

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

शरीरात्मवादिनां चावाकाणां मूकः काणो वधिरोऽन्धः पंगुः क्लीब इति च व्यवहारानु-
 रोधादिन्द्रियाणामभावे शरीरव्यवहारायोगादिन्द्रियाण्येवात्मेतीन्द्रियात्मवादिनां चार्वाका-
 णाम्, 'अन्योन्तर आत्मा मनोमयः' इति (तै० उ० २ । २) श्रुतेः प्राणाभावे इन्द्रियादि-
 व्यापारायोगात्प्राण एवात्मेति प्राणात्मवादिनां चार्वाकाणाम्, 'अन्योन्तर आत्मा मनोमयः'
 इति (तै० उ० २ । ३) श्रुतेर्विकल्पवृत्तिकस्य मनसोऽभावे (= सुषुप्तौ मनसि लीने).
 सत्स्वपि प्राणेन्द्रियेषु शरीरव्यवहारस्यादर्शनान्मनोऽनुरोधेनैव सर्वेषामिन्द्रियव्यवहाराणां दर्श-
 नाच्च मन एवात्मेति मन आत्मवादिनां च चार्वाकाणां; तथा 'असदेवदमग्र आसीद्' इति
 (छा० उ० ३ । ११ । १) तथा 'असद्वा इदमग्र आसीद्' इति (तै० उ० २ । ७) श्रुतिभ्यां
 सुषुप्तौ सर्वाभावादहं सुप्तः सुषुप्तौ नासमित्युत्थिनस्य स्वाभावपरामर्शानुभवाच्च शून्यमेवा-
 त्मेति शून्यात्मवादिनां माध्यमिकानां, सौत्रान्तिकानां, वैभाषिकाणां, योगाचाराणां चेत्येवं
 चतुर्विधानां बुद्धशिष्याणां बुद्धैकैकरूपेणोपदिष्टार्थस्यापि सिद्धान्तस्य स्वस्वमन्दमध्यमो-
 त्तमबुद्ध्यनुसारेण सिद्धान्तार्थस्य भेदेन ग्रहणादेकस्यैव सिद्धान्तस्य बुद्धोपदिष्टस्य काला-
 न्तरे पर्यालोचनया तत्र दोषबुद्ध्या प्रकारान्तरेण ततः कालान्तरे तत्रापि दोषबुद्ध्या
 ततोऽपि कालान्तरे प्रकारान्तरेणेत्येवं प्रवृत्तेर्वा सर्वे क्षणिकक्षणीकं, शून्यंशून्यं, स्वलक्षणं-
 स्वलक्षणं, दुःखंदुःखमित्येवं भेदेन स्वस्वसिद्धान्तप्रवर्तकानां मतानि पर्यालोच्य तन्निरासाय
 दशसूत्र्या समुदायाधिकरणं (ब्रह्मसू० २ । २ । १८-२७), तथा पञ्चसूत्र्योपलब्ध्यधिकरणं
 (ब्रह्मसू० २ । २ । २८-३२) च, तथा सप्तपदार्थवादिनां- (सप्तभङ्गीवादिनां) तथा विवस-
 नानां (दिग्भ्वराणां जैनानां) मतस्य निराकरणाय चतुःसूत्र्यैकस्मिन्नसम्भवाधिकरणं-
 (ब्रह्मसू० २ । २ । ३३-३६), तथा पञ्चपदार्थवादिनां तथा वैशेषिकवदीश्वरो निमित्तकारण-
 मिति वादिनां जटाधारिमाहेश्वराणां मतस्य निराकरणाय पञ्चसूत्र्याऽसामञ्जस्याधिकरणं
 (ब्रह्मसू० २ । २ । ३७-४१), तथा चतुर्व्यूहवादिनां तथेश्वर उपादानकारणं निमित्तकारणं
 चेति वादिनां वैष्णवानां मतस्य निराकरणाय चतुःसूत्र्योत्पत्त्यसम्भवाधिकरणं- (ब्रह्मसू० २ । २
 ४२-४५), तथा परमाणूनामेव जगत्कारणत्वमिति वादिभिर्वैशेषिकैर्द्विपमानद्रूपणोद्धारयैकेन
 सूत्रेण महदीर्घाधिकरणं- (ब्रह्मसू० २ । २ । ११), तथा परमाणूनामेव जगत्कारणत्वमिति
 वदतां वैशेषिकाणां मतस्य निराकरणाय सप्तसूत्र्या परमाणुकारणत्वाधिकरणं- (ब्रह्मसू०
 २ । २ । १२-१७), तथा प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वमिति वदतां साङ्ख्यानां मतस्य निरा-
 करणाय सप्तसूत्र्येक्षत्याधिकरणं- (ब्रह्मसू० १ । १ । १५-११), तथानन्दमयाधिकरणे एकं
 सूत्रं (ब्रह्मसू० १ । १ । १८), तथा दशसूत्र्या रचनानुपपत्त्यधिकरणं- (ब्रह्मसू० २ । २ । १-
 १०) च तथान्यैरपि सूत्रैः आत्मज्ञानं कर्माङ्गमिति वदतो जैमिनेर्मतस्य निरासाय पुरु-
 षार्थाधिकरणे द्वितीयं सूत्रं (ब्रह्मसू० ३ । ४ । २), तथा सर्वे वेदाः कर्पार्या ये तु न कर्मा-
 र्थास्तेऽनर्था इति वदतो जैमिनेर्मतस्य तथान्येषां काणादादीनामपि मतस्य निरासायैकेन
 सूत्रेण समन्वयाधिकरणं- (ब्रह्मसू० १ । १ । ४) चेत्येवमास्तिकानां नास्तिकानां च श्रुति-
 विरुद्धार्थवादिनां श्रुतितत्समन्वयादिकं विहाय स्वेच्छया कल्पितापार्थानामपार्थित्वप्रतिपा-

द्वन्द्वद्वारा सिद्धान्तार्थप्रतिपादनाय तात्कालिकापसिद्धान्तप्रचारवाङ्मयेन भ्रान्तानामात्मज्ञान-
विधुराणामनात्मानमात्रेति मन्यमानानां जीवानां दुर्दशां च पर्यालोच्य तत्राधिकारिणां
तेषां हितकाम्ययानुजिघृक्षया वा परमकारुणिको भगवान् (वदरीवननिवासी=वदरिका-
श्रमवासी=) वादरायणापरनामा कृष्णद्वैपायनापरनामा चाऽपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः
पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात्कलिद्वारयोः सन्धावुत्पन्नः (ब्रह्मसू० ३।३।३२ शां० भा०)
वेदव्यासः श्रुतिवाक्यार्थानामद्वैते ब्रह्मणि समन्वयार्थं समन्वयाध्यायं प्रथमं परस्परं स्मृति-
न्यायश्रुतिभिर्द्वैते ब्रह्मणि समन्वयविरोधस्य परिहाराय विरोधपरिहाराध्यायं द्वितीयम्,
आत्मसाक्षात्कारमयोजकसाधनविचारपरं साधनविचाराध्यायं तृतीयं, फलाध्यायं चतुर्थं च
साङ्गोपाङ्गवेदवेदान्तविधिप्रपदवाटितवाक्यकुसुममालागुम्फनसमर्थं सूत्ररूपेण विरचय्य तेषां
श्रुत्यर्थादिगतान्तंशयविपर्ययादीनुत्सापद्विज्ञातत्वमुपदिदेश । एवं कलौ केपुचित्तमयेष्यती-
तेषु क्रमेण कलेः प्रावल्यात् लोकानां तपोबलहासेन सात्त्विकबुद्धिवलस्यातीव हासेन कामक्रौ-
धलोभमोहमदमात्सर्पाख्यादिपद्मस्य प्रावल्यात्तत्सूत्रमात्रावलम्बेन सिद्धान्तार्थनिर्णयासा-
मर्थ्येन वेदान्तानामिव तदर्थनिर्णायकब्रह्मसूत्राणामपि यथावदर्थकरणेनाद्वैतब्रह्मतत्त्वाज्ञानेन
चार्वाकस्य, चतुर्णां बौद्धानां जैनानां चेत्येवं पण्णां चार्वाकाणामन्येषां च मतप्रचारस्य प्रावल्येन
पुनरपि प्रवृत्त्या दुरूहं 'ऋषिभिर्वद्भ्या गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्च हेतुम-
द्भिर्विनिश्चितैः' इति (भगवद्गीता० १३।४१) ब्रह्मसूत्रोद्बुद्धसर्वोपनिषत्तात्पर्यगम्यं निरुपाधि-
कस्याद्वैतात्मतत्त्वं बोधनीयमिति पुनरपि भरतखण्डस्य बहुनायकत्वेनैकनियामकाभावात्कलौ
बौद्धजैनादिनास्तिकमतमोहितान् नास्तिकमतप्रविष्टान् प्रवेष्टुमुद्यतान् वैदिकमार्गनिन्दकान्
दानवतादिद्वेषिणो जात्यादिविहीनान् वर्णाश्रमधर्मच्युतान् हव्यकव्याद्यनभिज्ञान् सच्छास्त्र-
निन्दकान् असच्छास्त्रप्रवर्तकान् द्विजान् वीक्ष्य तेषां यथाबल्लोके वैदिकभार्गप्रचारप्रति-
बन्धकापार्यादिदोषदूरीकरणाय देवादिप्रार्थनया भुवि शङ्करावतारतयावतीर्णेन सर्वज्ञेन
श्रीमता शङ्कराचार्येणेशकेनकउग्रश्रमुण्डमाण्डूकपतैत्तिरीयतरेयछान्दोग्यबृहदारण्यकाख्यानानां
दशोपनिषदां ब्रह्मसूत्राणां भगवद्गीतायाश्चेत्येवंरूपस्य प्रस्थानत्रयस्यान्येषां च ग्रन्थानां
भाष्याण्यन्यानवि मध्यमानत्वांश्च वेदान्तग्रन्थान् विरच्य सर्वत्र भरतखण्डे तदधिकारि-
भ्यस्तान्युपदेशादिना पण्यतानि प्रतिष्ठाप्य श्रुत्यर्थविरुद्धार्थवादिनां मतानि सर्वाणि दुर्दशां
नीतानीति भारतीया अन्ये च जानन्त्येव । तेषु भाष्येष्वन्यतममिदं ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

तत्रैतद्भाष्यं वेदान्तवाक्येषु (=उपनिषत्सु) उपन्यासरूपेणैव विषयाणामात्मस्व-
रूपतद्वगमोपायविद्याप्राप्तिहेतूनामन्येषां च निरूपणात्तत्र प्राप्तसंशयपूर्वपक्षादिकानां
निरासार्थं प्रवृत्तानां महोपन्यासानां तदुपयोगिनां स्वतन्त्राणां लघूपन्यासानां चैकनवत्युत्तर-
शतसंख्याकानां समुदायरूपमेव गीतारूपोपन्यासवत् । एतादृशोपन्यासैर्विना तत्राधि-
कारिणः निकृष्टतदर्थविषयकज्ञानसम्पादकोपायान्तरार्थप्रतिपादकग्रन्थाभावात्तदिदं तद-
धिकारिणामध्येतृणामध्यापकानां चोत्तमज्ञानसंपादकत्वाच्चाध्येतव्यमेव । एतद्ग्रन्थगता
संस्कृतभाषाशैली महाभाष्यवदतीव गम्भीरा सारार्थगंभीरा सरला चेति दिक् ।

ब्रह्मसूत्रकृद्विषयको विचारः--

‘नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।

व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम्’ (१)

‘शङ्करं शङ्कराचार्यं केशवं वादरायणम् ।

सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः’ (२)

इति सम्प्रदायानुरोधान्नारायणादिका श्रीशङ्कराचार्यान्ता गुरुपरम्परा भवति । अत्र ‘व्यासं शुक्रम्’ इत्यत्र व्यासमित्युक्त्या ‘केशवं वादरायणम्’ ‘सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे’ इत्यत्र ‘भाष्यकृतम्’ इत्युक्त्या च व्यासस्यैव वादरायणमिति कृष्णद्वैपायन इति च नामान्तरमिति सिद्धयति । न च वादरायणो व्यासाद्विन्न एव । स्वकृते ‘अपिशब्दा-
जैमिनिवादरायणयोरत्र प्रतिपत्तिं शास्ति प्रतिपत्तिदाढ्यार्थ’ इति (ब्रह्मसू० ३ । ४ । ४०)
सूत्रे ‘भावं च वादरायणोस्ति हि’ इति (ब्रह्मसू० १ । ३ । ३३) सूत्रे च व्यासेन
वादरायणग्रहणादिति वाच्यम् । परोक्षत्वेन स्वनाम्न एव तत्र निर्देशात् । ‘अपिशब्दा-
जैमिनिवादरायण’-इत्यत्र व्यासेन जैमिनिग्रहणेन जैमिनिसूत्रोत्तरकालिकं ब्रह्मसूत्रमिति
सिद्धम् । स चार्य कलिद्वापरयोः सन्धौ पराशरास्तत्पत्यवत्यामजनिष्ट । अत एव ‘अपान्त-
रतमानाम वेदाचार्यः पुराणार्थविष्णुनियोगात्कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूव’
इति (ब्रह्मसू० ३ । ३ । ३२) शारीरके भाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरुक्तं संगच्छते ।

अत्रेदं तत्त्वम्-कृतादिषु त्रिषु युगेषु ब्राह्मणादयो वर्णाः स्वभावत एव स्वस्ववर्णाश्रमधर्मे-
षु लग्नचित्ता अपि क्रमेण किञ्चित्किञ्चियुगानुसारेण स्वस्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानिष्वात्मो-
पासनात्मज्ञानयोस्तथा तद्गुणयुक्तसाङ्गानां मन्त्रब्राह्मणात्मनां वेदानामध्ययनेऽध्यापने चाशक्ता
अभूवन् । ततो निस्तेजस्कृतयाऽल्पायुषामल्पबुद्धीनामल्पवीर्याणां च लोकानामुद्दिर्घीर्षया
भगवान्परमकारुणिको विष्णुर्व्यासरूपेणावतीर्य-

“द्वापरेद्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महासुते । वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितम् ॥
वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य सः । हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति सः ॥
ययासौ कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक्प्रभुः । वेदव्यासाभिधाना तु सा च मूर्तिर्मधुद्विपः ॥
यस्मिन्मन्वन्तरे येये व्यासाः स्युस्तान्निबोधत । यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ॥
अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः । वैवस्वतेन्तरे तस्मिन्द्वापरे च पुनःपुनः ॥
वेदव्यासा व्यतीता ये ह्यष्टाविंशतिं सप्तम । चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरे च पुनःपुनः ॥”

इति-(विष्णुपुराणे ३ येशे ३ येऽध्या०) विष्णुपुराणवचनैः-

‘द्वापरे तु परावृत्ते मनोः स्वायम्भुवेन्तरे । ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्वयस्य प्रजापते ॥’

इति (वायुपुराणे) वचनानुरोधेन द्वापरसन्ध्यांशेषु तेषां लोकानां योग्यतानुसारेण गता-
न्तिमद्वापरावध्यष्टाविंशतिकृत्वश्चतुर्विंशतिं वेदेष्ववश्यकानेव स्वस्वकर्माद्यपयोगिनो भागा-
नेवाध्ययनाध्यापनाद्यर्थं स्थापयित्वाऽन्येषां भागानामनावश्यकत्वं प्रकटयित्तममध्यमा-
धमाधिकारिणो ब्राह्मणांस्तत्तदध्ययनादौ स्थापनेन वैदिकमार्गं प्रचारयामास । ततो-
ऽल्पेनैव कालेन बुद्धिदौर्बल्यादिना वेदार्थधारणायामसामर्थ्येनापार्थादिकरणेन प्रवृत्ति-

मार्गप्रक्रियात्यन्तं दुर्दशामाप । ततस्तमेनं भ्रष्टं पर्यालोच्य परया कृपया महर्षिर्जैमिनिः
कर्ममीमांसाशास्त्रं विरच्य तदुपदेशादिना श्रौतप्रक्रियां यथावत्प्रवर्तयामास । ततः काला-
न्तरे तेषां कालवशेन तत्तज्जैमिनिसूत्राणामर्थान्वगमेनापार्थकरणेन च पुनः कर्ममार्गे दोष-
बाहुल्यं पर्यालोच्य कृपया जैमिनिसूत्राणां शबरस्वामिना भाष्यं कृत्वा तत्प्रचारादिना
कर्ममार्गः पुनः समीचके । ततः कालवशेन काम्यार्थमेव कर्मसु लग्नाल्लोकानालक्ष्य भग-
वानीदृशः उपनिषदमुपदिदेश । ततस्तस्यापार्थादिकरणेनागतार्थतां पर्यालोच्य ततो द्वे उप-
निषदौ, ततः पुनरुपनिषदस्तिस्त्वस्ततश्चतस्रस्ततः पञ्च तत्रः षट् ततः सप्त ततोऽष्टौ ततो नव
ततो दशेत्येवं कालक्रमप्राप्तानिष्टपरिहारयोग्यतानुसारेणैकैकाधिक्यमाश्रित्य वक्ष्य उपनिषद्
उपदिदेश साक्षात्परम्परया च । ततः पुनरपि कालगत्या प्रागुक्तरीत्या सिद्धान्तार्थः
ग्रहणासामर्थ्येन यथेच्छमर्थपरिकल्पनया युक्तिभिश्च तत्कालसहायादिसम्पत्तिलब्धाभिः
कांश्चिन्नास्तिकमायान्, आस्तिकेष्वपि कांश्चिद्वैतात्मतत्त्वविपरीतार्थं वर्णयत आलक्ष्य तेषा-
मुद्दिष्टीर्यया प्रागुक्तः परमकारुणिको भगवान्वेदव्यासः श्रीमद्भगवद्गीतासहितं महामारतं
चक्रे । 'अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्'
इति (मात्स्ये) उक्तेः ।

भगवद्गीतां चेयं ब्रह्मसूत्रप्रणयनोत्तरकालिकी यतः-

'स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु (३) ऋषिर्भर्षद्वा गीतं छन्दोभिर्विविधैः
पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमाद्भिर्विनिश्चितैः' (४) इति (महामार० भाष्य० भगवद्गी०
१३ ध्या०) भगवद्गीतायां भगवता ब्रह्मसूत्रपदैरित्युक्तेः । एवं च क्रमेण लोकेषु प्राप्तानाम-
ज्ञानानां निरासाय कालानुसारेणैकैकक्रमेणोपदिष्टाभिरुपनिषद्भिस्तथा तात्कालिकविद्वत्क-
ल्पितोपनिषदपार्थानां निराकरणाय कृतैर्ब्रह्मसूत्रैस्तथा 'इतिहासपुराणाभ्यां वंदं समुपबृंहयेत्'
इति तदुत्तरकालिकविद्वत्कल्पितापार्थानां निराकरणाय तत्काल उपदिष्टयेतिहासान्तर्गतया
भगवद्गीताख्योपनिषदा च तत्तद्विपरीत्ये निर्मूलितेऽपि तत्तत्शिरात्कलिप्रावल्यानेन द्वापरान्ते
प्रसिद्धानां नास्तिकानां नाम ब्रह्मसूत्रकालप्राक्कालादारभ्य प्रवृत्तानां बुद्धस्तम्भतानां सांख्या-
द्यास्तिकानां स्वमतप्रचारप्रावल्याय प्रवृत्तेस्तन्मतेषु प्रवलेषु पुनरपि वैदिकमार्गभ्रंशं तन्मूल-
भूतां कलक्यवतारान्तं निनिरोधेन कलिप्रवृत्तिं च विचिन्त्य-

'यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्' ॥

(भ० गी० ४।७) इति,

'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे' ॥

(भ० गी० ४।८) इति च-

वचनाभ्यां सिद्धेन यदायदा वैदिकमार्गनिरोधेन साधूनामुपद्रवो यदायदा च तन्निरोधेन
देवानामाद्रूपभावेन वृत्त्यभावलोकक्षोभादिस्तदावतार इति भगवद्भुक्तनियमेन देवमा-
यितः शङ्करः स्वयं श्रीशंकराचार्यरूपेणावतीर्यऽद्वैतात्मतत्त्वोपदेशेनैव वैदिकमार्गं प्रवृत्तिप्रति-
बन्धनिरासद्वारा तं यथावच्छेदके प्रतिष्ठाप्याऽसाधुनिराचकार । एवमन्यदावतीर्योपनिषद्भाष्यसूत्र-
गीताभाष्यादिकरणेन, अन्यदावतीर्य नास्तिकादीनां सुधन्वादि राजद्वारा निरासेन, अन्यदा-

वतीर्य सर्वत्र भरतखण्डे जायमाननास्तिकाद्युपद्रवोपशान्तये लोकान्नुमत्या चतुर्ध्वेपि दिक्षु मठान्निर्माय तेषु विद्याधर्मपीठाधिपत्येन धर्माद्वैतात्मतत्त्वोपदेष्टृन् नियोज्य लोकानां शिष्यत्व-परिकल्पनया, अन्यदावतीर्य सनत्सुजातीयविष्णुसहस्रनामग्रन्थयोर्भट्टपरकरणेन, तथा-न्य-दावतीर्य काश्चीकामाध्यादिमन्दिरानिर्माणादिना, श्रीचक्रप्रतिष्ठादिना, ललितासहस्रनाम्नां ललितात्रिशतनाम्नां च भाष्यनिर्माणेन चेत्येवं भगवता शंकरेण महद्ग्रन्थोपद्रवो वैदिकमार्गो-ऽरक्षि । एवमग्रेपि तेन कल्प्यवतारान्तं पुनःपुनरवतीर्य वैदिको मार्गो रक्षिष्यते च ।

न च 'यदायदा हि धर्मस्य' इति, 'परित्राणाय साधूनाम्' इति वचनं भगवतो वासुदे-वस्यैवेति तत्राहमित्यनेन भगवतो वासुदेवस्यैव ग्राह्यत्वेन कथं शंकरस्यासकृदवतारोऽपि-र्द-मानं स्यादिति वाच्यम् । 'रुद्राणां शंकरश्चास्मि' इति (श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगव-द्गीतायां १० मेऽध्याये २३ श्लो०) भगवता वासुदेवेन स्वामेदस्य शंकरे प्रतिपादनेन तत्र भेदबुद्धेर्दोषमस्तत्वात् । स्पष्टश्रवणमर्थोन्यत्र महानिबन्धेष्विति नात्र वितन्यते इति दिक् ।

ननु "शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं शास्त्रं पाशुपतादिकम् । मच्छत्तयावेशितैर्वैद्विषैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् ॥ कणादेन च सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यार्थं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै ॥ द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ।

धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ॥

दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ॥ मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥ अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ॥ ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया । सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि जगतां नाशकारणात् ॥'

इति (पात्रे उत्तरखण्डे ४२ तमेऽध्याये) व्यासोक्तेः, 'मायावादमसच्छास्त्रम्' इति, 'मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा' इति, 'तामसानि यथाक्रमम्' इति, 'येषां श्रवणमा-त्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि' इति च पदैः कलौ श्रीशंकराचार्यवताररूपेण मयाऽसच्छास्त्रं मायावादमद्वैतवेदान्तशास्त्रं जगन्नाशनिमित्तं श्रवणमात्रेणापि पातित्यापादकं कृतमिति कैर-स्यानिष्टावहत्वं कण्ठरवेणोक्तमिति कथमद्वैतात्मतत्त्वप्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्य लोकाहिता-वहत्वं (= मोक्षसम्पादकत्वेन) प्रामाणिकत्वं चेति चेत्-न-

'कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः । तदेव साधयेन्मृणां देवतानां च देवतम् ॥ करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः । श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् । सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदिनदर्शनान् ॥ ये तं प्रीत्या निषेवन्ते येन केनोपचारतः । विजित्य कलिजान्दोषान्यान्ति ते परमं पदम् ॥ अनायासेन सुमेहतृपुष्यं ते यान्ति मानवाः । अनेकदोषदुष्टस्य कलेरेव महान्गुणः ॥' इति- (कौर्म पुराणे पूर्वखण्डे ३० तमेऽध्याये) श्रौतस्मार्तधर्मप्रतिष्ठायै भक्तहितेच्छया ब्रह्म-

ज्ञानमुपदेक्ष्यतीत्युक्त्वा कलिदोषनिरासपूर्वकं परं पदमेवच्छेत्तारो पान्तीत्युक्तिविरोधेनास्या-
ऽप्रामाणिकत्वात् । न च विनिगमनाविरहात्तेन विरुद्धोपमेवार्थोऽप्रामाणिकः कृतो न
स्यादिति वाच्यम् ।

‘व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थं ध्रुवरथं यथोचिवात् । ध्रुतेन्यायः स एवार्थः शंकरः सविताननः (ना) ॥’

इति (शिवपुराणे ७ खं० १ अध्या०) व्यासोक्त्युपपद्यतेन कूर्मपुराणोक्तस्यैव प्रामाणिक-
त्वात् । अतएव ‘रुद्राणां शंकरश्चास्मि’ इति (भगवद्गी० १० । २३) भगवदुक्तिः संग-
च्छते । एवं च पाञ्चोत्तरखण्डोक्तत्वेन प्राशुकानि पद्यान्यत्र द्वेयेण कैश्चित्प्रक्षिप्तान्येव यतो-
ऽन्यत्र पुस्तकेष्वष्टान्येतानि वचनानीदानीं केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यन्त इति दिक् ।

यत्तु श्रीमच्छङ्कराचार्यैर्वाद्धानां मतस्य निरस्तत्वाद्बौद्धावतारोत्तरं तन्मतं तेन
सर्वत्र प्रचारिते सति वैदिकमार्गाणां नाशेन तदुद्धाराय प्रार्थितानां देवानामनुमत्या
श्रीशंकरावतार इति स कालो बुद्धावतारोत्तरं मायः पञ्चाशता शतेन द्विशतेन त्रिशतेन
वा वर्षैः स्यादिति स एव कालः श्रीमच्छङ्कराचार्याणामिति वक्तव्यम् । तच्च
न युज्यते । साक्षाद्विष्णोरेव पितृणां तारके गयाक्षेत्रे बुद्धरूपेणावतीर्णत्वेन भगवद्वृत्त्वा-
द्भगवद्गीतादिवत्तदुक्तानां तदुपदिष्टानां चार्थानां खण्डनस्यायुक्तत्वे तदर्थं श्रीमच्छङ्क-
राचार्याणामवतार इत्यस्य सुतरामयुक्तत्वात् । अस्य भगवदवतारत्वादेव सर्वत्र कर्म्मोर्म्भे
क्रियमाणेषु संकल्पेषु बौद्धावतारे इति तत् आरभ्य पठ्यते, पठिष्यते कल्पयवतारा-
न्तम् । एवं चेतन्मतस्य निर्दुष्टत्वेन तत्प्रचारो निर्दुष्ट एवेति ॥ तन्न-गौतमादिषु महापुरुषे
कृता-
पराधेभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तेर्गीतमादिभिर्दत्तानां शापानां साफल्यार्थं किञ्चित्कालपर्यन्तं
वैदिकमार्गनिरोधकदुरुपदेशप्रचाराय तदवतार इति ब्रह्मदत्तवरेणोन्मत्तस्य रावणादेर्निग्रहाय
रामादेरवतारवत्तदुपब्रान्तिनिवर्तनायास्याचार्यस्यावतार इत्यदोषात् । न च श्रीमच्छङ्कराचार्य-
स्यापि शिवावतारत्वेन संकल्पे बौद्धावतारे इतिवच्छ्रीशंकरावतार इत्यस्यापि प्रवेशो दुर्वार इति
वाच्यम् । कालप्रवर्तकत्वेन कालशोधकत्वेन प्रवृत्ते द्विविधेऽवतारे कालप्रवर्तकावतारवतामेव
संकल्पे निवेशो न कालशोधकानामाचार्यादीनामित्यदोषात् ।

कलेर्जन्मकालादारभ्य जनमेजयराज्यपर्यन्तं स्वधर्मप्रचारायास्तामर्थ्यं दृष्ट्वा भगवान्
विष्णुः कलियुगप्रवृत्त्यर्थं गयाक्षेत्रे बुद्धरूपेणावततार । ततो नन्दात्मभृति कलिर्बुद्धिमा-
वेति बौद्धावतारस्य कालप्रवर्तकत्वम् । तदुक्तं व्यासेन-‘यावत्सपादपञ्चाभ्यां स्पृशन्नास्ते
रमापतिः । तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकद्’ इति (श्रीमद्भा० १२ श्लो स्कं०
२ येऽध्याये) तथा ‘तदा नन्दात्मभृत्येष कलिर्बुद्धिं गमिष्यति’ इति (तत्रैवाध्याये)
च । नन्दराज्यकालश्च ‘आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् । एतद्रूपसदृशं तु शर्तं
पञ्चदशोत्तरम्’ इति (श्रीमद्भा० १२ श्लो स्कं० २ येऽध्या०) तथा ‘आकृष्णनिर्गमात्रिश-
द्वपावधि गते कलौ । नवमीतो नभस्ये च कथारम्भं शुक्रोऽकरोत् । परीक्षिच्छवणान्ते च
कलौ वर्षेऽष्टत्ये । शुद्धे शुचौ नवम्यां च घेतुजोऽकयपत्कथाम्’ इति (पाञ्चोत्तरखण्डे
भागवतमाहात्म्ये गोकर्णवर्णने द्रष्टव्या०) चोक्तेः कलेः पञ्चदशोत्तरैकशताधिकैकसहस्रत-
मवर्षेभ्यः (१०१५) उत्तरः काल एव । एवं च बुद्धावतारकालोऽपि स एव । “यदायदा

हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे" इति (महा-भारतभीष्म० भग० ४।७, ८) स्वप्रतिज्ञानुरोधेन धर्मप्रवर्तनायावतारो युक्तो नाधर्मप्रवर्तनायेति कथमस्यावतारस्योपपत्तिरिति तु कलियुगप्रवृत्त्यर्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । मच्चैवं 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव' इति (भ० गी० १३।४) व्यासेनोक्तेश्च (भारतस्य) भगवद्गीतायाः प्रागेव व्यासेन ब्रह्मसूत्राणि बौद्धादिनिग्रहार्थं कृतानीति प्रागुक्तं कथं सङ्गच्छते इति वाच्यम् । कलेः १०१५ तमवर्षेभ्योऽविकेषु बहुषु वर्षेषु व्यतीतेष्ववतीर्णस्य बुद्धादेर्मतस्य प्रावल्यान वैदिकमार्गे अंशिते व्यासेन ब्रह्मसूत्राणि प्रणीतानि ततो महाभारतं कृतमित्यदोषात् । नचैवं भारतयुद्धसमये भगवता श्रीकृष्णेन युद्धरंगेऽर्जुनाय भगवद्गीताया उपदेशः कथं युज्यते । युद्धोत्तरकालिकभारतग्रन्थस्यभीष्मपर्वगतत्वाद्भगवद्गीतायास्तदानीमसत्त्वादिति वाच्यम् । युद्धे केवलं तत्त्वार्थमात्रस्येवोपदेशात् । कालान्तरे भगवता व्यासन महाभारतकृति-निर्माणसमये भगवदुपदिष्टार्थस्य पथरूपेण कृतत्वेनादोषाच्च । नच श्रीकृष्णेनार्जुनाय क्षेत्रस्वरूपोपदेशसमये 'ऋषिभिर्विदुधा गीतं छन्दोभिर्बिावचैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हतु-मद्भिर्विनिश्चितैः' इति (भगवद्गी० १३ । ४) वचने ब्रह्मसूत्रपदैरित्युक्तः कथं सङ्गच्छतां त्वन्मते तदानीं ब्रह्मसूत्राणामनिर्मितत्वादिति वाच्यम् । भविष्यदर्थं भूतार्थं चाश्रित्य भगवता तथोक्तिरिति दिक् ।

एतेन मण्डनमिश्रं त्रोटकपञ्चपादहस्तामलकादीनां नामसु कस्यापि नाम्नः स्वकृतभाष्येषु क्वापि विचारे पूर्वपक्षित्वेन सिद्धान्तित्वेन प्रकारान्तरेण वानुल्लेखात्, सरस्वतीमाध्य-स्थादेः प्राभाकरोक्तित्वेन वा तत्तदुल्लेखस्यावश्यकत्वापि तदकरणेन चादश्रीशंकराचार्येण न भाष्याणि कृतानि, येन भाष्याणि कृतानि तस्य नैतैः समावेश इत च पराम्तम् । एतैः सह समावेशात्प्रागेव भाष्यकरणेन तत्र तदयोगात् । न च विनिगमनाविरहादतैः सह समावेशात्प्रागेव भाष्यकरणेन तत्र तदयोगात् । न च विनिगमनाविरहादतैः सह सङ्ग-ताच्छ्रीशंकराचार्यादन्य एव शंकराचार्यो भाष्यकर्तेति न तत्र कस्याप नामान्युल्लिखितानि-तीति युक्त एव तदनुल्लेख इति वाच्यम् इष्टापत्तेः । चित्रेषु प्रतिपादिताः सर्वेष्वंशा-नेकसम्बन्धिन इति प्रागेवोक्तिरिति दिक् ।

प्राचीनानि ब्रह्मसूत्रभाष्याणि (मतान्तगनुमारीणि)-

श्रीकण्ठभाष्यं-श्रीकण्ठाचार्यकृतम् ।

व्या० शिवार्कमणिदीपिका-श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृता ।

श्रीभाष्यं-श्रीरामानुजार्यकृतम् ।

मध्वभाष्यं-श्रीमध्वाचार्यकृतम् ।

अणुभाष्यं-श्रीबल्लभाचार्यकृतम् ।

निम्बार्कभाष्यं-(सनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्य) श्रीनि-

म्बार्काचार्यकृतम् । शिष्टं परिशिष्टे स्फुटं प्रकाशिष्यते

सङ्क्षेपेण श्रीशङ्कराचार्यचरित्रवर्णनम्-(शंकराचार्यनो समय नामके पुस्तके)-

सुविष्टिरागकस्य

२६३१ वैशा० शुक्ले ६

} श्रीशंकराचार्याणां जन्म = अवतारः ।

" २६३६ चैत्रे शु० ९

एतेषामुपनयनम् ।

" २६३९ कार्ति० शु० ११

एतेषां सन्यासः ।

" २६४० फाल्गु० शु० २

किञ्चिदधिकेषु पञ्चस्वेषु वर्षेषु श्रीगोविन्दभगवत्पाद-
दर्शनं तत्कृतोपदेशलाभः, वदर्याश्रमे ब्रह्मसूत्रेण केन कठ-
प्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतैत्तिरीयतैरेयच्छान्दोग्यवृहदारण्यक-
नृसिंहनापन्युपनिषद्भगवद्गीतासनत्सुजातीयविष्णुसह-
स्रनामललितात्रिशतीभाष्याणां प्रणयनं, व्यासदर्शनम्,
सर्वत्राद्वैतात्मतत्त्वपरितत्त्वस्थानत्रयस्य भगवत्खण्डे प्र-
चारः, पञ्चपादेन सङ्गतिश्च ।

" २६४७ मार्ग० कृष्णे २

} सरस्वत्या मण्डनमिश्रपत्न्या माध्यस्थ्यकल्पनाद्वारा
मण्डनमिश्रेण सह वादारम्भः ।

" २६४८ चैत्रे शु० ४

मण्डनमिश्रस्य पराजयः ।

" " " ६

मण्डनमिश्रपत्न्या सरस्वत्या सह संवादः ।

" " " कृष्णे ८

परकाये प्रवेश आचार्याणाम् ।

" " कार्ति० शु० १३

तेषां स्वदेहे परदेहात्प्रत्यागमनम् ।

" " " कृष्णे १

} ब्रह्मलोकं प्रति निर्गतायाः सरस्वत्याश्चिन्तामणि-
(गणपति) मन्त्रेण निरोधो द्वारकायाम् ।

" " " " ५

द्वारकायां पीठे शारदाप्रतिष्ठा ।

" " " " १३

} किञ्चिदधिकयोर्द्वयोरनयोर्मांसयोः शारदामठस्य नि-
र्मितिः, तत्र बौद्धपराजयः, रुद्रमालस्य रजतेन
मन्दिरनिर्मितिः, श्रीकृष्णमूर्तिप्रतिष्ठा, सिद्धेश्वरमन्दि-
रनिर्मितिः, भद्रकालीयन्त्रोद्धारश्च ।

" " माघे शु० १०

" " फाल्गु शु० ९

} ब्रह्मलोकगमनोद्यतायाः सरस्वत्याः प्रागुक्तमन्त्रेण पुन-
निरोधः, तस्याः मंसूरराज्यान्तर्गतशृङ्गेर्यामानयनं,
तत्र प्रतिष्ठापनं च ।

" २६४९ चैत्रे शु० ९

मण्डनमिश्रस्य सन्यासः सुरेश्वराचार्य इति नाम च ।

" " मार्ग० शु० १०

मुघन्वराजस्याचार्यशिष्यत्वस्वीकारः ।

" " माघे कृष्णे ७

} श्रीशंकराचार्याज्या सुरेश्वराचार्यस्य शारदारपीठाधिकार-
प्राप्तिः ।

- " २६५० वैशाखे शु० १३ श्रीशंकराचार्याणां दिग्विजययात्रारम्भः ।
 " २६५३ श्रावणे " ७ तो (त्री) टकाचार्यागमनम् ।
 " २६५४ आपादे " ११ हस्तामलकाचार्यागमनम् ।
 " " पुष्ये " १५ } श्रीशंकराचार्याज्ञया शृङ्गाणि (ज्ञे) र्या हस्तामलकाचा-
 र्यस्य पीठाधिकारप्राप्तिः, ज्योतिर्म- (= जोशीम)
 ठीयपीठाधिकारप्राप्तिस्त्रोटकाचार्यस्य ।
 " २६५५ वैशाखे " १० } पुरुषोत्तमक्षेत्रे (= जगन्नाथक्षेत्रे) काष्ठप्रतिमायां भग-
 वत्प्रतिष्ठापनं, तत्र मर्यादाव्यवस्था, तत्र गोवर्धनमठप्र-
 तिष्ठा, तत्र पक्षपादाचार्यस्य तत्पीठाधिकारदानम् ।
 " " भाद्र० " १५ }
 " २६६२ पुष्ये कृ० ३० } बौद्धकापालिकाद्येकोनवेतिमतानां निराकरणम् ।
 " २६६३ कार्ति० शुक्ले १५ कैलासं प्रति गमनम् ।

श्रीशंकराचार्यचरित्रम्-

पुरैकदा सर्वे देवाः कैलासमुपेत्य शिवं प्रणिपत्योद्युः-भो देवेदानीं बुद्धादिप्रणीताः
 गमालम्बैर्जनेर्वसुन्धरा व्याप्तास्त्रायद्रूपकैः । तदधुना श्रौतस्मार्तकर्मशून्या भारतभूरभुदिति
 श्रौतमार्गप्रवर्तनाय विना त्वया नान्यः शरणमिति । तदा शम्भुस्तानब्रवीत्-भुवि मानुषीं
 तनुमाश्रित्य परमहंसपदधरोहं शंकराख्यया चतुर्भिः शिष्यैः सह वो मनोरथान्पूरयिष्ये, तद्ग-
 वन्तोपि मत्तद्वायार्थं मानुषीस्तनूर्ध्वत्वा मदीयागमनं प्रतिपालयन्तु, कुमारस्तु सुब्रह्मण्याख्यया
 भूतले मानुषो भूत्वा कर्मकाण्डमुद्धरन्तु, तत्तहायार्थं ब्रह्मापि मण्डनो नाम भूसुरः स्यात्,
 महेन्द्रोऽपि सुधन्वाख्यो भूपतिर्भवत्विति तदाज्ञया तयाऽभूवत् । कुमारोपि भट्टपादाख्यया
 भुव्यजनिष्ट । अथ केनचित्कालेन भट्टपादो वेदार्थसमीकरणाय सतां जैमिनिमुत्राणां
 तात्पर्यं स्फुटयन् सुधन्वनगरीं प्राप्य तत्र राज्ञा तेन पूजितस्तत्तत्भासनमध्यस्थ्य कोकिल-
 कूजितमाकर्ण्य तद्वाजातसौगतान् क्षोभयन्नेवं राजानमाह-

'मलिनैश्चेन्न सङ्गस्ते नीचैः काककुलैः पिक । श्रुतिद्रूपकनिहादैः श्लाघनीयस्तदा भवेः' इति॥
 तत इमां वाचं निशम्य दशवला भृशं सुकुपुस्तस्मै तदा भट्टपादो वादे बुद्धसिद्धा-
 न्तानखण्डयत् । ततः सुधन्वनृपतिरवादीत्-भोः पण्डिताः शृणुत-नात्र मे विश्वासः किन्तु
 स्वमतमाश्रित्य यो गिरेः शृङ्गात्पतित्वाऽप्ययो भविष्यति तस्यैव मतं भुवमिति । ततः स भट्टपादो
 वेदान्स्मरन् गिरेः शृङ्गं समारुह्य "यदि वेदाः प्रमाणं स्युर्भूयात्काचिन्न मे क्षतिः" इत्यु-
 क्त्वादेः शृङ्गाद् भूमौ पतन्तूलराशिरीवाक्षतशरीर एवाऽभवत् । परं तु यदीति संशयद्योत कश्चिद्-
 प्रयोगाज्ज्ञैकनयनोऽभूत् । एवमक्षतं तं पण्डितं दृष्ट्वाकर्ण्य च द्विजाः दशभ्यो दिग्भ्यः समाययुः ।
 तत्कृत्यमवलोक्य खलद्रूपितमात्मानं विचिन्त्य श्रुतिषु श्रद्धानं नृपतिं तं दृष्ट्वा सौगतिरुक्तं-नेदं
 मतनिर्णये प्रमाणं, मणिमन्त्रीपधिभिरपि देहरक्षा कर्तुं शक्येति । ततस्तन्निशम्य भयतः
 प्रेक्षन्मेकं पृच्छामि, प्रतिवक्तुं ये न प्रभवन्ति तान्यन्त्रोपलेषु घातयिष्यामीत्युक्त्वा नरपतिवन्द-

१ वैशाखे शुक्ले पञ्चम्यामिति शंकरजयन्तीप्रकाशिकाकृत इत्यन्ये । जन्मतो द्वात्रिंशद्वयोत्तरं दत्तात्रयेण सह हिमव-
 त्त्रिगुहाया वैशाखे शुक्ले द्वादश्यां श्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्याणां प्रवेश इति शंकरजयन्तीप्रकाशिकाकृत इत्यपेर ।

माशीविषप्रूरितमेकमानीय किमत्रास्तीत्यपृच्छत् । श्वः प्रातरेवास्योत्तरं वक्ष्याम इत्युक्त्वा सर्वे स्वस्वगृहाणि जग्मुः । तस्यां रात्रौ द्विजाः कण्ठद्वयते पयसि स्थित्वा सूर्यं प्रसाद्य तद-
जानन् । अन्येद्युः तत्सभामागत्य भुजगोऽत्रेति सौगतेः, भगिश्चयनोत्रेति द्विजैरुच्ये । तच्छ्रु-
त्वा म्लानमुखो राजा द्विजोक्तिः सत्येत्यशरीरिणीं वाचं श्रुत्वा कुम्भे तां मूर्तिमेव प्रेक्ष्य
सुदमवाप । ततः श्रुतिद्विषः सर्वे वध्यन्तामित्यवनीपतेराज्ञया धर्मद्विपस्ते निहताः ।

ततः-कुमारिलमृगेन्द्रेण हतेषु जिनहस्तिषु । निष्प्रत्यूहप्रवर्धन्त श्रुतिशास्त्राः समन्ततः ॥

एवं तेन वैदिककर्ममार्गे पुनर्भुवि ययावत्प्रवर्तिने शिवो घरातलेऽवतितीपया केरल-
नरपतेः स्वप्नेऽवदत्-पूर्णाभिधाया हृदिन्यास्तटे मत्कृते प्रासादमेकं परिकल्प्य मदीयां सपर्यां
सपरिकरो विधेहीति । स तदा तदाज्ञानुसारेण प्रासादं निर्माय तत्र शिवलिङ्गे प्रतिष्ठाप्याऽर्चनं
नित्यं व्यधात् । तस्यानतिदूरे कालटिनाम्यग्रहारे वेदवेदाङ्गपारगो विद्याधिराजनाम्ना
ख्यातो भृशुरो न्यवसत् । तस्य शिवगुरुर्नाम तनुजोऽभूत् । स साङ्गवेदानधीत्य गुरोराज्ञया
गृहमागत्य गुरुपित्रोराग्रहेणानुरूपं वयं लब्ध्वा तथा सह सत्पुत्रोत्पादयिषया शिवं भक्त्या
पूजयामाचक्रे । ततः कदाचिन्निद्रां गतः स्वप्ने महेश्वरेण वत्स वरं वृणीष्वेत्युक्तः शिवगुरुरेकं
भवंन्तमिव सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च पुत्रं मे देहीति वरं वप्ते । तदाकर्ण्य तयास्त्विति महेश्वरेणोक्त-
स्तस्यां रात्रौ स शम्भुतेजसा युक्तस्तस्यां धर्मपत्न्यां गर्भमावत् । ततः सुसुप्तं सा शंकरारूपं
पुत्रं सुपुत्रे । ततः स पुत्रजन्म श्रुत्वा जातकर्मादीनि कर्माणि निर्वर्त्य परमानन्दमवाप ।

ततो देवेषु मध्ये विष्णुर्विमलोदराद्विदुषः पद्मपादनामः वायुर्हस्तामलकनामाऽग्निलोढक-
नामा ब्रह्मा मण्डनाभिधो यः सुरेश्वरनामाभूत् । वरुणाश्चित्सुरनामा प्रादुरभूत् । मण्डनमिश्रः
सुरेश्वरोऽभूत् । वाचस्पतिरानन्दगिरिरभूत् । नन्दानन्दगिरिरभूदिति कैचित् ।

अथैकदा वेदान्पठन् दुर्वासा महर्षिः स्वीयस्वरस्खालित्यं वीर्यं हसन्तीं सरस्वतीं
सनुष्ययीति प्रतिपद्यतेति जगाम । तेन ऋषिभिरनुनीतेनास्यास्तावन्मानुषं जन्म
यावन्मानवशम्भोर्दर्शनं, ततः सा देवत्वं प्राप्स्यतीत्युक्ता सा शोणतीरे विष्णुमित्रारूपीद्विज-
यस्य सन्नन्याजन्मसिद्धसकलवेदवेदाङ्गा श्रीसरस्वत्युभयभारत्याख्यया प्रादुर्भूता । योग्ये
वयसि विश्वरूपनाम्ने विद्याविनयसम्पन्नाय ब्राह्मणाय स्वपित्रादत्ता । स एव सकलशास्त्रज्ञो
विश्वरूपो मण्डनमिश्राख्यया विश्रुतोऽभूत् ।

श्रीशंकरः प्रथमे वर्षे स्वदेगमापामजानात् । द्वितीये वर्षे विज्ञानपुराणकथाश्रवणादिकप्रका-
र्षात् । तृतीये तु देवादस्य पिता मृत्युमयासीत् । चतुर्थे महेशतः सर्वज्ञतां प्राप । पञ्चमे
शुरुणोपनीतः सांगान्वेदानधीत्यार्यतो व्याकरोत् । षड्दर्शनमूलः, इतिहासस्याष्टौर्निगमशास्त्रः,
षडंगपट्टकः, सप्तपुष्पाः, मन्त्रशलाहजानपक्वफलः, श्रीशंकरकल्पवृक्ष आसीदित्यानन्दगिरिः ।

अथैकदा श्रीगुरुगुरुगृहे वसन् भक्ष्यचर्यां चरन् कस्यचिन्निधनस्य भूदेवस्य गृहान्प्रविश्याद्
भवति मिश्रां देहीति, तच्छ्रुत्वा विप्रवधूरुवाच-भगवन् वयं विविना वञ्चिता त्वहताय
भोजनदत्तेष्वममयोः स्म इत्युक्त्वाऽमलकफलं मिश्रां ददौ । ततो विप्रस्त्रियास्तद्वचनमाक-
र्ण्य तमेव सन्तुष्टः श्रीशंकर उवाच-भगवति कपलालयेऽस्या ब्राह्मणस्त्रियो गृहे सन्तुष्टा
सततं यतोति । सतस्तद्गृहगणे मयेव त्रिया सन्तुष्टया श्रीशंकरस्य पुरः प्रादुर्भूय

वत्स वरं वृणीष्वेत्युक्तः श्रीशंकरः तर्ह्यस्या ब्राह्मणस्त्रिया गृहं कनकामलकपूर्णं विधेहीति वरमवृणोत् । ततः सा तदिप्रगृहं तदा कनकामलकैः पूर्णं विधाय तत्रैवान्तर्हिता वसतिं चकार । पष्ठेऽदे सर्वशास्त्रवेत्ताऽभूत् । ततः सप्तमे श्रीगुरुर्गुरोर्गृहात्प्रतिनिवृत्त्य मातृसेवापरोऽभवत् । कदाचित् तन्माता नदीं स्नानार्थं गता विलम्बे । ततो गृहान्निर्गत्य श्रीशंकरस्तन्नदीतीरे गतमोहां तां दृष्ट्वा जलाद्रैः पंकजैर्वीजयन् गृहमनैषीत् । प्रत्यहं रविकिरणैः सा क्लिश्यतीति विचिन्त्य स स्तुत्वा तां नदीं स्वगृहद्वारं प्रापयति स्म । एवं लोके विख्यातं श्रीशङ्करं श्रुत्वा केरलानां राजा राजशेखरेण प्रेषिते स्वामात्ये मृगांके तन्नयनाय प्रणम्य सोपहारं स्वनिवेदितं विज्ञापयति, भैक्षमन्नं परिधानमजिनं नैजं कर्म च विहाय तं कुभोगैर्वयं किं कुर्महे इत्याचार्याऽवदत् । ततस्तं वृत्तान्तं स नृपतये न्यवेदयत् । ततस्तस्वयमेवागत्य प्रणम्योपविश्य कुशलप्रश्नानन्तरं सादरं स्वकृतं नाटकत्रयं तस्मै श्रावयामास । तेन प्रसन्नः श्रीशंकरस्तं वरेण च्छन्दयामास । ततः कदाचिदुपमन्युदधीचिगौतमागस्त्यप्रसुखान् शंकरं द्रष्टुमागतान्मुनीनवलोक्य तन्माता मधुपर्काध्यादिना सत्कृत्य कियदस्यायुरिति साञ्जलिचन्धं प्रार्थयामास । तां तेष्वगस्त्योवदत्—अष्टायुष्यस्य भवन्ति वयमष्टायूपि वरं दास्यामः । ततः सर्वे श्रीशंकरमामन्व्य यथागतं जग्मुः । ततः स तच्छ्रुत्वा मातरं यतिभूत्वा दीर्घायुर्भवामीति सान्त्वनैः सान्त्वयामास । रे बाल गृहस्थो भूत्वा क्रतुभिरिष्टाऽन्ते यतिर्भवितेत्युक्तवतीं मातरं वेदान्तोक्तिभिः समाहितचित्तमकरोत् । अष्टमेऽब्दे संन्यासायाज्ञामददतीं मातरं सञ्चिन्त्य सरितं गत्वा स्नानार्थं जलान्तः प्रविश्य ग्राहग्रहातो हाम्ब ग्राहेण धृतो न बहिश्चलितुं पारये इत्यवदत् । माता तस्य तां वाचं श्रुत्वा तदवस्थं पुत्रं पश्यन्ती तत्प्रतीकारमपश्यन्ती च भृशं विललाप । अम्ब यदि मे जीवितं तुभ्यं रोचते तर्हि मां संन्यासायाज्ञापय तेन ग्राहग्रहमुक्तो भविष्यामीत्युक्ता माता जीविताशया संन्यास एव वरमिति मत्वा तत्क्षण एवाज्ञां तस्मै ददौ । ततः स तत्रैव संन्यस्य नक्रग्रहान्मुक्तः सलिलादुत्ततार । उत्तीर्य च मातरं प्रणम्येत आरभ्याम्ब पैतृकरिक्थग्राहिभिस्त्वं पाल्यसे । यदा मां स्मरिष्यसि तदा त्वत्तन्निधौ सन्नद्धोऽस्मि, मामनाथां त्यक्त्वा निर्गतो बाल इति मा चिन्तयेति शंकरो मातरं सान्त्वयित्वा स्ववान्प्रवानपि तथा सम्बोध्य तस्यास्तेषां चाज्ञां लब्ध्वा दूरतो गन्तुमिष्य । ततः प्रस्थितः स नदीतीरे देवालये स्थितस्य भगवतः कृष्णस्याशरीरिणीं तरंगेर्नदी मा ताडयति नेह वस्तुं क्षमे इत्येवंविधां वाचं श्रुत्वा तां सूर्तिं भुजाम्भां प्रोद्धृत्य निर्वाधे प्रदेशे स्थापयित्वा प्रणम्य प्रतस्थे । वनमध्याच्चरन्नर्मदातटे श्रीगोविन्दपूज्यपादान् जिगमिपुः केनचिन्मुनिना दर्शितायां गुहायां दूरतो यतीशं दृष्ट्वा प्रणम्य स्तुतिभिस्तुष्टाव । ततस्तच्छ्रुत्वा श्रीगोविन्दपूज्यपादास्तं प्रोबुः—कस्त्वमिति । ततः श्रीशंकर आह—“मनोबुद्धचर्हंकारचित्तानि नाहं श्रोत्रं न जिह्वा न च घ्राण-नेत्रम् । न च व्योम भूमिर्न तेजो न वायुश्चिदानन्दरूपः शिवोहं शिवोऽहम्” इति । ततः स तं कार्यार्थमवतीर्णं शंकरं ज्ञात्वा गुहाया दारे पुरस्कृतौ स्वौ चरणीं पूजितवतेऽङ्गीकृत-स्वशिष्यत्वाय सम्प्रदायपरम्पराप्राप्तं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिवाक्यैरद्वैतं ब्रह्मतत्त्वमुपदिदेश । अथैकदा श्रीशंकरो नर्मदापूरघोषेण गुरुणां समाधिविघ्नं ध्यायंस्तत्सलिलं कमण्डलूदकेन

सम्प्रोक्ष्य सर्वं तन्नदीसलिलं स्वकमण्डलौ न्यवेशयत् । वृत्तान्तमिमं लोकमुखदाकर्ण्य श्रीगोविन्दयतयः परं हृष्टस्तमुचुः—“भारदाकाशवत्तत्त्वं मातं ते स्वविद्याजनया”, तदधुना काशीं गत्वा तत्र तत्त्वं मुमुक्षुभ्यो बोधयंस्तिष्ठ, पुरा हिमाचले मुनिसंसदि श्रीमद्व्यासो वेदान्तं शशंस, तदा मया पृष्टं भगवंस्त्वया सर्वे वेदा विभक्ताः, महाभारतं कृतं, ब्रह्ममीमांसा निर्मिता । योगभाष्यं रचितं, केचित्तेषां वादेश्यमन्यया कलयन्ति, 'तस्माद् भाष्यं भवता कर्तव्यम्' इति । तदाकर्ण्य श्रीमद्वैपायनः प्रत्यभाषत—इममेवार्थमधिकृत्य पुरा दैवतैः पृष्टेन भवेन तदर्थं स्वावतारः प्रतिष्ठितः, 'यः सकलं नद्यम्भः कुम्भे संहरिष्यति स एवावतीर्णः शंकरः वेदान्तभाष्यं करिष्यति' इति, भिक्षो भवते तदर्थं मया तत्त्वज्ञानं बोधितं, जगदुद्धरणार्थं काशीमधिवस, 'तत्र विश्वनाथदर्शनं ते भविष्यति' इति । ततो गुरोस्तुङ्गया तं प्रणम्य शंकरः काशीं गत्वा गंगायां स्नात्वा विभेक्षमन्त्रपूर्णां च मनसाभ्यर्च्य स्तुत्वा च तां काशीमध्युवास । ततः कश्चिन्नोलदेशजं पुरः प्रगम्य स्थितं निवेदितस्ववृत्तमाचार्यः शिष्यत्वेन स्वीचकार, यः सनन्दनः पद्मपादारूपया ख्यातिं गमिष्यति । अन्ये चित्तुखानन्दगिर्यादय एनं शंकरं प्राप्य तत्रैव शिष्यत्वमाप्तुः ।

ततः कदाचित्सनानार्थं गङ्गानं गच्छन्नाचार्यं पथि चण्डालमेकं अभिश्चुतामवृत्तं दृष्ट्वा त्यज पन्थानं मानः स्थाक्षीरिति प्राह । एवं वदन्तं तं बोध्य स चण्डालः प्रत्यभाषत—‘भो दुर्ण्डस्त्यज मार्गमिति कं भवान्वक्ति देहं वा देहिनं वा ’ तदुभयमपि न घटते, यतोऽन्नमयास्त्रान्नमयं भिन्नं, कथं त्वयि प्रत्यगात्मनि ब्राह्मणान्त्यजयोर्भेदो नदीतरआदिषु प्रतिविम्बितसवितृवत्, शरीरेणशरीरं सन्तं विस्मृत्य कथं ते मिथ्यैव कलेबरेऽहन्ता, ' मायया महान्तोऽपि मुह्यन्ति ' इति । ततः स तदुक्तिं निशम्याविश्रुव्यचित्तः शङ्कराचार्य उवाच—‘ भो ' यत्त्वयोक्तं तत्सत्यं, शास्त्रविशारदा बहवः पण्डिताः सन्ति, तत्त्वविदो विरला एव ' इति ततस्तमेव चण्डालं वेदचतुष्टययुक्तं विभेश्वर ज्ञात्वा स्तुतिरस्तौत् । ततस्तुतः स प्रसन्नो भूत्वा ' कर्मठं भट्टभास्करं, मण्डनं, प्रभाकरं, नीलकण्ठं शैवं, गुप्ताख्यं शाक्तिकं, चैवमादीक्षित्वा शिष्यान् कृत्वा च मतमद्वैतं प्रख्यापय ' इति शङ्कर समादिश्यान्तरधात् । तत आचार्यो जाह्नवीं गत्वाद्भिः खानि स्पृष्ट्वा हृदि स्थितमीशं ध्यायन्वेदार्थान्विचारयामास ।

श्रीमच्छंकराचार्यो द्वादशे वर्षे ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्यैतरेय-तैत्तिरीय-छान्दोग्य-तृहदारण्यकोपनिषदां भाष्याणि विरच्य तत्रतत्र शिष्यान्ध्यापयामास । तेषु मुख्यः शिष्यः सनन्दनोऽभूत् । ततः कदाचित्सनन्दनं जाह्नव्या दक्षिणपारे स्थितमुत्तर-पारस्था आचार्या आह्वयन् तरणसाधनाभावात्कथं गन्तव्यमिति पर्यालोच्य श्रीगुरुचरणां व्यात्वा सनन्दनः गङ्गाप्रवाहं प्राविशद्यदा तदा जहृकन्या पद्मान्यध्यामामासास्यपदोन्त्याचार्यम् । ततस्तं तेषु पद्मेषु पदे निनिवेश्य श्रीगुरुसन्निधिमाययौ । ततस्तं प्रीत्यादिष्टप्य गुरुस्तस्मै पद्मपादाख्यां ददौ । ततः स आचार्यः कुतर्किणां पण्डितानामद्वैतपरं वेदान्तार्थमधिकक्षिपत्वा मतानि स्पष्टयित्वा सर्वास्तात्र जित्वा शिष्यांश्चकार । ततः समन्वयाविरोधमायनकण्डालाध्यायचतुष्टयोपेतस्य ब्रह्मसूत्रस्य (=शागीर्गिकमीमांसाशास्त्रस्य =उत्तरमीमांसाशास्त्रस्य) भाष्यमकरोत् ।

कदाचित्काश्यां शारीरकभाष्याध्यापनसमये बृद्धब्राह्मणरूपेणागतो व्यास उवाच—
त्वत्कृतशारीरकभाष्ये कस्याप्येकस्य सूत्रस्य व्यासाशयं वर्णयेति । ततस्तदाऽऽचार्यः “तद-
नन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्” (व्या० सू० ३ । १ । १) इति
सूत्रार्थं वर्णयामास । ततस्तं श्रुत्वा नायं व्याससम्मतोर्थः किंतु प्रकारान्तरेणेति ब्राह्मणोऽ-
न्यथा यमर्थं वर्णयामास सोर्थः श्रुतिविरुद्ध इत्यसकृत्प्रत्ययादि भाष्यकृता । ततः पक्षपाद-
शिष्योक्त्यैवं व्यासं ज्ञात्वाचार्येण स्तुतो व्यास एनमाचार्यं तद्भाष्याणि च प्रशंसत् । दैवयो-
गेन जन्मसिद्धप्राप्ताष्टायुषां ततः स्वमातृकृतागस्त्यादिप्रार्थनया प्राप्ताष्टायुषां चेत्येवं षोड-
शाष्टायुषामन्तिमदिवसान्यभागे तत्र मणिकर्णिकायां शरीरपरित्यागे प्रवृत्तायाचार्याय भगवा-
न्वादरायणः लोके प्रवृत्तानां मतान्तराणां वादेन निरासपूर्वमद्वैतशास्त्रप्रचारं निर्वर्त्य शरीरं
त्याज्यं नान्यथेति तदुक्तमङ्गीकृतवत्तेऽस्मै पुनः षोडशायां विद्वान्तर्दधौ । ततो दिग्विजयार्थं
काश्याः प्रस्थितोयमाचार्यः प्रयागे त्रिवेण्यां स्नानादिकर्माणि निर्वर्त्य नास्तिकमतप्रवृत्ताभि-
र्जित्य स वैदिकमार्गप्रतिष्ठापकत्वेन प्रसिद्धं प्राभाकरादिशिष्यपरिवृतं तुषामौ प्रविष्टमनेक-
सोमयज्ञहविर्यज्ञसंस्थाभिरुत्तरक्रतुभिश्च प्रीणितेन्द्रादिदेवगणं भाट्टरहस्यादिग्रन्थकर्तृत्वेन प्रसिद्धिं
गत्वा तेन सत्कृतस्तत्प्रार्थनया तस्मै स्वकृताद्वैतभाष्यग्रन्थात् श्रावयामास तेनातीव स तुतोपा-
ततस्तुपाग्निप्रवेशे कारणमाचार्यस्तं पप्रच्छ । बौद्धमतनिरासार्थं तदीयग्रन्थाध्ययनसमये
वेदनिन्दां श्रुत्वा सभायामश्रूणि पातयन्तं मां दृष्ट्वाऽयं ब्राह्मणोऽस्मद्विरुद्धपक्षीय इति मां
बौद्धाः सौधाम्रात्पातयामासुः, तदाहं ‘वेदाः प्रमाणं चेन्न मे कापि क्षतिः स्याद्’ इति ह्रुवन्वृ-
क्षात्पुष्पमिवाबाधितशरीरोऽपतं तथापि चेदिति पदप्रयोगेण सन्देहसूचनादेकेनाक्ष्णा काणो-
ऽभूवम् । वैदिकमतविरुद्धबौद्धग्रन्थाध्ययनबौद्धग्रन्थाध्यापकगुरुद्रोहाभ्यां जातस्य पापस्य
नाशाय तुपाग्निप्रवेशेन मायश्चित्तमनुतिष्ठामि, साक्षाच्छिवस्वरूपस्य तव दर्शनेन
कृतार्योऽस्मि, भाष्यस्यास्य वार्तिकं कृत्वा यशो लब्धुमिच्छामि चेत्याचार्यं स
व्यज्ञापयत् । तत आचार्य उवाच—‘सौगतादीनामसाधूनां विनाशाय शिक्षणाय वा पडानन-
स्त्वं भट्टपादरूपेणाविर्भूयैवमकरोरतस्त्वमपापी’ इति । तच्छ्रुत्वाहमपापीति त्वदुक्त्या-
द्योधितोऽप्यारब्धप्रायश्चित्तस्य त्यागो लोकविद्विष्टत्वात् युज्यते मह्यमद्वैतात्मतत्त्वमुपादिश येनाहं
मुक्तः स्याम् । कर्ममार्गस्य प्राधान्येन प्रवर्तकमतीव प्रसिद्धं दुर्वाससः शापेन मनुष्यरूपायाः
सरस्वत्याः पतिं मण्डनमिश्रं पण्डितं वादेन विजित्य तेन भाष्यस्यास्य वार्तिकं कारयेति
भट्टपाद आचार्यं व्यजिज्ञपत् । ततस्तस्मै अद्वैतात्मतत्त्वमुपादिदेश । तेन स मुक्तोऽभवत् ।

तत आचार्यो योगबलेन व्योममार्गेण सशिष्यो नर्मदातटे माहिष्मतीं पुरीं गत्वा
तत्र तद्गृहं विचार्य कपाटपिनद्धस्य गृहस्याङ्गणं व्योम्नैव गत्वा स्वपितृश्राद्धे जैमिनिं
व्यासं च निमग्न्य भोजनार्थमर्चयन्तं तं कर्मठमपश्यत् । सोऽप्येनमपश्यत् । तयोर्विचि-
त्राणि प्रश्नोत्तराण्यभवन् । यदा क्रुद्धोऽयं मण्डनमिश्रस्तेन सह दुर्भाषणं कर्तुमारभत तदा
व्यासेन दुर्भाषणातिरुद्धो यतिरूपं साक्षाच्छिवमेनं न्यमन्त्रयत् । तदाचार्येण नाहमन्नभि-

(१) सकलमतनिर्बहणानन्तरं मणिकर्णिकातीरे निदिध्यासनलालस्य श्रीशंकरस्य बृद्धब्राह्मणरूपेण व्यास
दर्शनमिति, तथा विवादकाले घृषाजल्य कृतवतो बृद्धब्राह्मणवेषस्य व्यासस्य श्रीशंकरेण कपोल्योस्ताडनं कृतमिति
चानन्दगिरौ शंकरादिद्विजने ।

क्षार्यमागतस्त्वां किंनु वादभिक्षार्यमागतः, परस्परं पराजये परस्परमाश्रमव्यत्ययः कार्य इत्युक्तः स च आग्म्य मध्याह्नसमये वादोस्त्विति निश्चित्य तान् भोजयामास । स्वयं गिष्टं कर्म समाप्य मण्डनमिश्रोपि भुङ्क्तु स्म । ततो व्यासजैमिनी माध्यस्थ्य सरस्वती स्थापयेत्युक्त्वाऽगच्छताम् । यदा पुरुषमुच्यते सभायां कर्मब्रह्मवादिनोः कर्मब्रह्मादृतविषये वाद आरब्धस्तदा माध्यस्थे स्थितया मरुस्वत्याभयोः कण्ठे एकैकां पुष्पमालामामुच्य यस्य माला म्लास्यति स पराजित इति ज्ञेयमिति समर्थं कृत्वा पाकाय महानसं सरस्वती प्रविशेत् । एवं वादो यावदभूत्तावत्प्रत्यहं भिक्षार्यमागच्छत्याचार्य भोजनार्थमागच्छेति पतिं चाहूयोभयोर्भिक्षागने अदात् । एवं त्रिवदतोः सप्तमे दिवसं सरस्वती मण्डनमिश्रगलस्यया मालया म्लानयाऽऽचार्येण पराजितं मण्डमिश्रं निश्चित्य पाकोत्तरमुभावापि भिक्षार्यमागच्छतामिति हर्षणाकारयामास । ततस्तयोर्भिक्षोत्तरमाचार्यं प्रणम्य तां त्वया दुर्वाससः शापेन मानुषभावान्मोचितेत्युक्त्वा ब्रह्मलोकं जिगमिषुं ता वनदुर्गामन्त्रेणास्तम्भयत् । मण्डनमिश्राय मुमुक्षुणा विद्योपलब्धिपर्यन्तं चित्तशुद्धिसंपादकत्वेन श्रुतानि स्मार्तानि च कर्माणि कार्यापेयेवेति जैमिन्याशयं प्रकाशयामास । जैमिनिरपि मण्डनमिश्रेण ध्यात आगत्याचार्योक्तिमेव व्याजहार । एवं शरणमिति शरणागतं वीक्ष्य मण्डनमिश्रं तद्व्याङ्गीं मामविजित्य कथं मत्पतिर्जितः स्यादित्युक्तेनाचार्येण सह सा वादमारभत । वादेनाजयं तं ज्ञात्वा कामशास्त्रीयप्रश्नेनैर्न जेष्यामीति निश्चित्य तत्र प्रश्नांश्चकारा । तत आचार्यो मासात्परमुनरं दास्यामीत्युक्त्वा गिष्यान्वावदागमं स्वदेहरक्षणे नियोज्य स्वकलेवरं गिरिगङ्गे संस्थाप्य मृतस्यामरुकराजस्य कलेवरं योगबलेन प्राविशत् । ततस्तत्पत्नीमन्त्रिप्रभृतयो राजानं लब्धसंज्ञं ज्ञात्वा तं माङ्गलिकवाचैः सौख्यं निन्दुः । क्रमेण कामशास्त्रीयविषयाननुभवन्तं राजकार्यादिष्वतीव चतुरं तं ज्ञात्वा नाथं प्राक्तनो राजा किं तु कोपि महारुणाकरो योगी परकायप्रवेगविद्ययास्मद्राजगरीरं प्रविष्टः कापि स्थापितं स्वदेहं पुनर्गच्छेन्नमहती हानिरस्माकं तदा स्यात्, तस्माच्छेदनागायाऽस्माभिर्यतितव्यमिति निश्चित्य यत्र कापि मृतगरीरं यद्यद् दृश्यते तत्सर्वं तदेव ज्ञाह्यमेवेत्याज्ञाप्य नानादिशु ते भद्रान् प्रेषयामासुः । 'माते च व्यतीते आचार्यं मत्पागमनमकुवाणेऽस्मासु कैश्चित्छरीरमेतद्रक्षणीयं' कैश्चित्तत्परिमार्गणाय गन्तव्यमिति निश्चित्य कांश्चिद्देहरक्षणाय नियोज्य पद्मपादादयः कर्णाकारिकायाऽमरुक्कजं मृतं प्राप्तसंज्ञं प्राक्तनविलक्षणं लिप्तादस्तम्भं लोकमुत्वाच्छ्रुत्वा तत्र गायकवेपेण राजममं प्राविश्याद्वै-तग्रहमातपादकानि पद्यानि गायन्तो राजानं ज्ञातस्वागमनं ज्ञात्वा प्रतिनिवृत्तिरे । तैर्भृत्यैस्त्वत्रतः लब्धमृतमानुषगरीराणि दग्ध्वादग्ध्वा तच्छरीरं लब्ध्वा दग्धुं प्रवृत्तः सह युध्यमानास्तच्छिप्पान्वलाद् दूरीकृत्य दह्यमानं स्वकलेवरं दृष्ट्वा नृहरिं तुष्टावाचार्यः । तेन तुष्टः साग्रिं तं जीत्वाऽन्तर्दधे ।

ततो मण्डनमिश्रः परकायप्रवेशेन कामशास्त्रीयविषयं ज्ञात्वाऽऽवां त्वया जितावित्यवदत् । सरस्वतीं निजं धाम याम्यन्तीमाचार्यः सरस्वतीं त्वां ब्रह्मणः पत्नीं जाने, त्वं एकोपपृथगेऽस्मदीये स्थाने निवसन्त्यद्वैतमतोद्घृष्टचित्पादितमिद्वान्तान्प्रकाशयेति प्रार्थिता सत्प्रीतिपूर्वकृत्य निजं धामागच्छत् । ततो मण्डनमिश्रश्चिन्तयेत् विष्णुमग्नं संन्यासप्रवर्णेनाचार्यस्य गिष्योऽभवत्तत्त्वमस्यादिमहावाक्योपदेशादिभिः सह । ततो यागजलेनातिशान्त-

चित्तः स्वात्मारामः (७२५) पञ्चविंशत्युत्तरसप्तशतीवर्षाणि भुवि वसति स्म । तत आचार्यः स्वात्मारामेषु सुरेषु यतो भवान् श्रेष्ठोऽस्तिस्त्वं सुरेश्वरनामासीत्युवाच । सोऽप्याचार्येण सहैव दिग्विजयायागच्छत् । त्रिवालिक्षेत्रे मृकाम्बादर्शनायागतमाचार्यं यागिनं श्रुत्वा प्रभाकरो नाम धनिकः स्वपुत्रमतिजडमाचार्यसमीपं निनाय तदाचाचार्यस्तं ब्रह्मैकनिष्ठं ज्ञात्वा कस्त्वमित्यपृच्छत् । तेन जन्मान्तरार्जितोपासनावलेनाचार्यसान्निध्यवशेन च ब्रह्मैवाहमस्मीत्यादिरूपेण हस्तामलकवत्सत्तत्त्वे निरूपिते तमाचार्यो नाम्ना हस्तामलकमकरोत् । सोऽपि स्वयमाचार्यशिष्योऽभवत् । ततः पुत्रमेनमाचार्यं समर्प्य पुत्रप्रभावज्ञः प्रभाकरः स्वगृहं ययौ ।

स ततः सर्वैः शिष्यैः सह शृङ्गगिरिं प्राप्य तत्र भाष्याण्यध्यापयामास । एकदा गिरिनाम्नः कस्यचिच्छिष्यस्य भाष्याध्यापनायागमनं प्रतीक्षति तस्य भाष्यार्थग्रहणशक्त्यभावेन तत्प्रतीक्षा व्यर्थेति पञ्चपादस्य गवोर्किं श्रुत्वा स मनसा तस्मै चतुर्दश विद्या अनुजग्राह । तेनागमनसमय एवातीव हृष्टो जीवब्रह्मैक्यविषयैस्तोऽटकवृत्तैराचार्यमुपतस्थे । ततः पञ्चपादादयो हृष्टास्तं प्रशशंसुः । सोऽपि तेन हेतुनाऽऽनन्दगिरिस्तोऽटकारूपोऽभवत्, यः ब्रह्मसूत्रोपनिषद्भाष्याणां व्याख्यानानि कुर्वन्माचार्येण नियुज्यते ।

ततः स आचार्य एकदा सुरेश्वरमार्थनया तं भाष्यवार्तिकनिर्माणे नियोजयामास । तच्छ्रुत्वा चित्सुखाचार्यप्रभृतिभिः शिष्यैः कर्मठेन तेन कृतं भाष्यवार्तिकं श्रीमच्छिष्यस्यापि त्वद्भाष्याननुगुणमेव स्यान्न तदनुगुणमिति जेमिनेः कृतित्वत्कर्मठानामेवोपयुज्येत न मुमुक्षुणामिति सनन्दन आनन्दगिरिर्वा नियोज्यतामित्यूचे । पञ्चपादेन हस्तामलको नियोज्यतामित्यूचे ।

अपत्येन सह नद्यां स्नानार्थमागतयै कस्यचित्स्वस्य शिशुं तत्र तपस्यतोङ्गे उपवेश्य स्नात्वा प्रत्यागत्य तद्ङ्कात्पतित्वा मृतं तं शिशुं दृष्ट्वा रुदन्त्यै स्वयं मृतशरीरे प्रविश्य हस्तामलकाचार्यो जीवयित्वाप्ययो हस्तामलकः पूर्वजन्मन्येव तपश्चर्याभिः सिद्धो विरक्तो न ग्रन्थरचनारूपे प्रवृत्तिमार्गे प्रवृत्तः स्यादिति पञ्चपादमाचार्य उवाच-त्वया कर्मठेन वेदान्तविषये करिष्यमाणे वार्तिकेऽभिरुचिर्नैवामिति त्वया सूत्रभाष्ये वार्तिकं न कार्यं किं त्वद्वैतब्रह्मपरं कंचन नैवकर्मगोचरं नैवकर्म्यसिद्ध्याख्यं ग्रन्थं निर्मायैभ्यः प्रदर्शयेति गुरुणाज्ञप्तेन सुरेश्वराचार्येण नैवकर्म्यसिद्ध्याख्यो ग्रन्थो व्यरचि । सोऽयं तेन स्वस्यापि कर्मठत्वनिरासकः प्रादांश्चि चाचार्यादिभ्यः । तेतमेन दृष्ट्वातीव चित्रितहृदयाः परं प्रशशंसुः । तत आचार्येण मण्डनमिश्रो बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यस्य तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यस्य च वार्तिकं कुर्वन्त्याज्ञप्तस्तद्द्वयं कृत्वा तस्मै प्रदर्शयामास । योऽतो वाचस्पतिमिश्रो भविष्यति पारम्व्यक्रमेणा सोऽयं मण्डनमिश्रस्तत्सुष्ट्राऽऽचार्यमतीव तोषयामास ।

पञ्चपादाचार्येण ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या चक्रे । तत्र द्वितीयाध्यायप्रथमपादशंकरभाष्येण सहिते प्रथमाध्यायसूत्रशंकरभाष्ये पञ्चपादाः प्रचरेयुः, तत्रापि चतुःसुत्रेव प्रसिद्धचेदित्याचार्योक्त्या तावत्येव व्याख्याऽऽचार्येण श्रुता पञ्चपादिकेतिनाम्ना प्रसिद्धास्ते चित्सुखादयोप्यद्वैतब्रह्मपरग्रन्थान्कृत्वाऽऽचार्यं संप्रार्थ्य तदाज्ञया तीर्थक्षेत्रादिकान्ययुः ।

(१) तन्नामान एव पञ्चविंशत्युत्तरसप्तशतीवर्षेभ्योऽनन्तरं यथा गौडपादाचार्यावधि व्यासपरम्परा शूकाचार्यपरम्परा वा ।

एवं शृङ्गगिरौ निवसन्नाचार्यः स्वमात्रा कृतं स्वस्मरणं योगेन ज्ञात्वा देशान्तरे सुदूरे स्थिताया अपि मातुः समीपं योगवलेन प्राप्य प्रणनाम । सापि चिरात्प्राप्तं तं समीक्ष्यातीव तुतोष । तत आचार्यो मातरं प्रणम्य किमपेक्ष्यत ऐहिकमासुष्मिकं वेत्याचार्यस्य वार्चं निशम्य जीर्णशरीरस्य धारणे नाहं शक्तास्मि, तत एतच्छरीरं यथाशास्त्रं संस्कृत्य स्वर्गं प्रापयेत्युक्तो महेशं तुष्टाव । ततो महेशस्तुष्टस्तदाशयं ज्ञात्वा पार्षदांस्तन्मातुरानयनाय प्रेषयामास । तां दृष्ट्वा वैकुण्ठमेव गन्तुकामां तां ज्ञात्वा शैवपार्षदानुज्ञाप्य स हरिं तुष्टाव । तेन तुष्टो हरिः स्वयमागत्य प्रणतं यतिवरं दृष्ट्वा 'भूतले त्वत्कृताः सूत्रभाष्यादिका अद्वैतग्रन्था लंकेरङ्गीकृताः, ब्रह्मलोकेपि सिद्धेषु ते सर्वे प्रसिद्धिमुपयान्तु, त्वन्माता मया सहैव दिव्यं रूपमास्थाय वैकुण्ठमागच्छतु' इत्याचार्यं प्रशस्य तथा सह विमानेन वैकुण्ठं जगाम । ततो बन्धुभिराहूतैरन्यैश्च तत्रत्यैर्ब्राह्मणैरज्ञातशास्त्रमार्गैर्दयतेर्मातुः संस्कारेऽधिकारो नेति धिक्कृतस्तस्मैस्तदर्थमग्निमप्यलब्ध्वा काष्ठानि नदीतीरे साञ्चित्य स्वबाहुं प्रमथ्याग्निमुत्पाद्य मातुः शरीरं प्रदाह्य तान्—“इत आरभ्य यूयं वेदवाह्या वद्विस्तंस्कारगूण्याः संन्यासिनां भिक्षादाने योग्या न भवत, शृङ्गाचाराश्च भवतः” इति ज्ञप्त्वा योगवलेन शृङ्गगिरिं जगाम ।

ततः सनन्दनो गुरोरनुज्ञया स्वात्मानन्दमनुभवन्नेव तीर्थयात्रां कुर्वाणो वक्षिणस्यां दिशि कालहरितक्षेत्रं गत्वा तत्र जलाशये स्नात्वा साम्बं प्रणम्य कार्त्तवीं गत्वा ततः शिवकाञ्चयामेकाग्रेश्वरं विष्णुकाञ्चयां वरदराजं च प्रणम्य पुण्डरीकपुरं (=पण्डरपुरं) गत्वा तत्र शिवेन नृत्येन श्रान्तोरभ्यर्च्यैवैहि गङ्गे इत्याह्वानमात्रेण तत्रागतायां शिवगङ्गां नान्ध्यां प्रसिद्धापां गङ्गायां स्नात्वा शिवं सम्पूज्य ततो रामेश्वरं जिममिषुः कावेर्यां स्नात्वा स्वमातुलं दिदक्षुः शिष्यैः सह तद्गृहं गत्वा कुशलप्रश्नादिसल्लापिः मातुलं तोषयामास । स मातुलो भागिनयाय भिक्षां दत्त्वा तच्छिष्यान्पि भोजयित्वा स्थितस्तच्छिष्यान्प्राशं दित्यतं द्रुस्तकं दृष्ट्वा कोऽयं ग्रन्थ इत्यपृच्छत् । ते चायं ग्रन्थः, पञ्चपादाचार्येण त्वद्भागिनेयेन कृता श्रीमच्छंकरभगवत्पादपृथ्वरचितब्रह्मसूत्रभाष्यस्य टीकेत्यवदन् । ततः पञ्चपादस्तां दिदक्षुः तस्मै तामदात् । मातुलस्तं ग्रन्थं दृष्ट्वा तत्र श्रुतिस्मृतिश्रुतिभिः खण्डितं प्रभाकरमतं ताभिरेव स्थापितं, जीवब्रह्मद्वैतं च पर्वालोक्य तदसहमानः कापट्येन प्रीतिं प्रदर्शयन्नैव त्वत्प्रत्यागमनपर्यन्तमेतत्प्रस्तकमस्तु. तत एनं नय, तावदहं पर्वालोक्यामीत्यब्रवीत् । तथेति पञ्चपादस्तस्मै तत्प्रस्तकं दत्त्वा रामेश्वरं श्रीरामसेतुं च गत्वा श्रीरामसेतुं श्रीरामेश्वरं श्रीरामं च नत्वा ततो यात्राक्रमेण प्रतिनिवृत्य मातुलगृहमागमिष्ये-स्तत्र मार्ग एव तद्गृहं तत्प्रस्तकं च दग्धं श्रुत्वा मातुलं गत्वा गृहदाहेन न मे दुःखं तत्प्रस्तकदाहेन यद्दुःखं तत्र शाम्यतीति तदुक्तिमसहमानोऽपि ज्ञान्तचित्तत्वाद्गन्धं चेत्तदृच्छत् पुनरपि तादृशं ग्रन्थं कारिष्यामीति तमब्रवीत् । ततो मातुलः पुनरयं तं ग्रन्थं कारिष्यत्येव तेनास्मद्गुरुः प्रभाकरस्य मतं निर्नाम भवेदेवेत्यालोक्य बुद्धिमान्वकरं द्रव्यं तद्दिने तस्मै भिक्षार्थमदात् । ततः पञ्चपादः (=सनन्दनः) स्तेन बुद्धिमान्धं जानंस्ततः श्रीगुरुं द्रष्टुं कैरलानगच्छत् । श्रीगुरुरपि तर्धैव कैरलानगच्छत् । तत्र स तं प्रणनाम । ततस्तयोः कुशलप्रश्नानन्तरं पञ्चपादः स्वग्रन्थदाहं स्वबुद्धिमान्धं च तस्मै वितापयामास । ततः श्रीगुरुणा पुन स्वैन श्रुतं पञ्चपादिकाभागमात्रमन्वदत् । तेन यथाश्रुतमानुष्येयं ज्ञातः पञ्चपादो विलिलेख तुतोष

च । तथा राजशेखराख्येन राज्ञा स्वकृतं नाटकत्रयं यत्पूर्वं स्वस्मै श्रावितं ततः पश्चाद्वर्ध-
चाभूतदिदं नाटकत्रयं दर्शनार्थमागतस्य तद्व्राजस्य कुशलप्रश्नानन्तरं प्रार्थनयाचार्यैः यथा-
श्रुतमन्ववादि । तेनानूदितं तत्स राजा लेखकेन लेखयामास । श्रीमतः शंकरभगवत्पादस्य
तेदिदं सर्वं सर्वंपामत्प्राश्न्यवहमभूत् । ततोऽनेन राज्ञा तं कां सेवां करिष्यामीति प्रार्थ-
यामास । कालशीनामकेऽग्रहारे मया यथा ब्राह्मणाः शतास्ते तथैव वेदाग्निबहिष्कृता यति-
भिक्षादानायोग्याश्च स्थापनीयास्त्वयेति स तमाज्ञापयामास । स तं प्रणम्य तयास्तिव-
त्युक्त्वा स्वनगरमयात् ।

ततः श्रीमच्छंकरभगवत्पादः शिष्यैः सुधन्वराजस्य पुत्रं गत्वा तेनार्चितो लोकं भ्रष्टस्य
वैदिकमार्गस्य पुनः प्रवर्तने यतमानाय मह्यं त्वया साह्यं कार्यमित्युक्तिं श्रुत्वा तयास्त्विति
प्रतिधृत्यानुगच्छता तेनानुगतो रामेश्वरं गच्छन्पथि मद्यलोलुपान् शाक्तान् जित्वा रामेश्वरा-
दिकं प्राप्य रामनाथादीन् प्रणम्य चोलद्वविडपाण्ड्यकाश्चैविङ्गट्टादिगतान्वैदिकमार्गभ्रष्टान्
जित्वा ततः कर्नाटदेशं गत्वा वेदब्राह्मणान्कापालिकान् जेतुं प्रवृत्ते ततश्च क्रकचनामा कापा-
लिक आचार्यमागत्य भैरवार्था विहाय न कदाचिन्मोक्षः स्पादित्येवं स्वपक्षमाचार्येण श्रुति-
प्रमाणादिना खण्डितं नाङ्गिचकार । ततस्तं तद्देशाधिपत्यात्स राजा निष्कासयामास ।
ततः स बहुभिर्ब्राह्मणैः स्वानुयायिभिरन्यैः कापालिकैस्त्रिशूलोद्यतकर्षयुद्धे प्रसक्तो बभूव ।
ततो राज्ञा केचन गृहीताः केचन निर्मूलिताः । ततः शिष्टा गृहीताश्च तन्मतस्वीकारपूर्वक-
माचार्यं शरणं प्रापुः । तेषु ये विप्राणां हननोद्यता आसंस्तान्दुःक्षारेण स भस्मसाच्चकार ।
ततः स क्रकचः स्वपराभवमसहमानः कपालधारी पीतमरेयो भैरवं नेत्रे निमील्य दधौ । स
ध्यानमात्रेण सन्निहितं भैरवं जह्येनं भिक्षुमित्यवदत् । स भैरवो यदूषे शिवावतारं त्वया बह्वप-
रादमित्युक्त्वा तच्छिरोऽच्छिनत् । तत आचार्येण स स्तुतोऽन्तर्दधे । ततस्तेभ्योऽप्यद्वैतात्म-
तत्त्वमुपदिश्य गोकर्णक्षेत्रं गत्वाभ्युद्यो निमज्ज्य गोकर्णेशं प्रणम्य तत्रैव स्वकृतं सूत्रभाष्या-
दिकं तदधिकारिभ्य उपदिशन्नासीत् । ततस्तत्र स्वशिष्येणोक्तः शैवो नीलकण्ठाचार्यो
बहुभिः शिष्यैः सहाचार्यं वादेन जेतुमाजगाम । ततः स वादे तन्मतं खण्डयित्वा तस्मै वैदि-
कमद्वैतात्मतत्त्वमुपदिदेश । स्वभाष्याणि प्रचार्यं तत्रतत्रैवं स गुर्जरसौराष्ट्रादिदेशादौ वेद-
मार्गं प्रवर्तयामास । ततो द्वारवर्ती गत्वा स पाश्चात्रानुयायिनो वेष्णवाजित्वा श्रीकृष्णस्य
पूजा परं कार्येवेत्युपदिश्य स्वभाष्याणि प्रचार्यं ततोऽवन्तीं गत्वा महाकालेश्वरं प्रणम्य तत्रैव
देवालये तत्राचार्यत्वेन प्रसिद्धं पञ्चपादाहमागतं द्वैतमतानुसारेण ब्रह्मसूत्रवृत्तिकृतं बहु-
शिष्यं खण्डितकाणादकापिलमतसिद्धान्तं प्रणम्य स्थितं भट्टभास्करं स वेदान्त-
सूत्रैः स्वीयद्वैतमतिरूपणाय प्रेरयामास । ततस्तनोक्तानां श्रुतिविरुद्धार्थानां खण्डनेन तं
तथा तत्रैवागतमईक्षामानं नास्तिकं ततः पारदान्देशान् गत्वा तत्र प्रसिद्धं हर्षमिश्राख्य
विद्यामदोद्धतं, ततः कामरूपं गत्वा तत्र शक्तिसूत्रभाष्यकारमभिनवगुमाचार्यं, ततः कोसलान्,
ततो गौडदेशे मीमांसानिपुण कर्मठं मुरारिमित्रं, नानाशास्त्रज्ञं धर्मगुरुं, न्यायशास्त्रज्ञमुदयनाचार्यं
च विजित्य तत्रतत्र ब्रह्माद्वैततत्त्वज्ञानसम्पादकानि स्वभाष्याणि प्रचारयामास ।

स्वमतपरित्यागमनिच्छन्नभिनवगुप्त आचार्यं कृत्याप्रयोगेण (आभिचारेण) भगन्दरं
रोगं प्रापयामास । स तं शिष्यप्रार्थनया भिषग्भिराचार्यसंस्मृतामरेन्द्रप्रेषिताभ्यामभिव्या-

मप्यनिवार्य तथाभिनवगुणयुक्ताभिचारप्राप्तं विज्ञाय तृप्तिहमन्त्रजापेन तं प्रोक्तार्य गंगातीरे
व्योम्नोऽवतारन्तं ब्रह्म ध्यायन्तं गुरोरपि गुरुं श्रीगौडपादाचार्यं दृष्ट्वा नमाम । ततो गौडपादा-
चार्यं आह-गोविन्दभगवत्पादमुखत्वाच्चया कृतानि सूत्रोपनिषद्गीताभाष्याणि श्रुतानि, त्वया
कृतस्य मत्कृतमाण्डूक्यवार्तिकभाष्यस्य श्रवणायागतोऽस्मीति । ततः स तं सर्वाणि सूत्रोपनिष-
द्गीतामाण्डूक्यवार्तिकभाष्याणि श्रावयामास । तेन तुष्टः स वरमात्मानन्दातुभवरूपं तस्मै
दत्त्वान्तर्दधे । ततः काश्मीरमण्डलं गत्वा सरस्वतीमन्दिरस्य दक्षिणेन द्वारेण प्रविश्य
निरुन्वतो (=प्रतिषेधतः) विदुषो वादेन विजितयान्तर्दृष्टं शिष्यैः सह प्रविश्य भद्रासन-
मारुह्यक्षत्याचार्येऽशरीरबाण्याविर्बभूव-‘पीठारोहे सर्वज्ञतव न कारणं किन्तु शुद्धाचरणमपि,
तत्त्वयि नास्ति-यतस्त्वया परकायप्रवेशेन पराङ्मनोपसुक्ता, एतद्विद्याभद्रासनं सतां सिद्धा-
नामारोहणाय योग्यम्’ इति । तां श्रुत्वा यतीन्द्रेण ‘नार्यं देहोऽशुद्धः येन देहेन तत्कृतं
तत्तद्देहस्यैवाशुद्धतापादकं नान्यस्य देहस्य । अन्यथा केनचिच्छूद्रेण प्राग्जन्मनि कृतेन
केनापि पुण्यविशेषेण विप्रजन्मलामेपि वेदाधिकारो न स्यात्’ इत्यादिकमुक्तमाकर्ण्य शारदा
मूर्ण्णावबभूव । ततः स विद्याभद्रासनमारुह्य । तन्मण्डलस्यानपण्डितानङ्गेनमम्प्रदायप्रवर्तने
नियोजयामास च । ततः स कैश्चिद्दिक्षुः सह शृङ्गगिरि (झर्रा) प्राप्यद्विभभाष्याण्यध्याप-
यन्नास्ते स्मास तत्र शीतार्दितान्दान्दृष्ट्वा शङ्करं सम्प्राप्य तदनुग्रहेणोष्णोदकं तं देशं प्रापयामास ।
ततो दिक्षु चतुर्षु चतुरो मठानिर्माय तत्पीठे पत्रपादादिकाञ्छिष्यान्प्रतिष्ठापयामास ।
मूर्तिपूजाविमुखान्स्वयं वाहिर्गताञ्छिष्यान्दूरीकृत्य तस्यै विम्वाम्बायै कन्यार्यं अविवाहितार्यं
सिद्धिसम्पन्नायै ब्राह्मण्यै या मूर्त्वायै ब्राह्मणपुत्राय महामन्त्रमुपदिश्य पण्डितमकरोत् मूर्ति-
पूजादिकं तपश्चर्यादिकं चोपदिदेश । एवं कृतकृत्य आचार्यां द्वात्रिंशे वयस्यतीति ब्रह्मादि-
भिर्यतीशं कृतकार्यं कैलासं नेतुमागतंवांचितो त्रिनेत्रादिमता निजेन रूपेण विमानमारुह्य
कैलासं जगामेति शिवम् ।

इदं चरित्रं नैकत्वेन श्रीशंकराचार्यस्य किन्तु प्रस्थानत्रयभाष्यकृतः श्रीशंकराचार्यस्य
तदधिष्ठिततत्तत्पीठगतानामाचार्याणां तत्तन्नाम्नां आचार्याणां चरित्राण्येकीकृत्यैव (माधव-
चिद्विलासा-ऽऽनन्दगिरिकृत) ‘शंकरादिगिजयत्रय’-‘गुरुपरम्परा’-‘भविष्यपुराण’-
‘संक्षेप तैमिरभास्करा’-‘ज्वतारकालसम्भवपरामर्श’-‘श्रीजगद्गुरुसंस्थानशृङ्गेरीमठ’-‘श्रीसं-
स्थानमठ करवीर व सद्देश्वराचा इतिहास’-‘श्रीमच्छङ्कराचार्यचरित्र’-‘श्रीशङ्कराचार्य
मठ हम्पी पांचा जाहीरनामा’-‘शङ्करचरित्रकालविचार’-(करवीरपीठकृत)-‘धार्मिकवि-
चाराचं कार्य’-‘श्रीमच्छङ्कराचार्यनो समय’-‘श्रीशंकरचरित्र’-‘शिवगृहस्य’-‘कर्मपुराण’-
‘शिवपुराण’-‘भक्तमाला’-ऽऽदिग्रन्थेषु तथागृहलमापामय-‘श्रीशङ्कराचार्य-हार्जिलफअन्ट
टैम्स-हार्जिलफार्मा’-नामग्रन्थे च वर्णितानीति ज्ञेयमिति दिगिति प्रतिभाति । शिष्टं
परिशिष्टे स्फुटीकरिष्यते इति शिवम् ॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यचरित्रं समाप्तम् ॥

तच्चरित्रं प्रकारान्तरेण-

केचित्पुण्यं श्रीशङ्कराचार्यः य आन्त्रद्रविडदेशयोः सन्त्वा वायुलिङ्गसेत्रे (= काल-
हस्तिसेत्रे) केनाचिद्ब्राह्मणेन कालहस्तिमहेश्वरदेवालये लब्ध्वा स्काटिनात्कृष्माण्डालध्वजः
दिशुः शङ्करालये लब्धत्वाच्छङ्करनामा तेनादृतः ‘शङ्करं कुंकुमाभासं मुनिं कृष्माण्डसम्भवम् ।

भाष्यकारं स्तुमो नित्यमुद्यद्भास्करसत्त्वितम्' इति (कृष्णपाण्डशङ्करादिविजये) वचनात् ।
अस्याऽयोनिजत्वेन देवेनैव निर्मितत्वात्पिता शङ्करः माता त्वम्बिकैव । शुक्लस्यायोनिजत्वव
च्छरणोद्भूतस्कन्दवत्सीताया भूमिजत्ववद् द्रौपदीधृष्टद्युम्नयोराग्निजत्ववद् अगस्त्यस्य कुंभे
जन्मवदयोनिजत्वं नानुपपन्नम् । नारदीये श्रीशङ्करकृतवायुलिङ्गस्तुतिरप्यत्र मानमित्युक्तं
'परिमृष्टं तनुं भगवद्भिस्त्वांस्तत्पदसम्मुखकरणोद्युक्तः शङ्करयतिराद् वाताधीनो नौरिव
यायाज्जडजातभयात्' इति (नारदीये) स्वेच्छागृहीततनुत्वोक्तिरप्युपपद्यत इत्युक्तिरपि
श्रीशङ्कराचार्यान्तरविषयिणीति न काप्यनुपपत्तिरिति दिगित्याहुः ।

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यस्य परकाये प्रवेशः—

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यैः परकायप्रवेशयोगज्ञत्वेन मृतस्यामरकराजस्य शरीरे प्रवेशो
लोकानुग्रहायाकारित्युक्तं युक्तमेव ।

शरीरान्तश्चित्तबन्धकारणस्याज्ञाने संयमेन तच्छैथिल्यं प्रचारसंवेदनेन च तत्संवेदनं
संपादयन्महाऽऽत्मचित्तं परशरीराभिःकृष्य परशरीरे निक्षेप्तुमिच्छति तदा बन्धकारणशै-
थिल्यादिप्रतिबन्धं प्रचारसंवेदनाच्च निष्प्रत्यूहमस्य चित्तं स्वशरीराभिष्क्रामति परशरीरं
चाविशति । तदनुसरन्ति चेन्द्रियप्राणादयो राजानं सैनिका इव मातरं शिशव इव स्वयमेव
तदुक्तं पतञ्जलिना योगशास्त्रे—'बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः'
(यो० सू० ३।१८) इति । 'तस्यायमर्थः—(बन्धकारणशैथिल्यात्) = शरीराभ्यन्तरे
चित्तस्य यो बन्धः=वधनं=प्रतिष्ठा=अन्यत्र गतिप्रतिबन्धः=ज्ञानहेतुः सम्बन्धविशेषः तस्य
यत् (कारणं)=कारणद्वयम्=आरब्धं धर्मः, अधर्मश्चेति द्वयं तस्य (शैथिल्यात्)=
'संयमेन'='धारणया ध्यानेन समाधिना च' बन्धागमत्वात्, (प्रचारसंवेदनाच्च)=
प्रचाराणां=प्रचरत्येभिरेष्विति वा (प्रचाराः)=चित्तस्य गमनागमनाध्वमूता नाड्यस्तेषां
(संवेदनात्)=सं=संयमेन=धारणया ध्यानेन समाधिना च (वेदनं)=साक्षात्करणं तस्माच्च
(चित्तस्य)=योगिनः चित्तस्य (परशरीरावेशः)=स्वशरीराभिर्गम्य (परस्य) = अन्यस्य =
जीवतो मृतस्य वा (शरीरे) = काये (आवेशः) = प्रवेशो भवतीति । श्रुतिरपि—'स त्रिधा
भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा' इति (ब्र० सू० ४।४) शरीरकमाप्येपि—'सौमरेरभिनि-
मितविधिवदेहस्य पर्यायेण पञ्चाशता मान्धातुकन्याभिर्विहारः पौराणिकैः स्मर्यते' इति
(ब्र० सू० शां० भा० ४।४।११) अभावाधिकरणे तथा 'अनेकशरीरं सृष्ट्वा तेषु प्रविशति'
इति (ब्र० सू० ४।४।१५, १६) इति च । तथा 'ते च केचित्पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते'
कोचित्तु 'स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्यवशादनकदेहान्' इति (ब्र० सू० ३।३।३२) तथा
'अपान्तरतमः प्रभृतयोपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सत्य-
गदर्शने केवल्यहेतुवशीणकर्मणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते, तदवसाने चापवृज्यन्ते इत्यविरु-
द्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वात्तन्त्र्येणैव गृहान्तरमन्य-
मन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्नि-
र्माय देहान्युगपक्रमेण वाधितिष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते—'न एवैते' इति
स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा 'सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामाऽप्युदस्य स्वं देहं
जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन पश्चात्स्वमेव देहमाधिवेशेति स्मर्यते' इति च तत्रैव भाष्ये
(३।३।३२) उक्तं परशरीरे प्रवेशः स्वशरीरे प्रत्यागमनं च तद्योगविदां सुलभमेवेति दिक् ।

अद्वैतिमठान्नायाः (मठान्नायसेतुग्रन्थरीत्या) ।

श्रुतिनामः	संज्ञा	मठनामः	अद्वैतनामः	धर्मनामः	देवनामः	देवी-शक्तिः	आचार्यनामः	तीर्थनामः	ग्रन्थनामः	परः, तद्वत्-महानां न्यम्	महा-वा-क्यम्	स्थानम्
१ मठान्नायः	संज्ञा	मठनामः	अद्वैतनामः	धर्मनामः	देवनामः	देवी-शक्तिः	आचार्यनामः	तीर्थनामः	ग्रन्थनामः	परः, तद्वत्-महानां न्यम्	महा-वा-क्यम्	स्थानम्
२ मठान्नायः	संज्ञा	मठनामः	अद्वैतनामः	धर्मनामः	देवनामः	देवी-शक्तिः	आचार्यनामः	तीर्थनामः	ग्रन्थनामः	परः, तद्वत्-महानां न्यम्	महा-वा-क्यम्	स्थानम्
३ मठान्नायः	संज्ञा	मठनामः	अद्वैतनामः	धर्मनामः	देवनामः	देवी-शक्तिः	आचार्यनामः	तीर्थनामः	ग्रन्थनामः	परः, तद्वत्-महानां न्यम्	महा-वा-क्यम्	स्थानम्
४ मठान्नायः	संज्ञा	मठनामः	अद्वैतनामः	धर्मनामः	देवनामः	देवी-शक्तिः	आचार्यनामः	तीर्थनामः	ग्रन्थनामः	परः, तद्वत्-महानां न्यम्	महा-वा-क्यम्	स्थानम्
५ मठान्नायः	संज्ञा	मठनामः	अद्वैतनामः	धर्मनामः	देवनामः	देवी-शक्तिः	आचार्यनामः	तीर्थनामः	ग्रन्थनामः	परः, तद्वत्-महानां न्यम्	महा-वा-क्यम्	स्थानम्
६ मठान्नायः	संज्ञा	मठनामः	अद्वैतनामः	धर्मनामः	देवनामः	देवी-शक्तिः	आचार्यनामः	तीर्थनामः	ग्रन्थनामः	परः, तद्वत्-महानां न्यम्	महा-वा-क्यम्	स्थानम्
७ मठान्नायः	संज्ञा	मठनामः	अद्वैतनामः	धर्मनामः	देवनामः	देवी-शक्तिः	आचार्यनामः	तीर्थनामः	ग्रन्थनामः	परः, तद्वत्-महानां न्यम्	महा-वा-क्यम्	स्थानम्

कोटवारादिग्रन्थप्रदापदनिर्णयः ।

(टि०) १) तीर्थस्थो विशेषेण यावन्ति जीवन्तः । भूतानुक्रमेण नित्यं कीदृशं स उच्यते ॥ १ ॥ २) भोगो विषय इत्युक्ते यावन्ति येन जीविनाम् । मन्त्रप्रदायो यतीनां च भोगात् स उच्यते ॥ २ ॥ ३) आनन्देति विद्यायां यावन्ति येन जीविनाम् । सत्यप्रदायो यतीनां चानन्ददायः स उच्यते ॥ ३ ॥ ४) मूरितदेन तोषणं यावन्ति येन जीविनाम् । सत्यप्रदायो यतीनां चानन्ददायः स उच्यते ॥ ४ ॥ ५) कालिकाग्रन्थः [श्रीरते मुद्राणितमठान्नाये] । ६) धीमठः [श्रीरते-मु०] । ७) शारदामठः [श्रीरते-मु०] । ८) गस्ततीपुरीभारतपरमपुत्राणि [श्री० मु० मठान्नायः] । ९) रामक्षेत्रम् [श्रीरते मु० मठान्नाये] । १०) गदाः [श्रीरते-मु०] । ११) गदा । १२) गुरोराचार्यः । १३) कालिकाग्रन्थः । १४) जीवन्तः । १५) जीवन्तः । १६) जीवन्तः । १७) जीवन्तः । १८) जीवन्तः । १९) जीवन्तः । २०) जीवन्तः । २१) जीवन्तः । २२) जीवन्तः । २३) जीवन्तः । २४) जीवन्तः । २५) जीवन्तः । २६) जीवन्तः । २७) जीवन्तः । २८) जीवन्तः । २९) जीवन्तः । ३०) जीवन्तः । ३१) जीवन्तः । ३२) जीवन्तः । ३३) जीवन्तः । ३४) जीवन्तः । ३५) जीवन्तः । ३६) जीवन्तः । ३७) जीवन्तः । ३८) जीवन्तः । ३९) जीवन्तः । ४०) जीवन्तः । ४१) जीवन्तः । ४२) जीवन्तः । ४३) जीवन्तः । ४४) जीवन्तः । ४५) जीवन्तः । ४६) जीवन्तः । ४७) जीवन्तः । ४८) जीवन्तः । ४९) जीवन्तः । ५०) जीवन्तः । ५१) जीवन्तः । ५२) जीवन्तः । ५३) जीवन्तः । ५४) जीवन्तः । ५५) जीवन्तः । ५६) जीवन्तः । ५७) जीवन्तः । ५८) जीवन्तः । ५९) जीवन्तः । ६०) जीवन्तः । ६१) जीवन्तः । ६२) जीवन्तः । ६३) जीवन्तः । ६४) जीवन्तः । ६५) जीवन्तः । ६६) जीवन्तः । ६७) जीवन्तः । ६८) जीवन्तः । ६९) जीवन्तः । ७०) जीवन्तः । ७१) जीवन्तः । ७२) जीवन्तः । ७३) जीवन्तः । ७४) जीवन्तः । ७५) जीवन्तः । ७६) जीवन्तः । ७७) जीवन्तः । ७८) जीवन्तः । ७९) जीवन्तः । ८०) जीवन्तः । ८१) जीवन्तः । ८२) जीवन्तः । ८३) जीवन्तः । ८४) जीवन्तः । ८५) जीवन्तः । ८६) जीवन्तः । ८७) जीवन्तः । ८८) जीवन्तः । ८९) जीवन्तः । ९०) जीवन्तः । ९१) जीवन्तः । ९२) जीवन्तः । ९३) जीवन्तः । ९४) जीवन्तः । ९५) जीवन्तः । ९६) जीवन्तः । ९७) जीवन्तः । ९८) जीवन्तः । ९९) जीवन्तः । १००) जीवन्तः ।

अङ्किततीर्थाश्रमादिनाम्नां विवरणम्-

- १ तीर्थम्-‘त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थं तत्त्वमस्यादिलक्षणे ॥
स्त्रायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते’ ॥ १ ॥
- २ आश्रमः-‘आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापात्रविर्जितः ॥
यातायातविनिर्मुक्त एव आश्रम उच्यते’ ॥ २ ॥
- ३ वनम्-सुरभ्ये निश्चरस्थाने वने वासं करोति यः ।
आशावन्धविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते’ ॥ ३ ॥
- ४ व्रण्यम्-‘अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दे नन्दने वने ।
त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमरण्यः परिकीर्त्यते’ ॥ ४ ॥
- ५ गिरिः-‘वासो गिरिवरे नित्यं गीताध्ययनतत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते’ ॥ ५ ॥
- ६ पर्वतः-‘वसन्पर्वतमूलेषु प्रौढं ज्ञानं विभर्ति यः ।
सारासारं विजानाति पर्वतः परिकीर्त्यते’ ॥ ६ ॥
- ७ सागरः-‘तत्त्वसागरगम्भीरो ज्ञानरत्नपरिग्रहः ।
मयीदां नैव लब्धं च सागरः परिकीर्त्यते’ ॥ ७ ॥
- ८ सरस्वती-‘स्वरज्ञानरतो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः ।
संसारसागरासारहन्तासौ हि सरस्वती’ ॥ ८ ॥
- ९ भारती-‘विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजन् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्यते’ ॥ ९ ॥
- १० पुरी-‘ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः ।
परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा स उच्यते’ ॥ १० ॥
—(मठान्नायासेती)

श्रीमच्छंकराचार्यादिविद्याधर्मपीठाधिपपरम्परागता मठाः ।

(१) शारदामठः	(११) पुष्पगिरिमठः
(२) गोवर्धनमठः	(१२) विरूपाक्षमठः
(३) ज्योतिर्मठः	(१३) हृष्यकमठः
(४) शृङ्गेरीमठः	(१४) शिवगंगा मठः
(५) मुमैरुमठः	(१५) कोप्पालमठः
(६) परमात्ममठः	(१६) श्रीशैलमठः
(७) कूडलीमठः	(१७) रामेश्वरमठः
(८) सङ्गेश्वरमठः	(१८) रामचन्द्रापुरमठः
(९) मुमैरुमठः (काश्याम्)	(१९) आमनी (=अवति) मठः
(१०) कुम्भारोणमठः	(२०) घनगिरिमठः

- (२१) होत्र (= हन) (ने) हळ्ळीमठः
 (२२) भण्डागरीमठः
 (२३) कैवल्यपुरमठः
 (२४) मूल (मुळ) वागलमठः
 (२५) शिरालीमठः
 (२६) त्रिद्रापुरमठः सङ्केश्वरी
 (२७) नृसिंहवाडीमठः
 (२८) मोळवणमठः
 (२९) पैठणमठः

- (३०) भण्डीगरीमठः
 (३१) काशीमठः
 (३२) तीर्थराजपुरमठः
 (३३) गंगोत्रीमठः
 (३४) तीर्थहळ्ळीमठः
 (३५) हरिहृगपुरमठः

एतेषु केचिन्मठा इदानीं नष्टाः केचिदिदानीन्तनाचार्याधीनाः । एतेषां विवरणं परिशिष्टे स्पष्टीभविव्यति ।

श्रीमच्छंकराचार्याणां मुख्यशिष्याः ।

(१) पद्मपादाचार्यः	(१३) शुद्धानन्दगिरिपाचार्यः "
(२) हस्तामलकाचार्यः	(१४) मुनीश्वराचार्यः "
(३) त्रोटकाचार्यः	(१५) धीमदा (प्रा.) चार्यः "
(४) सुरेश्वराचार्यः	(१६) परमतकालानलाचार्यः आनन्दगिरिने शरदिशिवजये ।
(५) चित्तमुखाचार्यः	(१७) लक्ष्मणाचार्यः "
(६) समित्पाण्याचार्यः	(१८) दिवाकराचार्यः "
(७) विष्णुगुप्ताचार्यः	(१९) त्रिपुरकुमाराचार्यः "
(८) शुद्धकीर्त्याचार्यः	(२०) गिरिजाकुमाराचार्यः "
(९) भानुमरीच्याचार्यः	(२१) बहुकनाथाचार्यः "
(१०) कृष्णदर्शनाचार्यः	(२२) आनन्दागिर्याचार्यः "
(११) बुद्धिवृद्ध्याचार्यः	
(१२) विश्विपादाचार्यः	अत्रत्यं शिष्टं परिशिष्टे स्फुटीकरिव्यते ।

द्वारकामठीय-विद्यापीठाधिपाः-("श्रीमच्छंकराचार्यनो समय'नामकग्रन्थरीत्या)

आचार्यनाम.	द्विपिरेतसंस्तपर्यन्तम् । (युधिष्ठिरशके)	६ मङ्गलभूतार्थाचार्यः	२९४२
१ ब्रह्मस्वरूपाचार्यः	२६९१	७ भास्कराचार्यः	२०६५
२ चित्तमुखाचार्यः	२७१५	८ प्रज्ञानाचार्यः	३००८
३ सर्वज्ञानाचार्यः	२७७४	९ ब्रह्मज्योत्स्नाचार्यः	३०४०
४ ब्रह्मानन्दतोयः	२८२३	१० आनन्दाविर्भावाचार्यः	२९ विक्रमशके
५ स्वरूपाभिज्ञानाचार्यः	२८९०	११ कलानिवितीर्यः	८३
		१२ चिद्विज्ञानाचार्यः	११९

१ अयं चित्तमुखाचार्यमन्वन्तुर्न भिन्नः ।

२ एषोऽपि शकचक्रवर्त्यः ।

३ अस्मादिदमशकारम् ।

४ शकप्रमयमन्वन्तुः ।

स्थितिरित्यसक्तसरपर्यन्तम् ।
(विक्रमशके)

आचार्यनाम

१३ विभूत्यानन्दाचार्यः	१५४
१४ स्फूर्तिनिलयपादः	२०३
१५ वरतन्तुपादः	२४९
१६ योगारूढाचार्यः	३६०
१७ विज्ञानडिण्डिमाचार्यः	३९४
१८ विद्यातीर्थः	४३७
१९ चिच्छक्तिदेशिकः	४८३
२० विज्ञानेश्वरतीर्थः	५११
२१ ऋतम्भराचार्यः	५७२
२२ अमरेश्वरशुभः	६०८
२३ सर्वमुखतीर्थः	६६९
२४ स्वानन्ददेशिकः	७२९
२५ समररसिकः	७९९
२६ नारायणाश्रमः	८३६
२७ वैकुण्ठाश्रमः	८८५
२८ त्रिविक्रमाश्रमः	९११
२९ शशिसेखराश्रमः	९६०
३० ज्यम्बकाश्रमः	९६५
३१ चिदम्बराश्रमः	१००१
३२ केशवाश्रमः	१०६०
३३ चिदम्बराश्रमः	१०८३
३४ पद्मानाभाश्रमः	११०८
३५ महादेवाश्रमः	११४८
३६ सच्चिदानन्दाश्रमः	१२०७
३७ विद्याशङ्कराश्रमः	१२६५
३८ अभिनवसच्चिदानन्दाश्रमः	१२९३
३९ नृसिंहाश्रमः	१३२६
४० वासुदेवाश्रमः	१३६१
४१ पुरुषोत्तमाश्रमः	१३९४
४२ ज्ञाननाराधनाश्रमः	१४०८
४३ हरिहराश्रमः	१४११
४४ भवाश्रमः	१४२१

४५ ब्रह्माश्रमः	१४३६
४६ वासनाश्रमः	१४५३
४७ सर्वज्ञानाश्रमः	१४८९
४८ प्रद्युम्नाश्रमः	१४९५
४९ गोविन्दाश्रमः	१५२३
५० चिदाश्रमः	१५७६
५१ विश्वेश्वराश्रमः	१६०८
५२ दामोदराश्रमः	१६१५
५३ महादेवाश्रमः	१६१६
५४ अनिरुद्धाश्रमः	१६२५
५५ अच्युताश्रमः	१६२९
५६ माधवाश्रमः	१६८५
५७ आनन्दाश्रमः	१७१६
५८ विश्वरूपाश्रमः	१७२१
५९ चिद्धनाश्रमः	१७२२
६० नृसिंहाश्रमः	१७३५
६१ मनोहराश्रमः	१७६१
६२ प्रकाशानन्दसरस्वती	१७९५
६३ विशुद्धानन्दाश्रमः	१७९८
६४ वामनेश्वरः	१८३१
६५ केशवाश्रमः	१८६८
६६ मधुसूदनाश्रमः	१८४८
६७ हयग्रीवाश्रमः	१८६१
६८ प्रकाशाश्रमः	१८६३
६९ हयग्रीवाश्रमसरस्वती	१८७४
७० श्रीवराश्रमः	१९१४
७१ दामोदराश्रमः	१९२९
(= दामोदरानन्दसरस्वती)	
७२ केशवाश्रमः	१९३५
(= केशवानन्दसरस्वती)	
७३ श्रीराजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामी	१९५८
७४ श्रीमाधवेतीर्थः	

(१) श्रीराजराजेश्वरस्वामिनां, विद्वेः पद्मान्मास-
त्रयादूर्ध्वं सवत् १९५८ पो. शु. पञ्चम्यो मौमयासेर
मकरसङ्क्रमणे द्वारकायाधेयौ मठीयपीठाधिपत्याधियेकः।

	भा० नाम.	संन्यासग्रहणम्		तिथी	सिद्धिकालः		तिथी	ग० व०
		शके	स०		शके	स०		
२६	शङ्करानन्द	१३५०	कीलक	माघ शु ११	१३७६	भाव	माघ शु० ८	२६
२७	चन्द्रशेखरभारती	१३७१	शुक्ल	फा० शु० १३	१३८६	नारण	मार्ग० क० ७	१२
२८	नरसिंहभारती	१३८६	तारण	वैशाख० १०	१४०१	विमारी	आषाढ क० ७	१७
२९						ईश्वर	ज्येष्ठ क० १३	४०
						गोद	पौष क० ८	१०
						श्रीमुर	आषाढ क० ४	१६
						ध्याता	चैत्र शु० ११	१३
						निमारी	भाद्र० क० १	२३
						दुदुमि	फा० क० ७	२३
३५	सच्चिदानन्दभारती							८१
३६	नरसिंहभारती							८२
३७	सच्चिदानन्दभारती	१६३७	पायस	फा० शु० १५	१६०२	दुर्मति	ज्येष्ठ शु १०	३६
३८	अभिनवसच्चिदानन्द	१६६३	दुर्मति	ज्येष्ठ शु० ३	१६८९	सर्वजित्	मार्ग शु ६	२५
३९	नरसिंहभारती	१६८९	सर्वजित्	माघ शु० ६	१६९२	विक्रति	फा क० भा शु ११	३
४०	सच्चिदानन्दभारती	१६९०	विक्रति	भाद्र शु० १०	१७३०	भाव	अधि भा ११	४३
४१	अभिनवसच्चिदानन्द	१७३०	भाव	अधिकभाद्र शु १३	१७३९	ईश्वर	फा. क० ६	६
४२	नरसिंहभारती	१७३९	ईश्वर	फा० क० १	१८०१	प्रमाथा	ज्येष्ठ शु २	८०
४३	सच्चिदानन्दशिवाभिर्भवति वानरसिंहभारती	१७८८	अभय	आषाढ क० ८				
४४	चन्द्रशेखरभारती							

श्रीशृङ्गेरी-कूडलीविद्याधर्मपीठाधिपाचार्यपरम्परा-

नारायणाद्युत्तर-

- १ श्रीशङ्कराचार्यः
- २ विश्वरूपभारती (= सुरेश्वराचार्यः)
- ३ चित्ररूपभारती
- ४ गङ्गाधरभारती
- ५ चिद्धनभारती
- ६ बोधवनभारती
- ७ ज्ञानोत्तमभारती
- ८ नरसिंहभारती
- ९ ईश्वरभारती
- १० विद्याशङ्करभारती

- ११ श्रीकृष्णभारती
- १२ शङ्करभारती
- १३ चन्द्रशेखरभारती
- १४ सच्चिदानन्दभारती
- १५ ब्रह्मानन्दभारती
- १६ चिद्धनभारती
- १७ पुरुषोत्तमभारती
- १८ मधुसूदनभारती
- १९ जगन्नाथभारती
- २० विश्वानन्दभारती
- २१ विमलानन्दभारती

१ ' शङ्कर ' इत्येतन्मात्र पठ्यते (श्रीरघ० १० गु० स्तो०) । २ भैरवमहाराजकृतान्यो. ग्रन्थे नास्ति ।

३ अष्टोत्तरशतप्रत्योत्तरस्कात्रिंशविंशति तन्त्राचार्यो (४३-४४) कृत्यो नास्ति । ४ अभिनवसच्चिदानन्दसिंहभारतीति-श्रीरघ० १० गु० स्तो० ।

२२ विद्यारण्यभारती
 २३ विश्वरूपभारती
 २४ बोधवनभारती
 २५ ज्ञानोत्तमभारती
 २६ ईश्वरभारती
 २७ (विजय) शङ्करभारती
 २८ विद्यातीर्थभारती
 २९ भारतीतीर्थः
 ३० विद्यारण्यभारती
 ३१ नरसिंहभारती
 ३२ चन्द्रशेखरभारती
 ३३ रामचन्द्रभारती
 ३४ शङ्करभारती
 ३५ नरसिंहभारती
 ३६ चन्द्रशेखरभारती
 ३७ पुरुषोत्तमभारती
 ३८ नरसिंहभारती
 ३९ मधुसूदनभारती
 ४० श्रीविष्णुभारती
 ४१ गङ्गाधरभारती
 ४२ नरसिंहभारती
 ४३ शङ्करभारती

४४ पुरुषोत्तमभारती
 ४५ रामचन्द्रभारती
 ४६ नरसिंहभारती
 ४७ विद्यारण्यभारती
 ४८ नरसिंहभारती
 ४९ शङ्करभारती
 ५० नरसिंहभारती
 ५१ शङ्करभारती
 ५२ नरसिंहभारती
 ५३ शङ्करभारती
 ५४ नरसिंहभारती
 ५५ शङ्करभारती
 ५६ नरसिंहभारती
 ५७ शङ्करभारती
 ५८ नरसिंहभारती
 ५९ शङ्करभारती
 ६० नरसिंहभारती
 ६१ नरसिंहभारती
 ६२ विद्याशङ्करभारती
 ६३ शङ्करभारती

आचार्यपरम्पराविषयको विचारः-

ननु ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाचार्याणां मध्ये शुकाचार्योत्तरं गौडपादाचार्यस्य तदाचार्यत्वं तदुत्तरं श्रीशङ्करभगवत्पादानां तदाचार्यत्वमुच्यते। कलिद्रापरयोः सन्धाववतीर्णस्य व्यासस्यात्मजोऽयं शुक इति तदनन्तरकालः शतं सार्धशतं द्विशतं वा वर्षाणि स्युरिति । तदा च गौडपादाचार्यस्तदुत्तरकालिकः श्रीगोविन्दयोगीन्द्रः श्रीशङ्कराचार्यस्तदुत्तरकालिको वा न भवेदिति कथमियं ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यपरम्परा जुज्यते ? शुकाचार्यकालस्यैतेषां कालस्य चात्यन्तं महता कालेनान्तरितत्वादिति चेत्, -न-श्रीमतां शुकाचार्याणां समयञ्च वचने 'गौडपादं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रम्' इत्युक्तेर्महान्तमित्यस्योभयसम्बद्धं योग्यत्वेन, गौडपाद-कारिकाकातो भिन्नस्य महागौडपादस्य महागोविन्दयोगीन्द्रस्य च तन्नामभ्यां तात्कालिकत्वमभ्युपगम्य तदुत्तरमुत्तरदेशे सर्वत्र पाणिनिनामद्यावधि व्यासनाम्ना व्यवहारवद् गोविन्द्यतीन्द्रगौडपादाचार्यशुकव्यासनामस्वन्यतमनाम्ना व्यासनाम्नैव वा व्यवहारस्तदुत्तर-परम्पराप्रवृत्तादिश्रीगौडपादाचार्यावतारान्तमित्येवं कल्पनया विना तत्परम्पराया अविच्छे-

दस्य दुर्वचत्वात् । तत्राद्यपक्षेऽन्तिमो गौडपादाचार्यः माण्डुक्यकारिकाकृदन्तिमो गोविन्द-
योगीन्द्रः श्रीशङ्कराचार्यगुरुः । तथा श्रीशङ्कराचार्या अपि बहवः । तेषु केवलमुपदेश-
मात्रेण नास्तिकाञ्जितुरास्तिकानंशतोऽनुग्रहीतुः कलियुगादिमश्रीशङ्कराचार्यादन्य एव
श्रीशङ्कराचार्यः प्रस्थानत्रयभाष्यकृत्, ततोऽन्यो विष्णुसहस्रनामादिभाष्यकृत्, ततोऽन्यश्च-
तुर्मठस्थापकः । तथैव सुरेश्वराचार्यनामानोऽपि बहव आचार्या ७२५ वर्षपर्यन्तमित्येवं
परम्परासीदिति शङ्कराचार्यपरम्परया सुरेश्वराचार्यावध्यासीत् । सुरेश्वराचार्यश्चैव एव
शतायुः किञ्चिदधिकशतायुर्वासीदिति वा ज्ञायते ।

यश्च प्रस्थानत्रयवृत्तिसंहतापिन्युपनिषदां भाष्यकृत्—स च न्यायवैशेषिकसूत्रकृदुत्तरकालिकः
'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति (१।१।२)
न्यायसूत्रस्य समन्वयसूत्रे—(१।१।४) शारीरकभाष्ये, तथा 'सदकारणवन्नित्यम्' इति (४।१।१)
वैशेषिकसूत्रस्य परमाण्वधिकारणे—(२।२।१५) शारीरकभाष्ये उल्लेखात् । सोऽयं [महा-
भाष्यकृत् :] पतञ्जलसूत्रकालिकः 'तत्प्रकृतवचने मयद्' इति (५।४।२१) पाणिनिसूत्रस्य
(ब्रह्मसू० १।१।१३) शारीरके भाष्ये उल्लेखात्, तथा सांख्यकारिकाकृतकृष्णमिश्रोत्तर-
कालिकः 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृ-
तिर्न विकृतिः पुरुषः' इति (३ श्लो०) सांख्यसप्तशतीस्थश्लोकस्य (ब्रह्मसू० १।४।११)
शारीरकभाष्ये उल्लेखात् । कपिलप्रणीतत्वेन व्यवहियमाणसूत्रात्मकसांख्यशास्त्रगतमेक-
मपि सूत्रं शारीरके भाष्ये आचार्येण अपि नोल्लिखितमिति । तत् उत्तरकालिकत्वं नास्य
वक्तुं शक्यम् । यदि शारीरकादिभाष्येभ्यः पूर्वकालिकं तत्सूत्रं स्यात्तदा न्यायवैशेषिकजैमि-
न्यादिसूत्रमिवेतन्मूलसूत्रमेव लिखितं स्यान्न तु सा कारिका । न चैवं 'कपिलो हि न
सर्वात्मदर्शनमनुमन्यते' इति, तथा 'ऋषिः प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभातं जायमानं
च पश्येद्' इति (श्वेता० उ० ५।२) वाक्यस्य कपिलपदघटितत्वं (ब्रह्मसू० २।१।१)
च शारीरके भाष्ये उल्लेखोऽस्तीति तत्सूत्रोत्तरकालिकत्वं शारीरकभाष्यस्य वक्तव्यमिति
वाच्यम् । तदानीं तदनुपलब्धिमात्रेण तदनुल्लेख इत्यदोषात् । वस्तुतस्तस्य सत्त्वे पाठपरम्परा-
विच्छेदायोगाच्चिरादेव कपिलकृतानां सूत्राणामात्यन्तिकोच्छेदो बभूव कारणान्तरेण वैदिक-
शास्त्रान्तराणामिवेति ज्ञायते । इदानीं परिदृश्यमानं गुरुलघुभेदेन द्विविधं सूत्ररूपं सांख्य-
शास्त्रं तु तच्छास्त्रीयकारिकादिग्रन्थाशयज्ञेन पण्डितेन कृतं सत्कपिलनाम्ना प्रसिद्धिं
प्रापितं चेति दिक् ।

द्वारकामठीयविद्याधर्मपीठाधिपाचार्यविषयः—

'द्वारकायां सुरेश्वराचार्या एव विद्याधर्मपीठमधिरुहः' इति केचित्, तन्न-
यागादौ पश्चिमदिशः सामवेदाधिष्ठितत्वेन प्रसिद्धेः, सामवेदाधिष्ठितपश्चिमदिगवस्थितद्वार-
कामठीयाचार्यपीठे निवेशितः—आचार्याणां परकायप्रवेशसमये 'तत्त्वमसि' इति स्वीयम-
हावाक्येन प्रबोधात्, 'विरूपाक्षं तन्महावाक्यं वाक्यं तत्त्वमसीति च' इति, तथा 'स्वरू-
पब्रह्मचारीति आचार्यः पञ्चपादकः' इति च मठाम्नाये उक्तेश्च निश्चितसामवेदः
पञ्चपादाचार्य एव ।

सुरेश्वराचार्यस्तु शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतकाण्वशाखीयो यजुर्वेदाधिष्ठितदक्षिणदिगवस्थितशृंग-
गिरि (शृंगेरी) मठीयाचार्यपीठे निवेशितः । तदुक्तं (माधवीये शङ्करविजये १३ त्रयो-
दशे सर्गे)—‘तद्वत्त्वदीया खलु कण्वशाखा ममापि तत्रास्ति तदन्तर्भाष्यम् । मठार्तिकं चापि
विधेयमिष्टं परोपकाराय सतां प्रवृत्तिः’ इति ।

‘शृंगेरीयाः परमगुरुर्द्वादशाब्दं विद्यापीठे स्थित्वा शिष्येभ्योऽद्वैतब्रह्मविद्यामुपदिश्य कंचि-
त्सुरेश्वराख्यं शिष्यं तत्पीठाध्यक्षं विद्याय स्वयं निश्चकाम’ इत्यानन्दगिरिणा शङ्करादिगि-
जये प्रतिपाद्यते । तदुक्तं मठाम्नायेपि—‘आचार्यो लोकविश्रुतः । वार्तिकादिब्रह्मविद्याकर्ता यो
मुनिपूजितः । सुरेश्वराचार्य इति साक्षाद्ब्रह्मावतारकः’ इति ।

द्वारकामठीयापीठस्थानां श्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुदाङ्कितामाधवतीर्थस्वामिनां ये गुरुवः
श्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुदाङ्किता राजराजेश्वरस्वामिनस्तेषां ये गुरुवः श्रीमत्परमहंसेत्यादि-
विरुदाङ्किताः केशवानन्दसरस्वतीस्वामिनस्ते शृंगेरीमठपरम्परागता एव—सरस्वतीति योग-
पट्टपदाङ्कितत्वाद्, मठाम्नाये ‘नामानि भारती चेति सरस्वती पुरी तथा’ इति शृंगेरीमठे
सरस्वत्याः (शारदायाः) स्थापनेन तद्गाराधकत्वे सरस्वती, भारती, शारदेति योगपट्टपदानां
तदितरमठेष्वयोगात्, तत्रैव ‘तीर्थाश्रमपदे उभे’ इति द्वारकामठगतयोगपट्टपदयोरुक्तयोर-
न्यतरेण व्यवहाराकरणाच्च । पञ्चपादाचार्यस्य क्षेत्रतीर्थाश्रमयात्रास्वमिरुद्धा तदर्थं श्रीशङ्क-
राचार्याणामभ्यनुज्ञया प्रवृत्तिरिति तस्य द्वारकापीठमेवेति तत्र तीर्थाश्रमातिरिक्तयोगपट्टप-
दायोगः ।

एतेन बागलकांठं मठस्थस्वामिनां तीर्थयोगपदेन सम्बन्धो दृश्यत इत्यनियमोद्वारका-
पीठस्थानामेवाश्रमतीर्थपदयोः सम्बन्ध इत्यथास्तम् । अत एव द्वारकामठे यवनप्रावल्ग्यसा-
मयिकोपद्रवणान्मूलिते ततस्तत्रत्यविद्यापीठाधिपतिराचार्यो निर्गम्य यौग्यं स्थानमन्विष्य-
माणां सुखवागलनामकस्थाने प्रविश्य तत्र मध्वमतानुयायिनां प्रावल्ग्येन तेषां मध्वानां
तदनुगामिनां स्मार्तानां चाश्रममुपलभ्य मध्वस्मार्तमतसम्प्रदायमिश्रं भागवताख्यं नव्यं
सम्प्रदायं प्रवर्तयामीत्यभ्युपगम्य तत्र मठं निर्माय तत्र विद्याधर्मपीठं (धिष्ठितोऽभूदित्येतद्धं
स्वरसत उपपन्नम् । एवं च श्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुदाङ्कितः सदानन्दतीर्थाचार्यः यो द्वारकाया
निर्गम्य बागलकांठस्थाने मठं इत्येपरनामकं मठं संस्थाप्य पीठाधिपतिरभूदिति
तस्य तीर्थपदाङ्कितत्वं युक्तमेव । किं चास्य स्वामिनो सदानन्दतीर्थाचार्यस्य विरुदावल्ल्यां
घनगिरिप्रतिष्ठापनाचार्येति श्रूयते । सा विरुदावल्लिद्वारकासन्निहिते पर्वतविशेषे घनगिरिनाम्नि
निहासनप्रतिष्ठापनं द्वारकाधिष्ठितमठीयापीठाधिपतिना कृतमिति तन्निमित्ता । तच्च द्वारकापीठ-
स्वामित्वे सत्येव भवेन्नान्यथा । तत्पर्वतस्य द्वारकापीठाधिष्ठितस्वामिस्वामिकत्वात् । किंच-
तन्मुद्रायाः कृष्णनामाङ्कितत्वाच्चन्द्रमौलीश्वरनामाङ्कितत्वाच्च द्वैतमतावलम्ब्येवायमाचार्य
इति सिध्यति न तु द्वैतीति सिध्यति । न च तस्य विरुदावल्ल्यां दुर्वासपुत्रवराधीशेति पाठाद्,
द्वारकाधीशेत्यपाठाच्च न सुखवागलस्वामी द्वारकामठीयाधिकारी स्यादिति वाच्यम् । द्वारकां
महृत्य मन्त्र्ये (दाम्पकामाहात्म्ये नृतीयेऽध्याये)—‘दुर्वात्मना तु ऋषिणा गङ्गिता तिष्ठते पुरी’
इति नक्षत्रं (३८ श्लोकाये)—‘तत्रैव लिङ्गरूपेण दुर्वासाः संव्यवस्थितः’ इति चोक्तेश्च-
रैरुर्वागःपुत्रमित्यपेक्षात् । सुखवागलमठे ब्रह्मचारिणामेव संन्यासप्रक्रिया तु ‘ब्रह्मच-

यादृ' इति मुख्यश्रुतिपक्षावलम्बेन शृङ्गेरीमठवदिति नानुपपन्ना । शृङ्गेर्या सुरेश्वराचार्यस्य विद्यारण्यस्य च संन्यासः गार्हस्थ्योत्तरमिति तु काचित्कमित्यन्यत् । एवं च द्वारकामठशाखामठयोः वागलकोटमठः मुलवागलमठ इति वा सिद्धम् ।

'न चैवं श्रीमत्सदानन्दतीर्थस्वामिनो वागलकोटस्थानगमनसमये तत्पूर्वं वा द्वारकामठतीयपीठस्य यवनैर्निर्भूलितत्वेन तत्पीठाधिकारस्य तैः केभ्योप्यदानेन च कथं श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिनस्तत्पीठाधिरोहणेन तन्मठोज्जीवनतदधिकारयोः सम्प्राप्तिरिति वाच्यम् । बाल्ये किञ्चिद्धीतांगविद्योऽधीतपञ्चवादान्तर्गतद्वित्रतर्कवादो दाक्षिणात्यो ब्राह्मणो द्वारकामागत्य तत्र तन्मठतीयपीठमाधिकारिशून्यमवलोक्य स्वयं तल्लिप्सुः गौडब्राह्मणादधिगतसंन्यासमानन्दाश्रमनामानं कंचिद्यतिं प्राप्य ततो लब्धसंन्यासः पुनर्द्वारकामागत्य तदा तत्राधिकृतां जीजीवाईनाम्नी कांचित्त्रिभुव चिरमनुसृत्य तां तत्परिजनानपि परितोष्य स्वयं तत्पीठमधिरुह्य तदधिकारमवाप च । अचिरेण स तत्र स्वातन्त्र्यं स्वस्य तन्मठाचार्यत्वं च प्रकाश्य तथा जीजीवाईनाम्न्या प्राप्तनतदधिकारिण्या सह कलहं कुर्वाणस्तां तन्मठादुद्वृत्तचकार । ततस्तथादितेराजकीयन्यायस्थाने (= कोर्टस्थाने) व्यवहारेणार्थं श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामी जीजीवाय्यनुमतौ तिष्ठेन्न तु स्वातन्त्र्यमस्यास्तीति पराजिग्ये । तत आदिमे राजकीयन्यायस्थाने न्यायो न लब्ध इति द्वितीयराजकीयन्यायस्थानेऽस्मिन्व्यवहारे श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिना प्रचारिते पुनस्तत्रापि प्राथमिकन्यायस्थानिकन्याय एव स्थिरीकृतः । ततस्तेन मुम्बापुरां तृतीये राजकीयन्यायस्थाने व्यवहारेऽस्मिन्प्रचारिते व्यवस्थायाः प्रागेव तस्या मरणेन व्यवहर्त्रमात्रेण व्यवहारोपशान्त्या निष्कण्टकतामुपलभ्यायं श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामी तत्पीठाधिकारी बभूव । एवं चानाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तसिंहासनाख्येति दिशङ्कराचार्यसंस्थापितमठियाचार्यविरुदावलीपाठानुरोधेन गुरुपरम्पराधनुरोधो वाच्यः । तत्रानादित्वं सृष्ट्यादिकालारम्भत्वमाविच्छिन्नत्वमद्ययावत्सृष्ट्यादिकालादनुवृत्तत्वं च श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिनोऽस्य नेति पीठसम्बन्धो न युज्यत एव । 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेत्' इति याज्ञवल्क्येनोक्तरीत्यास्य श्रीराजराजेश्वरस्वामिनः सपिण्डराद्यभावेन द्वारकामठाधीशपीठाधिकारायोगात् । न च सपिण्डत्वं संन्यासे एव नष्टमिति नेदं वचनं संन्यासिविषयकमिति वाच्यम् । 'वानप्रस्थयतिब्रह्मचारीणां रिक्तभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीयैः' इति याज्ञवल्क्येन स्वशिष्यस्यैव तदधिकारोऽस्यातथात्वात् । ननु पीठस्थतीक्ष्णसंन्यासिनोः को भेद इति चेत्, अत्राहुः— तयोः प्रेपोच्चारणमहावाक्योपदेशरूपदीक्षायां समानायामपि स्वयमात्मारामत्वेप्याचार्यपदाधिष्ठितत्वेन धर्मज्ञाननिष्ठत्वेन लोकानुग्रहाय शिष्याणां निवृत्तिमार्गापर्यागि—प्रवृत्तिमार्गे प्रवर्तते (= स्वस्ववर्णाश्रमधर्मानुप्रावृत्तेनानुशासनं) तद्विरुद्धाधर्मानुष्ठाने तेषां निग्रहः स्वपरम्पराप्राप्तमठियदेवतातीर्थादिमेव चेति पीठस्थाः स्वयमात्मानमाः सन्तोवैराग्यमपरित्यज्य विषयवासनामुन्मूल्य शरणागतेभ्यः शिष्येभ्यो ज्ञानमार्गोपदेशादिहिताचरणं न निषिद्धाचरणं 'यतेश्वरवारि कर्माणि पञ्चमं नैव विचरत । स्नानं शौचं तथा भिक्षा पुनरेकान्तसेवनम्' इति, 'मञ्चकं शुद्धवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवास्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि पद' । वृथाजल्पं पात्रलोभं संशयं शिष्यसंग्रहम् । हव्यं कथं तथानं च वर्जयेच्च सदा यतिः । यतिपात्राणि-

मृद्रेणुदावलाबुमयानि च । न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्य-
यनशीलः स्यान्नव्याख्यानपरो भवेत् ' इत्यादिवचनानुरोधादिति न काचिदनुपपत्तिः ।
न चैवं मठाधिपतीनां यतीनां ' यानारूढं यतिं दृष्ट्वा सचैलं स्तानमाचरेत् '
इत्यादिरीत्या निपिद्धानामनेकेषां यानारोहणादीनामधर्माणां स्वयमनुष्ठानेन कथं
तेषां पूज्यत्वमिति वाच्यम् । आत्मज्ञस्य जनकस्य राज्ञो राज्याधिकार इव, रहूगण-
स्याज्ञया जडभरतस्यात्मवेत्तुः शिविकारोहणवृत्ताद्युत्तमवस्तुभोजनस्वर्णरत्नाभरणादिधारणादिकं तत्तद्व-
वतासेवार्थं शिष्याद्युपभोगाद्यर्थं च धनधान्याद्युत्पादकग्रामभूम्यादिसंग्रहो राजतर्तुवर्ण-
रत्नरत्नचित्तपत्रैरनुष्ठानादिकं धनसंचयस्तद्रक्षणाय भृत्यादिसंग्रहः, हस्त्यश्वादिशकटगवादे-
संग्रहश्च न स्वार्थं स्वप्रयत्नादिना साधितमिति न प्रत्यवायावसर इति दिक् ।

एतेन गौडब्राह्मणादधिगत संन्यासस्याऽऽनन्दाश्रमनाम्नः संन्यासिनः सकाशाच्छ्रीम-
द्वाजराजेश्वरस्वामिना संन्यासो गृहीत इति नायं द्वारकास्थितद्रविडपद्मपादाचार्यविद्यापीठाधि-
कारी स्यादिति परास्तम् । यथा श्रीमच्छङ्करभगवत्पादगुरोः श्रीमद्गौडविन्दभगवत्पादस्य यो
गुरुर्गौडपादाचार्यस्तस्य गौडत्वेन इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादानामपि परम्परया तच्छिष्यत्वेन
कथं द्रविडपीठाधिकारित्वं तत्पूज्यत्वं च, यथा च मण्डनमिश्रस्य मिश्रदेशीयत्वेन गौडत्व-
मिति तस्यैव सुरेश्वराचार्यत्वेन द्रविडपीठाधिकारित्वं तत्पूज्यत्वं च तद्रवित्यदोषात् । श्रीमद्गौ-
डपादाचार्याणां सिद्धयुक्त्वात्, श्रीमच्छङ्काचार्यशरणागतिसमये श्रीगौडपादाचार्याणां
गुडोपायनपाणित्वेन प्रवृत्तेर्गौडिति नामेत्यपि व्याख्यातुं शक्यत्वेन तस्य गौडजातीयत्वे प्रबल-
प्रमाणान्तरस्यादर्शनात् । अद्वैतब्रह्मोपदेष्टुराचार्यान्तरस्य संन्यासदानयोग्यस्य संन्यासिन-
स्तदानुपलम्भेन श्रीमद्गौडविन्दभगवत्पादैस्तच्छरणाकरणेन तस्यापत्कालिकत्वाच्च । वस्तु-
तस्तु श्रीसुरेश्वराणां निश्चितेऽपि गौडजातीयत्वे तस्य ब्रह्मावतारत्वेन जगद्गुरुत्वाव्याहतेः
शृङ्गगिरि (= जेरी) विद्यापीठाधिरोहणं युक्तमेव । न च संन्यासग्रहणे पति-
त्वपुत्रत्वधनगृहभूस्वामित्वज्ञातित्वसपिण्डत्वसगोत्रत्वादिकं यथा निवर्तते तथा गौड-
जातीयत्वं द्रविडत्वं च निवर्तत एवेति वाच्यम् । ब्राह्मणत्वपुरुषत्वादेरपि निवृत्त्या-
पत्त्या विश्वेश्वरस्मृत्यादिरूपधर्मशास्त्रेषुक्तानामेव ज्ञातित्वादीनां निवृत्तिर्न ब्राह्मणत्वगौडत्वद्र-
विडत्वादीनामित्यदोषात् । केषुचिद् गौडेषु संन्यासग्रहणपद्धतेरेवाभावात्संन्यासिनां-
ऽस्य गौडपादादेर्न गौडजातीयत्वमिति केचित् । वस्तुतस्तु गौडवद्रविडत्वाद्वरपि
ज्ञातित्वादिवत्स्वधर्माचरणप्रतिबन्धकत्वेन निवृत्तिरित्यङ्गीकारे बाधकाभावादिष्टैव निवृत्तिः ।
ब्राह्मण इति व्यवहारस्तु ब्रह्मार्थीति, वेद, वेति व्युत्पत्तिमूलकब्राह्मणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तक
इति न तस्य निवृत्तिर्भवतीति दिक् ।

कूडलीमठोत्पत्तिक्रमः-

कूडलीमठः, करवीरमठः, सद्देश्वरमठ इति च मठत्रयं शृङ्गेरीमठीयशास्त्राभूतमेव ।
यथा-शृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्यमुपगतः श्रीविश्वरूपाचार्यः स्वपीठे श्रीशङ्करभारतीनामानं
शिष्यं निवेशयामास । एनं देवगोमावीति केचनाहुः । सोमवंशीयकृष्णराजसामयिकः

(आदिम)—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याद्दिशमोऽयं श्रीशङ्करभारतीनामाचार्यः शिष्यैः
परिवृतः शकस्य १४२२ तमे वर्षे काशीक्षेत्रयात्रायं निर्गत्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादपूज्यस्य
गुरोः श्रीगोविन्दभगवत्पादस्य गुहां द्रष्टुं हिमालयं प्राप्य तत्र गुहायां स्वस्य प्रवेशसमये-
हमेतावद्भिर्दिवसैर्बोहरागमिष्याम ततोऽपि यास्यामः, तावद्भिर्दिवसैर्बोदि मया नागम्यते तां हि
युष्मासु यं कंचन गुहं (= मत्पीठाधिपं) कृत्वा शृङ्गेरीं गत्वायमेव तत्रत्यमत्पीठेऽधिकृत
इति निश्चित्य सर्वेस्तदधीनतया स्थेयमित्युक्त्वा गुहां प्रवेवेश । ततस्तत्र ते शिष्यास्त वत्सलं
निरीक्ष्य तस्यानागमनेन तदाज्ञामनुसृत्य स्वपु कंचन तत्पीठाधिपं गुहं कृत्वेतत् तदाज्ञं वशं-
वदास्ततो निर्गत्य शृङ्गेरीं प्राप्तुं दिनक्रमेण हरिहरक्षेत्रस्य दक्षिणस्यां दिशि पञ्चदश
क्रोशभ्यन्तरे तुङ्गाभद्रानाम्भ्योर्नद्योः सङ्गमस्थानभूतं 'कूडली' नामकं ग्रामं गत्वा शृङ्गेरीं
जिगमिष्व आसन् । एतस्मिन्समये शृङ्गेर्यां तत्रत्यो मठोपकार्याधिकारी (एजंट) 'हिमा-
लयं गत आचार्यस्तत्र सभाधिस्थोभूत्, तन सह गताः शिष्याः स्वेषु मध्ये कंचाचार्यं नव्यं
पारिकल्प्यैतत्पीठाधिपत्यागागमिष्यन्तीत्येवंरूपेण वृत्तान्तं श्रुत्वा ते गुरुवस्तु समाधिस्या
वभूदुः, नव्य आचार्यः स्थापनीय एव, तत्र तच्छिष्यैः कल्पितसंन्यासिनोत्र मठोपपीठाधि-
पत्येन व्यवस्थापकाधिकारदानापेक्षया वयमेवात्र कस्मैचिद्दिपुः पुस्तकसंन्यासं
दत्त्वा तत्पीठाधिपं कृत्वा तस्मै एनं मदधिकारं दास्यामः' इति तदप्यः सर्वे, सह
निश्चित्य तथवाऽकरोत् । तदा गुहातो निर्गत्य बदरीकेदारोत्तरमानसादियात्रां कुर्वन्
गुहां प्रविष्टोऽयं श्रीशङ्करभारत्याचार्यस्ततः काशीमागत्य तत्र शिष्यैः स्वाज्ञानुरो-
धेन स्वेषु कस्मैचिद्वत्तं संन्यासं तदधिकारं चावगत्य ततः शृङ्गेरीं, प्रते तेषामचिरेणैव
कालेन निर्गमनं च श्रुत्वा ततः क्रमेण कूडल्यां प्राप्तानेतात् प्रापत् । तदा तः प्रथमं
कूडलीमागतैः प्रणम्य कुशलप्रश्नोत्तरं कस्मैचित्स्वदत्तं संन्यासतदधिकारादिकं च विज्ञाप्य
ज्ञातं शृङ्गेरीमठोपवृत्तान्तमागताय श्रीशङ्करभारत्याचार्याय ध्यूज्ञापि । ततः श्रीशङ्करभा-
रत्याचार्याः शृङ्गेरीस्थमठोपकारिप्रमुखानेन विषयमपृच्छत् । ततस्तैः अधिकारिप्रमुखैः
परस्परं विचिन्त्य 'तत्स्थापितनव्यसंन्यस्तस्वामिनोत्राधिकारदाने यदर्थमेतं वाच्यं श्रमः
कृतः स सर्वो ध्यर्थः स्यात्, यतोऽस्माकमधिकारव्यवस्थास्मत्कृता तैर्नैवाङ्गीकृता स्यात्,
तस्मादस्मत्कृतव्यवस्थैव येनकेन वा प्रकारेण स्थिरीकर्तव्या नान्यथा' इति निश्चित्य कूड-
लीस्थश्रीशङ्करभारत्याचार्यं प्रति 'एकस्मिन्नाचार्ये पीठाधिपत्यं कुर्वेति जीवति वा नान्यस्य
तत्पीठाधिपत्वं भवेदित्येवं चिरान्निषेधे स्थिते तद्विरुद्धमाचरितवते तुभ्यमेव (वतस्त्वैव)
शृङ्गेरीप्रवेशं न दास्यामः (कारयामः) किं तु तत्र त्वत्प्रवेशनिरोधमेव (=शृङ्गेरीप्रवेशो यथा
न स्यात्तथा निरोधमेव) कुर्मः' इत्युत्तरं तस्मै अदुर्ब्राह्मणमुखेन न लेखद्वारा । ततः श्रीशङ्कर
भारतास्वामिनेस्तत्रत्याधिकारिप्रमुखानां कृतज्ञतां पर्यालोच्य । चात्रतद्व्याः 'विषवृक्षापि संवर्ध
स्वयं छंतुमसाम्प्रतम्' इति न्यायेन तदीयपारपत्याधिकारिनिरोधेन तत्र स्वाधिकारस्थापनादि
रम्य ज्ञान्तचित्ता अभूवन् । ततः श्रीशङ्करभा. तीस्वामिभिः शृङ्गेरीमठोपपीठाधिकारव्यु-
दासेपि तच्छिष्या एनं स्वगुरुपराभयमवहमानास्तदानीन्तनमैर्महासंस्थानाधिपस्य न्य य-

१ शृङ्गेरीमठोपगुरुपादारादा घाति तन । नार्दंतादिमशकपचायात्रवमा विवरुपाचार्यो दशमः शकवम
रत्पाचार्यश्चति द्वे न नार्दिष्टौ । २ अत्र शकपदन विक्रमस्य शालिवाहनस्य वा शक इति ६८८ न ज्ञाते ।

स्थाने सर्वमेतं वृत्तान्तं विज्ञापयामासुः । तदा तत्र वादिनां प्रतिवादिनां च भाषाः श्रुत्वाऽऽज्ञा-
दत्ता (आंग्लशकस्य पञ्चपञ्चाशदधिकाष्टशत्युत्तरसहस्र (१८५५) तमवर्षस्य प्रथमस्य
जनवर्षारम्भस्य मासस्यान्तिमे ३१ तमतारीखारब्धे दिवसे आंग्लराजकीयन्यायलेखेऽवतारितं
(= रिकार्डेरिजस्टर्ड) सद्गतं-यथा-“आदिशङ्कराचार्यपरम्परागतोऽयं शृङ्गेरीस्वामी
शृङ्गेर्या महायात्रां देशसंचारं च कर्तुं निश्चित्य गतः, तस्मिन्समये केषुचिद्विषयेषु व्यतीतेषु
एतद्ग्रामनिवासिनो महाजनप्रभृतयः (अस्ताव्यस्तसमाचारं) = विविधप्रामाण्यविरुद्धवृ-
त्तान्तं प्रकटय्यान्यस्मै पुस्तकसंन्यासाश्रमं ददुः, ततः केषुचिद्विषयेषु व्यतीतेषुक्तः स्वामी
(= यात्रां गतः स्वामी देशयात्रातः प्रतिनिवृत्त्य) कूडलीमागत्यैनं वृत्तान्तं (= महाजनैः
शृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्ये स्थापितस्यान्यस्य संन्यासिनो वृत्तान्तं श्रुत्वा राज्यस्थाने
(हुजूरस्य) लेखनस्य निवेदनात्पक्षद्वयमपि तेषामाह्वापनद्वारा विचारितम् । तेन चास्मा-
भिस्तत्रत्यैर्बहाजनेर्हतेन दत्तः पुस्तकसंन्यासः सत्यः इत्यवगतम् । तथाप्युपदेशसंन्यासा-
दिकमनेन देयं, पुस्तकसंन्यासिभिस्तु ग्रामे (शृङ्गेरीग्रामे) एव स्थित्वा श्रीशारदामातु-
पूजां कुर्वद्भिर्मठे नियमनिष्ठया स्थातव्यं शङ्कराचार्यपरम्परागतैः स्वामिभिः देशसञ्चारादिकं
कुर्वद्भिः कूडल्या (लयां) स्यात्तव्यम्” इति । इदं (प्राचीनलेख-पुस्तक-राजशासन-पत्रि-
कालेखाद्यनुरीयेन शशिशेखरदामोदरसङ्गेश्वरीयविद्याशालाया अध्यापकेन लिखिते)
“श्रीसंस्थानतङ्गेश्वर मठ करवीर व सङ्गेश्वरचा इतिहास” इति नाम्ना प्रसिद्धे मुद्रित-
पुस्तके स्पष्टम् ।

एवं व्यवस्थायां सत्यामप्यसकृदेतद्विषये कलहोत्तरं शृङ्गेरीमठीयाधिकारस्तुङ्गभद्राधिको,
नामे इत्येवमसकृद्व्यवस्थाप्यभूदित्यन्यत् ।

ततो मूलाचार्यपरम्पराधिरूढाः श्रीशङ्करभारतीस्वामिनः प्रागुक्तरीत्या शिष्यप्रशिष्यैः सह
कूडल्यामेवातिष्ठन् त्वाचार्यव्यवहाराधिकारं निरवर्तयन् । ततः किञ्चित्कालान-
न्तरं कूडल्यामेव नव्यं मठं निर्माप्य शिष्यैः स्वाज्ञया दत्तसंन्यातं स्वामिनं साधिपत्यं तत्र
विद्यापीठे उपदेशादिना ते स्थापयामासुः । तेन तस्य स्वामिनो-हैदराबादनियामप्रमुदत्त-
ग्रामाष्टुपर्यधिकारादयो लब्धाः । इति कूडली (= कूडगी) मठस्योत्पत्तिक्रमः ॥

अथ करवीरमठोत्पत्तिक्रमः-

कूडल्या मठे विद्यापीठं संस्थाप्य श्रीशङ्करभारतीस्वाम्याचार्याः पुनः काशीयात्रार्थं
जग्मुः । तेमध्ये मार्गे सङ्के(सांख्ये)श्वरनामकग्रामस्योत्तरतो वल्लभगढनाम्नि दुर्गं हरिद्रानाम्न्या
देव्या दर्शनायागच्छन् । तेषां सङ्गेश्वरे ‘श्रीसङ्के(= सांख्ये)श्वरस्य पूजा त्वया कार्या’ इति
स्वप्नोऽभूत् । तस्मात्तत्र गत्वा नित्यं कश्मलापहारिण्यां हिरण्यकेश्यपरनाम्न्यां नद्यां शुक्ल-
तीर्थं स्नात्वा स गुरुः श्रीशङ्करपूजां कुर्वन्नासीत् ।

कदाचित्तत्र ‘विजापूरवाद्देशाद्’ नाम्नः विजापूरराज्याधिपस्य योऽमात्यस्तस्य ‘हज-
रत् इमारिमफ्फादल’ नाम्नः सेनायाः पत्या तेन मार्गेण गच्छता स्वामिनं दृष्ट्वा प्रणिपत्य
तदनुप्रदायुष्टेन तेभ्यः श्रीशङ्करभाग्याचार्येभ्यः कांश्चिद्ग्रामान्दत्त्वाऽगामि । ततस्तत्र संके-
श्वरे न श्रीशङ्करभाग्याचार्या मठं निर्मापयामास । ततस्तेभ्यः कदाचित्कोहापूर (= कर-

वीरक्षेत्र) महाराजेन कैचन ग्रामा दत्ता अभूवन् । तेन तदारभ्य स मठः करवीरमठ इति लोकेर्ध्ववर्तुमारभे । एवं मठं निर्माय पीठं स्थापयित्वा तात्कालिकानां राज्ञामाश्रयेण मलप्र-
भानद्या उत्तरतीरमारभ्य काशीपर्यन्तं गुरुपरम्पराऽऽगताः श्रीशङ्करभारतीस्वामिनः स्वशिष्येषु
स्वाधिकारं यथावत्स्थापयामासुः । अत्र मठे मूलश्रीशङ्कराचार्या अस्मै गृहस्थायैव संन्यासं
दत्त्वोपदेशेन तन्मठीयपीठाधिपत्यं ददुरित्यद्यापि तत्र मठे गृहस्थ एव तत्पीठाधिपोपदेशेन
सहस्रान्नासं प्राप्य तत्पीठमधिष्ठायाधिकरोति । तस्माच्छृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्वेन भारती-
त्यंकिनाम्ना व्यवहारो नर्यारुभयोरपि मठयोः । स्पष्टीकरिष्यते शिष्टं परिशिष्टे इति दिक् ।

अथ कूडलीकरवीरमठीयो वृत्तान्तविशेषः ।

“बौद्धादिनामत्तानां प्रावत्येन प्रसाराद्वेदमार्गोच्छेदेन बहुषट्पुतान् दृष्ट्वा नारदो ब्रह्माणं
प्राप्य तस्मै तदेतत्सर्वं विज्ञापयामास । ततो ब्रह्मा सनारदः कैलासं प्राप्य शंकराय सर्वमिदं
निवेद्य त्वया लोकेवतीर्य वेदमार्गपचारमतिबन्धनिवारणेन तत्प्रचारं यथाबल्लोके प्रतिष्ठाप्य
देवेभ्यो हव्यादिप्रापणेन जगद्रक्ष्यमिति प्रार्थयन्तं तं तथास्तिवति वरेण छन्दयित्वा श्रीशङ्करः
शङ्कराचार्यरूपेणावततार ।

यथा-चिदम्बरक्षेत्रे सर्वज्ञनामा ब्राह्मणस्तत्पत्नी कामाक्षी चोभाषि चिदम्बरेश्वरमाका-
शलिङ्गे सन्तत्यर्यं पूजयाञ्चक्रतुः । तस्य प्रसादेन तस्मात्सा विशिष्टां नाम कन्यां
प्रासूत । क्रमेण विवाहयोग्येन वयसोपेतां तां तत्पिता विश्वजिन्नाम्ने द्रविडजातीयाय
ब्राह्मणायाऽदात् । स तां स्वगृहोक्तविधिना प्रतिगृहोदबहत् । ततः स वेदान्ताभ्यासलभ-
चित्ततया विरक्त आत्मसाक्षात्कारोपयोगिनस्तपसोनुष्ठानाय विजनमरण्यं जगाम । ततः सा
विशिष्टाऽविच्छेदेनाकाशलिङ्गे चिदम्बरेश्वरं पूजयमानाऽभूत् । एवं बहुषु कालेषु व्यतीतेषु
पुरःसितेषु बहुषु श्रोत्रियेषु ब्राह्मणेषु शंकरस्तेजःपुञ्जरूपेण ब्राह्मण्या विशिष्टाया मुखविले-
नोदरं प्राविशत् । तत्तेजःप्रवेशमात्रेण गर्भिणीं तां ते ब्राह्म-णाश्चिदम्बरेश्वरं पतिं प्रकल्प्य
यथाकालं यथाविधि (पुंसवनादिकान्) संस्कारानकुर्वन् । ततो दशमे मासि सा शङ्करा-
चार्यं युधिष्ठिरशकस्य त्रयोविंशत्युत्तरसप्तशत्यधिकद्विसहस्र (२७२३) तमे सर्वधारिवर्यं
प्रासूत । तदा देवदुन्दुभयो नेदुः, देवाः पुष्पाणि ववृषुः । तत आचार्यो बौद्धादिवेदविरुद्ध-
नाना (नास्तिक) मतानि निरस्य सरस्वत्या सह मण्डनमिश्रं शास्त्रवादेन जित्वा मण्डनमिश्रं
सुरेश्वराचार्यनामानं कृत्वा तस्मै भारतीनामकं योगपदं च दत्त्वा सरस्वत्याः स्थापनार्थं
तया सह शृङ्गगिरि (जङ्गेरी) क्षेत्रं प्राप्य तत्र सरस्वतीं संस्थाप्य शिव-शक्ति-विष्णु-गण-
पति-सूर्य-भैरवाख्यानि पण्मतानि स्थापयामास । ततस्त्रोटकाचार्य-हस्तामलकाचार्य-विश्व-
रूपाचार्य-पादपद्माचार्याख्याश्रितुरः शिष्यान्स देशिकश्रुतौदंशु निर्मापितेषु चतुर्षु मठेषु
स्वनाम्ना विद्यापीठाधिपानकरोत् । शृङ्गेरीमठस्थापनोत्तरं तत्र कंचित्कालमुपित्वा सरस्वत्या
वचसः सत्यत्वसम्पत्तये (= असत्यत्वनिराकरणाय) दक्षिणकाशीत्वेन प्रसिद्धं करवीर
(= कोल्हापुर) क्षेत्रमागत्य महालक्ष्मीं समभ्यर्च्य प्रणम्येदं करवीरक्षेत्रं दक्षिणकाशी-
महाक्षेत्रमिति (स्वीय) मठस्तत्र निर्माप्य (विद्याधर्मपीठ) स्थापना कार्येति शिष्याना-
प्य विमलनिर्मलनामक क्षेत्रम् (= मुख्यानिनगरस्य नातिदूरे स्थितम्) आगत्य समा-

धिना स्वधामागमत् । ततः श्रीशङ्कराचार्येण तत्तत्पीठेषु स्थापितानां शिष्याणां परम्परा-
यथावत्कांश्चित्कालानतिष्ठत् । एवं व्यतीतिषु कालेषु बहुषु शृङ्गेरीपीठाधिपः श्रीविद्यानृसिंह-
भारतीस्वामिनामाचार्यो महायात्रां (= काशीयात्रां) चिकीर्षुः श्रीमदाचार्यस्वामिनि-
मित्ता धर्मस्थापनेति श्रौव्यासदत्तस्य चन्द्रमौलीश्वरस्य यथाविधि पूजा कार्येति श्रीविद्याशं-
करभारतीनामानं शिष्यं कृत्वा महायात्रार्थं जगाम । स श्रीविद्यानृसिंहभारतीनामक आचा-
र्यः काशीं प्राप्य तत्र कांश्चित्कालांस्तपश्चर्यापूजास्नानादिभिर्नीत्वा प्रत्यावृत्य शृङ्गेर्यां स्वम-
दमाजगाम । ततस्तत्रानेन महायात्रासमये प्रतिष्ठापितः श्रीविद्याशङ्करभारतीनामा शिष्यस्त-
त्रागतं स्वगुरुमवलोक्य लोभेन मुग्धो भूत्वा भवता स्थापिते मयि स्थितेऽस्मिन्तस्थाने लोभो
न त्वया कार्यं इति तमुवाच । ततोऽस्मदीयः शिष्योयमिति तमुपेक्ष्य श्रीविद्यानृसिंहभारती-
नामाचार्यः संस्थानदेवतात्मा कूडलीग्रामं तत आजगाम । तत्र मठीयसंस्थानसम्प्रदायानुरोधेन
शिष्यपरम्परा यथावदतिष्ठत् । ततः कदाचिदत्यन्तप्रियशिष्यः करवीराधिपो राजाऽऽतः आद-
रेण सह 'कूडलीक्षेत्रात्करवीरक्षेत्रं दक्षिणकाशीति श्रीमद्भिरवश्यमागन्तव्यम्' इत्यतिमत्तया
वृद्धस्वामिनं प्रार्थयामास । एवं तेन राज्ञा प्रार्थितो वृद्धः स्वामी स्वशिष्यं राज्ञा सह
करवीरक्षेत्रं प्रेषयामास । कावीरं प्रति प्रस्थितः शिष्यस्वामी कूडलीतः करवीरक्षेत्रागमनकाले
'धर्मव्ययार्थं धनं श्रीमद्भ्यः सम्प्रेषयामि' इत्युक्त्वा श्रीगुरुस्वामिनं प्रणिपत्य राज्ञा सह
करवीरक्षेत्रं प्राप्य धर्मकृत्यानि कार्यस्तत्र संस्थानधर्मान्प्रावर्तयत् ।

एवं केषुचिद्विसेषु व्यतीतिषु कूडलीस्थो गुरुस्वामी करवीरस्थाय शिष्यस्वामिने "अस्म-
च्छरीरं बद्धस्वस्थं ततो युष्माभिलेखस्यास्य वाचनोत्तरक्षण एवागन्तव्यम्, यदि युष्मा-
कमागमने विलम्बस्तर्हि युष्माभिर्यन्मुखेन लेखः प्रेष्यते तस्मै ब्राह्मणाय सन्न्यासं दत्त्वा-
ग्रत्यधर्मरक्षार्थं प्रेषणीयः" इति लेखं प्रेषयामास । ततः स करवीरस्वामी कूडलीस्वाम्या-
न्नालेखं वाचयित्वा तामाज्ञामनुसृत्य कस्मैचिद्ब्राह्मणाय सन्न्यासं दत्त्वा लेखेन सह तं
कूडलीं प्रेषयायास । स करवीरक्षेत्रस्वामिना प्रेषितो नव्यस्वामी करवीरक्षेत्राद्यावच्चरिहर-
क्षेत्रे तुंगभद्रानदीतीरं प्राप तावत्कूडल्यां गुरुस्वामी दैवगत्या समाधिना सिद्धो बभूव । तत्र
नव्यस्वामिने एको ब्राह्मणः "कूडलिस्थो गुरुस्वामी समाधिस्थोऽभूत्, तत्र यो मठीय-
कार्यनिर्वाहकोधिकारी (= एजंद्) आसीत्त कांश्चिद्विषयानतीत्यानन्तरं तत्रत्याय कस्मै-
चित्स्वयन्धवे तत्रत्यं राजानं (= मायाधिकारिणं) राजकीयं स्वानुकूलं कृत्वा कूड-
लीस्वब्राह्मणे सहितः पुस्तकसन्न्यासं दत्त्वा मठाधिपतिमाचार्यं कल्पयामास" इति तत्रत्यं
वृत्तं वर्णयामास ।

एवमशास्त्रीयो व्यवहारः (सन्न्यासः) कदापि न भवेदिति संशयमापन्नो नव्यस्वामी
कूडलीं प्राप । ततोऽयं स्वामी तत्रत्यान् ब्राह्मणान् कार्याधिकारिणं चात्रवीत्-"श्रीगुरु-
स्वामिनाऽऽचार्येण सन्न्यसाश्रमं दत्त्वेतन्मठसंरक्षणार्थमहमाज्ञतो (= हं प्रेषितो) स्मि" इति ।
ततस्ते सङ्घर्षेन श्रुत्वा-"संस्थानस्यास्य रक्षणार्थं स्वामिनोऽस्माभिः स्थापिताः" इति विनयेनैव
व्याजज्ञपन् । ततस्तान्प्रति करवीरक्षेत्राद्गत आचार्य उवाच-"लोकं वंशो द्विविधः शास्त्रे
उक्तः-तत्रैको अग्रविद्योपदेशेन, अन्यो जन्मनेति । एतत् प्रकारद्वयं विहाय प्रकारान्तरेण

वंशो नास्ति । सन्न्यासी गुरुपरम्पराप्राप्तज्ञानोपदेशेनैव गुरुपरम्परामधिरोहति नान्यथा पुस्तकावलम्बेन जात आचार्यमतविरुद्धः सन्न्यासः कथमाचार्यस्वामिनां सम्मतः स्याद्” इति । ततः स्वामिनो वचांसि निशस्य यद्यपि ब्राह्मणाः मठीयकार्यनिर्वाहकोधिकारी चेत्ते सर्वे स्तब्धचित्ता बभूवुः, तथापि राजकीयस्य मठीयकार्यनिर्वाहकस्याधिकारिणश्च चित्तदाहर्चनं श्रुतानि वचनानि व्यर्थान्यभूवन् । ततः कूडलीमागतः करवीरक्षेत्रगतमठी-यस्वामिशिष्य आचार्यः कूडल्या निर्गत्य करवीरं प्राप्य करवीरस्थश्रीगुरुस्वामिने सर्वे कूडलीमठीयकार्याधिकारिकृतं मठीयेतिवृत्तं विज्ञाप्य तत्रैव श्रीगुरुसन्निधावतिष्ठत् ।

ततः कदाचित्कूडलीमठीयकार्यनिर्वाहकाधिकारिकल्पित आचार्यः सातारनगरमागत्य श्रीशाहूछत्रपतिराजाय सर्वं निवेद्य तमनुकूलं कृत्वाऽऽचारव्यवहारप्रायश्चित्तविषयकव्यवस्थां करवीरमठीयपीठागतेनाचार्येण कूडलीमठस्थितेनाचार्येण (= मया) चेत्पुनर्भायां मिलित्वैव कार्यत्वेवं महाराजच्छत्रपत्याज्ञालेखलाभाय महायत्नमकरोत् । श्रीमान्महाराजः शाहूछत्रपतिः सर्वतः क्षेत्रस्यान् पण्डितान्ब्राह्मणानामन्व्य तेभ्यः सर्वमिदं न्यरूपयत् । ततस्तत्रोभयपक्षा-श्रयो वादोऽभूत् । ततः स राजा तं वादं निश्चय्य पर्यालोच्य च सभासद्भिर्ब्राह्मणैश्च सह संभूय कूडलीमठीयमाचार्यमुवाच—“ पुस्तकेन सन्न्यासाश्रमं स्वीचक्रे-तस्माद्युष्माकं स्वामिनां संस्थानविषये आग्रहकरणे प्रमाणत्वेन शास्त्रीयं वचनं नोपलभामहे ” इति । ततस्तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ते कूडलीनव्यस्वामिनः ततस्तान्कूडलीमठीयाऽऽचार्यादीन्बुधुः । “ वयं श्रीमत्संस्थानमागताः स्म । अत्र विषये यूयं सर्वे ब्राह्मणा महाराजश्च यथा-ज्ञापयन्ति तथा शृणुमः ” इति । ततस्ते तस्य दीनां तां वाचं श्रुत्वा खिन्नहृदयाः करवीरमठीयपीठाधिपतिमाचार्यं तोषयित्वा प्रार्थयामासुः—“ श्रीमतां नाम्ना कूडलीमठे देवपूजनं ब्राह्मणभोजनं कारयंस्तुङ्गाभद्रामलापहारिणीनचोर्मध्ये आचारव्यवहारप्रायश्चित्तव्यवस्थामेते कूडलीमठीया आचार्याः कुर्वन्तु । तुङ्गा-भद्रामलापहारिणीनचोर्मध्यदेशे स्थितानां ग्रामाणां तथा तत्रोत्पन्नधनादिकस्य तत्रत्यदेव-पूजाब्राह्मणभोजनादिव्ययार्थं श्रीमद्भिस्तदायत्तीकरणे अज्ञा देया ” इति । ततः करवीर-मठीयपीठाधिपतिराचार्यस्तेषां प्रार्थनां मानयामास, तेन ब्राह्मणाश्छत्रपतिशाहूमहाराजश्च संप्रदायानुरोधेनाचारव्यवहारप्रायश्चित्तदीपागधनपूजादिकं कूडलीमठीयस्वामिने एते स्वायत्तं कृत्वा “ मलापहारिणीनद्या उत्तरत्र पूर्वपश्चिमसमुद्रमध्यगते सर्वस्मिन्नुत्तरदेशे आचारव्यव-हारप्रायश्चित्तव्यवस्थां सञ्चारादिकं च करवीरमठीयपीठाधिपा एव कुर्वन्तु, उपरिनिर्दिष्टचतुः-सीमामध्यप्रदेशस्थमठीयग्रामक्षेत्रकेदारारामगृहधनादिकं (स्वास्थ्यं) श्रीकरवीरमठीयब्राह्म-णभोजनादिव्ययार्थं भवतु ” इत्येवं व्यवस्थाऽभूदिति श्रीमच्छङ्कराचार्यावतारचरित्रं वर्णयतां श्रोतॄणां चेष्टां भवतीत्यलमतिविस्तरेण स्वस्त्यस्तु ‘रुडु’ इत्यलम् इति (प्रोफेसर-राजवाडे-कृतमराठ्यांच्या इतिहासार्चा साधने इत्येतन्नामकमहाराष्ट्रभाषातत्त्वज्ञानस्तकात्—(६५६) खण्डे पृष्ठे ५२६) उद्धृत्यऽस्माभिः संस्कृतभाषया परिवर्त्य प्रकाशितोयं ग्रामस्तात्पर्यायं । शिष्टं परिशिष्टे स्फुटीकरिष्यते ।

करवीरमठविषये विचारविशेषः-

सोमवंशीयः कृष्णराजः आङ्गलशकस्य त्रयोदशे (१३) शतके आसीदिति तत्सामयिकः शृङ्गेरीमठाधिप (आदिप) श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्योद्देशः श्रीविद्याशङ्करभारती-नामक आचार्यः दक्षिणवाराणसीत्वेन प्रसिद्धे करवीरक्षेत्रे धर्मपीठं स्थापयामासेत्युक्तम् । ततः कालान्तरे विमलनिर्मलारूपे मुम्बाराजधानीनिकटवर्तिवसईनाम्नः प्रसिद्धग्रामस्य समीपस्थे ग्रामे ते स्वामिनः समाधिस्था बभूवुः । किंचाद्यावधि (= सन् १९१४ वर्षावधि) पीठाधिष्ठितगुरुणां विरुदावलीप्रशस्तिपात्रिकाभिः, तथा तांस्ताञ्छिप्यान्मति लिखितेषु धर्मव्यवस्थाविषयकाज्ञापत्रेषु संशुद्धितायां गोलाकृत्यां शुद्रायाम् 'अनेकशक्तिसंघट्ट-प्रकाशलहरीधनः । ध्वान्तध्वंसो विजयते विद्याशङ्करभारती' इति पद्यमनूय 'श्रीमन्महाराजधानीकृष्ण (३५) शृङ्गपुरवराधेशश्रीमद्राजाधिराजगुरुमण्डलाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंज्ञाताभिनवपञ्चगङ्गातीरनिवासकमलानिकेतनकरवीरसिंहासनाधीश्वर'-इत्यादिरूपकरवीरकमठीयाविद्यापीठाचार्यविरुदावल्यां 'करवीरक्षेत्रे' तत्र इत्युक्त्या तेषां धर्मपीठमस्तीति ज्ञायते । करवीरे सङ्के (साङ्ख्ये) श्वरे, खिद्रापूरस्थले, वृत्सिहवाडी (बाटिका) नास्ति स्थाने, गोलवणनामके स्थाने, पैठणनामके स्थाने, काश्याधनेकस्थानेषु, समयात्रुरोधेन प्रसङ्गात्रुरोधेन च तत्तत्स्थानगतानां शिष्याणां सौकर्याद्यर्थं च तत्तत्कालिकैः करवीर-पीठाधिष्ठितैवाचार्यैर्मठा निर्मापिताः ।

करवीरमठस्तु करवीरे धर्मपीठाधिरोहणसमय एव निर्मापितः । करवीरधर्मपीठाधिष्ठितैर्जगद्गुरुदेवगोसावीरधुपदकविद्याशङ्करभारतीस्वामिभिः शके १५०० तमेऽथवा ततः प्राक्तनेऽस्मिन् वा वर्षे सङ्के (साङ्ख्ये) श्वरनामके स्थाने मठ एको निर्ममे । काशीस्थो मठोपि तत्समय एव निरमापीति ज्ञायते । यत एतदाचार्यैर्मण्योऽन्यैः करवीरधर्मसिंहासनाध्यक्षैः काशीयात्रा नैवाकारि । पैठणीमठस्तु श्रीविद्यानृसिंहभारतीतिलङ्गस्वामिनाम्ना करवीरमठीठाविषेनाकारि । सोऽयं करवीरमठ इदानीमतीव शिथिलो दुरीढयते । यतः पुण्यपत्तनमहाराजस्य पेशवेनाम्न आज्ञया कोहैरावपटवर्वन- (कागवाडकर) नाम्ना सेनापतिना करवीरक्षेत्रं सैन्यैराक्रमणेन करवीरक्षेत्रस्था धनिन उपद्रुता अभूवन् । ततस्ताः सर्वाः प्रजास्तदुपद्रवप्रसहमानाः स्वीयधनकनकाम्बरादीनीदानीं सुरक्षितान्पत्र स्थिरित्यालोच्य करवीरमठे आचार्याज्ञया योग्यस्थानेषु स्वस्वधनकनकाम्बरादीनि स्थापयित्वा तदधीना आसन् । तेन तान्याचार्याधीनान्यभूवन् । ततः कदाचित्कोहैरावपटवर्वनस्ताः प्रजाः स्वायत्तीकृत् तानाचार्यान्प्रार्थयामास । तत आचार्यास्ता मदीयाः प्रजा मां शरणमापन्नास्ततो न त्यजामीत्यवदन् । ततः स सेनाध्यक्षस्तं मठं प्रविश्य सर्वेषामपि धनकनकाम्बरादिकप्रपहत्य करवीरमठमग्निना दाहयामास । तेन बहूनि पुस्तकानि लौकिकलेखाश्च निरवशेषं भस्मीयभूवुः । ततस्तत्रस्थित आचार्यस्ततो निर्गत्य सङ्के (= साङ्ख्ये) श्वरमठाधिष्ठितपीठे

(१) श्रीमिका-करवीरमठाचार्यविषये सोमवंशीयः कृष्णराजः आङ्गले त्रयोदशे (१३) शतके आसीदिति तत्सामयिकः शृङ्गेरीमठाधिप आदिपः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्योद्देशः श्रीविद्याशङ्करभारती-नामक आचार्यः दक्षिणवाराणसीत्वेन प्रसिद्धे करवीरक्षेत्रे धर्मपीठं स्थापयामासेत्युक्तम् । ततः कालान्तरे विमलनिर्मलारूपे मुम्बाराजधानीनिकटवर्तिवसईनाम्नः प्रसिद्धग्रामस्य समीपस्थे ग्रामे ते स्वामिनः समाधिस्था बभूवुः । किंचाद्यावधि (= सन् १९१४ वर्षावधि) पीठाधिष्ठितगुरुणां विरुदावलीप्रशस्तिपात्रिकाभिः, तथा तांस्ताञ्छिप्यान्मति लिखितेषु धर्मव्यवस्थाविषयकाज्ञापत्रेषु संशुद्धितायां गोलाकृत्यां शुद्रायाम् 'अनेकशक्तिसंघट्ट-प्रकाशलहरीधनः । ध्वान्तध्वंसो विजयते विद्याशङ्करभारती' इति पद्यमनूय 'श्रीमन्महाराजधानीकृष्ण (३५) शृङ्गपुरवराधेशश्रीमद्राजाधिराजगुरुमण्डलाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंज्ञाताभिनवपञ्चगङ्गातीरनिवासकमलानिकेतनकरवीरसिंहासनाधीश्वर'-इत्यादिरूपकरवीरकमठीयाविद्यापीठाचार्यविरुदावल्यां 'करवीरक्षेत्रे' तत्र इत्युक्त्या तेषां धर्मपीठमस्तीति ज्ञायते । करवीरे सङ्के (साङ्ख्ये) श्वरे, खिद्रापूरस्थले, वृत्सिहवाडी (बाटिका) नास्ति स्थाने, गोलवणनामके स्थाने, पैठणनामके स्थाने, काश्याधनेकस्थानेषु, समयात्रुरोधेन प्रसङ्गात्रुरोधेन च तत्तत्स्थानगतानां शिष्याणां सौकर्याद्यर्थं च तत्तत्कालिकैः करवीर-पीठाधिष्ठितैवाचार्यैर्मठा निर्मापिताः ।

स्वाधिकारं चके । तत आरभ्य करवीरमठीयपीठाचाय इति सङ्केश्वरमठीयपीठाचार्य इति च प्रथमाचार्याणामिदानीन्तनानां च प्रथा समभवत् । कालवशेन परंपरया तद्वृत्तान्तस्य हसितत्वाल्लुप्तत्वाच्च तदज्ञानादिदानीन्तनाः सङ्केश्वरमठ एवानादिर्न करवीरपीठ इति करवीरमठस्यैव नव्यत्वं मन्यते ।

किंच—श्रीमत्परमहंसेत्यादि विरुदाङ्कितशृङ्गेरीसिंहासनाधीश्वरश्रीमच्छङ्कराचार्यान्यसंजा-
तामिनवश्रीविद्याशङ्करभारतीकरकञ्जोद्भवश्रीविद्यानृसिंहभारतीस्वामिचरणकमलेषु सततकृपा-
स्पदशाहूच्छन्नपतिराजविरचितसाष्टाङ्गप्रणामपूर्वा विज्ञप्तिः—कौंतिककृष्णे १ सोमवासपर्यन्तं
कुशलं, सर्वं वृत्तं यथावच्चास्ति । अयं विशेषः—कूडलीमठीयपीठाधिपस्वामिनः सञ्चारेऽदेशेन
सातारानगरमागता इति वृत्तान्तं ज्ञात्वा सर्वैर्ब्राह्मणैः सह श्रीमद्भिः करवीरमठीयपीठाधिप-
तिभिः श्रीजगद्गुरुभिः साताराराजधानीमागत्य प्रेषितमाज्ञापत्रं “कूडली (लगिर)
स्वामिनां (= मठीयपीठाधिपस्वामिनां) देशान्तरेषु सञ्चारेऽधिकारस्याभावेऽपि तदर्थ-
मागतानां विषये विचारः कार्यः” इति—तदनुसारेण साताराराजधानीस्थैः सर्वैर्ब्रा-
ह्मणैः कूडली (लगी) मठीयपीठाधिपत्यविषयकदेशाधिकारविचारे प्रवर्तिते कूड-
लीमठीयपीठाधिपानां देशान्तरेषु सञ्चाराधिकारो नेति, तथा तेषामश्रागमनेन कूडली-
मठीयपीठाधिकारिणां स्वामिनामुत्तरस्यां दिशि तुङ्गभद्रानदीमारभ्य मलापहारिणीनदी-
पर्यन्त एव देशे श्रीमतां सञ्चारेऽधिकारो नोत्तरत्रेति, तथा तेषां पादपूजादिकं केना-
पि ब्राह्मणेन न कार्यमिति च सर्वैर्ब्राह्मणैर्व्यवस्थाकारि, तथैव तैः स्थेयं नान्ययेति
मयापि पादपूजा न क्रियते नातोऽधिको विशेषो लेख्योस्ति’ इतीयं विज्ञप्तिः ।

करवीरशृङ्गेर्यादिमठाधिपाचार्याधिकारमर्यादा—

(‘धार्मिकविचारार्थं कार्य’ इत्येतन्नामके करवीरजगद्गुरुसंस्थानसर्वाधिकारिणा ‘गुण्डो-
सखारामपिशवीकर’ नाम्ना प्रकाशिते पुस्तके—)

(१)—“श्री-”

“राजश्रीविराजितराजमान्यराजश्री परशुराम रामचन्द्र स्वामी गोसावी इत्येतेषां
पोष्य माधवराव नारायण—प्रधानेन कृता प्रणामपूर्वा विज्ञप्तिः । अत्र कुशलं ज्ञात्वा तत्रत्यं
कुशलं लेख्यम् ।

गोकर्णादारभ्य कौंकणपर्यन्तं वा मलापहारिणद्युन्नमप्रदेशादारभ्य सङ्गमं प्राप्य तुलना-
पुर, नागपुर, ग्वालदेर, देहल्यादिद्वारोत्तरदेशं प्रति गन्तव्यमार्गानुसारेण सर्वेषु देशेषु
सञ्चारेऽधिकारः करवीरमठीयपीठाधिपानामेव नान्येषामिति स्थिते कर्नाटक (राज्य)
स्य शृङ्गेरी (मठीय) श्रीशङ्कराचार्या मलापहारिणदीमुखीयांस्मदधिकारस्थानमागत्य लोका-
न्याकुलीकुर्वन्तीत्यस्माभिरवगतम् । शृङ्गेर्यादिमठीयपीठाधिपशङ्कराचार्येभ्यो नव्यपद्धति-
प्रसारायावकाशमदत्त्वा करवीरमठीयपीठाधिपश्रीशङ्कराचार्यैः प्राचीनपरम्परागतपद्धत्य-
नुसारेण स्यादव्ययम् । चन्द्र १५ जमादिवाक्य मुरुतन आरवासमानिनीमया व आलक ।
नान्तोऽधिको लेख्यो विशेष इति विज्ञप्तिः ।”

(१) अत्र संवत्सरनिर्देशो नास्तीत्यनेन कालस्य निर्णेतव्यमिति शङ्क्यते । एवास्यापि समय इति
समयो ऋतु शक्यः ।

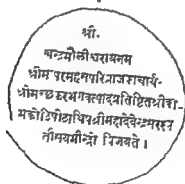
(२)-“श्रीः” “सन् (कैस्ते) १८६२”

“श्रीमत्सकलधर्मसंस्थापनकैत्यादिभिर्मान्यप्रशस्तिपत्रम्-

चण्णरजः (२जायत) चिमणाजी धुनाथ सचिवकृतसाष्टाङ्गनमस्कारपूर्विका विज्ञापना-
 आपादशुक्र २ पर्यन्तं श्रीस्वामिनां कृपवलोकेन सेवकस्य स्थितिर्यथावदास्ते । विशेषस्तु
 शालिवाहन १७८३ तमवषस्य भाद्रपदकृष्ण २ यायां श्रीस्वामिभिः प्रेषितं पत्र- (श्रीमुख)
 सुत्तममये लब्धमिति परं तुष्टे प्रसम् । “उत्तरप्रान्त आचार्यवद्वारप्रायश्चित्तादिज्ञातिधर्मे
 पूजापाद्यादिप्रहणे च श्रीमतामेवाचकार’ इति ‘नारो आवजी वकील’ इत्याख्येभ्यः पत्रं
 प्रेषितं तथापि “सम्प्रशयानुरोधेन प्राशश्चितादिकं कारयित्वा शिष्यवर्गसन्तोषानुरोधेन
 शिष्यैर्वेत्तानां पूजाद्रव्यादिकानां मणाय साह्यः प्रणे सम्यग्यत्न आस्थेयो युष्माभिः ।
 श्रद्धेरीकूडलगीदम्पीपठि यथाठगतश्रीभद्राचार्याणां तत्रावेकाराभावेऽपि तस्तद्व्यहणे यत्न
 आस्थितश्चेत्तर्ह्यवाहितैर्युष्माभिस्तत्र तथा तेषां प्रवेशो यथा न स्यात्तथा विधयम् । तस्मात्
 श्रीमदाचार्याणाम् ज्ञानुरोधेन त्रयप्रज्ञानां बोधन यत्न आस्थेयो युष्माभिः” इति मामले-
 दार नाम्नधिकारिणे आज्ञा दत्तेति सेवा श्रुता स्यादिति विवक्षितः इति । शिष्टं परिक्षिष्टे
 स्फुटीभविष्यतीतिदिक् ।

मठीयश्रीमुखविरुदावलीभेदाः-

श्रीकाश्मीकामकाटिपीठाधिप.नाम्-बन्धमौलीश्वर ।

“स्वस्तिश्रीमदखिलभूमण्डलादहम् अथ स्वस्तिस्मोऽष्टैवतासेवितश्रीकामाक्षीदेवीसनाथश्रीमदे-
 काञ्चनाथश्रीमहादेवांसनाथश्रीहस्तागतिनाथमाक्षतकारपद्माधिष्ठानस्तयत्रनाम द्वितिकाश्री-
 दिव्यशंखे शास्त्रामृतमुस्थितानामनुलननुवारसमाधुर्यकपलासनकामिनीचाम्पिल्लमकुड्मलि-
 कामालिकर्काप्यन्दमकरन्दक्षसिं वासिनह्वाङ्गनिगुम्भाविजृम्भगानन्दसुन्दिलितमनीषमण्ड-
 लानामनवगर्तानविद्याविनांदरसेकाना निरन्तरालंकृतीकृतशान्तिदान्तिमूर्त्तां सकलभुवनच-
 क्रमतिष्ठ पकथं चक्रगतिष्ठावरुगतपत्रलंकृतानां निखलपापण्डकण्डकोद्धाटनेन विशदीकृ-
 तवैश्वान्तम गणपतमतित्वाप हाच ये गा श्रीमत्पद्महंसपरिग्रजज्ञाच यंवर्यश्रीमच्छंकाभग-
 वत् ताकाश्यामविष्टाने महाननाभिपित्तं पचन्द्रशेखरसम्भवासंयमोन्द्राणामन्तर्गमि-
 वयं मन्मदादेवेभ्यःस्वस्ति श्रौं देः”

पुष्पगिरिमठाधिपानाम्—

(पादहीनांगुलद्वयसप्तमचतुरस्रमुद्रा)—श्रीविद्याशङ्कर ।

श्रीशृङ्गगिरिविरूपाक्षश्रीपुष्पगि-
रिश्रीआलम्पुरिश्रीविद्याशङ्कर-
कमलसंज्ञातश्रीविद्यानृसिंहभारती-
स्वामिनः

“ (श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपद्माव्ययप्रमाणपारावारपारीण मनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठागिरिमुत्तपश्चक्रवर्त्यनाद्यावाच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तसाम्प्रदायकपद्मदर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवैदार्थप्रकाशकसंख्यत्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वत्रस्वतन्त्रादिगजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजमहागजगुरुगुण्डलाचार्यतुङ्गभद्रातीरवासकृष्णशृङ्गगिरिपुरवराधीश्वर) श्री शृङ्गगिरिविरूपाक्षश्रीपुष्पगिरिपिनाकिनीतीरवासश्रीशैलश्रीआलम्पुर्यादिप्रमस्तपोठाधीश्वरश्रीमद्भवनवोदण्डविद्यानाम्भारतीगुरुपादपञ्चाराधकश्रीमदभिनवोदण्डविद्याशङ्करभारतीकरकमलसंज्ञातश्रीमदभिनवोदण्डविद्यानृसिंहभारतीस्वामिनः ”

विरूपाक्षमठाधिपानाम्—

(सार्धांगुलद्वयसप्ततुलाकारपुष्पमुद्रा)—श्रीविद्याशंकर ।

“ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपद्माव्ययप्रमाणपारावारपारीण मनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठावरिमुत्तपश्चक्रवर्त्यनाद्यावाच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तपद्मदर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवैदार्थप्रकाशकसंख्यत्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वत्रस्वतन्त्रादिगजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजमहागजगुरुगुण्डलाचार्यतुङ्गभद्रातीरवासकृष्णशृङ्गगिरिपुरवराधीश्वरश्रीशृङ्गगिरिविरूपाक्षश्रीविद्याशङ्करदेवादव्यश्रेयाः पञ्चाराधकश्रीमदभिनवशङ्करभारतीस्वामिकरकमलसंज्ञातश्रीमदभिनवोदण्डनृसिंहभारतीस्वामिभिः ”

शृङ्गगिरि (द्वेरी) मठाधिपानाम्- (वर्तुलांगुलद्वयसनक्षत्रमुद्रा)

॥ श्री ॥

"श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपद्माक्षप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणाग्राम-
प्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाथविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तप-
द्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलनिगमागमसारहृदयसारूपत्रयीप्रतिपाद-
कवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानिकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधि-
राजगुरुभूमण्डलाचार्यऋष्यभृङ्गपुरवराधीश्वरतुङ्गभद्रातीरवासश्रीमद्विद्याशङ्करपादपञ्चाराधक-
श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दभारतीस्वामिकरकमलसंजातश्रीशृङ्गेरीश्रीनसिंहभारतीस्वामिभिः" ॥

कूडली (लगी) मठाधिपानाम्-

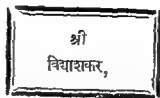
(वर्तुलांगुलद्वयसनमुद्रा)

" (श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपद्माक्षप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्रा-
णाग्रामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाथविच्छिन्नगुरु-
परम्पराप्राप्तपद्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसाङ्ख्य-
त्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्या-
नगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यतुङ्गभ-
द्रातीरवासऋष्यभृङ्गपुरवराधीश्वर) श्रीशृङ्गेरी (कूडली) श्रीविद्याशङ्करदेवदिव्यश्रीपादप-
ञ्चाराधकशृङ्गेरीश्रीनसिंहभारतीस्वामिकरकमलसंजातशृङ्गेरीश्रीशङ्करभारतीस्वामिभिः " ॥

आमनिमष्टाधिपानाम्-

(अर्धांगुलद्वयसचतुरश्रमुद्रा)-श्रीविद्याशङ्कर ।

“ (श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणसमाध्यष्टांगयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्याविच्छिन्नगु-
रुपरम्पराप्राप्तपङ्कदर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसाङ्ख्यत्र-
यीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यान-
गरमहाराजधानीकनाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यतुंगभद्रा-
सीरवासश्रुज्यशृंगपुरवराधीश्वर) श्रीशृंगेरीश्रीविद्याशङ्करदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधकश्रीशृंगेरी-
श्रीविद्यारण्यभारतीस्वामिनां करकमलसंजातश्रीशृंगेरीश्रीमदभिनवोद्भवाविद्यारण्यभारतीस्वा-
मिभिः ”

करवीरमठाधिपानाम्-

“स्वस्तिश्रीमत्समस्तसुरवृन्दपूजितपादारविन्दशिखप्रतिबिम्बवर्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजका-
चार्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टा-
ङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्याविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तपङ्कदर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यान-
सिंहासनाधीश्वरसकलनिगमागमसारहृदयसंख्यत्रयप्रतिपादकसकलनास्तिकमतोच्छेदपूर्वक-
सकलधर्मसंस्थापनैकधुरीणवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहागजधानीशृङ्गपुरवरा-
धीश्वरश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यान्यसंजाताभिनवपञ्चगङ्गातीरवास-
कमलानितेकनकरवीरसिंहासनाधीश्वरश्री (सच्चिदानन्द) विद्यानृसिंहभारतीकरकमलकिञ्ज-
ल्कोद्भवश्रीमदभिनव (सच्चिदानन्द) विद्याशंकरभारतीस्वामिभिः ”

(१) ज्योतिर्म-(जोशीम) ठाधिपानाम्-

श्रीशङ्करो विजयतेतराम् ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगाचरणनिष्ठब्रह्मनिष्ठचक्रवर्तित्वाद्यनाद्यनवाच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तवैभवसकलनिगमागमाखिलवेदान्तानुभवाधिसंज्ञातगुह्यान्तःकरणवैदिकमार्गप्रवर्तकश्च कैलासक्षेत्रस्थितसुवर्णहीरामणिमणिमणिकयस्त्रिलसन्मण्डपसिंहासनाधिरूढश्रीविष्णुप्रयागतीरनिवाससर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीगुरुचरणारविन्दोपासनावात्सर्गमन्महाराजाधिराजश्रीज्योतिर्मठाधीश्वरपदपणमतस्थापनाचार्याखण्डभूमण्डलाचार्यतोडकाचार्यपरम्पराप्राप्तस्वस्थानवैभवश्रीमच्छङ्कराचार्यविभूतिवर्यश्रीनगरमहास्थानराजधानीविराजितसद्गुरुजगद्गुरुवर्यश्रीमदच्युतानन्दककमलसंज्ञाताभिषेकमहाराजाधिराजश्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीराजराजेश्वरानन्दगिरिस्वामिनः ॥

(२) ज्योतिर्म-(जोशीम) ठाधिपानाम्-(प्रकारान्तरेण)-

श्रीशङ्करो विजयतेतराम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यत्रोटकाचार्यपरम्पराप्राप्तवैभवपद्दर्शनस्थापनाचार्याखण्डभूमण्डलाचार्ययमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगनिष्ठब्रह्मनिष्ठसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीजगद्गुरुश्रीनगरमहास्थानराजधानीविराजितविष्णुप्रयागतीरनिवासश्रीमदच्युतानन्दककमलसंज्ञाताभिषेकसिंहासनारूढमहाराजाधिगजश्रीज्यातिर्मठाधीश्वरश्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीराजराजेश्वरानन्दगिरिस्वामिनः ॥

द्वारकामठीयमुद्रायां श्रीकेशवानन्दसरस्वतीस्वामिनः, श्रीशमोदरानन्दसरस्वतीस्वामिनश्च समये (विक्रमशके १९२९-१९३५) श्रीरामेत्यक्षराणि तत्र विष्णुमाध्वन्यमाश्रित्य कल्पितान्यासन् । तत्र मठे चन्द्रमौलीश्वरश्रीकृष्णयोः पूजोपासनासद्भावाच्छ्रीकृष्णेति नाम्ना श्रीचन्द्रमौलीश्वरेति नाम्नोभयसाधारणनाम्ना वा विन्यासस्यावश्यकत्वेपि तत्सर्वविहाय श्रीरामेत्यक्षराणां तत्र विन्यसनं न युक्तमिति तन्मठस्थविद्याधर्मपीठे स्वाधिपत्यसमये उभयप्राधान्यमेव युक्तमिति च विचिन्त्य श्रीराजराजेश्वरस्वाभिभिः 'द्वारकाधीशो विजयते' इत्यक्षराणि विन्यस्तान्यासन् ।

अत्र विरुदावल्लिषु विशेषणर्विशेष्यैश्च ज्ञायमानानि कर्माणि न मूलशङ्कराचार्यैस्तदुत्तराचार्येण केनोभान्तां वा कृतानि कारितानि वा किं तु तदास्तदा तत्तन्मठेषु देशकालाद्यनुरोधेन प्रमङ्गलहायसम्पत्प्राप्त्यनुरोधेन च कानिचिदेकेन कानिचिदन्येन कानिचित्ततोभ्येनान्याभ्यां, कानिचिद्द्वयभिरसकृत्सकृद्वा कानिचित्कविदेकेन प्रकारेण क्वाचदन्यथा क्वचित्ततोभ्यया च कृता निरदेच्छया प्रवलाधिकार्याद्यधीनतया (= अनिच्छया) वा कृतानीति प्रायस्तान्येतान्येकीकृत्य (= नि संगृह्य) सर्वत्र सर्वममठीयविद्याधर्मपीठाधिपैः स्वस्वविरुदावल्लिषु प्रकाशितानीति प्रम प्रतिभाति । यथा-कर्नाटदेशान्तर्गतं इदानीं हंपेतं व्यवहियमाणे स्थाने सार्वत्रिकोद्यायामं सर्वमपत्नमृदमतिमुन्दरं नदीतटाकारामक्षेत्रकेदारिः परिवृतं गोगजवाजिशालादेवमान्द्रीविरूपाक्षमठदिभिर्लंकृतं बहुगोपुरस्वर्णाग्रसरवृन्दशोभमानतीवबहुलं विद्यानगर-

राजधानीत्वेन विजयनगरनाम्ना) प्रसिद्धं नगरं निर्माय तत्र रत्नासनासनं प्रतिष्ठाप्य तत्र बुकराजाय स्वभ्रातुर्माधवाचार्यस्य चतुर्वेदादिभ्योत्पत्तिहेतुस्तत्रैव मन्त्रित्वसमये श्रीशृङ्गेरीमठोपनिषद्वाचर्मपीठाधिपाः श्रीविद्यारण्यस्वामिनः पट्टाभिषेकं चक्रुः । तत आरभ्य “ आदिराजधानीविद्यानगरमहागजधनीकनोदकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यः ” इति तैः सम्पादितमिदं विरुदम् । शृङ्गेर्याः बहुकोशदूरवर्तिते तुङ्गानद्या भद्रानद्याश्च सङ्गमे (कर्नाटकभाषया—कूडल्यारुये) स्थाने मठं निमप्य तत्र विद्याधर्मपीठं च संस्थाप्य तत्पीठाधिकारो येन लब्धस्तेन तुङ्गभद्रातीरवासात् सम्पादितं विरुदम् । विजयनगरेऽमात्यपदमाधिशितो माधवाचार्यस्य भ्रातुरभ्यर्थनया साधनाचार्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण संन्यासेत्तरं विद्यारण्यनाम्नाचार्येण कृतानामपि चतुर्वेदसंहिताग्रहणादीनां भाष्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण माधवाचार्येण कृते ‘वेदायंप्रकाशे’ इति तत्कृतत्वप्रकाशनेन स्वीकृतज्ञतायाः प्रकटनेऽपि स्वैरेव तेषां तत्सहायसंपत्त्या निर्मितत्वेन सम्पादितेयं विरुदावलि विद्यारण्यस्वामिभिर्वैदिकमार्गमवर्तकसारूप्यत्रयीप्रतिपालकवेदायंप्रकाशकेतीति व्यक्तमेवेति दिक् ।

अथ श्रीशङ्कराचार्यकृता ग्रन्थाः—

(१) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्	(१५) (भारते)—सनत्सुजातीयभा०
(२) ईशोपनिषद्भाष्यम्	(१६) तृप्तिहतापिन्धुप० भा०
(३) कैनोपनिषद्भाष्यम्	(१७) मण्डलब्राह्मणोपनि० भा०
(१) पदभाष्यम्	(१८) गायत्रीभाष्यम्
(२) वाक्यभाष्यम्	(१९) उपदेशसहस्री
(४) कठोपनिष० भा०	(१) पद्यरूपा
(५) प्रश्नोपनि० भा०	(२) गद्यरूपा
(६) मुण्डकोपनि० भा०	(२०) शतश्लोकी
(७) माण्डूक्योप० भा०	(२१) विष्णुसहस्रनामभा०
(८) माण्डूक्योपनिषत्कारिकाभाष्यम्	(२२) अपरोक्षानुभूतिः
(९) तैत्तिरीयोप० भा०	(२३) स्वात्मनिरूपणम्
(१०) ऐतरेयोपनि० भा०	(२४) विवेकचूडामणिः
(११) छान्दोग्योप० भा०	(२५) दक्षिणामूर्तिस्तवः
(१२) बृहदारण्यकोप० भा०	(२६) आत्मपट्टकम्
(१३) श्रीमद्भगवद्गीताभा०	(२७) गोविन्दाष्टकम्
(१४) श्वेताश्वतरोप० भा०	(२८) विज्ञाननौका

(१) तच्च नगरं क्रैस्ते १०१० तमशकवर्षे उत्पन्नं सद्भारतचक्रवर्तिपदं प्रत्य तदारभ्य ३५० वर्षाणि स्थितं क्रैस्ते १५६४ तमे १९६५ तमे वा शकवर्षे बीजापुरगोलकुण्डाआत्महङ्गनगराधिपैः सधैर्यैर्येनयुद्धे विजित्य तत्रैव वण्मासाबाध स्थित्यः प्रत्यहं सर्वसम्पदामवस्कन्दनलवनहरणलुण्ठनादिभिः मजा उद्धृत्य यदाभात्त मूल्यावधि विरूपाक्षमठातिरिक्तं निर्मूलनम् ।

- (२९) मनीषापञ्चकम्
 (३०) साधनपञ्चकम्
 (३१) तत्त्वानुसन्धानम्
 (३२) प्रबोधसुधाकरः
 (३३) अद्वैतकौस्तुभम्
 (३४) वेदान्तमुक्तावलिः
 (३५) वेदान्तसारः
 (३६) हरिमोडेस्तुतिः
 (३७) आत्मबोधः
 (३८) तत्त्वबोधः
 (३९) महावाक्यविवरणम्
 (४०) महावाक्यविवेकः
 (४१) वाक्यवृत्तिदर्पणम्
 (४२) वाक्यवृत्तिमर्ध्यमा
 (४३) वाक्यवृत्तिर्लघुः
 (४४) आत्मचिन्तनम्
 (४५) रत्नपञ्चकम्
 (४६) विवेकादर्शः
 (४७) पञ्चीकरणम्
 (४८) सिद्धान्तविन्दुः
 (४९) पदपदी
 (५०) एकश्लोकी
 (५१) त्रिश्लोकी
 (५२) चतुःश्लोकी
 (५३) आत्मपञ्चकम्
 (५४) कोपीनपञ्चकम्
 (५५) काशीपञ्चकम्
 (५६) वैराग्यपञ्चकम्
 (५७) शिवमानसपूजा
 (५८) विष्णुमानसपूजा
 (५९) चतुःपदनुपचारभवानीमानसपूजा
 (६०) भगवन्मानसपूजा
 (६१) निर्वाणाष्टकम्
 (६२) सतश्लोकीगीता

- (६३) निर्वाणदशकम्
 (६४) सदाचारः
 (६५) चरपटपञ्जरी
 (६६) द्वादशमञ्जरिका
 (६७) आत्मनात्मविवेकः
 (६८) अद्वैतानुभूतिः
 (६९) बालबोधिनी
 (७०) हरिनाममाला
 (७१) ब्रह्मनामावलीस्तोत्रम्
 (७२) प्रह्नोत्तरनामावलिः
 (७३) नक्षत्रमाला
 (७४) निगमचूडामणिः
 (७५) मोहमुद्गरः
 (७६) यतिपंचकम्
 (७७) काशिकास्तोत्रम्
 (७८) विष्णुनामाष्टकम्
 (७९) शिवभुजङ्गप्रयातस्तोत्रम्
 (८०) शिवपञ्चाक्षरस्तोत्रम्
 (८१) शिवापराधक्षमापणस्तोत्रम्
 (८२) लक्ष्मीनृसिंहस्तोत्रम्
 (८३) नारायणस्तोत्रम्
 (८४) त्रिपुरसुंदरीस्तोत्रम्
 (८५) देव्यपराधक्षमापणस्तोत्रम्
 (८६) अन्नपूर्णास्तोत्रम्
 (८७) सौन्दर्यलहरी
 (८८) आनन्दलहरी
 (८९) विष्णुपादादिकेशांतवर्णनस्तोत्रम्
 (९०) शिवस्तोत्रम्
 (९१) शिवसर्वोत्तमस्तोत्रम् ।
 (९२) ललितास्तवराजः
 (९३) दत्तात्रेयसहस्रनामस्तोत्रम्
 (९४) भवानीस्तोत्रम्
 (९५) अम्बाष्टकम्
 (९६) पाण्डुरङ्गाष्टकम्

(९७) शिवनामावलयष्टकम्

(९८) कालभैरवाष्टकम्

(९९) अच्युताष्टकम्

(१००) कृष्णाष्टकम्

(१०१) जगन्नाथाष्टकम्

(१०२) यमुनाष्टकम्

(१०३) धन्याष्टकम्

(१०४) शिवरामाष्टकम्

(१०५) गङ्गाष्टकम्

(१०६) त्रिवेणीस्तवः

(१०७) नर्मदाष्टकम्

(१०८) मणिकर्णिकाष्टकम्

(१०९) शारदास्तुतिः

(११०) चन्द्रशेखरस्तोत्रम्

(१११) विट्ठलस्तोत्रम्

(११२) रामलक्ष्मणस्तोत्रम्

(११३) नीलकण्ठशैवसंवादः

(११४) अपराधभञ्जनस्तोत्रम्

(११५) कृष्णताण्डवस्तोत्रम्

(११६) कामाक्ष्यष्टकम्

(११७) राजयोगः

(११८) योगतारावलिः

(११९) अमरकशतकम्

(१२०) ललितासहस्रनामभाष्यम्

(१२१) ललितात्रिशतीभाष्यम्

एते ग्रन्थाः प्रस्थानत्रयभाष्यकृत आचार्य-
स्य तदधिष्ठितमठाधिपानामाचार्याणां च
कृतयः श्रीशङ्कराचार्यकृतत्वेन वाङ्मतास्तैस्तै-
राचार्यैरिति मम प्रतिभाति ।

श्रीशङ्कराचार्यमुख्यशिष्यकृतग्रन्थाः

(१) शिवपञ्चाक्षरीभाष्यम् ।

(२) शङ्करसूत्रभाष्यव्याख्या-पञ्चपादिका
(त्रोटकाचार्यकृतग्रन्थौ)

(३) तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।

(२) बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।

(३) नैष्कर्म्यसिद्धिः ।

(४) दक्षिणाष्टोत्तस्तोत्रम् ।

श्रीविद्यारण्या—(सायन—माधवा)

ऽऽचार्यकृता ग्रन्थाः—

(१) ऋग्वेदसंहिताया भाष्यम् ।

(२) ऋ—ऐतरेयब्राह्मणस्य भाष्यम् ।

(३) यजुर्वेद (तैत्तिरीय) संहिताया
भाष्यम् ।

(४) यजुर्वेद (= तैत्तिरीय) ब्राह्मणस्य
भाष्यम् ।

(५) सामवेदसंहिताया भाष्यम् ।

(६) सामवेदस्याष्टानां ब्राह्मणानां भाष्याणि

(७) अथर्वणवेदसंहिताया भाष्यम् ।

(८) शतपथब्राह्मणस्य भाष्यम् ।

(९) तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मसूत्रा-दीपिका

(१०) धर्म० त्रिकाण्डमण्डनः ।

(११) वेदा० पञ्चदशी ।

(१२) धर्म० कालमाधवीयम् ।

(१३) धर्म० पराशरस्मृतिव्याख्या—
(माधवीया)

(१४) पृ० मी० अधिकरणन्यायमाला-
(अधिकरणरत्नमाला = न्यायमाला)

(१५) वैद्यके माधवनिदानम् ।

(१६) ज्योति० माधवीयम् ।

(१७) व्या० माधवीयम् ।

(१८) शङ्करादिग्विजयः ।

(१९) प्रमेयसंग्रहः ।

(२०) सर्वदर्शनसंग्रहः ।

(२१) विवरणम् ।

(१) अयं शंकराचार्यकृतग्रन्थः केनापि कवित्वा
कृतो माधवाचार्यकृतत्वेन प्रकाशितश्चेति केचित्पण्डिता
आहुः । तदिदमन्यत्र स्पष्टम् ।

आनन्दगिरिकृता ग्रन्थाः-

- (१) न्यायनिर्णयः-ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यव्याख्या
- (२) शाक-केनोपनिषत्पदभाष्यव्याख्या
- (३) आंकरकेनोपनिषद्भाष्यव्याख्या
- (४) शांकरकठोपनिषद्भाष्यव्याख्या
- (५) शांकरप्रश्नोपनिषद्भाष्यव्याख्या
- (६) शांकरमुण्डकोपनिषद्भाष्यव्याख्या
- (७) शांकरमाण्डूक्योपनिषद्भाष्यव्याख्या
- (८) शांकरमाण्डूक्योपनिषत्कारिकाभाष्यव्याख्या
- (९) शांकरतैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्या
- (१०) शांकरैतरेयोपनिषद्भाष्यव्याख्या
- (११) शांकरच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्यव्याख्या
- (१२) शांकरबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यव्याख्या
- (१३) शांकरभगवद्गीताभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रवाचस्पतिमिश्रकृता ग्रन्थाः-

- (१) भामतीनाम्नी शारीरकभाष्यव्याख्या,
- (२) (कृष्णमिश्रकृत) साङ्ख्यकारिका (सप्तति) व्याख्या,
- (३) (मण्डनमिश्रकृत) विधिविवेकारूपमीमांसाग्रन्थस्य न्यायकणिका-
नाम्नी व्याख्या,
- (४) ब्रह्मसिद्धिव्याख्या तत्त्वसमीक्षा
- (५) (व्यासकृत) पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्या तत्त्वविशारदी ।
- (६) न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका तत्त्वचिन्दुः ।
- (७) इष्टसिद्धिः ।
- (८) ब्रह्मसिद्धिः ।

एते सर्वेऽत्र ग्रन्था उपलब्धग्रन्थानुगुणेन लिखिता नैतावन्त एवाति निर्णयायोपयुज्यन्ते ।

अत्रत्यो विशेषः ।

अत्र भाष्ये सन्त्यध्यायाश्चत्वारः-क्रमेण समन्वयविरोधपरिहारसाधनफलनामानः ।
ऽन्त्यध्यायं पादाश्चत्वार इति षोडश पादा भवन्ति । तद्वता विषयाः पृथगत्रैव विविच्य प्रद-
दिता इति नेह विविच्यन्ते ।

अस्य भाष्यस्य व्याख्यानामानि-

- (१) न्यायनिर्णयः-श्रीमदानन्दज्ञानकृतः-आनन्दगिरिकृतः ।
- (२) रत्नमहा-श्री गोविन्दानन्दकृतः ।
- (३) भामती-सर्वतन्त्रस्वतन्त्रवाचस्पतिमिश्रकृता ।

भामतीव्या० कल्पतरुः—(सन् १२४७-१२६०) एतन्मध्यसमयस्थितपरमहंसपरिव्राज-
काचार्याऽमलानन्दाचार्यविरचितः ।

कल्पतरुव्या० परिमलः—सर्वतन्त्रस्वतन्त्रसर्वतन्त्रनिबन्धकृदप्यदीक्षितरचितः ।

(४) ब्रह्मविद्याभरणम्

(५) मयूखमालिनी

(६) (भाष्यः) भानु-प्रभा इत्यादीनि ।

ब्रह्मसूत्रवृत्तिग्रन्थाः—

ब्रह्मानृतवर्षिणीप्रभृतयो मुद्रापिता बहवो न मुद्रापिताश्च ।

वृत्तिः—श्रीवल्लभपद्धत्या वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्या वृत्तिः ।

श्रीकेशवकाश्मीरभट्टकृता (निम्बार्कमतानुयायिनी) ।

दीपिकाव्याख्यावृत्तिः—मध्वमतानुयायिनी ॥ वृत्तिः—अन्नभट्टकृता ।

अत्राधिकरणानि क्रमेण पादभेदेन ११, ७, १३, ८, १३, ८, १७, ९, ६, ८, ३६,
१७, १४, ११, ६, ७ ।

संहत्याधिकरणानि १९१ एकनवत्युत्तरं शत सन्ति । अधिकरणं विषयसन्देहसङ्ग-
तिपूर्वपक्षसिद्धान्तरूपपञ्चावयवात्मकम् । अत्र सङ्गतयस्त्रिधा भवन्ति—शास्त्रसङ्गतिः, अध्या-
यसङ्गतिः, पादसङ्गतिश्चेति । मतान्तरेष्वधिकरणभेदः सूत्रपाठभेदतदाधिक्यादयो दृश्यन्ते
इत्यादिकं परिशिष्टे स्पष्टीकरिष्यते ।

अथ श्रीशंकराचार्याणां सामयिको विचारः—

आंग्लशकस्य द्वादशशतके १२ श्रीरामानुजाचार्यश्रीशंकराचार्ययोः समावेश इति
त एव श्रीशंकराचार्याणां समयः इति (इण्डियन् एण्टिकेरी १३ त्रयोदशे पुस्तके २५२,
२५३ तमपृष्ठयोः) दक्षिण (हिंदुस्थान) देशीयेतिहासे स्थापितुः सकाशादवगतत्वेन स्वकृते
(श्रीवैष्णवोत्पत्तिनामके ग्रन्थे) एस्. एम्. पण्डितनदेशशास्त्रिण आहुः । चिन्त्यमिदम्—माधवीय-
शंकरविजयोक्ततज्जन्मकालेन विरोधात् । बहुपण्डितोक्तिविरोधात् । भामतीकृच्छ्रीवाचस्प-
तिमिश्रकृततात्पर्यपरिशुद्धिनामकग्रन्थस्य टीकाया उदयनाचार्यकृतायाः कस्मिंश्चित्पुस्तके
(दक्षिणकालेजतग्रह नं० २८ सन् १८८०—(१) विक्रमशकस्य १३०४ वर्षे = आंग्लश-
कस्य १२४८ वर्षे लिखितमिदमित्यनेन विरोधात् । तयोः परस्परं समावेशे वादेन विना स्थि-
तिर्न युज्यत इति तदर्थतयोर्वादाभ्युपगमे ततो निर्गलितार्थस्य श्रीशंकराचार्येणानुल्लेख इत्य-
स्यायुक्तत्वाच्च । श्रीरामानुजाचार्यकालिकश्रीशंकराचार्येण सह तस्य समावेश इति त्वन्यत् ।

तथा कलेः ३९०९ तमे वर्षे (= आंग्लशकस्य ८०८ तमे वर्षे) शङ्कराचार्या आस-
न्निति (श्रीमच्छङ्कराचार्यनो समयनामके ग्रन्थे) गुरुस्तोत्रे तत्स्तोत्रकृत आहुः ।

तथा कलेः ३९०१ तमे वर्षे आर्द्रनिक्षत्रे कालटीप्रान्ते केपेली (=कलापी) नाम्नि वा
ग्रामे चे (ति) रमानपेरुमल्ल (माळ) स्य महायुद्धविजयसमये श्रीशङ्कराचार्याणामुत्पत्तिः ।

१ श्रीरामानुजाचार्यश्च मध्वाचार्यश्चोपेन्द्राचार्यश्चोनिभार्काचार्यप्रभृतीनां समयकृत्यसिध्यमठभेदाद्विचारः परिशिष्टे
निरूपयिष्यते ॥ २ स्थावे कर्तुं नाम नास्ति ।

(स्पष्टं चेदं केरलोत्पत्त्याख्ये मलयाळभाषया लिखिते ग्रन्थे) । चेरमानपेरुमल्लो (माळ) राजाऽऽनेगो (=कुन्दिक्कण्णराजेन केरलसिंहासने स्थापितो यः आर्य (=हिन्दु) मतं परित्यज्य म्लेच्छ =महामद (महम्मद) मतं प्रविश्य मक्कायात्रामकरोत्, तथा यो मक्कायां गमनकालादारभ्याद्यावधि केरल (=द्रावणकूर) राज्ये राजा राज्याभिषेक-समये “मक्काक्षेत्रादा मम पितृव्या गमनादिम् ? मर्ति मत्सन्निधौ स्थापयिष्यामि” इति राज्ञा मन्त्ररूपेण स्तूयते, तथा आरव (=यावन) समुद्रवेलायां शाहरनामके ग्रामे क्रैस्तशकस्य ८२५ तमवर्षस्य ८२७ तमस्य वर्षस्य चेति वर्षद्वयमध्येऽवसदिति (‘तहफतुल-मुजहिदीन’ नामके ग्रन्थे, मापिल्ले लिखितानेकग्रन्थेषु) च वर्णितः तथा यो शकाराख्यं स्थानं गतस्तथा योऽरवस्थानदेशगतशकारनामकस्थानसमीपस्थेन केनचिदरवंदेशीयैः “कश्चि-न्मलबारनरपतिरार्य (=हिन्दु) मतं परित्यज्य म्लेच्छ =महामद (महम्मद) मतं स्वीकृत्य ‘अब्दुलरहिमान्’ इति नाम्ना प्रसिद्धिसुपगम्य शकारे मृतः खानितश्च” इति व्यव-ह्रियते यस्य शकारे तच्चैत्ये (=तत्समाध्युपरिस्थिताशिलायाम्) “अयं पुरुष ए० एच्० २१२ तमे वर्षे शकारं प्राप्तः ए० एच् २१६ तमे वर्षे मृतश्च” इति । निर्दिष्टा एते वर्षाङ्काः क्रैस्तशकस्य ८२७ तमस्य वा ८२८ तमस्य तथा ८३१ तमस्य वा ८३२ तमस्य वा वर्षस्य काला भवन्ति । इवमारवं (=यावनं) वचनं तथ्यमित्युपगमे केरल (द्रावणकूर) महाराजस्य पितृव्यः श्रीचे (ति) रुमानपेरुमल्ल (=माळ) नामा राजा आङ्गलशकस्य ८२७ तमवर्षात्प्राक् स्वर्ग्यं केरल (द्रावणकूर) सिंहासनं तत्याज यदा तदा केरल (=मल-याळ) (=द्रावणकूर) देशे क्रैस्तशकस्य ८२५ तमवर्षस्यागष्टमासस्य २५ पञ्च-विंशतितमदिवसाद् (तारीखपद्माच्याद्) आरभ्य कोलम्बनामकशकः प्रारब्धः । सोऽयं चे (=ति) रुमानपेरुमल्लः (माळ) राजः ८२७ तमे क्रैस्तवर्षे शकारेऽभूदित्युक्तम् । ततः श्रीशङ्कराचार्याणां समयः चेरमानपेरुमल्लराजकालेन समान इति श्रीशङ्कराचार्यस्य क्रैस्त-शकस्य ७८८ तमवर्षात् ८२० तमवर्षपर्यन्तः काल इति फाट्कोपपदश्रीकाशीनायपण्डित-महाशया आहुः । एतेन तैलङ्गोपपदप्राड्विक्रमाकमहाशयानां क्रैस्तपष्ठशतकस्यान्त्यः सप्तम-शतकस्याधो वा भागस्तत्समय इत्युक्तिर्विरुध्यते ॥ तथापि श्रीनेकुन्दीकृष्णराजः आङ्गले ४२७ वर्षे तं केरले स्थापयदिति लेखनाविरुध्यते ।

तथा—“दृष्टाचारविनाशाय प्रादुर्भूतो महीतले । स एव शंकराचार्यः साक्षात्कैवल्यनायकः (१) निधिनार्गेशवद्वचन्दे (= ३८८९) विभवे शंकरोदयः । अष्टवर्षे चतुर्वेदान्धादशे सर्वशास्त्रकृत् (वत्) (२) षोडशे कृतवान्माप्यं द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात् । कल्यन्दे चन्द्र-नेत्रां वद्वचन्दे (= ३९२१) शुद्धामवेशः (३) वैशाखे पूर्णिमायां तु शंकरः शिवताम-गाद्” इति (वेणुग्रामे हेरलेकरोपाङ्गोविन्दभट्टलब्धे देवनागराक्षरैः पत्रत्रये लिखिते ग्रन्थे) उक्तेः कलेः ३८८९ वर्षेषु गतेषु विमवर्षे श्रीशंकराचार्याणां जन्म (= इदानीं गतकलेः ५०१५ वर्षाणि । तत्र ३८८९ वर्षाणां वियोजने शिष्टेभ्यः १२२६ वर्षेभ्यः प्राग्जन्म तेषाम्) (अयुना शालिवाहनशकस्य १८३६ वर्षाणि । तेभ्यः ११२६ वर्षाणां वियोजने ७१० वर्षाणि । अस्मिन् शिष्टे ७१० तमे शालिवाहनशकस्य वर्षे नामाङ्गले ७८८ तमे वर्षे जन्म

७०० तमवर्षस्य च यो मध्यमः समयः स एवेति (सामविधानब्राह्मणस्योपोद्घाते)
'डाक्टर वर्नेल' पण्डितमहाशया आहुः ॥

तथा "सूर्यवंशीयवृषदेवनृपतेः राज्यसमयेऽथवा तन्मरणोत्तरं केषुचिन्मासेषु मध्ये कस्मिन्-
श्चिन्मासे श्रीमच्छङ्करभगवत्पादा नेपालराज्यं जग्मुः । तेषामाचार्याणां नेपाले
स्थितिसमये स्वपुत्रस्य जन्माभूदिति तेन राज्ञा शंकरदेव इति नाम चक्रे । स वृषदेवश्च
६३० तमांग्लशकवर्षस्य ६५५ तमाङ्ग्लशकवर्षस्य चाऽभ्यन्तरे कालेऽभूदिति श्रीमच्छं-
करभगवत्पादाः तेनांग्लसप्तमशतका (७००) द्वाभागे तदन्त्यभागे वाऽऽसन्निति
सिद्ध्यति । एवं च तैलङ्गपण्डितमहाशयनिर्णीतकालस्य मयानुमितकालस्य च शतावर्ष-
वत्सरोत्तरं भवति । यथातथा वा भवतु श्रीमच्छंकराचार्यकालो नेपालनृपतिवृषदेवकाल-
आर्वाचीनो भवितुमर्हतीति मया सुधीरमुच्यत इत्यांग्लशकस्य १८८६ तम वर्षस्याक्टोबरमास्ये
दशमे मासे नवमे (९तारीख) दिवसे प्लेटिनमनः पण्डिता (इण्डियन् आण्टिकेरी = भारतवर्ष-
तिहासस्य पोडशे १६ भागे) आहुः ॥

तथा "ततोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा अभावस्य निरुपाल्पत्वात्
प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकारणमनुपपन्नम् । ततां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा । न
हि बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भाक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरु-
पाल्पो बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यति वा विशेष्यते" इति- (ब्र० सू० शा०
भा० २ । १ । १८) एवं 'यथा पूर्णवर्मणः सेवाभक्तपरिधानमात्रफला राजवर्मणस्तु राज्य-
तुल्यफला' इति (छान्दोग्योप० शा० भाष्ये ३ । १९ । १) एवं 'यथा असदेवेदं राज्ञः कुलं
सर्वगुणसम्पन्ने पूर्णवर्मणि राजन्यसति' इति 'असदेवेदमय आसीदित्यस्य विवरणपरे
(छा० उ० शा० भाष्ये), एवं 'इदं राज्ञः पूर्णवर्मणः कुलम्' इति (छा० उ० शा०
भाष्ये) चोक्तम् । तत्राद्यभाष्यग्रन्थस्यायमर्थः-सद्रस्तुनोरेव द्वयोः सम्बन्धो नासद्रस्तुनः
सद्रस्तुनश्च वा, द्वयोरेवासद्रस्तुनोर्वा । अभावस्त्वसदेव वस्तु । ततः प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाका-
रणं नैव सम्भवति । लोके सतामेव कृपिगृहादीनां मर्यादा दृश्यते इति । एवं चाचार्यैरत्र
प्रागुत्पत्तेरित्यभावस्य मर्यादाविषयस्य प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकात् बन्ध्यापुत्रो बभूवेति
दृष्टान्तस्य दानेन भारते पूर्णवर्मनामको राजा वस्तुत एव तदानीमासीदिति ज्ञायते ।

तत्र बभूवुः पूर्णवर्मणो बहवः । यतो वर्मान्तानां वनवासिकदम्बानां वेङ्गिपुरपल्लवानां
महोवचन्देलानां मगधमाखरिणां काश्मीरोत्पलानामन्यवंशोत्पन्नानां च नाम्नां मालायां
पूर्णवर्मन्ति नामद्वय दृश्यते । एवं जावात्ताम्रपट्टे एकं पूर्णवर्मन्ति नाम निर्दिश्यते ।

एवं चीनदेशीयेन हुयेन्सिङ्ग (= हुयेन्सिंग) नाम्ना पान्थेन (स्वप्रवाससामयिक-
विषयचरित्रे) पूर्णवर्माऽपरः पञ्चममगधवृत्तपो निर्दिष्ट इति । बहुषु तेष्वेकः पूर्णवर्मा (६१३)
त्रयोदशोत्तरपट्टछतीतमाङ्ग्लवर्षादारभ्य (६३५) पञ्चविंशदुत्तरपट्टछतीतमाङ्ग्लवर्षान्तं
मगधराज्याधिपो बभूवेति केचित् । अयं क्रैस्तपञ्चशतका (६००) न्यायाधि मगधसुवं दशसे-
त्यन्ये । अयमशोकवंशेऽन्तिमो राजेति हुयेन्सिङ्गनाम्नोक्तः । अयं हुयेन्सिङ्गश्चीनदेशीयः पयिको
भारते वर्षे ६२९ तमक्रैस्तवर्षादारभ्य ६४५ तमक्रैस्तवर्षपर्यन्तं बहून्देशान्त्रमन् मगधे

६३७ तमे, ६३८ तमे च वर्षे आसीत् । तदायं पूर्णवर्मणस्तद्व्यानां वा दर्शनाय न प्रयत्न-
मकरोत् तेन तदा पूर्णवर्मा नाभूदिति ज्ञायते । एवं च पूर्णवर्माङ्गलशकस्य ६३७ तम वर्षा-
त्मागेव मृत इति तत्स्थितिकालिकाचार्य इति पष्ठशतकान्ते सप्तमादौ वाङ्गले वर्षे सोऽभूदिति
स एवाऽऽचार्यसमय इति परे ।

अत्र केचिद्बहुमतप्रदर्शकाः—

यथा—सूत्रभाष्ये उल्लेखितः पूर्णवर्मोत्तरदेशस्यः द्वितीयपूर्णवर्मेव भवति । आचार्याणां
सूत्रभाष्यलेखनात्प्रागुद्भूतमपि वाराणस्यां वसतिरभूत्, बदरिकाश्रमे च सूत्रभाष्यलेखना-
वसरे तेषां वसतिरभूदिति च शङ्करादिग्विजयं । एतत्पूर्णवर्मणो राज्याभिषेकादूर्ध्वं छान्दो-
ग्योपनिषत्सूत्रादिभाष्याणि लिखितान्याचार्यैरिति स्फुटमेवोक्तेर्ज्ञायते । तत्रापि तत्पूर्णव-
र्मणो मृत्योः प्राग्द्वितीयाध्यायसूत्रभाष्यं लिखितं—यतो विद्यमानराजं विहायाविद्यमानस्य
राज्ञो ग्रहणं विलम्बोपस्थितिकमिति विद्यमान एव पूर्णवर्मा भवितुमर्हति । स च समयः
क्रैस्तशकस्य पष्ठशतकान्त्यसप्तमशकाद्यभागमध्यगतकालो भवति । तथा ६०५ तमे
क्रिस्ताब्दे स्थितस्य शशाङ्कस्य कर्णसुवर्णनृपतेः गयास्थबोधितरुच्छेदोद्युक्तस्य निरोधेन
बोधितरूपोपणे पवृत्तस्य पूर्णवर्मणश्च समय एक एवेति स एव समय आचार्याणाम् ।
तथा पण्डित‘वेवर्’ पण्डित‘बुलर्’ पण्डित‘म्याकसिमुलर’महाशयप्रभृतिभिः पष्ठे क्रैस्तशतके
स्थितत्वेन वर्णितं दण्डिकार्थं, ज्यम्बकसूनुपण्डिततैलङ्गोपाभिधकाक्षीनाथशर्मभिः मुम्बैनामक-
भारतखण्डगतमहादेशभागे राजकीयप्रधानन्यायस्थाने प्रधानन्यायाधिपत्यमुपगतैः क्रैस्त-
सप्तमशतकाद्यभागस्थितत्वेन वर्णितौ बाणमयूरी चेति श्रीमहाकवीन् “स कथाभिरवन्तिषु
प्रसिद्धान्विबुधान्वाणमयूरदण्डिमुख्यान् । शिथिलीकृतदुर्मनाभिमानान्निजभाष्यश्रवणोत्सु-
कांश्चकार” इति (माध०श० वि० १५।१४१श्लो०) माधवेनाचार्यमतान्तराभिमानपरित्यागपूर्वं
स्वभाष्यश्रवणोत्सुकतामुत्पादयन्नित्युक्तेः स एव समय आचार्याणामिति सिद्ध्यति । ‘तथा-
ऽन्युत्पादितभाष्यवेगेन नीयमानया लोहदण्डोपर्यतिशीघ्रगतिमत्या महाशकब्धया जलोपरितन-
महानौकयावात्र भरतखण्डे प्रचारात्प्राक्कालेऽत्रत्या महान्तो ग्रन्था बहुभिर्दोषान्तरस्यैरन्यैश्च वि-
द्भिर्देशान्तरं द्वीपान्तरं वा नीताः सन्तो तत्तद्देशीयभाषान्तरपरिवर्तनेन तत्रतत्र प्रसिद्धिं प्रापिता
यथा—पण्डित ‘झील्’महाशयैरपि चीनदेशे चीनराजवंशानां राज्ञां ५९७ तमक्रैस्तवर्षादारभ्य
५८३ तमवर्षान्तं राज्याधिकारसमयस्य मध्यगते ५७० तमे क्रैस्तवर्षे ईश्वरकृष्णविरचितायाः
सांख्यसप्तत्याः (कारिकायाः) श्रीमद्गौडपादाचार्यै रचितस्य भाष्यस्य तेषां देहपातोत्तरं
तद्ग्रन्थोत्पत्त्यनन्तरं च चिरेण चीनदेशीयभाषया परिवर्तनं तद्देशप्राप्त्युत्तरकालेऽभवन्न त्विदं
नीमिव तत्सत्ताकाले शटिति वा । एवं च श्रीमद्गौविन्दभगवत्पादगुरूणां श्रीमद्गौडपादाचा-
र्याणामांगलशकस्य ५७० तमवर्षसमयो यदि तदा तत् उत्तरः समयः, श्रीमद्गौविन्दभगवत्पा-
दानां ततः उत्तर आंग्लपष्ठशतकतुरीयो भागः अथवांग्लः ५९० तमवर्षात्मकः समयः श्रीमच्छं-
करभगवत्पादानां श्रीमद् गौडपादाचार्यकारिकाभाष्यकृतमिति सिद्ध्यतीत्याहुः ।

तथा कालेः पदञ्चतवर्षेभ्योऽ (६००) नन्तर ६०१ तमे वर्षे श्रीशंकराचार्याणामवतारः ।
“वर्षेष्वतीतिषु शतेषु पदसु तिष्येवतीर्णं भुवि शंकरार्यम् । शिष्यैश्चतुर्भिः सहितं शिवादिपारम्परी-

कावधिमानमामः” इति भास्करराय (व) भास्कराचार्य नाम्ना (सौभाग्यचन्द्रोदये = दीक्षामीमांसायां-दीक्षापद्धतिभागे) उक्तेरित्याहुः ॥

तथा सूर्यवंशे अष्टादशे (१८) रुद्रवर्मणः पुत्रे विहारस्य (= नास्तिकानां गृहनिर्मातरि) निर्मातरि बौद्धमूर्तिस्थापके वृषदेवे कलेरष्टाचत्वारिंशदुत्तरपञ्चशत्यधिकद्विसहस्रतमवर्षा- (२५४८) वधि यद्वा आङ्ग्लशकस्य ५५३ त्रिपञ्चाशदुत्तरपञ्चशतीमितवर्षेभ्यः प्राक्- षष्टिवर्षेषु (६१) नेपालदेशाधिपत्यं कुर्वति श्रीशंकराचार्यो नेपालमगच्छदिति तत्र कलेः (२५४८) अष्टाचत्वारिंशदुत्तरपञ्चशत्यधिकद्विसहस्रतमे वर्षे बौद्धधर्मस्य समुन्मूलनमकरो- दिति च पण्डित भगवान् लालाइन्द्रजीनामानः (स्वकृते नेपालदेशीयेतिहासे) [इण्डियना- ण्डिकेरी-१५ शे पुस्तके ४१ तमे पृष्ठे] व्याहुः । पंडित म्याक्सिमुलर (= मोक्षमूलभट्टाचार्य) महाशया अप्येवमेवाहुः ।

तथा शालिवाहनशकस्य ४२१ तमे प्रमाथिवर्षे मायकृष्णचतुर्दश्यां (१४) शिवशुरु- गिरिजासत्योर्मातापित्रोः मल्याक (= केरल) देशे उत्पन्नः विद्याशंकरभारतीनामा श्रीशं- करार्यः शालिवाहनशकस्य ४९१ तमे विरोधिर्वर्षे कार्तिकशुक्ले त्रयोदश्यां (१३) शुक्र- वासरे सायाह्ने कीकटदेशे निर्मलाख्ये सिद्धिमगमत् । तदुक्तं (जिनविजये) तत्कर्त्रा-

“भूमिनेत्रे मानवस्य कस्यास्यानां च मेलनात् (= ४२१) । वामगत्या शुभे काले प्रमा- थिवत्सरे महान् (१) शालिवाहनराज्ञश्च वर्तते शक उत्तमः । मल्याके (= मल्याके = केरल देशे) मायकृष्णे च चतुर्दश्यां शुभे दिने (२) पिता शिवशुरुर्गस्य माता च गिरिजा सती । द्वितीयः शंकर इति वदन्ति मुनयः सदा (३) जाते पञ्चदशे वर्षे शृङ्गेर्या (= शृङ्गेरी) गमनं कृतम् । विद्याभ्यासे नन्दवर्षे कृत्वाथाश्रममाप्तवान् (४) विद्यानृसिंहपतिराड्भार- तीनां मठं शुभे । स्वकीये स्थापयामास विद्याशंकरभारतीम् (५) ततः पञ्चदशे वर्षे जयार्थ- मटनं कृतम् । निर्जित्याशेषपृथिवीं वादेन स्वीयविद्यया (६) पश्चाद्वत्सा ह्यकूपारे स्नानार्थं सूर्यपर्वणि । तस्मिन्देशे निर्मले च समाधि (= त्रि) मगमद्गुरुः (७) मृमिन्दोद्गुहिस्य वदनानां च मेलनात् (४९१) । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे च त्रयोदश्यां शुभे दिने (८) विरोधे काव्य- वारे च सायाह्ने कीकटे महान् । समा (= वि) तिमगमत्ताक्षाद्विद्याशंकरभारती (९)” इति (१) द्वितीयः शंकर इति पदेन साक्षात्केलासस्य शंकरः प्रथमोऽयं तु द्वितीय इत्यपरः शंकर इत्येकोऽर्थः । आदिमश्रीमच्छंकरभगवत्पादापेक्षया तलुल्यकार्यकारित्वेन द्वितीयः शंकरा- चार्य इत्यपरार्थ इत्यर्थद्वयं भवति । अयमाचार्यः सप्तत्यायुष्मानित्यनेन ज्ञायते ।

तथा “वर्षसहस्रद्वयात्माक् श्रीमच्छंकराचार्या वमृशुरिति ‘कदलीब्राह्मणा’ आहुः ॥” आङ्ग्लशकस्य प्रथमे शतके ते वमृशुरिति केचित् ॥ (दक्षिणदेशस्थस्कन्दपुराणपत्रेः हस्त- लिखितकोट्टदेशोत्तिदासग्रन्थात्संग्लशकस्य १७८ तमे वर्षे स्थितस्य विक्रमदेवचक्रवर्तिनः समये श्रीशंकराचार्या अभूवन्निति ज्ञायते इत्यपरे ॥ श्रीशंकराचार्यावतारत्परं १६०० पौडशजतानि वर्षाणि व्यतीयुरिति शृङ्गगिरिनिवासिनो विदुष आहुः ॥ श्रीमच्छंकरा- चार्याणामवतारः द्विजत्युत्तमदहस्रवत्सरेभ्यः (१२००) प्रागिति सम्प्रदायविदामाशय इत्यपरे ॥ भोजराजसमये वृक्षेषु पण्डितेषु श्रीशंकराचार्याणां प्रामुख्यमभूदिति भोज-

प्रवन्द्ये दर्शनात् ८०० वर्षेभ्यः ९०० वर्षेभ्यो वा प्राक् स्थितस्य भोजराजस्यैव समयः श्रीशङ्कराचार्याणां समय इति परे ॥

नवशतीवर्षेभ्यः प्राक् शङ्कराचार्या आसन्निति 'डाक्टरटेलर' महाशया आहुः ॥ सहस्रवर्षेभ्यः प्राक् श्रीशङ्कराचार्याणामवतार इति पण्डित-कोलब्रूक् महाशया आहुः ॥ आचार्यकालादार-भ्याद्यपर्यन्तं तत्पीठाधिष्ठितेष्वआचार्येषु गण्यमानेषु श्रीमच्छङ्कराचार्या आंग्लशकस्य सप्तमाष्ट-मशतक (७००-८००) योरन्तरे श्रीमच्छङ्कराचार्या अभूवन्निति श्रीमच्छङ्कराचार्यकृत-ग्रन्थानां पारद्वन्द्वानो 'पण्डितराममोहनराजा' आहुः ॥ अनेन सहस्रवर्षेभ्यः प्राक् तेषामवतार इति वदतां मतमेव पण्डित-राममोहनराजैरङ्गीकृतमिव भाति ॥ उपरि निर्दिष्टमतानां पर्यालोचनेनैकसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् शङ्कराचार्या आसन्नित्यय-मयो बहुसम्मतो ज्ञायते । श्रीमच्छङ्कराचार्याः आंग्लशकस्याष्टमशतकान्त्यभागे नवम-शतकाद्यभागे वाऽभूवन्निति मदीयोऽभिप्रायः । इति चट्टमतानि प्रदर्श्य स्वमतं 'पण्डितविलस-न्महाशया' आहुः ।

तथा कलेः २००० वर्षेषु व्यतीतेष्वआचार्याणामवतारः । तदुक्तं (शिवरहस्ये ९ मांशे १६ शेऽध्याये)--" कल्पादिमे महादेवि सहस्रद्वितीयात्परम् । सारस्वतास्तथा गौडा मिश्राः कर्णाजिना द्विजाः ॥ आममीनाशना देवि ह्यार्यावर्तनिवासिनः । औत्तराविन्ध्यनिलया भविष्यन्ति महीतले ॥ शब्दार्थज्ञानकुशलास्तर्ककर्कशबुद्धयः । जैना बौद्धा बुद्धियुक्ता मीमांसानिरताः कलौ ॥ वेदबोदितवाक्यानामन्यथैव प्रशोचिकाः । प्रत्यक्षवादकुशलाः शब्द-भूताः कलौ शिवे ॥ मिश्राः शङ्खमहाशस्त्रैरद्वैतच्छेदिनोऽम्बिके । कर्मैव परमं श्रेयो नैवेशः फलदायकः ॥ इति युक्तिपरामृष्टैर्वाक्यैर्द्वोषयन्ति च । तेन धोरकुलाचाराः कर्मसारा भवन्ति च । तेषामुत्पादनार्थाय सृजामीशे मदंशतः । केरले शशलग्रामे विप्रपत्न्यां मदंशतः । भविष्यति महादेवि शंकरारूपो द्विजोत्तमः ॥" इति व्यासमहर्षय आहुः ।

तथा विक्रमशकस्य पञ्चदशे (१५) वर्षे श्रीमदाचार्याणामवतारः । " द्वाविंशे (२२) विक्रमशके पार्थिववर्षे वैशाले शुक्ल तृतीयायां (३) श्रीमदाचार्यैः सन्न्यासः स्वीकृतः" इति (शृङ्गेरीगुरुपरम्पराग्रन्थे तथा " श्रीमच्छंकराचार्यनो समय" नामके गुर्जरभाषामये ग्रन्थे) शृङ्गेरीमठस्य गुरुपरम्परेत्यारभ्य निर्दिष्टायां गुरुपरम्परायां च पण्डित-कृष्णलाल गोविन्दरामदेवाश्रमीनामान आहुः ॥ तच्चित्यं शृङ्गेरीमठीयेन विक्रमशकस्य पञ्चसप्ततितमे वर्षे (७५) स्थितस्याभिरवंशीयस्य पूर्णवर्मणो राज्यसमये श्रीशंकराचार्याणां जन्मेति लेखान्तरेण विरोधात् ।

तथा (आदित्यस्य राज्ञः समय इति भाण्डारकरोपाद्वपण्डितोक्तरीत्या)-आदित्यस्य राज्ञः पितेति रामभद्रकविना (पतञ्जलिचरिते) उक्तं गोविन्दभगवत्पादः श्रीमच्छंकराचा-र्यस्य गुरुरित्यभ्युपगमे इदानीं विक्रमार्कशकस्य सप्तत्युत्तरनवशत्यधिकैकसहस्रवर्षाणि १९७० गतानीति विक्रमार्कराज्यसमयेऽस्य शकस्यारम्भात्ततः प्रागेवाचार्याणां जन्मेति किञ्चिन्पू-नाधिक्येन द्विसहस्रवर्षाणि गतान्याचार्यसमयादिति प्रतीयत इति केचिदाहुः तत्रादित्यनान्नां चतुर्णां राज्ञां मध्ये प्रथमादित्यस्य (= विक्रमादित्यस्य = विक्रमार्कस्य ग्रहणे तच्चरित्रादौ

तत्पितु)स्तच्छिष्यस्य श्रीमदाचार्यस्य च(तत्पितुः श्रीमदाचार्यरूपशिष्यसम्पत्तिसहितस्य वा) वर्णनमत्यावश्यकमपि वृत्तेनापि, तस्य विक्रमादित्यस्य सभायां स्थितैः प्रसिद्धैः पण्डितैर्वा न कापि कृतमिति चिन्त्यमिदमित्यन्ये ।

तथा त्रिविक्रमसमये श्रीमच्छंकरभगवत्पादावतारः । समयस्तु कलेः ३००० वर्षेषु गते-
ज्विति स एव समय इत्यन्ये ।

तथा कलेः एकविंशत्युत्तरसप्तशत्यधिकद्विसहस्रतमे वर्षे (२७७१) सर्वविश्वजिन्नास्मि
संवत्सरे पुण्यमासे पञ्चम्यां (५) पञ्चप्रहृष्टस्थितेषु शुभे लग्ने श्रीमच्छंकराचार्याणामव-
तारः 'धर्मं द्वाविंशतिशके सप्तशद्दि (= शतीद्दि) सहस्रके । अय्दे सर्वजिते जातः सह वै
पञ्चमी दिने (१) सुमुहूर्ते शुभे लग्ने शुच्यस्थग्रहपञ्चके । सा सती सुपुत्रे वालं शंकराख्यं
जगद्गुरुम् (२) इति स्वकृते (शंकरादिग्विजये ३३, ३४ श्लो०) सदानन्दस्वामिनोक्तेरिति
'केचिदाहुस्तच्चिन्त्यं गणिते क्रियमाणे पौषे पञ्चग्रहाणामुच्चस्थत्वायोगात्, एवं पंचग्रहाणामुच्चत्वे
'राजयोगः पूर्णायुर्योगश्च भवतीत्यल्पायुर्योगस्य संन्यासयोगस्य चानुपपत्तेश्चेति परे ।

तथैकविंशत्युत्तरपट्टशतीद्व्यधिकद्विसहस्रतमे (२६११) युधिष्ठिरशकवर्षे नाम कलेः २६१८
तमे वर्षे वैशाखे शुक्लपञ्चम्यां (५) श्रीमच्छंकराचार्याणामवतार इति (द्वारकामठीयव्य-
वस्थायां) तद्वचस्थापका आहुः । इदं चिन्त्यं-माधवीयशंकराविजयोक्तग्रहस्थितियोगा
सम्भवात् । मायेवेन केन प्रमाणेनायमयो निर्णीत इति चेत् स्वोपलब्धप्रमाणेनेति वाच्यम् ।
तत्र प्रमाणं किमिति चेत् स एव प्रष्टव्यः ।

" शतेषु पटसु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षेषु अभूवन्कुरुपाण्डवाः " इति
(राजतरंगिण्याम्) उक्तैः कलेः ६५३ वर्षेषु पाण्डवा इति, तत् उत्तरमेव युधिष्ठिरशकारम्भो
न तु ततः प्राक् हेतवभावादिति भास्कररायनामानो महाशया आहुः । परे तु युधिष्ठिरादीनां
तदा सत्त्वेपि कौरवपराजयोत्तरं स्वस्य राज्याधिकारसमये स्व (युधिष्ठिर)शकारम्भो वाच्यो
न तु ततः प्राक् । स च समयः युधिष्ठिरस्य जन्मनः पटितमे (६०) एकोनपटितमे (५९)
येति कलेः ७१२ तमे ७१३ तमे वा वर्षे इत्याहुः ।

तथा- ' द्वापरान्ते स्थितस्योत्पन्नस्य वा व्रतसुव्रक्तो व्यासस्मानन्तरेभ्यः (२५००)
वर्षेभ्यः परस्मिन्काले श्रीमच्छंकरभगवत्पादानामवतारः ' इति (स्वकृते ग्रन्थमहोदधौ)
जनार्दनपण्डिता आहुः ।

"युधिष्ठिरशकस्य सप्तपञ्चाशद्वर्षैकशताधिकद्विसहस्रतमे २१५७ रक्ताशिवर्षे माघे कुम्भ-
मासे कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां (१४) निशीये (= सूर्याचन्द्रमसोः कुम्भे स्थितयोः) सोमवासरे
श्रीमच्छंकराचार्यो विश्वजिन्नास्त्रः पितुरम्बिकानाम्भ्यां मातरि चिदम्बरे प्रादुरभूत् । तथा स्वव-
यसो द्वाविंशे युधिष्ठिरशकस्य २१८९ तमे दुर्मुखिवर्षे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां (१३)
सोमवासरे सायाहे श्रीमच्छंकराचार्यः कैलासमगमत्-

"ऋषिर्माणस्तथा भूमिर्मर्त्याक्षो वाममेतनात् । एकत्वेन लभेद्भुक्तास्त्राक्षस्तद्धि वत्सरः
(१) विश्वजिघ पिता यस्य विख्यातश्च चिदम्बरे । तस्य भायोऽम्बिका देवी शंकरं लोक-
शंकरम् (२) प्रसूता गर्बलोकस्य सारणाप जगद्गुरुम् । शंकरेण निशीये हि स्वकीयेन च

तेजसा (३) ब्रध्नवत्काशितं सर्वं सूर्यगारं स्वलीलया । वामाशायनब्रध्नस्य माघे कृष्णे शुभे दिने (४) चतुर्दश्यां निशीथे तु पुष्पवन्तौ तदा घटे । ग्लौवासरे मादुरासीद्वादकृ-
च्छंकरो महान् (५) पश्चात्पञ्चदशे वर्षे शंकरस्य गते सति । भट्टाचार्यकुमारस्य दर्शनं कृतवान् शिवः (७) द्वात्रिंशे वर्षके ज्ञेया स्थितिरासीद्धिमालये । शंकरस्य शरीरस्यावसान-
मभवत्तदा (८) नन्दो वसुभूर्भिनेत्रे मेलने शक उत्तमः । ज्ञातव्यः पाण्डुपुत्रस्य जातो वामेन वै तदा (९) दुर्मुखे मार्गशीर्षे च शुक्लपक्षे त्रयोदशे । सोमप्रदोषे सायाह्ने कैलासं शंको गतः" इति (जिनविजये) उक्तेरित्याहुः—

तच्चिन्त्यं—गणिते क्रियमाणे तज्जन्मदिने माघकृष्ण १४ चतुर्दशीसोमवासरयोरलाभात्, जिनविजयनाम्नो ग्रन्थस्य काप्यनुपलभ्यमानत्वेन प्रमाणत्वायोगाच्चेत्यन्ये ।

तथा कलेः पञ्चाधिकपद्मसंज्ञितमे (६०५) वर्षे कलेः पञ्चदशोत्तराष्टशत्यधिकद्विसहस्र-
संज्ञितमे (२८१५) वर्षे श्रीशङ्कराचार्याणां जन्म—

"लभे शुभे शुभयुते सुपुत्रे कुमारं श्रीपार्वतीव सुखिनी शुभवीक्षिते च ।

जायापत्नी शिवगुरोर्निजतुङ्गसंस्थे सूर्ये कुजे रविसुते च गुरौ च चन्द्र" ॥

इति (स्वकृते शङ्करदिग्विजये) माधवाचार्या आहुः ॥

(अस्यायमर्थः)—मेये रविः, कर्कं चन्द्र इत्याभ्यां वैशाखशुक्लपञ्चमीति सिद्धम् । एवं ग्रहाणां स्थितिर्गणिते क्रियमाणे कलौ कालद्वये भवति तत्रायः कलो ६०५ पञ्चाधिकपद्म-
शतसंज्ञितमे वर्षे कर्कलघ्नं तत्र चन्द्रः मेये सूर्यबुधगुरुशुक्राहवः, मकरे मंगलः, तुलायां शनिः-
केतू इति, द्वितीयः कलौ २८१५ पञ्चदशोत्तराष्टशताधिकद्विसहस्रसंज्ञितमे वर्षे कर्कलघ्नं तत्र गुरुः, मेये रविः, तुलायां शनिः, मकरे चन्द्रमंगलाविति चेति ।

तथा पतञ्जलेः सकाशाच्छ्रीगोविन्दभगवत्पादैर्महाभाष्याध्ययनस्य शंकादिग्विजये वर्णनेन पतञ्जलिश्रीमद्गोविन्दभगवत्पादयोः, श्रीशंकरभगवत्पादानां श्रीगोविन्दभगवत्पादशिष्यत्वेन श्रीगोविन्दभगवत्पादश्रीशङ्करभगवत्पादयोः, श्रीमच्छंकरभगवत्पादगमनसमये मण्डनमि-
श्रगृहे व्यासजैमिन्योर्निमन्त्रणेन श्रीव्यासजैमिनिश्रीशंकरभगवत्पादमण्डनमिश्राणां मयागे तु-
पाग्निस्थितिसमये श्रीमच्छंकरभगवत्पादैः भट्टपादसन्दर्शनेन श्रीशंकरभगवत्पादभट्टपादयो-
श्चेत्येवं सर्वेषामेषां समय एक एव । स च पतञ्जलिसमये भट्टपादसमयो वा भवितुमर्हति ।
पतञ्जलिसमयस्तु पाणिन्यनन्तरः । व्याकरणशास्त्रस्य (=अष्टाध्यायात्मकसूत्रांशः) प्रणेतुः
पाणिनेः समयश्च (कयासरित्सागरीयकयापीठलम्बकोत्तरीत्या)—पूर्वमीमांसावार्तिककृतो
नन्दामात्यस्य चोपवर्षस्य तथा तद्भ्रातुः स्वगुरोः (=पाणिनिगुरोः) हर्षस्य च समयः ।
नन्दराज्यकालस्तु कलेः १६९० वर्षेभ्योनन्तरः कालः, तदुक्तं स्कान्दे—
"ततोपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये । भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान्हनिष्यति"
इति । कलेर्द्विसहस्रवर्षेषु २०००—३१० वर्षेषु विद्योत्तिष्ठेषु शिष्टकालादारभ्य नन्दराज्यमिति
तदर्थः । नन्दराज्यकालः शतं समाः—महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् । तस्य
चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ॥ य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः"
इति (श्रीमद्भाग० १२ शस्क० २ ये ध्या०) व्यासोक्तेः । तदुत्तरचन्द्रग्रन्तराज्यसमये तदु-

त्तरसन्निकृष्टः समयो वा पतञ्जलेरिति स एव कलेः १७९० तमवर्षेभ्योनन्तर आचार्याणां समय इत्यन्ये ॥

तथा “श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतस्य नास्तिकमतनिरासकशारीरकभाष्यस्य जगति प्रसार-
द्वारा श्रीमच्छंकराचार्याणां दिग्विजये सुधन्वराजः सहायमकरोदिति क्षत्रियकुलस्य
‘नन्दान्तं क्षत्रियं कुलम्’ इत्युक्तेर्नन्दैरेव समाप्तेस्ततोऽपि क्षत्रियाणामभावेन क्षत्रियाणामेव
धनुर्धारित्वेन प्रसिद्धेः सुधन्वेति नाम्नोन्वर्थत्वसमर्थनाय सुधुधनुर्धारित्वे उक्ते तस्मिन् क्षत्रिय-
त्वमप्यर्थात्तिसिद्धयति । एवं च नन्देभ्यः प्राक् तस्य सुधन्वनः स्थितिरिति तेन दिग्विजये
सहायं प्राप्तस्य श्रीमच्छंकराचार्यस्यापि ॥ एव समयः ।

तदुक्तमभियुक्तैः-

‘अवलम्ब्य सुधन्वानमाचार्यैर्दिग्विजयः कृतः ।

तमेव तु समालम्ब्य होरा ज्ञेया मनीषिभिः ॥

दुर्धन्वापि यदा नास्ति का कथा स्यात्सुधन्वनः ।

नन्दात्मागेव विज्ञेयो सुधन्वा शंकारो गुरुः’ इति ॥

नन्दोत्पत्तिकालः-

‘यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षयः । तदा क्षत्रान्तकारी तु नन्दो राजा भवि-
ष्यति’ इति परीक्षितं प्रति भविष्यार्थस्य शुकेनोक्तेरिदानीं मघासु ये सप्तर्षयस्ते यदा
पूर्वाषाढां प्राप्नुवन्तीत्युक्त्या प्रतिनक्षत्रं सप्तर्ष्याणां शतवर्षप्रकारेण स्थितिरिति मघामारभ्य
पूर्वाषाढानक्षत्रस्यैकादशशतस्याकत्वेन तत् आरभ्य सहस्रवर्षेषु यदा किञ्चिदधिकसहस्रवर्षेषु
नन्दानामुत्पत्तिरित्युक्तेः (= कलेः १७९०) प्राक्तनः कालः सुधन्वन इति “श्रीमच्छं-
कराचार्याणामपि स एव कालः” इति काशीस्थकैवल्यधामनिवासिश्रीकृष्णानन्दसरस्व-
तीस्वामिन आहुः ॥

“श्रीकृष्णावतारपरिसमाप्त्युत्तरं निर्निरोधेन प्रवृत्तः कलिः परीक्षिता दूरीकृतः निरस्तः
शिक्षां प्रापितश्च । जनमेजयराजसमयान्तं भरतखण्डं न प्रविवेश । ततो युगप्रवृत्त्यर्थं
गयाक्षेत्रे बुद्धोऽवतीर्य भारतवर्षं नास्तिकधर्माक्रान्तमकरोत् । एवं वैदिकमार्गस्य क्रमेण
शैथिल्यप्रसक्तौ-

‘यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ (७)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे’ ॥ (८)

इति (भगवद्गीता० ४ ध्या०)

इति भगवदुत्तरीत्या सनातनधर्मस्य वैदिकमार्गस्य निर्निरोधेन प्रवृत्तये परीक्षितकाले
शुकाचार्यस्ततः कालक्रमेण तस्य शिष्यो गौडपादस्तस्य शिष्यः श्रीगोविन्दभगवत्पाद-

१ ‘मघास्यन्ति यदा येनै पूर्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात्प्रसृत्यैव पृथिवीं हि गमिष्यति’ इति (विष्णुपुरा०
४ पद्ये २४ रो प्या०) । २ ‘सप्तर्ष्याणां तु यो पूर्वा दृश्यते उदितो दिवि । तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते
मत्तमं निधे ॥ तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठत्यष्टयत सृणाम्’ इति (श्रीमद्भाग० १२ श्लो २८ २ रो प्या०) ।

स्तस्यशिष्यः श्रीशङ्कराचार्य इति परीक्षितकालिकशुकाचार्याच्चतुर्थाचार्यः संख्यापरिपूरकः । श्रीमच्छङ्कराचार्य इति स्थिते परीक्षितकालादनन्तरं त्रिशतीवपु वा व्यतीतेषु श्रीमच्छङ्कराचार्याणामवतार इति सिध्यति स च—

‘आसन्मवासु मुनयः

शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।

पद्दिकपञ्चद्वियुतः (= २५२६)

शककालस्तस्य वै राज्ञः ॥’

इति (बृहत्संहितायां बराहमिहिराचार्येण) उक्तेः २५२६ शकवर्षकृतो युधिष्ठिरस्य राज्ञः समयः सप्तर्षीणां मवास्थितिसमय एवेत्याहुः ॥

तथा ‘गच्छत्वमितो बलवर्षाणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति’ इति (ब्रह्मसू० भाष्ये ४।३।५) श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरुक्तस्तात्कालिकबलिवर्मजयसिंहकृष्णगुप्तसामयिक एव पूर्णवर्मापि ग्राह्यः स च कलेः २००० वर्षानन्तर एव नत्वांग्लशकस्य सप्तमशतकादिः स एव समयो भाष्यकृच्छ्रीमच्छङ्करभगवत्पादानां समय इति शिष्टं परिशिष्टे स्पष्टप्रतिपादयिष्यते ।

इति शिवम् ।

शृङ्गेरीमठस्याऽऽद्यत्वे तदधिकारमर्यादायां च विचारः—

शृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्याचार्येभ्यो ब्रह्मद्वेषिणा ‘दिप्पुसुलतानेन (= प्रभुणा), हदरली-नामैतत्पित्रा, हैदराबादनिजामप्रभुणा’ च वृत्तिर्दत्ता—या तदीयफकीरपदवाच्यसाधुलोकार्थं कल्हेभ्यो धर्मार्थकथनशिष्य उच्यतेभ्यो देय इति विज्ञापनापत्रे निर्दिष्टान्यक्षराणि । कूडलीमठस्थैर्हैदराबादस्थानिकराजकीयन्यायनिर्णयस्थानेऽत्र=अस्मदधिकारप्रदेशे शृङ्गेरीमठस्थैर्नागन्तव्यमिति न्याये प्रार्थिते क्षुद्रमठाधिपैरत्र न संचार कार्यः इत्येव वादिविरोधेन न्यायः प्रदर्शितो विस्तरेण महाविद्वद्दर्शनयोग्यतया शृङ्गेरीमठीयाचार्याणां स्वस्वराज्येषु संचाराय दक्षिणस्यां दिशि—मैसूर, वनर्पनि, उत्तरस्यां दिशि—बडोदा, इंदूर, देवास, ग्वालियर, भावनगरेत्यादिसंस्थानाधिपप्रभूणामपि विज्ञापनापत्राणि वर्तन्ते, श्रीवाळाजी बाजीरावपेशवे-इत्येषामपि विज्ञापनापत्रमस्त्यत्रार्थे । तेषूदाहरणार्थमेकं प्रमाणपत्रं निर्दिश्यते—

यथा—“ श्रीमच्छङ्करभगवत्पादपञ्चयोर्भ्रमरायमाणसुधन्वन्तेममसोमवंशचूडामणियुधिष्ठिरपारम्पर्यपरिप्राप्तभारतवर्षस्याञ्जलिबन्धपूर्विकेयं राजन्यस्य विज्ञप्तिः”—“ब्रह्मक्षत्रायस्मत्प्रमुख-निखिलविनेयलोकसम्प्रार्थनया चतस्रो धर्मराजधान्यः संस्थापिताः”—“सर्वेयंतत्तन्मण्डलस्था ब्रह्मक्षत्रादयस्तत्तन्मण्डलस्यस्यैवाचार्यस्याधिकाराधिकृता वर्तिष्यामहे च” इति इदं ‘ताम्र-शासने’ इति द्वारकामठीयसिंहासनाधिष्ठितश्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुद्धाङ्कितश्रीमन्माधवतीर्थ-स्वामिभिः रचितेव्रात्यक्षत्रियसंस्कारनिर्णयाख्ये ग्रन्थे शिष्टं परिशिष्टे स्पष्टीकरिष्यते इति दिक् ॥

विद्यापीठयोग्यसन्न्यासविषयो विचारः-

विद्यापीठाधिपानामधिकारः वैदिकमार्गप्रतिष्ठार्थमेव प्रवृत्त इति वैदिकाद्वैतात्मतत्त्वोपदेश-
स्याविच्छेदेन प्रवर्तनरूप एव न तु स्मार्तधर्ममात्रव्यवस्थापने प्रवृत्तिरूपः अयं चाधिकारो
राजामात्याद्याधिकारवदन्यूनानतिरिक्तेण प्रवर्तनीयो भरतखण्डे सर्वत्र शिष्यैः सह सञ्चार-
पूर्वमविच्छेदोपदेशेनैव तदुपयुक्तग्रन्थानां स्वयमेव रचनयानान्यथावर्तनेनोति च तदुपदिष्टार्थ-
श्रवणेन शमदमादिसम्पन्नाः सर्वेऽपि तदधिकारिणो निर्वैरनिर्मत्सारिणः कामक्रोधलोभमो-
हानाभिभूताः ब्रह्मतेजःसम्पन्ना भवेयुः । अनेनैव प्रकारेण श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैर्जगद्गुरुत्वं
भूमण्डलाचार्यत्वं वा सम्पादितं न त्वेकत्रैव स्थित्या बहुनामन्नदानेन राज्ञादिवत्त्रदानेन
स्वर्णकटकमुक्ताहारादिदानेन विवाहोपनयनाद्यर्थं श्राद्धयज्ञाद्यर्थं वा धनदानेनोत्तमाधिका-
रिणां राज्ञामन्येषां वा धनिकानां क्षितीशानां वणिजां वा समाश्रयेण सूर्तिपूजातपश्चर्या-
दिकृत्येषु कालपापनेन भूधनकनकाम्बरच्छत्रचामरवाहनभृत्यादिसम्पत्त्या विदुषां जीविको-
पकल्पनया विद्वद्व्रतविद्यानिध्यादिमहापदवीदानादिना नाटकालङ्कारादिग्रन्थरचनया
तच्छब्देन शुष्कबहुजननमनादिनेति निमत्सरैरस्मदपिराचार्यैः सर्वैरपि ज्ञात एवायं
दृढीकर्तव्यः तेनैव सर्वं जगदुपदिष्टवेदान्तार्थग्रहणेन शिष्यपदभाजनं भवेत् । इदानीन्तनाना-
माचार्याणां जगद्गुरुत्वं सर्वेषां लोकानां शिष्यत्वं च 'साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वावगतिः' इति
न्यायेन प्राक्तनगुरुशिष्यगतं तत्स्थानापन्नत्वेन शुक्ताविदं रजतमित्यत्रैवारोपणीयमेव ।
तदर्थं बहून् मठान् तात्कालिका राजानश्चातुर्मास्यादिष्वेवाचार्याणां निवासार्थं न तु सदा
तत्र स्थित्यर्थं तथा छात्रार्थमेव निलया निर्माप्य कर्तव्योपदेशाय विरक्ता ज्ञानसम्पन्नाः
सन्न्यासिनस्तत्रोपयुक्तानां ग्रन्थानां कालानुसारेण रचनार्थं च तत्रतत्र योज-
यामासुः । ते च नियोजिताः स्वयमेव लोकानुग्रहाय तत्तत्प्रार्थनया वोचता
भूत्वा स्वस्वकर्तव्यवेदान्तोपदेशरूपलोकानुग्रहापरनामकवैदिकमार्गप्रतिष्ठापनपरा एव न तु
परस्पराम्बुदाक्रान्ताः परस्परं विमुखाः परस्परविरुद्धकार्यतत्परा वाऽभूवन् । भिक्षाचार्या-
दिकं तूक्तशिष्यगृहेष्वेव न तु मठे । मठस्य छात्रविद्यार्थमेव कारणेन तेषां शिष्याणां गृहस्थ-
त्वेऽपि देवपूजाविश्वदेवाद्युपयुक्तोपस्यैव सन्न्यासिभ्यो भिक्षार्थं देयत्वेनोक्तेस्तादृशान्नस्य तत्रा-
भेदेन तत्रत्यान्नस्य भोजनायोग्यत्वात्, मठस्य विद्योपदेशमात्रस्यानत्वेन तत्र पाकाद्यप्रस-
क्त्या सशिष्यमण्डलस्याचार्यस्य गृहस्थगृह एव तदर्थं प्रवृत्तेरावश्यकत्वाच्च । मठे आचा-
र्याणां पीठकल्पना तूपदेशार्थेव । एवं च सन्न्यासिनामिव मठीयाचार्याणामपि पुस्तकवस्त्रक-
मण्डलवादिकमावश्यकं वस्तुत्वे स्वं न मठतद्वत्पीठादिकं स्वमिति तत्राधिकारो राजादीनामेव
न तु स्वामिनाम् । अन्यथा परित्राद्वत्त्वहानिः । तदुपदेशसन्तुष्टेर्गृहस्थैः शिष्यैः (राजादिभिः)
अन्यैरेवं यद्यत्तत्सर्वं तदातदावश्यकान्नपानकन्यादिभिर्विना परित्यज्य व्रजतीति तदर्थोत् ।
अन्यथा भरणोत्तरं सर्वैरपि सर्वं परित्यज्य व्रजनं भवतीति सर्वेषां परित्राद्वत्वापत्तिस्तदवस्थैव
स्यात् । न च सन्न्यासनात्पूर्वं यद्यत्स्वत्वाश्रयत्वेन स्थितं तावन्मात्रस्य त्यागेन बहिर्द्वजति य-
स्तत्रैव स शब्दो योगरूढयामृत्त इति वाच्यम् । दायभागप्रकरणे सन्न्यासिनां 'कौपीनाच्छाद-

नार्थं वा वासाऽपि विभृयाच्च सः । योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ' इति (याज्ञव०
मिताक्ष० २ । १६७) वचनानुरोधेन कौपीनाच्छादनकन्यादिकमेव स्वम्, ' अनिचयो
भिक्षुः ' इति, ' स्वामी रिक्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ' इति च गौतमवचनेन वस्तुसं-
ग्रहादेस्तद्विषये निषिद्धत्वात्, रिक्यक्रमादीनामेव स्वामित्वहेतुतया तत्रैतेषामनधिकारान्न
स्वमन्यदिति तत्र स्वामित्वं दूरतोपास्तमेव । यदि प्रबलैः शिष्यै राजादिभिर्बलात्कृतस्य
जडभरतस्येव स्थितस्य जीवन्मुक्तस्य स्वामिनो मुक्ताहारालङ्करणशिविकारोहणोत्तममृष्टस्वा-
द्वन्नभोजनादिकं भवेत्तदा यावन्निरोधं सोढव्यं तत्पात्रादौ तन्नाशादौ चिन्ता तदानयनाय
प्रवृत्तिर्वा न स्वामिनो योग्येति दिक् ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यैः सन्न्यस्तं ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरमेवेति तत्सम्प्रदायानुरोधाद्ब्रह्मचर्याश्र-
मानन्तरमेवेदानीन्तनैरापि क्वचित्सन्न्यस्यते तत्र कश्चिद्विचारयामः-

यथोपनयनोत्तरं 'वेदाध्ययनमर्यावबोधान्तम्' इति (ब्रह्मसू० ३।४।६) शारीरकभाष्ये
निरुक्तादौ चोक्तरीत्या ब्रह्मचर्यस्य नाम ब्रह्मणः = साङ्गोपाङ्गस्य वेदचतुष्टयस्य गुरुकुले
वासपूर्वकं यथाविधि चर्य = चरणम् = आचरणम् = अनुष्ठानमित्येवंरूपस्य व्रतविशेषस्या-
नुष्ठानोत्तरं गार्हस्थ्ये सन्न्यासे वाऽधिकार इति तथाभूतं ब्रह्मचर्यं सम्पाद्य श्रीशङ्कराचार्येण
सन्न्यासः स्वीकृतः, मण्डनमिश्रेण च तादृशं ब्रह्मचर्यमनुष्ठितमिति तादृशस्य ब्रह्मचारिणो
गृहस्थस्यैव वाचार्यकर्तव्यकृत्यसम्पादने सामर्थ्यसद्भावात्तत्पीठारोहणं युज्यते न तु तादृश-
ब्रह्मचर्यमननुष्ठितवतः । एवं च सर्ववेदार्थज्ञत्वमात्मज्ञानोपदेशयोग्यत्वं तदुपयोगिग्रन्थनिर्मा-
दत्वं नास्तिकमतनिराकरणयोग्यता चैव तत्पीठाधिरोहणे निमित्तं नान्यदिति सिद्धम् ।
तथा च राज्ञो राजत्वं (= निग्रहानुग्रहादिशक्तिः) विहाय प्रवृत्तिरिव ब्राह्मणस्य ब्रह्मतेजो
विहाय ब्राह्मण इत्युक्तिः साङ्गोपाङ्गवेदार्थज्ञानादिकं विहायात्मज्ञानाभाववतो विद्यापीठा-
रोहणे प्रवृत्तिः साहसिक्येव स्यात्तथा माभूदिति न्यायशास्त्रवेदान्तादिकेष्वेकं द्वेवाऽधीत्य
वादमात्रे बलकल्पने कथमात्मतत्त्वस्य स्वयमनुभवप्रथमप्राप्तस्यान्यं प्रत्युपदेशे सामर्थ्यं स्यात्,
तदभावे च कथं ब्राह्मणानां ब्रह्मतेजः सम्पन्निलाभः स्यादिति च विचार्यादिशङ्कराचार्य-
तुल्यत्वं सम्पादयितुं परं यत्नमास्याय संपाद्य च सर्वान् सुरेश्वराचार्यतुल्यान् कुर्या-
मिवास्या स्येयेति दिक् ।

प्राप्तसिद्धिकाचार्यमठीयपीठाधिकारनिर्णयः ।

पीठस्थे सिद्धिं गते तत्पीठगनस्तदुपदिष्टश्च यः सच्छिष्यः स तदधिकारमर्हति । 'वान-
प्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्यभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः' इति
याज्ञवल्क्योक्तेः ।

सच्छिष्याभावे समानयोगपट्टकः पीठस्थोऽधिकारी भवति 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य-
तस्य धनं हरेद्' इति (मनुस्मृति) वचनात् ।

तत्र गृहस्थस्य तु नाधिकारः-असमानधर्मत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् । अतएव वानप्रस्थग्रहणा-
रिणोर्नोर्नाधिकारः संन्यास पीठाधिकारस्य समानयोगपट्टस्य च प्रत्यासन्नत्वात् ।

तस्याप्यलाम्बे दक्षिणामूर्तिमिव पीठस्थं गुरुदेहं सिद्धिं गतं साक्षीकृत्य कश्चियोग्यं
ब्राह्मणं ज्ञातकुलदेशगोत्रजातिनामानामातुराश्रमेण दीक्षयित्वा तत्परम्परानुकूलं योगपट्टं
विधाय ब्राह्मणैरधिकारदानेनाधिकारी कल्पनीयः । तद्वस्तेनैव तदौर्ध्वदेहिकं कारयितव्यं न
साधारणेन संन्यासिनाधिकारिणामप्रत्यासन्नत्वात्, तथैव प्रसिद्धशृङ्गागिरि (जेरी) प्रभृ-
तिमठेषु व्यवहारदर्शनात्, यायाभावात्, उक्तमनुवचनाच्च । एवं कैकस्मिन्मण्डपीठे मठा-
न्तरीयपीठगत आचार्यों नोपवेष्टुमधिकर्तुमुपदेशं च नार्हति-असन्निहितत्वादितरोपदिष्टस्यैत-
त्पीठसम्बन्धायोगात्, एतत्पीठस्थितगुरुपरम्परायामप्रविष्टत्वेन गुरुपरम्पराविच्छेदात्,
अनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्परप्राप्तसिंहासनारूढत्वेन लेखविरोधात्, 'यः स्यां देवतामति-
यजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति' इति (तैत्ति०) श्रुतेरसा-
धारणचन्द्रमौलीश्वरातिरिक्तदेवतानां तत्तन्मठे भेदात्तद्वताराधनेऽभ्यनुज्ञाभावाच्च ।

एवं च प्रैपोच्चारकाले यावन्ति वस्तूनि लब्धानि ततोऽतिरिक्तस्य त्रैलोक्यस्य तदा
त्यागाद् आत्मादितदण्डकमण्डलवादिवस्तुनस्त्यक्तप्रापस्य देहधारणार्थं पुर्वनुज्ञया ब्राह्मणा-
नुज्ञया वा गृहीतत्वात्ततोऽतिरिक्तानां ग्रहणस्य ' मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ' इति (मा० सं०
४० । १) धृत्या निषिद्धत्वाच्चद्रव्हेण वान्ताशित्वप्रसङ्गाच्च नान्यदीयमठीयपीठादिरिक्था-
धिकारी भवेदिति दिक् ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यजयन्त्युत्सवकालविचारः-

ईश्वरावतारत्वेनाचार्या जयन्त्युत्सवयोग्या रामकृष्णादिवत् । समाचर्यते च शिष्टैर्माध्वेः
शिवरात्री शंकरावतारनिमित्तः तन्मूलगुरोस्तच्छिष्यपरम्पराप्रविष्टत्वेनारब्धः श्रीशंकराचार्य-
जयन्त्युत्सवः (शिवनिमित्तोत्सवव्याजेन) ।

स्मार्तैस्तु स उत्सवस्तस्मिन्दिने शिवरात्रिव्रतप्रतिबन्धेन । वैशाखशुक्लपक्षे पञ्चम्यां
दशम्यां समाचर्यते । एवं चायमुत्सवः प्रथमावतारे सम्प्रातिपन्नः । प्रथमातिरिक्तानामाचा-
र्याणां तत्तत्पीठगतानामाराधनमेव युक्तं न जयन्त्युत्सव इति दिगिति केचिदाहुः । वैशाखशुक्लपक्षे
पञ्चम्याम आचार्याणां जन्मदिनं, पीठशे वयसि वैशाखशुक्लपूर्णिमायां (१५) व्यासद-
शने. पार्वातिकशुद्धादश्यां (१२) कैलासगमनमिति च वैशाखे जन्मतिथ्यादिसमावेशमा-
श्रित्य गर्वेति तदनुयायिणो वैशाखशुक्लपूर्णिमागम्य तत्पूर्णिमापर्यन्तं श्रीशंकराचार्याणां
जयन्तीमशोभयं गर्वं गमाचरन्तीति परे ॥

उपलभ्य बहून् ग्रन्थानाचार्यविषयानियम् । -
 कृतिरित्थं विरचिता तत्समालोचनान्मया ॥ १ ॥
 विचिन्त्य बहुपण्डितोक्तिषु बहून्विरोधानस-
 म्भवादिकमथो चिरात्समयपीठकृत्याश्रयान् ।
 यथामति कृता-कृतिः सुमनसां गुणग्राहिणा-
 मिव प्रियकृदस्तु दोषबहुलाऽप्यसौ धीमताम् ॥ २ ॥
 पशुपादेन्दुनन्दग्लौमिताङ्गलशकवत्सरे (१९१४)
 स्वाद्वचङ्गेन्दुमिते (१९७०) पौषे समाप्ता वैक्रमे त्वियम् ॥ ३ ॥
 शिष्टार्थलेखः क्रियते साधनान्तरयोगतः ।
 विदुषामाशयं ज्ञात्वा न्यूनाधिक्यविशेषकैः ॥ ४ ॥

॥ इति शिवम् ॥

इति श्रीमन्महीश्वर (भैरव) पुरीविराजमानश्रीयुवराजनरसिंहराजबोद्धराख्यसोदरसगत-
 दिव्यरत्नसिंहासनाख्यश्रीमत्कृष्णराजबोद्धर्महाराजाश्रितेन श्रीमत्कौण्डिन्यकुटाव-
 तसेन पण्डितधर्माधिकारिवहुनिबन्धकृष्णकाशीशेपनामान्तरबन्नागेश्वर-
 शास्त्रिपौत्रेण पण्डितधर्माधिकारिश्रीवेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रितनूजेन-
 महाविद्वद्वेङ्कटाचलशर्मणा विरचित श्रीमच्छंकराचार्यचरित्र
 समाप्तम् ।

सूचना-

इदं च ब्रह्मसूत्रशारीरिकभाष्यं = (शाङ्करभाष्यं), रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-
 (आनन्दगिरीय) व्याख्यात्रयेण सह तत्रतत्र बहुधा सुदृढमपि लोकानामास्तिकाशिखा-
 मणीनां विदुषां तथाऽध्येतृणामपि तदीर्लभ्यं, तथान्यत्रातिसूक्ष्माक्षरैर्धुद्रापणेन क्वचिन्नेत्रपा-
 द्बहीनानामेतद्ग्रन्थावलोकनकुतूहलिनामपि तदवलोकनसामर्थ्यशून्यतयाऽतीव क्लिश्यता-
 मस्मद्भारतीयगोत्रप्रवर्तकमहर्षिकुलालङ्काराणां सञ्जातक्लेशदूरीकरणायान्येपि बालानामध्ये-
 तृणामध्यापकानां च श्रूनां नेत्रदौर्बल्यसूक्ष्माक्षरावलोकनजनितक्लेशापनुत्तये तथाभूतक्लेशा-
 नुत्पत्तये च महता परिश्रमेण पण्डितानां संशोधनादिसाहाय्येन च स्थूलोत्तमसीसकस्फुटा
 क्षरैश्चिकणस्वच्छपत्रेषु मुद्राप्यैकत्रवद्धं स्थूलोत्तमरक्षापत्रसहितमिदं पुस्तकं सर्वेषां श्रेयसे
 भूयसे भूयादिति पर्मांलोक्य व्ययमात्रौपयिकमूल्येन सजीकृतं सत्प्रकाशते । तेन व्ययी-
 कृतयनेभ्योऽस्मभ्यमुक्तमूल्यप्रापणेनैतत्पुस्तकं परिगृह्य श्रवणमननादिना परमात्मानुसन्धान-
 तत्परास्तदानन्दतुन्दिलाश्च भूत्वाऽचिरेणैव सर्वत्रैतच्छास्त्रप्रचारादिकेन सत्कृत्येन मामप्यनु-
 गृह्णीयुरित्यभ्यर्चये इति शम् ॥

श्रीमद्वितेच्छुः-पण्डितजनहितैषी-

श्रीकृष्णदासात्मजः-क्षेमराजः,

“श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम्) मुद्रणाड्यापक्षः-मोहमयी.

अथ शान्तिपाठक्रमः-

श्रीमद् द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्रश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्यस्याध्ययना-
ध्यापनादौ पूर्वं शान्तिपाठः कार्यः । यथा-

ॐ 'नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।

व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् (१)

श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।

तं ब्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरुन्तन्ततमानतोऽस्मि (२)

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।

नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् (३)

ॐ 'शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्षया । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्मः ।
नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । श्रुतं
वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्रक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम्'
(तै० उ० १।१।१) ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा-
विद्विषावहै' । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'यइच्छन्दासामृषभो विश्वरूपइच्छन्दोभ्योध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु
अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणिः । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां
भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः । श्रुतं मे गोपाय' ।

ॐ 'अहं वृक्ष्यस्मरेरिव । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवरवमृतमस्मि ।
द्रविणस्तवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वदानुवचनम्' (तै० उ० १।१०) ।

ॐ 'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाक्सस्तनू-
भिर्व्यशेमहि देव हितं यशायुः' (तै० उ०) ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'आप्यायन्तु ममाङ्गानि, वाक्पाणिश्चक्षुः श्रोत्रम् । अयो बलम्, इन्द्रियाणि च
सर्वाणि, सर्वं ब्रह्मोपनिषदं, माहं ब्रह्म निराकुर्यां, मामाब्रह्म निराकरोत्, अनिराकरणमस्त्वं-
निराकरणं मे अस्तु, य आत्मनि निरते उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु' ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

१ अयं वसिष्ठो ब्रह्मणो मानसः पुत्रो निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्निभावरूपाभ्यां सम्बभूव ।
स्पष्टं चैतच्छरीरके भाष्ये (ब्रह्मसू० ३।३।३) ।

ॐ 'वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता । मनो वाचि प्रतिष्ठितमाविरासीर्म एधि वेदस्य म आणीस्यः
श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्प्रतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु
तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्' (ऐत० उ० २।७) ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'भद्रं नो अपि वातयमनः०-ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै (सर्वम्) । तद्देवमा-
तमबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वं शरणमहं प्रपद्ये' ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशक्रुपिभ्यो नमो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।

ॐ सर्वोपप्लवराहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्था ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि । इति ।

(ततो भाष्यस्याध्ययनमध्यापनं च) ।

अध्ययनाऽध्यापनान्ते शान्तिपाठक्रमः-

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्षमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णु-
रुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावा-
दिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत । तद्वक्तारमावीत । आवीन्माम् ।
आवीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'सहनावतु०-माविद्विषावर्ह' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'यश्छन्दसामृपभो०-श्रुतं मे गोपाय' ।

ॐ 'अहं वृक्षस्यरोरिवा०-इति विशङ्कोर्वेदानुवचनम् ।

ॐ 'भद्रं ऋणंभिः०-देवहितं यदायुः' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ 'पूर्णमदः पूर्णमिदं०-पूर्णमेवावशिष्यते' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'आप्यायन्तु ममाङ्गानि०-तेमयिसन्तु तेमयिसन्तु' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'वाङ्मे मनसि प्रति०-मवतुवक्तारम्' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ भद्रं नो अपिवातयमनः०-ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ यो ब्रह्माण विदधाति०-शरणमहं प्रपद्ये' ।

'यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यममाणातः। व्याख्याताः सर्व वेदान्तास्तात्रित्यं प्रणतोऽस्यहम् (१)

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् । नमामि भगवत्पादं शङ्करं लोकशङ्करम् (२)

शङ्करं शंकराचार्यं केशवं वादरायणम् । सूत्रभाष्यकृतौ बन्दे भगवन्ती पुनः पुनः (३)

गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् । निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामृतये नमः (४)

'आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।

योगीन्द्रमिडं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मिन्' (५)

ॐ 'नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशक्रुपिभ्यो नमो महद्भ्यो नमो
गुरुभ्यः । ॐ सर्वोपप्लवराहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्था ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि' ॐ ।

॥ इति शान्तिपाठक्रमः ॥

अथ रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णयाख्यव्याख्यात्रयसहितब्रह्म- सूत्रश्रीशाङ्करभाष्यगतविषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिमंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिमंख्या.
अथ वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयार्थस्य प्रथमा- ध्यायस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतिजातविचाराख्ये स्पष्ट- ब्रह्मलिङ्गकानां सन्दिग्धमानानां वाक्यानां ब्रह्मपरत्वनिर्णायके प्रथमपादे-			विद्यास्वरूपम् ३० १		
१ जिज्ञासाधिकरणम् (१ सूत्रम्)			व्यवहारोऽध्यासकार्यम् ... ३४ १०		
मंगलाचरणम् ... १ २			प्रत्यगात्मपदार्थः ... ४० ४		
उपोद्घातः ... २ २			पूर्वमीमांसाशास्त्रेणास्य मतार्थ- त्वनिराकरणम् ... ४२ १०		
आत्मविचारस्यावश्यकताप्रति-			अथशब्दाध्यादिकम्-(साधनच- तुष्टयानन्तर्यमथशब्दार्थः-इत्यादि- कम्) ... ४३ २		
पादनायोपोद्घातः ... २ १९			ब्रह्मोपासनायां कर्मसमभिव्या- हारस्य निराकरणम्-समुच्चयवाद- खण्डनादिकम् ... ४९ ५		
अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम् ... २ २७			ब्रह्मज्ञाने साधनचतुष्टयसम्पत्तिः नित्यानित्यवस्तुविवेकपदार्थनिर्णया- दिकम् ... ५७ १४		
संगतिप्रदर्शनम् ... ४ २९			अथशब्दस्य शक्यत्वोत्पत्त्यर्थवो- निरूपणम् ... ५९ २६		
तत्तदध्यायगता विषयाः ... ५ १०			यौनिकस्यथावाधातःशब्दाद्यौक्तिः ५९ २८		
अधिकरणरचनाप्रक्रिया ... ५ १२			जिज्ञासापदार्थः ... ६० ४		
विषयप्रयोजनसम्पत्त्यर्थमध्यास-			ब्रह्मणो जिज्ञासेति कर्मपष्ठयन्तेन समासः ... ६१ २		
भाष्यारम्भः ... ६ ३१			ब्रह्मणे जिज्ञासेति चतुर्थ्यन्त- समासनिराकरणम् ... ६१ ४		
शास्त्रारम्भसमर्पणम् ... ६ १५			ब्रह्मविचारवश्यकत्वप्रतिपादनम्, श्रेयब्रह्मनिर्णयाय क्रियमाणे विचारे- ऽन्योक्त ब्रह्मक्षणम् (=आत्मल- क्षणम्) ... ६४ ६		
आत्मतत्त्वस्मरणरूपमंगलम् ६ १३			तत्र 'तत्त्वमसि' इत्यत्र त्वस्य- दाये विप्रतिपत्तिः, देहात्मवादिनो मते ब्रह्मलक्षणम् ... ६९ १		
युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरेत्यत्र त्वादेशाद्याशङ्कासमाधानम् ... ७ ३			इन्द्रियात्मवादिनां मते ब्रह्मल- क्षणम् ... ६९ २		
तत्रैव विग्रहविचारोपादिकम् ... ७ ९					
अध्यासपदार्थः { १२ ३६ १८ १					
स्वमावृत्तिः, प्रतीतिः, व्यव- हारतत्त्वैत्येव त्रिविधविरोधानिरू- पणम् ... ८ १२					
ब्रह्मणो धर्मसम्बन्ध उपसिद्धतः १३ ७					
मिथ्याऽज्ञानपदार्थः, अज्ञानप- दार्थो वा ... १७ २					
विदात्मन्यध्यासोपपत्तिः ... २५ २					
अध्यास एवतद्विषया ... ३० १					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
मनश्चात्मवादिनां मते ब्रह्मलक्षणम् ... ६९	२		प्रकरणम् ... { ८२ ११		
इन्द्रियाणि मनो चाऽऽत्येति तदेकदेशिनां मते ब्रह्मलक्षणम् ६९	२		स्थानम् ... { ८२ ११		
सौक्ष्मेण योगाचाराणां मते ब्रह्मलक्षणम् ... ६९	३		समाप्ता .... { ८२ १३		
योद्वेपु माध्यमिकानां मते ब्रह्मलक्षणम् ... ६९	३		एतत्सुत्रविषयवाक्यादिकम् ... ८७	१	
तार्किकादिमते ब्रह्मलक्षणं जगत्कर्मणि ... ६९	३		३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् (३ सू०)		
मौक्तिकं छाङ्ग्यमते ब्रह्मलक्षणम् ... ६९	४		(प्रथमवर्णके)-		
तत्त्वदार्ढ्ये विप्रतिपत्तिप्रतिपादकमादौ योगिमते ब्रह्मलक्षणम् ... ७०	१		पूर्ववद्वेणास्य सङ्गतिः ... ८८	१	
इयमते ब्रह्मलक्षणम् ... ७०	२		अधिकरणरचना वेदान्तसमी-		
२ जन्माद्यधिकरणम् (२ सू०)			रूपेयत्तम् (ऋगुपांश्चातन्यमान-		
ब्रह्मलक्षणम् (तटस्थलक्षणम्-तत्त्व) ... ७३	१		रूपम्) ... ८८	८	
(दृष्ट्)-भाष्यकाराः ... ७६	२		वेदोपादानं वेदकर्तृ च ब्रह्म { ८९ १		
स्वमायनादनिराकरणम् (लेने-श्वरसिद्धिः) ... ७८	३		{ ८९ ११		
प्रधानान्निराकरणम् ... ७८	२५		(द्वितीयवर्णके)-		
अणुवान्निराकरणम् ... ७८	२९		वेदप्रमाणकं ब्रह्म ... ९१	१	
शून्यवान्निराकरणम् ... ७८	३१		वेदगतपदादीनां नित्यत्वानि-		
हिरण्यगर्भाजगदुत्पत्तिर्निराकरणम् ... ७८	३२		त्यन्निवारः ... ९२	१२	
शब्दप्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भाव-निराकरणम् ... ८०	१		४ समन्वयाधिकरणम् (४ सू०)		
पञ्चतत्त्वपर्यायः ... ८१	१०		ब्रह्मणो वेद-प्रमाणकत्वं		
" " " ... ८१	२७		समन्वयम् ... ९३	७	
भवाविशदपर्यायः ... ८१	२८		वेदान्तवाक्यानामपि क्रियापर-		
ब्रह्मविशेषाधामनुमानादीनि प्रमाणाणि ... ८१	३		त्वादिजैमिनिप्रत्यक्षगृह्याय तन्म-		
भुक्तिः ... { ८१ ३४			धनिरूपणम् ... ९३	७	
" " " ... { ८२ १०			(प्रथमवर्णके)-		
" " " ... { ८२ ३८			उक्तस्य वेदान्तानां क्रियापरत्वं		
" " " ... { ८२ १०			मित्येधैरूपस्य जैमिनिमतस्य स्त-		
कामपम् ... { ८२ २७			गहनम् ... ९८	६	
" " " ... { ८२ २५			उपक्रमोपसंहाराभ्यासयोग्य-		
			वाक्यार्थवादोपायैरुपपन्नविधाभि-		
			वेदान्तानां ब्रह्मण्येव कारणमिति-		
			रूपणम् ... { ९९ १		
			{ ९९ ६		
			नक्षत्रः परिनिश्चितमनुस्वरूप-		
			त्वेरनुदानम् ... १०१	१	
			वेदोपादानं ...		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षसंख्या.
विधिशेषत्वानुगीकारेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं नापैतित्यर्थस्य			त्वेन विधिशेषत्वमात्मन इति श्र		
निरूपणम् { १०३ ४			कृष्णवर्णनं च { १३४ १५		
प्रामाण्यपदार्थः ... १०४ १७			आत्मनोऽनन्यदोषत्वम् ... १३६ १		
(द्वितीयवर्णके)—			उदासीनस्य ब्रह्मणो विद्याद्वाराऽवि-		
उपासनयैव मुक्तिरिति वृत्तिक-			चोच्छेदकत्वेन प्रयोजनस्वरूपनिरूपणम् १४१ १७		
मतस्य निरूपणम् { १०५ १			‘ ब्राह्मणो न हन्तव्यः ’ इत्यादौ		
तत्रादौ न सिद्धब्रह्मपर वेदा			अक्रियायां पिद्वेगेनावगम्यस्यार्थस्य		
न्तशास्त्रमिति दाह्या १०५ १			निरूपणम् { १४३ १		
सिद्धब्रह्मपरत्वेनैव वेदान्तानां			अभावमुद्देशेरीदासीन्यहेतुत्वम् . १४४ १७		
प्रवृत्तिरित्युक्तिः ... ११० ८			वेदान्तानामकार्यान्तरेऽप्यर्थवा-		
तत्त्वमर्थनम् ... १११ १५			दाधिकरणस्य सार्यव्यवर्णनम् .. १४६ १		
ब्रह्मगतबुद्धस्यनित्यत्वपरिणामि-			‘ अक्षरीरं वाचस्त्वम् ’ इत्यन्ता-		
नित्यत्वमर्थमध्य परिणामिनित्यता-			क्षरीरं जीततोऽपीत्यर्थस्य वर्णनम् १४७ १		
वादस्य खण्डनम् { ११४ ५			दहादावात्माभिमानो गौणो न		
दुःखजन्मेत्यादिन्यायसूत्रार्थवर्णनम् १५० ७			विद्येति प्राभाकरमतं तत्खण्डनं च १४९ २		
ब्रह्मात्मैक्यप्रतिष्ठानेन मिथ्याशा-			वेदान्तानां मननादिविधिगण		
नापायशङ्कासमाधाने " १३			त्वोक्तिरुपाग्राह्या तत्खण्डनादिकं च १५१ ६		
ब्रह्मणोऽविषयत्वेन शास्त्रयौनि-			५ ईक्षत्यधिकरणम् (५-सू०)		
सं वधमिति दाह्या... १२४ १			प्रधाने वेदान्तवाक्यसमन्वयवा		
कटिपतभेदनिवर्तकत्वेन शास्त्र-			दिशस्योद्दिष्टमतिरासाय तन्मतस्या-		
स्य ब्रह्मणोऽविषयत्वेपि शास्त्रयौनि-			नुवादः ... १५५ ३		
त्वम् ... १२४ १			एतत्खण्डनम् { १५९ ३		
मोक्षस्योत्पाद्यत्वविकार्यत्वात्-			‘ अक्षरकाव्यमतोपग्राहेन शङ्का		
त्वंसत्कार्यत्वरूपकर्मत्वनिरासाम्बो-			तत्खण्डनं च ... १६२ १०		
क्षस्य नित्यत्वमेवेत्यर्थनिरूपणम्... १२५ २			ब्रह्मणो नित्यज्ञाननित्यत्वेऽपि		
ध्यानज्ञानयोर्भेदात् नोदनात-			स्यात्तन्वोपपादनम् ... १६३ २		
न्त्रत्वं न पुरुषतन्त्रत्वमित्यशस्य			क्षरीरादिसम्बन्धाभावेऽपि ब्राह्मण		
निरूपणम् ... १३० २			ईक्षितृत्वोपपादनम् ... १६४ ६		
क्रियालक्षणम् ... १३० २			ब्रह्मणः कारणत्वोपपादनम् ... १६७ १		
‘ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ’			प्रधानेऽपि गौणेक्षितृत्वोपपाद-		
इति विधेर्मोक्षश्चोदनात्तत्र एव			नेन तस्यापि जगत्कारणत्वोपपत्तिरि-		
त्यस्य निराकरणम्... १३२ ४			त्युत्तरसूत्रावतारणम् ... १६७ ५		
प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेपातिरि-			प्रधाने आत्मशब्दप्रयोगात् प्रधान		
कस्य वेदभाष्यास्याभावाद्देदिक			जगत कारणमिति तत्खण्डनम् ... १६८ ४		

१ जीवानुपपत्तिरिच्छतेनेश्वराधिष्ठितेषु चतुर्विधेषु पृथि-
त्यसेजोवायुपरमाणुषु वेदान्तवाक्यानां समन्वय इत्येवमार्था-
वाक्यस्यापि निमित्तमात्रपदेन प्राहम् ।

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
आत्मशब्दप्रयोगः प्रधानेऽपि युज्यत इत्युत्तरसूत्रावधारणम्, तत्रात्मशब्दप्रयोगो न युज्यत इत्युत्तरम् १७० १			मन्त्रवर्णेषु ब्रह्मैव जगत्कारण- त्वेन सर्वान्तरत्वेन चैक्यमिति तद- विरोधात्मानन्दमयेऽपि ब्रह्मप्रतिपा- दनाय प्राचुर्य एव मयादित्यर्थनि- रूपणम् ... १८९ १		
स्थूलरूपतीन्यायेनातीव प्रधा- नस्य सङ्कटदवाच्यत्वाभावे हेत्व- न्तरम्... १७४ २			सृष्टेः प्राक्स्रष्टव्यपर्यालोचनं ब्र- ह्मणोऽन्यस्य न संभवतीति ब्रह्मैव नन्दमय इत्यर्थस्य निरूपणम् ... १८९ १३		
आत्मन्येव सर्वचित्तानामप्यय इति स एव जगत्कारणं न प्रधान- मिति हेत्वन्तरम् ... १७५ ९			संसारिपरमात्मनोर्भेदोपदोक्त्या- नन्दमयस्य परमात्मनो जगत्कारण- त्वमित्यर्थनिरूपणम् ... १८९ १३		
वेदान्तवाक्यानां परस्परपराद- यमावाप्य सर्वत्र जगत्कारणत्वैव- न्यायगतिः समानेति न प्रधानं जगत्कारणमिति हेत्वन्तरम् ... १७७ ११			वेदान्तवाक्यानां गतिव्यामन्य- तप्रपञ्चनाय सृष्टिकामनारूपचेत- नधर्मोक्त्या प्रधानं न जगत्कारण- मिति प्रसंगात्पुनः प्रधानवाङ्मनिरा- करणम् ... १९२ १		
तत्रतत्र वेदान्तवाक्येषु सर्वत्र- स्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रवृत्त्या- दपि ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधान- मिति हेत्वन्तरोक्तिः ... १७९ १			जीवस्य ब्रह्मणि सद्भावावाप्ति- रूपमुक्तिप्रतिपादनादानन्दमये प्रा- चुर्यं मयादित्यर्थकल्पनाद्वारा जग- त्कारणत्वं तस्यैव न प्रधानस्य संसारिणो जेत्यर्थनिरूपणम् ... १९२ ७		
६ आनन्दमयाधिकरणम् (१२-१९-सू०) आनन्दमयाधिकरणवम्भे सन्द- र्भनिरूपणम् ... १७९ ७			आनन्दमये विकार एव मय- दिति संसार्थवानन्दमय इत्येकदे- शितमवशिष्य शंकातत्त्विराकरणं च १९३ ३		
सोपाधिकनिवृत्त्याधिकभेदेन ब्र- ह्मणो द्वैविध्योक्तिः... १८० २			आनन्दमयपञ्चार्थे भेदादिति- रूपणम् ... १९३ १८		
वेदान्तवाक्यानां विषयविभागाः १८१ ६			‘ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्र पुच्छपुच्छमित्यर्थेन पुच्छपदं सर्वाधिकरणार्थकमिति नानन्दमय- शब्दो ब्रह्माधिक इत्यर्थस्य निरु- पणम् ... १९४ ३		
उपात्तनामैवास्तलभेदः ... १८२ १					
आनन्दमयशब्दे भयतो विकार- सार्थत्वप्राचुर्याधिकृतवाग्मां संशये संसार्थवानन्दमय इति पूर्वपक्षनि- रूपणम् ... १८४ ७					
परमात्मैव स इति सिद्धान्त- निरूपणम् ... १८५ ९					
सर्वान्तरादिना नानन्दमयः परमात्मैवेत्यर्थनिरूपणम् ... १८६ १०					
आनन्दमये विकारे मयादित्यर्थ- निरूपणार्थोत्तरपूत्रारम्भणम् ... १८७ १२					
आनन्दशब्देनैव रूपण एवोक्तिः- शुभं एव मयादित्यर्थनिरूपणम्... १८८ ९					
			७ अन्तराधिकरणम् (२०, २१-सू०) विषयवाक्ये अणुधारणब्रह्मलि- गाद्वैवाधेनोपाधिभेदे ब्रह्मणां सत्य- मित्यर्थमधिकरणारम्भः { २९१ ४ { २०१ २१		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.
आदित्यमण्डलाक्ष्यन्तर्गतो वि- द्याकर्मतिशये प्राप्तात्कर्षः सशरी- वोपास्य उत परमात्मेति संशयादि-			तद्वाक्यस्य गायत्रीचन्द्रोविष-		
भिरधिकरणरचना २०२	४		यकत्वेनोपपत्तेर्न ब्रह्मविषयकमित्यस्य		
अन्तर्यामिणो ब्रह्मण आदित्या- दिशरीराभिमानिविषमो भेदेनो- पासनार्थमुपदेशात् तदधिष्ठाता			निरावायोत्तरवृत्तारम्भः	{ २१५ ११ " २१	
सशरीरित्यर्थनिरूपणम् ... २०६	१४		गाय-येव ज्योतिःशब्दवाच्योपा-		
८ आकाशाधिकरणम् (२२५०)			सनार्यमिति पूर्वपक्षः ... २२६	१	
विषयवाक्ये अशाधारणधर्मद- र्शनात्तदेयोद्रीये सम्पाद्योपास्यं न			गायन्मुपलक्षितं ब्रह्मेवाशौपास्य-		
भूतकाश इत्यधिकरणारम्भः ... २०७	७		मिति समाधानोक्तिः ... २२७	३	
आकाशपदैर्न भूतकाशस्य परस्य			गायत्रीशब्दो गीण्या कृत्या		
ब्रह्मणो वा ब्रह्मणमित्येव सशया-			ब्रह्मण्येव वर्त्तत इति मतान्तरा- न्तः २२८	३	
दिभिरधिकरणरचना ... २०८	८		भूतादिपादव्यपदेशाच्च ज्योतिः-		
तत्र भूतकाशपरमाकाशपदमिति			शब्देन ब्रह्मैवोच्यते इत्युत्तरसू- त्रारम्भः २२९	३	
शालावत्समाह्वणकृताश्चान्निरूपणम् २०९	३		द्यौराधारत्वेन सर्वदात्वेन चोप-		
ब्रह्मर तदिति जैवलिराजोक्त-			देश इत्युपदेशमेदेऽपि पूर्ववाक्य-		
सिद्धान्तनिरूपणम् ... २११	४		स्थस्य चतुष्पदो ब्रह्मण एवाय		
९ प्राणाधिकरणम् (२३३००)			ब्रह्मणमिति बहुमुत्तरवृत्तारम्भः २३१	३	
आकाशाधिकरणोक्त-वायस्तदु-			११ प्रतर्दनाधिकरणम् (२८-३१५०)		
त्तरवायुवाक्येपि भयतीत्यतिदेशेनैत-			अनेकेषां समवधाने एकस्य		
दधिकरणारम्भः ... { २११ ८ " १९			मुख्यत्वमन्येषां लिङ्गाभासत्वमित्येव		
१० ज्योतिश्चरणाधिकरणम् (२४-२७५०)			स्थिते प्रतर्देनराज प्रत्युपदिष्ट इन्द्र-		
आकाशावायुनाक्यवज्ज्योतिर्वि-			वाक्ये प्राणपदेन ब्रह्मेव वाच्यमित्य-		
पयक्तं वाक्यमपि ब्रह्मपरमित्येवम-			धिकरणारम्भः ... २३१	६	
धिकरणारम्भः ... २१७	१		विषयवाक्येदेवतात्मवत्तत्वापु- रमा-		
पूर्वाधिकरणेनागतार्थलोकनिरूप-			त्वविषयकसशयादिभिरुपकरण-		
णाय सशयादिनिरूपणम् { २१७ ६ " २१			रचना ... २३१, ७, २४		
तत्रादित्यादित्तज घशेषासना			इन्द्ररूपदेवतात्मा प्राण इति		
यौस्त्विति शका ... २१७	७		पूर्वपक्षनिराकरणाय सूचान्तरारम्भः २३१	१	
चतुष्पदो ब्रह्मणभरणोक्तोनादि-			अथ प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे दे-		
त्वो ज्योतिःशब्दवाच्य न ब्रह्मेत्यर्थ-			वतालिङ्गान्यथानुपपत्तिपरिहारायो-		
रिरूपणम् ... २२१	६		त्तरवृत्तारम्भः ... २३८	५	
पूर्वपक्षमुक्तयुक्तिलिङ्गनम् ... २२२	६		जीवलिङ्गमुख्यप्राणलिङ्गान्यथा-		
			नुपपत्त्या जीवपरत्वमुख्यपरत्वनिरा-		
			करणद्वारा मुख्यप्राणमुख्यमेव प्रा-		
			णशब्दस्यानेत्यर्थनिरूपणायोत्तरवृ-		
			त्तारम्भः ... २३९	६	

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
भस्मष्टमल्लिङ्गकोपास्पवाक्यजातविचारस्यै रुदिप- दबहुलानां सविशेषस्तुपराणां वाक्यानां ब्रह्मणि, समन्वयप्रतिपादके द्वितीयपादे-			परमात्मैवात्वेत्यर्थे हेत्वन्तरोक्त्यै उत्तरसूत्रारम्भः ... २६० १०		
१ सर्वत्र सिद्ध्यधिकरणम् (१-८ सू०)			३ गुह्यप्रविष्टाधिकरणम् (११-१२ सू०) अतृणाक्योत्तरवाक्यस्यापि अ- द्यप्येव समन्वय इत्यर्थप्रतिपादाना- यास्याधिकरणस्यारम्भः ... २६० ११		
विषयवाक्यतद्गतसंज्ञादिभिर- धिकरणरचना ... २४७, १, १९			विषयवाक्येन तत्र बुद्धिजीवत्वं वपरमात्मविषयकसंज्ञायादिनाऽधि- करणरचना ... २६१ १५		
तदाक्यस्य जीवपरत्वमस्ति- त्याशङ्का तत्त्वज्ज्ञेयं च ... २५० १८			बुद्धिजीवपक्षोत्प्रेक्षणं निरस्य विज्ञानात्मपक्षोपेक्षणम् ... २६३, १, १६		
यद्ब्रह्मालिङ्गं तज्जीयद्विगमेवा- निवत्याद्यं कानिरासोत्तरसूत्रारम्भः २५० ७			गन्तुगन्तव्याप्तासम्बन्धमन्तुमन्त- व्यत्वादिर्लिंगैर्विज्ञानात्मपरमात्मा- नावेवान् निर्दिष्टावित्यर्थनिरूपणा- यात्तरसूत्रारम्भः ... २६५ ३		
अथ विवक्षितपदार्थविचारः २५० ८			उक्तन्यायस्य द्वास्तुपर्णावित्यन्त- रप्यतिदेश इत्यर्थनिरूपणम् ... २६५ १३		
तत्र ब्रह्मलिंगनिरूपणम् ... २५१ ५			स्थिते मुख्ये कर्तारि करणे कर्तृ- त्वोपचारे न युक्त इत्याशङ्का... २६६ ८		
जीवलिङ्गात्मैकानामपि समुच्च- यद्वयविषयकत्वमेवेत्यर्थनिरूपणम् २५१ १५			तन्निराकरणम् ... २६७ २		
अस्यैव विषयित्वगुणानामुपप- त्तिर्न जीवे इत्यर्थनिरूपणायोत्तरसू- त्रारम्भः ... २५२ १०			अत्र बुद्धिजीवपक्षे बुद्धेरन्वे- तनाया भोक्तृत्वोत्तरमुपेति शङ्का- निरूपणम् ... २६८ १		
जीवस्य मनोमयत्वागुणकत्वा- भावनिरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः ... २५३ ६			अतन्वतन्त्येवमस्य ब्रह्ममात्रं गतस्य भोक्तृत्वाभावे तात्पर्यं न ह्य- बुद्धेर्भोक्तृत्वप्रतिपादने इति समा- धानम् ... २६८ २		
तस्य मनोमयत्वाभावे हेत्यन्त- रूपणायोत्तरसूत्रारम्भः ... २५३ १४			४ अन्तराधिकरणम् (१३-१७ सू०) पूर्वत्र 'यिकन्ती' इति प्रथमशु- चिचेतनत्वानुरोधेन चरमश्रुतगुह्य- वेद्यतयनरुद् 'इत्यन्ते' इति चाशु- पत्त्वोक्त्या छयात्मगत्यनुवारेणाम- तत्वादयो-ध्यान्नार्थं कतिपयत्वेन नेया इत्यादीकानिरासायाधिकरणारम्भः २६९ ३		
जीवब्रह्मणोर्भेदनिरूपणाय हेतु- न्तरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः ... २५४ १			'अन्तस्तदयोगेदेयाद्' इत्य- नेनागमार्थतमार्थान्येकोपकोषव्यति- रिक्तवाक्येनान्यागद्वारा तज्जिरसनम् २६९ ४, १३		
धारीरुद्धान्दार्थनिरूपणम् ... २५४ ४					
ब्रह्मणो हृदयत्वे तुल्यदुःखसम्भो- गापत्तेर्जीव एवोपास्य इत्याशङ्काया निष्पाठानुसम्पत्तयानुविशेषाभावां न तदापत्तिरित्यर्थं निरासामोत्तरसूत्रा- रम्भः ... २५६ ७					
२ अत्राधिकरणम् (९-१० सू०) मन्त्रोऽभीकृत्योऽप्युक्तोक्त्यनुर- पगिरिपाद्यकारिद्वारमत्वाधिकर- णारम्भः ... २५८ ७					
विषयवाक्येन तदपि मन्त्रमस्ति- २५८-१३ अत्राधिकरणारम्भः २५८ ८, १३					

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
अव्यधिकरणो विज्ञानात्मा, देवतात्मा, ईश्वरो भेति सहायादि- निरूपणम् २६९ ६			शारीरस्थान्तर्गतित्वनिराख्योनर- सहायकारणम् २८३ ७		
सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽस्माद्विज्ञान- कल्पनायोगात्प्रतिधिम्ब्रजीवदेवता- विज्ञानात्पैयोपासक इत्याशङ्कानिरा- सायोत्तरसूत्रारम्भः २७२ २			६ अदृश्यत्वाधिकरणम् (२१-२३ सू०)		
ब्रह्मप्रकरणोपपत्त्यत्र ब्रह्मैव ब्रह्म- मिति हेत्वन्तरोक्तस्यायोत्तरसूत्रज्ञा- रम्भः २७२ १४			द्रष्टृत्वाद्ययोगात्प्रधान मान्तर्गत- मि भवतीति चेद् भूतयोनिवाक्ये द्रष्टृत्वाद्यनुक्तैः भूतयोनिः प्रधान स्वादिति शङ्कानिराखायास्त्याधिकर- णस्यारम्भः २८५ १२		
ब्रह्मप्रकरणत्वमसिपादनम् ... २७३ ५			भूतयोनिर्ब्रह्मलो हेत्वन्तरोक्त्यै यान्तर्गतारम्भः २९२ १		
उपकोषकायामिभिरुपदिष्टब्रह्मणे आकार्येण जायतेन वायुकिः ... २७५ १६			प्रधानस्याचेतनमप्येव भूतयोनिव युक्तिमिति शङ्का तन्निरासौ ... २९२ ६		
अग्निनयेन ब्रह्मोपदेष्टव्यमिति निरूपणम् २७५ २९			युक्तिरूपमतनिरूपणम् ... २९४ ३		
ब्रह्मप्रकरणादि वा पुनरावर्तना- दिभिर्भाषादि ब्रह्मप्रतिपादकं सहा- यमिति हेत्वन्तरोपन्यासायोत्तरसू- त्रारम्भः २७६ ५			तन्मतनिरासः २९४ १७		
आक्षिप्तस्य पुरुषप्रतिधिम्ब्रह्म- पाश्र्वत्ये विम्बभूतपुरुषावेव प्रतिधि- मपीति तत्सोपासनात्कालवर्गेतम- विद्यमानत्वाच्चरित्यनुवृत्त्यादिब्रह्म- निर्गानामिदममवाक्यं ब्रह्मैवासीत्पास- क इत्यधीयोत्तरसूत्रारम्भः ... २७७ ८			सर्वभूतान्तरात्मनो जन्माद्यनु- पत्तिपरिहारः २९५ १३		
५ अन्तर्पश्यधिकरणम् (१८-२० सू०)			७ वैश्वानराधिकरणम् (२४-३२ सू०)		
शरीरेन्द्रियादिरहितस्यात्मनो नान्तर्गतमित्यसम्भवं इति प्रधानस्य, पृथिव्याद्यभिमानिदेवतायाः, हि- मस्य यौगिलो, जीवात्मनो बान्ध- वमित्येवमिति तत्रैव सृष्ट्यादिकर्तृ- त्व वाच्यमिति शङ्कानिरासाय, रूपान्तरादिन्यपदेष्टव्यतेकपृथिव्यादि- रूपान्तरस्यासंगतिवत्त्वशङ्कानिरा- साय तात्त्वाधिकरणस्यारम्भः ... २७९ ५, १६			रूपोपन्यासप्रसङ्गादत्रैलोम्यपदेष्टो वैश्वानरो ब्रह्मैवेत्यर्थनिरूपणायावेष्ट- रणारम्भः २९६ ५		
अन्तर्यामित्वं प्रधानस्यापीत्येव शङ्कानिरासायोत्तरसूत्रारम्भः ... २८२ ४			श्रुत्यर्थोदिकम् २९६ ५		
			स्मृत्यापि श्रुत्यर्थनिर्बन्धेन वैश्व- वद परमात्मैव्यपत्तिपादनायोत्तर- सूत्रारम्भः ३०० १३		
			सुसूक्ष्माद्यवयवान्तरस्थलोत्पत्तेर्न वै- श्वानरः परमेस्वर इत्याशङ्कया उपास्यार्थं तथादृष्ट्यपदेश इत्येव तच्छङ्कानिरासायोत्तरसूत्रारम्भः ... ३०१ ९		
			सुसूक्ष्मादिसम्बन्धसर्वलो ज- अवयवसमागित्वसर्वपाप्मपदाहात्मा- त्मज्ञानाश्रयस्त्वहेत्वन्तरेभ्यो वैश्वान- रः जाठराग्निप्रतीककजाठराग्न्यु- पाधिसम्बद्धः परमात्मैवेत्यर्थनिरूप- णायोत्तरसूत्रारम्भः ३०४ १२		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
प्रतीकोपाधिपरित्यागेन विरा- डाङ्गैर्बेदवानरस्याप्यात्ममूर्धादिचि- तुकान्तेषु सम्पाद्योपास्यत्वोक्तौ न शब्दादिविरोध इति हेत्वन्तरप्रद- र्शनयोत्तरसूत्रारम्भः ... ३०५ ६			प्रथमस्य शुम्भाद्यायतनत्वं- राकरणायोत्तरसूत्रारम्भः ... ३१९ २		
प्रादेशिकत्वोक्तिरुत्तरसूत्रार्थ- मिति प्रादेशिकोक्तवतुषु चत्तरीहार इत्युत्तरसूत्रारम्भः ... ३०७ २			जीवस्य शुम्भाद्यायतनत्वातिराक- रणायोत्तरसूत्रारम्भः ... ३१९ ११		
मूर्धादिचिदुक्तान्तप्रादेशमात्र- त्वोक्तिरप्युपासनायेति नाहुपक्षेति- त्पर्यमुत्तरसूत्रारम्भः ... ३०७ १०			त्रैयज्ञानुमावेन जीयात्मपरमा- त्मनोर्भेदोक्तं जीवो शुम्भाद्यायतन- मिति यत्तमुत्तरसूत्रारम्भः ... ३२० २		
द्वैतपरिच्छिन्नस्यापीश्वरत्वोपा- समार्थ परिच्छिन्नाये कुर्यानेति सप्तोक्तिरपपद्यत एवेत्यर्थं सूत्रान्त- रारम्भः ... ३०८ ६			जीवहिरण्यगर्भयोर्न शुम्भाद्या- यतनत्वं किं तु परमात्मन एवेत्यत्र हेत्वन्तरोपन्यासायौत्तरसूत्रारम्भः ३२० ७		
प्रादेशमात्रत्वोक्तिरुपासनार्थ क- ल्पितत्वेयं जापालश्रुत्यन्तरसम्मति- दर्शनायोत्तरसूत्रारम्भः ... ३०९ ११			तत्रैव हेत्वन्तरोपन्यासायोत्तर- सूत्रारम्भः ... ३२० १२		
प्रथमाप्याये दिद्यासाधननिर्गयाह्यं तृतीयादे- योगिकपदबहुलाणां निर्दिशेष्वस्तुप्रचुराणां याक्मानां ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादक-					
१ शुम्भाद्यधिकरणम् (१-७ सू०)			२ भूमाधिकरणम् (८-९ सू०)		
पूर्वमुपक्रमस्यवाच्यारण (वैद्या- नर) शब्दस्य वाक्यरोपणस्युपमूर्ध- त्वात्तुक्त्वा ब्रह्मरत्नत्रयदुपक्रमस्या- साधारणायतनत्वस्य वाक्यरोपणमत- सेतुभूत्वा वस्तुतः परिच्छिन्ने सांख्य- सम्मतप्रधानादौ व्यनस्या रसादिति दृष्टान्तसंगत्यापिहरणारम्भः ... ३१२ २			आत्मशब्दप्रयोगाद् शुम्भाद्याय- तनं ब्रह्मेत्युक्तं तत्रात्मशब्दः प्राणै प्रयोगादनैकान्तिक इत्याद्यङ्गानि- रासायाधिकरणारम्भः ... ३२२ १२		
शुम्भाद्यायतनस्य कान्तस्य याविक- मोक्तस्य च सेतुता द्वाभ्येन्यायक्य परिहारः ... ३१७ १			प्राणे भूयश्चेन्नोपाक्षीयमानेऽनु- पगतिप्रदर्शनपूर्वकं समाधानम् ... ३२५ ८		
शुम्भाद्यायतनं ब्रह्मैवेत्यत्र विद्या- दिदीपानुजेः प्रत्यक्षेन प्राप्यत प्रमाण उपदेशादिति हेत्वन्तरोक्तौ उपास्यारम्भः ... ३१७ ६			परमात्मैव भूमा न प्राण इति- सिद्धान्तोक्तिः ... ३२६, १४, २७		
			परमात्मनः भूमत्वे श्रुतिविरि-		
			ज्मपि प्रमाणमिति वस्तुं दृष्टान्त-		
			रारम्भः ... ३३१ ३		
			३ अक्षराधिकरणम् (१०-१२ सू०)		
			भूमि श्रुतवर्माणां परमोपपत्त्या परो भूमैविवदक्षरे श्रुतजगद्विधारण- स्य परमोपपत्तेरक्षरे परं ब्रह्मैवेति दृष्टान्तेनोत्तराधिकरणारम्भः ... ३३२, ५, १६		
			अम्बरान्तपारणं प्रधानेऽभ्याकृतौ वायुपनघत इति कथनभ्रान्त- धृतेरक्षरः परमात्मैवाद्यङ्गानिरासा- योत्तरसूत्रारम्भः ... ३३४ ११		
			परमात्मैवाक्षराक्षरशब्दप्राकृति- तत्र हेत्वन्तरोक्तौ उत्तरसूत्रारम्भः ३३५ ३		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् (१३ सू०)			त्याशङ्कानिराकराण्योत्तरसूत्रारम्भः	३५३	१३
ओंकारस्याक्षरत्वेन पूर्वपक्षे			मुक्तदुःखादिक सर्वदेहेन्द्रिया-		
बुद्धिसाक्षिभावेन ध्यातव्यस्य पुन-			न्तःकरणसम्बन्धि न त्वत्तमन इति		
पस्य निरूपणमित्यदधिकरणारम्भः	३३६	२	वदाशयप्रकाशनम्...	३५६	१७
५ दहराधिकरणम् (१४-१८ सू०)			जीवस्य स्वरूपाविभावेऽपि		
‘पुरिषायं पुरुषम्’ इत्युक्त्या			जीवत्वस्य निवृत्तिः कथमित्याश-		
पुरसम्बन्धसिद्धेर्ब्रह्मेव, पुरुष इति-			ङ्कानिरूपणम् ...	३५७	७
वत् दहराकाशरूपेण पुरसम्बन्ध-			‘पर ज्योतिरुपसम्पद्यते’ इति		
सिद्धेर्ब्रह्मेवेति दृष्टान्तसङ्कल्पाधिक-			अत्याशयवर्णनाय शङ्का ...	३५९	१
रणारम्भः ...	३४०	७	अपङ्क्तित्वेन जीवेश्वरयोर्भेदो		
जीवस्यैव दहरस्य युक्तमिति			मिथ्याज्ञानकृतः न वस्तुकृतः इति		
पूर्वपक्षसमाधाननिरूपणम् ...	३४२	२, १२	ज्ञानहेतुनिरूपणम् ...	३६१	७
भूताकाशस्य दहरतद्विनिराक-			अन्तेर्मतान्तरीयव्याख्या ...	३६३	६
रणम् ...	३४३	३, १८	भुव्यन्तरीवरोधेन तद्व्याख्या न		
अभेदेऽन्यपमानोपमेयभावदर्श-			युक्तौति समाधानम् ...	३६१	९
नाद्वेदेनोपमानोपमेयभावकल्पनया			शारीरिक (जीव) रूपमेव		
तत्समर्थनमयुक्तमिति शङ्कातत्त-			पारमार्थिकमिति मतान्तरं पण्ड-		
माधाने ...	३४४	८, २०	थितं तदुक्त्यादिकम् ...	३६४	३, १७
जीवे आत्मशब्द इत्यर्थद्वारा			अतिसामर्थ्याजीवब्रह्मणोरभेदेऽपि		
शङ्का तत्समाधानादिकम् ...	३४५	५, १८	सूत्रसामर्थ्यात्तयोर्भेदो वाच्य इत्या-		
उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चाय			शङ्का तत्पण्डनं च ...	३६४	७
हेत्वन्तरोपन्यासाय चोत्तरसूत्रारम्भः	३४८	५, १९	जीवेऽपहतपात्रमत्वाद्यसम्भवान्न		
मल्लोकशब्दे मिषादश्वपत्य-			जीवो दहर इत्यभ्युपगमे प्रजाप्रति-		
धिकरणन्यायेन कर्मधारय एव न			वाक्ये जीवपरामर्शस्य गतिनिरूप-		
पट्टीतपुरुष इत्यर्थनिरूपणम् ...	२४९	८, १९	णायोत्तरसूत्रारम्भः...	३६५	९
सर्वजगद्धारणरूपपरमात्मलिङ्गे-			परमात्मनोत्पत्त्योक्तिरनुपपद्येति		
न स परमात्मैवेत्यर्थनिरूपणाय			जीव एव दहरपदेन ग्राह्य इत्याश-		
सूत्रान्तरारम्भः ...	३५०	४	क्योपासनार्थमर्भकौकसस्यतदुक्ति-		
आकाशशब्दस्य परमात्मनि			रिति समाधानम् ...	३६६	११
प्रसिद्धेः दहराकाशोपि परमात्मैवेति			७ अनुकृत्यधिकरणम् (१२-२३ सू०)		
हेत्वन्तर्निरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः	३५१	१०, २०	‘तच्छुभ्र ज्योतिषां ज्योतिः’		
दहरः परमात्मैवेत्यत्र न किञ्चि-			इति मुण्डकवाक्यत्र ज्योतिर्ब्रह्माधके		
गमकं किञ्चिदस्तीति जीवोपि दहरः			‘न तत्र’ इति श्रुतिधर्म-व्याप्ये ‘पर		
स्यादित्याशङ्कानिरासायोत्तरसूत्रारम्भः	३५२	५, २४	ज्योतिरुपसम्पद्यते’ इति प्रायुक्त-		
६ उत्तराधिकरणम् (१९-२१ सू०)			श्रुतिप्रसङ्गत्योत्तराधिकरणारम्भः	३६७	२
अपहतपात्रत्वादयो धर्मा जीवे-			‘न तत्र’ इति सविषयमी न		
ऽपि सम्भङ्गतीत्यसम्भवोक्तिरप्युक्ते-			विषयसप्तमीत्याशङ्का विषयसप्तम्य-		
			वेति समाधानम् ...	३७०	१२

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
सूर्यप्रकाशस्य तस्यो न'सूर्यो न विभाति' इत्यत्रान्तर्भावितव्यर्थकत्वा- दिति समाधाय तत्र स्मृतिप्रमाणो- क्त्येव उत्तरपुनारम्भः ... ३७१ ७			त्याद्यंक्रायास्तेषां स्वयं प्रति- मातवेदत्वेन च मुद्रक इत्युक्त्या समाधानम् ... ३७८ ३		
८ प्रमिताधिकरणम् (२४-२५ सू०) परस्य ज्योतिष्टोके: 'ज्योतिरि- षाधूमकः' इत्युपमीयमानः पुरुष- स्ततोऽन्तरित्वाद्यकानिरासाद्योत्त- राधिकरणारम्भः ... ३७२ ३			देवानां ब्रह्मविद्याधिकारार्थं वि- ग्रहस्वीकारे नानायोगेषु एकदैव स्थित्युक्त्या विरोध इति शकाया- मेकस्याऽपि देवताया इच्छामात्रेण नानाविग्रहस्वीकारानानायोगेषु स- न्निधानेन तदुपपत्तेर्न विरोध इत्य- र्थोक्त्यै सुत्रान्तरारम्भः ... ३७९ ५		
अंगुष्ठमानः पुरुषः जीवः पर- मात्मा चेति विषयवाक्यलक्षणादि- नाऽधिकरणरचना ... ३७२, ४, १९			उत्तरे वस्त्रादी तच्छब्दसम्बन्ध उत्तरप्रमानदेवदत्तादिशब्दसम्बन्ध- कत्पुरुषमुद्दिष्टमभव इति तत्पूर्वको याकार्यप्रत्ययोऽपि तदधीनः स्यात् सा मुक्तिर्मानन्तरजन्मेति मानान्त- रापेक्षया वेदप्रामाण्यव्याप्तिरिति शकाचारणयोत्तरपुनारम्भः ३८२ १३		
कथं सङ्गतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेष्ट इति शकानिरासा- द्योत्तरपुनारम्भः साधनम् ... ३७४ ६			स्थिते शब्दे व्यग्रहारयोग्यार्थ- व्यक्तिनिर्धातिरिति शब्दी निमित्त- कारण नोपादानकारण ब्रह्ममदिति जगतः शब्दप्रमत्तत्वोपपादनम्... ३८३ ८		
'प्राणिभेदेन भित्तिमित्रद्वयपरि- माणे द्वये परमात्मनोऽनसिषेत्त- त्तद्वदस्य भित्तिमित्रपरिमाणत्वेना- ङ्गुष्ठमानलोचिः कथमित्याद्यवय- वाजस्य मनुष्याधिकारित्वेन तद्व- दपस्यापाठनास्थानत्वेन समा- धानं च ... ३७४ १२			जगत् शब्दप्रमत्तमित्युच्यमाने तत्र शब्दः वर्णातिरिक्तो वर्णव्य- ग्योऽस्य व्यञ्जको यः स्तोत्रस्त्व- द्यमत्रमित्यर्थः । उत वर्णात्मको यः शब्दलक्ष्यमवमित्यर्थो वेत्याशङ्का ३८७ १, १		
ब्रह्मविद्यायां मनुष्यमानस्याधि- कारो न शूद्रादीनां तत्राधिकार इत्यर्थनिरूपणम् ... ३७५ ३			जगतो वाचकशब्दप्रमत्तत्वनि- रूपणम् ... ३८७ १२		
अङ्गुष्ठमानः सवारीति शंका परमात्मैव इति तत्समाधानं च ३७६ २			स्तोत्र्यादिसमर्थनम् ... ३८७ ६, ११		
९ देवता (तदुपर्य) विकरणम् (२६-३३ सू०) ब्रह्मविद्यायां मनुष्यमानस्थैवा- धिकारोऽपि तत्र देवानामधिकारो नेति प्राप्ताद्यकानिरासाद्योत्तराधि- कारारम्भः ... ३७६ १२			वर्णा एव शब्द इत्युपर्यमत्त- निरूपणद्वारा जगतस्तत्प्रमत्तत्वनि- रूपणम् ... ३९० ६, १८		
नामान्दयोगमोगिना देवानां देवतापञ्चमत्र तत्र देवानामधि- कार सम्भवत्तयाऽकानिरास्यारम्भम् ३७७ ५			अभिष्यञ्जरभेदमिच्छना वर्ण- व्यक्तिषु भेदमतीतिर्न तुष्टारणाभ- यभेदादुदात्तत्वादिषमभेदाद्वैत्य- निरूपणम् ... ३९१ ७, १८		
देवानाङ्गुष्ठमानमात्रादेवाधि- कारभावे भेदात्प्रवृत्त्या दुःपवि-					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्तिसंख्या.
ध्वनिपदार्थवर्णनद्वारा वर्णव्य- क्तिपु भेदो हि ध्वनिकृत एव न			पूर्वसूत्रद्वयोक्तार्थकयोः समाधानम्	४१०	११
स्वरूपकृत इति स्वमतनिरूपणम्	{ ३९२ ८ ३९३ १९		पूर्वसूत्रोक्तशकानुवादेन मन्त्रार्थ- वादयोर्देवताविग्रहप्रकाशनसामर्थ्य-		
स्फोटवादखण्डनम् ... ३९६ ८			सद्भावप्रतिपादनम्...	४११	१०, २३
वेदे कर्तुरस्मरणाद्वेदनित्यत्वस्य पूर्वमीमांसाकृत्वाधितस्य दृढीकर- णयोत्तरसूत्रारम्भः...	३९७ ६		सामर्थ्यसद्भावप्रतिपादने उप- न्यस्तस्य दृष्टान्तस्य सिद्धान्त्येकदे-		
अभिधानाभिधेयाविच्छेदेऽध्या- पकाभ्येतुविच्छेदादौ च धर्तितत्त्व नित्यत्व नेति महाप्रलये देवादी- नामिव जातेरप्यसत्त्वाच्छब्दाधर्ष- म्बन्धानित्यताहानिरिति जगतो नि- त्यशब्दप्रभवत्वं नेत्याशकापरिहारा- योत्तरसूत्रारम्भः ... ३९८ ३			शिना विषमत्वकथनम् { ४११ २३ ४१२ ३		
स्यापप्रलयायोर्भेदप्रदर्शनेन दृष्टा- न्तवैषम्यमित्याशङ्कासमाधाने ... ४०० ५, २४			विशिष्टार्थप्रत्यायनार्थं प्रयुक्तानां पदानां स्वार्थबोधनमन्तरेण निशिष्टार्थमान- स्मारकत्वं नेत्यादिरीत्या पूर्वपक्ष- खण्डनद्वारा सिद्धान्तिना देवानां		
देवानां विग्रहवत्त्वे कर्मणि शब्दे च स्वर्गप्रलयायोगे विरोधप- रिहारेऽपि स्वस्य स्वोपसन्ना न युक्तौ मन्त्रादिविद्यासु विधीयमा- नादित्याशुपासना कथमादित्यादेः स्यादिति देवानां नाधिकारस्तत्रैति विरोधप्रदर्शनायोत्तरसूत्रारम्भः ... ४०५ ३, १९			विग्रहवत्त्वप्रतिपादनम् { ४१२ १८ ४१३ १		
देवानां विग्रहाभावात्तैषामभा- वाद्भक्षविद्यास्त्वनधिकार इति पूर्वप- क्षप्रदर्शनायोत्तरसूत्रारम्भः ... ४०७ ५, २३			अर्थापत्तिप्रमाणेन प्रत्यक्षेण च देवानां विग्रहस्यत्वस्य साधनम्...	४१५	३, २२
देवादीनां विग्रहसद्भावेऽर्था- दानां कारणत्वाभावनिरूपणम् { ४०९ १ ४०८ २९			१० अपेशूद्राधिकरणम् (३४-३८ सू०)		
ब्रह्मविद्यासु देवानामप्यधिकार इत्यर्थप्रतिपादनायोत्तरसूत्रारम्भः ४०९ ६			ब्रह्मविद्यायां मनुष्येषु द्विजस्यैव जानधृतौ सर्वाविद्याधिकारिणि शूद्रशब्दप्रयोगाच्छूद्रस्याप्यधिकारः स्य दित्याशङ्कानिरासायोत्तराधिकर- णारम्भः ... ४१८ ९		
प्रागुक्तसूत्रद्वयोक्तद्वयप्रत्ययमन्त्र तस्य खण्डनम् ... ४१० ११			शूद्रस्य तत्राधिकारः कुतो नेति शङ्का ४१९ १, १६		
शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां विग्रह- सद्भावादेवानामप्यधिकार एवेति वादरायणोक्तार्थनिरूपणम् ... ४०९ ६			वेदाध्ययनाभावस्तत्र तस्या- धिकार इति समाधानम् ... ४२० ३, २६		
देवतानां विग्रहसद्भाव इति			लौकिकं वैदिकं वा सामर्थ्यं नेत्यर्थनिरूपणम् ... ४२० ६		
			यद्ये शूद्रस्याधिकारो नेत्युक्त्या वेदाध्ययनेऽप्यधिकारो नेत्यर्थनिरू- पणम् ... ४२१ १		
			निपादस्यपति याजयेदितिवत् सर्वाविद्यायां शूद्रशब्दध्वन्यात्त- न्मात्रे तस्याधिकारः स्यादित्यर्थनि- रूपणम् ... ४२१ ५, २८		
			सर्वविद्यास्यशूद्रशब्दः प्रसङ्गात् शुच शोकं द्रवीत गच्छति प्राप्नो- तीति शूद्र इति व्युत्पत्त्या योगिको न चतुर्थवर्णार्थक इति समाधानम् ४२४ १		

विषयाः

पृष्ठसंख्या.

पक्षिसंख्या.

विषयाः

पृष्ठसंख्या, पक्षिसंख्या.

अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एव
क्षत्रियवर्जातिं जानश्रुतिं प्रति तस्य
सम्बोधनार्थं प्रयोगोद्दिष्ट इत्यन्त-
रोक्त्या आतिशूद्रस्य तत्राधिकारा-
भावनिरूपणार्थमुत्तरसूत्रारम्भः ... ४२४ ४

तस्य क्षत्रियत्वनिरूपणम् ... ४२४ ७, २३

जातिशूद्रस्य नोपनयनादिकाः
सस्कारा इति हेत्वन्तरेण च तस्य
तन्नाधिकारकथनाद्योत्तरसूत्रारम्भः ४२५ १०
जायालस्योपनयने मीतमेन
ब्राह्मणजन्यत्वेन निर्धार्यं प्रवृत्तेर्न
शूद्रस्य तत्राधिकार इत्यर्थनिरूप-
णार्थोत्तरसूत्रारम्भः... ४२७ १, १५

जातिशूद्रस्य घेदश्रवणादिप्रति-
षेधादिकेन हेत्वन्तरेणापि तत्र
तस्याधिकार इत्यर्थनिरूपणार्थोत्तर-
सूत्रारम्भः ... ४२७ १, १५

११ कम्पनाधिकरणम् (३९ सू०)

बहुलिङ्गविरोधादेकस्य शूद्रना-
म्दस्य मुख्यार्थबाधघटायवादिभग-
नकम्पनाभयत्वादिलिङ्गैर्बहुमिर्विरो-
धाभाणध्रुवी प्राणघटे मुख्यार्थस्य
त्यागः कार्य इति प्रसंगेनोत्तराधि-
करणारम्भः ... ४२९ १, १९

१२ ज्योतिरधिकरणम् (४० सू०)

बहुलिङ्गविरोधे धृतिशाम्य-
कणानुगृहीतोत्तमपुरुषादश्रुतिर्दि-
शेन ज्योतिःध्रुवो ज्योतिःपदे
मुख्यार्थबाध इति दृष्टान्तसमाख्योत्त-
राधिकरणारम्भः ... ४३२ १, २२

ज्योतिश्चन्द्रस्यापि प्रसिद्धार्थे
मान नैव पर्यवस्यतीति नाहोरात्राभ्यानि-
रूपणम् ... ४३३ ३०

महाभेषज्य पर्यावरणस्य इत्य-
र्थनिरूपणम् ... ४३४ १, १५

१३ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधि- करणम् (४१ सू०)

उत्तमपुरुषादिभूतमा ज्योतिरादि-
भूतेष्वधिवादालम्बनश्रुत्युपेतलिङ्गेना-
काशभूतेर्वाच इति सगल्योत्तराधि-
करणारम्भः ... ४३६ १

‘आकाशस्तलिङ्गात्’ इत्य-

नेन मत्तापत्त्यासीनकल्पदोष इत्या-
शङ्का, तस्यैवायं प्रपञ्च इति तत्त-

माधानं च { ४३६ १८
४३७ ९

१४ सुषुप्त्युक्तान्त्यधिकरणम् (४२-४३ सू०)

औतलिङ्गेन भूतेर्गोचरार्थान्तेन
लिङ्गनाथ इति दृष्टान्तसगल्योत्तरा-
धिकरणारम्भः ... ४३८ १, २२

अनात्मा सत्तायैव स्यादित्या-
शङ्क्य परगतामैवेति समाधानम् .. ४३८ ६, २२

आदिष्वप्यान्तेषु शरीरिलिङ्गा-
दर्शनाज्जीव एवायमित्याशङ्का तत्त-
माधानं च ... ४४० २

अनात्मनोऽवसतिरेव हेत्वन्तरो-
क्त्ये सूत्रान्तरारम्भः ... ४४१ ६

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थ्यादेः सन्निधयपदना-
तनिवारणार्थे-

१ आनुमानिकाधिकरणम् (१-७ सू०)

प्रधानमशब्दमित्यसिद्धमित्याधि-
ष्य समाधीयत इत्याक्षेपसगल्योत्तरा-
धिकरणारम्भः ... ४४३ १

प्रधानं रूढं वा कालिकभुवावय-
कालप्रतिपाद्य जन्मकारण चेत्या-
शङ्क्य न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगि-

कौत्रायकशब्दः परब्रह्मणोति
सण्डनस्य निरूपणम् ... ४४४ ८

प्रकरणेनापि प्रधानमव्यक्तश-
ब्दाव्ययं न विन्तु शरीरमेवेत्यर्थ-
निरूपणम् ... ४४६ २

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.
अव्यक्तशब्दं प्रधानं न स्वतन्त्रं किंत्वात्माधीनमित्यर्थोक्त्यर्थमुत्तरम्-			प्रश्नवाक्ययोनं सादृश्यमिति		
प्रारम्भः ... ४५१	१, २३		प्रश्नञ्जायावैलक्षण्यमाश्रयिभिनि		
प्रधानस्य परमेश्वराध्यत्वादिप्र-			चेत्ताद्वैतस्य पुनः प्रष्टुमित्यर्थस्य		
तिपादनेन तत्स्वरूपतत्कार्ययोर्व-			निरूपणम् ... ४६३	५	
र्णनम् ... ४५१	१०		महञ्जन्दस्यात्मानि प्रयोगात्त-		
अत्राव्यक्तं शरीरमेवोच्यते			त्साहचर्येणाव्यक्तशब्दोऽप्यात्मपर-		
इत्यर्थवर्णनम् ... ४५४	१		एवेति हेत्यन्तरोक्तये सूत्रान्तरारम्भः ४६४	६, २४	
अत्र सूत्रमशरीरमव्यक्तशब्देन			२ चमसाधिकरणम् (८-१० सू०)		
ग्राह्यं न स्मृतिमिति मतमनूयावि-			पुनः प्रधानमशब्दं नेत्याशङ्का-		
शेषाच्छरीरद्वयमपि ग्राह्यमित्येव			निरासाद्योत्तराधिकरणारम्भः ... ४६५	१, १६	
खण्डनस्योक्तिः ... ४५४	४		प्रधानस्य नाम अजायाः श्रुति-		
प्रधानस्याव्यक्तशब्दत्वं नेत्यन			मूलकत्वनिरूपणम् ... ४६५	३	
ब्रह्मणो हेत्येवे उक्तिरिव प्रधानस्य			स्वत्वरजसमःपदार्थोक्तिद्वारा प्र-		
हेत्यव्यक्तव्यवचनाभावात् प्रधान-			कृतिस्त्वोक्तिः ... ४६५	३६	
मन्त्राव्यक्तशब्दवाच्यमित्यर्थनिरूप-			अजाशब्देन चञ्जाग्रहणं विद्या-		
णायोत्तरसूत्रारम्भः ... ४५६	५		प्रकरणोत्पत्तिः ... ४६६	२	
प्रधानस्य हेत्यव्यक्तव्यते इति			प्रज्ञानां त्रैगुण्यान्वितत्वोक्तिः ... ४६६	१६	
ब्रह्मणो कचिदस्तीत्युक्ते आत्मन			अजाशब्देन न प्रधानमुच्यते		
एव हेत्यर्थं न प्रधानस्य हेत्यर्थं			इति तस्मिन्नाधिकरणम् ... ४६७	२	
वदतीत्यर्थमिति पादनायोत्तरसूत्रारम्भः ४५७	४		अत्रत्याजापदार्थनिरूपणाद्योत्तर-		
कठवल्क्यामग्निजीवपरमात्मना-			सूत्रारम्भ इत्यवतारणम् ... ४६७	१०	
मेव प्रभोत्तरयोर्वप्यासक्तव्यमते			परमेश्वरादुत्पत्त्या तैजोबललक्ष-		
प्रधानस्यापि सज्जोत्पत्त्यासक्तव्यम-			णाजेति तदर्थनिरूपणम् ... ४६७	१४	
त्वे तदनुक्तरेपि प्रधानं नात्र ग्राह्य-			उक्तशेषोपसंहारस्यार्थेनेपि प्रकाश-		
मित्यर्थनिरूपणाद्योत्तरसूत्रारम्भः ४५८	६		ब्देन ग्राह्यतुक्तिः ... ४६९	१	
कदम्बलस्याः प्रधानपरभावस्यो-			अजाकृतिर्जातिस्तेजोवत्तेषु नेति		
परादनम् ... ४५८	७, २०		कथं तेजोबललक्षणायास्यादित्याश-		
धरदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्प-			कानिरासाद्योत्तरसूत्रारम्भ इत्यव-		
नमदुष्टं तथा 'अन्यत्र धर्मादि'			तारणम् ... ४६९	७	
इति प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानो-			कल्पनोपदेशादजाशब्दोऽन प्र-		
पन्यासकल्पनमिति संकोक्तिः ... ४६०	३		युक्त इति समाधानम् ... ४७०	१	
परप्रदानवाक्याभावात्तत्कल्पना न			३ संहयोपसंग्रहाधिकरणम् (११-१३ सू०)		
युक्ततुक्तिः ... ४६०	५, २२		अजाशब्दस्य योगनिरासेन प्र-		
प्रष्टव्यभेदाज्जीवप्राशविषयकः प्र-			धानार्थत्वनिरासवत्पञ्चजनशब्दस्य		
श्नभेद इत्याशङ्क्येतयोर्वप्योर्वैक्या-			योगनिरासेन बृहदारण्यकस्यभुतेः		
त्प्रश्नभेदोऽप्येकविषयक एवेति			प्रधानार्थकत्व स्यादिति पुनः		
वन्निराकरणम् ... ४६१	१		सांख्योत्पापितशकानिरासाद्योत्तरा-		
			धिकरणारम्भः ... ४७१	१	

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
पञ्चपञ्चजना इति शब्दे योगेन पञ्चविंशतितत्त्वग्रहणेऽस्मद्वक्तुं भुवि- शब्दबलं प्रधानस्यगतमिति सां- ख्यपूर्वपक्षनिरूपणम् ... ४७१ ३, १७			विदुष्टद्वानिपादा इत्यर्थे चेति मत- द्वयनिरूपणम् ... ४८७ ५, ३४		
‘मूलप्रकृतिरविवृतिः’ इति सांख्यकारिकाकार्यनिरूपणद्वारा तदो- परपञ्चविंशतितत्त्वनिरूपणम् ... ४७२ २, ०			माध्यान्दिनैस्तयोक्तेः पञ्चजनशब्दे- न प्राणादिग्रहणेऽपि कार्पण्येस्तथा- नुक्तेः कथं तेषां ग्रहणमित्याशङ्का- निवारणायोत्तरसूत्रारम्भ इत्यत्रावा- रणम् ... ४८१ ३		
साङ्ख्योपसङ्गहेन प्रधानस्य भुवित्शब्दबलं नेति प्रतिपादनम् ... ४७३ १, १९			४ कारणत्वाधिकरणम् (१४-१५सू०)		
पञ्चपञ्चजना इत्यत्र भाषिक- त्वादिप्रतिपादनेन पञ्चादृक्ताः प- क्षेत्थयोऽस्मन्नप्रतिपादनम् ... ४७४ १, ६			ग्रहणोऽजगत्कारणत्वं, वेदान्त- वाक्यानां ब्रह्मविषयकत्वं च प्रमा- णान्तरविरोधान्न युज्यते इत्यार्थ- कापरिहारायोत्तराधिकरणारम्भः ४८२ ३, १६		
पञ्चजनशब्दार्थे पञ्चपदार्थान्वय- इत्यत्र नेति आशङ्कासमाधानोक्तिः ४७५ ४, २१			प्रधानस्यामन्वत्यप्रतिपादनम् ... ४८९ ५, १९		
पञ्चपृथ्वीत्येतदुद्घातनैपम्यकथनम् ४७६ १, १८			जगन्मादिकारणं न ब्रह्मेत्यर्थे वि- रोधप्रतिपादनम् ... ४८२ ५, ९		
आत्माकाशान्मां सह सप्तभिः तितत्त्वैस्तद्व्यापन्नं पञ्चविंशतितत्त्वानि साङ्ख्योक्तानि मन्यन्तीति खलिरा- करणम् ... ४७६ ६			सृष्टौ नमवैचिः पकथनम् ... ४८३ ३, २४		
पञ्चपञ्चजना इति पञ्चविंशति- सङ्ख्याभरणेन साङ्ख्योक्तपञ्च- विंशतितत्त्वानां ग्रहणं तु नान्येषां रूढ्या ग्रहणार्थं तदुपयोगादित्यर्थ- निरूपणम् ... ४७७ ७, २१			प्रथमाध्यायेऽनैतदधिकरणस्य समञ्जस्यप्रतिपादनम् ... ४८३ ३६		
पञ्चजनशब्दो रूढ इत्युक्त्या साङ्ख्यरूढ्यर्थे प्राणादिकं प्रदर्शयि- तुमुत्तरसूत्रारम्भः ... ४७८ ७, २१			युज्यमाने आत्मानादौ नम- भेदोक्तिस्तत्रैव सृष्टिर्भेदो नो इति विरोधपरिहारोक्तिः ... ४८५ ३		
वाक्यशेषे’ ध्रुवत्वेन तेषामेव प्राणादीनां पञ्चजनशब्देन ग्रहण- मित्यस्योपपादनेन ... ४७८ १२, १६			कारणविषये ‘अथवा इदमत्र आधीतु’ इत्येवं विरोधोऽपि आधी- दिति सत्तेन प्रतीयमानस्यैवावस- देन ब्राह्मण एव ब्राह्मत्वात्तेति परि- हारायोत्तरसूत्रारम्भः { ४८६ २५ ४८८ ५		
पञ्चजनशब्दस्य लोके तत्राप- रिहितत्वेति सहाग्रहत्वेनोद्दिष्ट- धिकरणत्वापन्नं प्रसिद्धार्थसमाधि- त्यारम्भेऽप्यप्राणादय उच्यन्ते इत्येवमित्युक्तम् ... ४७९ ७, २१			जलज एव जगत्कारणजनकत्वम- स्य तेजोजनकत्वमिति कथमरि- गान्धिमत्याशङ्कापरिहारायोत्तरसूत्रा- रम्भो वा ... ४८८ २३		
तत्र पञ्चजनशब्दो देवनिर्- र्णयपदार्थस्य इत्यर्थे ब्रह्मशक्तिवत्-			५ जगद्वाचित्वाधिकरणम् (१६-१८सू०)		
			सदादिशब्दबलेनाप्युच्यते इत्य- वस्य नयनवदिह वाक्यभेदेति प्राणाशब्दार्थस्य ब्रह्मणि समन्वयेन प्राणस्योपासनायतेन समन्वय इत्य- यमितिपादनायोक्तपक्षिकरणारम्भः ४९० १२, २३		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
प्राणो जीवो वेत्यात्मविषयक- सहायद्वारा प्राणो जीवो वा प्राणश्च- ब्दवाच्यः स्यादत्रेति शंका ... ४९१ २			उपक्रमानुरोधाजीवपरस्परं तदा- न्यस्येत्याद्यकानिरासयोत्तरसूत्रार- म्भ इत्यवतारणम् ... ५०४ ६		
उपक्रमन्यायेन स परमात्मैति सिद्धान्तनिरूपणम् ... ४९३ ७			अत्र प्रतिज्ञाभिद्वयार्थं विज्ञा- नारम्भपरमात्मनोरभेदाशेनोपक्रमण- मित्याश्रमरभ्यमतेन सिद्धान्तोक्तिः ५०४ ८, २९		
यस्य चैतत्कर्मस्य कर्मश- ब्देन चलनादिक्रियाग्रहणे प्राणस्य जीवस्य योऽर्थोऽस्ति तदुक्तं तस्याद्यका- याः कार्यभागे कर्मशब्दोऽनेति जग- द्भूतकार्यकर्तृ ब्रह्मैवेति तत्तत्समाधान- स्य च निरूपणम् ... ४९४ ८, १३, २५			उपाधिकलुपितस्य विज्ञाना- त्मनः ज्ञानध्यानादिना सम्प्रसन्नस्य देहादुक्तमिष्यतः परमात्मनैक्यो- पपत्तेरभेदेनैवेदमुपक्रमणमित्योक्तु- लोमिमतेन सिद्धान्तोक्तिः ... ५०५ १, २१		
'यस्य चैतत्कर्म' इति 'प्राण- प्रचन हि शीम्य मनः' इति च जीवप्राणविज्ञानजीवप्राणयोः सासार्थं ग्रहणे स्यादित्याद्यकापरिहारार्थमु- त्तरसूत्रारम्भः ... ४९६ ९			अस्यैव परमात्मनो विज्ञाना- त्मभावेनाप्यवस्थानात्तदुक्तदर्शिलो- कप्रतीतिरसौकर्यायौगधिकरूपेणोपक्रमः कृत इति काशकृत्स्नस्योच्चार्यस्य यः सिद्धान्तस्तस्य प्रदर्शनम् ... ५०५ १४, २९		
उपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मैवात्र एवमिति समाधानम् ... ४९६ १२			काशकृत्स्नाच्चार्यमतोपपादनम् ५०६ ७, २७		
जीवलिङ्गेन जीवस्यैव ग्रहणत्वेऽपि वाक्यसात्पर्यं ब्रह्मण्येवेत्यर्थप्रतिपादना- योत्तरसूत्रारम्भः ... ४९७ ११			श्रुतिविरुद्धत्वादित्यात्मरम्यौक्तु- लोमिमतेनिरासोपक्रमः ... ५०६ ८		
प्रचनप्रतिवचनान्या परमात्मैव तत्र प्राणादिपदैर्मात्रं इति सिद्धान्त- निरूपणम् ... ४९८ १२, २०			औडुलोमिमते प्रदर्श्यं सत्त- ण्डनकृमते तदुक्तहेतोर्निर्गमनम् ५०८ १		
६ वाक्यान्वयाधिकरणम् (१९-२२ सू०)			श्रुत्या परापरयोरभेदो नोक्तः किन्तु जीवरस्य विनाश एव तन्नोक्त इत्याशङ्क्य विशेषविज्ञानविनाश एवोक्तो न जीवविनाश इत्यादि समाधानस्योक्तिः ... ५०८ १५, २१		
जीवग्रहाणोभेददर्शनेति भेदः स औपाधिको न वास्तवः किं सैन्यमेव जीवग्रहाणोरित्यर्थनिरूप- णायोत्तराधिकरणारम्भः ... ५०० १, १५			श्रुतिवाक्यैवप्रदर्शनेन विरोध- परिहरणम् ... ५०९ ६		
विषयवाक्यतद्वत्जीवात्मपरग्रहणवि- षयकसहायादिभिरधिकरणरचना ... ५०० २			श्रुतिपरिपूर्वपर्यालोचनयापि परापरयोरभेद इत्यर्थस्य निरूपणम् ५०९ ११		
भेदेऽपिग्राहणे आत्म नाम जीवात्म न सर्वपा भविष्यमिति किन्तु परमात्मैवेत्येतदधिकरणो- पपत्तिरेव न घटते इति शंका तत्समाधानं च ... ५०० १५			काशकृत्स्नाच्चार्यमतमेव श्रुति- स्मृतिसमाख्यमित्यर्थप्रदर्शनम् ... ५१० ५, २३		
			जीवात्मभेददर्शनापवादनिरूप- णम् ... ५१० १५		
			जीवात्मभेदे स्थितप्रज्ञतालङ्घ- णानुपपत्तिप्रदर्शनम् ... ५११ ५, १७		
			आत्मस्थितिदिमते आत्मनः		

विषयाः

पृष्ठसंख्या.

पंक्तिसंख्या.

विषयाः

पृष्ठसंख्या.

पंक्तिसंख्या.

सर्वात्मना मागशो वा परिणामित्वे
तेन सम्बन्धमानानामनिष्ठानां निरू-

पणम्... ५१२ ६, २६

७ प्रकृत्यधिकरणम् (२३-२८ सू०)

मैत्रेयीब्रह्मणस्य परब्रह्मत्वं
यस्मात्प्रतिज्ञावलात्तस्मादेवोपादान-
स्त्वमपि ब्रह्मण इत्याद्यपेनोत्तराधि-
करणारम्भः ... ५१४ १, २१

ब्रह्म जगत्प्रति नोपादानकारणं
किं तु निमित्तकारणमेव स्यात्,
प्रधानमैवोपादानकारणं स्यादित्या-
द्येषः ... ५१५ १
जगत्प्रति निमित्तकारणमपि ब्रह्मैव ५१८ १

निमित्तकारणत्वमुपादानकार-
णत्वं चैकस्वैवास्त्येतन्न प्रमाणान्त-
रोन्म्याद्याय सूत्रान्तराद्यतारणम् ५१८ ११
ब्रह्मण उपादानत्वे हेत्यन्तरोप-
पादाय सूत्रान्तरारम्भः ... ५१९ ३
तत्त्वोपपादयहेतुत्वे हेत्यन्तरो-
पपादय सूत्रान्तरारम्भः ... ५१९ १०

लोकं सिद्धस्य कर्तृत्वमसिद्धस्य
(किममाणस्य) तु नैति स्थितेऽपि
ब्रह्मणि कर्तृत्वमुपादानकारणत्वं
चाहतीति निरूपणाय शंकासमाधाने ५१९ १३, २५
परिणामादिति योगविभाग-
द्वारा वा समाधानम् ... ५२० ४, २३

ब्रह्मणि जगत्प्रतिज्ञावलात् तदुपा-
दानत्वे हेत्यन्तरोन्म्याद्याय सूत्रान्त-
रारम्भः ... ५२० ८

लोकं कुलाद्यादिपूपादानम् न
दृश्यते निमित्तकारणैर्धीत कथं
मदपि जगदुपादाने निमित्तकार-
णत्वमित्याद्युक्त्यास्य लोकाविलम्ब-

णत्वेन समाधानम् { ५२१ ७
५२० २६

८ सर्वव्यापारानाधिकरणम् (२८ सू०)

प्रधानतः जगदुपादानकारण-

त्वाभावेऽपि तदुपादानत्ववैदिकलि-
गेन परमाध्यादीनां जगदुपादान-
त्वं कुतो नेत्याशंकायां प्रधानकार-
णवादप्रक्रिययैव तेषां वादानामपि
निरासो भवतीति समाधान
निरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः... ५२२ १
सङ्गत्यनुक्तैर्युक्तैस्तत्त्वस्य निरा-
करणम् ... ५२३ १३

अथ स्मृतिभ्यामविरोधपरिहाराल्पस्य द्वितीयाध्या-
यस्य समन्ययस्य सांख्यस्मृतियुक्त्यादिभि-
र्विरोधस्य परिहाराल्पे प्रथमपादे-

१ स्मृत्यधिकरणम् (१-२ सू०)

प्रधानस्य जगत्कारणत्वे वैदि-
कशब्दब्रह्माभावेऽपि स्मार्तशब्द-
वत्त्वादिसम्बन्धत्वमपि द्विभित्त्याशंका-
निरासोत्तराधिकरणारम्भः ... ५२५ ८
पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयि-
भावरूपसङ्गतप्रदर्शनम् ... ५२५ १०, १८, २५

ईक्षत्याधिकरणेन ब्रह्मैव स-
र्वत्र जगत्कारणमित्यङ्गीकारे कपि-
लादिशुनिप्रणीतस्मृतीनां वैयर्थ्यान्व-
यानुपपत्त्या विरुध्यत इति प्रधानं
जगत्कारणं नाप्यमिति पूर्वपक्षप्रति-
पादनम् ... ५२६ ४, १७, २४

ईश्वरस्य जगत्कारणत्वयादि-
स्मृत्यन्तरवैयर्थ्यप्रसंगेनासां स्मृ-
तीनां श्रुत्यनुगृहीतत्वेन चेश्वरस्यैव
तत्कारणत्वं युक्तमिति सिद्धान्ताय-

पतिपादनम् { ५२८ १२
५२९ १, १८

कपिलदिमुनीनामादी वेदप्रा-
माण्यनिश्चयोत्तरं तदुक्तकर्तृनुप्रा-
नेन सिद्धिं सम्पाद्य स्मृतीनां रचना-
त्तत्र मूलभूतोः प्रामाण्यं न परि-
त्याज्यमिति श्रुत्यनुगृहीतस्मृतेरेव
प्रामाण्यं चाप्यभित्यादिरीत्येश्वरस्यैव
तत्कारणत्वं युक्तमिति तेनैव सम-

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षसंख्या.
न्ययो युक्त इति समाधानम्	{ ५३० २३ ५३१ १, २५		करणार्थमधिकरणान्तराणामनारम्भ-		
सिद्धबहुत्वात्तस्मृतीनामपि बहु-			स्तु वेदार्थविसर्वादित्वाच्छिष्टापरि-		
त्वेन तत्र विप्रतिपत्तौ श्रुतिमूलकैव			गृहीतत्वाद्देदमूलकत्वाभावादेव, न		
स्मृतिर्मानमिति त्रयाप्यङ्गीकार्य-			तथेति तदारम्भ इत्याशयस्य प्रक-		
मेवेति तत्र हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ...	५३१ ४		दनम् ...	५३७ ८, २१	
प्रधानपुरुषद्वयवादिनः कपि-			तत्त्वज्ञानोपयोगिनामशानां प्रा-		
लस्य श्रुत्या सर्वज्ञत्वप्रतिपादनात्.			माण्य तद्विरुद्धानां त्वप्रामाण्यमेवेति		
दुक्त सर्वे प्रमाणमिति तु भ्रमः,			कणमस्योक्तानामनुमानोपपत्तीनाम-		
तत्र कपिलपदस्याद्वैतवादिवाद्युदेर्वा-			प्रामाण्य श्रुतिविरुद्धत्वादित्यर्थस्य नि-		
शपरत्वादित्याशयस्य समाधानोक्तिः {	५३२ २, २५ ५३१ २२		रूपणम् ...	५३९ ४	
वेदस्य स्वार्थप्रामाण्य निरर्थं,			३ नविलक्षणत्वाधिकरणम् (४-११००)		
स्मृतेस्तु वेदसापेक्षमिति श्रुतिस्मृ-			अचेतनस्याऽऽद्यस्य जगतोऽने-		
त्योर्विरोधे श्रुतेरेवाप्रामाण्य स्यादि-			तनमशुद्ध प्रधानमेव कारणं भवि-		
त्यस्य निराकरणम् {	५३३ २३ ५३४ १		द्यमर्हति न चेत्तर्हि शुद्ध ब्रह्मेत्याद्य-		
ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वेन श्रुति-			कानिराकरणायाधिकरणान्तरारम्भः	५३९ १, २०	
समन्वयो न प्रधानस्येत्यत्र हेत्वन्त-			अवधारितेष्वागमार्थैर्ब्रह्मणि वि-		
रप्रदर्शनाय सूत्रान्तरावतारणम् ...	५३४ ४, २६		लक्षणत्वादित्येकेण तस्य जगदुपादा-		
२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् (३ सू०)			ना न किन्तु प्रधानस्यैव समान-		
प्रधानवादिद्विधयोगस्मृतिविरोधे			त्यादित् पूर्वपक्षः ..	५३९ १२	
तद्विरुद्धसमन्वयो न युक्त इत्येव			कार्यकारणयोर्विलक्षण्यहेतुप्रति-		
शकामिराकरणाद्योत्तराधिकरणारम्भः	५३५ ९, ३२		पादनम् ...	५४१ ५	
योगशास्त्रोक्तस्य जगदुपादान-			जगदचेतनमेव ब्रह्म च चेतन-		
स्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहद्विकार-			मेवेत्यनयोर्न कार्यकारणभाव इत्य-		
पञ्चतन्मात्रागोचरस्यैव प्रामाण्यस्य			र्थस्य निरूपणम् ...	५४२ ३	
निराकरणं न सर्वेषामित्याद्यर्थनि-			अचेतनत्वेनाभिमतानां भूते-		
रूपणम् ...	५३५ १७		न्द्रियाणां कचिच्छ्रुतिभिश्चेतनत्वेन		
पूर्वाधिकरणेनैवास्य मतार्थत्वेपि			प्रतिपादनान्वधानुपपत्त्याऽचेतनत्वे-		
साहस्यशास्त्रस्य योगशास्त्रस्य च			भिमतानामपि चेतनत्व वाच्यमि-		
परमपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्रैकदेश-			त्याशकानिरासाद्योचरखनारम्भः...	५४४ ६	
संप्रतिपत्तावप्येकदेशविप्रतिपत्ते-			श्रुतिषु चेतनत्वेन प्रतिपादनम-		
स्तन तन्निराकरणमावश्यकमिति			चेतनानां भूतेन्द्रियादीनां तत्तद्भू-		
तन्निराकरणार्थं पृथक्पृथगधिकरण-			तेन्द्रियाग्रभिमानिदेवतापरमिति जग		
द्रव्यमारब्धमिति समाधानम् ...	५३६ ३, १७		त्प्रधानप्रकृतिकमेवेति प्रधानेनैव		
बौद्धार्थकापालिकादिस्मृतीना-			तत्र समन्वयो युक्त इति पूर्वपक्षद-		
मप्यप्यात्मविषयाणां सत्त्वात्तन्निरा-			द्वीकरणम् ...	५४४ १४	
			ब्रह्मैव जगत्कारणमिति सिद्धा-		
			न्तनिरूपणाद्योत्तरव्यवहारम् ...	५४६ ७	

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्षसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्षसंख्या.
जगदो ब्रह्मप्रतीतकत्वामावि यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुतत् बहु वैल- क्षण्यं वेति विकल्प आये व्यभि- चारः कार्यकारणयोः सान्ध्यमेव न वैरूपमित्यङ्गीकारे इति सङ्गदम् ... ५४६ ८		धानाय विद्वान्तसूत्रारम्भः ... ५५३ २	
द्वितीयेऽपि व्यभिचारः पुरु- षाणां केशनखादौ गोमपादीनां हृद्भिर्कादौ इत्यकार्येऽनुवर्तमानया- यिद्यायास्तथेतेषु तौ ब्रह्मणोऽव- सादक्षणः स्वमायं जाकासादौ जगति न वैलक्षण्यमिति वैलक्षण्य- तत्प्रतीतकत्वामावि हेतुर्नैत्यर्थमि- त्यप्यम् ... ५४७ २		पूर्वमुक्तोक्तदूषणानां कारणम् ... ५५५ ५	
जगदो ननुप्रतीतकत्वामावोऽप्ये- वब्रह्मसमावर्तयति यत्किञ्चिद्वैल- क्षण्यमावप्य, उदाहो चैतन्यस्य वा समावर्तयन्त्यादिक्य समाधानोक्तिः ५४७ ५		कार्यकारणयोर्भेद इति कुर्वत.	
अप्यङ्गीकृतं मन्त्ररथोचरन् भुव्यसुगृहीतमर्थोऽप्यद्वैतस्य सृष्ट्या- गमसिद्धं ब्रह्मस्तत्किञ्चित्त्वमित्यु- क्तेरित्येवम् ... ५४९ १		साहस्यस्य मतेऽपि शब्दगोदीना- द्वैलक्षण्यस्य धानान्छब्दादिमत उदा- चित्त्यादिरीत्या दूषणदानाद्योदर- सूत्रारम्भः ... ५५६ ६	
चैतन्यचैतन्यत्वेन जगदो विभ- गभेतेनाभिव्यक्तपनमित्यादि श्रुति ब्रह्मण एव जगदित्यस्य हन्ती- करणम् ... ५५० २		भुक्तिविक्रद (शुष्क) निर- खणत्वादित्कर्तृव्यष्टमेन ब्रह्म जगतः कारणं न किन्तु प्रचानेवेत्येतदपे- क्षया तर्कस्य सम्भावितदोषत्वेन तद्व्युत्पत्तिमित्याप्यर्थप्रतिपादनं युक्तं मित्यर्थप्रतिपादनार्थोत्तरसूत्रारम्भः ५५७ १०	
कार्यस्य स्वयिदकारणत्वेन सत्त्वायोगादिनाद्यद्वैत कार्यस्य मिथ्यात्वेन कालत्रयेऽपि कार्यं सद्दे- भेति च कार्यनादप्रतिपादनार्थोत्तर- सूत्रारम्भः ... ५५०, १२, १८, २३		गार्हपत्यनिरालोचनार्थोऽपि कणशुभादितर्केण निमित्तज्ञ इत्यस्य कथनम् ... ५५८ ६	
यत्कार्यवादविद्वद्भ्यं कार्यमि- दादीकारे लये कारणमिव कार्यं सम्यक्त्वात्तु न दिस्यन्तीति शब्द- स्यापानपेक्षयुक्तस्यः ... ५५२ १, १२		अप्रतिपादोपरहिततर्कः अनु- मातुं शक्यः, प्रसिद्धतत्त्वार्थं नेति वक्तुमशक्यम्, वैपाचित्त्वेन तथा- त्वेऽप्येवमपि तथात्रोक्तिरन्यथा, अथैवा तथात्वे सर्वेरीत्यवधारोक्त्ये- दमृष्टक्षेत्र्यादिमा तर्कप्रतिपादनं न दोष इति पूर्वपक्षनिरूपणम् ... ५५८ १	
एवमेव नानाकार्यं कार्यं नानाकार्यं भिन्नं भवति, अथर्व- नानाकार्यं नानाकार्यं इति समा- संज्ञायाः नानाकार्यं कार्यं		ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेनैवावकाशः प्रचानस्य तत्त्वस्यादिकस्य तर्कोऽप्यति- थित एतेन विद्वान्त्वोक्त ... ५६० ४	
		४ शिष्टाणामग्रहाधिकरणम् (१२ सू०)	
		तर्कानुसृत्यानां सांख्य्यानां प्रचानवादनिराकरणस्य तर्कद्वय- यनां वैशेषिकादीनां तर्केण स्थापि- तस्याप्यद्विवादस्य निराकरणमिति- यामतिदेष्टुमुत्तराधिकरणारम्भः { ५६२ १, १५ ५६३ २३	
		५ भोक्तृधिकरणम् (१३ सू०)	
		ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे प्रवक्तु- विप्रमाणान्तेन भोक्तृभोग्यविभा- गावस्थायावप्रवक्तृभोग्यत्वमागमिका-	

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.
नुभवसिद्धतर्कबलेन तस्याः श्रुतेः संकोचः कल्प इति शङ्कानिरासा- योत्तराधिकरणारम्भः ... ५६४ १			पयकाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणानीति विद्वान्युक्तिः ... ५७३ ३		
भोक्तृभोग्यभेदेन विभागोऽव- श्यमभ्युपेय इत्युक्त्या ब्रह्मणि जग- त्कारणत्वसमन्वयोर्योक्तिर्न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्युक्तिः ... ५६४ २			सर्वस्यासत्यत्वे वेदान्तवाक्य- स्याप्यसत्यत्वेन कथं ततः सत्यज्ञसम्प्र- तिपत्तिरिति पूर्वपक्ष्युक्तिः ... ५७४ १		
बलुतोऽभेदेऽपि भेदेन व्यवहारो लोके इति सोऽस्माभिरप्याश्रीयते इत्यादिरीत्या परिणामवादमाश्रित्य सिद्धान्त्युक्तिः ... ५६५ ८			तदनाक्षेपेऽपि असत्यासत्यप्र- तिपत्तिर्नैव युज्यमिति तद्द्रूपणस्य प्रतिपादनम् ... ५७४ ४		
६ आरम्भणाधिकरणम् (१४-२० सू०)			सर्वदर्शनतत्कार्यसर्वदृशनादेरस- त्यत्ववत्तद्विशेषित तज्ज्ञानमपि त- थैव सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिर्नास्त्यादि- त्यस्येदमुदाहरणमित्याक्षेपः ... ५७५ १		
परिणामवादे विरोधपरिहारादि- वर्तवादमाश्रित्य भोक्तृभोग्यभेदेन विभागभ्रमणपि न जगत्कारण ब्रह्मत्वमेव समन्वयो युज्यत एव न विच्छेदयत इति परमसिद्धान्तार्थ- प्रतिपादनायोत्तराधिकरणारम्भः ५६६ १			विषयस्यासत्यत्वेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य सत्यत्वाद्युक्तं तदिति तदु- पपत्तिप्रतिपादनं देशात्मवादिलोका- यतिक्रमवत्प्रवृत्त्यातिराकरणक- थनं च ... ५७५ १, १५; १८, ३१		
भोक्तृभोग्यलक्षणस्य विभाग- स्य न पारमार्थिकत्वमित्युक्तिः ... ५६६ १०			असत्यासत्येष्टानं सत्यानिष्ठज्ञानं चेत्तस्य निरूपणम् { ५७६ १ ५७५ १२, १५		
आकाशादिरूपकार्यस्य ब्रह्मरू- पकारणस्य चाभेदप्रतिपादनम् ... ५६७ १, २३			ब्रह्मण एकत्वाशेन ज्ञानका- ण्डाभयो ज्ञानमोक्षव्यवहारः, ना- नात्वाशेन कर्मकाण्डाभयः स्त्रीक- कश्च ज्ञानतः व्यवहारः सत्यप्रीत्या- शङ्कायां तस्य कूटस्थत्वपरिणामि- त्वयोर्युगपत्क्रमेण वेति विकल्पागम- प्रमाणेनात्मैकत्वे सिद्धे निषमंके तत्र भेदमुद्दिष्टतः प्राक्तन्याद- र्तव्यति समाधानोक्तिः ... ५७६ १, २५		
'यथा सौम्यैकेन' इति श्रुत्य- र्थस्य निरूपणम् ... ५६७ ७			भूदादिदृष्टान्तेन ब्रह्मणो नानात्व श्रुतमित्याशङ्का ... ५७८ ४		
'आरम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यन- त्यादिशब्दार्थवर्णनम् ... ५६८ ८			निर्विशेषस्य ब्रह्मणः कूटस्थत्वेन परिणामधर्मो न युज्यत इति समा- धानम् ... ५७८ ६, २९		
सर्वस्य विकारजातस्य मिथ्या- त्वोपपादनम् ... ५६८ २२			ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन मोक्षवत्तन्ना- नात्वज्ञानेन फलान्तरं स्यादित्याश- ङ्कायामात्मैक्यत्वविज्ञाने तदङ्गस्याज		
ब्रह्मण एकत्वमनेकत्वं च स्यादिति पूर्वपक्ष्युक्तिः ... ५६९ ३					
परिणामवादः श्रुतिबाह्यः, शा- स्त्रोक्तं ब्रह्मात्मत्वं शरीरात्मत्वस्य बाधकं चाति ब्रह्मण ऐक्यमेवेत्यर्थ- प्रतिपादनम् ... ५७० ३, २९					
ब्रह्मणो नानात्वामेव प्रत्यक्षा- दिप्रमाणव्याप्तिरिति पूर्वपक्ष्युक्तिः ५७२ ६, २९					
ब्रह्मज्ञानात्प्राकालिङ्ग्यव्यवहारवि-					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
तु फलान्तरकल्पक तदिति समा- धानम्... .. ५७९ २			बन्धनेत्यस्य खण्डनम् ... { ५८८ ९ ५८९ १९		
ईशित्रीशतव्ययोरनेनात्यन्तामे दप्रतिपादन 'जन्माद्यस्य' इति ईश्वरकारणप्रतिशया श्रुत्या च विश्वमिति पूर्वपक्षोक्तिः ... ५८० १			असत्कार्यवादे दोषान्तरप्रद- शनम्... .. ५९१ ८		
अविद्यामुपाधिना कटिरतमेदेन रिम्बस्थान ईश्वरः, प्रातिविम्बमूलो जीव ईशितव्य इति भेदस्थापा- त्तयत्वेन दोष इति सिद्धान्तिन उक्तिः ५८० ३			सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यादिस- त्कार्यवाद एव स्वीकार्य इति पूर्व- पक्षनिरासामारम्भ ... ५९३ ७		
कार्य कारणानतिरिक्त तत्त्वाव- माननिवृत्तमानत्वात्तत्त्वरूपवदित्य- नुमानमपि कार्यस्य कारणान्यत्ये मानमित्यर्थप्रदर्शनायोच्यतेनारम्भः ५८२ १४			लक्षणमङ्गवादस्यापि खण्डनम् ५९४ ४		
आदायनुमानपरतया सैन व्या- ख्यात 'मायासौपलम्भे.' इति स- त्यस्य पाठान्तरे प्रत्यक्षपरतया व्या- ख्यान्तरोक्तिः ... ५८४ १			असत्कार्यवादे पुनर्दोषान्त- रोक्तिः... .. ५९५ ४		
कार्यस्य कारणान्यत्येदोषा- विप्रमाणप्रदर्शनाय सूत्रान्तरारम्भः ५८५ ४			शब्दान्तराद्येति सूत्रोक्तहेल- न्तरप्रतिपादनम् ... ५९५ १३		
सत्कार्यवादे सत्यस्यैकत्वप्रतिपा- दनम् { ५८५ १८ ५८६ २			कार्यानुपादान मिश्रमुपादानो- पलङ्घनादिव्यनुपलम्बमानत्वादित्यस- त्कार्यादिद्वूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ५९६ ११, २१		
कार्यस्य कार्यात्मनोपादानात्म- न्य या सत्येदमेदोषपक्षादिति कार- णात्मनाऽसत्त्व यदा तदाऽमेदो पादाने न युज्यते इत्याद्यस्य व्या- मृताभ्यामुक्तानामरूपत्वस्य पथमनेदोषधीनः स इति समाधानाधीनरसूत्रारम्भः ५८६ ३, २२			कार्यानुपादानयोरभेदोपादानम् ५९६ ११		
सत्कार्यवादे श्रुतिप्रतिपादना- यासदेत्येवमसच्छन्दानेक्षया 'सदेव शोम्' इत्येव यदिति शब्दान्तरौ- पादानाय सत्कार्यवाद एव युक्त रत्यप्यप्रतिपादनायोच्यतेनारम्भः ५८७ ९			कार्यमुपादानादिमिश्रमुपादानाभि- न्नकार्यकत्वात्समतर्बदित्यसत्कार्य- वादिप्रयुक्तेनुमाने व्यभिचारप्रदर्श- नाय सूत्रान्तरारम्भः ... ५९६ १९		
रूप्यादिभि धीशानुपादान- रूपश्रुतिप्रदर्शनम् ... ५८७ ११			इतरव्यपदेशाधिकरणम् (२१-२३सू०)		
कार्यकारणयोरभेदप्रतीतिर्न यदा र्भनिरूप्यमासमाप्यमन्यमानि-			कार्यानुपादानयोरन्यत्ये जीव- जगतौ ब्रह्मानन्त्यत्वरूपेक्षसिद्धावपि जगद्गता दोगाः प्रसज्येरन्तित्या- श्रकापरिहारायोत्तराधिकरणारम्भः ५९७ ९, २१		
			चैतनाच्छरीरोत्पत्तौ कारणानन्य- त्वात्कार्यस्य शरीरस्य हितकरणे प्रवृत्तेरदर्शनाद्वक्ष्यः कार्यात्मत्वेन सद्वत्त्वापत्तेश्च कार्यानुपादाना- न्यत्वमिति पूर्वपक्षस्याप्यारण्येनम् ५९७ १०, २०		
			उक्तपूर्वपक्षानुसंधाय सिद्धान्तसूत्रा- रम्भ. हिताचरणान्यदर्शनादिपुनर- व्युक्तदोषाणां निरसनम् ... ५९९ १, २२		
			मेदव्यवहारः सर्वोऽपि मिथ्या- शाननिमित्त इत्युपादानम् ... ६०० २		
			जगतो ब्रह्मविवर्तते जगदपि चैतन स्यादित्यादिपरिहारायोत्तर- रूपारम्भ. ... ६०० ११		

विषयाः

पृष्ठसंख्या.

पङ्क्ति-संख्या.

विषयाः

पृष्ठसंख्या.

पङ्क्ति-संख्या.

कार्याणां कारणानुगुणत्वनिवृत्तिमाभा-

वादेचेतनकार्याणामितिसमधानोक्तिः ६०० १२

८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् (२४, २५ सू०)

असहायस्य ब्रह्मणो जगत्का-

रणत्व नोपपद्यत इत्याशकाया क्षीर-

यथा सहायान्तरशून्यमेव दधिभाव-

भजते तद्वदसहायस्यापि ब्रह्मणोऽपि

तत्कारणत्व युक्तमित्यर्थनिरूपणा-

याधिकरणान्तरारम्भः ... ६०१ ५, १८, २०

अचेतनक्षीरादेः साधनान्तरा-

नावश्यकत्वेऽपि कुलालादिवन्धे-

नब्रह्मणः सहायसाधनस्यैव जग-

त्कारणत्व वाच्यमित्याशङ्क्या देवा-

दिवत्स्वत एवैश्वर्यविशेषयोगात्,

तन्तुनाभादिवच्च बाह्यसाधना-

भावेऽपि ब्रह्म जगत्कारण भवत्ये-

वेत्यर्थप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः ६०३ ७, २४

९ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् (२६-२९ सू०)

उक्तक्षीरादिदृष्टान्तेन ब्रह्म परि-

णामीत्येव प्राप्त्याहानिरासाद्योत्तरा-

धिकरणारम्भः ... ६०५ ७, २०

ब्रह्मणो निरवयवत्वेन परिणामि-

त्वापत्तौ मूलोच्छेदः साधयमत्वेऽपि

अज्ञत्वादिशब्दकोपश्च स्यादिति

पूर्वपक्षसूत्रम् ... ६०५ ८

जगद्ब्रह्मणोः पूर्वावस्थानुपपत्ते-

नावस्थान्तररूपो विद्यते इति विव-

र्तवादस्यैवाम्युपगमेन न काप्यनु-

पपत्तिरिति समाधानम् ... ६०६ १३

उक्तविवर्तवाद. स्वसमत इत्य-

र्थप्रतिपादनाय सूत्रकारस्य सूत्रा-

न्तरारम्भः ... ६१० ६

परिणामवादे प्रवानस्य निर-

वयनत्वेन कृत्वस्यापि प्रधानस्य

जगद्रूपेण परिणमते इत्यभ्युपगमे

मूलभूतस्य प्रधानस्यैवोच्छेदः

प्राप्नोतीति साङ्ख्यस्य तत्वापि

दोष उमाभ्या परिहर्तव्य इत्यर्थस्य

निरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ... ६१० १४

१० सर्वोपिताधिकरणम् (३०, ३१ सू०)

पूर्वाधिकरणोक्त विचित्रश-

क्तिमत्त्व ब्रह्मणोऽस्तीत्यर्थे प्रमा-

णप्रदर्शनायाधिकरणान्तरारम्भः ६१३ १

'नेति नेति' इति प्रतिगिद्ध-

वैविधये ब्रह्मणि विचित्रानामाक्ति-

योगो न युज्यत इति शङ्का अवि-

द्याकरिपतरूपभेदेन बहुपपद्यत

इति समाधान चेत्स्यनयोर्निरूपणम् ६१४ ५

११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् (३२, ३३ सू०)

ब्रह्मणः प्रयोजनाभिषन्त्यभा-

वाजगत्सर्जने प्रवृत्त्ययोग इति

जन्मायाधिकरणासङ्गतिरिति शङ्का-

निरासाद्योत्तराधिकरणारम्भः ... ६१४ १४, १८

ब्रह्मणो जगत्सर्जने प्रवृत्त्ययोगः

प्रयोजनाभावादित्यादिपूर्वपक्षनिरु-

पणाय सूत्रारम्भः ... ६१४ १४

ब्रह्मणः सृष्टौ लीलार्थं प्रवृत्तिः

राशौ लोके प्रयोजनघृत्यै लीलार्थं

कार्यं प्रवृत्तिवदिति सिद्धान्तनिरु-

पणाद्योत्तराधिकरणारम्भः ... ६१६ ३, १८

१२ अवैषम्यनैर्धृण्याधिकरणम् (३४-३६ सू०)

काश्चित्सुखदुःखान्, काश्चिद्-

दुःखबहुलान्, काश्चित्सुखदुःखमि-

श्राद्ध मायामय्या लीलयेत्येव वैष-

म्येण सृष्टौ तदीयचर्माधर्मोपेक्षाया

स्वातन्त्र्यहानिः, तदनपेक्षाया तु

रागादिवशेनैव सृजतस्तस्य वैष-

म्यनैर्धृण्यदोषो हा इत्येवमाशङ्का-

निरासाद्योत्तराधिकरणारम्भः ... ६१८ १

उत्तरीत्याक्षेपसमाधानाभ्यां ब्र-

ह्मणो जगत्कारणत्वोपपादनम् ... ६१८ २, १८

जायसृष्टौ कर्माभावात्कथं वैष-

म्येण नैर्धृण्येन सृष्ट जगदित्याक्षिप्य

वसतरस्यानादित्वाच्चदुपपत्तिरित्यर्थ-

प्रतिपादनाद्योत्तराधिकरणारम्भः ... ६२० ३

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
परमाणुनित्यतावाददूषणप्रक्रिया...	६६६, १०, २१, २५		तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकमत-		
अवयवविनाशस्यावयवव्यतिष-			निरूपणम् ...	६८२	१
ङ्गविनाशस्य चेत्येव द्विविधद्रव्य-			भूतमौक्तिकसमुदायनिरूपणाय		
विनाशहेतोरभावाश्रित्याः परमाणव			भूतमौक्तिकपदार्थनिरूपणम् ...	६८३-३, ७	
इत्यादिपतन्त्रिराकरणप्रकारः ...	६६८ २, २३		परमाणुपुञ्जस्यैव पृथिव्यादिश-		
उपचितगुणानां सौख्यमपचि			ब्देनाभिधानमिति तत्परमाणुस्वरू-		
तगुणानां सौख्यतारतम्यमिति			पस्य निरूपणम् ...	६८३	३
कल्पने भूत्युपचयादपरमाणुत्व प्रव-			खरस्नेहोष्णेरणपदार्थविवरणम् {	६८१ २७	
प्यते न चेत् परमाणुत्वसाम्यप्रति			६८२ १२, ३२		
क्षये पृथिव्यादिः सर्वोऽप्येकैकगुण			पञ्चस्कन्धेषु विज्ञानस्कन्ध एव		
एव स्यादिति तेजआदौ स्वशास्त्र			चित्तम्=आत्मेत्यर्थस्योक्तिः...	६८२ १२, ४	
पलविनर्न स्यादित्येवमुभयथाप्यनु			सविषयेन्द्रियरूपस्कन्धः (पृथि-		
पपत्तिप्रदर्शनाद्येत्तरसूत्रारम्भः ...	६६९ ३, २४		व्यादय आप्यात्मिकाः) अहमिति		
शिष्टैः परमाणुवादस्यानभ्युपग			प्रत्ययः (=अहमहमित्यालयवि-		
तत्वात्तया पट्पदायोन्मिन्नाभिन्न			विज्ञानप्रकारः, रूपादिविषयेन्द्रि-		
लक्षणां अत्यन्तभिन्नानभ्युपगम्या			यादिजन्योहमित्याकारः) विज्ञा-		
त्यन्तभिन्नानां गुणानां द्रव्याधीन-			नस्कन्धः, सुखादिप्रत्ययः (सुखाद्य-		
त्वकल्पनमयुक्तं तस्मात्तात्तिरिच्येत			नुभावः) प्रियाप्रियानुभवविषयस्-		
द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरू-			धे या चित्तस्य सुप्तदुःसतद्राहिति-		
पमिति परमाणुवादनिराकरणम् ..	६७१ २२, १८		शेषावस्था स वेदनास्कन्धः, दिग्धः,		
गुणानां द्रव्याधीनत्वमयुतसिद्ध			कुण्डली, गौरः, ब्राह्मणः इत्येव		
त्वेनेत्युक्तमयुतसिद्धत्वमपृथग्देहात्			नशा, ससर्गयोग्यप्रतिभासरूप-		
मपृथक्कलत्वंमपृथक्स्वभासत्वं वेति			(=गौरश्च इत्येव नामविधिदृष्ट-		
विकल्प्य तस्यायुक्तत्वप्रतिपादनम् ..	६७३ ३, १४		विकल्पकः प्रत्ययः) सज्ञास्कन्ध,		
समवायाख्य. सन्धयो न			शरणादयः हेतवः, उपहेतवः (=म-		
युज्यत इति तन्निराकरणम् ...	६७४ ९		दमानादयः) धर्माधर्मौ च सत्का-		
अपरात्ममनसां संयोगसम्बन्धा			रस्कन्धः इत्येतेषां समुदायात्मकस्य		
सम्बन्धप्रतिपादनम् ...	६७७ १		पञ्चस्कन्धस्य निरूपणम् {	६८२ ५, १४,	
परमाणुना निरवयवत्वनित्यत्वं			२१, ३४		
निराकरणम् ...	६७८ १		सर्वेषां क्षणिकत्वेन स्थिरस्य		
४ समुदायाधिकरणम् (१८-२७ सू०)			कस्यानियामकस्याभावाद् भूतभौ		
वैनाशिकमतनिराकरणायोत्तरा-			तिकसमुदायस्य पञ्चस्कन्धसमुदाय-		
निराकरणारम्भः ...	६८० ८		स्यासम्भवात्तन्निमित्तकस्य खगत्या-		
अर्धवैनाशिक- (वैशेषिक)			समव इत्यर्थप्रतिपादनम् ...	६८३ २, १२, २६	
वैनाशिकयोर्मध्ये प्रवृत्तौपयोर्मध्ये			नियामकाभावेऽपि सहघात उप-		
वैनाशिकगतविशेषनिरूपणम् ...	६८१ १४, २९		प्यत इत्याशकाभिराशयोत्तरसूत्रा-		
अर्धवैनाशिकमतप्रक्रियारम्भः	६८१ ३, १९		रम्भः ...	६८५ १	

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.
प्रभपूर्वकं विज्ञानातिरिक्तवाद्या-			निराकरणम् ...	७१४-७, २१, ३५	
र्याभावनिरूपणम् ...	७०८-२, २०, २६		परकीयानुमानगतहेतुनां सत्य-		
अवयवभावजोत्तरगुणकर्मस-			तिपाक्षतत्त्वनिरूपणेन बाह्यविज्ञान-		
पथाक्षार्याभावस्यापि निरूपणम्...	७०९ २, ३०		योभेदसाधनम् ...	७१५ १, १६	
परमाणूनां तत्त्वमूहस्य वा न			वृत्तिज्ञानादेतोरर्थविधानयोर्भेदः		
माह्यार्थत्वमित्यर्थनिरूपणम् ...	७०८ ४, ३४		विद्वच्चतौति निरूपणम्	७१५-४१, १२, १८, ३३	
माह्यार्थसत्त्वकल्पनायां न गानं			बाह्यार्थज्ञानयोर्भेदानङ्गीकारे		
गौरवं चेति हेत्यन्तरात्किः ...	७०९ २, ११		विज्ञानभेदप्रतिशब्दित्वशास्त्रीयव्य-		
ज्ञेयज्ञानयोरभेदात् विज्ञानाति-			वहारानुपपत्तिप्रदर्शनम् ...	{ ७१५ २६ ७१६ १, ६, १८	
रिक्तो माह्यार्थोऽस्तीत्यर्थनिरूपणम् {	७०९ ७, २३, २६, ३६		ज्ञानवद्बाह्यार्थस्याप्यनुमयाविशे-		
तत्र दृष्टान्तोक्तिः ...	७१० २, १३		पाह्यार्थोऽप्यङ्गीकार्य एवेति		
तत्र सौत्रान्तिकाख्यवैनाशिक-			युक्त्यन्तरानिरूपणम्...	७१७ १	
कृताक्षेपस्य निरूपणम्...	{ ७१० १६, ३७ ७११ १		ज्ञानं स्वरूपव्यतिरिक्तं ग्राह्यमि-		
तत्र विज्ञानवादिनैनाशिकोक्त-			त्यङ्गीकारे तत्र ग्राह्यान्तरं तत्र ग्राह्य-		
समाधानोक्तिः ...	७११ १, १३, ३२		न्तरमित्येवमनवस्था, ज्ञानस्यावभा-		
ज्ञानबौध्दस्य हेतुत्वं साधनविधि-			सकत्वेन ज्ञानान्तरकल्पनायामु-		
व्यस्यैव नार्थवैचिन्त्यरथेत्यर्थस्वेवा-			भयोः साध्येनावभास्यावभासक-		
क्षेपसमापनम् ...	७११ ३, ३९		त्वानुपपत्तिरिति दौषद्वयेन ज्ञान-		
बाह्यार्थान्तरासत्त्वस्यामुक्तव-			स्य वेदत्वमेवेति वैनाशिकाक्षेपनि-		
निरूपणम् ...	७१२ ४, १६, २१, ३०		रूपणम् ...	७१७-८, १८, २१, ३२	
ज्ञानक्षेपयोर्भेदस्याक्षेपपूर्वं निर-			अनवस्थादोषनिराकरणम् ...	{ ७१७ ३७ ७१८-१, ५, १२	
सनम् ...	७१२ १०, २४		साध्येनावभास्यावभासकत्वानु-		
असम्भवावज्ञानातिरिक्तो ज्ञेयो-			पपक्षिनिराकरणम् ...	७१८-२, २५, ३५	
र्थो नेत्युक्तवाचाद्विर्वदित्युक्तिरयु-			निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे		
क्तेति पूर्वपक्षोक्तिः ...	७१३ ८		क्षणिकविज्ञानभेदादिदेः साक्ष्यङ्गी-		
असत्त्वायुक्तत्वेऽस्कोटिकव-			कार्य इत्यर्थनिरूपणम्...	{ ७१८-३, ६, २९, ३४	
दायात्मकसम्भवाभावास्तत्त्वनिश्चय-			विज्ञानस्यैवावयवगन्तृत्वमिति न		
रूपेण चतुर्विधस्य सम्भवेऽप्यसत्त्वनि-			साक्षिकत्वना युक्तेति वैनाशिका-		
श्चरूपसासम्भवात्प्राप्त्युक्तत्वाद्वाह्य-			क्षेपनिरूपणम्...	{ ७१९ ३, १२, २४, ३६	
विज्ञानयोर्भेदस्य निरूपणम्...	{ ७१३-९, १५, १९, ३७		अभेदे शत्रुज्ञेयत्वायोगेन ज्ञान-		
उक्तैश्चसम्भवेषु तृतीयासम्भव-			न्तरमभ्युपेयमिति समाधानम्...	{ ७१९-४, १४, २४, ३१	
स्य निराकरणम् ...	७१४ ३		विज्ञानभेदावगमतास्त्विति पुन-		
ज्ञानार्थयोरेकत्वेनोपलम्भः सद्यो-			राशङ्कायां तद्व्योरात्तत्त्वभादि-		
पलम्भ इत्यर्थस्य निराकरणम्...	७१४ ७				
सद्योपलम्भनिमित्तमभेदेहेतुत्व-					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्ति-संख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्ति-संख्या.
मत्वेन तन्नाशगन्धन्तरमेवाभ्युपेय-			दायैषु प्रकारान्तरेण जीवास्तिकाया-		
मिति समाधानम् ... {	७१९-६, १५,	२५, ३५	दिभेदेन पञ्चप्रकारनिरूपणम् ...	७२७	२
आमद्विज्ञानं स्वप्नविज्ञानवन्न			जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशास्तिकायप-		
दाहार्यमालम्बनमिति विज्ञानस्य			दानामर्थोक्तिः ...	७२७	१०
वैनाशिकोक्तं निरात्मन्त्वानुमानं			अस्तिकायपरं पदार्थमात्रे संके-		
दाघपराहतमित्येवं खण्डयितुं			तितमित्युक्तिः ...	७२७	९
सूत्रान्तरारम्भः ... {	७२०-३, १४,	२१, २८	जीवास्तिकायस्य भेदत्रयदर्शनम्	७२७-१३, २६	
बाह्यार्थेन विनापि वासनावैचि-			पुद्गलास्तिकायस्य भेदपट्टकनि-		
त्याद्विज्ञानवैचित्र्यमिति वैनाशि-			रूपणम् ...	७२७	१४, १७
कोक्तं स्वपक्षमर्थमावेन तदुपल-			आकाशास्तिकायस्य भेदद्वय-		
ब्ध्ययोगाभाषानुभयकार्यरूपवाचना-			निरूपणम् ...	७२७	१५
या एव सम्भव इति सूचयितुं सूत्रा-			आत्मवपदार्थवर्णनम् ... {	७२७	२५
न्तरारम्भः ... {	७२२-५, १४,	२१, २८	७२८	२०	
आलयविज्ञानस्यैव वासनाश्रय-			धात्वपातिभेदेन द्विविधस्य व-		
त्वं ब्रूम इति वैनाशिकाशङ्कामा-			न्धासंयकर्मणो भेदाट्टकनिरूपणम् {	७२७	१६
लयविज्ञानवासनयैरेकदेवोत्पत्तेर्ना-			७२८	२३	
श्रयाश्रयिभावो युक्त इत्यादिना			ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीययो-		
खण्डयितुं सूत्रान्तरारम्भः ... {	७२३-८, १८,	२४, ३३	हनीयान्तरायरूपयातिकर्मचतुष्टयव-		
बाह्यार्थवादिविज्ञानवादिपक्षयो-			र्णनम् ... {	७२७-१७, १८,	३१,
निराकरणवच्छून्यवादिमाध्यमिक-			७२७-२४		
पक्षोऽप्ययुक्त इति निरूपणम् {	७२३	२४	७२८-२२		
७२४-७, १२, ३२			वेदनीयनामिकगोत्रिकायुष्काया-		
धर्माद्वयोपसंहारार्थं सूत्रान्तरारम्भः	७२५	३	तिकर्मपदार्थनिरूपणम् ...	७२८-५, १४	
एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् (३३-३६सू०)			सर्वत्र प्रयुज्यमानस्य वस्तुमा-		
विनसनमतनिरासार्थोत्तराधिक-			त्रेऽपि सत्यमज्ञप्रसारकस्यैकरूपप्र-		
रणारम्भः ...	७२६	७	क्षवादिनिरासकस्य सप्तभङ्गान्यायस्य		
सन्मते जीवादयः सप्तपदार्थ-			वदीयस्य सप्तभंगानां स्वरूपनिरू-		
पररूपोक्तिः ...	७२६	८	पणम् ...	७२९	१
जीवाग्नीवाद्यवसंवरनिर्जरपक्ष-			सप्तभंगानामर्थनिरूपणम् ... {	७१९-११, २०,	३३
मोक्षस्य सप्तपदानामर्थनिरूपणम्	७२६	१५, ३३	एकस्मिन्विरुद्धधर्मसमावेद्यासम्भ-		
सप्तानां द्वयोरन्तर्मानाद् द्वौवेव			वाद्य युक्तमित्यादिरूपेण सप्तभंगी-		
सम्भवे पदार्था जीवाग्नीवाद्यावि-			न्यायस्य सण्डनम् ... {	७३०-१, ७, २५,	३०
त्युक्तिः ...	७२६	९	सर्वं वस्तुनैकान्तिकमेवेति शं-		
संक्षेपेन विस्तरेणाभ्युत्तेयं पु-			काणि सप्तानि सप्तभंगीन्यायस्य द्वा-		
			रेऽनर्थापात इत्यादिना तन्म्याय-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
स्यायुक्तत्वापवादनाद्वाराऽऽर्हतमव- स्यायुक्तत्वप्रतिपादनम् ... ७३१ ४			केवल निमित्तकारणमिति (१)		
परमाणुवचाता एव पृथिव्यादय इति दिगम्बरसिद्धान्तोऽपि प्रागेव निराकृत इत्यर्थनिरूपणम् ... ७३३ ७			शैव (२) वायुपत (३) का- शिकसिद्धान्ति (४) कापालि- कस्य (जटाधारी) माहेश्वरमत- निराख्योत्तराधिकरणारम्भः ... ७३८-६		
त्वन्मते जीवस्य स्वाद्वादे शरी- रपरिणामत्वे मध्यमपरिमाणत्वेना- सर्वगतत्वात्परिच्छिन्नत्वाद्यानित्यत्वा- पत्तिरिति दूषणप्रदर्शनाय स्वामन्त- रारम्भः ... ७३३-१७, १९, २२, ३२			हिरण्यगर्भपञ्चब्रह्मिभूतानिः संश्रयसाहचर्याभिभवैववायुपतकाह- णिकसिद्धान्तिकापालिकचतुर्भेदभिन्न- माहेश्वरणां वैशिष्टिकाणां संश्रयस्य निमित्तकारणत्वोक्तिः ... ७३९-७, ११, २८		
जीवस्य शरीरपरिमाणत्वान्मुप- गमे दोषान्तरोक्तिः ... ७३३-१५, २०, २४, ३५			ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमा- त्रोक्तिरयुक्तेति तत्त्वण्डनम् ... ७३८-२५ ७४०-१, ७, २४, ३०		
घटप्रवाहप्रवृत्तप्रकाशदीपव- जीवः पुच्छिकाहस्तिदेवयोः सको- च्छिकासवानिति नानुपपत्तिशका तत्त्वमाधानादिकम् ... ७३४-४, १५, २१, २९			प्रधानश्रयोः सम्बन्धस्य स- योगस्य समवायस्य भ्ररणयोग्यत्वस्य वा सम्बन्धस्यानुपपत्तेरिष्टो न निमित्तकारणमित्यर्थप्रतिपादनायो- त्तरव्यारम्भः ... ७४२-७, १८, २८, ३९		
जीवस्य स्थूलकृशशरीरभेदेना- वयवोपगमापगमात्तदुपपत्तिरित्याद्य- कानिराख्योत्तरव्यारम्भ इत्यवत- रणम् ... ७४४-१९, २६ ७३५-१, २६			छिद्रान्ते मायाब्रह्मणोत्साद्यात्म्य- सम्बन्ध इत्यादिरूपणम् ... ७४३-५, १२, २३, ३१		
जीवस्यावयवोपगमापगमार्थीकारे तद्देशपरिमाणत्वभगस्य विकारादिनि- त्यत्वापत्तिरित्यादिदूषणोक्तिः { ७३५-४, १७, २३, २७			तार्किकमते मृदावधिग्रानानुप- पत्तिरीश्वरस्य निमित्तकारणत्वमा- त्रोक्तिरित्यर्थप्रतिपादनाय दूरान्त- रारम्भः ... ७४४-१, १९, २४, ३३		
अन्यस्य मोक्षावस्थामाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिति जै- नोक्तिलु विशेषपादायमप्यगोर्नि- वयपरिमाणयोर्नित्यत्वापत्तेर्न युक्तमि- त्यादिना संगतमतवदाहृतमतस्य युक्तमित्युपसहाराय सूत्रान्तरा- रम्भः ... ७३७-४, १२, २१, ३३			रूपादिहीनचक्षुशदिकरणस्या- धिष्ठानत्ववत्प्रधानस्यापि तादृशस्या- धिष्ठानत्व भवतीति ह चक्षु- शदिकरणयुक्तरूपदर्शनादिभोपरय (=कल्प्य) चेतने दर्शनेन वद- यिष्ठितत्वकल्पनावद्यथार्थप्रयुक्ता- र्थादयमेतत् तदधिष्ठितत्वकल्पने न मानमिति निरूपणाद्योत्तरव्यारम्भः { ७४४-१२, १८ २४, ३७		
पट्टुरसामञ्जस्याधिकरणम् (३७-४१ मू०) ईश्वरो जगतोऽप्रकृतिरधिष्ठाता-					

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
ईश्वरस्य स्वन्मते निमित्तकारणमे राजकुलसाक्षिद्विदीक्षस्व कर्तुंलोपरचये शरीरित्वापिचिरिति दोषदानाय सूत्रान्तरारम्भः इति व्याख्यान्तरप्रदर्शनम्...	७४५-४, १८, २४, २३		त्वर्षनिघमनपायोपरद्वाराभः { ७५०-६, १४, २१, २८		
ईश्वरस्य शरीरोपगमे च संघारि- गुल्लभापापधर्मीकृतात्वापरित्यक्तमते इति दोषदानाय सूत्रान्तरारम्भ इति व्याख्यान्तरप्रदर्शनम् ...	७४६-२, २६		संकल्पयादीनां शरीरस्वर्षादित्य- ल्लोपरितोद्योक्तैश्चर्यान्तितोदकरस्तुने- न वास्तुदेनत्वेन चोत्पत्त्यसंभवदोषो नेति तदुक्तिनिघमनपायोपरद्वाराभः ७५१ १		
तदपि कर्तुंलोमित्तकारणमात्रलो- पगमेऽनुपपत्त्यसंभवत्ययोऽप्येवमिति चेन्न- मशक्येत्यर्थमिति सादृश्यात्तद्वत्त्वा- रम्भः ...	७४६-६, १८, २३, २१		एतेषां चर्षपासीद्वयस्य परस्पर- भिन्नत्वेनैकैकपरत्वसंगत्याप्यतमवैय- व्यमित्यादिदोषेण वीक्षितः...	७५१-८, १७, २४, १५	
ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वात् च- र्यात् सते प्रयत्नपुरुषेभ्यस्तत्त्वाना (=ईश्वरीय) पौष्टिक इत्यद्वी- कारित्वात्तदपि (=भक्तवत्त्व) प्र- सङ्गः, अपरिच्छेद्य इत्यपि चरि- तत्त्वत्वात् इति तत्त्वसंयोगोक्तवत्त्वम् ७४६-१, १९, ३२			परस्परं भिन्नानामप्येदोकेऽन्ये- स्वर्षादिगुणगुणित्वेनैवोक्तैः चर्या देवेषु परं श्रेष्ठोऽनुपपत्त्य आश्रित्य इदं व्याज्यमपि तत्त्वानि चेदनि- त्योक्तैश्च श्रेष्ठं तत्तु वृत्तित्वमिति		
८ तत्परयधिकरणम् (४३-४५ सू०) द्वैतव्यमते (=आश्रयप्राधान्य- मात्रवापिमागिवर्तमानं मते) काष्ठ- द्वैवात् (=चैतन्यकृतत्वात्प्रत्ययः) संकर्यणस्य (=चैतन्यस्य जीवस्य) अस्तीतिरित्याद्यंकारित्यकारणाभावि- कत्वात्परारम्भः ...	७४८ ४		कल्पनायोपरद्वाराभः... { ७५२-११, १८, २८, ३७		
चातुर्देवासंकर्यणोक्तवत्त्वज्ञोक्ति- जीवस्यानित्यत्वात्प्राधान्यं मोक्षे च			पञ्चद्वैतजीवोपचिच्छ्रुतीनां विशेषपरिहारके तृतीये पादे-		
रमादिपुण्ड्रिकः ...	७४९-१३, २९, २४		१ विषयधिकरणम् (१-७ सू०) (दृष्टान्तसंख्या) भुक्तिगत- व्यादिषयनैः परस्परप्रतीत्यभावादि- रोपपरिहारभास्य पादस्वरूपः ७५४-१, १८, २१		
यमते जीवत्त्व (=संकर्यणात्प्र- मीनाकर्तुः कदाचन) मन्त्रः (=वृत्तान्तापनमनः) कल्पयो- गोचरित्वं मन्त्रः (=कर्तृकत्वात्पु- नरिप्राप्तकारणम्) मन्त्रः (=मनिष्ठनायकप्रीतिरिति चे-			भूतप्रेष्ट्यास्येषु तेजीवसामे- वोपचिच्छ्रुत्यादाकाशस्य नीतवत्- रिति बहुधाविशिष्टभावाच्चैरिचिचोक्त- तत्त्वोपचिच्छ्रुतेति युक्त्याभिधानेनैवैव-		
			प्रदर्शनाद्यवस्थाधिकरणत्वात्परम्भः { ७५४-१, ७५५-२, १९, २८		
			आकाशपृष्टैस्तैरिति प्रथम- माभावेति तद्व्याख्यादाकाशस्य भु- क्तिरूपेणैवैति सांक्रामिकशान्तिरो- द्वाराभः ...	७५६-४, २२, २८	
			आकाशोपादकसाम्यप्रथम- माचतुर्द्वैतचित्तादकश्रुतीनां मोक्ष- त्वाच्च न तत्त्वान्तापिचिरिति द्विद्वैत- वत्त्वम् { ७५७-६, १६, २४, ११		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
ध्रुत्यन्तरादपि शीणार्थकमाकाशो- त्पादनपरं वाक्यमित्यर्थनिरूपणायो-			आरम्भः सावतरणम् ... {	७६८-५, १५, २१, २७	
त्तरसूत्रम् ... {	७५९-६, १९, २४, ३०		आकाशस्य दिक्कालमनःपरमाणु-		
सर्वसाधारणसम्भूतशब्दस्य ब्र- ह्मशब्दतत्पदशब्दादिवन्मुल्लेखगौणी-			नामापि कार्यत्वप्रतिपादनम् {	७६८-८, १७, २४, २८	
भयार्थकत्वेनाकाशविषये शीण्युत्प- त्तिर्न मुख्येति प्रतिपादनम् ... {	७६० १		आत्मनः कार्यत्वे शून्यवादाद्या-		
आकाशस्यानुत्पत्त्यभ्युपगमेऽ-			पतेर्न कार्यमात्मैत्यर्थोक्तिः ... {	७६८-१४, २०, ३७	
द्वितीयश्रुतिबाधः, सर्वविज्ञानप्रति-			आकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वमेवेति		
ज्ञाश्रुतिबाधश्चेति शकानिरूपणम् {	७६०-१, २१, २४, ३१		निरूपणम् ... {	७६९-४, १६, २४, ३१	
अद्वितीयश्रुतिरभिधानान्तरव्या- पतिकेति, क्षीरोदकवद् ब्रह्माकाशा-			२ मातरिश्वरव्याख्यानाधिकरणम् (८ सू०)		
योरभेदस्यापेक्षारहितत्वेन ब्रह्मवि- ज्ञानेन सर्वविज्ञानविद्विरिति च			आकाशवद्वत्स्योरपि कार्यत्वमेवे-		
तत्समाधानोक्तिः... {	७६०-१२		त्यर्थनिरूपणाधिकरणान्तरारम्भः {	७७५-५, १४, २१, २८	
आकाशोत्पत्तिश्रुतिर्गौणेति प्रका-			पूर्वाधिकरणेनैकाधिकरणत्वं वि-		
रान्तरेण निरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः			हायाधिकरणान्तरत्वेनाभ्युपगमे हेतु-		
सावतरणम् ... {	७६२-४		प्रदर्शनम् ... {	७७६-६, १७, ३४	
आकाशस्यानुत्पत्त्यभ्युपगमे सर्व-			३ असम्भवाधिकरणम् (९ सू०)		
स्यापि ब्रह्मकार्यत्वे तज्ज्ञाने तत्का-			शून्याकाशवद्ब्रह्मापि कार्यं स्या-		
र्यसर्वविज्ञानेऽन्याकाशस्य तत्त्वा-			दिति आकाशादिविकाराणामेवो-		
भावेन तज्ज्ञानानुपपत्तेराकाशस्यो-			त्पत्तेराकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण		
त्पत्तिरभ्युपेमेति शङ्का ... {	७६२-६, २१, २९		उत्पत्तिरूपितेति च शङ्कानिरासा-		
आकाशोत्पत्त्यनन्तरं तेजस			आधिकरणान्तरारम्भः ... {	७७७-५, १० १८, २८	
उत्पत्तिरिति तैत्तिरीयच्छान्दो-			ब्रह्मणः सम्भवासम्भवाविका-		
ग्यश्रुत्योः परस्परमविरोधानिरू-			रित्वयोर्निरूपणम् ... {	७७७-६, १०, १९, २९	
पणम् ... {	७६३-१३, २४ २७, ३४,		४ तेजोऽधिकरणम् (१० सू०)		
सर्वविज्ञानश्रुतेराकाशस्य सर्व-			'तत्तेजोऽवृजत' इति छान्दो-		
णान्न्यदेवकालत्वात्-ब्रह्मणा त-			ग्यश्रुत्या ब्रह्मणस्तेजस उत्पत्तिरिति		
त्कार्यश्च सह विज्ञानाच्च सर्वविज्ञा-			'वायोपमः' इति तैत्तिरीयश्रुत्या		
नप्रतिपाद्यानिरिति शङ्का तत्समाधा-			वायोस्तेजस उत्पत्तिरिति चोपयो-		
नयोर्निरूपणम् ... {	७६६-१०, १९, २२, ३५		विरोधपरिहारायाधिकरणान्तरा-		
गौणी मगनोत्पत्तिरिति विरोध-			रम्भः ... {	७७९-४, १०, २४, ३०	
परिहार इत्युक्तेः सङ्गदनायोत्तरव्य-			विशेष प्रदर्श्य ब्रह्ममावाह्यायो-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
तेजस उदत्तिरिति विशेषपरि-			इन्द्रियमनोबुद्धीनां भौतिक-		
हारः ... { ७७१-५, १०, २५, ३२			त्वेन भूतसृष्टिक्रममत्रो नेत्यर्थनि-		
५ अवधिकरणम् (११ सू०)			रूपणम्... { ७९२ २, ११, २७, ३०		
अप्रां तेजस एवोत्पत्तिर्न ब्रह्मण			(एतावता तत्सदार्थकारणत्वमिदमे		
इत्यर्थनिर्णयाद्योक्त्याधिकरणारम्भः { ७८२-११, १८, ३५			भूतोत्पत्तिश्रुतिविरोधस्य निराकरणम्)		
६ पृथिव्याधिकरणम् (१२ सू०)			(इतस्त्वभ्यास्यशुद्धये जीवविषयश्रुतिवि-		
पृथिवीसृष्टिनामये पृथिवीशब्देन			रोधो निरस्यते पादसमाख्यन्तम्)		
यवोदनादीनां न ग्रहणं किन्त्व-					
धिकारात् कृष्णरूपश्रवणात् श्रुत्य-			१० चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् (१६ सू०)		
न्तराद्य महाभूतपृथिव्या एव			‘न जायते म्रियते’ इति श्रुतेः		
ग्रहणमिति निर्णयायाधिकरणान्त-			जातेष्टिभ्राद्व्याज्जादिना विरोधपरि-		
हारम्भः ... { ७८३ ६, १४, १७, ३२			हारद्वारा जीवस्य जन्ममरणामाव-		
७ तदभिधानाधिकरणम् (१३ सू०)			जापनायास्याधिकरणस्यारम्भः ... ७९३-७		
विषयद्वयमिजलपृथिव्योपध्वमा-			जातो, मृतः, जातेष्टिः, अन्ये-		
दीनामुत्तरोत्तरं सृष्ट्वमचेतनवाच-			ष्टिरित्यादिव्यवहारस्य शरीरप्राप्ति-		
स्वातन्त्र्येण किन्तु परमेश्वराभिष्टि-			तप्राधापेक्षा एवेति जीवस्य न जन्म-		
तानामेव विषयादीनामिति तत्र			मरणे इत्यर्थस्य निरूपणम् ... ७९४-६, २०		
तेषां न स्वातन्त्र्यमित्यर्थनिरूपणाया-			११ आत्माधिकरणम् (१७ सू०)		
धिकरणान्तरारम्भः ... { ७८६ १, ११, २०, २९			‘एतस्मात्परमात्मनः सर्वे जीवा-		
८ विषययाधिकरणम् (१४ सू०)			त्मानो व्युत्पद्यन्ति’ इत्यादिश्रुतीनां		
पृथिव्या अभ्यु अप्रां तेजसि			‘त एष ‘इष्टं श्रविष्टं आनताग्रे-		
तेजसी वायवित्त्वेन सृष्टिविवरीत-			म्य अज आत्मा’ इति श्रुत्या		
क्रमेणैव कार्याणां स्वत्वकारणेषु			विरोधात्संशये मानुज्यवस्य देह-		
लघो न सृष्ट्युक्तक्रमेणेत्यर्थप्रति-			प्राप्तिनाश्याभ्यां व्यवः कल्पान्ते		
पादनायाधिकरणान्तरारम्भः { ७८८ ७, १५, १९, ३४			नमस इव जीवस्य नागस्तु कुतो		
९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् (१५ सू०)			नेत्याद्यद्वानिरासामाधिकरणान्तरा-		
इन्द्रियमनोबुद्धीनां भूतोत्पत्त्यन-			रम्भः... { ७९५-९		
न्तर्निवेशात्तन्ने भूतवृष्टेः प्रागिति			जीव उत्पद्यत एवेति शङ्का { ४, १४, ७९६-१८, २६		
‘आत्मन् आकाशः’ इत्यादिक्रम-			जीमस्यात्मनः उत्पत्त्यभाव इति		
मत्रो नेत्यर्थनिरूपणायाधिकरणान्त-			यमाधानम् ... ७९७ १३		
हारम्भः ... { ७९० १५, १९, ३२,			जीवब्रह्मभिदन्निरूपणम् ... ७९८-१४, २३		
			१२ ज्ञाधिकरणम् (१८ सू०)		
			‘आत्मैवास्त्य ज्योतिः’ इत्या-		
			यात्पञ्चमकायान्भुवोनां परार्थश्रुतः		
			इत्यनित्यज्ञानतत्रश्रुतिर्भविरोधपरिह-		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
रामाधिकरणान्तरारम्भः ...	८००	५	कार्यकारित्वं दीपादिप्रभावव्युत्पत्तयः		
आत्मनो जडत्वं स्वाभाविकं			इत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः	८०१	८
नागनुक्तं चैतन्यामत्यर्थवैरोधिका-			गुणगुणनिरव्यतिरेकाजीवतद्गत-		
दिमतप्रतिपादनम्...	{ ८००-२०		योरव्यतिरेकाचैतन्यस्य सर्वदेहव्या-		
	८०१-१		पित्वं कथमिति शकानिराशय		
परमात्मैव जीव उपपिबूतो			सूत्रान्तरारम्भः साध्यकम् ...	८०१	१४
जीवभाव इत्यर्थनिरूपणम् ...	८०१	५	चैतन्यस्य जीवगतस्य सर्वसरीर-		
१३ उत्क्रान्त्यधिकरणम् (१९-३२ सू०)			व्याप्तित्वे अतिप्रदर्शनाय सूत्रान्तर-		
उपाधिकृतजीवभाषस्य परिमा-			रम्भः ...	८११	८
गनिरूपणायधिकरणान्तरारम्भः	८०३-७		चैतन्यगुणेन देहव्याप्ती हेत्वन्तर-		
जीवब्रह्मणोरभेदेन सस्यानन्तत्वे-			प्रदर्शनाय सूत्रान्तरारम्भः ...	८११	१२
स्युक्तान्तित्यगतिश्रुत्या जीवोऽणु-			जीवात्मनोरभेदादुत्पत्त्यनुक्तैः		
परिमाण इत्यर्थनिरूपणम् ...	८०३	३	परमात्मन एव प्रवेशोक्तैश्च जीवो		
उत्क्रमणं नारमनो देहाभिर्गमः			नाणुः किन्तु विद्युरेवाणुत्वसंसारि-		
किन्तु देहे स्थाय्यनिवृत्तिरेवेति			त्वाविव्यवहारस्तु बुद्धिगतेच्छादि-		
वदता, मन एवोक्तस्य भोगदेशं			गुणप्राधान्येनेत्यादिसिद्धान्तानिरूप-		
गच्छतीति वदतापि जीवस्याणु-			णायोत्तरसूत्रारम्भः ...	{ ८१२-१, १५,	
त्वमनुमीयते इति पूर्वपक्षनिरूप-				२४, २७	
णाय सूत्रान्तरारम्भः ...	८०४	१३	बुद्धिगुणप्रधानत्वेनात्मनः स-		
जीवस्याणुत्वं न भूयैष्यते			सारित्वे बुद्ध्यात्मबोधित्वयोः स-		
किन्तु महत्त्वमेवेत्येवं श्रुतिविरोध			योगः कदापि नक्ष्यतीति वक्तव्य-		
इति शक्याविषयमिमाणां युक्तैत्यणु-			तया यदा बुद्ध्या सह विद्येगस्तदा		
त्वमेव तत्त्वैत्यर्थनिरूपणाय सूत्रा-			तस्याप्रतीतेरसत्यमस्यारित्य वा		
न्तरारम्भः ...	८०५-१, २१		स्यादिति शकानिराशयोत्तरसूत्रा-		
तस्याणुत्वे भौतं प्रमाणमप्य-			रम्भः साद्योपम् ...	८१६	१२
स्तीत्यर्थप्रतिपादनायोत्तरसूत्रारम्भः	८०७	१	आत्मनः संसारित्व जीवस्य		
तस्याणुत्वेपि शकलदेहगतद्वै-			बुद्ध्यापाधिसम्बन्धान्तर्मेवेति न तु		
शैब्यमाद्युपलब्धिरेकदेशगतचन्दनवि-			जीवो नाम काश्चिदित्यादिनिरूपणम्	८१६	१७
शुब्ददिति नाणुपरतिरित्यर्थप्रतिपा-			शक्यात्मना (=चिन्मात्मना) सती		
दनाय सूत्रान्तरारम्भः सावतरणम्	८०७	८	बुद्ध्यादेः प्रबोधेऽभिबोधकित्यांने		
आत्मनो देहेकदेवोऽवस्थितिर-			पुस्तकवदित्युपपत्तौ सत्यां सुप्रतिप्र-		
मुमानेन चन्दनस्य प्रत्यक्षेणेति			लययोरालम्बने बुद्धिसम्बन्धानाम्युप-		
विषमो दृष्टान्त इति नाणुराशयेति			गमाद्यावदात्मभावित्वे बुद्धिसम्ब-		
शक्यात्मनो हज्वस्थितः श्रुतिविद्व-			न्यस्य कथमिति शक्यं न युक्ते-		
त्वादयुक्तैवेत्येवमर्थप्रतिपादनायोत्त-			त्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः सा-		
रसूत्रारम्भः ...	८०८	३	वतरणम् ...	८१८	६
अणोरापि तस्य सर्वदेहव्यापि-			बुद्धिसद्भावे प्रमाणनिरूपणाय		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
सूत्रान्तरारम्भः ...	...	{ ८१९-६, १३, २३, ३०	१५ तक्षाधिकरणम् (४६ सू०)		
१४ कर्त्तृधिकरणम् (३३-३९सू०)			आरित्यस्य (= जीवस्य = आत्मनः)		
कर्तृत्वं जीवस्यैव न बुद्धेरित्यर्थस्य			कर्तृत्वगौपाधिकमेव न स्वाभाविक-		
जीवस्य भोक्तृत्वमेव न कर्तृत्वमि-			कर्मित्यर्थप्रतिपादनायाधिकरणान्त-		
त्यर्थस्य च प्रतिपादनायाधिकरणा-			रारम्भः ...	८२६	१
न्तरारम्भः ...	...	{ ८२१-६, ११, १८, २५	तस्य कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वे-		
एवं द्रष्टृत्वस्य कर्तृत्वमन्तुत्वयोश्च			निर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थनिरूपणम् ...	८२६	५
त्वविरामात्मत्वादयोऽपि जीवस्ये-			कर्तृत्वादिकर्मविद्याप्रत्युपस्थापि-		
त्यर्थनिरूपणम् ...	...	८२२-३	तमेव (= कल्पितमेव) इति न		
स्यमे सञ्चारोपदेशानुपस्थापि			स्वाभाविकं परस्परव्यतिरेकनिरूपणम्	८२८	३
जीवस्य कर्तृत्वमित्यर्थप्रदर्शनाय			सुप्रार्थवर्णनपुरस्सरं प्रकृते सम-		
सूत्रान्तरारम्भः ...	...	८२२ ६	न्वयप्रदर्शनम् ...	८२९-१०, २६	
जीवस्य (= आत्मनः) भक्तृत्वे			आज्ञं प्राप्त कर्तृत्वशुभादाय		
उपादानकारणत्वाद्युपपत्तेः कर्तृत्वमे-			कर्तृत्वशुभादिशक्ति न ह्य कर्तृत्वमिति		
ष्ट्वमित्यर्थप्रदर्शनाय सूत्रान्तरारम्भः	८२२	१०	न प्राशुक्त्यर्थेन विरोध इत्यर्थनिरू-		
कर्तृत्वावकास्यावधृत्वापि जीव-			पणम् ...	...	८३०-८, २६
स्य कर्तृत्वमित्यर्थप्रदर्शनाय सूत्रा-			त्वन्नेऽपि सङ्करणकस्यैवात्मनः		
न्तरारम्भः ...	...	८२३ ४	सञ्चार इति निष्पादिकस्य कर्तृत्व		
विशानशब्दोऽत्र जीववाची न			निवासीति न प्राशुक्त्यर्थेन विरोध		
बुद्धिवाचीत्यर्थनिरूपणम् ...	८२३ ७		इत्याद्यर्थनिरूपणम् ...	८३१	२
सर्वस्यापीदृशम्पादने प्रवृत्तेर्जी-			साहस्योक्तकर्तृत्वनिरासादिनि-		
वस्य स्वाभिष्टम्पादने प्रवृत्तिमुक्ता			रूपणम् ...	...	{ ८३३-६, १९, २५, ३३
स्यादिति तस्य कर्तृत्वमनुचितमि-			१६ परायत्ताधिकरणम् (४१, ४२ सू०)		
त्याद्यद्वानिपाद्योत्तरसुप्रारम्भः	८२३	१४	गौपाधिकस्य जीवोक्तकर्तृत्व-		
इष्टानिष्टप्राप्तिः सहकारिवैविध्य-			स्यैवरावत्तत्वनिरूपणायाधिकरणा-		
निरूपणम् ...	...	८२४ १०	न्तरारम्भः ...	...	८३४ ५
विशानव्यतिरिक्तस्य जीवस्य			जीवस्यैवशरानुपेक्षामेव कर्तृ-		
कर्तृत्वं न विशानस्य (= बुद्धेः)			मिति पूर्वपक्षनिरूपणम् ...	८३५-३, २३	
स्यार्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः	८२५	१	जीवस्याविशयेऽप्यनुस्यूत कर्तृ-		
आत्मशानशोधनसमाधिभिष्य-			त्वमोक्तत्वलक्षणः ईश्वरस्तदनुप्र-		
स्यमानुषत्वाऽऽत्मनः (= जीवस्य)			हेतौ च मोक्ष इति सिद्धान्तनि-		
कर्तृत्वमन्तुत्वमित्यर्थनिरूपणाय			रूपणम् ...	...	८३६ ५, १८
सूत्रान्तरारम्भः ...	...	८२५ ११	ईश्वरस्य कारयितृत्वे वैषम्ये-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
तत्तत्कृतधर्माधर्मापेक्षमेव सुख- दुःखादिकमिति नेश्वरस्य वैषम्येन- घृण्यादिदोष इत्यर्थनिरूपणम् ... ८३७ ११			येफलसाङ्ख्यपरिहारो जीवोपाधिदेह- निबन्धनेनेत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्त-		
१७ अंशाधिकरणम् (४३-५३ सू०)			सारम्भः ... ८४८ ११		
जीवश्वरस्यांशो नाम निरवयव- स्यात्मनो मुख्यांशोपागदंशतुल्य- त्वादमेर्विस्तुल्यो यथा तथा जीवेश्वरयोः प्रागुक्तः प्रयोज्यप्रयो- जकभाव इत्यर्थप्रतिपादनावाधिक- रणान्तरारम्भः ... ८३९-५			जीवस्यात्मप्रतिविम्बत्वेन न सुखदुःखरूपकर्मफलसाङ्कर्यमिति पारमार्थिकार्थनिरूपणाय सूत्रान्त-		
पादसङ्गतिप्रदर्शनम् ... ८३९-७, १४, २३			सारम्भः ... ८४९-६		
जीवेश्वरप्रोक्तभेदनिरूपणाय भेदा- भेदकथनेनांशादिभावोपपादनम् ८४०-४			विम्बप्रतिविम्बभाववर्णनम् .. ८४९-७, १६, २४		
जीवेश्वरयोर्भेद एव नाभेदः इति शङ्का... ८३९ २३			भास्करमतखण्डनम् ... ८४९ २१		
जीवेश्वरशक्तौ श्रुतिमानमिति- हृत्स्वन्तरोपपादनाय सूत्रान्तरारम्भः			साङ्ख्यकणादमतप्रक्रियानि-		
सावतरणम् ... ८४१ ७			रूपणादिद्वयाय तत्त्वखण्डनम् ... { ८५०-३, २ ८४९-२४		
तत्र स्मृतिरपि मानमित्यर्थनि- रूपणायोत्तरसूत्रारम्भः सावतरणम् ८४२ ३			तत्तत्साम्यकृतमनःसंयोगस्यैव मुखादिहेतुत्वमिति साङ्ख्यकणा- दोक्तपरिहारनिरावायोत्तरसूत्रारम्भः		
इति श्रीशितलम्पत्यमौरस्यन्तं भेद एव दर्शनाज्जीवेश्वरयोस्तथाप्ये न भेद एव नांशादित्वमिति शङ्का तद्विरासश्च जीवेश्वरयोर्भेदशङ्का- निरासः ... ८४२ २२			सावतरणम् ... ८५१ ८		
जीवेश्वरशक्त्याभ्युपगमोश्चिन ईश्वरस्य दुःखित्वापत्तिरिति शङ्का- निरावायोत्तरसूत्रारम्भः सावतरणम् ८४२ ९			रागादिनियमासङ्गादृष्टनियम इति तदुक्तसमाधिनिरावायोत्तरसू- त्रारम्भः सावतरणम्... ८५२ ३		
तदाशङ्कानिरासः स्मृत्यादिप्रमा- णरूपहेत्वन्तरीनिरूपणायोत्तरसू- त्रारम्भः ... ८४५ ३			आत्मनो विमुत्वेऽपि . शरीरप्र- तिष्ठन मनसा संयोगः शरीरावच्छि- न्न एवात्मप्रदेधे इति तदुक्तपरि- हारस्य दूषणायोत्तरसूत्रारम्भः ... ८५२ १०		
जीवात्मनो भेदाभावेऽशाशित्वा- भावेनानुशापरिहारानुपपत्तिरिति शङ्काया भेदो मिष्येति कल्पितमे- वेन तदुपपत्तिरिति परिहारायोत्तर- सूत्रारम्भः सावतरणम् ... ८४५-११			प्राणोत्पत्त्यादिश्रुतिविरुद्धश्रुतिविरोधपरिहारके लि- ङ्गशरीरश्रुतिविरोधपरिहारके चतुर्थे पादे-		
सप्तदशकुराशिविकरणम् ... ८४५ २३			१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् (१-४ सू०)		
जीवात्मिके सुखदुःखरूपक-			प्राणानामनुत्पत्तिरित्यर्थनिराये- न तेषामनुत्पत्तिरित्यर्थप्रतिपादनाया- स्याधिकरणस्यारम्भः ... ८५५ ३		

विषयः	पृष्ठसंख्या. पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या. पंक्तिसंख्या.
मानकार्यकल्प चेत्यर्थनिरूपणम् { ८७७-२, १८, २३, २७		णमोदोऽपि हेतुरिति हेत्वन्तरनिर्णय-	
प्राणस्य प्राणान्तरेऽप्यसम्भाव्य-		णाय सूत्रान्तसारम्भः .. { ८८७-१	
सूत्रान्तसारम्भः ... ८७८ ४		परमेश्वराय जावेन्द्रिययोर्भेद	
प्राणापानोपशोदानसमाप्तिना		इत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तसारम्भः ८८७ १०	
स्वरूपकार्ययोर्निरूपणम् ... ८७८-७, २१		जीवेन्द्रियगतमित्तधर्मनिरूपणम् ८८७ २	
६ श्रेष्ठाणुवाधिकरणम् (१३ सू०)		९ संज्ञाभूतकल्पस्यधिकरणम् (२०-२२ सू०)	
मुख्यप्राणस्य लौघ्यपरिच्छेद-		नामरूपे व्याकरणाणीति ध्रुवु	
रूपाणुवाधिदैविकेन रूपेण विभु-		कल्प नामरूपव्याकरणस्य जीवक-	
त्वयोर्निरूपणायाधिकरणान्तसारम्भः ८७९-७, १९, ३०		तुक्त्वाप्रतिपादकभुविविरोधपरिहा-	
७ ज्योतिराद्यधिकरणम् (१४-१६ सू०)		रायाधिकरणान्तसारम्भः ... ८८९ १	
आध्यात्मिकप्राणानामाधिदैवि-		तस्य जीवकर्तृकत्वनिरासद्वारा	
काधीन्यनिरूपणायाधिकरणान्त-		निवृत्तकर्तृपरमेश्वरकर्तृकत्वनिरूपण	
सारम्भः ... ८८० ६		साद्यङ्गम् .. { ८८९-५, १९, ३७	
देयताधिष्ठितमेव धामाधिकरण		८८८-२१	
स्वकार्यकारि न तु स्वतन्त्रमित्यर्थ-		नामरूपव्याकरणक्रमनिरूपणम् ८९२-७	
निरूपणम् ... { ८८०-१५, २९		आध्यात्मिकनिवृत्तरूपमपि नाम-	
८८१-१, २१		रूपव्याकरणेऽभ्युपेयमित्याद्यर्थनि-	
शारीरस्यैव भोक्तृत्वं न तु वागा-		रूपणायोत्तरसूत्रारम्भः सावतरणम् ८९२-१५	
दिकरणाद्यभिधानीणामभ्यादिदेव		सर्वमेव त्रिवृत्कर्तृ भूतभौतिक	
तानामित्यर्थनिरूपणामोत्तरसूत्रारम्भः		नामरूपव्याकरणप्रयोगक्रममपि वि-	
सावतरणम् ... { ८८३-२, २६,		शेषव्यपदेशभूतधातुभ्यस्त्वप्यवदेशार्थं	
२४, २८		इत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तसारम्भः ८९४ १	
जीवकरणविष्ठातृदेवतयोरुभ-			
योरपि भोक्तृत्व इत्यत्र जीवभावस्ये-		वैराग्याद्यन्तर्भवदर्थनक्षतत्त्ववाक्यार्थोपासनासम्भ्यासा-	
त्यर्थनिराकरणाय सूत्रान्तसारम्भः { ८८४-१		धुपायमुक्तपायार्थप्रतिपादके तृतीयेऽव्याये जीवस्य	
८८९-२१, ३५		(पञ्चामिषियामाश्रित्य) ससारगतिप्रमेदम्-	
८ इन्द्रियाधिकरणम् (१७-१९ सू०)		तिपादके प्रथमे पादे-	
प्राणइत्यय एवेन्द्रियाणि न तु		१ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् (१-७ सू०)	
पृथगिन्द्रियाणि सन्तीत्यर्थनिरास-		जीवस्य प्राणन्द्रियमनोऽविद्या-	
माधिकरणान्तसारम्भः ... ८८४-१२		वये (धर्माधर्मरूपकर्म) जन्मा-	
इन्द्रियाणां प्राणात्पृथक्त्वनिरू-		न्तरेऽप्यवस्थाकारणादित्यत्रिव दहान्तर-	
पण साधकम् ... { ८८५-१		गमने देहबीजभूतभूतसूक्ष्माणामपि	
८८४-२१, २४, ३५		साहित्यमित्यर्थनिरूपणम् ... ८९६-२, १७, १४	
मनस इन्द्रियवैयर्थ्यमर्थनम् ... ८८६-३, १९, २०		तत्र पञ्चामिषिबा-नत्र (१) सु	
प्राणस्येन्द्रियत्ववाशेनैव तन्निरासः ८८७ २१		(२) पञ्चन्य (३) पृथिवी (४)	
प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वे प्रकल-		प्रकृप (५) योषिद्वैयर्थ्यमपि	

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
(१) भद्रा (२) सोम (३) वृष्टव- (४) (५) रेतोरूपा आहु- तय इत्याहुतिद्वारा जीवस्य सूक्ष्मा- भिरग्निः परिवर्धितस्य लोकान्तरं यद्वा देहान्तरं प्रतिक्रमणमित्यर्थस्य निरूपणम् ... ८९८-५, १५			५८ गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति न काम्यनुपपत्तिरित्यर्थनिरूपणाद्योत्तर- सूत्रारम्भः ... ९०४-५, २०		
अनेनाग्निः सह जीवस्य देहा- न्तरं प्रति गत्यङ्गीकरोति सर्वभूतैः सह गतिरित्युक्तिरयुक्तेति निरूपणा- द्योत्तरसूत्रारम्भ इत्यर्थप्रतिपादनम् ९०१ ४			जीवस्य परलोकगतिर्देहान्तरप्रा- प्तिर्वा नानया भृत्या प्रतिपाद्यत इति शंकानिरासार्थं सूत्रान्तरारम्भः ९०६-६		
निवृत्तरणभृत्यारम्भिकाणां तेषां वे- जीवस्यैव कल्पमित्यर्थस्य निरूपणम् ९०१ ९			शुद्धेकामो भद्राहुतेः सोमो राजा संभवतीत्युक्त्वा वाक्यक्षेपे भूमादिभोगाकाशाचन्द्रमसमिष्टा- दिकारिण आत्मा इत्यादिरूपेण जीवस्यैव स न गतिरित्यर्थनिरूपणम् ९०६-१०		
देहस्य त्रिधातुकत्वनिरूपणम् ९०२ १			इष्टादिकारिणा पञ्चतुल्यानां व्याप्राप्तुल्यदेवोपभोगाद्योत्तरादित्युक्तं न ह भृत्या तेषां लोकान्तरगमनमु- च्यते इत्यादौकानिरासार्थोत्तरसू- त्रारम्भः ... ९०७-२१		
अप्रां बाहुल्यादप्युच्छेदेन देहवी- णानां भूतवृत्त्याणां ग्रहणमिति सिद्धिप्रतिपादकभूतस्वात्मन्यमित्यप्य- विशेषितस्यैव जीवस्य देहान्तरं प्रति गतिरित्यर्थनिरूपणम् ... ९०२ ५			चन्द्रमण्डलात्तेरिष्टादिकारिभि- र्देवानां विहरणमेव न चर्वणादीति तत्र देवैः सह यस्मात् भोगप्राप्ति- रिति वा तदुभयं तत्र गमनं वि- हायोपभोगे न गृह्यत इति तद- भ्युपेयमित्यर्थनिरूपणाय सावतरणं सूत्रान्तरारम्भः ... ९०९-१		
देहधीजपश्चमूताभयमाषिः सजी- वस्योक्तमे गतिश्रवणाद् भूतसामान्यै- र्गौरीत्ययान्तिद्वमित्यर्थस्य निरू- पणाद्योत्तरसूत्रारम्भः ... ९०३-१			२ कृतात्ययाधिकरणम् (८-११ सू०)		
वागाद्यधिष्ठानमन्त्रादिदेवतानां मरणकाले उपकारनिवृत्तिरित्येत- त्वात्पर्यकत्वेन उत्क्रामतो जीव- स्याभयादिशङ्कागामि वात प्राणः आपधीर्लोमानि केया यनस्यतीर्ग- च्छन्तीत्यादर्थक्यमुन्निदैयाभुनोऽर्थो गौण इति नास्माकं किञ्चित्प्रति- वृत्तमित्यर्थप्रतिपादनाय सूत्रान्तर- ारम्भः ... ९०३ ८			स्वर्गादिवरोहतां कर्माभावात्तत्त्वम- वायिनामपामप्यभावात्पुण्येणामः युत इत्याशकापरिहाराद्योत्तराधिक- रणारम्भः ... ९१०-१३		
पञ्चाहुतिषु भद्रेय प्रथममुक्त्वा न तु सोमभावेन परिणममाणा साह इति तस्याः भद्राया अन्- वसाभावेन सोमाद्योपपत्तिरित्यतः पुनरुक्तायाः सति शंकायाः नू- रन्तरेणोक्तत्वात्पुनः भद्रावन्दो-			विषयवाक्यप्रदर्शनं सावतरणम् ९१०-१४		
			भूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डल गतानां कृत्स्नकर्माद्योपभोगोत्तरं पुनराव- र्तनम्=अवरोहणं न कर्मकृतक्षेपे इति पूर्वपक्षप्रतिपादनम्... ९११ ५		
			उपैव युक्तिप्रदर्शनम्, तथा कृतेष्टादिकर्माणां तत्त्वान्योपभोगेनो- पक्षे सत्यपि सानुग्रहानां (=स-		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.
कर्मणा) मेघ चन्द्रमण्डलादवरो-			तत्र गतिरस्त्येव, परन्विष्टादिका-		
दण नान्यथेति सिद्धान्तनिरूपणम्	११२-२		रिषां तत्र भोगोन्वेषां नेति इति		
तत्र श्रुतिलौकिकानुभवयोः प्रद-			शकानिरूपणम् ...	१२२ ५, १५, २३, २७	
र्शनम् ...	११३-८		तेषां फलमावे तत्र गतिर्नैवा-		
वद्य स्मृतिप्रमाणदर्शनम् ...	११४-२		स्ति किन्तु यमलोके गत्वा तत्र		
भाण्डानुसारिखेहृत्यतया स्वर्ग-			तदायचतया स्यात्तु यमलोके गति-		
भुक्तफलशेषरूपस्यानुशयस्य निरू-			स्ततः प्रत्यावृत्तिर्ये तु चन्द्रमण्डले		
पणम् ...	११४-५		गत्यागती इति सिद्धान्तार्थप्रतिपा-		
चन्द्रमण्डले भुक्तकर्मफलस्य			दनायोत्तरसूत्रारम्भः ...	१२३-३, १५, २९	
तत्र ह्यव्यक्तमायशेषे कर्मशेषफलो-			मनुष्यासादीनामपि तत्र सम्म-		
पभोगाय स्थितिरित्याद्युपनिषे के कर्म-			तिप्रदर्शनाय सूत्रद्वयारम्भः ...	१२४-३	
फले उपमुक्ते वा शिष्टैदिकफलक-			यमलोके यमापिष्ठितचित्रगुप्ता-		
मान्तरजातानुशयवतामवरोदणमि-			द्यात्तयत्वेन यमायचतस्रमेव न यमापि-		
त्यावर्धननिरूपणम् ...	११४-९, १७, ३४		ष्ठितत्वेन विना चित्रगुप्तायचतस्रमि-		
भुक्तफलकर्मभिनकर्मरूपानुश-			त्यर्थनिरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः शका-		
यसद्भावसाधकत्वेनोपन्यस्तभूत्याचा-			पुरःसरम् ...	१२४-९, ३६	
राभिन्नशीलरूपचरणायोन्यापत्ति-			अनिष्टादिकारिणां तृतीयः		
श्रमते न त्वनुशय इति तु श्रुतौ			शुद्धजन्तुलक्षणोऽसकृदायर्ति मार्गं		
चरणशब्दोऽनुशये लाक्षणिक इति			उक्त इति चन्द्रमण्डले गतिर्मार्गा-		
न दोष इति कार्याजितममप्रति-			न्वराभाव इत्युक्तमेवेत्यर्थनिरूप-		
पादनाय सूत्रान्तरारम्भः...	११९-८, २५		णाय सूत्रान्तरारम्भः ...	१२५ १	
शीलोपलक्षितमनुशयभूतं (=भु-			अनिष्टाकारिणामेव तृतीयः शुद्ध-		
क्तफलकर्मभिन) कर्मव योन्या-			जन्तुजन्मग्रहतत्वागलक्षण एव मा-		
पत्तिकारणमित्यर्थमित्येष शङ्का-			गोऽस्त्येवेत्यर्थनिरूपणम् ...	१२५-२, १७, २६ १२६-२३	
समाधानायां निरूपणायोत्तरसूत्रा-			मनुष्यशरीरारम्भकत्वमेव पञ्चा-		
रम्भः ...	१२०-३, २२		हृतीनां न शरीरमात्रारम्भकत्वमि-		
चरणशब्दस्य कर्मवाचकत्वेन			ति चन्द्रमण्डलातिरित्याशङ्कति-		
न लक्षणावश्यकेति सिद्धान्तिवाद-			रासायोत्तरसूत्रारम्भः शवतरणम्	१२६-१९	
रिमतनिरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः ...	१२१-७, २५		पञ्चाहुत्वमावेऽपि द्रोणशृष्ट्यु-		
३ अनिष्टादिकार्यविकरणम् (१२-२१सू०)			असीताद्रोण्यादिशरीराणामुत्पत्तेस्त-		
पुण्यामगत्यागत्यादिचिन्तया			प्राहुतिषड्व्याप्तियमाभाव इति		
वैराग्य निरूप्य पापिना तन्निच-			चन्द्रमण्डलातिर्न सर्वत्रत्यर्थनिरू-		
न्तया तन्निरूपणायधिकरणान्तरा-			पणाय सूत्रान्तरारम्भः ...	१२७-११	
रम्भः ...	१२२-३		तत्रैव लोकांनुभवप्रदर्शनाय		
इष्टादिकारिणामिवानिष्टादिकारि-			सूत्रान्तरारम्भः ...	१२८ १	
णामपि चन्द्रमण्डल्यार्थि विहाय					
मार्गान्तराभावाद्देहारम्भासम्भवा-					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.
श्रुत्यन्तरे प्राणिनां त्रैविध्योक्ति- रत्र श्रुती चातुर्विध्योक्त्या प्राक्तस्य विरोधस्य परिहारयोत्तरसुत्रारम्भः सावतरणम् ... १२८ ४			विद्युदो धर्म एवेत्यर्थनिरूपणम् { १२६ ४ १२२-२४		
४ सम्भाव्यापत्त्यधिकरणम् (२२ सू०) इष्टादिदृष्टस्तत्संलग्नोत्तरं च- न्द्रमण्डलादवरोहप्रकारपरीक्षणयो- त्तराधिकरणारम्भः ... १२८ १३			श्रीश्लादिमाद्यौचरं रेतःसिद्ध्योगः श्रुतौ श्रूयमाणः रेतःसिद्ध्योग एषो- पपद्यत इतिवद्वादिमाद्यौऽपि श्रीश्लादियोगे (= त्रिधादिचिंत्तये) एवेति वाच्यमित्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ... १३७ ६		
चन्द्रमण्डले उपमोगार्थमार- ब्धस्यान्मयशरीरस्याकाशतुल्यसुक्ष्म- भावेन वाच्यादिप्रमेणावरोहण न त्वन्नरूपप्राप्त्यावरोहणमित्यर्थनिरू- पणम् ... १२९-३, २१ १२८-१९, २४			तत्त्वव्युद्धार्यनिरूपके द्वितीये पादे- १ सन्न्यायाधिकरणम् (१-६ सू०) वाह्यकरणोपरमे सति मनोवा- चनोद्दीपिताविशेषिलास्यारम्भजीव- स्य इन्द्रजालस्याप्रदर्शनद्वारा साक्षिण आत्मनः स्वयन्बोतिद्वयसिद्ध्यैऽस्या- धिकरणारम्भः ... १३९ २		
५ नातिचिराधिकरणम् (२३ सू०) आकाशादिसाम्येनात्यवकाश- मवशिष्टानां वर्णधारिणः सह (= वर्णसाम्येन) श्रूयमाणं चिरं श्रीश्लादिसाम्येन शृङ्खलशरीरं प्राप्य चिरं दुःखमनुभवतीत्यर्थप्रदर्शना- याधिकरणान्तरारम्भः ... १३२ ५			उक्तैः स्यान्निक्रमप्रपञ्चः पारमार्थिक इति शङ्कानिरूपणायास्य सूत्रस्या- रम्भः ... १३९-४, १८, २८		
६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् (२४-२७ सू०) वर्णसाम्योत्तरमप्राप्य स्वावर- जम्, अम्बजीर्णार्थोद्वेगु श्रीश्ला- दितु सवर्गमानननुपपिना न एतदुत्पत्त्यानुमनः इत्यर्थनिरू- पणायाधिकरणान्तरारम्भः ... १३२-५, १७			स्वप्ने जीवस्य (= प्राणस्य) काम्यपुत्रादिनिर्मातृत्वस्य श्रुतेः तत्सृष्टिः पारमार्थिकीत्येवं तस्यां- हेतुत्वरीनिरूपणाच्च सूत्रान्तरारम्भः १४० ७		
पक्षे पशुर्दिष्टाशुद्ध (= गवः) कर्मगानुश्रयिनां वर्णादिसाम्योत्तरं एतत्पराद्येवमोगोप्यरसमर्यादज- मेव सुखं न तु जीवान्तरापिष्ट- दुःखोपमोगोप्यरं श्लादिर्गवर्गमा- श्रयिनि शङ्क्यवर्गद्विधायाः श्लाकी भावेन न पारमार्थिकीमित्यर्थनि- रूपणायाधिकरणारम्भः ... १३६ १			वाप्रदक्षेपया स्वप्नायां देश- कालनिमित्तावाधिरूपसमस्यनप्रेष- त्वेन तत्सृष्टिर्मात्रमाम्यव न पारमा- र्थिकीति सिद्धान्तनिरूपणायोत्तर- ारम्भः सावतरणम् ... १४२-५, ९, १७		
वर्णमप्येवमप्राप्य, श्लाकी- निरूपिते वैदिकः पशुर्दिष्टादिषो			स्वप्नायां श्रविष्यच्छुमानुमन- नकत्वेन प्रामाणिकत्वंमिति तु सुषुप्त्यनुमाश्रमादेः सत्यत्वेऽपि तत्स- त्त्वकस्य रतनादिर्मात्रमवतरत्येव सिद्धान्तोपलब्धभक्त्यर्थनिरूपणायाः सूत्रा- न्तरारम्भः ... १४५ १०		
			श्रीवेधरयोरश्लाघित्वेऽपि सत्यश- ङ्कस्यैवमवतरणायाः सृष्टेः समत-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
मत्स्यसङ्कल्पजीवसकृत्पजन्मायाः स्वप्नसृष्टस्वप्नसप्तमेवेत्येव शिद्धान्तो- पोद्बलकतया सूत्रान्तरारम्भः ... ९४८-१, १५, २३, २५ जीवेश्वरयोरभेद एव भेदस्तु माया- निगन्धन इत्यर्थनिरूपणम् ... ९४८-२ परमात्माशस्यापि जीवस्य ज्ञा- नैश्वर्यतिरोमावेऽभिमानो हेतुरि- त्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ... ९४९-३			जीवस्य पञ्चमावस्था नति विषये हेतुनिरूपणम् ... ९६६-५ (इत्युद्देश्यत्वमर्थपरिशोधनम्)		
२ तदभावाधिकरणम् (७, ८ सू०) स्वप्नावस्थामनोलयात्मिका सु- षुप्तिं विचार्य सुषुप्तस्य ब्रह्मत्वनि- रूपणयाधिकरणान्तरारम्भः ... ९५०-१२, १६, २० जीवस्य सुषुप्तावस्थायामा निरु- पिताया माह्यपुरितत्परतत्पररूपस्या- मानां समुच्चयेन स्वापोपसर्गकस्य न तु विकल्पेनेत्याद्यर्थनिरूपणम् ... ९५० १३			५ उभयलिङ्गाधिकरणम् (११-२१ सू०) (तत्त्वदार्थशोधनमारभ्यते आपादसमाप्ति) तत्त्वदार्थो निर्विशेष एवेत्यर्थनिरूप- णयास्याधिकरणारम्भः ... ९६६ "		
३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् (९ सू०) सुप्तिमुपगतस्य मानुषजीवस्य सुप्तकथितौ मानुषजीवत्वमेव न सिंहव्याघ्रादिजीवत्वमेव पूर्वैरनु- ष्ठितकर्मशेषानुष्ठानदर्शानपूर्वानुभूत स्मरणदिनेत्यर्थप्रतिपादनाधिकर- णान्तरारम्भ ... { ९५९-१०, १६, २१, २८ जीवात्मनोरभेदनिरूपणम् ... ९६२-६			अस्य पौनःकृत्यशक्तानिराकरणम् ९६६-२१ ब्रह्मणः एव विशेषत्वनिर्विशेषत्व- रूपोभयार्थज्ञापकश्रुतिनिरूपणम् ९६७-१ उभयलिङ्गमेव ब्रह्मोभयथा भु- तिभ्य इत्याशयस्य निर्विशेषमतेऽदिति सन्निराकरणम् ... ९६७-४, १६ श्रुत्यन्तरेण ब्रह्मणः एव विशेषत्वो- त्तेर्ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमित्याशङ्क्या एव विशेषत्वोक्तिरुपाधिप्रयोग्येति त- न्निरासाय सूत्रान्तरारम्भः ९६८ ९ भेदेनिरुद्धपूर्वकमभेदस्य श्रुति- पुत्तेर्ब्रह्म निर्विशेषमवेत्यर्थनिरूप- णाय सूत्रान्तरारम्भः ... ९६९ १४ ब्रह्मण साकारनिराकारवादि- नीपु श्रुतिषु साकारवादिनीनामेव श्रामाण्याभ्युपगमे तस्य निर्विशेष- त्वासिद्धिरिति शङ्काया निर्विशेष- ब्रह्मण, प्राधान्यात्ता एवात्राश्रयणीया इति निराशयोत्तरसुधारारम्भः नाव- तरणम् ... ९७० २ तस्य साकारवादिन्याः श्रुतय उपासनायां इति न तासां वेद्यर्थ- मित्यर्थप्रतिपादनायोत्तरसुधारारम्भः सावतरणम् ... ९७ २० निर्विशेषब्रह्मस्वरूपप्रदर्शनाय, अस्या निर्विशेषब्रह्मण उक्ते एव विशेष ब्रह्मण उक्तिर्मध्येत्यर्थप्रतिपादनाय योत्तरसुधारारम्भः ... ९७१-१३, २३, २६ तस्य एव विशेषत्वे श्रुतिषु स्प-		
४ सुग्धाधिकरणम् (१० सू०) मूर्च्छावस्थावस्था-न्तरमात्मन इ- त्युक्त्या ततो विधित्त आत्मेत्यर्थ प्रदर्शनायाधिकरणान्तरारम्भः ... ९६३ १३ मूर्च्छितसुग्धयो पर्यायश्रुतिः ९६३-१ अवस्थागतमान्मूर्च्छावस्थाया भेद- समर्थनम्, ... ९६३-३, २८ सुषुप्तावस्थाभेदो मूर्च्छैर्युक्तो निर्वा- चरणम् .. ९६४-१०, २१ मूर्च्छावस्थाप्राप्तिर्मुग्धे सुषुप्तवदित्याशेषः ९६५-२, १४ ब्रह्मणा जीवस्य मोहोऽवस्था- तिरित्यर्थप्रतिपादनम् ... ९६५-१०, १७					

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
कीस्मन्नपि भेदाभेदो न विरुध्येत इति तन्निरासस्य प्रतिपादनाय सूत्रा- न्तरारम्भः ... १९४ १			सम्बन्धव्यपदेशभेदयोः श्रौत- त्वानुसृत्यत्वमेवास्तु न गौणत्वनि- त्यर्थप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः { १००१-१२, २१, २५, २४		
एकभेदाभेदव्यपदेशजीवस्य ब्रह्मांशत्वेनेत्यविरोध इति प्रकारा- न्तरप्रदर्शनाय सूत्रान्तरारम्भः ... १९५-२४			परपक्षातिराकृत्यात्मातिरिक्तव- स्त्वन्तराभावप्रतिपादनाय सूत्रान्त- रारम्भः .. { १००२-१, २० १००१-३८		
(परमत्त निरस्य) जीवब्रह्मणो- त्पत्त्यन्तसंभेद एव भेदस्त्वैवाधिर- इति सिद्धान्तनिरूपणाय सूत्रान्तरा- रम्भः ... १९५-१, १७, २०			आत्मनः सर्वगतत्वं ततोतिरि- क्तस्याभाव एवेत्यर्थप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः ... { १००२-१०, १५, २०, ३१		
चेतनातिरिक्तस्य श्रुतिभिः प्रति- पिपाद्येत्येव हेत्वन्तरेणापि तयोर्भेद एवेति सिद्धान्तनिरूपणाय सूत्रा- न्तरारम्भः ... १९५-१०			८ फलाधिकरणम् (३८-४१ सू०) (तत्तदव्याख्यानिरूपणम्)		
७ पराधिकरणम् (३१-३७ सू०) नेतिनेतीत्यादिश्रुतिभिर्गतातिरि- क्तवस्तुनिषेधनममुक्तं चेन्मानसम्भ- न्धभेदश्रुतिभिर्वस्त्वन्तरासंयोजकैरित्या- शङ्कापरिहारायाधिकरणान्तरारम्भः १९६-१			नित्यशुद्धमुदमुक्तस्वभावस्य, ब्रह्मण ईश्वरत्वफलदातृत्वे कुतः स्यात्तामित्याशङ्कानिराकरणाय याधिकरणान्तरारम्भः ... १००३-८		
ब्रह्मातिरिक्तवस्तुसत्ताप्रतिपादन- सेतुश्रुत्या ... १९६-६, २०			निर्विशेषस्यापि ब्रह्मण इष्टानि- ष्टव्यामिश्रनिषेधकर्मफलदातृत्वव्या- वहारिकमित्यर्थनिरूपणम् ... { १००३-९, १८, २०, ३१		
तत्प्रतिपादनमुन्मानश्रुत्या ... १९७-१			क्रियारूपस्य कर्मणः क्षणिकत्वेऽपि तस्य फलजनकत्वविचारः ... १००४-४		
तत्प्रतिपादन सम्बन्धश्रुत्या ... १९७-०			ईश्वरस्य फलदातृत्वे हेत्वन्तरस्थोक्तिः १००५-५		
तत्प्रतिपादन निषेधभेदव्यपदेश- श्रुतिभिः ... १९७-९			अपूर्वस्य फलदातृत्वमिति मीमांसकोक्तिनिराकरणम् { १००४-१०, १७ २६, ३८		
सेतुश्रुत्या विरोधपरिहाराय सूत्रान्तरारम्भः शाशङ्कम् ... १९८-९, २०, २४			धर्मस्यैव फलदातृत्वमिति मीमांसकस्य पूर्वपक्षानिराकरणाय सूत्रान्तरारम्भः ... १००५-१		
ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावनिरूपणम् १९८-१२			धर्मस्य फलदातृत्वोपपादनम् ... { १००५-१०, २०, ३८		
येतुश्रुत्या विरोधपरिहाराय उपासनार्थं तथोक्तिरिति नो-मा- नश्रुतिविरोध इति प्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः ... { १९९-१२, १७, २१, ३६			ईश्वरतापेक्षकर्मण एव फलदा- तृत्वमिति सिद्धान्तनिरूपणाय सूत्रा- न्तरारम्भः ... १००६-१, ११		
ब्रह्माण्डविषयभेदव्यपदेश उप- पिकृत इत्येव भेदव्यपदेशश्रुतिभि- र्विरोधस्य परिहाराय सूत्रान्तरा- रम्भः ... { १०००-१२, १७, २३, ३५					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
सगुणविद्यासुगुणानां निर्गुणे ब्रह्मणि अपुनरुक्त- दोषाणां चोपसंहारनिरूपके तृतीये पादे-			समाप्तिवचनस्य भेदप्रतिपत्तिज-		
१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् (१-४सू०)			नकत्वम् ... { १०१७-१७ १०१६-१४		
ब्रह्मस्वरूपज्ञानसाधनोपासनास्व-			प्रायश्चित्तस्य भेदप्रतिपत्तिजन-		
रूपनिरूपणयाधिकरणारम्भः ... १०१०-३			कत्वम् ... { १०१५-११		
पूर्वपादेनास्य पादस्य सङ्गति-			अन्यार्थदर्शनस्य (=अर्थवाद-		
निरूपणम् ... १०१०-४			स्व) भेदप्रतिपत्तिजनकत्वम् { १०१७-१८ १०१५-१६ १०१७-२०		
ब्रह्मातिरिक्तवस्तुस्वरूपाभावे न			ज्ञानान्तरस्य भेदप्रतिपत्तिजनकत्वम् १०१५-१८		
विज्ञानभेदाभावादेतद्वारम्भणमयु-			संख्यायाः भेदजनकत्वम्... १०१७-२४		
क्तमिति शब्दका, तत्तदनेकोपा-			प्रक्रियायाः भेदजनकत्वम् ... १०१७ २८		
ध्ययश्चिद्वद्विषयाणि प्राणादि-			पूर्वतन्त्रोक्तशालान्तरन्यायेनैव		
विषयाणि चोपासनानि च विचा-			कर्मकयमितिविद्वैक्यं विद्वद्भेदो-		
रम्यमान्येवेति कैयैक्यादिक्यं सिद्ध-			दमधिकरणं पुनरुक्तं स्यादित्याशं-		
मिति न भेदाभेदचिन्तेति तत्ति-			कानिरासाय सूत्रान्तरारम्भः साधकम् १०१९-३		
१४तं च ... { १०१०-५, १५, २२, २३			विज्ञानानां गुणभेदाद्वैचभेदे स-		
शास्त्रान्तराधिकरणे (=जै, सू.			र्वशात्ताम्रमाणकत्व ब्रह्मणो नोपपद्य-		
२।४।८) उक्तरीत्या प्रतिवि-			ते इत्याशंकारूपभेदो न विद्याभेद-		
दात्मं (=प्रतिघातं) नामरूप-			जनक इति विद्यैक्यमेव न विद्या-		
धर्मविशेषपुनरुक्त्यादिभेदाविज्ञानभे-			भेद इति तत्त्वसाधारणं च ... { १०२०-१, १३, २०, ३०		
दाद् गुणानुपसंहार इति शब्दका,			धर्मविशेषोऽपि न विद्याभेदजनक		
धर्मस्य विज्ञानाऽभेदाद् (=त्रेयाभे-			इत्यर्थभेदनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः १०२२-१		
दात्तदुपसंहार) इति समाधानं च { १०११-१२, १८, ३२			शिरोवृत्तादीनां स्वाप्यायादिष-		
नाम्नो भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वम् ... { १०१२-१, ३, ९, २५			मत्वेन विद्यैक्यमेव न विद्याभेद इ-		
रतस्य भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वम् ... { १०१४-२, ९, १४ १०१३-१४			इत्यर्थनिरूपणम् ... { १०२२-३, १५, २२, २६		
धर्मविशेषस्य भेदप्रतिपत्तिहे-			भूयोभूयो वेदे विद्यैक्यदर्शन-		
तुत्वम् ... { १०१४-६, १५, ३६ १०१५-२७			मिति वेद्यैक्ये सगुणविद्यानामपि		
पुनरुक्तादीनां भेदप्रतिपत्तिजन-			तत्त्वैवोपसंहारो न्याय्य इति विद्ये-		
कत्वम् ... { १०१६-२, १२, २४ १०१५-७			क्यमेव न विद्याभेद इत्यर्थनिरु-		
निरूपणः भेदप्रतिपत्तिजनकत्वम् { १०१६-२९ १०१५-९			पणाय सूत्रान्तरारम्भः ... { १०२३-६, १३, २१, २४		
भेदभेदप्रतिपत्तिजनकत्वम् { १०१६-३५ १०१५-१३			२ उपसंहाराधिकरणम् (५ सू०)		
			सर्वशास्त्रासु विद्यैक्यचिन्ताया।		
			फलनिरूपणयाभिन्नरान्तरारम्भः { १०२४-८, १५, २५, ३५		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
--------	--------------	--------------	--------	--------------	--------------

गुणानां गुण्यविनाभाववैतच्छा-
स्वास्याविद्यालान्तरात्कर्तृव्याप्त-
द्विधागुणवती तद्विभक्त्यापद्विधा-
वदित्यनुमानाद्विशेषे गुणवाचका-
नन्दादिपदानामेकवाक्यपयोचार-
णम्-आनन्दः एव ज्ञानमनन्त
ब्रह्मेत्यादिरूपसंशय इत्यर्थस्य स-
दृष्टान्त साक्षरेण च निरूपणम् ... { १०२५-१, १०,
१७, २५

३ अन्यथात्वाधिकरणम् (६-८ सू०)

विद्वैक्यापवादमिरूपणायाधिक-
रणान्तरारम्भः ... १०२६-४
वास्तवनेयके छान्दोग्ये ॥ भूत-
योः प्राणविद्यमोरैक्यमेवेति शका-
प्रतीपादनायैतत्सूत्रारम्भः ... १०२६-४
वास्तवनेयकच्छान्दोग्येभूतयोः व-
दुत्तरप्राणमिष्टानामप्राणविद्ययोरैक-
मिति शकाप्रतीपादनम् ... १०२७-७, २८
एकत्र प्राणस्यापरोक्षीभस्यो-
पास्यत्वेनित्युक्तमभेदात्तदुत्तरमेवो-
पदेशाद्वर्णनादिभ्यस्तयोर्भेद एव
युक्त इति विद्वान्त्वह्योक्तत्वे दृष्टान्त-
सारम्भः ... १०२८-११, १९, २४

वास्तवभूतायां प्राणस्योद्गीयक-
त्वभूतैक्यावस्थैक्यमिति न विद्याभेदो-
न्यारब्ध इति शका वृत्तमाधानादि-
(अननिकमीमांसायापदप्रदर्शनम्) १०३०-३, १५, २१
सर्वैक्यावयोरैक्यं युक्तमिति शका
प्रक्रमभेदादयुक्तमिति तयोर्भेद एव
युक्त इत्यर्थनिरूपणम् सूत्रान्तरारम्भः १०३४-१

४ व्याप्ताधिकरणम् (९ सू०)

‘ओमित्येतदशरद्वितीयमुपासीत’
इत्याद्याद्यापवादैकत्वविशेषण-
घाणाम्माद्ये विशेषणपक्ष एव युक्त
इत्यर्थस्य निरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः १०३४-११
अध्यासपदस्यार्थोक्तिद्वाराध्यास-
पक्षस्य निरूपणम् ... १०३५-३, २१, २३

अपवादपदस्यार्थोक्तिद्वाराध्यास-

वादपक्षस्य निरूपणम् ... १०३५-८, २१
एकत्वपक्षस्य निरूपणम् ... १०३५-१४
अध्यासापवादैकत्वपक्षाणां निराकरणम् १०३६-५
‘उद्गीधावयवमोद्धारम्’ इति
विशेषणपक्षस्य विद्वान्तभूतस्य नि-
रूपणम् ... १०३७-३, २८

५ सर्वभेदाधिकरणम् (१० सू०)

उक्तारस्योद्गीयगुणकस्यैक्योपास्य-
त्ववत् छन्दोगवाजसनेयिभिः प्राण
ध्यादि प्राणस्य वसिष्ठस्यादिगुणयु-
क्तस्योपास्यत्वमुक्तमिति कर्मोपास्य-
प्रामुख्यमिस्तदनुत्तावपि सर्वत्रैव त-
देवैक प्राणवित्तानमपि विश्रयत
इति सर्वत्राभेदात्तद्गुणविशिष्टस्यै-
वोपस्यस्यमिति निरूप्यमिति
रूपणमाधिकरणान्तरारम्भः { १०३९-१, १२,
२१, ३६

६ आनन्दाधिकरणम् (११-१३ सू०)

गुणवदुपासनाविधानस्य व-
स्तुगुणव्याप्यतानाद्विषयार्थमाधिक-
रणान्तरारम्भः ... १०४१-११
अतियुक्तं ब्रह्मत्वरूपव्यतिपादनप-
रातु तत्रतत्र प्रतिपादित्वा अपि
आनन्दमयस्य ब्रह्मणो यमोः सर्व-
गतत्वं विशालपत्रत्वादयः सर्वभेदा-
त्सर्वत्र सर्वे प्रतिपद्यन्त्या इत्यर्थस्य
निरूपणम् ... { १०४२-१, २३
१०४१-१८, २२

सर्वगतत्वादीनां ब्रह्मण आनन्द-
मयस्य सर्वत्राभेदान्तरात्तदभूतिपुत्तनां
विशालिस्त्वादीनामपि तत्रतत्र प्र-
सङ्गे दुर्वारः स्यादित्याद्याङ्क्या
निरासाम् सूत्रान्तरारम्भः धाव-
नम् ... { १०४२-८, २५
१०४३-१९

विषयिस्त्वादीनां योक्तव्ये-

विषयः	सूत्रसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयः	सूत्रसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
पेशपोषणपापचर्मार्जं कोषाधर्म- स्मात्, आत्मन्दत्त्वस्त्वयान्त्वाद- यसिष्ठावतारोपायवत् कल्पितत्वा- त्तद्वैदस्य न मेदशानकल्पमित्यर्थस्य निरूपणम् १०४३-२, २०, २७			अन्वयः आत्मन एव मष्टत्वेनोः उपसंहारे आत्मश्रुतेन श्रुत्यन्तर- विद्यमहाभूतसृष्ट्यान्तरकालिकैव- देवोक्त्यं सृष्टिरप्यात्मन एव नात्य- स्येत्याद्यर्थनिरूपणम् ... { १०५०-१५, २१, ३६		
संयुक्तमवस्थस्य कालस्याद्वैतपरमेष्वेव ज्ञानोत्पत्तिरित्यादानन्त्यादिभ्यो वै- षम्यामित्यर्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रा- न्तरारम्भः १०४४-८, १८, ३०			(द्वितीयं वर्णके) पूर्ववर्णके विद्यैकगुणोपसंहार- निरूपणस्यास्युदाहरणं साक्षात्पाद- संगतिरिति तदर्थं वर्णकान्तरस्वारम्भः { १०५२-९ १०५१-२२		
७ आध्यानाधिकरणम् (१४, १५ सू०) ['इन्द्रियेभ्यः परा रक्षाः' इत्यत्र पुरुष एवेभ्यः परा न विवेते प्रत्ये- कम् इद्वैतस्मात्परे इत्यर्थस्य प्रति- पादनाधिकरणान्तरारम्भः ... १०४४ १३ आध्यानरदायत्नोक्तिः... .. १०४६ १२ तत्रैव पुरुषस्य प्रकृतत्वेन तस्य होऽस्मिन्नित्येव हृदयवृत्तिगन्तव्यदे- नेत्यादिरेवन्तरस्य यातिपादनाय हृदयवृत्तिरारम्भः ... { १०४६-१, १३, १८, ३६			छान्दोग्ये 'खदेव' इत्यस्यास्मा- न्नामसाधारणं सञ्चल्येनोपक्रम्यो- पसंहारे 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति वादात्म्यं, बृहदारण्यके 'कृतम आत्मि' इत्यादिनामशब्देनोप- क्रम्य 'स एष महानन आत्मा' इत्यादिना ब्रह्मात्मित्वमुच्यत इत्या- न्तान्तरव्यभिचारात्तात्पर्यकमात्म- विषयकं च क्रमेणैति न विषयकमिति शङ्कानामपि छान्दोग्ये तद्व्याप्तिप्रदेशाद्यात्मविषयकमेवेति निर्णयप्रतिपत्त्यर्थं निरूपणम् { १०५२-९, २१, १६ १०५१-२२		
८ आत्मगृहीत्यधिकरणम् (१६, १७ सू०) 'ममोऽमीदीर्घोर्मयाप' इत्यै- वोपसंहारे महाभूतवृद्धिमप्रतिपाद्य इत्येवोक्त्यान्तरादिशङ्कानिरूपण- साधनोपायानां सुषुप्तिकेः परमात्म- नोऽन्वः (= उपसंहारमनोऽन्वः) ताद- र्येण शब्दाया निराखायाधिकरण- स्वपारम्भः ... .. १०४७-१३, २२ (प्रथमे वर्णके) आत्माविरहितस्य तद्वैद्युत्त्व- प्रतिपादनेन पूर्ववर्णनम् ... १०४८-३, १०, २१ आत्मन एव सृष्ट्यं न तु नैवेष्ट्येति तस्मिन्नप्यम् ... १०५०-४, १०, २१ ममोऽमीदीर्घोर्मयाप ... १०४८-२७ परमात्मनोऽस्मिन् सुषुप्ति- कालेऽपि, समस्त इति पूर्ववर्णन- विषयकं हृदयवृत्तिरारम्भः ... १०५०-१३			उपक्रमे छान्दोग्ये आत्मगृ- ह्याभावेऽपि 'देताश्रुते धृते भवति' इत्यादिनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्या- नन्तराणां आत्मगृहीतिरस्त्येवेत्यादि- र्णनाय वृत्तान्तरारम्भः { १०५३-१२, २०, ३४		
			९ कार्याख्यानाधिकरणम् (१८ सू०) अशनीचरमादितरयाचमनान- प्रकाशितवर्णपरिच्छिन्नाभ्यामुक्तयोर्मध्ये श्रुतिभिरपि विरचयान्तरात्किञ्चनमेवो- पायनाश्रयं निर्धार्य न त्वावधानान प्रत्याविवक्षिते निधीयते, नाप्ययं वा निधीयते इत्यर्थस्य निरूपणायपि- रूपणान्तरारम्भः { १०५५-५, ११ २३, ३०		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या	पक्षिसंख्या
प्रागुक्तशोकापुरस्सरमशितस्या नमनेनानमताचिन्तनमेव विवेच्य मित्यादिरूपेण तत्पक्षनिरासस्य प्र तिपादनम् ... { १०५६-४, ९, १६, २९			स्यायुक्तत्वेन नैवोभयोरुभयत्र प्राप्ति- रिति पूर्वोक्तपूर्वपक्षनिराकरणाय सूत्रान्तरारम्भ ... १०६४-६		
१० समानाधिकरणम् (१९ सू०) वाजसनेयिशारागताभिरहस्ये उक्ता शाण्डिल्यविवेच्य मनोमयत्वा दिगुणा तस्यामेव शास्त्राया बृहदा रण्यके 'मनोमयोऽय पुरुषः' इत्या दिनोक्तोक्तसामेदात् न तुभयनो क्तयोर्विद्ययोर्भेदः गुणानुपसंहारश्चे त्यपीनिरूपणयाधिकरणांतरारम्भः { १०६०-८, १७, २१, २०			तन्मते विवेक्यादेवोपसंहार सिद्धौ 'तस्यैतस्य तदेव रूपम्' इत्या दित्यपुरुषगतरूपादीनामाधिस्यपुरु- षेऽतिदेशस्य वैयर्थ्यादेकवित्यायाम पि स्थानभेदेनोक्ताना गुणानां विना- ऽतिदेशमनुपसंहार इत्यस्यादिभिन्न- स्थानोक्तगुणानामन्योन्यास्मिन्नोपस- ंहार इति हेत्वन्तरेणापि सिद्धा- न्तार्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रान्तर- रारम्भ ... { १०६५-१०, २१, २७, ३७		
११ सम्बन्धाधिकरणम् (२०-२२ सू०) बृहदारण्यके एकत्र 'आप एवे दमम आसु । ता आपः सत्यम- वृजन्त' इत्यारभ्य 'सत्यस्य ब्रह्मण एवाधिदैवतमभ्यात्म चादित्यम- ण्डल दक्षिणमक्षि चायतन व्याहृ- तिशरीर' चोपदिश्य 'तस्योपनिष दह' इति 'तस्योपनिषदहम्' इति चोपदिष्टयोर्विभागेनैकाधिदै- वतमेकाभ्यात्म चानुसन्धान कार्यं न त्वन्निभागेनोभयनोभयोरनुसन्धान कार्यमित्यर्थप्रतिपादनायाधिकरणा ंतरारम्भ ... { १०६२-१४, १७, २०, ३६			१२ सम्भृत्यधिकरणम् (२३ सू०) आयतनभेदाग्राणायनीकखिल- पूक्तानामाधिदैविक्यधीर्षसम्भृतितु तिथेक्षप्रभृतीनां गुणानां तत्रैव पठि- तेषु शाण्डिल्यादिविद्यान्तरेऽनुपस- ंहार इत्यर्थस्य प्रतिपादनायाधिक- रणान्तररारम्भः ... १०६६-१		
एकविद्याभिसम्बन्धात्सत्यविद्या- यामपि शाण्डिल्यविद्याषदैवमेव युक्तमक्षिस्थस्यापि सत्यब्रह्मत्वेनादि त्यस्थानवदहर्नमवत्वमित्येव नागै वधीमति नामसंकरस्य युक्तत्वादि- ति प्रथमसूत्रेण पूर्वपक्षस्य निरु- पणम् ... { १०६३-८			समानगुणान्नामेन प्रत्युपस्थापितास्तु विप्रकृष्टदेशासु विद्यासु विप्रकृष्टदेश- गुणा उपसंहृत्य-ते न तु प्रदेशान्तरवर्ति- वित्पन्तरगताः इत्याधिदैविक्यसम्भृ- त्वादीनां देशान्तरगतशाण्डिल्यादि- विद्यान्तरगतत्वेन नोपसंहार इत्यर्थं स्य निरूपणम् .. १०६७-९, २०, ३०		
उपासार्थमायतविशेषव्यपारश्चे एव उपनिषदाविति प्रागुक्तानुमान-			१३ पुरुषविद्याधिकरणम् (२४ सू०) छान्दोग्ये ताण्डिना पैङ्गिना च रहस्ये ब्राह्मणे उक्तायां पुरुषविद्या- यामुक्ता चतुर्विंशतिवर्षरूपप्रात रवने चतुश्चत्वारिंशद्वर्षरूपमाध्य- न्दिनसवनप्राष्टाचत्वारिंशद्वर्षरूपतृती- यसत्रनाशिपिपासासाऽमरणरूप- दीक्षाशनपानरमणरूपोपसंहसनल- क्षणमैशुनाचरणरूपस्तुतशस्त्रतपोदा- नादिरूपदाक्षिणामरणरूपवभृथा		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्ति.संख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्ति.संख्या.
--------	--------------	----------------	--------	--------------	----------------

श्रीरादिषर्मा नोपसंहृतव्याः पुरुष-
यज्ञत्वविशेषाच्चैत्तिरीयकस्त्वित्पुरुष-
यज्ञे इत्यर्थस्य प्रतिपादनायाधिक-
रणान्तरस्यारम्भः ... { १०६८-८, १४,
१८, ३५
छान्दोग्ये पुरुषयज्ञयोरैक्यं
सामानाधिकरण्याच्चैत्तिरीयके विदुषो
यज्ञस्येति विदुषो यो यज्ञ-
स्तस्येति व्यधिकरणपट्टी न समा-
नाधिकरणा पट्टीति तयोर्भेद इत्या-
दित्वेन वैलक्षण्यप्रतिपादनादिकम् १०७०-९, १९, २४

१४ वैधाद्यधिकरणम् (२५ सू०)

'सर्वं भविष्य हृदयं भविष्य'
इत्यादिकाः भाष्यमौलिकताविहितै-
त्तिरीयकोरनिपट्टान्नचनेयिकोपीत-
किन्नात्मगतानां मन्त्राणां प्रत्यक्ष-
मर्णा च विद्यासु वैधादिकानां सर्व-
पाठमर्णानामवस्थादानसम्बन्धेनैव-
गुणसहारः किन्तु कुलमन्त्राणां
त्रिषाचक्षिषेऽपि बलीयसाऽभिचारा-
दिसम्बन्धादिभ्यः केपाक्षिप्रसव-
लिभ्यः, केपाक्षिप्रचनेन, केपाक्षि-
प्रवृत्तिवाक्यादिप्रमाणान्तरेण च विद्या-
विनियोगस्य वाचात्कर्मविशेषे सम्-
न्याचापदावेव विनियोगाच्चद्वन्द्वमे-
वेत्यर्थनिरूपणायाधिकरणस्यात्वारम्भः { १०७२-५, १३,
१९, २४,
सविषेः भुव्यादिभ्यो दीर्घत्वौ.

परादनम् ... { १०७८-१
१०७७-१९, ३६
भुव्यादिभ्योऽपि द्यौःदाहरणनिरूपणं { १०७८-३, १८, ३५
भुव्या दिग्वापस्योदाहरणम् ... { १०७८-८, १८
१०७९-३५
त्रिभ्यः वाक्यरापस्योदाहरणम् { १०७८-२३
१०८०-१३, २६
भुव्यादिभ्योऽपि द्यौःदाहरण-
सम्बन्धप्रतिपादनम् ... { १०७८-३५

वाक्येन प्रकरणवाचस्योदाहरणम् { १०७९-५
१०८०-३१
१०८१-१७
प्रकरणेन स्थानक्रमवाचस्योदाहरणम् { १०७९-८
१०८१-३४
१०८२-१५
स्थानेन (=समिधिनो) समा-
ख्यावाचस्योदाहरणम् ... { १०७९-११
१०८२-३४
१०८३-१०
प्रत्यगादिकर्मणामपि न विद्या-
दोषत्वमिति प्रतिपादनम् { १०८३-१, ३, ३६
१०८४-२५

१५ हान्यधिकरणम् (२६ सू०)

(प्रथमवर्णके)-

साण्ड्यायर्षणिकशाट्यापनिक्तौ-
पीतकिश्रुतीनां मध्येऽथ इव रोमा-
णीत्यादिरीत्या मुहुरदुष्कृतयोः स-
न्निपाते यत्रोक्तस्तत्र तयोः सन्नि-
पाते, तथा यत्रापि तयोस्त्वायन-
मात्र सत्रापि नान्वरीयकतयाक्षिप्तं
हानमस्तीति तयोः सन्निपाते च
विद्यादो न, यत्र ह्य तयोः हान-
मार्थं भुवं नोपायनं सत्राप्नुपायनम्
(=उपादानम्=ग्रहणम्) सन्निवृ-
त्त्येत्यर्थस्य निरूपणायास्याधिकर-
णस्यारम्भः ... { १०८५-६, १४,
२२, २९

स्वदुक्तस्थले शारान्तरीयं हा-
नमास्य भवर्णं विद्यान्तरगोचर-
त्वादुपायनस्य तत्राभुवंतर्षपिकर-
ण्याद्योरोनायक्यकृते आक्षेपायो-
गाद्य न तस्य सत्राक्षेप इति शंका
तु हानस्योपायनायैव तत्राक्षेपो युक्त-
एवेयादिना तत्रिरवर्णं च ... { १०८६-८, १७, ३०
१०८५-२०
अनन्तराक्षरस्य विशेषस्य भु-
वन्तरेऽनन्तराक्षरस्योदाहरण-
द्वारा

विषय	पृष्ठसंख्या	पाठसंख्या	विषय	पृष्ठसंख्या	पाठसंख्या
न्यायो विकल्प स्यादित्युक्त्वा तत्र तेषामष्टदोषाणां वर्णनम् .. १०९०-५, १५, २५ वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्व मुक्त, तच्च जैमिनिसमतमित्यर्थ- मुक्तस्य सूत्रगतस्य तदुक्तशिते पदस्य जैमिनिना (१०८८-१५ सू०) व्याख्यातमित्यर्थस्य निरूप			ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थस्य निरूपणम् .. १०९५-८, १४, २५ मरणात्प्राग्ब्रह्मप्रेक्षोर्विद्यया क्षी- णमुक्तदुष्कृतस्यैव देवयानपथा गमनमिति तत्र प्रागेव मुक्तव दुष्कृतयो क्षय इति 'अग्निहोत्रे ब्रह्मोति यवागू पचति' इत्यत्रेवा यंक्रम एवादरणीयो न पाठक्रम इत्यर्थस्य वर्णनम् .. १०९८-८, १४, २३ मरणोत्तर देवयान भवत्स्यार्थपथे विद्यया विनैव मुक्तदुष्कृतयो क्षय विद्याप्रापकदेशाभावेन विद्याया अभावाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिर्न स्यादिति मरणात्प्रागेव विद्यया मुक्तदुष्कृतक्षय इत्यादिकमभ्युपेयमिति इत्येव तस्य		
णद्वारा तत्सूत्रार्थादिकस्य निरूपणम् { १०८९-६ १०९०-१९ १०९१-११, २१			प्रतिपादनाय सूत्रान्तरस्यारम्भ { १०९७-१, ११, १७ १०९६-१७		
(द्वितीयवर्णके)-			१७ गतेर्यवस्वाधिकरणम् (२९, ३० सू०)		
साष्ट्यादिभूतिषु भूस्मण मुक्तदुष्कृतसम्यग्निविभूतनहान चालन नाम कचित्कार फलप्रति- य वन (= फलदानयक्तोर्नैवर्तनम्) एव न तु च्युति सङ्क्रमो वेत्यर्थ- स्य प्रतिपादनायास्याधिकरणस्या			पर्यकविद्याया विद्यया मुक्तव दुष्कृतस्य वा हानिस्तयोक्तदेवयान- पथादिदेशान्तरसम्बन्ध सगुणब्रह्म विश्रावत एव न निर्गुणब्रह्मविद्या वत तत्र गतिहेतुभूतमुद्भास्यति रूपहेत्वभावात् । तत्तत्त्वे तदुप भोगाय देशान्तरसम्बन्धोभ्युपेय इत्यनाह्वयितृभूत्या विरोध इति सगुणब्रह्मविद्यायां श्रुतस्यापि देव यानमार्गसम्भ्रमस्य निर्गुणब्रह्म विद्यायामभ्रवणात्तत्तम्भ्रमो न युक्त इत्यर्थस्य निरूपणायस्याधिकरण		
रम्भ . ... { १०९३-१, १२, २२, २७			स्यारम्भ . १०९७-९, १४, २८, ३५		
१६ साम्प्रदायाधिकरणम् (२७, २८ सू०)			सगुणब्रह्मोपासकस्य पर्यकारो- हणपर्यङ्कस्य ब्रह्मणा सवदनादिवि शेषोक्तर्तृदेहागमनवाध्यत्वादात्मैव त्वदर्शिन आत्मकामस्य दशवशेष कर्मयोगस्य नापेक्षणीय किञ्चिदिति न कचिद्भ्रमनमित्यर्थस्य निरूपणाय क्षयान्तरस्यारम्भ .. { १०९८-११, १६, २५		
पर्यकविद्याया मरणात्तर पर लोक प्रविष्टस्य देवयानेन पथा प्रविष्टस्य मध्येमार्गा नामिरेतज नदीतरणोत्तर मुक्तदुष्कृतक्षयस्य क्षयोक्तस्त्वस्य विद्याहेतुत्वाभावा त्प्राप्यपि हेतुविद्यैवेत्यमुक्तमित्या- शङ्काया निराकरणाय पूर्वोक्त येषू ननस्य कालनिरूपणाय वादुत्था					
धिकरणस्यारम्भ { १०९५-१, १०, २२ १०९४-३७					
श्रौतक्रमादर्थक्रमस्य नवीय स्त्वेन नदीतरणोत्तर भुवस्य सुखं तेदुष्कृतक्षयस्य शरीरनाशात्प्राक् सम्पादितया विद्या विभूतमुक्त दुष्कृतस्येत्येव विनिमयेनार्थकत्वेन विद्यासामर्थ्येन विभूतकल्मषस्य शानवत एवोत्तरेण पथा गच्छतो					

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्षिसंख्या.
१८ अनियमाधिकरणम् (३१ सू०)		मितेः समानत्वात्सर्वत्रोपवहारे न तु व्यवस्थेत्यर्थस्य प्रतिपादनायास्या	
पर्यकविश्रादित्यु सगुणप्रज्ञाविषयानामुपपत्त्यादिनामीनामोच्यते। प्रकरणादिना तेषामेवेति न नियमः, सर्वसामान्येन प्रत्ययेकमात्रेणैव कल्पेनाभिधेयभूतत्वात् प्रकरणस्य साधारणविधेरेवेत्यादि। देवयानाद्यप्यप्यभिधेयं गतिरित्यर्थस्य प्रतिपादनायाधिकरणा		विकरणस्यास्यम् ... { ११०९-६, १६, २५, २३	
स्वरूपारम्भः ... { १०९९-११, १३, २३, २६		गुणमुत्प्रेतेति जैमिनिमुनस्य सुनार्यस्य तदुदाहरणादीनां च निरूपणम् ... { १११०-५, १३, ३१	
तेषामेवेति नियमवादिमतस्य निराकरणम् ... { ११०१-११, १३, २३, २६		२१ इयदधिकरणम् (३४ सू०)	
१९ यावदधिकरणम् (३२ सू०)		एकत्वेन भोक्तृत्वमेकस्थैरा-भोक्तृत्वमुपययीभोक्तृत्वमित्येव विद्यद्वयप्रतिपादनेऽपि " ब्रह्मसुखा " इत्यस्या. ' सत पित्रन्वी ' इत्यस्याश्च अत्रेवपरायस्य ब्रह्मणो जीवभित्तस्य प्रतिपादनेकत्वादिद्वैतीयमेव न विद्याभेद इत्यर्थस्य निरूपणम्.	
सगुणप्रज्ञाविदा, निर्गुणप्रज्ञाविदामपि तदेवपरित्यागदेहान्तरपरिगृहादेर्वैर्भावान्न सगुणनिर्गुणप्रज्ञाविद्योपरपक्षेऽपि, नेत्याद्यनानि।		याधिकरणात्स्यास्यम् ... { ११११-१, २१, २६, ३९	
साधारणाधिकरणस्यास्यम् ... { १११२-१, २३, २०, ११-२-३६		२२ अन्तरत्वाधिकरणम् (३५, ३६ सू०)	
इत्येव तेषामपान्तरतम. प्रमत्तानां लोकस्मिन्निर्देही वेदप्रवर्तनेऽधिकारदानेन निपुणतात्परायणैरित्येवैतौ सम्पददानेन सत्यप्यधीनाः कर्मभिर्धानाधिकारमुल्लभानामन्याः ब्रह्मसाधिकाः परब्रह्म प्रविश्य पुनः प्रत्यागमनमिति दृष्टान्तगुरम्यत्र जीवमुपगतता इत्यादि यत्तस्य मातापुत्रवृत्तवर्तिनः प्रतिगुणयथाः प्रविश्यैव निजामोक्षहेतुमिति वाच्यमिति समापन्नस्य निरूपणम् ... { १११६-७, १०, १३, ३६		युद्धद्वारायके वाञ्छामिके 'यस्याः सादप्रोच्छादय य आत्मा प्रमत्तः' इति ब्राह्मणस्य द्विरुपेयि चाभेदो न किन्तु प्रतिपाद्याद्वैतस्य द्वैक्याद्विधेयमेवेत्यर्थस्य प्रतिपादनायास्याधिकरणस्यास्यम् ... { १११३-८, १२, २०, ३५	
२० अक्षरपक्षिकरणम् (३३ सू०)		तत्र द्विरुपेयावपि 'तत्त्वमसि' इत्यस्य नववृत्त्योऽभ्यासे विद्वत्परवरादुपनयोपहारयोरैक्याद्वितीये प्रते 'यदेव साक्षादपरो उद्भूत' इत्येवकाप्रयोगाच्च निरैक्यमेवेत्येव हेतुन्तरस्य निरूपणाय सुब्रह्मण्यारम्भः ... { १११५-३, २०, २६, २६	
विशेषविशेषादागच्छन्तः प्रतीतिद्वयमुपपत्त्युपपत्त्यादिनामीनामोच्यते। प्रकरणादिना तेषामेवेति न नियमः, सर्वसामान्येन प्रत्ययेकमात्रेणैव कल्पेनाभिधेयभूतत्वात् प्रकरणस्य साधारणविधेरेवेत्यादि। देवयानाद्यप्यप्यभिधेयं गतिरित्यर्थस्य प्रतिपादनायाधिकरणा		२३ व्यतिहास्यधिकरणम् (३७ सू०)	
स्वरूपारम्भः ... { १०९९-११, १३, २३, २६		ननेवया. 'योऽहं साऽहं, याऽहो साऽहम्' इति 'अहम्	

विषयाः पृष्ठसंख्या, पक्षिसंख्या,

विषयाः पृष्ठसंख्या, पक्षिसंख्या,

रिम भगवो देव ते अहं वै त्वमसि'
इत्युभयत्र जीवस्थेश्वरत्तमत्तमीश्व-
रस्य सत्त्वात्मात्ममित्येव मिथो
विशेषणविरोध्यभावरूपव्यतिहार
उभयमतिराध्यानार्थ एव न तूभय-
रूपावुचिन्तनार्थः । उक्तं हि ईश्वरे
सत्त्वारिरूपनिष्कृष्टरूपावुचि-
नस्य-
युक्तत्वादित्यर्थस्य प्रतिपादनाया-

धिकरणस्यास्यारम्भः ... { १११६-१, १६, ३१
१११५-३५

२४ सत्याद्यधिकरणम् (३८ सू०)

वाजसनेयिभिः ' व यो हितम् '
इति, ' तत्र तत्तत्त्वम् ' इति
चोक्ता सत्यविद्या ' जयदीर्घोऽलो-
कान् ' इति ' इति पाप्मानम् '
इति फलभेदोक्तावपि ' तत्र तत्त-
त्त्वम् ' इति पूर्वविद्यासम्बन्धस्यै-
वोत्तरनाकर्षणादेकविद्यात्वनिश्चयेन
कलाभूतरोक्तेर्विद्यास्तुत्यर्थत्वेन च
न सत्यविद्याया द्वित्रिष्य किञ्चै-
वयमेवैत्यर्थप्रतिपादनायास्याधिकर-

णस्यारम्भः ... { १११७-१०, १७,
२१, ३८

छान्दोग्ये वाजसनेयके चोभय-
त्रैकैवेयमस्यादित्यविपयिणी विद्येति
वाजसनेयकोक्तसत्यादिगुणानामुप-
सहारोऽन्यत्रेति परेऽक्तमनूरोपास्यै-
वमेपि फलभेदेनाज्ञविद्यातः स्वत-
न्त्राद्विषयगर्भाविद्याया भेदात्त गुणा-
नामुपसहार इति तस्य निराक-

रणम् ... { ११२०-३, १४,
२७, ३३

२५ कामाद्यधिकरणम् (३९ सू०)

अत्र विषयवाक्ये भिन्नसगुण-
निर्गुणविद्ययोः श्रुताः सत्यकाम-
त्वादयो वक्षित्वादयश्च गुणाः सत्य-
विद्याया एकत्वाद् गुणसाङ्ग्येऽप्यत्र

कचिदाकाशस्य कचित्ताभ्रस्यै-
त्येव सगुणनिर्गुणरूपभेदेन भेदावि-
र्गुणविद्याया फलभावान्नोपसहार
इति शङ्काया उभयत्र हृदयाद्या
यतनस्याभ्यासे वैकल्याणोकासम्भेदप्र-
योजकस्य हेतुत्वात्मात्मत्वस्य च
साम्याद्विशिन्नादीना विद्यास्तुत्यर्थ-
स्य च तेषां निर्गुणत्वके उपसहारो
युक्त एवेति तन्निराकरणस्यास्याधि-

करणस्यारम्भः ... { ११२१-३, २०
२४, २८

२६ आदराधिकरणम् (४०, ४१ सू०)

छान्दोग्ये वैश्वानराविद्यायां
विहिते प्राणामिहोत्रे विदितानां
पञ्चानां प्राणाहुतीनामङ्गभूतभोज-
नस्य लोपेऽपि मुख्यस्य प्राणामिहो-
त्रस्य भक्तप्रतिनिधिभूतपयआदिना
भोजनप्राप्तौर्न लोप इति शङ्कानिरा-

सायास्याधिकरणस्यारम्भः ... { ११२३-१, १९,
१८, २७

पूर्ववदेणोक्तस्य पूर्वपक्षस्य
भोजनलोपे लोप एव प्राणामिहो-
त्रस्य तन्नादरप्रदर्शनं तु भोजनपक्षे-
ऽतिप्रियम्येहि प्राथम्यविधानायेति
समाधानायेतुत्तरस्यारम्भः साव-

तरणम् ... { ११२५-१, ११,
१७, २८

२७ तन्निर्धारणाधिकरणम् (४२ सू०)

कर्मोक्त्यपवाधयाणि विज्ञानानि
' उ० इत्येतदक्षरमुद्रीयमुपाधीत ' इ-
त्येवमादीन्यनित्यान्वेरोद्रीयास्तु ता-
ख्यानानि न नित्यानीत्यर्थस्य निरु-

पणायास्याधिकरणस्यारम्भः ११२९-१, १०, १७, ३७

२८ प्रदानाधिकाराधिकरणम् (४३ सू०)

अत्र विषयवाक्ये वायुप्राणयोः
स्वरूपाभेदेन तद्विषयोपासनाप्यभि-
नेत्यभ्यात्माविदेवादिगुणभेदस्य गु-

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
णयन्नेद्वानकवायोगेनोपक्रमोपसं- हारपर्यालोचनया चास्याः संवर्गवि- धायो देव्यमिति शक्तानिरासनाया-			लिङ्गस्य प्रावर्त्यं न किन्तु प्र- करणमेवान्न बलवदिति प्रागुक्तसं- काया निरासाय सूत्रान्तरस्यारम्भः		
स्याधिकरणस्यारम्भः ... { ११३३-८, १७, २०, ३५			साक्षेपम् ... { ११४३-१२, ३४ ११४४-२०		
'तौ वान संवर्गौ' इत्यना- ध्यात्माधिदेशविभागोऽन पुनमुपदे- हारपार्यालोचनेन तस्यास्त्यक्ते त- दानर्थक्यमित्यादिना विद्याभेदे ए- वेति सिद्धान्तिरूपम् ... ११३४-८, १७, ३२			'ते मनसेवाधीवन्त मनसेवाची- यन्त' इत्यादिरूपेण क्रियावयवानां मनसादिध्यापारेष्वनुबन्धात्, किं- यामवस्थासौमांसाहारम्यं ज्ञानमयाना- मेकैकस्यातिदेशेन क्रियायामनाश- दर्शनादिति सिद्धान्तो हेत्वन्तरस्य		
२९ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् (४४-५२ सू०)			निरूपणायास्तत्र स्यारम्भः ... { ११४५-१०, १७, २४, ३१		
वाजसनेय्यमिरहस्यमाज्ञाणे म- नोधिष्ठित्योक्ताः साम्पादिका अम- मः 'तत्किञ्चेन्नानि भूशानि' इति प्राधान्यज्ञानकथिज्ञादिभूयस्त्वाति- मानुपदेशं विनाभावनातत्पत्वेन प्र- करणं शाश्वता गुमर्थाः स्वतन्त्रा एवेत्यर्थस्य प्रतिपादनायास्याधि- करणस्यारम्भः ... { ११३९-१, ९, २०, २७			परोक्तदृष्टान्तनिराकरणाय ए- वान्तरस्यारम्भः ... { ११४८-३, १३, २४		
गुणवादिनोपपत्तेर्न प्रकरणं वा- च्यं द्रष्टव्यमिति प्रकरणस्यानु- बन्धनासम्भवात्किंमयामिः प्रकर- णे स्यादनुपदेयात्तद्विरय एव विक- ल्पसम्प्रदायाः इति पूर्वपक्षस्योपग- दनायास्तत्र स्यारम्भः ... ११४०-८, १६, ३४			अन पूर्वोपरमागयोर्विप्राप्या- न्यदर्शनात्तन्मध्यमातिनोऽपि निष्ठा- प्रधानत्वमेव न कर्माद्वैतमित्यर्थ- स्य प्रदर्शनाय सूत्रान्तरस्यारम्भः { ११४९-७, ७, ३६ ११४६-२९		
इदकाचित्तेन त्रियानुपदेशिनाऽ- मिना साम्पादिनाममिनामिति देवा- न्त्रियानुपदेश एवेति पूर्वपक्षमते हेतुवन्तिनिरूपणायास्तत्र स्यारम्भः { ११४३-१, १६ १९, २७			३० ऐकात्म्याधिकरणम् (५३, ५४ सू०)		
निर्णारादिष्ठे विद्यामया एव ११४३ इति सिद्धान्तरूप निरूप- णायास्तत्र स्यारम्भः ... { ११४३-६, १७, २०, २९			भाष्ये प्रागुक्तेऽपि सूत्रेण (देहादिभ्यतिरिक्तस्य) आत्मनः (=पुरुषस्य) अस्तित्वस्य प्रति- पादनायास्त्याधिकरणस्यारम्भः { ११५०-१२, १६, २४, ३३		
भक्त्योऽनेन प्रकरणस्यारम्भः एव ११५१ इति सिद्धान्तरूप निरूप- णायास्तत्र स्यारम्भः ... { ११५३-१०, १८, ३३			(परमवन्निराकरणे) लोकाय- विक्रमतरस्यानुपादः { ११५२-४, १३, २८ ११५१-१६		
			लोकायविक्रमतरस्यानुपादः 'एवं प्राप्तं भूम्' इत्युक्त्या ... { ११५३-८, १२, २६, ३३		
			३१ अंगावबद्धाधिकरणम् (५५, ५६ सू०)		
			उद्गीर्णादि क्रमाभिप्रायः दिक्कारा- दिके पर्याये विभिन्न पृथिव्यादि- लोकैर्दिष्टकृपात्तत्वात् पृथिवीदृष्टि- प्राप्तादिका 'उद्गीर्णमुगशीत' इत्यु-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
द्रीधादिभृत्यविशेषात्सर्वशास्त्रास्व- प्यनुवर्तन्त एव न ॥ स्वशास्त्रा- गतेष्वेवोद्रीधादिषु विधीयेरञ्जित्य-			सुत्रोक्तेः शब्दभेदे कर्मभेदवदिति सिद्धान्तस्य निरूपणम् ... ११६५-९, १६, २९ (इति विग्रामेदाः)		
यस्य वर्णनायास्याधिकरणस्यारम्भः { ११५७-८, १४ १८, ३४			३४ विकल्पाधिकरणम् (५९ सू०) (इत्यमुञ्चेपु विद्याभेदेध्वनुष्ठानप्रकारेऽपि वर्ण्यते) - अहंशहृतस्वाङ्गाश्रितात्स्यासु नि- विधात्पासनासु मध्येहंशहवित्रास्वे- केनोपासनेन सञ्चालकृते उपास्यवि- षये ईश्वरपदी द्वितीयोपासनानर्थक्य- मिति विकल्प एव न समुच्चय आसामित्यर्थस्य निरूपणायास्याधि- करणस्यारम्भः ... { ११६७-७, १३, २०, ३२		
अन्यशास्त्रागतपुत्रीधादिभृत्य- न्यशास्त्राविहिताः प्रत्यया मवेयु- न्यशास्त्रागतमन्त्रादीनामन्यशास्त्रा- स्याश्रयणवदिति हेत्वन्तरप्रतिपाद- नायास्य सुत्रस्यारम्भः ... { ११६०-१, ११५९-१४, ३५			३५ काम्याधिकरणम् (६० सू०) यासुपासनासुपास्यसाक्षात्कारेण विनाऽहंशेनैव काम्यसाधनं तासां पुनरेवैवानुष्ठारेण विकल्पसमुच्चया- वित्यर्थस्य प्रतीकोपास्तिप्रकारस्य वा प्रतिपादनायास्याधिकरणस्यारम्भः { ११६९-४, १६, २१, २७		
३२ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् (५७ सू०) प्राचीनशाल औपमन्यव इत्य- स्यामाख्यायिकायां भूत वैश्वानरस्य समस्तस्यैवोपासनकार्यं न पृथक्पृ- थगव्यवस्य व्यस्तस्य समस्तस्य चै- त्यर्थस्य प्रतिपादनायास्याधिकर- णस्यारम्भः ... { ११६१-४, १३, १७, ३२			३६ यथाश्रयभावाधिकरणम् (६१-६६ सू०) अङ्गाविधौपास्तिध्वनुष्ठानक्रम- प्रदर्शनायास्याधिकरणस्यारम्भः ११७०-१, ७, १३, ३० अङ्गाश्रितोपास्तीनामाश्रयतन्त्र- त्वानुयाश्रयभाव इति पूर्वपक्षस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ११७०-१, ७, १३, २० अङ्गानां प्रत्ययानां च विधाने विशेषाभावात्समुच्चय एवेत्यर्थस्य निरूपणायास्य पूर्वपक्षस्यारम्भः ११७१-१, १२, २६ वेदान्तरोदितप्रत्ययस्य वेदान्त रोदितपदार्थसामान्यात्सर्ववेदोदितो- पास्तीनां समुच्चय एवेत्यर्थस्य प्रति- पादनायास्य पूर्वपक्षसूत्रस्यारम्भः { ११७१-५, १४ २१, २७		
वैश्वानरस्य व्यस्तस्या (= पृथ- क्पृथगव्यवस्या) प्युपासनं द्रष्ट- कृदभिमतमिति वादिना मतमनुच- तस्य पण्डनम् ... { ११६३-१२, २१, ३०					
३३ शब्दादिभेदाधिकरणम् (५८ सू०) भिन्नभूतीनामपि मुतेजस्त्वप्रभृ- तीनां समस्तोपासनस्य क्यायस्त्वा- ङ्गीकारे सर्वोपास्तीनामपि भिन्नभु- तीनां समस्तोपासनस्य क्यायस्त्वा- पक्षिरित्याशङ्कया निराकरणायास्या- धिकरणस्यारम्भः ... { ११६४-३, ९, १३, ३२					
अत्र वैयर्थ्येन विद्यैस्य श्रुति- भेदेऽनुष्ठानपरमिति च पूर्वपक्षशुक्तिः ११६४-६, ११, ३६					
एवजातीयकाः (= शब्दादिभे- देनोच्यः) वैयर्थ्येऽपि विद्याभिन्ना एव (जौ सू० २।२।१) इति					

विषयः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या.
न न्यतिरेकमुपेतं न सप्रविशुमस्य-		विद्याक्रमेणोः पट्यारम्भे 'तं	
पूर्वप्रवृत्तस्तारम्भः .... { ११७२-१, २०, २७, २९		विद्याक्रमेणोः समन्तारमेते' इति	
यस्मिन्नुत्पत्तेः पक्ष्यामिकचि-		श्रुतौ सहकारित्वोक्तस्तत्कर्मोक्तमे-	
स्तस्य तदनुष्ठाने इयं समुच्चयेऽन्यत्र		येति हेत्यन्तरस्य निरूपणायास्य	
वानभिदन्तेः समुच्चय एवेति पक्षो		सूत्रस्तारम्भः ... ११७९-८, ३१	
न युक्त इति सिद्धान्तस्य निरूपणा-		समस्तोद्देशार्थविज्ञानवत्तः कर्मो-	
यास्य सूत्रस्तारम्भः ... { ११७२-१०, २१, ३४		विकारोक्तेः कर्मोक्तमेव विधेयं	
विद्युयाः प्रज्ञाणादौपाश्वरिणां		हेत्यन्तरस्य निरूपणायास्य सूत्र-	
प्रत्यक्षोक्तं हि सर्वेषां स्तीना समु-		स्तारम्भः ... { ११७९-११, २१, ३३	
चयो न युक्तः किन्तु विकल्पः समु-		चावः जीवं 'सुखं भवेद् कर्मणि	
चयो हेत्यर्थस्य निरूपणायास्य		जिजीविषेऽव्यक्तसमाः' इत्यादि-	
सूत्रस्तारम्भः ... { ११७९-११, २०, ३०		रूपेण कर्मनियमादिरपि सा कर्मा-	
		गमेवेति हेत्यन्तरस्य निरूपणाया-	
तृतीयाध्याये ब्रह्मज्ञानान्तर्गतद्विषयविज्ञान-		सूत्रस्तारम्भः ... { ११८०-६, २०, ३२ ११, १७९-२०	
निरूपके चतुर्थपादे-		यतः (= कर्मवृत्तः) अपेक्ष-	
१ पुरुषार्थाधिकरणम् १-१७ सू०)		याविकल्प सर्वस्यः कर्मस्यो निवृत्त-	
श्रीयनिपदात्मयान् त्यक्तमेव		स्वावधार्योक्तमनः कर्मोक्षेपत्वं न	
पुरुषार्थस्य (= मोक्षस्य = इत्यनि-		युक्तमिति सिद्धान्तस्य निरूपणा-	
वृत्तेः) साधनं न तु प्रत्यक्षयोगादे-		यास्य सूत्रस्तारम्भः सावतरणम् { ११८०-११, १६ २०, ३७	
धिव्याप्त्युक्त्यादिविनादकृत्या क्र-		संसार्यर्थस्य तस्यधिक्ये प्रमा-	
त्यर्थमित्यर्थस्य प्रतिपादनाय 'पुन-		णनिरूपणम् ... ११८१-११	
यापे' इत्यादिना स्वाधिकरणस्तारम्भः ११७५-२		ब्रह्मविद्या कर्मवर्त्तमानायास्य	
संगतिप्रदर्शनम् ... ११७५-१		दर्शनाद्यर्थं कर्मविज्ञानं लिख्यं लोका-	
कर्तुः (= साधनः) कर्मवर्त्त-		संज्ञाहेतुर्गोप्यमासिद्धिमित्यर्थस्य	
शब्दात्मविज्ञानमपि विषयद्वारेण		निरूपणायास्य सूत्रान्तरस्तारम्भः ११८२-८, २२, ३२	
कर्मोक्तमेवेति पूर्वप्रवृत्तौपाश्वर्य-		'यदेन विद्यायाः कपोति' इति	
सूत्रस्तारम्भः सावतरणम् ११७६-१०, १६, २८		विद्यायाः कर्मोक्षेपत्वं प्रत्यक्षोपा-	
ब्रह्मज्ञानान्तर्गतद्विषयविज्ञाने		विद्याविद्याविषयकं न सर्वोपा-	
कर्मस्य प्रवृत्तदर्शनात्मकान् कर्मो-		विषयकमित्यर्थस्य निरूपणायास्य	
क्तमेति हेत्यन्तरस्य निरूपणायास्य		सूत्रस्तारम्भः सावतरणम् ... { ११८१-१, २३, २९	
सूत्रस्तारम्भः ... ११७८-८, १७, ३३		विद्याक्रमेणोः सहकारित्वोक्त-	
'यदेन विद्यायाः कपोति' इत्या-		न्नेकदेशं समुक्तं संज्ञाविषयं न	
दिना सत्यस्य कर्मोक्षेपत्वं प्रमा-		कर्मण विद्याक्रमेणोः समन्तारमेते	
संज्ञाहेतुर्गोप्यमासिद्धिमित्यर्थस्य		इति विद्यायास्य तदुत्पत्तौत्वेकमि-	
सूत्रस्तारम्भः ... ११७९-४, १५, ३०			

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्तिसंख्या,	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्तिसंख्या.
त्रैव पुरुषे इति तन्निराकरणमायास्य सूत्रस्यारम्भः ११८३-७, २५, २१		२ परामर्शाधिकरणम् (१८-२० सू०) ऊर्ध्वरेतसामाश्रयित्वमेव नेति संन्यासस्यैवामावादितायाः न स्वा- तन्त्र्यमिति पूर्वपक्षस्य निरूपणमा-	
अध्ययनवत एव कर्मसम्बन्धो- क्तिरिति प्रागुक्त त्वोपनिषदातिरि- क्तवेदाध्ययनवत इत्यर्थकमित्यनेन प्रागुक्तहेतुनिरासमास्य सूत्रस्यारम्भः		स्य सूत्रस्यारम्भः ... .. { ११८६-१३, २१ २४, ३७	
सावतरणम् ... .. { ११८४-१, १७, २२, ३०		ब्रह्मचारिणां सलक्षणं चातुर्वि- धस्य निरूपणम् ११८७-७	
'कुर्वन्नेव' इत्यादिनोक्तः प्रा- गुक्तो हेतुस्त्वविद्वद्विषयो न विद्व- द्विषय इति निरूपणमायास्य सूत्र- स्यारम्भः सावतरणम् ... { ११८४-१०, २६, ३४		गृहस्थानां सलक्षणं चातुर्वि- धस्य निरूपणम् ११८७-१०	
यावज्जीवं कर्म कुर्वन्त्यपि पितृ- पि कर्मफलक्षेपो नेति विद्यास्तु- त्सर्था 'कुर्वन्नेव' इति श्रुतिविद्या- स्तुतये इत्येयं समाधानान्तरायास्य सूत्रस्यारम्भः ... .. { ११८४-१५, १८ २७, ३५		वानप्रस्थानां सलक्षणं चातुर्वि- धस्य निरूपणम् ११८७-१४	
स्वेच्छातः कर्मसाधनप्रजादि- त्यागलिङ्गात्तरेणापि विद्या स्वतन्त्र- वेत्यर्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रास्था- स्यारम्भः ... .. { ११८५-६, २० २६, ३२		संन्यासिनां सलक्षणं चातुर्वि- धस्य निरूपणम् ११८७-१९	
अशेषकर्मादिविभागोऽपमर्दकत्व- रूपहेत्वन्तरेणापि सा स्वतन्त्रवेत्यर्थः		आश्रमास्त्रय एव न संन्यासः, 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति त्विद- राश्रमाणामनाश्रान्तिकसूत्रकत्वयोश्च- नद्वारा ब्रह्मसंस्थताया आश्रयन्ति- कफलकत्वसूत्रनायेत्यर्थस्य निरूपणम् ११८७-४	
एष निरूपणमायास्य सूत्रस्यारम्भः { ११८५-१४, २४ २७, ३७		निधिविहितत्वेन संन्यासश्चतुर्थ- आश्रमोऽस्त्येवेति विद्यायाः स्वा- तन्त्र्यमेवेति सिद्धान्तायास्य सूत्रान्त-	
कर्मणामाद्याश्रमिन्यविषयत्वेन तत्त्वज्ञानस्य चोर्ध्वरेतोविषय (=सर्वकर्मादित्यागिसंन्यासविषय) कत्वेन चेत्येव भिन्नाधिकारिका- त्वेनापि हेतुना विद्या स्वतन्त्रवेत्य- र्थस्य निरूपणमायास्य सूत्रस्यारम्भः { ११८६-२, २५, २३, २७		रस्यारम्भः ... .. { ११९१-१०, १३, २१, ३४,	
क्षणपमापाकरणोत्तरं संन्यास- वीकरणमन्यथापत्त्यर्थस्य निरूपणम् ११८६-५, १६		३ स्तुतिमात्राधिकरणम् (२१, २२ सू०) पृथिव्योर्वायुपुरुषवायुनक्षत्राणां सप्तानां रसानां रसतमोऽदम उद्गी- थावयव लङ्कारः (परमात्मप्रती- कत्वेन) परमः, परस्व ब्रह्मणोऽर्च- स्थानमर्वातीत्येवज्जातीत्येवमधिकारानां छान्दोग्योक्तानां श्रुतानामुपासना- विध्यर्थत्वमेव नोद्गीथादिस्तुत्यर्थ- कत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनाय 'स्तु- तिमात्र' इत्यादिनास्याधिकरण- स्यारम्भः ... .. { ११९८-६, १५, २२, २७	
		ऊर्ध्वादित्यादिपञ्चकस्य विधि- लक्षणत्ववर्णनम् ११९९-२५	

विषयाः

पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,

विषयाः

पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,

तत्र श्रुत्येव विधिरूप्यते इति
न कल्प्यते इत्यर्थस्य प्रतिपादनाय
सूत्रान्तरस्यास्यारम्भः ... १२००-७, १४, २६

४ पारिप्लवार्थाधिकरणम् (२३, २४ सू०)

अश्वमेधे पुरामात्यपरिवृताय
राजे नानाख्यानकथनरूपे पारिप्ल-
वप्रयोगे 'अश्वमेधे प्रथमेऽहनि
मनुर्ववस्वतः' इति कथां श्रूयात्,
द्वितीयेऽहनि यमो धैवस्वत इति,
तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य इति
च वाक्यशेषे कथानां विशेषण-
विशेष्योक्तैः 'अथ ह वै वागव-
वल्क्यस्य' इत्याद्युपनिषदाख्यानानां
विद्यासन्निधिरिति विद्यायामेष वि-
नियोगो न पारिप्लवार्था इत्यर्थस्य

निरूपणायास्याधिकरणस्यास्यारम्भः { १२०१-६, २९,
२८, ३२

पारिप्लवे केपाद्विदेवाख्याना-
नामुपयोगो नौषनिषदानामित्यर्थस्य
निरूपणायास्य सूत्रस्यास्यारम्भः ... १२०१-६

औपनिषदानां तेषां विद्याया-
मेव विनियोग इत्यर्थस्य निरूप-
णाय सूत्रान्तरस्यास्यारम्भः ... १२०३-५

५ अमीन्धनाधिकरणम् (२५ सू०)

विद्याया अरिचानिहत्यात्ममु-
च्योत्तरात्तत्र न कर्मविशेषेति (१)
पुरुषार्थाधिकरणस्य षष्ठिनिरूप-

णायास्याधिकरणस्यास्यारम्भः ... { १२०४-३, १०,
१८, २५

६ सर्वापेक्षाधिकरणम् (२६, २७ सू०)

प्रसन्नचर्यपरादीनां कर्माणां वि-
शेषकमेव प्रति प्रयोजनत्वाभा-
वेऽपि विद्यायाः प्रति प्रयोजक-
त्वसम्पत्तेरप्येव निरूपणायास्या-

धिकरणस्यास्यारम्भः ... { १२०५-१, ६
१२०४-१८, २३, ३६

परिहृतां कर्मविधिरिति

द्योतयित्प्रयोजकत्वविरूपणायास्य

सूत्रस्यास्यारम्भः ... १२०५-१

अन्तरङ्गाणां क्षमदमादीना-

मपि विद्यायास्तत्प्रयोजकत्ववर्णना-

यास्य सूत्रस्यास्यारम्भः ... १२०७-१०, २१, ३२

७ सर्वत्रानुमत्यधिकरणम् (२८-३१ सू०)

विद्यासन्निधिवक्तृमपि सर्वो-

न्नाभ्यनुज्ञानं न विद्याशेषः किन्तु

प्राणात्ययप्रसङ्गे प्राणसन्धारणाया-

भक्ष्यमपि भक्षयितव्यं स्वस्यावस्था-

यां तु सन्न भक्षणीयं विद्यावता-

पीत्येवं प्राणावविज्ञानप्रशंसार्थम्-

स्याधिकरणस्यास्यारम्भः ... { १२०९-९, १३,
१५, २५

तत्पर्यायशब्दे 'आहारशब्दो

सत्त्वशब्दः' इत्यादिभक्ष्याभक्ष्यवि-

भागशालाभावाभावरूपहेत्वन्तरनि-

रूपणायास्य सूत्रस्यास्यारम्भः ... १२१२-९, २८

आपदवत्सायामभक्ष्यमक्षयानु-

ज्ञाने स्मृतिर्वादान्निरूपणायास्य

सूत्रस्यास्यारम्भः ... १२१२-११, १९, ३१

तत्र प्रमाणभूतमूलश्रुतिनिरूप-

णायास्य सूत्रस्यास्यारम्भः ... { १२१३-१, २९
१२१२-२२

८ आश्रमकर्माधिकरणम् (३२-३५ सू०)

आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुश्रवोः

कार्याण्येव नित्यानि कर्माणि न

मुमुक्षोरैवेत्यर्थस्य निरूपणायास्या-

धिकरणस्यास्यारम्भः ... { १२१३-७, १६
२१, ३१

अमुमुक्षुणा नित्यानि कर्माणि

कार्याण्येवेत्यर्थस्य निरूपणायास्य

सूत्रस्यास्यारम्भः ... १२१३-७

नित्यानां कर्मणाममुश्रवमुश्रव-

त्वांगीकृते विद्यायाचनत्वेनां न

स्यादित्याश्रयत्वां विद्यावद्द्वारि-

त्वेन वेद्यामावश्यकत्वान्मुमुक्षुमिर-

प्यमुश्रवान्येवेत्येवं विद्यायास्य सूत्र-

विपयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विपयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
स्यारम्भः सावतरणम्	... १२१४-५, १५, ३२		शुद्धिः स्यादेवेत्यर्थस्य निरूपणाया-		
भिन्नाभिन्नप्रकरणस्यत्वेऽपि नि-			स्याधिकरणस्यारम्भः	... { १२२१-३, १३, १८, २१	
त्यकर्मभ्यो विद्यासंयुक्तया विवि-			नैष्ठिकादेरुद्धरेतस्य आरूढस्य		
दिपावाक्ये उक्तानां कर्मणा भेदो			भिद्योर्वैलानसादेश्च ब्रह्मचर्यात्स्व-		
न किन्त्वैक्यमेवेत्यर्थस्य निरूपणा-			ख्ये प्रायश्चित्तं नेति पूर्वपक्षस्य		
यास्य सूत्रस्यारम्भः	{ १२१५-११, १६ २३, ३५		निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः	... १२२१-३	
९ विधुराधिकरणम् (३६-३९ सू०)			उपकुर्वाणवन्नैष्ठिकवच्छाले उक्ते-		
रैकवाचकनवीविधुरादीनामना-			नैष्ठिकस्य ब्रह्मचर्यादेर्विद्योर्वैलान-		
श्रमिस्वेनान्तरे वर्तमानानामपि वि-			सस्य च ब्रह्मचर्यात्स्वलितादिः प्राय-		
द्यात्त्रधिकारोऽस्त्येवेत्यर्थस्य निरू-			क्षित्तमस्त्येवेत्यर्थस्य निरूपणायास्य		
पणायास्याधिकरणस्यारम्भः	{ १२१७-७, १६, २१, २८		स्यस्य निरूपणम्	... { १२२२-१, १९, २१, २४	
तत्र स्मार्तैतिहासलिगादपि			‘प्रायश्चित्तं न पश्यामि’		
तैषां तत्राधिकारोस्त्येवेत्यर्थस्य नि-			इत्यत्रिस्मरणात्पूर्वपक्षिणोक्तं प्राय-		
रूपणाय सूत्रान्तरस्यारम्भः	... { १२१८-१ १२१७-१६		क्षित्ताभावप्रतिपादनं तु प्रायश्चित्ता-		
रैकविधुरवाचकनवादीनामपि			मुद्राने यत्नगौरवाद्वारार्थमित्यर्थस्य		
पुरुषमानसश्चिभिर्जैवोपवासा-			निरूपणम्	... { १२२३-१, १०, २३	
दिभिर्जन्मान्तरार्जितकर्मभिश्च वि-			१२ सहिराधिकरणम् (४३ सू०)		
द्याया भवत्पुनर्य इत्यर्थस्य निरू-			कृतनिर्णयने (= कृतप्रायश्चित्ते.)		
पणायास्य सूत्रस्यारम्भः सावतरणम्	{ १२१८-३, २९ १२१७-१८		रूप्यूर्ध्वरेतोभिः सिद्धसंन्यवहारो		
अनाश्रमिभ्यो ह्याश्रमिणः श्रुति-			नैव भवतीत्यर्थस्य निरूपणायास्या-		
स्मृतिष्वद्वयत्वाद्दनाश्रमित्यस्य नि-			धिकरणस्यारम्भः	... { १२२४-१, १२, १८, २७	
विद्वत्वाच्च प्यायस्त्वमित्यर्थस्य नि-			१३ स्वाम्यधिकरणम् (४४-४६ सू०)		
रूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः	... { १२१९-१, १३, १९, ३९		अङ्गाभितोपासनादिकं स्वेनै-		
१० तद्भूताधिकरणम् (४० सू०)			यानुष्ठेयं न ऋत्विगादिद्वारेति शङ्का-		
आरूढपतिताधिकृतकर्मणाम-			निरासायास्याधिकरणस्यारम्भः	{ १२२५-१, १०, २० १२२४-३५	
शालीयत्वेन न विद्याहेतुत्वमित्य-			अङ्गाभितोपासना यजमानेनैव		
र्थस्य प्रतिपादनायारयाधिकरण-			कार्येत्यात्रेयाचार्यसम्मतमपि स्वस्या-		
न्त्यारम्भः	... { १२१९-७, १५, २३, ३१		चार्यान्तरस्य च सम्मत्यभावेन त-		
११ आधिकारिकाधिकरणम् (४१, ४२ सू०)			स्यायुक्तत्वनिरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः	१२२५-१	
उपकुर्वाणस्येव नैष्ठिकादेरारू-			अङ्गाभितोपासनमृत्त्विकर्मैत्यौ-		
ढस्य ब्रह्मचर्यात्स्वलने प्रायश्चित्तेन			लौम्याचार्यमतं स्वसम्मतमिति तस्मि-		
			दान्तस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः	{ १२२६-४, १६, २२, २७	

विषयाः	पृष्ठसंख्या. पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या. पक्षिसंख्या.
उपास्तीनामृतिफलकृत्तुत्वं गज- मानगामिकलत्वं श्रौतमित्यर्थस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १२२६-१३, ३५		वन्धे सति तु जन्मान्तरे भवतीत्य-	
१४ सहकार्यन्तरविध्याधिक- रणम् (४७-४९ सू०)		यस्य निरूपणायास्वाधिकरणस्यारम्भः { १२३३-९, १३ १८, ३२	
'तस्माद्वाक्यः' इत्यादि वृह- दारण्यके उक्तं विद्यासङ्कारिभूत मीनं (=ध्यानं) विधीयत एवे- त्यर्थस्य निर्णयायास्वाधिकरण- स्यारम्भः ... { १२२७-६, ९, १८, २७		१७ मुक्तिफलाधिकरणम् (५२ सू०)	
तस्य विधेयत्वनिरूपणम् ... { १२२८-२, २३ १२२७-१७,		विद्याफले मोक्षे वारत्तम्यं नेत्यर्थस्य	
छान्दोग्ये यास्यादिविशिष्टसं- न्यासे श्रौते सति गार्हपत्ये उपसंहा- रस्तु ब्रह्माख्यत्वं कर्मशाहुल्यादितरा- भ्रमपरमाणामहिंसादीनां सम- वायादित्यर्थस्य निरूपणायास्य सूत्र- स्यारम्भः तावत्तरणम् ... { १२३०-६, १८, २४, ३०		प्रतिपादनायास्वाधिकरणस्यारम्भः { १२३६-१३, १५ २०, ३२	
ध्रुवो संन्यासगार्हपत्ययोदकेर्न- क्षत्रचरवानग्रस्यौ न स्त एवेति के-		अथ फलादिविचारपरे चतुर्योप्याये जीवन्मुक्तिनिरूपके प्रथमपादे-	
पाश्चिद्भ्रमनिरासयास्य सूत्रस्यारम्भः { १२३१-१, १२, १९, ३२		फलार्थापत्तिगन्धमादृत्त्यादिकमण्डपा- धि हरणात्प्राग्बिचार्यते-	
१५ अनाविष्काराधिकरणम् (५० सू०)		१ आवृत्त्यधिकरणम् (१, २ सू०)	
'वाक्येन तिशाठेत्' इत्यनुष्ठेय- तया विधीयमानं वाक्यं (=वाक्यस्य भावः कर्म वा) परित्यज्यान्तरी भानविद्येयौ वाक्यरदेन ग्राह्य इति वाक्यस्याप्ररुद्धेन्द्रियत्वेन यथा न प- रोक्षान्मानमाविष्कर्तुमीक्षते तथान्मा- नमविगन्तान्पदमदप्रीतिरहितो भ- वेत्तत्पर्यं प्रतिपादनायास्वाधि- कारणस्यारम्भः ... { १२३१-८, १६, २२, ३३		मोक्षोपपत्तिविद्यासाधनभ्रवणा- दीनां यावद्ब्रह्मदर्शनमवकृदाहुत्तिरि- त्यर्थप्रतिपादनायाधिकरणस्यारम्भः... १२४०-८, २२	
१६ ऐदिकाधिकरणम् (५१ सू०)		औतलिङ्गादपि भवणादीनामा- हुतिरामसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थस्य निरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ... १२४३-७, १६, ३०	
छान्दोग्ये श्रौतसंन्यासविधौ कामादेः श्रौतसंन्यासविधौ कामादेः श्रौतसंन्यासविधौ		सकृदुपदेशेन शतवत्स्यस्यासकृ- दुपदेशानर्थक्येऽपि तेनाशातवत्त्वस्य तत्त्वज्ञानपर्यन्तं भवणायाहुतिराव- श्यक्येवेत्यर्थनिरूपणं साक्षेपम् ... १२४४-१	
		तावत्पदद्वयार्थस्य दुर्बोधत्वेन तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाज्ञानसंशयादे- नाद्यायाहुतिराभ्यपितव्येति तत्त्व- महीत्यत्र वाच्यलक्ष्यार्थवर्णनम् ... १२४७-१, २२	
		अर्ग्यत्वेन वसण आहुत्यान- र्थक्यमिति पूर्वपक्षमुक्तिमनुश्रुतं तत्त्व- ज्ज्ञानादिकम् ... १२४७-१५	
		२ आत्मत्वो (त्मी)पासनाधिकरणम् (३ सू०)	
		निदिप्यासनाया आहुतिफले उदयेत्येवमरः प्रतिपत्तव्यः (=वाम- न्येवेधरे मनो निधेयम्) न तु नाहमीधर इतीत्यर्थस्य प्रतिपाद- नायास्वाधिकरणस्यारम्भः ... { १२५०-६, १२, २१, ३०	

विषयः	पृष्ठसंख्या	पङ्क्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या	पङ्क्तिसंख्या.
-------	-------------	----------------	-------	-------------	----------------

३ प्रतीकाधिकरणम् (४ सू०)

प्रतीकोपासनास्थले तु प्रतीकेष्वा-
त्मदृष्टिर्न कोऽप्येत्यस्य प्रतिपादनाया-

स्याधिकरणत्वारम्भः... { १२५३-१५, २३,
२७, ३६

४ ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणम् (५ सू०)

‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ इत्यादी

सामानाधिकरण्येऽप्युपासकैर्ब्रह्मण्ये-
षादित्यादिदृष्टिः कार्या न त्वादि-
त्यादिदृष्टिर्ब्रह्मणीत्यर्थेनिरूपणायाधि-
करणान्तरारम्भः ... १२५६-१, १९

‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’
इत्यादिषाब्देष्विव तिशब्दादपि ब्रह्म
दृष्टिरादित्यादावित्यर्थनिरूपणम् .. १२५८-७

५ आदित्यादिमत्यधिकरणम् (६ सू०)

‘य एवासौ तपति तमुग्री-
यमुपासीत’ इत्यादी नियमकार-
णामात्रेऽप्यनङ्गाश्रयादित्यमतिरङ्ग-
पूरीयादिकर्तव्येत्यर्थनिरूपणायाधि-
करणान्तरारम्भः ... { १२५९-१०, १८,
२२, २९

उग्रीयास्यैवोपास्यत्व वर्ण्यत
इति हेत्वन्तरादित्यनिरूपणम् ... १२६२-६, २६

६ आसीनाधिकरणम् (७-१० सू०)

कर्माङ्गाभिर्तोपासनानामासन-
नियमान्नेष्ययानुष्ठानवदङ्गानाभि-
तोपासनेऽपासनमावश्यकमेवेत्यर्थ-
निरूपणस्याधिकरणारम्भः .. १२६५-९, १६, २१

समानमूल्यप्रतादकरणरूपोपा-
सनायामासनाभ्यर्चनेऽनुपसत्तिप्रद-
र्शनम् ... १२६६-४

ध्यानस्यासननियमेनायासतत्सि-
द्धेरासननियमो ध्यातृणांमावश्य-
कोऽत्र विषये इत्यर्थनिरूपणाय सूत्र-
न्तरारम्भः ... १२६६-१७

तत्र श्रौतदृष्टान्तप्रतिपादनाय

सूत्रान्तरारम्भः ... १२६७-२

पञ्चक्राद्यासनादीना ध्यानादौ

विधानस्यानुपपत्त्याप्यासननियमो-
प्रावश्यक इत्यर्थनिरूपणाय सूत्रा-
न्तरारम्भः ... १२६७ ६

७ एकाग्रताधिकरणम् (११ सू०)

ब्रह्मोपासकस्योपासनाया मनस
एकाग्रताया अनुकूले देहे काले
योगासना कार्या न तु देशकालादि-
नियमोऽप्येत्यर्थनिरूपणायाधिकर-

णान्तरारम्भः ... { १२६७-११, १७,
२३, २९

८ अप्रायणाधिकरणम् (१२ सू०)

अहं ब्रह्मोपास्तिष्वादेहपादनादा-
वृत्त्यविधानेऽपि सा यावज्जीव
मावर्तनीयैवेत्यर्थनिरूपणायाधि-
कारम्भः ... १२६८-१०, २१

९ तदधिगमाधिकरणम् (१३ सू०)

उपासकानामुपास्तेर्यावभावाव-
तनवज्जीव्यमुक्तस्य नष्टपापतया तद-
भावश्चकतेत्यर्थनिरूपणायाधि-
कारम्भः ... १२७०-१, २५

प्रायश्चित्तवद्विद्यापि पापनाशि-
नीत्याद्यर्थनिरूपणम् ... १२७४-२

१० इतरसंश्लेषाधिकरणम् (१४ सू०)

जीवन्मुक्तस्य (शानिनः) पापक्षय
वत्पुण्यस्यापि क्षीणत्वात्तत्प्रयोज्य-
क्षोपभोगाद जन्मान्तर नैवेत्यर्थप्रति-
पादनायाधिकरणारम्भः ... १२७५-५, २१

११ अनारब्धकार्याधिकरणम् (१५ सू०)

अनारब्धकर्मफलप्राप्तेरव मुह्यत-
दुष्टवृत्तयोर्विचया क्षयो न त्वारब्ध-
कर्मफलप्राप्तेरित्यर्थनिरूपणायाधि-
कारम्भः ... १२७७-५, १४

विषयाः	शृङ्खलस्थाना. पंक्तिसंख्या.	विषयाः	शृङ्खलस्थाना. पंक्तिसंख्या.
१२ अग्निहोत्राधिकरणम् (१६, १७ सू०)		वाग्ब्रह्मसुरादीन्द्रियवृत्तीनामपि मनासि लब्ध इत्यर्थनिरूपणाय सूत्रा-	
अतारूपकर्मफलस्य नित्यस्य नैमित्तिकस्य च कर्मणोऽग्निहोत्रादे- रनैककार्यत्वाच्च तज्जन्तुष्वस्य विलया) सप्त इत्यपवादसङ्गत्यापि-		नित्यारम्भः ... { १२८८-६ १२८७-१३	
करणान्तरारम्भः ... { १२७९-१०, १३, २३, ३५		२ मनोधिकरणम् (३ सू०)	
अग्निहोत्रादेर्नित्यस्य फलमभि- व्यञ्जनायुक्तस्य सत्कर्मणः फलं जीवन्मुक्तादेः युतादिकेषु सुष्ठु आत्मनोत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरा- रम्भः ... १२८१-७		उत्क्रान्तिरामये मनोवृत्तेर्वृत्ति- मति प्रागे लघो न वृत्तमती मन- सस्तत्र लब्ध इत्यर्थनिरूपणायपि-	
१३ विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् (१८ सू०)		करणारम्भः ... १२८८-१४	
अतारूपकार्यस्य विद्यार्थमुदा- हिहोत्रादिकर्मण इव विद्यार्थितके- यलाग्निहोत्रादिकर्मणोऽपि सुष्ठु- विरये शान्तापकल्पमस्तीत्यर्थनिरू- पणायपि करणान्तरारम्भः ... १२८१-१४, २५		मनोवृत्तेर्वृत्तिमति प्रागे लब्धति- रूपणं पूर्वपक्षसमाधानाभ्याम् ... १२८९-२	
विद्यायुक्ततद्वादिद्वयोरग्निहोत्र- योर्वैदिकविद्येति निरूपणम् ... १२८१-१८		३ अध्यक्षाधिकरणम् (४-६ सू०)	
१४ इतरक्षपणाधिकरणम् (१९ सू०)		सृष्टिकस्य प्राणस्य जीवे लब्ध इत्यर्थनिरूपणायपि करणान्तर- ारम्भः ... { १२९०-९, १७, २१, २२	
आरम्भकर्मकल्योः शुभाशुभ- योर्लानात् (= भेदशानात्) अनि- वृत्तयोर्देहावाप्यागिन वलातोऽन्तर- मरि भेदशानानिहृतिने स्थादित्या- शङ्कानिरासप्रकारदर्शनायाधिकर- णान्तरारम्भः ... १२८४-१		देजः सहचरित्वेदेहजीवभूतपञ्च- भूतपरिचारपञ्चके जीवे सृष्टिक- स्य प्राणस्य लब्ध इति कथनेन 'प्राणस्तेऽसि' इति श्रुत्या विरोधो नेत्यर्थनिरूपणयोऽन्तरारम्भः ... १२९१ १२	
प्रागायु क्रान्तिनिरूपः द्वितीयशब्दे-		'प्राणस्तेऽसि' इति श्रुतौ तेजो- मात्रभ्रवणेऽपि जीवस्य शरीरान्तर- प्रेषावेलायां शरीरस्य कार्यस्याने- कारमकत्वात् 'तेजः सहचरित्वे पञ्च- भूताभ्यन्तरे जीवे प्राणस्य लब्धः' इत्येवं तद्वृत्त्या विरोधपरिहाराय सावदा- पस्य सूत्रान्तरारम्भः ... १२९२ ८	
१ वागधिकरणम् (१, २ सू०)		शरीरान्तरप्रेषायां वाग्दीनां कारणानामुपसंहृतत्वेन जीवस्य क- र्माश्रयत्वात् पञ्चभूताभ्रवत्वमपी- त्यर्थस्य निरूपणम् ... १२९३-६	
एवंदेन सृष्टिप्रदर्शनम् ... १२८६-२		४ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् (७ सू०)	
अपि करणान्तरा ... १२८६-५		उत्क्रान्तिर्निर्ददन्दिदुषोः समानेन नो वेदुष एवेत्यर्थनिर्णयायाधिकर- णान्तरारम्भः ... १२९३-१५	
भूतो बगर्भेण मनो लघो ॥ १२८७-१० ॥ इत्यन्तरेण- निरूपणम् ... १२८७ १			

विषयाः	पृष्ठसंख्या. पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या. पक्षिसंख्या.
उत्क्रमणमविद्वद्विषयकमेवेति वाच्यमिति शङ्का ... १२९४-१, २४ उभयविषयिणी चेति समाधानम् १२९५-१, १६		ब्रह्मविदो नोक्तान्तिर्गतित्वैत्यर्थं स्युत्यन्तरप्रमाणोपन्यासाय सूत्रा- न्तरारम्भः ... १३०१-११	
५ संसारव्यपदेशाधिकरणम् (८-११ सू०)		७ वागादिलयाधिकरणम् (१५ सू०)	
आत्मनि तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्माणां बीजभावावशेषरूपैव सम्पत्तिरुक्ता- भित्तमये भवति न तु तेजआदि- भूतसूक्ष्माणामात्मनि तत्त्वविलय इति निरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः १२९५ ११		ब्रह्मविदो वागादीन्द्रियाणां पञ्च- भूतसूक्ष्माणां च पृथिव्यादिव्यापार- परब्रह्मण्येव लघो न पृथिव्यादादि- त्यर्थनिरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः १३०२-४	
उत्क्रान्ती सूक्ष्मभूतवाहित्वेऽपि परिमाणेनात्यन्त सौक्ष्म्यात्पार्श्वस्थैर्न दृश्यते, मूर्तान्तरेण न प्रतिहिन्यते, सूक्ष्मतमनाडीद्वारा गतिर (= उक्त- मो) पि कथमिति शकानिरासायो- त्तरारम्भः ... १२९७-१		८ अविभागाधिकरणम् (१६ सू०)	
स्थूलशरीरस्य दाहादिनातिस्व- क्ष्मत्वात् सूक्ष्मशरीरस्योपेयमर्द्ध इति प्रतिपादायिदु सूत्रान्तरारम्भः ... १२९७-७		ब्रह्मविद इन्द्रियाणां ब्रह्मणि लघो निरवशेषतयैवेत्यर्थनिरूपणाया- धिकरणान्तरारम्भः ... १३०३-१	
शरीरगतोष्मोत्क्रान्ती स्थूलशरीरे सम्यग्यदर्शनात्तस्य बाधयः क इति शक्यायां सूक्ष्मशरीरमेवेत्यर्थप्रतिपा- दनाय सूत्रान्तरारम्भः ... १२९७-१०		९ तदोकोधिकरणम् (१७ सू०)	
६ प्रतिषेधाधिकरणम् (११-१४ सू०)		विद्वद्विदुषोर्मध्ये विदुषो मूर्ध- न्यनाह्येव प्राणानामेव निष्क्रमण न जीवस्याविदुषस्तु मूर्धन्यनाह्य- तिरिक्तनाह्यातिरिक्तमणित्वमर्थप्रति- पादनायोत्तराधिकरणारम्भः ... १३०३ ९	
ब्रह्मविदो जीवात्प्राणोत्क्रान्तिर्न देहात्सप्राणस्य जीवस्येत्यर्थप्रति- पादनायाधिकरणान्तरारम्भः ... १२९८-४		१० रश्म्यधिकरणम् (१८, १९ सू०)	
आत्मकामनिष्कामाकामपदा- र्थानां कथनम् ... १२९८-१६		अहनि रात्रौ चाविशेषेणोपास- कस्योत्क्रमण नाडीसम्बन्धव्युत्पन्नस्य- नुसरिणादित्यमण्डलप्राप्तिर्न रा- त्रावेव ग्राह्यमिति नियम इत्यर्थ- प्रतिपादनायाधिकरणान्तरारम्भः १३०५-१२	
देहात्सप्राणस्य जीवस्योत्क्रान्ति- विदुषोऽपीति पूर्वपक्षप्रतिपादनम् { १२९८-५, १४, २०, २६		रात्रौ सूर्यकिरणभावात्तदोक्ता- न्तस्यादित्यमण्डलप्राप्तिर्न सुप्तत- त्वात्सकस्येत्याशकानिरासायोत्तर- सूत्रारम्भः ... { १३०६-७, १७, २०, २९	
ब्रह्मविदो जीवस्य न गत्युत्क्रमो कि तु जीवात्प्राणानामेवेत्क्रम इति सिद्धान्तार्थनिरूपणाय सूत्रान्तरा- रम्भः साधतरणम् ... { १२९९-७, १५, २४, २३		११ दक्षिणायनाधिकरणम् (२०, २१ सू०)	
		अविदुषो मरणमुत्तरायणे प्रश- स्तः, विदुषस्तु दक्षिणोत्तरायणयो- र्विशेषो न विद्यावत्यादित्यर्थप्रतिपा- दनायाधिकरणान्तरारम्भः ... १३०८-१	

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
--------	--------------	--------------	--------	--------------	--------------

वा न्यायेन वानुग्रहीतवपि प्रागुक्त
लिङ्गमिति देवतात्मान एवाचिरा-
दय इत्यर्थस्य प्रतिपादनायास्य सू-
त्रस्यारम्भः सावतरणम् ... १३१९-१२, २०, ३५

विशुद्धोक्तमागनेनाऽमानवेन वै-
शुताख्ये 'स एतं देवयानं पन्था-
नमापथाभिलोकमागच्छति ॥ वायु-
लोकं च वरुणलोकं च इन्द्रलोकं
च प्रजापतिलोकं च ब्रह्मलोकम्'
इत्युक्तेर्विद्युदाभिसम्भवनार्द्धं विद्यु-
दनन्तरवर्तिनाऽमानवेन पुरुषेण
वरुणलोकादिष्वप्रतिपन्धकरणरूप
वरुणस्य साहाय्यमुपलभ्य स्वयमेव
वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमानेन ब्रह्म-
लोको गम्यत इत्यर्थस्य निरूपणा-
यास्य सूत्रस्यारम्भः सावतरणम् १३२१-९, १८, २३, ३३

५ कार्याधिकरणम् (७-१४ सू०)

मार्गे निरूप्य गन्तव्यनिरूपणा-

याधिकरणान्तरस्यारम्भः ... { १३२२-४
१३२१-२५

आचिरादिमार्गाभिमानेदेवता-
साहाय्येन कार्यव्रह्मैव प्राप्नोतीति
वादादिमतं छाधु, परब्रह्मैव प्राप्नो-
तीति जैमिनिमतं साधित्व्यर्थस्य

निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... { १३२२-४, ३३
१३२१-२५

'ब्रह्मणोऽकाङ्क्षमयति' इत्यादा-
ववस्वामेदमिद्रेषु कार्यव्रह्मलोकै-
ष्वेव विशेषणीभूत बहुवचनमुपययते
न परमात्मनीति कार्यव्रह्मैवमायामि-

त्यर्थस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः { १३२४-१, २३
१३२३-६, ३७

ब्रह्मशब्देन समन्वये जगत्कारण-
मेवेति व्यवस्थानात्तत्प्राप्तिरेवानया
भृत्योन्म्येते न ॥ कार्यव्रह्मलोकप्रा-
प्तिरित्याशङ्कायाः परिहारायास्य सू-
त्रस्यारम्भः साशङ्कम् ... १३२४-८, २१, ३०

परापरयोर्वैद्वहणोक्तः ... १३२४-१३, २१, ३३

कार्यव्रह्मलोकप्रवृत्ते देवयानेन
(=आचिरादिमार्गेण) गच्छतोऽ-
नावृत्तिश्रवणं तु कार्यव्रह्मलोकप्रलये
तत्र ज्ञानोत्पत्त्या हिरण्यगर्भेण स-
ह्य पर ब्रह्म प्राप्नोतीत्याशयेनेत्य-
र्थस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः
सावतरणम् ... १३२४-१५, २२, ३०

उक्तायै स्मृतिरपि प्रमाणमि-
त्यर्थस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः १३२५-८, ३२, ३०

अनेन सिद्धान्तेन निरस्तस्या-
नेन मुख्यपरमात्मावाप्तिरित्येव रूपस्य
पूर्वपक्षस्वरूपस्य निरूपणायास्य
सूत्रस्य जैमिनिसम्मतस्यारम्भः सा-
वतरणम् ... १३२५-११, २४, ३२

परमात्मैव तेन गम्यते इति
पूर्वपक्षिणोपन्यस्तस्य 'तयोर्ध्वमाय-
न्नमृतत्वमेति' इत्यत्र भुतस्यामृत-
त्वस्याम्यश्चानुपपत्तिरेवेति हेत्वन्तर-
निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १३२५-१९, २५, ३७

उपासकस्य मरणकाले सम्प्रति
'प्रजापतेः सर्वा वैश्वं प्राप्नुयामू'
इति कार्यप्राप्तिसङ्कल्पभरणेपि पर-
मेव तेन गन्तव्यमित्यर्थस्य प्रतिपा-
दनायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १३२६-७, १६, २८

अनेकशक्तित्वेन सर्वविशेषमेव
तद्ब्रह्म न निर्दिशेय ब्रह्मास्तीत्याश-
ङ्कावत्त्वमाधानादेर्निरूपणम् १३२९-६

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदात्यन्तभेद-
कल्पेयु जीवस्य मोक्षप्राप्तिकिरिति

दूषणानुरूपणम् ... { १३३१-६, १४,
२३ ३१,
कर्मणैव मोक्ष इत्येव वादिनां

मतमनूय तन्निराकरणम् .... { १३३२-९, १७
२५, ३७

गतिप्रतिपादकभूतानां सगुण-
ब्रह्मोपासकमात्रविषयतेत्यर्थस्य निरू-
पणम् ... १३३६-४, २७

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पङ्क्तिसंख्या,	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पङ्क्तिसंख्या,
परापरभेदेन ब्रह्मणो द्वैविध्य- मिति भेदे दत्तस्वरूपं च्योन्त्या न गतिभ्रुत्यनुपपत्तिरित्यर्थस्य निरूपणम् १३३७-१, २२, ३५ ब्रह्मणो द्वैविध्ये ' एकमेवाद्वि- तीयम् ' इति श्रुतिविरोधस्य परिहारः ... १३३७-८, ३२ ६ अग्रतीकालम्बनाधिकरणम् (१५, १६ सू०) अहम्ब्रह्मोपासकानां प्रतीकोपा- सकानां च सर्वेषामपि ब्रह्मभाति- रिति पदार्था केपाश्रित्यन्तस्य निरा- करणमास्यतीयकरणस्यास्मिन् { १३३७-१९, २४ २८, ३७ उभयेषामपि ब्रह्मलोकप्रपञ्च- श्रीकादे ब्रह्ममासिष्ठाण्याहम्ब्रह्म- पासनादुपानस्य वैषम्यापेक्षितो- पादव्याहृद्ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्म- लोकप्राप्तिरित्यर्थस्य निरूपणाभास्य इत्यस्मात्समः ... १३३७-१९ सत्त्वब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्म- लोकप्राप्तिर्न ह्यभिप्रेतमात्रमादिषु ब्रह्महृदिष्टां प्रतीकोपासकानामि- त्यर्थस्य निरूपणाभास्य एतस्यास्मिन् १३३९-८, १९३३ चतुर्थेऽध्याये परिधिषाण्डिकदेशाश्रयायावि- र्मा, - षष्ठगुणनिर्याफट्सर्वेषातुल्यमोग- त्वावभासके चतुर्थेपादे- १ सम्पदाविर्भावाधिकरणम् (१-३ सू०) परमोपासकानामेव ब्रह्म- प्राप्तिरित्यर्थस्य निरूपणाभास्य निरूपणाभास्यस्य ... १३४१-३ निर्गुणब्रह्मविद्योपासकस्य चाव- भासो गीतः १३४१-३ उपोतिः-	स्वरूपात्मरूपावयोध एव न ह्य स्वर्गादिवदागन्तुक इत्यर्थस्य निरू- पणम् ... १३४१-४, १८ हृदयपुण्डरीके पञ्चभूतैन्द्रिया- न्तःकरणदिमिलितो जीवादिना शरीरानाद्योच्चरं हृत्पुण्डरीके सर्वत्र न व्याप्यपरिपूर्णब्रह्मरूपो भवति न त्वारागन्तुक रूपान्तरं प्राप्नोती- त्यर्थस्य निरूपणम् ... १३४१-६, १३, ३६ पूर्वपादेन संगतिप्रदशोनम् ... १३४१-२६ ' अस्माच्छरीरादुत्थाय ' इति श्रुत्याऽपि विरोधेन शरीराद्विनिर्ग- मनभरणेऽपि शान्तिनां सिगाद्यरीर- नाद्यपूर्वकं हृत्पुण्डरीके एव प्रपु- ण्डरीया ब्रह्मवर्णितित्यर्थस्य निरू- पणाभास्य सूत्रस्यास्मिन् सायवरणम् १३४२-७, २२, ३१ ' व्योतिरुपसम्यच ' इत्यत्र श्रुती व्योतिः-भेदेन ब्रह्मं गृह्यते नादि- त्य इति व्योतिः-भेदेनादित्योक्तौ शान्तिनामन्युपासकानामिन् सूर्य- लोकद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्यर्थस्य सिगाद्यरीरनाद्यपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिर्नत्या- शङ्कामा निरास इत्यर्थस्य निरूपणा- भास्य सूत्रस्यास्मिन् ... { १३४३-५, २०, २६, २९ २ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् (४ सू०) मुक्तपरेणात्मनाऽविभक्त एवा- वतिप्रव इत्यर्थस्य निरूपणाभास्य सूत्रस्यास्मिन् ... { १३४४-१, २०, २९ १३४३-२७ ३ ब्रह्माधिकरणम् (५-७ सू०) ब्रह्मात्मनां शातस्य चैवस्य ब्रह्म- साधुष्य गतस्य सप्रत्यक्षं नेत्यर्थस्य निरूपणाभास्यधिकरणस्यास्मिन् { १३४५-१, १५, २९ १३४५-३६		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
तस्य सत्यकामत्वस्य ह्युत्पत्त्या- पहृत्याभ्यासादिभिन्नयोगां ततो- क्तेः सप्रपञ्चत्वमिति जैमिनिमत- निरूपणायास्य पूर्वपक्षस्य स्यारम्भः १३४५-१			मनोरथसिद्धयङ्गीकारे - देशज्ञभावे एवैत्यतिप्रसंग इति शङ्कानिरास-		
निरस्ताशेषप्रपञ्चान्तरपक्षेऽप्येव चैतन्यमात्रात्मनाभिभिन्नप्रमानस्य तस्य मुक्तौ सत्यकामत्वसर्वशक्ता- दिभिन्नधर्मस्यपदेद्वानामपि तद्वाका- रपन्निकत्वेनार्यशून्यैरेव सत्यपदेश इत्याहुर्लोभिमत्तनिरूपणायास्य पूर्व- पक्षान्तरस्य स्यारम्भः ... { १३४६-१, २१ १३४५-१६, ३६			यास्याधिकरणस्यारम्भः ... { १३४९, १०, १३ २१, ३०		
धर्माणां सत्यत्वे, अत्यन्तास- त्यत्वे चाद्वैतभूतानां सर्वशक्त्यादिभु- विश्वव्याप्यैश्च बाधपक्षेनैकपक्ष- द्वयसमुक्तमिति तृतीयं सिद्धान्तप- क्षमुपन्यसिष्ठ सूनान्तरस्यारम्भः { १३४७-१' २२, २९ १३४६-१९			तस्य सकल्पसाधनं मन एवा- स्ति शरीरेन्द्रियाणां त्वभावे एवे- ति यादरिखम्मलमिति पूर्वपक्षस्य निरूपणायास्य स्यारम्भः ... १३४९-१०		
(इति परविद्यापत्तिनिरूपणम्)			तस्य धनं ह्य वेन्द्रियं शरी- रमस्येवेति जैमिनिसम्मतमिति पूर्वप- क्षान्तरस्य निरूपणायास्य स्यारम्भः { १३५०-१, १८, ३३		
४ संकल्पाधिकरणम् (८, ९ सू०)			अस्य सत्यसङ्कल्पस्यादिविधु- तिदर्शनाय सङ्कल्पापुनरोपाच्छरीरा- दिमत्त्वमशरीरत्वं चेति सिद्धान्तस्य निरूपणायास्य स्यारम्भः-उ-		
(अभावाधिकरणस्य निरूपणे)			क्तं ह्यस्य सत्यस्य सह ... { १३५१-४, ११, १५, २६		
अपरविद्यापत्तिनिरूपणायास्य-			तस्य मुक्तस्य देशभावे भो- गामावः स्यादित्याद्यकाया निरासा- यास्य स्यारम्भः... ... १३५२-१, ११		
विकरणस्यारम्भः ... { १३५०-५, २०, २६, ३०			तस्य देशज्ञभावेऽनुपभोगो यदि तर्हि देशाद्यादानमनयैकमिति शङ्कामा निरासायास्य स्यारम्भः १३५२-५, ३५		
अपराधव्याप्तिना मत्तव्या- प्य गतस्य तस्य सकल्पगतादेय निमित्तान्तरेण विना मनोरथाः शक्तिहिता भवन्तीत्यर्थस्य निरू- पणायास्य स्यारम्भः ... १३५७-५			६ प्रदीपाधिकरणम् (१५, १६ सू०)		
विदुषस्तस्य पारतन्त्र्यं सर्वथा मेवास्तीत्यर्थस्य निरूपणायास्य स्यार- म्भः ... { १३४९-३, २५ १३४८-१६,			सङ्कल्पादनेकशरीरनिमित्तेऽपि तस्य निरात्मकत्वेन भोगयोग्येव इति तद्विद्वत्त्वमित्याशङ्कानिरासायास्य- विकरणस्यारम्भः ... { १३५२-८, ११, १८, ३६		
५ अभावाधिकरणम् (१०-१४ सू०)			तस्य संकल्पमात्रेणानेकशरीर- सृष्ट्या दीपवदनेकभावमापद्यते (=येष्वर्थाद्येतेनानेकभावमापद्य स-		
उपगमस्योपासनादीश्वरवाक्य- मुपातस्य (=मुक्तस्य) मनसैव					

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,
यंशरीराण्यविशतीत्यर्थस्य निरूप- णायाम्य सूत्रस्थारम्भः ... १३५२-८		नस्थारम्भः ... १३५७-६, १५, २४, २३	
तस्यानेकशरीरायेद्यादिलक्षणै- श्वर्याङ्गीकारे 'तत्तेन कम्' इत्या- दिश्रुतिविरोध इत्याशङ्कायाः श्रुती- नामाहं मध्ये काताञ्जितुपुनश्च- स्यामपेक्ष्य कासाञ्जित्वस्यापत्या- मपेक्ष्य प्रवृत्तेर्न दोष इत्येवंपरिहारा-		तस्यैश्वर्यस्य नित्यसिद्धेश्वरापत्त- त्ये पुरुषसूक्तोक्तस्य हिरण्यगर्भस्यैव देवासुरादिसृष्टत्ववत्प्रज्ञमहाभूतस्य- मृत्त्वस्याप्यङ्गीकारादेव सिद्धेः कुतः परमात्मान्योङ्गीकर्तव्य इत्याशङ्का- यास्तत्रैव पुरुषसूक्ते ततोऽप्यस्य परात्मनः 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यादिनोक्तेरन्योऽङ्गीकार्य एवेत्यर्थं	
यास्य सूत्रस्थारम्भः साशङ्कम् ... { १३५४-५, १५, २३, २४		निराशयास्य सूत्रस्थारम्भः ... { १३५८-४, १५, २०, २९	
७ जगद्व्यापाराधिकरणम् (१७-२२ सू०)		विकारावर्ति निर्गुण रूपमात्म- नोऽस्तीत्यत्र स्मृतिप्रमाणनिरूपणा- यास्य सूत्रस्थारम्भः ... १३५८-१३, १७, ३५	
उपासकस्य संकल्पमात्रेण देहा- दिल्लघृत्वादिरूपरूपस्यैश्वर्यस्य जगत्स- र्गोऽपवादनिरूपणायास्याधिकरण-		वित्तुपां देवासुरादिसृष्टपुरुष ना- स्ति हिरण्यगर्भतुल्यभोगमानस्यैव श्रुताशुक्तेः स्रष्टृत्वानुक्तेश्वेत्यर्थस्य	
स्थारम्भः ... { १३५५-१२, १५, २१, २४		निरूपणायास्य सूत्रस्थारम्भः ... { १३५९-६, १३ १८, २५	
ईश्वरमसादलभ्यसिद्धीनां सगुणो- पासकानां जीवानां मनसा देहादौ स्रष्टृत्वमजगत्सर्गादौ स्रष्टृत्वं नास्ति किन्तु नित्यसिद्धस्यैश्वरस्येत्यर्थस्य निरूपणायास्य सूत्रस्थारम्भः ... १३५५-१२		वित्तुपां सातिशयैश्वर्यवत्त्वे परमे- श्वराधीनत्वात्तदैश्वर्यं लौकिकैश्वर्य- वत्कार्यतामापन्नान्तवत्येन मुक्तता न स्यादिति, ब्रह्मलोकं गतानां सर्वेषां ब्रह्मणा सह मुक्तिर्वा केपा- ञ्जिदेव सहशुक्तिः केपाञ्जितु कि- ञ्चित्कारणं भोगानन्तरं भूयोकादिषु पुनरावृत्तिर्वेति शङ्काया वा न तेषां पुनरावृत्तिरित्येव निराशयास्य सूत्र- स्थारम्भः सावतरणमिति धिचम् १३५९-११	
'आप्नोति स्वाराज्यम्' इति 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारी मयति' इत्यादिना निरवग्रहैश्वर्यस्य श्रुत्योपदेष्टोऽप्यत्र 'आप्नोति मनस- रयतिम्' इत्यादिनादित्यदिनिषा- मकस्य पूर्वमण्डलस्यापि तस्याप्य- त्योक्तेस्तादृशमैश्वर्यं नित्यसिद्धेश्वरा- वत्तमेवेत्यर्थस्य निरूपणायास्य सू-		इति टीकान्नयोपेतब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥	

श्रीमद्वाट्टरायणप्रणीतब्रह्मसूत्राणामकारादिवर्णक्रमः ।

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
८३९	अंशो नानाध्ययदेशादन्यथा चापि • दाशकितवादिस्त्वमर्थयित एके ... २ ३ ४३	१२३१	अनादिष्कुर्वन्नवयन् ३ ४ ५०
८७७	अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति २ ४ ११	१३६०	अनादृतिः शब्दादनादृतिः शब्दात् ४ ४ २२
११०८	अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्य- द्रावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ... ३ ३ ३३	१०९९	अनियमः सर्वसामतिरोधः शब्दानु- मानाभ्याम् ३ ३ ३१
३३२	अक्षरमन्त्रान्तधृतेः १ ३ १०	९२२	अनिष्ठादिकारिणामपि च भ्रमम् ... ३ १ १२
१२७९	अग्निहोनादि तु वृत्तकार्यायैव सदर्थनात् ४ १ १६	३६७	अनुकृतेस्तस्य च... .. १ ३ २२
९०३	अन्यादिगतिभ्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ३ १ ४	८४६	अनुष्ठापविहारो देहसम्पन्नयोति- रादिवत् २ ३ ४८
११५७	अज्ञावयदास्तु न क्षात्रास्तु हि प्रतिवेदम् ३ ५५	२५२	अनुपपत्तेस्तु न शरीरः १ २ ३
६४३	अज्ञितानुपपत्तेश्च २ २ ८	११४५	अनुगन्धादिभ्यः प्रशान्तरूपवत्त्ववृद्ध- श्चतुक्तम् ३ ३ ५०
११७०	अङ्गेषु यथाभयभावः ३ ३ ६१	११८९	अनुश्रये वाट्टरायणः साम्यश्रुतेः ... ३ ४ १९
१२६७	अचलत्वं चापेक्ष्य ४ १ ९	३०७	अनुस्मृतेर्यादिरः १ २ ३०
८६९	अगवक्ष २ ४ ७	६९८	अनुस्मृतश्च २ २ २५
८७९	अगुश्च २ ४ १३	१००२	अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ३ २ ३७
३९७	अत एव च नित्यत्वम् १ ३ २९	२६९	अन्तर उपपत्तेः १ २ १३
१२८८	अत एव च सर्वोभ्यनु ४ २ २	१२१७	अन्तरा चापि तु तद्वृद्धेः ३ ४ ३६
१२०४	अत एव चामिन्धनाग्नयेष्टा ... ३ ४ २५	१११३	अन्तरा भूतप्राप्तवत्त्वामनः ... ३ ३ ३५
१३४९	अत एव चानन्याविर्भूतः ... ४ ४ ९	७९०	अन्तरा विज्ञानमनसो क्रमेण तद्वि- ज्ञादिति चेष्टाविशेषात् २ ३ १५
९७३	अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ... ३ २ १८	२७९	अन्तर्याम्यभिदैवादिपु तद्वत्त्वव्यवदेशात् १ २ १८
३०४	अत एव न देवता भूत च ... १ २ १७	७४६	अन्तस्त्वमवर्षवैराता वा २ २ ४१
२१२	अत एव प्राणः १ १ २३	२०१	अन्तस्त्वमर्षवैराता १ १ २०
९५९	अतः प्रवीषोऽस्मात् ३ २ ८	७३७	अन्त्यावस्थितेऽप्यनित्यत्वादविशेषः २ २ ३६
१३०८	अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ४ २ २०	६३९	अन्त्याभाषाश्च न तुष्णादिवत् ... २ २ ५
१२१९	अतस्त्विदतरज्ज्यायोऽलिङ्गाद्य ... ३ ४ ३९	१०२६	अन्त्यात्वाद्यन्तादिति चेष्टाविशेषात् ३ ३ ६
११४३	अतिदेशाच्च ३ ३ ४६	६४४	अन्त्यानुभूतौ च शक्तिवियोगात् २ २ ९
९९३	अन्तोऽनन्तेन तयाहि द्विगम् ... ३ २ २६	१११५	अन्त्या भेदानुपपत्तिरिति चेष्टोपदे- शान्तरवन् ३ ३ ३६
१२८१	अतोऽन्यापि श्लेष्कासुभयोः ... ४ १ १७	३३५	अन्यमावस्थावृत्तेश्च १ ३ १२
२५८	अत्ता चराचरग्रहणात् १ २ ९	९३२	अन्याभिहितेषु पूर्ववदभिसारत् ... ३ १ २४
४३	अपातो ब्रह्माजिहासा १ १ १	४९७	अन्यार्थ तु जैमिनिः प्रभभ्याख्यान- भ्यामपि चैवमर्के... .. १ ४ १८
२८५	अद्वयत्वादिगुणको धर्मोक्तः ... १ २ २१	३६५	अन्यार्थ परामर्शः १ ३ २०
८५१	अद्वयानियमात् २ ३ ५१	१०५०	अन्वयादिदति चेत्यादवधारणात् ... ३ ३ १७
५९८	अधिक तु भेदनिर्देशात्... .. २ १ २२	६७१	अपरिग्रहात्वात्तन्मनोपेक्षा ... २ २ १७
११८०	अधिकोऽदेशात् कदरायणस्यैव तद- शनत् ३ ४ ८	९२४	अपि च सप्त ३ १ १५
७४४	अभिज्ञानानुपपत्तेश्च २ २ ३९	३७१	अपि च स्मर्यते १ ३ २३
११८४	अभ्ययनमात्रवतः ३ ४ १२	८४२	अपि च स्मर्यते २ ३ ४५
१२१७	अनभिभव च दर्शयति ३ ४ ३५		
२७७	अनवसितैरसम्भवाच्च नेतरः ... १ ३ १७		
१२७७	अनारम्भकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ४ १ १५		

पृष्ठ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
१२१२ अपि च स्मर्यते ३४३०			आ.
१२१८ अपि च स्मर्यते ३४३७		२०७ आकाशस्तद्विहातु ११९२	
१६९ अपि चैवमेके ३२१३		६९६ आकाशे चानिरीपात् २२२४	
१९२ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ३२२४		४३६ आकाशोऽप्यन्तरत्वादिव्यपदेशात् .. १३४१	
५५२ अपीतो तत्पदसंगदसमञ्जसम् ... २१८		११७८ आचारदर्शनात् ३४३	
१३३७ अमर्ताकालम्वानास्यतीति वादरायण		१३१८ आतिवाहिकास्तद्विहातु ४३४	
उभयथाऽदोपास्तत्कृतिश्च ४३१५		५१९ आत्मकृतेः परिणामात् १४२६	
१२१९ अवाधाच्च ३४२९		१०४७ आत्मगृहीतिरित्यनुत्तरात् ३३१६	
१३४९ अभावं वादिराह होयम् ४४१०		६१० आत्मनि चैवं विचिन्नाश्च हि ... २१२८	
५१८ अमिष्योपदेशाच्च १४२४		१०४६ आत्मशब्दाच्च ३३१५	
५४४ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतियाम् १५		१३४३ आत्मा प्रकरणात् ४४३	
३०७ अभिव्यक्तैरित्यास्मर्य्यः १२२९		१२५० आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ४१३	
८५२ अभिसम्प्रादिष्यपि चैवम् २३५२		१२२३ आदरादलोपः ३३४०	
६४० अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् २२६		१२५९ आदित्यादिमत्तयश्चांग उपपत्तेः ... ४१६	
९७३ अभ्युपगमहणानु न तथात्वम् ३२१९		१०४४ आपानाप प्रयोजनाभावात् ३३१४	
९७० अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ३२१४		१८४ आनन्दमयोऽभ्यासात् १११२	
११११ अर्धिरादिना तत्प्रतीयतेः ४३१		१०४३ आनन्दादयः प्रधानस्य ३३११	
२५४ अर्धकौकस्वात्तदपदेशाच्च नेति चेन्न		९२० आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ३११०	
निचाप्यत्वादिवं व्योमवच्च १२७		४४३ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीर	
३६६ अपश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् १३२१		रूपकविन्यस्तद्वितीयावयविति च ... १४१	
८०८ अवशिष्टनिर्देशोपादिति चेन्नाभ्युपग-		७८२ आपः २३११	
ममाद्वादि हि २३२४		१२६८ आप्रायणात्तवापि हि दृष्टम् ... ४११२	
५०५ अवशिष्टैरिति काङ्क्षुः १४२२		८४९ आभास एव च २३५०	
१३४४ अविभागेन दृष्टत्वात् ४४४		३०९ आमनन्ति चेन्मस्मिन् १२३२	
१३०३ अविभागो वचनात् ४२१६		१२२६ आतिव्यमित्यौडुलोभिलास्मे हि परि-	
८०७ आचरोपधनन्दनत् २३२३		श्रियते ३४४५	
९३६ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ३१२५		१२४० आहूतिरसङ्गुपदेशात् ४११	
६०० अस्मादिष्य तदनुपपत्तिः २१२३		१२६५ आवीनः संमयात् ४१३	
९०६ अभ्युपगमिदिति चेन्नेदादिकारिणां प्रतीतिः ३१६		९७३ आह च तन्मात्रम् २१२६	
६९३ अस्ति प्रतिगोचरो यौगपद्यमन्यथा २२२१			ह.
५५० अणुदिति चेन्न प्रतिषेधमन्यथा ... २१७		३५२ इतरपरामर्शाच्च इति चेन्नासंभवात् १३१८	
५८६ अणुपदेष्टावेति चेन्न धर्मान्तराण		५९७ इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकारणादिदोषप्रसक्तिः २१२१	
वाक्यपदेपात् २११७		७२७५ इतरस्याप्येवमसत्त्वेः पावे तु ... ४११४	
८४८ अस्तवैवाप्यतिकरः २३४९		६८५ इतरेतरप्रत्ययस्यैविति चेन्नोत्पत्ति-	
७७० अस्तमवस्तु सतीऽनुपपत्तेः २३९		मात्रनिमित्तत्वात् २२१९	
११८३ अलक्षणीयः ३४१०		१०४४ इतरे त्वर्थसामान्यात् ३३१३	
७५६ अत्राह २३२		५३४ इतरेषां चानुपपत्त्येः २१२	
१९२ अस्मिन्मय च तथोपाधारित ... १११९		११११ इयदामननात् ३३३४	
१२९७ अस्त्यैव चोत्तरार्धेण कृत्वा ... ४२११,			ई.
		३३६ ईदृशित्वमप्यपदेशात्तः १३१३	
		३५९ ईदृशेतादृशम् ११५	

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
उ.			
५०५ उत्कमिष्यत एवभावाद्रित्यौडुलोमिः	१ ४ २१		
८०३ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्	२ ३ १९		
३५३ उत्तराचैदाविर्भूतस्वरूपस्तु	१ ३ १९		
६९० उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधान्	२ २ २०		
७४८ उत्पत्त्यसम्भवात्	३ ३ ४२		
७०६ उदासीनानामपि चैव सिद्धिः	२ २ २७		
२३१ उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यवि-			
रोधात्	१ १ २७		
१००१ उपपत्तेश्च	३ २ ३५		
६२१ उपपत्तौ चानुपलभ्यते च	२ १ ३६		
१०९८ उपपन्नस्तल्लक्षणाधोपलब्धयेर्लोकावत्	३ ३ ३०		
१२२२ उपपूर्वमपि त्वेके भावमग्नवत्तुक्तम्	३ ४ ४२		
११८५ उपमर्दं च	३ ४ १६		
८२४ उपलब्धिबद्धनियमः	२ ३ ३७		
६०१ उपसहारदर्शनाच्चेति च्छीरवादि	२ १ २४		
१०२४ उपसहारोऽर्थभेदाद्विधोऽप्यवसरमाने च	३ ३ ५		
११२६ उपस्थितेऽनङ्गचनात्	३ ३ ४१		
८२२ उपादानात्	२ ३ ३५		
६६९ उभयथा च दोषात्	२ २ १६		
६९६ उभयथा च दोषात्	२ २ २३		
६५८ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः	२ २ १२		
९९४ उभयव्यपदेशात्सर्विकुण्डलवत्	३ २ २७		
११२० उभयव्यामोहाच्चतिसदैः	४ ३ ५		
ऊ.			
११८६ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि...	३ ४ १७		
ए.			
११५० एक आत्मनः शरीरे भावात्	३ ३ ५३		
७७५ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः	२ ३ ८		
५३५ एतेन योगः प्रयुक्तः	२ १ ३		
५६२ एतेन शिष्टापरिमहा अपि व्याख्याताः	२ १ १२		
५१२ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१ ४ २८		
७३३ एव चात्मा काल्पर्यम्	२ २ ३४		
१२३६ एव मुक्तिकलनियमस्तदवस्थावधृते-			
स्तदवस्थावधृतेः	३ ४ ५२		
१३४७ एवमप्युपन्यासात्पूर्वमानादविरोध बा-			
दरायणः	४ ४ ७		
ऐ.			
१२३३ ऐरिहकमप्यप्रस्तुतप्रतिशब्धे तद्दर्शनात्	३ ४ ५१		
क.			
४२९ कम्पनात्	१ ३ ३		

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
७४४ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः	२ २ ४०		
८२१ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	२ ३ ३३		
२५३ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	१ २ ४		
४६९ कल्पनोपदेशाच्च मन्वादिवदविरोधः	१ ४ १०		
११८५ कामकारण चैके	३ ४ १५		
१९२ कामाच्च नानुमानापेक्षा	१ १ १८		
११२१ कामादीतरत्र तत्र चाप्यतनादिभ्यः	३ ३ ३९		
११६९ काम्यास्तु यथाकाम समुच्चायिरज या			
पूर्वहेत्वभावात्	३ ३ ६०		
४८२ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यप-			
दिष्टोक्तैः	१ ४ १४		
१३२२ कार्य बादरिह्य गन्धुपत्तैः	४ ३ ७		
१०५५ कार्याख्यानादपूर्वम्	३ ३ १८		
१३२५ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परम-			
भिषानात्	४ ३ १०		
८३७ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावै-			
यर्थ्यादिभ्यः	२ ३ ४२		
९१० कृतात्ययेऽनुशयवाग्वद्विस्तृतिभ्यां यथे-			
तमनेव च	३ १ ८		
१२३० कृत्स्नभावाच्च ग्रहिणोपमहारः	३ ४ ४८		
६०५ कृत्स्नप्रवर्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा	२ १ २६		
७२३ क्षणिकत्वाच्च	२ २ ३१		
४२४ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन सिंगात्	१ ३ ५		
ग.			
३४८ गतिशब्दाभ्यां तस्याहि दृष्ट क्षिप्तं च	१ १ १५		
१७७ गतिशामान्यात्	१ १ १०		
१०९७ गतेरर्थवत्त्वमुपमयाऽन्यथा हि विरोधः	३ ३ २९		
११७२ गुणवाधारण्यभूतेश्च	३ ३ ६४		
८०९ गुणाद्वा लोकवत्	२ ३ २५		
२६० गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात्	१ २ ११		
१६८ गौणश्रेयस्मात्तद्व्याप्ति	१ १ ६		
७५७ गौण्यसम्भवात्	२ ३ ३		
८५९ गौण्यसम्भवात्	२ ४ २		
घ.			
८७६ चक्षुरादिवस्तु तत्सदृशिष्टयादिभ्यः	२ ४ १०		
४६५ चमभवदविरोधात्	१ ४ ८		
९१९ चरणादिति चेन्नोपलक्षणाप्येति का-			
प्याजिनिः	३ १ ९		
७९३ चराचरव्यग्राभ्यस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो			
भाक्तस्तद्भावभावितात्	२ ३ १६		
१३४६ चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडु-			
लोमिः	४ ४ ६		

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
	छ.		
१०१७ छन्दस उभयाविरोधात् ...	३ ३ २८	११२ तदव्यक्तमाह हि...	२ ० २३
२२५ छन्दोभिधानात्तेति चेन्न तथा चेन्नो-		१२१५ तदाऽपीतिः संसारव्यपदेशात् ...	४ २ ८
पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ...	१ १ ०५	३७६ तदुपपत्तिं वादरायणः संभवात् ...	१ ३ २६
ज.		१३०३ तदोक्तोऽग्रजलनं तत्प्रकाशितद्वारा वि-	
४९० जगद्वाचित्वात् ...	१ ४ १६	द्यासामर्थ्यात्तच्छेदः प्रत्युत्पत्तिर्योगाच्च	
१३५५ जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसंनिहित-		हादनुपहृतः शताधिकना ...	४ २ १७
त्वाच्च ...	४ ४ १७	८१२ तद्गुणसारत्वात् तदग्रपदेशः प्राग्वत् २ २ २९	
७३ जन्माद्यस्य यतः ...	१ ३ २	१८८ तद्वैतव्यपदेशाच्च ...	१ १ १४
४९९ जीवमुत्पन्नाणालिगात्तेति चेत्तद्व्याख्या-		१२१९ तद्वैतस्य तु नावकायो लैमिनेरपि	
तम् ...	१ ४ १७	नियमात्तद्व्यापारवैष्यः ...	१ ४ ४०
२३९ जीवमुत्पन्नाणालिगात्तेति चेन्नोपास-		११७९ तद्वैतविधानात् ...	३ ४ ६
त्वेभिष्यादाभितत्वादिह तत्रोपात् ...	१ ३ ३१	११२९ तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः प्रथम्यप्र-	
४५६ शैत्यत्वाच्चनान ...	१ ४ ४	नित्यः फलम् ...	३ ३ ४२
८०० जीव एव ...	२ ३ १८	१७० तन्निर्णयस्य मोक्षोपदेशात् ...	१ १ ७
८८० ज्योतिराप्रविष्टानं तु तद्व्यमननात् ...	२ ४ १४	१२८८ तन्मनः प्राण उत्तरात् ...	४ २ ३
४६७ ज्योतिरुपक्रमानु तदा धर्मपत एके १ ४ ९		११५२ तन्मनसि संध्यतदुपपत्तेः ...	४ ४ १३
४३२ ज्योतिरिदानीन्तु ...	१ ३ ४०	५७५ तदाप्रतिष्ठानादप्यन्यासाऽनुमेयमिति	
२१७ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ...	१ ३ २४	चैदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः ...	२ १ ११
४०७ ज्योतिरि मानाच्च ...	१ ३ ३२	८८४ तस्य च नित्यत्वात् ...	२ ४ १६
४८१ ज्योतिरैकैयामवाप्तये ...	१ ४ १३	१३०२ तानि परे तथा ह्याह ...	४ २ १५
त.		११८२ तुल्यं तु दर्शनम् ...	३ ४ ९
८८४ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र भेदात् २ ४ १७		९२८ तुलीयव्याप्तावरोधः संशोक्तस्य ...	३ १ २१
११७९ तच्छब्दः ...	२ ४ ४	७७९ तेजोऽवस्थाप्राप्ताह ...	२ ३ १०
१३१७ तद्विदोऽपि वरुणः संख्यात् ...	४ ३ २	४५८ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रथमः ...	१ ४ ६
९८ तत्तु समन्वयात् ...	१ १ ४	९०१ व्यात्मकत्वात् भूमत्त्वात् ...	३ १ २
८६१ तत्पूर्वकत्वादायः ...	२ ४ ४	व.	
८६० तत्प्राक्पूर्वक ...	२ ४ ३	९२८ दर्शनाच्च ...	३ १ २०
९२४ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ...	३ १ १६	९७४ दर्शनाच्च ...	३ २ २१
८११ तथाच दर्शयति ...	२ ३ २७	११४३ दर्शनाच्च ...	३ ३ ४८
१२०३ तथाचैकैयामवतारगत्वात् ...	२ ४ २४	११७३ दर्शनाच्च ...	३ ३ ६६
१००२ तथाऽन्यत्रातिशेयात् ...	३ ३ ३६	१३२५ दर्शनाच्च ...	४ ३ १३
८५५ तथा प्राणाः ...	२ ४ १	१३५८ दर्शयतश्चैत्रं प्रत्युत्पन्नमात्रे ...	४ ४ २०
१२३० तदधिगम उत्तरपूर्वावयोरवलेपवि-		१०२३ दर्शयति च ...	३ ३ ४
मासो तद्व्यपदेशात् ...	४ १ ३३	१०६५ दर्शयति च ...	३ ३ २२
४५१ तदधीनत्वादर्थवत् ...	१ ४ ३	९७२ दर्शयति चासौ अपि स्मर्यते ...	३ २ १७
५६६ तदनन्त्यमारम्भपञ्चमदिभ्यः ...	२ १ २४	३४० दहर उत्तरस्यः ...	१ ३ १४
८९५ तद्व्यपदेशात्तत्रो रति संसारिण्यक्तः		५४६ दह्यते तु ...	३ १ ६
प्रभञ्जकत्वात्मा ...	३ १ १	६०३ देवादियदपि लोके ...	२ १ २५
९५० तदभावा नास्ति तु तच्छब्दोऽपि च २ २ ७		९४९ देवयोगात्तु लोऽपि ...	३ ४ ६
८९७ तदभावाविति च प्रथमः ...	१ ३ २३	११२ सुखावापयनं स्वच्छेदात् ...	३ १ १
७८६ तदभिप्रेत्य देव इति तद्व्यापारः ...	२ ३ १३	१३५१ द्वादशाहवद्व्यपयनं वादरायणोऽपि ४ ४ १२	

पृ.	अ. पा. मू.	पृष्ठ.	अ. पा. मू.
घ.		८१९ निचोपलब्धन्युपलब्धिप्रसंगोऽन्यतर-	
१००५ धर्म जैमिनिरत एव ३ २ ४०		नियमो वाग्यथा २ ३ ३२	
३३१ धर्मोपपत्तेश्च १ ३ ९		११८० नियमाश्च ३ ४ ७	
३५० धृतेश्च महिषोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः १ ३ १६		९४० निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ३ २ २	
१२६६ ध्यानाच्च ४ १ ८		१३०६ निधिं नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावदेह-	
न.		भावितादृशयति च ४ २ १९	
६२० न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् २ १ ३५		१८९ नेतरोऽनुगपत्तेः १ १ १६	
७५० न च कर्तुः करणम् २ २ ४३		१२९२ नैकस्मिन्दृश्यतो हि ४ २ ६	
१३२६ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिप्रायिः ... ४ ३ १४		७२६ नैकस्मिन्मग्नभवात् २ २ ३३	
७३५ न च पर्यायादयस्मिन् धो विकारादिभ्यः २ २ ३५		१२९७ नोपमर्देनातः ४ २ १०	
२८२ न च स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात् ... १ २ १९		प	
१२२१ न चाधिकारिकमीप पतनानुमानाच्च-		८७८ पञ्चदशसिर्मात्रोवद्वपदिश्यते ... २ ४ १२	
दयैवात् ३ ४ ४१		५९६ पटवच्च २ १ १९	
५५३ न तु दृष्टान्तभावात् २ १ ९		४४१ पत्यादिशब्देभ्यः १ ३ ४३	
९२६ न तृतीये तथोपलब्धेः ३ १ १८		७३८ पत्युरसामञ्जस्यात् २ २ ३७	
१२१३ न प्रतीके न हि सः ४ १ ४		६३७ पयोभ्युवचैत्तत्रापि २ २ ३	
६१४ न प्रयोजनवशात् २ १ ३२		१३२५ पर जैमिनिर्मुल्यत्वात् ४ ३ १२	
७२२ न भाषोऽनुपलब्धेः २ २ ३०		९९६ परमतः सेतुमानसंबन्धमेद्वयपदेनोभ्यः ३ २ ३१	
९६८ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ३ २ १२		८३४ परात् तच्छब्देः २ ३ ४१	
२३६ न वस्तुरात्मोपदेनादिति चेदध्यात्म-		९४८ पराभिध्यानां तु तिरोहितं ततो ह्यस्य	
संबन्धभूमा ह्यस्मिन् १ १ २९		बन्धविपर्ययो ३ २ ५	
११७२ न वा तत्सदभावाश्रितः ३ २ ६५		११८६ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदतिदिश ४ १८	
१०२८ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्या-		११४९ परेण च शब्दस्य ताद्विज्य भूयस्त्वा-	
दियत् ३ ३ ७		घनबन्धः १ ३ ५२	
८७२ न बाधुक्तिर्यै पृथगुपदेशात् २ ४ ९		१२२० पारिप्लवायां इति चेन्न विशेषितत्वात् ३ ४ २३	
१०६४ न वा विशेषात् ३ ३ २१		८१८ पुस्त्यादित्यस्य सतोऽभिभ्यक्तियोगात् २ ३ ३१	
७५४ न विपदभुतेः २ ३ १		१०६८ पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ३ ३ २४	
५३९ न विलक्षणत्वादस्य तथात्व च शब्दात् २ १ ४		११७५ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति यादरायणः ३ ४ १	
४७१ न सख्योपसंभवादिपि नानाभावादि-		६४२ पुरुषादमयदिति चेत्तत्रापि ... २ २ ७	
रेकाद्य १ ४ ११		१००८ पूर्व तु यादरायणो हेतुव्यपदेशात् ... ३ २ ४१	
११४८ न सामान्यादुपलब्धेर्मृत्युवज्ज हि		९९५ पूर्ववदा ३ २ २९	
लोकापत्तिः ३ ३ ५१		११४० पूर्वविकल्पाः प्रकरणात्स्पर्तिक्रियामान-	
९६६ न स्थानतोऽपि परस्वोभयलिङ्गं सर्वत्र हि ३ २ ११		सर्वत् ३ ३ ४५	
८०६ नाणुरतच्छुद्धेरिति चेन्नैतराधिकारात् ३ ३ २१		८११ पृथगुपदेशात् २ ३ २८	
९३१ नातिचिरेण विशेषात् ३ १ २३		७८३ पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ... २ ३ १२	
७९५ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताव्यः ... २ ३ १७		२६० प्रकरणाच्च १ २ १०	
११६४ नाना शब्दादिभेदात् ३ ३ ५८		३२० प्रकरणात् १ ३ ६	
३१९ नानुमानमतच्छब्दात् १ ३ ३		९७१ प्रकाशवचनैवैष्यम् ३ २ १५	
७०६ नाभाव उपलब्धेः २ २ २८		९९३ प्रकाशादिवचनैवैष्यं प्रकाशश्च कर्म-	
११८४ नाविशेषात् ३ ४ १३		ष्यम्यासात् ३ २ २५	
७०३ नास्तोऽदृष्टत्वात् २ २ २६		८४३ प्रकाशादिवचनैः परः २ ३ ४६	
६६५ नित्यमेव च भावात् २ २ १४		९९४ प्रकाशाभयवदा तेजस्त्वात् ... ३ २ २८	

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
५१४	प्रवृत्तिश्च प्रतिघाटयन्तानुपरोमात् १४ २३	१९०	मेदस्यपदेशाच्च ... १ १ १७
१८४	प्रवृत्तितावत् हि प्रतिषेधेति तयो न- वीति च भूयः ... ३ २ २२	२०६	मेदस्यपदेशाच्चान्नः ... १ १ २१
५०४	प्रतिग्राहिर्देहिङ्गमादमरस्यः ... १४ २०	३२०	मेदस्यपदेशात् ... १ ३ ५
७६२	प्रतिग्राहानिरव्यतिरेकाच्छेदस्यः ... २ ३ ६	८८७	मेदस्युनेः ... २ ४ १८
९९५	प्रतिषेधान् ... ३ २ ३०	१०१९	मेदातिष्ठेति चेन्नैकमात्रमपि ... ३ ३ ७
१२९८	प्रतिषेधादिनि चैत्र शरीरात् ... ४ २ १२	५६४	भोगान्तरविभागश्चेत्साक्षीकवत् २ १ १३
८९४	प्रतिषेधप्रतिषेधस्यानिरोगाप्रामाण्ये- च्छेदात् ... २ २ २२	१३५९	भोगान्तराभ्यामङ्गिगाय ... ४ ४ २१
२३५७	प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकम- ण्डलस्योक्तेः ... ८ ४ १८	१२८४	भोगेन विचरे क्षपयित्वा संप्रदे... ४ १ १९
९०४	प्रथमेऽभ्रण्णादिनि चैत्र ता एष सुवपत्तेः ... ३ १ ५		म.
११३३	प्रदानवदेयं तदुच्यते ... ३ ३ ८३	४०५	मज्जादिष्वसमवादानधिकार जीमिनिः १ ३ ३१
१३५२	प्रदीपवत्प्रदीपस्तथाहि दर्शयति ... ४ ४ १७	८४१	मन्त्राणीच्च ... २ ३ ४४
८५२	प्रदेशादिनि चैत्रान्तर्भागात् ... २ ३ ५३	११६०	मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ... ३ ३ ५६
६३२	प्रवृत्तेश्च ... २ २ २	६५२	महर्षीर्नृवा हृस्वपरिमण्डलान्याम् २ २ ११
३५१	प्रसिद्धश्च ... १ ३ १७	४६४	महर्षश्च ... २ ४ ७
९०३	प्राणानेश्च ... ३ ३ ३	८९३	मांसादि मौम यथाशब्दात्मतरोक्ष २ ४ २३
३१९	प्राणवृत्तश्च ... १ ३ ४	१८९	मानवर्णिकृतेष्वेव च गव्ये ... १ १ १५
८८३	प्राणवृत्ता शब्दात् ... २ ८ १५	९४२	माषामानं तु नास्त्येनानभिप्यत्तन- रूपत्वात् ... ३ २ ३
२३२	प्राणरुपाऽनुगमात् ... १ ३ २८	१३४२	मुक्तः प्रतिज्ञानात् ... ४ ४ २
४७८	प्राणादयो वाक्यरूपाः ... १ ४ १२	३१७	मुक्तोपपत्त्यप्यपदेशात् ... १ ३ २
१०४३	प्रियश्चिरस्यप्रतिस्तरुण्यप्यन्यौ हि भेदे ... ३ ३ १२	९६२	मुपेऽप्यवशिष्टः परितोषात् ... ३ २ १०
	फ.	१२३१	मौनविरतत्वेनाभ्युपदेशात् ... ३ ४ ४९
१००३	पञ्चमत् उपपत्तेः ... ३ ३ ३८		य
	ब	१२६७	यनैकाग्रता यन्तविशेषात् ... ४ ३ ११
१२२४	परितुमयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ... ३ ४ ४३	८२६	यथा च तक्षीमयथा ... २ ३ ४०
९९९	पुद्गलपत्रं पादवत् ... ३ २ ३३	५९६	यथा च प्राणादि... २ १ २०
१२५६	समस्तद्विषयकत्वात् ... ४ १ ५	१२८१	यदेव विनश्येति हि ... ४ १ १८
१३४५	सालो जीमिनिष्यन्त्यागादिभ्यः ... ४ ४ ५	११०३	यानदधिकारमवशिष्टराशिधारिका- णाम् ... ३ ३ ३२
	भ.	८१६	यावदात्ममावित्ताय न दोषस्तद्विज्ञानात् ३ ३ ३०
१०८	माकं यानात्मवित्तायहि दर्शयति ३ १ ७	७६८	यादधिकारं तु विभागो लोकात् ... २ ३ ७
१३५०	मात्र जीमिनिर्निरूपयामनानात् ... ४ ४ ११	५८७	युक्तेः शब्दान्तराच्च ... २ १ १८
४०९	मात्रं तु यादवपक्षोऽस्ति हि ... २ ३ ३३	१३०९	योगिनः प्रति च स्थयने स्माते चैते ४ २ २१
१२००	मावयन्नाय ... ३ ४ २२	५२०	योजिष्ठ हि गीयते ... १ ४ २७
५८२	मात्रे जीमिन्ये ... २ १ १५	९३८	योजेः शरीरम् ... ३ १ २७
१३५२	मात्रे व्यापदत्तं ... ४ ४ १४		र.
२२९	भूतादिपादवत्परितोषरत्तेष्वेवम् ... १ ३ २६	६२५	रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ... २ २ १
१२९२	भूतेष्वतः भूतेः ... ४ २ ३	१३०५	रस्यतुषारी ... ४ २ १८
३२२	भूमा संप्रदादादभ्युपदेशात् ... १ ३ ८	६६५	रसादिभ्यामाय निषर्गयो दर्शनात् ... २ २ १५
११६१	भूम्नः प्रत्यक्षमापन्नं तथाहि दर्शयति ३ ५७	२९३	रूपोपन्यासाच्च ... १ २ २३
		५३७	रौ त्रिगुणोऽयं ... ३ १ २६
			ख
		११२९	रिद्धभूयस्त्वापदि बर्त्यस्तदपि ... ३ ३ ४४

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
१२४३	लिङ्गाच्च ४ १ २	८२३	व्यपदेशाच्चीक्रियायां मच्चोन्नदेगविवर्णः २ ३ ३६
६१६	लोकवत् लीलकैवल्यम् ... २ १ ३३	१०३४	व्याप्तिश्च समञ्जसम् ३ ३ ९
	च.		श.
४५७	वदतीति चेत्त प्राप्नो हि प्रकरणात् १ ४ ५	८२५	अक्तिविवर्णयात् २ ३ ३८
५००	वाक्यान्वयात् १ ४ १९	३८२	शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षा- नुमानाभ्याम् १ ३ २८
१२८६	वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ... ४ २ १	२५३	शब्दविशेषात् १ २ ५
१३१४	वायुमन्दाद्विशेषविशेषाभ्याम् ... ४ ३ २	१२१३	शब्दश्चातोऽकामकारि ३ ४ ३१
६२३	विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ... २ १ ३१	७५९	शब्दाच्च २ ३ ४
११६७	विकल्पोऽविशेषकलत्वात् ... ३ ३ ५९	३०१	शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्टव्येऽसादसमयात्पुनरपि चैनमधीयते १ २ २६
१३१८	विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ... ४ ४ १९	३७९	शब्दादेव प्रमितः १ ३ २४
१८७	विकारशब्दान्नेति चेत्त प्राप्नुयात् ... १ १ १३	१२०७	शब्दमात्रयुक्तः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधे स्तदङ्गतया तेषामवस्थानुष्ठेयत्वात् ... १ २ २७
७५३	विशानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ... २ २ ४४	२८४	शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते १ २ २०
९२५	विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् .. ३ १ १७	२३८	शाल्वदृष्ट्या त्वपदेशो वामदेववत् ... १ १ ३०
१२४३	विद्यैव तु निर्धारणात् २ ३ ४७	८८	शाल्वोऽनित्यात् १ १ ३
११५१	विधिवो वादणवत् ३ ४ २०	११७१	शिष्टेभ्य ३ ३ ६२
७८८	विपर्ययेण तु कर्मोऽत उपपद्यते च २ ३ १४	४१८	शुभस्य तदनादरभ्रवणात्तदाश्रयणा- त्सूच्यते हि १ ३ २४
७५२	विप्रतिषेधाच्च २ २ ४५	११७६	शुभत्वात्पुनरार्थवादो यथाऽन्येऽपि वैमिनिः ३ ४ २
६४५	विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् २ २ १०	४२७	श्रवणाध्ययनार्थमिति यथाऽस्मृतेभ्य ... १ ३ ३८
११८३	विभागःशतवत् ३ ४ ११	१७९	श्रुतत्वाच्च १ १ ११
३७९	विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्ते- र्दर्शनात् १ ३ २७	१००५	श्रुतत्वाच्च ३ २ ३९
२५०	विशेषितगुणोपपत्तेश्च १ २ २	१२२६	श्रुतेभ्य ३ ४ ४६
१३१९	विशेषे च दर्शयति ४ ३ १६	६०६	श्रुतेषु शब्दमूलत्वात् २ १ २७
२९२	विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी १ २ २२	२७६	श्रुतोपनिषत्कार्याभिधानाच्च ... १ २ १६
२१५	विशेषणार्थ १ २ १२	११४४	श्रुत्यादिवर्णयस्त्वाच्च न बाधः ... १ २ ४९
१२१८	विशेषानुमहश्च ३ ४ ३८	८७१	श्रेष्ठश्च २ ४ ८
१३२४	विशेषितत्वाच्च ४ ३ ८		ख.
८२२	विहारोपदेशात् २ १ ३४	१०१४	सङ्गतश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ... ३ ३ ८
१२१३	विहितत्वाच्चाश्रमकर्माणि ३ ४ ३२	८८९	सङ्गमर्तिनल्लुप्तित्सु त्रिःकुर्वता उपदेशात् २ ४ २०
९७४	वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावाद्गुणसाम- ञ्जत्वादेवम् ३ २ २०	९२३	सयमने तन्नुभूयैतरेषामारोहावरोहो तद्विदित्दर्शनात् ३ १ १३
१०७२	वेधाद्यर्थमेवात् ३ ३ २५	४२५	सत्कारपरामर्शोत्तदभावाभिवाचान्च १ ३ ३६
१३२१	वैयुतेनैव तस्यस्तच्छ्रुते ४ ३ ६	९५९	स एव तु कर्मानुष्मृतिशब्दविधिः ३ २ ९
७५०	वैयर्थ्याच्च न स्वप्नादिवत् ... २ २ २९	१३४७	सङ्ख्यादेव ॥ तच्छ्रुतेः ४ ४ ८
८८७	वैयर्थ्याच्च २ ४ १९	५८५	सत्त्वाच्चावरस्य २ १ १६
८९४	वैयर्थ्याच्च तदादस्तद्वाद्यः २ ४ २२	५३९	सधे सधिराद हि ३ २ १
२९६	वैयर्थ्याच्चः साधारण्यव्यतिरेकात् ... १ २ २४	८२२	सप्त गतिर्दिशेति तत्त्वाच्च २ ४ ५
६१८	वैयर्थ्याच्चैव न सापेक्षत्वाच्चयाहि दर्शयति २ १ ३४		
११७	व्यतिरेकस्तद्भावाभावात्त्वानुगुणविवर्णः ३ ४ ५४		
६३८	व्यतिरेकानवस्थितेऽन्यथापेक्षत्वात् ... २ २ ४		
८१०	व्यतिरेको गन्धवत् २ ३ २६		
१११६	व्यतिहारो विरोधोऽपि हीनवत् ... ३ ३ ३७		

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
११७९	समन्तारम्भणात् ... ३ ४ ५	१४५	सूचकश्च हि श्रुतिपञ्चमते च तद्विद. ३ २ ४
॥ ६३	समन्तापाम्बुपगमाच्च साम्यादनवस्थिते २२१३	१११७	वेग हि क्षत्पादयः ... ३ ३ ३८
४८८	समाकर्पात् ... १ ४ १५	१२९०	सोऽप्येके तदुपगमादिभ्यः ... ४ २ ४
८२५	समाप्यमावाच्य ... २ ३ ३९	११८४	स्तुवयेऽनुष्मतिना ... ३ ४ १४
१०६०	समान एवैव आभेदात् ... ३ ३ १९	११९८	स्तुतिमानुसुपादानादिति चैवापु-
३९८	समानानामरूपत्वाच्चोद्गतायव्यविषे		धत्वात् ... ३ ४ २१
	योदर्शनात्सम्युक्तेष्व ... १ ३ ३०	१०००	स्थानीयेषु पात्रिकाणादिवत् ... ३ २ ३४
१२९३	समाना चाद्युपक्रमेण दृष्टत्वं जानु-	२७२	स्थानादिव्यपदेशाच्च ... १ २ १४
	पौष्य ... ४ २ ७	३२०	स्थित्यदमाग्या च ... १ ३ ७
११७१	समाहारात् ... ३ ३ ६६	१२९९	स्थष्टौ श्रेष्ठेयाम् ... ४ २ १३
६८०	समुदाय उभयदेवैरेऽपि तदमासिः २ २ १८	८४५	स्मरन्ति च ... २ ३ ४७
३०८	सपत्नेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति १ २ ३१	९२४	स्मरन्ति च ... ३ २ १४
१३४१	सपत्न्याविमर्शः स्वेन शब्दात् ... ४ ४ १	१२६७	स्मरन्ति च ... ४ १ १०
१०६२	सवन्पादेयमन्यनापि ... ३ ३ २०	१३०१	स्मर्यते च ... ४ २ १४
७४२	सवन्पानुपपत्तेष्व ... २ ३ ३८	१२७७	स्मर्यतेऽपि च लोके ... ३ ३ १९
१०६६	समृत्तिगुण्यापयपि चात ... ३ ३ २३	३००	स्मर्यमाणमनुमानं स्वादिति ... १ २ २५
२५६	समाधायामासिरिति चेन्न वेगेष्वात् ... १ २ ८	२५४	स्मृतेश्च ... १ २ ६
२४६	सर्वत्र प्रविष्टोपदेशात् ... १ २ १	१३२५	स्मृतेश्च ... ४ ३ ११
७२५	सर्वयानुपपत्तेष्व ... २ २ ३२	५२५	स्मृत्यनवकावादीकप्रसक्त इति चेत्ता-
१०१५	सर्वथापि त एवोपपत्तिज्ञात् ... ३ ४ ३४		न्यस्मृत्यनवकावादोपप्रसङ्गात् ... २ १ १.
६२३	सर्वप्रमाणोपपत्तेष्व ... २ ३ ३७	७५९	स्थावेकस्य श्रद्धाशब्दात् ... २ ३ ५
१०१०	सर्ववेदान्तप्रत्यय चादनाद्यविशेषात् ३ ३ १	५५६	स्वपक्षदोषाच्च ... २ १ १०
१२०९	सर्वज्ञानुमातेष्व माभात्यये तद्वर्जनात् ३ ४ २८	६१०	स्वपक्षदोषाच्च ... २ ३ २९
१००५	सर्वविषया च यथादिशुतेरश्ववत् ... ३ ४ ३६	८०७	स्वभावोन्मानान्मां च ... २ ३ २२
१०३९	सर्वविषयादप्यनेमि ... ३ ३ १०	८०४	स्वात्मना चोत्तरयी. ... २ ३ २०
६३३	सर्वविषया च तद्वर्जनात् ... २ १ ३०	१०००	स्वाभ्यासरस तथात्वेन दिव्याकारेऽ-
१२१४	सदकारित्वेन च ... ३ ४ ३३		धिकाराय स्वरस्य तन्निमित्तः ... ३ ३ ३
१२२७	सदकार्यन्तरविधि पक्षेण तृतीये	१३१६	स्वाभ्यासपक्षेऽप्येत्यन्तरापेक्षमाविष्कृत
	तद्वती विष्वादिषत् ... ३ ४ ४७		हि ... ४ ४ १६
५१९	साक्षाच्छीमयाभ्यानात् ... १ ४ २५	१७१	स्वाभ्यासात् ... १ १ ९
३०५	साक्षादव्यतिरेके जैमिनिः ... १ २ २८	१२२५	स्वामिनः, अरुश्रुतेरित्याश्रयः ... ३ ४ ४४
३३४	सा च प्रयागनात् ... १ ३ ११		ह
५०८	सामाभ्यासितत्वात् ... ३ १ ३२	८६९	हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नेवम् ... ० १ ६
९९८	सामान्यस्तु ... ३ २ ३०	१०८५	हानौ तुपायनशब्दोपपत्त्यात्कुटाञ्ज-
१३२४	सामोपपत्तौ तदपदेशः ... ३ ३ ९		स्तुत्यानवतदुक्तम् ... ३ ३ २६
१०९५	सार्धपदे कर्तव्यामावाचया ह्यन्ये ३ ३ ०७	३०७	दृष्टेयस्य तु अनुपपत्तिरिति ... १ ३ ०५
९२१	सुखतदुष्टं श्रेष्ठेति तु बादरिः ३ १ १६	१७८	हेयचायनयाच ... १ १ ८
२०२	सुखविशिष्टाभिधानादेव च ... १ २ १५		
८३८	सुखदुःखान्योर्भेदेन ... १ ३ १०		
४५०	सुखं तु तद्वर्तमानं ... १ ४ ०		
१२९७	सूक्ष्म प्रमाणस्य तथोपपत्त्यैः ... ४ ० ९		

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

❀ अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ❀

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः १.

(उपोद्घातः ।)

रत्नप्रभा श्रीगोविन्दप्रणीता ।

ॐ यमिह कारुणिकशरण गतोऽप्यसिहोदर आप महत्पदम् ।

तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजाङ्गमनन्तसुखाकृतिम् ॥ १ ॥

श्रीगोमां सकलार्थं निजपदोभ्येतेन मुक्तिमयं

प्रौढ निघ्नन हस्तमनघ श्रीदृष्टितुङ्गासिनो ।

धन्दे चर्मरुपालिकोपकरणेराग्यसीहयात्वर

नास्तांतिप्रदिशन्तमन्तनिधुर श्रीकाशिकेश शिरम् ॥ २ ॥

यत्कृपाळनमात्रेण मूढो भवति पण्डितः ।

वेदशास्त्रशरीरा ता वाणी वीणाकर्ता भजे ॥ ३ ॥

क्षामोक्षदत्तदुग्धप्रचुरमुत्तुप्रान्यभ्योऽन्याधिपूज्य-

श्रीगौरीनायकाभि प्रकटनशिररामार्थलगात्मनोः ।

श्रीमद्गोपालगोभिः प्रकटितपरमाद्वैतभासा स्मितास्य-

श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वृतोऽह ययालि ॥ ४ ॥

श्रीशङ्कर भाष्यद्वय प्रणम्य व्यास हरिं सूत्रकृत च वसि ।

श्रीभाष्यतीर्थे परहसतुष्टौ गार्ग्योऽप्यच्छिद्रमन्युपायम् ॥ ५ ॥

निवृत्तप्रत्ययोश्चायामवस यस्य मानमम् ।

व्याख्या तदर्धमारुगा भाष्यरत्नप्रभाभिरा ॥ ६ ॥

१ मोक्षपुर्या श्रीरोच्यां श्रीकामाद्या दत्त पायसं देवैरपि स्तुतं (प्राज्यं) सम्पूर्णं मष्टान्यशुक्तं वा यद्वाज्यमत्र तेनाधिपूज्याः श्रीशिवरामयोगिनः, विद्वन्निधिवन्मयो रामश्चेति स्वनाम्ना श्रीगौरीनायकयोरभेदं प्रकटयति, तेभ्यो गुरुभ्यो तन्म आत्मनाथो वैः श्रीमद्गोपालधरस्तुतिभिस्तैरुत्पद्यते । २ अत्र भाष्ये कटिनवाग्नेयेण जालेन यो बन्धः जालरूपक्षिणामिदं परमद्वाना हेतवत्वरत्नभासकमभीष्टमुपायं बन्धीत्यर्थः ।

५.

१७९ समन्वारम्भणान्

६६३८

४१

श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् ।

इति श्रगे मे सफलो गङ्गा रथोदक यथा ॥ ७ ॥

यज्जानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।

सत्यज्ञानमुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

भामती श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता ।

अनिर्वाच्याविद्याद्वितीयसच्चिदस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यते धियदन्वितेजोऽवग्रहणः ।

यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्ताद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥

निःश्वसितमस्य वेदा दीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि । स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुतं महाप्रलयः ॥ २ ॥

पटुभिरङ्गैरुपेताय विवित्रैरव्ययैरपि । शाश्वताय नमस्तुर्मां वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥

मार्तण्डसितिकस्यामिमहागणपतौ नमः । विश्ववन्द्यान्ममस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदन्यामाय वैवस्वते । ज्ञानशक्तययनाराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥

नत्वा विशुद्धविज्ञानं शक्नुं करुणाकरम् । माध्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥

आचार्यकृतितिवेदानमन्यवधूतं यचोऽस्मदादीनाम् । रथोदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रपति ॥ ७ ॥

न्यायनिर्णय आनन्दगिरिप्रणीतः ।

अध्यस्तान्यमपूर्वमर्थधियुक्तेर्गन्तुं पुनर्भाष्यम् । लक्ष्यं च ज्ञानमेतत् श्रुतिगतं निर्दूतसाध्यायकम् ॥

आन्नायान्तविमलतत्त्वविमर्शं सर्वाविद्भूतं परं सत्यं ज्ञानमनर्थसाधोबधुरं ब्रह्म प्रपद्ये सदीम् ॥ १ ॥

यो लोको सकलं पुनानि निगमा ये प्रादुरेकान्ततो व्याप्त येन जगज्जगन्ति सततं यस्मै नमस्तुर्वते ॥

परमादायि मूढशेषममरा यस्य प्रमादादर्थिनो यस्मिन्पर्यवसास्यति स्फुरदिदं तस्मै नमो विष्णवे ॥ २ ॥

योऽनुप्राप्तुप्रतोजा जनयति सकलानालयं यं लभन्ते सर्वे निर्यान्ति यं धृतियपययिका धौपडातन्वते च ॥

परमं यस्माद्वक्तव्यं परिमन्त्रयन्ति यद्यपि संतोषयन्ते चिन्ता यस्मिन्प्रवृत्ता भृशविशदधिपः सध्रुवे सं गिरीशम् ॥ ३ ॥

भिन्दानमेनामि दुरामदानि प्रयुज्यगमप्रभवानि तानि । राजानमावानपरम्पराणामारादुपासे गिरिजाभिजातम् ॥

श्रीमद्भ्यासपयोनिर्निर्गमैः सत्सुक्तिपटुक्तिस्तुक्तानामनवयद्वयविपुलप्रयोजितिविद्यामणिः ॥

क्षान्तिः क्षान्तिवृत्तिः दयेनिसारंगामेकान्तविश्रान्तिभूर्भूयान्नः सततं मुनीन्द्रपक्षध्रेणीध्रुवः श्रेयसे ॥ ५ ॥

यद्वाभ्यामुजजातजातमधुरप्रेयोमधुप्रार्थनासाध्यव्यग्रविषयः समप्रमस्तः स्वर्गेऽपि निर्वेदिनः ॥

यस्मिन्सुक्तिप्रयो मुमुक्षुमुनिभिः संप्रायितः सक्मो तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवन्पादाभिर्वा विम्रते ॥ ६ ॥

यद्वाभ्यामुजजद्विषयिणा निर्वाणमार्गाधिगा पटुक्तिस्तुक्तिसर्गदुर्गदुस्ता वाचस्पतानामिदम् ॥

यस्मिन्निर्मिदं दामादि मयबद्धोपाधुरो मे यतः शुद्धानन्दमुनीश्वराय गुरवे तस्मै परस्मै नमः ॥ ७ ॥

गानननोऽस्मि मन्त्राय चार्थे चैव नमः । यस्मिन्नि पणस्य पणत्रयमर्थम् ।

प्रागोक्तं महत्तुष्टमममममेकाममन्तु वचसा महं सम्यगर्थम् ॥ ८ ॥

प्रदानं पुनर्भाष्यं विमयाऽजगममावनाम् । श्रीमच्छारीरके माध्ये कर्तव्ये न्यायनिर्णयम् ॥ ९ ॥

इह खलु “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” [शतपथभा. ११।५।७] इति नित्यव्यवस्थेन ।
 ध्याये “तद्विज्ञासम्” [आ. ११।३।१] “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “ओ
 खरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” [बृह. २।४।५] इति श्रवणविधिष्यलभ्यते ॥ तस्यार्थः—अमृतत्वकामेनादौ
 रविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति ॥ तेन काम्येन नियमविधिनाऽर्थदेव भिन्नाद्यशास्त्रप्रवृत्ति वैदिकानां
 पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत इति वस्तुगतिः ॥ तत्र कश्चिदिह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितवशादिभिर्नितान्त
 निर्मलत्वात्तो ‘ऽस्य श्रवणत्रये को विषयः, किं फलं, कोऽधिकारी, कः सम्पन्नः,’ इति जिज्ञासते ॥
 त जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान्वादरायणस्तदनुबन्धचतुष्टय श्रवणममरशास्त्राग्भप्रयोचन-वायेन निर्णेतुमिदं
 मूल एवपाठकार “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [१।१।१(१)] इति । नन्वनुबन्धजज्ञातं विधिसन्नि-
 हितावैवावकाशैरेव ज्ञातुं शक्यम् ॥ तथाहि—“तद्यप्येह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमंगमुत्र पुण्यचितो
 लोकः क्षीयते” [छा. ८।१।६] इति श्रुत्या यत् कृतक तदनित्यमिति न्यायन्या “न जायते
 त्रिपते वा विपश्चित्” “यो वै भूमा तद्वृत्तमतोऽन्यदार्त्तम्” [छ. ७।२४।१] इत्यादिश्रुत्या
 च भूमास्ता नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते ॥ कर्मणा कृपादिना चितः सत्पा-
 दितः सत्पादिलोको भोम्य इत्यर्थः ॥ विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः ॥ “परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्
 ब्राह्मणो निर्वेदनायाज्ञास्यकृतः कृतेन” [मुण्ड. १।२।१२] “आत्मवस्तु कामाय सर्वं प्रिय
 भवति” [बृह. २।४।५] इत्यादिश्रुत्या अनात्ममात्रे वैराग्य लभ्यते ॥ परीक्ष्य अनित्यत्वेन
 निश्चित्य, (अकृत्तोः) मोक्षः, कृतेन कर्मणा, नास्तीति ॥ कर्मतत्फलस्यो वैराग्य प्राप्तानि यर्थः ॥

भामती ।

अथ यदसद्विषयमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षाव्यतिरिक्तपिप्सागोचरं, यथा समनस्तेन्द्रियसन्निकुष्टः स्फीता-
 लोकमध्यर्ती घट, काटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । तथाहि, ‘बृहत्त्वाबृहण-
 त्याद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते, स चायमाकाटपतद्भेदश्च आ च देवर्षिन्यः प्राणधृक्कायस्येदकारास्पदभ्यो
 देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेन ‘अहं’ इत्यसद्विवाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम् ।
 न हि ज्ञातुं कश्चिदत्र सदिधे—ऽहं वा नाहं वेति । न च तिर्यस्यति—नाहमेवेति । न चाहं कृञ् । द्यूलो
 गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनादेष्टव्यमनोऽयमहंकार इति साप्रतम् । तदाहम्ब्रतये हि योऽहं
 वास्ये पितरावन्मम स एव स्यामिरे प्रणनृनुमंभानीति प्रतिस्थानं न भवेत् । न हि बाह्यव्यवस्थेः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नित्याध्ययनविधुपादापित्तेदान्तन्त्रोभिरागततः प्रतिपन्नं शास्त्रारम्भोपपत्तिकमनुबन्धजातं न्यायतो
 निर्णेतुं भगवान्वादरायणः सूत्रितवान् “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति । तत्र प्रमातृत्वादिवन्वस्थाध्या-
 सत्तव धर्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गतार्थतामात्रो विशिष्टाधिकारिसमभो विन्यादिसत्त्वं चेति चत्वारोऽर्थाः
 सूचिताः । तथाहि—सत्यत्वे कथस्य ब्रह्मवद्वयोर्जीवतलणोरैक्यानुपपत्तेः सत्यस्य च ज्ञानादनिरुद्धेर्ज्ञा-
 नस्य चाज्ञानमात्रविरोधित्वादुत्तरज्ञानस्य च त्रिरोगुणतया पूर्वज्ञानादिनिर्तारुत्याद्विषयप्रयोजनसि-
 द्धिहेतुतया बन्धवस्थाप्यासना सूचिता । पूर्वसिद्धत्वे वेदान्तविचारस्य विशिष्टाधिकारेण धर्माभावे त प्रति-
 तत्कर्तव्यनोक्तेरयोगादगतार्थस्य विशिष्टाधिकारिसमभश्च धनितः । त्वमर्थदृष्टव्यस्यान्यदीयज्ञानादनिरुद्धे-

१ अथ विधी कालविधेयानुपादानादित्येवमर्थविदम् । २ अधिकारिणीति शेषः । ३ भिन्नाभयविपादक
 शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । इदं निरस्यते इत्यनेनान्वेति क० पा०—आत्मनास्त्रप्रवृत्तिः ।

रत्नप्रभा ।

“शान्तो दान्त उपरतमितिश्च समाहित श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येद्” [बृह. १४।४। २३] इति भूया शमादिपङ्क्तं लभ्यते ॥ “ममाहितो भूत्वा” इति काण्डपाठः ॥ उपरतिः सन्यास ॥ “न म पुनरावर्तते” [काण्डभिर. २] इति स्वयं योतिरानन्दानन्दममोक्तस्य निय-
तश्रुत्या समुक्ता लभ्यते ॥ तथा च त्रिकैकादिप्रतिषेधनानामनिरासं ज्ञातुं शक्यम् ॥ यथा—“एतम्
रात्रीत्यपयन्ति” इति रात्रिमन्त्रेणैव प्रतिप्रतिप्रतीत्यर्थं नादस्य प्रतिष्ठाकाम । तद्वत् ॥ तथा “श्रोत-
व्य” [बृह. २ । ४ । ९] इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रवृत्त्यर्थो विचारो विषयः ॥ विचारस्य
वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम् ॥ “आमा द्रष्टव्य” इत्यद्वैतात्मदर्शनमुद्दिश्य ‘श्रोतव्य’ इति विचार-
विमानात् ॥ न हि विचार माक्षादर्शनहेतु, अप्रमाणत्वात् । अपि तु प्रमाणविषयत्वेन ॥ प्रमाणं
चात्रात्मानं वेदान्ता एव ॥ “त त्वौपनिषद् पुरुष” “वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था” [मुण्ड. ३ । २ ।
६] इति श्रुतेः ॥ वेदान्तानां च प्रत्यक्षलोक्य विषयः ॥ “तत्त्वमसि” [छा. ६ । ८ । ७-१६]
“अहं ब्रह्मास्मि” [बृह. १।४।१०] इति श्रुतेः ॥ एव विचारविषये फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः ॥ “तरति
शोकमात्मरित्” [छा. ७ । १ । २] “त्रसतिर्दं त्रलौ भवति” इत्यादिश्रुतेः ॥ तथा सम्बन्धोऽप्यधि-
कारिणा विचारस्य कर्त्तव्यत्वरूप, फलस्य प्राप्यत्वरूप इति यथायोग्यं सुबोधः ॥ तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थ-
मिति चेत्, न ॥ तामात्मिककार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं तात्पर्यनिर्णायकन्यायसूत्राभावे किं त्रिकैकादिप्रतिषेधनाना-
मनिरासी—उक्तं अन्यः किं वेदान्ता पूर्वमन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा ? किं नञ् प्रयोगमिदं न
वा ? किं मुक्तिः स्वर्गादिरज्जोनास्तस्य, आत्मस्वप्नरा वेति सशयानिदृष्टेः ॥ तस्मादागमनाकथैरा-
मात्मता ।

शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यस्मीयेत । तस्माद्येष ^{सुषुप्तमवस्थायाम्} ^{अवस्थायाम्} यदनुवर्तते तत्तन्मयो
वस्तुमेव सूक्ष्मम् । तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेषु ^{अवस्थायाम्} ^{अवस्थायाम्} परस्परमहकारात्पदमनुवर्तमान-
सकल पुनोत्पत्तिरिति च ^{अवस्थायाम्} ^{अवस्थायाम्} तदुचितान्मोहानुज्ञान एव प्रतिबुद्धो मनुष्य-
तेभ्यो मियते । अत्र च ^{अवस्थायाम्} ^{अवस्थायाम्} तदुचितान्मोहानुज्ञान एव प्रतिबुद्धो मनुष्य-
शरीरमात्मानं पश्यन्नाह देवो गन्तुं एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमात्पदमवाच्यमानं शरीराद्विभक्तं प्रति-
बुध्यते । अपि च योगन्यायः शरीरभेदेऽप्यात्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहकारालम्बनं देहः । अत्र एव
नेन्द्रियाण्यप्यस्याहमन्मन्, इन्द्रियभेदेऽपि योऽहमद्रात्र स एवेति स्थूषामील्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् ।
प्रियेभ्यस्त्वयं त्रिकैका स्वर्गीयानेव । बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमिति कर्तृप्रतिभासप्रयानालम्बनन्यायोगः ।

आनन्दविरीप-न्यायनिर्णयः ।

स्वार्थज्ञानमपि तन्निर्वाहकमर्थविषयमेवेत्यर्थात्तदेक्य विषयः सूचितः । सुमुखोऽयं शब्दोक्तिरस्य ज्ञानाय
विचारविमानात्तत्साध्यज्ञानानुक्तिः सूचिता । तद्वज्ज्ञानाय च विचारविधानाद्भक्षणः शक्यप्रतिपाद्यतया
वेदान्तेः स्वप्नोऽपि दर्शितः । तदेतद्व्याप्यहमन्मन् व्युत्पादयिष्यति । अस्य चाधिकरणस्य प्राथम्या-
न्नाधिकरणसमिति । उत्तराधिकरणसमितिस्तु तन्मैत्रानेनेति नास्योच्यते । विचारविषयपक्षितविषयार्थक-
युक्तिमित्योक्त्यानादुक्त्याप्योक्त्यापकान् श्रुतिसमितिः । इदं च धर्मजिज्ञासासूत्रमुपोद्घाततया ‘चिन्ता
प्रवृत्तिरपि मुपोद्घातं प्रचक्षते’ इतिन्यायेन ज्ञात्वेन मन्त्रेण । विचारस्योपयोगिनीनामनिरासार्था-
दिश्रुतीनां स्वार्थं समन्वयोक्तेरस्य विशेषतः समन्वयाध्यायसंगतिः । स्पष्टप्रबलिज्ञाना विषया-

१ “आमा द्रष्टव्य” इत्यत्रान्न द्रष्टव्य पाठः । ननु पश्येदिति । २ “मम वेदं ब्रह्मैव भवति”
[मुण्ड. ३ । २ । १०]

रत्नप्रभा ।

पाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमाश्रयकम् ॥ तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः—“अधिकार्या
टीनामागमिकृतेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्” इति ॥ येषां मते श्रवणे निविर्नास्ति तेषामप्रहित-
श्रवणेऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमि-यापततीत्यलं प्रसङ्गेन ॥ तथा चास्य सूत्रस्य
श्रवणविषयेक्षितार्थकार्यादिश्रुतिमि स्वार्थनिर्णयायोल्यापितत्वाद्—हेतुहेतुमद्वावश्रुतिमङ्गलः ॥ शास्त्रारंभ
हेतुनुवन्निर्णायकत्वेनोपोद्घातोत्पाच्छास्त्रादौ संगतिः ॥ अधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्ते समन्व-
याध्यायसंगतिः ॥ “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” [छा. ६।८।९]
इत्यादिश्रुतीनां सर्वान्मत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्ते पादसंगतिः ॥ एवं सर्वसूत्राणां
श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् श्रुतिसंगतिः ॥ तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन संगतिरुद्दिष्टा ॥
प्रमेयं च—कृत्तृलक्षणस्य ब्रह्म, अध्यायानां तु—समन्वयाभिरोधसाधनफलानि ॥ तत्र प्रथमपादस्य
स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वय प्रमेय, द्वितीयतृतीययोः—अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानाम्, चतुर्थपादस्य
पदमात्रसमन्वय इति भेदः ॥ अव्याधिकरणस्य प्रायम्यात्राधिकरणसंगतिरपेक्षिता ॥ अथाधि-
करणमाररच्यते—“श्रोतव्य” इति विहितश्रवणात्मक वेदान्तमीमांसाशास्त्र विषयः ॥ तत्किमा-
रब्धव्यं न वेति विषयप्रयोजनसम्भारासम्भवाभ्यां संशयः ॥ तत्र नाह ब्रह्मेति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण, कर्तृत्वा
कर्तृत्वादित्रिरुद्धगर्भमत्त्वलिङ्गकानुमानेन च, निरोधेन ब्रह्मात्मनोरैक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यव-
न्वयस्य ज्ञानानिष्ठितिरूपफलासम्भाराभारम्भणीयम् ॥ इति प्राप्ते—सिद्धान्तः—“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा”
[व्या मू. १।१।१] इति । अत्र श्रवणविधिसमानार्थत्वाय कर्तव्येति पदमध्याहर्तव्यम् ॥ अध्याहृत
च भाष्यकृता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या” इति ॥ तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयो कर्तव्यज्ञानव्याप्त
प्रकृत्या फलीभूत ज्ञानमजहलक्षणयोच्यते ॥ प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहलक्षणया ॥ तथा च ब्रह्म-

भामती ।

कृशोऽहमन्वोऽहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथंचिन्मत्वा क्रोश-तीत्यादिप्रदीपचारिका इति युक्त-
मुत्पश्याम । तस्मादिदकारास्यदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्त, स्फुटतराहमन्मगम्य आत्मा
सशयाभावाद्ब्रह्मजिज्ञास्य इति सिद्धम् । अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि—सत्सारनिवृत्तिरपरमं इह प्रयोजन निर-
क्षितम् । सत्सारश्चात्मयाथाभ्यानुमवनिमित्त आत्मयाथाभ्यामज्ञानेन निवर्तनीय । स चेदयमनादिरनादि-
नात्मयाथाभ्यामज्ञानेन सदानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात् । कुतश्चाभ्याथाभ्यानुमव, न राहमित्य-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

धर्मकत्राक्यानां (णा) म्गार्थे समन्वयोक्त्या विशेषतोऽस्याऽऽद्यपादेन सन्नन्ध । पूर्वपक्षे विचाराना-
रम्भात्तदधीनज्ञानाभावादुपायान्तरसाध्या मुक्तिः । सिद्धान्ते तु तदारम्भसमराचदधीनज्ञानसिद्धेस्तेनैव
मुक्तिः सिध्यतीति फलभेदः । तच्चेदमधीनविधियदन्तर्भूतमेव शास्त्रे तदारम्भकार्यतापसम् । तत्र वेदान्त-
मीमांसाशास्त्र विषयस्तदारम्भमनारम्भ वेति विषयाद्यसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः । प्रामाणिकत्वेन प्रमातृत्वा-
द्विबन्धस्य सत्यतया तत्त्वज्ञानानुपोदत्वाद्ब्रह्मब्रह्मयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगात्तदभावे च बन्धाव्यस्तेर्वन्धावन्तौ
च फलाभावात्प्राच्या च मीमांसया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतार्थत्वात्फलेच्छाप्रतोऽधिकारिणोऽपि

१ प्रकृतार्थसिद्धयनुगुणचिन्ताविषयस्य तत्तम् ॥ तथा चाहुः—“चिन्ता प्रवृत्तसिद्धयर्थमुपोद्घातं
विदुर्बुधा” इति । २ यथात्रम प्रमेयाणीति शेषः । ३ क० पा० आरम्भ्यते । अधिकरणस्थानं तु “विषयो
विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” इति ।

रत्नप्रभा ।

ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते ॥ तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगात्प्रमातृ-
त्वकर्तृत्वभोक्तृत्वामकानर्थनिवर्तकत्वेनेव फलत्वं यक्तव्यम् ॥ तत्रानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रातिवृत्त्ययोगाद-
ध्यस्तत्वं यक्तव्यमिति वक्ष्यस्याध्यस्तत्वमर्थोत्सूचितम् ॥ तत्रैव शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसिद्धेहेतुः ॥ तथा-
हि—शास्त्रमारब्धव्यं, विषयप्रयोजनवत्त्वाद्, भोजनादिभूत् ॥ शास्त्रं, प्रयोजनवद्, बन्धनिवर्तकज्ञानहेतु-
त्वाद्, रज्जुरित्यभित्यादिवाक्यवत् ॥ वक्ष्यो ज्ञाननिवर्त्यः, अव्यस्तत्वाद्, रज्जुसर्पवद्,—इति प्रयोजनसिद्धिः ॥
एवमर्थोद् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगतानर्थप्रमनित्वसिद्धिं फलं मूलपञ्चीकृतप्रणोरेवैषं विषयमप्यर्थात्तुचयति ॥ अन्य-
ज्ञानादन्यत्र प्रमानित्वेः ॥ जीवो, ब्रह्माभिन्नः, तज्ज्ञाननिवर्त्योऽस्यासाश्रयत्वाद्, यदित्य, तत्तथा, यथा
श्रुतमभिन्न इदमंशः, इति ॥ विषयसिद्धिहेतुरस्यास इत्येव विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणोपमिति ॥
अत्र पूर्वपक्षे—वक्ष्यस्य सत्यत्वेन ज्ञानादनिरुक्तकृपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम् ॥ सिद्धान्ते ज्ञानादेव
मुक्तिरिति विवेकः, इति सर्वं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण
विचारकर्तृत्वत्वात्प्रतीत्यर्थान्यथानुपपत्त्याऽर्थोत्सूचितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोदात्तत्वासिद्धिहेतुत्वाससा-
क्षेपसमाधानमाध्यात्म्यं प्रथमं वर्णयति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ एतेन सूत्रार्थोत्पत्तिरित्या-
दव्यासप्रत्ययो न भाष्यमिति निरस्तम् ॥ आर्थिकार्थोत्पत्तिरित्यात् ॥ यत्तु मंगलाचरणमायादव्याख्येय-
मिदं भाष्यमिति ॥ तत्र, सुतगमितेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तर्भाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोपद्रवरहितस्य
विज्ञानघनप्रत्ययार्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् ॥ अतो निर्दोषत्वादिव भाष्यं व्याख्येयम् ॥ लोके श्रुताधिदे-
रजमिति ज्ञमः सत्यरज्जं इदं रजतमित्यभिधानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजस्यो दृष्ट-
भासती ।

सुभयादप्यदात्मयायात्म्यज्ञानमस्ति । न चाहमिति सर्वजनीनस्तुष्टतस्तनुभयसमर्थित आत्मा देहेन्द्रिया-
दित्यभिहितः शक्य उपनिषदां सारसौख्यप्रपञ्चितम्, अनुभवविरोधात् । न ह्यातमाः सहस्रमपि घटं पट-
आनन्दगिरीय—निर्णयः ।

तुष्टत्वात्तद्विशेषणानां च दुर्बलत्वाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वे विषयप्रयोजनयोरनुपपत्तेरप्रसिद्धत्वे सत्यप्रयोजन-
योरिति हेतुस्तस्य च निःसामान्यविशेषत्वादसंभावितविषयादिकमनारम्भ्यं शास्त्रमिति पूर्वपक्षः । प्रमातृत्वा-
दव्यासप्रत्ययो न भाष्यमिति निरस्तम् ॥ आर्थिकार्थोत्पत्तिरित्यात् ॥ यत्तु मंगलाचरणमायादव्याख्येय-
मिदं भाष्यमिति ॥ तत्र, सुतगमितेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तर्भाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोपद्रवरहितस्य
विज्ञानघनप्रत्ययार्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् ॥ अतो निर्दोषत्वादिव भाष्यं व्याख्येयम् ॥ लोके श्रुताधिदे-
रजमिति ज्ञमः सत्यरज्जं इदं रजतमित्यभिधानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजस्यो दृष्ट-
भासती ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः-

रत्नप्रभा ।

इयन्नात्मात्मन्याः साहकाराभ्यासे पूर्णमा वाच्या ॥ सा चात्मानामनोर्वास्तवैक्यमश्नते ॥ न हि तदस्ति ॥
 तथाहि-आत्मानात्मानौ, ऐक्यशून्यौ, परस्परैक्यायोग्यत्वात्, तम प्रकाशमिति मत्वा हेतुभूत विरो-
 वस्तुतः प्रतीतिरित्येव साधयति-युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ न च “प्रत्ययोत्तरपद-
 योश्च” [पा. सू. ७।२।९८] इति सूत्रेण प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्थन्तस्य त्मादेशो
 भवति इति व्याख्यातृमदीय मदीय त्वपुनो मपुन इति च न-प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति वाच्यम् ॥
 “त्वमावेकानचने” [पा. सू. ७।२।९७] इत्येकवचनाविकारादत्र च युष्मदस्मत्प्रत्ययोरकार्थत्वा-
 त्त्रिभाषाभावात्तन्मा युष्मदर्थानां बहुत्वादस्मदर्थचेत-यस्याप्युपाधितो बहुत्वात् ॥ नन्वेवं सति कथमत्र
 भाष्ये निग्रहः ? ॥ न च यद्यमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्यय नयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्वोचर-
 योरिति निग्रह इति वाच्यम् ॥ शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् ॥ न बह्वकाराद्यनात्मनो
 यूपमिति प्रत्ययविपयत्वमस्ताति चेत् ॥ न ॥ गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् ॥ चिदात्मा
 तावदस्मत्प्रत्यययोग्यः । तत्प्रयुक्तमशयादिनिवृत्तिफलमाकृत्वात् । “न तावदर्थमेकान्तेनाविषयः । अस्म-
 त्प्रत्ययविपयत्वाद्” इति भाष्योक्तम् ॥ यद्यप्यहङ्कारादिरपि तदयोग्य ॥ तथापि चिदात्मनः सका-
 शादत्यन्तमेदसिद्वयर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ॥ आश्रमश्रीचरणास्तु टीकायोजनायामेवमाहुः-
 “सम्बोध्यचेतनं युष्मत्पदवाच्यं । अहङ्कारादिनिशिष्टचेतनं-अस्मत्पदवाच्यं ॥ तथा च युष्मदस्मदो-
 र्त्वायै प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमः, न लाक्षणिकयोः ॥ “युष्मदस्मदोः पृथीचतुर्थीद्वितीयाश्च
 योगान्नानौ” [पा. सू. ८।१।२०] इति सूत्रासागत्यप्रसङ्गात् ॥ अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजड-
 भामती ।

यिनुमीशते । तस्मादनुभवाविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुपश्यामइ त्याशयवानागङ्गय परिहरति-
 युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति । अत्र च युष्मदस्मादिभ्यादिभिश्च भवितुं युक्तमिति तद्वाक्यप्रत्ययः ।
 तथापीत्यादिपरिहारात्प्रत्ययः । तथापीत्यभिप्रेत्याहङ्कारायां यद्यपीति पठितव्यम् । इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति
 वक्तव्यं युष्मद्ग्रहणमत्यन्तमेदोपलक्ष्यार्थम् । यथा बह्वनप्रेतियोगी त्वकारो नैरमिदकारः, एते वयमिमे वयमा-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निगोपशमनाद्यर्थं सपादयति । चेन्नैत्रोऽयमिति भ्रान्तिरित्यत्रेक्यप्रमितिः प्रत्येक्षात्मकारजन्यः नास्तत्प्रमितिर्भेद-
 कृतेत्यात्मानात्मनोरैक्याभ्यासेऽपि तत्प्रमितीत्यर्थेक्यत्वात् मन्वानस्तयोरेक्याभावात्पि त्रिरित्ति विरो-
 हेतुमाह-युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति । न च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति सूत्रेण प्रत्यये चोत्तरपदे
 च परतो युष्मदस्मदोर्कार्थत्वाचिनोर्मपर्थन्तस्य त्वमादेशादियुक्तत्वात्तत्त्वपुनो मपुन इति च न-प्रत्य-
 यगोचरयोरिति स्यादिति युक्तम् । “त्वमावेकानचने” इति सूत्रादेकार्थमिधायिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्थन्तस्य
 म्याने त्वमादेशो भवति इति व्याख्यानादेकवचन इयधिकारादत्र च युष्मदस्मदोर्कार्थत्वाच्च तस्या
 त्रिरिक्तत्वाद्युष्मदस्मद्ग्रहणानिरोधादस्मदर्थं साक्षिणि नमोवदौपाधिकं बहुवचम् । न चैव युष्मा-
 मित्यादाविव बह्वचनमनुसृत्य विगृह्येन विरोधोक्तं यनुगुणनया यथा तथा निग्रहेऽपि निवारकाभावात् ।
 युष्मदस्मत्प्रत्ययोश्चेतनाचेतनार्थत्वादात्मानात्मनैक्यार्थमिदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपि युष्म-

१ आत्मानात्मनोर्वास्तवैक्यम् । २ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति भाष्ये । ३ अयमात्मा एकान्तेन
 नियमेनाविषया न । ४ युष्मदस्मदोः पृथीत्यादिभ्यः । ५ प्रतिद्विती विरोधी ॥

रूपप्रभा ।

माञ्जुशक्तयोरपि न त्वमादेशः । लक्षकभावोपादयः इति ॥ यदि तयोः शब्दबोद्धव्यं मयैव त्वमादेशाभाव इत्यनेन मयेव आपितम् ॥ तदाऽस्मिन् भाष्ये शुभ्रत्वेन शुभ्रच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्था लक्ष्यते । अस्मद्वदेन अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रयोगमात्रा ॥ तथा च लक्ष्यतावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः ॥ न च पराकप्रत्ययकयोरपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वम् । न शब्दयोग्यत्वास्य । गौरवादिति वाच्यम् ॥ पराकप्रतीतिरित्युक्त्यर्थं निरुद्धशब्दयोग्यत्वापि वक्तव्यमात्रम् ॥ अत एवदम्प्रप्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपिदशोऽस्मदर्थं लोके वेदे च ब्रह्म इमे वयमामहे इमे सिद्धाः—अयमहमस्मीति च प्रयोगदर्शनात्तस्माच्छब्दोऽपि जीति मत्रा शुभ्रच्छब्दः प्रयुक्तः ॥ इदंशब्दप्रयोगे विरोधाशङ्कते ॥ एतेन चेतनवाचिनादस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः—“अन्यार्थे पूर्वम्” इति न्यायात्, “त्यदादीनि सर्वान्वयम्” [पा. सू. १ । २ । ७२] इति मंत्रेण निहित एकशेषश्च स्यादिति निरूपणात्शुभ्रदम्प्रदोषेति मत्र इत्यापि पूर्वनिर्णयकशेषयोपपत्तेः, एकशेषे निश्चितविरोधाशङ्कते । वृद्धान् “शुभ्रदर्शनात्मनो निरूप्य शुद्धश्च चिदात्मोपपन्नोपपन्नान्वायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ शुभ्रद्वेषणम्” इत्याहुः ॥ तत्र शुभ्रदम्प्रपदार्था पराकप्रत्ययकत्वमात्रात्मनोर्वस्तुतां विरोध उक्तः ॥ प्रत्ययपदेन प्रतीतितां विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययोऽद्वारादिरनामा दृश्यतया भाति । आत्मा तु प्रतीतिव्यात प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति ॥ गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । शुभ्रदर्थे प्रयोगातिरिक्तकारणकर्त्ताहिमिपादिद्वयद्वारागोचरः । अस्मदर्थेऽप्यनान्मप्रतिग्रहेण अहं त्वमेतिव्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः शङ्कीकृतः ॥ शुभ्रद्वाम्प्र शुभ्रदम्प्रदो—ते एव प्रत्यया च तौ गोचरौ चेति शुभ्रदस्मदप्रत्ययगोचरौ तयो-
भाष्ये ।

मह इति ब्रह्म प्रयोगदर्शनादिति । चिन्मात्र आत्मा निषया, जडत्वात्तादृशद्विषयद्वयनिषया । एते हि चिदात्मानं निमित्तान्तं धरन्ति । त्वेन स्वेन ईप्सुणापि कुल्लोनि यान्त । परम्परान्-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ग्रहणमन्तमेवोपलक्षणार्थम् । न हि त्वकारादिकारस्याहकारप्रतियोगिकरमते वयमिमे वयमिपादि-
प्रयोगान् । न च यद्यप्ययमेव यद्यपि त्वद्वयमित्युदाहरणं तत्र तथात्रामिमानं ग्रहणे तदमात्रम् ।
मुत्पाद्युत्पादयोरादौ मुत्पादोपनिपातादस्मदर्थेव्य च मुत्पादाप्रत्ययमस्मद्वद्ग्रहणप्रसक्तव्ये शुभ्रदर्थद्वान्मात्मनो
निरूप्य शुद्धश्च चिदात्मोपपन्नोपपन्नान्वायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ शुभ्रद्वेषणम् । तत्र शुभ्रदम्प्रदिति
प्रत्ययस्य त्वेनाऽऽनामात्मनो स्वभावविरोधः सूच्यते । शुभ्रद्वेनाहकारादिरस्मच्छब्देन तत्साक्षी
गुणः । तयोरेव प्रत्ययपदेन श्रुततया तद्वत्त्वेन प्रतीतिनो विरोधो द्योयते । तत्रानामा प्रतीतिन्या-
यनादामा च प्रतीतिना प्रत्ययत्वयोर्व्यपन्नगो विरोधो गोचरतादर्थः । शुभ्रदर्थो हि कौटस्था-
दिभ्यमात्रा मतिरिक्तात्वेन मतिरिक्तादिनाऽस्मदर्थोऽपि त्रयाम्पी परकारादिरिदमेव पूर्णतया व्यतिरिक्तम् ।
शुभ्रद्वाम्प्र शुभ्रदम्प्रदौ ते एव प्रत्यया तावत् गोचरौ तयोर्विनिमित्तोपपन्नोपपन्नान्वायेन त्वद्वय-
नान्वितता व्यति । एकस्याम्यवगच्छन्त्यामेऽपि तादात्म्यमकारादि रजनमित्युक्तव्याप्तः स्यादित्या-
नादयः तस्यापि नान्वितताद्वयव्याप्ततादात्म्यापेक्षया तदमात्रात्मनोऽस्मदमात्राजेति मत्रा तयोस्ता-

१ अत्र निषयः शुभ्रद्वाम्प्रच्छेदकत्वे अस्मादि शुभ्रद्वाम्प्रस्य तदमात्र इति निश्चिन्तः । २ अत्र माणाहेतुजन्यः ।
३ अत्र माणाहेतुजन्यः । ४ अत्र माणाहेतुजन्यः । ५ अत्र माणाहेतुजन्यः । ६ अत्र माणाहेतुजन्यः ।
७ अत्र माणाहेतुजन्यः । ८ अत्र माणाहेतुजन्यः । ९ अत्र माणाहेतुजन्यः । १० अत्र माणाहेतुजन्यः ।

विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशबद्धिरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धार्या तद्धर्माणामपि-

रत्नप्रभा ।

स्त्रिधा निरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावोऽत्यन्ताभेदस्तादात्म्यं या तदनुपपत्तौ सिद्धयान्तिव्यवयवः ॥ ऐक्यात्म-
भवेऽपि शुभो घट इतिस्तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह-विषयविषयिणोरिति ॥ चिज्जडयो-
रिषयविषयित्वादीष्वद्वयोरितरेतरभावो न तादात्म्यमिति भावः ॥ युष्मदस्मदी पराकप्रत्ययानुपपत्तौ, ते एव
प्रत्ययश्च गोचरश्चेति वा निग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदस्य आत्मानात्मनो प्रत्ययपरात्मावे चिदचित्त-
हेतुरक्तः । तेन हेतुमाह-विषयविषयिणोरिति ॥ अनात्मनो प्राद्यवादचित्तवत्, आत्मनस्तु प्राहकत्वाचित्त-
वाच्यम् । अचित्तत्वं सत्यं स्येन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षतापत्तेरित्यर्थः ॥
यद्येष्टं वा हेतुहेतुमद्भावात् ॥ नन्वेकमात्मानात्मनो परावप्रत्ययत्वेन चिदचित्तत्वेन प्राह्यप्राहकत्वेन च
विरोधात्मक प्रकाशशब्दैक्यस्य तादात्म्यस्य चानुपपत्तौ न वा तत्त्वमित्यभावेनाप्यासाभावेऽपि तद्धर्माणो-
न्नेतन्यमुल्लङ्घ्याद्विद्वत्प्रादीनां विनिर्भयेनाप्यासोऽपि न आह-तद्धर्माणामपीति ॥ तयोरात्मानात्म-
भामती ।

ध्यासहेतावत्यन्तैरुल्लङ्घ्ये दृष्टान्तः-तमःप्रकाशवदिति । न हि जातु कश्चिन्समुदाचरदृष्टिनी प्रकाशतमसी
परम्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति । तदिदमुक्तम्-इतरेतरभावानुपपत्ताविति । इतरेतरभाव इतरेतर-
तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानुपपत्ताविति । स्यादेतत् । मा भूद्वर्णिषो परस्परभावास्तद्धर्माणां तु जात्य-
चेतन्यमित्येवतानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति । इत्येते हि धर्मिणोऽपिरेकग्रहणेऽपि तद्धर्माणा-
मभ्यासः, यथा कुसुमाद्वेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्फुटतया जपकुसुमप्रतिबिम्बोद्भासिष्यत्य-
स्फटिक इत्याख्यपरिभ्रम इत्यत उक्तम्-तद्धर्माणामपीति । इतरेतर धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमय-
स्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिसन्धि-रूपग्रहि द्रव्यमतिस्फुटतया रूपगतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्य-
माणस्यापि छाया गृहीयात्, चिदात्मा एतस्यो विषयी न विषय-उपायमुद्ग्राहयितुमर्हति । यथाह-
'शब्दगन्धरसानां च कण्ठसी प्रतिबिम्बता' इति । तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरप्यो-पात्मसम्भेदेनैव
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

द्रव्याभावे हेतुनाह-विषयविषयिणोरिति । ऐक्याभावेऽपि जात्यादौ तादात्म्यादपौरवच्यम् ।
नित्यानुपपत्तिरप्यो युष्मदर्थो विषयो विषयी स्वस्मदर्थो नित्यानुपपत्तयोर्दाहदाहकत्वमित्यो निरुद्धयोर्जा-
तिभ्यस्ति नाद्वैतभावान्न तादात्म्यमिति । उक्तद्वेतोः सिद्धमभेदासम्भवं सद्यश्चान्तमाह-तमःप्रकाशव-
दिति । न खल्वनयोर्भेदः । न च तयोर्भावाभावात्वेन तदभावस्तमसोऽपि गुणरस्तादिना भावोक्त्या-
ऽऽमानात्मनोरपि मिथो निरुद्धयोर्नाभेदोऽस्तीत्यर्थः । मिथौ नाभिजनया प्रमितौ मिथो निरुद्धत्वात्त-
त्प्रकाशवदिति विशेषणमाह-इतरेतरेति । इत्यभेदभावो नामेतरत्वंकथमितरमित्यनितरेतरभाव-
स्तादात्म्यं तयोर्प्रतीतितावुक्त्याप्यप्राप्तया तत्सरकारातिरिद्धिः । नन्वात्मानो मनोरितरेतरभावोऽपि ।
तद्धर्माणो चैतन्यजात्यादीनामितरेतर भावः स्यात् । इत्येते हि पुण्यपुष्टिकादौ पुष्पाभावेऽपि
तद्धर्मगन्तानुपपत्तिः । तथा चैतरेतरेतरधर्मप्रमिया तत्त्वस्फागतद्वयस्य स्थित्यनति ने याह-तद्धर्मा-
णामपीति । तयोरात्मानात्मनोर्धर्माश्चैतन्यजात्यादयस्तेषामितरेतरं न भावो मिथो निरुद्धयोर्धर्मिणोर्ध-

१ चिदचित्ते । २ विषयविषयित्वे चिदचित्तत्वं हेतुः । चिदचित्ते प्रत्ययपरात्मावे हेतुः । यदा-विषय-
विषयित्वे पराकप्रत्ययभावे हेतुः । प्रत्ययपरात्मावे चिदचित्तत्वं हेतुः । अथवा-प्रत्ययपरात्मावे चिदचित्तत्वं हेतुः ।
चिदचित्ते विषयविषयिभावो हेतुरिति रीत्या यथेष्टम् । ३ धर्मिणो विनिमयो नाम स्वधर्मतिरिक्ते स्वमानम् ।

सुतरामितरं तत्र भावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके-

रूपमा ।

तोर्धर्मास्तद्वर्मास्तेऽपि ॥ इतरेतरभावानुपपत्तिः—इतरत्र धर्मन्तरे इतरेणां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानु-
पपत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः ससर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । स्फटिके लोहितवस्तुसामिथ्या-
होहित्यधर्मसंसर्गः ॥ असमागमधर्मिणः केनाऽप्यसंभर्तृमिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्य इत्यभिप्रेत्यो-
क्तम्—सुतरामिति ॥ नन्वात्मनात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्वर्तमानस्य चाभावेऽप्यस्यासिद्धिः किं न स्यादित्यत
आह—इत्यत इति ॥ इति—उक्तगत्या तादात्म्याद्यभावेन तत्प्रमाया अभावाद् अतः—प्रमाजन्यसंस्कारस्या-
स्यासंहनोरभावादध्यासो मिथ्येति मन्वितु युक्तमित्यन्वयः ॥ मिथ्याशब्दो द्वयर्थः—अपह्नववचनोऽनिर्वचनी-
यताप्रवचनार्थेति ॥ अत्र च अपह्नवार्थः ॥ ननु कुत्र कस्याध्यासोऽपह्नयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतद्वर्मा-
णाम् अनागम्यात्मतद्वर्माणामध्यासो निरस्त्यत इत्याह—अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना ॥ अहमिति-
प्रत्यययोगस्य बुद्ध्यादेरप्यस्तिति मत्वा तत् आत्मानं विवेचयति—विषयिणीति ॥ बुद्ध्यादिसा-
क्षिणीत्यर्थः ॥ साक्षिणे हेतुः—चिदात्मक इति ॥ अहमिति भासमाने चिदात्मनोऽर्थः ॥

भासती ।

तद्वर्माणामपि परस्परमभेदेन विनिमयात्मना मन्विष्यम्, तौ चैवमिणावचन्तविवेकेन गृह्यमाणवसंभिज्ञौ,
असंभिज्ञाः मुनयः तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्या व्ययधानेन दूरापेतत्वात् । तदिदमुक्तं—सुतरामिति ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भाषागितेनैव भाष्यादृष्ट्यान्तेषां धर्मातादात्म्याच्चोक्तविरोधमाकृष्टमिगमप्युक्तम् च तद्वर्माणाम-
गमनान् । न हि गन्तोऽपि विना धर्मिण पुण्यपुटिकादीं दृश्यते सूक्ष्मेण द्वाश्रयेण सहेवोपलब्ध्वादन्यथा
गुणवन्ध्यातादातृकान्यविकरणं चैतद्वदयति । तस्मात्तद्वर्माणामपि नेतोतरत्र सत्त्वप्रमेयार्थः । तथाऽ-
प्यभासान्मनोऽन्योन्यात्मकताव्याप्तस्य च किमायानगिन्याशङ्क्याऽऽह—इत्यत इति । इतिशब्देनाभे-
दप्रतीयमात्रो हेतुरक्तः । तत्कर्ममदसंस्काराभावोऽतःशब्दार्थः । यदात्मनो मुख्यं प्रत्यक्षं प्रतीतित्व-
मद्वैतासिद्धिरूपेण प्रमाणीनिश्चयार्थं चोक्तं तदयुक्तमहमितिप्रतीयमानादहकारादित्याशङ्क्य
संस्काराभावकर्ममयासाभावे वक्तुमविधानस्यैवमाह—अस्मत्प्रत्ययगोचर इति । अहंशक्तिव्यङ्ग्य-
रूपेण तद्वत्त्वं वा हेतुः । आद्यं भावनविरुद्धो दृष्टान्तो द्वितीये त्वसिद्धिरतोऽनुमानायोगादात्मनो
युक्तं मुख्यं प्रत्यक्षवर्तमानार्थः । यदात्मनो विषयित्वं तत्र । अनुभवार्थमित्यवहनत्वाद्दहकारवदित्या-
शङ्क्याऽऽह—विषयिणीति । अनुभवामिति । व्यवहृतत्वं तद्वैचल्यं तद्वैचल्यं वा । नाऽऽह-
अभिदे । नेना, हेतुहेत्यादयो युक्तं विषयित्वमित्यर्थः । अहंकारस्य देह जानामीति विषयित्वेऽपि
मनुयोजनमभेदात्प्राप्तार्थादिति स्यादित्याशङ्क्याहकारदेहयोर्जात्यादिना तुल्यत्वात्तद्वैचल्यमप्यभिदेऽपि
विरोधाऽऽनन्वेन पाऽत्रेऽनगच्छेत् प्रतीतिं तद्विपरीतायागो न मित्यर्थापाह—चिदात्मक इति ।
तदादेविपरीतं चिदात्मकमावाद्युतस्ति । अहमिति प्रमाविशेषादाहकारस्यापि मुख्य-

युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्माणां चाध्यासः ॥ तद्विपर्ययेण-

रत्नप्रभा ।

युष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति ॥ अकारणस्य इदमर्थस्येति यावत् ॥ नन्वहमिति भासमानमुभयादेः कथमिदं नर्थमिति आह-विषयस्येति ॥ साक्षिभाष्यस्यैव लक्षणयोगाद् बुद्ध्यादेर्नानाविधिमर्थस्य न प्रतिभासत इति भावः ॥ अथ वा यदात्मनो मुख्यस्योक्तं रूपं प्रत्यक्षं प्रतीतिं न ब्रह्मास्मीति व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं तदु, असिद्धम्, अहमिति प्रतीयमानं वाद्, अहकारादित्याशङ्क्याह-अस्मत्प्रत्ययगोचर इति ॥ अस्मन्नामौ प्रत्ययधासौ गोचरश्च तस्मिन्निर्णयः ॥ अहवृत्तिप्रत्ययपुराणत्वं स्मरणविषयत्वं वा हेतुः । आद्ये-दृष्टान्ते हेतुसिद्धिः । द्वितीये तु-पक्षे च तद्विपर्ययात्मनो मुख्यप्रत्यक्षत्वादि युक्तमिति भावः ॥ ननु यदात्मनो विषयत्वं तद्, असिद्धम्, अनुभवातीति शङ्क्याद्, अहकारादित्यत आह-विषयिणीति ॥ वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुः ॥ नाद्यः-पक्षे तदसिद्धेः । नान्त्यः-दृष्टान्ते तद्वैकल्यादिति भावः ॥ देहजानामीति देहाहकारस्योपनिषद्विषयिण्येऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासप्रदाभाहकारयोरर्थव्यासस्यादित्यत आह-चिदात्मक इति ॥ न योर्जाड्यान्वयान्वासादस्यैव व्यासेऽपि चिदात्मन्यनवच्छिन्ने अकारणकारादर्शव्यास इति भावः ॥ अहमिति भाष्यत्वादात्मनोऽहकाराभ्यामात्मन्ती ।

तद्विपर्ययेणेति । विषयविपर्ययेणेत्यर्थः । मिथ्याशङ्कोऽप्यनुवचनं । एतदुक्तं भवति-अध्यासो भेदापेक्षेण व्यासः, तद्विरुद्धश्चेदास्ति भेदग्रहः, स भेदाग्रहं निरर्तयस्तद्व्यासमात्रस्यैव विपर्ययतीति । मिथ्येति मिथुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना ॥ इदमत्राकूनम्-अपेक्षितं यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत् । न त्वे तदस्ति । तथाहि-समस्तोपाध्वनयनान्नास्तानन्दश्चेत्येकारसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं धृतिसृष्टीतिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारे क्रियामभिव्यक्तिरेणात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्याप्युपचरितार्थानि, कर्तुम् । अध्यासे हि भूयस्त्वर्थस्य भवति, यथाहो दर्शनीयाहोदर्शनीयेति, न न्यूनत्वं, प्रागेवोपचरितमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविशेषोक्तत्वादिप्रत्यक्षोपप्लुतमात्मनमादर्शव्यवस्थामात्मतत्त्वगोचरं कथं वा नुपपन्नं । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादात्रावयवैव तदपेक्षमात्रमात्रमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्क्या, बोधकतया न्त सिद्धप्रमाणभाष्यं, स्वकार्यं प्रमितान्नपेक्ष्यताम् । प्रमितान्नपेक्ष्येऽप्युपपत्ती प्रथमापेक्ष्यत्वात्तद्विरोधादनुपपत्तिरलक्षणमप्रामाण्यमिति चेत् । उपादकाप्रतिद्विष्टताम् । न त्यागमज्ञानं मात्रं आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रत्यक्षादियोगादयुक्तं पराङ्मदीत्याशङ्क्याऽऽह-युष्मदिति । अहकारस्तत्साक्षिगोचरमित्येकस्य प्रधानवृत्तीकारादहकारादेः प्रातीतिकप्रत्यक्षमादिभावेऽपि पराङ्मत्वाच्च मुख्यमित्यर्थः । अहकारादेर्न्यथेत्येना-नर्थतया हेतुः सूचयति-विषयस्येति । तस्याध्यासो मिथ्येति सत्यं । वा बुद्ध्यात्मनो माध्यासस्तद्वर्माणां तु जाड्यादीनां तस्मिन्व्यासस्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तद्वर्माणां चेति । न हि धर्माधर्मिगतिरक्रमतो न त्रिगुणादिधीवदा मनि वैरस्यिनी जाड्यादिधीवदित्यर्थः । आत्मनो मुख्यप्रत्यक्षादिभाष्यत्वादान्तरात्मनोऽप्यासान्निध्यप्रान्नेऽपि तद्वैपरीत्याहकारादेरात्मनोऽप्यासात्प्रित्यनन्त्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तद्विपर्ययेणेति । अहकारादौ जडे त्रिस्ये ततो विपर्ययश्चेत्येनाऽऽत्मनो विषयिभिरात्मनो योऽध्यासः स मिथ्येव न्ययः ॥ नन्वात्मन्यात्मन्यासेऽपि तद्वर्माणामनुभवादीनां बुद्ध्यादिव्यासः स्यात् । नमसोऽप्यभेदान्यासेऽपि तद्वैदानां वर्णाणां ह्यस्यो दोषो चेति ध्वनिविशेषोऽप्यध्यासदर्शनादित्यत आह-तद्वर्माणां चेति । अनुभवादीनां बुद्धिदृष्ट्युपाधौ तत्तन्त्रतया भावानुप

रत्नप्रभा ।

प्रयत्नवादिनः मुन्यमेव । ततः पूर्वोक्तपराक्यायसिद्धिर्निर्वाहः—युष्मदिति ॥ अहवृत्तिभास-
त्परमकारं नास्ति कर्तृकर्मप्रविशो गच्छिन्नाभ्यस्त निद्रात्मनि नास्ति इति हेतुमिच्छिः । अतो युष्मादे-
प्रतिभ्रामतः प्रयत्नोऽपि पराक्यादिक मुन्यमेवेति भावः । युष्मत् पराक तच्चासौ प्रतीयत इति
प्रत्ययव्यामौ कर्तृवादिग्रहणोच्यते तस्येति सिद्धः ॥ तस्य हेतुत्वार्थमाह—विषयस्येति ॥ “वि-
वर्तने” —वितिनोति वृत्ताति इति—विषयः, तस्येत्यर्थः ॥ आत्म-यत्नात्तत्तद्वर्मात्यासौ सिद्ध्या भवतु ।

भामती ।

यद्वाहिक प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपवर्तित येन कारणामात्रात् भवेदपि तु ताद्विकम् । न च तत्तत्स्योपादकम् ।
अनास्त्यरूपमात्रभावेभ्योऽपि साध्यव्हाहिकप्रमाणस्यन्तस्त्वज्ञानोपसिद्धदर्शनात् । तथा च येषां द्वन्द्वदीर्घ-
त्वादयोऽन्यार्थो अपि समारोपितास्तन्वप्रतिपत्तिहेतवः । न हि लौकिका नाम इति वा नग इति वा
पदात्कुञ्जर वा तत् वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः । न चानन्यपर वाक्य स्वार्थ उपचरितार्थ
शुक्तम् । उक्तं हि ‘न निग्री परः शब्दार्थः’ इति । ज्येष्ठं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे रजत-
ज्ञानस्य व्यापनं शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपराधने तदपवागारमनस्तस्योपचरितार्थः ।
दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणमात्रस्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्ष सूत्रम्—‘पूर्वोक्तपर्यं पूर्वोक्तस्य प्रकृतिरित्’
(अ० ६ पा० १ सू० १४) इति । तथा ‘पूर्वोक्तपर्यन्तस्य तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनि-
रूपेणापि यत्र जन्म प्रिया भवेत् ॥’ इति । अपि च येऽप्यहकारास्पदमात्मनामास्थिपन तैरप्यस्य न
तात्त्विकान्मन्युपेत्यम्—‘अहमित्वास्मि सत्त्वे जानान’ इति सर्वथापिनः प्रादेशिकत्वेन प्रहात् । उच्च-
तरागिरिशिखरार्तिषु महात्मन्यु भूमिष्ठस्य दूर्गाप्रगल्भनिर्मासप्रत्ययत् । न चेदं हेतुस्य प्रादेशिकत्वमु-
च्यते न त्वात्मन इति साप्रतम् । न हि तदैव भवति—‘अहम्’ इति, गौणत्वे वा न—‘जानान’ इति ।
अपि च परशब्दः परम उच्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्योः सप्रतिपत्तिः स गौणः,
स च भेदप्रपञ्चपुर सरः । तद्यथा नैपमिकामिहोत्रचक्रोऽमिहोत्रशब्दः (अ० १ पा० ४ सू० ४)
प्रकरणान्तराश्रितभेदे कौष्टपादिनामपनगतं कर्मणि ‘मासकमिहोत्रं जुहोति’ (अ० ७ पा० ३ सू० १)
इत्यत्र साध्यसादयमेव गौणः, भाग्यं चानुभवमिदंभेदे सिंहातिसहस्रशब्दः । न तद्विहासस्य मुख्योऽर्थो
निर्द्धेयिगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते, येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न चात्यन्तानिरुद्ध-
तया गौणोऽपि न गौणत्वाभिमानः, सार्धपादिषु तेऽशब्दवदिति वेदितव्यम् । तत्रापि स्नेहास्तिष्ठमा-
त्रेदे मिह एव सार्धपादिना तेऽशब्दवाच्यत्वाभिमानो, न तस्योस्तोऽसार्धपादोऽसार्धपादोऽसार्धपादः । तस्मिन्
गौणसुभयदर्शितो गौणसुरयतिर्निरुद्धत्वेन व्याप्त तदिह व्यापक निरुद्धत्वेन निरुद्धत्वेन गौणतामपि
निरुद्धत्वेन । न च वाग्यमिहोत्रशब्देऽपि सोऽहमित्यस्यात्मनः प्रतिपत्तिर्नादेहादिभ्यो भेदेनाह्यात्म-
नुभा इति पाठ्यम् । पञ्चशतशतं एव कथा न लौकिकानाम् । पर्योक्तं अपि हि व्यग्रहणसमये न
लोकमानस्यमभिरुद्धं । यद्यन्यन्तमेव हि भगवान्माध्यकारः—‘पश्चाद्विभक्त्यादिशेषात्’ इति । वाग्य-
मयाह—‘शास्त्रचिन्तयाः शब्देन विवेचयन्ति न प्रतिपत्ताः’ इति । तत्रातिशयोक्त्याचिदात्मगोचरमहकार-

आनन्दगिरिय-व्याचिन्त्यः ।

प्राप्त्यर्थम् । युक्तो वर्गानां रानिभेदेन्यासो जाड्यादिना तुल्यत्वादात्म्यमिहोत्राभिमानानुभा-
सोनां विद्वत्प्राप्तो मेदामात्रात् जडे सुखादात्म्यासोऽनुयत्तियर्थः । अस्यासौ नामान्वमिन्न-
१ अहमित्यस्य हेतुः । अहमित्यस्य निद्रास्य वा हेतुत्वमिति शेषः । २ युष्मादप्रत्ययस्य हेतुत्वम् ।

विषयिणस्तद्वर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

अनात्मन्यात्मतद्वर्माणां किं न स्यात् ? । अहं स्फुरामि, सुखीत्याद्यनुभवानिन्याशङ्क्याह—तद्विपर्य-
येणांति ॥ तस्मादनात्मनो विपर्ययो हिस्त्वभावश्चेतन्यम्, इत्यग्राये तृतीया । चैतन्यात्मना विषयिण-
स्तद्वर्माणां च योऽहङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तम्, अध्याससामान्यभावात् ॥
न ह्यत्र पूर्वप्रमाहितसंस्कार सादृश्यमज्ञान बाधस्ति । निरवयवनिर्गुणप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य
चाज्ञानस्य चायोगात् ॥ नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्वर्माणामिति भाष्य कथमिति चेद्, उच्यते—बुद्धिवृत्त्य-
भिन्न्यक्त चैतन्य ज्ञान विषयाभेदेनाभिन्न्यक्त स्फुरण, शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द, इत्येव वृत्तुपाधिजनभेदा
ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेश । तदुक्तं टीकायाम्—“आनन्दो विषयानुभयो नित्यत्वं चेति सन्ति
धर्मा अपृथक्-वेऽपि चैतन्यात् पृथग्विवाक्यमासन्ते” इति । अतो निर्गुणतत्त्वात्मत्वमतेऽहङ्कारोमीति प्रतीते-
रर्थस्य चाध्यासत्वायोगात्प्रमात्वम्, अहं नर इति सामानाधिकरण्यास्य गौणत्वमिति मतमास्थेयम् ।
तथा च ध-धस्य सत्यतया ज्ञानानिर्गुणरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरेक्यायोगेन विषयास-
म्भवाच्छास्त्र नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यम् । युक्तग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलस्य सूचयति । तथा—
हि, किमध्यासस्य नास्त्वित्यमुक्तत्वाद्, अमानादा, कारणाभावाद्वा ! आद्य इष्ट इत्याह—तथापीति ॥
एतदनुरोधादादौ यद्यपीति पठितव्यम् ॥ अध्यासस्यासङ्गत्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमलङ्कार इति भावः ॥
न द्वितीय इत्याह—अयमिति ॥ अज्ञ कर्ता मनुष्योऽहम्—इति प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्यामानन्दसिद्धिनि-
वर्धम् ॥ न चेदं प्रत्यक्ष कर्तृत्वादौ प्रमेति वाच्यम्, अपौरुषेयतया निर्दोषणोपक्रमेणादिलिङ्गावधृतता-
त्पर्येण च “तत्त्वमसि” [छा० ६।८।७-१६] इत्यादिवाक्येनाकर्तृत्वब्रह्मत्वज्ञोपपत्तेनारभ्य
अमत्वनिश्चयात् ॥ न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति वाच्यम्, देहात्मवादप्रसङ्गात् ॥

भामती ।

महामिहास्मि सदन इति प्रयुक्तानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमानयते, नभस इव
घटमणिकमल्लिङ्गाद्युपाध्यासच्छेदादिति युक्तमुत्पद्यमानः । न आहकारप्रमाण्याय देहादिवदामापि प्रादे-
शिक इति युक्तम् । तदा स्वस्वयमनुपरिमाणो वा स्यादेहपरिमाणो वा । अनुपरिमाणो न स्थूलोऽहं
दीर्घ इति च न स्यात् । देहपरिमाणो न तु सात्यतया देहउदनित्यत्वप्रसङ्गः । किंचास्मिन्पक्षेऽन्यथसमु-
दायो वा चेतयेत् प्रत्येकं वाचयता । प्रत्येकं चेतन्यपक्षे बहूनां चेतनानां स्मृतत्वाणामेकताक्यताभावा-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रूपतत्त्वाधी । स मिथ्येति नियमान्तो यते । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेत्याध्यासयोर्नास्ति न वस्तु द्विरध्यास-
वचनम् । आक्षेपमुपसहरति—इति भवितुमिति । इति युक्तमिति उक्त्ये भवितुमिवाक्षेपस्य
समावनेन मूलं न मानमिति दर्शयितुमुक्तम् । तदेव मातृत्वादिवत्त्वस्य वस्तुतया विषयाद्यभावादनात्मत्वमिदं
ज्ञानमित्याक्षेपमुपनिश्चितम् । अध्यासस्य नास्त्वित्यमुक्तत्वादमानादेति विरुद्धाऽऽशङ्कामङ्गीकरोति—
तथाऽपीति । द्वितीयं प्रत्याह—अयमिति । मनुष्योऽहमिति प्रतीतेरध्यासस्वरूपापलापायोगादस्याध-

१ पूर्वप्रमाजन्यसंस्कारसादृश्यादिरूपाध्याससामान्यभावात् । २ अहमिदं ममेदमित्यव्यवहारोऽध्यासः ।
मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यावृत्ते मिथुनीकृत्य प्रवृत्त इत्यन्वयप्रमाभिप्रायेण प्रतीकवैपरीयमित आरम्भ मूले इति
भाति । ३ “उपक्रमोपसहारावभ्यागोऽनुवर्तमानम् । अर्थज्ञादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये” इति श्रौतवोनाः
पञ्चममादयः । ४ निश्चितः ।

रूपमा ।

मनुष्योऽहम्—इति प्रथमिगेने “अयामशरीरः” [बृह० ४ । २ । ७] इत्यादिश्रुत्या देहा-
 ऽवाऽऽप्तमिदं । तस्मादिदं रजनगिनित् सामानाधिकरण्यात् यक्षस्य भ्रमन्तश्चाकलितस्य नागमात
 प्रायः शमित्यामेवम् । किञ्च, येषु पूर्वभाषिते वा आगमज्ञाने प्रति, उपजीव्य वा १ । आद्ये न
 प्राप्य, येषुप्रापि रजनधमस्य पश्चाद्भाषिता श्रुतिज्ञानेन वाच्यदर्शनात् । न द्वितीयः, आगमज्ञानो-
 त्तो प्रायश्चादिमूढबुद्धयश्चारे च सगतिप्रहारा शतोपलब्धिद्वारा च प्रायश्चादेर्यावहारिकप्रामाण्य-
 स्योपजात्येत्येति तात्पर्यप्रामाण्यस्यानपेक्षितानपेक्षितासत्यागमेन वासमयमिति ॥ यत्तु क्षणिक-
 यागस्य श्रुतिबलात् काष्ठान्तरभाषिण्यहेतुत्वात् “तथा पिशानामरूपादिसुतः” [मुण्ड० ३ । २ । ७]
 इति श्रुतिबलात् सत्यमर्थोपि ज्ञानान्निवृत्तिसम्भवादव्यासर्जनं व्यर्थमिति । तत्र, ज्ञानमात्रनिर्णयस्य कापि
 स यनादर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च योग्यतानिश्चये सति सत्यस्य ज्ञानान्निवृत्तिश्रुते-
 र्वाध्वर्यावायोगात् ॥ न च सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनाभावयोग्यतानिश्चय इति वाच्यम्,
 तस्य धर्मानिममादिसापेक्षज्ञानाशयत्वात् । क्वच्ये च “नान्यं पन्थाः” [श्वेता० ३ । ८]
 इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृत्तिप्रतीतिः । अतः श्रुतज्ञाननिरर्थक्यनिर्धार्यमव्यक्तं वर्णनीयम् । किञ्च,
 ज्ञानेकनिरर्थक्यं किं नाम सत्यम् न तादृजज्ञानजन्यत्वात्, “मायः तु प्रवृत्तिः” [श्वेता० ४ ।
 १०] इति श्रुतिरोक्तमात्रावित्येवमिति । नापि स्वाभिधाने स्वाभावजन्यत्वात्, “अमृतम्”
 [बृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिनिषेधश्रुतिरोक्तात् ॥ नापि यथावाचायोग्यत्वात्, ज्ञानान्नि-
 वृत्तिश्रुतिरोक्तात् ॥ अयं व्यवहारकालं वाञ्छन्त्यम्, तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यमपि यागतमव्यस्त-
 त्वम् । तत्र ध्यायथ योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव यागस्यापूर्वकारित्वम् ॥ न च तदन्यत्वाधिकरणे
 [पा० सू० २ । १ । १५] तस्य वर्णनात् पौनःपुन्यम् ॥ ततोक्तव्यासस्यैव प्रवृत्तिप्रपञ्चादि-
 निमित्तपर्यमात्रे स्मार्पमाणत्वादिति दिष्टम् ॥ अध्यासं देहा दर्शयति—लोकव्यवहार इति ॥ लोक्यते
 मनुष्योऽहमिति—अभिप्रेत्य इति लोकाः—अर्थाध्यासः । तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो
 भावती ।

द्वयोपि निवृत्तिर्द्विव्यक्तया शरीरमुन्मथ्येन । अत्रियं वा प्रसयेन । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्ष एव
 मित्तरपत्रे चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्ष इति न चेतयेत् । न च वृक्षमात्रययानामभिनामाननियमो दृष्टः । प
 एवावयवो विशेषस्तदा तदभावे न चेतयेत् । विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यवयवस्य ज्ञान्तत्वं तदवयवमेव ।
 तस्य स्थिरास्तुनिर्भासनादित्येव विज्ञानानाम् । एतेन मूलोऽहमव्योऽहं गच्छामीत्यादयोऽव्यव्या-
 भावा व्याख्याता । तदेवमुक्तक्रमेणानुप्रपञ्चे पुनिकृष्णादीन्ते भगवती श्रुतिप्रपञ्चं कर्तुं भोक्तुं भुक्त्वा-
 आनन्दगिरीयं व्यापनिर्णयः ।

देहानिर्दिष्टाभावे प्रयागाभासदनुत्पत्त्य कारणं कथमिति भावः । अपरोक्षमव्यासं देहाभिजानिषेध
 निन्दननि—लोकव्यवहार इति । लोक्यते मनुष्योऽहमिति ज्ञायत इति ज्ञानोपमर्जनोऽर्थाध्यासो लोकविषयो
 व्यवहार इत्यवयवसंज्ञो ज्ञानाध्यासश्चोक्तः । कोऽयमव्यासो यो नियमादिसिद्धिहेतुरित्याशङ्क्य तत्प्रमाणमाह—

१ अतः कर्त्ता मनुष्योऽहमिति—अप्यस्य । २ उपजीव्यते तावार्थमाधीयते इत्युपजीव्य कारणं, तस्य भावः
 तत्त्वम् । ३ यथेत्येति शेषः । ४ प्रथमभिप्रायः—यदि कर्त्ता एवमेव तस्मै तदा त्वनिपदा सहस्येति कथं
 निर्गच्छते शक्यते बोधयितुम् । यतो, निवृत्तिप्रतीत्यागी, सत्यत्वात्, आत्मनः—इत्यनुमानेन तस्य निवृत्त्यभावव्या-
 पनादिति । ५ मायामात्रेण जीवेण कथंति, माया चरित्वा च स्वयमेव भवतीति श्रुतेस्तयोरेक्यमवयवम् ।
 ६ नरनयनाभिरागमिपारम्भणाधिपत्यामीति बोधयथा व्यवहारः । ७ वन्था यस्तत्तस्य ।

तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकनामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्येतरतराविवेके-
नात्यन्तविविक्तयोर्द्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः-

रत्नप्रभा ।

दर्शितः ॥ द्वित्रिगत्यासम्पत्पक्षगमाह-अन्योन्यस्मिन्नन्यादिना-धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन ॥
जाड्यचेतन्यादिधर्माणां धर्मिणावहङ्कारात्मनो तयोरत्यन्त भिन्नयोस्तिरेतरमेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन् अन्यो-
न्यतादात्म्यमन्योन्यधर्माश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति योजनम् । अतः सोऽयमिति प्रमाया
नाभ्यासस्य तद्विधयोः काष्ठभेदेन कृत्विमेदेष्यन्यन्तमेदाभावादिति उक्तमन्यन्तेत्युक्तम् ॥ न च
धर्मिणादात्म्याभ्यासे धर्माभ्याससिद्धेः धर्माश्चेति व्यर्थमिति वाच्यम्, अन्यथादीनामिन्द्रियधर्माणां
धर्म्ययासास्तुष्टेऽप्यन्योऽहमिति स्फुटोऽभ्यास इति ज्ञापनार्थं गतम् ॥ नन्वात्मानात्मनो परस्परस्थित्ये-
व भामती ।

दुःखशोकाद्यात्मनमहमनुभवाप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धमर्हतीति । तदेव सर्गप्रवादधृतिस्मृत्यतिहासपुराण-
प्रथितमिध्याभासस्याहप्रत्यक्षस्य स्वरूपनिमित्तकस्यैव व्याख्यानम्-अन्योन्यस्मिन्नन्यादि । अत्र चान्यो-
न्यस्मिन्धर्मिण्याः शरीरादौ 'अन्योन्यात्मकताम्' अध्यस्याहमिदं शरीरादीति । इदमिति च वस्तुतः,
न प्रतीतितः । लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः, स चावमहमिति व्यपदेशः । इति शब्दसूचितश्च शरीरा-
द्यनुकूतं प्रतिकूतं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिजनादिः । 'अन्योन्यधर्माश्चाध्यस्य' अन्यो-
न्यस्मिन्धर्मिणि देहादिधर्माञ्जन्मरणजराव्याध्यादीनामपि धर्मिणि अप्यस्तदेहादिष्वेव समारोप्य, तथा चैन-
स्यादीनात्मधर्मान्देहादावव्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जराभरणपुत्रपशुभ्याम्यादीतिव्यवहारो व्यपदेशः, इति-
शब्दसूचितश्च तदनुकूलः प्रवृत्त्यादिः । अत्र चाभ्यासव्यवहारक्रियाम्ना यः कर्तोऽर्जुनः स समान इति
समानकर्तृत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम् । पूर्वकालजन्यसूचितमभ्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति-
मिथ्याज्ञाननिमित्तः-व्यवहारः । मिथ्याज्ञानमभ्यासमिति मित्तः । तद्व्याभासानुविगानाद्व्यवहारभावा-
भावरयोरित्यर्थः । तदेवमभ्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्या तस्य निमित्तमाह-इतरेतराविवेकेन ।
त्रिकोणग्रहेणेत्यर्थः । अथात्रिक एव कम्मात्रं भवति, तथा च नाभ्यास इत्यत आह-अत्यन्तविविक्त-
योर्द्धर्मधर्मिणोः । परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं त्रिकोणं धर्माणां चासक्त्येव त्रिकोणः । स्यादेतत्,
त्रिविक्तयोर्मनुसन्तर्हिदाग्रहेनित्यन्तस्तादात्म्यमिन्द्रियो युज्यते, शुक्लरजः रजताद्वेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः ।
इह तु परमार्थसतत्त्वविदात्मनो न भिन्नं देहाद्यनि वस्तुसत्, तद्वस्तुविदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यविभ्रमः
आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः ।

अन्योन्यस्मिन्नन्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन । तत्रान्यस्मिन्नभावभास इत्युक्तं प्रतिभाषा देवना-
द्विष्टिपि भ्रान्ति म्यात्ततो त्रिदिशन्ति-अन्योन्यस्मिन्निति । तत्र देवताऽष्टिमात्रमारोप्य न प्रतिमाद-
ष्टिरेवदष्टिरेवर्पादिति न्यायात् । पठ ततः सः म च तन्तुपिनि लोकनादिदृष्ट्या तन्नुपदयोऽन्योन्याध्या-
रवियोऽभ्यासव्यप्राप्तानुक्तमन्योन्यात्मकतामिति । पठेः शुद्धः शुद्धः पठ इति प्रमाद्व्यावृत्त्यर्थमितरेतरावि-
वेकेनेति । इत्यभावे तृतीया । स्वस्वविवेकस्वरूपेणाभेदधीरव्याप्तौ नैव शुद्धपटादिर्गतिरित्यर्थः ॥ स-
एवमयमयमेव स इत्येवमप्रमा प्रमाह-विविक्तयोर्द्धर्मिणोरिति । औपाधिकमेदाभासस्तिरेकरूपं
प्रयमिज्ञायांमस्य प्रमीयते त्रिविक्तयोर्द्धर्मिणोरिवैक निरमृद्यैक्यप्रीतिभ्रान्तिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानेऽपि
कालद्वयोर्गतिदृष्ट्यादिति त्रिविक्तोति त्रिविक्तपदम्यातद्व्यावृत्त्यर्थमाशङ्क्याऽह-अत्यन्तोति । आत्मनो

सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोयं लोकव्यवहारः ॥

रत्नप्रभा ।

अन्यथाद स्यादित्याशङ्क्याह-सत्यानृते मिथुनीकृत्येति ॥ सत्यम् अनिद चेतन्यम्, तस्यानात्मनि समर्पमात्राध्यात्मो, न स्वप्नस्य ॥ अनृतं-युष्मदर्थं, तस्य स्वप्नतोऽप्यध्यासात्तपोमिथुनीकरणमध्यास इति, न शून्यतेत्यर्थः ॥ नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारवद्वानामेकार्यतेऽयम्य-मिथुनीकृत्येति पूर्व-काष्ठान्नाचित्काप्रयथादेशस्य रूप कथं प्रयोग इति चेत् । न, अध्यासव्यक्तिमत्तात् । तत्र पूर्वपूर्वा-ध्यासस्योत्तरोत्तराध्यास प्रति सत्काराद्वारा पूर्वकाष्ठत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं रूप प्रयोगः । तदेव स्पष्टयति-नैसर्गिक इति ॥ प्रयगाभनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः ॥ ननु प्रवाहस्यावस्तुतादध्या-सयत्तीना सादित्वात्कथमनादित्वमिति चेत् । उच्यते-अध्यासप्रावच्छिन्नयत्तीना मध्येऽन्यमया व्यक्तया विनाऽनादिकाष्ठस्याऽवर्तन कार्यानादिरमिथुनीकारात् । एतेन कारणाभावादिति कैव्यो निगूहः, सत्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकपदेनोक्तत्वात् ॥ न च पूर्वप्रमाण-य एव सम्कारो हेतुरिति वाच्यम्, लाघवेन पूर्वानुमनजन्यसत्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वध्यासजन्यसम्कारोऽस्तीति सिद्धम् ॥ अध्यास-

भामती ।

इयम आह-सत्यानृते मिथुनीकृत्य । विप्रकाशद्वयमेति योचना । स य चिदात्मा, अनृतं बुद्धी-न्द्रियदेहादि, तं षे धर्मिणी मिथुनीकृत्य युगलीकृत्येत्यर्थः । न च सृष्टिपरमार्थसतो पारमार्थिक मिथुन-मर्त्यावभूततद्गमार्थस्य च प्रयोगः । एतदुक्तमत्रति-अप्रतीतिम्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरूपयुज्यते न यन्मुक्ततेति । स्यादेतन् । आरोप्यस्य प्रतीतिं स यो पूर्वदृश्यं समारोपं समारोपनिवन्ना च प्रतीतिमिति दुर्वा परस्परप्रथममित्यत आह-नैसर्गिक इति । आभाविज्ञोऽनादिर्य व्यवहार । व्यवहारानादितया ॥ कारणमध्यासस्यानादिनां क्त, ततश्च पूर्वपूर्वमिथुनानोपदक्षितस्य बुद्धीन्द्रियगरीरादेस्तरोत्तराध्यासोप-योग इयनादित्वाद्बिजादुरवन्न परस्परप्रथममित्यर्थः । स्यादेतत् । अद्या पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यत आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वयैनासतो गगनरुमन्निर्वाक्यस्य देहेन्द्रियादेर्नापवदते । प्रज्ञात्मानमैव हि चिदात्मनोऽपि सत्यं न तु तदनिरुक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽप्यक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारिनामाश्च सत्तातरार्थक्रियाकारिना तरण्यनेऽन्यथापातात्, प्रज्ञात्मान-तेन मनाऽप्युपेतव्या । तथा च देहादयः प्रज्ञात्मानानासन्तः, चिदा मरत् । अमत्ये वा न प्रज्ञा-
आनन्दगिरीय व्यामनिर्णय

बुद्ध्यादेश्च मरत्तादिना साम्यादयत्तविप्रकाशमिदमाशस्य जटवज्जलज्योत्स्तद्वर्मयोग्यन्तविप्रका-
शमिजोगि तन्मिदिरित्याह-अत्यन्तविषययोर्वर्मवर्मिणांगिति । उक्तस्ययोर्वर्मवर्मिणोर-यो-वर्मि-
न योन्मात्रमात्र इत्येतद्विप्रकाशमनोऽध्यास इति समुदायार्थः । अन्योन्यधर्माश्चेति पृथक्धनमनोऽह-
मियादौ धर्माध्यामे प्रागन्यमुच्यते । नन्विहोपमितौ कथमन्योन्यमिति मित्रिति
मन्मात्रमिदमर्था मध्ये द्वयो रन्योन्योपमितौ कथमन्योन्योपमितौ आह-सत्येति । सयमनिद-
येनैव तस्य समुच्चयेनाध्यासमनोऽपि रन्योन्योपमितौ कथमन्योन्योपमितौ आह-सत्येति । सयमनिद-
मपि पूर्वप्रतीतिमनोऽध्यास इति यावत् । अतः यत्तस्य मयरा-वा नन्मात्रया निगमनवदसंवाहनाः ।

रत्नप्रभा ।

स्योपादानमाह-मिथ्याज्ञाननिमित्त इति । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं, तन्निमित्तमुपादानं यम्य स तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानम्योपादानवेऽपि समुत्पदा मनस्सावरकतया दोषवेनाहंकाराभ्यासकर्तृशेखरम्योपाधिनेन सस्कारकालकृमादिनिमित्तपारणामि वेन च निमित्तमिति द्योतयितुं निमित्तपदम् । म्यप्रकाशान्म-यसंगे कथमविद्यासंग इति शकानिरासाय मिथ्यापदम् । प्रचण्डमार्तण्डमण्डले पेषकौतुभसिद्धान्वकारवदहमज्ञ-इ-यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपहणं कल्पितम्याधिष्ठानात्परीक्षितं, नि यम्यरूपज्ञानम्याप्रितोषि वाचेति । यद्वाऽज्ञानं ज्ञानभावं इति शकानिरासाय मिथ्यापदम् । मिथ्याय सति साक्षाज्ज्ञाननिरत्यत्वम्-अज्ञानस्य लक्षणं मिथ्याज्ञानपदेनोक्तम् । ज्ञानेनैवाप्रागभावं साक्षान्निर्यत इति वदेत प्रति मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम् । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यव्यतिरिक्तनिरासाय-साक्षादिति । अनाद्युपादानाय सति मिथ्याय या-लक्षणम् । तन्निरासाय-मिथ्यात्वमिति । मृदादिनिरासार्थमनादीति । अविद्यामनो सम्बन्धनिरासार्थम् उपादानत्वे सतीति ॥ सप्रति अघ्यासं द्रवयितुमभिरूपति-अहमिदं ममदमिति ॥ आध्यात्मिककार्यान्वासेष्वहमिति प्रथमोऽघ्यासः । न चाग्निष्ठानारोघ्याशङ्कयानुपलम्भात्तन्वायम-घ्यास इति वाच्यम्, अयो दहतीतिवत् अहमुपलभे-इति दृक्द्रव्याशयोरुपलम्भात् । इदपदेन भोग्यं सत्तात उच्यते । अत्राऽहमिदमिदं यनेन मनुष्योऽहमिति तादाभ्या-घ्यासो दर्शितः । ममेदं शरीरमिति सर्वसांघ्यासः ॥ ननु देहा मनो-स्तादाभ्यमेव सर्वसांघ्यास इति तयो को भेद इति चेत् । सत्यम्, सर्वस्ये सति मिथ्योभेद-तादाभ्यम् । तत्र मनुष्योऽहमिथ्यैक्याश्रयान्, ममेदमिति भेदाश्रूपसर्वसांघ्यासमिति भेदः । एव सांघ्यास-सत्त्वादानुभवसत्त्वादाभ्यासोऽस्तीत्यनो ब्रह्माभ्येक्ये प्रितोधाभावेन विषयप्रयोजनयो सत्त्वाच्छमारम्भणीयमिति सिद्धास्तभाष्यतात्पर्यम् ॥ एवं सत्त्वाभावां मूर्तिरिति विषयप्रयोजने प्रतिपाद्यं तद्वैतुम-घ्यास लक्षणं भामती ।

माना, तत्कथं स यानुतयोमिदानीं भावः, तदभावे वा कस्य कुनो भेदाग्रहः, तदसम्भवे कुनोऽघ्यास इति या आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

स यच्चिमात्रतया निमज्जनादेव त्रीणि सत्तास यथोपात्तानां मनोस्तर्कतो विनिश्चयमानाद योन्यग्निमिति लक्षणाशङ्कं सम्भवतीति भावः । किं पुनर-घ्यासस्य कारणमि वागव्यं निमित्तमात्रमुपादानं वा निमित्तं त्रिशोषो वा पृच्छ्यत इति निरूप्याऽऽद्यौ प्रयाह-मिथ्येति । मिथ्या च तदज्ञानं च तन्निमित्तमुपादानं यम्य सोऽभ्यामस्तथा । तत्र मिथ्येयुक्ते आन्तिज्ञानप्राप्तप्राज्ञानमियुक्तं तमात्रग्रहे ज्ञानाभावाशङ्काया मिथ्येति तैनातिरिच्य वेनाभावाविलक्षणं ज्ञाननिवर्त्यमनाद्यज्ञानं तदुपादानोऽघ्यास इत्यर्थः । एतदेवाज्ञानं सस्कारकालकृमादिरूपेण परिणतम-घ्यासनिमित्तमिति यन् निमित्तग्रहणम् । निमित्तत्रिशेषप्रश्नः प्रतिपत्ति-नैसर्गिक इति । प्रयत्नेन यस्तत्तामात्रानुवर्ती प्रगहरूपेणानादिर्निश्चयान् । न च प्रगहरूपस्य प्रगह्वित्यतिरेकितोऽस्तत्ता प्रगह्वित्यक्तीना च सादित्राकुनो नेमगिरुमिति वाच्यम् । प्रगह्वित्यक्तीनाम-यतमव्यक्त्या विना पूर्वाकालानुसन्धानं कार्यव्यनादिते यन्पुगमात् । यद्वा-कारणरूपेणारव्यानादित्र

१ अथकमानुराधनं प्रतीकनेपरीत्यमिति भाति । सर्वज्ञानन्दगिरिवाक्येण तथैव दर्शनात् (१५ पृष्ठ)

२ दिवान्धस्योदकस्य । ३ प्रतिपत्तिग्रागभासनिवृत्तिरिति प्रतिपत्तिगिरिवाक्यानादिरिच्यते इति चिरतनताकिं प्रति । तं मते इ-उ प्रागभासनिवृत्तिरिति आररूपानतिरिच्यतया इ-उया ज्ञानसाध्यत्वसंगीकारादेव इ-उ प्रागभासनिवृत्तिरिति ज्ञानसाध्यत्वसंगीकारादिति बोध्यम् । ४ दर्शित इति पूर्वोक्तमत्रानुवर्त्य चकार आध्यात्मिकसत्ताग्राह्यसम्भवं दर्शित इति योज्यम् । ५ का० पा० सृजति ।

रत्नप्रभा ।

नाव्याप्तिः । नन्वस्य लक्षणम्यासम्भन, शुक्तौ रजतस्य सामर्थ्यभावेन ससर्गासत्त्वात् । न च स्मर्यमाण-
सत्परजतस्यैव परत्र शुक्तानुभास्यत्वेनाव्यस्तत्त्वोक्तिरिति वाच्यम्, अन्यथा रथातिप्रसङ्गादिव्यत आह-
स्मृतिरूप इति ॥ स्मर्यते इति स्मृतिस्तत्परजतादि, तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूप । स्मर्यमाण
सदृश इत्यर्थः । सादृश्योक्त्या स्मर्यमाणादरोप्यस्य भेदाज्ञान्यधारायातिरिक्त्युक्तं भवति । सादृश्यमुपपाद-
यति—पूर्वदृष्टेति ॥ दृष्ट दर्शनं सम्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यते इति पूर्वदृष्टाप्रभास । तेन सम्कार-
जन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोप्ययो सादृश्यमुक्तं भवति । स्मृत्यारोपयो सम्कारजन्यत्वात् । न च
सम्कारजन्यनादरोप्यस्य स्मृतिव्यापत्तिरिति वाच्यम्, दोषसंप्रयोगजन्यस्यापि निमित्तत्वेन सम्कारमा-
त्रजन्यत्वाभावात् । अत्र सम्प्रयोगशब्देन—अधिष्ठानसाध्यान्वज्ञानमुच्यते । अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगा-
ज्जाभात् । एव च दोषसंप्रयोगसम्कारबलाद्भुतयादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभास्यत्वं लक्षणमुप-
पन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम् ॥ अन्ये तु—ताभ्यां दोषादित्येव—एवं कार्याध्यासलक्षणमुक्त
मित्याहुः ॥ अपरे तु—स्मृतिरूप स्मर्यमाणसदृशः, सादृश्यं च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयम् । स्मृत्यारोपयो-
प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरम् । अभिनयरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात् । तथा च प्रमाणाजन्यज्ञान
विषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयं प्रतीतिरूपध्यासलक्षणं ताभ्यामुक्तम् । परत्राप्रभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षण
व्याख्यातमेव । तत्र स्मर्यमाणगङ्गादाभिनयरूपे चातिशयानिनिरासाय प्रमाणेत्यादिपदद्वयमित्याहुः । तत्रा-
र्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशं परत्र पूर्वदर्शनादवभास्यते इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशं परत्र पूर्वदर्श-
नादवभासत इति वाक्यं योजनीयमिति संक्षेपः ॥ ननु अत्रासे वाधिरिति प्रतीत्यै कथमुक्तलक्षणमि-
भामती ।

या भानोऽवभासः । प्रत्ययान्तरत्राध्यासव्यावसादोऽवमानो वा । एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति ।
तस्यैवमुपव्याख्यानम् 'पूर्वदृष्ट'—इत्यादि । पूर्वदृष्टस्यावभास पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्रत्ययधारोपे-
पयोगोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टप्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति । तस्य च दृष्ट-
मात्रमुपपद्यते न वस्तुमत्तेति दृष्टप्रहणम् । तथापि वर्तमानं दृष्ट दर्शनं नारोपयोगीति पूर्वमुक्तम् । तत्र
पूर्वदृष्टं स्वल्पेण सदाचारोपणीयतयानिर्वाचयि वस्तुतम् । आरोपविषय सत्यमाह—परत्रेति । परत्र शुक्ति-
कादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् । स्यादेतत् । परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणम्,
अतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्मित्तव्यापि पूर्वदृष्टस्य गोचरस्य, परत्र काळाश्यामिनभासः । अस्ति
च पाटलिपुरे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्य वामरभासः समीचीनः । अवभासपदं च समीचीनेऽपि
प्रत्यये प्रसिद्धम्, यथा नीलश्यामभास पीतश्यामभास इत्यत आह—स्मृतिरूप इति । स्मृते रूपमिव
रूपमस्येति स्मृतिरूपः । अगमिहितविषयश्च स्मृतिरूपत्वं, समिहितविषयश्च प्रत्यभिज्ञानं समी-
चीनमिति नातिव्याप्तिः । नाप्यव्याप्तिः, सम्प्रज्ञानस्यापि स्मृतिविग्रमरूपस्यैव रूपत्वात् । तत्रापि हि
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तिनिर्देशोक्तेरसदृशोधाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगादिसमाप्तनया विशेषाक्षेपाग्रश्लेषयोर्भिन्नार्थत्वादुपपत्तिरिति
भातः । अत्रासासाधारणसम्प्रतीतिहेतुत्वेन लक्षणस्याभ्यासहेतत्वादाश्लेषमुपेक्ष्य पृष्टमेवेति मत्वाऽऽह—उच्यते
इति । अत्र प्रश्नवाक्यस्याध्यासपदानुपह्वानं साक्षाद्भूतत्वं । परत्रेयुक्ते परस्येत्याधिकं परत्र परानभास

१ अध्यासलक्षणः । २ दोषसंप्रयोगसंस्कारा दोषादयः—अयः । ३ “आत्मस्यातिरसत्त्वाति, रथातिररथा-
तिरन्यथा । तथा निर्वचनगयातिरित्येतत्ख्यातिपञ्चकम्” इति पञ्च ख्यातयः ।

रत्नप्रभा ।

द्विगे वाशङ्कयाधिष्ठानारोप्यम्बुपरिनादेऽपि परत्र परावभास—इति लक्षणे सवादाशुक्तिमि. सत्या-
भामती ।

स्वप्नमात्रेण विरादीन्द्रोपपन्नशब्दसन्निधानापरामर्शे, तत्र तत्र पूर्वदृष्टमैव सन्निहितदेशकालवस्थ समा-
रोप । एव पीत शङ्खमित्तो गुड इत्यत्राप्येतद्वृत्तं योजनीयम् । तथाहि—यदिनिर्गच्छदत्यञ्जनयन-
रमित्तपृष्ठपिचद्रव्यवर्तिनी पीतता पिचरहितामननुभवं, शङ्ख च दोषाच्छादितशुद्धिमानमनुभवं,
पीततायाश्च शङ्खासम्बन्धमनुभवं, असम्बन्धाग्रहणसामर्थ्येण पीत तपनीयपिण्ड पीत त्रिम्बकमि यादौ
पूर्वदृष्ट सामानाधिकरूप्य पीतत्वशङ्खत्वयोरोप्याह—पीत शङ्ख इति । एतेन तित्तो गुड इति प्रत्ययो
व्याख्यात । एव त्रिजातपुरुषागमिमुखेष्वादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुष तेजो लम्बमपि त्रयीयसा सौर्वेण
तेजसा प्रतिभोत प्रवर्तित मुखसमुक्त मुख ग्राहयत्, दोषरशाच्छेदतामनमिमुखता च सुवृत्त्याग्राहयत्,
पूर्वदृष्टमिमुग्मादर्शोदकादिशानामिमुख्य च सुवृत्त्यारोपयतांति प्रतिस्वयिभ्रमोऽपि लक्षितो भवति ।
एतेन त्रिचन्द्रद्विगुहोलातचक्राग्न्यनगरशोरागादिभिन्नमेवैव यथासम्भर लक्षण योजनीयम् । एतदुक्त
भवति—न प्रकाशमानतामात्र सत्त्व, येन देहेन्द्रियादे प्रकाशमानतया सदाशो भवेत् । न हि सर्पादि-
भावेन रजसादयो वा स्पष्टिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते, प्रतिभासमाना वा भवन्ति
सदाशमानस्तद्धर्मणो वा । तथा मति मरु मरीचिचयम्, उच्चरचमुच्चलुत्तुह्वतरङ्गमङ्गमादेयमवर्णमवतीर्णा
मन्दाकिनी, इत्यभिन्नाय प्रवृत्तस्तत्तयमार्पाय पिपासानुपगमयेत् । तस्मादकामेनाप्यारोपितस्य प्रकाश
मानस्यापि न तन्मुमत्स्यमप्युपगमनीयम् । न च मरीचिचम्पेण सलिलमरन्तुमस्यत्वेण तु परमार्थसत्त्वेन,
देहेन्द्रियादयम्बु स्वरूपेणाप्यसन्त इत्यनुभवागोचरत्वा रूपमारोप्यन्त इति साधनम् । यतो ययसन्तो नानु-
भवागोचरा कथं तर्हि मरीच्यादीनाममता तोयतयानुभवागोचरत्वम्, न च स्वल्पसत्त्वेन तोया मनापि
सन्तो भवन्ति । यद्युच्येत नामागो नाम भागादयः कश्चिदस्ति, अपि तु भाग एव भावान्तरात्म-
नाऽप्यत्र स्वल्पेण तु भाग । यथाह—‘भावान्तरमभागो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया’ इति । ततश्च
भागानुभावाव्येतयाश्च सुवेतानुभवागोचरता । प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य
निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवावययमार, कुतो वा चिदा मव्यारोप । न च निपवस्य समस्तसामर्थ्यस्य
निरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृश स्वप्न ययमामर्थासादितादृशान्तसिद्धत्वभावादेदमुपजातममत प्रकाशन, तस्मा
दमप्रकाशनसत्तिरेकारिणेति साधनम् । यतो येयमतप्रकाशनशक्तिरिज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्य,
असतिरिति चेत्, किं तत्कार्यमारोहिदस्यात्रायम् । न ताव कार्यम्, अस्तनस्तत्त्वानुपपत्ते । नापि
ज्ञाय, ज्ञानान्तरानुपपत्ते, अनवस्थापानाश्च । विज्ञानमव्यक्तमेवासन प्रकाश इति चेत्, क पुनरप

आनन्दगिरीय—व्यायनिगय ।

इयेन लक्षण तदुपपादक स्मृतिरूपपर तत्साधनार्थे पूर्वदृष्टम् । अस्यासदृशेऽपि परत्रेति सामान्यतो
धीयोग्यमग्निष्ठानमुक्तम् । अर्थपत्तेऽवभाष्य इयवभास परश्चाभावावभासश्चेति । तथा ज्ञानपक्षेऽवभासन-
वभास परम्भावावभास परावभास । तावत्युक्ते पत्रा परस्य पटव्यावभास । स चावभासमानोऽप्यास ।
स्वावभासिदृशे परेति । न चेन्नमपि गच्छा गौश्यादावतिथामि । परस्वमारोप्याव्येतामावयवोऽपि रा-
नामव्यवगादीनां तादात्म्यतया स्मर्याद्वय राभावात् । दोषमन्तरसप्रयोगोत्पन्नादित्यमवभास समवतीति
यत्तु गृह्यते । समर्थ इति म्युति. स्मर्थमागोऽर्थ । भावमन्तरं च कारकं सजायामिति
गृह्यते । तत्र त्रिषो निमित्तमि म्येण भावे कर्तृयनिमित्तं च कारकं कर्मादौ सजायाममज्ञाया च

रत्नप्रभा ।

प्रिष्टानि मिथार्याभ्याससिद्धे सर्वत्रान्वसिद्धान्ते इदं लक्षणमिति मत्वाऽन्यथात्मनोऽतिशयोक्तिरिति नोर्मतमाह-
भामती ।

सदसतो सत्यम् । असदधीननिरूपणार्थं सतो ज्ञानम्यासत्ता सत्त्व इति चेत्, अहो वताग्रमिति निर्दिष्टं प्रत्ययनपक्षी यस्य आसत्यपि निरूपणमायतते, न च प्रत्ययस्तत्रागते किञ्चित्, असत् आगत्या योगात् । असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रत्यत इति प्रत्ययस्यैव स्वभावो न तदसदधीनमस्य किञ्चिदिति चेत्, अहो वतास्यास-पक्षपातो यद्यमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदग्निभावनियत प्रत्यय इति । तस्माद-त्यन्तासन्न शरीरेन्द्रियादयो निम्नत्वा नानुभवरूपिया भविष्यन्तीति । अत्र भ्रम-निम्नत्वं चेन्ना-नुभवरगोचर, तस्मिन्निदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सत्त्वा यदनुभवरगोचरा स्युः । न मतस्या, तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात् । द्विविधं च प्रसूतां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च । तत्र पूर्वं सत्त्वं, परं तु परत । यथाहु- 'स्वरूपपरम्पराभ्यां नियतसदसदात्मके । अस्तुनि ज्ञायते किञ्चिदपि कैश्चिद्वदचन ॥' इति । तस्मिन् मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययमन्तत्त्वगोचर, तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्यते । अत्र न बाध्यते यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वानतोयात्मना गृहीयात् । तोयात्मना तु गृह-कथमभ्रान्त-कथं वाऽभाव्य । हन्त तोयाभावात्मना मरीचीनां तोयभावात्मन तावन्न सन्, तेन तोया भावादभेदेन तोयभावात्मनानुपपत्तेः । नाप्यसन् । अन्तर्गतमत्र हि स्वन्तरस्यासत्त्वमाश्रयते 'भावा-न्तरमभावाऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्' इति वदन्ति । न चागोपित रूपं अन्तर्गतं, नहि मरीचयो वा भवेत्, गगादिगत तोयं वा । पूर्वस्मिन्कवे मरीचय इति प्रत्यय म्यान्न तोयमिति । उत्तरमिह तु गगाणां तोयमिति म्यात्, न पुनरिहेति । देशभेदास्मरणे तोयमिति स्थानं पुनरिहेति । न चेदम-त्यन्त-मसन्निरस्ततमस्तत्स्वरूपमलीकमेवास्तिवति साप्रतम्, तस्यानुभवरगोचरस्यानुपपत्तेरित्युक्तमस्तात् । तस्मान्न सन्, नापि सदसत्, परस्परनिरोधादित्यनिर्वाच्यभेदगोपणीय मरीचिषु तोयमाश्रये, तदनेन क्रमेणा-भ्यस्त तोय परमार्थतोयमिव, अत एव पूर्वं प्रमिन्न, तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं, किं तद्वृत्तमनिर्वा-च्यम् । एव च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽन्यनिर्वाच्य, अपूर्वोऽपि पूर्वमिथाप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्म-न्य-व्यक्त इति उपपन्नम्, अस्यासलक्षणयोगात् । देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचर, तन्मूलतदतिरुद्ध-वाधनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तमभाव सत्त्वेनैव निर्वाच्य । अबाधिता इत्यप्रकाशतेवास्य सत्ता, सा च स्वरूपमेव चिदात्मन, न तु तदतिरिक्त सत्तासामान्यममना योऽर्थमिथाकारिता वेति सर्वमवदानम् । स चायमेतलक्षणकोऽस्यासोऽतिनिर्वाचनीय सर्वेषामेव समतः परीक्ष

आनन्दगिरौ-न्यायनिर्णय ।

किन्निधानादकर्तारि चेति चकारस्य सञ्ज्ञान्यमिचारार्थत्वागतीकारात् । स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न तु स्मर्यत एव स्पष्टं पुरोऽस्म्यितत्वेन मानात् । ज्ञानपक्षे स्मरणं स्मृतिर्भावे किन्निधाना-स्मृते रूपाविरूपमस्येति स्मृतिरूपो न स्मृतिरेव पूर्वानुभूतस्य तयाऽमानान् । स्मृतिरूपतादोषादिनयोत्य-त्वात्तादर्थान्प्रत्ययत्वाद्वा । अदृष्टजतस्य रजतभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयो-गिपूर्वदृष्टम् । तदेष परत्र परावभास इत्येव लक्षणम् । अन्यदुक्तरीत्या तच्छेयमिति स्थितम् । अप्यास-वादिप्रतिपत्तिरुक्तं तल्लक्षणं कथमित्याशङ्क्याऽऽरोप्यदेशादौ त्रिरादेऽपि लक्षणसमाधान्यायततश्च तद्व्ये-ऽतिनिर्वाच्यतासिद्धे सर्वत्रान्वसिद्धान्तोऽयमिति त्रिरादिना वादित्रिरादानुपपन्नस्य-वेणाचिद-यथाव्यातिरादि-

तं केचिद्-‘अन्यत्रान्यधर्माध्यासः’ इति वदन्ति । केचित्तु-‘यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रमः’ इति ॥

रत्नधाम् ।

तं केचिदिति ॥ केचिद् अन्यथाख्यातिवादिनः अन्यत्र श्रुत्यादौ अन्यधर्मस्य स्वायत्तधर्मस्य देशान्तरस्याप्यन्त्यादेरन्यास इति वदन्ति । आत्मस्यातिरादिनस्तु बाह्ये श्रुत्यादौ बुद्धिरूपमनो धर्मस्य रजनस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वदवभास इति वदन्तीत्यर्थः ॥ अस्यातिमनमाह-केचित्सत्ति। यत्र यस्याध्यासो ढोकमिदः, तयोर्थयोः, तद्विशेषे भेदाप्रहे सति तन्मूलो भ्रमः । इदं रूपमिति विशिष्ट-व्यवहार इति वदन्तीत्यर्थः ॥ नैरपि विशिष्टव्यवहारान्यथानुपपत्त्या विशिष्टप्रान्तेः स्वीकार्यत्वात्पञ्च

भामती ।

भाषां, तज्ज्ञे पर निप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनोयता द्रष्टयितुमाह-तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य । ज्ञानाकारस्येति यावत् । अध्यासोऽन्यत्र बाह्ये । सौत्रान्तिक-नये तावद्वाक्यमस्ति वस्तु सत्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्य वस्तु सत्, तथाप्यनायविज्ञानामनारोपितमडीकं बाह्यम्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च यथादृष्टमनुभवमिदं न्य सत्तादृशमेनानुपेक्षितव्यमित्युत्तमः, अन्यथा पुनरस्य वड्यध्वकप्रययगात्, नेद रजतमिति च बाह्येदन्तमात्रवाधेनोपपत्ती न रजतगोचरलोचिता । रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता प्राप्ते भवेनाम्, तद्वगमिदन्तैवाम्य धर्मो बाध्यानां न पुनर रजतमपि धर्मि, तथा च रजतं बहिर्वापितमर्थादन्तरे ज्ञाने ध्यगनिष्ठ इति ज्ञानाकारस्य बहिरव्यानः निवृत्तमिति । केचित्तु-ज्ञाना-कारस्यातात्पर्यमित्यन्ते वदन्ति-यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अपारितोष-कारणं चाहुः-विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यख्याप्येनानुमानाद्वा । तत्रानुमानमुपनिष्ठान्तिराकारि-त्वेन । अनुभवेऽपि रजनप्रययो वा स्यात्, बाधकप्रययो वा । न तावद्रजतानुभयः । स ह्येदकारान्यद रजतमावेदयति न न्यान्तरम् । अहमिति हि तदा म्यात्, प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । ज्ञातं विज्ञानं स्वाकारमेव बाधनयाऽवस्थानि, तथा च नाहकारान्यदस्य गोचरः, ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधक-प्रययप्रवेदनावेति चेत्, स्त बाधकप्रययमाडोचयन्त्यायुष्मान् । किं पुणेवर्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारतामध्यस्य दर्शयति । तत्र ज्ञानाकारतोऽदर्शनयापार बाधकप्रययस्य त्रुवाणः धावनीयप्रतो देवतामपि । पुरोगतिप्रतिपेक्षदर्थ्यादव्य ज्ञानाकारतेति चेत् । अमनिमानाग्रहनिषेधादमनिनिनो भवति प्रनिपत्तुस्तत्तत्प्रतिज्ञानं न्यस्य प्रतिपत्तात्मकं कुतन्म्यम् । न चैव रजतस्य निषेधः, न चेदन्तायाः, किंतु

आनन्दगिराय-व्यापनिर्वयः ।

नामागस्यातिरादिनां चाभिप्रायमाह-तं केचिदिति । अन्यत्र श्रुत्यादावव्यस्य कार्यचेन पातन्त्र्या-दस्य रजतादेरव्यानमन्ताम्यार्थेदाल्पगत हि रजतादिद्रोषापुगेयान्मना भागीत्येवमुक्तव्याप केचिदन्यथायातिरादिनो वदन्तोयेकत्र । अपरत्र न्यत्र बाधे श्रुत्यादावव्यस्य ज्ञानस्य धर्मो रजता-दिन्याध्यासो बहिर्गम नद्रोभेन धीग्व्यापम्यातिरादिनमन्याममाहुरेति योजना । पञ्चदशेऽपि पत्र पञ्चममे समनिरस्तीति भावः । अस्यातिमनमाह-केचित्सत्ति । वदन्तीत्यनुपपत्तेः । यत्र श्रुत्यादौ यत्र रजतादेरध्यासो लोकं प्रमिदम्योन्मिद्विशेषे दोषशक्तिवेकाप्रहे नष्टतो रजतमिदमियादिसमर्ग-व्यवहारः । अस्यातिरादिनमनैरपि मम्मन्त्रादाराय नदीगम्याराम्तुपहे तद्विभक्तिवेकाग्रहायोगात्तस्य तत्रावस्थानादव्यवहारोऽव्यस्य मति वन्त्युमानेनुनानुपपत्तमदनः परत्र परात्मानं तेषामवस्थिति

• अस्यादि रादिनां धीमाविवाना मन्माहेत्यर्थः ।

अन्ये तु “यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनाम्” आचक्षन् इति ।

रत्नप्रभा ।

परायभाससम्भितिरिति भावः ॥ शून्यमतमाह-अन्ये त्विति ॥ तस्यैव अविश्रान्तस्य शुक्त्यादीं-
पगीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्वाचस्तस्य रजतादिरन्यासतः कल्पनामाचक्षन्
भामती ।

विवेकाग्रहप्रसङ्गिनस्य रजतव्यवहारस्य । न च रजतमेव शुक्तिकाया प्रसजित रजतज्ञानेन । न हि रजत-
निर्भासस्य शुक्तिकालम्बनं युक्तम्, अनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गान् ।
सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसगात् । नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात् । तथा च
भासमानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासते, इति कथमालम्बनं, भासमानताभ्युपगमे वा
कथं नानुभवविरोधः। अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलभ्यमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानस-
भाः। द्रोपसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेन्न, दोषाणां कार्यापजननसामर्थ्यविधातमात्रे हेतुत्वात्,
अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजादृष्टादुरोपत्तिप्रसङ्गान् । अपिच स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाद्यासप्र-
सगः तस्मात्सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् । तथा च रजतम्, इदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, तत्रेद-
मिति पुरोवर्तित्वव्यमात्रग्रहणं, दोषवशात्तद्वत्शुक्तिव्यसामान्यविशेषस्याग्रहात्, तस्माच्च गृहीतसदृशतया
संस्कारोद्बोधकमेव रजते स्मृति जनयति । सा च गृहीतग्रहणस्यभावापि दोषवशाद्गृहीतवाशप्रमोषाद्ग्रहण-
मात्रमवतिष्ठति । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तित्वव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विपयतश्च भेदाग्रहात्,
सनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, इदं रजतमिति भिन्नेऽपि स्मरणग्रहणे भेदव्यवहारश्च सामानाधिक-
रण्यव्यपदेशश्च प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे, यथा पीतः शङ्ख इति । अत्र हि त्रि-
गुण्यन्नयनरदिमवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते । शङ्खोऽपि
दोषप्रशङ्क्यगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोसंसर्गाग्रहसारूप्यात्पीततपनीयपिण्ड-
प्रत्ययविशेषेणाभेदव्यवहारः समानाधिकरणव्यपदेशश्च । भेदाग्रहप्रसङ्गिताभेदव्यवहारवाधनाच्च भेदमिति
त्रिवेदप्रत्ययस्य बाधकत्वमभ्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्त्यपि लोकासिद्धं सिद्धं
भवति । तस्माद्यथायाः सर्वे विप्रतिपन्नाः सदेहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवन् । तदिदमुक्तम्-
यदध्यास इति । यस्मिन्शुक्तिकादौ यस्य रजतादिरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः, नासाध्यासधार्यातिनि-
वन्धना, किंतु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण, गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोऽन-
स्थिताद् द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकः, तदग्रहणनिवन्धनो भ्रमः । भ्रान्तस्य च ग्रहणस्मरणयोरेतत्तरसा-
मानाधिकरणव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ॥ अन्ये तु-अत्राप्यपारुष्यन्तः, यत्र यदध्यासस्तस्यैव
विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते । अत्रेदमाहुतम्-अस्ति तावद्भजतायिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात्पुरो-
र्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्गजनीनम् । तदेतन्न तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरबोध
मियो भेदाग्रहमात्राद्वितुमर्हति । ग्रहणनिवन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भेदताम् ।
ननुक्तं नाग्रहणमात्रात्, किंतु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विपयतश्चागृहीतभेदे, समीचीनपुरस्मितर-
जतविज्ञानसादृश्येनाभेदव्यवहार सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च प्रवर्तयत । अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमन-
योगृह्यमाण वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुः, अगृह्यमाण वा सत्तामात्रेण । गृह्यमाणेऽपि, ‘समीचीनज्ञानसारूप्यम्

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

समतिरिति भावः । केषांचिदध्यासाद्यातिवादिना माध्यमिकानां च मते दर्शयति-अन्यं त्विति । यत्र
शुक्त्यादौ यस्य रजतादिरध्यासस्तस्यैव शुक्त्यादींविपरीतधर्मत्वस्य रजतादिरूपत्वस्य भावात्तरन्येन शून्यत्वेन

सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति ।

रत्नप्रभा ।

इयर्थ ॥ एतेषु मतेषु परं यस्यामप्यक्षणासमादह—सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाप्यतिपादि
भासते ।

अनयोऽन्विमिति रजनमिति च ज्ञानयोः इति ग्रहणम्, अथवा 'तयोऽंशे स्मर्यतां विपयतश्च मिथो भेदा-
ग्रहः' इति ग्रहणम् । तत्र न नात्र समीचीनज्ञानसदृशो इति ज्ञान समीचीनज्ञानग्रहणग्रहणप्रतीकम् ।
न हि गोसदृशो गवय इति ज्ञान गवायिन गवये प्रतीक्यति । अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञान पराहतम्,
न हि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्र-
होऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र कियममारोपो वादक्रमेण व्यवहारहेतुः आहोऽनुपादिता-
रोप एव स्वन इति । यद्यपि पश्याम—चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकानुपपत्तेः, आरोपज्ञानोपादक्रमेणै-
वेति । ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः किंत्वप्रिदिनविप्रेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैत्रम्, न हि
रजनप्रानिपदिकार्यमात्रस्मरणं प्रवृत्तानुपपुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतायिना प्रवृत्तिरिति यत्रा-
दम् । कथं चायमिदंकारास्पदे प्रतीकः । यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदिच्छेत्त्वव्यवहारोतीति व्याहतम् ।
न चेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानीया कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यनयात्रेनाग्रहणादिति नृपास
च प्रतिपत्तव्योऽप्य तयात्रेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति । सौऽवमुपादानोपेक्षाभ्यामपि न आह्वयमाणध्वेन-
नोऽव्यवस्थित इदंकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रह समासोपादक्रमेण
चेतनप्रवृत्तिहेतुः । तथाहि—भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतस्य समारोप्य, तज्जातीयव्योपकारहेतुभावननु-
बन्धन्य, तज्जातीयव्योपकारास्पदे रजते तदनुमाय, तदर्थी प्रतीक इत्यानुपूर्व सिद्धम् । न च तदस्थरज-
तमिति रजतंकारास्पदव्योपकारहेतुभावननुमायविवर्तितम्, रजतस्य हेतोरप्यव्यवहारः । एकदेशदर्शन-
गन्धनुमापक न तमेकदेशदर्शनम् । यथाह—ज्ञातमवन्वन्मरुदेशदर्शनादिति । समारोपे त्वेकदेशदर्शन-
मिति । तन्मिदमेतद्विषयाद्यासिन रजतादिज्ञानं पुगेति तन्मनुविषय, रजनाद्ययिनस्त्र नियमेन प्र-
तीक्यतात्, यद्यर्थिन यत्र नियमेन प्रतीक्यति तज्ज्ञानं तद्विषयं यथोभयसिद्धसमीचीनरजनज्ञानं, तथा
चेद, तस्मात्तयेति । यच्चोक्तमन्यभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भगवन्पृष्ठे व्याचष्टां, किं
शुक्तिरालम्ब्य इदं रजतमिति ज्ञानं प्रयत्नालम्बनयमाहोऽभिद्विद्वन्मयात्रपुरं स्थितस्य सितभाम्यरस्य । यदि
शुक्तिरालम्बनालम्बनम्, अत्रा, उत्तरस्यानालम्बनं न भुगणस्य तत्रेति भगवन्पृष्ठे । तथाहि—रजत-
मिदमिदं यन्मभक्तमुपस्था पुगेति च भगवन्पृष्ठेति नादिति । इष्टं च दुष्टानां कारणानामीर्त्तमिक
कार्यप्रतिपत्तेन तार्किकोपजननमामर्त्यम्, यथा दास्यमिदं यथा वेदवीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम् ।
भगवन्पृष्ठे चोदयंश्च तेषामोऽलम्बनचनमिति । प्रत्यक्षबाधापहतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थानु-
मानमात्रम्, इतरेषां गुणानुमानम् । यच्चोक्तं मिथ्याप्रययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेऽन्याथास इति,
तत् योऽयमेतत् स्वनं प्रमाथ्य नान्यव्यभिचारेणैति 'नुपादयतिस्माभिः परिहृतं न्यायकृष्णकायामिति
ने' प्रत यते । दिदमात्रं चाप्यप्यनिप्रमोपमज्ञातम् । किन्तरन्तु त्रयन्तत्तमधीक्षायामगन्तव्यं इति,
नद्विमुक्तम्—'अन्ये तु यत्र यदव्यासमस्यैव विपरीतधर्मकृत्तनामाचक्षन् इति ।' यत्र शुक्तिरालो यस्य
रजतारोपमन्ध्या शुक्तिरालो विपरीतधर्मकृत्तनां रजनधर्मकृत्तनामिति योजना । ननु सन्तु नाम
यदीदृशानां विपरीततय, प्रपन्ने तु निमायनमिथ आह—सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न

आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

या मन्तारोक्तयः कथं नो भगवन्मामप्याय भागान्तराणां तदिह अन्यथादिनश्चाऽऽचक्षन् । तथा च
मन्तारं परं पश्यन्मिभगवदोऽस्मा यर्थ । भगवन्तस्यानुपपत्तयस्वमन्तानुसारं तेषां निगमयति—सर्वथापि ।

तथा च लोकेऽनुभवः-शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः स-
द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्दर्माणाम् ?

रत्नप्रभा ।

प्रकारत्रिगुणैरुपस्थास्य । परत्र पराप्रभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः । शुक्तापरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे,
बुद्धौ वा, सत्त्वायोगात्, इत्येवं प्रयक्षत्वायोगात्, शुक्तौ सत्त्वे बाधायोगात्प्रभासत्वमेवेति भावः ।
औरोप्यमिध्या ये न युक्त्यपेक्षा, तस्यानुभवासिद्धत्वादित्याह-तथा चेति । बाधानन्तरकालीनोऽयमनुभवः ।
तत्पूर्वं शुक्तिकाऽज्ञानायोगात् । रजतस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धिर्मात्रात् वच्छब्देनोच्यते । आमनि निरु-
पात्रिकेऽहंकाराव्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्यात्रियाद्युपात्रिकस्याव्यासः दृष्टान्तमाह-एक इति ॥
द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवागुत्या द्विधा भातीत्यर्थः ॥ लक्षणप्रकरणोपसहारार्थ इति शब्दः । भवत्यस्य ।
शुक्त्यादौ, आमनि तु न समग्रनीत्याक्षिपति-कथं पुनरिति ॥ यत्रापरोक्षान्यासाधिष्ठानं न तत्रेन्द्रियसमुक्त-
विषयस्य चेति व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टा । तत्र व्यापकभावादात्मनोऽविष्टानस्य न समग्रनीत्यभिप्रेत्याह-प्रत्य-
भासती ।

व्यभिचरति । अन्यस्यान्यार्थमकल्पनाऽवृत्तता, सा चानिर्वाचनीयतयाऽस्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव
परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यार्थमकल्पनानिर्वचनीयताऽस्यभाषिणीत्यनिर्वाचनीयता सर्वत्रसिद्धान्त इत्यर्थः ।
आन्यानित्रात्रिमिरकामैरपि सामानात्रिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमन्मेहादिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवल-
मियमवृत्तता परीक्षकाणां सिद्धा, अपि तु लौकिकानामपीत्याह-तथा च लोकेऽनुभवः-शुक्तिका हि
रजतवदवभासते इति । न पुनः रजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत्, अन्यस्या-वात्मताभिन्नमो लोक-
सिद्ध, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदभिन्नम इत्यत-
आह-एकश्चन्द्रः साद्वितीयवदिति ॥ पुनरपि चिदात्मन्यव्यासमाक्षिपति-कथं पुनः प्रत्यगात्मन्य-
विषयेऽध्यासो विषयतद्दर्माणाम् । अयमर्थः-चिदात्मा प्रकाशते न या १ न चेत्प्रकाशते, कथम-
स्मिन्नव्यासो विषयतद्दर्माणाम् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोगतिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्दर्माणां वा समा-
रोप समग्रनीतिः । प्रतिभासे वा (न) तावदयमात्मा जटो घटादिवत्पराधीनप्रकाश इति युक्तम् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वेषु पक्षेषु प्रकारत्रिशेषत्रिगुणैरुपस्थास्य पुरोगतिनो रजतादित्वेनैव वेद्यतामव्यासो न व्यभिचरतीति युक्तमुक्त-
लक्षणस्याव्यासस्य सर्वत्रसिद्धान्तत्वम् । न च तस्य सत्त्वं बाध्यत्वादस्य रजतादिसत्त्वस्यामानवान्न
च तदसत्त्वमपरोक्षत्वात्तापि विरोधादेकस्य सदसत्त्वमतोऽनिर्वाच्यतेति भावः । न केवलं वादिनामेवाय-
मव्यासः समतोऽपि तु लौकिकानामपीत्याह-तथा चेति । अनुपहितेदमशो रजतादिसम्कारसहिताविषया
रजताव्यासस्य पूर्वपूर्वाहकारादिनासिद्धान्तानाद्यविषया चिदात्मन्यनुपहिते भवत्यहकाराव्यास इति निरुपाधि-
काहकाराव्यासो दृष्टान्तमाह-शुक्तिकेति । सम्पन्धीसिद्धाविष्टानग्न्याभिप्रायेण शुक्तिकाग्रहणं सप्रयुक्तस्य
मिथ्यारजतत्प्रमाणधिया वंकरणम् । अनुभवाप्रसिद्धयर्थो हि शब्दः ॥ मित्रप्रतिबिम्बयो, प्रतिबिम्बानां च
मियो भेदधीरजीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेदधियः सोपात्रिकभ्रमस्य दृष्टान्तमाह-एक इति । एकत्वग्रहो यद्ब्रह्म
पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसहर्तुमिति शब्दः । लक्षितरजताव्यासस्य लोकनादिसिद्धत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यना-
व्यास इत्यादिति विशेषाक्षेपमुत्थापयति-कथमिति । प्रतीचि पूर्णे स्वरणत्वेनाननुभावे पराचां परि-

१ सत्त्वताविवादिना मुरारिभिश्चादीनां मतं स्पष्टयति । २ अपरोधाध्यासाधिष्ठानत्व व्याप्यम् । इन्द्रियस-
मुक्तत्वं विषयत्व चेष्टुमर्थं व्यापकम् ।

सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य
च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते-न तावदयमेकान्तेनाविषयः ॥
अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् ,

रत्नप्रभा ।

उक्तव्याप्तिमाह-सर्वो हीति ॥ पुरोऽवस्थितत्वम्-इन्द्रियसंयुक्तत्वम् । नन्वात्मनोऽवधिष्ठानत्वात्
विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह-युष्मदिति ॥ इदं प्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो “न चक्षुषा
गृह्यते” [सुण्ड, ३।१।८] इत्यादिश्रुतिमनुसृत्य त्वमविषयत्वं ब्रवीषि । सप्रव्यासलोभेन विषयत्वमी-
कागे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः ॥ आत्मन्यध्याससमाधेना प्रतिजानीते-उच्यते इति । अविष्ठाना-
रोप्ययोरेकमिच्छाते भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकम् । तच्च मानप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यादिफलभाक्त्वम् ।
व्यापक विषयत्वमपि तदेव । न तु मानमित्रत्वघटित विषयत्वम् । तत्र व्यापकम्, गौरवादिति मत्वाह-
न तावदिति ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति । तत्र हेतुमाह-अस्मदिति ॥ अस्मत्प्रत्ययो
ऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वादित्यर्थः । अमर्यध्विदात्मा प्रतिप्रिम्बत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्मत्प्रत्ययो

भामती ।

दिधर्माणां कथम्, किमाक्षेपे । अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेप । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह-सर्वो
हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । एतदुक्तं भरति-यत्पराधीनप्रकाशमशयश्च
तत्सामान्याशपदे कारणादोपशब्दं विशेषाग्रहेऽप्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा तत्पराधीनप्रकाशतया
न ह्यज्ञाने कारणान्यपेक्षते, येन तदाश्रयेदोपेक्ष्यते । न चाशयान्, येन कश्चिदस्याशो गृह्येत,
कश्चिन्न गृह्येत । न हि तदेव तदानीमेव तेनेन गृहीतमगृहीतं च सम्भवीति न स्वयंप्रका-
शपक्षेऽध्यास । तदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वाभावाभावाध्यास । न हि शुक्ताग्रपुरा-
स्थिताया रजतमध्यस्थतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तप्रहेऽयन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् । स्यादित्यत
अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यास, विषय एव तु चिदात्मन्यध्यासप्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत
आह-युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । विषयत्वे हि चिदात्मनोऽप्यो
विषयी भवेत् । तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा । विषयस्तु ततोऽप्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽनुपेय ।
तस्मादनात्मन्यप्रसङ्गादनस्यापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यम्, तथा
च नाध्यास इत्यर्थः । परिहरति-उच्यते-न तावदयमेकान्तेनाविषयः । कुतः, अस्मत्प्रत्यय-
विषयत्वात् । अयमर्थः-सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशवादनविषयोऽनशब्द, तयाप्यनिर्वचनीयानाद्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्रिरुद्धानैक्यतादात्म्यप्रमित्ययोगेऽपि तदध्यासयोग्यतया कल्प्यतामविष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-सर्वो
हीति । आलोच्येण सह तुल्येन्द्रियमाद्यत्वमधिष्ठानस्य दृष्टमिह तदभावात्ताध्यास इत्यर्थः । तर्हि प्रत्यगात्मन्यध्यास-
दृष्टेऽप्ययमपि दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह-युष्मदिति । प्रत्यक्त्वादात्मत्वाच्चास्याविषयत्वान्यपेक्षप्रत्ययविषयत्वापा-
तादपराधान्तापाताच्च । तस्मात्तस्मिन्नध्यासो दृष्टोऽपि छिद्ये नेत्यर्थः । अनात्मविशेषारोपे तद्विशेषान्तर-
स्याधिष्ठानत्वेऽपि तन्मात्रारोपे चिदात्मैवाधिष्ठानमित्याह-उच्यते इति । निरुद्धयोर्वस्तुतोऽविष्ठानाधिष्ठेय-
त्वायोगेऽपि कल्पनया तस्मिन्निति मानः । यत्त्वेकज्ञानाविषयत्वाच्चाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमिति तत्राऽऽह-न ताव-
दिति । एकस्मिन्निज्ञाने तयोर्मानमात्रमारोपेऽपेक्षने न विषयतया मान केवलव्यतिरेकाभावादात्मनः
स्वप्रकाशत्वादानात्मनस्तद्विषयत्वाद्गौरवमिति भासतोर्भानुष्योऽहमित्यादिधोवशादप्योऽध्यास मित्यन्तीत्यर्थः ।
नियमेनाविषयत्वाभावे कुतः स्वप्रकाशत्वं तत्राऽऽह-अस्मदिति । अमर्यध्विदात्मा साक्षितया प्रतीयते

अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः ।

रत्नप्रभा ।

इहकारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः ॥ न चाप्यासे' सति भासमानत्वम्, तस्मिन् सति स इति परस्यथाप्य इति वाच्यम्, अनादित्वात्पूर्वाप्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाविद्यानत्वसम्भवात् । नन्वहमित्यहंकारविषयकमानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथम्? तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्त्वायोगादित्यत आह—अपरोक्षत्वाच्चेति ॥ चक्षुःशब्दः शंकाविरासार्थः । स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः ॥ स्वप्रकाशात् साधयति—प्रत्यगिति ॥ आनालपण्डितमात्मनः संशयादिदृश्यत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः भासती ।

विद्यापारिकरित्तुद्विभक्तः मूढमत्तूच्छगैरेन्द्रियावच्छेदनावच्छिन्नोऽपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इव, अभिन्नोऽपि भिन्न इव, अकर्तापि कर्तेव, अमोक्षापि मोक्षेव, अविषयोऽयमप्यविषय इव, जीवभावमापन्नोऽवभासते, नम इव घटमणिकमद्विक्काद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवमेकविषयवर्त्मकमिवेति । न हि चिदेकस्वप्नात्मनः चिदंशे गृहीते अगृहीते किंचिदस्ति । न ख्यानन्दनिमग्नत्वविमुक्तादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्भवे 'न गृह्यन्' । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाम्बुति । न च्यात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विकः, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्, बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याध्यायनिषेधनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयप्रकाशात्पेव अनवच्छिन्नस्य अवच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाप्रहात्, तदव्यासेन जीवभाव इति । तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि—कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्ययभासते । न चोदामीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्मंगद्यतिर्यो सभवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकारणसंवातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मव कार्यकारणसंवातेन प्रथितो ह्यवक्रियाभोगशक्तिः, स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात्, कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारस्पदं जीव इति च, जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । तथा च श्रुतिः—'अनेन जीवेनात्मना' इति । तस्माच्चिदात्मनोऽत्यतिरेकाजीवः स्वयंप्रकाशोऽहंप्रत्ययेन कर्तृमोक्तृताया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययात्मन्नमुच्यते । न चाप्यासे सति विषयव विषयत्वे चाप्यासा इत्यन्यथाश्रय (त्व) मिति संप्रतं, बीजाङ्कुरवदनादित्यात् पूर्वपूर्वाप्यासतद्भासनाविषयवृत्तस्योत्तरोत्तराध्यासविषयकवाचितोभादित्युक्तम्—'नैसर्गिकोऽय लोकाव्यवहारः' इति माध्यम्येन । तस्मात् सुश्रूतम्—न तावदयमेकान्तेनाविषय इति । जीवो हि चिदात्मनया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोऽप्यौषानिर्जन रूपेण विषय इति भावः । स्यादेतत् । न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाव्यासमपाकुर्मः, किंतु प्रयामा न स्यतो नापि परतः प्रयत इत्यविषय इति श्रूमः । तथा च सर्वथाऽप्रयमाने प्रयामानि बुनोऽप्यास इत्यन आह—अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः

अनन्दभिरिय—न्यायनिर्णयः ।

प्रतिविम्वनेऽस्मिन्नियमप्रत्ययोऽहंकारस्मन्मन्वास्तु—अपरिच्छेदः सत्तात्मस्वरूपसुरूपेण स्फुरन्निपि तद्विषयो निरव्ययः, ततोऽप्य शून्यपदव्यन्ताविषयवभावेऽपि नास्वप्रकाशतैत्यर्थः । अप्यासे सत्यस्मत्प्रत्ययविषयव मिति तस्मिन्तत्त्वात् इत्यन्यथाश्रयस्यासादृश्यानादित्येन पराहरेऽपि पराहारान्तरमाह—अपरोक्षत्वाच्चेति । अस्मत्प्रत्ययविषयव—अपरोक्षत्वादेकान्तेनाविषयवभावात्तस्मिन्नेहंकाराध्यास इत्यर्थः । भागोऽप्यन्य विधिदात्मनो नैवमिमांसाद्वयाऽह—प्रत्यगात्ममिति । अस्यार्थः—अस्ति तावन्ममं विदित-

१ भाव तच्छब्दार्थः ।

न चायमस्ति नियमः-पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति ।

रत्नप्रभा ।

स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽव्यासाधिष्ठानत्व समवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाव्यासाधिष्ठानत्वम्येन्द्रियसमुक्तया ग्राह्यं व्यापकमिति तत्राह-न चायमिति ॥ तत्र हेतुमाह-अप्रत्यक्षेऽपीति ॥ इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः । बाला-अधिकेति, तलम् इन्द्रनीलकटाहकल्प नमो, मलिनं-पीतमिवेयमपरोक्षमध्यस्यन्ति । तेनेन्द्रियग्राह्यत्वं नान्तीति व्यभिचाराच्च न्यातिः । एतेनानादात्मनोः सादृश्याभावात्तदव्यास इत्यपास्तम् ॥ नीलनमसोस्तदभावेऽव्यासदर्शनात् । सिद्धान्ते आलोकाकारचाक्षुषवृत्तिव्य

भामती ।

प्रभा, तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रयास्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति-अयं चिदात्माऽपरोक्षोऽन्युपेत्य तदप्रयाया सर्वस्याप्रयनेन जगदान्वयप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भवति-‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । तदेव परमार्थपरिहारमुक्त्याऽन्युपेयापि चिदात्मनः परोक्षता, प्रौढादितया परिहारान्तरमाह-न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव-अपरोक्ष एव, विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम् । कस्मादयं न नियम इत्यत आह-अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । हिरेन्मादर्थे । नमो हि द्रव्यं सत् रूपस्पर्शपरिहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम् । नापि मानसम्, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः, तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अधिकेतिः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पाधिष्ठानाया इयमतामारोप्य, कदाचित्तैजस शुक्लमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहसमालाधनमिति वा निर्णयन्ति । तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य परं न भवति स्मृतिरूपोऽनमास इति । एव तदेव तलमध्यस्यन्ति अग्राह्यमुखीभूत महेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहकल्प-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय

मिति विशिष्टवी, न च सा विशेषणदर्शनाद्वे युक्ता, न च ज्ञानान्तरादस्य स्फुरण विमत नैतद्विषयमेतन्निष्ठसाक्षात्कारत्वात्तादृशघटसाक्षात्कारवदित्यनुमानात् । न च घटादिज्ञानाश्रयतयाऽऽसिद्धिस्तस्य तदधीनप्रकाशावे वेयत्वापातात्तस्माद्यन्मिन्नात्मनि विशेषणत्वं कल्पितं तस्य सविद्रूपत्वेनैव स्फुरणादपरोक्षत्वं देवदत्तस्यापकाटो देवदत्तात्माऽस्तीति व्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्कालत्वादितरकालवदित्यनुमानात् । न च स्वापेऽहवृत्तिस्त्वनवधाघातात् । न च पुरयान्तर तत्साक्षात्कर्तुमलमीश्वरामित्वे च साक्षात्कारस्यास्माद्विशेषणमादेयमिति । अपरोक्षाव्यासो नापरोक्षमात्रे कचिदपि युक्तः सप्रयुक्ततया पुरःस्थितापरोक्ष्ये तदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । तत्र हेतुप्रत्यक्ष इति साक्षिनेयतया सप्रयोगमन्तरेणापरोक्षेऽपीति यावत् । न हि नमो द्रव्यत्वे सत्यरूपस्पर्शित्वाद्बाह्येन्द्रियग्राह्य, नापि मनसोऽसहायस्य बाह्ये वृत्तिः, तेन प्रसिद्धप्रत्यक्षत्वहीनेऽपि नमस्यविशेषेनस्तलमिन्द्रनीलकटाहकल्प मलिनतां भूषतामन्यच्च पीताद्यध्यस्यन्ति । तथा चाधिष्ठानारोप्ययोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वानियतिरिति भावः । दार्ष्टान्तिकं ब्रूयाण संभाषणं निगम-

एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता
अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः ॥ तत्रैवं
सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते ।

रत्नप्रभा ।

समाश्रित्येतत् नमस इति ज्ञेयम् । समाश्राना निगमयति—एवमिति ॥ ननु ब्रह्मज्ञाननाश्रयेन सुत्रिता-
मविद्या हित्वा अध्यास किमिति वर्ण्यत इत्यत आह—तमेतमिति ॥ आश्रित समाहितमुक्तलक्षणलक्षित-
मध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्यानिर्गन्तत्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह—तद्विवेकेनेति ॥
अथस्तानिपेधेनानिष्ठानम्यरूपनिर्धारणं विद्यामध्यासनिर्गतिकामाहुतेत्यर्थः । तथापि कारणाविद्या त्यक्त्वा
कार्याविद्या किमिति वर्ण्यत तत्राह—तत्रेति ॥ तन्मित्र-यासे उक्त-यायेनाविद्यात्मके सतीत्यर्थः ॥

भामती ।

मित्यर्थः ॥ उपसहरति—एवम्—उक्तन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात्, अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्म-
नाम्—बुद्धपादीनाम् अध्यासः । ननु सन्ति च सहजमयासा, तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधा-
नाम्या व्युत्पादित, नाध्यासमात्रमित्यत आह—तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते ।
अविद्या हि सर्वात्मनोऽन्यमिति धूर्तसृष्टांतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदुद्भूताय वेदान्ता प्रवृत्ता
इति वक्ष्यति । प्रायगात्मयनात्मा यास एव सर्वात्मनोऽहेतु, न पुनरजतादिविग्रहा इति स एवाविद्या,
तस्यरूप चात्रिज्ञात न शक्यमुद्भूतमिति तदेव व्युत्पाद्य नाध्यासमात्रम् । अत्र च 'एवलक्षणम्'
इत्येवमप्युक्त्याऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रायगात्मयनायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्त नरणाद्यहितारोपेण प्रत्य-
गात्मानमदुःखं दुःखानरोति, तस्मान्नर्थहेतु । न चैव घृण्यजनन अपि मयतेऽध्यास, येन न
अुपाद्यतेत्यत उक्तम्—पण्डिता मन्यन्ते । न श्रियमनादिरतिलिखद्विनिष्ठासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या
निरोद्धम्, उपायाभागादिति यो मन्यते तं प्रति तन्निरोधोपायमाह—तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं-
निर्दिचिन्तितं ज्ञानं विद्यामाहुः, पण्डिता । प्रत्यगात्मनि प्लवत्यतविहिते बुद्ध्यादिभ्यः, बुद्ध्यादि-
भ्यामविनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मनोऽन्यमयास । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाप्र-
तिरतिर्तितं, अथासापन्नाध्यासकवस्तुस्वरूपावधारणं विद्या चिदात्मरूपस्य रूपे व्यपतिष्ठत इत्यर्थः । न्यादेतत् ।
अतिलिखद्विनिष्ठसनानुबद्धाऽविद्या विद्याऽपवाधितापि स्वरासनाशः पुनरुद्भवति प्रवर्तयिष्यति
च त्रासनादि कार्यं न्योचितमियत आह—तत्रैव सति—एवभूतस्तुतत्त्वावधारणे सति, यत्र यदध्यास-
स्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते—अतः करणादिदोषेणाशानायादिना
आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पति—एवमिति । आमानाग्नोश्चिदचित्येन प्राप्तत्वा (व) मेदासिद्धौ सामानाधिकरण्यात्तदभेद-
ध्यासमयानां निगमयतीति भावः । ननु ब्रह्मविद्यापोषत्वेन सुत्रितामविद्या हित्वा किमिध्यासासो वर्ण्यते
तत्राऽह—तमेतमिति । आश्रितम् समाश्रितं लक्षितम् च शिरोधार्यम् । अध्यासमित्यनुभवात्तत्त्वा-
वर्णनार्थमात्रं, पण्डिता मन्यन्ते इति घृण्यजननारोचरत्वेनेतदविद्यात्वस्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तं, प्रतिपन्नोपायो
निरप्यध्यासविद्यान्ययनिरपि विद्यात्वमप्येति वक्तुमशक्यप्रवृत्तमनो न सुत्रिताविद्योपेक्षिता, तस्या एव
न्ययमानादित्यर्थः । न केवमध्यासिनाऽध्यासविद्यां विद्यापोषत्वेन तद्विवेकित्वाच्चाह—तद्विवेकेनेति ।
एवमप्यन्यत्र बुद्ध्यादीनि विद्यापनं तेन न्येयाऽऽत्मनोऽमात्राण्यप्येदमित्यमेववधारणं विद्या तेन
तद्विवेकित्वादिना सिद्धेऽध्यासविद्यां न्येयत्वं इत्यर्थः । तथाऽपि कारणाविद्या त्यक्त्वा कार्या-
विद्याविद्यामाहुः—तत्रेति । तन्मित्र-यासे उक्त-याऽविद्यामके सत्याच्छादकाविद्यायाः न्यापादी
१ तथा च परदोषेन पराजयिष्यति इति न्यायमनुसृत्य परमविषयमाकाशस्याप्रत्यक्षत्वमुक्त्वा भाष्यवृद्धि-
परीहार इति भाष्यम् ।

तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि

रत्नप्रभा ।

मूलाविद्यायाः सुषुम्नाजन्यत्वाददर्शना कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्वैर्धनमिति भावः । अयस्त-
कृतगुणदोषाभ्यामभिज्ञानं न लिख्यत इत्यक्षरार्थः एतन्मन्यासस्य । उक्षणसमावने उक्त्वा प्रमाणमाह-
तमेतमिति ॥ तं वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरम्भं य हेतु इत्या लौकिकं कर्मशास्त्रीयो मोक्षशास्त्री-
यश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्तते इत्यर्थः । तत्र त्रिविधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राभ्युपगमादीनि, त्रिविधिनिषेध-
शून्यप्रत्यक्षपराणि मोक्षशास्त्राणि वेदान्तराक्ष्यानीति विभागः ॥ एव व्यवहारहेतुः प्रमेयप्रत्यक्षसिद्धे-
ऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति-कथं पुनरिति ॥ अविद्याजनहमित्यव्यामवानात्मा प्रमाता स विषय आश्रयो
येषा तस्मिन् अविद्यावद्विषयाणीति निग्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अभ्यासामकप्रमा-
भास्येति ।

चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनान्तं करणादि न सम्बध्यते । एतदुक्तं भवति-तत्त्वाव-
धारणाभ्यासस्य हि स्वभावे एव स तादृशः, यदनादिमपि निरुद्धनिविडनासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति ।
तत्तत्प्रत्यक्षापातो हि स्वभावेऽपि धियाम्, यथाहृद्वासा अपि-‘निरुपद्राभूतार्थस्वभासस्य निषेधैः । न बाधो
यत्नन्त्येवऽपि बुद्धेस्तत्प्रत्यक्षापातः ॥’ इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभासस्य तत्त्वज्ञानभ्यास्यन्तान्तरङ्गस्य
कुतोऽनिर्वाच्यताऽविद्याया बाध इति । यदुक्तं, सन्यास्यते मिथुनां कृत्य निरेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेद-
मिति लोकाग्रहः इति तत्र व्यगदेशलक्षणे व्यवहारः कण्ठोक्तः ॥ इति शब्दमूचितं लोकव्यवहारमादर्श-
यति-तमेतमविद्याख्यमिति । निगदव्याख्यातम् ॥ आक्षिपति-कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि
प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्याव
द्विषयाणि । नाविद्यान्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधविनादिति भावः । सन्तु
वा प्रत्यक्षादीनि सद्दृष्ट्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नापि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वतोऽनर्थत्वाददर्शनात्कर्तृत्वाद्यध्यासात्मना तस्या जागरादौ तथात्मात्कार्याविद्या वर्ण्यते । यत्राऽऽमनि
बुद्ध्यादौ यस्य बुद्ध्यादेरात्मनो वाऽध्यासस्तेन बुद्ध्यादिनाऽऽमना वा कृतेनाशनायादिदोषेण चैतन्यगु-
णेन वाऽऽमानात्मा वा वस्तुतो न स्वप्नेनापि युज्यत इत्यतो विद्या तन्निवृत्तिरित्यर्थः । उक्षणसमावने
भेदेनोक्त्वा सद्भावं निर्णेतुमादौ प्रत्यक्षं दर्शयति-तमेति । आक्षेपसमाविधिपक्षे तदर्थः । तस्य तमेत-
दर्थः । अविद्यायमिति समाधिनोक्तिः । पुरम्भं येन्यध्यासस्य व्यवहारहेतुतया स्वानुभवसिद्धत्वमुक्तम् । प्रमाण-
प्रमेयग्रहणं प्रमात्रादेष उक्षणम् । अपौरुषेयत्वेन विशेषं मात्रं शास्त्राणां पृथग्रहणम् । मोक्षपराणि त्रिवि-
धशून्यानि वस्तुमानिष्ठानीत्यर्थः । त्रिविधव्यवहारभ्याऽऽयामिक्तेः प्रमाणान्तरजिज्ञासया पृच्छति-
कथमिति । यद्यपि प्रत्यक्षादिर्मर्मविशेषाहकारादिविशिष्टमाश्रयमिति मन्मात्रिकं तथाऽऽपि केन
मानान्तरेण तथा स्यात्पुनः शब्दात्मनान्तरविशेषात् । यत्र प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो नाविद्याजन-
नुपयोगाद्व्याक्षेपः । अयत्र यद्येतानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणीत्यस्य । यत्र यद्येतान्यवि-
द्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणान्यविद्यावदाश्रयत्वे कारणदोषादप्रामाण्याद्यस्य च दुष्टं करणमित्यादि भाष्या-

शास्त्राणि चेति ? उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमा-
नत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादि-
व्यवहारः सम्भवति ॥

रूपमा ।

शास्त्रिनत्वात् । प्रमाणानामनित्यावधिष्वयं यद्यपि प्रत्यक्षम्, तथापि पुनरपि कथं केन प्रमाणना-
नित्यावधिष्वयमिति योजना । यद्वाऽनित्यावधिष्याणि कथं प्रमाणानि स्युः ? आश्रयदोषादप्रमा-
न्यापत्तेरित्याशयः । तत्र प्रमाणप्रत्यक्षे व्यवहारार्थापत्तिं तद्विज्ञानुमानाद्वाह—उच्यते इत्यादिना—
तस्मादित्यन्तेन । देवदत्तकर्तृत्वो व्यवहारः, तद्वैयर्थ्यादिव्यहंममाव्याप्तम्, तदव्ययव्यतिरेकानु-
सारित्वात्, वैयर्थ्यं तत्तथा, यथा मृन्मूत्रे घट—इति प्रयोगः । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति—देहंति ॥ देव-
दत्तस्य सुपुत्राव्याप्ताभावे व्यवहारमात्रो दृष्टः । जाग्रत्स्वप्नयोरेव्याप्ते सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वा-
न्नोक्तः । अनेन लिंगेन कारणतया यास सिद्धयति, व्यवहाररूपकार्यानुपपत्त्या चेति भावः । ननु मनुष्या-
दिनातिमिति देहेऽहमि ममिमानमात्राद्व्यवहारः सिद्धयति, किमिन्द्रियादिषु मममिमानेने वाशङ्क्याह—न हीति ॥
इन्द्रियपदं विज्ञादेरप्युपलक्षणं, प्रत्यक्षादी मादिपदप्रयोगात् ॥ तथा च प्रत्यक्षविज्ञादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो द्रष्टा
भामसी ।

यान्त्रिषयाणि भगिनुमर्हन्तीत्याह—शास्त्राणि चेति । समागते—उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभि-
मानहीनस्य—तादात्म्यतद्गर्भाध्यासहीनस्य प्रमात्वानुपपत्तौ सया प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अय-
मर्थः—प्रमात्वात् हि प्रमां प्रति कर्तव्यं तत्र स्वातन्त्र्यम् । स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोगस्य
सम्भारकारकप्रयोजनम् । तदनेन प्रमाकरणे प्रमाणं प्रयोजनीयम् । न च स्वातन्त्र्यमन्तरेण कारण
प्रयोजनमर्हति । न च कूटस्थनिर्वाधितामाऽपनिर्वातां व्यनो न्यापारवान् । तस्मात्तथापारानुद्धयादि-
तादात्म्याध्यासात्, न्यापारवत्तया प्रमाणमिति भगिनुमर्हन्तीति भगवतिशान्पुन्यपिषयस्यमनित्यावपुन्याश्रयत्वं
प्रमाणानामिति । अयं मा प्रवर्तिष्य प्रमाणानि किं नमिच्छामि यत् आह—न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्य-
क्षादिव्यवहारः संभवति । व्यवहित्यतेऽनेनेति व्यवहारः कट, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां कटमित्यर्थः ।

आनन्दगिरिय—व्यावर्तिष्यः ।

दित्याक्षेपः । व्यवहारहेतुमन्यासमनुमानादिना साधयितुमारभते—उच्यते इति । तत्रानुमानं यत् व्यति-
रेकव्याप्तिमाह—देहेन्द्रियादिष्विति । सशिरस्कोऽनपवी दमिन्द्रियमन्यनेश्वारादे देहस्य मनुष्यादि-
जानिमिति देहेऽनभिमान इन्द्रियेन्द्रियादिनादृष्टितदेहानमनेषु च मममिमानस्तेन हीनस्य सुतस्य प्रमातृत्वा-
नुपपत्तौ सया मानाप्रवृत्तेरव्याप्त्यन्तरेत्यर्थः । यत्र नाध्यामस्त्र न व्यवहारः, यथा सुषुप्ताप्रति-
पत्तिः । देवदत्तस्य जागरादिकालस्त्वैवाध्यासाग्नित्वव्यवहारमास्तस्यैव रापादिकालादन्यकालादव्यति-
रेके तस्यैव व्यापादिकावतिमिति भावः । इन्द्रियादिषु ममात्माप्राप्तेऽपि देहेऽहमात्मात्मानप्रवृत्तिमादाङ्ग्या-
ऽह—न हीति । इन्द्रियप्रवृत्तिं विज्ञादेरप्युपलक्षणं प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगाद्व्यवहारस्य व्यवहारो न विनाऽपो-
गानुमानस्य व्यवहारस्य च वर्तुषाम्ये ताव्यनुपादाय यो व्यवहारः स नैति योजना । यो
प्रवृत्तकृत्यादिप्रवृत्तिं प्रति नियतो व्यवहारः, यश्च विज्ञादिनाज्जमातृत्वादिव्यवहारो नास्ती तानि मम-
मिति शान्पुन्य, देहाध्यामेऽपि चतुराचनयामेन्द्रियादेरदर्शनादित्यर्थः । इन्द्रियाध्यामे तेनेन व्यवहा-

न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः सम्भवति ॥ न चानध्यस्तात्म-
भावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रीयते । न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसत्यासङ्गस्यात्मनः

रत्नप्रभा ।

अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदान्यगृहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा-तानि
ममत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना । पूर्वत्रानुपादानासम्भवक्रिययोरैको व्यवहारः कर्ता इति
क्याप्रत्ययः साधुः । उत्तरत्रानुपादानव्यवहारयोरैकात्मकर्तृकत्वात्तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेय-
न्यासाभावेऽन्यादेरिव द्रष्टृत्रादिव्यवहारो न स्यादिति भावः ॥ इन्द्रियाव्यासेनैव व्यवहारादल देहाव्यासेने-
त्यत आह-न चेति ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानम् आश्रयः । शरीरमित्यर्थः ॥ नन्वस्वात्मना सयुक्तं शरीरं
तेषामाश्रयः किमप्यासेनेत्यत्राह- न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनन्यस्त आत्मभावः आत्मता-
दात्म्य यस्मिन् तेनेत्यर्थः ॥ “असङ्गो हि” [बृह. ६ । ४ । ३ । १९] इति श्रुतरान्यासिक एव
देहात्मनोः सम्बन्धो न सयोगादिरिति भावः ॥ नन्वात्मनो देहादिभिरन्यासिकसम्बन्धोऽपि नास्तु ।
स्वतश्चेतनतया प्रमातृत्वोपपत्तेः ॥ न च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः करणोपरमादिति तत्राह-न चैतस्मि-
न्निति ॥ प्रमाश्रयस्य हि प्रमानृत्वम् । प्रमा यदि नित्यचिन्मात्र, तर्ह्यश्रयत्वायोगः, करणवैयर्थ्यं च ।

भामती ।

‘इन्द्रियाणि’ इति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यम्, टण्डिनो गच्छन्तीतिवत् । एवं हि ‘प्रत्यक्षादि’
इत्युपपद्यते । व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्समानकर्तृकता । अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना ।
किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तत इत्यत आह-न चाधिष्ठानम-
न्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः-प्रमाणानां व्यापारः संभवति । न जातु करणान्यनविष्टितानि कर्त्रा
स्वकार्यं व्याप्रीयन्ते, सा भूत्कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पतोत्पत्तिरिति ॥ अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मात्
भवति, कृतमन्त्राव्यासेनेत्यत आह-न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रीयते । सुषुप्तेऽपि
व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेतत् । यथानन्यस्तात्मभाव वेमादिक कुविन्दो व्यापारयन्पटस्य कर्ता,
एवमनन्यस्तात्मभाव देहेन्द्रियादि व्यापारयन्मविष्यति तदभिन्नः प्रमातेत्यन आह-न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्-
इतरेतरान्यासे इतरेतरधर्माभ्यासे च असति, आत्मनोऽसंगस्य-सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिविद्युक्तस्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रादलं देहाव्यासेनेत्यादाङ्गयाऽऽह-न चेति । इन्द्रियाणामधिष्ठानत्वेन देहे गृहीतेपि तस्मिन्नात्मभावस्य न
प्रवृत्त्युपयोगो देहात्मनोः सन्नान्तरादपि प्रवृत्तेरित्यादाङ्गयाऽऽह-न चानध्यस्तेति । अर्थार्थः-अध्या-
सेनरो देहात्मयोगो देहस्याऽऽत्मसयोगो वाऽऽत्मेच्छयाऽनुनिधीयमानत्व वा तदनुविधानयोग्यत्व वा तत्क-
र्तारित्यत्व वा । नाऽऽयः-आत्मसयुक्तेन परदेहेनापि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः-तदभावेऽप्यातुरदेहे मातृ-
त्वादिदर्शनात् । न तृतीयः-भूपादायपि तत्प्रसङ्गात्तद्योग्यताया यावद्द्रव्यमाविष्ठात् । न च तदा सर्व-
मलयात्र शरीरमेवेति वाच्यं, स्वदृष्ट्या तदभावेऽपि परदृष्ट्या तद्वानात्तस्य तस्मिन्मातृत्वादिधीधौव्यात् । न
चतुर्थः-भूत्यादिदेहेरपि तत्प्रसङ्गात्तेषां स्वामिकार्यारम्यत्वादतो देहस्याऽऽत्मनि सन्नान्तरासिद्धेरप्यास
इति । नन्वात्मा मृतश्चेतनत्वान्मातृत्वादिशक्तिमानिन्द्रियाद्यवधाने जागरादौ मातृत्वादिकमश्नुते स्यादादौ
चक्षुराद्यभागात्तदमानो नाव्यासाभागादतोऽन्यतिरेकिणि व्यतिरेकः सदिव्यते तत्राऽऽह-न चैतस्मिन्निति ।

१ इन्द्रियव्यापारः-६० पा० । २ करणानां समनस्केन्द्रियाणामुपरमादविद्यायां विषयादित्यर्थः ।

प्रमातृत्वमुपपद्यते ॥ न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति ॥ तस्माद-
विद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चै इति ॥

रत्नप्रभा ।

यदि वृत्तिमात्रं, जगदान्धप्रसङ्गः, वृत्तेर्जडत्वात् । अतो वृत्तीदो बोधः प्रमा, तदाश्रयात्मकसङ्गस्यात्मनो
वृत्तिमन्मनस्तादात्म्याध्यास विना न सम्भवतीति भावः ॥ देहाध्यासे, तद्धर्माध्यासे चासतीत्यक्षरार्थः ॥
तदात्मिनः प्रमातृत्वमस्ति चेदन्तः प्रत्याह—न चेति ॥ तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहारार्थमव्या-
सोऽङ्गीकर्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसहरति—तस्मादिति ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः ॥ यद्वा—प्रमाण-
प्रश्न समाधायैक्षेप परहरति—तस्मादिति ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमाणन्तर्गतत्वेनादोषादविद्यावदा-
श्रयाण्यपि प्रमाणान्येवेति योजना । सति प्रमातरं पञ्चाङ्गन दोष इत्युच्यते । यथा—काचादिः ।
अविद्या तु प्रमाणन्तर्गतत्वान्न दोषः । येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः ॥ ननु यदुक्तमन्वयव्य-
तिरेकाभ्या व्यवहारोप्यासकार्यं इति । तदुक्तं—विदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारहेतुरित्यत आह—
भामती ।

प्रमातृत्वमुपपद्यते । व्यापारकतो हि कुनिन्दादयो वैमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्वस्तात्मनाप्रत्य
॥ देहादिध्यात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गवादित्यर्थः । आतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह—न च
प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । प्रमाणां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरण-
परिणाममेदं प्रमेयप्रमाणः कर्तृम्यश्चिस्वभावः प्रमा । कथं च अस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो
भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाभ्यस्येत्, कथं चैव चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तःकरणं व्यापारविद्या-
त्मनि नाप्यस्येत् । तस्मादितरेतराध्यासाचिदात्मकर्तृत्वं प्रमाफलं सिद्धयति । तस्मिन् च प्रमातृत्वम्,
तामेव च प्रमासुरीत्येव प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलभ्यते । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न
प्रसर्तते । तथा च प्रमाणमप्रमाणं व्यादित्यर्थः । उपसहरति—तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि
प्रमाणानि । स्यादेतत् । भवतु पृथग्जनानामनम् । आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रणामात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

प्रमातृत्वं प्रमां प्रति कर्तृत्वं, तच्च कारणान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वं, न च व्यापारमन्तरेण
कारणप्रयोक्तृत्वं, न च कूटस्यासङ्गात्मनः स्वतो व्यापारः, न चेष्टातिरेकेण प्रमाकारणप्रयोक्तृत्वं, न
चाऽऽत्मन्यक्रियेऽगुणे क्रियागुणबुद्ध्याध्यासादहेतुः सा युक्ता, तस्माद्बुद्ध्याद्यभेदाध्यासे तद्धर्माध्यासे
चासति स्वतोऽसङ्गस्य मातृत्वायोगादध्यासस्तद्वेतुरित्यर्थः । तर्हि मा भूदसङ्गस्याऽऽत्मनो मातृत्वं नेत्याह—
न चेति । आत्म्याध्यासिवत्प्रमातृत्वामाने सर्वव्यवहारहानिरित्यर्थः । एवं व्यतिरेकेणि व्यतिरेकासदेहात्त-
स्यादोषवादार्थापत्तरपि तेनात्रोक्तप्रमाणान्तरप्रसङ्गे समाहितेऽपि कथमाक्षेपसमाविस्ताराऽह—तस्मादिति ।
प्रमाणस्य सत्त्वादिति यावत् । अयं भावः—मातुरेव गानाश्रयत्वेऽपि तस्याव्यस्तत्वात्तेषामविद्यावदाश्रयत्वम् ।
न च कारणदोषात्प्रामाण्यं सति प्रमाकारणे पञ्चाङ्गान्मिन् दोषस्य दोषादविद्यायामन्तकारणनिविष्टा-
द्यस्य च दुष्टं कारणमिति चोत्तरागन्तुकदोषप्रतिपत्त्यादयश्चादीनां च तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽप्येष्टत्वाच्चवहारे
वाच्यतायादयानुसंगिकप्रामाण्यसिद्धेः । न च तेषां तात्त्विके प्रामाण्ये तदन्तर्गतश्रुतेरपि तथान्यात्रेऽसिद्धिः ।
भुवःप्रथमं प्रमाणं सर्वं ज्ञानमिवादिना तात्त्विकमदृष्टेस्तस्यास्तात्त्विकप्रामाण्यादिति । नन्वग्निरेक्रियन्-

१ सू. पा. १ धीति । २ केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनीतिप्रश्नम् । ३ अविद्यावद्विषयाणि
प्रमाणानि कथं व्युत्पिद्यन्ते । ४ व्यवहारदर्शनात् ।

पश्चादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि-पश्चादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा-दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति-

रत्नप्रभा ।

पश्चादिभिश्चेति॥ चशब्दः शङ्कानिरासार्थः ॥ किं निवृत्त-ब्रह्मास्मीति साक्षात्कार १-उत्त यौक्तिरूपा त्मानात्ममेदज्ञानम् २-आद्ये-“बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहारः” इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये-परोक्षज्ञानस्यापरोक्षान्तर्यामिनिर्वाक्यादिवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्चादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वाद्ब्रह्मवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः ॥ अत्रार्थः प्रयोगः-त्रिकेन, अध्यासवत्, व्यवहारवत्त्वात्, पश्चादिनिति । तत्र सप्रहाराय व्याकुर्न् दृष्टान्ते हेतु स्फुटयति-यथा हीति ॥ विज्ञानस्यानुकूल्य प्रतिनूलाय चेट्टानिष्टसाधनगोचरत्वम् । तदेवोदाहरति-यथेति ॥ अथ दण्ड, मदनिष्टसाधन, दण्डत्वाद्, अनुभूतदण्डवद्, इदं दृष्टम्, इष्टसाधनम्, अनुभूतजातीयत्वाद्, अनुभूततृणवद्, इत्यनुमाय व्यव-

भामती ।

पुसा प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्ते इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणान्तरात् आह-पश्चादिभिश्चाविशेषादिति । विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्या देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्न प्रयोगात्मानम् । प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राण-मृन्मात्रधर्मानामनिवर्तन्ते । यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावाना व्यवहारस्तांशो व्युत्पन्नानामपि पुसा दृश्यते । तेन तत्समाध्यात्तैरपामपि व्यवहारसमयेऽविद्यास्त्वमनुमेयम् । चशब्दः समुच्चये । उक्तशङ्कानिर्गन्तसहितपूर्वोक्तोपपत्तिः, अनिद्यावत्पुरुषप्रिययत्न प्रमाणाना साधपत्तीत्यर्थः । एतदेव निभजते-यथा हि पश्चादय इति । अत्र च शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति इति प्रत्यक्ष प्रमाणं दर्शितम् । शब्दादिविज्ञाने इति तत्फलमुक्तम् । प्रतिकूले इति चानुमानफलम् । तथा हि-शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत इति । उदाहरति-यथा दण्डेति । शेषमतिरोहितार्थम् । स्यादेतत् । मनन्तु प्रत्यक्षादीन्विज्ञानद्विषयाणि । शास्त्रं तु ‘ज्योतिष्टोत्रेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रगर्तितुमर्हति । अत्र खल्यमुष्मिन्सलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमर्ष सूनम्-‘शास्त्रफलं प्रयोक्तारं तत्स्मृणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगेभ्यः’ (अ. ३ पा. ७

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

हारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि नाविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि त्रिकेनामपि तद्व्यवहारात्तत्राऽऽह-पश्चादिभिश्चेति । चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । यौक्तिरन्विकेयस्याध्यासप्रान्त्यसिरोविन्वादिरोप्रिवेऽपि तदननुसंधाने त्रिकेनामपि व्यवहारे पश्चादिभिरविशेषात्तद्व्यवहारोऽध्यासिक एवेत्यर्थः । कथं व्यवहारकाले त्रिकेनामपि पश्चादिभिरविशेषः, न हि ते नि शेष पश्चादिव्यवहारमनर्गन्ते तत्राऽऽह-यथा हीति । समूहीनोऽर्थो यथा व्यव्यते तपो-यत इति यावत् । आदिशब्देन शकुन्तादिस्तु । शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सतीत्यर्थेन्द्रियसन्निकर्षात्मकमध्यक्षमुक्तम् । शब्दादिविज्ञान इति तत्फलम् । प्रतिकूलेऽनुदृष्ट इत्यनुमानम् । ते हि शब्दानुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रातिकूल्यमानुकूल्य वाऽनुमन्त्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तथात्वमनुमि-वन्ति । तत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलं निवृत्तिः । अनुकूलत्वानुमानफलं प्रवृत्तिरिति त्रिकेन । उक्तमर्थमुदाहरति-यथेति । पुनरपिशेषं दृष्ट्वा तज्जातीयस्य हन्तृत्वमनुमत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय ततो वैमुरय मजन्तीत्यर्थः । प्रत्येक पश्चादीनामाशय दर्शयितुं मामियुक्तम् । पुरस्तात्तरं तु दृष्ट्वा

पलायितुमारभन्ते, हरितनृणपूर्यपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति-
इति । एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरा-
न्बलवान् उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते । अतस्स-
मानः पश्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ॥ पश्चादीनां च प्रसिद्धं
एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः ॥ तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमता-
मपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते ॥

रत्नप्रभा ।

हान्तीत्यर्थः ॥ अमुना हैनो- पक्षधर्मतामाह—एवमिति ॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः । विवेकिनो-
ऽपीत्यर्थः ॥ फलितमाह—अत इति ॥ अनुभवबलादित्यर्थः ॥ समान इति । अव्यासकार्येण तु य-
इत्यर्थः ॥ नन्वस्माकं प्रवृत्तिरव्यासादिनि, न पश्चादयो भ्रुवन्ति, नापि परेपामेतत् प्रत्यक्षम् । अतः साम्य-
विक्रमे दृष्टान्त इति, नेयाह—पश्चादीनां चेति ॥ तेषामामाना मनोर्ज्ञानमात्रमस्ति, न विवेकः । उपदेशा-
भावात् । अतः सामग्रीसत्त्वादव्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ निगमयति—तत्सामान्येति ॥ तैः पश्चा-
दिभिः सामान्य व्यवहारस्य तस्य दर्शनादिवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः ॥
समानत्वं—व्यवहाराव्यासकार्येणेयुक्तं पुरस्तात् । तत्रोक्तान्वयनिराकौ स्मारयति—तत्काल इति ॥

भामती ।

ह. १८, इति । न च देहादि ममीभूत पारलौकिकाय पलाय कल्पन इति देहायनिमित्तं कचिदधि-

रत्नप्रभा श्रीगोविन्दप्रणीता ।

तत्रार्तीपत्याऽऽनुकूल्यमनुमृत्वास्यापि तत्रार्तीपत्रात्तदनुमाय तदभिमुखं भजन्तीयाह—हरितेति ।
दार्ष्टान्तिकं यदन्यत्रहारिणैरेनाप्यासमनुमातु तस्य पक्षधर्मतामाह—एवमिति । पित्रादिप्रितयशिक्षा-
जन्यपदवाक्याभिज्ञता व्युत्पन्नचित्ता । क्रूरदृष्टादिप्रिशिष्टानुपुष्यान्तद्वा तद्विधानां प्रातिकूल्यं स्मृत्वा
तथावेनेतेषामपि तदनुमाय पश्चाद्विद्वेकिनोऽपि तेभ्यो निमुखी भवन्ति तेभ्यो विपरीतान्प्रसन्नदृष्टि-
त्वादिति शिष्टानुपुष्यनिशंषानालक्ष्य तादृशानामनुकूल्यं स्मृत्वा तेषां तदेषामपि तदनुमाय तेष्वभिमुखी
भवन्तीत्यर्थः । पक्षधर्मता निगमयति—अत इति । अनुभवायैतद्वन्द- । नन्वस्माकं प्रवृत्तिरव्या-
सादिनि न पश्चादयो भ्रुवन्ति नापि परेपामेतत्प्रत्यक्षमतो दृष्टान्तस्य साम्यवैक्यं तत्राऽऽह—
पश्चादीनां चेति । अधिष्ठानातोप्यज्ञानेऽस्य व्यक्षादिभिः सामानाधिकरण्यनिरोधिविषेकामानादव्यास-
स्य तेषां कस्यते । किनाऽपि मनोविवेके तद्वानर्थक्यमतो विना विवेकं पदरादिषु व्यवहारदृष्टेस्तन्मू-
लाव्यामिति इति । मप्रयनुमानमाह—तत्सामान्येति । तैः पश्चादिभिः सामान्य व्यवहार-
पदं तस्य विवेकं मानादिति यावत् । अपरोक्षव्यासस्य व्यवहारपुष्कलकारणत्वात्तस्याव्यामस्य
काउ एव नागे यस्य व्यवहारस्य स तत्कालः समानः पश्चादिभिरिति शेषः । निमतो व्यवहा-
रोऽव्यामनृतो व्यवहारसत्त्वसम्पन्नमिमांसाऽव्यासस्यतो व्यवहारसत्त्वात्पश्चाद्विदिति प्रयोगः । मानयु-
जिन्यां विवेकेऽव्यामस्योपिप्रमियमायादव्यामस्यमनिरुद्धमिति मन्वा व्युत्पत्तिमतामपीत्युक्तम् । न
च व्यवहारसत्त्वात्प्रमोक्षकामनो मातृवादिशक्तिमत्त्वे शक्तेः सनिमित्तदाक्यानीनया मुक्तानामपि
सन्निहितसत्त्वादाकवात्तत्रापि मातृवादिप्रमक्या मुख्यमायापातस्य निषेधे बाधकमात्रमातृत्वादिल-

नातिवर्तते ॥ तथा हि “ब्राह्मणो यजेत” इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि
वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्यं प्रवर्तन्ते ॥ अध्यासो नाम-
अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा

रत्नप्रभा ।

यति—तथा हीति । यथा प्रत्यक्षानुमानार्थावत्तयोऽध्यासे प्रमाण, तथाऽऽगमोपीत्यर्थः ॥
“ब्राह्मणो यजेत” “न ह वै स्नात्वा भिक्षेत” “अष्टयर्ष ब्राह्मणमुपनयीत” “कृष्णकेशो-
ऽग्नीनादधीत” इत्यागमो ब्राह्मणादिपदेरधिकारेण वर्णाश्रमिमानिनमनुवदन्नध्यासं गमयतीति भावः ।
एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य बुद्ध्याध्यास इति जिज्ञासायां तमुदाहर्तुं लक्षणं स्मारयति—
अध्यासो नामेति । उदाहरति—तद्यथेति ॥ तद्वक्षणे यथा स्पष्टं भवति, तथोदाहृत्य इत्यर्थः ।
नामही ।

निपदपुण्याधिगमोऽधिकारस्तिथी, तस्मात्तु पुरस्तात्कर्मविषयः स्योचितं व्यनहारं निर्वर्तयन्तो नानुप-
जातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धम् । न च परस्परपक्षेति, विधाविधावपुरुषभेदेन व्यवस्योपपत्तौ ।
यथा ‘न हिंस्यात्सर्गं मृतानि’ इति सार्थाश्रयिष्येऽपि ‘इत्येनाभिचरन् यजेत’ इति शास्त्रं प्रवर्तमानं न
हिंस्यादित्यनेन न निरूप्यते, तत्कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति । अवजित्तमोऽरातयः पुरुषा निषेधे-
ऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिनशीकृतान्तु इत्येनादिशास्त्रं इति । अविद्याकपुरुषनिपयन्व नानिर्वर्तन इति
यदुक्तं तदेव स्फोरयति—तथाहीति । वर्णाध्यास—‘राजा राजसूयेन यजेत’ इत्यादिः । आश्रमाध्यासः—
‘गृह्यः सट्शी भार्यां क्रियेत्’ इत्यादिः । ययोऽध्यासः—‘कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत’ इत्यादिः । अ-
वस्थाध्यास—‘अप्रतिसमाधेयन्याधीनां अलादिप्रवेशेन प्राणयागः’ इति । आदिग्रहणं महापातकोपपातक-
सकृत्कटापापादीकरणमल्लिङ्गकणाग्रण्यातोपसंप्रहार्यम् । तदेवमात्मानात्मनो परस्परध्यासमाक्षेपस-
माधानाभ्यामुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यपहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपाद-
यितुं तात्पर्यरूपमुक्तं स्मारयति—अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । ‘स्मृतिरूपः परत्र
पूर्वदृष्टमासः’ इत्यस्य सक्षेपाभिधानमेतत् । तत्राहमिति धर्मितादात्म्याख्यासमात्रं, ममेत्यनुपादितधर्मा-
ध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकार साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह—तद्यथा
आनन्दरिरीय—न्यायनिर्णयः ।

व्यव्याम साधयन्ति तथाऽऽगमोऽपि त्रिवर्गोद्धारमधिकारिण ब्राह्मणादिशन्दैरनुन्ददेहात्मनोरन्योऽव्या-
प्याम साधयन्ति—तथा हीति । तत्राष्टयर्ष ब्राह्मणमुपनयतित्यादिर्णवयोविशेषस्य न ह वै स्नात्वा
भिक्षेत्यादित्राश्रमविशेषस्य जातपुनः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतत्यादिरवस्थाविशेषाध्यासः । आदि-
शब्दागमोऽनुबुद्ध्यादिति जीवनस्य स्वर्गकामो यजेतेति कामिव्यस्य गृहदाहान्यजेतेति निमित्तविशेषस्य
महापातकित्यादेधाध्यासो गृह्यते । उक्तप्रमाणैः सिद्धेऽप्यध्यासे कस्य गुण्यदर्शस्य करिभनस्मर्दये
पेरीयेन वाऽप्याम इति विशेषानुमुक्त्यायां नदर्थमध्यासउच्छ्रय परावृत्ति—अध्यासो नामेति ।
अध्यामप्यानर्थहेतुतां दर्शयितुं तदिदंशानुदाहरीति—तद्यथेति । प्रसिद्धातिरेकयोरपि पुनरिदंसाकल्यैक-

पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु बाहमेव विकलः, सकलो वेति बाह्यध-
र्मानात्मन्यध्यस्यति, तथा-देहधर्मान्-स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं,
तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति, तथेन्द्रियधर्मान्-मूकः, काणः,
क्रीडो, बधिरोऽन्योऽहमिति, तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचि-
कित्साध्यवसायादीन्, एवमहम्प्रत्ययिनमशेषस्वप्नप्रचारसाक्षिणि-

रत्नप्रभा ।

स्वदेहादेदेन प्रत्यक्षा पुत्रादयो बाह्याः, तद्धर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति । तद्धर्मज्ञानात्
स्वर्मिस्तत्तुल्यधर्मान्यस्यतीत्यर्थः । भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्माध्यासायोगाद् अन्यथास्यात्यन्तकीकाराच्चैति
द्रष्टव्यम् । देहेन्द्रियधर्मान् मनोविशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह-तथेति ॥ कृशत्वादिधर्मनो देहादेरात्मनि तादा-
त्म्येन कल्पितत्वात्तद्धर्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यम् ॥ अज्ञाते प्रत्यग्रूपे साक्षिणि मनोधर्माध्या-
समाह-तथान्तःकरणेति । धर्माध्यासमुक्त्वा तद्देव धर्म्यध्यासमाह-एवमिति । अन्तःकरण साक्षिण्य-
भेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यम् । स्वप्नप्रचारा मनोवृत्तयः । प्रातिलोभ्येतास-

भामती ।

पुत्रभार्यादिष्विति । देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्म पुत्रकलत्रादिस्वाम्य च कृशत्वादिबन्धरोप्य
आह-अहमेव विकलः, सकल इति । स्वस्य यत्तु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात्, स्वामीश्वरः सकलः संपूर्णो
भवति । तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात्, स्वामीश्वरो विकलोऽसंपूर्णो भवति । बाह्यधर्मा ये
वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेक्षे
देहधर्मे स्वाम्ये इय गतिः, तदा कैव कयाऽनौपाधिकेण देहधर्मेण कृशत्वादिध्वन्याशयवानाह-
तथा देहधर्मानिति । देहादेरध्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मात्मकादीन् ततोऽप्यन्तरङ्ग-
स्थान्तःकरणस्य अध्यस्तात्मभावस्य धर्मात्मकसकल्यादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन
प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह-एवमहम्प्रत्ययिनम्-अहमप्रत्ययो दृष्टिर्त्यस्मिन्नन्तःक-
रणादौ सोऽयमहमप्रययी तम् । स्वप्नप्रचारसाक्षिणि-अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां,

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

व्ययोरनुभवेनैव मुख्यध्याससिद्धावप्रसिद्धातिरेकाणां कृशत्वादीनां तथा स्यादिति किं वक्तव्यमित्याश-
येनाऽऽह-पुत्रेति । बाह्याः स्वदेहापेक्षया पुत्रादयस्तद्धर्मा वैकल्यादयः स्वस्वाम्यनिमित्तमात्मनि स्वदेहे
तानारोपयतीत्यर्थः । प्रसिद्धभेदानामपि स्वदेहद्वाराऽऽत्मनि मुख्याध्यासे सत्यप्रसिद्धभेदानां सुतरां तत्र
मुख्याध्यासः स्यादित्याह-तथेति । वैकल्यादीनां स्वदेहद्वाराऽऽत्मन्यध्यासगदिति यावत् । देहश्च तद्ध-
र्माश्च देहतद्धर्मास्तानात्मन्यध्यस्यतीति सत्त्वं । अत्र चाहकारद्वाराऽऽद्याधिष्ठानम् । उक्ताध्यासा-
दध्यन्तरङ्गमध्यास कथयति-तथेन्द्रियेति । यथा देह तद्धर्माश्चाऽऽत्मन्यध्यस्यति तथेन्द्रियाणि तद्धर्माधा-
न्यस्यतीत्येतत् देहस्य चक्षुरादिद्वारा साक्षिवेद्यवदिन्द्रियाणामपि लिङ्गादिद्वारा तद्भावादेहवदिह प्रहण
पृथगध्यासनिर्देशाच्च । न चैव नित्यानुमेयव्याघातस्तथा लिङ्गादिव्यवधानेन साक्षिवेद्यवादधिष्ठानं तु
पूर्ववदिनि भावः । यथा देहेन्द्रियधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथाऽन्तःकरणधर्मानपि कामादीनात्मनि सत्त्वं
नित्याऽऽरोपयतीत्याह-तथाऽन्तःकरणेति । धर्माणामेवाध्यासमुक्त्वा देहादिवद्धर्म्यध्यासमाह-एवमिति ।
बुद्धिगतिष्ठे तद्धर्माध्यासवत्तदध्यासे किमधिष्ठानं तदाह-अज्ञेपेति । स्वस्याहंकारस्य प्रचाराः कामादयस्तत्तां

प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तः-
करणादिव्यध्यस्यति ॥ एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकः-

रत्नप्रभा ।

जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविच्छेदतया सच्चित्सुखात्मकत्वेनावृतिः प्रकाशत इति प्रत्यक् ।
एषमात्मन्यनात्मनश्चर्मार्थासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाव्यासमाह-तं चेति ॥ अहमित्य-
व्यासे चिदात्मनो मानं वाच्यम्, अन्यथा जगदान्वयापत्तेः । न चानव्यस्तास्याव्यासे
मानमस्ति । तस्माद्रजनादाविदम इवात्मनः संसर्गाव्यास एष्टव्यः-तद्विपर्ययेणेति ॥ तस्याध्यस्तस्य
जडस्य विपर्ययोऽधिष्ठानत्वम् । चैतन्यं च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्रात्रानं कैयदात्मनः संसर्गः,
मनस्यज्ञानोपहितस्य देहादौ मन उपहितस्येति विशेषः । एवमात्मनि बुद्ध्याद्यव्यासात् कर्तृत्वादित्यामः,
बुद्ध्यादौ चाव्याव्यासाच्चैतन्यत्वात् इति भावः । वर्णिताव्यासमुपसंहरति-एवमयमिति । अनाद्यव्या-
त्मकतया कार्याव्यासस्यानादित्वम्, अव्यासात् संस्कारस्त्वतोऽव्यास इति प्रवाहो नैसर्गिकत्वम् । एव-
मुपादानं निमित्तं चोक्तं भवति । ज्ञानं विना ध्वसामावादानन्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्-“न रूपमस्येह
भामती ।

प्रत्यगात्मन्यध्यस्य । तदनेन कर्तृत्वमोक्तत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपपादयति-तं च प्रत्यगात्मानं
सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण-अन्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन ।
इत्थंभूतश्रवणे तृतीया । अन्तःकरणादिव्यध्यस्यति । तदनेनान्तःकरणाद्यव्यच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदम-
निद्व्यध्यचेतनः कर्ता मोक्ता कार्यकारणानिव्याहृयाच्चागोऽहकारात्पदं समर्गा सर्वानर्थमभारभाजनं जीवाव्या-
हरेतेत्याव्यासोपादानः, तदुपादानश्चाव्यास इत्यनादिवाद्गीतादुरव्यक्तेतरतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाण-
प्रमेयव्यवहारदृष्टीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वत्रोक्तप्रत्यक्षतयाऽव्यासं सुदृष्टीकरोति-
एवमयमनादिरनन्तः-तत्त्वज्ञानमन्तराशाक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वं हेतुर्लक्षः-नैसर्गिक इति ।

आनन्दगिरीय-व्याख्यानार्थः ।

साधिकरणानां साक्षादेव साधके प्रत्यगात्मनि देहादिषु विनेकाद्वहिर्मातृषु प्रातिरोध्येनान्तरवृत्तत्वेति प्रत्यगु-
ध्यते स चाऽऽत्मा । निरुपचाग्निस्वरूपत्वात्तस्मिन्नज्ञानवनीत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्वर्माव्यासं सिद्धे
तस्याधिष्ठानंनियमं तद्विशेषचैतन्यामानाजगदान्वयमियाशङ्क्य तस्यापि संसृष्टत्वेनाव्यासमाह-तं चेति ।
तद्विपर्ययेणैवामन्तःकरणादीनां विपर्ययचेतनत्वं तदात्मनेति यावत् । न च तेषामधिष्ठानत्वमेव तद्वि-
शेषादष्टरा व्यवहारविरहादौ द्वयोर्विशेषदृष्टेरन्योन्याव्यासपरिख्यासे विशेषदृष्टेरध्यस्यमानतादृष्टत्वाच्च च
द्वयोर्विशेषदृष्टौ नाधिष्ठानत्वं स्वनिष्ठत्वेन तदमानाच्च चोपयोरव्यासे श्रव्यतया श्रूयता द्विधाध्यस्ताना-
त्मनः सर्वथा बाधेऽपि संसृष्टरूपेणैवाव्यस्तात्मन्यनात्मन्याप्रवाधेऽपि स्वस्वशेषादिति भावः । आत्मनि बुद्ध्या-
व्यासो वा कर्तृत्वमोक्तत्वं तस्योक्तं तेषाव्याव्यासोक्त्या बुद्ध्यादिषु चैतन्यमुक्तम् ॥ संप्रत्यव्यास संप्रमाणं
निगमयति-एवमिति । पूर्वमुपाद्यव्यासात्मन्काराव्यान्यस्तत्त्वान्गुत्तबुद्ध्याद्यव्यास इति प्रवाहान्मना
प्रसादानान्नाशयामना वाऽन्तर्द्वयम् । तत्त्वविद्या विना सर्वमना नाशहानिरनन्त्यम् । उपादानस्य
भावार्थान्वयात् एष्टव्यं प्रत्यक्षचेतन्यमन्तराश्रयत्वात्तद्विष्ठानधीश्वर्यं सिद्धवन्मोक्तम्-नैसर्गिक इति ।

अध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः ।
अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायाऽऽत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते॥

स्तनप्रभा ।

तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा' [१११३] इति ॥ हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह-मिथ्येति ।
मिथ्या माया तथा प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः, तत्प्रतीतिधैर्येकस्वरूप इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह-
कर्तृत्वेति॥ प्रमाणं निगमयति-सर्वेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासचमिप्राहकमानम्, अनुमानादिकं तु
सम्भारनार्थमिष्यमिष्येय प्रत्यक्षोपसहारः कृतः । एतन्व्यास वर्णयित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयन्ति-
अस्येति ॥ कर्तृत्वाजन्यहेतोर्ध्यासस्य समूहस्याऽऽप्यन्तिरुनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह-आत्मेति ॥
ब्रह्मामैवयसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः श्रवणादिभिरप्रतिबन्धेन लाभस्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्याया कारणमाह-
सर्व इति ॥ आरभ्यन्ते अश्रीयन्ति विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्येक्य विषयो, मोक्षः
फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारान्मरुतास्त्रयापि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम् । ननु वेदान्तेषु
भामती ।

मिथ्याप्रत्ययरूपः-मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्धेयनीयं तद्यस्य स तथोक्तः । अनिर्धेयनीय इत्यर्थः ॥
प्रकृतसुखसहस्रति-अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाया । विरोधिप्रत्यय विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्-
आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै, न तु जपमानाय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये,
आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपञ्चतन्म आनन्दरूपस्य स्तः, तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सा भावयन्तो वेदान्ताः
समूहचतुर्मास्यसमुपपन्नानि । एतदुक्तं भवति-अस्मत्प्रत्ययम्यात्यविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञात-
स्याग्निप्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठयेत् । अपि
त्वयिनिक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । न हि तदीयनिपदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते । न चासाव-
प्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तव कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यासमनोऽप्यनेतुमर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनावोद्यते, न
तु वास्तवतत्त्वज्ञानेन । न हि रज्ज्वा रज्ज्वा महत्समपि सर्वभाराप्रयया अपनयितुं सक्तुःसहन्ते ।
मिथ्याज्ञानप्रसजितं च इत्यस्य शक्यं तत्त्वज्ञानेनापनयितुम् । मिथ्याज्ञानमरुताश्च मुष्टोपि तत्त्वज्ञान-
संस्कारेणादरनेरन्तर्त्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाध्यासजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमु-

आनन्दगिरिय-यायनिर्णयः ।

मिथ्यार्थाहेतुत्वेन तादात्म्यमाह-मिथ्येति । कारणाध्यासो हि कार्यध्यासस्य हेतुरित्यध्यासस्य मिथ्या-
प्रत्ययप्रमित्यर्थः । लक्षणतस्तथा रूप्यते न प्रतीयत इति रजप्रहणम् । अथवा-मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्धा-
यत यस्य स तथैवनिर्धार्यत्वव बोध्यते । यद्वा-मिथ्याभूतागण्डजडशक्तिस्तन्मात्रत्वेनाध्यासप्रत्ययो रूप्यते।
न हि कारणादहेतौ कार्यस्य रूपमस्ति । तस्यानर्थहेतुतामाह-कर्तृत्वेति । प्रमाण-निगमयति-सर्वेति ।
प्रत्यक्षपदमुक्तप्रमाणोपलक्षणम् । विषयादिसमाप्ताहेतुमध्यास प्रसाध्य विषयप्रयोजने निर्दिशन्वेदान्ता-
नामादेयत्वात्तदीयविचारशास्त्रस्यापि तृणात्ममाह-अस्येति । कर्तृत्वादिजन्यस्तस्य हेतुरुक्तोऽध्यासस्तस्य
प्रकर्षेण हानं सोपादानस्य निवृत्तिस्तदर्थमिति यावत् । कुतोऽस्य प्रहाणं तत्राऽऽह-आत्मेति । आत्म-
नस्त्यमर्थस्य तदर्थेन ब्रह्मणा यदेकत्वं वाक्यार्थस्तद्विषया म्या साक्षात्कारो बुद्धिर्ज्ञातस्तस्याः प्रतिप-
त्तिरप्रतिबद्धतया प्राप्तिस्तदर्थमिति याम् । कुतः पुनरेषा श्रियोत्पद्यते तत्राऽऽह-सर्व इति ।
इतिनिर्णयसमर्थार्थः सर्वशब्दः । आरम्भो विचारो विचारितेभ्यो यथोक्तविशेषानामित्यर्थः । वेदान्तेषु

यथा चायमर्थस्सर्वेषां वेदान्तानां, तथा च वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ॥ वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासिनस्येदमादिमं सूत्रम्—

रत्नप्रभा ।

प्राणाद्युपास्तानां मानादार्थक्यमेव तेषामर्थ इति कथयितव्य आह—यथा चेति ॥ शरीरेण शरीरक कुम्भितवान्, तन्निवासी शारीरकौ जीवन्त्यस्य व्रत्यन्वविचारो मीमांसा तस्यामितिर्थः । उपास्तानां चित्ते-
काग्र्यद्वाराऽऽत्मिकप्रवृत्तयश्चासुखावयवनामपि महातान्परमिक्ये इति विवक्ष्यते । एवमप्यासोक्त्या व्रत्या-
त्मिक्ये विरोधामेन विषयप्रयोजनस्त्वाच्छास्त्रमास्मणीयमिति दक्षितम् । इति प्रथमवर्णकम् ॥ विचारस्य
साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गन्तव्यत्वागन्तव्यत्वाव्यापारमसन्देहे कुम्भस्य वेदस्य विविपरव्याद्विवेच-
“अथानो धर्मजिज्ञासा” [जै. सू. १।१।१] इत्यादिना धर्मनन्दस्य विचारस्तत्त्वाद्यगन्तव्या एव
वेदान्ता इत्यप्यसंहितविषयमात्रास्मात् इति प्राप्ते धूने—वेदान्तोति ॥ वेदान्तविषयकप्रवृत्तिविचारामक-
भामर्गः ।

पठ्यन्ते, तत्तु सर्वेषां वेदान्तानामार्थक्यप्रतिपादनमर्थ इत्यत्र आह—यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां
तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । शरीरेण शरीरक तत्र निवासी शारीरको
जीवान्, तस्य व्रत्यन्वविषयस्य तत्पदाविषयपरमात्मक्यव्यापारमात्रा या मा तपोक्ता । एतान्नानार्थसंश-
यः—यद्यपि च व्याख्याप्यस्तविज्ञाता स्वाध्यायवद्व्याख्यस्य वेदराशेः पठ्यन्त्यावबोधपरत्वाभावात् कर्म
विधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि व्याख्यायन्तश्चात्मानः कश्चिदर्थप्रयोजनपरत्वमाशङ्कते, यद्यपि च ‘मरि-
मिष्टानु यावदार्थः’ इति व्याख्यानं गन्तव्यागन्तव्य वेदान्तानामर्थक्यमस्मीति निर्णयः, यद्यपि च वेदान्तेष्वध्वन्या-
नन्दनः कर्तृत्वमोक्तव्यरहितो निश्चयः एव प्रयगानाऽऽसम्भवे, तथापि कर्तृत्वमोक्तव्यदुःखशोकमोहम-
यनामानमगाहमानेनाहमर्थेन मदेहवाचमिहिणा विवक्ष्यमाना वेदान्ताः स्वार्थान्मुक्ता उपचरितव्या वा
जन्मानोपयोगिनो केचनिरक्षितव्याः । तथा च तदर्थविचारमिह चतुर्विधा शारीरकमीमांसा नारण्य-
व्या । न च सर्वज्ञानाहमनुमानिह आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञासुः सन्
विचारं प्रयोजयति धूर्तः पञ्च । मिदन्तस्तु मदेहेतवेन यद्यहमयः प्रमाणम् । तस्य तूतेन क्रमेण श्रुत्या-
दिवाक्यस्यानुपपत्तेः, धृष्टादिभिश्च समन्वयीषकैश्च प्राणाप्यानन्तुपगमादप्यासम् । एव वेदान्तो
नातिरक्षितव्याः, नाप्युपचरितव्याः किन्तु तद्वज्राः । प्रयगामैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च ब्रह्म-
माणेन क्रमेण सतिष्ठन्त्यान्, प्रयोजनत्वाच्च युक्त जिज्ञासा, व्याख्यानान्तरकारः तन्निवा-
आनन्दशरीर—व्याख्यानः ।

प्राणाद्युपास्तानामपि मानादर्थक्यमेव तेषामर्थन्त्यामिवाशङ्क्याऽह—यथा चेति । शरीरेण शरीरक
कुम्भितवान् तन्निवासी शारीरको जीवन्त्यस्य व्रत्यन्वविचारो मीमांसा तस्यामिति यावत् ।
प्रथमसंज्ञे विचारिणोऽर्थक्यप्रदानेन विषयो व्रत्यात्मिक व्रत्यन्वविषय कश्चिदर्थप्रयोजनपरत्वमाशङ्कते ।
इदानीं धर्मजिज्ञासा वेदार्थमात्रेण प्रवृत्तया गन्तव्यत्वाविचारस्तन्त्येव यावद्वेदान्तोति ।
वेदान्तोति विचारः, मोक्षसाधनस्य कर्मपुरुषार्थेऽनुसन्धानार्थनिर्णयार्थविचारोपचिन्ता, तथाऽऽप्त्यं
सुखमेव । इत्यस्मिन् विषयेऽनुसन्धेन प्रवृत्तयेन नत्वमिति श्रुत्यते । तद्वेदान्तोति व्याख्यानुमिदम्
१ अ. १ पा. १ अ. १ सू. १ । २ अ. १ पा. १ अ. १ सू. १ ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ इति ॥

तत्राऽथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते ।

रत्नप्रभा ।

शास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथममूत्रमिदमर्थः ॥ यदि विभिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो वादरायणो ब्रह्मजिज्ञासा न कृयात्, ब्रह्मणि मानामायात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणाऽनगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति सूत्रकृदर्थयति । नच “व्याचिख्यासितम्” इति पदेन भाष्यकारो बभाषे। इति द्वितीयवर्णकम् ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्यताया विषयप्रयोजनरत्नम्, आगतार्थं च चेति हेतुद्वयं सूत्रस्याऽऽर्थकार्यं व्याख्यायाश्चर्याभ्यामारम्भाण पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे सति, अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिण साधयति-तत्राथशब्द इति ॥ सूत्र इत्यर्थः ‘मद्ब्रह्मानन्तरारम्भप्रसङ्गात्स्वैव्यवयो अथ’ इति अमरकोशेऽप्ययवर्गे अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः

भामती ।

सामसूत्रयत्-अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । जिज्ञासया सदेहप्रयोजने सूचयति । तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं फणोक्तं प्रयोजनम् । न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किञ्चिदस्ति, येनेतद्वान्तप्रयोजनं भवेत् । किंतु ब्रह्ममीमांसासूत्रेणैतत्कर्तव्यतानुज्ञातमिष्येवेदन्तैराहितं निर्दिष्टं किञ्चित्स ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम् । तमर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तं प्रवर्ततेतराम् । तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिति प्रेक्षितं भवति । यथा स्वप्नीनागतमपि प्रैयेयं कुतश्चिद्भ्रमावाप्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु सदायस्य कार्यमिति स्वरूपेण सदायं सूचयति । सदायश्च मीमांसासूत्रं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसदायप्रयोजनसूचनात् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादिर्यमिषाह भगवान्भाष्यकार-वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य अस्माभि इदमादिमं सूत्रम् । पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुत्रपार्थहेतुभूतसूत्रमन्तमार्थनिर्णयफळता विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथाग्रप्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च बह्वर्थसूचनाद् भवति । यथाह-“लूनि सूचितार्यानि मन्वाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः” इति । तदेव सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमपेति व्याचष्टे-तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इति वेदार्थकदेशे धर्मोपाधौ विचारकार्यताप्रतिज्ञानाद्योदनासूत्रे च तन्मयेन लक्षणाप्रमाणयोः ध्रुवार्थभ्यामुपन्यासादुत्तराणि तन्मयेन विचारितत्वाद्देवान्तविचारशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम् । आदिमत्वाद्देवेन श्रोतृप्रवृत्तये विषयादि सूच्यते सूत्रत्वाच्चाप्यानेकार्थमूचकत्वम् । उक्तं हि-“लूनि सूचिता-र्थानि स्तराक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः । अत्राक्षरमसद्विषयं सारवद्विद्वतो मुखम् । अन्तोभमनसश्च मूना सूत्रिदो विदुः” इति । तथा च त्रिशिष्टविषयादिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति भावः । वर्णकद्वयेन सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा तत्रावनारितमूत्रस्य सामर्थ्यं दर्शयितुं प्रतिपदं व्याख्यास्यन्नयशब्दस्य वृद्धप्रयोगेऽर्थचतुष्टयमाधारणत्वादनीष्टमर्थमाह-तत्रेति । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽथशब्दः स आनन्तर्यार्थः इति योजना । लोकेऽथशब्दस्यार्थचतुष्टये त्रिशेऽपि तदर्थोऽत्राऽऽनन्तर्यमर्थान्तरस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽत्रायोगादित्यर्थः । नन्वथशब्दोऽधिकारायोऽपि लोकेऽथोऽर्थोऽप्येव व्योतिरथ योगानु-

नाधिकारार्थः ॥ ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् ॥

मूलप्रश्ना ।

सन्ति । तत्र 'अयं योगादुत्थानम्' [पा. यो. सू. १।१] इत्यत्र सूत्रं यथा-अयं शब्द आत्मार्थकः-
योगशास्त्रसारस्य इति, तद्वत् किं न स्यादित्यत्र आह-नाधिकारार्थः इति ॥ अयमाशयः-
किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरम् उत-विचारजनकम् ? आद्ये-अयमन्त्यस्य आत्मार्थत्वेन प्रयोजनेच्छाऽऽ-
स्यत इति मन्त्रार्थः स्यात् । तच्च तत्त्वज्ञानं, मन्त्रा अनादिरन्यथा । न हि प्रवृत्तिरूपम् इच्छते
क्रियते । किंतु तथा विचारः । न द्वितीयः-कर्तव्यव्याख्याहम् विना विचारलक्षणाप्रयोगात् । अथाहते
च तन्नेनोक्तोत्तरस्य शब्दार्थान् तत्त्वविकारनिवृत्त्यर्थमानन्तर्धानेन युज्यते । अतुना सम्पादित-
भासती ।

स आनन्तर्यार्थः इति योजना । तत्त्वविकारार्थोऽप्ययमन्त्रो दृश्यते, यथा 'अथैव ज्योतिः' इति वदे । यथा
या लोके 'अयं शास्त्रादुत्थानम्' 'अयं योगादुत्थानम्' इति । तत्त्वमनाधिकारार्थो न शृणुत इत्यत
आह-नाधिकारार्थः । कुतः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । जिज्ञासा तावदिह सूत्रं तद्वत्
तच्छान्ताश्च शब्दतः प्रज्ञानं प्रतीयते । न च यथा 'दृष्टी प्रज्ञानाह' इत्यत्र प्रज्ञानमपि दृष्ट्यादयो
विरुद्धेन, एवमिहापि भ्रान्तज्ञाने इति युक्तम् ; ब्रह्मसामानाधिकार्यप्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनमूचनार्थत्वेन
जिज्ञासाया एव निमित्तत्वात् । तद्विस्तारता तद्वचनेन आनन्दतत्त्वपरिभाषायां, ब्रह्मसामानाधिकार्यं न
प्रेक्ष्यतः प्रत्येकम् । न हि तदानीं तत्र ना तज्ज्ञानं शान्तिरूपप्रयोजने भवितुमर्हत् । अनन्तरमाह प्र-
यत्नेनेन वेदान्तानामनविषेयं प्राप्ताभ्यासुरवर्त्तते । कर्मप्रवृत्त्युपयोगिनोपचरितार्थता वा ज्ञेयस्यो-
गिता वा 'इह' इत्येवमादीनामभिहितार्थानामपि स्यात्प्राप्त्यर्थमनविषयप्रवृत्त्यर्थं समवात् । तस्मा-
न्मद्वेदप्रयोजनमूचनी जिज्ञासा इह पदतो सकलतश्च प्रज्ञानं निवृत्तिरुपधा । न च तस्या अविवर्धनम्,
अप्रवृत्तत्वात्, येन तत्त्वमन्याद्वान्नाद्विचारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषग तु नयनज्ञानम-
निकार्यं मन्त्रे । न च तदप्ययमन्त्रेन सकलतः, प्राप्ताभ्यासत्वात् । न च जिज्ञासा मीमांसा, येन
योगादुत्थासन्नवद्विज्ञेयं, नान्यत्र निरास्य 'मान् मानं' इत्यन्मात्रं 'मानं पुत्रायाम्' इत्यन्मात्रं
धातोः 'मान्त्र' इत्यादिनाऽनविच्छेद्यं नति ध्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य वृत्तिविचारवचनत्वात् ।
ज्ञानं शास्त्रावस्थाजिज्ञासापदस्य, प्रवृत्तिरिति मीमांसाया जिज्ञासा स्यात् । न च प्रवृत्तिप्रवृत्त्यर्थ-
कम्, एवमेव तद्व्यासुरवर्त्तते । न च स्याद्विचारप्रवृत्तौ स्यामन्त्यार्थपरवृत्तत्वात् युक्तं, अति-
प्रवृत्तम् । तस्मात् सुदृढः 'जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्' इति । अयं बहुशर्तार्थः शब्दः कस्मान्न
आनन्दमिष्य-न्यायनिमित्तः ।

ज्ञाननिमित्तं तथेश्वरीशब्दोऽहं-नाधिकारार्थः इति । नरहेतुः-ब्रह्मेति । अन्त्यार्थः-ज्ञानमय-
शब्दो ब्रह्मनेच्छायाः जिज्ञासाविशेषार्थः वेदाविशेषस्य ज्ञानस्याऽऽत्म्यार्थः । नाऽऽ-
प-मन्त्रा मीमांसाप्रवृत्तिरप्ययमन्त्रेनाद्विचारार्थः प्रवृत्तिरूपमप्रतिपादनात् । न
द्वितीय-अयमन्त्रेनाऽऽनन्तर्योक्तिरिति विज्ञासाविशेषार्थसमर्पणे मानवचतुष्टयमनानां ब्रह्मज्ञानविचारार्थ-
नार्थानिर्वाहकत्वात् । न च विचारविज्ञासाद्विज्ञासा शब्दः, शास्त्रस्य विचारितुं स्यादिति निमित्त-
निमित्तोक्तोक्तम् । न तृतीय-ब्रह्मज्ञानस्याऽऽनन्तर्यज्ञानात् तद्विचारार्थः प्रवृत्तिरप्ययमन्त्रेनाद्विचारार्थ-
१ अयं बहुशर्तार्थः ।

मङ्गलस्य च वाक्यार्थं समन्वयाभावात् ॥ अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथ-
शब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ॥

रत्नप्रभा ।

मर्थान्तरं दूषयति-मङ्गलस्येति ॥ वाक्यार्थो विचारकर्तव्यता । न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्तृत्वादिना
ऽन्योऽन्तीत्यर्थः । ननु सूत्रज्ञा शास्त्रादौ मङ्गल कार्यमिति अपशब्दः प्रयुक्त इति चेत् । सत्यम् ।
न तस्यार्थो मङ्गल किन्तु तच्छ्रवणमुच्चारण च मङ्गलकृत्य करोति, तदर्थस्यानन्तर्यमेवेत्याह-अर्थान्तरेति ॥
अर्थान्तरम्, आनन्तर्यम् । श्रुत्या श्रवणेन शस्त्रगीणादिनादश्रवणनदोङ्काराद्यशब्दयोः श्रवणं मङ्गलफलकम्-
“ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वैवेतौ ब्रह्मण पुरा । कण्ठ मित्वा निनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाभिर्भौ ॥ १ ॥”
इति स्मरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चो मिथ्येति मते प्रवृत्ते सति, अथैवेत्येतत् प्रपञ्चः सत्य इति,

भामती ।

भवति । तथा च मङ्गलहेतुत्वात् प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः संपद्यत इत्यत आह-मङ्गलस्य
च वाक्यार्थं समन्वयाभावात् । पदार्थ एव हि वाक्यार्थं समन्वीयते, स च वाक्यो वा लक्ष्यो
वा । न चेहं मङ्गलमयशब्दस्य वाक्यं वा लक्ष्यं वा, किन्तु मृदङ्गशङ्खध्वनिप्रत्ययशब्दश्रवणमात्रकार्यम् ।
न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थं समन्वयः शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः । तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽप्यशब्दस्तत्र
तेषु न प्रयोक्तव्यः । तथा च ‘ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वैवेतौ ब्रह्मण पुरा । कण्ठ मित्वा निनिर्यातौ
तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥’ इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह-अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या
मङ्गलप्रयोजनो भवति । अर्थान्तरेष्वनन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण श्रेणीणा-
ध्वनिप्रत्ययमङ्गलं कुर्यान् मङ्गलप्रयोजनो भवति, अथार्थमानोदकुम्भदर्शनत्वात् । तेन न
स्मृतिव्याकोपः । न चेहान्न तर्पार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थेत्यर्थः । स्यादेतत् । पूर्वं
प्रवृत्तापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति निनिर्यातव्यमित्यर्थः । तद्यथेवमेव शब्दः प्रकृत्य निवृत्त्यते किमयमय-
शब्दः आनन्तर्ये अथ अधिकार इति । अत्र निमग्नवाक्येऽथशब्दः पूर्वेप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथम-
पक्षोपन्यासपूर्वकः पक्षान्तरोपन्यासे । न चास्यानन्तर्यमर्थः, पूर्वप्रवृत्तस्य प्रथमपक्षोप-यातेन व्युत्पाद्यः ।
न च प्रवृत्तापेक्षा, तदनपेक्षस्य तद्विषय-राभावेनासमानविषयतया विरूप्यानुपपत्तेः । न हि जातु
भवति किं नित्य आत्मा, अथ अनित्या बुद्धिरिति । तस्मादानन्तर्यं त्रिना पूर्वप्रवृत्तापेक्ष इत्यथशब्दः

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वन्त्यात्तस्मान्नाऽऽरम्भार्थेति । अस्तु तर्हि मङ्गलार्थत्वं, नेत्याह-मङ्गलस्येति । न तावद्ब्रह्मजिज्ञासा
कर्तव्येति वाक्यार्थं मङ्गलस्य कर्त्रादिभावेनाव्ययस्तस्य तथात्वाप्रामिद्वे कारकान्तराणां च प्रसिद्धेर्न च
ब्रह्मजिज्ञासा मङ्गलमिति मामानाधिकरण्यं प्रशसात्वेन सूत्रस्यार्थजादृत्वापत्तेस्तस्मान्नाहंयम्य च प्रसिद्ध-
त्वात् । न च तदन्यत् तत्कर्तव्यतापरं सूत्रम्, तस्या मङ्गलत्वे कर्तव्यस्याऽऽर्थिकत्वादतो न मङ्ग-
लार्थः । ननु विज्ञोपशान्तये शिष्टाचाररक्षायै च शास्त्रारम्भे मङ्गलमाचरणीयम् । ‘ओंकारश्चाथश-
ब्दश्च’ इत्यादिस्मृतेर्मङ्गलार्थश्चाथशब्दस्तत्राऽऽह-अर्थान्तरेति । आनन्तर्यमर्थान्तरं तस्मिन्नेन प्रयुक्तोऽथशब्दः
श्रवणमात्रेण गीणाध्वनिप्रत्ययमङ्गलहेतुस्तत्फले भवति । अथार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भत्वात् । उक्तस्मृतिस्तु
मङ्गलफलव्यविवेच्ये-वर्थः । उक्तदृष्टान्तायो हि-शब्दः । अथैतत्तमितित्यत्र तदर्थान्तरार्थोऽथशब्दस्त-

पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् ॥ सति चानन्तर्यार्थत्वे
यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते. एवं ब्रह्मजिज्ञासा-
ऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते, तद्वक्तव्यम् ॥

रत्नप्रसा ।

अत्र पूर्वप्रकृत्यापेक्षयाऽन्तर्याव्यतिरेकात् दोषो दृष्टः । तथापि किं न स्यादित्यत आह—पूर्ववृत्तिः ॥
फलतः पञ्चम्येवार्थः । नभजिज्ञासाया पूर्वमर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति, यस्मात्तस्या अर्थान्त-
रत्यवयवशब्दोपेक्षेन । यत् कुलधिद्वयान्तरेण मृत्युना न उक्तव्यम्, फलभावात् । यदि
फलस्य जिज्ञासापेक्षकतया विचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्व प्रकृतं तदपेक्षास्मिन्त्यपेक्षाशब्दात् प्रकृत-
हेतुमाश्लिष्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्यते, तदाऽर्थान्तरत्वमनन्तर्येऽन्तर्भवति, हेतुफलभावाभावाद्यनन्तर्यस्या-
वयवत्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादिदमनन्तरमिति युक्ते भवयेत्
हेतुत्वाप्रतीतिः । न ब्रह्मविदन्त्यस्य गौतमिना हेतुत्वाभावात्प्रतीतिरिति वाच्यम्, तयोर्देशान् कालान् वा
व्यवस्थान्तेष्वनन्तर्यमवयवत्वात् । अत्र सामग्रीपदयोरेव मुख्यभानन्तर्यम् अथवा भवनात् । तस्मिन्नुक्ते
स यथान्तरत्वं न वाच्यम्, नान्वयाद्वैकल्यादिति भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वप्रकृतत्वेऽपेक्षाया उद्भा-
वदर्थान्तरत्वं सम्मानन्तर्यमिदं न प्रत्ययशब्दार्थवन्निवर्त्याहव्यस्य योजनीयम् । यद्वा—पूर्वप्रकृतत्वेऽपे-
क्षेना यस्य अर्थान्तरत्वापेक्षत्वात् यत्र ज्ञानं तद्वाराऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात् ज्ञानं तस्या ज्ञानतोऽत-
र्भावात्तदपेक्षापेक्षार्थः । नन्वानन्तर्यार्थकत्वेऽप्यानन्तर्यस्यापि क इवावयवत्वात्—सति चेति ॥
यन्निमित्तमेव पूर्ववृत्तं श्रवणं अभावाभावाभावात्, पुनरुक्तकारणमिति यावत्, तदेवमिति उक्त-
व्यमस्ती ।

कस्मान्न भवती यत् आह—पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । अन्वयार्थः—न यस्या
नन्तर्यार्थता व्यनक्ति यथा शेषवामोऽपि ननु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतमित्येव । सा च पूर्वप्रकृतार्था-
पेक्षेत्येवमप्यशब्दस्य निरवयवता व्यर्थे आनन्तर्यार्थतावधारणाप्रसङ्गात्कामिति । तद्विदमुक्तं 'फलतः'
इति । परमार्थतन्तु कालान्तरोपपत्त्यात् पूर्वप्रकृतापेक्षा । न चेह कालान्तरोपपत्त्या इति पाणिनेत्या-
दानन्तर्यार्थे इति युक्तम् । भवमानन्तर्यार्थः किमेव भवतीत्यत आह—सति चानन्तर्यार्थत्वं इति ।
न तदप्यस्य कश्चिद्विद्वानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्यापि ज्ञानमन्तर्येणापि प्राप्तत्वात् । अत्र हि पुनर-
विचिन्ता न किञ्चिकरोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमप्यत्र न प्रयोगेन पश्यामः । तस्मात्तस्यानन्तर्य-
वक्तव्यं यदिना नभजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवती भवयेत्, तद्विदमुक्तम्—यत्पूर्ववृत्तं
नियमेनापेक्षते इति । त्वदेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यं यावत्, तस्या
आनन्दगिरीव—न्यायनिर्णयः ।

आह—पूर्ववृत्तिः । यन्निमित्तप्रकृतमपेक्षेत्यतिशयोक्त्या ज्ञानमात्रमवयवयोगेऽनुपपत्त्यर्थं यथोक्तम् । अवयव-
मिति पुनरविचिन्त्या विचिकरोति यत्र ज्ञानमवयवजिज्ञासाहेतुत्वेन प्रकृतापेक्षाया भाविक्यामवयवमवयवे
प्रकृतापेक्षायापेक्षार्थत्वात् तद्वानन्तर्यार्थानिर्णयने हेतुफलयोरेवमिदं चोपपत्त्याऽऽनन्तर्यमप्येव मुख्यमात्रतया
वार्थवत् न दृष्टव्यम् । अतो हेतुमूलार्थमपि विचारयित्वा येन फलपेक्षतेऽपि विचारयित्वा प्रकृतो
प्रतिपक्षस्तथाप्यपेक्षायापि विचारयित्वा यथा ननु प्रकृतमप्यपेक्षतेऽनन्तर्यार्थाऽप्यत्र इति भावः ।
यथाऽऽनन्तर्यार्थत्वेऽपि कथं ब्रह्मजिज्ञासाया सावनेचतुष्टयादेवाऽऽनन्तर्यमिति यावत्तथाऽह—मति चेति ।
इति चेत् तदोक्तं च नियमेन पूर्ववृत्तिरिति सत्यम् । ननु धर्मजिज्ञासाया पूर्वप्रकृत्योक्तत्वात्तथा

स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः ॥

रत्नप्रभा ।

व्यमि-पर्यः । नन्वस्तु धर्मविचार इव त्रयविचारेऽपि वेदाध्ययन पुष्कलकारणमित्यत्र आह-स्वाध्या-
येति । समानम्, ब्रह्मविचारे साधारणकारणम्, न पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु सयोगपृथक्-
न्यायेन “यज्ञेन दानेन” [बृह० । ४ । ४ । २२] इत्यादिश्रुत्या “यज्ञादिकर्मणि ज्ञानाय विधी-
यन्ते” इति सर्वापेक्षाधिकरणे [व्या० सू० ३ । ४ । २६] उच्यते । तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः ।
पुष्कलकारणमिति शङ्कते-नन्विति । इह ब्रह्मजिज्ञासायाम् । विशेष-असाधारणकारणम् ।
[“एकस्य तृतीयस्य सयोगपृथक्त्वम्” [४ । ३ । ५] इति जैमिनीयमूलम् । तदर्थस्तु-एकस्य कर्मणः
उभयत्वे अनेकफलसम्भवे संयोगः उभयमन्वयबोधोऽयं वाक्य तस्य पृथक् भेदः । तत्रोदाहरणः-
भाष्येति ।

यानन्तर्यं, धर्मब्रह्मणोऽप्याप्ताधिकप्रमाणगम्यत्वात् । तस्य चागृहीतस्य स्वत्रिये जिज्ञानाजननात्,
ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽप्येतेष्व इत्यव्ययनेन नियतत्वात् । तस्माद्देवाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया
अव्ययशब्दार्थ इत्यत आह-स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं, धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः । अत्र च स्वाध्यायेन
विषयेण तद्विषयमव्ययन लक्षयति । तथा च ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्यनेन गतमिति नेद सूत्र-
मारभ्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मब्रह्मणोऽपि वेदार्थस्याविशेषेण वेदाध्ययनानन्त-
र्योपदेशसाध्यादित्यर्थः । चोदयति-नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः, धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञा-
सायाः । अन्वयार्थः-‘त्रिदिदिपन्ति यज्ञेन’ इति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने त्रिनियोगात्,
ज्ञानस्यैव कर्मत्वमेष्टा प्रति प्राधान्यान्, प्रधानसंबन्धान्नाप्रधानानां पदार्थान्तराणाम् । तत्रापि च न
वाक्यार्थाज्ञानोपत्तानङ्गभाजो यज्ञादीनां वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोपपत्तेः । न च वाक्य सहकारितया
कर्मावबोधेति युक्तम्, अङ्गकर्मणामपि त्रिदितपदतदर्थसंगतीनां समविगतशब्दव्याप्यतत्त्वानां गुण-
प्रधानभूतपूर्वपरपदार्थाकाशासन्निधौग्यतानुसंधानप्रमाणप्रत्यक्षं वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तेः । अनुपपत्तौ वा
त्रिदिदिपन्ति वाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिचर्याभावात्प्रसङ्गः । तद्व्यवस्थानु तदर्थानुष्ठानपरिचर्या
परस्परश्रयः, तस्मिन्तस्मिन् तदर्थानुष्ठानपरिचर्या ततश्च तद्व्यवस्था इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थ-
प्रकाशने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति सांप्रतम्, विशेषहेतोरभावात् । ननु ‘तत्त्वमसि’ इतिवाक्यात्
त्वपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोद्दामीनम्भावेन तत्पदार्थेन परमात्मनेक्यमशक्य
द्रागित्येन प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्गोच्यतामिरहितत्वात् । यज्ञतपोदाननृदानान्तर्भेदास्तु
विशुद्धसत्त्वाः श्रद्धानां योग्यताग्रमपुनरभ्य तादात्म्यमगमिष्यन्तीति चेत्, तर्कामदानां प्रमाण-

आन-दीपरीय-न्यायनिर्णयः ।

यत्कस्य शिष्यते तत्राऽऽह-स्वाध्यायेति । त्रिव्यमनसाह्वाव्ययनलब्धस्वाध्यायादानन्तर्यं धर्मब्रह्मजिज्ञा-
सयोः साधारणमतो नात्र पृथक्कथनीयम् । यज्ञ-समान नात्यन्तमनपेक्षित नापि स्वयमेव प्रयोजकमतमत्र
शास्त्रारम्भे पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु धर्मजिज्ञासायां वेदाध्ययनादेवाऽऽनन्तर्यम् । यथाऽऽहुः-
तादृशी तु धर्मजिज्ञासामिहूपायशब्द प्रयुक्तानाचार्यः । या वेदाध्ययनमन्तरेण न समवतीति ।
ब्रह्मजिज्ञासायां तु कर्मावबोधानन्तर्यमवशब्दार्थः । युक्त हि विचारयोग्योन्यमुपकारोपकारक-
त्वाद्युपकार्यनलान्नोऽस्योपकारककर्मावबोधानन्तर्यमतो धर्मजिज्ञासानो ब्रह्मजिज्ञासाया हेतुभेदो-

न ॥ धर्मजिज्ञासायाः—

रत्नप्रभा ।

“देष्वा जुहोति”, “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्”, “खादिरो यूयो भवति”, “वादिरो वीर्यकामस्य” इति तन्त्रात्रापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणा स्वर्गादिफलज्ञानामपि “यज्ञेन दानेन” [वृ० । ४ । ४ । २२] इत्यादिप्रवचनाज्ञानार्थत्वं चेति ।] परिहरति—नेत्यादिना । अयमाशयः—न तान्मूर्धन-
भाग्यी ।

कारण योग्यताप्रकरणप्रमाणत्वेनोक्तमव्ययसितोऽसि, प्रयश्चाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदा-
न्ताभिरुक्तमन्यायप्रलेने तु योग्यताप्रकरणेन त्वत् कर्मभिः । तस्मात् ‘तत्त्वमसि’ इत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन
जीवमानं परमाममानं गृहीतं तन्मूलया चोपपत्त्या व्यग्रम्याप्य, तदुपासनाया भावनापरमिज्ञानाया
वीर्यज्ञानेनैरन्तर्येन-वा ब्रह्मसाक्षात्कारफलाया यज्ञादीनामुपयोग । यथाह—‘स तु दीर्घकालेनैरन्तर्यसःका-
रासेवितो दृढभूमि’ इति । तत्रार्थेनप श्रद्धावज्जाड्यश्च सकार । अत एव श्रुति—‘तमेव वीरो विज्ञाय प्रज्ञां
कुर्वीत ब्राह्मण’ इति । विज्ञाय तत्तत्परकरणेन वा टेन प्रज्ञा भावनां कुर्वीति-पर्य । अत्र च यज्ञादीनां श्रेय परि-
पयितुं मन्निर्वर्णनद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुनस्तस्मात्कारणं यन्मोयनादिसम्बन्धतो हि पुरुष आदरनेरन्तर्यदी-
र्घकात्तैरानेमानो ब्रह्मभावनामनाप्रविद्यामना सम्बलकाय कपति, ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नं केषुत्रो विशदी
भवति । अत एव स्मृति—‘महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मणं क्रियते तनु’ । ‘यस्मैतेऽष्टाचर्यारिंश सत्कारा’ इति च ।
अपरे तु ऋणप्रदापाकरणे त्रयज्ञानोपयोग कर्मणामाह । अस्ति हि स्मृति—‘ऋणानि त्रीन्यपाट्व्य
मनो मोक्षे निवेशयेत्’ इति । अन्ये तु ‘तमेव वेदानुबधनेन ब्राह्मणा गिरिदिपति यज्ञेन’ इत्यादिश्रुति-
भ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणा सयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनं प्रयत्नभावमाचक्षते, तत्रार्थेभ्येन
सादित्यस्य वीर्यार्थनाम्, ‘एकस्य तमयार्थत्वे सयोगपृथक्त्वम्’ इति-वायात् । अत एव पारमर्ष
तन्त्रम्—‘मन्त्रांशेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरध्वरत्’ (न. अ. ३ पा. ४ सू. २६) इति । यज्ञतपोदा-
नादि मर्त्य, तदपेक्षा ब्रह्मभावनै-पर्य । तस्मादपि श्रुत्यादयः, प्रमाणं यदि वा पारमर्षं मन्त्रं सर्वथा
यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना निशेषणप्रयत्नी अनाद्यविद्यातद्भासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय
मोक्षापरत्वाग्ने कथ्यत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि । न चेमानि दृष्टादृष्टमात्राधिकारादुपकारहेतुभूतौ-
पदेशिकातिदेशितमपर्व तादृशमसहितपरस्परविभिन्नकर्मम्यग्नपदविकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यमप-
शुशानुम् । न च धर्ममीमांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधुक्तं ‘कर्मात्रोद्यमान्तर्गते निशेष,’
इति । कर्मात्रोद्यमेन हि कर्मानुष्ठानमाहियं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतन्निराकरोति—न । कुत ,

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उन्नीति शङ्कते—नन्विति । विचारयोक्त्यकार्षोपकारक-उप्यासिर्भेदमिति समावृत्ते-नेत्यादिना । यद्यपि
वेदात्याश्रयणं त्रयजिज्ञासायां न पुच्छो हेतुम्याऽपि तेन विना न सा युक्ता । युक्ता त्वग्रीतवेदा-
न्याय विनाऽपि धर्मजिज्ञासायां तस्यान्तस्यामनुपयोगादत्रो न त्रयजिज्ञासायां धर्मजिज्ञासा-

१ देष्वा—दृष्ट्यादितिरागपुच्छयास्येन प्रत्यर्थेन विहितस्यापि दत्तं दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यनेन फलाय
विशेषात्पुच्छार्थं भवति । नया व्यापिष्टमादीनां स्वर्गार्थत्वं विदितानामपि “यज्ञेन दानेन” इत्यादिनाकथ्य-
ते नानापन-उत्तरं न निदि भाव ।

प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

न्यन्यन्यायसह्य ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुनरुक्तकारणम् । तस्य धर्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात् । नापि कर्म-
भारती ।

कर्मानुबोधान् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । इदमत्राकृतम्-ब्रह्मोपासनाया भावना-
पराभिमानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र सूत्रम्-क पुनरस्या कर्मपेक्षा, किं कार्यं, यथाप्रेयादीनां
परमाधुर्भे चरमभाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा । स्वरूपे वा, यथा तेषामेव द्विरन्तपुरो
डाशादिद्वयमिदमेताद्यपेक्षा । न ताव कार्यं, तस्य निरूप्यासहन्वात् । तथाहि-ब्रह्मोपासनाया ब्रह्म-
रूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोपाधौ वा स्यात्, यथा सयनमभ्युपेयः । निर्यायो वा,
यथापिनामस्य ग्रीह्य । सत्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योद्बललादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः ।
न तावदुत्पाद्यः । न खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडम्भभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्न इति याद्यायो
ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः सभगति, ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्त्वभावाद्येन नित्य-
तयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः, ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययनत्वशान्नान्ततया प्राप्ता-
प्यायोगात्, तद्विषयस्य तन्मात्रमीकस्यैव बहुल व्यभिचारोपलब्धेः । न खन्तुमानत्रिबुद्ध बहिर्भाजन-
शीतातुरम्य शिशिरभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरन्मालाजटिलानलसाक्षारकार प्रमाणान्तरेण सनाद्यन्ते,
निसवादस्य बहुलमुपलम्भात्, तस्मात् प्राभाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावाच्चोपासनाया उत्पाद्ये कर्म-
पेक्षा । न च कृतस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो निरकारसंस्कारप्राप्तयः सभगति । स्यादेतत् ।
मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पादादिरूप उपासनायाः, सत्कार्यतु अनिर्वचनीयानाद्यनिद्यादयपि गानापनयनेन
भविष्यति, प्रतिसीरापहिता नर्तकीन प्रतिसीरापनयद्वारा रङ्गव्यापृतेन । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एता-
न्नास्तु विशेषः-प्रतिसीरापनये पारिपदानां नर्तकानियमसाक्षात्कारो भवति । इह तु अनिद्यापि गानापनयमात्र-
मेव नापरमुत्पाद्यमस्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेन अनुत्पाद्यत्वात् । अत्रोच्यते-वा पुनरपि
ब्रह्मोपासना । किं शाब्दज्ञानमात्रमस्ति, आहो निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानमस्ति, यदि शाब्दज्ञानमात्रमस्ति,
त्रिमियमभ्यस्यमानाप्यत्रिंशत् समुच्छेत्तुमर्हति । तत्तन्निश्चयस्तद्व्यासो वा सनामन त्रिपर्यासमुन्मुद्वेत्तु,
न सहायाम्बासः, सामान्यमानदर्शनाभ्यासो वा । न हि म्याधुर्भा पुरयो वेति वा आगेहपारिणाहन्
द्वयमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमान पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तम्, क्वन्ते विशेषदर्शनात् । ननुक्त
श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभाव गृहीत्या युक्तिमयेन च व्यनस्याप्यन इति । तस्मात्त्रिंशत्परि-
त्तशाब्दज्ञानसत्तत्तिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यनिद्यादयोच्छेदहेतुः । न चासायन्तुपादितरमातुभवा
तनुच्छेदाय पर्याप्तः । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः । साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु
परोक्षानुभासेन, दिग्मोहालानचक्रचलदृक्षमन्त्रीचित्सिद्धिर्नादिनिर्गमेऽपरोक्षारमासितु अरोक्षानुभासि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नन्तर्धर्मित्वश्चार्थः । अयं मानः-प्राच्यां गीताभाष्या न्यायमहम् तद्वत्तत्राकार्यार्थार्थार्थार्थ-
ध्यामिहोत्रादिकर्मैति नय वृत्तम् । तत्र न तावदस्या न्यायसहज्ञानान्तर्धर्मम् । तस्य तत्तदर्थभेदज्ञा-
नोपयोगिनोऽस्यानुपयोगा स्वाध्यायमर्थज्ञानोपयोगेऽनपेक्ष्येन सत्यो मानयेन च न्यायद्वयमिहोपयुक्तमपि
स्वाध्यायाध्ययनत्रयं पुनरुक्तकारणमिति न तदानन्तर्धर्मस्या युक्तम् । नापि वाक्यार्थज्ञानादत्राऽऽनन्तर्धर्म-
तदि नाम प्रवर्तकमन्यार्थज्ञानापि प्रयायक धर्मज्ञानोत्तरसन्धानं च ज्ञानाद्वैक्यार्थज्ञानाऽऽनन्तर्धर्म-

रत्नप्रभा ।

निर्णयः । तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् । न हि धृमाग्न्योरेव धर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति । यया धर्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानं
मामती ।

मिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययेनिवृत्तिदर्शनात् । नो खत्वातवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहा-
दयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वंपदार्थस्य
दुःखितोक्तिवादिसाक्षात्कारनिवृत्तिः, नान्यथा । न चैष साक्षात्कारो भीमासासहितस्यापि शब्दस्य
प्रमाणस्य फलम् अपि तु प्राप्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनिवृत्त्यात् । अन्यथा कुटजव्रीजादपि बटारुतोत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सशक्यार्थभावनापरिष्कारसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्या-
कारनिषेधेन तत्पदार्थनामनुभावनयतीति युक्तम् । न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तः-
करणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । न चैनावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता । न हि शब्दब्रह्मज्ञानप्रकाश
ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरोहिता हि स्वयंभ्योतिरिति गीयते, न तूपहितमपि । ययाह स्म
मगधान् भाष्यकारः—‘नायमेकान्तेनाविषयः’ इति । न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारेऽसर्वोपा-
धिनिर्मोक्तः, तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात् । अन्यथा चेत्तन्मृच्छा-
द्यापत्तिं विनाऽन्तःकरणवृत्तः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमि-
तमाविनयद्विसाक्षात्कारवत् प्रतिभाष्येनास्याप्राप्ताप्य, नत्र बहिःस्वच्छक्षणस्य परोक्षत्वात् । इह तु ब्रह्म-
रूपस्वोपाधिकलुपिनस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । न हि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते ।
जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽति-
रिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानान्यासाहिनसस्कारसचिन्मन्त्रेन्द्रियेण पञ्जादिस्वरग्राममूर्च्छनामे-
दमव्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानान्यासाहिनसस्कारो जीवस्य ब्रह्मावयवमन्तःकरणेनेति । अन्तः-
करणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मपक्षेति चेत् । न, तस्याः कर्मानुष्ठानेन
सहभावामावेन तत्सहकारित्यानुपपत्तेः । न खलु ‘तत्त्वमसि’ इत्यादेर्वाक्यान्निर्विचिकित्स शुद्धबुद्धोदा-
सीनस्यभावमकर्तृत्वाद्युपेतम् अपेनब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तम् एकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वविका-
रमवबोधुमर्हति । अनर्थश्च कथं कर्ता वाधिकृतो वा । यद्युच्येत निश्चिन्नेऽपि तत्त्वे विपर्ययसिन्धुवनो व्यवहा-
रोऽनुवर्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्येविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतोद्विषाणां तित्तावमासानुवृत्तिः, आस्वाद्य
यूक्त्यस्य त्यागात् । तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद
लपनस्यते । न च कर्माविद्यामकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत लच्छेद इति
वाच्यम्, सजातीयस्यपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः । यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति, स्वयं च
जोषेति । यथा विष विद्यान्तरं दमयति, स्वयं च श्राम्यति । यथा वा कृतकरजो रजोऽन्तराविडे
पायसि प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि मिन्दत्, स्वयमपि मित्रमानमनाक्लिष्टं पायः करोति । एवं कर्माविद्या-
त्मकमपि अविद्यान्तराभ्युपगमयन् स्वयमभ्युपगच्छतीति । अत्रोच्यते—सयं, ‘सदेव सोम्येदम्’ इत्युप-
मानं ‘तत्त्वमसि’ इत्यन्ताच्छब्दान्, ब्रह्ममीमांसेपरकरणादुपलब्धमवस्थान्, निर्विचिकित्सेऽनाद्यविवोपा-
दानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मात्वात्वावे जातेऽपि अविद्यामस्कारानुवृत्त्यानुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रथयास्त-

आनन्दमिथीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानेन स्वयंभ्योतिरहेतुर्ज्ञानम् । कटप्रवृत्तिरज्ञानानपेक्षु ब्रह्मज्ञानसत्त्वविचारविकारोपाश्रितया पूर्वक्षणं
ज्ञानस्याविचारविरोधमवाधोगात्तस्मान् कर्मज्ञाननिष्पन्नानन्तर्धनप्रवृत्ताय इति । ननु धर्मज्ञानासाया

रत्नप्रभा ।

भवेत् । यद्यपि शुद्धिनिष्कादिद्वारा कर्माणि हेतुः, तथापि तेषां नाविष्कारिनिष्पन्नम्, अत्रातानां मामती ।

द्वयनद्वाराश्च, तथापि तानप्यथ व्यवहारप्रत्ययान्तिभ्येति मन्यमानो विद्वान् श्रद्धते पितृपुत्रहेतुविषय इव गुड दूक्त्यन्त्यजन्तपि तस्य तित्कताम् । तथा चायं क्रियाकरणेति कर्तृभ्यताफलप्रपञ्चमतात्त्विक विनिधि-
न्यक्तमधिकृतो नाम त्रिद्वयो ह्यधिकारः, अन्यथा पशुशूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्गारः स्यात् । क्रिया-
कर्त्रादिभ्यस्वरूपविभागः च विद्वन्मन्यमान इह विद्वानभिमत कर्मकाण्डे । अत एव भगवाननिद्विषयतः
शास्त्रस्य वर्णयान्त्रभूय भाष्यकारः । तस्माद्यथा राजात्तायाभिमानकर्तृके राजसूये न निप्रैश्यजती-
याभिमानिनोरधिकारः । एव द्विजातिकर्तृक्रियाकरणादिनिमाणाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदन-
भिमानिनोऽधिकारः । न चानविष्टेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय कल्पते, वैश्यस्तोम इव
ब्राह्मणराज-याभ्याम् । तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः, प्राप्तो फलः, दृष्टत्वात् । अदृष्टार्थेषु तु
शास्त्रैकसमभिगम्य फलमनधिकारेण न युज्यते इति नोपासनाकार्यं कर्मपेक्षा । स्यादेतत् । मनुष्या-
भिमानरहितधिकारेण कर्मणि निहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकारः, एव निषेधत्रिषोऽपि मनुष्या-
धिकारा इति तदभिमानरहितमन्तेष्वपि नाविक्रियेत, पथादित् । तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रय-
वेयात्, तिर्यगादिबदिति भिन्नकर्मतापातः । मेरम् । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किं त्वयि
सम्कारानुद्वेष्याय मात्रया तदभिमानोऽनुवर्तते । अनुवर्तमानं च भिष्येति मयमानो न श्रद्धते इत्युक्तम् ।
किमतो यथेयम्, एतदतो भवति-विधिपुत्राद्वोऽधिकारी नाश्राद्धः । ततश्च मनुष्यायभिमानेनाश्रद्धानो न
त्रिभिर्शास्त्रेणाधिक्रियते । तथा च स्मृतिः—“अश्रद्धया दूतं दत्तम्” इत्यादिकाः । निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धा-
पेक्षते । अपि ॥ निषिद्धमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते । तथा च सासारिकं इव श्रद्धागतब्रह्म
तत्त्वोपि निषेधमतिरम्य प्रवर्तमानं प्रत्यवेतीति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्मान्नोपासनायाः कार्यं
कर्मपेक्षा । अत एव नोपासनोत्पत्तायपि, निर्भिचिकि-सश-द्वज्ञानोत्पत्त्युरकालमनधिकारं कर्मणी यु-
क्तम् । तथा च स्मृतिः—“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेने” अश्रुतत्वमनाद्यु । तस्मिन्निदानीमनु-
पयोग एव सर्वथेह कर्मणाम्, तथा च “निदिपति यज्ञेन” इत्याद्या श्रुतयो विन्येत् । न । आरादुप-
कारकन्याः कर्मणा यज्ञादीनाम् । तथाहि—“तमेतमात्मानं वेदानुचनेन-नित्यस्वा-यावेन ब्राह्मणा निदिपति”-
वेदितुमिच्छन्ति । न तु विदन्ति । वस्तुतः प्रानम्यापि वेदनम्य प्रकुर्येतथा शब्दतो गुणत्वात्, इच्छापाथ-
प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात् प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात् । न हि रामपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः
प्रानोऽपि राजा पुष्पमिदोषणतया शब्दतः उपसर्जनं आनीयतेऽपि तु पुष्प एव, शब्दतस्तस्य प्राप्ता-
न्यात् । एव वेदानुचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विग्रहः । एव तस्योऽनाशक्त्यः । कामा-
नशनमेव तपः, हितमितमे वाशिनो हि ब्रह्मणि निदिष्टया भवति, न तु सर्वथाऽनशक्तो मरणात् ।
नापि चान्द्रायणादितपः शीलस्य, धातुत्रैपथापत्तः । एतानि च नित्यानुष्ठानात्तदुत्तरितनिर्हर्णेन पुष्प-
सम्पुर्णंति । तथा च स्मृतिः—“स इ वा आत्मयाज्ञो यो वेद इदं मेऽनेनाहं सस्त्रियत इदं मेऽनेनाहं
मुपधीयते” इति । अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परामृशति । स्मृतिश्च—“यस्मैऽष्टाचरारिंशः सम्काराः” इति ।

आनन्दगिरिय-भाष्यनिषयः ।

ब्रह्मजिज्ञासायां सामग्रीत्वामात्रेऽप्यनन्तयोर्जिज्ञासा तत्त्वज्ञानार्थोऽयं शब्दः “इदं यस्यामेऽनन्तयथ जिज्ञासा
अथ यक्षसः” [तै० स० ६-३-१०-४] इत्यनुदानमज्ञानार्थोऽयं शब्दः । “अधीत्य विधिभेदे-
दानुप्रार्थोत्पाय धर्मतः । इष्टा च शक्तितो यस्मै नो मोक्षे निश्चयेत्” [मनु० ६-३६] इति स्मृतेः ।

यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः ।

रूपप्रमा ।

तेषां जमान्तरुज्जानानिषि कश्चेन्नुवाच । अत्रिणागिनिर्देशेण श्रयमान प्रवृत्तिपुत्राद्वाराणामानन्तर्या प्रविशेन वक्तव्यम् । अतः कर्माणि तदन्वयोऽस्मिन्यायविचारो ना नाभिवर्तिनि न त्रयत्रिज्जासाया अम-
न्त्रिज्जानानन्तर्यमिति । ननु 'अमन्त्रयन्निगमयोः कारिकाणामावेऽयानन्तर्ये'ति श्रुत्या त्रयज्ञानार्थोऽप-
शब्दः — 'हृदयस्यापेऽप्ययथ विद्याया अथ वक्ष्यते' [तैत्ति० महि०] इत्यवदानानां त्रयज्ञानार्थोऽप-
शब्दोऽपि पाहाक्याह—यथा चेति ॥ अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो यथाऽप्यवदानार्थस्य विवक्षित-
भावती ।

नित्यमिति चित्तानुष्ठानप्रवृत्तिरूपस्य च विशुद्धसत्त्वस्यापिद्रुप एव उन्मत्तविनिर्दिष्टस्य ज्ञानोपपत्तिं दर्श-
यन्त्यायकीं श्रुतिं—'विशुद्धसत्त्वतस्तन्मु त पश्यति निःकट व्यापमान' इति । मृत्तिश्च—'ज्ञानमुत्प-
त्ते पुमां अयापापस्य कर्मणः' इत्यादिना । कर्मणैव च निष्पन्ना कर्मणा निवेदिनेनोपात्तदृष्टिनिवर्हणेन
पुरुषसत्त्वात्वेन ज्ञानोत्पत्ताद्वैभाषोपपत्तौ न मयोपपद्यतेन साक्षाद्वैभाषो युक्तः, कथनागौरवापेक्षः ।
तथाहि—नियमकृतानुष्ठानादर्शोपादः, ततः पाप्मा निवर्तने, न क्षमिष्याद्युचिदु खल्वे तन्मते नित्यमुचि-
मु ज्ञान्यानिद्रुक्षणेन विवर्तनेन चित्तमत्तमन्त्रयति, अतः पापनिवृत्तौ प्रयत्नोपपत्तिरागपारणे नति प्रय-
त्नोपपत्तिर्या ममागम्य अनित्याद्युचिदु वक्ष्यमानप्रयत्नमनुपपत्ते, ततोऽप्य अस्मिन्मन्त्रितमन्त्र वैराग्य-
मुपपापने, तन्मन्त्रितमोपापने, ततो हानोपाय पर्यवर्त्तते, पर्यवर्त्तमानमन्त्रितमन्त्रोपाय इत्युप-
पद्यते नित्यज्ञाने, नत श्रयणादिकमेव तज्ज्ञानार्थोपात्तदृष्टिपारक्ये तद्वैज्ञानोपाद प्रति चित्तमत्त-
दृष्ट्या कर्मणा युक्तम् । तन्मोपायमनुष्ठानेन मन्त्रयतीति—'आत्मोर्ध्वेनोर्ध्वं कर्म कारणमुपपत्ते । योगा-
न्तर्गम्य नम्यैव श्रम कारणमुपपत्ते ॥' एव चाननुष्ठानकर्माणि प्राग्भवीपरमेश्वराद्यो विशुद्धमत्तः ममा-
रत्नागारादर्शनेन नित्यवैराग्यः इतः तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योपादोपयोगिना, प्राग्भवीपरमेश्वरानुष्ठाना-
देव तन्मन्त्रे । तन्मन्त्रे च पुरुषार्थोपादोपपत्तिरप्युपपद्यते श्रुति—'यदि नेतरणा ब्रह्मचर्यादेन प्रवर्त्ते' इति । तद्विमुक्त-
कर्ममन्त्रोपाद—प्रागप्यपीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति । अत एव न तद्वैराग्ये श्रयणाणि सन्ति, येन तद्वैराग्यार्थं कर्मोत्पत्तिरिति । एतदनुगोपाद 'जायमानो वै
ब्रह्मजिज्ञासुर्भिरङ्गाशापते' इति, गुरुव्यः सत्त्वमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा 'यदि वैराग्या ब्रह्म-
चर्यादेन' इति श्रुतिरित्येव । गुरुव्यस्यापि च श्रयणारम्भेन सत्त्वमुदात्तवेदेन । जयानन्तर्यो ममा-
न्तनागरोऽन्वेष्यश्च कर्मवदानमिद्रुप प्रति, न त्वामन्त्रयतिद्वान् । तस्मात्तत्त्वानन्तर्यमप्यवदानार्थः, यद्विना
प्रयत्नविद्या न मयति यस्मिन् सति मयता मयते । न वैराग्यकर्मावधौः तस्मान् कर्मावधौः तदन्तर्यमय-
शब्दार्थ इति सर्वमवदानम् । म्यादेतन् । मा मूढविद्वेदमयानुपासार्थः त्रयः, श्रौतम् मुनिप्यति, 'गृही भूवा
परी मन्त्रे, वनी भूता प्रवर्त्ते' इति जावाद्युनिर्गामित्वेन हि यज्ञयनुष्ठान मूचयति । तस्मिन् च—
'अर्थाय विविदितापुत्राधोपाय धर्मेन । इष्टा च क्षमिता यदेवमो मोर्ध्वे भवेनयेन ॥' निन्दन्ति च—
'अर्थाय दिने वेदानुपाय तथा मवान् । अनिष्टा चैव यदेव मोक्षमिच्छन्त्येव य ॥' इत्यत आह—यथा
च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः । एतः, 'हृदयस्यापेऽप्ययथ विद्याया अथ वक्ष्यते'
आनन्दगिरि-व्याख्यानं ।

न नु पुत्रानुपासार्थमप्येव न तद्वैराग्यमिति । अनुष्ठानावदानानां बहुव्यादनुष्ठानधेक्यादयोग-
१ भा० पा० हृदयाद्यवदानानन्तर्यः । २ अवदानं वक्ष्यन्म् ।

शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्भ्रमवद्वाजिज्ञासयोः-

रत्नप्रभा ।

त्याज, तथेह उर्मव्रह्मजिज्ञासयो क्रमो निश्चितः । एककर्तृकत्वाभावेन तयो क्रमानपेक्षणात् । अतो न क्रमार्थोऽप्यशब्द इत्यर्थः । ननु तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह-शेषेति । येषामेकप्रमाण शेषता यथा-अवदानानां प्रयाजादीनां च, ययोश्च शेषशेषित्वेन, यथा-प्रयाजदर्शयो, यस्य चाभि-

भामती ।

इत्यादिप्रशब्दाभ्यां तस्य निश्चितत्वात् । न तथेह क्रमो निश्चितः, श्रुत्या तथैव नियमप्रदर्शनात्, 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेन प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा' इति । एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अत एव 'यदहरेन विरजेत् तदहरेन प्रव्रजेत्' इति श्रुतिः । निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्ष-मिच्छन्नालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थवर्ममपि नित्यमैमिच्छिकप्रवृत्तिप्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्माधोगतिं गच्छतीत्यर्थः । स्वादेतत् । मा भूः श्रुत आर्यो वा क्रमः, पाठस्याननुसृत्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कम्मान् भवतीत्यत आह-शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात् । शेषाणां समिदादीनां, शेषिणां चाग्रेयादीनाम्, एकफल-वदुपकारोपनिबद्धानाम् एकफलानुच्छिन्नानाम् एकप्रयोगवचनोपगृहीतानाम् एकाधिकारिकर्तृकानां चैकपौर्ण-मास्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्ते, सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ, तद्विशेषापेक्षायां पाठादप्यस्तद्वेद-नियमाय प्रभवति । यत्र तु न शेषशेषिभिरन, नाप्येकाधिकारावच्छेदः । यथा सौर्यायिण्याप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापेक्षाभावान्न पाठादिः क्रमस्त्रोपनियमे प्रमाणम्, अपरर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । न चेह धर्मव्रह्मजिज्ञासयो शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति । ननु शेषशेषिभिरनभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टः, यथा गोदोहनस्य पुरार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथा वा 'दर्शपूर्णमासाभ्या-मिष्टा सोमेन यजेत' इति दर्शपौर्णमाससोमयोदोषशेषिणोरित्यत आह-अधिकृताधिकारे वा प्रमाणा-भावात् । इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमास-कृत्यार्थोपगयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहनद्रव्यमभ्याप्रियमाणं साक्षात्पशून् भावयितुं मर्हति । न च व्यापारान्तरादिषु श्रूयते, यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत, अप्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते 'चर्मसेनाप-प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य' इति समभिध्वाहारात्, योग्यत्वाच्चास्यापि प्रणयनं प्रति । तस्मात्काल-योपगयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुतिनिरा-करणेनैव इष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोऽप्यपास्तो वेदितव्यः । शेषशेषित्वाधिकृताधिकारामावेऽपि क्रमो निश्चितः, यथैकफलानुच्छेदो भवेत् । यथाग्रेयादीनां, पण्णाग्रेऽस्मर्याकालानुच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोऽंशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीन्युत्पायं ब्रह्म केनचित्केनचिदशेनेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र चतुर्णां लक्षणाणां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसम्बन्धे सति क्रमो

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पवात्क्रमध्रौव्यात्तन्निवममयशब्दो ब्रूयात् । उह तु निचारयोरनुष्ठानभेदान्न क्रमो निश्चितः । यत्राज्ञा-ङ्गित्वं प्रयानदर्शादिषु यत्र चाधिकृताधिकारो गोदोहनादिषु तत्रैव कर्तव्यं न प्रस्तुतविचारयोस्तथात्वे मानमतोऽत्र कर्तृभेदान्न क्रमविरक्षा । स्मृतिस्त्वरिक्तस्याऽऽग्रक्रमोक्त्या यज्ञावनुष्ठानानन्तरं शुक्लबुध-र्मुक्तां दर्शयति न ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तर्यम् । तत्र तद्विचिन्त्यामावाह्रह्मचर्यादेव सत्यासन्निधानाव । तस्मादनेककर्तृकत्वाच्चिचारयोर्न क्रमार्थोऽप्यशब्द इत्यर्थः । नन्वाग्रेयादीनामेकस्वर्गकप्रणामव्यापानां च

फलजिज्ञास्यभेदाच्च-अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम् ।

रत्नमभा ।

कृताधिकारत्वं, यथा-अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य “गोदोहनेन पशुकामस्य” इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा-“दर्शपूर्णमासान्यामिध्ना सोमेन यजेत” इति दर्शाद्युत्तरकाळे विहितस्य सोम-यागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्तृकत्वं भवति । ततश्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपद-नुष्ठानासम्भवात् क्रमाकांक्षायां ध्रुव्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते । नैवं जिज्ञासयोः शेषशेषित्वश्रुतिविरुद्धादिकं मानमस्ति । ननु “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्विनो भूत्वा प्रव्रजेद्” [जाबालो० ४] इति श्रुत्या,—“अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्राश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्टा च शक्तितो यज्ञैर्नो मोक्षे निवेशयेत् ॥ १ ॥” इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्व भातीति । तत्र, “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” [जाबालो० ४] “आसा-दयति शुद्धात्मा मोक्षे वै प्रथमाश्रमे” इति श्रुतिस्मृतिस्यां तपोद्राहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वाव-गमाद् । एतदुक्तं भवति । यदि जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्ध चित्त, तदा ब्रह्मचर्यादेव सम्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । यदि न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते, तदा गृही भवेत् । तत्राप्यशुद्धौ घनी भवेत् । तत्रा-प्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत् । घने शुद्धी प्रव्रजेदिति । तथा च श्रुतिः—“यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्” [जाबालो० ४] इति । तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मानमिति भावः । ननु मीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्व च नास्तु । एकमोक्षफलकत्वेनैककर्तृकत्वं स्यादेव । वदन्ति हि । ज्ञानकर्मणां मुक्तिः-इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यकत्वाच्चैककर्तृकत्वम् । तथा चान्नेयादिपड्यागानामेकस्वर्गफलकानां द्वादशाध्यायानां चैकधर्मजिज्ञास्यकानां क्रमवैचर्योः क्रमो विवक्षित इति क्रमाद्योऽयशब्द इत्याशङ्क्याह-फलेति ॥ फलभेदाजिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुपपन्नः । यथा-सौर्यार्थमग्राजापत्यचरणां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुःफलभेदाद्, यथा वा-कामचिकित्सातन्त्र-योर्जिज्ञास्यभेदान् क्रमापेक्षा, तद्वन्मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः । तत्र फलभेदं विवृणोति-अभ्युदयेति ॥ विषयामिमुख्येनोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः ।

भामती ।

विवक्षितः, तथेहाभ्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत न चेत्तदुभयमप्यस्तीत्याह-फलजि-ज्ञास्यभेदाच्च । फलभेदं विव्रजते-अभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिति । जिज्ञासायां यस्तुनो ज्ञानतन्त्रात्वात् शानपठं जिज्ञासाफलमिति भावः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्वेद-

ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

द्वादशानामेकधर्मार्थानां क्रमदर्शनादनयोरपि विचारयोरलौकिकमुखफलयोरैकवेदार्थविषययोरपेक्षिते क्रमे तद्योऽयशब्दो भविष्यति नेत्याह-फलेति । नोक्तरीत्या क्रमापेक्षेति शेषः । अलौकिकमुखफलत्वे तुल्ये कार्यं मित्रफलत्वे याशंस्य धर्मजिज्ञासाफलमाह-अभ्युदयेति । ज्ञानेन जिज्ञासां लक्षितां प्रकृत-व्याप्तिम् । तस्या धर्मज्ञानानुष्ठानद्वारा देहाद्यगच्छित्तत्वेनाभितो जातः स्वर्गादिमुखविशेषः फलमित्यर्थः ।

तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निश्चयेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं, न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् ॥ भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालोऽस्ति । पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् ॥ इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यम् । नित्यानिर्बृत्तत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् ॥ चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च-

रत्नप्रभा ।

न केवलं पञ्चम्य स्वरूपतो भेदः किन्तु हेतुतोऽपीत्याह-तच्चेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलं तु तद्विरुद्धमिवाह-निःश्रेयसेति ॥ नि य निरपेक्ष श्रेयो नि श्रेयस-मोक्ष, तत् फलमिदं यथे । ब्रह्मज्ञानं च स्वोत्पत्तिव्यतिरिक्तमुष्ठानं नापेक्षत इत्याह-न चेति ॥ स्वरूपतो हेतुत्वञ्च फलभेदान्न समुच्चय इति भावः । जिज्ञास्यभेदं निवृणोति-भव्यश्चेति ॥ भव्य इति भव्यं । साध्य इति साध्यं । हेतुमाह-नैति ॥ तर्हि तुष्टम्, नैत्याह-पुरुषेति ॥ पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तन्त्र हेतुत्वस्य तत्त्वमिदं यथे । कृतिसाध्य-त्वात्कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं, न तुष्टत्वादित्यर्थे । ब्रह्मणो धर्मोऽलक्ष्यमाह-इह त्विति ॥ उत्तरमीमांसायामित्यर्थे । भूतमसाध्यम् । तत्र हेतु-नित्येति । सदा सत्त्वादित्यर्थे । साध्या साध्यत्वेन धर्मब्रह्मणो स्वरूपभेदमुक्तं वा हेतुतोऽप्याह-नैति । धर्मस्तु कृयधीनं नैत्यर्थे । मानतोऽपि भेदमाह-चोदनेति ॥ अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रवृत्तिबोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च भामती ।

इत्याह-तच्चानुष्ठानापेक्षम् । ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम् । शान्तज्ञानाभ्यासानानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभानम्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमापत्तिकमाह-भव्यश्च धर्म इति । भविता भव्य, कर्तार कृत्य । भविता च भावकव्यापारनिर्बोधतया तत्तन्त्र इति तत्र प्राज्ञानकाले नास्त्येत्यर्थे । भूतं सयम् । सदैकान्तत न कदाचिदसदित्यर्थे । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्यभेदं, ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह-चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । चोत्तेति वैदिक आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

न केवलं स्वरूपतः फलभेदः किन्तु पादनप्रकारभेदादपीत्याह-तच्चेति । वैदिकरीत्याह-अधीरपि धर्मधी-यदभ्युदयफलत्वाशङ्कयाह-निःश्रेयसेति । अभ्युदयफलव्यावृत्तये तु शब्दः । पूर्वज्ञानशब्दो जिज्ञा सामधिकाराशङ्कयति । उपास्तिरुद्धर्मज्ञानवद्वा स्वगतमर्थगतं वा ब्रह्मधीरप्यनुष्ठानमपेक्षतामिवाशङ्कयाऽह-न चेति । 'ब्रह्मसत्योऽमृतममैति' इति श्रुतेर्ब्रह्मधीरोकारनिष्ठाव्यतिरिक्तानुष्ठानानपेक्षेत्यर्थः । फलभेदमुक्त्या जिज्ञास्यभेदमाह-भव्यश्चेति । भव्यसाविति भव्यो भविता भव्यगोवादिशब्दानां विक्रयेन कर्तारं निपातनात् । उक्तं हि-'भव्यादयं शब्दा कर्तारं निपातयते' इति । धर्मस्य भव्यस्य साध्यैक्यमात्रेण तदुपपादयति-न ज्ञानेति । तत्कारे सत्त्वाभावे तु ऽत्रवभाशङ्कयाऽह-पुरुषेति । असतोऽपि तत्काले क्रियासाध्यं वादतु उक्तव्यर्थे । धर्मोऽहमणोऽपि वदार्थतया साध्यत्वमाशङ्क्योक्तमिह त्विति । भूतमिदं यत्नं न व्यापनयति-नित्यत्वादिति । बालव्यासास्यशरीरदृष्ट्या च धर्मो व कृतिसाध्यत्वमाशङ्क्य कालादिकल्पनासाक्षि गन्तेत्याह-न पुरुषेति । रूपतो जिज्ञास्यभेदमुक्त्या मानतोऽप्याह-चोदनेति । वैदिकशब्दमात्रं चोदना विशेषेण सामान्यलक्षणात् । शक्तिनामर्थोऽप्यमर्थज्ञाप-

या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुज्जानैव पुरुषमव-
बोधयति ॥ ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव कैवलम् । अवबोधस्य
चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते ॥

रत्नप्रगा ।

निज्ञास्यमेव इत्यर्थः । सप्रज्ञाक्यं विदुषोति—या हीति । लक्षणं प्रमाणम् । “धर्मकामो
यजेत” इत्यादिवाक्ये हि स्वविषये धर्मं यागादिकरणम्वर्गादिप्रकारावनाकारेण फलहेतुयागादिगोचर-
नियोगे या हितसाधने यागादौ या पुरुष प्रवर्तयदेवावबोधयति । “अयमात्मा ब्रह्म” [वृ० २ ।
१ । १९] इत्यादि वाक्ये तु स्वैयं केवलमप्रपञ्च ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयति । त्रिषधामावादि-
त्यर्थः । नन्ववबोध एव नियम्यग्राह—न पुरुष इति ॥ ब्रह्मचोदनाया पुण्योऽनगोधे न प्रवर्तते इत्यन-
हेतु पूर्वधाक्येनाह—अवबोधस्येति ॥ स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्तकमियं दृष्टान्तमाह—
भामती ।

ज्ञानमाह, निरीयेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिमेव विमजते—या हि चोदना धर्मस्येति । आज्ञा-
दीना पुरुषामिन्द्राद्येनात्मसमजात अपौरुषेये वेदे चोदनापदेशः । अत एवेत्यम्—‘तस्य ज्ञानमुपदेशः’
इति । सा च स्वमात्रेण पुण्यव्यापारे भागनाया, तद्विषये च यागादौ, न हि भागनाविषयः, तद-
धीननिष्पन्नायात् प्रवृत्तस्य भावनायाः । ‘यिन् ब्रह्मणे’ इत्यस्य वातोर्विषयपदस्युत्पत्तेः । भागनायास्त-
द्वारेण च यागादिरपेक्षितोपायतामगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुज्जानैव यागा-
दिरवबोधयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुण्यमवगोचयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयत्यवगोचयति । कुत,
अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात् । ननु ‘आत्मा ज्ञातव्यः’ इत्येवविधिपरिर्देशात् तदे-
कान्वयतयाऽनगोधे प्रवर्तयद्विषये पुण्यो ज्ञानवबोधयति इति समानस्य धर्मचोदनानिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत-
आह—न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । अयमिति—न तान्ब्रह्ममात्राकारे पुण्यो नियोज्यते, तस्य
ब्रह्मव्यापार्येण नियुज्यात् । अकार्यत्वात् । नापुपातनाया, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुमानस्यान्यपस्य-
नित्यमिद्वयतया प्राप्तवन्ताविषयत्वात् । नापि ज्ञानवबोधे, तस्याप्यर्थातिशेदस्य पुण्यस्य विदितपदतदर्थस्य

ज्ञानद्वितीय-न्यायनिर्णयः ।

कथं तुयं कथं तन्महत्तिमं दम्ताऽह—या हीति । वेदिको विद्वद्विषयं मानम्—“चोदनालक्ष्यो-
ऽर्थो धर्मः” [वै० सू० १-१-२] इत्युक्तत्वात् । न स्वविषये वात्सर्वकरणपुरुषार्थमात्रार्थ-
भावनास्ये प्रत्येकं पुरुषं बोधयति । यन्ते वादिहि शब्दोऽज्ञास्यनिशिष्टमर्थमात्रं विदधत्त-
वोऽपि पुण्यप्राप्त्यन्तामपि नियोज्यते । ब्रह्मचोदनाऽपि चोदनायादिरपरप्रवृत्तिनिष्ठयाशक्याऽह—
ब्रह्मणि । अयमिति प्रतीचि मितमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्ये त्वपदस्य पुण्यं केवलमप्रपञ्च
इयं बोधयत्येव न प्रवर्तयतीत्यत्र हेतुमाह—अवबोधस्येति । नन्यामा ज्ञानं इत्यादिवा-
क्येन नियोज्यते तन्म ब्रह्मोऽपि भाग्ये पुरुषं प्रवर्तयते वेदान्तात्मज्ञानात्मा भागना बोधयति, स यादि-
याभावात् भूतमात्रावबोधयति इति न्यायाविधिराक्येतिवाच्यताऽह—न पुरुष इति । ज्ञानस्येच्छाप्र-
यत्नानि नानामानस्युत्पत्त्या इतिच्छत्रोऽप्यमानस्यापि दुर्गत्यादिज्ञानान्न सम्मिल्यते । न च त्रिभि-
र्योगेन विना शक्यो निष्पत्तिरिति । न च चोदना मात्रमेव नियोजयति किन्तु भूतानामपि

यथाऽक्षार्थसन्निकर्षेणार्थावबोधे, तद्वत् । तस्मात्किमपि वक्तव्यं, यदनन्तरं
ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यते इति ॥ उच्यते ॥ (१) नित्यानित्यवस्तुविवेकः,

रत्नप्रभा ।

यथाति ॥ मानादेर बोधस्य जातत्वाजाते च विषययोगान्न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्ति । तथा च प्रवर्तकमा-
नमेयो धर्म, उदासीनमानमेव ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदान्न तन्मीमांसयोः कस्यार्थोऽयं इति भाव । एव-
मयशब्दस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्यमाचिन्त्ये सति तदवधिन्वेन पुष्कलकारण वक्तव्यमित्याह-तस्मादिति ॥
उपदिश्यते । सूत्रकृतेति शेषः । तत्किमित्यत आह-उच्यते इति । विवेकादीनामागमिकत्वेन
भामती ।

समधिगतशब्दस्यायतत्त्वस्याप्रयुहमुपपत्ते । अत्रैव दृष्टान्तमाह-यथाक्षार्थेति । दार्शनिके योजयति-
तद्वादिति । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शब्द म्यात् । न हि तदात्मतत्त्व
परास्ते, किंतु तज्ज्ञानविधिपरा, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः । न च बोध्यव्यो-यनिष्टत्वादपेक्षितत्वात्,
अन्यपरेभ्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चय, समारोपेणापि तदुपपत्ते । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति
सिद्धम् । प्रकृतमुपसहरति-तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति
सति तु भवन्ती भववैधेयर्थ । तदाह-उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यादि । निय प्रयोगात्मा,
अनि या देहेन्द्रियविषयादय । तद्विषयश्चेद्विधेको निश्चय, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद्भ्रमण । अय
विवेको ज्ञानमात्र न निश्चय, तथा सत्त्वेपि विपर्यासादय सशय म्यात्, तथा च न वैराग्य भावयेत्,
अभावय-रुध ब्रह्मजिज्ञासाहेतु, तस्मादेव व्याख्येयम् । नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यस्तु तद्धर्मः,
नि यानिःपयोर्धर्मिणोस्तद्धर्मणा च विवेको नित्यानित्यस्तुविवेक । एतदुक्तं भवति-मा भूदिदं तद्वत्
नित्यम्, इदं तदनुत्तमनित्यमिति धर्मविशेषयोर्विवेक, धर्मिभ्योर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेक निश्चि-
नोन्वय । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्य सत्य, तथा चात्मागोचर । अनि यत्त्वमसत्यत्वं तय-
स्यास्ति तदनित्यमनृत, तथा चानात्मागोचर । तदेतत्तन्नुभूयमानेषु पुष्पद्रव्यप्रत्ययगोचरेषु विषय-
विषयिषु यद्वत् नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदात्मागोचरो भविष्यति, यत्तन्नित्यमनृतं भविष्यति ताप-
त्रयपरीतं तद्वत् यद्वत् इति । सोऽयं नित्यानित्यस्तुविवेक प्राग्भवीयादद्विषाद्वा कर्मणो त्रिभुवस्तत्त्वस्य
भक्त्यनुभूयोपपत्तिभ्याम् । न खलु स य नाम न किंचिदस्तीति वाच्यम् । तदभावे तदधिष्ठानस्यानृत-
स्याप्यनुपपत्ते शून्यवादिनामपि शून्यताया एव मन्यत्वात् । अयाम्य पुरुषधैर्यम्यानुभूयोपपत्तिभ्यामेव
मुनिपुण निरूपयन्, आ च सत्यलोकात् आ चानीचे 'जायम्य प्रियस्व' इति विपरितेमान्, क्षणमुहूर्त-
यामाहोरात्रार्धमासमासार्धयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गाणान्तरसर्गमसारसागरोर्मिभिरति-
श मुद्यमान, तापत्रयपरोतमात्मान च जीवलोक चान्लोक्य अस्मिन्सारमण्डले अनि पाशुचिदु त्वामक
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

चोदना हि भूतमियानुकृत्वा तत्प्रवृत्ते । न च तस्य विधिवोपिनेन धी समन्वयमत्रविरोधादिति
भाव । पुनो बोधे नियोगाभावा दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति । आनन्तर्यवाचिनोऽयशब्दस्या-
क्रमार्थे च पुष्कलहेतुज्ञानार्थत्वमेव युक्तमस्ति-तस्मादिति । अययनादंर्ब्रह्मजिज्ञासायामसामग्रीत्वात्त-
थाभूतमन्यदेन वाच्यमि याह-उच्यते इति । शास्त्रीयविधिस्तांगराधिकारनिमित्तमिति मत्वाऽह-
नित्येति । आमातिरिक्त सर्व कार्यत्वाद् घटवदित्यन्तरे नि योऽद्वैतकमान्वादिति निश्चयो नित्याने-

(२) इहामुत्रार्थभोगविरागः, (३) शमदमादिसाधनसम्पत्, (४) मुमुक्षुत्वं च ॥ तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं, ज्ञातुं च, न विपर्यये ॥

रत्नप्रभा ।

प्रामाणिकत्वं पुरस्तादेवोक्तम् । लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः । बाह्यकरणानामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मस्स्यास उपरतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं—तितिक्षा । निद्रा-
लस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानम् । सर्वत्राऽऽस्तिकता श्रद्धा । एतत्पदक्याप्तिः शम-
दमादिसम्पत् । अत्र विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यम् । तेषामन्यव्यवति-
रेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह—तेष्विति ॥ अयं कथञ्चित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारं प्रवृत्तस्यापि फल-
भामती ।

प्रसंख्यानमुपायनंतं; ततोऽप्येतादृशाभित्यागिन्यवन्मुविवेकलक्षणाग्रसंख्यानात्—इहामुत्रार्थभोगविरागः ।
मनति । अर्थ्यते प्रार्थ्यते इत्यर्थः । फलमिति यावत् । तस्मिन्विरागोऽनामोगामिकोपेक्षाशुद्धिः । ततः
शमदमादिसाधनसंपत् । रागादिकयायमदिरामत्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषु बाधचमिन्द्रियाणि प्रवर्त-
यत्, विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत्, पुरुषमतिचोरे विविधदुःखव्यालाजटिलं संसारदुःख-
मुनि जुहोति । प्रसंख्यानम्यासट्चत्रैराग्यपरिपाकममरागादिकयायमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते
वशीक्रियते, सोऽयमस्य धैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसज्ञ इति चाख्यायते । विजितं
च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेवमस्य योग्यता दमः । यथा दान्नोऽयं वृषमशुभा हृष्टः
शक्रादिवहनयोग्यः घृष्ट इति गम्यते । आदिग्रहणेन च विषयविततिश्चातुपुरमस्तत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते ।
अन एव धुनिः—‘तस्माच्छान्तो दान्त उपरतिस्तितिक्षु श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमा-
त्मनि पश्यति’ इति । तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य सप्तप्रकार्यः शमदमादिमाधनसपत् । ततोऽस्य
संमाप्यन्यानामुमुक्षा मन्तीत्याह—मुमुक्षुत्वं च । तस्य च निन्यशुद्धमुक्तस्य स्वभावप्रत्यक्षान मोक्षस्य
कारणमित्युपश्रुय तजिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्त्रेयामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया
इत्याह—तेषु हीति । न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह—ज्ञातुं च । उपसंहरति—
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

त्येवस्तुविवेकः । पर्तमानन्दहेतुव्यतिरेकनिषिद्धात्रायतिरिक्तार्थेऽष्टाविरुद्धा दृढा चेनांश्चरिहामुत्रार्थभोग-
विरागः । लौकिकमर्कशुद्धिव्यापाराणां स्वाधिकारानुपशुक्तानामकलत्वज्ञानपूर्वकस्यागः शमः ।
तयान्यव्याकरणव्यापारस्यागो दमः । सत्त्वशुद्धौ निव्यानामपि विधिन एव त्याग उपरतिः ।
शीतोष्णादिद्वन्द्वानां स्वाधिकारापेक्षितजवनविच्छेदकातिरिक्तानां सहिष्णुता तितिक्षा । सर्वास्तिकता
श्रद्धा । विविचिन्धनरादिविशेषविनिश्चयनिरोधेन चेतसोऽवस्थानं समाधानम् । एतेषा संपत्तिः
शमदमादिसंपत् । आत्मनोऽज्ञानतत्कार्यमेव च वन्वः । तद्विच्छेदो मोक्षः । तद्विच्छावत्त्वं मुमुक्षु-
त्वम् । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्थोत्तरोत्तरहेतुनया मुमुक्षावसानात्तस्या एव ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वाद्युक्तममुक्षा-
वसानान्तरेण । तेषां माक्षान्तर्यार्थ्यां तदनुत्पादित्यर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारादिप्रवृत्तो
दृष्टेः सम्बन्धेनान्वाच्ये—तेष्विति । तत्रैव व्यतिरेकमाह—नेति । कथञ्चित्कुतूहलितया ब्रह्मजिज्ञासायां
प्रवृत्तस्यापि फलवन्तज्ञानानुत्पादपनिरोकसिद्धिः । अन्यव्यवतिरेकसिद्धमर्थमुपजीव्यायनचद्व्याख्यामु-

तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते ॥ अतःशब्दो हेत्वर्थः ॥ यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयस्साधनानामनित्यफलतां दर्शयति-

रत्नप्रभा ।

पर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयादयतिरेकसिद्धि । अथशब्दव्याख्यामुपसहरति-तस्मादिति ॥ ननूक्तत्रिकेकादिक न सम्भवति । “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्” इत्यादिश्रुत्या कर्मफलम् नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धेः । औषस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षाध्यायुक्तः, भेदोत् । तस्य छोष्टादिवत् पुरुषार्थस्यायोगाच्च । ततो न समुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थः-अतःशब्दः ॥ त व्याचष्टे-अतःशब्द इति । अथशब्देनानन्तर्ययाचिना तदन्वित्वेनार्थादिवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्याक्षेप-निरासायानुवादकोतदशब्द इत्यर्थः । उक्तं विष्णोति-यस्मादिति । तस्मादिति-उत्तरेण सन्त्य ।

भामती ।

तस्मादिति । क्रमप्राप्तमत शब्द व्याचष्टे-अतःशब्दो हेत्वर्थः । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह-यस्माद्वेद एवेति । अत्रैव पारिचोचते-सत्य यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति । सैन त्वनुपपत्ता, इहामुनरुक्तोपयोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुसूक्ष्मेदनीय हि फलम्, इष्टलक्षणात्फलस्य । न चानुराग-हेतावस्य वैराग्य भवितुमर्हति दुःखानुपपन्नदर्शनासुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुपपन्ना-दुःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुख उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् । अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा मत्पार्यां सशक्तान्सकण्डकान्म स्यानुपादत्ते, स यावदादेय तावदादाय विभिनर्तते । यथा या धान्यार्थी सपलालामि धान्यान्याहरति, स यान्दादेय ताव-दुपादाय निवर्तते, तस्मादुःखमयानानुसूक्ष्मेदनीयमैहिक वामुष्मिक वा सुख परित्यक्तुमुचितम् । न हि शृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, मिथुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाग्निशीयन्ते । अपि च दृष्टं सुख चन्द-नवनितादिसङ्गजम् क्षयितालक्षणं दुःखेनाप्राप्तित्वात् अतिमीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिक स्वार्गादि, तस्याधिनाशित्वात् । श्रूयते हि-“अयम सोमममृता अभूम” इति । तथा च “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्य-याजिनः सुकृतं भवति” । न च हृत्स्वरहेतुर विनाशित्वानुमत्तस्य सम्भवति, नरशिरःकपालश्चीचा-नुपावयन्, आगमज्ञाधितमिषमन्नात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यमात्रं ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एव प्राप्ते साह भगवान्सूक्तकारः-अत इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः-यस्माद्वेद एवेति । अयमभिसन्धिः-

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

पसहति-तस्मादिति । अथशब्दादानन्तर्यमात्रं शक्या दष्टेऽर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञा-सादिष्टत्वात् दष्टेतुल्येन जिज्ञासासामग्रीत्वं तेन बोध्योऽर्थ इति भेदः । क्रमप्राप्तमतःशब्द व्याक-रोति-अतःशब्द इति । अथशब्देन हेतोस्तत्तावत् शब्देनापि तस्योक्तो पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य हेतु-रूपमर्थमेवाऽह-यस्मादिति । तस्मादित्युत्तरेण सन्त्यः । अस्यार्थः-अथशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिश्चारा-पूर्वनिवृत्तब्रह्मजिज्ञासापुरुषहेतुचतुष्टये निश्चितेऽपि तदपरादे शङ्किते तन्निरासेन तदनुमत्तःशब्देनाय-शब्दोक्तहेतुवाचिना व्यख्यायते । तथाहि-वृत्तकवादार्चसादौ व्यभिचारादक्षयमियादिश्रुत्या च शिरोधादनित्यत्वासाधकत्वादकृतकत्वस्य प्रागभावे व्यभिचारान्नित्यत्वाहेतुत्वाद्वाज्ञानव्यतिरेके चाप्यादौ भाग-दात्ममात्रनिष्ठासिद्धेस्परिच्छिन्नत्वस्य प्रतिदेहं भिन्नेष्वाम्यमानादिभूतविरक्षायामाकाशादिषु भागादु-

“तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते”
[छा० ८।१।६] इत्यादिः, तथा-ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं
दर्शयति-“ब्रह्मविदामोति परम्” [तै० आर० २।१।१] इत्यादिः ।
तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासा

रत्नप्रभा ।

“यदस्य तन्मर्त्यं, यद्वृत्तकृ तदनित्यम्” इति न्यायसूत्रे “तद्यथेह” [छा० ८।१।६]
इत्यादिश्रुतिः कर्मफलक्षयनश्रुतेर्वाचिका । तस्माद् “अतोऽन्यदातम्” [बृ० ३।४।२]
इति श्रुत्याऽऽनात्ममात्रस्यानित्यत्वनिषेधादैराग्यलभ्य इति भावः । मुमुक्षुः सम्प्रापयति-तथेति ॥ यथा
वेदः कर्मफलनित्यत्वं दर्शयति, तथा नक्षत्रज्ञानात् प्रशान्तशोकानलमपार स्वयंभूतिरानन्द दर्शयती-
त्यर्थः । जीवन्वादेरप्यासोक्त्या ब्रह्मसम्पन्न उक्त एवेति भावः । एवमयातश्चन्द्राम्बा पुष्पककारण-
पतोऽधिकारिणः समर्थनाच्छास्त्रमाश्रयमित्याह-तस्मादिति ॥ सूत्रशक्यपूरणार्थमप्याह न कर्तव्यपदा-
न्यपार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचार उक्तयितु तस्य स्वाभिमतसमासकथनेनावयवार्थं दर्शयति-ब्रह्मण इति ॥

भामती ।

संय मृगभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचककूपीवज्जालिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसपातजमशक्य-
परिहारम्, अन्तःसाधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयुद्धं खयोः समस्तकृतकसुखाग्निनामाननियमात् । न हि
मनुनियसप्तकमलं विषं परिहर्तुं यः समुद्रं शक्यं शिरपररेणापि भोक्तुम् । क्षयितानुमानोपोद्बलितं च ‘तद्य-
थेह कर्मचितः’ इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकम् ‘अपाम सोमम्’ इत्यादिकं वचनं मुन्यासभवे
जन्मपट्टित्तिनामापादयति । यथाहुः पौराणिकाः-“आभूतसम्रण स्थानममृतं न हि भाष्यते” इति । अत्र
च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेदं उपस्थापितम् । स च योग्यत्वात् ‘तद्यथेह कर्मचितः’ इत्यादिरस्य इति
सर्वनामा परामृश्य, हेतुपक्षग्या निर्दिश्यते । न्यादेतत् । यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य नृणां
पद्मस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत्र आह-तथा ब्रह्मविज्ञानादपीति । तेनार्थः-अतः स्वर्गादीनां क्षयिता-
प्रतिपादकात्, ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुण्यार्थताप्रतिपादकात्, आगमात्, यथोक्तसाधनसंपत्तौ ततश्च जिज्ञा-
सिति सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह-ब्रह्मण इति । पट्टीसमासप्रदर्शनेन प्राचा वृत्तिवृत्ता

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

कद्रोपात्रिः पानिः पत्रिः कायो गादिराग्यादेरपि तदभावेऽभावादिशिष्टाधिकार्यमात्रादनारम्भः शास्त्रस्यैवाशक्य-
तन्निर्माणेन हेतुचतुष्टयमुपपाद्य तद्वैतुत्वमतं शब्दः साधयति । न हि घसदादौ नित्यत्वं प्रागभावादा-
वृत्तकालमात्रेण वा पारितोषिकं यावद्विकारं तु विभाग इति न्यायात् । पुण्यस्याक्षयकालव्यवृत्तिस्तु
वस्तुचतुष्टयप्रवृत्तानुमानानुगृहीतश्रुतिप्रसिद्धे न स्वार्थे मानमतो निरेकत्रारा धैराग्यादिभावादिशिष्टाधिकारिणा-
भावात्तस्य शास्त्रमिति । आदिशब्दादतोऽन्यदातमित्यादिनाक्यं गृह्यते । मुमुक्षुस्य हेतुन्तर-
माह-तथेति । यथा कर्मणामनित्यकालात् वेदो दर्शयति तथेति यावत् । परमपूरणार्थं निरन्तरसमस्त-
दृक् निमिशयानन्दमिदं पर्यः । अत्राप्यादिशब्देन “तर्हि शोकनामस्मि” इत्यानुष्यते । हेतुच-
तुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासामात्रमधीने स्थिते परिपूर्णं हेतुपक्षं कार्यमुपादयन्तीति पठितमुपसहरति-
तस्मादिति । अपा पदे व्याख्याय ब्रह्मजिज्ञासापदस्य श्रुतिस्मृतिश्रीष्टवतुर्थीममामनिर्माणेन पट्टीसमा-
समाह-ब्रह्मण इति । अत्रार्थस्येच्छायाः कर्मप्रयोजनयोरैक्याकर्मणः स्वयंप्रसाधनं न प्राधान्या-

ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं-“जन्माद्यस्य यतः” [१ । १ । २]
इति ॥ अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् ॥ ब्रह्मण इति

रत्नप्रभा ।

ननु “धर्माय जिज्ञासा” इतिपदं ‘ब्रह्मणे जिज्ञासा’ इति चतुर्थीसमास किं न स्यादिति चेद्
उच्यते । जिज्ञासापदस्य हि मुर्यार्थ इच्छा । तस्या प्रथम कर्मकारकमपेक्षितम् । पश्चात् फलम् ।
ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं पट्टीसमासो युक्तः । कर्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति । इच्छायां कर्मण एव
फलत्वात् । यथा-स्वर्गस्यैच्छेत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते, तद्वत् । अत एव धर्मजिज्ञासे यत्रापि सा
हि तस्य ज्ञातुमिच्छेताच्छां गृहीत्या पट्टीसमासो दर्शितः । निवारलक्षणाया तु निवारस्य हेतुत्वमत्र
तथा प्रथम फलाकाङ्क्षाद् “धर्माय जिज्ञासा” इति चतुर्थीसमास उक्तः । तथा वृत्तिकारे ‘ब्रह्मणे
जिज्ञासा’ इत्युक्तं चेदन्तु ज्ञातत्वेन ब्रह्मण फलत्वादिनि । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह-ब्रह्म चेति ॥ ननु
“ब्रह्म क्षणमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्यमभूर्ब्रह्म प्रजापति” इतिश्रुतिषु लोके च ब्रह्मणवजातौ जावे
वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्द प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह-अत एवेति ॥ जगत्कारणलक्षणप्रतिपादक-
सूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । वृत्त्यन्तरे शेषे पट्टीत्युक्तं दूषयति-ब्रह्मण इतीति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः ।

भामती ।

ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमास परास्तो वेदितव्यः । ‘तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहण
कर्तव्यम्’ इति आत्मायनीयचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनिधमात्, अप्र-
कृतिविकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात्, ‘अश्वघासादयः पट्टीसमासा मन्त्रियन्ति’ इत्यश्वघासादिषु
पट्टीसमासप्रतिषिधानात् । पट्टीसमासेषु च ब्रह्मणो वास्तव्यावाच्योपपत्तेरिति । स्यादेतत् । ब्रह्मणो जिज्ञासे-
त्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य सहायं कथं ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रवजातौ, यथा ब्रह्म-
हत्वेति । अस्ति च वेदे, यथा ब्रह्मोऽजमिति । अस्ति च परमात्मनि, यथा ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इति, तस्मिन्
सहायमपाकरोति-ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणमिति । यतो ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय तच्चापनाय परमात्म-
लक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छाम परमात्मजिज्ञासेवेयं न विप्रवजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः । पट्टीसमासप-
रिग्रहेऽपि नेय कर्मपट्टी, किंतु शेषलक्षणा, संन्यमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनोजिज्ञा-
सेयुक्तं भवति । तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासा सर्वो ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्मजिज्ञास-
यान्द्रा भवन्ति । साक्षात्पारंपर्येण च ब्रह्मसंबन्धात् । कर्मप्रणया तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति
तत्प्रमाणादयो नावगच्छेन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान्प्रयाह-ब्रह्मण

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कर्मणि पट्टीसमासः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणस्य कर्मण्यत्वात्तथाभूतयूपदार्वादी तदृशैश्वर्यासादौ
पट्टीसमासाङ्गीकारात् । न च धर्माय जिज्ञासेतिदिहाप्येति वाच्यम्, पट्टीसमासस्यैव तत्रापीश्वरात् ।
उक्तं हि-सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति न चात्र प्रकृतिविकृतिः । पट्टीसमासेऽपि ब्रह्मप्रधान्यमार्थिकं,
तस्मादयमवार्थं पट्टीसमासोऽयुक्त इति भावः । किं तद्ब्रह्म यत्कर्मत्वेन फलत्वेन च जिज्ञासाया विन-
शितं तदाह-ब्रह्मेति । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणं वक्ष्यन्ततो वृत्तिकारप्रणामो वृथेया-
ह-अत एवेति । आदिशब्देन जीवकर्मवासनशन्दराशीना ग्रहणम् । वृत्त्यन्तरे शेषे पट्टी व्याख्याता
तत्राऽह-ब्रह्मण इतीति । जिज्ञासापदस्याकारप्रययान्तत्वेन वृथोगात्, ‘कर्तृकर्मणोः वृत्ति’

कर्मणि पट्टी, न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानि-
र्देशाच्च ॥ ननु शेषपट्टीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते ।
सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् ।

रत्नप्रभा ।

जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्ययवाचाया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य तत्र कर्म । तत्र सकर्मकक्रि-
यायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वादिच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मत्र पट्टया बाध्य,
न शेष इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिसामान्यदेव त कर्मास्तु । तत्र तु ज्ञेयितया सम्बन्धता, तत्राह-जिज्ञा-
स्यान्तरेति ॥ श्रुतं कर्म तत्त्वान्यदश्रुतं कथयन् “पिष्टमुसृज कर टेलि” इति व्यायमनुन-
रतीति मायः । गूढोभिमित्रः शङ्कते-नन्विति ॥ “पट्टी शेषे” [पा० मू० २ । ३ । ९०]
इति विज्ञानात्पट्टया सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विज्ञेयाकाश्या सकर्मकक्रियासंज्ञिज्ञानात् कर्मत्वे पर्यवस्य-
भासती ।

इति । कर्मणीति । अत्र हेतुमाह-जिज्ञास्येति । इच्छाया प्रतिपत्त्यनुवृत्तौ ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेय-
तत्त्वम् । न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुवृत्तत्वात्प्रथमं जिज्ञासा
कर्मत्वापेक्षते, न तु मन्त्रिमात्रम्, तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात् । न हि चन्द्रमसमादित्य-
चोपक्रम्य कस्यापिमिति सन्न्यक्त्येवमा भवति । भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणां किंविषयमिति ।
तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मण्येव तत्र मन्त्र्यते, न मन्त्रिप्रतामात्रेण, तस्य जगन्व्यापत्वात् । तथा च कर्मणि
पट्टीत्यर्थः । ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्त्रेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं तस्या मन्त्रियति, तत्र तु
शेषतया सामान्यं इत्यत आह-जिज्ञास्यान्तरेति । निगूढमिप्राप्यथोदयति-ननु शेषपट्टीपरिग्रहे-
ऽपीति । सामान्यमवगम्य विशेषमवगमिष्येति कर्मताया अविज्ञातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः ।

आनन्दगिरिय-व्याख्यानार्थः ।

[पा० २-३-६९] इति सूत्राकर्मण्येषा पट्टीति च “कर्मणि च” इति सूत्रे पट्टयाः समासनिषेधाद्ब्रह्मजिज्ञासंति
ममास्मादितिः “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति सूत्राया पट्टी कर्तृकर्मणोरुभयोरपि साम्यं सादृश्यादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति
नियमिना तस्या एव समासनिषेधावयवाऽऽशेषप्राप्तौ कर्मणीयत्वाः पट्टया इदं ग्रहणमिति प्रकृत्ये नोम-
यत्रानिर्देशः । कर्मत्वमपेक्षता कर्तृम्यातिसाध्याभिनिमित्तत्वात्तस्मात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येवमत्र पट्टीति तत्र-
जिज्ञासंतिस्मासन्निधिरिति मायः । परपञ्चनिषेधमुक्त्वा हेतुमाह-नेत्यादिना । कर्मादिस्योऽप्यः
प्रातिपदिकार्थोक्तिरिति । न्यस्यामिमवगादिः शेषस्तत्र नैषा पट्टी किंतु कर्मण्येव जिज्ञासाया
जिज्ञास्यापेक्षज्ञानं हीच्छाया प्रतिपत्त्यनुवृत्तमात्रे जिज्ञासानिरूपणात्ज्ञानस्य ज्ञेयं तद्विना
गत्यायोगादत्र । प्रतिपत्त्यनुवृत्तत्वादादौ जिज्ञासा कर्मत्वापेक्षते न मन्त्रमात्रम् । तेनैव कर्मण्येव पट्टी-
त्यर्थः । जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षितत्वेऽपि प्रमाणादि जिज्ञास्यवस्तु, तत्र तु ज्ञेयतया मन्त्रतानि-
त्यादायान्तरं-जिज्ञास्यान्तरेति । धुतस्मरंशमे नाधुतं रुनेति मायः । प्रमाणादिप्रतिज्ञानां श्रौत-
मन्त्रादिव शङ्कते-नन्विति । “पट्टी शेषे” इति सब्रह्मणे तद्विज्ञानेऽपि व्यक्तत्वात् विशेषनिष्ठ-
त्वात्कर्मकक्रियायाः कर्मणोऽन्तरद्वयाद्व्यवसाया कर्मणा जिज्ञासानिरूपणं निश्चयतीत्यर्थः । एकस्यापि

एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् ॥ न व्यर्थो-ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् । न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षितत्वात् ॥ ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् ॥ तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थाक्षितान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि ॥ यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति, तद्वत् ॥ श्रुत्यनुगमाच्च “यतो

रत्नप्रभा ।

तो यर्थः । अभिसन्निभजानन्निरोत्तरमाह-एवमपीति ॥ कर्मत्वमेव प्रयत्न “कर्तृकर्मणो कृतिः” [पा० सू० २ । ३ । ९] इति मंत्रेण जिज्ञासापदस्याऽऽवन्तत्वेन कृत्यत्वस्य योगे त्रिहिन प्रयमापेक्षित कर्मत्वं त्यक्त्वा परोक्षमशब्द कल्पयन् इत्यर्थः ॥ शेषवादी स्वाभिसन्निमुद्राटयति-न व्यर्थ इति ॥ शेषपट्टया ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि, तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि पट्टया तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्निना शेषपट्टीत्युच्यते । अतो मप्रयासो न व्यर्थः । ब्रह्मतत्सम्बन्धिना सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फल यस्य तत्त्वादित्यर्थः । तत्प्रयासस्येदं पत्रं न युक्तम्, मंत्रेण मुख्यतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारम्याधिकप्रतिज्ञाया उदितत्वादित्याह सिद्धान्ती-न प्रवानेति ॥ सगृहीतमथ सट्टान्तं व्याकरोति-ब्रह्म हीत्यादिना । “तद्विजिज्ञासस्व” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि पट्टीत्याह-श्रुत्यनुगमाच्चेति ॥ श्रुतिमूलपरोक्षार्थत्वलाभाच्चेत्यर्थः ॥ जिज्ञासापदस्यान्ययार्थमाह-भामती ।

निगूढाभिप्राय एव दूषयति-एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण इति । वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसन्तर्गादस्य चान्यपरित्यागेन पश्चात्कथञ्चित्तपेक्षितस्य सन्नधिमात्रस्य सन्नयो जघन्य प्रथम, प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । प्रयत्नपरोक्षाभिमानं व प्रायस्याप्रायस्यस्युत्पत्त्यामुत्पत्त्याभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुद्राटयति-न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषेति । व्याख्यातमेतद्वत्तात् । समाधाता स्वाभिसन्निमुद्राटयति-न प्रधानपरिग्रह इति । वास्तव प्राधान्यं ब्रह्मण । शेष सनिदर्शनमनिरोहितार्थः आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रधानस्य श्रौतत्वं न बहूनामपि गुणानामिति ममाधत्ते-एवमपीति । प्रयत्न शब्दादस्य प्रयमापेक्षितं वा । परोक्षमधिकं जघन्यं वा ॥ शेषपट्टीगादी स्वाभिप्रायमाह-नेत्यादिना । शेषपट्टीपक्षे सामान्येन यत्किञ्चिद्ब्रह्मयोगि मानयुक्तं यदि त सर्वं जिज्ञास्यत्वेनोक्तं स्यात्प्रतिज्ञातव्यं चेत्तत्, अन्यथा विचार्यव्यायोगात् । अतः सन्नधमात्रमेवात्र सामान्ये विशेषान्तर्मात्रादित्यर्थः ॥ सिद्धान्ती स्वाभिसन्निमाह-न प्रवानेति । मानादीनामपि स्वविचारेषु तुल्यं प्राधान्यं नेत्याह-ब्रह्मेति । तथाऽपि ब्रह्मोपास्यमित्युक्ते मानाद्यजिज्ञासायां प्रकृत्युपास्यत्वात्तस्याऽऽह-तस्मिन्निति । अप्रधानानां मुख्यवृत्त्या शब्दोपादानं प्रधानमप्यार्थशेषोचितोक्तिममरो नेति भावः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन सूटयति-ययेति । कर्मणि पट्टीत्यत्र युक्तं यत्तस्माह-श्रुतीति । एवमूलश्रुतौ ब्रह्मण कर्मण्ये मूलस्य पट्टया, तदेव प्रायः

वा इमानि भूतानि जायन्ते" [ते० आ० २।३।१।१] इत्याद्याः श्रुतयः,
 "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" [ते० आ० २।३।१।१] इति प्रत्यक्षमेव
 ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति ॥ तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं
 भवति ॥ तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी ॥ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवग-
 त्तिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्मफलविषयत्वाद्विच्छायाः ॥
 ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म ॥ ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञातुमिति ॥ नन्वतवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूल विषयज्ञानवत्कथं, ब्रह्मज्ञान तु जिज्ञासायाः
 फल, तदेव मूल कथमित्याशङ्क्याह—अवगतीति ॥ आवरणनिवृत्तिरूपामिव्यक्तिमच्चैतन्यमवगतिः पर्यन्तो-
 ऽवधिर्वस्याऽखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म, तदेव फलम् । मूल त्वापातज्ञानमि-
 त्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्मैदानं जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य प्रायः कर्म,
 तत्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्मैव फलमित्युक्तं तत्राह—फलेति ॥ क्रियान्तरे तेषोर्मैदेऽनीच्छायाः
 फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानावगत्योरेक्याद्भेदोक्तिरुक्तेत्यत आह—ज्ञानेनेति । ज्ञानवृत्तिः,
 अवगतिस्तत्फलमिति भेद इति भावः ॥ अवगन्तुम् अविन्यञ्जयितुम् । अवगतेः फलत्वं स्पृष्टव्यति—ब्रह्मेति ॥
 माममी ।

धृयनुगमश्चातिरोरितः । तदेवमभिमतं समास व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह—ज्ञातुमिति । स्वादेतत् ।
 न ज्ञानमिच्छाविषयः । सुखदुःखावापिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्विशेषेच्छागोचरः । न चैव ब्रह्मविज्ञानम् ।
 न ह्येतदनुगममिति वा प्रतिकूटनिवृत्तिरिति बानुभूयते । नापि तयोरुपायः, तस्मिन्तत्पि सुखमेवैवम्या-
 दर्शनात् । अनुगममानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः । तस्मान्न सूत्रकारवचनमात्रादियिर्कृता ज्ञानस्येव
 आह—अवगतिपर्यन्तमिति । न केवञ्च ज्ञानमिष्यते किं त्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वद्भवगतिपर्यन्तं सन्वा-
 ध्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात् । फलविषयत्वाद्विच्छायाः, तदुपाय फलपर्यन्तं गोचरयतीत्येति शेषः ।
 ननु भवव्रगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावतापीष्टं भवति । न ह्यनपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत
 इत्यत आह—ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत आह—
 ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । त्रिमस्युदयः, न, किंतु निःश्रेयसं विगच्छितनिखिलदुःखानुपहृत्परमानन्दघनब्रह्मा-
 वगतिर्ब्रह्मणः स्वरूप इति सैव निःश्रेयसपुरुषार्थ इति । स्वादेतत्, न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः, पुरुषव्यापारव्याप्यो
 हि पुरुषार्थः । न चास्या ब्रह्मस्वरूपानुभूताया उत्पत्तिरिकारसंस्कारप्राप्तयः सम्भवन्ति । तथा सत्यनित्यत्वेन
 तस्याभाव्यानुपपत्तेः । न चोपस्थाद्यभावे व्यापारव्याप्यता । तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः इत्यत
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मिति भावः । कथं कूटस्थस्य ब्रह्मणः श्रुतौ कर्मत्वमुक्तं तत्राऽऽह—यत इति । प्रत्यक्षमिति स्पृष्ट-
 श्रोतविद्याद्वारा न कर्मश्रुतिरिति भावः । श्रोतेऽपि कर्मत्वे ब्रह्मणः सौत्र शेषत्वमेव किं न स्यात्त-
 त्राऽऽह—तत्रेति । न हि श्रुतिमूलयोर्मूलमूलोत्पत्तिरिति चेत्तुं नैव । ॥ पञ्चवर्षमुपसहरति—तस्मादिति ।
 जिज्ञासापदस्याप्युपायार्थमाह—ज्ञातुमिति । ब्रह्मणि ज्ञाते तद्विज्ञानस्याऽऽमन्वात्तद्विच्छायोगाद्भेदात्तद्विज्ञाना-
 नुभूतावगतिर्ब्रह्मणः स्वरूप इति । जिज्ञासापदस्याऽऽह—अवगतीति । ज्ञानावगत्योरेक्यादयं भेदकथं याशक्य
 हेतुनाऽऽह—ज्ञानेनेति । ब्रह्मावगतिर्प्राप्तिरिति प्राप्तिरिति तद्वेन ब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणि याशक्योक्तं ब्रह्मेति ।

निश्शेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिर्हरणात् ॥ तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥
तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ?

रत्नप्रभा ।

हिशब्दोक्त हेतुमाह-निश्शेषेति ॥ बीजमत्रिया आदिर्धैर्यनार्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः । अत्र-
नार्थमुक्त्वा सूत्राकार्यार्थमाह-तस्मादिति ॥ अत्र सम्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तस्यप्रत्ययेन सूच-
यति । अयात शब्दाभ्यामधिकारिण सात्रितत्वात्तेन ब्रह्मज्ञानाय विचार कर्तव्य इत्यर्थः । इति
तृतीयवर्णकम् ॥ प्रथमवर्णके बन्धस्याप्यासत्वोक्त्या त्रिपदादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्धप्रसिद्धवोत्रिपदा-
दिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह-तत्पुनरिति ॥ पुनःशब्दो वर्णकान्तद्योतनार्थः । यदि
वेदान्तविचारात् प्रागेव ब्रह्म ज्ञातम्, तर्ह्यज्ञात-रूपविषय-व नास्ति । अज्ञानाभावेन तन्निवृत्तिरूपपक्ष-
भामती ।

आह-निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिर्हरणात् । सत्यम्, तस्मान्नगतौ तद्वत्त्वभावे नोत्पत्त्यादय-
सम्भवन्ति, तयाप्यनिर्देशनीयानाद्यविद्यावशाद्ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीत्य-
पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिर्हरणात्प्रा-
गप्रात इव तस्मिन्सति प्रात इव भवताति पुण्येणार्थमानवान्पुरुषार्थ इति युक्तम् । अत्रियादीत्यादि-
ग्रहणेन तत्संस्कारोऽनुरुध्यते । अत्रियादिनिवृत्तिस्तपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति
द्रष्टव्यम् । उपसहरति-तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । उक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा । न खलु तज्ज्ञान-
विना सत्तासनविविधदुःखनिदानमत्रिचोच्छिद्यते । न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखानुप-
ज्ञानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराभिर्भासो जीवस्य । तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमे-
वितव्यम् । तच्च न केवलेभ्यो वेदा-तेभ्योऽपि तु तद्वमीमासोपकरणेभ्य इति इच्छानिमेन तद्वमीमासायां
प्रनर्पते, न तु वेदान्तेषु तदर्थविनश्रया वा । तत्र फलवदर्थान्नोपपत्तया स्वाध्यायाध्ययनत्रिवे- सूत्रयता
'अयातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेनैव प्रवर्तितत्वात्, धर्मग्रहणस्य च वेदार्थापलक्षणत्वनाधर्मनङ्गलणोऽप्युप-
लक्षणात् । यद्यपि च धर्ममीमासात् वेदार्थमीमासया तद्वमीमासाप्याक्षेप्तुं शक्यते, तथापि प्राच्या
मीमासया न तद्रूपत्वाद्यते, नापि तद्वमीमासाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमासारम्भाय
नित्यानिर्णयविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् । स्यादेतत् । एतेन सूत्रेण
ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमासाया प्रतिपाद्यत इत्युक्तं, तद्रूपकं त्रिक्रियासहत्वादिति चोदयति-तत्पुनर्ब्रह्मेति ।
वेदान्तेभ्योऽपौल्लेख्यतया एतत् सिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं, वेदान्तराक्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पुमर्थेने तस्या हेतु हिशब्दमृचिन निश्चयति-निःशेषेति । सम्मसंसारबीजमनादिरत्रिया तस्यास्ता-
मादित्वेनाऽऽदाय प्रवृत्तानर्थस्य च तस्यैव संसारस्योक्तावगत्या घन्तेरिति यावत् । सूत्राक्षरार्था-
मुपसहरति-तस्मादिति । त्रिगुणाधिकारिसत्त्वं तदर्थः । त्रयं ज्ञातुर्कामेन त्रयं विचारयितव्यमिदं
शास्त्रं श्रोतव्यमित्यर्थः । बन्धविनश्र्यात्तेन मिद्वेऽपि त्रिपदादौ त्रिगुण-तरेण तदाज्ञिष समाधातुं वर्णकान्त-
रमन्तरपक्षादायाक्षिपति-तदिति । प्रागेव जिज्ञासायाम्ब्रह्म वृत्तिश्चिज्ज्ञातमज्ञातं वेति त्रिरुक्तार्थः ।
आद्ये शास्त्राप्रतिपाद्यतया नास्य त्रयं विषयोऽनन्यलभ्यत्वमात्रादौऽनेनानन्यगमाच्चास्य पञ्चमपि तद-
न

यंदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यम् ॥ अथाऽप्रसिद्धम् । नैव शक्यं जिज्ञासितु-
मिति ॥ उच्यते ॥ अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्—

रत्नमभा ।

मपि नास्तीति न विचारयितव्यम् । अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न
शक्यते । अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रति-
पादनयोगात् । तत्प्रतिपाद्यस्वरूपः संवन्धो नास्तीति ज्ञानानुवृत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारभ्य शास्त्र-
मित्यर्थः । आपातप्रसिद्ध्या विषयाविलामादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति—उच्यत इत्यादिना । प्रसिद्धं
तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वेनास्तिपदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः ।
न च “सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म” इति श्रुत्या सेति वाच्यम्, ब्रह्मपदस्य लोके सङ्गतिप्रहामायेन
भामती ।

समुत्प्रेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं, ततो न जिज्ञासितव्यं, निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः
साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तर्हि न तदेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्र-
सिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वे । न चेष्ट्यमाण-
मपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति—‘शास्त्रयोनित्वात्’ इति ।
स चेत्तन्नायशोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं
शक्यस्यान्यजिज्ञासनात्, अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वात्, अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः ।
परिहरति—उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम् । अयमर्थः—प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया
अर्थातपदस्य निगमनिदक्तव्याकरणादिपारिशीलनविदितपदतदर्थसंबन्धस्य ‘सदैव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्युपक्रं-
मात्, ‘तत्त्वमसि’ इत्यन्तात्संदर्भात् नित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाप्यस्ति । अत्र
च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शं विचाराग्रागनिर्णयात् ।
नित्येति क्षयितालक्षणां दुःखमुपक्षिपति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । शुद्धेत्यपराधीन-
प्रकाशमानान्दात्मानं दर्शयति, आनन्दप्रकाशशरीरेभेदात् । स्यादेतत् । मुक्तौ सत्यामस्येते शुद्धत्वादयः
प्रयन्ते, ततस्तु प्राक्तं देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तम्—मुक्तेति । सदैव मुक्तः
सदैव कैवल्योऽनामविवायशांस्तु ग्रांत्या तयावभासत इत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

गतिरिति विषयावसिद्धिरित्याह—यदीति । यत्र कदाचिदपि केनचिदाकारेण बुद्धावारोहति तस्य
प्रतिपाद्यत्वेऽशक्यप्रतिपाद्यतया न शास्त्रेण संबन्धोऽप्रतिपाद्यत्वे तदवगमिनि फलमपीति संबन्धावसिद्ध्या
द्वितीयं दूषयति—अथेत्यादिना । ब्रह्मणः सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतो विना विचारमज्ञानाद्विचारयोग्य-
तेति त्रिनयमपि समाधत्ते—उच्यत इति । तत्र प्रसिद्धत्वोक्त्या ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धं
साधयति—अस्तीति । प्रसिद्धत्वमस्तिन्यम् । प्रसिद्धमप्रसिद्धं केन्यधिकारात् । ब्रह्मणो निरुपाधिकं
रूपमाह—नित्येति । कार्यकृत्यावृत्त्यै नित्यपदम् । तत्तादात्म्य व्यासेहं शुद्धेति । अखण्डजाट्य-
रसामात्रं व्यासतेपि—शुद्धेति । तादात्म्याव्येक्याभासेनाप्यस्तचैतन्यं व्युदस्यति—मुक्तेति । मोक्षाव-
लम्बयामेव निष्पत्त्यादिप्राज्ञायाऽऽह—स्वभावमिति । भानामानन्ता मुक्तिव्यवयोर्भेदबुद्धिरिति भावः । सोपा-

सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म ॥ ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशु-
द्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते ॥ बृहत्तेर्धातोर्र्थानुगमात्, सर्वस्यात्मत्वाच्च
ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः-

रत्नप्रभा ।

तद्वदितवाक्यस्यानोधकत्वादित्याशयः ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह-
ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥ अस्मार्थः-श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थोऽस्तीति
ज्ञाप्यते । प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो महत्त्वरूप इति व्याकरणान्निश्चीयते ।
“बृहि वृद्धौ” [पा० धातु० भ्या०] इति स्मरणात् । सा च वृद्धिर्निरवधिकमहत्त्वमिति, सकोचक्रामावाच्छु-
सानन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधिकमहत्त्वं चान्तपदग्राह्येदोपपत्तौ सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च
न सम्भवति । लोके गुणहीनदोषवतोत्पत्त्यप्रसिद्धे । अतो बृहणाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकाल-
स्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यत्व-शुद्धत्वम् । जाड्यराहित्यं बुद्ध-
त्वम् । बन्धकाळेऽपि स्वतो बन्धभावात्-मुक्तत्वम् । च प्रतीयते । एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसि-
द्धम् । तथा सर्वज्ञत्वादिगुणकं च तैत्तिरीयस्य प्रसिद्धम् । ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिदोषेऽप्यव्ययप्रसंगेन सर्व-
ज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य चालाभादिति । एवं तैत्तिरीयप्रसिद्धेप्रमाणत्वेनापातव्यादज्ञानानिर्वर्तक-
रान्जिज्ञासोपपत्तिरित्युक्तत्वात् त्वपदार्थान्मनापि ब्रह्मण प्रसिद्धत्वात्तदुपपत्तिरित्याह-सर्वस्येति ॥ सर्वस्य लोकस्य

भामती ।

रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह-सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम् । तदनेन जगत्का-
रणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावाणुविधानात्कारणत्वभावाभावयो । कुत पुनरेवभूतब्रह्मस्वरूपा-
वगतिरित्यत आह-ब्रह्मशब्दस्य हीति । न केवलं ‘सदेव सोम्येदम्’ इत्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्या-
लोचनया इत्यभूतब्रह्मावगतिः । अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति । निर्व-
चनमाह-बृहत्तेर्धातोर्र्थानुगमात् । वृद्धिकर्मा हि बृहतिरतिशायने वर्तते । तच्चैदमतिशायन-
मनवच्छिन्नं पदान्तराद्यगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्युपगमनार्थात्यर्थं । तदेव तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादे-
प्रसिद्धिमभिधाय त्वपदार्थस्याप्याह-सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वस्य पानुलपा

आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

धिकं ब्रह्मरूपमाह-सर्वज्ञमिति । ननु न सामान्येनापि लोके ब्रह्म ज्ञातं तत्संयुक्तरूपस्याप्यज्ञाद्यगम्य-
त्वात्तपि श्रुत्या तद्वीस्तद्वतब्रह्मशब्दस्याज्ञातसगनित्यादत एव न पदमात्रादपि तद्वीस्तत्राऽऽह-ब्रह्मेति ।
श्रुतिमूत्रयोर्ब्रह्मशब्दोऽप्यथानुपपन्नो निगमाद्यनुगृहीतो विशिष्टवाक्यार्थान्वयिपदार्थाकाक्षानुगृहीतश्च नियतप-
दार्थधीहेतुतया त्रिशिष्टेषु ब्रह्मणि समागताहेतुरिति युक्ता तस्य प्रसिद्धिरित्यर्थः । बृहत्तिवात्त्रालोचनायामपि
तत्प्रसिद्धिरित्याह-बृहत्तेरिति । सकोचकप्रकरणोपपदाभावे वृद्धिकर्मणो बृहत्तिरानोर्निरुद्धमहत्त्वबो-
धित्वाद्यण्डेद्वयशून्यत्वसिद्धेर्नित्यपदस्य तत्परत्वाद्दोषभूयिष्ठत्वाद्यभावेन शुद्धत्वादजडत्वेन बुद्ध्यादित्याद्य-
परतन्त्रतया मुक्तत्वात्कुतश्चिदप्यव्यावृत्तज्ञानशक्तितया सर्वत्रतादिसिद्धेर्धात्वर्थानुरोधादेरुक्तप्रमसिद्धिः ।
नित्यत्वादिशून्ये निरुद्धमहत्त्वायोगात्तया च पदशक्तेरेव प्रसिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्पदार्थस्य निरव्या-
दिना प्रसिद्धिमुक्त्वा त्वपदार्थात्मनाऽपि प्रसिद्धिमाह-सर्वस्येति । आत्माऽपि प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्प्र-

सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति-न नाहमस्मीति ॥ यदि हि नात्मास्तित्वप्र-
सिद्धिस्स्यात्, सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ॥ आत्मा च ब्रह्म ॥
यदि तर्हि लोके ब्रह्माऽऽत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञातमवेत्यजिज्ञास्यत्वं
पुनरापन्नम् ॥ न ॥ तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः-

रत्नप्रभा ।

योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केयत् आह-सर्वो हीति ॥ अहम-
स्मीति न प्रत्येतीति न । किन्तु प्रत्येयेष्व । सैव सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मनः कुतः सत्तेति शू-
न्यमतमाशङ्क्याह-यदीति ॥ आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति लोको जानीयात् । लोकस्तु अहमस्मीति
जानाति, तस्मादात्मनोऽस्ति न प्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धानपि ब्रह्मणः किमायात तत्राह-आत्मा चेति ॥
“अयमात्मा ब्रह्म” [बृ० २।१।१९] इत्यादिश्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिप्रश्नोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण स्मारयति-
यदीति ॥ ब्रह्मातन्मात्रेण विप्रयाचमात्रादविचार्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । यथा-इदं रजतमिति वस्तुतः
शुक्तिप्रसिद्धिः, तद्वदहमस्मीति सत्त्वैतन्मरूपत्वात्मत्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । नेय पूर्णानन्द-
ब्रह्मत्वस्वनिर्देशपक्षेणा । वादिनां विराटाभावप्रसङ्गात् । न हि शुक्तिविवेकदर्शने सति रजतं रज-
मन्यन्तीति विप्रतिपत्तिरस्ति । अतो विप्रतिपत्त्यन्यथापुनपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धानपि विशेषस्या-
ज्ञातत्वाद्विप्रयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति-नेत्यादिना ॥ सामान्यविशेषभावस्वात्मनि सच्चिदपूर्णोदिवद-
मायती ।

दृश्यं तादृकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः, कुतः, आत्मत्वात् । एतदेव स्पष्टयति-सर्वो हीति ।
प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रष्टव्येति-न नेति । न न प्रत्येयहमस्मीति, किन्तु प्रत्येयेयेति योजना ।
नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति भा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह-यदीति । अहमस्मीति
न प्रतीयात् । अहकारस्पदं हि जीवात्मानं चेत् प्रतीयात्, अहमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येय-
सर्वो जन आत्मानमहकारस्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह-आत्मा च ब्रह्म । तदस्यमा सामाना-
धिक्यत्वात् । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धशुद्धत्वादेः शब्दतः, स्वपदार्थस्तु च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदा-
र्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य, स्वपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमः-‘तत्त्वमसि’ इति वाक्यादुपपद्यते इति भावः ।
आख्येना प्रत्यक्षरूपप्रथमं दोषमाह-यदि तर्हि लोका इति । अन्वयापकाच्चेत्परंपरा लोकः । तत्र ‘तत्त्व-
मसि’ इतिवाक्यादि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति । आत्मा ब्रह्मत्वेनेति यत्तन्वे ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षाया
गमयितव्यम् । परिहृयति-न । कुतः, तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकत्वा-
दानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धो ने पाशङ्क्याऽऽह-सर्वो हीति । प्रमाणाप्रमाणसाधारणी प्रतीतिप्रपन्नानिनिरासेन स्फोरयति-न नेति ।
अहमस्मीति न न प्रत्येति किन्तु प्रत्येयेयेति योजना । आत्मनः शून्यस्यैव प्रतीतेर्नास्तित्वप्रसिद्धिरिति शून्यपदमा-
शङ्क्याऽह-यदीति । आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति प्रतीतिः न्यास्तस्मै लोकोऽहमस्मीति प्रत्ये-
यत्वात्तन्मरूपमित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धानपि कस्य त्वप्रसिद्धिस्तत्राऽह-आत्मा चेति । चैतन्याविशेषादय-
मस्या त्वेवापि श्रुतेः प्रत्यामनोर्गम्यमित्यर्थः । प्रसिद्धत्योक्त्या संज्ञादी सिद्धे तत्प्रश्नोक्तं दोषं स्मारयति
यदीति । स्वगृह्यपूर्वो विना विचारमात्रेण यत् यदि प्रसिद्धमस्ति तर्हि ततो लोकादिप ज्ञान
प्रत्येय-पदार्थ-त्वेन साक्षाद्विषयज्ञानतदवगमोपपत्त्या पुनरपि प्राप्तमजिज्ञास्यवमिति योजना । धर्म प्रति
विप्रतिपत्ता यदीति इतिपायेन परिहृयति-नेत्यादिना । आत्मनोऽहमिति प्रमाणं प्रसिद्धयेऽपि तद्विशेषे

देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः ॥
इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे ॥ मन इत्यन्ये ॥ इन्द्रियाणि मनो वेति
तदेकदेशिनः ॥ विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके ॥ शून्यमित्यपरे ॥ अस्ति
देहादिव्यतिरिक्तस्संसारो कर्ता भोक्तृत्यपरे ॥

रत्नप्रभा ।

वाच्यपेदात् कपित इति मन्वच्यम् । तत्र स्थूलसूक्ष्मरूपेण विप्रतिपत्तीम्पन्यस्यति-देहमात्रमित्या-
दिना । शास्त्रज्ञानशून्याः-प्राकृताः । वेदवाद्यमताभ्युक्त्या तार्किकादिमतमाह-अस्तीति । साहचर्यमत-
माह-भोक्तेति ॥ किमात्मा देहादिरूप-उत्त-तद्विन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबु-
भाग्मी ।

धकप्रमाणाभावे सति सशयबीजमुक्तम् । ततश्च सशयजिज्ञासोपपद्यत इति भाव विनादाधिकरण
धर्मा सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽभ्युपेय , अथवा अनाग्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः । निरुद्धा
हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः । न चानाश्रया प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः । न च भिन्ना-
श्रया निरुद्धा । न ह्यनिला बुद्धिः, नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धाभा-
देवेदान्तेभ्यः प्रतीतिः, त्वपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । तदामासत्वा-
नामासास्यतत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ
युक्तस्तद्विशेषेषु सशयः । तत्र उपदार्थं तावद्विप्रतिपत्तौर्दर्शयति-देहमात्रम् । इत्यादिना,

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

विप्रतिपत्तेस्तस्या वस्तुतो ब्रह्मविपक्षतया सामान्येन सिद्धमपि तद्विशेषतोऽसिद्धेस्तद्धेतोः शास्त्रस्य भवति
नियमः । भवति च तद्व्यगतिस्तत्फलं सामान्यतः सिद्धेवाद्य विशेषतः शक्य प्रतिपादयितुमिति सन-
न्धसिद्धिरिति युक्ता ब्रह्मजिज्ञास्यतेति भावः । विप्रतिपत्तीरेव दर्शयन्नादौ स्थूलदृशा मतमाह-देहेति ।
देहातिरिक्तं चैतन्य सततन्त्रमस्त्वतश्च वा नास्ति देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयान्तर्भूतमेव तदिति मात्रचो ग्रहणम् ।
मृतदेहव्यावृत्त्यर्थं चैतन्यविशिष्टमित्युक्तम् । आत्मेत्यहमालम्बनमुच्यते । प्राकृताः शास्त्रासम्मतधियो
दृष्टमात्रा निरूपितप्रवृत्तयोजना जन्ममरणमात्रवर्माणो लोकायतिका भूतचतुष्टयतत्त्ववादिनाः । देहस्य-
गिन्द्रियस्थानपेक्षमधिकरणं तत्र मनुष्योऽहमितिबुद्धेरान्तर्गत्यर्थः । सत्यपि देहे नेत्रादौ चासति स्वापादौ
स्वरूपाद्यज्ञानात्तेषामिन्द्रियानुविधानाच्चैतन्यदृष्टेस्तु चाहबुद्धेस्तपामेराऽऽमतेति पञ्चान्तरमाह-इन्द्रि-
याणीति । न च तेष्वनेकेषु भोगायोगो वरगोष्ठीयमियो गुणप्राधान्याक्रमेण तद्योगात् । न च
नानात्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरेकदेशाश्रितत्वेनोपपत्तिरिति भावः । स्वमे नेत्राद्यभावेपि केचले मनसि ज्ञान-
दृष्टेद्विधयश्च तस्मिन्नपैक्यत्वादिन्द्रियानुविधानस्य च रूपादिधिया तदधर्मत्वेऽपि तत्करणत्वादुपपत्तेरेक-
देहस्यत्वेन प्रत्यभिज्ञायामेकप्रासादस्थानामपि तत्प्रसङ्गान्नन एवाऽऽमेति मतान्तरमाह-मन इति ।
लोकायतमतभेदानुक्त्या योगाचारमतमाह-विज्ञानेति । आश्रय व्यावर्तयितुं मात्रपदम् । सिद्धान्ता-
द्विशेषार्थं क्षणिकमिति । देहादेर्ज्ञेयत्वाददृष्टतुल्यन्वयान्नसोऽनन्तबुद्धवन्तिरेकादाश्रयान्तरस्यादृष्टात्क्षणिक-
ज्ञानेष्वपि सादृश्याद्यभिज्ञानाद्व्यमोक्षयोः स्तानाश्रयत्वाद्युक्त योगाचारमतमिष्यते । माय्यमिकमत-
माह-शून्यमिति । स्वापे धियोऽप्यभावादकल्पा पुनरहमित्युद्यादसदालम्बनाऽहमीत्यर्थः । तार्किका-
दिमतमाह-अस्तीति । शून्यातिरिक्तमस्तिन्यम् । अहमस्मीत्यनुभवात्तदाहम्ब्रनस्याऽऽमन्वात्तस्य प्रप-
भिज्ञया स्यादिति । तस्याध्याप्तान्तितया सादृश्यान्वीन्यादधिकारस्य क्रियाफलत्वायोगात्क्रियानेश-

भोक्तेव केवलं, न कर्तेत्येके ॥ अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरिति केचित् ॥ आत्मा स भोक्तुरित्यपरे ॥ एवं बहवो विप्रनिपत्रा युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयास्सन्तः ॥

रत्नप्रमा ।

द्विगुणान्युक्त्या तद्विशेषोऽपि कर्तृत्वादिमात्र वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसाध्यपक्षावुपन्यस्या-
कर्तावीश्वराद्विशेषो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह-अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर इति ॥
निगतिशयसत्त्व गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति योगिनो वदन्ति ॥ भेदकोटिमुक्तं वा सिद्धा-
न्तकोटिमाह-आत्मा स भोक्तुरिति ॥ भोक्तृर्जीवस्याकर्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति
वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरूपसहस्रि-एवं बहव इति ॥ विप्रतिपत्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च
निराणोपन्यासेन दर्शितः । सुषुप्तोपायेतीहोपरम्यते । तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनः-“जीरो,
ब्रह्मेण, आत्मत्वाद्, ब्रह्मवत्” इत्यादियुक्तः “तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । १६] इत्यादिश्रुते-
श्चावाप्तितायाः सत्त्वात् । अन्ये तु देहादिआत्माऽहप्रत्ययगोचरत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदित्यादियुक्तया-
भासम्, “स वा एष पुण्योऽन्नरसमयः” [तै० आ० २ । १ । १] इन्द्रियसमादे चक्षुरादयः
भास्यते ।

भोक्तेव केवलं न कर्ता-इत्यन्तेन । अत्र देहेन्द्रियमन क्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थमित्यत्वादयः त्वप-
दार्थेन सम्बध्यन्ते, योग्यताविहात् । शून्यपक्षेऽपि सर्वोपायारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः । कर्तृभोक्तृ-
भ्यभासम्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यन्यायसमन्वितेव । अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यन्याय-
समितिः । अमोक्तृत्वेऽपि नानात्वेनाविष्णुत्वादनित्यत्वादिसत्तावद्देहानां च तत्पदार्थसमितिस्तदस्यैव ।
त्वपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता । वेदाप्रामाण्यमादिनो हि लौकापत्तिनाटयस्त-
त्पदार्थप्रत्यय मित्येति मन्यन्ते । वेदाप्रामाण्यमादिनोऽप्युपचारिक तत्पदार्थमविरक्षितं वा मन्यन्त इति ।
तदेव तत्पदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तपदार्थे विप्रतिपत्तिमाह-अस्ति
तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । तदिति जीवात्मनः परामृशति । न केवञ्च
शरीरादित्यं, जीवात्मनोऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे । ऐश्वर्यसिद्धयर्थं स्वाभाविकमस्य
रूपद्वयमुक्तम्-सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति । तस्यापि जीवात्मनोऽपि व्यतिरेकात्, न त्वपदार्थेन सामा-
न्यारिक्त्यप्यमिति स्वमतमाह-आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । भोक्तृर्जीवात्मनोऽपि गोपाधिकस्य स ईश्वर-
स्तत्पदार्थ आत्मा, तत् ईश्वरादिगो जीवात्मा । परमाकाशादिन घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्ती-
रूपमहन् विप्रतिपत्तिबीजमाह-एवं बहव इति । युक्तियुक्तयामासाक्यवाक्यामाससमाश्रयाः सन्त
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राकर्तृत्वस्यैवमात्रमात्र सप्ताख्याऽऽत्मनो युक्तैरूपतेत्यर्थः । सांख्यमताह-भोक्तेति । करोमि
जानामीति विमोऽहकारानुगमात्केन्द्रमायोगाद्भोगस्य चिदवमानत्वात्तद्भाष्यमनो युता यथोक्तत्वे-
त्यर्थः । त्वमर्थे विवादद्वारा तदर्थे त सूचयित्वा न्यादादेन तत्र विवादमाह-अस्तीति । देहाद्यनिरिक्ता-
ङ्गेनुरूपनिरिक्तं तद्व्यतिरिक्तं तत्समर्थनार्थं सर्वत्र इत्यादिनिर्दिष्टम् । स्वपक्षमाह-आत्मेति ।
स लोको भोक्तृ-स्वरूपं ब्रह्म पर्यायत्वेन मनोऽनन्त्यच्छिन्नकम्पोत्तन्वावैतन्ये भेदायोगादेक्यश्रुतेर्देवस्या-
भेदम्यादिनि भासः । विप्रतिपत्तीरूपमहन्-एवमिति । मानयुक्तो विना विवादमात्रान् पूर्वपक्ष-
मन्ता-रूपमाह-युक्तीति । व्यपक्षमादिनो युक्तिवाक्याश्रया अन्ये तदामाश्रया इत्युत्तरावि-

जिज्ञासाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७१)

तत्राविचार्य यत्किञ्चित्प्रतिपद्यमानो निश्चयेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् ॥
तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितकौ-
पकरणा निश्चयेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

“ते ह वाचस्पतुः” [बृ० १ । ३ । २] “मन उवाच” “योऽयं विज्ञानमयः” [बृ०
४ । ४ । २२] “असदेवेदमग्र आसीत्” [छ० २ । १३ । १] “कर्ता” “बोद्धा”
[प्रश्न० ४ । ९] “अनन्नजन्यः” [खे० ४ । ६] “आत्मानमन्तरो यमयति” इति वाक्या-
भास चाधिता इति विभाग । देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद्दृश्यत्वादिऽप्यादिन्याये “आनन्दमयोऽध्या-
साद्” [व्या० सू० १ । १ । १२] इत्यादिमूत्रैश्चामासत्तु वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तय-
स्तथापि यस्य यन्मते श्रद्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति, किं ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आह-
तत्राविचार्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति यस्तुगतिः । मतान्तराश्रयणे तदभावात्प्रतीतिरिति ।
किञ्चात्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्त्वापेन ससाराध्वकूपे पततु । “अन्य तमः प्रविशन्ति” [ईश० १२]
“ये के चात्महनो जनाः” [ईश० ३] इति श्रुते, “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहारीणा ॥ १ ॥” इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां
निश्चयसकलाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थमुपसहसति-तस्मादिति ॥ यन्वस्याभ्यस्तत्वेन त्रिप-
यादिसद्भावनादगतायेत्यादिभिराभादापातप्रसिद्धात्रिपयादिसम्भवाच्च वेदान्तत्रिपया मीमांसा पूजिता
विचारणा, वेदान्ताविरोधिनो ये तर्कास्तन्वान्तरस्यास्तान्युपकरणानि यस्याः सा निश्चयेयसाधार-
भ्यत इत्यर्थः । ननु सूत्रे विचारणाचिपदाभावात्तदारम्भः कस्य सूत्रार्थ इत्यत आह-ब्रह्मेति ॥ ब्रह्म-

भामती ।

इति योजना । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयः, तन्निमित्तश्च सशयः तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारभ्यत इत्यत
आह-तत्राविचार्येति । तत्त्वज्ञानाच्च निश्चयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्ब्रह्मिणुमर्हति । अपि च अतत्त्व-
ज्ञानान्नास्तिवये सत्यनर्थप्रतिरित्यर्थः । सूत्रतार्थमुपसहसति-तस्मादिति । वेदान्तमीमांसा तावत्कर्त-
एव, तदविरोधिनश्च वेदोऽपि तर्का अपरमीमांसाया न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिपूतान्
उपकरण यस्याः सा तथोक्ता । तस्मात्परमनिश्चयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसारब्धयेति

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

करणेऽपि व्यक्ती भविष्यति । तथाऽपि यस्य यस्मिन्पक्षे श्रद्धा स तमाश्रित्य स्वार्थं साधयिष्यति किं
विचारेणेति तत्राऽऽह-तत्रेति । त्रिगदः समर्थः । त्रियो विद्ब्रह्मिणु कस्याश्चिन्तयतीत्यात्मन्या विचार-
साध्यत्वात्तद्वीनस्तत्त्वधीषुधोर्ध्वं पुमर्थमागीत्यर्थः । किञ्चाविचारं तत्त्वाज्ञानान्नास्तिक्वे “ये के
चाऽऽमहनो जनाः” इति श्रुते, श्रुत्यर्थब्रह्मिणुखोऽनर्थं गच्छेदित्याह-अनर्थं चेयादिति । सूत्रतार्थ-
मुपसहसति-तस्मादिति । त्रिपयादिसत्त्वं तदर्थं । ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन त्रिशिष्टा मीमांसा स्तूयत
इति सवन्धः । त्रिशिष्टज्ञानेच्छोक्तित्व्याजेन विचारारम्भपर सूत्रम् । न हींठा ज्ञानं वा साक्षात्कर्तव्यम् ।
तथा चेष्टमाणज्ञानोपायविचारकार्यतार्थं सूत्रमिति । किमुपकरणेति तत्राऽऽह-तदविरोधीति ।
तेषां वेदान्तानामविरोधिनस्तर्का मीमांसायां न्याये च वेदप्रामाण्यशुद्धाश्रययोगिनो यस्या उपकरण
सा तथा मीमांसायाम्निर्णयेऽपि तर्कान्तराणामुपकरणेति भावः । किंप्रयोजना सेव्यत आह-निश्चयेय-

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् ॥ किलक्षणकं पुनस्तद्वह्नः-इत्यत आह
भगवान्सूत्रकारः—

रत्नप्रभा ।

ज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचार लक्षयिना तत्कर्तव्यतां प्रीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चारोऽर्थो व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिता । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं व्युत्पन्नम् । नन्विदं गूढं शास्त्राद्वहिः स्थित्या शास्त्रारम्भस्य यत्तर्क्यता वा ?-आद्ये-तस्य हेयता, शास्त्रासम्प्रज्ञात् । द्वितीये-तस्यारम्भक वाच्यम् । न च स्वयमेवार्म्भकम् । स्वमात्मनोपसृतिरित्यात्माश्रयात् । न चारम्भकान्तरं पश्याम इति । उच्यते । शरणविनिता आत्मनिदं गूढं शास्त्रान्तर्गमनेन शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति, यथाऽव्ययनिर्निर्देशान्तर्गत एव कृत्स्नेनैवमध्ययने प्रयुक्ते तद्वदित्यनयम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥ ॥ प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रारम्भमात्रेण पूर्वेच्छाधिकरणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्ययति-ब्रह्मेति ॥ सुमुमुक्षा ब्रह्मज्ञानाय वैदान्तविचारं कर्तव्य इत्युक्तम् । ब्रह्मणो विचार्योक्तया अर्थात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञा-तरेऽपि स्वप्रमाणं ब्रह्मशक्तिरित्यादिप्रतिष्ठितविचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्य-त्वाच्चैव्यवस्थानायादौ लक्षणं वक्तव्यं नन सम्भरणीयाक्षिप्य सूत्रद्वयं पूजयन्तेन लक्षणसूत्रमन-तारयति-किञ्चक्षणकमिति ॥ किमाक्षेपः । आक्षेपेमात्सोर्यानाद्-आक्षे-पमंगतिः । लक्षणयोक्तिरन्तर्धानां स्पष्टब्रह्मलक्षणां लक्ष्ये त्रयणि सधन्योक्ते श्रुतिशास्त्राध्याय-पाठसंगतयः । तत्राह-“यतो मा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिवाक्यं विषयं तत्किं ब्रह्मणो भावती ।

निदम ॥ १ ॥ ॥ तदेव प्रथमेन मंत्रेण प्रीतिनात्ममुपपाद्य तत्रमीमांसाभारभते-जन्माद्यस्य यतः । प्रथमं गूढस्य पानतिक्रमाह भाष्यकार-ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किलक्षणं पुनस्तद्वह्नः । तत्र यदापि त्रयस्यैवज्ञानस्य प्रज्ञानस्य प्रतिब्रथा तद्वह्न्यापि प्रमाणादीनि प्रतिब्रथानि तथापि स्वान्यस्य प्राधान्यात्तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्पते । तत्र यथाऽदनुभूयते नमसं परमितम् अविशुद्धमनुद्ध विपत्ति, न तनोयतेन तद्विच्छेदस्य नियशुद्धद्वैतभावस्य त्रयण स्वल्पं शक्यं लक्षयितुम्, न हि जानु कश्चिद्वक्तव्यं नियं लक्षयति । न च तद्वर्गेण नियन्वादिना तत्कृतं, तन्मानुषं चरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, ना यन्ताप्रसिद्धम् । एव च न शङ्कोऽयत्र प्रक्रमने, अयन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थं गतत्वात्तस्मादल्लक्षणाभावात्, न तस्य जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तस्मिन्माक्षेपं भगवा-आनन्दगिगीव-न्यायनिर्णयः ।

मोति । प्रवृत्तानन्दारेति ज्ञेय ॥ १ ॥ (१) ॥ ॥ प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य तद्वह्नमात्रो जन्मादि-गूढस्य पानतिक्रमाह-ब्रह्मेति । जिज्ञासापदमध्यवर्त्यार्थं पाठेनान्तर्णीतविचारार्थमुपेयं तस्य ज्ञातृतां मेनेन शास्त्रं ज्ञातव्यमित्युक्तमिति । त्रयणो जिज्ञास्योक्तयाऽर्थात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातरेऽपि त्रयप्रमाणं त्रयमुक्तिरित्यादिप्रतिष्ठितविचाराणां विशेषणमित्यक्षेपादादौ त्रयस्यैव वाच्यमित्याह-सिद्ध-शङ्कामिति । श्रौतस्य त्रयणं श्रौतलक्षणद्वयविक्रमं सूत्रं सूत्रकारं पूजयन्तनामयति-अत इति । यतो वा श्रौतं श्रौतं वाच्यमित्युक्तं न त्रययति उ त्वनि वेयेरम्योमयहेतु ब्रह्मसूत्रमप्यस्यां सदेहे श्रुतेरनुमानानुगुण्यादे-करोमयहेतुः । श्रौतमात्रेणावकाशानुमानादेरन्यहेतुस्य उक्तं न तन्मुपाच्छेदादुक्तस्यैवमात्रं न त-स्यैवमिति प्र १ पुनश्च त्रयप्रमाणानुमानस्य संपादितोक्त्याऽर्थात् त्रयैव त्रयमात्रेणापान्तिदोषागमानुप्राहवर्त-बा-
१ भा. २० विच्छेदोक्तिः ।

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ (२) ॥ इति ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्वगुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।

रत्नप्रभा ।

लक्षणं वक्ति न वेति सन्देहः । तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपासिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । यद्यप्याक्षेपमङ्गत्वात् पूर्वोक्तिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथङ् न वक्तव्यम् । तदुक्तम्—“आक्षेपे चापरादे च प्राप्या लक्षणकर्मणि । प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तेते” ॥ १ ॥ इति—तथापि स्पर्शार्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । यत्र पूर्वोक्तिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षः, तत्रापवादिकी संगतिः प्राप्तिः—तदर्थं चिन्ता । तत्र न वक्तिति प्राप्तम् । जन्मादेर्जगद्वर्मेत्येव ब्रह्मलक्षणस्यायोगात् । न च जगदुपादानत्वे सति कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यम् । कर्तृरुपादानत्वे दृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः । न च श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति वाच्यम् । अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तदभावे तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थसिद्धेः । न च जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यम् । कर्तृमात्रस्योपादानाद्विज्ञेयस्य ब्रह्मत्वायोगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्यामनुमानस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यास्तीन्द्रियाथैव स्यात्तन्व्यायोगात् । अपौरुषेयतया निर्दोषशुक्लोभयकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन सम्भाविष्युं शक्यत्वात् । तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति—जन्माद्यस्य यत इतीति ॥ अत्र यद्यपि जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते तथाप्यग्रे “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात्” [व्या० सू० १ । ४ । २३ । (७)] इत्यधिकरणं तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वोपादानत्रयोभयरूपमिति वक्ष्यमाणं सिद्धरतृत्वोभयरूपकारणत्वं लक्षणमित्युच्यते इति न पौनरुक्त्यम् । ननु जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति चेद् ॥ उच्यते—यथा रजतं शुक्लेर्लक्षणं यद्रजतं सा शुक्तिरिति, तथा यज्जगत्कारणं तद्वत्सति कस्यचित् कारणत्वं तदस्य तदेव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवयवम् । सूनं व्याचष्टे—जन्मेत्यादिना ॥ बहुव्रीहौ पदार्थां सर्वेषां वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य निक्षेपणानि । यथा—चित्रगोर्ध्वदक्षस्य चित्राः गाराः, तद्वदत्रापि । जन्मादीति नपुंसकैकनवन्योक्तितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मत्रिशेषणम् । तथा न जन्मनः समासार्थकदेशस्य गुणत्वेन सन्निधानं यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्वगुणसंविज्ञानं इत्यर्थः । सत्र यज्जगत्कारणं तद्

भामती ।

सूत्रकारः परिहरति—जन्माद्यस्य यतः इति । मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्वर्मेन वा तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं, तदुत्पत्त्या तु भविष्यति । देशान्तरप्रतिष्ठितं सन्निवृत्त्यप्या इति तात्पर्यार्थः । सूत्रानुपपत्तिरिति जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति । लाघवाय मूर्च्छता जन्मादीनि नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपादानाय समाहागमाह—

आनन्दादिरीय-न्यायनिर्णयः ।

टोत्रोत्प्रेष्येऽर्थे स्वतोऽप्रामाण्यादागमिसंभवेऽनुत्प्रे सुखादिदृष्टान्तेन सम्भावनामाप्रवृत्तौ तद्वस्तुनोऽपारिच्छेदाद्वृत्त्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धेर्जगन्निमित्तोपादानं सन्निधानं ब्रह्मेति लक्षण्येनानि सिद्धान्तमाह—जन्मादीति । पूर्वोक्तिकरणेनाम्योपाप्योत्पापकत्वं सगतिरुक्ता । अतीतिमित्युपादापितोपनिषद्वाक्यस्य स्पष्टरसद्विज्ञेयलक्षणद्वयमिति ब्रह्मणि समन्योक्तं श्रुतिशास्त्राध्यायपादसगतयः पूर्वोक्तिकरणस्य ब्रह्मलक्षणपरीक्षणत्वात् फट-

२ यथा तार्किकमते अदृष्टवदात्मनः कार्यमात्रे निमित्तत्वाङ्गीकारेण मुख्यस्यापि कार्यत्वात्तत्प्रतिनिमित्तत्वमात्मनः समवायिकारणरूपमुपादानत्वं च स्पष्टमेव । तथा च यथा सुप्तं प्रति निमित्तत्वमुपादानत्वं चात्मनः, तथा ब्रह्मणोपि घटैवेति भावः ॥

जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः ॥ जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं, वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावद्—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” [ते० आ० ३।१।१] इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयाणां क्रमदर्शनात् ॥ वस्तुवृत्तमपि—जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात् ॥ अस्वेति—प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः ॥ पृष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था ॥

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मेति प्रसवविधानमयुक्तं, स्थितिउपकारणाद्विबलत्वेन ज्ञाते तत्र यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गेनित्यवितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येन लक्षणमिति मया सन्ने समाहारो योतिन इति ध्येयम् । नन्वादित्य जन्मनः कथं ज्ञातव्यं ससारस्यानादित्वादित्यत्वात् आह—जन्मनश्चेति ॥ मूलश्रुत्या, यन्मुगत्या चादिभ्य ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूत्रकृता जन्मनः आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्राच्चिन्मात्राक्योपस्थितसर्गाकार्यमात्राच्चिन्माह—अस्वेतीति ॥ त्रियदादिजगतो नियमात् जन्मादिसम्प्रत्य इत्यत आह—पृष्ठीति ॥ त्रियदादिमहामूतानां जन्मादिसम्प्रत्यो वक्ष्यत इति भावः । ननु जगतो जन्मादेर्ना तत्रसम्प्रधानात्र लक्षणं विमर्श्याशक्यं तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह—

भामती ।

जन्मस्थितिभङ्गमिति । जन्मनश्च—इत्यादिः, कारणानिर्देश इत्यन्तः सदर्थो निगदन्वाक्यात् । स्यादेतत् । प्रगानकाउग्रहलेख्यालक्रियायदृष्ट्याम्यभाषाभागेनूतमनितु ससु सर्वं सर्वशक्तिम्यभाव इत्य

आनन्दगिरीय—म्यावनिर्णयः ।

मेन पुनोत्तरपक्षधोरत्र फलम् । ‘पदच्छेदः पदार्थोक्तिः पदनिग्रहः’ इति त्रय व्याख्याङ्गं दर्शयन्नि—जन्ममिति । जन्मस्थितिभङ्गं पदयोष्यते । तद्गुणसन्निधान इत्यत्र तदा बहुव्रीहयो गृह्यते तस्य गुणत्वेन सविज्ञान यत्र समासे ॥ तथा सर्वस्य विशेषणत्वे समासायोगात्तदर्थकदेशस्तथा तेन विशेषकदेश विशेषण कृत्वा समास इत्यर्थः । तत्र फलमाह—जन्मस्थितितीति । जन्मादिस्य स्थिपादेरित्यतद्रुणसन्निधाने स्थितिभङ्गमात्रं जन्मादिशब्दार्थः स्यात् । ततश्चोभयकारणत्वाभावात्तदलक्षणत्वं सिध्येत् । न च स्थितिलयमात्रहेतुत्वं तथा जन्महेतोरन्यत्वे लक्ष्यस्य परिच्छेदादत्रसंवादतो जन्मनोऽपि विशेषान्तर्मात्राद्धर्मजातस्य सङ्निप्रधानस्य हेतुर्नेत्युपपञ्चमसिद्धिरित्यर्थः । तादृग्मजात गृहीत्वा नपुंसकप्रयोगः । नन्वनादौ सागारे कथमादित्य जन्मनो गृह्यते तत्राऽऽह—जन्मनश्चेति । एतत्पूज्यक्षितश्रुती जन्मादाबुध्यते तदपेक्षं नूतं जपि तस्याऽऽदित्वमित्यर्थः । श्रुत्याऽपि कथमयुक्तमुक्तमिवाशङ्क्याऽऽह—वस्तिविति । वस्तुनो वृत्तजनिता स्थिता लीयत इति ध्वमात्रो जन्मना लब्धामरूपस्य स्थित्यादियोगादतो नानादेः ससारस्याऽऽदिर्जन्म किंतु प्रतिमन्तु तस्याऽऽदित्वमिति तदपेक्षं श्रुतिपूज्योन्मत्तादित्यमित्यर्थः । श्रुतिनिर्देशं विशदयन्ति—श्रुतीति । अनुकूलो जन्मादित्वम्येति शेषः । तत्र हेतुः—यत् इति । वस्तुवृत्त विभजते—वस्तिविति । जन्मादित्वम्यानुगुणं वस्तुवृत्तमिति निश्चिन्ना हेतुमाह—जन्मनमिति । इदम सनिहितमात्राच्चिन्मात्रयश्चमात्रसंगमिन्मात्रादप्य प्रतीतिमात्रं सनिभिरिति गृहीत्वा प्रातिपदिकार्थमाह—अस्वेति । सर्वस्य जगतो न जन्मादिस्य त्रियदादेस्तानादित्यादित्यादप्य त्रियदादिकरणन्यायेन विमर्शयर्थमाह—पृष्ठीति । जगतो जन्मा-

यत इति कारणनिर्देशः ॥ अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य-

रत्नप्रभा ।

यत इतीति ॥ यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दरूपं वस्तुच्यते । “आमन्दाद्ध्येन” [तै० भा० ३ । ६ । १] इति निर्णीतत्वात् । तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ पदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्य ब्रह्मपदानुपह्नेन तच्छब्दाध्याहारेण च सूत्राकार्यमाह-अस्येत्यादिना ॥ कारणस्य सर्वज्ञादिसम्भवनार्थानि जगतो विशेषणानि । यथा-कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दामेदेन निर्देशितं पृथुबुद्धौदराकारस्वरूपं बुद्ध्यावालिख्य तदात्मना कुम्भं व्याकरोति बहिः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि स्थितं नामरूपात्मना व्याकरोति इत्युच्यते इति मत्वाह-नामरूपाभ्यामिति ॥ इत्यग्भावे तृतीया । आद्यकार्यं, चेतनजन्यं, कार्यत्वात्, कुम्भमिति प्रधानशब्दोक्तिरिति । हिरण्यगर्भादिजीवजन्मत्वं निरूपयति-अनेकेति ॥ आद्वैतानुरोधेन पितृपुत्रयोर्कर्तृभोक्तृभेदात्पृथगुक्तिः “यो ब्रह्माणं निदिधाति पूर्वम्” [श्वेता० ६ । १८] “सर्ग एन आत्मानो व्युब्रन्ति” इति श्रुत्या स्थूलसूत्रमाह ।

जगज्जन्मादिकारणमिति कुनः समावनेयम् आह-अस्य जगत इति । अत्र नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य इति चेतनभावनकर्तृत्वसमाप्त्यया प्रबानाद्यचेतनकर्तृत्वस्य निरुपारयकर्तृत्वस्य च व्यापेति । यत्तल्ल नास्ति रूपेण च व्याप्तिरिति तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि । विवादाव्याप्तिरिति च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं समाव्यते । चेतनो हि बुद्ध्यावालिख्य नामरूपे घट इति नास्ति रूपेण च कम्बुप्रीडादिना बाधो घटं निष्पादयति । अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तं सकलार्त्तेना सिद्धस्य कर्मकारकभावे घटं करोतीति । यथाह-“बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्” इति । तथा चाचेतनो बुद्ध्यावालिखितं करोतीति न शक्यं समावयितुमिति भावः । स्यादेतत् । चेतना ब्रह्म लोकायाः वा नामरूपे बुद्ध्यावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, इत्युक्तस्यभावेन ब्रह्मणोऽप्यत आह-अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येति । केचित्कर्तारो भवन्ति, यथा सूर्यादिगादयः, न भोक्ताः । केचित् भोक्ताः, यथा आद्वैतानुरोधादिषु पितापुत्रादयः, न कर्तारः, तस्मादुभयग्रहणम् । देशकालनिमित्तक्रियाफलानि इतीतरेन-

आमन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

देर्वा ब्रह्मासक्यज्ञ लक्षणतेत्याशङ्क्याऽह-यत इति । न जगज्जन्मादि वा ब्रह्मलक्षणं किंतु तत्कारणत्वं तत्राज्ञाते ब्रह्मणि समावित्वमित्यर्थः । सूत्रपदान्येव व्याख्याय पूर्वसूत्राद्ब्रह्मपदानुपह्नेन तच्छब्दाध्याहारेण च वाक्यार्थमाह-अस्येत्यादिना । प्रबानादिहेतुत्वनिरासेन ब्रह्महेतुत्वं समावयितुं कार्यप्रपञ्चं श्रुतिसिद्धं द्वैताद्वैतं विशिनष्टि-नामेति । कृतीत्येवमावे । घटादीं स्वनामरूपगर्भैरुत्पन्नपूर्वरूपाक्रियादृष्टेर्जगतोऽपि तथात्वानुमानादचेतनाभावनकर्तृत्वमप्युक्तम् । विभक्तं चेतनमावकर्तृकं नामरूपात्मत्वाद् घटादिवदित्यर्थः । तर्हि चेतनाभावात् जीवभेदा नामरूपे बुद्ध्यावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति किं ब्रह्मणोऽप्यत आह-अनेकेति । न चान्यतरस्याऽऽर्थित्वाद्दुभयग्रहणानर्थक्यमृत्तिगादीनां कर्तृत्वेऽप्यभोक्तृत्वात्पितृनादीनां च आह्लादी भोक्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वात्तथा च जीवानामपि सट्वरकोटिनिवेशाज्जगत्कर्तृत्वाद्युपपत्त्यर्थः । सैरादिषु ब्रह्मवहितेषु तत्त्वात्मैकफलम्येधरपदा-

प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूप-
स्य जन्मस्थितिमद्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति, तद्ब्रह्मेति वाक्य-
शेषः ॥ अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिवेवान्तर्भाव इति जन्मस्थि-
तिनाशानामिह ग्रहणम् ॥

रत्नप्रभा ।

इमदेहोपाविष्टा जीवानां कार्येण जन्मव्यपातिव्याजं जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वत्र
सम्प्राप्यनि-प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि-व्यप्यितानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां
तदाश्रयस्येति । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुपृष्ठ देशः, देहपातादूर्ध्वं काष्ठः, उत्तरायणमरणादिनिमित्तं
च प्रतिनियतम् । एव राजतेमाकलप्रामादेर्देशादित्यस्या ज्ञेया । तथा च यथा सेनाफल, देशादिमि-
ह्नातुः, तथा कर्मफल, फलव्याप्तिं सर्वत्रत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्त्यः सम्प्राप्यति-मन-
सापीति ॥ नन्वेवंपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते,
तत्राह-अन्येषामिति ॥ वृद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशोऽन्तर्भाव इति भावः । ननु देहो
जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यति [निरु० निच० १ । १ । १] इति यास्क-
भामती ।

रत्नप्र० । देशादीनि च प्रतिनियतानि चेति निग्रहः । तदाश्रयो जगत्तम्य । केचित्त्वबुद्धिं प्रतिनियत-
देशोपादाः, यथा दृग्गम्यादयः । केचित्प्रतिनियतकालोपादाः, यथा योकिउरवाद्यः । केचित्प्र-
तिनियतनिमित्ता, यथा नानामुदघानादिनिमित्ता वज्रकार्मादयः । केचित्प्रतिनियतक्रिया, यथा-
नामगतां वाजनादयो नेत्रेणाम् । एव प्रतिनियतकथा यथा केचिमुखिनः, केचिदुखिनः । एव य
एव सुखिनश्च एव कदाचिदुखिनः । सर्वमेतदाकस्मिन्नापरेणानि यादृच्छिकत्वे च स्वामिरुत्वे चासर्व-
शक्तिवृत्तये च न यतः । परमिहानशक्तिमिहलोकपालादिभिर्जातु कर्तुं चाशक्यत्वात् । तदि-
दमुक्तम्-मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्येति । एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूपं मनसा न शक्यं
चिन्तयितुं कदाचिन्, प्रागेव जगद्वचनायाः, किमहं पुन कर्तुमित्यर्थः । मृदावयव इत्येति-तद्ब्रह्मेति
वाक्यशेषः । त्यागेन । कस्मात् पुनर्जन्मव्यतिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामा-
पक्षेया अनीयत आह-अन्येषामपि भावविकाराणां-वृद्धपादीनां त्रिवेवान्तर्भाव इति । वृद्धि-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शुक्लानुमानात्तदात्मकः जगदीश्वरकर्तृकमित्याह-प्रतिनियतेति । प्रतिनियतानि देशकालनिमित्तानि
येषां क्रियाफलानां तदाश्रयो जगत्तम्येति निग्रहः । प्रतिनियतो देशः स्वर्गफलस्य मेरुपृष्ठं प्रामादेर्भूमण्ड-
लम् । कालोऽगि स्वर्गस्य प्रतिनियतो देहपातादूर्ध्वं पुनरुत्थस्य बाल्यादूर्ध्वम् । निमित्तमपि प्रतिनियतमु-
त्पादकमरणादि स्वर्गादेर्भ्रमादेस्तु राजप्रमादादि । न चेदमीदृशं जगत्सर्वज्ञो निर्मातुमर्हतीत्यर्थः ।
विचित्रकार्यव्याजं जगतो विशिष्टवृद्धिचक्रवृत्तस्य प्रामादादिवदनुमेयमित्याह-मनमेति । एतेन कर्तुः सर्व-
शक्तिः सम्प्राप्यते । कारिणारण्येन मज्जानीयप्रमादादेर्जगतीयाच्च कार्याद्ब्रह्मत्यवच्छेदकत्वात् जग-
देतत्वे तद्व्यपञ्चने स्थिते ब्रह्मणः व्यपञ्चकस्य विस्मयविशिष्ट-सर्वज्ञादेति । अद्वितीयस्य सत्यचि-
दानन्दस्य व्यपञ्चकस्य विस्मयवस्तुस्य विस्मयान्यां विस्मयवत् । नन्वेवंपि परिणामादयो विकारा
जगदीशपादिग्रहणेन किं न गृह्यन्ते तत्राह-अन्येषामिति । अज्ञानव्याप्तिनस्यानष्टस्य च परि-
णादादयोऽपि तदानीन्त्यात्तद्व्यपञ्चनेन ब्रह्मव्यपञ्चननिमित्तानामेवोपादानमित्यर्थः । ननु निरुक्त-

यास्कपरिपठितानां तु-“जायते, अस्ति” [निरुक्ते० १ । १ । ३] इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीतास्स्युरित्याशङ्क्येत । तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणः,

रत्नप्रभा ।

मुनिरावयमेतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह-यास्कोति ॥ यास्कमुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानाम्भितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिपट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्य चकार, तन्मन्वीकृत्य जन्मादिपट्कारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थे इति ग्रहणे सूत्रद्वारा ब्रह्मलक्षणं न समुद्गीतं, किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात्, सा मा भूदिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः ॥ यदि निरुक्तमपि श्रुतिमूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थः, तर्हि सा श्रुतिरेव सूत्रस्य मन्मन्तु, किमन्तर्गदुना निरुक्तेनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्त कारणं स्यात्, तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्यादिदोषः स्यात् । अतस्तन्निरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति । कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूत्रेण । सा तर्कपादे (२-१) विस्तरेण नश्यते ।

भामती ।

स्तान्नदवयवोपचयः । तेनान्प्राप्त्यथादयमिति दिनन्तुकादेरन्य एव महा-पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्षण-ऽऽस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । धर्मिणो हि हाटकादर्धमलक्षणं परिणामकटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः । एव कटकदेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणं परिणाम उत्पत्तिः । एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः । अपक्षयस्त्वयवयवहासो नाश एव । तस्माज्जन्मादिषु यथा स्वमन्तर्भागाद्वृद्ध्यादय इत्यङ् नोक्ता इत्यर्थः । अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिरित्यतिभङ्गमेवोपादातव्यम् । तथा सति हि तत्प्रतिपादके ‘यतो वा इमानि भूतानि’ इति वेदवाक्ये बुद्धिस्पीकृते जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति । अन्यथा तु ‘जायतेऽस्ति वर्धते’ इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं निरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेरिति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमिवाह-यास्कपरिपठितानां त्विति । नन्वेवमप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्नान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह-योत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणादिति । त्रिभिररयोपादानत्वं सूच्यते । उत्पत्तिमात्रं निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कारणं “जायतेऽस्ति निवारणमते वर्धतेऽपक्षीयते निनश्यति” इति सूत्रं मूलीकृत्य जन्मादिशब्देन पण्यमपि विकाराणां ग्रहणे नान्तर्भावोक्तिरेश्वरान्ताऽह-यास्कोति । जन्मादिसूत्रस्य नेत्तोक्ति-मूलतयाऽनेन तदुक्तविकारग्रहे तद्वाक्यस्य पौरुषेयत्वान्मूलमानापेक्षयादागमस्य तन्मूलत्वे सूत्रस्यैव तत्सिद्धौ नेत्तोक्तिमूलतानैर्यथादध्यक्ष तदुक्तिसूत्रं वाच्यं, तच्च महाभूतमर्गादूर्ध्वं समात्रि भौतिकविकारगोचरं ततो यथोक्ताप्यक्षाधीननेत्तोक्तिमूलत्वे सूत्रस्य जन्मादिपट्कं जगतो यतस्तद्ब्रह्मत्युक्ते भूतपञ्चकस्य भौतिकविकारहेतुत्वात्तदेव ब्रह्मेति लक्ष्येत । न भूतपञ्चकस्य जन्मादयो मूलकारणाद्ब्रह्मणो गृह्यरेनेतत्सूत्रमूलभूतनैरुक्तसूत्रस्य तदगोचरत्वात्तन्मूलकारणं ब्रह्म न लक्षितमित्याशङ्कं निरसितुं ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिर्या जगतः श्रुता यौ च तस्मिन्नेव तस्य स्थितिलयां श्रुतौ ते जन्मादिशब्देन गृह्यते । तेन तद्विषये ‘यतो वा’ इत्यादिवाक्ये बुद्धिस्थे जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं भवतीत्यर्थः । न चैनमपि जन्मेन

तत्रैव स्थितिः, प्रलयश्च, तं एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्तप्राप्त्यतः प्रधानादचेतननादणुभ्यो वा भावाद्वा संसारिणो वीत्यस्यादि सम्भावयितुं शक्यम् ॥ न च स्वभावतः ।

रत्नमग्रा ।

अधुना संक्षेपेण तां दर्शयति-न यथोक्तेत्यादिना ॥ नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादीनां चतुर्णां जगद्देशेयानां व्याख्यानावसरे प्रधानशून्ययोः सत्सारिणश्च निरासो दर्शितः । परमाण्वनामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगास्तीवादन्यस्य ज्ञानशून्यत्वनियमेनानुमानासत्त्वैधरासिद्धौ तेषां प्रकाभावाज्जगदात्मन्यसम्भव इति भावः । स्वभावादेष विचित्रं जगदिति लोकायतः । त प्रत्याह-न चेति ॥ जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव स्वस्य हेतुर्गति स्वभावः-उत-

मावती ।

तदिदमुक्तम्-तत्रैवेति । पुरोक्तानां कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह-न यथोक्तेति । तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहर्न-पायिकाः-‘संभावितः प्रतिप्रायां पक्षः साध्येन हेतुना । न तस्य हेतुमिच्छानुत्पत्तयेन यो हतः ॥ यथा च वन्द्या जननी’ इत्यादिरिति । इत्थं नाम जन्मादिसमायनाहेतुः, यदस्य वैशेषिकादय

आनन्दमितीष-न्यायनिर्णयः ।

सृष्टयतां तज्जान्तरीयकतया स्थितिमद्ग संसृजतीति शुक्तम् । जन्ममाश्रय निमित्तादपि समग्रामिभिरस्योपादाननामुचनादभ्यत्र स्थितिउपायोगात् । न च उपाधारत्वादयोपादानत्वे जन्मस्थितिवचनानर्थक्यं प्रवृत्तिरिक्तारामेदेनादिसिद्धये त्रयणाभादेयत्वात् । अन्यथा त्रयणो जगदुपादानत्वे तदुत्पत्तिस्थायो-रन्योऽपिप्राप्ता कुम्भोद्भवं कुम्भकाश्वद्राज्यस्थेति राजवच्चेष्टाशङ्कयेत तन्मा शङ्कीति त्रयाणां प्रवृत्तिमिति भावः । शुक्तिं विना लक्षणस्यातिव्याप्यसमाधेरथादनेन नाऽपि भूतिनेति तामुपन्यस्यति-नेत्यादिना । नामरूपाभ्यामिन्द्रादिनोक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टस्येत्याह-यथोक्तेति । सर्वज्ञ सर्वशक्तिस्तमन्वितमित्युक्तस्मारयति-यथोक्तविशेषणमिति । उक्तस्य जगतो नोक्तमीश्वरं मुक्ताप्राप्त्यस्मादुपस्थादि संभावयितुं शक्यमिति संव्ययः । ननु सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकास्तदन्वितत्वमाव्याद्ये यदन्विनस्वभावान्ते तत्प्रकृतिका यथा मृदन्वितस्वभावाः सरावादयो मृत्प्रकृतिका इत्यनुमानाप्रधानाज्जग-श्रन्मादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-न प्रयानादिति । तद्व्यचेतनं जगदनभिन्नं न तस्योत्पत्त्यादि कर्तृमीष्टे-ऽन्तर्वर्धिमिव सुतादीनां पटादीनां चाप्यन्तेन मेदप्रहादेकार्थज्ञाने चैकस्यैव जातुः सुखाद्यात्मत्वेन तुगपत्तदप्रहापानाद्वैकमिद्वेन प्रधानकारणता । रचनानुपपत्त्यधिकरणे चेतद्व्यवर्ताति भावः । सर्वं कार्यद्रव्य स्वार्थमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिसमानजातीयानेकद्रव्याख्यं कार्यद्रव्यत्वाद्वैकद्रव्यनुमानादणुभ्यो जगद्व्यादि संमारितमिवाशङ्क्याऽऽह-नाणुस्य इति । दीर्घविस्तीर्णदुक्कलारत्नरत्नद्रव्यस्य ह्यस्यस्यापि कार्यद्रव्यत्वेनानेकाणुपाद्वैकैकधिकरणे चाणुकारणनानिराकरणान्न तस्यो जगज्जन्मादीत्यर्थः । शून्य-पदिनस्य सर्वं कार्यमप्यनर्ककं योग्यत्वे संप्रदष्टपूर्वोक्तस्वापरत्वात्मावदिति व्यतिरेकिणा शून्यस्य जगदेनुमानाद्व्याप्याह-नाभावादिति । घटस्य पूर्वावस्था मृदव्येति हेत्वसिद्धेन शून्यस्य जगदेनुमेत्यर्थः । केचिन् हिरेण्यगर्भं समारिणमेतज्जगमाज्जगदेनुमाचक्षते, तान्प्रत्युक्तं-न संसारिणो वेति । आगमस्य वेदोक्तस्यैव प्राधान्यायोगान्नास्तौ जगदेनुमित्यर्थः । स्वभावादव्युत्पत्ति-न चेति ।

विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् ॥ एतदेवानुमानं संसारिव्य-
तिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनमीश्वरकारणिनो मन्यन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

कारणानपेक्षत्वम् १-नाद्यः आत्माश्रयात् । न द्वितीयः-इत्याह-विशिष्टेति ॥ विशिष्टान्यसागराणानि
देशकालनिमित्तानि तेषां कार्यार्थभिरुपादीयमानात्, कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्तमिदं ।
अनपेक्षत्वे वाग्यायिना भूमिशेषे वर्षादिकाले बीजादिनिमित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।
पूर्वोक्तमर्थं वादिविशेषगमनीश्वरमुक्त्वा जगत उ-पस्थादिकं न सम्भवन्निति भाष्येण कर्तारं विना
कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन यत् कार्यं, तत् सकर्तृकमिति व्यातिर्ज्ञायते । एतदेव व्याप्ति-
ज्ञानं जगति पक्षे कर्तारं सायं सत् सर्वज्ञेश्वरं साधयति, किं श्रुयेति तार्किकाणां भ्राति-
मुपन्यस्यति-एतदंवेति ॥ एतदेवानुमानमेव सायनं न श्रुतिरिति मन्यन्ते इति योजना । अथ
यत्तद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुमादक्युक्तिमात्रेणास्मै सम्मतं सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्ते इत्यर्थः । सर्वज्ञ-
त्वमादिशब्दार्थः । यद्वा-व्याप्तिज्ञानसहकृतमेतत्तद्व्याप्तिज्ञानमेवानुमानं मन्यन्ते इत्यर्थः । तत्रायं विभागः-
व्याप्तिज्ञानाजगतं कर्तारं तस्मिन् स्थितिः सिद्धिः, पश्चात् कर्त्ता, सर्वज्ञ, जगत्कारण-याद्व्यतिरेकेण कुत्र-
छादित इति सर्वज्ञं वसिष्ठलक्षणादिभिः । अत्र “मन्यन्ते” इत्यनुमानस्याभासः सचित्तम् । तथा-
हि-अकुरादौ तावज्जीनः कर्त्ता न भवति जीवादिजनस्य घटादचेतनस्य नियमादस्य कर्त्ता नास्त्ये-
वेति व्यतिरेकनिश्चयाच्च कार्यं तत् सकर्तृकमिति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । लक्षणलिङ्गकानुमाने तु
बाधः, अक्षरीरस्य जन्यज्ञानायोगात् यज्ज्ञानं तन्मनोजन्यमिति व्याप्तिनिरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेर्ज्ञाना-
भावनिश्चयात् । तस्मादतीन्द्रियार्थं श्रुतिरेव शरणम् । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न स्वत-
न्त्रमिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुत्यनुमानान्तर्भावमभिप्रेय भवदीयसूत्रकृताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति

भामती ।

इत एवानुमानादीश्वरनिनिश्चयमिच्छन्तीति सभायनाहेतुता द्रढयितुमाह-एतदेवेति । चोदयति-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

उपस्थादि जगतः सभाययितुं न शक्यमिति सबाधः । स्वभावादुपपद्यत इति स्वयमेव स्वस्य निमित्त-
मिति वा निमित्तानपेक्षमिति वा विरक्षितम् । नाऽऽद्यः, व्याश्रयत्वात् । न द्वितीयः, भागभास्यो-
रनिमित्तत्वे यौगपद्यापातात् । स्वतः सिद्धसामर्थ्यानां चार्थानामन्योन्योपकार्यापकारकव्याप्यक्षत्वादित्यर्थः ।
उक्तलक्षणव्यतिरेक्यनुमानादंशेन युक्तिसहिता ब्रह्मणोऽस्तित्वादिसिद्धेः शास्त्रयोनिवाचधिरूपणवैयर्थ्याभ्यां श-
ङ्काऽऽह-एतदेवेति । युक्तिमदुक्तलक्षणमेव स्वतन्त्रमनुमानं सद्विशिष्टेश्वरनिश्चायकमिति यद्वैशेषिका-
दिमतं तदयुक्तम् । लक्षणं हि युक्तिमदपि सिद्धस्य ब्रह्मणः सजातीयविद्यारतकं न ॥ तदौटर्शमपि
तात्पर्यरूपनिश्चायकम् । कार्यलिङ्गकानुमानं च कारणसत्तामात्रे पर्याप्त्युत्तरेण बाधो तदस्यम् । न च
तदेक्यासिद्धौ तदीयं सर्वज्ञादि ज्ञातुं शक्यं सोऽयं जगदेतौ नानात्वैक्यव्यपरीं सशयो लाघवाद्दुक्त-
टैककोटिता नौतो मूलकारणे विशिष्टे ब्रह्मणि सभायनेयुज्यते सभायने तस्मिन्प्रमाणायकाशादुत्तराधि-
कारणार्थत्वेति भावः । अथेदं मूलमुक्तलक्षणनिश्चायकं न वा १ । न चेद्रूपमाण्यात्तदुक्तलक्षणंऽपि निश्चायो

नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिषूत्रे ॥ न ॥ वेदान्तवाक्यैकुमुमग्रथनार्थ-
त्वात्संज्ञाणाम् ॥ वेदान्तवाक्यानि हि सूत्ररूपाहृत्य विचार्यन्ते ॥ वाक्यार्थ-
विचारणाध्यवसाननिवृत्ता हि ब्रह्मावगतिः, नानुमानादिप्रमाणान्तरनि-
वृत्ता ॥ सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु-

रत्नप्रभा ।

वैशेषिकः शङ्कतं-नन्विति ॥ ततो मन्यन्ते इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तंति भावः । यदि धूर्तानां
स्वन्त्रमानस्य न स्यात्तर्हि “तच्च समन्वयाद्” [१ । १ । ४ । (४)] इत्यादिना तासां
तात्पर्यं मूलकं विचारयेत् । तस्मादुत्तरमूलाणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिमूत्रेऽपि । श्रुतिरेव स्यात्तन्त्र्येण
विचार्यते, नानुमानमिति परिहरति-नेति ॥ किञ्च मुमुक्षोर्ब्रह्मावगतिरमीषां, यदर्थस्य शास्त्रस्या-
रम्भः, सा च नानुमानात्, “तन्त्रोपनिषदम्” [वृ० ३ । ९ । २६] इति श्रुतेः । अतो नानु-
मानं विचार्यमिहाह-वाक्यार्थेति ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यध्यवसानं तात्पर्यनिश्चयः,
प्रमेयसम्पन्ननिश्चयश्च तेन जाना ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः । अत्र सम्भवो बाधमात्रः । ननु किमनुमान-
मुपेक्षितमेव, नैयाह-तत्सु त्विति ॥ निम्नमभिन्ननिमित्तोपादानकं, निम्नं चेतनप्रवृत्तिकं कार्यत्वात्-

भाष्ये ।

नन्विहापीति । एतावन्नात्रिकणार्थं समाप्ते वक्ष्यमाणोपकरणार्थमनुबन्धुद्वयं परिहरति-न । वेदा-
न्तेति । वेदान्तवाक्यमुपग्रथनार्थनामत्र दर्शयति-वेदान्तेति । विचारस्याध्यवसानं समाप्तानिवाहयोष्टेऽः ।
ततो हि ब्रह्मावगतेर्निवृत्तिरनिर्माणः । तर्हि त्रयणि शब्दादेन न मानान्तरमनुमरणीयम् । तथा च कुतो
मननं, कुतश्च तदनुमनः साक्षात्कार इत्यत्र आह-तत्सु तु वेदान्तवाक्येष्विति । अनुमानं वेदान्ता-
भिरेव तदुपजायते च यपि द्रष्टव्यम् । शब्दादिगोत्रित्वा तदुपजायिष्या च युक्त्या विवेचनं मतम् ।
श्रुतिवार्थापत्तिरनुमान वा । स्यादेतत् । यथा धर्मं न पुनस्तुष्टिस्ताहाभ्यम्, एव त्रयप्यपि, कस्मान्न

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

न स्यात् । आद्ये ध्वनिरेकितो लक्षणस्य सूत्रोक्तार्थेऽपि कानुमानरत्नाभिधायकत्वेन चोदयति-नन्विति ।
तदेवैवेतरादौऽऽमनो वा तदनुगुणश्रुतिर्वा न मूर्तिरयुक्तं प्रस्तुतानुमानं तदर्थः । ‘नावेदविमनुते’
‘नैया नरेण’ इत्यादिश्रुतेर्देहिकं त्रये युक्तयुक्तानुगुणलक्षणस्य त्रिरिक्त्या मरुगमोक्तिपरं मूलमिति परि-
हरति-नेत्यादिना । कार्यानुमानस्य यत् इत्यादिश्रुत्युक्तत्वेऽपि नानुमानात्मना निश्चायकत्वम् । तेन
समाप्तानामाभिधानादागमात्मना निश्चायकत्वमिति भावः । उत्तरमूत्रेष्वपि तुच्यमागमप्रधान्यमिति
यत् । मूलाणि युक्तम् । मूत्रे कुतुम्बप्रयत्नश्च वाक्प्रयत्नं मूलमिहाशक्याऽऽह-वेदान्तेति । तेषां
मरुगस्यैव निर्दोषाणां स्वत एव स्वार्थनिर्णायकत्वादिचारातरार्थक्यमिहाशक्याऽह-वाक्यार्थेति ।
वाक्यस्य तदर्थस्य च तदर्थनिश्चयार्थं समाप्तार्थं च विचारणा तस्याध्यवसानं तदुपनिश्चयत्वेन
निवृत्तेः प्रथमाशान्तरात्मादिचारेऽर्थानामित्यर्थः । विचारणान्तरशक्तित्वापरीत्या प्रमाणकं शब्दं
विद्या जन्मिन्नेव प्रमाणकं प्रमाणान्तरं त्रयणि व्यापरादेयमित्याशङ्क्याऽह-नेति । त्रयणस्तद्गोचर-
मात्रेण- । नहि शब्दादेव त्रयविदेमननीतिर्युक्तिर्युक्त्या च कथमिहाशङ्क्याह-सत्त्विति । निम्न-

जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदाढ्यायानुमानमपि वेदान्तवा-
क्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते ॥ श्रुत्यैवं च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् ॥
तथाहि—“श्रोतव्यो मन्तव्यः”—[बृह० २।४।५] इति श्रुतिः, “पण्डितो
मेधावी गन्धारामेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद”—[छान्दो०
६।१४।२] इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्म-
जिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् ॥

रत्नप्रभा ।

सुखादिर्दृष्ट्यनुमान श्रुत्यर्थादाढ्यापेक्षितमित्यर्थः । दाढ्यं—सस्यविपर्यासनिवृत्ति । “मन्तव्यः”
[बृ० २।४।५] इति श्रुतार्थस्तर्केण सम्भारनीय इत्यर्थः । यथा—कश्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चोरे-
न्यारण्ये बद्धनेन एव त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धस्तदुक्तमार्गग्रहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो
मेधावी स्वदेशानेन प्राप्नुयाद्, एवमेवेहाचार्याकामादिभिः स्वरूपानन्दात् प्रत्याध्यामिन्नारण्ये ससारे
क्षितः केनचिदयापरवशेनाचार्येण नास्ति त्व ससारं, किन्तु “तत्त्वमसि” [छा० ६।८।७-१५]
इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककुशलश्चेत् स्वरूप जानीयानान्यथेति श्रुतिः स्वस्याः पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षा
दर्शयतीत्याह—पण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न युक्ता
वेदार्थत्वाद्धर्मज्ञः, किन्तु श्रुतिरिह्वाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह—नेति ॥ जिज्ञास्ये धर्म इव
मामती ।

भारतीत्यत आह—न धर्मजिज्ञासायामिवेति ॥ श्रुत्यादय इति । श्रुतीतिहासपुराणमृतपः प्रमाणम् ।
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मभिन्नोपादानाधिष्ठातृक कार्यत्वात्सुखादिवत् । मित चेतनप्रकृतिक कार्यत्वाच्चद्वित्याह—अनुमानम-
पीति । तेषु सन्तु तदपि प्रमाणं मानं निवार्येति सन्नन्धः । विचारसंस्कृतवेदान्तानां स्वार्थबोधित्वसिद्धौ
किं तेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तदर्थेति । तेषामयो जगतोऽभिकनिमित्तोपादानत्व तस्य ग्रहण म्नीकारान्तस्य दाढ्यं
तदुपयोगिसंसाधनात्मा निश्चयस्तदर्थमनुमानमित्यर्थः । विमत भिन्नोपादानाधिष्ठातृक कार्यद्रव्यत्वाद्ब्रह्मदि-
त्यनुमानबाध इति चेन्नेत्याह—वेदान्तेति । जगत्क्षेतनोपादानतानिमित्तत्वनादिवेदविरोधान्न तदनुमानम् ।
मन्ते तदविरोधाच्चतर्कं समाननाहेतुसंयर्थः । जगद्हेतुर्न तर्काम्यो वेदिकात्पापरिशुद्धबन्धुवदित्यास-
ङ्क्याऽऽह—श्रुत्येति । तर्कस्य वस्तुनिश्चयाय श्रुत्येवेष्टतया साम्यविरुद्धतेत्यर्थः । काऽसौ श्रुतिरित्युक्ते
श्रवणातिरेकेण मनन युक्त्यनुसंधानं विदधतीं श्रुतिमाह—श्रोतव्य इति । न केवञ्च श्रोतस्तर्कोऽनोप-
प्यते किन्तु प्रमिन्नधनितर्कत्वेन लौकिकोऽपीत्यत्र श्रुतिमाह—पण्डित इति । उक्तार्थधीसामर्थ्यं पाण्डि-
त्यम् । अनुक्तेऽपि प्रयोजकशिक्ष्योत्प्रेक्षाशक्तिर्मेधावित्वम् । यथा कश्चिद्गन्धारदेशेभ्यः समानोय चोरे-
रण्ये बद्धं चश्रुनिक्षितो देशिकोपदेशस्तदुक्तस्य साकल्येन ज्ञाता पण्डितः स्वयन्हापोदक्षमो मेधावी
गन्धारानेन प्राप्नोति । एव ब्रह्मणः सकाशादाच्छ्रित्य निरेकदश निरूप्याविद्यादिभिः ससारारण्ये तिहितो
जन्तुपतिक्रमणिकारूपदेशनः स्वम्यमानं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । श्रुतितात्पर्येमाह—पुरुषेति । आत्मनः
श्रुतेरित्यर्थः । ननु धर्मनिर्दिशेयाद्ब्रह्मापि श्रुत्यापेक्षापेक्षते तत्कथं तत्र श्रुतिस्तर्कं सहायं करोति तत्राऽऽह—
नेत्यादिना । दृष्टान्ते जिज्ञास्यो धर्मो दार्ष्टान्तिके तादृग्ब्रह्मं प्राप्नुम् । श्रुत्यादय इत्यादिशब्देन त्रि-
विकल्पप्रकरणस्यानसमाख्या गृह्यन्ते । तत्र पदान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । श्रुतस्यार्थस्यार्थान्तरेणानिना-

किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणम् । अनुभाववस्तान्त्वाद्, भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य ॥ कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात् ।

रत्नप्रभा ।

जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येयम् । अनुभवः ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः । आदिपदान्मनननिदिश्यासनयोर्ग्रहः । तत्र हेतुमाह—अनुभवेति ॥ मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षयात् प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननापेक्षा युक्ता । धर्मं तु निरूपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानावधिस्तम् । लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनानपेक्ष्यन्ते । न मननादयः । अनुपयोगादित्यर्थः । निरूपेणः शब्दः—श्रुतिः ॥ शब्दस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्य—लिङ्गम् ॥ पदयोग्येतरपदानाञ्च—वाक्यम् ॥ अङ्गावयवसापेक्ष प्रधानवाक्यं—प्रकरणम् ॥ क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्भवः—स्यानम् ॥ यथा—येन्द्राग्न्यादय इष्टयो दत्त क्रमेण पठिताः । दशमन्त्राश्च “इन्द्राग्नी रोचना दिवः” इत्याद्याः । तत्र प्रथमेष्टो प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्यहनीयम् । सज्ञासाम्यं—समाख्या । यथाऽऽख्यैरसंज्ञज्ञानां मन्त्राणामाख्यैरसंज्ञके कर्मणि विनियोग इति विवेकः । एवं तावद् ब्रह्म, न

यामती ।

अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिमैत्रो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाधिर्भावः प्रमाणफलम् । तच्च फलमत्र फलमिति गमयितव्यम् । यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामर्थ्या प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षात्तामिति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां सम्भवोऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह—अनुभाववसानत्वात् । अथानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थः, निर्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वदाक्यः, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह—भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य । व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विरुद्धरूपो विषयविधिमित्रः । न त्वेव धर्मज्ञानमनुमानसतनं, तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाम्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवशब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेत्याह—कर्तव्ये हीत्यादिना । न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योऽप्यवर्त-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

भाषो लिङ्गम् । अन्योन्माकांक्षासनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यम् । वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीतश्रियं प्रकरणम् । क्रमवर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिमिर्त्येयथाक्रमं संभवः स्यानम् । सज्ञासाम्यं ममाख्या । गुणोपसहारे चैवामुदाहरणानि यद्व्यन्ते । किं तर्हि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि प्रमाणात्तरमिति भङ्गुरं नार—कित्विति । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वदनुभवः । आदिपदमनुमानादिमप्रधारम् । ध्रुवादीनामनुमानादीनां च शब्दशक्तितत्पर्याश्रुतिद्वाराऽनुभवमुपाय ब्रह्मणि प्राप्ताप्यमनुभवस्य साक्षादेव तदविद्याव्यामर्शेनेति मनोक यथासंभवमिति । चेदर्थव्याधर्मद्वयस्यपि नानुभवः सम्भवतीत्याह—तदप्येव अनुपातिगम्याह—अनुभवेति । न हि ज्ञानेऽपि ब्रह्मण्यनुभव विना नेरत्नोदयमतस्तज्ञानमप्यनुभवान्वातस्मिन्मन्त्रमप्यर्थः । सायनव्यादिमाशब्दाऽऽह—भूतेति । चकारः शब्दानिरासी । नेनु धर्मसाधना (णा) मनुमननपेक्षरुद्रज्ञानजनकत्वाद्भूतदाक्याना (णा) मपि येदप्रमाणत्वात्साधनीयत्वस्य ज्ञेयाह—कर्तव्य इति । धर्मस्यानुभवायोग्यत्वात्तदनुष्ठानस्य च शब्दधीमात्रादेव

पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य-कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं
लौकिकं वैदिकं च कर्म । यथा-अध्वेन गच्छति, पद्मचामन्यथा वा, न
गच्छतीति, तथा “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णा-
ति”, “उदिते जुहोति”, “अनुदिते जुहोति” इति विधिप्रतिषेधाश्चा-
त्रार्थवन्तस्स्युः ।

रत्नप्रभा ।

मननाद्यपेक्ष, वेदार्थत्वाद्, धर्मप्रदित्यनुमाने साध्यत्वेन धर्मस्यानुमप्रयोग्यत्वं, अनपेक्षितानुभवस्य
चोपाधिरित्युक्तम् । उपाधिव्यतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षितं चोक्तम् । तत्र यदि वेदार्थत्वमा-
त्रेण ब्रह्मणो धर्मेण साम्यं तस्योच्येत, तर्हि कृतिसाध्यत्व निधिनिर्गन्तव्योक्तसर्गापरादाच्च
ब्रह्मणि धर्मगतं स्थिरिति । निषेधे बाधकमाह-पुरुषेत्यादिना ॥ पुरुषस्यधीनः आत्मलाभः
उत्पत्तिर्यस्य तद्वावाच्च धर्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः ॥ धर्मस्य साम्यस्य
लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्पृष्टयति-कर्तुमिति ॥ लौकिकप्रदित्यर्थः ॥ दृष्टान्तं स्पृष्टयति-यथेति ॥
दार्ष्टान्तिकमाह-तथेति ॥ तद्वदर्थस्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वंमुक्त्वाऽन्यथाकर्तुं शक्यत्वंमाह-उदित
इति ॥ धर्मस्य साम्यस्यमुपपाद्य तत्र त्रिधादियोग्यतामाह-विधीति ॥ विधिप्रतिषेधाच्च
निरुद्धादयश्च धर्मे साध्ये वैधर्म्यवन्तः सातकाशा मन्त्रि ते ब्रह्मण्यपि स्मृतिर्यर्थः । “यजते” “न
सुरां पिबेद्” इत्यादयो विधिनिषेधाः, ब्रीहिभिर्धर्मैर्वा यजतेति समाश्रितो विद्वत्, प्रहणाप्रहण-
योरैतिरुक्तः, उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितनिकल्पः, “न हिंस्याद्” इत्युत्सर्गः, “अग्नीषोमीयं पशुमा-
रुमेत” इत्यपनादः, तथा “आहवनीये जुहोति” इत्युत्सर्गः, “अध्वस्य पदेपदे जुहोति”
भाष्येति ।

मानवात्, अतर्तमानक्षानवस्थितत्वादित्याह-पुरुषाधीनेति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्या-
णामाह-कर्तुमकर्तुमिति । लौकिक कार्यगन्तव्यतमुदाहरति-यथाध्वेनेति । लौकिकेनोदाहरणेन
सह वैदिकमुदाहरणं समुचिनोति-तथातिगत्र इति । कर्तुमकर्तुमिष्यत्वेदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्यथा
वा कर्तुमिष्यत्योदाहरणमाह-उदित इति । स्वादेतत् । पुरुषस्यानन्यथात् कर्तव्यं विधिप्रतिषेधानामा-
नर्थक्यम्, अतर्तमानत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह-विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः । गृह्णा-
तीति निधिः । न गृह्णातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितहोमयोर्विधिः । एव नाराहियस्पर्शानेतिषेधो ब्रह्मणश्च
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धेर्धर्मवाक्यानां (७) शुक्रमुक्तधीजनकत्वम् । ब्रह्मणि तत्तुमस्योग्ये तद्वाक्यानां नेरमित्यर्थः । धर्म-
स्यापि ब्रह्मरतुमप्रयोग्यत्वं वेदार्थत्वादित्याहकार्यत्वमुपाधिरित्याह-पुरुषोते । चकरोऽपि शङ्का-
मिरासी । कर्तव्येऽपि तुल्यमसाध्यत्वमिवाशङ्क्य लौकिके वैदिके च कर्मणि साम्यत्वमाह-कर्तुमिति ।
तत्र लौकिकमुदाहरति-यथेति । तेन सह वैदिकं दृष्टान्तं समुचिनोति-तथेति । कर्तुमकर्तुमिष्य
दृष्टान्तमुक्त्वा कर्तुमन्यथा वा कर्तुमिष्यस्य दृष्टान्तमाह-उदित इति । इतोऽपि कर्मणो नानुम-
योग्यतेत्याह-विधीति । यजतेत्यादयो विधयो न हन्यादित्यादयो निषेधाश्च कर्मणि सातकाशा-

विकल्पोत्सर्गापवादाश्च ॥ न तु वस्त्वेवं, नैवमस्ति, नास्तीति वा,
विकल्पते ॥ विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः ॥ न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं
पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् ॥ किं तर्हि ॥ वस्तुनन्वमेव तत ॥

रत्नप्रभा ।

इत्यत्राह इति विवेकः । एते ब्रह्मणि स्युरित्वेष्टापरिचितं वाच्यति—न त्वित्यादिना—भूतवस्तुविषय-
त्वादित्यन्तेन ॥ इदं वस्तु एव नैव वदतः पदो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्ता-
स्वरूपविकल्पः । ननु वस्तुन्यप्यात्मादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह—विकल्पना-
स्त्विति ॥ अस्तित्वादिकोटिस्मरणं पुरुषबुद्धिः, तन्मूला मनेस्पन्दितामात्राः संशयविपर्ययविकल्पाः,
न प्रमाख्या इत्यकारार्थः । अप्यं भावः—यस्य हि यथायथा ज्ञायते, तथातया कर्तुं शक्यते
इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः विकल्पाः सर्वे प्रमाख्या एव भवन्ति । तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे
विकल्पा यथार्थाः स्युरिति । तत्रापि ओमिति वदन्त प्रत्याह—नैति ॥ यदि सिद्धवस्तुज्ञानमपि-
सांख्यज्ञानवत् पुरुषबुद्ध्यपेक्षं जायेत, तदा सिद्धे विकल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्ध-
वस्तुज्ञानं पौरुषम् । किं तर्हि । प्रमाणवस्तुजन्यम् । तथा च वस्तुन एकत्वरूपत्वादेकमेव
भामती ।

तद्वारणविधिरित्येवंजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः । कुत इत्यत आह—विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । चो-
दन्तौ । यस्माद्ब्रह्माग्रहणयोगेदितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासंभवे तुल्यबलतया च वाच्यवाधकमा-
धाभावे संप्रगम्या विज्ञेयः । नापस्त्रिस्पर्शननिषेधनङ्गारणयोश्च विन्दयोरतुल्यबलतया न विकल्पः ।
किंतु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । एतदुक्तं भवति—वि-
धिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽनागतोपाधिरूप उपनीतः, येन पुरुषस्य विधिनियेयाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि
स्वातन्त्र्यं भवतीति । भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेरवाह—न तु वस्त्वेवं नैवमिति । तदनेन प्रकारविकल्पो
निरस्तः । प्रकारविकल्पं निषेधति—अस्ति नास्तीति । स्यादेतत् । भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः,
यथा स्याणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्पेन इत्यत आह—विकल्पनास्त्विति । पुरुषबुद्धिः—
अन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः—संशयविपर्ययाः । सत्वासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्यन्ते । सत्वा-
सनेन्द्रियमनोयोनयो वा, यथा स्याणुर्वा पुरुषो वेति म्धाणी सशयः, पुरुष एवेति वा विपर्ययाः । अन्यश-
ब्देन वस्तुनः स्याणोरन्यस्य पुरुषस्याभिवानात् । न तु पुरुषतत्त्वं वा स्याणुतत्त्वं वापेक्षन्ते । समानधर्मधर्मि-
दर्शनमात्रधीनजन्यत्वात् । तस्मादयथावस्तुनो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति बान्धवयन्ति वेत्यर्थः । तत्त्वज्ञानं
तु न बुद्धितन्त्रं, किंतु वस्तुनन्त्रम्, अतस्तनो वस्तुनिनिधयो युक्तः, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह—न वस्तु-
यायात्स्येति । एषमुक्तं प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रता प्रसाध्य ब्रह्म-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्तेन मायत्वादनुभवयोग्यत्ववैयर्थ्यः । तत्रैव हेतुवन्तराह—विकल्पेति । उदितानुदितहोमार्थां व्यवस्थिनो,
विकल्पो ग्रहणाग्रहणार्थस्वेच्छिकः । न हि स्यात्सर्वा भूतानि न्युत्सर्गाऽस्तीत्येवमपि पञ्चमालमेनेत्यपवादः । ते च
कर्मणि सामाशास्त्राया वाच्यवस्थितं कर्मानुमयायोग्यत्ववैयर्थ्यः । ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वादव्यवस्थितत्वस्योक्तो-
पाधर्मिर्वाग्याशक्त्याऽऽह—न त्विति । प्रकारविकल्पकप्रकारविकल्प निरस्यति—अस्तीति ।
वस्तुन्यपि विकल्पा दृष्टा वादिनामित्याशक्त्याऽऽह—विकल्पनास्त्विति । संप्रगज्ञानाधीनत्वाद्-
न्यून्यप्यथ पुरुषधीनमद्वैत्यमपि तथेयाशक्त्याऽऽह—न वस्त्विति । कथं तर्हि तदुपवि-
धिरात्स्योऽह—किं तर्हि । पुरुषतन्त्रं निषेधमेकारो न मानाधीनत्वं निषिध्यते ।

न हि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति ॥ तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम् । स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानम् ॥ वस्तुतन्त्रत्वात्-एवम्भनवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् ॥ तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव । भनवस्तुविषयत्वात् ॥ ननु भनवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञान प्रमा, अन्ये विकल्पा अययार्था एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह-न हि स्थाणाविति ॥ स्थाणुरेवेत्याधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा ययार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तुतन्त्रं ज्ञानं तद्ययार्थं, यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति मिथ्यजते-तत्रेति ॥ स्थाणानित्यर्थः । स्थाणावुक्त्याय घटादिव्यतिदिशति-एवमिति ॥ प्रकृतमाह-तत्रैवं सतीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्तस्य वस्तुत्वान्ते सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव ययार्थं, न पुरुषतन्त्रं, भूतार्थविषयत्वात् स्थाणुज्ञानगदित्यर्थः । अतः साध्येऽर्थं सर्वे विकल्पा पुनन्त्राः, न सिद्धेऽर्थे इति वेदक्षण्यान् धर्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः । ननु तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविक्षणत्वाद् घटादिवत् । तथा च जन्मादिसूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्यम् । सिद्धार्थं तस्य मानत्वात् । न श्रुतिः सिद्धार्थं तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते-नन्वेति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कुर्यात् प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्तमिति शेषः ॥ अत्र पूर्वपक्षी प्रष्टव्यः । किं यत्कार्यं तद्ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं, किं वा मामती ।

ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रनामाह-तत्रैवं सतीति । अत्र चोदयति-ननु भूतेति । यत् किञ्च भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयानुवादकं दृष्टम् । यथा नचास्तीरे फळानि सन्तीति । तथा च वेदान्ता । तस्मात् भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः । उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम् । एव च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्ताकाव्यानि तदधीनस्यत्वानीति कथं वेदा-

आन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

विकल्पनानां मनःस्पन्दितमात्रेणासम्बन्धीय, सम्यग्बोधश्च वस्तुवर्धीनतेत्यत्र दृष्टान्तमाह-न हीति । आद्यो वाशब्दोऽप्यारणः । पुरोवर्तिनि स्थाणावेकस्मिन्नेन स्थाणुरेवेत्यदृष्टकरणस्य धीतिरस्य तत्रैव पुरुषो वा स्थाणुर्वेति सशयः । न हि तदुभयमपि सम्यग्ज्ञानमेकस्योभयत्वायोगादित्यर्थः । कथं तर्हि विभागधीन्तराऽऽह-तत्रेति । स्थाणुः सप्तम्यर्थः । उक्तन्यायः सचारयति-एवमिति । दार्ष्टान्तिकमाह-तत्रेति । विकल्पनानां बुद्धिजन्यत्वेनावस्तुसारिणीनामसम्यग्बोधित्वे सम्यग्बोधश्च वस्तुनुसास्त्वे पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धे सतीति यावत् । न पुरुषतन्त्रमित्येवकारार्थः । ततो न धीद्वारा वस्तुनोऽपि तदधीनतेति शेषः । ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुवर्धीनत्वेन सम्यग्बोधित्वे हेतुमाह-भूतेति । परमार्थवस्तुवर्गादिवादिन्यर्थः । ब्रह्मणः सिद्धत्वेनासाध्यतया धर्मवैधर्म्यादनुभवयोग्यत्वात्तत्रानुभवापेक्षा युक्त्यनुपप्रेषाद्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मणि प्रमाणान्तरप्रवेशे-जन्मादिसूत्रमनुमानोपन्यासाद्यमित्यनुमतमिति शङ्कते-नन्वेति । सिद्धत्वाद्ब्रह्मणो धर्मनैजात्येऽपि मानान्तरगम्यतेत्यनुमानादिविचारं हित्वा वाक्यमात्रविचारोऽप्युक्तो ब्रह्मण्युभयप्रवेशविशेषादतः सूत्राणां वेदान्तवाक्यप्रयनार्थत्वमसिद्धमित्यर्थः । ब्रह्मणि समावनाहेतुश्रुत्यनुगुणानुमानादिप्रवेशाद्गुणतया तद्विचारम्यापीष्टत्वात्प्राधान्येन वेदान्तवाक्यप्रयनार्थता सूत्राणामिति समावृत्ते-

न ॥ इन्द्रियाविषयत्वेन सम्बन्धाग्रहणात् ॥ स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि, न ब्रह्मविषयाणि ॥ सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति गृह्येन ॥ कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् ॥ तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थम् ॥ किं तर्हि ॥ वेदांतवाक्यप्रदर्शनार्थम् ॥ किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणैह लिलक्ष्यिषितम् ॥

रत्नप्रभा ।

यत् कार्यं तात्कारणमिति ? नाद्यः व्याप्यसिद्धेरित्याह—नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियमाद्यत्वात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रहायोगात् प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह—स्वभावत इति ॥ “पराधि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः” [काठ० ४ । १] इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह—सति हीति ॥ तन्नास्तीति शेषः ॥ इदं कार्यं, ब्रह्मजम्—इति व्याप्तिप्रत्यक्षं, ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वात् सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य अक्षय्यं धृतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह—कार्यमात्रमिति ॥ सम्बद्धं कृतं यस्मात्, धृतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयाद्यमः । तस्मात् तद्व्याप्यं धृतिरेव प्राधान्येन विचारणीया । अनुमानं सूत्रादान्वादिसामान्यद्वारा मृदादिचद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्मकादिश्रीतार्यसम्भावनायं गुणतया विचार्यमित्युपमहरति—तस्मादिति ॥ एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति—किं पुनरिति ॥ इह ब्रह्मणि—लक्षणाधीनं विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते—तथैव धृतावपि भामती ।

न्यायप्रथमार्थतः सूत्राणामित्यर्थः । परिहरति—न । इन्द्रियाविषयत्वेति । कस्मात् पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह—स्वभावत इति । अत एव श्रुतिः—“पराधि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराह पश्यति नान्तरात्मन्” इति । सति हीन्द्रियेति । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यनोदष्टमव्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तयोपरिष्ठाक्षिपुणतमुपपादयिष्यामः । उपपादितं चैत-

आत्मन्दिगीय—न्यायनिर्णयः ।

नेत्यादिना । मानान्तरमपि कारणमेव ब्रह्मप्रमितमिति पक्षे प्रत्यक्षमनुमानादि वा तदिति विकल्प्य दूषयति—इन्द्रियेति । अयमि कारणत्वेन, मानान्तराप्रवेशादिति शेषः । पराधीत्यादिश्रुत्या प्रत्यक्षाविषयत्वं ब्रह्मणो निरूपेति—स्वभावत इति । संबन्धाग्रहणादियुक्तं व्यनक्ति—सति हीति । ननु ब्रह्मसंबद्धमिदं कार्यमिति विषा किं स्यात्कार्येण गृह्यमाणं ब्रह्म ज्ञापयिष्यति नेत्याह—कार्येति । तन्मात्रादेतुमात्रं तिमिति न स पशनादिरूपं त्रयं तत्त्वाद्यगमादेव ज्ञेयमित्यर्थः । श्रौतार्थं सामान्यद्वारा संभावनाहेतुर्मानान्तरमिति युक्तं सूत्राणां वेदान्तप्रथमार्थतेनुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मत्वाद्देदान्तानामेतदधिकारण-विषयमुपगम्य पृच्छति—किं पुनरिति । जिज्ञास्यं लक्षितं त्रयं सप्तम्यर्थः । विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्म

१ कार्यमात्रस्य पक्षीकृत्वाद् दृष्टान्ताप्रतिद्वारा व्याप्यविदित्वमित्यर्थः । न च पक्षीकृत्वाद् दृष्टान्तः सम्भवतीति वाच्यम् । एतदनुमानानुरूपं ब्रह्मादिदया तत्र तत्र पक्षीकृतेऽपि निमित्तमुपपादयित्वा । अत एव व्यतिरेकि-दृष्टान्तीति न दर्शनीयः । इतः पूर्व ब्रह्मादिदया तद्वदितनसत्त्वामास्य [त्वेऽनिमित्ततादिति भावः ॥

“भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति” [तै० आ० ३ । १ । १] इत्युपक्रम्याऽऽह “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म” [तै० आ० ३ । ४ । १] इति ॥ तस्य च निर्णयवाक्यम्—“आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” [तै० आ० ३ । ६ । १] इति ॥ अन्यान्यप्येवञ्जातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूप-कारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

मुमुक्षोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति ध्यौतार्थक्रमानुसारित्वं सूत्रस्य दर्शयितुं सोमक्रमं वाक्यं पठति—भृगुरिति ॥ अधीहि स्मारय उपदिशेत्यर्थः ॥ भगवन्नेत्येकत्वं निश्चितम्, नानात्वे ब्रह्मत्वविधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यन्तराक्यं, यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति वा, यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा, महावाक्यमिति भेदः । किं तर्हि स्वरूपलक्षणमित्याशयः वाक्यशेषानिर्णीतो यत्प्रशब्दार्थः सत्यज्ञानानन्द इत्याह—तस्य चेति ॥ “यत्सर्वज्ञः” [मुण्ड० १ । १ । १०] “तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमज्ञं च जायते” [मुण्ड० १ । १ । १०] “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ० ३ । ९ । २८] इत्यादिशाखान्तरीयवाक्यान्त्यस्य विषय इत्याह—अन्यान्यपीति ॥ एवञ्जातीयकत्वमेवाह—नित्येति ॥ तदेव सर्वसु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानि तद्विद्या मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ इति द्वितीयसूत्रम् ॥ २ ॥ (२) ॥

भामती ।

तस्माभिर्विन्तरेण न्यायकणिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानुवादतोऽप्यपरिष्टानुपपादयिष्यामः । तस्मात्स्वर्गमनदादत्तम् । धृतिश्च—“यतो वा” इति जन्म दर्शयति, “येन जातानि जीवन्ति” इति जीवनं स्थितिः, “यत्प्रयन्ति” इति तत्रैव लयम् । तस्य च निर्णयवाक्यम् । भगवन् च प्रधानादिसहाये निर्णयवाक्यम्—आनन्दाद्धेव—इति । एतदुक्तं भवति—यथा स्वज्ञानसहितरज्जुपादाना धारा रज्ज्वा सत्यामस्ति रज्ज्वा-मेव च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगत् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयत इति सिद्धम् ॥ १ ॥ (२) ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं सोपक्रममाह—भृगुरिति । ननु प्रकृष्ट-प्रकाशश्चन्द्र इति स्वरूपलक्षणादहेतुं यत्र शाखासु स चन्द्र इत्युपलक्षणमात्राच्चन्द्रमन्वपादृष्टेह-लक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वाच्यं तत्राऽऽह—तस्येति । ब्रह्मणो जगद्वेतुत्वानुवादेन स्वरूपनिर्णय-कमानन्दत्वविधायि वाक्यम् । तत् स यादिवाक्याच्च स्वप्रकाशानतिशयानन्दलक्षणं ब्रह्मेति निर्णय-शक्यमित्यर्थः । तैत्तिरीयश्रुताग्रि श्रुत्यन्तरेऽपि ब्रह्मणो लक्षणद्वयवादीनि वाक्यानि ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ ‘विज्ञानमानन्दम्’ इत्यादीनि सन्ति तान्यर्थाहोदाहरणत्वेन द्रष्टव्यान्तीत्याह—अन्यान्यपीति । एवञ्जातीयकत्वमेवाऽऽह—नित्येति । तदेव सर्वसु शाखासु लक्षणद्वयवादिवेदान्तवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानीति तद्विद्या मुक्तिरयन्लभ्येत्यर्थः ॥ २ ॥ (२) ॥ ॥ सूत्रान्तरमनन्तरात्सूत्रसमगति-

१ जन्माद्यस्य यत इति सूत्रस्य । २ स्वरूपलक्षणं तद्व्यलक्षणं चेति लक्षणद्वयम् । तत्र जगज्जन्मादिकारण-त्वाद्य, तत्प्रमानानन्तानन्दादिरूपं द्वितीयमिति विवेकः ।

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षितम् । तदेव ब्रह्मब्रह्माह—
शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ (३) ॥ इति ॥

रत्नप्रभा ।

यस्य निश्चयित वेदाः सर्वार्थानुगत्य । श्रीराम सर्ववित्ताय वेदवेद्यमह मजे ॥ १ ॥ वृत्तानुवादेन सङ्गति-
वदन्तत्तत्पूज्यमनारयनि-जगदिति । चैनन्वयस्य तद्वर्णो जगत्कारणयौतया सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञात मन्त्र-
वृत्ता, चैनन्वयवृत्तान्पूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञ सर्वकारणकत्वात्, यो यकर्ता स तज्ज्ञः, यया कृत्याह
इति म्यितम् । तदेवाधिक सर्वज्ञस्य प्रगानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना ब्रह्मब्रह्माह-पर्यः । हेतुद्वयस्यैका-
र्थसाधनत्वादेकविषयत्वप्रधानतरसंगतिः । यद्वा-वेदस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुता नाम्नीयाक्षेप-
सङ्गतया वेदहेतुत्वमुच्यते । “अस्य महतो ब्रह्मस्य निश्चयनिर्णयवद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरम्”
[बृह० २ । ४ । १०] इति वाक्य विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य साधयति
एत न साधयति इति सन्देहः । तत्र व्याकरणादिवेदस्य पौरोष्यत्वं मूत्रप्रमाणसापेक्षचैनाप्रामाण्या-
पानाक्ष साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्वेदोत्थेननन्यासिद्धि फलम् । सिद्धान्तं तसिद्धि । अस्य वेदान्तस-
म्यस्य स्पष्टब्रह्मसिद्धयै वेदकर्तार समन्वयोक्ति श्रुतिशास्त्राध्यापपादसंगतयः ॥ एवमापाद श्रुत्यादि-
सङ्गतय ऊच्यते । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तित्वमुच्यते । सा तदुपादानत्रयगतशक्तिपूर्विका तद्वता
याः प्रकाशनशक्तित्वात् कार्यमनशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिरिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वस-
म्बन्धाक्षेपार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूप सर्वमाक्षेप सिद्धयति । यद्वा-यया अन्येतारः पूर्वकम् ज्ञाना-
वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुणमायासहायेऽनादृतानन्तमन्त्रप्रकाशचिन्मात्र परमेश्वर स्वकृतपूर्वकस्याय-
जन्मनामीयत्रमन्त्र वेदगद्दि तदर्थोऽयं युगपन्नानज्जेन करोतीति, न वेदस्य पौरोष्यता । यत्र त्वर्थज्ञा-
नपूर्वक वाक्यज्ञान वाक्यमूढौ कारण, तत्र पौरोष्यता । अत्र च यौगैष्यता सा । अतो वेदकर्ता
वेदमित्र तदर्थमपि स्वसम्यग् नान्तरीयमज्ञया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तवति-शास्त्रेति ॥ शास्त्रं प्रति
भामसी ।

जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्व
सूत्रान्तरमन्तारयितु पूर्वमुत्रमगतिमाह-जगत्कारणत्वप्रदर्शनेनिति । शास्त्रयोनित्वात् ॥ न वेद
आनन्दगिरीय-आयनिर्णयः ।

माह-जगदिति । सर्वकारणत्व ब्रह्मब्रह्म मूत्रयना प्रगानादिवि-यासिनिरासाय तद्वद्वत् सर्वज्ञ-
मर्थादुक्त तदेव साध्यते । तथा चाऽऽर्थिकप्रतिपादस्य भगतिरित्यर्थः । वेदानां नित्यत्वात्तद्वक्तृत्वे
विधकर्तृत्वायोगात् तेषामस्य सर्वज्ञत्वादाह्य श्रौतप्रतिपक्षेय भगनिर्माह-तदेवेति । वेदानां नित्यत्वेपि
ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वममशोकया तदेव जगद्वेदुत्तम सर्वज्ञत्वमत्र तद्वि क्रियते । तेन हेतुमाधनद्वारा तदीय
साधनानाशुतास्य श्रौत्या प्रतिन्या भगतिरिति भावः । अस्य महत् इत्यादिवाक्य त्रयणो वेदकर्तृ-
त्वेन साधनं न साधयतु साधयतीति वेदस्य साधकत्वप्रसङ्गाप्रसङ्गम्या सन्देहं पाणिन्यादिनदर्थं दृष्ट्वा
कर्तृत्वे वेदस्य पौरोष्यत्वेन साधनं साधनान्न साधयतीति भावे मिहान्तमाह-शास्त्रेति । न वेदज-
गदिति वेदस्य साधक्यं नितु शास्त्रयोनित्वादर्थानि योजना । अत्र च वेदकर्तृत्वोत्तेरेतदुक्तमानमेवाही
योगे शास्त्रप्रमाणेसादिमन्त्रवद्विद्वान्वाक्यस्य सङ्गे त्र्यर्थान् समन्वयोक्त्य श्रुत्यादिसंगतयः । फल-
तु पूर्वपक्षे ब्रह्मणः सर्वकारणत्वमुत्तरत्र सर्वकारणमिति ब्रह्मस्य । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञताहेतुः ।
१ वेदः । २ यद्वेदाः । ३ यद्वेदाः । ४ यद्वेदाः ।

महत ऋग्वेदादेशशास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्था-
वद्योतिनस्सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म ॥ न हीदृशस्य शास्त्रस्य
ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतस्तस्मभवोऽस्ति ।

रत्नप्रभा ।

हेतुत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञ सर्वकारण चेति सङ्गतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे-महत
इति ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्त्वम् । हितशासनात्
शास्त्र-वम् । शास्त्रशब्द शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति मत्वाह-अनेकेति ॥ “पुराण-न्यायमीमांसाधर्मशा-
स्त्राणि, शिक्षां कर्तव्यव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि” इति दश विद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहे-
तव, तैरुपकृतम्येत्यर्थः । अनेन मत्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम् । अत्रोपधत्वा-
भावादपि प्रामाण्यमि-पाह-प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकस्य योनि-
रूपादानं कर्तुं च । ननु सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वे वेदस्य तद्वित्त्येऽपि तद्योनेः
सर्वज्ञत्वं कुत्र इत्यत आह-न हीति ॥ उपादाने त-उक्तं विना कार्यं तदयोगाद्देवोपादानमप्य सर्वज्ञ-
भामती ।

* समर्थयत-महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्येति । चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिदशशा-
नान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोपरक्रमप्रदोपरिसमापनीयासु नियन्त्रेणिसिक्तकाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च
शिक्षणाणां शासनात् शास्त्रमृग्वेदादि, अत एव महाविषयत्वात् महत् । न केवलं महाविषयत्वेनास्य
महत्त्वम्, अपि त्वेनेकाङ्गोपाङ्गोपरकरणतयापीत्याह-अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य । पुराणन्यायमीमां-
सादयो दश विद्यास्थानानि तेस्तथा तथा द्वारापकृतस्य । तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्का-
ध्वाकृता । पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तेस्तथा तथा द्वारा वेदान्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणा-
नुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति । न चायमनवबोधको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह-प्रदी-
पवत्सर्वार्थावद्योतिनः । सर्वमर्थजातं सर्वयानबोधयन् नान्यबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः । अत
एव सर्वज्ञकल्पस्य-सर्वज्ञसदृशस्य । सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं, शास्त्रस्यायमिधानं सर्वविषयमिति
सादृश्यम् । तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह-न हीदृशस्येति । सर्वज्ञस्य गुणं सर्वविषयतां, तदपि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

बहु शास्त्रं त्रिंशति-महत इत्यादिना । चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यादिमहाविषयत्वान्महद्गदादिशास्त्रम् ।
न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वं किन्त्येनेकाङ्गोपाङ्गोपरकरणतयाऽपीत्याह-अनेकेति । पुराणन्यायमीमां-
साधर्मशास्त्राणि व्याकरणादिषडङ्गानि च दश विद्यास्थानानि तेस्तच्चद्वारोपकृतस्येति यावत् । एतेन
शिष्टप्रवृत्तादप्रामाण्यशङ्काऽपि शास्त्रस्यार्थोदपात्ता । पुराणादिप्रणेतारो महर्षयस्तथा तथा वेदाभ्याच-
क्षाणास्तदर्थं चाऽऽदरेणानुतिष्ठन्तो वेदानाद्वतन्तस्तत्कथं तदप्रामाण्यमिति भावः । अत्रोपधत्वास्पष्टो-
क्तिवयोरेभावादपि वेदानां प्रामाण्यमि-पाह-प्रदीपवदिति । उक्तमुपजोष्य सर्वज्ञत्वोपपन्नं विशेषणान्तर-
माह-सर्वज्ञेति । तत्सदृशस्येति यावत् । सादृश्यं च सर्वज्ञज्ञानस्य सर्वविषयत्वबुद्धेरेपि
शास्त्रीयायास्तथात्वम् । कपप्रययोऽचेतनत्वात् । उक्तविशेषणस्य वेदस्य निश्चिन्तयु-या
विभक्त्यवहेतूपरुतया ब्रह्मकार्यतयाह-योनिरिति । व्यतिरेकमुखेणोक्तं व्यक्तीकुराणः सर्वज्ञं प्रति-
जानांत-न हीति । महत्त्वादिविशेषणरुग्गीदृशत्वम् । तस्य सर्वज्ञादन्यतोऽस्य हेतुं सूचयति-सर्व-
ज्ञेति । तस्य गुणं सर्वार्थज्ञानवत्त्वं तेनाग्निमिदं शास्त्रं सर्वार्थं नादत्तस्तस्योपपत्तिः, सर्वज्ञादेवेत्यर्थः ।

* पूर्वपदे भामत्यां पूर्वा पंक्तिद्वितीया येष्या ।

यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं, यस्मात्पुरुषविशेषात्सम्भवति, यथा—व्याकरणादि
पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं
लोके । किमु वक्तव्यमनेकशास्त्राभेदभिन्नस्य तस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णा-
श्रमादिप्रविभागहेतोर्कवेदाद्याख्यस्य—

स्तम्भमा ।

तम् । अनुमानं तु पूर्वं दर्शितम् । न चानिवायास्तदापत्तिः । शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनतादिति भावः ।
वेदं स्वपितृयादविकारार्थं ज्ञानचक्षुष्यं, प्रमाणमाकृश्यात्, व्याकृतणरामायणादिवदित्यनुमानान्तरम् ।
तत्र व्यानिमाह—यद्यदिति ॥ विस्तरः—शब्दाभिक्रियम् । अनेनार्थतोऽप्यत्र वदन् कर्तृज्ञानमप्यार्थधिक्यं सूच-
यति । दृश्यते चार्थसादृशिक्यं वेदे । अत्रैषा योजना—यद्यच्छास्त्रं यस्मादनात् सम्भवति,
स ततः शास्त्रादभिकार्यज्ञान इति प्रसिद्धम् । यथा—शब्दसाधुत्वादिकैरेकदेशोऽर्थः यस्य, तदपि
व्याकरणादि पाणिन्यादेरभिकार्यज्ञानात् सम्भवति । यद्यप्यर्थमपि शास्त्रप्रभिकार्यज्ञानात् सम्भवति,
तदा “अस्य महत्” [बृह० २ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्महतोऽसिद्धिनाहूनात् सप्रायोगेन
संज्ञादानेन साक्षात्पादिभिर्निष्ठस्य वेदस्य पुरुषनिष्वासप्रयत्नेन सम्भवः, तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं
आमती ।

शास्त्रम्, अस्यापि सर्वपितृयात् । उक्तमर्थं प्रमाणवति—यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषा-
त्सम्भवति स—पुरुषविशेषः ततोऽपि—शास्त्राद् अधिकतरविज्ञानः इति योजना । अद्यत्वेऽप्यस्माद-
दिभिर्धत्तमीचीनार्थपितृया शास्त्रं प्रित्यक्ते तत्रास्माकं वक्तृणां वाक्याज्ज्ञानमभिक्रियम् । न हि ते तेषामाधा-
रणार्था अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न पुन्रिषुवीरगुडादीनां मधुरसंभेदां शक्या, सरस्वत्या-
ध्यात्यातुम् । निम्नार्थमपि वाक्यं न वक्तुं शक्तेन तुल्यपितृयमिति कथयितुं निम्नप्रवहणम् । सोपनय
निगमनमाह—किमु वक्तव्यमिति । वेदस्य यस्मात् महतो भूतात् योगे समः, तस्य महतो भूतस्य
प्रवणो निरनिशय सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिव्यं च किमु वक्तव्यमिति योजना । अनेकशस्त्रेति । अत्र चाने-
जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

उत्तमनुमानाकर्तुं व्यानिमाह—यद्यदिति । मदाभिक्रियत्वादेदस्य त्रयज्ञानेन तुल्यार्थत्वप्राप्तिनिवृत्त्यर्थं निम्न-
ार्थमियुक्तम् । यच्छब्दप्रत्ययस्य स ततोऽर्थोपचारेण समः । शास्त्रप्रणेतारसत्त्वार्थं पुरुषविशेषपदम् ।
यो यदावप्रमाणप्रणेता स तद्विषयादविकार्यज्ञानानिति व्याप्तिभूमिमाह—ययेति । तद्व्यं शास्त्र-
कर्तृत्वेऽपि पाणिन्यादिवदमर्थस्य अभिक्रियोक्तम्—ज्ञेयेति । तस्य ज्ञेयैकदेशपितृया तत्कर्तृत्वावस्थे
तिर्यर्थः । अस्मिन्पाणिन्यादित्यर्थः । यद्यस्मात्पाणिन्यादेः सम्भवति स तस्मादधिकार्थज्ञानानिति ।
शब्दस्य ज्ञानान्तरार्थवाच्येदं तस्याऽन्यदपि मानभूतं शास्त्रं यस्मादभिक्रियुक्तादुपचरेत् स तस्यादधिक-
ज्ञानानिति र्थः । उत्तमज्ञानान्तरार्थमिषुवीरादिमातृर्ध्यापान्तर्गतस्येऽपि तदस्म्यात्तु मुदिक्षितोऽपि
न दाक्ष्यतां न्यायनिष्ठमिवाह—इति प्रसिद्धमिति । व्यानिमुक्त्वा निश्चितमनुमानमाह—किमिति ।
शास्त्रयोनिर्देशरगरो यस्मात्ततो भूतायोगेन समस्य सर्वज्ञत्वावनिश्चयमिति किमु वक्तव्यमिति
संज्ञः । अत्र वेदाद्योदभिकार्यज्ञानरक्तकर्तृत्वायो यदावप्रमाणप्रणेतारो स तद्विषयविशेषज्ञानान्तरार्थ-
पाणिनिः । यदा—वेदं व्याप्यदभिकार्यज्ञानरक्तयो वाक्यप्रमाणवाहराणि यादित्यादयदित्यर्थः । शास्त्र-
हेतोरप्यत्र संज्ञायां यदा र्मनावस्थादिति वक्तुं शास्त्रस्य यन्त्रतो महत्त्वमाह—अनेकेति । महाभिक्रियेतोक्त
महत्त्वं वदन्ति—इति । आदिच्छेदेन वर्गाप्रत्ययौ गृह्यते । प्रदीपनमार्थावस्थोक्तिर्युक्तप्रवृत्तयो-

सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिश्चासवशस्मान्महतो
भूताद्योनेस्त्वभवः-“अस्य महतो भूतस्य निश्चासिनमेतद्वद्वेदः” [बृह०
२।४।१०] इत्यादिश्रुतेः,

रत्नप्रभा ।

चेति किमु वक्तव्यमिति । तत्र चेदस्य पौरुषेय-यशस्का निरासार्थं श्रुतिम्यनिश्चितपदार्थमाह-अप्रयत्ने-
नेति ॥ प्रमाणान्तरणार्थज्ञानप्रयास विना निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः ॥ अत्रानुगानेन “यः सर्वज्ञ” [मुण्ड०
१।१] इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदाढर्थाय पाणिन्यादिवद्वेदकर्त्तारि अधिकार्यज्ञानसत्तामात्रं साधयते । न
भामती ।

कशास्त्राभेदभिरन्येत्यादि सभय इत्यन्त उपनय । तस्येवादि सर्वशक्तिर्य चेत्यन्त निगमनम् । अप्र-
यत्नेनैवेति । ईषत्प्रयत्नेन, यथाऽल्लवणा यवागुरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तद-
यमीषत्प्रयत्नेन लीलयेन करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्त्य चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य
वेदकर्तृत्वे श्रुतिरुक्ता-“अस्य महतो भूतस्य” इति । येऽपि तावद् वर्णानां नित्यत्वमास्थिपत तैरपि पद-
त्राक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवतो हि वर्णा पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम् ।
व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्म, वर्णानां नित्यानां विभूनां च फाल्गुनां देशतो वा पौरुषपर्यायोगात् । व्यक्तिधर्मा-
न्वेति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नि या । पदानित्यतया च त्राक्यादीनामन्य-
नित्यता व्याप्यता । तस्मान्नृत्तानुकरणम् पदाद्यनुकरणम् । यथा हि यादृश गानचलनादि नर्तक-
करोति तादृशमेव शिक्ष्यमाणानुक्रोतेति नर्तकां, न तु तदेव व्यनक्ति । एव यादृशीमानुपूर्वी वैदिकानां
नर्गपदादीनां कनेत्यव्यापयिता तादृशीमेवानुक्रोतेति माणयक, न तु तामेवोच्चारयति, आचार्यव्य-
क्तिभ्यो माणयकव्यक्तीनामन्यत्वात् । तस्मान्नित्यानिनित्यवर्णनादिनां लौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे
विनाद, केवल वेदवाक्येषु पुरुषस्यातन्माह्यातन्म्ये िप्रतिपत्ति । यथाहु-“यत्नत् प्रतिपेया न पुराणा
रत्नचक्रता” । तत्र सृष्टिप्रत्ययमनिच्छ-तो जैमिनीया वेदाध्ययन प्रयस्मादश्रुगुणशिष्यपरपरामर्शविच्छिन्नाम-
नादिमाचक्षते । वैयक्तिकं तु मतमनुवर्तमाना श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रत्यानुसारेणानाद्यविद्योपधा-
मलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्य, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण
सादृशतादृशानुपूर्वीरिचनात् । तथाहि-यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविर्ता अपि न सर्गान्तरे
त्रिपरीयन्ते । न हि जातु कश्चित् सर्गं ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति । अग्निर्वा क्लेशयति ।
आपो वा दहन्ति । तद्वत् । यथात्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनि श्रेयसहेतुरस्यथा तदत्र
वाग्यव्रतयानर्थहेतु, एव सर्गान्तरेष्वपीति तदनुरोधात् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान्

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

गिर्वेनार्थतोऽनुवदति-सर्वेति । यथोक्तं शास्त्रं ब्रह्मणो जायते चेत्तस्य पौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वप्रामाण्यहानिरे-
त्याशङ्क्याऽऽह-अप्रयत्नेनेति । पौरुषेयत्वं पुरुषनिर्णयमात्रं वा नूतनानुपूर्वीरचनं वा मानान्तरदृष्टार्थोक्ति-
रचनं वा । नाऽऽह । तत्रापि पदवाक्यादिषु तुल्यत्वात् । द्वितीये नूतनान्तरमात्रमात्रं वा त्रिपदशकमात्रं वा ।
नाऽह । त्वयाऽपि प्रतिपुरश्चमुपाधिभेदादुपहितक्रमान्यन्वयमात्रम्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । मयाऽपि क्रमत्रेसादृश्य-
म्यानिष्टत्वात् । न तृतीयः । अनङ्गीकारात् । अतो न पौरुषेयतया सापेक्षतेति मात्रः । अयत्नेन ब्रह्मणो
वेदोत्पत्तौ मानमाह-अस्येति । ब्रह्मणोऽनतिशयं महत्त्वं तादृशं च सर्वज्ञतासाधकं तद्वदितं तदनु-
पगमादिति मन्त्रा ब्रह्मो भूतस्येति पुनरुक्तम् । यथा दीपादिभामनशक्ते स्वेहेतुनिश्चित्यनुमापस्य

तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ॥ अथ
वा यथोक्तमृगवेदादि शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथाव-
त्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत
इत्यभिप्रायः ॥

रत्नप्रभा ।

स्वर्गज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्चयसिद्धयुतिविशेषात्, वेदज्ञानमात्रेणाप्येतद्वेदकर्तृत्वोपपत्तेः । इयान्विशेषः—
अन्वेष्यता परापेक्षः । ईश्वरस्तु स्वकृतवेदानुपूर्वां स्वयमेव स्मृत्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिप्राथमिकव्यवहारादु-
द्धानत्वाच्चतर्कमप्यवर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवयवम् । इति प्रथमवर्णकम् ॥ अधुना ब्रह्मणो लक्षणांतरे
प्रमाणजिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह—अथवेति ॥ लक्षणप्रमाणयोर्निर्गमनिर्गमार्थात्वादकप्रत्यक्षत्वं संगतिः ॥ “तन्वी-
पनिपदं पुरुषम्” [बृ० ३ । ९ । २६] इति धृतिर्वैष्णो वेदैकवेद्यत्वं श्रूते न वेति संशये कार्यलिङ्गे-
नैव लाघवात् कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेन श्रुत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणो
न प्रमाणान्तरेणैवत्वमिति सिद्धान्तयति—शास्त्रयोनित्वादिति ॥ तद्व्याचष्टे—यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र
पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संज्ञापयित्वा ब्रह्मण्यम् । अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः कर्तुं,
सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वपक्षे प्रसङ्गाच्चिरस्ता ॥ किञ्च
विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्तृकतावाधानं लाघवावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेक्यसम्भवः ।
एक्यज्ञानात् सर्वज्ञब्रह्म तर्कस्तदित्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह—शास्त्रादेवेति ॥ किं तच्छास्त्रमिति,
भामती ।

निरचयनं स्वतन्त्रः । पुरास्वातन्त्र्यमात्रं चापीत्येव रोचयन्ते जैमिनीया अपि । तच्चास्माकमपि
समानम्यमाभिमनिवेशात् । न चैकस्य प्रतिमानेऽनाभास इति युक्तम् । न हि बहुनामप्यज्ञानं विज्ञानं
वादावशेषतः प्रतिमाने युक्तं आश्वासः । तत्त्वज्ञानवत्धावास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिमाने युक्तं
एवाभासः । सर्गादिमुखां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैर्बर्षसंपन्नानामुपपत्तौ तत्स्वरूपावधारण,
तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र संप्रत्यय इत्युपपन्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनिव, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं,
प्रामाण्यं चेति ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ वर्णकान्तरमात्मते—अथवेति । पूर्वोणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूप-

आनन्दगिरीष—न्यायनिर्णयः ।

तथा वेदगतसर्वार्थभासनशक्तेरपि स्वायत्तोपादानस्य सर्वार्थभासनशक्त्यनुपापकतेति समुदायार्थः । शास्त्रं
शास्त्रकर्तृत्वे सत्यमज्ञानविकारणकर्तृकं कार्यत्वाद्वदित्यनुमानाद्वेदस्य सर्वज्ञकर्तृकतेत्युक्तम् । इदानीं
जगदेतुत्वेन लक्षिते ब्रह्मणि माननिरोधचिन्तायै वर्णकान्तरमकतायति—अथवेति । त लौपनिपदमित्यादि-
ब्रह्मणः शास्त्रैरुपपन्नं समर्थयेन्न वेति कार्यलिङ्गस्य हेतुविशेषावसानानवसानाभ्यां संशये विमतं सकर्तृकं
कार्यत्वादट्टादिति सिद्धे कर्तारं तदेकत्वनामान्यसंदेहे लाघवाच्चतर्कस्य स च शास्त्रे सर्वं करोतीति
संशयः मनेति तत्त्वपुनस्तानमेव विचार्यमिति प्राप्ते प्रत्याह—यथोक्तमिति । न्यसिद्धस्य ब्रह्मणः शास्त्र-
कारणमिति यदुक्तमिवाशङ्क्याऽऽह—प्रमाणमिति । अनुमानादपि लाघवात्तुल्यत्वाद् ब्रह्मस्वरूपसंप्रभावात्
तत्र शास्त्रमेव मानमिवाशङ्क्याऽऽह—शास्त्रादिति । न तादृशप्रपञ्चं ब्रह्म यदिदिशेषतोऽनुमेयं कार्य-

“आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्-” [जै० सू० १।२।१]

इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् ॥

रत्नप्रभा ।

यतो नैमिनिमग्रे शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थत्वादेरानामानर्थक्य फलपदर्थ-
शून्य-न प्राप्तमित्यन्वयः ॥ मन्त्रस्याप्यर्थः-प्रथममूत्रे तावदेवम्याव्ययनकारणकृमावनाविधिभावस्य फल-
पदर्थपरत्वमुक्तम् “चोदनालक्षणोऽर्थ-धर्मः” [जैमि० सू० १।१।२] इति, -द्वितीयमूत्रे-अर्थ-
कार्यं चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापक कार्यपरत्वमवसितम् । तत्र “वायुर्वं क्षेपिष्ठाः”
इत्यर्थत्वादानां धर्मं प्रामाण्यमिति न वेति सगवे आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थ-
त्वादेष्टु र्मस्याप्रतीतिरक्रियार्थानां तेषामानर्थक्य निष्कर्षार्थत्वम् । न चाव्ययनत्रिगुणात्तानां निष्कर्षे
निष्ठेऽर्थं प्रामाण्यं युक्तम् । तस्मादनित्यमेवा प्रामाण्यमुच्यते । व्यापकभावादव्याप्य प्रामाण्यं नास्ति-
वेति यावत् । एवं पूर्वपक्षे “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधिनां स्युः” [जै० सू०
१।२।३] इति मूत्रेण सिद्धान्तमाह-क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । वायुर्वं
मानती ।

णम्, एव वेदान्ता अपीत्यनपेक्ष्यलक्षणं प्रामाण्यमेवा व्याह्रियेत । न च तैत्तिप्रमाणैर्मन्त्रितुं युक्तम् ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वायुर्वं क्षेपिष्ठा देवते वादयोऽर्थत्वादा निष्ठुदेवार्थत्वादेर्भोग्याद्विष्णुदेवेनैकवाक्यतया धर्मं प्रमाण
न वेति सगवे पूर्वपक्षेति-आम्नायस्येति । सर्वस्य वेदस्य विधिनिरूपार्थत्वादमन्त्रनामोपेक्षात्मकस्य
कार्यत्वेनैवार्थनाधोऽप्यापानि तत्रापानि कार्यं जानतेऽपि नाऽऽचक्षीरन्तु शुद्ध मिदमर्थमभिधीयन्तदर्शानां
तेषामानर्थक्य फलपदमित्यर्थः-प्रथममूत्रेऽनित्यमनित्यत्वं सपेक्षमेवोच्यते वेदस्य प्रामाण्यमिति युक्तं वाच्यश्रुति
गृहीतानामर्थत्वादानां सन्तमसन्त वा भूतमर्थं वदना तदुक्त्येव नैराकार्यत्वात्कार्याहारासिद्धे । न एवेन
भूतिं गमयतीति निश्चिष्टार्थोऽनेनैकमानात् “वायव्यं श्वेतमाश्रमेत” इत्यनेनैकवाक्यत्वाभावात्तु वायव्य-
मममे प्राशम्यलक्षणायोगादावप्यधिक्यमनामपि लोके शब्दानां दर्शनात्तेषां फलपदार्थवन्नोपनिषदादिव्य-
यनविधेरक्षरावाक्या इत्यर्थत्वाद्विष्णुदेवत्वापि निश्चिष्टार्थविधिना चरितार्थनाम्योपेक्षामानार्थत्वादानर्थ-
क्यात्तत्त्वमन्त्रादेरपि तयोरादेवा धर्माप्रमाणत्वादेन युक्तचोदनानामप्रामाण्यादप्रमाणं सर्वं वेद इति
प्राप्ते “विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधिनां स्युः” इति नूत्रेण सिद्धान्तमाह-क्रियेति । “वायव्य
श्वेतमाश्रमेत भूतिनाम” इत्येवमन्त्रेण विष्णुदेवेन सह वायुर्वं क्षेपिष्टेवाव्यर्थत्वादानां सिद्धेऽन्तात्ताव्य
कर्म विप्रमेर फलं तावन्तीति प्राशम्यार्थेनैकवाक्यत्वात्तत्र प्रश्नविषयपेक्षितमर्थं यन्तोऽर्थत्वादान्योऽर्थयन्त
स्युर्वि युक्तेऽव्ययनविधेरर्थत्वादानां तावन्तीति फलपदार्थत्वादानां वेदमात्रस्य वाच्यत्वादर्थत्वादानां च
भूतार्थत्वेन फलपदत्वादावप्यधिक्यमन्त्रं किं कृत्वा तानामफलमन्यानिष्ठत्वादिवाक्याक्षिप्तप्राशम्यलक्षणाया
तदेकवाक्यत्वादिधेरेन प्रवृत्तौ प्राचान्येऽपि तदनुप्रादहमया मृत्युपेक्षणात्तदेकवाक्यत्वादानामर्थत्वादानां तथैव
प्रामाण्यामन्त्रादेरपि व्याख्यायविधिना फलपदसिद्धेर्विनिश्चिष्टार्थयोगिप्रधानवाक्यार्थं प्रामाण्यात्तदुक्तचोदना
नामर्थं सद्रतायुक्तं सर्वम्येवाऽऽश्रमस्य क्रियापरत्वेन विषयमेव प्रामाण्यं, तदेव पूर्वोक्तपक्षान्ता शास्त्रमात्रस्य
कारितव्यं प्रमाणलक्षणे स्थितमित्यर्थः । तथाऽपि वेदान्तेषु किं जातमित्याशङ्क्य यावत्तस्यैव व्यापेक्षितमाह-

१ “दशममन्त्रमुच्यते” इति एतन्मन्त्रविशेषः । अर्थत्वादाविकल्पा १ इदम् ।

अतो वेदान्तानामानर्थक्यम् । अक्रियार्थत्वात् ॥ कर्तृदेवतादिप्रकाश-
नार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा ?
न हि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं सम्भवति ॥ प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनि-
ष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् ॥

रत्नप्रभा ।

क्षिप्रतमगाग्निनी देवता, तदंशताक कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति इत्येव विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन
द्वारेण “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादिविविधाक्येनेकवाक्य-वादर्थत्वात् सख्यं स्यु । स्तुति-
लक्षणया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थगद इति यावत् । नन्वव्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामा-
र्थक्यं न युक्तमित्यत आह-कत्रिति ॥ न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयाम । किंतु लोके
सिद्धस्य मानान्तरवेद्यशान्ति-फलत्वाच्च, सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वनिष्फलत्वयो प्रसङ्गाद-
प्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति श्रुम् । तत्र त्वन्तत्प-
ठार्थवाक्यानां कर्तृदेवतामन्तारक्यं, विविदिपादिवाक्यानां फलस्तावकम् । ननु कर्मविशेषमनारम्भ-
प्रकरणात्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्व ? मानाभावादित्यस्यापक्षान्तरमाह-उपासनेति ॥
मोक्षकामोऽनैकब्रह्माभेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” [शृ० १ । ४ । १०] इत्युपासीत, इत्युपासना-
विधिः । आदिशब्दाच्छ्रवणादयः । तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमिति । ननु श्रुतं ब्रह्म विहायाश्रुत
कार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह-न हीति ॥ परितः समन्तान्निश्चयेन स्थित-परिनिष्ठि-
तम् । कृत्यनापेक्षं सिद्धमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनज्ञातम्यं, वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति,
माना-तरयोग्येऽर्थं वाक्यस्य सनादं सयनुगदकगद्, “अभिर्हमस्य भेषजम्” इति वाक्यबद्,
निमगादे वाऽन्वेषकगद् “आदित्यो यूपः” इति वाक्यबद्धिर् । सिद्धो, न वेदार्थं, माना-
तरयोग्यत्वादवदित्युक्तं निष्फलत्वाच्च तथेवाह-तदिति ॥ सिद्धज्ञाने हेयोपादेयानोचरे फलाभावाच्च
भाष्येति ।

न चाप्रयोजने, स्वाध्यायाध्ययनविन्यापादितप्रयोजनरत्ननियमात् । तस्मात्तद्विहितकर्मपेक्षितकर्तृदेवतादि-
प्रतिपादनपरत्वेन क्रियार्थम् । यदि तस्यनिधानात् परत्वं न रोचयन्ते, तन्न सनिहितोपासनादिक्रियापरत्वं
वेदान्तानाम् । एव हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्तत्र च सिध्यतांति
आनन्दान्द्रीय-न्यायनिर्णयः ।

अत इति । अर्थमात्राङ्गानर्थक्यं फलान्नभिधेयराहित्यमत्रियार्थत्वात्कार्यं तेषां चिन्नाभावादित्यर्थः ।
अव्ययनविधिनिरोधाद्यनर्थक्यमयुक्तमिवाशक्याऽऽह-कत्रिति । फलसप्रहार्थमादिपदम् । उक्तं हि-ऊर्थ-
कर्तृप्रतिपादनेनोपनिषत् । नैराकार्यमिति । कर्मप्रकरणोत्तीर्णोपनिषद् कुनस्तद्विशेषतेत्याशक्याऽऽह-
उपासनादीति । आदिशब्देन श्रवणादयो गृह्यते । ननु वेदान्तानां न क्रियाविधिशेष-मुपपन्नमोपसहारे-
कार्त्तुपादित्वेनैकविधित्वात् तात्पर्यमिद्वेस्ताऽऽह-न हीति । मानान्तरयोग्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां न तात्प-
र्यम् । तत्समादेऽनुगदितया तद्विस्तारे च म्यर्जनधीविरोत्रिचित्रनिमोन्नतचाक्षुषरीरविरोधादेव तेषा-
न्तद्विधिनादित्यर्थः । परिनिष्ठितेऽर्थे वेदात्ताप्रामाण्ये हेत्वत्तमाह-तदिति । न हि भूतार्थप्रतिपादने
कचिद्वानमुपादानं वा तयो प्रवृत्तिनिवृत्त्यायत्तान्तयोश्च विभिनिर्गमार्थानन्तयोरापि कार्यविषययो

अत एव “सोऽरोदीद्” इत्यादीनामानर्थक्यं मा भूदिति “विधिना त्वे-
कवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” [जै० सू० १ । २ । ७] इति
स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् ॥ मन्त्राणां च “इषे त्वा” [यजुर्वेदे १।१।१]

रत्नप्रभा ।

तत्रे सम्मनर्तात्यर्थः । फलं हि मुखावातिर्दुःखहानिश्च । तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यम् । ते चोपा-
देयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते । न सिद्धज्ञानादिति भावः ।
तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां सांप्रत्य कथमित्याशंक्य “आम्नायस्य”- [जै० सू० १ । २ । १]
इत्यादिसंप्रह्वाक्य विवृणोति-अत एवेति ॥ सिद्धयस्तुज्ञानात् फलाभावादेवेत्यर्थः । “देवैर्निरुद्धः
सोऽग्निरोदीत्” इति वाक्यम्याशुजत्येन रजतस्य निष्काद्वारा “यार्हपि न देयम्” इति सफल-
निषेधशेषवद्देवान्तानां त्रिष्यादिशेषत्वं बाध्यमित्यर्थः । ननु तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु, नार्थ-
वादवद्विध्यैकवाक्यवमित्याशंक्य दृष्टान्तामिदमाह-मन्त्राणां चेति ॥ प्रमाणवत्त्वार्थेनादृष्टक्षणावि-
स्तान्तर् मन्त्रचिन्ता न कृत्वा, “इषे त्वा” [तै० स० १ । १ । १] इति मन्त्रे छिन्नत्वीत्यप्याहा-
राच्छाखाच्छेदप्रतीतिः । “अग्निर्भूद्वा” इत्यादी च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतिर्मन्त्राः श्रुत्यादिभिः
कृतौ विनियुक्ताः । ते किमुच्चारमाणेनादृष्टं कुर्वन्तः कनातुपकुर्वन्ति-उत-दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति संशये
चिन्तादिनाप्यप्यवनकालावगतमन्त्रार्थस्य सृष्टिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते मिद्वान्तः ।

मामती ।

तापर्थार्थः । पारमर्षमूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदाढर्षाय । आनर्थक्य चाप्रयोजनरत्न, सापेक्षतया प्रमाणत्वा-
दकस्य चानुवादकतादिति । अतः इत्यादि वाऽन्त ग्रहणस्वाक्यम् । अथ्य त्रिभागभाष्य
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

मिद्वेऽप्येऽसम्भवादस्तद्वाऽस्याफलाभावात्तत्तात्पर्याभावात् वेदान्ता भूते मानम् । न च क्रियानपेक्ष भूतं
यस्तु फल तद्वैतुर्वा सुगदुःखामिहानिनन्देत्वादिदृष्टेर्विषयः । मानान्तसिद्धिसिद्धयर्थोऽध्यायोऽग्राह्योऽप्य
आफलात् । न चेदेवान्तास्तत्र प्रमाणं कथं तर्हि तेषामर्थवत्त्वेत्याशंक्यार्थान्ताविरुद्धसिद्धान्त म्मा-
यति-अत एवेति । वेदान्तानां मन्त्रनृपयार्थसंभवाकिमिष्यार्थेनादृष्टविधिना पदेकवाक्यत्वेनार्थवत्त्व
मन्त्रदेव तर्हि विविधिविधैकवाक्यतया तेषामिष्यह-मन्त्राणां चेति । अर्थेनादृष्टकरणं परिममाप्य
मन्त्रे चिन्ताऽनन्तरिताः प्रमाणवत्क्षणे । “इषे त्वा” इत्यत्र छिन्नत्वीत्यप्याहारेण शाखाच्छेदप्रतीतिः, “अग्नि-
र्भूद्वा” इत्यादी च तद्वैतुर्देवतादिदृष्टेर्विषये त्वेयादयो मन्त्राः श्रुत्यादिना कृतौ विनियुक्तविषयान्ते किमुच्चारण-
मात्रेणादृष्टं कुर्वन्तस्तत्रोपकुर्वन्त्याहोसिद्धेनैवार्थप्रकाशनेनेति संशये मन्त्राणां दृष्टार्थत्वे स्वाध्यायकालमिद्व-
तदर्थस्य चिन्तादिना सृष्टिसम्भवात्तन्मात्रार्थानां तेषां नियमदाम्नानानर्थक्यान्मन्त्रैर्नार्थप्रत्यायननियमाद-
दृष्टत्वेन तदुच्चारणादेव पुरुषस्यापारमोचराचनियोगप्रियाचत्वरूपस्य युक्तत्वादुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्व-
न्तोऽग्नी क्रतावुपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षमाह-तदर्थेनाम्नादिति । इषे येति छिन्नत्वीत्यप्याहाराद्विधेः कृतिसमर्थं
मन्त्रमन्त्रेन मन्त्रमिषे त्वेति शास्त्रान्ताच्छिन्नत्वीति गच्छ निवर्तयत्येकत्वा क्रतूपकारे तदर्थेनाम्नानर्थ-
क्यान्मात्रादुच्चारणमात्रेण मन्त्रावुपकृतिताऽप्येवार्थः । मन्त्रेण देवतादि स्मर्तव्यमिति नियमस्य दृष्टार्था-
मात्रादुच्चारणत्वेनेति मन्त्रोच्चारणस्य तदर्थमप्येकत्वेन दृष्टार्थत्वात्तदर्थमन्त्रेण प्रयोगार्थत्वात्प्रयोगात्

इत्यादीनां क्रियान्तसाधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् ॥ न
कचिदपि वेदवाक्यानां विधिस्संस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा, उपपन्ना वा ॥
न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिस्सम्भवति । क्रियाविषयत्वाद्विधेः ॥

रत्नप्रभा ।

“अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः” [जै० सू० १ । २ । ४०] इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याभिधानामन्त्र-
वाक्याना दृष्टेन स्वार्थप्रकाशनेन ऋतूपकारकत्वसम्भवाद् दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनुष्ठा-
नापेक्षितेन क्रियातःसाधनस्मरणेन द्वारेण मन्त्राणा कर्माङ्गत्वम् । “मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्यः” इति
नियमस्त्वदृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा पदैकवाक्यत्व विधिभिः, मन्त्राणां तु
वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैकवाक्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्यावक्यानां त्रिव्येकवा-
क्यत्व, वेदान्तानां तु सिद्धे प्रामाण्य किं न स्यादिति तत्राह—न कचिदिति ॥ वेदान्ता,
त्रिव्येकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः, सिद्धार्थवेदकत्वात्, मन्त्रार्थवादादिवदित्यर्थः । अन्यत्रादृष्टपि वेदान्तेषु
कल्प्यतामिति तत्राह—उपपन्ना वेति ॥ नैत्यनुपह्व । सिद्धे फलभावात्सोक्तवादिति भावः । तर्हि त्र्य-
व्येन स्वार्थे विधिः कल्प्यतां कृत वेदान्तानां नियन्त्रणशेषेनेत्यत आह—न चेति ॥ ननु “दन्ता
जुहोति” इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टः, तत्राह—क्रियेति ॥ दन्तः क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया
भामती ।

न हि इत्यादि उपपन्ना वा इत्यन्तम् । म्यादेतत् । अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपमिदं वेदान्ता भवि-
ष्यन्ति, तथा च ‘विधिना त्वेकवाक्यत्वात्—’ इति राद्धान्तसूत्रमनुगृहीयते । न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः,
उत्पत्तिभिरङ्गातज्ञापनार्थत्वात् । वेदान्तानां चाज्ञात ब्रह्म ज्ञापयता तथामागदित्यत आह—न च परिनिष्ठित
इति । अनागतोत्पाद्यभावप्रिय एव हि सर्वा विधिरपेक्षः, अविकारमिनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां
परम्पराविनाभावात्, सिद्धे च तेषामसम्भवात् । तद्वाक्यानां त्वेदपर्यं भिद्यते । यथा ‘अग्निहोत्र जुहुयात्
स्वर्गकामः’ इत्यादिभ्योऽधिकारमिनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भात्, ‘अग्निहोत्र जुहोति’ इत्युत्पत्तिमात्रपर-
वाक्यम् । न एव नियोगोऽयं न स्मृतिः, सन्तोऽप्यन्यतो लब्धत्वात्केवलमभिरक्षिता । तस्मात् भावना-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

फलोद्पाददृष्टे सयदृष्टकल्पनायोगात्तदर्थशास्त्रस्य च परिसरार्थत्वाद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन मन्त्राणा ऋतू-
पकारितेति सिद्धान्तमाह—अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति । लोकवेदयोः शब्दानामर्थानिर्देशालोके फलवदु-
च्चारणदृष्टेर्दृष्टेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तथावादिप्रकाशिते यज्ञे तदङ्गे च यागासिद्धेस्तदर्थं यज्ञादिप्रकाशनेन
कर्मण्युपकारो मन्त्राणामिदं । तदेव वेदान्तानामपि मन्त्रपरकर्मतद्देतुमादित्वेन त्रिभिर्मिर्वाक्यैकवाक्य-
तया कर्मसमवायित्वं सिद्धवन्तस्य मन्त्राधिकरणं प्रवृत्तमिति भाष्यार्थः । कर्माण्डोपमन्त्राणां विधि-
भिर्वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि प्रकरणान्तरस्त्ववेदान्तानां स्वार्थनिष्ठत्वेनैव प्रामाण्यमपि वाशक्याऽऽह—नेति । विधि-
निर्णयार्थवादमन्त्रनामधेयाविकाराग्रहीतुं कचिदपीत्युक्तम् । अदृष्टाऽपि युक्तिरशादेष्टु शक्येत्याशक्यं न
हि परिनिष्ठितेत्यादिनोक्तं मत्वाऽऽह—उपपन्ना वेति । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागाग्निनाभूतद्रव्यदेवता-
बुद्ध्या यागविकल्पनावेदान्तानामपि स्वार्थे विधिं परिकल्प्यार्थस्त्वसमने किं कर्मविधिशेषेनेत्या-
शक्याऽऽह—न चेति । दन्ता जुहोतीत्यादाभिर सिद्धेऽप्यर्थे विधिः स्यादित्याशक्याऽऽह—क्रियेति । तत्र
भामतीम्यान्यतो लब्धत्वात्तदनुगदेन त्रिभिः सत्क्रान्तत्वादिना भावार्थं जुद्धस्य सिद्धस्य त्रिव्यनियमतेति

१ मन्त्रलिङ्गाधिकरणे । २ “अग्निहोत्र जुहुयात्” इति विहितहोमविधिराशयस्य ।

तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् ॥ अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते । तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् ॥ तस्मात्तु ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते-उच्यते-

तच्च समन्वयात् ॥ ४ ॥ (४) ॥

तुशब्दः-पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ तद् ब्रह्म सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवाऽवगम्यते ॥ कथम्? "समन्वयात्"-सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैव तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि-

रत्नप्रभा ।

साध्यवादिधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वाच्च विधेयत्वमित्यर्थः । भाट्टमतमुपसंहरति-तस्मादिति ॥ स्वयमेवार्चिं यदन्पश्चान्तरमाह-अयेति ॥ सिद्धान्तसूत्र व्याचष्टे-तुशब्द इति ॥ तद् ब्रह्म, वेदान्तप्रमाणकम्, इति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं पृच्छति-कथमिति ॥ हेतुमाह-समिति ॥ अन्वयः-तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादित्येव हेतुः । तात्पर्यस्य सम्पत्त्वम्-अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं स-यद् प्रतिज्ञान्तर्गतमेव । तथा चाखण्डं ब्रह्म, वेदान्तप्रमाविषयः, वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात्, यो यद्वाक्यतात्पर्यविषयः, स तद्वाक्यप्रमेयः, यद्वा-कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः ॥ वाक्यार्थस्य अखण्डत्वम्-असंनूतत्वम् । वाक्यस्य चाखण्ड्यार्थकत्वं, स्वरोपस्थिताः ये पदार्थाः-तेषां यः संतर्गः, तद्गोचरप्रमाजनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम्, प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षण-वाक्यानां लोके लक्षणया चन्द्रादित्यस्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्वपदलक्षणा चाविरुद्धा, सर्वैर्यदादपदैरेवामती ।

विषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भविष्युर्मात्राणि उपसंहरति-तस्मादिति । अत्रार्चिप्रकारणमुक्त्वा पश्चान्तरमुपसंक्रामति-अयेति । एव च सन्त्युत्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यानात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन निरूप्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति-तस्मान्नेति । सूत्रेण सिद्धान्तयति-एवं प्राप्त उच्यते-तच्च समन्वयात् ॥ तदेतत् व्याचष्टे-तुशब्द इति । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विमजते-तद्ब्रह्मेति । पूर्वपक्षी कर्कशाशयः पृच्छति-कथम् । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतु प्रकारमेवमाह-समन्वयात् । सम्यगन्वयः समन्यपस्तस्मात् । एतदेव विमजते-सर्वेषु हि वेदान्तेष्विति । वेदान्तानामेकान्तिकी ब्रह्मपरतामा-

आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भाषः । वार्तिककारमतमुपसंहरति-तस्मादिति । तत्रार्चिं सूचयित्वा मतान्तरं निगमयति-अयेत्यादिना । मनश्चयेऽपि समनर्ममुपसंहरति-तस्मान्नेति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमूत्रमवतारयति-इति प्राप्त इति । ननु पूर्वपक्षप्रतिक्षेपप्रतिज्ञां व्याचष्टे-तुशब्द इति । तन्पदोपात्तां सिद्धान्तप्रतिज्ञां विमजते-तद्ब्रह्मेति । पूर्वपक्षोक्तं मेयभूतं त्रय स्मारयितुं विक्षेपणानि । ननु वेदान्तवाक्यस्य ऐकिकताक्यमश्रद्धाक्यमादेव समुपार्थयन्नाट्यगटेकरम् ब्रह्मणि कथं प्रयाहेतुतेति पृच्छति-कथमिति । अत्रोपासनेकशब्दानामखण्ड्यार्थकस्य प्रकृतप्रकाशादिवान्ये दृष्ट्यादस्यापि त्रयस्वरूपमात्रबोधनप्रवृत्तस्य तदोद्दिष्टता युक्तेति हेतुमाह-समन्वयादिति । हेतुं निरूप्यते-सर्वेष्विति । वेदान्तानामेकान्तिकी

“सदेव सौम्येदमग्र आसीद्” [छान्दो० ६ । २ । १] “एकमेवाद्वितीयम्”
[बृह० २ । ५ । १२] “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” [ऐत० २ ।
४ । १ । १] “तदेतद्वह्नापूर्वमनपरमनन्तरम्-

रत्नप्रभा ।

कम्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा सत्यज्ञानादिपदेखण्ड ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः ।
नापि हेत्वसिद्धिः । उपक्रमादिच्छिन्नैवेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयात् । तत्र छा-दोम्यपदे
उपक्रम (१) दर्शयति-सदेवेति ॥ उदाहक पुत्रमुत्राच-हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अग्रे
उत्तैः प्राकाशे सदबाधितं ब्रह्मवासीत् । एतकारेण जगतः पृथक्सत्ता निषि पते । सजातीयविजा-
तीयस्वगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वितीयम्” [छा० ६ । २ । १] इति पदत्रयम् । एवमद्वितीय
ब्रह्मोपक्रम्य “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” [छा० ६ । ८ । ७-१६] इत्युपसहरति (१) । इदमु-
पक्रमोपसहारैकस्य तात्पर्यलिङ्गम् (२) । यथा “तत्त्वमसि” [छा० ६ । ८ । ७-१६] इति
नगृत्वोऽन्यासः (३) । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मानान्तराद्योग्यत्वाद् अपूर्वमुक्तम् (४) । “अत्र
याव किञ्च सत्सौम्यं न निमालयसे” इति सजाते स्थित प्रत्यक्षं न जानासीत्यर्थः-“तस्य ताव-
देव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सपत्स्ये” [छा० ६ । १४ । २] इति ब्रह्मज्ञानात्फलमुक्त
विदूष । तस्य यावत्कालं देहो न विमोक्ष्यते, तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः । अथ देहपातानन्तरं
विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते । विदेहकैवल्यमनुभवसीत्यर्थः-“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” [छा० ६ ।
३ । २] इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः (५) । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्यु-
पपत्तिः (६) एताः । एवं पाण्डुराणि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि, समस्तानि वा, प्रसिद्धेदान्त
दृश्यन्त इत्येतरेषां उपक्रमनाक्यं पठति-आत्मावेति ॥ बृहदारण्यके मधुकाण्डोपसहाराक्यं सदा-
त्मनो निर्विशेषत्वार्यमाह-तदेतदिति ॥ मायाभिर्वैद्वत्प तद् ब्रह्म । एतद् अपरोक्षम् । अपूर्वं
कारणशून्यम् । अनपरं कार्यरहितम् । अनन्तरं जात्यन्तरस्य नास्तीत्यनन्तरम् । एकरस-

भामती ।

चित्वायुर्वह्नि वाक्यान्मुदाहरति-सदेवेति । ‘यतो वा इमानि भूतानि’ इति ॥ वाक्यं पूर्वमुदाहृतं
जगदुत्पत्तिरित्यतिनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुपन्यस्यते येन चोप-
सङ्घियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः । ययोपाशुयाजवाक्येऽनूचो पुरोडाशयोर्जोमितादोपसकीर्तन-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मपरतां वक्तुं बह्नि वाक्यान्मुदाहरति-सदेवेत्यादिना । सदित्यस्तित्तामात्रमेवेत्यन्वयारणे । किं तद-
वधियते तदाह-इदमिति । यदिदं व्यावृत्तं जगत्तदग्रे प्रागुत्पत्तेर्व्यावृत्तरूपत्वाग्नेन सदेवाऽऽनीदे
सौम्यं प्रियदर्शनेति पित्रा पुत्रः समोष्यते । म्यूळ पृथिव्यादीन् बुद्धिशेष्यं प्रागुत्पत्तेर्मा भूदन्यत्तु मह-
दादिभूक्षममासीदेवेति नेत्याह-एकमिति । कार्यः सतोऽयनाऽऽसीदेवेत्यर्थः । तथाऽपि मृदो घटा-
कारपरिणामयितृकुण्डलजगन्निमित्तं सतोऽयनादीनां शक्याऽऽह-आद्वितीयावेति । सतोऽपि चित्त-
विना प्रमानत्र हेतुतेयाशक्यं श्रुत्यन्तरमाह-आत्मेति । आप्रोतीत्यात्मा मूलकारणं, येशब्देन प्राग-
वस्था स्मर्यते । इदमित्याशुक्तार्थम् । तस्य निर्विशेषत्वार्यं श्रुत्यन्तरं पठति-तदेतदिति । तच्छब्देनेजो
मायाभिरिति प्रयत्नात्मेति । विधेयं ब्रह्मोपेक्ष्य नपुंसकं तदेतदेव यद्ब्रह्म । तदा किं उक्तं, तत्राऽऽह-
अपूर्वमिति । नाम्ना पूर्वं कारणमित्यपूर्वकार्यमित्यर्थः । नास्यापरं कार्यं वास्तव्यस्तत्त्वानपरमकारण-

अवाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म । सर्वानु भूः” [बृह० २ । ५ । १९]
 “ब्रह्मवेदममृतं पुरस्ताद्” [मुण्ड० २ । २ । ११] इत्यादीनि ॥ न च
 तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽगम्यमानेऽर्थान्तर-
 कल्पना युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् ॥ न च तेषां कर्तृस्वरूपप्र-
 तिपादनपरतावसीयते ॥ “तत्केन कं पश्येद्” [बृह० २ । ४ । १३] इत्या-
 दिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः ॥

रत्नप्रभा ।

मित्यर्थः । अवाह्यम् अद्वितीयम् । तस्यापरोक्षप्रामाण्यविति-अयमिति ॥ सर्वमनुभवतीति-
 सर्वानुभूः । चिन्मात्रमित्यर्थः ॥ तद्वत्तुः सामान्यवाक्याभ्यां वा आर्येण वाक्यमाह-ब्रह्मवेदमिति ॥
 यत् पुरस्तात् पूर्वदिग्गन्तुजातम्, इदम् अत्रसौपरिदुषा भाति तद् अमृतं ब्रह्मैव यत्तु निदुषामित्यर्थः ।
 आदिपदेन-“साय ज्ञानम्” [ते० १ । १ । १] इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वस्तु तन्मन्त्राणां पर्य-
 नियम वेदान्तानां, कार्यमेतदर्थः किं न व्यादिति तत्राह-न चेति ॥ वेदान्तानां तन्मन्त्राणां तात्पर्यं
 निश्चीयमाने कार्यार्थे न युक्तम्, “यपरः शब्दः स ब्रह्मार्थः” इति व्याप्यादित्यर्थः । यदुक्त-
 मर्थवादस्याप्येव वेदान्तानां कर्मादिस्तान्तरकमिति तत्राह-न च तेषामिति ॥ तेषां कर्मविशेषकर्मा-
 दिन्मात्रम् न भाति । किंतु ज्ञानद्वारा कर्म तत्साधननाशकमेव । तत् तत्र त्रियाकाले कं कर्ता
 केन करणेन कं विषय पश्येदिति ध्रुतेरित्यर्थः । अर्थवादानां तु व्याप्यं कदाभावात् ननु तिलक्षण-
 मामही ।

पूर्वोपाश्रयाजनिगाने तत्प्रतिममाधानोपगारे चापूर्वोपाश्रयाजकर्मविधिपक्षात् एकवाक्यताबलादाश्रिता, एवम-
 त्रापि ‘मदेव सोम्येदम्’ इति मन्त्रोपपन्नात् ‘तत्त्वमसि’ इति च जीमन्मन्त्रमालम्बनोपसंहारात् तत्परत्नं वाक्यमर्थः ।
 एव वाक्यान्तराणामपि पूर्वोपाश्रयौच्येन वाक्यप्रत्ययगत्यर्थः । न च तत्परत्वमप्यदृष्टस्य सति समवेऽन्यपर-
 तादृष्टादुक्ता कारयितुम्, अतिप्रमद्वात् । न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टा, अनुपपन्ना चेवाह-न च तेषामिति ।

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मित्यर्थः । नास्यान्तर जायन्तस्मन्तरादेषन्तीत्यन्तरमेकस्मिन्मित्यर्थः । तथाविधमन्यदपि तद्वत्त्वम-
 स्तीति नेयाह-अवाह्यमिति । वाक्यमप्यानात्मभूत नास्तीत्यद्वितीयमित्यर्थः । तस्यापरोक्षत्वमाह-
 अयमिति । तस्मिन्मन्त्रे चिन्मात्रमाह-सर्वोति । अथाऽऽत्मा सर्वमनुभवति चेदनुमात्रमप्यदृष्ट-
 क्वादाद्वैतमिवादाऽयाऽऽह-ब्रह्मेति । यत् पुरस्तात्पूर्वस्यां दिग्गन्तुजाविदुषा भाति तत्सर्वमिदममृतं
 मदेव कर्तुं इत्यर्थः । आदिपदेन मयजानादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वेव वाक्यानामर्थवादप्रकरण-
 म्यायेन कर्मविशेषकर्मादिप्रकाशनेन क्रियाविशिष्टेन युक्तं तत्राह-न चेति । वायुं क्षेपित्यादीना-
 मपि क्रियाविशिष्टेनैव तेषां न श्रुतानि श्रुतवाक्यानां वेदाश्रयाऽह-न चेति । युक्तमर्थवादानां
 व्याप्यं पूर्वोपाश्रयानामप्यनभिधीयमानेष्वपि प्रादुर्भावपदार्थात् तच्छेषम् । यथाऽऽहुः-“स्वाध्यायविधिना
 मदे-पुराणार्थं नीपे । मन्त्रेणार्थवादना प्रादुर्भावेन प्रमाणना” इति । वेदान्तानां तु कर्मविशेषित-
 कर्मविशेषितानां सति विशेषेणैव । ननु एतन्नाया उद्देशात् क्रुशेणान्तरागमोऽपि ज्ञानद्वारा कर्म-
 शेषादृष्टा वेदान्तानां श्रुतेषां मन्त्रिन्मन्त्रे नेयाह-तद्विति । तत्र त्रियादृष्टाया केन करणेन
 कं विषय कं वा कर्तुं पश्येदिति वाक्यानांऽऽमन्त्रिया क्रियादिनिरासश्रुतेर्नामी कर्माह्वयः । ततो

न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः । “तत्त्वमसि” [छान्दो० ६ । ८ । १६] इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

तेति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म, न वेदार्थ इति, तत्राह-न च परीति ॥ “तत्त्वमसि” [छा० ६ । ८ । ७] इति शास्त्रमन्तरेणैति सम्बन्धः ॥ धर्मो, न वेदार्थे, साध्यत्वेन पाकधर्मानान्तरवेद्यत्वात् । यदि वेदं विना धर्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता, तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यम् । यद्योक्तं निष्कृतत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थ इति तदनूय पारंहरति-
भामती ।

सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षवीनं दूयति-न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपीति । अयमभि-
सन्धि-पुराक्यनिदर्शनेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते । तत्रैव प्रबान् पृष्ठो
व्याचष्टाम्, किं पुराक्यतया सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन । यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षारी
नामपि परस्परसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । तान्यपि हि भूतार्थान्येव । अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुराक्य
सापेक्षम्, एव तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं, प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियत्वा-
दिजन्मानाम् । यद्युच्येत सिद्धे क्लृप्तापौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत, तदेव तु भूता-
र्थत्वं न सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्वितं शक्यज्ञानत्वादुद्दिष्टं निश्चिनोपपत्तेः, वाक्य-
त्वादिलिङ्गकस्य वेदपौरुषेयत्वानुमानम्याप्रयुहमुच्यते । तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्बलं, न तु
भूतार्थत्वेन । कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तर्गतोचरतयात्यन्तानुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन समारोपेण वा
पुरुषबुद्धान्तर्गतत्वात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति
प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिशयोके । अत्र शून्य-किं पुनरिदं कार्यमभिमतागुच्यते, यदशक्यं
पुरेण ज्ञातुम् । अपूर्वमिति चेत्, हन्त कुतस्तयमस्य लिङ्गाद्यर्थत्वं, तेनालौकिकेन मगतिस्त्वेदमिहात् ।
लोकानुसारं क्रियाया एव लौकिक्या-कार्याया लिङ्गादेरवगमात् । ‘स्वर्गकामो घनेन’ इति साध्वस्वर्ग-
निशिष्टो नियो-योऽनगम्यते, स च तदेव कार्यमगच्छति यत्स्वर्गानुबलम् । न च क्रिया क्षणमगुरामुष्मिकाय
स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वं कार्यं लिङ्गादीनां सवधमह इति चेत्, हन्त चैत्यवन्दनादिवा-
क्येनपि स्वर्गकामादिपदमन्वादादपूर्वकार्यं प्रसङ्गः, तथा च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः । स्पष्ट-
दृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्यर्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता
न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासवोपपादने कृतमपूर्वोच्येनान्न तदुपपादकेन । उपपादित
चापौरुषेयत्वमन्वादिभिरन्यायकणिकायाम्, इह तु विस्तरमयान्नोक्तम् । तेनापौरुषेयत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि वेदा-
न्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यमिवातः । न चानविगतमन्तुता नाम्नि येन प्रामाण्यं न स्यात्, जीवस्य
ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिगमात् । तदिदमुक्तम्-“न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि” इति । द्वितीयं पूर्व-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

धीद्वाराऽऽत्मनस्तद्विशेषोपलक्षणद्वयेवेदान्तानां न तच्छेदोक्त्यर्थः । यत्तु न परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं तस्या-
प्यश्चादियोग्यत्वादिति तत्राऽऽह-न चेति । तत्त्वमसीति शास्त्रमन्तरेणैति सम्बन्धः । वेदान्तवेद्यस्य सिद्ध-
त्वेऽपि मानान्तरायोग्यत्वात्तत्त्वादिनित्यतादामानाशुक्तं तत्रानपेक्षं तत्प्रामाण्यमित्यर्थः । तत्प्रतिपादने च

यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति ॥ नेष दोषः ॥ हेयोपादे-
यश्च ब्रह्मात्मैतावगमादेव सर्वकृशाग्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः ॥ देवतादिप्र-
तिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्दिरोधः ॥

रूपप्रमा ।

यत्त्वित्यादिना ॥ रहितत्वाद् विज्ञानाद् । ब्रह्मण इति शेषः ॥ यदप्युक्तमुपासनापरत्वं वेदान्तानामिति,
तत्र किं प्राणपदान्यादिवाक्यानाम्-उक्त-सर्वेयमिति ?-तत्र आद्यम्-अज्ञीकरोति-देवतादीति ॥
श्रेष्ठ्यादिगुणः, फलं च, आदिशब्दार्थः । न द्वितीयः-विचिन्त्यानां "संय ज्ञानम्" [तै० आ०
२ । १ । १] इत्यादीनां स्वार्थं फल्यतामुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मण-
स्तच्छेष्यं ज्ञानात् प्राप्तत्वं वा ? आद्ये-अध्यस्तगुणस्तस्य तच्छेष्यत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह-

भामती ।

पञ्चवीज एतत्प्रिया दूषयति-यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादिति । विचिन्त्यगमात् खलु पारपर्येण पुर-
पार्थमतिष्ठम् । इह तु 'तत्त्वमसि' इत्यनगतिपर्यन्ताद्वक्त्यर्थज्ञानात् बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्साक्षा-
देव पुरषार्थमतिष्ठम् नो नाथ सर्वो रज्जुत्वमिति ज्ञानादिवेति । सोऽप्यस्य विचिन्त्यज्ञानात् प्रकर्षः । एत-
दुक्तं भवति-दिग्भिः दीप्तिरूपस्य । किञ्चिदप्राप्तं भ्रामादि, किञ्चित्पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्त-
मित्यनगतं, यथा स्वर्गमात्रं नद भ्रमेत्यम् । एव जिहासितमपि त्रिभिः, किञ्चिदहीनं जिहासति, यथा
यत्पितृचरणं फणिनं, किञ्चित्पुनर्हीनमेव जिहासति, यथा चरणामरणे नृपरे फणिनमारो-
पितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्त्यागे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात् तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति
परार्थानुष्ठानापेक्षा । न जातु ज्ञानमात्रं वस्तुपश्यति । न हि सहस्रमपि रज्जुप्रयया वस्तुसन्त फणि-
नमन्यययितुमीशते । समारोपिते तु प्रेक्षितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्यते
प्राप्नुमि हाप्नुमि । समानेयमात्रजीविते हि ते, समारोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहर्ताति । तथे-
हाप्यपि समारोपितजीवनापेक्षेण ब्रह्मप्यानन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिहितं, समारोपितनिबन्धनस्तद्धानः
'तत्त्वमसि' इति वाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तानिर्वर्तते । तन्निवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं
भवति, त्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तम्-ब्रह्मात्मैतावगमादेव जीवस्य सर्व-
वृत्तेऽप्युपासनस्य निर्वर्णसम्य । स हि निश्चिन्ताति जन्तुवत् वृत्तेः, तस्य प्रत्येयं हानात् । पुर-
पार्थम्यं दुःखनिवृत्ति-सुखातिष्ठलणस्य सिद्धयेति । यत्तु 'आत्मेयेन्नेपासीत' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत'
इत्युपासनावाक्यगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तदूयति-देवतादिप्रतिपादनस्य
तु आत्मेयेनाप्यन्यस्य स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्दिरोधः । यदि न त्रिगेन, तत्तु

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

हेयोपादेयरहितं पुरषार्थमापादियत्रोक्तमनुवदति-यत्त्विति । पुस्त्यात्यर्थ्या वस्तुन इत्यप्याद्यर्थम् ।
आनन्देव हेमादिहीनार्थं वा निरुज्ज्वलं वा तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति-नोति । यत्तु स्वभाव-
गतोपासनादिगता वेदान्तानां तर्क कतिपयानामुक्तं सर्वेयम् । आद्यमज्ञीकरोति-देवतादीति ।
आदिशब्देन देवतामुरमेवामो गुणज्ञानं फलसिद्धेयमोच्यते । तस्य तत्त्वप्रकरणस्थोपास्तिसिद्धेयं प्रकरणादिष्ट-
मिदं । तत्राः सर्वेयं वेदान्तानां तच्छेष्यत्वं ज्ञानमात्रम् । तदर्थस्य च ब्रह्मणस्तच्छेष्यं ज्ञाना-

न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं सम्भवति ॥ एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमदोषपक्षेः ॥ न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनस्सम्भवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते ॥ यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टम्,—

रत्नप्रभा ।

न तु तथेति ॥ प्राणादिदेवतादित्यर्थः । अहं ब्रह्मास्मीत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मस्मिन् फलाभावादुपास्योपासकद्वैतभानस्य कारणस्य नाशश्च नोपासनाशेषत्वमित्याह—एकत्वं इति ॥ द्वैतज्ञानस्य सस्कारवजात् पुनरुदये विधानमिति नैयाह—न हीति ॥ दृढस्येति शेषः । भ्रान्तिवानिध्वयो दाढर्यम् । सस्कारोऽस्य तु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तम् ॥ येनेति । उपासनाया कारणस्य सत्त्वेनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति—यद्यपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थसादादीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकामात्रादेवान्तेषु व्याप्याभावात्मानमिति भानः । वेदान्ता, न स्वार्थं मानम्, अक्रियार्थत्वात्, “सोऽरोदीत्” इत्यादिबदित्यनुमाने निष्फलार्थकत्वमु-
भामती ।

तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा एवेत्यत आह—न तु तथा ब्रह्मण इति । उपास्योपासकोपासनादिभेदसिद्धयधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तेष्वेव ब्रह्मणि समन्तीति नोपासनाविधिशेषत्वमवेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । स्यादेतत् । यदि विधिरिहेऽपि वेदान्तानां प्राणाप्य, हन्त तर्हि ‘सोऽरोदीत्’ इत्यादीनामप्यस्तु रजतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्राणाप्यम् । न हि हानोपादानबुद्धौ एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि सत्फलत्वेन प्रामाणिकत्वंभूयतेत्यादिति कृतं ‘बहिर्हि रजतं न देयम्’ इत्यादिनिषेधविधिपरत्वेनैतेषामप्यत आह—यद्यपीति । स्वाध्यायविन्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्युक्तम् । तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन प्रयुक्तं युक्तं, किं पुनारयता ‘सोऽरोदीत्’ इत्यादिना पदप्रबन्धनः । न च वेदान्तेष्वेव इतदर्थानुगममात्रादेव कश्चिदपुरुषार्थ उपलभ्यते । तेनैव पदसदर्थं साक्षात् एवास्ते पुरुषार्थमुदीक्षमाणे । ‘बहिर्हि रजतं न देयम्’ इत्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेधस्य निन्दामपेक्षते । न रजतस्या तत्तत्क्षेत्रेण शक्यो निर्मण्यितुम् । तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामात्राप्यसतो निषेधविधिरं रजतनिषेधं च निन्दाया च दर्शितोऽस्ति सामर्थ्यद्वयमकल्पयितुम् । तदेवमुक्तस्यो ‘सोऽरोदीत्’ इति च ‘बहिर्हि रजतं न देयम्’ इति च पदसदर्थयोर्लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्वद्वारपरधनं परस्परसमन्वयः । न त्वेव वेदान्तेषु पुरुषार्थपेक्षा, तदर्थानुगममात्रादेवोपेक्षात्परमपुरुषार्थत्वाभादित्युक्तम् । ननु

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रागुक्तं वा । आद्येऽप्यन्तगुणयुक्तस्तस्य तच्छेषेऽपि न द्वितीय इत्याह—न त्विति । देवताप्रतिपादने दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । तत्र हेतुरेकत्वं इति । ज्ञाते सर्वाति शेषः । हेयोपादेयशून्यतयेव ब्रह्मणो ज्ञातस्याद्वितीयस्येत्यवधारणम् । उपास्योपासकादिभेदद्वाराभावादुपासनाविधियोगान्न ब्रह्मणो ज्ञातस्य तच्छेषेतेत्यर्थः । सम्कारात्पुनर्द्वैतज्ञानोदये निव्यादिसर्वमिच्छित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । सम्कारोऽप्यन्त्याऽऽभासादिविधिमित्तत्वात् ब्रह्मणस्तच्छेषेतेत्यर्थः । वेदान्ता स्वार्थं न मानं विधिरस्य वाक्यत्वा समन्वयित्यनुमानात्तेषां विधिशेषतेत्याशङ्क्य स्वार्थं फलराहित्यमुपागमित्याह—यद्यपीति । अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः । वेदवाक्यानां सोऽरोदीदित्यादीनामिति यावत् । तथाऽपि स्वार्थं धेनुत्वं

तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तवान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं
प्रत्याख्यातुम् ॥ न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्श-
नमपेक्षेत ॥ तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वम् ॥

रत्नप्रभा ।

पाथिरित्याह—तथापीति ॥ अर्थवादानां निष्फलस्वार्थमानवेऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्काणस्य ।
स्वार्थं ब्रह्मात्मनोति शेषः ॥ सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थं मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्या-
पकमिति भावः । ननु भा भूद्वेदप्रामाण्यस्य व्यापक, क्रियार्थकत्वं, व्याप्य ॥ भविष्यति, तदभावाद्दे-
हान्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नैयाह—न चेति ॥ येन वेदप्रामाण्यं स्वस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र
कचिद् दृष्टं दृष्टान्तमपेक्षेन, तदेव नाम्नीत्यर्थः । चक्षुरादिवेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानान्न तद्व्या-
प्तिरिज्ञापकेषा । प्रामाण्यसंशये ॥ फलवदज्ञातावाचितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन ।
न कृपे पतेदितिवाक्ये व्यभिचारादिति भावः । कर्णकार्यमुपसहरति—तस्मादिति ॥ समन्वया-
दित्यर्थः । विधिव्याख्यानामपि फलवदज्ञातात्पर्यत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति—स्थितम् । एव
पदानां सिद्धेऽप्ये व्युत्पत्तिमिच्छता त्रमनास्तिराना मत ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदा-
न्तैकमेवत्वमित्युक्त्या निगस्तम् ॥ सम्प्रति सर्वेषां पदानां कार्वागिन्यर्थं शक्तिमिच्छनां विधिशेषत्वेन
भामती ।

नित्यसत्सर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्विषयतात्पत्त आह—
न चानुमानगम्यमिति । अत्राधितानकितामदिग्नोद्योजनकत्व हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां तच्च स्वतः श्रुत्पपा-
दितम् । यद्यपि त्रैयर्माद्योद्योजनकर्तृ कार्यार्थोपचितिसमधिगम्य तथापि तद्वोद्योजनने मानान्तरनापेक्षन्ते ।
नापीमावेत्यार्थमिति, परम्पराश्रयप्रसङ्गादिनि स्वतः श्रुत्युक्तम् । ईद्वोद्योजनरूपं च कार्यं इव त्रिविधा,
वेदान्तानां त्रय्यप्यमूर्तानि दृष्टान्तानपेक्ष तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति । अन्यथा नै-
न्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रवृत्तमुपसहरति—तस्मादिति ॥

आनन्दगिरिय—न्यायिनर्णयः ।

तेषां विधित्तरश्मन्तरणाप्रामाण्ये हेतुरिति शेषः । साधनव्याप्तिं प्रत्याह—आत्मेति । तद्विषयस्यैवाम्यज्ञानं
तच्छब्दार्थः । शास्त्रस्य स्वार्थं फलवत्त्वात्तमेति शेषः । एतेन न कचिदपीत्यादि व्याख्यातम् । अर्थ-
वादाधिकरणस्य त्रिवेदेन वक्ष्यति । न च मन्त्रवेदान्तानां विधिमिर्वाक्येतरागत्वत् तेषां दृष्टद्वारा कतू-
पकारिण्यदेतां तदयोगादेतदुक्त्यामहानम्य कर्माधिकारिरोविद्यादिति द्रष्टव्यम् । ननु वेदान्ता विधि-
मोहिनी मानये सति वेदवाक्यत्वात्समतात्मेत्याह—न चेति । वक्ष्यमाणन्यायेन निषेधवाक्ये व्यभिचारा-
दनाशितानां गतामदिग्नोद्योद्योक्त विधिव्यर्थं निना स्वार्थं वेदान्तप्रामाण्यमित्यर्थः । नित्य-
सत्सर्शिनो वेदवाक्यस्य स्वार्थं प्रामाण्यमन्यत्रादृष्ट निषेधवाक्येऽपि निप्रतिपत्तस्याशक्याऽऽह—येनेति ।
शास्त्रप्रामाण्यस्यानुमानगम्यत्वेनेति यावत् । अपेक्षेन शास्त्रप्रामाण्यमिति शेषः । न तथा तदनुमान-
गम्यं व्यागमिकसमुत्पन्नाया हि प्रमाया शास्त्रस्य तद्विद्वेन तज्जनकमनुमेयम् । तनस्तदुत्पत्तिरिति
स्यात्तरे पत्पराश्रय न मन्मातनुमानेन शेषमिति शास्त्रप्रामाण्यं न तद्व्यवन्नेन भवतीति नास्ति दृष्टान्ता-
पेक्षन्ते । कर्णकार्यमुपसहरति—तस्मादिति । वेदान्तानां प्रामाण्यं विधितुल्यत्वं तच्छब्दार्थः । लौकि-
कीरिणी गानान्तगमनानां मिदेष्यं प्रामाण्यमुपेक्ष वेदान्तेषु निना कार्वागिन्यर्थं मानपेक्षेय वा फलवत्त्वं
वा न एवमर्था मन् ब्रह्मात्मनो मानान्तगम्यत्वेन नर्हमाया फलवत्त्वेन च परास्तम् । सम्प्रति कार्वागिन्ये

समन्वयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०५)

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते-यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि—

रत्नप्रभा ।

प्रत्यग्रन्थ वेदान्तेर्नोच्यते, न स्वान्त्येणेति वदता वृत्तिकाराणां मतनिरासाय सूत्रस्य वर्णकान्तरमा-
रम्यते । तत्र वेदान्ता किमुपासनाविधौषत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति-उत-स्वातन्त्र्येणेति ? इति सिद्धे
व्युपपत्त्यभावाभावाभ्या सशये पूर्वपक्षमाह-अत्रापरे इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ वृत्तिकारा
पूर्वपक्षयोरनर्थः । उपासनात्तो मुक्ति पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फलं विधिनियोगः ।

भामती ।

आचार्यदेजीयाना मतमुत्थापयति-अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त इति । तथाहि-‘अज्ञातसगति-
त्वेन शास्त्रेणार्थरत्नस्य । मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थोद्भवनिश्चयः ॥’ न खलु वेदान्ता सिद्ध-
ब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हति, तत्रातिदितसगतित्वात् । यत्र हि शब्दा लोकेन न प्रयुज्यन्ते तत्र न तेषां
सगतिग्रहः । न चाहेयमनुपादेय रूपभावात् तद्विद्वत्प्रतिपक्षे प्रक्षेपान्, तत्प्राप्तुमुक्तित्वात् । अनुभूति-
तावबोधने च प्रेक्षानताविद्यात्वात् । तस्मात् प्रतिपत्तिस्तत्र प्रतिपिपादयिष्यत्येव लोक प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभू-
तमेवाय प्रतिपादयेत्, कार्यं चावगत तद्वैतुरिति तदेव बोधयेत् । एव च वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां
कार्यपरतामगच्छति । तत्र किञ्चित्साक्षात् कार्यभिप्रायक, किञ्चित् कार्यार्थस्वार्थभिप्रायक, न तु भूता
र्थपरता पदानाम् । अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय तस्य च शब्दभावाभावाभ्यामुत्थानमवगम्य
शब्दस्य तद्विषयबोधकच निश्चेतव्यम् । न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परन्तरवर्तिनि किञ्चिद्विज्ञमिति । कार्य
प्रत्यये तु नरान्तरवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतु इत्यज्ञातसगतित्वान्न ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः । अपि
च वेदान्तानां वेदत्वाच्छास्त्रत्वप्रसिद्धिरिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च सदर्मणा शास्त्रत्वम् । यथाह —
‘प्रवृत्तिर्ना निवृत्तिर्ना नित्येन कृतकेन वा । पुनः येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥’ इति । तस्माच्छा-
स्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहृतमेवा स्वरूपपरत्वम् । अपि च न ब्रह्मरूपप्रतिपादनपराणामेवामर्थवत्त्व पश्याम ।
न च रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथञ्चिद्व्यवहारो वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्ति,
एव ‘नृत्यमसि’ इति वाक्यार्थानुगमाद्विनिवृत्तिर्भवति सासारिकानां धर्मणाम् । श्रुतनाक्यार्थस्यापि पुनस्तेषां
तादवब्रह्मत्वात् । अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सासारिकधर्मनिवृत्ति, कस्मात् पुन श्रवणस्योपरि
मननादप्य भूयन्ते । तस्मात्तेषां वेदार्थप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ता, किन्त्वामप्रतिपत्तिनियमकार्य
परा । तच्च काय म्यामनि नियोग्य नियोजन नियोग इति च मानान्तरादुक्त्याऽपूर्वमिति चारयायते ।
न च नियोजनान्न निना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्धयर्थं तदेव कार्यं स्वविषयस्य कारणस्या मज्ञानम्यानुष्ठान
माक्षिपति । यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एव ज्ञानमपि स्ववि-
षयमात्मनमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमा मानमाक्षिपति, तदेव कार्यम् । यथाह —
‘यत्तु तत्सिद्धयर्थमुपादीयते आक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहारः’ इति । विधेयता च नियो-
गविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतया अनुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वामन स्वरूपसत्ताविनिश्चयः । आरोपिततद्वा-
क्यस्य त्वस्य निरूपकत्वं तत्र तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादृशमप्रतिपत्तिविधिरेभ्यो वेदान्तेभ्य
स्तादृशमविनिश्चयः । तदेतत्सर्माह-यद्यपीति । विधिपरैभ्योऽपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निर्देश-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दशक्तिनिमग्नसिद्धिं क्वं शब्दमिति वदतामुपास्तिविधिरिति शब्दवेदान्ता निच्छता मन निरसितु
वर्णकान्तरमारम्यते । यद्वा-आरोपितब्रह्मस्य जीवस्योपासिनपरा वेदान्ता न ब्रह्मात्मव मानमिति
पक्ष प्रतिक्षिप्य तेषां वस्तुनि मानेऽपि विधिद्वारेति विशेषमाशङ्क्य वर्णकान्तरम् । तत्र सदेवेत्यादि-
वेदान्ता विधेयधीविषयत्वेन ब्रह्मार्थयन्त्युत साक्षादिति सिद्धेऽप्युपपत्त्यभावाभावाभ्या सशये पूर्वपक्षयोर-
अत्रेति । ब्रह्म कार्यमृष्टमेव शास्त्रगम्य केवलमपीत्युक्तमत्र फलभेदः । सप्तम्या ब्रह्मण शास्त्रप्रमाण-
कचमुक्तम् । तदेव यदुक्तमङ्गीकृत्यानिष्ठ प्रत्यययति-यद्यपीति । प्रतिपत्तिविधिनियतया तद्विषय-

१ एतदाभावाद् इति सामं कर्तव्यमिति कचिन्पाठः । आदित आरम्येतदन्त सप्तवर्णकानीति मायः ।

प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते ॥ यथा-यूपाहवनीयादी-
न्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् ॥ कुत एतत् ॥
प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद् आहुः-
“दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माविबोधनम्” [शा०भा०जे०सू०व्या०१।१।१] इति ॥

रूपप्रमा ।

तस्य विषयः प्रतिपत्तिरसात्मा । अस्याः को विषयः, इत्याकांक्षाया सन्धातिवाक्यैर्विपरिरेव ब्रह्म
समर्प्यन् इत्याह-प्रतिपत्तीति ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधिरादाक्यातच्छेषादेव दृष्ट-त-
माह-यथेति ॥ “यूपे पशुं वज्राति”, “आहवनीये जुहोति”, “इन्द्रं यजेत” इतिविधिरु, के
यूपादय इत्याकांक्षाया “यूपे तक्षति”, “यूपमष्टाश्रीकरोति” इति तन्नामादिसंस्कृतं दाह-यूपः ॥
“अग्नीनादधीत” इत्यादिभिन्नसंस्कृतोऽस्मि-आहवनीयः “बज्रहस्तः पुरन्दरः” इति विधिरपरेव
वाक्यैः सार्प्यन्ते, तद्वद् नयेत्यर्थः । विधिरादाक्यस्यापि अन्वयेष्वेति वाक्यभेदः स्यादिति
जानानिवासाधर्मपदार्थः । मानान्तराज्ञातान्यपि विधिशेषतयेत्यन्ते, न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः ।
प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । ननु तपश्चिद्विधौ तन्नाम्यर्थविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधि-
निषेधमिति दाहते-कुत इति ॥ वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः । वृद्धव्यवहारे च श्रोतुः
प्रवृत्तिनिवृत्तिं दर्शयामप्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने । ते च कार्यज्ञानजन्ये इति
-कार्यभेदेन शास्त्रस्य । ततः कार्यभेदेन ब्रह्मण इत्याह-प्रवृत्तीति ॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे हेतुस-
म्पत्तिमाह-तयाहीत्यादिना । क्रिया, कार्य, नियोगः, विधिः, धर्मः, पूर्वमिति-अनर्थान्तरम् ।
को वेदार्थः, इत्याकांक्षाया गारम्याप्यह्नोक्तम्-दृष्टो हीति ॥ तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः इत्यत्र
भाष्येति ।

ननुक्त-यथा यूपेति । ‘यूपे पशुं वज्राति’ इति वचनात्पि निमित्तं यूपे, तस्यालौकिकवाक्योऽसौ यूप
इत्येवमित्येव ख्यातिरे यूपो भवति, यूप तक्षति, यूपमष्टाश्रीकरोति इत्यादिभिर्वाक्यैस्तत्क्षणानि विधिरपरेव संस्कारा-
निष्ट निश्चितमपानं दाह यूप इति गम्यते । एवमाहवनीयादयोऽप्यत्र गम्यन्त्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रस्य
न स्वतन्त्रस्य, कार्य एव स तन्त्रो न स्वतन्त्रे, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितम्-प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयो-
जानन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपत्तिविषयमेति वाच्यम् । वस्तुभावनियमने ब्रह्मणो हान्यर्थतया मानादानर्थक्यभेदेत्यर्थः । कथं
कार्यपरिदान्त्यो वस्तुधीर्वाक्यभेदादित्यादाक्याऽऽह-यथेति । “यूपे पशुं वज्राति” इति पशुव्यव-
नाय निमित्तं यूपे तस्यालौकिकवाक्योऽस्मादिवाकादितं ख्यातिरे यूपो भवति । “यूपे तक्षति”
“यूपमष्टाश्री करोति” इत्यादिभिन्नानां विधिविपरिरेव वाक्यैर्विशिष्टसंस्कारमेतत्तान् दाह यूप इति गम्यते ।
यदाहवनीये जुहोतीति होमागारमेतत्तदाहवनीयस्यालौकिकवाक्योऽस्मादिति वीक्षायां “यस्मिन् ब्राह्मणोऽ-
ग्नीनादधीत” इत्यादिनिमित्तं वाक्यैः समृत्तोऽगारसापिति भावि । तथा देवतात्मनोऽपि विधि-
परिरेव शास्त्रेणोच्यते । तथाऽन्यरेणापि तेन विन्यासेषादुपादानाद्विशिष्टं ब्रह्म सुबोधमित्यर्थः । ननु
कचित्तो ह्येता भूभागो निमित्तमिति तद्विदुः किञ्चित् प्रयोगाद्विदुः शास्त्रेणापि विषयनपेक्षेण तन्म-
णोरप्येति ननु-युन इति । दृष्टत्वेऽपि कार्यान्वाहाराद्यभिधेयाऽऽह-प्रवृत्तीति । “प्रवृत्तिर्वा
निवृत्तिर्वा नियमेन एवेनेन वा । पुमा येनोपदिश्यते तन्नाममभिधीयते” इति न्यायादेतान्तानामपि
शास्त्रादप्यननियमादिति निश्चिन्ता त्रैयमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिरन्त्येव शास्त्रं जडशक्तिश्च कार्यर-
न्त्येवैव हेतुमन्निमाह-तया हीति । “हेतुर्वाप्य न्यायात्” इत्यप्यनन्तानन्दोपपन्नानां वि-
मादनीयं नानन्दत्वात् धर्मं विनामनानो वेदमित्यभिप्रायेण नानन्दमित्यन्वासापिति चोदिते भाष्य-
द्वयोक्तम्-अत्रानन्यायान् इमांश्चायमनानिमांस्तान् वेदमर्थस्तु सन्तमर्थस्मरन्त्यर्थेनेति । वस्तु-
भेदमात्रेणाऽऽह-दृष्ट इति । तस्य वेदस्य कर्मात्रोऽयं नियोगस्तत्र दृष्टोऽर्थो दृष्ट फलम् । नियो-

समन्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्य-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०७)

चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् ॥ तस्य ज्ञानमुपदेशः-” [जै० सू० १। १। ५] “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः-” [जै० सू० १। १। ५] “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्-” [जै० सू० १। १। १] इति च ।

रत्नप्रभा ।

चोदनासूत्रस्य भाष्यमाह-चोदनेति ॥ क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्तकं वाक्य-चोदनेत्युच्यते ॥ ५५ ॥ शस्त्रस्यापि समानिमुक्त्वा जैमिनिसमतिमाह-तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य ज्ञानं ज्ञापकम्-अपौरुषेयविधियाक्यम् उपदेशः, तस्य धर्मेणाव्यतिरेकादित्यर्थः ॥ पदानां कार्यान्तरार्थं शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति-तद्भूतानामिति ॥ तत् तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यानां चिन्ता लिङ्गादिपदेन समाम्नायः सहोच्चारणं कर्तव्यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्य-धीनिमित्तत्वादित्यर्थः । कार्यान्तरार्थं शक्तानि पदानि कार्यवाचिपदेन सह पदार्थस्युक्तिद्वारा कार्य-

भाष्यटीका ।-०

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णय ।

गद्य साध्यत्वात्प्रवृत्त्यापेक्षस्तस्मात्प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यर्थः । धर्मनिष्ठासासूत्रस्य भाष्यमुक्त्वा तत्रैव चोदनासूत्रस्य भाष्यमाह-चोदनेति । चोदनासूत्रे हि चोदनेत्यनेन शब्देन क्रियाया नियोगस्य प्रवर्तकमनुप्राप्तं वचनमाहुर्वेदविद्वन्नेन शास्त्रं प्रवर्तकमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यत्र सूत्रकार सनादयन्मौनचित्तसूत्राग्रयमादत्ते-तस्येति । अवस्थाधर्माग्नानानागम्यस्य धर्मस्य कथं धीरिति बीजान्यामुक्तम् “औचित्यस्तु शब्दस्यार्थेन सन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकधर्मेऽनुपपत्तेः तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्” [जै० सू० १। १। ५] इति । उत्पत्तिर्भावाच्च शब्दस्यार्थेन वाच्येन शक्तिसम्बन्धस्तयोर्भावेनाविद्युक्तो नियोगो न त्वप्यव्यतिरेकत्वात् । तथाऽपि धर्मं किं भानं चोदनेनेवाह-तस्येति । अग्निहोत्रादिधर्मस्याव्यक्षाद्यसिद्धस्य ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तन्निमित्तं मानमुपदेश उपदिश्यतेऽनेनेति विधियुक्तमव्यतिरेकश्च शब्दोऽयस्य ज्ञानस्यार्थं व्यभिचारामाप्ते न व्यपौरुषेयोक्ति-जन्यं ज्ञानं जातु निर्वर्तेति तदस्मादप्यनोऽनुपपत्ते-वेऽयं धर्मस्य तदेवोपदेशशब्दितं विधियुक्तं मानं ज्ञानान्तरे पुराणान्तरे वा तस्यानपेक्षत्वाद्वादरायणस्यापि भगवतः समतमेतदित्याचार्यं पूजयितुं वादरायणोक्तिरित्युक्तार्थः । तत्र लोके शब्दस्य मानान्तरप्रेषणोपहितस्यार्थं शक्तिनियमोदत्तत्वादिपदे च सहेतादर्थधीदृष्टेः सर्वशब्दानां तथैवार्थोक्तिवादप्रेषणं सहेतायोगान्नास्य वेदार्थेतेयमात्रे वेदार्थस्येवाशङ्क्य कार्य-बोधाधीनव्यवहारदृष्टशक्तौ मानान्तरनिवृत्ताकार्यान्विनस्यार्थमात्रे शक्तेरगृह्यत्वाद्ब्रह्मव्यवहारानिप्रश-त्तंगरादिशब्दार्थधीदृष्टेर्दृष्टत्वादिपदे दृष्टसहेतानुमानायोगात्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारादप्युपपत्त्युपावादपूर्व-कार्यार्थना लिङ्गादेः शब्दान्तराणां तदन्विनस्यार्थव्युत्पत्तिर्मानान्तरानपेक्षार्थेन स्थाभायिकसन्ध्यादौपेक्ष-यत्तत्त्वमिति चिन्तितम् । तथा औचित्यसूत्रादपि शास्त्रं प्रवृत्त्यादिपरमेत्यर्थः । कार्यान्तरे पदश-क्तिरित्यत्रैव सूत्रं पठति-तद्भूतानामिति । समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रोप- । पद-वाक्यानि मानान्तरसापेक्षाणि तन्निर्देशाणि वेति तदर्थं दृष्टव्यवहारे वाक्यार्थज्ञानेऽपि वेदशब्दस्य समुदायान्तरादर्थानां ज्ञातसम-राज्यकल्पने सहेतापाताद्वैदवाक्यानां सापेक्षान्तराप्रामाण्यमिति प्राप्ते लोकेऽप्येवो- शब्दार्थभेदाद्वैदिकवाक्यार्थविषयो लोकयुक्तमूलत्वात्कार्यान्विने ज्ञातशक्तिर्मानमेव शब्दानां त्रिशिष्टार्थाव-वेदकानां वाक्यत्वाद्वैदिकवाक्यानां सहेतानपेक्षाणां स्वार्थसिद्धेर्निरादौपेक्षणाणां तेषामन-पेक्षं प्रागाप्यमिति राक्षान्तितम् । तेषां पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां कार्येण वाक्यार्थेन तत्प्रति-पत्त्यर्थत्वेन समाम्नायं राभ्यं वाक्येनोच्चारणमेकैकपदस्मृत्यर्थस्य मित्रार्थस्य वाक्यार्थधी-निमित्तत्वात्तदर्थप्रतिपत्त्यन्तत्वात्प्राप्ताणि हि पदानि वाक्यार्थं बोधय-तति गम्यार्थं । भूतार्थ-परस्य न शास्त्रेतेष्वपि सूत्रकारानुपपत्तिमाह-आम्नायस्येति । अभियुक्तोक्त्या फलितमाह-

अतः पुरुषं कचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कृतश्चिद्विषयविशेषादिवर्तयच्चार्थ-
वच्छास्त्रम् ॥ तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् ॥ तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि
तथैवार्थवत्त्वं स्यात् ॥ सति च विधिपरत्वे यथा-स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि
साधनं विधीयते, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मविज्ञानं विधीयते इति युक्तम् ॥
नन्विह जिज्ञास्यैवलक्षण्यमुक्तं-कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः । इह तु भूतं
नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति ॥ नत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानोपेक्षाद्विलक्षणं
ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति ॥ नार्हत्येवं भवितुम् ॥ कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव

रत्नप्रभा ।

मेव वाक्यार्थ बोधयन्तीति भावः । फलितमाह—अत इति ॥ यतो वृद्धा एवमाहुः—अतो विधि-
नियेयवाक्यमेव शास्त्रम् । अर्थादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणम् । तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रवत् ।
तस्माद्वेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चार्ह-
नात् कथं कार्यधीरिति तत्राह—सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकारान्यामिह काण्डद्वये-
ऽर्थमेव उक्तः । एककार्यार्थेव शास्त्रमेवानुपपत्तेः । तत्र काण्डद्वये जिज्ञास्यमेवे सति फलवै-
लक्ष्यं पाष्यम् । तथा च न मुक्तिफलाय ज्ञानस्य विधेयता । मुक्तैर्विधेयक्रियाजन्यत्वं कर्मफलादविशे-
यप्रसङ्गात् । अविशेषे जिज्ञास्यमेवासिद्धेः ॥ अतः कर्मफलविच्छेदगत्वान्नियमितमुक्तेस्तद्विषयकज्ञानविधि-
रयुक्त इत्याशङ्कते—नन्विहेति ॥ मुक्तेः कर्मफलाद्वैलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम् । न च
तर्हि सकृदकार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्वेदासिद्धेरेति वाच्यम्, इष्टत्वात् । न च
अप्रमगो जिज्ञास्यबन्धुविरुद्धः । ज्ञानविधिशेषत्वेन सूच्यता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परंहरति—नार्हत्येवमिति ॥
मानवी ।

जनत्वात् इत्यादिना तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् इत्यन्तेन । न च स्वतन्त्र
कार्य नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठानारम्भन्तेरेति नियोज्यमेवमाह—सति च विधिपरत्वं इति । 'ब्रह्म
वेदः प्रदीप भवति' इति सिद्धपदार्थवादादवगमनस्यापि त्रयमवयवस्य नियोज्यविशेषाकांक्षायां ब्रह्म-
सुभूतौ नियोज्यविशेषस्य रात्रिसन्त्यायेन प्रतिबन्धः । पिण्डपितृयज्ञन्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियो-
ज्यस्य कल्पनायामर्थसादस्यानमनेत्यर्थतयान्यन्तरोक्षा वृत्तिः स्यादिति । ब्रह्मभावधामृतत्वमिति
अमृतत्वकामस्य इत्युक्तम् । अमृतत्वं चामृतत्वादेव, न कृत्नकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम् । आगमवि-
रोधादिति भावः । उक्तं धर्मज्ञानज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति—नन्विति । परिहरति—
नार्हत्येवमिति । अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम् । तदिदं दृश्यव्यवस्थितवचनत्वात् आशयं या स्यात् प्रायश्च
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अत इति शेषोपायो यागादिर्विषयशेषोऽनिष्टोपायो ह्यनादिर्निर्वायो विषयविशेषः । विधिनियेयकाण्डस्यैवमर्थवत्त्वं
ऽनिरुपमर्थादादिषु तथेपासाद्व्याऽऽह—तच्छेषतयेति । नयाऽपि वेदान्तानां किमायानं तदाह—तत्सामान्या-
दिति । कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं तथैव प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन तच्छेषत्वेन कैयर्थः । ननु
वेदान्तेषु 'प्रतिष्ठान्तो रात्रिसन्त्यायेन यजेत' इत्यादिविधेयामावात्रियोज्यामावाच विध्ययोगान्न प्रवृत्त्या-
दित्यां तत्राऽऽह—सतीति । शास्त्रवाच्येयमपि विधिपरत्वमौच्ये रात्रिसन्त्यायेन नियोज्यविशेषोऽमा-
दाफीयधामिहोत्रादिविधेयत्वादिभिन्ना वेदान्तानां प्रवृत्त्यादिपरत्वार्थः । उक्तं स्मारपन्त्रयविधौ
विधेयमाश्रयति—नन्विति । इहेति काण्डद्वयस्याऽऽद्यमूक्त्य चोक्तिः । भूतशब्दस्यार्थान्तरं निरसितुं
विधेयमिति—नियेयं । धीकर्मगोत्रियधर्मस्येति विधेयं किं ज्ञानं तत्राऽऽह—तत्रेति । त्रयविधो-
ऽस्मात्सकृदकार्यं कर्मगोत्रियधर्मस्येति सूचयति—नैति । एतियोग्यमागर्पविषयो नियोगोऽत्र कार्यविधिमुद-
दिशत्येव ब्रह्मगो वेदान्तेषु प्रतिपादनादस्य स्वतोऽन्याय्येति विधेयक्रियाद्वारा साध्यवाक्यमिहो-
त्रादौ ।

ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” [बृह० २ । ४ । ५] “य आत्मापहतपाप्मा” [छान्दो० ८ । ७ । १] “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” [छान्दो० ८ । ७ । १] “आत्मेत्येवोपासीत” [बृह० १ । ४ । ७] “आत्मानमेव लोकमुपासीत” [बृह० १ । ४ । १५] “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” [मुण्ड० ३ । २ । २] इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्मेत्याकांक्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः—“नित्यस्सर्वगतः” [भग० गी० २ । २४], “नित्यतृप्तः” [भ० गी० ४ । २०], “नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः ॥” [नृसिं० उक्त० ९], “विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म” [बृह० ३ । ९ । २८] इत्येवमादयः ॥ तदुपासनाच्च शास्त्र-दृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति ॥ कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात्, सप्तद्वीपा वसुमती, राजाऽसौ गच्छतीत्यादिवा-क्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्पष्टयति—आत्मा वा इति ॥ ब्रह्म वेदेत्यत्र ब्रह्मभानकामो प्रत्य-वेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यम् । लोक ज्ञानस्वरूप वेदान्तानेनार्थतो दर्शयति—नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह—तदुपासनादिति ॥ प्रत्यग्रब्रह्मोपासनाद् ब्रह्मनिद्रामोति परमिति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गकृत्योकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः कर्तव्योपासनाविषयकविधिशेष-न्यायनद्गीकारे बाधरुमाह—कर्तव्येति ॥ विषयसम्पन्नसिद्धयोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्देवान्ताना वैफल्य-भामती ।

वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तज वा । तत्र ध्यायणं न विधेयं, स्वाध्याय-विधिनैरास्यं प्रापितत्वात्, कर्मश्रावणत्वं । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चोपनि-षदात्मविषय भावनाधेयवैशेष्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेर वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात् । तन्मादौप-निषदानोपासनामृतत्वकामं निर्योज्यं प्रति विधीयते । “द्रष्टव्यः” इत्यादयस्तु विधिसंख्या न विधय इति । तदिदमुक्तं—तदुपासनाच्चेति । अर्थवत्तया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य शेषं प्रत्यक्षो निगदव्या-आनन्दगिरिष—न्यायनिर्णयः ।

फलस्यापि नैयोगिकत्वात्फलाद्वैलक्षण्यादुभयोर्विधेयतां तुन्येत्यर्थः । वेदान्तेषु विषयश्रवणान्न तच्छेषतया ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्याह—आत्मेति । अत्र वेदेत्यत्र रात्रिसत्राद्विधिः । आदिपदाद्ब्रह्मनिद्रामोतीत्यादि गृह्यते । तथाऽपि सत्यादिवाक्यानि वाक्यभेदेन विषयस्पृष्टब्रह्माभिधीरन्त्रित्याशङ्क्य वाक्येक्ययोगे न तद्वेदकल्पने-त्याह—कोऽसाविति । तानेन वेदान्तानाह—नित्य इत्यादिना । क्षणिकबुद्धेर्देहाद्याऽऽत्मानं व्यापत्ति-यितुं नित्यपदम् । “पश्यधनुः” इत्यादिश्रुतेष्वधुरादिमात्रावच्छिन्नं रूपादिज्ञानरत्नं व्याप्य सर्वत्रा-प्रतिबद्धज्ञानरत्नत्वाह—सर्वज्ञ इति । दिग्गच्छेत् सर्वज्ञं पराचष्टे—सर्वेति । सोऽयं प्रत्याह—नित्येति । जडविशेषैरेक्यतादात्म्ये व्यासेषु नित्यशुद्धेति । अखण्डजाड्यव्यावृत्त्यर्थं बुद्धेति । विमर्शोनामखण्ड-जडशक्त्येकपाप्यस्मदावच्छेदन्य निषेधं मुक्तेत्यादि । एतानि विशेषणानि तत्तद्वाक्यस्यान्यत्र तत्तद्वा-क्योपलक्षणत्वेनोक्तानि । अपरोक्षत्वमाह—विज्ञानमिति । परमपुरुषार्थत्वमाह—आनन्दमिति । आदिशब्दः सत्यं ज्ञानमित्यादिसमाहार्यः । ननु कविधिफलं दृष्टमष्ट वा । नाऽऽयः, विद्यानर्थक्यात् । न चान्यथातादिवत्तदर्थत्वम् । दृष्टमात्रफलरत्नविरोधाच्चेष्टं नियमादप्येष्टत्वात् । न द्वितीयः, माना-भावात् । तत्राऽऽह—तदुपासनाच्चेति । प्रत्यग्रस्य तच्छब्दार्थः । शास्त्रं त्रयं वेदेत्यादि । अन्यथयति-रेकासिद्धत्वमदृष्टव्यम् । ब्रह्मणो विषयनुप्रवेशमुक्तं निषेधं प्रत्याह—कर्तव्येति । ब्रह्मणो विषयधी-निषयत्वाभावे विषयस्पृष्ट्येवोक्तौ तत्र हानाद्ययोगादौकिकोक्तिवदानर्थक्यमेव वेदान्तानामित्यर्थः । वस्तु-

ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभी-
तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं, तथैहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारि-
त्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् ॥ स्यादेतदेवं-यदि रज्जुस्वरूपश्रवण
इव सर्पभ्रान्तिः, तदा संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तते ।
न तु निवर्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्श-
नात् “श्रौतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” [बृ० २।४।५।] इति
च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् ॥ तस्मात्प्रतिपत्तिवि-
धिविषयतयेव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति । अवामिधीयत-न
कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वलक्षणघात शारीरं, वाचिकं, मानसं च, कर्म
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा “अथातो धर्मजिज्ञासा”
[जे० सू० १।१।१] इति सूत्रिता ॥

गुनप्रभा ।

स्यादियर्थः ॥ नन्विति शङ्का स्पष्टार्थो । दृष्टान्तवैपर्ययेन परिहरति-स्यादिति । एतद् अर्थव-
त्त्वमेव चेत् स्यादियर्थः । एवंशब्दार्थमाह-यदीति ॥ किञ्च, यदि ज्ञानादेव मुक्तिः, तदा
श्रवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विषये च कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह-श्रोतव्य
इति ॥ शब्दानां कार्याभिनयार्तः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव ; शास्त्रवाचित्वे फलमावाप्त्यननादिवि-
धेश्च कार्यभग वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसहरति-तस्मादिति ॥ वेदान्ता, न विधिपराः, स्वार्थे
फलवत्त्वे सति निवोद्वेगिभिरुत्थानां, 'नायं सर्वः' इति वाक्येन 'सोऽतोदीत्' 'स्वर्गका-
मो यजेत' इति वाक्ययोनिरासाय हेनो विरोधगुण्यमिति सिद्धान्तयति-अत्रेति ॥ यदुक्तं मोक्षका-
नस्य निवोद्वेग्य ज्ञान विन्यमिति, तन्नेत्याह-नेति ॥ मोक्षः, न विधिजन्यः, कर्मफलविलक्षणत्वाद्,
आत्मवदित्यर्थः । उक्तं तु ज्ञानाय कर्मफलं प्रपद्यति-शरीरमित्यादिना वर्णितं संसाररूपम-
नुबद्धोक्त्यन्तेन ॥ अयं वेदाध्ययनानन्तरम्, अतः वेदस्य फलवदर्थपत्त्यात् । धर्मनिर्गेषाय
कर्मपावनविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः ॥ न केवञ्च धर्मास्य कर्म किन्तु धर्मोऽप्येवाह-
भासती ।

भामती ।

ग्रातः । तदेकदेशिमत दूषयति-अत्राभिधीयते-न एकदेशिमतम् । कुतः, कमंत्रह्यविद्याफल्यो-
र्धेलक्षण्यात् । पुण्यापुण्यकर्मफलं मुक्तदुःखे । तत्र मनुष्यलोकमास्थायब्रह्मलोकानुलक्ष्य तारत्पमवि-
कारितोक्तयेः । ९५ मनुष्यलोकमास्थ्य दुःस्वतारत्नशभा चारीचिओक्तात् । तत्र सर्वं कार्यं च विनाशि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मात्रोक्तमपि नाऽऽनर्थकमिति दृष्टान्तेन शक्यते--नन्विति । वैयर्थ्योक्त्या प्रत्याह--स्यादिति । वाक्यो-
पपन्नतादेवाह-एवमेव हेतुन्तत्माह-श्रोतव्य इति । पूर्वशब्दमुपसंहरति-तस्मादिति । मिदर्थं शब्दा-
नामगणनमिति चेदन्तानां शास्त्रत्वमर्थजन्यं श्रवणादूर्ध्वं मननादिविशिष्टं त-उच्यते । प्रतिपत्तीत्यादि-
प्रतिपत्तीर्निर्मितयोगस्तस्य विषयभूतां प्रतिपत्तिं प्रत्ययच्छेदकत्वेन विषयजन्येपर्यः । प्राप्तं पक्षमनूय-
मिदमन्यथ-अत्रेति । परमननिगम प्रतिजानीते-नेति । न कर्मवद्वेया धीमत्युक्तनिषेधे हेतुमाह-
यमेति । तदेव कर्म कर्म भिनत्ति-आरीगमिति । नच कर्मवेदे देहादेः सर्वेश्वरयोगोऽपि कचि-
त्कर्मस्य प्राशस्त्यार्थव्यम् । तत्र प्रमाणाह-धृतीति । 'यमिदमेव जहृपात्' 'नयवेन यदयमाणः'
'मयस्य मनसा यथायेत' इत्यादा धृतिः । 'अग्रेत्यादमनोभिर्यज्जर्म प्रारभते नरः' इत्याद्या स्मृतिः ।
योरेतेन सम्प्रदिष्टं मात्रोक्तं धर्माख्यमिति । व्याख्येयं चेत्तद्व्याह-यद्विषयेति । व्याख्यायाः व्ययना-
दन्तरात् तस्य धर्मोऽत्रावाप्तः हेतुमाह-तत्रागमिष्यति विचारयितव्यानीति यदन्ता धर्मस्येव विचा-

अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय ॥
तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे
शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु
स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे ॥ मनुष्यत्वादिरभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारत-
म्यमनुश्रूयते ॥ ततश्च तद्वेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

अधर्मोऽपीति ॥ निषेधस्य प्रमाणकुर्यादित्यर्थः । कर्मोक्त्वा फलमाह-तयोऽपीति ॥ मोक्षस्तु अना-
द्विद्यो विज्ञोक्त शरीरगद्यमोक्षो विषयाद्यज्ज्योऽनात्मनि स्वप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रयश्चा-
दीनि विशेषणानि । सामान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मकञ्च पृथक् प्रपञ्चयति-मनुष्यत्वादिति ॥
“स एको मानुष आनन्दः” [तै० आ० २ । ८ । १] ततः शतगुणो गन्धर्वदीनामिति श्रुतेरनुमाना-
नुसारिचतमनुश्रुत्यर्थः । ततश्च सुखतारतम्यादित्यर्थः । मोक्षस्तु निरनिशयः । तत्साधनं च तत्तत्ज्ञानमे-
कमिति फलवैलक्षण्यम् । किञ्च साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव मोक्षविचारिणारी । कर्मणि तु
भामती ।

च । आत्यन्तिकं रजशरीरत्वमनतिशय रजभावसिद्धतया नियमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्वि फलमिदं
फलम्, अविद्यापनयमात्रेणाभिर्भावात् । एतदुक्तं भवति-तथाप्युपासनाविशिष्टत्वात् वेदान्तानामन्युपाग-
च्छता निषेधस्युद्देशादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्यास्थीयते । सा चोपासनाविषयस्य
विशेषेण फलं, नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्यनाद्यविद्याविनाशपण्यं, तस्य स्वविशेषविशेषोक्त्यादेव भावात् ।
नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रयणमनपूर्वकोपासनाजनिनसम्भारसचिदादेव चेतसो भावात् । उपासना-
संस्काररदुपासनाऽपूर्वमपि चेत सहकरोति चेत् दृष्टं च खलु नैयोगिक फलमहिम्नमपि, यथा चित्रका-
रीर्यादिनियोगानामनियतनियतफलानाम् । न, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासानाया इनापूर्वोपेक्षायाः पङ्जादि
साक्षात्कारे वेदान्तार्योपासनावासानाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽन्योपेक्षाया एव सामर्थ्यात् । तथा चागृ-
हीताभ्यः प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य, नाभूतजन्यमन्तर्कार्यमवरोहमहीन । अ-यदिच्छ-यस्य करोतीति हि
मिप्रतिषिद्धम् । न च तत्कामः क्रियामेव कार्यमगमिष्यति नापूर्वमिति साप्रतम्, तस्या मानन्तरादेव
त साधनप्रवर्तनीतिर्धैर्यवर्थात् । न चागवातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वमन्यतोऽनगते ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रितन्यासस्य न्यायसिद्धत्वेऽपि कथमधर्मस्य तद्विषयत्वादाय धर्मज्ञादस्योपलक्षणमाह-अधर्मोऽपीति ।
हिमादिरित्यादिपदमभ्यक्षणादिसप्रहार्थम् । चोदनालक्षणमाधर्मस्य जिज्ञास्यत्वेऽपि कुतोऽधर्मस्य तथे-
त्यागङ्गायाऽह-प्रतिषेधेति । धर्मो हि पुरुष नि श्रयमेन सयुतत्तरीति तज्जिज्ञासा भ्यादधर्मजिज्ञासा
तु विकलेयाशक्याऽह-परिहारायेति । उक्तं कर्मरूपमन्यं तत्फलरूपमाह-तयोऽपीति । सर्वलोक-
प्रसिद्धेन विद्वन्मात्रसिद्धविद्याफलत्वेन सूचयति-प्रत्यक्षे इति । सुप्रमात्र विद्याफलमिदं दुःखमपीति
भेदान्तमाह-सुखेत्यादिना । अकार्यभरणस्य विद्याफल उभय कर्मकञ्च तन्मतेति विशेषान्तरमाह-
शरीरेति । निषमिदं विद्याफलमिदं विद्याफलमात्रेण कर्मफलमन्येयपर विशेषमाह-विषयेति ।
अज्ञेयस्य सत्त्वाद्य कर्मकञ्च विद्याफलविश्लेषमिदमाह-ब्रह्मादिष्विति । तारतम्यमात्रादर्थं कर्मफलस्य
विद्याफलमनविद्याद्विज्ञेयत्वाह-मनुष्यत्वादिति । श्रुतेरनुमानानुसारिचतमनुश्रुत्यर्थः । “स एको मानुष
आनन्दः” । ते ये ह्येन मानुषा आनन्दाः” इत्याद्या श्रुतिः । फलवैलक्षण्यमुपलक्षणं कुर्यात् सामान्येनोपाग-
माह-ततश्चेति । फले तारतम्यस्य श्रुत्यादिनि यावत् । हेतुर्नानि च विना कार्यवैलक्षण्यम्याऽऽत्मिकताप-
त्तेर्मते विद्यास्य सामान्येनोपागमिति व्यक्तं विद्याफलमोः स्वरूपवैलक्षण्यम् । किञ्च, विद्यायानेकरूपः साधन-

धर्मनारतम्यादधिकारितारतम्यम् ॥ प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधि-
कारितारतम्यम् ॥ तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्त-
रेण पथा गमनम् ॥ केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनेर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन
पथा गमनम् ॥ तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्राद्
“यावत्सम्पातमुपित्वा” [छान्दो० ५ । १० । ५ ।] इत्यस्माद्रम्यते ।
तथा मनुष्यादिषु नारकिस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य
एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वं गतेष्वधो गतेषु च देहवस्तु
दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्वेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य, तदनुष्ठा-
यिनां च, तारतम्यं गम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

नानाविध इति धेदक्ष्यमाह—धर्मेति ॥ गम्यते न केवल, किंतु प्रसिद्ध चार्थः । अर्थित्वं
फट्टकामित्वम् । सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि । आदिपदाद्—विज्ञेत्वं, शास्त्रानिन्दितत्वं च ।
किंच, कर्मफले मार्गप्राप्त्यं, मोक्षस्तु नित्यास इति भेदमाह—तथेति ॥ उपासनायां चित्तस्थैर्यप्र-
कर्षादधिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं “तर्जयिष्ये” [छान्दो० ४ । १५ । ५] इत्यादिना धूपन
इत्यर्थः । “अग्निहोत्रं तपस्तप्य वेदानां चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यग्निधी-
यते ॥ १ ॥” । “वागीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यग्निधीयते ॥ १ ॥”
“शरणागतसन्त्राणं भूतानां चाप्यर्हिसनम् । बहिर्वेदि च यज्ञान् दत्तमित्यग्निधीयते ॥ १ ॥” ॥
तत्रापि ॥ चन्द्रलोकेऽग्निर्धर्मः । सम्पतति गच्छति अस्माच्छोकादमुं लोकमनेनेति सम्पातः कर्म ।
यावत् कर्म मोक्षत्वं तावत् स्थित्वा पुनरायान्तीत्यर्थः । मनुष्याद्यादूर्ध्वं गतेषु सुखस्य तारतम्य-
मुक्त्वा भवोगतेषु तदाह—तथेति ॥ इदानीं दुःखतद्वेतनदनुष्ठायिनां तारतम्यं यदन् अचर्मफले
प्रपञ्चपनि—तथोर्ध्वमिति ॥ द्विविधं कर्मफले—मोक्षस्य तद्वेलक्ष्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति—

आमती ।

नच इत्थमूपादन्यदमुत्तम्यार्थयादिकं किंचिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामवक्रियेत, विश्वजिन्यायेन तु
आनन्दगिरिण्ये—न्यायनिर्णयः ।

चतुष्टयविशिष्टोऽधिकारी, नानारूपस्तु कर्मणीत्यधिकारभेदमाह—धर्मेति । कर्माधिकारितारतम्ये हेतुत्तर-
माह—प्रसिद्धं चेति । आदिपदमपर्युदाससंग्रहार्थम् । न केवलं प्रसिद्धत्वादधिकारितारतम्यं किंतु दक्षिणोत्तर-
गतिध्रुतेरप्यधिकारितारतम्ये श्रुतार्थापत्तिमाह—तथा चेति । त्रिय्युपासनोक्ता समाधिरुपास्येऽर्थे मनसः
स्थिरिमावस्तपोविशिष्टो नाम प्रकृष्टः । समुच्चयानुष्ठायिनामधिराशुपलक्षितं देवयानं पण्यनमुक्त्वा कर्म-
मात्रनिष्ठानां पण्यनमाह—केवलैरिति । इष्टमग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनमातिथ्यं वैश्वदेव-
मित्यग्निधीयते कर्म । पूर्वं वागीकूपतडागादिदेवतायतनान्नप्रदानारामादिरूपं स्मार्तं कर्म । दत्तं शरणा-
गतत्राणमर्हिसा बहिर्वेदिदानं च । वृमाशुपलक्षितेन दक्षिणेन पथा चन्द्रलोके गतेषु सुखेकस्यात्तद्वे-
तोरेण तयाद्यादनुष्ठायि तत्तारतम्यासिद्धिरित्याशंक्याऽऽह—तत्रापीति । संपतति येनास्माच्छोकादमुं
लोकमिति कर्माशयः संगतः । तत्र यावन्नोक्तत्वं स्थित्वाऽयं तमेवायानं पुनर्निवर्तन्त इतीयत्ताफरणा-
न्तानि शयनं सुखतद्वेतोर्गतात्यर्थः । मनुष्याद्यादाम्बोर्ध्वगतेषु सुखतद्वेतोरुत्कर्षमुक्त्वा तद्वृत्तान्तेन
नस्मादारम्भारोगतेषु तयोरेकतारतम्यमाह—तथेति । सुखतद्वेतनदनुष्ठायिनामुत्कर्षापर्यन्ततारतम्य-
मुक्त्वा । मनुष्याद्यादूर्ध्वं गतेषु दुःखापकर्षितारतम्यं

११२ । अथ एष भगवानपिद्विषयस्य शास्त्रस्य वर्णयाम्भूय । तथा च विद्वत्प्राधिकाविशिष्टपण-
न्य उपासने के इति नास्ति । अर्थिमिति परमस्ति ।

एवमविद्यादिद्रोषवतां धर्माधर्मतारत्तम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं
सुखदुःखतारत्तम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च
श्रुतिः-“न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” [छान्दो०
८। १२। १] इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति ॥ “अशरीर वाव
सन्तं न प्रियाप्रिय स्पृशतः” [छान्दो० ८। १२। १] इति प्रियाप्रि-
ययोः स्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य
प्रतिषिध्यत इति गम्यते ॥ धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नो-
पपद्यते ॥ अशरीरत्वमेव धर्मकार्यं भवत्विति चेत् ॥

रत्नप्रभा ।

एवमिति ॥ अस्मिताकामक्रोधभयान्यादिशब्दार्थः । “ते च मुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्”
[भग० गी० ९। २१] इत्याद्या स्मृतिः । काष्ठोपचयात् ग्राष्ठोपचयदर्शनात्
फलतारत्तम्येन साधनतारत्तम्यानुमानं न्यायः ॥ श्रुतिमाह-तथा चेति ॥ मोक्षो, न कर्मफल,
कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोक्तत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मरत्नरात् व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुमाद्या
श्रुतिमाह-अशरीरमिति ॥ बावोति-अवधारणे । तत्त्वतो निदेह सन्तम् आत्मानं वैपयिकं सुख-
दुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षधेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेवायोग इत्याह-
धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रियं नाम, वैपयिकं सुखं, तन्निषिष्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्माणां
विचित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्कते-अशरीरत्वमेवेति ॥ आत्मनो देहासङ्गितमशरीरत्वम् । तन्पानादि-
भामती ।

स्वर्गरूपस्याप्या तस्य सातिशयत्वं क्षयिव चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः । तन्मात्राद्भूयस्याविद्यापिधानाप-
नयमात्रेणाभिर्भावात्, अविद्यापनयस्य च वैदान्तार्थेतिज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव सभवात्, उपासनायाः
सङ्कारहेतुभावस्य सङ्कारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसाधन्यस्य च माना-तरसिद्धत्वात्, ‘आत्मे-
वोपासीत’ इति न विधिः, अपि तु निवृत्तिरूपोऽयम् । यथोपाश्रयाजगत्त्रये ‘विष्णुरूपाश्रु पश्य’ इत्यादयो
निवृत्तिरूपा न विभ्य इति तात्पर्यार्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति-तथा च श्रुतिरिति ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तन्माद्वधोगतेषु च तदुत्कर्षतारत्तम्यमिति भेदः । कर्मफलं विद्याफलाङ्गत्वं प्रखिलमुपसहरति-एवमिति ।
अविद्यादीनादिपदेनास्मिन्नारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते । सुखदुःखपरिणामद्वारं दर्शयति-शरीरेति ।
तत्सोपादानं तन्निन्द्रियविशोभमानस्तन्म्यानर्थतया हेयत्वमाह-संसारेति । अनिवार्यमपि तदर्थमेव ।
मेयमुपसह्य मानमुपसहरति-श्रुतीति । “शरीरजैः कर्मद्रोषैर्याति स्थावरता नरः । याचिकैः पक्षि-
मृगतां मानसैरन्यजातिताम्” इत्याद्या स्मृतिः । दृष्टेनुसाम्येऽपि दृष्टं सुखादिष्वेचिज्यं तथाभूतमेवा-
लौकिकं हेतु कल्पयतीति न्यायः । श्रुतिमाह-तथा चेति । निपातावधारणे । श्रुतेन्मात्पर्यमाह-
यथेति । नाम्नाः संसाररूपाधेदेन तात्पर्यं तदनुवादेन मुक्तिपरत्वादित्याह-अनुवदतीति । विद्या-
फलमाह-अशरीरमिति । तत्त्वतो निदेह सन्तमात्मानं वैपयिकं सुखदुःखे नैव स्पृशतो वायेय-
धारणादित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह-चोदनोति । तत्र गमकमाह-प्रियेति । गमनत्वस्य व्यतिरेकेण
स्मोरयति-धर्मेति । तत्कार्यं तदृष्टेःत्यर्थः । धर्मस्य विचित्रफलत्वाददेहत्वमपि तत्कार्यमेवेति शङ्कते-
अशरीरत्वमिति । यस्तुतो देहासङ्गोऽशरीरत्वस्य नित्यत्वात्तद्वधवधेक्षाज्ञानस्य ज्ञानमात्रायोग-

१ कार्यमिति चेमेति पाठान्तरम् ।

न, तस्य स्वभाविकत्वाद्—“अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” [कठ० २ । २२] “अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रः” [मुण्ड० २ । १ । २] “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृह० ४ । ३ । १५] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् ॥ तत्र किञ्चित्परिणामि नित्यं स्याद्, यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा—पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादिनां, यथा च—साङ्ख्यानां गुणाः ॥

रत्नप्रभा ।

त्वात् कर्मसाध्यतेत्याह—नेति ॥ अशरीरं स्थूलदेहगुण्य देहेष्वनेकेषु अनियेष्टु एक नित्यम् अवस्थितं महान्तं व्यापिनम् । आपेक्षिकमहत्त्वं वाप्यति—विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरसन् शोकोपलक्षितं ससारं नानुभवतीत्यर्थः । मृश्मदेहभावे श्रुतिमाह—अप्राण इति ॥ प्राणमनसो क्रियाज्ञानशतयोनिर्प्रातः, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयभावे श्रुति—“असङ्गो हि” [वृत्तिहोचरतापिन्याम् ९] [वृ० ४ । ३ । १५] इति निर्देहात्मन्य-रूपमोक्षस्यानादिभावे सिद्धे फलितमाह—अत एवेति ॥ नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यव मोक्षस्येवाशङ्क्य नित्यं द्वेषा निमज्जते—तत्र किञ्चिदिति ॥ नित्यममुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च भामती ।

ध्यापमाह—अत एवेति । यत्किञ्च स्वभाविकं तत्तत्त्वम्, यथा चैतन्यम् । स्वाभाविकं चेद, तस्मान्नित्यम् । परे हि द्वयी नित्यतामाहुः—कूटस्थनियता परिणामिनिवता च । तत्र नित्यमित्युक्तं मा भूदस्य परिणामिनिवयेन आह—तत्र किञ्चिदिति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी, तथाहि—तत्सर्वात्मना वा परिणमेदकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहिनः । एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो राऽभितो ना । भिन्नश्चेत् कथं तस्य परिणामः । न ह्यन्यस्मिन् परिणममानेऽन्यः परिणमेत इति प्रमद्वात् । अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं च कार्यात्मना । कटकादय इवामिन्ना हाटकामना भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना । न च भेदेभेदयोर्वैरोधान्नैकं समनाय इति युक्तम् । विद्वन्मिति नः क सप्रययो यत्प्रमाणरिपर्ययेण वर्तते । यत्तु यथाः आनन्दगिरी—न्यायमिर्णयः ।

त्वात् धर्मकार्यतेत्याह—नेति । तत्र मानमाह—अशरीरमिति । शरीरं स्थूल वस्तुतो नास्यास्तीति यावत् । तत्र हेतुः—शरीरेष्विति । अनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थितं नियमिन्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह—महान्तमिति । आपेक्षिकं वाप्यति—विभुमिति । मन्तुमन्तयमेदं प्रयाह—आत्मानमिति । ईदृशमात्मानं मत्वा धीरो भवति । न हि तन्मतिं विना धीरस्य समरति । स च धीरः शोकोपलक्षितं ससारं नानुभवतीत्यर्थः । मृश्मदेहभावे गानान्तरमाह—अप्राण इति । क्रियाशक्तित्वात्प्राणोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तत्रिप्राप्तप्रयानानि सार्थानि कर्मेन्द्रियाणि निषिद्धानि तदभिप्रायेण हि—द्वन्द्वः । ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नेति तत्रिप्राप्तप्रयानज्ञानेन्द्रियाणि सार्थानि निषिद्धान्यत एव शुभ्रः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयभावे शुध्यन्तरमाह—असङ्गो हीति । स यत्तदेयादौ स्वप्रादिकृतकर्मन्व-कर्ताऽऽमेयुतेऽर्थे हेतुर्ननेोच्यते । मूर्त्तं मूर्त्तान्तरेण शुध्यमानं स्पन्दत आमा तु पूर्णव्यादमूर्त्तं न वेनचिदुच्यते तेनाकर्तृत्वार्थः । अक्रायमत्रगमियादिसमग्रार्थमादिपदम् । अशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वे फलितमाह—अत इति । तदेदं द्रष्टव्यं किं स्यात्तदाह—नित्यमिति । तथाऽपि परिणामित्वाद्द्विधेय-क्रियानुष्ठेयशलाशङ्कापरिणामिनिवतां वक्तुं परिणामिनि य श्रयकरोति—तत्रेति । प्रष्टुं नित्यं सत-त्यर्थः । परिणामिनित्य-वयोऽस्ति प्रयमिहया प्रयाह—यस्मिन्निति । तत्र मीमांसकादिसमा-दृष्टानमाह—यवेति । तथाऽन्यदपि त्रिक्रियमाणं प्रयमिह्यतो नित्यं स्यादिति शेषः । साम्प्रदाय-दृष्टानमाह—यथा चेति । तन्मो ससारजन्ममार्गं गुणा त्रिक्रियमाणं एव प्रयमिहया नित्यास्तथा-

इदं तु-

रत्नप्रभा ।

तन्नित्य चेति परिणामिनित्यम्, आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्ममात्र इयाद-इदं त्विति ॥
परिणामिनो नित्यस्य प्रत्यभिज्ञाकथित मित्यैव । कूटस्थस्य तु नागकामान्नित्यत्व पारमार्थिक-
भामती ।

प्रमाणनावगम्यते तस्य तथामात्र एव । कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रयये व्यक्त भेदाभेदौ
चक्रास्त । तथाद्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्तरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः । भेदे बात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गताश्ववत् ।
आधाराधेयभावे एकाग्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं, न हि भगति कुण्ड वदरमिति । नाप्येकासनस्य बोधैत्रे-
त्रयोधैत्रो मेव इति । सोऽयमत्राजितोऽसदित्य सर्वजनीन सामानाधिकरण्यप्रयय एव कार्यकारणबोधेदामेदौ
व्यवस्थापयति । तथा च कार्याणां कारणान्मत्वात्, कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात्, सद्रूपेणाभेद
कार्यस्य जगतः, भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति । यथाह-“कार्यरूपेण नानात्मभेद कारणत्माना ।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥” इति । अत्रोच्यते-कः पुनरस्य भेदो नाम, य सहा-
भेदेनैकत्र भवेत् । परस्परामात्र इति चेत्, किमस्य कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरिति न वा । न चेत्,
एकत्रमेवास्ति न च भेदः । अस्ति चेद्भेद एव नामभेदः । न च भावाभावायोरविवेकः, सहावस्थापनासम्भवात् ।
समवे वा कटककर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदेस्याभेदाविरोधात् । अपि च कटकस्य हाट-
कादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुबुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एव कटकात्मनापि न भिद्यन्, कटकस्य
हाटकादभेदात् । तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयः, भेदस्याप्रतिभासनात् । अथ हाटकमेवैवा-
भेदो न कटकमेव, तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । यदि हाटकादभिन्नः कटकः कथमस्य कुण्डलादिषु ना-
वर्तते । नानुवर्तते चेत्कथं हाटकादभिन्नः कटकः । ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव,
यथा मूलाकुसुमभेदाः । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्मात्तेऽपि हाटकादिना
एवेति । सत्तानुवृत्त्या च सर्वत्रानुगमे इदमिह नेदम्, इदमस्मान्नेदम्, इदमिदानीं नेदम्, इदमेव नेद-
मिति त्रिमागो न स्यात् । कस्यचित् कथित् कदाचित् कथंचित्त्वैकहेतोरभावात् । अपि च दूरत्व-
नकमित्यगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्यन्, कनकादभेदात्तेषां, तस्य च ज्ञातत्वात् ।
अथ भेदोऽपस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽप्यज्ञातात् । नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न
ज्ञाताः । प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणाभावे हि कार्याभावा औत्सर्गिकं, स च कारणसत्तवाऽप्यो-
च्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाहानानि चानर्थ-
कानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते । यथा कस्मै गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः
कस्मात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेन्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेन्नो भिद्यन्ते ।
कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यम् (इति चेत्), न आधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा
सामानाधिकरण्यमन्युक्तम् । अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेन्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् ।
न पल्यभेद ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते इत्युक्तम् । तस्माद्भेदाभेदयोः सत्यतस्मिन्नवहेऽभेदो-
पादानेन भेदकल्पना, न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रव्याङ्ग्यस्य, भिद्यमानानां च
प्रत्येकमेकत्वात्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदव्यावोमात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च
भेदप्रहस्य प्रतियोगिसहसापेक्षत्वात्, एकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वात्, अभेदोपादानेनानिर्वचनोपभेदकल्प-
नेति सांप्रतम् । तथा च श्रुति-“वृत्तिनेयेन सत्यम्” इति । तस्मात् कूटस्थनित्येन पारमार्थिको न

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

अन्यदपि परिणामि नियमित्यर्थः । तादृह नित्याददेहचे मोक्षे विशेषमाह-इदं त्विति । तत्त्वन्वता-
त्त्विक् परिणामस्य काल्मयैकदेशाभ्या भेदाभेदाभ्या च दूरचनत्वात् । मोक्षायमदेहस्य स्याभा-

पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं
निग्वयवत् स्वयंभ्योतिस्त्वभावम् ॥ यत्र धर्माधर्मो सह कार्येण कालत्रयं
च नोपावर्तते, तदगरीं मोक्षास्थम् ॥ “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्य
त्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च” [कठ० १ । २ । १४]
इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अनस्तद्वक्ष्ये यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता ॥

रत्नप्रभा ।

कम् । कूटस्थः तिस्रदर्थः परम्यन्तामात्रमाह—व्योमवदिति ॥ परिणामाभावाह—सर्वविक्रियारहित-
मिति ॥ फलानपेक्षित्वाच्च फलार्थोपि क्रियेत्याह—नित्यतृप्तमिति ॥ तृप्तिरनपेक्ष्य, निश्चोक सुख
या । निरवयवत्वाच्च क्रिया । तस्य मानार्थमपि न क्रिया स्वयंपोतिश्रुत् । अतः कूटस्थत्वाच्च
कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तम् । कर्मतत्कार्यसङ्गित्वाच्च तत्रेत्याह—यत्रेति ॥ कालानवच्छिन्नाव्येत्याह—
कालेति ॥ कालत्रयं च नोपावर्तते इति योग्यतया सम्बन्धनोपपत् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह—
अन्यत्रेति ॥ अन्यदित्यर्थः । कृतात् कार्यात् । अकृताच्च कारणात् । भूताद्भव्याच्च । चत्वारो-
दन्तमानाश्च । अन्यद् यत् पश्यसि तद्वैदित्यर्थः । ननूकाः श्रुतयो ब्रह्मणः कूटस्थसङ्गित्व
यदन्तु, मोक्षस्य निषेधकत्वात् किं न स्यादिति तत्राह—अत इति ॥ तत् कैरन्य तत्रैव । कर्म-
फलविच्छेदनादित्यर्थः । ब्रह्ममैदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यसङ्गित्वं चेति भावः । यदा यजि-
ज्ञान्य, तद् ब्रह्म जन पृथक्, पिङ्गास्त्वयात् । उपायवृष्टिमित्यर्थः । अनश्नन्तामात्रमाह—अन्य-
नैवार्थः । त्रयणो विधिभ्यर्गं शास्त्रपृथक्च न स्यात्, कार्यविच्छेदान्नमित्तविधिसाधनात् ।
न हि त्रयावेक्यं भेदप्रमाणं जायते विधिभिरनाख्यातं शक्यं, न या तद्विना त्रिरनुपपत्तिः,
योपिदन्त्यैक्योपास्मिन्निर्दिष्टादिनि भावः । अथवा मोक्षस्य निषेधासाध्यात् फलं सुखार्थ-
माह—अत इति ॥ यदत्र जिज्ञास्य ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तेरुपदिश्यते, समन्वयादि-
भासती ।

परिणामिनिषेधेति सिद्धम् । व्योमवत् इति च दृष्टान्तः परमिदम् । अस्मन्मते तद्व्यापि कार्यमेतानि-
त्यन्तात् । अत्र च कूटस्थनित्यम्—इति निर्वर्त्यकर्मतामवाकरोति । सर्वव्यापि—इति प्राप्यकर्मताम् ।
सर्वविक्रियारहितम्—इति विकार्यकर्मताम् । निरवयवम्—इति सत्कार्यकर्मताम् । ब्रह्मणा खलु प्रोक्ष-
णेन सम्प्राप्तार्थोऽंशो यथा जन्मते, नैव तत्राणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्ति, अनययवत्वात् । अनश-
त्वादित्यर्थः । पुरुषार्थनामाह—नित्यतृप्तमिति । तृप्त्या दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । क्षुद्रं न निवृत्ति-
साधितं हि मृगं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत्र आह—स्वयंभ्योतिरिति । तदेव व्यमतेन
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

विक्रमकृन्तमिति विशेषमाह—पारमार्थिकमिति । तत्र हेतुमाह—कूटस्थमिति । तदर्थं सर्वगतत्वेन
परिस्पन्दपरिणामरहितमाह—व्योमवदिति । फलार्थाऽपि क्रिया तत्र न कस्या तृप्तेः सदातन-
त्वादित्याह—नित्येति । परिणामाभावे हेतुत्वम्—निग्वयवमिति । प्रकाशार्था विक्रिया न तत्रे-
त्याह—स्वयमिति । उत्पत्तिशेषगणशान्ता सा कर्मसाधैर्युक्तमिदानीं धर्माधर्मयोः सत्कार्ययोर्द्वयमन्व-
निरेशदपि तत्राभिर्भुक्तिर्न कर्मसाधैर्येत्याह—यत्रेति । कालानवच्छिन्नत्वाच्च भुक्तिरकर्मसाध्येत्याह—कालेति ।
ब्रह्मणो धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह—अन्यत्रेति । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह—अन्यत्रेति । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह—अन्यत्रेति ।
कारणाद्भूतादिफलादत्रायान् पृथग्भूतं तेनानवच्छेदं यन्मयसि तद्वेदेति मृत्यु प्रति-
निरेशणो पञ्चन । आदिशब्देन नैव तदुपनिषदा धुनिर्गुणे । पृथग्विज्ञापरिपत्यत्वाच्च धर्मा-
द्यनवच्छेदं ब्रह्मणो सुखमिदम्—तद्वेति । अत्र शब्दादेर्धर्माधर्मयोः कर्मसाधैर्युक्तमपि हेतुजनम्

इत्येवमाद्याश्चतुर्थो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये तत्कृतं कार्या-
नन्तरं वारयन्ति ॥ तथा “तद्वैतत्पश्यन्नुपविर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुभवं
सूर्यश्च” [बृह० १ । ४ । १०] इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्त-
व्यान्तरवारणायोदाहार्यम् ॥ यथा—तिष्ठन् गायत्रीनि तिष्ठतिगायत्र्यो-
र्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते ॥ “त्वं हि नः पिता यो-
ऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि” [प्रश्न० ६ । ८]

रत्नप्रभा ।

तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्फलद्वयोर्येव इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत्
कालान्तरभाविष्यं स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वैश्वो नैयाह—तथेति ॥
तद् ब्रह्म एतत् प्रत्यगस्मीति पठ्यन् तस्माज्ज्ञानाद् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे, इ तत्र ज्ञाने
तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्त्रान् स्वस्य सर्वात्मन्वप्रकाशकान् अहं मनुः—इत्यादीन् ददर्शेत्यर्थः यद्यापि स्थिति-
र्गानक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनं तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्यमस्ति, । तथापि “लक्षण-
हेत्योः क्रियायाः” [पा० सू० ३ । २ । १२६] इति सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्त-
मानाद्वातोः परस्परं उटः शतृशानचावादेशौ भवत इति विहितशतृप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति
इत्युक्ते तत्कर्तृकं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्तमाह—यथेति ॥
किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते । ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तम् । अतो
बोधका एव वेदान्ता न विनायका इत्याह—त्वं हीति ॥ भारद्वाजादयः पङ्क्तयः पिप्पलादं गुरुं
पादयोः प्रणम्य ऊचिरे, त्वं खल्वस्माकं पिता यस्मिन्विद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्या-
मामही ।

यथाग्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्यतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि धृतीन्दाहरति—त्वं हि नः पितेति ।
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

“ब्रह्मविद्यामोक्षेति” इत्याया गृह्यन्ते । तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । विद्यातत्फलद्वयोर्येककालत्वश्रुते-
र्वैवज्ञानापूर्वमन्यत्वे मुक्तेस्तदयोगाद्वैषम्यलक्ष्य कालान्तरभाविष्याद्ब्रह्मसमीने विधेया तत्फलं च दृष्टमेवेति
भावः । इतश्च मोक्षो वैश्वो नैयाह—तथेति । तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मेतदात्मत्वेन स्थितमस्मीति पश्यन्-
स्मादेव दर्शनादपिर्वाग्मदेवेनामापरं ब्रह्मविद्याप्राप्त्या प्रतिपन्नवान्किञ्चेति हस्तान्दो व्यवधानेन सव्यपते ।
स चास्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मन्प्रकाशकान्मन्त्रान्ब्रह्मविद्यादीन्दृष्टयानिति श्रुत्यर्थः । तस्यास्तात्पर्यमाह—
यथेति । लक्षणहेत्योः क्रियाया अन्यत्र येन लक्ष्यते नृलक्षणं जनको हेतुस्तौ लक्षणहेतू क्रिया-
निपयो चैक्यतन्मता क्रियात्मके तस्या लक्षणे तस्या हेतौ चार्थे वर्तमानाद्वातोः परस्परं उटः
शतृशानचावादेशौ भवत इत्युक्तम् । यथा तिष्ठन्मूत्रयति शयानो मुक्तेऽधीवानो वसतीति । तथाऽ-
त्रापि प्रतिपत्तिक्रियार्तौ क्रियायां दर्शने पश्यन्निति शतृदर्शनादव्यवहिते च हेतुमति क्रियाया हेतु-
त्पादेन शतृप्रणम्यः सर्वात्मन्वस्य कालान्तरत्वं वारयति । अतोऽस्य न वैवर्त्यर्थः । यद्यपि न
विनिक्रियासामर्थ्याद्भूतिक्रिया किंतु यन्वान्तरात्तथापि तयोर्मध्ये क्रियान्तरं शब्दतो न भातीत्ये-
वाप्युदाहरति—यथेति । इतश्च ब्रह्मसमीने विद्या तत्फलं च न वैवर्त्यमाह—त्वं हीति । भारद्वा-
जादयः पङ्क्तयः पिप्पलादं गुरुं विद्यानिष्क्रयार्थमन्यदनुकूलमपश्यन्तः पादयोः प्रणम्यो-
चिरे । स खल्वस्माकं पिता ब्रह्मदेवस्याजगतामस्य त्रिविधा जनयितृत्वान् । इनरी पितरौ देह-
मेव जनयतः । जनयितृत्वमपि सिद्धयैवात्रियानिरामादित्याह । यस्यामस्मानविद्यामहोदधेः परमपुन-
रावृत्तिरूपं पारं पापमपि प्रापयामि विद्याव्यवनेति । प्रन्नोपनिषदमुक्त्वा सन्कुमारानारदसवादान्मिह-

“श्रुतं ह्येव मे भगवद्विशेष्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः
शोचामि तन्मा भगवाञ्छोकस्य परं पारं तारयत्विति” [छान्दो०
७ । १ । ३ ।] “तस्मै मृदितकषायाय तमसः परं पारं दर्शयति
भगवान्सनत्कुमारः” [छान्दो० ७ । २६ । २] इति चैवमाद्या-
श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ॥ तथा
चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रं-“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानाना-
मुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” [अक्षपादन्याय० सू० १ । १ । २]

रत्नप्रभा ।

पृथेनात्मास्तारयसि प्रापयसि । ज्ञानेनाज्ञान नाशयसीति यावत् । प्रश्नराक्ष्यमुक्त्वा छान्दोग्यमाह-श्रुत-
मिति ॥ अत्र तारयत्वियन्तमुपक्रमस्य शेषमुपसहारस्यमिति भेदः । आत्मनिश्चोकं तरतीति भगवत्तु-
ल्ये-यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टम्, सोऽहमज्ञत्वाद्दे भगवः शोचामि, त शोचन्त मां भगवानेष ज्ञान-
पृथेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयतु इति नारदेनोक्तं सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिंत्विषाय
नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरूपं परं पारं ब्रह्म दर्शितवानित्यर्थः । एतद्यो
वेदं विहितं गुहायां सोऽग्निचाग्रस्थं त्रिकिरतीति वाक्यमादिशब्दार्थः । एव श्रुतस्तत्त्वप्रमा मुक्तिहेतुर्न
कर्मव्युक्तम् । तत्राक्षपादगौतममुनिसम्प्रतिमाह-तथा चेति । गौरोऽहमिति मिथ्याज्ञानस्यापाये राग-
द्वेषमोहादिदोषाणां नाशः । दोषापायाद्धर्मोपमत्परूपप्रवृत्तेरुपायः । प्रवृत्त्यपायात्पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मा-
पायः । एव पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्यस्य जन्म-
नोऽपायात् दुःखव्यसंख्योऽप्यगो भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे “तत्त्वज्ञानानि श्रेयसाधिगमः” [गौ० सू०
१ । २] इत्युक्ते सतीतरपदार्थभिन्नात्मतत्त्वज्ञानं कथं मोक्षसाधयतीत्याकाक्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्ति-
द्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं वदत्सूत्रं सम्मतं चैत्परमतानुज्ञा स्यादि-
भामती ।

न केवलमस्मिन्नेव श्रुत्यादयः, अपि तत्क्षपादाचार्यमूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह-तथा चाचार्यप्रणीत-
मिति । आचार्यश्चोक्तलक्षणः पुराणे-“आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे न्यायपयस्यपि । स्वयमाचारे
यस्मादाचार्यस्तेन चोप्यते ॥” इति । तेन हि प्रणीतं सूत्रम्-“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्त-
रान्दोषनिर्णय-न्यायनिर्णयः ।

छान्दोग्योपनिषदं पठति-श्रुतं हीति । तत्र तारयत्वियन्तमुपक्रमस्य शेषमुपसहारस्यमिति भेदः ।
मम भगवत्तुल्येभ्यः श्रुतमेवेदं यत्तरति शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिमात्मविदिति सोऽहमनात्मनिश्चा-
ञ्छोकाम्यतस्त मां शोचन्त शोकसागरस्य पारमन्तं तारयतु भगवानात्मज्ञानोदुपेनेति नारदेन
प्रेरितः सनत्कुमारस्तस्मै वेद्यादिना निरस्तसमस्तदोषाय योग्याय तमसोऽविद्यात्यस्य पारं परमा-
र्थतत्त्वं दर्शितवानित्यर्थः । आदिशब्देन “यो वेदं निहितं गुहायाम्” इत्याद्याः श्रुतयो गृही-
तास्तासां तात्पर्यमाह-प्रोक्षेति । विद्याफलमविद्याभ्रमिः श्रुता, न चामानात्तद्विस्तृतया चोपा-
स्तेरन्या मानमेव जलधीर्न विषेया तत्फलं च मुक्तिर्न वैरित्यर्थः । श्रुत्यनुसारेणाविद्याभ्रमिफलव्या-
वृत्तधीस्तत्त्वार्थारित्युक्तम् । इदानीं तर्कदाहानुसारेणापि तथैवेत्याह-तथा चेति । दुःखं प्रणि-
कूलवेदनीयं वाग्रा पीडा ताप इत्यनेकविधम् । जन्म देहेन्द्रियबुद्धीनां निकायत्रिंशष्टं प्रादुर्भावः ।
हिंसास्तेवादिरूपा पापिका प्रवृत्तिरधर्मं प्रसूते, दानत्राणादिरूपा प्रवृत्तिरधर्मं जनयति । तावन्तौ धर्मा-
धर्मा प्रवृत्तिसाध्या तच्छब्दौ । रागद्वेषेभ्यामयमानलोपादयो दोषाः । मिथ्याज्ञानमतस्मिन्तत्त्वज्ञा-

मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

यत्न आह—मिथ्येति ॥ तत्त्वज्ञानानुक्तिरित्येव सम्यक्तित्वा । भेदज्ञानं तु—“यत् हि द्वैतमिव भवति”
[वृ० २ । ४ । १४] इति श्रुत्या आनित्वात् “मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेन पश्यति”
[वृ० ४ । ४ । १९] इति श्रुत्या, अन्यथेत्युक्त्वा च न मुक्तिरित्येति भावः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि
मायते ।

रापाये नृपन्तःपापादपवर्गः’ इति । पाठपेक्षया कारणमुत्तर, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः,
कर्त्तापाय इव कर्मोद्भवस्य उरस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये
प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागादयमजितकर्मणं दृष्ट्यैव समारम्भ
परम निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनागतिपर्यन्तेन निरोधिता निवर्त्यते । ततोऽवि-
द्यानिवृत्त्या तन्मरूपविमोक्षो भोक्षः । न तु विद्याकार्येभ्यश्चानिपूर्वकार्यां वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञाना-
मिथ्याज्ञानापाय इत्येतादृशान्तेन मूरोपन्यासः, न त्वक्षपादसमत तत्त्वज्ञानमिह समतम् । तदने-
नाचार्यान्तरसंवादेनायमर्था दृष्टीकृतः । स्यादेतत् । नैकान्विज्ञानं स्थितमनुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदा-
यमानं निवर्तयन्न विधिविषयो भवेत् । अपि तु संपदादिरूपम् । तथा च विदेः प्रागप्राप्तं पुहपेष्टया
कर्तव्यं सन् विप्रिगोचरो भविष्यति । यथा वृत्त्यनन्तरेण मनसो विश्वेदेवसाण्याद्विधान्देवान्मनसि सपाय
मन आलम्बनमविद्यमानसमं वृत्त्या प्राधान्येन स्वाधाना विश्वेधामेव देवानामनुचिन्तनं तेन चान्त-
लोकप्राप्तिः । एव चिद्वसुसाण्याजीरम्य ब्रह्मस्यता सदाय जीवमालम्बनमविद्यमानसमं वृत्त्या प्राधान्येन
ब्रह्मानुचिन्तनं, तेन चाभूतं रूपं प्राप्तिः । अप्यासं त्याग्यन्तम्येव प्राधान्येनारोपिततद्वायस्यानुचिन्तनं, यथा
‘मनो ब्रह्मेयुषामर्त’ ‘आदित्यो ब्रह्मेयादेशः’ । एव जीवमनस्य ‘ब्रह्मेयुषासीत्’ इति । त्रिषाविशेषयोगाद्वा,
यथा ‘यशुर्वायं स्वर्गः’ । ‘प्राणो वायं स्वर्गः’ बाह्या खलु यशुदेस्ता बह्मपादोन् सगृह्णतः । महाप्रलयममये
हि यशुदेवप्रादीन्मनसु मइयामनि स्थापयति । यथाह अत्रिडाचार्यः—‘सरणाद्वा सहणाद्वा सांसी-
भाण्डासु स्वर्गः’ इति । अप्यामं च प्राणं स्वर्गं इति । स हि सर्वाणि वागादानीं सगृह्णतः । प्रयाण-
यात्रे हि स एव सर्वांगान्द्रियाणि समृद्धोक्तमर्तनी । तेन स्वर्गदेशेष्टिर्वापौ प्राणं च दशशतं जग-
देशयति यथा, एव जीवमनि गृहणक्रियया ब्रह्मदक्षिणमृतं तपः कदाय कस्यत इति । तदेतेषु विध्वंसि
पक्षेष्ट्यामदर्शनोपायमनादयः । प्रमानकर्मण्युपनिषत्वात्, मृत्युशब्दश्च । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण
इति सम्भारो वा मनो दर्शनं विधीयते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणं ‘वन्धयेक्षितमाच्य भवति’ इति समा-
चारः, प्रकृतिता च गृहीतमुपाधुयागाङ्गभूतान्यद्रव्यसंस्कारस्तयान्देशं गुणकर्म विधीयते, एव कर्तृत्वेन
परब्रह्मण आत्मनि ‘आत्मा ग अर्धं द्रष्टव्यं’ इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते । ‘येस्तु इत्यं चित्तं विद्यते
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तन्मात्रा नास्तीत्यादि । तेषां पाठकमादुत्तरोत्तरस्यापाये तदनन्तरस्य पूर्वपूर्वस्यापायादपवर्गो निश्चयः
तस्य । निपातनादयो दुःखान्ता र्मसि विच्छेदादन्तर्भवानां समार । तथा च यदा तत्त्वज्ञाना-
मिथ्याज्ञानमनेति तदा ह्यप्यनेन कदाप्यज्ञानेनापायस्तदपाये च प्रवृत्तिमात्रमपवर्गमर्मापायाजन्मापाय-
दाया दृगममगच्छति नन्वाऽऽद्यैकं निश्चयसं भिष्यति । तदेव नत्त्वज्ञानामिथ्याज्ञानाचम्या
मोक्ष इत्यपहपादस्यापि निश्चितमिष्यते । ननु मन्थरीय मिथ्याधीनित्वा तत्त्वशीलनर्कशास्त्रे
वज्रान्तं तत्त्वज्ञानं तु मिथ्याज्ञाननिर्गुणं व्याप्यतमित्युपनिषत्स्याऽऽमनि तावदन्ती यनामन्यानेति
दर्शनेदृशान्ते समये शुशुम्भ हानये यथाविषयं वेदितयमिथादिन्यायमाप्यदर्शनात्तं कथं
ब्रह्मनिर्देशानां मयागीनर्भाष्यस्य व्यापकाजानुगुण्यं तत्राऽऽह—मिथ्येति । भेददृष्टेः शान्तिरामा-

समन्वयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्यती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२१)

न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्रूपं, यथा—“अनन्तं वै मनोऽनन्ता विधे-
देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति” [बृह० ३ । १ । ९] इति ॥ न
चाध्यासरूपं यथा—“मनो ब्रह्मेत्युपासीत” [छान्दो० ३ । १८ । १]
“आदित्यो ब्रह्म” [छान्दो० ३ । १९ । १] इत्यादेश इति च मनआ-
दित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः ॥ नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं—“वायुराव
संवर्गः” [छान्दो० ४ । ३ । १] “प्राणो वायु संवर्गः” [छान्दो० ४ । ३ ।
३] इतिवत् ॥ नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् ॥

रत्नप्रभा ।

भेदज्ञानरूपं प्रभा, सम्पदादिरूपत्वेन आन्तिवादित्य आह—न चेदमित्यादिना ॥ अन्त्यात्म-
नतिरस्कारेणोक्तद्वयस्यभेदज्ञानं सम्पद्, यथा—मनः सृष्ट्यानन्त्यादनन्तं, तत् उत्कृष्टा विधेदेवा अध-
नन्ता इत्यनन्तरसाध्याद् विधेदेवा एव मन इति स्मृतं, तथाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति, तथा चेतन-
त्वसाध्याजीवि ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्पर्यं । आत्मनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपात्तिर-
ध्यासः—यथा ब्रह्मदृष्ट्या मनसः, आदित्यस्य वा, तस्याह ब्रह्मेति ज्ञानमभ्यासो, नेत्याह—न चेति ॥
आदेशः उपदेशः । क्रियाविशेषो विशिष्टक्रिया तथा योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा ।
यथा प्रलयकाले वायुरन्त्यादीन् सृष्टौणि सहरन्तीति संवर्गः । स्वापकाले प्राणो वागादीन् सहर-
तीति सहरक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छान्दोग्ये विहितं, तथा वृद्धिक्रियायोगाज्जीवो
ब्रह्मेति ज्ञानमिति, नेत्याह—नापीति ॥ यथा “पञ्चैवेक्षितमात्रं भवति” इति उपाधुपागाद्यङ्गस्याग्यस्य
संस्कारकमवेक्षणं विहितं, तथा कर्मणि कर्तृत्वेनाङ्गस्यात्मनः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह—नाप्याज्येति ॥

भाष्यती ।

गुणस्तत्र प्रतीयेत' इति न्यायादन आह—न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमिति । कुत.

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निध्याशानाप्रतिपक्षत्वाद्वयत्रयात्मधीरेव सतिगतिरित्यात्रयकमि पर्थ । अथैवज्ञानमपि सदादि-
रूपत्वाद्भेदधीतुल्यं न निध्याधीरुद्धं नेत्याह—न चेति । सपनामात्रे वस्तुन्याङ्गमेव सामान्येन
केनचिन्महतो यन्तुनः सपादनम् । तत्रोदाहरण—यथेति । मनस्यनन्तदृष्ट्याङ्गत्वेऽन्यपरिमाणे
विशेषा देवतामनन्तानां महतामनन्तत्वसामान्येन सपादनं तेनानन्तकृतिर्यथा धृता तथा जीव-
स्यापि चेतस्यसामान्याङ्गत्वतात्परादनममृतकृतं प्रियेयमियुक्तमियर्थः । अध्यासपक्षं निरगति—न चेति ।
अध्यासः शास्त्रोक्तमिस्तरदीः । सपदि सपाद्यमानस्य प्राप्तेनानुत्थानमभ्यासे ताज्ज्वलनस्येति
विशेषं स्यादृष्टान्तमाह—यथेति । आदिशब्दादाकाशाद्युक्तम् । आदित्यादौ यथा ब्रह्मरीसारो-
प्यते तथा जीवे तदरीसारोप्येत्यस्यासत्त्वमिदमेक्यज्ञानमियमि नैयर्थः । पश्चात्तरं रूपमिति—नापीति ।
सर्वविषया धृतं “वायुराव संवर्गो यदा वा अग्निरुदाययुग्मसाध्यो वायुमेवाप्येति विष्णो-
यते यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदाऽऽप उद्धु-
र्यति वायुमेवाप्येति वायुमेवाप्येति वायुमेवाप्येति वायुमेवाप्येति वायुमेवाप्येति वायुमेवाप्येति वायुमेवाप्येति
यदा ये पुनः सपदि प्राणं तर्हि नाग्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः” इति । तत्र
यथा सहरक्रियायोगाद्वायोः प्राणस्य च संवर्गं तथा जीवस्योद्ब्रह्मक्रियायोगादेक्यज्ञानमियमि
नैयर्थः । आदिशब्दात्प्राणो वा उक्तमिम्यादि गृहीतम् । मतान्तरं प्रत्याह—नापीति ।
यथा दर्शोर्णमासाधिकारे पन्थोऽग्निमास्यं भवतीत्यामानवेक्षणमुपाधुयाजङ्गभूतान्यसत्कारो गुण-
कर्मविधीयते तथा कर्तृत्वेनाङ्गं कृतावा भवति द्रष्टव्यादिगक्येन द्रष्टृणाङ्गमेव विज्ञानाकर्माङ्गात्म-

१ दशपूर्वमात्रप्राण इति शेषः ।

सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने “तत्त्वमसि”
[छान्दो० ६।८।७] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृह० १।४।१०] “अय-
मात्मा ब्रह्म” [बृह० २।५।१९] इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मे-
कत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीडयेत् ॥ “भिद्यते हृदयप्रस्थि-
श्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः” [मुण्ड० २।२।८]

रत्नप्रभा ।

प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह—सम्पदादीति ॥ उपक्रमादिच्छिन्नैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्धः समाना-
विकरणवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयः तात्पर्यं निश्चिनं तत्पीडयेत् । किंचैकत्वज्ञानादज्ञानिकद्वन्द-
वस्यान्तःकरणस्य यो रागादिप्रस्थिच्छिन्नमन्तादान्मयरूपाहङ्कारप्रस्थिर्वा नश्यतोऽज्ञाननिवृत्तिपदवाक्य-
बाधः स्यात्, सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिर्गतकत्वात् । किंच जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं
तद्भावः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वाक्यस्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः ॥ सम्पदादि-
मामती ।

संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यावेक्षणं तदङ्गभूताऽप-
संस्कार इति गुण्यते । न च “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्यादि कस्यचित्पुनःकरणं समाम्नातम् । न चानार-
म्याधीनमपि । “एष्य पर्णमयी शुद्धमेवति” इत्यभ्यभिचारितक्रतुसमन्वयशुद्धद्वारेण शुद्धपदं क्रतु स्मारयद्वाक्येन
ययोः पर्णतायाः क्रतुशेषमात्रमात्रादयति, एषमात्मा नान्यभ्यभिचारितक्रतुसमन्वयः, येन तदर्शने कस्यङ्गं सदात्मानं
क्रतुर्न संस्क्रूयते । तेन यद्यपि विविक्तयापि “सुवर्णं भार्यम्” उक्तिवत् विनियोगमन्त्रेन प्रधानकर्मेवापूर्वविषय-
त्वात् गुणकमेति स्थिरीयमन्येनद्रूपगमनभिवाद्य सर्वपक्षसाधारण द्रूपगमुक्तम्, तदतिरोहितार्थतया न
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्काररूपमैक्यज्ञानमपि नेत्यर्थः । आदिशब्देन प्रोक्षणादि गृह्येन । संपदस्यासक्रियायोगसंस्का-
राणां न प्रतिज्ञामात्राद्योगोऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य वेदान्तानां स्वार्थं मानान्तरविरोधाद्वा तात्पर्या-
मावादा मपदादिपरतेति विकल्प जीवब्रह्मगोर्मान्तरागोचरत्वात्तद्वेदस्यापि तस्यावाज्ञेदृष्टेश्च विम्ब-
प्रतिविम्बनदविरोधाद्वाद्यो नेति मया द्वितीयं प्रत्याह—संपदादीति । “सदेव सोम्येदम्” “एकमेव”
इत्युपक्रमात् “एतदान्ममिदं सर्वं तत्सर्वं ॥ आत्मा” इत्युपसंहारात् “तत्त्वमसि” इत्यस्यासाङ्गवा-
त्मनो मानान्तरावेत्येतादृशत्वात्तदज्ञानस्य “आचार्यवान्” इत्यादिना फट्श्रुतेः, “अनेन जीवेन”
इत्यर्थवादात् “अथ वेऽन्यथा” इत्यादिमेददर्शननिन्दनादुपपत्तेश्च श्रुदादिदृष्टान्तस्य दृष्टत्वात् ।
बृहदारण्यकेऽपि—“ब्रह्म वा इदम्” इत्युपक्रमात् “अयमात्मा ब्रह्म” इति परामर्शात् “पूर्णमदः
पूर्णीमिदम्” इत्युपसंहारात् “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्यस्यासादप्रसङ्गब्रह्मात्मनोऽपूर्वेत्वात्, “तस्मात्त-
त्सर्वमयम्” इत्यादिफट्श्रुतेः “स एष इह प्रविष्टोऽथ योऽप्यो देवताम्” इत्याद्यर्थवादादुन्मुखादि-
दृष्टान्तोपपत्तेः । एतरेषके च—“आत्मा वा इदमेक एव” इत्युपक्रम्य “स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्-
ममस्यत्” इति परामृश्य प्रज्ञान ब्रह्मेत्युपसंहारम् । आर्यवेणे च—“कस्मिन् मग्नो विज्ञाने
सर्वमिदं विज्ञानम्” इत्युपक्रम्य “ब्रह्मेवेदम्” इति निगमनात् । तत्तिरीयके च—“ब्रह्मविद्याप्नोति
परं नयं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निश्चितं गुहायाम्” इत्युपक्रम्य “स यथायं पुरुषं यथासागा-
दित्ये स एकः” इति परामृश्य “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इत्यादिनोपसंहारात्तत्पक्षे ब्रह्मा-
त्मनोऽप्यामात्तदपूर्वता स्यात् । “सोऽस्तुते सर्वकामानानन्दं ब्रह्मो विद्वान् विमेति” इत्यादिना
पाठाभिप्रायात् “तदान्मानं स्वयमनुजन्त” इत्यर्थवादात् “को वेवान्नात्” इत्यानुपपत्तेः । एकत्वे वेदा-
न्यातावेकानेन तात्पर्यमन्वयार्थेन । तथा चायुना तेषां स्वार्थं तात्पर्यामात्रवद्वत्ता संपदादिपरतेति-
भासः । किंच, शान्त्याज्ञानादिनाफट्श्रुतेर्न संपदादिरूपमैक्यज्ञानमित्याह—भिद्यते इति । इद-

समन्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाव्यसमेतम् । (१२३)

इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुद्धेरन् ॥ “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति” [मुण्ड० ३ । २ । ९] इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि
सम्पदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् ॥ तस्मान्न सम्पदादिरूपं ब्रह्मात्मै-
कत्वविज्ञानम् ॥ अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मात्मविद्या ॥ किं तर्हि ॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव ॥ एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञा-
नस्य वा न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् ॥ न च
विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः ॥ “अन्यदेवतद्विदितादयो-
ऽविदितादधि” [केन० १ । ४] इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधान् ।
“येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्” [बृ० २ । ४ । १३] इति
च ॥ तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति-“यद्वाचानभ्युदितं
येन वागभ्युद्यते” [केन० १ । ५] इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य
“तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” [केन० १ । ५] इति ॥

रत्नप्रभा ।

रूपत्वाभावे फलितमाह-अत इति ॥ प्रमात्यान्न कृतिमाध्या । किं तर्हि । नित्यैव, न प्रमाणसाध्ये-
त्यर्थः । उक्तरीत्या निम्नप्रसरूपमोक्षस्य कार्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगत्रिपयत्वं च कल्पयितुमशक्य
दृष्टसाध्यत्वादित्याह-एवम्भूतस्येति ॥ ननु प्रय कार्याङ्ग कारकत्वात् पत्त्यवैक्षणकर्मकारकाग्रयनदिति
चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वम्, उत्तोपासनायाम् नाद्यः इत्याह-न चेति ॥ शाब्दज्ञान
विदिक्रियाशब्दार्थः । विदितं कार्यम्, अविदितं कारण, तस्मादधि अन्यदित्यर्थः । येनात्मना
इदं सर्वं दृश्य लोको विजानाति तं केन कारणेन जानीयात्, तस्मादत्रिय आत्मेत्यर्थः । न द्वितीय
इत्याह-तथेति ॥ “यन्मनसा न मनुते” [केन० १ । ६] इति श्रुत्या लोको मनसा यद् ब्रह्म न
जानातीत्यविषयवस्तुमुक्त्वा तदेवापेक्ष प्रय त्वं विद्धि यत्तुपाधिप्रतिष्ठ देवनादिकमित्युपासते जनाः

भामती ।

व्याख्यातम् । किंचज्ञानक्रियानिययत्वनिधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह-न च विदिक्रियेति । शब्दतेः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यमन्त.करण तस्य ग्रन्थी रागादिः स तस्मिन्दष्टे भिद्यते विदीर्यते सर्वं च सशपाः संसारहेतवदिडला
भवन्तीत्यर्थः । आदिशब्दात् ‘सरति शोकमात्मन्’ इत्यादि श्रूयते । तेषां तात्पर्यमाह-अविद्येति ।
सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्यादज्ञाननिवर्तकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मविद्याया ब्रह्मभावप्रत्यक्षेणैव न संपदादिप्रमे-
त्याह-ब्रह्मेति । आदिपद ‘प्रक्षविदाप्नोति’ इत्यादि प्रहीतुम् । तेषां तात्पर्यमाह-तद्भावेति ।
आत्मनो यस्ततो भिन्नभ्याजलात्वादित्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वाऽप्यत्रासिद्धेः संपदादिपक्षे तद्वाना-
क्यानां न सुगार्थेत्यर्थः । उक्तहेतुस्यः सिद्ध निगमयति-तस्मादिति । प्रमितित्वं तमोपपत्ति-
तद्वानापत्तिफलत्वं च तन्तुव्याधेः । संपदादिरूपत्वाभावेऽपि कथमत्रिपेयत्वं तदाह-अत इति । तदतन्त्रये
नित्यत्वमाराह्याऽऽह-किं तर्हि । तस्या वस्तुतन्त्रे फलितमाह-एवमिति । एवम्भूतस्याद्वय-
प्रयद्भावनया स्थितयेत्यर्थः । कृतिमाध्यम्यैव नियोगत्रिपयत्वाद्ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा तदसाध्यत्वा-
दित्यर्थः । कथमप्यैव ब्रह्म, यैरन्यादकारकत्वाद्वा । नाऽऽयः, मुक्तिश्रुतेः । नेतरः, ब्रह्मणः कर्मसादि-
त्याशक्य विदिक्रियायामुपास्तिक्रियाया वा तस्य कर्मेति निरुक्त्याऽऽय दूषयति-न चेति ।
तद्ब्रह्म विदितात्कार्यान्पदेनाथो कारणादप्यविदितादप्युपास्तिक्रियेत्यर्थः । येन प्रकारेण सर्वं वस्तु
लोको जानाति तं केन कारणेन जानीयात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वात्तत्पर्यप्रवृत्तेस्तत्र ज्ञाता ज्ञेयः किंतु
साक्षीत्यर्थः । द्वितीयं प्रयाह-तथेति । “यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते” इत्यविषयवस्तुमुक्त्वा

अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ अविद्याक-
ल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य ॥ न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म
प्रतिपिपादयिषति ॥ किं तर्हि ॥ प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादय-
द्विद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति ॥ तथा च शास्त्रं—“यस्या-
मतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सं । अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमवि-
ज्ञानताम्” [केन० २।३]

रत्नप्रभा ।

नेदं ब्रह्मैतरेयः । ब्रह्मणः शाब्दबोधाविषयत्वे प्रतिब्राह्मणिरिति शक्यते—अविषयत्व इति ॥ वेदान्त-
जन्यवृत्तिरूपाऽविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभि-
व्यक्तपुराणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति—नेति ॥ पगत्वात् फलत्वादित्यर्थः, निवृत्तिरूपप्रसङ्गा-
त्पर्यादिनि वार्थः । उक्तं विवृणोति—न हीति ॥ चिद्विषयत्वमिदन्त्वम् ॥ अविषयतया
अनिदन्तया । अद्वयत्वे श्रुतिमाह—तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्म अमतं चैतन्याविषय इति निश्चयस्येन
सम्यगवगतम् । यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति मतं स न वेद । उक्तमेव दाढ्यार्थमनुवदति-
अविज्ञातमिति ॥ अभिषयतया ब्रह्म विज्ञानतामविज्ञातमद्वयमिति पक्षः, अज्ञानां तु ब्रह्म विज्ञातं
भामती ।

अविषयत्व इति । ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः । निराकरोति—न । कुतः अविद्या-
कल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वादिति । सर्वमेव हि वाक्य नेदंतया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति । न हीभुक्षी-
रगुडादीनां मधुरमभेदः शक्य आख्यातुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिक
एवार्थं यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कया प्रथगात्मन्यलौकिके । अदूरविप्रकर्षेण तु कथंचित्प्रति-
पादनमिहापि समानम् । त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्यावि-
स्मिन् । तदस्या विषयीभूतोदासीनतपदार्थप्रयगात्मसामानाधिकार्येण प्रमातृत्वामावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणा-
दपल्लवो विना निवर्तन्ते । न हि पतुरङ्गुले पाक्यपाकपचनानि वस्तुमन्ति भवितुमर्हन्तीति । तया हि—
‘निगलितपरामृश्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदात्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम् । तदपि
च तदा गत्यैकार्थं विशुद्धचिदात्मनां त्यजति सकलान्कर्तृत्वादीन्पदार्थमगन्निजान् ॥’ इत्यान्त-
रक्षेकः । अत्रैवार्थं श्रुतीस्मादहति,—तथा च शास्त्रम्—यस्यामतमिति । प्रकृतमुपसंहरति—
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तदेवेति मातृत्वादिकल्पनामपोराऽऽमभूत ब्रह्म महत्तममिति त्वं विद्धि यदुपाधिबिशिष्टं देवतादीव-
मिषुपासने जना नेद त्वं ब्रह्म विदीत्यर्थः । शास्त्रोक्त्यज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मणि तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञाहा-
निरिति चोदयति—अविषयत्व इति । शास्त्रीयज्ञानार्थानुपपन्नस्वरूपकर्मत्वामावेऽप्यविद्याव्यवस्थिति-
शयनत्वाद्भगवः शास्त्रीयज्ञानं प्रतिब्राह्मणिरित्याह—नेति । शास्त्रीयधीकृताविद्याव्यवस्थितमत्वेन तद्वृत्त-
पुराणन्यत्रमपि घटादिवदित्याशङ्क्य तथेवेदधीनियत्वापत्तेर्ममियाह—न हीति । तर्हीदप्रत्ययाविषयत्वा-
दविद्याव्यवस्थितमपि न्यूनज्ञास्तोति नास्य शास्त्रीयनेत्याशङ्क्याहमादिसाक्षिमात्रत्वेन ब्रह्मास्मीति बुद्ध्यावा-
भिर्मान्यदविद्यामपनयति शास्त्रमिति तत्प्रामाण्यमित्याह—किं वहीति । तयाऽपि कथमद्वय ब्रह्म प्रति-
पादयति गेयमिदं शिष्याश्रयाऽऽह—वेद्येति । तत्र धृतीन्दाहरति—तथा चेति । यस्य ब्रह्मामतम-
विषय इति निश्चयस्य गन्तव्यं सम्यग्ज्ञानं यस्य तु मतं नियततया ज्ञानं भवेति धीर्नामी तदेव
भेदाभिस्त्यायेनेति नियमार्थमुक्ती विद्वद्विद्वत्शास्त्रमुदति—अविज्ञातमिति । विषय वेनाज्ञातमेव ब्रह्म

समन्वयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२८)

“न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः” [बृह० ३ । ४ । २] “न विज्ञातेविज्ञा-
तारं विजानीयाः” [बृह० ३ । ४ । २] इति चेवमादि ॥ अतोऽविद्याक-
ल्पिनसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणात् मोक्षस्यानित्य
त्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो मोक्षः, तस्य भानसं, वाचिकं, कार्यात्मकं वा,
कार्यमपेक्षत इति युक्तम् ॥ तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवम-
नित्यत्वम् ॥ न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके ॥
न चाऽऽप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा ॥ स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

इदमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टार चाक्षुषमनोऽनुत्तः साक्षिणमनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्ये
विज्ञातेर्बुद्धिर्चोर्निध्वक्कपायाः साक्षिण तया न विपर्यवर्त्या इत्याह-नोति ॥ नन्वविद्यादिनिर्ग-
कत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निरुत्तरागन्तुकत्वमोक्षस्यानित्यत्वं स्यादिति नेयाह-अत इति ॥
तत्त्वज्ञानादिपर्ययः । ध्वस्तस्य नित्यत्वादायस्वरूपत्वाच्च नानि-यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकारासिद्धकार-
रूप चतुर्विधमेव क्रियाफलम् । तद्विज्ञानमोक्षस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह-यस्य त्वित्यादिना तस्मा-
ज्ज्ञानमेकं मुक्तत्वेत्यन्तेन । तयोत्पाद्यत्वद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्यथ दूषयति-तयो-
रिति ॥ स्थितस्यानस्यान्तर विकारः ॥ नन्वनित्यत्वनिरासाय द्विपया स्थितस्यैव ब्रह्मणो प्राम-
वदातिरस्तु नेयाह-न चेति ॥ ब्रह्म जीनाभिन्नं न वा २ उभयपक्षान्तरात्प्रवृत्तं क्रियापक्षेऽप्याह-स्वात्मै-

भामती ।

अतोऽविद्याकल्पितेति । परपक्षे मोक्षस्यानित्यतामापादयति-यस्य त्विति । कार्यमूर्ध्वं यागादिव्या-
पारजन्य तमपेक्षते मोक्ष स्वोपचायति । तयोः पक्षयोरिति । निर्देयविकार्ययोः क्षणिक ज्ञानमाश्रमेति
बौद्धाः । तथा च त्रिगुणविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्दिष्टो मोक्षः । अन्येषां तु समारम्भपात्रम्यामपहाय वा
केनवाप्यव्यापारितराम्येन स मोक्ष इति विकार्यो मोक्षः । यथा पश्यसः पूर्वाभ्यापहानेनाप्यव्यापारितराम्येन
दधीति । तदेतयोः पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वात्, दधिघटादिवत् । अथ ‘यदतः परो दिवो ज्योति-
र्दीप्यते’ इति धृतेर्ब्रह्मणो निष्ठानिष्ठतदेवमभ्यासमादिकृतदेशजत्वमातिरिक्तासनादिविकार्यो भविष्यति ।
तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह-न चाप्यत्वेनार्पाति । अन्यदन्वेन विहनदंशपरिहृताऽनित्यतदेव
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सम्यग्ज्ञानतां ज्ञातमेव विद्यतया यथानदज्ञानतामित्यर्थः । दृष्टेर्बुद्धिर्न्याया कर्मभूताया द्रष्टार
स्माराभूतया नित्यदृष्ट्या व्यापार दृश्यया तथा दृष्ट्या न पश्येतिज्ञातेर्बुद्धिर्भस्मस्य निध्वक्कपाया विज्ञातार साक्षिण
तथैव वेद्यया विज्ञात्या न विजानीया इति श्रुत्यन्तरमाह-न दृष्टेति । आदिपदेन ‘अदम्येज्जा-
त्ये यत्तद्रेपम्’ इत्यादि गृहीतम् । ननु पक्षेकपक्षी-शास्त्रोक्त्या स्मृतिस्मृत्याविद्याश्रया तज्ज्ञ
ज्ञानाद्यपि बाधित्वा ब्रह्ममन्यमेव स्वाभाविकपरोक्षमन्यब्रह्मेन निर्वर्तकतया स्थितेति प्रमाणं शास्त्र
प्रमाणं तर्हि चन्ताविज्ञातब्रह्मसंस्वरस्याऽऽगन्तुकत्वात् तदामेर्मुक्तिर्नित्यतेत्याशङ्क्याऽह-अत इति ।
शास्त्रोपज्ञानादिति यावत् । सत्ये ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वं मोक्षस्य नित्यत्वं चोक्तं परपक्षे तदनि-
त्यत्वं तु तस्योत्पाद्यत्वं विकार्यत्वं प्राप्यत्वं सम्कार्यत्वं चेति विरुद्धं कल्पये कार्यानुपप्रेषमङ्गी-
करोति-यस्येति । तथेति मुक्तिर्विकार्यत्वे सपुत्पाद्यत्व-कार्यापेक्षा युक्तेत्यर्थः । तर्हि कार्यानु-
पप्रेषाद्यन्यतरपरिग्रहः स्यादित्याशङ्क्याऽह-तयोर्गिति । तदेव व्यतिरेकेण व्यनक्ति-न हीति ।
अनि-यत्वनिरुचये पूर्वसिद्धमैव ब्रह्मणो प्रामादिवदप्यतेति तृतीयमाशङ्क्याऽह-न चेति । ब्रह्म प्रथ
गन्वदा प्रथम प्रत्याह-स्वात्मैति । द्वितीयेऽपि ब्रह्म सर्वगत परितोऽन्यं वा सर्वगतत्वेऽपि तत्प्राप्ति-

१ उत्पाद्यत्वकार्यापेक्षा युक्तेत्यर्थः ।

यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते ॥ यदात्मा क्रियया
विक्रियेत, अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत ॥ “अविकार्योऽयमुच्यते” [भ०
गी० २।२५] इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् ॥ तस्मान्न
स्वाश्रया क्रिया, आत्मनः सम्भवति ॥ अन्याश्रयायास्तु क्रियाया
अविषयत्वात् तयाऽऽत्मा संस्क्रियते ॥ ननु देहाश्रयया स्नानाचमनय-
ज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः ॥ न ॥ देहादि-
संहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनस्संस्क्रियमाणत्वात् ॥ प्रत्यक्षं हि स्नाना-
चमनादेर्देहसमवायित्वम् ॥ तथा देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्या-
याऽऽत्मत्वेन परिगृहीतस्संस्क्रियत इति युक्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

यदीति ॥ क्रिया हि स्वाश्रये सयोगादित्कारमुर्तते न जायते इत्यर्थः । तच्च वाक्यबाधनम् ।
न द्वितीय इत्याह-अन्येति ॥ अविषयत्वात् क्रियाश्रयद्रव्यासयोगादिति यावत् । दर्पेण तु, साय-
यन, क्रियाश्रयेष्टकावूर्णादिद्रव्यसयोगित्वात् संस्क्रियत इति भार । अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रियत
इत्यत्र व्यभिचार शङ्कते-नन्विति ॥ आत्मनो मूलाश्रयाप्रतिप्रिभिनवेन गृहीतस्य नरोऽहमिति
आन्त्या देहतादाम्यमापन्नस्य क्रियाश्रयन्त्रान्त्या संस्कार्यन्त्रमात्रे व्यभिचार इत्याह-नेति ॥ कश्चि-
दिति ॥ अनिश्चितप्रसङ्गस्य इत्यर्थः । यत्र आत्मनि प्रिये । आरोग्यपुद्गिरपद्यते तस्य देह-
संहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः ॥ ननु देहाभिन्नस्य कथं संस्कारः ? तस्यामुष्मिन्कर्मोक्त्यायोगादि-

भामती ।

त्वनिर्वाचनोपेयुक्त, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य तदशुद्धिं क्रियासंस्कार्येण दूष्यते । क्रिया हि
प्रत्यक्षसमेता वा ब्रह्म संस्क्रुयोत्, यथा निर्घर्षणिष्टकाचूर्णसयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शनलसमर्थत ।
अन्यसममेतो वा । न नागद्वलधर्म क्रिया, तस्याः स्वाश्रयवित्कारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यव्यवसायान् ।
अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । न हि दर्पेण निवृत्तमात्रेण मणिर्बिम्बो दृष्टः । तच्चा-
निष्टमिति । तदा बाधन परामृशति । अत्र व्यभिचार चोदयति-ननु देहाश्रययेति । पारहरति-न ।
देहसंहतस्येति । अनायनिर्वाच्याविशेषाधानमेव ब्रह्मणो जीव इति चक्षेत्र इति चाचक्षणे । स च सृष्टमृश्य-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नोऽसङ्गत्वात् क्रियाश्रयसयोग्यतेययुक्त क्रियावत्त्वमिच्छतां सयोग्यवादि-याशक्याऽऽह-यदाश्रयेति ।
आत्मनोऽपि विकारित्वाभावात्क्रियाऽह-यदीति । न केनल्लभमानो विकारित्वे मुक्तिरित्येवोऽपि
त्वामरित्येवोऽपि याह-अविकार्य इति । ‘निष्कृतं निष्क्रियम्’ इति वादिश्रुतिसमुच्चयार्थधारकः ।
‘न जायते म्रियते वा’ इत्यादिश्रुतिसम्युक्तिमप्रहार्थमादिपदम् । तच्च यागमप्राधानमिति वेदिकानामिति
शेषः । आद्यपक्षयोग निगमयति-तस्मान्नेति । द्वितीय निराह-अन्येति । क्रियाया स्वाश्रये
तत्पुक्ते वाऽनित्यहेतुत्वादसङ्गस्याऽऽमनस्तदाश्रयपुद्गाद्यसम्भवात् तन्निष्ठ क्रिया संस्कारमात्रस्याधानु-
मत्प्रतिपत्तिः । नास्याश्रया क्रियाऽन्य संस्क्रोतीत्यत्र व्यभिचार शङ्कते-नन्विति । आदिपद स-या-
नन्दनादिसप्रहार्थम् । आत्मनो देहावनिरिक्तस्यापि देहादिश्रयिण्यासात्तदभिन्नस्यैव तत्क्रियया
संस्कार्यत्वात् व्यभिचार इत्याह-न देहेति । अविद्यागृहीतस्यैव प्रियया मनुष्योऽहमिति निष्प्राज्ञान-
दृष्ट्येवार्थः । देहाश्रयक्रियया देहसंहतस्य तदभिन्नस्याऽऽमनः संस्क्रियमाणः पुन वा स्नानाचम-
नादिक्रियाया देहाश्रयत्वे मानमाह-प्रत्यक्षं हीति । असहनामप्यक्रियया तस्यैव संस्कार्यत्वं किं न
स्यादित्याशक्याव्यक्षयिरोपमाह-तथेति । कश्चिदयनि रीतिरित्येवामुक्तिकारणोपमेयसम्भवात् । ये

यथा—देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलम्, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते । एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धस्संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, स संस्क्रियते ॥ स च देहेन संहत एव ॥ तेनैव ब्रह्मज्ञानाहम्प्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते ॥ तत्फलं च स एवाश्नाति “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” [मुण्ड० ३।१।१.] इति, मन्त्रवर्णाद् “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्मनीषिणः” [कठ० १।३।४] इति च ॥ तथा “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः—

रत्नप्रभा ।

इयत् आह—तनेति ॥ देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिविम्बात्मना कर्त्राहमिति भासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं मुख्यत इत्यर्थः । मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारो युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्वं, न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह—तयोरिति ॥ प्रमातृसाक्षिणोर्मध्ये सत्त्वसंसारमात्रेण कल्पितकर्तृत्वादिमान् प्रमाता पिप्पल कर्मफलं मुक्तं, स एव शोषितायेनान्यः साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देहः । देहादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः । एवं सोपाधिकस्य विद्वानोर्मिष्यासंस्कार्यत्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वे मानमाह—एक इति । सर्वभूतेष्वद्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः । तथापि मायावृत्त्याज प्रकाशत इत्याह—गूढ इति ॥ ननु

भामती ।

शरीरेन्द्रियादिसंहतस्य सात्त्विकमध्यपतितस्त्वदभेदेनाहमिति प्रत्ययविषयीभूतः, अतः शरीरादिसंस्कारः शरीराद्विधर्मोऽध्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात् । यथाङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते । तेनापि यदाश्रिता क्रिया साध्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्तु न म्रिया न संस्कार इति । सनिदर्शनं तु शेषमन्यासमाप्य एव वृत्त्यान्यानमिति नेह व्याख्यातम् ॥ तयोरन्यः पिप्पलमिति । अन्यो जीवात्मा पिप्पल कर्मफलम् ॥ अनुशुन्नन्नस्य इति । परमात्मा ॥ सहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः—आत्मेन्द्रिय इति । अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरीमयी पठति—एको देव इति । शुक्रं दीप्तिम् । अन्नं दुःखरहितम् । अस्माद्विराग् अभिगच्छिताम् ।

आनन्दगिरी—न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपक्ष निर्दिशति वृष्टान्तेनोक्तं स्पष्टयति—यथेत्यादिना । देहसहतिफलं तदभिमानिन इत्युक्तमारोपयति पन्मादसंहतानामप्यत न स्यादित्याशङ्कयानुभवभिरुपादित्याह—अहमिति । संस्कारफलं शुद्ध इत्युक्तम् । आत्मनो यथोक्तबुद्धिमतोऽसंहतत्वमनुभवेन वारयति—स चेति । कथं तर्हि स्नानादीनां कर्तृत्वसंस्कारव्यप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य सहतस्यैव कर्तृत्वादित्याह—तनेति । प्रपतेऽहमिति कर्तृत्वमनुभवितुरपि वृत्त्यभियाशङ्क्याऽह—अहमत्ययंति । अनुभवितुर्नित्यप्रकाशस्य न तद्विषयत्वमर्थः । न केवलमस्याहर्धीमात्रे कर्तृत्वं किन्तु धीमान् इत्याह—प्रत्ययिनंति । आत्मनो भोक्तृत्वं कर्तृत्वमकर्तृत्वभोगाभावादित्याशङ्क्याऽह—तत्फलं चेति । सहतस्य भोक्तृत्वे मानमाह—तयोरिति । जीवपरयोर्मध्ये जीवो नानासं कर्मफलं मुदके । अमानस्याभोक्तृत्वे मान—मनुजानिति । परमात्मा स्वयमनुमान एव पश्यन्वर्तते । सहतस्य भोक्तृत्वे वाक्यान्तरमाह—आत्ममिति । आत्मीय शरीरात्मा । देहादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः । यदाऽऽत्मा भोक्तृत्वादर्शितं मन्त्रवर्णः । इन्द्रियेयादि क्रियाविशेषरगम् । निर्गुणान्द्रिदोषवाच्य ब्रह्मात्मनि विधादपि संस्कारो नेत्युक्तम् । इदानीं सान्निगुणदोषयोरभावे मानमाह—तथा चेति । गर्भित्रयत्सना येदं प्रत्याह—एक इति । यदाऽह—“एकमिहा पिनाकीनि वदुषेतेऽपि गीयते” इति । अत्र गूढजाड्य व्यावर्त्ययति—देव इति । आत्मा आर्द्रतममाह—सर्वेति । तर्हि किमिति सर्वत्र न माति तत्राऽह—गूढ इति ।

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्ताक्षी चेता
केवलो निर्गुणश्च" [चेता० ६ । ११] इति, "स पर्यगाच्छुक्रमकाय
मव्रणमन्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्" [ईशा० ८] इति चेतो मन्नावना
धेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः ॥ ब्रह्मभावश्च मोक्षः ॥
तस्मान्न संस्कारोपि मोक्षः ॥ अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वार
न शक्यं केनचिदर्शयितुम् ॥

रत्नप्रभा ।

जीविनासम्बन्धाद्विज्ञानाद्वा देवस्यामान न तु मायागूहनादिति नेयाह-सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरा-
त्मेति ॥ देवस्य विमुक्तत्वं सर्वप्राणिप्रत्यक्त्वाच्चात्रणादेवामानमित्यर्थः । प्रत्यक्त्वं कर्तृत्वं स्यादिति
चेत् ॥ न । कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साध्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । न । सर्वभूतानाम-
विष्टान् भूतानां साक्षी भवति । साध्यमविष्टाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह-
चेता केवल इति ॥ बोद्धव्यं सति, अकर्ता साक्षी इति छोरुप्रसिद्धम् । चकार-दोषामावसमुच-
यार्थः । निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वाच्च । गुणो, दोषनाशो वा, कर्त्तारो नेत्यर्थः । स इत्युपक्रममात् । शुक्ता-
दिशब्दा पुम्मेन वाच्या । स एव आत्मा परि सर्वम् अगात् व्याप्तः, शुक्तो दीप्तिमान्, अकायो
लिङ्गशून्यः, अव्रणोऽक्षतः, अन्नाविरः शिरापिपुर अनन्तर इति वा । आत्मा पदाम्बा स्थूलदेह-
शून्यत्वमुक्तम् । शुद्धो रागादिमलशून्यः । अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसस्पृष्ट इत्यर्थः ॥ अत इति ।
उपत्त्यामिदिकारमन्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चम क्रियाफल नास्ति । यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वार मवेदित्यर्थः । ननु
भामती ।

अत्रिनाशीति यावत् । उपसहरति-तस्मादिति । ननु मा भूतिर्नित्यादिकर्मताचतुष्टयी, पञ्चमी तु
काचित् त्रिधा भविष्यति, यया मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह-अतोऽन्यदिति । एवम् प्रका-
रेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुपवेशो भविष्यति । एतदुक्तं भवति-ब्रजसृगा
त्रिनाम मध्येऽन्यतमया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षादिधावर्तमाना व्यापकानुपलब्ध्या मोक्षस्य क्रिया
फलत्वं ध्यातव्यतीति तर्हि मोक्षे क्रियेव नास्ति, तथा च तदर्थोक्तिः शास्त्राणि तदर्थोक्तं प्रवृत्तयोऽन्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तर्हि तत्तद्भूतानादिभूतत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेयाह-सर्वव्यापीति । नमोस्तदवस्थं वारयति-सर्वभूतेति ।
सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं दाह्यत्वेन-कर्मति । सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां प्रत्य-
गुक्तेः सद्वितीयत्वं तत्राऽऽह-सर्वेति । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽधिष्ठानम् । न च कल्पिमविष्टाना-
दर्पान्तरमित्यर्थः । न पर कर्मणामेवाध्यक्षः । अपि तु तद्वतामपीत्याह-साक्षीति । तत्र चेतन्य-
स्वाभाव्य हेतुमाह-चेतेति । केषुचो ह्येवमर्जितोऽद्वितीयः । निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः । चकारो
दोषामावसमुचयार्थः । तद्वतामनि गुणदोषाभावे मन्त्रान्तरमाह-स इति । स प्रवृत्ते 'यन्मु सर्वोपि
भूतानि' इत्याद्यानामा परितः समन्तादगात्सर्गणः । शुक्रमित्यादिशब्दा पुच्छिन्नत्वेन नेयाः । स
इत्युपक्रमात्कर्त्तृमर्मीर्वाद्यादिना च पुच्छिन्नत्वेनोपमहारात् । शुक्तो दीप्तिमानकायो लिङ्गदेहेनः ।
अव्रणोऽक्षतोऽन्नाविरः शिरारहितस्ताम्या स्थूलदेहासत्त्वमुक्तम् । शुद्धो रागादिशून्यः । अपाप-
विद्धो धर्माधर्मपिपुरः । मन्वयोस्तात्पर्यमाह-एताविति । तथाऽपि मोक्षस्य क्रियायावन् मदाह-
ब्रह्मेति । मुक्तिरसगोरेक्यात्तत्र दोषाद्यमावाञ्च तस्याः सम्कार्यते उपसहरति-तस्मादिति । उन्ना-
यादिदृष्टान्तापेक्षोपि शक्यः । मुक्तेरुपत्त्यादिचतुष्टय क्रियानुप्रवेशद्वार मा भूयपञ्चमं तु किञ्चिद्विषयति
नियमाभावाच्चेत्याह-अत इति । उपत्त्यादिचतुष्टयमन शब्दार्थः । तस्या लोकोद्देशसिद्धावादिपर्थः ।

तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते ॥ ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया ॥ न ॥ वैलक्षण्यात्-क्रिया हि नाम सा, यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषव्यापाराधीना च ॥ यथा-“यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वपदकरिष्यन्” इति “सन्ध्यां मनसा ध्यायेद्” [देत० ब्राह्मणे ३।८।१] इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसम्, तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यम् । पुरुषतन्त्रत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

मोक्षसाध्यायत्वे शास्त्रारम्भो वृथा न, ज्ञानार्थत्वादित्याह-तस्मादिति ॥ द्वाराभावादित्यर्थः । व्याघात शक्यते-नन्विति ॥ तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नास्तीति व्याहतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं न त्रिविद्येया क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वावेत्याह-नेति ॥ वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति-क्रिया हीति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षेया चोद्यते, तत्र सा हि क्रियेति योजना ॥ विषयवस्तुनपेक्षा, कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति ॥ गृहीतमन्वर्थेणेति शेषः ॥ “वपदकरिष्यन्” होता सन्ध्या देवताम्” इति चैवमादिनाक्येषु यथा पादृशी ध्यानक्रिया वस्तुनपेक्षा पुनन्त्रा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह-ध्यानमित्यादिना ॥ तथापि क्रियेति शेषः । कृत्यसाध्यत्वमुपैति त्रिविधं भावः । ध्यानक्रियामुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य मानसी ।

फानोक्त्यत उपसहारव्याजनाह-तस्माज्ज्ञानमेकमिति । अथ ज्ञान क्रिया मानसी कस्मान्न त्रिविद्योच्यते, कस्माच्च तस्या फट् निर्गन्धिद्विष्यत्यन्तं न मोक्ष इति चोदयति-ननु ज्ञानमिति । परिहरति-ननु वैलक्षण्यात् । अयमर्थः-तस्य, ज्ञान मानसी क्रिया, न त्रिय प्रलपि फट् जनयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशनया विटि क्रियाकर्ममात्रानुपपत्तिरित्युक्तम् । तदतस्मिन्वैलक्षण्ये स्थित एव वैलक्षण्यान्तमाह-क्रिया हि नाम सति । यत्र विषये वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । यथा देवतासंप्रदानकृद्विभ्रहणं देवतासंस्तुत्यनपेक्षा देवताध्यानक्रिया । यथा वा योषिति अग्निस्त्वनपेक्षाग्निदुद्धिर्वा सा क्रिया हि नामेति योजना । न हि ‘यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वपद करिष्यन्’ इत्यन्माद्विधे प्राग्देवताध्यान आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मोक्षे क्रियाया अननुप्रवेशे तदर्थप्रवृत्त्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य ज्ञानार्थत्वान्मैत्रमित्याह-तस्मादिति । क्रियानुप्रवेशादामान्तराशङ्क्यार्थः । उपास्तेरपि मोक्षे साक्षात्प्रवेशो नेति वक्तुं गन्धमात्रस्येति युक्तम् । वास्तविक्रियायामन्तराप्रवेशे केमुक्तिक्रियायार्योऽपिशब्दः । मोक्षे ज्ञानप्रवेशे तस्य क्रियात्वादस्येव तत्प्रवेशो ह्येत्येति शङ्कते-नन्विति । तस्य मानसत्रापारत्वेऽपि न वैक्रियात्वम् । ततो जन्मफट्प्रदजन्मफट्वेन विशेषादित्याह-नेति । वैक्रिया यन्नेच्छासाध्या ज्ञानं न तथेत्यपर विशेषमाह-क्रिया हीति । यत्र विषये या वस्तुनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रिया नामेति योजना । क्रियातत्त्वमप्रति स्वर्या निराती । वस्तु चेन्न कारणं किं तर्हि तथा तदाह-पुरुषेति । वस्तुनपेक्षा पुनन्त्रा च क्रियेयत्र दृष्टान्तद्वयमाह-यथेति । गृहीतमन्वर्थेणेति शेषः । वपद करिष्यति होनोक्तः । सन्ध्या तदस्मिन्निनी देवतामित्यर्थः । नाम ब्रह्मेयुषासीतयादि प्रवृत्तुमादिपदम् । एवमादिषु नाक्येषु वस्तुनपेक्षं पुनन्त्रं च ध्यानं निर्णीयते तथा क्रियान्तरमर्थोऽर्थः । ननु मानसत्राविशेषादज्ञानमपि ज्ञानमेवेति नाम्न क्रियादशब्दो यत्राऽऽह-ध्यानमिति । ज्ञानस्यापि तुय पुनन्त्रत्वं तदाश्रयत्वात्ताऽऽह-

१ क्रियाभेदवति ज्ञाने सर्वतात्पर्यं वाचकत्वं, ध्याः मात्तदनुपपत्तिं चाश्रयत्वेनानुपपत्तिं व्यापकत्वं

ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयम् ॥ अतो ज्ञानं कर्तु-
मकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यम् । केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत्, न चोदनातन्त्रम्,
नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् ॥ यथा च—
“पुरुषो वाव गौतमाग्निः” [छान्दो० ५ । ७ । १] “योषा वाव गौत-
माग्निः” [छान्दो० ५ । ८ । १] इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मा-
नसी भवति ॥ केवलचोदनाजन्यत्वात् क्रियैव सा, पुरुषतन्त्रा च ॥
या तु प्रसिद्धेऽप्रावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा ॥
किं तर्हि ॥ प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तत्, न क्रिया ॥ एवं
सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

स्पृष्टयति-ज्ञानन्विति ॥ अतः प्रमात्यात्, न चोदनातन्त्रं न निर्देयम् । पुनरु कतिद्वारा तत्र
हेतुर्थस्य तत्पुरुषतन्त्रम्, तस्माद् वस्तुव्यभिचारादपुनस्तथाच । ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थः ॥
भेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह-यथा चेति ॥ अभेदासत्त्वेऽपि विहितो ध्यान कर्तुं शक्य न ज्ञानमित्यर्थः ॥
ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य नियज्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दगोचरस्य तदभावाद्बोधेयक्रियात्वमिति नेत्याह-एवं
सर्वेति ॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम् । तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तिरि-
भामती ।

प्राप्त, प्राप्ता त्रयीतपेदान्तस्य विदितपदतदर्थसम्पत्त्याभिगतशब्दस्यायतत्त्वस्य ‘सदेव सोम्येदम्’ इत्यादे-
‘तत्त्वमसि’ इत्यन्ताः सदर्थान् तदभावात्मानज्ञान, शब्दप्रमाणसामर्थ्यात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षसामर्थ्यादिव प्रणि-
हितमनस स्वीतालोकमव्यगर्तकुम्भानुभूतम् । न ह्यसौ स्वसामग्रीवल्लभजमा सन् मनुजेष्वप्यान्या-
कर्तुमकर्तुं वा शक्य, देवताध्यानतः, येनार्थवानत्र विधि स्यात् । न चोपासना वातुभयपर्वता घाम्प
निर्देगाचरः, तयोन्मथ्यतिरेकात्तृप्तमामर्थ्ययो साक्षात्कारे ज्ञानावविषयापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन
पुरषेच्छयाययाकर्तुमकर्तुं वा अशक्यत्वात् । तस्माद्भक्तज्ञान मानसी क्रियापि न विधिगोचर । पुनर-
चित्तव्यापारादीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षिता कचिद्विरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः ।
न ह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः । वचिद्वस्तुस्वरूपविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता
भेदेन निदर्शनमिदं न द्वयोपन्यास । त्रिवैयर्थ्यकारेण वस्तुतन्त्रत्वमाकरोति । ननु ‘आत्मैवेत्येतावता’
इत्यादयो त्रिभय भ्रूयन्ते । न च प्रमत्तगीता, तुल्य हि साप्रदायिक, तस्माद्बोधेनात्र मतिरन्यमिष्यत
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानं त्विति । प्रमाणद्वारा तस्य पुस्तन्त्रत्वमाशङ्क्याहऽऽ-प्रमाणं चेति । ज्ञानस्यापुस्तन्त्रत्वे फलितमाह-
अत इति । तर्हि ज्ञानस्य नियत नेत्याह-केवलमिति । विशेषणरूपमाह-नेति । एकारण्य-
वर्धमाह-नापीति । ज्ञानध्यानयोर्मानसक्रियारेऽपि गोत्रगर्वद्वेद मत्वा वैशेष्य निगमयति-तस्मा-
दिति । तच्छब्दापेक्षामुक्तवान् । ध्यानस्य वस्तुन्येक्षये दृष्टान्तानुसारा तस्य तद्विरोधिने दृष्टा-
न्तानुसारे-यथा चेति । साऽपि धीर्मानसवा-ज्ञानमेवेत्याशङ्क्याह-केवलेति । न ज्ञानमिति तुश-
ब्दार्थः । वस्तुनधीनत्व कैवल्यम् । एकारोऽयोगव्यवच्छेदकः । उक्तपुद्गेष्टक्रियात्वनिर्भवे हेतुत्वरमाह-
पुरुषेति । यथेता दृष्टान्तौ तथा क्रियान्तरमपीति यथाशब्दो नेयः । ज्ञानमपि योषितादागमिणी-
तुल्यमिति नेत्याह-या त्विति । तस्यान्तर्हि किं कारणं तदाह-किं तर्हि । प्रकृतदृष्टान्तमपेक्ष्य
प्रत्यक्षविषयपदम् । तेन युक्तमेवैष्य वैयक्रियाभियोरित्याह-इति ज्ञानमिति । अन्यत्राभियोऽर्थज-
पत्तया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दाद्यर्थविषयतदभावाच्चोदनादिजन्यत्वेत्याशङ्क्याह-एवमिति । अनुमानादाव-

तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् ॥ अतस्तद्विषये लिङादयश्श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्त्युपलब्धिषु प्रयुक्तधुरतैर्लक्ष्यादिवत् ॥ अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् ॥ किमर्थानि तर्हि—“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्चोदव्यः” [बृह० २ । ४ । ५] इत्यादीनि विधिच्छायायानि वचनानि ?

रत्नप्रभा ।

अनियोज्यत्वमर्थः । तत्रैवं सतीति ॥ लोके ज्ञानस्याविशेष्ये सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वम् अनाधितरम् । ननु “आत्मानं पश्येद्” “ब्रह्म स विद्धि” [केन० १ । १] “आत्मा—द्रष्टव्यः” [बृ० २ । ४ । ५] इति मित्राने लिङ्छेत्त्वप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते । अतो ज्ञानं विशेषमित्यत आह—तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विषयः पुरुष प्रवर्तयितुमशक्ता मयन्ति । अनियोज्यं कृत्यसाध्यं नियोज्यगोच्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । मया नियोग इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विशेषीस्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं प्रत्यक्षं विधीयता चेत्याह—अहेयेति ॥ वस्तुस्वरूपं विषयस्तस्यादवगमनो निरतिशयस्यासाध्यत्वाच्च विशेष्यत्वमित्यर्थः । उदासीनस्तुविषयकत्वाच्च ज्ञानं न विशेषं, प्रभृत्यादिफलमात्रादित्यर्थः । विषयदानां गतिं पृच्छति—किमर्थानीति ॥ विधिच्छायायानि प्रतिद्वयागादिनिमित्तान्यानीत्यर्थः । विधिप्रत्ययेरामज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूपते स्तुत्या आत्यन्तिकेऽपेक्षेतुत्रान्याभासती ।

आह—तद्विषये लिङादय इति । स यः श्रूयन्ते लिङादयः, न तस्मीं विधिविषया, तद्विषयत्वेऽप्राप्त्यप्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा, यः पुरुषः कर्तुमर्हन्त्ययं वा कर्तुं शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ताविहितो नियोज्यो भवति । न चैवभूताभ्यामनध्यायननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठानोपविधायकत्वयोस्मादाद्विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङादयः प्रवर्तनायामसमर्था उपलब्धि इव भुक्तेरन्यं कुण्ठ्यप्रमाणीभवन्तीति ॥ अनियोज्यविषयत्वादिति । समर्थो हि कर्ताधिकारी नियोज्यः । असामर्थ्यं तु न कर्तृता ततो नाधिहतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेरभावाच्च विधिरचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायायानीति पृच्छति—किमर्थानीति । न चानर्थ-
ज्ञानान्द्वितीय-न्यायनिर्णयः ।

धर्जाज्यत्वेऽपि लिङ्गादिजन्यत्वाच्च चोदनावपेक्षेति भावः । लौकिकविषयोदनाद्यनपेक्षत्वेऽपि प्रदीपदीप-
लौकिकत्वात्तदपेक्षत इत्याशयः दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तत्रेति । पूर्वोक्तरीत्या संप्रगज्ञाने वस्तुमात्रनन्दे सर्वानि यान् । यथाभूतं तदैकल्यम् । वैयक्तिकतातो वैयक्त्योक्त्या ज्ञानस्याविशेष्यत्वमुक्तम् । तत्र ज्ञाने लिङादिश्रूय्या दृष्टविस्तर्कानिरम्यत्वादित्याशयाऽऽह—तद्विषय इति । तदेव ज्ञानं विषयः । तत्र येषु लिङादयः श्रुतास्तथाऽपि स्तुत्यैवावतया विष्णुस्त्वानु यद्व्य इत्यादिन्द्रविष्टुष्टे । अनियोज्यगोच्यपुनश्चनया नियोगान्तरं नियोज्यं वा हीनं ज्ञानं तद्विषयज्ञानेपामविशेष्यकत्वादित्यर्थः । कुटीभावे दृष्टान्तमाह—उपलब्धिदिव्यति । विशेषज्ञानस्य कर्मणि तद्व्यतिशयाननकत्वाच्च न विधीयते—अहेयेति । अनुष्ठेयानुष्ठानैरमात्राद्विषयमात्रं श्रुतेषु तदपेक्षत्वेनाममात्राद्विषयान्वेष्यमिति शङ्कते—किमर्थानीति । यो ब्रह्मणः स आत्मावेति तत्त्वप्रतिपादकानि तानीत्याशङ्क्याऽऽह—विधीयति ।

१ भा २११ धुरतिपुलकेषु पाठो नास्ति । अतर्हिद्वय इति प्रचिन्नात् । २ उदहारणे ४ । ४ । २३—
“आत्मा पश्येद्” इति पठ्यते ।

स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति वूमः ॥ यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः-इष्टं मे भयादनिष्टं मा भूदिति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वाभाविकात्कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति-“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” [बृ० २।४।५] इत्यादीनि ॥ तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याऽहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते-“इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ० २।४।८] “यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” [बृ० ४।५।१५] “केन कं विजानीयाद्” [बृ० ४।५।१५] “विज्ञातात्मेरे केन विजानीयाद्” [बृ० ४।५।१५] “अयमात्मा ब्रह्म” [बृ० २।५।१९] इत्येवमादिश्रुतिभिः ॥

रत्नप्रभा ।

या विषयेषु प्रवृत्ति आत्मश्रणादिप्रतिश्रितिका, तन्निवृत्तिपक्षानि विप्रपदानि याह-स्वाभाविकेति ॥ निवृणोति यो ह्येत्यादिना ॥ तत्र विषयेषु सवातस्य या प्रवृत्ति तद्वोचरा-उन्नादेरित्यर्थः । स्रोतः-चित्तवृत्तिप्रगाह । प्रवर्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रणादाविति शेषः ॥ अथगत्तत्त्वमाह-तस्येति ॥ अन्वेषणं ज्ञानम् । यदिदं जगत्तत् सर्वम् आत्मैवेत्यनात्मत्वात् आत्मा बोध्यते । अद्वितीयाद्वैश्यात्मनोऽपि विधि, तपस्वी द्वैतमनोपजीवनं स्यात्यतीति भावः । आत्मज्ञानिन कर्तव्याभावे मानमाह-भामती ।

कानि युक्तानि, स्वाध्यायविन्यधीनग्रहणत्मानुपपत्तेरिति भावः । उक्तम्-स्वाभाविकेति । अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूयन्ते । न चानुवादोऽप्यप्रयोजनं, प्रवृत्तिनिशेपकरत्वात् । तथाहि-तत्तद्विधानिप्रतिषेधेसाजिहासपद्धतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति । आत्मश्रणादिनिशेपसरूपैस्तु यच्चनैर्मनसो विषयस्रोतं खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतं उद्धास्यति इति प्रवृत्तिनिशेपरतानुवादानाममर्ताति सप्रयोजनतया व्याख्यायित्वधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति । यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानान्न-त्यादपुरुषार्थमिति, तदयुक्तम् । स्यतोऽप्यपुण्यार्थे सिद्धे यदनुष्ठानान्नत्वत्तद्वपणं न दूषणमित्याह-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेषामर्थवत्त्वं श्रुतानां समाधत्ते-स्वाभाविकेति । सगृहीतं विभजते-यो हीति । बहिर्मुखस्य शब्दादिप्रमाणम् । पुमर्थमुदिश्य प्रवृत्ते श्रुत्या किमिति परामर्शते श्रुतेरनर्थकरत्वापातात्तत्राऽऽह-न चेति । बाधोऽर्थः सत्प्रत्यर्थः । किमिति तर्हि श्रुतिं सर्वानपि पुराणानुसरति तत्राऽऽह-समिति । अग्रेर्वाहप्रवृत्तिषदात्मनो विषयप्रवृत्तिरपि निरोद्धमशक्येयाशङ्क्याऽऽह-कायेति । आत्मविषयोऽनात्मदर्शने सत्यपि समवाक्यमिति ततो विमुखीकरणं तत्राऽऽह-प्रत्यगिति । तत्र चेतसं स्रोतस्तदाभिमुख्यं तद्वानेति यावत् । सत्यनात्मदर्शने तत्प्रमाणस्य चेतसो न प्रत्यगाभिमुख्यमित्यनामधीनिरासेन पञ्चभूतामद्विष्टावन्ततया तदाभिमुख्यायान्वयव्यतिरेकसिद्धा एव श्रणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूयन्त । तेन विप्रकार्यदेशाद्याद्विप्रिच्छावाच्येतानि न विषय इत्यर्थः । अन्तु वा मुमुक्षुप्रवृत्तेर्वाग्राह्यमेवेन श्रणादिनिशेपस्तथाऽपि वस्तुनो विषययोग्यत्वात् तज्ज्ञाने विधिरित्याह-तस्येति । यदिदं ब्रह्मश्रुत्यादि तत्सर्वमात्मैवेति बाधार्थं सामानाधिकरण्याद् देताभावोक्त्याऽऽमनोऽद्वितीयत्वेन पूर्णोत्तेर्ने तत्र हेयवमादेयत्वं चेवाह-इदमिति । अविशयशायामात्मन सद्विनीयनया हेयवदिति सिद्धिमाशङ्क्याह-विषयव्याप्यायान्मात्मैवेति क्रियायामात्मन हेयव्यादीत्याह-यमेति । न केवत्र विषयव्याप्यामेवाऽऽत्मनि श्रणादिविभागान् विन्ध्यस्थान्तरेऽपीत्याह-विज्ञातात्माति । आत्मन स्वविषये ज्ञेयत्वाभावेऽपि अत्रागि तद्व्यावादेयत्वं तत्र स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-अयमिति । आदिशब्द आत्मतत्त्वमदिसर्वमात्मस्यप्रसार्थः । प्रतिपत्तिविधि

यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्त-
थैवेत्यभ्युपगम्यते ॥ अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां
सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति ॥ तथा च श्रुतिः—“आत्मानं
चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसं-
ज्वरेद्” [वृ० ४।४।१२] इति, “एतद्बुद्धा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च
भारत” [म० गी० १५।२०] इति च स्मृतिः ॥ तस्माच्च प्रतिपत्तिविधि-
विषयतया ब्रह्मणस्समर्पणम् ॥

रत्नप्रभा ।

तथा चेति ॥ अयं स्वयंप्रमानन्दः परमात्मा अहमस्मि इति यदि कश्चित्पुरुष आत्मानं जानीयात्,
तदा किं फलम् इच्छन् कस्य वा मोक्षः प्रीतये शरीरं तप्यमानम् अनुसंज्वरेत् तप्येत,
मोक्षमोक्षद्वैताभावात्, कृतकृत्य आत्मनिदित्यभिप्रायः । ज्ञानदीर्घम्यर्थं चेत् शब्दः ।
एतद् गुह्यतमं तत्त्वम् ॥ श्रुतिस्मृत्यनिरासमुपसहति—तस्मादिति ॥ प्राभाकरोक्तमुपपत्त्यति-
भामती ।

यदपीति । अनुसंज्वरेत् शरीरं पारितप्यमानमनुतप्येत । सुगममन्यत् । प्रकृतमुपसहति—
तस्मान्न प्रतिपत्तीति । प्रकृतसिद्धपर्यमेकदेशितं दूषयितुमनुभाषते—यदपि केचिदाहुरिति ।
दूषति—तन्नेति । इदमत्राकृतम्—‘कार्ययोवे यथा चेष्टाच्छिष्टहर्षादयस्तथा । सिद्धबोवेऽर्थप्रस-
शान्त्रं हिनशासनात् ॥’ यदि हि पदार्थां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा, नियमेन
वृद्धव्यवहारे मामर्थ्यमग्र्युन भवेत्, न मवेदहेयोपादेयभूतनलाल्पतापर्यमुपनिषदात् । तत्रातिवृत्तिसा-
मर्थ्यतापदानां लोके तादृशैरुपायैर्नैदिकार्थप्रतीतिः । अथ तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः सगति-
प्रवृत्तत उपनिषदां तत्परं पौरोषर्षयोर्लोचनयागम्यमानमपहृत्य न कार्यपरां शक्यं कथयितुं,
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्र तानन्देनमकार्येऽर्थं न सगतिप्रहः । यदि तत्परः प्रयोगो
न लोके दृश्येन, तत्राप्यपो वा ध्युपगमस्योन्नेतुं न शक्येत । न तात्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके ।
कुतूहलमयानिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसद्वर्णाणां प्रयोगस्य लोके, बन्धुमुपलब्धेः । तद्यथावृण-
लादिलोकपादचक्रनालादिनसतिः, सिद्धिध्यानरग्न्योत्तरपरिवारे मन्त्रश्रोतानीर्गमन्दाकिनीपयःप्रवाह-
पातनीतकृष्यौतमपशिष्टातलो नन्दनादिप्रमदजननिहारिमणिमयशकुन्तकमनीयनितदमनोहरः पर्वतराजः सुमे-
रारिति । नैव भुजङ्गो र-नुरियमियादि । नापि भूतार्थबुद्धिर्युत्पन्नपुरुषार्थतिनी न शक्या समुन्नेतुं हर्षोद-
रजनयनेतोः समरात् । तयाद्यतिदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरामनोगतो राजमार्गाम्यर्थं देवदत्तमन्दि-
रमप्यानीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा वार्ताहारेण सह नगरम्यदेनदत्ताभ्याशमागतः पटवा-
सोपायनार्पणपुत्र-मर दिष्टया वर्षे पुनस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमायककुसु-
आनन्दगिरीष-न्यायनिर्णयः ।

शेषतयेव तस्य शास्त्रीयमित्येवजिराहृत्य तत्रैव सूचितं पूर्वप्रश्नानुवृत्ति—यदपीति । आभयियो हाना-
यमुपापत्य निरुक्तं वा तत्राऽऽयमङ्गीकरोति—तथेति । द्वितीयं दूषयति—अलङ्कारो हीति । प्रमा-
न्मागतैरुक्तकृत्येन मानं हि सादृश्वितमाह—तथा चेति । अथ परमात्माऽहमस्मीत्यपरोक्षतया यदि
कश्चिपुरुषो जानीयादात्मसाक्षात्कारदीर्घम्यथोती चेच्छब्दः । स स्वातिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छन्कस्य
वा पुनरिदं फलम् तदलम्बेन सति तप्यमानमनु तदुपाधिः सञ्ज्वरेत्तप्येत निरुत्ताप्यात्मनिदो नान्यदस्मि
फलमाप्स्यः पुनादितयाक्षेपः । तत्रैव स्मृतिमाह—एतदिति । गुह्यतमं शास्त्रमेतत्तस्य बुद्धिरर्थतो निरि-
तिगोचरेन अथगो न शास्त्रगम्येन युक्तमुपसहति—तस्मादिति । ज्ञानस्य विषयताभावात्तथापिभक्तकृत्यं
च तत्कृत्यार्थः । प्रसाप्रमत्तः प्रसाप्रमत्तः । तद्विनिर्णयनयेन पूर्वम् । यथादिष्टान्ते

यदपि केचिदाहुः—“प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तु-
वादी वेदभागो नास्ति” इति ॥ तत्र ॥ औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशे-
षत्वात् ॥ योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मोत्पाद्यादिच-
तुर्विधद्रव्यविलक्षणः—

रत्नप्रभा ।

यदपि केचिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकसिद्धत्याज वेदान्तार्थ ॥ तदन्यद् ब्रह्म नास्त्येव वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभा-
वादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्याह—नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यदेशेऽप्यात्
कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गस्या श्रोतुमर्हेत् कार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य
कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्वितं शक्त्यप्रहाणं सिद्धस्याऽप्येकार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यम् ।
पुनस्ते जात इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गनेष्ट पुनजन्मानुमाय पुनरुद्दिष्टाणां सिद्धे सङ्गतिप्रहात् कार्यो-
न्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् । किञ्च प्रलणो
नास्तिच्चादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमुत वेदान्तेषु तस्यामानाद, अथवा कार्यशेषत्वात्, किंवा लोक-
सिद्धत्वादाहोस्तिन् मानान्तरप्ररोधात्? तत्र आद्यं पक्षत्रयं निरावष्टे—योऽसाविति ॥ अनन्यशेष-
त्वार्थमसंसारी इत्यादि विशेषणम् । नास्तित्यामाये हेतु वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा हेत्यन्तरमात्मत्वमाह—
भामती ।

निरुमितनयनोत्पलमितिस्मरमुगमहोत्पलमनगोचय देवदत्तमुपपन्नप्रमोदमनुमिमिते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य
तद्वयाहारधरणसमनन्तरं भवतस्तद्वेतुताम् । न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पन इत्यनेन हर्ष-
हेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपद्यते । हर्षहेत्यन्तरस्य चाप्रतीते पुनजन्मनश्च तद्वेतोरस्यमात्तदेन वार्ताहारेणाम्य
धायानि निश्चिनोति । एव भयशोकादयोऽप्युदाहार्याः । तथा च प्रयोजनवत्तया भूतार्थाभिधानस्य प्रेक्षा
व प्रयोगोऽप्युपपन्नः । एव च भ्रमस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिष्टतामपि पुरयप्रवृत्तिनिवृत्ती
वेदान्तानां पुनरुद्दिष्टाणां शासनाच्छास्त्रस्य सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतत्, विग्रहान्यासितानि वचनानि भूतार्थविध-
याणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकान् । यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा
चैतानि, तस्मात्तथेति । तस्मात्पुनस्तत्—तत्र औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति । उपनि-
षदसिद्धेर्निर्धारणार्थाक्युपनिषदस्य व्युत्पादितम् उपनीयाद्रव्यं ब्रह्म सनासनामरिषा हिनस्तीति ब्रह्मरिषा-
माह । तद्वेतुत्वावेदान्ता अप्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः । एतदेव निमजते—योऽसावु-
पनिषत्स्वेवेति । अहमन्यवयवयद्भिन्नं—असंसारीति । अत एव क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः,
अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः अन्यशेष हि भूतद्रव्यं चिद्विधिं सदुत्पत्त्यायाय सभर्तुः ।
यथा 'यूप तश्चति' इत्यादि । यपुनरनन्यशेषं भूतमाव्युपयोगरहितं, यथा 'सुवर्णं भार्यम्' 'सत्तन्

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विधिदेशतया तदणः शास्त्रगम्यमुक्तं नित्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ यादावुक्तमनुमाने—यदपीति । किं
वस्त्येव नास्ति वेदान्तोऽयं तस्याप्रसिद्धत्वाच्चतुर्विधस्य प्रतिपादनायोगादाहोमित्यस्य क्रियादेशेति निरु-
ह्याऽऽद्य दूषयति—तत्रेति । औपनिषदस्य पुरुषस्येवायान्तरास मूचिनं प्रपद्यति—योऽसाविति ।
तस्यापि चैतन्याकर्तृत्वेन क्रियादेशचमाशक्यानन्यशेषत्वादिति द्वितीयं निराममुक्तं विदुर्गोति—
असंसारीति । तत्र पूर्णत्वं हेतुमाह—ब्रह्मेति । कर्तृत्वेनानन्यशेषेऽपि क्रियायामाया कर्मवेदान्तोऽप्य-
तो वासनाऽऽद्य—उत्पाद्यादीति । त्रियोजनमानाभावादपि नान्यवपन्निदं प्रकरणं वाक्यं वा? नाऽऽद्य-

स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो नासौ नास्ति, नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम् ॥ “स एष नेति नेत्यात्मा” [वृ० ३।१।२६] इत्यात्मशब्दादात्मनश्च प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात् । य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वप्रसंगात् ॥ नन्वात्माहम्प्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विजायत इत्युपपन्नम् ॥ न ॥ तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

स एष इति ॥ इतिरिदमर्थः । इदं न इदं नेति सर्वदृश्यनिर्भेदेन य आत्मा उपदिष्ट स एष इत्यर्थः । चतुर्थं शक्ते-नन्वात्माहमिति ॥ आत्मनोऽहकारादिसाक्षित्वेनाह्वीनिषयत्वस्य निरस्तत्वात् लोकसिद्धेत्याह-नेति ॥ य तीर्थकोरा अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु ग्राह्यमिदं-मासीत् ।

जुहेति' इत्यादि, न तस्योपस्थाप्यता । कस्मात्पुनरस्थानन्यशेषतैवत आह-यतः स्वप्रकरणस्थः । उपनिषद्गमनाख्यातीताना पौरोपर्ययालोचनया पुरुषप्रतिपादनपत्त्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । न च ब्रह्मादिवदव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथापि उपनिषद्ग्रन्थे प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमि-त्यर्थः । स्यादेतत् । मानान्तरागोचरत्वेनागृहीत-संगतितयाऽप्यदार्ढ्यं ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वात्पुनश्च कथमुपनिषदर्थतेत्यत आह-स एष नेति नेत्यात्मे-त्यात्मशब्दात् । यद्यपि गवादिनन्मानान्तरागोचरत्वात्मानो नास्ति तथापि प्रकाशात्मन एव सत्सत्त-दुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकत्वेन कटकुण्डलादिपरिहाण्या । न हि प्रकाशः स्वसत्वेनो न भासते, नापि तदवच्छेदकः कार्यकरणमपातः । तेन 'स एष नेति नेत्यात्मा' इति तत्तद-वच्छेदपरिहाण्या घृष्ट्यादापनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्यात् प्रवेति चा-मेति च निष्पद्यितुमि-त्यर्थः । अथोपाधिनिरासमादुपहितम'मात्मन्य' कस्मात् निरस्त इत्यत आह-आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्य-त्वात् । प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तदभिधान्याच्च प्रपञ्चनिग्रमस्य । न चाभिधानामपि निग्रमो भवितुमर्हति । न हि जातु रज्यमात्रे रज्यां भुजङ्ग इति वा धारेति वा निग्रमो दृष्टव्यः । अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रया । तथा च श्रुतिः-‘तमेव मात्मनमुभाति सर्वा तस्य भासा सर्वमिदं मिभाति’ इति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रयायानं प्रपञ्चप्रया युक्ता । तस्मादात्मनः प्रयाययानायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणात्तरागोचर-सर्वोपाधिरहितब्रह्मस्वरूपासंगतिसिद्धिरित्यर्थः । उपनिषत्वेनागत इत्यन्वयारणममृष्यमाण आक्षिपति-नन्वा-त्मेति । सर्वजनीनाहप्रयपनिषयो ह्यामा कर्ता मोक्षा च ससारो तत्रैव च लौकिकपरोक्षकाणामात्मपदप्र-योगान्नाय एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्थो इत्युपनिषदगम्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरे तद्विपरीत इत्यर्थः । नमाधत्ते-न अहमन्ययनिषय औपनिषदः पुरुषः । कुतः तत्साक्षित्वेन । अहमन्ययनिषयो यः कर्ता कार्यकरणसमातोपरितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन परमात्मनोऽहमन्ययनिषयस्य प्रत्युक्तत्वात् । एतदुक्तं भवति-यद्यपि ‘अनेन ज्ञेयनात्मना’ इति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमवयव

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इदं-स्वप्रकरणस्थ इति । परोपाध्याय विनिर्भोजकमिति द्वितीयं दूषयति-अनन्येति । आत्मनो ब्रह्मादिवदव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धमात्रादित्यर्थः । पक्षद्वयनिरासं निगमयति-नासाविति । तस्य न त्रिप्राधान्यमस्तीति निश्चितम् । वेदान्तदेश्यमनुजो निरासायोगे हेमन्तस्माह-स एष इति । यः गवा-त्माऽस्या आदेशो नेति नेत्यादि निरस्तपनिर्भेदोक्तः स एष पक्षमेव निरूप्यत इत्यत्र घट्टित्यात्मशब्दात्तस्य चाऽऽत्मशब्देनानिराकार्यत्वात्तदनुगुणं चाऽऽत्मशब्देन एव तस्योऽयं प्रतिपाद्यक्रमपि सिध्यतीत्यर्थः । औप-निषदः पुरुषस्यमृष्यताशङ्कने-नान्विति । अहमन्ययन्य दूषयन्निर्देशणं समर्थयते-नेत्यादिना ।

१ तीर्थकोरा, हाटकारा इत्यर्थः ।

समन्वयानिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिणय-टीकात्रयसमेतम् । (१३७)

न ह्यहम्प्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूट-
स्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे, तर्कसमये वा, केनचिदधिगतस्सर्वस्यात्मा ॥
अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यः, विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्म-
त्वादेव च सर्वेषां न हेयः, नाप्युपादेयः ॥ सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं
पुरुषान्तं विनश्यति ॥

रत्नप्रभा ।

न हीति ॥समः तत्सम्यग्जिनः । तत्तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषणानि । पञ्चमं निरम्यति-
अत इति ॥ केनचिद् धादिना, प्रमाणेन युक्त्या वेत्यर्थः । अगम्यत्वान्न मानान्तरविरोध इति भावः ।
साक्षी कर्माद्वा चेतनं वा कर्तृवदिति तत्राह-विधीति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य घातकज्ञान
कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न कर्मशेषत्वमित्याह-आत्मत्वादिति ॥
अनित्यचेनात्मनो हेयत्वमाशङ्क्याह-सर्वं हीति ॥ परिणामिनेन हेयता निरावष्टे-
भामती ।

तथापि तस्योपहित रूप जीवः शुद्ध तु रूप तस्य साक्षि तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव
प्रपञ्चयति-न ह्यहम्प्रत्ययविषयोति । विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः । कुत आत्मत्वादेव । न चात्मा-
ऽन्यायोऽप्यस्तु सर्वमात्म्यमिति तया च श्रुतिः-‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रिय भवति आत्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रिय भवति’ इति । अपि चातः सर्वपाप्मात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य तत्रैव तत्त्व-
मात्मा न च स्वभावे हेयोऽशक्यहानत्वात् न चोपादेयः, उपात्तत्वात् तस्माद्धेयोपादेयविषयो विधিনিषेधौ
न तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विषयोऽनुरक्त इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति-सर्वं हि
विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । अयमर्थः-पुरुषो हि शुद्धिस्मृतीतिहासपुराणतद्विरुद्ध-
न्यायव्यवस्थापितत्वात्परमार्थसन् । प्रपञ्चस्तन्नाविरोधदर्शितोऽपरमार्थसन् । यच्च परमार्थसन्नसौ प्रकृतौ
रज्जुतत्त्वमिव सर्वविभ्रमस्य विकारस्य । अत एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढम्यभावात् विनाशः । पुनस्तु
परमार्थसन् नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम् । न हि सद्वचमपि क्षिप्येनो घट पटयितुमीशत
इत्युक्तम् । तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः श्रुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतमुज्ज्वलविनाशः । पुन्य
एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजनस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्यादियं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सत्कार्यविनाशे साक्षी चेतैतिमन्वेगाऽऽमनः सर्वसाक्षिन्मुक्त तेनाहर्धर्मापिपश्यस्य प्रपु (छु)-
त्वादाद्विरुद्धमौपनिषद्व्यतिरेकः । तथापि कर्मकाण्डे तर्कशास्त्रे च सिद्धत्वात् नम्यौपनि-
षदस्य तत्राऽऽह-न हीति । तत्साक्षीति विधिकाण्डागम्यश्रुतिः । बौद्धमिद्वान्तेऽनधिगति-
माह-सर्वेति । सर्वेषु नश्यन्तु भूतेषु स्थितो न नश्यतीत्यर्थः । नैयायिकादिमते तदनधिगतिमाह-
सम इति । निर्विशेष इत्यर्थः । सार्वसमयसिद्धत्वं निरम्यति-एक इति । चैतन्यान्तरात्यत्यमेवमभिप्रेत-
प्रपञ्चादिमते प्रसिद्धिप्रत्याह-कूटस्थेति । कूटस्थे कथं कारणं च तत्राऽऽह-सर्वस्येति । सर्वाभिधानरजो-
त्वे ब्रह्मणोऽपि द्वैताधिष्ठानत्वाकारणत्वमात्रिकमिति भावः । अन्यतोऽनधिगतौ फलितमाह-अत इति ।
ज्ञाते हि बाधो नाप्येत्यर्थः । विधिकाण्डानधिगतिमाह-विधीति । तत्र हेत्वन्तरमाह-आत्मत्वा-
दिति । आत्मा सर्वशेषित्वान्नान्यशेषः स कथं निर्विशेषः स्यादित्यर्थः । विधिकाण्डाज्ञातमुक्तं समु-
च्चिन्तं चशब्दः । किंच, हेयोपादेयविषयो विधিনিषेधौ नाऽऽमनि निषेधे स्यातामित्याह-नेति ।
तस्यापि मसाङ्गोऽनाश्रितया हेयत्वमाशङ्क्योक्तं सर्वं हीति । निरविरुद्धाशामिद्वैत्यर्थः । समार-
स्येन नाशो न पुनस्येति वक्तुं विकारजनमित्युक्तम् । घटादेर्मृदादौ नाद्याः कथं पुनरावृत्तिः सर्वस्य

पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थानित्यः,
अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः ॥ तस्मात् “पुरुषान्न परं किञ्चित्सा
काष्ठा सा परा गतिः” [कठ० १।३।११] “तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि”
[बृह० ३।९।२६] इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्स्वेवं
प्राधान्येन प्रकाशयमानत्वे उपपद्यते ॥ अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो ना-
स्तीति वचनं साहसमात्रम् ॥ यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुमक्रमणं—

रत्नप्रभा ।

विक्रियेति ॥ उपादेयत्वं निराचष्ट—अत एवेति ॥ निर्विकारत्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य, न त्वात्मनः ।
नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थम् आत्मा हेय इत्यत आह—तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदिति ॥
काष्ठा । सर्वस्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादब्राह्मत्वादपूर्वत्वाद्देवान्तेषु कूटभावाच्च वेदान्तैकशेषत्वमुक्तम् ।
तत्र श्रुतिमाह—तन्त्वेति ॥ तत्कारणसूत्रस्याधिष्ठानम् । पुरुषं पूर्णम् । हे शाकल्य त्वा त्वां पृच्छामीत्यर्थः ।
अत इति ॥ उक्तलिङ्गेः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वोक्तमनुवदति—यदपीति ॥

मामवी ।

आह—पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादिति । न हि कारणानि सहस्रमन्यन्पदन्यपयितुमीशत इत्युक्तम् । अथ
मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्वर्गो हास्यते, कश्चिचोपादास्यत इत्यत आह—
विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थानित्यः । त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्ती-
त्युक्तम् । अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं
कर्तुम् । न च धर्माभ्ययात्वादयो विकारः । तदिदमुक्तम्—विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगममन्यत् । यत्पु-
नरेकदेविना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेनानुक्रान्तं तदन्ययोपपादयति—यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रम-
णमिति । ‘दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थानवबोधनम्’ इति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृत्याहमेत्य च
कर्मत्वात् ‘कर्मावबोधनम्’ इत्युक्तम् । न तु सिद्धरूपनभावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति । न हि सोम-
नर्मणि प्रकृते तद्गुणान्मिश्रानं परिसंचरेत् विष्णुगर्मणो गुणवत्ताम् । विविशास्त्रं विवीच्यमानकर्मविषयं, प्रतिपे-
धशास्त्रं च प्रतिपिच्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधनपरम् । अपि च ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्’
इति शास्त्रद्वन्द्वचनम् । तत्रार्थग्रहणं ययमिधेयवाचि ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

नाशस्तनाऽऽह—पुरुष इति । कस्मिन्त्वानधिष्ठानत्वात्पुरुषो नित्यसत्स्वभावस्तदधिष्ठानत्वेन विद्वद्वेद-
व्यपदेशित्यर्थः । पुरुषस्य परिणामिनित्यत्वात्परिणामोदयव्ययान्यां हानादाने स्यातामिप्राशङ्क्याऽऽह—
विक्रियेति । सावयववादिभिरुक्तैः । अशुद्धत्वादित्यागेन शुद्धत्वादेरादेयत्वं शक्तित्वाऽऽह—अत इति ।
आत्मनि स्वतो धर्मेनानन्यथात्वमतःशब्दार्थः । पुरुषावधिर्नाशः सर्वस्येवत्र श्रुतिमाह—तस्मादिति ।
कस्मिन्त्वकाशितमधिष्ठानमित्युक्तमुक्तिपरामर्शो तच्छब्दः । यथेन्द्रियादिभ्यो नैवं पुरुषादस्ति किञ्चिपरं
सा पुरुषाद्या काष्ठा मूढमत्वमहत्त्वादेरवधिः सैव परा गतिः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः । निरतिशयस्वतन्त्र-
तया नियन्त्रेण च श्रुतिरक्ता मानान्तरागम्यतया वेदान्तेकशेषत्वं श्रुतिमाह—तं त्विति । यत्स्वदुक्तस-
मिश्रेण्यगां पृथिव्येव यस्याऽऽयनमित्युपपन्नस्योक्तमधिष्ठानं तमौपनिषदमुपनिषद्विरेष इत्येव पुरुष त्वा त्वां
पृच्छामि हे शाकल्येति याज्ञन्यस्यस्य प्रश्नः । विद्वेण्यामिप्राय विद्वेणोनि—औपनिषदत्वेति । औपनि-
षद्वेणोपनिषद्वेणो निषेधेन चाऽऽयनं मिदं परमं प्रतिज्ञा निर्मूल्याह—अत इति । तथा श्रौण्यादौ वेदान्तानाम-
र्थवत्त्वमित्युक्तोक्तिरिदमिदमुक्तमनुवदति—यदपीति । तस्यान्यविषयत्वं यदन्तराधिरोगिन्यमाह—

१ एवमप्येतः कठः वचिः ।

समन्वयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्य-भाष्यनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१३९)

“दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्” [शाब०भा०जै०सू०१।१।१] इत्येवमा-
दिः, तद्वर्त्मजिज्ञासाविषयत्वाद्धिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् ॥
अपि च “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्-” [जैमि०
सूत्र० १ । २ । १] इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्र-
सङ्गः-प्रवृत्तिनिवृत्तिविधिव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तुपदिशति, भव्यार्थत्वेन

रत्नप्रभा ।

वेदस्य नैरर्थक्ये शक्तिते तस्यार्थवत्तापरमिदं भाष्यम् । दृष्टो हीति ॥ तत्र फलउदयावबोधन-
मिति वक्तव्ये धर्मविचारप्रक्रमात् कर्मावबोधनमित्युक्तम् । नेतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरवचनिरासः । अत एवानु-
पलब्धेऽर्थे “तत्प्रमाणमिति” सूत्रेकारो धर्मस्य फलउदयावबोधनं वेदार्थतां दर्शयति । तच्चावशिष्टं ब्रह्मण इति
न बुद्धवाक्यैरिरोप इत्याह-तद्वर्त्मिति ॥ निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्वमस्ति, तत् सूत्रमाप्यावबोधनं
कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः । वस्तुतस्तु छिद्यं कर्मकाण्डस्य तात्पर्यम् । छिद्यर्थं लोके
प्रवर्तकज्ञानगोचरत्वेन ब्रह्म यागादिक्रियागतमित्यसाधनत्वमेव, न क्रियातोऽतिरिक्तं कार्यं, तस्य कर्म-
लोमउदप्रसिद्धतादिति तस्यापि पराभित्तकार्यविच्छेदे सिद्धे दधिसोमादौ ग्रामाण्य किमुत ज्ञानकाण्ड-
स्येति मन्तव्यम् । किञ्च वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलउदयशब्दनाश्व्यादिशब्दवदित्याह-अपि चेति ॥
किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावात् फलाभावे वा ? आद्ये आह-आम्नायस्येति ॥ इति
न्यायेन एतद् अभिप्रेत्याहिव नियमेनापीकुर्वाणां “सोमेन यजेत” “दद्याद् जुहोति” इत्यादिनाक्येषु दधि-
सोमादिशब्दानामर्थक्यस्य स्यादित्यर्थः । ननु केनोक्तमभिधेयपराहिवमित्याशङ्क्याह-प्रवृत्तीति ॥ कार्या-
तिरेकेण भव्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सन्धादिशब्दः कूटस्थः न
वक्तीत्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेष-वादेति प्रश्नः । ननु दध्यादेः कार्यान्वयित्वेन
भाष्यती ।

प्रसंगेत्, न हि ते क्रियार्था इत्यत आह-अपि चाम्नायस्येति । यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रिया-
भिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम् । द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न
स्वनिष्ठतया । यथाहुः शास्त्रिणः-“चोदना हि भूतं भवन्तम्” इत्यादि । एतदुक्तं भवति-कार्यमवयव-
मयन्ती चोदना तदर्थं भूताधिकमवर्धय गमयतीति । तत्राह-प्रवृत्तिनिवृत्ति-व्यतिरेकेण भूतं चेदिति ।
अयमभिसन्धिः-न तात्कार्यार्थ एव स्वार्थे पदानां सगतिप्रलो नात्यर्थं इत्युपपन्नं भूतेऽऽर्थं न्युत्पत्तिं
दर्शयति । नापि स्वार्थमात्रपरतया पदानाम् । तथा सति न वाक्यार्थप्र-यव- स्यात् । न हि प्रत्येक
रूपप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा । तस्मात्पदानां स्वार्थमभिधेयतामैकप्रयोजनपर-

आनन्दमिश्रीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्वर्त्मिति । दृष्टो हि तस्यार्थः फलउदयवबोधनमिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासाप्रक्रमादर्थकर्मयोगेक्ष्याद्युक्तं कर्मा-
वबोधनं तद्विधिनियमविशयोक्तम् । यत् चोदनाभूते चोदनापदव्याख्यानं तदप्रतिपक्षं पदार्थमात्रकय-
नात् । परीक्षितप्रमुखमपि सूत्रनातं पूर्वसूत्राभ्यां तत्तद्व्याप्ये सह प्रथमपदार्थकर्मकाण्डार्थमेशतो
ब्रह्मबोधनमिति वेदकदेशस्य फलमिदं नियमार्थं तत्तत्पर्यः । अर्थवादाभिप्रेक्षणरिरो निमित्तरेण निरस्यति-
अपि चेति । तत्र खन्वक्रियार्थत्वे सत्यानर्थक्यं भूतोपदेशनिरोधस्य वा तन्मात्रस्य वा । तत्राऽऽयमुप-
द्वितीयं प्रत्याह-आम्नायस्येति । वयस्कृतं प्रथमपक्षो देवदत्तो मुक्ता निर्गत इत्यादिभूतो-
पदेशस्य सन्नधयोग्यताप्रचिन्तितमित्युक्तं द्रव्यादिनाचिनः साक्षात्कारार्थत्वाभावात्कर्मप्रदर्शनादि-
त्यम् । अतोऽपिशोभात्कार्योपदेशस्यापि तद्व्यसक्तिरित्यर्थः । उक्तभूतोपदेशेऽपि कर्त्तृयादिपदाभ्याहारा-
त्कार्योपदेशावार्थतया फलउदयवबोधनमिति शङ्कते-प्रवृत्तीति । तत्साध्यातिरेकेण भूतमपि द्रव्यादिभूतं

कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः ॥ न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति ॥ अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैष दोषः ॥ क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तन-शक्तिमद्वस्तुपदिष्टमेव ॥

रत्नप्रभा ।

कार्यत्वादुपदेशः न कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याद्यमागम्य निरस्यति—न हीति ॥ दृष्ट्यादेः कार्यत्वे कार्या-भेदे शेषत्रहानिः । अतो भूतस्य कार्याद्विषयस्य दृष्ट्यादेः शर्दायत्वं लब्धमिति भावः । द्वितीयं शक्ते-अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रियार्थः कार्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वकार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वात् फलस्य वा । नाद्य इत्याह—नैष दोष इति ॥ दृष्ट्यादेः कार्यशेषत्वं सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्यान्वयी शब्दार्थः । अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तिप्रवृत्त्यादित्यर्थः ।

भागती ।

दार्थपरत्वैकवाक्यता । तथा च तत्तदर्थान्तरनिशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथाह—शास्त्रनिदः—'साक्षाद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यन्तस्यन्ति निष्कले । वाक्यार्थमित्येतेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेन काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥' इति । तथा चार्थान्तरसर्ग-परतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसर्गपरत्वनिमित्तम् । पटानाम् । एव च सति कूटस्थनित्यनलरूप-परत्वेऽप्युपदेश इति । भव्य कार्यम् । ननु यद्भव्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तत्, मध्यसर्गिणा रूपेण तस्या-पि भव्यत्वादित्यत्र आह—न हि भूतमुपदिश्यमानमिति । न तादात्म्यलक्षणं, ससर्गः, किंतु कार्येण नान्न प्रयोजनप्रयोजनित्यक्षयोऽन्यथा । तद्विषयेण तु मानार्थं भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः । शङ्कते—अक्रियात्वेऽपीति । एव चाक्रियार्थकूटस्थनित्यनलोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । पण्डिति—नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपीति । न हि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपि तु क्रिया-निर्वर्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथा च भूतेऽर्थेऽनभूतशक्तयः शब्दाः कचिन्स्वनिभूतत्रिपया दृश्यमाना मृदा शीतार्ता वा न कश्चिद्विज्ञानिष्टा गमयितुमुचिताः । न ह्यपहिन शतशो दृष्टमप्यनुपहति कचिद्वृष्ट-मदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानावपदेशा अस्ति क्रियोपहिता अकार्यार्था अप्यटरीवर्णकादयो लोके बहुलमुपल-भ्यन्ते । एव क्रियाशक्तिरपि सन्नप्रमात्रपर्यन्तसाधितः, यथा कस्यैव पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राह इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठाः, यथा कौटुम्भास्तस्य इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । न हि पृच्छता पुरुषस्य

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वपद्वर्तुनिर्यादिनाक्यमन्याद्वनकार्यशेषेनाभिप्रेत्याति भूतमन्यन्यायादतो भूतोपदेशस्यार्थवत्त्वान्नातिप्र-सक्तिरित्यर्थः । कार्यान्वितत्वाभ्यामिष्टानेऽपि योग्यान्विताभिरानात्वेन कार्यास्तृष्टरस्तृष्टरूपेणोपदिश्यते स्यादि-त्याह—कूटस्थेति । ननु न तादृशमि वस्तु सर्वस्योपदिश्यमानभूतस्य कार्यसाक्षितया कार्यत्वात्तत्राऽह-न हीति । क्रिया कार्यम् । भूतस्य तत्सर्गान्तादाम्य फलकृष्णानो वा । नाऽऽयः, क्रियाद्वारा हेतुहेतुमद्वाच्यमुपगमात् । द्वितीयेऽपि न तयोरेक्य, फलकृष्णस्य भेदकत्वादित्यर्थः । भूतस्याकार्यत्वेऽपि तद्वस्तुनात्तच्छेषेणोपदेशोऽपि तच्छेष एव । गामानयेत्याशवायत्युत्पत्तेः कार्यान्वितविषयत्वादतो न कूटस्थोपदेशोऽस्तीति चोदयति—अक्रियात्वेऽपीति । कार्यार्थान्कार्यान्तगत्वात्कार्यपदस्य तदन्वितार्थाना-पि सन्नोपदेशेनान्यथाप्येव सर्वत्रशक्तिरित्यत्वात्पुत्रजन्मादिवाक्यं चाऽऽय युत्पत्तेरकार्यार्थेऽपि दृष्टेर्भूतोत्ते-र-पार्थार्थं शङ्कतम्योक्तिः स्यादित्याह—नैष इति । उत्तरीया भूतोत्तेर्न कार्यमित्यर्थः । अन्तु वा तत्तापे-शस्य दृष्ट्यादेनादृष्टेनादृष्ट्यं तथाऽपि कार्यनिर्वर्तनशक्तिमद्वन तद्वृत्तमेव । न च तत्रापि तद्वस्तुत्वात् । तस्य कार्यान्वयेऽपि न तदन्वयिण्य वाक्यवर्तनित्यत्वात् । कार्यस्य तदभावेऽपि वाच्यशब्दो योग्यान्विन-द्र-व्यादेः शङ्कतस्य वाक्यार्थान्वितत्वापि यन्तुनो वेदान्तार्थेतिर्यः । तथाऽपि कार्यशेषेनेनान्यत्र

क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य ॥ न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति ॥
यदि नामोपदिष्टं, किं तव तेन स्यादिति ॥ उच्यते ॥ अनवगतात्म
वस्तुपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति-

रत्नप्रभा ।

द्वितीयम् अङ्गीकरोति-क्रियार्थत्वं त्विति ॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादे क्रियाशेषत्र फलमुद्दिश्याङ्गी-
क्रियत इत्यर्थः । न तु ब्रह्मण इति तुल्यार्थः । ननु भूतस्य कार्यशेषत्राङ्गीकारे स्नातन्वयेण कथं
शब्दार्थेति तत्राह-न चेति ॥ पदार्थं शेषत्राङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वमङ्गी नस्तोत्यर्थः ॥ आनर्थक्य
फलभावा इति पक्षः शक्ते-यदीति ॥ यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलमादुप-
दिष्टम् । तथापि कृदस्त्रब्रह्मणादिन क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फल स्यादित्यर्थः । भूतस्य
साफल्ये क्रियेव द्वारमिति न नियमः, रसा ज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह-उच्यते इति ॥
तथैव । दध्यादिवदेत्यर्थः । दध्यादे क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदा
भामती ।

या तरुणा वास्तित्वनास्तित्वे प्रतिपिस्तित्वे, किंतु पुरुषस्य स्वामिमेदस्तरुणा च प्रकारभेदः । प्रपुरुषेक्षित
चाचक्षाण स्वामिमेदमेव प्रकारभेदमेव च प्रतिपत्तिः, न पुनरस्तित्वस्य तेनाप्रतिपिस्तित्वत्वात् । उपपादि-
ता च भूतोऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनमिति पदानाम् । चोदयति-यदि नामोपदिष्टं भूतं किं तव-उपदेष्टु
श्रोतुर्वा प्रयोजनं स्यात् । तस्माद्भूतमपि प्रयोजनवदेनोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम् । अप्रयोजनं च ब्रह्म,
तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः । परिक्रियति-अनवगतात्मोपदेशश्च तथैव-
प्रयोजनवानेव-भवितुमर्हति । अप्यर्थश्चकार । एतदुक्तं भवति-यद्यपि ब्रह्मोदासीनं तथापि तद्विषय
शाब्दज्ञानमनगतिरप्येवं नित्या स्वशिरोधिनीं ससारमूलनिदानमत्रियामुच्छिन्द प्रयोजनमदित्यर्थः । अपिच
येपि कार्यपरत्व सर्वेषां पदानामाश्रित्यपत, तैरपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'न सुरा पातव्याः' इत्यादीनां
न कार्यपरता शक्यास्यातुम् । कृत्रुपहिनमर्थाद हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्निवृत्तौ निवर्तते, किंच
पात्यमिन गृह्यत्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः स च त्रिययाधीननिरूपणः । त्रिययश्चास्य साध्यस्वभा-
वतया भावार्थ एव पूर्वापरीभूतोऽयोत्पादानुकूले भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतव्याप्यो हि
कृतेर्विषयः । न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अत एव शास्त्रकृच्च- 'भावार्थो धर्मः
शब्दास्तेभ्य क्रिया प्रतीयेत' इति । द्रव्यगुणशब्दानां नेमित्तिकानस्यायां कार्यान्वयशेषे भावस्य स्वतः,
द्रव्यगुणशब्दानां ॥ भावयोगारकार्यान्वयशेष इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यगुणशब्दस्य इति । न च
'दध्ना जुहोति' 'सतवमाचारयति' इत्यादिषु द्रव्यादीनां कार्यत्रिययता । तत्रापि हि होमागारभावादिभि-
रप्यमेव कार्यम् । न चैतावता 'सोमेन यजेत' इतिवत्, दधिसत्ततादिनिशिक्षहोमाचारविधानात् 'अग्निहोत्रं
जुहोति' 'आधाराभावारयति' इति तदनुवादः । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयेन कार्यं तथापि भावार्थानु-
बधतया द्रव्यगुणानविष्मयानपि विधीयेत । भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽनिशिक्ष कारकविशेषण

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भूतोक्तेर्न न्यतन्त्रभूतोक्तिरित्याशङ्क्याऽह-क्रियार्थत्वमिति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्व पञ्चत्वापेक्षं,
न च कार्यस्य वाच्यशक्तिरित्येवोपपत्तिरित्यर्थः । कार्यार्थत्वेन भूतोक्ते कार्यशेषेऽपि कथं सिद्धे शब्दप्रा-
माण्यं तत्राऽह-न चेति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वमात्रेण तदशेषभूतं भूतं नैवानुपदिष्टं, तदुपदेशस्याज्ञा-
तार्थगतृत्वेनाप्यक्षादिस्मान्मात्रादित्यर्थः । अज्ञाताप्यपदेशेऽपि वेदान्तानामकार्यशेषत्वेन येकस्यान-
प्रामाण्यं वाच्यप्रामाण्यस्य पञ्चधीनत्वादिति शक्ते-यदीति । भूतं यद्युपदिष्टमुपदिष्टवत्ता नाम तथाऽपि
किं तेनोपदिष्टेन तत्र श्रोतुर्नुर्वा स्यादिति योजना । कार्योपदेशान्ज्ञातामोपदेशात्मकं वेदान्तवाक्यमन-
वशेषत्वेऽपि पञ्चत्वेन मानमित्याह-उच्यते इति । कार्यशेषोपदेशस्य कार्यकृत्वेन पञ्चत्वाप्रामाण्येऽपि

तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्य-
विशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन॥अपि च—“ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इति चेवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते॥न च सा क्रिया, नापि क्रियासाधनम्॥

रत्नप्रभा ।

न्तानां तत्फलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवयम् । इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत्
सिद्धार्थपरत्वमित्याह—अपि चेति ॥ नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धाद्धननामावो नञर्थः । इष्टसाधनत्वं तस्या-
दिप्रत्ययार्थः । इष्टधाव नरकदुःखाभावः । तत्परिपाळको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । हनना-
भावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाद्धननस्य दुःखसाधनत्वविधा पुरुषो निवर्तते । नात्र नियोगः कश्चि-
दस्ति, तस्य क्रियातत्साधनदध्यादिविषयत्वात् । न च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया ।

भामती ।

द्रव्यादिना विरोध्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयत
इति द्रव्यगुणावविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः । एव च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसंज्ञान्तो
विधिर्गोत्याद्विम्यत्स्यविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र
भावार्थविषय एव विधिः । एतेन ‘यदाम्येष्टाकपाळो भवति’ इत्यत्र संबन्धविषयो विधिरिति परास्तम् ।
ननु न भग्नपर्यो विधेयः, सिद्धे भवितारे लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात् । न खलु गगनं भवति ।
नाप्यसिद्धे, असिद्धस्यानियोज्यत्वात्, गगनकुसुमवत् । तस्माद्भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाक्षितः प्रयोजकस्य
भावनित्युत्पत्तौ विधेयः । स च व्यापारो भावना, कृतिः, प्रपन्न इति निर्विषयश्चात्तावशाक्षयप्रति-
पत्तिरतो विषयापेक्षायामाम्येष्टाकपाळोपस्थापितो द्रव्यदेयतासंबन्ध एवास्य विषयः । ननु व्यापारविषयः
पुण्यप्रपन्नः कथमव्यापाररूपे संबन्धे गौचरयेत्, न हि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षान्नामार्थं घटं पुरुषप्रपन्नो
गौचरयत्यपि तु दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति । तस्माद्वदार्थो कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, न तु
रूपतो घटविषयम् । उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव। अत
एवाम्येष्ट इत्यत्रापि द्रव्यदेयतासंबन्धाक्षितो यजिरेव कार्यविषयो विधेयः। किमुक्तं भवति, आमेष्टो भवतीति, आमे-
ष्टेन यागेन भावयेदिति । अत एव ‘य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते’ ‘य एवं विद्वान्मात्रस्यां यजते’ इत्यनु-
वादो भवति ‘यदाम्येष्टः’ इत्यादिविहितस्य यागपदकस्य । अत एव च विहितानूदितस्य तस्यैव ‘दर्शपूर्णमा-
साभ्यां स्वर्गकामो यजेत । इत्यधिकारसंबन्धः । तस्मात्सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधित्ये-
कान्तः । तथा च ‘न हन्यात्’ ‘न पिबेत्’ इत्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या ।
तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः । एव च प्रजापतिघटतन्वायेन पर्युदासदृष्ट्याऽहननापातसंकात्यलक्षणाया तदि-
पयो विधिः स्यात् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाज्जितः प्रसज्येत । न च सति संमये छक्का न्याय्या।
‘नेष्टेनोद्यन्त’ इत्यादी तु ‘तस्य व्रतम्’ इत्यधिकारप्रसज्यप्रतिषेधासम्बन्धे पर्युदासदृष्ट्याऽनीक्षणसंकात्यलक्षणा
युक्ता । तस्मात् ‘न हन्यात्’ ‘न पिबेत्’ इत्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थोभावात्तद्व्यापितायाः कृतेरभावः,
तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्य इत्याह—ब्राह्मणो न हन्तव्य
इत्येवमाद्या इति । ननु कस्मान्निवृत्तौ न कार्यं न भवति, तत्साधनं केन्यत आह—न च सा क्रियेति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कथमात्मोपदेशस्य फलवत्त्वेन तयात्वमिण्याशक्याऽऽह—तदवगत्येति । मिथ्या च तदज्ञानं चेति
विषयः । तस्य आन्तिन्य व्यपष्टिनति—संसारेति । वेदान्तप्रामाण्यं फलवत्त्वेन सद्दष्टान्तमुक्तं नियम-
यति—इत्यविशिष्टमिति । विधिवाक्यस्य दध्यादिसम्बन्धानां शुद्धसिद्धार्थतामिष्यमापाय तथेव ब्रह्म शान्दमि-
त्युक्तम् । इदानीं निषेधवाक्यरुद्धेदान्तानां सिद्धार्थेतिष्याह—अपि चेति । कृतेर्भावार्थविषयन्यायित्वेपे
भावार्थोभावात्तद्व्यापिका तदविनाभूतं कार्यमपि निवर्तनं इति मन्त्राऽऽह—ब्राह्मण इति । निवृत्तिरेव
कार्यं तदनुमिति युक्तो निषेधानामकार्थविधेयार्थान्याऽऽह—न चेति । प्रागक्रियानिवृत्तिश्चात्तस्या नोभयथा-

अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेद्-“ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् ॥ तच्चानिष्टम् ॥ न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञश्शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्योदासीन्यव्यातिरेकेण ॥

रत्नप्रभा ।

अभायान्नापि क्रियासाधनम् । अभायस्य भाग्यार्थहेतुत्वाद्भाग्यसत्त्वाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धान्तं ग्रामाण्यमिति भावः । विपक्षे दण्डमाह-अक्रियेति ॥ ननु स्वभावात्तो रागतः प्राप्तं हन्त्यर्थेनानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनीं सत्प्रक्रिया बोध्यतासा च नञर्थरूपा । तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते-अहनन कुर्यादिति । तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशक्य निषेधसि-न चेति ॥ औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्योदासीन्यम् । हननाभाय इति यावत् । तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना । मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्वयाप्यत्वात् । निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे त्रिष्विनिषेधभेदविज्ञानपक्षेति भावः । ननु तदभायवत्तदन्यत्रद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्याद्, अप्राप्त्यः, अवर्गः, इति प्रयोगदर्शनात्-“तत्सादृश्यमभायश्च तदन्यस्य तद्व्यवृत्ता । अप्राप्तस्य विरोधश्च नञर्थः पदं प्रकीर्तिता” इत्यनेकार्थत्वादिति भामती ।

क्रियाशब्दः कार्यवचनः । एतदेव भिजजते-अक्रियार्थानामिति । स्यादेतत् । विधिविभक्तिप्रवणत्वात् कार्यं तावन्न प्रतीयते तच्च न भाग्यार्थमन्तरेण । न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादायकस्मादौदासीन्यमुपपद्यते विना विचारकप्रयत्नम् । तस्मात् एव प्रवृत्त्यनुष्ठानां मनोरागदेहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किंचिदपीत्याह-न च हननक्रियानिवृत्त्योदासीन्यव्यातिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम् । केन हेतुना न शक्यमित्यत आह-स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः । अयमर्थः-हननपानपरो हि त्रिष्विप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव निवृत्त इत्युत्सर्गः । न चेते शक्ये विभाव्यु, रागतः प्राप्तत्वात् । न च नञः प्रसङ्गप्रतिषेधो निषेधः, तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धत्वात् प्राप्तत्वात् । न च विधारकः प्रयत्नः, तस्याध्वतयेन लक्ष्यमाणात्वात्, सति सभवे च लक्षणाया अन्वयाप्यत्वात्, विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । तस्माद्यन्त्रिभेदः न्यादेत्यनूय तन्नेति निषिध्यते, तदभायो ज्ञाप्यते, न तु नञर्थो विधीयते । अभायश्च त्रिष्विनिषेधान् निरूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत्, साध्ये च साध्यवद्भासत इति साध्यविषयो नञर्थः आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

त्वम् । मितं न कार्यं तद्वैतुर्वा निवृत्तत्वाद् घटनिवृत्तिप्रदित्यर्थः । निवृत्तेरुभयभावाभावेऽपि क्रियायात् तदुपदेशानां तदाह-अक्रियेति । अकार्यार्थानामिति यावत् । ननु न हन्तव्य इत्यत्र हननं कुर्यादिति न वाक्यार्थः किं नहननं कुर्यादिति । ततो हननविरोधिनीं सत्प्रक्रिया हननं न कुर्यामित्येवम् कार्य-तथा विधीयते तेन निषेधवाक्यमपि नियोगनिष्ठमेव नेत्याह-न चेति । स्वभावेन शास्त्रादन्ते रागादेव प्राप्ते यो हन्तेर्गोतरीयो हननं तेन नञोऽनुरागः सन्त्यो यदा तदा भयहन्तमिति तत्कार्यमित्युक्ते हननविरोधिनीं सत्प्रक्रिया हननप्रवृत्तेर्भिचारको य नो वा कार्यत्वेन विधीयते विना विधिप्राप्तत्वात् । तथा च तथारिभक्तियामिनिष्ट निषेधवाक्यमिति कल्पयितुं नैव शक्यमित्यर्थः । ॥ तर्हीदं वाक्यत्वमन्ते पर्यगसित तदाह-हननेति । औदासीन्यं स्वास्यादाप्रवृत्तिः स्वनोऽपि स्यादिति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्ष्य त्रिनिष्टि-हननेत्यादिना । तस्मिन्पर्यगसितमस्मन्मते निषेधवाक्यं तद्व्यतिरेकेणान्तरं

नञश्चैव स्वभावः—यत्स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति ॥ अभावबुद्धिश्चो-
दासीन्ये कारणम् ॥

रूपिमा ।

चेत् ॥ न ॥ अनेकार्थवस्थान्याव्यवस्थित्याह—नञश्चेति ॥ ग्राहिशब्दानां तु अगत्या-
नानार्थत्वम् । स्वर्गेषु पशुग्रामजादीनां शक्यसम्बन्धमात्रेण लक्षणानन्तरात् । अन्यनिरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्व युक्तं,
शक्यसम्बन्धात् । ब्राह्मणादन्यमिन् क्षत्रियादीं धर्मविरुद्धं वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ्शक्यस्य सम्ब-
न्धात् । प्रकृते चारयातायोगानञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव, न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यम् । यद्वा नञः
प्रवृत्त्या न सम्बन्धः । प्रकृते प्रययार्थोपसर्जनत्वात्, प्रानसम्बन्धाच्चप्रमाणानाम् । किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन
प्रययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इष्टं च स्वापेक्षया बलवदनिष्ठाननुवन्ति यत्तदेव, न तात्का-
लिकमुक्तमात्रं विपक्षयुक्तान्नमोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः । तथा च “न हन्तव्यः” इत्यत्र हननं बलवद-
निष्टसाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र च “हन्तव्यः” इति हनने विधिशिष्टसाधनत्वं
आन्तिप्राप्तमनूय न्येयमात्रबोधने बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्मयति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वं
स्वपरिदोष्यसत्त्वेन निदिष्टाभ्यामुद्धेयिदोष्यगमावर्षयसंज्ञानात् । विशेषणं बलवदनिष्टसाधनत्वमिति, तद-
भावे बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थे इति पर्ययसम्बन्धम् । तद्विद्विदासीन्यपरिपाठिकेयाह—अभाववेति ॥
चोऽप्यर्थः । पञ्चान्तरद्योती । प्रत्ययार्थमात्रबुद्धिन्तु प्रययार्थमात्रबुद्धिरपीत्यर्थः । बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे
मागती ।

साध्यग्राह्यत इति नञर्थः कार्य इति अत्र । तद्विदमाह—नञश्चैव स्वभाव इति । ननु बोधयतु स-
म्बन्धिनोऽभावं नञ्, प्रवृत्त्युत्पन्नानां तु मनोनाम्नेहानां कुनोऽस्मन्मात्रनृत्तिरित्यत आह—अभावबुद्धिश्चोदासी-
न्यपाठनकारणम् । अवयवमिष्यत् “अस्तिः पथ्यमश्रीपात्” न सर्पायां गृह्णित्वात् । इत्यादिनञ्चनप्रसङ्गसमन्तर
प्रयोष्यदृश्यं पथ्याशने प्रवृत्तिं मुञ्जद्वागृष्टिनोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो न्युत्पिमुः प्रयोष्य-
दृश्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतु इच्छाद्वेषावबुद्धिमिति । तथाहि—इच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वप्नप्रवृत्तिनि-
वृत्तिनात्, मदीयस्वप्नप्रवृत्तिनिवृत्तियत् । कर्तव्यत्वे कार्यसमन्तेष्टानिष्टसाधनमात्रागमपूर्वकौ चास्वेच्छाद्वेषौ,
प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात्, मयप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात् । न जातु मम शब्दनद्वयापार-
पुत्राशापनेकाल्यानपि छिन्नमात्रापूर्वप्रययपूर्वादिच्छाद्वेषावभूतान् । अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत
उक्तकारणपूर्वान्नं प्रययमासेते । तस्मादृश्यस्य स्वप्नप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषमेदौ च कर्तव्यत्वे कार्यसमन्ते-
आनन्दसिद्धीय-न्यायनिर्णयः ।

तन्वादाशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नञश्चेति । चकारोऽनुरूपेण । एष एव च नञ्, स्वभावो य-
नियोगिनोऽभावावोधनम् । न च तदन्यतद्विरोधिनोरपि तदर्थ्यमममार्थस्यैव तस्य स्वार्थमत्रान्वयार्थान्तरे
लाक्ष्यशक्यत्वे तत्रापि शक्तिरूप्यनायाया गौरवात् । “नामसात्तर्ययोगी तु नैव नञ् प्रतिषे-
धकः । उदयनालगायनार्थमन्वयान्नितोऽभिनी । ” इ यदि लक्षणार्थार्थान्तरे नञ् प्रवृत्तिरुक्तेति भावः ।
तर्हि नञर्थे हननाभावे नियोगात्तत्रिष्टा वाक्यमियाशक्याऽऽह—अभाववेति । भावार्थो दध्यादिर्वा
नियोगादिरयवया तत्रिष्टात्तिहेतुर्नामास्त्वस्यानादित्वात्तद्विषयये नियोगम्याननुष्ठेयत्वापानात् । न
चेन प्रागभावात्तत्र कार्यं व्याख्यादप्रत्युत्तिरूपोदासीयहेतु तसिद्धेः । नञोऽयं दृष्टः सञ्ज्ञोदा-
सीय पुन व्यापययनोन्नेष्ट्याभावात्त नियोगनिष्ठ वाक्यमित्यर्थः । यद्वा—न निषेधमात्रे प्रत्ययार्थेन
नञ् सञ्ज्ञोदासीय तु प्रययार्थेन स्वयं प्राधान्यात्प्रत्ययस्यावोपसर्जनत्वात्तद्विद्विदासीन्यपरिपाठिकेयाह—अभाववेति ॥
प्रययार्थेन नञ् सञ्ज्ञोदासीय तु प्रययार्थेन स्वयं प्राधान्यात्प्रत्ययस्यावोपसर्जनत्वात्तद्विद्विदासीन्यपरिपाठिकेयाह—अभाववेति ॥
प्रययार्थेन नञ् सञ्ज्ञोदासीय तु प्रययार्थेन स्वयं प्राधान्यात्प्रत्ययस्यावोपसर्जनत्वात्तद्विद्विदासीन्यपरिपाठिकेयाह—अभाववेति ॥

१ श्रीराधा-नञ्कारणमिति पाठः प्रवृत्तिः ।

सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति ॥ तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यो-
दासीन्यमेव “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहेऽन्यत्र
प्रजापतिव्रतादिभ्यः ॥

रत्नप्रभा ।

सत्योदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यादिति तत्राह-सा चेति ॥ यथागिरिन्धन
दग्धा शाम्यति, एवं सा नजर्याभावाबुद्धिः हननादादिप्रसाधनत्वब्रान्तिमूल रागेन्धन दग्धेन शाम्यती-
त्यश्वरार्थः । रागनाशो वृत्तः प्रच्युतिरिति मानः । यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव
शाम्यतीत्यर्थः । परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्यत्युक्तोऽपि हननस्येष्टसाधनः न आन्यनिर्वासात् प्रच्युति-
र्दुर्बारा । तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसहस्रति-तस्मादिति ॥ भावार्थाभावेन तद्विषयकृत्यभावात्
कार्याभावास्तच्छब्दार्थः ॥ यद्वेलुक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं तस्माद्विशिष्टाभावात्तमेवेति व्या-
ख्येयम् । नूनं सिद्धस्योदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपपादनार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् । तस्य
भामती ।

प्रानिष्टसाधनभावानगमपूर्वाक्रियानुपूर्व्या सिद्धः कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतागमात्प्रयोन्यवृद्धप्रवृ-
त्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुर्वा इति
प्रवर्तकेषु वाक्येषु “यजेत” इत्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधन व्यापारमवगमयस्तस्येष्टसाधनता कर्त-
व्यता चागमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यतान्यत एव
लभ्यते, यथा ‘न हन्यात्’ ‘न पित्रेत्’ इत्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिषेधमात्, तत्र तदनु-
वादेन नञ्सममिव्याहृता छिडादिभित्तिरन्वयोऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावात्प्रमगमयति । प्रयश्च हि तयो-
रिष्टसाधनभावोऽगम्यते, अन्यथा रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्वागादिप्राप्तकर्तव्यतानुवादेनानर्थसाध-
नता प्रज्ञापनपर ‘न हन्यात्’ ‘न पित्रेत्’ इत्यादिवाक्य, न तु कर्तव्यतापरमिति सुष्टकमकार्यनिष्ठत्वं निषे-
धानाम् । निषेधानां चानर्थसाधनताशुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिः । तथा खल्वप्य चेतन आपतितो रमणीयतो
पश्यन्नप्यापतिमालोच्य प्रवृत्त्यभाव निवृत्तिमनुवृत्त्य निवर्तते । औदासीन्यमात्मनोऽनस्थापयतीति यावत् । स्या-
देतत् । अभावाशुद्धिर्धेदौदासीन्यस्थापनकारण यावदौदासीन्यमनुवर्तते । न चातु वर्तते । न तुदासीनोऽपि निव-
यान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान् । न चात्रस्थापककारणाभावे कार्यारस्थान दृष्टम् । न हि स्तम्भानपाते
प्रासादोऽपि घटतेऽत आह-सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तावदेव स्वयं प्रवृत्त्यनुवो
न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति । अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समूहोद्धार प्रवृत्तिमुद्गत्य दग्धेन्धनाग्नि-
वत्स्वयमेवोपशाम्यति । एतदुक्तं भवति-यथा प्रासादावगम्यानकारण स्तम्भो नेत्रमौदासीन्यास्थापनकारण-
मभावाबुद्धिः, अपि त्वागमनुकादिनाशहेतोर्वाणानावस्थानकारणम् । यथा कण्ठपृष्ठनिष्ठः कञ्चः शस्त्र-
प्रहारवाणेन राजन्यजीवाभ्यामनहेतुः । न च कञ्चापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । सप-
सहरति-तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यादासीन्यमेवेति । औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानि-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मा चेति । प्रययार्थेष्टोपायतानिषेधे प्रवृत्त्यर्थः स्वयमेव निवर्तते आपानतो हिनोपायबुद्ध्या प्रवृत्त्य
ततोऽधिकतरानर्थहेतुत्वबुद्धौ प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । निषेधमाक्यानामित्यर्थमुक्त्वा सिद्धार्थत्वमुपसहस्रति-
तस्मादिति । भावार्थाभावे कृत्यभावात्तद्विनाभूतकार्याभावास्तच्छब्दार्थः । प्रवृत्त्यर्थस्य हन-
नादेरिष्टोपायः अग्निप्राप्त प्रययेनानूच नञा तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वोक्तिनिषेधमाक्य तन्निवृत्त्युपलक्षि-
तोदासीन्ये पर्यवर्त्यतीत्यर्थः । ननु “नेत्रेणोच्यन्तमादित्यम्” [मनुः ४-३७] इत्यादौऽपि निवृत्त्या
सकपक्रिया नेत्र इत्येष्टद्वारा सिध्यति तथाऽपि हननरिद्धा न हन्यामिति सकल्पक्रिया
सिध्यति तात्क्य निषेधमाक्यस्योक्तार्थत्वं तत्राऽऽह-अन्यत्रेति । तत्र हि तस्य त्रसचारणो व्रतमन्यनु-

तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपास्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं
द्रष्टव्यम् ॥ यद्युक्तं—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं
स्यात्सतद्गीषा वस्तुमतीत्यादिवदिति तत्परिहृतम् ॥ रज्जुरियं नायं
सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् ॥ ननु श्रुतब्रह्म-
णोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात् रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् ॥
अत्रोच्यते ॥ न ॥ अवगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्श-
यितुम् । वैदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् ॥ न हि शरीराद्यात्मा-

रत्नप्रमा ।

बदोर्नेतमि यनुष्टेपक्रियाचित्रतत्त्वेन कार्यमुपक्रम्य “नेष्टेतोद्यन्तमादित्यम्” इति प्रजापतिनतमुक्तम् ।
अत उपक्रमप्रज्ञात्तत्र नत्र ईक्षणमिरोविमङ्गल्यक्रियालक्षणाङ्गीकृता । एवमगौरुषा अधर्म इत्यादौ नाम-
धात्वर्थयुक्तस्य नत्र. प्रनिर्गन्ताचित्वायोगाद् अन्यनिरुद्धलक्षकत्वम् । एतेन्य. प्रजापतिनतादिभ्योऽन्य-
त्राभावमेव नत्रर्थ मन्यामह इत्यर्थ । ३. खामानकृते नत्रर्थ सिद्धे निषेधशास्त्रमानस्यवद्देहान्ताना नक्षणि
मानत्रमिति मानः । तर्ह्यक्रियार्यानामनर्थक्यमिति सूत्रे किमिष्यमिति तत्राह—तस्मादिति ॥ वेदा-
न्तानां स्वार्थे फलनत्वाद्भव्यकथाभिषय तदित्यर्थः । यदपीत्यादि ॥ स्पष्टार्थम् । श्रणज्ञानमात्रात् ससा-
रानिष्टत्वावि साक्षात्काराज्ज्ञात एव मुक्तिर्हृत्पहयेति स्पष्टान्तमाह—अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ नसाह-
मामसी ।

चोपपत्त्यं निश्चिनष्टि । तत्किमक्रियार्थनेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थतोषपरिगणनं जेमिनीयमसमञ्जसमेवैवुपसहा-
रान्नान्न परिहृति—तस्मात्पुरुषार्थेति । पुरुषार्थानुपयोग्युपास्यानादिविषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया
च पूर्वोत्तरपक्षां, न तत्परिनिषेधयो । उपनिषदा स्वपुरुषार्थनक्षन्पात्रगमपर्यवसानादित्यर्थः । यद्यप्योप-
निषदा मङ्गलानुपपत्त्यं मन्यमानेनोक्तम्—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति । अत्र निगूढाभिसरिः
पूर्वोक्तं परिहारा म्मारयति—तत्परिहृतमिति । अत्राक्षेता म्योक्तमर्थं स्मारयति—ननु श्रुतब्रह्मणोऽपीति ।
निगूढमभिसरि समायातोडाटयति—अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्येति । सय, न नक्षज्ञानमात्र
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हेतुप्राचिनपरादोपक्रमादेव स्मिन्वाक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपमहारम्भाऽऽस्याताम्नितेन नञा दृष्टोऽपि निषेधो-
ऽननुष्टेयत्वावुपेक्ष्यते । धात्वर्थयोगेन च पर्युदासो दृश्यते । तथा चेद्वग्निरुद्धा क्रिया सामान्येन प्राप्ता
तद्विशेषानुभूसाया सर्वाक्रियाप्रयासन्न सकल्प इत्यनगतमोक्ष इति तु सकल्यो नाऽऽद्वियते तत्पर्युदासवि-
रोधात् । अतोऽनीक्षणसकृपलक्षणया तद्विषयपरत्वं युक्तम् । नेत्र निषेधेष्वपवादकमस्तीति निरोधिक्रिया-
लक्षणया नानुष्ठाननिष्ठेत्यर्थः । आदिपद समन्तपर्युदासविषयसमर्थायम् । हननादावुक्तपरश्वदिपरार्ज-
नस्य तत्तद्वृत्तिरात्तद्वान्न हननादिप्रागमावपादनममादृक्तनिपुत्तेश्च तत्रार्थधीकृत्वात्तदर्थो हननादिगते-
ष्टोरायनाभाव एवमिति द्रष्टव्यम् । ननु निषेधमाक्यमदकार्थार्थैर्वैऽपि वेदान्तानामर्थरत्न चेदर्थमादाधिकरण
कथमित्यादावय क्रियासन्निहितार्थमादित्यस्य तदित्याह—तस्मादेति । उपनिषदामुक्तरीयाऽर्थस्य
तच्छब्दार्थः । उपान्यायनाष्टः सामान्यार्थः । आदिनाऽस्तद्विशेषार्थः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति हेतोस्तद्व-
त्प्राप्तिक्रियार्यानामप्राप्त्याप्यद्वैतस्य त्रिव्येकत्वाक्येन प्राप्ताप्यसिद्धान्तस्य चोपलक्षणार्थमानर्थक्याभिधान-
मित्युक्तम् । सर्वप्राप्त्यामुक्तविषयमिष्टोपादुपनिषदामपि पुरुषार्थानुपयोग्यमपि तदर्थवत्तादधिकरणविषयतयादा-
द्वैत इति शोक्तननुवृत्ति—यदपीति । नत्रोक्तं परिहारा म्मारयति—तदिति । उक्तं येन्य शङ्कने—नन्विति ।
अन्तमात्रादर्थं वा ममागिन् तस्मात्तत्राकारात् । तथाऽऽन्यमर्थोऽर्थताह—अत्रोक्तं । द्वितीयं निरस्यति—ने-
त्यदिना । तत्रावयति—न हीति । शान्दज्ञानान्यान्ममल्लन चेनो ममा ममाशक्तकारेणुतिपक्ष प्रतिक्षेपु
१ वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् ।

भिमानीनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति-तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मा-
त्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादि-
मत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ न हि, धर्निनो गृहस्थस्य धना-
भिमानीनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति-तस्यैव प्रव्रजितस्य धना-
भिमानीरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति ॥ न च,
कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्ड-
लवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं
भवति ॥ तदुक्तं श्रुत्या-“अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः”
[छान्दो० ८। १२। १] इति ॥ शरीरे पतितेशरीरत्वं स्यान्न जीवत
इति चेत् ॥ न ॥ सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् ॥ न ह्यात्मन-
श्शरीरीत्यभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वाऽन्यतस्सशरीरत्वं शक्यं कल्प-
यितुम् ॥ नित्यमशरीरत्वम् । अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम ॥ तत्कृत-

रत्नप्रभा ।

मिति साक्षात्कारिरोदादित्यर्थः । तत्त्वविरो जीवन्मुक्तौ मानमाह-तदुक्तं श्रुत्येति । जीवतोऽशरीरत्वं
विद्ममिति शङ्कते-शरीर इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य आन्तिप्रयुक्तत्वात्तत्त्वधिया तन्नाशक्यम-
शरीरत्व जीवतो युक्तमित्याह-नेत्यादिना ॥ असङ्गात्मस्वरूप त्वशरीरत्व आत्मावृत्त तत्त्वधिया जीवतो
व्यवस्यत इत्याह-नित्यमिति ॥ देहात्मनो सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते-तत्कृतोति ॥ तन्नाशार्थं
भामती ।

सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारध्यानं करणवृत्तिभेदः ध्वजमनना-
दिजनितसम्भारसचिन्मनोजन्मा पञ्चादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रधरणाभ्याससंस्कृतमनोयोगिनः ।
स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कार सम्बलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चव्यापिशेषादुन्मूलयतीत्यु-
पादितमथस्तात् । तस्माद्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यैवात्रेति सिद्धम् । अत्र च वेदप्रमाणमूक्त्या वेदप्रमाण-
जनितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखावृत्तादभेदेन निदर्शनद्वयमाह-न हि धर्निन इति । धृतिमग्नोऽह-
रति-तदुक्तमिति । चोदयति-शरीरे पतित इति । परिहरति-न । सशरीरत्वस्येति । यदि
वास्तव सशरीरत्व मथेन्न जीवतस्तन्नित्येति । मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् । तद्योत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीव-
तापि शक्य निवर्तयितुम् । यत्पुनरशरीरत्व तदस्य स्वभाव इति न शक्य निवर्तयितुं, स्वभावनानेन
भावनानाशप्रसङ्गादित्याह-नित्यमशरीरत्वमिति । स्यादेतत् । न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि
तु धर्माधर्मनिमित्तं, तत्र स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते । तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति
न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते-तत्कृतोति । तदित्यात्मानं परामृशति । निराकरोति-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वेदेत्यादिपदम् । तत्त्वसाक्षात्कारवतो दुःखानुदये दृष्टान्तमाह-न हीति । तस्यैव सांसारिकमुलानुत्पादे दृष्टान्तमाह
न चेति । तत्त्वविरो देहाभिमानहीनस्य सांसारिकसमर्थमस्यैव मानमाह-तदुक्तमिति । जीवतोऽशरीरत्व
मम माता कल्पेतिरद्विद्वमिति शङ्कते-शरीर इति । आत्मनो देहसमत्तरावियकात्तत्त्वज्ञानेन तद्वस्तेर्जीव-
तोऽपि युक्तमशरीरत्वमित्याह-नेत्यादिना । तस्माद्विविक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति-न हीति । अश-
रीरत्वस्य स्वतत्त्वादपि जीवतस्तदविरुद्धमित्याह-नित्यमिति । आत्मनः सशरीरत्वमज्ञानादियुक्तममृष्यन्ना-
शङ्कते-तत्कृतोति । न ह्यात्मन इत्यत्र प्रवृत्तात्मा तच्छब्दार्थः । आत्मनो देहसमत्तरादिकर्तृत्वं स्वतो

धर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् ॥ न ॥ शरीरसम्बन्धस्यासिद्ध-
त्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः ॥ शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्त-
कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसंगादन्धपरम्परैवेयाऽनादित्वकल्पना ॥
क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः ॥ सन्निधानमात्रेण राज-
प्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेत् ॥ न ॥ धनदानाद्युपाजितभृत्यसम्बन्धि-
त्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वा-
मिसम्बन्धानिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् ॥

रत्नप्रभा ।

कार्यपेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्मेत्यन्योन्याश्र-
यादेकस्यासिद्धया द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति—नेत्यादिना ॥ नन्वेतदेहजन्यधर्माधर्मकर्मण एत-
देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः पूर्वदेहकर्मण एतदेहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य तात्पूर्वदेहकृतकर्मण इति
बीजाङ्कुरवदनादित्वात्तापं दोष इत्यत आह—अन्वेति ॥ अप्रामाणिकार्थपर्यः । न हि बीजादङ्कुरः, ततो
बीजान्तरं च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते, तद्वदात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः । नाप्यस्ति कश्चि-
दागमः, प्रत्युत असङ्गो हान्यादिः युक्तिः सर्वकर्तृत्व वारयतीति भावः । तत्र युक्तिमाह—क्रियेति ॥
कृतस्यस्य कृत्ययोगान्न कर्तृत्वमित्यर्थः । स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधानात् कर्तृत्वमिति शंकां
दृष्टान्तपेक्ष्येण निरस्यति—नेति ॥ राजादीनां स्वकीतमृत्युकार्यं कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः । देह-
भाक्ती ।

न, शरीरसंबन्धस्येति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मा कर्तुमर्हति, बान्धुद्विहारीपरम्भजनितौ हि
तौ नासति शरीरसंबन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसंबन्धे रोचयमानो व्यक्तं परस्परश्रयं दोषमावहति ।
तदिदमाह—शरीरसंबन्धस्येति । यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्परश्रयः, न त्वेप दोषोऽनादित्वाद्बीजाङ्कुरव-
दित्यत आह—अन्धपरंपरपानादित्वकल्पना । यस्तु मन्यते नेयमन्धपरंपरातुल्यानादित्वा । न हि
यतो धर्माधर्ममेदादात्मशरीरसंबन्धमेदस्तत एव स धर्माधर्ममेदः किंत्वेव पूर्वस्मादात्मशरीरसंबन्धात्पूर्वधर्मा-
धर्ममेदजन्मनः, एव स्यात्सशरीरसंबन्धोऽस्माद्धर्माधर्ममेदादिति, त प्रत्याह—क्रियासमवायाभावादिति ।
शक्ते—सन्निधानमात्रेणेति । परिहरति—नेति । उपार्जनं स्वीकरणम् । न त्वयं विश्रामनीयाह-
न त्वात्मन इति । ये तु देहादावात्माभिमानो न मित्या अपि तु गौणः, माणत्रकादापि सिंहाभिमान
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

या ? आद्ये तस्य तद्योगः स्वतोऽन्यतो वा । नाऽऽद्यः, तत्कृतधर्मादिनिमित्तं सशरीरत्वमित्युक्तिरितेधात् । न
द्वितीयः, तस्याविद्यामन्त्रित्वा वस्तुयोगमगमाद्धर्मादिकर्तृत्वाद्धेतुं तस्यातन्निमित्तत्वाद्देहे धर्मादिकार्यदृष्टेस्त-
दतिद्वौ तद्वारा धर्मादेरात्मकृतत्वासिद्धेरित्याह—नेत्यादिना । स्यादात्मकृतधर्माद्यपेक्षया तस्य देहयोगे
तद्वारा तयोरात्मकृतत्वमियाशङ्कयाऽऽह—शरीरेति । ननु प्राक्तनकर्मनिमित्तं समतितनं शरीरं तव कर्म
प्राक्तनदेहयोगार्थीनं सोऽपि प्राचीनकर्मणेति नेतरेतराश्रयव्यम् । न चान्वयस्या बीजाङ्कुरवत्कर्मदेह-
योगयोनादित्वात्तत्राऽऽह—अन्वेति । आत्मनि कर्मयोगस्य देहयोगस्य वाऽविद्यमानत्वादित्यर्थः ।
आत्मनः स्वतो धर्मापकर्तृतेतिप्रथमं प्रत्याह—क्रियेति । कृतस्यानन्तचिदातीरक्रियत्वात्तस्य स्वतो
धर्मादिकर्तृत्वान्न तादृशकर्मकृतत्वमात्मनः सशरीरत्वमित्यर्थः । स्वगतक्रियाभावेऽपि कारकेषु सन्निधि-
मात्रेणास्य कर्तृतेति दृष्टान्तेन शङ्कते—संनिधीति । देशभ्योक्त्या प्रत्याह—नेति । उपार्जनं
स्वीकरणम् । अस्तु प्रपुनरेऽपि किञ्चिद्वनदानादिन्युक्तं सक्त्वनिमित्तमिषाशङ्कयासङ्गत्यादात्मनो यस्तु-
तास्यायोगादयस्तु न तन्मनदानिरिति यत्राऽऽह—न त्विति । स्वकृतधर्मादिकृताऽऽत्मनः सदेहेन-

मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः ॥ एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् ॥ अत्राहुः-देहादिव्यतिरेकस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणः, न मिथ्येति चेत् ॥ न ॥ प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुपपत्त्यप्रसिद्धेः-यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा-केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्यव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाद् मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिस्सिंहगुणैस्सम्पन्नस्सिद्धस्तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययो गौणो भवतः, न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य-तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययो भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः । न गौणो ॥

रत्नप्रभा ।

कर्मणोरविद्याभूमौ बीजाङ्कुरवदार्तमानयोरात्मना सम्बन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह-मिथ्येति ॥ ननु “यजेत” इति विध्यनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह-एतेनेति ॥ भ्रान्तिकृतेन देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमात्रसंबन्धोऽप्यव्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः । प्राभाकरा इत्यर्थः । भ्रान्त्यभावाद्देहसम्बन्धादिक सत्यमिति भावः । भेदज्ञानाभावात् गौण इत्याह-नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो यन्तुनोर्भेदो येन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेतिरित्यर्थः ॥ यस्य तस्य पुसो गौणौ भवत इत्यन्वयः ॥ शौर्यादिगुणनिरपामित्यर्थः ॥ तस्य त्विति । भेदज्ञानशून्यस्य पुस इत्यर्थः ॥ शब्दप्रत्ययाविति । शब्दः, मामती ।

इति मन्यन्ते तन्मतमुपन्यस्य दूषयति-अत्राहुरिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादित चैतदस्माभिरध्यासमाध्य इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्, साशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविरयौ, तत्र हि पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एव सशये । समारोपितमनिश्चितमुदाहरणं निरर्थयज्ञाने निश्चितमुदाहरति-यथा वा शुक्तिकायामिति । शुक्रमास्यस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यान्द्रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति । सशयो वा देहा शुक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषद्वयम्यूतेश्च । सम्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्यन्तेनोभयत्र तुल्यमेतदित्यत उक्तम्-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एतेन प्रामाणिकमित्युक्त्वा स्वक्षे मानमाह-मिथ्येति । ननु भवेत्तथीसक्तमधिकारिणं कर्तारं चोद्देश्य यागादिनिधेक्षेतनस्यैव कर्तृत्वम् । यथाऽऽहुः-“यजमानत्वमप्यात्मा सक्रियत्वात्प्रपद्यते । न परित्यज्य एकैका क्रिया न कणभेदिनत्” इति तत्राह-एतेनेति । क्रियाधारस्वरुपनिरासेनेत्यर्थः । देहादात्मधीर्मिषेत्पत्र मीमासकभोदयति-अत्रेति । आत्मनः स्वर्काये देहादावात्मधी राज्ञो भृत्यादायि गौणी ततः स्वीयदेहादिनिमित्त तस्य कर्तृत्वादि नास्तवमित्यर्थः । नाऽऽत्मनो देहादावात्मधीर्गौणी तद्वपापकामानादित्याह-नेति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुसस्तस्येति यावत् । उक्तमेव व्यनक्ति-यस्येति । तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययो गौणानिति सम्बन्धः । तत्रोदाहरणम्-यथेति । तत्रैव सिंहशब्दस्तद्वीक्ष्य नान्यत्रेत्यन्यव्यतिरेकान्यः पुरपादिति शेषः । ततश्च सिंहदित्येतत् । यः सिंहपुरुषयोक्तरीत्या भेद वेत्ति तस्येति पट्यो नेया । यथा सिंहः पुमानित्युदाहरणं तथाऽग्निर्माणक इत्यादि प्राग्वमिति यथाशब्दो योज्यः । शब्दधियोरगौणत्वविषयमाह-नेति । न प्रसिद्धो भेदो यस्य तस्य पुसोऽन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ न गौणौ चेत्कथं तर्हि तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययावित्याशङ्क्याऽऽहुः-तस्य त्विति ।

१ आत्मनः क्रियाकर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः । २ यस्य प्रसिद्धस्तिद्धश्च तस्येत्यर्थः । ३ ब्रह्मणोपर्यन्तं नाम तद्विरापेत्यर्थः ।

यथा-मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्था-
णुविषयौ, यथा वा-श्रुक्तिकायामकस्माद्रजतमिदमिति निश्चितौ शब्दप्र-
त्ययौ, तद्देहादिसङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्म-
विवेकेनोत्पद्यमानो कथं गौणी शक्यो वदितुम् ॥ आत्मानात्मविवेकिना-
मपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः ॥
तस्मादेहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहम्प्रत्ययो मिथ्यैव, न
गौणः ॥ तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि
विदुषोऽशरीरत्वम् ॥ तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः-“तद्यथाहिनिर्व्वयनी
वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः-

रतप्रभा ।

शब्दबोधधेत्यर्थः । संशयमूलौ तावुदाहरति-यथा मन्देति ॥ यदा संशयमूलयोर्न गौणत्वं तदा
आन्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह-यथा वेति ॥ अकस्मादिति । अनर्कितादृष्टादिना सत्कारोद्बोधे
सतीत्यर्थः ॥ निरुपचारेण । गुणज्ञान विनैत्यर्थः ॥ देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति ।
देहात्मवादिनां तु प्रमेयभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तौ प्रमाणमाह-तथा चेति ॥ तत् तत्र जीव-
न्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहिनिर्व्वयनी सर्व्वत्कृ बल्मीकादौ प्रत्यस्ता निक्षिता मृता सर्व्वेण
त्यक्तामिमाना धत्ते । एवमेवेदं विदुषा त्यक्तामिमान शरीरं तिष्ठति । अथ तथा त्वचा निर्मुक्तसर्व्व-
यदेव अयम् देहस्थः । अशरीरः विदुषो देहसर्व्वस्य त्वच्चाभिनाभावाद् । अशरीरत्वाद् अमृतः । प्राणि-
भामती ।

अकस्मादिति । अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्ट हेतुरक्तः । तच्च कार्य्यदर्शनेत्येवमेवासा-
धारणमिति भावः ॥ आत्मानात्मविवेकिनामिति । ग्रन्थमननकुशलतामात्रेण पण्डितानाम् । अनु-
त्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारणमिति यावत् । तदुक्तम्-‘पश्चादिभिधायिकेषात्’ इति । शेषमतिरोहितार्थम् ।
जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहरति-तथा चेति । सुबोधम् । प्रकृतमुपसहरति-
आनन्दगिरिय-वाच्यनिर्णयः ।

तत्र संशये समारोपिताशङ्कतौ शब्दप्रत्ययावुदाहरति-यथेति । पुरोवातनः स्थाणुत्वेऽपि
स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषत्वे हेतुमाह-मन्देति । तत्र पुरुषशब्दप्रत्ययौ पाक्षिकाविति शेषः । वस्तुतः
स्थाणुरपि यत्न न प्रतीतिः, मनीषितस्मारोपितविषयत्वम् । संशये समारोपितगतौ पाक्षिकौ शब्दप्रत्य-
यावुदाहरणं विपर्यये तथाविधौ निश्चितवुदाहरति-यथा-वेति । श्रुक्तिकायामिति वस्तुप्रवृत्त्योक्तम् ।
संशये विपर्यये च दृष्टहेतुसाधारण्यमर्थदर्शनादेः सप्रत्यादिपर्ययेत्येवेति-‘को हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह-
अकस्मादिति । दृष्टहेत्वविशेषऽप्यदृष्टवशादित्यर्थः । दृष्टान्तमिथुनस्य दार्ष्टान्तिरुमाह-तद्गदिति ।
अनिवेकिनां देहादानहंशब्दयोर्मिथ्यात्वेऽपि विवेकिनां तत्र तौ गौणावित्याशङ्क्याऽऽह-आत्मेति ।
अनिक्ताविवेकोत्यत्रातिष्ठताविति यावत् । आत्मीयेऽपि देहादावत्यमुदावात्मीयत्वं तिरोहितं
सर्व्वबुद्धानि रज्जुत्वमिति मया परमतनिवसमुपसहरति-तस्मादिति । तद्यथाहंविद्ये मिथ्यात्वेऽपि किं
सिध्यति तदाह-तस्मान्मिथ्येति । न केवञ्च विदुषो जीवतोऽप्यशरीरत्वं यौक्तिकं किंतु श्रोतं
चेत्याह-तथा चेति । अत्र मत्त समस्तुत इति पूर्व्वशक्ये जीवन्मुक्तिका । स जीवन्मुक्तो देहस्योऽपि
पूर्व्वेन सतारीयत्र दृष्टान्तमाह-तद्यथेति । तच्च जीवन्मुक्तदेहे जीवन्मुक्ते च दृष्टान्तः । यथा
लोरेऽहिनिर्व्वयनी सर्व्वनिर्मोक्तद्वीपा देहात्मजीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिता मृता पूर्व्वमिनादिनाऽऽत्मत्वे-
नानिष्टा कर्त्त तथेवेदं विदुषः शरीरं मुक्ते प्राणिवाऽऽत्मत्वेनानिष्ट तिष्ठन्तीत्यर्थः । सर्व्वदृष्टान्तस्य
दार्ष्टान्तिरुमाह-अथेति । तथार्थोऽप्यदृष्टः । यथा प्रत्यस्तया त्वचा मुक्तोऽपि सामहमिति नाहिरभिमन्यते

प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" [बृ० ४ । ४ । ७] इति । "सचक्षु-
रचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण
इव" इति च । स्मृतिरपि च-"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" [भ० गी० २।५४]
इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषस्सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति ॥
तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् ॥ यस्य तु यथापूर्वं
संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् ॥ यत्तु पुनरुक्तं-श्रवणा-
त्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपप-
र्यवसायित्वमिति ॥ न ॥ अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः ॥ यदि
ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत, भवेत्तदा विधिशेषत्वम्, न तु तदस्ति ॥
मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

तीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव ॥ किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयज्योतिः । आनन्द एवेत्यर्थः । वस्तुतोऽच-
क्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरित्यादि योज्यम् ॥ इत्यनवद्यमिति । ब्रह्मात्मज्ञानान्मुक्ति-
छामात् सिद्ध वेदान्तानां प्रामाण्यं हितशासनाच्छास्त्रं च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य
श्रवणमनननिदिध्यासनयोरव्यवधान्तरावक्यभेदेन विध्यङ्गीकारात् ब्रह्मणो विधिशेषत्वमुद्देश्यज्ञानलभ्यतया
प्राधान्यादित्याह-नेति ॥ श्रवणं, ज्ञानकरणेदेदान्तगोचरत्वात् । प्रधानं, मनननिदिध्यासनयोः प्रमेय-
गोचरत्वात्तदङ्गत्वं, निपमादृश्यं ज्ञाने उपयोगं सर्वापेक्षान्यायादिति मन्तव्यम् । तर्हि ज्ञाने विधि
किमिति त्यक्तः, तत्राह-यदि हीति ॥ यदि ज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तरवगतं ब्रह्म विधेयज्ञाने कर्म
भामती ।

तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्येति । ननुक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वानगतिरेव सासारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः,
हन्त मननादिप्रधानानर्थक्यं, तस्मान्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदात्ता इति, तदनुभाष्य दूषयति-यत्पुनरुक्तं श्रव-
णात्पराचीनयोरिति । मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिः, तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्वि-
धिसन्त्येर्षचनैरनुदात्तात् । तदिदमुक्तम्-अवगत्यर्थत्वादिति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽगतिस्तदर्थत्वं मनननि-
दिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यस्य आह-यदि ह्यवग-
तमिति । न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वनिपये अप्रवृत्तत्वफले इत्युक्तमवस्तात् । अतो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तयाऽपि जीवन्मुक्तो देहस्योऽपि न तत्राह्रियमादधाति । अत एवामृतो देहाभिमाननतो हि मृतिर्निरुपाधिः
सम्प्राणिति जीवतीति प्राणः साक्षी । स च ब्रह्मैव तत्र तेजो विज्ञानं ज्योतिरेवेत्यर्थः । तत्रैव ध्रुवन्तरमाह-
सचक्षुरिति । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरित्यादि योज्यम् । श्रौतेऽर्थे स्मृतिमपि सवादयति-
स्मृतिरपीति । विदुषो जीवन्मुक्तौ प्रमिताया फलितमाह-तस्मान्नेति । प्रमित जीवन्मुक्तिसत्त्वं तच्छब्दार्थः ।
प्रतीतिमात्रशरीरं ससारिवमनुजानाति-ययेति । ननु ब्रह्मविदामेवास्माकं ससारित्वमबाधितमनुभूयते
नेत्याह-यस्येति । साक्षात्कृतसत्त्वस्य पूर्वमिव ससारित्वायोगाद्युक्ता वस्तुमात्रोक्ते रज्जुस्वरूपोक्तिव
दर्थवत्तेषुपसहरति-अनवद्यमिति । वेदान्तेषु नास्ति वस्तुमात्रोक्तिर्मननादिविधिशेषत्वेन ब्रह्मोक्तैरित्या-
शङ्क्योक्तमनुवदति-यत्तु पुनरिति । श्रुतमात्रस्य मननादियोगो नावगत्येत्याह-नेत्यादिना । वेदा-
न्तानामेकरसे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यनिश्चयं श्रवणम् । तस्मिन्नेव श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या सभानाधान
मननम् । ध्रुते मते च बुद्धेः स्वर्यं निदिध्यासनम् । तेषामेक्यापरोक्षप्रतीतिव्यङ्ग्ये तच्छेषवान्ना-
वगतमन्यत्र विनियुक्तमित्यर्थः । अवगतमन्यान्पराविनियोगेऽपि ब्रह्मणो विधिशेषत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह-
यदीति । ब्रह्मणि मिनेऽमिते वा तद्विद्यो निव्यसिद्धरूपातदृष्टे साक्षात्कारार्थं श्रवणादिषु विहितेषु

तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणस्सम्भवतीति ।
अतस्स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकम् । वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति
सिद्धम् ॥ एवं च सति “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [१।१।१] इति तद्विषयः
पृथक् शास्त्रारम्भ उपपद्यते ॥ प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि “अथातो धर्मजि-
ज्ञासा” [जे० सू० १।१।१] इत्येवारब्धत्वात् पृथक्शास्त्रमारभ्येत ॥
आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—“अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा” इति
“अथातः कर्तव्यपुरुषार्थयोजिज्ञासा” [पू० मी० ४।१।१] इतिवत् ॥

रत्नप्रभा ।

कारकत्वेन विनियुज्येत, तदा विधिशेषत्वं स्यात् । न त्वगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति । प्राप्ताऽवगत्या
फल्लभं विध्ययोगादित्यर्थः । तस्मात् विध्यसम्भवात् अतः शेषवासम्भवात् सत्पादिवक्तव्येऽव्यञ्जानेन
अज्ञाननिवृत्तिरूपफल्लभं सतीत्यर्थः । सूत्रं योजयति—स्वतन्त्रमिति ॥ एवं च सतीति । शेष-
धारणं । उत्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भगवतो व्यासस्य पृथक् शास्त्रकृतिर्युक्ता, धर्मविक्षण-
प्रमेयत्वाभात् वेदान्तानाम् । कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदात् युक्त्यर्थः । ननु मानसधर्मविचारार्थं पृथगारम्भ
इत्याशङ्क्याह—आरभ्यमाणं चेति ॥ अथ बाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरम्, अतः बाह्यधर्मस्य शुद्धि-
द्वारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात्, परिशिष्टे मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—
अयेति ॥ तृतीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषिन्विनिर्णयानन्तरं शेषिणा शेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः
प्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभ्येत न त्वारब्धं तस्माद्वयान्तरधर्मार्थि-
भामती ।

गुणस्मृत्स्वमनयोपघाताप्रोक्षणादिकपरिशिष्यते । तदध्ययुक्तम्, अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्तव्यमाणत्वाभावादात्मनः ।
विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । एवं सिद्ध-
रूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदाम् । व्रतणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यथाद्विधिविषयत्वेन शास्त्रभेदात् ‘अथातो ब्रह्म-
जिज्ञासा’ इत्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत इत्याह—एवं च सतीति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासेवेति न
शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भस्य स्यादित्यत आह—प्रतिपत्तिविधिपरत्व इति । न केवलं सिद्धरूप-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तस्यैतद्भाषात् तस्य विधिशेषतेषुपसंहरति—तस्मान्नेति । न च वस्तुप्रकरणे श्रवणादिविध्ययोगो
वाक्यभेदोपगमात् । न च तद्विषये लिङादय इत्यादिभाष्यविरोधस्तस्य ज्ञानविधिनिरासार्थत्वात् । अत
एवान् प्रतिपत्तिशब्दः । न चैव वेदान्तानां श्रवणादिनिविपरत्व वाक्यभेदस्योक्तत्वात् । न चाव्यादि-
सिद्धहेतुमात्रेण तेषु न विधिरववातेऽपि तदभावापातात् । नियमादप्यस्योपपन्न तुल्यत्वात्सर्वविधाविकरणा-
त्स्य ज्ञानोपपत्त्युपयोगादिति भावः । उक्तेऽर्थे सूत्रं सञ्जयति—अत इति । विधिशेषत्वेन शास्त्रप्रमा-
णक्यासिद्धिरित्यतः शब्दार्थः । वेदान्तानां विध्यनपेक्षसिद्धबोधित्वे शास्त्रारम्भभेदं प्रमाणयति—एवं चेति ।
विधिशेषत्वेन अथार्पणस्य शास्त्रं श्रवणारभ्येत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिपत्तीति । नन्याये काण्डे बाह्यक्रि-
याविवरिणितो मानसज्ञानविधिविचाराय काण्डान्तरमारभ्यते, नेत्याह—आरभ्यमाणं चेति । देहादि-
साध्यधर्मविचारानन्तर्यमथेयुक्तम् । तस्यैव चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानविधिविचारेपयोगिताऽतः शब्दार्थः । तत्र
चातुर्धिकमुदाहरणमाह—अथात इति । तृतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषिन्वि सिद्धे सत्यनन्तरं शेषिणैव
शेषस्य प्रतुनिभवात्को नाम प्रतरे प्रतुन्ने को वा पुरुषार्थयेति कर्तव्यपुरुषार्थयोजिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा
प्रतरेण प्रतुपांशे प्रतिज्ञामुखदिदमपि श्रूयान् । न चेत् त्रयीति । तस्मान्नोक्तविभागधर्मित्यर्थः ।
१ तद्विषयः पृथग्विषयः प्रविशति । २ पूर्वमीमांशापरिभाषादिः ।

समन्वयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१५३)

ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रेतिज्ञातेति तदर्थो युक्तश्शास्त्रारम्भः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [१ । १ । १] इति ॥ तस्माद् “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० १ । ४ । १०] इत्येतदवसाना एव सर्वे विधयस्सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानि ॥ न ह्यहेयानुपादेयाऽद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति ॥ अपि चाहुः—(श्लो०) “गौणमिध्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ॥ सद्ब्रह्मात्माहमित्येवबोधे कार्यं कथं भवेत् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

मारम्भ इत्युक्तमिति भावः । स्वमनं सूत्रानुगुण्यमस्ती याह—ब्रह्मन्ति ॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वमूत्रण युक्तमित्यर्थः । वेदान्तार्थश्चेद्वैतं ताहं द्वैतसापेक्षत्रिधात्रीना का गतिरित्याशङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रामाण्यं न पश्चादित्याह—तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृनाधिक्यनादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः, तद्वैधात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गायामुदाहरति—अपि चेति ॥ सदबाधितं ब्रह्म पूर्णमामा विपयानन्दं इति सर्वसास्यहमिषेयबोधे जातं सति पुत्रदेहादेः सत्तानाधनात्, मायामात्रविध्वयान्, पुत्रदारादिरहमिति स्वीयदुःखसुखभावकगुणयोगादौणाभामिमानस्य, नरोऽह, कर्ता, मूढः, इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोः सत्त्वे कार्यं विधिनियेधोदिव्यवहारः कथं भवेत् ॥ हेत्वभावात् कथञ्चिद्वैदित्यर्थः ॥ नन्वहं ब्रह्मेति बोधो बाधितः । अह-

भामती ।

तद्ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह—तस्मादहं ब्रह्मास्मीति । इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति । विषयो हि धर्मो प्रमाणम् । तं च साध्यसाधनेतिरुक्तं यथाभेदाभिधाना धर्मोपपादिनश्च तदभिधाना न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रमथन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येव गतिः, अपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह—सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानीति । कुतः, न होति । अद्वैते हि विषयविषयिभागे नास्ति । न च कर्तृत्व, कार्याभावात् । न च करणत्वम्, अत एव तदिदं मुक्तम्—अप्रमातृकाणि च इति चकारेण । अत्र त्वविदां गायामुदाहरति—अपि बाहुरिति । पुत्रदारादिध्यात्माभिमानो गौणः । यथा मूढो खनं दुःखी यथा स्त्रमुखेन सुखी तथा पुत्रादिगतनार्थानि सोऽयं गुणः । न त्वेकत्वाभिमानः, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्वैतोद्दीर्घ इति तद्वैत, देहेन्द्रियादियुक्तभेदानुभवात् गौण आत्माभिमानः, किंतु श्रुतौ रजनज्ञानत्रिमिथ्या । तदेव द्वित्रयोऽयमात्माभिमानो लोकपात्रां वहति । तदसत्त्वे तु न लोकपात्रा, नापि ब्रह्मात्मैक्यबालुभयः, ननुपायस्य श्रयणमननादेरभावत् । तदिदमाह—पुत्रदेहादिनाधनात् । गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिनाधनम् । ममकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं ध्रुणादिबाधनं च । ततश्च न केवलं लोकपात्रासमुत्पेदं सद्ब्रह्माहमित्येवबोधशीलं यन्कार्यम् । अद्वैतसाक्षात्कार इति यावत् । तदपि कथं भवेत् । कुतस्तदसमं इत्यत्र आह—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वमतेऽपि कथं वृषगारम्भः शास्त्रस्येत्याशङ्क्य मेयकठमेदादित्याह—ब्रह्मन्ति । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मात्मैक्यनिष्ठत्वे वेदान्तानां तदेव तात्त्विकमिति कथं द्वैतालम्बनस्य त्रिकण्डम्पात्पश्चादेव मानते याशङ्क्योपसहस्यारिहरति—तस्मादिति । अद्वैतविषयो भेदाभिधानमानविरोधश्च तदुपपत्त्यर्थः । इतिना ज्ञानं परामृष्टम् । तस्मादित्युक्तं हेतुं व्यनक्ति—न हीति । तत्त्वसाक्षात्कारे तदज्ञानच्युतो तदुपमात्रादिसर्वभेदच्युत्तेरित्यापस्थापयमेवाशङ्को ध्यवहार इत्यर्थः । कार्यामृष्टे सिद्धे त्रयण्यदये सिद्धा वेदान्तमानतेत्युपसहस्यमितिशङ्कः । न केवलमन्नामिरयमर्थोऽन्युपगतः किं त्वन्येऽपि ब्रह्मविद्विद्विदाह—अपि चेति ।

१ जैमिनेति शेषः । २ गायाम् ब्रह्मविदं आहुरित्यर्थः । ३ “यदा मोति यदा दत्ते मयाति विषयानिह ॥ यदास्य खलतं भावस्तस्मादात्मोति गीयते ॥” इति दृष्टोचः । ४ आदिपदेन सद्ब्रह्माहमित्येवबोधशीलं कार्यम् । अद्वैतसाक्षात्कारेण तदुपमात्रमननादेरभावात् ।

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ॥ अन्विष्टः स्यात्प्रमातृव
पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ २ ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ॥
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ ३ ॥” इति ॥ ४ ॥ (इति
चतुःसूत्री) ॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

मर्यस्य प्रमातुः ब्रह्मत्यायोगादित्याशङ्क्य, प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यद्वयतन्त्रात् वाच्य
इत्याह—अन्वेष्टव्य इति ॥ “य आत्मापहतपाप्मा विजरो स्मृत्युर्निर्दोकोऽपि निर्विकृतोऽपि सास्तस्यका-
मस्तयसक्तयस्तोऽन्वेष्टव्यः” [छा० ८ । ७ । १] इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेनाज्ञाना-
विद्धातोः आत्मनः प्रमातृत्वम् । प्रमातृत्वं ज्ञातृ-सन् पाप्मरोगद्वेषमरणवर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः ।
प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह—देहेति ॥ यथा देहात्मप्रत्ययः
कल्पितो भ्रमेऽपि व्यवहाराद्वैतया मानत्वेनेत्यतं वेदिकैः, तद्वद्लौकिकम् अभ्यक्षादिकमात्मबोधोपधि
व्यवहारकाळे बाधामानाद् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यताम् । वेदान्तानां ॥ काष्ठप्रयागव्यवबोधिवत् तस्या-
वेदकं प्रामाण्यमिति तु शब्दार्थः । आत्मनिश्चयात् भा आत्मनिश्चयादित्याह मर्यादायाम् । प्रमातृत्वस्य
कल्पितत्वेऽपि नियमाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः । “रामनाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नान्नायसमन्वयः । कार्य-
तापर्यवसरेन साप्रितः शुद्धशुद्धये” ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥ वृत्तमनुशास्त्रेण लक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह—
भामती ।

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः । उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणत्रिभाग इत्यपि
दृष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति—एष हि त्रिभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारण, ततो नियमेन प्राग्भावात् । तेन तद-
भावे कार्यं नोपपद्यत इति । न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्मान्य इत्याह—अन्विष्टः स्यात्प्रमातृव
पाप्मदोषादिवर्जितः । उक्तं श्रीगोतमश्रेष्ठेयकनिर्देशनम् । स्यादेतत् । अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वै-
तानुमनोपपत्तिरित्यत आह—देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं
तु । अस्यावधिमाह—आऽऽत्मनिश्चयात् । आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—
पारमार्थिकरूपप्रवृत्तादिभिरपि देहादिशब्दाभिमानो मित्येति यक्तव्यं, प्रमाणवर्जितत्वात् । तस्य च समस्त-
प्रमाणकारणत्वं भाविकत्रोकप्रमाणग्राहितं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षात्कारे निरा मर्यादयति । न
चायमद्वैतसाक्षात्कारोऽप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो भाविकः, नास्तौ
कार्यः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अनिया तु यद्यपि शान्तिश्चिच्छान्नवेदा, न तत्र काचिदनुपपत्तिः । तथा
च श्रुति—“विद्या चानिर्गुणं च यस्तद्वेदो मय सह । अविद्या मृत्युं तीर्त्तुं विद्यामृतमश्नुते ॥” इति । तस्मात्सर्व-
मनदातम् ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥ एव “कार्यान्वयं विना मिद्वरूपे ब्रह्मणि गानता । पुरुषार्थं
आनन्दगिरौ च—न्यायनिर्णयः ।

संपारमार्थिकमप्येतत् ब्रह्माहमियं वोयं जाते पुनर्देहादेः सत्तावाधनान्मापामात्रत्वात्तन्मादयमहमेवेति
पुनरादाहमभिमानस्य गौणात्मनो मनुष्योऽहमिति देहादाहमभिमानस्य च मिथ्यात्मनोऽमत्त्वं कार्यं कथं
भवेत्तन्निमित्ताभावाद्भिनिर्गुणस्यादित्यन्तरो न कथञ्चिदित्यर्थः । यथात्मा सद्ब्रह्मैव कन्तर्हि प्रमाता यय
यमेव कथं तर्हि तन्माताऽप्येवाशक्त्याऽह—अन्वेष्टव्येति । “य आत्मापहतपाप्मा” इत्यादिश्रुतिमिदं
आत्माऽन्वेष्टव्यः “सोऽन्वेष्टव्यः” इति श्रुतेः । तद्विज्ञानात्पूरेण आत्मनो मातृत्वं प्रमातेनापिष्टः सन्निर्देयः
परमात्मा स्यादतोऽप्ययत्तिरेकात्म्यामात्मनो मातृत्वमात्रित्यमितिर्थः । तस्याऽऽविज्ञाने कथमव्यक्षादीनां
शुद्धिं माननां पारणशेषादिपार्थक्याऽह—देहेति । यथा देहात्मविज्ञानादे कथिनाऽपि देहात्मन-
धोर्भेदाभावात्तया मानमित्यतं तथा तस्य साक्षात्कारपर्यन्तं व्यवहाराद्वैतप्रवृत्तये वाच्यमात्रा-
वाप्यवशापात्तावेत्यस्य व्यावहारिकं मानं श्रुत्युपैर्भेदार्थादिनदात्मनिहेतोस्तास्त्विकयेन मानत्वं-

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् ॥ ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम् ॥ सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुभिमानास्तत्परतयेव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति, सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिष्यन्ति ॥

रत्नप्रभा ।

सांख्यादयस्त्विति ॥ भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः । तथापि भवान्तरागयोग्ये ब्रह्मणि शक्तिप्रहायोगात् कूटस्थत्वेन अधिकांस्त्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः । किंतु सर्गाद्य कार्यं, जडप्रकृतिकं, कार्यत्वात्, घटवद्, इत्यनुमानगम्ये त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवेत्याग्रहः शक्तिप्रहायः । अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिप्रहसम्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । किञ्च “तेजसा सोम्य शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छ” [छा० ६।८।४] इत्याद्याः श्रुतयः शुद्धेन शुद्धेन कारणस्य स्वतोऽन्वेपण दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धयेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह-सर्वेष्विति ॥

भामती ।

स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता ॥” ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाप ‘जन्माद्यस्य यतः’ इत्यादिना ‘तत्तु समन्वयात्’ इत्यन्तेन सूत्रसदर्थेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतः । न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदन सद्विदते-तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुताचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रमादितो विशेषानुपपत्तये सति संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः । जीनाशुव्यतिरेकचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्चतुर्विधाः परमाण्वो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिमहर्षेणामावोपादानव्यादि प्रवृत्तव्यम् । अनिर्गुणोपादानाचरित्याशक्तिमैवतनोपादानं जगदागमिकमिति प्रसविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानाभ्यामाभासा बीजम् । तदेव विप्रतिपत्तेः सहाये किं तावत्प्राप्तम् । तत्र ‘ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥’ ज्ञानक्रियाशक्ती एव ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः, तस्यापरिणामित्वादेकव्याच । त्रिगुणं च प्रधाने परिणामिनि समनः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिर्ना क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यन्तेन शक्त्यात्मना रूपेण समन एव । तथा च प्रधान-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वर्धः ॥ इति चतुर्मुखी समाप्ता ॥ ४॥ (४) ॥ शास्त्रार्थं चतुर्भिः सूत्रैः सक्षिप्य बध्यमाणाधिकरणानामनुवक्तमर्थं वक्तुं वृत्तं संकीर्तयति-एवमिति । तेषां तत्फलत्वे हेतुस्तात्पर्येणेति । कार्यान्विते मन्त्रिणि तात्पर्यं तेषामित्याशङ्क्याऽऽह-अन्तरेणेति । समन्वयमर्थमनुशातीतमूरग्रथयमनुरदि-ब्रह्म चेति । उक्ते लक्षणे तद्वित्यासिदांश्यां निरासस्य सागराशवाद्ब्रह्मणा जिज्ञास्यस्य लक्ष्यमपि शास्त्रोपस्योक्तमित्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये समन्वयाप्यायसमात्तेरतसद्वर्मानर्थक्यमित्यादात्ताऽऽह-सांख्यादयस्त्विति । मिहोऽयं मानवसिद्धेकार्थानुप्रवेशे प्रयुक्तोऽपि ब्रह्मण्येव समन्वयो नान्यत्रेयनिर्भोणाद्ब्रह्मकारणतामितो-धिप्रमानादिरादनितासायोत्तरसदर्थ इत्यर्थः । परिनिष्ठितस्य मानान्तरगम्यत्वे तत्समादादिना तत्र वेदान्ताप्रामाण्यात् ततो जगद्वैतस्य सत्यमिति चेत्तर्हि केन मानेन वहेतुगीतव्याशक्त्युक्तम्-प्रधानादीनीति । का तर्हि वेदान्तानां गतिः परार्थानुमानतेत्याह-तत्परतयेति । हेत्वायुक्तस्तेषां न परार्थानुमानतेत्याशङ्क्याऽऽह-सर्वेष्विति । “तेजसा सोम्य शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छ” इत्यादिष्वनुमानता

प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साहचर्या मन्यन्ते ॥ काणादास्त्वे-
तेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिति ॥ अणुंश्च समवा-
यिकारणम् ॥ एवमन्येपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्व-
पक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

नन्वतीन्द्रियेन प्रधानादेर्व्यतिग्रहायोगात् कथमनुमानं तत्राह—प्रधानेति ॥ यत्कार्यं, तज्जटप्रकृतिकं,
यथा घटः, यज्जडं, तच्चेतनसंयुक्तं, यथा रयादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानगम्याः प्रधानपुरुषसंयोगा
इत्यर्थः ॥ अद्वितीयमक्षणः कारणत्वविरोधिमत्तान्तरमाह—काणादास्त्विति ॥ सृष्टिवाक्येभ्य एव परा-
र्यानुमानरूपेभ्यो यत्कार्यं, तद्वुद्धिमत्कर्तृकमिति ईश्वरं कर्त्तारं परमाणुं यत्कार्यद्रव्यं तत्त्वमनूतपरिमाण-
द्रव्यारब्धमित्यनुमिति इत्यर्थः । अन्येऽपि योद्वादयः “असडा इदमत्र आसीद्” [ते० आ० १ । ७ ।
१ ।] इत्यादिवाक्याभासः ॥ यद्वस्तु, तच्छूद्र्यावसानं, यथा दीप इति युक्त्याभासः ॥ एवं
वादिभिप्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निरासाद्योत्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति—तत्रेति ॥ वादिवादिदे सतीत्यर्थः ॥ व्याक-
रणमोमांसाभ्यामपनिधिष्यात् पदवाक्यप्रमाणजन्यम् । यज्जगत्कारणं तच्चेतनमचेतनं वेति ईश्वरास्य मुख्य-
मायती ।

मेव सर्वं च सर्वशक्ति च । न तु ब्रह्म । स्वरूपचेतनं त्वस्यावृत्तिकमनुपपद्येति जीवात्मनामिवास्माकम् ।
न च स्वरूपचेतन्ये कर्तृत्वम्, अकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा न सर्वथा सर्वज्ञता । भोगापर्यवृत्क्षणपु-
रार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहंकरादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधा-
नस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुर्यार्यं प्रवर्तमानम् । यथा घटस्य विरूपपर्यवमेव
तनं क्षीरं प्रवर्तते । ‘तदैक्षत वदु स्यां प्रजायेयेति’ इत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेपि चेतनवदुपचारास्त्वकार्यो-
न्मुख्यमादर्शयन्ति, यथा कूटं पिपतिर्नान्ति । ‘कंप्राये धूषते यद्य तत्तादृगवगम्यते । भाक्तप्राये धृत-
मिदमतो भाक्तः प्रतीयते ॥’ अपि चाद्वैतः—‘यथाऽन्यप्राये लिखितं द्रष्टुं यदन्ति मवेदयमप्रयः’ इति,
तथेदमपि ‘ता धाप ऐक्षन्त’ ‘तत्रेज ऐक्षत’ इत्याद्युपचारप्राये श्रुतम् । ‘तदैक्षत’ इत्युपचारिकमेव
विवेच्यम् । ‘अनेन जीयेतामनानुप्रदिप्य नामरूपे व्याकरषाणि’ इति च प्रधानस्य जीवात्मन्य जीवार्थकारि-
त्वाह । यथा हि मद्रसंनो रानार्यकारी राज्ञा मद्रमेनो ममात्मेयुपचर्यते, एवं ‘तत्त्वमसि’ इत्याद्याः
श्रुतयो मात्माः संप्रत्यर्था वा द्रष्टव्याः । ‘स्वमपीतो भवति’ इति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं
आनन्दगिरीय—नायनिर्णयः ।

मातीत्यर्थः । कार्यवृत्तिकमनुमानं ब्रह्मेव गमयिष्यतीत्यासाह्वयं सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कार-
णमनुमापयतीत्याह—प्रधानेति । तस्याचेतनस्य स्वार्थमावाप्त्यनुपपत्तौ पुंसि मानं बाध्यमिति
मत्वाऽऽह—पुरुषोत्तमं । बुद्धो यः प्रतिबिम्बः स तादृशविम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वात्प्रेमे सुखमाप्तवदित्यर्थः ।
संबन्धमात्रे तादृशयोगात्तत्रापि भागाकाङ्क्षायां विमले चेतनमनुपपन्नमचेतनत्वाद् द्रव्यादिवादिति बुद्ध्या
संयोगप्रद्वयम् । मतान्तरमाह—काणादास्त्विति । यतो वा इमानिण्यादिवाक्येभ्यो यच्छूद्रोपवन्धेन
मिदं यज्जगदेतुपरामर्शोक्तं कार्यं तद्वुद्धिमत्कर्तृकमिति सामान्यतोदृष्टादीश्वरं कल्पयन्तीत्यर्थः । स्वर्णमाणा-
दस्मरतमागारत्वे पटादि द्रष्टुऽऽद्यमपि कार्यं तथेति समवायिवन्धेन चतुर्विधानयुक्तस्ययन्तीत्याह—अणुंश्चेति ।
अमदा इदमत्र आसीदित्यादिवाक्याभासादीपादेर्निरवयवतादृष्ट्या पृथिव्यादेरपि सत्ता नष्टस्यासत् एवोप-
निधिष्यादित्युक्त्याभासावादेनादे मायमिकादयो पितृपितृनो भवन्तीत्याह—एवमिति । वादिभिप्रतिपत्ती-
त्यत्र तन्निरासाद्योत्तरप्रत्ययमवतारयति—तत्रेति । तत्र वादिषु मिश्रप्रमाणेषु सति किमि वाच्यम् । वाक्याभासैः
पुरुषमात्मैव च प्रतिपत्तिर्देवैते तेषां । उच्चरन्त्यनान्यत्वंमुक्त्वा सदेव्यादौ सच्छब्दिनमोक्षितुं सर्वज्ञं

न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम् ॥ त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यते इति, प्रधानस्याचेतनस्यैव सतस्सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु ॥ अवश्यञ्च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम् ॥ न हि सर्वदा सर्वविषयज्ञानं कुर्वद्देव ब्रह्म वर्तते । तथा हि ज्ञानस्य नित्यत्वे, ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत ॥ अथाऽनित्यं तदिति, ज्ञानक्रियाया उपरमेतापि ब्रह्म ॥ तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति ॥ अपि च प्रागुत्पत्तेस्सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेत्येते त्वया ॥ न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना ॥ अपि च प्रधानस्यानेकात्म-

रत्नप्रभा ।

न केवलस्येति ॥ ज्ञानज्ञानस्य सत्त्ववर्मात्वात् नित्योपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्वज्ञानकसत्त्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साम्याकस्या प्रधानम् इति सांख्या वदन्ति । तदेवावस्थाप्य सत्त्वस्योत्कर्षाभावात् कार्ये सर्वज्ञतेत्याह-त्रिगुणत्वादिति ॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं, तस्य साम्यावस्था तदमेदात् प्रधानम् इत्युच्यते । तदवस्थायामपि प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं ससर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः । ननु मया किमिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह-न हीति ॥ अनित्यज्ञानस्य प्रत्येकं नाशात् शक्तिमत्त्वं याव्य कारकमावाचेत्याह-अपि चेति ॥ मतद्वयसाम्यमुक्त्वैवमते विशेषमाह-अपि चेति ॥ ब्रह्मणः कारणत्वं स्मृतिपादे समर्थते । प्रधानादेः कारणमावती ।

यद्विदितसमस्तवदितव्यञ्चम् । तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे समर्थति । एतदुक्तं भवति-यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः, तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात्सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षं सार्वदेशकार्यमुपचरति इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वाऽविचक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यते इति । अपिन्यामवभाषणस्य व्यवच्छेदकमाह-न केवलस्येति । न हि किञ्चिदेकं कार्यं जनयेद्विदुर्बहूनि । चिदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुपचरतुमर्हति । न चिदात्मन इत्यर्थः तथापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञतान्युपगमो न कार्ययोगादित्याह-त्वयापीति । न केवलस्याकार्यकारणस्थित्येतन्मिहावच्छोक्तिरेव प्रवक्ष्यति-प्रागुत्पत्तेरिति । अपि च प्रधानस्येति । चत्सर्वव्य-

थानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नांशस्यैव सर्वज्ञतेत्यर्थः । किञ्च, तस्य सर्वज्ञत्वं दुर्ज्ञानं चिन्मात्रस्य ज्ञानकर्तृत्वायोगादित्याह-नेति कार्यकरणनिहितत्वाच्च नास्य ज्ञानकर्तृतेत्याह-अकार्येति । पूर्णत्वाच्च तथेत्याह-पुरुषस्येति । प्रधानावस्थायां गुणसाम्ये सत्त्वोत्कर्षयोगात् तस्य तत्कृतं सार्वदेश्यमित्याशङ्क्याऽऽह-त्रिगुणत्वादिति न च ज्ञानप्रतिषेधरजस्तमसोरपि तत्र भावान् सार्वदेश्यम् । वस्तुनस्तद्भावेऽपि भाणवकस्याशित्ववत्तदुपचारादुदाह-उपचर्यते इति । गौणमुत्पत्तेरुत्पत्तेः संप्रत्ययान्मुस्यग्रहणमाशङ्क्याऽऽह-अवश्यमिति तत्र हेतुमाह-न हीति । तथात्वे काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तज्ज्ञानं नित्यमनित्यं वेति विरुद्धयति-तत्र हीति । तत्राऽऽयं दूषयति-ज्ञानेति । द्वितीयमनृत्य स्वप्नसिद्धान्तमाह-अयेत्यादिना । अनित्यज्ञानपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञतेत्यत्र हेतुस्त्वप्याह-अपि चेति । तथाऽपि तस्य सर्वविषयज्ञानं किमिति नोपचरते तत्राऽऽह-न चेति । आदिपदेन ज्ञेयज्ञायादिसंग्रहः । तमपराधतुल्यवृत्तिसाम्यं कथं पञ्चमिनेतदुपात्त इत्याशङ्क्य प्रमाणपक्षे विशेषमाह-अपि चेति । एकस्यापि ब्रह्मणः सामग्रीमिति

ईक्षत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्यती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१५९)

कस्य परिणामसम्भवात्कारणत्वोपपत्तिर्मुदादिवत्त्रासंहतस्यैकात्मकस्य
ब्रह्मण इत्येवं प्राप्ते इदं स्वमारभते-

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥ (५) ॥

न सादृश्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वा-
श्रयितुम् ॥ अशब्दं हि तत् ॥ कथमशब्दत्वम्-ईक्षतेः-ईक्षितृत्वश्रवणा-
त्कारणस्य ॥ कथम् ॥ एवं हि श्रूयते "सदेव सौम्येदमग्र आसीदिकमेवा-
द्वितीयम्" [छान्दो० ६ । २ । १] इत्युपक्रम्य-

रत्नप्रभा ।

तर्कपादे युक्तिभिर्निरूप्यते । अथुना तु धृतिभिर्निरूप्यते-ईक्षतेर्नाशब्दमिति ॥ ईक्षणश्रवणात् वेद-
शब्दवाच्यमशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वाच्च कारणमिति सूत्रयोजना ॥ तत् सच्छब्दवाच्य कारणम् ।

भाष्यती ।

ए० प्राप्ते उच्यते-ईक्षतेर्नाशब्दम् । नापरपप्रपञ्चक्षणकार्यदर्शनादेत् कारणमात्रमिति सामान्यकन्-
नापामन्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकन्पनायासस्यनुमानमिष्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते ।
तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामात्राय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमात्रादैकतमविगमनीये जग-
त्कारणे 'पूर्वापर्यपराभ्यामिदं त्रयोऽञ्जसा भवेत् । जगद्बीजं तदेवेतं चेतनं च स आञ्जसः ॥' तेषु तेषु
एतन्नामप्रदेशेषु 'तदेक्षत' इत्येवजातीयैकैक्यैरीक्षितुः कारणाजगज्जन्माख्यायत इति । न च प्रधानपरमा-
णादेरचेतनस्यैकितृत्वाभाजसम् । सत्त्वाशेनेक्षितुः प्रधानं, तस्य प्रकाशकत्वादिति चेन्न । तस्य जाउपेन
तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विशेषः । स्वच्छता । स्वच्छ हि सत्त्वम् । अम्वच्छे च
रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चैतन्यविम्वोद्वाहितया प्रकाशकत्वप्रदेशो नेतरयोः, अम्वच्छतया तद्वाहित्या-
भावात् । पार्थिवे तुल्य इव भवेत्विम्वोद्वाहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणमरीक्षितृत्वमाजस, तन्मात्रा
यतो नित्यज्ञानम्यभावाच्चनिश्चयात् । नन्यत एवाम्प नेक्षितृत्व, नित्यस्य ज्ञानम्यभावभूतम्येक्षणम्याक-
मावेन ब्रह्मणस्तत्त्वमिति निमित्तमावाभावात् । अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वात्तत्त्वात् तदज्ञातस्य तद्विशेषस्य
कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । सत्यं, ब्रह्मसम्भावचेतन्य नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनरिष्ठकम्य तत्तद्विषयोपधानभेदा
दच्छेदेन कल्पिभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्व चोपपत्ते । तया चैकच्छरण ईक्षणे सर्वत्रिये ब्रह्मण स्वातन्त्र्यप्रदेशे
कर्तृत्वमुपपन्नम् । यद्यपि च कृत्स्ननित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तव नयाप्यनाद्यनिर्गमनीया-
विद्यारिष्ठकम्य व्यापारन्त्यमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । परेरपि च चिच्छक्तेः कृत्स्ननिन्याया वृत्ती-
मिति कर्तृत्वमीदृशानेगान्युपेयं, चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपपत्तेः । न हि प्राधानिकान्यन्नर्थाकार-
णानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि, तद्वत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुसहन्ते । नो
खल्वन्याः सहस्यमपि पात्याः पत्यान् विदन्ति । चक्षुष्मता चेनेन चेद्वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी
स्तन्त्रः कर्ता नेवा तंणम् । एव बुद्धिसत्त्वम्य स्वयमचेतनम्य चित्तिम्वसक्रान्त्या चेदापन चैतन्यस्य
ज्ञातृत्वं, चित्तिरेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा, नात्तर्हिष्करणाभ्यन्तसहमप्रतिगान्यन्नजननाजि । ॥ चाम्याधिने

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पान्त्यकारणमशक्यं तस्यासङ्गादद्वयत्वाच्च नेगमियाह-नेति । जगदुपादानमदिदेदान्तानां प्रधान-
परतन्ति पूर्वापरमन्त्रस सूत्रेण सिद्धातपत्तिः-एवमिति । सूत्रम्य नम्यद व्याचष्टे-नेति । तत्र सौत्रमेव चेत्-
माह-अशब्दं हीति । मदेवेत्य सच्छब्दस्य तच्छब्दत्वाभावाच्चनित्याह-कथमिति । सौत्र परम-
तार्थ व्याकरोति-ईक्षतेरिति । अनुम्येयं प्रधानं हिवा तदनुयायिधुनिनिदम्य कथं कारणमियाह-कथ-
मिति । कार्येण कारणमात्रमनुमातुं शक्यं न तद्विशेषमात्रं धुनेरेव गानमिति मन्वाऽऽह-एवं हीति ।
श्रुतोपादानस्य नतनार्थ्यमाह-तदईक्षतेति । केचिदईक्षितारमौधर सद्वितीयं समिन्ते तात्प्रमाह-एक-

“तदेक्षत बहु स्यां प्रजाययेति । तत्तेजोऽमृतम्” [छान्दोग्य ० ६ । २ । ३]
इति ॥ तत्रेदं शब्दवाच्यं नामरूपविकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेस्सदात्मनावधार्य
तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्यैक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेस्सृष्टत्वं दर्शयति ॥

रत्नप्रभा ।

ऐक्षत ईक्षणमेगाह—वाहेति ॥ बहुप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेगोपादानतया कार्यामेटाज्जनिष्यामीत्याह—प्रजेति ॥ एव तत् स दीक्षित्वा आकाश वायु च सृष्ट्वा तेजः सृष्ट्वादित्याह—तदिति ॥

भाष्यटी ।

कृतस्यनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । न च तदयोगेऽप्यज्ञातत्वं, व्यापारवत्तामपि जडानामज्ञानात् । तस्मादन्तःकरणवर्तिनः व्यापारमारोप्य चितिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानः । अन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भग्नमतेऽपि मेदः स्वामात्रिकं कचिदपि ज्ञातृत्वम्, अपि तु साव्यवहारिकमेवेति परमार्थः । नित्यस्यात्मनो ज्ञान परिणाम इति च मेदामेदप्रक्षमपाकुर्द्विरपास्तम् । कृतस्यस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारयत्न एव भिन्न ज्ञान धर्म इति चोपरिष्ठादपाकारिष्यते । तस्माद्भूतुतोऽनन्तरि चैतन्य तत्त्वान्यत्वाभिनिर्बन्धीयाव्याकृतव्याचिर्ज्ञातृत्वाभिमानरूपनित्यप्राग्विज्ञित सञ्ज्ञान कार्यं, तस्य कर्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञ सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा च श्रुति—“तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्तमभिजायते । अन्नाद्याणो मनः सत्य लोका कर्मसु चाभूतम् ॥ य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥” इति । तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण चीयते तद्व्याचिर्ज्ञातृत्ववद्भवति, यथा कुम्भिन्द्रादिरव्याकृत पटोदि बुद्ध्यागच्छिष्य चिकीर्षति । एकधर्मगान् द्वितीयधर्मापजननेन उपचित उच्यते । व्याचिर्ज्ञातृत्वा चोपचये सति ततो नामरूपमन्नमदनीय साधारण ससारिणा व्याचिर्ज्ञातृत्वमभिजायते । तस्मादव्याकृताद्र्याचिर्ज्ञातृत्वादन्नाद्याणो हिरण्यमर्मे ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठान जगत्सूत्रात्मा साधारणो जायते, यथाऽव्याकृतात् व्याचिर्ज्ञातृत्वात्पश्चादन्तःकरणं द्वितन्तुनादि । तस्माच्च प्राणान्नमन्नाद्य सत्स्वरिकात्वादिव्याकरणात्कृत जायते । ततो व्याकरणात्मकान्नमन्न सत्यशब्दवाच्यान्याकाशदीप्ति जायते । तस्यैव सत्त्वाद्यैर्म्योऽनुक्रमेण लोका भूरादयः तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्मधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चाभूत फल स्वर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्मोर्धर्मयोः सतोर्न निश्चयीत्यभूतम् । यान्द्वर्माधर्मभात्रीति यान्त् । य सर्वज्ञ सामान्यतः, सर्वविद्विशेषतः । यस्य मग्नतो ज्ञानमय तपो धर्मा नावासमयम्, तस्माद्भूक्षण पूर्वस्मादेतत्पर कार्यं ब्रह्म । किञ्च, नामरूपमन्नं च त्रीहिरण्यमादि जायत इति । तस्मात्प्राधानस्य साम्यान्स्थायामनीक्षितत्वात्, क्षेत्रज्ञानं च तत्त्वपि चैतन्ये सर्गादौ नियतानीक्षणात्, सुप्तसमये चोपचारम्यान्याव्यत्वात्, सुषुप्तोच्चापयथार्थपदेशानुपपत्तेः, शुक्तिविरोधित्वात्, तेजःप्रभृतीनां च सुप्तसमयेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, तद्वशे च तत्प्रागुत्पत्तस्य निश्चायकत्वात्, इह ॥ सुप्तसमये सर्गिककर्म निश्चये सति सशयामानात्, अथवा किरातशतसर्गोर्धदेशनिवासिनो ब्राह्मणाद्यनस्थापि निरात नापत्ते, ब्रह्मैवेक्षितनायनिर्वाच्यानिचासचिज्जगदुपादानं, शुक्तिरिष समारोपितस्य राजस्य, मरीचय इव जलस्य, एकश्चन्द्रमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमसः । न त्वचेतन प्रधानपरमाण्यादि । अशब्द हि तत् । न च प्राण परमाण्वो या तदतिरिक्तसत्त्वेऽनराधिष्ठिता जगदुपादानमिति सांप्रतम् । काणाऽन्याणां भेदाभावात् कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिर्देशननागमेन प्रसाधितत्वात्, मेदं च तदनुपपत्ते । साक्षात् ‘एवमेगाद्वितीयम्’ ‘नेह नानास्मि किञ्चन’ ‘मृत्यो स मृत्युमाप्नोति’ इत्यादिर्मिर्दुर्मिर्मेचोर्मिर्मेद्यातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतियोग्येतेनोपादानमेव जगत्, मुजङ्ग इमारोपितो रूपादान इति सिद्धान्तः । सदुपादानत्वे हि मिदं जगन्तदुपादानं चैतनमचेतनं येति सदाप्यमीमांशे । अद्यापि तु मृदापादानमसिद्धमित्यत आह—तत्रेदं शब्दवाच्यम् इत्यादि दर्शयति इत्यन्तेन ।

ज्ञानद्वितीय—व्याचिर्ज्ञानम् ।

मेदंति । तस्योपादानार्थमेगाह—बहु स्यामिति । ईक्षणप्राह—तदिति । तदाकाश वायु च सृष्ट्वा तान सृष्ट्वादिष्ये । श्रुतसुविभाषांशुगादिवसुदामर्थमेगाह—तत्रेत्यादिना । उक्तश्रुति सन-

तथा अन्यत्र “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिपत्स
ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥ १ ॥ स इमाल्लोकानमृजत” [ऐत० ११।१]
इति ईक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे ॥ कचिच्च पोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह
“स ईक्षाश्चक्रे स प्राणममृजत” [प्रश्न० ६।३] इति ॥ ईक्षतेरिति च
धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः यजतेरिति च ॥ न धातुनिर्देशः ॥ तेन “यस्सर्व-
ज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ॥

रत्नप्रभा ।

मिपत् चलत् सत्त्वान्तमिति यावत् । स जीवाभिन्न-परमात्मा । “प्राणममृजत प्राणाश्चूडां च वायुर्धोतिरापः
पृथिवीन्द्रिय मनोऽन्नमन्नादीर्वैतपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकैषु नाम च” [प्रश्न० ६।४] इत्युक्ताः पोडश-
कलाः । ननु “इक्षतिषौ धातुनिर्देशः” इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिरन्तेन धातुरूप्यते । तेन
धात्वर्थ ईक्षण कथं व्याख्यायत इत्याक्षय लक्षणपेत्याह-ईक्षतेरिति चेति ॥ “इतिकर्तव्यतानिर्णय-
जतेः पूर्वसत्त्वम्” [७ । ४ । १] इति जैमिनिमूले यया यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग इत्येतं
सद्विहापीत्यर्थः । सौर्वादिविकृतिपागस्याह्वानामगिरानात् पूर्व(र) दर्शादिप्रकृतिरथाह्वरत्रमिति सूत्रार्थः ।
धात्वर्थनिर्देशेन व्याभमाह-तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वज्ञो विज्ञेयतः सर्वविद् इति भेदः । ज्ञानम् ईक्षण-
भामती ।

तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथादुर्हरेण्यगर्भा इत्यतः धुनिः
पठित्वा-“एकमेवाद्वितीयम्” इति । “बहु स्यात्” इति चाचेतन कारणमात्मन एव बहुभाजनमाह । तेनापि
कारणाचेतनादभिन्न कार्यभगम्यते । यद्यप्याकाशाया भूतसृष्टिर्न्यायि तेजोऽन्नज्ञानाभेद निरूपणस्य
निरक्षितत्वाच्च तेजसः प्राथम्यात्तेजः प्रथममुक्तम् । एकमद्वितीय जगदुपादानमित्यत्र श्रुयन्तमपि
पठति-तथान्यत्रेति । अत्र चतुःशदष्टाशक पोडशकलम् । तथ्या-प्राची प्रची दक्षिणेदीचीति
चतस्रः कला मल्लणः प्रकाशवानाम प्रथमः पादः । तदर्थं शकः । तथा पृथिव्यन्तरिक्षं यौः समुद्र
इत्यपराधततः कला द्वितीयः पादोऽनन्तवानाम । तथाग्निः सूर्यधन्वना रिगुदिति चतस्रः कला, स
ज्योतिष्मानाम तृतीयः पादः । प्राणधनुः श्रोत्र धागिति चतस्रः कला, स चतुर्थे आयतनवानाम
मल्लणः पादः । तदेव पोडशरुद्र पोडशानयय प्रसोपास्यमिति सिद्धम् । स्वादेतत् । ईक्षतेरिति निपा धातु-
स्वरूपमुच्यते । न चाविरक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसम इत्यत आह-ईक्षतेरिति ।
धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः, निषिधना निषयलक्षणात् । प्रसिद्धा धेय लक्षणेत्याह-यजतेरितिरिति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अर्थः । उद्बोगधुतिपदेतरेयधुतिरपि प्रधानवादविरोधिनीत्याह-तथेति । निषयलक्षणात्तन्मिति यावत् ।
प्रभधुतिरपि प्रधानकारणता यावतीत्याह-कचिच्चेति । स प्राणममृजत प्राणाश्चूडां च वायुर्धोतिरापः
पृथिवीन्द्रिय मनोऽन्नमन्नादीर्वैतपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकैषु नाम चेतुकाः पोडश कलाः ।
“इक्षतिषौ धातुनिर्देशः” इति स्मरणादीक्षतेरिति निपा धातुस्वरूपकथनान्न तस्य चेतनोपादान उपाधनेत या-
शस्याऽऽह-ईक्षतेरिति । निषिधना निषयस्य लक्षणादित्यर्थः । प्रसिद्धा धेय लक्षणेऽह-यजते-
रिति वदति । सतमे स्थितम्-इतिकर्तव्यतानिर्णयजतेः पूर्वसत्त्वम् । इतिकर्तव्यतायाः सौर्वादिषु रिहति-
परिधानादनिर्दिष्टताकाये प्राप्ते प्रयुच्यते । यथा लोके शाकान्द्रि मिन्दू वदन्त्योदन पचति तथेह
मिदं दृश्य सामान्यमेतिकर्तव्यताकारण भित्त तस्याध रिहतिश्चनिषेः सौर्वादीनां रिहतिपागानां दर्शा-
दिप्रवृत्तिरिहत्पूर्वितिकर्तव्यतान्त्वमिति । तत्र यया यजतेरिति यागो गृहीतस्तथेवार्थशतैरितिशगमिपर्यः ।
ईक्षतेरितुत्तरपरत्वं वाक्यान्तराण्यपि प्रधानपक्षप्रतिशेयायान सूचितानि भवन्तीं वाह-तेनेति । सायाः

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमत्रं च जायते” [मुण्ड० १।१।९] इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहर्तव्यानि ॥ ननुक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति ॥ तत्रोपपद्यते ॥ न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो जानं सम्भवति ॥ ननुक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति ॥ तदपि नोपपद्यते ॥ यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत, कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धशक्तिमाश्रित्य किञ्चिज्ज्ञमुच्येत ॥ अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते ॥ न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति ॥ तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् ॥ योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् ॥ अथ पुनस्ताक्षिनिमित्तमीक्षितृत्व प्रधानस्य कल्पेत ।

रत्नप्रभा ।

मेव तपः । तपस्विन षडमाह-तस्मादिति ॥ एतत् कार्य मूलाय ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तेर्जनमङ्गीकृत्य प्रमानस्य सर्वज्ञत्व निरस्तम् ॥ सम्प्रति न केवलजडवृत्तिर्ज्ञानशब्दाय ॥ किन्तु साक्षिगोचविशिष्टा वृत्तिवृत्तिव्यक्तगोचो वा ज्ञान, तत्वावस्थ प्रमानस्य नास्तीत्याह-अपि चेति ॥ साक्षित्वमस्ति, येनोक्तज्ञानवत्त्व स्यादिति शेषः ॥ ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिना सर्वज्ञत्वमुक्तमित्यत आह-योगिना त्विति ॥ सध्वर साङ्ख्यमतमाह-अथेति ॥ सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्व, न ज्ञानकर्तृत्व, भामती ।

‘य सर्वज्ञ’ इति सामान्यतः, ‘सर्वज्ञेति’ इति विशेषतः । सामान्यं स्वमतसमाधानमुपयम्य दूषयति-यत्तुक्तं सत्त्वधर्मेणेति । पुन सामान्यमुपाययति-ननुक्तमिति । पाठ्यरति-तदपीति । समुदाचरवृत्तिताम्र भवति सत्त्व, गुणत्रयप्रमङ्गल साम्यानुपपत्त । न चाचेतने रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तप्रतिबन्धव्यापि सत्त्वमेण रूपेण सद्भावादित्यर्थः । अपि च चेतयप्रमानवृत्तिमन्त्रो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह-अपि च नासाक्षिकेति । कथं तर्हि योगिना सत्त्वाशोकार्हेतुक सर्वज्ञत्वमित्यत आह-योगिना त्विति । सत्त्वाशोत्कर्षो हि योगिना चेतयचक्षुष्मतामुपनरोति । नावस्थ प्रमानस्येवार्थः । यदि तु कापिउमतमपहाय हेरुष्यगर्भमास्थीयेत तत्राप्याह-अथ पुनः साक्षिनिमित्तमिति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न्यत सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति मेद । ज्ञानमय ज्ञानात्मक तपो न त्यागासरूपमेव ब्रह्म जायमान हिरण्यगर्भाय कार्यम् । नाम देवदादि । रूप नीउपीतादि । अन्न ब्रीहियदादि । आदिपदेन ज्ञाकाउकाओ गुणो सर्वत्रिय कारणमित्यादि गृहीतम् । सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तमनुवदति-यत्त्विति । प्रमाने गुणाना तुल्यतया सत्त्वकार्यस्य ज्ञानव्येगममये सर्वज्ञत्व दूरनिरस्तमित्याह-तत्रेति । औपचारिक सर्वज्ञत्वमुक्त स्मारयति-नन्विति । मत्त्वस्य मूक्षमन्त्रेण ज्ञानहेतुत्ववदितरयोरपि तेनाऽऽमना तत्प्रतिपत्त्यकत्वात् सर्वज्ञत्वेत्याह-तदपीति । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानरूपे य सत्त्वधर्मेण तेन न सर्वज्ञत्वमुक्तम् । इदानीं न केनच सत्त्ववृत्तिर्ज्ञान किन्तु तदमित्यक्ताश्च प्रमाशान्तयाविप्रमानरत्त्व च न प्रमानस्येत्याह-अपि चेति । तर्हि प्रमानमेव चिदात्मना परिणतमरच्छेदकवृत्त्यामना विपरिणम्यते नेत्याह-न चेति । हेतुत्वानवस्थेयुः । प्रमानस्यासर्वज्ञत्वमुक्त निगमयति-तस्मादिति । अचेतनम्याग्राह्य सत्त्वधर्मः परोक्त दृष्टान्त निगमयति-योगिना त्विति । सत्त्वोन्माऽपि चेतनस्योपपत्तौ न चाचेतनस्य प्रमानस्यावस्थेयाऽऽत्मीयो कर्ष इत्यर्थः । सध्वरसाङ्ख्यतामाह-अथेति । यस्य व्यक्तो नेक्षितृत्वमस्य कथं नदय-

१ ज्ञानावस्थानिमित्तम्, २ ज्ञानवस्थेति पाठः ३ दृष्टावा न सम्भवतीत्यर्थः । ४ हेरुष्यगर्भमिति त्वत्त्वित्यर्थः ।

यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धत्वम् ॥ तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् ॥ यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ इदं तावद्भवान्प्रवृत्त्यः ॥ कथम् ॥ नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति-यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् ॥ अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् ॥ नासौ ज्ञान-नित्यत्वे दोषोऽस्ति ॥ ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयस्स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत् ॥ न ॥ प्रतर्ताप्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् ॥ ननु सवितुर्दाहप्रकाशसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात् । न तु ब्रह्मणः । प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानैकर्म-संयोगोऽस्तीति विषयो दृष्टान्तः ॥ न ॥ असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनाद् एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदे-क्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति-इदं तावदिति ॥ सर्व जानातीति शब्दासाधुत्वं शक्ते-ज्ञाननित्यत्व इति ॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद्देद कथयिना कार्यत्वोप-चाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति सट्टन्तमाह-न प्रततेति ॥ सन्ततेत्यर्थः । असत्यपि अत्रि-वक्षितेऽपि । ननु प्रकाशतेरकर्मकत्वात् सविता प्रकाशते इति प्रतियोगेऽपि जानाते-सकर्मकत्वात् कर्मा-भामती ।

तेषामपि हि प्रट्टसत्त्वोपादानं पुरुषादेशेऽस्यैव हेतुकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सर्वज्ञत्व, न तु प्रधानस्या-चेतनस्य । तदपि चाद्वैतश्रुतिभिरपास्तमिति भावः । पूर्ववक्षणीजमनुभाषते-यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपीति । चैतन्यस्य शुद्धस्य निरान्तेऽप्युपहितं सदनित्यं कार्यम्, आकाशमपि घटादङ्गुलमपि मिस्रयाय परिहरति-इदं तावद्भवानिति । प्रतर्ताप्यप्रकाशे सवितरि इत्येवमपि निषयादङ्गुलप्रकाशः कार्यमित्येतदपि प्राप्य । वैषम्यं चोदयति-ननु सवितुरिति । किं वास्तव कर्माभावमभिप्रेय वैषम्यमाह भवान् उत तद्वि-वक्षामात्र, तत्र यदि तद्विवक्षामात्र तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत्साम्यं, प्रकाशत इत्यनेन त्वस्ति । न तत्र कर्म निरक्षितम् । अथ च प्रकाशमभावात्प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति-न । असत्यपि कर्मणीति । असत्यपीत्यत्रिब्रह्मणोऽपीत्यर्थः । अथ वास्तव कर्माभावमभिप्रेय वैषम्यमुच्येन, तत्र, असिद्धत्वात्कर्माभावस्य, आनन्दमितीय-न्यायनिर्णयः ।

एतन्मपि स्वादित्याशयाऽऽह-यथेति । लाघवेन सिद्धान्तपति-तथेति । सिद्धान्ते परोक्षामनुगति-मनुभाषते-यत्पुनरिति । तस्य मुख्यं सर्वज्ञत्वं प्रतिजानाते-अत्रेति । तत्र परोक्षानुगतिं निरसितुं पृच्छति-इदमिति । प्रट्टपर्यामात्राप्रत्ययार्थमात्राद्वा ब्रह्मणोऽसर्वज्ञतेति प्रथमे प्रट्टपरि-कथमिति । प्रथमं प्रत्याह-यथेति । उक्तं व्यतिरेकद्वारा निवृणोति-अनित्यत्वे हीति । द्वितीयं शङ्कते-ज्ञानेति । स्वतो नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपहितस्य कार्यत्वात्तत्र स्वातन्त्र्यं प्रत्ययार्थं ब्रह्मणं सिध्यतीत्याह-नेत्यदिना । वैषम्यं शङ्कते-नन्वेति । ब्रह्मणोऽपि निषयसत्रये जानातांति स्वादित्याशयाऽऽह-न त्विति । यत्र स्वातन्त्र्यं तत्र क्रियाप्रयत्नोपाधिविचारमिति दूषयति-नासत्यपीति । प्रकाशतए-

कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयस्सुतरामुपपन्नाः ॥ किं पुनस्तत्कर्म
यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति ? तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये
नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः ॥ यत्प्रसादाद्धि योगि-
नामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगेशास्त्रविदः ॥ किमु
वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहतिविषयं नित्यज्ञानं
भवतीति ॥ यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणश्शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्व-
मनुपपन्नमिति ॥ न तच्चोद्यमवतरति ॥ सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरू-
पनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

भावे तदैक्षतेत्युक्तमिति तन्नाह—कर्मापेक्षायां त्विति ॥ कर्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रका-
शात् इति कथम् । चिन्मकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचारविविदात्मन्यपि चिद्रूपेक्षणकर्तृत्वोपचारान्न वैप-
र्यामित्युक्तं पूर्वम् । अथुना तु कुम्भकारस्य स्वोपाप्यन्तःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि स्वोपाप्यविद्यायाः
विविधमृष्टिस्कारायाः प्रवृत्त्यावसानेनोद्भूतसंस्कारायाः सर्गोन्मुखः कश्चित् परिणामः सम्भवति । अतः
तस्यां सूक्ष्मरूपेण निडीनसर्पकार्यविषयकमीक्षणं, तस्य कार्यत्वात् कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति द्योत-
यति—सुतरामिति ॥ ननु भायोपाधिकविन्मन्त्रचिन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्य-
भावादिति चेत् ॥ न ॥ कार्यनुकूलज्ञानयत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईश्वरानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात् । न
च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहात् किमीक्षणमेति वाच्यम् । वाय्वादरेण शब्दवत्त्वसम्भाविकमाकाशेन-

भावेति ।

विवक्षितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिहरति—कर्मापेक्षायां त्विति । यातां सति कर्मव्यविवक्षिते श्रुतानामु-
पपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । यत्प्रसादादिति । यस्य भगवत् ईश्वरस्य प्रसादान् ।
तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथाह योगशास्त्रकाराः—
'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायामावध' इति । तद्व्याप्यकाराच्च 'भक्तिविशेषादार्जुनित ईश्वरस्तमनु-
गृह्णाति ज्ञानयोग्यादिना' इति ॥ सवितृप्रकाशवदिति । वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षां स्वरूपे-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मन्त्रात्तथाव्यपदेशोऽपि जानातेः सकर्मकत्वात्कर्माभावे तथा व्यपदेशो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कर्ममिति ।
प्रत्यक्षवत्प्रत्ययपार्येषावि बाधाभावात्सुतरामित्युक्तम् । यत्तु कुम्भकारस्य व्याचिकीर्षिताकारस्य स्वोपा-
प्यन्तःकरणपरिणतिरीक्षणं तथा ब्रह्मणोऽप्यविद्यायाः स्वोपाधेरनादिप्रवृत्तसर्गसंस्कारायाः प्रवृत्तेरुत्प-
न्नश्रयोपापितसंस्कारादिनिमित्तमशनं सर्गोन्मुखा परिणतिरीक्षणम् । ततोऽप्यस्य मुख्यस्यासम्भवादित-
मेव मुख्यम् । तत्र चास्याऽदिकर्तृरस्ति कर्तृतेति भावः । नन्वेक्षितं कर्म ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं वा ? आद्ये
तद्वदेनहानिर्दिताये सर्वज्ञासिद्धिरित्याह—किमिति । तन्नामरूपाभ्यामेवेत्यादिश्रुतेः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य
नामरूपात्मकत्वाच्चोद्यो ब्रह्मणो मेदामेदाम्यां दुर्मयत्वाच्चैवमित्याह—तत्तेति । प्रागेव तयोः सत्त्वं सर्ग-
सिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—अव्याकृते इति । तयोस्तयास्याभावे तुनः सृष्टिस्त्याशङ्क्योक्तं—व्याचिकीर्षिते
इति । निरीश्वरवादिनं प्रति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमुक्त्वा चेधत्वादिनं प्रत्याह—यत्प्रसादादिति । ततः
प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायामावधेति योगमूलस्य भक्तिविशेषादार्जुनित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानयोग्यादि-
नेति तद्व्याप्यस्य च दृष्टेर्योगशास्त्रविद इत्युक्तम् । अपिना गृहितं कैमुतिक न्यायमाह—किमिति । तथा
च मेधत्वादेः प्रत्ययः सर्वज्ञमनायासश्च्यमिति शेषः । ज्ञानसंयमस्यस्यापि ज्ञानानुगुणहेतुवैश्यामनुवदति—
पदमिति । वस्तुतो नित्यस्य स्वतो हेतुवैश्यामनाद्येवमित्याह—न तदिति । तदेव व्यतिरेकं साधयति—

१ एतः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायामावधेति तदुक्तम् ।

अपि चाऽविद्यादिमतस्संसारिणशरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिस्स्यात् ॥ न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य ॥ मन्त्री चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः “न तस्य कार्य करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥” [श्वेता० ६ । ८] इति, “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥” [श्वेता० ३ । १९] इति च ॥ ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यस्संसारी “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति विज्ञाता” [बृ० ३ । ७ । २३] इति श्रुतेः ॥ तत्र किमिद-

रत्नप्रभा ।

त्यतिप्रसङ्गात् । अतः श्रुतत्वाद्वाद्यादिकारणत्वेनाकाशरदैक्षतेत्यागश्रुतत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतु येनाङ्गीकार्यमित्यलम् । अव्याकृते सूक्ष्मात्मना स्थिते । व्याकर्तुं स्थूलकर्तुमिष्टे इत्यर्थः । अव्याकृत-कार्योपरक्तचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षतेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारक वाच्यमिच्छास्याह-अपि चाविद्यादिमत इति ॥ यथैकस्य ज्ञान, तयान्यस्यापीति नियमाभावात्मान्यिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः ॥ ननु यजन्यज्ञानं तत् शरीरस्याप्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्य श्रुतिवाद्यमार-मन्त्री चेति ॥ कार्यं शरीरम् । करणम् इन्द्रियम् । अस्य ईश्वरस्य । शक्तिः माया स्वकार्यपेक्षया परा त्रिविधकार्यकारिवाद् विविधा सा त्वेति त्वमात्रसिद्धा न प्रमाणसिद्धेत्याह-श्रूयत इति ॥ शानरूपेण बलेन या सृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी अनादिमायात्मकमिति व्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं मायासृष्टि-प्रतिविम्बितत्वेन स्फुटत्वम् । तस्य क्रिया नाम विम्वरेण ब्रह्मणो जनकता ज्ञातृतापि स्वाभाविकीति वार्थः । अपाणिरपि ग्रहीता । अपादोऽपि जवनः । ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः । अग्र्यम् अनादि, पुरुषम् अनन्तम्, महान्तं निभुमित्यर्थः । अपमिद्वान्त शकते-नन्विति ॥

भामती ।

णोक्तत्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह-अपि चाविद्यादिमत इत्यादि । आदिग्रहणेन कामेकमादयः समृच्यन्ते । न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येति । संसारिणा वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेऽप्यत्रियादयः प्रतिबन्धकारणानि आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अपि चेति । अनिया मिथ्याज्ञानम् । आदिशब्देनास्मिन्नादिरक्तः । ननु संसारिणोऽपि ज्ञानस्य नियमा-त्तर हेत्वपेक्षा स्याच्चेदीश्वरस्यापि स्यादभेदादित्याशङ्क्याऽपि भेदमादाय विशेषमाह-न ज्ञानेति । सोऽपि ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानित्यवचेतनत्वादतस्तस्यापि देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिरित्याशङ्क्य फाडारूपपाद-दिष्टव्यमाह-मन्त्री चेति । चकार-शङ्कानिरासार्थः । कार्यं शरीरं कारणमिन्द्रियजातं समं समानत्रा-तीयोऽप्यधिको विजातीयो दृश्यत इति न ज्ञाऽन्वित इव मानाभावरूपम् । सत्त्वसत्त्वादिनाऽनरगाद्य-परत्वम् । शक्तिर्मूलकारणं माया तस्या त्रिविधमाकाशाद्यशेषाकारत्वम् । ऐतिथ्यमात्रसिद्धा सा न प्रामाणि-कीति ननु श्रूयत इत्युक्तम् । उक्तमायायुसात्तत्त्वाभाविरूपं ज्ञानमेव बलं तेन क्रिया जगतः सर्गाया सा च स्वाभाविकीति । अपाणिरपि ग्रहीताऽपादोऽपि जवनो वेगमदिरक्षणानचक्षुरपि पश्यत्यकर्णोऽपि शृणोति किं यदुना सर्वमपि वेदनयोग्यं कार्यकरणानपेक्षो वेत्ति पर्यवसितं तस्मिन्वेदितृत्वमतो न तस्यान्यो वेदिताऽस्ति नित्यसुरणत्याच त चाऽऽदिकर्तार महान्तमाचक्षते त्रयविदो न च तन्महत्त्वमापेक्षिकमिति पुरुषपदम् । अत्रियादिमतः संसारिणो देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्भेदस्येव्यापसिद्धान्तं शङ्कते-नन्विति । न केवलमपरादान्तादीश्वरादयो न संसारं किंतु श्रुतिप्ररोधादप्याह-नेति । व्यतिरिक्ते तानाख्य-सति विभागोक्तिर्युक्तेति फटितमाह-तत्रेति । स्वाभाविकमौपधिकं वाऽन्यं नास्तीति निरूपयति-

मुच्यते संसारिणश्शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैश्वरस्येति ? ॥ अत्रोच्यते ॥ सत्यं नैश्वरादन्यस्संसारि । तथापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव घटकारकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव व्योमः ॥ तत्कृतश्च शब्दमन्य-
यव्यवहारो लोकस्य दृष्टो, घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशा-
व्यतिरेकेऽपि । तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा ॥
तथेहापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतैश्वरसंसारिभेदमिथ्या-
बुद्धिः ॥ दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते अनात्मन्यात्मत्वाभि-
निवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण ॥ सति चेवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमी-
क्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः ।

रत्नप्रभा ।

ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्यवियारागादीनि । श्रुतावत ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्वयः ॥ औपाधिकस्य जीवेश्वर-
भेदस्य सयोक्तव्यानापसिद्धान्त इत्याह—अत्रोच्यत इति ॥ तत्कृत उपाधिसम्बन्धकृतः शब्दतज्जन्म-
प्रत्ययरूपो व्यवहारः । असंकोर्ण इति शेषः ॥ अव्यतिरेके कथमसंकरस्तथाह—तत्कृता चेति ॥
उपाधिसम्बन्धकृतेत्यर्थः ॥ तथेति । देहादिसम्बन्धस्य हेतुरवियेकोऽनाद्यविद्या तया कृत इत्यर्थः ।
अवियया हि प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बचेतन्यम् ईश्वरः इतिभेदोऽविययाधीनसत्ताकः । अनादिभेदस्य
कार्यत्यायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमायादिभेदस्य कार्य एवेति विवेकः । नन्वखण्डस्वप्रकाशात्मनि कथम-
विवेकः, तत्राह—दृश्यते चेति ॥ वस्तुतो देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽङ्गिति भ्रमो
दृष्ट्वाद्दृष्टव्यः । स च मिथ्याबुद्ध्या भीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्तिसिद्धाज्ञानेन कल्पित इति
चकारार्थः । यदोक्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभवाह—दृश्यते चेति ॥ इत्यभावे तृतीया । आन्यात्मना दृश्यत
आमती ।

सति न तु ईश्वरस्याविचारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसंभव इति भावः । न तस्य कार्यमायणाद्यपगमो
विद्यते, अनामृतत्वादिति भावः । ज्ञानवलेन क्रिया । प्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाजगतो न
कितेत्यर्थः । अपाणिर्महाता, अपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् । अतितरोहितार्थमन्यत् । स्यादेतत् ।
अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भगवत्पण्डितविभ्रमः, न तु आत्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशो स घटत इत्यत
आह—दृश्यते चात्मन एव सत इति । अभिनिवेशः मिथ्याभिमानः । मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वणेति ।

आनन्दगिरीव—न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । तत्राऽऽयमङ्गीकरोति—सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—तथाऽपीति । तत्कृतमन्यत्वं चेष्टमेवेति
शेषः । अपारिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नोपाधिसम्बन्धे दृष्टान्तमाह—घटेति । विमतो तत्त्वतो भिन्नायपुनरुक्तश-
ब्दधीमन्यत्वाद्घटादिशिरपाशंस्य व्यभिचामाह—तत्कृतश्चेति । उपाधिसम्बन्धस्तच्छब्दार्थः । हेतुमदा-
काशे सार्थं व्यावर्तयति—आकाशेति । तस्य तत्त्वतो भेदाभावेऽपीति यावत् । परापरयोस्तात्त्विकभेदा-
भावे कथं तत्प्रेम्याशक्याऽऽह—तत्कृतेति । पूर्ववत्तच्छब्दः । दृष्टान्तसमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—
तथेति । चिदात्मा सत्यमर्थः । विशिष्टोपाधियोगादविवेकस्तेन कृतेत्येतत् । व्योमादावनात्मनि भ्रान्ति-
सम्भवेऽपि कथमात्मनि स्वप्रकाशे स्वादित्याशक्याऽऽह—दृश्यते चेति । तत्त्वतोऽतिरिक्तस्यैव सत आत्मन
ऽपि योजना । तत्र कारणमाह—मिथ्येति । पूर्वभाष्येण स्वस्कारद्रागेतरभ्रान्तिकारणत्वमवधारयितुं
गन्तव्यमत्र न किंतु तदन्तर्तोविचारासहजं यत्कृतो हेतुस्तत्राभिहितम् । उपाधिद्वारा चिदात्मनि संसारि-
त्वेऽपि प्रष्टव्यं किं ज्ञातं तदाह—सति चेति । ईश्वरस्याभिसारिणो मलप्रकाशस्यानीयस्य तदनुपेक्षमीक्षि-
तृत्वमिति शेषः । प्रधानस्य परोक्तं सर्वज्ञं निरस्य त्रयणस्तदुपपत्तिस्तत्र सप्रति प्रधानस्यैव कारण-

१ पूर्वपूर्वेति च विभक्तिः । न पूर्वोति एवित्याहः ।

यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति ॥ तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् ॥ यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोदुं शक्यते न प्रधानादीनां, तथा प्रपञ्चयिष्यते “न विलक्षणत्वादस्य-” [व्या० सू० २ । १ । ४] इत्येवमादिना ॥५॥ अत्राह-यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति । तदन्यथाप्युपपद्यते ॥ अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात्-यथा-प्रत्यासन्नपतनतां तथाः कूलस्याऽलक्ष्य कूलं पिपतिपतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसमं चेतनवदुपचारो भविष्यति तदेक्षतेति । यथा-लोके कश्चिचेतनस्त्रात्वा भुङ्क्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वाऽनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते ॥ कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते ? “तत्तेज ऐक्षत” [छान्दो० ६ । २ । ३] “ता आप ऐक्षन्त” [छान्दो० ६ । २ । ४] इति चाचेतनयोरस्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् ॥ तस्मात्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते ।

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः ॥ पूर्वपूर्वाभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते, न च प्रमयेति वार्यः । कूटस्यस्यापि भाविक कारणं युक्तमिवाह-यथा त्विति ॥ यत्त्ववेयं शब्दशक्तिप्रहायोग इति । तन्न, सत्यादिपदानामाधितायैषु लोकावगतशक्तिकानां बाधैरुद्देशत्वेनोपस्थिताखण्डनलक्षकत्वादिति स्थितम् ॥ ५ ॥ सम्प्रत्युत्तरसूत्र निर-स्याशक्तामाह-अत्राहेति ॥ अन्यथापि । अचेतनत्वेऽपि । ननु प्रधानस्य चेतनेन किं साम्य येन गौणमीक्षणमिति तत्राह-ययेति ॥ नियतक्रमवत् कार्यकारित्व साम्यमित्यर्थः ॥ उपचारमाये वचनादिति ॥ गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समानानादित्यर्थः । अतस्तेजसोरेवाचेतने सति गौणी ईक्षतिरिति चेत् ॥

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्रयोभ्यतेत्युक्तमनुवदति-यदपीति । तस्य कारणत्वं शब्दतत्कर्तृत्वो वा * नाऽऽद्य इवाह-तदिति । द्वितीय निरूपयति-यथा त्विति ॥ ५ ॥ प्रधानस्य न कारणतेयुक्ते सतीक्षितृत्वस्य चेतनकारणत्वेनो-र्व्यभिचार चोदयति-अत्रेति । उक्तमनूय व्यभिचार स्फोटयति-यदुक्तमिति । हेतुश्रवणं तत्र परा-मृष्टमनव्याऽपि जगत्कारणस्याचेतनत्वेऽपीत्यर्थः । कथमुपपत्तिः, न हि तत्र मुख्यमीक्षितृत्वं तत्राऽऽह-अचेतनेऽपीति । तदेव दृष्टान्तेन व्याचष्टे-प्रत्यासन्नेति । तथाऽपि कथं प्रधाने तदेक्षतेनि व्यपदेशस्त-त्राऽऽह-तद्वदिति । उपचारे निमित्तं प्रत्यासन्नेत्यादि । तथानिर्देशेऽपि प्रधाने तिसृश्रवणं स्या क-थमेक्षतेति तत्र चेतनमिति । त्रिकुल दृष्टान्तं व्याकुर्वाणो लौकिकेक्षितृत्वाम्यानिपतक्रियाकारिणादि-त्यमुक्तिरित्याह-ययेति । तस्मादिति नियतप्रवृत्तिमत्त्वं हेतुमत्त्वं । मुख्यगौणयोर्मुख्यग्रहणं न्यायमिति मिदान्ती शब्दते-कस्मादिति । गौणेश्वरसन्निधिना समापत्ते-तत्तेज इति । दर्शनादीपचारिक सतो-ऽपीक्षितृत्वमिति सन्त्यः । तन्निधिफलमाह-तस्मादिति । तच्छ्रद्धार्यं व्याकरोति-उपचारेति । तत्रापि तत्प्रकरणे । इतिशब्दः शक्नोपक्रमस्यक्रियापदसंबन्धी । व्यभिचारशब्दमनूय सूत्रमुत्तरमेतन्नान्वारयति-

उपचारप्राये वचनेनादित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं, तस्मिन्नापचारिकीक्षतिरतेजसोरिवेति । तदसत् ॥ कस्मात् ॥ आत्मशब्दात्—“सदेव सोम्येदमग्र आसीद्” [छान्दो० ६।२।१] इत्युपक्रम्य “तदेक्षत” [छान्दो० ६।२।३] “तत्तेजोऽभूजत” [छान्दो० ६।२।३] इति च तेजोऽब्रानां सृष्टिमुक्त्वा, तदेव प्रकृतं सदीक्षितुं तानि च तेजोऽब्रानि, देवताशब्देन परामृश्याह—“सेयं देवतेक्षत” [छान्दो० ६।३।२] “हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे द्याकरवाणि” [छान्दो० ६।३।२] इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्या ईक्षितुं कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता, जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् ॥ जीवो हि नाम चेतनशरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता, प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च ॥ स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् ? आत्मा हि नाम स्वरूपम् । नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवस्वरूपं भवितुमर्हति ॥

रत्नममा ।

न । आत्मशब्दात्सत्चेतनवनिश्चयादिति सूशर्यामाह—यदुक्तमित्यादिना ॥ सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या । इयम् ईक्षित्री देवता परोक्षा । हन्त इदानीं भूतसृष्ट्यनन्तरम् । इमाः सृष्टाः । तिस्रः तेजोऽब्रान्-रूपाः । परोक्षव्याप्यता इति द्वितीयावद्बोधनम् । अनेन पूर्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना सम स्वरूपेण ता अनुप्राविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपं च स्थूलं कारिण्यामीत्येक्षतेत्यन्वयः ॥ लौकिक-

भामती ।—०

आत्मद्विगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

एवमिति । अनुनादभागं विमज्जते—यदुक्तमिति । परिहारभागं व्याकर्तुं नवयमुक्त्वा प्रश्नद्वारा हेतुनाह—तदसदिति । परमत् निरासितुं प्रकरणमनुसंधानो हेतुं व्याचष्टे—सदेवेति । सेति प्रकृतसदामोक्षिरियमिति सानिहितेक्षितृत्वनिर्देशो देवतेत्यलौकिकत्वमुक्तम् । ईक्षणमभिनयति—हन्तेति । सृष्टमभूतसर्गानन्तरं तावता व्यवहारायोगात्तदपेक्षायांमित्यर्थः । सृष्ट्याक्येनोक्तानि तेजोवन्नानि निर्दिशति—इमा इति । सृष्टमभूतानां व्यवहारान्नित्येनाप्रात्यक्ष्यात्तेषु देवताशब्दोऽनेन पूर्वसृष्ट्यनुभूतेन जीवेन प्राणवृत्तिहेतुनाऽत्मना सद्रूपेण यथोक्ता देवताः सर्गानन्तरं प्रविश्य नाम रूपं चेति विस्पष्टमात्ममन्तात्करवाणीति परा देवतेक्षितयतीत्यर्थः । ननु सा जीवमात्मशब्देनाभिधत्ताम् । तयाऽपि प्रधानस्य गौणमीक्षितृत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—तत्रेति । ईक्षणवाक्यं सतम्यर्थः । जीवस्य चेतनव्यादचेतनप्रधानस्य तदात्मत्वायोगादित्यर्थः । तस्यापि प्राणात्मना प्रधानकार्यत्वात्तस्य तस्मिन्नात्मशब्दः स्यादित्याशङ्क्य जीवस्वरूपमाह—जीवो हीति । तस्य तदीयचेतन्यस्य च प्रसिद्धार्यां निपातो । चेतनत्वे हेतुः—शरीरेति । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—प्राणानामिति । उक्तचेतनस्य जीवत्वे मानमाह—प्रसिद्धेरिति । प्राणवृत्त्यपेक्षेनापि लौकिकतां प्रमिद्विः स्यादित्याशङ्क्य “जीव प्राणधारणं” इति ध्याचर्यानुगोचरुक्तचेतनो जीव इत्याह—निर्वचनाच्चेति । सिद्धं जीवस्य चेतन्ये फलिनमाह—स कथमिति । आत्मशब्दार्थं वदन्मम साधयति—आत्मा हीति । पूर्वनिपातो । संसारसंसारिणोर्विगोधात्त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणो जीव कथ-

१ “तदेव सदेव” “ता आन देवन्त” इति छान्दोग्य (६।२।३, ४) श्रुती यमाश्रयानादित्यर्थः । एव च भूतो सच्छब्दो गौणार्थकः । २ रिक् इथेति वदितारः । ३ सूत्रमभूतव्यवहारार्थं भवेन परोक्षत्वादेवता-
रूपप्रयोगः ।

अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते, तस्य जीवविषये आत्मशब्द-
प्रयोग उपपद्येत ॥ तथा-“स य एषोऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छान्दो० ६।७।८] इति । अत्र स
आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य “तत्त्वमसि श्वेत
केतो” इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति ॥ अस्तेजसोस्तु
विषयत्वादचेतनत्वम् ॥ नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्दे-
शात् । न चात्मशब्दवत्किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कलवद्गोणत्व-
मीक्षितृत्वस्य ॥ तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम् ॥

रत्नप्रभा ।

प्रसिद्धेर्जीवप्राणधारण इति धातोर्जीवति प्राणान्धारयतीति निर्बचनाच्चेत्यर्थः ॥ अथ त्विति । स्वपक्षे तु
विभ्रमप्रतिविभ्रमयोर्लोकं भेदस्य कल्पिततद्दर्शनाजीवो रक्षणं सत आत्मेति युक्तमियर्थः । जीवस्य
सच्छब्दार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सत्र प्रानमित्युक्ता सतो जीव प्रत्यात्मशब्दान्न प्रानमिति त्रिभ्रान्तरेण
हेतु व्याचष्टे-तथेति ॥ स यः सदाख्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्म । एतदात्मकम् इदं सर्वं जगत् ।
तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्वात्, सः सपदार्थः सर्वस्य आत्मा हे श्वेतकेतो त्वं च
नामि ससारी । किंतु तदेव सदबाधित सर्वात्मक त्वासीति श्रुत्यर्थः ॥ इत्यत्र उपदिशति अत-
श्चेतनात्मकं जगत् सचेतनमेवेति वाक्यशेषः । यदुक्तमस्तेजसोरेव सत ईक्षणं गौणमिति, तत्राह-अस्ते-
जसोस्त्विति ॥ नामरूपयोर्व्याकरणं नृष्टि । आदिपदानियमनम् । अस्तेजसोर्विषयत्वात् नृप-
न्वियम्यत्वाच्चाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यये बाधक्रमेण साधकं च नास्तीति हेतोर्युक्तमीक्षणस्य गौणत्वमिति
योजना ॥ चेतनवत्कार्यकारित्वं गुण । तेज ऐक्षत । चेतनवत्कार्यकारीत्यर्थः । यद्वा-तेज पदेन तदधिष्ठान
सदृश्यते । तथा च मुख्यमीक्षणमित्याह-तयोरपि ॥ स्यादेतत् यदि सत ईक्षणं मुख्यं स्यात्तदेव युत
मामती ।

अनेनानादिता दक्षिता । मात्रप्रहेण निचारासहत्वेन निर्बचनीयता निरस्ता । परिशिष्ट निग-
आनन्दनिर्णय-न्यायनिर्णय ।

मात्मपद प्रयुक्तमित्याशङ्कयाऽऽह-अथ त्विति । तत्त्वतोऽपिरोवाहृष्टितो प्रिोधस्य विभ्रमप्रतिविभ्रमयोर्व
मिचाराजीवत्रमेकपाद्दक्षिणो जीवं युक्तमात्मपदमियर्थः । जीवे सत आत्मशब्दान्न तत्प्रधानमित्युक्ता
त्रिभ्रान्तरेण हेतु व्याचष्टे-तथेति । य सदाख्यः स एषोऽणिमाऽणोर्मावो मात्रमपिरोर्भेदादनुचितत्वेतदेत-
दात्म्यमेतदात्मनो मात्र एतदात्म्यम् । अयमपि प्रयोगो भवितुपरः । सर्वत्र जगदेतदात्मकमिति यावत् ।
परमसूक्ष्म सर्वात्मक सदेव सत्य पारमार्थिक तस्य सृष्टिक्रमेण सत्वमिति दृष्टान्तम्यात्रधारणम्यात्रापि
सत्रव्याप्य स य स सर्वम्याऽऽमा निरुपचरित रूप हे श्वेतकेतो त्वं च नासि समारो किंतु तदेव ब्रह्म-
क्षरयोजनम् । तत्रावेक्षित प्रतीकमात्राय निश्चितमाह-इत्यनेति । तथा च चेतनम्याऽऽमशब्दान्न
तस्य प्रधानत्वं यथे । यपुनर्यथाप्राक्पाठादीन्निवृत्त सतोऽपि गौणमिति तत्राऽऽह-अस्तेजसोस्त्विति ।
युक्तमीक्षितृत्वस्य गौणत्वमिति सत्यमत्र हेतुरिति शब्दः । स च प्रयेक सत्त्वयोः । यतश्चेतनव्यापार प्रा
विषयत्वेन निर्देशात्तपोरचैननन्वम् । आदिपदेन प्रवेशनियमनादिप्रसङ्गः । यथा तत्र-तत्र प्रयोग-यनेन तयो-
रतिथेस्माय सद्विहितव्यस्य मुख्यये आत्मशब्दवत्तपोरीक्षितृत्वस्य मुख्यये हेतुर्न दृष्टान्तमात्राऽस्य गुण-
वृत्त्या विपतिपात्रयुक्तमपेक्षमोर्गोणमीक्षितृत्वमित्यर्थः । तर्हि प्रायशक्त्य का गतिरित्याशङ्क्य मुख्यस्यो-
त्समिवत्वाद्गोणानुत्पत्त्यादिशयानुदये प्रायश्चनमकिंचि करमियधिष्ठेयत्वेतज्जोरेण मुख्यमेकगुणमात्रप्र-
णीय न गौणमित्याह-तयोरपि ॥ कारणेण कार्ये एवगोष्यो चेतनानि कथं मुख्यत्वे याश-

सतस्त्वात्मशब्दान्न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ अथोच्येताचेतनंऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः, आत्मनस्सर्वार्थकारित्वात् । यथा—राजस्सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति ॥ प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गो कुर्वद्भुषकरोति राज इव भृत्यस्सन्धिविग्रहादिषु वर्तमानः ॥—अथ वैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति भूतात्मा इन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात् । यथैक एव ज्योतिशब्दः क्रतुज्वलनविषयः ॥ तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षितेरगौणत्वमिति ॥ अत उत्तरं पठति—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति “सं आत्मा” [छान्दो० ६।१४।३] इति प्रकृतं सद्गणिमानमादाय “तस्त्वमसि श्वेतकेतो” [छान्दो० ६।१४।३] इति चेतनस्य मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य “आचार्यवान्पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं, यावन्न विमोक्ष्ये,

स्वप्नप्रमा ।

इत्यन आह—सतस्त्विति ॥ ६ ॥ गौणमुच्ययोरुत्तमयोः सशयाभावेन गौणप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दाच्च सत ईश्वर गुण्यमित्यर्थः । आत्महितकारेण गुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शक्यते—अथेत्यादिना । आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादियाह—अय वेति ॥ नानार्थकत्वे दृष्टान्त—यथेति ॥ अथेय ज्योतिरिति ध्रुवा सहस्रदश्रिणाके क्तौ ज्योतिष्टोमे लोरुप्रयोगादप्रौ च ज्योतिश्शब्दो यथा मुख्यमन्त्रइदित्यर्थः । तस्मिन् सपदार्थे निष्ठा अमदज्ञान यस्य स तन्निष्ठत्वस्य मुक्तिश्रयणादिति नूनार्थमाह—नेत्यादिना ॥ क्षुतिः समन्वयमूत्रे व्याख्याता । अनर्थायैयुक्त प्रपञ्चयति—

आमती ।

द्व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति । शब्दोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधान-आनन्दगिरीव—न्यायनिर्णयः ।

वयाऽऽह—सतस्त्विति ॥ ६ ॥ आत्मशब्दोऽपि प्रधाने गौणः स्यादिति चोदयति—अथेति । गौणे प्रयोगे गुणयोग दर्शयति—आत्मन इति । स्वर्गार्थस्यापि कर्मणः स्वर्गशब्दानर्हत्तदवस्थामपि प्रधाननाऽऽत्मशब्दाहमिवाशक्याऽऽह—यथेति । प्रधानस्य मृत्यवश्चेत्त्वाभावादात्मार्थप्रवृत्त्ययोगान्नाऽऽत्मार्थकारितेयाशक्याऽऽह—प्रधानं हीति । मृत्यस्य राशि मित्रेकाविनेनास्यामस्युदयाद्यहेतुं रात्रि दृष्टान्तनेयाशक्योपकारित्वमात्रं तुल्यमित्याह—रात्र इति । गौणं न निरतिशुमुक्तात्मशब्दस्य न गौणत्वेऽपरितुष्यन्नाह—अय वेति । प्रधानेऽपि शक्तिरूपेण गौरवमाशक्यं वृद्धप्रयोगादनेकत्र शक्तिमिद्वेर्नेरमित्याह—भूतात्मेति । प्रधानात्मा परमात्मा चेति चकारार्थः । तत्राऽऽत्मशब्दस्याऽऽत्मन्येन मुरया वृत्तिः प्रधानादौ गौर्गात्पाशक्य भिन्नजातीययोरेकशब्दप्रयोगे शक्तिद्वयमेव कल्पयि व्याह—यथेति । आत्मशब्दसाधारण्ये फटितमाह—तत्रेति । शब्दोत्तरत्वेन मूत्र पातयति—अत इति । हेतुमात्रस्य मूत्रे मानापूर्वमूत्रम्यनजमादृश्य प्रतिजानीते—नेति । नत्र हेतु मूत्र व्याचष्टे—स इत्यादिना । साक्षिनेनाहकाराभ्यासनिशमयोग्या । ननु चेतनस्यैयुक्तम् । ऐश्यापागेद्वयप्रमितिप्रतिपत्तिरनेकं सूचयति—आचार्यवानिति । एकप्रमितिं सार्वभौमनिवृत्त्या देहादिदृष्टेऽपि निवृत्तिप्राप्तौ प्राप्त्यकर्मणा तदृश्यनुवृत्तिमाचष्टे—सम्यगेति । अथ तर्हि प्राप्त्यकर्मनिवृत्तिरित्याश्रय भोगादिनि मन्वानो ज्ञेते—यावदिति । आर-र-

१ एतदगौणत्वमित्यत आहृत्त्यर्थः । २ छान्दोग्ये पदप्रयासः अष्टमण्डलाभ्यां पाठस्याप्युपपन्नं प्रतिपादयति । पाठेति ।

अथ सम्पत्स्ये" [छान्दो० ६ । १४ । २ ।] इति मोक्षोपदेशात् ॥ यदि हि अचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राह्येऽनुमुञ्चते तनं सन्तमचेतनोऽसीति, तदा विपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्यानर्थयैत्यप्रमाणं स्यात् । न तु निर्दोषशास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्धधानतया-न्धगोलांगूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत् ॥ तथा सति पुरुषार्थाद्विह्न्येत, अनर्थं चच्छेत् ॥

रत्नप्रभा ।

यदि चाज्ञस्येति ॥ कश्चिद्विदुः कृष्णत्वा महारण्यमार्गे पतितमन्य स्वयन्धुनगर जिगमिषु बभागे-विम-
त्राऽऽयुष्मता दुःखिनेन स्थीयत इति । स चान्यः सुवराणीमाकार्य तमास मत्तोराच-अहो मद्राग-
धेय, यदत्र भगन्मा दीन स्वामीष्टनगरप्राप्त्यसमर्थ भावत इति । स च त्रिप्रलिप्सुर्दृष्टगोयुगानमानीय तदी-
यलांगूलमन्ध ग्राह्यामास, उपदिदेश च एनमन्धम्, एष गोयुगं त्वं नगरं नेष्यति, मा त्यज लांगू-
मिति । ॥ चान्यः श्रद्धालुतया तदत्यजन् स्वामीष्टमप्राप्त्यनर्थपरम्परां प्राप्तं, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ तथा
सतीति । आत्मज्ञानाभावे सति विह्न्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् । प्रयुतानर्थसंसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

भामती ।—०

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

कर्मव्यवहारपि कथं देहाधिधीव्यस्तिरित्याशक्याप्रतिग्रहादित्याह-अथेति । उत्तमपुरुषस्य भयं प्रथमपु-
र्ये छान्दसत्वात् । साध्यपक्षेऽपि मोक्षोपदेशोपपत्तिमाशक्याऽऽह-यदीति । तदा चेतनं सन्तं मुमु-
क्षुमचेतनोऽसीति श्रुच्छास्त्रं विपरीतवादि भूत्वा पुनोऽनर्थयैति कृत्वा स्यादप्रमाणमिति योजना ।
अस्तु शास्त्राप्रामाण्यं न-याह-न त्विति । आत्मनो जडेक्यमपि सत्याचैक्यजननञ्जितया शास्त्रप्रमेय-
मित्याशक्याऽऽह-यदि चेति । शास्त्रोक्ते विश्वासबुद्धौ हेतुमाह-श्रद्धाधानतयेति । अनात्मन्यामदृष्टि-
नासीत्येवेत्यत्र लौकिक दृष्टान्तमाह-अन्येति । कश्चिद्विदुः पथिगचेता गहनविपिनसमीपसचा-
रिपथि पतितमतिदुःखित निनष्टदृष्टिश्चमपि पुर्यापमदमनैक्यं तदन्तिकमुपमृष्य त्रिप्रलिप्सुमिच्छन्ति-
किमिति भ्रताऽस्तिरदृष्टरोगययादिसचारसंकीर्णं दूरीं मार्गं प्रचुरपरिणततरङ्गुरोऽप्यादिपरिहृतकान्तरप-
रिसरे परिह्राय सहायसदमास्यते । स च त्रिरूपसिचयश्चिदुरो मयुरं गिरमुपश्रुय सहर्षं समभाषत-
दैवोपहतः विहितनयनगुणुलो वताह कथाऽपि त्रिधा कथानमेगमासाद्य नानाविधन्युनिरुपारिपूर्वितम-
तिसन्निधमपि नगरं जिगमिषुर्नैरासमर्थो बहुतिथमयवाहयम् । सप्रति तु भ्रतो दिष्टा दृष्ट्य-
दृष्टिपथमवर्गीणं समामादितमनोरथं शोकसागरादुत्तीर्णमात्मानमात्स्यं दृष्ट्वाऽप्यो निर्दोऽस्मि । स
च त्रिप्रलिप्सुः शिक्षात्रिपथमुक्षाणम-याशदेशनिवासिनमुत्पादि चरन्तमाकङ्क्षास्य तु पुण्ड गृहीत्वा
गच्छतु भगानेयं त्वाऽस्मिन्त नगरं नेष्यतीत्यामाप्य तदनुमोदनपुरं सरं पुण्यं पशुमानीय तदीयंगूत्रं
ग्राह्यामास । स च गृहीततदीयवाल्किर्विधिषा वेदनास्तदाहिता इत्यन्तर्नो नीयमानोऽनुभरन्नि नगरजिग-
मिषया तदाप्यादेष्टासतादष्टा च मयमुपात्तं प्रवृत्तदीर्ययुतभरमद्गं परित्यक्तं नैव त्रिपं दधार ।
स च भूयोभूयो भूयसीयातनां प्रतिग्रह्यं प्रेक्षितमप्रतिग्रहेण महति मोहसागरे निपतिः, तेनैव न्यायेनाय-
मपि श्रद्धालुत्वादनमनि शास्त्रातिनामा मदीष्टमन्यजननर्थभागी भवेदित्यर्थः । आत्मा जडादयोऽन्तरं
तत्माक्षिनादृष्टमाक्षिदित्यतिरिक्तमपि पुर्यार्थभागी स्यादित्याशङ्क्याऽऽजमसिरो मन्मथि पाह-
तद्व्यतिरिक्तं चेति । आत्मज्ञानाभावे दोषमाह-तयेति । विहितमुक्तिमाशक्यामाह । अनात्मनिष्ठ-
दोषमाह-अनर्थं चेति । "तांस्ते प्रेयाभिगच्छन्ति ये वे चाऽऽमहो नना" इति श्रुत्येत्यर्थः ।

तस्माद्यथा-स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति, तथा मुमुक्षोरपि “स आत्मा” [छान्दो० ६।७।७] “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छान्दो० ६।७।८] इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् ॥ एवं च सति तमपरशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा हि अमुल्लेखे सदात्मतत्त्वोपदेशे “अहमुक्तमस्मीति विद्यात्” [ऐत० आर० २।१।२।६] इतिवत्सम्पन्मात्रमिदम-
नित्यफलं स्यात् ॥ तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्यते ॥ तस्मान्न सद्गणिमन्या-
त्मशब्दस्य गौणत्वम् । भृत्ये तु स्वाभिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण
आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति ॥ अपि च कचिद्गौणशब्दो दृष्ट इति
नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या ॥ सर्वत्रानाश्वासप्रस-
ङ्गात् ॥ यत्तुक्तं चेतनाचेतनयोस्ताधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरेव
ज्योतिशब्द इति ॥ तत्र ॥ अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् ॥ तस्माच्चेतन-
विषय एवमुल्लेख आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचारादुक्तादियु—

रत्नप्रभा ।

ननु जीरस्य प्रगर्भैरस्यसम्पदुपात्तनार्थमिदं वाक्यमस्त्विति तत्राह—एवं च सतीति ॥ अत्राधितात्म-
प्रमाणा सत्याभिर्यथः । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्त्वेन तत् परशु गृह्यतो मोक्षो दृष्टः । तद्-
दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमित्यभिसन्धिमत्तः मोक्षः । यथा सत्याभिसन्धः तत्परशु गृह्णाति स न दृश्यते ।
अथ मुच्यते इति श्रुत्योपदिष्टः स उपदेशः सम्पत्पक्षे न युक्त इत्याह—अन्यथेति ॥ देहमुत्पापयती-
त्युक्त्य प्राणान्तम्मानोक्षोपदेशानुरूपे सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह—
अपि चेति ॥ कचिद् मृत्पादौ । सर्वत्र अहमात्मैक्यापि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः ॥
चेतनत्वोपचाराद् भूतादिषु सर्वत्र चैतन्यतादान्यादित्यर्थः । आत्मशब्दश्चेतनत्वैवासाधारण इत्युक्तम् ।

मामती ।—०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परमं तद्विष्टासुपपत्तेः सदात्मत्वोपदेशमिच्छता सतश्चेतनत्वमेष्ट्यमित्युपसहरति—तस्मादिति । नन्वारोपेणापि
शास्त्रे ध्यानीपदेशात्कथं तद्यथाभूतमेवोपदिशतीति नियम्यतेऽग्राह्य—एवं चेति । कस्यचिदारोपितचोर-
त्वस्य सत्त्वेन तत् परशु गृह्यतो मोक्षो दृष्टस्तेन दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मण्यभिसन्धिमतो मोक्षस्तद्यथा परशु तत् प्रति-
गृह्णातीत्यनेकः स च तत्त्वतो भूतुपदेशे सम्भवतीत्यर्थः । सदात्मत्वोक्तेरारोपितार्थत्वेऽपि सत्याभिसन्धिसिद्धिर्यस्य
एतादृश्यादिप्यानराक्ष्ये तद्दृष्टेयत्वादांशक्याऽह—अन्यथेति । उक्त्य प्राणः । महात्माकथोय ज्ञानमिदमुच्यते ।
तस्य सत्त्वान्नचेनाति-यफलत्वे फलितमाह—तत्रेति । मोक्षस्य तदादिनिर्मित्युत्पन्नमादित्यर्थः । मोक्षोपदेशस्य
परपक्षेऽप्युपपत्तिमुक्त्योपसहरति—तस्मादिति । दृष्टान्ते गौणत्वमङ्गीकरोति—भृत्येति । इतश्चाऽऽ-
त्मशब्दस्य दृष्टान्तेन प्रधानविषयतया न गौणत्वमाह—अपि चेति । मुख्यार्थयोमो गुणयोगश्च गौणत्वे
हेतुः । तदभावेऽपि तत्क-रनाऽतिप्रमत्तमिति हेतुत्वमेव स्तोत्रयति—कचिदिति । अन्यादिशब्दानां
मात्रात्तदादिषु गौणत्वदृष्ट्या दहनादिष्वपि तत्त्वमकेतित्याह—सर्वत्रेति । गौणत्व निरस्य साधारण्य निर-
मिदुपपत्तिरिति—यस्त्विति । एकर मुच्यतेऽहस्य तद्योगादन्यत्र धृतिमत्तं तत्रापि शक्तिरस्येन गौरवनि-
र्वासमाह—तत्रेति । कचिदस्यगत्याऽनेकार्थतेत्यर्थः । प्रधानमात्मशब्दस्य मुख्योऽर्थस्तदतिरेकादन्यत्र
ग-उच्यते वाशरवाऽऽन्यादिनिमित्तस्य चेतने मुख्यमात्रेणाऽऽत्मशब्दस्य मुख्यत्वे याह—तस्मादिति ।
कथं ताद-भूतान्तेपादिशब्दयिष्यादाशब्द जीर्णस्याप्यमापयकोदात्मभूतानामिन्द्रियाणां चाऽऽत्मशब्दस्य
प्रमाणैरप्योपास्यमानस्य प्रत्येकमित्याह—चेतनत्वेति । आन्याय्युपायैरात्मशब्दस्य चेतने मुख्यत्वे प्रधा-

प्रयुज्यते भूतात्मा इन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तेरणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते ॥ न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किञ्चित्कारणमस्ति ॥ प्रकृतं तु सदीक्षितुं ॥ सन्निहितश्चेतनश्चेतकेतुः ॥ न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवोचाम ॥ तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निर्द्ध्यते ॥ ज्योतिशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढः ॥ अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन कृतो प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः ॥ अथ वा पूर्वसूत्र एवाशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वशङ्कतया व्याख्याय ततस्त्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः-

रत्नप्रभा ।

अस्तु वा अव्यापितस्तूना साधारणः, तथापि तस्यात्र श्रुतो प्रधानपरत्वेऽपि निधायकाभावात् प्रधानवृत्तितयाह-साधारणत्वेऽपीति ॥ चेतनयाचित्वे तु प्रकरण श्वेतकेतुपदं च निश्चायकमस्तीत्याह-प्रकृतं त्विति ॥ उपपदस्य निश्चायकत्वं श्रुत्यति-न हीति ॥ ततः किं तत्राह-तस्मादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिशब्दयन्मानार्थक इत्युक्तं दृष्टान्तं निरस्यति-ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगस्तत्राह-अर्थवादेति ॥ “एतानि वाक् तानि ज्योतीषि य एतेऽस्य स्तोमाः” इत्यर्थवादेन कस्यित् ज्वलनेन सादृश्यं, “त्रिवृत्पञ्चदशविंशत्यसत्तदशतिरुदेकविंशस्तोमाः” तत्तदर्थप्रकाशरूपेण गुणेन ज्योतिष्यदोक्ता श्रुतवाः । तथा च ज्योतीषि स्तोमाः अस्मेति ज्योतिष्टोम इत्यत्र ज्योतिशब्दो गौण इत्यर्थः । नन्यात्मशब्दादिति पूर्वमत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौणत्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः कर्तुमुचितः । मुद्यार्थस्य लाघवेनोक्तिसम्भवे गौणत्वमानार्थशङ्काया दुर्बलत्वेन तस्मिन्सायं पृथक्स्मृत्यासानवेक्षणात् । तथा च शक्तोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातीव शोभते, इत्यरुचेराह-अथ वेति ॥ निरस्ता समस्ता गौणत्व-
भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नेऽपि तथैव तन्मुख्यत्वसिद्धिः साधारण्यमित्याशङ्क्याऽऽह-साधारणत्वेऽपीति । परमगुणशब्दव्यात्मरूपप्रत्ययार्थानिमिश्रशब्दात्तज्जाड्यसिद्धेस्तद्विषयत्वमात्मशब्दस्य शक्यं निश्चेतुमित्याशङ्क्य शक्तेरप्यन्तर्गताचिदात्मनि निरबुद्धामणीयस्त्वमित्याह-न चेति । अत्रेति प्रकरणोक्तिः । किञ्चित्प्रकरणमुपपदं वेत्यर्थः । कथं तर्हि चेतनरित्यतेयाशङ्क्य क्रमेण प्रकरणोपपदे दर्शयति-प्रकृतं त्विति । चेतनसतिगनेऽपि तस्य तत्त्वगसीत्यचेतनप्रधानतादात्म्योक्तेरहेतुः सन्निधिरित्यादावयाऽऽह-न हीति । चेतने प्रकरणादिभावं फलितमाह-तस्मादिति । जीवोऽऽत्मना स आत्मेति च भाष्यमित्युक्तम् । आत्मशब्दसाधारण्ये दृष्टान्तिभ्योतिःशब्दं निरस्यति-ज्योतिःशब्दोऽपीति । कथं तर्हि “यस्मिन्नेवमन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र काद्विगी प्रकृतज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दस्तत्राऽऽह-अर्थवादेति । कथं तानि ज्योतीषीत्युक्त्यैतानि वाक् तानि ज्योतीषि य एतेऽस्य स्तोमा इत्यर्थवादेन कस्यित् ज्वलनेन सादृश्यं त्रिदशदिस्तोमानां फलप्रकाशरूपत्वम् । ततो ज्योतिष्टोमे निरूपितत्रिदशदिस्तुतिसमुदायव्याज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दः । तस्मादेतस्याऽऽत्मशब्दस्यानेकसाधारण्येनेदमुदाहरणमित्यर्थः । आत्मशब्दादिति पूर्वमूक्तहेतुसाधकतया तच्छेषत्वेन गूढव्याख्यायाधुना स्वनन्त्रहेतुपरतया व्याकरोति-अथ वेति । निरस्ता गौणत्वस्य साधारण्यस्य च शक्तयस्मात्स तथा तस्य भावस्तथा तयाऽऽत्मशब्द व्याख्यायेति समग्रः । सन्नेतनस्य च तादात्म्यवचनपूर्वमुक्तो हेतुः । सदर्शनस्य मुक्तिरूपगगनन्देक्योक्तेऽपि चित्तो न प्रज्ञानेऽप्यिति हेतुन्तरमिहोच्यते

“तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाद्” [व्या० सू० १।१।७] इति ॥ तस्मात्त्राचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥ कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं “स आत्मा” [छान्दो० ६।७।८] “तत्त्वमसि” [छान्दो० ६।७।८] इतीहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेश-
श्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिशुस्तस्य
हेयत्वं ब्रूयात् । यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुरतत्समीपस्थां रथूलां तारां
मुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव
ग्राहयति, तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् ॥ न चैवमवोचत् । सन्मात्रावगति-
निष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते ॥ च—शब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्च-
यप्रदर्शनार्थः ॥ सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारण-
विज्ञानाद्वि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम्—“उत तमादेशमप्राक्ष्यो येना-

स्तप्रभा ।

नानार्थत्वशक्त्या यस्यामशब्दस्य स तच्छब्दस्तस्य भागवत्तत्ता तथा इत्यर्थः ॥ तत् इति । सत आत्म-
शब्देन जीवामित्रत्वादिति हेत्यपेक्षया मोक्षोपदेश स्वतन्त्र एव प्रधानकारणत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥
ननु यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां रथूलां ताराम् अरुन्धतीत्वंनोपदिशति तद्वदनात्मन एव
प्रधानस्य सत्पदार्थस्यात्मोपदेश इति शक्ते—कुतश्चेति ॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं नेति कुत इत्यर्थः ।
सौमधकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः इत्याह—चगब्द इति ॥ मित्रणोति—सत्यपीति ॥ अपिशब्दात्तास्येति
मन्वति । वेदान्तीत्याऽऽगतं स्वार्थं पुनः प्रितोयाच—हे पुनः उत अपि आदिश्यत इति आदेशः
उपदेशीकृत्य सदात्मा तमपि अप्राक्ष्यः गुरुनिकटे पृष्ठवानसि, यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य
श्रवणादिकं मनतीत्यन्वयः ॥ नन्वन्वेन ज्ञातं कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुनः शक्तो—

भामनी ।

निराकारार्थं वृत्तम् । शङ्का च भाष्ये उक्ता ॥ ७ ॥ स्यादेतत् । ज्ञेयज्ञीयसित, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया
शक्यं ज्ञेत्येते प्राहयितुमिति तत्सर्वद्वयं प्रधानमेव स्थूलतयात्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुररुन्धतीमिवातीनासूक्ष्मा
दर्शयितुं तत्सन्निहितं स्थूलतारका दर्शयतीत्यमसावरन्धतीति । अस्यां शङ्कायामुत्तरम्—हेयत्वावचनाच्च
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

इत्याह—तत् इति । चेतनाचेतनयोरैक्यायोगादचेतननिष्ठतया चेतनस्य मोक्षोपदेशासिद्धे सिद्धमुप-
भरति—तस्मान्नेति ॥ ७ ॥ यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां तारामपि तेति दर्श-
यत्येव दुर्लभं यदादमतस्तस्याऽऽदी प्रधानात्मन्यवचनात्तदेन सच्छब्दमिति शङ्कते—कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरम्—
हेयत्वेति । तद्व्याख्यातुं हेयमिति प्रतियोगिनीं प्रसज्यति—यदीति । ऐक्यमुक्त्वा तन्निष्कारणं पङ्क-
प्रज्ञाजनमुत्तरं यावत् परोक्तं दृष्टान्तेन प्रत्याह—यथेति । प्रतियोगिप्राप्तिमुक्त्वा तन्निष्ठेनमूयार्थमाह—
न चेति । तत्र हेतु—सन्मात्रेति । अत्रुज्जडशक्तिशब्देति तत्सत्यमिति सत्यत्रिभानादसत्याकारं स
आमेति चिद्वृत्तत्रिभानाजडाकारं च वाग्व्या सयैकारसचिदात्माकारा याऽपरोक्षप्रमितिस्तन्निष्ठत्वेन
छान्दोग्ये पट्टमयानिदर्शनात्प्रवृत्तसदात्मताप्रत्यापानात्तत्त्वमसीत्युक्त्यात्मवोक्तिर्युक्तेत्यर्थः । पूर्वोत्तर-
हेनो समूयाप्रमापकत्वेन चकारणेत्याशङ्क्याऽऽह—चगब्द इति । हेयत्वावचनादेन प्रधानस्य निरासे
किं प्रतिपादितं नेत्येवाशङ्क्य हेयमितिमुपेयं चकारणं स्पष्टयति—सत्यपीति । प्रसङ्गं प्रकटयितुं
प्रतिपादयन्प्रमाह—कारणेति । हे ज्ञेयहेनो तमप्यादेशमादिश्यत इत्यादेशः ब्रह्माचार्योक्तिगम्य यस्य
प्राक्ष्यं पृष्ठानमि त्यमाचार्यम् । येन श्रुतेन शास्त्रोऽन्यदश्रुतमपि ध्या मयि । येन गतेन तर्कनोऽन्य-

श्रुतं श्रुतं भवति, अमृतं मतम्, अविज्ञानं विज्ञातमिति । कथं तु भग-
वस्स आदेशो भवतीति । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं
विज्ञातं ५ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥”
[छान्दो० ६ । १ । १] “एवं सोम्य स आदेशो भवतीति” [छान्दो०
६ । १ । ३] इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् ॥ न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने
भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति ॥
अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥
कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ?

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

रत्नप्रभा ।

कथमिति ॥ हे भगवः कथं तु राहुः ॥ भवतीत्यर्थः । कार्यस्य कारणान्यत्र नाम्नायाह-यथेति ।
पिण्डः स्वल्प, तेन । विज्ञातेनेति शेषः ॥ तत्र उक्तिमाह-वाचेति ॥ वाचा वागिन्द्रियेणात्मन्य
इति विकारो वाचारम्भणम् । ननु वाचा नामकारम्येन न घटादिरित्याशङ्क्य नाममात्रमेव विज्ञातं
इत्याह-नामधेयमिति ॥ (श्लो०) “नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्यते । अस्तुतः कारणाद्विनो
नामिति तस्मान्मृदेन सः ॥ १ ॥” इति भाष्यः । विकारमिष्याले तदभिनकारणस्यापि मिष्यामिति
नैयाह-मृत्तिकेति ॥ कारणं कार्योद्विजसत्ताकम् । न कार्यं कारणोद्विजम् । अतः कारणातिरिक्तस्य
कार्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिरुक्ताह-एवमिति ॥ मृद्वत्त्वेनैव
सत्यं विषदादिविकारो मृपेति प्रसङ्गज्ञाने सति शेषं किञ्चिन्नाशङ्क्यत इत्यर्थः । यद्यपि प्रधाने ज्ञाते तत्ता-
दात्म्याद्विकाराणां ज्ञानं भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानविकारस्याभावादित्याह-न चेति ॥ अस्माकं
जीवानां संप्रत्यक्षज्ञाने ज्ञानमिति भाष्यः ॥ ८ ॥ कुतश्चेति । पुनरपि कस्मादेतोरित्यर्थः । सुप्तौ
जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन्नप्यवशयात्सर्वतन्मयेति सूत्रप्रयोजना ॥ एतत् स्वप्नं यथा स्यात्तथा
यत्र सुप्तौ स्वपिति इति नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्पन्नः एकीभवति । सदैक्येऽपि नाम-

भामती ।

इति गूढम् । विकारोऽनुक्तममुच्यार्थः । तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥ ८ ॥ अपि च जगत्कारणं प्रकृत्य
स्वपितृत्पस्य निरक्तं कुर्वती श्रुतिभेदमेव जगत्कारणं भूते । यदि स्वशब्द आत्मवचनगत्यापि चेतनस्य
पुरुषस्याचेतनप्रधानस्यानुपपत्तिः । अथास्मीयाचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयास्मीयेऽपि चेतनस्य प्रत्या-
नुपपत्तिः । न हि मृदामा घट आस्मीयेऽपि पापसि प्रतीयतेऽपि तस्मात्भूतायो मृदेन । न
च रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रतीयते, किंवात्मभूतायो शुक्लावेत्याह-स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

दमनमपि गतम् । येन विज्ञातमान्यदविज्ञानमपि विज्ञातम् । न तु श्रोतव्यादि शिष्टमिति विवृष्टास्यमर्थः ।
अन्यज्ञानात्म्यत्वं त्वमिति पुनो श्रुते-कथं न्विति । नान्यत्र कार्यस्य कारणमित्याह-यथेति । ज्ञाने
मृत्पिण्डे पुनस्तद्विकारमिष्याशङ्क्याऽऽह-वाचेति । यो विज्ञातः स वागालम्भनमुच्यते परं न यस्तु-
नोऽस्त्येत्यर्थः । तत्र हेतुः-नामधेयमिति । नाममात्रं नाप्येवमिति चेत्तर्हि घटादिद्वयत्वात्तन्मात्रकारण-
स्यापि कथं संप्रत्यक्षज्ञानाऽऽह-मृत्तिकेति । उक्तदृष्टान्तादाकाशादेरपि घृतात्कारणस्य सम्भारम्येन
संयत्तात्तज्ज्ञाने ज्ञानव्यशयो नेति दार्ष्टान्तिरुक्ताह-एवमिति । कार्यस्य कारणमात्रेणोपगमापरस्यापि
प्रतिज्ञासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । प्रतिज्ञाभिरुपकृताह-तस्मादिति ॥ ८ ॥ तत्रैव प्रप्रपूर्वकं
हेतुत्वात्-कुतश्चेति । प्रधानं न सच्छब्दवाच्यमित्यत्र चिप्रतिज्ञात्वात् विज्ञातमिति विद्ये त्वत्-

तदेव सञ्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—“यत्रैतत्पुरुषस्वपिति नाम,
सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति । तस्मादेन ५ स्वपि-
तीत्याचक्षते, स्वं ह्यपीतो भवति” [छान्दो० ६ । ८ । १] इति ॥ एषा
श्रुतिस्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति ॥ स्वशब्देनेहा-
त्मोच्यते ॥ यः प्रकृतस्सञ्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवती-
त्यर्थः ॥ अपिपूर्वस्यैतेल्यर्थत्वं प्रसिद्धम् ॥ प्रभवाम्ययावित्युत्पत्तिप्रल-
ययोः प्रयोगदर्शनात् ॥ मनःप्रचारोपाधिविशेषसम्बन्धादिन्द्रियार्थान्
गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति । तद्वासनाविशिष्टस्वप्नान्प्रशयन्मनः-
शब्दवाच्यो भवति ॥ स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतवि-
शेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते ॥ यथा-
हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम्—“स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव
निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्हृदयम्” [छान्दो० ८।१।३] इति, यथा वा-

रत्नप्रभा ।

प्रशक्तिः कथं ? नब्राह्—स्वमिति ॥ तत्र लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादिति ॥ हि यस्मात् स्वं सदात्मानम्
अपीतो भवति इति तस्मादित्यर्थः । श्रुतेस्तात्पर्यमाह—एतेत्यादिना ॥ कथमेतावता प्रधाननिरास
इत्यत आह—स्वशब्देनिति ॥ एतेर्वातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य उपार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय
इत्याशय उपविष्ट्यादिति वक्तुं जाग्रदवस्थायां उपाधिमाह—मन इति ॥ ऐन्द्रियरूपमनोवृत्तय उपाधयः ।
तैर्घटादिभ्युत्पद्यमानैरुपाध्यानामना सम्बन्धादाला तानिन्द्रियार्थान्प्रशयन् स्थूलविशेषेण देहेनैक्यम्रान्तिमा-
पन्नो निश्चसन्नो जागर्ति, जाग्रद्वसनावश्रयमनोविशिष्टः सन् तेजससदः स्वप्ने विचित्रवासनावहृत्तनमाया-
परिणामान्प्रशयन् “सोम्य तन्मनः” इतिश्रुतिस्यमनश्चञ्चलवाच्यो भवति । स आत्मा स्थूलमृक्षोपाधि-
द्वयोपरमेऽहं नरः कर्त्तॄणि विशेषमिमानामावाहृत्तन इत्युपचर्यत इत्यर्थः । ननु स्वपितीति नामनिर्दिष्ट-
रथवात्त्वान्न यथायथेत्यन आह—यथेति ॥ तस्य हृदयशब्दस्य एतन्निर्वचनम् । तद्विशितम् अत्र द्रवीकृत्य
भामती ।—०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

दिति व्यधिकरणो हेतुरित्याशयः प्रकरणानुमनानपूर्वकं मूत्रं व्याचष्टे—तदेवेति । यत्र सुप्तौ पुनः
स्वपितीत्येतावन्नाम भवति तदा पुनः सता सपन्नस्तेनेकीभूत इति योजना । प्रकरणेनेक्यप्रमितेः सञ्छ-
ब्दलक्ष्यस्य चिद्विभक्त्यान् व्यधिकरणतिति सतश्चित्तं मूचयति—स्वमिति । तत्र त्रौकिकप्रतिदिमाह—
तस्मादिति । तच्छब्दार्थं भुञ्जयति—स्वं हीति । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—एतेति । नामनिर्दिष्टमित्य-
धाराणि व्याचष्टे—स्वशब्देनिति । कथं भिन्नविषया गतिरात्मानमेव विषयोऽकुर्यादित्याशङ्क्योपमर्गात्-
यतीत्याह—अपिपूर्वस्येति । प्रसिद्धिमेव प्रकृत्यति—प्रभवेति । एतेर्वातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य उपार्थत्वेऽपि
कथमनाद्यनन्तरं लयः स्यादित्याशयः नदीयल्लयस्योपाधिकत्वं वक्तुं जागर्तिमनुवदति—मन इति ।
शुद्धिपरिणामा एवोपाधयस्तैरुपाधिरुपाध्यानामना सम्बन्धादाला तानिन्द्रियार्थान्प्रशयन् स्थूलविशेषेण देहेनैक्यमप-
न्नो जागर्तीति व्यतिरेक इत्यर्थः । स्वप्नमुपन्यस्यति—तद्वामनेति । जाग्रद्वसनाव-
मिर्भिचरामिर्भिदिष्टो मनोमात्रोपाधिर्जीवः स्वप्नानुभावचान्त्वानामना सम्बन्धादाला तानिन्द्रियार्थान्प्रशयन्
इति मनःशब्दस्याप्येति मनोशब्दा लक्ष्यो गत्यनित्यर्थः । तथाऽपि पुनोऽप्य लयोक्तिरित्याशङ्क्याऽह-
म इति । स्थूल मृक्ष मृक्षोपाधय नञ्ज्ञानं विज्ञानं गन्तृशब्दप्रवादिः स्वापितीनामनिर्दिष्टरथवात्त्वान्न
भुताधिनेत्याशयः तदापार्थक्यं दृष्टान्तद्वयाह—मयंत्यादिना । तस्य हृदयशब्दस्यैतदेव निरुक्तं

अशनायोदन्त्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः—“आप एव तदशितं नयन्ते” [छान्दो० ६ । ८ । ३] “तेज एव तत्पीतं नयते” [छान्दो० ६ । ८ । ३] इति च, एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमर्पातो भवतीती-
ममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति ॥ न च चेतन आत्मा अचेतनं
प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत ॥ यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्दे-
नैवोच्येत, एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत ॥ श्रुत्यन्तरं
च—“प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरम्”
[बृह० ४ । ३ । २१] इति सुपुत्रावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति ॥
अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कार-
णम् । न प्रधानम् ॥ ९ ॥ कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम् ?

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्-
कचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणम्, कचिदचेतनं प्रधानम्, कचिदन्यदे-

रत्नप्रभा ।

नयन्ते जरयन्तीति आप एव अशनायापदार्थः । तत्पीतम् उदकं नयते शोषयतीति तेज एवो-
दन्यम् । अत्र दीर्घदण्डसः । एवमिदमपि निर्वचनं यथार्थमित्याह—एवमिति ॥ इदं च प्रधानपक्षे
न युक्तमित्याह—न चेति ॥ स्वशब्दस्यात्मनोवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह—यदीति ॥ प्राज्ञेन विग्र-
चेतन्येनेत्यग्रेण सम्परिष्वक्तो भेदब्रह्ममाधेनाभेद इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्तदेवान्तजन्मानामगतीनां चेतनकारणविषयक-
त्वेन सामान्यान् चेतनं जगतः कारणमिति गूढार्थं व्यतिरेकमुखेनाह—यदि तार्किकेत्यादिना ॥ अन्यत्
भामती ।

गतिसामान्यात् । गतिरवगतिः । तार्किकसमय इवेति । यथा हि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परग्राह-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निर्वचनम् । अशनायापिपासे सोम्य विजानीहीत्युपक्रमाशितस्यान्नस्य द्रवीकरणेन नयनाजरणादायोऽश-
नाया छान्दसमेकवचनम् । एवमशनायाशब्दस्याप्यु प्रवृत्तौ गृहं दर्शयति—“आप एव तदशितं नयन्ते” इति
श्रुतिः । दावकोदकपाननयनात्तस्य शोषणादुदस्य तेजः । आकारदण्डसः । एवमुदस्यशब्दस्य तेजमि-
यति—एवमिति । प्रधानस्य व्यापिनाद्व्यापिर्जीवउपस्थानव्ययोगादुक्तहेतोरेवम्यासिदिग्मादावपि चित्तो-
ऽचित्त्वापत्तिरयुक्तेत्याह—न चेति । स्वशब्दस्याऽऽमीयेऽपि शक्त्यात्प्रधाने प्रवृत्तेरन्यथाभिदितादस्यमा-
शङ्क्योक्तं स्मोरपति—यदीति । स्वशब्दस्याऽऽमा मुनयोऽर्धमस्तस्यभादात्मोपो लक्ष्य इति तद्वत्स्यानो-
चि वनेमगपी युक्तम् । मृदान्मनो घटस्य मृगेन लयादात्मोपे जडादावद्वेष्टारं यर्थः । स्वपितिनामनिरति-
श्रुत्यनुपग्राहकत्वेन बृहदारण्यकश्रुतिं पठति—श्रुत्यन्तरं चेति । तस्य तात्पर्यमाह—मुपमेति । हेतो-
रन्यथासिद्धान्त्ये कथितमाह—अत इति ॥ ९ ॥ उपक्रमोपमहारयोरेवम्येकाग्रस्य च ता पर्यायिद्विमुक्त्या-
ऽऽयासं लिङ्गान्तरं यत्तु गूढान्तरं निश्चितं—कुतश्चेति । श्रुतिप्रामाण्यैक्याग्रगण्यनिर्दम्भासेन चेतनका-
रणनारगतिरेकस्यैवयुक्तमनैरूपं प्राग्रमज्ञादित्याशङ्क्य कारणविषयमातृकजन्यरीत्यनुपपन्नमिति चेति—
यदीति । वस्तुनां भेदचिदात्मकमन्यदियुक्तं विद्वार्थमात्राहं त्यागो वेदान्तानामित्याशङ्क्य तेषामेकार्थ-

वेति, ततः कदाचित्प्रधानकारणवादादुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयि-
ष्यत् । न त्वेतदस्ति ॥ समानेव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः ।
यथा-अग्नेर्ज्वलतस्सर्वा दिशो विस्फुलिगा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादा-
त्मनस्सर्वे प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते ॥ “प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
लोकाः” [कौषी० ३ । ३] इति “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश-
स्तम्भृतः” [तैत्ति० २ । १] इति “आत्मन एवेदं सर्वम्” [छान्दो०
७ । २६ । १] इति “आत्मन एष प्राणो जायते” [प्रश्न० ३ । ३] इति
चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः ॥ आत्मशब्दश्च चेतनवचन
इत्यवोचाम ॥ महच्च प्रामाण्यकारणमेतद् । यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनका-
रणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु ॥ अतो गतिसामान्यात्
सर्वजं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥ कुतश्च सर्वजं ब्रह्म जगतः कारणम् ?

रत्नप्रभा ।

परामाण्यादिकम् । न त्वेतदिति ॥ अवगतिरप्यस्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन् विविधं नाना दिशः प्रति
गच्छेत् । प्राणाश्चक्षुरादयो यथागोलकं प्रादुर्भवन्ति । प्राणेभ्योऽनन्तरम् देवाः सूर्यादयस्तदनु-
प्राहृताः । तदनन्तरं लोक्यन्त इति लोकाः विषया इत्यर्थः । ननु वेदान्तानां स्वतः प्रामा-
ण्यत्वेन प्रत्येकं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं गतिसामान्येनेत्याह-महच्चेति ॥ एकरूपावगतिहेतुत्वं
वेदान्तानां प्रामाण्यसहायिनिष्ठित्वेनैतत्प्रमाणं दृष्टान्तमाह-चक्षुरिति ॥ यथा सर्वेषां चक्षुषामेकरूपावग-
तिहेतुत्वं, श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं, प्राणादीनां गन्वादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्य
प्रामाण्यदाढर्पहेतुत्वमित्यर्थः । एवमीक्षत्यादिभिर्ज्ञेयचेतने वेदान्तानां समन्वय निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि
भामती ।

तार्थता, नैव वेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचेतन्यावगतिः समानेति । चक्षुरादीना-
मिव रूपादिष्विति । यथा हि सर्वेषां चक्षु रूपादेः प्राहयति, न पुनरस्मादिकं कस्यचिदर्थोपपत्तिरिति कस्य-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तथा नयनादभ्यासमाह-तत इति । अस्तु तर्हि तेष्वपि कारणावगतेरनेकरूपत्वं नैत्याह-न त्विति ।
तर्हि जडाजडात्मकाण्यन्तर्गतत्वात् द्वयान्तरे ब्रह्मण्येव गतिसामान्यमित्याशङ्क्य चिदंकरसे तस्याः
सामान्यमाह-समानेति । विस्फुटिङ्गप्रसङ्गार्थं उच्यते इत्युक्तम् । विप्रतिष्ठेरन्नानागतित्वेन दिशो
दशापि प्रभृताः स्युर्मित्यर्थः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथायतनं यथागोलकं विप्रतिष्ठन्ते विविधमुद्गच्छ-
न्तीति वाच्यम् । प्राणेभ्योऽनन्तरमादिरयादयस्तदनुप्राह (हि) का देवतास्ताम्योऽनन्तरं लोक्यन्त इति
लोका विषया भवन्तीत्यर्थः । अनुक्तानामपि वेदान्तानामुक्तेः सहास्मिन्नर्थे तात्पर्यं सूचयति-आत्मन
इति । जटाजटात्मकाण्यन्तर्गतत्वात्तद्विमिति वृत्तो विवक्षितवीगित्याजंय जटस्य स्वरूपामासत्यादय-
पडाजटचैतन्यमेवाऽऽमेत्याह-आत्मेति । स्वतः प्रामाण्यादेकस्यापि वाक्यस्य स्वार्थेऽपि हेतुत्वात्तत्रातुप्राह-
कान्त्यान्तरोत्तरनिर्दिष्टत्वादाक्याऽऽह-महच्चेति । एकार्थत्वोक्त्या ज्ञानदाढर्वाय वाक्यान्तरमित्यर्थः ।
वेदान्तानां चेतनजाणे तुल्यगतिवन्तत्वं दृष्टान्तमाह-चक्षुरादीनामिति । सर्वेषां चक्षु रूपादेः प्राहयति न
रसादि कस्यचिदिति न्ये चक्षुषो गतिसामान्यं दृष्टम् । रसानादीनामपि रसादिषु । तथा वेदान्ता-
नामपि चेतनकारणत्वे तुल्यगतिवन्तित्यर्थः । मूलार्थं निगमयति-अत इति ॥ १० ॥ श्रुत्या स्फुटार्थ-
सया प्रत्यकारणत्वं वाच्यम् । तथा सत्यन्यामा तदेकार्थनिर्णयादित्युक्तत्वात्तत्रात्माह-कुतश्चेति । तदे-
धनेत्यनेन जगत्कारणस्य त्वं न सर्वज्ञत्वं तस्य सर्वज्ञत्वादाहर्षको नञीः । श्वेताश्वतरे तु सर्वज्ञो जग-

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते-श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य-“न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चे- शिता नैव च नस्य लिंगम् । स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्ज्ञानिता न चाधिपः” [श्वेताश्व० ६।९] इति ॥ तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ इतीक्षत्य- धिकरणम् ॥ (५) ॥ “जन्माद्यस्य यतः” [१।१।२] इत्यारभ्य “श्रुतत्वाच्च” [१।१।११] इत्येवमन्तेस्सूत्रैर्यानुदाहृतानि वेदान्त- वाक्यानि तेषां, सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारण- मित्येतत्स्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं, न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् ॥ गतिसामा- न्योपन्यासेन च सर्वं वेदान्ताश्वेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् ॥ अतः

रत्नप्रभा ।

निरूपयति-श्रुतत्वाच्चेति ॥ सूत्र व्याचष्टे-स्वशब्देनेति ॥ स्वस्य चेतनस्य वाचकः सर्वविच्छन्दः “ज्ञः कालकाजो गुणी सर्वविद्यः” [श्वेता० ६।१२।१६] इति सर्वज्ञ परमेस्वर प्रकृत्य सर्वत्र कारणमिति श्रुतत्वान्नाचेतन कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपा जोशमोऽस्य अधिपः । अधिकरणार्थमुपसहरति-तस्मा- दिति ॥ ईक्षतात्मशब्दादिक परमाज्वादावध्युक्तमिति मन्वाह-अन्यद्वेति ॥ ११ ॥ (५) ॥ इत्थानुवादेनोत्तरमूत्रसन्दर्भमाक्षिपति-जन्मादीति ॥ प्रथममूत्रस्य शास्त्रोपोद्घातः शास्त्रमादिमूत्रमारभ्ये- त्युक्तम् । सर्ववेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्ययनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम् । अतः प्रप- नाव्यापार्यस्य समासत्वाद्बुद्धमन्यारम्भे किं कारणमित्यर्थः । वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बहुलमु- द्बन्धेः तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्ययः । कस्य वा गुणविरक्षा विना साक्षा- भामती ।

चिद्रूपम् । एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥ १० ॥ श्रुतत्वाच्च । ‘तद्वैक्षत’ इत्यत्र ईक्षण- मात्र जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वत्रियम् । जगत्कारणस्य स्थितया तु तदर्थ्यात्सर्वत्रियव्यवगतं, श्वेता- श्वनराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥ ११ ॥ (५) उक्तमूत्रमदर्भवा- क्षिपति-जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्येति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञात्, तच्च शास्त्रैरुक्तमधिगम्य, शास्त्रं च सर्वज्ञं सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मस्यैव प्रमाणं न प्रधानादागिति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्मिन् कश्चिद्ब्रह्मन्तर्माणो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च ‘गतिसामान्यात्’ इत्युक्तम् ।

आनन्दगोपिक-न्यायनिर्णयः ।

चेतुरिति साक्षादुक्तम् । अतः सर्वोपनिषदां तद्वैक्षतव्यवधारणमाह-श्रुतत्वाच्चेति । तद्व्याचष्टे-स्वश- ब्देनेति । सर्वस्य वाचकेन शब्देनेति यावत् । सर्वशक्तौ बुधेति । सर्वशक्त्या चारयति-ईश्वर इति । वक्ष्यमाणमन्यस्यसशब्दार्थमाह-सर्वज्ञमिति । ज्ञः कालकाजो गुणी सर्वविद्य इति प्रकृत्य स कार- णमिति परामर्शजगद्धेतोः सर्वज्ञेनेत्यर्थः । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह-कृणोति । तेषामधिपाः स्वामिनो जागन्मे- पानधिपः परमेस्वरस्य सर्वहेतुत्वार्थं विशेषणम्-न चेति । जीवान्प्रतीक्षन् हि स्थितमर्भदेरपीवाशस्य निशङ्कतर निरूपयति-न चेति । महाप्रमेयमुपसहरति-तस्मादिति । अन्यद्विद्युत्पत्तिः ॥ ११ ॥ (५) ॥ वृत्तमनूतोत्तरमदर्भमाक्षिपति-जन्मादीति । ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञायैव वक्तव्यम् । तेषामेवमर्भप्रतिपाद- नोपयुक्तव्यापयनार्थमुत्तरः मर्भोऽर्थवानि वागव्याऽऽह-न्यायेति । अनुक्तवाक्यानां तत्तत्त्वं वक्तुमुत्तरो- धन्य इत्यागत्याऽऽह-गतीति । अनुक्तमन्यवभाषाज्ञानोक्तमन्योपनिषदा-अन इति । उत्तरमूत्रागाम-

परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति ॥ उच्यते ॥ द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते-
 नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् ।
 “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” [बृह० ४।५।१५]
 “यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूतत्वेन कं पश्येत्” [बृह० ४।५।१५]
 “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ
 यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं, यो वै भूमा तदमृतम्,
 अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्” [छान्दो० ७।२४।१] “सर्वाणि रूपाणि
 विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन्पदास्ते” [तैत्ति० आ० ३।१२।७]

रत्नप्रभा ।

देव त्रयणि समन्वय इत्याशयेन कारणमित्याह—उच्यते इति ॥ सक्षिप्य सगुणनिर्गुणशक्यार्थमाह—
 द्विरूपं हीति ॥ नामरूपामको विस्तरः सर्वं जगत् । तद्वेदो हिरण्यदमधुन्यादिक्रिपं इति शक्यार्थः ।
 शक्यानुदाहरति—यत्र हीत्यादिना ॥ यस्या खल्वज्ञानाग्रभाया द्वैतमिव कथितं भवति तत् तदा
 इतरं सत् इतरं पश्यति इति दृश्योपाधिकं वस्तु माति । यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्वं जगदात्म-
 मानम् अभूत् तदा तु ‘केन कं पश्येद्’ इत्याक्षेपान्तिरुपाधिकं तत्त्व माति । यत्र भूम्नि निश्चितो विद्वान्
 द्वितीयं किमपि न वेति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणोत्पन्नान्तरं सगुणमुच्यते । यत्र
 सगुणे स्थितो द्वितीयं वेति तदल्पं परिच्छिन्नम् । यः तु भूमा तदमृतं नियम् । अथेति—पूर्वं
 वद् व्याख्येयम् । धीरः परमात्मेन सर्वाणि रूपाणि विचित्य मृष्टा नामानि च कृत्वा बुद्धपादौ
 प्रतिपद्य जीवसङ्गो व्यग्रहरन् यो वर्तते, स सगुणस्त निर्गुणत्वेन विद्वानप्यवृत्तो भवति । निर्गुणाः कदा
 मासीत् ।

तत्किमपरमशङ्क्यते, यदर्थमुत्तरमृत्तमस्यैवावतार म्यादिति ॥ किमुत्थानमिति । शिवाक्षेपे । समा-
 धत्ते—उच्यते—द्विरूपं हीति । यद्यपि तत्त्वतो निरुक्तसमम्नोपाधिरूपं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण
 शक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च ‘वक्षिदुपाधिर्विस्तृतः’ । तदुपासनाभि-
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

गताधैव वस्तुमाभते—उच्यते इति । तदर्थं वेदान्तेषु भासमानमर्थं सक्षिपति—द्विरूपं हीति । तत्र
 सोपाधिक्रियस्य शक्यमुदाहरति—यत्रेति । यस्या स्वयंविशेषस्यायामामासमभूत् द्वैतं सक्षिप्य माति तत्रे-
 तरं सक्षिप्य पश्यतीति दृष्टवादिगोचरमुपाधिमद्वन्द्वं नदगीकर्ष्य । निरुपाधिक्रियस्य शक्यं पठति—यत्र
 त्विति । यस्या त्रियात्रस्यायामस्य त्रिवृत् सर्वं कर्माशालानिरेषणासदेनाऽऽनीचत्र केन करणेन क-
 रियस्य को वा कर्मा पश्येदित्याक्षेपादयस्यार्थमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः । निरुपाधिके श्रुयन्तरमाह—यत्रेति ।
 यस्मिन्भूति स्थितो विद्वानन्यद् दृष्टव्यं चक्षुषा न पश्यत्यन्यच्च श्रोतव्यं श्रोत्रेण न शृणोति न चान्यन्म-
 नस्य हान्तव्यं वा मनसा बुद्ध्या वा मनुते जानाति ना स भूमा दृष्टाद्यगोचरो निरतिशयमहत्त्वमपत्र-
 पणामेयम् । तत्रेतावान्तरास्ये सोपाधिक्रियस्य स्वयंप्रसक्तमित्याह—अथेति । निरुपाधिकभूमोक्त्यन-
 ता सोपाधिक्रियस्य रूपमुच्यते । यस्मिन्पठितेने वस्तुनि निष्ठो योऽविज्ञानन्यद् दृष्टव्यादि चक्षुरादिना-
 न्नुपपन्नं तदत्र परिच्छिन्नमुपहितमित्यर्थः । भूतोऽन्यस्य च विज्ञानान्तरमाह—यो वा इति । अथेति
 योनिगो विज्ञानो वाक्येन प्रकटितः । सोपाधिकेऽन्यमित्यर्थं श्रुयन्तरमाह—सर्वाणीति । सर्वतो हीधरो
 नामरूपानि च विचिन्त्य निर्माय तत्र प्रविशन्निदनादि पूर्वव्योऽविज्ञानेन तं विद्वानिदंमृत्तो मर्यादित्वम् ।

१ भूमागुताधैव तदमित्यर्थकत्वेनापरं व्याख्येयं, प्रकृतादिति माह ।

आनन्दमयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१८१)

“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं
सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्” [श्वेताश्व० ६ । १९] “नेतिनेति” [बृह०
२ । ३ । ६] इति “अस्थूलमनणुमद्वस्वमदीर्घम्” [बृह० ३ । ८ ।
८] इति “न्यूनमन्यत्स्थानं, सम्पूर्णमन्यद्” । इति चेवं सहस्रशो विद्या-
विद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि ॥ तत्राविद्याव-
स्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणस्त्वो व्यवहारः । तत्र कानिचि
ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित्क्रममुत्तयर्थानि, कानिचि-
त्कर्मसमृद्धयर्थानि ॥

रत्नप्रभा ।

अशा यस्मात्तत् निष्कलम्, अतो निरशत्वात् निष्क्रियम्, अतः शान्तम् अपरिणामि निरवद्यं रागा-
दिदोषशून्यम् अञ्जनं मूलेतमस्तत्तज्जो धर्मादिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनम् ॥ किञ्च, अमृतस्य मोक्षस्य
स्वयमेव वाक्योत्पत्तिस्तत्त्वेन परम् उत्कृष्टं सेतुं लौकिकसेतुम् प्रापकम् । यथा-दग्धेन्धनोऽनङ्गं शाम्यति
तमिवाविद्या तज्ज दग्धा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः ॥ नेतिनेतीति । व्याप्यातम् । स्थूला-
द्विद्वैतशून्यम् । रूपद्वये श्रुतिमाह-न्यूनमिति ॥ द्वैतस्यान न्यूनम् अप्यस्य सगुणरूपं निर्गुणाद् अन्यत्
तथा सम्पूर्णं निर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः । एकस्य द्विरूपस्य निद्वहमित्यत आह-विद्येति ॥ विद्या-
विषयो ज्ञेयं निर्गुणं सत्यम्, अविद्याविषयम् उपास्य, सगुणकल्पितमित्यविरोधः । तत्राविद्याविषयं निवृ-
णोति-तत्रेति ॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बोधात्माकाळे गुडनिहिकान्पायेन तत्फलार्थान्यु-
पासनानि विधीयन्ते । तेषां त्रितैकाग्र्यद्वारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यं ब्रह्मणीति
मन्तव्यम् । नामरत्नद्वैत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दहराद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः, उद्गीयादिध्या-
नस्य कर्मसमृद्धिः फलमिति भेदः । ध्यानानां मानसत्वात् ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः ।

भामती ।

कानिचित् अभ्युदयार्थानि मनोभात्रसाधनतयात्र पठितानि । कानिचित्क्रममुत्तयर्थानि, कानिचि-
त्कर्मसमृद्धयर्थानि । कचित्पुनरुक्तोऽप्युपाधिरतिरक्षितः, यथात्रैकान्तमपादय आनन्दमयान्ताः पञ्च
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निराशयिते श्रुत्यन्तरमाह-निष्कलमिति । निष्कलं निरशं निरशत्वादेव सर्गक्रियाशून्यं निष्क्रियं तस्या-
देव शान्तमपरिणामि रागादिरहितं निरवद्यं धर्माधर्माद्यसन्नं निरञ्जनम् । नमसोऽस्य विशेषमाह-अमृत-
स्येति । यथा मृक्षारमयः सेतुर्नदीकुल्यादिपरकूटप्राप्तेश्वायस्तथा संसारमागारस्य परं पारं परं ब्रह्म
तद्ज्ञानस्यामृतस्य वाक्योत्पत्तिरनुदयप्रियत्वात् तदेव साधनं सेतुर्नदवस्थितम् । तस्योपशान्तत्वे दृष्टान्तमाह-दग्धेति ।
यथा दग्धेन्धनोऽग्निः शाम्यति तयाऽज्ञानं तदुत्थं च दग्धा स्थितं प्रशान्तं प्रसन्नं विद्यादित्यर्थः । इतिन्य
विद्वन् द्रव्यमादाय नञ्स्थां तन्निषेदादपि श्रुत्यन्तरं निरुपाधिकार्यमाह-नेतीति । द्रव्यगुणादिसर्वद्वैतनिषेदादपि
वाक्यं तथेयाह-अस्थूलमिति । रूपद्वये श्रुत्यन्तरमाह-न्यूनमिति । निरप्रवादन्यदुपास्यं सप्रपञ्चम्यान-
न्यूनं परिरिञ्चन् ततोऽन्यत्रिप्रपञ्चं मुक्तोपमृष्य त्रिगणरिचिदिति शून्यं सविदानन्दान्तरमिति यर्थः । उक्तं रा-
क्यानामुपलक्षणत्वं विदित्वोक्तमेवमिति । ननु ब्रह्मणो न द्वैमित्य युगपदेकस्य तद्विरोधोऽप्युक्तः-
विद्येति । अद्वैतमेव वास्तव्यं चेदुपास्योपासकादिभेदस्याननुत्वादुपास्यनिर्व्याप्यार्थक्यमिवाशादप्युक्तः-
तत्रेति । उपास्तीनामपि मुख्यार्थत्वादिशास्त्रानुगामिनेवाशादप्य साधनं मोक्षार्थेत्वात्-तत्रेति ।
अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि । क्रममुत्तयर्थानि दहराद्युपासनानि । कर्मसमृद्धयर्थान्युद्गीयादिध्या-
नानि । यद्यपि त्रिवेद्यादेवानि कर्मकाण्डे युक्तानि तथाऽपि मानसत्वेन त्रियासांस्यादिहोक्तानि यथे ।

तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः ॥ एक एव तु परमात्मा ईश्वरस्ते-
स्तेर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथागुणो-
पासनमेव फलानि मिश्रन्ते—“तं यथायथोपासते तदेव भवति”
[छान्दो० ३ । १४ । १] इति श्रुतेः, “यथा क्रतुरस्मिँल्लोके
पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति” [छान्दो० ३ । १४ । १]
इति च ॥ स्मृतेश्च—“यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तंतमेवेति कान्तेय सदा तद्भावभावितः” [भ० गी० ८ । ६] इति ॥
यद्यप्येक एव त्वात्मा सर्वभूतेषु स्थावरजद्रूपेषु गृहः, तथापि चित्तोपाधि-
विशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थानित्येकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृततार-
तम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते—“तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद” [णित०

रत्नप्रभा ।

ननुपात्म्यप्रलण एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तदाह-तेषामिति ॥ गुणविशेषाः-सत्यकामत्वादयो, हृदयादिस्पाधिः । अत्र स्वयमेवाराध्य परिहरति-एक इति ॥ परमात्मस्वरूपामेदंशुपाधिभेदेनोपहितोपात्म्यरूपमेवादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । तं परमात्मानं यद्यदुपात्वेन लोका राजानमिव उपामन्ते तत्तदुपासनस्त्वमेव तेषां फलं भवति ॥ क्रतुः सङ्कल्यो ध्यानम् । इह यादृशं ध्यानवान् भवति मृत्वा तादृशोपास्यन्त्यो भवन्तीत्यत्रैव भगवद्वाक्यमाह-स्मृतेश्चेति ॥ ननु सर्वभूतेषु निश्चिन्तयित्वात्मन एकतादुपात्म्योपासक्योस्तारतम्यश्रुतयः कथमिवाशङ्का परिहरति-यद्यप्येक इति ॥ उक्तानामुपाधीनां शुद्धितारतम्यादिधैर्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति । तैरेकत्वं स्यात्तमेव उच्यते तत्र मनुष्यादिहित्वागर्गमन्तेश्चानिर्मावितारतम्यं श्रूयते । तस्य आत्मन आत्मानं स्वरूप आविस्तरां प्रकृततरं यो वेद उपाले सोऽप्नुते तदिनि । तत्प्रत्ययादित्यर्थः । तथा च निष्कृष्टोपाधिरात्मोपासकः, उन्मृष्टोपाधायवी ।

कोशाः । तदत्र कमिलुपाभिर्निमित्तानि कस्मिन्नेति नाद्यापि निवेचितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्ध-
वदुक्तं, न त्वद्यापि साजिनमिति तदर्थमुत्तरप्रत्ययसद्वर्गग्रह इत्यर्थः । स्यादेतत् । परमेश्वरमनस्तत्तदुपा-
धिमेतन्निगद्यस्याप्यमेन्द्राक्यमुपासनामेन्द्रः, कथं च फेडमेन्द्र इत्यत आह—एक एव त्विति । रूपा-
मेन्द्रेऽयुपाभिमेन्द्रादुपहितमेन्द्रादुपासनामेदमनया च फेडमेन्द्र इत्यर्थः । क्रतुः सकल्पः । ननु यद्येक आत्मा
कृद्भ्यनि यो निरतिशयः सर्वभूतान् गृहः, कथमेतस्मिन् भूताग्रये तारतम्यश्रुतय इत्यत आह—यद्यप्येक
आत्मेति । यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपामात्मन ऐश्वर्यं च ज्ञानं चानन्दश्च, तथाप्यन्यायनिघातमेतन्मा-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

एषाम्येव्यात्तप्रतिरुपान्तिफट्ट्यादुपास्तित कउभेदासिद्धिमाशङ्क्याऽह-तेषामिति । परस्य गुणभेदादु-
पान्तिभेदाद्य भेदेति स्वस्याभेदादुपास्त्यादिभेदायोगतादसंस्पर्शाक्षय स्वस्याभेदेऽप्युपहितभेदाह-एव
इति । उपास्तितचयसंस्कारादुपास्तितदृणप्रामित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह-यथेति । कतुः मरुयो ध्यानम् ।
प्यानसंस्कारप्रचयान्नयेयाम्ना प्याता देहपाने प्रतिपद्यते किंवा तदाऽपि पूर्वमदपानमृतेति सदाये
संस्कारप्रकर्षादिवना ममेताऽऽप्नोतीति निर्णेतुमाह-स्मृतेश्चेति । सर्वताऽऽर्मेक्यात्तस्य कौटम्ब्यात्तस्यै-
वोपास्त्यात्ता-कुलम्ब्यात्तस्यधनित्वायाक्षय नहारायात्तस्यभेदादित्यत्रदिश्यात्तस्यप्यातामा यन्मुनो निर-
पिज्ञोऽपि गानिगयो मानो वाह-यद्यपीति । यथोक्तस्याप्यायनः स्यात्सदात्तस्य नवान्तेषु प्राणिभू-
तानां नृणां च सुहृदुपास्तितुमुपु कर्तव्यमप्यायनार्थान्नैव्यर्थशक्तिविदेनेत्यात्तस्य तस्योक्तोपायिकस्य प्रह-
तस्याऽऽप्नोतीति यो प्याता व्यवहारादिनामपिगणयनं प्रकृतमुपास्तितमाह बुध्यते सोऽऽप्नुते तानिभूये-
१ सोऽऽप्नुते तानिभूयेति सर्वत्र स्पष्टम् ।

आ० २ । ३ । २ । १ ।] इत्यत्र । स्मृतावपि “यद्यद्विभूतिमत्सर्वं श्रीमद्
जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसम्भवम्” [भ० गी० १० ।
४१] इति ॥ यत्रयत्र विभूत्याद्यतिशयस्तस ईश्वर इत्युपास्यतया
चोद्यते ॥ एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्यः पुरुषस्सर्वपाप्मोदय
लिङ्गात्पर एवेति वक्ष्यति । एवम् “आकाशस्तल्लिङ्गाद्” [व्या० सू०
१ । १ । २२] इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमु-
पाधिसम्बन्धविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धविशेषं
परापरविषयं परापरविषयत्वेन सन्दिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया
निर्णेतव्यं भवति ॥ यथैव हि तावद् “आनन्दमयोऽभ्यासाद्” [व्या०
सू० १ । १ । १२] इति ॥ एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निर-
स्तोपाधिसम्बन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रद-
र्शयितुं परे ग्रन्थ आरभ्यते ॥ यच्च “गतिसामान्याद्” [ब्र० सू० १ ।

रत्नप्रभा ।

धिरिदर उपास्यः,—इत्युपाधिक तारतम्यमस्ति इति भावः । अत्रार्थं भगवद्गीतामुदाहरति—स्मृतावपीति ॥
अत्र सूर्यादिरपि न जीरत्येवोपास्यता, किंजीश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह—एव-
मिहेति ॥ उदयः असम्बन्धः । एव यस्मिन्वाक्ये उपाधिर्विनिश्चितः तद्वाक्यमुपासनापरमिति वक्तुमुत्तर-
सूत्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्त्वा यत्र न विनिश्चितः, तद्वाक्यं ज्ञेयत्वपरमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह—एवं सद्य
इति ॥ अन्नमयादिकोशा, उपाधिविशेषाः । वाक्यगतिः तात्पर्यम् । आरम्भसमर्थनमुपसहरति—
एवमेकमपीति ॥ सिद्धद्रुक्तगतिसामान्यस्य साधनार्थमप्युत्तरारम्भ इत्याह—यत्रेति ॥ अन्नं प्रसिद्ध
प्राणमनोधुद्रव्यं हिरण्यगर्भेन्पा, त्रिभुवनन्यमीश्वर आनन्द, “तेषां पञ्चानां विकारा आध्यात्मिका देह-
मामती ।

वृत्तं तेषु प्राणभृज्जदेषु कचिदसद्विन्नं, कचिदत्यन्तापरुष्टमिन्नं, कचिदपरुष्टमिन्नं, कचित्सत्, कचित्प्रकर्षवत्,
कचिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते । तत्कस्य हेतोः, अविद्यातमसः प्रकर्षविकर्षतारतम्यादिनि । यथोत्तमप्रकाशः
सत्रिणा दिङ्मण्डलमेकवर्ण्येणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्णास्तु निरदृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रदृष्टप्रकाश इव प्रयते,
तथेदमपीति । अपेक्षितोपाधिसंबन्धम् उपास्यत्वेन । निरस्तोपाधिसंबन्धं ज्ञेयत्वेनेति ॥ १ ॥ (५) ॥

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तरेयके श्रुतम् । तथा चोपास्यतारतम्यं श्रौतमौपाधिकं युक्तमिदं । उपास्येऽतारतम्यं भगवद्गीता-
वपि सिद्धमिमाह—स्मृतावपीति । श्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह—यत्रेति । न केनचिद्वैविध्यं ब्रह्मणः श्रुति-
स्मृत्योरेव सिद्धं किंतु सूत्रतोऽपि मतमित्याह—एवमिति । श्रुतिस्मृत्योरेव प्रदृष्टेऽपि शास्त्रे ईश्वरस्य
ब्रह्मणो माति । तत्र सोपाधिकतन्त्रविषयमस्तत्तद्वर्माधिकरणमुदाहरति—आदित्येति । उक्तन्यायं तुल्यदे-
शेषु प्रसारयति—एवमिति । सोपाधिकोपदेशान्निरुपाधिकोपदेशं दर्शयति—एवमित्यादिना । आन-
न्दज्ञानं निर्णेतयमिति सन्नः । निर्णयप्रमहमाह—यत्रेति । अन्नमयागुपादिद्वारोक्तस्य कथं परिचयः तत्रा-
ऽऽह—उपाधीति । निर्णयप्रमहमाह—वाक्येति । उक्तार्थमधिकरणं वास्तोऽयाराङ्गोक्तम्—यथेति । अस्मि-
न्नात्राधिकरणं यथा निरुपाधिकं ब्रह्मेत्योच्यते तथा शुभ्याद्यापतनमियादिर्नयी यथः । श्रुतिस्मृतिमूत्रेषु दृष्टं
ब्रह्मदेवस्य शिष्टाऽनन्तरसद्वर्मात्म समावयति—एवमिति । अपेक्षितोपाधिसम्बन्धमुपास्यत्वेन निरस्तोपा-
धिसम्बन्धं च ज्ञेयत्वेनेति संबन्धः । तस्याद्याप्यभिनेकावुपोपाधिरिति । कुत्र वा नेति निरूपयितुमुत्तरमप्य-
इदं । मिद्वद्रुक्तगतिसामान्यस्यापि साधनायेत्युत्तरस्योपयोगान्तरमाह—यत्रेति । वाक्यान्तराणि व्याख्या-
तानि रित्तानि यानि । वेदान्तानामावशेण निर्दिष्टेण त्रयणि समन्वये सिद्धं कचिदस्य हिरण्यवाक्यादा-

१।१०] इत्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं, तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्म-
विषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ (६) ॥

तैत्तिरीयके—“अन्नमयं” [२।१।२], “प्राणमयं” [२।२।२],
“मनोमयं” [२।३।२], “विज्ञानमयं” [२।४।१] चानुक्रम्य आम्ना-
यते—“तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः”
[तैत्ति० २।५।२] इति ॥ तत्र संशयः—किमिह आनन्दमयशब्देन
परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तैत्ति० २।१।
१] इति, किंवा अन्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति ॥ किं तावत्प्रा-
प्तम् ॥ ब्रह्मणोऽर्थान्तरमसुख्य आत्मा आनन्दमयः स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

प्राणमनोबुद्धिर्जीवा अन्नमयादयः पञ्चकोशा इति श्रुतेः परमार्थः । पूर्वाधिकरणे गौणमुपेक्षणयोरनुस-
न्धेन सगुणमात्रादौ प्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्ये च मुख्यत्वात् सशये
विकाष्प्रापपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रयुदाहरणसङ्ख्या पूर्वपक्षमाह—
मामती ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् । तत्र तावद्व्ययममेकदेशमतेनाविर्करणमारचयति—तैत्तिरीयकेऽन्नमयमि-
त्यादि । गौणप्रमादपाठेऽपि युज्यते मुख्यमिक्षणम् । मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रापदृष्टिर्दोषिका ॥ आन-
न्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटमुल्लस्य मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थान्नमयादिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि
विकारार्थमेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु विकारार्थन्यायोगात्स्वार्थिको मयडिति युक्तम् । प्राणाद्यु-
पाध्यवगच्छन्तो नामा भवति प्रागादिविकारः, घटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यं स्वार्थिकत्व-
मुचितम् । ‘चतुष्कोशान्तत्वे तु न सर्वान्तरतोऽप्यते । प्रियादिमार्गा शरीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥’ न च
सर्वान्तरतया तन्मैवानन्दमय, न जीव इति साप्रतम् । न ह्ययं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरता नृते अपि
व्यक्तमपादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयनोऽस्य । न चास्मादन्यस्यान्तरस्याध्रवणादयमेव सर्वान्तर इति
युक्तम् । यदपेक्ष यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्माद्विज्ञानं भवति । न हि देवदत्तो बलानियुक्तो सर्वान्मिदृशार्द-
भादीनपि प्रति ब्रह्मन्प्रतीयतेऽपि ॥ समानजातीयनान्तरमपेक्ष्य । एवानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरो
न तु सर्वस्मात् । न च निष्कटस्थ ब्रह्मणः प्रियाद्ययनयोगः, नापि शारीर्यं युज्यत इति ससर्वैरा-
आनन्दगिरीव—व्यायनिर्णयः ।

पश्चादः षष्ठिदानन्दमयमाक्यादां तदामासे तदसत्त्वमुच्यते इत्यव्यायज्ञेपारम्भे स्थिते निर्गुणविषयेन
तान्द्राभरणे प्रतीति—आनन्दमय इति । तस्य वृत्तिकारमतेन विषयमाह—तैत्तिरीयक इति ।
अन्नस्मविकारो देहोऽन्नमयः प्राणोपाविशत्मा प्राणविकारः प्राणमयो मनोमयस्तुपाविशत्मा तद्विकारो विज्ञा-
नमयो विज्ञानोपाविशत्मा विज्ञानविकारः । यद्वा—मृगान्द्युक्ताविदेविकारानादीन्प्रत्याव्यामिकात्वादिकोशा
विकारान्मन्ततयतुष्टये स या एष इत्यादिना क्रमेणोक्त्याऽऽनन्दमय उक्तस्तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय
इति मृत्तिनादियेनम् । तस्यैव स्मृत्यर्थो वै—शब्दः । एतस्मात्तस्य शब्देन शिर इत्यादिना व्याख्यातात् ।
ततोऽन्यत्र मनोमयमप्यापीयत उक्तम्—अन्तर इति । तस्मादानन्दमयशब्दे मयटो विकारप्राचुर्यसंसारव्या-
धिचाम्बीन सशयमाह—तत्रेति । इत्यविवरणे मुख्यमपि गौणस्यानन्तरकाव्यादिशयानुदये प्रायपा-
ठस्यापि किञ्चिन्नान्दमुपेक्षणप्रमादपाठेऽपि जगत्कारणे मुख्यं तदित्युक्तम् । इह तु मयटो विकारप्रा-
चुर्योऽस्त्वप्येव मतिः विज्ञातव्यं प्राचुर्यार्थाप्रापदृष्ट्यास्वैक्यं पूर्वाधिकरणमिद्वान्तामात्रेण पूर्वपक्षो-
पेक्षाप्रयुदाहरणमिदं मतिः निश्चयानां शङ्काय पूर्वपक्षमिति—किमिति । श्रुत्यादिभ्योऽपि चतुष्टय

कस्मात् ॥ अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् ॥ अथाऽपि स्यात्सर्वा-
न्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति ॥ न स्यात्, प्रियाद्यवयवयोगात्,
शारीरत्वश्रवणाच्च ॥ मुख्यश्चेदात्माऽऽनन्दमयः स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः
स्यात् ॥ इह तु “तस्य प्रियमेव शिरः” [तैत्ति० २।१।२] इत्यादि श्रूयते ॥
शारीरत्वं च श्रूयते-“तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य”
[तैत्ति० २ । ३ । १] इति ॥ तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्य एव एव
शारीर आत्मा य एव आनन्दमय इत्यर्थः ॥ न च स शरीरस्य सतः
प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः ॥ तस्मात्संसार्येवानन्दमय आत्मा
इत्येवं प्राप्ति-उद्गमुच्यते ॥ “आनन्दमयोऽभ्यासात्” ॥ [ब्र० सू० १ । १ ।
१२] ॥ इति ॥ पर एवात्मानन्दमयो भवितुमर्हति ॥ कुत अभ्यासात्-
परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृतोऽभ्यस्यते ॥

रत्नप्रभा ।

किं तावदिति । कस्मादित्याकांक्षापूर्वक हेतुमाह-अन्नमयादीति ॥ श्रुत्यादिसंगतयः प्लुटा
एव । पूर्वपक्षे घृत्तिकारमते जांघोपास्या प्रियादिप्राप्तिं पठम् । सिद्धान्ते तु ब्रह्मोपास्येति भेदः ।
शङ्कते-अथापीति ॥ पांहरति-न स्यादिति । समूहान् त्रिगुणानि-मुख्य इति ॥ परमात्मैवार्थः ।
शारीरत्वेऽपीश्वरः किं न स्यादित्यत आह-न चेति ॥ जांघत्वं दूरीरमि र्थः । नन्वानन्दपदाम्बासे-
ऽन्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिपदस्य ज्योतिष्टोमपरत्वंदानन्दमयप्रक-
भायती ।

नन्दमयः । तस्मादुपहितंजांघोपास्येन विप्रक्षितं, न तु ब्रह्मरूप ज्ञेयमेवेति पूर्वः पक्षः । अपि च यदि
प्राचुर्यार्थोऽपि मयद्, तथापि समार्येगानन्दमयः न तु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्यं हि तद्विपरीतदुःखलसम्भवे
भवति न तु तदत्यन्तासम्भवे । नच परमात्मनो मनागपि दृग्ब्रह्मसम्भवं, आनन्दैकसत्त्वादित्याह-न च
तदगीरस्य सत इति । अशरीरस्य पुनरपिब्रह्मसम्भवं मनागपि नास्तीति प्राचुर्यार्थोऽपि मयद् नोप-
पद्यत इत्यर्थः । उच्यते । आनन्दमयात्रयस्य तावद्ब्रह्मणः पुष्टस्याङ्गताया न प्रागप्यम्, अपि तद्विप्र-
क्षितं आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तद्विप्रक्षितं पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्विप्रक्षितं इति
तन्मयेवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टोमाधिकारे ‘वसन्तेऽसतेजोनिपा’ इति ज्योतिपदमिव ज्योति-
ष्टोमान्यासः काठश्रितेऽपि निपाः । अपि च साक्षादानन्दमयात्मान्यासः श्रूयते-‘एतमानन्दमयमात्मान-
दानन्दगिरीय-भावनिर्णयः ।

कठं च वक्ष्यते । मयटः साधारण्येऽपि विशेषप्रहं हेतुनास्तीत्याह-कस्मादिति । विचारप्राप्याह हेतु-
माह-अत्रेति । प्रायपाठेऽपि प्रकरणाद्विहं ब्रह्मदित्याह-अथापीति । साधयन् शारीरत्वात्मान्या-
समयद्वन्द्वेया चानुगृहीत प्रकरणमेव प्रवर्तयित्याह-न स्यादिति । सावयवस्यान्यदार्मिकं प्रवाह-
मुरयश्चेदिति । तस्य निष्कलन्वयत्वा निरालम्बित्वार्थः । आनन्दमयेऽपि कुतः साधयन् तत्राऽऽह-
इह त्विति । लिङ्गान्तर विमज्जने-शार्ग्येत्वं चेति । व्यवहितान्वयेनामीष्टपेष्टो व्याचष्टे-तस्येति ।
शारीरत्वेऽपि परमाणव किं न स्यात्तत्राऽऽह-न चेति । प्रियादिस्पर्शने च सत्सार्वभौमि र्थः । या
तार्हि सर्वांतरत्वस्य गतिरित्याशङ्क्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वांतरत्वमित्याह-तस्मादिति । उक्तं
प्रकरणादि तच्छब्दार्थः । आनन्दमये सत्सार्वभौमिपाणिशारा दुःखरहितप्रियादियुक्तमभ्यस्यमानं कठं
वक्तुमिच्छन् । पूर्वपक्षमन्य मिद्वान्तयति-एवमिति । सौमि प्रतिज्ञा विमज्जते-पर एवेति । प्रकरणादिना
तस्य समार्ये प्रतिज्ञानुपपत्तिरित्याह-एतत् इति । हेतुमादाय व्याकरोति-अभ्यामादिति । आनन्दश-
ब्दाम्बासे कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे यावत्तत्र व्रतणि प्रयुक्तपूर्वस्य तस्य प्रकरणादानन्दमये प्रयोगाज्योतिष्टोमा-

आनन्दमयं प्रस्तुत्य “रसो वे सः” [तैत्ति० २। ७। १॥] इति तस्यैव रसत्वमुक्तवोच्यते—“रसः ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति” [तैत्ति० २। ७। १], “संपाऽऽनन्दरय मीमा ५ सा भवति” [तैत्ति० २। ८। १], “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” [तैत्ति० २। ८। ६], “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चनेति” [तैत्ति० २। ९। १], “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” [तैत्ति० ३। ६] इति च ॥ श्रुत्यन्तरे च—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृह० ३। १। २८] इति ब्रह्मण्येव आनन्दशब्दो दृष्टः ॥ एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्यो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते ॥ यत्तत्तमन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति ॥ नासौ दोषः ॥ आनन्दमयस्य

गन्प्रभा ।

रणस्यानन्दपदस्यानन्दमयपरत्वात् तदस्यास्तस्य ब्रह्मरसाधक इत्यभिप्रे याह—आनन्दमयं प्रस्तुत्येति ॥ रसः सार आनन्द इत्यर्थः । अयं लोकः । यद् यदि । एष आकाशः पूर्ण आनन्दः सार्धो प्रेक्षो न स्यात् तदा को वा अन्यात् चलेत् ॥ को वा निदिश्य प्राण्यात् जीवेत् ॥ तस्माद् एष एवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः । “युग म्यात् सायुग” [तैत्ति० २। ८। १] इत्यादिना मध्यमाणमनुष्यपुरानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दारम्भना एषा मन्निहिता आनन्दस्य तारतम्यमीमासा भवति ॥ उपसंक्रामति विद्वान्प्रेक्षोतीत्येकदेशानामर्थः । मुख्यसिद्धान्ते तु उपसंक्रमणं विदुष कोशानां ॥ यद्मात्रवेन विद्यापनमिति ज्ञेयम् । शिष्टमुक्तार्थम् । आनन्दशब्दाद्विज्ञानगतिः सर्वत्र समाप्तेति गतिमान्व्याप्यमाह—श्रुत्यन्तरे चेति ॥ विज्ञानमुपात्मसेविध्वंश इति मयाह—नासावेति ॥ मरान्तगम भावति ।

मुपसंक्रामति' इति । पूर्वपक्षनीजमनुभाष्य दूषयति—यत्तत्तमन्नमयादीति । न हि मुपात्मधर्मीदर्शन तत्तदमुपात्तार्त्तादर्शनप्रापयष्टिमन्मसुरयारुचतीर्दर्शन भवति । तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामन्यदर्शनानुगुण्य न ॥ तद्विरोधितेति चेत्, इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्रवणात्, तस्य तन्नमयादिसर्गान्तरस्यश्रुतसत्पर्यवसानाच्चादर्थ्यं नुन्यम् । प्रियाद्यनयवयोगशरीरत्वे च निगदव्याग्यातेन भाष्येण समाहिते प्रियाद्यनयवयोगाच्च दुःखउपयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथानन्दमय इति प्राचुर्यार्थता आनन्दगिरीष—न्यायनिर्णयः ।

विकारे ज्योतिःशब्दान्यामन्नानन्दमयाविकारे तद्वदाम्यमस्य तद्विषयत्वादित्याह—आनन्दमयमिति । एष सारोऽनमयादिकोद्यच्छतृष्टयान्तरत्वादानन्दमयोऽयं दन्वा प्यात्रा पूर्णवेदानन्दः सर्वसाक्षी सर्वप्रेक्षो न स्यात्तदा प्रागादेरन्ततमस्य चेष्टा न पुनर्वाह—को हीति । मरानन्दयितृत्वादपि परानन्दमयमेत्याह—एष हीति । युग म्यादित्यादिना सार्वभौममारभ्य ब्रह्मान्तनुत्तरोत्तरमुत्पद्यमानन्दमयं तदपि समाप्तिश्च गोमासा मेरेयुक्ता । गपटन्तम्याम्यात्तमा—एतमिति । उपगममय प्राप्तिर्ब्रह्मणः स्वस्वप्राप्तिश्च । गतिसामान्याथ नमप्यानन्दसत्तम्याम्यात्तमा प्रत्युत्तमाह—श्रुत्यन्तरे चेति । तयाऽपि कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमिष्टाश्रय इत्यर्थमुक्तं—एतमिति । अथावात्तस्य चाभिरारोधानन्दमयार्थत्वादिति शेषः । विज्ञात्तस्य तन्मावमुपात्त तद्वत्तमेव प्रापयामनुवदति—यत्त्विति । विज्ञात्तस्य सन्निविष्ट याह—नामावेति । तस्य

आनन्दमयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्ये-न्यायनिर्णय-वैकाग्र्यममेतम् । (१८७)

सर्वान्तरत्वात् ॥ मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनु-
सरद्वयमयं शरीरभनात्मानमत्यन्तसृष्टानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनद्य मृपा-
निषिक्तद्रुतनाम्नादिप्रतिमावचतोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पृथेणपृथेण समा-
नमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मैति ग्राह्यप्रतिपत्तिसौकर्यपेक्षया सर्वान्तरं
मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम् ॥ यथाऽरुन्धतीनिर्देशेन
बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धनीषु दर्शितासु याऽन्ते प्रदर्श्यते सा
मुख्येवारुन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्मुख्यमा-
त्मत्वम् ॥ यत्तु ब्रूये प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनाऽनुपपन्ना मुत्परयात्म-
न इति ॥ अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः ॥ शरी-
रत्वमप्यानन्दमयस्य । अन्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् ॥ न
पुनस्साक्षादेव शरीरत्वं संसारिवत् ॥ तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह-नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ विकारश-

रत्नप्रभा ।

न धृतमियाशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तेस्तस्य सर्वान्तरमिति विदुर्गोति-मुख्यमेवेति ॥ लोकबुद्धि-
मिति । तस्याः स्फूर्त्त्राद्विज्ञानमुपदिष्टव्यम् । तामस्य मृपाकारत्वप्राणस्य देहान्तरत्वं देहेन सामा-
न्यम् । तथा मनः प्राणाकारेण सममियाद-पृथेणैति ॥ अतीतो योऽनन्तर उपाधिज्ञानकोशम-
त्वात् सावयवत्वकल्पना शरीरेण ज्ञेयत्वाच्छरीरत्वमिति निन्द्य दुर्बलम् । अतः सहायभागादस्यासर्व-
ान्तरत्वात्मा विकारमन्निर्भेदा इति भावः ॥ १२ ॥ विकारार्थकमयद्रुतिस्तदाय इत्याशङ्क्य मयद्रु प्राचु-
र्येऽपि विज्ञानात्मविकारोऽह-विकारेत्यादिना ॥ "तत्रहन्तवने मयद्रु" [वा. सू. १।४।११] इति तद्विनि-

भाष्ये । -०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यत्तु कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरमिति युक्तमाशङ्क्य तात्पर्यमाह-मुख्यमिति । किमिति तर्हि प्रथममन्न-
मयादिचतुष्टयमादिष्टं तत्राऽऽह-लोकेति । कथं तर्हि देहे मनुष्योऽहमित्यात्मनोऽहमित्यादिस्योक्तारि-
त्वाह-अत्यन्तेति । अन्नमयाप्राणमयस्य ततो मनोमयस्य तस्मादपि विज्ञानमयस्य तत्तत्साऽऽनन्दमय-
स्याऽऽन्तरत्वे दृष्टान्तो-मृपेति । तर्हि प्राणमयादेरेवान्यनमस्याऽऽनन्दमये क्लानन्दमयेन यादवस्याऽऽह-
पृथेणैति । अनात्मत्वेन साम्ये तत्तत्ज्ञापनमकिंचित्करमियाशङ्क्य लोकबुद्धिमनुमदित्युक्तं स्मारयति-
प्रतिपत्तीति । आनन्दमयादयस्याऽऽन्तरस्यानुक्तेऽस्य निरुद्धमात्तरत्वात्माह-सर्वेति । अमुन्मत्त-
त्वादेऽपि मुक्तेरे दृष्टान्तमाह-अयेति । इहापीत्यमुन्मत्तप्रगटे पत्तिनम्यापीति यावत् । त्रिद्वेन सन्नि-
वृत्तेऽपि सावयवविज्ञानमुत्पत्तिः स वदमानि प्राशङ्गोऽहमनुमदिति-यस्त्विति । तस्य विज्ञानमयकोशो-
पात्मनोऽन्येनान्यथासिद्धेन सन्निविष्टहायतेयाह-अतीतेति । त्रिद्वान्न सन्निविष्टमयमेवोऽहमनुमदिति-
शक्तिमत्त्वमिति । लिङ्गोऽहमित्यादिद्वये निन्द्य केऽनन्निविष्टमयमित्याह-तस्मादिति ॥ १२ ॥
मयद्रुशङ्केतिः सन्निवृत्त्यनुमदित्ये युक्तमनूय निरस्य-विकारोति । तत्राहुताद व्याख्या-अत्राऽऽ-
हेति । अत्राणादिना तस्य परतो स्थितं पुनश्चोऽपि माह-कस्मादिति । वदन्ना भूयोऽनन्ता-
विकारोति । कथा विकारे च प्रतिशब्द इत्यत्र शास्त्रिविकार भुक् मुद्राविकारोऽहमित्यर्थे शब्दो-
भुक् मुद्राविकारो प्रतिशब्दो विकारे प्रयुक्तस्या विकारशब्देऽपि प्राप्नोत्यादि यावत्तत्त्वं

१ शरीरमिति वाऽन्तरम् । २ अतिव्यवहृत्यर्थः । ३ यऽन्तेति तत्राहम् ।

व्यात-प्रकृतवचनादयमन्यश्चादो विकारवचनस्समधिगत आनन्दमय इति ॥ मयटो विकारार्थत्वात् ॥ तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवा-
यमानन्दमयशब्द इति चेत् ॥ न ॥ प्राचुर्याथेऽपि मयटस्स्मरणात्-“तत्प्र-
कृतवचने मयट” [पा०सू०५।४।२] इति हि प्रचुरनायामपि मयट् स्मर्यते,
यथा-अन्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय
उच्यते, आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादाहारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तर-
स्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वाव-
धारणात् ॥ तस्मात्प्राचुर्याथं मयट् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्याथं मयट्, यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः-
“एष ह्येवानन्दयानि” [तैत्ति० २।७।१] इति ॥ आनन्दयतीर्थः ॥
यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति ॥ यथा लोके
योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत् ॥ तस्मा-
त्प्राचुर्याथेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः पर एष आत्मा ॥ १४ ॥

रत्नप्रभा ।

प्रपमासमर्थाच्छब्दात्प्राचुर्यत्रिशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिज्ञाने गम्यमाने मयट् प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः ॥
अत्र वचनग्रहणाद्वचनस्य प्राचुर्येऽभिप्रेतसिद्धिः । तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानात् यथा अन्नमयो यज्ञ
इति ॥ अत्र ह्यन्न प्रचुरमभिप्रियन्नशब्दः प्रथमाभिप्रेतियुक्तः । तस्मान्मयट् प्रत्यय यज्ञस्य प्रकृत्यर्थोऽन्न-
प्राचुर्यवाची दृश्यते, न शुद्धग्रहणवचन इति ध्येयम् ॥ १३ ॥ मूलस्थचक्षन्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मवा
व्याघटे-इतश्चेति ॥ तच्चानुक्त ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वाधारण पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥ आनन्दमयस्य
भामवो ।

मयट् उपपादितेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अपि च मन्त्रब्राह्मणयोस्त्वेषोपायभूतयोः सप्रतिपत्तेर्ब्रह्म-
वानन्दमयपदार्थः । मन्त्रे हि पुनःपुनः “अन्योऽन्तर आत्मा” इति परब्रह्मण्यन्तरव्यश्रवणात्, तन्मयेन
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रकृतीति । कः पुनरत्र विकारशक्त इत्युक्ते “मयट् वा” इति सूत्रान्मयट्शब्दस्य विकारवाचित्वा-
न्नाऽऽनन्दमयस्य मुर्यात्मतेत्याह-आनन्देति । श्रुतेविकारार्थत्वे ननुक्तः सन्निधिः ससारिणमेव गोच-
र्यतीत्याह-तस्मादिति । मयटो विकारार्थत्वानियमान्न श्रुत्यनुग्रहः सन्निधेर्वाक्याह-नेति । तदेव
सुष्ठुयति-तत्प्रकृतेति । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रष्टुं तदुच्यतेऽस्मिन्निति प्रष्टुमवचनमवादि तद्विति प्रथ-
मासमर्थावयवोक्तेऽभिप्रेते मयट्प्रत्ययो भवतीति प्रचुरतायुक्तेऽपि यस्तुति विकारमयट्स्मरणान्न विकार-
ार्थता नियते पर्यन्त मयटो दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति । आनन्दमयशब्दस्याऽऽनन्दप्राचुर्याथेऽपि
तद्विपर्ययतदुःखस्यापि देशतो अपि प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-आनन्देति । ब्रह्मानन्दस्य मनुष्यत्वावधिषु
पूर्वस्यानेषु सुखालम्बापेक्ष प्राचुर्यं न स्वगतदुःखदेशापेक्षम् । अतो ब्रह्मण्यनन्देकरस्य युक्तमियर्थः ।
धुनर्न सन्निधिमहायतेत्युपसहरति-तस्मादिति ॥ १२ ॥ मूलस्थ चकारं व्याकरोति-इतश्चेति । अत्र
शिष्ट व्याजुर्वेदिनः शब्दार्थं सुष्ठुयति-यस्मादिति । ननुणो नात्राऽऽनन्दहेतुत्वं मातीयाशङ्क्याऽऽह-
आनन्दपतीत्यर्थ इति । अत्रणो लौकिकानन्दहेतुत्वेऽपि कथं प्राचुर्याथना मयटः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
यो इति । तदेव दृष्टान्तेन स्फोरयति-यथेति । प्राचुर्याथेऽपि मयटः स्थिते कश्चित्माह-तस्मा-

१ प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रष्टुम् । तस्य वचनं प्रतिगदनात् । मानेधिरर्थे वा सुष्ठु । तद्विति प्रथमासमर्थावयो-
क्तेर्निधये मयट् इति तदर्थः ॥ आत्रे प्रष्टुं मतमयम् । द्वितीये अन्नमयो यज्ञः ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा, यस्माद् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” [तैत्ति० उ० ११११] इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० २११११] इत्यस्मिन्मन्त्रे-यद्ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, -यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजद्रूपानि भूतानि जायन्ते, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, -यस्य विज्ञानायान्योऽन्तर आत्माऽन्योन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं, -तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते “अन्योन्तर आत्मानन्दमयः” [तै० उ० २१५१०] इति ॥ मन्त्रब्राह्मणयोश्चेत्कार्यत्वं युक्तम् ॥ अविरोधात् ॥ अन्यथा हि प्रकृतहाना-प्रकृतप्रक्रिये स्याताम् ॥ न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते ॥ एतन्निष्ठैव च “सैषा भार्गवी वारुणी विद्या” [तै० उ० ३१६] तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा, नेतरः ॥ इतरः-ईश्वरादन्यः संसारी । जीव इत्यर्थः ॥ न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते ॥ कस्मात् ॥ अनुपपत्तेः ॥ आनन्द-

ग्लप्रभा ।

ब्रह्मत्वे विद्मसुवरा प्रकरणमाह-मान्त्रेति ॥ यस्मादेव कृत तस्मान्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति योजना ॥ ननु मन्त्रोक्तमत्रात्र ब्राह्ममिति को निर्वहस्त्याह-मन्त्रेति ॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वाद्दुपायत्वमस्ति, मन्त्रस्वरूपः, तदिदमुक्तम्-अविरोधादिति ॥ तपोरुपायोपेयभारादित्यर्थः । तदेवमयादीनामपि मान्त्रवर्णिकप्रत्यय स्यादित्यत्र आह-न चोति ॥ किंच भूयवे प्रोक्ता वरुणेनोपदिष्टा मृगुनूद्धी पञ्चमपर्यायस्याऽऽनन्दे प्रतिष्ठितातत स्थानन्यायेन तदेकार्थत्वमवस्था आनन्दमये निष्ठेत्याह-एतन्निष्ठैवेति ॥ १५ ॥

भामती ।

च ‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इति ब्राह्मणे प्रत्ययिज्ञानात्, परमयेज्ञान-दमयमिहाह सूत्रकार-मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । मान्त्रवर्णिकमेव पर ब्रह्म ब्राह्मणेऽन्यानन्दमय इति गीयत इति ॥ १५ ॥ अपि चानन्दमय प्रत्यय शरीराद्युपपत्तेः प्राक्प्रवृत्त्यश्रवणात्, ‘बहू स्याम्’ इति च सृष्ट्यमानाना मृष्टानन्दमयादभेदप्रवृत्त्यात्, आनन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम्-नेतरोऽनुपपत्तेः । नेतरो जीव आनन्दमयः, आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दिति ॥ १४ ॥ चदान्तरमाह-इत्यर्थेति । तदेव हेतुन्तरमाह-यस्मादिति । तस्मादिति व्यपहितं सवन्धः । यन्निर्गते तदेवेह गीयत इति योजना । प्रकरणानि उद्यते तदनुसन्धे-यस्मादिति । भूतपोनेनेन सर्वप्रत्ययतम्येन सर्वान्तत्वमाह-यद्येति । नस्यैव ज्ञेयत्वेन प्रतत्त्वमाह-यस्येति । तदेवाज्ञेयमानमिति कुतो गम्यते तत्राऽऽह-मन्त्रेति । अविरोधादित्येकार्थ्ये च सयुपायोपेयत्वयोगादित्यर्थः । तपोरनेकार्थ्यं दोषमाह-अन्यथेति । अत्रमयादीनामनात्मत्वेऽप्यविरोधविहासि स्यादित्यादास्याऽऽह-न चोति । ब्रह्मणस्तदान्तरत्वं पुच्छश्रुतिरिति भावः । किंच मृगुनूद्धी पञ्चमपर्यायेनोपसंभारमय मयाधे-त्यवदमपि तस्य स्थानान्तरित्येवेत्याह-एतन्निष्ठैति । प्रकरणादिसिद्धमर्थमुपमहरति-तस्मादिति ॥ १५ ॥ पूर्वमत्र चकारमाह-य सूत्रस्य हेतुन्तरपरममाह-इत्यर्थेति । जीवस्य प्रतिपादनाप्राप्त्या किं निरूपयामि यादादाऽऽनन्दमयशब्दात् यतेत्याह-नेति । तस्यापि वैयर्थ्यविधिरानन्दमात्रात्तच्छब्दत्व किं न स्यादित्याह-कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकर्तुं भूमिरा करोति-अनुपपत्तेरिति । आशोचन तपो

मयं हि प्रकृत्य श्रूयते—“सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च” [तैत्ति० २।६।२] इति ॥ तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिधानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥१६॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारे—“रसो वै सः, रसश्च ह्येषां लब्धवानन्दी भवति” [तैत्ति० २।७।१] इति जीवानन्दमयो भेदेन व्यपदिशति ॥ न हि लब्धेव लब्धव्यो भवति ॥ “कथं तर्ह्यात्माऽन्वेष्टव्यः” “आत्मलाभात् परं विद्यते” इति च श्रुतिस्मृती यावता न लब्धेव भवतीत्युक्तम् ॥ वाढम् ॥ तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सत्-स्तत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः ॥ तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्यो—

रत्नप्रभा ।

स ईश्वरः । तपः सृष्ट्यालोचनम् । अतप्यत कृतशानित्यर्थः । अभिध्यानं कामना, बहु स्यामित्यव्यतिरेकः ॥१६॥ अधिकारं प्रकरणेन । आनन्दमयो रसः ॥ ननु लब्धुलब्धव्याभावेऽप्यभेदः किं स्यादत आह—न हि लब्धेवेति ॥ ननु लब्धुलब्धव्योर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते—कथमिति ॥ यावता यतस्यैत्युक्तम् । अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः ॥ उक्ता गङ्गामङ्गीकरोति—वाढमिति ॥ तर्ह्यात्मन एवात्मना लब्धत्वोक्तिर्बाधः अभेदादित्याशङ्क्य कल्पितभेदान् बाध इत्याह—तथापीति । अभेदेपीत्यर्थः । लौकिकः भ्रमः । आत्मनः स्वाज्ञानजन्ममेण देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रान्त्या परमात्मनो ज्ञेयत्वाशुक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो यामती ।

तस्यानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च । रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा ‘रसश्च ह्येषां लब्धवानन्दी भवति’ इति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धभावः, आनन्दमयस्य च लभ्यता, नाभेद उपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चोदयति—कथं तर्हीति । यदि लब्धो न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः । परिहरति—वाढम् । तथापीति । सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेऽप्यविद्यारोपितं भेदमुपाधित्य लब्धुलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो ह्यविवक्षा परब्रह्मणो मित्रो दर्शितः, न तु जीवादपि । तथा चानन्दमयश्चेज्जीवः, न जीवस्या-नित्यभाषि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्धुलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरि-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नाऽऽवासमयम् । अस्त्वेवं काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—तत्रेति ॥ १६ ॥ जीवस्याऽऽनन्दमयत्वनिषेधे हेतुन्तर-माह—भेदेति । चकारार्थं प्रतित्रयं प्रकृत्यभेदव्यपदेशं विहायति—इतश्चेत्यादिना । स इत्यानन्दमयप-रामर्श इति वस्तुमानन्दमयाविकार इत्युक्तम् । श्रुतेरर्थमाह—जीवेति । कथाऽनुपपत्त्या भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । लब्धेव लब्धव्यो न चेत्तर्हि श्रुतिस्मृत्योरनुपपत्तिरिति शङ्कते—कथमिति । का तयोस्तु-पपत्तिस्तत्राह—यावतेति । किमेकव वस्तुनो न लब्धुलब्धव्यत्वं किं कथनयाऽपि ? तत्राऽऽयमङ्गी-करोति—वाढमिति । धृषाद्युपपत्तये द्वितीयं प्रत्याह—तथाऽपीति । अप्रच्युतात्मभावोऽखण्डैकरूपम् ।

१ मिथ्येवेति ध्वनिश्चास्ति । २ अन्वेषण विचारारम्भमानम् । तद्वद्व्याप्तिर्लभः । अत्रण शक्तितात्पर्यभीरिति-भेदः । ३ यतः वाग्रावत्वा यावता वाक्पदान् लब्धेव लब्धव्यो न भवतीत्युक्तमतः श्रुतिस्मृती कथमुपपत्तेरिति योजयेति भावः ।

आनन्दमयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१९१)

ऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ॥ प्रतिपिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३।७।२३] इत्यादिना ॥ परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छरीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्मास्यादन्यः ॥ यथा-मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा-घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः ॥ ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य “नेतरोऽनुपपत्तेः” [ब्रह्मसू० १ । १ । १६] “भेदव्यपदेशाच्च” [ब्रह्मसू० १ । १ । १७] इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

रत्नप्रभा ।

देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेय । शिवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्य । नर्क्ष श्रोतव्य । विज्ञानं निदि-
त्यासन साक्षात्कारो वा । ध्रुवन्तरमर्थार्थालुवादादपौनरक्त्यम् । ननु भेद सत्य एवास्तु, तत्राह-प्रतिपि-
ध्यत इति ॥ अत ईश्वराद् द्रष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति चेज्जीवभेदाद्रीश्वरस्यापि मिथ्याऽन स्यादत आह-
परमेश्वर इति ॥ अनिद्याप्रतिभिम्बत्वेन कल्पिताज्जीवाविन्मात्र ईश्वर पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् ।
कल्पितस्याधिष्ठानाभेदोऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति ॥ सूत्राग्रेष्ठ स्वनोऽपि मिथ्या,
न जीव इत्यवस्था भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह-यथा वेति ॥ ननु सूत्रव्याज्ज्ञेद सत्य इत्यत
आह-ईदृशं चेति ॥ कल्पितमेतेत्यर्थः । सूत्रे भेद सत्य इतिप्रदामात्रात् “तदनन्वया [व्या सू.
२ । १ । १९] दिष्टान्तादुच्यतेसारावेति भावः ॥ १७ ॥ नन्यातन्दात्मरुतसत्यप्रचुर प्रज्ञानमानन्दम-
भामती ।

त्युक्तमथस्तात् । स्यादेतत् । यथा परमेश्वराद्रिज्ञो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येव जीवोऽन्योऽपि द्रष्टुर्न भिन्न
परमेश्वर इति जीवस्यानिर्गोच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्गोच्य स्यात् । तथा च न वस्तुसन्नि यत आह-परमेश्वर-
स्त्वविद्याकल्पितादिति । रजन ऽि समारोपित न शुक्तिनो भिद्यते । न हि तज्ज्ञेनाभेदेन वा शक्य
निर्भक्तम् । शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्गचनीया अनिर्गचनीयादजताद्रिद्यत एव । अत्रैव मरूपमात्र दृष्टान्त
माह-यथा-मायाविन इति । एतदपस्तिोपेणाद्यन्तसरूप दृष्टान्तमाह-यथा वा घटाकाशादिति । शेष

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

लौकिको लोकादनपेतोऽप्रामाणिक । तस्य पत्नस्त्वमाह-तेनेति । अन्वेषण विचारारम्भमात्र तत्पत्रा-
सिद्धौम श्रवण शक्तितापर्यधीरिति भेदः । दृष्टदृष्टव्ययादिमप्रहार्थमादिपदम् । जीववेनाऽऽनन्दमयस्य जीव-
म्यात्रिययाऽपि जागाद्रेदामात्रात् भेदव्यपदेशो म्यादिति भावः । किंप्रति कल्पितभेदेन दृष्टदृष्टव्यतागुण्यत
ध्रुयादिरशाद्वान्तो भेदोऽग्निनयागत्याऽऽह-प्रतिपिध्यत इति । तावन्नेश्वरादन्यस्ताहि मोऽपि ततोऽयो
नेति तस्यापि कल्पितमिमायागत्याऽऽह-परमेश्वरस्त्विति । कल्पितम्यात्रिष्ठानादत मत्त्वाययोगाज्ज्ञेद-
नासत्त्वेऽपि ततोऽन्यदेवाधिष्ठान सत्तामृग्योः स्वानन्वयादिति मया दृष्टान्तमाह-यथेति । मृताग्रेष्ठ
म्वनोऽपि मिथ्या ज्ञेये भेदमात्र तथा न ह्यनपमिययात्तोपादुक्त-यथा वेति । तथाऽपि मृगद्वयसाम
र्थ्यागारमार्थिक भेदमाशस्याऽऽह-ईदृशं चेति । अन्यथा श्रुतित्रयिरोऽन इति भावः ॥ १७ ॥ नन्वोप
चारिकस्य कामधितुल्यस्य प्रज्ञानेऽपि समयात्तदेवाऽऽनन्दमयत्वेन कारणत्वेन वारिष्यतां न परमात्मन्याशङ्कया-

मयं हि प्रकृत्य श्रूयते—“सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वममृजत । यदिदं किञ्च” [तैत्ति० २ । ६ । २] इति ॥ तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिधानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारे—“रसो वे सः, रसश्च ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति” [तैत्ति० २ । ७ । १] इति जीवानन्दमयो भेदेन व्यपदिशति ॥ न हि लब्धेव लब्धव्यो भवति ॥ “कथं तद्ध्यात्माऽन्वेष्टव्यः” “आत्मलाभात् परं विद्यते” इति च श्रुतिस्मृती यावता न लब्धेव भवतीत्युक्तम् ॥ आहम् ॥ तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सत्तत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः ॥ तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्यो—

रत्नप्रभा ।

त ईश्वरः । तपः सृष्ट्यालोचनम् । अतप्यत कृतवानित्यर्थः । अभिधानं कामना, बहु स्यामित्यव्यतिरेकः ॥ १६ ॥ अधिकार प्रकरणे। सः आनन्दमयो रसः ॥ ननु लब्धुलब्धव्याभावोऽप्यभेदः किं न स्यादत आह—न हि लब्धेवैति ॥ ननु लब्धुलब्धव्योर्भेदस्यानस्य कथं श्रुतिस्मृत्योर्बोधः स्यादित्याशङ्कते—कथमिति ॥ यावता यत्तत्त्वयैत्युक्तम् । अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः ॥ उक्तं शङ्कागङ्गीकरोति—वादमिति ॥ तद्ध्यात्मन एवात्मना लब्धव्योक्तिर्वाच्यः अभेदादित्याशङ्क्य कस्मिन्नेतन्नाह वाच इत्याह—तथापीति । अभेदेपीत्यर्थः । लौकिकः ज्ञमः । आत्मनः स्वाज्ञानजज्ञमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदज्ञान्या परमात्मनो त्रैयत्वाशुक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो भामती ।

तस्यानुपपत्तिरिति ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च । रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा ‘रसश्च ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति’ इति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धभावः, आनन्दमयस्य च लम्पता, नाभेद उपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चोदयति—कथं तर्हीति । यदि लब्ध्वा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः । परिहरति—वादम् । तथापीति । सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेऽप्यविचारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धुलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो मित्रो दक्षितः, न तु जीवादपि । तथा चानन्दमयश्चेज्जीवः, न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दक्षित इति न लब्धुलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरि-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नाऽऽयासमयम् । अस्वेवं काऽनुपपत्तिस्तत्राऽह—तत्रेति ॥ १६ ॥ जीवस्याऽऽनन्दमयत्वनिर्णये ह्यन्तरमाह—भेदेति । चकारार्थं प्रतिज्ञाय प्रकृत्यभेदव्यपदेशं विसृजयति—इतश्चेत्यादिना । स इत्यानन्दमयपरमार्थ इति वक्तुमानन्दमयाधिकार इत्युक्तम् । श्रुतेर्यमाह—जीवेति । कयाऽनुपपत्त्या भेदोक्तिस्तत्राऽह—न हीति । लब्धेव लब्धव्यो न चेत्तर्हि श्रुतिस्मृत्योरनुपपत्तिरिति शङ्कते—कथमिति । का तद्योरनुपपत्तिस्तत्राह—यावतेति । किमेकत्र वस्तुतो न लब्धुलब्धव्यत्वं किंवा कतन्नयनाऽपि ? तत्राऽऽयमद्वैतकोटि—वादमिति । श्रुत्यानुपपत्तये द्वितीयं प्रत्याह—तथाऽपीति । अप्रच्युतात्मभावोऽन्वेष्टेकरस्यम् ।

१ मिथ्येति वक्ष्यतास्ति । २ अन्वेष्टव्यं विनागरम्भमानम् । उत्पद्यतास्तित्रेभः । अत्रण शक्तितात्पर्येधिरिति-भेदः । ३ यतः कारणात्तया यावता वाक्येन लब्धेव लब्धव्यो न भवतीत्युक्तमतः श्रुतिस्मृती कथमुपपद्येते इति योजनेति भावः ।

आनन्दमयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१९१)

ऽलब्धो लब्धव्योऽश्नुतः श्रोतव्योऽमृतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ॥ प्रतिपिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३।७।२३] इत्यादिना ॥ परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छरीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः ॥ यथा-मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा-वटाकाशाहुपाधिपरिच्छिन्नाद्रुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः ॥ ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य “नेतरोऽनुपपत्तेः” [ब्रह्मसू० १।१।१६] “भेदव्यपदेशाच्च” [ब्रह्मसू० १।१।१७] इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

रत्नप्रभा ।

देहादिव्यतिरिक्तनया ज्ञेय । विवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्य । तदर्थं श्रोतव्य । विज्ञानं निद्रिव्यासन साक्षात्कारो वा । शुभ्यन्तस्थायानुनादादपौनरुक्त्यम् । ननु भेदः सत्य एवास्तु, तत्राह-प्रतिपिध्यत इति ॥ अत ईश्वराद् द्रष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति चेज्जीवभेदादीश्वरस्यापि मिथ्या न स्यादत आह-परमेश्वर इति ॥ अनिद्याप्रतिविम्बत्वेन कल्पिताज्जीवाच्चिन्मात्र ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति ॥ सूत्रारूढ स्वतोऽपि मिथ्या, न जीव इत्यरुप्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह-यथा वेति ॥ ननु सूत्रच्छब्देन सत्य इत्यत आह-ईदृशं चेति ॥ कल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे भेदः सत्य इतिपदाभावात् “तदन्वयत्वा [व्या म. १।१।१९] दिसूत्रणान्द्रूप्यनुसाराच्चेति भावः ॥ १७ ॥ नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुर प्रधानमानन्दम-भामती ।

त्युक्तमधस्तात् । स्यादेतत् । यथा परमेश्वराद्रिज्ञो जीवात्मा द्रष्टा न भवयेत् जीवः स्वतोऽपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यातिरिक्त्येव परमेश्वरोऽन्यनिर्वाच्यः स्यात् । तथा च न यस्तुसन्नित्यत आह-परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितादिति । रजन हि समारोपित न शुक्तिनो भिद्यते । न हि तद्वेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्भुक्तम् । शुक्तिस्तु परमार्थसूत्री निर्वाचनीया अनिर्वाचनीयाद्रजताद्विद्यत एव । अत्रैव सत्त्वमात्र दृष्टान्तमाह-यथा-मायाविन इति । एतदपरिणोपेणात्यन्तसरूप दृष्टान्तमाह-यथा वा वटाकाशादिति । शेषः-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

लौकिको लोकादनुपेतोऽप्राभाषिक । तस्य पत्न्यत्वमाह-तेनेति । अन्येण विचारारम्भमात्र तत्पदा-निर्वाचः श्रवण शक्तित्वात्पर्यधीरिति भेदः । द्रष्टृदृष्टव्यन्यादिमप्रवृत्त्यदिपदम् । जीववेनाऽऽनन्दमयस्य जीवस्यानिययाऽपि जीवादेदमाभावात् भेदव्यपदेशः स्यादिति भावः । किमिति कल्पितभेदेन छद्मव्यपदेशाद्युपपत्तेः शुभादिनशास्त्रान्तो भेदोऽभिनिवाशक्याऽऽह-प्रतिपिध्यत इति । चान्द्रेनेश्वरादन्यमर्हं सोऽपि ततोऽन्यो नेति तस्यापि कल्पितत्वमिवाशक्याऽऽह-परमेश्वरस्त्विति । कल्पितस्याधिष्ठानादत्र भत्वाद्ययोगादेरनासत्त्वेऽपि ततोऽन्यदेवाधिष्ठान सत्तारूप्योऽस्मान्न्यादिति मया दृष्टान्तमाह-यथेति । गूत्रारूढ स्वतोऽपि मिथ्या जीव भेदमात्र तथा न स्वः पमि उपरितोपादुक्त-यथा वेति । तथाऽपि मयैवमात्र ध्याचारमार्थिक भेदमाशक्याऽऽह-ईदृशं चेति । अन्यथा शुक्तिपरिणोऽ इति भावः ॥ १७ ॥ नन्वापचारिकस्य कामयितृत्वस्य प्राप्तेऽपि समवायदेनाऽऽनन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षया न परमात्मेशादव्या-

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” [तैत्ति० २ । ६] इति कामयितृत्वनिर्देशाच्च नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षितव्यम् ॥ “ईक्षतेर्नाशब्दम्” [ब्रह्मसू० १।१।५] इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वा आनन्दमयशब्दः ॥ यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्वावाप्रतिः । मुक्तिरित्यर्थः ॥ तद्योगं शास्ति शास्त्रम् । “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति” [तै० उ० २ । ७] इति ॥ एतदुक्तं भवति—यदा तस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति, तदा संसारभयात् निवर्तते ॥ यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रति-

रतप्रभा ।

पमस्तु, तत्राह—कामाच्चेति ॥ अनुमानगम्यम् आनुमानिकम् । पुनरुक्तिमाशङ्क्याह—ईक्षतेरिति ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति । विषयसत्ता । आनन्दमयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं यस्माच्छास्ति तस्मान्न प्रधानमिति योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह—तदात्मनेति ॥ जीवस्य ब्रह्मभेदो नास्तीत्यत आह—मुक्तिरिति ॥ अदृश्ये स्थूलप्रपञ्चस्य, आत्मसम्बद्धम् आत्म्यं छिन्नशरीरं, तत्रहिते, निरुक्तं शब्दशक्तं, तद्विज्ञे, निश्चेषल्यस्थानं निलयनं माया, तच्छून्ये, ब्रह्मणि अभयं यथा स्यात्तथा येदैव प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टां वृत्तिम् एव विद्वद्भिरुते अथ तदेव अभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । उद् अपि अरम् अल्पमप्यपि अन्तरं भेद यदेवम् एव नरः पश्यति । अथ तदा तस्य भयम् इति

भामती]—०

आनन्दगिरीय—व्याचिनिर्णयः ।

ऽऽह—कामाच्चेति । तद्वशात्स्याति—आनन्देति । ईक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य निरस्तत्वादिहापि तन्निरासे पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—ईक्षतेरिति । प्रासङ्गिकनिपासस्य प्रकृतोपयोगमाह—गतीति ॥ १८ ॥ आनन्दमयस्य प्रधानजीवयोरेक्यत्वरत्वाभावे हेतुन्तरं कामयितृत्वस्यागौणत्वं सूचयन्नाह—अस्मिन्निति । चक्षुर्दार्ढ्यमाह—इतश्चेति । अस्मिन्नित्यादि व्याकुर्वन्निर्गतः शब्दार्थ स्पष्टयति—यस्मादिति । प्रधानपक्षेऽपि तद्योगः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तदात्मनेति । स्वतो मित्रयोस्तादात्म्यसम्बन्धं व्यावर्तयति—तद्वावेति । उक्तार्थं पदमनूय क्रियापदोपेक्षितं पूरयति—तद्योगमिति । यस्यामेक्यज्ञानास्यायां विद्वानेतस्मिन्नब्रह्मणि पञ्चकृतभूतपञ्चकेन तत्कार्येण च समष्टिस्थूलदेहेन विराजा दृश्यशब्दितेनेक्यतादात्म्यशून्ये स्वसंवित्रतायाऽव्यस्तन्द्रियजातनापञ्चकृतभूतकार्येणाऽऽप्येन तादात्म्यादिहीने निरुप्योध्यन्त इति निरुक्तानि भूतमस्याणि तैश्चामेद्वर्जिते निश्चेषल्यस्थानं निलयनमिति मूलप्रकृतेस्तेस्तत्तादात्म्यादिरहिने प्रकर्षणं स्थितिं पुनरावृत्तिरहिनां उच्यते । अभयं यथा स्यादित्युक्तं व्यनक्ति—अयेति । ज्ञाने फलमुक्त्या ज्ञानाभावे दोषमाह—यदा हीति । भेदस्यानादित्वात्कारणाधीनदोषोक्तिर्युक्तेयाशङ्क्याऽऽह—एतदिति । अभयं प्रतिष्ठामित्युक्त्या पुनरभयं गतो मयतीत्युक्ते पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदा त्विति । शास्त्रस्या-

१ अभेदस्यानाधिकरणं हि भेद अत्यन्तं बोध्यम् ।

निष्ठति, तदा संसारभयात्रिवर्तत इति ॥ तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् ॥ इदं त्विह वक्तव्यम् ॥ “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” [तैत्ति० २ । १] “तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः” [तैत्ति० २ । २] “तस्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः” [तैत्ति० २ । ३] “तस्मान्न्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः” [तैत्ति० २ । ४] इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्थजरतीयन्यायेन कथमिव मयट् प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं च आश्रीयत इति ॥ मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत् ॥ नै ॥ अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः ॥ अत्राह-युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वम् ॥

रत्नप्रभा ।

योजना इति ॥ इतिकारमन् दूषयति-इदं त्विति ॥ इह परम्यायायां विकारार्थेति मयटि बुद्धित्वे सत्यकस्मात् कारण विना एकप्रकरणम्यस्य मयट् पूर्वं विकारार्थकत्वम्, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमि-प-जस्तीम कथमिव केन दृष्टान्तेन आश्रीयत इति इदं वक्तव्यम् इत्यन्वयः ॥ प्रश्न मत्वा शङ्कते-मान्त्रेति । मृष्टमुत्तरम् । किमान्नर इति न दूषयते, किंवा वस्तुनोऽप्यान्तर ब्रह्म न ध्रुवत इति निरूप्य भाष्येति ।

मनोरोहितार्थम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ मयटपरिग्रहार्थेऽनन्देशित दूषयति-इदं त्विह वक्तव्यमिति । एव नानदुस्तर्गो यत्-‘अथ पुच्छ प्रतिष्ठति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते । विशुद्ध ब्रह्म विह्वल त्वानन्दमयशब्दतः ॥’ तत्र किं पुच्छपदसमिध्याहारात् अभिमयादिषु चास्त्वावयवपरत्वेन प्रयोगात्, इहाप्यवयवपरत्वापुच्छ-पदस्य, तत्समानाधिकरण अथपदमपि स्वार्थन्यागेन कथंचिद्वयपर न्यायन्यायताम् । आनन्दमय-पद चाक्षमयादिविकारवाचिप्राप्तपठित विकारमाचि वा, कथंचिप्रचुरानन्दवाचि वा, ब्रह्मण्यप्रसिद्ध कथंचिद्वृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम् । आनन्दपदाम्यासेन च ‘योनिश्चपदेन योनिश्चोऽन आनन्दमयो लक्ष्यताम्, उतानन्दमयपद विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपद च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु, आनन्दपदाम्यासथ स्वार्थे, पुच्छपदमात्मन्यवयवप्रायर्गित्वमधिकरणपरतया व्याख्ययतामिति कृतमुक्त्य एव विद्वानु-तु । तत्र ‘प्राय-पाठसारयागो मुग्यमित्यत्रानम् । पूर्वमिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥’ पुच्छपद हि बाधयो मुग्य सदानन्दमयावयवे गौगमेवेति मुख्यशब्दार्थघनमयपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अत्रय-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यायानिदि प्रमाह-तन्नेति । इतिकृता मतमुपसहरति-तस्मादिति । परस्य रूपे केनच्य फट्नीति नराऽऽह-इति स्थितमिति । अत्र चाऽऽनन्दमये परमिमात्मनि स्पष्टरसल्लिङ्गानां तैत्तिरीयकश्रुतीनां समन्वयादिति सगतिचतुष्टयमिति मयनसप्रहायं स्वकूपमन् दूषयति-इदं त्विति । हेनेति परस्य व्याख्येति । पर्यायचतुष्टये मयटो विकारार्थत्वात्पञ्चे पर्वोये तादर्थ्यमिति प्रकरण दर्शयति-म वा इति । “मयट् वा” इति मयान्मयशब्दो विकारे धुनिते (त इ) नि ऋ विकारार्थे मयडियुक्तम् । विकार-प्रकरण प्रकटयितुं प्रमाहपदम् । प्रिवायवयवस्य विकारार्थे लिङ्गाप्राचुर्यार्थत्वे च हेनमात्रामयटो न तदर्थेत्वात्-आनन्देति । एकस्यैव मयटोऽर्थद्वय ने यत्र दृष्टातमाह-अर्थेति । धुनित्वात्प्रकरणगोत्रेण प्राचुर्यार्थत्वे मयटो दृष्टानोऽपि नाम्नीयाह-कथामिति । विकारार्थेने निधिन तद्व्यस्य न ब्रह्मार्थ तयाह-ब्रह्मेति । कथदादस्य प्रभार्थतामुपेय प्रकरणेन शङ्कते-मान्त्रेति । न प्रकरणनात्र नियाम-कमनिप्रसक्तम्याह-अन्नेति । तेषामन्नमय लिङ्गादिनि शङ्कते-अन्नेति । आनन्दमयादपि पुच्छ ब्रह्मा-

१ निधीयते एते पाठान्तरम् । २ नोति कचिन्न पठयते ।

तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात् ॥ आनन्दमया तु न कश्चिदन्योऽन्तर आत्मोच्यते ॥ तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् ॥ अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यप्यत्र मयादिभ्य इव आनन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते, तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् ॥ यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते—“तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तैत्ति० उ० २ । ५ । २] इति ॥ तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णं प्रकृतं—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २ । १ । १] इति, तदिह “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५ । २] इत्युच्यते ॥ तद्विजिज्ञापयिष्येवान्नमयादय आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्पन्ते ॥ तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः ॥ न्वानन्दमयस्यावयवत्वेन “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५ । २] इत्युच्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम् ॥

रत्नप्रभा ।

आद्यम् अङ्गीकरोति—अत्रोच्यते यद्यपीति ॥ विकाप्रायपाठानुगृहीतमयदुतः साधयवत्वलिङ्गाच्चैत्याह—तथापीति ॥ इदार्थस्य दृष्ट्या जातं सुख प्रियम् । स्मृत्या मोदः । स चान्यासात् प्रकृतः प्रमोदः । आनन्दः तु कारणं विवचेतव्यम् आत्मा शिरःपुच्छयोर्मध्यकायः ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह—तत्र यदिति ॥ यत् मन्त्रे प्रकृतं गुह्यानिहित्येन सर्वान्तर ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्यं ब्रह्मशब्दात् प्रत्यभिज्ञायते । तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चिता । तत्र तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं कल्पन्त इत्युक्तम् । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः ॥ ब्रह्मणः प्रधानत्व पुच्छश्रुतिविरोधमिति शक्यं—नन्विति ॥ तत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतभासती ।

धरावल्लभाय विचारप्रायलेखवाच्येन तस्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदमिति त्रितयलेखन स्वधिकम् । आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न्यदान्तरमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—आनन्देति । ब्रह्मस्यान्तरत्यमश्रुत पुच्छत्वं तु धृतमित्यर्थः । तस्मादान्तरस्यानुक्तौ प्राकरणिकमर्थमाह—तेनेति । तस्याब्रह्मत्वे दोषमाह—अन्यथेति । किमानन्दमयादान्तरत्वेनान्यस्यानुक्तस्तस्य ब्रह्मत्वं किवाऽन्यस्यैवानुक्तेरिति विकल्पयति—अत्रेति । तत्राऽऽनन्दमयादान्तरस्याश्रुतिमुपेयं ब्रह्मत्व प्रत्याह—यद्यपीति । अन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽभिधानादिति हेतुं नुबन्दितीयं निराह—यत् इति । इदार्थदृष्टौ व्यक्तं हर्ममात्र प्रियमिष्टस्मृतौ हर्षो मोदः स चान्यासात्प्रकृतः प्रमोदः सुखमात्रमानन्दः । मन्त्रवर्णोक्तं ब्रह्म पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्प्रत्यभिज्ञातम् । ब्रह्मत्वं त्वानन्दमयस्य ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र वृत्तिरानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्यप्रयुक्तस्य तस्मिन्प्रयुक्तिकथंयुक्तं स्यादिति श्रुततात्पर्यमाह—तत्रेति । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वं तदुक्तिरैवार्थमाशङ्क्यान्नमयादिकपुच्छब्रह्मज्ञापनार्थं तदुक्तिरित्याह—तदिति । यदुक्तमानन्दमयस्याब्रह्मत्वं प्रकृतहानमप्रकृतप्रक्रिया चेति तत्राऽऽह—तत्रेति । पुच्छब्रह्मवाक्यस्य स्वप्रधानब्रह्मार्थत्वं सतीति यावत् । पुच्छश्रुतिविरोधान्न तस्य स्वप्रधानार्थत्वेति शङ्कते—नन्विति । पुच्छशब्दस्यात्रायवयवार्थत्वाभावं प्रकरणाविरोधमाह—अत्रेति । पुच्छश्रुतेरवयवार्थत्वं फलितमाह—तत्रेति । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद्ब्रह्मशब्दात्तैव तत्प्रत्यभिज्ञाने पुच्छशब्दविरोधे सत्येकस्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोरावस्यानुपसंज्ञातः ।

१ आनन्दमयशब्दोऽवयववाचको न ब्रह्मवाचकः । तत्र हेतुमाह—अन्नमयादीनामिवेति ।

प्रकृतत्वादिति ब्रूमः ॥ नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् ॥ अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेयमेव ब्रह्म निर्देश आश्रयितुं, ब्रह्मशब्दसंयोगात्, नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति ॥ अपि च “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५] इति उक्तत्वेदमुच्यते—“तदप्येष श्लोको भवति । असत्त्वेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुर्गिति” [तै० २ । ६] इति ॥ अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकूप्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदन-योगुणदोषाभिधानाद्ब्रूम्यते “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० २ । ५] इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति ॥ न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्य आनन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् ॥ कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मानन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते “ब्रह्म पुच्छं

रत्नप्रभा ।

स्वप्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति । पुच्छशब्दविरोधप्राप्तायेरस्मिन् वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दोदाद्यस्यानुपस-
ञ्जातविरोधिनो बलीयस्त्वान् पुच्छशब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मन्याह—प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरण-
स्यान्यथासिद्धिमाह—नन्विति ॥ एकस्यैव गुणत्व प्रधानत्वं च विरुद्धमित्याह—अत्रोच्यते इति ॥ तत्र
विरोधनिरासयान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्यमित्याह—अन्यतरेति ॥ वाक्य-
शेषाच्चैरमित्याह—अपि चेति ॥ तत् तत्र ब्रह्मणि । श्लोकोऽपीर्यः ॥ पुच्छशब्दस्य गतिं पुच्छनि-
र्णयं पुनरिति ॥ त्वयाऽपि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः । ब्रह्मण आनन्दमयलागुणत्वाभावात्,
पुच्छद्विष्टिक्षणाया चाधारलक्षणा युक्ता, प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च । तत्पक्षे प्रम-
भामती ।

तस्मान्मुनयत्रितयलघनादक्षणीयान्पूर्वः पक्षः । मुख्यययानुगुण्येन तत्तर एव पक्षो युक्तः । अपि चान-
न्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वं, “ब्रह्म पुच्छम्” इति न समञ्जसम् । न हि तदेवावयवव्यवस्थेति युक्तम् ।
आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य, प्रतिष्ठेयत्वद्वयुपपन्नतर भवति । आनन्दमयस्य चान्तरत्यमन्मयादिको-
शापेक्षया । ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्दमयादर्थाद्ब्रूम्यते इति न श्रूयते । एव चान्नमयादिष्वानन्दमयस्य
प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः । वाङ्मनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः, प्राचुर्यं च,
देशेन ध्याय्यायेयाताम् । तथा च मान्त्रगणिकस्य ब्रह्मण एव “ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा” इति स्वप्रधानम्या-
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

विरोधिनो बलीयस्त्वान्पुच्छत्वेन गुणत्वबाधया स्वप्रधानत्वधीरित्याह—प्रकृतत्वादिति । अन्यथाऽपि
प्रवृत्तस्य स्यादित्याह—नन्विति । किं प्रवृत्त ब्रह्माऽऽनन्दमयवाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते किमेतन्निति वि-
त्पयति—अत्रेति । प्रथमं प्रत्याह—तथेति । अवयवावयवव्यतिरस्य कथितत्वेऽन्यत्रमयादिध्विरेतर गुणप्रभा-
नत्वायोगात् । यदि द्वितीयस्तथाऽऽह—अन्यतरेति । अन्यतरमिन्वाक्ये ब्रह्मोक्तिस्वीकारे सतीत्यर्थः ।
वाक्यशेषादपि पुच्छवाक्य एवेत्यतः स्वप्रधानं त्रयेत्याह—अपि चेति । श्लोकस्याऽऽनन्दमयार्थयमा-
शक्यं तात्पर्यमाह—अस्मिंश्चेति । प्रतिष्ठेयत्वेति सत्यम् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणो भावाभाविषो-
गुणदोषोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का
गतिरिति पृच्छति—कथमिति । तस्य ब्रह्मणि वृत्तिमात्रं वाऽन्यथेति किं मुख्यं वा वृत्तिः । भावे

प्रतिष्ठा" [तै० उ० २ । ५] इति ॥ नेप दोषः । पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजानस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते ॥ नावयवत्वम् । "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासु पजीवन्ति" [बृ० ४ । ३ । ३२] इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगमन्तव्यम् ॥ निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते ॥ बाह्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्—“यतो वाचो निर्वनन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुनश्चन" [तै० उ० २ । ९] इति ॥ अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते । प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यरूपत्वापेक्षत्वात् ॥ तथा च सति “यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा” [छा० ७ । २४ । १] इति भूमि ब्रह्मणि नद्वयतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि—

ग्लमभा ।

पदस्याप्यवयवलक्षणवादित्याह—नेप दोष इति ॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्रमुक्तम् । प्रतिषेधेकनीडत्वम् । एकं मुख्यं नीडम् अंधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः । ननु वृत्तिकारेणैव तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्विनं दृष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह—अपि चेति ॥ यत्र सविशेषत्वं तत्र बाह्मनसगोचरत्वमिति स्यात्तत्र व्यापकभावोक्त्या निर्विशेषमुच्यते इत्याह—निर्विशेषमिति ॥ निर्वनन्ते अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य मृषान्वादमयं च युक्तम् । अतो निर्विशेषज्ञानार्थपुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयदा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिनात्र उक्तः । दोषान्तरमाह—अपि चेति ॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । विशेषणस्य यः प्रतियोगी विरोधीति तस्याप्यवयवपक्षेति । यथा—विप्रमयो भ्राम इति शङ्कालत्वम् । अस्य को दोषस्तत्राह—तथा चेति ॥ प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयं दोषो नास्ति । प्रचुरप्रकाशः सवितेयत्र तमसोत्पत्त्याप्यमानात् । पर त्वानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादोषः स्यादिति मन्तव्यम् । किंच भिन्नत्वाद् घटवन्न ब्रह्मत्याह—प्रतिशरीरमिति ॥ नन्वस्यमानानन्दपद लक्षण-

भामती ।—

आनन्दगिरीप—न्यायनिर्णयः ।

पूर्वाक्तपृथिव्यादिपुच्छेऽप्याधारत्वदृष्ट्या ब्रह्मण्यपि सर्वाधारे लक्षणया पुच्छपदमित्याह—नेति । न द्वितीयः, प्रतिशरीरविरोधादित्याह—प्रतिषेधेति । पुच्छेऽपि परायणत्वं वारयति—एकेति । नीडत्वमाश्रितापेक्षं तदाह—लौकिकस्येति । पूर्वस्योत्तराण निर्णयान्नावयवार्थेति कथितमाह—अनेनेति । उक्तं ज्यै बृहदारण्यकं मवादयति—एतस्येति । ननु वृत्तिकारेणैव तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मण्येव समन्विनमिष्टं तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह—अपि चेति । नन्विह सविशेषमेव ब्रह्मेष्टे वाक्यशेषे रागादिमनोर्वाह्मनसयोरगोचरो ब्रह्म शुद्धवियोस्तु गोचर इत्यभ्युपगमादित्याशङ्क्य सविशेषस्य मृषान्वादप्राप्तनिर्वापाताच्च भवमित्याह—निर्विशेषं त्विति । अतोऽमीष्टनिर्विशेषपदस्यमिदमेव पुच्छवाक्यमेवोदाहर्तव्यमिति भावः ॥ मयतो विचारार्थत्वोक्त्या प्राचुर्यार्थत्वं निरस्यता पुच्छवाक्ये स्वप्रधानत्वमिति क्लृप्ता । सप्रति प्राचुर्यार्थत्वे दोषान्तरमाह—अपि चेति । स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोग्यत्वतामैवानपेक्ष्य स्यानान्तरस्य तत्सजातीयाद्यवयवपेक्षामपेक्ष्य मयतोऽप्रयोगादित्यर्थः । अनिमज्जे कथ्यं रमान्तरानुपपन्नदानन्दे प्रीत्युत्कर्षार्थमप्युत्पन्नानिर्गन्तव्यसत्त्वाऽह—तथा चेति । प्राचुर्यार्थतामावात्मयतो नाऽऽनन्दमयो ब्रह्मण्येव हेतुन्तरमाह—प्रतिशरीरं चेति । प्रतिदेह सानिश्चयत्वेन भिन्नादानन्दमयादित्य सर्वाणुगतमन्यदेवेत्यर्थः ।

[आनन्दमयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयममेतम् । (१९७)

भिन्नत्वम् । ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते-“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २ । १ । १] इत्यानन्त्यश्रुतेः । “एको देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तगात्मा” [श्वेता० ६ । ११] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ न चानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते “रसो वै सः । रसश्चैवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राप्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति” [प्र० उ० २ । ७] “संपानन्दस्य मीमांसा भवति” [तै० उ० २ । ८] “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन” [तै० उ० २ । ९, इति, “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानाद्” [तैत्ति० १ । ६] इति च । यदि चानन्दमय-शब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, नत उत्तरेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत । न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति । प्रियशिरस्त्वादभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्मान्छ्रुत्यन्तरे-“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ० ३ । १ । २८] इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनाद् “यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्” [तै० उ० २ । ७] इत्यादिब्रह्मविषयः प्रयोगः । न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् ॥ यस्त्वयं मयदन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः “एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गक्रामति” [तै० उ० २ । ८] इति, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति । विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसङ्गकमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् ॥ न त्वानन्दमयस्यापसङ्गकमितव्यस्यान्नमयादिष्वद्वयब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्ममातिफलं

रत्नप्रभा ।

यानन्दमयपरमिष्वभ्याससिद्धिरित्यत आह-यदि चेति ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्यज्ञानादभ्याससिद्धिः तस्मिन्ना तन्निर्णय इति परस्पराश्रय इति भावः । अयमभ्यासः पुच्छप्रश्न इत्याह-तस्मादिति ॥ उपसंक्रमणं वाच्यम् । ननु स य एवमिति ब्रह्मसिद्धिः प्रकृत्योपसंक्रमणस्यैव फलं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वेन सिध्यतीति शकते-नन्वीति । उपसंक्रमणं प्राप्तिरित्यङ्गीकृत्य विशि-भामती ।

भिधानात्, तस्यैवाधिकारो नानन्दमयमेवेति । ‘सोऽक्रामयत्’ इत्याद्या अपि धृतयो ब्रह्मविषया नान-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यस्यन्यासादानन्दमयो ब्रह्मेति नत्र विमानन्दमयशब्दस्याभ्यासः किंवाऽऽनन्दशब्दमेवेति विरुद्धाऽऽ-वेऽसिद्धिमाह-न चेति । आनन्दमय प्रकृत्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वानन्दशब्दस्याभ्यासो हेतुरिति द्वितीय निरूप्यति-यदि चेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रातिपदिकमात्राभ्यासोऽपि प्रवृत्तानन्दमयार्थः । तत्र-न्तस्य ब्रह्मवाचीरित्यप्येन्याश्रयतेति भावः । आनन्दपदाभ्यासस्तर्हि किंविषयः पुच्छप्रश्नोक्तप्रत्य-विषय इत्याह-तस्मादिति । आनन्दाभ्यासस्याऽऽनन्दमयार्थवायोगमन्वृत्त्यर्थः । मयदन्तस्या-प्यभ्यासात्कथं तदभ्याससिद्धिर्मन्त्राऽऽह-यस्त्विति । उपसंक्रमितव्यानां त्रिरेकेन त्वान्यानाति-त्यर्थः । अन्नमयादावुपसंक्रमस्य विद्वत्प्राज्ञव्यर्थत्वादानन्दमयस्यात्रयस्यैव ब्रह्ममेतनुक्तः प्रक्रममङ्ग इति शङ्कते-नन्वीति । क्रिमिहोपसंक्रमणं प्राप्तिरित्युक्तं वा । आद्येऽन्यविप्राप्त्याऽन्यप्राप्तेरार्थिकतापु-न्यब्रह्मासिद्धेः । द्वितीये न त्वतिक्रमस्य परतीरातिरिक्तोऽतिक्रमस्य त्रयानि-मात्रप्राप्तिरर्थोदुक्त्याह-

निर्दिष्टं भवेत् ॥ नैष दोषः । आनन्दमयोपसङ्क्रमणनिर्देशेनेव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मभातेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । “तदप्येष श्लोको भवति” [तै० उ० २ । ६] “यतो वाचो निघर्तन्ते” [तै० उ० २ । ९] इत्यादिना च प्रपञ्चमानत्वात् ॥ या त्वानन्दमयसन्निधाने “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” [तै० उ० २ । ६ । २] इतीयं श्रुतिरुदाहृता, सा “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५] इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति ॥ तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य—“रसो वै सः” [तै० उ० २ । ७] इत्यादेर्नानन्दमयविषयता ॥ ननु “सोऽकामयत” [तै० उ० २ । ६ । २] इति ब्रह्मणि पुँल्लिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते ॥ नायं दोषः ॥ “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” [तै० उ० २ । १ । २] इत्यत्र पुँल्लिङ्गोनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् ॥ यत् “भार्गवी वारुणी विद्या” [तै० उ० ३ । ६] “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” [तै० उ० २ । ६] इति तस्यां मय-इश्रवणात्प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् ॥ तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते ॥ न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितम् ॥ बाह्यमनसगोचरातिक्रमश्रुतेः ॥ तस्मादत्रमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयइ विज्ञेयः । न प्राचुर्यार्थः ॥ सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ।

रत्नप्रभा ।

१. ध्याप्युक्तया विशेषगमिभिः फलमुक्तमित्याह—नैष इति ॥ ब्रह्मेन काशानां श्रवस्तदिति सिद्धान्तं वाचावधि-प्रमाणानन्दलामोऽर्थादुक्त उत्तरश्लोकेन स्मृतीकृत इत्याह—तदपीति ॥ तदपेक्षत्वादिति । कामवित्पुच्छ-ग्रसविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यानामप्यत्वादानन्दमये ब्रह्मवर्त्तमाना मृगवन्तीवदिति, तत्राह—यत्त्विति ॥ या त्वित्यर्थः । मयदक्षुष्या, सायवक्त्वादिटिङ्गेन च, म्यान बाध्यमिति भावः । गोचरातिक्रमः गोच-रत्वाभावः । वेदमूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याप्यकल्पनेति सूत्राणि अन्यथा नेनन्यानीत्याह—सूत्राणीति ॥

धामती ।

नन्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः । सुगममन्यत् ॥ सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानीति । वेदमूत्रयोर्विरोधे गुणे आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नैष इति । ब्रह्मसिर्मेत्येव षष्ठ्यभाणत्वाच्च तदनुक्तिरसिद्धेत्याह—तदपीति । यत् सोऽकामयतेत्याद्यानन्द-मयार्थं सत्तद्ब्रह्मत्वबोधीति तत्राऽऽह—या त्विति । रसो वै स इत्यादेरुत्तरस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमुक्तं प्रायाह—तदपेक्षत्वादिति । सोऽकामयतेत्यादि ब्रह्मण्युक्तं नपुंसके पुँल्लिङ्गायोगादिति शङ्कते—नन्विति । प्रक्रमेण समाधत्ते—नायमिति । यत् मृगवल्ग्यां पञ्चमपर्यायस्य त्रयार्थत्वादिहापि तादर्थ्यं स्थानादिति तत्राऽऽह—या त्विति । इह मयटो विकारार्थस्य प्रियशिरस्त्वादेश्च श्रुतेरानन्दमयस्याब्रह्मतेति शेषः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य नाऽऽनन्दमयतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । इष्टदंष्ट्रस्तुष्टामात्तस्मृतेर्यामित्यक्ताः सुख-विशेषास्तन्मात्रं च धियादिसन्दर्भे द्युक्तम् । सत्त्वोपसर्जनात्तमसस्तदुपसर्जनान्द्रजसो द्वयोस्तमस-नास्तत्त्वान्केवडावामित्यक्तं सुखं तत्तच्छब्दवाच्यमित्याचार्याः । नेन विषयमन्वय सत्त्वादितत्रन्वय व-विशेषमीकानात्रमन्यनाश्रित्य ब्रह्मणः स्तो न प्रियशिरस्यादि युक्तम् । तस्मादानन्दमयस्य सविशेषत्वात्प्र-तिपाद्या ब्रह्मणोऽन्येत्यर्थः । इहापि सविशेषमेव प्रतिपादयित्वाऽन्यत्रोक्तं स्मारयति—न चेति । परमन-त्रितममुपसंहरति—तस्मादिति । स्वमने सूत्राणामनुगुणत्वमाशङ्क्य तानि योजयितुमुपक्रमते—सूत्राणीति ।

“ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २।५] इत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते-उत-स्वप्रधानत्वेनेति ॥ पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्ते ॥ उच्यते ॥ “आनन्दमयोऽभ्यासाद्” [ब्र० सू० १।१।१२] आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । अभ्यासात्-“असन्नेव स भवति” [तै० उ० २।६।१] इत्यस्मिन्निगमन-श्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् ॥ “विकारशब्दादत्रेति चेन्न प्राचुर्यात्” ॥ [ब्र० सू० १।१।१३] विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः ॥ पुच्छमित्यवयवशब्दात् ॥ न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः ॥ अत्रोच्यते ॥ नायं दोषः ॥ प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः ॥ प्राचुर्यं प्रायापनिः, अवयवप्रायवचनमित्यर्थः ॥ अत्रमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूपेक्षेणानन्दमयस्यापि शिरआदीन्वयवान्तराण्युक्त्वाऽवयवप्रायापस्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह ॥ नावयवविवक्षया ॥ यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् ॥

रत्नप्रभा ।

पूर्वमीक्षते-सशयभावादिति युक्त्या गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तम् । तर्हि अत्र पुच्छपदस्याधारावयवयोर्लक्षणासाध्यात् सशयोऽस्तीत्ययमप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्यभावेन पूर्वपक्षयति-पुच्छशब्दादिति ॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्गतिः पूर्वपक्षे सगुगोपास्ति, सिद्धान्ते निर्गुण-प्रमितिः फलम् । वेदान्तशक्त्यसमन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः सुष्टा एव । सप्रधानानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्य ब्रह्मपदं लक्ष्यते । निमित्तयेनेनेति विकारः अवयव ॥ प्रायापत्तिरिति । अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः ॥ अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं कोशाः पक्षित्वेन कल्पन्ते । नात्र तात्पर्यमस्ति । तत्रानन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यनन्तरं कर्मिन्धित्वं पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तम् । तस्या-
भामती ।

तस्याध्यक्ष्यत्वना' इति मृत्वाध्यव्यया नेनव्यानि । आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्य-“तत्र पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्येवमत्र ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । एतदुक्तं भवति-आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यत् “तत्र पुच्छं प्रतिष्ठा” इति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमेवेति । यत् ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये “ब्रह्म पुच्छम्” इत्याह धुनि, तत्कस्य हेतो, पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात्तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ सन्निरातात् तेनापि आधिकरणलक्षणापरत्वेनेति ।
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्याख्यानेनाऽऽप्यातु त्रिवचनवत्ता पुच्छशब्दादभ्यासात् सशयमाह-ब्रह्मेति । स्वप्रधानत्वेनेति सशयं सतीति शेषः । पूर्वाधिकरणे मुख्यलक्षणाद्व्यतिरिक्त्ये गौण प्रायपाठो बाधिन इह व्याख्यात-त्वेऽवयवमात्रत्वे च पुच्छशब्दस्य लक्षणाक्रमस्यैवमप्रायऽप्यवयवार्थेनेति सगत्या पूर्वपक्षयति-पुच्छेति । तैत्तिरीयोपनिषद् स्पष्टवर्त्तमानाया निर्गुणब्रह्मत्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । परपक्षे पूर्वोत्तर-पक्षयोस्त्वामित्येव फलम् । इह पूर्वपक्षे तथा सिद्धान्ते प्रमितिः । पूर्वपक्षमन्युः सिद्धान्तयति-इति प्राप्त इति । स्वयूयव्याख्या व्याख्या म्याभियता व्याख्यामाह-आनन्दमय इति । आनन्दमय-शब्देन पदमप्यवयवमप्युच्छादयस्य ब्रह्मपदमुपलक्ष्य तेन स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यते इति प्रतीक्षायां हेतु व्याख्याति-असन्नेवेति । पूर्वपक्षवैजयन्तमुपपन्नं दूषयति-विकारंति । वाचकप्रामाण्यमभिप्रेत इत्युक्तम् । परिहारभागमनार्थं व्याकरोति-अत्रत्यादिना । ब्रह्माधिकरणमिति बाधे पूर्वप्रायप्रधानप्रयोगात्तस्य बुद्धिमत्तात्तेनाप्यधिकरणलक्षणात्पुच्छोक्तिरिति तात्पर्यमाह-अवयवेति । तदेव प्रसूयति-अन्नेति । तत्र गमकमाह-यदिति । इत्थं पुच्छवाक्ये पुच्छशब्देनावयवो नोच्यते किंवाधारो लक्ष्यते इत्याह-

“तद्वेतुव्यपदेशाच्च” [ब्रह्मसू० १ । १ । १४] ॥ सर्वस्य च विकार-
जातरूप आनन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते—“इदं सर्वममृतं,
यदिदं किञ्च” [तैत्ति० २।६] इति ॥ न च कारणं सद्वत्त्वं स्वविकारस्या-

रूपप्रमा ।

नन्दमयाधारत्वेनायस्य वक्तव्यत्वादित्यर्थः—तद्वेतुव्यपदेशाच्च [ब्र०सू० १ । १।१४] तस्य ब्रह्मणः सर्व-
कार्यहेतुव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दमयस्य जीवस्य कार्यत्वाच्च प्रति शेषस्य ब्रह्मणो न शुक्-
लित्यर्थः । “मान्त्रवाणिकमेव च गीयते” [ब्र. सू. १ । १।१५] “ब्रह्मविदानोति परम्”
इति यस्य ज्ञानानुक्तिर्यथा, यत् सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म, तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते । ब्रह्म-
संयोगात् । नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । “नेतराऽनुपपत्तेः” [ब्र. सू. १ । १।१६] इतर आन-
न्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः । सर्वसङ्गत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । “भेदव्यपदेशाच्च” [ब्र. सू. १ । १।
१७] अयमानन्दमयो ब्रह्म, रस लब्धवानन्दी भवतीति भेदोक्तं च तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो
ब्रह्म नैत्तिरीयकपञ्चमस्यानस्यरगात् भृगुवत्तत्त्वानन्दवदित्याशङ्क्याह—“कामाच्च नानुमानापेक्षा”
[ब्र. सू. १ । १।१८] काम्यत इति काम आनन्दः । तस्य भृगुवत्त्वार्थं पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्द-
मयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षा न कार्यः । विनारथ्यकमयद्विरोधादित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्चेत् सगुणं ब्रह्म
बैद्यं स्यादित्याशङ्क्याह—“अस्मिन्नस्य च तद्योगं ज्ञास्ति” [ब्र. सू. १ । १।१९] गुहाति-
हितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसङ्गेन पुच्छवाक्योक्तं ब्रह्मण्यहमेन परब्रह्मेति प्रबोधयत् आनन्दमयस्य यदा-
ममती ।

मान्त्रवाणिकमेव च गीयते ॥ (१५) ॥ यत् ‘सत्यं ज्ञानम्’ इत्यादिना मन्त्रगर्णेन ब्रह्मोक्तं तद्वेतुव्यप-
देशेन ब्रह्मणोऽन्यथाप्राधान्येन गीयते—‘ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा’ इति । अयमवयवनत्वे न्यस्य मन्त्रे प्राधान्य
ब्रह्मणे त्वप्राधान्यमिन्द्रियायोपेययोर्मन्त्रब्रह्मणोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ नेतराऽनुपपत्तेः ॥ (१६) ॥ अत्र
‘इतश्चानन्दमयः’ इति भाष्यस्य स्थाने ‘इतश्च ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा’ इति पठितव्यम् ॥ भेदव्यपदेशाच्च
॥ (१७) ॥ अत्रापि ‘इतश्चानन्दमयः’ इत्यस्य च ‘आनन्दमयाविकारः’ इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने ‘ब्रह्म
पुच्छ प्रतिष्ठा’ इति ‘ब्रह्मपुच्छाविकारः’ इति च पठितव्यम् ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ (१८) ॥
अस्मिन्नस्य च तद्योगं ज्ञास्ति ॥ (१९) ॥ इत्यनयोपि सूत्रयोर्मध्ये आनन्दमयस्यानेन ‘ब्रह्म पुच्छ
प्रतिष्ठा’ इति पाठो द्रष्टव्यः ॥ तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ (१४) ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमय-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्वेतुव्यपदि । तद्वयाचं—सर्वस्येति । तयाऽपि ब्रह्मादानन्दमयावयवत्वं ब्रह्मणो नैष्यते तत्राऽऽह—
न चेति । इतश्च नाऽऽनन्दमयः परमात्मा । यतः सत्यमिन्द्रियादिमन्त्रगर्णेन यद्ब्रह्मोक्तं तदेवाऽऽनन्दमय-
ब्रह्मेन विशिष्टाद्वारा लक्ष्यमाणजावचेतनस्य स्वरूपमिति पुच्छवाक्येन तत्त्वमसीतिवद्वीयेन । ब्रह्मविदा-
प्रोक्तोति ब्रह्मविदस्तन्प्राप्त्यभिव्यानेन ब्रह्मात्मनोऽस्त्वोपगमात् । “स यथाय पुच्छे यथासाक्षादित्ये स
एकः” इत्येवमोपसंहारात् । मध्येऽपि विशिष्टाद्वारा स्वरूपैक्यं तात्पर्यस्य युक्तत्वादित्याह—मान्त्रवाणिक-
मिति । इतश्च पुच्छवाक्यस्य ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमितरस्त्वानन्दमयो न प्रतिपाद्यो वैपयिक-
प्रियादिमन्त्रेन तत्र भृगुवत्त्वत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह—नेतर इति । इतश्च नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते ।
ब्रह्मानन्दप्रतिनिमित्तं रसशक्तिं लब्ध्वाऽयमानन्दमयः स्वयमानन्दी भवतीति ब्रह्मणो भेदेन तस्योक्त-
ब्रह्मत्वायोगादित्याह—भेदेनाति । ननु भृगुवत्त्वानन्दमय ब्रह्मज्ञानानन्दमयस्यापि ब्रह्मण्य पञ्चमपर्या-
मस्यत्वाद्यनुमीयते तत्राऽह—कामाचेति । काम्यत इति काम आनन्दस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानुमानेना-

नन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते ॥ अपगण्यपि सूत्राणि यथा-
सम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥
उत्थानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥ (७) ॥

उद्दामान्नायते “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिर-
ण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः” “तस्य यथा कप्या-
सं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद” [छान्दो० १ । ६ ।

रत्नप्रभा ।

हीनि शास्त्रे ब्रह्मभावा शान्ति-अतो निर्गुणब्रह्मज्ञानार्थ जीवमेवानुवाद इयमिदंवाह-अपराण्य-
पीति ॥ १९॥ (६) ॥ छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति-अथ य इति ॥ अथेयुशक्तिप्रारम्भार्थः । हिरण्मयः
ऽवोर्तिरिक्कार । पुरुषः पूर्णोऽपि भूतिमानुपानकैरुच्यते । भूतिमाह-हिरण्येति ॥ प्रणसः नखा-
प्रम् । तेन सहैवभिमिधागाद् । नेत्रयोर्विशेषमाह-तस्येति ॥ कोर्मर्कटस्य भास पु-ठभागोऽप्यन्-
तेजस्यी तत्तुल्य पुण्डरीकं यथा दीप्तिमदेवं तस्य पुरस्य अभिणी । सद्योविकृतिनिरुक्तमोहनयन
इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमण्डल स्थान रूप चोक्त्वा नाम करोति-तस्योदिति ॥ उन्नाम निर्दिष्ट-
स इति ॥ उदितः उद्गतः । सर्वपाप्माद्रुष्ट इत्यर्थः । उपासनार्थं नामज्ञानफलमाह-उदेति हेति ॥

भामती ।

क्षेत्र्य सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य तस्य पु-ठ कारणमुच्यते ‘इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च’
इति श्रुत्या । न ह्यानन्दमयविकारायवो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते । तस्मादानन्दमय-
विकारायवो ब्रह्मेति तद्वयवयोभ्यानन्दमयो विकार इह नोपाप्यत्वेन निश्चितः, किन्तु स्वप्रगानमिह त्रय पु-ठ
क्षेप्यत्वेनेति सिद्धम् ॥ १९॥ (६) ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । पूर्वोक्तमविरूपेणोपास्तसमस्तान्निरोधप्रत्यक्षपदार्थ-
मुपायतामात्रेण एव कोशा उपायस्य स्थिता, ननु विरक्षिता । त्रयेण तु प्रगान ‘ब्रह्म पु-ठ प्रतिष्ठा’
इति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । सप्रति तु त्रय निरक्षितोपाधिभेदमुपाप्यन्तेनोपक्षिप्यते, न तु विषा-
आनन्दादिगीय-न्यायनिर्णयः ।

ऽऽनन्दमयस्यापि तद्वचनमपेक्षितव्यम् । विकारार्थमवतिरोधादित्यर्थः । इतोऽपि नाऽऽनन्दमयोऽन प्रनि-
पाद्यते । पु-ठवाक्योक्तं ब्रह्मणि प्रतियुक्तम्याऽऽनन्दमयस्य यदा ही-यादिना तत्प्रतिमोक्षाभिगानात्तस्मा-
दानन्दमयशब्दायस्याप्रतिपाद्यत्वात्तदुच्यते तद्वचोऽनिरिक्तापु-ठवाक्यस्य तद्वचनं स्वप्रगान प्रनि-
पाद्यमिति तत्प्रतिष्ठा कैरन्य फलनीयाह-अस्मिन्निति । तदेतदाह-अपराण्यपीति ॥ १९ ॥
(६) ॥ सनन्दमयस्य सनिर्देशरत्नमयोयोरुत्तमं म्यापिन । अनुनाऽपरादार्थेनोपनिर्णयमवधारयति-
अन्तर्गतिः । छान्दोग्यस्य वाक्यमुदाहरति-इदमिति । अस्मिन्मयो- वृथिव्यम्यापामवोक्त्यनन्तरमु-
पापिनप्रमत्तायार्थोऽप्यशब्दः । य एष इति शास्त्रप्रमिदं सनिर्निधोक्तः । तस्योपाप्यर्थमादिदेविकं म्यान-
माह-अन्तर्गतिः । आदि-यमण्डलस्य मये मित इति यावत् । व्यानार्थमेव रूपविशेषमाह-हिर-
ण्मय इति । योनिर्मय इत्यर्थः । म्यानवृत्तं पारंजेट व्यतीतन-पुरुष इति । तत्रावहितमिगाम-
नुनय प्रमाणयति-दृश्यते इति । तर्हि पुनश्चातुर्यस्य कपमुगामिन्मनाऽऽ-हिरण्येति । तद्व-यो-
तिर्मेनान्वेषास्य भ्रमणि केशाधेनि तथोक्तः । हि उद्दामाऽऽनन्ताप्रवाचो नउच्य तेन सह सर्व एव
सुखमो योनिर्मय । अनुलोर्विशेषमाह-तस्येति । कोर्मर्कटस्याऽऽन- वृष्टभागोऽप्यन्तेजस्यी तत्तु-
ल्यम् । पुण्डरीकं यथाऽऽनन्तरीमिनतपाऽस्य देवस्याग्निगी प्रष्टुदोनिनती । ध्यानार्थमेव नाम करोति-
तस्येति । कथं तस्योदितिनाम तदाह-स इति । उदित उद्गतः । सार्वभौमसामान्य इत्यर्थः ।

६-७] इत्यधिदैवतम् ॥ अथाध्यात्मम् “अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छां० ४।५।१] इत्यादि । तत्र संग्रहः ॥ किं विद्याकर्मोतिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारो सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयंत, किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति ॥ किं तावत्प्राप्तम् । संसारीति ॥ कुतः ॥ रूपवत्त्वश्रवणात् ॥ आदित्यपुरुषे तावद्विरण्यभश्चरित्यादिरूपमुदाहृतम् ॥ अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते—“तस्येतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्” [छा० १।७।५] इति ॥ न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्—“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” [को० १।३।१५] इति श्रुतेः ॥ आधारश्रवणाच्च—“य एषोऽन्तरादित्यं” [छा० १।६।६] “य एषोऽन्तरिक्षिणि” [छा० ४।५।१] इति ॥ न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्राप्तिप्रस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत “स भगवः कस्मिन्मनिष्ठित इति स्वं महिम्नि” [छा० ७।२४।१] इति

रूपमपि ।

देवतास्थानमादित्यमधिष्ठुपोषाम्युत्तपन्नरमात्मानं देहमपि कृत्वापि तदुक्तिरित्याह—अथेति ॥ पूर्वम् ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदार्थम्यासथेति मुख्यत्रयादिनृप्रमाणशान्तिर्निर्गुणनिर्गुणनृप्रपत्त्यादिवहृप्रमाणनशा—जीवो हिरण्य इति पूर्वसिद्धान्तदृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वमुत्सर्जनं सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वपक्षयति—संसारोति ॥ अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः जीवप्रमाणोत्पत्तिः फलम् । अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च सत्ता-
भामती ।

कर्मानिदायक-धोत्कर्षो जीवात्मादित्यपदनेनीय इति निर्णीयते । तत्र ‘मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु । तस्मादुपास्य संसारो कर्मानिष्ठतो रति ॥’ हिरण्यमश्रु—इत्यादिरूपवत्त्ववशात्, ‘य एषोऽन्तरादित्यं’, ‘य एषोऽन्तरिक्षिणि’ इति चाधारभेदश्रवणात्, ‘ये चासुमात्पररात्रो ज्योतास्तेषां चैष्ट देवकामाना च’ इत्यर्थमयीदाश्रुतेश्च संसार्येन कार्यकारणसंगतामरी रूपादिसपन्न इहोपास्य, न तु परमात्मा ‘अशब्दमस्पर्शम्’ इत्यादिश्रुतिभिः अप्राप्तसमस्तरूपश्च, ‘मे महिम्नि’ इत्यादिश्रुतिभिरप्राप्तनाधारश्च, ‘एष सर्वेश्वरः’ इत्यादिश्रुतिभिरपि गतनिर्मर्यादित्वार्थश्च त्रय उपस्थानेनैव प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मनिरहथादित्यपुरुषे समधीति, आद्यस्य मनुष्याधिकारतया देवताया पुण्यपापयोरनधिकारात् । रूपादिमत्त्वान्ययानुपपत्त्या च कार्यकारणान्तर्गते जीवे उपाम्यनेन विरक्षिते यत्तावद्व्याप्यमकनयाम्य सर्वा-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ध्यानफलमुदेतीति । आदिशब्दात्तस्य अकच साम च गेष्णात्रित्याद्युत्तमत्रिदेव देवतामधिष्ठुपोषास्ति-
धात्मनि-वर्धः । आधिदेव्यानोक्त्यनन्तरमात्मानं देहमपि कृत्वापि तदुक्तिरित्याह—अथेति । अकचाम-
योर्वाक्यप्राणाद्यात्मनोक्त्यानन्तर्यमप्युक्तम् । आदिशब्दात्सैर्कर्तव्यमप्युक्तम् । स्थानद्वयस्य पुरुष वि-
धीत्य रूपवत्त्वश्रुत्या मर्यादापाम्पर्शश्रुत्या च मशयमाह—संज्ञेति । कश्चिदित्यादित्यक्षेत्रज्ञ उक्तं ।
पूर्वमुने भगवदमानन्दमयपदमानन्दपदार्थम्यासथेति मुख्यत्रयार्थनृप्रमाणशान्तिर्विशेषनिर्णयनृप्रपत्त्या-
दिनृप्रमाणसमारी हिरण्यं पुण्य इति संगत्या पूर्वपक्षमाकाशापूर्वमाह—किं तावदिति । सुदृश्य-
विज्ञोक्त्युते सगुणे ब्रह्मण्यन्वयोने श्रुत्यादिसंगतय । पूर्वोत्तरपक्षयोस्त्वस्य परस्य चोपास्येव फलम् ।
मर्यादाम्पत्त्याप पर एव कर्माजतिं पृष्टा हेत्वाह—कुत इति । चाश्रुते पुण्ये यथोक्त रूपं न ध्रुवमि-
त्यादिभ्याऽऽह—अक्षीति । परम्यैव म्यानमेतादृशवत्त्वमुपदेदानिर्देशाभ्यामिति चेन्नेत्याह—न चेति ।
परापक्षो हेत्यन्तरमाह—आधारंति । अनन्तराक्षिणात्तस्याप्याधारश्रुतिरित्याह—न हीति ।
परम्पानाधारणे स्वमहिमप्रतिष्ठन हेतुमत्त मान—न भगव इति । तत्रैव हेत्यन्तर सर्वव्यापित्वं तत्रापि

“आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इति च श्रुती भवतः ॥ ऐश्वर्यमर्यादा-
श्रुतेश्च-“स एष ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च”
[छा० १ । ६ । ८] इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा ॥ “स एष चैनस्मा-
दर्वाश्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च” [छा० १ । ६ । ६] इत्यक्षि-
पुरुषस्य ॥ न च परमेश्वरस्य मर्यादावदेवैश्वर्यं युक्तम्-“एष सर्वेश्वर एष
भूताधिपतिरेष भूतपाल एष मेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्मोदाय”
[बृ० ४ । ४ । २९] इत्यविशेषश्रुतेः ॥ तस्मान्नाद्यादित्ययोगन्तः पर-

रत्नप्रभा ।

रीति सम्बन्धः । श्रुतिमाह-स एष इति ॥ आदित्यस्य पुरुष । अमुमाद् आदिवायुर्दूर्गा ये केचन
लोकास्तेषाम् ईश्वरो देवमोगानां चेत्यर्थः । स एषोऽक्षित्यः पुरुष एतस्माद् अश्विनोऽश्वस्तना ये
लोका ये च मनुष्यकामा भोगा, तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते । अतः श्रुतेश्च समीप्यर्थः । एष
सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः । भूताधिपतिः यमः भूतपाल इन्द्रादिव एष एव । किञ्च
जन्मानामसकृदाप्य लोके विग्राहकौ यथा सेतुः एव एषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादा हेतुत्वात्
सेतुरेव एव । अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः । अत्र व्याचष्टे-य एष इति ॥ यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुता-
सारेण चरम नेयम् । तथाप्यत्र प्रथमं ध्रुव रूपस्य निरूपणं प्यानार्थमीश्वरे नेतुं शक्यं च, सर्वपा-
पासङ्गित्य सर्वात्मिकत्वं तु सकल जीने नेतुमशक्यं चेति प्रयुक्तम् । न च “ न ह वै देवाणां प गच्छति”

भामती ।

तत्कृतं श्रूयते तत्कथंचिदादित्यपुरुषस्यैव श्रुतिरिति आदित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येव प्राप्तम् ।
अनाधारत्वे च निमित्तत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः अनित्यं हि कार्यं कारणानामिति नानाधार, नियमस्य
सर्वगतं यत्तस्मादधरमावेनामित्यतः तदेव । तस्योत्तम्याधार इति नानाधार, तस्मादुभयमुक्तम् । एव
प्राप्तेऽभिधीयते-‘अन्तस्मद्दर्शोपदेशात्’ । ‘सर्वात्म्यसर्वदृष्टिनिर्वाहस्याभिहोष्यते । तल्लक्षणव्यभिचारिण्यां
सर्वहेतुर्विकारयम् ॥’ नामनिरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयास्योदय उच्यते । न चादित्यस्य देवतायाः
कर्मनधिकारेऽपि सर्वपाप्मनिराह प्राग्भवीयार्थमर्थमव्यवसायसमये सति । न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म
एवाम्नि न वामेति साप्रतम् । त्रियाकर्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवरपरपोषाजितानां पाप्मानामपि प्रसु-
तानां मभवात् । न च श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभिमानिनः सर्वपाप्मनिराह इति युक्तं, अत्र नियमोपा-
सना

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मानमाह-आकाशवादिति । ईश्वराप्रदे हेन्वन्तरमाह-ऐश्वर्येति । स एष इत्यादिदेविरूपपुरुषोक्तिः । अमु-
ष्मादादिवायुर्दूर्गा ये लोकास्तेषामीश्वरता ये च देवानां कामा भोगास्तेषां चेत्यर्थः । स एष इत्याया-
गिष्पुण्योक्तिरेतस्माच्चक्षुषः सकाशादवर्णागता ये लोकास्तेषामीश्वरता ये च मनुष्याणां कामा भोगास्तेषां
चेत्येतस्य मर्यादान्नादेवैश्वर्यमुक्तमित्यर्थः । परम्पापि प्यानार्थं तादृशेऽर्थं स्यान्न ग्राह्यं-न चेति । एष
सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः । कथमेतस्य सर्वेश्वरत्वं यतो भूतानां नियता यमोऽस्मिन् नेवाह-
एष इति । कथं पुरो भूतानामधिष्ठाय पात्रयिता पात्रयितुमिन्द्रादेः सत्त्वात्तत्राऽह-एष
भूतेति । तथाऽपि अना मर्यादास्यापक्वोऽस्मि कुतोऽस्य सर्वेश्वरत्वं तत्राऽह-एष इति । यथा
मृदात्मस्य सेतुर्विष्णुस्य क्षेत्रसदृशसमवेदाय धारयिता तथेयोऽपि सर्वेषां वर्णादीनामसकृदाप्य
धारयिता स्यादित्यर्थः । मर्यादाश्रम्यश्रुतेरादियक्षेत्रज्ञ एवात्रोपास्य इत्युपमहरति-तस्मादिति ।
तस्य कर्मनिर्वाहस्यैवोपासनायै ननु यथेमन्त्रत इति भावः ।

मेश्वर इति ॥ एवं प्राप्ते-द्वयः ॥ अन्तस्तद्वर्मोपदेशादिति ॥ “य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तराक्षिणि” [छा० ४।५।१] इति च श्रूयमाणः पुरुषः स परमेश्वर एव ॥ न संसारी ॥ कुतः ॥ तद्वर्मोपदेशात्-तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा दृष्टोपदिष्टाः ॥ तथा-‘नम्योदिति नाम’ [छा० १।६।७] इति श्रावयित्वा अभ्यादित्यपुरुषस्य नाम “स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः” [छा० १।६।७] इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति ॥ तद्वे च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति “यन्नाम तन्नाम” [छा० १।७।५] इति ॥ सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते “य आत्मा अपहृतपाप्मा” [छा० ८।७।१] इत्यादौ ॥ तथा चाक्षुषे पुरुषे “सैव क्रक तत्साम तदुक्तं तद्यजुस्नद्रह” [छा० १।७।५]

रत्नप्रभा ।

[बृह० १।५।२०] इति धृतेरादित्यजीवस्यापि पाप्माभ्यामिदमिति वाच्यम् । धृतेर्युना कर्मा-
नविकारिणा देवानां क्रियमाणपाप्मासम्बन्धे तत्फलस्पर्शे वा तात्पर्यात् । तेषां सञ्चितपापमात्रे “क्षीणि
पुण्ये मर्यदोके विहाति” [भग० गी० ९।२१] इत्ययोगादित्यमिदं व्याह-सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन
एवेति ॥ सार्वात्म्यमाह-तयेति ॥ अत्र तच्छब्दः चाक्षुष पुरुष उच्यते । क्रगाद्यपेक्षया लिङ्गस्यैव ॥ उक्त्य
शक्तविशेष । तत्साहचर्यात् माम स्तोत्रम् । उक्त्यादन्यच्छब्दम् नृग उच्यते । यत्तुर्गते यजुः । ब्रह्म
मामती ।

प्यभ्या. प्रामाण्योपपत्ते । न च त्रिणिगमनाहेतुमात्रं, तत्रतत्र सर्वपाप्माविरहस्य भूयोभूयो नश्येयं
धनणात् । तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञायमानस्य त्रिणिगमनाहेतोर्विद्यमानत्वात् । अपि च सार्वात्म्यं जग-
त्कारणस्य नश्ये एवोपपद्यते, कारणान्नेदेवात्कार्यवानस्य, नश्ये च नगत्ताम्नात् । आदित्यशरीरा
भिमामिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् । न च मुख्यार्थसमये प्राक्षम्यलक्षणया म्युत्तर्येता युक्ता ।
रूपमस्त्व चास्य परातुप्रहाय कायनिर्माणेन वा, तद्विस्तृतया वा सर्वस्य कार्यपातस्य, विकारस्य च
विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृशरूपमेतदोपदिश्यते, यथा ‘सर्वगन् सर्वम्’ इति । न च ब्रह्मनिर्मितं माया
रूपमनुदृष्टाक्षमग्राह्यं भवति, अपि तु तां कुर्यात्, इति नाशास्त्रप्रसङ्गः । यत्र तु नश्ये निगम्यतमस्तो-
पात्रिमेदं ज्ञेयवैतोपश्लिष्यते, तत्र शास्त्रम्-‘अगन्तमपर्यगमरूपमव्ययम्’ इति प्रवर्तते । तस्मादपरत्वमपि
परमात्मन्युपपद्यते । एतेनैव मर्यादापारमेधावपि त्यागानौ । अपि चादित्यदेहाभिमामिनं ममाणिजोऽन-
भानन्दमिरीय-चायनिर्णयः ।

पूर्वपक्षमनुच मृतमन्तार्थं प्रतिष्ठा-‘यारोनि-एवमित्यादिना । प्रथमश्रुतरूपस्यादिना चरमश्रुत-
सर्वपाप्माविगमादेनैव वाच्यं परस्य प्राप्तिरित्याह-तुन इति । कश्चनपाप्माविगमादिलिङ्गस्य चरम-
स्यापि तच्छून्यत्वेनाभिप्रेत्यादिनादृष्टादृष्टादपि वडीयस्याच्छब्देनैतत्प्रत्ययमित्याह-तद्वर्मेति । इहेति
म्यानद्वयस्य पुरुषोक्तिः । आदित्यस्यैवमस्यापि र्मार्गनविकारापाप्माभ्यामर्थो युक्तः “न ह वै देवान्या-
पम्” इति धृतेरित्याशङ्क्याऽऽह-सर्वेति । देवादिषु पञ्चादिनर्त्तमानविभक्त्येऽपि प्राचि भवे सचितपा-
पयोगात्तत्त्वत्वात् न ह वै देवानि युक्तेर्न जीव सर्वपाप्मास्य प्रदत्तात्तं च तस्य परमिनेन श्रुतेरापि
तद्व्याप्यं तत्र यस्मिन्नात्तत्त्वैरोपास्यतेति भावः । मार्गस्यमपि श्रुतं न मयागमि युक्तमिदं-
तयेति । तत्र तच्छब्देऽप्यनुपपत्तौ क्रगादिभिर्भाष्येक्षया निःशङ्काद्विज्ञेति । उक्त्य शक्तविशेष ।
न मा चर्यात् सामस्तोत्रमुक्त्यादन्यच्छब्दमुच्यते । अत्र न्यो वेदा क्रगाद्यामना चाक्षुषस्य सार्वा-

इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति ॥ सा च परमेश्वरस्योपपद्यते ॥ सर्व-
कारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदेवनमृकसामे
वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह ॥ “तस्यर्क्च साम च गेष्णो”
[छा० १ । ६ । ८] इत्यधिदेवतम् ॥ तथाध्यात्ममपि—“यावमुष्य गेष्णो
तो गेष्णो” [छा० १ । ७ । ५] इति ॥ तच्च सर्वात्मकत्वे सत्येवोपप-
द्यते ॥ “तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः”
[छा० १ । ७ । ६] इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं
दर्शयति ॥ तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटने “यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्भिजित-
मेव वा । तत्तद्देवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥” [१० । ४१]
इतिभगवद्गीतादर्शनात् ॥ लोककामेशितृत्वमपि—

रत्नप्रभा ।

तयो वेदा इत्यर्थः ॥ पृथिव्यग्न्याद्यात्मक इति । अधिदेवनमृक—पृथिव्यन्तरिक्षगुणक्षरादित्य-
गतशुक्रभारुपा पञ्चविधा श्रुत्युक्ता । साम च—अग्निगवादित्यचन्द्रादित्यगतातिष्ठानरूपमुक्त
पञ्चविधम् । अध्यात्म तु—ऋगाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिम्यशुक्लभारुपा चतुर्विधा । साम च प्राण-
च्छायात्मनोऽक्षिगतातिनीलरूप चतुर्विधमुक्तम् । एव ऋणेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुति-
तस्येति ॥ यौ सर्वात्मकऋक्सामात्मकौ गेष्णावमुष्य आदित्यमध्य सौ एवाक्षित्यस्य गेष्णा पर-
णीत्यर्थः ॥ तच्चेति । ऋक्सामगेष्णमित्यर्थः । सर्गानगेष्टर लिङ्गान्तरमाह—तद्य इति । तत्तत्र लोके
धनस्य सनिर्गमो येषां ते धनसनयोः विभूतिमन्त इत्यर्थः । ननु लोके राजानो गीयन्ते, नेश्वर इत्यत
आह—यद्यदिति । पशुवितादिः विभूतिः । श्रीः कान्तिः । भूजितं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिक
भामती ।

वीमी भेदेनोक्तः, स एवान्तरादित्य इत्यन्तः श्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भविष्यतीति । तस्मात्ते
धनसनय इति । धनस्यो विभूतिमन्त इति यावत् । कर्मापुर्णाविभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटन
इत्या आह—यद्यद्विभूतिमदिति । सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्त्वं परमेश्वरस्वरूपामिव्यक्तिः, न रविद्या-
त्म-विहितपरमेश्वरस्वरूपेणविभूतिमत्त्वमित्यर्थः ॥ लोककामेशितृत्वमपीति । अतोऽयन्तापारार्थन्यायेन
आनन्दगिरीष-न्यायनिर्णयः ।

तेऽपि श्रुतिरपाम्यर्थमिवाशक्यं मुख्यसम्भवे नामुक्त्यनुपपत्तेर्याह—सा चेति । तत्रैव हेवन्तरमाह—
पृथिवीति । ऋगधिदेवत्वं पृथिव्यन्तरिक्षगुणक्षरादित्यगतशुक्रभारुपा । साम चाग्निगवादित्यचन्द्रादि-
त्यगतपरः कृष्णारयातिष्ठानरूपमित्येवर्गभिः सामेव्यादिनोक्तम् अध्यात्म च वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिगतशु-
भालक्षणा तावद्युक्ता । साम च प्राणच्छायात्मनोऽक्षित्यष्टांगभारुपा ऋगेव ऋक्सामे सामे यादितनोक्तमे-
वमुभयतोक्तस्यै ऋक्सामे ऋमेणोक्ता पुण्यम्योक्तप्रकारवर्चोविहितप्रकार साम चेत्येते द्वे गेष्णा पाद-
पर्वगा इति देवतायामुक्त्याऽऽत्मन्यपि तयोर्ऋक्सामयोरेतिदेशेन गेष्णामुक्तमित्यर्थः । तदपि समाहि-
तिय किं न म्यानेत्याह—तच्चेति । तत्रैव हेवन्तरमाह—तद्य इति । व्यवहारभूमिस्तच्छब्दार्थः । धनम-
नयो धनस्य लभ्यारो विभूतिमन्त इत्यर्थः । राजादीनामपि श्रीमता गीयमानं यदष्टैरस्यधासिद्धिमाश-
क्याऽऽह—तच्चेति । उक्तस्यै स्मृतिमनुवृत्त्यति—यद्यदिति । धनादिसमृद्धिमत्त्वविभूतिमत्त्वम् । कान्ति-
मत्त्व श्रीमत्त्वम् । वृत्त्यत्वमौचित्यम् । ईश्वरपक्षे हेवन्तरमाह—लोकोति । निखुदामनन्यानीन सर्गा-

निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति॥यत्कृतं हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यते इति॥अत्र ब्रूमः॥स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् ॥ “माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मेवं मां द्रष्टुमर्हसि” इति स्मरणात् ॥ अपि च यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते, भवति तत्र शास्त्रम्—“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” [कठ० १ । ३ । १५] इत्यादि । सर्वकारणत्वात् विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विगिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते—“सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” [छा० ३ । १४ । २] इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति ॥ यदप्याधारश्रवणात् परमेश्वर इति अवोच्यते ॥ स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति ॥ सर्वगतत्वाद्वृक्षणी व्योमवत्सर्वान्तरत्वात्पक्षेः ॥ ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदेवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव ॥ तस्मात्परमेश्वर एवाध्यादित्ययोरन्तरूपदिश्यते ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति चाऽऽदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी ॥

रत्नप्रभा ।

मदश एवेत्युक्ते तद्गानमीश्वरस्यैवैवर्थे । निरङ्कुशम् अनन्याधीनम् । एषा त्रिधिरूपा मूर्ति माया त्रिकुतित्वान्मायानया तृष्टेयर्थे । यदुक्तमशब्दमि यादिकाव्य, तत् त्रैलोक्यपरिमित्याह—अपि चेति ॥ तर्हि रूपं कुल, तत्राह—सर्वोक्ति ॥ यत्र तूपास्यत्वेनोप्यते, तत्रैव व्याहृत्य सर्वकारणत्वात् प्राप्तत्वात् सर्वकर्मेत्यादिभ्यो निर्दिश्यते इति योजना । मर्यादापदेश्वर्यमीदृशस्य नेत्युक्त निराकरोति—ऐश्वर्येति ॥ अध्यात्माधिदेवतव्यानयोर्विभागः—पृथक्प्रयोग, तदपेक्षमेव न त्रैलोक्यस्य परित्येदार्थमिति ॥ २० ॥ ननु उपास्योद्देशेनोपास्तित्वेतिर्गोचरेयान्याकर्मणो गोदादिदन्त्यन सिद्धिर्गोच्येयाशक्त्याह—भेदेति ॥ आदित्यजीरादीश्वरस्य भेदोक्ते श्रूयन्तरे जीवादन्य ईश्वर सिद्ध इति सूत्रार्थमाह—अस्तीति ॥ आदित्ये

नामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

परिहादिना तस्यैवोपास्यतेऽनुक्त्वा परोक्तमनुवदति—यस्त्विति । तत्रैव नामस्य ससारिद्धिर्ज्ञमित्याह—अत्रेति । मायामयस्यापि रूपस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिनियमे हेतुमाह—इच्छेति । तया त्रिरूपोपयोगमाह—साधकेति । तस्येच्छाऽपि मायामयीति मत्वाऽऽह—मायेति । यथादृष्टि देहादिवैशिष्ट्यमीश्वरस्य तात्त्विकमि याशक्त्याऽऽह—सर्वेति । अरूपश्रुतिविन्द रूपरत्नमि युक्तमाशक्त्य निषयमेदमाह—अपि चेति । तात्त्विकमेश्वर रूपमाश्रित्याशब्ददिशब्द कथं तस्य रूपमिच्छोक्तिस्तत्राऽह—सर्वेति । निर्विशेषमेव शब्दात् प्रतिपाद्य तज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्याशक्त्योपास्तित्वात्तत्रैवोक्तिरित्याह—सयेति । स्वमहिमप्रतिष्ठस्याऽऽधारयोगादत्र चाऽऽधारश्रुतेरीश्वरतादयान्तरनेत्युक्तमनुवदति—यदपीति । आपातानपेक्षस्यापि फलशक्तदुक्तेर्नानीश्वरतेत्याह—अत्रेति । किमि युपासनार्थं तदुक्ति माक्षदेव किं न स्यात्तत्राऽह—सर्वगतत्वादिति । मर्यादापदेश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्त प्रयाह—ऐश्वर्येति । एकस्यैवैश्वरस्य म्यानमेतदप्येदार्थमिति मर्यादाकरण पृथगनुव्यानार्थं न परित्येदप्यव्ययमिति । परोक्तद्विज्ञानामन्ययात्रे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २० ॥ उपास्योद्देशेनोपास्तित्वेतिर्गोचरेयान्याकर्मणोर्गोदादिदन्त्यन सिद्धिर्गोच्येयाशक्त्याह—अत्रेति । आदित्येश्वरतादन्त्यमीमि श्रूयन्तरे भेदोक्तेस्ततोऽन्य ईश्वरः सिद्ध इत्यस्यार्थमाह—अस्तीति ।

आकाशभिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२०७)

“य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं
य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” [बृह० ३। ७। ९]
इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् ॥ तत्र ह्यादित्यादन्तरो यमादित्यो न
वेदेति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते, स
एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति ॥ श्रुतिसामान्यात् ॥ तस्मात्परमेश्वरं
एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ इत्यन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

आकाशस्तद्विज्ञात ॥ २२ ॥ (८) ॥

इदमामनन्ति “अस्य लोकस्य का गतिरिति ॥ आकाश इति होवाच ।
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं
यन्ति । आकाशो ह्येवेभ्यो ज्यायान् । आकाशः परायणम्” [छा० १ ।
९ । १] इति ॥ तत्र संशयः । किमाकाशच्चेन परं ब्रह्माभिधीयते-

रत्नप्रभा ।

न्यितरस्मिन्निरासार्थमादित्यादन्तर इति । जीव निरम्यति-यमिति ॥ अक्षरीस्य कथं नियन्तृत्वं तत्राह-
यस्येति । अन्तर्यामिपदार्थमाह-य इति ॥ तस्यानात्मन्यनिरासायाह-एष त इति ॥ ते तत्र स्वग-
मित्यर्थः ॥ आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्यापर एवादित्यादिस्थानक उद्गीधे उपाम्य इति
सिद्धम् ॥ २१ ॥ (७) ॥ भगवत् रूपमन्त्यादिदुर्बललिङ्गानां पापात्पार्श्वित्वाद्यर्थमिचारिणहलिल्लैरन्ययानयनम् ।
इह त्याकाशपदश्रुतिः लिङ्गाद्वलीयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह-आकाशस्तद्विज्ञात इति ॥ छान्दो-
ग्यवाक्यमुदाहरति-इदमिति ॥ शालाकयो ब्राह्मणो जैरलिं राजानं पृच्छति-अस्य पृथ्वीलोकस्यान्यस्य
भामती ।

निरङ्कुशमैश्वर्यमन्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ (७) ॥ आकाशस्तद्विज्ञात । पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणो
ऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विषयिणोपाधिनाऽन्यत्रोपासना, न स्यादित्यक्षरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपि-
तम् । इदानीं स्वसाधारणधर्मदर्शनात्तदेवोद्गीधे सपाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते ।
तत्र ‘आकाश इति होवाच’ इति किं मुख्यआकाशपदानुरोधेन ‘अस्य लोकस्य का गति’ इति ‘सर्वाणि
ह वा इमानि भूतानि’ इति च ‘ज्यायान्’ इति च ‘परायणम्’ इति च कथंचिद्व्याख्यायताम्, उचैतदनु-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

आदित्यमण्डले स्थितरस्मिन्पुञ्जस्यापि स्यादित्यत उक्तमादित्यादिति । तज्जीव व्युदस्यति-यमिति ।
तस्य देहिधे जीवम्यमदेहित्वेन नियन्तृत्वाशक्याऽऽह-यस्येति । इत्थाऽऽदित्यजीवादित्योऽसाधारण-य
इति । तस्य तादृश्यं वाचयति-एष इति । श्रुत्यंतरम्याप्यनीश्वरविषयत्वमाशक्याऽऽह-तत्रेति । तत्राऽपि
प्रत्यभिज्ञापकाभावात्तदुपात्तिरित्याशक्याऽऽह-स एवेति । आदित्यान्तम्यचक्षुतिसाम्यात्प्रत्यभिज्ञा
पर एवोद्गीधे ज्येष्ठेनोपदिश्यत इत्युपसहरति-तस्मादिति ॥ २१ ॥ (७) ॥ पूर्वत्रायमिचारिण्डिङ्गन
रूपवत्तत्वाद्ययथा नीलमिह तु लिङ्गात् श्रुतिरन्यथापि न्येति प्राप्ते प्रत्याह-आकाश इति । छान्दो-
ग्यवाक्यमोदाहरति-इदमिति । इत्थाहमेतद्भगवतो वेदानीयुपसतः शालाकयो विद्वांसि जैश्विनोने
पृच्छति-अस्येति । सर्वेभ्यः प्रपञ्चस्य प्रतिष्ठाप्रदे प्रसाहणम्योत्तरमाह-आकाश इति । कथं भूता-
काशः सर्वजगत्प्रतिष्ठा तत्राऽऽह-सर्वाणीति । उपनिषदा तदभिज्ञानां च प्रमिदमेवदिति चोतको निपाती
निमित्तमात्रं निराकर्तुं विशिनष्टि-आकाशमिति । भूताकाशवाच्यत्वे हेतुन्तरमाह-आकाशो हीति ।
तत्रेव हेतुन्तरं गृहयति-आकाश इति । निचारजीव मशयमाह-तत्रेति । अनतिप्रसङ्गार्थं प्रश्नद्वारा

१ “वाचोतम्यवैदुरितविरहभ्यामिहान्यते । ब्रह्मजगत्प्रतिष्ठारिण्यां सर्वदेतुर्विशारदम् ॥ १ ॥” इति प्रचि-
द्विषयी दृश्यते ।

उत भूताकाशमिति ॥ कुतः संशयः ॥ उभयत्र प्रयोगदर्शनात् ॥ भूत-
विशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः ॥ ब्रह्मण्यपि क्वचित्
प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ यत्र वाक्यशेषवशात्साधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धा-
रितं ब्रह्म भवति, यथा—“यदेष्ट आकाश आनन्दो न स्याद्” [तै० २ ।
७] इति, “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म”
[छा० ८ । १४] इति चैवमादौ ॥ अतः संशयः—किं पुनरत्र युक्तम् ॥
भूताकाशमिति ॥ कुतः ॥ तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धि-
मारोहति, न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुम् ।

रत्नप्रभा ।

च कः आधार इति । राजा तूते—आकाश इति हेति—यदेष्ट आकाश इति । आनन्दत्वस्यासाधारणस्य
श्रवणादाकाशो ज्ञेयमिति । आकाशो वै नामरूपयोरनिर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म इति प्रमाणम् । निर्वहिता
उत्पत्तिस्थितिहेतुः । ते नामरूपे । यदन्तरा यस्माद्विज्ञे, यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वार्थः । अत्र
पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीयोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलम् । उपाम्ये स्पष्टब्रह्मविज्ञाक्य-
मावती ।

रोवेनाकाशशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यातमिति । तत्र ‘प्रथमत्वात्प्रधानवादाकाशं मुख्यमेव नः ।
तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्यायानीति निश्चयः ॥’ ‘अस्य लोकस्य का गतिः’ इति प्रश्नोत्तरे ‘आकाश
इति होवाच’ इत्याकाशस्य गतिर्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रागन्यात्, ‘सर्गाणि ह वा’ इत्यादीनां तु तद्वि-
शेषणतया गुणत्वात्, ‘गुणे त्वन्याम्यकथना’ इति बहुवचस्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेनयानि । अपि च
‘आकाश इति होवाच’ इत्युत्तरे प्रथमानुगतमाकाशमनुपजातमिरोपि, तेन तदनुत्पत्त्या बुद्धौ यद्वेन
तदेकवाक्यगतमुपनिषत्ति तत्तत्त्वव्यवस्था उपमजातमिरोपि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानमर्थेति । न च
क्वचिदकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम् । न हि गङ्गाया घोष
इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादृशानि गङ्गायामिन्द्राग्नेन तत्परेण भवितव्यम् । समन्धोम-
यत्र तुल्यम् । न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः, अनेकार्थत्वात्स्यान्यात्त्वत्वात्, भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोग-
वर्जितोपपत्तेः । लोके चास्य नमसि निरुद्धतत्त्वात्, नपूर्वकत्वाच्च वैदिकप्रयोगस्य नीतिरिति । तदानुगुण्येन च ‘सर्गाणि ह वा’ इत्यादीनि भाष्यरूपा व्यवस्थेन नीतानि । तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्य-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

निमित्तमाह—कुत इति । क्वचिदित्युक्तं स्पष्टयति—यत्रेति । असाधारणगुणश्रुतेराकाशशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वे
दृष्टान्तो—यथेति । असाधारणेनाऽऽनन्देनान्यत्रासमाभिनेन सामानाधिकरण्यादाकाशो ज्ञेयमिति ।
वाक्यशेषादकाशस्य ज्ञेयत्वं दृष्टान्तमाह—आकाश इति । निपातात्काशस्य नामरूपोपपत्तिस्तत्सर्वप्र-
थमनिर्धारकप्रसिद्धयर्थः । ते नामरूपे यदन्तरा यस्माद्विज्ञे यत्र वा मध्ये स्तः, तन्नामरूपास्पृष्टं ज्ञेयं
वाक्यशेषादकाशशब्दो ज्ञेयमिति । य एषोऽन्तर्दृश्य आकाशस्तस्मिन्नेति इत्यादिवाक्यमप्रार्थमादि-
पदम् । यथमादाकाशशब्दो ज्ञेयः तथाऽपि योजना । क्वचिद्विज्ञेयस्या सहायमुपमहरति—अत
इति । निमित्तं पूर्वज्ञायति—किं पुनरिति । स्पष्टयति—तद्ब्रह्मण्येव तद्गीये नपाद्योपास्ये तद्विज्ञेयं समन्व-
योक्तुं सहायः पूर्वज्ञेयभूताकाशशब्दोद्गीयोपास्तिः सिद्धान्ते ज्ञेयत्वमिति फलम् । वैदिकप्रयोगस्य ताद-
वप्रयोगाद्ब्रह्मार्थं चिन्ते बुद्धौ भूताकाशार्थेनेति शङ्कित्वा हेतुमाह—कुत इति । प्रथमभूताकाशशब्दो
भूतार्थे स्पष्टयति चरमभूतभूताकाशशब्दो ज्ञेयमिति । तद्विज्ञेयं तद्विज्ञेयमिति । तद्विज्ञेयं साधारणत्वात्
ऽऽकाशशब्दोद्गीयोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलम् । उपाम्ये स्पष्टब्रह्मविज्ञाक्य-
मावती ।

आकाशाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२०९)

अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवि-
तुमर्हति ॥ विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति ॥
न च मुख्यसम्भवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति ॥ सम्भवति चेह मुख्यस्यैवा-
काशस्य ग्रहणम् ॥ ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते-“सर्वाणि
ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” [छा० १।९।१]
इत्यादिः ॥ नैष दोषः ॥ भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोप-
पत्तेः ॥ विज्ञायते हि-“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ॥
आकाशाद्वायुः ॥ वायोरग्निः” [तै० २।१] इत्यादि ॥ ज्यायस्त्वपरा-
यणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्यते भूताकाशस्यापि ॥ तस्मादाकाश-
शब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमिति ॥ एव प्राप्ते ब्रूमः ॥ “आकाशस्तल्लि-
गान्”-आकाशशब्देनह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् ॥ कुतः ॥ “तल्लिगात्”-
परस्य हि ब्रह्मण इदं लिगं-“सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशा-

रत्नप्रभा ।

समन्वयोक्तेरापाद श्रुत्यादिसंगतयः । स्पष्टमत्र भाष्यम् । तेज प्रभृतिषु गान्धादेरपि कारणत्वाद् एव-
भामती ।

तेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते-आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणम् । कुतः,
तल्लिङ्गात् । तथाहि-“सामानाधिकरण्येन प्रभृत्यप्रतिवाक्ययो । पौर्वापर्यपरामर्शोऽप्यधान्यसि
गौणता ॥” यद्यथाकाशपद प्रधानार्थे तथापि यन्पृष्ट तदेव प्रतिपत्तयम् । न खल्वनुमत्त भामान्पृष्ट
कोविदास्मात्तच्छेदः । तदिह, ‘अस्य लोकस्य का गति’ इति प्रश्नो दृश्यमाननामरूपप्रपञ्चमागत्यतिरिच्य इति
तदनुरोधाद्य एव सर्वस्य लोकस्य गति स एवाकाशशब्देन प्रतिपत्तयम् । न च भूताकाश सर्वस्य
लोकस्य गति, तस्यापि लोकमध्यपानिनात् । तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः । न चोत्तरे भूताका-
शश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्टमिति युक्तं, प्रश्नस्य प्रथमागतस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्य-
विषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेण । सकोचानुपपत्तस्तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात् । न च प्रश्नेन पूर्व-
क्षरूपेणान्नस्थितार्थेनोत्तर व्यग्रमित्यर्थः न शक्य निष्पन्नमिति युक्तं, तन्निमित्तानामज्ञान-
सदृशविपर्ययासानामनरस्थानेऽपि तस्य भवितुमेव व्यवस्थानात् । अन्यथोत्तरस्यानालम्बनं प्राप्तेरप्यतिकर-
ण्वापत्तेर्ना । अपि चोत्तरेऽपि बहुसमञ्जसम् । तथाहि-“सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

प्रमग्नि त्वाकाशशब्दो गौणत्वेनापि गठनीत्याह-तस्मादिति । गौणन्याये गुणयोगमाह-
विभुत्वमिति । गुणवृत्तेरपि शब्दवृत्तिश्चात्तया किं न ब्रह्म गृह्यते तत्राऽऽह-न चेति । ननु नैह
मुख्यं सम्भवति तत्र सर्वकारणयोगादतो मुख्यगौणयोर्मुख्ये सप्रत्यय वाक्यस्यानुराशः ।
तत्राऽऽह-सम्भवतीति । तदेव साधयितुं शक्यमिति-नन्विति । आकाशस्य प्रथमश्रुतेनात्म-
जातविरोधित्वात्तद्बुद्धौ तदेकवाक्यस्यमुपस्थितं सर्वमुपज्ञानमिष्टित्वात्तदनुगुण्येन नैवमिहाह-
नेति । तत्रैव तैत्तिरीयकश्रुतिमगदमाह-विज्ञायते हीति । तथाऽपि कथं वाक्यशरो भूताकाश
स्यात्तत्राऽह-ज्यायस्त्वेति । भूताकाशोऽपि शेषोपपत्तौ ऋणिमाह-तस्मादिति । भूताकाश-
द्वयोर्द्वयोपाग्निरिति प्राप्तमनूय मिद्वान्नयति-एवमिति । अतथा प्रयोगमाह-न्याय मिद्वभूताकाश-
स्यागे न हेतुगति शक्तिश्चा हेतुमादाय व्याचष्टे-कुत इति । ननु वादिन सर्वयोगिनः प्रमणो नेऽन्ति

१ “प्रथमं वात्प्रधानं चादाकाश मुख्यमेव न । पदानुगुण्येनापानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥ १ ॥” इति
बोचोद्वेगो दृश्यते ।

देव समुत्पद्यन्ते" [छा० १।९।१] इति ॥ परस्माद्धि ब्रह्मणो भूता-
नामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा ॥ ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादि-
क्रमेण कारणत्वं दर्शितम् ॥ सत्यं दर्शितम् ॥ तथापि मूलकारणस्य ब्रह्म
णोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं. सर्वाणीति च भूतविशेषणं, नानु-
कूलं स्यात् ॥ तथा—“आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति” [छा० १।९।१]
इति ब्रह्मलिंगम् ॥ “आकाशो ह्येवंभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्”
इति च जायस्त्वपरायणत्वे ॥ ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षकं परमात्मन्येवैकस्मि-
न्नाम्नातं—“ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो
लोकैभ्यः” [छा० ३।१४।३] इति ॥ तथा परायणत्वमपि पञ्चका-
रणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् ॥ श्रुतिश्च भवति—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
रातेर्दान्तः परायणम्” [बृह० ३।९।२८] इति ॥ अपि चान्तवत्त्वदो-
षेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किञ्चिद्वस्तुत्कामेन जैवल्लिना-

स्तप्रमा ।

कारश्रुतिग्राहः, सर्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सकोचः स्यादित्याह—सत्यं दर्शितमिति ॥ ब्रह्म-
णमु सर्वात्मकानात्मादेन सर्वमिति श्रुतिर्युक्तिरिति भावः । तथा सर्वलयाधारत्वं निरतिशयमहत्त्वं स्थितामपि
परमाश्रयमपि पंगानि स्पष्टानि ब्रह्मलङ्घनानित्याह—तथा आकाशमित्यादिना ॥ रातेः धनस्य दान्तः ।
रातिरिति पाठे वन्धुरित्यर्थः । डिङान्तरमाह—अपि चेति । दाल्भ्यशालावत्यौ नाम्नी राजा चति
भामती ।

समुत्पद्यन्ते' इति सर्वशब्दः क्वचिदल्पनिषयो व्याख्येयः । एवमेकारोऽप्यसमवस । न खल्व-
पामाकाश एव कारणमपि तु तेजोऽपि । एवमत्रमपि नामाशमेन कारणमपि तु पात्रकपायसी
अपि । मूलकारणनिष्ठाया तु ब्रह्मण्येवमत्राण समञ्जसम् । असमवस तु भूताकाशे । एव सर्वेषां
भूतानां लयो नमप्येव । एव सर्वेभ्यो व्यापस्त्र नखण एव । परमयन नखण । तस्मात्सर्वेषां लोका-
नामिति प्रश्नेनोपक्रमात्, उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मणुपरामर्शात् पृष्टायाश्च गतेः परमयनमित्यसाया-
रणब्रह्मणोपसहारात्, भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'त्येजेदेकं ब्रह्मस्यार्थे' इतिनद्वर्त्तमाकाशपदमात्रमम-
ञ्जसमस्तु । एतावता हि बहु समञ्जस स्यात् । न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किंतु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य,
लोकसामान्यगतेश्च पृष्टमात्, 'परायणम्' इति च तस्यैवोपसहाराद्ब्रह्मेन प्रचानम् । तथा च तदर्थं सत
आकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मेन प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूता-
काशमिति सिद्धम् । अपि च, अत्येवोपक्रमे 'अन्तःप्रकृति तै साम' इति अन्तवत्त्वदोषेण शाला-
वत्यस्येति । न चाकाशशब्दो गौगोऽपि निःश्रुतिप्रतिपत्तिः, तत्रतत्र नखण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यो-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह—परस्माद्दीति । तस्यान्ययासिद्धिं स्मारयति—नन्विति । उक्तमुपेत्य प्रत्याह—सत्यमिति ।
तत्रतत्र तज प्रमृतिषु वाक्यादेरपि कारणत्रादन्धकारणातिद्विर्मूलकारणापेक्षाया ब्रह्मण्येव तद्युक्तम् ।
सर्वाणीति भूतत्रिगुणं च भूताकाशपदे वाक्यादौ सङ्घटितं स्यात्तस्मान्नान्ययासिद्धिरित्यर्थः । सर्वभूतो-
त्पादकः प्रसङ्गायारम्भमपि तत्रदिदमिमाह—तथेति । ब्रह्मणो डिङ्गदयमाह—आकाशो हीति । भूता-
काशस्यापि व्यापस्यादि सापेक्षमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्यायस्त्वमिति । नैस्तेष्वपि तस्यो वचनम् ।
न केन युक्त्याऽप्यपरायणत्वं श्रुतमिति—श्रुतिरिति । रातेर्नम्य दानुर्यजमानस्येति । रातिरिति-
पाठे वानुरित्यर्थः । आकाशो नैस्तेष्वपि डिङ्गान्तरमाह—अपि चेति । शाखानयो दान्यो जैवतिरि-
विज्ञानमानन्दस्येति परायणमुद्गीयस्येति विचारे स्वंगोक्त एवेति दान्योक्त निरस्याय लोक इति

आकाशधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२११)

ऽऽकाशः परिगृहीतः ॥ तच्चाकाशमुद्गीथे सम्पाद्योपसंहरति—“स एष परो वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः” [छा० १।११।२] इति ॥ तच्चानन्त्यं ब्रह्म-
लिंगम् ॥ यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिचलेन प्रथमतः प्रतीयत इति ॥
अत्र ब्रूमः ॥ प्रथमतः प्रतीतमपि संद्वाक्ष्यशेषगनान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृ-
ह्यते ॥ दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः—“आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व-
हिता” [छा० ८।१।१४।१] इत्यादौ ॥ तथा आकाशपर्यायवाचिना-
मपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते—“ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् ॥ यस्मिन्

रत्नप्रभा ।

त्रय उद्गीथविद्याकुशला विचारयामासुः,—किमुद्गीथस्य परायणमिति । तत्र स्वर्गादागताभिरङ्घ्रिर्जीवितेन प्रा-
णेन क्रियमाणोद्गीथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दान्म्यपक्षमप्रतिष्ठादोषेण शालात्रयो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि
कर्मद्वारा हेतुरयं लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच । तं शालात्रयस्य पक्षम् “अन्तर्द्वै किञ्च ते शालात्रयस्य साम”
[छा. १।८।८] इति राजा निन्दित्वाऽनन्तमेवाकाशं वक्ति । भूताकाशोक्तवन्तवत्परदोषनादव-
स्थादित्यर्थः । नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतिमिवादाह—तं चेति ॥ उद्गीथ आकाश एवेति
सम्पादनादुद्गीथस्यानन्तत्वादिकं, नन्त इति भावः । स उद्गीथानयनं ऊँकार एव आकाशात्मकः
परः रसतमत्वादिगुणैरुत्कृष्टः । अनोऽक्षरान्तरेभ्यो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ पर इति । अवयव, सत्ता-
गन्त वा । पर इति त्वमिति प्रयोगात् । परश्चासौ परेभ्योऽतिशयेन वरः परोवरीयान् इत्यर्थः । प्राय-
म्यात्, श्रुतिवाचाकाशशब्दो वरीयानित्युक्तं स्मारयति—यत्पुनरिति ॥ एवकारसर्वेश्वरानुगृहीतान-
न्याविबुद्धिद्वानामनुग्रहाय, “त्यजेदेकं वुद्रस्यार्थे” इति न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्वाचो युक्त इत्याह—अत्र
ब्रूम इति ॥ आकाशपदाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितम् । तत्र युक्तिमाह—
दर्शितश्चेति ॥ आकाशपदाद्भूतार्थस्य ब्रजणोऽपि प्रथमप्रतीतिरस्ति, तस्य तत्पर्यायाणां च ब्रजणि
प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः । अक्षरे कूटस्थे । व्योमन् व्योम्नि । ऋचः वेदाः सन्ति प्रमाणवेन यस्मिन्
भामती ।

यस्य च प्रयोगप्राचुर्यादित्यन्तान्यासेनास्यापि मुख्यप्रतिपत्तेरिहोन्मनादिति दर्शनार्थं ब्रजणि प्रयोग-
प्राचुर्यं वैदिकं निर्दिष्टं मापहृता । तत्रैव च प्रथमागमतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शालात्रयोक्तान्तर्द्वै किञ्च ते शालात्रयस्य सामेति पृथिवीगैकस्यान्तस्त्रात्यतिप्रसन्नं निन्दित्वा जेवदित्वा
सामं प्रतिष्ठाप्यमनन्तमेव विभज्जना गृहीतमाकाशं नान्तगुक्तमतो ब्रजेयाऽऽकाशमित्यर्थः । नन्वनन्तमा-
काशमिह नौरमद्विषते किन्तुद्गीथस्तत्कथमानन्यादाकाशो ब्रज तत्राऽऽह—तं चेति । स एष इत्याका-
शात्मकोक्तिः । देशानोऽनन्तत्र परतम् । गुणत उत्कृष्टत्र वरीयन्त्वम् । काउतो बन्धुतथापरिऽऽनन्त-
मानन्त्वम् । परेभ्यः स्वरादिभ्योऽतिशयेन श्रेष्ठ्य वा परोत्तीत्यम् । तथाऽपि कथमाकाशो ब्रज
तत्राऽऽह—तच्चेति । नात्रब्रजत्रिषाऽऽनन्त्यं तेनोपक्रमोत्तराप्रतिपाद्यतात्पर्यवदानन्त्यमाकाशस्य ब्रज-
त्वमेवमित्यर्थः । श्रुतिवाचो निश्चय एव इत्युक्तमनुवदति—यदिति । “त्यजेदेकं वुद्रस्यार्थे” इतिन्या-
याद्ब्रजमीनां ब्रजत्रिषाश्रुतीनामनुग्रहायाऽऽकाशश्रुतेरेकस्या वाच इत्याह—अत्रेति । किंचाऽऽकाशशब्दस्य
ब्रजणि प्रयोगप्राचुर्यादित्यन्तान्यासेन गौगादपि तस्मादाद्या धीः स्यादित्याह—दर्शितश्चेति । नाऽऽका-
शशब्दस्यैव ब्रजणि वदन्त्यं प्रयोगस्तत्पर्यायाणां चेत्याह—तथेति । व्योमन्व्योम्नि परमे प्रदृष्टेऽक्षरे

१ तद्व्यतिरिक्तत्वात् । २ “आमस्वार्थे वुद्रस्यार्थे । आम जनदस्यार्थे आत्मायै पृथिवी त्यजेत् ॥ ११॥”
इति न्यायान्तर्गतो बोधः ।

देवा अधि विश्वे निषेदुः” [क्र० सं० १ । १६४ । ३९] “सैषा भार्गवी
 वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता” [तै० ३ । ६] “ॐ ३ कं ब्रह्म
 खं ब्रह्म” [छा० ४ । १० । ५] “खं पुराणम्” [बृह० ५ । १]
 इति चैवमादौ ॥ वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेष
 वशाद्यक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा “अग्निगृहीतेऽनुवाकम्” इति, हि
 वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते ॥ तस्मादाकाश-
 शब्दं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २० ॥ इत्याकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ (९) ॥

उद्गीथे “प्रस्तोतया देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” [छा० १ । १० । ९]

रत्नप्रभा ।

अक्षरे विश्वे देवा अग्निष्ठिता इत्यर्थः । ॐ कारं कं मुखं त्र्यम्, रं व्यापकमियुपामीत । ध्रुवन्तरप्रयो-
 गमाह—खं पुराणमिति ॥ व्यापि अनादि त्रयेत्यर्थः । “ॐ कं ब्रह्म खं त्र्यम्” इति छान्दोग्यम्,
 “ॐ खं ब्रह्म खं पुराणम्” इति बृहदारण्यकमिति भेदः । किंच तत्रैव प्रयमानुसारेणोत्तरं नेयं यत्र
 तन्नेतुं शक्यं, यत्र त्वशक्यं ततोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमिहाह—वाक्येति ॥ तस्मादुपास्ये तत्रागि
 वाक्यं समन्वितमियुपसहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ (८) ॥ आकाशवाक्योक्तन्यायं तदुत्तरवाक्ये-
 ऽतिदिशति—अत एव प्राणः ॥ उद्गीथप्रकरणमिति ज्ञापनार्थम् “उद्गीथे” इति भाष्यपदम् । उद्गीथ
 मामती ।

शक्यम् । यत्र तु न शक्यं ततोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयन् इत्याह—वाक्योपक्रमेऽपीति ॥ २२ ॥ (८) ॥
 अत एव प्राणः । उद्गीथे—“या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” इत्युपक्रम्य ध्रुवते—“कतमा सा देवतेति प्राण
 इति होवाच” उपस्मिन्वाकावशः । उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथं इत्युक्तं भाष्यवृत्ता ।
 प्रस्ताव इति सान्नो मक्तिर्गोपस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता । अत्र प्राणशब्दस्य त्रयमिति वायु-
 विकारे च दर्शनात्मशयः—किमयं ब्रह्मब्रह्म उत वायुरिकारवचन इति । तत्र अत एव तत्र तद्विज्ञादेव
 प्राणोऽपि ब्रह्मे न वायुरिकार इति युक्तम् । यद्यत्र तेनैव गन्तव्यमेतदिति कोऽपि रूपाण्तरम्यारम्भाय ।
 तत्रोच्यते—“अर्थे ध्रुवैकगम्ये हि श्रुतिप्रमाद्विषयमहे । मानान्तरागम्ये तु तद्वशात्तद्वचनमिति ।” तत्रापी
 वा सर्वभूतकारणतम्, आकाशस्य वा वाय्वादिवृत्तकारणतं प्रति नागम्यान्ते मानान्तरं प्रभवति । तत्र
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्मृत्युक्ते ब्रह्मणि तत्तुपलक्षिता सर्वत्रेता ज्ञापका मतिर्यस्मिन्बर्धरे विश्वेदेवा अग्नि निषेदुरधिष्ठिता
 स्वल्पत्वेन प्रविष्टा इत्यर्थः । भार्गवी भृगुजा प्राप्ता वाग्णी वरुणेनोक्ता सैषा विद्याऽऽनन्दो नन्देति
 व्यजानादिति प्रकृता परस्मिन्वचनमिति त्र्योत्रि म्यितेत्यर्थः । ओंकारस्य प्रतीकत्वेन वाचकत्वेन लक्षकत्वेन
 वा ब्रह्मन्मुक्तमिति । कं मुखं तत्प्रार्थयेद्विषययोगजत्वं गारयितुं स्वमिति । तस्य भूता-
 काशं व्यासेन पुराणमित्युक्तम् । किंच तत्रैव प्रयमानुगुण्येनोत्तरं नीयन् यत्र तन्नेतुं शक्यं यत्र
 त्वशक्यं ततोत्तरानुगुण्येनैव त्रयेणमिहाह—वाक्येति । तत्र दृष्टान्तोऽग्निरिति । आकाशशब्दोक्तन्यायं तदुत्तरवाक्ये-
 नमुपसहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ (८) ॥ आकाशवाक्योक्तमन्तरावाक्येऽतिदिशति—अत एवेति ।
 ततोऽग्निरनुगुण्येति । परोऽपि याममुद्गीथमुपासन् इत्युक्तं वा । अथान् औः उद्गीथ इति च
 तदयमागावाद् उद्गीथाधिकारे प्राग्वहिकं प्रस्तावमन्वायमिति चतुर्मुद्गीथ इत्युक्तम् । कश्चिन्पिशाचान्वायगो नाम
 धनार्थं शनो यज्ञं गन्तुं ज्ञानेनैव स्वस्य प्रकटयन्प्रज्ञोत्तरमुवाच । हे प्रस्तोतया देवता प्रस्ताव मक्तिर्नि-
 षेदप्रस्तावत्ता ता चेदग्निदानमपि विदुषः सनिगौ प्रमोष्यमि मूर्धा ते विरतिर्यनीति । स भीतः

उत्पुष्कस्य श्रूयते “कतमा सा देवतेति” “प्राण इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते
सैषा देवता प्रस्तावमन्वायता” [छा० १ । ११ । ४-५] इति ॥ तत्र
संशयनिर्णयो पूर्ववदेव द्रष्टव्यो ॥ “प्राणचन्धनं हि साम्य मनः” [छा०
६ । ८ । २] “प्राणस्य प्राणम्” [बृ० ४ । ४ । १८] इति चैवमादौ
ब्रह्माविषयः प्राणशब्दो दृश्यते ॥ वायुविकारे तु प्रसिद्धनगे लोकवेदयोः ॥
अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः—किं पुन-
रत्र युक्तं वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम् ॥ तत्र हि प्रसि-
द्धतरः प्राणशब्द इत्यर्थोचाम ॥ ननु पूर्ववदिहापि तल्लिगाद्ब्रह्मण एव
ग्रहणं युक्तम् । इहापि हि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्भूतं पारमेश्वरं

रत्नप्रभा ।

प्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः ॥ कश्चिदपिश्चात्प्राणं प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोत या देवता प्रस्ताव
सामभक्तिमनुगता ध्यानार्थं, ना चेदस्तावज्ज्ञाया मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यमि मया ते पतिष्यतीति । ततो
भीतः सन् पप्रच्छ, कतमा सा देवतेति । उत्तरम्—प्राण इति ॥ प्राणम् अभिप्रेक्ष्य सम्यक् विदुषो
होवाच ते तमभिलक्ष्य उज्जिहते । उपपन्न इत्यर्थः । अतिदेशात् पूर्वस्य सशयादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विज्ञोति-
प्राणेति ॥ मनोवायुविकारो जीवः प्राणेन तत्तत्प्राणं व्यप्यते सुषुम्नामेकीभवति, प्राणस्य तयोः प्राणं
प्रेरक तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं ये विदुः, ते ब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तं गताधिक्यात् सुषुम्नाय
व्यर्थमिति शङ्कते—ननु पूर्ववदिति ॥ अत्रिकाशङ्कानिरासार्थमतिदेशमत्रमिति मया शङ्कामाह—
भामती ।

पौरोपर्यपर्यालोचनया यत्रार्थे समञ्जस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतरः । इह ॥ मनो-
नोद्भूतमेतद्भूतानां प्राणं प्रत्युपयमाने किं ब्रह्म प्रत्युप्येते आहो वायुविकारं प्रेतीति विशये ‘यदा ये पुन्य
व्यपिति प्राणं तर्हि वागप्येति’ इत्यादिकाया श्रुतेः सर्वभूतमारेन्द्रियलेशनोद्भूतमप्रतिपादनद्वारा सर्व-
भूतसंवेशनोद्भूतमप्रतिपादिकाया भवान्तरानुग्रहलक्षणासागर्यावा ब्रह्मसंवेशनोद्भूतमेतद्वायुविकारस्यैव प्राणस्य,
न ब्रह्मणः । अपि चात्रोद्गीथप्रतिहारयोः साममक्तयोर्ब्रह्मणोऽप्ये आदित्यश्चात्र च देवते अभिहिते
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सन्पप्रच्छ कतमेत्यादिना, प्रतिपचनं प्राण इति । सुषुम्नाय व्यावर्तयति—सर्वाणीति । प्राणमभिलक्ष्य
उपकाले सविशति जन्मकाले तमेवमभिलक्ष्योज्जिहते उद्गच्छति सैषा एषा देवता प्रस्ताव भक्तिविशेष-
मनुगतोऽर्थः । अतिदेशकृतमर्थमाह—तत्रेति । आकाशशब्दस्योभयत्र प्रयुक्तं सशयेऽपि प्राणशब्दस्य
नैवमिति कुतः सशयादिस्तत्राऽऽह—प्राणेति । मनश्चक्षुष्यं तत्सन्निवेनस्य प्राणे परमिभैक्येन
न्ययनमित्यर्थः । ये प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्वायुविकारस्य प्राणं सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म जानन्ती-
त्याह—प्राणस्येति । अमृतः प्राणो नदेने पादिसप्रहार्थमादिषदम् । तथाऽपि कुतः सशयस्तत्राऽऽह—
वादिवाति । हेतुमुक्त्वा कथमाह—अत इति । इहेति प्रस्तावनास्योक्तिः । अनन्तार्थपरोपक्रमोपसहारा-
भ्यामाकाशस्य ब्रह्मत्वेऽप्यत्र ब्रह्मासाधारण्यमर्थापन्नमाद्यट्टेन न्यतेति त्रिधा विमृश्य पूर्वपक्षवति—किमिति ।
प्रस्तावश्रुतेः स्पष्टरमरिद्धतया त्रयणि प्रस्तावेऽप्यस्य ज्येष्ठे समन्ययोक्तं समतयः । पूर्वपक्षे प्राणदृष्ट्या
प्राप्तारोपास्तः मिद्वन्ते ब्रह्मदृष्टेति कथम् । वैदिकप्राणशब्दस्य तादृक्प्रयुक्तिसिद्धे त्रयणि वाचकत्व-
माशयाऽऽह—तत्रेति । तात्पर्यरहितलौकिकवैदिकप्रयोगत्यागात्तात्पर्यरत्नेकटिङ्गात्पूर्वपक्षेन ब्रह्म प्राह-
मिति शङ्कते—नन्विति । व्यापस्मादि टिङ्गमत्र नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—इहेति । अन्यथासिद्धेन धुनि-

कर्म प्रनीयते ॥ न मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् ॥ एवं
ह्यान्नायते—“यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः
प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायते”
[५० प० ब्रा० १० । ३ । ३ । ६] इति ॥ प्रत्यक्षश्चेतन-स्वापकाले प्राण-
वृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते । प्रबोधकाले च पुनः
प्रादुर्भवन्तीतीन्द्रियसाम्बन्धाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसं-
वेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः ॥ अपि चादित्योऽन्नश्चाग्नीध्रप्रतिहारयोर्दे-
वते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते ॥ न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति ।
तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते-सूत्रकार आह—“अत

रत्नप्रभा ।

न मुख्येऽपीति ॥ तर्हि तदा चक्षुः अपि एति इति एकप्रकारेण सर्वत्र सम्बन्धः । नन्वेन्द्रियाणां
प्राणे लयोदयो धूयेते तावता महाभूतव्यादिप्रतिपादकाक्यशेषोपपत्तिः कथमियत् आह—इन्द्रियसागत्वा-
दिति ॥ “इत्यस्य ऐष रस” [वृ० २ । १ । ९] इति श्रुतेरिन्द्रियाणि विज्ञानमन्त्राणि अपर्वाह्य-
भूतानां सापिणि तेषां लयाद्युत्पत्त्या भूतानामपि प्राणे लयादिसिद्धे वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः । अत्रप्रस-
ङ्गादाच्च प्राणो न ज्ञेयः—अपि चेति ॥ उद्गातृप्रतिहर्तृम्यामुद्गीध्रे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन
चाप्रापणेनादित्योऽन्न च निर्दिश्येते, “आदित्य इति होमाच” “अन्नमिति होमाच” इति धृतावि-
भ्रामती ।

कार्यकारणमत्रातन्त्रे, तस्माद्वैचर्याप्राणोऽपि कार्यकारणसत्रातन्त्र एव देवता मयितुमर्हति । निरस्तो-
ऽप्ययमर्थः ईश्वर्याधिकरणे, पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतुषोद्बोधानाय पुनरप्यन्यम् । तस्मादायुधिकार एतान् प्राण
शब्दार्थ इति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते—“पुत्राक्यस्य वक्षीयन्त्व मानान्तरत्नमागमात् । अपौरुषये
वाक्ये न सगतिः किं करिष्यति ॥” नो खलु स्वन मित्रप्रमाणमायमपौरुषेय एव स्वविषयज्ञानो वादे वा
तद्वयवहारे वा मानान्तरमपेक्षते, तस्यापौरुषेयस्य निरस्तममन्त्रोपाशङ्कस्य स्वन एव निश्चायकत्वात्,
निश्चयपूर्वकत्वाद्वयवहारप्रवृत्तेः । तस्मादसत्रादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वगिन्द्रियनेत्रादिनो वा तस्यैव द्रव्ये
वादात्स्य दातृत्वं वा । तेन स्मामिन्द्रियमात्रसत्पक्षेनोद्गमने प्रायुधिकारे प्राप्ते । सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न
ततो वाक्यात्प्रनीयेते । प्रनीतो वा तत्रापि प्राणो तत्रैव मनेन वायुधिकारः । ‘यदा सुप्त स्वप्न न
रुचत पश्यत्ययामिन्द्रियाणि एतैरुता मवति’ इत्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो तद्वयवचनः । न चास्मिन्वायु-

आनन्दगिरिष—न्यायनिर्णयः ।

वायवकतेवाह—नेति । नदेव वैदिक दर्शनमाह—एवं हीति । तर्हि तस्यामस्यावायविकेति यावत् । वायु-
सकर्मैन्द्रियोपपक्षगम् । चक्षुः श्रोत्रे तागुद्गीन्द्रियाणाम् । सुहिरपि मनसा लक्ष्यते । प्राणस्यापि स्वापे
सुहृदादिनृत्तवान् लप्यस्याननेवाशङ्कयाऽऽ—प्रत्यक्षं चेति । ननु भूतानामुपस्थादिवाक्यशेषे श्रुत
भूतशब्दश्च प्राणिमन्त्रस्य महाभूतानां च वाचको नैन्द्रियमात्रस्य तुल्य प्राणं वाक्यशेषः, सिद्धस्तथा-
ऽऽह—इन्द्रियेति । भूतेन्द्रियाणि भूतसम्बन्धाद्भूतानामपौरुषेयत्वाच्च साराण्यनन्त्रेणा लयोदयोक्तयेनोपायमपि
तस्मिन्नेव ऐषरत्नेत्यर्थः । अत्रयसाहचर्याच्च प्राणो न त्रयेत्याह—अपि चेति । उद्गात्रा कतमा सा
देवतोद्गीध्रमन्त्रायेति पृष्टाचापय प्रमुखाचाऽऽदित्य इति । प्रतिहर्ता च कतमा सा देवता प्रतिहार-
मन्त्रायेति पृष्टोऽन्नमिधुमाचेत्यादिना मन्त्रिदेवते कार्यकारणयथादिन्याये उक्ते । तयोर्प्रत्यक्षयोः सनि-
तावाप्राणस्यापि मन्त्रिदेवतान्वाद्यत्रयेत्यर्थः । सनियुक्तगतेनप्रत्यक्षभूतप्राणश्रुत्या प्रायुधिकारमिदो तद्वदत्रा
प्रस्तावोपान्तिरियममन्त्रमितिनिगद्य । पूर्वपक्षमन्य निदान्तयति—प्रापति । व्याप्यन्नादिवचनं सिद्ध

१ अविष्कान्तात्परमनीयं तु—“अथ सुप्तैकगम्ये हि श्रुतेमवात्रियामह । मानान्तरात्रमन्ये तु तद्वदा तद्वय-
वितिः ॥ १ ॥” इति ।

एव प्राणः” [व्या० सू० १।१।२३] इति ॥ तल्लिंगादिति पूर्वसूत्रं निर्दिष्टम् ॥ अत एव तल्लिंगात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति ॥ प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिंगसम्बन्धः श्रूयते-“सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति, प्राणमभ्युज्जिहते” [छा० १।११।५] इति प्राणनिमित्तो सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावच्यमानो प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः ॥ ननुक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते ॥ न सर्वेषां भूतानाम् ॥ इह तु सेन्द्रियाणां सशरीराणाञ्च जीवाविष्टानां भूतानाम् ॥ “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि” [छा० १।११।५] इति श्रुतेः ॥ यदाऽपि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परिगृह्यते, तदापि ब्रह्मलिंगत्वमविरुद्धम् ॥ ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः-“यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति, अधास्मिन्प्राण एवैकधा भवति, तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति” [कौ० ३।३]

रत्नप्रभा ।

त्यर्थः । सामान्यं सन्निधानम् । सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये तदुष्ट्या प्रस्तावोपाप्तिरिति पूर्वपक्षफलम् । सिद्धान्ते ब्रह्मदष्टिरूपोपाप्तिः । अस्याविकरणस्यातिदेशः प्रमेयं पूर्वेण सङ्गतिरिति त्रिभागः । भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या यन्किञ्चिद्ब्रह्मधर्मकं कार्यमात्रं, तस्य लघोऽयौ पायुविकारे प्राणेन युक्ताप्रत्युक्त्वा भूतशब्दस्य रुढ्यर्थग्रहेऽपि लघादेर्ब्रह्मनिर्णायरूपमिषाह-यदापीति ॥ भौतिकप्राणस्य भूतयोनित्वाद्योगादित्यर्थः । तस्य तद्योनित्वं श्रुत्या शक्ते-नन्विति ॥ अथ यदा सुप्तौ जीनः प्राणे ब्रह्मत्येकोभनति तदा एनं प्राणं सतिपथा वागादयोऽपि यन्तीत्यर्थः । अत्र जीनाभिहितं भामती ।

विकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्येते । न च मानान्तरसिद्धसंसादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्ययदाऽर्थात्सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथंचिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यातमर्हति, न्यूनःसिद्धप्रमाणभाषस्य स्वभावदृढस्य मानान्तरानुपयोगात् । न चास्य तेनैकवाक्यता । एकवाक्यताया च तदपि ब्रह्मपरमेन स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्वयुत्त्वानुशादेनापि घटिष्यते, एकं घृणीते द्वौ घृणीते इतिवत् । न तु सर्वशब्दार्थः सकोचमर्हति । तस्मात्प्रस्तावमिदं प्राणशब्दाभिप्रेयतब्रह्मदष्टयोरासीत्, न आनन्दगिरौ-न्यायनिर्णयः ।

भामती-वाक्याऽऽह-प्राणस्येति । ब्रह्मलिंगं स्फोरयितुं धुनेत्यर्थमाह-प्राणेति । वाक्यशेषस्यान्यधामिदं स्मारयति-नन्विति । न्यायाश्रुतेः सधर्मविधाधिकारान्प्रकृतोक्तयोर्द्वीपमन्ध्यान्मानयोरैकवाक्यते याह-अत्रेति । किञ्च, वाक्यशेषम्यो भूतशब्दो योगादिकारजातं नृपाद्भूता वा महाभूतानि । भावे प्रकृतवाक्यस्य न स्यादादिकारकेन तुल्यार्थतेत्याह-स्वापेति । प्रकृतश्रुतेर्विकारमात्रव्याप्यत्वे सर्वशब्दश्रुतिमनुकूलयति-सर्वाणीति । तथा च प्राणार्थत्वेऽपि न्यापोक्तेर्नास्यास्तादर्थ्यम् । न हि विकारमात्रं संवेशनादिपरस्मादन्वयं लभ्यमित्यर्थः । कस्मान्तरं प्रयाह-यदेति । प्राणस्य भौतिकत्वात् महाभूतयोनित्वेति । भूतान्देन विकारजातग्रहेऽपि न मुख्यप्राणप्रत्युक्तिरिति शक्ते-नन्विति । प्राणशब्दलक्ष्येचिदात्मनि जीवे-व्यापत्तौ भेदकवागाशुपाधीना जट प्राणमुद्दिश्य लयः स्यादित्याह-तदेति । जीवेनेकतया प्राप्यवर्जः

इति ॥ अत्रे तत्रापि तद्विद्वात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव ॥ यत्पुनरत्रादित्यसन्निधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति ॥ तदयुक्तम् ॥ वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥ यत्पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं, तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम् ॥ तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् ॥ अत्र केचिदुदाहरन्ति—“प्राणस्य प्राणं प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः” इति च ॥ तदप्ययुक्तम् । शब्दभेदात्, प्रकरणाच्च, संशयात्तुपपत्तेः ॥ यथा—पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पृथीनिर्दिष्टात्प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत्प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राणमिति निश्चीयते ॥ न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशाहो भवति ॥ यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि, स एव तत्र प्रकरणे निर्दिष्ट इति गम्यते ॥ यथा—ज्योतिष्टोमाधिकारे—“वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिश्शब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति । तथा—परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः” [छा० ६ । ८ । २] इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेद् । अतः संशयाविषयत्वात्तदुदाहरणं युक्तम् ॥ प्रस्तावदेवतायान्तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥ २३ ॥ इति प्राणाधिकरणम् ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

सर्वत्राग्राहकत्वविज्ञानं मुख्यं प्राण इत्याह—तत्रापीति ॥ वाक्यान्तरसन्निध्यपेक्षया स्ववाक्यगतं विद्म ज्ञेयं इत्याह—तदयुक्तमिति ॥ एकवाक्यस्य वाक्यशेषे । तस्य बलं तद्वत् विद्म तेनेत्यर्थः । प्राणमंत्रे यत्र प्रकरणेन सर्वभूतप्रकृतिव्यङ्ग्येन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्म लक्ष्यमित्याह—तदाकाशशब्दस्येवेति—वृत्तिवृत्तामुदाहरणं संशयाभावेनायुक्तमित्याह—अत्रेत्यादिना ॥ शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं प्रपञ्चयति—यस्य चेति ॥ २३ ॥ (९) ॥

भामती ।

वायुविकारदृष्टेति सिद्धम् । तथा ओपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति ॥ वाक्यशेषबलं नेति । वाक्यात्सन्निधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु निगदव्याख्यानं भाष्येण दूषितम् ॥ २३ ॥ (९) ॥

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

ज्ञादेशोपनिवारणस्थानत्वविज्ञानं न मुख्यप्राणार्थत्वं तस्यापीत्याह—तत्रेति । सन्निधिरधिकाशकामुक्तामनुभाषते—यदिति । विद्मन् वाच्यं सन्निधिरित्याह—तदिति । एकवाक्यस्य वाक्यशेषपक्षे तद्वत् विद्म तेन तस्मात् प्राणस्य न्यता स्ववाक्यम्यविद्मस्य वाक्यान्तरस्य सन्निधिरधीत्यस्यादत्तो नाभ्यासहातेत्यर्थः । सन्निधेरन्तर्गततामात्रेऽपि प्राणस्य धुनेरन्तर्गतायाश्वाक्याऽऽह—यदिति । जगत्प्रकृतित्वात्प्रकरणोपवृत्तिं प्रमिश्रयित्वा देवताशब्दितं चेतनं प्राणश्रुतिं वाचिन्वा ब्रह्म लक्ष्यतीत्याह—तदिति । प्राणशब्देन कारणतत्त्वलक्षणात्तदृष्ट्या प्रस्तावोपासितमुपसहरति—तस्मादिति । वृत्तिवृत्तामुदाहरणमाह—अत्रेति । सर्वत्र सदिग्यं वाक्यमुदाहृत्य निर्णयनं इदं तत्सदेहान्नैवमिति दूषयति—तदिति । शब्दभेदं विप्रगोचि—यथेति । प्राणस्य पञ्चवावृत्तिहेतुत्वं साक्षी तस्य प्राण इत्युच्यते । राहो जिर इति पञ्चपददेशमाश्रय्य पत्रे पत्रस्येयदृष्टेर्नैवमिति—न हीति । प्रकरणं प्रपञ्चयति—यस्येति । तदेव दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथेति । प्राणं परमात्मा वन्मनमात्रस्य स्वरूपं यम्येति विप्रह । वास्ययोर्निश्चिनार्थत्वं फलितमाह—अत इति । चदुदाहरणेऽपि वाक्यार्थोपासोपात्तुल्यमसदिग्यं त्रिमियाशक्याऽऽह—प्रस्तावेति ॥ २३ ॥ (९) ॥

१ अत्र वाक्ये पूर्वोक्तवाक्येपीत्यर्थः । २ प्राणशब्दस्येति पाठान्तरम् । ३ उपासयेयम् ।

कुतः ॥ प्रसिद्धेः-तमो ज्योतिरिति हीमो शब्दो परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयो
प्रसिद्धो ॥ चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते । तस्या एवातुग्रा-
हकमादित्यादिकं ज्योतिः, तथा दीप्यते तृतीयमपि श्रुतिरादित्यादि-
विषया प्रसिद्धा ॥ न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुति
महति ॥ द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च-न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य
द्यौर्मर्यादा युक्ता ॥ कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा
स्यात् । परो दिवो ज्योतिरिति च ब्रह्मणम् ॥

रूपप्रमा ।

चक्षुरिति ॥ शर्वरा रात्रौ भय शर्वस्म । नीलमिति यान्तु । अनेनानरकतादृश्यत्वाच्च कुट्यवद्वायव्य
तम इत्यर्थादुक्तं भवति । ज्योति श्रुतेरनुग्राहकलिङ्गान्याह-तथेत्यादिना ॥ भाष्यरूपान्मिका दीक्षितंजस
एव लिङ्गमित्याह-न हीति ॥ मान्नु मर्यादेत्याशङ्क्य श्रुतत्वान्मवमित्याह-परो दिव इति । मर्यादा नूत इति
भामती ।

प्रित. ॥' बलवद्वायव्यकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वाद्यन्वाध्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ । तदिह
ज्योतिष्पदस्य मुख्यतेजोवचनने बाधरुक्तायत्स्वराक्षयो नास्ति । प्रयुत तेजो लिङ्गमेव 'दीप्यते'
इति । कौक्षेयज्योति सारूप्य च चक्षुष्यो रूपयान् श्रुतो निश्चिनो मन्यत्यत्यफलत्व च स्वभावये ध्रुवते ।
न जातु ज्वलनापरनामा दीक्षितं न तेजो अगणि सम्भवति । न कौक्षेयज्योति सारूप्यमृतं बाह्याचेजसो
ब्रह्मण्यस्ति । न चौष्यवोपलिङ्गदर्शनश्रवणमुदर्याचेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते । न च महाफल ब्रह्मो-
पासनमणीयसं फलाय कथ्यते । उदर्ये तु तेजम्यध्यस्य बाह्य तेज उपासनमेतत् फलानुरूपं युज्यते ।
तदेतत्तेजो लिङ्गम् । एतदुपोद्वेष्टनाय च निरस्तमपि मर्यादाधारत्वमुपपन्नम्, इह तन्निरासकारणाभा-
वात् । न च मर्यादान्तरं तेजोराशेन सम्प्रति, तस्य सौर्वादे साययत्वेन तदेकदेशमर्यादासम्भवात् तस्य
वोपास्यत्वेन विधानात्, ब्रह्मण्यनन्यमस्यान्यवोपासनानुपपत्तेः, अन्यवकथनायाश्च सत्या गतात्मव-
कल्पनात् । न च 'पादोऽस्य सर्गो भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति ब्रह्मप्रतिपादक वाक्यान्तर, 'यदत्.
परो दिवो ज्योति' इति ज्योति शब्द ब्रह्मणि व्यनस्यापयर्णाति युक्तम् । न हि सन्निधानमात्राद्वाक्यान्तरेण
वाक्यान्तरगता श्रुति' शक्या मुख्यार्थोऽध्यानयितुम् । न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति
मर्यादाश्रुतौ वाक्या प्रथमिज्ञातुम् । अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थे प्रस्ताप्यमेव नाद्यापि सिद्धयति,
तत्कथं तेन निपन्तु ब्रह्मपरतया 'यदत्. पर' इति वाक्यं शक्यम् । तस्माच्चेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

क्षयतयः । स्वराक्ष्ये स्पष्टब्रह्मिणावेऽपि ब्रह्मप्रत्यभिज्ञापकलिङ्गम्येन तथात्वात्पाठमगति' । फल पूर्व-
पक्षे कौक्षेये ज्योतिष्यादित्यादिदृष्ट्योपास्ति सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टयेति । ज्योति शब्दस्य प्रकाशवाचिन्वाचिप्रकाश
हिया किमिति लौकिकप्रकाशार्थेति शङ्कते-कुत इति । तमोमोमिनि ज्योति शब्दस्य गृहेस्तंज-
सस्तयात्वात्तदेतन्न ज्योतिरित्याह-प्रसिद्धेरिति । तामेव ज्योत्यति-तम इति । अज्ञानतमोवितेपि
ब्रह्मापि तदिह ज्योतिरिति तत्राऽऽह-चक्षुरिति । अर्थानरकत्वेन निरोधकत्वोक्त्या मानन्वमपि द्योति
तम् । रूपिन्वेतापि तद्वक्तु भिदिनष्टि-शावंगदिकमिति । एवमपि कुतो ज्योतिर्निश्चितमित्याशङ्क्य
प्रतिपक्षनिर्णयादित्याह-तस्या इति । ज्योति श्रुत्या तेजो ज्योतिरित्युक्तं तत्रैव लिङ्गमाह-तथेति ।
ब्रह्मण्यपि युक्ता दीक्षितमित्यन्यथासिद्धिं वारयति-न हीति । रूपादिमतं साययव्येन दीप्तियोगादित्यर्थ ।
कार्ये ज्योतिषि लिङ्गान्तरमाह-द्युमर्यादत्वेति । अन्यथासिद्धिं निरस्यति-न हीति । अस्मिद्धि प्रयाह-
कार्यम्येति । ज्योतिषो द्युमर्यादत्वश्रुतिरेव कीदृशी तत्राऽऽह-पर इति । ब्रह्मन कार्यस्यापि मर्यादा-

ज्योतिश्चरणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्येति-न्यायानिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२१९)

ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद् शुभर्यादावत्वम-
समञ्जसम् ॥ अस्तु तद्विबुद्धकृतं तेजः प्रथमजम् ॥ न ॥ अत्रिबुद्धकृतस्य
तेजसः प्रयोजनाभावादिति ॥ इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत् ॥
न ॥ प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । “तासां विवृतं
विवृतमेकैकां करवाणि” [छा० ६ । ३ । ३] इति चाविशेषश्रुतेः ॥ न
चात्रिबुद्धकृतस्यापि तेजसो शुभर्यादत्वं प्रसिद्धम् ॥ अस्तु तर्हि विवृतकृतमेव
न तेजो ज्योतिश्शब्दम् ॥ न नृक्तमवागमि दिवोऽवगम्यतेऽन्यादिकं
ज्योतिरिति ॥ नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परां दिव
इति उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते ॥

रत्नप्रभा ।

शेषः । ननु कार्यस्यापि मर्यादायोगान्निर्णयक ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति-नन्विति ॥ एकदेशी श्रुते-
अस्त्विति ॥ स्वर्गादौ जात किञ्चिदतीन्द्रिय तेजो दिवः परस्मादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः । अप्यन-
विद्युत्पातश्रुतेर्निष्कल वस्तु नार्थ इत्याक्षेपा श्रुते-नेति ॥ प्यान फलमित्याशङ्क्य निष्कलस्य कापि
प्यान नास्तीत्याह-इदमेवेत्यादिना ॥ प्रयोजनान्तर तमोनाशादिकम् अत्रिबुद्धन तेजोऽङ्गीकृत्याफल-
त्वमुक्त्वा तदेव नास्तीत्याह-तासामिति ॥ तेजोऽवगमनां देवतानामेकैकान् द्विधा विभज्य पुनरेकैक
भाग द्वेषा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य तन्निगुणरज्जुभिरुत्त करवाणीत्यविशेषोक्तैर्नान्यत्रिबुद्धकृत
किञ्चिदित्यर्थः ॥ किञ्चात्र “यदत् पर” इति यच्छब्देनान्यत्र प्रसिद्ध शुभर्यादर उपायान्तरं ॥ न
चात्रिबुद्धनस्य तस्य तत् कश्चित् प्रसिद्धमित्याह-न चेति ॥ एकदेशिस्ते निरस्ते साक्षात् पूर्वपक्षी श्रुते-
अस्तु तर्हीति ॥ प्रदेशाद्वैद्य दिव परस्मादेदीप्यमान मूर्वादितेजोऽन्यत्रविशेष तस्य परिग्रह उपास-
नार्थो न विरुध्यत इत्यन्यथः । स एव कौक्षये ज्योतिषि उपास्यते । तस्यापि तेजस्यादिति भावः ।

भाष्येति ।

प्राप्तम् । तेजः कथनप्रस्तावे तम कथन प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे दृढा प्रतीतिर्भवतीत्येतद-
र्थम् ॥ चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकमिति । अर्थांतरकत्वेन । आक्षेपाह-ननु कार्यस्यापीति । समाधानैकदेशी
श्रुते-अस्तु तर्हीति । यत्तेजोऽवगमनामसंपृक्त तदत्रिबुद्धकृतमुच्यते । आक्षेपा दूषयति-नेति । न हि
तत्कश्चिदप्युपपत्तेः, मर्यादार्थक्रियासु त्रिबुद्धकृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शक्यामाह-इदमेवेति ।
आक्षेपा निराकरोति-न प्रयोजनान्तरेति । “एकैकां विवृतं करवाणि” इति तेज प्रमृद्युपासनामात्र-
विषया श्रुतिर्न सक्तोच्यते इत्यन्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिते परमममाधाता पूर्वपक्षी श्रुते-अस्तु तर्हि
त्रिबुद्धकृतमेवेति । भाषिणी युक्ता । यद्यप्याध्याप्यद्वयश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कपितोपाशिनित्यथा कश्चिदुप-
आनन्दगिरीय-न्यायानिर्णयः ।

योगादनर्थक ब्राह्मणमित्याक्षिपति-नन्विति । चोदकैकदेशी परिहरति-अस्त्विति । त्रिबुद्धन तेजो
दिवोऽर्वागपि गम्यते तथाऽप्रीतरत्तत परस्माद्विच्यति वेदस्यादुष्टतेनाऽऽनर्थक्यायोगादित्यर्थः । त्रि-
बुद्धनस्यैवार्थक्रियापत्त्यादपत्तेऽन्यस्मिन् वाक्यप्रामाण्यमिवाक्षेपा श्रुते-नेति । पूर्वपक्षीदिदेशीयः शङ्कते-
इदमेवेति । निष्कलस्यैवाम्पनाऽपि न्यायक्षेपाऽऽह-नेति । अत्रिबुद्धन तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा
तदेव नेत्याह-तासामिति । देवतानां तेजोऽवगमनामेकैका देवता द्विश्रिष्टा विभज्य पुनरेकैक भाग
नया कृत्वा तदितरयोर्निक्षिप्य निगुणरज्जुभिरुत्त करवाणीत्यविशेषोक्तैर्नान्यत्रिबुद्धन तेजोऽन्तोऽर्थः । तद-
मित्येव यच्छब्दोपन्यासस्तद्वत्परामर्शान्वयनस्तस्य शुभर्यादर वाक्य तज्जास्तीत्याह-न चेति । पूर्व-
पक्षैकदेशिनि परेण परास्ते परमपूर्वमायाह-अस्त्विति । तत्राऽऽक्षेपा श्लोक स्मारयति-नन्विति ।

१ पूर्वोच्चाक्षेप स्मारयति-नन्विति । २ समापत्त इत्यर्थः ।

न तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । “सर्वतः पृष्ठे-
ष्वनुत्तमेष्टमेषु लोकेषु” [छा० ३।१३।७] इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्यं
ज्योतिषि उपपद्यतेतराम् ॥ “इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्यो-
तिः” [छा० ३।१३।७] इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्वस्यमानं
दृश्यते ॥ सारूप्यनिमित्ताध्यासा भवन्ति ॥ यथा—“तस्य भूरिति शिर
एकं शिर एकमेतदक्षरम्” [बृ० ५।५।३] इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः
प्रसिद्धमवज्ञात्वम् ॥ “तस्यैषा दृष्टिः” [छा० ३।१३।७] “तस्यैषा श्रुतिः”
[छा० ३।१३।७] इति चोष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् ॥ “तदेन-
दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीन” [छा० ३।१३।७] इति च श्रुतेः ॥ “चक्षुष्यः
श्रुतो भवति, य एवं वेद” [छा० ३।१३।७] इति चाल्पफलश्रवणा-
दब्रह्मत्वम् ॥ महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते ॥ न चान्यदपि किञ्चि-
त्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मालिङ्गम् ॥ न च पूर्वस्मिन्नपि

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थत्व कल्प्यतां नेत्याह—न त्विति ॥ निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य ॥ विद्वेयेऽति ।
दिवः परस्ताद्वेदिष्यमानमवायवकल्पना भागिनी युक्ता नक्वित्यन्वयः । अप्रामाणिकगौरवापातादिति
भाष्यः । ततः किं, तत्राह—सारूप्येति ॥ यथा एकस्यसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः शिरोदृष्टिः श्रुता,
तथा—जाठराग्रामयम्य घोषादिश्रुत्या सिद्धमिति जट्ज्योतिषु साम्यं वाच्यमित्यर्थः । यदेतदर्थेनेनौष्ण्य-
ज्ञानं प्रसिद्धं सैवा तस्य जाठराग्रेदृष्टिः, यत् कर्णपित्राग्नेन घोषश्रवणं, सैवा तस्य श्रुतिरित्यर्थः । ज्योतिषो
जडत्वे लिङ्गान्तरमाह—तदेतदिति ॥ ज्योतिरित्यर्थः । चक्षुष्यः चक्षुर्विदः सुन्दरः श्रुतो गिन्यातः ॥ न
चान्यदपीति । ब्रह्मालिङ्गमपि किञ्चिदन्यत्रास्तीत्यन्वयः । ननु “त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति पूर्ववाक्योक्त
ब्रह्मज्ञानं ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशङ्क्याह—न चेति ॥ ननु सर्गात्मन्यमृतत्वाम्या ब्रह्मोक्तमित्यत आह—
भामती ।

यते, तथापि यथा कार्यं ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तयानेत्यत उक्तम्—उपपद्यतेतरामिति । प्राकृतं
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्ववायाह—नेति । तर्हि ब्रह्मण एव ध्यानार्थो देशनिर्देशः स्यान्नेत्याह—न त्विति । अप्रदेशस्य प्रदेश-
कल्पना गौरवादयुक्तैर्यर्थः । इतश्च कार्यमेव ज्योतिरत्रोपास्यमित्याह—सर्वत इति । ब्रह्मस्यरष्ट्रेदृष्टस्य-
नयाऽऽधारबहुत्वयोगेऽपि कार्यं ज्योतिषि स्वतस्तत्तिद्धिरित्यतिशयमाह—तरामिति । उपास्यज्योतिषो
ब्रह्मत्वामानं हेत्यन्तरमाह—इदमिति । अथास्येऽपि ज्योतिर्विज्ञास्तु नेत्याह—सारूप्येति । तत्र मानमाह—
ययेति । एकत्वसाम्याद्भूरित्यस्मिन्नग्रे प्रजापतेः शिरोदृष्टिः तथाऽत्रापि सारूप्यं वाच्यमनयाऽऽधा-
सासिद्धैरित्यर्थः । कौक्षेयमपि ज्योतिश्चेन्नन्यमेत्यनयासात्तादात्म्येनेत्याह—
शब्दस्पर्शान्त्रान्यामपि सत्त्वब्रह्मत्वाह—तस्येति । एषा दृष्टिर्वेदेतदा

वर्णाविप्राय निनदमिन् शृणोतीति शेषः । दृष्टश्रुतिर्ब्रह्मत्वात् ज्योतिषोऽपि तदुच्यते तत्रात्रिभक्ति-
मिःप्राशङ्ग्योपास्यचश्रुतेर्नैरभिप्राह—तदेतदिति । तदनन्तत्वे हेत्यन्तरमाह—चक्षुष्य इति । चक्षुष्यो
दर्शनीयः । श्रुतो निश्रुतः । ब्रह्मोपास्तिकप्रभमपि किं न स्यात्तत्राऽह—महते हीति । मुक्तिरुक्ता त्रयो-
पाणिर्नारुका युक्तैर्यर्थः । बहून्यत्रलिङ्गानि भवन्त्यस्यान्यत्राह—ब्रह्मलिङ्गं किमपि तत्र नास्तीत्याह—
न चेति । ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यत्रास्तीति मन्त्र्यः । ननु पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृतं दिवि-
त्युक्तं प्रवेष्टव्यं शुभस्याप्रयत्नमायते तत्र यच्छब्दपरामृष्टे ज्योतिःशब्दे वर्तते नेत्याह—न चेति ।

ज्योतिषधराधिकरणम्] ग्लनप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२२१)

वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्” [छा० ३ । १२ । १] इति छन्दोनिर्देशात् ॥ अथापि कथञ्चित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् ॥ एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति ॥ तत्र हि-“त्रिपादस्यामृतं दिवि” [छा० ३ । १२ । ६] इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते ॥ अत्र पुनः “परो दिवो ज्योतिः” [छा० ३ । १३ । ७] इति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम् ॥ कुतः ॥ चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः ॥ पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्वद्ब्रह्म निर्दिष्टं-“तावानस्य महिमा । ततो ज्यायार्थश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ।” [छा० ३ ।

रत्नप्रभा ।

अथापीति ॥ कथञ्चित् छन्दोद्वारेत्यर्थः । “दिवि” “दिव” इति निमित्तिभेदान्न प्रत्यभिज्ञे यर्थः । प्रवृत्तेर्जातं प्राकृतम् । कार्यमिति यर्थः । आचार निरस्यति-पादेति ॥ “गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्” “वायै गायत्री” “येष पृथिवी” “यदिदम्” “शरीरम्” “यद्” “अस्मिन् पुरुषे” “हृदय इमे प्राणा” [छा० ३ । १२ । १-२-३] इति भूतत्राक्षपृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका पङ्क्तिषु पङ्क्तिश्ररेष्वधनुष्यदा गायत्रीति पङ्क्तुक्तावान् तत्परिमाणं सर्वं प्रपञ्चः अस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणो महिमा निभूति । पुरुषस्तु पूर्णब्रह्मस्य । ततः प्रपञ्चात् । ज्यायान् अधिकः । आधिक्यमेवाह-पाद इति ॥ सर्वं जगदेकं पादोऽगं “विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” [मण० गी० १० । ४२] इति श्रुते । अस्य पुरुषस्य दिवि संप्रकाशस्वरूपे त्रिपादमृतस्वरूपमस्ति । दिवि सूर्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति कल्पिताजगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमस्तीत्यर्थः । यथा-लोके पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमविकमिति बोधनार्थं त्रिपाद-भामती ।

प्रवृत्तेर्जातं, कार्यमिति यावत् । एव प्राप्तं उच्यते-‘सर्वात्मप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थं त्रिपादवृत्तम् । प्रसिद्धं पेशि सत्पूर्वनाक्यस्यमपकर्षति ॥ सद्ब्रह्मत्वेन नेयानि तेजोऽपि ज्ञान्यपि ध्रुवम् । ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्म च्छन्दो न तत्र तु ॥’ औत्सर्गिकं तावद्यदप्रसिद्धार्थानुवादकञ्च यदिधियमिक्तमप्यपूर्वार्थापरोधनस्यभावात् प्रत्यावपति । यथा ‘यस्याहिताग्नेरग्निर्यद्वाह्ये’ ‘यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेत्’ इति । यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यते न कथञ्चिदाप्यते, तत्र उचनानि तत्पूर्वत्वादिति सर्वात्मप्रसिद्धार्थेन बलादपनीयते । यथा-‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भरति’ इति । तदिह ‘यदतः परो दिवो ज्योतिः’ इति यच्छन्दसामर्थ्यात् तुमर्यादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । न च तस्य प्रमाणात्तरत्वं प्रसिद्धिरस्ति । पूर्वनाक्ये च तुमर्यादः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मर्गोऽन्तरभूतादिपादत्वाम्या तदेतद्ब्रमेति वाक्याच्चोक्तमेव पूर्ववाक्ये ब्रमेत्याशङ्क्याऽऽह-अयापीति । सममीपक्षमीप्यामुक्तिभेदान्न तत्प्रत्यभिज्ञेति साधयति-तत्रेति । अथलिङ्गाभावात्तेजोऽपि ज्ञानाभावात्तदेव कौन्ते यज्योतिषपारोप्योपास्यमित्युपलक्ष्यते-तस्मादिति । प्राह्येन प्रवृत्तेर्जातं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षानुवादेन मूलमन्तार्थं प्रतिज्ञार्थमाह-एवमिति । निश्चितप्रशङ्गिना नास्य व्रत्रेति शङ्कित्वा हेतुमाह-कुत इति । रमणीयचरणा इत्यादौ चरणशब्दस्य चारणार्थत्वादत्रापि तथेयसागत्यमाशङ्क्याऽऽह-पादेति । पादमाचिपदमस्मिन्वाक्ये न दृष्टमिति चेत्तत्राऽऽह-पूर्वस्मिन्निति । गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्यादिना भूतपृथिवीशरीरहृदयत्राक्षणां पङ्क्तिषु चतुष्पदा गायत्रीत्युक्तमेतदनुगतब्रह्मण्यन्तारा महिमा निभूतिर्यावानय प्रपञ्चो यस्तुतस्त्वयः पुरुषस्ततो ज्यायान्महत्तरः । तदेव स्मृत्यपि-पादोऽस्येति । सर्वाणि

१ चतुर्विधत्वधरायाः धिरयाः पदशरप्रमण विभागे चतुर्पदीयं भवतीत्यर्थः । २ “गायत्री वा इदं सर्वम्” इत्यादिना छन्दोग्यं यदुक्तमित्यर्थः ।

१२ । ६] इत्यनेन मन्वेण । नत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं युसम्बन्धि-
रूपं निर्दिष्टं, तदेवेह युसम्बन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते ॥ तत्परि-
त्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयनः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येया-
ताम् ॥ न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः । परस्यामपि हि शाण्डि-
ल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म ॥ तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्त-
व्यम् ॥ यत्तत्कं "ज्योतिर्दीप्यते" [छा० ३ । १३ । ७] इति च एतौ
शब्दौ कार्ये ज्योतिरिति प्रसिद्धाविति ॥ नायं दोषः ॥ प्रकरणात् । ब्रह्मा-

रूपप्रभा ।

मृतमित्युक्तं, न त्रिपात्य विवक्षितमिति मन्तव्यम् "यदतः परः" इति यच्छब्दस्य प्रतिद्वार्धवाचिन्वात्
पूर्ववाक्यप्रसिद्धं त्रयं भाषयिष्याह-तत्रेति ॥ ननु "यदमेयोऽष्टाकपाठः" इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं
दृष्टमित्यत आह-तत्परित्यज्येति ॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेभावेनापूर्ववादागत्या यदोऽप्रसिद्धार्थ-
त्वमाश्रितम् । इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य त्रयणो युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यप्यदकार्यक-
ज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ इत्यर्थः । सन्दर्शनायादप्येवमिष्याह-न केवलमिति ॥ "सर्वं भवितुं
ब्रह्म" [छा० ३ । १४ । १] इत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तैर्मध्यस्थे ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः । प्रकरणा-
दिति । प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या युसम्बन्धमृतपादत्वादित्येवमित्यर्थः । अतः प्रकरणाज्ज्योतिःश्रुतिबोधो न
मासीत् ।

त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्धरूपेणायां तदेव मन्तव्यते । न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभि-
ज्ञाने तद्विशेषागम्य विमर्शयर्थस्यान्यनामात्रेणान्यता युक्ता । एवं च तद्वाक्यस्थानि तेजोविज्ञान्यसमङ्ग-
सानीति प्रत्ययेव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यहृता । तत्र ज्योतिर्विश्वविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मे-
वोपलक्ष्यते । अथ वा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति ज्योतिर्विश्वेति-
निर्दिष्टम् ॥ प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये इति । प्रसिद्धरूपेणायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं सनिहितम्, अप्रसिद्धं तु
कल्प्यं न प्रकृतम् । अत एवेकम्-कल्पयत इति । सन्दर्शनायामाह-न केवलमिति । परस्यापि
थानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

भूतान्यस्य ब्रह्मण एकः पाठः । अस्यैव त्रिपादमृतं द्विविधं द्योतनवति ह्यात्मनि स्थितम् । यथा
कार्पाणधनुर्वा विभक्तः पादादिकस्मात्पादद्वयोरुक्तो मदानेवं पुरुषो बालवोऽवास्तावाग्रप्रबान्महानि-
त्यर्थः । पूर्वं त्रयोक्तावपि कथमुक्तहेतुना ज्योतिषो ब्रह्मेत्यादाश्चोक्त्याऽह-तत्रेति । द्विगोपस्याविना-
हकरणः श्रुत्युपस्थापिततज्जो बरीयस्त्वेति यच्छब्दार्थे ज्योतिरिति सनिधापरूपमानापेक्षायां त्रिपादं ब्रह्मणो
स्थाने विनियोगाकारस्यानन्तराक्यं श्रुत्युत्तरेष्वजातीयमानाकांक्षश्रुत्युक्तनेत्रोपिधानाद्विगोपनीतातिसनिहि-
तसजातीयश्रुतिसिद्धैकवाक्यनाकांक्षयज्योतिर्विश्वविकार इति युक्तम् । तस्माद्यच्छब्दार्थे प्रयुक्तो ज्योतिःशब्दो ब्रह्मार्थ
इति भावः । यच्छब्दस्य ब्रह्मार्थेव हित्वा तेजोवाचिन्वं बुद्धिगौरवमुक्त्वा दोषान्तरमाह-तदिति ।
पूर्ववाक्यस्थे ब्रह्मणि युसम्बन्धाज्ज्योतिर्वाक्येऽपि प्रत्यभिज्ञाते यच्छब्दार्थे नन्वमानाधिकृतज्योतिःशब्दपट-
त्तिरित्युक्तम् । सप्रति सर्वं खल्विदं त्रयेत्युत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मानुवृत्तैर्मध्यस्थमपि ज्योतिर्वाक्यं तत्परमेष्ठिनि
सन्दर्शनायामाह-नेति । प्रकरणद्विद्वयनिमित्तमर्थसुःसहसि-तस्मादिति । श्रुतिद्विद्वयमुक्तमनुवर्ति-
यस्त्विति । मानत्रयान्मानद्वयं दुर्बलमिति दूषयति-नायमिति । प्रकरणं श्रुतिद्विद्वयोपलक्ष्यम् ।
ब्रह्मणो व्यवच्छिन्नं तेनःमर्माकृत्यं विशेषकृत्यं तदभावाऽविशेषकृत्यम् । ब्रह्मणि यथोक्तशानुवृत्तौ कथं

ज्योतिश्चरणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२२३)

वगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वाद् दीप्यमानकार्यज्योतिरूपलक्षितं ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् । “येन सूर्यस्तपति तेजसं द्रः” [तै० ब्रा० ३ । १२ । १ । ७] इति च मन्त्रवर्णान् ॥ यद्वा-नायं ज्योतिश्शब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवालुग्राहके तेजसि वर्तते ॥ अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात्-“वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते” [बृ० ४ । ३ । ५] “मनोज्योतिर्जुपताम्” [तै० ब्रा० १ । ६ । ३ । ३] इति च ॥ तस्माद्यद्यत्कस्यचिद्वभासकं तत्तज्ज्योतिश्शब्देनाभिधीयते ॥ तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगद्वभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिश्शब्दः । “तमेव भान्तमनुभानि सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [मुण्ड० २ । २ । ११] “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्” [बृ० ४ । ४ । १६] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥

रत्नप्रभा ।

युक्त इति निरस्तम् ॥ अविशेषकत्वादिति । तद्व्यावर्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैतन्येन इन्द्रः प्रकाशितः सूर्यस्तपति प्रकाशयति त बृहन्तमन्वेदविन्न मनुत इत्यर्थः । ज्योतिश्शब्दस्य कार्य-ज्योतिर्येन शक्तिरित्यनीकृत्य कारणतल्लक्षकत्वमुक्त्वा ब्रह्मण्यपि शक्तिमाह-यद्वेति ॥ ग्राह्यान्धकारे वाचैव ज्योतिषा लोक भासनादिव्यवहार करोतीत्यर्थः । आन्य जुपतां पिबताम् । मनो ज्योतिः प्रकाशक भवतीत्यान्यस्तुतिः । यथा-गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति, तथा सर्वस्य स्वनिष्ठ भान स्यादित्यत आह-तस्य भासेति ॥ तत् कालानवधिञ्च ब्रह्म सूर्यादिज्योतिषा साक्षिभूतम् “आयुरमृतम्” इति च देवा उपासते इत्यर्थः । ज्योतिषोऽग्निमयद् शुभर्यादित्वादिक ध्यानाय कश्चित् प्रमाणो युक्त-

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तयोरविशेषकत्वं तत्राऽऽह-दीप्यमानंति । कार्यवाचिशब्दाभ्यां कारणलक्षणे सर्वत्रापि शब्देनैव लक्षणाभ्यादित्याशङ्क्य सूर्यादिज्योतिषो विशेषयोगे मानमाह-येनेति । येन तेजसा चैतन्य-ज्योतिर्वैद्वो दीप्तः सूर्यः सर्वत्रापि जगत्तपति प्रकाशयति तज्ज्योतिरात्मानं बृहन्मननिशपमहत्त्यन्तमन्वेदयित मनुत इति योजना । कार्यं कृतिमुपेत्य कारणे लक्षणिको ज्योतिश्शब्द इत्युक्तम् । इदानीं कारणेऽपि प्रथमि मुक्त्य एव वाह-यद्वेति । शान्ते सूर्यादौ निमिरावृते जगति वाचैव ज्योतिषाऽयं कार्यकरणात्मा पुरुषो व्यवहारभासनादिक करोतीत्यर्थः । मनोभासकत्वाज्ज्योतिस्त्वच्चाऽऽयं जुपतां सेवता तेन वाक्येन चक्षुर्द्वारा नियमोक्तमेवादुष्टतया दृष्टेन यद्यपि केनापि हेतुना त्रिंशन्नमप्राप्तानुष्ठानं सदागच्छन् कुतो-दित्यर्थः । एकस्य शब्दस्य कथमनेकार्थत्वेत्याशङ्क्य निमित्तभेदेनानेकत्र वृत्ते शक्त्यैक्यान्मनमिवाह-तस्मादिति । भासरन्मेक निमित्तादित्यानेकं ज्योतिश्शब्देऽपि कथमनौ त्रयमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तथेति । तस्य सर्वजगत्प्रसरणे मानमाह-तमेवेति । पूर्वार्थे नियमसम्पत्त्या पराभूतस्य उक्तार्थः । गच्छन्तमनुगच्छन्तुते स्वगतगतिवदनुभावेऽपि स्वगतमानमाशङ्क्याऽऽह-तमेवेति । न केनच नाम-कान्तराणि ज्योतिश्शब्दस्त्वस्मिन्प्रयुक्तत्वात् वाह-तदिति । यस्मादत्राग्रेऽन्तर्मगोऽहोभिः परिपूर्णं त परमात्मानमिन्द्रादयो देवा ज्योतिषामादिन्यादीनां ज्योतिर्भामिन् जगतो ज्योतिरुत्पत्तिरिति च ध्यायन्तीत्यर्थः । अत्राप्युक्तं स्वयंज्योतिरित्यादिशक्त्यामादिशब्दार्थः । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादिशब्द-समवर्धककार । ज्योतिर्भुवन्तीति श्रुतिरस्य चान्यथासिद्धत्वेऽपि शुभर्याद्व्यग्नमन्ययामिदमित्याशङ्क्याऽऽह-

यदप्युक्तं शुमर्यादित्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति ॥ अत्रोच्यते ॥
 सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते ॥
 ननुक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति ॥
 नायं दोषः ॥ निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात्मकदेशविशे-
 षकल्पनोपपत्तेः । तथाहि “आदित्ये” [छा० १ । ६ । ६] “चक्षुषि”
 [छा० १ । ७ । ५] “हृदये” [छा० ३ । १४ । ३] इति प्रदेशविशेषसम्बन्धी-
 नि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते ॥ एतेन “विश्वतः पृष्ठेषु” [छा० ३ ।
 १३ । ७] इत्याधारयहुत्वमुपपादितम् ॥ यदप्येतदुक्तम्—आरोप्यधोपाभ्या-
 मनुमिते कौक्षेये कार्यं ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यं
 ज्योतिरेवेति ॥ तदप्युक्तम् । परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौ-
 क्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । “दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत” [छा० ३ ।
 १३ । ७] इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति ॥ यदप्यल्प-
 फलश्रवणान्न ब्रह्मेति ॥ तदप्यनुपपन्नम् । न हीर्यते फलाय ब्रह्माश्रयणीय-
 मियते नेति नियमे हेतुरस्ति ॥ यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं
 ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते ॥ यत्र तु
 गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसार-

खनप्रमा ।

मित्याह—अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ दिवः परमित्यन्वयः । आरोप्यस्य ध्येयस्यालम्बनस्य च सादृश्यनि-
 यमो नास्तीत्याह—परस्यापीति ॥ भविष्यति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः । त यथायथोपासते, तथा
 फलं भवतीति श्रुतंनित्याह—न हीर्यत इति ॥ ज्ञानफलबहुपास्तिफलमेकरूपं किं न स्वादत् आह—यत्र
 हीति ॥ ह्येकत्वादित्यर्थः । ध्येयं तु नानेत्याह—यत्र त्विति ॥ ईश्वरो जीवरूपेणानुमतीति

भामिनी ।

ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववदिति । कौक्षेयं हि ज्योतिर्जावभावेनानुपविष्टस्य परमात्मनो विकारः,
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यदपीति । प्रमित्यर्थेनोपास्यर्थत्वेन वा मर्यादावत्त्वं नोपपद्यते । तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति—अत्रेति ।
 द्वितीयाह—सर्वेति । योपिनोऽभिव्यवब्रह्मणोऽपि शुमर्यादावत्त्वमारोप्योपास्तिरविरुद्धेत्यर्थः । अत्र-
 देशस्य प्रदेशकल्पने गौरवमुक्तं स्मारयति—नन्विति । स्वतो वा तत्कल्पनानुपपत्तिरुपाधितो वा तत्रा-
 ऽऽद्यमुपेत्यान्वं प्रत्याह—नायमिति । न चेदमपूर्वं कल्प्यते तादृक्त्वनामान्यत्रापि दृष्टेरित्याह—
 तयेति । ब्रह्मणि कथमाचारबहुत्वं तत्राऽऽह—एतन्नेति । शुमर्यादित्ववाच्यानार्थत्वेनेत्यर्थः । अत्राप्या-
 सस्य सादृश्यकृतात्वादब्रह्मण्यध्यस्यमानमपि ज्योतिरब्रह्मेत्युक्तमनुमापते—यदपीति । आरोपस्य सादृ-
 ष्याधीनत्वं व्यभिचारयति—तदपीति । उपास्तिस्मानत्वमत्र प्रतीकत्वमारोप्य ज्योतिरो दृष्ट्वादिश्रुतैर्-
 ह्यणस्तदयोगादब्रह्मेत्येव्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टं चेति । जाठरज्योतिषो दृष्ट्वादिकृतं तत्रोपास्यब्रह्मणो दृष्ट्वादी-
 त्यर्थः । जिज्ञास्तरामनूय प्रत्याह—यदपीति । याजिनामग्निरहस्यमतां “त यथा यथा” इत्यादिश्रुतिमाश्रित्या-
 नुपपत्तिं स्तरोपयति—न हीति । ब्रह्मविषयो मुक्तिफलत्वात्तदेकरूप्यादल्पफलत्वं न तदुपास्तेरित्याशं-
 क्याऽऽह—यत्रेति । ब्रह्मविषयत्वात्प्रस्तुनोपास्तेरपि मुक्तिफलत्वेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्र त्विति । स वा

१ प्रतीक नाम आत्मोपासनाधिष्ठानमनात्मभूतं वस्तु इति वैचित्रीयानिपज्ञाष्वदीपिकाया शिवायाम् । २ न दि-
 श्यते इति पदच्छेदः ।

ज्योतिश्चरणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२२५)

गोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते-“अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु
य एवं वेद” [बृह० ४ । ४।२४] इत्याद्यासु श्रुतिषु ॥ यद्यपि न स्ववाक्ये
किञ्चिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति ॥ तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं
ग्रहीतव्यं भवति ॥ तदुक्तं सूत्रकारेण “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” [व्या० सू०
१ । १ । २४] इति ॥ कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिः-
श्रुतिः स्वविषयात्प्रच्योव्य शक्या व्यावर्तयितुम् ॥ नैष दोषः ॥ “यद-
तः परो दिवो ज्योतिः” [छा० ३ । १३ । ७] इति प्रथमतरपठितेन
यच्छब्देन सर्वनाम्ना वसुसम्बन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे
ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वो-
पपत्तेः ॥ तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

**छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि
दर्शनम् ॥ २५ ॥**

रत्नप्रभा ।

अन्नादोऽन्नस्याऽऽसमस्तादाता वा । वसु हिरण्य ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसम्बन्ध यो वेद ॥
धनं विन्दते दीताग्निश्च भवति “नाम्नो वागुत्तमा मनो वा प्रतीक वाचो भूय” इति प्रतीकविशेषव्यान-
श्रुतिप्रसङ्गार्थमाद्यपदम् । सन्निवे- श्रुतिरेलीयसीति शङ्कतं-कथं पुनरिति ॥ अथ प्रथमश्रवणसारेण
चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह-नैष इति ॥ सर्वनाम्ना स्वसामर्थ्येन न्यस्य सर्वनाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितवाचि-
तद्वदेन परामृष्टे सतीति योजना ॥ अर्थाद्यपदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥ छन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं
भामती ।

जीवाभावं देहस्य शैवात्, जीवतत्त्वोप्याज्ञायते । तस्मात्तत्त्वोप्याज्ञायते । शैव निगदव्याख्यात
भाष्यम् ॥ २४ ॥ छन्दोऽभिधानान्नेति चेत् न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् । पूर्ववाक्यस्य
हि महार्थत्वे सिद्धे स्पादनेन, न तु तद्व्याप्यम्, अपि तु गायत्र्यर्थम् । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं
किञ्च’ इति गायत्री प्रष्टव्येदं ध्ययते-‘त्रिपादस्याष्ट त्रिभि’ इति । ननु ‘आकाशस्तद्दितात्’ इत्यनेनेव
गतार्थमेतत् । तयाहि-‘तावानस्य महिमा’ इत्यस्यामृचि ब्रह्म चतुर्पादुक्तम् । मेव च ‘तदेतद्व्यापनोक्तम्’
इत्यनेन सगमिता मसृष्टिर्हम् । एव ‘गायत्री वा इदं सर्वम्’ इत्यक्षरसन्निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वमु-
पपद्यते । न च भूतपृथिवीशरीरद्वयनाकप्राणात्मन गायत्र्या इत्यपेक्षं सम्भवति । न च तत्त्वपुत्रमग्निर्य-
मस्ति गायत्र्या । तस्माद्गायत्रीद्वारा त्रयण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वमेव गतार्थत्वादनारम्भायम-
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

एष महान्त आत्मेयुक्तो जीवात्मनाऽन्नादो वसु धनं वर्मफट तक्षणा परस्वर्गेण्युक्त्वा यं कश्चिदुक्त-
गुणमात्मानमुपास्ये ॥ धनं तमते दीताग्निश्च भवतीत्याह-अन्नाद इति । आदिपदेन परोररोप एव तस्या
मिर्लोकं जीवमपि यादि गृह्णामि । यदुक्तं त्र्यम्बक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमिति तत्राऽह-यद्यपीति । उक्तं उर्थ
मूत्रानुगुण्यमाह-तदुक्तमिति । प्रकरणेन श्रुतिरवाच्ये याह-कथमिति । न प्रकरणादेन श्रुतिरवाच्य प्रकरण-
निर्द्धानुगृहीतप्रथमश्रुतयच्छब्दश्रव्येत्याह-नेत्यादिना । सुसप्तमादिति प्रज्ञानस्य सुस्वप्नस्य प्रातिपदि-
कार्यस्यैक्येन प्रथमिज्ञानात्तद्विशेषणस्य मर्यादाधारविभक्त्यर्थस्यान्यवभागेन नाच्यतेत्यर्थः । यच्छब्देन
परामृष्टे सतीति सबन्धः । स्वसामर्थ्येन सर्वनाम्न सन्निहितपरामर्शित्वसंज्ञेनेत्यर्थः । अर्थाद्यच्छब्दसामाना-
धिकरण्यत्रादित्यर्थः । मानमुक्त्वा मेयमुपसहरति-तस्मादिति ॥ २५ ॥ पूर्ववाक्यस्य छन्दोविषयत्वात्
त्रयं प्रष्टव्यमित्युक्तम् । निराकरोति-छन्दोऽभिधानादिति । तत्रानुवादमात्रं व्याख्याय चोक्तम्

१ त्रिपादव्याख्या प्रख्यातियुक्तिर्मात्रं पा० ।

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति “गायत्री वा उदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” [छां० ३।१२।१] इति गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वादिति, तत्परिहर्तव्यम् ॥ कथं पुनश्छन्दोऽभिधानात् ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता “तावानस्य महिमा” [छां० ३।१२।६] इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम् ॥ नेतदस्ति ॥ “गायत्री वा इदं सर्वम्” [छां० ३।१२।१] इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीररुहद्वयवाकप्राणप्रभेदैर्व्याख्याय “सैषा चतुष्पदा पदविधा गायत्री । तदेतद्व्याख्यानूक्तम् । तावानस्य महिमा” [छां० ३।१२।६] इति तस्यामेव व्याख्यातस्यायां गायत्र्यामुदाहृतो मंत्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात ॥ योऽपि तत्र “यद्वै तद्ब्रह्म” [छां० ३।१२।७] इति ब्रह्मशब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव ॥ “य एतामेवं ब्रह्मो-

रूपमा ।

नास्तीति शङ्काभेदं दर्शयति-कथमिति ॥ शङ्का साधयति-नेतदित्यादिना ॥ चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातम्-य एतामेवमिति ॥ वेदरहस्यभूता मधुविद्या एवम् उक्तरीत्या यः कश्चिद् मामती ।

तत् । न च पूर्वव्याख्यस्मारणे मूलसदर्थ एतावान्युक्त । अत्रोच्यते-अस्यधिकं शङ्का । तथाहि-गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः, गायत्रीरिक्तारोपाधिना ब्रह्मण उपामनेति । न च तदुपाधिनास्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्व, उपाधेरनच्छेदात् । न हि घटावच्छिन्न नम्रोऽनवच्छिन्न भवति । तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं न्युत्तरं तद्वद् गायत्र्या एवास्तु न्युति कयाचिप्रणाल्या । ‘गात्रे गायत्री वाग्ना इदं सर्वं भूतं गायति च प्रायते च’ इत्यादिश्रुतिम् । तथा च ‘गायत्री वा इदं सर्वम्’ इत्युपक्रमे गायत्र्या एव हृदयादिभिर्न्याग्या । व्याख्याय च ‘सैषा चतुष्पदा पदविधा गायत्री’ इत्युपसहारो गायत्र्यामेव समग्रसो भवति । ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमग्र-समिति । ‘यद्वै तद्ब्रह्म’ इति च ब्रह्मशब्दश्छन्दोविषय एव, यथा ‘एता ब्रह्मोपनिषदम्’ इत्यत्र वेदोपनिष-

आनन्दगिरिष-न्यायनिर्णयः ।

समाधियोग्यतामाह-अथेत्यादिना । पूर्वावाक्ये छन्दसोऽन्यस्य वाऽभिधानेऽपि त्रयोक्तमंत्रं यदुदं दर्शयति-कथमिति । मन्त्रस्य ब्रह्मणोक्तार्थत्वाद्ब्रह्मणे गायत्रीरूपनान्मन्त्रेऽपि न तत्र प्रकाश्यत इति सोऽन हेतुः साधयति-नेतदिति । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्चेति सर्वात्मिका गायत्री-मुक्त्वा वाग्ना गायत्री वाग्ना इदं सर्वं भूतं गायति च प्रायते चेति तस्याः सर्वभूतमप्या वाग्ना मन्त्र-माख्याय या वे सा गायत्रीय वाक् सा येव पृथिवी या वे सा पृथिवीय वाक् सा यदिदं शरीरमन्मि-न्हर्मि प्राणाः प्रतिष्ठिता यद्वै शरीरमन्मि तद्ब्रह्मणस्मिन्हर्मि प्राणा प्रतिष्ठिता इति पृथिव्या भूताधारात्वा-त्सर्वभूतमप्यायत्रीय शरीररुहद्वययोर्भूतात्मन्प्राणाश्रय इति प्रष्टुना गायत्री भूतादिप्रकारेण सैषा पदकारैः पदेष्वनुपदा सती छन्दोव्या गायत्री वाग्भूतपृथिवीशरीरप्राणरुहद्वयमेत- पदप्रकारेष्वनुपसहस्य सत्या ध्रुवो मन्त्रो नै शक्तो नत्र वक्तुमिति हेतुसिद्धिरित्यर्थः । मन्त्रानन्तरं यद्वै तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दा-न्मन्त्रेऽपि त्रयोक्तमित्याह-वाऽऽह-योऽपीति । न प्रमरणाद् ब्रह्मशब्दस्य छन्दोवाचि च तस्य मन्त्रोप-निषदि परमात्मार्थत्वप्रसिद्धिरित्याह-यद्वै तद्ब्रह्मेति प्रयोगात्तदेकदेशगायत्र्यामपि तस्योपपत्तिरित्याह-य इति । यः कश्चिद्व्यापितो प्रष्टुना ब्रह्मोपनिषदं वेदरहस्यं मधुविद्याम्प वेदं तन्म विदुषं नोऽङ्गि नारामेति सविता सदेवाहर्मन्पयो मित्राणुदयामन्मयापरिच्छेद नियमयैव मर्याति ब्रह्मपदं वेदे प्रयुक्तमित्यर्थः । मन्त्र-ब्रह्मण्योरैकात्म्याद् ब्रह्मशब्दस्य प्रष्टुच्छन्दोमात्रित्वाद्वाच्यत्वात्तन्मन्त्रेण गायत्रीछन्दोवाचित्वेन मन्त्रस्य स्थिते

पनिषदं वेद” [छा० ३ । ११ । ३] इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते ॥ तस्माच्छब्दोऽभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् ॥ नैव द्रोपः ॥ तथा चेतोऽर्पणनिगदात्—तथा गायत्र्याख्यच्छब्दोद्गारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते—“गायत्री वा इदं सर्वम्” [छा० ३ । १२ । १] इति ॥ न ह्यक्षरसन्निवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं सम्भवति ॥ तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदिह “सर्वम्” [छा० ३ । १२ । १] इत्युच्यते, यथा—“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” [छा० ३ । १४ । १] इति ॥ कार्यञ्च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः—“तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” [व्या० सू० २ । १ । १५] इत्यत्र ॥ तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते—“एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते । एतमब्रावध्वयव-

रत्नप्रभा ।

वेद तस्योदयास्तमयरहितब्रह्मप्राप्तिर्मवनीत्यर्थः । तथा च वेदत्वाद् गायत्र्या ब्रह्मशब्दो युक्त इति भावः । गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणाया बीजमनुपपत्तिमाह—न ह्यक्षरोति ॥ ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं तत्राह—कार्यञ्चेति ॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मकत्वारोप इति पाष्वम् । स्पष्टः सर्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगादिति भावः । तथाहि दर्शनमिति मूलशेष व्याचष्टे—तथान्यञ्चेति ॥ दृश्यत इति दर्शन दृष्टमित्यर्थः । एतं परमात्मानं बह्वृचा प्राग्वेदिनो महत्युक्थे शब्दे तदनुगतमुपासते । एतमेव अमिरहस्ये “तमेतमक्षिरत्यन्त्येव उपासते” इति श्रुते यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते ।

भामती ।

दुष्यते । तस्माद्गायत्रीछन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते—न । कुतः, तथा चेतोऽर्पणनिगदात् । गायत्र्याख्यच्छब्दोद्गारेण गायत्रीरूपविकाराद्यनुगते ब्रह्मणि चेतोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते । एतदुक्तं भवति—न गायत्री ब्रह्मणोऽन्वच्छेदिका, उपलब्धेन नीत्य, येन तदवच्छिन्नरमन्त्य न स्यादन्वच्छेदकतिरहात् । किन्तु यदेतद्ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वाकारणं तत्त्वगुणैराशङ्क्योपदेशमिति तद्विकारागायत्रीद्वारेणोपलभ्यते । गायत्र्याः सर्वच्छब्दोव्याख्या च सन्नत्रयव्याख्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीत्या च श्रुतेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारतोपपत्तेः । न चान्योपलक्षणाभावेन नोपपत्त्य प्रतीयते । न हि कुण्डलेनोपलक्षितं कण्टकं कुण्डलयोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कलितमाह—तस्मादिति । सिद्धान्तभागेनार्थमुक्त्या हेतुमात्राय व्याचष्टे—नेत्यादिना । गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थसिद्धयर्थं गायत्रीभास्मेन गृह्यनामि याज्ञक्याऽऽह—न हीति । नमो घटानिष्ठब्रह्मपाननिष्ठत्वयोर्गोराद्वयो गायत्रीविशिष्टस्य न सर्वचित्ताशक्त्य गायत्र्युपलक्षितप्रभगः सर्वत्रमियाह—तस्मादिति । गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रोक्तौ सर्वभूतारिम्पन्त्वस्यामदारोपन्यापाताद्भोक्तौ कार्यकारणयोस्तादात्म्ये मदारोपात्तच्छब्देन तदनुगतं ब्रह्मोपपत्त्य तदुपाधिरिति धेय-यर्थः । कार्यकारणयोर्भेदोक्तित्यत्रापि दृष्ट्याह—यथेति । तन्मतेऽपि कार्यकारणयोस्तन्मतेभेदादमदारोपन्यापातादुपाऽऽह—कार्यं चेति । सर्वं खल्वियत्र कार्यमात्रसचित्संशब्देन कारणत्रयगो लभ्यन्तेऽपि कार्यरुददेशार्थगायत्रीशब्देन कुतो लभ्येन्त्याशङ्क्य “तथाहि दर्शनम्” इत्यस्यार्थमाह—तथेति । एतदेव परमात्मानप्राग्वेदिनो महति कर्मिधियुक्थार्ये शब्दे तदनुगन्मुपासते । अर्चयामो यजुर्वेदिनोऽग्नौ वनौ तदनुव्रितमेतन्मु-

एतं महाव्रते छन्दोगाः” [पि० आ० ३।२।३।२] इति ॥ तस्मादस्ति छन्दो-
ऽभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्वन्न निर्दिष्टम् ॥ तदेव ज्योतिर्वाक्ये-
ऽपि परामुच्यते—उपासनान्तरविधानाय ॥ अपर आह—साश्रादेव गायत्री-
शब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते ॥ मस्यासामान्यात् ॥ यथा—गायत्री चतुष्पदा
षडक्षरेः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् ॥ तथाऽन्यत्रापि छन्दोऽभिधायी शब्दोऽ-
र्थान्तरे संख्यासामान्यात्मयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा—“ने वाण्ते पञ्चान्ये
पञ्चान्ये दश मन्तस्तत्कृतम्” [छां० ४।३।८] इत्युपक्रम्याह—

रत्नप्रभा ।

एतमेव छान्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते ऋतौ उपासने, इति ऐतरेयाण्येके दृष्टमिदर्थः । गायत्री-
शब्दो नमस्कृत इति व्याख्याय गौण इत्याह—अपर इति ॥ साक्षादेव गायत्रीप्रण
विनेवेति
यावत् । पूर्वं तस्याम्यतया गायत्रीपदेनाजहत्प्रभया गायत्रीप्रदणौ द्वे अपि छत्रिने । न च “गायत्री”
“सर्वम्” इत्यन्वयात्तमम् । घटो रूपीति पदार्थरुद्रेण व्यक्तौ रूपान्वयकत्वात् गायत्रीपदार्थरुद्रेण गायत्री-
लुगते त्रयणि प्रपाने मर्मात्मकत्वान्वयसम्भवादिनि भाषः । तथा च मूर्ते सिद्धान्तभागस्यापमर्थः ।
तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वगुणसामान्यात्, चेतो त्रयणि ममर्थेने येन स चेतोऽर्पणो गायत्रीशब्दस्तेन
ब्रह्मण एव निगदाद् अभिज्ञानात्, छन्दोऽभिज्ञानमस्तिहमिति । अधुना “तथाहि दर्शनम्” इति शेष
व्याचष्टे—तथेति ॥ मर्मादिषायांमधिदैवमस्मिन्मूर्त्येचन्द्राभ्यानि वायौ लीयन्ते, अथाम नारूचक्षुःश्रोत्रम-
नास्ति प्राणमपियन्तांस्तुक्तम् । ते वा एते पञ्चान्ये ओरिदेभिः, पञ्चान्ये आध्यात्मिकान्ते मिलित्वा
दशमयाकाः सन्त—कृतम्—दयुच्यन्ते । सन्ति हि कृतेनाद्यापरकलितमज्ञानि चत्वारि भूतानि
क्रमेण चतुरङ्ग्यङ्गद्वयद्वेनाकानि । तत्र इत दशमक मवति । चतुर्थङ्गेषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोर्द्वयोरे-
कस्य चान्तर्भावात् । तथा च दशमगुणेन व्याख्यात इतदन्तेनोच्यन्ते । एव कृतेन व्याख्यादीनामु-
भाषा ।

भवति । तदुपप्रत्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणांमनश्छेदकत्वात् । तदेव गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थेवं
गायत्र्या तत्रोपलक्ष्यते इत्युक्तम् । मन्त्रेति तु गायत्रीशब्दः सम्प्रदानामान्धादौग्या वृत्त्या ब्रह्मण्येन वर्तते इति
दर्शयति—अपर आह—तथाहि—षडक्षरे पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एव तत्रापि चतुष्पात् ।
सर्वाणि हि भूतानि म्यावज्जन्तान्यस्यैकः पादः । द्विनि शोतनवति चैतन्यरूपे । म्यात्मनीति यावत् ।
नयः पादाः । अथ ना द्वित्याकांशे त्रयः पादाः । तथाहि श्रुति—“उद तान तद्योऽय बहिर्मा पुद्गदाकाशा”

आनन्दगिरिय—व्याख्यानार्थः ।

सदधने । सामवेदिनो महाव्रते ऋतावेनमनुसुखधतीयेतरेयके दृष्टमिदर्थः । हेतुमुपेय तस्यासाधकत्व-
मुपमहरति—तस्मादिति । तथाऽपि ज्योतिर्वाक्ये किं जानमियाशङ्क्य प्रष्टुपरामर्शियच्छन्दनाधि-
त्वाऽह—तदेवेति । पगमर्माह—उपासनान्तरेति । गायत्रीपद त्रयणि छात्राणि कर्मियुक्त्वा
तस्य गौणत्वं त्वाणः मिद्वान्तमगम निजान्तरेण याकरोति—अपर इति । साक्षाद्विकारानकच्छेदे-
नैतर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वसाध्येन त्रयणि येन गायत्रीशब्देन चैन समर्थेने तेन ब्रह्मण एव
निगदान पूर्वं छन्दः प्रष्टुमिदर्थ मस्यासाम्य साधयति—यथेति । नम्याश्चतुष्पात्त्व व्यनक्ति-
पटिति । म्यावज्जन्तानि मर्माणि भूतान्यस्यैकः पादः । द्विनि शोतनवति चिदानि प्रविदायां वा
द्विनि त्रयः पादाः अम्येति त्रयमग्नयुष्पात्त्वमाह—तथेति । चतुष्पात्त्वमाम्याद्वयणि गायत्रीप्रयो-
गेऽतिप्रमोक्तनाशक्य श्रोत्रप्रयोगानिधनार्थे च यन्तमाह—तथेति । तदेवोदाहरति—तथेति । सर्ग-
विषायांमधिदैवमस्मिन्मूर्त्येचन्द्राभ्यानि वायौ लीयन्तेऽयाम प्राणं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनामीत्युक्तम् । ते वायुना

१ वायुना यद आध्यात्मिकेभ्योच्ये । २ प्राणन यद अधिदैविकेभ्योच्ये ।

त्र्योतिध्वराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२२९)

“सैपां विराडन्नादी” [छा० ४।३।८] इति ॥ अस्मिन् पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानम् । सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति ।

रत्नप्रभा ।

पुनरुक्त्याह-सैपेति ॥ त्रिवेद्यापेक्षया ख्रीतिङ्निर्देश । विराट्पद छन्दोवाचकम् “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुते । दशसंज्ञायेन वाचादयो विराडित्युच्यन्ते । एवञ्च दशवद्वारा वाचादिषु जनत्व विराट्त्वञ्च ध्येयम् । तत्र विराट्त्वान्नात्सर्गमप्यज्ञ भवति । “अज्ञ विराड्” इति श्रुते । जनत्वव्यानादन्नादो भवति । कृतजयत्वस्यान्नादव्यात् । इति हि स्वीयचतुरेकेषु त्र्यकादिकमन्तर्भास्यदन्मन्तीत्युच्यते । अत एव कृतजयादितरद्वयजय श्रुत्युक्त “कृतायमिज्जिनायाभरेऽया सयन्ति” इति । अय-श्रुतम् । कृतसर्गोऽय-कृतायः । स मिजितो येन तस्मै । अवरेऽयाः व्यङ्गादयः अया संयन्ति उपनमते । तेन जिता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च सा वाचादिदशाभिरा एषा वृत्तशब्दिता विराडन्तम् । कृतत्वादन्नादिनीत्यर्थः । सर्वथापीति । गायत्रीनिपदस्य लक्षकत्वे गौणत्वेऽपि चेत्यर्थः । अत्रापर आहृत्यपरपदेन गौणच स्वमत नैति द्योतयति । अजहदृज्जगापक्षे हि वागे गायत्रीति वागामन्व गायति च गायते चेति निरुक्तनामकञ्च गायत्र्या उपाधितेनोपास्यत्वानुरूपवत्तरम् । गौणपक्षे गायत्रीत्यागात्तदुभय सर्गोक्तकृता-त्रेणोपपादनीयम् । एव गायत्रीपदस्य स्वार्थत्यागोऽप्रसिद्धचतुष्पात्यगुणद्वारा विप्रकृष्टलक्षणा चेति बह्वसमञ्जसम् ॥ २५ ॥ ननु “गायत्री वा इदं सर्वम्” इति प्रथमगायत्रीश्रुते कथं लक्षणे याशक्यं शक्यशेषगतमर्गोक्तकृताद्येनेकचतुर्प्रमाणमनादेन प्रमाणं तात्पर्यान्गमादि-त्वाह-भूतादिपादेति ॥ पदार्थमाह-इतश्चेति ॥

भामती ।

तद्धि तस्य जागर्तस्थानम् । जाग्रत्पञ्च वाचाप्यदार्थान्वेद । तथा च-“अयं वाच स योऽयमन्तं पुरय आकाशः” शरीरमध्य इत्यर्थः । तद्धि तस्य स्वप्रस्थानम् । तथा-“अयं वाच स योऽयमन्तं हृदय आकाशः” हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः । तद्धि तस्य सुषुप्तिस्थानम् । तदेतत् “विपादम्यामृतं दिवि” इत्युक्तम् । तदेव चतुष्पात्त्वसामान्याद्वायत्रीशब्देन प्रतीयते इति ॥ अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति । ब्रह्मपरत्वादभिहितं आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सह पञ्चाऽऽध्यात्मिकेभ्योऽप्य एते प्राणेन सहाऽऽग्निर्द्विग्विभक्तोऽप्ये पञ्च ते सर्वे दश सन्तस्तद्वत् कृता-योपलक्षितं द्युतं भवति । अत्र हि चतुरकायद्युतगतचतुरकायवन्तार पदार्थाः सन्ति । त्र्यकायत्रयम् । द्व्यकायद्वयम् । एकाकायद्वयम् । द्युते च चतुरकाय त्रयमज्ञं स च दशमकश्चतुर्ध्वरेषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोस्तयोरेकस्य चान्तर्भावाद्युपप्रमत्तयोऽपि दश तस्मात्तेऽपि कृतमिगुपनस्याऽऽह-सैपेति । त्रिवेद्याभिप्रायः ख्रीतिङ्निर्देशः । दशसंज्ञात्वादिपादञ्च दशाक्षरा विराडञ्च विराडिति श्रुते । इतस्त्वाह माऽन्नादिनी । कृत स्वजनभूता दशसंज्ञाऽन्तर्भास्यदन्मन्तीत्येवन्नादिनी विराडित्युच्यते । तथा चान्नाद्वेनापि गुणेन वाचादीनामुपास्यता । तत्र यथा सग्यामाभ्यामिदं दशान्दो वाचादिषु तथा गायत्रीशब्दोऽपि चतुष्पात्यमाभ्याम् अन्तर्णीयम् । तथाहीत्यादि व्याख्यायास्य पूर्वमाद्विशेषमाह-अस्मिन्निति । अभिहितं तात्पर्यमप्यमिति यावत् । न छन्दोमिग्नं न तत्र तात्पर्यमप्यर्थः । यद्यपि पूर्व विस्तारमप्यत्र गायत्रीपदाद्व्यगया तात्पर्येनोऽभिहितं नयाऽपि गौणप्रयोगे वाच्यम्यो गुणव्याप-र्यादुपपत्ते लक्षणाया तु वाच्यसम्बन्धादर्थान्तरे तात्पर्यमिति भेदः । लक्षणायां गौणं न कतरत्तर्हीनं तदाह-सर्वथेति ॥ २६ ॥ ध्यादिप्रायैकमानादुत्तरानेकमानं ब्रह्महि सदास्य तात्पर्येनैव्यादिति न्याये नापि गायत्रीशब्दं ब्रह्मैवाह-भूतादीति । चशब्दमेवशब्दं च व्याकरोति-इतश्चेति । तदेव श्रुत्युच्यते-

१ त्रिवेद्याभिप्रायेण ख्रीतिङ्निर्देशः ।

यतो भूतादीन्पादान्यपदिशति ॥ भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दि-
श्याह—“सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिर्वा गायत्री” [छा० ३ । १२ । ५] इति ॥
न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य च्छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते ॥
अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् सम्बध्येत—“तावानस्य महिमा”
[छा० ३ । १२ । ६] इति ॥ अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते ।
“पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” [छा० ३ । १० । ६]
इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः ॥ पुरुषसूक्तेऽपीयमृग् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते ॥
स्मृतिश्च—ब्रह्मण एवंप्रपत्तां दर्शयति—“विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
स्थितो जगद्” [भ० गी० १० । ४२] इति “यद्वै तद्वत्” [छा० ३ ।
१२ । ७] इति च निर्देशः ॥ एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते ॥ “ते वा
एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः” [छा० ३ । १३ । ६] इति च । “हृदयमुपिषु
ब्रह्मपुरुषः” इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

सूत्रस्यादिपदार्थं दर्शयति—भूतपृथिवीति ॥ अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भूतादिभिश्चतुष्पदा गाय-
त्रीति सम्मतम् । पङ्क्तिरैश्वर्यप्राप्त्यै वृत्तिकारोक्तमप्रसिद्धम् । चकारमुचितं युक्त्यन्तरमाह—अपि
चेति ॥ ब्रह्मपरमस्त्वोरपन्नत्वाच्च तस्यास्तत्परत्वमित्याह—पुरुषेति ॥ ब्रह्मपदस्य च्छन्दोवाचिन-
मुक्तं निरस्यति—यद्वै तद् ब्रह्मेति ॥ पूर्वस्यामृचि त्रसोक्तमित्यर्थः । हृदयस्य चतुर्दिक्षु च पश्य-
पयः सन्ति । तेषु त्रसस्यानङ्गणरस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदानाः पञ्च द्वार-
पाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कथितम् । तत्र हृदयच्छिद्रस्यप्राणेषु त्रसपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्यार-
प्यब्रह्मण उपासनासम्बन्धितायां ब्रह्मणो द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति सम्भवतीत्याह—पञ्च ब्रह्मेति ॥ २६ ॥

भामती ।

तन्मिथुक्तम् ॥ २५ ॥ पङ्क्तिरिति । भूतपृथिवीशरीरहृदयराक्त्राणां इति पदं प्रकारा गायत्र्यारण्यस्य
ब्रह्मण श्रूयन्ते । पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति च, हृदयमुपिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विव-
क्षितायां संभवति । अर्थात्—हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुपयः पञ्च छिद्राणि । तानि च देवैः प्राणादिभी
रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुपयः । तथाहि—हृदयस्य यः प्राङ्मुख छिद्रं तस्यो यो वायुः स प्राणः,
तेन हि प्रयाणकाले सचरते शरीरगोक, स एव चक्षुः, स एवादित्य इत्यर्थः । ‘आदित्यो ह वै बाष्प-
प्राण’ इति श्रुतः । अथ योऽस्य दक्षिणं सुपिन्तस्थो वायुनिशेषो व्यानः । त सनद्ध श्रोत्र तच्चन्द्रमा,
आनन्दगिरीयः—न्यायनिर्णयः ।

यत इति । व्यपदिशति गायत्री वा इत्यादिश्रुतिरिति शेषः । भूतादीन्येवोच्यन्ते न तेषां पादत्व-
मित्याशङ्क्याऽह—भूतेति । पादैः पङ्क्तिरैश्वर्यप्राप्त्यैऽप्यनन्तरोक्तभूतादीनां पादत्व सैषेयादिशास्त्रादि-
त्यर्थः । तत्रान्यार्थत्वेनोक्तमपि वाक्प्राणाद्युपेत्य पङ्क्तिरित्यम् । भूतादिपादत्वस्यान्यस्यासिद्धिं प्रत्याह—
नर्हाति । चकारमुचितं युक्त्यन्तरमाह—अपि चेति । छन्दोङ्गीकारे कथमृचोऽसंगतिस्तत्राऽह—अन-
येति । उत्तरार्धेन पूर्वार्धेनिरर्णनेनोच्यमानसार्गित्यस्य सर्वकारणे त्रसपुरुषत्वेरिति व्यासस्यमेव दर्शय-
नुक्तेऽर्थे हिंशान्मुचितं हेतुमाह—पादोऽस्येति । त्रसभिकारोपत्तेरपि तत्परत्वमृचो वाच्यमित्याह—
पुरुषेति । ब्रह्मनिरपमृत्युत्वस्यापि प्रथमिज्ञानाच्च तत्रेयाह—स्मृतिश्चेति । यत्तु मजानन्तरमात्रिब्रह्म-
शब्दस्य छन्दोनिपयत्वं तद्व्यपत्ति—यदिति । एव सति पूर्वार्थस्य ब्रह्मोपगमे सतीत्यर्थः । इतोऽपि पूर्व
त्रसोक्तमित्याह—पञ्चेति । गायत्र्याच्यनश्वणो हृदयोपास्यत्वेन द्वारपालादिगुणनिर्णये तस्य ह वा

ज्योतिश्चरणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२३१)

तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये सुस-
म्बन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ (११) ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र-“त्रिषादस्यामृतं दिवीति” [छा० ३ । १२ । ६]
सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा, इह पुनः “अथ यदतः परो दिवः”
[छा० ३ । १३ । ७] इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन । तस्मादुपदेशभेदान्न
तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति ॥ तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते-नायं द्वायः ।
उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशेन
प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते ॥ यथा-लोके वृक्षाग्रेण सम्बद्धाऽपि श्येन उभयथोप-
दिश्यमानो दृश्यते-वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च ।

रत्नप्रभा ।

“दिवि” “दिवः” इति निमित्तभेदात् प्रवृत्तप्रत्यभिज्ञा नास्त्युक्त नोपेक्षणीयमित्याह-तत्परिहर्तव्य-
मिति ॥ परिहार प्रतिजानीते-अत्रेति ॥ सूत्रे नञर्थं वदन् परिहारमाह-नायमिति ॥ एव सर्वत्र
व्याख्येयम् ॥ प्रधानप्रातिपदिकार्थसुसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया निमित्तवर्षभेदो न प्रतिवन्धकः । कथञ्चिदा-
धारस्यापि मर्यादावसम्भवात् । यथा-वृक्षाग्रे स्वल्पमात्राच्छिन्नश्येनस्याधारः सन्नेन म्यालम्भमात्राच्छि-
न्नामती ।

‘श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्च’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुपिस्तत्स्थो वायुनिशेषोऽपानः स च
वाक्सवन्धाद्वाक्, ‘वाग्ना अग्निः’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्योदङ्मुखः सुपिस्तत्स्थो वायुनिशेषः स समानः,
तत्समं मनः, तत्तर्जनी देवता । अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिस्तत्स्थो वायुनिशेषः स उदानः, पादतलादा-
रस्योर्ध्वं नयनात् । स वायुस्तदाधारश्चाकाशो देवता । ते वा एते पञ्च सुपयः । तत्समन्वा पञ्च हार्दस्य
ब्रह्मणः पुरुषा न गायत्र्यामक्षरसन्निवेशमात्रे सम्पन्ति, किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥ २६ ॥ यथा लोक इति ।
यदाधारत्वं मुच्य दिवस्तदा कथञ्चिन्मर्यादा व्याप्येया । यो हि श्येनो वृक्षाग्रे वस्तुनोऽस्ति न च ततः
परोऽप्यस्त्येव । अत्रोभयागतिरित्तमप्यपरमागस्यस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽस्थानात् । एव च बाह्यभागाति-
रित्तशरीरहार्दशुभागस्यस्य ब्रह्मणो बाह्यात् शुभागात्परतोऽस्थानमुपपन्नम् । यदा तु मर्यादेव मुच्यतया
प्राधान्येन निषक्षिता तदा लक्षणयाधारत्वं व्याख्येयम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिनि । तदि-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपय इत्यादिवाक्यं तत्र च ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति प्राच्यादिहृदयां त्रेषु
हार्दत्रयसंख्याद्ब्रह्मपुरुषधुतिरतोऽप्यस्ति पूर्वं त्रयोक्तमिदं । गायत्रीवाक्यस्य चन्द्रोमात्रार्थत्वाभावे फटि-
माह-तस्मादिति । परामृश्यते यच्छब्देन शेषः ॥ २६ ॥ शुभसंज्ञाप्रत्यभिज्ञेयानुपपत्तिमुज्ज्व-
ल्यपति-उपदेशेति । अनुवाद निमित्तते-यदपीति । तस्य पूर्ववाक्यस्य चतुष्टयो नदग इति
यावत् । चोदस्य समूलनया ममाधिगोयतामाह-तदिति । तत्र समागमिच्च नृणां सूर्यारय पात-
यति-अत्रेति । उपदेशभेदो दोषो नेति नञर्थमुक्त्वा हेतुमाह-नायमिति । हेतु व्याकरोति-उभय-
स्मिन्निति । यदाऽऽधारत्वं दिशो मुच्य तदा कथञ्चिन्मर्यादा जाप्येति दृष्टान्तमाह-ययेति । श्येनो
वृक्षाग्रे स्थितोऽपि परतोऽस्यैवामात्रागतिरित्तोपरिमागस्यस्य तस्यैवाग्रात्परतोऽस्थानादतो वृक्षाग्रस्य
श्येन प्रयागात्तं मुच्य तस्मात्परतः श्येन इत्यत्र श्येनशब्दोऽप्रामाण्यमाहर्षवयान्निष्ठानामपि लक्षणं

एवं दिव्येव सद् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते ॥ अपर आह—यथा लोके वृक्षाग्नेयासम्बद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्ने श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च, एवं च दिवः परमपि सद् ब्रह्म दिवोत्युपदिश्यते ॥ तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् ॥ अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिश्शब्दमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ इति ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका “प्रतर्दनो ह वै देवोदासिर्निन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम—युद्धेन च पौरुषेण च” [कौ० ११] इत्यारभ्याम्नाता ॥ तस्यां श्रूयते “स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा

रत्नप्रभा ।

नस्य तस्यैव मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्ये हार्दाकाशे वा मुख्ये आधारे सद् ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं सदल्लोकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति, कल्पयित्वा दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः । यद्याकाशेन अनवच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा पञ्चम्या दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं, तदा गङ्गाया वोप इतिवत् सप्तम्या सामीप्यलक्षण-याऽऽधारात्वं व्याख्येयमित्याह—अपर इति ॥ सप्रत्यक्षं प्रति, आधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येन सदिति । असम्बद्धं प्रति मर्यादात्वं मुख्यमधुनोच्यते—दिवः परमपीति भेदः । तस्माज्ज्योतिर्वीक्ष्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (१०) ॥ प्राणस्तथानुगमात् । दिवोदासस्यापत्यं देवोदासिः प्रतर्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेनेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम । स ह इन्द्र उवाच—प्रतर्दनं परं ते ददामीति । स होवाच प्रतर्दनः—य एव मर्त्याय हिततमं मयसे तं परं त्वमेवालोच्य मया देहीति । तत् इन्द्र इदमाह—प्राणोऽस्मीत्यादि । मुख्यं प्राणं निरसितुं प्रज्ञात्मत्वमुक्तम् । निर्निरोपचिन्मात्रं निरस्यति—मामती ।

तमुक्तम्—अपर आहति । अत एव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥ २७ ॥ (१०) ॥ प्राणस्तथानुगमात् । ‘अनेक-लिङ्गसदोहे बहुतरुस्य किं भजेत् । लिङ्गिनो लिङ्गमन्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥’ मुख्यप्राणजीवदेव-ताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानि बहुनि सहस्रन्ते, तत्कृतमदनं लिङ्गं, लिङ्गाभासं च कृतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थः ‘अत एव प्राणः’ इत्यत्र विचारितः । स्यादेतत् । हिततमपुरुषार्थेसिद्धिश्च निखिलभूतहत्यादि-पापापरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानेन्टादिश्च न मुख्ये प्राणे समवन्नातया ‘एष सावकर्म कारयति’ ‘एष लोका-न्विषतिः’ इत्यादयि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथंचिद्व्येदितरेषां त्वसम्भवः । वक्तृत्वं च बाकरणव्यापारवन्त्यं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न समरति तथाप्यनन्ययासिद्धवद्ब्रह्मलिङ्गनिरोधपरिहाराय जीवद्वारेण ब्रह्म-आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

इत्यर्थः । ब्रह्मणः श्येनउदययत्राभावादाकारेऽमुख्ये मर्यादा भूताकाशापेक्षयेति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । दिवि द्योतनमस्ति स्वे महिम्नि हार्दं वा नभसीत्यर्थः । दिवो भूताकाशाद्वाद्यादवालाद्वा तस्मादित्यर्थः । यदा-ज्जापानिकं ब्रह्माऽऽकाशामृष्टं गृहीत्वा पञ्चम्येन मुख्यं तदा सामीप्यं सप्तमी लक्ष्यतीत्याह—अपर इति । भूतादिपादयत्लिङ्गाचारानम्येति भव्यालिङ्गायदे तद्वत्त्वतिनाक्याद्व्याख्याशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वादुपदेश-भेदेऽप्यर्थक्यादप्रत्यभिज्ञायोगाद्युक्ताऽस्य प्रथमिद्वेयान्तरप्रवृत्तमुपसहरति—तस्मादिति । प्रत्यभिज्ञातस्य यच्छब्दपरादर्शं तदं ज्योतिरेति परमप्रवृत्तमुपसहरति—अत इति ॥ २७ ॥ (१०) ॥ अनन्ययासिद्ध-तात्पर्येण इन्द्रमिन्द्रादुत्पत्त्याकानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रातर्दने वाक्ये पदार्थानामनेकेषामनेकलिङ्गदृष्ट्या कस्यानु-सारं कं नेयमि—याकाशायामाह—प्राण इति । त्रिष्व बहुभुषकमनुकामति—अस्तीति । प्रतर्दनस्य राजो-लोकप्रतिद्वयं निपाती । दिवोदासस्यापत्यं देवोदासिस्तृपियं प्रेमास्पदं धाम गृहं तद्वती हेतुयुद्धे

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२३३)

तं मामापुरमृतमित्युपास्व" [३।२] इति ॥ तथोत्तरत्रापि—"अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [३ । ३] इति ॥ तथा "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ अन्ते च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ तत्र संशयः—किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते—उत-देवतात्मा—उत—जीवः,—अथ वा—परं ब्रह्मेति । ननु "अत एव प्राणः" [व्या० सू० १ । १ । २३ ॥ इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति—"आनन्दोऽजरोऽमृतः" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ कथमिह पुनस्संशयस्सम्भवति ॥ अनेकलिङ्गदर्शनादिति श्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते ॥ सन्ति हि इतर-

रत्नप्रभा ।

तं मामिति ॥ इदं प्राणम्येन्द्रदेवतात्वं लिङ्गम् । मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह—अयेति ॥ वागादीनां देहधारणशक्त्य-भावनिश्रयानन्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वमुत्थापकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वियुक्तम् । प्राणस्य जीवने यत्कृत्य लिङ्गमाह—न वाचमिति ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह—अन्ते चेति ॥ अनेकेषु लिङ्गेषु इदमन्येषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरणमियगतार्थतामाह—अनेकालिंगेति ॥ पूर्वत्र प्रकृतत्रयसाचकपञ्चद्वयबला-ज्योतिःश्रुतिः ब्रह्मपरैर्युक्तम् । न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिदलमस्ति । मिथोविरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चा-मामती ।

प्येव कथंचिदपारयेय, जीवस्य व्रणणोऽभेदात् । तथा च श्रुतिः—'यद्वाचानम्युदित येन वागम्ययते । तदेन ब्रह्म त्वं रिद्धि' इति वाग्म्येन्द्रस्य ब्रह्म कारणमित्याह । शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणम्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवतायां निग्रहस्या लिङ्गमस्ति, तथाहि—इन्द्रधामगत प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच, 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य, 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चार । प्रज्ञात्मा चारणोपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात् । सामर्थ्याति-शयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि । मनुष्याधिकारत्वाच्चात्मस्य देवान्प्रपश्यतेऽर्जुनहत्यादिपापापरामर्श-म्योपपत्तेः । लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य । लोकपालत्वात् । आनन्दादिमप्यत्र च स्वर्गस्थेनानन्दत्वात् । 'आभू-तसद्यः स्थानममृतं न हि भावते' इति स्मृतधामृतत्वमिन्द्रस्य । 'त्वाग्रमहनम्' इत्याद्या च निग्रहवत्येन स्तुतिस्त्रैगोपयते । तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽनगतेः, परमानन्दरूपस्य मुख्य-स्यामृतत्वम्याजरत्वस्य च व्रतरूपाव्यभिचारात्, अभ्यात्मसङ्गधून्मथ परार्चान्द्रेऽनुपपत्तेः, इन्द्रस्य देवताया

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नेति । तत्करणेन पुरस्कारप्रदर्शनेन चेत्यर्थः । आन्नातेति तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दनं वरं ते ददानीति स होवाच प्रतर्दनम्यमेव मे वरं कृणीष्व य एव मनुष्याय हिततमं मन्यमं इत्याद्यन्तर्यामिका श्रुतेत्यर्थः । मुख्यप्राणव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञात्मेति । निर्दिशेयं चिन्मात्रं व्यावर्धयति—तं मामिति । देवतासम्भारनाथे वायव्य मुख्य प्राणसम्भारार्थमाह—तथेति । देहधारणं न वागादिदृष्टमियुक्त्यनन्तरमित्ययशब्दार्थः । प्राणस्य तत्कार्यं प्रसिद्धमिति खल्वियुक्तम् । जीवः समग्रयिनुमाह—तथेति । परमात्मानं समापयति—अन्ते चेति । आदिपदेन स न साधुना कर्मणा भूषाज्ञो एवासाधुना कनीयानियमित्युक्तम् । शिवमुत्तमाऽनेकलिङ्ग-दृष्ट्या सशयमाह—तथेति । मनार्थेन तमाक्षरति—नन्विति । ब्रह्मलिङ्गाप्राणशब्दस्य व्रतमपि वृत्ति-रुक्ता प्रवृत्ते कथमिषाशङ्कयाऽऽह—इहापीति । एष लोकाधिपतिरेवादिमप्रहायाऽऽदिपत्यम् । अनेकेषु लिङ्गेषु, तेषु कामलिङ्गं लिङ्गमासं या कलमदिनि सशयं निरस्तितुमधिकरणमित्याह—अनेकेति । तदेन विदु-र्गोति—नेत्यादिना । न गन्धं विजिज्ञासीत घ्राणात् विद्यादित्यादिपदेनोक्तम् । अनेकलिङ्गानि दर्शयित्वा

लिङ्गान्यपि—“मामेव विजानीहि” [कौपी० ३ । १] इतीन्द्रस्य वचनं
 देवतात्मलिङ्गम् ॥ इदं शरीरं परिग्रह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । “न
 वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्” [कौपी० ३ । ८] इत्यादि जीव-
 लिङ्गम् ॥ अत उपपन्नः संशयः ॥ तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राणः ॥ इति प्राप्ते
 उच्यते ॥ प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् ॥ कुतः ॥ “तथातुगमात्” ॥ तथा
 हि ॥ पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपाद-
 नपर उपलभ्यते ॥ उपक्रमे तावद् वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परम-
 पुरुषार्थं वरमुपविक्षेप—“त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हितनमं
 मन्यसे” [कौपी० ३ । १] इति ॥ तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः
 प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् ॥ न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धितनमप्रा-
 तिरस्ति “तमेव विदित्वाऽस्तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय”
 [श्वेता० ३ । ८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तथा “स यो मां वेद न ह वै
 तस्य केनचन कर्मणा लोको भीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया” [कौपी०

रत्नममा ।

यकायादिनि प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षवति—तत्रेति ॥ पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्यवलाद्धिमतयर्थवार्यवद्वा-
 क्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थवलादेकवाक्यतामङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्नास्ति । पूर्वपक्षे प्रा-
 णाद्यनेकोपास्तिः सिद्धान्ते प्रत्यग्रस्यीरिति विवेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति हेतु-
 र्यमाह—तया हीति ॥ हिततमत्वकर्मक्षयादिपदार्थानां सम्बन्धो ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्चायक उपलभ्यते
 इत्युक्तं विद्वद्भिर्—उपक्रम इत्यादिना । य मन्यसे त वर त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः । म यः कश्चित् मां
 भामती ।

आत्मानि प्रत्युदाहृत्य चरमेदेहस्य वामदेहस्येव प्रारब्धविश्वकर्माश्रयमात्र मांनेन क्षपयन्तो ब्रह्मण एव सर्वमेतन्क-
 ल्यत इति निग्रहविन्द्याजीवप्राणनायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वश्रद्धामावादानारम्भमेत-
 दिति । अत्रोच्यते—“यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा ब्रह्मा स प्राणः सह देवतास्मिन् शरीरे पततः सहो-
 त्क्रामतः” इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोक्रमणमुच्यते । न च
 आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तत्कार्यमाह—अत इति । पूर्वत्र प्रकृतत्रिनाद्ब्रह्मपरामर्शमिच्छन्समानाधिकृता ज्योतिःश्रुतिस्तदर्थं युक्तमिह
 न तयात्रिभ्रमसानारण किञ्चिदस्ति प्राणस्य ब्रह्मत्वे मानमिति प्रमिद्वनतिरंसात्प्राणो वायुरेवेत्याह—
 तत्रेति । स्फुटतदालिङ्गना कौपीतकिश्रुतीनां व्रणण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिभगवतः । पूर्वपक्षे प्राणदेवता-
 जीवानामन्यतमोपास्तिः फट् सिद्धान्तं ब्रह्मोपास्तिः । मुख्यप्राणपञ्चमनूय मृत्पमादाय प्रतिज्ञां विभजते—
 इति प्राप्त इति । लिङ्गान्तरेषु मनु कुनोऽस्य ब्रह्मार्थेन्याह—कुत इति । तेषां वक्ष्यमाणान्ययामिच्छि
 मया हेतुमाह—तथेति । नवप्रतिपादनपरत्वेनैव पदानामन्वयदृष्टेत्यर्थः । हेतुर्थं प्रपञ्चयति—तया
 हीति । तनाऽऽदाउपक्रमे पदानां व्रणण्यन्वयमाह—उपक्रम इति । य त्व मनुष्यायातिशयेन हिन मन्यन्ते
 त वरमिदं विन मया त्वमेव वृणीष्व प्रयच्छेति प्रतर्दनेनोक्तं मामेवेत्यादिना प्राणस्योच्यमानस्य न युता
 वायुनिरासतेत्याह—तस्मा इति । उपास्तेरन्वित्यवशित्वात्प्राणोपास्तिरेव मोक्षहेतुस्तु ब्रह्मधियेन्यादाक्याऽऽह—
 न हीति । एकार्थमाह—नान्य इति । आदिग्रन्थेन “तमेव विद्वान्” इत्याद्या श्रुतिक्ता । उपक्रममन्म-
 ध्येऽपि पदानां व्रणण्यन्वयमाह—तथेति । म यः कश्चिदधिकृतो मां ब्रह्मस्य साक्षादनुभवति तस्य त्रिदुषो
 लोकौ मोक्षौ महताऽपि पातकेन न भीयते न हिंस्यते न प्रतिग्रथ्यते, ज्ञानमाहात्म्येन सर्वम्यापि पापस्य
 दग्गत्वादित्याह—स य इति । केनचन कर्मणेत्युक्तं स्पष्टयति—नेत्यादिना । न मातृवदेन न पितृ-

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२३५)

३ । १] इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते ॥ ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः—“क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” [मुण्ड० २ । २ । ८] इत्याद्यास्तु श्रुतिषु ॥ प्रजात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते ॥ न ह्यचेतनस्य वायोः प्रजात्मत्वं सम्भवति ॥ तथोपसंहारेऽपि—“आनन्दोऽजरोऽमृतः” [कौषी० ३ । ८] इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् सम्भवन्ति ॥ “स न साधुना कर्मणा भूयान् भवति नो एवाऽसाधुना कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयति” [कौषी० ३ । २८] “तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते एष उ एवासाधु कर्म कारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीपते” [कौषी० ३ । ८] इति “एष लोकाधिपतिरेष लोकपाल एष लोकेशः” [कौषी० ३ । ८] इति च ॥ सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्याश्रीयमाणेनुगन्तुं शक्यते, न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्मा ॥ २८ ॥

रत्नप्रभा ।

अथस्य वेद साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिनश्यते । ज्ञानाग्निना कर्मकुलराशेर्दग्धत्वादिन्याह—स य इति ॥ साध्यसाधुनी पुष्पपापे ताभ्यामस्पृष्टत्वं तत्कारयितुं निरकुशेभ्यश्च स र्गमेतदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अहङ्कारस्यादेन स्वात्मनाचक्र-भामती ।

ब्रह्मण्यभेदे द्विवचन, न सहमानः; न चोक्तमणम् । तस्माद्वायुरेव प्राणः । जीवश्च प्रज्ञात्मा । मह प्रवृत्ति-निवृत्त्या भक्त्येकतामनयोरपचारित 'यो वै प्राणः' इत्यादिना । आनन्दामराजरापहतपान्मत्वादयश्च तत्रागि प्राणे भविष्यन्ति । तस्माद्यथायोग त्रय एवाजोपास्थाः । न चैव वाक्यभेदो दोषमात्रहति । वाक्यार्थो-पगमस्य पदार्थानगमपूर्वकत्वात् । पदार्थाना चोक्तेन मार्गेण स्वात्मत्वात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासात्रे-विन्यमिति पूर्वे पक्षः । सिद्धान्तस्तु—स य पदार्थानगमोपायो वाक्यार्थानगमः, न तु पदार्थानगमपराध्येन पदानि, अपि त्वैकवाक्यार्थानगमपराणि । तमेव त्वैक वाक्यार्थ पदार्थानगममन्तरेण न दास्यन्ति कर्तु-मित्यन्तरा तदर्थमेव तत्पदग्रगमयन्ति, तेन पदानि निशिष्टैकार्थानुपोधनपरसाध्येन यत्राद्यधकोनिरा-तानानार्थजोषपरतां मोक्षन्ते । यथाहुः—‘समन्येकवाक्ये वाक्यभेदश्च नश्यते’ इति । तेन यथोपगु-याजवाक्ये जायितादोषोपक्रमे तत्प्रतिममाधानोपमहारे चैकवाक्यत्वात् ‘प्रजापतिरपाशु यप्रव्य’ इत्यादयो न वृषगिरिभ्यः किन्त्वर्थवादा इति निर्णीत, तथेहापि ‘मामेर विजानीहि’ इत्युपक्रम्य ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा’ इत्युक्तवान्ते ‘स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः’ इत्युपसंहाराद्वैकवाक्यत्वात्वापगतौ स यो जीव-मुख्यप्राणदिङ्ने अपि तदनुगुणतया नेतव्ये । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्पुनर्भेददर्शन ‘सह ऐनौ’ इति, तज्ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन वुद्धिप्राणयोः प्रयगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रयगात्मानमेवोपपन्नयितुम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वर्धनेयादि वस्तुमादिपदम् । श्रुतस्य सप्रापदाहस्यान्यथा भिद्धि प्रपाह-ब्रह्मेति । एव न हान्येयादि-श्रुतिसप्रार्थमेवमाश्रित्युक्तम् । इतश्च त्रयोः प्राणशन्दमि पाह-ब्रह्मेति । अन्ययोग्याश्रितमाह-न हीति । प्रज्ञादिवदुपसंहारेऽपि पदाना वचार्थत्वमाह-तथेति । आनन्दस्य दृग्गामारान्मुन्येऽपि प्राणे योगाददेहस्य जहामरणयोस्मात्प्रदजरत्वादेरपि तजोपपत्तेर्नोपसंहारस्य वचार्थत्वात्वात्वात्वाऽह-आनन्दत्वादीर्नीति । प्राणशन्द ब्रह्मेत्यत्र सिद्धान्तगत्याह-स नेत्यादिना । धर्मास्पृष्टत्वं तत्कार-यितुं तदीशित्वं च सर्वमुक्तम् । उक्तद्विपक्षमाह-तस्मादिति ॥ २८ ॥ देवतापञ्चमुपाय प्रपाह-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद्ध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥
यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते-न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् ॥ कस्मात् ॥
वक्तुरात्मोपदेशान-वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वं-
मात्मानं प्रतर्दनायाचक्षे-“मामेव विजानीहि” [कौपी० ३।१]
इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” [कौपी० ३।२] इत्यहङ्कारवादेन
स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् ॥ न हि ब्रह्मणो
वक्तृत्वं सम्भवति-“अवागमनाः” [बृह० ३।८।८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥
तथा विग्रहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्विधर्मरात्मानं तुष्टाव-“त्रि-
शीर्षाणं त्वाष्टमहन्म्, अरुन्मुखान्यनीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्”
[कौपी० ३।१] इत्येवमादिभिः ॥ प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते ॥
“प्राणो वै बलम्” [बृ० ५।१४।४] इति हि विजायते ॥ बलस्य
चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा ॥ या च काचन बलकृतिरेन्द्रकर्मैव तद्विति हि
पठन्ति ॥ प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः सम्भवति ॥ अप्रति-
हतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति ॥ निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हितत-

रत्नप्रभा ।

शब्देः आचक्षे उक्तवानित्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह-तथा विग्रहेति ॥ त्रीणि
शीर्षाणि यस्येति त्रिशिर्षां त्र्यष्टुः पुत्रो विश्वम्भो नाम ब्राह्मणः त इतवानस्मि । रीति यथार्थं शब्दयतीति
इदं वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते रून्मुखास्तस्योऽन्यान् वेदान्तवर्हिर्मुखान् यतीन् अप्यश्वभ्यो दत्तान-
स्मीत्यर्थः । इन्द्रे प्राणशब्दोपपत्तिमाह-प्राणत्वं चेति ॥ पठन्ति लौकिका अपीत्यर्थः । बलनाशिना
प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्रदातृत्वाद्विदिततमः कर्मानधिकारादपाप इत्येव
व्याख्यायानीत्याह-निश्चिते चेति ॥ किमिन्द्रपदेन विग्रहोपपन्नत निम्नाग्रमुच्यते उक्त-विग्रहः । आद्ये
भामती ।

अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुपलक्षणं भेदेनोपलक्षयति-“प्राण एव प्रज्ञात्मा” इति । ‘तस्माद-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नैत्यादिना । चोद्यतापर्यमाह-यदुक्तमिति । तत्र नवर्थमाह-नेति । उक्तहेतुषु सन्मु निषेधा-
निक्षिप्तिपाह-कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे-वक्तुरिति । अहङ्कारवादेनेति क्रियापदेन संव-
प्यते । कथमिति नूचितानुपपत्तिं स्पष्टयति-न हीति । “अवागमनादरः” इत्यादिश्रुतिरादिशब्दार्थः । ब्रह्मणो
वक्तृत्वामावादात् यत्र स्वस्यैव ज्ञेयत्वोत्तिरेन्द्रोपासितपर वाक्यमित्यत्रैव हेत्यन्तरमाह-तयेति । त्रीणि
शीर्षाणि त्रिरात्रि यस्य स त्रिशिर्षा विश्वरूपः, स च त्वाष्ट्रंस्वष्टुपत्यं तमहेन इतवानस्मि । रीति यथार्थं
शब्दयतीति इदं वेदान्तवाक्यं तत्र मुखं येषां ते रून्मुखास्ततोऽन्ये चारुन्मुखास्तान्वेदान्तवर्हिर्मुखानि-
त्यर्थः । साक्षावृका वन्यश्वानः । “वह्नीः मध्या अनिरुथ दिवि प्रह्लादीनमवृणम्” इत्यादिरादिशब्दार्थः ।
तथाऽपि प्राणशब्दोपपत्त्योपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह-प्राणत्वं चेति । बलवत्त्वादुक्तशब्दोपचारेऽपि कथं
प्राणशब्दस्येत्याशङ्क्याऽऽह-प्राण इति । बलवत्त्वमैवेन्द्रस्य कथं तत्राऽऽह-बलस्येति । प्रसिद्धि लौकि-
कचेन प्ररुदयति-येति । तथाऽपि प्रज्ञात्मत्वप्रतिषेधादनुपास्यता मेत्याह-प्रज्ञेति । कथमप्रतिहतज्ञानत्वं लो-
कवेदप्रसिद्धेति-आह-अप्रतिहतेति । तथाऽपि हिततमपुन्यार्थहेतुत्वाद्युक्तिविरोधे कुतोऽस्योपास्यता तत्राऽऽह-
निश्चिते चेति । शब्द अनिशयादुक्तपुन्यहेतुत्वं कर्मानविकागत् सूत्रहत्याद्यपगमृष्टत्वं लोकापाङ्गवाह्योका-
दिष्वप्य स्वर्गस्याऽऽनन्दत्वादानन्दत्वममृतत्वाजरात्वे चाऽऽभूतमेतन्न स्थितेति भावः । आक्षेपमुपसहति-

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२३७)

मत्वादिवचनानि यथासम्भवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि ॥ तस्मा-
द्वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य मतिसमाधीयते-अध्या-
त्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्निति ॥ अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धः-
तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते-“यावदध्यस्मिञ्छरीरे
प्राणो वसति तावदायुः” [कौषी० ३।२] इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः
प्रत्यग्भूतस्यायुष्पदानोपसंहारयोः स्यात्तन्मयं दर्शयति ॥ न देवताविशेष-
स्य पराचीनस्य ॥ तथा “अस्तित्वे च प्राणानां निश्चयेयसम्” [कौषी० ३।
२] इत्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति ॥ तथा “प्राण एव प्रजा-
त्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” [कौषी० ३।३] इति, “न चान्नं
विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्” [कौषी० ३।८] इति चोपक्रम्य “तद्यथा
रथस्यारेषु नेमिरपिना नाभावरार अपिनाः, एवमेवैता भूतमात्राः प्रजा-
मात्रास्वपितारः प्रजामात्राः प्राणेष्वपितारः” [कौषी० ३।८] “स एव
प्राण एव प्रजात्मा” [कौषी० ४।२०] “आनन्दोऽजरोऽमृतः”
[कौषी० ३।८] इति विषयेन्द्रियव्यवहारैरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवो-

रत्नप्रभा ।

वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धम् । न द्वितीय इत्याह-अध्यात्मेति ॥ आत्मनि देहेऽधिगत इत्यध्यात्म प्र प-
गात्मा न सन्धयते ये शरीरस्थितादिभिरिन्द्रतानामगन्धास्तेषां भूमेत्यर्थ ॥
आयुः अत्र देहे प्राणायुसञ्चार । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानाम् इन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थेन श्रुति
माह-अस्तित्व इति ॥ अयातो नि श्रेयसादानमित्यावा श्रुति । इन्द्रियस्यापकर्तव्यदेहोत्थापकर्तमाह-
तयेति ॥ उक्तवमुक्तं सर्वविष्टान्त्य दर्शितमित्याह-इति चोपक्रम्येति ॥ तत् तत्र नानाप्रपञ्चस्या-
त्मनि वक्ष्यमायाम् । यथा दृष्टान्तः । लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिनाम्योर्म्यस्यशङ्कासु चक्रोपा-
न्तरापा नेमिरपिता नार्भा चक्रपिण्डिकायामराः अपिता एवभूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि, मीयन्त
इति मात्राः भोग्या शब्दादय पञ्चेति दृश्य-भूतमात्राः प्रजामात्रासु दृश्यसु अपिताः इन्द्रियजा-
पञ्च शब्दादिविषयप्रज्ञा । मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्चधीन्द्रियाणि । नेमिर्द प्राय प्राहरेषु अये कल्पित-
मित्युक्त्वा नाभिध्यानीये प्राणे सर्व कल्पितमित्याह-प्राणेष्वपिता इति ॥ स प्राणो मम इत्यपि म्याह-

भामती ।—०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

तस्मादिति । तन्मयं समाभिभवतारयति-इत्याक्षिप्येति । तस्यार्थमाह-अध्यात्मेति । अस्मिन्-
स्थये यत्र मामेव विज्ञानीहीत्यादि श्रूयते तत्रेति यावत् । बाहुल्यमेवाऽऽह-यावद्ब्रूति । तस्यार्थ-
माह-प्राणस्येति । एवकारार्थमाह-नेति । तथे यायुःपदानोपसंहारयोः स्यात्तन्मयमित्यर्थः । अस्मिन्ने
प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यथानो नि श्रेयसादानमित्यावर्धतो गृहोत्रा तदर्थमाह-अस्तित्वे
चेति । इन्द्रियाणां प्राणाश्रयवदिति तयार्थः । इयव्याममेव प्राणस्य देहस्यारयितृत्वमाहेति शेषः ।
इत्यथ देवता न प्राण इत्याह-नेति । इति च प्रत्यगात्मन एव वक्तृत्वमुक्तमिति शेषः । देवता मनोऽपि
वक्तृत्वात् वाचमित्याद्यतिरुद्धमिवाशङ्क्याऽऽह-उपक्रम्येति । तत्र च प्रजामात्राणां भूतमात्राणां च
नानात्वमेत्यत्र दृष्टान्तो यथेति । यथा लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु मध्यवर्तिनश्चक्रासु चक्रोपात्तनेमि-
रचितध्रुवपिण्डिकायां च नामाकराः, तथा भूतान्येव पृथिव्यादीनि शब्दादयश्च विषया मीयन्त इति मात्राः
प्रजामात्रासु स्वरूपयज्ञानेभिन्द्रियेषु चार्पिनाम्बुर्धानन्वात्तद्व्यवहारस्य ताश्च प्रजामात्रा प्राणे परमिज-
पिताः । स च प्राणः परमात्मा तद्विज्ञादित्याह-स इति । वाक्यतापर्यमाह-विषयेति । स प्राणो

पसंहरति “स म आत्मेति विद्याद्” [कौषी० ३।८] इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुः । न पराचीनपरिग्रहे ॥ “अयमात्मा ब्रह्म सर्वात्मः” [बृह० २।५।१९] इति च श्रुत्यन्तरम् ॥ तस्मादध्यात्म-सम्बन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ न देवनात्मोपदेशः ॥ २९ ॥ कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः—

शास्त्रदृष्ट्या तृपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यापेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्तुपादिशति स्म—“मामेव विजानीहि” [कौषी० ३।१] इति ॥ यथा “तद्धेतुपश्यन्तुषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे । अहं मनुर्भव सूर्यश्चेति” [बृह० १।४।१०] तद्वत् ॥ “तद्योषो देवानां प्रत्ययुध्यत, स एव तदभवद्” [बृह० १।४।१०] इति श्रुतेः ॥ यत्पुनरुक्तं “मामेव विजानीहि” [कौषी० ३।१] इत्युक्त्वा विग्रहधर्मरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति ॥ तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते ॥ न ॥ त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः ॥ यस्मादेवद्ब्रह्माहं, तस्मान्मां विजानीर्हीति ॥ कथं तर्हि ॥ विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन ॥ यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसानि उपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसन्धधाति— “तस्य मे तत्र लोम च नामीयत । स यो मां वेद । न ह वै तस्य केन

रत्नप्रभा ।

स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मणि, तत्राह—अयमिति ॥ २९ ॥ अहङ्काराद्यादस्य गतिं पृच्छति—कथमिति ॥ सूत्रमुत्तरम् । तद्व्याख्याति—इन्द्र इति ॥ जन्मान्तरकृतश्रवणादिना अस्मिन् जन्मनि स्वतःसिद्ध दर्शनमार्गम् ॥ विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थं उपन्यासः ॥ न चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति—कथं तर्हि ॥ ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह—विज्ञानेति ॥ नियामक ब्रूते—यदिति ॥ परेण तस्य मे भामती ।

नन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः । एकवाक्यबलाद्याण जीवलिङ्गोपपादनम् इति सप्रहः ॥ २८ ॥ २९ ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मभाऽऽत्मेत्यागदन्तत्तामानाधिकरण्याच प्राणशब्दस्य न देवतार्थत्वेत्याह—स म इति । तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न ब्रह्मणि तत्राऽऽह—अयमिति । सूत्रार्थमुपसहरति—तस्मादिति ॥ २९ ॥ अनन्यथासिद्धलिङ्गे श्रुतितात्पर्याच प्राणस्य ब्रह्मत्वे देवतालिङ्गानां गतिर्व्याच्येति पृच्छति—कथमिति । सूत्रमुत्तरम् । तद्व्याख्याति—इन्द्र इति । कथं तस्य गुर्ववभावे ज्ञानं तत्राऽऽह—आपेणेति । तस्य तर्हि प्रतिमान्मेनामानत्वं नेत्याह—ययेति । श्रवणाद्यभावे कुतो ब्रह्मास्मीति धीस्तद्विधिविगोत्रात्तत्राऽऽह—ययेति । जन्मान्तरोपश्रवणादेराधुनिकरीरविरहेति भावः । अध्ययनाभावे कथं ययाशास्त्रमिक्यधीरित्यादिकथं देवताधिकरणन्यायेनाऽऽह—तदिति । इन्द्रश्चेद् ब्रह्मात्मना स्वात्मानमुपदिशति कथं त्वाष्ट्रवधादिना स्तुतिस्तत्राऽऽह—यदिति । नेयं विज्ञेयस्तुतिरपि तु विज्ञानस्तुतिरित्याह—अयेति । तत्र गमरुगाह—यदिति । तत्र धूरकर्मणि निमित्ते सनीत्यर्थः । कथमत्र ज्ञानस्तुतिस्तत्राऽऽह—एतदिति । तस्मान्मां विजानीहि इति शेषः । तदीयज्ञानस्यैकरूपवेदेषि किमधिकृतस्य स्याच्छब्दाह—स य इति ।

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२३९)

चन कर्मणा लोको मीयते" [कौषी० ३ । १] इत्यादिना ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यस्मादौदृशान्यपि कूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति ॥ विज्ञेयं तु ब्रह्मेव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणम् ॥ तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गमेति चेत्रोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ १ ॥ १ ॥ ३१ ॥ (११) ॥

इति श्रीवैयासिक्या शारीरकमीमांसायां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादस्तमाप्तः ॥ यद्यप्याध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनात् पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशः ॥ तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च ॥ जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते—“न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ अत्र हि वागादिभिः करणेर्वापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते ॥ तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि “अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मदं शरीरं परिगृह्योत्पापयति” [कौषी० ३ । ३] इति ॥ शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः ॥ प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य—“तान्व-

रत्नप्रभा ।

इत्यादिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह—एतदुक्तमिति ॥ तस्माच्चान श्रेष्ठमिति शेषः । न्यूनज्ञान-निपय इन्द्र इत्यत आह—विज्ञेयं त्विति ॥ ३० ॥ देहोत्पापन जीवलिङ्गं किं न म्यात्तत्राह—शरीरधारणं चेति ॥ सर्वे नागादय प्राणा अहमह श्रेष्ठ इति निन्दमानाः प्रज्ञापनिमुपजग्मुः । स च तादुनाच यस्मिन्नुक्तान्ते शरीर पापिष्ठतर पतिष्यति स व श्रेष्ठ इति । तथा नमैव वागादिपूजान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीर स्वस्यमम्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उचिनमिषायां सर्वेषा व्याकु-
भामती ।

॥ ३० ॥ न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हतीति । नेष सद्भो ब्रह्मवाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किंतु तथाप्यंग आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ननु स्तुयमानज्ञानस्य ज्ञेयाकाश्यामिन्द्र एव मन्थ्यते नेयाह—विज्ञेयं त्विति । अध्यामराहृत्याप-राचीनदेवतोक्त्ययोगात्प्राणोऽस्मीत्यादि प्रक्षार्यमेनेमुपसहरति—तस्मादिति ॥ ३० ॥ प्रज्ञातन्तरेण ब्रह्मपरत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—जीवेति । प्राणोऽस्मीत्यादि देवतापर नेयुक्तमङ्गीकरोति—यद्यपीति । तर्हि ब्रह्मपक्ष एवाय परेदिष्यते नेयाह—तस्याऽपीति । पूर्वोत्तरपक्षोरनुपपत्तिरुक्तनेयाह—कुन इति । देवतापक्षस्यातिक्रान्तया निरासेऽपि पक्षातरसदापीमेवमियाह—जीवेति । तत्राऽऽय च्यनक्ति—जीवस्येति । वस्तुतया च यथा भाति न किंचिज्जीवलिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—अप्रेति । द्वितीय श्रु-जोति—तथेति । वस्तुतया उपदेशानन्तर्यमयस्यार्थः । देहोत्पापनमपि जीवलिङ्गं किं न म्यात्तत्राऽऽ-शरीरेति । नागादय सर्वे प्रत्येक श्रेष्ठत्वात्मनो म-यमानास्तन्निर्धारविषया प्रज्ञापनिमुपजग्मुः । स च तादुनाच—यस्मिन्नुक्तान्ते शरीर पापिष्ठतरमिव भवति स व श्रेष्ठ इति । तस्मिन्नेवमुक्तवति नमैव वागादिपूजान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीर स्वस्यमम्यान्मुख्यस्य प्राणस्योच्चक्रमिषायां सर्वेषा व्याकु-तमसो तान्प्रति प्राणो व्याहृतनामा मोहमात्रयय यनोऽहमेनेकरोमि । किं तपवथा प्राणादिभेदेना-

रिष्टः प्राण उवाच, मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्ये-
तद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति” [प्रश्न० २ । ३] इति श्रवणात् ॥ ये
त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठन्ति, तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परि-
गृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वा-
दुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव ॥ जीव-
मुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदेन निर्देशः स्वरूपेण
च भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते—“यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या
वौ प्रज्ञा स प्राणः” [कौपी० ३ । ३] “सह ह्येतावस्मिच्छरीरे वसतः
सहोत्क्रामतः” [कौपी० २।४] इति ॥ ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत ॥
तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयाताम् । न ब्रह्मेति
चेत् ॥ नैतदेवम् ॥ उपासत्रिविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत-
जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति ॥ न चैतदेकस्मिन्वाक्ये-
ऽभ्युपगन्तुं युक्तम् ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि—

रत्नप्रभा ।

उत्पात्तां तान् वागादीन् वरिष्ठ प्राण उवाच यूय मा मोहमापद्यथ यत अहमेवैतत् करोमि । कि
तत् । पञ्चधा प्राणापानादिमाधेन आत्मान निमय एतद्व्रति गच्छतीति वान तदेन वाणम् अग्निर
शरीरम् अवष्टभ्य आश्रित्य वायामीत्यर्थः ॥ द्विचनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म ब्राह्मिरयाह—जीव-
मुख्येति ॥ अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति ॥ भेदमाह—सहेति ॥ यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गादुपा-
स्यत, तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपासनं स्यात् । न चेष्टपत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्य-
तामङ्गप्रसङ्गादित्याह—नैतदेवमित्यादिना ॥ न च मन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेद किं न स्यादिति वाच्यम् ।
जीवमुख्यप्राणयोस्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतु शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अक्षउपदार्थस्य फलवत्त्वार्थेश-
पत्तेन प्रज्ञानवाक्यार्थानुसारेण तद्विज्ञनयनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रज्ञानवाक्यार्थनमल्लिङ्गमन्यथा नेतु
भामती ।

निश्चिदत्र जीनवाक्य, किञ्चिमुख्यप्राणवाक्य, किञ्चिब्रह्मवाक्यमित्यर्थः ॥ प्रज्ञासाधनप्राणान्तर्गतमयत्वा-
दिति । प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुरये प्राणे प्रतिष्ठितानि । जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इत्युपक्रम-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

ऽऽत्मान विभज्येतद्वाण वाति गच्छतीति वान तदेन प्राणमग्निर शरीरमवष्टभ्य विधारयामीत्युक्तेन देह-
धारणमप्यन्येयर्थः । क्वचिदिममित्युक्तेन देहधारणमिष्टमित्याराह्याऽऽह—ये त्विति । कथमुपरिते जीवा-
त्मन्यचेतने च प्राणे प्रज्ञात्मन तत्राऽह—प्रज्ञेति । द्विचनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म ब्राह्म-
मिरयाह—जीवेति । अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति । भेदनिर्देशमाह—सहेति । ब्रह्मपक्षेऽप्यभेदोपपत्ति-
माशक्यार्थादित्य भेदानुपपत्तिमाह—ब्रह्मेति । अमृतत्वादीन्यपि यथायोग्येनानीयुपसर्गानि—तस्मा-
दिति । इहेति प्रष्टव्यमदमोक्तिः । अन्यतर इत्युपक्रममात्रमुभाति तत्त्वम् । ब्रह्म त्वानन्दादिश्रुतेरा-
स्यक न त्रयेति तन्मात्रस्यावृत्तिः । तथा च जीवमुख्यप्राणब्रह्मणा यथायथमुपास्तारंष्ट । न च प्राणो-
ऽस्मीत्युपक्रमात् एष प्राण एवेत्युपसंहाराच्च वाक्येक्यागतेरकार्यत्वम् । वाक्यार्थानुगमस्य पदार्थाविग-
मनस्य त्रेणोपजीव्यादीर्यात् । न चैव सर्वत्र वाक्यार्थमङ्गो गुणप्रज्ञानभूतपदार्थत्रियो वाक्यार्थैक्यागि-
र्यात् । अतः तु पदार्थानां स्वातन्त्र्यं नैकवाक्यतानि भावः । परस्परस्मृताये व्याचष्टे—नैतदिति ।
अमृत्यामिरेतिच नैयाह—न चेति । अर्थभेदे वाक्यभेदात्कथं सिद्धयेत्तत्राक्यमेतिस्तत्राऽह—उपक्रमेति ।

१ इदमित्यस्य स्थाने इममिति पूर्वोक्तकौपीनमिहाहने इत्यर्थे ॥ २ या वै इति अचित्पुस्तक्यु पाठः ।

इन्द्रप्राणा(प्रतदना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२४१)

वाक्यैकत्वमवगम्यते ॥ “मामेव विजानीहि” [कौपी० ३ । १] इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मिन्प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व” [कौपी० ३ । २] इत्युक्त्वाऽन्ते “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा” [कौपी० ४ । २०] “आनन्दोऽजरोऽमृतः” [कौपी० ३ । ८] इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारो दृश्यते ॥ तत्रार्थकत्वं युक्तमाश्रयितुम् ॥ न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम् ॥ दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः ॥ आश्रितत्वाच्च-अन्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः-इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते ॥ यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितम्-“इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” [कौपी० ३ । ३] इति ॥ तदसत् ॥ प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्-“न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितो” [कठ० २ । ५ । ५ ॥] इति श्रुतेः ॥ यदपि “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्” [कौपी० ३ । ८] इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितम् ॥ तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति ॥ न हि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः-“तत्त्वमसि” [छा० ८ । ७-१६] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृह० १ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ बुद्ध्यावुपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सञ्जीवः कर्त्ता भोक्ता चेत्युच्यते ॥

रत्नप्रभा ।

शक्यम् । न वा तदुचितमित्याह-न च ब्रह्मलिङ्गमिति ॥ सूत्रशेष व्याचष्टे-आश्रितत्वाच्चेति ॥ अन्यत्र “अत एव प्राणः” [व्या० सू० १ । १ । २३] इत्यादौ वृत्तराश्रितत्वाद् इहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद् प्रमपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिब्रह्मणि सर्वात्मके ब्रह्मण्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह-यत्स्वित्यादिना ॥ यस्मिन्नेता प्रथित्वेन स्थितो तेन इतरेण ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापार इत्येन्तीत्यर्थः ।

भामती ।

मात्रम् । उभातिरिति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु ध्रुवम् ॥ न ब्रह्मेति । न ब्रह्मेत्यर्थः ॥ दशानां भूतमात्राणामिति । पञ्च शब्दादयः, पञ्च पृथिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च सुक्ष्म

आनन्दगिरीष-न्यायनिर्णयः ।

तदेव स्पृष्टयति-मामेवेति । वाक्यैक्येऽपि किमित्यर्थेभ्यो न स्यात्तत्राऽऽह-तत्रेति । पदार्थधियो वाक्यार्थधीहेतुत्वेऽपि वाक्यार्थबोधस्योद्देश्यत्वेन प्राधान्यात्पदानां पदार्थगोचे फटे पदसंज्ञानामात्रात्तस्य नान्तरीयकत्वात्प्रधानीभूतवाक्यार्थस्योपक्रमोपमहारिकस्यानगतस्य युक्तमेक्यमिति भावः । उपासनात्रेतिन्यनिरासाय तत्रलिङ्गं जीवादिप्रियं नेयमि याशस्याऽऽह-न चेति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादयश्च दशभूतमात्राः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च सुक्ष्म इति दश प्रज्ञात्मात्राः । यद्वा-ज्ञानेन्द्रियार्थाः पञ्च कर्मेन्द्रियार्थाश्च पञ्चेति दश भूतमात्रा द्वित्रिगानीन्द्रियाणि प्रज्ञामात्रा दर्शयति भावः । प्राणशब्दस्य ब्रह्मण्यवृत्तैरेभिष्य तत्रापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-आश्रितत्वाच्चेति । तत्र ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मणि वृत्तिगतिना प्रवृत्ते कथमित्याशङ्क्याह-इहापीति । प्राणस्य ब्रह्मण्येव मुख्यप्राणलिङ्गं निष्पद्येत्याशङ्क्याऽऽह-यत्स्विति । प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वे मानमाह-नेति । कारणस्य कार्याकारेण स्थितस्य तदर्थेणापि सन्न्याकार्यस्य व्यावृत्तस्य कार्यान्तरेष्वपि स्थितकारणधर्मगासन्न्या प्राणादिब्रह्मणि ब्रह्मणि युज्यन्ते न तद्विज्ञानि तत्रेति भावः । जीवलिङ्गमपि ब्रह्मण्येव यत्तुवात्पूर्वकमाह-यद्वापीति । कथं तर्हि ब्रह्मण एव सर्वो जीवस्य समारम्भः तत्राऽऽह-बुद्ध्यादीति । जीवो ब्रह्मैव चेन्न तस्य वक्तुं तस्य ब्रह्मण्येवोचितत्वात्तत्राऽऽह-

तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म प्रदर्शयितुं—“न वाचं वि-
जिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्” [कौपी० ३ । ८] इत्यादिना प्रत्यगात्मा-
भिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते । “यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्यु-
द्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” [केन० १ । ५] इत्यादि
च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति ॥ यत्पुन-
रेतदुक्तं “सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहोत्क्रामतः” [कौपी० २ । ४]
इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति ॥ नेष दोषः ॥
ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनि-
र्देशोपपत्तेः ॥ उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः
प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् ॥ अथ वा नोपासात्रैविध्याश्रितत्वा-
दिह तद्योगादित्यस्यायमन्योऽर्थः—न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं
विरुध्यते ॥ कथम् ॥ उपासात्रैविध्यात्-त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षि-
तं प्राणधर्मेण, प्रज्ञाधर्मेण, स्वधर्मेण च । तत्र “आयुरमृतमित्युपास्वायुः

रत्नप्रभा ।

विशेषं परिच्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं त्रिधादिति न वक्तुर्ज्ञेयत्वमुच्यते । तस्य लोकासिद्धत्वात् ।
किन्तु तस्य ब्रह्मत्व बोध्यते । तद्वोधाभिमुख्याय छिन्नादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—यद्वा चेति ॥ येन
चैतन्येन वागभ्युद्यते स्वकार्याभिमुख्येन प्रेर्यते तदेव वागादेरगम्य ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्त्वम्पदवाक्ययोः स्यु-
पतो भेदस्तात्पर्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादेकार निर्दिश्यत इत्याह—नेष दोष इति ॥ स्वमतेन सूत्र व्याख्याय
वृत्तिरूपमतेन व्याचष्टे—अथ वेति ॥ उपासनात्रिविधप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तम् । अत्र त्रिप्रकारकस्यैकजनवि-
शेष्यकस्यैकन्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहे चेष्टात्मकजीवने हेतुत्व
प्राणभ्यामुप, देहापेक्षया तस्या मुक्तैकव्यपानादमृतत्वम्, उत्थापयतीत्युक्त्यन्वम्, इति प्राणधर्मः ।

भामती ।

इति दश प्रश्नामनाः । तदेनं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृता मतेन व्याचष्टे—अथ वेति । पूर्व प्राणव्येकमु-
पासनमपर जीनस्यापर ब्रह्मण इत्युपासनत्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम् । इह तु ब्रह्मण एकम्यैवोपासा
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्यात् । वक्तारं त्रिधादिति न विविक्तव्यवस्थायैव किन्तु तदुद्देशेनाप्रसिद्धं ब्रह्मत्वं निमित्तिनमित्यर्थः ।
प्रत्यगात्माभिमुख्योऽर्थो छिन्नादिरिति समन्वयमत्रेऽपि दर्शितमित्याशयेनाऽऽह—प्रत्यगिति । तत्र तच्छकार-
श्रुतिमाह—यद्वाचेति । येन चैतन्येन वागभ्युद्यते प्रेर्यते वदनसामर्थ्यमापाद्यते तदेव वागादेरगम्य
ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य तात्पर्यमाह—वचनादीति । द्विवचनसहमात्रोक्तमणधरणं सिद्धान्ते दुर्योजमित्युक्तमनृप
दूषयति—यदित्यादिना । उपात्रेऽत्राद्यदिशिरस्य भिन्नतेति निश्चिनष्टि—प्रत्यगिति । अभेदस्तर्हि कथं
तत्राऽऽह—उपाधीति । उपहितद्वारोपपक्षितमित्यर्थः । स्वमतं मन्त्रानयं व्याख्याय वृत्तिकारमतेन व्याक-
रोति—अथवेति । तत्र ननु माह—नेति । ब्रह्मवाक्यत्वे जीवप्राणयोरप्येव सात्त्विकहृत्तयोऽप्येवैतयाह—
कथामेति । हेतुमुक्त्वा व्याख्याति—उपासेति । स्वतन्त्राणां त्रयाणामुपासनां वाक्यभेदो न त्वेकम्यैव
ब्रह्मण्यन्तर्भवत्यर्थः । उक्तमेव भिन्नजत-तत्रेति । प्राणो हि भूतानामायुरेति श्रुत्यन्तरेणाऽऽह—आयु-
रिति । तस्याऽऽयुः जीनस्य तदर्थमन्या प्राणस्य देहायुपापकत्वं तस्मादित्युच्यत उत्थापयति देहा-
दीत्युक्तं प्राण । महत्तां सतोऽनन्तधैर्ययुक्त्यान्तर्यमयश्चन्द्रार्थः । अस्या जीनाम्यप्रज्ञाया सवर्गीनि
भूतानि सर्वाणि भूतानि तदुपपन्नं कथितानि जन्तुनो यथैकं भवन्ति तथा तद्वस्तु व्याख्याम्याम् आयुष-

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२४३)

प्राणः” [कौषी० ३ । २] इति “इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति”
[कौषी० ३ । ३] इति तस्माद् “एतदेवोक्तमुपासीत” [कौषी० ३ । ३]
इति च प्राणधर्मः ॥ अथ “यथास्ये प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकं भवन्ति
तद्व्याख्यास्यामः” [कौषी० ३ । ४] इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकम्
द्रुमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा” [कौषी० ३ । ५]
“प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति” [कौषी० ३ । ६]
इत्यादिः जीवधर्मः । “ता वा एता-

रत्नप्रभा ।

जीवधर्ममाह-अयेति ॥ बुद्धिप्राणयोः सहस्यल्युक्कान्युक्तयन्तरमित्यर्थः । अत्र प्रज्ञापदेन साभासा
जीवास्या बुद्धिर्यते । तस्याः सम्बन्धीनि दृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्ति अत्रि-
ष्टानचिदात्मना, तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रमोक्तम्-वागेवेत्यादि । चक्षुरेवास्या एकमद्रुमदूदुहदि-
त्यादिपर्यायाणां सक्षितार्थे उच्यते । उत्पन्नायाः असत्कल्पायाः साभासबुद्धेर्नामप्रपञ्चविषयिण्यशरीरान्,
अर्थात्मकप्रपञ्चविषयित्वमर्थशरीरमिति मिश्रित्वा विषयित्वात् पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रिये
वागेन अस्याः प्रज्ञया एकमेकं देहार्थम् अद्रुदुहत्तं पूरयामास । वागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयिण
बुद्धिर्भवति इत्यर्थः । चतुर्थी पठ्यर्था । तस्याः पुनर्नाम किञ्च चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिना
भूतमात्रा रूपादर्थरूपा परस्ताद् अपरार्थे कारणं भवति । ज्ञानरूपद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धि-
प्राप्नोतीत्यर्थः । एव बुद्धेः सर्वार्थद्रष्टृत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्प्रतिबिम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह-
प्रज्ञयेति । बुद्धिद्वारा चिदात्मा वाचम् इन्द्रियं समारुह्य तस्याः प्रेरको भूया वाचा कारणेन सर्वाणि
नामानि वक्तव्यत्वेन आप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येव द्रष्टा मयतीत्यर्थः । तथा च सर्व-
द्रष्टृत्वचिदात्मनि द्रष्टृत्वाध्यासनिमित्तं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति । सर्वधारत्वात्तन्मन्दादिर्नमय इत्याह-
ता वा इति ॥ दशमं व्याख्यातम् । प्रज्ञा, इन्द्रियजा, ता अविद्यया माद्यभूतमात्रा वसन्ति ।

भामती ।

त्रयविशिष्टस्य विधानात्त वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचीं वृत्तिरनाम् । तदेतदानींचनीयं कथं न वाक्यभेद
इति । युक्तं ‘सोमेन यजेत’ इत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविशान्, नद्रूपविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य
विधिविषयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं कस्य न विधिविषयो भवितुमर्हति, अभासार्थस्यात्र भावार्थस्य विधि-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

क्र-योक्त वागेन्यादि । बुद्धेः साभासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विषयित्वमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रि-
येषु मध्ये वागेवास्या प्रज्ञया देहार्थमेकमद्रुमदूदुहचेचित्तती पूरयामास नामरूपात्मा प्रपञ्चो विषयमत्र
नामप्रपञ्चे वाद्वारा प्रविष्टा धीमत् प्रति विषयिणमाप्नोतीत्यर्थः । तस्याः प्रज्ञयाः पुनर्नाम किञ्च परमा-
दपरभागे चक्षुरादिना प्रतिविहिता समुत्पायिता भूतमात्रा रूपादिरूपा चक्षुरादिना रूपादर्थरूपेण बुद्धे-
रपरभागरूपं रूपप्रपञ्चं प्रति विषयित्वं निरर्थं इत्याह-तस्या इति । बुद्धयुक्त्विचेतन्यद्वारा
स्वल्पे द्रष्टृत्वाध्यासमाह-प्रज्ञयेति । तथा द्वारा चिदात्मा वाचं कारणं प्रति कर्तेत्यस्यासमनुभूय
वाचा वक्तव्यत्वेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाऽऽप्नोति चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येव द्रष्टृ-
त्वमनुभवतीत्यर्थः । सर्वभूतविषयिणमात्मनि विशिष्टद्रष्टृत्वादिकारणं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तम् । सर्वधारवा-
त्तन्मन्दादि वक्तव्यत्वेन इत्याह-ता वा एता इति । उक्ता भूतमात्राः प्रज्ञाशब्देतिन्द्रियाणि तदुत्पत्तानि

१ एषीभवन्तीति एतत्पुस्तके वाटो दृश्यते । २ दुग्धायाः प्रज्ञया । ३ विषयत्वेन नामान्युपा ।

४ भूतवृत्तम् ।

दशैव भूतमात्रा अधिपन्नं दश प्रज्ञामात्रा (अ)धिभूतम् । यद्वि
भूतमात्रा न स्युः, न प्रज्ञामात्राः स्युः ॥ यद्वि प्रज्ञामात्रा न स्युः, न
भूतमात्राः स्युः ॥ न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत् । नो एवैतन्ना-
ना, तद्यथा स्थस्यारेषु नेमिरर्पिता नामावरा अर्पिता एवमेवैता भूत-
मात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः स वा एष प्राण एव
प्रज्ञात्मा” [कौपी० ३ । ९] इत्यादिब्रह्मधर्मः ॥ तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपा-
धिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् ॥ अन्यत्रापि
मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् ।
इहापि तदुच्यते ॥ वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात् । प्राण-

रत्नप्रभा ।

प्रज्ञामात्राः इन्द्रियाणि प्राण भूतजातमधिकृत्य वर्तन्ते इति ग्राह्यग्राहकयोर्मयः सापेक्षत्वमुक्त साधयति-
यदिति ॥ तदेव स्पष्टयति—न हीति ॥ ग्राह्येण ग्राह्यस्वरूपं न सिद्ध्यति । किन्तु ग्राहकेण । एव ग्राह-
कमपि ग्राह्यमनपेक्ष्य न सिध्यति । तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नम् । किन्तु चिदा-
त्मन्यारोपितमित्याह—नो इति ॥ तदप्येत्यादि । कृतव्याख्यानम् । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥
अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशङ्क्याऽऽश्रितत्वादित्याह—अन्यत्रापीति ॥ उपाधिर्जीवः । तत्
अन्यधर्मेणोपासनम् । इयमसंगता व्याख्या । तथाहि न तावदात्मन्युपासनेकगुणविशिष्टप्राप्तकथनवद्
उपासात्रपविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः समवति । सिद्धस्य विध्यनर्हत्वात् । नापि ब्रह्माबुवादेनोपासात्र-
यविधिः । वाक्यभेदात् । न च नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यम् । तादृशविधिवान्यस्या-
त्राश्रयणात् । न च “तमामाप्नुमन्मिषुपासव” [कौपी० ३ । २] इत्यत्र मामिति जीवेन आपुरिति
प्राणेन अमृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवृत्ता विशिष्टोपासनाविविधिरिति वाच्यम् । सर्वेषां धर्माणामश्रयणाद्
ब्रह्मश्रुतेश्च । “प्राणो वा अमृतम्” इति प्राणस्यैवामृतत्वश्रुतेः । अत्र उपासनाविविधिरुच्येन “वक्तार वि-
नामती ।

पपत्वनियमात् । वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्तदनूयाप्राप्तोपासा भावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्वि-
ध्यावृत्तिरक्षणो वाक्यभेदोऽस्ति स्पष्ट इति भाष्यकृता नोद्घाटितः, स्वव्याख्यानमेवोक्तप्राप्तत्वादिति सर्वमवदा-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

चाधिकृत्य प्रवर्तन्ते । प्रज्ञामात्राश्चोक्ता भूतजातितानि पृथिव्यादीनि शब्दादीनि चाधिकृत्य भवन्ति ।
ग्राह्यग्राहकयोर्मयः सापेक्षकत्व साधयति—यदिति । तदेव स्पष्टयति—न हीति । अन्योन्यापेक्षमन्ये-
द्विपयविषयिद्वयं न द्वैतपक्षवनाना वस्तुतो भिन्नं किंत्वेकस्मिन्नेवाऽऽरोपितमित्याह—नो इति । तदप्ये-
त्यादि व्याख्यानम् । नोपासात्रैविध्यादित्यस्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं
कथमित्याशङ्क्याऽऽश्रितत्वादित्याह—अन्यत्रापीति । तत्रोपक्रमे ब्रह्मणः श्रुतत्वाद्युक्ता मनोमयत्वादिवि-
शिष्टोपासतिरिह कथमित्याशङ्क्य तद्योगादित्याह—इहापीति । उपासनेस्त्वाहं कथं त्रेविध्यं तत्राऽऽह—
प्राणेति । वाक्यभेदेस्तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रैविध्योक्त्या प्रत्युक्तः । किमत्रोपासात्रपविशिष्टं ब्रह्म विधेय-
मुत त्रयविशिष्टमुपासात्रयं किंवा तदनुवादेन तदाश्रित्योपासात्रयम् । नाऽऽह । ब्रह्मणः सिद्धत्वादिध्य-
नर्हत्वात् । न द्वितीयः । वाक्यान्तरेभ्यो ब्रह्मणो ज्ञातत्वात् । न तृतीयः । ब्रह्माबुवादेनोपासतिविधाये-
कविशेषानुशीकारादुपासतिनां मियोसवन्वाक्ययुपासतिविध्यावृत्त्या वाक्यभेदादित्येकैवोपास्यान्यामुपेक्ष्य स्वप-

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२४५)

प्रज्ञावृत्तलिङ्गावगमाच्च ॥ तस्माद्रत्नवाक्यमेतदिति सिद्धम् ॥ १॥१॥३॥
इतीन्द्रप्राणा (प्रतर्दना) धिकरणं समाप्तम् ॥१॥ इति श्रीमत्पदवाक्य-
प्रमाणपारावारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य
श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्ये २५-
ष्टवृत्तलिङ्गकवाक्यविचारो नाम प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥१॥१॥

रत्नप्रभा ।

पाद" [कौपी० ३।८] "एतदेवोक्त्यमुपासीत" [कौपी० ३।३] "स म आत्मेति त्रिषाद" [कौपी०
३ । ८] इति जीवप्राणनलोपासनत्रय - अन्ये गुणत्रिवय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं व्याचक्षम् ॥ तत्रापु-
नरम् । उपनमादिनैकवाक्यतानिर्णयात् । तस्माज्ज्यप्रत्यग्रसपरिमितं वाक्यमित्युपसहरति-तस्मादिति ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालमरम्बनाख्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीम-
च्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यन्याय्याया रत्नप्रभाया प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १॥१॥

भामती ।

तम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यनिर्माणे भामत्या प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥१॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

क्षमुपसहरति-तस्मादिति । प्राकरणित्वेऽपि ब्रह्मगोऽनन्तराकथनेन श्रवणादिवद्विनिर्दिष्टार्थं यज्ञादि-
नलोपास्तित्रयं त्रिवयम् । त्रिवयत्रयधर्मब्रह्मलोपास्तिकेति कुतो वाक्यभेद इत्येके । तत्र । अ-तस्तत्तद्वर्माधिकरणेन
गतत्वात् । तत्र हि सार्वभ्यन्तरादुक्तिरित्यस्या मर्यादार्थेन ब्रह्मणि सिद्धे रूपवत्त्वादिकार्यधर्मा नीताः-
थाऽत्रापि प्रागुक्तन्यायेन प्राणादिधर्माणां ब्रह्मणि समग्राजं पृथग्विचारान्तरं । तस्माज्जीवप्राणनलोपा-
सलोपास्यानि त्रलेन वा प्रतिपाद्यमिति पदार्थवाक्यार्थयोरेकालम्बनानेन सदित्य द्विनो द्वितीयत्रयं प्रमाण-
प्रकृत्यर्थभेदेन गुणभूतप्रत्ययार्थभेदेन मनसदत्रापि ह्यतन्त्रप्राणादिपदार्थभेददृष्टौ तदपेक्षेन गुणभूतराश्वार्थ-
दृष्टेरन्यथानयनात्पदार्थबुद्धेर्ज्ञेयार्थबुद्धयोपजाय्यत्वेन ह्यतन्त्रप्राणादिस्यैक्यं भन्त्या त्रीणि सहोपास्यानीति
प्राप्य पदानां वाक्यार्थोचोद्देशेन प्रकृतत्वात्पदार्थोच्यं नान्तरीयकत्वाद्वास्तवार्थोच्यप्राणान्यादुपक्रमो-
पसहार्थकत्वेऽपि तद्वैयर्थ्यात्प्राणवाक्यार्थमहाबोधोपात्ताणादितिङ्गानां च ब्रह्मणि नीतत्वादनन्वयमिदमत्र तिङ्गानां
क्षेपेन प्रतिपाद्यमिति सिद्धातयितव्यम् । सपर्यायसि प्रातर्दनावाक्यं ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वियमिति ॥३१॥१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगुञ्जानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते

शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमस्याध्यायस्य स्पष्टवृत्तलिङ्गश्रुतिसमन्वयारण्यः प्रथमः पादः ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः २.

ॐ नमः परमात्मने ॥ तत्र प्रथमाध्याये अस्पष्टब्रह्मालिङ्गकोपास्यवाक्य-
जातविचारो नाम द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥ प्रथमे पादे “जन्माद्यस्य
यतः” [व्या० सू० १।१।२] इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं
ब्रह्मेत्युक्तम् ॥ तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं
सर्वजत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वात्मकत्वंमित्येवञ्जातीयका धर्मा उक्ता एव
भवन्ति ॥ अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषाञ्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुम-
तिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मालिङ्गानि सन्दिह्यमानानि ब्रह्मपर-
तया निर्णीतानि ॥ पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मालिङ्गानि सन्दिह्यन्ते-
किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विद्-अर्थान्तरं किञ्चिदिति ॥ तन्नि-
र्णयाय द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते-

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ २ ॥ (१) ॥

रत्नप्रभा ।

ॐ नमः परमात्मने ॥ श्रीराम सिद्धमन्तारगुहाशयिनमन्तरम् । जन्तार्यामिणमज्ञेय वैश्वानरमह मजे ॥ १ ॥
पूर्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं यत्तु वृत्तमनुवदति-प्रथम इति ॥ जगत्कारणत्वोक्त्या व्यापि-
त्यादिकर्मणां सिद्धम् । तदुपजीव्योत्तर पादद्वय प्रयुक्त इति हेतुहेतुमद्भावः संगतिः । कथं पादभेद
इत्याशङ्क्य पादानां प्रमेयभेदमाह-अर्थान्तरमिति ॥ आकाशादिशब्दानां स्पष्टब्रह्मालिङ्गैर्निरूपणं समन्वयो
दर्शितः । अस्पष्टब्रह्मालिङ्गवाक्यसमन्वयः पादद्वये वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्ममेवात् पादयोरुत्तरांतरभेद
मासीत् ।

अथ द्वितीय पादमारभ्यः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया-प्रथमे पाद इति । उत्तरपदे
हि ब्रह्मणो व्यापित्वमित्येव शब्दः सिद्धमहेतुतत्त्वोपदेशयन्ते । न चेत् साध्यापूर्वमुपपादिना इति कथं
हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुमिति उक्तम्-समस्तजगत्कारणस्येति । यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठ्य उक्त-
स्तथापि त्रयणो जगज्जन्मादिकारणोपपादनेनाप्रिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षितः इत्युपपन्नस्तेषामुत्तरपदे
हेतुमानेनोपपात इत्यर्थः ॥ अर्थान्तरप्रसिद्धानां चेति । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणन्योतिरादयो
त्रयणि व्याख्यायन्ते, तद्व्यभिचारिणिश्च त्रयणात् । तत्र केन कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसि-
द्धानां पदानां त्रयणोच्यते निर्णयः प्रतीत्यभिप्रायः । पूर्वपक्षमभिप्रायः त्वमे दर्शयिष्यामः । सर्वत्र प्रसिद्धो-
पदेशानन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वोपमानेनोत्तरोत्पानादहेतुहेतुमत्त्व सत्त्वं यत्तु वृत्तमनुवदति-प्रथम इति । कारणत्वमात्रं मात्रो-
पयुक्त व्यापिनादेरपि सिद्धमहेतुतत्त्वोपपादानादतत्त्वमनुक्तौ कथं संगतित्याशङ्क्याऽऽह-तस्येति । उक्त-
उपमानोत्तरपदेचो कथं पादभेद इत्याशङ्क्याह-अर्थान्तरमिति । उत्तरपादद्वयस्यानभिगतमर्थमाह-
पुनरिति । पूर्वं भूताकाशादियुक्ताकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वे तद्विज्ञादितिहेतुत्वात् स्पष्टब्रह्मालिङ्गानि
नीतानि । अयाम्पष्टब्रह्मालिङ्गवाक्यान्वर्थान्तरार्थतया शङ्क्यमानानि त्रयणि नीयन्ते । तत्र द्वितीयतृतीय-
पादयोरुत्तरांतरभेदमु प्रायशः समिश्रणनिर्दिष्टिपार्थतया रुद्धियोगश्रुत्युक्त्या वेति मयः । पूर्वं जीवविज्ञ-
वाधया ब्रह्मपरत्वनमनोमयादिवाक्येऽपि तद्वाधेन तत्परत्वमाह-सर्वत्रेति । अन्तोऽप्यनाक्यमुदाहरति-

सर्वप्रसिद्धयधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२४७)

इदमाप्नायते-“सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।
अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः
प्रेत्य भवति ॥ स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः प्राणशरीरो भास्वः”
[छा० ३ । १४ । २] इत्यादि ॥ तत्र संशयः-किमिह मनोमयत्वादिभि-
र्धर्मः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते-आहोस्वित्-परं ब्रह्मेति ॥ किं
तावत्प्राप्तम् ॥ शारीर इति ॥ कुतः ॥ तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः सत्सिद्धां

रत्नप्रभा ।

इति भाव । छान्दोग्यमुदाहरति-इदमिति ॥ तस्माज्जायत इति तज्जम्, तस्मिन् गीयत इति तत्तम्, तस्मिन्निति च्येत इति तदनम् । तज्जञ्च तदुञ्च तदनञ्चेति तज्जान् । कर्मधारयेऽस्मिन् शास्त्रपा धियग्यायेन मध्यपदस्य सञ्च-दस्य लोप । तज्जानमिति वाच्ये छान्दसोऽयवलोप । इतिशब्दः हेतौ । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मे । तद्विस्तृत्वादित्यर्थ । ब्रह्मणि मित्रमित्रमेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवति इति गुणविधि । स क्रतुमुपासनं कुर्यादिति निहितोपासनम्योपासीतेत्यनुवादात् फट्माह-अयेति ॥ क्रतुमयः सकृत्प्रकार इत्यर्थ । पुरुषस्य व्यानप्रकारस्य स्पृष्टयति-ययेति ॥ इह यद्वयति मृत्वा ध्यानमहिम्ना, तद्वयेयरूपेण जायत इत्यर्थ । क्रतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाच्यं । क्रतोर्धियपमाह-भन इति ॥ त्रैलोक्यपक्रम-मनोमय प्राणशरीर भारूप सत्यसकृत् समस्तर्हदये ध्येयमित्यर्थ । पूर्वत्र त्रहर्णगीरतस्त्रिह्रस्वाध उक्तः । न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति । किन्तु प्रकरणम् । तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धम् । अतो जीव-लिङ्ग बलीय इति प्रयुदाहरणेन पूर्वपक्षयति-शारीर इत्यादिना ॥ श्रुतिमाशक्त्यान्यथासिद्धया पारहरति-
मामती ।

पदेशात् । इदमाम्नायते । सर्वं सखिदं ब्रह्म । कृतं, तज्जलानिति । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्ज, तस्मिंश्च लीयत इति तज्ज, तस्मिंश्चानिति स्थितिज्ञाने चेष्टत इति तदन जगत्, तस्मा-सप्त खन्धिदं जगद्ब्रह्म । अतः क-स्मिन्त्ययत कथं कं द्वेपीति रागद्वेषरहितं शातं सन्नुपासीत । अथ सखि क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंष्टोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स ननु कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि । तत्र सशय-किमिह मनोमयत्वादिभिर्मम शरीरं आमोषाम्बुजो-पदिश्यते आहोस्विद्ब्रह्मेति । किं तावन्प्रातः शरीरो जीन इति । बुन । 'क्रतुम्' इत्यादिमाक्येन विहितं आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

इदमिति । सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह-तज्जेति । तस्माज्जायत इति तज्जम् । तस्मिन्हीयत इति तद्धम् । तस्मिन्निति चैष्टत इति तदनम् । तज्जं च तद्धं च तदनं च तदिति तज्जगन्नयनयोगोऽष्टादश । इति हेतौ यस्मादेव जगत्तस्माद्ब्रह्मैव सर्वं जगदित्यर्थः । अतो धियो रागादिरिषयाभावाद्वाप्यनीनं च शान्तं स्यादित्याह-शान्त इति । गुण त्रिणयः गुणिविधिसया पुष्टप्रयनस्य साफन्यमाह-अयेति । पुष्टोऽधिष्ठतः प्रनुमय सकलप्रधानमन्त्र हेतुर्वयेति । ज्ञानं कर्म वा यथाऽस्मिन् देहे स्थितं सकलप्रयनं तथा तदनुसारेण षडपरमं लभत सोऽधिष्ठतः प्रनु ध्यानं कुर्वीत । नि ध्यायेदित्याकांक्षायामाह-मनोमय इति । निमित्तव्यत्ययेन मनोमय प्राणशरीरं ध्यायेदित्यर्थः । आदिशब्दाद्वाक्यं स यमन्य इत्यादि गृहीतम् । मनोमयत्वादीनां प्रवृत्तप्रधानपक्षवसापेक्षत्वाभ्यां सदेहमाह-तत्रेति । एकाग्रकर्मप्रवृत्तत्वात्तद्विज्ञाप्योपेक्षितवृत्तशब्दादनवच्छिन्नं नास्मिद् ब्रह्मात्रयप्रकरणेऽङ्गमनिपातं किं युक्तमिति वृष्टति-निमित्तम् । सर्वमित्यादिश्रुतेः सविशेषार्थाया ध्येये ब्रह्मण्यन्वयोक्ते श्रुत्यादिमगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य सिद्धात परम्यो पाम्ति षडम् । रात्रिसन्न्यायेनोपास्तया नाक्यशेषम्यो जीवः सम्यक्त इति पूर्वपक्षयति-शारीर इति । निश्चिन्नन्यायेन सर्वानीष्ट ब्रह्मैव मनोमयादौ विशेष्याकांक्षायामुपास्मिन्मन्त्रोपाह-कुत इति । निश्चिन्नाकांक्षायामपि जीव एव त्रिह्वरपीयसायाः सव्यक्त इत्याह-तस्येति । तदन्यपामिद्धि प्रत्याह-

मन आदिभिः सम्बन्धः । न तु परस्य ब्रह्मणः—“अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः”
 [मुण्ड० २ । १ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ननु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”
 [छा० ३ । १४ । १] इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं, कथमिह शरीर आ-
 त्मोपास्य इत्याशङ्क्यते ॥ नैष दोषः ॥ नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरम् ॥
 किं तर्हि ॥ शमविधिपरम्—यत् कारणं “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
 शान्त उपासीत” [छा० ३ । १४ । १] इत्याह ॥ एतदुक्तं भवति ॥
 यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मेव । तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च ॥ न च
 सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः सम्भवन्ति ॥ तस्माच्छान्त उपासीतिति ॥ न
 च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते । उपा-
 सनं तु स क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते ॥ क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः ॥
 तस्य च विषयत्वेन श्रूयते—“मनोमयः प्राणशरीरः” [छा० ३ । १४ ।
 २] इति जीवलिंगम् ॥ अतो ब्रह्मो जीवविषयमेतदुपासनमिति ॥ “सर्व-
 कर्मा सर्वकामः” [छा० ३ । १४ । २] इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण
 जीवविषयमुपपद्यते ॥ “एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्नीहेर्वा यवाद्वा”
 [छा० ३ । १४ । ३] इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य
 जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः ॥ ननु “ज्यायान्पृथिव्याः”

रत्नप्रभा ।

नैष दोष इति ॥ शमविधिपरत्वे हेतुमाह—यत्कारणमिति ॥ यत् एवमाह, तस्माच्छमविधिपरमित्यन्वयः ॥ न
 च शमेति । शमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मत्वादिसम्भवमाह—
 सर्वकर्ममिति ॥ सर्गाणि कर्माणि यस्य । सर्वे कामा भोग्या यस्य । सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिः—आदिशब्दार्थः ॥
 आराग्रमात्रस्येति । तोत्रप्रतोयश्शलाकाप्रपरिमणस्येत्यर्थः । सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवाप्राप्तास्यत्वोपदेशात्

मामती ।

क्रतुभावनामनूय ‘सर्वम्’ इत्यादिवाक्य शमगुणे विविधः । तथा च ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति वाक्यं प्रथम-
 पञ्चिमपथयोर्लोचनया परमेष्ठ, तदर्थोपजीविनात् । एवं च संकरपविधिः प्रथमो निर्दिश्यः सन्नपथवत्य-
 न्विषयापेक्षः स्वयमनिर्दृष्टो न विष्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यः, अनुपपादकत्वात् । तस्माच्छान्ततागुणविधाना-
 पूर्वमेव ‘मनोमयः प्राणशरीरः’ इत्यादिमिर्दिष्टोपपनायकैः सव्ययते । मनोमयत्वादि च कार्यकारणस-
 धातात्मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पश्चात् ब्रह्मणा सवद्गमर्हति,
 उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात् । न च ‘सर्वं खल्विदम्’ इति वाक्यं ब्रह्मपरमपि तु शमहेतुवन्निगदार्थयादः शान्त-
 आनन्दगिरीव—न्यायनिर्णयः ।

नन्ति । आदिपदेन “आवागमना” इत्याद्या श्रुतिरुक्ता । श्रुत्या शङ्कते—नन्विति । न लिङ्ग श्रव्या वाच्य-
 मित्याह—नैष इति । किं पूर्ववाक्ये अप्राप्तास्तिर्विहितेयुच्यते किं वा प्रकृत ब्रह्मेत्येतरत्र सवद्गममिति नाऽऽद्य
 इत्याह—नेदमिति । शमविधिपरत्वे हेतुर्यदिति । उपासीतेत्युपास्तिविधौ श्रुते कथं गुणविधिस्तत्राह—
 एतदिति । सर्वस्यैकात्मत्वेऽपि कथं शमविधिस्तत्राऽऽह—न चेति । तर्हि शमो ध्यानमित्युभय-विधीयतां
 नेयाह—न चेति । वाक्यभेदापत्तिरिति भावः । दृष्ट्वा त्रहोतीति होमानुवादेन गुणविधिवदिहापि शमविधौ
 वाक्यान्तरसिद्धोपास्तिरनूयन इत्याह—उपासनं त्विति । क्रतुस्य तत्र विधीयते नोपास्तिरित्याशक्योक्त
 क्रतुमिति द्वितीयं प्रत्याह—तस्य चेति । अथैव मनोमयादिशान्दमित्याग्रमस्य मनआदियोगस्य जीवलिङ्ग-
 त्वात्नेत्याह—जीवेति । तस्योपास्यत्वे वाक्यदोषस्य मर्मकर्मत्वादि कथमित्याशक्यं क्रमेणेत्याह—सर्वेति ।
 जीनपक्षे ऽपि हृदयमाह—एष इति । जीवे ज्यायस्यायोगं शङ्कते—नन्विति । किं ज्यायस्त्वमणीयस्त्वं

[छां० ३ । १४ । ३] इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते-इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन् समाश्रयितुं शक्यम् । विरोधात् ॥ अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुम् ॥ ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति ॥ निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनमेतद्ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव ॥ तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मजीव उपास्य इति एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मरूपास्यम् ॥ कुतः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्-यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणमिह च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छां० ३ । १४ । १] इति वाक्योपक्रमे श्रुतम् ।

रत्नप्रभा ।

जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह-सर्वत्रेति ॥ यत्र फलं नोच्यते, तत्र पूर्वोत्तरपक्षमिद्विः फलमिति मन्तव्यम् । यद्यपि निराकाशं ब्रह्म । तथापि मनः प्रचुरमुपाधिरस्य प्राणः शरीरमस्येति समासान्तर्गत-सर्वनान्नः सन्निहितनिशेयाकाशत्वाद् नञ् सप्रच्यते । "म्यो न ते सदनं कृणोमि" इति सत्कारार्थ-भामती ।

सावित्रिपरः, 'शूर्पेण जुहोति' 'तेन ह्यक्ष क्रियते' इति श्रुत् । न चान्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तं, मनोमयत्वादिभिर्धर्मजीवे सुप्रसिद्धे जीवविषयसमर्पणनानपेक्षितत्वात् । सर्वकर्मत्वादि तु जीवस्य पर्वायेण भविष्यति । एव चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम् । परमात्मनस्त्वपरिमेषस्य तदनुपपत्तिः । प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम् । व्याख्यातं च भाष्यकृता । एव कर्मकर्तृव्यपदेशः सतमीप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मनि कथंचिद्दोषचारेण राहोः शिर इति नृ द्रष्टव्या । 'एतद् ब्रह्म' इति च जीवविषय जीवस्यापि देहादिद्रुहणत्वेन ब्रह्मत्वात् । एव सत्यस्वरूपत्वादयोऽपि परमात्मनो जीवेऽपि सम्बन्धि, तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेनात्र विगच्छितः, न परमात्मेति प्राप्तम् । एव प्राप्तं धर्मिणी यत्-समासः सर्वनामार्थं सन्निष्ठप्रमेक्षते । तद्विचार्योऽपि सामान्य नापेक्षाया निवर्तकः ॥ तस्मादपेक्षितं ब्रह्म प्राद्यमन्यपरादपि । तथा च सत्यसकृत्प्रपञ्चनीया यथार्थता ॥ भवेदेतदेव यदि प्राणशरीर इत्यादीनां-साक्षाज्जीवनाचकार भवेत् । न त्वेतदस्ति । तथाहि-प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः सन्निहितं च सर्वनामार्थं सप्राप्य तदभिधानं पर्यवस्येत् । तत्र मनोमयपद पर्यवसिताभिधानं तदभिधान-पर्यवसानायात्, तदेव तु मनोविकारो वा मन प्रचुर वा किमर्थमिययापि न विज्ञायते । तद्यत्रैव शब्दः समनेत्रार्थो भवति स समासार्थः । न चैव जीव एव समनेत्रार्थो न ज्ञायतीति, तस्य 'अप्राणो ह्यमनाः' आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चोभय सयमन्यतरद्वेति निरूपयति-अत्रेति । आद्यं दूषयति-न तावदिति । द्वितीयं निराह-अन्यतरमेति । तच्चाऽऽत्मात्मात्रस्य जीवस्य युक्तमिति तस्यैवोपास्यतेत्यर्थः । श्रुत्या व्याख्येयस्या यन्तर्गतो श्रुतिवाचमाश्रयाऽऽह-ज्यायस्त्वं त्विति । जीवपक्षे कथमन्ते ब्रह्मपदं तत्राऽऽह-निश्चिते चेति । जीवोऽपि देहादिद्रुहणमन्यायस्य न्यायायादा न ज्ञेत्यर्थः । "एतमितः प्रेयामिसमविनामि" इति कर्मकर्तृव्यपदेशात् "अन्तरात्मन्युपपन्नः" इति च तुन्याविकारे भेदोक्तं जीवस्योपास्यते यासां स मायनकदावम्यापेक्षया कर्मकर्तृव्यस्यान्यस्य च स्वे महिमीति नृपचारात् जीवस्यैवोपास्यते युपसक्तमिति-तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तवन्मन्त्राद्विरेव प्रविजानीते-एवमिति । मनोमयादिशब्दा व्येये जीवे यन्ति न त्रय तथेयाह-कुत इति । मन्त्रमात्राय व्याचष्टे-सर्वत्रेति । रात्रिसंख्यायस्य लघुत्रेऽपि जीवगामिनेनाकाशवादिश्रुति-न्यायस्य गुरोरपि ब्रह्मगामिनेन फलमन् श्रुतिनात्पर्यगमकस्य वशीकृत्याद् ब्रह्मवशोपास्यमिति भावः । हि न मनोमयादिनिर्गन्तवाश्चिन्ता ब्रह्मभुक्ता ब्रह्मोपास्यमि याह-इह चेति । किचाकउन्निहोपनीन जीव

तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् ॥ एवं च प्रकृत-
हानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः ॥ ननु वाक्योपक्रमे शमविवधिविवक्ष-
या ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यपि शमवि-
धिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टम् ॥ तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु
तदेव ब्रह्म सन्निहितं भवति ॥ जीवस्तु न सन्निहितो न च स्वशब्देनो-
पात्त इति वैयम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः ॥ यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावात्नेच्छार्थः

रत्नप्रभा ।

सदनस्य निराकाक्षस्यापि तस्मिन् सादेति साक्षात्तच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह—अत्रोच्यत इति ॥
स्योन पात्र ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपि लिङ्गात् सन्निहित इत्यत आह—जीवस्त्विति ॥
इदं लिङ्गद्वयं लोकोसिद्धं जीवं न सन्निधापयति । दुःखिन उपास्ययोग्यत्वात् फलमावाह । अतो
विश्वजिन्म्यायेन सर्वत्रिभिः पितृमानन्दरूपं ब्रह्मेवोपासनाक्रियानुबन्धीति भावः । किञ्च ब्रह्मपदश्रुत्या
लिङ्गवाच इत्याह—न चेति ॥ अन्यतराकाक्षानुगृहीत फलवत् प्रकरणं विफललिङ्गाद्वलीय इति समुदा-
यार्थः ॥ १ ॥ वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः । च प्रकृतेषु गुणेष्वस्तीति विवक्षो-
मामरी ।

इत्यादिभिस्तद्विरुद्धप्रतिपादनादिति युक्तम्, तस्यापि सर्वविकारकारणतया, विकाराणां च स्वकारणादभे-
दात्तत्वां च मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः । स्यादेतत् । जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वा-
दयः, ब्रह्मणस्तु तद्द्वारा । तत्र प्रथम द्वारस्य बुद्धिस्यत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जवन्यं ब्रह्म । ब्रह्मलिङ्गानि
च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्त्यन्ते । तदेतदत्र सप्रार्थम् । किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिज्ञानामस्तु
तद्वत्ता, तथा च जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्येवोपास्यत्वम्, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभि-
ज्ञस्यापि जीमलिङ्गैस्तु अथ तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात्, तेषां च जीवेऽनुपपत्तेर्ब्रह्मेवोपास्यमिति । वयं तु
पश्यामः—‘समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्य न रूपवत् ।’ समारो-
पितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जु रूपवती, न तु रज्जुरूपेणाभिगम्यन्त्यादिना भुजङ्गो रूपवा-
न् । तदा भुजङ्गस्यैवामावार्तिक रूपवत् । भुजङ्गदशायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिह समारोपितजी-
वत्त्वेण वस्तुमद्ब्रह्म रूपवद्युच्यते, ननु ब्रह्मरूपैर्निष्पात्वादिभिर्जीवस्तद्ब्रह्मवितुमर्हति, तस्य तदानीमसंभवात् ।
तस्माद्ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवं च तदसंभवाद्ब्रह्मेवोपास्यं न जीवं इति सिद्धम् । एतदुपलक्षणायां च ‘सर्वं खल्विदं
ब्रह्म’ इति वाक्यमुपन्यस्तमिति ॥ १ ॥ यद्यप्यपौरुषेय इति । शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य प्रथमप्रसूतिरचितसं-
शानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हित्वा फलवत्प्रकरणप्राप्तं ब्रह्म ब्राह्ममित्याह—एवमिति । प्राणः शरीरमस्येति समागतसर्वनाम्ना सन्निहि-
तार्थेन प्रकृतं ब्रह्म हित्वा जीवमप्रवृत्तमिच्छतः प्रकृतहानिप्रकृतप्रक्रिया चेत्यर्थः । आगतो राजपुरुषस्तं
भोजयेदितिवदन्यशेषस्य ब्रह्मणः सर्वनामादिना न परामर्शः स्यादित्याशङ्कते—नन्विति । तस्मिन्सीदेत्यादौ
सदनस्येवोपसर्जनस्यापि परामर्शमाह—अत्रेति । जीवस्यापि लिङ्गादस्ति सन्निधिरित्याशंस्य तस्योपासि-
धियो विशेषगवैयः र्यादविवक्षितं लिङ्गमित्याह—जीवस्त्विति । तथाऽपि मनोमयादिशब्दात्तदुक्तिर्नेत्याह—
न चेति । तस्य तदवाचिन्यादित्यर्थः । वैयम्यं जीवब्रह्मणोरिति शेषः ॥ १ ॥ इतश्च ब्रह्मेवोपास्यमित्याह—
विवक्षितेति । ननु शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य रचनायाम्स्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वं वेदस्योक्तम् । तत्र वक्तुरमा-
वादादियं निश्चितपदं कथं विगृह्यते । तत्राऽऽह—यद्यपीति । विवक्षितस्योपादानादुपास्तादुपादानस्य विव-

सर्वप्रसिद्धयधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२५१)

संभवति ॥ तथाप्युपादानेन फलनोपचर्यते ॥ लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति । तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीतरदविवक्षितम् ॥ उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते ॥ तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते ॥ परमात्मगुणत्वेन च-“य आत्माऽपहतपाप्मा” [छा० ८। ७। १] इत्यत्र “सत्यकामम्मत्यसङ्कल्पः” [छा० ८। ७। १] इति श्रुतम् ॥ “आकाशात्मा” [छा० ३। १४। २] इत्यादिना-आकाशवदात्मास्येत्यर्थः ॥ सर्वगतत्वादिभिर्मर्मः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः, “ज्यायान्पृथिव्याः” [छा० ३। १४। ३] इत्यादिना चैतदेव दर्शयति ॥ यदाप्याकाश आत्माऽस्येति व्याख्यायते, तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् । अत एव सर्वकर्मत्यादि-एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ॥ यत्पुनरुक्तं “मनोमयः प्राणशरीरः” [छा० ३। १४। २] इति जीवलिङ्गं न तद्वद्विष्णुपपद्यत इति ॥ नदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति श्रुमः-

रत्नप्रभा ।

पचार इत्याह-तथाप्युपादानेनेति ॥ नन्विदं प्रागमिदं त्वाद्यमिति धीमिन्नाधीना धेदे कुतः स्यादित्यत आह-उपादानानुपादाने त्विति ॥ तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलं शब्दधर्मः । उपरमादिना तस्य ज्ञानात्तयोरङ्गम इत्यर्थः ॥ तदिहेति । तत् तस्मात् तात्पर्यत्वादित्यर्थः । सर्वात्मत्वे प्रमाणमाह-भामती ।

दर्मापेक्षरचननेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिमान, तथा चास्यातन्त्र्येण निरक्षा नास्तीत्युक्तम् । परिग्रहप्रतियागौ चोपादानानुपादाने उक्ते, न तूपादेयत्वमेव । अन्ययोर्देयनयानुपादेयस्य प्रहादेरविवक्षितत्वेन चमसादायपि समार्गप्रसङ्गात् । तस्माननुपादेयत्वेऽपि ग्रह उदेयनया परिगृहीतो निश्चितः । तद्वत् त्वेकममर्येदकत्वेन धीमन्ममिनिश्चितम् । इति उच्यते च भक्तिः । तदिदमुक्तम्-वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते इति । यपर वेदवाक्य तत्तेनोपात्त निश्चितम्, अतएवेण चानुपात्तमनि-आनन्दागरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्षारकत्रय सत्यसत्त्वादिगुणेषु दर्शयित्वा निश्चयमुपचर्य निग्रह इत्यर्थः । उक्तोपचारस्यादौकिकत्वं प्रमाह-लोकेपीति । निश्चितयोगादेयत्वयोरन्योन्याप्रयत्नमाशङ्क्याऽऽह-उपादानेति । परिग्रहप्रतियागादुपादानानुपादाने । प्रमहागतमुक्त्या मृत व्याचष्टे-तदिहेति । तच्छब्दे यथोक्तममासोपसत्तिप्रमादी । ग्रहणं प्रकरणमिहेत्युक्तम् । अयमर्थः सत्यसत्त्वाय सावयति-सत्येति । धुतिरपि युक्तिविशेषो-न्याह-परमात्मेति । आकाशमत्र वक्तुं तन्निरक्तिं करोति-आकाशेति । कथं जडमयं साम्यं तदाह-सर्वेति । ज्यायस्य सर्वगतस्यायमप्याह-ज्यायानिति । आकाशात्मत्वस्य निरन्तरमादास्याङ्गीकरोति-यदेति । सर्वात्मत्वमन एवेत्युक्तम् । आदिपद सर्वकामादिसप्रहार्यम् । उक्तमुपसत्तिमुपसदति-एवमिति । इहेति प्रकरणोक्तिमेव तदेवोपायमिति शंसः । ध्येयस्यापि मनोमयत्वादे-ब्रह्मणि नोपसत्तिरित्यादाशङ्क्याऽऽह-यस्त्विति । तस्यापि त्रयण्युपपत्तिनाह-तदपीति । कथं जीवगामिनो

सर्वात्मत्वाद्वि ब्रह्मणो जीवसम्बन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भवन्ति ॥ तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवनः—“त्वं स्त्री, त्वं पुमानसि, त्वं कुमारः—उत—वा कुमारी, त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि, त्वं जानो भवसि विश्वतोमुखः” [श्वेता० ४।३] इति, “सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति” [श्वेता० ३।१६] इति च । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” [मुण्ड० २।१।२] इति शुनिः शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुण-ब्रह्मविषयेति विशेषः ॥ अतो विवेक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्महोपास्य-त्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता ॥ अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते ॥ तुल्योऽवधारणार्थः ॥ ब्रह्मवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणम् ॥ न तु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः, “यत्कारणं सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा” [छां० ३।१४।२] “अवाक्यनादरः” [छां० ३।१४।३] “ज्यायानृथिद्याः” [छां० ३।१४।३] इत्येवञ्जातीयका गुणा न शारीरे आञ्जस्येनोपपद्यन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

तथा चेति ॥ जीर्णः स्यन्ति यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव । यो जानो वाङ्मयत्वम् एव सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतःश्रुतिमतु सर्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाण्यादयः । तस्येति सर्वात्मवोक्तिः ॥ २ ॥ ननु जीवमार्गश्चेद्व्याप्तिरिति योग्यते, तर्हि ब्रह्मधर्मा एव जीवे किमिति न योग्यते, तत्राह—अनुपपत्तेरिति ॥ मूल व्याचष्टे—पूर्वेणेति ॥ सर्वात्मत्वादिः उक्तन्यायः ॥ कल्पितस्य धर्मा अविष्टानि सम्बध्यन्ते, न अविष्टानधर्माः कल्पिते इति भावः । बाणेन वाकः सोऽस्यास्तीति वाक्ता न वाक्ता अवाक्ता अनिष्टिद्य इत्यर्थः । सुव्याख्यादरः कामोऽस्य नास्तीति अनादरः । नियन्त इत्यर्थः ॥ व्याख्यायानुपपत्तौ शारीर इति परिच्छेदो हेतुः राजोक्तः ।

मामती ।

वक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥ स्यादेतत् । यथा सत्यसत्त्वत्वादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एव शारीरेऽप्युपपद्यन्ते, शारीरस्य ब्रह्मणोऽपेक्षात् । शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीयत आह मूलकारः—अनुपपत्तेस्तु आनन्दमिहोव—न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मणि सिद्धिर्नराह—सर्वोक्तिः । जीवस्यैवामात्राण मनोमयत्वादीत्युपेय ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा तस्य साधारण्ये मानमाह—तथा चेति । जीर्णः स्यन्ति ब्रह्मा यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव । सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतःश्रुतिमतु । तदपि मनोमयत्वादि वदनः श्रुत्यन्त-विशेषमाश्रयाऽऽह—अप्राणो ह्यसि । मूलार्थमुपपत्ति—अत इति ॥ २ ॥ तदपि जीवगत मनोमयत्वादीष्ट चेदुपपत्तमपि सत्यमक्यत्वाद्येवमज्ञातव्येति नैवाह—अनुपपत्तेरिति । मूल व्याख्यातु सगुणिमाह—पूर्वेणेति । आरोग्यत्वेन विषयस्यैव स्यति, न विषयगत न हिरन्ता रूपेण सर्वो न्य-पाणिमर्थः । अप्राणमेव स्मोरेत्यने वादि विमज्जे—ब्रह्मेति । सर्वोत्पत्तिरुक्तो न्यायः । अनुपपत्तेरिति व्याचष्टे—यदिति । बाणेन वाकः सोऽस्यास्तीति वाक्ता न वाक्यवाक्ता वागादिमर्त्येन्द्रियरहित इत्यर्थः । आमकाममान दुष्टचिदाद्येऽस्तीत्यनादरः । शारीरत्वमोक्षेऽपि व्याप्तिरिति स्यादिति दादने—

शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः ॥ नन्वाश्वरोऽपि शरीरे भवति ॥ सत्यम् ॥
शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति-“ज्यायान्मृथिव्या ज्यायान्त-
रिभ्राद” [छां० ३ । १४ । ३] “आकाशवत्सर्वगमश्च नित्यः” इति च
व्यापित्वश्रवणान् ॥ जीवस्तु शरीर एव भवति ॥ तस्य भोगाधिष्ठाना-
च्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति-
“एतमिनिः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि” इति । एतमिनि प्रकृतं मनोमय-
त्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । “अभिसं-
भवितास्मि” [छां० ३ । १४ । १] इति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्राप-
कत्वेन ॥ अभिसंभवितास्मीति ॥ प्राप्तास्मीत्यर्थः । न च सत्यां गतावे-
कस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः ॥ तथोपास्योपासकभावांऽपि भेदाधिष्ठान
एव ॥ तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शरीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः । यस्माच्छब्दविशेषो भवति समा-
नप्रकरणे श्रुत्यन्तरे “यथा ब्राह्मिवा यवो वा श्यामाको वा श्यामाक-
तण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिष्णमयः” [शन० ब्रा० १० । ६ । ३ ।
२] इति शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सतम्यन्तोऽन्तरात्म-
न्निति ॥ तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिवि-
शिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः ॥ तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५ ॥

तत्प्रभा ।

सतु जीमस्यैव नेश्वरस्येयाह-सत्यमित्यादिना ॥ ३ ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । प्रापकत्वेन व्यप-
दिशतीति सम्बन्धः । कर्मकर्तृव्यपदेशपदव्याप्यन्तरमाह-तथोपास्येति ॥ ४ ॥ शब्दविशेषात् ।
एकार्थत्वं प्रकरणस्य समानम् । अन्तरात्मन्निति । निमित्तत्वेन स्थानम् । शब्दयोर्भेदो निम-
न्निर्देशः । तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥ स्मृतौ इति मध्य जीवाद्भेदोक्तत्वात् इति म्यो
मामनी ।

न शारीरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्तद्वोचाम ममागेष्वर्थाः समारोपस्ये मनसि, न तु शिष्यार्थाः
ज्ञानद्विगरीय-न्यायनिर्णयः ।

नन्विति । अपोगव्यर-उदेदद्गीरुयान्ययोग-यश्चन्द्रामानार्थेयाह-सत्यमिति । अन्ययोगान्तरगुदे-
हेतु-ज्यायानिति । जीवो वा कथं विशिष्ट शरीरेण तत्राऽऽ-जीवास्त्विति ॥ ३ ॥ जीवस्य मनो-
मयत्वादिगुणव्यापारे हेतुत्वात्-कर्ममिति । पूर्वमन्त्रे जायाहृत्य चन्द्रार्थमाह-इतश्चेति । प्राप-
कत्वेन कर्मकर्तृव्यपदेशं विशिष्टमिति-एतमिति । वाक्यं व्याकरोति-एतमस्यादिना । प्राप-
कत्वेन व्यपदिशतीति मनस्यः । माह जानानीतिरूपरदेगमाशक्त्याऽऽ-न चेति । कर्मकर्तृव्यपदेशो
नृपान्तिन प्रसारान्तरमाह-उपास्येति । उन्व्यपदेशकमाह-तस्मादिति ॥ ४ ॥ तत्रैव हेतुत्वात्-
माह-इतश्चेति । सूत्रे हेतुत्वात्तत्त्वामाशक्त्या पूर्वमन्त्रस्य चन्द्रमाहृत्य व्याकरोति-इतश्चेति ।
मनानप्रकरण-वर्मेकशिवविषयम् । अन्तरात्मन्निति स्थानम् । निमित्तयोगः । शब्दमन्त्रमाह-तस्मा-
दिति ॥ ५ ॥ आनान्त-इतिर-व्याप्ययोगे म्ये मद्गीरुयानिदृष्टवार्तादेव शब्दभेदः स्मृतिरुक्तमा-

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मानो भेदेन दर्शयति—“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” [भ० गी० १८ । ६८] इत्याद्या ॥ अत्राह—कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मानोऽन्यो यः प्रतिपिध्यते—“अनुपपत्तेस्तु न शारीरः” [व्या० सू० १ । २ । ३] इत्यादिना ॥ श्रुतिस्तु—“नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” [बृह० ३ । ७ । २३] इत्येवआतीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति ॥ तथा स्मृतिरपि—“क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” [भ० गी० १३ । २] इत्येवआतीयकेति ॥ अब्रुच्यते । सत्यमेवमेतत् ॥ पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालेः शारीर इत्युपचर्यते ॥ यथा—घटकरकाशुपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नमः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्वत् ॥ तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते ॥ प्राक्—“तत्त्वमसि” [छा० ६ । ८ । ७-१५] इत्यामेकत्वोपदेशग्रहणात् ॥ गृह्णीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षदिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

मनोमय ईश्वर इत्याह—स्मृतेश्चेति ॥ भूतानि जीवान् । यन्त्रं शरीरम् । अत्र सूत्रकृता सत्यभेद उक्त इति भ्रान्तिनिरासापेक्षयावैकल्ये निरस्तमपि चोद्यमुद्राव्य निरूपयति—अत्राहेत्यादिना ॥ त्वदुक्तरित्या वस्तुत एकत्वमेव भेदस्तु कल्पितः सूत्रेणनूयत इत्याह—सत्यमिति ॥ ६ ॥ अर्भकमौको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावः तत्त्वं तस्मात् । आधिक्यमल्पत्वम् अर्णोयामित्यल्पत्ववाचकशब्देनापि श्रुतिमि-
भाष्ये ।

समारोग्य इति । तस्येत उत्थानम् । अत्राह चोदकः—कः पुनरयं शारीरो नामेति । न तावद्भेदप्रतिपेक्षाद्वेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र तात्त्विकौ भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकमिह तात्त्विकमता-
स्त्येक चेतरेत्, तत्र पीथोपपेक्षाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्भेदान्तानां द्वैतप्राहिणश्च मानान्तरस्यामात्राद्वैतान्तराच्च ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शङ्कयाऽऽह—स्मृतेश्चेति । इति स्थितस्य शारीराद्वेदः स्मृत्योच्यते ततो मनोमयन्यादिविशिष्टो-इति स्थितोऽन्यः शारीरादिति नोपचारशक्येति व्याचष्टे—स्मृतेश्चेति । तमेव शरणं गच्छत्यादिवाक्यमादिश-
न्त्यर्थः । ईक्ष्वापविकलं निरस्तमपि चोद्यं प्रसङ्गादुद्भावयति—अत्रेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां भेदवादः सत्-
पर्ययः । ननु नान्यत्वं साध्यते किंन्यस्य मनोमयत्वादि निपिय्यते तत्राऽऽह—य इति । विशिष्टगुण-
वत्त्वेन जीवस्य श्वेयलनिपेधानुपपत्त्या तदन्यत्वशील्यर्थः । परस्यांशो विकारो वा जीवो नामेकेशाङ्गप-
श्रुतिस्मृतिविशेषावैकमिवाह—श्रुतिरिति । न च भेदाभेदाभ्यां श्रुतिस्मृत्यविरोधस्तदयोगादिति । किं
यस्तुतोऽन्यो जीवो नास्ति किं बोधाधितोऽपीति विरुध्यति—अत्रेति । आद्यमङ्गीकरोति—सत्य-
मिति । द्वितीयं दूषयति—पर इति । अपरिच्छिन्नस्वोपाधिना परिच्छिन्नत्ववद्वैतं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-
ययेति । धुनी स्मृतौ च कर्मकर्तृत्वादिन्यवहारत्वात्परमार्थिक एव भेद इत्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । अत्रा-
ध्वान्तेन्यवशास्य तात्त्विकत्वमाशङ्क्य प्रागुच्यं वा बोधादत्रापि इति विकल्प्याऽऽद्यमनुजानाति—प्रागिति ।
द्वितीयं प्रत्याह—गृह्णीते त्विति ॥ ६ ॥ जैवच्छिन्नव्य निरूपयति—अर्भकेति । अर्भकमौको यस्य

अर्भकमल्पमोको नीडम् एष मे आत्मान्तर्हृदयमिति परिच्छिन्नायतन-
त्वात् ॥ स्वशब्देन चाणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्धेत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छारीर
एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते ॥ न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं, तत्प
रिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते ॥ नार्थं दोषः ॥ न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वग
तत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते ॥ सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्प-
रिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति ॥ यथा समस्तवसुधा-
धिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते ॥ कया पुनरपेक्षया
सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति ॥ निचाय्यत्वा-
देवमिति ब्रूमः ॥ स एवमणीयस्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्ड-
रीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते, यथा शालग्रामे हरिः ॥ तत्रास्य
बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् ।

रत्नप्रभा ।

त्याह—स्वशब्देनेति । नाप दोष इत्युक्त विवृणोति—न तावदिति ॥ कथमपि ब्रह्ममात्रापेक्ष-
याऽनीयर्थे । परिच्छेदत्याग निना ब्रह्मत्वासम्भवात् तत्प्रागे च ब्रह्मण एवोपास्यत्वमायातीति भावः ।
प्रमोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह—यथा समस्तेति ॥ सर्वेश्वरस्याधोव्याया स्थित्यपेक्षया परिच्छेदोक्तिरु-
त्पन्नमिदं ध्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः । ननु किमिति हृदयमेव प्रायेणोच्यते, तत्राह—तत्रेति ॥ हृदये
भामती ।

तेनाद्वैतमेव परमार्थः । तथा च 'अनुपपत्तेस्तु' इत्याद्यसंगतार्थमित्यर्थः । परिहरति—सत्यमेवैतत् । पर
एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिर्विच्छिद्यमानो बालः शारीर इत्युपचर्यते । अनाद्य
त्रिधावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वनो भेदेनावभासते । तादृशा च जीवानामभिधा, न तु निरपा-
धिना ब्रह्मणः । न चात्रिधायां सत्या जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविधेः पञ्चोन्वा-
श्रयमिति सांप्रतम् । अनादित्वेन जीवात्रिचयोर्जीवाङ्कुरजननरक्तस्तेरयोगात् । न च सर्वज्ञस्य सर्वज्ञेभ्य
स्यतु बुद्धोऽस्मात्सत्साराता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेक्ष्येत, न तु स्वतन्त्र इति नाप्यम् ।
न हि तद्भागस्य जीवस्य सप्रतिबन्धि बन्धनागारप्रवेशिता, येनानुगुण्येत, किञ्चिन्मनादिः पूर्वपूर्वकर्मावि-
धासत्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । न चैतावता ईश्वरस्यानीशता न लुपकरणाचपेक्षिता कर्तु
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सोऽर्भकौकान्तात्म्य भावस्तत्त्व तन्मादिति यावत् । अर्भकशब्दस्य शिशुविषयनिर्णयार्थमत्रमिति पर्याय-
लोक्तिः । कोक शब्दस्याप्रसिद्धार्था व्यवच्छिन्नचित्—नीडमिति । वाक्यार्थं वदन्नाशङ्का विवृणोति—
एष इति । तत्र लिङ्गयोः सभाजनार्थं विशिनष्टि—आराग्रेति । परत्र तदसभाजनार्थं—सर्वगत इति ।
तन्मानुपेक्षणीयमाह—तदिति । परिहारभागमनारयति—अत्रेति । अणीयस्त्वमुपेक्ष्य व्यापस्त्र वा
वाच्य तदपि वा कथंचिदनुगन्तव्यम् । नाऽऽयः, श्रुतम्य बाधायोगादियाह—नापमिति । द्वितीय
प्रत्याह—न तावदिति । तस्याऽपि व्यापस्त्वमुपेक्षणीयस्त्र बाध्यते तदपि वा कथंचिदनुगन्तव्यम् ।
नाऽऽयः, श्रुतबाधायोगसम्प्राप्तम् । न द्वितीयो, व्यापसोऽणीयमत्रम्य सर्वथेवायुक्त वास्तत्ताऽऽह—सर्वति ।
अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नदेशोक्तौ दृष्टान्तमाह—समस्तेति । तत्र पुरासापेक्षया व्यपदेशोऽपि कथमिहेति
पृच्छति—कथेति । सूत्रावयवमुत्तरमनार्थं व्याचष्टे—निचाय्यत्वादिति । सर्वगतस्य कथमेवदेशे द्रष्ट-
व्यत्वं तत्राऽऽह—यथेति । तत्र शास्त्रग्रामाभ्यातयाऽस्तु, प्रमुते कथं तत्राऽऽह—तत्रेति । बुद्धिनिगण-
नियन्तकरणस्य प्रमाणजा वृत्तिरक्ता । सर्वगतस्य बुद्धो हृदय एव मानप्राप्तः तत्राऽऽह—

सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति ॥ व्योमवच्चैतद् द्रष्टव्यम्-यथा सर्वगतमपि सद्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकौऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि ॥ तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम् ॥ तत्र यदाशङ्क्यते हृदयायतनत्वाद्वह्मणो हृदयायतनानां च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्विनायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति ॥७॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिद्रूपतया च शारीरो-
दविशिष्टत्वात्सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च ॥
न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते-“नान्योऽतोऽस्ति विजाता” [बृ० ३।७।२३] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तस्मात्परस्यैव संसा-
रसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् ॥ न ॥ वैशेष्यात्-न तावत्सर्वप्राणिहृदयसम्ब-
न्धाच्छारीराद्ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गः ॥ वैशेष्यात्-विशेषो हि भवति
शारीरपरमेश्वरयोः ॥ एकः कर्त्ता मौक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादि-
मांश्च ॥ एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः ॥ एतस्मादनयोर्विशेषा-
देकस्य भोगो नेतरस्य ॥

रत्नप्रभा ।

पद्मान्मनो बुद्धिश्चिद्विज्ञानादिकं भवति । अत ईश्वरामिव्यक्तिरूपान्वात्तदुक्तिरित्यर्थः । व्योमदृष्टान्तात्ति-
ना शङ्काखटाऽपि काचिच्छिन्नग्राह-तत्र यदाशङ्क्यत इत्यादिना ॥ मित्रायतनत्वेऽपि व्योमः सत्य-
मेवाद्यमावाधिति भावः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणो हृदयत्वेऽनिष्टसंभोगापत्तेर्जीव एव हृदं उपास्य इति शङ्कां
व्याचष्टे-व्यामवदिति ॥ ब्रह्म, मोक्तृ स्यात्, हृदयत्वे सति चेतनत्वाज्जीवामित्रत्वाच्च जीववदित्युक्तं
निरस्यति-न वैशेष्यादिति ॥ धर्माधर्मवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । अयमेव विशेषो वैशेष्यम् । स्वार्थं प्यत्र
प्रत्ययः, विशेषस्यातिशयार्थो वा । धर्मदेः स्वाश्रयं फलहेतुत्वमतिशयः । तस्मादिति सूत्रार्थः । किञ्च
विमयो यहय आत्मान इति यादिनामैकस्मिन् देहे सर्वात्मनां मोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्माजित एव देहं
मायती ।

ज्ञानत्रयं विहन्ति । तस्माद्यत्किञ्चिदेतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्यामिधानमाग्यात्तत्तकं
आनन्दगिरीव-न्यायनिर्णयः ।

सर्वेति । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नयतनत्वादव्यपदेश सौप्रोदाहरणेन साध्यनि-व्योमवदिति । ब्रह्मापि
हृदयापेक्षया द्विगोक्तिमागिति शेषः । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति-तदेवमिति । हृदयायतनस्यातात्त्विकत्वे चाद्या-
न्तरमपि निरस्नन्त्याह-तत्रेति । न हि परोपाधिपरिच्छेदादनिपत्त्यादि युक्तं व्योमोऽद्वैतेति भावः ॥ ७॥
हृदयत्वे ब्रह्मणोऽनिष्टप्रसङ्गाज्जीवस्यैव हृदस्योपास्यतेति शक्तिन्या समावृत्ते-संभोगेति । त्रयो प्रपञ्च-
यति-व्योमवदिति । सर्वबुद्धिसवन्त्वेऽपि नमोवदभोगमाशङ्क्योक्तम्-चिदिति । तथाऽपि भोगहेतु-
सवदस्यैव भोगो नेतरस्येत्याशङ्क्याऽऽह-एकत्वाच्चेति । तत्प्रपञ्चयति-न हीति । अनिष्टप्रसङ्गं निगम-
यति तस्मादिति । उत्तरमादत्ते-नेति । अत बुद्धिन्येव सति चेतन्याद् ब्रह्मणो मोक्तृत्वं जीवमिति
तेनाऽऽह-न तावदिति । हेतुं विदुर्गोति-विशेषो हीति । धर्माधर्मवत्त्वस्यैव भोगप्रसङ्गोक्तत्वाद्भ्रमयो-
जको हेतुमित्यर्थः । उक्तवैशेष्यफलमाह-एतस्मादिति । साधनव्याप्तिमाशङ्क्यान्यत्र धर्मादित्यादि-
१ यथेष्टेति पाठान्तरम् ।

सर्वप्रसिद्धधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२५७)

यदि च सान्निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसम्बन्धोऽभ्युपगम्ये-
ताऽऽकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः ॥ सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समा-
वेतो चोद्यपरिहारो ॥ यद्यप्येकत्वाद्विज्ञान आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य
भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति ॥ अत्र वदामः ॥ इदं तावदेवानाम्प्रियः प्र-
ष्टव्यः-कथमयं त्वया आत्मान्तराभावोऽध्यवसित इति । “तत्त्वमसि”
[छां० ६।८।७-१५] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० १।४।१०] “ता-
न्योऽनोऽस्ति विजाता” [बृ० ३।७।२३] इत्यादिशास्त्रेभ्य इति
चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्थजरयतीयं
लभ्यम् ॥ शास्त्रं च “तत्त्वमसि” [छां० ६।८।७-१५] इत्यपहतपा-
प्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुप-
भोक्तृत्वं वारयति ॥ कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः । अथागृहीतं
शारीरस्य ब्रह्मणेकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः । शारीरस्योपभोगो न तेन
परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः ॥ न हि बालैस्तलमलिनतादिभिव्योन्नि
विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति ॥

रत्नप्रभा ।

भोग इति परिहारश्च तुल्य इति न कथं पर्यनुयोज्या इत्याह-सर्वगतेति ॥ वस्तुतस्तेषामेव भोगसा-
साङ्ख्यमित्यप्रे वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवामित्राय श्रुत्या निश्चित्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुति-
बाधमाह-यथाशास्त्रमिति ॥ अत्र मुलमात्र जरत्या वृद्धाया कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्जजरतीय-
न्याय । न चार न युक्त । न ह्यभेदमङ्गीकृत्याऽभोक्तृत्वं त्यक्तं युक्तं, श्रुत्येवाभेदसिद्धयं भोक्तृत्ववाराणादि-
त्याह-शास्त्रं चेति ॥ नन्वेकत्र मया श्रुत्या न गृहीतं येनोपजीव्यश्रुत्या बाध स्यात्, किन्तु त्वदु-
क्त्या गृहीतमित्यादाक्य त्रिप्रप्रतिप्रिम्बयो. कल्पितभेदेन भोक्तृत्वभोक्तृत्वव्यत्ययोऽपत्तेरप्रवोजनो हेतुरि-
त्याह-अयं गृहीतमित्यादिना ॥ कपितासङ्गित्वमभिधानस्य वैशेष्यमित्यमिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति-
भामती ।

विशेष प्रतिपादयितुम् । तयाद्यत्रियाकल्पितं सुखादिसमोऽनियत्मान एव जीवस्य उपपत्ते । न तु
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिनिरोधानेनमित्याह-यदि चेति । किञ्च, जीवा मित्रो नह्यथेति स्थितानेकस्मिन्देहेदेशे
सर्वमनिव्यविशेषानुल्लो भोगः स्यान्न चैकैकस्यापि । स्वकर्माज्जते देहे भोगो नान्यत्रेति
चेद्वयमपि तथैवाभिधीमहीत्याह-सर्वेति । ब्रह्मणो भोक्तृत्वमात्रोक्तैर्युक्तमनुमायते-यदपीति ।
तत्र प्रतिज्ञायुक्तेत्याह-अत्रेति । तदयुक्तिं वक्तुं श्रुति-इदमिति । किमेकत्वमज्ञातं शातं
वा । आद्यं हेतुसिद्धिः । द्वितीये तद्वैर्मदुक्ते शास्त्राद्वेति प्रश्नमेव प्रकटयति-कथमिति । अत्य-
मादत्ते-तत्त्वमिति । शास्त्रानुसरणे तदतिप्रथममुक्तमित्याह-यथेति । न हि वस्तुतादेरेकदेशो
भोगाय पच्यत एकदेशान्तु प्रमस्य कल्प्यते निरोडादित्याह-नेति । ऐक्यं बोधयति शास्त्रं
न सत्तारं नारयति । तदयमर्जजरतीयप्रसक्तित्याशङ्क्याऽऽह-ज्ञानं चेति । समारणो ब्रह्मणेक्यबोध-
नायोगात्नीयस्य समानित्वनिरासद्वारा शास्त्रमेक्यं बोधयत्यशोनिप्रदार्थम्य वाच्यार्थज्ञानाभावादित्यर्थः ।
त्वदुक्तंरस्य ज्ञानं न शास्त्रादिति द्वितीयमुपाययति-अथेति । तत्र वास्तवे भोक्तृत्वे नाप्ये साध्य-

तदाह—न ॥ वैशेष्यादिति नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः ॥ वैशेष्यात्—विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः ॥ सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् ॥ न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते ॥ तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥ ॥ इति सर्वत्रप्रासिद्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ (२) ॥

कठवल्लीषु पठ्यते “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ॥ मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः” [१ । २ । २५] इति ॥ अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ताप्रतीयते ॥ तत्र किमग्निरत्ता स्याद्,—उत—जीवः—

रत्नममा ।

तदाहेति ॥ तद्वन्नो हार्दवे वायकात्माच्छाण्डिल्यन्यावाक्य ब्रह्मण्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ॥ ८ ॥ (१) ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगद्—ओदनो मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि यस्योपसेचनम् ओदनसंस्कारकवृत्तप्रायः सोऽत्ता । यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽमेदकल्पनया वर्तते तच्छुद्ध ब्रह्म इत्या इत्यम् ईश्वरस्याप्यनिष्ठानभूत को वेद, चित्तशुद्धयायुपाय निना कोऽपि न जानामासीत् ।

निर्मुष्टनिखिलानिघातद्वासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शंपमतिरोहितार्थम् ॥ ८ ॥ (१) ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् । कठवल्लीषु पठ्यते—यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स इति । अत्र चादनीषौदनोपसेचनमुचितं कश्चिदत्ताप्रतीयते । अतृत्व च मोक्षता वा सहर्तता वा स्यात् । न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो मोक्षतास्ति, ‘अनश्नन्नम्योऽभिमिवाकशीति’ इति श्रुत्या मोक्षताप्रतिपक्षात् । जीवात्मनश्च मोक्षतागिनानात्—‘तपोरन्त्यः पिण्ड स्वादृति’ इति । तद्यदि मोक्षत्वमृत्युततो मुक्तमशय जीवात्मन प्रतिपत्तव्यः । तद्वन्नपि चास्य कार्यकारणसघातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा समग्रति भोग्यम् । अयं तु सहर्तता मोक्षता, ततश्चयागानमिज्ञीयपरमात्मना प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः सहर्तत्वस्याविशेषात्प्रति सशयः—किमत्ता अग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति । तत्रोदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेर्मोक्षत्वमेव प्रथमं युद्धौ निपरिपते, चरमं तु सहर्तत्वमिति भोक्तात्ता । तथा स जीव एव । ‘न जायते म्रियते’ इति च तस्यैव स्तुतिः । सहारकाष्टेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यानस्यानात् । दुर्ज्ञानस्य च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्य इति प्राप्तम् । यदि तु सहर्तत्वमृत्युत्व तयाप्यग्निरत्ता, ‘अग्निरत्ता’ इति श्रुतिप्रसिद्धिर्स्यात् । एव प्राप्ते-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वैकृत्यमनास्तवं सिद्धसाध्यतेति मत्वाऽऽह—तदेति । तदेव दृष्टान्तेनाऽऽह—न हीति । तत्र सूत्रमागमनतार्यं योजयति—तदाहेति । तयोर्विशेषेऽपि कथं ब्रह्मणि वस्तुतो भोगामानस्तवाऽऽह—न चेति । हेतुद्वयनिरासमुपसहरति—तस्मान्नेति । मनोमयत्वादिविशिष्टस्यैव ईश्वरस्य ध्यानार्थं हार्दवेऽपि निर्दोषत्वा-चमिन्नेव शाण्डिल्यन्यावाये सर्वमियादिवाक्यममन्विमिल्यर्थः ॥ ८ ॥ (१) ॥ ईश्वरस्यामोक्षत्वे नातृत्वमर्थात्तादाक्याह—अत्तेति । उदाहरति—कठेति । यस्य परस्याऽऽत्मनो ब्रह्म च क्षत्रं चोभे जाती प्रसिद्धानन्दोदनौ भवतो यम्य मृत्युः सर्वमारकः सन्नुपसेचनमोदनमिच्छृततत्तिष्ठति यत्र सोऽत्ता कारणमात्मनो त निर्दिशेपमात्मन नाभितो दुश्चरितादिनिमन्त्रोक्तोपायान्यथा वेदेत्यमन्यस्तद्वहितो न वेदेत्यर्थः । अतुप्राश्रयणान्न सूत्रानुसारित्याशङ्कार—अत्रेति । मिद्वेऽत्तरि निचारमृद सशयमाह—तत्रेति ।

अथ वा-परमात्मेति संशयः ॥ विशेषानवधारणात्-त्रयाणां चाग्निजीव-
परमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः ॥ किं तावत्मात्मम् ? अग्नि-
रत्तेति ॥ कुतः ॥ “अग्निरन्नादः” [बृह० १।४।६] इति श्रुतिप्रसि-
द्धिभ्याम् ॥ जीवो वाऽन्ता स्यात्-“तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहाति” [मुण्ड०
३।१।१] इति दर्शनात् ॥ न परमात्मा-“अनश्नन्नन्यो अभिवाक-
शीति” [मुण्ड० ३।१।१] इति दर्शनादिति ॥ एवं भाते ब्रूमः ॥
अन्ताय परमात्मा भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ “चराचरग्रहणात्” चराचरं
हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते ॥ तादृशस्य चाद्यस्य

रत्नप्रभा ।

तीत्यर्थः । सशयबीजमाह-विशेषेति ॥ “स त्वमग्निं प्रभूहि” [कठ० १।१३] इत्यमरः, “वेद्य
प्रेते विचिक्षिप्ता” [कठ० १।२१] जीवस्य, “अन्यत्र धर्मादः” [कठ० २।१४] इति
ब्रह्मणः प्रश्नः । “लोकादिमग्निं तमुवाच” [कठ० १।१९] इत्यमरः, “हन्त त इदं प्रदद्यामि”
[कठ० २।६] इतीतरयोः प्रतिरचनमुपलभ्यत इत्यर्थः । पूर्वेन ब्रह्मणो भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं, तदु-
पजीव्य पूर्वपक्षपति-किं तावदिति ॥ अग्निप्रकरणमन्तर्गतियत्चराह-जीवो वेति ॥ पूर्वपक्षे जीवो-
पास्ति, सिद्धान्ते निर्देशोपलब्धज्ञानमिति फलमेतः । ओदनशब्दो भोग्यताचीति पूर्वपक्षः । सिद्धा-
न्तस्तु ब्रह्मक्षेत्रज्ञैरप्यापितकार्यमात्रे गौण ओदनशब्दः । गुणध्वान् मृत्यूपसेचनपदेन सन्निधापित
भामती ।

ऽभिधीयते-अन्ताय परमात्मा, कुतः, चराचरग्रहणात् । “उभे यस्यौदनः” इति, “मृत्युर्धर्म्योपसेचनम्” इति
च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया च कार्यकारणसत्ताः स्थितः, न तद्यौदनः ।
नद्यौदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनं, अपि तु भोग्यः । न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भो-
ग्यत्वं सुख्यम् । न चात्र मृत्युरपसेचनतया कस्यते । न च जीवस्य कार्यकरणसत्तातो ब्रह्मक्षेत्रादिन्यो
भक्ष्यः, कस्यचित्कूरसत्त्वस्य व्याप्रादेः कश्चिद्वन्तु, न तु सर्वथा सर्वजीवस्य । तेन ब्रह्मक्षेत्रनिपयमपि सर्व-
जीवस्यात्तु न व्याप्नोति, किमहं पुनर्मृत्यूपसेचनव्याप्तं चराचरम् । न चोदनपदस्य भोग्यत्वमात्रेण भोग्यता-
नुरोधेन यथासप्तममन्तुयं योज्यत इति युक्तम् । न ओदनपदं धृत्या भोग्यत्वमाह, किंतु लक्षणया । न च
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विशेषानवधारणोऽयः सशयस्त्रिव्येन कथं नियम्यते सत्ताऽह-त्रयाणामिति । स त्वमग्निमिवा-
दिरेमैव्यं प्रेते विचिक्षिप्तेत्यादिर्जीवस्यान्यत्र धर्मादित्यादिर्ब्रह्मणः प्रश्नः प्रतिरचनमपि लोकादिमग्निमिवा-
पेक्षेन्त त इदमित्यादौ तयोरिव त्रयाणामेव तयोर्विहोषट्पञ्चैस्त्रिव्येन सशयो विशेषानुपलब्धेरेत्यर्थः । पठि-
तकठश्रुतेर्निर्देशोपलब्धिः समन्वयोक्त्या श्रुत्यादिसर्गतिं गृहीत्वा पूर्वपक्षपति-किं तावदिति । पूर्वपक्षे-
ऽग्नेर्जीवस्य योपास्तिः सिद्धान्ते निर्देशोपलब्धत्वात् इति फलम् । विशेषेऽनवधुतं कुतोऽनश्रुतिगिर्याह-कुत
इति । अग्निरन्नादोऽनपतिरिति श्रुतेस्तेरन्नादत्वप्रसिद्धे विशेषगिर्याह-अग्निरिति । आनन्दगिर्या-
मतिरुपन्यासाध्यायकारे तदुक्त्ययोगादोदनशब्दस्य च भोग्यवगुणाद् ब्रह्मक्षेत्रमन्तर्गतमोक्तृत्वमन्त्यादौ स-
ह-
तुल्येऽपि भोक्तृत्वाभावान्मृत्युपास्तिरित्येवपरिभाषाह-जीवो वेति । ओदनशब्देन कर्मकरोत्तरेत्यु-
क्तस्य तदनुगुणत्वात् जायत इत्यादेशं जीवं योगात्तदुपास्तिरिति भावः । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षेत्र-
वृत्तिना जगत्तदुपास्तिरित्येव परस्मिन्प्रसिद्धेस्तद्विवादेऽप्याह-नेति । श्रुतिब्रह्मक्षेत्रादिपदे धृत्ये-
न्यासादोदनशब्दस्य भोग्यत्वमाह ब्रह्मक्षेत्रमन्त्यादौ भोग्यवगुणाद् ब्रह्मक्षेत्रमन्त्यादौ तत्पक्षेऽप्यर्थः ।
पूर्वपक्षमन्यु सिद्धान्तपति-एवमिति । साधने जीवपक्षे परस्मिन्को हेतुरिति पृच्छति-कुत इति ।
हेतुमुक्तं वा व्याचष्टे-चरेति । तदनुक्त्यान्यथासिद्धिं निराह-तादृशस्येति । हेनोः पक्षधर्माभाह-

न परमात्मनोऽन्यः कुत्स्न्येनात्ता संभवति ॥ परमात्मा तु विकारजातं
संहरन्त्सर्वमस्तीत्युपपद्यते ॥ नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते । तत्कथं
सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते ॥ नैष दोषः ॥ मृत्यूपसेचनत्वेन
सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद्वृक्षक्षेत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शना-
र्थत्वोपपत्तेः ॥ यत्तु परमात्मनोऽपि नातृत्वं सम्भवति—“अनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीति” [मुण्ड० ३ । १ । १] इति दर्शनादिति ॥ अत्रोच्यते ॥
कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनम् ॥ तस्य सन्निहितत्वात् ॥ न विकार-
संहारस्य प्रतिषेधकम् ॥ सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन
ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् ॥ तस्मात्परमात्मवेदात्ता भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मवेदात्ता भवितुमर्हति ॥ यत्कारणं—प्रकरणमिदं परमा-
त्मनः—“न जायते म्रियते वा विपश्चित्” [कठ० १ । २ । १८] इत्यादि ॥
प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् ॥ “क इत्या वेद यत्र सः” [कठ० २ । २५]
इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥ इत्यत्रधिकरणम् ॥ २ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ (३) ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते—“कृतं पिबन्तो सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे

स्वनपमा ।

प्रसिद्धौदनगतं त्रिनाश्रयत्वं गृह्यते । गौणशब्दस्य सन्निहितगुणप्राप्तिवात् । तथा च सर्वस्य त्रिनाश्रयत्वेन
मानाहिद्वादीश्वरोऽस्त्याह—नैष दोष इति ॥ तस्य सन्निहितत्वादिति । “पिप्यत्स्यादसि” इति भोगस्य
पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ (२) ॥ अत्रुक्तयानन्तरवाक्यन्यापि त्रयात्मनि समन्ययमाह—गुहा-
मिति ॥ ऋतम् अपश्यन्मावि कर्मकृत् पिबन्तौ मुञ्चानौ सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्यं देहे
भामवी ।

लक्षणिकमोग्यत्वानुरोधेन ‘मृत्युर्यस्योपसेचनम्’ इति च ‘नल च क्षम च’ इति च श्रुती सन्नोचमर्हति ।
न च नलक्षेत्रे एवात्र विरक्षिते, मृत्यूपसेचनेन प्राणमृन्मागोपस्थापनात् । प्राणिषु प्रानतत्वेन च ब्रह्म-
क्षत्रोपन्यासस्योपपत्तेः, अन्यनिवृत्तरदान्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च । तथा च चराचरसंहर्तुः परमात्मन एव ।
नामेः । नापि जीवस्य । तथा च ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हान म्रि-
ष्यति । ‘क इत्या वेद यत्र स’ इति च दुर्विज्ञानतोपपत्त्यते । जीवस्य तु सर्वलोकाप्रसिद्धस्य न दुर्वि-
ज्ञानता । तस्मादत्ता परमात्मनेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥ (२) ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परमेति । नलक्षत्रयोरेव मृत्यूपसेचनयोरेव दृष्टसिद्धौ हेतुगति शङ्कते—नान्विति । ओदनशब्देन नल-
क्षत्रद्विचना मृत्यूपसेचनसन्निवानादोदनस्य नाश्रयमाश्रित्य त्रयश्चक्षुषश्चन्द्राम्या जगदुद्ध्यते तेन तत्राशक्त-
त्वदिद्वाद् अथात्र भानीत्याह—नैष इति । निषेधश्रुत्या परस्य नातृत्वेयुक्तमनूय तस्य गतिमाह—यत्त्विति ।
तयोपस्थादिना कर्मफलभोगस्य पूर्वोक्तत्वं सन्निहितम् । अपिशेषेण त्रिभारसंहारस्यापि किमित्येतन्न
निषेधक सर्ववेदान्तनिरोगादित्याह—नेत्यादिना । ऐद्विभक्त्यमुपसहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥ परमा-
त्मनात्तेयत्र मानान्तरमाह—प्रकृष्णान्नेति । नत्र व्याचष्टे—इतश्चेति । प्रकृतत्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्योक्त-
मृतेति । न्यायमप्रवृत्तपहादिति शेषः । इतश्च परमात्मनात्तेयाह—क इति । यस्येयादि वाक्य
ज्ञेये परमात्मनि मायाद्वारा सर्वमहर्नेयमित्यर्थः ॥ १० ॥ (२) ॥ पूर्वोदाहृतानन्तर्गमन्त्रार्थनिर्णयार्थ-
माह—गुहामिति । सगतिं उदन्वियमाह—कठेति । नन सत्यमात्रस्य कर्मकृत् पिबन्तौ मुञ्चानौ सुकृतस्य

परार्थं । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पश्चाद्ययो ये च त्रिणाचिकेताः”
[कठ० । १ । ३ । १] इति ॥ तत्र संग्रहः-किमिह बुद्धिजीवो निर्दिष्टो-
उत-जीवपरमात्मानाविति ॥ यदि बुद्धिजीवो ततो बुद्धिप्रधानात्कार्य-
करणसंघाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति ॥ तदपीह प्रतिपाद-
यितव्यम् । “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके, नायमस्तीति
चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः” [कठ० १ । १ । २०]
इति पृष्टत्वात् ॥ अथ जीवपरमात्मानो ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा
प्रतिपादितो भवति ॥ तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । “अन्यत्र धर्मादन्यत्रा-
धर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥ अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद्”
[कठ० १ । २ । २४] इति पृष्टत्वात् ॥ अत्राहाऽऽक्षेता-उभावप्येतौ पक्षौ न
संभवतः ॥ कस्मात् ॥ कृतपानं हि कर्मफलोपभोगः “सुकृतस्य लोके” इति

रत्नप्रभा ।

परस्य त्रयणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्थं इदं परम श्रेष्ठ तस्मिन् या गुहा नभोऽक्षपा बुद्धिरूपा या
तां प्रविश्य स्थितौ छायातपस्तु मिथोभिन्दौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति निर्नाचिकेतोऽ-
मिथितो येनैते त्रिणाचिकेता । तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेतस्तस्यानामव्ययन तदर्थज्ञान तदनु-
ष्ठान चेति त्रित्वं बोध्यम् । बुद्ध्याभिच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृतत्वात्सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वोक्त-
रपक्षयो फल स्वयमेवाह-यदीत्यादिना ॥ तदपि जीवस्य बुद्धिरेलक्ष्यमपीत्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते
सति येय विचिकित्सा सशय । परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके, नास्तीत्यन्ये । अनस्ययोरपि दोऽहमेत-
दात्मनश्च जानीयामित्यर्थः ॥ तदपीति । परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः । उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन सशयमाक्षि-
पति-अत्राहेति ॥ छत्रिपदेन गन्तार इव पित्र्यदेनाजहद्वृक्षण्या प्रतिष्ठाबुध्येत इत्याह-

भामती ।

सशयमाह-तत्रेति । पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह-यादे बुद्धिजीवाविति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह-अथ जीव-
परमात्मानाविति । औत्सर्गिकस्य मुरयतामलापूर्वेसिद्धान्तपक्षासभवेन पश्चान्तर कल्पयिष्यत इति
मन्यान सशयमाक्षिपति-अत्राहक्षेतेति । श्रुत सत्यम् । अस्यभागीति यावत् । समाधेने-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

लोके सम्यगर्जितम्यादृष्टस्य कार्ये देहे कर्तमानौ परम्य त्रयणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्थं इदं परम तस्मि-
न्परमे श्रेष्ठ या गुहा नभोऽक्षणा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपस्तु मिथो भिन्दौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मि-
णश्च वदन्ति । निर्नाचिकेतोऽमिथितो येनैते त्रिणाचिकेतान्तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । बुद्ध्याभिच्छिन्नस्य
जीवस्य परम्य च प्रकृतत्वात्तपानकर्तृत्वस्य जीवेन सह बुद्धेरेव परस्यापि छत्रिन्यायेन
छात्रिणिकृत्वाभिशाघ सशयमाह-तत्रेति । वाक्यभेदशङ्कां पारहरणपूर्वपक्षे फलमाह-यदीति ।
प्रकृतं प्रतिपाद्य बुद्धो जीवस्तथेति तत्राऽऽह-तदपीति । जीवतत्त्वं तदर्थः । प्रकृतं सत-
त्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति येय विचिकित्सा सशय परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीति चान्ये तयो-
पदिदोऽहमेतत्तत्र ज्ञानुमिच्छामित्यर्थः । वराणां पित्र्य सौमनस्यममित्रियाऽऽमित्रियेतेयमिति निर्जा-
रणे पक्षी । सिद्धान्तेऽपि वाक्यभेद सशयमाह-अयेत्यादिना । जीवविच्छिन्नस्य त्रयणोऽप्युक्तत्वा-
त्कथं प्रतिपाद्यतेवाशङ्क्याऽऽह-तदपीति । परमात्मस्वरूपं तदियुक्तमन्यत्रे अन्यदिनि यावत् । वृत्ता-
वृत्ताकारणाकारावेत्यर्थः । चक्रात्म्यां भवतो ग्रहणम् । उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन सशयमाक्षिपति-
अत्रेति । प्रकृतत्वाच्चदुपपत्तौ तदसमायना नास्तीत्याह-कस्मादिति । पक्षपोरसमायनो यत्कृतपान-
शन्दार्थमाह-ऋतेति । तत्कर्तृर्दृश्योऽदृश्येति हेतुमाह-सुकृतस्येति । तत्राऽपि कथं पक्षयोरुपप-

लिङ्गात् ॥ तच्च चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति । नाचेतनाया बुद्धेः ॥ “पि-
बन्तो” इति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः ॥ अतो बुद्धिक्षे-
त्रज्ञपक्षस्तावन्न सम्भवति ॥ अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भवति ॥
चेतनेऽपि परमात्मानि कृतपानासम्भवात् ॥ “अनश्नन्नन्यो अमिचाक-
शीति” [मुण्ड० ३ । १ । १] इति मन्त्रवर्णादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नैप
दोषः ॥ छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्श-
नादेवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येयाताम् ॥ यद्वा-जीवस्तावत्पि-
बति । ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते ॥ पाचयितर्यपि-
पकृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् ॥ बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि सम्भवति ॥ करणे कर्तृ-
त्वोपचारात् ॥ एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् ॥ न चाध्यात्माधिका-
रेऽन्यो कोचिद् द्वावृतं पिबन्तो सम्भवतः ॥ तस्माद् बुद्धिजीवी स्यातां,

रत्नप्रभा ।

अत्रोच्यत इति ॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यावित्याह—यद्वेति ॥ नियतपूर्वभाविष्ठि-
मन्त्ररूपमनुकूल्यं कर्तृकारयितोः साधारणम् । यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः । अत्र
प्रकृतिर्मुक्त्यर्थी प्रत्यये लक्षणा । मिश्रास्तु कृतिः प्रत्ययार्थी मुख्यः प्रकृत्या त्वजहलक्षणाया
पायनं लक्ष्यमित्याहुः । पूर्वपक्षे पिबन्ताविति कर्तृवाचिशतप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारण कारकत्वं
लक्ष्यमित्याह—बुद्धीति ॥ एधांसि काष्ठानि । पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं, प्रकृतिस्तु
मुख्येवेति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ ग्राणाविन्यत आह—न चेति । ब्रह्मक्षेत्रपदस्य सनिहित-
भासती ।

अत्रोच्यत इति । अध्यात्माधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कृतपितुम् । तदिह बुद्धेरचेतन्येन परमात्मनश्च
मोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैकैः पाता पारिक्षिप्यत इति ‘सृष्टीरुपपत्तिरिति’ इतिवद्विवचनानुरोधादपिबन्ससृष्टतां स्वा-
र्थस्य पिबन्त्यदो लक्ष्यमन्वार्थमजहन्नितरेत्युक्तपिबदपिबन्तरो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि
न दोष इत्याह—यद्वेति । स्वातन्त्र्यलक्षणा हि कर्तृत्वं, तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्ता ।
अत एव चाहुः—‘यः कारयति स करोत्येव’ इति । एव कारणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथञ्चिर्कर्तृत्वं,
यथा काष्ठानि पचन्तीति । तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यधिकरोध इति । तदेवं संशय समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति—
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तिरित्याशक्य पूर्वपक्षानुपपत्तिमाह—तच्चेतनस्येति । अस्तु जीवस्यैव चेतनत्वादतपानं वा वाञ्छत-
नाया बुद्धेरभूतपाऽपि का क्षतिस्तत्राऽऽह—पिबन्ताविति । जीवस्यैव पातृत्वं न बुद्धेरिति स्थिते फल-
तमाह—अत इति । द्वयोरुक्तं पानायोगं हेतुरुच्य सिद्धान्तयोगमाह—अत एवेति । बुद्धेरचेतन्यात्पा-
नायोगेऽपि परस्य चेतन्यात्तयोगमाशङ्क्याह—चेतनेऽपीति । संशयायोगादविकरणाक्षेपमनूय परिहरति—
अत्रेति । किं पक्षद्वयं कथंचिदपि नोपपद्यते किंवा कथंचिदयोगेऽपि सम्यक्प्रज्ञानतरपत्तिः । नाऽऽह इत्याह—
नैप इति । सिद्धान्तोपपत्ति विधान्तरेणाऽऽह—यद्वेति । तथाऽपि कथं पिबन्ताविति द्विवचनं
तत्राऽह—पाययन्निति । प्रधानकर्तारं प्रयोगो गुणकर्तारं कथमित्याशङ्क्याऽह—पाचयितरीति ।
यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादित्यर्थः । पूर्वपक्षेऽपि द्विवचनोपपत्तिमाह—बुद्धीति । संभवति द्वि-
वचनमिति शेषः । कर्तारं यो व्यपदेशः स कथं करणे स्यात्तत्राऽह—एधांसीति । कथंचिदुपपत्ति पक्ष-
योक्तव्या द्वितीय निराह—न चेति । पक्षद्वयं संगान्याविकरणासम्भुतपक्षइति—तस्मादिति । ब्रह्मक्षेत्र-
ज्ञस्य सनिहितमृदुपदादनि यस्तुपरत्वादिहापि पिबन्त्यस्य सनिहितगृहप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपर-

जीवपरमात्मानो वेति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति ॥
कुतः॥गुहां प्रविष्टाविति विशेषणात् ॥ यदि शरीरं गुहा, यदि वा हृदयम्,
उभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञो गुहां प्रविष्टावुपपद्यते ॥ न च सति सम्भवे सर्व-
गतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुम् “सुकृतस्य लोके” [कठ०
१ । ३ । १] इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति ॥ परमात्मा तु न
सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते-“न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्”
[वृ० ४ । ४ । २३] इति श्रुतेः ॥ “छायातपो” [कठ० १ । ३ । १] इति
चेतनाचेतनयोर्निदश उपपद्यते ॥ छायातपवत्परस्परस्य विलक्षणत्वात् ॥
तस्माद् बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ विज्ञानात्म-

रत्नप्रभा ।

मृत्युपदादनित्यनस्तुपरन्वदिहापि पित्रपदस्य समिहितगुहापदाद्बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-
कि तावदिति ॥ गोचरं फलम् । एकस्मिन्नातिमति क्लृप्तं सजातीयमेव द्वितीयं प्रादम् । व्यक्तिमा-
ग्रहं छायाज्ञानं विजातीयम् । जातिव्यत्ययभयकल्पनागौरवात् । न चास्तु कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव
जीनस्य द्वितीयेति वाच्यम् । चेतनस्य जीनस्यभासस्य कारकत्वाद-तरङ्गत्वात् । तथा च लोके द्वितीय-
भामती ।

बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । “नियताधारता बुद्धिजीवसमिर्निर्ना नहि । ज्ञेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वे परमात्मनि ॥”
न च पित्रन्तानितिक्रमप्रतिष्ठदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुरार्याख्ये लाक्षणिकार्थत्वायोगात्, बुद्धिजीवयोश्च
गुहाप्रवेशोपपत्तेः । अपि च “सुकृतस्य लोके” इति सुकृतलोकव्यवस्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः ।
बुद्धिनीयौ च कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ । जीनो हि भोक्तृतया बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ,
न तु ब्रह्म, तस्यातदापत्वात्, किंच छायातपाविति तम प्रकाशाशुक्ती । न च जीन परमात्मनोऽभिन्नस्तमः,
प्रकाशकत्वत्वात् । बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम् । तस्माद्बुद्धिजीवावत्र कथ्येते । तत्रापि प्रेते
विचिकित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोको जीनो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते । एव प्राप्तेऽभिधीयते-“ज्ञानपानेन
जीनात्मा निश्चिनोऽस्य द्वितीयता । ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या निरूपया ॥ १ ॥ प्रथमं सद्द्वितीयत्वे
ब्रह्मणावगते सति । गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥ २ ॥” गौः सद्द्वितीयेत्युक्ते सजातीयत्वेन
गयान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयनाम्नादिना । तदिह चेतनो जीनः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा
सद्द्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया निरूपया बुद्ध्या । तदेवम् “ज्ञान पित्रन्तौ” इत्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि
तदनुरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हस्तिरिति वद्वेषारयेयम् । बहुलं हि गुहाश्रयं ब्रह्मणं श्रुतम् आहुः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेति विमृश्य पूर्वपक्षयति-कि तावदिति । ऋतमिति श्रुतेर्निर्दिशेते ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः ।
परम्यापि प्रवृत्तत्वाज्जीनाद्वितीयत्वं किं न म्यादित्याह-कुत इति । मृत्युपदेनोत्तर-गुहामिति ।
हेतुमेव मृत्ययति-यदीति । जीनाद्वितीयं ब्रह्मैव गुहा प्रविष्ट “यो वेद निहितं गुहायाम्” इति श्रुते-
रित्याशङ्कयाऽऽह-न चेति । इतश्च न तत्र गुहा प्रविष्टमित्याह-सुकृतस्येति । ब्रह्मणोऽपि सुकृतलोकावर्ति-
त्वमाशङ्कयाऽऽह-परमात्मेति । पूर्वपक्षे हेतुन्तरमाह-छायेति । बुद्धेर्द्वितीयजीनज्ञानार्थं वाक्यमियुप-
सहति-तस्मादिति । सिद्धान्तमृत्युमादायाऽऽनानामिति प्रतिज्ञां व्याकरोति-एवमिति । इहेति

१ उच्यते पुस्तकेषु च “न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयानित्वेन पाठ उल्लभ्यते । सूत्रभाष्ये पुस्तके न कर्मणा
वर्द्धते नो कनीयानित्वेन पाठो दृश्यते ।

परमात्मानाविहोच्येयाताम् ॥ कस्मात् ॥ आत्मानो हि तावुभावपि चेतनो
समानस्वभावो ॥ संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृ-
श्यते-अस्य गोष्ठितीयोऽन्वेष्टव्य इति ह्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते,
नाश्वः पुरुषो वा ॥ तदिह कृतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वि-
तीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मेव प्रतीयते ॥ ननुक्तं
गुहाहितत्वदर्शनाच्च परमात्मा प्रत्येतव्य इति ॥ गुहाहितत्वदर्शनादेव
परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः ॥ गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्पर-
मात्मन एव दृश्यते-“गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्” [कठ० १ । २ । १२]
“यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्” [तै० २ । १] “आत्मानम-
न्विच्छ गुहां प्रविष्टम्” इत्याद्यास्तु ॥ सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो
देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव ॥ सुकृतलोकवर्तित्वं तु
च्छचित्ववेदकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् ॥ “छायातपो” [कठ०
१ । ३ । १] इत्यप्यविरुद्धम् ॥ छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्संसारि-
त्वासंसारित्वयोः ॥ अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य,

रत्नप्रभा ।

स्यान्तरङ्गजातिमच्चदर्शनाऽजीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रार्थमाह-संख्याश्रवणे चेति ॥ गुहाया युद्धौ
स्थित, गह्वरे अनेकानर्थसंकुटं देहे स्थितं, पुराणम् अनादिपुरा, विदित्वा हर्षकोको जहाति । परमं प्रेष्ट
व्योमन् हार्दकाशे या गुहा युद्धिः तस्या निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽस्तुते सर्वान् कामानित्यन्वयः ।

भागती ।

तदिदमुक्तम्-तद्दर्शनादिति । तस्य मल्लणो गुहाश्रवणस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवञ्च प्रथमायागतब्रह्मा-
सुरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छिन्मन्यायेन गमयितव्यम् । छायातपत्वमपि जीवस्याविद्या-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रकृतगन्धोक्तिः । पूर्णतया प्रवेशानहं ब्रह्म कुतोऽद्वितीयं जीवस्येत्याह-कस्मादिति । हीयुक्तं हेतुमाह-
आत्मानो हीति । चेतनत्वेन समन्वयाज्जीवे पातरि सिद्धे द्वितीयत्वेन परस्याऽऽदानं युक्तमित्यर्थः ।
तत्र किं निधामकमित्याशङ्क्य तद्दर्शनादिति व्याचष्टे-संख्येति । लौकिकी दृष्टिमेव दृष्टान्तेनाऽऽह-
अस्येति । एकस्य चेतनत्वे द्वितीयस्यापि तद्धीस्तदेवासिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह-तदिति । तत्तत्रेवं
लौकिकदर्शने सतीति यावत् । इहेति वाक्योक्तिः । सप्रतिपन्नां जातिमुपजीव्य निश्चिन्तापान्तर-
ग्रहं बुद्धिबाधमाद्विजातीयग्रहे तद्गौरवात्परमात्मन द्वितीयो जीवस्येति गूचयति-समानेति । कार-
कत्वेन युद्धेरपि जीवसाम्यमाशङ्क्य तस्य बहिर्भूत्वाच्चेतनस्य स्वमायत्वेनान्तरङ्गत्वान्मेवमित्याह-चेतन
इति । बहिर्भूतमपि कारकत्वमेव प्राप्य गुहाहितत्वलिङ्गादिति शङ्कते-नन्विति । तत्रापि तद्दर्शनादियु-
क्तमाह-गुहेति । तदेव स्फुटयति-गुहेत्यादिना । परस्मिन्गुहाहितत्वोक्तेस्तात्पर्यं वक्तुमसकृदित्युक्तम् ।
गुहायां युद्धावाहित निश्चित गह्वरे वदृष्विधानर्थेसकटे देहे स्थित पुराण चिरन्तन परं विदित्वा हर्षादि
जहातीति सबन्धः । परमे बाह्याकाशापेक्षया प्रकृष्ट व्योमन्यन्तःकरणावच्छिन्ने भूताकाशे निहित पर यो
वेद सोऽस्तुते सर्वान्कामानिति सबन्धः । अन्विच्छ विचार्य निर्धारयेत्यर्थः । प्रवेशाशङ्क्यसंप्रार्थमादि-
पदम् । यत्तु सर्वगतस्य ब्रह्मणो न मिश्रित्यंशेनैव तत्राऽऽह-सर्वेति । यत्तु परस्य न सुकृतलोकवर्ति-
तैति तत्राऽऽह-सुकृतेति । यदपि छायातपागति चेतनाचेतनोक्तिरिति तत्राऽऽह-छायेति ।

गुहाप्रविष्टाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२६५)

पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य ॥ तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां
प्रविष्टौ गृह्येते ॥ ११ ॥ कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते-

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव सम्भवति “आत्मानं रथिनं विद्धि
शरीरं रथमेव तु” [कठ० १ । ३ । ३] इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिर-
थादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोरगन्तारं कल्प-
यति ॥ “सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठ० १ ।
३ । ९] इति परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति ॥ तथा “तं दुर्दर्शं गूढमनु-
प्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा
धीरो हर्षशोको जहति” [कठ० १ । २ । १२] इति पूर्वोक्तमपि ग्रन्थे
मन्तुमन्तव्यत्वेनेत्यावेव विशेषितौ ॥ प्रकरणं चेद् परमात्मनः ॥ ब्रह्म-
विदो वदन्तीति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहं घटते ॥
तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम् ॥ एष एव न्यायः-“द्वा सुपर्णा

रत्नप्रभा ।

अन्विच्छ त्रिचारयेयम् ॥ ११ ॥ विशेषणं गन्तुगन्तव्यत्वादिकं लिङ्गमाह-विशेषणाच्चेति ॥ सः
जीवोऽध्वनः संसारमार्गस्य परमं पारम् । किं तत् । विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमात्मनः पदं
स्वरूपम् आप्नोतीत्यर्थः । दुर्दर्शं दुर्ज्ञानं तत्र हेतु-गूढं मायावृत्तं मायानुप्रविष्टं पश्चाद् गुहानिहितं
गुहाद्वारा गह्वरेष्टम् । एष बहिरागतमात्मानमध्यात्मयोगः स्थूलमृक्षकारणदेहलक्षणमेव प्रत्यगात्मनि चित्त-
समाधानं तेनाधिगमो महावाक्यजा वृत्तिः, तथा त्रिदिव्येति । ऋतुपानमन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थ-
ज्ञानाय तत्पदार्थो ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति उपसहरति-तस्मादिहेति ॥ उक्तन्यायमतिदिशति-एष इति ॥

भामती ।

श्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशम्वमानस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम् ॥ ११ ॥ इममेव न्याय ‘द्वा सुपर्णा’
इत्यत्रानुदाहरणे वृत्त्याचिन्तया योजयति-एष एव न्याय इति । अत्रापि किं बुद्धिर्जीवी, उत जीव-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्वैलक्षण्ये तद्वैतोरपि तत्तिक्ष्णिति हेतुः सारयति-अविद्येति । प्रथमश्रुतचैतन्यवशाच्चरमश्रुत
गुहाप्रवेशादि नैयमित्युपसहरति-तस्मादिति ॥ ११ ॥ धर्मविशिष्टतया निष्क्षणग्रहे बुद्धिरेव स्वतो
निष्क्षणा प्राप्तेति मन्याने हेत्यन्तरं पृच्छति-कुतश्चेति । परमात्मा सारारणलिङ्गपरं सूत्रं व्या-
चष्टे-विशेषणं चेति । न बुद्धिर्जीवयोर्वैतन्यकारणः । जीवविशेषणं निशेदयति-आत्मानमिति ।
रथित्वकल्पनाफलं सूच्यते-संसारेति । परस्य विशेषणमाह-स इति । जीवः सर्वनामार्थः ।
अप्यनं संसारमार्गस्य परमेव निश्चिनाष्टि-तदिति । व्यापनशीलस्य ब्रह्मण स्वरूपं तदित्यर्थः ।
परमं कार्यकारणातीतं पदं तदेव ज्ञेयं नान्यदित्यर्थः । किंचोतत्वाक्यप्रत्ययमपि जीवेश्वरयोगेव
विशेषणादृतपाननाक्ये जीवद्वितीयत्वमीश्वरयोगेत्याह-तथेति । दुर्दर्शं सूक्ष्मं गूढं तत् एव गूढम-
नुप्रविष्टं गहनं तत् गतमीश्वरमध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तममात्रं तत्सहकृताद्वाक्यादधिगमो ब्रह्म-
मेकव्यव्यञ्जकचित्तचित्तिविशेषस्तोनाहमेनेति निश्चयः धीरो निश्चन्दर्शानुपलक्षितं संसारं त्यजतीत्यर्थः । चक्रा-
रन्वृत्तमर्थमाह-प्रकरणं चेति । न च पृष्ठचाविशेषाज्जीवस्यापीदं प्रकरणं तस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्य-
त्वादभिरोधादिति भावः । जीवद्वितीयत्वं परम्येनेत्यत्र हेनन्तरमाह-ब्रह्मेति । तत्रपक्षे हेतुनाहुत्यादृत वि-
न्तापि परं जीवानुवादेन तदतिरिक्तो वाक्यार्थान्वयितदर्थज्ञोदनाय परमात्मा प्रतिपाद्यत इत्युपसहरति-
तस्मादिति । उक्तन्यायमयं सचारयति-एष इति । द्वा सुपर्णेणादौ सर्वत्र द्वित्रचनस्याऽऽकारस्य

सयुजा सखायौ" [मुण्ड० ३।१।१] [श्वेता० ४।६] इत्येवमादिष्वपि । तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मुण्ड० ३।१।१] [श्वेता० ४।६] इत्यनन्योऽभिचाकशीति" [मुण्ड० ३।१।१] [श्वेता० ४।६] इत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा ॥ अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृदृष्टव्यभावेन विशिनष्टि—“समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" [मुण्ड० ३।१।२] इति ॥ अपर आह—द्वा सुपर्णेति नियमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते ॥ पेङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथाव्याख्यातत्वात्—“तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मुण्ड० ३।१।१] इति सत्त्वम्, “अनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति" [मुण्ड० ३।१।१] इत्यनश्रन्नन्योऽभिपश्यति

रत्नप्रभा ।

द्वा द्वौ छान्दसौ द्विवचनस्वाकारः । सुपर्णापि सहैव युज्येते नियमनियामकभावेनेति सयुजौ । सखायौ चेतनत्वेन तुल्यत्वमात्रौ समानम् एक वृक्ष छेदनयोग्य शरीरमाश्रित्य स्थिताभिर्यथः । गुहा प्रतिष्ठानिति यान्त् । एतानात्मानौ तद्विद्वददर्शनादित्याह—तयोरन्य इति ॥ विशेषणाच्चेत्याह—अनन्तरे चेति ॥ अनीशया स्वम्येश्वरत्वाप्रतीत्या देरनिमग्नः पुरुषो जीवः शोचति । निमग्नपदार्थमाह—मुह्यमान इति ॥ नरोऽहमिति आन्त इत्यर्थः । जुष्टं ध्यानादिना सेज्जितं यदा ध्यानपरिपाकदशायां ईशमन्यं विगिष्टरूपाद्विल शोभितचिन्मात्र प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदा अस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीति ततो वीतशोको मनीष्य इत्यर्थः ॥ द्वा सुपर्णेति वाक्य जीवोऽपरपरिणि कृ वा चिन्तितम् । अनुना कृता चिन्तामुद्राटयति—अपर इति ॥ अन्यथा बुद्धिप्रलक्षणत्वं पदलक्ष्यपरत्वेनेत्यर्थः । सत्त्व बुद्धिरिति भावती ।

रमात्मानानिति सशय करणरूपाया अपि बुद्धेरधामि पचर्त्ततिर-कर्तृत्वोपचाराद्बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षविवा सिद्धान्तयितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यदृष्टा स्फोरितः । तदर्थनादिति च “समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः” इत्यत्र मन्त्रे । न तल्लु सुल्ये कर्तृत्वे समनति करणे कर्तृत्वोपचारे युक्त इति कृत्वा चिन्तामुद्राटयति—अपर आह ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न्दसः । द्वौ सुपर्णापि सहैव युज्येते नियमनियामकत्वेनेति सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन समानस्यमात्रौ समान नियम्यत्वेन तुल्य वृक्ष छेदनयोग्य शरीर परिपम्बजते समाधित्वाभिर्यथः । पक्षिणौ कौचिदत्र प्रनोष्येते न नीवेशौ ततो नेटमुद्रारण तत्राऽऽह—तत्रेति । तदनेन गुहां प्रतिष्ठानिति व्याख्यासम् । आत्मानौ हीति व्याचष्टे—तयोरिति । तदर्थनादित्युभयोर्लिङ्गदर्शनादिति व्याख्येयम् । विशेषणाच्चेति व्याकरोति—अनन्तरे चेति । आलोचयतोस्तुल्यो वृक्षो देहस्तस्मिन्जीवो मनुष्योऽभियमिनिशाननीशयाऽविद्याया मुह्यमानमन्तमज्ञानकनिश शोचति ससारमनुमति जुष्टं ध्यानादिना सेज्जितं यदा तत्प्रकर्षदशायां मन्यं त्रिभूतर्माशशन्दलक्ष्य प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदाऽऽस्यैवाऽऽगत्वेन दृष्टस्य महिमानं स्वरूपं प्राप्नोति, ततश्च वीतशोको विगतसमारो भवति तत्र हेतुरितिशन्देनोक्तो बन्धहेत्वविद्यादेर्नाशनाशना दग्ध-त्वादित्यर्थः । न चान जीवोत्पन्नश्रितित्वयोगाद् बुद्धिप्रदे चाभिचाकशीतीत्यसमयात्पूर्वपक्षमिद्धि । कर्णे कर्तृत्वोपचारादभिचाकशीतीति मुद्रावपि सिद्धत्वाज्जीवे चेतन्यमात्रानशनममसात् । मुरये कर्तृत्वे समनति कर्तृत्वोपचारे नेति सिद्धान्तमिषायः । कृत्वाचित्तया द्वा सुपर्णेयादेरेतदभिकरणोदाहरणमुक्त्या दृष्टाचिन्तामुद्राटयति—अपर इति । अन्यथा सिद्धान्ताननुगुणत्वेनेति यान्त् । सत्त्वमिति बुद्धिरुक्ता ।

ज्ञस्तावेतो सत्त्वक्षेत्रज्ञो इति ॥ सत्त्वशब्दो जीवः, क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते तत्र ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात्तत्रैव च व्याख्यातत्वात् । “तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतो सत्त्वक्षेत्रज्ञो” इति नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते ॥ न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मणोपेतो विवक्ष्यते ॥ कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मापेतो ब्रह्मस्वभावश्चेतन्यमात्रस्वरूपः—“अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [कठ० ३ । १ । १] इति “अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः” इति वचनात् । “तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । ७—१५] “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” [भ० गी० १३ । २] इत्यादि-श्रुतिस्मृतिभ्यश्च ॥ तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवमेवावकल्प्यते “तावेतो सत्त्वक्षेत्रज्ञो न ह वा एवं विदि किञ्चन रज आर्ध्वंसते” इत्यादि ॥

रत्नप्रभा ।

शङ्कते—सत्त्वशब्द इति ॥ बुद्धिजीवौ चेत्पूर्वपक्षार्थः स्यादित्यत आह—नापीति ॥ पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र बुद्धिमित्रः समारी प्रतिपाद्येत । न तत्र समारी निवक्ष्यते । किन्तु शोधितमन्त्रमयीं ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यां चापमयीं युक्त इति शेषः । तावता मन्त्रन्यायमात्रेण । एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्त्या । न हि जीवो बुद्धिमित्र इति निवेकमात्रेणोपमहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य भ्रान्तिव्यादेरुक्त्याचेति भावः । अनिया त्रिदुषि किमपि स्वरूपं नाऽऽर्ध्वंसते न सम्पादयति । ज्ञानाग्निना स्मृत्या एव दग्धनादित्यर्थः । अनिया नागच्छतीति वाऽर्थः । जीमस्य ब्रह्मत्वपरमिदं वाक्यमिति पक्षे शङ्कते—

भामती ।

सत्त्वं बुद्धिः । शङ्कते—सत्त्वशब्द इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मण व्याचष्ट इत्यर्थः । निराकरोति—तन्नेति । येन स्वप्नं पश्यतीति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च मित्रं कर्मां क्षेत्रज्ञम् । योऽयं शारीर उपद्रष्टेति । अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, यच्चनतिरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह—नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत इति । इदं हि पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपि च । हि क्षेत्रज्ञे समारिणि पर्यवस्येत । तस्य तु ब्रह्मत्वतावा पर्यवस्येन पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपि च । तावेतो सत्त्वक्षेत्रज्ञो न ह वा एवंविदि किञ्चन रज आर्ध्वंसते इति । रजोऽनिया नाप्यमन संश्रममेवविदि करोतीति । एतावनेन विद्योपसंहाराजीमस्य ब्रह्मत्वमापस्तास्य छद्मपत इत्याह—तावता चेति ।

आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मिद्धान्तार्थं व्याचष्टे ब्राह्मणमिति शङ्कते—सत्त्वेति । प्रसिद्धा प्रत्याह—तन्नेति । ब्राह्मणविरोधाच्च न तदन्यथा व्यायेपमिमाह—तन्नेवेति । प्रष्टुन ब्राह्मण सत्त्वमर्थः । सत्त्वन्यायानानन्तर्यमयशब्दार्थः । सत्त्वस्य करणत्वात्क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वान्न तयोरेक्यमिदं यर्थः । तावेतो करणेन कर्तृत्वेन च मित्रातिर्यर्थः । मिद्धान्तामजनेऽपि पूर्वपक्षद्वयेण भजनेयाशङ्क्याह—नापीति । द्वितीयस्य ब्रह्मत्वेनेन प्रतिपादनादिति हेतुमाह—न हीति । अत्रेति मन्त्रप्राप्त्योक्तिः । न चाप्य वाक्यार्थो न युक्तः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादि-त्याह—तत्त्वमिति । इत्थं जीमस्य ब्रह्मत्वछष्टिरेष्टेत्याह—तावतेति । मन्त्रन्यायमात्रेण नियोगमहारदर्शन जीमस्य ब्रह्मत्वोपदेशे घटते, न सत्त्वक्षेत्रज्ञनिरुक्तात्रेण भेदविधौ मिथ्याधीनादित्यर्थः । अविद्या-वस्तिकृत्योक्तिरपि ब्रह्मवन्ताज्ञानमिदं गमयतीत्याह—न हेति । जीमस्य ब्रह्मत्वोक्तिरिति वाक्यमप्यत्र

कथं पुनरस्मिन्पक्षे “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” [कठ० ३।१।१]
 इति सत्त्वमित्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति ॥ उच्यते ॥ नेयं श्रुति-
 रचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता ॥ किं तर्हि ॥ चेतनस्य
 क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां वक्ष्यामीति ॥ तदर्थं सुखादिविक्रिया-
 वति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति ॥ इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्व-
 क्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते ॥ परमार्थतस्तु नान्यतरस्या-
 पि सम्भवति ॥ अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य ॥ अवि-
 द्यामत्प्रुपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति ॥ तथा च
 श्रुतिः—“यत्र बान्धविव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येद्” इत्यादिना स्वप्नदृष्ट-
 स्त्यादिव्यवहारवद्विद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति ॥ “यत्र
 त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्” [बृ० ४।५।१५] इत्यादिना च

रत्नप्रभा ।

कथमिति ॥ बुद्धेर्मोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यान्नात्र युक्तिक्षिप्तया मनः खेदनीयमित्याह—उच्यत इति ॥
 तदर्थं ब्रह्मसूत्रोक्तं भोक्तृत्वमुपाधिमस्तत्र निक्षिपतीत्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वधीः
 कथमित्यत आह—इदं हीति ॥ चित्तादात्म्येन फलितया बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमतं बुद्धयविवेका-
 विदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचेतन्यवस्थं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविशक न वस्तुत इत्यत्र
 मानमाह—तथा चेति ॥ यत्राविद्याकाळे चेतन्यं भिन्नमिव भवति, तदा द्रष्टृत्वादिकम् । न वस्तुनि
 हात इत्यर्थः ॥ तस्माद् “कन पिवन्तो” [कठ० १३।१] इतिवाक्यमेव गुहाविकरणविषय इति
 साम्प्रती ।

चोदयति—कथं पुनरिति । निराकरोति—उच्यते—नेयं श्रुतिरिति । अनश्नन् जीवो ब्रह्ममिवाकशी-
 तांत्युक्तं शंकेत, यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्नाति, कथं तर्गस्थिभोक्तृत्वावगमः, चेतन्यसमानाधिकरणं हि
 भोक्तृत्वमरमासत इति । तन्निरासायाह श्रुतिः—“तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इति । एतदुक्तं भवति—नेदं
 भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतः, अपि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चित्तिच्छायापत्त्योपपन्नचेतन्यमिव भुंक्ते,
 न तु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुंक्ते । तदेतदव्याप्तमात्रे कृतव्याख्यानम् । तदनेन कृत्वाचिन्तोद् वा-
 आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

शंकेत—कथमिति । बुद्धेर्मोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यान् तत्रोपपत्तिरन्वयेत्याह—उच्यत इति । क तर्हि श्रुतेस्ता-
 त्पर्यं तत्राऽऽह—किं तर्हीति । इतिपदं प्रवृत्तेति पूर्वेषु सन्न्यते । का तर्हि बुद्धेर्मोक्तृत्वधियो गतिस्त-
 त्राऽऽह—तदर्थमिति । जीवस्य ब्रह्मत्वसिद्धयर्थमिति यावत् । चेतन्यच्छायापन्ना धीः सुखादिना परिणमते,
 तत्र पुरुषोऽपि भोक्तृत्वमिनालुभवति न तत्त्वत इति वक्तुमव्यारोपयतोऽन्युक्तम् । बुद्धत्वं भोक्तृत्वं बुद्ध्यापरो-
 ष्यते तत्राऽऽह—इदं हीति । न हि आन्तेरान्तिपूर्वकत्वं दण्डस्यासु वक्रतावदित्युक्तं परमार्थतोऽस्त्विति ।
 सत्त्वस्य वस्तुतो भोक्तृत्वमात्रे ह्यन्तरमविद्येति । मिथ्याभोक्तृत्वं मानमाह—तथा चेति । यत्र यस्याम-
 धिवावस्थायां ब्रह्मक्षेत्रज्ञादिविद्याऽऽमासभूतं नानात्वं दृष्टं स्यात्तत्राऽऽविद्यकद्रव्यादिसंख्यादम्यो
 भूत्वाऽऽप्यनुपा पश्येदन्यच्च श्रोत्रेण शृणुयादित्यर्थः । उक्तवाक्यतात्पर्यमाह—स्वमेति । वस्तुतो भोक्तृ-
 त्वमाने श्रुतिमाह—यत्र त्विति । यस्यां विद्यावस्थायास्य त्रिदुषः सर्गं पूर्णं ब्रह्मैवाभूत्तत्राविद्याक्षये भेद-
 क्रमानासादरन्वर्द्धमणा कार्यकारणव्यापारेऽपि स्वगतत्रयापारानमिमानाकेन करणेन कं विषयं कः
 कन्ता पश्येदित्यत्रोक्तं । अनेनापि वाक्येन श्रुत्युक्तमव्याह—विवेकिन इति । एवं जीवस्य भोक्तृत्वादे-
 र्मिथ्यासत्त्वतोहेन तस्य ब्रह्मतामाह पैद्गिरालयमिति । पूर्वोक्तप्रधानतुल्यगुणत्वादनुदाहरणत्वेऽपि कृत्वाधि-
 त्तत्वाद्वा सुषर्मादीनामुदाहरणम् । तद्योगपक्षे प्रयत्नवन्धनितम् । कनं पिवन्ताविति तु जीवद्वितीये पर-

अन्तराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२६९)

विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति ॥१२॥ इति गुहाप्रविष्टाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ (४) ॥

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्विबोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति”
[छां० ४ । १५ । १] इत्यादि श्रूयते ॥ तत्र संगमः-किमयं प्रतिविम्बा-

रत्नप्रभा ।

स्थितम् ॥ १२ ॥ (३) ॥ उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति-य इति ॥ तद् अक्षित्यानमसङ्गत्वेन ब्रह्म-
णोऽनुरूप यत् अस्मिन् क्षिप्तं वर्त्मनी पद्मणी एव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य लौकिकवशास्त्रीयत्वान्मा-
सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वं पित्रन्तात्रिति प्रथमश्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः,
तद्ब्रह्मापि दृश्यत इति चाक्षुष्यानुसारेणामृतत्वादयो ध्यानार्थे कल्पितत्वेन नेया इति दृष्टात्तेन पूर्वपक्ष-
भामती ।

दिता ॥ १२ ॥ (१) ॥ अन्तर उपपत्तेः । ननु ‘अन्तस्तद्वर्णोपदेशात्’ इत्यनेनैतद्वर्णार्थम् । सन्ति खल्वब्रा-
ह्ममृतत्वामयत्वादयो ब्रह्मधर्मा प्रतिविम्बजीवदेवतास्यसमन्विता । तस्माद् ब्रह्मधर्मोपदेशाद् ब्रह्मेति निश्चितम् ।
साक्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते-‘एष दृश्यत इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा
प्रतिविम्बे तु युज्यते ॥ १ ॥ उपक्रमशःपूर्वमितरेषा हि वर्णनम् । कृतं न्यायेन येनैव स साधनानु-
पपत्तेः ॥ २ ॥’ । ‘शक्तं पिबन्तौ’ इत्यत्र हि जीवपत्मात्मानौ प्रथममगतात्रिति तदनुरोधेन गुहाप्र-
वेशादयः पश्चाद्व्यगता व्याख्याता, तद्ब्रह्मापि ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इति प्रत्यक्षाभिमाना
प्रथममगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वामयत्वादयः स्तुत्या कथंचिद्व्याख्यायया । तत्र चामृतत्व कति-
पयक्षणावस्थानात्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषेण पुरुषाकारत्वात्, आत्मस्य कर्मीनिकायतनत्वात्,
ब्रह्मरूपत्वमुक्तत्वात्तदनुरोधेनादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथंचिन्नेतव्या । क च ख
चेत्यादि तु वाक्यमग्नीनां नाचार्यवाक्यं नियन्तुमर्हति । ‘आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता’ इति च गत्यन्तरा-
भिप्रायः, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायः । तस्माच्छायापुरुष एवाग्रेषास्य इति पूर्वं पक्षः । सभनमात्रेण ॥
जीवदेवते उपपत्तेः, वाधकान्तरोपदर्शनाय चैव दृश्यत इत्यस्यात्राभावात् । अन्तस्तद्वर्णोपदेशादित्यनेन
निराहृतत्वात् । एव प्राप्त उच्यते-य एष इति । ‘अनिपन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती । प्राप्य सति-
हितस्यार्थं भवेतामभिधातृणां’ सनिहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्सार्धमभिदधति तावत्सर्व-
नामभ्या नार्थतुपोऽप्यभिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दो च सर्वनामनिर्देशो स्वर-
सतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तते इति । न च तयोश्चतुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्याधि-
तार्यानुरोधेन य एष इति दृश्यत इति च यथासमं व्याख्येयम् । व्याख्यात च सिद्धननुपादानं शास्त्रा-
द्यपेक्ष निवृत्तिरप्यप्रोचनार्थम् । त्रिरुप शास्त्रत उपलब्धेरेव दृढतया प्रत्यक्षपदुपचर्यते प्रसासार्थ-
मित्यर्थः । अपि च तदेव चरमं प्रथमानुगुणतया नीयते यज्ञे तु शक्यम्, अपि च । इह वमृतत्वादयो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मिञ्जिति स्थितम् ॥ १२ ॥ (३) ॥ पित्रन्तात्रिति द्वित्यश्रुत्या चेतनमेव तुल्यजीवपरदृष्टयनुसाराचारमश्रुता
गुहाप्रवेशादयो नीतास्तर्हि दृश्यत इति प्रत्यक्षलोकया छायाभगत्यनुरोधादमृतत्वादयः स्तुत्या कथंचि-
न्नेया इत्याशङ्क्याऽऽह-अन्तर इति । उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति-य इति । छायां निरसितुं
विशिनष्टि-एतादिति । क्रियापदेनेति यद् उच्यते । स्यात्तस्य ब्रह्मानुरूप्यमाह-तदिति । वर्त्मनी
पद्मस्थाने । एतं सयद्वाह इत्यादि ग्रीहानुमादिपदम् । दर्शनस्य लौकिकवशास्त्रीयत्वान्मासशयमाह-तत्रेति ।

त्माऽध्यधिकरणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञानात्मा, उत देवतात्मेन्द्रिय-
स्याधिष्ठाता अथेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तम् । छायात्मा पुरुषप्रतिरूप
इति ॥ कुतः ॥ तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः—“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते”
इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् ॥ विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तम् ।
स हि चक्षुषा रूपं पश्यच्चक्षुषि सन्निहितो भवति ॥ आत्मशब्दश्चास्मिन्प-
क्षेऽनुकूलो भवति ॥ आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते—“र-
श्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः” [बृ० ५ । ५ । २] इति श्रुतेः ॥ अमृत-
त्वादीनां देवतात्मन्यपि कथञ्चित्सम्भवात् ॥ नेश्वरः ॥ स्थानविशेषानि-
र्देशादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेश्वर एवाक्ष्यमभ्यन्तरः पुरुष इहो-
पादिष्ट इति ॥ कस्मात् ॥ “उपपत्तेः”—उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजाताभि-
होषदिश्यमानम् ॥ आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वरे उपपद्यते—

रत्नप्रभा ।

यति—छायात्मेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिषिन्धोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलम् ॥ प्रसिद्धवदिति ।
चाक्षुष्येनेत्यर्थः । सम्भावनामात्रेण पश्चान्तरमाह—विज्ञानात्मन इत्यादिना ॥ “मनो ब्रह्म” इति-
पदेताद्वेति इति वाक्यस्येतिपदशिरस्कृत्येन श्रुत्यर्थपरत्वमिति पूर्वपक्षः । “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यत्र
- - - - - स्थोक्तिमन्त्रविनोऽर्थपरत्वाद्द्वैपन्यमिति सिद्धा-
- - - - - इति न्यायानुगृहीताम्यामात्मनस्रधुतिर्भा-

सामती ।

बहवश्चाशक्याश्च नेतुम् । न हि स्वयं ताक्षणावस्थानमात्रममृतत्वं भवति । तथा सति किं नाम नामृतं
स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । मयाभये अपि चेतनवर्मा नाचेतने संभवतः । एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्वय-
ब्रह्मणो नेतुमशक्याः । प्रत्यक्षस्यापदेशधोपपादितः । तदिदमुक्तम्—उपपत्तेरिति । ‘एतदमृतमभयगेत-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तदुक्तिसम्भावनायं निशिनष्टि—अक्षीति । देवता संभावयितुमिन्द्रियस्येति । आत्मशब्दात्पक्षद्व-
यमाह—अथेत्यादिना । प्रथमश्रुतवशाच्चमश्रुत नेयमिति पूर्वन्यायेन विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किमिति ।
उक्तश्रुतेः सविशेषे ब्रह्मण्यन्ययोक्तः श्रुत्यादिस्मात्तयः । पूर्वपक्षे छायात्मोपास्तिर्ब्रह्मोपास्तिः सिद्धान्ते फलम् ।
अमृतत्वादेरयोगान्न छायात्मेति शङ्कते—कुत इति । मनो ब्रह्मेत्यादिवदितिशब्दशिरस्कृत्येन वाक्यस्या-
विश्रित्तार्थत्व मत्ताऽऽह—तस्येति । तथाऽपि कथं छायात्मनि वामनीत्वादिकमित्याशङ्क्य चाक्षुषत्व-
स्यान्यत्रायोगादुपक्रमदृष्ट्या तदपि स्तुत्या नेयमित्याह—य इति । प्रसिद्धवदुपदेशश्चाक्षुष्योक्तिरेव ।
चकारः शङ्कानिरासी । सम्भावनामात्रेण पश्चान्तरमाह—विज्ञानेति । तस्य सर्वदेहसाधारण्यात्कुतोऽक्षि-
स्थानत्व तत्राऽऽह—स हीति । सनिधिमात्रस्यातिप्रसङ्गित्वमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाह—आत्मेति । संभावितं
पश्चान्तरमाह—आदित्येति । तस्य चक्षुषि किंप्रसन्नविधिं सूचयति—चक्षुष इति । तस्य तस्मिन्-
नुग्राहकत्वेन संनिधौ मानमाह—रश्मिभिरिति । एतदमृतमित्यादि कथ्यद्वये कथं तदाह—अमृतत्वेति ।
जीवपक्षसप्रहायोऽपि शब्दः । कथंचिदित्यौपचारिकोक्तिः । तेषां मुख्यत्वासंभवादीश्वरो गृह्यतामित्या-
शङ्क्य प्रथमदृष्टिर्ब्रह्मिणोवर्त्मगमिमाह—नेति । सुगुणशिशिष्टप्रकरणं नास्तीति कृत्याचिन्तया प्राप्त
पक्षमनुमाप्य मिद्वान्तमुत्पाप्य प्रतिवार्त्यमाह—एवमिति । उक्तं पश्चान्तरेण नियमासिद्धिरित्याह—कस्मा-
दिति । हेतुमाशय व्याकरोति—उपपत्तेरिति । इहोपादिष्टुर्योक्तिः । उपपत्तिमेव स्फोरयति—आत्म-
त्वमिति । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रययन्यायं सूचयति—मुख्ययेति । तत्राऽऽमृतस्य मुख्यत्वे गमक-

“स आत्मा तत्त्वमसि” [छा० ६।८।७-१५] इति श्रुतेः ॥ अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतो श्रूयेते ॥ तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलितोऽपहृतपाप्मत्वादिश्रवणात्, तथाऽक्षिस्थानं सर्वलोपरहितमुपदिष्टं—“तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति” इति श्रुतेः ॥ संयद्भामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते “एतं संयद्भाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति” [छा० ४।१५।२] “एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति” [४।१५।२] “एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति” [छा० ४।१५।२] इति च ॥ अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

रत्नप्रभा ।

दृश्यवलिङ्ग बाध्यमित्याह—संयद्भामेति ॥ वामानि कर्मफलानि एतम् अक्षिपुरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उत्पद्यन्ते । सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । लोकानां फलदाताप्ययमेवेत्याह—वामनीरिति ॥ नयति फलानि लोकान्प्रापयतीत्यर्थः । भामानि मानानि नयत्ययमित्याह—भामनीरिति । सर्वार्थप्रकाशक इत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च । स्थाननामरूपाणां ध्यानार्थं धृत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षिस्थानत्वो-
भामती ।

ब्रह्म’ इत्युक्ते स्यादाशङ्का, ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यत इति, तत्प-
रिहरति श्रुतिः—‘तद्यद्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति’ इति । वर्त्मनीं पक्षस्थाने ।
एतदुक्तं भवति—निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेप चक्षुरेव स्थानमनुरूपमिति । तदिदमुक्तम्—तथा परमेश्वरानु-
रूपमिति संयद्भामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन् ब्रह्मणि कल्पते घटते, समनेतार्थत्वात् । प्रतिबिम्बा-
दिषु त्वसमनेतार्थः । वामनीयानि सभजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि । संयन्ति सगच्छ-
मानानि वामान्यनेनेति संयद्भामः परमात्मा । तत्कारणत्वात्पुण्यफलोत्पत्तेस्तेन पुण्यफलानि सगच्छन्ते । स
एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः । एष एव भामनीः । भामानि मानानि नयति लोकमिति
भामनीः । तदुक्तं धृत्या—‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति ॥ १३ ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

माह—स इति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—अमृतत्वेति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—तथेति । अमृतत्वादि-
वदित्यर्थः । आनुरूप्यमेव स्फोरयति—यथेति । तत्र लोके यद्यपि यदपि किञ्चिदस्मिन्नक्षिणि सर्पिर्वृत-
मुदकं वा सिञ्चति क्षिपति तत्सर्वं वर्त्मनीं पक्षस्थाने एव गच्छति तेन न लिप्यते चक्षुरित्यर्थः । इति
ह स्मोपाग्यापो वदतां व्यादाति तद्वन्दस्योक्तार्थाच्छेदेनोक्तियोगिनोऽर्थपरत्वेष्टेरिति होनाचेत्यत्रापीतिश-
न्दस्यार्थाच्छेदेनोक्तियोगादर्थपरत्वेष्टेरात्मनश्श्रुतिभ्याममृतत्वादितिह्याह दृश्यत इति च्छायात्मलिङ्ग-
बाध्यमित्यर्थः । किञ्चोपक्रमस्यैकलिङ्गाद्वाक्यशेषस्यानेकलिङ्गानि वदन्ति सत्रादस्य तात्पर्यहेतु-यादित्याह—
संयदिति । कुतोऽप्य संयद्भामात् तत्राऽऽह—एतं हीति । वामानि कर्मकत्रान्येतमक्षिपुरुष हेतुमाश्रित्या-
भिसंयन्त्युपयन्ते सर्वफलोदयहेतुरयमित्यर्थः । वामनीरप्ययमेव पुमानित्याह—एष इति । तदुपपादयति—
एष हीति । वामानि शोभनानि लोके प्रापयति लोकेषु सर्वशुभप्रापकोऽयमित्यर्थः । भामनीरप्ययमेवे-
त्याह—एष इति । भामानि मानानि सर्वत्र नयतीति भामनीरप्ययमेव प्रकाशकः सर्वत्रेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—
एष हीति । प्रथमश्रुत्यापि चरमश्रुतेरनेकैरन्यथयिनव्यत्वमुपसंहरति—अत इति ॥ १३ ॥ ईश्वरपक्षो-
भामती ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽव्ययत्वं स्थानमुपपद्यते इति ॥ अत्रो-
च्यते ॥ भवेदेषाऽनवच्छातिः, यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् ॥
सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि—“यः
पृथिव्यां तिष्ठन्” [बृ० ३ । ७ । ३] इत्यादिना ॥ तेषु हि चक्षुरपि
निर्दिष्ट—“यश्चक्षुषि तिष्ठन्” [बृ० ३ । ७ । ३] इति ॥ स्थानादिव्यपदे-
शादित्यादिग्रहणेनैतद्वर्णयति ॥ न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो
निर्दिश्यते ॥ किं तर्हि ॥ नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनानरूपस्य ब्रह्म-
णोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते—“तस्योदिति नाम” [छा० १ । ६ । ६]
“हिरण्यश्मश्रुः” [छा० १ । ६ । ७ ।] इत्यादि ॥ निर्गुणमपि सद्ब्रह्म
नामरूपगतेर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तन्नतत्रोपदिश्यते, इत्येतदप्युक्तमेव ॥
सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम
इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवात्र विवक्षितव्यम् ॥ किम् ॥ ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति ॥

रत्नप्रभा ।

स्तित्र न दोष इति सूत्रयोजना ॥ अनवच्छातिः अवच्छतकयथा तदा भवेद्, यद्यत्रैव निर्दिष्टं
नोदित्यन्वयः ॥ नन्वनुचिन्नाह योक्तिरसमानमित्याशयः युक्तिमाह—निर्गुणमपीति ॥ १४ ॥
प्रकरणादपि तत्र प्राद्यमिहाह—सुखविशिष्टेति ॥ ध्यानार्थं भेदरूपनया सुखगुणविशिष्टस्य तदणः प्रह-
तस्य य एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ननु प्रकरणाप्रवर्तेन
माप्नोति ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च । आशक्तोत्तरमिदं सूत्रम् । आशक्तमाह—सर्वं पुनरिति । न्यायिनो हि
स्थानं महद्वृत्तं, यथा यादसामन्त्रिः । तत्कथमयस्य चक्षुरेभिधानं परमात्मनः परममहत् इति शकार्यः ।
परिहरति—अत्रोच्यते इति । स्थानान्यादयो येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकारान्तेना व्यपदेशात्सर्व-
गतस्यैव स्थाननियमो नानुक्त्यते । न तु नानास्थानत्वं नमस इव नानापूचीपाशादिस्थानान्वम् । विशेष-
पतस्तु ब्रह्मणान्तां तानुपासनाभ्यासानानीति तैस्य गुणैः व्यपदेशः ॥ १४ ॥ अपि च प्रह्वानुसारादपि
ब्रह्मेतरं प्रपेनय, न तु प्रतिबिम्बनीनदेवता इत्याह सूत्रकारः—सुखविशिष्टाभिधानादेव च । एष खड्ग-
पारशायते—उपकोस्यो ह वै कामदयनः सत्यकामे जावात् ब्रह्मचर्यमुत्तमम् । तस्याचार्यस्य द्वादश
वर्षाभ्यानुपचचार । स चाचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः स्वाध्याय ग्राहयित्वा समवर्तयामास । तमेनेकमुप-
कोसलं न समवर्तयति स्म । जायया च तत्समावर्तनापार्यतोऽपि तद्वचनमनर्थार्थार्थः प्रोपिन्नवान् ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

दूषयति—स्थानादीति । स्थानान्वाद्यो येषां नामरूपाणां तेषां व्यपदेशात् परम्याद्विस्थानत्वानुप-
पत्तिरिति योजना । यादसामन्त्रोपरि स्थानिनः स्थानं गच्छति इति शङ्कते—कथमिति । तत्र
पूचीपाशादिष्वप्युक्तमित्याह महतोऽपि परम्य म्यादित्याह—अनेति । एतन्जातीयकगुण-
जातं गृहीतम् । निर्गुणस्य गुणसम्पत्त्योक्तिरप्युक्ता तत्कथमेकैकदुर्बलप्रसङ्गमेव सनाभिरित्याशङ्क्याऽह-
निर्गुणमिति । चकारार्थमाह—सर्वेति ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि तत्रेतेषां प्राद्यमिहाह—सुखेति । हेच-
त्वापरं सूत्रं स्तोतुं चकारार्थमाह—अपि चेति । तदेव ननु प्रतिजानीते—नयेति । त्रिमास्यका-

रजप्रमा ।

तु तदेव कन्' इयेनङ्गनाचो माध्वनाम्—तत्र खंडात् इति ॥ प्रतीकाभिप्रायेणेति । आश्रयान्तर-
प्रत्ययस्याप्रदान्तरे क्षेत्र प्रतीक । यथा न्यदशब्द परमानिष्यो नानादिषु स्थिते । इदमेव तद न्य
हेतु यजमानेति । तथेदमेव तद न्य यदूतानादिति प्रतीति स्यात् । न चैतद्वर्तीक्यत्वमिह । दौहि-
कस्य सुडस्य साधनशान्तस्य क्षितिगुणा चामरमेन नृद नृनेन इति सामान सुडम् । तदेव त्वनिरंके
दौहिक्त्योक्त्यान्तरं गुणनाह—इतरेतद्विनेपितौ त्विति । तदर्थोक्त्यान्तराच्छब्दादिति त्रिनेपितानु-
ष्येति । सुखशब्दमनानादिगुणो हि सुखानां भूताद्यान्तर्य पावन न्यदमि गुणयोगेन वर्तते ।
सादृशा च खेन सुड विविच्यमात्र सामानादृशत्वं निगमन भवति । तस्मादुपरान्तमुपसोपादानम् ।
शब्दशब्दान्यासत्त्व प्रयोगनमाह—तत्र द्वितीय इति । न्यदद कसदस्योपागं प्रत्युज्यमान शिर, एव
खपदस्यापि न्यदद गितो यतोऽब्जपदयोनि श्रुतिसिद्धौ, ततोर्भातो न्यदनिहम् । अस्तु प्रत्यु-
ज्यमानापातमिदं आह—तदेवं वाक्योपक्रम इति । नन्वदिमि पूर्वं निर्दिष्टवता न्य, 'य एतोऽन्ति'
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

ब्रह्मचर्यगमने नियोर्विशिष्टोक्तौ न्य धीगंशकस्य बुधस्यैवैतद्व्यभिचारं दोषमाह-तत्र स्वमिति ।
 प्रतीक्षां नामाऽऽप्रान्तात्प्रमत्त्याऽऽप्रान्तरे ज्ञेयं । न चान्तदुपदेशः । अप्रतीक्षाऽन्वयान्तराणि न्यायेन
 वक्ष्यमाणगतिस्त्रिवेदादिति भावः । अन्तम्यादितरव्यभिचारं दोषमाह-नथेति । अन्तिता पारतन्त्र्यादि
 बाऽऽमयः । न च तन्मित्रद्वष्टित्वन्यायादिनर्थः । व्यतिरेके दोषमुक्त्येवमन्तरे गुणमाह-उत्तरेतरेति ।
 अर्थयोर्विशेषितत्वेन शब्दानपि निमित्तावुक्तौ । कथंयेन निमित्तो हि बुधस्यो मूलाग्रस्य नक्षत्रा
 तदृणाद्योगाद्भूगतिं वर्तते । कस्यपि हेतुं निमित्तं निमित्तमयं नवति । तथा च यथोक्तं शब्दावन्तर्गत-
 सुवृत्तात् नतं गमयित्वा चामार्यानिनर्थः । एतस्यैव उक्तो व्येनाद्भूतशब्दासौ कृष्येयाशक्या-
 ऽह-तत्रेति । विद्याभवेनाऽऽज्ञात्वितागमनत्वेनेति यावत् । उपरि प्रयोगाद्भूतशब्दो यथोक्ते व्रत-
 दिखी उपोषितो ब्रह्मजिम्बन् ॥ सुम्यायेवन्तेश्चामु क्रोदोप इत्याहृष्याह-उष्टं हीति । मार्गो-
 क्त्वा सुगमिष्या नष्टं नर्तय । ब्रह्म प्रमत्तमुक्त्येवमन्तरे-तदेवमिति । तस्य हेतुनमाह-

विशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् ॥ प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वस्वं महिमानमुपदिश्य—“एषा सोम्य तेस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च” [छां० ४ । १४ । १] इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति ॥ “आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता” [छां० ४ । १४ । १] इति च गतिमात्राभिधान-प्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति ॥ “यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते” [छां० ४ । १४ । ३] इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं ह्यवन्नक्षिस्थानस्य

रत्नप्रभा ।

भातः । आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह—प्रत्येकं चेति ॥ पृथिव्यग्निरजमादित्य इति मम चतस्रस्तनो विभूतिरिति गार्हपत्य उपदिदेश, आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति अन्वाहार्यपचन उवाच, प्राण आकाशो यौर्भिुदिति स्वमहिमानमाहवनीयो जगादिति भावः । इयमस्माकमग्नौ न्याया प्रत्येकमुक्ता । आत्मविद्या तु पूर्वमस्माभिर्भिर्दिता प्राणो ब्रह्मेत्युक्त्यर्थः ॥ “उच्यतामग्निभिर्ब्रह्मच्छायात्मा गुरुणोच्यताम् । वक्तुमेदात्” इति तत्राह—आचार्यस्त्विति ॥ एकवाक्यतानिधयाद्वक्तृभेदेऽपि नार्यभेद मामती ।

इत्याचार्यवाक्येऽपि तदेतानुवर्तनीयमिति तु कुत्र इत्याह—आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधानमिति । यद्यप्येते भिन्नवक्तृणी वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्ता एकवाक्यतां गमिते, गतिमात्राभिधानात् । किमुक्तं भवति, तुभ्य ब्रह्मविद्यास्माभिर्मुपदिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्वोक्ता, तां च किंचिदधिक-माध्येयं पूरयित्वाचार्यो वक्ष्यतीति । तदनेन पूर्वोक्तमर्थान्तरनिश्चया वारितेति । अर्थमग्निभिरुपदिष्टे प्रोपित आचार्यः कालेनाजगाम, आगतश्च वीक्ष्योपकोशलमुवाच, ब्रह्मविद इव ते सोम्य मुखं प्रसन्नं माति, कोऽनु त्वामनुशशासेति । उपकोशलस्तु द्वीणो भीतश्च कोऽनु मामनुशिष्यात् भगवन् प्रोपिते तत्पत्न्यापाततोऽपज्ञाय निरर्थ्यमानो ययाग्नीनामनुशासनमोचत् । तदुपश्रुत्य आचार्यः सुचिरं क्लिष्ट उपकोसले समुपजातदयार्द्रहृदयः प्रत्युवाच, सोम्य किञ्च तुभ्यमग्नौ न ब्रह्म साकल्येनावोचन्, तदहं तुभ्य साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुममहात्मात् “यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते” इत्येवमुक्तम्याचार्य आहोपकोसलः, अत्रोक्तं मे भगवानिति, तस्मै होवाचाचार्योऽधिरादिको गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं अत्र य ब्रह्मेति तत्पूण्याय “एवोऽक्षिणि पुरो ददयते” इत्यादि । एतदुक्तं भवति—आचार्येण ये सुग्न ब्रह्माक्षिस्थानं सपद्मानं वामनीभामनीत्येवगुणकं प्राणसहितमुपासते ते सर्वेऽपहतपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वाकार्युः, अधिपमधिभिमानीनीं दैवतामिभम-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रत्येकं चेति । उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरजमादित्य इतीमा मे चतस्रस्तनो य एष आदित्ये पुरो ददयते सोऽहमस्मीति । अन्वाहार्यपचनोऽपि तदनुशासनमकरोदापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मे तनो य एष चन्द्रमसि पुरो ददयते सोऽहमस्मीति । आहवनीयोऽपि तदनुशासनं ह्यनवाग्ना प्राण आकाशो यौर्भिुदिति मम तनो य एष भिुति पुरुषः सोऽहमस्मीत्येवमेते प्रत्येकमग्नयः स्वस्वं महिमानं विभूतिं पृथिव्यादिभिन्नासुक्त्येवा सोम्य ते तुभ्य प्रत्येकमुक्ताऽस्मद्विद्याऽग्निन्या पूर्वं च समूपा प्राणो ब्रह्मेत्यादिनाऽऽमविद्योक्ताऽस्माभिर्न्युपसंहरन्तो ब्रह्मोपक्रमं दर्शयन्तीत्यर्थः । अग्निवाक्ये ब्रह्मोक्तमपि किमिवाचार्यवाक्येऽनुवर्तने वक्तुमेदादर्थभेदमिहोक्त्याशङ्क्याऽह—आचार्यस्त्विति । वक्तृभेदेऽप्येकवाक्यता-साक्षात्प्राप्त्युत्तरवाक्ययोरेकार्थत्व वाक्येक्यमप्ये तद्वेदस्यायोगादित्यर्थः । फटोत्तरपि सिद्धमक्षिणस्य ब्रह्मत्वमित्याह—यथेति । प्रष्टव्यपुरविदो हि पापाद्यनुपहतं फलमुक्तं तच्च तदग्निमात्रिकरणे ब्रह्मविद्योऽभिधा-रयते तेनास्य प्रसन्नमित्यर्थः । आचार्येण गतिमात्रे वाक्ये किमित्यत्र सोऽभिधीति वाशनापापेक्षित

पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति ॥ तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संय-
द्रामत्वादिगुणतां चोक्त्वा अर्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीति उप-
क्रमते “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाच” [छां०
४।१५।१] इति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः ॥ यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्य-
विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानास्यां प्रसिद्धा श्रुतो-“अथोत्त-
रेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते
एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते”
[अथ० १।१०] इति ॥ स्मृतावपि “अग्निज्योतिरहःशुक्लपण्मासा
उत्तरायणम् ॥ तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” [भग० गी०

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद् रहस्य सगुणब्रह्मोपासन-
येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्राभिवानादिज्ञादिति सूत्रार्थमाह-इतश्चेति ॥
यस्मादृश्यते तत्तस्मादिहेत्यन्वयः । श्रुतिमाह-अथेति ॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः । स्वयम् तपः । तपो-
ब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभि आत्मानं ध्यात्वा तया ध्यानविद्ययोत्तर देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पया आदि-
त्यद्वारा सगुणब्रह्मस्थानं गच्छति । एतद्वै ब्रह्म प्राणानां व्यष्टिसमष्टिरूपाणाम् आयतनं लिङ्गात्मक-
हिरण्यगर्भरूपं नम्रुत एतद् अमृतादिरूपं निर्गुणसर्वाभिधानम् । अतः कार्यजनं प्राप्य तन्मयत्वं निर्गुण-
ज्ञात्वा मुच्यते इत्यर्थः । अग्निरेव ज्योतिर्देवता । एतद्वहताया देवता एव स्मृती उक्ता । अस्मिन्
भामती ।

वर्तितं प्रतिपद्यन्ते, आचरोऽहर्हर्देवताम्, अह आध्यात्मिकपक्षं शुरुषलदेवता, ततः यन्मासाङ्, येषु मासे-
पूतस्य दिशमेति सतिता ते पण्मासा उत्तरायण तदेवता प्रतिपद्यन्ते तेभ्यो मासेभ्यः सप्तःसरदेवता, ततः
आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमस, चन्द्रगमो विद्युत, तत्र स्थितानेनान्पुरस्य कश्चिद् नल्लोकादध्वनीर्यामानोऽमानव्या
सुष्टौ मनः । नल्लोकमन इति यावत् । स तादृश पुरुष एतास्तयोरुक्तस्य कार्यं नन गमयति, स
एव देवपयो देवैराचिरादिभिर्नृमिरपलक्षित इति देवपय, स एव च नल्लगा गन्तव्येनोपलक्षित इति
नल्लपय, एतेन पया प्रतिपद्यमाना सयलोकस्य नल्ल इम मानव मनोः सर्गं किं भूतमावर्तं जन्मजरा-
मरणपौन पुन्यमावृत्तिस्तत्कर्तागर्ता मानवो लोकात् नानवर्तन्ते । तथा च स्मृति-“नलगा सह ते सर्वे
सप्राप्ते प्रतिसचरे । परस्यान्ते हृतात्मानं प्रविशन्ति पर पदम्” ॥ १५ ॥ तदनेनोपाख्यानव्याख्यानानेन
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पूरयित्वा गतिर्नाच्येयुपसहरजाह-तस्मादिति । पूर्वोपरालोचनायामेकत्राकपञ्चनिश्चयादित्यर्थः ॥ १५ ॥
प्रकरणेनाक्षिम्पस्य ननःमुक्त्वा लिङ्गादपि तस्माह-श्रुतेति । श्रुता सवृत्तोपनिषद्देहस्य ज्ञान यस्य स
तथा तस्य या देवयानास्या गतिरागमसिद्धा तस्याश्चाधुनपुन्योदेव्यमिराणाचक्षत्रत्वतेत्यर्थः । चरार्थ-
माह-इतश्चेति । अग्निराष्ट व्याचष्ट-यस्मादिति । या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा सेनेहामिगी-
यमानेति मन्त्रः । श्रुतिमाह-अथेति । देहपातानन्तर्यमयशब्दार्थः । तपोनयचर्याद्युपायेनाऽऽमानमनु-
सराय तद्विद्यया ध्यानाग्यया हेतुनोत्तरमार्गमर्गाचिरानुपलक्षितं प्राप्य तेनाऽऽदित्यद्वारा कार्यं ब्रह्माऽऽनु-
वृत्तात्यर्थः । नन विधिनष्टि-एतदिति । यष्टिमष्टिकरणा नन हेत्यगर्भं पटमित्यर्थः । तस्यैव यान्तव-
रूपमाह-एतदिति । उक्तविशेषगतिद्वयं हेतुमाह-एतस्मादिति । गतिनिपया श्रुतिमुक्त्वा स्मृति-
माह-अग्निगिति । अग्न्यादिश देगनिवादिभ्यो देवता गृह्यते । पण्यन्तरादत्र निर्गममाह-तत्रेति

धन्तराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२७७)

८ । २४] इति ॥ सर्वेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते ॥ “अथ येदु चैवास्मिञ्छब्धं कुर्वन्ति यदि च नाचिपमेवाभिसम्भवन्ति” [छां० ४ । १५ । ५] इत्युपक्रम्य “आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः” “स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तन्ते नावर्तन्ते नावर्तन्ते” [छां० ४ । १५ । ५-६] इति ॥ तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्ध्या गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति ॥ अत्रोच्यते ॥ न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति ॥ कस्माद् ॥ अनवस्थितेः ॥ न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं सम्भवति ॥ यदेव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदिति, तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते ॥ अपगते

रत्नप्रभा ।

उपासके मृते सति यदि पुत्रादयः श्रव्यं शयसंस्कारादिकं कुर्वन्ति, यदि च न कुर्वन्ति, उभयथाप्युपास्तिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान् क्रमेण गच्छन्ति । आचिपम् अग्निं ततोऽहरहः शुक्रपक्ष—तत उत्तरायण—तस्मात्सप्तसर—ततो देवलोके—ततो वायु—वायोरादित्य—ततश्चन्द्र चन्द्राद् विद्युत गत्वा तत्र त्रिमुक्तोक्तं स्थितानुपासकान् अमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागत्य कार्यब्रह्मलोके प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्विशिष्ट—देवपथः, गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाद् ब्रह्मपथः च । एतेन कार्यं ब्रह्मप्रतिपद्यमाना उपासकाः इमं मानवं मनोः सर्गम् आवर्तन्ते जन्ममरणायुत्तिपुक्तं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ (४) ॥ चक्षुरासीदतीति । उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपासकस्य सदा न सिध्यतीति भावः । किञ्च व्यनधाना-भामती ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः । ‘य एषोऽक्षिणि’ इति निरपञ्चुत्तमनित्ये छायापुरुषे नावकल्प्यते । कल्पनागौरव चास्मिन्पक्षे प्रसज्यत आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पयो देवयानस्य प्रामागिकवेऽपि प्रकृते क्रियायातमित्याशङ्क्योक्तम्—सर्वेति । इहेत्युक्तां श्रुतिमाह—अथेति । देहपातानन्तर्यमेवाधेयुक्तमस्मिन्नुपासके प्रास्त्यकर्मसमाप्त्याप्युक्ते यदि पुत्रा ज्ञातयो वा शयशयसप्तसंस्कारादिकर्मं कुर्वन्ति, यदि वा न, द्विधाऽग्रप्रतिहर्तृधाऽग्रास्तेऽर्चिरभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति तदाह—यदु चेति । अर्चिषोऽर्हदेवतां ततः शुक्रपक्षदेवता ततः पण्यासोपञ्चिनोत्तरायणदेवतां ततः सप्तसराभिमानिनीं देवतां ततश्चाऽऽदित्य ततश्चन्द्र ततो त्रिमुत्तमानुवन्ति । तत्तत्र स्थितानुपासकाग्रहलोकादागात्यामानवः पुरुषो गन्तव्यं ब्रह्म प्रापयतीत्याह—इत्युपक्रम्येति । देवैर्मुक्तभिरधिष्ठितः पण्या देवपथो ब्रह्मणा गन्तव्यव्येनोपञ्चिक्षितो ब्रह्मपथः । एतेन पथा कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमानाः पुनरपि मनोः सर्गं जन्ममरणायुत्तिपुक्तं नाऽऽवर्तन्ते न प्रविशन्तीत्याह—एष इति । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—तदिति । प्रकरणमिहेत्युक्तम् ॥ १६ ॥ मिद्वान्तमुपपायं परोक्तं प्रत्याह—अनवस्थितेरिति । तदुपाकर्तुं व्यावर्धमनुकीर्तयति—यादेति । सूत्रमुत्तरत्वेन योजयति—अत्रेति । इहेति स्थानं प्राप्य चोक्तम् । प्रश्नपूर्वकं हेतुं छायात्मनि व्याचष्टे—कस्मादिति । उक्तमन्यत्रतिरेकान्या व्यनक्ति—यदेति । स्वचक्षुषि

१ [१ । २ । १३] व्याख्यानभाष्ये ।

तस्मिन्न दृश्यते ॥ “य एषोऽक्षिणि पुरुषः” [छां० ४।१।१] इति श्रुतिः ॥ सन्निधानात्स्वे चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति ॥ न चोपासनाकाले छायाकरं कञ्चित्पुरुषं चक्षुस्सर्मापि सन्निधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् ॥ “अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेप नश्यति” [छां० ८।१।१] इति श्रुतिश्चायात्मनोऽनवस्थितत्वं दर्शयति ॥ असम्भवाच्च-तस्मिन्न-मृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मानि प्रतीतिः । तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् ॥ ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः ॥ समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसम्भवः ॥ यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव ॥ तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्यते ॥ संयद्भामत्वादयश्चेतस्मिन्ननैश्वर्यादिनुपपन्ना एव ॥ देवतात्मनस्तु “रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः” [बृह० ५।५।२] इति श्रुतेः ॥ यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात् ॥ तथाप्यात्मत्वं तावन्न सम्भवति ॥ परायूपत्वात् ॥ अमृतत्वादयोऽपि न सम्भवन्ति ॥ उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् ॥ अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् ॥ ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्नं न स्थाभाविकम् ॥ “भीषास्माद्भातः पश्यते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम

रत्नप्रभा ।

त्वाक्षिभ्य उपास्य’ । न च तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं सम्भवतीत्याह-य एष इति ॥ अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्योपाधिरित्यत आह-न चेति ॥ कर्तृनागौरवादित्यर्थः ॥ युक्तिसिद्धान्तस्थितत्वे श्रुतिमाह-अस्येति ॥ छायाकरस्य विम्बस्य नाशमर्जनमनुस्येप छायात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ जीव निरस्यति-तथेति ॥ जात्यन्यम्याप्यहमियप्रिशेषेण जीवस्याभियुक्तेश्चक्षुरेव स्थानमियुक्तमित्यर्थः ॥ दृष्ट इति । श्रुताविति शेषः । ननु “चक्षोः सूर्यो अजायत” “मर्योऽस्तमेति” इति वाक्यममरा देवा इति प्रसिद्धिनाधितमियाशङ्क्याह-अमरत्वमपीति ॥ भीषा भवेन अस्माद् ईश्वरादायुध इति । अग्निश्चेन्द्रश्च भामती ।

इत्याह-न चोपासनाकाल इति ॥ तथा विज्ञानात्मनोऽपीति । विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपा-जानन्दमितरीय-न्यावनिर्णयः ।

नित्यं सन्नित्यमात्रेऽपि यत्र वापि चायात्मन समनादुपास्यते याशङ्क्याऽऽह-य इति । दृश्यत इत्युक्ते स्वे-नान्येन येषप्रिशेषाच्चमद्युतत्वाच्च प्रथमश्रुतपक्षे स्वकीयमेव शक्तं सन्निधेः स्वमिन्नतिशयादित्याह-सन्निधानादिति । तर्हि पुराणान्तरं सन्निधाय स्वचक्षुषि तद्व्यस्तोपास्यता स्यादित्याशङ्क्य गौरवान्नेत्याह-न चेति । शुक्त्याऽनवस्थिततमुक्त्या तत्रैव श्रुतिमाह-अस्येति । छायाकरस्येयर्थः । आनन्तर्यामि-ऽनुयन् । एष ह्यन्तरायात्मार्थः । हेतुन्तरमादाय व्याख्याति-असंभवाच्चेति । जीवनिरासेऽप्यन-रिपमि व्याचष्टे-तथेति । छायात्मनादित्यर्थः । न हि तस्य चक्षुषेण व्यक्तियोग्यता येन तत्रोपास्तिरि-नाऽपि स्थानत्रिपेधमिति व्यक्तेरित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणोऽपि सर्वत्र सत्त्वाच्च चक्षुष्येण स्थितिस्तत्राऽऽह-ब्रह्मणास्त्विति । दृष्ट श्रुताविति शेषः । हेतुन्तरं जीवोऽपि योजयति-समानश्चेति । जीवस्य ब्रह्माभेदात्-शान्तवादि स्यादिवाशङ्क्याऽऽह-यथपीति । अनगम्यतिर्देवतात्मन्यसिद्धेत्पाशक्य हेतुन्तरेण निराह-देवचेति । देवत्वमस्वप्रसिद्धिवाचिनं तदुत्पत्त्यादिशक्यमित्याशङ्क्याऽऽह-अमरत्वमिति । सपदामना-दिस्त्वपि न तत्रेवाह-ऐश्वर्यमिति । तस्यैश्वरायत्तवे भगवति च मानमाह-भीषेति । भवेनात्मादी-

इति" [तैत्ति० २ । ८।१] इति मन्त्रवर्णात् ॥ तस्मात्परमेश्वर एवायम-
क्षिस्थानः प्रत्येतव्यः ॥ अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धब्रह्मपादानं
शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥ इत्यन्तरा-
धिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ (५) ॥

"य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति" [बृ०
३ । ७ । १] इत्युपक्रम्य श्रूयते-"यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरोयं
पृथिवी न वेद् यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आ-

रत्नप्रभा ।

स्वम्यकार्यं कुर्वत । उक्तापेक्षया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां निकटे धावतीत्यर्थः । ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्य-
युक्तं तत्राह-अस्मिन्निति ॥ दर्शनमनुभवः । तस्य शास्त्रे श्रुतम्य शास्त्रमेव करण कल्प्य सन्निधानात् ।
तथा च शास्त्रकरणको निद्रदनुमन उपासनास्तु यर्थ उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोसलनिपाचाक्यमुपास्ये
ब्रह्मणि समन्विमिति सिद्धम् ॥ १७ (४) ॥ बृहदारण्यकनाक्यमुदाहरति-य इति ॥ अन्तर्यामिना-
भामती ।

सनाऽन्यत्र दृष्टचरो, ब्रह्मणस्तु तत्र श्रुतपूर्वो यर्थः । भीषा मिया । अस्मात् ब्रह्मण । शेषमतिरोहिता-
र्थम् ॥ १७ ॥ अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । 'स्वर्गमोर्पार्जित देह तैर्नान्यच्च निय-
च्छति । तक्षारिःशरीरस्तु नात्मान्तर्यामिता भवेत् ॥ १ ॥' प्रवृत्तिनियमलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरी-
रिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा व्याप्यादौ दृष्ट नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति । न हि जातु
घटादुरः कुटजनीजाजायते । तदनेन 'जन्माद्यस्य यतः' इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम् । तस्मात्परमात्मनः
शरीरेन्द्रियादिरहितम्यान्तर्यामिन्वाभावात्, प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानन्या देवताया वाणिमाद्यैश्वर्य-
योगिनो वा जीनात्मनो व्यान्तर्यामिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्ट्याश्रुतत्वामतत्ताविज्ञातः शान्तिः सन्ति,
तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावात्, अनामराच्च 'एष त आत्मा'
इति ध्रुतेरुपपत्तेर्न प्रधानम्यान्तर्यामिना । यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मन्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च
सह द्रष्टृत्वादिभिरपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगश्च, पृथिव्येन यस्यायतनमभिर्लोको मनो ऽप्येति इत्यादि-
श्रुतेः, तथापि तस्य प्रतिनियतनियमनात् 'यः सर्वगतोऽनान्तरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यम-
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्वरात्पते चलति वायुरित्यर्थः । पक्षत्रयायोगे फलितमाह-तस्मादिति । ईश्वरेऽपि दृश्यत इत्ययुक्तं
तस्यादृश्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह-अस्मिन्निति । उपश्रुतिर्दर्शनं तत्र शास्त्रीयदर्शनस्य शास्त्रमेव सन्निहितं
करणमिति निद्राप्रसिद्धं शास्त्रीयमेव दर्शनं सिद्धमनूयते, तत्राज्ञानामनुरागार्थमियर्थः । शास्त्रादित्यादिपदं
निद्रदनुमनार्थम् । तद्विषयदर्शनोक्तेरपयोगमाह-प्ररोचनेति । उक्तं तच्च दर्शनमयोग्यमिच्छुक्तं न तद्दर्शने
फटति भवत्यभिचित्यर्थः । तदेवमुपकोसलवाक्यं परिशेषे ब्रह्मण्यन्विमिति ॥ १७ ॥ (४) ॥
स्यानादित्यपदेशान्ते पृथिव्यादीनि ब्रह्मणः स्थानानीयुक्तं तदभिहितमाशङ्क्याऽऽह-अन्तर्यामीति ॥
अन्तर्यामिनादनुमदाहरति-य इति । मनुष्यादिभिर्देवादिभिश्चाग्निप्रतिमिमममु च लोकं योऽन्तरो यमयति
यश्च लोकं दृश्यतीति भूतान्यन्तरो सन्त्यमयति त किं षेधेयन्तर्यामिणमुपक्रम्य श्रुतमित्यर्थः । पृथिव्यां
तिष्ठन्तर्यामीत्युक्ते सर्वत्रापि चराचरे प्रसक्तानुक्त-पृथिव्या इति ॥ तदेवता प्रयाह-यमिति । ईश्वर-
स्याप्यकार्यकरणस्य न नियन्तृत्वेयाशङ्क्याऽऽह-यस्येति । नियम्यकार्यकरणेन नियन्तृत्वम् । फलितमाह-
य इति । तस्यातादस्यमाह-एष इति । ते मम चेयर्थः । आदिपदं योऽस्तु तिष्ठन्निपादिसप्रार्थम् ।

त्मान्तर्याम्यमृतः” [वृ० ३। ७। ३] इत्यादि ॥ अत्राधिदेवतमधिलोकम-
धिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामी
श्रूयते ॥ स किमधिदेवाद्यभिमानो देवतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणि-
माद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्व-
सञ्ज्ञादर्शनात्संशयः ॥ किं तावन्नः प्रतिभाति ॥ सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धत्वा-
त्सञ्ज्ञितोऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद् भवितव्यमिति ॥ अथ वा
नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् ॥ अन्तर्यामिशब्दश्चा-
ऽन्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः ॥ तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानो
कश्चिदेवोऽन्तर्यामी स्यात् ॥ तथा च श्रूयते—“पृथिव्येव यस्यायतनमग्नि-

रूपमा ।

क्षणे प्रतीयमानार्थमाह—अत्रेति ॥ “यः पृथिव्याम्” [वृ० ३। ७। ३] इत्यादिना देवता पृथिव्याद्या अधि-
कृत्य यमयिता श्रूयते। तथा य सर्वेषु लोकेष्विति अधिलोकम् । य सर्वेषु वेदेष्विति—अधिवेदम् । य सर्वेषु
यज्ञेष्विति अधियज्ञम् । य सर्वेषु भूतेष्विति—अधिभूतम् ॥ “य प्राणे तिष्ठन्” [वृ० ३। ७। १६] इत्यादि “य
आत्मनि” [वृ० ३। ७। १७] इत्यन्तमध्यात्म चेति विभागः । अक्षरीस्य नियन्तृत्वसम्प्राप्त्यसम्भवात् सशय
पूर्वनेश्वरस्याक्षिम्यानगस्तिष्ठये पृथिव्यादित्यानिर्देशो दृष्टान्त उक्तः । तस्य दृष्टान्तनाक्यम्येश्वरपरत्वमना-
क्षिप्य समानीयत इति आक्षेपसङ्गतः । अतः पूर्वकलेनास्य फट्त्वंम् । अचान्तरफट् तु पूर्वपक्षे अनी-
श्वरोपास्ति सिद्धान्ते प्रत्यग्रहज्ञानमिति मन्तव्यम् । स्वयमेवार्हचि यदन् पक्षान्तरमाह—अय वेति ॥
अनिश्चितार्थं फलमावेनाफट्त्वं वेदार्थत्वायोगादिति भावः ॥ तथा चेति । यस्य देवस्य । आयतनं
मान्ती ।

यति’ इति श्रुतिनिरोधादनुपपत्तेः, योगी तु यद्यपि लोकोभूतशक्त्या सर्वेषु लोकेष्वन्तर्यामि च भूतानि
नियन्तुमर्हति तत्रतत्रानेकनिर्देशेन्द्रियादिनिर्माणेन ‘स एकत्र भवति त्रिग भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यः,
तथापि ‘जगद्व्यापारवर्जं प्रकृतात्’ इति वदयमाणेन न्यायेन विचारयिष्ये शिवासिद्धान्त्या व्यापारभावा-
त्तोऽपि नान्तर्यामी । तस्मात्प्राप्तिश्चात्रात्र एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृनादिसत्त्वं न्ययम्
दृश्यादि स्वात्मनि वृत्तिनिरोधात् । अमृतश्च, देहेन्द्रियादिनामोऽप्यनाशात् । अन्ययामुष्मिकफलोपमोऽग्रा
भावेन कृतविप्रणाशाद्वृत्ताभ्यागमप्रसङ्गात् । ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ इति चाभेदेऽपि कथञ्चिद्देवोपचारात्
‘स भगवः फस्तिप्रतिष्ठिन्’ स्वे महिन्नि’ इतिभूत् । ‘यमात्मा न वेद’ इति च स्वात्मनि वृत्तिनिरोधाभिप्रायम् ।

आनन्दगिरियः—न्यायनिर्णयः ।

आपातिक धृत्यर्थमाह—अत्रेति । यः पृथिव्यामित्याद्यन्तरेतम् । य सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम् । य
सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञम् । य सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । य प्राणेष्वि-
त्यादि य आत्मनीत्यन्तमध्यात्ममिति भेदः । अदेहस्य नियन्तृत्वासम्भवात्समाख्या सशयमाह—स किमिति ।
अर्थान्तरे सदित्यमानं हेतुमाह—अपूर्वोति । दृश्यत इति श्रुतिर्वैदुतरलिङ्गाद्यनुमेयनार्थविशेषपरतया नीता-
ऽत्र त्वन्तर्यामिशब्दस्याप्रतिद्वयार्थत्वाभ्यासो निर्णीतो दित्यादिशब्दोऽदित्याह—किं तावदिति । अन्तर्यामि-
नाक्षण्य सन्निधौ न न्ययन्ययोक्तं सगतयः । पूर्वपक्षे निदिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिण सिद्धान्ते परम्येव
तन्वोपात्तिरिति फट्त्वं । तत्र पूर्वपक्षमाह—सञ्ज्ञाया इति । अथयननियुपात्तस्य पुमर्थान्वयघ्रात्या-
दनिर्णीतस्य तदयोगान्तर्यामिरूप निर्धारणायमिति पक्षान्तरमाह—अय वेति । अप्रसिद्धतात्सञ्ज्ञाया
सहिनाऽपि तथा भाव्य व्यातेरियादक्याऽऽत्—अन्तर्यामीति । अर्थान्तरयोगे फट्तिमाह—तस्मादिति ।
तत्र शान्त्यभास्य प्रमाणयति—तथा चेति । आयतनं शरीरं लोको लोकेष्वेव यस्यायतनं ज्योतिः ।

१ आनन्दतः स्वयमर्थमाह—अत्रेति । २ सञ्ज्ञितोऽप्यधिदेवोऽन्तर्यामिर्नेति पाठोऽत्रम् ।

अन्तर्याम्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२८१)

लोको मनो ज्योतिः” [बृ० ३ । ९ । २६] इत्यादि ॥ स च कार्यकरण-
वत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवात्मनो यमयितृत्वम् ॥
योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशनं यमयितृत्वं स्यात् ॥ न
तु परमात्मा प्रतीयेत ॥ अकार्यकरणवत्त्वादित्येवं प्राप्ते-इदमुच्यते ॥
योऽन्तर्याम्यधिदेवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति ॥ कुतः ॥
तद्धर्मव्यपदेशात्-तस्य हि परमात्मनो धर्मो इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते ॥
पृथिव्यादि तावदधिदेवादिभेदाभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्यम-
यतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते ॥ सर्वविकारकारणत्वे
सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । “एष ते आत्मान्तर्याम्यमृतः” [बृह० ३ । ७ । ३]
इति चात्मात्मात्मात्मे मुख्ये परमात्मन उपपद्यते ॥ “यं पृथिवी न वेद”
[बृह० ३ । ७ । ३] इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं
ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति ॥ पृथिवीदेवता ह्यहमस्मि
पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात् ॥ तथा “अष्टदृष्टः” [बृ० ३ । ७ । ३]
“अश्रुतः” [बृ० ३ । ७ । ३] इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्
परमात्मन उपपद्यत इति ॥ यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो यमयि-
तृत्वं नोपपद्यत इति ॥ नैष दोषः ॥

रत्नप्रभा ।

शरीरम् । लोच्यतेऽनेनेति लोकः चक्षुः । ज्योतिः सार्थप्रकाशक मन इत्यर्थः । उपक्रमादिनाऽन्तर्या-
म्येक्यनिश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्युच्यते-योगिनो वेति ॥ आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्यामिने सिद्धसा-
धनकल्पनागौरवान्नित्यसिद्ध एतान्तर्यामीति सिद्धान्तपति-एवं प्राप्त इति ॥ देवतानिरासे इत्यन्तरमाह-
यं पृथिवीति ॥ ईश्वरो न निपन्ताऽशरीरमाद्रष्टवदित्युक्त निरूपयति-नैष दोष इति ॥ निष्पत्तिरि-
भामती ।

‘यस्यात्मा शरीरम्’ इत्यादि च सर्वे ‘स्वे महिम्नि’ इतिप्रयोजनीयम् । यदि पुनरात्मनोऽपि नियन्तुरन्यो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

साधारण कारण सशरीरा देवता चक्षुर्मनोभ्यां सर्वं वेत्तीत्यर्थः । यस्तं विद्यात्स एव वेदितेत्यादि प्रहीतुमा-
दिपदम् । ईश्वरेऽपि सर्वमिदं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-स चेति । उपक्रमोपसहाराभ्यामेकस्मिन्नन्तर्यामिणि
सिद्धे कथं पृथिव्याद्यनेकदेवतोक्तिरित्याऽऽह-योगिनो वेति । यदनुग्रहाद्योगिनो नियमनादिमामर्थं ॥
किमित्युपेक्ष्यते तत्राऽऽह-न त्विति । विधिष्टम् योगिनोऽन्तर्यामिणो ध्यानार्थं ब्राह्मणमिन्द्रसहस्रर्तुमि-
तिशब्दः । सिद्धान्तपति-एवमिति । प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्वक हेतुमुपस्थाप्य व्याचष्टे-कुत इति । ईशे-
त्यन्तर्यामिप्रमाणम्, के ते परस्यासाधारणा धर्मो येऽन्तर्यामिणि व्यपदिश्यन्ते तत्र सर्वनियन्तृत्वं तावदाह-
पृथिव्यादीति । साधनाधीनशक्त्या तद्वतो ज्ञाने तद्व्योपेक्षणाद्गौरवान्नित्यमिदशक्त्येवमिदं उच्य-
यात्तस्यैव सर्वनियन्तृत्वेति भावः । परम्येवमासाधारणधर्मद्वयमाह-एष इति । देवपक्षे दोषान्तरमाह-यमिति ।
एकस्य कर्मकर्तृत्वायोगात्पृथिव्यपि देवता न स्यात्मानं जानीयादिति कुनन्तनोऽन्यस्य तत्राऽऽह-पृथि-
वीति । अहमित्यात्मन्धोः सर्वेषामनुभवमिन्द्रा देवतायामपि नापक्षेण शक्येत्यर्थः । इतोऽपि परमात्मैवा-
न्तर्यामीत्याह-तथेति । अकार्यकरणत्वाच्च परोऽन्तर्यामी घट्टदित्युक्तमनुवदति-यत्त्विति । किमी-
श्वरस्य निष्पत्तिरितिदेहादिराहित्यं वा देहाद्यसङ्गो वा तत्राभोक्तृत्वं वा हेतू क्रियते । नाऽऽद्यः ।
तत्त्वादेः स्वदेहादिनियमने देहान्तराश्रयानेन व्यभिचारात् । द्वितीयं म्यागिद्यानिर्देशादेर्गंधेण समन्वा-
दिदिः । तृतीये तभोक्तृत्वादीश्वरो न नियन्तेत्यत्राचेतनमुपाधिः । न च मुक्तामसु साध्यायानिः ।
तेषामिधराभेदेन पञ्चाद्यादिति विप्रश्नाह-नैष इति । ईश्वरस्य नियन्तृत्वे कार्यकारणत्वमपि शक्यम्-

यान्निवृत्तयश्च तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणत्वोपपत्तेः ॥ तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति । भेदाभावात् ॥ भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः ॥ तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतद् अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते ॥ रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात्—“अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुतमिव सर्वतः” [मनुस्मृ० १।५] इति हि स्मरन्ति ॥ तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते ॥ तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

क्षरीरशून्यत्व वा हेतुः, शरीरासम्बन्धित्व वा । आद्ये स्वदेहनियन्तरि जीवे व्यभिचारः । द्वितीयस्तु—धसिद्धः । ईश्वरस्य स्वाधियोपार्जितसर्वसम्बन्धित्वादित्याह—यान्निवृत्तयश्च ॥ सक्षरीरो नियन्तेति लोकदृष्टमनुसृत्यैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु चेतनसामिथ्याजटस्य व्यापारो निषमनम् । तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वम् । तथाचिन्त्यमायाशक्तेश्चिदात्मनः शरीर विनैवोपपन्नम् । कार्यकरणसंवातात्मको देहो प्राणः । तेन लिङ्गदेहस्य व्यावृत्तिः । ननु देहनियन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्यः, अत आह—इत्यनवस्थेति ॥ निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वमीश्वरस्य श्रुतम् । तस्या नियन्त्रन्तरानुमाने श्रुतिबाध इति गानवस्थेः पर्ययः । यद्वा ईश्वराद्देहकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तं सत्यभेदाभावाच्चानवस्थेः पर्ययः ॥ १८ ॥ प्रधानं महदादिकमेव कथं प्रवर्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह—अप्रतर्क्यमिति ॥ रूपादिहीनत्वादविज्ञेयं सर्वतो दिक्षु प्रसुतमिव मामती ।

नियन्ता भवेत् वेदित्वा वा तत्तत्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । सर्वलोकभूतनियन्तृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा । तदुपार्जितौ हि धर्मो धर्मा नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति । एकवचनं च जात्यभिप्रायम् । तस्माज्जीवात्वेवान्तर्यामी, न परमाद्येति । एव प्राप्तेऽभिधीयते—“देहेन्द्रियादिनियमं नास्य देहेन्द्रियान्तरम् । तत्कर्मोपार्जितं तत्वेत्तदविचारितं जगत् ॥” श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदत्रभवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य जगद्योनित्वमवगम्यते । न तत्पृथग्जनसाधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपहोतुम् । तथा च सर्वं विचारजातं तदविद्याशक्तिप्रारिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तत इति ययाययं पृथिव्यादिदेवतादिकार्यकरणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीन्ष्टतोति नियन्तुम् । न चानवस्था । न हि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किंतु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाप्यनच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसदुदाघेदित, तत् नियन्त्रन्तरं, कुतश्चानवस्था । तथा च ‘तान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः ।

आनन्दगिरिय-व्यायनिर्णयः ।

स्मदादिवदनुमातुमित्याशङ्क्य नियम्यकार्यकरणवत्त्वे सिद्धसाधनमतिरिक्ततद्वत्त्वं श्रुतिविरुद्धेत्याह—यानिति । स्वदेहादिनियन्तुरपि जीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्यो नियन्ता स्यादविद्यायादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्यापीति । निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं श्रुतम् । न च तादृशि सर्वनियन्तरे भेदः । न चानुमानं श्रुतिबाधितमुत्तिष्ठति तत्रानवस्थेः पर्ययः । योगिपक्षे तु स्यादनवस्थेत्याह—भेदे हीति । तत्रापि नियन्तृत्वं यापि तिष्ठति चेद्विद्वद्विरिति भावः । मूत्रार्थमुपसहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥ सूत्रव्याख्यायां शङ्कामाह—स्यादेतदिति । यौक्तिरेऽर्थं स्मृतिमपि स्यादयति—अप्रतर्क्यमिति । इयं महदादिरूपेण प्रधानं किमिति प्रवर्तते कस्मान्नान्यथेति तर्कस्याविषयो गूढत्वादित्यर्थः । रूपादिरूपादित्यादिविज्ञेयं चक्षुरायप्राप्तं प्रसुतमिव सर्वतः सर्वतो दिक्षु जटिमन्यासमित्यर्थः । कथं तस्याचेतनस्यान्तर्यामिन् तत्राऽऽह—तस्येति । अदृष्टत्वादीनां प्रधाने समवे कल्पितमाह—तस्मादिति । प्रागेव प्रयुक्तं प्रधानं किमिति पुनः शङ्कते तत्राऽऽह—

अन्तर्याम्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२८३)

ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भ-
वेन पुनराशङ्क्यते ॥ अत उत्तरमुच्यते-न च स्मार्त प्रधानमन्तर्यामि-
शब्दं भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ अतद्धर्माभिलाषात् ॥ यद्यप्यदृष्टत्वा-
दिव्यपदेशः प्रधानस्य सम्भवति ॥ तथापि न दृष्टत्वादिव्यपदेशः सम्भ-
वति ॥ प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् ॥ “अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः
श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता” [बृ० ३।७।३] इति हि वाक्य-
शेष इह भवति ॥ आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥ यदि प्रधा-
नमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसम्भवान्तर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी
भवतु ॥ शारीरो हि चेतनत्वादृष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति ॥ आत्मा
च त्रत्यक्त्वात् ॥ अमृतश्च धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः ॥ अदृष्टत्वादयश्च
धर्माः शारीरं सुमसिद्धाः ॥ दर्शनादिक्रियायाः कर्तारि प्रवृत्तिविरोधात् ।
“न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येद्” [बृ० ३।४।२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च

रत्नप्रभा ।

तिष्ठति । जडत्वादित्यर्थः । अतद् अप्रगान चेतन तस्य धर्माणामभिमानादिति हेतुर्थः ॥ १९ ॥ उत्त-
रमूत्रनिष्पाशकामाह-यदि प्रधानमित्यादिना ॥ अमृतश्चेति । विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तिर-
त्यर्थः । यथा-देवदत्तकर्तृकगमनक्रियाया प्राप्त कर्म न देवदत्तः, तथात्मकर्तृकदर्शनादिक्रियाया अनात्मा
विययः । न त्वात्मा । क्रियाया कर्तृविययःप्रयोगादिपाह-कर्तरीति ॥ क्रियायां गुणः कर्त्ता ।

भामती ।

परमार्थतोऽन्तर्यामिगोऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुस्मात् । अविद्याकलितजीवरमात्मभेदाश्रयास्तु ज्ञातृश्रेय-
भेदध्रुव, प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि, सत्तारानुभव, त्रिविधेयशस्त्राणि च । एव चाविदैरादिष्वेकस्यैवा-
न्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञान समयस भवति, ‘य सर्वतोऽन्तः’ ‘यः सर्वोऽपि भूतानि’ इत्यत्र य इत्येकत्रय-
नमुपपद्यते । अमृतस्य च परमात्मनि समञ्जस नान्यत्र । ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ इत्यादौ चाभेदेऽपि भेदो-
पचाराशेषो न भविष्यति । तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । पृथिव्यादि स्तनवित्त्व-
न्तमपिदैवम् । ‘यः सर्वेषु लोकेषु’ इत्यधिकृतम् । ‘यः सर्वेषु वेदेषु’ इत्यधिकृतम् । ‘यः सर्वेषु यज्ञेषु’
इत्यधिकृतम् । ‘यः सर्वेषु भूतेषु’ इत्यधिकृतम् । प्राणाद्यान्तमस्यात्मम् । सत्ताया अप्रसिद्धत्वादित्यु-
पक्रममात्र पूर्व पक्षः ॥ १९ ॥ दर्शनादिक्रियायाः कर्तारि प्रवृत्तिविरोधात् । कर्तारि आत्मनि

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ईक्षतेरिति । प्रसङ्गिकदाकौत्सत्वेन सूत्रमादाय व्याकरोति-अत इति । अदृष्टत्वादिव्यपदेशप्रधानमन्यान्त-
र्यामिन्मुक्तमित्यादाय हेतुमाह-कस्मादिति । हेत्वसिद्धिं शक्या तदर्थमाह-यद्यपीति । अन्तर्या-
मिणि द्रष्टृत्वादिव्यपदेश दर्शयति-अदृष्ट इति । इहेति प्रासङ्गिकं । प्रगानपक्षे दोषान्तरपाह-
आत्मत्वाभिनि ॥ १९ ॥ उत्तरमूत्रयावन्त्यां शकामाह-यदीति । द्रष्टृत्वाद्यसमयस्य तत्रापि तुल्यरमा-
शङ्कोक्त-शारीरो हीति । तयाऽपि कथं तत्राश्रयं स हि देहायै विद्यते तत्राऽह-अमृतश्चेति ।
अन्यायाऽकृतगमादिप्रसङ्गात्, “जीवायेत यान” इत्यादिश्रुतेऽप्यर्थः । तयाऽपि कथमदृष्टत्वादीनां तत्रोपपत्तिस्त-
स्याहर्वाव्याप्यतात्तत्राऽह-अदृष्टत्वेति । सर्गमिहा क्रिया कर्म व्याप्नोति न कर्तारं, तेन कर्मर्यात्मनि
दर्शनादिदृष्टौ कर्तृत्वेन गुणः कर्मत्वेन प्राप्नोत्येवैकस्या क्रियायां युगपद्रूपप्रधानं विरोधादिनि हेतुमाह-
दर्शनादीति । जीवस्यादृष्टत्वादयो न केनच योक्तिः सः किंच श्रोताधेयाह-नेति । जीविकया दृष्टुं विपरि-
णतेर्द्रष्टारमा मानं तथैव दृष्ट्वा त्वं न परं
पदम् । तयाऽपि कथं तस्यान्तर्यामिच

कार्यकरणसंघातमन्तर्यमयितुं शीलम् । भोक्तृत्वात् ॥ तस्माच्छारीरो-
ऽन्तर्यामीति ॥ अत उत्तरं पठति-

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ॥ शारीरश्च नान्तर्यामी दृष्यते ॥ कः स्यात् ॥
यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य सम्भवन्ति ॥ तथापि घटाकाशवदुपाधि-
परिच्छिन्नत्वात् स कात्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च श-
क्नोति ॥ अपि च-उभयेऽपि हि शास्त्रिनः काण्वा माध्यन्दिनाश्चान्तर्या-
मिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधी-
यते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” [बृ० ३ । ७ । २२] इति काण्वाः । “य
आत्मनि तिष्ठन्” इति माध्यन्दिनाः । “य आत्मनि तिष्ठन्”
इत्यस्मिन्नावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः ॥ “यो विज्ञाने
तिष्ठन्” इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते ॥
विज्ञानमयो हि शारीरः ॥ तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति
सिद्धम् ॥ कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते । यश्चायमीश्वरोन्त-
र्यामी यश्चायमितरः शारीरः ॥ का पुनरिहावुपपत्तिः “नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा” [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्येत ॥ अत्र हि प्रकृ-
तादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विजातारं चात्मानं प्रतिपे-

क्षयप्रमा ।

प्रमानं कर्म । तत्रैकस्या क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोः प्ररोधान्न कर्तुं कर्मत्वमित्यर्थः, ॥ द्रष्टेः
द्रष्टारम् आत्मानं तथा दृश्यं दृष्ट्या न विपरीतव्या इत्यादिश्रुतेश्चादृष्टत्वादिधर्माः शारीरस्ये वाह-
नेतीति ॥ अपिच द्रष्टृत्वमिति हेतुमुक्त्वा कण्ठोक्तं हेतुमाह-अपि चोभयेऽपीति ॥ भेदेनेति सूत्राच्चास्ति कमेदे
ज्जान्तिं निरसितुं शक्नते-कथमिति ॥ नन्वत्रैको भोक्ता जीवः, ईश्वरस्य मोक्षेति, न प्ररोध इति शङ्कते-
का पुनरिति ॥ तयोर्भेदः श्रुतिरिदं इति पूर्ववाचाह-नान्य इति ॥ स एव श्रुत्यर्थमाह-अत्रेति ॥ श्रुतेः

भाष्ये १-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

समाधनाफडमाह-तस्मादिति । सूत्रमन्तर्यामि-अत इति । अपेक्षिनं प्रथित्वा प्रतिज्ञां निमज्जते-
नेत्यादिना । चकारादनुवृत्तिर्द्रष्टृत्वादिधर्माणां समग्रचतन्तर्यामिणं दुर्वारमिति शक्नते-कस्मादिति ।
चक्षुःसंचितं तु मन्तारं हरति-यद्यपीति । उभयेऽपीत्यादि व्याकरोति-अपि चेति । माध्यन्दिनपाठे
भेदोक्तिं व्यनक्ति-य आत्मनीति । काण्वाणां पाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति-यो विज्ञान इति । काण्वपाठे
शारीरवाचिपदामात्रावुक्तो भेदोक्तिस्तत्राऽह-विज्ञानेति । विज्ञानशब्दस्य बुद्धयर्थस्य कथं शारीरे इति-
रित्याद्यत्र गच्छमावेऽपि दृश्यन्तरमाह-विज्ञानेति । भेदोक्तिरुच्यते-तस्मादिति । भेदेनेत्यादिमूत्रा-
च्चास्ति कमेदज्जान्तिं निरसितुं शक्नते-कथमिति । द्रष्टृत्वमेव विशिनष्टि-यश्चेति । न खल्वेकस्मिन्देहे
द्रष्टृस्य युक्तं विस्त्राभिप्रायानेकचेतनाग्रिष्ठित्यस्य देहस्या यन्मित्यतः प्रसङ्गादित्यर्थः । कश्चि कार्यकरणसत्तो
भोक्ता न द्रष्टोऽतोऽपीति शङ्कते-का पुनरिति । अनुपपत्तिमाह-
नेति । निरोधं स्मरेयितुं प्रतीतमर्थमाह-अत्रेति । अस्मिन्नामे मेव एवाद्वितीय इति तत्तत्त्वद्रष्टार-

अदृश्यत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२८५).

धृति ॥ नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत् ॥ न ॥ नियन्त्रन्तरा-
प्रसङ्गात् । अविशेषश्रवणाच्च ॥ अत्रोच्यमे ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्य-
करणोपाधिनिमित्तोऽयं शरीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशः । न पारमार्थिकः ॥
एको हि प्रत्यगात्मा भवति । न द्वौ प्रत्यगात्मानो सम्भवतः ॥ एकस्यैव
तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः । यथा-घटाकाशो महाकाश इति ॥ ततश्च
ज्ञानेनेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधि-
प्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते ॥ तथा च श्रुतिः-“यत्र हि द्वैतमिव
भवति तदितर इतरं पश्यति” [वृ० २ । ४ । १४] इत्यविद्याविषये
सर्वव्यवहारं दर्शयति ॥ “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन
कं पश्येद्” [वृ० २ । ४ । १४] इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं
वारयति ॥ २० ॥ इत्यन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ (६) ॥

“अथ परा । यया तदक्षरमधिगम्यते” [मुण्ड० १ । १ । ५] “यत्तदद्वैश्य-

रत्नप्रभा ।

र्यान्तरमाशक्य निरूपति-नियन्त्रन्तरेत्यादेना ॥ न केरुमप्रसक्तप्रतिषेधः । किन्त्वविशेषेण द्रष्टृन्तर-
निषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तरनिषेधार्थे वाच्ये वाह-अविशेषेति ॥ तस्मात्सूत्रे “य आत्मनि तिष्ठन्” इति
श्रुती च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता “नान्यः” इति वाक्यशेषे भेदनिरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिमुद्राभ्या-
मनूयत इति समाधत्ते-अत्रोच्यत इति ॥ भेदः सन् किं न स्यादत आह-एको हीति ॥ गौरवेण
द्वयोरहन्वीगोचरत्वात्सम्भवादेक एव तद्गोचरः । तदगोचरस्य घटउदनात्मत्वान्नात्मभेदः सत्य इत्यर्थः ॥
ततश्चेति । कश्चित्भेदाद्वीकाराद्भेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्मादन्तर्यामिनाक्षण ज्ञेये प्रमाणे सम-
न्विनमिति सिद्धम् ॥ २० ॥ (५) ॥ मुण्डकाख्यमुदाहरति-अथेति ॥ कर्मत्रियाग्न्यापरविशोक्तयन-
न्तरम् । यया निर्गुण ज्ञायते परा सोम्यते ॥ तामेव विप्रयोक्तया निर्दिशति-यत्तदिति ॥ अद्वैश्यम्
भामती ।

प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ २० ॥ (५) ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । अथ परा । यया तदक्षरम-
धिगम्यते । यत्तदद्वैश्यं बुद्धीन्द्रियाविषयः । अप्राप्य कर्मेन्द्रियागोचरः । अगोत्र कारणरहितम् । अगर्ण

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नियारकमेव तदिति-शक्तौ-नियन्त्रन्तरेति । सर्वनियन्तुः स्वनियन्त्रानियन्तव्यत्पशकामात्रान्यान्योऽनो-
ऽस्ति नियन्ता द्रष्टेतिविरोधाश्रुतेश्च नेगमित्याह-नेति । आत्मनि तिष्ठन्नित्योपाधिकभेदार्थं वाक्य नान्यो-
ऽनोऽस्तीति तु तत्त्वविषयमिति पारिहरति-अत्रेति । भेदोक्तेस्तत्त्वविषयन निषेधोक्तेर्धातुत्वविषयतेति वैष-
रीत्यमाशक्याऽऽह-एको हीति । प्रयक्यात्मन्वयोरेकत्रैव मुन्यतादित्यर्थः । एकमेव तत्त्वं चेत्कुतो
भेदोक्तिस्तत्राऽऽह-एकस्येति । औपाधिकभेदोक्तिमुदाहरति-यथेति । तात्त्विकभेदाभावे कथं श्रुत्या-
द्युपपत्तिस्तत्राऽऽह-ततश्चेति प्राप्तप्राप्त्यादिसप्रहार्थमादिपदम् । आत्रियाद्भेदाद्व्यवहारमात्रसिद्धान्वयव्य-
तिरेकश्रुतिमाह-तथा चेति । आत्रियभेदानुवादेन नियन्त्रुनियम्यत्वम् । वस्तुतत्त्वद्वितीयः परमात्मा
तत्रात्रिया सर्वनियन्तर्विन्नमन्तर्यामिनाक्षण तस्यानुच्यानादापरोक्ष्यान्मोक्ष इति भावः ॥ २० ॥ (५) ॥
अदृष्टत्वादीनां प्रमाणगामित्येऽपि द्रष्टृत्वादीनां तत्रायोगाल तदन्तर्यामीयुक्तम् । तर्हि भूतयोनिनाम्ये द्रष्टृ-
त्वादीनामनुक्तदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रमाणमेवेयाशक्याऽऽह-अदृश्यत्वादीति । अयं र्णवा-
क्यमाह-अथेति । अपरविप्रयोक्तयन्तर या परा विप्रोच्यते ता विद्विनष्टि-यथेति । अक्षर वर्णसमु-
दायादप्यधिष्ठानं-यदिति । अद्वैश्यमदृश्य ज्ञानेन्द्रियाविषयोऽप्राप्य कर्मेन्द्रियाविषयोऽगोत्र वशाद्व्यव-

मग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्वृतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः” [मुण्ड० १ । १ । ६] इति श्रूयते ॥ तत्र संशयः ॥ किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्याद्, उत शरीरः, आहोस्वित परमेश्वर इति ॥ तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम् । अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्—“ययोर्णनाभिः सृज्यते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽश्वरात्सम्भवतीह विश्वम्”

रत्नममा ।

अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियैः अप्राप्य, कर्मेन्द्रियैश्च । गोंत्रं वयः, वर्णः ब्राह्मणत्वादिजातिः । चक्षुः श्रोत्रमन्यम्—अचक्षुःश्रोत्रम् ॥ पाणिपादमन्यम् अपाणिपादं—ज्ञानकर्मेन्द्रियनिरुद्धमिति । विभुं प्रभुम् । सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयत्वात् । नित्याव्ययपदाम्बा नाशापक्षयोर्निरामः । भूतानां योनिं प्रकृतिं, यद् पश्यन्ति, धीराः परिज्ञाताः, तद् अक्षरं, तद्विद्या परेत्यन्वयः । अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् संशयः । पूर्वम् द्रष्टृत्वादीनां चेतनधर्माणामत्राश्रितेरस्तु प्रधानमिति प्रसूदाहरणेन पूर्वपक्षयति—तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपाप्तिः, सिद्धान्ते निर्गुणमिति फलम् । उर्णनाभिः सूताकांडः । तन्तून् स्पृशेत् सृजति उपसहरति चेत्यर्थः । सतः जीमः । ननु पूर्वं निम्नं प्रधानं कथमुत्थाप्यते तत्राह—

गामघी ।

ब्राह्मणत्वादिहीनम् । न केनचिन्दिष्ट्याणामपिपयः । इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्ती—याह—अचक्षुःश्रोत्रमिति । युद्धेन्द्रियाण्युपलक्षयति । अपाणिपादमिति कर्मेन्द्रियाणि । नियः, विभु प्रभु, सर्वगत, सुसूक्ष्मं दुर्निज्ञानत्वात् । म्यादेतत् । नियः सक्तिं परिणामि नियः, नेयाह—अव्ययम् । कूटस्थनियमिपर्ययः । ‘परिणामो निर्वा वा सत्त्वस्योपलभ्यते । चिदात्मना तु साम्यं जटानां नोपपद्यते ॥ १ ॥ जडं प्रधानमेतातो जगद्योनिः प्रतीपनाम् । योनिशब्दो निमित्तं चेजुनो जीवनिराक्रिया ॥ २ ॥’ परिणममानमरूपा एव हि परिणामा दृष्टाः । ययोर्णनाभिजालपरिणामा ज्ञातान्तान्तस्तत्तरूपाः, तथा निर्वा अपि विवर्तमानतरूपा एव न निरूपाः । यथा रज्जुनिवर्ता धागेरगादयो रज्जुमरूपाः । न जानु रज्ज्वां कुन्त इति निर्वयस्यन्ति । न च हेमपिण्डपरिणामो मनसि द्वातन्तुः । तत्कस्य हेतोः अत्यन्तरीकृत्यान् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य जगतो योनिरिति युज्यते । स्वविकारान्तरुण इति तदक्षरम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्, इति चाक्षरात्परात्परम्यारयानम्, ‘अक्षरा परतः पर’ इति श्रुतेः । न हि परस्मादात्मनोऽर्जागिर-
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

मरणं जानिहीनम् । न केनचिन्दिष्ट्यापिपयस्मद्वीनं चेयाह—अचक्षुर्गतिः । न विद्येने चक्षुः श्रोत्रे यस्य तत्तया । चक्षुः श्रोत्रोक्तिरनुक्तज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थम् । कर्मेन्द्रियाण्यस्याह—अपाणीति । पाणिश्च पादश्च पाणिपादं तत्रास्ति यस्य तत्तया । उभयोक्तिरनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । नियमनागोपलक्षितसत्ताकम् । विभु प्रभु सर्वगत सर्वरूपनाशितानम् । सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञानवाचकमव्ययमपक्षयामासायथोक्तमक्षरं भूतयोनिं भूतकारणं धीराः परिज्ञाताः पश्यन्ति तदक्षरं यथाऽजिगम्यते सा परा विद्येयर्थः । अदृश्यत्वादिसाधारणधर्मदृष्ट्या मशयमाह—तत्रेति । भूतयोनिं सन्धयः । साधारणम्याप्यन्तर्गमिदृशस्य छात्रसहाय्या-जि-यसिद्धिनियन्तृत्वादेने वरपरत्वमुक्तम् । इहापि साधारणादृश्यत्वादिधर्मस्याचेतनदृष्टान्तोपादानमत्राप्रधाननिष्ठमेति पूर्वप्रमाणह—तत्रेति । भूतयोनिनाकस्य निर्निष्ठेने त्रयस्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानस्य शास्त्रस्य वा ध्यानं सिद्धान्ते निर्दिष्टेनानुगतिं फलम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिरूपोन्मु-यतानियमादृष्टान्तस्याचेतनत्वादार्ष्टान्तिरूपस्यापि भूतयोनेरचेतनमिति हेतुमाह—अचेतनानामिति । उर्णनाभिर्द्वि-
कांडः । स्पृशेत्त्यनिरुक्तिगम्यन्तु-ज-सुखमपि चेत्यर्थः । सतो विद्यमानाऽर्जीवन इति यावत् । इहेति

अद्वयत्वाधिकारणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२८७)

[मुण्ड० १।१।७] इति ॥ ननूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्त-
त्वेनोपात्तो ॥ नेति ब्रूमः ॥ न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनिवत्त्वं के-
शल्लोमयोनिवत्त्वं चास्ति ॥ चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य
योनिः पुरुषशरीरं च केशलोमामिति प्रसिद्धम् ॥ अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वा
द्यभिलापसम्भवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासम्भवाच्च प्रधानमभ्युपगतम् ॥
इह त्वद्वयत्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति ॥ नात्र विरुध्यमानो धर्मः
कश्चिदभिलप्यते ॥ ननु “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुण्ड० १।१।९]
इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः
प्रतिजायत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ “यथा तदक्षरमधिगम्यते”-“यत्त-
दद्वेष्ट्यम्” [मुण्ड० १।१।५-६] इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूत-
योनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति-“अक्षरात्परतः परः” [मुण्ड०
२।१।२] इति ॥ तत्र यः परोक्षरात् श्रुतः, सः-सर्वज्ञः सर्व-

रत्नप्रभा ।

अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने निरूप्यमानोऽसम्भावितो वाक्यशेष श्रुत इति शङ्कते-ननु य इति ॥ पञ्चम्यन्ता-
क्षरश्रुत्या भूतप्रकृतं प्रथमिज्ञानात् प्रथमान्तपरश दोक्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्याह अत्रोच्यत
भामती ।

कारणात्म्यं च परमात्माप्रधानादृतेऽन्यदक्षरं सम्भवति । अतो य प्रधानात्पर परमात्मा स सर्वज्ञः ।
भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव, तत्र सारयाभिमतमेवास्तु । अयं तस्याप्रामाणिकत्वान्न तत्र परित्यज्यति,
अस्तु तर्हि नामम्यादीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतमूळं, प्रणीयते हि तेन निकारजातमिति प्रमाणं, तच्छब्दं
जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य प्रपञ्चस्योपादानं युज्यते, सारूप्यात् । ननु चिदात्मानिर्वाच्यं, निरूप्यो हि
स । अचननानामिति माध्यं सारूप्यप्रतिपादनपरम् । स्यादेतत् । स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैतदपि निरा-
दृष्टप्राप्य, तदुक्तोऽयं शक्यता आह-अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वादीति । सति वाक्येऽस्यानाश्रयणं, इह
तु वाचक नास्तीत्यर्थः । तेन ‘तदैक्षत’ इत्यादावुपचर्यता ब्रह्मणो जगद्योनिताऽत्रिंशत्तयाश्रयत्वेन । इह
त्यत्रिंशत्तरेण जगद्योनिवत्त्वसमने न द्वारद्वाराभासो युक्त इति प्रमाणमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वं
पक्षः । अयं योनिशब्दो निमित्तकारणपरस्तथापि तत्रैव निमित्तं न तु जीवात्मेति विनिगमनाया न
हेतुरस्ताति सहायेन पूर्वं पक्षः । अत्रोच्यते-‘अक्षरस्य जगद्योनिभासमुक्त्वा द्यनन्तरम् । ॥ सर्वज्ञ
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

सर्गात्म्योक्तिः । दृष्टान्तमाक्षिप्य समाधत्ते-नन्विति । इहेत्यक्षराद्विश्रुत्येवत्तान्निर्णयः । केवलचेतनस्य
वा कारणत्वं चेतनाधिष्ठितत्वेन नैव वा २ तत्राऽऽद्य प्रत्याह-न हीति । शरीरस्यापि तत्रान्वयव्यतिरेकि-
त्वादित्यर्थः । द्वितीयमद्वैतयोक्ति-चेतनेति । दार्ष्टान्तिकेऽपि चेतनाधिष्ठितं प्रधानं जगद्धेतुरिति मानः ।
पूर्वं प्रधानस्य प्रयुक्तवाक्यं पुनस्तथाशङ्का, तत्राऽऽह-अपि चेति । इहेत्यत्र च भूतयोनिवाक्योक्तिः ।
निरूप्यमानयमप्रधानमित्ययं च । यद्वाऽत्रेति प्रधानमुक्तम् । निरूप्यमानं धर्मस्य तस्मिन् समन्वितम् ।
स्मार्तस्य प्रधाने निरूप्यमानोऽपि वाक्यशेषो सोऽस्तीति शङ्कते-नन्विति । भूतयोनेरक्षरस्य पञ्चम्यन्ता-
क्षरश्रुत्या प्रथमिज्ञानात् प्रथमान्तपरश दोक्तस्य सर्वज्ञत्वादीति वाक्यशेषस्याक्षरातिरिक्तं त्रियं दर्शयन्नाह-
अत्रोक्तिः । अक्षरस्य जगद्योनिमुक्त्वा य सर्वज्ञ सर्वविदिति सर्वज्ञस्य तदुक्तार्द्धिद्वयमभिज्ञानादक्षरस्यैव
सर्वज्ञत्वादीति चेन्नाक्षरश्रुतिप्रथमिज्ञातो विद्वन्प्रथमिज्ञाया दुर्बलत्वायेनाक्षरं पुनरु वदति चेतनेऽपि भूत

वित् च सम्भविष्यति । प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः ॥ यदा
तु योनिशब्दो निमित्तवाची, तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात् ॥
धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ योऽय-
मदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति ॥ कथ-
मेतद्वगम्यते । धर्मोक्तिः—परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते
“यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुण्ड० १ । १ । ९] इति ॥ न हि प्रधानस्या-
चेतनस्य शारीरस्य बोधाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भ-
वति ॥ नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनिः परस्यैवेतत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च,
न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ नैवं सम्भवति ॥ यत्कारणम्—
“अक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्” [मुण्ड० १ । १ । ७] इति प्रकृतं भूतयो-
निमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव

रत्नप्रभा ।

इति ॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे
भूतयोनौ यः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्युक्तम् । वाक्यशेषं भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञापक्रामा
वादिति शङ्कते—नन्विति ॥ “जनिकर्तुः प्रकृतिः” [पाणि० १ । ४ । ३०] इति सूत्रेण प्रकृतेरपा-
दानसंज्ञायां पञ्चमीस्मरणादक्षरात् सम्भक्तीति प्रकृतित्वेनोक्तक्षरस्य भूतयोनिर्वाक्यशेषं तस्मादिति प्रकृ-
तिविलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते—अत्रोच्यत इति ॥ एतत् कार्यं, ब्रह्म सूक्ष्मात्मकं,
नामरूपं स्थूलं, ततोऽन्नं ब्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञानादचेतन-
मामती ।

इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥ १ ॥ तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिज्ञानतः स्फुटम् । अक्षरं सर्वविदि-
श्वयोनिर्नाचेतन भवेत् ॥ २ ॥ अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता । अस्तुते यास्वकार्याणि ततो
ऽव्याकृतमक्षरम् ॥ ३ ॥ नेह तिरोहितमिगदिति किञ्चित् । यत्तु साहस्यमायाया चिदात्मनः परि-
णामः प्रपञ्च इति । अन्ना । ‘मिर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । अनादिवासतोद्भूतो न साहस्यम-
पेक्षते ॥ १ ॥’ न खलु बाह्यसाहस्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमिति । आन्तरा-
दपि कामक्रोधमयोन्मादस्यप्रादुर्मानसादपराधात्साहस्यानपेक्षात्तत्पनस्य विभ्रमस्य दर्शनात् । अपि ‘च-
हेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयोगो युज्यते । अनाद्यविद्यातद्वासनाप्रसङ्गपतितस्तु नानुयोगमर्हति । तस्मा-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

योनौ श्रुत्या प्रत्यभिज्ञानाजगदप्रकृतित्वेऽङ्गानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञया केवलश्रुतिप्रत्यभिज्ञा बाधेति चेत् ।
न । तस्मादिति निमित्तेऽपि पञ्चमीसंभवात् । न चैवमपि प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यचेतनदृष्टान्तानुगृहीतप्रत्य-
भिज्ञाद्रावस्यात्तस्मात्प्रधानमेव भूतयोनिरित्याह—प्रधानमेवेति । सर्वज्ञादिवैकायात्र प्रधानं प्राहमिष्युक्त्वा जीवो-
देहायतिरिक्तोऽन्यदुद्यनिःश्रेयसात्तये निरूप्यतेऽप्रेति पक्षान्तर्भाह—यदेति । योनिशब्दस्य प्रकृत्यर्थत्वे निमित्ता-
र्थत्वे च प्रधानस्य सर्वज्ञाद्विभ्रमस्य जीवस्य वा देहायतिरिक्तस्य द्विविधपुणर्यात्तये ध्यानार्थमेतदित्युपसं-
र्धेऽभिनिरादः । सिद्धान्तमूलमन्तरायति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे—योऽयमिति । प्रधानादी नम-
यति नियमासिद्धिरित्याह—कथमिति । नियामकं हेतुमन्तार्थं व्याचष्टे—धर्मेति । भूतयोनिरित्युक्तः ।
हेतोरन्यथासिद्धिं धुनिति—न हीति । ‘अक्तः चर्कत टपदधाति’ इत्यत्र ‘तजो ये घृतम्’ इति शेषातिर्गण-
दिहापि साधारणोपक्रमस्यस्मादृश्यत्वादेः शेषाद्भयनिष्ठया निर्णयेत्यर्थः । वाक्यशेषो भूतयोनिविषयो नेत्युक्तं
स्मारयति—नन्विति । “जनिकर्तुः प्रकृतिः” इति स्मृत्युपपत्तिरिति पञ्चम्या जायमानप्रकृतित्वेनोक्तक्षरं तस्मा-
देतद्वगम्यतापि पञ्चम्या प्रत्यभिज्ञायने तेन भूतयोनिर्वाक्य इत्याह—अत्रेति । तस्मादिति शेषो

अद्वयतन्त्राद्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२८९)

सर्वज्ञं निर्दिशति-“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म-
नाम रूपमन्नं च जायते” [मुण्ड० १ । १ । ९] इति ॥ तस्मान्निर्देशसा-
म्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनिः सर्वज्ञत्वं सर्व-
वित्त्वं च धर्म उच्यते इति गम्यते ॥ “अक्षरात्परतः परः” [मुण्डक० २ ।
१ । १] इत्यत्रापि न प्रकृताद् भूतयोनेरक्षरात्परतः कश्चिदभिधीयते ॥
कथमेतदवगम्यते । “यिनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्म-
विद्याम्” [मुण्ड० १ । २ । १३] इति प्रकृतरयैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्य-
त्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिजातत्वात् ॥ कथं तर्हि “अक्षरात्परतः
परः” [मुण्ड० २ । १ । १२] इति व्यपदिश्यते इति ॥ उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः ॥
अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते “परा चैवापरा च” [मुण्ड० १ । १ ।
४] इति ॥ तत्रापराभूवेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति “अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते” [मुण्ड० १ । १ । ५] इत्यादि । तत्र परस्या
विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् ॥ यदि पुनः परमेश्वरादन्यद्दृश्यत्वादि-
गुणकमक्षरं परिकल्प्येत, नेयं परा विद्या स्यात् ॥ परापरविभागो ह्ययं

रत्नप्रभा ।

त्वमिति, तत्राह-अक्षरात्परत इति ॥ नायमक्षरशब्दो भूतयोनि परामृशति परत्रियागम्यत्वेनोक्तत्वा-
क्षरस्य भूतयोनेरक्षर पुरुष वेदेत्यक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गत्वात् पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परमर्शादिवाह-येनेति ॥
येन ज्ञानेन, अक्षरं भूतयोनि सर्वज्ञ पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्या योग्याय शिष्याय प्रनूयादित्युक्तम्
“अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परत पर” [मुण्डक० २ । १ । २] इति उच्यमान परो भूतयो-
निरिति गम्यत इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशङ्क्याज्ञानमिति वक्ष्यत इत्याह-कथमिति ॥
परत्रितेति समाह्वययाऽपि तद्विषयस्य नञत्वमि-याह-अपि चेति ॥ ननु प्रमानत्रियाऽपि कारणविषयत्वात्
परेत्यत आह-परापरविभागो हीति ॥ अनियकृतेनापरत्रिया निर्दिता मुक्त्याधिने ब्रह्मत्रिया प्रोवा-
भामती ।

परमात्मनिर्गततया प्रपञ्चस्तद्योनि, भुङ्क्ते इत्युक्तिर्निर्गततया तद्योनि, न तु तत् परिणामतया । तस्मात्तद्वर्तमान-
त्रित्वोक्तेर्लिङ्गात् “यत्तद्वेदेयम्” इत्यत्र ब्रह्मोपदिश्यते ज्ञेयत्वेन, न तु प्रमान जीवात्मा बोधाम्यत्वेनति सिद्धम् ।
न केनच लिङ्गादपि तु “परा विद्या” इति समाग्यानादप्येवदेव प्रतिपत्तव्यमि-याह-अपि च द्वे विद्ये इति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वज्ञादिशेषण सर्वत्रियो ज्ञानमयतप सहितात्कार्य त्रय सूक्ष्मभूतामरु नाम रूप च स्थूभूतामन्मन च त्रीणि-
यमादि सर्व भौतिक सङ्घारा सर्वा प्राप्नोतीत्याह-तस्मादिति । लिङ्गप्रथमिज्ञात्माह-तस्मादिति । धृतिप्रप-
मिज्ञा लिङ्गप्रथमिज्ञातो वदन्ती दर्शितेयाशक्य पञ्चम्यन्ताक्षरपद न प्रहृताक्षरगामीत्याह-अभूगदिति । तत्र
गमक पृच्छति-कथमिति । चेन्नने भूतयोनी प्रथममेव श्रुतिप्रथमिज्ञानादिवाह-येनेति । येन ज्ञानेनाक्षर प्रहृत
भूतयोनि सर्वज्ञ पुरुष सत्य वेद ता ब्रह्मत्रियामुपपन्नाय शान्तायाऽऽचार्य प्रोवाच प्रनूयादित्युपन्यासक्षरा-
त्परत पर इत्युच्यमान परो न भूतयोनेरनिरि-यते । तथा च वचित्रयप्रकृति र वचित्रनिमित्तवनि
न वेन्यमिति भावः । पञ्चम्य ताक्षरपदस्य भूतयोनेर्यत्वाभावे तत्राक्ष्य ना-यमिति शक्नु-कथमिति ।
तत्र भाविन परिहार सूचयति-उत्तरेति । परा त्रियेति समाग्यानादपि भूतयोनेरक्षरस्य प्रपत्ते वाह-
अपि चेति । भूतयोनेरपरत्रियागम्यत्वं निराह-तत्रेति । उदात्तं वाक्ये प्रनूयमर्थमाह-तत्रेति ।
तयाऽपि प्रमान जीवो वा परत्रियागम्यमक्षर स्यादित्याशङ्क्याऽह-यदीति । कार्यकारणविषयतया
मोक्तृभोग्यविषयतया वा परापरत्रियागमाशङ्क्याऽह-परेति । प्रमानादित्रिया मुक्तिरुक्ततया परा स्यादित्या-

विद्ययोरभ्युदयनिश्श्रेयसफलतया परिकल्प्यते ॥ न च प्रधानविद्या नि-
श्श्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते ॥ तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन् ॥ त्व-
त्पक्षे अक्षरादूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् ॥ द्वे एव
तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे “कस्मिन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति” [मुण्ड० १ । १ । ३] इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापे-
क्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते ॥ नाचेतनमात्रेकाय-
तने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि ॥ अपि च “स ब्रह्मविद्यां सर्व-
विद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठाय पुत्राय प्राह” [मुण्ड० १ । १ । १] इति ॥
ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगामिनीं
दर्शयन्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति ॥ सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्य-
स्याक्षरस्याऽब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् ॥ अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या
ब्रह्मविद्योपक्रमे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै—“पुत्रा ह्येते अदृष्टा यज्ञरूपा-

रतप्रभा ।

चेति वाक्यपरोक्षेतिवर्थः । अस्तु प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह—न चेति ॥ ननु यः सर्वज्ञ
इत्यत्र परविद्याविषय उच्यते । अत्रेदमनाक्येन तु प्रधानविद्योच्यते इति, अत आह—तिस्रश्चेति ॥ इतश्च
भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह—कस्मिन्निति ॥ अचेतनमात्रस्यैकयतनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदका-
र्याणामात्मना ज्ञानं न भवति । एव जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मवि-
द्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मत्वमित्याह—अपि चेति ॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिर्भूमि ब्रह्म-
विद्यामुवाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्या
पक्षरूपेण किमर्थमुक्तंयत आह—अपरेति ॥ ष्वन्ते गच्छन्तीति पुत्राः विनाशिनः, अदृष्टाः नित्यफ-
भायती ।

छिद्धान्तरमाह—कस्मिन्तु भगव इति । भोगा भोग्यास्तोभ्यो व्यतिरिक्ते भोक्तरि । अवच्छिन्नो
हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समा-
ख्यान्तरमाह—अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति । पुत्रा ह्येते अदृष्टा यज्ञरूपा
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शक्याऽऽह—न चेति । जडमात्रस्य तद्युक्ताजडस्य वा धीर्न मुक्तिहेतुश्चिन्मात्रवियस्तद्वायादित्यर्थः । यदि
प्रधानस्य जीवस्य वा भूतयोनित्वेन तद्विद्या परविद्या तदोत्तरश्रेष्ठ्यमानसर्वज्ञविज्ञानस्यापीष्टत्वाद् द्विविधे इति
द्विवचनप्रयण न स्यादित्याह—तिस्रश्चेति । इष्टापति प्रत्याघाते—द्वे इति । इहेत्युपक्रमोक्तिः । इतश्च भूतयो-
नित्रावयं ब्रह्मनिष्ठमित्याह—कस्मिन्निति । एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं पक्षात्तरेऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह—
नेति । अचेतनस्य भोग्यमात्रस्यैकयतनमाश्रयस्तस्मिन्नित्यर्थः । मात्रशब्देनाऽऽत्मन्यो भेदमाह । प्रधाने
ज्ञाते भोग्यवर्गज्ञानेऽपि न भोक्तृज्ञानमित्यर्थः । जीवपक्षे तज्ज्ञाने भोग्यवीरपि नेत्याह—भोग्येति । ब्रह्म-
विद्येति समाख्ययाऽपि भूतयोनेर्ब्रह्मत्वेत्याह—अपि चेति । सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा समाप्तिर्विद्या ततो निर-
तिशयपुरुषार्थमात्रां ब्रह्मविद्या सर्वविद्यापेक्षयस्त्वविष्टानविषयतया वा सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वनाम्ने कुत्रचि-
त्पृष्टवाचाय पुत्राय न प्रभोक्तृयानित्यर्थः । ब्रह्मा देवानामिति यन्त तत्रोपक्रान्त एवेत्याशङ्क्याऽह—
प्राधान्येति । तथाऽऽपि कथमक्षरस्य ब्रह्मत्वं तदाह—सा चेति । ब्रह्मविद्योपक्रमेऽप्यपरविद्यावदक्षरवि-
द्याऽपि ब्रह्मविद्या मा भूदित्यावश्यं प्रक्रान्ताया अन्यत्रानुक्तिवद्व्याप्यनुक्तौ बाधदक्षरविद्या ब्रह्मविद्येत्याह—
अपरेति । तस्यास्तुप्रशंसार्थत्वं कथं तज्ज्ञाऽह—पुत्रा इति । ष्वन्ते गच्छन्तीति पुत्रा विनाशिनस्तत्प्रसिद्धौ
रिशब्दस्त्वदोषत्वादिमत्त्वेन साधयति—अदृष्टा इति । के ते ? यज्ञरूपा यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते तथा ।

अद्वयत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२९१)

अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रयो येऽभिनन्दन्ति मृदा जरा-
मृत्युं ते पुनरेवापियन्ति" [मुण्ड० १ । २ । ७] इत्येवमादि-
निन्दावचनात् ॥ निन्दित्वा चापरां विद्यां, ततो विरक्तस्य परविद्याधि-
कारं दर्शयति-"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्य-
कृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समिन्पाणिश्रोत्रियं ब्रह्म-
निष्ठम्" [मुण्ड० १ । २ । १२] इति ॥ यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां
दृष्टान्तत्वेनोपादानादार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति ॥
तदयुक्तम् ॥ न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरप्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति
नियमोऽस्ति ॥ अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति
न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते ॥ तस्माददृश्यत्रा-
दिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

रत्नप्रभा ।

उक्तस्यादनाशक्ताः, षोडशविंशः । पत्नी यजमानश्चेति-अष्टादश यज्ञेन नाम निमित्तेन रूपन्त इति
यत्तरूपाः । तथाहि-ऋतुः यज्ञपत्नि यज्ञ कारयतीति-ऋत्विजः । यज्ञ इति यजमानः । "पत्युर्नो
यज्ञसयोगे" [पाणि० ४ । १ । ३ । ३] इति सूत्रेण पतिशब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्पन्ने विहित
इति पत्नी । एतद्विद्यादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपाः, येष्ववरम् अनि यत्तूक्तं कर्म श्रुत्यु-
क्तम्, एतदेव कर्म श्रेयः नाप्यदात्मज्ञानमिति ये मृदाः पुन्यन्ति, ते पुनः पुनर्जन्मरूपनामुपन्तीत्यर्थः ।
तद्विज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुरप्यारयति-श्रोत्रियमिति ॥
कार्यमुपादानाभिनमित्येषो दृष्टान्तः । सर्वसाम्यं तत्राप्यनिष्टापत्तेरित्याह-अपि च स्थूला इति ॥ ११ ॥

भामती ।

अष्टादशेति । प्रगते गच्छन्ति अस्यापिन इति प्रयाः । अत एवादृष्टाः । के ते यज्ञरूपाः । रूप्यन्ते-
ऽन्तेति रूप, यज्ञो रूपमुपाधिर्धेयां ते यत्तरूपाः । ते तु षोडशविंशः । ऋतुयजनेनोपाधिना ऋत्विक्-
शब्दः प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एव यजमानोऽपि यज्ञोपाधिरेव । एव पत्नी, 'पत्युर्नो यज्ञ-
सयोगे' इति स्मरणात् । त एतेऽष्टादश यज्ञरूपाः, येष्वविद्यादिपूतं कर्म यज्ञः । यदाश्रयो यज्ञ
इत्यर्थः । तत्र कर्माभिरु र्गाद्यवरफलत्वात् । अरियन्ति प्राप्नुवन्ति । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ऋत्विगादिशब्दस्य यज्ञोपाधिकत्वाद्दष्टादश । षोडशविंशः पत्नी यजमानश्च । क्षयिफलव्यादवरं कर्म येषु
यदाश्रयमुक्तं श्रुत्या विहितमेतदेव कर्म श्रेयोहेतुर्न त्रस्त्यतीरति ये मृदा दृश्यन्ति ते पुनः पुनर्जन्मपूर्व मरण-
नैवाऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । आदिषदमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिसमर्थायम् । इतश्च परविद्याशेषवदेवाप-
रिचोक्तिरित्याह-निन्दित्वेति । प्रत्यक्षादिना कर्मसाप्याङ्गोक्तानन्वित्यनया ज्ञात्वा निर्देयतायमायाद्र-
च्छे-कुर्यात् । कथं नास्पृष्टो मोक्षः कृतेन कर्मणा नियच्छाधीं चाहं तस्मात्किं कर्मगेति विरक्तस्तस्य
ब्रह्मणो विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेद्दृष्टान्तोपादौपसर्गं कृत्वा मुक्तिहेतुज्ञानाय श्रवणादि कुर्यादित्यर्थः । "रिक्त-
हस्तस्तु नोवेद्याद्वाज्ञानं देकं गुरुम्" इति न्यायेन समिगणितित्युक्तम् । श्रोत्रियमि-त्यादिनाऽप्यपनहीनस्य
वाऽऽकर्मिणो वा गुरुरप्यार्यते । कर्मनिन्दया ततो विरक्तस्याधिकारोत्तरक्षरमिया ब्रह्मनिदैवेति समुदायार्थः ।
पूर्वपक्षीजमनुभाषे-यत्त्विति । सर्वथा वा साम्यनशेन वा ! नाऽऽय इत्याह-तदयुक्तमिति ।
सर्वथा साम्ये परस्याप्यनिष्टापत्तिमाह-अपि चेति । कार्यस्य कारणाप्यतिरेको निश्चितो
ऽज्ञानेन साम्यनिष्ठमिति मन्त्रोक्तमस्ति-तस्मादिति ॥ २१ ॥ भूतयोनेत्येष हेयन्तरमाह-

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शरीरः प्रधानं वा ॥ कस्मात् ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिष्टादृष्टिं हि प्रकृतं भूतयोनिं शरीराद्विलक्षणत्वेन—“ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः ” [मुण्ड० २ । १ । १०] इत्यादि ॥ न ह्येतद्विव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्माश्च स्वात्मनि कल्पयतः शरीरस्योपपद्यते ॥ तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते ॥ तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति “अक्षरात्परतः परः” [मुण्ड० २ । १ । २] इति ॥ अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूत-

रूपप्रभा ।

विशेषणान्न जीम, भेदोक्तेर्न प्रज्ञानमिति हेतुद्वयं विमयं व्याचष्टे—विशिष्टादृष्टिं हीत्यादिना ॥ दिव्यः द्योतनात्मकः स्वयं योति । अमूर्तः पूर्णः पुरुषः पुरिशयः प्रयगात्मा, बाह्यं—स्थूलम्—आभ्यन्तरं—सकारणं मूला ताभ्यां सहाभिष्टानत्वेन तिष्ठति सबाह्याभ्यन्तरः, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । अनिच्छाकृत नामरूपात्मक शरीर, तेन परिच्छेदोऽप्यस्मिन् । तस्य शरीरस्य धर्मान् जाव्यमूर्तत्वादीनित्यर्थः । नन्वक्षरशब्देन प्रज्ञानोक्तप्रत्यक्षं प्रज्ञानस्य प्रतिज्ञातं वाच्येत, तत्राह—अक्षरमव्याकृतमिति ॥ अश्रोति व्यानोति स्वनिकारजातमिति अक्षरम् अव्याकृतम् अव्यक्तम् अनादीति यावत् । नामरूपयोर्वीजमाक्षरं, तस्य शक्तिरूपं परन्तन्त्रत्वादुपपादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूतानां मूला सस्कारा यत्र तद् भूतमुद्भूतम् । ईश्वरश्चिन्नात् आश्रयो यस्य तत्तया । तस्यैव चिमात्रस्य, जीवेश्वरभेदोपाधिभूतम् । यच्च ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीव्यादिना व्याग्यानम्, तद्वाप्यनहिर्भूतम् । “एतन्मिन् । खन्वक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्च” [बृ० ३ । ८ । ११] इत्येतत्प्रोतमात्रेणाव्याकृतस्य चिदाधयत्वं श्रुतेराश्रयपदलक्षणाया निर्गूढत्वात् । न हि मूत्रप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति । न च “इन्द्रो मायाभिः” [बृ० २ । ९ । १९] इति श्रुतिर्मानम् “अजामेकाम्” [खेता० ४ । ९] इत्याद्येकामती ।

इत्युक्तमिष्टायम् ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । विशेषण हेतु व्याचष्टे—विशिष्टादृष्टिं हीति । शरीरादित्युपलक्षणात् । प्रज्ञानादित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेश व्याचष्टे—तथा प्रधानादपि । स्यादेतत् । निमागमिक साग्याभिमत प्रज्ञानं, तथा च बहुसमवस स्यादित्यत आह—आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

विशेषणोक्तिः। चकारार्थमाह—इतश्चेति। एतन्कार्यमाह—नेतराविति। इतः शब्दार्थं स्तुट्यन्तप्रपूर्वं हेतुद्वयमाह—कस्मादिति । विशेषणान्न जीमो भेदोक्तेर्न प्रज्ञानमिति विमयं व्याकुर्वन्नायं व्याचष्टे—विशिष्टादृष्टिं। दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयं योतिस्त्वन्तर्ध्रुत्यन्तरप्रसिद्धयर्थो हि शब्दः। अमूर्तत्वं पूर्णत्वम्। आकाशाद्विशेषमाह—पुरुषइति। कार्यकारणभ्यां परिच्छेदमाशङ्क्याऽऽह—मनाहोति । नात्र कार्यमन्यतर कारण ताभ्यां कथ्यताभ्यां सहाभिष्टानत्वेन तिष्ठति तन्त्र सर्वत्र यनाभिष्टानत्वे श्रुतिप्रसिद्धयर्थो हि शब्दः । जन्माद्यमानेन कौटम्भ्यमाह—अजइति । प्रायमनोभ्यां समर्गमिदामापाशुद्धिमाह—अप्राणो हीति । शरीरभ्यामपि विशेषणं न्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तदसौ नामभ्यादिधर्मा द्ययसादयः । विशेषणस्यानन्यथासिद्धिप्रमाह—तस्मादिति । विशेषणस्य तुल्यत्वेऽपि द्वितीय हेतु प्रज्ञानशब्दे यो नयति—तथेति । भेदोक्तिं व्यनक्ति—अक्षरमिति । किं त्वय्याह—आह—नामेति । तयोर्वीजस्य तस्य शक्तिरूपं तत्परानन्त्र्यादृष्टानां छिन्नानां

धृष्टयत्नायधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२९३)

सूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारः
तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति ॥
नात्र प्रधानं नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यते । तस्माद्वेदव्यपदेश
उच्यते ॥ किं तर्हि । यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृता-
दिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत, परिकल्प्यताम् ॥ तस्माद्वेदव्यपदेश-
शात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिहं प्रतिपाद्यते ॥ २९ ॥ कुतश्च परमेश्वरो
भूतयोनिः ?

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतिवलेन छात्रतर्कमहायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायामेदादुपादितात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—
“स्वतस्त्वनिर्वापेदोऽत्र मनागपि न प्रियेन” इति । सांख्ययोगाचार्याः पुणोतिहासकर्तारश्च मूल-
प्रकृतैक्यं वदन्ति । नन्वभियेक्ये कथमुक्तियस्या कथम् । न च व्यस्था नास्तीति वाच्यम् । धर्मो
प्रवृत्त्यादिवाधापातादिनि चेत् । उच्यते । ये दाविद्यानानात्वमिच्छन्ति, तैरपि परिणामिषेन साधन्यम-
विद्याया अङ्गीकार्यम् । तथा • चानर्था मरुत्नीयमद्वातामना परिणताऽविद्याशोपहितजीवमेदाद्विषयस्या
सिध्यति । यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तन्मान्तःकरणपरिणाम्यज्ञानाशनाशो मुक्तिरिति । एव च श्रोत्र-
स्वस्वानन्दप्राप्तिः, धर्मगादौ प्रवृत्तिर्निवृत्तनुमयो जीवमुक्तिश्चात्र चेति सर्वमाधित भवति । न चैवं
नानाजीवश्चादतिशेयः । मूलप्रकृतिनानाग्यामागदित्युक्तम् । परत्वे हेतुः—अविकार इति ॥ ननु मूलतया
श्रुतौ प्रमानाद्वेदव्यपदेश उक्तः, तत्र कथमज्ञानाद्वेदोक्तिर्व्यापयते सदाह—नात्रेति ॥ कार्यात्मना प्रतीयत
इति प्रधानम् अज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्राप्ताणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्ववत्
कृत्वा निरस्यते । तन्निरासेनार्थात्साध्यकपितप्रधाननिरास इति मन्तव्यम् ॥ २३ ॥ इति रत्नप्रभादौ

भामती ।

नात्र प्रधानं नाम किञ्चिदिति ॥ २९ ॥ रूपोपन्यासाच्च । तदेतत्परमेतेनाश्वयममागानाम्यो
आनन्दीयरीय-न्यायनिर्णयः ।

सूक्ष्म सत्कारण्यं वर्ततेऽत्रेति भूतसूक्ष्ममीश्वरपदस्य स्वस्यमाश्रयोऽप्येति तथोक्तम् । अन्यस्य
तत्कार्यत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्यैवमेश्वरो जीवो जगदिति बुदादुपाधिनेन स्थित निरकारहेतुत्वादिकारण्येऽर्थः । ननु
नामरूपयोर्जीव शक्तिरूप चाध्याहृतम् । यद्वा—नामस्यै एव बीजं तथो. शक्तिरूप तदेव तस्य भूतसूक्ष्म
तत्कारण्यत्वादाश्वराश्रयमिवाभवत्तदो विवर्थायन्त्यस्यैवमेश्वरस्य जीवत्वं प्राप्तस्य बुद्धरादिद्वारा कर्तृत्वा-
दादुपाधिभूतमिति व्याप्येन मायानिति चेत् । मैत्रम् । आश्रयशब्दस्य श्रुतार्थ-समाधोनाजीव-
त्वात्तत्वात्प्राकृतमवश्यमवश्यं सत्त्वात्तदेव बुद्धे चिज्ज्ञातौ तन्मन्त्रप्रतीपादो माभ्यसहिर्भूतो नानाजीव-
वादः । अक्षरसन्दाधेमुक्त्या परमेश्वरे व्याप्ये—तस्मादिति । इहेति प्रष्टव्यमस्योक्तिः । प्रमानाद्विषयो
भेदे प्रधानमिदमस्योऽप्रतिपत्तिमादिवागव्याहृत्याह—नात्रेति । प्रतियोग्यमद्वीपरे कथं भेदोक्तिस्तदाऽऽह—
किं तर्हि । भूतसूक्ष्म भूताना मूल्य कारणमित्यर्थः । इहेति श्रुतिभूतसूक्ष्म ॥ २२ ॥ भूतयो-
नेतेश्वरस्य हेत्यन्तरमाह—कुनश्चेति । न्योपन्यासाच्च नेतृत्वमित्युक्तम् । इति रत्नप्रभादौ

१ इहेति श्रुतिभूतसूक्ष्मः ।

अपि च—“अक्षरात्परतः परः” [मुण्डक० २।१।२] इत्यस्यानन्तरम् “एतस्माज्जायते प्राणः” [मुण्डक० २।१।३] इति प्राणभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः—“अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशश्चोत्रे वाग्विपुताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विधमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा” [मुण्डक० २।१।४] इति ॥ तच्च परमेश्वरस्यैवोचितम् । सर्वविकारकारणत्वात् ॥ न शरीरस्य तनुमहिम्नः ॥ नापि प्रधानस्याय रूपोपन्यासः सम्भवति ॥ सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात् ॥ तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नंतराविति गम्यते ॥ कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते ॥ प्रकरणाद् “एषः” [मुण्ड० २।१।४] इति च प्रकृतानुकर्षणाद्भूतयोनि हि प्रकृत्य “एतस्माज्जायते प्राणः” [मुण्ड० २।१।३] “एष सर्वभूतान्तरात्मा” [मुण्ड० २।१।४] इत्यादिवचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्य—एतस्मादधीष्व एष वेदवेदाङ्गपारग इति वचनमुपाध्यायविषय भवति, तद्वत् ॥ कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकरय भूतयोनेर्विद्यहवद्रूपं सम्भवति ॥ सर्वात्मत्वविषयत्वेदमुच्यते, न तु विग्रहवत्त्वविषयत्वेत्यङ्गोपः, “अहमब्रमहमन्नादः” [ने० ३।१०।६] इत्यादिबत् ॥ अन्ये पुनर्मन्यन्ते, नाय भूतयोनेः रूपोपन्यासः । जायमानत्वेनोपन्यासात्—“एतस्माज्जायते प्राणो

रत्नप्रभा ।

सूत्र व्याचष्ट—अपि चेत्यादिना ॥ “मन सर्वेन्द्रियाणि च न वायुर्योतिराप पृथिवी” [मुण्डक० २।१।३] इति श्रुति “अग्निर्गुडोक्तो असौ गान् लोको गौतमाग्निः” इति श्रुते । निवृत्ता वेदायागित्यन्वयः । पद्भ्यां पादाविषये । यस्यैव रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मैवार्थः ॥ तनुमहिम्न इति । अल्पशक्तारत्नार्थः । यथा कश्चिद् नम्रवित् स्वस्य सर्वात्म्यप्रकटनार्थमहमन्नमिति साम गायति, न त्वज्जनादिकृतात्मनो निरक्षति अकल्यतात्, तथेहापीत्याह—अहमन्नमिति ॥ श्रुतिद्वयात्वा दूषयति—अन्ये पुनरिति ॥ एष सर्वभूतान्तरात्मा मूत्रात्मा । एतस्माद् भूतयोनेर्नायन इति श्रुत्यन्वयेन मामही ।

व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे—अन्ये पुनर्मन्यन्त इति । पुन शब्दोपि पूर्वस्मान्निशेष द्योतयन्नस्येष्टानां आनन्दमिरीय न्यायनिर्णय ।

अपि चेति । “अग्निर्गुडोक्तो असौ गान् लोको गौतमाग्निः” इति श्रुते । पद्भ्यामिति प्रथमायं पादौ पृथिवी यस्य स एष सर्वभूतानामन्तरात्मा चेत्यर्थः । एष रूपोपन्यासः किं ह्यात्तदाह—तच्चेति । अयमाग्निर्दिष्टः प्रयाह—नेति । तनुमहिम्नः पारच्छिन्नशक्तिवत् । प्रयानविषयत्वं तस्य दूषयति—नापीति । अनययासिद्धिद्वयाह—तस्मादिति । शानामावेन शकते—कथमिति । मानन्दलुत्तरमाह—प्रकरणादिति । प्रकृत्यपि भूतयोनेर्गुणैर्योनादौ कथमनुवृत्तिस्तस्माद्—एष इति । तद्वत् दूषयति—भूतेति । दृष्टान्तेनैव न दूषयति—यथेति । अदृश्यमादिभर्मस्य विग्रहद्रूपं कथमिव्याचयति—कथमिति । समावृत्त—संचेति । यथा कश्चिद्ब्रह्ममविद्यात्मनः सर्वात्म्यप्रविश्यादहमन्नमहमन्नादिति साम गायति न त्वज्जनादिकृतात्मनोऽपि न नम्यापुमर्थमात्तदेहापीत्याह—अहमिति । एकदेशिनदूषयति—अन्ये पुनरिति । तत्रसिद्धिमात्रस्य पूर्वोक्तमात्रस्यैव जायमानत्वेन तत्तद्व्याप्तिरहिंसापि जायमानमनोक्तिरस्याह—एतस्मादिति । यत्र मूर्धा गुडोक्तो ममि इव माम्ना सोऽपि तस्माद् न जायत

मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ”
 [मुण्डक० २ । १ । ३] इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वज्ञानं जाय-
 मानत्वेन निरादिक्षत ॥ उत्तरत्रापि च-“तस्मादग्निरसमिधो यस्य सूर्यः”
 [मुण्डक० २ । १ । ५] इत्येवमादि,-“अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च”
 [मुण्डक० २ । १ । ९] इत्येवमन्तं, जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति ॥
 इहेव कथमकस्मादन्तराले भूतयोनेः रूपमुपन्यस्येत ॥ सर्वात्मत्वमपि
 सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति-“पुरुष एवेदं विध्वं कर्म” [मुण्डक० २ ।
 १ । १०] इत्यादिना ॥ श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मा-
 दिनिर्दिश्यमानमुपलभामहे-“हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः
 पतिरेक असीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुत्तमां कस्मै देवाय हविषा
 विधेम” [ऋ० सं० १० । १२१ । १] इति ॥ समवर्ततेति । अजा-
 यतैत्यर्थः ॥ तथा-“स वै शरीरी प्रथमस्स वै पुरुष उच्यते । आदि-
 कर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत” इति च ॥ विकारपुरुषस्यापि सर्व-

रत्नप्रभा ।

हिरण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपस्थापितव्यः । निरादिक्षद् अत्रोच्यते-पर्यः । अग्निः पुत्रोक्तो यस्य
 समिधूयः सूर्यः सोऽपि पुत्रोक्तः । तस्मादजायतेत्यर्थः । “तस्यादिय एव समिधू” [छा० ९ ।
 ४ । १] इति श्रुत्यन्तरात् । अतो मय्येऽपि सृष्टिरेव धाया न रूपमिति भावः । यदुक्तमग्निर्मूर्धेयत्र भूत-
 योनेः सर्वात्म्यं निश्चितमिति, तत्रेत्याह-सर्वात्म्यमपीति ॥ ननु हिरण्यगर्भस्य जन्माऽन्यत्रातुक्त
 कथमत्र वक्तव्यं, तत्राह-श्रुतीति ॥ अग्रे समवर्तते जातः सन् भूतप्रामाण्य एकः पतिरीश्वरप्रता-
 दादभवत् । नः सूत्रात्मा द्यामिमां पृथिवीं च स्थूत्रं सर्वभारपत । कश्चान्यस्य प्रजापतिराज्ञात्वे सर्व-
 नामन्वामावेन ममा इत्ययोगादंकारोपेन एकस्मै देवाय प्राणात्मने हविषा विधेम परिचरेमेति व्याख्ये-
 यम् । “कतम एको देव इति प्राणः” [वृ० ३ । ९ । ९] इति श्रुतेः । यद्वा यस्मादयं जानन्नस्मै
 एकस्मै देवाय इत्यर्थः । “एको देवः सर्वभूतेषु गृह” [श्वेताश्व० ६ । ११] इति श्रुत्यन्तरात् ।
 ननु तस्य भूतान्तरात्म्यं कथम् ? तत्राह-विकारेति ॥ पूर्वकृत्ये प्रष्टव्योपासनकर्मसमुद्यमानुष्ठानाद-
 भाष्यटी ।

सूचयति । जायमानकर्मव्यपतितस्याग्निर्मुर्वोदिरूपतः सति जायमानत्वमपि नाकम्मान्नरूपरूपेण
 युक्तम् । प्रकरणं स्वयैतद्विश्वयोनेः, सतिविधं जायमानानाम् । मन्निधेयं प्रकरणं मर्डीय इति जाय-
 मानपरिचरणेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिणो रूपमिजानमिति चेत् न, प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विप्र-
 रस्त्यभितोधात् । न चैतन्मता श्रुतिधृतयः प्रकरणभितोधात्कार्ययोगेन सर्वोत्तमानात्रपरा इति युक्तम्,
 श्रुत्यन्तविप्रष्टव्योपाकरणद्वलीपमत्वात् । सिद्धे च प्रकरणिणाऽमन्त्रे जायमानमव्यपतितं जाय-
 आनन्दगिरी-न्यायनिर्णयः ।

इत्यर्थः । तथाऽपि मय्येव परम्येव रूपमुक्तमि यावत्स्य वाक्यभेदाज्ञेयाह-इदंनि । एकविज्ञानेन सर्वाधि-
 ज्ञानप्रतिज्ञागतार्थं सार्वभौम्ये वक्तव्ये तदेवेदमुक्तमन्यत्रानुनेमस्याज्ञास्यऽह-सर्वात्मत्वमिति । उत्त-
 रोक्तत्रापि तस्मैरेवमपि सार्वभौम्यमन्यस्यायोगादिव्यापकस्याऽह-श्रुतीति । कर्म प्रजापतये । विप्रपरिचरेण
 हिरण्यगर्भः सृष्ट्यादायमर्गतिरेवेतादिकोक्तं न जन्मे यावत्तस्याऽह-समवर्ततेति । स जातः सन्भूताग्र-
 स्मैश्वरात्मा पतिर्भूषेति शेषदर्शनादित्यर्थः । अन्त्ये श्रुत्यादिभिर्ज्ञेयं तस्य कथं सर्वभूतान्तरात्म्यं
 तत्राऽह-विकारेति । पूर्वकृत्ये प्रष्टव्योपाकरणद्वलीपमत्वात् कथञ्चिजमानः कथादौ हिरण्यगर्भतया प्रादुर्बभूव

भूतान्तरात्मत्वं सम्भवति ॥ प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् ॥ अस्मिन्पक्षे “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म” [मुण्डक० २ । १ । १०] इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥ इत्यदृश्यत्वाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ (७) ॥

“को न आत्मा किं ब्रह्म” [छां० ५ । ११ । १] इति, “आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येपि तमेव नो ब्रूहि” [छां० ५ । ११ । ६] इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिशुणयोगमेकैकोपासननिन्द्या च वैश्वानरं प्रति, एषां मूर्धादिभावमुपदिश्याम्नायते—

रत्नप्रभा ।

स्मिन् काले सर्वप्राणिज्यटिलिङ्गानां व्यापक सर्वप्राण्यन्तर्गत ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणात्मकसमष्टिलिङ्गशरीरं जायते । तद्वपस्य सूत्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रार्थमाह—अस्मिन्पक्ष इति ॥ कर्म सफलं सर्वं श्रौतस्मार्तादिकं तपश्च, पुरुष एव इति सर्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयोनी द्वेयं वाक्यं समल्लिखितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ (६) ॥ छान्दोग्यमुदाहरति—को न इति ॥ प्राचीनशालस्तययज्ञेन्द्रशुभ्रजनकुण्डिळा मिलित्वा भीमांसाश्चक्रुः—“को न आत्मा किं ब्रह्म” [छां० ५ । ११ । १] इति । आत्मैव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयम् । ते पञ्चापि निश्चयार्थमुशालकमाजग्मुः । सोऽपि सम्यक् न वेदेति तैनीशालकेन सह पटप्यम्बपति कैकेयं राजानमागत्योचुः—“आत्मानम्” [छां० ५ । ११ । ६] इति “अयेपि” [छां० ५ । ११ । ६] “स्मरसि तमेव नो ब्रूहि” [छां० ५ । ११ । ६] इति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान्त्रयेरुमवृष्टत्—“कं त्वमात्मानमुपास्ते” “ककं त्वमात्मानमुपास्ते” [छां० ५ । १२-१७ । १] इति । ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण त प्रत्येरुमचुः । “दिवमेव” [छां० ५ । १२ । १] अहं वैश्वानरं वेमि । “आदित्यमेव” [छां० ५ । १३ । १] अहं वेमि । “वायु-

भामती ।

मानग्रहणे कारणमुपपन्नस्त भाष्यकृता । तस्माद्विरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कालो निर्दिश्यत इति सांप्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह—अस्मिन्पक्ष इति । प्रकरणात् ॥ २३ ॥ (६) ॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् । प्राचीनशालस्तययज्ञेन्द्रशुभ्रजनकुण्डिळाः समेत्य भीमांसां चक्रुः—को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मैत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो ना भूदत उक्तं किं ब्रह्मेति । ते च भीमासमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरविद्याविदमुपसेदुः । उपसत्य चोचुः—आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येपि स्मरसि तमेव नो ब्रूहितीत्युपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनामिति । अयमर्थः—वैश्वानरस्य भगवतो यौर्ध्वो सुतेनाः । चक्षुश्च विश्वरूपः सूर्यः ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तस्य सर्वप्राणायविश्रातृत्वादविश्रातर्विष्टयोरमेदात्प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्म देहे स्थिते जीयमानेऽपि सार्वान्त्यं सिद्धमित्यर्थः । नन्वपञ्चीकृतभूताद्यभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य विग्रहनिशिष्टरूपेण तद्विष्टेयप्राणाविजन्मानन्तरं जन्मोच्यते चेत्त्वन्तर्हि सूत्रार्थस्तत्राऽऽह—अस्मिन्निति । विश्वं सर्वं कर्म ससाध्यं तपो ज्ञानं च पुण्य एवेति सार्वान्तरूपोपन्यासात्परमात्मैव भूतयोनिमित्यर्थः । न विद्वक्षणत्वादित्यत्र परिणामस्य साहचर्यापेक्षायनिक्षेपाद्विस्तृतस्य च श्रमणीतिमादौ विसृष्टोऽपि दर्शनात्तदपेक्षानियमाद्भूतयोनिशक्यं निर्विशेषे मन्वन्वितमिति मानः ॥ २३ ॥ (६) ॥ उपोपन्यासप्रसङ्गात्त्रैलोक्यदेहे वैश्वानरः पर इत्याह—वैश्वानर इति । त्रिपयं यत्तु वाक्योपक्रममाह—को न इति । आत्मनोऽसत्तात्त्विकार्थं ब्रह्मपदम् । तस्याऽऽपरोक्षार्थमात्मपदम् । प्राचीनशालस्तययज्ञेन्द्रशुभ्रजनकुण्डिळाः समेत्य भीमांसां चक्रुः च निश्चिचीपयोदाश्च-

वैश्वानराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२९७)

“यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमिति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्यात्मनो
वैश्वानरस्य मूर्ध्व सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपो-प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो

रत्नप्रभा ।

मेव' [छा० ९ । १४ । १] “आकाशमेव” [छा० ९ । १९ । १] “अ एव” [छा०
९ । १६ । १] “पृथिवीमेव” [छा० ९ । १७ । १] अह वेसीति । ततो राजा शुन्यादीनां
पण्या ययानमेव सुतेजस्वविश्वरूपत्वपृथग्भूतमात्मनस्तदुत्तरविविधप्रतिष्ठाप्यगुणान्निर्णय मन्तो यदि
मामृष्टा शुन्यादिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येक वैश्वानरस्यदृष्टो भवेत्, तदा क्रमेण
मूर्धपातान्त्वप्राणोक्तमगदेहविरागित्ववस्तिभेदपादशोषा भवता स्युरिति प्रत्येकोपासन निन्दित्वा, सुतेज-
स्वगुणको सुतेजोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धा, विश्वरूपत्वगुणकः सूर्यो यस्य चक्षुरित्येव, शुन्यादीनां
मूर्धादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरस्यानविधिराज्ञापते-यस्त्वेतमिति ॥ आभिमुख्येनापरोक्षतया विश्व-
विनिर्मितं जानातीति अभिविमानः । त सर्वज्ञ सः तदुपासकः सर्वत्र भोग भुक् इत्यर्थः । लोकाः
भूरादयः, भूतानि शरीराणि, आत्मानो जोगा, इति भेदः । सुष्ट तेजः, कान्तिर्यस्य सुतेजस्य स
सुतेजाः विश्वानि रूपाणि अस्य मूर्धम्य-“एष शुक्ल एष नीलः” [छा० ८ । १६ । १] इति श्रुतेः ।
पृथक् नानाविध वर्त्मगमनम् आमा स्वमात्रे यस्य वायोः, स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः ।
भामती ।

प्राणो वायुः पृथग्भूतमा पृथक् उर्म यस्य वायोः स पृथग्भूतमा स्वमात्रे यस्य स पृथग्भू-
त्मात्मा । सदेहो देहस्य मध्यभागः स आकाशो बहुलः सर्वगतत्वात् । वस्तिरेव रयिः आपः, यतो-
ऽद्भपोऽनमन्नाय रयिर्यत्र तस्माद्रापो रविरक्ताम्रासा च मूरीभूताना वस्तिः स्थानमिति वस्तिरेव रयि-
रित्युक्तम् । पादौ पृथिवी तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेव वैश्वानरायनेषु सुसूर्यानिद्राकाशजला-
यन्ति मूर्धचक्षुः प्राणसदेहवस्तिपादेत्येकैकस्मिन् वैश्वानरमुज्ज्वा निररातनयोपासकानां प्राचीनशाला-
दीनां मूर्धपातान्त्वप्राणोक्तमगदेहविरागित्ववस्तिभेदपादधर्मीयानुपपन्नोपासनानां निन्द्या मूर्धादिसमस्तमात्र-
मुपदिश्यान्नापते-“यस्येतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानम्” इति । स सर्वज्ञं लोकैषु शुभ्रमृतिषु, सर्वेषु भूतेषु
स्यावर्जहमेव, सर्वेष्व्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिर्ज्ञांश्चैवमिति । सर्वत्रग्विष्कटभातोनीत्यर्थः । अयमप्य

आतन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

माजगु*, सोऽपि न वेद सम्यगिति सत् तेन पटयि ते कैकेयराजमन्त्रवर्तिमात्रपोचुरामानमेवपापयेति
स्मरामि । स च तेषा निररातनीरामेन सम्यग्धीजिप्राप्तयिषया तानेन पत्रात् । औरमन्त्र फ त्पना-
त्मानमुपास्ते शिवमेवेत्याहं तरे राजा पुनराचयेव सुतेजा वैश्वानरो य त्पाम्मानमुपास्ते मूर्धा त्वपमाननो
मूर्धा ते व्यपतिष्यदन्मा नाऽऽगमिष्य इति । ततः सपयश्नमृष्ट स चाऽऽदित्यायै ततश्च विश्वस्य आमा
चक्षुर्ध्वनदात्मन इत्यर्थोऽमविष्यो दन्मा नाऽऽगमिष्य इति राजाऽऽपन्न । एव क्रमेण शुन्यादीनां सुतेजस्व-
विश्वरूपत्वपृथग्भूतमात्मनस्तदुत्तरविविधप्रतिष्ठाप्यगुणान्निर्णय मन्तो राजा तान्त्वप्राणोक्तमगदेहविरागित्ववस्तिभेदपाद-
धर्मीयानुपपन्नोपासनानां निन्द्या मूर्धादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरस्यानविधिराज्ञापते-यस्येतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानम्
यस्त्वेतमित्यादिना । आभिमुख्येन विज्ञ निर्विनि जानाती यमिमानस्त प्रादेशमभिविमानमुपास्ते दन्मस्य
सर्वोक्तायाथय फलमिदर्थः । लोका भोगभूमयो भूतानि तत्तदुपाययो मोक्षात्म्यमान इति भेदः ।
तत्त सर्वविष्कटभाज समन्तर्त्ता उपपन्ने । ध्यानचक्षुःशय्येवस्यनाह-तस्येति । सुतेजस्वगुणा दीर्घा-
नस्य मूर्धा । निरातामेप्रतिस्पर्धायी । विश्वरूपगुणः मूर्धन्यस्य चक्षुः “एष शुक्ल एष नीलः” इत्यादिश्रुतेः ।

१ पृथग्भूतमेति शाकटादिसम्प्रदायगतः । रामानुजने तु आतन्दगिरितः पटः ।

बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावर एव वेदिलोमानि वहिर्हृदयं
गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः” [छां० ५ । १८ ।
१-२] इत्यादि । अत्र संशयः—किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यते,
उत भृताग्निरथ तदभिमानिनी देवता, अथ वा—शारीरः, आहोस्वित्-
परमेश्वर इति ॥ किं पुनरत्र संशयकारणम् ॥ वैश्वानर इति जाठरभृता-
ग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः ॥ तत्र-
कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः ॥ किं तावत्प्रा-
प्तम् ॥ जाठरोऽग्निरिति ॥ कुतः ॥ तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो
दृश्यते—“अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदम-
द्यते” [बृ० ५ । ९] इत्यादौ ॥ अग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि प्रयो-
गदर्शनाद्—“विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्”

रत्नप्रभा ।

‘बहुलत्व’ व्यापित्वं तदुक्तं आकाश, अस्य स-देहो देहमप्यमुरयित् वनत्वं तदुक्तं आपो यस्य, वस्तिर्भूतस्यानम्,
‘प्रतिष्ठात्व’ गुणा पृथिवी तस्य पादौ । तस्य होमाधारत्वं सम्पादयति—उर एवेत्यादिना ॥ पूर्वमुपक्रमत्या-
दृश्यतादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्य सर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन प्रक्षिप्यमुक्तं तद्वदनाप्युपक्रमस्य साधारणतै-
श्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्य होमाधारत्वलिङ्गेन जाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—किं तावदित्या-
दिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरप्रत्ययान्वयान्न फलम् । यदयं, तदन्नं येन पच्यते सोऽयं पुरपशारेऽन्तार-
म्भात्यर्थः । पक्षान्तरमाह—अग्निमात्रं चेति ॥ विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरम् अग्निम् अवां केतुं विह
सूर्यं देवाः अकृण्वन् कुतन्त । मूर्वादये दिनव्यवहारदिव्यर्थः । न्याद्वैश्वानर इत्यनुपपन्नः । हि यस्मात्

भामती ।

वैश्वानरस्य मोक्तुर्मंजनम्याग्निहोत्रतामपि पाठनियमाह श्रुति—उर एव वेदिः । वेदिसारूप्यात् । लोमानि
वहिः आस्ताग्निर्गर्हं सारूप्यात् । हृदयं गार्हपत्यः । हृदयान्तरं मनोऽन्वाहार्यपचनः । आस्य-
माहवनीयः तत्र हि तदन्नं दृश्यते । ननु ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इत्युपक्रमो आत्मप्रत्यक्षशब्दयोः परमा-
त्मनि रूढत्वेन तदुपपत्त्या वा बुद्धौ वैश्वानराम्यादयं शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येन कथञ्चित्तेतुं युज्यन्ते
न तु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतौ वैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च याज्ञस-

आनन्दगिरि—न्यायनिर्णयः ।

पृथङ्माना वर्मं गमनमात्मा स्वरूपमस्मेति तथा नानागतिध्वगुणो वायुस्य प्राणः । बहुलत्वगुण आकाशः
सदेहोऽस्य देहमप्यम् । रयिर्धनं तदुक्तं आपोऽस्य वस्तिरस्य मुद्रकम् । पृथिव्या वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानाचस्य
पादौ पृथिव्येन । तस्य होमाधारत्वसंपादनायोक्तमुत्तर एवेत्यादि । तद्यत्तु प्रथममागच्छेदित्यादिवाक्य-
मादिशब्दार्थः । तत्र श्रुतौ वैश्वानरोऽनात्माऽऽत्मा वेति संशय इति निगमाऽऽद्ये पक्षत्रयं द्वितीये पक्षद्वय-
माह—तत्रेति । संशयहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—किमिति । सया सामग्र्या कार्यत्राण्यं फलितमाह—तत्रेति ।
वाक्योपक्रमस्यादृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्य सर्वज्ञत्वानुक्त्या ब्रह्मनिष्पत्त्यवदिहाप्युपक्रमगतसाम-
रणशब्दस्य शेषस्य होमाधारत्वलिङ्गेन प्रसिद्धव्युत्पत्तिर्न जाठरार्थतत्सिद्धेस्तस्यैवोपास्यतेति त्रिमुस्य पूर्वपक्ष-
माह—किमिति । वैश्वानरनिष्पाद्यत्वेन सविशेषप्रत्ययन्ययोक्तं भगवतः । पूर्वपक्षे जाठराग्नेः सिद्धान्ते
ब्रह्मणोऽप्यानं फलम् । साधारणे शब्दे कुनो विशेषप्रतिज्ञायाह—कुत इति । प्रतिज्ञाविशेषं हेतुमाह—
तत्रेति । योऽयं वैश्वानरोऽग्निः सोऽयं पुरपाकारे देहेऽन्तारिभुक्त्वा तमेव विशिनष्टि—यनेति ।
पक्षान्तरमाह—अग्नीति । तन्मात्रमहे हेतु—सामान्येनेति । विश्वस्य भुवनाय वैश्वानरमग्निमहां

[क० सं० १० । ८८ । १०] इत्यादौ ॥ अग्निशरीरा वा देवता स्यात् । तस्यामपि प्रयोगदर्शनात्—“वैश्वानरस्य सुमर्तो स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीः” [क० सं० १ । ९८ । १] इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामभ्यर्थाद्युपेतायां सम्भवात् ॥ अथात्मशब्दसामानाधिकरण्याद् उपक्रमे च “को न आत्मा किं तद्ब्रह्म” [छा० ५ । ११ । १] इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणय इति ॥ उच्यते ॥ तथापि शरीर आत्मा स्यात् ॥ तस्य भौकृत्वेन वैश्वानरसन्निकर्षात् ॥ प्रादेशमात्रमिति च विगेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात् ॥ तस्मान्नैश्वरो वैश्वानर इति ॥ एवं प्राप्ते । तत् इदमुच्यते ॥ वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति ॥ कुनः ॥ साधारणशब्दविशेषात्—साधारणशब्दयोर्विगेषस्तसाधारणशब्दविशेषः ॥ यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ—वैश्वानरशब्दस्तु त्रयाणां

रत्नप्रभा ।

कं सुगमदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभिमुखा श्रीरस्येति अभिधीः ईश्वरः । तस्मात्तस्य वैश्वानरस्य सुमर्तो न्य स्याम । तस्याम्मद्विषया शुभमतिर्भवतिर्त्यर्थः । पक्षत्रयेऽप्यत्रचि वदन्कृष्णान्तरमाह—अयेत्यादिना ॥ “आत्मा वैश्वानर” इति श्रुतेर्निर्णयः । केवलरस्य वैश्वानरशब्दशून्यत्वम् । अत्र जाठरो वैश्वानर इति सुगमं पूर्वपक्षः प्राणाग्निहोत्रहोमाधारत्वाज्ज्ञात् । तस्य देवत्वापि सादाम्य, श्रुत्या द्युर्द्धत्वादिकल्पनया बृहत्साम्राज्यमिति ध्येयम् । सिद्धान्तपनि—तत् इदमिति ॥ साधारण-
भामती ।

नेयिता वैश्वानरविद्योपक्रमे ‘वैश्वानर ह वै भगवान् सन्ननि वेदत नो दूहि’ इत्यत्र नात्मब्रह्मशब्दौ स्तः, तथापि तस्मान्नार्थे आन्दोग्यपाम्य तदुपक्रममिति तेन निधनार्थेन तदतिरोधन वाजसनेयिनाक्यार्थो निर्धीयते ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

केतु चिह्न मूर्धमदृश्यन्तस्ततो देवास्तदुदये दिनत्रयहारद्वित्यर्थः । कृष्णात्तरमाह—अग्नीति । तदभिमानिदेवताप्रे हेतुः—तस्यामिति । वैश्वानरस्य देवस्य सुमर्तो शोभनमुदौ यय स्याम मयेव तस्याम्मद्विषया सुमतिर्भवतिर्त्यर्थः । तत्र हेतु—राजा हीति । यस्मादुपनानामय राजा क सुगम सुगतेनुरभिमुखा श्रीरस्ये यमिश्रीर्गदरस्तमात्तस्य सुमर्तो भ्यामेत्यर्थः । हिक्रमियेन पदमिषेते । तत्राप्यपमेत्यर्थः । प्रयोगत्रयेऽपि तुल्यप्रयोगप्रमार्थमादिपदम् । कथं देवतार्थत्वमप्य प्रयोगस्येति तदाह—पञ्चमाद्याया इति । ऐश्वर्यादी यादिषु धर्मज्ञानरैग्यादिशत्रुहार्थम् । पक्षत्रयेऽप्यत्रितोपमाह—अयेति । वाजसनेयकेऽस्मिन्वैश्वानरशब्दादभ्यामिषोपक्रमात्तद्विषयार्थेन पक्षात्तरमाह—तथाऽपीति । शरीरे छत्रगया वैश्वानरशब्दोपपत्तिमाह—तस्येति । तत्रैव हेतुन्तरमाह—प्रादेशेति । भूतादिदेवतानां गतिरप्य पक्षत्रयमुपक्रममात्र प्राणाह्वापारवादेर्गुरुर्वादेश्वायोगात् । इदं च गार्ग्य इ यादिना हि देहात्मनः सन्निधि-
तस्योद्गम्यमात्रेर्गार्ग्ययादिचिन्ने वच्यन्ते । आम्नसाहस्नीयम्यन्तरेण तद्धोमोपमिति च जाठरस्य सुगानु-
म्यूनस्य प्राणाह्वापारस्याऽऽहस्नीयत्वेनाऽऽज्य कर्त्तव्ये । न च गुरुर्वादेश्चैत्रामनः । ॥ होमाच मूर्धनमुपदिशन्ते वा अग्निप्राथम्येन इ यादिना मूर्ध्नादिना गुणोत्तयात्मना मयादनचित्तादंशमप्यापि गुरु-
त्वादिसिद्धेराशेति गुरुर्वादिना बृहत्साम्राज्येन ब्रह्मत्वमापन्नादात्मत्वम् । न च मयस्यपि गुरुर्वादेश्वाशेति जाठरे तत्कल्पनाया श्रौतत्वेन विज्ञेयत्वे जाठरोरान्तरि वाक्यनिबुद्धसत्तरे—तस्मादिति । सिद्धान्त-
यनि—तत् इति । हेतु प्रथमपूर्वमादाय व्याचष्टे—हन् इति । को तो साधारणो शब्दो को वा तयोर्विशि-
ष्टस्तथाऽऽह—यद्यपीति । नाय परमात्मनो विशेषमप्य निर्दिष्टमप्य गुरुर्वादाद्योगादित्याशयाऽऽह—

साधारणः । आत्मशब्दश्च द्वयोः ॥ तथापि विशेषो दृश्यते । येन परमेश्वरपरत्वं तयोरेभ्युपगम्यते—“तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाः” [छां० ५ । १८ । २] इत्यादि ॥ अत्र हि परमेश्वर एव शुभृद्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते ॥ कारणत्वाद्-कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते ॥ “स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमस्ति” [छां० ५ । १८ । १] इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भवति ॥ “एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रवृण्यन्ते” [छां० ५ । २४ । ३] इति तद्विदः सर्वपापप्रदाहश्रवणं, “को न आत्मा किं तद्ब्रह्म” [छां० ५ । १ । १] इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमन्तानि ब्रह्मलिंगानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति ॥ तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः । यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्ध्वेती-
दृशं वैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते—(श्लो०) “यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्ध्वं खं
नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दृशिश्चश्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ १ ॥”

इत्यग्रम् ।

श्रुत्योरपक्रमस्ययोर्विशेषाद्यग्रमश्रुतमुत्प्रेक्ष्योक्त्यशरीरिणात्सर्वात्मकेश्वरपरत्वं युक्तम् । न चरमश्रुत-
मन्वितहोमाधारेणलङ्घने जाठरपरत्वमित्यर्थः । ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह—अत्र हीति ॥
अनस्थान्तरगतं त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानार्थं क्षिपकल्पनेति चेत् । न,
सतत्कल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उपादानत्वादिशेष सत्तेव ध्यानार्थमुप्यतामित्याह—कारणत्वादिति ॥
लिङ्गान्तराभ्याह—स सर्वेष्वित्यादिना ॥ यथाग्नौ क्षितिमिपीकातू दद्यते, एवं हास्य विदुष
इत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । नवसदारोपेणापि स्तुतिसम्मानाच्च मूलश्रुत्यपेक्षे-
भामती ।

निश्चिन्तार्थेन ह्यनिश्चितार्थं व्यनस्याप्यते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । कर्मवच्च ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव ।
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । अन्त्यान्तरमभ्यात्ममप्रादेवमित्येवरूप तस्य तथेवोपन्यासफलमाह—आध्यानानायेति । कप
परस्यावस्थान्तरमात्रं तदाह—कारणत्वादिति । तदेव सुड्यति—कारणस्येति । एतेन जाठरे शुभृध-
त्वादि प्रयुक्तम् । वेदान्तोपासकस्य सर्वलोकाद्याग्रयफलश्रुतेश्च वैश्वानरस्येवत्वमित्याह—स इति । वैश्वान-
रविदः सर्वपापप्रदाहश्रुतेश्च तस्य परत्वं तद्विज्ञाने तदाह्यसिद्धिरित्याह—एवं हेति । यथाग्नौ क्षितिमिपी-
कातूल दद्यत एवमस्य विदुष सर्वोणि कर्माण्यनर्घरित्तो दद्यन्त इत्यर्थः । उपक्रमादपि तस्य परमात्मता
तयोस्तत्रैव रुद्धेजाठरे त्वमुपपत्तादित्याह—को न इति । उक्तलिङ्गानां फलमाह—इत्येवमेतानीति । धृति-
श्चिद्विदुषमुपसहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥ मृत्पा च श्रुत्यर्थः । अथो निर्गन्तुमित्याह—स्मर्यमाणमिति ।
तत्र प्रतिसां पुरयति—इतश्चेति । स्रज्याकुर्वन्निज शब्दार्थमाह—यस्मादिति । स्तुतिमुदाहरति—यस्येति ।

१ याम्यमन्त्रादिति क्वचित्पाठान्तरम् । २ इत्येवमन्तानि लिङ्गानीति वार्धिरपाठान्तरम् । इत्येवमन्तानि लिङ्गानी-
तिपाठादपि क्वचित् ।

[विष्णुपुराणे] इति, तत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापय-
दस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेन अनुमानं लिङ्गं गमकं
स्यादित्यर्थः ॥ इतिशब्दो हेत्वर्थे-यस्मादिदं गमकं लिङ्गं, तस्मादपि
वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः ॥ यद्यपि स्तुतिरित्यं तस्मै लोकात्मने नम
इति ॥ स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण
सम्भवति ॥ “द्यां मृद्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च
नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता”
इत्येषावर्तायका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-
सम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह-न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति ॥ कुनः ॥ शब्दादिभ्योऽन्तः-
प्रतिष्ठानाच्च-शब्दस्तावद्-वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भवति ॥ अर्था-
न्तरे स्मृतत्वात् ॥ तथोऽग्निशब्दः “स एषोऽग्निर्वैश्वानरः” [शन० ब्रा०
१० । ६ । १ । ११] इति । आदिशब्दाद् “हृदयं गार्हपत्यः” [छां० ५ ।

रत्नप्रभा ।

त्याशक्याह-यद्यपि स्तुतिरिति ॥ तथापीति पदमर्थतः पठति-स्तुतित्वमपीति ॥ शुभ्रैर्वादिह्येन
स्तुतिर्नरमात्रेण कर्तुमशक्या भिनाश्रुतिमित्यर्थः । सना रूपेण स्तुतिसम्भवात्तत्सदोप इति भावः ॥ २५ ॥
शब्दादीनां गतिं यत्कमुक्तसिद्धान्तमाश्रित्य समायत्ते-शब्दादिभ्य इति ॥ “स एषोऽग्निर्वैश्वानरः”
[शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इत्यग्निरहमे वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यन्वयः ।
सूनस्यादिशब्दार्थमाह-आदिशब्दादिति ॥ भक्तम् अत्र होमीयं होमसाधनम् । तेन प्राणामिहोत्र
भामती ।

न च शुभ्रैर्वादिह जाठरभूताग्निदेवताजोगात्मनामन्यमस्यापि समप्रतिष्ठानं च सर्वज्ञोकाग्रपञ्चभागिता, न च
सर्वगम्प्रदाह इति पारिदोष्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिने कुनः पुनरप्यमाशङ्का-शब्दादिभ्योऽन्तः-
प्रतिष्ठानान्नेति चेदिति । लप्यते-तदेवोपक्रमानुरोधेनान्यथा नीयते, यत्नेन शक्यम् । अशक्यौ च
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तस्याः श्रुतिरन्मान्य व्युद्भय तद्वारा तदाह-तदिति । इतिशब्दस्य शास्त्रसमान्यर्थेन व्याख्ये-
हेत्वर्थत्वं व्यनक्ति-यस्मादिति । स्तुतेरसदोपेऽपि समवायं मृच्छत्यपेक्षेयाशक्याऽह-
यद्यपीति । सद्ग्रेण स्तुतिर्यमौ सार्गिकमसति शुचपरादे दुर्गारमित्यर्थः । अन्तुतिरन्त्यामपि स्मृतिमाह-
यामिति । इहेति त्रेणैकपदेहस्य वेदान्तस्येवस्तापामित्यर्थः ॥ २५ ॥ सिद्धान्तं विग्रन्तराणाञ्जित्य
समायत्ते-शब्दादिभ्य इति । आदेशं विद्वज्जन्यमाह-अत्रेति । मित्यन्तः सिद्धान्तः सनम्यर्थः ।
श्रुत्यादिना वैश्वानरस्योक्तेश्चत्वाक्षेपे प्रथमाया हेतुमादत्ते-कुन इति । तत्र शब्दं व्याख्ये-शब्द इति ।
ईश्वरस्य प्रितोषीति शयः । तदेन स्तोत्रयति-वैश्वानरं इति । शब्दान्माह-तयेति । सोऽपि श्रीतोवैश्वानर-
शब्दरईश्वरे न सयनानि योजना । आदिशब्दोपात्तं विज्ञानमाह-आदीति । बहुजनं विज्ञानान्तरमाह-

१ “स्मरन्तानि च पश्यन्ते भाष्य भाष्यविदोऽपि दुः” इति भाष्य-पञ्चानुसारेण भाष्यरदक्षेरेदं व्याख्यानं
नान्यस्तेति । एवमन्वयादि । २ स्तुतित्वमपि न सम्भवतीत्यस्यान्वयः । ३ पुरुषविधमपि चैनमिति पाठान्तरम् ।
४ यथा वैश्वानरशब्दस्येत्यर्थः ।

पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यात् । न तु पुरुषत्वम् ॥ पुरुषमपि
चैनमधीयते वाजसनेयिनः—“स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो
हेतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेद” [शत० ब्रा०
१० । ६ । १ । ११] इति ॥ परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं
पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते ॥ ये तु पुरुषविधमपि चैनमधी-
यते इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः—केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेन्तः-
प्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात् । न तु पुरुषविधत्वम् ॥ पुरुषविधमपि चैनम-
धीयते वाजसनेयिनः—“पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेद” [शत० ब्रा०
१० । ६ । १ । ११] इति ॥ पुरुषविधत्वं च प्रकरणात्—यदधिदेवतं
शुमर्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मर्धत्वादिचुयुक्-
प्रतिष्ठितत्वान्तं, तत्परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्रेरपि मन्त्रवर्णे एलोकादिसम्बन्धदर्शनात्—“मूर्ध्व
सुतेजाः” [छां० ५ । १८ । १] इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यति
तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगादिति ॥ तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रो-
च्यते ॥ अत एवांतेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः ॥ तथा भूताग्निरपि

रत्नप्रभा ।

ईश्वरप्रतीकबोधाधित्यभूत्य इत्यर्थो निश्चयेत, तदेति शेषः । यद् य पुरुषः पूर्णं, स एषोऽग्निः वैश्वा-
नरश्चिदितजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यः वेद, स सर्वत्र मुक्त इत्यर्थः ॥ पुरुषत्व पूर्णत्वमन्तनस्य
जाठरस्य नेयुक्त्वा पाठान्तरे पुरुषमिव देहाकारत्वं तस्य नेयाह—ये त्विति ॥ ननु जाठरस्यापि देह-
व्यापित्वात् तद्विधानं स्यादित्यत आह—पुरुषविधत्वं च प्रकरणादिति ॥ न देहव्यापित्वं पुरुषमिव नम् ।
किन्तु विराड्देहाकारत्वमधिदेव पुरुषमिव नम्, अव्याप्तं चोपासरुमूर्खादिचुयुक्तान्तेव्यङ्ग्ये सम्पन्नत्वमीश्वरस्य,
पुरुषमिधत्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिरिदमेतत् । एवं जाठर निरस्य पक्षद्वय निरस्यति—अत एवेति ॥
सूत्र व्याचष्टे—यत्पुनरित्यादिना ॥ शुमर्धत्वादिः, सर्वलोकफलमाकम्, सर्वपाप्मप्रदाह, इति आत्मब्रह्म-
मामती ।

अग्निर्वैश्वानरो यत् इति यद् पूर्वेण सवच, पुरुष इति तत्र पुरुषद्वेषस्त्वदेश इति युक्तम् ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ अत एव न देवता भूतं च । अत एवेति तस्य श्रुतिस्मृत्युक्ततुमुर्ध्वत्वादि सवधसर्कटो-
काश्रयफलमागित्वमर्शनामप्रदाहात्मब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुस्य इत्यर्थः । ‘यो मानुना पृथिवीं यामुत्तमाम्’
इति मन्त्रवर्णोऽपि न केवळौग्यप्रकाशविमामानस्य भूताग्रेरिममीदृश महिमानमाह, अपि तु
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

तत्राऽऽह—परमेति । पाठान्तरमादाय व्याचष्टे—ये त्विति । जाठरस्याचननत्वात्पुरुषत्ववत् तद्विषयम-
पीत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि पुरुषत्वमेव न तद्विधमग्निमाश्रयत्वाऽऽह—पुन्येति । तत्र ब्रह्मस्युपाख्यर्थं स्यादिति
मात्र ॥ २६ ॥ शुमर्धत्वादिनिरापस्य जाठरमिव यत् सन्त्य देवतादिमिवत्वं दूषयति—अत एवेति ।
मन्त्र व्याकर्तुं व्याख्यं पक्षद्वयमनन्तरं तस्य निरस्यत्वमाह—यदेति । मन्त्रमुपाख्य व्याकरोति—अत्रेति ।
शुमर्धत्वादिमन्त्रमर्शनादोपाश्रयपदमात्रमर्शनामप्रदाहात्मब्रह्मपदोपक्रमा उक्ता हेतवः । भूतदेवतयोगवि शुमर्ध-

वैश्वानराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३०५)

न वैश्वानरः ॥ न हि भूताग्नौष्ण्यप्रकाशमावात्मकस्य शुमृद्धत्वा-
दिकल्पनोपपद्यते ॥ विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासम्भवात् ॥ तथा
देवतायाः सत्यप्येधेययोग न शुमृद्धत्वादिकल्पना सम्भवति ॥ अका-
रणत्वात् । परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च ॥ आत्मशब्दासम्भवश्च सर्वेष्वेषु
पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्त-
मन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन ॥ उदासीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्प-
नाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमि-
निराचार्यो मन्यते ॥ ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दा-
दीनि च कारणानि विरुद्धयेरन्निति ॥ अवोच्यते ॥ अन्तःप्रतिष्ठितत्व-
वचनं नात्र विरुध्यते ॥ न हीह "पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद"

रत्नप्रभा ।

शब्दोपक्रम एते उक्तहेतव । तानेव स्मारयति-न हि भूताग्नौऽस्यादिना ॥ "यो भानुना" [ऋ०स० १०।
८८।३] इति मन्त्रेणैव रदृष्टा मरिमोक इति भावः ॥ २७ ॥ पूर्वमग्निवैश्वानरशब्दादीन्धरलक्षकानियुक्तम् । अधुना
प्रतीकोपाधिपरिवागेन निरादुष्टाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याऽपाऽभूर्गोदिच्युक्तान्तेषु सम्पादोपास्य-
त्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिरित्येव । शब्दयोरोधरे योगइत्या मुपपत्त्यात् । अन्तःस्थत्वादीनां च तत्र
सम्भवादित्याह-साक्षादपीति ॥ साक्षात्पदस्यार्थमाह-विनैवेति ॥ जाठराग्निप्रत्यय विनैश्वरस्योपा-
स्येऽपि शब्दाद्यविरोधं जमिनिर्नयत इत्यर्थः । इदमन्तःस्थत्वमुदरस्थत्वस्य नोपपत्तेः । किंतु गत्यादिशि-
खान्तानपनसमुदायमरूपपुरुषशरीरे भूर्गोदिच्युक्तान्ताङ्गानि वृक्षे शाखाग्रप्रतिष्ठितानि । तेषु सम्प्रज्ञो
यैश्वानर पुरेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । अतो यथा शाखास्थस्य पक्षिणो वृक्षान्तं स्पृश्य, तथा यैश्वान-
रस्य पुराणांतं स्पृश्यमित्याह-न हीह पुरुषविधोऽमत्पादिना । अग्न्यादिशब्दस्यैश्वर्याधिवाजाठराग्ने-
भामती ।

मैत्रयिनारतया तादृष्येणेति भावः ॥ २७ ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । यदेतत्प्रश्न भूर्गोदिच्यु-
क्तुक्तान्तेषु पुरुषायपेक्षे शुभ्रप्रती-वृथिरीषध-तार्क्ष्येकनामनो वैश्वानरस्यापमानं सवाप पुरुषयिनश्च
वैश्वरित तदभिप्रायेणैवमुच्यते 'पुरप्रति पुरेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । अत्राप्ययसरस्य पुरुषविध-
कार्यकारणसमुदायरूपपुरुषायपमर्गोदिच्युक्तान्तं प्रतिष्ठानाच्च पुरेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायमप्यवतितवा-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

स्वादि सित्यतीत्युक्तं प्र याह-न हीति । किंच, न देवताया निरादुष्टादन्तर्धं विरीश्वरायत्तमतन्मात्रेण सर्व-
कारणस्य भूर्गुनादीनाह-परमेश्वरेति । पक्षयपसाधारण दोषनाह-आत्मेति । चकारो ब्रह्मशब्दा-
योगस्य सर्वशब्दशब्दयोगस्य च समुच्चयार्थः ॥ २७ ॥ नाजमनेयकऽग्निशब्द जाठराग्निमुपै परमितीति
तत्तत्रादृष्टत्वा मरीत्यय प्रयोक्तव्यमित्युक्तम् । इदानीमत्राप्यन्यादिशब्दो न्यार्थः । ततो यदधिदेव-
तुगेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं यथाप्यात्म भूर्गोदिच्युक्तान्तं स्य तदनुगत ब्रह्मसोपास्य न जाठराग्निउत्तमिषाह-
माक्षादिति । वृत्तमन्य न्यायं विदुगोति-पूर्वमित्यादिना । जाठरस्य प्रतीकात्तन्नेन प्रदे हेतु नृच-
यति-अन्तरिति । साक्षादीश्वरोपासनीं विरोधं शक्यत-नन्विति । शिरोऽनुदर्यान्त-अत्रेति । अन्त-
प्रतिष्ठितत्वेति जाठराग्नेऽर्थविरोधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह-न हीति । इहेति नाजमनेयकोक्तिः । अन्तःप्रतिष्ठि-

१ ध्येयं न इति पाठान्तरम् ।

[शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते ॥ तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च ॥ कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुङ्कान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—“पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति, तद्वत् ॥ अथ वा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतं च पुरुषविधात्वोपाधिः, तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते “पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ निश्चिते च पूर्वापरालोचनचशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते—विश्वश्चायं नरश्च, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा । सर्वात्मत्वात् ॥ विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ तद्विती-
 ऽन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् ॥ अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रय-

रत्नप्रभा ।

रसंशब्दित्वम् । अत्रैवस्य पुरुषावयवेषु संपादनात् पुरुषवित्त्वमन्तःस्यत्वं चेत्यर्थः । पक्षान्तरमाह—अथ वेति ॥ पुरुषत्रयत्वं पूर्वम् । अन्तःस्यत्वं माध्यस्थ्यम् । साक्षिन्मित्यर्थः । एवमन्तःस्यत्वमी-
 श्वरे धारयाय शब्दादीनि व्याचष्टे—निश्चिते चेति ॥ विश्वश्चायं नरो जीवः च सर्वात्मत्वात् । विश्वेषां पिकाराणां वा नरः कर्ता । विश्वे सर्वे नराः जीवाः अस्य आत्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति विश्वानरः । रक्ष एव राक्षस इतिगत्वार्थे तद्विस्तृत्यम् । “नरे सङ्गायाम्” [पाणि० सू० ६ । १ । १२९] इति पूर्वपदस्य दीर्घता । अग्निवातोर्गर्भस्य निप्रधान्तस्य रूपमिति । अङ्गवति गमयत्यग्र कर्मफल प्रापयतीति अग्निरग्रणीत्वं । अमितोऽगतीति वा अग्निः । वैश्वानरोपासकत्वातिथिनो-
 भामवी ।

चदनयगता समुदायिनाम् । अत्रैव निदर्शनमाह—यथा वृक्षे शाखामिति । शाखाकाण्डमूलस्त्व-
 समुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता मन्तीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—अथ वेति । अन्तःप्रति-
 ष्ठत्वं माध्यस्थ्यं, तेन साक्षिन् लक्षयति । एतदुक्तं मन्त्रि वैश्वानरः परमात्मा चरचर-
 साक्षीति । पूर्वमक्षिगोऽनुशममुन्मूलयति—निश्चिते चेति । निरात्मकत्वात् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा-
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तत्त्वमिदमा परामृष्टम् । प्रकृतोपपन्नोऽस्मात्तत्त्वमभिप्रायेऽपि पुरुषशब्देन कश्चिद्विश्रयणादिमतोऽभिधाना-
 त्कथं तद्विषय तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं वा परस्परार्पित्याशङ्क्याऽऽह—कथमिति । पुरुषावयवसपत्न्या तद्विषय
 कार्यकारणसमुदायात्मनि तस्मिन्पूर्वादिचुङ्कान्ताश्चरस्थितश्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायिना समुदा-
 यमभ्यपानित्वादित्याह—यथेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेन माध्यस्थ्येन साक्षात् लक्ष्यत इति पक्षान्तरमाह—
 अथ वेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेनैवैश्वानरशब्दस्याग्निरोगमाह—निश्चिते चेति । तस्य तत्रा-
 ऋतेऽपि तद्विषयत्वाशङ्क्याऽऽह—केनेति । सर्वात्मत्वमाश्रित्य योगवृत्तिमेव कथयति—विश्वश्चेति । सर्व-
 कारणत्वेन योगवृत्तिमाह—विश्वेषामिति । सर्वेऽग्निरोगेऽपि तमाह—विश्वे वेति । सर्वात्मत्वं सर्वकारण्य
 सर्वेऽग्निरोगवृत्तिगम् । तयाऽपि निवनर इति स्यात्कथं वेदानर इत्युच्यते तत्राऽऽह—विश्वेति । “नरे
 सङ्गायाम्” इति दीर्घता । अग्रययस्तर्हि कथं तत्राऽऽह—तद्विस्तृत्यम् । अनन्यार्थस्य प्रत्ययार्थित्वकार्य-
 रत्नप्रभा । तयाऽपि कथं परमिन्नमिदं तदाह—अमीति । अगोर्वातोर्गर्भस्य निप्रधान्तस्याग्रणीत्वेन अग्नौ

णेन परमात्मविषय एव भविष्यति ॥ गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्य-
धिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥ कथं पुनः
परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरूपपद्यते इति, तां व्याख्यातुमारभते-
अभिव्यक्तेरित्याश्रमरथ्यः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् ॥
अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते ॥
प्रदेशविशेषेषु हृदयादिष्वपलब्धिस्थानेषु विशेषणाभिव्यज्यते ॥ अतः
परमेश्वरोऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरूपपद्यत इति, आश्रमरथ्य आ-
चार्या मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादिरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयमतिष्ठेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते ॥ तेन प्रादेशमात्र
इत्युच्यते ॥ यथा-प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते, तद्वत् ॥ यद्यपि
च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्यज्यते न चेह परमेश्वर-

रत्नप्रभा ।

जनापूर्वा प्राणाभिहारा विद्याङ्गत्वेन निहितम् । तदर्थमभेदादिकल्पनं प्रयानासिरोभेन नेनव्यभिचार-
गार्हपत्येति ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्रमरथ्यः ॥ मात्रा परिमाणमतिक्रान्तोऽति-
मात्र, तस्य । विभोतिपर्य । उपासकानां कृतऽनुग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते । प्रदेशेषु वा कीर्ततेऽभि-
व्यज्यत इति प्रादेशमात्रः ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह-अनुस्मृतेरिति ॥ प्रादेशेन मनसा मितः प्रादे-
भामती ।

विदेवा वाय नरः, तद्विहातत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य । त्रिरं नरा जीया पात्मानोऽस्य तादात्म्येनेति ॥ २८ ॥
अभिव्यक्तेरित्याश्रमरथ्यः । साकल्येनोक्तत्वात्समाप्तमात्रापासकानामनुग्रहयान्तोऽपि परमेश्वर प्रादे-
शमात्रमात्रमभिव्यज्यतीत्याह-अतिमात्रस्यापीति । अतिक्रान्तो मात्रा परिमाणमतिमात्र ।
उपासकानां कृते । उपासकार्यमिते यावत् । व्याख्यानतरमाह-प्रदेशेषु चेति ॥ २९ ॥ ३० ॥

आनन्दगीरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राहपति गमयति जगतोऽग्रं जन्म प्रापयतीत्यग्निरप्रणीरुत । आदिसन्दादभिलोगतय तर्कतावत् च
गृहीतम् । एत वात्रिशालायां पितृपतिरिति न तदुत्तराद्यान्वयस्य त्रिजगतीति युक्तम् । यत्तु
चान्द्रोग्ये परमिज्जमये छिद्रमुक्तं तत्राऽऽह-गार्हपत्यादीति ॥ २८ ॥ मूलप्रयत्नाक्षाद्वाराऽऽरभे-
कथमिति । मतभेदेन व्याख्यामेव दर्शयन्नादादात्मस्यमात्रमाह-अभिव्यक्तेरिति । विभोतिपर्या-
युक्ता प्रादेशमात्रेति शक्तौ निरूप्यव्याकरोति-अतिमात्रस्येति । अतिरात्रा मात्रा परिमाणं येन
ताम्येति यावत् । अभिव्यक्तिनिमित्तं प्रादेशमात्राभिव्ययेनैव व्यनक्ति-अभिव्यज्यत इति । म्यामा-
विकागिमाधैर्धर्यापानार्थं महतोऽर्थाधैर्धर्यापानार्थावति युक्तमेव व्यक्तित्वेन द्योतयति-किञ्चेति ।
विषयेन प्रादेशमात्रतया व्यक्तौ हेत्वमात्रान्नैव व्याख्यानस्यमात्रमाह-प्रदेशेषु चेति । अभिव्यक्तिरित्याह-
अत इति ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह-अनुस्मृतेरिति । व्याख्ये-प्रदेशेति । पूर्वेण त्रिकलायां
वाशब्दः । अभिव्यज्यकस्य परिमाणमभिव्यज्यते भातीयेन दृष्टान्तेनाऽऽह-यथेति । धैर्यमात्रस्य प्रमाह-
यद्यपीति । इत्यस्य परिमाणं मनः प्रसरन्मृतावारोविनः सृष्टयैवेनाप्यस्तम्यमात्रेणाऽऽपन्नमात्राऽऽपन्न-
मिति यथाकथंचिदित्युक्तम् । मृत्निगतपर्वमागस्य हृदयद्राहाऽऽपन्नमित्यस्य स्वयमात्रेण कथनारोपो विनयति-

गतं किञ्चित्परिमाणमस्ति यद्वृद्धयसम्बन्धाद्व्यज्येत ॥ तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः सम्भवति यथाकथञ्चिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन बाध्यमप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्ताये ॥ एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति, बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः ॥ कुतः ॥ तथाहि समानप्रकरणं बाजसनेयिब्राह्मणं-द्युप्रभृतीन्श्रुतिर्वीपर्यन्तांश्चैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान्ध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु श्रुतुकर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत्प्रादेशमात्रसम्पत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति । 'प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नाः तथा नु व एतान्वक्ष्यामि यथाप्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाच, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा

रत्नप्रभा ।

शमात्र इत्यर्थः ॥ यथाकथञ्चिदिति । मनस्य प्रादेशमात्रं स्मृतिद्वारा स्मरणेन कथितं श्रुतेराख्यनमित्यर्थः ॥ नूनमर्थान्तरमाह-प्रादेशेति ॥ ३० ॥ सम्प्रति द्युयुक्ता प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह-सम्पत्तेरिति ॥ ब्राह्मणं पठति-प्रादेशमात्रमिवेति ॥ अपरिच्छिन्नमरीश्वर प्रादेशमात्रेण सत्यस्या कथितं सम्प्रतिदिनन्तो देवाः तमेवैश्वरम् अभि प्रयक्त्वेन सम्पन्नाः प्राप्तवन्तः ह वै पूर्वकाष्ठे । ततः वः शुभमस्य, तथा द्युप्रभृतीन्मनस्य वक्ष्यामि, यथाप्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणमनतिक्रम्य मूर्धावध्यात्माद्वेषु वैश्वानर सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन्प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वर्गयमूर्धानमुपदिशन्कारेण दर्शयन्नुवाच एव वै मे मूर्धा मूलादीन्लोकानतीत्य उपरि तिष्ठन्ति अतिष्ठा असौ द्युजेको वैश्वानरः । तस्य मूर्धेति यावत् । अथात्ममूर्धादिनादिदेवमूर्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः । एव चक्षुषादिपूर्वनीयम् । स्वस्ती-मन्चक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः त्वयो वैश्वानरस्य चक्षुरिति उवाच । नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो भामती ।

संपत्तेरिति जैमिनिः । मूर्धानमुपक्रम्य श्रुतकान्तो हि कायप्रादेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यानपराधमप्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति ॥ ३१ ॥ अत्रैव जावात्श्रुतिमगदमाह सूत्रकार-आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

पश्चित्तेन भेदादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तरमाह-प्रादेशेति । उपसहस्रति-एवमिति ॥ ३० ॥ प्रादेशमात्रश्रुतेर्निरय कथंचिदुक्त्या साक्षादेन श्रुत्युक्त विषयमाह-संपत्तेरिति । प्रणिजां निमजते-संपत्तीति । संपत्तिराश्रुतेति पृच्छति-कुत इति । उच्यते-तथाहीति । तदेन तथैवमुदाहरति-प्रादेशेति । परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपि मशानेन प्रादेशमात्रमिव सम्प्रतिदिनन्तो देवास्तमेवैश्वरं पूर्वमपिसन्नास्ततो यो शुभमस्य तथा द्युप्रभृतीन्मनस्य वक्ष्यामि यथा प्रादेशपरिमाणं वैश्वानरं संपादयिष्यामीत्यौपमन्यतप्रभृतीन्प्रति वक्तव्येन प्रतिज्ञायान्नपती राज्ञोवाच किं पुनश्चिदुक्तं स्वस्य मूर्धानमुपदिशन्कारेण दर्शयन्नेष त्रैलोक्यात्मनोऽतीत्य निष्ठतीत्यतिष्ठा दीर्घवैश्वानरस्यानपराधमिति प्रसिद्धे मूर्धानं वैश्वानरस्याविदेव यो मूर्धा श्रुतेः कस्तद्विष्टि कर्तव्येयर्थः । स्वस्ती चक्षुषी दर्शयन्नुवाच वै सुतेजाः शोभनतेज सदिन मूर्धोऽतिष्ठेन वैश्वानरस्य चक्षुरिति प्रसिद्धयोश्चक्षुषोर्वैश्वानरस्यातिष्ठेन यदादित्यास्य चक्षुस्तद्विष्टिर्निर्ययः । अध्या-

वैश्वानरः, इति नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथक्वर्त्तमा
वैश्वानरः, इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानरः,
इति सख्या अप उपदिशन्नुवाच, -एष वै रयिवैश्वानरः, इति चुबुकमु-
पदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः, इति" [शत० ब्रा०] चुबुक-
मित्यपरं मुखफलकमुच्यते ॥ यद्यपि वाजसनेयके श्रौतविष्ठात्वगुणा
समाभ्यायते, आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः ॥ छान्दोग्ये पुनर्थाः सुतेज-
स्त्वगुणा समाभ्यायते । आदित्यश्च विश्वस्त्वगुणः ॥ तथापि नैता-
वता विशेषेण किञ्चिद्दीयते ॥ प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । सर्वशाखा-
प्रत्ययत्वाच्च ॥ सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जेमिनिरा-
चार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीवैयासिक्यां श्रौतारकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादस्समाप्तः ॥

ग्लप्रभा ।

उच्यते । तस्मिन्नाध्यायिकप्रश्नेऽभिधेयप्राणस्य वायोर्दृष्टिमाह-नासिके इति ॥ अत्र सर्वत्र वैश्वानर-
शब्दः-नतद्वपरः । मुख्यं मुख्यं तस्मिन्निधेयं बहुलाकाशदृष्टिः, मुख्यगुणत्वात्प्राणस्य रयिश्चान्तर्गतदीप-
वस्तिह्योदकदृष्टिः चुबुके प्रतिष्ठा पादस्या पृथिवी द्रष्टव्या । ननु गुणवैयर्थ्येण नियमोभेदादस्मिन्मुख्य-
श्रयणसारेण छान्दोग्यस्य प्रादेशमात्रश्रुतिः कथं व्याख्येय-वाशक्याह-यद्यपीत्यादिना ॥ एतावता
अल्पवैयर्थ्येण बहुतरप्रत्यभिज्ञासिद्धिर्नियेय न हीयते शाखाभेदेऽपि सर्वशाखासु प्रतीयमान वैश्वानरा-
नुशासनम् । एकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिष्ठात्वगुणः छान्दोग्ये उपसर्गर्तव्यः । विश्वस्त्वगु-
णश्च वाजिभिर्मातः । तथा च चुबुकोऽपि सुतेजस्य सममतिष्ठात्वविधत्तत्वरूपोर्व्यख्या । यद्वा शाखाभेदेन
गुणव्यवस्थाऽस्तु, न नियमभेद इति भावः ॥ ३१ ॥ प्रादेशस्य सम्पत्तिप्रयुक्तं धृत्यन्तरं सनादयति-आमन-

भामती ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् । अभिमुखं अभिगोपाधिक्रियानच्छेदे जागृत्वानि स गत्यभिमुखः । तस्मिन्प्रति-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्प्रतिद्वयोर्नासिकयोर्वैश्वानरभ्याधिदेव यो वायुः प्राणस्तदृष्टिमाह-नासिके इति । अप्यात्मगुणान-
सिद्धिर्नमसि वैश्वानरस्य यदधिदेव सदेहाद्य नमस्तद्वीरित्याह-मुख्यमिति । मुख्यमवाम्बु वैश्वान-
रभ्याधिदेव या धर्मिभ्यामीया आपस्तदृष्टिमाह-मुख्या इति । प्रमिदे चुबुके वैश्वानरस्य वाऽधिदेव
पादादस्या पृथिवी तदृष्टिमाह-चुबुकमिति । ननु छान्दोग्यस्य नमनेयस्योर्मेका विधा गुणवैयर्थ्यादयो न
वाजमनेयकानुसारेण छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिर्नैवैति तत्राऽह-यद्यपीति । अन्यवैयर्थ्येऽपि बहु-
तरप्रत्यभिज्ञानाद्वैयर्थ्यमर्थः । नियेय किञ्चिदित्युक्तं तथाऽपि प्रकरणभेदाद्विधाभेदमाशक्याऽह-
सर्वेति । न्यायस्य गुणोपसहाराधिकारे वक्ष्यमाणत्वाद्वाजसनेयस्यानिष्ठागुणः छान्दोग्ये तद्वत्तच्च विद्वत्-
पुण्योऽन्यत्र हेतु इत्यर्थः । छान्दोग्यस्य दितरत्र यो न आमा नि ब्रह्मयुक्प्रभामात्रान् विद्वत्पुमिवाशस्य
स एषोऽभिर्देवानरो यासुरस्य इत्युपसहारे पुण्योर्देवानामग्रीवादिनिर्गन्धरूपेऽपि तस्यैवाशस्यमा-
तुरस्य च परमात्मयदुभयत्र विवेक्याद्वाजमनेयकानुसारेण छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिर्युगमहति-
संपत्तीति ॥ ३१ ॥ प्रादेशमात्रश्रुतिः सत्तिनिमित्तं यत्र धृत्यन्तरमाह-आमनन्तीति । स्य व्याकरोति-

आमनन्ति च एनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धच्युतुकान्तराले जावालाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति” [जावाल० २] तत्र चेमामेव नासिकां वरणा, नासीति निरुच्य सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासी इति । पुनरप्यामनन्ति—“कतमञ्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः सन्धिः स एष शुलोकस्य परस्य च सन्धिर्मवति” [जावाल० २] इति ॥ तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः ॥ अभिविमान-श्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वः प्राणिभिरभिवि-मीयत इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वाद्,

रत्नप्रभा ।

न्तीति ॥ य एषोऽनन्तः अगच्छिन्नः अतः अव्यक्तो दुर्निज्ञेयः त कथं जानीयामिन्प्रेः प्रश्नं यादवत्क्यस्योत्तरं—स ईश्वरः अविमुक्ते कामादिभिर्बद्ध जीवे भेदकलनया प्रतिष्ठितः-उपात्यः । पुनरग्निप्रश्नः—स इति । उत्तरं—वरणायामिति ॥ एवं प्रश्नोत्तरे अभ्येऽपि ज्ञेये । तत्र च श्रुतौ इमामेव ब्रूहितां नासिकां निरुच्येति भाष्ययोजना । सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति वरणा ब्रूः । सर्वान्दोषान्नाशयतीति नासी नामिनेति निर्बचनं श्रुतम् । नासाभ्रुवोर्जीह्वारेष्वरस्यानल्पपानापापना-रकत्वमिति मन्तव्यम् । तयोर्मध्येऽपि त्रिंशत्पञ्च जीम्य स्थानं पृच्छति—कतमादिति ॥ भ्रुवोरेति । उत्तरम् । प्राणस्येति पाठेऽपि प्राणस्येत्यर्थः । स एष सन्धिःशुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धिर्वेन ध्येय इत्याह—स एष इति ॥ आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति निर्मीयते ज्ञायते इति अभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमानश्च । सर्वस्वरूपत्वे सन्धानन्यान्मानमत्र परिमाणम् । अभिविनिर्मीते

आत्मली ।

द्रितः परमात्मा, तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः—‘अनेन जीवेनात्मना’ इति । अविद्याकल्पितत्वेन आनन्दमिरीय-न्यापनिर्णयः ।

आमनन्ति चेति । य एष प्रसिद्धः परमात्मा नाशान्मावादनन्तः, स्वरूपेणानिमित्तैरव्यक्तस्तं कथं विजानीया-मित्यग्निप्रश्नं यादवत्क्यस्योत्तरम्—स इति । स हि परमात्मा औपान्त्यविमुक्ते व्यग्रहस्तः संसारिणि प्रति-ष्ठितः परस्यैव प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । पुनरग्निपृच्छत्—स इति । तत्र यादवत्क्यो ब्रूते—वरणायामिति । वरणा ब्रूः । प्रश्नान्तरं भूमिकापूर्वमादत्ते—तत्र चेति । प्रकृता श्रुतिः सतत्पर्यः । इमामेव प्रसिद्धां ब्रूहितां नासिकां वारयति नाशयतीति वरणासहिता नासीति निश्चयेनोक्तव्येति । अविमुक्तस्य स्थानमूता का वै वरणा का च नासीति प्रश्नस्य प्रयुक्तिः सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणेति । सर्वानिन्द्रि-यकृतकृतान्पापानो नाशयति तेन नासीति । निष्कम्पजीवाधिष्ठानत्वद्वारा नियन्तुरोऽवरस्याधिष्ठानत्वात्-साञ्जुगोः पाम्पवारक्यादिसिद्धिः । तयोर्मध्येऽपि स्थानविशेषमवेक्षणया पृच्छति—कतमं चेति । यादव-त्क्यस्याह—भ्रुवोरेति । प्राणो नासिक्यस्तयोर्मध्यं शुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धि-त्वेन ध्येयमिषाह—स इति । श्रुत्यन्तरस्यादफज्माह—तस्मादिति । विशेषगान्तरं घटयति—अभिवि-मानेति । प्रत्यक्त्वेन सर्वदेशं सर्वान्त्वेष सन्धानन्य सर्वकारणत्वं वा निमित्तोक्त्यामिप्रापयेत् प्रकट-यति—प्रत्यगिति । परमेश्वरे साधकसत्त्वाज्जात्यादौ तदभावात्परोपास्तपरं वैश्वानरावक्यमिदमुपसंहरति—

वैश्वानराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३११)

विमानश्च मानवियोगादिति अभिविमानः । अभिविभिर्मातं वा सर्वं
जगत् कारणत्वादिति अभिविमानः । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानर
इति सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपीरवाजकाचार्यगोवि-
न्दभगवत्पादपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरक-
मीमांसादर्शनभाष्येऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गकोपास्यवाक्यजातविचारो
नाम प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

निर्मिमातं । तस्माद्वैश्वानराक्यमुपास्ये अथपि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥ (७) ॥
इति श्रीमत्परमहंसपीरवाजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीम-
च्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ २ ॥

भामती ।

मेदमाश्रित्याधाराधेयमात्रः । वरणा ऋः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३२ ॥ (७) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रत्रिरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यत्रिभागे भामत्या प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । मनिशेषप्रचुराणां वा हृदिप्रवृत्तानां वाऽन्यतरास्पष्टलिङ्गानां वा वाक्यानां ब्रह्मण्यन्य
सिद्ध इति पादार्थं निगमयति-इति सिद्धमिति ॥ ३२ ॥ (७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपीरवाजकाचार्यश्रीगुदानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) त्रिरचिते
शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमस्याध्यायस्याऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गकोपास्यवाक्यजातविचारारूपो
द्वितीयः पादः ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ३.

द्युभ्वाध्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ ३ ॥ १ ॥ (१) ॥

इदं श्रूयते—“यस्मिन्द्योः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्येव सेतुः” [मुण्ड०
२।२।५] इति । अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चि-
दवगम्यन्तं, तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति सन्दिह्यन्तं ॥

रत्नप्रभा ।

ॐ नमो ब्रह्मणे । द्युमोतं भूमपदमक्षरमीक्षणीय श्रीराममल्पहृदि भान्तमर्वाशितारम् । इन्द्रादिव्यमखिलस्य
च शासितार ज्योतिर्निभः पद्मनिद्रमज मजेऽहम् ॥ १ ॥ एव रूढिपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां
समन्वयो द्वितीयपादं दर्शितः । अधुना यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीय-
पादः प्रारभ्यते । अतोऽत्राधिकरणानां श्रुत्यध्यायपादसङ्गतयः । तत्र पूर्वमुपक्रमस्यसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्यद्यु-
मूर्द्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । तद्वदत्राप्युपक्रमस्यसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्यसंतुष्टत्वा वस्तुतः परिच्छिन्ने
प्रधानादी व्यवस्थेति दृष्टान्तलक्षणाधिकरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति
फलम् । मुण्डकवाक्यमुदाहरति—इदमिति ॥ यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् प्राणः सर्वैः सह मनः
सूत्रात्मकम् । चकारादिव्याकृतं कारणम् ओतं कल्पितं तदपवादेन तमेव अविद्यानात्मानं प्रत्यगभिन्नं
जानथ श्रयणादिना । अन्याः अनात्मवाचो विमुञ्चय विशेषेण निश्चेषे त्यजथ । एषः वाग्विमोक्ष-
वैराग्यसाक्षात्कारः । अमृतस्य मोक्षस्यासारापारदुर्गारससारवाग्धिः परमात्म्यं सेतुरिव सेतुः प्रापक इति
मातृवद्भूतिसमुद्भूतुपदिशति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात्संशयमाह—तत्किमिति ॥ अमृतस्य
ब्रह्मणः सेतुरिति पष्ठया ब्रह्मणो भिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेः शब्दपरावृष्टं द्युभ्वाध्यायतनमब्रह्मैव सेतुरिव
भागती ।

द्युभ्वाध्यायतनं स्वशब्दात् । इह शेषत्वेन ब्रह्मोपक्षिप्यते । तत्र ‘पारस्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे पष्ठयाः
प्रयोगतः । द्युभ्वाध्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित् ॥’ पारस्वारमध्यपाती हि सेतुः तान्यामवच्छिद्य-
मानो जलविधारको लोके दृष्टः, न तु वनवनहेतुमात्रम् । हृदिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानव-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पूर्वस्मिन्पादे सविशेषवस्तुप्रचुराणां वाक्यानां ब्रह्मपरतोक्ता, सप्रति निर्विशेषब्रह्मप्रचुराणां तेषां तत्परतां
वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र पूर्वाधिकरणं त्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः परमात्मेत्युक्तं तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदि-
त्याशङ्क्याऽऽह—द्युभ्वादीति । बह्वुपक्रमस्यश्रुतेर्वाक्यशेषस्यलिङ्गेनान्यपरत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गेन जगदायतनत्व-
स्यानेकसाधारणस्य वाक्यशेषस्यात्मश्रुत्याः ब्रह्मपरत्वमाह—द्युभ्वादीति । आथर्वणवाक्यमुदाहरति—इद-
मिति । लोकत्रयकल्पनाधिष्ठानत्वोक्त्या पञ्चीकृतभूतपञ्चकाविष्ठानत्वमाह—यस्मिन्निति । कार्यब्रह्माद्य-
समष्ट्यन्तःकरणस्य तत्रैव कल्पितत्वमाह—मन इति । इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तत्रैव कल्पितत्वं सूचयति—
सहेति । चकारादृतमृक्षाय्याकृतैश्चरान्तर्यामिणामध्यस्तत्वं च्यवितम् । मायास्या प्रकृति कल्पितकार्य-
परम्परां च श्रुत्युद्दिनतर्काभिना विज्ञाप्य तमेवाधिष्ठानभूतमद्रथमात्मानं जानथेति मुमुक्षुर्न्याह—तमेवेति ।
वाच्यनाचककल्पनानामेक्यापरोक्षप्रमिता बाधमाह—अन्या इति । एष वाग्विमोक्षपूर्वकस्तत्त्वसाक्षात्कारः
तौभाशनससारनिवृत्तिधेनामृतत्वस्य व्यवस्थापक इत्याह—अमृतस्येति । आयतनशब्दाश्रुतेर्नन्दमुदाहरण-
मिष्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति । आयतनशब्दसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह—तदिति । अर्थान्तरं प्रधानम् ।
उपक्रमस्यस्य साधारणशब्दस्य वाच्यशेषगतदुर्गुणत्वादितिङ्गेनैवैवरायन्वयदिश्यामुपक्रमस्यसाधारणायतन-

विधारणत्वश्रवणात् ॥ शारीरो वा स्यात् ॥ तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरिति ॥ एवं प्राप्ते इदमाह-द्युम्वाद्यायतनमिति ॥ द्यौश्च भूश्च द्युभुवो द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युम्वादि । यदेतस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदौतत्वेन निर्दिष्टं, तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति ॥ कृतः । स्वशब्दाद्, आत्मशब्दादित्यर्थः ॥ आत्मशब्दो हीह भवति-“तमेवैकं जानथ आत्मानम्” [मुण्ड० २ । २ । ५] इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे ॥ क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते-“सन्मूलास्तोम्येमास्तर्वाः प्रजास्तदायतनास्तत्प्रतिष्ठाः” [छां० ६ । ८ । ४]

रत्नप्रभा ।

आह-शारीरो वेति ॥ सद्धिर्तीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेर्धेन्यर्थः । नन्वात्मशब्दो जीवे सम्प्रतीत्यत आह-आत्मशब्दश्चेति ॥ उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्वस्तुप्रत्यक्षत्वं मुख्यं नास्तीत्यर्थः । उपक्रमस्य साधारणायतनत्वस्य गौणसेतुत्वलिङ्गात्प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय इति भावः । स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह-क्वचिच्चेति ॥ प्रजानामुपपत्तौ सदेव मूलं स्थितावायतन लये प्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचितत्वेन छान्दोग्ये सामवेति ।

तस्य भोक्तृमोग्यान् द्युप्रमूर्तान्प्रत्यायतनत्वात् । यदि पुनरस्य द्युम्वाद्यायतनस्य सार्वद्व्यप्युत्तरत्रापि न परित्यज्येति, भवतु ततो हिरण्यगर्भे एव मगधान् सर्वज्ञः मूत्रात्मा द्युम्वाद्यायतनम् । तस्य हि कार्यत्वेन पारवत्त्वं चामृतात्पर्यब्रह्मणो भेदधेन्यादि सर्वमुपपद्यते । अयमपि ‘वायुना वै गौतम सूत्रेण’ इति श्रुतिमुपन्यस्यता सूचितः । तस्मादयं द्युप्रमूर्तानामायतनमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । द्युम्वाद्यायतनं परं ब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिरण्यगर्भाः । कृतः, स्वशब्दात् । ‘वारणाद्वाऽपृत्तत्वस्य साधनाद्वाऽस्य सेतुता । पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥’ । न हि मृदारूपमो मूर्तः पारावारमच्यवर्ती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाव्याकृतं वा धातुर्वर्जं वा मूत्रात्मा धाम्युपेयते । किंतु पारयत्तामात्रपरो वाक्यनिकः सेतुशब्दोऽन्युपेयः । सोऽस्माकं पारवत्तावजं विधारणत्वमात्रेण योगमात्राद्बुद्धिं परित्यज्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यितानि विधृतानीत्यर्थः । आयतनस्याऽऽत्मत्वश्रुतेर्नैवमित्याशङ्क्याऽऽह-शारीरो वेति । तस्य परिच्छिन्नत्वाच्च सर्वविधारकतेत्याशङ्क्य कर्मोपास्यादिद्वारा सर्वस्थितिहेतुत्वमाह-तस्येति । विधृत्ययतनत्वेन प्रधानस्य बायोर्भोक्तृत्वं ध्यानार्थं वाक्यमिन्द्रियसंहरतुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूद्योत्तरपक्षप्रतिज्ञाभादाय विगृह्णाति-एवमिति । ‘न भूमुधियोः’ इति निषेधाद्युम्वादीति यणादेशासिद्धिरिति चेन्न । ‘गतिं कारकोपपदाभ्यामन्य-पूर्वस्य नेष्यते’ इति विशेषणादस्य च कारकोपपदत्वात् । द्वे द्वयोः समत्वादुपपदत्वं दिवो नेति चेन्न । समत्वेऽपि प्रथमप्रयुक्ताया दिवश्चरमप्रयुक्तं भुवं प्रत्युपपदत्वमारोप्य समाते यणादेशसिद्धेः । न च द्वे समस्यमानानां समत्वनियमो राजपुरुषादिषु व्यभिचारात् । तस्माद्रूपान्वादिष्वुम्वादीत्यविरुद्धम् । द्वे तद्गुणसंविज्ञाने च कृते तस्याऽऽयतनमिति स्थिते प्रतिज्ञाया विवक्षितमर्थमाह-यदिति । जगदायतनत्वस्यान्यत्रापि योगे विशेषोक्तिरुक्त्याह-कृत इति । तत्र हेतुभादाय योजयति-स्वशब्दादिति । आयतनशब्दसमानाधिकृतत्वशब्दस्याऽऽप्तिमाशङ्क्याऽऽह-आत्मेति । जीवादावपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तमात्मशब्दधेति । पक्षान्तरं मुख्यमाप्त्याद्युक्तमित्यर्थः । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्या तस्यासाधारणसत्त्वन्देनाऽऽयतनत्वोक्तिरिति योजनान्तरमाह-क्वचिच्चेति । स्वस्याऽऽयतनस्यासाधारणायतनशब्दादिति योजनान्तरं मत्वा शुनिमाह-सदिति । सतो निमित्तत्वेनैव मुख्यं प्रत्याह-सदायतना इति । असमनाधिकारणस्यैव सतः स्थितिहेतुत्वमेव पादद्वयाऽऽह-सत्प्रतिष्ठा इति । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्या तदसाधारणपुरुषशब्देन ब्रह्मश-

इति ॥ स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्ठाद्य ब्रह्म सङ्गीत्यते-“पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्” [मुण्डक०२ । १।१०] इति, “ब्रह्मेवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण” [मुण्डक०२ । २।११] इति च ॥ तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् । सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् ॥ यथाऽनेकात्मको बृक्षः शाखास्कन्धो मूलं चेति, एवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का सम्भवति । तां निवर्तयितुं सावधारणमाह-“तमेवैकं जानथ आत्मानम्” [मुण्ड० । २।२।५] इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः ॥ किं तर्हि ॥ अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथेकरसमिति ॥ यथा-यस्मिन्नास्ते देवदत्तः, तदानयेत्युक्ते आसनमेवानयति, न देवदत्तं, तद्वदायतनभूतस्यैवेकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते ॥ विकारानृताभिसन्धस्य चापवादः श्रूयते-“मृत्यो-

दलप्रभा ।

ब्रह्मण आयातनस्युत्तरासि तथेत्यर्थः ॥ अयान्तरमाह—स्वशब्देनैवेति ॥ यस्मिन् शौरिति पाक्यात् पूर्वो-
त्तरायाक्ययोः । पुनरप्यसादिशब्देन ब्रह्मसङ्कर्तानाम्भ्येऽपि अत्र प्रादुर्भागेत्यर्थः । पुनर इति पूर्वोक्तक्यम् । ब्रह्मे-
वेत्युत्तरायाक्यम् । सर्गास्तु दिक्षु स्थित सर्ग ब्रह्मेत्येवमर्थः ॥ उत्तरणोत्तरस्यां दिशि उदाहृतनाक्यस्य सविशेष-
ब्रह्मपरत्वासाक्षेप चाक्य व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना ॥ सामानाधिकरण्याद्विधिर आत्मेति सम्बन्धः ।
यस्मिन्सर्वमोत तमेतस्मिन्त्येवकारकशब्दाभ्यां निर्दिशेत् त्वयमि युक्त्वा हेत्यन्तरमाह—विकारानूतेति ॥

भायती ।

प्रवर्त्तयति । जीवानाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनस्य स्वात्मज्ञानस्य पारमत एष उच्यते । अमृतशब्दश्च भाग्यप्रधानः । यथा 'द्रष्टेकयोर्द्विषत्तेकृच्छने' इत्यत्र द्वितोक्तं द्रष्टेकशब्दाद्यौ, अन्यथा द्रष्टेकेष्विति स्यात् । तदिदमुक्त माध्यट्टा—अमृतत्वसाधनत्वादिति । तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि पुण्याचायत्ते उपपत्त्येते । अत्र च स्वशब्दादिति तन्त्रोवातेतामात्मशब्दादिति च सदायतना इति सत्त्व-
शब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति । सर्वे दीतेऽस्य स्वशब्दाः । स्पष्टैतत् । आयननायतनबद्धायः सर्वे ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भेऽनुपपद्यते । तथा च स एवात्रास्त्वयुतस्य सेतुरित्याशङ्क्य श्रुतिराख्येन साक्षात्करणोच्तरमाह—तत्रायतनायतनबद्धावश्रयणादिति । भिन्नारूपेऽनृतेऽनीरोध्येऽभि-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इदं परशस्त्रेनामृतशस्त्रेन चोक्तस्त्रिषोऽन्तराह-स्वगच्छेनेति । इहेति प्रकरणादिति । पक्षिण्योरप्या-
दियमवधार्योत्तरपात्रवयोरन्तेर्नन्वेति तदेव युक्तमिदमप्यावसानानामेच्छये वाक्येभ्योदित्यर्थः । पु-
ष्पाह्नमोक्तिमाह-पुष्प इति । परस्मादपि तदुक्तिमाह-ब्रह्मवेति । पुष्पाह्नस्यादिशि पश्चादधि-
मायां दक्षिणतो दक्षिणस्यामुत्तरेणोत्तरस्यां यदिद दृश्यते तद्वस्त्रेनेत्यर्थः । सर्वत्र प्रचोक्तमपि तदनेकत्वव-
माशं वयाऽह-तत्रेति । उक्तमायं समन्वयः । सामानाधिकरण्यादिविचित्र आत्मन्याशंका समन्वयानि
सन्त्यः । येचिद्व्यं दृष्टान्तेनाऽह-ययेति । कथं तर्हि तन्निरसनं तदाह-तामिति । जगदायनं ब्रह्म
हेत्यभिप्रेत्य पुनस्तद्वत्तस्य तयाऽह-एतदिति । तयाऽपि कथं प्रख्यापनस्य निष्ठन्तु ज्ञानं तयाऽह-
ययेति । एकदात्तादंशकारावाऽऽवतनरदृश्यमेकस्य ब्रह्माऽऽवनेन ज्ञेयमित्युक्त्वा तदेव हेत्वन्तरमाह-
विकारिति । वाचास्मग्नशुभेर्द्वयस्यादित्युक्तं चित्तारो निष्ठा तस्मिन्ननेन निर्वाच्येयमित्यन्तःसाऽभिनानो यस्य

स्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” [कठ० २।४।११] इति॥
 सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थम् । नानेकरसताप्रति-
 पादनार्थम् ॥ “स यथा सैन्धवधनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसधन एवैवं
 वा अरेऽपिमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव” [बृ० ४।५।
 ११] इत्येकरसताश्रवणात् ॥ तस्मादह्युभवाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ यत्तूक्तं
 सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण युभवाद्यायतनेन भवि-
 तव्यमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ विधारणत्वमात्रमेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते ॥
 न पारवत्त्वादि ॥ न हि मृदारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृदारुमय
 एव सेतुरभ्युपगम्यते ॥ सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव ॥ न पा-
 रवत्त्वादि ॥ पित्रो वन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

विकारे अच्युते कल्पिते अभिन्नोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थमाकत्वेन निन्दाश्रुतेश्च कूटस्थसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः ।
 कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह—सर्वं ब्रह्मेति ॥ यश्चोरः स स्थाणुरिति वद्, यत्सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन
 प्रकृत्यविधानाद् वाधनार्थः, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वार्थमित्यर्थः । तत्र नियामकमाह—
 स ययेति ॥ लवणपिण्डोऽन्तर्बहिश्च रमान्तरगम्यः सर्वो लवणैकरसो यया, एवमेव मंत्रेयि चिदेकरस
 आत्मैत्यर्थः । यद्यपि पारवत्त्वसाधयवत्त्वादिकं मुख्यसंज्ञकमिच्छति । तथापि सैनोर्जव्रादिबन्धनकर्म
 याद्विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थकदेशान्वाङ्गीकृतेन ग्राह्यम् । न तु सेतुपदार्थबहिर्भूत पारवत्त्वा-
 दिकमित्याह—अत्रोच्यते इति ॥ दृष्ट्वाचद्वेदं प्रतिप्रज्ञमाह—न हीति ॥ अत्र श्रुतौ । परेणेति शेषः ।
 विधारणस्य शब्दार्थत्वं स्पृष्टयति—पित्र इति ॥ सिनोति यन्नातांति सेतुपदार्थकदेशो विधारण-
 मित्यर्थः । तथा चामृतत्वस्य भावप्रधानत्वादमृतत्वस्य सेतुर्विधारणं ब्रह्म अस्यैवामृतत्वं नान्यस्येत्यर्थः ॥

भामती ।

सर्वानं यस्य स तथोक्तः । भेदप्रपञ्च सत्यमभिन्नमप्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते—मृत्यो-
 रिति । सर्वं ब्रह्मेति त्विति । यत्सर्वमविधारोपेतं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म । न तु यद्ब्रह्म तत्सर्व-
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तस्येति यावत् । द्वैतं सर्वं पश्यतो निन्दाश्रुतेर्येकरसं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मेकरस्य सामानाधिकरण्यश्रुतिवि-
 रुद्धमित्याशङ्क्य पुरुषः स्थाणुरिति वज्राध्यादिना विरुद्धस्य द्वैतस्य व्रणणा सामानाधिकरण्यं बाधार्थमित्याह—
 सर्वमिति । यदविधारोपेतं तत्सर्वं वस्तुतो ब्रह्म न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमतो न धृतिविरुद्धमित्यर्थः । ब्रह्मा-
 नृत्य सर्वव्यतिचारप्रसिद्धानुदानेन प्रसिद्धविधिप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य ब्रह्मणो नानारसत्वे श्रुत्यन्तरविरोधमाह—
 स ययेति । सैन्धवखिल्योऽन्तर्बहिर्विभागहीनः सर्वात्मना लवणैकरसो यया तथाऽऽत्माऽपि सर्वथा चिदे-
 कारसमूर्तारिति श्रुत्यर्थः । ब्रह्मणश्चिदेकरमस्य प्रतिपादन्ये ऋद्धिमाह—तस्मादिति । तस्येकरस्याध्यानादे-
 स्तद्विहादित्यर्थः । सेतुश्रुतेर्गतिं वस्तुमुक्तमनुवदति—यत्त्विति । तस्याविवक्षितं गतिमाह—अत्रेति ।
 अत्रेति सन्ध्या भावप्रधानममृतं वाच्यं चोक्तम् । साधयवत्त्वाच्चैज्जनतादि वस्तुमादिपदम् । ननु सेतुनाऽग्नि-
 नाभूतान्निवार्यत्वादेस्तत्र नच्छब्दाद्वीरिति चेन्नत्याह—न हीति । अत्रापीति प्रकृतवाक्योक्तिः । अमृत-
 गम्येन परेणापीति शेषः । विधारणत्वस्याऽऽजान्तु कृत्वात्पारवत्त्वादेः स्यामाध्यासदेव सेतुश्रुत्या ग्राह्यमिति
 चेन्नऽऽह—सेत्वाति । गुणरूपाऽग्नि शब्दकदेशार्थविधारणगुणस्वीकृतमेव युक्तं न त्वन्यन्तबहिर्धेयपार-
 वत्त्वाद्यग्नीकस्या मुख्यार्थकदेशात्तत्रेन विधारणस्य शुद्धिस्यत्वादमृतस्येति पक्षो च ब्रह्मणो भावार्थस्वीका-

अपर आह—“तमेवैकं जानथ आत्मानम्” [मुण्ड० २ । २ । ५] इति । यदेतत्सङ्कीर्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतद् “अन्या वाचो विमुञ्चथ” [मुण्ड० २ । २ । ५] इति वाग्विमोचनं, तदत्रामृतत्वसाधनत्वादमृतस्येव सेतुरिति सेतुश्रुत्या सङ्कीर्त्यते । न तु शुभ्वाद्यायतनम् ॥ तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्वक्ष्योऽध्यान्तरेण शुभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमित्येदमुक्तम्—॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म शुभ्वाद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते ॥ मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् ॥ देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या ॥ ततस्तत्पृजनादौ रागः, तत्पारिभवादौ द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्वयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातस्सन्ततस्सर्वेषां नः प्रत्यक्षः ॥ तद्विपर्ययेणाऽविद्या रागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेत-

रत्नप्रभा ।

यद्वा शुभ्वाद्यधारो मय न सेतुशब्दार्थः । किन्त्यत्ररहितं ज्ञानमिहाह—अपर इति ॥ फलितमाह—तत्र यदुक्तमिति ॥ ज्ञाने सैनौ गृहीते सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ मुक्तैरुपसृप्यं प्रत्ययेन प्राप्य यद्वा तत्प्राप्तेरिति सूत्रार्थः । मुक्तिरग्नियोगिनं बन्धं दर्शयति—देहादिष्विति ॥ तद्विपर्ययेणेति । उक्तपञ्चदशामर-बन्धनिवृत्त्याऽऽत्मना स्थितमित्यर्थः । यया—नयः गद्गाद्याः नामल्यो विहाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति, तथा भामती ।

मित्यर्थः । अपर आह—इति । नात्र शुभ्वाद्यायतनस्य सेतुता येन पारयता स्यात् । किंतु ‘जानथ’ इति यज्ज्ञानं कीर्तितं, यच्च ‘वाचो विमुञ्चथ’ इति वाग्विमोचनं, तस्यामृतत्वसाधनत्वेन सेतुर्नोच्यते । तन्नोभयमपि पारयदेव । न च प्रधानादेव इति सर्वनाम्ना शुभ्वाद्यायतनमात्मेन परामृश्यते, न तु तज्ज्ञानरागिमोचने इति साम्प्रतम् । वाग्विमोचनात्मज्ञानभाजनयोरेव त्रियस्येन प्राधान्यात् । आत्मनस्तु ब्रह्मस्यान्यापारयताऽत्रियस्येवत्वात् । त्रियस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽमृतत्वसाधनत्वात् न चेदन्तरात्तिकं यज्ज्ञानमेव सर्वनाम्ना परामृश्यते । अचिदयोग्यतया प्रधानमसृप्यं योग्यतया गुणोऽपि परामृश्यते ॥ १ ॥ मुक्तोपसृप्यं व्यपदेशात् । शुभ्वाद्यायतनं प्रष्टव्यानिचादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं व्यपदिश्यते—‘मिथेन हृदयमनियः’ इत्यादिना । तेन तत् शुभ्वाद्यायतनत्रियमेव । अनगद्य मुक्तोपसृप्यं ‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते’ इत्यादौ श्रुयन्तरे प्रमि-सम् । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वात् शुभ्वाद्यायतनं त्रयेति निर्धारणे । हृदयमनियश्चात्रियारागद्वेषमयोहाः । मोहश्च त्रिरादः, शोकः । परं द्विष्यगर्माद्यस्य यस्य तद्वा तपोक्तम् । तस्मिन्त्रयणि षट्पदं दर्शनं तस्मिन्सदर्थमिति यावत् । यथा ‘चर्मणि द्वौपि न हस्ति’ इति धर्माद्येति गम्यते । नामरूपादि-

ज्ञानन्दगिरीष—न्यायनिर्णयः ।

रादिति भावः । सेतुशब्दं प्रोक्तुमेव सेतुश्रुतेर्मिति शुभ्वा विरागन्तरोरप्याऽपि तद्गुणिमाह—अपर इति । सेतुशब्दस्य वाग्विमोचनैकमात्मज्ञानमर्थो न त्रयेति मित्येन फलितमाह—तत्रेति ॥ १ ॥ शुभ्वाद्यायतनं त्रयेन हेतुतत्माह—मुक्तेति । तद्व्यापारयातुं प्रतिज्ञां पूरयति—इत्येतेन । इतः शब्दार्थं स्पष्टयति—यस्मात् त्रयेन सेतुशब्दार्थं प्रमथयन्तुदादस्य सम्यग्ज्ञानादनेन परम् ।

विच्छेदाभावात् नूचयति—संतत इति । तत्र ह्यनुभवा प्रमाणयति—सर्वेषामिति । वरामनस्य तद्विषय मोहमात्राभावात् नूनं योजयति—तद्विषयः । उक्तमुपसृप्यन्तरं प्राप्य त्रयेति श्रुतिरभिधीनं शक्यते—

दिति शुभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति ॥ कथम् ॥ “भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” [मुण्डक० २ । २ । ८] इत्युक्त्वा ब्रवीति—“तथा विद्वान्नाम-
रूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” [मुण्डक० ३ । २ । ८] इति ब्रह्म-
णश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे—“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते” [बृह० ४ । ४ । ७] इत्येवमादौ ॥ प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति ॥
अपि च—“तमेवैकं जानय आत्मानन्या वाचो विमुश्चय” [मुण्डक० २ । २ । ५] इति वाग्विमोक्तपूर्वकं विजेयत्वमिह शुभ्वाद्यायतनस्योच्यते ॥
तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्—“तमेव धीरो विजाय प्रजां कुर्वत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छन्दान्वाचो विग्लापनं हि तद्” [बृह० ४ । ४ । २१] इति ।

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मात्मविशेषि सत्तार विक्षय परात् कारणादव्यक्तात् परं पूर्णं स्वयं योतिरानन्दं प्रत्यक्त्वेन प्राप्य
तिष्ठतीत्याह—तया विद्वानिति ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह—ब्रह्मणश्चेति ॥ अस्य मुमुक्षोः
हृदीति पदेनात्मप्रमेवं कामाना निरस्तं यदा कामनिवृत्तिः अथ तदा अमृतो भवति मरणहेत्य-
मावाक्येन वेदमनर्थनिवृत्तिः । किन्त्यत्र देहे निष्ठेन ब्रह्म आनन्दम् । अस्तु न इत्यर्थः । विद्वान्-
रमाह—अपि चेति ॥ धीरः विवेकी तमेव आत्मानं विजाय विशुद्धं व्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं
कुर्वीत । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्धनकर्मकादादेर्यमुपमाह—नेति ॥ बहूनि युक्त्या अत्रान्तेदानीं शब्दान-
ङ्गीकरोति । “अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठे शिरस्यपि । निहामूढं च दन्ताश्च नास्ति कोष्ठौ च ताड्य-
च” [पा० शिक्षा १२] इति । एतानि नागिन्द्रियम्यानत्वाद्वाक्यशब्देनोच्यन्ते । तेषां शोषणमात्रमना-
ग्रामती ।

तन्मन्यनियामिप्रापम् । कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति । कामा इत्यनियामुपलक्षयति ॥ २ ॥

आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

कथमिति । मुक्तौ श्रुतिमाह—भिद्यत इति । तयाऽपि कथं शुभ्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृप्यत्वं तत्रापि
श्रुतिमाह—इत्युक्तेति । यया नचो गङ्गाया नामरूपाभ्यां निर्मुक्ताः समुद्रं प्राप्य तदालनाऽनतिष्ठते ।
तया विद्वानपि साक्षात्कृतत्रया तद्व्यादेन नामरूपादविधातृकार्यो मनो विमुक्तः परादव्याहृतान्तरममृतानर्थ-
पुरत्र पूर्णमात्मानं दिव्यमवृणु चिदाहुमुपैत्यात्मत्वेनाऽऽसीतीत्यर्थः । प्रधानादीनानन्त्यमस्यापि मुक्तोप-
सृप्यत्वेनैवेत्यनियामिप्रापम् । कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति । ज्ञानावम्या यदेतुक्ता । मुमुक्षुस्येतुक्ता । हृदी-
त्युक्त्या कामानामात्मनिष्ठता निरम्या । प्रतिबन्धमात्रानम्या ननुमयेत्युक्तम् । अत्रेति जोनदबन्धोक्तिः ।
‘स यो ह वै तत्पुत्रस्य वेद’ इत्यादिमन्त्रार्थनादिपदम् । परपञ्चव्याहृतिं स्मरेयन्ति—प्रधानादीनां त्विति ।
अचिदिति श्रुतिमृतिप्रोक्तोक्तिः । वाग्विमोक्तैर्यन्त्रयपदेशादपि शुभ्वाद्यायतनं प्रवेति व्याख्यातपदाह-
आपि चेति । इदं युदादरण्योक्तिः । वाग्विमोक्तद्वारा शुभ्वाद्यायतनस्य ज्ञेयप्रोक्तावपि कुतम्बद्वारेण तत्र-
ऽऽर-तवेति । धीरो विवेकज्ञानी विज्ञान पदार्थज्ञानं प्रज्ञा वाक्यार्थगोर्ज्ञानपदार्थस्येव हि वाक्यार्थगो ।
नाद्वयप्रममुक्तद्विजोऽवृणु । वाक्यार्थगोहेतुत्वेन कर्मनाण्डर्यमुक्त्यमकारिणा कार्यनित्याह—नेति ।
बहूनि निवेदयतादानीं नान्योन्यद्वयचिन्तनमनुष्ठानम् । अनामर्थशब्दानामननुष्ठेयत्वे हेतु—वाच इति ।
अष्टावपि स्थानानि वाक्शब्देनोक्तानि । नात्रादिशोषणमेव ननु शब्दानुचिन्तनं न फलप्रदित्यर्थः । मुक्तो-

तस्मादपि शुभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तः, नेवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह-“नानुमानं” सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह शुभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् ॥ कस्मात् ॥ “अतच्छब्दात्”-तस्याचितनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकशब्दः तच्छब्दो, न तच्छब्दो-ऽतच्छब्दः ॥ न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चित्छब्दोऽस्ति ॥ येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्येत ॥ तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽनास्ति-“यः सर्वज्ञस्तसर्वविद्” [मुण्ड० १।१।९] इत्यादिः ॥ अत एव न यापुरर्पीह शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च सम्भवति ॥ तथा-ऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ न चोपाधिपरिच्छिन्नस्या-

रत्नप्रभा ।

रमशब्दोच्चारणकलम् । तद्विज्ञानात्मनसो गठानिमात्रमित्यर्थः ॥ २ ॥ वैशेषिक इति ॥ असाधारण आत्मशब्दादित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह-तद्विपरीतस्येति ॥ अत एव अतच्छब्दादेन ॥ ३ ॥ प्राणभृच्चेति । सृष्टे चकारः पूर्वमूतस्थनजोऽनुपद्ध्यर्थः । सर्वज्ञपरसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीवयाचीत्यतच्छब्दस्तस्मादित्यर्थः ॥ ननु “नानुमानप्राणभृतायतच्छब्दात्” [व्या० सू० १।३।

भामती ।

नानुमानमतच्छब्दात् । नानुमानमित्युपलक्षणम् । नाव्यावृत्तमित्यपि द्रष्टव्य, हेतोरभयनापि साम्यात् ॥ ३ ॥ प्राणभृच्च । येनातच्छब्दत्वं हेतुस्तुल्यते । सय च भाष्येदत्र हेतुमाह-न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति । न सम्पक् समरति । नाज्ञसमित्यर्थः । भोग्यत्वेन हि आपतनत्वमिति द्रष्टव्य । स्यादेतात् । पद्यतच्छब्दनादित्यत्रापि हेतुरुक्तपट्यः, हन्त कस्मात्पृथग्योगकरणं, यावता ‘न प्राणभृदनुमाने’ इत्येक आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

पसृपत्योक्तिरुत्तमाह-तस्मादिति ॥ २ ॥ सिद्धान्तमुक्त्वा प्रधानपक्ष निरेशति-नेति । सूत्रार्थमाह-येयेति । वैशेषिकयमसाधारण्यम् । तद्विशति व्याचष्टे-नेत्यादिना । इति यावोक्तिः । प्रशङ्कते हेतुमात्रं व्याचष्टे-कस्मादित्यादिना । प्रकरणमत्रेयुक्तम् । प्राणसाधकशब्दाभावे फट्-माह-येनेति । प्राणसाधिकाशब्दस्य सत्त्वेनेति यावत् । न तथा तद्व्याचिन्तनोऽस्तीति दोषः । आशब्दो-न्नादित्यर्थान्तरमाह-तदिति । तमपी पूर्वात् । प्राणस्य शुभ्वाद्यायतन-साम्येऽपि सूत्रात्मनः स्यादित्याशयाऽऽह-अत इति । अतच्छब्दादित्यनःशब्दार्थः ॥ ३ ॥ अस्तु तर्हि शरीरो शुभ्वाद्यायतने तस्मिन्नात्मसाधोपात्तमाह-प्राणभृच्चेति । तद्व्याचष्टे-यद्यपीति । भोग्यस्य भोग्यतायामस्मात्तस्याऽऽयन-नानुमानाशयाऽऽह-न चेति । जोरस्यादृष्टद्वारा शुभ्वादिनिमित्तचेऽपि न साक्षात्तदायतन-धर्मीयाधिकार्ये-नाश्रित्युक्तमित्यर्थः । नन्वनच्छब्दादिनि हेतुगिहानि चेदुक्तव्येने तर्हि न प्राणभृदनुमाने अतच्छब्दादि-

ऽविभोः प्राणभृतो युष्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक् सम्भवति ॥ पृथग्यो-
गकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥ कुतश्च न प्राणभृद् युष्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः-

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति-“तमेवैकं जानथ आत्मानम्” [मुण्ड० २ । २।५]
इति ज्ञेयज्ञातृभावेन ॥ तत्र प्राणभृतावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादा-
त्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं युष्वाद्यायतनमिति गम्यते ॥ न प्राणभृत् ॥ ५ ॥
कुतश्च न प्राणभृद् युष्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः-

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणाच्चेदं परमात्मनः-“कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति” [मुण्ड० १ । १ । ३] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् ॥
परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् ॥ न कैवले
प्राणभृति ॥ ६ ॥ कुतश्च न प्राणभृद् युष्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः-

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

३] इत्येकमेव सूत्रं किमर्थं न कृतम् । उभयनिरासहेतोरैकत्वादित्यत आह-पृथगिति ॥ योगः सूत्रम् ।
उत्तरसूत्रस्य हेतूनां जीवमात्रनिरासैरान्वयेऽपि सुबोधार्थं प्राणभृत्वेति पृथक् सूत्रकरणमित्यर्थः ॥ ४ ॥
तानेव, हेतूनां काक्षाद्वारा व्याचष्टे-कुतश्च नेत्यादिना ॥ यद्यपि विशुद्धः प्रत्यगामेवात्र ज्ञेयः ।
तथापि जीवत्याकारेण ज्ञातुर्ज्ञेयाद्वेदान ज्ञेयरूपत्वमित्यर्थः । एव च जीवत्वलिङ्गविशिष्टत्वेन जीवस्य
युष्वादिवाक्यार्थत्वं निरस्यते । न शुद्धरूपेणेति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननु स्थित्येश्वरस्य, अदनाजीवस्य,
मामती ।

एव योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह-पृथगिति । ‘भेदव्यपदेशात्’ इत्यादिना हि प्राणभृदेव निषि-
ध्यते, न प्रधानं, तच्चैकयोगकरणे दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रकरणात् । न खलु हिरण्यगर्भा-
दिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भविति किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥ स्थित्यदनाभ्यां च । यदि जीवो हिरण्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्येकमेव सूत्रमस्तु तत्राऽऽह-पृथगिति । उत्तरसूत्रेः प्राणभृदेव निरस्यते न प्रधानं तच्चैकमूत्रकरणे
दुर्विज्ञानं तेनोत्तरसूत्रेण जीवमात्रनिरासज्ञापनार्थं पृथकरणं सूत्रयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥ परिच्छेदस्याऽऽमासत्वा-
द्ब्रह्मेक्यामिप्रायेण सर्वज्ञत्वमायतनत्वं च जीवेऽपि स्यादिति मत्वा पृच्छति-कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरम्-
भेदेति । विभजते-भेदेत्यादिना । इहेत्युदाहरणोक्तिः । तयाऽपि ज्ञेयमायतनं प्राणभृदस्तु नेत्याह-
तत्रेति । निर्धारणार्थां सप्तमी ॥ ५ ॥ भिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वनिरासेन स्वात्मानमेव जानथेति वचनपर्य-
वसानाज्जीवस्याऽऽयतनत्वज्ञेयत्वनिरासे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याह-कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरमादाय व्याचष्टे-
प्रकरणं चेति । तस्य परमात्मविषयत्वं हेतुमाह-कस्मिन्निति । प्राणभृति ज्ञातेऽपि तच्छेषत्वेन सर्ववि-
ज्ञानात्तद्विषयत्वं प्रकरणस्येत्याशङ्क्याऽह-परमात्मनीति ॥ ६ ॥ जीवस्योपाय्येनान्विशितत्वात्त-ज्ञा-
नेऽपि सर्वज्ञानसिद्धेस्तस्याऽऽयतनत्वाद्यमात्रं हेत्वन्तरं वाच्यमित्याशङ्क्य सूत्रेण परिहरति-कुतश्चेत्यादिना ।

१ तथादि-यदि पृथग्योगो न स्यात्तर्हि प्रधानप्राणोभयविषयको भेदव्यपदेशो भवेत् । तथा सति तमेवैकं
जानथेत्यत्र शानुभावेन भेदव्यपदेशस्य प्रधानेऽसम्भवादिरूप्यत इति धोष्यम् ।

सुम्वाद्यायतनं च प्रकृत्य-“द्वा सुपर्णा सयुजा सयार्यो” [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्यते ॥ “तयोऽन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इति कर्म फलाशनम्, “अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इत्योदासीन्येनावस्थानं च ॥ ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्यते ॥ यदि चेश्वरो सुम्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितः, ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते ॥ अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात् ॥ ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत ॥ न ॥ तस्याविवक्षितत्वात्-क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं शुद्धं चाद्युपाधिसम्बद्धो लोकत एव प्रसिद्धः । नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते ॥ ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्च श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते इति न तस्याकस्मिकवचनं युक्तम् ॥ “शुद्धां प्रविष्टावात्मानो हि” ॥ [व्या० सू० १ । २ । ११] इत्यत्राप्येतद्विशिष्टं-द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञाद्युच्यते इति ॥ यदाऽपि पद्मपुष्पनिपत्कृतेन व्याख्यानैनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञाद्युच्यते, तदाऽपि न

रत्नप्रभा ।

द्वा सुपर्णेत्युक्तापि ईश्वर आयतनराक्षेपेन किमर्थं प्राय इत्यत आह-यदि चेश्वर इति ॥ अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मानो मास, । न सर्वज्ञतादिप्रतिशिष्टः । तस्याप्राप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्याकस्मिकस्यैव पचनासम्भवादायराक्षेपेन प्रहणं कार्यमित्याभिसन्धिः । तमज्ञात्वाऽऽशङ्कते-ननु तत्रापीति ॥ प्रदत्तस्वरूपप्रतिपादानार्थमकस्मादप्रवृत्तस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसम्भवं इति पारस्परिकमेति ॥ ननु द्वा सुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवोक्तः कथमिदं सूत्रमित्यत आह-गुह्यमिति ॥ स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोस्तुनादैनस्य दक्षितमित्यर्थः ॥ नन्वन जीवशो, नानुवायो, वेदस्याप्यातिरोधादत गुह्यमिति त्वत् आह-यदापीति ॥ तदापि सूत्रस्यासङ्गतिर्नास्तौ कार्यः ॥ अद्वयराक्षेपेन बुद्धिमनूय, स्थितिराक्षेपेन भामती ।

शरीरं वा सुम्वाद्यायतनं भवेत्, ततस्तत्प्रकृत्या ‘अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ इति परमात्माभिधानमाकस्मिकं प्रसज्येत । न च हिरेण्यमर्थ उदासीनं, तस्यापि भोक्तृत्वात् । न च जीवार्थेन सुम्वाद्यायतने, तथा सति स एवात्र कथ्यते, तत्त्वधनाय च तत्रापि कथ्यते, अन्यथा मिदान्तेऽपि जायामरायनमाकस्मिक इति चेत् बाध्यम् । यतोऽन्यथाकार्योपपन्नस्वरूपेनाप्राप्तये प्राणभ्यानाप्रसिद्धज्ञातामागमायाद्यन्तान्तरात्मनोऽधिकं प्रयोज्यते इति सुमात्रम् ॥ यदापि पद्मपुष्पनिपत्कृतेन व्याख्यानैरेति ।

आह-द्विगुण-न्यायनिर्णयः ।

व्याचष्टे-सुम्वादीति । निर्देशेन दर्शयति-तयोरिति । भिन्नार्थेनाह-ताभ्यां चेति । स्थित्येश्वरत्वादिनाजीवस्य सप्रहेऽपि कथमीश्वरस्यैव-निष्ठायाः न तादृश-यदीति । ईश्वरत्वाऽऽयतनयेनाप्रवृत्तये जीवात्पृथग्वचनानुवृत्तिरयुक्तेन व्यतिरेकद्वाराऽऽह-अन्यथेति । तस्यैवनायतनप्रवृत्तये तस्याऽनुवृत्तिरिति शङ्कते-नन्विति । तस्यैवार्थं लोकप्रसिद्धस्यानुवादस्यैवमित्याह-नेति । जीवस्यादूर्वाभावेनाप्रतिपाद्यत्वेन प्रकृत्यार्थ-क्षेत्रज्ञो ह्येति । ईश्वरस्यापि लोकप्रसिद्धिनादूर्वाभावेन त्वाराशऽऽह-ईश्वरस्त्विति । तयोरित्यदौ बुद्धिजीवयोरेवोक्तत्वाकथनं सूत्रं तत्राऽऽह-गुह्यमिति । गुह्यमित्येते नैरनुवादमृगं चित्तानि युदादत तत्राऽऽह-यदेति । तदीह परानुते बुद्धिजीवयोक्तत्वं

१ सुद्धपुष्पनिपत्कृते इति पाठान्तरम् । २ इत्यत्र भाष्ये इत्यर्थः ।

भमगद्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् ॥ किमात्मकं पुनस्तद्वहुत्वमिति
विशेषाकांक्षायां—“प्राणो वा आगाया भूयान्” [छां० ७ । १५ । १]
इति सन्निधानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति ॥ तथा—“श्रुतं ह्येव मे भगवद्द-
शेभ्यस्ततरति शोकमात्मविदिति सांख्यं भगवः शौचमिदं मा भगवा-
ञ्छोकस्य परं पारं तारयतु” [छां० ७ । १ । ३] इति प्रकरणोत्था-
नात्परमात्मा भूमा इत्यपि प्रतिभाति ॥ तत्र कस्योपादानं न्याय्यं, कस्य
वा हानमिति भवति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ प्राणो भूमेति ॥
कस्मात् ॥ भयः प्रश्नप्रतिवचनदर्शनात् । यथा हि—“अस्ति भगवो
नाम्नो भयः” [छां० ७ । १ । ५] इति, “वाग्वाव नाम्नो भूयसी”
[छां० ७ । १ । १] इति, तथा “अस्ति भगवो वाचो भूयः”
[छां० ७ । २ । २] इति, “मनो वाव वाचो भयः” [छां० ७ । ३ ।
१] इति च नामादिभ्यो ह्या प्राणादूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहाः प्रवृत्ताः ॥

रत्नप्रभा ।

गाम्मा सदाय इत्यर्थे ॥ पूर्वमानान्दाद् बुभ्यायायनन प्रत्ययकम् । तदयुक्तम् । “तरति शोकमात्म-
विदुः” [छां० ७ । १ । ३] इत्यत्र न्ययप्यात्मशब्दप्रयोगादित्यात्मनस्तद्भूमा पूर्वमवति—प्राणो
भूमेति ॥ धर्मधर्मिगोरमेदात्ममानाधिकरणस्य दृष्टयम् । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपास्ति, तत्रज्ञानं च पञ्च
तन्नेन मन्तव्यम् । अत्राप्याये भूय प्रश्नोत्तरमेदादर्धमेवो दृश्यते । भूमा तु प्राणात्परं रूपं प्रश्न
विनैरोक्त्यिदं प्रागादभिन्न इत्याह—कस्मादित्यादिना ॥ प्रागादूय इति न दृश्यत इति पूर्वज्ञ सन्ध्याय ।
भामती ।

न भवितारमन्तरं शक्यो निष्पत्तिरिति मवितारमनेष्टमात्रं प्राणम्यानन्तर्येण बुद्धिमतिज्ञानात्तमेव
मवितार प्राप्य निर्दुषोति । ‘यस्योभय इतिरतिमात्रं’ इत्यत्रातिरिक्तं हविः । यथाह । ‘मृष्याम-
हे हविषा निगमन्’ इति । न चात्मन प्रकरणानामेव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम् ।
सन्तुष्टारस्य ‘नाम तत्रैव्युपाम्ब’ इति प्रतीतिरुद्देशन्येषोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमा-
त्तोपदेशप्रकरणम्यानुयानात् । अतद्विषयत्वे चोत्तमस्य प्रश्नोत्तमयोरेवपिस्त्वयेन प्रतिपत्तेप्राप्त्याय-
प्रसङ्गात् । तस्मादमनि प्रकरणं प्रागम्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम् । तदेव नायवीज दर्शयता माय-
कारेण सूचितं पूर्ववक्षमायनमिति न पुनरुक्तम् । न च भूयोभूय प्रत्यक्षरमात्मन नारदेन निगमितं
इति युक्तम् । प्रागोपदेशानन्तरं तस्योपरमात् । तदेव प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यच्छिरोमिनया वच-
प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेनम् । नीलं च मायवृत्ता । स्वादेनम् । ‘एष तु वा अतिरति’ इति

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तथापि सदाय को हेतुर्दित्याशङ्क्यात्तरप्रकरणं महाप्रकरणं चेत्याह—किमित्यादिना । तथा सनि-
धानात्प्रागमानन्दित्यर्थः । मायमित्रोन्मादाभ्यविरमुया प्राणो भूमा परमात्मा भूमेति मामानाधिकरण्यम् ।
संज्ञा नामध्या कार्यमिदं हि तमाह—तत्रेति । आकाशापूर्वकं पूर्ववक्षं गृहानि—किमिति । पूर्ववक्षे प्रागोपा-
स्तिरुत्तरपक्षे परमात्मनोतिरिति पञ्चम्यान्तरप्रकरणस्य गतिरिति चेत्पि महाप्रकरणेनैव दुर्वृत्तवान्न प्रागम्य
प्रमेयत्वाद्—कस्मादिति । महाप्रकरणोपदानात्प्रकरणस्य प्रागम्यार्थं विद्वन्नाह—भूय इति । प्रागादूर्ध्वं
महत्तराद्विषयकं प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य काङ्क्षेत्यर्थः । अथ तदमावेत्ति मेघमन्तीवद्वानि स्यादि-
त्याशङ्क्यामिन्द्रकण तयो मन्तीरार्थमेष्टमाना मेघमियाह—यथेति । दृष्टिप्रत्ययेन निर्णयं प्रश्नादि-
यमिनयति—अस्तौति । ननु ‘एष तु वा अतिरति’ इति तुनादेन प्रागमिदोपतिवादिन व्याप्यर्थं य. स. ये-

भूमाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३२६)

नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते-अस्ति भगवः प्राणादूय इति,
अदो वाच प्राणादूय इति । प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो
भूयांसं "प्राणो वा आशया भूयान्" [छां० ७ । १५ । १] इत्या-
दिना समप्रश्नमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम् "अतिवाचसीत्यति-
वाचस्मीति प्रयानापह्वीत" [छां० ७ । १५ । ४] इत्यभ्युज्जय, "एष
तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" [छां० ७ । १६ । १] इति प्राण-
प्रतमातिवादित्वमनुकूप्यापरित्यज्येव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानं
समवतारयन्-प्राणमेव भूमानं मन्यते इति गम्यते ॥ कथं पुनः प्राणे
भूमिनि व्याख्यायमाने-"यव नान्यत्पश्यति" [छां० ७ । १४ । २]
इत्येतदस्रो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति ॥ उच्यते ॥ सुषुप्त्यवस्थायां
प्राणप्रत्येपु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्सम्भवति प्राणस्यापि
यव नान्यत्पश्यतीत्यादि तद्वक्ष्यमाणम् ॥ तथा च श्रुतिः "न शृणोति न
पश्यति" [प्रश्न० ४ । २] इत्यादिना सर्वकरणव्यापारमत्यस्तमय-
रूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा "प्राणाप्रय एवैतस्मिन्पुरे जायते" [प्रश्न०
४ । ३] इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चश्रुतैः प्राणस्य जागरणं दृव्यती

रत्नप्रभा ।

नन्वेव तु वा अनिरदतीति तुशन्देन-प्राणप्रकरणविच्छेदान्न प्राणो भूमेयत आह-प्राणमेवेति ॥
नामादिशान्दानुवास्यानतीत्य प्राण श्रेष्ठ यदतीत्यतिवादी प्राणमिदम् । त प्रति अतिवाचसीति केनचित्
प्रश्ने दृष्टे अस्मीति भूयात् । आत्मतिवादीत्यपह्नव न पुनरित्युक्त प्राणमिदम्, "एषः" इति परामृश्य
सत्यवचनव्यापनमनश्रद्धादिधर्मपरः । अत्र विधाय भूयोपदेशान्न प्रकरणविच्छेदः । तुशन्दो नामाद्युपासक-
स्यातिवादित्यनिगसार्थे इत्यर्थः । भूयो लक्षणवचनं सुषुप्त्यवस्थायां च प्राणे प्रशङ्क्यते योजयति-कथं
पुनरित्यादिना ॥ प्राणप्रत्येपु प्राणं छीनेत् । न शृणोति । सुप्तः पुरः इति शेषः । "गार्हपत्यो ह
वा एषोऽपानो व्यानोऽवाहर्षवचन आहवनीयः प्राणः" इति श्रुते । प्राणः अयः इह पुरे शरीरे जायते
भामती ।

तुशन्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो व्यवनिष्ठय सत्येनातिवादिनं यदन् कथं प्राणस्य भूमानमभिधीते-
त्यत आह-प्राणमेव स्त्विति । प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमिति । नामादिशान्दानुवा-
मित्यर्थः । एतदुक्तं मन्त्रि-नाय तुशन्दः प्राणान्तिवादित्वाद्भयान्तेति, अपि तु तदतिवादित्वमतिप्रस-
प्रयुतं तदनुदित्य तस्यैव प्राणस्य संप्रत्यक्षं भ्रममननश्रद्धानिर्वाहानिर्भरितानाप निधेयस्य सत्येनाति-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नातिवदति" इति सत्येनातिवदन् यदप्राण भूमान न शृणोति तत्राऽऽह-प्राणामिति । अतिवादिर्विद्वान्
प्राणस्य प्रत्यभिज्ञानादेव इति प्रश्नः करिणात्मप्रकरणमिच्छेदनिर्वादिनो संप्रत्यक्षस्य सत्यमनपुनरिग-
क्यान्तशब्दस्यापि नामादिशान्त्यादिनोऽतिवादित्वव्यापनेन संप्राप्तं गृह्यते । संप्रतिज्ञाय भूयोऽप-
रातस्यैव भूमेतत्पर्यं । प्राणस्य लक्षणमिच्छेदं दृष्ट्वेति-कथयति । अस्यातिशयोक्त्याऽऽह-
उच्यते इति । नैकप्रमिदया गमाति श्रुत्या स्पष्टयति-तस्या चेति । "गार्हपत्यो ह वा
पयोऽपानः" इत्यादिनाऽऽदिनं निश्चित्वा प्राणा एवाग्रपन्ते च पुरे शरीरेऽभिमाननो गृह्यते
स्यापेक्षि व्यापारान्तो मरुतोऽर्थः । यदा-तत्रास्याम्येन लक्षणं तस्यापि प्राणस्यातिवा-

१ दान्तिनाले दक्षिणाभिः ।

अरित भगवः प्राणाद् भूय इति, नापि प्रतिवचनमस्ति—प्राणाददो वाव
भूयोऽस्तीति ॥ कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यते इत्युच्यते । प्राणविषयमेव
चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकूप्यमाणं पश्यामः—“एष तु वा अतिवदति यः
सत्येनातिवदति” [छां० ७ । १६ । १] इति ॥ तस्मान्नास्ति प्राणाद-
ध्युपदेश इति ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्येतद-
नुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति ॥ ननु
विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति ॥ कथम् ॥ यथैषोऽग्निहोत्री
यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वम् ॥ केन तर्हि ॥ अग्नि-
होत्रेणैव ॥ सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते ॥ तथा “एष तु वा
अतिवदति यः सत्येनातिवदति” [छां० ७ । १६] इत्युक्तेन सत्यवद-
नेनातिवादित्वम् ॥ केन तर्हि ॥ प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव ॥ सत्यवदनं
तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति ॥ नेति ब्रूमः ॥ श्रुत्यर्थपरित्यागप्रस-
ङ्गात्—श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति
सोऽतिवदतीति ॥ नात्र प्राणविज्ञानस्य सङ्कीर्तनमस्ति । प्रकरणाच्च प्राण-

द्वयप्रमा ।

वदपरतन्त्रत्वेन सत्यादिवादिनाचिन्त्यात् । अतः प्राणप्रकरणं त्रिच्छिन्नमिति हेतुसिद्धिरित्याह—अत्रोच्यत
इति ॥ सत्येनातिवादित्वं विशेष । तद्वतो य एष इत्युक्तेन पूर्वानुर्कष इत्यर्थः । य एष प्राणविदतिवदति
इत्यनूद्य स सत्यं वदेदिति निधानान्न प्राणप्रकरणत्रिच्छेदः इति दृष्टान्तेन शङ्कते—नन्विति ॥ सत्यशब्दो
लघुप्रमाणेन रूढः, ब्रह्मवाचकः । तदन्यस्य भिन्नात्वात् । सत्यवचने त्वनाधितार्थसम्बन्धाद्व्यापक इति
नात्र लक्ष्यवचनत्रिविरित्याह—नेति ब्रूम इति ॥ किंच सत्येन ब्रह्मणातिवदतीति तृतीयाश्रुत्या ब्रह्मक-
रणकमतिवादित्वं श्रुतम् । तस्य प्रकरणाद् बाधो न युक्त इत्याह—श्रुत्या हीत्यादिना ॥ नात्रेति ।
सत्यनाम्ये इत्यर्थः ॥ एव सत्येनेतिश्रुत्या प्रकरणं वाच्यमित्युक्त्वा तु शब्देनापि तद्वाधमाह—
भासती ।

प्रवाहपतितेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वेणैव भक्तिव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादिमुगमेन भाष्येण व्युत्पादितम् ।
विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादि, प्राणान्ते चानुशासने तावत्प्राज्ञेणैव प्रकरणसमाप्तेर्न प्राणस्या-

आनन्दगिरीय-ज्यायनिर्णयः ।, —

नापीति । स्वपक्षे पूर्वपक्षी हेतो, सत्तमाह—प्राणेति । सिद्धान्ते हेत्वसिद्धिं निगमयति—सत्मादिति ।
सिद्धान्ती हेतुसमर्थनार्थमाह—अत्रेति । तत्र परकीयहेतुं निरसयति—न तावदिति । एषादस्य यच्छ-
ब्दपारतन्त्र्यान् प्रकृतप्राणपरमार्शित्वमतोऽनान्तप्रकरणं त्रिच्छिन्नमित्युक्ते गकते—नन्विति । सत्यस्य प्रमान-
त्वाद्विशेषमादस्य तद्विषयत्वमेव न प्राणविषयतेत्याह—कथमिति । सत्यशब्दो यथार्थातिनाचीत्यङ्गीकृत्य
दृष्टान्तेन प्रत्याह—यथेति । तृतीयाश्रुत्या साधकत्वमर्थया सत्यज्ञानेनातिवादित्वान्तरनिधानात्प्रकरणेन
श्रुत्यर्थपरित्यागासिद्धिरित्याह—नेतीति । श्रुत्यर्थमेव श्रुत्ययति—श्रुत्येति । आस्यमत्रेयुक्तम् । अतिनादि-
त्वच्छिन्नप्रत्यभिज्ञातप्राणस्यैव प्रतिपाद्यते सत्यवदन्तदीयगुणनिर्वाचकः स्यादित्युक्तमित्याशङ्क्याऽह—
नेति । अतिनादित्वमात्रं सत्यर्थः । वा तर्हि प्राणविज्ञानस्य प्रमत्तिरनाऽह—प्रकरणात्त्विति ।
सत्येनातिवादित्वं हेतुत्वेनेति शेषः । प्रकरणस्य प्रमाणत्वाच्च ततोऽपि सर्वत्रोऽनुरोद्धय इत्याशङ्क्याऽह—

विज्ञानं सम्बद्धचेत ॥ तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् ॥
प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न सङ्गच्छत-“एष तु वा अतिवदति” [छां०
७ । १६] इति ॥ “सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्” [छां० ७ । १६]
इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षा सूचयति ॥ तस्माद्यथेकवेदप्र-
शंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीति इत्येकत्रेदे-
भ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते, तादृगेवेतदष्टव्यम् ॥ न च प्रश्नप्रतिव-
चनस्यैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति ॥ प्रकृतसम्बन्धा-
सम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः ॥ तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा
तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति ॥ यत्प्राणविज्ञानेन
विकारानुत्तविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव, तद् “एष तु वा अति-
वदति यः सत्यं नातिवदति” [छां० ७ । १६] इति ॥ तत्र सत्यमिति
परं ब्रह्मोच्यते ॥ परमार्थरूपत्वात्-“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तैत्ति० २ ।
१ । १] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ तथा व्युत्पादिताय नारदाय “सोऽहं

रत्नप्रभा ।

प्रकृतेति ॥ विजिज्ञास्यगच्छिज्ञानं पूर्वोक्तद्विजिज्ञासाह-सत्यं त्वेवेति ॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह-
तस्मादिति ॥ श्रुतिश्चिह्नगदाह एतत् सप्त प्रकृतात् प्राणात्प्राधान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिनादित्यस्य
प्रसम्बन्धोक्तया प्राणच्छिह्नं निरस्तम् । यत्तु प्रश्नं विनोक्तच्छिह्नमिदं भूमा प्राण इति । तत्र तस्याप्रयो-
जकत्वादित्याह-न चेति ॥ प्रश्नमेवादर्थभेद इति न नियमः । एकस्यात्मनो भेदेऽपि बहुधा पृष्टत्वा-
त्प्रश्नं विनोक्तचतुर्वेदस्य प्रकृतेरुवेदाङ्गिगदर्शनाद्येत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदस्य प्रकृतासम्बन्धस्यार्थभेदः,
एवमिहापीति श्रुत्यनति-तत्रेत्यादिना ॥ सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यपि आह-तत्र सत्यमिति ॥ विज्ञानं
निदिध्यासनम् । आदिपदात्-मननश्रद्धाभरणमनश्शुद्धिनिष्ठातत्वेतुर्कर्मणि गृह्यते । इमान्यभिधनगादीनि
भामती ।

स्यापक्षतोप्येत । तद्विधानं हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत । तस्मात्तेऽपि प्राणस्य प्रकरणमपि तु
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । न परं प्रकरणानुरोधेन गृह्यमाणमिति श्रुत्येव किंतु तुशब्दमेवाह-प्रकृतेति । न च श्रुति-
पक्षप्रकरणं श्रुतिमात्राद्विज्ञेयं श्रुतिज्ञास्यतद्विषयोक्तमिति भावः । यत्तु मयमष्टव्यं गुणाधिपतरा तत्र यास्या-
न्तर्गतोधादित्याह-मत्य त्विति । तुशब्देनात्रविशेषमिति मूल्ये किंवा प्रकृतव्यावृत्तिरित्येवोद्देशोद्देश-
माह-तस्मादिति । अत्रान्तर्गतकारणविच्छेदादिनि हेत्यर्थः । प्राणार्थान्तरं सत्यं प्रशंसितुं मयराते-
नानि सादृशमुक्तमित्याह-तादृगिति । यत्तु प्राणादपि भूयः प्रश्नप्रवृत्तिर्नो न तस्याऽऽह-न चेति ।
किं तर्हि कारणमर्थान्तरविवक्षायामि-मदस्याऽऽह-प्रकृतेति । असति प्रवृत्तिमन्त्रयोगे ततोऽपि प्रश्न-
प्रतिपक्षनयोर्वैतन्य भेदः सादृशं दृष्टत्वात्तदभावेऽपि प्रवृत्तमन्त्रयोगे तद्वदस्य दृष्टेना प्रश्नार्थमन्त्रयोग-
न्तरं तानि निमित्तमिति भावः । “नारदः कस्यचित् प्रयात्” इति स्मृत्यप्रभे प्रवृत्तिगुणे सादृश्यादृष्टत्वादि योऽ-
नीयः शिष्यो जितानुरति मवाऽऽह-तत्रेति । मयामर्थान्तरविवक्षायामिति यावत् । तदेवाभिनयनि-
यदिति । सत्यशब्दार्थो भूमापि परमादर्थान्तरमि-यादस्याऽऽह-तत्रेति । तत्र सत्यमर्थः । परमि-
त्यस्य सत्यशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वकत्वं तद्विषयेत्याह-सत्यमिति । तथाऽपि विज्ञानमननश्रद्धादिनिष्ठात-
नामन्यगो भूमा न सत्यं मयोपाशस्याऽऽह-तत्रेति । तत्र साधनवादेव पठ्यूनभूमापिदिर्त्यर्थः ।

१ प्रवृत्तापामिति पाठान्तरम् ।

भगवः सत्येनातिवदानि” [छां० ७ । १६] इत्येवम्प्रवृत्ताय विज्ञाना-
दिसाधनपरम्परया भूमानमुपादिशति ॥ तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं
प्रतिज्ञातं, तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते ॥ तस्मादस्ति प्राणादधि
भूम्न उपदेश इति । अतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति ॥ एवं
चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति ॥ प्राण एवेहात्मा
विवक्षित इति एतदपि नोपपद्यते ॥ न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्या-
ऽऽत्मत्वमस्ति ॥ न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति-
“नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” [श्वेता० ६ । १५ ।] इति
श्रुत्यन्तरात् ॥ “तं मां भगवाच्छोकस्य पारं तारयतु” [छां० ७ । १ ।
३] इति चोपक्रम्योपसंहरति-“तस्मै मृदितकपायाय तमसः पारं
दर्शयात् भगवान्सनत्कुमारः” [छां० ७ । २६ । २] इति ॥ तम इति
शोकादिकारणमधिद्योच्यते ॥ प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्त-
तोच्येत ॥ आत्मनः प्राण इति च ब्राह्मणम् ॥ प्रकरणान्ते च परमात्म-
विवक्षा भविष्यति ॥ भूमात्र प्राण एवेति चेत् ॥ न ॥ “स भगवः क-
स्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” [छां० ७ । २४ । १] इत्यादिना

रत्नप्रभा ।

इयस्य सत्यस्य ब्रह्मण्ये जिज्ञानि । एवं ध्रुविच्छिन्नेः प्राणस्यानन्तप्रकरणं वाश्रित्या प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म
भूतपदोक्तब्रह्मण्यमस्तीत्याह-तत्र योदति ॥ किञ्च “सत्रिहिनादपि व्यवहिन साकाशं बजीय.” इति
न्यायेन सन्निहित निराकाशं प्राणं दृष्ट्वा वाश्रयोपक्रमस्य आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमावकाशेन इह
भूमा ग्राह इत्याह-एवं चेति ॥ किञ्च “शोकस्य पारम्” [छां० ७ । १ । ३] इत्युपक्रम्य “तमसः
पारम्” [छां० ७ । २६] इत्युपक्रमद्वाराच्छोकस्य मृदोच्छेद निना तरणायोगाच्च शोकापशमनं मूलतमो
गृह्यते तन्निर्गन्तव्यज्ञानगम्यब्रह्मज्ञानमा ब्रह्मण्येति ॥ ब्राह्मणमात्मायत्तत्र प्राणस्य वदतीति
सम्बन्धः । नन्विदं चरमं ब्राह्मणं तदपरमस्तु । तत्र प्रागुक्तो भूमा प्राण इति शङ्कते-प्रकरणान्त
इति तं तच्छब्देन भूमानुत्कर्षार्थमभिमन्याह-नेति ॥ ८ ॥ भूतो न ब्रह्मणे जिज्ञान्तरमाह-
भागती ।

यदायत्तः प्राणस्तस्य, स चात्मैवात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते-प्रकरणान्त इति । प्राणप्रकरणसमाप्ता-
नित्यर्थः । निष्करोति-न । स भगव इति । सदस्यन्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः,
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपि कथं सत्यस्येन तथात्वमत आह-तत्रेति । हेतुत्तिष्ठारा भूमोपदेशे प्रस्तुते सतीत्यर्थः । इहेति
वाक्योक्तिः । हेतुसिद्धिमुद्दृष्ट्य फलितमाह-तस्मादिति । परमा भूमेयत्र महाप्रकरणमनुगृह्णत्वमिति
हेत्वन्तरमाह-एवं चेति । यत्तु प्राणनिपञ्चमा नक्षन्दस्योक्तं तदनुयं द्वयमिति-प्राण इति । शोकनि-
वृत्तिरात्मनिर्देशुक्तम् । त्रिशिष्टकण्डोद्वेगि परमेशाऽऽत्मनश्चायौ न प्राण इत्याह-न चेति । नात्र मुख्यं
शोकावरणं त्रिशिष्टचारित्र्यमियाद्यवकाशोपक्रमोपगन्तव्यकल्प्यान्मभिमन्याह-तत्रेति । उपक्रमे शोकमोपमहारे
तममो निवृत्तिवचनाद्विप्रतिपात्तमात्रक्याऽह-तम इतीति । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरप्यमहारे कार्य-
निवृत्त्या कारणनिवृत्तिरप्यत्र विरहिते यमिप्रतिपात्तित्वर्थः । किञ्च प्राणो यदायत्तस्तस्यैव प्रकरणमि-
त्यात्मनः प्रकरणं भूमेयाह-प्राणान्ते चेति । प्राणस्यान्यायत्तत्वेन कुतोऽप्येतत् तत्राऽह-आत्मत
इति । प्राणादिकारणसमाप्तौ परमात्मनश्चायौ चैव भूतो न परमात्मनेति शङ्कते-प्रकरणेति । भूम्न
एव सतीत्याज्जुक्तवद्वारावकाशेभ्योऽपि तदर्थेनायत्तस्यैव प्रकरणमिति न प्राणस्य भूमेत्याह-नेत्यादिना ।

भूम्न एवाऽऽप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात् ॥ वेपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्व-
कारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूमिं श्रयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते ॥ यत्र “नान्यत्प-
श्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” [छां० ७ । २४ । १]
इति । दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति ॥ परमात्मनि चायं द-
र्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः—“यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं
पश्येद्” [बृह० ४ । ५ । १५] इति श्रुत्यन्तरात् ॥ योऽप्यसौ सुषुप्तव-
स्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्ष-
या उक्तः ॥ न प्राणस्वभावविवक्षया ॥ परमात्मप्रकरणात् ॥ यदपि तस्या-
मवस्थायां सुखमुक्तम्, तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् ॥ यत
आह—“एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
मुपजीवन्ति” [बृह० ४ । ३ । ३२] इति ॥ इहापि “यो वै भूमा तत्सुखं,
नाल्पे सुखमस्ति, भूमेव सुखम्” [छां० ७ । २३] इति सामयसुखनि-
राकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति—“यो वै भूमा तदमृतम्” [छां०
७ । २४ । १] इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति ॥ वि-
काराणाममृतत्वस्याऽऽपेक्षिकत्वाद्—

रत्नप्रभा ।

धर्मेति सूत्रम् ॥ यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखम्वममृतम् च प्राणेषु योऽप्यमिति, तदनुय विरटयति—योऽप्यसौ-
वित्यादिना ॥ सति बुद्ध्याद्युपाधायाम्नो द्रष्टृत्वादिस्मैदभावे सुषुप्ती तदभावं इत्यसङ्गवज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि
“न शृणोति न पश्यति” [प्रश्न० ४ । ९] इति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम् । तथा तत्रैवात्मनः सुख-
त्वमुक्तं, न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरमात्मन एव सुखमाह, तस्मादित्यर्थः । आत्मनः नाशादिदोषः ।
भामती ।

प्राणस्यैवप्रकरणं भवेत् । तद्यायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ न केनश्च श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, जिज्ञादपी-
त्याह सूत्रकारः—धर्मोपपत्तेश्च । यदपि पूर्वपक्षिणा कथञ्चिन्नीतं तदनुभाष्य मादकारो दूषयति—योऽप्यसौ
सुषुप्तावस्थायामिति । सुषुप्तावस्थायामिति श्रुत्यायसङ्गप्राप्तेः । त प्राणः । परमात्मप्रकरणात् ।
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

किंच, भूमरूपताऽपि प्राणे न मुख्येत्याह—वेपुल्येति । प्राणस्य स्वरिकारादेश्या भूमयेऽपि न मुख्य-
मिति यत्तु सुतरामित्युक्तम् ॥ ८ ॥ परं भूमेत्यत्र जिज्ञान्तरमाह—धर्मेति । गूत्र प्याकरोति—अपि चेति ।
उपपत्तिं दर्शयितुं भूमिं दर्शनाद्यभावं दर्शयति—यत्रेति । कथमेवास्या परमात्मनोऽऽह—परमात्म-
नीति । प्राणेऽपि तदुपपत्तिरित्येतादृशकामाऽह—योऽप्येति । उक्तो ‘न शृणोति’ इत्यादिनेति दोषः । प्राण-
स्वभावविरक्षया तस्यानुक्तये हेतुमाह—परमात्मेति । त प्रकरणे ‘न शृणोति’ इत्यादिकेनेत्यर्थः । स्मृतवा-
गस्तिथयोः सति मनसि दर्शनादिव्यवहारात्तदभावे स्यात् तदभावादन्यथयतिरेकान्या मनोयोगो दर्शना-
दिर्नोऽनष्टः स तु स्वतोऽडिह इति मया ‘न शृणोति’ इत्यादिना सर्वव्यवहारामार-मुपमाजुनो न प्राण-
विरक्षया परप्रकरणातिरोगदित्यर्थः । भूतः श्रुते सुषुप्ते प्राणेषु स्मृतिरनुक्तं प्राह—यदप्येति । तस्य
सुषुप्ते मानमाह—यत इति । इत्याह—यत सुषुप्तमिति—इहापीति । तस्यैव सुषुप्तं प्रणिपो-
गिप्रयुक्तया स्मृत्यति—नेति । उक्तश्रुतेरर्थमाह—सामयेति । आत्मनो दुर्गेन गतिं मानयन् । धर्मे-
द्रूपसुषुप्ता धर्मेन्तरमाह—यो वा इति । प्राणम्यापि दर्शनाममृतमिति श्रुत्याऽऽह—विकाराणामिति ।

१ बुद्ध्याद्युपाधभावे । २ आत्मनो द्रष्टृत्वाभावे ।

“अतोऽन्यदार्तम्” [वृ० ३ । ४ । २] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ तथा च सत्यत्वं स्वमाहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चेत्ते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते । नान्यत्र ॥ तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ इति भूमाधिकारणम् ॥ २ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥ (३) ॥

“कस्मिन्नु खलवाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति” “स होवाचैनदं तदक्षरं गाणि
ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमननु” [बृह० ३।८।७-८] इत्यादि श्रूयते ॥ तत्र

रत्नप्रभा

तत्तद्विहितं नामयम् । आर्तं नवरम् । “न एवावस्ताम उपनिष्ठाद” [ठा० ७ । २५ । १] इति
सर्गगतत्वं, “स एदेदं सर्वम्” [ठा० ७ । २५ । १] इति मर्वा मन्त्रं च श्रुतम् । तस्माद्भूम्याप्याया
निर्गुणे समन्वित इति मिदम् ॥ ९ ॥ (२) ॥ बृहदारण्यक पठति—कस्मिन्निति ॥ यद्भूतं भवन्न
मनिर्यच्च” [वृ० ३ । ८ । ३] तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिनि गार्ग्यां पृष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाभ्याहृताकाशः
कार्यमात्राभ्य उक्तः । आकाशः कस्मिन्नोत इति तृतीयप्रश्ने सः मुनिरुवाच । तत् अत्रादृष्टव्यापि
करणम् । एतदक्षरम् अत्युच्चारित्वमिति । उपमेयाभरणप्रयोगात्तदर्थः । यथा—सपशब्दो
मासती ।

अन्यदातम् । निनश्चरनियं । अतिरोहितार्यमयत् ॥९॥ (१) ॥ अक्षमम्बगन्तधृतेः । अक्षगन्तु सप्त-
दायप्रमिद्वयं र्गपु र्ग । परमाग्निं चावयनप्रमिद्वयं योगित । अयनप्रमिद्वेष्टं ममुदायप्रमिद्विर्डीय-
सोति र्गो एवाभरम् । न च वर्गेष्वाकाशम्योतनप्रोतने नोपपद्येते, सर्वस्यैव रूपस्य नामनेयामक-
त्वात् । सर्वे हि रूपेणैव नामनेयसमिन्नमनुभूयते, गौरय इत्योऽयमिति । न चोपायत्वात्तन्मदममन ।
न हि धूमोपाया बहिरीर्धूमममिन्नं बद्धिमवगाहते धूमोऽयं रहिति, किंतु वैयस्मिन्नरूपेण धूमाद्रहिरिति ।
भवति तु नामनेयसमिन्नो रूपेणैव प्रत्ययो टियोऽयमिति । अपि च शब्दानुपायेऽपि रूपेणैव प्रत्यये ङिङ्गि-
यत्तमिति नामममेदो दृष्ट । तस्माद्वामममिन्ना पृथिव्याऽङ्गोऽम्बरात्ता नात्रा ग्रथिताश्च पिडाश्च, नामानि
च ॐकारामनानि तद्वत्तात् । नद्यया 'शकुन्ता सतीणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमोद्वारेण सती वा' इति श्रुतेः । क्व ॐकारात्मका पृथिव्यादयोऽम्बरात्ता इति र्गो एवाभर न परमाग्नेति प्रातम् ।
एत प्रातेऽभिरीयते-अक्षं परमाग्निं, न तु र्गो । कुत । अम्बरात्तत्तु । न खल्वम्बरात्तानि
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इतश्च न प्रागम्य मुन्यममृतमभिमियाह-अत इति । आर्त्तमार्त्तग्रस्य नातीति यावत् । प्रह्लोपशुक्रानि
धर्मान्तराभ्याह-तथेति । 'स एवावमान उपरिष्ठात्' इत्यादिना सर्वगतत्वं 'स एवेद मर्मम्' इति मर्मो मन्त्र-
मुक्तम् । श्रुतिउद्दिष्टप्रवर्णयो भूमा परमा मेति तदप्रतिपत्त्यर्थं भूमवाक्यमिदमुपसृजति-तस्मादिति ॥ ९ ॥
(१२) । भून्नि श्रुतमर्माणा पत्रोपपत्त्या एवे भूमयुक्तमधुना तेनैव न्यायेना नरे श्रुतमगद्विशरणस्य परमिभुव-
त्तैश्च पर नयेत्याह-अक्षरमिति । वृत्तस्यैव वाक्य पठति-कस्मिन्निति । यद्वर्च दिवो यदग्निना पृथिव्या
ये चोम वावापथिद्वौ यदन्तरात्र यदून् मवदन्ति यच्च त मर्म कस्मिन्नोत्तमोत्तम चेति प्रश्ने यावत्तत्वेनाऽऽशङ्कते
तदोत्तम चोत्तम चेति निरन्ते गार्गा पुनरपि उदाकाशोऽयाऽह्ना गाय मस्मिन्नोत्तमोत्तम चेति तिष्ठतीति यावत्तत्त्व-
म्वार हेमार्त्तं यत्तस्या प्रथमाराधन्याधिकरणं तदतदन्तरात्म्यमूत्रादितितानं त्रमपिदो वदन्तीमुदाहरणार्थं ।
उत्तमाराधनप्रयोगप्रतीत्या मन्त्रपमाह-तत्रेति । सत्यगन्धस्य त्रयमि मयन्त्रा एवे अने यत्तत्त्वादाय

त्वेन सर्वात्मकत्वावधारणाद्वर्ण एवाक्षरशब्द इति ॥ एवं प्राप्ते उच्यते ॥
 पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः ॥ कस्माद् “अम्बरान्तधृतेः”-पृथिव्यादेराका-
 शान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विका-
 रजातस्य कालत्रयविभक्तस्य “आकाशे तदोतं च प्रोतं च” [बृह० ३ ।
 ८ । ४] इत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा “कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च
 प्रोतश्च” [बृह० ३ । ८ । ७] इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् ॥ तथा
 चोपसंहृतम् “एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च” [बृह० ३ ।
 ८ । ११] इति । न चैयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ॥ यदप्यो-
 ङ्कार एवेदं सर्वमिति ॥ तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥
 तस्मान्न क्षरत्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥
 स्यादेतत्-कार्यस्य चेत्यकारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते, प्रधान-
 कारणादिनोऽपीयमुपपद्यते ॥ कथम् ॥ अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मप्रतिपत्ति-
 रिति ॥ १० ॥ अत उत्तरं पठति-

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म ॥ कस्मात् । “प्रशासनात्”-प्रशा-
 सनं हीह श्रूयते-“एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गिं सूर्याचन्द्रमसौ वि-
 धृतौ तिष्ठतः” [बृ० ३ । ८ । ९] इत्यादि ॥

रत्नप्रभा ।

योगवृत्तिर्प्राप्तेति सिद्धान्तयति-एवमित्यादिना ॥ आकाश भूत कृत्वा शक्नोते-स्यादेतदिति ॥ १० ॥
 चेतनकर्तृकशिक्षाया अत्र श्रुतेर्मन्मियाह-सा चेति ॥ मृत व्यावष्टे-सा चेति ॥ चकार आका-
 शस्य मृत्युनिरासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्त पतितः श्रुतसर्वकार्यव्याप्योपादेयकृतमज्ञानमेना-
 काशः प्रगानशब्दित इति तदश्रयत्वाच्चाक्षरं न प्रगानमित्यर्थः । विधृतौ निपत्येन धृतौ ॥ ११ ॥

भामती ।

अपि नित्यानुज्ञादाना दर्शनात् । यया नान्तरेक्षे न दिवीत्यभिचयननिषेवानुवादः । तस्मात् यदिकचि-
 देतत् ॥ १० ॥ सा च प्रशासनात् । प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रगाने वाऽन्याकृते वा
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

करोति-एवमिति । रुद्रेर्योकार्पित्यत्वमक्षरशब्दस्योक्तं, तत्कथं प्रतिज्ञेत्याह-कस्मादिति । हेतुमुक्त्वा
 व्याकरोति-अम्बरान्तधृतिः । आकाशस्यैव प्रश्ने श्रवणाच्चदविकरणं पृष्ठं न पृथिव्यादेरित्याशङ्क्याऽऽह-
 तत्रेति । तथाऽपि ‘रुद्रेर्योगादृष्टीपत्तौ’ इत्युक्तमिषाशस्य तात्पर्यमदम्बरान्तधृतिश्चिह्नसगतयोगवृत्तिर्विधीप-
 तीत्युपेत्योपक्रमोपसंहारयोरेकस्वरूपावगमात्तात्पर्यमिदिरित्याह-तया चेति । लिङ्गस्थान्ययासिद्धिं प्रयाह-
 न चेति । ओंकारस्य सर्वात्मत्वश्रुतेस्तत्र समरति लिङ्गमिवाशङ्क्याऽऽह-यदपीति । स्वरूपमेतादुपायो-
 पेयमेतादर्थेक्रियामेताद्य शब्दार्थयोरेकतासिद्धिरित्यर्थः । प्रष्टेन रुद्रेर्योगस्य वक्ष्यमाने फलिनमाह-तस्मा-
 न्चेति ॥ १० ॥ उत्तरमुपगोच्य चोचमाह-स्यादिति । केयमम्बरान्तधृतिस्तन्निमित्तत्वं तदुपादानत्वं वा ।
 नाऽऽह । घटकुण्डलपदार्थयाश्रयिण्योगात् । द्वितीये व्यभिचारादसाधनं न मन्वा फलिनमाह-कथं-
 मिति । मृतमनारपति-अत इति । प्रनिज्ञा व्यावष्टे-सा चेति । प्रगानस्यापि तदुपपत्तेस्तत्वाद-
 प्यकारणादिरित्याह-कस्मादिति । हेतुमुक्त्वाप्य नियम साधयति-प्रशासनादिति । अक्षरस्य मूर्त्योदी

प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म, नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति ॥ न ह्यचे-
तनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यम् ॥ तस्यैवाम्बरान्तधृतिः
कर्म नान्यस्य कस्यचित् ॥ किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति ॥ अन्यस्य
भावोऽन्यभावः । तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति ॥ एतदुक्तं भवति ॥
यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते, तद्वादिदमम्बरान्तविधार-
णमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः—“तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोत्रमतं
मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ” [बृ० ३ । ८ । ११] इति ॥ तत्रादृष्टत्वा-
द्विषयपदेशः प्रधानस्यापि सम्भवति ॥ द्रष्टृत्वादिविषयपदेशस्तु न तस्य सम्भ-
वति अचेतनत्वात् ॥ तथा “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं
नान्यदतोऽस्ति मन्तुं नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ” [बृह० ३ । ८ । ११]
इत्यात्मभेदप्रतिषेधात् शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम्—“अच-
क्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः” [बृह० ३ । ८ । ८] इति चोपाधिमत्ताप्रतिषे-
धात् ॥ न हि निरुपाधिकशारीरो नाम भवति ॥

रत्नप्रभा ।

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति—किमिदमिति ॥ घटाद्वाद्यावृत्तिरिति आर्त्त निरूपयति—एतदिति ॥ अम्ब-
रान्तस्याधाम्बरं श्रुतिरचेतनस्याद्वयार्त्तवर्णनार्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि मूलं योजयति—तथेति ॥
अन्यभावाभेदः । तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि शोधितो जीव एवाक्षरं न परइत्यत्र आह—न हीति ॥
भामती ।

समवति । न च मुख्यार्थसमये कूट विपत्तिर्नास्ति तत्राक्तमुचितमिति भावः ॥ ११ ॥ अन्यभाव-
व्यावृत्तेश्च । अम्बरान्तविधारणस्याक्षरस्यैवाक्षराद्यदन्यद्वर्णा वा प्रमाणं वाऽव्यावृत्तं वा तेषामन्येषां भागे-
ऽप्यभावेऽप्यस्तमस्यन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः—“तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं” इत्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जीवस्याप्य-
क्षरता निषिद्धेत्यत्र आह—तथेति । ‘नान्यत्’ इत्यादिकया हि श्रुत्यात्मभेदः प्रतिपिप्यते । तथा चोपा-
धिभेदाद्विज्ञा जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदाभिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शास्त्रस्याक्षरशब्दतेपाह—
अचक्षुष्कमिति । अक्षरस्य चक्षुराद्युपाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरता निषेध-
हीत्यर्थः । तस्माद्वर्णप्रमाणव्यावृत्तौ जीवानामसम्भवात्, समस्यैव परमाणनः, परमाणं वाक्षरमिति
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रशासने श्रुतेऽपि कर्ममोक्षस्य तत्राऽऽह—प्रशासनं चेति । तस्यान्यथानिर्दिष्टं पुनीते—नेति । तस्यापि
स्वरक्तं प्रशासनं निष्यति नैयाह—न हीति । तथा चाऽऽह—प्रशासनं तत्राऽह—प्रशासनमस्ति तर्थाः
॥ ११ ॥ औपचारिकनिरासेन प्रशासने हेत्यन्तरमाह—अन्येति । प्रतिज्ञान्यां मूलं योजयति—अन्यभा-
वेति । हेत्यर्थं प्रश्नपूर्वकमाह—किमिदमिति । अन्यमात्राद्यावृत्त्याऽक्षरस्याभावात् निषेधनिमित्तमन्या-
वृत्त्यर्थमभ्युपगम्यमाह—एतदिति । प्रमाणमन्यदित्युक्तम् । इहेति प्रश्नोदाहरणम् । प्रमाणस्यापि कस्यादि-
राहित्याददृष्टत्वादियोगादुक्तश्रुती पुनोऽक्षरस्य ततो व्यावृत्तिस्तत्राऽऽह—तथेति । एतेन सूत्रेणाक्षर-
जीवस्यापि निरस्तमिमाह—तथेति । अक्षरमतः शब्दार्थः । इन्ध जीवस्य नाक्षरशब्दतेपाह—अचक्षुष्क-
मिति । उपाधिमवन्धनिषेधेऽपि तद्वतो निषेधामावाहुक्तं तस्याक्षरमनियामकत्वाऽऽह—न हीति । अन-

तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥ इत्यक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥ (४) ॥

“एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोद्धारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽय-
तनेनैकतरमन्वेति” [अ० ५ । २] इति प्रकृत्यै श्रूयते “यः पुनरेतं
त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत” [अ० ५ । ५]
इति ॥ किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते, -आहोस्विद्-
अपरमिति एतेनैवायतनेन परमपरं चैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः ॥

रत्नप्रभा ।

शोधिते जीमन्वे नाम्नी-र्यथे । तस्माद्भाग्येनाक्षणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (३) ॥
प्रश्नोपनिषदमुदाहरति-एतदिति ॥ पिप्पलादो गुहं सपत्नमेव पृथो वृते-हे मत्पत्नम परं निर्गुणम्
अपरं सगुणं च तस्मैतदेव योऽयमोद्धार । स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकं-तस्मात् प्रणम्य तस्मान्ना
विद्वान् एतेन एवोद्धारव्यानेन आयतनेन प्राप्तिप्राप्तेन यथाध्यानं परमपरं च अन्वेति प्राप्तोतीति
प्रष्टव्यं मध्ये एकमात्रद्विमात्रोद्धारयोर्व्याप्तिसमुक्त्वा त्रयीति-यः पुनरिति ॥ इत्यभ्यासं तृतीया । प्रलोद्धार-
योरेतदोपपत्त्यात् । यो ब्रह्मारादिमात्राये एकस्या मात्राया अकारस्य ऋत्यादिकं जाग्रदादिनिर्भूतं च
जानाति, तेन तस्यैव ज्ञाता एवमात्रा । यस्योद्धारस्य, स एकमात्रः । एवं मात्राद्वयस्य सव्यपिभू-
तिज्ञाने द्विमात्रः तथा त्रिमात्र । तमोद्धारं पुरुषं योऽभिध्यायीत, स ओंकारविभूतिरनेन ध्याते
साममि-सूर्यद्वारा त्रयत्रयोक्तं गन्वा परमात्मानं पुरुषम् ईक्षत इत्यर्थः । सदाय तद्वीचं चाह-किमित्या-
दिना ॥ अस्मिन् त्रिमात्रावयव इत्यर्थः । पूर्वे पूर्वाक्षयेनोक्ते ओंकारे बुद्धिस्य ध्यातव्यं निश्चीयत इति
प्रसंगसंगतिः । यद्वा पूर्वं त्रये ऋत्स्माक्षरशब्दस्य द्विद्वयमिति वृत्तिरुक्ता, तद्वदत्रापि त्रयत्रयोक्तमिति
मात्रवी ।

निष्ठम् ॥ १२ ॥ (३) ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । ‘कार्यव्यजनप्राप्तिफलव्यपदेशेन । दर्शनव्याप्तयोर्व्यपदेश-
प्रत्ययं गम्यते ॥’ ‘त्रयं वेदं तस्मैव मया’ इति ध्रुवं सर्वगतपरमेश्वरेने तत्रात्रापत्तौ ‘स सामभिर्होतृपतं त्रय-
लोचनम्’ इति न देवविशेषप्राप्तिरपपद्यते । तस्मादपरमेव ब्रह्मे ध्येयत्वेन चोद्यते । न चेश्वरस्य लोके तत्त्व-
विषयेन प्रसिद्धे परम्यैव त्रयणस्तयाभावात्, व्यापनेन तेन समानविषयत्वात्, परमत्वविषयमेव ध्यान-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यायानिद्विद्वत्तद्विषयोद्धारश्च न्यायप्रत्ययपरमेश्वराद्यगमि युपसहरति-तस्मादिति ॥ १२ ॥ (३) ॥
ओंकारस्याक्षरत्वेन पूर्वाक्षरे बुद्धिसान्निध्यात्तेन ध्यानस्य पुरुषं निरूपयति-ईक्षतीति । आयत्नेनायस्य
पठति-एतदिति । पिप्पलादो नामाऽऽचार्यः सत्यकामेन पृथो व्याचष्टे । हे सत्यकाम परं निरिषेयम्
परं च कार्यं यद्वक्ष्ये तदेतदेव योऽयमोद्धार स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकं तस्मात् प्रणम्य तस्मान्ना
विद्वानेतेनोद्धारव्यानेनाऽऽयतनेन प्राप्तिप्राप्तेन परापरयोरेतरं यथाध्यानमनुगच्छतीति प्रष्टव्यं त्रिमात्र-
मात्रोपास्ति दर्शयित्वा त्रयीति-यः पुनरोमित्येतेनैवाक्षरेण त्रिमात्रमिति । त्रिमात्रेणैव तृतीया द्वितीयात्वेन नेया ।
त्रयोद्वाराभेदोपपत्त्यात्तयात्रिमात्रस्य सूर्यान्तास्य परं व्याप्यते । न सूर्यं प्राप्तं सामभिर्त्रयलोके प्रति नीयत
इत्युदाहरणार्थः । सन्निभं नक्षत्रमाह-किमिति । अक्षराद्यस्य त्रयं ऋत्स्मापि जगदायननगतिर्देव-
नयस्या योगवृत्तिरात्रिमात्रा नगं देवपारच्छिन्नपञ्चनिर्दिष्टेन परमेश्वरस्याऽऽपेक्षिकपरत्वविशिष्टे हिरण्यगर्भे

१ गार्गीशब्दस्य “हृत्पापैस्त्वष्टाऽऽहोर्हृत्पुनः” [६ । ३ । ६३] इति ह्रस्वो बोध्यः । २ त्रिमात्रादिति
तृतीया । ३ प्रश्नोपनिषदि पञ्चमपदे “एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोद्धार इत्यनभेदोद्धार-
इति च्येदम् ।

ईक्षतिकर्मधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३३७)

तत्रापरमिदं ब्रह्मन्ति प्राप्तम् ॥ कस्मात् ॥ “स तेजसि सूर्यं सम्पन्नः”
[प्रश्न० ५ । ५] “स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्” [प्रश्न० ५ । ५]
इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् ॥ न हि
परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्नुर्वीतेति युक्तम् ॥ सर्वगतत्वात्परस्य
ब्रह्मणः ॥ नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते ॥ नेष
दोषः ॥ पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेरिति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
परमेव ब्रह्मेहामिध्यातव्यमुपदिश्यते ॥ कस्मात् ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशा-
त्-ईक्षतिर्दर्शनम् ॥ दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म ॥ ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभि-
ध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, “स एतस्माज्जीवय-

रत्नप्रभा ।

जिह्वात्परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-तत्रापरमिति ॥ कार्यपरमगोरवा-
स्तिरूपमय फलम् । सः उपासकः । सूर्यं सम्पन्नः प्रविष्टः । ननु यमुदान ईश्वर इति ध्यानात् “किदंते
यसु” [बृ० ४ । ४ । १४] इत्यव्ययमि फलं ब्रह्मोपासकस्य धृतमित्यत आह-न ईति ॥ अन्यत्र
तथात्वोऽपि अत्र परस्मिन्परमपरिग्रहपरमन्वेनात्युपक्रमत्वात्परमिदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता । उपक्रमविरोधात् । न
चात्र परप्राप्तिरेवेति वाच्यम् । परस्य सर्गतत्वाद्ब्रह्म प्राप्तिरूपमिव सूर्यद्वारा गतिवैधर्मात् ।
तस्मादुपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरुपाजिह्वात्पर पुन्यमिति परश्रुतिर्वाच्येत्यर्थः । परश्रुतेर्गतिं पृच्छति-
नन्वेति ॥ पिण्डः-स्थूलो विराट् । तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाख्यर्थः ॥ सूत्रे सशब्द ईश्वरपर
इति प्रतिज्ञातत्वेन त व्याचष्टे-परमेवेति ॥ सः उपासक एतस्माद हिरण्यगर्भात् परं पुत्रं प्रसाह-

भामती ।

मिति सांप्रतम्, समानत्रियव्यवस्थेयसिद्धेः । परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परम्बु दर्शनविषयः । न च
तत्त्वविषयमेव सर्वं दर्शनम्, अवृत्तविषयस्यापि तस्य दर्शनात् । न च मननं दर्शनं, तस्य तत्त्वविषयमेवेति
सांप्रतम् । मननादेदेन तत्रात्र दर्शनस्य निर्देशात् । न च मननमपि तत्कारणमात्रस्य तत्त्वविषयम् ।
यथाहुः-“तर्कोऽप्रतिष्ठः” इति । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह व्येयम् । तस्य च परत्र शरीरापेक्षेयं । एव प्राणि
उच्यन्ते-“ईक्षणव्यानवोरकः कार्यकारणभूतयोः । अर्थ औत्सर्गिक तत्त्वविषयस्य यथेतेतः ॥” ध्यानस्य हि
साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारश्चोत्तमस्तत्त्वविषयः । कश्चित् बाधकोपनिषत्ताने मनारोपितगोचरो मयेव ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वृत्तिरिति पूर्वपक्षयति-तत्रेति । उक्तश्रुतेर्च्येव ब्रह्मणि समन्वयोक्तं सगन्तव्यः । अपरस्य परस्य ता ब्रह्मणो
ध्यानं पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । ननु परात्परत्वेन ब्रह्म निमग्न परमभिध्यायतीति विरोधोक्तो बुताः शक्तिः
शक्ते-कस्मादिति । परायोगिकत्रोक्त्या शक्या सापेक्षतायमाह-न ईति । उपामक्तं मन्त्राभावे ।
कथं यथोक्तं फलं परमिदमभ्यासि तदाह-न ईति । तद्विदोऽपि तथामात्रादिभिः देशः । विशेषणा-
नुपपत्तिं शक्ते-नन्वेति । तदुपपत्तिमाह-नेति । निम्नः स्थूलो देहः । प्राणः सूत्राभा । अदम्यो-
पाणिपर वाक्यमिदमुपमहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनुगृह्णन्निद्वान्तयति-एवमित्यतः । तत्र प्राणिनां पूर्वपक्ष-
परमेवेति । जिह्वा ध्यायतेरपरविषयत्वोक्तं निमग्नमिति जिह्वाह-कस्मादिति । गौर हेतुनाह-ईक्षतीति ।
ईक्षते गौरोक्षणेन कर्म तद्व्यपदेशात्प्रापेक्षितधीत्याशङ्क्य व्याकरोति-ईक्षतिरिति । तथाऽपि तदेव
विषयावाक्यमिति प्राणिनां प्रत्याह-दर्शनेति । तस्य व्यपदेशादि युक्ते पक्षमनन्तमिति जिह्वाशङ्कयापेक्षितं पूर्व-
पक्षनिर्देशमर्थमाह-ईक्षतीति । ईक्षणविषयत्वेन वाक्यसंज्ञं निर्दिश्यमानमपि प्रथमपरमेव्याशङ्कयाऽह-

१ कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भेत्वोपासितः पूर्वपक्षे पञ्च, परब्रह्म उपासितः, विद्वान्ते पञ्चमिति विवेकः ।

नात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते” [प्रश्न० ५ । ५] इति ॥ तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति ॥ मनोरथकल्पितस्यापि अभिध्यायतिकर्मत्वात् ॥ ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म द्रष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते ॥ स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ॥ नन्वभिध्याने परपुरुष उक्तः ॥ ईक्षणे तु परात्परः ॥ कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ परपुरुषशब्दो तावदुभयत्र साधारणौ ॥ न चात्र जीवधनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते ॥ येन

रत्नप्रभा ।

मितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्षणविषयोऽप्यपरोऽस्तु तत्राह—तत्राभिध्यायतेरिति ॥ नन्वीक्षणं प्रमात्वादि-
पयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः । ध्यातव्यस्यसत्योऽपरः किं न स्यादित्यत आह—
स एवेति ॥ श्रुतिभ्या प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रपौजना-
कारेण यो ध्येयः सः पर एवास्मा । वाक्यशेषे ईक्षणीयलोकेतः । अत्र च श्रुतिप्रत्यभि-
ज्ञानात् स एवायमिति । ननु शब्दभेदान्न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—नन्विति ॥ परात्पर इति शब्दभेदम-
ङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह—अत्रेति ॥ नन्वेतस्माज्जीवधनात्परादित्येतत्पदेनोपका-
न्तध्यातव्यपरमादादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह—न चात्रेति ॥ ध्यानस्य तत्कलेक्षणस्य च लोके
समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः । एव चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वात् भवतीति भावः । “स साममिच्छीयते
ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवधनाद्” [प्रश्न० ६ । ५] इत्येतत्पदेन सनिहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परामृश्यत
भामती ।

न चासत्यपवादे शङ्क्य उत्सर्गस्त्यक्तम् । तया चास्य तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् ।
अपि च वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वसंभवे न वाक्यभेदो युज्यते । संभवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात्
समभिध्याहाराच्चैकवाक्यता । तदनुरोधेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवधनविषयं द्रष्टव्यम् । तस्मात्तु
परः पुरुषो ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवति । तदिदमुक्तम्—न चात्र जीवधनशब्देन प्रकृतोऽभिध्या-
तव्यः परः पुरुषः परामृश्यते । किंतु जीवधनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव कथ-
यितुं जीवधनो जीवः, त्वित्यभाष्यमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते । ‘स साममिच्छीयते ब्रह्मलोकम्’ इत्य-
नन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवधनः । स हि समस्तकारणात्मनः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य मग-
धतो निवासभूमितया करणपरिवृत्तानां जीवानां संघात इति भवति जीवधनः । तदेव त्रिमात्रोङ्कारापत्तनं
आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । ईक्षतिध्यायत्योर्निर्धारणार्था सतमी । रज्ज्तादिद्वेष्यामासत्त्वात्तथाभूतमेवेत्यवधियते । अत एव
दर्शनविशेषण सम्यगिति । अस्तु तर्हीक्षतिकर्मणोऽप्यस्यैव ध्येयत्वमित्याशङ्क्य सौत्रं सशब्दं व्याचष्टे—
स एवेति । निर्देशयेप्यत्र प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—नन्विति । वैषम्यमुपेत्य प्रत्यभिज्ञोपपत्तिमाह—अत्रेति ।
एतच्छब्दस्य प्रकृतगामिन्याद्वायतिकर्मणश्च प्रकृतत्वात्पर्यैवेत्युच्यतेसमानाधिकृतपञ्चम्यन्तपरशब्देन प्रत्य-
भिज्ञानादभिध्यातव्यविषयपरशब्दस्य वाक्यशेषे जीवधनविषयत्वाज्जीवधनोऽभिध्यातव्यस्तस्मात्परात्परः पर-
मेधरोऽप्य एवेक्षतिकर्मभूत इत्याशङ्क्याऽह—न चेति । यो ध्येयः स एव तदुत्थसम्यग्धिपोऽपीक्षणास्य
विषयः समान्यैकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यायोगादेतच्छब्दस्य सनिहितपरमादित्वेऽपि सनिहिततरजीवधनवि-
षयत्वाज्जीवधनशब्दस्य च ध्येयविषयत्वाभावात्तत्संनिव्यस्य चैकतेत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्य-
त्वाद्यमुपक्रमेण यो ध्यातव्यः स एवोपसंहारेऽपीक्षणगोचरश्चेत्तर्हि जीवधनशब्दस्य पृथगर्थो वक्तव्यो न हि

ईशतिकर्माधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३३९)

तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् ॥ कस्तर्हि ॥ जीवघन इत्युच्यते-घनो-मूर्तिः, जीवलक्षणो घनो-जीवघनः, सैन्धवाखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः, परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः, सोऽय जीवघन इति ॥ अपर आह-“स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्” [प्रश्न० ५ । ५] इति अतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः, परश्च लोकान्तरेभ्यः, सोऽय जीवघन इत्युच्यते ॥ जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृत्तानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सद्भातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः ॥ तस्मात्परो यः परमात्मैक्षणकर्मभूतः “स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते ॥ “परं पुरुषम्” [प्रश्न० ५ । ५] इति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते ॥ परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति ॥ यस्मात्परं किञ्चिदन्यत्रास्ति-“पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिः” [कठ० ३ । ११] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ परं चापरं च ब्रह्म यदोद्धार इति च विभज्यानन्तरमोद्दारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रह्म परं पुरुषं गमयति ॥ “यथा पादोदर-

रत्नप्रभा ।

इति प्रश्नपूर्वक व्याचष्टे-कस्तर्हितीत्यादिना ॥ “मूर्तो घनः” [पाणि० सू० ३ । ३ । ७७] इति सूत्रादिति भावः । सैन्धवखिल्ययो लक्षणविडः । पित्र्यवदग्नौ भावः पारेष्टेदो यस्य सः-खिल्यभावः । एतारदेन ब्रह्मलोको वा परामुदयत इत्याह-अपर इति ॥ जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणो दर्शयति-जीवानां हीति ॥ व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां घनः सगतो यस्मिन् सर्वरूपणाभिमानिनि स जीवघनः, तात्त्वामिकत्वात्परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात्परः सर्वत्रोक्तातीतः शुद्ध इत्यर्थः । पत्न्युरनशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वात् स एव ध्येय इत्याह-परमिति ॥ यस्मात्परं नापरमिति किञ्चित्स एव मुख्यं परः । न तु पित्र्यवदग्नौ सूत्रात्मेत्यर्थः । किञ्च पराशब्देनोपक्रमे निधिग्न ब्रह्मज्ञानवाक्यशेषे ध्यातव्यमिति याह-परं चापरं चेति ॥ पापनिवृत्तिविज्ञाद्येत्वाह-ययेति ॥ पादोदरः सर्वः ।

भामती ।

परमेव ब्रह्मोपासयन् । अत एव चास्य देशविशेषाभिगतिः कठमुपाश्रित्यात्, क्रमेण च सम्पाददर्शनोत्पत्तौ मुक्तिः । “प्रम वेद ब्रह्मेन भवति” इति तु निश्चयिभ्यवेदनिमित्ताया श्रुतिः । अत्र तु ब्रह्मेकैकमात्रा-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जीवघनवदं प्रमत्तगीनमिति शङ्कते-कस्तर्हितीति । “मूर्तो घनः” इति मूर्तेर्गाऽऽह-उच्यते इति । पशोसनासे व्यापत्तपति-जीवेति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह-सैन्धवेति । मिथ्यमात्रोऽन्यत्वं । कथमनशब्दित्यस्य परस्यान्तरात् तत्राऽऽह-उपाश्रित्येति । तत्र परम्परापरशब्दोपपत्तिनाह-परश्चेति । एतच्छब्दस्य प्रहतरा-मार्शिकाश्रित्य पञ्चान्तरमाह-अपर इति । कथा वृत्त्या जीवघनशब्दो ब्रह्मलोके मूर्ते तत्राऽऽह-जीवानामिति । पारेष्टित्तरुणापिष्टानामनशब्देन तत्करणमनि हिरण्यगर्भेऽन्तर्मात्रात्तस्य जीवमूर्तेर्भावात् तद्वन्त-होक्तोऽपि जीवघन इत्युपचर्या इत्यर्थः तस्य कारणत्वात्परमात्मा परम्परादिस्वाहा-तस्मादेति । ईशकथा-नयोः कार्यकारणमात्रादेकविधयतेत्याह-न एवेति । परस्यैव ध्यातव्यत्वे मिश्रणमनुद्भवनि-परमिति । मिश्रणेनैव परस्य सूत्रेऽपि पुनराश्रयः मुख्यं परममुत्तमो ब्रह्मस्यैवत्याह-परो हीति । “यस्मात्परं नापरमिति किञ्चित्” इति ध्याया परमात्मानं विशिनष्टि-यस्मादेति । ईशस्य परममुत्तमार्थे माननाह-पुरुषादेति । पापारे ब्रह्मणो ब्रह्म पराशब्देनात्रस्य व्यापननादपि परमेव ब्रह्म ध्यातव्यमिति याह-परं चेति । न केनमुपक्रमादेवं किन्तु कत्रोत्तरेषोपाह-ययेति । पादोदरः सर्वः । पूर्वप्रतीजनमन्य

स्त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः” [प्रश्न० ५।३]
इति पाप्मविनिर्मुक्तफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति ॥
अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपारीच्छित्रं फलं युज्यत इति ॥
अत्रोच्यते ॥ त्रिमात्रेणोद्गारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं
ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमे
तद्विविष्यतीत्यदोषः ॥ १३ ॥ उतीक्ष्णिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ (५) ॥

“अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेधम् दहरोऽस्मिन्नन्तराका-
शस्तस्मिन्वदन्तस्मदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” [छां० ८।१।
१] इत्यादि वाक्यं समाम्नायते ॥ तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर

रत्नप्रभा ।

ओंकारे परब्रह्मोपासनाया सूर्यद्वारा त्रयश्लोकं गत्वा परम्येष्टित्वा तदेव शान्तमभवत् प्राप्नोतीत्यविरोधमाह—
अत्रोच्यत इति ॥ एवमेकवाक्यनाममर्पणप्रकरणानुगृहीतपरपुरपुत्रिम्या परब्रह्मप्रपञ्चिण्या ब्रह्मश्लोकप्रा-
प्तिर्निष्ठा वापिन्वा वाक्य प्रगयत्येवं ब्रह्मणि सम्बन्धितमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (४) ॥ दहर उत्तरेभ्यः ।
छान्दोग्यमुदाहरति—अथेति ॥ भूमविद्यानन्तर दहरं त्रिमात्रप्रकारेणोऽयं शब्दः । त्रयणोऽस्मिन्वित्तिमान्वाह-
लपुर गरीरम् । अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहम् अथ हृदयं तस्मिन् हृदये यद् अन्तराकाशगच्छितं ब्रह्म
तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमियम् । अत्राकाशो जिज्ञास्यम्वदन्तस्य वेति प्रथमं सहायं कथ्यम् ॥ तत्र
मामती ।

यतनमुपासयमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ (४) ॥ दहर उत्तरेभ्यः । ‘अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहम्’ सूक्तं
गृह्यप्राप्य पुण्डरीकनितिवेशं वेधम् ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशमस्मिन्वदन्तस्मदन्वेष्टव्यम्’ । आगमाचार्योपदे-
शान्या ध्वजं च तदग्नौ विना तर्केण मननं च, तदन्वेष्टव्यम् । तद्वर्गेण चादरनेन्तर्पदीर्घाकाशे-
विनेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेन साक्षात्कारो निश्चयः । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वम् । तदिच्छा विजि-
ज्ञासनम् । अत्र सहायमाह तत्रेति । तत्र प्रथमं तानदेन सहायं—किं दहराकाशादन्वदेन किञ्चिदन्वे-
षानन्दगिरिवन्त्यापनिर्गमः ।

दूषयति—अथेत्यादिना । परिशुद्धत्रैकज्ञानं देशपरिच्छिन्नं फलमयुक्तम् । ओंकारोपाधिब्रह्मोपास्तौ तद-
विद्वद्भिरर्थः । कथं तर्हि पुद्वनीक्षणं इति तत्राऽऽह—क्रमेणेति । ब्रह्मश्लोके सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मोक्षं
विवक्षित्वेक्षितवाक्यमिदं । एकवाक्यनाममर्पणानुगृहीतप्रपञ्चिण्या देशपरिच्छिन्नफलव-
च्छिन्नानुगृहीतप्रपञ्चिण्या ब्रह्मश्लोकप्राप्तिरिति—अदोष इति ॥ १३ ॥ (४) ॥
“परां परं परिगणं पुद्वन्” इत्यादिवाक्याद्व्यातव्यपुत्रनिर्गमे परस्य पुरिषव्यविति पुरमव्यवसिद्धयमपि पुर-
सकृत् दहराकाशो त्रैयं गृह—दह इति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—अथेति । भूमविद्यानन्तर विद्या-
न्तर्गम्यार्थोऽयं शब्दः । यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं पदमुच्यते अनेनिति प्रपञ्चयेति । ब्रह्मपुर गरीरम् ।
दहरं मूढम् । पुण्डरीकं तदाकाशात्प्रवृत्तं हृदयमेव तत्र परस्य विषयनिर्गमस्तद्वद् । समिहितं हृदयं
सन्त्या परावृत्तं तस्यानिर्गमस्तत्र परस्य तत्र सहायं विधिं सूचयन्नेवमेव निरादयति—दहर इति ।
व्यवहितमपि हृदयं योग्यत्वात्तच्छब्देनोक्त्वा तदन्तराकाशस्य विचार्यता ज्ञेयता च दर्शयति—तस्मिन्निति ।
तस्मिन्निति सन्त्या हृदयेन तदन्तस्य दक्षात्कारानन्वेष्टव्यमिति निश्चयः च । किंवा तस्याः समिहिततद्दहराकाश-
पर्यायत्वात्तस्य किञ्चिदन्वेषेण सहायं सूचयति—तत्रेति । वाक्यं सन्त्यर्थः । यदाऽऽज्ञातोऽस्ति

आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽथ विज्ञानात्मा अथ वा परमात्मेति संशय्यते ॥ कुतः संशयः ॥ आकाशब्रह्मपुराणशब्दाभ्याम् ॥ आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिन् प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ तत्र-किम्भूताकाश एव दहरः स्यात्, किंवा पर इति संशयः ॥ तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा, तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरम्, अथ वा-परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति। तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः ॥ तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशेरुद्धृताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम् ॥ तस्य च दहराऽऽद्यतनापेक्षया दहरत्वं-“यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः” [छा० ८।१।७] इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतमेदस्योप-

रत्नप्रभा ।

पद्याकाश, तदा सशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेक सशयमुक्त्या ब्रह्मपुरशब्दात्सशयान्तरमाह-तथा ब्रह्मपुरमिति ॥ अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति सशयः । तत्र तस्मिन् सशये सर्वाति योजना । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यप्राज्ञस्य ध्येयमित्युक्तम्, तस्येशाकाशपदस्य भूताकाशेरुद्धृताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वश्रवण-तत्राकाशशब्दादिना ॥ दहराकाशस्यानन्तर प्रजापति-वास्यस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाध्यात्मिः, सिद्धान्ते सगुणरक्षोरास्या निर्गुणरीरिति फट्भेदः । न च “आकाशस्तद्विगाह” [१ । १ । २२] इत्यनेनास्य पुनरुक्ता शङ्कनीया । अत्र “तस्मिन्पदन्तस्मदन्वेष्टव्यम्” [छा० ८ । १ । १] इत्याकाशान्तस्यस्यान्वेष्टव्यत्वादिसिद्धान्त्येन दहराकाशस्य ब्रह्मणे स्पष्टविज्ञानमात्रात् । ननु भूताकाशस्या-त्यर्थं कथम् ? एकस्योपमानमुपमेयेन च कथम् ? “उभे अभिन्वयाप्राप्तिर्विो अन्तरेव समाहिते उभा-मिध वायुश्च” [छा० ८ । १ । ३] इत्यादिनाऽश्रुतसर्वाश्रयत्वं च कथम् ? इत्याशङ्क्य क्रमेण परिह-रति-तस्येत्यादिना ॥ हृदयान्तेक्षया अन्यत्र पानार्थं कपित्थमेव सादृश्य, स्यन एकपासर्वाश्रयत्वमि-भामती ।

दृश्य विजिज्ञासितव्यं च उत दहराकाश इति । यदापि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यमदापि किं भूताकाश आहो शरीर आत्मा किं वा परमात्मेति । सशयहेतु पृच्छति-कुत इति । तदेतुमाह-आकाशब्रह्म-पुराणशब्दाभ्यामिति । तत्र प्रथमं तादृताकाश एव दहर इति पूर्वश्रवण-तत्राकाशशब्दस्य भूता-काशेरुद्धृतादिति । एव तु बहुतरोत्तरमदभीरोऽगलुच्छः पूर्वपक्ष इत्यपस्तोत्रेण पश्चात्तरमात्म्येन पूर्व-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्रेयस्तदा प्राप्त सशयमाह-स इति । द्वितीये सशये प्रश्नार्थक हेतुमाह-कुत इति । द्वयोरपि पञ्चमयो-पनापकृत्य व्यापनैवजाकाशशब्दाधीन पक्षइयमाह-आकाशेति । शब्दान्तराश्रयप्राप्तिनाह-तस्येति । इतिशब्दः सशयशब्देन सशयने । नन्वाश्रयः सशयो न प्रहृत्यस्याप्यादृशरात्राऽऽह-तत्रेति । उक्ते सशये सर्वाति यावत् । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यप्राज्ञस्य ध्येयमित्युक्तमित्याकाशशब्दस्य भूता-काशेरुद्धृत्तस्येवोपास्यतेति पूर्वश्रवण-तत्रेति । दहराकाशस्य सोपानिके ब्रह्मण्यन्वयोमी तत्र प्रहृत्य निरुपानिक बुभुत्समानस्य तस्मिन्प्राज्ञायकाव्याख्यानयोक्तः संगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाधिष्ठान निदाने परोपास्तिद्वारा प्रतिपत्तिरिति फट् । न च “आकाशस्तद्विगाह” इत्यनेन गन्तव्यप्राप्त्यानुष्ठानं तत्र वास्य-शेषस्यातिज्ञानानाकाशरिपमात् । प्रहृते तत्र तदन्तर्गम्यविषयने तद्विषयवासिनि । दहरार्थं ब्रह्मणो दहरोऽपि भूताकाशस्य तदवोगाकुतो भ्रष्ट्य तत्राऽऽह-तस्येति । तदपानेनारि वास्यशेषस्य फट् सशयने वाप्राप्तिरर्थः। सति भेदे सादृश्ये चोपमानोपमेयभावादिक्रत तदभिहितं वाशयवाऽऽह-यावानिति ।

मानोपमेयभावः॥द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तस्समाहितम्॥ अवकाशा-
त्मनाकाशस्यैकत्वात् ॥ अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तम् ॥ ब्रह्मपुरा-
व्दात् ॥ जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ॥ तस्य स्वकर्मणो-
पाजितत्वात् ॥ भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् ॥ न हि परस्य ब्रह्मण-
शरीरेण स्वस्वामिभावस्सम्बन्धोऽस्ति ॥ तत्र पुरस्वामिनः पुरकदेशेऽव-
स्थानं दृष्टम् । यथा-राजः ॥ मनउपाधिकश्च जीवः ॥

रत्नप्रभा ।

पर्यः । ननु “एष आत्मा” इत्यात्मशब्दो भूते न युक्त इत्यद्वेष्टाह-अथ वेति ॥ भक्त्येति ।
चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः ॥ मुख्यं त्रयं गृह्यतामित्यत आह-न हीति ॥ अस्तु पुरध्यामी जीवः, इदम-
स्याकाशस्य प्रक्षेप्यत आह-तत्रेति ॥ पुरस्वामिन एव तदन्तः स्यत्त्वसम्बन्धान्यापेक्षेपर्यः, व्यापिनो-
ऽन्तः स्यत्त्व कथमित्यत आह-मन इति ॥ आकाशपदेन दहरमुक्त्युक्तोत्तरादिकं ब्रह्ममन्दि-
माम्नी ।

पक्षी-अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तम् । युक्तमिपर्यः । तत्र ‘आधेयत्वाद्विशेषाच्च पुर जीवस्य
गुण्यते । देहो न ब्रह्मणो युक्ते हेतुद्वयविभोगतः ॥’ असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवति । तस्या
क्षितिजउपपन्नबीजादिसामग्रीममवगमनजन्माप्यकुरः शालिग्रहेन व्यपदिश्यते शाल्यकुत इति । न तु
क्षित्यादिमि, तेषां कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात् । तदिह शरीरं ब्रह्मनिरासरोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम्,
ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनातिसारण्यात् । जीवमन्वर्त्तमानं पार्थिवं तदित्यसाधारणकारणत्वाजीवेन
व्यपदिश्यते इति युक्तम् । अपि च नक्षपुर इति सत्त्वप्रतिकरणे स्मर्यते, तेनान्येनानेन मन्वद्वयम् । न च
ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितत्त्वानां प्रेयस्याधारमन्वः कल्पने । जीवस्त्वाराम्ना इत्यापेक्षो भवति ।
तस्माद्ब्रह्मशब्दो क्वडि परित्यज्य देहादिदृष्टव्यता जीवे योगिको ना भाक्तो वा व्याप्येयः । चैतन्य च
भक्तिः । उपधानानुपधाने तु विदोषः । बाध्यं च गम्यन्म् । व्यादेतन् । जीवस्य पुर मनो शरीरं,
पुण्डरीकदहरोचरता त्वन्यस्य भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इत्योजयिन्या मेरस्य संशेयत आह-तत्र पुर-
स्वामिन इति । अपमर्थ-वेत्त खल्वप्रिकरणमनिर्दिष्टाप्रेयमाधेयविशेषापेक्षाया पुरस्वामिनः प्रकृत-
त्वात्तेनार्धेयैः सखद सदनपेश नाधेयान्तरेण सन्न्यथ कथयति । ननु तथापि शरीरेवास्य भोगायन-
मिति कौ इदमपुण्डरीकस्य विदोषो यत्तदेनास्य संशेयत आह-मन उपाधिकश्च जीव इति । ननु
आनन्दगिरीय-व्यापनिर्णयः ।

ब्रह्मणि द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समागतं कारणं वाच्यमादाकाशे नैवमिवाशङ्क्याऽऽह-द्यावापृ-
थिव्यादीति । दहरे कथं तस्मात्तत्र तत्राऽऽह-अवकाशेति । अपहृतपाप्मत्वादि तस्मिन्नि-
त्यानुवादः । सन्नकामत्वादि प्यनार्थमव्यस्तमिति मानः । एष आत्मेयात्मशब्दसामञ्जस्यार्थं पश्चात्तर-
माह-अथ वेति । ब्रह्मशब्दस्यामुष्मन्वाऽजीने तच्छब्दात्परमिच्छादिनि बुद्धिस्थे कुनो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य
पुरस्वामिनस्य तत्रैव समवादिस्थाह-जीवस्येति । तस्यापि पुरेण कं सन्नमन्तत्राऽऽह-तस्येति ।
तथाऽपि तस्मिन्जीवाधिके कथं ब्रह्मणः तत्राऽऽह-भक्त्येति । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः । गौगमुरवयोर्मुख्ये
सन्नपमनाजक्योक्त-न हीति । कार्यकारणनवस्य साधारण्यादमाधारण्येन व्यपदेशाऽजीवकर्माजिन शरीरं
तेनैव व्यपदेत्यमिपर्यः । तस्य जीवपुरत्वेऽपि गजपुरं मेरममन्नपुण्डरीकदहमेवता ब्रह्मणोऽस्तु तत्राऽऽह-
तत्रेति । वेत्तन खल्वानारस्याऽऽपेक्षाया पुरस्वामिना व्ययेन सन्नमानाव्यापेक्षेयर्थः । जीवस्य देहेन
मिसामन्वरोऽपि हृदयेन नदमावाक्य ॥ इत्येव तद्व्यमता तत्राऽऽह-मन इति । तस्यापि चञ्चलान

मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात् ॥
दहरत्वमपि तस्यैवारागोपमितत्वादवकल्पते ॥ आकाशोपमितत्वादि
च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति ॥ न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं
विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते ॥ “तस्मिन्यदन्तः” [छा० ८।१।१] इति पर-
विशेषणत्वेनोपादानादिति ॥ अत उत्तरं ब्रूमः ॥ परमेश्वर एवात्र दहर
आकाशो भवितुमर्हति ॥ न भूताकाशो, जीवो वा ॥ कस्मात् ॥ उत्तरेभ्यो
वाक्यशेषगतैर्भ्यो हेतुभ्यः ॥ तथाहि-अन्वेष्टव्यतयाऽभिहितस्य दहराका-
शस्य-“तं चेद् ब्रूयुः” [छा० ८।१।२] उत्पुपकम्प-“किं तदत्र विद्यते यदन्वे-

रत्नप्रभा ।

पक्षया भविष्यतीत्याह-आकाशेति ॥ ननु जीवस्याकाशवदर्थवत्पुनर्निर्वाणस्य तर्हि भूता-
काश एव दहरोस्तु तस्मिन्तस्य किञ्चिद्व्यपेयमिति पक्षान्तरमाह-न चात्रेति ॥ परमत्तस्य
पन्तु । तद्विशेषणत्वेन आकाशत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः ॥ यद्वा-अन्वेष्ट-
त्वादिविज्ञादहरस्य ब्रह्मत्वनिश्चयाद् “आकाशस्तस्मिन्नाह” [१ । १ । २२] इत्यनेन गता-
र्थतमिति शक्ता निरसनीया । अन्येभ्यः प्रादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणाद् दहरस्य ब्रह्मत्वे निश्चयः नाम्नीत्यर्थः ।
अपहृतपाप्मत्वादिविश्लेषितामश्रुत्या केन्द्राकाशश्रुतिर्गोच्येति सिद्धान्तपति-परमेश्वर इत्यादिना ॥ आका-
शस्याक्षेपपूर्वकमिति सम्बन्धः । तम् आचार्य प्रति यदि श्रूय हृदयमेव तावदल्पम् । तत्रत्याकाशोऽन्तरः
भामती ।

मनोऽपि घटतया सकलदेहवृत्तिपर्यायेणेत्यत आह-मनश्च प्रायेणेति । आकाशशब्दश्चाहंप्रत्यादिना
सामान्येन जीवे मातु । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ इति,
तथाप्यदोष इत्याह-न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वमिति । एव प्राप्त उच्यते-भूताकाशस्य तावन्न
दहरत्व, ‘यामान्वाऽयमाकाशान्तावानेवोन्तर्हृदय आकाशः’ इत्युपमाननिरोधात् । तथाहि-‘तेन तस्यो-
पमेव न रामराजयुद्धवत् । अगत्या भेदमारोप्य गतौ सार्था न युज्यते ॥’ अस्मि तु दहराकाशस्य ब्रह्म-
त्वेन भूताकाशशब्देनोपमानस्य गति । न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति । तथा सत्यवच्छेदशु-
च्यते । न भूताकाशमात्रं प्रयणोऽय निरीयते, येन ‘ज्यायानाकाशात्’ इति ध्रुतिनिरोध स्यात्,
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

हृदयेनासाधारण्यं तत्राऽऽह-मनश्चेति । तथाऽपि तस्य सर्वगतस्य पुनो दहरस्य तत्राऽऽह-दहरत्वमिति ।
दहरत्वादय तर्हि नाऽऽकाशोपमितत्वादीत्याशङ्क्याह-आकाशेति । यत्रायमपेक्षेत्युक्तमप्येत तदेव ब्रह्मा-
ऽऽकाशशब्दः लायसादित्याशङ्क्याऽऽप्ये सदाये पूर्वश्रमाह-न चेति । परविशेषणत्वेनेत्यत्र परो दहराकाश
उपादानाच्चस्मिन्निति सम्बन्धतत्तच्छब्दस्येति शेषः । यद्वा-परद्वन्द्वोऽतस्यपुनरुपपत्तादिसंशयः तेन तस्मि-
न्निति दहराकाशमोक्षार्थः । तच्छब्दस्य सन्निरुद्धान्वययोगो निरुद्धान्वयस्य जन्य-नादाकाशात्तर्गा
प्येयमिति भावः । भूताकाशस्य जीवस्य वा दहराकाशात्तस्यस्य वा ज्ञानार्थं दहराकाशमुपपन्नं भुविगिरा-
न् । सिद्धान्तपति-अत इति । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे-परमेश्वर इति । प्रतिज्ञाय प्रशङ्का
हेतूनाह-कस्मादिति । तानेन निरुगोचि-तया हीति । निरुतिस्तु तद्वेष्टयमित्यादिनेति
शेषः । आकाशस्याऽऽक्षेपपूर्वकमिति मन्त्रः । तमाचार्य प्रति शिष्या यदि श्रूयुराकाशेनमुपपत्त्यावा-
येति घोचना । आक्षेपप्रकारमाह-किं तदिति । पुञ्जरीकमेव तावदल्पमन्यत्र च तदन्तर्गतमाकाशः,
तथा च किं तद्व्याप्यत्वेऽस्ति तच्छ्रुतिश्रुतिन्यायमन्वेष्टं यद्वाव साक्षात्कर्तव्यमित्यन्यत्रादौरेण दहरस्य शेष-

एव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” [छां० ८।१।२] इत्येवमाक्षेप-
पूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति “स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावाने-
षोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते”
[छां० ८।१।३] इत्यादि ॥ तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य
प्रसिद्धाकाशोपम्येन दहरत्वं निवर्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य
निवर्तयतीति गम्यते ॥ यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढः ॥ तथापि
तेनैव तस्योपमानोपपद्यत इति भूताकाशशब्दानिवर्तिता भवति ॥
नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभाव-
स्सम्भवतीत्युक्तम् ॥ नैवं सम्भवति । अगतिका हीयं गतिर्यत्काल्पनिक-
भेदाश्रयणम् ॥ अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः
परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत ॥ ननु
परमेश्वरस्यापि—“ज्यायानाकाशाद्” [शत० ब्रा० १०।६।३।२] इति
श्रुत्यन्तरात्रैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते ॥ नैष दोषः ॥ पुण्डरीकवेष्टनमाप्त-
दहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य, न तावत्प्रतिपादनपरत्वम् ॥ उभयप्रति-

रूपप्रमा ।

किं तदत्राख्ये त्रियते, पट्टिचार्ये ज्ञेयमिति, तदा सः आचार्यो ब्रूयाद् । आकाशस्य अल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः ।
वाक्यस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति ॥ निवर्तयति आचार्य इति शेषः । नन्वाकाशशब्देन रूढया भूताकाशस्य
भानात्कथं तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह—यद्यपीति ॥ ननु “रामराजणयोर्युद्धं रामराजणयोरिव” इत्यभेदेऽप्यु-
पमा दृष्टेति चेत् । न ॥ अभेदे सादृश्यस्यानन्येन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्यादयमनन्ययालकार इति
काव्यविदः । पूर्वोक्तमनूय निरस्यति—नन्वित्यादिना । “सीताऽऽलिष्ट इनाऽऽमिति कौटुम्भप्रमया
युतः” इत्यादौ प्रमायोगसीताऽऽलेपरूपनिगमगभेदाद्रेदाश्रयणमेरुत्स्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयमात्रसिद्ध-
यमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ नैवमत्राश्रयणं युक्तम् ॥ वाक्यस्यालङ्कारत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भा-
वात् । किंच हार्दाकाशस्याऽऽन्तरत्वात्वागे अल्पत्वेन व्यापकत्वाद्वाकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह—
अपि चेति ॥ आन्तरत्वत्वागे तु अल्पन्ताभेदान्न सादृश्यमिति भावः । ननु हार्दाकाशस्यालङ्कारनिवृत्तौ
तावत्त्वे च तात्पर्यं किं न स्यादित्यत आह—उभयेति ॥ अतोऽल्पत्वनिवृत्ताख्ये तात्पर्यमिति भावः ॥

मामती ।

अपि ॥ भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते। अपि च सर्व एवोत्तरे हेतुनो दहराकाशस्य
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्वमाक्षिप्य समाहितमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—स इति । आचार्यः सर्वनामार्थः । अस्मिन्निति हार्दा-
काशोक्तिः । उभावभिन्नं वायुध्वंयादिमप्रहार्यमादिपटम् । तस्य निश्चितमर्थमाह—तत्रेति । निवर्तयति-
त्याचार्यो गृह्यते । आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्कयाऽनुपपत्त्या तन्निवर्तनं तत्राऽऽह—यद्यपीति ।
परोक्तिं स्मारयित्वा निरस्यति—नन्वित्यादिना । गत्यन्तरामात्रादत्रोपितभेदेनोपमानस्य काचित्कत्रेऽपि
सर्पा गतौ तदसिद्धिरित्यर्थः । सादृश्ये सत्युपमानोपमेयत्वं दृष्टम् । न चोपाधिपरिच्छिन्नान्तराकाशस्य महत्त्वं
(हाप) रिमाणेन बाह्याकाशेन सादृश्यमित्याह—अपि चेति । तर्हि परम्यापि भूताकाशो नोपमानमनुप-
रिमाणत्वादित्याह—नन्विति । नेद वाक्यं भूतानाश्रयत्वनिवृत्ति-
नेति । निवृत्तौ तावत्त्वे च तत्रयतात्पर्यमाशङ्क्यते—उभयेति । न च समन्येकार्थक्ये वाक्यभेदः ।
न च तावत्त्वमेव प्रतिपादनफटत्वात् न च शक्तिदहरत्वनिवृत्तिरेव फट तत्रैव वाक्यतात्पर्यप्रमद्वा न च

१ आकाशपरिमाणत्वे च ।

पादने हि वाक्यं भिद्येत ॥ न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते
आकाशकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते ॥ “एष
आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकी विजिघत्सोऽपिपास-
स्तत्पकामस्तत्पसङ्कल्पः” [छां० ८ । १ । ५] इति चात्मत्वापहतपाप्म-
त्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति ॥ यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भ-
वति । तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति ॥ न-
ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्थारागोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं
शक्यं निवर्तयितुम् ॥ ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति
चेद्, यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षा-
त्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् ॥ यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन
पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाज्ञ इव जीवस्यैवैवं पुरस्वामिनः पुरेकदेशातिवृत्त-
म-

रत्नप्रभा ।

एवमाकाशोपमित-दहराकाशो न भूतमित्युक्तम् । सर्वार्थवद्वादिभ्यश्च तथेत्याह-न चेत्यादिना ॥
विगता जित सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽय विजिघत्स । बुभुक्षाग्रं इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मभेदेन
तत्सायैकचरमधुतपट्टीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नैवः । न तु ब्रह्मण पुरमिति पट्टपर्थः । मय्याभिभाषे प्राग्य ।

भाष्यटी ।

भूताकाशेन व्यासिधन्तीत्याह-न च कल्पितभेद इति । नापि दहराकाशो जीव इत्याह-यद्य-
प्यात्मशब्द इति । ‘उपलब्धेरधिष्ठान ब्रह्मणो देह इष्यते । नेनासाधारण्येन देहो ब्रह्मपुर मनेत् ॥’
देहो हि प्रलोपलभ्यत इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । तथा च
ब्रह्मशब्दार्थो भूयो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुर जीवपुर तथापि यथा वसराजस्य पुरे उज्जयिन्या मेरुस्य
सप्त भर्गि, एव जीवस्य पुरे ह्यपुण्डरीक त्रयसदन भविष्यति, उत्तरेभ्यो अग्निर्द्विभ्यो ब्रह्मणोऽर-
णान् । ब्रह्मणो हि भारके प्रमाणे वर्गीयमि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मणि नानि कथंचिद-
भेदविरुद्धया जीवे व्याख्यायन्ते । न चेह त्रयणो भारक प्रमाण, सारक गान्धि जीवस्य । ब्रह्मपुर-
व्यपदेशधोषादितो प्रलोपाद्विपरिणततया । अर्भकौकस्य चोक्तम् । तस्मान् मनि सधने ब्रह्मणि, तदि-
नाना नात्रप्रणि व्याख्यानमुच्यतेमिति त्रयेव दहराकाशो न जीवभूताकाशाणि । भयममनमनुभूति
त्रयानुभूय चरण चारस्तेषा कामेऽ चरण भवतीत्यर्थः । म्यादेतन् । दहराकाशस्यान्वेष्ये मिदं तत्र
विद्यते गुरुत्वं, न तु तदन्वेष्यम्, अपि तु तदाश्रयस्यैव किंचिदुक्तमित्यनुभावेन-यदप्येतादिति ।

आनन्दगिरिव-न्तामनिर्णयः ।

साक्षादेव तत्सदासाधिक्यत्वं ननु युक्ति भावः । भूताकाशाप्रोऽङ्गान्तरमाह-न चेति । तत्रैव हंस्तरम-
य इति । विगता जित सा ग्यादितुमिच्छा यस्य स तथा । चकारादुक्त सर्वसाक्षात्स्येकदेशे नोपपद्यते इति
निरुध्य । तदेव स्पष्टयति-आत्मत्वेति । न तारूताकाशे मय्य याम मनो-न्याय चापस्वप्नराजनि-
र्यानुसन्देह नापि सयसामन्वादेशोपमित समगतिरा हीय गतिरुक्तमप्याराशायुधोत्तमगाम्यधुनित-
तिन्नमगता वर्गीयते प्रत्ययनवादादित्याकाशशब्द ब्रह्मेति भाव । आकाशोपमितत्वादेर्ननुभो भूताकाशे
निरुध्य नद्वयादेव जीवमपि निरुपयति-यद्यपीति । ननु कथमासागोपमित जीवशानिर्वाक तस्यापि
नदुपमितार्थेन साक्षादहमितिहृत्स्योमानपर्यवसानात्तत्राऽह-न हीति । नादाभेदे न-न-ब्रह्मेति । आ-
दिनः सर्वो गत्तादिभ्यस्तथैव । त्रयेन प्रत्याह-यदिति । ब्रह्मपुरादागोपितोपादानमुक्तमनुसन्देह-यदपीति ।

स्तिवति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्यु-
च्यते ॥ ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् ॥ तस्याप्यस्ति पुरेणानेन सम्ब-
न्धः ॥ उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात्—“स एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिशयं
पुरुषमीक्षते” [प्रश्न० ५।५] “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पृषु पुरि-
शयः” [बृह० २।५।१८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अथ वा जीवपुरे एवा-
स्मिन्ब्रह्म सन्निहितमुपलक्ष्यते ॥ यथा शालग्रामे विष्णुः सन्निहित इति,
तद्वत् ॥ “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते” [छां० ८।१।६] इति च कर्मणामन्तर्वत्फलत्वमुक्त्वा “अथ
य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्तेषां सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो भवति” [छां० ८।१।६] इति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यान-
न्तफलत्वं वदन्परात्मत्वमस्य सूचयति ॥ यदप्येतदुक्तं न दहरस्या-

रताप्रमा ।

नित्येक्येण तत्सापेक्ष बाध्यमिति न्यायादित्याह—अत्र ब्रूम इति ॥ शरीरस्य त्रयणा तदुपलब्धिस्थानच-
रूपे सम्बन्धे मानमाह—स इति ॥ पुरुषं शरीरेषु, पुन हृदये शय इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु त्रय-
शब्दस्य जीनेऽप्यन्नादिना शरीरपृष्ठिहेतो मुक्त्यन्तः पट्टपर्य, कथंचित्तय इत्यत आह—अथ वेति ॥
बृहपति देहमिति ब्रह्म—जीव, तन्मात्रिके पुरे । इदं ब्रह्मणम मवतु, राजपुरे मेतत्सम्पदित्यर्थः ॥
अनन्तकालाद्वापि दहरः परमाभेदाह—तद्यथेति ॥ अथ कर्मकालैराग्यानन्तात् इह जीवदशायां
आत्मानं दहरं तदाश्रिताश्च स यकामादिगुणानाचार्योपदेशम् अनुविद्य ध्यानेनानुभूय ये पल्लोक
गच्छन्ति तेषां मर्त्यलोकेऽप्यनन्तमेवैव स्पेच्छया सच्यन्तादिक मवतीत्यर्थः ॥ दहरे उक्तान्गान्यन्ययासि-
द्धानि तेषां तदन्त म्यगुणत्वादियुक्त स्मारयित्वा दूषयति—यदपीत्यादिना ॥ उत्तराकाशस्य म्यन्वय-
यामती ।

अनुभाषित दूषयति—अत्र ब्रूम इति । यथाकाशागमन्यदन्वेष्ट्य भवेत्तदंगोपरी व्युत्पादनीयम्, आका-
शानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रथमश्रुतत्रयशब्देन चरमश्रुतत्रयवचनयोर्नेत्रय इत्याह—अत्रेति । त्रयण पुरमित्यत्र म्यन्वयानि-
पट्टपर्य हिवा त्रयशब्दो मुम्यार्थे स्वीकर्तव्य प्रत्ययार्थस्य प्रहृत्पर्यपेक्षस्य दौर्बन्यादित्यर्थः ।
ननु ब्रह्मपक्षे प्रथमस्य निगलम्यनन्तमेव जीवपक्षे प्रहृत्पर्यपेक्षेन रूपचिदस्ति तदर्थम्यत्रमाभेदा
यत्राऽऽह—तस्येति । त्रयण शरीरपुराऽप्यधिष्ठानमित्यत्र मानमाह—स इति । सर्वासु पृथिवि
व्यपदिश्य पुरिशय इति त्रिगोत्रं इदमसन्निविष्टया नेयम् । आदिपद यो वेद निहित गुहायाम् इत्यादिना
ग्रहार्थम् । ननु शरीरं शरीरमन्त्रपानाम्पराहरेण नृहन्तीति तस्मिन्मुख्य त्रयण तस्य च स्वकर्माजित-
त्वादसाधारण शरीरं तथा च प्रवृत्तिप्रत्ययौ जीवे मुम्यत्रिति तत्राऽऽह—अथ वेति । शरीरसम्बन्धेन वेमो-
त्तरेहेतुम्यो ब्रह्मणाऽपि समर्थते । इष्ट हि राजपुरे मेतत्सम्बन्धेन । किंच, कर्मफलनिष्पत्तानिदृश्या दहर-
जनम्यानन्तकालादनुवेदस्य परत्वमियाह—तद्यथेति । कर्मफलकालोपेक्षानन्तवैयर्थ्यादर्थः । इह
जीवत्वेव देहे दहरमा मान तदाश्रिताश्च स यकामादिगुणानाचार्योपदेशमनुविद्यानुभूय ये पल्लोक त्रयन्ति
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचार स्पेच्छया चरणप्रतिहृतमन तमेवैवमिपर्य । श्रुतिता पर्यमाह—प्रकृतेति ।
यदन्वित्याचार्यो वेदो वेत्त । दहराकाशस्यान्वेष्ट्यादिभिर्दौ तत्र विचारो न तु तदस्ति, तस्मैव
स्तारे यन्तस्यविशेषग वादन्वेष्ट्यादेरिति तत्राऽऽह—यदपीति । उत्तराऽऽकाशस्यम्यप्रतिपादनानुपपत्त्या

१ इत्यादिषु पट्टपर्य दार्ष्टान्ते । उत्तरे नाऽप्यादिरे । तथा च शास्त्रिणाम इतीकारवृत्तिपाठ एव दार्ष्ट-
ान्ते प्राप ।

सत्यान्कामान्" [छां० ८ । १ । ६] इति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं
कामाधारमाश्रितोश्च कामान्विजेष्यान्वाक्यशेषो दर्शयति ॥ तस्माद्वाक्यो-
पक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सद्धान्तस्यैस्समाहितैः
पृथिव्यादिभिस्सत्यैश्च कामैर्विजेष्य उक्त इति गम्यते ॥ स चोक्तेभ्यो हेतु
भ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् ॥ त एवोत्तरे हेतव इदानीं
प्रपञ्चयन्ते ॥ इतश्च परमेश्वर एव दहरः ॥ यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वर
स्यैव प्रतिपादको गतिशब्दो भवतः ॥ "इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्ग-

रत्नप्रभा ।

[अ ८ । १ । १] इति तत्पदन व्यपहितमपि हृदय योग्यतया प्राग्वित्याह—तस्मादिति । यद्वा
आकाशमन्त्रिगन्धन्तस्तदुभयमन्वेष्ट्यमिति योजना सूचयति—सद्धान्तःस्यैर्गति ॥ १४ ॥ दहराकाशस्य
ब्रह्मस्यै हेतुन्तरमाह—गतीति ॥ प्रजा जीवा एतं हृदयस्य दहर ब्रह्मस्वरूप लोकात् अहरहः प्रपञ्च
भाष्यते ।

शेष । ननु स यकान्ज्ञानम्येतत्कालं तदनन्तरं निर्दिशत, न तु दहराकाशवन्दनस्येव आह—समुच्च-
यार्थेन चशब्देनेति । 'अस्मिन्कामा' इति च 'एष' इति चैकस्वचनात् न द्वे वाचापृथिव्यो परा-
वृष्टमर्हताति दहराकाश एव परावृष्टस्य इमि समुच्चयार्थे । तदनेन त्रयेण 'तस्मिन् यदत' इत्यत्र
तच्छब्दोऽनन्तरमन्याकाशमतिष्ठत्य हृपुण्डरीक परामृशनीत्युक्तं भवति । तस्मिन् हृपुण्डरीके यदन्तराकाश
तदन्वेष्ट्यमियं ॥ १४ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिंगं च । उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्च ।
एतमेव दहराकाशं प्रपञ्चयन्ताहो कश्चिदपि जनेन जन्तूनां तत्त्वावबोधविरुज्जनां, यदेभि एवाधीनमपि
ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा चिरतननिरुद्धनिविडिमलपिहितानां यत्रौतशकलानां पयि पतितानामुपशुंषि
सचरद्विरपि पान्यैर्वेनायङ्गिर्मानलण्डनिहन्निम्रमेतानि नोपादीयन्त इत्यमिमधिमती साङ्ख्यमिम सत्वेद-
मिम श्रुति प्रवर्तते—'इमा सर्वा प्रजा अहरहर्गन्धन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न निदन्ति' इति । स्वापकाळे
हि सर्वा एवाय विद्वानविद्वान् जीवजोको हृपुण्डरीकाश्रय दहराकाशाश्रय ब्रह्मलोकं प्राप्तोऽप्यनाद्यविश-
तम पटलपिहितदृष्टिना ब्रह्मभूयमाणोऽहमस्मीति न वेद । सोऽय ब्रह्मलोकशब्दस्तद्वृत्तिश्च प्रत्यह जीव-
लोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहव । तदेतदाह भाष्यकार—इतश्च परमेश्वर एव दहरो
यस्माद्दहरवाक्यशेष इति । तदनेन गतिशब्दो व्याख्यातौ । 'तथा हि दृष्टम्' इति सूत्रायय

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

मशेषोयत्नादित्यर्थ । स यकान्वेदनम्येतत्कालं तदनन्तरं यत्किं दहराकाशशुद्धेरपाशक्याऽऽह—समुच्चयेति ।
"सद्विध्यं वाक्यशेषानिर्णय" इति न्यायादादौ तस्मिन् यदन्तराति तच्छब्दोऽनन्तरमन्याकाशमतिष्ठत्य
हृपुण्डरीक परामृशति । तत्र यदन्तराकाशं तदन्वेष्ट्य विजिज्ञासितव्यं चेयुपसहरति—तस्मादिति ।
न येनच्छब्दस्य सनिहितार्थत्वाजीवाम्न सर्वाग्रि सनिहिततरत्वात्तम्येन तादर्थ्यात्कामानां च नत्र सगा
हितयेन समुच्चयसिद्धेस्तत्पर वाक्यमि पाशक्य विजातीयवाक्यत्वादिसिद्धिर्नोपात्सजातीयश्रुतिसिद्धिर्दहराकाशाश्रय-
परमात्मपरामर्शोऽप्यनाद्यविशेषाद्ययोगादाक्यभेदापत्तेर्मिमाह—स चेति ॥ १४ ॥ दहराकाशस्यै
श्वरस्य हेतु तस्माह—गतीति । उत्तरभूयस्मदस्य परमत्तानिमाह—दहर इति । अन्तारातिस्वरूपानां
रसगनिमाह—इतश्चेति । इतं शब्दार्थमाह—परमादिति । तापेनोदाहरति—इमा इति । प्रजाश्चिदामागा

“उच्यते एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति” [छां० ८ । ३ । २] इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानाम् अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति ॥ तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे-“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” [छां० ६ । ८ । १] इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते-ब्रह्मभूतो ब्रह्मतां गत इति ॥ तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति ॥ ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् ॥ गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति पट्टीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत ॥ सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति ॥

रत्नप्रभा ।

स्यापि गच्छन्त्यः तदात्मना स्थिता अप्यवृत्ताज्ञानेनावृताः त न जानन्ति । अतः पुनरतिवृत्तीत्यर्थः ॥ नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्यापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमावातमियादास्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे-तथा हीति ॥ लोकेऽपि दृष्टमित्यर्थान्तरमाह-लोकेऽपीति ॥ गतिरिदं व्याख्याय शब्द व्याचष्टे-तथेति ॥ जीवभूताकाशाशङ्केशब्दशब्दाप्रसिद्धिरिति भावः । अयमपि सम्पन्नोऽप्रसिद्धिं शङ्कते-नन्वेति ॥ निपादस्यपतिन्यायेन समाधत्ते-गमयेदिति ॥ पक्षे चिन्तितम् “स्यपतिनिपादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात्” [जे० सू० ६ । १ । ५१] रीदमिति निश्चाय एतया निपादस्यपतिं याजयेदित्याह-यते । तत्र निपादानां स्यपतिः स्वामीनि पट्टीसमासेन त्रैविधिको ग्राह्यः । अग्निनिपादिसामर्थ्यात् । न तु निपादश्चासौ स्यपतिरिति कर्मधारयेण निपादो ग्राह्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः निपाद एव स्यपतिः स्यान्निपादशब्दस्य निपादे शक्त्यात् तस्याश्रुतपट्टपक्षेऽप्यस्यलक्षक्यत्वात्तत्त्वात् । श्रुतद्वितीयाभिहितः पूर्वपदसम्बन्धकत्वात्वां छात्रात् । अतो निपादस्येष्टिसामर्थ्यात् कल्पयति । तद्वद्भव-

भामती ।

व्याचष्टे-तथाह्यहरहर्जीवानामिति । वेदे च लोके च दृष्टम् । यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वेदिनामैव प्रसिद्धिं स्यापयितुमुत्पत्ते, ईदृशी नामैव वेदिकां प्रतिदिश्यते-लोकेऽपि गीयत इति । यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना । ‘रिदं च’ इति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्यमुत्वेनाभ्यारयति-ननु कमलासनलोकमपीति । परिहरति-गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति । अत्र तावन्निपादस्यपतिन्यायेन पट्टीसमासाः कर्मधारयो वट्टीपानिति स्थित-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जीवाः । अहरहः स्यापे । कथं तर्हि पुनरुच्यते तत्राऽऽह-एतमिति । उत्तमनिश-स्योक्तिप्रामाण्यमाह-तत्रेति । श्रुतिः सामर्थ्यः । एतच्छब्दाज्जीवानां स्यापे दहरगमनेऽपि तस्य ब्रह्मत्वे किमावात तदाह-तथा हीति । अप्यापयेदपि श्रुत्यन्तरशब्दः । ‘स्मरतीति मरति’ इति यादिसामर्थ्यादिति दार्ढ्यं । तथाहीत्यादिभूता-वयवस्यार्थान्तरमाह-लोकेऽपीति । प्रविदेः श्रुतिमृत्-यात्तत्त्वान्यायानुदार्ढ्यं वेदशेदरी नामैव वेदिकां प्रतिदिश्यते लोकेऽप्यपीति श्रुतिप्रामाण्यदातार्यं तदुक्तिरिति भावः चिन्तेयुतम् । दहरस्य ब्रह्मत्वकीहेतुतां गतं ब्रह्म शब्दस्यापि कथयति-तथेति । गतिरिदं वेदम् । शब्दस्य मिश्रणालुगुप्यं नैव शङ्कते-नन्वेति । पट्टीसमासपक्षेऽप्यनर्थेऽशुभायां गौरवान्नास्य लोकार्थे वाह-गमयेदिति । तथाऽपि पुनोऽप्यत्र अपार्थित्यादाय निपादस्यपतिरिति कथनन्यायेनाऽऽह-सामानाधिकरण्येति । ननु तेनैव न्यायेन

एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्य-
वृत्तिपरिमहे लिङ्गम् ॥ न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलो-
काख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ कथम् ? “दहरोऽस्मिन्नन्तरा-
काशः” [छां० ८ । १ । १] इति हि प्रकृत्याऽऽकाशोपम्य-
पूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्याऽपहत-
पाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवाऽनतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति-“अथ
य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय” [छां० ८ । ४ ।
१] इति ॥ तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितो-
च्यते ॥ क्तिचः कर्तारि स्मरणात् ॥

रत्नमम ।

लोकशब्दे कर्मण्यस्य इत्यर्थः ॥ कर्मण्यस्य लिङ्गं चान्तीति व्याचष्टे-एतदेवेति ॥ सूत्रे चकार उक्त्याय-
समुच्चयार्थः ॥ १५ ॥ सर्वजगद्वारणलिङ्गम् दहः पर इत्याह-धृतेरिति ॥ नन्वयशब्दाद्व्यप्रकरणे
निच्छिद्य धृता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते-कथमिति ॥ य आत्मेति प्रहतापकर्पादयशब्दो दहस्य
धृतिगुणत्रिभिर्गारुभार्यमिषाह-दहरोऽस्मिन्नित्यादिना ॥ धृता विधृतिशब्दः कर्तृगतिरित्यात् क्तिन्तत् ॥
सूत्रे तु महिम्नश्चसामानाधिकरण्याद्वृत्तिशब्दः क्तिन्तो विगणः सूत्रे । “क्तिषा क्तिन्” [पाणि० सू०
३ । १ । ९४] इति भावे क्तिनो विगणानि विभागः । सेतुः असद्वहेतुः, विधृतिः स्थितिहेतु-
मासती ।

मेव, तथापीह पट्टीसमासनिराकरणेन कर्मण्यस्यमासस्यापनाय लिङ्गमप्यत्रिकमर्त्तानि तदप्युक्तं सूत्र-
मारेण । तथाहि लोकशब्दप्रतिपदाहर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यभिमानमेव लिङ्गं वमजसन्लोकप्राप्तेर्निषेधादसमा-
द्वयवर्तमानं पर्याप्तगताशान् व्यावर्त्ययशब्दाद्व्यप्रकाशप्राप्तविगणनिष्ठे, न च दहराकाशो त्रयणो लोकः
किंतु तद्वहेति न च तद्वहेति कर्मण्यस्य निष्ठो भवति । लोक्यत इति लोकः । ह्युपडरीक्य
खल्वय लोक्यते । यत्कत्र पुण्डरीकस्यमन्तःकरणं तस्मिन्विद्युदे प्रगल्भेनकरणानां योगिनां निर्मल
इवोदके चन्द्रमसो विम्बमनिष्पृष्टं चैतस्य व्योति स्वरूपं जलान्येक्यत इति ॥ १५ ॥ धृतेश्च महि-
म्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः । सौमो वृत्तिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः । कुतः,
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निशेषणममो न युक्तमन्यायाविषयत्वादेकस्य शब्दस्यार्थद्वयमाशरण्ये गुणधुचिन्ताया उच्यते इति
न्यायः । तथा सति लोकनिशेषप्रयोगवाल्यात्तस्यैवाऽऽदौ बुद्धिमन्या कुतो तत्रापि यत्रमन्याशक्यतत्र “लिङ्ग
च” इत्युच्चारणेन योनयति-एतदेवेति । तस्य लिङ्गत्वं स्पष्टमिति न हाति ॥ १५ ॥ सर्वजगद्वारणस्य पर-
मात्मलिङ्गस्य दहरे दर्शनाच्च तस्य परत्वमिषाह-धृतेरिति । अस्य धृत्या मनो महिम्नो दहरे धुनम्याभिगती-
श्वरे धृयन्तरेषु तद्वहेति तस्यैवत्वमित्यर्थः । सूत्र व्याचष्टे-धृतेरिति । अथशब्देन प्रकरणं निच्छिद्य वि-
धृतिशब्दात्क्य दहस्य विगारुभार्यमिषाह-कथमिति । प्रहतागमिना यशब्देनाऽऽयशब्देन च दह-
स्येव बुद्धिस्यमानं प्रकरणं लिङ्गोऽयशब्दः किंतु वाक्योपपन्नशोतीत्याह-दहरोऽस्मिन्नित्यादिना ।
अतएव विधृतिशब्दस्यार्थमिषाह-तत्रेति । क्तिषा भावे क्तिन्विगणानां विधृतिशब्देन दहस्य विगारुभार्य-
मिषाशयं प्रहताशब्दस्य न क्तिन्प्रययात् किंतु क्तिन्प्रययात् इत्याह-क्तिच इति । सेतुशब्देनानि

दहराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३५१)

यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसम्पद्रामसम्भेदाय,
एवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च
विधारयिता सेतुरसम्भेदायासंकरायेति ॥ एवमिह प्रकृते दहरे विधार-
णलक्षणं महिमानं दर्शयति ॥ अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरा-
दुपलभ्यते-“एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृ-
ता तिष्ठतः” [बृ० ३।८।९] इत्यादेः ॥ तथान्यत्रापि निश्चिते
परमेश्वरवाक्ये श्रूयते-“एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव भूतपाल एष
सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाय” [बृ० ४।४।२२] इति ।
एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव “दहरोस्मिन्नन्तराकाशः” [छां० ८।१।१]
इत्युच्यते ॥ यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः ॥ “आकाशो वै

रत्नप्रभा ।

रिपयोनस्तयमाह-यथोदकेति ॥ मूल योजयति-एवमिहेति ॥ धृतेश्च दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य
नियमस्य च महिः अस्मिन् परमात्मन्येव श्रुत्यन्तरे उपरुच्येति मन्त्रार्थः । धृतेर्धेति चकारात्
सेतुपरोक्तनियामकाराद्वा प्राप्यम् । तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपपत्तिमाह-एतस्येति ॥ धृती तामाह-
तयेति ॥ १६ ॥ प्रसिद्धेश्च आ समन्तात् काशते दी न इति स्वयं योतिषि ब्रह्मणाकाशशब्दस्य
माश्रयः ।

अस्य धारणलक्षणस्य महिःोदग्मिन्नेभार एव श्रुत्यन्तरोपपत्तिमाह-यथोदकेति ॥ १६ ॥
प्रसिद्धेश्च । न चैवमाकाशशब्दस्य नमणि लक्षणादिगुणयोगादृतिः सांप्रतिकी, यथा रथान्-
नामा चक्राक इति लक्षणा, किंवा यन्निष्ठेति मन्त्रार्थः । ये एवाकाशशब्दो ब्रह्मण्येव मूल एव नमो-
वदित्वाचक्षते, तेः ‘अन्वयवधानेकार्थम्’ इति च ‘अनन्वयव- शब्दार्थः’ इति च मीमांसकानां
मुद्राभेदः एव । लभ्यते एवाकाशशब्दादिगुणयोगेनापि नम । न च ब्रह्मण्येव मूलो नमसि
तु नेनैव गुणयोगेन वक्ष्यतीति गच्छम् । लोकार्थानां धारणाने शब्दार्थसम्बन्धस्य वेदिकवार्थप्रवचस्य
तद्वर्तमानत् । ननु ‘यान्ता अयमाकाशश्चागनेऽन्तरिक्ष आकाश’ इति व्यतिरेकनिर्देशान् लक्षणा
युक्ता । न हि भवति गङ्गायाः रुजमिति विज्ञिते गङ्गाया गमेति प्रयोगः । तस्मिन्निदानीं ‘वोर्गेनाम्योर्गे-
मास्या यजेत’ ‘अमास्यायाममास्यायया’ इत्यमार्थवैदिकः प्रयोगः । न च वोर्गेनाम्यमास्याशब्दा-
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

त्रिगोत्राया पीनस्य भ्यामत्रय दृष्टान्तेनायकरहेतुः सेतुशब्दवार्थमाह-यथेति । इति शब्दः ध्रुव-
रायसमाख्येयः । उनेऽयं मूल योजयति-एवमिति । तथाऽपि कथं दृष्टव्येष्वत्र तथाऽऽह-अयं
चेति । यातावृषि-वादिग्यि-श्रमा रीनेति सिद्धास्यमादिशब्दार्थः । प्रकारान्तरेण धूमिमावृते-तयेति ।
निध्ना । मन्त्रस्याप्यत्रियम् । राजकुमारव्यावृत्त्यर्थं भूताधिपतिरित्युक्तम् । गोकपाय मनाऽपि पर-
मेश्वरमयान् यत् भूतपात्रम् । विचारकतया सेतुमिति सर्वव्याप्यायस्त्वमाह-मेतुमिति । तदेव
सुटयति-एवमिति । मन्त्रार्थमुपसहरति-एवमिति ॥ १६ ॥ दहरस्य परवे हेतुत्वात्-प्रसिद्धेश्चेति ।
चकारार्थमाह-इतश्चेति । इतः शब्दार्थं सुटयति-यदिति । नास्ति लौकिकं प्रमाणमिति श्रौती प्रमाण-
माह-आकाश इति । ‘यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्’ इति महोत्तमादिपदम् । ब्रह्मणाकाशशब्दप्रसिद्ध-
माह-आकाश इति ।

नामरूपयोर्निर्वहितौ" [छां० ८।१४] "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" [छां० १।९।१] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसम्भवाच्च ग्रहीतव्य इत्युक्तम् १७

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नाऽसम्भवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येत अस्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः—“अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाच” [छां० ८।३।१४] इति ॥ अत्र हि सम्प्रसादशब्दश्च्युत्यन्तरे सुपुतावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं, नार्थान्तरम् ॥

रूपप्रया ।

विमुच्यगुणतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥ १७ ॥ यदि एष “आत्मापहतपाप्मेन्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परः” [छां० ८।१।९] इति । तर्हि जीवोऽपीत्यादावपि निषेधति—इतरेति ॥ जीवस्यापि वाक्यशेषमाह—अथेति ॥ दहरोत्पत्त्यन्तरं मुक्तोपसृप्यं शुद्ध मसोच्यते य एष सम्प्रसादः जीवः अस्मात् कार्यकरण-संवातात् सम्पद्य उत्थाय आत्मानं तस्माद्विविच्य विप्रिकृष्ट आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक्षं परं ज्योतिः उपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । यया मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक्यमुप्या मुखं व्यादते इति व्याख्यायते, तद्वत् । ज्योतिरोऽनात्मत्वं निरूपयति—एष इति ॥ सम्प्रसादे “एत्वा चरित्वा” [बृ० ४।१।१९] इति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावद्व्युत्थानमपि जीवस्य विद्वद्भिर्मन्याह—भामती ।

यामेयाविशु मुख्यौ । यच्चोक्तं यत्र शब्दोदर्थप्रतीतिस्तत्र दक्षणा, यत्र पुनरन्यास्ये निश्चिने शब्दप्रयोगस्तत्र वाचक्यमेवेति, नट्युक्तम् । उभयस्यापि व्यभिचारात् । ‘सोमेन यजेत’ इति शब्दादर्थः प्रतीयते । न चात्र कस्यचिदाक्षगिकवमृतं वाक्यार्थान् । न च ‘य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजने य एवं विद्वानमावास्याम्’ इत्यत्र पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ, न दक्षगिकौ । तस्मादर्थकचिदेतदिति ॥ १७ ॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् । सम्पद्य प्रसीदन्त्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं काष्ठं यजहतीति मुद्रतिः संप्रसादो जीवस्यायस्यावेदः न ब्रह्मणः । तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य, न त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यया पूर्वोक्तैर्विषयशक्तौ तद्वैकल्यायगम्यते दहराकाशः, एव वाक्यशेषगताम्यामेव संप्रसादसमुत्थानाम्या दहराकाशो जीवः कस्मान्नावगम्यते । तस्मान्नास्ति विनि-

जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अथा जीवपक्षाऽपि निरस्त इत्याह—जीवे त्विति । क्वचित्को वेदे चेन्नर्थः । तर्हि लोकवेदप्रमिर्बन्धु-तान्नाशो गृह्णतां नेयाह—मृतेति ॥ १७ ॥ विनिगमनहेत्वभावं मन्यानस्य प्रत्यवस्थानं प्रयाह—इतरेति । तत्र चोद्यं व्याचष्टे—यद्विति । वाक्यशेषमेवाऽऽह—अथेति । दहराकाशात्प्रसोयाधिकवस्तुन्यनन्तरमि-त्येतत् । सर्वनामभ्या विद्वानुक्तः । तमेव सुप्तं सर्वकालव्यभिर्निर्मुक्तं वक्ति—संप्रसाद इति । अस्माद-मिमानद्वयविषयादिति यावत् । शरीरादन्तो देहद्वयार्थः । ततः समुत्थानं विविक्तान्मज्जानवत्त्वं तत्कालं समु-त्पन्नाभिनिष्पत्तिस्तत्तत्साक्षात्कारस्तत्कल्पमाह—परमिति । उपसम्पद्यभिनिष्पद्य इति, सुप्तं व्यादाय स्वपिती-मिन्न । ज्योतिःशब्दस्य सर्वादिविषयत्वं निषेधति—एष इति । कुतो वाक्यशेषस्य जीवविषयत्वं तत्राऽऽह—अथेति । संप्रसादे ‘एत्वा चरित्वा’ इत्यादि दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं, नार्थान्तरम् । अवस्थावद्व्युत्थानमपि जीव-

उत्तराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३५३)

तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं सम्भवति ॥ यथाऽऽकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं, तद्वत् । यथा-चाट्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिधवा-हारात् “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता” [छां० ८ । १४] इत्येव-मादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति ॥ तस्मा-दितरपरामर्शाद् “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” [छां० ८ । १ । १] इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत् ॥ नैतदेवं स्यात् ॥ कस्माद् ॥ असम्भ-वात् ॥ न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमी-येत ॥ न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्मास्सम्भ-वन्ति ॥ प्रपञ्चितं चेत्तत्प्रथमसूत्रे ॥ अतिरेकाशंकापरिहाराय तु पुनरुप-न्यस्तम् ॥ पठिष्यति चोपरिष्ठाद् “अन्यार्थश्च परामर्शः” [व्या० सू० १ । ३ । २०] इति ॥ १८ ॥ इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥ (६) ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवान्निराकृता ॥

रत्नप्रभा ।

तयेति ॥ तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः-ययेति ॥ ननु वाष्पाकाशशब्दो जीवे न दृष्ट इत्याशयोक्तान्यस्योत्थानलिङ्गनशाकस्य इत्याह-यया चेति ॥ नियामकामानाजीवो दहरः किं न न्यादिति प्राप्ते नियामकमाह-नैतदित्यादिना ॥ दहरे ध्रुवधर्माणामसम्भवात् जीवो दहर इत्यर्थ-स्तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह-अतिरेकेति ॥ उत्तराच्चेत्यधिकाशकानिनासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिः, तत्राह-पठिष्यतीति ॥ जीवस्य व्यापस्थानभूतजज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते ॥ १८ ॥ (५) ॥ असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति-उत्तराच्चेत्यादि सूत्रम् । निराहताया जीवाशकाया प्रजा-भामती ।

गमनेति शङ्कार्थः । ‘नासभवात्’ । सप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किन्तु तद्विषया-स्त्विच्छेदरूपप्रभासपरः । तथा चैव परामर्शो व्रज्य एवेति न सप्रसादसमुत्थाने जीवोऽस्ति, अपि तु व्रज्य एव तादर्थ्यादित्यत्रै वक्ष्यते । आकाशोपनानादयस्तु व्रज्यान्वयिचारिणश्च व्रज्यपराधेयस्ति विनिगमने-ल्यर्थः ॥ १८ ॥ (५) ॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु । दहराकाशमेव प्रष्टव्योपाग्यायते-यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोपानाप्नोति सर्वांश्च कामान्, तमात्मानं विविदिषन्तौ मुरामुराजान् विविनेचनौ समिपानी प्रजापतिं आनन्दमिरीष-न्यायनिर्णयः ।

श्रद्धामि पाह-तयेति । देशाश्रयधेरूपं तस्मादुत्तिष्ठेत्तत्राऽह-ययेति । जीवे न कचिदाकाशशब्दोऽस्मी-त्युक्तं विनिगमनमियाशङ्क्य व्रज्यं तद्वर्णमित्यत्रात्तत्तद्वन्तीवेति वास्यतोऽश्रद्धात्तत्प्रसिद्धिः स्या-दित्याह-यया चेति । चोयमुपसहसति-तस्मादिति । दहरोऽयं जीवपरामर्शोऽपि न तेन दहरो जीवः स्यादिति नन्वर्थमाह-नैतदिति । तत्र प्रभुपूर्वक हेतुमाह-कस्मादिति । यदाकाशोपमितं दहरस्य ध्रुव-तज्जीवो भवतीति भिज्जते-न हीति । अथहत्याम्नादीनानपि दहरोक्ताना जीवे न समानेत्याह-न चेति । उपाधिधर्माः पाप्मादयः । व्रज्यमेश्वरार्थोऽपि सर्वमेश्वरमित्याशङ्क्याऽह-प्रपञ्चितं चेति । तां पुनरुक्तिस्तत्राह-अतिरेकेति । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राह-पठिष्यतीति । जीव-परामर्शा जीवस्य व्रज्याधारपरामर्शादेश इत्यर्थः ॥ १८ ॥ (५) ॥ उत्तरासम्भवाभिमन्यमाशङ्क्य परिहरति-उत्तराच्चेदिति । जीवस्य वृत्तमन्य तापर्यमाह-इतरपरामर्शादिति । निराहताया जीवाशकाया निराहणा-

अथेदानीं मृतस्यैवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते । उत्तरस्मात्माजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि “य आत्माऽपहतपाप्मा” [छां० ८।७।१] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय—“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा” [छां० ८।७।४] इति ह्यवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति ॥ “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” [छां० ८।९।(३।८)।(१०।४)] इति च तमेव पुनः परामृश्य “य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा” [छां० ८।१०।१] इति । “तद्यत्रैतत्सुतस्समस्तस्सम्पन्नः स्वप्नं न विजानात्येष

रत्नप्रभा ।

पतिवाक्यवलात्पुनः समुत्थानं क्रियते । तत्र जीवस्यैवामृतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भवात्तद्वैतित्यर्थः ॥ कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह—तत्र हीत्यादिना ॥ यद्यप्युपक्रमे जीवशब्दो नास्ति । तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थाछिन्नेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजापतिर्भूते—य एष इति ॥ प्राधान्यादक्षिप्रवृत्तम् । सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापक्षमित्याह—द्रष्टारमिति ॥ महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूष्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्यत्रेति, भामती ।

परिवसितुमाजन्मतुः । आगत्य च द्वाविंशत वर्षाणि तत्परिचरणपरी ब्रह्मचर्यमूढतुः । अथेतौ प्रजापतिश्च, किकामाविहस्यौ युयामिति । तावत्तुः, य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव इति । ततः प्रजापतिस्वाच, य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणः, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः । एतदमृतममयम् । अथेतच्छ्रुत्वा तत्रावप्रक्षीणकस्मपावरणतया छायापुरुष जगद्भूतः । प्रजापतिश्च पप्रच्छतुः, अथ योऽयं भगवोऽसु दृश्यते, यश्चादर्शं, यश्च खड्गादौ कतम एतेष्वसौ अथ धैक एव सर्वेष्विति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्वताहो सुदूरमुद्गन्तावेतौ, अस्माभिरक्षिप्तान् आत्मोपदिष्टः, एतौ च छायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं आन्तौ स्य इति श्रुस्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानिती सन्तौ दीर्घमनस्येन यथावदुपदेशेन गृहीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुवृत्त्य यथार्थं प्राहयिष्याम इत्यभिसेविमान्प्रत्युवाच, उदशराव आत्मानमवेक्षेयामस्मिभ्यपश्यस्यस्तद् श्रुतमिति । तौ च दृष्ट्वा स्तुष्ट्वदयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतग्राहिणौ मा भूतामित्याशयान्पप्रच्छ, किमत्रापश्यमानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पर्यवसानमाशङ्कयाऽऽह—अथेति । पुनस्तदुत्थाने हेतुमाह—उत्तरस्मादिति । प्राजापत्ये वाक्ये जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादिधृतेरसंभवे नैति शङ्कत इत्यर्थः । कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह—तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यस्य परमात्मविषयत्वमाशङ्कयाऽऽह—पर्यायस्य जीवविषयत्वादुपक्रमस्यापि तथेत्याह—य इति । ननु छायात्मवासिभ्योऽप्ये प्रतिपाद्यते दृश्यमानत्वस्य तस्मिन्मुख्यत्वाच्चेत्याह—द्रष्टारमिति । पप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चकोशोक्तिरुपप्रतिपत्त्यर्थं प्राणानुक्तिश्च ब्रह्मार्थं जीवोक्तिरपि स्यादित्याशङ्क्य द्वितीय-तृतीययोरपि तद्विषयत्वमाह—एतं त्विति । उत्तरत्राण्यस्यानुत्तेर्नान्यार्था जीवोक्तिरित्यर्थः । ‘अन्तर उपपन्नः’ इत्यत्र परस्याक्षिप्तानताया दाशित्वादाद्यपर्यायस्य परविषयत्वादुत्तरयोरपि तद्विषयतेत्याशङ्कयाऽऽह—य इति । सप्यं वासनामयैर्विषयैर्महीयमानता परस्यैव स्वमायं स्वमधीगम्यमित्युक्तेरित्याशङ्कयाऽऽह—तदिति । तदेतदिति सन्नयः । यत्र यस्यामवस्थायां तदेतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा पुनः स्थापयित्वा प्राप्नोति मन्त्रि तस्यामवस्थायामुपसङ्गकण्ठप्रामस्तद्व्यापारकृतकालुष्यहीनः स्वप्नमशान्मात्रतया विद्यापमन्मुक्तद्विषयवृत्तस्तैजसानन्तरमार्थी प्राप्नोति शान्तिक्रिया विना स्वरूपचेतन्यनाज्ञान-

आत्मा" [छा० ८ । ११ । १] इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे ॥ तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयति "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" [छा० ८ । ११ । १] इति । "नाऽहं खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि" [छा० ८ । ११ । १] इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्"

रत्नप्रभा ।

सुषुतिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्याचष्टे इत्यन्वयः । यत्र काळे तदेतत् सन्न यथा स्यात्तथा सुप्तः सम्पग् अस्तो निरस्तः कारणप्रामो यस्य स समस्तः । अत एवोपहतपाप्मत्वात्कृतकाल्पव्यहीनः संप्रसन्नः स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विज्ञापयति । अतोऽज्ञानमत्त्वान्मुक्ताद्विज्ञानं प्राज्ञ एषः स्वचेतन्येन कारणशरीरमाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्तास्मृतिप्रदत्तादात्म्येऽर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रह्मोक्तं तस्यैवोपहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशयः तस्यापि पर्यायस्य जीवपरत्वमाह-नाहेति ॥ अहेति-निरातः चेदर्थः । शिष्यमानो हीन्द्र उवाच न खलु सुप्तः पुमान् अयं सम्प्रति सुषुप्त्यन्यायाग्नं अयं देवदत्तोऽहमिति एवम् आत्मानं जानाति । नो एव नैव इमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाशमेव प्राप्नोति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससाद । त दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह-एतमिति ॥ एत-
भामती ।

समिति । तौ होचतुः, यथेयानामतिचिरव्रतचर्यचरणसमुपजातापतनवडोमादिमन्ताधेयमानयोः प्रतिग्न्यक्तमप्यडोमादिमदुदशरावेऽपस्यावेति । पुनरेतयोर्दृष्ट्यात्मनिप्रममपनिर्नायुषेधेन हि छायापुरुष उपगनापाय-धर्माभेदेनागम्यमान आत्मदृक्षणनिरहान्नात्मैवेत्यमेवेद् शरीरं नात्मा, किन्तु ततो मित्रमिष्यत्यन्यतिरेकाम्यामेती जानीयातामिषाशयान् प्रजापतिर्याच, साध्यदृष्टौ सुयसनौ परेष्टौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानं, यद्यत्र पश्यस्तद् ब्रूमिति । तौ च साध्यदृष्टौ सुयसनौ विन्ननखलोमातां भूत्वा तथैव चक्रुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तामेव छायामात्मानमूचतुः । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो यथायापि न प्रशान्त एवयोर्वि-अयः, तद्यथाभिमतमेवात्मनश्च कथयामि तावत् । काठेन कन्ये क्षीगेऽस्यदृचनसर्भरौगोप्यपर्याडोचनपा-त्मतत्त्व प्रतिपम्येनं म्यपमेवेति मत्वोवाच, एष आत्मेनदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तयोर्विरोचनौ देहानुगा-तिराच्छायाया देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य तथेयामुपानुविदेत् । देहेन्द्रमप्राप्तनिज-सदनोऽप्यन्ये किंचिद्विद्वत्पत्मायतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविश्यापिनि तत्र दोषं परिभाषयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समिधागिः पुनरैवेयाय । आगतश्च प्रजापति-नागमनकारणं पृष्टः पथि परिभाषितं जगाद् । प्रजापतिस्तु सुन्यायतामन्या ननत्तमक्षीगकन्यापरग-तया नाप्रतीः, तापुनरपि तत्प्रज्ञापय चरापराणि द्वाविशत वर्षाणि व्रतचर्यम्, अथ प्रतीगकन्याय ते अहमेतमेवमानं भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युचन् । स च तथा चातिव्रतचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुप-साद । उपसन्नाय चास्मि प्रजापतिर्याचष्टे, य आत्मापहतपाप्मादिदृष्टगोऽज्ञानं दर्शितः सोऽयं य एव सन्ने महीयनानो पतितादिभिरमेकथा स्मृतोपभोगान् मुञ्चानो विद्वतीति । अस्मिन्नपि देयेऽत्रो मय ददती ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

साक्षी साक्ष्यस्य देहादेः सत्तास्मृतिप्रदत्वेन चाऽऽनेयर्थः । तथा चापहृतपाप्मज्ञोऽपिनि श्रुयं सक्षिप्याऽह-जीवमिति । स्वन्तावस्थानोऽन्या स्वाभावस्याऽऽस्थान्तरम् । तथाऽपि तस्मिन्नपहतपाप्म-त्वादि कथमिषादास्य विनाऽपि व्रतचरणतानुगम्या तद्वीरित्याह-तस्येति । 'य आनाऽऽहतपाप्मा' इत्या-दिनोपक्रान्तः स परमात्मतया चतुर्थपर्याये कथ्यते, तेन तत्रनिशानसिद्धिर्निपादकश्च चतुर्थपर्यायस्यापि जीवविरतत्वमाह-नाहेति । अहेति निरातः चेदर्थः । शिष्यमानो हीन्द्रः प्रोवाचायं सुप्तः पुमानय-

[छां० ८।११।३] इति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धनिन्दापूर्वकम् “एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः” [छां० ८।१२।३] इति जीवशरीरात्समु-

रत्नप्रभा ।

स्मात् प्रकृतादात्मनः अन्यत्र अन्य न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य “मयन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्” [छां०
भाष्ये ।

यद्यप्यत्र आयापुरुषस्य शरीरवर्गाननुपपत्तिः, तथापि श्रोत्रमवादिभिन्नियमाध्यानुमयान्न तत्रायस्ति स्थिति-
प्रतिष्ठित्युक्तयति मयति पुनरपराणि चर द्वार्क्षित्य वर्णाणि स्वच्छ तत्रचर्यमिदानीमप्यक्षीणकृत्योऽस्ती-
त्युक्ते प्रनापतिः । अयाम्भिन्नेतरकारमुपसन्ने मयति प्रनापनित्याच, य एष आमापहतपाप्मादिगुणो
दर्शनोऽपि च स्वप्ने च न एष यो निषेत्त्रियमयोगविरहाप्रसन्नः सुषुप्तानुत्थायामिति । अत्रापि
नेन्द्रो निर्धारः । यथा हि जाग्रदा स्वप्नगतो वाऽयमहमस्मीति इमानि भूतानि चेति विजानाति नेत्र
सुषुप्तः किंचिदपि वेद्यते, तदा स्वप्नयनचेत्यमानोऽमान प्राप्त इव भवति । तदिह का निर्हृतिरिति ।
एवमुक्तयति मयति यथावापि न ते कस्यप्यस्योऽयून् । तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्णाणि त्रयचर्यमित्य-
वोच्यनापतिः । तदेवमस्य मयोनस्त्रिभिः, पर्यायेत्यर्थायुः पर्यायतिर्याणि । चतुर्थं च पर्याये पञ्च
वर्णाणीत्येकोत्तरं शत त्र्याणि त्रयचर्यं चरत् सहस्रादास्य संपदिरे । अत्रापि त्रयचर्यसंपदुद्भूतितकम-
पाय मयत्वेन य एषोऽपि यद्य स्वप्ने यद्य सुषुप्ते अनुस्यूत एष आमापहतपाप्मादिगुणो दर्शनः,
तमेव ‘मयन्मर्त्यं वा शरीरम्’ इत्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे प्रनापति । अपमस्यामिमिति —यार्थक-
चिन् सुप्तं दुःखमागमायामि तन्मयं शरीरेन्द्रियान्तं करणसर्वम्, न त्वात्मनः । न पुनरेतानेव शरीरा-
दीन् अनाद्यविद्यावासनाशदादात्मचेनाभिप्रीतीतस्मद्भूतेन सुषुप्तेन तदन्तमात्मानमनुमप्यमानोऽनुगन्धते ।
यदा त्वयमपहतपाप्मादिदृक्शून्यमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो निष्कृन्तमुपपत्तिः, अत्रापि शरीरवतोऽप्य-
शरीरस्य न देहादिभर्ममुगदु उपसन्नोऽस्तीति नानुगन्धते, केचनमपि निषे चैतन्मात्रन्द्वयेन रूपे व्य-
म्पितः समस्तलोककामान् प्राप्नो भवति । एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः । दुःख त्रि-
द्यानिर्माणमिति न विद्वानाप्नोति । ‘अगीलिगोरनिपदा व्यामोह इह जायते । तेषामनुग्रहायेदमुपाया-
नमर्त्तयन् ॥’ एव व्यग्रस्थित उच्छपदावपनदर्माप्राजापयात् अक्षणि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थं
च पर्याये ‘एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय’ इति जीवानैरापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योच्यते । नो खलु
परस्याश्चिन्मानं समयति । नापि स्वप्नाद्यन्यायोगः । नापि शरीरात्समुत्थायतम । तन्माद्यन्येनैव सर्वं
सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः । जीवस्य चैतत् सर्वमिति स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति
नापहतपाप्मादिभिः पर त्रय गन्धने । ननु जीवस्यापहतपाप्मादयो न समवन्तीत्युक्तम् । यचनाङ्ग-
विन्यति । किमिदं वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनन्यानिवारः । न च मानान्तरविरोधः । न हि जीवः
पाप्मादिस्वभावात्, किंतु बाहुद्विशरीरात्मनममोऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति घृम इव घृम-

आनन्दमिदं न्यायनिर्णयः ।

सम्यहमिमेव नाऽऽनानमस्यामस्याया अनाति नो एतेषां शून्यानि त्रिनाशमेवार्थानो भवति नाहमत्र भोग्य
पण्यानोयेन स्वापे दोष दृष्टा पुनन्वमनादेत्यर्थः । य प्रनापनित्याचैतं तरेति प्रवृत्तमेवाऽऽत्मानं ते
शून्य पुनरपि व्याख्यास्यामि नेन्मादन्ममिदमुपक्रम्यार्थः । तथाऽपि जीवस्यापहतपाप्मादयुगमप्येव्यादि-
निषेधो न हेतुर्जनस्य देहादितरात् जनेऽपि योगादियाह—शरीरमिति । मयन्मर्त्यं वा इदमित्यादिना
देहस्य निष्ठित्वा तन्माद्वयिन जीवनेनोत्तमपुरुषनेत्र सम्प्रसादोऽस्मादिद्यादिना दर्शयतीति योजना

स्थितमुत्तमं पुरुषं दर्शयति ॥ तस्मादस्ति सम्भवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम् ॥ अतो “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” [छां० ८ । १ । १] इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद् वृथात्, तं प्रतिवृथादाविर्भूतस्वरूपस्त्विति ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशंका सम्भवतीत्यर्थः ॥ कस्मात् ॥ यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते ॥ आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः ॥ भूतपूर्वगत्या जीववचनम् ॥ एतदुक्तं भवति ॥ “य एषोऽक्षिणि” [छां० ८ । ७ । ४] इत्यक्षिलक्षितं दृष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनेन शरी-

रत्नप्रभा ।

८ । १२ । १] इति निन्दापूर्वक जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः । तस्मात् प्रजापतिमात्रात् । अतः सम्भवासिद्धेः । सिद्धान्तपति-तं प्रतीति ॥ अस्यानयाप्योचनेनाविर्भूतम् । गोधितत्वम् अर्थस्य वाक्योत्पत्त्यभिपत्त्यत्यन्तमित्यर्थः ॥ तर्हि रूरे पुँड्रिगेन जीवोक्तिः कथं ? ज्ञानेन जीवस्य निवृत्तत्वादित्यत आह-भूतपूर्वेति ॥ ज्ञानापूर्वमविद्यात्कार्यप्रतिविम्बितत्वरूप जीवस्य भूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं प्रप्ररूपोपि जीवनामोच्यत इत्यर्थः ॥ विश्वे त्रसप्राज्ञतुरीयपर्यायचतुष्टयात्मप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह-एतदिति ॥ जन्मनाशस्याप्रतिविम्बनद्विम्बदेरो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनो प्रत्युपाय-“उदशरावे आत्मानमपेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्मे प्रभूतम्” [छां० ८ । ८ । १] इत्यादिशरणेनेत्याह-उदशरावेति ॥ उदकपूर्णे शरावे प्रतिविम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्यांशात् यत्तत्त्वं वाक्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः ॥

भामती ।

प्रजामान इति शङ्कार्थः । निराकरोति-तं प्रतिब्रथाद् आविर्भूतस्वरूपस्तु । अपमभिसन्धि-पर्यायेचनया तात्पर्यमपिपदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकमप्रपञ्चं अत्र तदतिरेकं च सर्वं तद्विषयो रज्जोरिव मुञ्ज इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । तथा च जीवोऽप्यविद्याकन्वितदेहेन्द्रियागुपहित रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकं । एव च नापहतपाप्मत्वादयस्तस्मिन्निचोपाधौ सम्पन्नः । आविर्भूतब्रह्मरूपे ॥ निवृत्ताधौ समन्तो ब्रह्मण एव न जीवस्य । एव च प्रवेवापहतपाप्मादिगुण श्रुत्युक्तमिति तदेव दहरोकाशो न जीव इति । म्यादे-तत् । इत्युपाधिर्भावि चेद्वैतैव न जीवः, तर्हि प्रतिविम्बितमविशीपते जीव आविर्भूतस्य इति, अत आह-भूतपूर्वगत्येति ॥ उदशरावब्राह्मणेनेति । यथेव हि मयोनः प्रतिविम्बान्युदशराव उपजनापायधर्मकाप्यात्मप्रक्षणविरहात्मा, एव देहेन्द्रियाद्यनुजनापायधर्मक नात्मेयुदशरावदृष्टान्तेन शरी-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अममवासिद्धि निगमयति-तस्मादिति । हेतुमिन्द्रिकद्वयमाह-अत इति । सिद्धान्तमादेत-तं प्रतीति । आभिर्भावस्य विरोधमित्यत्र तात्पर्यस्तुशब्दे कृष्याशक्त्याऽऽह-मुञ्ज इति । पञ्चम्याशक्तिनेन मृद्वपि-नेति । इहेति दहरोकाशोक्तिः । पर्यायचतुष्टयस्य जीवार्थवाङ्मुक्तदागता नेन शरणे-कस्मादिति । सोऽहं एवमाह-यत इति । पर्यायचतुष्टय समर्थः । पुँड्रिगमृचि बह्मोदितनासमाह-आविर्भूतमिति । तस्य ब्रह्मवाक्य जीवो विरोधोऽत्र तत्राऽऽह-भूतेति । अविद्यात्कार्यप्रतिविम्बितत्वेन विदा-तोऽस्मादोऽभूदिति विम्बप्रदेष्टव्यमनेऽपि जीवोक्तिरित्यर्थः । स्वस्याभिर्भावेऽपि जीवस्य जीवबानपापा-नुतोऽप्रत्ययशक्त्यैव प्राजापयशक्त्या तात्पर्यमाह-एतदिति । अस्य विरोधविशिष्टस्य परेशायोगमा-शक्त्याऽऽह-अतीति । उपजनापायात्ताप्रतिविम्बदनात्मा देहादिरिति वस्तुमुदशराव आत्मानमपेक्ष्य यदात्मनो रूपं न विजानीयस्तन्मे प्रभूतमित्युच्यते इत्याह-उदशरावेति । अतः तत्र द्वितीयाध्यायः ।

रात्मताया व्युत्थाप्य “एतं त्वेव ते” [छां ८।९।४] इति पुनस्त-
मेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण “परं ज्योतिरुपसम्पद्य
स्वेन रूपेभिर्निष्पद्यते” [छां ० ८।१२।२] इति ॥ यदस्य पारमा-
र्थिकं स्वरूपं ब्रह्म, तद्रूपतयेन जीवं व्याचष्टे ॥ न जैत्रेन रूपेण ॥ यत्परं
ज्योतिरुपसम्पत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म ॥ तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकम् ॥
तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपम् । तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यः ॥
नेतरदुपाधिकलिप्तम् ॥ यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्ष-
णमविद्यां निर्वर्तयन्कूटस्थानित्यद्वक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न
प्रतिपद्यते, तावज्जीवस्य जीवत्वम् ॥ यद्वा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघा-
ताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते—नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः,
नासि संसारी—किं तर्हि—तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्त-
त्त्वमसीति, तदा कूटस्थानित्यद्वक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुद्ध्यास्माच्छरी-
राद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थानित्यद्वक्स्वरूप आत्मा भवति ॥
“स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति” [मुण्ड ० ३।२।९]
इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपम् । येन शरीरात्समु-
त्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥

रत्नममा ।

व्युत्थाप्य निवार्य अभिनिष्पद्यते इत्यनेतदूक्तं भवतीति सम्बन्धः । किमुक्तमित्यत आह—यदस्येति ॥
जीवत्वरूपेण जीव न व्याचष्टे । लोकसिद्धत्वात् । किंतु तमनूय परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽनस्याभ्यो
निष्पद्यते तत्स्वरूपं बोधयति । अतो यद्रूपं तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीवं इत्युक्तं भवति ।
शोरितस्य ब्रह्ममेवेति तद्वर्मात्कैवल्यैर्यः । एवमस्योपन्यासस्य विवेकार्थत्वात् जीवलिङ्गतम् । एतदनु-
त्तममयमेतद्ब्रह्मेति लिङ्गोपेतश्रुतिप्रोवादिदिति मन्तव्यम् । ननु जीवत्वमखन्निर्द्वयमन्यतोः कथमनेदस्ताह-
तद्देवेति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्यानिद्याकथितत्वादिप्रतिषेध इति मन्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह—याव-
दिति । व्यतिरेकमाह—यदेति । अत्रियाया सत्या जीवत्व वाक्योत्पन्नबोधाच्च निवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्यादिपर-
तदित्यर्थः ॥ संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धं निगमयति—तदेव चास्येति ॥ “समुत्थाय परं ज्योतिरुप-
सम्पद्यते” इति ।

भामती ।—०

आनन्दगिरौष—न्यायनिर्णयः ।

व्युत्थापनं बाधः । प्रकृष्टादि-ऽद्वैतव्यापनयति—एतामिति । अवस्थाना व्यभिचारिणेन कथितत्वात्त-
द्वैतवस्तुपदेष्टुमस्योक्तिरिति तदुक्तिरुच्यते—स्वप्नेति । परं ज्योतिरित्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह—यदेति ।
परं ज्योतिरेवोपसम्पत्तव्यं श्रुतं न ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्तदेति । यत्तु जीवस्य नापहतपाप्मत्वादीनि
तत्राऽऽह—तच्चेति । जीवस्य ब्रह्ममेवाद्वैतत्वेन स्वामानिकानिर्भूतापहतपाप्मत्वादिस्वरूपं तद्वैतव्यापनमि-
त्यर्थः । कथं मिथोविरुद्धयोर्जीवत्वप्रमाणैर्यः, तत्राऽऽह—तद्देवेति । विरुद्धत्वमुद्धौ कथं शास्त्रमपि तद्वै-
धीत्याशङ्क्याऽऽह—नेतरदिति । प्रतीतिकविरुद्धाकारस्योपाधिकत्वादागमावगतं स्वामानिकमन्यमविरुद्ध-
मित्यर्थः । अनिद्यान्यव्यतिरेकाभ्यां सम्पादित्वस्यानिद्यात्वं वक्तुं दृष्टान्तेनान्वयमाह—यावदिति । व्यतिरे-
कमाह—यदेति । व्युत्थापनद्वारा प्रतिबोधनमभिनियति—नासीति । व्युत्थापनफलमसंसारित्वमुक्तं तत्फ-
लमावादापूर्वकमाह—किमिति । शास्त्रीयमात्रज्ञानमनूय तत्फलमाह—तदेति । विदुषो ब्रह्मवे मान-
माह—स इति । किमन्यतरस्य कथितत्वं द्वयोरपि वस्तुन किं न स्यात्तत्राऽऽह—तद्देवेति ।
शरीरविशिष्टं रूपं कल्पितमन्यथा तस्माद्व्यतिरस्य स्येनाविनिष्पत्त्ययोगादित्यर्थः । स्वेन स्वेनाभिनिष्प-

कथं पुनः स्वं च रूपं स्वैर्नैव च निष्पद्यत इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्य ।
 सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिर्व्यक्ताऽसाधार-
 णविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिश्शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः
 स्यात् । तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ
 स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु तथा चैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केन-
 चिदभिभवः सम्भवति । असंसर्गित्वाद्, व्योम इव दृष्टविरोधाच्च । दृष्टि-
 श्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम् । तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि
 जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यञ्छृण्वन्मन्वानो
 विज्ञानन्यहरति । अन्यथा व्यवहारानुपपत्तिः । तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य
 निष्पद्येत । प्राक्समुत्थानादृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः

रत्नप्रभा ।

संपद्य स्वं रूपेणाभिनिष्पद्यते' [छं० ८ । १२ । २] इति श्रुतिं व्याख्यातुमाक्षिपति-कथं पुन-
 रित्यादिना ॥ कूटस्थनित्यस्य स्वं रूपमित्यन्वयः । मलसङ्गिनो हि नित्यो मलनाशादभिव्यक्तिः, न
 तु कूटस्थस्यासंगिन इत्याह-सुवर्णंति ॥ द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः ॥ अभिभूतेति । अस्य व्याख्यान-
 मनभिर्व्यक्तोति । असाधारणो भास्वरत्नादिः । अभिभावकः सौराज्योक्तः । जीवस्वरूपस्यामिमये
 बाधकमाह-दृष्टीति ॥ "विज्ञानघन एव" [वृ० २ । ४ । १२] इति श्रुत्या चिन्मात्रस्तापदात्मा ।
 तच्चेतन्य चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्त दृष्ट्यादिपदवाच्य सद्रूपवहारां जीवस्य स्वरूपं मनतीति तस्याभिभूतत्वे
 दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । हेत्वभावाद्व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । अनुस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यनी-
 तार्थम् । व्यवहारदर्शनादित्याह-तच्चेति ॥ अन्यथेत्युक्तं सुटयति-तच्चेदिति ॥ स्वरूपं चेज्ज्ञानिन एव
 न्ययेत्, ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य
 भामती ।

रामताया व्युरयान बाध इति चोदयति-कथं पुनः स्वं च रूपमिति । द्रव्यान्तरसमूहं हि तेना-
 भिभूतं तस्माद्विनिष्पद्यमानं व्यग्रयते हेमतास्कादि । कूटस्थनित्यस्य पुनरन्येनासमुत्पत्त्यं पुनो विषयचनाद-
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तिरित्यत्र विरोधं चोदयति-कथमिति । तत्र हेतुं सूचयति-कूटस्थेति । विशेषणव्याहृतिमाह-सुव-
 र्णादीनामिति । पार्थिवं रजो द्रव्यान्तरम् । असाधारणो विरोधः स्वर्णमाम्यसरादिः । दाहच्छेदादि-
 समर्हायमादिपदम् । स्वर्गादियन्नक्षत्रादीनामभिभावरुद्रव्यसम्पर्कादिनाशेऽपि स्वस्वप्राप्तिरिति प्रह्लादोऽपि
 स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तयेति । स्वर्गादीनामिति मायम् । अभिभावकं सात्रि तजोऽभीष्टम् । दार्ष्टान्तिके
 यैरन्यमाह-न त्विति । द्रव्यान्तरसमूहं तेनाभिभूतं ततो विरिक्तमभिव्यक्तिर्न हि कूटस्थनित्यं त्वयेनास-
 पृक्तमसङ्गादित्येव ततो विरेकद्वारा नाभिव्यक्तिर्मागित्यर्थः । वस्तुतोऽसंसार्ये व्योमोदाहरणम् । जीवस्या-
 भिभूतस्य रूपतया ज्ञानात्तदभिव्यक्तिः स्वस्वप्राप्तिरिति शङ्कायाऽऽह-दृष्टेति । जीवस्वरूपस्यानभि-
 व्यक्तौ दृष्टः सर्वो व्यवहारो विरुध्येत । तस्याहमिति तद्वीर्यसंज्ञात्तया च तदनभिजनित्युक्ते पदे । उक्तमेव
 व्यक्तं पुनर्भादी तदपि स्वरूपमनुदर्शयति-दृष्टीति । "विज्ञानघन एव" इत्यादिश्रुतेर्निधनात्प्रमाणत्वादात्मा
 तच्चेतन्य चक्षुरादिद्वारा व्यग्रयमानं दृष्ट्यादिशब्दितमगो दृष्ट्यादयोऽन्यं व्यवस्थितित्यर्थः । अथोक्तं रूपम-
 देहस्यैव व्यग्रयते सदैवस्य तद्रूपतिरिरोपिवाचनं हि देहसंज्ञे जीवस्यासाधारणं रूपं प्रकटीकरति । तत्रा-
 ऽऽह-तच्चेति । तानेव दृष्टिं व्याचष्टे-सर्वो हीति । सदा दृष्ट्यादिरूपं जीवस्य व्यक्तमित्यपार्थोप-
 माह-अन्यथेति । अनुपपत्तिमेव सुटयति-तच्चेदिति । दृष्ट्यादिरूपं सर्वनामार्थः । निष्पत्तिरभि-
 व्यक्तिः । जीवस्य सदा स्वरूपव्यक्तौ पञ्चितमाह-अत इति । पाठपरिपाकनिमित्तं प्रपन्नविरोधनिमित्तं

किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभि-
निष्पत्तिः—इति ॥ अत्रोच्यते ॥ प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियम-
नोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योति-
स्स्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छद्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्रा-
ग्विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति ॥ प्रमाणजनितवि-
वेकग्रहणानु पराचीनस्फटिकः स्वाच्छद्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यत इत्युच्यते, प्रागपि तथैव सन्, तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव
सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्समुत्थानं विवेकविज्ञान-
फलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः ॥

रत्नप्रभा ।

यस्तुतोऽसङ्गस्यात्मन आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गतस्य सत्त्वाद्यद्विषेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युच-
रमाह—अत्रेति ॥ वेदना हर्षशोकादिः । अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गतस्य कल्पितत्वमुक्तम् । तत्र
कल्पितसंगे दृष्टान्तः—यथेति ॥ श्रुतिकृतमिति । त्वंपदार्थेद्युः—‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ [बृ०
४ । ४ । २२] इत्यापभा सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिन्नशुद्धत्वम्पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फल-
मित्याह—केवलेति ॥ सशरीरत्वस्य सत्यत्वात्समुत्थानमुत्क्रान्तिरिति व्याख्येयम् । न विवेक इत्याशङ्क्याह—
मामती ।

मिव्यक्तिः । न च संसारावस्थायां जीवोऽनमिव्यक्तः । दृष्ट्याद्यो ह्यस्य स्वरूपं, ते च संसारावस्थायां
भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः । परिहरति—प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्तेरिति । अयमर्थः—यद्य-
प्यस्य फलस्य निव्यस्यान्यसंसर्गो न यस्तुतोऽस्ति, यद्यपि च संसारावस्थायां तस्य दृष्ट्यादिरूपं चकास्ति, तथाप्य-
निर्वाच्यानाद्यविद्यारशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमव्यविविक्तमपि दृष्ट्यादि-
रूपमस्य प्रपद्ये । तथा च देहेन्द्रियादिगतेस्तापादिभिस्तापादिमदिव मक्षतीति । उपपादितं चैतद्विस्तरेणाप्यास-
माप्य इति नेहोपपाद्यते । यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुमुमादिसंनिहिताः, सनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्,
तथा च संयुक्ताः, तथापि न साक्षात्प्राप्तद्विबुधसमयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति । वेदना हर्ष-
मयशोकादयः । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथा देहादीति । ‘संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योति-
रुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इत्येतद्विभजते—श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानमिति । तदनेन श्रवणमनन-
ध्यानाभ्यासाद्विवेकविज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेकविज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः,
तत्र च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रथममात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रप्रवरूपत्वात्कृतकफलग्रन्थीयते । तथा च
निर्भृष्टनिखिलप्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति । तदिदमुक्तम्—परं ज्योति-
रुपसंपद्येति । अत्र चोपसंपत्तावुत्तरकालायामपि क्वाप्रयोगो मुक्तं व्यादाय स्वपितीतिवन्मन्तव्यः । यदा
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

येति संदेहादाह—किमिति । कालङ्घनप्रतिबन्धव्यसोपाधिका वा पुष्पज्यापारोपाधिका चेति संशयादुक्तम्—
किमात्मिकेति । यस्तुतोऽसंसर्गोऽपि देशदिभिरविषया संसृष्टमिवास्य दृष्ट्यादिरूपमनस्तद्विवेकापेक्षया
स्वरूपाभिनिष्पत्तिरित्युत्तरमाह—अत्रेति । वेदना हर्षादयः । मिथ्यासंसृष्टत्वे दृष्टान्तः—यथेति । निष्का-
दर्थं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरपि दृष्ट्याह—प्रमाणेति । उच्यत इत्युक्तितात्पर्याह—प्रागपीति । शरीरात्स-
मुत्थायेत्यादिश्रुत्यर्थं दर्शयन्दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । श्रुतिकृतमव्यव्यतिरेकमहितया ‘योऽयं विज्ञानमयः’
इत्यादिश्रुत्या सिद्धमिति यावत् । विवेकज्ञानं त्वंपदार्थज्ञानम् । स्वरूपाभिनिष्पत्तिमेव विवेकग्रन्थमुत्
विशिनष्टि—केवलेति । ननु देहादुत्थानं नामोक्तमण न पदार्थज्ञानं सदेहं च वास्तवं नाऽऽनन्दं

तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्रवर्णात् ।
 “अशरीरं शरीरेषु” [कठ० १।२।२२] इति “शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करो-
 ति न लिप्यते” [भग० गी० १३।३१] इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषा-
 भावस्मरणात् ॥ तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेक-
 विज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते ॥ न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ
 स्वरूपस्य सम्भवतः । स्वरूपत्वादेव ॥ एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमे-
 श्वरयोर्भेदः । न वस्तुकृतः । व्योमवदसद्भत्वाविशेषात् ॥ कुतश्चेतदेवं
 प्रतिपत्तव्यम् । यतः “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छां० ८।७।
 ४] इत्युपदिश्य “एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म” [छां० ८।७।४] इत्युप-
 दिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताऽभयल-
 क्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्ततोऽमृताऽभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

तथा विवेकेति ॥ उक्तश्रुत्यनुसारेणैवार्थः । “शरीरेष्वशरीरम् अग्नितम्” [कठ० १।२।२२]
 इति श्रुतेः । अत्रिरेकमात्रकल्पित सशरीरत्वम् । अतो विरेक एव समुत्पानमित्यर्थः । ननु स्वकर्मोक्ति-
 शरीरं भोगस्यापारिहार्कत्वात् कथं जीवत एव स्वस्वपात्रिर्भाव इत्यत आह-शरीरस्योऽपीति ॥ अशरीर-
 ष्टरीरस्यस्यापि बन्धाभावस्मृततेर्जायतो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः । अत्रिरेके श्रुत्यर्थे सूत्रशेषोक्तश्रुतिमयाह-
 तस्मादिति ॥ अन्यादृशा । सत्यामित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानद्वयौ आभिर्भावितोभावानिति स्थिते भेदो-
 ऽन्यथादृष्टो निरस्त इत्याह-एवमिति ॥ अशादिशून्यत्वम् असंगत्वम् । आत्मा, द्रव्यत्वव्या-
 प्यजातिशून्यः, निभृत्वात्, व्योमनदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः । प्रजापतिनाक्याच भेदो
 मिथ्येत्याकाक्षापूर्वकमाह-कुतश्चेत्यादिना ॥ एतद्वेदस्य सत्यत्वमेव नाम्नीति कुत इत्यन्वयः ।
 भामती ।

न विरेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्पानः, न तु शरीरावादानक गमनम्, तदा तत्सशरीरस्यापि समग्रति
 प्रारम्भकार्यैर्मन्त्रवर्ण्य पुरस्तादित्याह-तथा विवेकाविवेकमात्रेणेति । न केनउ ‘स यो ॥ ये तत्परम
 ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यनाक्यभेदमप्यलोचनवाच्यमेव
 प्रतिपत्तव्यमियाह-कुतश्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यमिति । स्यादेतत् । प्रविष्टावामयजीव परमात्मनो
 वस्तुतो भिन्नमन्यमृतामवात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मानममृतामवादिमन्त प्रजापतिप्रतिपत्ति, न त्वय
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिद्विनिरोधात्तत्राऽऽह-तथेति । उक्तश्रुत्यनुसारेणैवार्थः । देहासन्नग्निरो देहे ग्पितिरित्युक्तं निरो-
 निसिपु विरेकतोऽद्वैतमत्रिरेकतः सदेहत्व मान्त्राणिकमित्यर्थः । स्वकर्मोक्तिरो देहे दृग्गादिभोगम्यावर्त-
 नीयवान् जीवतः स्वस्वपात्रिर्भाव इत्यादास्याऽऽह-शरीरोति । अशरीरस्योऽप्येत्यर्थः । जीवतोऽपि स्वस्व-
 पम्याऽऽभिर्भावः स्यादिति शेषः । अत्रिरेके श्रुत्यर्थे सूत्रशेषोक्तश्रुतिमयाह-तस्मादिति । मुत्पा-
 पेत तो किं न स्यात् तत्राऽऽह-न त्विति । ज्ञानाज्ञानाभ्यामाभिर्भावानाभिर्भावमित्येव स्थिते स यदा-
 शिवादिदृष्टो भेदोऽपि निरस्त इत्याह-एवमिति । न्यायमद्वैतश्रुत्या जीवतजगोर्भेदो मिथ्येयुक्तः सप्रति
 प्राज्ञानपरायणतरेन तद्वेदो मिथ्येत्याह-कुतश्चेति । एतद्विद्वन्मय जीवस्याप्रतिपादनम् । ततश्चिन्तेन
 निरुप्यते । कुत शब्दोक्त हेतुत्तर स्मरयति-यत इति । अतो ब्रह्म प्रत्यभूतमत्र प्रतिपादयति शेषः ।
 उक्त व्यतिरेकेण दृष्टोऽपि-योऽक्षिणीति । श्रुतिविद्वान्वा केनउ जीवतिद्व वाचि वा जीवो ब्रह्मत्वोच्यते
 ना-वर्तनेत्यर्थः । प्राजापतिप्रायेण च्यायवा ब्रह्मणः सामानानिद्वत्य न जीवेनेति नास्ति त्रिभुवनिया-

श्रुत्यन्तरात् ॥ तथा चतुर्थेऽपि पर्याये “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि
 नी एवान्यत्रेतस्माद्” [छां० ८ । ११ । ३] इत्युपक्रम्य “मघवन्मर्त्यं वा
 इदं शरीरम्” [छां० ८ । १२ । १] इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधि-
 सम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादशब्दोदितं जीवं “स्वेन रूपेणाभिनिष्प-
 द्यते” [छां० ८ । १२ । २] इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्म-
 णोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति ॥ केचित्तु परमात्मविवक्षायाम्
 “एतं त्वेव ते” [छां० ८ । ९ । ४] इति जीवाकर्षणमन्यायं मन्यमाना
 एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं “ते भूयोऽनु-
 व्याख्यास्यामि” [छां० ८ । ९ । ४] इति कल्पयन्ति ॥ तेषामेतमिति
 सन्निहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृत्येत ॥ भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत ॥
 पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् ॥ “एतं त्वेव ते”
 [छां० ८ । ९ । ४] इति च प्रतिज्ञाय प्राक् चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं
 व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत ॥ तस्माद्यद्विद्याप्रत्युपस्था-
 पितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषरुढुपितमनेकानर्थं

रत्नप्रभा ।

नास्ति । नाशकामादित्यर्थः । एवमन्याभिरसङ्गत्वेनोक्त आत्मेर तुतीयेऽपि प्रत्यवेनोक्त इत्याह-तयेति ॥
 श्रुतेरेकदेशिन्यादया दूषयति केचित्त्विति । नीयस्योर्भदादिति मानः । श्रुतिराशमेरमियाह-तेषामिति ॥
 सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । तत्र तूपरान्तपरमात्मनश्चतुर्थं
 एवोक्तेस्तद्वाह इत्याह-भूय इति ॥ लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्व बोध्यत इति स्वमतमुपसहरति-तस्मा-
 भामती ।

चेति । ‘न हि त्रिातुर्विंशतेर्भिपरिलोपो विपत्तेऽभिनाशिरात्’ इत्यनेनाभिनाशित्व सिद्धरत्नेनूत्तरेणा मुतो-
 त्थितस्यामप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्, य एवाह जागरिता सुप्त ॥ एतेन हि जागर्मीति । आचार्यदेशीयमत-
 माह-केचित्त्विति । यदि ह्येतमिदमेतानन्तरोक्त चतुरविष्टान् पुनर परामृतस्य तस्यामवमुष्येत ततो न
 भवेच्छायापुरुषः । न त्वेवदस्ति । वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मन परमशान्तिः । न एतद् जीवाम-
 नोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसम्भव इत्यर्थः । तदेतदूषयति-तेषामेतमिति । मुनोर्ग ॥ मनान्तरमाह-

आनदगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वमात्रभूतिरितेनान्यथाभागे योग्यत्वादित्यर्थः । पर्यायप्रत्ययतुर्थपर्यायान्तेचनायामपि प्रत्याभ्यारित-
 जीवस्य प्रतिपाद्यत्वमिहाह-तयेति । कथमुपरिदिष्टानुसंहितस्यमियाह-तस्याऽऽह-मयत्रिति । सन्न
 सादस्यैव परेणैवमुष्यते न जीवस्यैवाशस्याऽऽह-संप्रमादिति । स्वक्येगाभिनिर्गतितरचनाह-स्वक्यपा-
 पन्नयेऽपि न तातोऽप्यत्र निरस्यते भिन्नाभिन्नरादिवाशस्य शिरोपादेकोरागौ तदयोगादभेदमात्रे स्वक्य-
 पाभिनिर्गतेषुक्तत्वात्तद्वतभेदस्य कतिपयव्यभेदेयाह-नेति । एकदेशियाह-मयत्रादी-केचित्त्विति ।
 जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्ययोगात्तददर्शनस्यैवाप्ययम् । कथं ताह प्रहृतानुमुखाया यास्य व्यापायय
 एतच्छब्देन पूर्वपर्याये प्रहृतजीवानाकरुणे तदात्मनाभावाद्वाश्यायिषोऽनुदयात्तस्याऽह-एतमिति । मय-
 नामनुया दूषयति-तेषामिति । किंचोपक्रमसूचितोऽर्थश्चतुर्थं एव पर्याये सर्वनामार्थं मयत्र याः तस्याऽऽह
 प्रपाह-भूयःश्रुतिश्चेति । उपक्रान्तोऽर्थ सर्वत्र सर्वनामार्थोऽपि न प्रतिज्ञाशब्देतिनेतोति द्वितीयमाश-
 क्यऽह-एतं त्विति । स्वतुल्यमायोगे पठितमाह-तस्मादिति । मयत्र जीवमन्दिष्य कथमित्याशक्या-
 ऽह-कथंति । तस्य पठितनयोग्यतामाह-अनेकेति । कथं ताह तत्रपरिहत्या परमाधिगम्यतापत्तिरि-

योगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं
 स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते ॥ सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन ॥
 अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते ॥ अस्म-
 दीयाश्च केचित्तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिषेधभूतानां प्रति-
 पेधायेदं शारीरकमारब्धम् ॥ एक एव परमेश्वरः कूटस्थानित्यो
 विज्ञानधातुरविद्यया माययामायाविवदनेकथा विभाव्यते । नान्यो
 विज्ञानधातुरस्तीति ॥ यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिपेधति
 सूत्रकारः—“नासम्भवाद्” [व्या० सू० १ । ३ । १८] इत्यादिना ॥
 तत्रायमभिप्रायः ॥ नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावे कूटस्थानित्ये एकास्मिन्नसङ्गे

रत्नप्रभा ।

दिति ॥ व्याख्यान्तरासम्भवादित्यर्थः । विलयनं शोभनम् । विद्यया महाराक्षयेनेति
 यावत् । ये तु समार सयमिच्छन्ति, तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमित्याह—अपरे त्वित्यादिना ॥
 शारीरकमर्थं सङ्क्षेपेणोपादिशति—एक एवेति ॥ अनिद्यामाययोर्मदं निरसितुं सामानाधिकरण्यात् ।
 आचरणविक्षेपनक्तिरूपवद्वद्रूपविनिमित्तमेवात् सह प्रयोग । ब्रह्मेनाविद्यया सत्तरति । न ततोऽप्यो जीव
 इति शारीरकार्थं इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः किमिति भेदं ब्रूते तत्राह—यत्त्विति ॥ परमात्मनोऽसत्सारि-
 मामती ।

अपरे तु वादिन इति । यदि न जीव कर्ता भोक्ता च यन्तुतो मयेत्, तन्मन्दाग्रया कर्मनिग्रह
 उपरूप्येत् । सूत्रकारश्च न च ‘नासमयात्’ इति बुध्यते । तत्त्वत्तु ब्रह्मणो गुणानां जीवेऽनममयात् । न
 चामेदं ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणानामसमो जीवेऽपि तेषामभिप्रायः । तेषां वादिना शारीरकेणैवोत्तर
 दत्तम् । तथाहि—पौर्यापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमद्रयमात्मतत्त्व, जीवास्परिचोपमानकञ्चिता ह्यप्यत्र
 तात्पर्यमवगम्यते । न च वस्तुमनो तत्रणो गुणाः समारोपितेऽपि जीवेऽपि सभवन्ति । नो खड्गं यन्मुमया
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्याशक्य सद्दृष्टान्तमाह—तदिति । रज्ज्वादीनेना रज्जुर्नित्यादिनिवया पुरोरर्थप्रिष्टानमिति शेषः । पौर्या-
 पर्यालोचनया प्राजापरययाक्ये जीवानुनादेन ब्रह्मत्वं तत्त्वमिमुक्तम् । सप्रति मूलसामर्थ्यात्प्रत्यक्षादिप्रा-
 भाण्याच्च जैवं रूपं सान्त्वयमिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति । शारीरकमेव तेषामुत्तरमित्याह—तेषा-
 मिति । तत्प्रतिपेधार्थं नेनदारब्ध सम्यग्ज्ञानार्थं नादित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । कथमिदमेव तेषामुत्तर-
 मित्युक्तं तदर्थं सङ्गृह्णाति—एक इति । तस्य परिणामित्वं वारयति—कूटस्थेति । ज्ञानादिगुणान्त्वं प्रमाह—
 विज्ञानेति । कथं तद्वैक्यं चेतनाचेतनमेदं गीतो गदित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्ययेति । माया ततोऽप्येति
 वादं व्युत्पन्नु माययेत्युक्तम् । मायारणामाचारणप्रपञ्चमेदस्याप्राभाषिकत्वादनियदिभेदे च मानामानादे-
 कमादेवाज्ञानाद्विचित्रास्मिन्नो निबन्धीममे तद्वेदे गौरवात् सोऽप्यतीत्यर्थः । एवम्यादेकरा मानं नाभिय
 याऽपि दृष्टमिद्याशक्यं मितातुगुण दृष्टान्तमाह—मायावीति । “नान्योऽनोऽस्मि” इत्यादिश्रुतेरवधारणा-
 र्थमाह—नेति । शारीरकार्थसंज्ञपममासाभिनिशङ्क । श्रुतिमामर्थ्यादतिरिक्तजीवाभावेऽपि मूलमामर्थ्यादन्यो
 जीवोऽनोऽप्येति शङ्क्याऽऽह—यत्त्विति । आदिशब्देन ‘नेनोऽप्युपपत्ते’ इति गृह्यते । समारणो जीवादे-
 दोक्त्या धारदश्वरस्यासमात्वं नोच्यते तान्दमेदं तद्वेदेऽपि जीवस्याममारि न मिथ्यतां नापातिक
 भेदं मूलसोऽनुपपत्तीयाह—तमेति । तत्रैव श्रुतिमूर्तीनामनुपपत्तेऽपि प्रमितं परमात्मरूपमनूय ततो
 निरपरेण प्राक्तनिकं जीवस्य तत्र कथितमिति सोदाहरणमाह—नित्येति । कथं तर्हि तस्य निरमनमित्या-

परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादिपरिकल्पितं तदा-
त्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति पर-
मात्मनो जीवादन्वत्वं द्रढयति ॥ जीवस्य तु न परस्मादन्वत्वं प्रति-
पिपादयिषति । किंत्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् ॥
एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरु-
ध्यन्त इति मन्यते ॥ प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति-“शा-
स्त्रहृष्ट्या त्पदेशो वामदेववद्” [व्या० सू० १ । १ । ३०] इत्यादिना ॥
वर्णितश्चास्माभिर्विद्वद्विद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः-“अथ य एष सम्प्रसादः”

रत्नप्रभा ।

वसिष्ठस्य जीवाद्भेदं द्रढयति । तस्याऽसंसारित्वनिश्चयाभागे तदभेदोक्तापि जीवस्य संसारित्वानपा-
यादित्यर्थः ॥ अधिष्ठानस्य कल्पितत्वेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक् सत्त्वमित्याह-जीवस्य त्विति ॥
कल्पितभेदानुमानस्य कल्माह-एवं हीति ॥ सूत्रेणभेदो नोक्त इति श्रान्तिं निरस्तरति-प्रतिपाद्यमिति ॥
“आमेति तूगण्डन्ति ग्राहयन्ति च” [म० सू० ४ । १ । ३] इत्यादिप्राणि-आदिपदार्थः ।
नन्वद्भेदस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षमिधिरिरोधस्तत्राह-वर्णितश्चेति ॥ अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताभ्यां विधयो
न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं प्रजापतिराज्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापरतत्त्वमात्मा-
नुक्तः जीवे तदसम्भवाच्च जीवो दहर इत्युक्तम् । तर्हि जीवपरामर्शस्य का मतिरित्यत आह-अन्या-
र्थश्चेति ॥ सूत्र व्याचष्टे-अथेत्यादिना ॥ प्रकृते दहरे शिरोगो गुणतस्तदुपदेशोऽपि नैत्यर्थः । ता
भामती ।

रज्ज्वा धर्माः शेषत्वादयः समारोपिते भुजङ्गे सम्भविनः । न च समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वा भिन्नः ।
तस्मान्न सूत्रन्यायोपः । अविद्याकल्पिता च कर्तृत्वभोक्तृत्वं यथालोकसिद्धमुपाधिभ्यः कर्माधिभ्यः प्रवृत्ताः, इत्येता-
दिभिधय इष निषिद्धेऽपि ‘न हिस्मारसर्वा भूतानि’ इति साध्याशेऽभिचारेऽतिशक्तानिर्णये पुन्यमाश्रित्या-
विद्यापुन्यसम्भवात्प्रादस्त्येयुक्तम् । तदिदमाह-तेषां सर्वेषामिति ॥ १९ ॥ ननु प्रज्ञा शरीरं गतत्वे
वृत्त जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह-अन्यार्थश्च परामर्शः । जीवस्योपाधिकल्पितस्य प्रामाण्य उप-
भानन्दमित्य-न्यायनिर्णयः ।

शास्त्राऽह-तदात्मैति । यास्वानि तत्त्वमसीत्यादीनि । जीवप्रपञ्चोऽन्याविशेषात्तदाकारेणाऽऽकारा-
न्तरेण वा भेदायोगो न्यायः । नेह नानेयारो देतारद्विनिर्गमः । परस्य जीवादन्वत्वे तायापि ततो-
ऽन्याया इत्यादिप्राणाऽह-जीवस्येति । अधिष्ठानस्याऽऽरोप्यादन्वत्वेऽपि न तस्याधिष्ठानादन्वत्वेत्यर्थः ।
कथं तर्हि तस्य परस्मादन्वत्वं तत्राऽह-किंत्विति । अनुवादस्य प्रमिष्येऽं प्रत्याह-अविद्येति ।
व्याहृतमावान्न तस्याप्रतिपाद्यत्वेत्याह-लोकैति । जीवभेदस्याप्राणाधिकृत्ये पुनो निरपिकाराणां निरीनां
प्रामाण्यनिवारकत्वानुवादश्चेत्याह-एवं हीति । ननु जीवप्रपञ्चोरेव न कापि सूत्रकारो मुपगतो यदपि
चित्तु सर्वत्र भेदमेतानो नैरयमिष्ट तत्राऽह-प्रतिपाद्यं त्विति । आदिपदमात्मेति तूगण्डन्तीत्यादिस-
प्रहार्थम् ‘निदान्यनेन’ इत्यादिश्रुत्या कर्मण्यन्विरोधिकारात्कर्तृत्वादेर्वास्तत्त्वे पुनो जीवस्य प्रक्षेप
तदेवे वा पुनो विधिरिरोधो नैवाशय विधिष्टस्यामुदत्तान्न तत्तद्विदश्च कर्माधिकारान्मुदत्तात्मविश्रान्त-
रात्तन्माधिकारान् काण्डयोर्निरोधोऽस्तीत्युक्तं स्मारयति-वर्णितश्चेति ॥ १९ ॥ जीवानुवादेन प्र-
साधिमने शिरोभागात्प्राजापत्यत्वात्वे जीवशत्रुनिपातत्वाच्च तद्वद्व्यभेदं दहरास्ये जीवशत्रुनेत्युक्तमि-
दानीं दहरास्येऽस्य गणिमाह-अन्यार्थश्चेति । सूत्रन्यायत्वां शक्तमाह-अथेति । वाक्यभेदप्रसङ्गं

[छां० ८।३।४] इत्यादिः, स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनो-
पदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—अन्यार्थोऽयं
जीवपरामर्शः । न जीवस्वरूपपर्यवसायी ॥ किं तर्हि ? परमेश्वरस्वरूप-
पर्यवसायी ॥ कथम् ? सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे
देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो भूत्वा तद्भासनानिर्मितांश्च स्वप्नाग्नाडीचरोऽनुभूय
श्रान्तशरणं त्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायाम्
परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं च परि-
त्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, यदस्योपसम्पत्तव्यं परं ज्योतिः, येन
स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्ये-
वमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” [छां० ८।१।१] इत्याकाश-
स्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते । जीवस्य त्वाराप्रोपमितस्याल्प-
त्वमवकल्पत इति ॥ तस्य परिहारो वक्तव्यः ॥ उक्तो ह्यस्य परिहारः परमे-
श्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति “अर्भकोक्तत्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति
चेन्न निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च” [व्या० सू० १।२।७] इत्यत्र, स एव
इह परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति ॥ श्रुत्येव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं
प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया—“यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्ह-

रूपमा ।

दहर्वाक्यशेषरूप सम्प्रसादवाक्यमाशङ्क्यैकं दहर्जलपत्वेन व्याचष्टे—कथमित्यादिना ॥ २० ॥ उपास्य वा-
दस्यात्वमुक्तमिति व्याख्याय ध्रुवा निस्तमित्यर्थान्तरमाह—श्रुत्येव चेदमिति ॥ एव दहर्वाक्य प्रजापतिवाक्य
मासती ।

देष्टव्यः, न चातौ जीवपरामृश्य शक्य उपदेष्टुमिति तिसृष्ववस्थामु जीवः परामृष्टः । तद्ज्ञानप्रविश्येन
तस्य पारमार्थिक प्रसमाद्य दर्शयितुमित्यर्थः ॥ २० ॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । निगदव्याख्या-
आनन्दतिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हेतु—योक्त—न जीवेति । प्रष्टो विशेषो दहर्वाकाशस्त्वपि नायमुपदेशस्तस्याजीवत्वादित्याह—नेति । उच्य-
त्वेन भूतमनार्थं व्याकरोति—अत इति । अन्यार्थत्वमेवाऽऽकाशाद्वारा स्फोरयति—किं तर्हि । सप्रसादपदे
जीवरादिनि श्रुते नेश्वरपर एव वाक्यस्येयास्तिपति—कथमिति । व्याख्याया वाक्यस्य परस्मिन्नेव तात्पर्यमाह—
संप्रसादेति । तादात्म्यविषयत्वं सम्बन्धविषयत्वं चोभयरूपत्वं देहद्वयविषयत्वं वा । यत्तु जीवस्य नाप-
हतपाप्मत्वादीति तत्राऽऽह—यदिति ॥ २० ॥ जीवगमदीप्त्य गतिमुक्त्वा दहर्वाश्रतेः शङ्काद्वारा गति-
माह—अल्पेति । शङ्कामाग मिमज्जते—यदपीति । तस्य परममहत्त्वादित्यर्थः । जीवेऽपि कथमन्या श्रुति-
महत्त्वादिशेषात्तत्राऽऽह—जीवस्येति । तदुक्तमियेत्तद्व्याचष्टे—उक्तो हीति । तमेव म्माप्येति—परमेति ।
युक्तेऽसमाधानमुक्तं तत्राऽऽह—अर्भकेति । तत्राऽपि परस्य परममहत्तो नाम्नि दहर्वाश्रयिण्य किमायात
तत्राऽऽह—स एवेति । तदुक्तमित्यस्य व्याख्यान्तामाह—श्रुत्येति । तदेव श्रुतिटिप्पण्या दहर्वाक्य ध्येये
परस्मिन्नेव प्रजापतिवाक्य तु द्वेये परस्मिन्नेव निमित्ति स्थितम् ॥ २१ ॥ (६) ॥ ‘पर श्रुतिरस्य सत्य’
इत्यादिवाक्यार्थविचारप्रसङ्गात् ‘तच्छ्रुत्वा ज्योतिरा ज्योतिः’ इति वाक्योक्तपरश्रुतिप्रसादकं न तत्रेया-

अनुवृत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३६७)

दय आकाशः" [छां० ८ । १ । ३] इति ॥ २१ ॥ इत्युत्तराधिकरणम् ॥ ६॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ (७) ॥

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [मुण्ड० २ ।
२।११] [कठ० ५।१५] इति समामनन्ति ॥ तत्र-यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य
च भासा सर्वमिदं विभाति, स किं तेजोधातुः कश्चिद् उत प्राज्ञ आत्मेति

रत्नप्रभा ।

च सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥ (६) ॥ अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकाव्यमुदाहरति—
न तत्रेति ॥ तस्मिन्ब्रह्मणि विषये न भाति । त न मासयतीति यावत् । यदा चन्द्रमास्करादिर्न भास-
यति, तदा अल्पदीपेतिरेकः का कथेत्याह—कुत इति ॥ किञ्च सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्व-
मन्याह—तमेवेति ॥ अनुगमनरदनुमान स्वगतमानकृतमिति शङ्का निरस्यति—तस्येति ॥ तत्रेति
सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात्सशयमाह—तत्रेति ॥ पूर्वनात्मश्रुत्यादिवलादाकाशशब्दस्य रुदित्या-
गादीश्वरे वृत्तिराश्रिता, तथेहापि सतिसप्तमीबलाद्वर्तमानार्थस्यागेन यस्मिन्सति सूर्यादयो न भास्यन्ति स
तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्शे वृत्तिराश्रयणीया । अतुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधा-
भामती ।

तेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ (६) ॥ अनुकृतेस्तस्य च । ‘अमान तेजसो दृष्ट सति तेजोऽन्तरे यतः ।
तेजोधात्वन्तर तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥’ वहीयसा हि सौर्येण तेजसा मन्द तेजश्चन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं
दृष्ट, न तु तेजसोऽन्येन । येऽपि विधायकाः प्रदीपस्य गृहवटादयो न ते स्वभासा प्रदीप भासयितु-
मीशते । श्रूयते च—‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । सर्वशब्दः प्रवृत्तसूर्याद्यपेक्षः । न चातुल्यरूपे-
ऽनुमानमित्यनुकारः समवति । न हि गावो बराहमनुधावन्तीति कृष्णनिहङ्गानुधानमनुपपद्यते गवाम्, अपि ॥
तादृशमूकरानुधानमम् । तस्माद्यद्यपि ‘यस्मिन् सौः पृथिवी चान्तरिक्षमौतम्’ इति ब्रह्म प्रवृत्त, तया-
प्यभिमवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणप्राध्याया तेजोधातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म, लिङ्गानुपपत्तेः ।
तत्र स तस्येति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावप्रक्ष्यन्ति । न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शीति नियमः
समस्ति । न हि ‘तेन रक्त रागात्’ ‘तस्यापत्यम्’ इत्यादौ पूर्वोक्तं किञ्चिदस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीत-
मपि तेजोऽन्तरमौक्तिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते उच्यते—‘ब्रह्मण्येव हि तद्विज्ञं न तु
तेजस्यौक्तिके । तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥’ ‘तमेव भान्तम्’ इत्यत्र निमग्नौक्तिकं तेजः
कल्पयिष्या सूर्यादीनामनुमानमुपपाद्यताम्, किंवा ‘भारूपः सत्यसकल्पः’ इति श्रुत्यन्तराप्रसिद्धेन ब्रह्मणो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दिवाक्य विवृतिरिति—अनुकृतेरिति । आर्यवर्षणावाक्यमादत्ते—न तत्रेति । सूर्यस्यानामासकथेऽपि रात्रात्रि-
चन्द्रादेर्भासकत्वं नेयाह—नेति । विद्युतामपि फल्गुत्वमनुभवसिद्धमिति मत्वोक्त—नेमा इति । कैमुतिक-
न्यायमाह—कुत इति । इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह—तमेवेति । अनुगमनरदनुमान स्वगत-
मानकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति । उक्ते वाक्ये विषय निष्कृत्य सप्तम्याः सतिविषये च साधारण्य-
हेतोः सशयमाह—तत्रेति । पूर्वनाऽऽमश्रुत्याविरोधादाकाशशब्दस्य रुदित्यागेनेश्वरे वृत्तिरुक्ता तथेहापि
सनिमित्तम्या योगानुपपत्तिविरोधान्न भातीत्यस्य वर्तमानार्थतात्यागाद्यस्मिन्सति सूर्यो न भास्यति स

१ व्याख्याधिकरणमापारीतोत्तराधिकरणं प्रथम्, कल्पवल्लीत्या तत्तराधिकरणं नास्त्येव, एतदन्तं दहराधि-
करणमेवेति सिद्धान्तः । २ तेन ब्रह्मणा भास्यत्वादित्यर्थः । ३ गच्छन्तमनुगच्छतीति प्रयोगप्रतीतानुगमनवत् ।

विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम् ॥ कुतः ? तेजोधातुनामेव
सूर्यादीनां भानप्रतिपेधात् । तेजस्स्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्व-
भावके एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम् ॥ तथा सह
सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते, सोऽपि तेजस्स्वभावक
एव कश्चिदित्यवगम्यते ॥ अनुभानमपि तेजस्स्वभावक एवोपपद्यते ।
समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् ॥ गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत् ॥ तस्मात्तेजो-
धातुः कश्चिदिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति ॥
कस्मात् ? “अनुकृतेः” । अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत् “तमेव भान्तम-
नुभाति सर्वम्” [मुण्ड० २।२।११] इत्यनुभानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते ।
“भारूपः सत्यसङ्कल्पः” [छां० ३।१४।२] इति हि प्राज्ञमात्मान-
मामनन्ति ॥ न तु तेजोधातुं कश्चित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् ॥
समत्वाच्च तेजोधातुनां सूर्यादीनाम् । न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति ।

रत्नप्रभा ।

इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तेजोधातुरिति ॥ तेजोऽप्याह निर्गुणस्वयम्योतिरात्मज्ञानमित्युभयत्र फलम् ।
तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह—तेजोधातुनामेवेति ॥ यत्तेजसोऽभिमानक तत्तेज इति व्यातिमाह—तेजस्स्वभाव-
कमिति ॥ यस्मिन्सति यन्न भाति तदनु तज्जातीति निरुद्धमिदं आह—अनुभानमपीति ॥ ततो
निरुद्धमान निवक्षितमिति भावः । मुख्यसम्भवे निश्चानुपपत्तेर्भुवनानुमानलिङ्गात्सर्वभासकः परमात्मा
स्यप्रकाशकोऽत्र प्राद्य इति सिद्धान्तमाह—प्राज्ञ एवेति ॥ प्राज्ञत्वं स्वप्रकाशकत्वं भासकव्यर्थमुक्तम् ॥ तत्र
श्रुतिमाह—भारूप इति ॥ मानामावाच तेजोधातुर्न प्राद्य इत्याह—न त्विति ॥ किञ्च सूर्यादयः,
तेजोऽन्तरभानमनु न भाति, तेजस्त्वात्, प्रदीपनदित्याह—समत्वाच्चेति ॥ योऽयमनुकरोति स तज्जा-
मामती ।

भानेन सूर्यादीनां भाननुपपाद्यतामिति निश्चये न श्रुतसम्भवेऽश्रुतस्य कथना युज्यत इत्यप्रसिद्धं नाहौ-
किकमुपास्य तेजो द्रुष्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं त्रलेन ज्ञेयमिति । तदेतदाह—प्राज्ञ एवात्मा भवितु-
मर्हति । निरोधमाह—समत्वाच्चेति । ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुष तेजोऽपेक्षन्ते । न ह्यन्धेनेते
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तेजोधातुरपास्यत्वेनोच्यत इति पूर्वपक्षमाह—तेज इति । उक्तायर्वणश्रुतेर्निर्देशे ज्ञेये ब्रह्मण्यन्वयोक्तः
श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे तेजोधातोर्व्याप्तं सिद्धान्ते निर्देशेऽप्रब्रह्मधीरिति फलमेदं । सप्तम्या निषेधेऽपि
सम्भवादप्याहारस्यायुक्तत्वाच्च तेजोधातुरिति शङ्कते—कुत इति । नियतस्या गिजव्याहारादितरत्र लिङ्गा-
नुमहात्तेजोधातुरेवायमित्याह—तेजोधातुनामिति । कुतोऽस्य तेजोधातोर्लिङ्गतेत्याशङ्क्याऽऽह—तेजः-
स्वभावकमिति । प्रसिद्धिमनुद्वय दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । यस्मिन्सति यन्न भाति तच्च-
मनुमातीति निरुद्धमिति कुतः सतिसप्तमीत्याशङ्क्याऽऽह—अनुभानमिति । तमनुमातीति तदपेक्षाया
निरुद्धप्रकाशमिति प्रमित्यर्थः । अनुभानस्यानिरोधित्वात्प्राप्तुल्लिङ्गाच्च कस्यचित्तेजोधातोर्वाप्यताऽऽपामीष्टे-
त्युपमहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुद्वय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामप्याहरति—एवमिति । लिङ्गसिद्ध
तेजोधातु त्यक्त्वा कुतोऽयं नियमः स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकरोति—अनुकृते-
रिति । किं तदनुकरणं तदाह—यदेतदिति । तेजमामनुमान कथं प्रातु ज्ञापयन्तीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे तस्य
मात्स्वभावधारणादित्याह—भारूप इति । तेजोन्तरे मानामावाच न तदिह प्राप्तमित्यनुमानस्यान्यथा-
मिदं निराह—न त्विति । न चेदमेव वाक्यं तत्र मानमन्यपरस्य मानान्तरनिरोधे देवसाधिकरणन्याया-
न्यतावादिति भावः । निरोधाच्चानुमान परपक्षे न स्यादित्याह—समत्वाच्चेति । ननु सूर्यादयश्चाक्षुष तेजो-

अनुष्टयधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३६९)

यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति ॥ यदप्युक्तं समा-
नस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति ॥ नायमेकान्तो नियमोऽस्ति ॥ भिन्न-
स्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते । यथा-सुतसोऽयःपिण्डोऽन्यनुकृति-
रग्निं दहन्तमनुदहति । भौमं वा रजो वायुं बहन्तमनुबहतीति ॥ अनुकृ-
तेरित्यनुभानमसृषुचन् ॥ तस्य चेति चतुर्थपादमस्य श्लोकस्य सूचयति-
“तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [सुण्ड० २ । २ । ११] इति च तद्धे-
तुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । “तदेवा ज्योतिषां
ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्” [बृ० ४ । ४ । १६] इति हि प्राज्ञमात्मान-
मामनन्ति ॥ तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च ॥

रत्नप्रभा ।

तीय इति नियमो नान्तीत्याह-नायमेकान्त इति ॥ पौनरुक्त्यमाशयोक्तानुगदपूर्वकं सूत्रेण हेतुतर
व्याचष्टे-अनुकृतेरिति ॥ तमेव भान्तमियेकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभावात्प्रमनुमानम-
कृतेरित्यनेनोक्तम् । तस्य चेति सर्वमासक्त्यमुक्तमित्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकस्य
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमिदं श्रुत्याह-तदेवा इति ॥ सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यानः ॥ सम्प्रति
भामती ।

दृश्यते । तथा तदेव चाक्षुष तेजो वायुसौर्यादितेजभाष्यायित रूपादि प्रकाशयति नानायाधितम्,
अन्यकारेऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत्र आह-यं भान्तमनुभायुरिति । न हि तेजोऽन्तरस्य तेजोऽन्तरा-
पेक्षा व्याप्तेराम, किन्तु तद्भानमनुभानम् । न च ओचनभानमनुभाति सूर्यादयः । तदिदमुक्तम्-न हि
प्रदीप इति । पूर्वपक्षमनुभाष्य व्यभिचारमाह-यदप्युक्तमिति । एतदुक्तं भवति-यदि व्यस्यसा-
ध्यामात्रमभिप्रेत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः । अथ क्रियासाध्याभावात्, सोऽमिदः । अस्ति
हि वायुरजसोः रसस्यपि दृशयोरपि नियतदिग्देशात्तद्व्यभिचारसाध्याम् । बद्धपथःपिण्डयोस्तु यद्यपि दहन्-
क्रिया न भियते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेद कल्पयित्वा क्रियासाध्यस्य व्याख्येयम् । तदेवमनुष्टेनेति
विभक्त्य तस्य चेति सूत्रादयत्र विभक्तये-तस्य चेति चतुर्थमिति । ज्योतिषां सूर्यादीनां त्रय ज्योतिः
प्रकाशकमित्यर्थः । तेजोऽन्तरेणानिन्द्रियमात्रमापन्नं सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । सर्वशब्दस्य हि
रसमतो निःशेषाभिधानं दृष्टिः । सा तेजोऽन्तरावर्तीकिके रूपाभाप्रकाशके सञ्जयेत् । अथपि तु निःशे-

आनन्दमिरीष-न्यायनिर्णयः ।

ऽदृश्य भागन्ते चतुष्मान्त्रानात्तत्राऽऽ-यमिति । चतुषोऽनुकृतप्रकाशरात्रात्तत्रान्यत्रानविवर्तने सूर्या-
देर्न गजानीयावक्षेपि भावः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-न हीति । पूर्वपक्षानिोक्तमनुभाषणे-यदपीति ।
गच्छन्तमनुगतनीति समानस्वभावकेऽनुकारादनुमानात्तेजसां सूर्यादीनां सति यस्मिन्माने निश्चित्ये
सोऽपि कथितेजोऽनुमित्यनुवादायः । अनुसारः स्वमात्रमात्मनोऽनुते क्रियासाध्य वा ! नाऽऽय इत्याह-
नायमिति । द्वितीयमङ्गीकृत्याह-भौमं वेति । अन्यस्य पिण्डयोर्दहनक्रियाभेदाभावेऽपि द्रव्यभेदेन क्रिया-
भेद कल्पयित्वा क्रियासाध्य, वायुरजसोस्तु निरादिग्देशगमनस्य परे प्रष्टोऽपि सूर्यादेर्नमगध तुल्यं मान-
मिति भावः । हेतोरनुमानादि व्माश्रयत्वेकमनुष्टेनेति । सूत्रस्य द्वितीय पद हेतुतर-तेजोऽन्तरावर्ति-
तस्य चेति । चतुर्थपादोक्तं हेतुतरं स्मरेत्यपि-तस्येति । कथमेतानां तस्य प्राप्त्य तत्राऽऽ-
तदिति । रसस्य मानमुत्था परपक्षे तत्रागमाह-तेजोऽन्तरेणेति । न केनच मानाभावात्तद्विरोध-
व्याह-विरुद्धं चेति । प्रष्टव्यसूर्यादिरित्याया सर्वशब्दो व्याख्यानः, सम्प्रति तस्या सूत्रचतुर्त्तरं भाषा

तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिधातात् ॥ अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोक-
परिपठितानामिदं तद्वेतुकं विमानमुच्यते ॥ किं तर्हि । “सर्वमिदम्”
[मुण्ड० २ । २ । ११] इत्यविशेषश्रुतेस्सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाका-
रकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः, सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता ॥ यथा
सूर्यादिज्योतिस्सत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिः, तद्वत् । “न
तत्र सूर्यो भाति” [मुण्ड० २ । २ । ११] इति च तत्रशब्दमाहरन्प्रकृतप्र-
हणं दर्शयति ॥ प्रकृतं च ब्रह्म—“यस्मिन्धोः पृथिवी चान्तारिक्षमोतम्”
[मुण्ड० २ । २ । ५] इत्यादिना ॥ अनन्तरं च “हिरण्मये परे कोशे
विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः”
[मुण्ड० २ । २ । १०] इति ॥ कथम् ॥ तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इद-
मुत्थितं “न तत्र सूर्यो भाति” [मुण्ड० २ । २ । ११] इति ॥ यदप्युक्तं
सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिपेक्षस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य

रत्नप्रभा ।

सत्यासक्तुचक्षुत्ताना मत्याऽर्थान्तरमाह—अथ वेति ॥ तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म ब्राह्ममित्याह—न तत्र
सूर्य इति ॥ किंच स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाराक्षारकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह—अनन्तरं चेति ॥
हिरण्मये ज्योतिर्मये अन्नमयाधोपेक्षया परे कोशे आनन्दमयाप्ये पुच्छशब्दितं ब्रह्म विरजम् आगन्तु-
कमलशून्यम् । निष्कलं निरवयवम् । शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मप्रतिप्रसिद्धमित्यर्थः ।
तन्निस्तमीषक्षमनुवदति—यदपीति ॥ सूर्यादिभिर्भावरूपेणोपात्ता प्राणाग्निके तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् । न
भामनी ।

पञ्चगव्यभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः संकुचतीति—तत्रशब्दमाहरन्निति । सर्वत्र एतस्य तत्रशब्दः
धूर्वोक्तसुरामर्शी । “तेन रक्तं रागात्” इत्यादावपि प्रकृतैः परस्मिन्प्रत्ययेऽर्थभेदेऽन्याख्यायमाने प्राप्तिपदि-
कप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तत्वमस्तीति तेनेति तत्परागमशब्दं व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव त्रयोपस्थाप-
यति । तेन भवतु नाम प्रकरणाद्विद्वद् व्यधीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्व्यधीयसीति श्रौतमिह त्रयं गम्यत इति ।
अपि ज्ञापेक्षितानपेक्षितामिमानयोरपेक्षितामिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह—अनन्तरं च हिरण्मये परे
कोशे इति । अस्मिन्मात्रे ओनिषां ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यपे-
क्षावामिदमुपतिष्ठते—न तत्र सूर्य इति । स्वातन्त्र्येण नृपमानेऽनपेक्षितं स्वादृष्टार्थमिति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

व्याख्यान्तरमाह—अथ वेति । कुतो ब्रह्मज्योतिर्निर्गतविकारान्निरिकेण तत्सत्तामात्रात्तत् सर्वमानं तत्राऽऽ-
ययेति । प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र आश्रयित्याह—नेति । सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शेऽपि कुतो ब्रह्म गृह्यते तत्रा-
ऽऽह—प्रकृतं चेति । प्रकृतमपि ब्रह्म व्यवहिनन्वाजह् संनृत्वाऽस्मिन्मात्रायाऽऽह—अनन्तरं चेति । हिर-
ण्मयो ज्योतिर्मयोऽन्नमयाधोपेक्षया परधातं कोशो यमानन्दमयाचक्षुः तत्र ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति
मत्प्रतिष्ठामूतं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितं तच्च विजयमागन्तुकमत्रिस्तुलं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकदोषरहितम् ।
ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरव्ययमात्रं तच्च विदुषामनुमतिप्रसिद्धमित्यर्थः । उदाहरणमपेक्ष्याव्यवहितं तत्रैत्युक्तम् ।
सप्रत्यपेक्षितानपेक्षितामिमानयोरपेक्षितामिधानं न्याय्यमाकाराक्षारकत्वेन दृष्टार्थत्वादिति विवक्षित्युक्तम्—
कथमिति । स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाराक्षारकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्यर्थः । तन्निस्तमीमादा-
योमनुभाषते—यदपीति । सूर्यादिभिर्भासके तेजोधाता प्राणाग्निके तस्येह ग्रहो न वेति चिन्ता ।

इवेतरेषामिति ॥ तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतीत्युपपादि-
तम् ॥ ब्रह्मण्यपि चेपां भानप्रतिषेधोऽत्रकल्पते । यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं
ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते । ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते । स्वयं-
ज्योतिस्स्वरूपत्वात् ॥ येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्वचनक्ति ।
न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते—“आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते” [वृ० ४ । ३ । ६]
“अगृह्यो न हि गृह्यते” [वृ० ३ । ९ । २६] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं भाजस्यैवात्मनः स्मर्यते । भगवद्गीतासु “न तद्भासयते
सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्वत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम”
[८ । २१ ।] [१५ । ६] इति । “यदादित्यगन्तं तेजो जगद्भासयतेऽग्नि-

रत्नप्रभा ।

तत्र प्रनागमन्नीयाह—तथेति ॥ मिद्वान्ते तथेति वाच्यार्थः कथमिदं वाच्यम्—ब्रह्मण्यपीति ॥ सत्तिस-
तमीयं न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं तस्या तस्मिन् सति न भास्यतीत्युक्तमिति यत्तु कथ्यतीत्यं
प्रत्यक्षविरोधनिरासाय । विषयमनवीयं तु न भास्यतीत्युक्तमिति वाच्यम् । न श्रुतं वाच्यं
इति वाच्यम् । अतो व्रतमिति विषये सूर्यादीनां सत्त्वानिर्णयेन व्रतभास्यत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ येनान्यमास्यत्वेन
हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन् व्रतमिति विषये भासकाः स्युः तथा तु नान्येन नोऽवश्यं सत्त्वप्रकाशादिति योजना ।
उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रष्टव्यं—ब्रह्मेति ॥ इदं प्रकाशचक्षुषाभास्यत्वे च श्रुतिद्वयम् । प्रकाशयोग्यं वादप्राप्त्य
इत्यर्थः ॥ २२ ॥ गिज्वाहारपक्षे स्मृतितत्रमयम्नो वाह—अपि चेति ॥ मृदु व्याचष्टे—अपि चेति ॥

भामती ।

ब्रह्मण्यपि चेपां भानप्रतिषेधोऽत्रकल्पन इति । अयमभिप्रायः—“न तत्र सूर्यो भाति” इति नेय सति सत्त्वमी,
यतः सूर्यादीनां तस्मिन् सत्त्वमिभ्यः प्रतीयेत । अत्र तु विषयमनवी । तेन न तत्र व्रतमिति प्रकाशयितव्यं
सूर्यादयः प्रकाशकाया भासन्ति, किंतु व्रतैः सूर्यादियु प्रकाशयितव्येऽयं प्रकाशकत्वेन भाति । तत्र इदं-
प्रकाशम्, अगृह्यो न हि गृह्यते इत्यादिश्रुतिभ्य इति ॥ २२ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ न तद्भा-
सयत इति । व्रतगोऽन्तर्गता मुक्तम् । यदादित्यगतम् इत्यनेन तस्यैव प्राहृदन्मुक्तमिति ॥ २२ ॥ (७) ॥

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

लम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” [१५। १२]
इति च ॥ २३ ॥ इत्यनुकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ (८) ॥

“अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति” [कठ० २। ४। १२]
इति श्रूयते । तथा “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो
भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ ध एतद्वै तत्” [कठ० २। ४। १३] इति
च ॥ तत्र योऽयमंगुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते । स किं विज्ञानात्मा किवा
परमात्मेति सशयः । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत्प्राप्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

अभासत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयद्वयम् । तस्मादनुमानमत्रो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (७) ॥
शब्दादेव प्रमितः ॥ काठकाव्य पठति—अङ्गुष्ठेति ॥ पुरुषः पूर्णोऽपि आत्मनि देहे मध्ये अंगुष्ठमात्रे
द्वये तिष्ठति इत्यनुमाद्यमात्र इत्युच्यते । तस्येव परमात्मत्वादिवाक्यान्तरमाह—तथेति ॥ अधूमकमिति
पठनीयम् । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीव स वस्तुतो निर्ब्रूम-ज्योतिर्निर्मलप्रकाशरूप इति तमेव सशयं तस्य
ब्रह्मत्वमाह—ईशान इति ॥ तस्याद्वितीयत्वमाह—स एवेति ॥ कालत्रयेऽपि स एवास्ति । नाभ्यत् । यत्न-
चिन्तितसा पृष्ट ब्रह्म, तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणज्ञानशब्दाभ्यां सहायमाह—तत्रेति ॥ ययानुमानाद्विज्ञा-
णिजप्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं, तथा प्रथमश्रुतपरिमाणद्विज्ञा-जीवप्रतीतानीशानोऽस्मीति ध्याये-
दिति निव्यध्याहारेण ध्यानपर वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—तत्र परिमाणेति ॥ पूर्वपक्षे महददृष्टा जीवो-
भासती ।

शब्दादेव प्रमितः । ‘नानता मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते । भूतमव्येदिता जीवे नाचसी तेन
सशयः ॥’ किमङ्गुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाच्यमस्तु, तदनुरोधेन चेदानीं श्रुति कथचि-
द्व्याख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुति कथचिन्नीय-
ताम् । तत्राप्यतरस्यान्यतरानुरोधनिषेधे प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यङ्गुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नैतन्या । अपि च
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ज्योतिषो ज्योतिषि ज्ञेये परस्मिन्नन्वितमिति ॥ २३ ॥ (७) ॥ परस्य ज्योतिषोक्तेर्ज्योतिरिक्तेषुपमीयमान
पुरुषस्य ततोऽर्थान्तरत्नमात्रकयोक्तम्—शब्दादिति । काठकाव्य पठति—अङ्गुष्ठेति । स्वामारिक परि-
च्छेदं वारयति—पुरुष इति । पूर्णत्वात्तत्रोपलब्धेर्नाङ्गुष्ठमात्रतत्त्वादाय विशेष्यत्किमप्यनद्वारा तथो-
गमाह—मध्य इति । आत्मनि देहे मध्ये द्वयसप्रतीत्यर्थः । तस्येव परमात्मत्वादिवाक्यान्तरमाह—
तथेति । अधूमक ज्योतिरिक्तेषुपमितेकरूप प्रकाशमान यथा दृष्ट तथाऽयमपि कृत्स्नप्रकाशावातुरित्याह—
ज्योतिरिति । ज्योतिषरत्नादङ्गुष्ठकमिति लिङ्ग्यस्य । शोधितममरस्य तदर्थतामाह—ईशान इति ।
भूतमव्यग्रहण भूततोऽपि प्रदर्शनार्थम् । कालत्रयपरिच्छेदस्य नियन्तेति यावत् । अद्वितीयत्वमाह—स
एवेति । वर्तमाने काले स एवास्ति श्रो मन्त्रिष्वपि काले स एव मन्त्रिताज्जीतेऽपि काले स एवाऽऽसी-
द्यन्नचिन्तितसा पृष्टम् ‘अन्यत्र धर्मोत्’ इत्यादिना तदेतदेवेत्याह—एतदिति । निषयमनृथ परिमाणोक्तं
रीशानशब्दाच्च सहायमाह—तत्रेति । पूर्वानुमानादिना निषयसत्तया णिजप्याहारेण सूर्यादगोचरो
नभ्येत्युक्तं तथेहापि परिमाणद्विज्ञानोपासनादप्येवमनोऽस्मीति चेतो धास्येदिति निव्यध्याहारेणोपास्तपर
वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पठितकाठश्रुतेर्निर्दिष्टेन प्रथमसत्यस्ययोक्तं श्रुत्यादिसंगतम् । पूर्व-
पक्षे जीवस्योपास्ति मिद्वान्ते तस्येव परमात्मत्वा भीरिति फलमेव । परम्योपासनायै कचिपरिमा-
णोक्तानपि वस्तुपरत्वेन दृष्टिं वाक्ये तदयोगाजनीयमहोऽस्ति मन्त्रोक्त-परिमाणेति । श्रुतरेव विज्ञा-

न ह्यनन्ताऽऽयामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाणमुपदिश्येत ॥
विज्ञानात्मनस्तथाधिमत्त्वात्सम्भवति कयाचित्कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम् ॥
स्मृतेश्च “अथ सत्यवतः कायात्पाशवद्धं वशङ्गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं
पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्” [म० भार० ३ । १२७ । १७] इति ।
न हि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कृष्टं शक्यः । तेन तत्र संसार्यगुष्ठमात्रो
निश्चितः । स एवेहापीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्र-
परिमितः पुरुषो भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ? शब्दात्—“ईशानो भूत-

रत्नप्रभा ।

पाप्मिः, सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षैरवयवान् फलमिति मन्तव्यम् । आयामः दैर्घ्यं विस्तारः महत्त्वमिति
भेदः ॥ कयाचिदिति । अङ्गुष्ठमात्रद्वयस्य विज्ञानशब्दितबुद्धवर्मेदाध्यासकल्पनवैयर्थ्यः ॥ स्मृतिस-
पादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इवाह—स्मृतेश्चेति ॥ अथ मरणानन्तरम् । यमपाशवद्धं कर्मवशं
प्राप्तमिवैर्यः । तत्रोपीश्वरः किं न स्वादित्यत्र आह—न हीति ॥ “प्रभवति सयमने ममापि
विद्युः” इति यमस्येश्वरनिष्पन्नस्मरणादिनि भावः । भूतमव्ययस्य युगपदाद्याप्रकामायां ईशान इतीदा-
त्यशब्दान्निकुशलीशिता भानि इति श्रुत्या त्रिय व्याप्यमिति सिद्धान्तवति—परमात्मैवेति ॥ प्रकणायाम
भामती ।

युक्तं ह्यङ्गुलीकदहरस्यानयं परमात्मनः, स्थानभेदनिर्देशात् । तद्वि तस्योपउच्छिस्थान, शालग्राम इव
कमउत्तामस्य भावनः । न च तथेहाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च ‘मय्य
आत्मनि’ इत्यत्र स्थानभेदोऽङ्गमर्थः । आत्मशब्दो ह्ययं स्वभावरचनो वा जीवरचनो वा प्रधानरचनो
वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वप्रतिधीननिरूपणतया स्वस्य च प्रतिरुनिर्देशात् शायते कस्य मय्य इति ।
न च जीवपरयोरस्ति मध्यमज्ञासेति नैव स्थाननिर्देशो विनष्टः । सप्तस्य परिमाणनिर्देशः । परिमाण-
भेदश्च परस्मिन् समरतीति जीवात्मैराङ्गुष्ठमात्रः । स एव तत्कणायामुपाधिकस्त्वितो मायः परमात्मनः ।
अन्तःकरणं च प्रायेण ह्यकमउत्तेश्च स्थान, एकमउत्तेश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदन्विजो जीवा-
त्माऽङ्गुष्ठमात्रः, नभ इव वेशरार्वाञ्छितमरनिमात्रम् । अपि च जीवात्मनः स्वप्नगुष्ठमात्रात् सम्यगे-
‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्’ इति । न हि सर्वस्य प्रधानो यमेन वडातिष्कर्षः कारते ।
यमो हि जगौ—‘हर्मुत्तशोऽस्मि न स्वप्नः प्रभवति सयमने ममापि विद्युः’ इति । ततोऽङ्गुष्ठमात्र-
आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

द्वलीयम्बादीशानश्रुत्या परमात्मागतौ पुनो जीवस्येवाद्याय परमात्मनि परिमाणोक्तैरव्ययताधामजीवे
कतिपयेति श्रुत्यादीशानश्रुतिर्दोषोऽङ्गी श्रुतिरिवाशयेनाऽऽह—न हीति । जीवस्यापि विमुखादुक्तपरिमाणा-
निश्चिरिवाशयाऽऽह—विज्ञानेति । कयाचिदिनि तद्व्यक्तमउत्तेश्च जीवोपउच्छिस्थानस्याङ्गुष्ठमात्राये-
त्यर्थः । किंच, यथा मति विषये च साधारणी सयमो ‘न तत्रासयने’ इति स्मृत्या विषये व्ययमपि
तथा परिमाणमपि त्रिमेष्वर पेति सयमे सति ‘अङ्गुष्ठमात्रं निश्चकर्ष’ इति स्मृत्या निधयमिनिश्चिरिवा-
स्मृतेश्चेति । मरणानन्तरमवशब्दार्थः । तत्रापि परमात्मैव प्रतिपादोऽप्यु ने पाह—न हीति । ‘प्रम-
यति सयमने ममापि विद्युः’ इति यमस्य तदधीनस्मृतैर्यर्थः । स्मृतेः सम्पादितपरं निगमयति-
तेनेति । निधितार्थस्मृत्या सदित्यर्थश्रुतिरि जीवार्थेनेवाह—स इति । वाक्यस्य जीवगामिने न्यते
सम्येक्षानोऽस्मीति स्थान फलतोऽप्युपसङ्गमिति शब्दः । ईशानमन्य गिद्वान्तमवयव प्रतिशो व्याकरोति-
परमिति । जीवे त्रिभिर्दे नियमानिश्चिरिवाह—कस्मादिति । श्रुतित्रिदोषः श्रुतिर्दोषोऽपीति मया
हेतुमाह—शब्दादिति । जीवेऽपि कतिपयेति श्रुत्यादिति श्रुतिरप्युक्तं तत्र भूतमव्ययस्येयविशेषश्रुतेरि-

त्वात्तदपेक्षमप्यंगुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ मनुष्या-
धिकारत्वादिति-शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति
शक्तत्वादित्वाद्युपपत्त्युद्देशतत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति ॥ वर्णितमेतदधि-
कारलक्षणे, मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः । औचित्येन नियतप-

रत्नप्रभा ।

विरोधादसम्भर इति गौणग्रह इत्यर्थः ॥ मनुष्यानेवेति । त्रैशिकानेयेत्यर्थः ॥ शक्तत्वादिति । अनेन
पञ्चादीनां देवानामृषीणां चाधिकारो वाधितः । तत्र पञ्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामप्रभावात्कर्मव्यवशक्तिः ।
इन्द्रादेः स्वदेशानां कर्मणि स्वदेशेन द्रव्यव्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणामापेक्षरूपेण ऋष्यन्तराभावा-
दशक्तिः ॥ आर्धत्वादिति । अनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्वारण्या चाधिकारो धारितः । तत्र मुमुक्षूणां
शुद्धपरिधये निषादिपरिकारो न काप्येषु । शुद्धचित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रृंगारिषु व्यग्रकेष्वधिकारो, न
कर्मव्यति मन्तव्यम् ॥ गृहस्थाधिकार निरूप्यति-अपर्युद्देशतत्वादिति ॥ “शूद्रे यद्वेदनवक्तृत्वं”
[नै० स० ७ । १ । १ । १] इति पर्युदासात्, “उपनयोत” “तमव्यापयोत” इति शास्त्राच्च न
गृहस्थ धीदिके कर्मव्यधिकारः । तस्यैकज्ञानिस्मृतेरुपनयनप्रयुक्तद्विजानिष्ठामावेन वेदाध्ययनाभावात् ।
अत्रानेक्षितानां न्यायः पशोऽप्याये वर्णित इत्याह-वर्णितमिति ॥ “स्वर्गकामो यजेत” [वेदव्या-
ख्यादिशास्त्रस्याविशेषेण स्वर्गकामार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात्प्रणिमात्तस्य सुगमार्थित्वाच्च फलार्थं कर्मणि
पञ्चादीनामधिकार इत्याशङ्क्योक्तरीत्या तेषां शक्तत्वाद्यभावात्स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सकीर्य मनुष्या-
धिकारस्यैव स्थापितं चातुर्यैवधिकारस्यैव शक्यं “यस्मिन्ने ब्रह्मगोऽग्नीनादधीत, ग्रीमे राजन्यः, शरदि
वेदेषु” इति त्रयागमेतन्निमित्तव्यवश्रयात्तेषामधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रभुत्वे किमापानं तत्राह-
मनुष्याणाञ्चेति ॥ प्रायेण समन्तिस्तिपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः । एवमंगुष्ठशब्द एवमागशक्य-
भामती ।

त्रैशिरमेतद्वैश्वमित्यर्थः । मनुष्यानेवेति । त्रैशिकानेव । आर्धत्वादिति अन्तःप्रदानो मोक्षमागानां च
काप्येषु कर्मव्यधिकार निरूप्यति । शक्तत्वादिति । निर्व्येदेवर्णाणामशक्तत्वात्तानामधिकार निरूप्यति । उपनयना-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्राप्तनि-अन इति । स्वर्गकामादिनास्यै स्वर्गादिकामिन एवाविशेषेणाधिकारितं न मनुष्यस्यैवाश्रयात्तद-
ज्ञानमिति । मनुष्यशब्दत्रैशिकविशेषः । तेषां शास्त्राधिकारे हेतुमाह-शक्तत्वादिति । तेन निरुद्धो
देवानामृषीणां चाधिकारो धारितः । निषेधो वेदार्थज्ञानादिसामप्रभावात्प्रवृत्तपक्षना । देवानां स्वदे-
शे कर्मव्यधिकारो देशेन द्रव्यव्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणामापेक्षरूपेणादौ तदभावात् । स्वारण्यां मुमुक्षूणां
च कर्मव्यधिकार निरूप्यति-आर्धत्वादिति । मुमुक्षूः शुद्धपरिधये निषेधपरिकारोऽपि काप्येषु नदमात् ।
गृहस्थाधिकार तापयति-अपर्युद्देशतत्वादिति । ते हि “शूद्रे यद्वेदनवक्तृत्वं” इति पर्युदासात् वेदिके कर्म-
व्यधिकारिणः । तत्रैव तेष्वन्तराह-उपनयनादिति । न हि गृहस्थामेकज्ञानिस्मृतेरुपनयनं तदभावे वृत्तो-
ऽप्यन तस्य तदा गृहस्थवत्तत्वात् कुलम्भार्थेऽधिकारः । अत्र चारित्रिकव्याप्यं पशुमात्रे मित्वाज्ञे
तत्तत्तं यदा इत्याह-इति वर्णितमिति । फलार्थं कर्मणि त्रिगुणादेरपि सुगमकामव्यधिकारः ॥ स्वर्गकामभु-
तेतिशेनादिपास्तत्वात्तदुपनयनस्य सन्निधिरप्यत्रा न निश्चयेऽप्युपनयने स्वर्गकामादौ मनुष्या-
धिकारो स्थिते चातुर्यैवधिकारोऽपि शास्त्रमिति प्राप्तं “यस्मिन्ने ब्रह्मगोऽग्नीनादधीत । ग्रीमे, राजन्यः,
शरदि वेदेषु” इति त्रयागमेतन्निमित्तव्यवश्रयात्तेषामधिकार इति प्रतिपादितमित्यर्थः । मनुष्यागामि-
कथमुवाचवाचयानां नियतपरिमाण इत्यत्र तत्राह-मनुष्याणां चेति । अग्न्यादिदेहव्यति परित्या-
गनेनैव दृष्टं तत्राह-औचित्येनेति । देहस्य नियतपरिमाणोऽपि दृष्टव्यः किमापानं तत्राह-

रिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् ॥ अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य
मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः ॥ यदप्युक्तं
परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति ॥ तत्प्रत्यु-
च्यते ॥ “स आत्मा तत्त्वमसि” [छां० ६।८। ७] इत्यादिवत्संसारिण
एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति ॥ द्विरूपा हि वेदा-
न्तवाक्यानां प्रवृत्तिः—कचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा । कचिद्विज्ञाना-
त्मनः परमात्मैकतयोपदेशपरा ॥ तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनेकत्वमु-
पदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् ॥ एतमेवार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति—
“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं
स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतम्” [कठ०
६। १७] इति ॥ २५ ॥ इति प्रमिताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदुपर्यपि वादरायणस्सम्भवात् ॥ २६ ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

तत्रस्य ब्रह्म लक्षयतीत्युक्तम् । सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूवायमीशान इति ब्रह्ममेवो बोध्य इति
वक्तुमुक्तमनुवदति—यदपीति ॥ प्रतिपाद्यामेदविरोधादनुवाचोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं वाच्यम् । तात्पर्याधिष्य घटवन्त्वा-
दित्याह—तत्प्रतीति ॥ कचिद् अस्थुलमित्यादौ । कचित् तत्त्वमसीत्यादौ । एकवच्यं वाच्यशेषमनुकू-
यति—एतमिति ॥ धृतिर्यमो वा कर्ता द्रष्टव्यः । तं जीवम् । प्रवृहेत् पृथक् कुर्यात् । धैर्येण ब्रह्म-
विद्विषयनिग्रहादिना तं विविक्रमात्मानम् । शुक्रं रजप्रकाशम् अमृतं कूटस्थं त्रय जानीयादित्यर्थः ।
तस्मात्कठवाक्य प्रत्यग्रहणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥ (८) ॥ शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवा-
दीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनविकारः स्यादित्याशङ्क्याह—तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवादिति । ननु
भामती ।

विज्ञास्त्राच्चेति । श्रुत्यामनविकारितां दद्यापति । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्चेति ।
यद्येतत्परमात्मपरं किमिति तर्हि जीव इदोच्यते । ननु परमात्मैवेत्युक्तम् । उच्यते च जीवः, तस्मा-
जीवपरमेवेति मात्रः । परिहरति—तत्प्रत्युच्यत इति । जीवस्य हि तत्त्व परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम्, न च
तज्जीवमनमिवाप शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ (८) ॥ तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ।

आनन्दगिरीय-भाष्यनिर्णयः ।

नियतेति । परस्मिन्परिमाणोक्तैर्वोगमुपसंहरति—अत इति । अङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्य जीवत्वेऽपि वाक्यस्य
परार्थेति वक्तुमुक्तमनुवदति—यदपीति । परमात्मपरे वाक्येऽनूयमानजीवस्यमङ्गुष्ठमात्रत्वं प्रतिपाद्यमान-
परमात्मव्यविरोधाद्वाच्य प्रतिपादयस्य तात्पर्यविषयत्वादित्याह—तदिति । परमात्मपरे वाक्ये तस्यैव वक्त-
व्यत्वे कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य वाक्यप्रवृत्तेर्द्रष्टव्यमाह—द्विरूपेति । कथं प्रकृते वाक्यप्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—
तदत्रेति । न हि परैक्यं जीवस्योक्तिं विना शक्यं वक्तुमिति तदुक्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षादिविरोधे निमुच्यं
तत्राऽऽह—एतमिति । विरुद्धाशल्यागेनाविरुद्धाश्लक्षणायेक्ये वाक्यार्थे न विरोधधीरित्यर्थः । यतोऽन्त-
रात्मा पुरुषवात्पूर्णाऽपि जनानां हृदये सदा सन्निविष्टस्ततोऽङ्गुष्ठमात्र इति त्वमर्थानुवादः । तस्यान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां तदनुसारिधृत्या च शौच्यत्वमाह—तमिति । शरीरं स्थूल सूक्ष्मं च प्रवृहेत्पृथक्कुर्यात् ।
धैर्येण शमादिनेति यावत् । न च विविक्रमात्मानं निशुद्धममृतं त्रैव जानीयादित्याह—तमिति । तदेव
काठवाक्य प्रत्यग्रहणि ज्ञानार्थं समन्वितमिति ॥ २५ ॥ (८) ॥ मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेरमनुष्याणां
देवादीनामनविकारमाशङ्क्योक्तम्—तदुपर्यपि। निर्गुणनिग्रहं गुणदानविचारादिषु देवादीनामविकारोऽस्ति ।

देवता(तदुपपत्ति)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयमपेक्षम् । (३७७)

अंगुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम् ॥
तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते ॥ वाहे मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनु-
ष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति ॥ तेषां मनुष्याणामुपरिष्ठाद्ये
देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति चादारायण आचार्यो मन्यते ॥
कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारका-
रणम् ॥ तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि सम्भवति विकारवि-

रत्नप्रभा ।

समन्वयान्यापेक्षधिकारचिन्ता न सङ्गते वन आह-अट्टगुप्तेति ॥ मृदाभ्योऽंशान्ते १ प्रसङ्ग । अत्र मनु-
ष्याधिकारव्योक्तया इदृशानां देवादीनां वेदान्तश्रयणादावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगमाप्तानां येषां
व्याप्यसम्भवातेति प्राप्ते मिद्वान्तमाह-चादमिति ॥ एवमधिकारविचारान्मन्त्राधिकारणद्वयस्य प्रासङ्गिकी
मंगतिः । अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां ज्ञानाधिकारोऽयं वयानिहाय क्रममुक्तिरुक्तानु दृष्टानुपामानानु क्रम-
मुत्पत्तिना मनुष्याणामप्रवृत्तिः फलम् । मिद्वान्ते तु प्रवृत्तिः । उपामनाभिर्देवता प्राप्तानां श्रयणा-
दिना ज्ञानानुक्तिमभवादिनि सक्रोड्य विचारः । ननु भोगमाप्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावात्तद्वि-
कार इत्यत्र आह-अर्थित्वं तावदिति ॥ विकारत्वेनावृत्तविषयस्य धर्माव्याप्यविशेषदृष्ट्या निरति-
शयमुपमोक्षार्थित्वं सत्यप्रवृत्तीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राय राहोऽप्यादी चतुर्धन-

भामती ।

देवर्षीणां प्रयत्नज्ञानाधिकारचिन्ता समन्वयउत्पत्तेरुपगमनेयस्याः प्रासङ्गिकी मंगतिं दर्शयितुं प्रसङ्ग-
माह-अंगुष्ठमात्रश्रुतिरिति । स्यादेतन् । देवादीनां विविधविचारानन्दभोगमोगिनां येषामाभावा-
त्तार्थित्वं प्रमवियायामिष्यत आह-तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमिति । क्षपातिशयवोगस्य स्वर्गाद्युप-
भोगेऽपि भावादिभिः येषामपि यथैव । ननु देवादीनां विप्राद्यभवेनेन्द्रियार्थननिरुपजाया प्रमाणादिवृत्ते-
आनन्दमिदं-न्यायनिर्णयः ।

न वेति सामर्थ्यापममसमस्याभ्यां सन्देहे शास्त्रमात्रं वेदसि लक्षणासंगतं चिन्ते वाशङ्क्य प्रासङ्गिकी
संगतिमाह-अट्टगुप्तेति । अत्र चाधिकारनिरूपणद्वारा मन्त्रार्थरादादीनां प्राप्तिरिषोषयोरसतोऽयं वयानि-
हादाभ्ययोत्तरप्रापमंगतिः । मन्त्रादिप्राप्त्याप्ये व्याप्यसाध्यादुपमदनादिगिरासिर्वादिमर्गः (११) पाया
भूतेऽर्थे प्रामाण्यात्तत्त्वमात्रवचसोऽपि ब्रह्मस्यैव पर्यमानमिति श्रुतिश्रवणाप्यापरादमगाय । पूर्वपक्षे मन्त्रा-
त्प्राप्त्याप्यादुपगमनादिगिरासि स्यात् न दस्योपात्तत्त्वमादेरपि नैस्यनिष्ठोति फलम् । मिद्वान्ते तत्त्वप्राप्ता-
व्यस्य तत्त्वार्थे सम्भवात्तत्त्वमादेरपि सम्भवेत्यनिष्ठोति फलम् । पक्ष-देवादीनामनिरासत्वायेन क्रम-
मुक्तिरुपगमिष्यत भोगद्वारा मोक्षरामनुपपत्तिरुत्पत्तिरिति पूर्वपक्षे फलम् । मिद्वान्ते देवादिश्रव-
विचारस्य देवादिप्रत्यक्षज्ञानमात्रेऽपि यथोक्तोपाप्य मनुष्यप्रत्यक्षार्थे सत्त्वमोक्षरूपनिर्गुणविशयो तेषां
मपि प्रवृत्तिरिति प्रयोजनम् । तत्राऽऽदी मिद्वान्तमेव दर्शयन्नुपाधिकारः । शास्त्रव्याप्यवोगव्यरुपेऽद्वय-
प्राप्त्याप्येऽद्वयैः विकल्पाऽऽप्यवृत्तिरिति-चादमिति । श्रुत्यैव दूरवर्ति-न इति । निषण्णानां
मन्त्राक्षरव्याप्यया विरादपि-तेषामिति । मन्त्रव्याप्यमन्त्रविशयो देवादीनामपि तु विवेकविधिपाद-
मिहोपादिनिर्गुणविशयो कस्मात्-कस्मादिति । अनुमानमप्ये दूरवर्ती हेतुमुपाय व्याप्ये-संभवादिदि ।
ननु देवादीनां निष्प्रमोगमजायमानत्वात् मोक्षार्थित्वं तत्राऽऽ-तत्रेति । येषां चतुर्धनव्याप्यविशयो-
पारक-व्याप्यविशयो तत्र येनपमिदं परमपुनर्यथा मोक्षार्थित्वं मन्त्रविशयो तेषामुद्देश्यो-
त्तरं । चतुर्धनव्याप्यविशयो देवादीनामप्यप्यप्य विप्रायोगात् शान्तेऽनुपगमनीयं वाशङ्क्यऽ-

१ देवानाम् ।

पयविभृत्यनित्यत्वालौचनादिनिमित्तम् ॥ तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहत्वाद्यवगमात् ॥ न च तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति ॥ न चोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत ॥ उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् ॥ तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् ॥ अपि तेषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति—“एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवाच” [छां० ८ । ११ । ३] “भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति” [ति० ८०३१] इत्यादि ॥ यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं—“न देवानां देवतान्तराभावात्” “न ऋषीणामार्षेयान्तराभावाद्” इति ॥ न तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां

रूपप्रमा ।

शब्दातिरिक्ता विग्रहयती देवता नास्ति । शब्दस्य चासामर्थ्यान्नाविकार इत्यत आह—तथेति ॥ अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्त्वमाह—न च तेषामिति ॥ “सद्रो यज्ञेऽन्यकल्लतः” [तै० स ७ । १ । १ । ६] इति ब्रह्मादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्यं सत्यप्युपनयनाभावाच्छास्त्रावसामर्थ्यं नास्तीत्यन आह—न चेति ॥ जन्मान्तराध्ययनब्रह्मत्वव्यपेन प्रतिभाताः स्मृताः वेदाः येषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः । बाळादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्बोधदर्शनात् । देशयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः । देवानां चः ऋषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा धीत गुरुब्रह्मवासादिभिर्ब्रह्माह—अपि चेति ॥ ननु ब्रह्मविद्या, देवादीनां विनारोति, वेदार्थत्वाद्, अग्निहोत्रयदित्यन आह—यदपीति ॥ देवानां कर्मसु नाधिकारः, देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावादिति प्रथमसूत्रार्थः । ऋषीणामनधिकारः, ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते कर्मव्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परेहति—न तदिति ॥ असामर्थ्यस्य कारणमित्यर्थः ।

भाग्ये ।

रूपपक्षेरेविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाविकार इत्यत आह—तथा सामर्थ्यमपि तेषामिति । यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते । ननु शूद्रवदुपनयनासम्भवेनाध्ययनाभावाच्चेष्टामनधिकार इत्यत आह—न चोपनयनशास्त्रेणेति । न गद्य विधिवदुत्सुखादुत्समाणां वेदः कष्टव्यकर्मब्रह्मत्वबोधहेतुः, अपि त्वध्ययनोत्तरकाष्ठं निगमनिवृत्त्याकरणादिविदिनपदतद्दर्पसंगतरेविगतशान्दव्यायनस्य पुनः स्मर्यमाणः । स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि मये विधिवदधीत आत्राय इह जन्मनि स्मर्यमाणः । अत एव स्वयं प्रतिभातो वेदः संभवनीत्यर्थः । न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो मतोत्तीह—यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तमिति । वस्त्रादीनां हि न वस्त्राद्यन्तरमस्ति । नापि आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तथेति । तयोः सतारपि शूद्रवदनधिकारं शङ्किवोक्तम्—न चेति । त्रैवर्णिकानामेवोपनयनादेवादीनां तदभावे वेदिकशक्यमात्रावाधिकार इत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तर्हि तदभावादङ्गिनोऽध्ययनस्याभावे कुतो वेदार्थेऽधिकारस्तत्राऽऽह—तेषां चेति । जन्ममरणव्यवधानेऽपि मृतमेतादिषु स्मृतिदर्शनात् तदस्मृतिरिति भावः । तथाऽपि पूर्वोक्तानुमाने जायति कुतो देवादयो ब्रह्मविद्यायामधिकारेरजिन्याशङ्क्य काष्ठातीतत्वमाह—अपि चेति । ब्रह्मचर्यादिन्यादिपदेनोपगमनशुश्रूषादि गृह्यते । द्वितीयमादिपदं सनकुमारनारदसत्तादादिसप्तहर्षम् । न केवळं उद्भिरोवादेव काष्ठातीतत्वं किं ‘तयो यो देवानान्’ इत्यादिशक्यविरोधादर्शानि मन्त्राऽऽह—यदपीति । देवानां कर्मसु नाधिकारे देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावात्तदनुष्ठानाशङ्केरिति सूत्रार्थः । ऋषीणामपि मृगादीनामार्षेयकर्मणि नाधिकारो मृगाद्यन्तराभावाच्चुक्ते कर्मव्यशक्तेरिति सूत्रार्थः । अविशारद्वैयमत्त ज्ञानेऽपि तुल्यं तेषामिति कुतो आक्षयार्थीतिन्येनद्वयमिति—न तदिति ।

देयता(तदुपार्थ,निकरणम्] रत्नमभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकावृत्तमेतम् । (३७९)

विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित्कृत्यमास्ति । न च भृग्वा-
दीनां भृग्वादिसगोत्रतया ॥ तस्मादेवादीनामपि विद्यास्वधिकारः
केन वार्यते ॥ देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठपेक्षया न
विरुध्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतद-यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो व-
र्ण्येत विग्रहवत्त्वाद्, अस्त्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वस्मत्प्रतिधानेन कर्मा-
ङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् ॥ न हीन्द्रादीनां
स्वस्मत्प्रतिधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते । न च सम्भवति ॥ बहुषु यागेषु

रत्नमभा ।

न तस्मिन् येनासामर्थ्यं स्यादिति शेषः । "तद्योयो देवानां प्रपद्यन्त स एव तदभ्यगन्, तयर्गीगाम्" इति याजुष्योऽप्यनुमानस्य दृष्टयः । ननु देवादीन्प्रति अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथम् । तेषां महादेहत्वेन हृदय-
स्याम्बुगुप्तात्रायाभावात् । अतः श्रुतिश्च तेषां नाधिकार इत्येव आह-देवाद्यधिकारोऽस्तीति ॥
॥ २६ ॥ ननु मन्त्रादीनां प्रणीयमानभिमहस्ये तात्पर्यं कथयित्वा देवादीनामधिकार उक्तः । स
चायुक्तः । अन्यपरानां तेषां प्रत्यक्षादित्येनेन ह्यर्थे वा पर्यक्तानुपपत्तेश्चातिथि- नूनचनुष्ठयेन परि-
हरति-विरोधः कर्मणीत्यादिना ॥ वर्ण्येत । तर्हीति शेषः । स्वरूपं विप्रः । अभ्युपगमे प्रपक्षेण
देवता दृश्येत् । न च दृश्यते । अतो योग्यानुपपत्त्या देवताया विप्रस्या अमात्रासम्प्रदानकारकामयेन
कर्मनिष्कर्त्तनं स्यादित्याह-तदा चेति ॥ विग्रहस्याङ्गमनुष्ठानिगम्यते, युनया च न सम्भवी-
त्याह-न चेति ॥ तस्मादप्येतिशब्द एव देवता । तस्या अन्वेगनत्वात् विद्याधिकार इति शक्तार्थं
मायती ।

भृग्वादीनां भृग्वाद्यन्तरमस्ति । प्राची यमुष्मृगुप्रभृतीनां क्षीणाधिकारत्वेनेदानीं देवर्षिसमागदित्यर्थः ॥ २६ ॥
विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् । मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रणीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तर-
विरोधे सयुक्तः, न तु विरोधे । प्रमाणान्तरमित्यहं चेद विग्रहवत्त्वादि देवतायाः । तस्यात् "यजमानः
प्रमत्तः" इत्यादिनृपचरितार्थो मन्त्रादिवर्ज्यत्वमेव । तथा च विग्रहाद्यभावात्प्रत्यक्षविरोधार्थोऽर्थोऽस्ति नो
वा शब्दो देवर्षेः पक्षेनन्यात् तस्याः कचिदप्यधिकार इति शङ्क्यर्थः । निराकरणेन-न । परमात् ।

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तदेन दृष्टयति-न हीति । मायकायकमन्त्रायामत्रकट्याह-तस्मादिति । ननु देवादीनामधिकारे कर्म-
गुप्तात्राभुक्तिरि हि तेषां महादेवानां हृदयमङ्गुष्ठात्र तत्राऽऽह-देवादीति । साधारणी मन्त्रगुप्तात्राभुक्ति-
स्मात्रत एवगुप्तात्राभुक्तिरहृदयपेक्षया निर्दिष्टार्थः ॥ २६ ॥ मन्त्रादिप्राधान्येन विग्रहात्मित्वं मूर्धन्यं
देवादीनामधिकारो निरूप्यते । मन्त्रादि देवादिप्राधान्यादिमन्त्रादीनामन्त्रादिसाधारण्येन प्राधान्यात्प्र-
त्यक्षादिविरोधमात्रेण परित्यक्तं नूनचनुष्ठये धियते प्रथमं कर्मणि सिरोन्माशङ्क्य परित्यजति-विरोध इति ।
मानान्तरविरोधे मन्त्रादीनामन्त्रादिसाधारण्यमात्रादिसाधारण्येन देवादिप्राधान्यात् तेषामनुष्ठानार्थेना शब्दो-
पहितोऽर्थस्तदुपहितो वा शब्दो देवादिप्राधान्येननान्यस्य नाधिकारमिति निर्दिष्टमिति शङ्क्य-
स्यादेतदिति । अङ्गुष्ठमन्त्रान्तिन्द्रादीनामप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिरप्यहं मन्त्रमन्त्रनिर्णयनात् तत्राऽहं-तदा
चेति । यद्यपि सिरोधमन्त्रमात्राऽहं-न हीति । दर्शनाभावात्तत्रा मुक्त्यमन्त्राह-न चेति । मन्त्र-
दीनां मन्त्रमन्त्रनिर्णयना यागाङ्गभावो देवताह-नृद्व्यति । तद्विद्वत्प्राग-साधारण्यं न विरोधोऽस्ति-

युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेत् ॥ नायमस्ति विरोधः ॥
 कस्माद् ? अनेकप्रतिपत्तेः—एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रति-
 पत्तिः सम्भवति ॥ कथमेतदवगम्यते ॥ दर्शनात्—तथाहि “कति देवाः”
 [बृ० ३।९।१] इत्युपक्रम्य “त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा”
 [बृ० ३।९।१] इति निरुच्य “कतमे ते” [बृ० ३।९।१] इत्यस्यां
 पृच्छायां “महिमान एवेषामेते त्रयस्त्रिंशत्केव देवाः” [बृ० ३।९।
 २] इति श्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति ॥

रत्नप्रभा ।

पाठरति—नायमिति ॥ एकस्यापि देवस्य योगनडादनेकद्रव्याति. श्रुतिस्मृतिदर्शनात्सम्भवति । अतो
 न कर्मणि विरोध इति व्याचष्टे—कस्मादित्यादिना ॥ वैश्वदेवशब्दे शस्यमानदेवाः कतीति शाकन्येन
 पृष्ठे याज्ञवल्क्यो निनिदा त्रयश्चेयादिरूपया उत्तर ददौ । निविन्नाम शस्यमानदेवस्य यानाचक
 शब्दः । पडधिकाणि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति सग्योक्तौ सत्येयस्वरूपप्रवने महिमानो विभूतयः
 सर्वे देवा एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानाम् । अष्टौ—उत्तर, एकादश द्वादश, प्रजापति-
 धेति—त्रयस्त्रिंशद्देवाः ॥ तेऽपि पण्यामन्निपृथिवीनामन्तरिक्षादिवदिवा महिमान् । तेऽपि पत्सु देवेषु
 मामता ।

अनेकरूपप्रतिपत्तेः । सेन कुन इत्यत आह—दर्शनात् । श्रुतिपृ स्मृतिषु च । तथाहि—एकस्यानेकता-
 मनिर्माणनदर्शनाद्वा न युज्यते, वाचदर्शनाद्वा । तत्रादर्शनमसिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्या दर्शनात् । न हि लौकिकेन
 प्रमाणेनादृष्टव्यादागमेन दृष्टमदृष्ट भवति, मा भूयागादीनामपि रसगोदिसाधनत्वमदृष्टमिति । मनुष्यशरी-
 रस्य मातापितृसंयोगजत्वनिधमादसति पित्रो मयोगे कुन समर, समवे वानभिर्तोऽपि ब्रूम स्यादिति
 वाचदर्शनमिति चेत् । हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगज मियाप्रयपति ।
 तथा चानेकान्तो हेवामास, स्नेहजोऽज्जाना शरीरागामनहेतुत्वात् । इच्छामात्रनिर्माणय देहादीनाम-
 दृष्टव्यमिति चेत्, न । भूतोपादानत्वेनेच्छामात्रनिर्माणव्यासिद्धे । भूतत्रयिना हि देवादीना नानाकाय-
 विकीर्षानशादूतक्रियोत्पत्तौ भूताना परम्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च शक्तिर इच्छान-
 शादस्ये क्रिया, यया निपत्रियादि इच्छामात्रेण निपश्रकप्रणम् । न च निपत्रियाविदो दर्शनेनात्रि-
 ष्टानदर्शनाद्व्यपहितमिष्टदृष्टभूतादर्शनादेवादीना कथमत्रिष्टानमिति गच्छम् । आचात्रपटलपिहितस्य विप्र
 दृष्टस्य च भौमशर्मधरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् । असक्ताश्च दृष्टयो देवादीना काचात्रपटलादियन्महीम-
 हीनरादिभिर्न व्यभिचरन्ते । न चास्मदादिरत्तेषा शरीरत्वेन व्यपहितमिष्टदृष्टादिदर्शनासम्भोऽनुमीयत
 इति वाच्यम्, आगमविरोधिनोऽनुमानस्योत्पादायोगात् । अन्तर्याम चाजनादिना मनुजानामिव तेषा
 प्रमवतामुपपद्यते, तेन सनिहिनानामपि न क्रतुदेशे दर्शनमविव्यति । तस्मात्कृतम्—अनेकप्रतिपत्तेरिति—
 तयादि कति देवा इत्युपक्रम्येति । वैश्वदेवशब्दस्य हि निनिदि ‘कति देवा’ इत्युपक्रम्य निनिदेशो-
 चर दत्त शाकन्याय याज्ञवल्क्येन—त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । निविन्नाम शस्य

आनन्दगिरिय—व्यापनिर्णयः ।

त्याह—नायमिति । विरोधमङ्गीकृत्यापि परिहर्तुं प्रश्नपूर्वक हेतुमादाय व्याख्याति—कस्मादिति । एकस्य
 युगपदनेकरूपप्रतिपत्तिरिच्छेत्याह—कथमिति । प्रमाणिकत्वेन त्रिणे समप्रपत्ते—दर्शनादिति । तत्र श्रौत दर्श-
 नमाह—तया हीति । वैश्वदेवस्य निनिदि कति देवा शस्यमाना इति शाकन्येन पृष्ठे याज्ञवल्क्यस्यो-
 चर त्रयश्चेति । शस्यमानदेवानासंयायाचिमन्त्रपट निनिदुच्यते । पडधिकाणि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति
 सग्योक्तौ सत्येयस्वरूपप्रवने महिमानो विभूतयः सर्वे देवा एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानाम् । अष्टौ—उत्तर, एकादश द्वादश, प्रजापति-
 धेति—त्रयस्त्रिंशद्देवाः । तेऽपि पण्यामन्निपृथिवीनामन्तरिक्षादिवदिवा महिमान् । तेऽपि पत्सु देवेषु
 मामता ।

देवता(तद्वर्ष, रिक्तणम्] ग्लप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३८१)

तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण “कनम एको देवः” [वृ० ३ । ९ । ९] इति “प्राण इति” [वृ० ३ । ९ । ९] प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति॥ तथा स्मृतिरपि-
“आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ । योगी कुर्याद्वलं प्राप्य तैश्च सर्वमर्हं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च

रत्नप्रभा ।

अन्तर्भवन्ति, षट् देवास्त्रिषु लोकेषु, त्रयश्च द्वयोरन्तर्भावयोः, द्वौ च एकस्मिन् प्राणे द्विरप्यगर्भे, अन्तर्भवन्ति इति दर्शनमित्यर्थः ॥ त्रयस्त्रिंशतोऽपि । देवानामिति सम्बन्धः । दर्शनं श्रौतं व्याख्याय मन्त्रं व्याचष्टे-तथा स्मृतिरिति॥ यत्नं योगसिद्धिम् । “अग्नौ मरिचं चैव लज्जितं प्राणिंसंशानं । प्रोक्ता-
स्य च पश्चिच्च च यज्जामासत्पिपासा” [मार्कण्डेयपु०] इति अष्टैश्वर्याणि । क्षणं अशुभं हान् लघुर्गु-
रथ भवति योगी । अष्टगुण्या चन्द्रमर्शः प्राणिः । ईशता नृपतिरिति । प्राकाम्यम् ईशानमिवात् ।

भामती ।

मानदेवतासाध्यावाचकानि मन्त्रप्रदानि । एतदुक्तं भवति-यैष देवस्य निरिदि कति देवाः शस्यमानाः प्रसत्याता इति शाकल्येन वृष्टे याज्ञवल्क्यस्योक्त-“त्रयश्च त्री च शता” इत्यादि । यात्रासाध्यावा यैष देव-
निरिदि सत्याता देवास्त एतावन्त इति । पुनश्च शाकल्येन ‘कनमे तं’ इति मन्त्रेषु वृष्टे यष्टय-
ल्क्यस्योत्तरम्-महिमाम एवामेते त्रयस्त्रिंशत्तैश्च देवा इति । अथै यमश्च एकादश इन्द्रा द्वादशा-
दित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशदेवाः । तत्राग्निश्च वृथिरी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्र-
माश्च नक्षत्राणि चेति यमः । एते हि प्राणिनां कर्मकृताश्रयेण कार्यकारणमत्राश्रयेण पणिमन्तो
जगदिदं सर्वं यासयन्ति, तस्माद्वसतः । कनमे इन्द्रा इति दशमे पुराणं प्राणाः । बुद्धिर्मेन्द्रियाणि दत्त,
एकादश च मन इति । तदेतानि प्राणाः, तदुत्तिरात् । ते हि प्रायणकाल उत्क्रान्तः पुरा रोदय-
न्तीति इन्द्राः । कनम आदित्या इति द्वादशमाताः सप्तस्वरस्याययया पुनःपुनः परिवर्तमानाः प्राणभूता-
मायुषि च कर्मकरोपभोगं चादायपन्तो आदित्या । अशनिर्द्विष्टः, सा हि बध्, सा हीनस्य परमा
ईशता, तया हि सर्गप्राणिनः प्रपापयति, तेन मनविपुलशानिर्द्विष्टः । यज्ञं प्रजापतिरिति, यज्ञमथ
च यज्ञस्य च पशवः प्रजापतिः । एत एव त्रयस्त्रिंशदेव गन्धर्वास्त्रिष्विरीरागन्तर्गिश्वादिपदिषो मरिचानो न
तनो भिद्यन्ते । षट्प ॥ देवाः । ते तु षडङ्गि वृथिरी चैरुह्यान्तर्गिश्वा वायु चैरुह्यादि दिग् चादित्य
चैरुह्यादि त्रयो लोकादत्र एव देवा भवन्ति । एत एव च त्रयोऽन्तर्भावयोस्तर्भवतोऽन्तर्भावो द्वौ देवौ
भवतः । तत्राप्यप्यर्थो देव एकः । कनमोऽप्यर्थः, योऽयं वायुः पशुने । कनमप्यर्थः एवमर्थः, यदग्नि
मस्ति सर्वान्तरागप्यं बुद्धिं प्राप्नोति तेनाप्यर्थ इति । कनम एक इति, न एवाप्यर्थः प्राण एवो प्रभ ।
सर्दितामयेन वृहत्साहस्य तदेव त्वदिवाचकानि परोक्षान्तरागप्येन साधेन । तस्मादेकस्यैव देवस्य मणि-
भारताशुगदनेरदेवस्यसाहा श्रीनिः । स्मृतिश्च निगद्व्याख्याया । अति च इत्यग्नानामनुसायानु-
ष्ठानसाध्यापिनायैषवर्णा शुभप्रदानाकापनिर्नाग श्रुपः, तत्र देव कदा देवानो मन्त्रार्थमन्त्रानो-

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पन्थासमिष्टिरीरागन्तर्गिश्वादिपदिषो मरिचानो न तनो भिद्यन्ते । त्रयोऽन्तर्भावयोस्तर्भवतोऽन्तर्भावो द्वौ देवौ
भवतः । तत्राप्यप्यर्थो देव एकः । कनमोऽप्यर्थः, योऽयं वायुः पशुने । कनमप्यर्थः एवमर्थः, यदग्नि
मस्ति सर्वान्तरागप्यं बुद्धिं प्राप्नोति तेनाप्यर्थ इति । कनम एक इति, न एवाप्यर्थः प्राण एवो प्रभ ।
सर्दितामयेन वृहत्साहस्य तदेव त्वदिवाचकानि परोक्षान्तरागप्येन साधेन । तस्मादेकस्यैव देवस्य मणि-
भारताशुगदनेरदेवस्यसाहा श्रीनिः । स्मृतिश्च निगद्व्याख्याया । अति च इत्यग्नानामनुसायानु-
ष्ठानसाध्यापिनायैषवर्णा शुभप्रदानाकापनिर्नाग श्रुपः, तत्र देव कदा देवानो मन्त्रार्थमन्त्रानो-

पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव" इत्येवञ्जातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति ॥ किमु वक्तव्यमा जानसिद्धानां देवानाम् ॥ अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुमी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति । परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते ॥ "अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनाद्" इत्यस्यापरा व्याख्या-विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते ॥ क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभाव न गच्छति ॥ यथा-बहुभिर्भोजयद्भिर्नेको ब्राह्मणो युगपद्रोज्यते ॥ क्वचित्त्वेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति । यथा-बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्कृत्यते, तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वस्वं द्रव्यं युगपत्परित्यज्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः

रत्नप्रभा ।

वशित्वं नियमनशक्ति । सङ्कल्पमात्रादिष्टजामो यत्रकामावसायिता इति मेद ॥ आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थ । फलिमाह-अनेकेति ॥ अनेकेषु कर्मस्वरूप्य प्रतिपत्तिरङ्गमाय । तस्य लोके दर्शनादिति वक्तु व्यतिरेकमाह-क्वचिदेक इति ॥ प्रकृतोपयुक्तमव्ययदृष्टान्तमाह-क्वचिदिति ॥ २७ ॥ कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिरुति-शब्द इति चेदिति ॥

भामती ।

मित्याह-प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामिति । अणिमा छविमा महिमा प्राप्ति प्राप्ताम्यमीश्वर वशित्व यत्रकामावसायित्वेत्यैश्वर्याणि ॥ अपरा व्याख्येति । अनेकेन कर्मणि युगपदङ्गभावाप्रतिपत्तिरङ्गमात्रगमन, तस्य दर्शनात् । तदेर परित्युक्त व्यतिरेक तादाह-क्वचिदेक इति । न खटु बहुषु श्राद्धे-ष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावामाह-क्वचिच्चैक इति । यथैक ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कार क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानगम्यतामेका देवतामुद्दिश्य बहुभिर्नमनानैना-नादेशान्म्यतैर्युगपद्विभज्यते, तस्याश्च तत्रासनिहिताया अव्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युग-पद्विप्रकृतानेकार्थोपलम्भमामर्थमित्युपपादितम् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमाना-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्राप्तेति । "अणिमा छविमा चैव महिमा प्राप्तिरीश्वरता । प्राप्ताम्य च वशित्व च यत्रकामान-सायिता" ॥ इत्यैश्वर्याणि । अपिशब्दसूचितमर्थमाह-किम्विति । आजानसिद्धाना जन्मनैव प्राप्ता तिरायानामित्यर्थ । तथाऽपि प्रकृते किं जात तदाह-अनेकेति । श्रुतिस्मृतिसम्या युक्तिविरोधे समाहि-तेऽपि प्रतीतिविरोधस्य क समाधिस्तत्राऽह-परैश्चेति । आदिशब्देन परदृष्टिप्रतिबन्धो गृह्यते । उक्तया-यावत्तुयने देवादीना विग्रहवत्त्वोपगमेन नियम्यप्रकार इति शेष । सनिहितम्येमाह्वेति न नियमोऽमनि-हितस्यापि युगपदनेकत्र कर्मण्यङ्गभावाप्रतिपत्तिरङ्गमात्रगमन तस्य दर्शनादित्यर्थान्तरमाह-अनेकेति । तदेर स्पष्टयितु व्यतिरेक सोदाहरणमाह-क्वचिदिति । सप्रयमीष्टाङ्ग कार्यमय स दृष्टान्तमाचष्टे-क्वचिच्चेति । अन्यत्रप्रतिपत्तिकसिद्धमर्थ प्रटनं योजयति-तद्वदिति । असनिग्रहेऽपि देवताया विप्रकृतानेकार्थदृष्टिर्ज्ञेयं युगपदनेकत्राङ्गता सिद्धेत्यर्थ । कर्मण्यविरोधमुपसहरति-इति विग्रहेति ॥ २७ ॥ तत्राविरोधेऽपि देवता-दीनां विग्रहवत्त्वे शब्दे प्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य प्रयाह-शब्द इति चेदिति । शब्दं विमर्शने-मा नामेति ।

देनाना(तदुपर्य)निरूपणम्] तत्प्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३८३)

प्रसजि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत ॥ कथम् ॥ औत्पत्तिकं हि शब्दस्या-
र्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् ॥ इदानीं
तु विग्रहवती देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपपदनेककर्मसम्ब-
न्धीनि हवींषि भुञ्जीत । तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती
संति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रतीयमाने यद्वेदिके
शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् ॥ नायमप्यस्ति वि-
रोधः ॥ कस्मात् ॥ “अतः प्रभवत्” अत एव हि वेदिकाच्छब्दादेवा-
दिकं जगत्प्रभवति ॥ ननु “जन्माद्यस्य यतः” [व्या० सू० १ । १ । २]
इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितम् । कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ॥

तत्प्रभा ।

प्रामात्रि प्रसक्तो वा भूतानामेवार्थः ॥ औत्पत्तिकं तु शब्दार्थयोः (नायो) सम्बन्धस्यानादित्वादेरस्य मानान्तरात्परे-
क्षानेन प्रामाण्यमुक्तम् । इदानीमभिप्रेक्ष्यन्त्युपगमे तस्य सम्बन्धस्याप्यभिप्रेक्ष्यमानान्तरेण व्यक्ति शब्दा-
शब्दस्य गतेन, पुनः कर्तव्य इति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यस्य भिन्नः इत्यादित्याह-कथमित्यादिना ॥
किं ? शब्दानामपि यतया सम्बन्धस्य कार्यवशाद्यते-उत्त-अर्थानामपि यतया, नाद्य इत्याह-नायम-
पीति ॥ कर्मण्यभिरोधस्यैव पर्ययः । देवादिभ्यस्तिहेतु येन प्रागेव शब्दानां सत्त्वाद्यानित्यमिति मानः । अत्र
पूर्वापरविरोधः शक्यते-नन्विति ॥ शब्दस्य निमित्तत्वेन तत्र महत्कार्यवादविरोधः इत्याशयः द्वितीयं फलमु-
भामती ।

भ्याम् । गोत्रादिवर्तमानमर्शमानादुपागम्येव स्यात्प्रतीतिः पाचकादिशब्दाकाशादिशब्दरूपवृत्तिवृत्ता एव
यस्यादिशब्दाः तस्याश्च नियन्त्रात्तया सह सञ्जयो नि यो भवेत् । विग्रहादेर्योगे तु सावयवेन वृत्त्या-
दीनामभिप्रेक्षायाः पूर्व जन्मादिशब्दो न स्वार्थेन सञ्ज आसीत्, स्वार्थेभ्योऽभावात् । तत्तदोपने-
वस्यादी यस्यादिशब्दसम्बन्धः प्रादुर्भूतश्चेदस्मादिशब्दमन्त्रात्पुनरुद्दिप्रभव इति तत्पूर्वो वाक्यार्थप्रत्य-
योऽपि पुनरुद्दिशयति ॥ स्यात् । पुनरुद्दिशब्द मानान्तरातीतवर्गेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य
व्याहृत्येति शङ्कायः । उत्तरम्-न । अतः प्रभवत् । गोत्रादिजातिराचराच्छब्दाच्चजातीयो व्यक्ति-
विभाजितो मुदासदित्यस्य तस्याः प्रभवत् । तदिदं तत्प्रभवत् । एतदुक्तं भवति-यद्यपि न शब्द-
उपादानकारणं वृत्त्यादीनां प्रयोगाशयत्वात्, तथापि निमित्तकारणमुक्तं कर्मणः । न चेतावता शब्दार्थ-
सम्बन्धस्यानिर्वाहः, यमुत्रादिजातेर्मात्रवृत्तौ यथा कर्माविदाहर्षार्थोऽज्ञस्य नियन्त्रादिति । इमे-
वार्थमक्षेपमभावात्तया भिन्नत्वे-ननु जन्माद्यस्य यत इति । न निगदन्त्यापाने । तस्मिन्निदानीं इ-
यमुत्रा वाच निमित्तं काउतासादिभिरपि कुम्भमभ्यगादि, तथा च तदत्र प्रत्यग्विनिर्गतेष्वस्य तदवधारण-
आनन्दमितीय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्याऽऽह-पर्यन्तात्तत्र भिन्ने नेति शङ्कते-कथमिति । गोत्रादिशब्दादिषु पूर्वोपागमवशाद-
प्रागेति पाचकादिशब्दरूपकाकादिशब्दरूपवृत्तिवृत्तौ वृत्त्यादिशब्द इति भागऽऽह-औत्पत्तिकं
इति । अस्माभिरपि तथैव तद्विधुर्नित्यं न तस्य भिन्नोऽस्यो वादात्तस्या-इदानीं त्विति । नन्वी-
नामभिप्रेक्षायाः सम्बन्धानि भवेत्तदस्ति यतया पुनरुद्दिशब्दानान्तरापेक्षया पूर्वोपागमवशादप्येवमभावात्तया-
वार्थविशेषोऽपि मानान्तरापेक्षायादेव स्यात्पर्ययः । पर्यायस्य नन्वभाह-नायमिति ।
कर्मण्यस्योऽप्यप्यपि पुनरुद्दिशब्दः । तत्र प्रभूतं हेतुमुत्रा वाचते-जन्मादिति । तथा च देवा-
दित्यनेनोक्तं शब्दस्य नियन्त्रात्तदित्यस्यो दोषो नास्तीति चेत् । पूर्वोपागमोऽपि शङ्कते-नन्विति ।

१. १८६ । १८७ । १ अत्रात्र १ अत्र १ गते । २ प्रतीतिरिति इति कथयाम् ।

अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः । यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एव उत्पत्तिमत्त्वात् । तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादेशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते ॥ प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यजदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति ॥ तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेत् ॥ न ॥ गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् ॥ न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् ॥ द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते, नाकृतयः ॥ आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो, न व्यक्तिभिः ॥ व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणालु-

रूपममा ।

त्यापयति-अपि चेति ॥ अनित्यत्व सादित्वम् । व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानि-
त्यात्तु दुर्बलम् । तस्मान्नौहपेयसम्बन्धमापेक्षयाघ्यामाप्यतिरोऽ इत्यर्थः । न च व्यक्तीनामनि यत्वेऽपि च-
त्वादिजातिसमायामुत्पन्नसम्बन्धोऽपि नि यस्यादिति वाच्यम् । उपवाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थितयो-
गेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः । यथा गोव्यादयो गवादिशब्दाख्या, तथा वसुत्वाद्यादयो वसूदिशब्दार्था,
न व्यक्तय इति परिहरति-नेत्यादिना ॥ शब्दानां तदर्थानां जातीनां च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि
नित्य इति प्रतिपादयति-न हित्यादिना ॥ व्यक्तीनामानन्त्यादिति । न च गोव्यादयेन व्यक्तियु-
क्ताः शक्तिः सुप्रहेति वाच्यम् । सामान्यस्याप्रवाससिचने सर्ववस्तुप्राप्त्यत्यमात्राद्, गोत्र शक्त्यतान्छेदकमिति
प्रहापेक्षया गोत्र शक्त्यमिति छान्दानिर्गुह्यज्ञेयया व्यक्तेर्भेदानान्यद्व्यवहाराभावेति भावः ।
यद्वा केवलव्यक्तियुक्ता इति निरस्यते । अनुपपत्तिज्ञान विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्या यत्तज्जातिज्ञानविषयेन उभ-
यशक्त्यवधारणात् । तथा च निरवयवजातितादात्म्येन व्यक्तेरनादिरात्तत्सम्बन्धोऽयनादि । सत्कार्यमा-
दात् । अत एव वाक्यद्वयौ तत्त्वमस्यादिवाक्ये भाग्यशक्त्योक्तौ युज्यते । केरुसामान्यवसानाध्यवैजयन्दा-
र्थस्य वाक्यैकदेशत्वामात्रात्-“अतः प्रभवाद्” इति मूलस्वरस्याव केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते ।
केवलव्यक्तिवचनाः गुरु टियादिशब्दा अर्थानन्तराभाविनः शक्तेरिहाः । गवादिशब्दास्तु-व्यक्ति-
प्रमनहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीनि न व्यक्तिमात्रवचना साकेनिसा, किन्तु सूक्ष्मभवेनानुस्यूतव्यक्तयामि-
नाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यम् । न चेन्द्रादिव्यक्त्येकत्वेन जात्यभावाभावाकाशशब्ददिन्द्रचन्द्रादि-
शब्दा केरुशक्तिवचना इति साम्प्रतम् । अतीतानागतव्यक्तिभेदेन जायुपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन ॥

मामती ।-०

छान्दोगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्य निमित्तप्रादुर्लभ्योपादानादुभयप्रमत्तं जगतो युक्तमिवाशक्त्याऽऽह-अपि चेति । आहो-
शब्दार्थतया विरोधसमाधिरित्याशक्त्याऽऽह-यावतेति । मानाभावान्न वसुत्वादिजातिरिति तद्वर्तनीनां
जनिमत्त्वादनित्यतेति नाविरोऽ इत्यर्थः । व्यक्तीनामनि यत्वेऽपि वाचकशब्दनि यतया मुक्तो विरोधममा-
धिरित्याशक्त्याऽऽह-तदिति । जगतः शब्दप्रमत्तमुपेय विरोधमुक्त्वा शब्दस्यार्थोत्पत्त्युत्पत्त्यादर्थस्य
ततो जन्मायोगात्तदेव नास्तीत्याह-प्रसिद्धं हीति । विरोध निगमयति-तस्मादिति । वस्वादिशब्दार्थ-
सम्बन्धनित्यत्वं दृष्टान्तं वदन्तरमाह-नेति । तत्रापि व्यक्तेरनित्यत्वाच्च सन्तानि यन्नेवाशक्त्याऽऽह-
न हीति । व्यक्तिभिरेवाजातिरपि जातेवाशक्त्योक्तम्-द्रव्येति । अमेन्द्रदेवस्यापि भावान्नि यमनेक-
ममेव सामान्यमिति च स्थितमिति हिशब्दार्थः । आहर्तानामुत्पत्त्यभावेऽपि कुत सन्तानि यना-
तयाऽऽह-आकृतिभिश्चेति । साम्बाह्विनिद्रात् उक्त्यया शब्दयो मयन्तीनि भावः । दृष्टान्तमुपसर्गति-

देवता (तदुपर्य) धिरूपण] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३८५)

पपत्तेः ॥ व्यक्तित्वपृथग्मानास्वप्याकृतानां नित्यत्वात् भवादिशब्देषु कश्चि-
द्विरोधो दृश्यते ॥ तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेप्याकृतिनित्यत्वात्
कश्चिद्व्यवहारशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ आकृतिविशेषस्तु देवादीनां
मन्त्रार्थवादादिभ्यो विप्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः ॥ स्थानविशेषसम्ब-
न्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः, सेनापत्यादिशब्दवत् ॥ ततश्च योयस्तत्त-
त्स्थानमधितिष्ठति सप्त इन्द्रादिशब्दैर्गभिधीयते इति न दोषो भवति ॥
न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते ॥
कथं तर्हि स्थिते वाचकात्मना नित्यं शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्द-
व्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिः ॥ अतः प्रभव इत्युच्यते ॥ कथं पुनश्च-
गम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति ॥ “प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्”-प्रत्यक्षं
श्रुतिः । प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् अनुमानं स्मृतिः । प्रामाण्यं प्रति
सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वा सृष्टिं दर्शयतः-“एत इति वै प्रजापतिर्दे-

रत्नप्रभा ।

दृष्टान्तमुपमदय दार्शनिकमाह-व्यक्तिवित्यादिना ॥ आकृतिः जातिः । ननु का सा व्यति, यदनु-
गतेन्द्रादिजातिः शब्दार्थः स्यादित्यत्र आह-आकृतिविशेषस्त्विति ॥ “यत्रह्म पुनर्दृष्ट” इत्या-
दिव्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमिषु स उपाधिनिमित्तमप्या-
स्थानेति ॥ व्यक्तिप्रत्ययेऽपि स्थानस्य स्यादित्याहुः उक्तार्थमन्वयं नियते पत आह-ततश्चेति ॥ उक्त-
पूर्वपरिभेदे परिरुति-न चेति ॥ शब्दो निमित्तमियसिरो मया गृह्यमाणस्यारपणि-कथं पुनर्गति ॥
स्मृत्या स्वप्रामाण्याय मूढश्रुतिरनुमीयत इति अनुमानं स्मृतिः । “एतेः भूप्रतिमिदमिन्द्रःपरिमिताशः
विश्वान्यभिमीमगा” [छन्दोगब्राह्मण ७] इत्येतन्मन्त्रस्यैः पदेः स्मृत्या मया देवादीनमनुजत । तत्र एत इति

भामती । -०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

व्यक्तिव्यति । मयादिशब्दार्थमन्वयनिर्णयेऽपि प्रवृत्ते किमि साक्ष्यं दार्शनिकमाह-तथेति । उक्तो देवा-
दिव्यादिव्यभारः साधकामागदिव्यासायाऽऽह-आकृतिर्जातिः । अनेकन साकन्धेन वर्तमाना जातिरित्य-
द्वीकारादिन्द्रादीनां मन्त्रादिस्मिन्निर्वादिपक्षकत्वात् पूर्वपरिभेदेऽप्यनुगतता जातिरनुगतार्थेया न निरूप्यते ।
यन्मादिशब्दा जातिराधिनी नदपु प्रपुत्रममानागदशब्द-सावदादिशब्दवदिति चानुमानादित्यर्थः । इन्द्रा-
दिशब्दानामुपाधिनिमित्तत्वं पञ्चातत्माह-स्थानेति । औपनिषद्परम्परा शब्दार्थमन्त्राणां तत्त्वत्वेऽपि
सिरोऽभासमाह-ततश्चेति । यत् पूर्वपरिभेदे इति तत्राऽऽह-न चेति । तर्हि कथम् “अन प्रमत्ता”
इत्युक्तं तत्राऽऽह-कथमिति । उक्तार्थं मानं पृथोत्तरपदमप्यारपणि-कथमित्यादिना । नन्वेन्द्रपरं
प्रपुत्रं जगत शब्दप्रभवत्वं नास्ति तत्राऽऽह-प्रत्यक्षमिति । तत्रापि श्रुतौ प्रपुत्रशब्दे हेतुमाह-प्रामा-
ण्यमिति । तदाऽपि तत्रानुमानं कथं प्रमाणं तत्राऽऽह-अनुमानमिति । तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तमाह-
प्रामाण्यामिति । अयमभिचारिद्वयोच्यतदनुमानस्य स्यात् प्रामाण्यादनुप-पत्तौ सत्येवमप्यनुमाना-
नशब्दः स्मृतिरिति भार । पञ्चाशद्विंशत्यध्याय-तत्त इति । तत्र श्रुतिमाह-एत इति । “एतेः भू-
प्रतिमिदमिन्द्रःपरिमिताशः । विश्वान्यभिमीमगा” इत्येतन्मन्त्रस्यैः स्मृत्या देवादीनमनुजत । तत्र
समिहितसचनेऽप्युक्तं देवता कालेऽप्यनुमानेन निर्दिष्टाणां स्मारकः । जगदिति तत्रानन्द-
मन्त्रानुपपत्त्यानुमानादः स्मारकः । इन्द्रमन्त्रमप्यनुमानादित्युक्तः स्मारकः । पवित्र मोम
मन्त्रान्तरं तत्रां प्रधाना निरूपितशब्दः स्मारकः । श्रुतौऽप्यनुमानं सत्येवमप्यनुमानादः
शब्दः स्मारकः । एतेष्वनन्तरं प्रयोगे विज्ञाने शब्दाणां विप्रसन्द स्मारकः । जातिरनुमानादित्युक्तः

वानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्द्व इति पितृस्तिरःपवित्रमिति
 ग्रहानाशश्च इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः”
 इति श्रुतिः ॥ तथाऽन्यत्रापि “स मनसा वाचं मिथुनं समभवद्”
 [वृ० १ । २ । ४] इत्यादिना तत्रतत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः
 श्राव्यते ॥ स्मृतिरपि—“अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वय-
 म्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥” इति । उत्सर्गो-
 ऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः । अनादिनिधनाया अन्या-
 दृशस्योत्सर्गस्यासम्भवात् ॥ तथा—“नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्त-
 नम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ।” इति । “सर्वेषां च स
 नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च
 निर्ममे ॥” [मनु० १ । २१] इति च ॥ अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठ-

रत्नप्रभा ।

पद सर्वनामत्वादेवानां स्मारकम् । असृग् रश्मिम्, तत्प्रज्ञाने देहे रमन्त इति असृग्ना मनुष्याः ।
 चन्द्रस्याना विष्णुणाम् इन्दुशब्दः स्मारकः । पत्रि सोम स्वान्तिस्तरस्कुर्वता ग्रहाणा तिरःप-
 विश्वशब्दः, ऋक्षोऽनुता स्तोत्राणा गीतिरूपाणाम्—आशुशब्दः, “क्षप्यव्यूहं साम” इति श्रुतेः,
 स्तोत्रानन्तर प्रयोग विज्ञाता शस्त्राणा विश्वशब्दः, सर्वे सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक
 इति छन्दोगप्राक्प्रकाशार्थः । सः प्रजापतिर्भनसा वाचं यथामिथुनं समभवत् । मनोनामृप मिथुन
 सम्भावितानम् । मनसा यथीप्रकाशिता मृष्टिमात्रोचिततानित्यर्थः । “रश्मिरित्येवाश्रित्यमसृजत” इत्यादि-
 श्रुतः—आदिशब्दार्थः । सम्प्रदायः गुरुशिष्यपरम्पराव्ययनम् । संस्थाः अस्थाः या प्रजापतिमृष्टिः
 सा शब्दपूर्विका, सृष्टिमात्र, प्रयश्चानुमादिर्वादिति प्रयश्चानुमानान्यामि यस्पर्यायान्तरमाह—अपि । चेति ॥

भामती ।

मापतितमित्यत आह—उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मक इति । सप्रदायो गुरुशिष्यपरम्प-
 रयाव्ययनम् । एतदुक्तं भगि—व्ययमसौ वेदकर्तृत्वोऽपि न काश्चिदामादित्वत्वनन्वत्त्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनु-
 सारेण । एतच्चासामिरुपादितम् । एतदप्यापि यति चाप्रे भाष्यकार । अपि चान्तेऽप्येतद्व्ययते । तद-
 र्शनाख्यात्रामपि कर्तृणा तथामात्रोऽनुमीयत इत्याह—अपि च चिकीर्षितमिति । आभिपति—

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

युक्तः सौभगेति शब्दः सौभाग्यवाचकस्तनामिसौभगेति निरतिशयसौभाग्यार्थः शब्दोऽन्यासा प्रज्ञाना
 स्मारकः । तथा च तत्तत्पदेन तत्तद्वर्धनस्युत्पन्ना प्रजापति- सृष्ट्यानिनि शब्दपूर्विका सृष्टिः धौतीत्यर्थः ।
 तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तथेति । स प्रजापतिर्भनसा मह वाच मिथुनभायमभनदभाययमयीप्रकाशिता सृष्टि
 मनसाऽऽलोचिततानित्यर्थः । ‘स भूतिरिति व्याहरत्स भूमिममृजत’ इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । तत्रने-
 त्यान्नायप्रदेशोक्ति, तत्र सृष्टिमाह—स्मृतीति । रूपमगोप्रायस्यमात्रावि युक्तम् । सप्रदायतिरिक्तेणा-
 प्रातिर्दिव्यत्वम् । अन्वेन शब्दसृष्टिस्तथाऽपि कथं तन्मूर्तसृष्टिस्तथाऽह—यत इति । उत्सृष्टोक्त्या
 पौरुषेयतमाशक्त्युक्तमुत्सर्गोऽपीति । सप्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराव्ययनम् । उत्सृष्टिरेव किं न स्यात्-
 तऽह—अनादीति । कर्मणां प्रवर्तने सतामनुष्टापनमुक्तम् । सर्वेषामपि कर्मणा मृष्टिरेवेति भेदः ।
 सत्प्राशब्दो रूपभेदमाह । अस्मदादिषु पञ्चभुवन्ते- शब्दपूर्विका सप्रत्ययवाजागतोऽपि सृष्टिस्तत्पूर्विकमनु-
 मेयमिति प्रयश्चानुमानान्यामि यथार्थान्तर्माह—अपि चेति । कथंकारोना मृष्टि शब्दपूर्विका सृष्टिमा-
 दिदानीतनसृष्टिवत् । निमतः शब्दार्थसमय्यन्तरास्त्यानि सत्प्रधानुसृष्टिपूर्वकोऽपि यानामिवेयत्वरूप्य-

देवता(तदुपर्य)विकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३८९)

न्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुनिष्ठनीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् ॥ तथा प्रजापतेरपि घट्टः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः । पश्चात्तदनुगतानर्थान् ससर्जति गम्यते ॥ तथा च श्रुतिः “स भूरिति व्याहरन्त्स भूमिमसृजत” [तै० ब्रा० २।१।४।२] इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतभ्यो भृगादीहोकारान्मुष्टान्दर्शयति ॥ किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ॥ स्फोटमित्याह ॥

रत्नप्रभा ।

अतः प्रमत्तप्रसङ्गाच्छब्दस्यैव वक्तुमुक्तमाश्रयि-किमात्मकमिति ॥ वर्णस्य तदतिरिक्तस्फोटस्य चेति किञ्चिद्व्याप्यः । तत्र वर्णानामनियमात् स्फोटस्य चासत्त्वान् न जगद्धेतुमिषाक्षेपे द्वितीय-पक्षे व्याकरणो गम्यति-स्फोटमिति ॥ स्फुट्यते वर्ण-पश्यत इति स्फोटो वर्णव्याप्योऽर्थस्य व्यञ्जको भामती ।

किमात्मकं पुनरिति । अयमभिप्रायः-वाचकशब्दप्रभवः हि देवानामनुवेगवत्, अवाचकेन तेषां बुद्धावनाशनात् । तत्र न तादृश्यादीनां यस्माददो वर्णा वाचका, तेषां प्रयुक्कारणमप्येतेनाशयमगमि-प्रदयत्, अगृहीतमगतेष्व वाचकयेऽतिप्रमत्तम् । अत्र येन प्रयेक वा वाच्यार्थमभिधीयते, मित्रिणा वा । न तादृशप्रयेकम्, एकानां व्याकरणन्तरमर्थप्रयादधानात्, वर्णान्तरोच्चारणार्थव्यपन्नमत्रम् । नापि मित्रिणाः, तेषामेकान्तप्रयुक्तमानानां रूपतो व्यक्तित्वो वा प्रतिश्रुतमत्र निर्मा मियः साहित्य-समयाभावात् । न च प्रत्येकमुदाहरणमन्यः प्रकारः सम्भवति । न च स्वल्पसाहित्याभावेऽपि वर्णानामगोयादीनामत्र भस्काराद्व्यक्तमिति साहित्यमिति साधनं, चित्तव्यापकत्वात् । को ह्यन्यत्र सस्फोटोऽभिमतः, किमपूर्वमात्रेयादिजन्मवित्, किंवा भावनापन्नामा स्मृतिप्रमत्तरीजम् । न तावत्प्रथमः कृतः । न हि शब्दः स्वरूपतोऽङ्गो वाऽङ्गित्वोऽङ्गित्वमगतिमर्थ-योरित्येवम् । उच्यते तस्य बधिर-णागृहीतस्य गृहीतस्य वाऽङ्गहीनभगनेप्रवायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितमगतिमिति तदनुगतत्वात् । न च तदा तस्यागमोऽगमोऽस्ति । अर्थप्रयत्नानु तदगम मगर्थवमानोदुत्तरमिति तदा-श्रवणादिभिरिति, भस्कारात्तत्त्वावच्छेदप्रयत्न, तावत् तदनुगत इति । मानाभिरानु भस्कारः स्मृति-प्रमत्तमगर्थवमानः । न च तदर्थप्रयत्नप्रमत्तमगर्थमपि भविष्यति । नात्र तदर्थ-सागर्थस्य सागर्थान्तम् । न हि यैर्यदर्थमगतिः तैर तस्य प्रसाशनमिति । नात्र दशनमर्थः प्रसाशनमिति । अत्र च न्युत्तरमगर्थवमानो वर्णस्यः सैतस्मिन् स्मृतिरीज गमने अर्थप्रयत्नः प्रमत्तः । न चास्ति । नन्वात कार्यादिति वर्णा अर्थरीजः । नात्र तदर्थमिति स्फोटमा । तस्यानुगतानोदात्तम् । अर्थ-विषय कार्यात्तदगमं पश्यतावत्प्रमत्त इत्युक्तम् । सत्तामगं तु तस्य निरर्थक्ये नोदुत्तमार्थे तदर्थप्रयत्नोपायप्रमत्तः, निरर्थक्ये हेतोः सशक्यतात् । नन्वातानुगतमगर्थवमानो गद इत्युत्तरम-मिति । अत्राचार्यदेरीय आह-स्फोटमित्याहति । एवमपि न वर्णाः प्रयाददा इति न स्फोट-अनन्तमगर्थ-वाचनिर्णयः ।

यद्वाच्यमप्रतिपक्षदिसा-तयेति । प्रत्यक्षमिति तस्य हेतुमगर्थवमान-तथा चेति । ‘त मु-रिति व्याहरन्तोऽन्तराश्रयः’ इति तद्विदितव्याप्यः । एतदुक्तमगर्थवमान-भृगादीनि । पदुक्त जग-रानुगतमगर्थवमान-किमात्मकमिति । वर्णान्तरे शब्दमुत्तरं ततो वा जगदुत्तरमिति वर्ण-तो वा । नाऽऽह-वर्णान्तरे वाचके शब्दे मानाभावात् । नेतरः । वर्णानामनुत्तरमगर्थवमानो जग-दुत्तरमिति तस्य । तत्र वेदकस्यो दशनान नान मऽङ्गवत्तत्त्वावच्छेद-स्फोटमिति । एवमेव अत्रापि

वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् ॥ उत्पन्नप्रध्वंसिनश्च वर्णाः, प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् ॥ तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते, देवदत्तोऽयमधीते यजदत्तोऽयमधीत इति ॥ न चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानम् ॥ बाधकप्रत्ययाभावात् ॥ न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता ॥ न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् ॥ व्यभिचारात् ॥ न च

रत्नप्रभा ।

गवादिशब्दो नित्यः, तमभिप्रेयेदमुपपत्ते इति पूर्वेणान्वयः । से एव आद्यपक्षं दूषयति-वर्णोति ॥ सोऽय गकार इति प्रत्यभिज्ञया नर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह-उत्पन्नेति ॥ तात्पर्यमन्वयादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तातो गकारो मन्त्रो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात्प्रत्यभिज्ञा गत्यजातिरित्येत्यर्थः । ननु निरुद्धधर्मज्ञान ध्वन्युपाधिकं न्न इत्यत आह-न चेति ॥ तथा च वर्णानामनित्यत्वान्न जगद्धेतुत्वमिति भावः । किंच तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह-न च वर्णेभ्य इत्यादिना ॥ व्यभिचारात् एकस्माद्वर्णादर्थप्रतीत्यदर्शनाद्, वर्णान्तरैरेवार्थप्रमत्तत्वेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्क्य क्षणिकानां सं नाम्नीत्याह-न चेति ॥ वर्णानां ह्यन साति गामावेऽपि

भासते ।

इति तु न मृष्याम । तदनुमानान्तरं प्रिङ्गिसगतेरर्थगीसमुत्पादात् । न च वर्णान्तिरिक्तस्य तन्म्यानुभयो नास्ति । गौरित्येक पद, गामानय शुभ्रमित्येक वाक्यमिति । नानानर्णपदातिरिक्तैरुपदनाक्रयानगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायममति गार्भके एरुपदनाक्रयानुभयं शक्यो भिष्येति उक्तम् । नाप्युपाधिकः । उपाधि गच्छेत्करीप्राप्तता ना स्यात्, एवमर्थगिहेतुता ना । न तादृशकरीगोचराणां यखदिरपलाशानामेकनिर्मास प्रत्यय समन्वि । तथा सति धन्यादिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता । तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु त्र्यामेभात् । तद्धेतुत्वेन तु साहित्यरूपेणैवोप्याश्रयप्रसङ्गः । साहित्यात्तद्धेतुत्व तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमगार्भिकोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्मासो वर्णान्तिरिक्त वाचकमेकगमन्वते स स्फोट इति । न च ध्वनयः प्रत्येकव्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येन विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात् । अपि तु स्तनतत्त्वज्ञानवद्यथास्य द्वित्रिचतुष्षण्षपददर्शनजनितसम्कारपरिपाकः सच्चिरचेतोऽध्वजमनि चरमे चेतमि चक्रान्ति भिन्ना पदनात्यनत्वमिति प्रागुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थेऽपि उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राक्षा, तदभावे तच्चनितसत्कारतत्पारिपाकाभावेनानु

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वर्णोरिति स्फोटोऽर्थेऽयञ्जकः शब्दमन्त्रसृष्टौ हेतुमभिप्रेयेदमुक तस्य नियन्ताकारणसमनादित्यर्थः । वर्णानामेव प्रत्यभिज्ञा नियाना जगद्धेतुत्वमिदौ न स्फोटकपनेयाशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाया जातिगामिन्वा-मेवमित्याह-वर्णोति । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह-उत्पन्नेति । तदपि न समतमियाशङ्क्य पुनर्प्रतिशेषानुभा-पकत्वेन तत्समिति साधयति-तथा हीति । वर्णेभ्यन्यथात्वप्रियो ध्वन्युपाधिकत्वेन मिथ्यात्वाच्च नदनित्य-त्वमावकतेत्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वात्तत्प्रभवजगतो नेयुत्वा तेषामनाचकत्वा-दपि तमेति उक्तमर्थप्रत्यापन्नं प्रयाचष्टे-न चेति । किमेकैकस्माद्वर्णादर्थधीस्त समुदायादिति त्रिर-त्याऽऽह दूषयति-न हीति । एकेकोक्तार्थप्रियोऽन्वेषणान्नोक्तिरन्यथात्वव्यर्थः । द्वितीयं प्र गह-न चेति । तेषामुत्पत्त्यस्य क्रमसत्तायोग्यानुपपत्तेरभावादिमानं तद्वीर्येऽर्थः । वर्णानां मत्त्वपत्तो

देवता(तदुपपत्ति)प्रकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३८९)

वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति ॥ क्रमवत्त्वाट्टणानाम् ॥ पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत ॥ तत्र ॥ सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेद्ब्रूमादिवत् ॥ न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्ति अप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् ॥ कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् ॥ न ॥ संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् ॥ तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्य-

रत्नप्रभा ।

संस्कारलक्षणाऽपूर्वद्वारा साहचर्यामेयादियागानामिदं शक्यते-पूर्वोति ॥ किमयं संस्कारो वर्णजैर्नि-
तोऽपूर्वाय कश्चिदुक्त वर्णानुभवजनितो भवनात् । नाद्यः, भवनाभावात् । किंचाद्यमज्ञातो ज्ञातो
याऽर्थधीहेतुः । नाद्य इत्याह-तत्रेति ॥ संस्कारसहित शब्दो ज्ञात एव अर्थधीहेतुः, सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य
वोक्त्याह, भूमादिरित्यर्थः । द्वितीयं किं प्रयत्नेन ज्ञात उत कार्यमिदं न नाद्य इत्याह-न चेति ॥
द्वितीयं शङ्कते-कार्येति ॥ कार्यम्-अर्थधी । नम्या जाताया संस्कारप्रत्ययः । तस्मिन् ज्ञाते सा-
इति परस्परश्रवणे दूषयति-नेति ॥ पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरमात्रित्वात्तेन संस्कारसहितान्त्यवर्णो-
त्तरपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्युक्त्यर्थः ॥ अपिशब्दः परस्परश्रवणोत्तरार्थः । एतेन भवनासंस्कारपक्षोऽपि
निरस्तः । तस्य वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्त्यवर्णसामान्यार्थधीहेतुत्वं, केनउत्स-
ंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वमिति वाच्यम् । अर्थधीपूर्वकाले भवनात् ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायो-
गात् । न च वर्णस्मरणेनानुभवा सा-अन्त्यवर्णमहिता-अर्थधीहेतुरिति वाच्यम् । तत्कार्यस्य कस्मि-
न्वर्णस्मरणस्यावश्यकत्वात्तन्मरणानुभवानन्तरमात्रित्वात् तेनानुमितमात्रानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादिति भावः ।
वर्णानामर्थज्ञोक्त्यासम्भवे फलमाह-तस्मादिति ॥ स्फोटोऽपि किं मानमित्याशङ्क्यैक पदमिति प्रयत्न-
प्रमाणमित्याह-न चेति ॥ यथा रत्नतत्त्व बहुमिश्रानुपग्रहयै स्फुटभावेन, तथा गणदिवस्फोटो गवाराद्ये-
भामती ।

ग्रहभावात् । अन्यस्य चेतसः केनान्याजनकत्वात् । न च पदप्रत्ययान्त प्रत्येकमव्यक्तार्थप्रियमागस्यन्ति
प्राचो वर्णा, चरमस्य तस्यचिन् स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्तव्यक्तारभासिताया प्रयत्नज्ञाननिधमात् ।
स्फोटज्ञानस्य च प्रयत्नज्ञानात् । अर्थप्रियस्त्वप्रयत्नाया भवान्तरजनमनो व्यक्त एवैवजनो न वा स्यात्
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ऽसाहिदेयसि संस्काराद्वारा साहचर्यामेयादिरित्याह-पूर्वोति । अज्ञातो ज्ञातो वा सोऽर्थधीहेतुरिति
निरूप्याऽऽय निराह-तत्रेति । उद्योगस्य अधिगोणगृहीतव्याप्यगृहीतसंगतेरप्यव्यक्तव्यादित्यर्थः ।
ज्ञानस्य सापेक्षे दृष्टान्तो भूमादिरिति । द्वितीयेऽवधेयानुमानेन वा तद्वीरिति निरूप्याऽऽय नि-
रूप्य-न चेति । द्वितीय शङ्कते-कार्येति । अर्थधी स्मरणं वा कार्यम् । नाऽऽय, संस्कारसंगते
अर्थधीभूतस्य सेयव्योन्याश्रयगादित्याह-नेति । यदि द्वितीयमत्राऽऽ-संस्कारेति । स्मरणस्यापीति
संगतः । नमभाविमिश्रणानुमितसंस्कारागामपि क्रमभावेनासाहित्यात् तस्माद्विज्ञानवर्णसंगतित्यर्थः ।
वर्णना वाचकत्वाद्योगे फलितमाह-तस्मादिति । ननु वर्णानामर्थप्रत्यायनत्वमिद्वार्थधीदृष्ट्या तदे-
तुचेन वा स्फोटो गम्यते भवान्तरात् । नाऽऽय । तदसंगतेरर्थधीमत्तया च सेयव्योन्याश्रयगात्र च
सत्तामात्रेण स्फोटोऽर्थधीहेतुः सदा तदाभावात् । न द्वितीयमनन्तरमत्राऽऽ-स चेति । स चैक-
प्रत्ययप्रत्ययतया प्रत्ययमात्रेण इति सर्वत्र । वर्णव्यवस्थितिरुक्तनिधमादर्थप्रियो वर्णो एव शब्द इत्या-
शङ्क्य तेषां स्फोटव्यवस्थित्येतान्ययामिद्वैर्भाषाह-एकैकेति । एकैकवर्णप्रत्ययैरहित संस्कारात्तत्र बीजमस्मि-

याहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययवि-
पयतया झडिति प्रत्यवभासते ॥ न चायमेकप्रत्ययो वर्णविपया
स्मृतिः ॥ वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविपयत्वानुपपत्तेः ॥ तस्य च प्रत्युच्चा-
रणं प्रत्यभिजायमानत्वान्नित्यत्वम् ॥ भेदप्रत्ययस्य वर्णविपयत्वात् ॥
तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपादभिधायकात्क्रियाकारकफललक्षणं जग-
दभिधेयभूतं प्रभवतीति ॥ वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः ॥

रत्नप्रभा ।

कैऋतर्गकृतप्रत्यये स्फोटप्रत्यये आहिता संस्कारा रजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन् अन्त्यवर्णकृतप्रत्ययेन
जनित परिपाकोऽत्यः संस्कारो यस्मिन्तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एक गौरितपदमिति प्रत्ययः प्रय-
क्षस्तद्विषयतया स्पष्टमभासत इत्यर्थः । अनेन वर्णान्यव्यतिरेकयो स्फोटग्राहेऽन्ययानिद्धिः । न च कस्मा-
द्वर्णास्त्वयस्फोटमिच्छति, येन वर्णान्तरवैयर्थ्यम् । किन्तु रत्नप्रद्विप्रत्ययसमूहने चित्ते मय्यस्फोटमि-
च्छतिरियुक्तमिति । नन्वेक पदमेक वाक्यमिति प्रत्ययस्य पदान्वयस्फोटयोर्न प्रामाण्यं, तस्य वर्णमूलादप्य-
नस्मृति नादित्याशङ्क्य निषेधनि-न चेति ॥ स्फोटस्य जगदेतुत्वार्य नियन्त्रमाह-तस्य चेति ॥ ननु तदेवै-
पदमिति प्रथमिना अम, उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत्र आह-भेदेति ॥ आचार्यमभ्युदायोक्तिद्वारेण सिद्धा-
न्तयति-वर्णा एवेति ॥ वर्णोतिरिक्तस्फोटोदात्मकज्ञानस्यानुमानानुरोहादित्यर्थः । मादृश्यदोषादिय आन्तिगिति
भामिनी ।

पुनरमुट इति न समः समाधि । तस्मान्नि य स्फोट एव वाचको न वर्णा इति । तदेतदाचार्यदर्श-
यमानं यमनमुपपादयन्नसकरोति-वर्णा एव तु न शब्द इति । एव हि वर्णानिरिक्त स्फोटोऽन्युपे-
येन, यदि वर्णानां वाचकत्वं न सम्यक्, स चानुमपन्नमिदमस्मीति । द्विजं चात्राचक्ष्य वर्णानां,
क्षयिगुत्वेनाशक्यमगतिप्रहत्याद्या व्यनसमस्तप्रकाशयामासाद्वा । न तावद्वयम- कथं । वर्णानां क्षयि-
कथं मानामानान् । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्र सर्वत्रप्रसिद्धम् । न । प्रथमिजायमानत्वात् । न
चामत्यव्ययत्वेनाद्यादिसादृश्यनिगूढनमेतत् प्रथमिज्ञानमिति साधनम् । सादृश्यमिदमन्यत्र वड-
यद्वाधनोपनिषत्वाद्वा स्वीयेत, क्वचिन्नाडादौ व्यभिचारदर्शनात् । तत्र कचिद्व्यभिचारदर्शनेन तद्व्येक्षा-
यानुवर्तते वृद्धे स्वतः प्रामाण्यगतिमि-‘उपदेक्षत हि यो मोहादज्ञातमपि ज्ञायनम् । स सर्वव्यवहारेषु
मशयामा ज्ञय तनेत् ॥’ इति । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायिकगणिकायान् । न चेद प्रथमिज्ञानं गत्या-
दिजानिप्रियत्वेन गादि-वक्तिप्रियत्वं, ताना प्रतिनर भेदोपलब्धमाश्रित एव शब्दभेदोपलब्धमाश्रितमेव दर्शयते
‘सोमशर्मावीते न मिष्णुगर्मा’ इति युक्तम् । यतो वटपृष्ठ गङ्गारमुच्चारयन्ति निपुणमनुमनः परीक्षयन् ।
यथा काष्ठाक्षी च म्यस्तिमर्नी चैक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रयाया सत्यामेव तदनुगतमेक सामान्य प्रयत्ने,
तथा किं गङ्गारादिषु भेदेन प्रयमानेवेव गत्वमेक तदनुगतं ज्ञानमिति, किं यथा गोत्वमानान्न एव
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अप्रययिनि चित्ते तस्मिन्निति यावन् न चान्यवर्णानर्थक्यं तद्वीन्यानिशयस्त्वाचित्तस्ये याह-अन्येति । यथा
नानादर्शनसंस्कारपरिपाकमचिन्ते चेतसि रजननत्वं चकामि तथा यथोक्ते चित्ते विना विचार महैवेकोऽय-
शब्द इति धीनिशयतया स्फोटो भातीत्याह-एवेति । अन्योन्याश्रयमपार्श्वं जडिनीत्युक्तम् । एकत्रियो
वर्णविपयस्मृतिरात्र स्फोटमाश्रयनेनाशक्याऽऽह-न चेति । अनेकेष्वेकस्फोटैर्ज्ञानत्वापदादिप्रीगौचर
स्फोट एवेत्यर्थः । स्फोटस्याप्युपपन्नप्रत्ययिनात्र जगदेतुत्वं वाक्याऽऽह-तस्य चेति । पुरुषमदानुमा-
पन्नया प्रत्युच्चारणं भिन्नत्वात्तुल्योऽप्य निषेध तत्राऽऽह-भेदेति । स्फोटशब्दमुपमदस्मि-
तस्मादादि । आचार्यप्रदायोक्तिद्वारेण सिद्धातमा-वर्णा इति । गौरियुक्ते मशरीरारपितर्ननीया-
निरिक्तस्य मनस्य वा श्रोत्रेणाप्रणादादुपसर्गचार्यो वर्णानामेव तु शब्दत्वं पश्यनीयम् । तेषां क्षयिग-

देवता तदुपर्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३९१)

ननुत्पन्नमध्वंसित्वं वर्णानामुक्तम् ॥ तत्र ॥ त एवेति प्रत्यभिज्ञानान् ॥ सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेत् ॥ न ॥ प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः ॥ प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेत् ॥ न ॥ व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् ॥ यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरन्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् ॥ न त्वेतदस्ति ॥ वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विगोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिः । न तु द्वौ गोशब्दाविति ॥ ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयजदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतिरित्युक्तम् ॥ अत्राभिधीयते ॥ सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्गणानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यानिमित्तोऽयं वर्ण-

रत्नप्रभा ।

शङ्कते-सादृश्यादिति ॥ वयनानन्तर त एवेति केशा इति धीर्ग्रातिरिति युक्तम् । भेदधीरिगेयात् । स एवायं वर्ण इति धीन्तु प्रमेय । गणकामागदित्याह-नेति ॥ गोत्रादिप्रत्यभिज्ञानार्थेषु प्रत्यभिज्ञा गत्वादिनियमेति शङ्कते-प्रत्यभिज्ञानमिति ॥ व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिनियमस्य स्यात् । यत्तया पीत जल तदेव मया पीतमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेद सिद्ध इति परिहरति-न व्यक्तीति ॥ न त्वेतदिति । व्यक्तयन्यात्प्रज्ञानमित्यर्थः । उदात्तादिनिरुद्धार्म-सादृश्यभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति-नन्विति ॥ भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेदप्रत्ययद्वौषाधिकभेदविषयत्वादप्यसिद्धे । अनन्ययासिद्धवपत्तयैक्यप्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया वायव्युत्तमयाह-अत्रेति ॥ तात्वादिदेशकोष्ठम्यायुस्सयोगरिभागाभ्या विचित्राभ्या व्यङ्ग्यत्वादर्शेषु वैचित्र्यमीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु भामती ।

भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानयत्तुपधानभेदाद्विज्ञदेशमियात्पमिन महदिव दीर्घमिव गमनमिव तथा गव्यकिराजान्त एकापि व्यञ्जकभेदात्तद्वर्मानुपातिनीय प्रयत इति भवन्त एव निदाकुर्वन्तु । तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गव्यस्यैकस्य परोपधानभदकल्पनाप्रयास स वर गव्यक्तिरिगेयास्तु किमन्तर्गुणा गवेनाभ्युपेतन । यथाह —‘तत्र य प्रार्थ्यन जातस्तद्वर्णादेव लप्यते । व्यक्तिभ्य तु नादेस्य इति गत्वादिधीर्बुधा ॥’ न च स्वस्तिमन्यादिवत् गव्यक्तिभेदप्रत्यय स्पृष्ट-प्रत्युच्चारणमस्ति । तथा सति दश गजानां नृदचारयवैर इति हि प्रत्यय स्यात् । न म्याशब्दोऽत्र दृढचारयद्रकारमिति । न चैव जाल्यभिप्रायोऽभ्यासो यथा शलहृत्वास्तिस्तिरीनुपायुक्त देवदत्त इति । अत्र हि सोरस्माट् फ्रन्तोऽपि गजारादि-जानन्दगिरीव-न्यायनिर्णयः ।

गान्त जगद्वेतुतेत्युक्त स्मारयति-नन्विति । प्रत्यभिज्ञाया म्यायित्वसिद्धेर्न क्षणिकतेनाह-तन्नेति । प्रत्यक्षानन्तरापरिपन्नया वर्णानां भेदसिद्धेस्तस्यासिद्धा प्रत्यभिज्ञायाह-सादृश्यादिति । किं काचिदप्यभिचारद्वेषेन गम्येयी । नाऽऽय । गर्भेन मशानप्रमद्वात् । गजादौ तु प्रमाणेनयादिकार्यानुपपत्त्या तथा-सादृशे तदभावादित्याह-नेति । न द्वितीय इत्याह-प्रत्यभिज्ञानस्येति । गजादौ जातिप्रत्यभिज्ञाद्वैश्वर्यापि तथेति शङ्कते-प्रत्यभिज्ञानमिति । यत्र जातिप्रत्यभिज्ञा तत्र व्यक्तिभेदो दृष्टः प्रमेयं तदभावात् जातिनियमेत्याह-न व्यक्तीति । तदत्र स्पष्टयति-यदि हीति । युक्तो व्यक्तिनियमः प्रत्यभिज्ञायुक्तप्रतीतिरिति तदेत्याह-वर्णेति । हिंस्यन्मृचिन्मन्मभिनयति-द्विरिति । दहनगुहिनमद्विन्दमन्मन्त्वादिभेदे म्यादिति शङ्कते-नन्विति । भेदप्रत्ययेऽपि प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपविषयत्वेन प्राप्तत्वात्तस्य च सादृश्यभेदविषयमेव दीर्घत्यादेस्तस्यामानाशङ्कौ कुम्भाकाश कृपाकाश इतिरूपप्रकाशसंयोगविभागवैचित्र्यादौ वर्णेषु वर्णमिव स्वा इत्याह-अत्रेति । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्तो गोवैचर्य

विषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः ॥ अपि च वर्ण-
व्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः ॥
तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥ तद्वरं वर्णव्यक्ति-
ष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति
कल्पनालाघवम् ॥ एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः
प्रत्ययो, यत्प्रत्यभिज्ञानम् ॥ कथं तर्हीकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक
एव सन् गकारो युगपदनेकरूपः स्याद, उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च
सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्च-इति ॥ अथ वा-ध्वनिकृतोऽयं प्रत्यय-

रत्नप्रभा ।

स्वतो भेदो नास्तीत्याह-अपि चेति ॥ अनन्ता गकारादिव्यक्तयः, तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्यादिजा-
तयः, तासु चोदात्तत्वादिभेदस्योपाधिकत्वमिति कल्पनाद्वरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्योपाधिकत्वकल्पनमिति
व्यक्तयानन्त्यस्य जातीनां च कथनमयुक्तमित्यर्थः ॥ ननु भेदस्य बाधकामावाचीपाधिकत्वमिष्यत आह-
एष इति ॥ अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्यात् भेदाभेदयोः सत्यत्वं तत्राह-कथं तर्हीति ॥ उभयोरैक
विधोऽद्वैत औपाधिक एवेत्यर्थः । ननु बाधयोगोदात्तरतीन्द्रियत्वात् तद्वैतवैचित्र्यस्योदात्तत्वादर्शेणैक
प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यर्थाव वदितव्यम् स्वमतमाह-अथ वेति ॥ ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्य-
मासौ ।

व्यक्तां लोकाभ्युच्चारणान्यासप्रत्ययस्य विनिर्दिष्टिः । चोटकः प्रत्यभिज्ञानबाधकमुत्थापयति-कथं ह्येक-
स्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामिति । यद् युगपदिन्द्रधर्मसंसर्गस्त तन् नाना, यथा गवाधादिर्दिश-
पैकशक्यकेशरालकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविस्तरधर्मसंसर्गांध्यायं वर्णः । तस्मान्नाना भवितुम-
र्हेति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्माः, न वर्णधर्मा इति सांप्रतम् । व्यञ्जका ह्यस्य वायवः । तेषाम-
धायनये कथं तद्धर्माः श्राव्याः स्युः । इदं तावन्न शक्यम् । न हि गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि
गोचरयति, मा भूयन् प्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसदान्दगोचराणां तद्वन्तः श्रुत्यदुदकाकाशा गोचराः ।
एवं च मा नाम भूदासुगोचरं श्रोत्रम्, तद्गुणांस्तुदात्तादीन् गौचरयिष्यति । तं च शब्दासंसर्गप्रहात
शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्तं । न च शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानावयुक्तत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः पर-
स्परविरोधिनोऽप्यापेक्षं संभवन्ति । तस्माद्यथा मुख्यस्यैकस्य मणिरुपाणदर्पणाद्युपधानवशाज्ज्ञानादेशपरि-
माणसंस्थानभेदविभ्रमः, एवमेकरूप्यापि वर्णस्य व्यञ्जकत्वनिनिबन्धनोऽयं सिद्धान्नाधर्मसंसर्गविभ्रमः, न
तु भाविको नानाधर्मसंसर्ग इति स्थितेऽप्युपेक्ष्य परिहारमाह माय्यकारः-अथ वा ध्वनिकृत इति ।
अथ वेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भवेतां नाम गुणगुणिनाविकेन्द्रियमासौ, तथाप्यशेषः । ध्वनौनामपि शब्द-
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

नास्तीत्याह-अपि चेति । भेदधीहोतोऽपि कस्यचात्तस्या कल्पनेत्याशयस्य जातिरूपना तवार्ति-
केत्याह-तास्त्विति । कथं तर्हि भेदाभेदधियाविद्याशंकराऽऽह-तद्वरं वर्णीति । नायमौपाधिको भ्रमो
बाधकामागदित्याशंकराऽऽह-एष इति । एकत्वनामान्योरेकत्र बाधत्वचोपपत्तौ किमिति बाध्यबाध-
कत्वं तत्राऽह-कथं हीति । एकस्य युगपदनेकरूपत्वानुपपत्तिसहकृतमेकरूपप्रत्यभिज्ञान भेदविषयो बाध-
पभेदेत्यर्थः । कष्टादिदेशैः मह कोऽनिष्टस्य बायोः सयोगनिर्माणयोर्यञ्जकत्वमुपेक्ष्य वर्णैर्बु भेदधीर्न म्य-
पहेतेति परमतनुकपा म्मतमाह-अथ वेति । अत्र प्रथमैरेकं वर्णम्यो ध्वनि निरूपयति-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाध्यायसमेतम् । (३९३)

भेदो न वर्णकृत इत्यदोषः ॥ कः पुनरयं ध्वनिर्नाम । यो दूरादाकर्ण्यतो
वर्णविधेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति । प्रत्यासीदतश्च मन्दैव-
पटुत्वादिभेदं वर्णेष्व्वासञ्जयति ॥ तन्निबन्धनाश्वोदात्तादयो विशेषा न
वर्णसम्पन्निबन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ॥
एवं सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति ॥ इतरथा हि वर्णानां
प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिभेदाः
कल्पेरन् ॥ संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्व-
ध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवेति उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः ॥

रत्नप्रभा ।

भेदाद्यासाद्वर्णेषु भातीत्यर्थः । प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह-क इति ॥ अवतरति ध्वनिरिति शेषः ।
वर्णतिरिक्तः शब्द-ध्वनिरित्यर्थः । समीप गतस्य पुसस्तात्त्वम-द्रव्यादिधर्मान् स्वगतात्वेणैव स एवारोप-
यतीत्याह-प्रत्यासीदतश्चेति ॥ आदिपद निवृणोति-तदिति ॥ नन्वव्यकरण एव ध्वनिर्नातिरिक्त
इत्यत आह-वर्णानामिति ॥ प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्तन्ते ध्वनिर्व्यवर्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्व-
यादप्राप्तिर्ने जने वर्णेषु अन्यत्वेषु ध्वनिबुद्धिः स्याद्, द्रुमुभ्यादि-ज्ज्नी शब्दरूपमात्रेण गृह्यमाणे अयम-
व्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यम् । एव ध्वन्युपाधिकृतं रूपमेतं गुण वदन्त्यायुपाधिकृतं पूर्वोक्ता-
मवचि दर्शयति-एवं चेत्यादिना ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह-संयोगेति ॥ वायुसंयोगादेऽप्राप्त्यन्वा-
दित्यर्थः । तस्माच्छावणध्वनिरेवोदात्ताद्याचारोपोपाविरिति भावः । एवं विद्वधर्षकध्वनीनां भेदेऽपि न
भामती ।

वच्छात्रगत्यात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेष्वो निरूपयति-कः पुनरयमिति । न चायमनिर्धारित-
विशेषपञ्चममामान्यमात्रमयस्यो न तु वर्णानितिरिक्ततदभिव्यक्तकव्यनिप्रत्यय इति साप्रतम् । तस्यानुनासि-
क आदिभेदभिनस्य गादिव्यक्तिरूपमभिज्ञानाभावात्, अप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकस्याभावेन सामान्यभावा-
नुपपत्तेः । तस्माद्वर्णात्मको धेय शब्दः, शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः, शब्दव्यञ्जनः, श्रावगोऽन्युपेवः
उपययापि चाक्षु व्यञ्जनेषु च तत्तद्वनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयोऽसम्भवास्तद्वर्मा एव शब्दं प्रती-
यन्ते न तु सन्त शब्दस्य धर्मा । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्मो परस्परविद्वद्भासन्ते भवतु
तेषां वर्णानामनित्यता । न हि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति । येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासि-
कत्वादयो धर्मा इति नानित्या ॥ एवं च सति सालम्बना इति । येषु परम्पराप्रहो धर्म्मिण्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कः पुनरित्यादिना । अत्ररति स ध्वनिरिति शेषः । वर्णतिरिक्तशब्दो ध्वनिरित्यर्थः । स एव प्रत्यासन्नस्य
पुसो वर्णं स्वधर्मानारोपयतीत्याह-प्रत्यासीदतश्चेति । वर्णेष्वुदात्तादित्यङ्कत्वादिरपि स्यामात्रिकः स्यादि-
त्याशङ्कयाऽह-तदिति ॥ वर्णानामेवाव्यक्तानां ध्वनिर्ने कुतो भेद इत्यनेषु तद्वत्तं याशङ्कयाऽह-वर्णाना-
मिति । अनेषु सानुनासिकत्वादिभेदस्यान्यदभावात्तन्वोऽऽर्थान्तरात्तद्वत्तात् तेषु भेदधीर्भूतित्यर्थः ।
एतेन तस्य जानित्यभि प्राप्नुतम् । प्रत्युसंयोगविभागयोर्त्यञ्जनं हिता किमिति ध्वनीनां तदुपगम
तत्राऽह-एवं चेति । पक्षान्तरेऽपि बुध्यमेया सालम्बनमभि याशङ्कयाऽह-इत्यर्थेति । अन्व कस्यना
का हानिस्तत्राऽह-संयोगेति । अत्रयत्तवमप्राप्त्यगत्तम् । पूर्वोपास्तितोप हेतुक्तिगताताविनिशब्दः ।
अपरितोपहेतुसत्त्वे प्रथमपञ्चायोग फलमाह-अत इति । वर्णस्यास्याप्रत्यभिज्ञानादुदात्तादिमत्वयै तत्रा-

१ पटुत्वादिना विपाठनस्य । २ ध्वनिः । ३ संयोगविभागइत्यो भेद इति शेषः ।

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३९५)

वर्णा अनुवर्तन्ते, न तु दकारादयः ॥ यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्यो-
ऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या
बुद्धेरव्यवर्तेन ॥ ने तु तथास्ति ॥ तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयेव स्मृतिः ॥
नन्वेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तम् ॥ तत्राति ह्रमः ॥
सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम्-पंक्तिर्वनं सेना दश शतं सहस्र-
मित्यादिदर्शनात् ॥ या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव

रत्नप्रभा ।

गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह—यदि हीति ॥ व्यञ्जकत्वात्तदुत्ते-
रदर्शनादित्यर्थः । वर्णसमूहालम्बनतोपपत्तेर्न स्फोट कर्तव्यः, पदार्थान्तरकल्पनागौरवादिवाह—
तस्मादिति ॥ अनेकस्याप्यौपाधिकमेकस्य युक्तमित्याह—सम्भवतीति ॥ ननु तत्रैकदेशादिरुपाधि-
रस्ति, प्रकृते क उपाधिरित्यत आह—या त्विति ॥ एकार्थं शक्तमेक पद, प्रधानार्थं एकस्मिन् तात्प-
र्यदेक वाक्यमित्येवार्थसम्बन्धादेकतोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानम्, अस्मिन्
ज्ञाते तदित्यन्योन्याश्रय इति बाध्यम् । उक्तमद्वैतोक्तानां वर्णानां क्रमेणाप्यर्णश्रणानन्तरं बालस्यैकस्मृ-
त्यारूढानां मध्यमदृष्टस्य प्रवृत्त्यादिद्विज्ञानुमित्तकार्यधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यननिश्चयात् । वर्ण-

भामती ।

भासयन्ति, मुखमित्रैक नियतार्णपरिमाणस्थानसम्मानभेदमपि मणिकृपाणदर्पणादयोऽनेकमनेकवर्णपरिमाणस-
स्यानभेदम् । एव च कतिपया एवास्य भागा वर्णा इति चेत्, तस्मिन्निदानीं वर्णभेदानसत्यपि वाक्ये
मिष्येति वक्तुमध्यमसिद्धोऽसि । एकधीरेव नानात्वस्य वाधिरिति चेत्, इत्यास्या नाना वर्णा प्रयन्ते
इति नानात्वावभास एवैकस्य कस्मान् वाधते । अथ या वनसेनादिबुद्धिरदेकत्वनात्वे न विरुद्धे । नो
एतत् सेनावनबुद्धौ गजपदातिगुरगादीनां चम्पकाशोककिंशुकादीनां च भेदमववाधमाने लदीयेते, अपि
तु भिन्नानामेव सत्ता केनचिदेकनोपाधिना नऽऽश्रानामेकत्वमापादयत । न च परोपाधिकेनैकत्वेन
स्याभाविक नानात्व निरुध्यते । न ह्यौपचारिकमश्रित्य माग्नयस्य स्तम्भाविस्तरत्वनिरोधि । तस्मात्प्रत्येक-
वर्णानुमनजनितभावनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णवगाहिनि स्मृतिज्ञान एकस्मिन् भासमानानां वर्णानां
सदेकनिज्ञानविषयतया वैकार्यधीहेतुतया वैकृत्यमौपचारिकमनन्तव्यम् । न चैकार्यधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन
चैकार्यधीहेतुभाव इति परस्परश्रयम् । न ह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतान्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रयन्ते ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

व्यमकृत्येनापि तदनुवृत्तियोगादित्याशङ्क्याह—यदीति । न खल्वस्यां बुद्धौ त्रिपयभूतस्फोटव्यञ्जकतया
वर्णानुवृत्तिर्बुद्ध्यापि भूमस्य व्यञ्जकबुद्धौ लक्षणस्य भानामिद्वैरिति भावः । नन्वस्या बुद्धेः स्फोटो विष-
य इव न वर्णविषयत्वमपि तेषां प्रागेव प्रत्येक दृष्टतया प्रवृत्तबुद्धानपेक्षया तत्तयाऽह—तस्मादिति । अनेके-
ष्वेकस्मृतेष्वेकवर्णवस्तुत्वात् स्मारयति—नन्विति । अनेकस्य निरुपाधिकैकस्मृत्यविषयत्वेऽपि सोपाधिकमप्या
तद्विषयस्य स्यादित्याह—तदिति । तत्रैकदेशसम्पन्नादिनिबन्धना धीरेह तु किं नैत्याशङ्क्याऽह—या
त्विति । न चैकार्यधीहेतुत्वे सत्येकपदस्य तस्मिन् सद्भीहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वमर्थज्ञानात्पूर्व केवाचि-
द्वर्णानामेकस्मृत्यारूढानामेकार्यधीहेतुत्वादेकपदत्वनिश्चयात् । न चानेकस्मृकाराणां नैकस्मृतिहेतुत्वम् । घुरा
काशादिष्वनेकसंस्कारजन्यैकस्मृतिदर्शनात् । कमपद्वर्णसंस्काराणां स्थायित्वादत्यन्येदृश्यनन्तरं सादृश्या-
त्तेषां सर्ववर्णविषयैकस्मृतिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः । वर्णानामेकस्मृत्यारोहिणामेकपदत्वे पदनिशेषसिद्धौ क्रमा-

१ न तु तथास्तीति वाचित्क एव पाठः । २ द्विर्गौरिति समस्तवर्णोति पाठान्तरम् । ३ पवित्रनवनदी ।

४ एकर्थे । ५ एकपदत्वज्ञानम् ।

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३९७)

व्यनर्त्ताति गरीयसी कल्पना स्यात् ॥ अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्ये-
ऽन्ये च वर्णाः स्युः । तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानाम-
वश्याभ्युपगम्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता, सा सामान्ये
षु सञ्चारयितव्या ॥ ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव
इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिति स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभ-
वाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य “अतः प्रभवत्” [१ । ३ । २८] इति
परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रष्टव्यमिति अत एव च नित्यत्वमि-
ति । अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्देवशब्दनित्य-
त्वमपि प्रत्येतद्व्यम् । तथा च मन्त्रवर्णः, “यज्ञेन वाचः पट्वीयमायन्तामन्त्र-
विन्दन्तापिषु प्रविष्टाम्” [ऋ० सं० १० । ७१ । ३] इति स्थितामेव वाच-

रत्नप्रभा ।

स्फोटः । सम्प्रति वर्णानामन्धितमगीरुन्ध प्रौढिमादेन स्फोट प्रियत्यति-अयापीति ॥ स्थितापि
गत्यादिसामान्यानि क्रमविशेषान्ति गृहीतसङ्गतिकानि अर्थबोधकानीति क्लृप्तेषु सामान्येषु प्रक्रिया
सञ्चारयितव्या न प्रकृतम् स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्यापि-पराचक्रवयोः सिद्धौ फलितमाह-
ततश्चेति ॥ २८ ॥ पूर्वतन्त्रतत्त्वानुवादपूर्वक सूत्र व्याचष्टे-कर्तुरित्यादिना ॥ पूर्वतन्त्रसिद्धमेव
वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिमृष्टौ तद्वाचकशब्दस्यापि स्पष्टेण सिद्धमित्याशङ्क्य निराकृतिनाचकाशब्दा-
द्वयक्तिनमोक्त्या साकेतिकत्वे निरस्य वेदः, अन्तरप्रत्ययानस्यायी, जगद्देवतत्वादीश्वरवदित्यनुमा-
नेन द्रष्टव्यतीत्यर्थः । यज्ञेन पूर्वमुक्तेन । वाचः वेदस्य लक्षणयोग्यता प्राप्ता सन्तो याज्ञिकाः ताम्
भामती ।

विशेषः स्मृतिशुद्धावेकस्यां वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाह - ‘पदान्धारणोपायान्बहुनिष्ठानि सूरय ।
क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरनावनश्रुतिस्मृतीः ॥’ इति । शेषमनितोद्दिनार्थम् । दिङ्मात्रमत्र सूचितं, अन्तरस्तु
तत्त्वनिन्दानयगन्तव्य इति । अल वा नैयायिकेभिनादेन । सत्त्वनि वा एव वर्णास्तथापि गत्याचरच्छेदे-
नैव सगतिप्रहोडनादिश्च व्यवहारः सैम्यतीत्याह-अथापि नामेति ॥ २८ ॥ अत एव च नित्य-
त्वम् । ननु प्राच्यामेव मीमांसया वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तर्हि पुनः साध्यत इत्यत आह-स्वतन्त्रस्य
कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वम् इति । न क्त्वित्याजगदुत्पत्तुर्हति, तस्यायुधमतिम-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

गोत्वादिजात्यभेदेनैव सगतिग्रीरनादिव्यवहारश्चेति प्रौढिमाखटः सन्नाह-अयापीति । अर्थप्रतिपादन-
प्रक्रिया “वर्णेष्वर्थप्रतीतिः समवात्” इत्याद्या । वर्णानां नि यत्पराचक्रवयोः सिद्धौ फलितमाह-ततश्चेति
॥ २८ ॥ जगतः शब्दजत्वमुक्तमुपजीय शब्दनित्यत्वमाह-अत एवेति । पूर्वमीमांसायामेव वेदनि-
त्यत्वस्य सिद्धत्वादिह तन्नित्यत्वसाधनमर्कचिन्तारमि-पराचक्रवयोः सूत्रतात्पर्यमाह-कर्तुरिति । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव
वेदनित्यत्वं देवादियजगदुत्पत्तौ वाचकशब्दस्यापि तद्वागदयुक्तमेति शक्तिं शब्दादेन निराकृतिमनन्तज-
न्मेति समाहितमेव वेदोऽप्यन्तरप्रत्ययस्यायी जगद्देवतत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन दृढीकृतेमिदं सूत्रमित्यर्थः ।
तत्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति-अत इति । अनुमानसिद्धेऽर्थे श्रुतिमनुकूटयति-तथा चेति ।
यज्ञेन पुण्येन कर्मणा वाचो वेदस्य पट्वीय मार्गयोग्यतां ग्रहणयोग्यतामायन्तामन्त्रमन्तस्तत्ता वाचमृषिषु
प्रविष्टां प्रियमानामन्त्रविन्दन्तुल्यन्तो याज्ञिका इति यावत् । तस्य तात्पर्यमाह-स्थितामिति । अनु-

मनुवित्रां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति—“युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्ते-
तिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पृथ्वमनुजाताः स्वयम्भुवा” इति ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्याद् यदि पश्चादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन्,
निरुध्येरंश्च ॥ ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्सम्बन्धनि-
त्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत ॥ यदा तु खलु सकलं त्रिलोक्यं परि-
त्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा

रत्नप्रभा ।

कपिषु स्थिता लघ्वन्त इति मन्त्रार्थः । अनुवित्राम् उपलब्धाम् । पूर्वम् अग्रान्तकन्यादौ ॥ २९ ॥
ननु महाप्रपञ्चे जातेरप्यसत्त्वाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्रमिवात्रक्याह—समानेति ॥ सूत्र निरव्याशङ्कमाह—
अथापीति ॥ व्यक्तिसन्तयाः जातीनाम् अग्रान्तप्रपञ्चे सत्त्वात्सम्बन्धस्तिष्ठति व्यवहारविच्छेदादप्येवं
चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्ये न कथिद्विरोधः स्यात् । निर्देष्टव्ये तु सम्बन्धनाशात्पुनः सृष्टौ
केनचित्पुनरा सत्तेजः कर्तव्य इति पुनश्चुद्धिमापेक्षतेन वेदस्याप्रामाण्यम्, अप्यापकस्याश्रयस्य नाशा-
दाश्रियाभ्यामित्यत्र च प्रामाण्यमर्थः । महाप्रपञ्चेऽपि निर्देष्टव्योऽस्मिन् । सकार्यमादात् । तथा च मन्त्रा-
श्रवणा शब्दाद्येन सम्बन्धाना सतामेव पुनः सृष्टाभिनवमिति निश्चयः । अभिनवमिति पूर्वकजीवना-
ग्रामती ।

त्येन सापेक्षत्वात् । तस्मात्त्रिषो वेदः, जगदुत्पत्तिहेतुवान्, ईश्वरविनिमित्तमेव निष्पन्नमेव दृष्टी-
कृतम् । तैषमिति शिनायम् ॥ २९ ॥ समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ।
शब्दापदोत्पत्त्यान्तस्य शब्दापदानि पठन्ति—अथापि स्यादिति । अभिधानाभिधेयाभिधेयैरेति मन्त्र-
सन्धिवत् भवेत् । एतन्मात्रकार्यहेतुत्वपरिहर्तुं वेदस्य नित्यत्वं स्यात् । नित्यत्वस्य तु जगत्, प्रसिद्ध-
वेदयन्तासनध्यातृभ्योऽपि वेदोऽभिधानाभिधेयत्वमनुमुत्तिष्ठति किमाश्रयः मन्त्रः स्यात् । अप्यापका-
भ्येतेष्वन्तर्निष्ठे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । न च जीवान्मासनाग्रामिनाः मन्तोति वाच्यम् ।
अन्तःकरणपुत्राभिरुक्त्वा हि ते तद्विच्छेदे न म्यानुमर्हन्ति । न च प्रसङ्गस्तद्विना, तस्य विनामनः
शुद्धस्यमापस्य तदयोगात् । तद्वगथ सृष्टपादान्तःकरणानि तद्वगठित्वाथ जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्व-
कर्मनिशानामनास्ततो मयितुमर्हन्ति, अपूर्वत्वात् । तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसम्बन्धेन निष्पन्नं सृष्टिप्रपञ्चा-
भानन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

विनामनुष्ममिमेवम् । तत्रैव स्मृतिमाह—वेदेति । वेदश्चर्मजानायांमन्त्रप्राप्त्यग्रादात् । केहिहागा-
निहितामशब्दितनानायादौनेत्रमिदेतिनामनिहास्या तेषामप्यन्तरप्रपञ्चे मत्स्यात् । पूर्वजानाया-
गादाभिरुक्त्वा । तद्वगठित्वा न तद्वगठित्वाप्राप्त्यादिव्याजस्याऽह—अनुजाता इति ॥ २९ ॥ महाप्रपञ्चे
जगत्तत्रैव मत्स्यामिदं शब्दार्थसम्बन्धनिष्पन्नमाश्रयः प्रयाह—समानेति । मन्त्रवापरांमादाशानाह—
अथापीति । अग्रान्तप्रपञ्चे शब्दार्थसम्बन्धनिष्पन्नमाश्रयः स्यात् । तत्र त्रिविधमिति मुक्तमर्हतीति—
यदीति । अभिधानाभिधेयत्वव्यापकत्वेनाप्युक्ती । अभिधानाभिधेयत्वव्यवहारादिच्छेदे मन्त्रनिष्पन्नस्य वा-
पराभ्येतेष्वन्तर्निष्ठे च वेदनिष्पत्तेरपि शङ्क्यः । महाप्रपञ्चे तु नाभिरुक्त्वा शब्दाह—यदा त्विति ।
तद्वगठित्वा मन्त्रवापरांमादाशानाह—अनुजाता इति ॥ २९ ॥ महाप्रपञ्चे
जगत्तत्रैव मत्स्यामिदं शब्दार्थसम्बन्धनिष्पन्नमाश्रयः प्रयाह—समानेति । मन्त्रवापरांमादाशानाह—
अथापीति । अग्रान्तप्रपञ्चे शब्दार्थसम्बन्धनिष्पन्नमाश्रयः स्यात् । तत्र त्रिविधमिति मुक्तमर्हतीति—
यदीति । अभिधानाभिधेयत्वव्यापकत्वेनाप्युक्ती । अभिधानाभिधेयत्वव्यवहारादिच्छेदे मन्त्रनिष्पन्नस्य वा-
पराभ्येतेष्वन्तर्निष्ठे च वेदनिष्पत्तेरपि शङ्क्यः । महाप्रपञ्चे तु नाभिरुक्त्वा शब्दाह—यदा त्विति ।

देवता(तदुपर्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३९९)

वदन्ति, तदा कथमविरोध इति ॥ तत्रेदमभिधीयते ॥ समाननामरूप-
त्वादिति । तदपि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयि-
ष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वम्—“न कर्माविभागादिति चेन्नाना-
दित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” [व्या० सू० २ । १ । ३६] इति ॥
अनादौ च संसारे यथा-स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबो-
धवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहाराच्च कश्चिद्विरोधः, एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलय-
योरपीति द्रष्टव्यम् ॥ स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते—“यदा
सुतः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति, तदेनं वाक्

रत्नप्रभा ।

मरूपसमानत्वाच्च सङ्केत केनचित्कार्य । त्रिपममृषौ हि सनेतापेक्षा, न तुल्यसृष्टाविति परिहरति—तत्रेद-
मित्यादिना ॥ नन्वाद्यमृषौ सनेत केनचित्कार्य इत्यत आह—तदार्थाति ॥ महासर्गमहाप्रलयप्रवृत्ता-
पीत्यर्थः । नन्वस्थानादिसंसारं सम्प्रत्यस्यानादित्वं, तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थ-
व्यवहारस्तदाह—अनादौ चेति ॥ न कश्चिद्विरोधः शब्दार्थसम्प्रत्यस्मरणादिति शेषः । स्वापप्रबो-
धोऽप्यसर्गासिद्धिमहात्म्यं धृतिमोह—स्वापेति ॥ अथ तदा सुषुप्ती प्राणो परमात्मनि जाय एकीभवति ।

भामती ।

भ्युपगमेनेति । अभिमतप्रहणेनाध्यापकाख्येतरालुक्तौ । शङ्का निराकृतुं सूत्रमस्मात्तदिति—तत्रेदमभिधी-
यते समाननामरूपत्वादिति । यद्यपि महाप्रलयसमये नान्त करणादयं समुदाचरदृत्तयः सन्ति
तथापि स्मरणेऽनिर्वाच्यमानविद्याया मीना मूढमेव शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपकारिद्यानासनाभि सहाय-
तिष्ठन्त एव । तथा च स्मृति—‘आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव
सर्वतः ॥’ इति । ते चानधि प्राप्य परमेश्वरेणैवाप्रचोदिता यथा कर्मदेहे निर्गुणान्यद्भानि ततो नि स-
रति, यथा वा तर्जापाये प्राणमृद्भानि मण्डूकशरीरगणि तद्वासनासंसृतास्तथा घनघनाघनासारसु-
क्ष्मानि पुनर्मण्डूकदेहमात्रमनुभवन्ति, तथा पूर्ववासनाशब्दोऽस्मिन्माननामरूपान्पुन्यन्ते । एतदुक्तं
भरुति—यद्यपि स्वापप्रबोध संसारमण्डलम्, तथापीधर प्राणमूर्त्तमविद्यासहकारी तदनुकूपमेव सृ-
जते । न च सर्गप्रत्ययप्रवाहस्यानादित्वमन्तरेणेतदुपपन्न इति सर्गप्रत्ययभ्युपगमेऽपि संसाराना-
दित्वा न विनश्यत इति । तदिदमुक्तम्—उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च भाग्येन इति । स्या-
देतत् । भवत्यनादिता समासस्य, तथापि महाप्रलयात्तरितं पुन स्मरणं वेदानामित्यत आह—अनादौ
च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोरिति । यद्यपि प्रागमात्राशेषनाशनि शेषे सुषुप्तप्रत्यावर्त्ययोर्विशेषः,
तथापि कर्मविशेषसंस्कारसहितव्यवश्रवणाविद्याशेषनाशसाध्येन व्यापप्रत्ययभ्युपगमेऽपि शेष इति द्रष्टव्यम् ।
ननु तदपराधिगं सर्वेषां सुषुप्तावस्था, केषांचित्तदा प्रज्ञातत्वं, तेष्वथ सुनीवितानां ग्रहणमवगतं,

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

मूर् पातयति—तत्रेति । तदिदं व्याकृत्यनादित्वं समासस्य प्रतिजानोते—तदार्थाति । महाप्रलयमहा-
सर्गाङ्गीकारेऽपीति यावत् । तत्र वक्ष्यमाणयाय हेतुक्रोते—प्रतिपादयिष्यतीति । तस्यानादित्वेऽपि
महाप्रत्ययव्यवधानादस्मरणे वेदानां पुनस्तदीयो व्यवहारस्तदाह—अनादौ चेति । न कश्चिद्विरोधः
शब्दार्थसम्प्रत्ययविद्यादेरिति शेषः । स्वापे त्वे च प्राणमात्राशेषानाशेषाभ्यां विशेषेऽपि कर्मविशेषसंस्कारसहि-
ताविद्याशेषनाशसाध्यादनयो साम्यम् । कथं पुन स्वापे प्रत्ययस्य प्रज्ञे च प्रत्ययस्य श्रवणं तदाह—
स्वापेति । यदेत्युक्तमादयद्वान्तदेत्यर्थः । प्राणः परमात्मा । सुषुप्तस्य परमिनेऽस्मात्तदवस्थां तदे-
त्युक्तं । एतं प्रहृतं प्राग परमात्मानमन्तर्बहिरेन्द्रियाणि सन्निभ्याणि व्यापे परमात्मनि लीनानोत्यर्थः ।

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४०१)

पर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेणपरेण भूयान् भवन्द्दृश्यते, तथा मनु-
ष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिभिव्यक्तिरपि परेणपरेण भूयसी
भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृच्छ्रयमाणं न शक्यं नास्तीति वदि-
तुम् ॥ ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भा-
दीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुतप्रतिबुद्धव-
त्कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः ॥ तथा च श्रुतिः-“यो ब्रह्मा-
णं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धि-
प्रकाशं सुमुखं शरणमहं प्रपद्ये” [श्वेता० ६ । १८] इति ॥ स्मरन्ति च
शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति ॥ प्रतिवेदं

रत्नप्रभा ।

तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादस्मिन् रूपे कोऽनुसन्धातेत्यत आह-ततश्चेति ॥ ज्ञानाशुत्कर्षादित्यर्थः ।
मुक्तंभ्योऽन्येऽनुसन्धातार इति भावः । परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिगदानाह-
तया चेति ॥ पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाभिर्मा-
नयति यस्तं देव स्वात्माकार महाशक्त्यो यबुद्धौ प्रकाशमान शृणुं परममभिव्ययान निद्वेपयस्वरूपमह-
प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमेकरूपेण ज्ञानातिशयः । किन्तु बहूनां शास्त्रादप्युपपत्तिरिवासात्तर्थाह-स्मर-
न्तीति ॥ ऋग्वेदो दशमण्डलानयवयान् । तत्र मत्र ऋचः दाशतय्यः । वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तम-
न्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह-प्रतीति ॥ किञ्च मन्त्राणामृष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञा-
मामती ।

आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निकर्षः, एवमा मनुष्येभ्य एवम् आ च भगवतो हिरण्यगर्भाज्ञानादीनां
प्रकर्षोऽपि सभाव्यते । तथा च तदभिन्दन्तो वेदस्मृतिगदाः प्रामाण्यमप्रत्यहमनुजते । एव चानुभवता
हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तरसंज्ञिनिविज्ज्वरहाणानुसन्धानमिति । सुगमम-
न्यत् । स्यादेतत् । अन्तु कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानं तेषाम् । अस्या तु सृष्टान्नस्य एव वेदा, अन्य
एव चैषामर्थः, अन्य एव वर्णश्रमा, धर्माज्ञानयोर्ऽर्थश्चाधर्मात्, अनर्थधेस्ततोऽर्थश्चानार्थिनि, अदु-
र्बन्तस्तस्मै । तस्मादुत्तमत्र कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानेन, अनिश्चितत्वात् । तथा च पूर्वव्यवहारोच्छे-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

आ मानुषादा च न्याणोर्ज्ञानादिप्रतिबन्धस्योत्तरोत्तरमुत्कर्षप्रतीतिं प्रमाणयति-दृश्यत इति । आ मनुष्यादा
च हिरण्यगर्भादुत्तरोत्तरज्ञानायाधिक्ये मानमाह-इत्येतदिति । ‘हिरण्यगर्भः समन्ततः’ इत्यादयः श्रुतिग-
दाः । ‘ज्ञानमप्रतिम यस्य’ इत्यादयः स्मृतिवादाः । तेषामुक्तार्थं तात्पर्येच्छिद्गम्यासमाह-असकृदिति । पूर्वो-
त्तरीश्वराणां कल्पात्तरे मुक्तत्वात्कथं व्यग्रहितानुसन्धानं तत्राऽह-ततश्चेति । पुष्परिशेषाणां व्यग्रहितानुसन्धान-
योगस्य न्यस्तत्वादिति यावत् । पुष्परिशेषाणामाऽह-अतीतेति । ईश्वराणां तद्ज्ञानाभावा यजमाना-
नामि-पर्यः । प्रादुर्भूतां हिरण्यगर्भादिमानेनेति ज्ञेयः । तेषां व्यग्रहितव्यवहारानुसन्धाने हेतुमाह-परमेश्व-
रेति । हिरण्यगर्भस्य परानुपदे मानमाह-तथा चेति । तेषां दधाति करोत्यर्थः । पूर्वं कल्पादौ प्रहि-
णोति ददाति । लटश्चोभयत्रापि । आत्माकारबुद्धौ प्रकाशन इति तथोक्तस्तत्तत्रमस्यादिवाक्योत्पत्ती-
श्रुतिव्याप्यमिति चेत् । शरणं मुख्यलक्षणमित्यर्थः । न केवलमेकरूपेण प्रतिभानं येनाभिधामः किन्तु
तत्तच्छास्त्रादप्योऽपि बहवः सन्तोऽप्यह-स्मरन्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलानयवयान् मण्डलानां दशतय-
गयास्तीति दाशतयस्तत्र मत्र ऋचः । ऋग्वेदातिरिक्तं अपि वेदेषु काण्डसूक्तमन्त्रादिदशो बोधायनादिभिः स्मृता
इत्याह-प्रतीति । एवमेव मधुच्छन्दःप्रभृतिभिरुक्तं । किञ्चर्ष्यादिर्षापूर्वमनुष्ठानं दर्शयन्ती श्रुतिस्तास्ता-

चैवमेव काण्डव्यादयः स्मर्यन्ते ॥ श्रुतिरप्युपिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्र-
णानुष्ठानं दर्शयति—“यो ह वा अविदिताऽऽप्येच्छन्द्वाद्वैतब्राह्मणेन
मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा प्रपद्यते”
इत्युपक्रम्य “तस्मादेतानि मन्त्रेभ्यो विद्यात्” इति ॥ प्राणिनां च सुख-
प्राप्तये धर्मो विधीयते, दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते ॥ दृष्टा-
नुश्रविकसुखदुःखविषयो च रागद्वेषो भवतो, न विलक्षणविषयाविति ॥
अतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्यैव
निष्पद्यते ॥ स्मृतिश्च भवति—“तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां

रत्नप्रभा ।

पिता धृतिर्भन्तृगुर्याणां ज्ञानातिशय दर्शयतीत्याह—श्रुतिरपीति ॥ आप्येयः—कपियोगः । छन्दः गाय-
त्र्यादि । दैवतम् अग्न्यादि । ब्राह्मणं त्रिनियोगः । एतान्निदिशतानि यमिमन्त्रे तेने पर्यं ॥ स्थाणुं
स्थानम् । गर्तं नरकम् । तथा च ज्ञानाधिक्ये कथान्तर्गते वेदं स्मृत्या व्यवहारस्य प्रार्तितादेद-
स्यानादिमननैश्च चात्रिद्विभिनि मानः । अनुना समाननामन्त्रस्य प्रपद्यति—प्राणिनां चेति ॥
ततः किं, तत्राह—दृष्टेति ॥ ऐदिकामुनिकनियमसुखरागद्वन्द्वस्य कृत् पश्चादिक दृष्टपश्चादिसदृशानि
युक्तम् । निसदृशे कामाभावेन हेतुमाहात् । तथा दृष्टुं गन्धेयवर्णार्थकृत् दृष्टसदृशदुःखमेव । न सुखम् ।
दृष्टहान्यादिदोषावनेतिपर्यं । तर्कितेये मानमाह—स्मृतिश्चेति ॥ उत्तरसृष्टि, पूर्वसृष्टिजानाया, कर्म-
फलान्, पूर्वसृष्टिदिप्यनुमान च—शब्दार्थः । तेषां प्राणिनां मध्ये । तान्पर सज्जातीयान्तर । तानि
मान्मी ।

दाष्टव्यार्थमन्त्रार्थ वेदधानिथी प्रमयेयानामि आह—प्राणिनां च सुखप्राप्तये इति । ययान्मुम्भमान-
सामर्थ्यं हि मर्गः प्रतीतिः, न तु स्वभावाभावात्मन्यपिभुमंति । न हि जानु सुखं तत्त्वेन विहास्यते,
दुःखं चोपादिम्यते । न च जानु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यविरययो भवति । न हि सृष्टिदृष्टादृष्ट, पृथक्
तन्त्रस्यो जायते । तथा सति यन्मुनामर्थनियमाभावात् सर्वस्माद्वेदेति विनासुरादि दहनमाह—विना-
सामुपरागयेत्, जीवार्तो वा तोषमाह—जीवार्तिमिति । तेन सृष्टवन्नेरज्जि प्रवर्त्तय्यादिरनर्थहेतुरसार्थहे-
तुश्च वागादित्यानुसृत्य निवृत्तम् । एव य एव वेदा अभिन्नरूपे त एव कथान्तरे, त एव चैवार्थी,
आनन्दगिरीय—आमर्तिर्नयः ।

दृष्टान्मन्त्रद्वयो दर्शयतीत्याह—श्रुतिरिति । तत्रात्र प्रथमसृष्टादिरान विनाऽनुष्ठाने दोषमाह—यो हेति ।
आप्येयमस्मिन्सृष्ट्युच्छेदो गात्रादि दैवमन्त्रादि ब्राह्मण त्रिनियोगो न विदितान्येनानि यस्य मन्त्रस्य
तेन याजयति याग कारयत्य्यापयत्यथयन कारयति म्यायु म्यायु गर्तं नरकम् । कथ्यादयानि गौचिरे
तत्तुच्छार्थः । भूतप्राणीनां जन्मान्तरानुस्मरणदर्शनवाधानुष्ठानानामुप्यादिषु सृष्ट्यादिप्रतिपत्तिरन्तरी-
यदानुस्मरणचक्रप्रतिष्ठानां कथान्तरयत्नानुस्मरणमात्रकथनम् । न च कात्रप्रतिपत्त्यै जन्म-
नाशयोक्तं मन्त्रमन्त्रोच्छेदकं पूर्वमन्त्रमन्त्रयन्मुसुमज्जानामात्मस्य हर्षादिदृष्टेयार्थः । कथान्तरानु-
ष्ठानेन अन्तराप्रतिपत्तिर्योगा दुर्लभयत्नेनोत्तरकथप्रतिपत्तिर्युक्तम् । अत्र सृष्टिर्निष्पद्यमानायां पूर्व-
सृष्टयेनोत्तरसृष्टिर्वा—प्राणिनां चेति । कथमेतस्या दुर्लभ्यमात्रमुत्तरं द्विं वाशरवाऽह—दृष्टेति ।
आप्येयार्थं किंमिदं सृष्ट्यम् । आगममात्रप्रतिपत्तिरन्तरीयकम् । त्रिदश-स्थानवशादियमनवा ह्य
कर्म माहर्तं पश्चादि भाषयतीति दृष्टिरसरागाय गीतकर्मभूतसृष्टे त्रिं दुर्लभ्यमात्रमितिपर्यः । पूर्व-
सृष्ट्यादिरने मानमाह—स्मृतिश्चेति । तेन सृष्टमानाना प्रगितानिती नि गन्धे पृष्टे । तेन वेद-
पुणे सृष्टमानाना सर्वस्य प्राप्तिमानानाया दोषो । इत्येतत्सर्वतस्तन्मुसुमम् । त्रिं प्रतिपत्ति-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४०३)

प्रतिपेदिरे । तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ हिंसाहिंसे
मृदुकूरे धर्माधर्मावृताऽनृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते”
इति ॥ प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते, शक्तिमूलमेव च
प्रभवति ॥ इतरथाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात् ॥ न चानेकाकाराः शक्तयः शक्त्याः
कल्पयितुम् ॥ ततश्च विच्छिद्यविच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां
देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्य-
वस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत्प्रत्ये-
तव्यम् ॥ न हीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं पष्ठेन्द्रि-

रत्नप्रभा ।

दर्शयस्त-प्राप्तौ हेतुमाह-हिंसेति ॥ कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणाऽऽर्य क्रियात्वेन सस्कारश्च जन-
यन्ति । तत्रापूर्वोत्पन्नं भुक्तं सस्कारमात्रिन्यात्, पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थः । सम्कारे ङिगमाह-
तस्मादिति ॥ सस्कारवशादेव पुण्य पाप वा रोचते । अनोऽभिरुचिलिङ्गाप्युपापुण्यसम्कारोऽनुमेयः ।
स एव-स्वभावः प्रकृतिः । वासनेति च गीयते । एवं कर्मणा मृष्टिमादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनका-
र्यसस्काररूपशक्तिबलादपि सादृश्यमाह-प्रलीयमानमिति ॥ इतरथा सम्कारप्रत्यये जगद्वैचित्र्यव्याक-
स्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जगद्वैचित्र्यकारिण्योऽन्याः शक्तयः कल्पन्ता, तत्राह-न चेति ॥ अपि-
द्याया लीनकार्यात्मरूपसस्कारादन्याः शक्तयो न कस्याः । मानामावाद्भूराव । स्वोपादाने लीन-
कार्यरूपा शक्तिस्तु “महान्यप्रोधस्तिष्ठति ॥ १ ॥ अद्वैत्य सोम्य” [छा० ६ । १२ । १] इति
श्रुतिसिद्धा । अनोऽनियतकार्योऽन्याः शक्तयो न सन्ति । आत्मात्रियेन त-उक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः ।
निमित्तेष्वप्युपादानस्य कार्यमेवाविद्यावदनया शक्तिरन्या वेदनाग्रहः । उपादाने कार्यसस्कारसिद्धेः फल-
माह-तत्तश्चेति ॥ यथा सुतोऽनित्यतस्य पूर्वचक्षुर्जातीयमेव चक्षुर्जायते तच्च रूपजातीयमेव गृह्णाति न
रसादिकम्, एवं भोग्यशोकाः भोगाश्रयाः प्राणिनिकाया भोगहेतुकर्माणि सम्कारत्रलात्पूर्वशोकादितुल्या-
न्येति नियम इत्यर्थः । निकायाः समूहाः । दृष्टान्तसिद्धिमाश्रयाह-न हीति ॥ यथा पृष्ठेन्द्रियस्य
गननोऽसाधारणविषयो नास्ति । सुखादेः साक्षिनेयत्वात्, तथा व्यवहाराव्यवधारमसदित्यर्थः ॥ पष्ठ-

भामती ।

त एव च वर्णाश्रमाः । दृष्टाधर्म्यसमये तद्वैधर्म्यरूपनमनुमानागमनिरुद्धम् । ‘आगमाधेह भूयोसो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामित्याशङ्क्याऽऽह-हिंसेति । व्यवस्थया धर्माधर्मसंस्कृत्य कथं तेषामिष्टं तत्राऽऽह-तस्मादिति ।
सप्रतितनधर्मादिरुचिदृष्ट्या प्राचि भवेऽपि तत्तद्वापितत्प्रतीत्यर्थः । यत्तु निडेप प्रदीयते जगदिनि
तत्राऽऽह-प्रलीयमानमिति । ततश्चोपासनशक्तिनियमादपि पूर्वमदृश्येनोत्तरमृष्टिरित्यर्थः । कार्यस्य कार-
णमात्ररूपतन्नाशान्नोत्तरमृष्टेः सादृश्यमि-याशङ्क्याऽऽह-अक्तीति । निरुच्यभावेन चरस्वोदये दोषमाह-
इतरयेति । शक्तिवैचित्र्यादिचित्रमृष्टिमाशङ्क्याऽऽह-न चेति । अविशाशक्रेकस्याम्यत कार्ये शक्ति-
भेदकल्पने गौरवादात्मा त्रियेन न शक्तिरिति म्यितेरित्यर्थः । पूर्वोत्तरमृष्टिमादृश्ये फलितमाह-तत्तश्चेति ।
विच्छिद्य महाप्रत्ययस्थानेनापीत्यर्थः । भूरादिलोकप्रवाहा भोगमूयः । देवादिप्राणिसमूहे भोनृसः ।
वर्णाश्रमादिव्यवस्थास्तदीयधर्माधर्म इति भेदः । दृष्टान्त स्पष्टयति-न हीति । ‘मन पृष्ठानीन्द्रियाणि’
इति स्मृतः पष्ठमिन्द्रिय मनस्तस्य नासाधारणो विषयः सुखादेरपि साक्षिमात्रमव्यवधारमसत्तत्तदिति
यावत् । यद्वा-पष्ठमिन्द्रिय ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु वा नास्ति तद्विषयम् दूरापान्यम्यथा व्यवहाराव्यवधार
प्रतिकल्पमशक्यं कल्पयितुम् । न हि कस्यांचिदपि सृष्टौ नेत्रश्रोत्रादेर्गोचरतिर्ययो दृष्टः । तथा सर्वकामेभु

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४०५)

साम्भवेतिरिह । देवा देवेरतीतेहि रूपेणामभिरेव च" इत्येवञ्चातीयिका
द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्या-
वर्त्यते ॥ देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ कस्मात् ॥
मध्वादिष्वसम्भवात्-ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषा-
न्मध्वादिविद्यास्वप्याधिकारोऽभ्युपगम्येत । न चेवं सम्भवति ॥ कथम् ॥
“असावादित्यो देवमधु” [छां० ३ । १ । १] इत्यत्र मनुष्या आदित्यं
मध्वध्यासेनोपासीरन् ॥ देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः
कमन्यमादित्यमुपासीत ॥ पुनश्चादित्यव्यपश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमु-

रत्नप्रभा ।

पदार्था । तु-न्या इति शेष । तस्मान्नमनाशत्रिप्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधमावादेनाना-
मस्ति त्रियाधिकार इति स्थितम् ॥ ३० ॥ आक्षिपति-मध्वादिष्विति ॥ ब्रह्मविद्या, देवादीनाधिकारो-
रोति, त्रियात्वात्, मध्वादित्रियावदित्यर्थः । दृष्टान्तं त्रिष्टुणोति-कथमित्यादिना ॥ बुद्धोक्तारपवशदण्डे
अन्तरिक्षरूपे मध्वरूपे स्थित आदित्यो देवाना मोदनामध्विन मधित्वासोप्य ध्यान कार्यम् । तत्रादित्य-
स्याधिकारो न युक्तः । घ्यातृष्वेयभेदाभावादित्याह-देवादिष्विति ॥ अस्तु यस्मादानीं तत्राधिकार इति
आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात्प्राप्यत्वाच्च न घ्यातृत्वमित्याह-पुनश्चेति ॥ चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवधति
मामती ।

मिहच्यते । न धर्मेदेवतान्तरमस्तिरिति ॥ ३० ॥ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः । ब्रह्म-
त्रियास्वधिकार देवर्षीणां नृणां प्रष्टव्यो जायते, किं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां किं काष्ठ-
चिदेन केपाचित् । यद्यविशेषेण सर्वासु, ततो मध्वादित्रियाहसम्भवात् । कथम् । असौ वा आदित्यो
देवमध्वित्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । उपास्योपासकभावो हि भेदाधिष्ठानो न
ह्यात्मन्यादित्यस्य देवतायाः सम्भति । न चादित्यान्तरमस्ति प्राचामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वात् ।
पुनश्चादित्यव्यपश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्युपक्रम्येति । अयमर्थः -“असौ वा आदित्यो देवमधु” इति
देवानां मोदहेतुत्वात्तन्मध्विन मधु । आभरमनुसारूप्यमाहास्य श्रुति -“तस्य मधुनो द्यौरेव तिरश्चीनवशः ।
अन्तरिक्षं मध्वरूप” आदित्यस्य हि मधुनोऽग्रूप पटलमन्तरिक्षमाकाशः, तत्रानुत्पानात् । यानि च सोमा-
न्यपय प्रभृतीन्-यस्मै हूयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरभिसवलितैरत्यन्तपाका यष्टीभान्मापन्तान्यादित्यमण्डलमृद्-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामनुना चिदानि नरकसिद्धयप्रसूनादीनि । पर्यये पर्याये यौन पुन्येन परिवर्तने । ये चतुर्गायत्रिभानिनोऽतीता
देवास्ते साप्तेर्देवैरिह चक्षुरायमिमानिभिन्मुल्या इति योजना ॥ ३० ॥ देवानां निग्रहयन्ते सर्गप्रदयो-
पगमे च कर्मणि शब्दे च विरोधमाशङ्क्य समाश्रितः । सप्रति “तदुपर्यपि” इत्येतोक्तमभिरामाक्षिपति-
मध्वादिष्विति । पूर्वश्रमूत्रनात्पर्यमाह-इहेति । प्रतिज्ञाभागाभ्याक्षरार्थमाह-देवादीनामिति । तेषां
समर्पिताधिकारस्याऽऽश्लेषो न युक्त इत्याह-कस्मादिति । तत्र हेतुमात्रतये व्याकरोति-मध्वा
दिष्विति । मधुत्रियाया देवानामधिकारायोगं वक्तुं प्रवृत्ति-कथामिति । तेषामनुपासकत्वाप्यनुपास-
कान्तरसत्त्वमाह-असाविति । त्रिमर्थं मनुन्यग्रहणं तत्राऽऽह-देवादिष्विति । उपास्योपासकभावनस्य
भेदापेक्षत्वात्प्राचामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वेनाऽऽदित्यन्याभावादादित्य एव मधुदृष्टादित्यस्या-
युक्त्यर्थः । तर्हि देवानान्तरागामुक्तीपास्यविज्ञातित्वं नेयाह-पुनश्चेति । लोहितं शुभं दृष्ट्वा परं दृष्ट्वा

१ व्यपश्रयाणि (आदित्य) त्रियाणीत्यर्थः ।

तान्यनुपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपादिश्य “स य एनदेवममृतं वेद वसूनामेवको भूत्वाग्निनेव सुखेनतदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यति” [छा० ३।६।२] इत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति ॥ वस्वादयस्तु—कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः, कंचान्यं वस्वादिमहिमानं श्रेप्सेयुः ॥ तथा “अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः” [छा० ३।१८।२] “वायुर्वाव संवर्गः”

रत्नप्रभा ।

पञ्च कुमुमानि, तैम्यः सोमाद्यादिद्व्येयि इतानि, लोहितशुक्लरूपरङ्गगोपाख्यानि पञ्चामृतानि, तत्तन्मन्त्रमागम्युक्तेः प्रागाभ्यान्पञ्चमिरास्यतामिरादिररमिनाडीमिर्मध्ययुवस्थिता उदरमाभिरादित्यमग्न्युदमानोतानि यशस्तेजोऽग्निर्वायोर्यात्मना परिणतानि, पञ्चदिक्षु स्थितैर्मन्त्रादिमिराजीव्यानीति, प्यायता वस्यादिप्रानित्तत्पर्यः । मृतस्यादिपदार्थमाह—तथाग्निरिति ॥ आरागनमगः—च-

मामवी ।

मन्त्रमधुपैनीयन्ते । यथा हि अमराः पुनैव्य आह्वय मरुतं व्यव्यनमानयन्ममृदुमन्त्रप्रमराः प्रयो-
गसमन्तार्थस्माणादिभिर्द्वन्द्वैरहितैर्म्यः कर्मकुमुमैव्यः आह्वय तन्निष्पन्न मरुतमाह्वयमग्न्युद लोहि-
तामिरस्य प्रार्थनी रमिनाडीमिरानयन्ति तदमृतं वसर उपजीरन्ति । अथाम्वादिपमधुनो दक्षिणामी
रमिनाडीमिः शुभामिर्धुर्ध्वदक्षिणकर्मकुमुमैव्य आह्वयामी इत सोमादि पूरितदमृतमागमापन्न यत्पूरित-
मन्त्रप्रमरा आदित्यमग्न्युदमानयन्ति, तदेतद- . उपजीरन्ति । अपास्यादिपमधुन प्रार्थनीमी रमिना-
टीमिः कृष्णाभिः सामैरदितिकर्मकुमुमैव्य आह्वयामी इत गोमादि पूरितदमृतमागमापन्न साममन्त्रमन्त्रप्रमरा
आदित्यमग्न्युदमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीरन्ति । अथाम्वादिपमधुन उदात्ताभिर्दक्षिणामी रमि-
नाडीमिर्धुर्ध्वदक्षिणैर्म्यः कर्मकुमुमैव्य आह्वयामी इत गोमादि पूरितदमृतमागमापन्नयत्पूरितमन्त्र-
प्रमराः, तपामभेनरायः स्तोमकर्मकुमुमाद इतिहानपुरागमन्त्रप्रमराः, आदित्यमग्न्युदमानयन्ति । अथामे-
वाचमनोमे पादिरा शमन्ति इति अग्रादिनिहामपुरागमन्त्रागानयन्ति प्रयोगः । तदमृतं मधु उपजी-
रन्ति । अथाम्वा या आदित्यमधुन ऊर्ध्वा रमिनाडपी गोव्यास्तामिराननप्रमराः प्रगवकुमुमादाह्वया-
दित्यमग्न्युदमानयन्ति, तदमृतमुपजीरन्ति साध्याः । ता एता आदित्यव्यराध्रयाः पञ्च रौत्मादयो रमि-
नाड्य कृष्णादिमरुताः त्रैलोक्येति योजना । एतदेवामृतं दृष्ट्वोपजन्त्य यथास्य समन्तेः पत्न्येव-
शमैतदग्निपमानयन्तीर्ध्वताद्यान्मृतं नदुपजन्त्यादिये तृष्यति । तेन मन्त्रवृत्तेन देवानां वस्यादीनां
मोदन विदमदादियो मनु । एतदुत भगि—न केवमुत्सारास्योपायकमार एकस्मिन्निदमन्ते, अति तु
शतैर्म्यमात्रं प्रायप्रारम्भमाधेति ॥ तथाग्निः पाद इति । अग्निदेवता मन्त्रासातो ब्रह्मदक्षिणमर्ध-
मुत्तरम् । आरागस्य हि सर्वगतं रूपदिर्हीनं च ब्रह्म सात्त्विकं, तस्य धैर्याकाशस्य ब्रह्मध-
त्वात् पादा अग्न्यादयः ‘अग्निः पादः’ इत्यादिना दक्षिणः । यथा हि गोः पादा न मरा सिपुद्वयं,
एवमग्न्यादयोऽपि नाकादेन संगतेनेत्यारागस्य पादाः । तदेवमागस्य चतुरस्रो ब्रह्मदक्षिणमर्ध-
मुत्तरं वायु मरुगुणमुपाप्य विगतु मर्ककोति—वायुर्वाव संवर्गः । तथा स्वमर्गैरादित्यमग्न्य-

अनन्दमिदप—व्यतिरिक्तः ।

मये लोभन इत्युक्तानि पञ्च रौत्मादीन्मृतानि प्रागाभ्यान्पञ्चमिरास्यतामिरादिररमिनाडीमिर्मध्ययुवस्थिता उदरमाभिरादित्यमग्न्युदमानोतानि यशस्तेजोऽग्निर्वायोर्यात्मना परिणतानि, पञ्चदिक्षु स्थितैर्मन्त्रादिमिराजीव्यानीति, प्यायता वस्यादिप्रानित्तत्पर्यः । मृतस्यादिपदार्थमाह—तथाग्निरिति ॥ आरागनमगः—च-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] स्तम्भभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम्। (४०७)

[छां० ४।३।१] “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” [छां० ३।१९।१]
इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति ॥
तथा “इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजः” [वृ० २।
२।४] इत्यादिष्वपि सम्बन्धेषूप्रासनेषु न तेषामेवर्षाणामधिकारः सम्भ-
वति ॥ ३१ ॥ कुतश्च देवादीनामनधिकारः—

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं शुस्थानमहोरात्राभ्यां बन्धमज्जगदवभासयति,
तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते, लोकप्रसिद्धेर्वक्यशे-
षप्रसिद्धेश्च ॥ न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विमर्हणं चेतनतयाऽधि-
त्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते, मुदादिवदचेतनत्वावगमात् ॥ एतेना-

स्तम्भभा ।

तारः पादाः । द्वौ कर्णौ, द्वे नेत्रे, द्वे नासिके, एका वागिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरश्चमसतीराधेषु संतर्पि-
ष्वान कार्यमित्याह—तथेमावेवेति ॥ अथ दक्षिणः कर्णः गौतमः, वामः भरद्वाजः । एष दक्षिणनेत्रनासिके
त्रिभ्रामित्रवसिष्ठौ वामे जमदग्निर्कश्यपौ । वागत्रिरित्यर्थः । अत्र ऋषीणां ज्येष्ठानाधिकारः ॥ ३१ ॥ किञ्च
त्रिप्रहाभावादेशादीनां न काव्यधिकार इत्याह—ज्योतिषि भावाच्चेति ॥ आदित्यः सूर्यश्चन्द्रः शुक्रोऽ-
ङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् सत्त्वाच्च त्रिप्रहवान्देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः ।
“आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता” [छां० ३।४।१] इति मयुत्रियात्राक्यशेषे ज्योतिष्ये-
वादित्यशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह—न चेति ॥ अन्यादीनामधिका-
रमाशङ्क्याह—एतेनेति ॥ अग्निर्वायुर्भूमिरित्यादिशब्दानामचेतनत्वाच्चित्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्ती शङ्कते—
भामती ।

दृष्टोपास्यं विधातुं महीकरोति—आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः उपदेशः । असिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३१ ॥
यद्युच्येत नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षाणां सर्वासु प्रहविद्यास्वधिकारः, किंतु यथासम्भवेति । तत्रेदमुपति-
ष्ठते—ज्योतिषि भावाच्च । लोकिनी द्वादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययो ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ । न चैतयामन्ति

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तयाऽपि कथमृषीणामनधिकारस्तत्राऽह—तथेति । सतसु शीर्ष्यप्राणेषु द्वयोर्द्वयोर्गौतमादिदृष्टोपासितः ।
दक्षिणः कर्णौ गौतमो भरद्वाजश्चक्षुर्दक्षिण त्रिभ्रामिरो वाम जमदग्निर्वादि । न च तत्र तेषामेवाधि-
कारो विरोधादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कश्चिदनधिकारान् सर्वज्ञानधिकारो ब्राह्मणस्य राजमूयाधिकारोऽपि बृह-
स्पतिसंज्ञिकारादिति शङ्कते—कुतश्चेति । देवादीनां त्रिप्रहायमानादनधिकारं सार्वत्रिकं साधयति—
ज्योतिषीति । सूर त्रिजगते—यदिति । आदित्यः सतिता पूषा चन्द्रमा नक्षत्रमिषादिशब्दानां ज्योति-
र्मण्डलविषये प्रसिद्धिद्वयं प्रमाणयति—लोकेति । “यानादित्यः पुरस्तादुदेता” इत्यादि “असौ मा
आदित्यो देवमयुः” इत्यादिनाक्यशेषः । उदयास्तमयो च ज्योतिर्मण्डलस्योपबन्धने, तं सदेवाऽऽदित्यपदो-
क्तमन्तु तर्हि तस्यैवाधिकारस्तत्राऽह—न चेति । आदित्यादीनामनधिकारोऽपि चेतन्यादग्न्यादी-
नामधिकारः स्यादित्याशङ्क्याऽह—एतेनेति । न सन्वादिष्वपि ज्योतिर्मण्डलस्योपबन्धने येन तेषां
चेतनत्वादधिकारित्वेनेत्यर्थः । देवादीनां त्रिप्रहायपरिप्रहादनधिकारं युक्तमभ्युपगम्यः सिद्धान्तो शङ्कते—

१ बृहदारण्यकोपनिषदि २ अथ्याये ३ ब्राह्मणे ३-४ भागयोस्त्वष्टीमदम् ।

ग्न्यादयो व्याख्याताः ॥ स्यादेतत्-मन्त्रार्थवादितिहासपुराणलोकेभ्यो-
 देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति ॥ नेत्युच्यते ॥ न
 तावल्लोको नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति ॥ प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यवि-
 चारित विशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते ॥
 न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति ॥ इतिहासपुराणमपि पौरुषे-

रूपप्रमा ।

स्यादेतदित्यादिना ॥ “वज्रहस्तः पुरन्दरः” इत्यादयः मन्त्राः । “सोऽसीदीद्” इत्यादयः अर्ध-
 वादाः । “इष्टान्मोगान्ति वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविनाः । ते तृमास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामप्रदः शुभेः” ॥
 इत्यादीनि इतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यम दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्द्र वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चक-
 स्यामावाह अनधिकारोऽप्यो नास्तीत्यर्थः । “विग्रहो हविषा मोग ऐश्वर्यं प्रसन्नता । फलप्रदानमियेन
 पञ्चकं विग्रहादिकम्” ॥ मानाभावादेन चास्तीति दूषयति-नेत्यादिना । न चात्रेति ॥ विग्रहादित्यर्थः ।

भामती ।

चेन्नन्यम् । न ह्येत्यु देवदत्तादिवत्तदनुसूता द्दयन्ते चेष्टाः । स्यादेतत् । मन्त्रार्थवादितिहासपुराणलो-
 केभ्य इति । तत्र ‘जगृम्माते दक्षिणमिन्द्रहस्तम्’ इति च, ‘काशिमिन्द्र इत्’ इति च । काशिमृष्टिः ।
 तथा ‘गुनिप्रोषो परोदरः मुनादुरन्धसो गदे । इन्द्रो वृषाणि जितते’ इति विग्रहवत्त्वं देवताया मन्त्रार्थ-
 वादा अभिनन्दति । तथा हरिमोक्षणं देवताया दर्शयति ‘अर्दीन्द्र पिव च प्रस्थितस्य’ इत्यादयः ।
 तथेशानम्-‘इन्द्रो दिप इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपानिन्द्र’ इति पर्यायानाम् । इन्द्रो वृषाणिन्द्र इमेविरागा-
 निन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः’ इति, तथा ‘ईशानमस्य जगन्तः इन्द्रेशमीशानमिन्द्र तस्थुषः’ इति । तथा
 वारिषस्तार प्रति देवतायाः प्रमादं प्रमत्तापाधं फलदानं दर्शयति-‘आहुनिमिरेव देवान् हुतादः प्रीयाणि
 तास्ते प्रीता उपमूर्त्तं च यच्छन्ति’ इति, ‘गुम एषेनमिन्द्रः प्रजया पशुभिर्मर्षयति’ इति च । धर्मशास्त्र-
 कारा अभ्याहुः-‘ते तृमास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामप्रदः शुभेः’ ॥ इति पुराणवशासि च भूयसि देवताविग्रहादि-
 पञ्चकप्रत्ययमाचक्षते । लौकिका अपि देवताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च । तथापि-यम दण्डहस्त-
 मोर्दित्वं लिखन्ति, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च देवता हरिर्भुज इति । तथेशानमिमा-
 माहुः-देवप्रामो देवक्षेत्रमिति । तथास्याः प्रमादं च प्रमत्तापाधं फलदानमाहुः-प्रमलोऽस्य पशु-
 पतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रमलोऽस्य धनदो धनमनेन लब्धमिति । तदेतत्पूर्वार्थं दूषयति-नेत्युच्यते ।
 न हि तावल्लोको नामेति । न गण्ड प्रपञ्चादिव्यतिरिक्तो लोकः नाम प्रमाणान्तर्गम्य, किन्तु प्रपञ्चा-
 दिमूला लोकप्रसिद्धिः सत्यगामस्तुते, तदभावे त्वन्धपरम्परान्मूलाभावादिप्रवृत्ते । न च विग्रहादीं प्रप-
 णात् । प्रपञ्चादीनां चागमावादिप्राह-इतिहासपुराणमपीति । ननु न मन्त्रार्थवादस्यो विग्रहादि-
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

स्यादिति । ‘वज्रहस्तः पुरन्दरः’ इत्यादयो मन्त्राः । ‘प्रजापतिरात्मनो वामाभ्यामुदात्तम्’ इत्यादयो अर्ध-
 वादाः । “इष्टान्मोगान्ति वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविनाः । ते तृमास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामप्रदः शुभेः” ॥
 इत्यादीनि इतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यम दण्डहस्तादिमिन्द्रं, वरुणं पाशहस्तम् । अग्रे मन्त्रादिप्रामो-
 देवादीनां विग्रहादिव्योपाधिकारिणेत्यर्थः । विग्रहवत्त्वाद्यवगमादियमदोष इति । विग्रहवत्त्वाद्यवगमादियमदोष इति ।
 च गृह्यम् । देवादीनां विग्रहादिपञ्चकं प्रामाणिकमिदं दूषयति-नेतीति । यदुक्तं लोकतो विग्रहादि-
 पञ्चके । तथाऽह-न तावदिति । यदि प्रपञ्चादिप्रसिद्धिः लोकप्रसिद्धिर्देव-प्रपञ्चा-
 दिभ्य इति । अन्त्यु न हि गन्तव्यं लोकप्रसिद्धिर्देव-प्रपञ्चा-दिभ्य इति । देवताविग्रहादिपञ्चकं प्रामाणिकं ।
 न हि लोकप्रसिद्धिर्देवताविग्रहादिपञ्चकं न गन्तव्यं-इतिहासमिति । तस्य सन्तः तदेव लोकप्रसिद्धिर्देवताविग्रहादि-
 पञ्चके ।

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४०९)

यत्वात्प्रमाणान्तरमूलतामाकांक्षति ॥ अर्थवादा अपि विधिनेकवाक्यत्वा-
त्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते ॥ मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधा-
नार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते ॥ तस्मादभावो देवादीना-
मधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ॥ वादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य
देवादीनामपि मन्यते ॥ यद्यपि मन्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्व-

रत्नप्रभा ।

अर्थवादाः, मन्त्रा वा मूलमित्याशक्याह-अर्थवादा इत्यादिना ॥ ग्रीष्मादिप्रयोगनिश्चिगृहीता मन्त्राः
प्रयोगसम्बन्धार्थभिन्नानार्थाः । नाज्ञातिप्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षत इत्यर्थः । तस्माद्
प्रिग्रहामात्रादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति-तुशब्द इत्यादिना ॥ नम्रिया,
देवादीन्नाप्रिकरोति, त्रियात्वात्, मन्वादित्रिचारदियुक्तहेतुप्रयोजक इत्याह-यद्यपीति ॥ दर्शदिक, न
भामती ।

पञ्चरूपसिद्धिरिति, अत आह-अर्थवादा अपीति । त्रिगुणैर्गैरुपाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा त्रि-
विधयप्राशस्त्यलक्षणापरा न स्वायं प्रमाण मभितुमर्हन्ति । 'यत्परं शब्दं स शब्दार्थः' इति हि
शब्दन्यायप्रिदः । प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वायंऽपि समर्थते, यथा वायोः क्षेपिष्ठम्, तत्र प्रमाणा-
न्तरवशात्तोऽभ्युपेयते न तु शब्दसामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति, यथा प्रिग्रहादिपञ्चके, तोऽर्थः
शब्दाद्देवानगन्तव्यः । अतःपरश्च शब्दो न तदवगमयितुमलमिति । तदवगमपरस्य तत्रापि तात्पर्यमभ्यु-
पेतव्यम् । न चक वाक्यमुभयपरं भवतीति वाक्य भिद्येत । न च समर्थकवाक्यत्वे वाक्यभेदो दुष्यते ।
तस्मात्प्रमाणान्तरानभिगता प्रिग्रहादिमत्ता अन्यपराष्टब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च
ग्रीष्मादिप्रच्युतादिभिस्तान्त्र विनियुज्यमाना प्रमाणमात्राननुपदेशिनः कथमुपयुज्यन्ता तेषुतेषु कर्म-
न्वि येषेक्षया दृष्टे प्रकारे समन्वति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेनार्थस्मारण, स्मृत्वा
चानुतिष्ठन्ति ख-रनुष्ठानार पदार्थान् । औत्सर्गिको चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेनार्थसम-
रूपतत्त्वमर्पणा मन्त्राणां कान्यधिगते प्रिग्रहादिरपि कान्यं युज्यत इति न तेष्येऽपि त्रिसिद्धिः । तस्मा-
देतत्तात्रिमहत्तादिभानप्राहकप्रमाणाभावात् प्राप्ता पष्टप्रमाणगोचरतास्येति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं
प्राप्तेऽभिधीयते-भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति इत्यादि

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

चेदन्तु तर्हि निर्मूलं तत्तोरूपसिद्धेर्नैव पौरुषेयगिरा मूलाभावे प्रामाण्याभिदेः । न च तस्य यन्मूढ तदेव लोका-
प्रसिद्धेर्नैव तन्मूढतया समावितार्थनादमन्त्राणा निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । अपौरुषेयाणामर्थनादाना तर्हि
लोकप्रसिद्धिर्नैव नार्थनादाधिकरणसिरोधादित्याह-अर्थवादा इति । मन्त्राणां तर्हि स्तुत्यर्थेनाभावात्तन्मूढ-
ते-यशस्याऽऽह-मन्त्रा इति । ग्रीष्मादिप्रकर्मणि श्रुतिग्रीष्मादित्रिनिशुक्तानां तेषां दृष्टद्वगोचरे सचदृष्टक-
पनाद्योगादर्थपरत्वस्य शब्दानामौत्सर्गिकताप्रयोगसमवेनार्थस्मृत्यापेय तात्पर्यं नाज्ञातदेवनाविग्रहादावपि
तात्पर्यभेदे वाक्यभेदादिति मन्वा मन्त्राधिकरणमुक्तेऽर्थं प्रमाणयति-इत्याचक्षत इति । प्रिग्रहादिपञ्चके
मेनाभावे फलितमाह-तस्मादिति ॥ ३२ ॥ सूत्राभ्यां पूर्वपक्षं सिद्धान्तयति-भावं त्विति । तत्र
परपक्षनिषेध स्वपक्षप्रतिज्ञा च भिजजने-तुशब्द इति । यदुक्तं नम्रिया देवादीन्नाप्रिकरोति त्रियात्वा-
न्मन्वादित्रिचारदिति, तत्र मन्वादित्रिचारानां देवादित्रिचारमिश्रत्वाच्च तास्तानभिधुर्नन्ति, न प्रियात्वात् । नम्र-
रिया तु न व्याभिधत्तस्तानयप्रिकरोनां यप्रयोजकवमाह-यद्यपीति । तत्र देवादीनामधिकारस्य समवे

सम्भवोऽधिकारस्य ॥ तथाप्यास्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्व-
सामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य ॥ न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता
यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽप्योद्येन ॥ मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्म-
णादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति ॥ तत्र यो न्यायः
सोऽत्रापि भविष्यति ॥ ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रोतं
देवाद्यधिकारस्य सूचकम्—“तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव-
त्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्” [वृ० १।४।१०] इति “ते होचुर्हन्त
तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानाप्नोति
सर्वाश्च कामान्” इति “इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरो-
चनोऽम्युराणाम्” [छान्० ८।७।२] इत्यादि च ॥ स्मार्तमपि—गन्ध-
र्वयानवत्स्यसंवादादि ॥ यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति ॥ अत्र द्रुमः ॥
ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाश्शब्दाच्चेतनाय-

रत्नप्रभा ।

प्राक्षणमधिकरोति, कर्मणां, राजन्यादिचदियामामसास्य त्रियात्वहेनोराह—न चेति ॥ यत्र यस्या-
धिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुऽपि इत्यर्थः ॥ यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो
न चासौधेनेत्यन्वयः । तत् तत्र योयः देवादीनां मय्ये प्रत्यर्थेन अबुध्यतमः तत् प्रणामवदित्यर्थः ।
ते ह देवाः ऊचुः—अन्वोऽयम् । नतः इन्द्रमिगेचनी मुगसुताजी प्रनापत प्रप्रियाप्रः जामनुमिनि न
लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र प्रणाममिति गन्धर्वप्रदने यात्रयनर दान ननि मोक्षार्थं शुन देवादी-
नामधिकारोऽत्रमित्याह—स्मार्तमिति ॥ यथा वाचना गोउनेषु चक्षुरादिष्वयोगेऽपि शास्त्रहेणोऽका-
नितिकेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते, तथा ज्योतिरादीं नृणांदिष्वप्ययोगेऽपि स्वीकृत्यन्ताः स्वीकृत्या इत्याह—
ज्योतिरादीति ॥ तथा चेतनत्वेन व्यापकमित्यर्थः । एतच्च जडचेतनोभयवर्त्यं कथं तत्राह—

भाष्यटी १—८

देवता (तदुपर्य) धिरुणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४११)

न्तर्मेध्याद्युपेतं तंतं देवतात्मानं समर्पयन्ति ॥ मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यव-
हारात् ॥ अस्ति ह्यैश्वर्ययोगादेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं
यथेष्टं च तंतं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् ॥ तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थ-
वादे “मेधानिधेर्मेपति । मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेपो भूत्वा
जहार” [पङ्क्तिशान्तिब्रा० १ । १] इति ॥ स्मर्यते च-“आदित्यः पुरुषो
भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह” इति ॥ मृदादिष्वपि । चेतनाधिष्ठातारोऽभ्यु-
पगम्यन्ते “मृदव्वीद ।” “आपोऽब्रुवन्” [शत० ब्रा० ६ । १ । ३ । १२, ४]
इत्यादिदर्शनात् ॥ ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरदित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्यु-
पगम्यते ॥ चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो, मन्त्रार्थवादादिषु व्यव-
हारादित्युक्तम् ॥ यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वात् देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

अस्ति हीति ॥ तथाहि-विग्रहयत्तया देवग्रहणः श्रूयते । सुब्रह्मण्यः उद्गातृगणस्य कविर्गुरु ।
तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद-इन्द्रागच्छत्यादि, तत्र मेधातिथेर्मेपेतीन्द्रसम्बन्धेन ध्रुतम् । तद्व्याचष्टे-
मेवेति ॥ मुनिं मेपो भूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेपेतीन्द्रसंयोगनिर्णयार्थं । यदुक्तमादित्यादयो
मृदादिवदचेतना एवेति । तन्न । सर्वत्र जडाजडाशब्दयमस्यादित्याह-मृद्विति ॥ आदित्यादौ को जड-
भागः, कश्चेतनाश इति, तत्राह-ज्योतिरादेस्त्विति ॥ मन्त्रादिक, पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वार्थे
न प्रमाणम्, अन्यपरात्मा, विप्र मुक्षेतिराशयस्येति-यदपीति ॥ अन्यपरादपि वाक्याद्वाधामाये
स्वार्थो प्राप्य इत्याह-अत्र ब्रूम इति ॥ तात्पर्यजन्येऽप्यर्थे प्रययमात्रेणान्तिवमुदाहरति-
भामती ।

भूतधातोरदित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते इत्यन्तर्मेधेतिहायार्थम् । मन्त्रार्थवादादिव्यवहारा-
दिति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराणसंस्मृतिगृह्यन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्तस्य दर्शनादिति ।
पूर्वाश्रममुभापते-यदप्युक्तमिति । एतदेतिहासेन तात्पर्यमिहास्ति-अत्र ब्रूम इति । तदेतद्वर्षाक्षिणसुत्याप्य
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रितेन्द्रियसत्त्वे मानसप्रवृत्ते तन्नाम्नीयाशक्त्याऽऽह-मन्त्रेति । यथा चेतने देवतामन्त्रादित्यादिशब्द-
स्तथा मन्त्रादिषु शब्दव्यवहारादिति हेतुर्थः । कथं तर्हि ज्योतिरादिष्वदित्यादिशब्दमन्त्राऽऽह-
अस्तीति । देवादीनामनेकस्यप्रतिविचिन्नादेवतानां चेतनयोरादित्यादिशब्दना मुक्तमित्येतिहेतुर्थः । देवा-
दीनां प्रतिविप्रग्रहणमर्थं मानमाह-तथाहीति । सुब्रह्मण्यो नामोद्गातृगणप्रविष्टः कश्चिद्विग्रहोपस्त-
स्यस्यार्थवाद-इन्द्राऽऽगच्छ-इत्यादिस्तत्र मेधानिधेर्मेपेतीन्द्रसंयोगेन मन्त्रवद् ध्रुतं तद्व्याचष्टे-मेवेति ।
इन्द्रस्य नानाविप्रग्रहयोगेऽपि देवतान्तरस्य विनियोगाशक्त्याऽऽह-स्मर्यते चेति । धर्मो वायुर्निद्रश्च पुरुषो
भूत्वा तामेवोपजगुः । अश्विनौ च पुरुषौ भूत्वा मातीमुपजगमुपेतं महाभारते प्रमिद्विमिथं । यत्तु
मृदादिवदचेतनत्वं तत्राधिष्ठानविक्षयाऽग्निष्टयविक्षया वाऽचेतनम् । प्रथमं प्रत्याह-मृदादिष्विति ।
तेष्वधिष्ठानचेतनोपगमे मानमाह-मृद्विति । आदिशब्देन वागादिमगदो गृह्यते । द्वितीयं दार्ष्टान्तिकेऽपि
तद्विग्रहेनेत्याह-ज्योतिरादेरिति । मृदादिष्वधिष्ठानचेतन्ये मानसत्वं तदभासद्विग्रहयदधिष्ठानागमि न चेतन्य-
मित्याशक्त्याऽऽह-चेतनास्त्विति । मन्त्रादयो न स्वार्थं मानमन्यपराकृत्याद्विप्रविक्षयाशक्त्यादित्युक्तमनु-
वृत्ति-यदपीति । यस्मान्मानागमिन्नमात्रिणा धीमत्स्मात्तद्वाचः वि पति यत्रतु यतो मानात् तथा धीर्न
ततस्त्वितिहेतुत्वेनान्तिवमुदाहरति च मन्त्रादिष्वोऽपि स्वार्थे चेदन्तिना धीमन्तस्तेषां तत्र प्रामाण्यमिहाह-अत्रेति ।

प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं, नान्यार्थत्वमन्यार्थत्वं वा ॥ तथाहि—अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं नृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते ॥ अत्राह—विषम उपन्यासः—तत्र हि नृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति, येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते ॥ अत्र पुनर्विध्युद्देशकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थेन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसांतुम् ॥ न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति । यथा—“न सुरां पिबेद्” इति नञ्ब्रूति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवकोऽर्थोऽवगम्यते “न पुनः सुरां पिबेद्” इति

तत्प्रमा ।

तथाहीति ॥ वृणादौ प्रययोऽस्ति निग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं शङ्कते—अत्राहेति ॥ निरुद्देशो वाक्यम् । तदेकमास्यतया प्रशान्तो विधिरित्येवार्थमादेषु प्रययः । वृत्तान्तो भूतार्थो, निग्रहादिः, तद्विषयः प्रययो नास्तीत्यर्थः । नन्ववान्तरवाक्येन निग्रहादिप्रययोऽपि न्यून आह—न हीति ॥ सुरापानप्रययोऽपि एवादिभावेति ।

दूषयति—अत्राह पूर्वश्री । शार्ङ्गो न्वित्य गतिः, यत्तात्पर्याधानवृत्तिर नाम । न त्वन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । न हि भिन्निनिर्णयजनपर श्वेनो धात्रर्माणि वाक्यमितः सारमेयगमनं गमयितुमर्हति । न च नञ्यनि महावाक्येऽत्रा तरात्रयार्थो विभक्त्यः शक्योऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमात्रात्मोऽप्यर्थोऽप्य भवति, तत्र प्रययस्य भ्रान्तिचात् । न पुनः प्रययशब्दानामपि गतिः । न एतस्माद्वर्णाभिधानाद्यदृष्टान्तायोगमीदृशं चक्षुर्दृष्टौ वा पट वा वैषय नोपपन्नं । तदेवमेकदेशिनि पूर्वश्रुतिना दूषितो परमिद्वान्तराचार—अत्रोच्यते विषम उपन्यास इति । अयमभिप्रेति—“नैके विनिश्चयप्रत्ययनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्राभावेन पर्यवस्यन्ति । न हि स्वार्थस्मात्प्रत्ययनाय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः । साधारणं नु दृश्यं । न चैतान्यस्मान्निमित्तार्थानि साधारणमर्थं प्रत्याययितुमीदृशे इति स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थमित्येद्वान्तराचारः कथितः पदानाम् । न च यदर्थं यत्तन्नेन रिता पर्यवस्यन्तीति न स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं पदानाम् । न च नञ्यनि वाक्ये निगमपर्यवसानम् । तथा मतिं नञ्यद्वगनर्थकं स्यात् । यथाह—‘साक्षाद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णान्मयापि नैतन्निमित्तपर्यवस्यन्ति निरुद्धे ॥ वाक्यार्थमित्ये तेन प्रवृत्तौ नान्तर्गम्यम् । वाक्ये ‘शास्त्रं काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥’ इति । नेपमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । यत्र नु वाक्यार्थरूपस्य साधारणतरेण नञ्यवसानं मोरानु-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४१३)

पदद्वयसम्बन्धात्सुरापानविधिरपीति ॥ अत्रोच्यते ॥ विषम उपन्यासः-
युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वाद्वान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम् ॥
विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रति-
पद्यान्तरं केमर्थवशेन कामं विधेस्तावक्तुं प्रतिपद्यन्ते ॥ यथा हि-
“वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” [तै० सं० ३ । १ । १]

रत्नप्रभा ।

ति भावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैयर्थ्यान्मैवमि-याह-अत्रोच्यते इति ॥ नन्वदमेकं पदा सुप्र-
रिपेदिति पदान्भामन्येति, तदा पदैकवाक्यमेकमेवार्थानुमतं करोति । न तु पदद्वयं पृथक् सुरापान-
बोधयति । तस्य त्रिषौ निषेगानुपपत्तेः । वाक्यार्थानुमतं प्रत्यक्षरत्नात् । अर्थवादस्तु भूतापेक्षसर्गानुति-
द्वार बोधपन्थिना वाक्यैकवाक्यता भजत इत्यस्ति निग्राह्यनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवादस्य पदानामन्तर-
ससर्गबोध्यता निना साक्षादेन निष्पन्नयोऽस्तु, तत्राह-यथा हीति ॥ साक्षादन्वयायोगं दर्शयति-
भाष्यती ।

सारतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तदिशिष्टार्थप्रत्यापनेन पर्यवसितवृत्तिः पश्चा-
त्कुतश्चिद्वतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्प्यते । यथा ‘वायुर्यं क्षेपिष्ठा देवता रायमेव स्वेन भाग-
धेयेनोपधासति स एवेन भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमालभेत’ इत्यत्र । इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधि-
स्याध्यायशब्दस्याच बंदराशिं पुरार्थानामनेभ्यस्ततो भूतार्थमात्रपर्यवसितानां नार्थवादो दित्युद्देशेनैकवाक्य-
तामागमिष्यन् । तस्मात् स्वाध्यायविधिरशक्तैर्मर्थ्यांसाक्षात् वृत्तान्तादिगोचराः सन्तम्नप्रत्यापनद्वारेण
विधेयप्राशस्त्यं लक्षयन्ति, न पुनरिग्नित्वाभ्यां एव तदुत्पत्तेः प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणेन न भवेत् ।
अभिधेयानिनाभासस्य तद्विजस्याभावात् । अत एव गङ्गाया घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसंबन्धमेव तीर-
लक्षयति न च समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः, स्वार्थप्रत्यासत्त्वभावात् । न चैतत्सर्वं स्वार्थानिश्चयायां
कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थो अर्थवादो दृश्यन्ते, यथा-‘आदित्यो वै यूपः’ ‘यजमान-
प्रस्तरः’ इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणान्तरविरोधः, यथा च स्तुत्यर्थता, तदुभयसिद्धयर्थं ‘गुणना-
दस्तु’ इति च ‘तत्सिद्धिः’ इति चामृत्य-जैमिनि । तस्माच्च सौर्धर्धरादानां प्रमाणान्तरविरुद्धतया
गुणनादेन प्राशस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसदस्तत्र प्रमाणान्तरादिरार्थवादोऽपि
सौर्धर्धः प्रतिपद्यति, द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रवक्ष्यानुमानयोरेवैकतायै प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवाद-
कत्वं । प्रमाता ह्यनुत्पन्नः प्रथमं यथा प्रवक्ष्यादित्योर्धर्ममगच्छति न तथाप्राप्यतः, तत्र व्युत्पत्त्या-
पेक्षत्वात् । न तु प्रमाणापेक्षया, द्वयोः सार्धेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । नन्वेव मानान्तरविरोधेऽपि कम्माद्-
गनादो भवति, यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कम्मात्रं वाच्यते, वेदान्तेरिवैदित्तिरित्ये प्रवक्ष्यादयः
प्रवक्ष्योचराः, कम्मादास्यैववेदान्ता अपि गुणनादेन न नीयन्ते । अत्रोच्यते-छोकानुसारतो द्विविधो
हि निषयः शब्दानाम्, द्वैरतश्च तात्पर्यतश्च । यथैकस्मिन्वाक्ये पदानां पदार्थां द्वारतो वाक्यार्थश्च
तात्पर्यतो निषयः, एव वाक्यार्थकताक्यनायामपि । यथेय देवदत्ताया गौः केनच्येयेक वाक्यम्, एषा
वदृक्षीरेत्यपर तदस्य वदृक्षीरेत्यप्रतिपादनं द्वारम् । तात्पर्यं तु कृतव्येति वाक्यान्तरार्थे । तत्र यद्वास्त-
त्प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते।यथा निष मदायेति वाक्यं मा अम्य गृहे भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्तरार्थपरं सन् ।
यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौरोष्यप्रमाणमेव भवति । वेदान्तास्तु पौरोष्यपर्यालोचनया निरस्त-
मन्तमेवप्रवक्ष्यप्रतिपादनपरा अपौरुषेयतया स्त सिद्धतात्त्विकप्रमाणभाराः संतम्नात्त्विकप्रमाणभारा-

आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

रुक्तं वदृक्षीरेत्यद्वारा कथं तात्पर्यमित्युभय तात्पर्यभेदाद्वाति तपेह्यनीत्याह-अत्रेति । अर्थवादिकानां
पदानां साक्षादेन निष्पन्नये किमिति पृथगन्वयप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह-यथा हीति । अर्थवादस्य पदानां

इत्यत्र विशुद्धेशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः ॥
 नैवं—“वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधयेनोपधावति । स
 एवेनं भूतिं गमयति” [तै० सं० २ । १ । १] इत्येषामर्थवादगतानां
 पदानां न हि भवति वायुर्वाऽऽलभेन क्षेपिष्ठा देवता वाऽऽलभेतेत्यादि ॥
 वायुस्वभावसङ्कीर्तनेन त्ववान्तरमन्त्रयं प्रतिपद्येवं विशिष्टदेवत्वमिदं
 कर्मेति विधिं स्तुवन्ति ॥ तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो
 भवति, तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते ॥ यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धः, तत्र
 गुणवादेन ॥ यत्र तु तदुभयं नास्ति, तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद् गुण-

रत्नप्रभा ।

न हीति ॥ अर्थवादात्सर्वत्र स्वार्थमहणमाशङ्क्यवादान्विभजते—तद्यत्रेति ॥ तत् तत्र अर्थवादं यत्र
 “अग्निर्हिमस्य मेघजम्” इत्यादावित्यर्थः । “आदित्यो यूपः” इत्येतेनो वाचित इति तेजस्विगुणवादः ।
 यत्र “वज्रहस्तः पुन्दरः” इत्यादौ मानान्तरसमाधिसंवादी न स्तः, तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थ इति
 विवृष्ट्येव्याहारः । विप्रहार्थवादः, स्वार्थेऽपि तात्पर्यवान्, अन्यपरत्वे सत्यज्ञानावाधितार्थकदादित्यात्,
 मामती ।

प्रत्यक्षादीनि प्रपञ्च्य तात्पर्यवहारेकं तस्मिन्व्ययक्यापवन्ति । न च ‘आदित्यो वै यूपः’ इति वाक्यमादित्यस्य
 यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु यूपस्तुतिपरम् । तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे शास्त्रभूतो त्रिव्यो गुणवादेन नीयते ।
 यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधक नास्ति, यथा देवताविपदादी, तत्र शास्त्रोऽपि त्रिव्यः प्रमाणगतो न
 शास्त्ररूपगुणम् । न च गुणवादेन नेतु, को हि मुख्ये ममानि गौगमाधयेदमिप्रमदात् । तथा सपत्न-
 गितं विप्रहादि प्रमिवादवत् वाक्यं मिनेनेति चेत् अत्रा । निजमेतन्नाकम् । तथा सति तात्पर्यम-
 दोऽपीति चेत् । न । शास्त्रोऽपि नदवगतो तात्पर्यान्तरकल्पनाऽयोगात् । न च पश्य यत्र न तात्पर्यं
 तस्य तत्राप्रामाण्यं, तथा सति विशिष्टरं वाक्यं विशेष्येप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्,
 विशेष्याविपयव्यात् । विशिष्टविपयस्य तु तत्रादेरै परस्परप्रपञ्चम् । आक्षेपादिशोभप्रतिपत्तौ स्या
 विशिष्टविपयस्य विशिष्टविपयवाम तत्राक्षेपः । तस्माद्विशिष्टव्ययपरैर्योऽपि विशेष्यानि प्रतीयमानानि
 तस्यैव वाक्यस्य त्रिव्ययैनामिच्छताम्यमुपेयानि यथा, तयाव्ययपरैर्योऽर्थवादवाक्येभ्यो देवताविपदा-
 दयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तम् । न हि मुख्यार्थेभ्यो गुणवादो गुणवै ।
 न च भूतार्थमयपरिपश्य यत्रो मानान्तरावै स्वार्थे, येन मानान्तरात्मने भवेत्प्रमाणमित्युक्तम् । स्वादे-
 तन् । तात्पर्येभ्योऽपि यदि वाक्यभेदः, कथं तस्यैकत्वादकं वाक्यम् । न । तत्रत्र यथास्य तत्तत्पदार्थमिच्छि-
 फनदार्थप्रतीयपरिमानमभवान् । न तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः कचिद् द्वारभूत कचिद् द्वारत्वोक्तवान्
 त्रिव्यः । नन्वेव सति ओदने मुख्यं प्राप्नोति तस्यैव वाक्यभेदप्रसङ्गः । अन्यो हि समी ओदने

आनन्दमिगीय—आचमनार्थः ।

विधिना साक्षादमन्त्रेण शौच्यवाच्यं हेतुमाह—न हीति । कथं तर्हि विधिना तेषामन्त्रप्रत्यय-
 वादिति । अथयनविशुद्धात्मनश्चात्मनो नैकवाच्येनात्र तत्राव्याप्यवशादानां विरोधमु-
 च्यताया तदेकवाक्यम् । न आनन्दमन्त्रेण वाक्यभेदस्यानर्थमेतस्य तदेकवाक्यमागदित्यर्थः । तर्हि सो
 प्रतीयमानो स्यात् प्रामाण्यम् “अग्निर्हिमस्य” इत्यादि स्यात् प्रमाणं नैवाह—तदिति । माना-
 गतादमादित्यो यूप इत्यादीनां स्यात् प्रमाणममागतादौक्यम्—यत्रेति । “वज्रहस्तः पुन्दरः” इति
 स्यात् प्रमाणममागतादौक्यम्—यत्र त्विति । विशिष्टवाक्यं विप-
 यव्ययपरैर्योऽर्थवादः—“विशिष्टं गुणवत्—सत्यज्ञानावाधितार्थकदादित्यात् । भूतार्थवा-
 दः—“विशिष्टं गुणवत्—सत्यज्ञानावाधितार्थकदादित्यात् । भूतार्थवा-
 दः—“विशिष्टं गुणवत्—सत्यज्ञानावाधितार्थकदादित्यात् । भूतार्थवा-

देवता(तदुपर्य)निकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८१५)

वादः स्याद्-आहोस्वित्-प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणेर्विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः ॥ एतेन मन्त्रो व्याख्यातः ॥ अपि च, विधिभिरेवेन्द्रादिदेवत्यानि हवींषि चोदयद्भिर-पेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोप-यितुं शक्यन्ते ॥ न च चेतस्यनारूढाये तस्येतस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते ॥ श्रावयति च-“यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा

रत्नप्रभा ।

प्रयाजादिनामपरादिति न्याय मन्त्रेवतिदिशति-एतेनेति ॥ केदन्तानुयादगुणप्रादाना निरासाय हेतो पदाति । न चोभयपरत्वे वाक्यभेद । अत्रान्तरार्थस्य महानाकार्येद्वात्तादिति भावः । निष्पन्नपपत्त्यापि मन्त्रेदेवताप्रियोऽङ्गीकार्य इत्याह-अपि चेति ॥ ननु केदाल्लके कर्मणि विधि फल विना अनुपपन्न इति मनतु “यत्न दु खेन समिन्नम्” इत्यर्थवादसिद्ध स्वर्गो विधिप्रमाणक । विप्रह विना विधे कानुप-पत्तिस्तामाह-न हीति ॥ उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्य इत्यत्र धुनिमप्याह-यस्या इति ॥ अतश्चेतस्यारोहार्थे विप्रह एष्टव्यः । किञ्च कर्मप्रकरणपाठाद्विप्रहप्रमितिरपि प्रयाजवत्कर्माङ्ग-भामती ।

मुक्तेति, अभ्यस्तु प्राप्त गच्छतीति । न । एकत्र प्रतीतिरपर्यवसानात् । मुक्तेति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चैव प्रतीतिरपरकालक्रियान्तःप्रत्ययमन्त्रेण पर्यवस्यति । तस्माद्यात्रनि पद-समूहे पदाहिता । पदार्थमृत्यप पर्यवस्यन्ति तापदेक वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैता पर्यवस्यन्ति त्रिनेत्र त्रिषिवाक्य त्रिशिष्टार्थप्रतीति । न च द्वाभ्या द्वाभ्यां पदाभ्या त्रिशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पक्षपदपदवति वाक्ये एकस्मिन्नानात्प्रसङ्गः । नानात्वेऽपि विशेषणाना विशेष्यत्वेकत्वात्, तस्य च सङ्घट्टतस्य प्रगान-भूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोवेनावर्तनायोगात् । प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव । तस्माद्विधिराकार्यार्थ-वादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वम्यवाक्यार्थप्रत्ययानसितव्यापारयोः पश्चात्कुतश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम् । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदेवत्यानीति । देवतामुद्दिश्य हविरमृश्य च तद्विषयस्व-रत्वाग इति यागशरीरम् । न च चेतस्यनारूढिता देवतारोपे शक्या । न च रूपरहिता चेतसि शक्यत आलेखितुमिति यागत्रिभिनेत्र तद्रूपापेक्षिणा यादृशमन्यपरम्योऽपि मन्त्रार्थवादोऽप्यस्तद्रूपमगता तदभ्युपेयते, रूपान्तरकल्पनाया मानाभावात् । मन्त्रार्थवादोऽप्यन्तरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाव । यथा हि

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्रेन तद्वृष्टिर्हि तदभावाद्विद्यमानार्थतति मदेहे मानाना स्मृतामानत्वाद्विद्यमानार्थता, सति च मुख्ये गुणा-नामपणादर्थवादवाक्यानि स्वार्थप्रमितानन्यार्थान्येन फलवशादन्यार्थानि विधिप्रकरणस्थानुयादविरोधादिभिर-राक्यमप्राप्रयाजादिनामपरादित्यनुमानादिस्थाह-प्रतीतीति । अर्थवादाना सनादिसनादासत्ते स्वार्थे प्रामा-ण्योक्तया मन्त्राणामपि नदुक्तमेवेति दिशति-एतेनेति । तस्मापि सनादायभावे स्वार्थे मानात्रिशे-षाप्रतीति देवतास्ये प्रामाण्यमात्रस्यक्रमित्यर्थः । न वच मन्त्रादिप्रमाणकमेव देवतास्य त्रिप्रमाणक-मपीयुवादान प्रमाणयति-अपि चेति । यथा स्वर्गकामनास्ये निव्यपेक्षित स्वर्गस्य यत्न दु खेन समि-न्नम् इत्यर्थवादसिद्ध त्रिप्रमाणक तथा यागत्रिभिनेत्र देवतारूपापेक्षागार्थवादार्थमिदमपि तद्रूप तत्प्र-माणस्यमेवार्थः । कयमिन्द्रादिमन्त्रापेक्षा त्रिभिना ते हि नश्येति कर्तव्यतामात्रमन्यमानापेक्षिणमनाऽऽह-न हीति । दर्शपूर्वमासाधिकारपाठा प्रयाजाद्यनुष्ठानादंगार्थसिद्धिः । तयोर्मार्गिकप्रतीतिस्वार्थार्थवादप्रमितदेवता-प्रमितिप्रतो यागादपूर्वसिद्धिरविशेषादित्यर्थः । चेतमि देवताग्न्यापेक्षमपि मा भूत सप्रदाननहर्निर्नाकस्य तदपेक्षान्वाभावादियाशास्याऽऽह-न चेति । देवताग्न्यै हविरमृश्य तदीयमन्त्रत्यागान्मक वाचागस्ये-त्यर्थः । न केचन यागदेहालोचनया चेतसि देवतारोपः किंतु श्रूयमाणनाचेत्याह-श्रावयतीति । निष्प-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४१७)

प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते ॥ यस्तु ब्रूयादिदानान्तनानामिव पूर्वे-
पामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति, स जगद्वैचित्र्यं
प्रतिषेधेत ॥ इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति
ब्रूयात् ॥ ततश्च राजसूयादिचोदना-उपरुन्ध्यात् ॥ इदानीमिव च काला-
न्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत ॥ ततश्च व्यवस्थावि-
धायिशस्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः
प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति श्लिष्यते ॥ अपि च स्मरन्ति-“स्वाध्यायादिष्टदेव-
तासम्प्रयोगः” [योग० सू० २ । ४४] इत्यादि ॥ योगोऽप्यणिमाद्यैश्च-
र्यप्राप्तिकलकः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् ॥
श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति-“पृथ्व्यन्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चा-

रत्नप्रभा ।

प्राणिनाम्, अस्मद्वदित्यनुमानमतिप्रसंगेन दूषयति-यस्त्वित्यादिना ॥ सर्वं, घटाभिन्नं, वस्तुनात्,
घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्षमियामात्र वर्णाश्रमाभाव वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां
च ब्रूयात् । निरुशुबुद्धिरात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध
इत्यर्थः । योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह-अपि चेति ॥ मन्त्रत्रपादेरसान्निध्यं, तत्समापनं
चेति सूत्रार्थः । योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह-योग इति ॥ पाद-
सलाहा जानोर्जानोरौ नामैर्नाभिरा प्रीनाया प्रीनायाश्चाऽऽकेशप्ररोहं ततश्चाब्रह्मरूपं पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते
धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श
भामती ।

श्लिष्यते श्रूयते । निगदव्याख्यातमन्यत् । तदेव मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविप्रहादौ गुर्वादि-
पूजादेवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफल्योऽनकल्पते । अचेतनस्य तु पूजामप्रतिप-
द्यमानस्य तदनुपपत्तिः । न चैत्र यज्ञकर्मणो देवता प्रति गूणभावादेस्तातः फलोत्पादे, यागभावा-
नाया श्रुत फलवत्त्वं । यागस्य च ता प्रति तत्फलांशं वा प्रतिश्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया
एव हि फलवत्या यागलक्षणस्वकरणवान्तरव्यापारत्वादेरनाभोजनप्रसादादीनाम्, कृषिकर्मण इव तत्तदना-
न्तरव्यापारस्य सत्वाधिगमसाधनत्वम् । आग्नेयादीनामिदोत्पत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां मन्मते स्वर्ग-
साधनत्वम् । तस्मात्कर्मणो अपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादायान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधा-
नत्वमुपपत्तिरपि पक्षे समानं, न तु देवताया विप्रहादिमन्या प्राधान्यमिति न धर्ममीमांसायाः सूत्रम्-
आनन्दगिरीय-यायनिर्णयः ।

दम्भवादिब्रह्मवैतुमानात्र योगिप्रत्यक्षं तन्मूलमिति शक्यते-यस्त्विति । सामान्यतो दृष्टमतिप्रसङ्गाया
प्रत्याचष्टे-स इति । विमतं घटमात्रं वस्तुत्वाददृष्टव्यपि समवादित्यर्थः । अनोक्तानागतौ कालौ सार्व-
भौमशून्यौ कालत्वाद्वर्तमानवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह-इदानीमिवेति । तत्रापि सिद्धमाच्यते प्रयाह-
ततश्चेति । विमतं कालोऽप्यन्यतप्रायवर्णाश्रमशान्तिं कालव्याप्तमतवदित्यतिप्रसङ्गात्तरमाह-इदानी-
मिवेति । तत्रापि सिद्धसाधनत्वात्तद्व्यापारो-ततश्चेति । व्यनस्याभिधायि तत्तद्युगेष्टु तत्तद्वर्णाश्रमयो-
गितया तत्तत्सर्वकार्थधर्मोपकर्मित्यर्थः । सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसङ्गप्रवृत्तये फलितमाह-तस्मादिति ।
इष्टदेवतासाक्षात्कारोद्देशेन जपप्रियानादपि युक्तमेतदित्याह-अपि चेति । आदिपदेन मयोगफट् देवता-
साक्षात्कारस्तत्पण्ड व्यवहारश्चोच्यते । योगशास्त्रादपि योगिनो देवतादिभि सह प्रयत्नं व्यवहरन्तीति
दृष्टमित्याह-योगोऽर्पाति । न केवञ्च योगशास्त्रायोगमाहात्म्यः किन्तु श्रुतस्याप्याह-श्रुतिश्चेति ।

१ पृथ्व्याप्यतेज इति पाठ इदानीन्तनोपनिषन्मूलपुस्तके ।

शङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ॥ तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्मातम् । अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्-“तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्लसः” [ते० स० ७।१।१।६] इतिवच्छूद्रो विद्यायामनवकल्लस इति च निषेधाश्रवणात् ॥ यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानभित्वं, न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिंगम् ॥ न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते ॥ भवति च लिङ्ग शूद्राधिकारस्योपोद्वलकं-संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायण शुश्रूषुं शूद्रशब्देन

रत्नप्रभा ।

नामपि भूतार्थे त्रयणि समन्वयो दृष्टीकृतः । अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या से दृष्टीकृत इत्यधिकरणद्वयस्य प्राप्तिसिद्ध्यास्मिन्समन्वयाप्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यम् । पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजसद्वेदान्तद्वयगो प्रवृत्तिः सिद्धान्ते तदमान इति कथम् । अनवेदान्तविवारो विषयः । स किं शूद्रमधिकरोति न वेति सभयामवास्या सन्देहे पूर्वपक्षमाह-तत्र शूद्रस्यापित्यादिना । तस्माद् अनभित्वाद् अनवकल्लसः असमर्थः । त्रियार्थेन शूद्रशब्दप्रयोगाद्विद्वत्पक्षे शूद्रस्याधिकार इत्याह-भवति चेति ॥ जानश्रुतिं किञ्च पठ्यमानं गवा, रथ च रेकाय गुप्ते निषेध मा शिक्षये-भामती ।

तत्रेति । निर्दिष्टमिच्छित्तु खानुयज्ञे साधनिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थिना नास्ति, येनार्थिताया भवानाच्छूद्रो नाधिक्रियेतानाप्यस्य ब्रह्मजने सामर्थ्याभावात् । द्विविध हि सामर्थ्यं निज चागन्तुं च । तत्र द्विजातीनामिदं शूद्राणां भ्रमगादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहतम् । अध्ययनाभावादागन्तुं सामर्थ्याभावे स पनधिकार इति चेत्, ह्यतः, आधानाभावे सयग्यमावाहनिभाष्ये कर्मणि मा भूदधिकारः । न च ब्रह्मविद्यायामग्नि साधनमिति किमियनाहिनामग्नौ नाधिक्रियते । न चाध्ययनाभावात्साधनानामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति ग्राह्यम् । यतो युक्तं ‘यदाहवनीये जुगेति’ इत्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया त्रिगानात्तद्वपस्यागैकिकतयानारम्याधीतवामपविहितादाहवनीयादन्यतोऽनत्रिगमादाधानस्य च त्रिजातिसर्वतन्त्रया विद्यामात्तसाध्योद्वेष्टकैकिको न गृह्ण्यामीति नाहवनीयादिसाये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति । न च तथा ब्रह्मविद्यायामगैकिकमिति भावनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । अध्ययननिषेध इति चेत् । न । त्रिकल्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुराणैः सा नियम्येन यथा वनार्जनं प्रतिप्रहादि । ऊर्ध्वं वा, यथा ‘व्रीहीनरहति’ इत्यप्युक्तम् । न तावत् ऊर्ध्वं । न हि ‘म्याध्यायोऽपेतव्य’ इति कश्चित् कृतं प्रत्ययं पश्यते, यथा दक्षी-पूर्वपक्षे प्रकृत्य ‘व्रीहीनरहति’ इति । न चानारम्यासीतमग्न्यभिवारितकृतमभिवारिता कृतमुपस्थापयति, येन वाक्पदेन क्रतुना मन्वेत्याख्ययनम् । न हि यथा जुहादि अध्यभिवारितकृतमुपस्थापयति

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णय ।

यस्य पूर्वपक्षे जातिशूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याया त्रैवर्गिकारविशेष, सिद्धान्तं तत्रो विशेषः कथं । ब्रह्मविद्याविशेषः । तस्या शूद्रस्याधिकारोऽस्ति न वे परिकारहेतुमत्त्वामत्ताराभावात् मरदे पूर्वपक्षेति-तत्रेति । सपि त्रैवर्गिक सामर्थ्यं शास्त्रोक्तसामर्थ्याभावादनधिकारमादात्ताराऽऽ-तस्मादिति । अनभित्वादि यर्थः । अनभित्त्वमभिवारितव्यम् । कर्मानधिकारं तत्रेन न्यायेन त्रियायामपि नाधिकारस्ताराऽऽ-यञ्जति । त्रिगानादाहवनीयादनधिकारः शूद्रस्य त्रियायामुच्यते त्रिगानादधिकारं मानाभावात्ताराऽऽ-यदयति-नहीति । त्रियाया दृष्ट्या मन्वादाहवनीयादेस्तर्वाधिकारत्वात्तद्विद्यायां तदेतुमन्मप्राप्तिरिति भावः । द्वितीयमिराह-भवतीति । अनेति संदर्भो निषान । हरेण सति एता रथ स तीर हे शूद्र गोमि-सहान्तु किमनेनात्यन्ते मार्गस्य निर्देशममर्थेनेति रेवो जानश्रुतिं त्रियाधिकारस्य शूद्रशब्देनोक्त्या-

परामुशति—“अहं हरेत्वा शूद्रं तवैव सह गोभिरस्तु” [छां० ४।२।३]
इति ॥ विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवो विशिष्टाविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते ॥
तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ न शूद्रस्याधिकारो वे-
दाध्ययनाभावात् ॥ अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते ॥ न
च शूद्रस्य वेदाध्ययनमास्ति ॥ उपनयनपूर्वकत्वाद्देवाध्ययनस्य ॥ उपनयनस्य
च वर्णत्रयविषयत्वात् ॥ यत्त्वर्थित्वं, न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं

रूपप्रभा ।

एवञ्च । ततो रैको त्रिपुरः कन्यार्यो सतिदमुवाच ॥ अहेति । निपातः खेदार्थः । हारेण निष्पे-
युक्त इत्वा—गन्ता रयः—हरेत्वा स च गोभिरस्तु हे शूद्र तवैवास्तु किमप्येनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयो-
गितेति भावः । अर्थित्वादिसम्भवे श्रेयस्मात्तरे प्रवृत्तिरचिता । स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेक्षादिद्विधादि-
त्याह—तस्मादिति ॥ नृशूद्राद्विहिते सिद्धान्तयति—न शूद्रस्याधिकार इत्यादिना ॥ आश्रितो विदितो
वेदार्थोऽनेन तस्यैवैव । अध्ययनविधिना सम्भूतो वेदः, तदुत्पत्त्यापातज्ञानञ्च वेदार्थविचारेषु शास्त्रीय
भामती ।

स्याध्याय इति । तस्मान्नैव कर्तव्यं नियमः । नापि पुरुषार्थः । पुरुषेष्टाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति,
यथा कश्चिदनुपायो वा । तदुपायेऽपि हि विधितः प्राक् सामान्यस्या प्रवृत्तिः पुरुषेष्टाधीनत्वान्नैव ।
इति कर्तव्यतासु तु सामान्यो विशेषश्च प्रवृत्तिविषयप्राधान्येन । न वनधिगतकरणभेद इति कल्पनासु
घटते । तस्माद्विध्यमीनप्रवृत्तितयाऽङ्गानां कर्तव्यता । कतुरिति हि विविधियेन विधि परावृत्तिरिति वि-
षयम् । तैनार्थेन विधीयते इति प्रत्ययः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग्निधेः
पुरुषेष्टाधीनप्रवृत्तिः, येन पुरुषार्थः स्यात् । यदि चाध्ययनेनैवार्थविशेषोऽस्य निषेधेन ततो गानान्तर-
विरोधः । तद्व्याप्य विनाध्ययनं पुनर्काटिपाटेनाप्यभिगमान् । तस्मात् ‘मुषगं मार्गम्’ इति तद्व्याप्यता-
देनैव कर्तव्यता । तथा चाध्ययनविरोधनिषाधकार्याऽङ्गस्याध्ययनेन वा पुनर्काटिपाटेन वा साम-
र्थ्यमस्तीति सोऽपि व्रतविधायामभिव्यक्तिः । सा शूद्राध्ययनाभावात्सर्वत्र व्रतविधायामभिव्यक्तिः, सर्वगति-
यायां तु भवित्यति । ‘अहं हरेत्वा शूद्रं’ इति शूद्रस्योप्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चैव शूद्रादयः कदा-
चिदध्ययनस्य पत्त्याऽङ्गं वर्तनीयं, अथवाप्रतिद्वितः समुदायप्रतिद्वेगवैतनया वशीयमानात् । तस्माद-
याऽङ्गविधानमप्येष्टो निरादर्यपतेरभिव्यक्तिः वचनसामर्थ्यादेन सर्वगतियायां शूद्राभिव्यक्तिः भवित्यतीति
प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधिकारः वेदाध्ययनाभावादिति । अथमभिमति—वर्णवि-
‘स्वाध्यायोऽध्ययनस्य’ इत्यध्ययनविधिना किञ्चित्कट्टरमर्थस्यामान्, नाप्ययमिच्छति प्रनुमन्तव्यार्थ-

आनन्दगिरिय—स्वाध्यायनिषेधः ।

निषेधः । न केचन शूद्राधिकारे श्रौतं तद्विद्वत्स्मार्तमपि वा—विदुरेति । अधिनादिना मार्गं प-
रि स्वाध्यायिनां प्रवृत्तिरिति न्यायापानुगतेन ‘ततो यो देवानाम्’ इति प्रथममर्थमर्थेन देवादीनाम-
धिकारो गणोत्तमताद्व्याप्यतादिना, शूद्रादेन परमगतिद्वारादधिकारस्याप्येवमुक्तमिति—तस्मा-
दिति । शूद्राद्विहिते सिद्धान्तयति—अध्ययनाभावेऽपि विधीयते इति विदितेन पुरुषेष्टा-
तयाऽङ्ग—अर्थितेति । साक्षादध्ययनविरोधोऽप्यस्य स्यात्तद्व्याप्यतादेनैव कर्तव्यता ।
ना—अप्येति । निषेधोऽपि तद्व्याप्यतादेनैव कर्तव्यता । न चैव । उपनयनमपि तस्य स्वाध्यायस्योप-
उपनयनमप्येति । तद्व्याप्यतादेनैव कर्तव्यता । तदुक्तमर्थमर्थेनैव कर्तव्यता ।
मन्त्राः पुरुषेष्टादधिकारे शूद्रादधिकारे । मार्गार्थेन तस्य सर्वगतियायां कर्तव्यता । तद्व्याप्यतादेनैव कर्तव्यता ।

भवति ॥ सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति ॥
शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्य-
स्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं "शूद्रो यज्ञेऽनवकलसः"
[तै० सं० ७ । १ । १ । ६] इति तद्व्यायपूर्वकत्वाद्विधायामप्यनवकल-
सत्त्वं द्योतयति । न्यायस्य साधारणत्वात् ॥ यत्पुनः संवर्गविद्यायां
शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे, न तल्लिङ्गम् । न्यायाभावात् ॥ न्यायोक्तेर्हि

रत्नप्रभा ।

सामर्थ्यम् । तदभावाद्भूदस्यार्थित्वादिसमव्यायासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । यद्वाऽप्यय-
नसंस्कृतेन वेदेन विहितो निश्चितो वेदायौ येन, तस्य वेदार्थेऽपि त्रिविधविचारः । नान्यस्य अनधीतये-
दस्याऽपि । वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनत्रिविधैर्यथोपात्तात् । अतः फलपर्यन्तत्रयविद्यासाधनेषु श्रवणादि-
त्रिविधं शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानरूपस्याध्ययनविधिलभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति
न्यायस्य तुल्यतमवयवपद वेदार्थोपलक्षणार्थमित्याह-न्यायस्य साधारणत्वादिति ॥ तस्माच्छूद्र इत्येत-
च्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञत्रयविषयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं लिङ्गं दूषयति-यदिति ॥ असामर्थ्यन्या-

भामती ।

गत, न हि जुदादिस्त्वाध्यायोऽयमधिकारितत्रनुसन्ध, तथापि स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारनिविरथ्ययन-
स्यापेक्षितोपायतामगमयन् किं पिण्डपितृयज्ञात् स्मर्त्तुं वा, सुवर्णं भार्यमिति तदर्थनादिकं वा कस्य
यित्वा त्रिनियोगमङ्गेन स्वाध्यायेनाधीयीतेत्येवमर्थः कल्पता, किंवा परम्परयाध्ययनतोऽपेक्षितमगम्य
निर्वृणोति त्रिपदे, न दृष्टद्वारेण परम्परयाध्ययनतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतित्रिनियोगोपपत्तौ च
समन्यत्वां श्रुतत्रिनियोगमङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलरूपनोचिता । दृष्टश्च स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारः । तेन
हि पुरुषेण स प्राप्त्यते, प्राप्तश्च फलरूपकर्मब्रह्मावरोधमभ्युदयनि श्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न तु सुवर्ण-
धारणादौ दृष्टद्वारेण किंचित् परम्परयाध्ययनोपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिदृश्यं साक्षाद्धारणादेव त्रिनि-
योगमङ्गेन फलं कल्पते । यदा चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलरूपकर्मब्रह्मावरोधो भाव्यमानोऽभ्युद-
यनि श्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं तदा यस्याध्ययनं तस्यैव कर्मब्रह्मावरोधोऽभ्युदयनि श्रेयसप्रयोजनो
नान्यस्य, यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेवेत्युपनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभा-
वात् पुस्तकादिपठितस्वाध्यायजन्योऽर्थावबोधः शूद्राणां न कर्तव्यः कर्तव्य इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावात्
शूद्रो ब्रह्मविद्यायामधिक्रियत इति सिद्धम् । यज्ञेऽनवकलसः इति । यज्ञग्रहणमुपपन्नार्थम् । त्रिधा-
यामनवकलस इत्यपि दृष्टव्यम् । सिद्धवदभिधानमप्य न्यायपूर्वकत्वान्न्यायस्य चोभयत्र साम्यात् । द्वितीय
पूर्वपक्षमनुभाषते-यत्पुनः संवर्गविद्यायामिति । दूषयति-न तल्लिङ्गम् । कुत । न्यायाभावात् ।
आनन्दगिरिक-न्यायनिर्णयः ।

वेति निरुल्याऽऽय निराह-सामर्थ्यमिति । ननु लिखितपाठादिना प्राप्तस्वाध्यायाद्यर्थोयोगादस्ति तस्य
वेदिकमपि सामर्थ्यम् । न च निषिद्धाध्ययनादुरितोदयमयाजं प्रवर्तते लिखितपाठादिजनितत्रिपद्या तन्निर्ग-
णात्तत्राऽऽह-शास्त्रीयस्येति । लिखितपाठादिजन्यत्रिपद्या दुरितेन निवृत्ताध्ययनत्रिपद्यानर्थक्यमनर्थमित्यर्थः ।
यत्तु 'शूद्रो विद्यायामनवकलसः' इति पुरुरोमो न शृणु इति तत्राऽऽह-यच्चेति । सस्मृतवेदार्थज्ञानाभावे-
नासामर्थ्यस्य यज्ञज्ञानेऽपि तुल्यतमवयवोत्पन्नपक्षणादादनुपपन्नो ज्ञानेऽपि याचनिर शूद्रस्येयाह-
न्यायस्येति । पूर्वपक्षत्रयजमुपाप्य दूषयति-यदिति । तदभावेऽपि मत्तत्रमेव लिङ्गदर्शनं द्योतकमित्या-
शङ्क्याऽऽह-न्यायेति । 'निपादस्यपतिं याचयेत्' इति चोदनाभावादर्थान्तरादभ्युदयशब्दस्य चा-यतः, सिद्धा-

लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति । न चात्र न्यायोऽस्ति ॥ कामञ्चायं शूद्रशब्दः
सर्वगविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् । तद्विषयत्वात् । न सर्वासु
विद्यासु । अर्थवादस्थत्वात् तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते ॥ शक्यते
चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम् ॥ कथमिति ॥ उच्यते ।

रत्नप्रभा ।

येनार्थित्वादिसम्बन्धन्यायस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु निपादस्यपतिं याजयेदित्यत्राप्ययनाभावेऽपि
निपादशब्दान्निपादस्येष्टाविव शूद्रशब्दाच्छूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संसर्गविद्यायामधि-
कारमङ्गीकरोति—काममिति ॥ तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विविधा-
व्यवस्थान्निपादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः । शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिरप्यवादस्यो नाधिकारिणो बोध-
यति । असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवादिति मत्वाङ्गीकारं सजनि—अर्थ-
वादेति ॥ तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र ध्रुवस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणार्थमाह—शक्यते चेत्यादिना ॥ जान-
धुतिर्नाम राजा निदावसमये रात्रौ प्रासादवटे सुष्राप । तदा तद्विद्याजदानादिगुणगगतोयिनाः ऋषयोऽस्य
भाषन्ती ।

न तावच्छूद्रः संसर्गविद्यायां साक्षाद्योयते, यथा 'एनया निपादस्यपतिं याजयेत्' इति निपादस्यपतिः ।
किमर्थवादगतोऽयं शूद्रशब्दः, स चान्यतः सिद्धमर्थमत्रयोतयति न तु प्राप्तवर्तीत्यत्रमीमांसकाः ।
अस्माकं ॥ अन्यपरादपि वाक्यादसति वाचके प्रमाणान्तरेणार्थोऽगम्यमानो विविधा आपेक्षितः स्वीक्रि-
यत एव । न्यायधामिनिर्णये उक्तो वाचकः । न च विषयेभ्यस्मिन्, द्विजादधिकारप्रतिषेधेन विरोः पर्य-
यमानात् । विरुद्धेक्षणत्वे तस्य न्यायोऽप्योयते वचनद्वयान्निपादस्यपतिवत् तस्य विरुद्धेक्षण इत्युक्तम् ।
तन्मात्रार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारिनिर्दिष्टि भावः । अपि च किमर्थवादव्याख्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य
कथ्यते संसर्गविद्यायां वा । न तावद्विद्यामात्र इत्याह—कामं चायमिति । न हि संसर्गविद्यायामर्थ-
वादः ध्रुवो विद्यायात्रेऽधिकारिणमुपनयन्यनिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि संसर्गविद्यायामत्र शूद्राधिकार
इत्यत्र आह—अर्थवादस्थत्वादिति । नकिमेतच्छूद्रपदं प्रसक्तं, न चैतदुक्तं, गुण्य हि मात्रा-
धिकारिण्यत्र आह—शक्यते चायं शूद्रशब्द इति । एव किदात्रोपात्तत्वायं—जानधुतिः पौराण्यो
वृद्धादीं श्रद्धादेवो वरुपाक्यः प्रियानिधिर्बभूव । स च तेषुनेषु मामनगरशृङ्गादकेषु विविधानामन्त-
र्गतानां पूर्णानिधियस्य आपसधान् कारयामास । सर्वत एवैतेष्वारवमधेयु ममान्नपानमार्थिन उपयोक्षन्त
इति । अयमप्य राज्ञो दानशौट्ठस्य गुणगविमल्लोयिनाः सन्नो देवर्षयो हंसरूपमाध्याय ननुमुपाय
तस्य निदावसमये रात्रौ हर्म्यतश्चस्योपति मात्रमावध्यातसुः । नेपागमंर हमे मयोष्य वृष्टयः पन-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

धर्मगोपिनः सन्नोऽप्रापकमादन्वयस्य मानान्तमविनेय एव प्रामाण्यादत्र न्यायभोऽप्योक्त्याऽसम्भ-
विद्विनिर्णयः । शूद्राधिकारोऽपि तर्हि विद्वानुमाहको न्यायोऽस्तु नेवाह—न चेति । किं चार्थवादगत-
विद्यायात्रे वा शूद्राधिकारः संसर्गविद्यायामत्र वा ? नाऽऽह इत्याह—कामं चेति । तद्विषयत्वात् संसर्गविद्या-
यामर्थवादस्य यादस्येति वाच्यम् । संसर्गविद्यायात्रे शूद्रशब्दमिदं विद्यामादन्वयस्य नर्त्ताकारोऽपि-
विद्यायामान्वयस्य—अर्थवादिति । तर्हि वैदिकशूद्रपदस्याऽऽन्वयार्थमन्यथास्य सूत्रं योजयति—शक्यते
चेति । अन्यतरे शूद्रस्य कथनवार्थोऽपि भावने—कथमिति । यौगिकार्थसंनिधयः शूद्रशब्दो-
य एतन्महत्त्वमिदं—उच्यते इति । जानधुती गणवद्विद्यामननननननो द्रीये गरी एव
शक्यः । तस्मिन्नेवमन्त्रे दक्षिणेण हस्ते गन्धमु दृष्टवती इत्येवमन्त्रं प्रमुखाय । किं न
गन्धमु दृष्टवती इत्येव जानधुती गन्धमु दृष्टवती इत्येवमन्त्रं प्रमुखाय । इत्येवमन्त्रं प्रमुखाय । इत्येवमन्त्रं प्रमुखाय ।

“कम्बर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्य” [छां० ४ । १ । ३]

इत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगु-
त्पेदे । तामृषी रैक्वः अद्रशब्देनानेन सूचयांभवूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य
ख्यापनायेति गम्यते । जातिशब्दस्यानधिकारात् ॥ कथं पुनः शब्दशब्देन

रत्नप्रभा ।

हिनाथ ह्वा भूत्वा मालारूपेण तस्योपर आजगमु । तेषु पाथाद्यो हसोऽप्रसर हसमुगच-भोमो महाक्ष
किं न पश्यामि जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्ग व्याप्य म्यित, तत्त्वा धस्यति, न गच्छति । नमोऽस्य उवाच-
कमपि एनं वराक विप्रादीन सन्तमरे सयुग्वानं-शुग्वा गन्त्री शक्रटी तथा सह म्यित, रैकमिव एतद्
वचनमात्य । रैकस्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तजो दुरतिक्रम, नाम्य अनात्मज्ञस्येत्यर्थः । अस्मद्वचनात् विप्रो
राजा शक्रटिलिङ्गेन रैक ज्ञात्वा विद्यावान् मन्त्रियतीति हसानामभिप्रायः । कम उ अरे इति पदच्छेदः ॥
उशब्दः-अर्थः । तेषां हसानामनादराक्यश्रवणादस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना । सा शब्दशब्देन रैकेन
सूच्यते, हीति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्यलभं सति अनन्वितरुद्धयर्थस्याप्य इति न्याययोतनार्थो
भामती ।

नैकतमो हस साद्रुतमभ्युगद । भोमो महाक्षमहाक्ष, जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य शुलोक आयात
ज्योतिस्तन्मा प्रसाक्षीर्मेतत्त्वा धाक्षीदिति । तमेवमुक्तन्तमप्रगामो हस प्रयुवाच । क वरमेनमेतत्सन्त
सयुग्वानमिव रैकमात्य । अयमर्थः-उर इति सोपहासमयस्माह । अथ ना वरो वराकोऽय जानश्रुति ।
रुमिप्याक्षेपे । यस्मादयं वराकस्तस्मात्कमेन किंभूतमेव सन्त प्राणिमात्र रैकमिव सयुग्वानमात्य । युग्वा-
गन्त्री शक्रटी तथा सह वर्तते इति सयुग्वा रैकममिव कमेन प्राणिमात्र जानश्रुतिमात्य । रैकस्य हि
ज्योतिरस्य न ज्योतिरस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवन्तः पुण्यज्ञानसंभारसंभृतस्य रैकस्य ब्रह्मविदो धर्मं
त्रैलोक्योदरर्तिप्राणभून्मात्रजमोऽन्तर्भवति न पुना रैकधर्मरक्षा कस्यचिदमोऽङ्गाहत् इति । अथैव हस-
वचनादात्मनोऽत्यन्तनिकर्ममु कर्मकाष्टं च रैकस्योपश्रुत्य विप्रश्नमानसो जानश्रुतिः कित्वा इनाक्षपरा-
जित पौन पुन्येन नि श्वसल्लेह कथकथमपि निशीयमतिगह्यानुभूत । ततो निशानसानपिशुनमनि-
भूतवन्दारुद्वन्द्वप्रारब्धस्तुतिसहस्रसङ्घित मङ्गलतूर्प्यनिर्गोपमाकर्ष्य तत्पतदस्य एव राजा एकपदे यन्तार-
माहुवादिदेश, वयस्य, रैकाहय श्वानिरेकरिणि सयुग्वानमतिविनिक्तेषु तेषुतेषु विपिननगनिजुचनदी-
पुलिनादिप्रदेशेष्वविध्य प्रपन्नतोऽस्मभ्यमाचक्ष्वन्ति । ॥ च तत्रतत्रान्विष्यन् कश्चिदनिर्गन्तिके देशे शक्रट-
स्याधस्तात् पामान कण्डूयमान ब्राह्मणायनमद्राक्षीत् । त च दृष्ट्वा रैकोऽय मरितेतिप्रतिभारानुपनिश्य
समिनयमप्राक्षीत्, त्वमसि हे भगवन्, सयुग्वा रैक इति । तस्य च रैकमागानुमति च तेमैरिङ्गितेर्गा-
ईम्येच्छां धनाया चोनीय यन्ता राक्षे निवेदयामास । राजा तु त निशम्य गवा पदशतानि निष्क च
हार चाभूतरीत्य चादाय सत्वर रैक प्रतिचक्रमे । गत्वा चाभ्युगद । हे रैक, गयो पदशतानीमानि
निष्कय हारधायमभनरीरय, एतदादत्त, अलुशायि मां भगवन्नि । तमेवमुक्तन्त प्रति साटोप
च सम्पृष्ट चोराच रैक । अहं हारेत्वा गृह, तत्रैव सह गोभिरन्विति । अहेनि निपातः साटोपमा-
मन्त्रये । हारेण युक्ता इत्या गन्त्री रथो हारेण स गोभि सह तमेगम्, क्रमेणन्त्रयेण मम धनेनाक-
आनन्दनिर्णय-न्यायनिर्णयः ।

प्राणिमात्र सन्तमरे सयुग्वानमिव रैकमेतद्वचन त्रीणि । उशब्दोऽङ्गारणे । युग्वा गन्त्री तथा स वर्तते
यो रैको यस्य धीफले कर्मरूपं सन्तर्भूतं स एतेदुक्तियोग्यो नायमत्रो रानेनर्थः । धृतिमेवमाश्रिय
शुगम्येवाचक्षराणि योजयति-इत्यस्मादिति । उपश्रवणोन्मूचनमनुयोगीत्याशयाऽह-आत्मन
इति । शब्दशब्दस्य मुपार्थयोगे हेनुमाह-जातीति । तदाद्रणादित्यस्य अनामाह-कथमिति ।

शुशुत्पन्ना सृज्यते इति ॥ उच्यते ॥ तदाद्रवणाच्छुचमभिदुद्राव, शुचा
वाभिदुद्रवे, शुचा वा रेक्वमभिदुद्रावेति अत्राऽत्रयवार्थसम्भवात्, रुदा-
र्थस्य चासम्भवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशुद्धौ जानश्रुतिः ॥ यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रिय-
त्वमस्योत्तरत्र चैव रथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिष्याहाराद्धिद्वाह-
म्यते ॥ उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैव रथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सद्धी-
र्यते—“अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सुदेन परि-

रत्नप्रभा ।

हिंशब्दः । तदाद्रवणात् तया शुचा आद्रवणात् शूद्रः शोकं प्रातमान्, शुचा वा कर्त्तव्या राज्ञा अमिदु-
द्वये प्रातः, शुचा न कारणेन रैकं गतनान्निर्गम्यः ॥ ३४ ॥ शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गनाह-क्षत्रिय-
त्वेति ॥ सर्वगिर्याग्नित्यन्तरस्येवाह आरम्यते । शुनकस्यापय कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिनामकं राजानं
च, कश्चिन्मनस्यापय मूढेन परित्रियमाणौ तौ मोक्षमुपनिष्टौ वदुर्भिहितनान्निर्गम्यः । नन्वस्य चैत्ररथिन-
मामवी ।

स्वयनिनो गार्हस्थ्यस्य निगोहानुपयोगिनिति भावः । आह स्विति तु पाठोऽनर्थकतया च गोमिः तद-
स्य प्रविमर्शस्यतुपादानेन चाचार्यैर्द्विजैः । तदभ्यासात्पायिकायां शक्यः श्रद्धादन्तं जानश्रुती राज-
न्योऽन्यथयत्युपस्था वक्तुम् । स हि रैकः परोऽनन्तां क्षिण्यापविपुरात्मनो जानधुनेः श्रदेति शुच
मूचयामास । कथं पुनः श्रद्धादन्तं शुभुषता सूचन इति । उच्यते-तदाद्रवणात् । तदाचक्षे-
शुचमभिदुद्राज जानधुनिः, शुचं घातमानि-यर्थः । शुचा या जानधुनिः दृष्टुषे । शुचा प्रात इत्यर्थः ।
अथवा शुचा रैकं जानधुनिर्दुद्राज गन्तवान् । तस्मात्तदाद्रवणादिति गच्छन्तं शुचा जानधुनिर्न रैको
वा परामृश्यन् इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥ क्षत्रियत्वगतेश्चातम्य चैत्रगथेन लिङ्गात् । इतश्च न जाति-
शूद्रो जानधुतिः । यत्काण्डं प्रकरणनिम्पयं क्रियमाणं क्षदिपमम्य जानधुनिरपमम्यं चैत्रथेन
टिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निम्पयति-उत्तमत्र हि मेरुगविद्यावाक्यमपे । चैत्रथेनाभिप्रा-
रिणा निश्चिनक्षत्रियथेन समानायां समन्विचया समनित्याहाराटिङ्गा मदिपमम्यत्रियमात्रो जानधुनिः क्षत्रियो
निर्धीयते । 'अथ ॥ शौनक च कापेयमभिप्रायिण च काक्षर्मेनि मृदेन परित्विभ्यमागौ ब्रह्मचारी
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

व्याख्येयमादाय निगम व्याख्यानि—उच्यत इति । शुचं शौरुमभिदुद्धान प्राप्तानि—वर्धः । शुचा वा
वर्ध्या न्ययमभिदुद्धानं प्राप्त इत्यर्थः । शुचा वा कर्णभूतया गे गलानि वर्धः । एष तासत्तादवगा-
दिति तच्छब्देन शुभ्रजानश्रुती रैको वा गृह्यते । उत्सृपत्या शृष्टसम्प्राप्तिरुपाधेने दूरानि न्यायं
गृह्यति—अपश्यति । हसगक्यादानोऽनादर श्रृंग जानश्रुतेः शुभ्रपदेयेवेत्यर्थं गत्येने देनागौ
शृष्टशब्देन सुष्यते तत्राऽऽह—इत्यते चेति ॥ २८ ॥ शृष्टसम्प्राप्तिर्योगिनः तेनन्तरमाह—इतिप-
त्येति । श्रदाध्यायमाह—इत्यर्थेति । तेनन्तरमेव मनोरथनि—यदिति । कथमनिप्रतागिनेमगि—यदेत-
राम्य वा कथं हृदिमय कथं वा जानश्रुतेनेन कर्तव्याहास्यानिमन्त्रिषि वा कथं तम्य श्रुदिमय
माह—उत्तरमेति । मयार्थित्यादिपदन्तरमर्थं तदाम्भ्यायेत्यशब्दो नृशब्दो वृत्तान्तरानेति । इत्य-
गुनकस्याप्य कथमेव कर्तव्योऽप्युक्तमनिप्रतागि न नाग्य मजान कथमेति कथमेवमन्त्रादौ
मन्त्रादौ मन्त्रेण कर्तव्यमिति श्रुत्यादि निरूपयति—

१. दशः । अथैव चतुष्टयम् ।

विष्यमाणो ब्रह्मचारी विभिक्षे" [छां० ४ । ३ । ५] इति ॥ चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम् । कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः—“एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्” [ताण्ड्यब्रा० २० । १२ । ५] इति ॥ समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । “तस्माच्चैत्ररथिनोऽमेकः क्षत्रपतिरजायत” इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् ॥ तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां सङ्कीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति ॥ समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति ॥ क्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगान्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः ॥ अतो न जातिशूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

रत्नप्रभा ।

न श्रुतमित्यत आह—चैत्ररथित्वञ्चेति ॥ एतेन द्वित्रात्रेणेति छान्दोग्यश्रुत्यैः पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोगो उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चित्ररथस्यैव निधीयते । राजस्याना हि प्रायेण पुरोहितवश्याः याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्मभिमप्रतारिणः चैत्ररथित्वम् । तावता कथं क्षत्रियत्वं तत्राह—तस्मादिति ॥ चित्ररथादित्यर्थः । क्षत्ता मृतः । तस्य रैक्षान्वेषणाय प्रेषणम्, अन्नगोदानादिकं च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गम् । अत्र शूद्रशब्दो वैयर्थिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितम् ॥ ३५ ॥ तत्र लिङ्गान्तरमाह—संस्काराभामती ।

विभिक्षे' इति प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारीभिक्षया चास्याशूद्रत्वमनगम्यते । न हि जातु ब्रह्मचारी शूद्रान् भिक्षते । याजकेन च कापेयेन योगाद्याग्योऽभिप्रतारी । क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात् । ‘तस्माच्चैत्ररथी नामैक क्षमपतिरजायत’ इति वचनात् । चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याजकेन योगात् एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्त्रिति छान्दोग्याना द्वित्रात्रे श्रूयते । तेन चित्ररथस्य याजकाः । कापेयाः । एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नेन कापेयानां याग्यो भवति । यदि चैत्ररथि स्यात् समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथित्वादभिप्रतारी काक्षतेनिः क्षत्रियः । तस्मभिव्याहाराच्च जानश्रुतेरपि क्षत्रियः समाव्यते । इतश्च क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह—क्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगान्च । क्षत्रप्रेषणे, चर्पसम्प्रे च तादृशस्य यदन्यप्रत्यर्थस्य प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्ट्युपदिष्टादिरिति ॥ ३५ ॥ **संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च । न केनऽमुपनीताभ्ययनमिति-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।**

चैत्ररथित्वं तदाह—चैत्रेति । कापेययोगेऽपि कथं तस्य चैत्ररथित्वप्रथा तत्राऽऽह—कापेयेति । अयतिमेव छान्दोग्यश्रुत्या स्पृश्यति—एतेनेति । द्वित्रात्रेणेति यावत् । चित्ररथस्य कापेययोगेऽपि कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं तत्राऽऽह—समानेति । चित्ररथस्य याजकेन कापेयेन योगाद्याग्योऽभिप्रतारी चैत्ररथिः सिद्धस्तत्तत्पुरोहितवश्यानामेव तत्तद्राजस्यैषु प्रायो याजकानांचैत्ररथित्वाच्च क्षमियोऽभिप्रतारी चित्ररथस्य क्षमियत्वात्तद्व्यस्य तद्योगादित्यर्थः । उचनादपि तस्य क्षत्रियत्वमिहाह—तस्मादिति । चित्ररथादित्यर्थः । तत्राऽपि क्षमियत्वं किं जात जानश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—तेनेति । समभिव्याहारेऽपि कुनोऽप्य क्षमियत्वं तत्राऽऽह—समानानामिति । शिष्याचार्ययोः सामिभ्योश्च समभिव्याहारेऽपि वैषम्यमस्तीति प्रायेण स्पृश्यते । तस्य क्षमियत्वं हेत्वन्तरमाह—क्षत्रिति । आदिशान्देन गोदानादिसमह । क्षमियत्वं सर्गादिव्याधितारिणः सिद्धे फलितमाह—अत इति ॥ ३५ ॥ शूद्रस्यानधिकारो लिङ्गान्तरमाह—संस्कारेति । चरा-

१ चित्रेति पाठान्तरम् । २ चित्रेति पाठान्तरम् । मूलग्रन्थोऽन्यद्वयः । ३ न्ययपात्रिनां चोपनिषान्तरम् ।

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशोपनयनादयः संस्काराः परामृ-
श्यन्ते । “तं होपनिन्ये” [शत० ब्रा० ११ । ५ । ३ । १३] “अधीहि
भगव इति होपससाद” [छा० ७ । १ । १] “ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं
ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं
पिप्पलादमुपसन्नाः” [प्रश्न० १ । १] इति च “तान्दानुपनीयेव” [छा०
५ । ११ । ७] इत्यपि प्रदर्शितवोपनयनप्रातिर्भवति ॥ शूद्रस्य च संस्का-
राभावोऽभिलप्यते ॥ शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणात्,
“न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति” [मनु० १० । १२६]
इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

रत्नप्रभा ।

रेति ॥ उपनयनं वेदग्रहणाग शूद्रस्य नास्तीति पूर्वमुक्तम् । इह विद्याग्रहणाद्वोपनयनसं-
स्कारस्य सर्वत्र परामर्शान्शूद्रस्य तदभावात् विद्याधिकार इत्युच्यते । माय्ये आदिपदेन ध्य-
यनगुरुश्रुपादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यम् आचार्य उपनीतवानित्यर्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुचा-
रयन्सनकुमारमुपगता इत्याह—अधीति ॥ उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपराः वेदपाठाः, सगुणप्रतिष्ठाः
परं निर्गुण ब्रह्मान्वेषमाणाः । एषः पिप्लवादः तत् जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निधिप ते मरद्वा-
जादयः पट्टपथः तमुपगता इत्यर्थः । ननु पेवानरविषयामृषीश्राजा अनुपनीयेर विद्यामुवाचेति श्रुतेरनु-
पनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत्र आह—तानाहति ॥ “ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिपक्रमिरे”
[छा० ५ । ११ । ७] इति पूर्वसक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा
निदिप्यते । हीनवर्गेन उत्तमवर्गोः अनुपनीयेर उपदेष्टव्या इत्याचार्यशब्दार्थमिदम् । एकजातिः अनुप-
नीतः पातकम् अपश्यमश्नदगन् ॥ ३६ ॥ सत्यकामः कृष्ट मृनिवृको जायातो मातरमृच्छत्—किं-
गोत्रोऽस्मिनि । तं मातोवाच—भर्तुःसन्त्यमनवाहगिरि तत्र विनुर्गोत्रं न जानानि, जायातो तु नामाह-
भासती ।

परामर्शेन न शूद्रस्याधिकारः किन्तु तेषुनेषु विद्योपदेशप्रदेशोपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावा-
भिधानाद्ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति । मन्त्रानुपनीतम्यापि श्रुतोपदेशः श्रूयते—‘तान्दानुपनीयेव’ इति ।
तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो भविष्यतीत्यत्र आह—तान्दानुपनीयेवेत्यापि प्रदर्शितवोपनयन-
प्राप्तिः । प्राप्तिपूर्वकस्याप्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्त तेषामेव तद्विनिष्यते । तद्य जिज्ञानीनामिति
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

व्यार्थमाह—इतश्चेति । इदन्तरं स्मरयति—यदिति । अविद्यादेनान्दवनाचापिशुक्रपादयो गृह्यन्ते ।
परामर्शं विज्ञदयति—तं हेति । विद्यार्थिन शिष्यनाचार्यः विद्योपनीतमनुपनीताय विद्या-
दानायोगादिति यावत् । सनकुमार इति नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुचारयन्नुपगतिं गृह्णति याह-
अधीर्हानि । भारद्वाजादयः पट्ट पथः परमं पन्थेनारगतान् इति । श्रमरत्नाग्रगण्यनिष्ठाः मन्त्र-
निष्ठाः परं च परमार्थभूतं ब्रह्म विचारयन्तो निर्गुणार्थदेन विद्याग्रहणाद्विद्यार्थि सर्वं वक्ष्यतीति निधिप
स्मिदगन्तानां गुह्यगमनायोगं मन्त्रमाणाः सति रागद्वेषमुपमृज्याः निवेद्यन्ति—ब्रह्मेति । अनुपनीतादयः
पेवानरविषयामृषीश्राजाः श्रुतेरनुपनयनविद्याग्रहणात्—तानिति । औपमन्य पशुमीश्वरगतनु-
पनीतस्यारण्यो राजोत्सर्गेति निर्दिष्टमन्त्रं प्राप्तिपूर्वकस्याप्रीत्यनयनात् विद्याग्रहणाद्विद्या-
संस्काररतवर्गा इति व्याख्यायते मृष्ट व्यापते—शूद्रस्येति । एतज्जतिव्यवनपरश्चिवः । पातकं, अप-
श्यमश्नदगमाहयत् । व्याख्यायतेन ‘पट्ट पथः पट्ट’ इत्यादि श्रूयते ॥ ३६ ॥ शूद्रस्य विद्यार्थि-

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥ यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्द्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रवृत्ते-“नेतदवाहणो विवक्तु मर्हति समिधं सोम्याऽऽहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः” [छां० ४ । ४ । ५] इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

रत्नप्रभा ।

मस्मि, सत्यकामो नाम रामसीत्येतान्जानामीति । ततः स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ठ उवाच नाह गोत्रं वेत्ति । न माता वेत्ति । परन्तु मे मात्रा कथितमुपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्य-कामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावे निर्द्धारितः । अत्राहण एतत्सत्य विधियं वक्तुं नार्हतीति निर्द्धार्य, हे सोम्य सत्यात् त्वं नागा सत्यं न त्यक्तवानसि । अनस्वामुपनेष्ये । तदर्थं समिश्राहरेति गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकारः इत्याह-तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्ते-रिति ॥ ३७ ॥ स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकारः इत्याह-श्रवणेति ॥ अस्य शूद्रस्य द्विजैः पत्य-भामती ।

द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति ॥ ३६ ॥ तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः । सत्यकामो ह वै जाबालः प्रमीतपितृकः स्या मातरं जवाला पप्रच्छ, अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्व्रीतुं भवती किंगोत्रोऽहमिति । साऽननीत् । व्यञ्जनरूपरिचरणपरतया नाहमज्ञासिप गोत्रं तथेति । स आचार्यं गौतममुपससाद । उपसद्योवाच, हे भगवन्, ब्रह्मचर्यमुपेया त्यथेति । स होराच, नादि-ज्ञातगोत्रं उपनीयत इति किंगोत्रोऽसीति । अयोगाच्च सत्यकामो नाह वेद एव गोत्रं, स्या मातरं जवा-लामपृच्छ, सापि न वेदेति । तदुपश्रुत्याभ्यधातुं तम, नाद्विजन्मन आर्जनयुक्तमीदृशं वच, तेनास्मिन् शूद्रत्वसमावनास्तीति त्वा द्विजातिजनानमुपनेष्य इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबालं गौतमं प्रवृत्तः । तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति निज्ञायते ॥ न सत्यादगा इति । न सत्यमस्ति कान्तं जानसीति ॥ ३७ ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । निगद-पाठ्यानेन भाष्येण ध्यायताम् । अतिरोहितार्थम-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कारे लिङ्गान्तरमाह-तदभावेति । चकारार्थमाह-इतश्चेति । तदेव स्पष्टयति-यदिति । सत्यकामो जाबालो ब्रह्मचर्यकालमाल्प्य प्रमीतपितृकः स्या मातरं जवालामपृच्छद्भवति कम्पचिदुरोरानासमासाद्य ब्रह्मचर्यमाचरितुमिच्छामि ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । सा तु त्वपितृचरणपरतया नाह तदपेक्षिप जवालाऽहमस्मि त्वं जाबालोऽसीत्येतान्द्वयगतमनादीन् । ततः सत्यकामो गौतममन्ये याम्यमायनं ब्रह्म-चर्यं भगवति चारितुमि-अभ्यनुगृह्णातु मा भवानिति । ततो गौतमेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ठो माह धेद नापि गातेति तेनोक्ते तदीयसत्यवचनेन शूद्रस्य मायाविनयोगाच्चशूद्रत्वे सिद्धे तमुपनेतुमप्यापयितुं चा-ऽऽचायो यस्मात्पुत्रस्तस्मान्न शूद्रस्याधिकारोऽस्मीत्यर्थः । रूपमुक्तनीत्या गौतमस्य प्रवृत्त्योन्मुक्त्यं तत्राऽह-नेति । एतत्सत्यवचनं विनक्तुं प्रियं नि मदिग्रं वक्तुमियेतत् । ‘न सत्यादगा’ सत्यवचनान्नातिगतो-ऽसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ गौतमिन् लिङ्गं शूद्रस्य निज्ञानाधिकारे स्मार्तं तदर्थयति-श्रवणेति । तद्व्याकरोति-

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ (११) ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः ॥ प्रकृतामेव इदानीं वाक्यार्थ-
विचारणां प्रवर्तयिष्यामः ॥ “यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति नि-
स्सृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति” [कठ० ६।२]
इति ॥ एतद्वाक्यम् “एज कम्पने” इति धात्वर्थानुगमाल्लक्षितम् ॥
अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते ॥ महच्च किञ्चिद्भयकारणं
वज्रशब्दितमुद्यतम् । तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते ॥ तत्र कोऽसौ
प्राणः, किञ्च तद्व्यापकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं ताव-

रत्नप्रभा ।

दिति ॥ ३८ ॥ (१०) ॥ कम्पनात् । अस्यापि प्रासङ्गिकत्वाशङ्क्याह—अवसित इति ॥ समाप्त इत्यर्थः ।
काठरु पठति—यदिमिति ॥ सर्वं जगत् प्राणात् निस्सृतम् उत्पन्नम्, प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति ।
एजते चेष्टते । तच्च प्राणारण्य कारणं महद् ब्रह्म । विभेदयस्मादिति भयम्, तस्मिन् भवेहेतुत्वे दृष्टान्त-
माह—वज्रमिति ॥ यथोक्तं वज्रं भयं, तथैवार्थः ॥ ये तत्प्राणारण्यं ब्रह्म निर्दिशेयं निद्रुस्ते मुक्ता
भन्तीत्याह—य इति ॥ नन्वस्मिन्सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमिति-यत आह—एतदिति ॥ एजत्वर्थस्य
सूत्रितत्वादेजतिपदयुक्तं वाक्यमुदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधिकारचित्तायास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति “शब्दा-
देन प्रमितः” [व्या० सू० १।३।२३] इत्यनेनोच्यते । तत्रागुष्टमाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैकपञ्चानार्थ
इत्युक्तम् । न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञानार्थः सम्भवति । प्राणस्वरूपेण करिषतस्यैक्यायोगात् । अतः

भामती ।

न्यत् ॥ ३८ ॥ कम्पनात् । प्राणवज्रश्रुतिवडाद्वाक्यं प्रकरणं च भक्ता वायुः पञ्चदृष्टिराध्यात्मिको
वायश्वात्र प्रतिपाद्यः । तथाहि—प्राणशब्दो मुरयो वायानाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशनी । अशनिश्च वायु-
परिणामः । वायुरेव हि बाह्यो धूमन्योतिःसलिलसलितः पर्जन्याभावेन परिणतो गिबुस्तनयितुवृष्टपश-
निभावेन विनर्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सत्रायुक्तं प्रतीयते तथापि सर्वशब्द आपेक्षिकोऽपि न
स्वाभिधेयं जहाति किंतु सत्तुचक्षुर्निर्भनति । प्राणवज्रशब्दौ तु ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थमेव त्यजतः । तस्मात्
स्वार्थत्यागाद्वरं दृष्टिसंकोचः, स्वार्थलेशानस्थानात् । अमृतशब्दोऽपि मरणाभावनचनो न सार्थाधिक
तदभावाद्भूते, ज्योतिर्नितितयापि तदुपपत्तेः । यथा अमृता देवा इति । तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्यनुरोधाद्वा-
युरेवान् विपक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् । एव प्राप्तं उच्यते—कम्पनात् । सत्रायुकस्य जगतः कम्पनात्,
परमात्मन शब्दात्प्रमित इति मण्डूक्यस्यानुपपन्नते । ब्रह्मणो हि त्रिष्यदेतज्जगत्कृत्स्नं स्वव्यापारे नियमेन
प्रवर्तते न ॥ मर्यादामतिवर्तते । एतदुक्तं भवति—न श्रुतिसंकोचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुः, अपि तु पूर्वा-

आनन्दशिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कम्पनादिति । आ पादसमाप्तेरुत्तरसंदर्भस्य संगतिमाह—अवसित इति । अस्याप्रकरणस्यो-
दाहरणतया काठरुनाक्यं पठति—यदिति । यत्किंचेदमपिशिष्टं जगत्सर्वं प्राणे विमितं तथैजति चेष्टते
तच्च तस्मादेव नि सूतमुत्पन्नम् । तच्च प्राणारण्यं जगत्प्राणं महदपरिच्छिन्नं विभेदयस्मादिति भयम् ।
तदेव भवेहेतुत्वं निरूपयति—वज्रमिति । उक्तं वज्रमिति-यर्थः । प्राणतत्त्वत्रियोऽमृतत्वहेतुमाह—य इति ।
सूत्राक्षराननुगमत्तदमुदाहरणमियाशङ्क्याऽऽह—एतादिति । एजतिधात्वर्थस्य कम्पनस्य सूत्रगादेजतिपदयु-
क्तमेतद्वाक्यं सूत्रितमित्यर्थः । वाक्ये प्राप्तातिरुमर्थं सक्षिप्याऽऽह—अस्मिन्निति । सहेतुकं सशयमुक्त्वा
श्रुत्या पूर्वापक्षपत्ति-तत्रेत्यादिना । “शब्दादेन प्रमितः” [ब्र० सू० १-३-२४] इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये
जीवानुवादो ब्रह्मैकपञ्चानार्थोक्तम् । इह तु प्राणस्य स्मरणेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यं यतोऽनूद्येत तस्मा-

काः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन" [कठ० ५ । ८] इति ब्रह्मनि-
र्दिष्टं, तदेवेहापि सन्निधानात् "जगत्सर्वं प्राण एजति" [कठ०
६ । २] इति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते ॥ प्राण-
शब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः—"प्राणस्य प्राणम्" [बृ० ४ । ४।१८]
इति दर्शनात् ॥ एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य ॥
तथा चोक्तम्—"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु
जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितो" [कठ० ५ । ५] इति ॥ उत्तरत्रापि-
"भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धा-
वति पञ्चमः" [कठ० ६ । ३] इति ब्रह्मेव निर्देक्ष्यते न वायुः । सवा-
युकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् ॥ तदेवेहापि सन्निधानात् "मह-
द्भयं वज्रमुद्यतम्" [कठ० ६ । २] इति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्ट-
मिति गम्यते ॥ वज्रशब्दोऽप्ययम्भयहेतुत्वसामान्यात्मयुक्तः ॥ यथा हि
वज्रमुद्यतं ममेव शिरसि निपतेद्, यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन
भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तते, एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं
जगत् अस्मादेव ब्रह्मणो विभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति भया-
नकं वज्रोपमितं ब्रह्म ॥ तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्—"भीषास्माद्वातः
पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" [तै० उ०

रत्नप्रभा ।

शुक्रं स्वप्रकाशम् । तदु नात्येति ब्रह्मानाश्रितं कोऽपि लोको नास्त्येवे युक्तारथः । सौत्रलिङ्ग व्याचष्टे-
एजयितृत्वमिति ॥ सवायुकस्य सूर्यस्य कम्पनश्रवणादपि प्राणं परात्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वज्रशब्दः
कथमिवाशङ्क्य गौण इत्याह-वज्रशब्द इति ॥ बृहदारण्यके "वायुरेव व्यष्टिः" [३ । ३ । २]
इत्यत्र "अपुनर्मृत्युम्" [३ । ३ । २] इत्यपमृत्युजयस्वरूपापेक्षिकममृतत्वमुच्यते । न मुर्यामृतत्वम् ।
तत्रैव वायुप्राप्तिप्रकरणं सामान्यं "अथ हैनमुपस्त. चाक्रायणं पप्रच्छ" [बृ० ३ । ४ । १] इति
भामती ।

वाक्यैकवाक्यता दर्शिता । प्रकरणादपि इति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । य एतद् पृष्ठे तदेव प्रधानं
प्रतिपत्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्ठादन्यस्मिन्तुल्यमाने शास्त्रमप्रमाणं भवेत्सर्वद्वयपित्वात् । यत्तु
आनन्दागरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुखेना(णा)ऽऽह-तदु नेति । तथाऽपि कथं तदेवात्र बाध्यमि वाक्ष्यस्य प्रकरणाद्विद्वत्प्रयमिज्ञानाद्येव्याह-
तदेवेति । प्राणश्रुत्या मुख्यप्राणं सिद्धे कथं प्रकरणादिनाऽर्थान्तरधीर्त्वाशस्यऽऽह-प्राणेति । एक-
वाक्यताराक्षप्रकरणानुगृहीतमट्टिङ्गमिरोधे ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वप्राणशब्दस्य न मुख्यार्थोऽस्तीत्यर्थः । उन्मुत्र
सिद्धान्तमुख्या सर्वाजगत्कम्परेतुं लिङ्गान्तरं मृत्युजननया दर्शयति-एजयितृत्वमिति । तत्र हेतु-
तथा चेति । केन तर्हि मर्त्यानां जीवनं तत्राऽऽह-इतरेणेति । इतरं स्फोरणि-यस्मिन्निति । पूर्वत
ब्रह्मोक्तेरापि तदेकवाक्यताचक्षेवोक्तमित्युक्तम्, इदानीमुत्तरवाक्येऽपि-ब्रह्मोक्तिमाह-उत्तरप्रेति । अस्मै-
श्वरस्य भयादग्निमूर्त्तिं तपनं । इन्द्रादयः साव्यापारेषु धावन्ति । मृत्योस्तप्तनपेक्ष्य पञ्चमन्त्रम् । कथमत्र
ब्रह्मोक्तं वायुरेवान्वादिभयकारणं किं न स्यात्तत्राऽऽह-सवायुकस्येति । तथाऽपि कथं प्रष्टुं ब्रह्मोक्ति-
तिवाक्ष्यस्य प्रकरणानुगृहीतमयहेतुं लिङ्गप्रयमिज्ञानादित्याह-तदेवेति । अश्वानो प्रतिपन्नशब्दस्य ब्रह्म-
मिरोधित्वान्नान्न ब्रह्मोक्तमित्याशस्यऽऽह-वज्रेति । तस्य भयहेतोर्ब्रह्मणि प्रवृत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-
ययेति । भयहेतुत्वस्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणः सिद्धेस्तत्प्रयमिज्ञानादपि ब्रह्मवेदमित्याह-तथा चेति । भीषा

२।८।१] इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मवेदमिति गम्यते ॥ ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्म-
मृतत्वप्राप्तिः—“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय”
[श्वेता० ६।१५] इति मन्त्रवर्णात् ॥ यत्तु वायुविज्ञानात्कचिदमृतत्वम-
भिहितं, तदपेक्षिकम् ॥ तत्रैव च प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभि-
धाय “अतोऽन्यदार्तम्” [बृ० ३।४।२] इति वाय्वादेरार्तत्वाभि-
धानात् ॥ प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः—“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद-
न्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताद्रूपाच्च यत्तत्पश्यसि तद्ब्रह्म” [कठ०
२।१४] इति परमात्मनः पृष्ठत्वात् ॥ ३९ ॥ इति कम्पनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ (१२) ॥

“एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपे-
णाभिनिष्पद्यते” [छां० ८।१२।३] इति श्रूयते ॥ तत्र संशय्यते
किं ज्योतिरशब्दं चक्षुर्विषयं तमोऽपहं तेजः, किं वा परं ब्रह्मेति ॥

रत्नप्रभा ।

हेतुमानमुक्त्या वाग्वादेर्नाशित्वोक्तत्वाह—यत्तु वाय्वित्यादिना ॥ तस्मिन्काठक्याक्षं ज्ञेये समनि-
तमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ (११) ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ छान्दोग्ये प्रजापतिनियान्नपमाह—एष इति ॥
परं ज्योतिरधुनित्या सहायमाह—तत्रेति ॥ षट्पादविषयारकनमोनाशकं मौरमिष्यते । पूर्वत्र प्रद-
प्रकरणस्यानुमाहकः सर्वत्रगद्यैस्तैत्वादियोगोऽस्तीति प्राणश्रुतिरेवमिति नैता, न तथान्न “य आमापह-
मायसी ।

वायुविज्ञानात्कचिदमृतत्वमभिहितमपेक्षिकं तदिति । ‘अगुणर्मृत्युं जयति’ इति श्रुत्या एवमृ-
त्योर्भिनय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं, तत्र तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना । न केवल-
मश्रुत्या तदपेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधाय ‘अतोऽन्यदार्तम्’ इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । न वा-
तांन्यासादनातां मयनीति भावः ॥ ३९ ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ अत्र हि ज्योतिःसन्दर्भ्य तेजमि मुत्प-
त्त्यात्, अथगि जघन्यतरात्, प्रसरणाच्च ध्रुवमंडपस्वात्, पूर्वैरश्रुतिस्फोचस्य चागमाभात्, प्रपुन
प्रज्ञज्योतिःपक्षे क्वाश्रुतः पूर्वैरश्रुतार्थायाः पीडनप्रसङ्गात्, समुत्थानध्रुवैश्च तेज एव ज्योतिः । तथाहि—
समुत्थानमुद्गमनमुच्यते, न तु निरुक्तिज्ञानम् । उद्गमनं च तेजःपक्षेऽर्थादिप्रागेनोपपद्यते । आदि-
स्रग्वाधिरापेक्षया परं ज्योतिर्मयनीति तदुपलभ्य तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, कार्य-
प्रत्यक्षोक्तप्राती क्रमेण मुच्यते । अद्यज्योतिःपक्षे तु अथ भूत्वा का परा स्वरूपनिष्पत्तिः । न च देश-

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

मयेनास्माद्भक्तयो निमित्तादिति वाक्यं । अथैवात्र प्रतिपाद्यमित्यत्र त्रिद्वान्तरमाह—अमृतत्वेति । शुभ्र-
फटस्य ग्रन्थिषा व्यामिमाह—अथेति । व्यामिमाहसुक्तमन्य प्रमाह—यस्त्विति । ‘अगु पुनर्मुं जयति’
इत्यमृत्युजयस्योक्तार्थः । तस्मादऽपेक्षिकत्वे हेतुत्वमाह—तत्रेति । पञ्चमेऽध्याये मृत्युवयनान्तरे
परमात्मानमन्तर्यामिण प्रहस्य ततोऽन्यस्य नागिचोक्तार्थानुसन्धानाधीनममृतत्वमपेक्षिकमिति । एतद्विस्तरे
अत्रैव प्रतिपाद्यमित्यत्र मानान्तरमाह—प्रसरणादिति । तस्य परमात्मनिवस्ये हेतुमाह—अन्यथेति ।
॥ ३९ ॥ (११) ॥ बहुदिग्बिम्बेन प्रतिपाद्यप्रकरणानुसंगिकोक्तममुद्गमश्रुत्या ज्योतिःध्रुवमुत्पत्त्यर्थमाह—
उपासितमिति । दशगिरितरे ज्योतिःसन्दर्भ्य अथेति सिद्धवदाद्य अद्यस्वेनोपपद्ये अत्र इत्युच्यते ।
एतानीं अत्रैव ज्योतिःसन्दर्भ्येतिदिशसिन्नु तदेव शास्त्रमाह—एष इति । एषं ज्योतिर्मिति भुविमि-
माह—तत्रेति । अमुतो तत्रैव षट्पादविषयारकं वायु समुत्पद्यतिश्रुतिज्ञानमादिश्यात्तु तदपेक्षिकं

ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४३३)

किं तावत्प्राप्तम् । प्रसिद्धमेव तेजः, ज्योतिश्शब्दमिति-कृतः ॥ तत्र ज्योति-
तिशब्दस्य रूढत्वात् ॥ “ज्योतिश्चरणाभिधानाद्” [ब्र० सू० १।१।२४]
इत्यत्र हि प्रकरणाज्ज्योतिश्शब्दस्त्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते ॥ न
चेह तद्वत्किञ्चित्स्वार्थपरित्यागे, कारणं दृश्यते ॥ तथा च नाडीखण्डे-
“अथ यवेतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्ययैतरेव रश्मिभिर्द्वर्वाक्रामते” [छा०

रत्नप्रभा ।

पाप्मा” [छा० ८ । ७ । १] इति प्रकरणास्यानुग्राहकं पश्याम इति प्रयुदाहरणेन पूर्वपक्षमाह-
प्रसिद्धमेवेत्यादिना ॥ पूर्वपक्षे सूर्योपातिः, सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलम् । ननु “ज्योतिर-
निकल्पे” [वा० सु० १ । १ । १४] ज्योतिश्शब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेरुक्तत्वात्कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह-
ज्योतिरिति ॥ तत्र गायत्रीवाक्ये प्रकृतत्रयपरामर्शस्य उद्देशमात्राधिकरण्या ज्योतिश्शब्दस्य स्वार्थत्यागः
कृतः । तत्रात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात्पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिश्श्रुतेरनुग्राहकत्वेनाधिप्रादिमार्गस्थत्वं विद्वद्भाह-
तथा चेति ॥ “या या एता इदमस्य नाडयः” [छा० ८ । ६ । १] इति कण्डिकाया नाडीनां रश्मीनां
च मिथः सल्लेपमुक्त्वा-अथ सल्लोपानन्तरम् । यत्र काले एतत् मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति, अथ तदा
एतैः नाडीसंघिष्ठैरश्मिभिः ऊर्ध्वं सन्तुपरि गच्छति । गत्याऽऽदित्य ब्रह्मलोकद्वाराभूतं गच्छतीत्यभिहितम् ।
तथैवात्रापि शरीरात्समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याद्यमुपसम्पद्य तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणा-
भामती ।

दिविभित्तरस्य रूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिनिष्पत्तिः । सा हि ब्रह्मभूयात्प्राचीना न तु पराचीना ।
सैवमुपसंपद्येति क्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्तिसृभिः श्रुतिभिः प्रकरणब्रह्मनात्तेन एवान् ज्योतिरिति प्राप्तम् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ज्योतिरुच्यते ज्योतिःश्रुतेस्तत्र रूढत्वादित्येकः पक्षः । ज्योतिर्विशेषणस्य परस्परस्य निरतिशयत्वस्या
ब्रह्मणोऽन्यत्रायोगात्तदेव ज्योतिरिति पक्षान्तरम् । प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति-किमिति । न च प्रकरणा-
प्राणस्येव ज्योतिषो ब्रह्मत्वं तत्र सर्वशब्दश्रुतिसंकोचवत्प्रकृते प्रकरणानुग्राहकभावात्परशब्दस्य विशेषणार्थस्य
विशेष्यानुसारेणाऽऽदित्येऽपि नेत्याहुतुक्तश्रुतेर्निर्दिष्टे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिगम्यतयः । पूर्वोत्तरपक्षयो-
रादिव्योपास्या क्रममुक्तिर्ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः । सर्वशब्दस्येयं कस्याश्चिदपि श्रुतेरसंकोचाप्रा-
ग्विहेहापि ‘समुत्थाय’ इत्यादिश्रुत्यसंकोचाद्वा युक्तमादित्यग्रहणमिति भावः । प्रसिद्धस्याप्रतिपाद्यत्वात्तदु-
ग्रहणं नेति शक्यते-कृत इति । अप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपास्यत्वेनाऽऽदेयत्वमाह-तत्रेति । ज्योतिरपि-
करणन्यायेनास्यापि निर्णयात्पूर्वपक्षानुत्थानादनारभ्यमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह-ज्योतिरिति । ब्रह्मणो
गायत्रीवाक्ये प्रकृतत्वात्तस्य सर्वनाम्ना परामृष्टस्य घुसन्नधर्मात्तत्प्रत्यभिज्ञानात्तत्र ज्योति शब्दो न भवति
प्रसिद्धिमुत्पद्यतीति नोक्तः । न च तस्याऽस्मिन्वाक्ये ज्योतिःशब्दस्य स्वार्थत्यागे हेतुरदृष्टत्वादित्यगतार्थेत्यर्थः ।
नन्वत्रापि परं ज्योतिरिति ज्योतिषो विशेषणं स्वरूपाभिनिष्पत्तिरुक्तमपुनरत्र चाऽऽदित्येऽनुपपन्नं ज्योतिः-
शब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुरस्तु नेत्याह-तथा चेति । “अथ या एता इदमस्य नाडयः” इत्यादिना
(नो) डीखण्डः । तत्राऽऽदित्यग्रहणानुरोधेन मुमुक्षोस्तत्प्राप्तिरभिहितेति सन्त्य- । विशेषज्ञानोपरमानन्तर्य-
मयशब्दार्थः । यत्रेयारभ्यकर्मान्तरान्कालोक्तिः । एतदुक्तमगं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अस्मादभि-
मानविपर्ययेहादुक्तमगं यदा करोम्यथ तदैतेरादित्यस्य रश्मिभिरालम्ब्यैकैक्यैः सन्नामन्त उपरि गच्छ-
तीत्युपक्रम्याऽऽदित्यं गच्छतीत्युपसंपत्त्यस्य ज्योतिषो यथाऽऽदित्यं वं तथा श्रुतं तस्यापि परत्यर्माधिप्रा-
दित्यो युक्तं समुत्थायोपसंपद्येति च पूर्वपक्षोपसंपत्त्यश्रुतेर्नपक्षे बाधादेहाभिमानयागरूपमुत्थानं वृत्त्योप-
संगं कार्यत्रयलोकं गत्वा स्वैव रूपेणाभिनिष्पद्यते म चोत्तमः पुरः इत्यङ्गीकारे सर्वानिरोधादादित्यपक्षो
ज्योतिःश्रुत्या क्वाश्रुतिम्या चान्युपेय इत्यर्थः । मार्गपर्वभूतादिव्योपास्या तत्प्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिपरं

८।६।५] इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता ॥ तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् ॥ दर्शनात्-तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । “य आत्मापहतपाप्मा” [छां० ८।७।१] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” [छां० ८।२।३] इति चानुसन्धानात् ॥ “अशरीरं चावसन्तं न मियाप्रिये स्पृशतः” [छां० ८।

रत्नप्रभा ।

भिन्नित्यत इति वक्तव्यम् । सैमुत्पायोपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽधिरादिमार्गस्त्वमानादित्यर्थः । अतो मार्गस्त्वपूर्वोपास्या क्रममुत्तिर वाच्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रान्तः आत्मेवात्र ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यताप्रयोजकप्रकरणानुगृहीतोचनपुरयधुन्या वाक्यमेदकज्योतिर्दृष्टिर्वाच्येति भावः । अशरीरत्वफलद्विद्वाद्वाक्ये ज्योतिः, न सूर्य इत्याह-अशरीरमिति ॥ न च सूर्यप्राप्या क्रमेणाशरीरत्व स्यादिति वाच्यम् । परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव “स नामती ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् । दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे अनुवृत्तिर्दृश्यते । पाल्लु प्रतिज्ञापते, यच्च मध्ये परामृश्यते, यद्योपसंहियते, स एव प्रधानं प्रकरणात् । तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेम्याः । न तु ध्रुवनुरोधमात्रेण प्रकरणादपकट्टव्या इति हि लोकास्थितिः । अन्ययोपाध्यायजगत्स्य जायितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपमगरे च तदन्तःपातिनो ‘विश्रुत्वांश्च पट्टयः’ इत्यादयो विविधयनुरोधेन दृषयिष्यः प्रसवेत् । तच्चिमिदानीं ‘तिम एव साहस्योपसदः कार्या द्वादशाहीनस्य’ इति प्रकरणानुरोधोपात्तमुद्रायप्रसिद्धिरुपक्रमहर्गणानिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमन्यत्रयनुरूपत्वा साहस्य ज्योतिष्टोममभिगम्य तत्रैव द्वादशोपसत्तां विरचाम् । स हि कृत्स्नविधानात् पुनर्धिरि हीयते क्रतोस्तिरहीनः शस्यो पक्तुम् । मीनम् । अरयप्रमिदः समुदायप्रसिद्धिर्वीज्यसीति श्रुत्या प्रकरणवाधानात् द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शान्तो नि विरातुम् । नान्यतोऽपकट्टे सदहर्गणस्य विरत्ते । पत्रकरणेऽपभर्मविषेत्याप्यन्यात् । असद्वदव्यवसायिष्ठिनस्य प्रकरणस्य पुनरुत्संवाहनशेतात् । तेनानपकट्टेनैव द्वादशाहीनस्येतिवाक्येन साहस्य तिम उपसदः कार्या इति विधिं स्वीतु द्वादशाहमिहिता द्वादशोपसत्ता तत्रकृत्स्नत्वेन च सर्वहीनेषु प्राप्ता निरीतादिवदनुपते । तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणमभिधेयं न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादसम्भवे । ज्योतिष्टोमप्रकरणात्प्रातस्य पूर्वोपयनुमन्त्रगमन्त्रस्य यद्विद्ब्रह्मप्रकरणमभिधानार्थमनदगत्या । पौन्याशौ च कर्मणि तत्कार्यत्वात् । इह त्वपकट्टस्याधिरादिमार्गोपदेशे कट्टस्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिभिदौ ‘एव सप्रमादः’ इति वाक्यस्याविशद्वैदेशमात्रप्रतिपादकस्य निप्रयोजनानात् । न च द्वादशाहीनस्येतिवाक्योक्तानन्वयान्मानानुष्ठानं स्तोत्रुनेन संप्रसाद इति यवनमधिरादिमार्गमनुवदनीति युक्तम्, नृनिर्दश-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वाक्यमियुपगमहरति-तस्मादिति । पूर्वोपक्रमेण मिदन्तन्वयार्थं प्रतिज्ञानाह-एवमिति । धृतिभिन्ने जगो मादये पुनो ब्रह्मभीतिनि पृच्छति-कस्मादिति । हेतुनादाय व्याचष्टे-दर्शनादिति । एवमहर्गणोऽसिद्धप्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दर्शनं हेतुना माधयति-य इति । प्रकरणादिपृच्छे कथयति-एवमिति । विधाधिराद्वेदेषा परं ज्योतिरादित्येवमप्राप्या विदुषो नास्मिन्सादिगम्य देवगमनः इत्येवमन्वात् न च तत्प्राप्या इत्यन्वयनिर्णयविषयस्याप्या न्यायोपादिगमाह-अद्वैतार्गमिति । उपमात्त

ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४३५)

१२ । १] इति च अशरीरतायै ज्योतिस्सम्पत्तेरस्याभिधानात् ॥ ब्रह्मभा-
वाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः ॥ “परं ज्योतिः” [छां ८ । ३ । ४] “स
उत्तमः पुरुषः” [छां ० ८ । १२ । ३] इति च विशेषणात् ॥ यत्तुक्तं मुमुक्षो-
रादित्यप्राप्तिरभिहितेति ॥ नासावात्यन्तिको मोक्षः । गत्युत्क्रान्तिसम्ब-
न्धात् ॥ न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ति स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥
इति ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ॥ १२ ॥

रत्नप्रभा ।

उत्तम ' [छां ० ८ । ११ । ३] इति परामर्शनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह-परमिति ॥ पूर्वोक्तलिङ्ग
दूषयति-यच्चिति ॥ नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता मूर्धोक्ति ।
अत्र तु प्रजापतिराक्ये निर्गुणत्रियायामाचिरादित्यस्य मूर्त्यस्यानन्ययादनर्थक्यं गत्युत्क्रान्तियवत्वात्तेन स्वरूप
साक्षात्कृत्य पर-ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥ (१२) ॥
भामती ।

गाया स्वाभिधेयससर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात् । द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसमर्पतात्पर्ये प्रकरणादि-
च्छेदस्य प्रातानुनादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते । न चैतद्वैयर्थ्यात्समुदायप्रसिद्धिमु-
पपादयन्प्रसिद्धिमुपाश्रित्य साहस्येव द्वादशोपसत्ता विजानुमर्हति, त्रिषद्वादशव्योर्गिरूपप्रसङ्गात् । न च
सत्या गतौ त्रिरूपो न्याय्यः । साहाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिः प्रायिनोरात्रयैक्यप्रसङ्गात् । प्रकरणा-
देव तदनगते । इह तु स्वार्थससर्गतात्पर्यं नोक्तद्वैयर्थ्यात् इति पूर्वोक्तलोचनया प्रकरणानुरोधाद्ब्रह्ममपि
पूर्वकाव्यतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं न प्रतीयते । यत्तुक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभि-
हितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किंतु कार्यब्रह्मलोकाप्राप्तिः । न च क्रममुत्तममिप्राप्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यत इति वचनम् । न ह्येतत्प्रकरणोक्तप्रसक्तत्त्वादिदोषो गत्युत्क्रान्ति स्त । तथा च श्रुतिः-“न
तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समन्वीयन्ते” इति । न च तद्वारेण क्रममुक्ति । अर्चिरादिमार्गस्य
हि कार्यब्रह्मलोकाप्राप्तक्यं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावाः । जीवस्य तु निरुपाधिनित्यशुद्धबुद्धब्रह्मसाक्षात्कार-
हेतुके मोक्षे ह्येतद्वैयर्थ्यादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकाप्राप्त्या । अत्रापि तद्विद्वत्तदुपपत्तेः । तस्मान्न ज्योति-
रादित्यमुपसपद्य सप्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणाभिनिष्पत्तिराजसीति श्रुतेरत्रापि
क्षेपः । अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरय इतीहोपरिष्टाद्विशेषणात्तत्तमो व्याख्येयः पुनरित्यप्येतानाख्या-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्प्राप्तानशरीरत्वमाशङ्क्याऽऽह-ब्रह्मेति । इतश्चात्र ब्रह्मेन ज्योतिरेत्याह-परमिति । शरीरादुत्थितस्या-
नन्तरमुपसपत्तव्यव्यमादित्यस्य नाडीखण्डे हृत्प्रमिति लिङ्गानुगृहीता ज्योतिरादिश्रुतिमपहतपान्माचादिपरमा-
प्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरयादित्युत्था वाग्न्या परं अत्र ज्योतिराहरेयमेकरात्रक्यनापादकत्वेन प्रकरणोपेतधुने-
र्विकृतलिङ्गसमतिश्रुतितो वडीपसीत्यादस्य हि निर्गुणत्रियाया श्रुताशरीरताकथयामाचिराद्यननारादादित्यान्-
र्थक्यान्मार्गपरत्वेन तस्य समुगत्रियामूपदिष्टन्वादेवोत्कर्षायोगादत्र ज्योतिर्मात्रधुनेर्मार्गावुक्तं (आदित्योक्तौ
श्रुतिरयानर्थक्यात् “आनर्थक्यप्रतिहतानां विरहीन उपायऽयम्” इति न्यायाद्वैयर्थ्यात्प्रकरणोपेतप्रागुक्तधुन्या अथैव
ज्योतिरेति भावः । परोक्तमनुमात्र्य दूषयति-यच्चिति । आत्यन्तिकेऽपि मोक्षे तदुभय म्यादित्याशङ्क्य
वादर्थभिरुपरातिरोधान्मैमित्त्याह-न हीति । पूर्वोक्तलोचनायामत्र त्र्यमुक्त्यप्रतीतिर्नाश्रित्या कथ्यार्थं
परस्य ज्योतिर्वैयर्थ्यात् प्राप्तिरेव स्वरूपाभिनिष्पत्तिस्तन्मैवोत्तमपुरयनेत्युपेय वाक्यस्य अथपरत्वमाभ्ये-
यमतो अथज्ञानात्तत्प्राप्तिरेति भावः ॥ ४० ॥ (१२) ॥ प्रकरणोपेतोत्तमपुरयादित्युत्था ज्योतिरादिश्रुते-

१ छान्दोग्ये ८ उपपद्ये ६ सप्ततत्त्वतैत्तिरस्येदं नाम ।

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४३७)

[छां० ८ । १४ । १] इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यप-
दिशति ॥ न च ब्रह्मणोऽन्यत्र नामरूपाभ्यामर्थान्तरं सम्भवति । सर्वस्य
विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् ॥ नामरूपयोरपि निर्व-
हणं निरकुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ॥ “अनेन जीवेनात्मनानुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां० ६ । ३ । २] इति ब्रह्मकर्तृत्वश्रव-
णात् ॥ ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोदृत्वमस्ति ॥ वाढ-
मस्ति ॥ अभेदस्त्वत्र विवक्षितः नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च मृष्ट-
त्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति “तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा” [छां०
८ । १४] इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि ॥ “आकाशरतलिङ्गात्” [व्या०
सू० १ । १ । २२] इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥ इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदे-
शाधिकरणम् ॥ १३ ॥

रत्नप्रभा ।

विना ॥ नामरूपे शब्दार्थौ । तदन्तर्पातिनस्तद्विज्ञेय तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । नामादि-
कर्तृत्वं न ब्रह्मणि जीवस्यत्वादिति शङ्कते-नन्विति ॥ अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्मभेदेन तत्क-
र्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति परिरुहति-वाढमिति ॥ यद्योक्तं सृष्टिं णि नास्तीति, तत्राह-
नामेति ॥ तर्हि पुनरभिन्तराह-आकाशेति ॥ तस्यैव साधकोऽयं विचारः, आकाशशब्दस्य
अत्रापि वृत्तिं सिद्धपञ्चत्य तत्र सत्त्वादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पीनरक्त्यमिति भावः ॥ ४१ ॥ (१३) ॥

भामती ।

भूताकाशश्च भिन्नारत्येन नामरूपान्तर्पाति सत् कथमात्मानमुद्गहेत् । न हि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी
स्वेन स्फुट्येनामानं बोधमुत्सहते । न च नामरूपश्रुतिरिदं न प्रवृत्ता भूताकाशस्य नामरूपान्तरे
सक्तोचयितुं सति समये युज्यते । न च निर्वाहक्य निरकुशमगस्त नब्रह्म कथंचिद्वेशेन परतन्त्रे नेतु-
मुच्यते-अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति च सप्रत्ययमिष्टुत् ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते ।
अत्ररूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तमप्येव च निर्वाहितुरेव तत्राख्योपपत्तेरप्यो निर्धे
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामत्वानीलपीतादेरूपत्वात्ताभ्यामन्यत्रस्य भूताकाशे सिद्धत्वादित्पाशक्याऽऽह-न चेति । यत्र नामरूपस्यैव
सम्बोध्यते तत्र शब्दार्थभेदेन श्रुतिगुण्यते ‘तत्र नामरूपाभ्यामेव’ इत्यादौ तथा दृष्टे । न च शब्दार्था-
न्तर्भूतस्य भूताकाशस्य ततोऽर्थान्तरत्वमित्यर्थः । किंच भूताकाशमपि भिन्नारतया नामरूपान्तर्भूत
कथमात्मानमुद्गहेत् च तन्निर्वाहक्य निरकुशं श्रुतं परतन्त्रभूताकाशे कथंचिन्नेपमित्याह-नामेति ।
अन्यत्र तन्निर्वहणस्य अत्रकर्तृत्वं तद्विज्ञेयमेवमात्रं प्रयमिशतमि-याह-अनेनेति । नामरूपनिर्वाहक्य-
मादिशब्दोक्तं न अत्रसाधारणमिति शङ्कते-नन्विति । जीवस्य तन्निर्वाहक्येऽपि ब्रह्मभेदात्तस्य अत्र-
साधारणतेत्याह-वाढमिति । मृष्टत्वादिब्रह्मलिङ्गमिह नेत्युक्तं प्रत्याह-नामेति । आकाशशब्दस्य अत्रा-
र्थत्वे लिङ्गान्येव सन्ति भूताकाशार्थेऽपि श्रुतिरिदं स । तथा च केन उद्भिन्नेभ्यस्तपोऽर्जुनीयत्वाद्भूताका-
शप्रवृत्तिरन्याशक्त्यानापि अत्रात्मश्रुती विधेते इत्याह-तादिति । उपरूपम्याकाशाश्रुते ‘आकाशो ये नाम’
इति प्रसिद्धलिङ्गाच्च नामरूपनिर्वहतादर्थान्तरत्वात्तद्विज्ञानुगृहीते अत्रात्मश्रुती वदन्त्यामिति भावः ।
“आकाशान्तर्लिङ्गात्” [म० सू० १-१-२२] इत्योपपन्नमोपमकाराभ्यां प्रतिपाद्यतया तात्पर्य-
दानन्त्यदिङ्गादाकाशस्य अत्रात्मश्रुतिरिति श्रुत्यन्तरसिद्धनामादिनिर्वाहकत्वमत्रादेन तात्पर्यनिर्वाहका-
काराभ्यां प्रत्ययमुच्यते तत्तस्य पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याऽऽह-आकाश इति । तत्र मृष्टत्वादिप्रवृत्तिरि-
तेति निर्देशोऽस्तीति भावः ॥ ४१ ॥ (१३) ॥ श्रुत्युपेतोद्भिन्नं श्रुतेर्भाष्यमुक्त्वा उद्भिन्नं लिङ्ग-

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ (१४) ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते ॥ बृहदारण्यके पष्ठे प्रपाठके—“कनम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यद्यन्तज्योतिः पुरुषः” [बृ० ४ । ३ । ७] इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः ॥ तत्किं संसारिस्वरूपमात्रा-
न्वाख्यानपरं वाक्यम्, उतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति ॥ कृतः ॥ उपक्रमोप-
संहाराभ्याम्—उपक्रमे “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४ । ३ । ७] इति शारीरलिङ्गाद्, उपसंहारे च “स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४ । ४ । २२] इति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । अहंशब्दस्यैव कनम आत्मेति जनकप्रदाने याज्ञवल्क्य आह—योऽय-
मिति ॥ विज्ञानं बुद्धिस्त्वमवयवप्रायः । समसो व्यतिरेकार्थः । प्राणबुद्धिश्च मित इत्यर्थः ॥ इत्ये-
व शान्ताय भेदमाह—अन्तर्ज्योतिरिति ॥ पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयपक्षान्ता दशानासरायमाह—
तत्किमिति ॥ पूर्वतः नामगम्याभ्यां भेदोक्तकाशो भवेत्युक्तम् । तदुक्तम् । “प्राज्ञानामना मय्यारि-
ष्यता” [बृ० ४ । ३ । २१] इत्यभिनेदसि जीवात्मनि भेदोक्तिश्चैव चारिकभेदोक्तिमगम्यादिनि
आक्षेपमंगतिः । पूर्वतः कर्मकर्तृजीवमुनि, निदाने जीवानुपादेन तान् कश्चिभेदमिष्य प्राणाय
परमात्मन स्वरूपैक्यप्रतिष्ठितिरिति फलम् । सुष्टान्तः जाग्रदवस्था । आदिमवस्थापदानेन जीवोक्तेर्जीवदत्ता-
भावेति ।

विज्ञानादप्युत्क्रान्तस्यैव भेदकप्रदानेन युता । तथा च तं नामगमे यदन्तरं यमवर्णान्तरव्यपदेश उपरतो
मन्याकाशस्य । गम्यादर्थान्तरव्यपदेशान्, मया ‘तद्वत् तदमृतम्’ इति व्यपदेशाद्भेदाकाशाभिनि-
मित्तम् ॥ ४१ ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । ‘आदिमवस्थापदानेन समाप्तिनिदानान् । तपरे प्रत्य-
सदर्थे सर्वे तत्रैव योग्ये ॥’ मसायं तावदाहकारास्वद प्रागादिपरीतः सर्वजनसिद्धः । तमेव च
‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इत्यादिश्रुतिमन्त्रे आदिमवस्थापदानेनाभूतानीति तदनुवादपरो मतिमुदर्शितः ।
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

भूतं वाग्माह—सुषुप्तीति । साकाशात् नारयणि—व्यपदेशादिति । पञ्चाध्यायमात्रमनाय विषयसंशो-
दरति—बृहदिति । देशादीनामवयवमो वा तदनिर्गुणो वाऽऽमेति जनकस्य प्रपञ्चे वाग्यत्रयस्योच्च-
योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्त्वमवयवप्रायः । प्राणेषु इति व्यतिरेकार्थं समसो । प्राणबुद्धीति
इत्यर्थः । बुद्धिश्चेति विनक्ति—अन्तर्गतिः । अज्ञानाद्विनक्षि—उद्योतिरिति । पुरुषः पूर्णो योऽदमेभूतः
आमेत्यर्थः । तद्वै याज्ञवल्किरुच्योक्तमवयवविज्ञानमवयवद्वयसंज्ञानादिगन्ताय संतपन-
तदिति । अगुप्तमानधुनापुनर्मोक्षमहासौ न जीवार्थोऽत्र तथेयमार्थेन मया प्रभूतैकं पूर्वस्यैव-
किं तावदिति । नामगम्याभ्यां भेदादादाकाश प्रत्येकं भेदादो नैकान्तोऽमवयवि भेदं ‘प्राज्ञाना-
ऽऽमना मयाऽर्थः’ इति भेदोपप्रागादिप्राज्ञायाप्रावि मुक्त्यभेदमात्रादभिरुपगम्यति । पञ्चाध्याय-
निर्णये प्रत्यक्षव्यवहारो-
ध्यादिमनस्य । पूर्वतः जीवानुपादेन कर्तृमुनिः निदाने तदनुपादेन तद-
वार्थधीरिति पञ्चभेदः । त्रये मगनिपाद्युक्तमिष्या—पुन इति । आदिमवस्थापदानेन जीवोक्तेर्जीवदत्ता-
मन्त्रे महानन इत्यादि तत्रैव कर्मकर्तृत्वमिति—उपक्रम इति । जीवानुपादेन कर्मकर्तृत्वमिति
पुन वा तद्विज्ञानं निदानेऽनुपाद्युक्तिरिति फलम् । पूर्वतः कर्मकर्तृत्वमिति निदाने तदनुपादेन तद-
वार्थधीरिति पञ्चभेदः । उपरतोऽवयवमवयवमन्त्रे जीवोक्तेर्जीवदत्ता मन्त्रे मन्त्रे मय्योक्तेर्जीवोक्तेर्जीवदत्ता-

सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४३९)

परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यम् । न शरीरमात्रान्वाख्यानपरम् ॥ कस्मात् ॥ सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शरीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावद् “अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्” [बृ० ४ । ३ । २१] इति शरीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति ॥ तत्र पुरुषशरीरः स्यात् ॥ तस्य वेदितृत्वात् ॥ बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् ॥ प्राज्ञः-परमेश्वरः सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् ॥ तथोत्क्रान्तावपि “अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाह्य उत्सर्जन्याति” [बृ० ४ । ३ । ३५] इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति ॥ तत्रापि शारीरो जीवः स्यात् । शरीरस्वामित्वात् ॥ प्राज्ञस्तु स

रत्नप्रभा ।

यन्मिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-परमेश्वर इत्यादिना ॥ वाक्यस्य जीवस्तान्मात्रे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात् । अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते ज्ञातानुगादेनाज्ञात प्रतिपादनीयम् । अपूर्वं वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्यम् । पुरुषः शरीर प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं पारयति-तत्र पुरुष इत्यादिना ॥ देहस्य वेदनाप्रसक्तोर्नैपग्रायोगात्पुरुषो जीव एव । प्राज्ञस्तु रूढया पर एवेत्यर्थः । अन्वारूढः अधिष्ठितः । उत्सर्जन् घोरान्धन्मान्मुञ्चन् । बुद्धौ ध्यायन्त्या ध्यायतीति भामती ।

एवं च संसार्यात्मेन किञ्चिदपेक्ष्य महान्, ससारस्य चानादित्वेनानादित्वादज उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभाजः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः किंत्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनं, तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यस्याया विशेषप्रियमावात्सर्पिण्डितप्रज्ञेन प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न किञ्चिदेत्येवमेवेति भेदवदुपचारेण योजनीयम् । यथाहुः-“प्राज्ञः सपिण्डितप्रज्ञः” इति । पलादयश्च शब्दाः ससारिण्येव कार्यकरणसंघातात्मकस्य जगतो जीवकर्माजिततया तद्गोच्यतया च योजनीयाः । तस्मात्ससार्येणानुच्यते न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते-सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशादित्यनुवर्तते । अयमिति-“किं ससारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्ससार्यात्मपर ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इति वाक्यम्, आहोस्ति-दिह ससारिण्यतिरेकेण परमात्मनोऽसंकीर्तनात्ससारिणश्चादिमप्यासनेष्वभरणात्ससार्यात्मपर, न तानस्तसार्यतिरिक्तस्य तस्याभाजः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमाः ‘ईश्वरेर्नाशब्दम्’ ‘गतिसामान्यात्’ इत्यादिभिः सूत्रसंदर्भरूपपादिताः । न चात्रापि ससार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभाजः, सुषुप्त्युत्क्रान्त्योस्तत्संकीर्तनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति सभवे ‘राहोः शिरः’ इतिरूपव्यापारकं युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरूढवृत्तिः कथंचिदज्ञप्रियो व्याख्यातुमुचितः । न च

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

कस्मादिति । तत्र हेतु सोपस्कारमनतरयति-सुषुप्ताविति । नोऽस्य भेदनादमुदाहरति-सुषुप्तौ तावदिति । करशिरश्चरणादिमति शरीरे पुरुषशब्दात्कृतः शरीरात्परस्य भेदस्तराऽऽह-तत्रेति । तस्य वेदितृत्वेऽपि प्रज्ञेन वेदितृत्वं नापेक्ष्य तदा बाह्यान्तरार्थधीनिर्भादित्वाशङ्कयाऽऽह-बाह्येति । पुरुषस्य शरीरत्वेऽपि प्रकर्षेणाज्ञ इति व्युत्पत्त्या प्राज्ञशब्देनावि तस्यैवोक्तं भेदोक्तैरीपाचारिकत्वात् शरीरात्परस्य भेदोक्तिरित्याशङ्कयाऽऽह-प्राज्ञ इति । योगाद्भेदेऽप्यस्य मत्वा हेतुमाह-सर्वेति । औक्तान्तिक्तेमपि भेदोक्तिं दर्शयति-तथेति । अन्वारूढोऽधिष्ठित उत्सर्जनाभावेनततः शब्दं बुद्धेर्जितं यावत् । शरीरशब्दस्य शरीरसन्धिमात्रत्वात्प्राज्ञस्य प्रज्ञातिशयत्वात्तुतो भेदधीरित्याशङ्क्य रुद्धिर्ग्रीयस्त्वन्यायेनाऽऽह-तत्रेत्यादिना ।

एव परमेश्वरः ॥ तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र
विवक्षित इति गम्यते ॥ यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य
वाक्यस्येति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ उपक्रमे तावद् “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु”
[बृ० ४।३।७] इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितम् ॥ किं तर्हि ॥
अनृद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति ॥ यतः “ध्यायतीव
लोलायतीव” [बृ० ४।३।७] इत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिस्संसारिधर्म-
निराकरणपरा लक्ष्यते ॥ तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति—“स
वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४।४।२२]
इति ॥ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज
आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ यस्तु मध्ये बुद्ध्या-
न्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्र-
स्थापितः, प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत् । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासे-
नावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षितम् ॥ किं तर्हि अवस्थारहितत्वमसंसा-
रित्वं च विवक्षति ॥ कथमेतद्वगम्यते ॥ यद् “अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव

रत्नमभा ।

चउन्त्या चउतीय वस्तुतः सर्वश्रिक्रियाग्न्य इत्युक्तेन संसारिणि तात्पर्यमिषाह—यत इति ॥ उप-
क्रमवदुपसंहारास्येऽन्येवयं निश्चितमिषाह—तथेति ॥ व्याचष्टे—योऽयमिति ॥ अतःस्योपन्यासस्य
धर्मवदुद्दिष्टिस्वरूपस्यात्र जीवद्विधत्वमिषाह—यतो न बुद्धान्तेति ॥ प्रस्तोचराग्न्याग्नमात्रेण गम्यते
इषाह—यदत ऊर्ध्वमिति ॥ कामादिभिरेकानन्तरमिषयः ॥ इति चेति । यद् यस्मादिति, तस्मादाग-
भामती ।

प्रज्ञाप्रकरोऽगुपदृतिर्बिभक्षितसमस्तवेदितव्यान्सर्वश्रिकोऽन्यत्र समवति । न चेधेभूतो जायमान । सत्ता-
स्तुब्रह्मसुत्क्रान्त्योर्भेदेन जीवाग्राहस्य परमात्मनो व्यपदेशात् “योऽयं विज्ञानमयः” इत्यादिना जीवाग्नानं
त्योक्तिसिद्धमनृद्य तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रतिपाद्यते । न च जीवाग्नानुवादमात्रपराग्न्यानि यद्यपि ।
अनधिगतापर्यायवोधनपरं हि शब्द प्रमाण, न त्वनुवादमात्रनिष्ठं मरिचुर्दति । अत एव च संगतिः
परमात्मभावविधानायादिमव्याप्त्यानेत्यनुवादतयाऽप्यर्थ उपपद्यते । एवं च महत्त्व वाजस्य च संगतस्य
नियस्याग्नः समवायापेक्षिकं कल्पयिष्यते । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासादिति । गाने-
आनन्दगिरीय—आयनिर्णयः ।

भेदेनिकृताग्राह—तस्मादिति । पूर्ववत्सर्वश्रिकमनुमात्र दूषयति—यदुक्तमिति । उपक्रमस्य सत्तापर्येधं निर-
स्पष्टि—उपक्रम इति । तस्य प्रभञ्जारा निरयमाह—किमिति । अनुवादमात्रमेतच्छेदं किं न स्यादिया-
शक्त्याऽऽह—यत इति । बुद्धौ व्यापन्यामान्ना व्यापनीय चञ्चला चञ्चलीय वस्तुनो न व्याप्यते न
चञ्चलीयस्य । उपमाद्वानुवादगोचरकर्मस्यैकविध्याकर्म नेयानस्य भगवत्तत्त्वानुवादस्य तदर्थेना-
ग्राहऽऽह—तथेति । तस्य परमात्मनो वाक्यपर्यायं वा पक्ति—योऽयमिति । परमात्मनो सत्तापर्याय-
वस्तुत्वतु पूर्वोपरिशोधन प्रयाह—यन्मिति । बुद्धान्तो जायमानम् । सत्तापर्यायानुवादोऽनृद्यत्व-
गुणे हेतुमाह—यत इति । अस्यावस्तुनो भगवन्मिषे दृष्टेर्न सत्तापर्यायानुवादमिति नितान्तः दृष्टमि-
क्यमिति । एकविध्याकर्म प्रविज्ञानमिषतोऽनृद्य प्रविज्ञानोपपदेनाप्रमिषाद्य एव प्रविज्ञादो वाक्यम-
दृष्टेर्नवापेक्षेन स्यादेत ऊर्ध्वं त्वैकानुवादने तस्य इत्यादिवाक्यनोपपदेऽप्यदा प्रभाष्येतादित्याह—यदिति ।
अतः कामादिभिरेकानन्तरं निवेष्टव्यं सर्वश्रिक्रियाग्राहकमग्नं इति । पुनःपुनः राजा यस्मादुद्दिष्टि

सुपुण्ड्रुक्तान्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४४१)

बृद्धि" [बृ० ४।३।१४-१५-१६-३३] इति पदेपदे पृच्छति ॥ यच्च-“यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृ० ४ । ३ । १५-१६] इति पदेपदे प्रतिवक्ति ॥ “अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णं हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति” [बृ० ४ । ३।२२] इति च ॥ तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥४२॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः
पादस्तमासः ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ यदस्मिन्वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनास्संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । तत्र “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः” [बृ० ४ । ४।२२] इत्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनाः-“स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्” [बृ० ४ । ४।२२] इत्येवंजातीयकास्संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः ॥ तस्मादसंसारी परमेश्वर

रत्नप्रभा ।

स्यत इति योजना । तेन अवस्थाधर्मेण अनन्वागतः अस्पष्टः भवति असङ्गवास्तुश्रुताभ्यामतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पष्टं भवति । हि यस्मादात्मा सुदुर्गो सर्वशोकातीतः, तस्माद्दृश्यस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥ वाक्यस्य ब्रह्मात्मिकपरत्वे हेतुन्तरमाह-पत्यादीति ॥ सूत्र व्याचष्टे-इतश्चेति ॥ वशी सत्यन्त्र अपराधीन इति यावत् । ईशानः नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः ।

भामती ।

नानस्यावश्यं त्रिरूपते । अपि तत्रस्थानामुपजनापायधर्मरूढेन तदतिरिक्तमन्यपारहित परमात्मानं त्रिरक्षति, उपरितननाम्यसदर्मोलेचनादिति ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्देभ्यः । सर्वस्य वशी । वशः सामर्थ्यं सर्वस्य जगतः प्रभन्ययम्, व्यूहास्थानसमर्थ इति । अत एव सर्वस्येशानः, सामर्थ्येन ह्यपमुक्तेन सर्वस्येष्टे, तदिच्छानुविधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ता । अन्तर्पामीति यावत् । किंच स एवभूतो ह्यन्तर्गोति पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयानुवृष्टो भवतीत्येवमाद्याः श्रुतयोऽसत्सारिण परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवात्मानं मानान्तरसिद्धमनूय तस्य

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तस्माद्विश्रसामर्थाप्यतीचो ब्रह्मता प्रतिपाद्येत्यर्थः । न केनउ प्रश्रसामर्थ्यादेरमुत्तरसामर्थ्यादीत्याह-यच्चेति । तेन जाग्रदगोदिनाऽनन्वागतोऽस्पृष्टो भवति । असङ्गत्वादिति प्रयुक्तेरित्यर्थः । प्रतिवचनात्तत् दर्शयति-अनन्वागतमिति । आत्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामनाश्रितमिति यावत् । तदा सुतो हृदयस्य बुद्धेः सन्निहः शोकान्कामादीनशोपानतिक्रान्तो भवतीत्याह-तीर्णो हीति । अनुसामान्यप्रश्नप्रत्युक्तिभ्यामयोगे फलितमाह-तस्मादिति ॥ ४२ ॥ वाक्यम्याससारिपरत्वे हेतुन्तरमाह-पत्यादीति । सूत्रे हेतुन्तरयोतिचकारामावात्तदप्रियञ्चमाशङ्क्य व्याचष्टे-इतश्चेति । तत्र हेतुमात्रं योजयति-यदिति । तत्राससारिणस्य शब्दजातमुदाहरति-सर्वस्येति । स्वाधीनं सर्वमपि नियन्तु शक्तिरन्तीति वक्तुं द्वितीयं विशेषणम् । स्वार्धानं स्वनियम्य च सर्वमधिष्ठाय पाप्यनीति वक्तुं तृतीयम् । समासेभ्यस्माननिषेधक शब्दजातमादत्ते-स नेति । श्रुतिविज्ञसिद्धमुपसहरति-तस्मादिति । निर्दि-

इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३ ॥ इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्पद्वक्त्रप्रमाणपारावारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्द-

भगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरक-

मीमांसाभाष्ये विद्यासाधननिर्णयो नाम प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादस्तमातः ॥ १ ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

तस्माच्छोषितात्मर्षिक्ये पैष्टाध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपाळसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दमगरूपपादगौ-

श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ३ ॥

भामती ।

प्रथमाध्यायप्रतिपादनपरो 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादियावत्तदर्थे इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भाष्यार्थे प्रथमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिप-न्यायनिर्णयः ।

शेषप्रचुराणां वाक्यानां सिद्धोऽप्ययो प्रकर्णाति पादार्थमुत्तरति-इत्यवगम्यत इति ॥ ४३ ॥ (१४) ॥

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (शन) विरचिते शारीरकन्यायनिर्णये

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य विद्यासाधननिर्णयाख्यस्तृतीयः पादः ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ४.

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृ-
हीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥ ४ ॥ १ ॥ (१) ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं “जन्माद्यस्य यतः” [व्या० सू० १ । १ । २] इति ॥ तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतम् “ईक्षतेर्नाशब्दम्” [व्या० सू० १ । १ । ५] इति ॥ गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीतिं प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन ॥ इदन्तिवदानीमवशिष्टमाशङ्कते ॥ यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वम् ॥ तदसिद्धम् ॥ कासुचिच्छाखासु

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः । अयं केशमज पञ्चजनाधार च कारणम् । वेदितव्यं प्रिय कन्दे प्रकृतिं पुरां परम् ॥ १ ॥

आनुमानिकम् ० । अस्मिन्पादेऽधिकरणत्रयस्येत्यधिकरणेन सङ्गतिं यत्तु वृत्तमनुवदति-ब्रह्मेति ॥ तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दस्य प्रतिज्ञातम् । तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितम् । अनुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य निरूप्यते इति आक्षेपसंगतिः । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवति अध्यायसंगतिरपि-अधिकरणत्रयस्य ज्ञेया । अत्रान्यक्तपदं विषयः । तत्, किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां सशये पूर्वमप्रसिद्धजन्यपरत्वं यथा पेश्याभ्यासस्य दाशतं, तद्वद्व्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति-आनुमानिकमपीति ॥ अपिशब्दाद्ब्रह्मणागीकारेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वाद्ब्रह्मण्येन वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं,

भामती ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च । इत्यादेतत् । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्-“जन्माद्यस्य यतः” इति । तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादी गतं, येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किंतु ब्रह्मण्येवेति “ईक्षतेर्नाशब्दम्” इति प्रतिपादितम् । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीतिं प्रपञ्चितमयमनेन सूत्रसदमेण । तत्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः सदर्भ आरभ्यते । न च “महत् परमव्यक्तम्” इत्यादीनां प्रधाने समन्वयेऽपि व्यभिचारः । न ह्येते प्रधानकारणत्वं जगत आहूः, अपि तु प्रधानसद्भावमात्रम् । न च तत्सद्भावमात्रेण “जन्माद्यस्य यतः” इति ब्रह्मलक्षणस्य किञ्चिद्दीयते । तस्मादनर्थक उत्तरः सदर्भ इत्यत आह-ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञापेति । न प्रधानसद्भावमात्रं प्रतिपादयन्ति “महत्तः परमव्यक्तम्” “अजामेकम्” इत्यादयः,

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रसिद्धगोचरलक्षणस्याप्रसिद्धगोचरलक्षणेन वाच्यत्वव्यप्रकरणोपेनस्थानात्तत्तुल्यस्थानस्थेन वाधमाशङ्काद्वारा कथयति-आनुमानिकमिति । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयार्थमप्यायाम्नादत्र तदमात्राध्यायासंगतिमाशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति-ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानादिवैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि तुल्यमशब्दत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-गतीति । तर्हि समन्वयस्य सिद्धत्वात्कृत्वा पादेनेत्याशङ्क्याऽऽह-इदमिति । अवशिष्टमनाशक्तिमनिराकृतं चेत्यर्थः । शङ्कामेव दर्शयति-यदिति । प्रतीत्या प्रधानार्थरूपत्वेऽपि वस्तुतो नेति यत्तुमाभासतदम् । ननु प्रधानस्य स्वरूपमेवार्प्यते न जगत्कारणत्वं तत्कुतोऽनित्यासि शङ्कते-

अतस्तस्य शब्दवत्त्वाद्दशब्दत्वमनुपपन्नम् ॥ तदेव प्रधानं च जगतः कारणम् । श्रुतिस्मृतित्वायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् ॥ नैतदेवम् ॥ न ह्येतत्काठ-
कवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् ॥ न ह्यत्र यादृशं स्मृ-
तिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते ॥ शब्द-
मात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते ॥ स च न व्यक्तमव्यक्तमिति योगि-
कत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते ॥ न चायं कस्मिंश्चिद्ब्रूः ॥
या तु प्रधानवादिनां रूढिः, सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थ-
निरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते ॥

रत्नप्रभा ।

प्रधानस्य वैदिकशब्दाध्यत्वे का क्षतिरित्यत आह-तदेवेति ॥ “अजामेकान्” [श्वेता० ४ । ९]
इत्याद्या श्रुतिः, “हेतुः प्रकृतिरुच्यते” इत्याद्या स्मृतिः, यदन्य तज्जडप्रकृतिरुच्यते इत्याद्याः । ततो ब्रह्मैव
कारणमिति मतक्षतिरिति भावः । नूनं नत्रयं यदन् सिद्धान्तयति-नैतदिति ॥ प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र
तात्पर्याभावः हेतुमाह-न हीति ॥ ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकवन्वित्यत आह-न ह्यत्रेति ॥
ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशयः यौगिकत्वाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषातीर-
स्याह-स चेति ॥ रूढया तद्वीरित्याशंक्य रूढिः किं लौकिकी स्मार्ता या, नाद्या इत्याह-न चेति ॥
द्वितीयं प्रत्याह-या त्विति ॥ पुरुषसत्तेनो नानाविदेदार्थनिर्णयहेतुः । पुनर्तेर्निश्चिन्नादित्यर्थः । यत्तु

भामती ।

रूपशब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यते इति प्राप्ते, उच्यते-नैतदेवम् ।
न ह्येतत्काठकं वाक्यमिति । लौकिकी हि प्रसिद्धा रूढिवेदार्थनिर्णये निमित्तं, तदुपायमात्रम् । यथाहः-
'य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैवमर्थाः' इति । न तु परीक्षकाणां पारिभाषिकी,
पौन्येयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिवन्धनसिद्धौपधातिप्रसिद्धिरत् । तस्माद्भूतितस्तान्न प्रधानं प्रती-
यते । योगसन्त्यत्रापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तश्रुतावन्यधाभिज्ञाया प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीर-
गोचरोऽयमव्यक्तशब्दः । यया चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तयापे दर्शयिष्यति । तेषु शरीरादिषु गध्ये
त्रिपदास्तद्गोचरान् विद्धि । यथाश्वोऽध्यातमाहमस्य चरुयेरसिद्धिर्ग्रहयाः सरोचरमाहमस्येति । आत्मा
न च 'महतः परमव्यक्तम्' इति प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरगोचरम् । शरीरस्य ज्ञान्तगोचर-
ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्येति । तयाऽपि कारणत्र तस्याशब्दविशेषाशक्याऽऽह-तदिति । श्रुतिः ‘अजामेकान्’ इत्याद्या । स्मृतिः
सांख्यीया । “भिन्नाश्च गुणाश्चैव विद्धि प्रकृतिसमगन्” इत्याद्या च । ‘भेदानो परिमाणान्’ इत्या-
द्व्या (न्यो) यः । न च प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तं तस्य स्पष्टत्वेन तच्छब्दान्तरस्यादतो
जगत्कारणस्य प्रधानस्य शब्दवत्त्वात् गतिमामान्यमित्यर्थः । स्थानादिभिर्भूतं प्रत्याह-नैतदिति ।
तत्राऽऽदौ श्रुतिं निराह-न हीति । कुतो न तदग्निरूपं स्मार्तप्रधानमप्यत्र प्रत्यभिज्ञानाच्चत्याह-न
हीति । यादृशमित्यस्य व्याख्यान-स्वतन्त्राभित्यादि । सांख्यस्मृतिमिदं व्यक्तशब्दस्य धृतावपि प्रयो-
गात्तेन प्रत्यभिज्ञातं प्रधानमित्युक्तमाशक्याऽऽह-शब्देति । शब्दस्यार्थव्याप्तेरर्थस्यापि प्रत्यभिज्ञानमाशक्यं
यौगिकत्वात्तदेकार्थमिद्विरित्याह-स चेति । शब्दा तन्मात्रसिद्धौ कुतो योगार्थव्यवधानान्तरं शक्यते
तत्राऽऽह-न चेति । परस्य प्रधाने रूढिरित्यक्तशब्दस्यास्तीत्याशक्याऽऽह-या त्विति । न हि परीक्ष-
काणां पारिभाषिकी प्रसिद्धिवेदार्थनिर्णयनिमित्तं परीक्षकप्रतिपत्त्या वेदार्थोऽपि तत्प्रसङ्गादलौकिकी प्रसिद्धौ

न च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपमत्य-
भिज्ञाने ॥ न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमृदोऽध्यवस्यति ॥ प्रकरण-
निरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते । “शरीररूपकवि-
न्यस्तगृहीतिः” शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते ॥
कुतः ॥ प्रकरणात्, परिशेषाच्च-तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरा-
दीनां रथिरथादिरूपककल्पति दर्शयति-“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं
रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि

रत्नप्रभा ।

स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्थ- स्मार्त एवेति, तत्राह-न च क्रमेति ॥ स्थानात्तद्रूप-
प्रत्यभिज्ञानशङ्कायामनती-यन्त्वयाज्ञानो व्यत्यासेनात्तद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने तर्कान्वयेः ।
पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विद्वार्थज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह-न हीति ॥
प्रकृतं नास्ति विद्वज्ज्ञानमित्यादावथ प्रकरणेऽप्यश्वज्ञानमस्तीत्याह-प्रकरणेति ॥ शरीरमेव रूप-
केन रथसादृश्येन विन्यस्त-शरीररूपकविन्यस्तम्-नस्य पूर्वज्ञातस्य आमुदयोर्मध्यम्यानवर्तितास्या-
पि मध्यस्थेनाप्यक्तशब्देन महानात्र प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः । स्मार्तक्रमः क्रमिति लक्ष्य-
इत्यादावथ श्रौतक्रमस्य प्रकरणापनुग्रहेण यत्नरगादि-वाह-कुन इत्यादिना ॥ तदुभयं विष्टोर्गो-
तयादीति ॥ रूपककल्पितः सादृश्यकरणम् । प्रग्रहः अन्वयः । यदा बुद्धिसारथिविवेकी, तदा
मनोविष्टिपहयान् विमनविषयमार्गादकर्षति । यद्यभिवेकी, तदा मनोवृत्तानामन्वयान्प्रवेष्टुमिति मनसः
भामिनी ।

भोक्तव्यात्स्मर्तव्यः । कथम्, इन्द्रियमनोयुक्त योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थमन-मनिकर्षणं तान्मा
गन्वादीनां भोक्ता । प्रमानस्याकाक्षातो यच्चन प्रकरणमिति गन्तव्यं विष्टोः परमं पदं प्रमानमिति

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वदित्तया ‘य एव च लौकिकाः शास्त्राण्य एव वैदिकान्त एव चैवामर्थाः’ इति न्यायादित्यर्थः । धूर्ति-
दूषयित्वा स्थानं दूषयति-न चेति । मात्रचोऽर्थं स्पृष्टयति-अमर्ताति । स्थानम्यापि नास्ति तद्रूपप्र-
भिज्ञानेक्षा स्या एव प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वादि-यावत्तस्य तद्रूपविशेषतयाप्रभिरामत्वरूपेणमिति मया वि-
रक्तमप्यज्ञाने स्थानादर्थमिदौ दृष्टान्तमाह-न हीति । कथं तर्हीतं विरतीनरूपप्रत्यभिज्ञानावयव-
सुत्रमागमनार्थं विमनवे-प्रकरणेति । “आत्मानं रथिनं विद्धि” इत्यभिन्वातये सुदृढमनोवैषये शरी-
रस्य श्रुतावाच्येनात्राणि मन्त्रो-दिनामुद्भिपुण्यमन्यमन्यवशब्देन गृणते । श्रौतक्रमस्य स्मार्तमाह-
यन्मादित्यर्थः । उभयोरपि स्थानं वा-कुन श्रौतं स्थानमास्याय शगमेन प्राणवि-यात-कुन इति ।
प्रकरणायतुगुणी-तत्र श्रौतक्रमस्य प्राप्त्यादि-वाह-प्रकरणेति । तदुभयं वातुगुणरूपे-तयादीति ।
तत्र प्रकरणं विनियमं दर्शयति-अर्ताति । रूपककल्पितः सादृश्यकरणम् । आत्मनो भोक्ता रथिन-
शरीराण्यथम्यामिन् । तत्र विष्टोना प्रमानं स्पृष्टं शरीरं भोक्तव्यतयेन मुक्तता रथादीनामिद-
आत्मानमिति । निष्कारितेवप्रमानवृत्तये सुदरेव तर्हीतान् सुगुणं भोक्तव्यतयेन विष्टो-
न-बुद्धिमिति । मन्त्रादप्यज्ञानाध्यानेन विष्टोना विष्टेय- श्रौतार्थेन विष्टो-तेनाविष्टेय-
तेन प्रवेष्टेय-तेन मनसो बुद्धिं प्रवेष्टेय-वाह-मन इति । अन्वयार्ता-विष्टाणि बुद्धिं सम्प्रमाणं र-
णाणि बुद्धिं प्रवेष्टेय-वाह-इन्द्रियार्ताति । यथाऽप्यो-
न्यायनिर्णयः ।

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४४७)

इयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्मनीषिणः” [कठ० ३ । ४] इति । तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतेस्संसारमधिगच्छति ॥ संयतेस्तु “अध्वनः पारं” [कठ० ३ । ९] “तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठ० ३ । ९] “आप्नोति” [कठ० ३ । ९] इति दर्शयित्वा-किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदं “दर्शयति”-“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” [कठ० ३ । ११] इति ॥ तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृताः, त एवेह परिगृह्यन्ते ॥ प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय ॥ तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव ॥ अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टाः,

रत्नप्रभा ।

प्रग्रहत्व युक्तम् । तेषु ह्येषु । गोचरान् मार्गान् । ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह-आत्मेति ॥ आत्मा देहः । देहादिसङ्गरूपनया भोक्तृत्वम् । न स्वतः । असत्त्वरादित्यर्थः । अधुना रथादिभिर्गन्तव्यं यदन्नाकाक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमाह-तैश्चेत्यादिना ॥ शरीरस्य प्रवृत्तत्वेऽप्यव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतमित्यत आह-तत्र य एवेति ॥ एव प्रकरणं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति-तत्रेन्द्रियेत्यादिना ॥ अर्थानां पूर्वमनुक्तिशका वारयन्परत्वमुपपादयति-अर्था इति ॥ गृह्णन्ति पुरुषगुह्यं

भामती ।

तदाकाशामन्तरायति-तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैरिति । असयमाभिधानं व्यतिरेकमुखेन सयमानदातीकरणम् । परशब्दः श्रेष्ठगन्धः । न्यानन्तरत्वेन यदि श्रेष्ठं तदेन्द्रियाणामेव वाचेभ्यो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह-अर्था ये शब्दादय इति । नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रज्ञानतया, तत्र विवक्षाधीनं, प्रहेम्यश्चेन्द्रियेभ्योऽतिप्रवृत्तपार्थानां प्राधान्यं श्रुत्या विरक्षितमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात्परत्वं भवति । प्राणनिहावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वचो हि इन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ प्रहा उक्ताः । गृह्णन्ति ग्रीहीकुर्वन्ति खल्वेतानि पुरयपशुमिति । न चैतानि स्वरूपतो बर्हीकर्तुमीशते, यावदस्मै पुरुषपशवे गन्धरसनामरूपशब्दकामरूपस्पर्शान्नोपहरन्ति । अत एव गन्धादयोऽष्टानतिप्रहा, तदुपहारेण प्रहार्णां ग्रह-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुपलभ्य चरन्तीत्याह-विषयानिति । शरीरादिषु मध्ये शब्दादीन्विषयानिन्द्रियहयगोचरानाहु रिति योजना । ननु मार्गे रथिनो रथायपेक्षा न भोगे चिद्वृत्ततया स्वभावेन तद्योगादतो देहादीनां रथादिकल्पनापेक्ष्य तत्राऽऽह-आत्मेति । आत्मा भोक्तव्याहु रिति सत्यः । तस्यासङ्गस्यार्थेन्द्रियासनिकर्तृभोगायोगादिन्द्रियमनोयोगो यथा भवतीति क्रियाविशेषेण तस्य भोक्तृत्वमुपपादयति-इन्द्रियेति । यदाऽऽत्मा देहो देहेन्द्रियादिषु युक्तमात्मानं भोक्तव्याहु रिति योजना प्राकरणिकसत्त्वस्याऽऽकाशाधीनत्वात्पूर्वगत्तयदेहस्याव्यक्तशब्दाकाशा वक्तु रथादिरूपककल्पनाफट् बद्धनरमवदस्य प्रकरणिणो मुरयस्याऽऽकाशामन्तरायति-तैश्चेति । परमपदस्य स्वरूपे परत्वे चाऽऽकाशमाह-किमिति । आकाशादयशान्तयेऽनन्तरं ग्रन्थमादत्ते-तेभ्य इति । पूर्वगन्धे शरीरस्य प्रवृत्तत्वेऽपि प्रज्ञानमेवात्राव्यक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-तत्रेति । प्रकरणं प्रदर्श्य परितोषं दर्शयितुमात्मे-तत्रेति । पूर्वगतानुक्तानामर्थानामिहोक्तान्वयप्रधानस्यापि स्यादित्याशङ्क्य तेषां नियमशब्देनोक्तेर्मैत्रमियाह-अर्था इति । अर्थशब्देन निययोक्तिरुक्ता नियमाणा-

तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम्, इन्द्रियाणां च ग्रहत्वं, विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वम् । मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः । बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान्परः । यस्तु “आत्मानं रथिनं विद्धि” [कठ० ३ । ३] इति रथित्वेनोपक्षितः ॥ कुतः ॥ आत्मशब्दाद्भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् ॥ अथ वा—
“मेनो महान्मेतिर्ब्रह्मा पृथुर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

रत्नप्रभा ।

वञ्चन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विषयाधीनम् । असति त्रियं तेषामर्काङ्गकस्यान् । ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठाः अतिग्रहाः । “विषयाः” इति बृहदारण्यके श्रवणात् । परत्वं श्रेष्ठ्याभिप्रायम् । न त्वान्तरण्येनेति मायः । सविकल्पकं ज्ञानं मनः । निर्विकल्पकं निधवात्मिका बुद्धिः । आत्मशब्दात्त एव बुद्धेः परः । प्रत्यभिज्ञायन इति शेषः । हिरण्यगर्भमेदेन त्रयादिपदेभ्यः समश्चिबुद्धिः महानित्याह—अथ वेति ॥ (१) मननशक्तिः, (२) व्याप्तिः, (३) भाविनिधयः, (४) त्रया आत्मा, (५) मोक्षयोगश्रयः, (६) तात्कालिकनिधयः, (७) कीर्तिशक्तिः, (८) नियमनशक्तिः, मामती ।

योनपत्तेः । तदिदमुक्तम्—इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेर्गति । ग्रहत्वेनेन्द्रियैः मान्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषणार्थम् । परत्वाद्—विषयेभ्यश्च मनसः परत्वमिति । कस्मान्पुमान् रथित्वेनोपक्षितो गृह्यत इत्यत्र आह—आत्मशब्दादिति । तत्रत्यभिज्ञानादियर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—भोक्तुश्चेति । तदनेन जीवानां स्वामित्वा महाकुतः । अथ वा श्रुतिश्रुतिभ्यां देव्यगर्भां बुद्धिगमशब्देनोच्यते इत्याह—अथ वेति पूर्णगति । भोग्यज्ञानस्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूः तदेवं सर्वानां बुद्ध्यानां प्रथमजहिरण्यगर्भबुद्धपक्षतोऽनया हिरण्यगर्भबुद्धेर्महत्त्वं चापनादा (चोरादाना) त्वयं च । अत एव बुद्धिमात्रावृष्यकरणमुपपन्नम् । नन्वेतस्मिन्पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरन्वयात् रथिन आत्मनो आनन्दगिरि—व्यापिनार्यः ।

मिन्द्रियेभ्योऽन्तर्गतेष्वो बाह्यतया परत्वाद्भोगादित्यादानयाऽऽह—तेषां चेति । आन्तरण्येन श्रेष्ठताभावेऽपि तेषामतिग्रहणया ग्रहण्येन्द्रियापेक्षया प्राधान्यस्य श्रुत्युक्तत्वात्परत्वम् ‘अष्टौ ग्रहा अष्टातिग्रहाः’ इति श्रुत्या प्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहृन्मनसिन्द्रियेभ्यो ग्रहेभ्यो तन्त्रमनानामप्यशब्दकामकर्मस्पर्शसिवा अतिग्रहा उक्तान्तर गृह्णन्ति दर्शयुर्वेति पुण्यमिति । ग्रहा इन्द्रियाणि तेषामपि ग्रहकार्यं विषयानिनिधयनिग्रहा विषयास्तेनातिग्रहणया तेषां प्राधान्यमित्यर्थः । तर्हि कथमर्थेभ्यो मनसः परत्वं तस्यापि प्रत्येन प्राणादिमास्यादिवाक्यस्य स्वगतविशेषणार्थमित्यस्य परत्वाद्—विषयेभ्यश्चेति । तेषां कथं बुद्धेर्मनसः सत्तायात्परत्वं तयोर्भोक्तारं प्रयतिगेषादित्वात्तयाऽऽह—मनमस्त्विति । निधयद्वारा तेषां मोक्षरत्नबुद्धिनि निधयश्च बुद्धिर्गति मशयाभ्यन्तरमनो बुद्धिप्राधान्यमित्यर्थः । बुद्धदुर्लभ्याऽऽनन्दमयं न पश्य महत्त्वं चर्यात्तस्य यो रथित्वेन दृष्टेः मोक्ष गृह्यत इत्याह—बुद्धेर्गति । तत्रत्यभिज्ञानं एव हेतुर्बुद्धेर्गतेनाह—आत्मेति । यत्र कथमस्य परत्वमिति तयाऽऽह—भोक्तुश्चेति । यत्तुनं तत्र परत्वमिति तयाऽऽह—महत्त्वं चेति । तर्हि महत्तः परमत्तमिति न वक्तव्यं किं तत्राननः परमिति महत्तत्तत्तयाऽऽनन्दमयिवादिवाक्यस्यतयाऽऽह—अथ वेति । तत्रत्यभिज्ञानमप्यनन्दतया हेतुत्वमपि बुद्धिर्गतिगता व्यभिचनं न मनसि तया व्यभिचनत्—महानिति । तत्रत्यभिज्ञानात् तत्र महत्तायाः तयाऽऽह—मन्तिर्गति । परमत्तमत्तत्तया—अथेति । भोग्यज्ञानं तत्रत्यमाह—प्रगति । निधयत्तत्तया—बुद्धिर्गति । कीर्तिर्गति—महत्ता—रथ्यातिर्गति । विषयत्तत्तया—रथि इति । श्लोकं कथयति ज्ञानं तयोर्भोक्तारं परत्वाद्—

आनुमानिकानिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४४९)

प्रज्ञासंविच्चित्तेश्च स्मृतिश्च परिपठ्यते" [म०भा० १३।१०।११] इति स्मृ-
तेः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहीणोति तस्मै" [धेता० ६।१८]
इति च श्रुतेः ॥ या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः, सा सर्वासां बुद्धीनां
परमा प्रतिष्ठा सह-महानात्मेत्युच्यते ॥ सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता
सती हिरुगिहोपदिश्यते ॥ तस्या अपि अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वो-
पपत्तेः ॥ एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन
आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥ परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोभेदाभा-
वात् ॥ तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते ॥ तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृ-
तान्येव परमपददिदर्शयिष्या समनुक्तान्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्य-
क्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं "दर्शयति" इति गम्यते ॥ शरी-
रेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां
रथादिरूपकल्पनया संसारभोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह

रत्नप्रभा ।

(९) त्रेकालनिश्चयः, (१०) सविद्-अभिव्यञ्जिका, (११) चिद-अध्यस्ता, (१२) अतीतसर्गार्थमा-
हिणी, समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्यैव बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह-य इति ॥ नभप्रकृता सा कथमु-
च्यते । तदुक्तौ च प्रधानेन निमग्नप्राप्तमित्यत आह-सा चेति ॥ हिरुक् पृथक् । पूर्वं व्यष्टिबुद्धयभेदेनो-
क्ता, अत्र ततो भेदेन परब्रह्मस्य इत्यर्थः । तर्हि रथयिनो द्वौ परिशिष्टौ स्याता, नैयाह-एतस्मिंस्त्विति ॥
अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह-तदेवमिति ॥ तेषु पूर्वोक्तं पदपदार्थेऽपि यथं । परितोषस्य कश्चाह-
इतराणीति ॥ वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चेति सूत्रभागे व्याख्यातः । किञ्च यथात्मैक्यपरे
ग्रन्थे भेदादिना प्रमानस्यानकाशो नास्तीत्याह-शरीरेत्यादिना ॥ भोगो वेदना । काठकप्रत्यस्यैक्य-
भामती ।

भोक्तुरोपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यतेऽपि तु रथमानर्पित्यत आह-एतस्मिंस्तु पक्ष इति । यथा
हि समारोपित प्रतिविम्बं विमानं वस्तुनो भिष्यते, तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा वस्तुनो भिष्यत
इति परमात्मन रथमानिहोपात्तत्वेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादिरूपककल्पनाया शरीरादिबु-
द्धिं प्रयोजनमित्यत आह-शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य हीति । वेदना सुखाद्यनुभवाः ।
प्रत्यर्थमवतीति प्रत्यगात्मेह जीरोऽभिमतस्तस्य गन्तावगतिः । न च जीरस्य प्रत्यर्थं मानान्तरसिद्धं,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रज्ञेति । तत्कण्ठमपि ततो नार्थान्तरविषयमित्याह-संविदिति । चिप्रमानत्वमाह-चित्तिरिति । ज्ञातस-
र्वार्थानुसमानशक्तिमाह-स्मृतिश्चेति । सर्वत्र निद्रव्यमिदमनुभूयति-परिपठ्यते इति । धृतिरपि हिरण्य-
गर्भबुद्धौ वेदानिर्माणनीधराणुग्रहणसादमिदन्ती तदीया बुद्धिमुक्तश्रृङ्गा निरक्षनीत्याह-य इति । पक्षे
त्वया सायति-सर्वासामिति । तर्हि पूर्वानुक्तहिरण्यगर्भबुद्धेरस्य प्रमानम्यापेक्षेति स्यान्नैयाह-
सा चेति । हिस्तिनि पृथक्भोक्तिः । कथं बुद्धेरेव परा बुद्धिरित्याशङ्क्य सर्वमानानि योक्तुं श्रुत्यति-
तस्या इति । व्यष्टिबुद्धयाश्रयवाचरा समष्टिबुद्धिर्गति बुद्धेरित्यादिना तदुक्तिरित्येवमर्थः । तर्हि पूर्वोक्तस्य
रथिनोऽनुक्तिरिह शरीरस्यापि च स्थस्य म्यादित्याशङ्क्याऽऽ-एतस्मिन्निति । ननु पुरुषोक्त्या न
रथिग्रहस्तस्य जीवनापुरणस्य परमात्मवाचराऽऽ-परमार्थत इति । परितोषमुपनहरति-तदेवमिति ।
प्रकरणपरिदेशान्यामन्यक्त शरीरमिति प्रविशत निगमयति-इतराणीति । देहादिषु रथादिरूपकानाक-
लायेक्यनायामपि शरीरमेवाव्यक्तमित्याह-शरीरिति । सुखादिवेदना । देहादिप्रयोगे हेतुविद्या-
वत इति । तत्संयोगकश्चाह-भोक्तुगति । देहादिव्यतिरेकगोपाधीनमात्मनो गन्तावगतिरुक्तम् ।

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४९१)

त्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हम् ॥ अस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ “सूक्ष्मं तु” इह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् ॥ यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं, न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति ॥ तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति ॥ प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा-“गोभिः श्रीणीत मत्सरम्” [क्र० सं० ९ । ४६ । ४] इति ॥ श्रुतिश्च-“तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्” [वृ० १ । ४ । ७] इति ॥ इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥२॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह-यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापयेत् ।

रत्नप्रभा ।

गोभिः गोविकारैः पयोभिः मत्सरं सोम श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति यावत् । “श्रीन् पाके” इति धातोर्लोटे मध्यमपुण्यवृद्धवचनमेतत् । अव्याकृतमना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वं मानमाह-श्रुतिश्चेति ॥ तर्हि प्रागवस्थायाम् इदं जगद् अव्याकृतमासीत्, ह किञ्चेत्यर्थः ॥ बीजरूपा शक्तिः सत्कारस्तदवस्थम् ॥ ॥२॥ तदिति ॥ अपसिद्धान्तशक्तोत्तरत्वेन मूत्रव्याघ्रे-अत्राहेत्यादिना ॥ तर्हि तदा । एवं सति सूक्ष्म-

भामती ।

कृत्यं विकार उपचर्यते । यथा ‘गोभिः श्रीणीत’ इति गोशब्दन्तद्विकारे पयसि । अव्यक्ताकारणात् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वे प्रमाणमाह-तथा च श्रुतिरिति । अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरत् । नन्वेव सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, मुखदुःखमोहामरु हि जगदेवभूतादेव कारणाद्भवितुमर्हति, कारणात्मन्यारकार्यस्य । यद्ये तस्य सुखात्मकस्य तत्सत्त्वम् । यत्र तस्य दुःखात्मकत्वं तदजः । यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तम । तथा चाव्यक्त प्रधानमेवाभ्युपेतमिति ॥२॥ शक्तानिराकरणार्थं सूत्रम्-तदधीनत्वादर्थवत् ।

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

तस्मिन्नव्यक्तपदं किं नोच्यते तत्राऽऽह-अस्पष्टेति । उत्तरत्वेन सूत्रमत्रार्थं तदक्षराणि व्याकरोति-अत इति । इहेत्युदाहरणोक्तिः स्थूलस्य देहस्य कुतः सूक्ष्मत्वं तदाह-कारणेति । अव्यक्तशब्देन कारणात्मना सूक्ष्मस्य देहस्य वक्तुमिष्टं हेतुमाह-सूक्ष्मस्येति । अक्षरार्थमुक्त्वा प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तीकर्तुं विरक्षितमर्थमाह-यद्यपीति । भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि किं जातं स्थूलस्य देहस्येयागमाऽऽह-प्रकृतीति । प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वादिकारे प्रवृत्तेरव्यक्तस्यमुपचरितमित्यर्थः । प्रकृतिशब्दस्य विकारे प्रयोगे श्रीत दृष्टान्तमाह-यथेति । गोभिस्तद्विकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमम् । श्रीणीत “श्रीन्पाके” इत्यस्य धातोर्लोटे मध्यमपुण्यवृद्धवचनम् । विकारापन्नं कुर्यात् । पार्कार्थत्वेऽपि हिंस्येन श्रीणीतेतिरुद्धं सन्नार्थत्वं श्रीणीतेरिष्टम् । तथा कारणत्रयमव्यक्तपदं तदभिन्नकार्यं मन्त्रयोरचारुमित्यर्थः । अव्यक्ताकारणादिकाराणामनन्यत्वं हेतुमाह-श्रुतिश्चेति । अव्यक्तमन्त्राद्वनमित्यनर्थान्तरमित्युपेय व्याघ्रे-इदमिति । तदा तस्य स्वस्वभावात्त्वं व्यासर्तयति-बीजेति । बीजमेव शक्तिरलोप्ययात्तदात्मना स्थितमिति यावत् ॥ २ ॥ उक्तश्रुत्या प्रधानप्रमत्तिं प्रयाह-तदधीनत्वादि । तद्व्याख्यातुमादौ व्यासर्त्या शङ्कं दर्शयति-अत्रेति । प्रकृता श्रुतिः समर्थः । जगतोऽव्यक्तशब्दार्हत्वमिदानीमपि रक्षितं, शरीरस्य तु कारणात्मना तच्छब्दस्य प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्याऽऽह-तदात्मनेति । सिद्धान्तमनूयानिष्टं प्रमथयति-स एवेति । तर्हि तस्यां प्रागवस्थायामेवं सति प्रागवस्थ जगदव्यक्तशब्दयोग्यमित्यादादिष्टे सती-

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४५३)

परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिः ॥ यस्यां स्वरूपप्रतिबोधराहिता-
शेरते संसारिणो जीवाः ॥ तदेतदव्यक्तं-कचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम्-
“एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च” [वृ० ३ । ८ ।
११] इति श्रुतेः, कचिदक्षरशब्दोदितम्-“अक्षरात्परतः परः” [मुं० २ ।
१ । २] इति श्रुतेः, कचिन्मायेति सूचितम्-“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मा-
यिनं तु महेश्वरम्” [श्वेता० १४ । १०] इति मन्त्रवर्णाद् ॥
अव्यक्ता हि सा माया । तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् ॥ तदिदं-
“ महतः परमव्यक्तम् ” [कठ० । ३ । ११] इत्युक्तम् ।
अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः । यदा हेरण्यगर्भां बुद्धिर्महान्, यदा तु
जीवो महान्, तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य “महतः परमव्यक्तम्”
[कठ० ३ । ११] इत्युक्तम् ॥ अविद्या ह्यव्यक्तम् । अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य

रत्नप्रभा ।

मायामयी प्रतिबन्धमायोऽस्मिता । लोके मायाजिनो मायात्परतन्त्रेऽर्थः । जीवभेदोपाधिवेनापि सा स्वीकार्ये-
त्याह-महासुषुप्तिरिति ॥ बुद्धमायुपाधिभेदाज्जीवा इति चहूक्तिः । अनियाया श्रुतिमप्याह-तदेतदिति ॥
आकाशहेतुत्वादाकाशः, ज्ञान विना अन्ताभावादक्षरम्, निचित्रकारित्वान्मायेति भेदः । इदानीमनियाया
ब्रह्मभेदान्वयव्याप्त्यानिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह-अव्यक्तेति ॥ तस्य महत्परत्व फलमित्यत आह-
तदिदमिति ॥ यदा बुद्धिर्महस्तदा तदेतन्मात्परत्वमित्यन्वयः । प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्रमादुपाधेः
प्रतिबिम्बात्परत्वमाह-यदा त्विति ॥ हेतु स्फुटयति-अविद्येति ॥ अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं
भामती ।

मनियैव जगद्वीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह-परमेश्वराश्रयेति । न ह्यचेतन चेतनानधिष्ठित कार्याय
पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वर निमित्ततयोपादानतया चाश्रयते, प्रपञ्चविग्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहि-
विग्रमस्येव रज्ज्वधिष्ठानत्वम्, तेन यथाहिविग्रमो रज्जुपादान एव प्रपञ्चविग्रम ईश्वरोपादानं, तस्मा-
ज्जीवाधिष्ठानात्प्रिया निमित्ततया विषयतया चेश्वराश्रयते इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया,
विद्यान्माये ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति । अत एवाह-यस्यां स्वरूपप्रतिबोधराहिताः शेरते संसा-
रिणो जीवा इति । यस्यामनियायां सत्त्वा शेरते जीवाः । जीवानां स्वरूप याम्नाय ग्रम, तद्वीश्वर-
हिताः शेरत इति उच्यते । समाधिः इति निक्षेप उक्तः । अव्यक्तार्थान्त्वान्माजीवभावस्येति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रयत्वं जीवशब्दाध्यक्ष्य कल्पितत्वात्तदविद्याव्यव्याचक्षेद्व्युत्पन्नस्य ब्रह्माव्यतिरेकादिन्याह-परमेश्वरेति ।
मायानिययोर्भेदादीश्वरस्य मायाश्रयः जीवानामनियश्रयत्वेन वदन्त प्रत्याह-मायामयीति । यया
मायाजिनो माया परतन्त्रा तथेपाऽपीत्यर्थः । प्रतीतो तस्याभेदनाशेऽप्यात्माह-महासुषुप्तिरिति । अप्रत्यक्षत्वेन
विपर्ययस्येन चानन्तजीवनिर्मासहेतुत्वेनापि साऽर्थयतीत्याह-यस्यामिति । अर्थोऽस्या मायाशब्दे सत्त्व-
मुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह-तदिति । अनगच्छन्नादाकाशश्च तत्तज्ज्ञान विनाऽनित्यत्वेऽश्रयः निचित्रकार्य-
त्वान्मायात्वमिति भेदः । इदानीमनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह-अव्यक्तेति । उक्तमर्थं प्रष्टव्यमा
योजयति-तदिदमिति । पुनस्तस्य महतः सकाशात्परतन्त्रमाश्रयत्वं बुद्धिपक्षे तादृशपर्याप्तमाह-अव्य-
क्तेति । पुनर्हि कार्यो कारणस्य परत्वमिति भावः । जीवपक्षेऽपि परत्वोपपत्तिमाह-यदा त्विति ।
दृष्ट हि रातादेः स्यादानीमात्मापादेः परत्वमिति भावः । पुनो जीवमात्रमाव्यक्तं जीनस्पतिपाधीनमादि-
त्यादायव्यक्तस्यैव स्वरूपस्मरणयति-अविद्येति । यत्रापि जीवमात्रस्य तदानीन्तमाह-अविद्यावत्त्वेनेति ।

सर्वस्वसंव्यवहारस्सन्ततो वर्तते ॥ तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदो-
पचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते ॥ सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्वि-
कारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणम् ॥ इन्द्रिया-
दीनां स्वशब्देरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य ॥ अन्ये तु वर्ण-
यन्ति-द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं
यदुत्तरत्र वक्ष्यते-“तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणा-
भ्याम्” ॥ [ब्र० सू० ३।१।१] इति ॥ तच्चोभयमपि शरीरमविशे-
पात्पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितम् ॥ इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते ॥
सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् ॥ “तदधीनत्वाच्च” बन्धमोक्षव्यवहारस्य
जीवात्तस्य परत्वम् । यथा-अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः
परत्वमर्थानामिति ॥ तेस्त्वेतद्वक्तव्यम् ॥ अविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र
रथत्वेन सङ्गीतितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव

रत्नप्रभा ।

जातं तदाह-तच्चेति ॥ नन्विन्द्रियादीनामव्यक्तमेवादव्यक्तं परत्वं च किमिति नोच्यते तत्राह-
सत्यपीति ॥ मूलद्वयस्य दृष्टिदृष्ट्याभ्यामनुत्पापयति-अन्ये त्विति ॥ पञ्चीकृतभूतानां सङ्गादव्य-
यथाः स्थूलदेहात्मनाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः क्षिप्तस्याश्रयत्वेन निपतमस्तीति वक्ष्यते । देहांतर-
प्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकनिर्णयः । कथं तस्य महतो जीवापरान्निपाशस्य द्वितीयगुण व्यापक-
तदधीनत्वाच्चेति ॥ अर्थवदिति मूलस्य दृष्टान्तमाह-ययति ॥ तदुत्पादयान दूययति-तदिति ॥ अन्य-

भामतो ।

ययति जीवाव्यक्तयोनादित्वेनानिवन पौरुषवर्ष साध्याव्यक्तस्य पूर्वत्र निश्चित्येतदुक्तम् । सत्यपि शरीरे-
वदिन्द्रियादीनामिति । गोपनीयपदवन्देन दृष्टव्यम् । आचार्यदेहावयवमनुपापयति-अन्ये त्विति । एत-
ययति-तदिति । प्रकृत्यावयवस्य पयोदमयत्वं तुल्यत्वात्प्रकृत्यावयवस्यैवतुल्यम् । शब्दे-आध्यात-
स्यार्थमिति । अन्यत्राह-मूलद्वयस्य दृष्टिदृष्ट्याभ्यामनुत्पादयति-ययति । निराकाराणि न । एक-
वाक्यताधीनत्वादिति । प्रकृत्यावयवप्रकृत्यावयवप्रतिपत्तौ नैकवाक्यत्वे ममयति न वाक्यभेदो गुणयोः ।
न चाकाराणि निरन्तरावयवम्, उभयं च प्रकृतमित्युभयं व्याप्येनेकाकीक्षितमित्येकमित्यवयवस्य पर-
शरीरद्वयपरम् । न च मुख्यया वृत्त्याऽन्यवयवोपचारात्कं न प्रयति । पयोदहन्माननिशक्त्यावयव-
काकपद प्रयुग्ममार्गं आदित्यहन्तृपरं विज्ञायते । यथाह-“काकेन्यो रक्ष्मणामजमिति वात्रोऽपि नोदितः ।
उपवातप्रमानवान् आदित्यो न गच्छति ॥” इति । ननु न शरीरद्वयस्याप्यकाराणां किन्तु दृष्टोपचारा-
आनन्दविशेष-न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपि कथं शरीरस्य महतः सकारात्परत्वं तत्राह-तच्चेति । इन्द्रियादीनामपि प्रकृत्यभेदादव्यक्त-
परत्वं च तुल्यमिति कुतः शरीरस्यैव ग्रहणमिति वात्रोऽपि सत्यपीति । आचार्यदेहावयवमनुपापयति-
अन्ये त्विति । तन्मतेऽपि मूलद्वयं योजयितुं पाननिकामाह-द्विविधमिति । तस्य द्विविधस्यापि प्रक-
तिकामाह-स्थूलमिति । देहद्वयस्याप्रत्युत्पादयान्त्वात्तत्राह-तच्चेति । भूतिकां दृष्ट्या ‘मूलद्वय-
इति मूलशब्दस्य व्यापकत्वं-इति । दूषिताभ्येदयोः मन्त्रितो मूलद्वयस्य मदे को हेतुमिषामपि ‘त-
देनात् इति-कल्पेनाह-सूक्ष्मस्येति । कथं यदि तस्य महतो जीवापरान्निपाशस्य द्वितीयं मूल-
करीणवर्ष व्यापक-तदधीनत्वाच्चेति । मूलभेदादीनां निरन्तरावयवस्य कर्मोपां मते मूलो-
जीवापरान्निपाशः । तत्र मूलद्वयस्याह-ययति । जीवाभेदो दाहोऽनिकरीणो दृष्टिद्वयस्य म-
पययति । इतिदृष्ट्या मते निराकार-तदिति । अन्यत्राह-मूलद्वयस्य दृष्टिदृष्ट्याभ्यामनुत्पादयति-ययति-

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४५५)

शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति ॥ आम्नातस्यार्थं प्रतिपक्षं प्रभ-
वामो, नाम्नातं पर्यनुयोज्यम् । आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपाद-
यितुं शक्नोति, नेतरद् । व्यक्तत्वात्तस्येति चेत् ॥ न । एकवाक्यताधीनत्वा-
दर्थप्रतिपक्षेः ॥ न हीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामानापद्य कश्चि-
दर्थं प्रतिपादयतः । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् ॥ न चाकां-
क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति । तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य
ग्राह्यत्वाकांक्षायां यथाकांक्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतेव
बाधिता भवति, कुत आम्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः ॥ न चैवं मन्तव्यम्-
दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणम् । स्थूलस्य तुदृष्टवीभत्सतया
सुशोधत्वादग्रहणमिति ॥ यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते । न
ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति । अनन्तरनिर्दिष्टत्वाच्च-किम्-

रत्नप्रभा ।

क्षपदबलात्प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्यत इति शक्यते-आम्नातस्येति ॥ एकार्थशोधकानां शब्दानां मिथ
आकांक्षाये एकस्यां शुद्धात्सूक्ष्मत्वं एकवाक्यता । तत्र मते तस्या अभावात्कुतोऽर्थशोध इति समाधत्ते-
नेति ॥ ता विनाप्यर्थी किं न स्यादित्यत आह-न हीति ॥ शरीरशब्देन सूक्ष्मा स्थूलं प्रकृतम् ।
तस्य हानि । अप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय स्यादित्यर्थः ॥ अस्त्येकवाक्यतेत्यत आह-
न चेति ॥ तत् किं तत्राह-तत्रेति ॥ आकांक्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृत शरीरद्वयमव्यक्तपदेन
ग्राह्यम् । आकांक्षायास्तुत्यत्वादिति भावः । अनात्मनिधयः शुद्धिः । तदर्थं सूक्ष्ममेवाकांक्षितं ग्राह्यम् । तस्य
सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुस्शोधत्वात्, स्थूलस्य दृष्टदोर्गन्ध्यादिना लक्षणादिबदनात्मत्वप्रीत्यागमयो-
गुलमत्वादिति शक्यते-न चैवमिति ॥ दृष्टा बीमत्सा घृणा यस्मिस्तस्य भावस्तथैवैव । दूषयति-यत्त
इति ॥ वैराग्याय शुद्धिरनं निवक्षिता । निध्यभावात् । किन्तु वैराग्यं परमं पदं विवक्षितमिति तदर्थ-
नार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः । किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तं पातिन इन्द्रियादिग्रहणे-
भामती ।

सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु पादकौशिकस्य स्थूलस्य । एतद्वि दृष्टवीभत्सतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोध-
यितुमित्यत आह-न चैवं मन्तव्यमिति । पिण्डोऽपरमं पदमगमयितुं परमं प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं
न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः । अथ वा विनाशेन, भवतु सूक्ष्ममेव शरीरं पारंशोभ्यं, तयापि न
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

आम्नातस्येति । आम्नातमपि पदमुभयसाधारणमिवाशक्याऽऽह-आम्नातं चेति । पूर्वोत्तराभातयोरेक-
वाक्यताधीनत्वादर्थदृष्टेस्त्यक्तमेवैकवाक्यतामानात्कुतोऽर्थधीं कुतश्चाव्यक्तशब्देन सूक्ष्मेहनिर्दिष्टत्वाह-
नेति । एकवाक्यताधीनाऽर्थधीरित्येतदेव कथमित्याशक्याऽऽह-न हीति । शरीरशब्दस्य स्थूलशरीरे
रूढेऽतस्य प्रकृतस्य हानि भूतसूक्ष्मस्याप्रकृतस्याव्यक्तपदप्रक्रिया च निश्चयागिकाऽऽवाता म्यादि-
त्याह-प्रकृतेति । पूर्वोत्तराभाते तथैकवाक्यतामापयैवार्थं प्रतिपादयेतां तत्राऽह-न चेति । अस्तु तर्हि
तदुद्देशादेकवाक्यतापत्तिस्तत्राऽह-तत्रेति । आकांक्षायां वाक्यैकवाक्यतेरिति चेन्नोति यावत् । उभयमपि
प्रकृतत्वाद्वाच्यत्वेनाऽऽकांक्षितं तेन तद्वारा पदप्रत्यक्षैकपदस्योभयत्रापि प्रकृतौ प्रकरणपारिणाम्योन्व-
त्वात्नेकत्र नियमोऽस्तीत्यर्थः । सूक्ष्मस्यैव देहस्याऽऽनाशार्थं शोभ्यतामस्याऽऽमनोऽतिसनिष्ठस्य सहसा
ततो निष्प्रभुमशक्यतादयस्य तु दुष्टेन दृष्टत्वाद्वा मनो निष्कर्षस्य सुकरत्वादित्याशक्याऽऽह-न चेति ।
कुतो न मन्तव्यं तत्राऽह-यत्त इति । इहेति प्रकरणोक्तिः । वैराग्याय शोधनमत्र नेष्टमिति कथं गम्यो
तत्राऽह-न हीति किं तर्हि विवक्षितं तदाह-अनन्तरेति । तस्यैव परत्वेन चक्षुषापरमपद-

“तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठ० ३।९] इति, इदमिह विवक्ष्यते । तथाहि इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा “पुरुषात् परं किञ्चिद्” [कठ० १३।११] इत्याह ॥ सर्वथापि त्वानुमानिकानिराकरणोपपत्तस्तथा नामास्तु, न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः । न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति ॥ क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति ॥ न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः । नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति ॥ न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थ-

रत्नप्रभा ।

नेव प्रह्वान पृथगव्यक्तशरीरपदान्यां ग्रहः । अमुपेत्याऽऽह—सर्वथेति ॥ स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः ॥ तथा नामेति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्तिव्यर्थः ॥ ३ ॥ अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्यन्तरार्थं सूक्ष्म-ज्ञेयत्वेति ॥ सत्त्वादिगुणरूपाप्रधानापुरुषस्यान्तरं भेदस्त-ज्ञानादित्यर्थः । “न हि शक्यमिति” च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न केवलं भेदप्रतिषेधोऽप्येवं प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तीरिष्ठम् । किन्तु तत्सोपासनवाङ्गिमादिप्राप्तयेषोऽप्याह—क्वचिच्चेति । ज्ञानविषयमात्रेऽप्यव्यक्तपदनव्यञ्जनागम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह—न चानुपदिष्टमिति ॥ उपदिष्टं हि ज्ञानं कठयदिति ज्ञातुं शक्यम् । निष्कटस्योपदेशावोगाद् अव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात्सकटज्ञानगम्यत्वमिति सिद्धित्वमर्थः । फलितमाह—

मामती ।

सांख्यमिदमत्र प्रधानं परमिन्यमुपेत्याह—सर्वथापि त्विति ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च । इतोऽपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्यमिदमत्र प्रधानपरः । सांख्यैः खलु प्रधानादिवेदेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं च निमित्तं च प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपदिष्यते । न चेह जानीयादिति चोपासीतेति वा निप्रिमक्तिश्रुतिरस्ति, आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मेव कथमत्रामीष्टं तत्राऽऽह—तथाहीति । परमपददिदर्शयित्वा पारम्पर्यमत्रामीष्टमिति पूर्वोक्त-राख्येनोचनान्नो मातीत्यर्थः । किंचाव्यक्तपदेन स्थूलमेव शरीरमुक्तं, ‘सुद्धिं च सारथिं विद्धि’ इत्यादिना सूक्ष्मदेहस्य विमक्तत्वेन शयकस्यानापिपद्यात्तस्य शरीरपदेनानुक्तमादित्वापि ‘मनस्तस्य परा सुद्धिः’ इति गृहीतत्वेनापरोक्षोपादिति मनोऽप्येवापि दूषयति—सर्वथेति । स्थूलपूदमयोऽप्यनरूपहेऽपीति यावत् । तथा नामास्त्विति व्यदिष्टया सूक्ष्मदेहस्यैवाव्यक्तशब्दत्वं स्यादित्यर्थः । किञ्चिदिति प्रधानादतिपर-रणमुक्तम् ॥ ३ ॥ प्रधानस्याव्यक्तशब्दावाच्यत्वं हेवनस्माह—ज्ञेयत्वेनेति । तदुपास्यातुं पाननिराकरोति—ज्ञेयत्वेनेति । गुणानां पुत्राणां चान्तरं निरकृतसम्यैरनुनिर्हेतुत्वेन ज्ञेयमिति न प्रधानत्वे-त्यादिप्रकारान्तरस्यापि तदिदमिन्वाह—न हीति । इति गुणत्रयनाम्नाव्यावृत्त्याप्रधानस्यापि ज्ञेयमिति दोषः । तथाऽपि निरकृतगुणतया प्रधानस्य ज्ञेयत्वं न स्वप्रधाननिराकाशेन प्ररुतिउपादिभिर्वाप्य स्वप्रधाननयापि तदज्ञेयमिति न्याह—क्वचिच्चेति । इहापि ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्देनोक्तमिदमाह—सुत्रार्थेनाह—न चेति । तदेष इत्यत्रानि—पदेति । नन्वव्यक्तशब्दे प्रत्येकं तदर्थेस्वार्थद्वयं ज्ञेयमत्राति शब्दाप्रदो-पादेऽप्याह—न चेति । आधिक्यमिदोऽप्युक्तं नन्वनाशब्दात्तदोपादयवृत्तये न चाव्यक्तं तथापि वा धीनिर्णयः

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४५७)

मिति शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते ॥
अस्माकं तु रथरूपककल्लतशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शये-
तुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह सांख्यः “ज्ञेयत्वावचनाद्” [व्या० सू० १ । ४ । ४] इत्यसिद्धम् ॥
कथम् ॥ श्रूयते ह्युत्तराव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्वावचनम्-
“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं
महतः परं ध्रुवं निचार्य तं मृषुमुखात्प्रमुच्यते” [कठ० ३ । १५]
इति ॥ अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं,
तादृशमेव निचार्यत्वेन निर्दिष्टम् ॥ तस्मात्प्रधानमेवेदम् । तदेव चाव्य-
क्तशब्दनिर्दिष्टमिति ॥ अत्र द्रूमः ॥ नेह प्रधानं निचार्यत्वेन निर्दिष्टम् ॥
प्राज्ञो हीह परमात्मा निचार्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते ॥ कुतः ॥ प्रक-
रणात्-प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते-“पुरुषान्न परं किञ्चित्सा
काष्ठा सा परा गतिः” । इत्यादिनिर्देशाद्, “एष सर्वेषु भूतेषु शुद्धोत्मा
न प्रकाशते” [कठ० ३ । १२] इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेय-
त्वाकांक्षणाद् ॥ “यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः” [कठ० ३ । १३] इति च

रत्नप्रभा ।

तस्मादिति ॥ सांख्येष्टसकलज्ञानमव्यक्तावचनाच्चेत्यर्थः । ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तः कथमिह प्रहेण,
तत्राह-अस्माकं त्विति ॥ अस्मन्मते निष्कारणपदस्येकत्वेन ज्ञेयत्वात्तददर्शनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोप-
न्यासो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ साधारणशब्दमात्रान्न प्रधानस्य प्रथमिज्ञा । स्मार्तलिङ्गस्यनुक्तयानियामका-
भावादिति तात्पर्यलिङ्गोक्तिमाशस्य निषेधति-वदतीति ॥ अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः ।
भामती ।

अपि त्वव्यक्तपदमात्रम् । न चैतानता सांख्यसृष्टिप्रत्यभिज्ञानं मन्यतीति भावः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वान्नचनस्या-
सिद्धिमशक्यं तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्-वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । निगदव्याख्यात-
आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पञ्चमर्थमनुश चकारद्योत्यमाह-तस्मादिति । तन्मतेऽप्युक्तनोत्पादव्यक्तपदमनर्थकं म-पा-न-मा-
ऽऽह-अस्माकं त्विति । परमपदस्य सर्वस्मात्परत्वज्ञानार्थं देहाद्युपन्यासोऽस्मिन्सांख्येष्टादव्य-
क्तशब्देन स्थूलदेहांतिर्ययनार्थः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वान्नचनस्यासिद्धिमाशक्यं परिहरति-वदतीत्यादिना ।
अथ निष्णोति-अत्रेति । उक्तहेतोर्न प्रधानमव्यक्तमित्युक्ते सनीत्यर्थः । साधितत्वाच्चाऽऽह-तस्मात्-
कथमिति । वाक्यशेषोक्तिरत्र-श्रूयते हीति । अशब्दमित्यादिषु प्रत्येकं नियमश्च । ननु
निर्णयप्रसक्तोक्त्या तस्य प्रत्ययत्वेन ज्ञानान्मुक्तिरप्युच्यते न प्रज्ञानस्यात्र प्रसङ्गोऽन्यत्राऽऽह-अत्रेति ।
शब्दादिशून्यतया स्मार्तप्रज्ञानस्य प्रथमिज्ञानात्तदेवात्रोक्तिरित्याह-तस्मादिति । तथाऽपि ‘म-त-पर-
मव्यक्तम्’ इत्यत्र किं जातं तदाह-तदेवेति । उत्तरमाह-अत्रेति । तत्र ननुऽप्येवमाह-नेहेति । कस्य
तर्हि ज्ञेयत्वेनात्रोक्तिस्तथाऽऽह-प्राज्ञो हीति । प्रज्ञानेऽपि समवति परमात्मग्रहे को हेतुरित्याह-कुत इति
तत्र हेतुमुक्त्वा विमज्जते-प्रकरणादिति । परमात्मप्रकरणस्य प्रकृतं न हेतुमाह-पुरुषादिति । इत्या-
शब्दादिवाक्ये परस्थेवाऽऽमनो ज्ञेयमित्याह-एष इति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह-तस्यैवेति । ‘इत्येते
तान्यथा बुद्ध्या’ इत्यादि तदाकांक्षन् । तस्यैव ज्ञेयमित्यत्र हेत्वन्तरमाह-यच्छेदिति । फलनिर्णय-

तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात्, मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च ॥
न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते ॥
चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः ॥ सर्वेषु
च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते ॥ तस्मान्न प्रधान-
स्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव
पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् अन्ये कठवल्लीषु वरप्रदानसाम-
र्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः । नातोऽन्यस्य प्रश्न
उपन्यासो वास्ति ॥ तत्र तावत्—“सत्त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येपि मृत्यो प्रवृद्धि
तं श्रद्धधानाय मह्यम्” [कठ० १।१३] इत्यग्निविषयः प्रश्नः । “येयं प्रेते
विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्व-
याहं वराणामेव वरस्तृतीयः” [कठ० १।२०] इति जीवविषयः प्रश्नः ।

रत्नप्रभा ।

स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥ किञ्चात्र कठउल्स्यां प्रधानस्य प्रसन्नोत्तरयोरसत्त्वान्न ग्रहणमियाह—त्रयाणामिति ॥
मृत्युना नचिकेतसंप्रति शीन्यराज्जृणीष्वेयुक्ते नयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः, उपन्यासश्च मृत्युना
कृतः । नान्यस्येत्यर्थः । प्रश्नत्रय क्रमेण पठति—तत्र तावदिति । हे मृत्यो स मय दत्तनरः—त्व स्वर्ग-
हेतुम् अग्निं स्मरति । प्रेते मृते देहाद्व्योऽस्मि न वेति सशयोऽस्ति । अतः एतद् आमतत्त्वं सन्दिग्धं
भामती ।

मस्य माध्यम ॥ ५ ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेत समाद-
वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्ते । कठवल्लीनां उच्यते । मृत्युर्नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रेरिताय तुष्टात्रीन्वरान् प्रददौ ।
नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्य वरे, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम् । ‘वराणामेव
वरस्तृतीयः’ इति वचनात् । न तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिपत्तये । तस्मात्कठउल्सीष्य-
मिजीवपरमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न तनुपक्रान्तप्रधानपरा मनुगर्हणीयाह—इतश्च न प्रधानस्याव्यक्त-
शब्दवाच्यत्वमिति । ‘हन्त त इदं प्रश्न्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्’ इत्यनेन व्यवहित जीवविषय
‘यथा तु मरण प्राप्यात्मा भवति गौतम’ इत्यादि प्रतिपत्तिरिति योजना । अत्राह चोदक—किं जीव-
परमात्मनोरेक एव प्रश्नः, किं बान्यो जीवस्य ‘मेव प्रेते’ मनुष्य इति प्रश्नः, अन्यश्च परमात्मनः ‘अन्यत्र
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

श्रुतेरपि परस्यैव ज्ञेयत्वमियाह—मृत्युर्विषयि । प्रश्नानेऽपि तद्विरुद्धमियाह—न हीति । कथं
तर्हि तेषामभ्युपगमस्तत्राऽऽह—चेतनेति । सर्गोपनिषदालोचनायामपि परस्यैव ज्ञेयत्वमपेक्षितमियाह—
सर्वेष्विति । तन्मृत्युनिसिद्धप्रसन्नोक्तिमये विजातीयमृत्युतिसिद्धप्रधानोपन्यासयोगात् प्रधानधीत्युपसहृष्टि-
तस्मादिति ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञादये श्रुतपन्तमाह—त्रयाणामिति । प्रायमिक चकार प्रतिश्रावणेन
व्याकरोति—इतश्चेति । प्रधानस्याप्रक्रान्तत्वमिदं शब्दार्थं स्पष्टयति—यस्मादिति । कठानां वृत्तीमित्य-
ष्टिने प्रश्ने त्रयाणामेव प्रश्नप्रतिपत्तये दृष्टे मृत्योर्नचिकेतस्य प्रति वरप्रदानस्यान्ययानुसंधेयत्वार्थः ।
सौमनस्यवत्त्वं व्याचष्टे—नेति । क्रमेण प्रश्नत्रयमुदाहरति—तत्रैतत्पादिना । हे मृत्यो स मय दत्तनरस्य
स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमग्निमध्येपि स्मरति तेन तद्विषयां दिवां मय दत्तं पदत्वर्थः । मनुष्ये तत्र प्रेते मृत्युप्रमाणे मति
येव विचिकित्सा तामेव पश्येदेन दर्शयति—अस्तीति । सन्दिग्धमन्यतत्त्वमिति श्रुतम् । प्रतिपत्तिरन्य-

धर्मानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्य-भाष्य-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४५९)

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्या-
च्च यत्तत्पश्यसि तद्वद्” [कठ० २।१४] इति परमात्मविषयः ॥ प्रतिषेचन-
मपि-“लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा”
[कठ० १।१५] इत्यग्निविषयम् । “हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं
ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गीतम् ॥ ६ ॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा-
कर्म यथाश्रुतम्” [कठ० ५।७] इति व्यवहितं जीवविषयम् ॥ “न
जायते म्रियते वा विपश्चिद्” [कठ० २।१८] इत्यादि बहुप्रपञ्चं पर-
मात्मविषयम् ॥ नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति ॥ अपृष्टत्वादनुपन्यसनी-
यत्वं तस्येति ॥ अत्राह ॥ योऽयमात्मविषयः प्रश्नः-“येयं मेते विचि-
कित्सा मनुष्ये अस्ति” [कठ० १।२१] इति किं स एवायम्-“अ-
न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्” [कठ० २।१४] इति पुनरनुकूप्यते, किंवा
ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उथाप्यत इति ॥ किञ्चातस्स एवायं प्रश्नः पुनरनु-

रत्नप्रभा ।

जानीयमित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्रयमाह-प्रतिषेचनमपीति ॥ लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वात् लोकादि-
श्चियोऽस्मिन्तु मृत्युर्वाच नचिकेतसे याः स्वरूपतः । यावतीः संख्यातः । यथा या क्रमेण अग्निश्चीयते
तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः । हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मनाम्नेन जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि “यथा च मरण
प्राप्य” इत्यादिवाक्य जीवविषयम् । उत्तरयोग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्मा मरण प्राप्य यथा
मरति, तथा वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञातमाह-योनिमिति ॥ चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह-ययेति ॥
श्रुतमुपासनम् । सूत्रे आद्यश्चकारो यत इत्यर्थः । एव च “त्रयाणामेवोपन्यासः प्रथमश्च” पत, अतो
न प्रधानमव्यक्तमिति योजना । उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति-अत्राहेति ॥ एकः प्रश्नः, द्वौ प्रश्नौ चेति
एकद्वये पठितं पृच्छति-किञ्चात इति ॥ सप्तम्यर्थे तसिः । अत्र च पञ्चद्वयेऽपि किमित्यर्थः । प्रश्नेत्ये
सूत्रासङ्गतिः । भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्वागमाह-स एवेत्यादिना ॥ प्रश्नेत्यप्युपमादाय सिद्धा-
भाष्यम् ।

धर्मात् इत्यादिः । एकत्वे सूत्रत्रितोषत्रयाणामिति । भेदे तु सौमनस्यावाप्यग्न्यात्मज्ञानत्रियपरत्रयप्रदा-
नानन्तर्भागेऽन्यत्र धर्मादित्यादेः प्रश्नस्य । तुरीयपरान्तरकल्पनाया वा तृतीय इति श्रुतिनाथप्रसङ्गः ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मपि क्रमेण कथयति-प्रतीति । लोकहेतुविराड्दृष्ट्योपास्यत्वात्लोकादिश्चियोऽस्मिन्तुमुक्तान्मृत्युर्नचिके-
तसे । याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा वाऽग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेति सन्नन्धः । हन्तेदानीं गुह्यं
गोप्यं सनातनं चिरतनं ब्रह्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञां जीवमपि प्रोचति-ययेति । आत्मा
मरणं प्राप्य यथा मरति तथा च वक्ष्यामीति योजना । कथं स मरणे मरति तत्राऽह-योनिमिति ।
मृतानां पुनर्बिचित्रव्रणापत्तौ निमित्तमाह-ययेति । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं देवताज्ञानमनुष्ठितं
स तदनुकूपमेव योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः । “देवेतराणि विचिकित्सन् पुरा” इत्यात्म्यं “यस्मिन्नेतावुपा-
श्रितौ” इत्यन्तेन सदर्थेण परमात्मप्रतिषेचनरूपेण जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि यथोक्तं वचो योग्यतराज्ञीय-
विषयमित्याह-व्यवहितमिति । एवमिति सूत्रावधार्यं निरुणोति-नैवमिति । सूत्राधाराणि योजयित्वा
तदर्थोक्त्यर्थमाक्षिपति-अत्रेति । परापरार्थे प्रश्नप्रस्तावे सतीति यावत् । उत्पिपकारं प्रकटयति-
योऽयमिति । इतिशब्दो निमर्शानुसन्तनोत्तौ । कथं द्रव्येऽपि पठं पृच्छति-किंचेति । तत्रा-
ऽऽयमनुयं सूत्रावधारणयोगं पठमाह-स एवेति । कथान्तरमनुयाऽऽहमा स्वप्रतीतिं पठमाह-

कृष्यते इति यद्युच्येत, तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्नि-
विषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नाविति । अतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोप-
न्यासाविति ॥ अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति यद्युच्येत, ततो
यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि
प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नैवं वयमिह
वरदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कश्चित्कल्पयामः । वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् ॥ वर-
प्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतस्संवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठव-
ह्नीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रिन्विराज्यददौ ।
नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं ववे, द्वितीयेनाग्नि-
विद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां, “येयं प्रेतै” [कठ० १ । २१] इति “वरा-
णामेष वरस्तृतीयः” [कठ० १ । २१] इति लिङ्गात् ॥ तत्र यदि “अन्यत्र
धर्माद्” [कठ० २ । १४] इत्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत, ततो वर-

रत्नमया ।

न्याह—अत्रोच्यत इति ॥ येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरत्रयोपक्रमनि-
दोषः स्यादिति निश्चिनोति—वेत्यादिना ॥ वरप्रदानमुपक्रमो यस्या सा । प्रहिताय यमशोकं प्रति
प्रेषिताय इतः पुनः सर्वशोकं प्राप्तस्य मम पिता यथापूर्वं सुमना स्यादिति प्रथमं वने । ननु द्विती-
यस्य जीवयिष्या, तृतीयो ब्रह्मयिष्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह—येयमिति ॥ “प्रेतै” [कठ०
१ । २१] इत्युपक्रमस्य तृतीयचोक्तिर्लिङ्गाज्जीवयिष्येति तृतीयो वर इत्यर्थः । एव वाक्योपक्रमे सति
प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह—तत्रेति ॥ मरणसर्वाद्यर्थोऽपि लिङ्गात्स्यात् प्रष्टव्ययोर्नैवैश्वर्योर्भेदाप्रश्नभेदमिद्वैतार्थ-
धामती ।

वरप्रदानान्तर्भाषि प्रश्नस्य तद्वत् प्रज्ञानारयानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदानेऽस्तु महतः परमव्यक्तमित्याक्षेपः ।
परिहरति—अत्रोच्यते, नैवं वयमिहेति । यन्तुतो जीवपरमात्मनोर्भेदात्प्रष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः ।
अत एव प्रतिवचनमप्येकम् । सूत्रं तत्रास्तत्रभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोर्भेदस्तत्रतत्र श्रुत्यु-
पन्यासेन भगवता भाष्यकारेण दर्शितः । तथा जीवत्रिविधस्यास्ति त्रिनास्तित्वप्रक्षेपेयादि । “येयं प्रेतै”
इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य तत्तत्कामविषयमशोकं चास्य प्रतीत्य मृत्युः “त्रिचामीमिन नचिकेतस
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अथेत्यादिना । न चाऽऽमज्ञानरूढानन्तर्भूतमेव परमात्मज्ञानमपि प्रज्ञानज्ञानस्यापि तदन्तर्भावसम्भवादिति
भावः । नृपरायणपरिरोचमं परिहृष्यन्नाथ पञ्चमह्नीहत्याऽऽह—अथेति । द्वितीयस्वरूपमप्युपगमादेन परास्म-
इत्याह—नवेति । प्रष्टव्यो अन्यः समर्थः । अतो न प्रज्ञानोक्तिप्रसक्तिरिति शेषः । सरदानं त्रिनाऽपूर्वप्रश्नस्या-
भावे हेतुमाह—वाक्येति । कथं वाक्योपक्रमस्तद्विरोधो वा प्रज्ञानतरोपगमं कथयिष्याशयं वास्त्योपक्रम
दर्शयति—वरेति । उपप्रगनुगास्त्वमुपस्तत्स्यापि गृह्यति—आ समाप्तेरिति । आद्यन्तयोरेकताया
वास्त्युक्तिमेव निश्चययति—मृत्युमिति । वरदाननदृष्टादानत्रिविधायिज्ञानोपगमादेन मुमप्यत्र कृतेयुनम् ।
पक्षमेव निश्चययति—वृत्तम् । मानं प्रकटयति—नचिकेतस इति । ननु त्रिजुः सौमनस्यं वरो न भवति
तत्र प्रश्नाभावात् त्वत्तिजीवयिष्यायां प्रश्नस्याप्यगमोऽपि मृत्युनेत्यपि भाग्यतयाऽऽह—येयमिति । प्रेतै
तयोऽप्युपक्रमे तर्काति शेषः । वाक्योपक्रमं दर्शयित्वा प्रश्नान्तरस्यापि तद्विरोधं दर्शयति—तत्रेति । वास्त्य

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४६१)

प्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं चाध्येत ॥ ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वो-
प्यं प्रश्नो भवितुमर्हति । पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः । येयं प्रेते विचि-
कित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात् ॥ जीवश्च धर्मादि-
गोचरत्वान्न “अन्यत्र धर्माद्” इति प्रश्नमर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीत-
त्वाद् “अन्यत्र धर्माद्” इति प्रश्नमर्हतीति ॥ प्रश्नच्छाया च न समाना
लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वाविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविष-
यत्वाच्च ॥ तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः ॥ न ॥ पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्ष-
णमिति चेत् ॥ न ॥ जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात् । भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदः,
यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात् ॥ न त्वन्यत्वमस्ति “तत्त्वमसि” [छां० ६।
८। ७] इत्यादिश्रुत्यन्तरभ्यः ॥ इह चाऽन्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य
प्रतिवचनं-“न जायते म्रियते वा विपश्चिद” [कठ० २। १८] इति
जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमान शरीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति ॥
सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति ॥ प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीर-
सम्पर्शाच्छारीरस्य भवति, न परमेश्वरस्य ॥ तथा-“स्वप्नान्तं जागरि-
तान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शो-
चति” [कठ० ४। ४,] इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभु

रत्नप्रभा ।

वाधो युक्त इति शङ्कते-नन्विच्छादिना ॥ गोचरत्वाद् आश्रयत्वात् । न कण्ठ प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदः ।
नित्तु प्रश्नराशययोः सादृश्याभावादपीत्याह-प्रश्नच्छायेति ॥ प्रष्टव्यभेदोऽनिद्व इति परिहरति-नेत्या-
दिना ॥ किञ्च तद्विशेषे जन्मादिनिषेधेन जीवस्यैव यदन्यमस्तयोरेक्य सूचयतीत्याह-इह चान्य-
त्रेति ॥ तन्निषेधवाक्ये जीवोत्तरसिद्धेत्यत आह-सतीति ॥ भागी युक्त । तस्मादनिषया जीवस्य
प्राज्ञजमादिनिषेधेन स्वरूपमुक्तमित्यर्थः ॥ किञ्च जीवो, ब्रह्माभिन, मोक्षहेतुज्ञाननिगमत्वाद्, प्रलय-
दित्याह-तथेति ॥ अन्तोऽनस्या येन । साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमा मानमिति सम्बन्धः । हेतोर-
भामती ।-०

आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णय ।

बलात्प्रत्येकयमुक्तं विज्ञातत्वेदसिद्धेरिति शङ्कते-नन्विति । प्रष्टव्यभेद स्पष्टयति-पूर्वो ह्येति । न हि तस्य
परिग्रहस्तत्रास्ति नास्तीतिविचिकित्सायोगात्तस्य सदेकतानत्रादित्यर्थः । तथाऽपि न प्रष्टव्यभेदो द्वितीयेऽपि
प्रश्ने जीवस्यैवोक्तित्वादाक्याऽऽह-जीवश्चेति । कस्तर्हि द्वितीयप्रश्नाया न परो जीवानन्दोऽस्ति तत्राऽऽह-
प्राज्ञास्त्विति । धर्मादिगोचरत्वागोचरत्वान्या तद्वेदधीतीत्यर्थः । अर्थम्यभावाच्चेनया प्रश्नभेदमुक्त्वा
प्रश्नम्यभावाच्चेनयाऽपि तद्वेदमाह-प्रश्नेति । येनैव स्मरेत्यति-पूर्वस्येति । अर्थे शाब्दे च येनैव
स्मृतिमाह-तस्मादिति । प्रष्टव्यभेदादुक्त प्रश्नभेद प्रयाह-नेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्मरेत्यति-
भवेदिति । ननु प्राज्ञादयो जीवो वादिमिरिष्ये नेत्याह-न त्विति । कठयुनिमयेऽपान्तरात् ।
एतदावयवगतस्त्रिभ्योऽपि जीवपरयोरेक्य ननु क्रमेण विज्ञान्युप कथ्यति-इहेति । यद्यपि परमामप्र-
श्नस्य प्रयुक्तिं जन्मादिनिषेधेन पृथुराह तथाऽपि कथमेव तत्राऽऽह-सतीति । अप्रसक्तनिषेधस्याति-
प्रसङ्गत्वात्प्रसङ्गे स येन निषेधो युक्तश्चोभयोरपि अन्तर्गतियत्राज्ञमाद्ययोगात् तन्निषेधः स्यादित्या-
शङ्काऽऽह-प्रसङ्गश्चेति । परमिज्ञेनाविषया देहयोगाज्जमादिप्रमत्तादध्यस्तातद्रमेयुदात्तमेव जीवन्त्ववेदन-
मेव परप्रश्नस्योत्तर मन्यानन्तयोरेक्य नूचयतीत्यर्थः । तत्रैव विज्ञान्तरमाह-तथेति । अन्नगन्धो मध्यरात्री।
येन साक्षिणा लोको भूयोभूयः पश्यति तमा मानमिति सप्त । वाक्यतात्पर्यमाह-स्वप्नेति । यद्यपि

त्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति ॥ प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ॥ तथाऽप्रे “यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” [कठ० ४ । १०] इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति ॥ तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रशस्यानन्तरम् “अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व” [कठ० १ । २२] इत्यारभ्य मृत्युना तेस्तेः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल, तदैवं मृत्युरभ्युदयनिश्चयेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च “विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त” [कठ० २ । ४] इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्त्यदुवाच—“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोको जहाति”

रत्नप्रभा ।

प्रयोजकत्वमाशंक्य तमेव मिदित्वेयादिश्रुतिविरोधमाह—प्राज्ञेति ॥ किञ्चाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह—तथेति ॥ इह देहे यत् चेतन्यं तदेव । अमुत्र सूर्यादौ, एवम् इह अल-
ण्डेकरसे ब्रह्मणि यो नानेव विषया भेदं पश्यति सः भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति । संसारमयात्र मुच्यत इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं “तं दुर्दर्शम्” इति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः । प्रष्टृप्रश्नयोः प्रशंसयापि छिन्नेन पृष्टस्य जीवस्य दौर्लभ्यत्वद्योतनाद्ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह—
अन्यं वरमित्यादिना ॥ पुरादिकं वृणीष्व्युक्तोऽपि, विषयास्तुच्छीकृत्वात्मज्ञानाच्च चाल “नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते” [कठ० १ । १ । १०] इति श्रण्णात् । तदा सन्तुष्टो यमः “अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः” [कठ० २ । १] इति भोगापवर्गयोर्बलक्षयं प्रतिज्ञाय “दूरेते निपरीते विपूची अविद्या या च विद्या” [कठ० २ । ४] इति दर्शितवानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकम् । विपूची विरुद्धफले । अविद्या कर्म । विद्या तत्त्वधीः । विद्याभीप्सितं नियार्थिनं त्वामहं मन्ये । यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त लोभयन्तं तं मामती ।

मन्ये’ इत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्निम्नप्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमुवाच—तं दुर्दर्शमिति । यदि पुनर्जीवात्प्राज्ञो भिद्येत, जीवगोचरः प्रश्नः, प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन सगच्छेत ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

जीवतत्त्वविद्या शोकोच्छित्तिसन्यासापि कथं जीवप्राज्ञयोरेक्यं तत्राऽऽह—प्राज्ञेति । ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः’ इत्यादिदर्शनादिति शेषः । इतश्च तयोरेक्यमित्याह—तथेति । इह देहे यदेतन्मं तदेवामुत्र परत्राऽऽदित्यादावसंसारं त्रयं यद्यामुत्र तदेवेह देहेऽनुप्रविष्टमित्यन्योन्येक्यमित्यर्थः । भेददृष्ट्यपरादाद्य तयोरेक्यमित्याह—मृत्योरिति । यः कश्चिदिह ब्रह्मात्मनि नानेव विषयाभेदं पश्यति स मरणं प्राप्नोति पुनःपुनरियते न पुनर्यथागम्यर्थः । जीवप्रश्नानन्तरं तत्तत्कामोक्तिपूर्वकं प्रष्टोमनेनातिदुर्लभत्वाप्यपनादपि जीवो प्रशान्तमाऽभीष्ट इत्याह—तथेति । अधिकारित्वजिज्ञासनादपि जीवस्य प्रशान्तता प्रतिपाद्यतेत्याह—यदेति । “नान्यं तस्मात्” इत्यादिश्रुतेरच्यतं नचिकेतोऽवसीयते । वक्ष्यमाणविद्याया मुक्तिहेतुत्वाप्यपनादपि जीवस्य त्रयात्मनापदनमित्याह—तदेति । “अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः” इत्यादयस्तुदयनिश्चयेयसविभागोक्तिः । “दूरेते निपरीते” इत्यादिविद्याविद्याविभागोक्तिरिति विभागः । त्वा त्वां बहवोऽपि कामा नात्रोद्वन्त श्रेयसो विच्छेदेन दृष्टवन्तस्ततो नियार्थिनं त्वां मन्येऽहमिति योजना ।

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४६३)

[कठ० २ । १२] इति ॥ तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते ॥ यत्प्रश्रुतिमिताश्च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेताः । यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्रमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् ॥ तस्माद् “येयं भेते” [का० १ । २०] इत्यस्येव प्रश्रस्येतदनुकर्षणम् “अन्यत्र धर्मादि” इति ॥ यत्तु प्रश्रच्छायावैलक्षण्यमुक्तम् ॥ तदद्वयम् ॥ तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् ॥ पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टम् ॥ उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति ॥ यावद्भयविद्या न निवर्तते, तावद्धर्मादिगोचरत्वं, जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते ॥ तन्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव “तत्त्वमसि” [छा० ६ । ८ । ७] इति श्रुत्या प्रत्याप्यते ॥ न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा-कश्चित्सन्तमसे पतितो काञ्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानस्ततो भीतो वेपमानः पलायते । तं चापरो हृयात्-मा भेषीः नायमाहिः, रज्जुरेपेति । स च तदुपश्रुत्याऽहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथं पलायनं च । न त्वहियुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्-तथैवेतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ततश्च “न जायते म्रियते वा” इत्येवमाद्यापि भवत्यस्तित्वप्रश्रस्य प्रतिवचनम् ॥ सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् ॥ एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य

रत्नप्रभा ।

कृतान्त इति प्रष्टारं स्तुत्या प्रश्नमपि “त्वादहं नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा” [कठ० २ । ९] इति स्तुतिरित्युक्तार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्रभेदपक्षे न घटत इत्याह-यत्प्रश्रेति ॥ यत्प्रश्रेन स्तुतिं लब्धवास्त प्रश्रं विहाय यद्यन्यदेवोत्थापयेत्तर्जनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः । तस्मादिति । प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः ॥ प्रश्रनाक्यव्यत्ययोः सादृश्याभावात्प्रश्रभेद इत्युक्त निरस्यति-यत्त्वित्यादिना ॥ धर्माद्याध्वस्य जीवस्य प्रकृत्य कथमित्यत आह-यावदिति ॥ अविद्यानाशानन्तरं प्रकृत्य चेदागम्युक्तमनित्यं च स्यादित्यत आह-न चाविद्यावत्त्व इति ॥ जीवस्य प्रकृत्यैव स्वाभाविकैः सति प्रकृतप्रश्रस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्रस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति । ततश्च “न जायते” [कठ० २ । १७] इति जीवप्रलेखे प्रपाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह-सूत्रं त्विति ॥ कथितभेदात्प्रश्रभेदकल्पनेत्याह-

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

‘त्वादहं नो भूयात्’ इति प्रश्रं प्रशंसत्यनुवाच तेनापीति सबन्धः । जीवप्रश्रस्य परमात्मनाक्येनोचरोत्तरपि तज्जोरेक्यमित्याह-तमिति । प्रशंसानुपपत्तिरपि प्रश्रयोरर्थक्यं गमयतीत्याह-यदिति । यद्विषयः प्रश्रो यत्प्रश्रस्तं विहायेति संन्यसः । प्रस्तुतप्रश्रयाची तच्छब्दः । प्रष्टव्यभेदमात्रेण प्रतिगमाह-तस्मादिति । प्रश्रस्यमात्रलोचनया प्रष्टव्यभेदमुक्तमनुय प्रयाह-यत्त्विति । विशेषेण दर्शयति-पूर्वेति । विशेषोक्तिरमात्राविति शब्दः जीवस्य धर्मादिमनो न तद्रहितप्रलेखमिति प्रष्टव्यभेदमात्रेणोच्यते-यावदिति । कथं तर्हि जीवस्याविद्यावत्तत्तदीनप्रलेखं तत्राऽह-तदिति । अविद्यानिरस्तुत्तरकाश्रयादेक्यस्य तर्हि कृतकत्वेनानित्यस्य नैयाह-न चेति । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यत्त्वित्यादिना । जीवप्रश्रस्यैव परदानोपपत्तिरित्युक्तमनुवाच जीवप्रश्रस्यान्यत्रहितप्रत्युत्तिमस्य लाभान्तरमाह-ततश्चेति । जीवप्रश्रयोरित्येक्येन प्रलेखे कथं प्रपाणामिति सूत्रं तत्राऽह-सूत्रं त्विति । योजनामभिनयनि-एकत्वेऽपीति । कथित-

१ तन्निवर्तते इति पाठान्तरम् ।

प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्, कर्तृ-
त्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च, पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुल्ले-
क्ष्यते ॥ उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति ॥ ततश्च
युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना ॥ प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो
न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा-महच्छब्दः सांख्येस्सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिके-
ऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । “बुद्धेरात्मा महान्परः” [कठ० ३।१०] “महान्तं
विभुमात्मानम्” [कठ० २।२२] “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्” [श्वेता०
३।८] इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः-तथाऽव्यक्तश-
ब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति ॥ अतश्च नास्त्यानुमा-
निकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥ इत्यानुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

ततश्चेति ॥ परमात्मनः सकाशात्प्रधानस्य वैषम्यम् । अनामतेन तृतीयरान्तर्मानायोगादिति भावः ॥ ६ ॥
श्रीतोऽव्यक्तशब्दो, न सांख्यासाधारणतत्त्वगोचरः, वैदिकशब्दत्वात्, महच्छब्दरदित्याह-महद्वच्चेति ॥
सूत्र व्याचष्टे-यथेत्यादिना ॥ न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तस्तापारणत्वेन
सांख्यासाधारणत्वासिद्धे साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यम् । सत्तामात्रे सत्त्वप्रधानप्रवृत्तेराद्यपारेणामे ।
निर्विकल्पकबुद्धानिपर्यः । “आत्मा महान्” [कठ० ३।१०] इत्यात्मशब्दप्रयोगात्, स “मत्ता-न
शोचति” [कठ० २।२२] “तमस परस्ताद्” [श्वेता० ३।८] इत्यादिना शोकात्ययतमः परत्वादिव्यध
महच्छब्दः साध्यतत्त्व नाभिधत्त इति सम्यग्व्यवहारः । अतश्च नानुमानिकस्य शब्दवत्त्वमिति ॥ ७ ॥ (१) ॥

भामती ।

अपि च यद्विषय प्रभ्रमुपश्रव्य गृह्यते प्रवृत्तमिति न चिन्तेताः यदि तमेव भूयः पृच्छन्तुत्तरे चावदप्यात्,
ततः प्रज्ञायाः दृष्टार्था स्यान्, प्रवृत्तरे त्वसावस्थाने प्रसार्ति सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह-यत्प्रश्नेति ।
यस्मिन् प्रश्नो यप्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥ महद्वच्च । अनेन सांख्यप्रसिद्धे वैदिकप्रसिद्धाया
विरोधान् सांख्यप्रसिद्धिर्भेद आदत्तव्येत्युक्तम् । सांख्यानां महत्तत्त्व सत्तामात्र, पुरुषार्थक्रियाक्षम सत्त्वस्य
भावः सत्ता तन्मात्र महत्तत्त्वमिति । यावा पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपमोगलक्षणा च सत्त्वपुरुषाव्य-
ताग्यातिशङ्कणा च सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इति महत्तत्त्व सत्तामात्रमुच्यते इति ॥ ७ ॥ (१) ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

भेदेन मूलयोजनाप्रकारसमाप्ताग्निशब्दः । कश्चित्भेदेन प्रथमभेदे कश्चित्माह-ततश्चेति । परमात्मक-
त्वनानुप्रधानकृत्यानां विनिर्वाहः सत्तामात्राऽह-प्रवृत्तमिति । वैषम्यं परमात्मानुप्रधानमप्येति शेषः ॥ ६ ॥
सांख्यप्रसिद्धे वैदिकप्रसिद्धाया विरोधान् न सा वेदार्थनिर्णयहेतुर्नित्याह-महद्वच्चेति । दृष्टान्त व्याचष्टे-यथेति ।
भोगापरमपुरुषार्थस्य महच्छब्दरदित्युक्तिर्यावापुरुषार्थेक्षितपदत्राग्य सदुच्यते तत्र भावप्रयवोऽपि स्व-
पार्थो न सामान्यार्थो पार्थानुमेय महत्त्व प्रवृत्तिमिति भावश्चैवमस्मिन्प्रथमजे प्रयुक्तोऽपीति सत्यः ।
पदप्रयोगमेवाऽह-बुद्धेति । तत्र महच्छब्देन सांख्यप्रयोगोऽनुमेय हेतुमाह-आत्मेति ।
आदित्येन पदभेदोऽपि पदप्रयोगादित्यो गृह्यते गृह्यते दृष्टान्तमाह-तथेति । “महत्-
त्वात्” इत्यादिना सांख्यप्रधाने वैदिकप्रयोगात्-अनन्तमिति ॥ ७ ॥ (१) ॥ सांख्यसाध्याव्यक्तशब्देन
पार्थक्यं सत्त्वस्य विनिर्वाहः पार्थक्येति शेषः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ (२) ॥

पुनरपि प्रधानवादी-अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह ॥ कस्मात् ॥
मन्त्रवर्णाद्-“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजास्तृजमानाः सृ-
पाः । अजौ द्वौ लोहितशुक्लकृष्णौ जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः”
[श्वेता० ४ । ५] इति ॥ अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दे रजस्त-
त्त्वतमांस्यभिधीयन्ते ॥ लोहितं रजः । रजनात्मकत्वात् ॥ शुक्लं सत्त्वम् ।
प्रकाशात्मकत्वात् ॥ कृष्णं तमः । आवरणात्मकत्वात् ॥ तेषां साम्या-

रत्नप्रभा ।

चमसवदविशेषात् ॥ अजाऽजापद विषयः, तर्हि प्रज्ञानपर मायापर वेति तद्व्याप्तिसम्भवात्संशये
पूर्वशब्दशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात्प्रत्यभिज्ञास्तीति
प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति-पुनरपीति ॥ फल पूर्वपक्षे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्ति-
ष्ठिरिति पूर्वपक्षे द्रष्टव्यम् । रागहेतुत्वादितिगुणयोगाद्रोहितादिशब्दे रजआदिगुणकामेऽपि कथं प्रधा-
नलाभः, तत्राह-तेषां साम्येति ॥ अत्रयत्र प्रज्ञानस्य रजआदयस्तेषां धर्मो, रजकत्वादयः
तैर्निमित्तैः लोहितादिशब्दैः प्रज्ञानमुच्यते इत्यर्थः ॥ गुणाभेदात्प्रधानलाभ इति भावः । तत्रा-
मामती ।

चमसवदविशेषात् । अजाशब्दो यद्यपि छागायां रुढस्तथाप्यध्यात्मविद्याविकारान्न तत्र वर्तितुम्-
र्हति । तस्माद्भेदसम्भवाद्येन वर्तयितव्यः । तत्र किं स्वतन्त्र प्रधानमनेन मन्त्रार्थेनानुयतामुत पारमेश्वरी
मायाशक्तिस्तेजोवन्नव्याक्रियाकारणमुच्यताम् । किं तान्मात्रात्, प्रधानमेवेति । तथाहि-यादृश प्रज्ञान
सारथेः स्मर्यते तादृशमेवास्मिन्ननूतान्नतिरिक्तं प्रतीयते । सा हि प्रज्ञानलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यजा
च एका च लोहितशुक्लकृष्णा च । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रज प्रभृतिषु सन्ति, तथापि लोहित
कुसुमादि रचयति, रजोऽपि रज्यन्तीति लोहितम् । एव प्रसन्न पायः शुद्धः, सत्त्वमपि प्रसन्नमिति
शुद्धम् । एवमावरक मेघादि कृष्णः, तमोऽध्यावरकमिति कृष्णम् । परेणापि नाभ्यावृत्तस्य स्वरूपेण
लोहितत्वादियोग आस्तेयः, किंतु तत्कार्यस्य तेजोवन्नस्य रोहितत्वादिकारण उपचरणीयम् । कार्य-
सारूप्येण वा कारणे कल्पनीयः, तदस्माकमपि तुल्यम् । ‘अजो द्वौ लोहितशुक्लकृष्णौ जहात्येनां भुक्त-
भोगामजोऽन्यः’ इति त्रयसंभेदध्रुवणात् सारथ्यमृतंवेवात्र मन्त्रार्थे प्रत्यभिज्ञानं न त्वन्याकृतप्रक्रियायाः ।
तस्यामेकात्म्याभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । तस्मात्स्वतन्त्र प्रधान नाशब्दमिति प्राप्तम् । तेषां साम्याव-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मन्त्रस्य प्रधानपरम प्रत्याह-चमसवदिति । अजाशब्दस्य *छागतोऽपरुहस्य प्रधानमाययोन्ते तेजने च
गुणतो वृत्तिपोमादजामन्त्रः प्रधानपरो वा तेजोऽन्नाख्यायान्तरप्रवृत्तिमायारूपपरमप्रवृत्त्योरन्यतरपरो वेति
संशये पूर्वपक्षयति-पुनरिति । प्रधानस्याशब्दतायाः साग्रितयादम्याने प्रयत्नस्थानमिवाह-कस्मादिति ।
प्रज्ञानस्यार्थतोऽपरप्रतिज्ञानात्तस्याव्यक्तपदावाप्य षेऽपि त्रिगुणत्वादिनाऽजामन्त्रे तत्रप्रत्यभिज्ञानात्तत्परतेति
मत्वाऽऽह-मन्त्रेति । अजामन्त्रस्याप्रज्ञानपरत्वात्तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयस्यैव दाटुर्भाष्यादादिमग्नयः ।
पूर्वपक्षे प्रज्ञानस्य शब्दरत्नं गतिसामान्यासिद्धिः सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वात्तत्तिष्ठिरिति फलभेदः । मन्त्र-
वर्णमैवानुक्तमिति-अजामिति । प्रज्ञानस्य रूपराहियादेतत्प्रतिपाद्यत्वं नाम्नात्वाशब्दाऽऽह-अत्रेति ।
रूपमभावे कथमभिधानं गुणवृत्त्ये पाह-लोहितमिति । कुसुम्भदम्भोरन्नेयवच्च तथा तत्रात्रेऽपि प्रज्ञा-
नस्य क्रियापानं तदार्ह-तेषामिति । अत्रयत्रैतत्प्रज्ञा प्रज्ञानस्य सत्त्वादयस्तेषां धर्मोः शुभादयस्ते-
रित्यर्थः । लोहितादिशब्दानां रजनीयत्वादिगुणयोगाद्रजआदिप्रत्ये व्यनहितद्वया स्यादभिगो तेजो-

वस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति ॥ न जायत इति चाऽजा
स्यात् । “मूलप्रकृतिरविकृतिः” [सां० का० ३] इत्यभ्युपगमात् ॥ नन्व-
जाशब्दश्छायायां रूढः ॥ बाढम् ॥ सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या ।
विद्याप्रकरणात् ॥ सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति । तां
प्रकृतिम्, अजो ह्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वा अनु-
शेते तामेवाविद्ययाऽऽत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकि-
तया संसरति । अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तः
जहाति एनां प्रकृतिम्, भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति ॥

रत्नप्रभा ।

जाशब्दं योजयति—नेति ॥ रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते—नन्विति ॥ रूढपसम्प्रायोग
आश्रयणीय इत्याह—बाढमिति ॥ अजाशब्दितप्रकृतिरपुरुषमेदल्लिङ्गाम्यागमि प्रानप्रत्यभिज्ञे-
त्याह—सा चेत्यादिना ॥ प्रजायन्त इति प्रजाः महदादयः । त्रैगुण्यं सुखदुःखमोहाः । अनुशयनं
निवृणोति—तामेवाविद्ययेति ॥ अभिनेकेनेत्यर्थः । निषयधीः—भोगः । गुणभिन्नात्मरयातिः—अपवर्गः ॥

मामती ।

स्याऽवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमासि तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति ।
प्रजास्त्रैगुण्यान्विता इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि—मैत्रदार्ये नर्मदायां मैत्रस्य सुखं तत्त
कस्य हेतोः, ॥ प्रति सत्त्वस्य समुद्रयात् । तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं, तत्त कस्य हेतोः, ताः प्रति
रजःसमुद्रयात्, तथा चेन्नस्य तामभिन्दते मोहो विनादः, ॥ कस्य हेतोः, त प्रति तमःसमुद्रयात् ।
नर्मदाया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्विता प्रजानाम् । अनुशेते इति व्याचष्टे—तामे-
वाविद्ययेति । निषया हि शब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोऽकारप्रणा-
लिकया बुद्धिमत्तमपसकामति । तेन तद्बुद्धिसत्त्व प्रधानविकारः सुखदुःखमोहात्मक शब्दादिरूपेण परि-
णमते । चित्तिशक्तिस्पर्शपरिणामिन्यप्रतिसकृन्नापि बुद्धिमत्त्वादात्मनो भिन्नेकमुप्यमाना बुद्धिश्चैव निष-
यतिना निषया बुद्धिरयानुगुणादीनामन्यभिन्नम्यमाना मुग्धादिमनो भवति । तदिदमुक्तम्—मुखी दुःखी
मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । एकः । सत्त्वरूपान्यतायातिसमुन्मुलितनिखिलरासनाविद्यानु-
व्यस्यन्वो जहात्येना प्रकृतिम् । तदिदमुक्तम्—अन्यः पुनरिति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतभो-
गापवर्गाम् । शब्दाश्रुषट्चिर्मोः । गुणपुरुषान्यतायातिरपर्यगः । अपर्ययते हि तथा पुरुष इति ।
एव प्राप्तेऽभिधीयते—न तावत् ‘अजो वसो जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः’ इत्येन्द्रा-
त्मभेदप्रतिपादनपरमपि ॥ निद्विमात्मभेदमनुच यन्मोक्षौ प्रतिपादयतांति । स चानुदितो भेदः ‘एको देवः
सर्वभूतेषु गृहः सर्वभूतानां सर्वभूतान्तरात्मा’ इत्यादिद्युनिमिरात्मैकत्वप्रतिपादनपरामिथितोधाकाशनि-
कोऽनतिष्ठते । तथा च न सारथ्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानमित्यजानास्य चमसवाक्यवपरिष्टयमान न स्यत्तत्रप्रधा-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यतानां प्रहे भवमित्याशक्त्य तेषु जनिमत्त्वादाह—यमायाजाशब्दायोगान् सद्बुद्धेग्याह—नेति । ‘रूढि-
र्योगमपहरति’ इति न्यायेन शङ्कते—नन्विति । रूढयोगे योगरूपादानं भुक्तमियाह—बाढमिति ।
यान्वशेषस्य प्रधानानुगुण्याय मन्त्रस्य नपरत्वेत्याह—सा चेति । त्रैगुण्यान्विताः सुखदुःखमोहाविताः ।
आत्मभेदादिभ्यामन्य प्रधानरूपेणेत्यह—तामिति । अनुशयनमेव निशदयति—तामेवेति । चतुर्थ
पाद व्याचष्टेति—अन्य इति । भुक्तभोगानिति व्याचष्टे—कृतेति । शब्दाश्रुषट्चिर्मोः । गुणपु-
रुषादीनामपवर्गः । सत्त्वरूपान्यतायातिरपर्यगः । सत्त्वरूपान्यतायातिरपर्यगः । सत्त्वरूपान्यतायातिरपर्यगः ।

मुच्यत इत्यर्थः ॥ तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामिति ॥
 एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ नानेन मन्त्रेण श्रुतिमूलत्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्र-
 यितुम् ॥ न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते ॥
 सर्वत्रापि यथा कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसम्पादनोपपत्तेस्सांख्यवाद-
 एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । चमसवद्-यथा हि-
 “अर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्ध्वबुधः” [बृ० २।२।३] इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं
 नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् । सर्वत्रापि यथा-
 कयश्चिदर्वाग्विलक्षादिकल्पनोपपत्तेः ॥ एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामि-
 त्यस्य मन्त्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाऽजाऽभिप्रेतेति शक्यते निय-
 न्तुम् ॥ ८ ॥ तत्र तु “इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्ध्वबुधः”
 [बृ० २।२।३] इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति ॥ इह पुनः
 केयमजा प्रतिपत्तयेति ॥ अत्र ब्रूमः-

ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽवन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतप्रा-
 मस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तया ॥ तुशब्दोऽवधारणार्थः भूतत्रय-

रत्नप्रभा ।

सिद्धान्तयति-एवं प्राप्त इति ॥ मायादानपि साधारणान्मन्त्राद्विशेषार्थप्रदो न युक्तः विशेष-
 इहेतोः प्रकरणादेरभानादिति हेतु व्याख्याय दृष्टान्त व्याचष्टे-चमसवदिति ॥ सर्वत्र गिरिगु-
 हादावपि ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रव्यावर्त्याद्यङ्गमाह-तत्र त्विदमेति ॥ ज्योतिः ० ॥ चतुर्विधस्येति । जरायुजा-
 भामती ।

ननिधवाय पर्याप्तम् । तदिदमुक्त सूत्रकृता-‘चमसवद्विशेषात्’ इति ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रमन्ता-
 रयितुं शङ्कते-तत्र त्विदं तच्छिर इति । सूत्रमन्तारयति-अत्र ब्रूमः । ज्योतिरूपक्रमा
 तु तथा ह्यधीयत एके । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रूयन्ति स्थितौ शाखान्तरोक्तरोहितादिगुणयोगिनी तेजो-
 बन्नलक्षणा जरायुजाण्डजस्येदजोद्विजचतुर्विधभूतप्रामप्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तया, ‘रोहितशुक्रकृष्णाम्’
 इति रोहितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानात् । न तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः तस्या अप्रामा-
 गिकतया ध्रुतशान्यध्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्, रश्मिनादिना च रोहितागुणधारण्य सति मुग्धार्थसमवेदयोगात् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

फटितमाह-तस्मादिति । पूर्वैकमन्त्रसिद्धान्तयति-एवमिति । सौत्रहेतुसाक्षात् प्रतिज्ञां पूरयति-
 नेति । तदेव स्पष्टयति-न हीति । तत्र हेत्येवशाया प्रकरणोपपदवाक्यशेषामायादिति सौत्र हेतु
 व्याचष्टे-सर्वत्रेति । दृष्टान्तमादाय कर्माङ्ग व्याख्यानोपनिषत्सिद्ध चमस दर्शयति-चमसवदिति ।
 अर्वाग्विलक्षादिना विशेषसिद्धिमाशङ्कयाऽऽह-सर्वत्रेति । गिरिगुहादानित्यर्थः । दृष्टान्तस्यमर्थं दार्ष्ट-
 न्तिके योजयति-एवमिति ॥ ८ ॥ सूत्रान्तस्मन्तारयितुं चोदयति-तत्रेति । दृष्टान्तवाक्य सत्त्वमर्थः ।
 इहेत्यजामन्त्रोक्तिः । चमसदृष्टान्तप्रदजामन्त्रे विशेषाश्रयात्प्रधानमेव स्मार्तं प्रादावित्यर्थः । सूत्रमन्तार-
 यति-अत्रेति । निजातीयस्मृतेः सजातीययुते सनिवेष्ट्यपेन श्रुत्यन्तरादर्थनिर्णयोऽजामन्त्रस्येति
 व्याचष्टे-परमेश्वरादिति । “तत्तेजोऽमृजत” इत्यादिश्रुत्योपपत्तिरप्यम् । जरायुजाण्डजस्येदजोद्विजमन्ता-
 द्यातुर्विधम् । इयमनेति । मान्वार्णिकी प्रकृतिरुक्ता । ज्योतिरूपक्रमेति विशेषोक्तौ तुशब्देन विशेषणी-
 येत्याशङ्कयाऽऽह-तुशब्द इति । अवधारणारूपमर्थमेव स्फोरयति-भूतेति । स्मृतिमनुसृत्य गुणत्रया-

लक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा ॥ कस्मात् ॥ “तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽवन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमात्राय तेषामेव रोहितादिस-
पतामामनन्ति—“यदग्रे रोहितं रूपं, तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्य” [छां० ६।४।१] इति ॥ तान्येवेह तेजोऽवन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते ।
रोहितादिशब्दसामान्यात्—रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्य-
त्वाद्, भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य ॥ असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं
न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ “किं कारणं ब्रह्म”
[श्वेता० १।१] इत्युपक्रम्य “ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं
स्वगुणैर्निगृह्याम्” [श्वेता० १।१] इति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेस्समस्त-

रत्नप्रभा ।

७ जस्येदजोद्भिज्जरूपस्येत्यर्थः । स्मृत्युक्ता कुतो न आद्येति शङ्कते—कस्मादेति ॥ धृतेः ध्रुव-
न्तरादर्थप्रहो युक्त । साजात्यान्मूढानपेक्षत्वाच्चेत्याह—तथा हीति ॥ आरिपिनः छन्दोगाः । किञ्च
रोहितादिशब्देरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या । अव्ययानात् । न तु रक्षणीयत्वादिगुणव्यपहिता सत्त्वा-
दिगुणलक्षणेन्याह—रोहितादीनाञ्चेति ॥ ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्यमन्त्रस्य निर्णयः कथमित्यत
आह—असन्दिग्धेनेति ॥ सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः । यथा शाखान्तरनाक्यान् प्रगानप्रह—
तथेहापि ॥ श्वेताश्वनरोपनिषदि मायाप्रकरणान्न तद्ब्रह्म इत्याह—तथेति ॥ मृष्टादी किं ताप
ब्रह्मेति मिष्टइत्ये । नम्रवादिनो ध्यानाद्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूता-
मैश्वर्याध्यस्तां शक्तिं परतन्त्रा मायां सत्तादिगुणयन्तीं नम्रय सहायमपश्यन्तित्यन्वयः । मायाया
एकत्वेऽपि तदज्ञाना जीवोपाधीनां तत्तत्समाप्तयोनीनामविद्यायाणां भेदाद्भिन्ना । अस्याहने अनभि-
मानी ।

तदिदमुक्तम्—रोहितादीनां शब्दानामिति । अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपारिवागेन न जायत
इत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयेण दोषप्रमहत्वात् । अत्र तु रूपरूपवत्तायां समुदायप्रसिद्धेरानपेक्षायाः स्वीका-
रात् । अपि चावयवमपि धृतिरुपलब्धेऽस्मददर्शनानुगुणो न सायस्मृत्यनुगुण इत्याह—तथेहापीति । किं
कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्येति । नम्रस्वरूप तावन्नगत्कारणं न भवति, मिश्रकृत्वात्तस्य । यथाह—‘गुणस्य
॥ शुद्धस्य नाशुद्धा मिश्रमिमेत्’ इत्याद्यवयवस्य धृतिः शृणुमि । किं कारणम् । यम्य नम्रगो जग-
दुत्पत्तिस्तत् किं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः । ते नम्रविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता अवश्यमिति योजना ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निका धृतोऽस्मी नष्टेयाह—कस्मादेति । सूत्रावयवनेतरस्याह—तथेति । छन्दोगे तेनोपगतामीश्व-
रकार्याणां रोहितादिस्वरूपतामुत्तरेऽपि किमियजामन्त्रे तान्येव प्रकृत्यानीयेकार्थे हेयभावादिष्याद्य-
क्याऽऽह—तानीति । स्मार्त्तं प्रगनेऽपि रोहितादिशब्दानां नीनवाचकत्वं किमियत्र न प्राद्यामियाश्रय
मुपयमभवे रजनादिना रोहितापुषचारम्यायोमादियाह—रोहितादीनां चेति । शाखान्तरीयशाखेन(ण)
शाखान्तरस्य शाखेनैव निर्णयमित्याश्रय सज्जागताप्रत्ययन्यायादियाह—असन्दिग्धेनेति । न परमात्मा-
निरूप्यतायादिति सिद्धिः किन्तु पूर्वापरायेचनायामियमपि शाखान्तरधृतिरस्मदनुगुणेयाह—तथेति । प्रगणः
शुद्धयात्र जगदेतन्नेति शृणुमि—किमिति । यज्जगत्साम्येन किं त्रय किं नाऽव्यभिचि वा प्रक्ष, जगदुत्पत्ती
किमुपयमगमनेति वा । ते ब्रह्मवादिनोऽनया रीत्या मिश्रस्य ध्यानाद्येन योगेनानुगता एवमात्मानमनु-
प्रविष्टाः सन्तः तेषामेव रोहितादीनां शक्तिं परतन्त्रा मायां सत्तादिगुणयन्तीं नम्रय सहायमपश्यन्तित्यन्वयः । मायाया
एकत्वेऽपि तदज्ञाना जीवोपाधीनां तत्तत्समाप्तयोनीनामविद्यायाणां भेदाद्भिन्ना । अस्याहने अनभि-
मानी ।

जगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात् ॥ वाक्यशेषेऽपि-“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” [श्वेता० ४ । १०] इति, “यो योनियो-निमधितिष्ठत्येकः” [श्वेता ४ । ११] इति च तस्या एवावगमात् । न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुम् ॥ प्रकरणाच्चुसेव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागव-स्थानेनापि मन्त्रेणाम्नायत इत्युच्यते ॥ तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरू-प्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥ कथं पुनस्तेजोऽवन्नानां त्रैरूप्येण विरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते यावता, न तावत्तेजोऽवन्नेष्वजाकृतिरस्ति ॥ न च तेजो-ऽवन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दस्सम्भवतीति ॥ अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

रत्नप्रभा ।

व्यक्ते नामरूपे यस्या सा । अनेन “तद्वेद तर्कव्याकृतमासीद्” इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्या शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यलिङ्गरानुमान सूचयति-नामेति ॥ मायाया रोहितादिरूपनस्त्व कथमित्यत आह-तस्या इति ॥ विषयः आश्रय । एव प्रकरणखलान्मायैराऽजैति भाष्यकृन्मतम् । छान्दोग्यश्रुत्या तेजोऽवन्नक्षणाऽनान्तरप्रकृतिरजैति । सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रव्याख्यं शक्यते ॥ ९ ॥ कथमिति ॥ किं तेजोऽव-न्नेष्वजाशब्दो रुढः, न जायत इति यौगिको वाऽनाद्यः, तेष्वजात्वजातेऽसत्त्वादित्याह-यावतेति ॥ यत इत्यर्थः । अतो न रुढ इति शेषः । न द्वितीयः-इत्याह-न चेति ॥ जातिः जन्म । अजातिः अजन्म, लौकिकस्याऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽवन्नानामजात्वोपदेशादौणोऽय शब्द इति परिहरति-कल्पनेनेति ॥

भामती ।

यो योनियोनिमिति । अत्रिया शक्तियोनिः, सा च प्रतिजीव नानेलुक्तमतो वीप्सोपपन्ना । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥ सूत्रान्तरमन्तराधितु शङ्कते-कथं पुनरिति । अजाकृतिर्जातिस्तेजोऽवन्नेष्टु नास्ति । न च तेजोऽवन्नाना जन्मभ्रमगादज-प्रतिमितोऽप्यजाशब्दः सम्भवतीत्याह-न च तेजोऽवन्नाना-मिति । सूत्रमन्तरावति-अत उत्तरं पठति ॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । ननु किं छागा

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वाक्येति । परकीये प्रशाने मायाशब्द वारयति-मायिनं त्विति । अत्रियाशक्तियोनिस्तस्याधामेदेऽपि कार्यभेदेन भेदाद्वीप्सा । न च सा परेष्ट प्रकृतिरेकस्य देवस्य तदधिष्ठातृत्वश्रुते । पूर्वोत्तरपरिरोधादजा-मन्त्रस्य प्रशानार्थव्यामाने स्थिते तदुपपानुगुणान्मायाशक्तिविषयमेव तस्येयाह-प्रकरणात्त्विति । देव्या शक्तेः “तदेद तर्कव्याकृतम्” इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं सूचयति-अव्याकृतेति । तस्यामविध्यक्त-नामरूपकार्यलिङ्गरुपनुमानमाह-नामेति । पूर्वोत्तरशक्त्यध्यामिरेति वक्तुमशक्यः ॥ १० ॥ कथमिन्मन्त्रे ‘लोहितशुभ्रशुभ्रगाम्’ इति कारणभूतमायाशक्तेऽत्रैकस्य वैध्वस्यात्तत्राऽऽह-तस्याश्वेति ॥ ९ ॥ अजान्तर-परमप्रकृत्योरुपपत्तिरार्थत्वे मन्त्रस्योक्ते सयवान्तरप्रकृत्यर्थत्वमपृष्यन्नाह-कथामेति । काऽनुपपत्तिरित्या-शस्य रुढया योगाद्वा तद्वीप्सिं विरूपाऽऽह दूषयति-यावतेति । आकृतिर्जातिः द्वितीय प्रयाह-न चेति । जातिर्न तदमात्रोऽजानिरेव रुढियोगाभ्या यस्मादजाशब्देन तेजोऽवन्नास्या प्रकृतिर्न शतु शक्यं तस्मान्नाजामन्त्रस्यानन्तरप्रकृत्यर्थेत्यर्थः । तत्र सूत्रमुत्तरमियाह-अत इति । पञ्चदशमनञ्जी-

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दः । नापि योगिकः । किं तर्हि ॥ कल्पनोपदे-
शोऽयम्—अजारूपककलतिस्तेजोऽवन्नलक्षणायाश्चराचरयोनिरुपदिश्यते ।
यथा हि—लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुवर्करा
सरूपवर्करा च । तां च कश्चिदजो जुपमाणोऽनुशयीत कश्चिज्ज्ञेता भुक्तभो-
गां जह्याद्, एवमियमपि तेजोऽवन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहुसरूप
चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति । अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते ।
विदुषा च परित्यज्यते इति ॥ न चेदमाशंकितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशे-
तेऽन्यो जहातीति ॥ अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नो-
तीति ॥ न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा । किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्था-
प्रतिपिपादयिषेया ॥ प्रसिद्धं तु भेदमनृद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते ।
भेदस्तृपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः—“एको देव-
स्सर्वभूतेषु यदृस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” [श्वेता० ६।११] इत्या-
दिश्रुतिभ्यः ॥ “मध्वादिवद्” यथाऽऽदित्यस्याऽमधुनो मधुत्वं, वाचश्चा-
धिनाप्येवमुत्वं द्युलोकादीनां चाऽनग्नीनामग्नित्वमित्येवञ्जातीयकं कल्प्यते,
एवमिदमनजाया अजातत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ॥ तस्मादविरोधस्तेजोऽव-
न्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥ इति चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

अनियमः यदृच्छा । वर्करः षाडपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रमानादप्रपञ्चिरेति, तन्नेत्याह—
न चेदमिति ॥ व्यस्यार्यो भेदोऽप्यर्थाप्यनिपाद्यत इत्याह—प्रसिद्धं त्विति ॥ तस्य एव
प्रसिद्ध इत्यत आह—भेदस्त्विति ॥ कल्पनोपदेदे दृष्टान्त व्याचष्टे—मध्विति ॥ न च योगस्य
मुत्पत्तिश्चाक्षेपेन प्रधानग्रहो न्याय्य इति वाच्यम् । रुद्धार्थानेक्षायोगात्तद्विश्रुतगुणलक्षणाया
वर्गीयम्यात् । गुणवृत्तौ हि गृह्येति श्रुतिरिति मनसि । तथा च रोहितदिशब्दसममिथ्याहारानुगृहीतया
रुद्धाश्रितया गुणवृत्त्या प्रमाने योग वाधित्वाऽऽन्तर्ग्रहीतरजाशब्देन प्राप्या । यथा—गन्धादिशब्देः
प्रसिद्धमग्न्याश्रितगुणलक्षणा आदित्यादयो गृह्यन्ते, तद्वत् । तस्मादशब्द प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥ (१) ॥

भामती ।

लोहितशुक्लकृष्णैर, अग्न्यादशीनामपि ह्यग्नानामुपज्ज्मादित्यत आह—यदृच्छयेति । बहुवर्करा बहुशानाशेषे

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

कारपरास्तमित्याह—नायमिति । अजाशब्दस्तर्हि कर्ममगन्तरप्रवृत्तौ धर्ते तत्राऽऽह—किमिति ।
कल्पनोपदेशं दर्शयति—अजेति । तमेवोपदेशं दृष्टान्ते स्पष्टयति—ययेति । ननु पृथगा न लोहित-
शुक्लकृष्णैरग्न्याऽपि मानात्तत्राऽऽह—यदृच्छयेति । वर्करो षाडपशुः । यत् क्षेत्रज्ञभेदोपज्ज्मात्प्रमान-
पादप्रयमिश्रं तत्राऽऽह—न चेति । तत्र हेतुः—न हीति । व्यस्यार्यादि शास्त्र तदर्थं भेदमपि साध-
यित्वात्मात्मास्याऽऽह—प्रसिद्धं त्विति । प्रमाणातिरेकेण प्रसिद्धयोगात्तदप्रसिद्धस्य तस्य प्रामाणिक-
तया यदुक्तं यादस्याऽऽह—भेदस्त्विति । कथं तस्य कल्पितत्वमिषाशब्देयक्यपादिवाक्यनशादित्याह—
एक इति । क्षुब्धस्तस्मैवमग्निं समशीतुमादित्यस्य । दृष्टान्तमनन्तत्वं व्याचष्टे—मध्वादिवदिति । रोहि-
तादिशब्दानां रणनीयत्वादियुगलमान्यन्यप्रमानेन रज-मत्तत्वादिव्यवहिनश्चक्षुष्यानुगृहीतानामजाशब्दस्य योग-
वृत्तिं प्रमाने वागित्या रोहितादिगुणसद्विप्रमाने तेजोवत्प्रमाणकार पक्वकम्पानाशब्दस्य गृह्येति प्रहो युक्तं
मनुष्यात्मनोऽपि तस्यापि तदवयवमिदं पादप्रमाणमग्न्याऽऽह—यत् तस्य कल्पनया समुदायप्रसिद्धत्वेनैवायो-
गार्थः श्रुत्याप्येवमिदं वाच्यं स्यादुक्तं तदर्थं—तस्मादिति । तथा चाज्ञानमन्त्रस्यापान्तरम-

संख्योपसंग्रहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४७१)

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ (३) ॥

एवम्परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते-
 “यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवमन्य आत्मानं विद्वा-
 न्ब्रह्मामृतोऽमृतम्” [बृ० ४ । ४ । १७] इत्यस्मिन्मन्त्रे पञ्च पञ्चजना इति
 पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते ॥ पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् ॥ त एते
 पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिस्सम्पद्यन्ते । तथा च पञ्चविंशतिसंख्यया याव-

रत्नप्रभा ।

न संख्योपसंग्रहाद् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति योगरूढयोरनिश्चयात्तदर्थे यथा
 तत्त्वविधाधिकारे छायायां तात्पर्याभावादजापदे रुदित्यागः, तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावात्प-
 चजनशब्देन रुद्धिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसङ्गतिं सूचयन्मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्ष-
 यति-एवमित्यादिना ॥ फलं पूर्ववत् । प्राणचक्षुश्रोत्राक्षमनासि वाक्पशेभ्याः पञ्चजनाः
 पञ्च । तत्र चत्वारः सूत्रम् अन्नं पिराद् तयोः कार्णम् अण्वाकृतम् आकाशश्च यस्मिन्नप्यस्ता-
 स्तमेनात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये । तस्मान्मननादिद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदशो वचनम् । नन्वस्तु पञ्च-
 त्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्ययात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तारता कथं सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशङ्क्य
 संख्याया धर्म्याकांक्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह-तथेति । जगतो मूढभूता प्रकृतिः-त्रिगुणात्मक प्रधानम-
 भामती ।

निगदव्याख्यातम् ॥ १० ॥ (१) ॥ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । अगन्तरसगतिमाह-
 एवं परिहृतेऽपीति । पञ्चजना इति हि समासार्थः । पञ्चसङ्ख्या सङ्गच्छते न च ‘त्रिकसरे सज्ञायाम्’
 इति समासनिघानान्मनुजेषु निरुद्धोऽयं पञ्चजनशब्द इति वाच्यम् । तथा हि सति पञ्चमनुजा इति
 स्यात् । एव चामनि पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तात्पर्यं, सर्वस्थैव प्रतिष्ठानात् ।
 तस्माद्ब्रह्मेतसमात्तस्यागेनात्र योग आद्येयः । जनशब्दश्च कथञ्चित्तत्त्वेषु व्याख्येयः । तत्रापि किं
 पञ्च प्राणादयो वायुपशेषगता विरक्ष्यन्ते उत तदतिरेका अन्य एव वा केचिन् तत्र पौर्णपर्यपराजैच-
 नया काण्डमाभ्यदिनाक्षययोर्गोत्रेधात् । एकत्र हि ज्योतिषा पञ्चत्वमनेनेतरम् । न च षोडशमहणत्रि-
 कल्पसम्भवः । अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु । वस्तुनत्तरूपा चेध नानुष्ठानरूपा, निष्प्रमानात् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रकृत्योरन्यतरार्थत्वेनाप्रधानविषयत्वात्तस्याशब्दत्वं सिद्धमिति ॥ १० ॥ (१) ॥ अजाशब्दस्य योग
 निरस्याजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्तम् । इदानीं पञ्चजनशब्दस्य योगनिरासेन यस्मिन्नित्यादिमन्त्रस्य
 प्रधानार्थत्वं निरस्यति-न संख्येति । पञ्चजनमन्त्रः सांख्यीयतत्त्वपरो वाऽर्थान्तरपरो वेति योगरूढा-
 त्रिनिगमादिशये संगतिमाह-एवमिति । अय्यात्माधिकारे प्रसिद्धच्छायाया अयोगादजा तेजआदिके-
 त्युक्तमत्रापि प्रसिद्धमनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यादवयववृत्त्या सांख्यतत्त्वपरतेति संगतिरित्यर्थः । पञ्च-
 जनमन्त्रस्याप्रधानपरत्वेन तदशब्दत्वोक्त्या समन्ययद्वितीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाशब्द-
 निवृत्त्या गतिसामान्यामिद्धिः सिद्धान्ते तदशब्दत्वस्थित्यश्च तत्सिद्धिरिति फलम् । तमेव मन्त्रं बृहदार-
 ण्यकस्य पठति-यस्मिन्निति । पञ्चजना वाक्पशेभ्याः प्राणादयः पञ्चाय्याकृतात्पञ्चाऽऽकाशो यस्मि-
 न्प्रतिष्ठितस्तमेन निष्प्रश्नमन्त्रात्मकममृतमात्मानं मन्ये । यद्यपि पूर्वं मर्त्योऽमूव तथाऽपीदानीं विद्वानमृतो-
 ऽस्मीति मन्त्रदशो वचनम् । कथमस्मान्मन्त्रात्पञ्चसंख्यानं सांख्यस्येयाशङ्काऽऽह-अस्मिन्निति । तथाऽपि
 कथं सांख्यसदप्रसङ्गस्तत्राऽऽह-त इति । पञ्चविंशतिसंख्यादृष्टानपि सांख्यीयतत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्य सांख्येव
 संख्येयाकांक्षायां स्मृतिसिद्धतत्त्वानि सङ्गृह्यतीत्याह-तथेति । न चाऽऽभारत्वेनाऽऽमनोऽन्याना-

न्तस्संख्येया आकाङ्क्षन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते-
 “ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च वि-
 कारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ” [सा० को० ३] इति ॥ तया श्रुति-
 प्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वा-
 नामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् ॥ ततो ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

नादित्याद् अविकृतिः । कस्यचित्कार्यं न भवतीत्यर्थः ॥ महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणीति सप्तप्रकृतयो, वि-
 कृतयश्च । तत्र महान्-प्रधानस्य विकृतिः, अहङ्कारस्य प्रकृतिः । अहङ्कारः तामसः-पञ्चतन्मात्राणां शब्दा-
 दीनां प्रकृतिः, सात्त्विकः-एकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्च तन्मात्राश्च-पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां
 प्रकृतयः पञ्च स्थूलभूतान्येकान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणः-विकार एव, न प्रकृतिः ।
 तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात् । पुरुषस्तु उदासीन इति सांख्यकारिकार्यः । संख्यया तत्त्वानामुपसंग्रहात्
 मामती ।

तस्मात्त्वानिचिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्यैश्च प्रकृ-
 त्वादीनि पञ्चविंशति तत्त्वानि स्मर्यन्त इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्त इति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधा-
 रायेनात्मनो व्ययस्यानात्मात्मनि चाधाराधेयमावस्य विरोधात् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंश-
 तिर्जना इति स्यात् पञ्च पञ्चजना इति बाध्यम् । सत्त्वप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिमग्नैः सत्त्व-
 रजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथा च सत्यात्माकाशाभ्यां सतविंशतिमध्यायां पञ्चविंशतितत्त्वानीति
 स्पष्टिद्वान्तव्याकोप इति चेत्, न मूलप्रकृतिरन्मात्रेणैकीकृत्य सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः ।
 हिस्मग्नयेन तु तेषां सतविंशतित्वाविरोधः । तस्मात्तादृश्यादी सान्द्र्यस्मृतिरिति प्राप्तम् । मूलप्रकृतिः प्रधानम् ।
 नासाधन्यस्य विकृतिरपि तु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तम्-मूलेति । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि प्रकृतयश्च विहृत-
 यश्च । तयाहि-महत्तत्त्वमहङ्कारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृत्योः विकृतिः । एवमहङ्कारतत्त्वं महतो
 विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम् । तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् ।
 पञ्चतन्मात्राणि चार्हङ्कारस्य विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिः । तदिदमुक्तम्-महदाद्याः प्रकृति-
 विकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः । षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मा-
 त्राण्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्त्वपि न ते पृथि-
 व्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्व चेह प्रकृतित्वमभिमत नोपादानमात्रत्वमित्यवि-
 रोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनिर्वोऽपरिणामी न कस्यचिप्रकृतिर्नपि विकृतिरिति । एव प्राप्तैर्भिधायकै-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

आकाशस्य च पृथक्त्वनामत्रयोविंशतिर्जना इति बाध्यं, मूलप्रकृतिं सत्त्वादिभिर्विभज्य पञ्चविंशतितत्त्वसंख्यानात् ।
 न चैनमात्माकाशाभ्यां सतविंशतित्व गुणानां मूलप्रकृतिमात्रेणैकीकरणेनाद्विभक्तिर्भवति-तावन्तीति ।
 तत्र सान्द्र्यस्मृतिमाह-मूलेति । अविकृतित्वस्य कस्यचिद्विकारो नेति यावत् । महदहङ्कारपञ्चतन्मा-
 त्राणि सप्त प्रकृतिविहृतयः । महानहङ्कारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृत्योर्विकृतिः । अहङ्कारोऽपि तामसतन्मात्राणां
 प्रकृतिः सात्त्विकतत्त्वैकादशेन्द्रियाणाम् । तन्मात्राभ्यामाकाशादीनां स्थूत्रानां प्रकृतयः । पञ्च भूतान्येका-
 दशेन्द्रियाणि षोडशको गुणो विकार एव । पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतिष्वेऽपि तत्त्वान्तराप्रकृतिरन्मात्रादिहृतय-
 एव । पुरुषस्तु कूटस्थनिर्वोऽपरिणामी न कस्यचिद्विकारो न कस्यचिद्विकृतिरिति । अत्रापि तत्त्वान्तराप्रकृतिरन्मात्रादिहृतय-
 तेषां । तस्मात्तत्त्वान्तराप्रकृतिरन्मात्रादिहृतय-तेषां । अत्रापि तत्त्वान्तराप्रकृतिरन्मात्रादिहृतय-तेषां ।

संख्योपसंग्रहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४७३)

“न संख्योपसंग्रहादपि” प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या ॥ कस्मात् ॥ “नानाभावात्”-नाना होतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि नैषां पञ्चशः पञ्चशस्साधारणो धर्मोऽस्ति । येन पञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्चपञ्च संख्या निविशेरन् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते ॥ अथोच्येत-पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । यथा-“पञ्च सप्त च वर्षाणि न वर्षं शतक्रतुः” इति द्वादशवार्षिकीमना-दृष्टिं कथयन्ति, तद्वदिति ॥ तदपि नोपपद्यते ॥ अयमेवास्मिन्पक्षे दोषः ।

रत्नप्रभा ।

ज्ञानद्वयमिति प्राते सिद्धान्तयति-नेति ॥ नानात्वमिष्टमित्यत आह-नैषामिति ॥ पञ्चसुरसु साधारणस्येतरपञ्चकाद्वयानुत्सय धर्मस्याभावेन नानात्व निश्चितमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणानां कर्मकरणत्वं च पञ्चरुदयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रवृत्तित्वं च, तथापि यस्मिन्मि-त्यात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तं सत्त्वरजस्तमोमहदहकाराः पञ्चं कर्तव्याः । मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन्पञ्चरुदये मिथोऽनुवृत्ततेतरपञ्चकव्योदृत्तरूपमो नास्तीत्यभिप्रायः । भाष्येन्यत आह-येनेति ॥ धर्मेणेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति-न हीति ॥ महासंख्यायामान्तरसंख्या प्रविशति । यथा-द्वाविंशती, सप्त सप्तयोऽष्टौ वसतश्चेति प्रजापतिः सप्तदशेत्यत्राधित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति । नान्यपे-त्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेन स्वनाच्यन्यूनतरस्याद्वारेण तद्व्याख्या महासंख्येन लक्ष्यत इति सद्यन्त शक्तौ-अयेति ॥ मुख्यायस्य वक्ष्यमाणत्वादलक्षणा न युक्तेति परिहरति-तदपि नेति ॥ पञ्चजनशब्दयो-मामती ।

न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशङ्का कर्तव्या । कस्मात् नानाभावात् । नाना होतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मोऽस्ति । न खलु सत्त्वरजस्त-मोमहदहकाराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्य वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादियु चानुगतः कश्चिदिति । नापि पृथिव्येतेजोनायुप्राणान्तम् । नापि रसनचक्षुस्त्वृक्षोऽन्वाचाम् । नापि पाणि-पादपायूपस्थमनसा, येनैकेनासाधारणेनोपगृहीताः पञ्च पञ्चका भविनुमर्हन्ति । पूर्वपक्षेकदेशिनमुत्पापयति-अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमिति । यद्यपि परस्यां संख्यायामान्तरसंख्या द्वित्वादिका नास्ति तथापि तत्पूर्वं तस्याः समग्रात् पौर्णपर्यलक्षणाया प्रयासत्वा परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपगम्यत इति दूषयति-अयमेवास्मिन्पक्षे दोष इति । न च पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तोऽयमस्तः शक्यो आनन्दगिराय-न्यायनिर्णयः ।

स्मृत्युक्तं तयोर्भूलम्बुलित्वादित्याह-कस्मादिति । सौम हेतुमुपादाय व्याचष्टे-नानेति । नानात्वमेव न विरुद्धमित्याशङ्कामिप्रत नानात्वमाह-नैषामिति । न हि सत्त्वरजस्तमोमहदहकाराणां क्रियागुणजा-तीनामन्यतमस्तन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादियु चानुवृत्तः कश्चिदेको धर्मोऽस्ति । नापि पृथिव्येतेजोना-युप्राणान्तमुक्तो धर्मः समव्याकाशस्य पृथगुक्तेरप्रदेशात् । एव रसानादिष्वपि पञ्चशः साधारणधर्मेनेत्यु-मिति भावः । किं तेनानुपयोगिनेत्याशङ्क्याऽऽह-येनेति । पञ्चविंशतिसंख्यान्तराले पञ्चानामपि पञ्च-संख्यानां भावात्तयोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । त्र्यह्निशदेन इति महासंख्यायामष्टौ वसत इत्य-वान्तरसंख्या साधारणधर्मादीनां तथाऽनापि न साधारणधर्मोऽस्ति महासंख्यायामान्तरसंख्यातिसिद्धिरित्यर्थः । अपरसंख्यापूर्वत्वापरसंख्यायास्तयोर्गोप्यलक्षणप्रत्यासत्त्या परसंख्यालक्षणार्थमपरसंख्योक्तिरिति पूर्वपक्ष-देशोपशोधयति-अयेति । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति-येनेति । असमासमङ्गीकृत्य पञ्चशब्दद्वयदेश-नेऽपि पञ्चसंख्याद्वयरूपान्तरसंख्याया पञ्चविंशतिः लक्षणमहासंख्योपलक्ष्ये श्रुतिसमये लक्षणा न युक्तेति परिहरति-तदिति । किंच पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समस्तत्वान्वयसंख्याद्वयानिद्वया तद्वारा पञ्चवि-

१ व्यावृत्तधर्मो नास्तीति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे ।

यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् ॥ परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः
पञ्चजना इति ॥ पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् ॥ प्रयोगा-
न्तरे च “पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्” [तै० सं० १।६।१।२] इत्ये-

रत्नप्रभा ।

रसमासमगीकृत्य पञ्चनितिसरयाप्रतीतिरिस्ता । सम्प्रति समासनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह—परश्चेति ॥
समासहेतुमाह—पारिभाषिकेणेति ॥ अयमर्थः—अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आयुदात्तः । द्वितीयः
सर्गानुदात्तः । जनशब्दश्चान्तोदात्तः । तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समास विनान्त्यस्याका-
रस्योदात्तत्वं पूर्वोपानुदात्तत्वं च घटते । “समासस्य” [पाणि० सू० ६।१।१२३] इति सूत्रेण
समासस्यान्तोदात्तविधानात् । “अनुदात्त पदमेकार्जम्” [पा० सू० ६।१।१५८] इति च
सूत्रेण यस्मिन्पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदमनुदात्तात्
भ्रजतीति विधानादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वनिश्चयः । भाषिकार्ये तु शतपथब्राह्मणस्वरविधाय-
कग्रन्थे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा, स ब्राह्मणदशाया-
मुदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः । तथा चान्यादाकारापूर्वोपानुदात्तानामुदात्तत्वं ब्राह्मणाय-
स्याया प्राप्तम् । “उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम्” इति सूत्रेण मन्त्रदशायामुदात्तस्य अन्यस्य परलभत-
योच्चार्यमाणस्य अनुदात्तत्वं विहितम् । तथा चात्र नकारादुपरितनः आकारः आकाशश्चेत्यनेन क्षिप्ट-
तया पठ्यमानोऽनुदात्तो भ्रजति । अयं मन्त्रानुदात्तस्वरः पारिभाषिकः । तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्व-
निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तस्वरः पारिभाषिक इति व्याख्यातम् । तदथा-
स्यान कपतत्कारैर्दूषितम् । अन्तानुदात्त हि समान्नातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धिरिति-
द्वेति । तथा च “पञ्च पञ्चजना” इति मान्त्रिकान्तोदात्तः स्वरः, “यस्मिन्मन्त्रे पञ्चजना” [धृ०
४।४।१७] इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणस्वरः, इति विभागः । उभयथापि ऐक्ययास्मासमिद्धिरिति ।
तैत्तिरीयप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह—प्रयोगान्तरे चेति ॥ अन्य त्वा त्वाम् । पञ्चानां पञ्चजनानां देव-
भामती ।

यत्तुमिषाह—परश्चात्र पञ्चशब्द इति । ननु भवतु समासस्तथापि किमियत आह—
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शतिसरयाऽपि न सिध्यतीत्याह—परश्चेति । समस्तान् हेतुमाह—पारिभाषिकेणेति । अन्तानुदात्तम्यरो
भाषिकप्रत्यसिद्धोऽत्र पारिभाषिकः । तथाहि प्रथमोऽस्मिन्मन्त्रे पञ्चशब्दो मन्त्रानुदात्तो द्वितीयः सर्ग-
ानुदात्तो जनशब्दश्चान्तोदात्तस्तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासमन्तरेणान्त्यस्याऽऽकारस्यो-
दात्तत्वमितरेषा चानुदात्तः “समासस्य” इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तत्वविधानात्, “अनुदात्त पदमे-
कार्जम्” [पा० सू० ६-१-१५८] इति च सूत्रेणोदात्तः स्वरितो वा यस्मिन्पदे विधीयते तदेकं
हि वा क्षिप्टस्यानुदात्तत्वं स्मर्यते । एवमन्तोदात्तस्वरव्याप्त्यर्थं समासो निर्धारितः । भाषिके तु शतपथब्रा-
ह्मणस्वरविधायकग्रन्थे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्म-
णान्म्यायामुदात्तो भवतीत्यपवादः स्वीकृतः । तन्वान्यादाकारादितरेषामनुदात्तादीनां ब्राह्मणदशाया-
मुदात्तत्वं प्राप्तम् “उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम्” इति सूत्रेण मन्त्रदशायामुदात्तस्यानन्त्यस्य परलभतयोच्चार्यमाण-
स्यानुदात्तत्वं विहितं तदत्राऽऽकारो नकारादुपरितनः मन्त्राकाशश्चेत्यनेन लभतयोच्चार्यमाणोऽनुदात्तो
भवति स अन्तानुदात्तस्वरः पारिभाषिकः । अन्तोदात्तो भाषिकः इति पक्षे तदप्यनतिरीय । तेन
पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयादमन्त्रानामिद्धिरिति भावः । अन्यत्र अत्रिप्रयोगस्यैकपदत्वनिश्चया-
दिति मन्त्रान्यादादेवपदतोऽपि मन्त्रान्म्यादाह—प्रयोगान्तरे चेति । “आयनसि” इत्यादिम्या-

सद्योपसमहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४७९)

कपटैकस्वयैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्चपञ्चेति ॥
तेन न पञ्चकंद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चेति ॥ न च पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्य-
याऽपरया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति ॥ उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् ॥
नन्वापन्नपंचसंख्याका जना एव पुनः पंचसंख्यया विशेष्यमाणाः पंचविं-
शतिः प्रत्येक्ष्यन्ते । यथा-पंच पंचसूत्र्य इति-पंचविंशतिः पृलाः प्रती-

रत्नप्रभा ।

विशेषणाय । यन्त्राय धर्मीय गृहामीत्यान्यग्रहणमन्त्रोप । देवतानां कर्मणि यन्त्रप्रदवस्थित शरीर,
तदेव धर्मिहासुर भोगाधारस्तस्मै, तस्यानैक्यार्थमिति यजमानोक्ति । अस्तु समास, तत् किमि-
त्यत आह-समस्तत्वाच्चेति ॥ आरूचि-वीप्सा तदभावे पञ्चकद्रयाग्रहणात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसि-
द्धेति भावः । जनपञ्चकमेक, पञ्चकानां पञ्चक द्वितीयमिति पञ्चकद्रयम् । तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहण नेय-
क्षरार्थः । किञ्चाऽसमस्तपञ्चेऽपि-किं पञ्चशब्दद्वयोक्तयो पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः, किं तयो-
श्चुद्धजनैरन्वयः । अथ या-पञ्चत्वविशिष्टैर्नैरपरस्य पञ्चत्वस्यान्वयः । नाद्यः-इत्याह-न च पञ्चसंख्याया
इति ॥ विशेषणम् अन्वयः । अनन्वये हेतुमाह-उपसर्जनस्येति ॥ अप्रगतानां सर्वेषां प्रगतेन
विशेष्यैराश्रययो वाच्यः । गुणानां परस्परान्वये वाच्यमंदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रतीति-
स्यात्, न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । तृतीयम् उक्त्यापयति-नन्विति ॥ पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वा-
न्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्नयात्पञ्चविंशतितत्त्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तत्रयेण्येव परिहरति-

भामती ।

समस्तत्वाच्चेति । अपि च वीप्साया पञ्चकद्रयग्रहणे दशैर तत्त्वानीति न सारयमृतिप्रत्यभिज्ञानमित्यसमास-
मन्युपेयाह-न च पञ्चकद्रयग्रहणं पञ्च पञ्चेति । न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यानन्तरेण शक्या विशेषम् ।
पञ्चशब्दस्य सद्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन सद्यस्या उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादित्याह-एकस्याः पञ्चसं-
ख्याया इति । तदेव पूर्वपक्षेकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति-नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एवेति ।

आनन्दगिरीम-न्यायनिर्णयः ।

विकारादाज्य सरोज्य "पञ्चानां द्या पञ्चजनानां यन्त्राय धर्मीय गृहामी" इति तैत्तिरीयकृत्युते, पञ्चानां
पञ्चजनानां देवताविशेषणानां कृते यन्त्रप्रदवस्थित यन्मदीय शरीर तदेव धर्मेहिंसासुम्भिरभोगधारण-
समर्थं तद्वैकल्याय गृहामीति यजमानोक्तिः । समासेऽपि किं स्यात्तत्राऽह-समस्तत्वाच्चेति । वीप्सामाये
पञ्चसंख्याद्वयासिद्धेस्तद्व्या पञ्चविंशतिसंख्याया न उदयतेत्यर्थः । किंचासमासेऽपि पञ्चशब्दद्वयप्रयोगे दशा-
नामेव छात्राश्च सारयमृतिप्रत्यभिज्ञायाह-न चेति । पञ्चपञ्चेति पञ्चकद्रयग्रहणे दशैर तत्त्वानि
सिध्यन्ति । न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । यद्वा-समास एव पञ्चपञ्चेति पञ्चकद्रयाग्रहणं उक्त-
णयाऽपि पञ्चविंशतिसंख्याधीत्यर्थः । नन्वसमासेऽपि वीप्सां द्वितीया दृष्ट्यान्वयेन जायमानात्रापमान-
साधारणजनशब्दोक्ततत्त्वविशेषणीभूतपञ्चसंख्याविशेषणत्वादायपञ्चमं स्यात् सद्योपसर्जविंशतिगोरिति
नेत्याह-न चेति । शुक्रादिशब्दद्वयपञ्चशब्दस्य सद्योपसर्जनद्रव्यपरत्वाद्गुणभूतमस्याया न सत्यान्त-
रेण विशेषणम् । तथा सति विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च सद्यस्या युगपदादृष्टा सद्यः नेकेनाश्रयि-
यादित्याह-उपसर्जनस्येति । न खद्वयसंजनमुपसर्जनान्तरेण साक्षादेव सत्यमेव प्रधानानुयायिवाचनेनो-
क्त्यैव सत्ययोगादितः सत्ययोर्विशेषणविशेष्यतया न परामोष्टसंख्याधीत्यर्थः । नात्रामायेन दूषितमपि
परमपूर्वपक्षिणं सद्योपसर्जनानां साक्षानोपसर्जनस्यापाम्यां दूषयितुमुत्थापयति-नन्विति । प्राप्तपञ्चसंख्याकानां
जनानां पञ्चसंख्याया विशेषणे पञ्चविंशतितत्त्वधीत्येन दृष्टान्तेन सावयनि-ययेति । जायन्ते इति जनाः

१ पञ्चाधिकाः पञ्चानां पञ्चपञ्चजना-इत्यर्थात् । २ पृलाः तृणाग्र्याः ।

यन्ते तद्वत् ॥ नेति ब्रूमः ॥ युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायक-
त्वात्कतीति सत्यां भेदाकांक्षायां पञ्च पञ्चपूत्य इति विशेषणम् । इह तु
पञ्चजना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकांक्षायां न पञ्च
पञ्चजना इति विशेषणं भवेत् ॥ भवदपीदं विशेषणं पञ्चसंख्याया एव
भवेत् ॥ तत्र चोक्तो दोषः ॥ तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वा-
भिप्रायम् ॥ “अतिरेकाच्च” न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् ॥ अतिरेको
हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः ॥ आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां

रत्नप्रभा ।

नेति ब्रूम इति ॥ पञ्चाना पूजाना समाहार इत्यत्र “संख्यापूर्वो द्विगुः” [पा० सू० २ । १ ।
१२] इति समासो विहितः । ततो “द्विगोः” [पा० सू० ४ । १ । २१] इति सूत्रेण ऊपो
विधानात्समाहारप्रतीतौ समाहारः कतीत्याकाक्षाया सत्या पञ्चेति पदान्तरान्वयो युक्तः । पञ्चजना इत्यत्र
तु ऊपि नानामात्रेण समाहारस्याप्रतीतेः । जनाना चादित एव पञ्चलोपादानात्संख्याकाक्षया असत्त्वा-
त्पञ्चेति पदान्तरं नाच्येति । आकाशाधीनत्वादन्यस्येत्यर्थः । भेदः विशेषणम् । ननु जनाना निरा-
काक्षत्वेऽपि न विशेषणीभूतपञ्चजानि कतीत्याकाक्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्किंवाशङ्कते-भवद-
पीति ॥ नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणाचयः । किन्तु प्रशानेनैवेति न्यायविरोध उक्त इति परिहृति-
तत्र चेति ॥ एतानामाभादिनि व्याख्यायातिरेकाच्च नि व्याचष्टे-अतिरेकाच्चेत्यादिना ॥ अतिरेकः
भावती ।

अत्र तावद्वदौ सत्या न योगः समवर्गोति वक्ष्यते । तथापि यौगिक पञ्चजनशब्दमभ्युपेत्य द्वयपत्तिर्युक्तं
यत्पञ्चपूलीशब्दस्येति । पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि पूयकपैक्यसंभवव्याप्तिर्न पञ्चसंख्यायच्छेदिकादिन तावदीह
समुदायिनोऽर्था उच्यन्ते न समुदाय समासपदगम्यमनलस्मिन् फलति ते समुदाया इत्यपेक्षाया पदान्तराभिहिता
पञ्चसंख्या सन्नप्येते पञ्चेति । पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्योपपत्तिविशेषा जनानामभिहितत्वात्समुदायस्य
च पञ्चपूलीशब्दाप्रतीतेर्न पदान्तराभिहिता संख्या सन्नप्येते । दृष्टादेतत् । न्यायेधानां जनानां ना भूच्छ-
द्धान्तरव्याध्यमस्यायच्छेदः । पञ्चसंख्यायाम्नु तयायच्छेदो भविष्यति । न हि साप्पत्यच्छिन्नेत्यत्र आह-भय-
दपीदं विशेषणमिति । उक्तोऽत्र दोषः । न तुपमर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्चशब्द एव तावत्संख्येयोप-
सर्जनमप्यामाह, निदोषस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासः । विशेषणपेक्षाया तु न समासः स्यात्, अमामर्थ्यात् ।
न हि भवति नन्दस्य राजपुरा इति ममामोऽपि तु (पद) वृत्तिरेव नन्दस्य राजः पुरा इति । सापेक्ष-
त्वेनामामर्थ्यादित्यर्थः । अतिरेकाच्चेति । अभ्युपगम्याम् । यदि मत्त्वजलमामि प्रशानेनैसीदृश्यात्माकारौ

आनन्दगिरय-न्यायनिर्णयः ।

पञ्च च ते जनाधेति पञ्चजना इति यौगिकत्वमुपेत्य प्रयाह-नेतीति । दृष्टान्ते सत्यान्तरासांशो
दर्शयति-युक्तमिति । द्विगुसमासेन समाहारमिजानात्पदान्तरस्य मग्न्यया समाहारोऽन्येन युक्तः ।
उत्पत्तिविशेषा तु यत्पदस्य मग्न्यया समाहारिण पूजा अत्र उच्यन्ते तेन पञ्चपूलीयस्याकांक्षेति शिरो-
पगमिशेषोक्तित्वे । दार्ष्टान्तिकं नैमाजाक्षेयाह-इहेति । पञ्चजना इत्यत्र ऊपि नानावाक्यानां समा-
हारोऽपेक्षानां च समाससंख्यायच्छिन्नत्वात् सत्यान्तराकाक्षेति तुनो विशेषणविशेषयने यथे । जना-
नामुपपत्तिविशेषमप्याकाक्षानां शब्दान्तरोक्तमप्यन्योऽपि पञ्चसंख्यायाः सत्यान्तराकाक्षेणाकाक्ष-
रोर न्यायिगम्यात् नोपसर्जनव्यापकताया-भवादिति । इष्टावतिमाशयाऽऽह-तत्रेति । शिरो-
पगमिण्ययोगो न विरक्तयोः चोपसर्जनव्यापकताया-भवादिति । नानाभावादिति निमित्तमुपपत्ति-
मामादिनि । पञ्चपञ्चजनशब्देन पञ्चविंशतिपञ्चसंख्याया-भवादिति । दृष्टात्माह-अतिरेकाच्चेति ।
अतिरेकाच्चेति-अतिरेको इति । अतिरेकाच्चेति-अतिरेकः विरक्तो-आत्मो-इति मग्नो-इति ।

संयोगसप्रहाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४७७)

प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । “यस्मिन्” [वृ० ४ । ४ । १७ ।] इति सत्-
मीक्षितस्य “तमेवमन्य आत्मानम्” [वृ० ४ । ४ । १७ ।] इत्यात्म-
त्वेनानुकर्षणात् ॥ आत्मा च चेतनः पुरुषः । स च पञ्चविंशतावन्तर्गत
एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते ॥ अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्व-
संख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत ॥ तथा-“आकाशश्च प्रतिष्ठितः”
[वृ० ४ । ४ । १७] इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं
न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तद्रवणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रु-
तानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत । जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरुद्ध-
त्वात् । अर्थान्तरपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः ॥ कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति,

रत्नप्रभा ।

आधिक्यम् । जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्माऽन्तर्भूतो न वा नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीये दोष-
माह-अर्थान्तरेति ॥ तथाऽऽकाश निरुक्त्य दूयति-तयेति ॥ उक्तो दोषः सत्याधिक्यम् । पञ्च-
विंशतिजना आत्माकाशौ चेति सतविंशतिसत्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्तमसा पृथग्गणनया
सेष्टेति वाच्यम् । आकाशस्य पृथगुक्तिरेवमर्थोत्, यस्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्,
तत्र मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वात्, “नेह नानास्ति” इति वाक्यशेषविरोधाच्च तत्र सत्यदेतादित्वात् ।
किञ्च पञ्चविंशतिसत्याप्रतीतावपि न सारयतत्त्वानां ग्रहणमित्याह-कथमेति ॥ किं जनशब्दात्त-
त्त्वग्रह-उत्त सत्येति कथंशब्दार्थः । नाद्यः-इत्याह-जनेति ॥ न द्वितीय-इत्याह-अर्थान्तरेति ॥
किं तदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति-कथमिति ॥ पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादि-

भामती ।

तत्त्वेष्वोपपत्तिरिष्येते तदा सिद्धान्तव्याकोपः । अथ तु सत्त्वरजस्तमासि त्रियो भेदेन विवक्ष्यन्ते तथापि
वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेनात्मा निष्कृष्यताम् । आधेयान्तरे-यस्याकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थ-
कमिति गमयितव्यम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सतीति । ‘द्विसत्ये सङ्गायाम्’ इति सङ्गायां
समासस्मरणात् पञ्चजनशब्दस्तान्दय कचिन्निरुद्धः । न च रुद्धौ स-यामनयनप्रसिद्धेर्ग्रहण, सापेक्षत्वात्,
निरपेक्षत्वाच्च रुद्धे । तद्यदि रुद्धौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव ग्रहीतव्योऽयं त्वसौ न वाक्ये सप्तधाई
पूर्वापरवाक्यविरोधी वा । ततो मुख्यपरित्यागनेव वृत्त्यन्तरेणार्थांतर कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनीयम् । यथा
‘इत्येनेनाभिचरन् यजेत’ इति इत्येनशब्दः शुभुनिर्दिष्टे निरुद्धवृत्तिस्तदपरित्यागनेन निपन्यादानसादृश्ये-
नार्थवादिकेन क्रतुनिर्दिष्टे वर्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्ष एकस्मिन्नपि वर्तते । यथा सत-

आनन्दगिरीय-भायनिर्णयः ।

वृत्तस्य सप्तनामत्वेन साधारण्यात्कथं तस्मादात्मधीरित्याशङ्क्याऽऽह-यस्मिन्निति । आधारेणा-
ऽऽमनिर्दिशेऽपि तस्य तत्त्वान्तर्भावनातिरेकः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-आत्मा चेति । आधारानन्तर्भावे
दोषमाह-अर्थान्तरेति । आत्मनेनाऽऽकाशेनापि सत्यातिरेकं दर्शयति-तयेति । स हि तत्त्वान्तर्भूतो न
चेति निरुक्त्याऽऽद्ये दोषमाह-आकाशश्चेति । द्वितीयं प्रयाह-अर्थान्तरेति । न च सत्त्वरजस्तमासि
प्रधानेनेकांशत्वाऽऽमाकाशौ पृथगुक्तौ तत्र पञ्चपञ्चजना इति पञ्चविंशतितत्त्वानां पृथगुक्तेरपसिद्धा तादृशानां
त्रियोभेद आधारत्वेनाऽऽमनि-कर्त्रेऽपि नमसो नाऽऽधेयान्तरेभ्यो युक्ता पृथगुक्तिरिति भावः । किञ्च पञ्चविंशतिस-
त्यादृष्टनपि न सांख्यीयत्वधी सत्येयमात्रेण सत्याया युक्त्यादित्याह-कथं चेति । कथं तत्त्वानामधुतत्त-
जनशब्देन धुतत्वात्तत्वाऽऽह-जनेति । मायैव सम्येय कल्पयतीं सांख्यीयतत्त्वानि विपरीकरिष्यतीं यथोपपत्ति-
माशङ्क्याऽऽह-अर्थान्तरेति । किं तर्हि तदर्थान्तरं येन वाक्यम्योपपत्तिरिति पृच्छति-कथमिति । कर्म

उच्यते । “दिकसंख्ये संज्ञायाम्” [पा० सू० २।१।५०] इति विशेषस्मरणा-
त्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः ॥ ततश्च रुढत्वाभिप्राये-
णेव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण ॥ ते क-
तीत्यस्यामाकांक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यते । पंचजना नाम केचित्, ते
पंचेत्यर्थः ॥ सत्तर्पयः सतेति यथा ॥ ११ ॥ के पुनस्ते पंचजना नामेति,
तदुच्यते—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

“यस्मिन्पंच पंचजनाः” [बृ० ४।४।१७] इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे
ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पंच निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षु-
पश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः” [बृ० ४।४।
१८] इति ॥ तेष्वेव वाक्यशेषगताः सन्निधानात्पंचजना इति विवक्ष्यन्ते ॥
कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः ।

रत्नप्रभा ।

समासान्तपात् संज्ञासमासस्याऽऽतोक्तया वञ्चयत्य तावदाह—उच्यत इति ॥ दिग्वाचिनः सद्यमानाचि-
नश्च शब्दाः संज्ञाया गम्यमानायां सुगन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते । यथा—दक्षिणामिः सन्तर्पय इत्यादि ।
अथ च समासस्तत्पुरुषमेदः ॥ ११ ॥ पञ्चजनशब्दस्य सञ्ज्ञात्वमुक्त्वा सन्निरूपणार्थं सूत्रं गृह्णाति—के
पुनस्त इति ॥ श्रुतौ उतशब्दः—अप्यर्थः । ये प्राणादिप्रत्येक तत्साक्षिणमात्मानं विदुस्ते भवन्ति इत्यर्थः ।
पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथा वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते—कथं पुनरिति ॥ यथा तत्र तत्त्वेषु
भामती ।

पिशाचो वसिष्ठ एकस्मिन् सप्तमु च वर्तते । न चैव तत्त्वेषु रूढः । पञ्चविंशतिर्भूतानुरोधेन तत्त्वेषु
वर्तयितव्यः । रूढौ स्या पञ्चविंशतेरेव सप्तयाया अमानात्पञ्च तत्त्वेषु वर्तते ॥ ११ ॥ एव च के ते
पञ्चजना इत्यपेक्षाया किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृह्यन्तामुत पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति निश्चये तत्त्वा-
नामप्रागापिक्तत्वात्, प्राणादीनां च वाक्यशेषे श्रवणात्तत्परित्यागे श्रुतहान्यश्रुतकृत्यनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव
पञ्चजनाः । न च काष्ठमाध्यन्दिनयोर्मितोद्यान प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रहणमिति सांग्रन्तम्,
त्रितोषेऽपि तुल्यवत्तया षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकृत्योपपत्तेः । न चैव यस्तुल्यस्वरूपकया, अपि तूपासना-
नुष्ठानविधिः, ‘मनसैवानुष्ठेयम्’ इति विधिश्रवणात् । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोग इति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

धारयाद्यनेकयोगेऽपि सञ्ज्ञासमाम वञ्चयत्समातोक्तेरप्येवात्र परेष्टस्यार्थाधीनं नेति परिहरति—उच्यत इति ।
दिग्वाचिनः सद्यमानाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां नियमे सुगन्तेन समस्यन्ते दक्षिणामिः सन्तर्पय इति दर्शनानाम
॥ समानमन्तपुरुषसञ्ज्ञा इति स्मृतेरित्यर्थः । सञ्ज्ञात्वेऽपि पाचरूढशब्दवयस्यवृत्त्या पञ्चजनशब्दस्य बोधकत्व-
माशङ्क्योक्तम्—ततश्चेति । सति सञ्ज्ञाये पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्षायादेकस्मिन्नपि वसिष्ठे सन्नि-
शब्दरूढेकरापि भवतीति भावः । प्राप्यमिदमवयवशब्दस्यावयवमाकांक्षया दर्शयति—त इति । वाक्यार्थ
सदृशान्तं स्पष्टयति—पञ्चेति ॥ ११ ॥ स्वम्भविशेषासिद्धौ श्रुतेरप्राप्त्यात्तद्विशेषमाधकस्य चान्द्रेस्ताना-
भावे सद्विशालः शक्ते—के पुनरिति । गृह्यन्तोत्तरमाह—तदिति । तद्व्याकुर्वन्निर्गोपकमाह—यस्मि-
निति । कर्त्तव्यं भुञ्जानुशब्दः । येष्वपि प्राणादीनां प्राणनादिमाधकमानानं विदुस्ते अपि
निश्चिनन्ति इति योजना । पञ्चजनशब्दो लोके प्रागादिष्वगृहीतमगमनिम्बान्तरमाचक्षुर्भवेति शङ्कते-
कथमिति । यथा गणेषुके साधमाना गम्यन्ते, तथा जनशब्दो माथ्ये पंचजनविषयः । किं पंचजन-

सत्योपसमहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४७९)

तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः । समाने तु प्रसिद्धचितिक्रमे वाक्यशेष-
पवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति ॥ जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो
जनशब्दभाजो भवन्ति ॥ जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः—“ते
वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः” [छा० ३ । १३ । ६] इति । अत्र
“ प्राणो ह पिता प्राणो ह माता” [छा० ७ । १५ । १]
इत्यादि च ब्राह्मणम् ॥ समासबलाच्च समुदायस्य रुढत्वमविरुद्धम् ॥
कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रुढिः शक्याऽऽश्रयितुम् ॥ शक्योद्भिदादि-

रत्नप्रभा ।

जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगः, तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयस्याह—तत्त्वेष्विति ॥
तर्हि रूढ्यतिरुक्तसाम्यात्तत्त्वान्येन प्राधानीत्यत आह—समाने त्विति ॥ सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रु-
तिस्या एव प्राणाः । न तु व्यवहितविजातीयसापेक्षसृष्टितिस्या इत्यर्थः । लक्षणाधीनसम्बन्धमाह—
जनेति ॥ जनः पञ्चजन इति पर्यायः । पुरुषपितादिशब्दबलं पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षणरूढ-
मुक्तमित्याह—जनवचनश्चेति ॥ ननु जायन्त इति जनाः बहुदादयः जनकत्वाज्जनं प्रभानमिति योग-
सम्भवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणावृत्त्या प्रयास इत्यत आह—समासेति ॥ यथा—अश्वकर्णशब्दस्य
वर्णसमुदायस्य दृष्टे रूढिः, एव पञ्चजनशब्दस्य रुढिरेव नायनशतपात्मको योग इत्यर्थः । पूर्वका-
लिकप्रयोगाभावात् रुढिरित्याक्षिपति—कथमिति ॥ “स्युः पुमांसः पञ्चजनाः” इति [मनुष्यवर्गे] अ-
भरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येव । तद्वानमङ्गीकृत्याप्याह—शक्येति ॥ जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु
भामती ।

जनवाचकः शब्दो जनशब्दः । पञ्चजनशब्द इति यावत् । तस्य कथं प्राणादिभ्यजनेषु प्रयोग इति
व्याख्यायम् । अन्यथा तु प्रत्यस्तमितानयनार्थं समुदायशब्दार्थं जनशब्दार्थो नास्तीत्यपर्यनुयोग एव ।
रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति—जनसंबन्धाच्चेति । जनशब्दभाजः पञ्चजनशब्दभाजः । ननु
सत्यामनयनप्रसिद्धौ समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नं, सम्भवति च पञ्चविंशत्या तत्त्वेनव्ययप्रसिद्धिरित्यत आह—
समासबलाच्चेति । स्यादेतत् । समासबलाच्चेद्भूदिरास्थीयते इन्त न दृष्टताहं तस्य प्रयोगोऽश्वकर्णादि-
बृहदादिषु । तथा च लोकप्रसिद्धयमावाप्तं रूढिरित्याक्षिपति—कथं पुनरसतीति । जनेषु तावत्पञ्चजन-
शब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथमप्रयोग इति सिद्धमिति स्थानीयस्त्वानभिधायान्मुपेय प्रथ-
मप्रयोगाभाव समाधत्ते—शक्योद्भिदादिवदिति । आचार्यदेशीयानां मतभेदेऽपि न पञ्चविंशतितत्त्वानि
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्य सांख्यीयतत्त्वविषयत्व प्राणाद्यविषयत्व वा । नाऽऽयः, तेनपि शक्यग्रहणसाम्यादित्याह—तत्त्वे-
ष्विति । द्वितीयं प्रत्याह—समाने त्विति । कथा तर्हि वृत्त्या पञ्चजनशब्देन प्राणादिर्धौलक्षणयस्याह—
जनेति । किंच पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणेषु प्रयुक्तपूर्वतायुक्ता तेषां पञ्चजनशब्दोत्पत्त्याह—
जनेति । किंच पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणे प्रयुक्तस्य व्यनक्ति—ते वा इति । तत्त्वेनोद्-
वष्टिरेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वेषु पचसु पच प्राणादयो ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषस्य हाराळा इत्यत्र प्राणा-
दिषु पुरुषशब्दोऽस्तीत्यर्थः । प्राणस्य सर्वाङ्गत्वादपि तद्वामकानां तेषां युक्ता पञ्चजनशब्दोत्पत्त्याह—
प्राणो हेति । अयमप्रसिद्धिममये समुदायप्रसिद्धिरुक्ता । सम्भवति पञ्चविंशत्या तत्त्वेनव्ययप्रसिद्धिः ।
पच च ते जनाधेनि व्युत्पत्तेः तत्त्वानां च जायमानाजायमानानां, रुढिन्यायेन जनशब्दितानां पचस-
त्पावतां पंचसत्पावत्त्वे पञ्चविंशतिप्रसिद्धिन्याशक्याऽऽह—समासेति । रूढिमाक्षिपति—कथमिति ।
जनशब्दितमनुष्येषु पञ्चजनशब्दस्य दृष्टत्वा प्रथमप्रयोगाभावात्तद्वानपि तदभावात्पुनः दृष्टान्तमाह—शक्येति ।

वदित्याह—प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानस्तमभि-
व्याहारात्तद्विषयो नियम्यते । यथा “ उद्भिदा यजेत ” “यूपं छिनत्ति”
“ वेदिं करोति ” इति, तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दस्तमासान्वाख्यानादव-
गतसंज्ञाभावस्संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्ति-
ष्यते ॥ कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना
व्याख्याताः ॥ अन्यैश्चत्वारो वर्णा निपादपञ्चमाः परिगृहीताः ॥ कचि-
च्च—“ यत्पाञ्चजन्यया विशा ” [क्र० सं० ८ । ५३ । ७] इति प्रजापरः

रत्नप्रभा ।

पञ्चजनशब्दस्य रुढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता । इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु रुढिरव्यत
इति मन्तव्यम् । संगृहीतं विवृणोति—प्रसिद्धेत्यादिना ॥ “उद्भिदा यजेत पशुकामः” इत्यत्रोद्भिदपदं
विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति संशये खनित्रादाबुद्भिदपदस्य प्रसिद्धेर्वागनामत्वे प्रसिद्धिविरोधाज्ज्यो-
तिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्ताः । यजेत यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः । तत्तद्वोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य
तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निधीयते । उद्भिदसि पशुः साध-
यतीति प्रसिद्धेर्विरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविषययोगात्, तद्विधौ चोद्भिदाख्यगुणयता यागेनेति मत्वर्थ-
सम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गाच्चेति कर्मनामधेयोद्भिदपदम् । तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थेच्छेदनयोग्यार्थकशब्दसमभि-
व्याहारादावविशेषो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभिव्याहाराद्वेदिशब्दार्थः संस्कारयोग्यस्यष्टिलविशेष
इति गम्यते । तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणार्थक इति निधीयत
इत्यर्थः । एकदेशिना मतद्वयमाह—कैश्चिदित्यादिना ॥ शृङ्गा ब्राह्मणाज्जातः निपादः । धृत्या
पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह—कचिच्चेति ॥ पाञ्चजन्यया प्रजया विरातीति विद् राया विशा पुरुषरूप-
येन्द्रस्याह्वानार्थं घोषाः मृष्टा इति वक्तव्यम् । घोषातिरेकेण्ब्राह्मणानामयोगादिति धृत्यनुसारेण प्रज्ञामात्र-
भाती ।

सिध्यन्ति । परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्यादायपानाह—कैश्चित्स्त्विति । शेषमतिरोहि-
आनन्दगिरियन्त्रायनिर्णयः ।

संप्रत्यवाक्यं विवृणोति—प्रसिद्धेति । तत्रोद्भिदभिरूपमुदाहरति—यथेति । “उद्भिदा यजेत पशु-
कामः” इत्यत्रोद्भिदपदं विधेयगुणार्थकं वा कर्मनाम धेति संशये खनित्रादाबुद्भिदपदस्य प्रसिद्धेर्नामधे-
यं यजतिवृत्त्यर्थत्वेनाऽऽनर्थक्याज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते यजेतेति यागेन भावयेदित्यर्थकल्पना-
दुद्भिदेति करणार्थपदस्य तत्सामानाधिकरण्यात्तदेकार्थत्वादुद्भिदतेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातादुद्भिदा
याग भावयेयागेन पशुमिति यैवभिरूपस्य च यागस्य पशु प्रति साधनत्वं गुण प्रति साध्यत्वमिति धे-
व्यादिष्व्याहृत्या वाक्यमेषाद्वोद्भिदसि साधयति पशुमिति यागेऽपि प्रसिद्धियोगात् न नामत्वसिद्धौ धान्यत्र
‘समे ददादूर्ध्वमात्रायां यजेत्’ इत्यादौ नामत्रयागानुवादेन गुणपक्षविधिसमवाज्योतिष्टोमे वा प्रकृते
गुणारूपयोगात्कर्मनामं खनिहितपशुनुरोधादुद्भिदपदमिति राद्धान्तिरित्यर्थः । संप्रत्यवाक्यस्यादिश-
ब्दोपात्तमुदाहरणद्वयमाह—यूपमिति । छिनत्तीतिप्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारात्तद्विषयस्य तदर्थेच्छेदन-
योग्यो दावविशेषो गम्यते । वेदिं करोतीति च करोमिममभिव्याहारादर्थः संस्कारयोग्यः स्याद-
ष्टिलः मित् इत्यर्थः । दृष्टान्तप्रत्ययं दाद्विनिर्गं योजयति—तथेति । आचार्यदेशीयानां मतद्वयमाह—
कैश्चिदित्यादिना । शृङ्गा ब्राह्मणाज्जातो निपादः । धृत्यन्तरानुसारेण समाश्रितं पञ्चान्तरमाह—
कचिच्चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विरातीति विशा पुरुषरूपया यद्वेन्द्राह्वाननिमित्तं घोषा अमृष्टा मृष्टा-
मृष्टा घोषातिरेकेण मन्त्राह्वानयोगादित्यत्र प्रजापरः प्रयोगो दृष्टः । तत्रोद्भिद पञ्चजन्यया उच्यते ।

संस्थोपसंप्रदाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४८१)

प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः ॥ आचार्यस्तु न पंचविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवम्परतया “प्राणादयो वाक्यशेषाद्” इति जगाद् ॥ १२ ॥ भवेयुस्तावत्प्राणादयः पंचजना माध्यन्दिनानाम् । येऽत्र प्राणादिष्वामनन्ति ॥ काण्वानां तु कथं प्राणादयः पंचजना भवेयुः । येऽत्र प्राणादिषु नामनन्तीति ॥ अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पृथ्यते ॥ तेषां हि “यस्मिन्पञ्च पंचजनाः” [बृ० ४ । ४ । १७] उच्यतेः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते—“तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः” [बृ० ४ । ४ । १६] इति ॥ कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसंख्यायां केपाश्चिद् गृह्यते केपाश्चिन्नेति ॥ अपेक्षाभेदादित्याह—माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपंचजनलाभान्नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति ॥ तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा ॥ अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे । यथा—समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्पोडशिनो ग्रहणाग्रहणे

रत्नप्रभा ।

ग्रहेऽपि न विरोध इत्यर्थः । सूत्रविरोधमाशङ्क्याह—आचार्यस्त्विति ॥ अतः सारयत्तत्त्वातिरिक्त्यतिरिक्त्यपरतया पंचजनशब्दव्याख्यायामसिरो इति भावः ॥ १२ ॥ शक्नोचरत्वेन मूत्रं गृह्णाति—भवेयुरिति ॥ ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः । नन्विदं पश्यन्तज्योतिःपदोक्त सूर्योदिकं ज्योतिः शाखादयेऽप्यस्ति, तत्काण्वानां पञ्चब्रूण्यां गृह्यते नान्येषामिति निरूप्यो न युक्त इति शङ्कते—कथं पुनरिति ॥ आकाशविशेषादिकल्पो युक्त इति सिद्धान्ति—अपेक्षेति ॥ यथाऽतिरात्रे पोडशिनं गहानि न गृह्णातीति वाक्यभेदादिकल्पः, तद्दृष्ट्वालाभेदान्नप्राणपठणाय ज्योतिषो निरूप्य इत्यर्थः । ननु क्रियायां निरूप्यो युक्तः न वस्तुनीति चेत् । सत्यम् । अत्रापि शाखाभेदेन सान्ना ज्योतिःसहिता वा प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठितास्तिन्मनसाऽनुदृष्टव्यमिति ध्यानाक्रियायां निरूप्योपपत्तिरित्यन-

भामती १-७

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

लक्षणात्पंचजनशब्देन सर्वप्रजाग्रहणमिति । उक्तशब्दान्वयनमग्रहेऽपि सारयत्तिरासयोगाद्यप्रमानस्याशङ्क्यत्वसिद्धेरस्माकं न विशेषपक्षगतोऽस्तीत्याह—तदिति । आचार्येनचन निरूप्यते तस्य प्राणादिविषयत्वादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तराभाग्रथिया तत्र प्रवृत्तमिति—आचार्यस्त्विति ॥ १२ ॥ सूत्रान्तर्गतारयितुं ध्रुवोर्निधो सिरोऽचोदयनि—भवेयुरिति । सूत्रमुत्तरत्वेनान्वारयति—अत इति । तद्व्यापकरोति—असत्यपीति । ज्योतिरपि पचसत्याब्रूकमानातिरिक्तं काव्यधुनायधुनमित्याशङ्क्याऽऽह—तेऽपीति । यद्वर्तमानपरिच्छेदयुक्तं तज्ज्योतिषामादित्यादीनां मासक्रमवृत्तमेवाऽऽपुष्टेन जीवन्मुगुगुस्तनोरासने देवास्तेनाऽऽपुष्टन्तस्ते जाता इत्याह—तदिति । अस्मिन्मन्त्रे पश्यन्तज्योतिषा पचमस्याब्रूकं न त्वान्म ज्योतिषा तस्यैकस्याऽऽभाराधेयत्वायोगान् । केपाचिपचसत्याब्रूकं ज्योतिरित्येव नेति न निरूप्यो वस्तुनीति शङ्कते—कथमिति । ग्राहस्त्वान्मन्त्रभेदाद्विरोधमाह—अपेक्षेति । तदेव श्रुत्यनि—माध्यन्दिनानामिति । तथाऽपि कथमेतस्यैव ज्योतिषस्तुल्ये मन्त्रे ग्रहणमहो, न हि वस्तुनि निरूप्योऽस्ति तत्राऽऽह—अपेक्षेति । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टमिति—यथेति । सिरोऽपि तुल्यवृत्तान्तर्गतोर्निधोऽपि वाक्यभेदात्प्राणा-

गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यम् ॥ कस्मात् ॥ वि-
गानदर्शनात्-प्रतिवेदान्तं ह्यन्याऽन्या सृष्टिरूपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात् ।
तथाहि कचिद् “आत्मन आकाशस्सम्भूतः” [ते० उ० २ । १] इत्या-
काशदिका सृष्टिराम्नायते ॥ कचित्तेजआदिका-“तत्तेजोऽमृजत” [छा०

रत्नप्रभा ।

मियो विरोधाद्याचार्यानिश्चयेन उच्ये समन्यासिद्धौ प्राप्ताया तमात्रकारिणोऽचिन्ताया अत्रैव सङ्गत-
त्वात् । न चैवं सृष्टिधृतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यम् । न्यग्रन्तव्यसृष्टौ विरोधस्यै-
वामात्रात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये तद्विन्तनम् । स्थूलबुद्धिमहाभूतानामिति वृत्तम् । इह तु सूक्ष्मदृशां
वाक्यार्थे समन्यज्ञानाय तत्तदर्थश्रुतिविरोधः परिहृयते । यद्यपि स्वप्नदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहर्तव्यः ।
तथापि प्रथमसूत्रेण कर्ममिध्यात्ममूचनादविरोधसिद्धिः । प्रत्यस्तु स्वप्नबुद्धिमहाभूतानामप्यविरोध-
तीति मन्यते मूत्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयः । तां किं त्रयमिति मानं न वेति सशये
अन्योक्तिर्योः सत्पादद्विक्रियाया विरुद्धेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा सद्वा कारणमिवादिनिरुद्धसम्भवा-
दप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वप्रत्यक्षलक्षणेन सिद्ध्यति-प्रतिवेदान्तमित्यादिना ॥ वेदान्तानां
समन्यसाधनात् श्रुत्यध्यायसङ्गतिः । असदादिपदानां सत्कारणं समन्ययोक्तं पादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे
समन्यासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विरोधः । क्रमाक्रमेण सृष्टिर्विरोधं तादृशं पति-तया-
हि कचिदित्यादिना ॥ स परमात्मा लोकानमृजत । अग्नयशरीरप्रचुरस्मर्यन्ते लोकोऽम्भश्च दार्यः । सूर्य-

भामती ।

मिदमत्रिकरणम् । ‘वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः । समन्ययो जगद्योनी न निव्यति परात्मनि ॥’
‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्यादीनां कारणत्रिययाणां, ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्यादिभिर्नान्यैः
कारणत्रियैर्विरोधः । कार्यत्रिययाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः । तथाहि-कानिचि-
दन्यकर्तृका जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि । कानिचित्स्वयमकर्तृकानि । सृष्ट्या च कार्येण सत्कारणतया
ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिप्रतिपत्तौ तत्कारणतया ब्रह्मलक्षणे प्रतिपत्तौ स या भवति तदुच्ये ब्रह्मण्यपि
प्रतिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्ययामात्रात् समन्ययगम्य ब्रह्म । वेदान्तास्तु कर्मविप्रतिपादनेन कर्मविधि-
परतयोपचरितार्था अविक्षितार्था वा जपोपयोगिन इति प्राप्तम् । क्रमादीति । आदिप्रहणेनाक्रमो
गृह्यते । एव प्राप्त उच्यते-‘सर्गक्रमविज्ञादेऽपि न स मष्टरि विद्यते । समन्यमृजो भवत्या निराकार्य-
तया कचिद् ॥’ न तावदस्मि सृष्टिकवे विगानं, धृतीनामविरोधात् । तथाहि-अनेकशिल्पपर्यवदातो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्तरविरोधादङ्गितिरासस्याविरोधाध्यायार्थत्वादिह च कारणत्रियवाक्यानामेव विधोविरोधात् समन्ययो
ब्रह्मणित्यादावपि तन्निरासतेनैव समन्यस्यैव साधनादध्यायमगतिमिदं । कार्यश्रुतिविरोधस्यापीह परिहर्तुं
शङ्कयतेऽपि वेदान्तानां न कार्ये तात्पर्यमिति ज्ञापयितुं नात्र परिहृयते कार्यस्यापि प्रतिपाद्यत्वमुपेयोत्त-
रं तदीयश्रुतिविरोधः परिहर्तव्यत एतेन श्रुतिशास्त्रमगती मिदं । वाचिनासत्तदस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य
चासद्वादपरत्वं स्वभाववादपरत्वं च व्युत्पद्य गतिसामान्यस्यापानात्तदमगतिः । पूर्वपक्षे कार्यद्वारा स्वतन्त्र
कारणे विप्रतिपत्त्या तदुचितं परस्मिन्त्रयि तदापत्तेन कारणे तुरीये च समन्ययसिद्धिर्गति गतिमामान्या-
सिद्धिः । सिद्धान्ते ब्रह्मणि कारणत्वस्य कथितत्वात्तत्र वस्तुतोऽभिप्रायश्चलक्षिते सत्त्वानादिलक्षणे तस्मि-
न्नन्यमिदं गतिसामान्यसिद्धिः । प्रतिपादितस्यामिद्विरपुंकेति शङ्कते-कस्मादिति । कार्ये कारणे च
विप्रतिपत्तिदर्शनादुक्तस्यापि भवयमिद्विरित्याह-विगानेति । कार्यत्रिय विगानं तादृशं यति-प्रतीति ।
क्रमादीत्यादिशब्दान्तरमो गृह्यते । क्रमवैचित्र्येण विगानमात्र-कचिदिति । आदिशब्दार्थमत्र कथ-

[वृ० १ । ४ । ७] इति ॥ एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्प-
स्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या ॥
स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः ॥ सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वकाशादिषु क्रमादिद्वारके वि-
गाने न स्रष्टारि किञ्चिद्विगानमस्ति ॥ कुतः ॥ यथाव्यपदिष्टोक्तेः-यथा-
भूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञस्सर्वेश्वरस्सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन
व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदांतान्तरेऽपि व्यपदिश्यते ॥ तथा-“सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २ । १] इति ॥ अत्र तावज्ज्ञानशब्देन
परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयदपरमयोज्य-
त्वेनैश्वर्यं कारणमब्रवीत् ॥ तद्विषयेणैव परेणाऽऽत्मशब्देन शरीरादिकोश-
परम्परया चान्तरान्तरानुप्रवेशनेन सर्वेषामंतः प्रत्यगात्मानं निरधार-

रत्नप्रभा ।

विरोधमुपसहरति-एवमिति ॥ किमत्र न्यायमि-याशक्य मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्य-
मित्याह-स्मृतीति ॥ तत्र सृष्टौ विरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टारि विरोध परिहरति-सत्यपीति ॥ आकाशादिषु
ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञाया हेतुमाह-कुत इति । यथाभूतत्वमेवाह-सर्वज्ञ इति ॥
कारणस्य सर्वज्ञत्वादिक प्रतिवेदान्त दृश्यत इत्याह-तद्येत्यादिना ॥ तद्विषयेण ब्रह्मविषयेण । चेतनं
सर्वज्ञम्, “तदात्मानं स्रजमकुरत्” [तै० १ । ७ । १] इति श्रुतेरपरप्रयोगत्वम् । “तस्माद्वा एतस्मा-

भामती ।

पारमभिधानक्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां क्रम निरणद्धि । ते तु यथाक्रमानुरूपता एवाक्रमेणोच्यन्ते । यथा
क्रममिति ज्ञानानि जानातीति । तदेवमविगानम् । अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते-सृष्टौ खल्वेतद्विगानम् ।
स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते । नात्र श्रुतिविगान मानपाप्सरित । न च सृष्टिविगान
स्रष्टारि तदधीननिरूपणे विगानमानहतीति वाच्यम् । न ह्येव स्रष्टृत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म’ इत्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा । तच्चात्म रूप सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । तज्ज्ञानं च फलवत् ।

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रमताऽर्थात्मना च व्याक्रियत व्यक्तममरदित्यर्थः । निप्रतिपत्तीरूपसहस्य तत्कडमाह-एवमिति । वस्तु-
नीति कार्यकारणयोरुक्तिः । किं तर्हि न्याय्य मानान्तरेण कारणे निधिने वेदान्तानां तदुक्तत्वमित्याह-
स्मृतीति । स्मृतिः सादरस्मृतिः । न्यायो ‘भेदानां परिमाणत्वात्’ इत्यादि । कारणान्तरं प्रमाणम् ।
कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे निप्रतिपत्तैस्तद्व्यपेक्षि परं तद्वादाद्वैतिसामान्यासिद्धिरिति पूर्वैरक्षमनूय सिद्धा-
न्तयति-एवमिति । कार्ये निप्रतिपत्तिमुपेत्य कारणे तां निराकुर्वन्प्रतिजानीते-सत्यपीति । स्रष्टारि
यत्कारणत्वं तस्मिन्निति शेषः । तत्रापि निप्रतिपत्तिरुक्तेति शक्यते-कुत इति । हेतुमुक्त्या व्यापष्टे-
ययेति । यथाभूतं त्रिंशत्ति-सर्वेत्यादिना । सर्वकारणत्वोपयुक्तमात्रं विशेषणद्वयं तेन फलितं तृतीयं
तेनोपहितं तुरीयणोचरमशिशम् । वेदान्तानां मियोनिप्रतिपत्त्यमात्रं म-गोक्तम्-तयेति । मियोनि-
द्वार्यत्वेनानिश्चायकानां सर्वशब्दानां मानान्तरसिद्धप्रमाणद्वयमात्राद्वयमात्रं बहुशब्दानुरोधेन कतिपयउ-
क्षणाश्रयणं लाघवमिति वक्तुमनेकशब्दानामविरोधं तावदाह-तद्येति । तद्विषयेणैव तच्छब्दो
ब्रह्मार्थः । ‘सोऽकामयत’ इति कामयितृत्ववचनं जगदुपादानस्य तदगः सृज्यमानज्ञानया सर्वज्ञतोक्ते-
त्याह-चेतनमिति । अपरप्रयोगत्वम् ‘इदं सर्वमसृजनं’ इति स्वान्वयं तेन सर्वेश्वर्यं दर्शयित्वाह-
अपरेति । सर्वात्म्यमपि समीतमित्याह-तोदेति । तस्य पूर्वैरमन्यादिवाक्यापेक्षया तस्मादित्यादि-
वाक्यस्यात्मशब्दस्य परत्वं तस्य सर्वत्रयवचनशुक्लत्वे वाह-शरीरादीति । एकत्वमपि तस्यो-

वक्तुम् ॥ अतिप्रसङ्गात् ॥ समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं
 “न वियदश्रुतेः” [बृ० सू० २ । ३ । १] इत्यारभ्य ॥ भवेदपि का-
 र्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात् ॥ न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयि-
 पितः ॥ न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा ॥ न च
 कल्पयितुं शक्यते ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्रतत्र ब्रह्मविषयेर्वाक्येस्सा-
 कमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् ॥ दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्म-
 प्रतिपत्त्यर्थताम्-“अत्रेन सोम्य शुद्धेनाऽऽपो मूलमन्विच्छाद्विस्तोम्य
 शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ” [छा०
 ६ । ८ । ४] इति ॥ मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाऽभेदं वदितुं
 सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते ॥ तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति-
 “मृद्धोहविस्फुलिङ्गाद्यैस्सृष्टिर्वा चोदितान्यथा । उपायस्सोऽवताराय
 नास्ति भेदः कथञ्चन” [माण्डू० कारि० ३ । १५] इति ॥ ब्रह्मप्रतिप-

रत्नप्रभा ।

त्याह-अतिप्रसङ्गादिति ॥ सृष्टिविरोधमगीकृत्य सृष्टिं न श्रितो इत्युक्तम् । अनुाङ्गीकार एवजति-
 समाधास्यति चेति ॥ किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्ययाऽन्यथा वदन्तीत्याशयः सृष्टावताऽप्येवतापनाये-
 त्याह-भवेदित्यादिना ॥ अतात्पर्याधिकारेण न दोषायेत्यत्र तात्पर्यं साधयति-न हीति ॥ फट्प्रपञ्च-
 वाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थनस्त्रसम्भनान् स्वार्थं पृथक् फट् कल्प्यम् । वाक्यभेदापत्तेरित्याह-न च
 कल्पयितुमिति ॥ न्यायादेकवाक्यत्व सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयतीत्याह-दर्शयति चेति ॥ शुङ्गेन कार्येण
 लिङ्गेन । कारणप्रसङ्गानार्थत्वं सृष्टिश्रुतीनामुक्त्या कारणस्याद्वयव्यञ्जान फलान्तरमाह-मृदादीति ॥ एव
 निष्फलायामन्यायायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्विरोधो न दोष इत्यत्र बृहत्सम्प्रतिमाह-तथा चेति ॥ अन्य-
 यान्यपेति-वीप्सा द्रष्टव्या । अवताराय ब्रह्मदीजन्मने । अतस्तदन्यथात्वेऽपि वक्षणि न भेदः । ज्ञेये
 न विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तम् । तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह-ब्रह्मेति ॥ मृत्युमत्वेती-
 भामती ।

कार्यतयोपन्यस्तमिति न कारणे न्याय इति । मूरे चशब्दस्त्वर्थः पूर्वपक्षं निवर्तयति । आकाशादिषु
 सृज्यमानेषु क्रमविगानेऽपि न सृष्टिं विगानम् । कुतः । यथैकस्या श्रुती व्यपदिष्ट परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता
 तथैव श्रुतन्तरेषूक्तः, केन रूपेण, कारणत्वेन, अपरः कस्यो यथा व्यपदिष्ट क्रम आकाशादिषु, ‘आमन
 आकाशः सभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्निरापोऽद्भ्यः पृथिवी’ इति, तन्मैत्रेय उक्तस्यानपनाधनेन ‘तत्तजो-
 आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्यात्तनाऽऽह-समाधास्यतीति । सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यमुपेत्य कार्यविगानसमाधिरुक्तस्तेन तत्र
 तात्पर्यमेव नास्तीत्याह-भवेदिति । हेतुं साधयति-न हीति । तस्य प्रतिपादयितुमिष्टनामान् स्पष्ट-
 यति-न हीति । पूरा प्रविष्टमात्र इत्यादौ विभिन्नविश्वजिदादौ फट्प्रपञ्च फट् कल्प्यमित्याशयः ‘फट्-
 वस्तुनिर्भावफट् तदङ्गम्’ इति न्यायात्फट्प्रपञ्चकयसनिष्पत्त्यात्मानं तेनेकवाक्यतामेवमित्याह-न चेति ।
 न्यायादेकवाक्यत्वमुक्त्या श्रुतिरपि तस्मिन्निर्दिष्टाह-दर्शयतीति । शुङ्गं कार्यम् । सृष्टिवाक्यानां स्वार्था-
 तात्पर्यं युक्त्याऽपीत्याह-मृदादीति । दृष्टान्तेषु कार्यकारणयोरभेदाज्जगतोऽपि ब्रह्माभेदः साध्यते, दृष्टा-
 न्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्याप्रतिक्षितत्वे बृहत्सम्प्रतिमाह-तथा चेति । लोह
 सुवर्णमन्ययाऽन्यपेति वीप्सा ज्ञेया । अवताराय ब्रह्मात्मैक्यमुदेति शेषः । प्रतिपाद्ये त्वमणि नास्ति
 भेदो न विगानमित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां फट्प्रपञ्चकयसन्त्यर्थं वचनास्योपपत्तिः फट्प्रपञ्चमाह-ब्रह्मेति ।

तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते—“ब्रह्मविदाप्नोति परम्” [ते० उ० २।१]
 “तरति शोकमात्मविव” [छां० ७।१।३] “तमेव विदित्वा अति-
 मृत्युमेति” [श्वेता० ३।८] इति च ॥ प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं “तत्त्व-
 माप्ति” [छां० ६।८।७-१६] इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसा-
 र्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥ १४ ॥ यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम्—“असद्वा
 इदमग्र आसीद्” [ते० उ० २।७] इत्यादि तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते—
 समाकर्षात् ॥ १५ ॥

“असद्वा इदमग्र आसीद्” [ते० उ० २।७] इति नात्रासन्निरात्मकं
 कारणत्वेन श्राव्यते ॥ यतः—“असन्नैव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।
 अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति” [ते० उ० ६।१]
 इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगा-
 त्मानं निर्धार्य “सोऽकामयत्” [ते० २।६।२] इति तमेव प्रकृतं
 समाकृष्य सप्तपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा “तत्सत्यमित्याचक्षते” [ते०
 २।६।३] इति चोपसंहृत्य “तदप्येष श्लोको भवति” [ते० २।
 ६।३] इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति “असद्वा इद-
 मग्र आसीद्” [ते० २।७।१] इति ॥ यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोके-
 ऽभिप्रेयेत, ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धं वाक्यमापद्येत ।

रत्नप्रभा ।

त्यन्वयः ॥ १४ ॥ एवं मृष्टिप्राक् शिरोभुक्तम् मगात्राय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षादपुनि-
 शिरोधनिरासार्थं सूत्रनादत्ते—यत्पुनरिति ॥ यतोऽग्निव्यञ्जकं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति ।
 अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्नं श्राव्यम् इति योजना । तत् तत्र सदसन्नि । श्लोकः मन्त्रो भवति ।
 भावती ।

ऽनृतत' इत्यादिकाया अपि सृष्टिर्त्तेन मृष्टात्राय विगानम् ॥ १५ ॥ नन्वेकत्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्ति-
 रन्यत्र च तत्र कारणत्वेन, तत्कथमविगानमिति । अत्र आह—कारणत्वेनेति । हेतौ तृतीयः । सर्वत्रा-
 काशानलानिलादौ साक्षात्कारणत्वेनात्मनः । प्रपञ्चिनं चैतदध्वन्मात् । व्याकृत्यत इति च परमार्थेति
 आनन्दगिरिश—न्यायनिर्णयः ।

मृत्युमाप्येनात्यन्वयः । निदुषामनुभविष्य चैतद्विषाह—प्रत्यक्षेति । ननु विद्वद्विरपि नाम्नामिदमवग-
 म्यते तत्राऽऽह—तत्त्वमिति ॥ १४ ॥ मृष्टिप्राक्याना स्वार्थं तात्पर्याभावात्तत्रा कारणे परोक्तं विगान-
 मनुष्य तस्य परिहास्योक्त्य उदाह—यदिति । तत्र परिहास्येन मृतममृतारयन्ति—अत्रेति । तत्परिहास्य-
 त्यनुमाणे व्याख्यातुं प्रणिजः पूरयति—असदिति । मन्त्रप्रादण्योरेकार्थाद्वाद्येनामदिध्वनया कारणा-
 र्थवान्मन्त्रस्यापि तादर्थ्यमेवेति पूर्वोक्तमनुमानेन साधयति—यत्त इति । अयाम्निव्यञ्जकं निर्धार्य तस्मि-
 न्नेव श्लोकमुदाहर्तुमिति सत्यम् । कोशपरम्पर्यादिद्वारा तस्य प्रत्यक्षमुक्तविषाह—अत्रेति । अत्रा-
 सन्ने प्रपञ्चनेति कारणस्यास्ति । कथमिषाशक्यं मृतं योजयति—स इति । ‘इदं सर्वमृष्टा यदिद-
 कि च’ इत्यात्र मृष्टिप्राक् । उपनमोदमहायोरेकस्याद्वाक्यस्य कारणान्तिने सार्वभ्य निष्पत्तीत्याह—
 तदिति । मन्त्रप्रादण्योरेकार्थं निदानमामात्रादण्यस्य कारणान्तिनार्थयेति मन्त्रस्य तत्र व्यादि-
 पाह—अत्राह—तदप्येति । व्यभिचकारोऽप्येति—यदिति । कथं तर्हि मतिं दायेज्ज—अत्रप्रवृत्तिः

१. मन्त्रेण अत्राह—तदप्येति । २. अत्राह—तदप्येति । ३. अत्राह—तदप्येति ।

तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेस्सदेव ब्रह्माऽसदिवाऽऽसीदित्युपचर्यते ॥ एषैव “असदेवेदमग्र आसीद्” [छां० ३ । १९।१] इत्यत्रापि योजना ॥ “तत् सदासीद्” [छां० ३ । १९।१] इति समाकर्षणात् ॥ अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत्, सदासीदिति किं समाकुर्येत ॥ “तद्वेक आहुरसदेवेदमग्र आसीद्” [छां० ६ । २ । १] इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणाऽयमेकीयमतोपन्यासः । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् ॥ तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदाढ्येवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् ॥ “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्” [बृ० १ । ४ । ७] इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते । “स एष इह प्रविष्ट आनखामेभ्यः” [बृ० १ । ४ । ७] इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् ॥ निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना “सः” इत्यनेन सर्वनाम्ना कः

रत्नप्रभा ।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन त्रय लक्ष्यत इत्याह-तस्मादिति ॥ न च प्रयत्नमेव लक्ष्यनामिति वाच्यम् । चेतनार्थकत्रह्यादिशब्दानामनेकेषां लक्षणाया गौरवादिति भावः । निश्चिन्तितुनौ सूत्रयोजयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति-एषैवेति ॥ सदेकार्थकन्यत्वेन पूर्वोक्तासत् समाकर्षात् शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता । श्रुतिभिरेव स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमगद्विकल्पस्य दार्शित्यादित्यन आह-तद्वेक इति ॥ एके शाश्वत इत्यर्थो न भवति किन्तु अनादिसत्सारचक्रव्याघ्रं वेदवाद्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सदादयैवेष्टत्वात्तासा निरोधस्फूर्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः । यदुक्तं ऋचिदकर्तृका सृष्टि कथितेति, तन्नेत्याह-तद्वेदमिति । अध्यक्षः कर्त्ता । ननु कर्त्तमान एव

भामती ।

कर्मणि वा रूपं, न चैननमतिरिक्त कर्त्तारं प्रतिक्षिपति किन्तुपम्यापयति । न हि ह्ययते केदार स्वयमेवेति वा ह्ययते केदार इति वा लभितार देवदत्तार्थं प्रतिक्षिपति । अपि तूपस्थापयत्येव । तस्मात्सर्वमनदा-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिर्हि वाक्याद्वर्लीयसीत्याशङ्क्योपचारायुक्ता श्रुतिरित्याह-तस्मादिति । सदेवेत्यत्र नामादिव्याकरणाप्रागर्ग्यं ब्रह्मणि सच्छब्दोऽस्तीति प्रायेणोक्तम् । तैत्तिरीयकथुताहुत्स्याय बृहदारण्यकच्छान्दोग्ययुतायतिदिशति-एषेति । ननु तैत्तिरीयके ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रोक्तस्तयोरैकार्थ्यमुक्तं कारणान्तिव्याप्येत्वनिह तदमात्रात्कथं सदेवेत्यत्राऽऽह-तदिति । पूर्वमसदेव पुनः । सदेवेतीति समारुणोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह-अत्यन्तोति । शशविभागदौ कालान्तरेऽपि सत्त्वानुपपत्त्यादानीच्छन्दस्य तच्छन्दस्य स उन्दस्य वाऽयोगादत्यन्तासत्त्वे समाकर्षासिद्धिरित्यर्थः । उक्तन्याय छान्दोग्येऽपि योजयति-तद्वेति । उदितानुदितहोमगद्विकल्पार्थत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेः शाखान्तरेऽपि प्रायेणोक्तमतीतो का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह-क्रियाया-मिति । तर्हि का गतिरेकायमनोक्तैरित्याशङ्क्याऽऽह-तस्मादिति । सत्त्वेन सोम्येति समारुणोदियत्रापि सूत्रनेपम् । यत्तु स्वयकर्तृकत्वमन्याहृतमात्रेण शून्यं तदुपयति-तद्वेदमिति । तत्रापि हेतुष्वेन सूत्रं योजयति-स इति । ननु सर्वनामप्रसिद्धार्थं नाप्रसिद्धमुत्पापयति तत्राऽऽह-निरध्यक्षेति । यद्यपि यन्मद्व्यदित्युक्तो मच्छब्दार्थः स इति सर्वनाम्ना परामृश्यते तयाऽप्यन्याहृतमात्रेऽप्यन्यस्यासनिहितचेकार्यानुप्रवेशेनेनैव इति सनिहितावर्जित्वा परामृष्ट्यामात्रात्तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । तयाऽपि कथं परामृ-

कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत ॥ चेतनस्य चायमात्मनःशरीरेऽनुप्रवेशः
श्रूयते ॥ अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् ॥ “पश्यैश्वर्यं शृण्वैश्वर्यं
मन्वानो मनः” [वृ० १।४।७] इति ॥ अपि च यादृशमिदमद्यत्वे
नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियते, एवमादिसर्गो-
ऽपीति गम्यते ॥ दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः ॥ श्रुत्यन्तरमपि “अनेन
जीविनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां० ६।३।२] इति साध्य-
क्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति ॥ व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लका-
रस्त्वयेव परमेश्वरे कर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः ॥ यथा-ल्यते केदार-
स्त्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितारि ॥ यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षितं
कर्तृन्तरमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा-गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥ इति कारण-
त्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ (५) ॥

कौपीतिक्रियाहणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते-“यो वै बालाक एतेषां

रत्नप्रभा ।

परामृश्यत इत्यत्र आह-चेतनस्य चायमिति ॥ चक्षुर्दृष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेऽप्युच्यते इत्यर्थः ।
आयकार्यं, सकर्तृक, कार्यवाद्, घटत्रयित्वाह-अपि चेति ॥ अद्यत्वे इदानीम् । ननु कर्मकारका-
दन्यस्य कर्तुः सत्यं कर्मण एव कर्तृत्वाच्छिङ्कारो विरह इत्यत्र आह-व्याक्रियत इति ॥ अनायासेन
मिद्विमपेक्ष्य कर्मणः कर्तृत्वमुपचर्यते इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वयमेव निरूपयति व्या-
ख्याय केनचिद्व्याख्यायतेति व्याचष्टे-यद्वेति ॥ अतः श्रुतीनामविरोधात्कारणद्वारा समन्वय इति
सिद्धम् ॥ १५ ॥ (४) ॥ जगद्वाचित्वात् । विषयमाह-कौपीतकीति ॥ बालाकाया अपत्य
बालाकिर्जाह्नगस्त प्रति राजोराच-यो वा इति ॥ न केरुमादित्यादीनां कर्ता, किन्तु सर्वस्य
भामती ।

तम् ॥ १५ ॥ जगद्वाचित्वात् । ननु ‘अग ते ब्रह्मणि’ इति ब्रह्मविधानप्रकरणात्, उपसंहारे च
‘सर्वात् पाम्नोऽपहृत्य सर्वांश्च भूतानां त्रैष्टयं स्वाराध्यं पर्येति य एव धेदु’ इति निरतिशयकउग्ररणा-
ह्रस्वेदनादन्यत्र तदसम्भवात्, आदित्यचन्द्रादिगतपुन्यकर्तृत्वस्य च ‘यस्य केन कर्म’ इति चास्मात्त-
वच्छेदः सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन, जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽप्यत्रासम्भवात्कथं जीवमुच्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दृष्ट्वाप्यक्षयं तत्राऽऽह-चेतनस्येति । कार्योनुप्रविष्टस्य बुतध्वननं तत्राऽऽह-प्रविष्टस्येति । पर्य-
न्तानां चष्ट इति चक्षुर्नन्तयाऽमी कर्तृत्वोपपत्त्या श्रोत्रादिमज्ञो भवति । इत्यत्र जगतो व्याकरण साध्य-
क्षमेवमाह-अपि चेति । विषय सकर्तृक कार्यवाद्घटत्रयित्वाह-यादृशमिति । घटस्य सकर्तृकत्वेऽपि
विषयादिमन्त्रेति व्यस्यमाशङ्क्याऽऽह-दृष्टेति । न केरुमनुमानाजगतो व्याक्रिया माप्यक्षा रितु
पृष्ठान्दोग्यप्रतीक्षायाह-श्रुत्यन्तरमिति । वृद्धाख्यसामेक्षयाऽन्तराह- । श्रुयतुनामान्वा जगतः
सर्वकर्म कर्मकर्तरि उकारप्रतिश्रुत्यपराध्याऽऽह-व्याक्रियत इति । तत्र गम्यतिस्त्वर्थं दृष्टान्नाह-
यतीति । कर्मकर्तृक उकार इत्येतदुक्तं कर्मयोगमात्रियाह-यद्वेति । यथ तर्हि जगतः सकर्तृकं
तत्राऽऽह-अर्थेति । तत्रापि लोकांश्च दृष्टा तत्राह-यतीति । तस्य श्रुतीनामविरोधात्कारणद्वारा गमिमा
माय मिद्धम् ॥ १५ ॥ (५) ॥ बालो निर्घोऽन्तर्यामिनामिनेनस्वाराण्यं नदेकत्र शब्दस्यान्वा-
२ ॥ १६ ॥ दृष्टेऽप्यजातशत्रुसंवादे-यो वा इति । एतेनामिनेऽर्थादीनाम् । न केरुमनुमानाजगतो व्याक्रिया माप्यक्षा रितु

जगद्राचिन्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४९१)

पुरुषाणां कर्ता यस्य वेतन्तकर्म स वै वेदितव्यः” [४। १९] इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते, उत मुख्यः प्राणः, उत परमात्मेति विशयः, किं तावत्प्राप्तम् ॥ प्राण इति ॥ कुतः ॥ यस्य वेतत् कर्मेति श्रवणात् । परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् ॥ वाक्यशेषे च “अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति” [को० ब्रा० ३। ३] इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् ॥ ये चेत् पुरस्ताद्वालाकिना “आदित्ये पुरुषः” [को० ब्रा० ४। ३] “चन्द्रमसि पुरुषः” [को० ब्रा० ४। ४] इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः, तेषामपि भवति प्राणः कर्ता । प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम् । “कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्वादित्यावक्षते” [घृ०

रत्नप्रभा ।

जगत इत्याह-यस्येति ॥ एतत् जगद् यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्या सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वैकत्राक्यस्यसदादिशब्दवलादसच्छब्दो नीतः । इह तु वाक्यभेदाद्ब्रह्म ते ब्रह्मणीतिवालाकिनाक्यस्यब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह-किं तावदिति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्रागाद्युपास्तित्परत्वाद्ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलम् । अथ सुषुप्तौ द्रेतेति शेषः । धृत पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह-ये चेत् इति ॥ सूत्रात्मकप्राणस्य त्रिकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह-कतम इति ॥ यस्य

भामती ।

प्राणाशब्दा । उच्यते-ब्रह्म ते ब्रह्मणीति वालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिवान प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगता-ब्रह्मपुरषाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम् । यस्य चाजातशरो-“यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वेतःकर्म” इति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञातम् । न चान्यदीयेनोत्क्रमेणान्यस्य वास्य शस्य नियन्तुम् । तस्मादजातशरोर्वाक्यसदर्थपौर्वापर्यमर्थालोचनया योऽस्यार्थं प्रतिभाति स एव प्राणः । अत्र

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

किंतु जगतः सर्वस्येत्याह-यस्येति । सामान्यविशेषार्थवाच्याम् जगत्कर्ता ततो निष्पद्यते द्रष्टव्य इत्याह-स इति । कर्मशब्दस्य रूढियोगाभ्यां सशयमाह-तत्रेति । निवृत्त्य पूर्वपक्षमाह-किमिति । प्राणस्य प्रथमप्राप्तौ हेतुश्च उच्यते-कुत इति । एकत्राक्ये सति सच्छब्दादसच्छब्दो नीतो वाक्यभेदे कर्मशब्दो ब्रह्मशब्दान्न शक्यो नेतुम् । अत्राप्येकत्राक्यत्वे यथोत्तरसच्छब्दात्प्राचीनोऽसच्छब्दो नीतस्तथोत्तरकर्मशब्दाद्ब्रह्मशब्दस्य नयनमिति मया हेतुमाह-यस्येति । काचिकरूपस्यगर्भतत्त्वोत्पत्तिर्कर्मशब्दस्य ब्रह्मा-नुगुण्योक्तिद्वारा गतिसामान्यं ससाध्य समन्वयसाधनात्वादादिसगणि । पूर्वपक्षे प्राणवीर्यान्वतरस्य वेदितव्यतया ब्रह्मणि गतिसामान्यासिद्धिरुत्तरं परम्येव तयान्वात्तलिङ्गिरिति फलम् । धृतस्य कर्मशब्दे कथं प्राणवीर्यत्रापि तथोमात्तत्राऽऽह-परिस्पन्देति । कर्मशब्दस्य क्रियादृष्टमाधारण्यादमाधारणप्रमाणाभावे कथं परिस्पन्देन प्राणवीर्यत्राऽऽह-वाक्येति । कारणोपरमानन्तर्यमयशब्दार्थः । प्राणशब्दस्यापि सात्रारण्यादनिर्णय शक्तिर्योक्तम्-प्राणेति । पुरुषकर्तृत्वेनोक्तस्य न प्राणस्य तस्य तदकर्तृत्वादिवाशक्याऽऽह-ये चेति । आदित्यादीनां प्राणावस्थाविशेषत्वे मानमाह-कतम इति । “महिमान एवेन” इत्यादिना पूर्वोक्तदेवतानां प्रथमप्रयुक्तिभ्यां प्राणत्वोक्त्या तदवस्थात्मकमुक्तिमर्थः । वाक्यान्तरे च ऋद्धिमाधर्तृरमस्य त्यदिति परोक्षानुवचोक्तस्तस्येह त्वदिति प्राणत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्मन्यङ्गिरूपादित्यादिदेवता अभिवाह-स इति ।

• १२० टीकाभावेतदितिप्रतीकमुपशदाय जगदिति व्याख्यानाद् वेतदिति वेतिष्ठन्न पाठोपुनः न ह वै इति उच्यते च भिन्नपदत्वेन युज इति भाति ।

३ । ९ । ९] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः ॥ जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम्—“यस्य वेतत्कर्म” [कौ० ब्रा० ४ । १९] इति ॥ सोऽपि भोक्तृवाद्रो-
गोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्त्तोपपद्यते ॥ वाक्यशेषे च जीवलिङ्ग-
मवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायो-
पेतं बालार्किं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुस्सुप्तं पुरुषमामन्त्रयामन्त्रणशब्दा-

रत्नप्रसा ।

महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितम् अतः सर्वदेवात्मकत्वात् न प्राणो ब्रह्म, यत्परोक्षम् ।
शास्त्रेकवेद्यत्वादित्यर्थः । पूर्वपक्षान्तरमाह—जीवो वेति ॥ यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति, तस्मादस्ति
तुतोत्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना । “तौ ह पुरुष सुप्तमाजग्मतुः” [वृ० २ । १ । १९] तं
राजा हे “वृहन् पाण्डुरासः सोमराजन्” [वृ० २ । १ । १९] इति आमन्त्र्य सम्बोध्य सम्बो-
धमासी ।

च कर्मशब्दस्तावद्व्यापारे निरुद्धशक्तिः । कार्ये तु क्रियत इति व्युत्पत्त्या वर्तते । न च रूढौ सत्त्वाः व्युत्प-
त्तिरुक्तश्रयितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारयत्ता । वाक्यशेषे च ‘अथास्मिन् प्राण
एवैकधा भवति’ इति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते ।
आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते, हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थानिर्देशवादादित्यादिदेवतानाम् ।
‘कृतम एको देवः प्राणः’ इति ध्येनः । उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे मर्शशब्दः सर्वान् पाप्मान इति च
सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिककर्तृत्वहृन् पाप्मानो बहूनां भूतानामित्येवरो द्रष्टव्यः । एकस्मिन् माक्ये
उपक्रमानुरोधादुपमहारे वर्णनीयः । यदि तु दृष्टमायकियमत्रापि ब्रह्माभिधायिनमपोवाजातशत्रोर्ध्वचन
ब्रह्मविषमैरान्यथा तु तदुक्ताद्विशेष निश्चोत्पन्नाभिधानमसम्भ्रमं स्यादिति मन्यते, तथापि नेतृत्वमाभिधान
भविष्यतीति, अपि तु जीवमभिधानमेव, यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालार्किं
प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्रयामन्त्रणशब्दाश्रयणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वमस्यामित्रं प्रतिबोध्य
वाट्यातोऽयानात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिन् प्रतिबोधयति । परस्तादपि ‘तच्च या श्रेष्ठी
स्वैर्मुह्यते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिन मुह्यन्त्येवमेव प्रज्ञात्मेतैरात्मभिर्मुह्यते एवमेव आत्मान एवमात्मान मुञ्चन्ति’
इति श्रवणात् । यथा श्रेष्ठी प्रवानः पुरुषः स्वैर्भूतैः करणभूतैर्विषयान् मुह्यते, यथा वा स्वा मृदाः
श्रेष्ठिन मुञ्चन्ति । ते हि श्रेष्ठिनमशानाष्टादनादिग्रहणेन मुञ्चन्ति । एवमेव प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतै-
रात्मभिर्विषयान् मुह्यते । ते वादित्यादय आठोकृष्ट्यादिना साचिव्यमाचरन्तो जीवमात्मान भोजयन्ति,
जीवमात्मानमपि यजमान तदुत्सृष्टविराटानादादित्यादयो मुञ्चन्ति, तस्माज्जीवमेव ब्रह्मणोऽमेदाद्ब्रह्मे वेदि-
तव्यतयोपदिश्यते । यस्य वेतत्कर्म इति । जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्म-
ण्यन्याद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दाव्ययत्वं रूढानुसारात् । तौ च धर्माधर्मा जीवस्य । धर्माधर्माक्षितरा-
गादित्यादीनां भोगोपकरणानां क्षेत्रत्रि जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम् । उपपन्नं च प्राणमृत्वाजीवस्य प्राण-
शब्दव्यम् । ये च प्रश्नप्रतिप्रश्ने—‘तस्य एतद बालार्के पुन्येऽस्ति यदा सुप्तः स्वप्न न कंचन पश्यति’

आनन्दगिरिव—व्यापनिर्णयः ।

पश्यान्तरमाह—जीवो वेति । सम्मिश्रमूर्धं कर्मशब्दायोगमाशङ्क्याऽह—तस्येति । तथाऽपि
गनुमदितोऽस्य नाऽऽदित्यादिर्कर्तृत्वमिवाशङ्क्याऽह—तस्येति । कर्मशब्दस्य मापारण-
स्यात्तादित्यादयो कर्म जीवोक्तिरित्याशङ्क्याऽह—वाक्येति । तदेव सत्यमिति—यदिति । “तौ ह
ए । पुन्यमात्रमनुमन्येनैवमभिधानमन्यत्राचरे शृङ्गाशङ्कायः भोग राजश्रिति स नोत्सृष्टी” इत्यादिना

श्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोधय यष्टिधातोत्थानात्प्राणादिव्याति-
रिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति ॥ तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवग-
म्यते-“तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते यथा वा स्वाश्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष
प्रज्ञात्मैतेरात्मभिर्भुक्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति” [कौ०
ब्रा० ४ । २०] इति ॥ प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् ॥
तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो, न परमेश्वरः ॥ तद्धि-
ज्ञाऽनवगमादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेश्वर एवायमेतेषां पुरु-
षाणां कर्त्ता स्यात् ॥ कस्मात् ॥ उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बाला-

रत्नप्रभा ।

धनानभिज्ञत्वात्प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्या यष्टिधातेनोक्त्याय जीवं बोधितवानित्यर्थः । श्रेष्ठी प्रधानः ।
स्वैः मृद्वैर्ज्ञातिभिरपहृत भुक्ते स्वा ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति, एव जीरोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना
भोगोरूपेण भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणादिना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गम् । ननु “प्राण
एवैकधा भवति” [कौ० ब्रा० ३ । ३] इति श्रुतं प्राणशब्दो जीवं कथमित्यत आह-प्राणभृत्त्वाच्चेति ॥
सूत्राद्वहिर्ये सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ स च बाळाकिर्त्तव्यत्वात्प्राण्या व्यष्टिलिङ्गरूपान्पुरुषानुक्त्वा राज्ञा
भामती ।

इति । अनयोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते । जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते ।
तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ब्राह्मो न परमेश्वर इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते-“मृपादादिनामापद्य बालाकिं
ब्रह्मनादिनम् । राजा कथममब्रह्म मिथ्या वा वक्तुमर्हति ॥” यथा हि केनचिन्मणिलक्षणज्ञमानिना काचै
मणिरेष वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं मणिर्न तद्वत्त्वयोगादित्यभिप्राय आत्मनो विशेष जिज्ञापयि-
पोस्तत्त्वाभिधानमसंबद्धम् । अमणौ मण्यभिधानं न पूर्वगादिनो विशेषमापादयति स्वयमपि मृपाभिधानात् ।
तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्वगादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम् । एवमजातशत्रुणा हस्त-
लाकेरब्रह्मनादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणामिधाने असंबद्धमुक्तं स्यात् । तयोर्गोऽनल्लग्नोर्ब्रह्माभि-
धाने मिथ्यामिहितं स्यात् । तथा च न कश्चिद्विशेषो बाळाकेर्गायदादजातशत्रोर्भवेत् । तस्मादनेन
ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यम् । तथा सत्यस्य न मिथ्यावयवम् । तस्मात् ‘ब्रह्म ते ब्रह्मणि’ इति ब्रह्मणोपक्रमात्,
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सरोधनशब्दाभुतेरचेतनत्वेनानात्मत्व प्राणादेरुक्तातिरिक्तजीवोक्तेर्वाक्यशेषस्तदर्थो न हि ततोऽयो भोक्ताऽस्ती-
त्यर्थः । इतोऽपि वेदितव्यो जीव एवेत्याह-तयेति । परस्तादित्यनन्तरस्याव्यापेक्षया पश्चादिति यावत् ।
श्रेष्ठी प्रधानपुरुष स्वैर्भृत्पकरणैरित्येतत् । मृत्या वा प्रधानमशनाच्छादनादिनोपजीवन्तीत्याह-
ययेति । एव जीरोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुक्तः । मृत्यवदादित्यादयोऽपि जीव इति-
ग्रहणादिनोपजीवन्तीत्याह-एवमिति । ‘अथास्मि प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्दो जीवं कथ
स्यात्तत्राऽह-प्राणेति । प्राणजीम्योरन्यतरस्य वेदितव्यत्वात्प्राप्तिसामान्यासिद्धिरित्युपसहरति-तस्मा-
दिति । ‘ब्रह्म ते ब्रह्मणि’ इत्युपक्रमदुपसहारे च स्माराभ्युपगोचरः सर्वशाम्भदाहलिङ्गातिक्रियत इति कर्म-
शब्दस्य जगदर्थव्याप्तिर्कर्तृत्वस्य परमिज्जेन युक्तत्वात्परमालेयायमित्याशयः बाळाकिराक्यादजातशत्रुना-
मनियमायोगायोगव्यवशेषः कर्त्तृत्वोपस्थात्फलोत्तेश्वोपचारेतरार्थत्वा मंत्रमियाह-नेति । पूर्वपक्षमनूय
सूत्राद्वहिर्ये सिद्धान्तयति-एवमिति । त्रिधासिद्धेश्वरे निरस्ते नियमासिद्धिरिति शङ्कते-कस्मादिति ।
यदाक्यशेषे मदिध तन्निधिर्नोपक्रमेण नेतव्यमित्याह-उपक्रमेति । तत्सामर्थ्यं दर्शयितुमुपक्रममाह-
इहेति । तदाक्ये ब्रह्मणोपक्रमेऽपि किमिति राज्ञो वाक्य तद्विषय नियम्यते न हि आन्तराक्यादभ्रान्त-

किरजातशत्रुणा सह “ब्रह्म ते ब्रवाणीति” [बृ० २ । १ । १] संव-
दितुमुपचक्रमे । स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषान्मुख्यब्रह्मदृष्टि-
भाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव ॥ तमजातशत्रुः “मृपा वै खलु मा संवा-
दयिष्ठा ब्रह्म ते प्रब्रवाणीति” [कौ० ब्रा० ४ । १९] अमुख्यब्रह्मवादित-
याऽप्योद्य तत्कर्त्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप ॥ यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्म-
दृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत ॥ तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति ॥
कर्त्तृत्वञ्चैतेषां पुरुषाणाम् । न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते ॥
“यस्य वैतत्कर्म” [कौ० ब्रा० ४ । १९] इत्यपि नायं परिस्पन्दलक्ष-
णस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः ।

रत्नप्रभा ।

निरस्ततूष्णीं स्थितः । तदुक्तं ब्रह्म मृपेत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति यत्कथ्यम् । अन्यया राज्ञोऽपि
मृपावादित्वप्रसङ्गादित्याह—यदि सोऽपीति ॥ वेदितव्योऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्त्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गम् ।
प्राणजीवयोस्तन्निष्पत्त्येनाऽस्यातन्त्र्यादित्याह—कर्त्तृत्वं चेति ॥ यदुक्तं चलनाऽदृष्टयोर्बोचकः कर्मशब्दः
प्राणजीवयोरेकस्यापक इति, तन्नेत्याह—यस्येति ॥ अनेकार्थताच्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा
ग्रहणं व्याख्यम् । अत्र प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात्कस्य ग्रहणमिति सशये पुरुषकर्त्तृपदसन्निध्यात्प्रत्यय इति
मागदी ।

‘सर्वान् पाम्मनोऽवहस्य सर्वेण च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यं पयैति य एवं वेद’ इति च सति समवे सर्व-
श्रुतेरसंकोचान्निरतिशयेन फलेनोपसंहारात्, अथवेदनादन्यतथ तदनुपपत्तेः, आदित्यादिपुरुषकर्त्तृत्वस्य च
स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्मण्येन संभवादभ्येना हिरण्यगर्भोदीनां तत्पारतन्त्र्यात्, ‘केय एतद्वाटाके’
इत्यादेर्जीवाभिरुपगमनापादनप्रशस्य ‘यद्वा मुमः स्वप्न न कचन पश्यन्पयामिन् प्राण एषैरुधा भवति’
इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येनोपपत्तेर्ननिष्पत्त्य निश्चीयते । अथ कस्मान्न भवतो हिरण्यगर्भगोचरे एष
प्रश्नोत्तरे, तथा च नैनाभ्यां ब्रह्मनिष्पत्त्यसिद्धिरित्येनान्निराचिरीरुः पठति—एतस्मादात्मनः प्राणा यथा
यथायतनं प्रतिष्ठन्ति इति । एतदुक्तं भवति—आत्मेन भवति जीवप्राणादीनामधिकरणं नान्यदिति । यद्यपि
च जीवो नात्मनो भिद्यते तथाप्युपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्देहमारोप्याधाराधेयमात्रो
दृष्टव्यः । एव च जीवभ्रमनाधारमपादानत्वं च परमात्मन उपपन्नम् । तदेव बाह्यस्वभावात्तदनुसंधा-
यावयसदर्मस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते यस्य वैतत्कर्म इति व्यापाराभिधाने न नगच्छन् इति कर्मशब्दः कार्या-
भिधायी भवति, एतदिति सर्वनामपराभृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदे सन्निहितपरामर्शः, न च किञ्चिदिह
शब्दोक्तमस्ति संनिहितम् । न चादित्यादिपुरुषाः संनिहिता अपि परामर्शाः । बहुत्वान् पुद्गलान्वाप ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

पाप्यं नियन्तुं शक्यं तत्राऽऽह—स चेति । बाह्यक्रियायां नोक्तं चेत्तस्यैवोपक्रमो विद्यमाने राज्ञस्त-
त्पाऽनुपपत्त्या तद्विरोधस्तं तद्व्यवस्थान्नाथैवेत्याशङ्क्याऽह—समिति । तथाऽपि कथं वेदितव्यस्य
ग्रहणं तत्राऽह—यदीति । राज्ञ बाह्यैरवस्थावादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता मुख्यं ब्रह्मैव व्याख्यन्मया
मस्यापि मृपानादित्यात्ततोऽपिशोधादित्यर्थः । उपक्रमसामर्थ्यविद्वन्मुख्यमहर्नि—तस्मादिति । इतश्चेत्पर एव
वेदितव्य इत्याह—कर्त्तृत्वं चेति । प्राणात्म्याविशेषं गगनादित्यादीनां तस्य तत्कर्त्तृत्वं युक्तं मोक्षमुपपन्नं
भोगोपररणादिपादिकर्त्तृत्वं व्यादित्याशङ्क्य निरद्भुतं तत्कर्त्तृत्वमीश्वरस्येति विदितमिति—स्वातन्त्र्ये-
णेति । किंच कर्मशब्दस्य बाधनादृष्टो मृदस्याप्यन्यत्वं नानिषमप्युक्तं इति जगदर्थं तत्कर्त्तृत्वं
ब्रह्मैव प्रादुर्भावाह—यस्येति । एतच्छब्दस्य प्रत्ययार्थनात्तममभिज्ञातव्यमनेराजस्य सत्तादित्यादित्यर्थः-

जगद्वाचित्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४९५)

तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वाद्, असंशब्दितत्वाच्च ॥ नापि पुरुषा-
णामयं निर्देशः “एतेषां पुरुषाणां कर्ता” [को० ब्रा० ४ । १९]
इत्येवं तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च ॥ नापि पुरुषविषयस्य
करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः । कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात् ।
पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसन्निहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते ॥ क्रियत
इति च तदेव जगत्कर्म ॥ ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितं च ॥ सत्यमेतत् ॥
तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तु-
भावस्यायं निर्देश इति गम्यते । न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेषसन्नि-

रत्नप्रभा ।

योगाजगद्ग्रहणमित्यर्थः । एतत्कर्मेति प्रकृतपरामर्शात् पुरुषा. पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह-
नापीति ॥ पौनरुक्त्यापातात् पुरुषाणां नपुसकैरुचनेन परामर्शयोगाच्चेत्यर्थः । ननु पुरुषोपादकस्य
कर्तृभ्यां पार. करोत्यर्थः उत्पादनम् । तस्य फलं पुरुषजन्म । तदन्यतरमाची कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत
आह-नापीति ॥ कर्तृशब्देनेति ॥ क्रियाफलम्या विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहण-
मित्यर्थः । जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति-सत्यमिति ॥ प्रकरणादिकं हि सर्वनाम्नः
सकोचकम् । तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते । अत्र च सकोचकासत्त्वात् सर्वधिकेन
सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमानस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह-तथापीति ॥ किञ्च जगदे-
भामती ।

एतदिति चैकस्य नपुसकस्याभिधानात्, ‘एतेषां पुरुषाणां कर्ता’ इत्यनेनेन गतार्थत्वाच्च । तस्मादशब्दोक्त-
मपि प्रत्यक्षसिद्धं सन्न्याहं जगदेव पराप्रलम्बम् । एतदुक्तं भवति । अत्यल्पमिदमुच्यते, एतेषामादित्यादि-
गतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तेति, किंतु कृत्स्नमेव जगदस्य कार्यमिति वाशब्देन सूच्यते । जीवप्राणशब्दौ
च ब्रह्मपरी जीवशब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वात् । न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरः । तथा सति हि बह-
समग्रस्य स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतार्थाविरोधनस्वरसस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम् । नाध्वनधिगते-
नाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम् । नच समययोरुक्तवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्यायः । वाक्यदोषानुरोधेन च जीवप्राण-
परमात्मोपासनाप्रधानि वाक्यत्रयं भवेत् । पौरोषर्षपरोक्षोचनभा तु ब्रह्मोपासनपक्षे एकवाक्यमनैव ।
तस्मान्न जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम् । म्यादेतत् । निर्दिश्यन्तां पुरुषा. कार्यास्तद्विषया
तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिस्ते यस्येदं कर्मेति निर्दिश्येते, तत्र कुतः पौनरुक्त्यमित्यत
आह-नापि पुरुषविषयस्येति । एतदुक्तं भवति-कर्तृशब्देनैव कर्तारमभिधेयता तयोरुपात्तत्वादाक्षितत्वात् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

धीरित्वाशक्त्याऽऽह-तयोरिति । उपपदमायाच्च तस्य नान्यनार्यतेत्याह-असंशब्दितत्वाच्चेति ।
एतच्छब्देन प्रवृत्तमाग्निना प्रवृत्तत्वात्पुरुषा एव परामृश्यन्ते न जगदित्याशङ्क्याऽऽह-नापीति । तदनुक्तौ
हेत्वन्तरमाह-लिङ्गेति । पुरुषाणां बहुत्वान्पुंलिङ्गशब्दवाच्यत्वादितदित्येकस्य नपुसकस्य चोक्तेन पुर-
पोक्तिरित्यर्थः । पुरुषाणां पृथक्त्वनेऽपि तदर्थक्रियायास्तत्कर्मस्य च कार्यजन्मनोऽनुक्तं वादेतत्कर्मेति तदुक्तौ
न पौनरुक्त्यमिवाशङ्क्याऽऽह-नापीति । क्रियातत्फले कर्तारं वदता कर्तृशब्देनैवाऽऽक्षिप्ते ताम्य
कर्तृत्वच्छेदादित्यर्थः । पारिशेष्यसिद्धमर्थमाह-पारिशेष्यादिति । तस्य कथं कर्मशब्दस्य न हि तच्छब्-
दमप्यत्र वा तत्राऽऽह-क्रियत इति । प्रकरणोपपदयोरसत्त्वाविशेषे सर्वनामसमानाविष्टकर्मशब्दस्य कर्म-
स्युत्पत्त्या कुतो जगदर्थेति शङ्कते-नन्विति । सर्वनाम्नः सन्निहितार्थत्वात्पुनराद्यमात्रे विशेषे सकोचा-
योगादितच्छब्दसहितकर्मशब्देन जगदेतत्कर्ममिवाह-सत्यमिति । किंचाप्रकृतमपि जगतो नास्ति

धानाभावात् ॥ पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानाद-
विशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते ॥ एतदुक्तं भवति—य एतेषां
पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्त्ता किमनेन विशेषेण, यस्य वा कृत्स्नमेव
जगद्विशेषितं कर्मेति ॥ वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः ॥ ये
ब्रालाकिना ब्रह्मत्वाभिमाताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय
विशेषोपादानम् ॥ एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां
जगतः कर्त्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते ॥ परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्त्ता
सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्रेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताजीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवा-
न्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं, न परमेश्वरस्येति ॥ तत्परिहृतव्यमत्रोच्यते ॥
परिहृतं चेत्तत् “नोपासात्रेविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगाद्” [१ । १ ।
३१] इत्यत्र ॥ त्रिविधं ह्यवोपासनमेवं सति प्रसज्येत—जीवोपासनं

रत्नप्रभा ।

कदेशोन्या जगत् प्रथममिहाह—पूर्वत्रेति ॥ जगद्देह पुराणामपि ग्रहात् पृथगुक्तिर्यथैतन् आह—
एतदुक्तमिति ॥ स वेदितव्य इति सम्बन्धः । पुराणानिरूपितं कर्तृत्वमिति भागिनिरामार्थो
वाशब्दः । ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्यभिपद्यः,
तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाच्यत्वाह—एवमिति ॥ अन्तु जगत्कर्त्ता वेदितव्यः । परमेश्वरस्य
क्रियापातमिदं आह—परमेश्वरेति ॥ १६ ॥ मिद्वान्तमुक्तं पूर्वपक्षमीजमनूय दूषयति—
जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्रेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ इति उक्तमेव स्मारयति—त्रिविधमिति ॥

भामती ।

न हि इति विना कर्त्ता भवति । नापि कृतिमोक्षपराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनैत्यर्थः । ननु यदीदमा-
जगत्परावृष्टं ततस्तदन्तर्भूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमिदं आह—एतदुक्तं भवति—
य एषां पुरुषाणामिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ ननु ‘प्राण एवेकस्य भवति’ इत्यादिकादपि धारयाजीवा-
जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तदेकदेशानां पुरुषाणां प्रवृत्तत्वाच्चारा कृत्स्नजगदुक्तियोगादित्याह—पूर्वत्रेति । तर्हि सन्मात्रमेव सर्व-
नाम्ना प्राप्य धृतिवृक्षगणोः धृतेरौचित्यादित्याशङ्क्य सदव्यागान्मेवमित्याह—अविशेषितमिति । तर्हि
सर्वनाम्ना जगद्वाहिणा पुराणामपि ग्रहादेतेषामित्यादिपृथगुक्तिरनर्थिके वाशङ्क्याऽह—एतदिति ।
यस्य कृत्स्न जगत्कर्म स वेदितव्य इति सम्बन्धः । वाशब्दादेदित्प्रिकृत्य प्रयाह—वाशब्द इति । तयाऽपि
‘पुराणां कर्त्ता यस्य वेतत्वमे’ इति कुतो मेदोक्तिर्जगत्कर्त्तृत्वेतिरेयाऽदित्यादिकर्तृत्वविधेर्वाशङ्क्या-
ऽह—य इति । उक्तव्यापारकर्मशब्दस्य जगदर्थत्वे वाक्यार्थमुपसर्गनि—एवमिति । ब्राह्मणा भोजयितव्याः
परिव्राजकाश्चेत्युक्ते सामान्यविशेषान्यां भविहिगम्यब्राह्मणमद्वयप्रापि व्यवदेशाभ्यां सर्वजगत्कर्त्ता वेदि-
तव्ययेनेतत् इत्यर्थः । तयाऽपि कथं यावत्तत्र प्रत्यक्षमनूयस्यापि जगत्कर्त्तृत्वेति तत्रावर्तमानाऽह—
परमेति । उपनिषदामेतेषां तेषां चनामान्तरस्य सर्वजगत्कर्त्तृत्वायोगादत्र कृत्स्नजगत्कर्त्ता वेदितव्यः पर-
मेश्वर इति ॥ १६ ॥ मिद्वान्तमुक्तं परीजमनूय प्रयाह—जीवेति । अनुवाद निरुक्ति—अथेति । मूला-
धारेण वशिष्ठि—अत्रेति । उक्तमेव स्मारयति—त्रिविधमिति । अन्तुप्राप्तिरिति वा इति ।

मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति ॥ न चैतन्न्याय्यम् ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते ॥ तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् ॥ उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते-“सर्वान्प्राणान्मनोऽपहृत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पठेति य एवं वेद” [कौ० ब्रा० ४ । २०] इति ॥ नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत ॥ न निर्णीयते ॥ “यस्य चैतत्कर्म” इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् ॥ तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशब्दा पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते ॥ प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः-“प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” [छा० ६।८।२] इति ॥ अत्र जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वाद्भेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्रव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ अपि च नैवात्र विवक्षितव्यं-जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्, ब्रह्मप्रधानं वेति । यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ कस्मात् ॥ प्रश्रव्याख्यानाभ्याम्-प्रशस्तावत्सुतपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो

रत्नप्रभा ।

श्रेष्ठं गुणाधिक्यम् । आधिपत्यं नियन्तृत्वम्, स्वाराज्यम् अनियम्यतममिति भेदः । सम्भवति एकान्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्तं चेत् पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते-नन्वेवमिति ॥ कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्वपक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यागमो युक्त इत्याह-नेत्यादिना ॥ प्राणशब्दजीवलिङ्गयोर्गतिमाह-प्राणशब्दोऽपीति ॥ १७ ॥ मनो जीवः । जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तम् । इदानीं तद्विज्ञेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म प्राप्यमियाह-अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्रव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके इति ॥ जीवपरामर्श-भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह-न चेति । उपक्रमोपसंहारेकरूप्यसिद्धवाक्येक्यमङ्गत्वात् त्रैविध्यमित्यर्थः । हेतुसिद्धिमाशङ्क्योक्तम्-तत्रेति । दर्शितमुपक्रमसामर्थ्यादित्यादिनेति शेषः । तथाऽपि कथमुपसंहारस्य ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह-उपसंहारस्येति । श्रेष्ठं गुणाधिक्यम् । आधिपत्यमेश्वर्यम् । स्वाराज्यमन्यधीनत्वम् । प्रतर्दननिवारणं गतत्वादधिकरणमिदमनर्थकमिति शङ्कते-नन्वेति । तत्रोपक्रमोपसंहारेकरूप्यादेकवाक्यत्वे जीवप्राणलिङ्गे ब्रह्मपरतया नीतिं तुल्यमत्रापि वाक्येभ्यमिति नायोऽधिकरणेत्येत्यर्थः । कर्मशब्दस्यात्र चतुर्नाह-एवो गतेऽस्तद्वशाद्वाक्यस्य जीवप्राणान्यतरपरत्वाद्वाक्यभेदे शक्तिने तन्निरासार्थमधिकरणमित्याह-नेत्यादिना । तस्मादनन्तराकाशमेवेत्यादिवाक्यादिति यावत् । प्रहताधिकरणं सत्समर्थः । यत्तु वाक्यशेषे प्राणशब्दान्मुख्यप्राणार्थं वाक्यमिति तत्राऽऽह-प्राणेति । मनस्तदुपाधिरनो जीवः प्राणबन्धनं परमात्माश्रयः । यत्तु वाक्यशेषे जीवलिङ्गे दृष्टमिति तत्राऽऽह-जीवेति ॥ १७ ॥ जीवलिङ्गेनापि लक्ष्यते प्रत्यक्षेऽप्युक्तमिदानीं तद्विज्ञाजीवोक्तिमुत्प्रेष्य वाक्यनान्यार्थगम्य ब्रह्मेवेत्याह-अन्यार्थं त्विति । इतश्च वाक्यं ब्रह्मार्थमेवेति सूत्रं व्याकरोति-अपि चेति । तत्र तु शब्दं व्याकुर्वन्प्रतिजानीति-नैवेति । तत्र हेतुत्वेनान्यार्थमियादि निमज्जते-यत इति । जीवपरामर्शस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे हेतुं पृच्छति-कस्मादिति । सौम्यपदमादाय प्रथमं व्याचष्टे-प्रश्न इति । जीवविकरणमननापादानविषयत्वात् जीवव्यतिरिक्तार्थता प्रशस्तये-

दृश्यते—“कैप एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क्व वा एतद्भूतं कुत एतदा-
गाद्” [कौ० ब्रा० ४।१९] इति ॥ प्रतिवचनमपि “यदा सुतः स्वप्नं
न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति” [कौ० ब्रा० ४।१९]
इत्यादि, “एतस्मादात्मनः प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो
देवा देवेभ्यो लोकाः” [कौ० ब्रा० ४।१९] इति च ॥ सुषुप्तिकाले च परेण
ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत
इति वेदान्तमर्यादा ॥ तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निस्सम्बोधः—स्वच्छतारु-
पस्स्वाप उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं, यतस्तद्भ्रंशरूपमाग-

रत्नप्रभा ।

मर्दास्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रथमाह—कैप इति ॥ हे वालाके एतत् शयनं विशेषज्ञानाभावरूपं
यथा स्यात्तथाऽह एव पुरुषः काशयिष्ठ कस्मिन्नधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः । एकौमात्राश्रयज्ञानार्थं
पृच्छति—क्व वा इति ॥ एतद् भवनमेकैवावरूपं यथा स्यात्तथा एव पुरुषः काशयिष्ठ सुतः । केनैक्य
प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानाऽप्यादानं पृच्छति—कुत इति ॥ एतद् आगमनमेक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्, तथा
पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुत्तरा व्याख्यानमाह—प्रतिवचनमिति ॥ शयनभवनयोराधार उत्थाना-
ऽप्यादानञ्च प्राणशब्दितं त्रैलोक्यार्थः । उत्तरे प्राणोक्तः प्रश्नोऽपि प्राणनिगम इत्यत आह—सुषुप्तिकाले चेति ॥
जगद्वैतान्वयार्थविष्णुत्वात् प्राणोऽत्र त्रैलोक्यार्थः ॥ जीवोक्तं न्वयार्थं नमुपसर्गजं—तस्मादिति ॥ निस्सम्बोध्यता
विशेषधीनस्यता । स्वच्छता विशेषमउक्तस्यता । भेदभ्रान्तिगुण्यतास्वरूपमेक्यमाह—उपाधीति ॥

आमती ।

निराक्तः कुलः प्रनीपन इत्यतो वाग्यन्तरं पठति—एतस्मादात्मनः प्राणा इति । अपि च सर्वे-
दानासिद्धमेवादित्याह—सुषुप्तिकाले चेति । वेदान्तप्रक्रियायांगेरोपसर्गतिगुणमश्रयान्वयाजगाह—तस्माद्यत्रास्य
आत्मनो यतो निःसंयोधोऽनः स्वच्छतारूपमिव स्वरूपस्येति स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतीति । उपविशेव-
संस्कारयोः इतर भावात् । समुदाचरदृष्टिनिशेषामात्रांगोपमानम् । एतदेव निश्चयै—उपाधिभिः भन्तः-
करणादिभिः जनिता यद्विशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्वह्निं स्वरूपमात्मनः यदि विज्ञानमिषेनोप्येव
ततस्तद्विशिष्टमनवच्छिन्नं सद्रूपैव स्यात्तच्च निश्चयमिति नोपाधिजनितं नापि तद्वह्निं स्वरूपं वदन्तमा-
यस्याप्रवृत्तात् । अत उक्तम्—विशेषेति । यदा तु उपविश्याविशेषवृद्धिर्नो विशेषसंस्कारः समुदा-
चरति तदा विशेषविज्ञानोपादात्स्वप्नजगत्संस्थानः परमात्मनो रज्जाद् भ्रंशरूपमागमनमिति । न केन

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पर्यः । तत्राधिकरणप्रश्नमुदाहरति—कैप इति । हे वालाके शयनमेतदयथा तथैव पुरुषः कस्मिन्नधिकरणे
स्यापि शयनं कृतवानित्यर्थः । मरनापतनं पृच्छति—कुत इति । एतद्भवनं यथा स्यात्तथा काशयिष्ठं गुणो-
ऽप्युत्थित्यर्थः । स्यापि शयनभवनयोराधारं पृष्टोत्थानाऽप्यादानमागमनाप्यादानं पृच्छति—कुत इति । एत-
दागमनं यथा तथा कस्माद्भूतोऽतदाप्यादानमागमनाप्यादानं कृतवानित्यर्थः । व्याख्यानं न्याचष्टे—प्रतिवचन-
मिति । तत्र प्राणशब्दादुक्तो अयमीदृशाऽऽह—एतस्मादिति । सर्वकारणचोक्तस्य त्रयं सिद्धमित्यर्थः ।
सर्वविज्ञानप्रतिपदं त्रैलोक्याह—सुषुप्तीति । उक्तमेवपुनरंशस्याजैनीयसाश्रयि—तस्मादिति । यतो
निःसंयोधः स्वच्छतारूपः स्वरो विशेषमात्रात्मनोऽनः जीवस्य यत्र भवति स परमात्मनि योऽयम् । ननु
निःसंयोधस्य स्वच्छतारूपस्य “न हि दृष्टः” इत्यादिगुणैरन्त्याऽऽह—उपाधीति । अत एवोक्तं “परमै-
रूपं चरति” इति । आगमनाश्रयनमपि त्रैलोक्यं—यत इति । तद्भ्रंशस्य सच्छन्दः स्वरूपः । त

मनं, सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते ॥ अपि चैव-
मेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव वालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं
विज्ञानमयशब्देन जीवमात्राय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति—“य
एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वेतदाभृत्कुत एतदागाह” [वृ० २ । २ । १६]
इति प्रश्ने, प्रतियचनेऽपि—“य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते” [वृ०
२ । २ । १७] आकाशशब्दश्च परमात्मानि प्रयुक्तः—“दहरोऽस्मिन्नन्तरा-
काशः” [छां० ८ । १ । १] इति ॥ अत्र “सर्व एत आत्मानो व्युच्च-
रन्ति” [वृ० २ । २ । २०] इति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरण-
मामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनाऽऽमनन्तीति गम्यते ॥ प्राणादि-
निराकरणस्यापि सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्यु-
च्चयः ॥ १८ ॥ इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ (५) ॥

रत्नप्रभा ।

प्रश्नपारयानवोर्त्रेहप्रियवचने शाखातरसमादगाह—अपि चैवमेके शाखिन इति ॥ ननु तत्राकाशः
सुप्तमिस्थानमुक्तम् । न ब्रह्मेत्यत आह—आकाशेति ॥ उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाद्वा-
काशो ब्रह्मेत्याह—सर्व इति ॥ एव जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्र व्याख्याय प्रागनिरासपरत्वेनापि
व्याचष्टे—प्राणेति ॥ अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः । उक्तप्रश्नपारयानाभ्या-
वाक्यस्य वचनपरत्वात् । अपि चैके शाखिन एवमेव प्राणातिरिक्त जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्या-
र्थत्वं धारयन्तीति सूत्रयोजना । अतिरिक्तजीवोपदेशं प्रागनिराकरणस्याप्यभ्युच्चय, हेतुन्तरमिति
भ्रामती ।

कौपीतकिनालगे, वाजसनेयेऽप्येवमेव प्रश्नोत्तरजोर्विव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मानमित्याह—अपि चैव-
मेक इति । नन्यत्राकाश शयनस्थानं तत्रुत परमात्मप्रत्यय इत्यत्र आह—आकाशशब्दश्चेति । न
तत्रानुसृत्यस्यान्तःशयनात्माधारतत्त्वमन । यदपि च इत्यतस्तत्सहस्रहिताभिधाननाटीसचाग्नेयं सुप्तपुरुष-
स्याया पुर्गतदयस्थानमुक्तं तदप्यन्तं करणमप्य । तस्मात् “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” इतिवदाकाशशब्द-
परमात्मानि गन्तव्य इति । प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमन्तरारंभम् । तत्र मन्दिषिणो नेद
प्रागनिराकृत्यापेक्षि बुद्धिर्मा भूदिन्द्रियमात्राह—प्रागनिराकरणस्यापीति । तौ ह व्याकृत्यवगतशत्रु
सुप्त पुरुषमाजन्मनु । तमजातशत्रुर्नामभिरामन्त्रयाचक्रे—बृहत् पाण्डुरास सोमराजन् इति । स आमन्त्र्य-
माणो नोत्तम्यौ । त पाणिनापेव बोधयाचकार । स होतृत्वात् । स होनाचाचातशत्रुर्धैर्य एतमुतोऽभूत्, इत्यादि ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

केचन कौपीतकिना प्रश्नादिना जीवातिरिक्तमामनन्ति किन्तु वाजसनेयिनामर्पात्त्याह—अपि चोति ।
तदेति स्वरूपोक्तिः । नन्यत्राकाशस्थ शयनस्थानमुक्तं न प्रथमं तत्राऽऽह—आकाशेति । इतश्च प्रयुक्तेष्व-
कार्यतेत्याह—सर्व इति । जीवनिरासार्थाया सूत्र व्याख्याय प्रागनिरासेऽपि तस्य सात्वयमेमाह—प्राणेति ।
अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशमन्यार्थमेवातिरिक्तत्वप्रतिपत्त्यर्थं जैमिनिर्मन्त्रते । प्राणातिरिक्ताजीवादपि व्यति-
रिक्तार्थाभ्यामुक्तप्रश्नोत्तिभ्या प्रागगात्रे वाच्यम्यावर्धस्तानात् । किंच । वाजसनेयिनोऽपि यत्रैव एत-
द्व्यादिना प्राणादिव्यतिरिक्तं जीव नदन्तो वाक्यस्य परस्मिन्वर्धस्तान पर्यन्तीति सूत्रम्यात्र योजना ।
तदेव जीवप्राणातिरिक्तं व्रत्रभि दर्शिताक्यान्यवादप्रवादं वेदान्तानां व्रत्रि गतिमामान्यमिति ॥ १८ ॥
॥ (५) ॥ जीवोत्तरपरप्रियवचने प्रश्नादिना वाच्यम्योक्ते जीवपरमेदमाशक्त्याऽऽमनन्तोऽप्यनन्तस्य ब्रह्मवर्धन-

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ (६) ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते—“न वा अरे पत्युः कामाय” [बृ० २ । ४ । ५] इत्युपक्रम्य “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन-
द० सर्वं विदितम्” [बृ० २ । ४ । ५] इति ॥ तत्रैतद्विचिकित्स्यते—किं विज्ञा-
नात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते, आहोस्वित् परमात्मेति ॥
कृतः पुनरेषा विचिकित्सा ॥ प्रियसंसूचितेनाऽऽत्मना भोक्तृप्रोक्तमा-

रत्नप्रभा ।

भाष्यार्थः । तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ (५) ॥ वाक्यान्वयात् । प्रिय-
वाक्यमाह—बृहदिति ॥ पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मेन सर्वश्रेणी प्रियतमः । अतोऽप्यपत्यव्या-
ऽऽत्मेव द्रष्टव्यः । दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः । प्रियसंसूचितेनेति ॥ पतिजायादिभिः प्रियैर्मोक्षै-
र्जायितवानुमितेनेत्यर्थः । यथा “ब्रह्म ते मयाणि” [बृ० २ । १ । १] इत्युपक्रमेण ब्रह्मण्य-
भासतेति ।

सोऽयं सुमपुत्रोपापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति ॥ १८ ॥ (५) ॥ वाक्यान्वयात् । ननु मैत्रेयीनामणोपक्रमे
याज्ञवल्क्येन गार्हपत्याश्रमादुत्तमाश्रमं विधातुना मैत्रेया भार्यायाः कात्यायन्या सहर्षस्तत्रिभागकरण उक्ते
मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतात्पार्थिनीं पप्रच्छ, यत् न इयं भगोः सर्वां वृद्धीं त्रिभेदे पूर्णां स्यात्किमहं तेना-
मृता स्यामुत नेति । तत्र नेति होमाय याज्ञवल्क्यः । यथेष्टोपकरणत्वं जायित तथैव ते जायित स्याद-
मृतास्य तु नाशान्तिं त्रिभेदे । एव त्रिभेदान्मृतास्य भवेद्यदि त्रिसप्तत्यानि कर्माण्यमृताये उपपद्ये-
रन् । तदैव तु नास्ति ज्ञानमाप्यत्वादमृतायैव कर्मणा च ज्ञानमिहोपनिनां तत्सहमात्रिचतुष्षोडशेति भावः ।
सा होमाय मैत्रेयी येनाह नामृता स्या किमहं तेन बुर्या यदेव भगवान् वेदं नयेय मे हृदि । अमृतत्व-
साधनमिति शेषः । तत्रामृतायसाधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वकसत्तम्यं रागप्रियेषु तेषु तेषु पतिजा-
यादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो ‘न वा अरे पत्युः कामाय’ इत्यादिवाक्यसद्वर्तमानाच्च । आत्मो-
पात्रिकं हि प्रियत्वमेव न तु साक्षात् प्रियाप्येतानि । तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य यत्र साक्षा-
त्प्रेम स एव आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । याज्ञवल्क्योऽप्य-
रणे । आत्मेन द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना ।
कस्मात् । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणादियाननेन जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः । यो
नामरूपामरूपं जगत्सत्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मेन मुजङ्गस्यैव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुः । तस्मादा-
त्मनि विहिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति, रज्ज्वादिन विदितायां समारोपितस्य मुजङ्गस्य तत्त्वं
विदिता भवति, यत्तत्तत्त्वादात्मेन द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत् स्वरूपेण द्रष्टव्यम् । कृतः यतो ‘श्रम
त परादान्’ ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽप्यिमेयमस्मिन् इति यावत् । परादान् पराकृत्यादमृतत्वपदात् । क,

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

यथा मैत्रेयब्राह्मणे निर्देशादीनामिहो भेदो वाग्व्यवस्थितिव्याह—वाक्येति । प्रियवाक्यमाह—
बृहदिति । आत्मशेषेन पत्यादेः सर्वस्य प्रियतमत्वन्यार्थतया निग्राहिप्रियत्वेनानिदायानन्दव्या-
ऽऽत्मनो शाश्वतं वं गत्याऽऽह—न वा इति । आत्मनो दर्शनयोग्यतामुक्त्वा तद्दर्शनमनूप गतेषु तेनाज्ञा-
क्षितया श्रवणादीनि दर्शयति—आत्मेति । आत्मवेदने वेदितव्यान्तराभासात्पृथक्पथोपाह—आत्मन
इति । उपाहायममानानमरिष्टाय संशयमाह—नयेति । मथर्पूर्वकं जीवत्वविज्ञानं संशयवैतुमाह—
एव इति । प्रियवाक्येन पतिजायादिभिः प्रियैर्मोक्षैस्तुमितेन मोक्षैर्यर्थः । शिष्टं दर्शयति—

द्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति ॥ तथाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोप-
देशात्परमात्मोपदेश इति ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ विज्ञानात्मोपदेश इति ॥
कस्मात् ॥ उपक्रमसामर्थ्यात्-पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं
सर्वं जगदात्मार्थतया भिन्नं भवतीति भिन्नसंस्चितं भोक्तारमात्मानमु-
पक्रम्याऽनन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्याऽन्यस्याऽऽत्मन-
स्स्यात् ॥ मध्येऽपीदं-“महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूते-

रत्नप्रभा ।

रत्न, तयान जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वेपक्षवति-किं तावदिति ॥
पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपात्तिपरत्वं, सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यग्रक्षणि समन्वय इति फलम् । इदं प्रत्यक् मह-
दपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्गतश्चिदेकरसम् । एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमानेभ्यो
भूतेभ्यः सामान्येनोक्त्या भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येन भूतानि लीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति । औपा-
भामती ।

योऽन्यत्रात्मनो तत्र ब्राह्मणजातिं वेद । एन क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । आत्मेन जगतस्तत्त्व न तु तद-
तिरिक्तं किञ्चित्वादिति । अत्रैव भगवतो श्रुतिरूपपत्तिं दृष्टान्तप्रकरणेनाह । यत् खलु यद्ब्रह्म विना न
शक्यते प्रहीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा रजतं शुक्तिकाया, भुजङ्गो वा रज्जो, दुन्दुभ्यादिशब्द-
सामान्याद्वा तत्तच्छब्दभेदा । न गृह्यन्ते च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि । तस्मान्न चिदा-
त्मनो भिद्यन्ते । तदिदमुक्तम्-स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति । दुन्दुभिग्रहणेन तद्रूपं शब्दसामान्य-
मुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चश्चिदात्मातिरिक्तेणाग्रहणाच्चिदात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि
तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपाऽस्यानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरिक्तं, रज्जुपादा-
नस्येन भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरिक्तं इत्येतदृष्टान्तेन साधयति भगवतो श्रुति-“स यथाऽर्धोऽग्नेरभ्यारितस्य
पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येन वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्युग्येदं” इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र
उक्तः । इतिहास इत्यादिनाष्टभिः ब्राह्मणमुक्तम् । एतदुक्तं भवति-यथाग्निमात्रं प्रथममनगम्यते क्षुद्राणां
निष्ठुलिङ्गानामुपादानम् । अथ ततो निष्ठुलिङ्गा व्युत्थरति । न चैतेऽग्नेस्तत्त्वा-यत्राभ्यां शक्यन्ते
निर्भूतम् । एवमृषेदादयोऽन्यत्रप्रयत्नाद्ब्रह्मणो व्युत्थरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरूप्यन्ते । अगादि-
भिर्नामोपलक्ष्यते । यदा च नामधेयस्य गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य वै न कथेति भावः । न
केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः, प्रलयसमये च तदनुप्रवेशात्ततो न व्यतिरि-
च्यते । यथा सामुद्रमेगममः पृथिवीतेजः सपर्कात् काष्ठिन्यमुपगतं सैन्धवं खिल्यं, स हि स्वाकरो समुद्र-
क्षितोऽम्भ एव भवति, एव चिद्रमोक्षौ लीनं जगच्चिदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यते इति । एतदृष्टा-
न्तप्रबन्धेनाह-स यथा सर्वासामपाभिर्मत्यादि । दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति-एवं वा
अरे इदं महदिति । वृद्धत्वेन ब्रह्मोक्तम् । इदं ब्रह्मेत्यर्थः । भूतं सत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं
सर्गतम् ॥ विज्ञानघनः । विज्ञानेकरस इति यावत् । एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यग्रस्थितेभ्यो भूतेभ्यः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

किं तावदिति । सत्यमवलिङ्गे निशेषदृष्टौ हेतुः पृच्छति-कस्मादिति । ब्रह्मोपक्रमात्तत्परत्वं ब्रह्मणापि
जीवोपक्रमात्तत्परत्वेनाह-उपक्रमेति । मैत्रीयाखण्डस्य जीवमात्रं निषिष्य ब्रह्मव्यन्ययोक्तया गतिसा-
मान्यदृढीकरणत्वादादिसगतिः । पूर्वपक्षे ब्राह्मणस्य मोक्षार्थतया गतिसामान्यासिद्धौ प्रत्यकारणव्यासिद्धिः
सिद्धान्ते तस्य प्रत्यग्रहणार्थत्वेन गतिमामान्यसिद्धेस्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । उपक्रमसामर्थ्यमेव स्पष्टयन्-
पक्रमं दर्शयति-पतीति । जीवोपक्रमात्तत्त्वेऽपि परस्य द्रष्टव्यत्वमाशङ्क्य तत्सामर्थ्यं कथयति-अनन्त-
रमिति । अन्यस्य दर्शनायुक्तायुक्तनो भग्येतेत्यर्थः । इतश्च जीवस्यैव द्रष्टव्यत्वेनाह-मध्येऽपीति ।
इदं प्रत्यक्तत्त्वम् । महद्वदनपरिच्छिन्नम् । भूतं परमार्थसत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं सर्गतम् । विज्ञा-

भ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" [वृ० २ । ४ । १२] इति ॥ प्रकृतस्यैव महतो भृतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यस्समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विजिज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति ॥ तथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्" [वृ० २ । ४ । १४] इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति ॥ तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्वत्वाद्भोग्यजातस्योपचारिकं द्रष्टव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमात्मोपदेश एवायम् ॥ कस्मात् ॥ वाक्यान्वयात्-

रत्नप्रभा ।

विक्रमरणान्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारम् । भोक्तारं ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वाद्विज्ञेयैर्वाक्यस्यान्यथाद्रष्टव्येन तात्पर्यावगमाद्ब्रह्मप्रमाणमिति सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ वित्तेन तत्साध्येन कर्मण्येत्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमपेक्षसाधनेन विज्ञानात् सर्वविज्ञा-
भासती ।

समुत्थाय साम्येनोत्थाय । कार्यकारणसंघातस्य दृश्यच्छेदादुःखित्वशोकित्वादयस्तदवच्छिन्ने चिदात्मनि तद्विपरीतेऽपि प्रतीयन्ते, यथोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्रमसि तोषगताः कम्पादयः । तदिदं साम्येनोत्थानम् । यदा त्यागनाचापेपदेशपूर्वकमननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्ताजोऽस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार उपपत्तौ तदा निवृष्टनिश्चितसनासनाभिरामस्य कार्यकारणसंघातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्पशु तदुपाधिद्विदामनः खित्वाद्यमिदं विनश्यति । ततो न प्रेय कार्यकारणभूतनिवृत्तौ स्वप्नगन्नादिसंज्ञास्तीति । न प्रेय संज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मा नास्तीति मन्यमाना सा मंत्रेयी होमाच, धनेय मा भगवान्-ममूहन्मोहिमयान् न प्रेय संज्ञास्तीति । स होमाच याज्ञवल्क्यः स्वामिप्रायं, द्वे हि रूपादिविशेषसंज्ञा-निषेधनो दुःखित्वाद्यभिमानः । आनन्दज्ञानैकस्मिन्ब्राह्मणानुभवे तु तत् केन क पदयेत्, प्रल वा केन विजानीयात् । न हि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्नकालात् । एतदुक्तं भवति-न संज्ञामात्र मया व्याप्तेः, किंतु विशेषसंज्ञेति । तदेवममृतत्वरूपेणोपक्रमत्, मयं चामविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञाय तदुपपादनात्, उपसंहारे च महद्ब्रह्मन्ममियादिना च ब्रह्मण्यभाशितान्, द्वेन निन्दया चाद्वैतगुणकौतेनाद्-होय मंत्रेयीनालगे प्रतिशय न जीगमेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारम्भमेवेदमस्तिरूपम् । अत्रोच्यते-मोक्तृ-पञ्चावृताजान्तरुतोत्थानसमाधये मंत्रेयीनालगे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः । पतिजायादिभोग्यसंबन्धो नाभोक्तृ-लक्षणे श्रूयते, नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षाच्च महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिज्ञान विज्ञा-नात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह । अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मनेन समुत्थाना-भिधानमनुपयुक्त स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यगुणयुक्तत्वे इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । भोक्तृत्वत्वाच्च भोग्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नवनो विज्ञानमात्रम् । नत्र जायन्तरासंनिधायमेतत्पर्यः । स पै तेभ्यः कार्यकारणकारपरिणतम्बोऽवि-
याभूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जीवन्मनुष्य तान्येव भूतानि ज्ञानाद्विदयन्त्यनु पथादिनश्यति विज्ञेयमात्र-
त्वमिति न च तत्त्यागानन्तरस्य स्वादिधीरस्तीत्यर्थः । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वे नाप जीवन्तोत्थानोक्तिरयो-
गाद्यस्यैव द्रष्टव्यत्वेति वाच्यं समुत्थानि-प्रकृतस्येति । ज्ञानकर्तृत्वेनोपक्रमेणाद्वैतगुणहास्यादि-
जीवन्मन्माह-तयेति । जीवन्मे वर्यमविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याशयोपक्रमेणादिना तदोपाधि-
त्याह-तस्मादिति । मोक्तृत्वस्य प्रत्ये प्राप्तावगमने तदीयचरित्वेन्यः । आदिम यागानेभ्यो मंत्रे-
यीनालगेन जीवन्मन्माह ब्रह्मण्य ममिमांसावनिदेवदत्तं मिज्ञानमन्मायं वर्येण प्रविशन्मने-
एवमिति । जीवन्मेभ्यः दक्षिणार्धविश्रामादिद्विगुह-कस्मादिति । निषाणक मृतनाशवाशमपि
प्रापते-वाक्येति । अद्वैतकालावगमे जीवो भासि ब्रह्म प्राप्तावगमनात्त्यागयत् । मेति शब्देन-

वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणाऽवेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते ॥
कथमिति ॥ तदुपपाद्यते-“अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन” [बृ० २।
४। २] इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य “येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन
कुर्या यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि” [बृ० २। ४। ३] इत्यमृत-
त्वमाशासानायै मेवेष्ट्यै याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमुपदिशति ॥ न चान्यत्र
परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति ॥ तथाऽऽत्म-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवक-
ल्पते ॥ न चेतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यम् ॥ यत्कारणमात्मविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायाऽनन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति-“ब्रह्म तं परा-
द्वाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” [बृ० २। ४। ६] इत्यादिना ॥ यो हि
ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मि-
थ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टि-
पौष्ट “इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ० २। ४। ६] इति सर्वस्य वस्तु-
जातस्याऽऽत्माऽऽप्यतिरेकमवतारयति ॥ दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाऽन्य-

रत्नप्रभा ।

नस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह-न चेतदौपचारिकमित्यादिना ॥ पराकरोति श्रेयोमा-
गाद् भवति । यथा दुन्दुभिश्चप्रीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गृह्यमाणास्तदन्तर्निर्देशा, श्रुतिग्रहणप्राहार-
जतयत् सामान्ये करिष्यतास्ततो न भिद्यते, एवमात्ममानमास्य सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह-
दुन्दुभ्यादीति ॥ एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां मुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चयः । सर्वमष्ट्यल्लिङ्गा-

भामती १-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कथमिति । जीवपरामर्शस्यान्ययानिद्धि यदयमाणा विरक्तिराऽऽह-तदिति । वित्तेन तत्तात्प्येन कर्मणे-
त्यर्थः । कर्मसाधनं वित्तं न चेदृष्टं किं तर्हि तथैव तदाह-यदेवेति । अमृतत्वसाधनत्वेनाऽऽमृतात्मनो-
त्तेरात्मनो ज्ञानस्यैव प्रयत्नेत्यर्थः । अमृतत्वयोक्तमपि ज्ञान जीवविषय स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-न चेति ।
ब्रह्मज्ञानेनात्मनो ज्ञानस्यैव मानमाह-इति श्रुतीति । ‘नान्यं पन्था’ ‘न कर्मणा’ इत्यादयः श्रुति-
वादा ‘ज्ञानादेव तु कैःकथम्’ इत्यादयः स्मृतिवादाः । इतश्च ब्रह्मपरमेन वाक्यमित्याह-तयेति । परस्य
परमकारणत्वात्तत्ज्ञानोक्तं सर्वज्ञानमिति विशिष्टादि-परमेति । मोक्षयत्येवाऽऽज्ञेयज्ञानस्य सर्वज्ञान-
जीवेऽपि गीणं स्पर्शिकं मुख्येन वाशब्देन प्रतिपादनमेवार्थान्वयमित्याह-न चेति । भेददृष्टिनिन्द्याद्वारेकम-
भेदं यद्विदं वाक्यमेवविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वर्ततेति वक्तुमस्यार्थमाह-यो हीति । जगतो ब्रह्माधीनस्य
प्रातीतिरन्यत्रानुज्ञातुं स्वातन्त्र्येणयुक्तम् । पराकरोति पुन्यार्थोत्पराकुर्यादप्यप्येति वाक्यम् । किं
चाऽऽमेव जगत्परात्वमिति दृष्टान्तेन यदन्ती श्रुतिरेकप्रिया सर्वप्रिया साप्रतीत्याह-दुन्दुभ्यादीति ।
यथा दुन्दुभेर्न्ययमानस्य यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य यथा क्षीणायै वाद्यमानायै न वाद्यान्दाब्दाश्चानुपाद्
प्रवृत्तायेयादिदृष्टान्तैर्दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्यादुन्दुभ्यादिशब्दभेदाभेदेनामृतात्मणाः शुक्त्यग्रहे प्रादुरजतवच्च
कल्पितास्तथाचिद्वत्पुरुषाणां हिनिर्दिष्टाश्च पुरुषाणां जगच्चिद्वे कल्पितमित्येकवक्तुमितिः । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपाद्यमानत्वात्तदौपचारिकमिति प्रकरणं ग्रन्थत्रयमित्युक्तम् । इदानीं द्रष्टव्यस्य

तिरेकं द्रष्टयति ॥ “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदः”
[बृ० २ । ४ । १०] इत्यादिना च प्रकृतस्याऽऽत्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्च-
कारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति ॥ तथैवेकाऽयनप्रक्रि-
यायापि सविषस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमे-
वाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानधनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति ॥ तस्मा-
त्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रिय-
संसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति ॥ अत्र दूमः-

प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा-“आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” “इदं
सर्वं यदयमात्मा” [बृ० २ । ४ । ५] [४ । ५७] इति च ॥ तस्याः
प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं, यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्य-
त्वादिसंकीर्तनम् ॥ यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यस्स्यात्, ततः
परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
यत्प्रतिज्ञातं, तद्वीयेत ॥ तस्मात्प्रतिज्ञासिद्धयर्थं विज्ञानात्मपरमात्म-
नोरभेदाशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

रत्नभा ।

दर्शित्वाह-अस्य महत इति ॥ ऋषेरादिक-नाम इष्ट इतिमिति कर्म अयच्च लोकः परश्च
लोक इति रूपम् ॥ किञ्च “स यथा सर्गामात्रां समुद्र एकायनम्” [बृ० २ । ४ । ११]
इति खण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यध्याधारत्वमाग्नौ ब्रह्मते डिङ्गमित्याह-तथैवेकायनेति ॥ १९ ॥
जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्तादभेदाशेनेन जीवोपक्रमण प्रतिज्ञासाधकमित्याश्मरथ्यमतम् ॥ २० ॥
भामिनी ।

जातस्मेति । तदुपोद्बलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यातं भाष्येणोक्तः ॥ १९ ॥ तदेव पौर्वा-
पर्यायोचनया मंत्रेयीनात्मनस्य प्रत्यक्षदर्शनपरत्वे स्थिते मोक्षया जीवात्मनोपक्रममाचार्यदेशीयमतेन तान-
त्समाधत्ते सूत्रकारः-प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गमाश्मरथ्यः । यथा हि बह्वेकिकारा व्युत्पन्नो त्रिषु डिङ्गा न
यदेतत्तत्त भिद्यन्ते, तद्वत्पनिरूपणत्वात्, नापि ततोऽन्यतमभिज्ञा, बह्वेकं परस्परव्यावृत्त्यमायप्रसङ्गात्,
तथा जीवात्मनोऽपि अत्रात्रिकारा न अत्रात्रोऽन्यतम भिद्यन्ते, चिद्रूपताभावप्रसङ्गात् । नाप्यन्यत न भिद्यन्ते,
परस्पर व्यावृत्त्यभावाप्रसङ्गात्, सर्वत्र प्रत्युपदेशवैपर्यायः । तस्मात्कथंचिद्वेदो जीवात्मनामभेदश्च । तत्र तदि-
क्षानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये त्रिजानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये विज्ञानात्मनोपक्रम-
आनन्दमिरीय-आयनिर्णयः ।

जगत्कारणोक्ततपि तद्वक्तव्य प्रत्यर्थमित्याह-अस्येति । किञ्च, “स यथा सर्गामात्रां समुद्र एकायनम्”
इति दृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वजगदयमानत्वेनाभिज्ञानाच्छ्रियमेव द्रष्टव्यादिसत्यमित्याह-तथेति । त्रिषु-
व्यतिशयोक्त्याद्योचनत्वात् मिदमुपमरति-तस्मादिति ॥ १९ ॥ उपक्रमसामर्थ्याज्जीवार्थस्य पात्र-
स्वोत्पन्नत्वाद- . . . . . गमाश्मरथ्यमात्राह-प्रतिज्ञाति । प्र-
. . . . . । तदर्थं प्रतिज्ञातमाह-इदमिति ।
ऐक्यप्रतिज्ञायां सर्वविज्ञाने त्रिविधमिदं जीवोपक्रमस्य किं जातं तदाह-तस्या इति । तदेव व्यतिरेकज्ञा-
नमिति । “प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गम्” इति व्याख्यायावशिष्ट व्याख्यायामुपमरति-तस्मादिति ।

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसम्पर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्सम्प्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति—“एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” [छां० ८ । १२ । ३] इति ॥ कचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति—“यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति ॥ यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्ति, एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि मन्त्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनाऽवस्थानादुपपन्नमिदमभे-

रत्नप्रभा ।

उत्क्र० ॥ सत्यसंसारदशायां भेद एव, मुक्तावेनाभेद इत्यौडुलोमिमतम् ॥ तत्र मानमाह—धृतिश्चेति ॥ समुत्थानम् उक्त्वान्तिः । ननु समास्यौपाधिकत्वात् सन्निवेशाभेद इत्याशयः दृष्टान्तवशेन संसारस्य स्वामाधिक्यमित्याह—कचिच्चेति ॥ “यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय” [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे—यथा लोक इति ॥ २१ ॥ सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति ॥

भामती ।

इत्याश्मरस्य आचार्यो मेने ॥ २० ॥ आचार्यदेशीयान्तरमतेन समाधत्ते—उत्क्रमिष्यत एवम्भावादि-त्यौडुलोमिः । जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्त भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुद्धिपञ्चानुसङ्गोऽसंशयः कलुषः, तस्य च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्सम्प्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरि-दमभेदेनोपक्रमणम् । एतदुक्तं भवति—मत्रिष्यन्तमभेदमुदाहृत्य भेदकालेऽप्यभेद उक्तः । यथाह पाञ्चरात्रिणाः—‘आ मुक्तैर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदेहेतोरभावनः ॥’ इति । अत्रैव धृतिमुपन्यस्यति—श्रुतिश्चैवमिति । पूर्वं देहेन्द्रियाद्युपाविष्टेन कलुषप्रमाणेन उक्तम् । सन्नति इत्यामानिकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्ववशेन कालुष्य पार्थिवानामगुणानामिव इयामत्र कण्ठ पाके-नेन । ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परतरं पुरुषमुपैतीत्याह—कचिच्च जीवाश्रयमपीति । नदीनिदर्शनम् ‘यथा सोम्येसा नद्यः’ इति ॥ २१ ॥ तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्तं वागविरचितं पञ्चाचार्य-मतमाह सूत्रकारः—अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । एतद्व्याचष्टे—अस्यैव परमात्मन इति । न जीव

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

भेदाभेदादयोतनायाभेदाशनेयुक्तम् ॥ २० ॥ मतान्तरमाह—उत्क्रमिष्यत इति । विभजते—विज्ञानेति । मुक्तावेनाभेदः तस्यैव भेद एवेत्युक्तं मानमाह—धृतिश्चेति । अभिन्नस्यापि जीवस्योपाधिकभेदविगमादभिनिष्पत्तिरौपाधिकात्वाशयः नामरूपाश्रयकालुष्यस्य श्रुतन्तरेण समा-व्योक्तः साध्य एवाभेदो न सम्भावत इत्याह—कचिदिति । उक्तं कालुष्यमपि किमिषोऽप्यधिकं न स्यादित्याशयः वाक्ये दृश्यमानमर्थमाह—यथेति । नदीनां नामरूपाश्रयत्वेऽपि कुतो जीवस्य तदाश्रयत्वं तत्राऽह—दृष्टान्तेति ॥ २१ ॥ सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति । सूत्रं व्याचष्टे—अस्यैवेति । जीव-

देनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणम्-
 “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां० ६ ।
 ३ । २] इत्येवञ्जातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति ॥
 मन्त्रवर्णश्च-“सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वा-
 भिवदन्यदास्ते” [ते० आ० ३ । १२ । ७] इत्येवञ्जातीयकः ॥ न च
 तेजःप्रभृतीनां सृष्टा जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता । येन परस्मादात्म-
 नोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् ॥ काशकृत्स्नस्याचार्यस्याऽधिकृतः पर-
 मेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् ॥ आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य
 परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतम् । तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति स्वापेक्षत्वाभिधा-
 नात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते ॥ ओङ्गुलोमिपक्षे

रत्नप्रमा ।

अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुपक्रम्य ब्रह्मव्यावृत्तयो ब्रह्मवर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन-जीवल्लिङ्गानां ब्रह्मपर-
 त्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति । प्रतर्दनधिकरणे कथितत्वात् । नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपा-
 दनार्थम् । “सुबुद्ध्युत्क्रान्त्योर्भेदेन” [१ । ३ । ४२] इत्यत्र गतत्वात् । अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति
 निरस्तम् । जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वा-
 दिकं, इतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थमस्यास्मात् । ज्ञायते चात्र लिङ्गमात्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य
 धर्मिणो ब्रह्मणो धर्मन्तरस्य ग्रहणं विनैव ब्रह्मवर्मकथनम् । भेदाभेदयोस्तु धर्मद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यम् ।
 धीरः सर्वज्ञः, सर्वाणि रूपाणि कार्याणि, विचित्य मूढः, तेषां नामानि च कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु
 प्रविश्यामिदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते, तं विज्ञानिहैवाप्तौ भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरेक्यं दर्शय-
 तीत्याह-मन्त्रेति ॥ जीवस्य प्रत्येकार्थत्वात्प्रवर्णित आह-न च तेज इति ॥ मतनदं विभज्य
 दर्शयति-काशकृत्स्नस्येत्यादिना ॥ कियानपीति । अभेदवद्भेदोऽपीत्यर्थः । तत्रान्यस्य मतश्चो-
 मासवी ।

आत्मनोऽन्यः । नापि तद्विकारः, किंत्वान्येनादिबोधोपाधानकल्पितारब्धदः । आकाश इव घटमणिकादिक-
 स्त्रिणावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्वस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः
 परमात्मनोपक्रमस्तद्वद् “ततोऽभेदात् । स्थूलदृशिरोरुपतीतिसौकर्यायोपाधिर्नात्मस्वेगोपक्रमः कृतः ।
 अत्रैव श्रुतिं प्रमाणमिति-तथा चेति । अयं विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवत्याकाशादिवदित्याह-
 न च तेजःप्रभृतीनामिति । न हि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते, एव जीवस्मेति । आचार्य-
 प्रपन्न विमज्जत-काशकृत्स्नस्याचार्यस्येति । आत्मन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणमात्रमात्रादनाप्यन्ति-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परयोरभेदान्जीवनोपक्रमः परणोपक्रमो भोक्तोपक्रमश्च स्थूलदृशिरोरुपतीतिसौकर्यायेति भावः । परस्यैव जीवे-
 नावस्थानं मानमाह-तथा चेति । न केवलं ब्राह्मणं परापरयोरेक्यं दर्शयति, किंतु मन्त्रध्यायाह-
 मन्त्रेति । धीरः सर्वज्ञः सर्वाणि रूपाणि चराचराणि सत्तत्तानि विचित्य निर्वाच तेषां नामानि च कृत्वा
 स्यैव तत्रानुप्रविश्यामिदनादि कुर्वन् यो वर्तते तमेवमूढं विज्ञानिहैवाप्तौ भवतीति मन्त्रोऽपि परम्येव
 जीवेन स्थितिराह-तथा चेति । तेजःप्रभृतीनामिव जीवस्य त्रयकार्यवाङ्मयत्वेन सर्वज्ञानसिद्धयतिरुक्तस्य
 धृगमप्युक्तमिदमात्रमाह-न चेति । मन्त्रोपक्रमप्रद्वयं पञ्चमय विमज्जते-काशेति । आत्मनस्य परोऽपि
 तुल्य जीवस्य परमादनन्यत्वं नैवाह-आश्मरथ्यस्येति । अभेदवद्भेदस्यापि भावान्निदानादीनाम् ।
 आचार्यस्यैव लिङ्गपरमात्मनोऽपि ज्ञानार्थं तत्र प्रवर्णमाह-आङ्गुलोमीति । अस्यान्तरे मन्त्रोऽपि ।

१ पर एवपर इति पाठान्तरम् । २ प्रपन्नस्यापि प्रथमे कवेऽन्तिमीषकरणे इन्द्रमात्रादिरात्मनस्येति
 (३८-२८ गुः) ३ तमे विमज्जन्त इति भाटीय पा० ।

वाक्यान्वयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५०७)

पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षो भेदाभेदो गम्येते ॥ तत्र काशकृत्स्नीयं मतं
श्रुत्यनुसारीति गम्यते । प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात्-“तत्त्वमसि”
[छां० ६ । ८ । ७-१६] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ एवं च सति तज्ज्ञानादमृ-
तत्वमवकल्पते ॥ विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य
प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गात् तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत ॥ अतश्च स्वाश्र-
यस्य नामरूपस्यासम्भवादुपाध्याश्रयनामरूपं जीव उपचर्यते ॥ अत
एवोत्पत्तिरपि जीवस्य कचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्या-
श्रयैव वेदितव्या ॥

रत्नप्रभा ।

पादेयत्वमाह-तत्र काशकृत्स्नीयमिति ॥ सोऽय देवदत्त इति तत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरेव-
न्तमेदः प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याप्ययमेव पक्ष
आदेय इत्याह-एवञ्चेति ॥ अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति, न
सत्यस्यैवपि द्रष्टव्यम् । यदुक्तम्-नदीदृष्टान्तात् समारः स्वामात्रिक इति, तन्नोत्याह-अतश्चेति ॥
अनामरूपजनकत्वाज्जीवस्येत्यर्थः । उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य व्रजगा भेदाभेदादित्यत आह-अत एवेति ॥
उत्पत्तेः स्वामात्रिकत्वे मुक्तययोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्त-जीवोपक्रमः, परस्यैव समु-
त्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधान, विज्ञातृशब्दधेति । तत्र आद्यं बीज त्रिमूर्त्या निरस्तम् । सम्प्रति
भामती ।

कोऽभेद आस्थेयः, तथा च कथञ्चिद्भेदोऽपीति तमास्थाय कार्यकारणभावा इति मतत्रयमुक्त्वा काशकृ-
त्स्नीयमतं साधुत्वेन निरूपयति-तत्र तेषु मध्ये काशकृत्स्नीयं मतमिति । आत्यन्तिके हि जीवपरमा-
त्मनोभेदे तात्त्रिकेऽनाद्यनियोपाधिकल्पितो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभारतस्योपदेशश्रवणमनन-
निदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यया शक्यं समूलरूपाय कथितुं, रज्ज्वादिनिम्नम इव
रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण, राजपुत्रस्यैव च श्वेच्छकुले वर्धमानस्यात्मनि समारोपितो श्वेच्छभाजो राजपुत्रो-
ऽसीति आलोपदेशोः । न तु मृडिकारः शरणादिः शतशोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्भाष-
साक्षात्कारेण शक्यो निरूपयितुं, तत्कथं हेतोः, तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वात्, एतदनु-
ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वात्, सोऽय प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारः । अपि च जीवस्यात्मनिकारत्वे तस्य
ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्वप्रवृत्तावप्येव सति नाभूतत्वम्याशास्तीत्युपर्यार्षेयममृतवप्रातिश्रुतिनिरो-
धश्च । काशकृत्स्नमतं त्येनद्रुम्य नास्तीत्याह-एवं च सतीति । ननु यदि जीवो न निरारः किंतु
ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नात्मरूपाश्रयत्रयश्रुतिः, कथं च ‘यथाग्निः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः’ इति ब्रह्मनिकारश्रुति-
रित्याशङ्कामुपसहाराख्याजेन निराकरोति-अतश्च स्वाश्रयस्येति । यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसार-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

संप्रत्यन्तिमस्याऽऽदेयत्वमाह-तत्रेति । इतरस्यापि द्वयस्य दर्शित श्रुतिवृत्तमि-याशक्योक्तश्रुतेस्तत्राताप-
र्याग्नेयमित्याह-प्रतीति । पारोक्ष्यसद्व्यवहितिदृष्ट्या तत्त्वमर्थयोरेक्यारादिस्यनुमातरादन्तिमस्याऽऽदे-
यत्वेत्यर्थः । कथमोदगावकार्यस्येष्टत्वं तत्राऽऽह-तत्त्वमिति । किंच भेदाभेदोर्म्यु ये वन्मुभूतभेदस्य
ज्ञानेनानुष्ठेदाज्ञानान्मुक्तिश्रुतियुक्ता स्यात्तस्मादात्यन्तिकमर्थमेव तात्त्रिकमित्याह-एवं चेति । चका-
रोऽन्वयार्थेण । जीवस्य व्रजकार्येणैव तत्तादात्म्यरूपममृतत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-विरागेति । जीव-
स्योत्पत्तिप्रदर्शनाच्चैकाग्रद्वयं सिध्येनेति भावः । नदीदृष्टान्तेन समेत नामान्यमन्यथा दृष्टान्तदेवमपा-
दतोऽन्यन्वयमनीयुक्तमि-याशङ्क्याऽऽह-अतश्चेति । आत्यन्तिनाभेदे ज्ञानादमृतत्वयोगादित्यत आह-अत एवेति ।
दृष्टान्तश्रुतेरन्यथाऽपि नेतुं शक्यत्वात्तदनुपपत्तिसमादिभिन्द न कस्यमिति भावः । जीवस्याग्निविस्फु-
लिङ्गदृष्टान्ताप्रमाणादिरज्ज्वाद्यु या भेदाभेदपक्षस्य प्रामाणिकत्वं तत्राऽऽह-अत इति । अनोपपत्तिके जन्मनि

यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यस्समुत्थानं विज्ञाना-
त्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति ॥ तत्रापीयमेव
त्रिसूत्री योजयितव्या—“प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमर्थः” [१।४।२०]
इदमत्र प्रतिज्ञातम्—“आत्मनि विदिते सर्वमिदं विदितं भवति इदं सर्वं
यदयमात्मा” [बृ० २।४।५] [४।५।७] इति च ॥ उपपादितं च सर्वस्य
नामरूपकर्मप्रपञ्चस्य । एकप्रसवत्वादेकभलयत्वाच्च ॥ इन्द्रुभ्यादिदृष्टा-
न्तश्च । कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् ॥ तस्या एव प्रतिज्ञाया-
स्सिद्धिं सूचयत्येतद्विज्ञं—यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञाना-
त्मभावेन कथितमित्याश्रमर्थ आचार्यो मन्यते ॥ अभेदे हि सत्येकवि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति ॥ “उत्क्रमिष्यत एवम्मा-
वादिष्योऽङ्गुलोमिः” [व्या० १।४।२१] उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञान-
ध्यानादिसामर्थ्यात्सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसम्भवादिदमभेदाभिधान-
मित्योऽङ्गुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ “अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः” [व्या० १।
४।२२] अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानाऽऽत्मभावेनाऽवस्था-
नादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । ननुच्छे-
दाभिधानमेतद्—“एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु धिनश्यति न

रत्नप्रभा ।

द्वितीयम् अन्य तथैव निराचष्टे—यदप्युक्तमित्यादिना ॥ आत्मज्ञानात् सर्वज्ञान यत्प्रतिज्ञातं, तत्र
हेतुः—“इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ० २।४।६] इत्यव्यतिरेक उक्त । तस्य प्रतिपादनात्तदेव
प्रतिज्ञानमुपपादितमिति योजना । एकस्मात् प्रमत्तो यस्य, एकस्मिन् प्रत्यो यस्य, तद्व्यापित्वार्थः ।
समुत्थानम् अभेदाभिधानमिति यावत् । जन्मनागातुक्तौ नाभेद इत्यादिष्वपि पठितं—नचित्यादिना ॥

भामती ।

श्चासृत्वप्रानिश्च विकारपक्षे न समस्तः, अतश्चेति योजना । द्वितीयपूर्वपक्षीजमनर्थेन त्रिमूर्त्यापारु-
रोति—यदप्युक्तमिति । शेषमतिरोहितार्थं व्याख्यातार्थं च । तृतीयपूर्वपक्षीजनिरामे काशहृत्स्नी-
येनेत्येव कारणं तन्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात् । ऐकान्तिके दृष्टे आत्मनोऽन्यकर्मकारणे किं

आनन्दगिरीय—स्यामनिर्णयः ।

ज्ञानादसृत्त्वमिदंैवेत्यर्थः । द्वितीय पूर्वपक्षीजमनुमापनं—यदपीति । प्रष्टात्रिमूर्त्या प्रयाह—तत्रा-
पीति । योजनाप्रसंगेन दर्शयितुमाश्रमर्थमनाह—प्रतिज्ञेति । तद्व्याख्यातुं प्रतिज्ञास्वरूपमाह—इदमिति ।
आत्मनि विदिते विदितं य कथं प्रपञ्चं स्यादिति सतिहानं प्रयाह—इदं सर्वमिति । सर्वस्याऽऽत्ममात्र-
मुक्तमिति कुतो मुन्यमि दाश्रयाऽऽ—उपपादितं चेति । सर्वस्याऽऽत्ममात्रमिति शेषः । उपपाद-
नप्रकारं सूचयति—एकेति । ‘न यथाऽऽङ्गुलोमि’ इत्यादिनिरूपयन् ‘न यथा सर्वामात्रान्’ इत्या-
दिना चैवप्रत्ययं सर्वस्योक्तम् । ययं यस्मादुत्पद्यते यत्र उपायं तत्ततो नातिनिष्यते यथा घटादि
पृश्नादेस्मादाश्रमप्रभवताश्रमप्रत्ययान् सर्वस्य जगत्प्रमात्रं तथा चाऽऽत्मनि या सर्वस्योक्तम् ।
दृष्टान्तभूतेष्वपि तस्य कार्यप्रत्ययस्याऽऽत्ममात्रमिति हेतुर्नान्यत्र प्रतिज्ञातिशयमिदाह—इन्द्रुभ्यादीति ।
प्रतिज्ञा व्याख्यातव्यमिति—आनन्द—तस्या इति । प्रसंगे घटाय परस्य जीवनेनोक्तान् इतिमुक्तम्
तत्राऽऽ—अभेदे इति । मातृश्रमा—उत्क्रमिष्यत इति । मिदमाह—अवस्थितेरिति । पा-
पापेभ्योऽपि तन्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात् । ऐकान्तिके दृष्टे आत्मनोऽन्यकर्मकारणे किं

वाक्यान्वयव्यापिकरणम्] स्तनप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५०९)

प्रेत्य संज्ञास्ति" [बृ० २ । ४ । १२] इति कथमेतदभेदाभिधानम् ॥ नैष दोषः ॥ विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानम् । नात्मो-
च्छेदाभिप्रायम् ॥ "अत्रैव मा भगवानमृमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ति" [बृ० २ ।
४ । १२] इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात् ॥
"न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छिच्छित्तिधर्मा
मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" [बृ० ४ । ५ । १४] इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥
कूटस्थानित्य एवायं विज्ञानधन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति ॥ मात्रा-
भिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति ॥
संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावात् "न प्रेत्य संज्ञास्ति"
[बृ० २ । ४ । १२] इत्युक्तमिति ॥ यदप्युक्तं "विज्ञातारमरे
केन विजानीयात्" [बृ० २ । ४ । १४] इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसं-
हाराद्विज्ञानात्मन एषेदं द्रष्टव्यत्वमिति ॥ तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्श-
नेन परिहरणीयम् ॥ अपि च "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
पश्यति" [बृ० २ । ४ । १४] इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शना-
दिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं
पश्येद्" [बृ० ४ । ५ । १५] इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादि-

स्तनप्रभा ।

मृतस्य सज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मा भोहितमानसि ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञानाभावं नाशप्रसङ्गादिति मंत्रे-
ष्योक्तो मुनिराह-न वा अरे इति ॥ मोह मोहकत्वात्कम्पः । अविनाशी नाशहेतुर्नृप । अत
उच्छिच्छित्तिधर्मा नाशान्न भवतीति अनुच्छिच्छित्तिधर्मा इत्यर्थः । तृतीयं बीजं तृतीयेन मतेनैव विरसनी-
यमित्याह-यदपीत्यादिना ॥ आद्यमतद्वये स्वभेदागीकात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः । काशकृत्स्नस्य
मते तत्पन्ताभेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसांगित्वात्कम्पते मन कथित विज्ञातृत्व मुक्ति
महात्मनि भूतदूर्गत्वोक्तमिति परिहर्णीयमित्यर्थः । किञ्च पूर्वपरपर्वलोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मन-
त्वावगमाद्विज्ञातृत्व कथितमेतानुयते इति न तद्विगेन जीवपरत्वमित्याह-अपि चेति ॥ आप्येव पक्षेऽ

भामती ।

ह पश्येत् इति आत्मनश्च कर्मत्वं 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति शक्य निषेद्धम् । भेदाभेदपक्षे
वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतद्वैताश्रयमशक्यमित्यत्राशङ्क्यार्थः । न केवलं काशकृत्स्नीयदर्शनाश्रयणेन
भूतदूर्गत्वा विज्ञातृत्वमपि तु श्रुतिर्गोर्गोपर्यपर्वलोचनयाच्येवमेवेत्याह-अपि च यत्र हीति । यस्मात्

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शुक्तमभेदाभिमानमित्याह-नेति । अविशेषश्रुतेर्विशेषार्थत्वे नियामकमाह-अत्रेति । मोह मोहन वाक्य-
मिति यावत् । अविनाशोऽपि विनाशयोग्यत्वमुच्छिच्छित्तिर्भवेति विनाशयोगित्वमुक्तमिति भेदः । कथं तर्हि
'न प्रेत्य' इत्यादि तत्राऽऽह-मात्रेति । कथमेतान्ता कथोक्तिरोऽसमाहित्वाशस्य श्रुतितात्पर्यमाह-
एतदिति । तृतीयं पूर्वपक्षमीनमनुवदति-यदपीति । उपसंहरात्तद्वचस्य च विज्ञानान्धयेन समग-
दिति शेषः । भेदाभेदादे जीव्येभ्यो मित्वेनावगतिर्योगात् 'विज्ञातारमरे केन' इत्याक्षेपायोगादप्यन्ता-
भेदे कर्मकरणयोर्भावादक्षेपसिद्धेर्निमग्नस्यैवाऽऽदेयत्वमि युक्तमाह-तदपीति । तत्पन्ने जीवपरयो-
भेदाजीव्य आत ज्ञातृत्व भूतदूर्गत्वा तृन्तेनोक्तमिति भावः । श्रुतिर्गोर्गोपर्यपर्वलोचनयाच्यमपि जीव्य
आन्त ज्ञातृत्वमित्याह-अपि चेति । अन्यव्यापिकाभां द्वैतद्वैताविशेषेऽपि प्रत्यग्विज्ञानपक्षेऽप्य-

वाक्यान्वयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमतम् । (५११)

नज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” [वृ० ४ । ४ । २५] इति चात्मानि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात् । अन्यथा च समुक्षणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः । सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते—“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” [मुण्ड० ३ । २ । ६] इति च श्रुतेः । “तत्र को मोहः कश्चोक्त एकत्वमनुपपश्यतः” [ईशा० ७] इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्

रत्नप्रभा ।

बाधादहं ब्रह्मेति निर्वाध ज्ञान न स्यादित्याह—अन्यथा चेति ॥ अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेत्याशक्य भेदाभेदयोर्विरोधात् सदायः स्यादित्याह—सुनिश्चितेति ॥ मास्तु निर्वाधज्ञानमित्यत आह—निरपवादमिति ॥ “अहं ब्रह्म” इत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकवमित्यत्र स्मृतिमप्याह—स्थितेति ॥ आस्यन्तिवैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति, न भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जोषपरमात्मानो, स्वतो भिन्नौ, अपर्यायनामनस्तात्, स्वम्भकुम्भमदित्यत आह—स्थिते चेति ॥ कथं तर्हि भामती ।

न सुनिश्चितार्थमात्मनि ज्ञान भवेत् । सुनिश्चितार्थं च ज्ञान मोक्षोपाय श्रूयते—“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” इति । तदेतदाह—अन्यथा समुक्षणांमिति । ‘एकत्वमनुपपश्यतः’ इति श्रुतिर्न पुनरेतज्ज्ञाने कवे अनुपपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरभेदो भासिक । कथं तर्हि व्यपदेशयुद्धिभेदो क्षेत्रज्ञः परमात्मेति । कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः ससारिता । अत्रिचारुतनामरूपोपाधिवशादिति चेत् । कस्येयमविद्या । न ताज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकभावात् । नापि परमात्मनः, तस्य विधैकरसत्त्वाविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । तदत्र ससारिणाससारिविद्याविद्यावत्स्वरूपानुबन्धमसर्गादुद्बिध्यपदेशभेदाद्वास्ति जीनेश्वरयोर्भेदोऽपि भासिक इत्यत आह—स्थिते च परमात्मक्षेत्रज्ञात्मैकत्वेति । न तावद्भेदाभेदावेकर भासिकौ भवितुमर्हत इति भ्रिपखित प्रथमे पादे । द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्यापयोरौचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा त्रिन्नादयदानात्तात्त्विके प्रतिभिन्वानामभेदेऽपि नीलमणिप्लवाणकाचागुपधानभेदात्कात्पनिरो जीवानां भेदो बुद्ध्यवपदेशभेदो वर्तयति, इह त्रिभुव्यद्वैतमित्यादि च प्रतिभिन्वानि नीलोत्पलप्लवाणकासल्लि वृक्षदीर्घादिभेदमात्रं ब्रूयन्ति, एव परमात्मनः शुद्धस्वभावान्जीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्वचनीयानाद्यनियोपधानभेदात्कात्पनिनां जीवानां आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

धियो निरपवादत्वायोगान्मुनेरसिद्धिरित्याह—अन्यथेति । मित्राभिन्नत्वमिति निश्चितार्था धीरनपरादेत्याशक्य भेदाभेदयोर्विरोधादसमुच्चयादेकस्य बटीयस्यै तद्विद्वज्ज्ञानस्य बाधातुल्यप्रवृत्ते सदायान्निरपवादत्वासिद्धिरित्याह—सुनिश्चितेति । ज्ञान मिष्यति चेत्तानेन पुमर्थमिद्धौ एत निरपवादत्वेनेयाशक्याऽऽह—निरपवादं हीति । न केवञ्महर्षीकारमात्र श्रुत्यनुरूपं चेत्तदित्याह—वेदान्तेति । ये यनयो यतनशीला नियतवाद्यवृत्तणाः शुद्धबुद्धयश्च ते त्रिपयनेनृष्यद्वारा सर्वकर्मस्वामपूर्वकप्रवृत्त्याद्यनुष्ठानस्यायोगान्यासाद्देदान्तकरणकसाक्षात्कारादपरोक्षीहतात्मानो मुच्यन्त इत्यर्थः । इतश्चकमेव तत्र नानेकमपीत्याह—तत्रेति । एतन्माचार्योपदेशमनुपपश्यतः शोकमोहोपलक्षितसर्वानर्थोपशान्तिरिति श्रूयते न त्वेकत्वानानाये अनुपपश्यत इति श्रुतिरित्यर्थः । निरपवादमेवाऽऽमापरोक्ष्य मोक्षापेक्षमित्यत्र स्मृतिमाह—स्थितेति । न हि भेदाभेदवादे स्मृतिसिद्धा स्थितप्रज्ञा ब्रह्मेवास्तीति ज्ञानमर्थयोगादत्रयत्वात्स्यापि तद्विपयत्वाच्चम्भादेकत्वमेकान्तिकमित्यर्थः । अस्तु तर्हि परापरयोर्नामभेदादत्रिन्नास्त्वनदमानाभ्या रूपभेदाद्य वृत्तपटादिवृत्तदमायः ससारानस्यायामिति नैयाह—स्थिते चेति । आत्यन्तिकभेदे जीवस्य पूर्वमिद्वज्ज्ञानायोगाक्तो-

वाक्यान्वयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५३३)

कृतकमनित्ये च मोक्षं कल्पयन्ति, न्यायेन च न सद्गच्छन्त इति ॥ २२ ॥
इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

रत्नप्रभा ।

एव नि धेयसत्ताधनम् । तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः । किञ्च भेदाभेदादिना ज्ञानकर्मभा कृतक मोक्ष कल्पयन्ति । तत्रानित्यत्व दोष । यत्तु कृतकमपि नित्यमिति, तच्च यत्किंवासाध्य तदनित्यमिति न्यायप्राप्तम् । अस्माकं त्वनर्थक्यस्य ज्ञानसाध्यत्वान्नित्यमुक्तात्ममात्राच्च नानित्यदोष इति भावः ।

भामती ।

ब्रह्मण सर्वात्मना भागशो वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनिवन्धाच्च तदाश्रितो मोक्षोऽपि तथा स्यात् । यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतक ब्रूयुस्तदाह-न्यायेनेति । एव ये नदीसमुद्रनिर्देशेना-मुक्तेर्भेद मुक्तस्य चाभेद जीवस्यास्थित्यतः तेषामपि न्यायेनासंगति । नो जातु घटः पटो भवति । ननूक्त यथा नदी समुद्रो भवतीति । का पुनर्नद्यभिमतता आयुष्मत् । किं पाथ-परमाणुर उतैवा सस्यान-भेद आहोश्चित्तदारव्योऽन्यथी । तत्र सस्यानभेदस्य नाशयिनो वा समुद्रनिर्देशे विनाशात् कस्य समुद्रे-णैकता । नदीपाथः परमाणुना तु समुद्रपाथ परमाणुस्य-पूर्वोपस्थितेभ्यो भेद एव नाभेद । एव समुद्रा-दपि तेषां भेद एव । ये तु काशटस्नीयमेव मतमास्याय जीव परमात्मनोऽभावाद्युत्पत्तेर्य कथ 'निरुक्त निश्चित्य शान्तम्' इति न श्रुतिविरोध । निष्कलमिति सायनव व्यासेधि न तु साक्षात्त्वम्, अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णेनेमिमण्डलाच्छिन्न नभः शब्दधरणयोग्य, बाधोरेव च शरीराच्छिन्नः पञ्चदृष्टिः प्राण इति चेत् । न तावन्नमो नभसोऽश, तस्य तत्त्वात् । कर्णेनेमिमण्डलाच्छिन्नमश इति चेत्, इन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविज्ञेन कर्णेनेमिमण्डल वा तत्सयोगो वेत्युक्त भवति । न च कर्णेनेमिमण्डल तत्त्वशः, तस्य ततो भेदात् । तत्सयोगो नमोऽवर्मत्वात्तस्याश इति चेत् । न, अनुपपत्तेः । नमोऽवर्मत्वे हि तदनन्यत्र सर्वत्राभिन्नमिति तत्सयोगः सर्वत्र प्रपेत । न तस्मिन् सभरोऽनन्यत्रव्यव्याप्य वर्तते इति । तस्मात्तत्रान्ति चेद्व्याप्येव । न चेद्व्याप्यमिति तत्र नास्त्वेष व्याप्येवास्ति केवच प्रसिद्धव्यव्याप्यधननिरूपण-तथा न सर्वत्र निरूप्यत इति चेत्, न नाम निरूप्यतम् । तत्सयुक्तं तु नमः धरणयोग्य सर्वत्रास्तीति सर्वत्र धरणप्रसङ्ग । न च भेदाभेदोरन्यत्रेणाशः शायो निर्वेतम् । न चोभाभा, त्रिद्वयोरेकतासम-वायादियुक्तम् । तस्मादनिर्वचनीयानायायिवापारकत्विन एवांशो नभसो न भाविक इति युक्तम् । न च काल्पनिको ज्ञानमानावतर्जनिव । कथमविशयमानोऽस्ति, असत्त्वात् । कथं शब्दधरणलक्षणाव कार्याव

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शून्यद्वययोर्देहयोर्पादयोरन सामानाधिकरूप्य सौऽप्यमिति तदकस्यैव द्रव्यमवोपाधिकभेदापेक्ष न द्रव्यभे-दमाकाङ्क्षति । न च त्रयणोऽशो जीवो निष्कलधुने । न च श्रोत्रस्य कर्णेनेमिमण्डलाच्छिन्नोऽपि नमसो-ऽशत्रयमण्डकाभावे त-मात्र-रादतो जीवस्यापि त्रयाश-वामात्राज मित्राभिन्नम् । न च भेदः शास्त्रार्थो लौकिकत्वात् । अंभेदस्य त्वैकान्तिकस्य शास्त्रोपपत्तात्तदनुपगमे सम्बन्धोरेव मुक्तिहेतुर्गणिता स्यादिति भावः । कर्मैव मुक्तिहेतुरिति तत् सम्बन्धिपेक्षाशङ्कयाऽऽह-कृतकमिति । ह्यनकथेऽपि ध्वमप्रसिद्धते-त्प्राशङ्क्याऽऽह-न्यायेनेति । मोक्षो निरतिशयानन्दत्वेन भाव्याकृतकभेदनिमित्तः स्यादेव कल्पप्रसन्नता तस्या-भावापेक्ष कृतक के कथ नानित्यत्वा पक्षधने च पञ्चाध्वमन्वेधस्य पुनरन्यत्तापुनरावृत्तिरुक्तिरुपेयम् । न च ध्वमप्रमेऽपि कारणभावाज्ज ध्वमस्य पुनरु पक्षिन्मदस्य प्रतियोगिभेदेनाभ्यानात् । तदभेदे च तदुपपत्तेरास्यकथादतो न कर्मसाध्या मुक्ति । न चाध्वमन्वे कल्पप्रसन्नोऽपि पशुव्यतिरिक्तोऽस्तीति भावः । तदेव प्रपञ्चते त्रयणि मैत्रेयीब्राह्मणमन्त्रिमिश्रपमहर्षिमुक्तायुक्तम् ॥ २२ ॥ (६) ॥ यत्रनिश-

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ (७) ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्यः, एवं निश्श्रेयसहेतुत्वाद्धर्म जिज्ञास्य-
मित्युक्तम् । ब्रह्म च “जन्माद्यस्य यतः” [व्या० सू० १।१।२] इति लक्षि-
तम् ॥ तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुव-
र्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः—किमात्मकं

रत्नप्रभा ।

तस्मान्मन्त्रेयोत्राख्ये प्रत्यग्रहणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (६) ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा० । लक्षणम्-
ध्रेणास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति—यथेति ॥ तत्र हि त्रसगो बुद्धिस्यत्वार्य सामान्यतो जगत्कारणत्वं
लक्षणमुक्तम् । तेन बुद्धिस्थे त्रसणि कृत्स्नवेदान्तसमन्वय प्रतिपाद्यत्वात्कारणत्वं किं कर्तृत्वमात्रम् उत प्रवृत्ति-
कर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजिज्ञासायामिदमारुपते । तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचित्तहेतुत्वात्तैनास्य
सङ्गतिः । यद्यापि तदान्वयार्थमस्य युक्तम् । तथापि निश्चिन्तात्पर्यवेदान्ते, कर्तृत्वान्त्रेक्षरमतनिरासः
सुकर इति समन्वयान्ते इदं विनियतम् । लक्षणमूत्रस्याध्यायादिसङ्गतत्वादस्यापि अध्यायादिमंगतिः ।
पूर्वमेव सर्वजिज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीवपरत्वं निरूप्यम् । तदयुक्तम् । कर्तृत्वादानयोर्भेदेन
भामती ।

कथंते, न जानु रन्नामजायमान उग्नो मयकर्यादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञातत्वामिदं
कार्यस्यङ्गतादस्य । कार्योत्पादादूर्वमज्ञात कथं तयो पादाङ्गमिति चेत् । न । पूर्वपूर्वकार्योत्पादयज्ञप-
त्वादस्यपि एते तत्सत्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्च कथंता तत्सत्कारप्रवाहस्य । अस्तु बालुपपत्तिरेव कार्य-
कारणयोर्भाव्यायकर्यात् । अनुपपत्तिर्हि मायासुपोद्बल्यस्यनुपपद्यमानार्थत्वान्मायायाः । अपि च भावि-
कांशनादिनां मने भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वाच्च ज्ञानस्यानगाधनो मोक्षः स्यात् । तदेवमाका-
शाद् इव श्रोत्रमनिर्वचनीयम् । एव जीवो त्रसगोऽन इति कामादृष्टनीय मतमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (६) ॥
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । स्यादेतत् । वेदान्तानां त्रसणि समन्वये दर्शितं समान सम-
न्वयलक्षणमिति किमपरमशङ्क्यते यदर्थमिदमारुपते इति शङ्कां निराकर्तुं सगतिं दर्शयन्तरोपमाह—यथा-
भ्युदयेति । अत्र च लक्षणस्य सगतिमुक्त्वा लक्षणेनान्वयान्तरकरणस्य सगतिरुक्ता । एतदुक्तं भावि-
स्य जगत्कारणे त्रसणि वेदान्तानामुक्तं समन्वयः । तत्र कारणमात्रस्योपपत्त्या दर्शनाज्जगत्कारणं
त्रसणः किं निमित्तं त्रैत्र, उगोपादानत्रेनापि । तत्र यदि प्रथमः पञ्चस्तत्र उपादानकारणानुसरणे
सांख्यस्मृतिमिदं प्रमाणमभ्युपेयम् । तथा च ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति त्रसलक्षणममायु, अविद्याने
प्रशनेऽपि गतत्वात् । असमगता । यदि नूतः पक्षमनो नानित्यामिनां पञ्चानिगिति साधु लक्षणम् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यथावेदोत्राख्यस्य त्रसणस्य तस्मादेवोपादानं त्रसणः सा रयति—प्रकृतिश्चेति । त्रसणस्य त्रस-
द्वौलक्यव वक्तुं वृत्तं स्मारयति—यथेति । सऽष्टान्तमात्रमूत्रार्थमनूत्र त्रसणस्य कारणस्य द्वौल-
सुमार्यस्य विचारप्रतिज्ञाया सगतिमाह—अत्र चेति । त्रसकारणस्यार्थाङ्कणस्य कारणविशेषविचारस्य च
सत्त्व गेतिपूर्वकमतिष्ठमर्थमाचक्षणाः । मनिमित्तं सहायमाह—नचेति । जन्मादिमो मे तद्विकारमिदं रा-
त्रेणोभयरूपकारणयोर्भेदेनान्वयस्यमाह—यथेति । निर्वाणत्वात्पर्यवेदान्तेनित्यत्वमात्रा नानुमित्तोर्भेदोक्ति-
मुक्तेरिति मन्त्रस्वावसाने विनिर्वाणत्वादिप्रमाणमुक्त्वा त्रिपे मन्त्रस्योद ताव्य इति कारणान्मात्र त्रसोत्राख्येति
मात्रः । त्रसलक्षणस्याध्यायादिभ्यः शब्दस्यार्था । तत्रोक्तमर्थमिति । पूर्वमेव प्रतिज्ञातीयं त्रसलक्षणं
मन्त्रस्योद ताव्यमिति । समानधर्मद्वारा विनिर्वाणत्वादिप्रमाणमुक्त्वा त्रिपे मन्त्रस्योद ताव्यमिति ।

पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति ॥ तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति ॥ कस्माद् ॥ ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणाद्-ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते-“स ईक्षाश्चक्रे” [प्रश्न० ६ । ३] “स प्राण-मसृजत” [प्रश्न० ६ । ४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफ-लसिद्धिलोके दृष्टा ॥ स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम् ॥ ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च-ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते, तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिप-त्तम् ॥ कार्यश्चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते । कारणेनापि तस्य तादृशोऽनैव भवितव्यम् । कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् ॥ ब्रह्म च नैवल्लक्षणमवगम्यते-“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम्”

रत्नप्रभा ।

प्रतिज्ञाया गौण-वादित्याश्रयि-तत्र निमित्तेत्यादिना । पृवांत्तरपक्षयोः द्वेतादितिसिद्धिं पठम् । ईक्षापूर्वकेति । ईक्षणश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चिनम् । तथा च तत्र, न प्रकृति कर्तृत्वात्, यो यत्कर्ता, स तत्प्रकृतिर्न, यथा घटकर्ता कुलाल इत्यर्थः । जगद् भिन्नकर्तृत्वादानक, कार्यत्वाद्, घटवदित्याह-अने-केति ॥ ब्रह्म, नोपादानम्, ईश्वरत्वाद्, राजादिरदित्याह-ईश्वरत्वेति ॥ जगत्, न ब्रह्मप्रकृतिक, तद्वि-क्षणत्वाद्, यदित्य तत्तथा, कुलालविलक्षणघटवदित्याह-कार्यश्चेति ॥ निष्कलं निरवयम् । निष्क्रि-यम् अचञ्चलम् । शान्तम् अपरिणामि । निरवयं निरन्तरमस्तद्विषयम् । तत्र हेतु-निरञ्जनमिति ॥

भामती ।

सोऽयमशेषः । तत्र “आपूर्वककर्तृत्वं प्रमुखमस्वरूपा । निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु नहिचिन् ॥” तदिदमाह-तत्र निमित्तकारणमेव तावदिति । आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तद्वि-जानन्दिगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जीवरत्वे पराम्ने निमित्तोपादानभेदाद् गौणी मेति पूर्वपक्षयति-तत्रेति । एवकारार्थं स्फुटयति-केवलमिति । तत्र मानं पृच्छति-कस्मादिति । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं चेतनत्वात्कर्तृत्वाच्च कुला-लादिवदित्याह-ईक्षेति । हेतुद्वयं श्रुत्या स्फुटयति-ईक्षेत्यादिना । ब्रह्मगन्धानस्य कर्तृत्वे कार्यद्रव्यो-पादानत्वे किं साधकमित्यादास्य कुलालादेरपि तत्प्रभक्तित्वेऽप्याह-ईक्षेति । अनुमानान्तरं यत्तु या द्रव्यो-त्पत्तिः सा भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा यथा घटागुल्यचित्तिरिति व्याप्तिमाह-अनेकेति । जगद् द्रव्योत्पत्तिर्भेद-निमित्तोपादानपूर्वा द्रव्योत्पत्तिराद्वैतोत्पत्तिरदित्यनुमिनोति-स चेति । न तत्र कार्यद्रव्योपादानमो-प-रत्वात्कीर्तिश्वरपदित्याह-ईश्वरत्वेति । साध्यवैकल्यं प्रयाह-ईश्वरगणां हीति । दार्ष्टान्तिकं निगम-यति-तद्वदिति । भिन्नमचेतनोपादानं कार्यद्रव्यत्वादद्वैतवदित्याह-कार्यं चेति । कार्यञ्च साधयति-सावयवमिति । निमित्तं न ब्रह्मोपादानमचेतनत्वादशुद्धत्वाच्च घटादिवदित्याह-अचेतनमिति । तथाऽपि जगद्वेतनोपादानं किं न म्यात्तत्ताऽऽ-कारणेनेति । तत्रैव तर्हि तादृशम् नोपाह-ब्रह्म चेति । निष्कलं निरवयम् । निष्क्रियं पाणिमप्रवर्त्तित्वादिभिरुक्तम् । शान्तं रागद्वेषादिभ्यः । निरवयं पुण्यापुण्यादिवत् । निरञ्जनं सुगन्धगन्धादिभिरुक्तम् । आदिशब्देन ‘शुद्धमरावर्त्तितम्’ इत्यागा श्रुति-रक्ता । ब्रह्मगन्धेन जगदुपादानं तर्हि किं तदुपादानं, न हि निमित्तमात्रावगम्य कार्यं तत्राऽऽह-

[श्वेता० ६ । १९] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतिश्च उपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् ॥ निमित्तकारणं च ॥ न केवलं निमित्तकारणमेव ॥ कस्मात् ॥ प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधाद्-एवं हि प्रतिज्ञादष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते ॥ प्रतिज्ञा तावद्-“उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” [छा० ६ । १ । २] इति । तत्र चेकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते ॥ तत्रोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति । उपादानकारणादप्यतिरे-

रत्नप्रभा ।

अज्ञानतुल्यतमशून्यमित्यर्थः । तर्हि जगतः सदशोपादानं किमित्यत आह-पारिशेष्यादिति ॥ ब्रह्मनिपेक्षे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभिप्रेयमानः सिद्धान्तपति-प्रकृतिश्चेति ॥ चकाराभिहितत्वप्रहः । एवमुभयरूपे कारणत्वे तयोरवाधो भवतीत्याह-एवमिति ॥ कर्तृज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत भाव्यते ।

शेषनियममागमो न प्रतिक्षिपत्यपि त्वनुमन्यत एवेत्याह-पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदिति । ब्रह्मोपादानस्यैव प्रसक्तस्य प्रतिपेक्षेऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यसृष्टिप्रसिद्धानुमानिकं प्रधानं सिध्यत इति । एकविश्रायेण च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानम् ‘उत तमादेशम्’ इत्यादिना, ‘यथा सोम्येकेन सृष्टिपट्टेन’ इति च दृष्टान्तः, परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः । यथा सोमशर्मणैरेकं ज्ञातेन सर्वं कटा ज्ञाता भवति । एवं प्राप्त उपपत्ते-प्रकृतिश्च । न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणम्, युतः, प्रतिज्ञादष्टान्तयोरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तादृशपरिपेक्षाताम् । तथाहि-‘न मुद्ग्ये समन्यथं जवन्श श्रुतिरिष्यते । न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥ सर्वं हि तावदेदान्ताः पौर्यापयणं वीक्षिताः । ऐकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ॥’ तदिहापि प्रतिज्ञादष्टान्तौ मुख्यार्थावेप युक्तौ न तु यजमानः प्रस्तर इतिवद्वृणक्तवन्वा नेनन्वी, तत्पार्थ्यादादस्यात्तापरत्वात् । प्रतिज्ञादष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मकत्वाद्योपादेयस्य कार्यजानस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्योदयन्तमिन्नमिति न तज्ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । न च ब्रह्मणोऽन्यन्निति तत्कारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादष्टान्तोपरोधादेव । न हि तदानीं ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वमप्यपाति-नस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात् । यत इति च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्यते अपि तु प्रकृतौ, ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ इति । ततोऽपि प्रकृतिव्यमवगच्छामः । दुन्दुभिप्रहणं दुन्दुभ्यान्वानप्रहणं च तद्वत्तदशब्दत्वसामान्योपपत्तेश्च

आनन्दगिरौ-न्यायनिर्णयः ।

पारिशेष्यादिति । तत्र ब्रह्मश्रुतमसारस्य नास्तीत्याह-अशुद्ध्यादीति । न च तस्याप्रमितत्वादनुपादानत्वमिषाह-स्मृतीति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य निषेधे सांख्यीयप्रधानादन्यत्राप्रसङ्गात्तदेष पारिशेष्यो जगदुपादानमित्यर्थः । ‘मदेय’ इत्यादिश्रुतेस्तर्हि का गतिरित्याश्रयानुमानरितोपादिशेषे संकोच इत्याह-ब्रह्मोतः । ‘जन्मादिभूतोक्तद्वयस्यासमाधिनयमिनिशब्दोपपत्तमनृष सिद्धान्तमवधार्य प्रतिश्लेष्याकोनि-एवमिति । उत्पन्नमात्रे जीवन्तु नोभयकारणतन्नि शङ्कते-कस्मादिति । हेतुमादाय व्यापदे-प्रतिज्ञेति । एवमित्युपकारणत्वे तर्हीति यावत् । तयोरनुसारेण यत् प्रतिज्ञामाह-प्रतिज्ञेति । दृष्टान्तपर्याह-तत्रेति । तदनुसारेण सम्यं दर्शयति-तमेति । निमित्तकारणज्ञानादेव सर्वज्ञानं किं न

प्रकृत्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५१७)

कात्कार्यस्य ॥ निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति । लोके तद्वः प्राप्तादव्यतिरेकदर्शनात् ॥ दृष्टान्तोऽपि—“यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” [छां० ६।१।४] इत्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते ॥ तथा—“एकेन लोहमाणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् ॥ एकेन नख-
निकृन्तनेन सर्वं काष्ण्यायसं विज्ञातं स्यात्” [छां० ६।१।५-६] इति च ॥ तथाऽन्यत्रापि—“कस्मिन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [मुण्ड० १।१।२] इति प्रतिज्ञा ॥ “यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति” [मुण्ड० १।१।७] इति दृष्टान्तः ॥ तथा “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” [वृ० ४।५।६] इति प्रतिज्ञा । “स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याच्छब्दाच्छब्दकृत्याग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः” [वृ० ४।५।८] इति दृष्टान्तः ॥ एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्व-

रत्नप्रभा ।

बाह-निमित्तकारणाव्यतिरेकस्त्विति ॥ वृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वादर्शान्तिरूप्य प्रमाण उपा-
दानत्वं वाच्यमित्याह-दृष्टान्तोऽपीति ॥ वागारम्भ नाममात्र विकारो न वस्तुतोऽस्तीति साधकारण-
ज्ञानाद्विकारज्ञान युक्तमित्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानाह-तथान्यत्रापीति ॥
वृहदारण्यकेऽपि तावह-तथा-आत्मनीति ॥ घटः स्फुरति पटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरण प्रकृतिः, तद-
तिरेकेण विकारो न सन्तीति सोऽयमर्थो यथा स्फुटः स्यात्तथा दृष्टान्तः स उच्यते । हन्यमानदुन्दुभि-
जन्याऽऽन्दसामान्याद्वाहान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहणातिरेकेण पुण्यं ग्रहीतुं शोता न शक्नुयात् ।
सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातः शब्दविशेषो गृहीतो भवति । तस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेष-
शब्दो गृहीतो भवति । अतः शब्दसामान्यग्रहणप्राप्या विशेषा सामान्ये कल्पिताः । तद्वदाल-
मानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद्विज्ञातत्वं प्रकृतित्वमुक्तत्वा पञ्चमी-

भामती १-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

स्यात्तत्राऽऽह-निमित्तेति । दृष्टान्तानुपरोधमाह-दृष्टान्तोऽपीति । यदि ज्ञाताया तद्विकारस्य शेषवे-
नानवशेषे हेतुः-वाचेति । घटादेर्वाचारम्भणाय वस्तुतोऽस्त्व साधयति-नामेति । न्ययशेष निवे-
धति-मृत्तिकेति । निपरीतदृष्टान्तोऽपि स्यादिति शङ्कः निरसितुं दृष्टान्तान्तराभ्याह-तथेति । गति-
सामान्यार्थमायवर्णयतौ प्रतिज्ञादृष्टान्तानाह-तथेति । वृहदारण्यकेऽपि तौ निर्दिशति-आत्मनीति ।
घटः प्रकाशते पटो केष्यनुगतप्रकाशातिरेकेण घटादेरभिद्वेस्त्रेय कल्पितत्वात्प्रकाशोऽनुगतोऽविष्टान प्रह-
तिरित्यनुगतः स दृष्टान्तो यथा तथोच्यते । वाशान्दुन्दुभिश्चन्द्रसामान्यग्रहणान्निति यावत् । दुन्दुभेस्त्वं-
च्छब्दसामान्यस्त्वेत्यर्थः । दुन्दुभ्याघातस्य जनकस्य जन्यतया सक्न्धी वा शब्दो विशेषशब्द इत्यर्थः ।
वेदान्तत्रयगत न्याय वेदान्तान्तरेष्वतिदिशति-एवमिति । प्रतिज्ञाद्यनुपरोधविज्ञादुपादानत्वपञ्चमीशु-

१ अथ प्राय उपनिषत्सु सृजनारकः पाठः उपलभ्यते, स च छान्दस एव, जलविषासकस्याग्रहणादयः ।
पञ्चमिव स्यादिति शङ्कः ।

साधनौ प्रत्येतव्यौ ॥ यत इतीयं पञ्चमी—“यतो वा उमानि भूतानि जायन्ते” [तै० ३ । १] इत्यत्र “जनिकर्तुः प्रकृतिः” [पा० सू० १ । ४ । ३०] इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या ॥ निमित्तत्वन्त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् ॥ यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनाधिष्ठानतृनपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति ॥ प्रागुत्पत्तरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् ॥ अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोद्दिता वेदितव्यः ॥ अधिष्ठातरं ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यान्वयत्वात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् ॥ तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥ कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे—

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति—“सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेयेति” [तै० २ । ६ । २] इति “तदेतत् बहु स्या प्रजायेयेति” [छां० ६ । २ । ३] इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायास्स्वातन्त्र्य

रत्नमहा ।

श्रुत्याप्याह—यत इति ॥ “यतो वा” इत्यत्र ध्रुवा यत इति पञ्चमी प्रवर्तते द्रष्टव्येत्यन्वयः । जनि-कर्तृगिति ॥ जायमानस्य कार्यस्य प्रवर्तित्वादानमपि भवतीति सूत्रार्थः । सत्त्वापा-पञ्चम् “अपादाने पञ्चमी” [पा० २ । ३ । २८] इति सूत्रात् प्रवर्तते पञ्चमीत्यम । एतन्नम प्रवर्तते प्रसा य कर्तृत्वं साधयति—निमित्तत्वमिति ॥ तत्र, ध्यातिरिक्तकर्मिण्येव, प्रवर्तितात्, मृदादिनिर्दिष्टानुमानानामागमवाधमाह—प्रागुत्पत्तरेति ॥ जगत्कर्तृ तत्त्वे प्रजापि सून योनयति—अधिष्ठात्रन्तरेति ॥ २३ ॥ एतत्सोमयत्नप्रकरणत्वमिन्द्रमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति—कुतश्चेत्यादिना ॥ अभिध्या-भासती ।

णार्थम् ॥ २३ ॥ अनागतं ह्यकामकृतोऽभिव्या । एतया तद्वत् स्वातन्त्र्यउत्पत्तेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्श-

आनन्दमिरीप-ग्यावनिर्णयः ।

स्याऽपि तद्वदित्याह—यत इति । यत इत्यादिश्रुतौ या इतीयं पञ्चम्यापि प्रवर्तितापादान एव द्रष्टव्येति सन्नम् । जात्याद्वद एवेति निमित्तोऽपि पञ्चमीदृष्ट्यादानमत्र कथं गमयेत्तत्राऽऽह—जनीति । जायमानस्य कार्यस्य प्रवर्तित्वादानमपि भवतीत्यपादाने पञ्चमीस्मरणात् कारणाभावे सा युक्तेत्यर्थः । यद्यपि सूत्रे प्रवर्तिमद्वय सर्वकारणमवधारयितुम्, तथाऽपि तदनाह य “प्रवर्तिष्य” इति सूत्रस्य प्रवर्तिमद्वय-पदपदमपि मन्यते तथाऽपि कथं निमित्तत्वं तदाह—निमित्तत्वमिति । अधिष्ठात्रन्तराभावात् ध्यातिरिक्तकर्म-त्वेन साधयति—ययेति । अन्वयस्याधिष्ठानतृनपेक्षणीयस्यात्मने हेतुमाह—प्रागिति । प्रवर्तित्वात्प्रवर्तिमद्वय जगतो जेयस्यापि सूत्रादवधारयितुमाह—अधिष्ठात्रन्तरेति । उक्त्यो व्यभिचरेण स्तोत्रेण—अधिष्ठा-त्रतीति । ध्यातिरिक्तकर्मिण्येव प्रवर्तिमद्वय—तस्मादिति ॥ २३ ॥ द्विषा हेतुत्वेन स्य युक्त्येति तद्वत् प्रवर्तिमद्वयमवधारयति—कुतश्चेति । तद्वत्प्रवर्तिमद्वययोऽन्वयवशात् । तदनाह—अभिध्वयेति । प्रवर्ति-मद्वयप्रवर्तिमद्वयवशात् प्रवर्तिमद्वय—अभिध्वयेति । कथं तद्वत्प्रवर्तिमद्वयवशात् प्रवर्तिमद्वय—तत्रेति ॥ २४ ॥

प्रवृत्तेः कर्त्तन्ति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवन-
भिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः-इतश्च प्रकृतिर्वह्म । यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव
कारणमुपादायोर्भौ भवमप्रलयावाप्तायेते-“सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
न्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्त्वं यन्ति” [छा० १।१।१]
इति ॥ यद्वि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तत्स्योपादानं प्रसिद्धम् ।
यथा-व्रीहियवादीनां पृथिवी ॥ साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं
दर्शयत्याकाशादेवेति ॥ प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्वह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां-“तदात्मानं स्वयमकुरुत”
[तै० २।७] इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्त्तृत्वं च दर्शयति-आत्मानमिति कर्मत्वं,
स्वयमकुरुतेति कर्त्तृत्वम् ॥ कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्त्तृत्वेन व्यवस्थि-
तस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पादयितुम् ॥

रत्नप्रभा ।

सृष्टिसङ्कल्पः ॥ २४ ॥ अभ्युच्चयः हेन्तरम् । आकाशादेवेत्येकारमुचिनमुपादानान्तरानुपादानमग्रहण
साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥ २५ ॥ आत्मसम्प्रविन्नी कृतिः आत्मकृतिः ॥
सम्प्रगम्यमान कृति प्रति विषयत्वमाश्रयत्यत्र । ननु कृतेराश्रय सिद्धो भवति । विषयस्तु साध्यः ।
एकस्योभय विद्ममिवाशङ्कते-कथं पुनरिति ॥ यथा मृदः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिरित्यत्र,
भामती ।

तत्र । ‘बहु स्याम्’ इति च इतिविषययोपादान वसुकम् ॥ २४ ॥ आकाशादेव । मन्त्रण एवेत्यर्थः ।
साक्षादिति चेति सूत्रायमनन्य तस्यार्थं व्याचष्टे-आकाशादेवेति । श्रुतिविषयो जगदुपादानत्वमवधा-
रयन्ती उपादानान्तरमात्रं साक्षादेव दर्शयतीति-साक्षादिति । सूत्रायमेव दर्शनमिति योजना ॥ २५ ॥
आत्मकृतेः परिणामात् । प्रवृत्तिमहणमुपलक्षणं, निमित्तमपि यपि दृष्टव्यं, कर्मनोपादानात्वात्
कर्त्तृत्वेन च तत्प्रतिनिमित्तात् ॥ कथं पुनरिति । सिद्धमाभ्यवोगेकरात्मनोपादयो विरोधादिनि ।
आनन्दगोपीय-न्यायनिर्णयः ।

निमित्तानुमेयोपादानं हेन्तरमाह-साक्षाच्चेति । सूत्रस्य गाल्प्यमाह-प्रकृतित्वस्येति ।
आक्षेपाणि व्याचरोति-इतश्चेति । आकाशस्य नन्दनम् ‘आकाशस्तद्विज्ञानं’ इत्युक्तम् । नन्वा-
काशं नन्दोत्तना सर्वभूतानां तदधीनप्रभमश्रुतिभिर्गानेऽपि कथं नन्दनं सर्वभूतोपादानं तत्राऽऽह-
यद्वाति । गगनस्य तदधीनमर्थमाह-माक्षादिति । आकाशादेवेत्येकारमुचिनमुपादानान्तरानुपादान
साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना । उपादानान्तरमात्रादृष्टितरेत्यकारार्थो न भवति किंतु निमि-
त्तस्याऽऽश्रयस्योपादानं न्यायवृत्तिरेव साक्षात्-प्रतीति । निमित्ते कार्यस्य उपादेष्टेराकाशस्य तन्मा-
त्रमत्र नेष्टमिति ॥ २५ ॥ तत्रगो जगन्निमित्तस्य तत्प्रवृत्तिरेव हेन्तरमाह-आत्मेति । गत
व्याकरोति-इतश्चेति । उक्तमेव निमित्तं निर्दिशति-आत्मानमिति । पूर्वसिद्धस्य कर्त्तृत्वं क्रिय-
माणत्वं तन्निमित्तस्य तन्निमित्तमप्येकस्य स्यादिति शङ्कते-कथमिति । सूत्रायमनन्यार्थं व्याचष्टे-

परिणामादिति ब्रूमः ॥ पूर्वसिद्धोऽपि हि सत्रात्मा विशेषेण विकारा-
त्मना परिणमयामासात्मानमिति ॥ विकारात्मना च परिणामो मृदा-
द्यासु प्रकृतिपूपलब्धः ॥ स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपे-
क्षत्वमपि प्रतीयते ॥ परिणामादिति वा पृथक् सूत्रम् ॥ तस्यैवोऽर्थः—
इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणम् । ब्रह्मण एव विकारात्मनायं परिणाम-
स्सामानाधिकरण्येनास्त्रायते—“सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तं च”
[तै० २ । ३] इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म । यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु—“कर्तार-
माशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्” [मुण्ड० ३ । १ । ३] इति, “यद्वत्तयोनिं

रत्नप्रभा ।

सिद्धवान्मन इत्याह—परिणामादिति ॥ आत्मानमिति ॥ अविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साप्प-
त्वे दृष्टान्तमाह—विकारात्मनेति ॥ ननु ब्रह्मण आत्मानमिति द्वितीयया कार्यत्मना साप्यत्वधुसाऽस्तु
प्रकृतिरित्यम् । कर्ता त्वयोऽस्तिष्यत आह—स्वयमिति चेति ॥ अथगः कृतिर्कर्मत्वोपपादनार्थं परिणामा-
दिति पदं व्याख्यापान्क्यापि व्याचष्टे—पृथक् सूत्रमिति ॥ मृदट इतिब्रह्म सच्च त्यच्चेति परिणामसा-
मानाधिकरण्यर्थः । प्रथमः प्रकृतिरित्यमर्थः । सत् प्रत्यक्षं भूतत्रयम् । त्यत् परोक्षं भूतद्वयं, निरुक्तं
पक्षं शक्यं घटादि अनिरुक्तं पक्षमशक्यं कयोत्पत्त्यादिकं च त्रयेयामशदित्यर्थः ॥ अत एवे परिणाम-
शब्दः कार्यमात्रपरः । न तु सत्प्रकार्यात्मनपरिणामपरः तदनन्यत्वमिति निर्णयस्य यक्ष्यमाणत्वाद् ॥
॥ २६ ॥ योनिश्च हि गीयते । योनिरित्याह—योनिश्चेति ॥ कर्तारं
क्रियाशक्तिमन्तम् । ईशं नियन्तारं, पुरुषं प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन
आमती ।

परिणामादिति ब्रूम इति । पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वचनीययात्रेदेताभिन्न
इवेति सिद्धस्यापि साप्यत्वमित्यर्थः । एकाग्रमन्त्रेन व्याख्याय पाठेणामादित्यपिच्छिव व्याचष्टे—परिणामादिति
वेति । सच्च त्यच्चेति द्वे ब्रह्मणो रूपे । सच्च सामान्यविशेषाभापरोक्षमया निर्वाच्यं पृथिव्यमजोऽक्षयम् ।
त्यच्च परोक्षमन एवानिर्वाच्यमिदं तथा पाश्चात्तादशङ्क्यं, कथं च तद्वन्मनो रूपं यदि तस्य ब्रह्मोपादानं,
तस्मात्परिणामाद्रूपं भूतानां प्रकृतिरिति ॥ २६ ॥ पूर्वसिद्धिगोऽनुमानमनुमाश्रयमविरोधेन दूययनि-
यानन्दगिरिय—व्यायनिर्णयः ।

परिणामादिति । आत्मानमिति विशेषणादेतद्वैतित्यर्थः । इयं मिथ्यापरिणामेऽपि कथं विरोधसमाप्तिरित्यादा-
वशाऽऽह—विकारेति । एतत्तत्त्वं पूर्वसिद्धस्याप्यसिद्धस्यान्तरेण परिणामो दृष्टव्यमुक्तः स्यादित्यर्थः । धौ-
तेन विशेषणान्तरं सूचितमर्थमाह—स्वयमिति । आत्महेतरेति हेतुमात्रमर्थं परिणामादिनि पदमिमुक्तम् ।
अत्रेति स्वतन्त्रद्वन्द्वमन्तरमन्तरित्याह—परिणामादिति चेति । अर्थमन्तरमन्त्रे कथं पार्थक्यं तत्राऽऽह—
तस्येति । अर्थविशेषकं दर्शयति—इतश्चेति । मृदटः सुखं कुण्डलमिविरहद्वयः सच्च त्यच्चेति जगतः
सामानाधिकरण्यादुपादानत्वं निमित्तं नदयोगादित्यर्थः । सत् प्रत्यक्षं भूतत्रयम् । त्यत् परोक्षं भूतद्वयम् ।
निरुक्तमिदंमन्त्रमितिनिर्वचनाम् । ततोऽन्यदुनिरुक्तम् ॥ २६ ॥ जगत्तिमित्यस्यैव ब्रह्मणस्तत्प्रकृति-
रित्यवगाह—योनिश्चेति । वेदान्तादेव वेदानो दर्शयति—कर्तारमिति । क्रियाशक्तिरुपादानशक्तिरपि
तत्पार्थक्यमाह—ईशमिति । सादृश्यं व्यावर्तयति—पुरुषमिति । तस्य पुरि शक्यमस्य परिच्छेदं
ध्यायितुमिति—ब्रह्मेति । आकाशादेरप्यपे कथं पूर्णता मत्राऽऽह—योनिमिति । अतस्तदिति मन्त्रः ।

परिपश्यन्ति धीराः” [मुण्ड० १ । १ । ६] इति च ॥ योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनरूपसमधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति ॥ स्त्रीयोनिरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् ॥ क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः—“योनिष्ट इन्द्र निषदं अकारि” [ऋ० सं० १ । १०४ । १] इति । वाक्यशेषात्तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते—“यथोर्णनाभिस्मृजते गृह्यते च” [मुण्ड० १ । १ । ७] इत्येवञ्जातीयकात् ॥ तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् ॥ यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि ॥ तत्प्रत्युच्यते ॥ न लोकवदिह भवितव्यम् । न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः । शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

पश्यन्तीत्यर्थः । नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोनां योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह—स्त्रीयोनिरिति ॥ शोणितप्रवयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य स्थानमर्थो भवति । सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्देन प्राप्य । ऊर्गनाम्नादिप्रवृत्तदृष्टा तत्रावयवशेषनिरोधादित्याह—क्वचिदिति । ऐ इन्द्र ते तत्र निषदे उपवेशनाय योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । इन्द्रोक्तानुमानान्पन्थाऽऽगममाधमाह—यत्पुनरित्यादिना ॥ नन्वनुमानस्य धुम्यनपेक्षान्न तत्राव इत्यत आह—न हीति ॥ जगत्कर्ता पक्षः श्रुत्यैव सिध्यति । या इति, सा शरीरजन्येति व्याप्तिनिरोधेन नित्यद्विनिमित्तोऽनुमानासम्भवादत श्रौतमीश्वर पक्षीहत्याऽनुपादानमाप्ती ।

यत्पुनरिति । एतदुक्तं भवति—इन्द्रो जगतो निमित्तकारणमत्र ईक्षापूर्वजगत्कृत्वात्, कुम्भकर्तृकुडाळवत् । अत्रेश्वरस्यासिद्धराश्यासिद्धौ हेतु पक्षश्चाप्रसिद्धिशेषः । यथाह—“नानुपलब्धे न्याय प्रवर्तते” इति । भगवतास्त्वितिद्वारिति चेत्, इत्तं तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति सादृशोऽनुपगन्तव्यः । स च निमित्तकारणोपादानकारण चेश्वरमवगमयति । त्रिष्वप्याश्रयप्रायागमनिरोधात्तानुमानसुदेतुमर्हताति कुनस्तेन निमित्तवायधारणेत्यर्थः । इव चोपादानपाण्यामादिभाषा न विकारमिप्रायेणापि तु यथा सर्वस्योपादानं रज्जुरेव ब्रह्म जगदुपादानं दृश्यम् । न खलु नित्यस्य निष्कृतस्य त्रयणं सर्वार्थमनन्देशेन वा पाण्याम सम्भवति, नि यत्रादनेन्द्रेन्द्रादित्युक्तम् । न च प्रदं शराबादयो मियन्ते, न चाभिन्ना, न वा

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यद्वत्तयोनिमिपत्र तदक्षरं परित्राधिगम्यमिति सन्धः । योनिशब्दे ब्रह्मणि प्रयुक्तेऽपि षष्ठं तत्त्वोपादानं, न हि तत्त्व प्रवृत्त्यर्थं प्रसिद्धं तत्राऽऽह—योनिशब्दश्चेति । ननुपादानमत्र त्रिणाऽपि स्त्रीयोनी योनिशब्दो दृश्यते तत्राऽऽह—स्त्रीति । अयमशब्देन योनिप्रमत्र शोणितं गृह्यते तर्हि योनिशब्दस्य धुमि-त्वाप्रयमतो यत्कथ्यते किमयं पक्षादुच्यते तत्राऽऽह—क्वचिदिति । योनिः स्थानं ते तत्र मो इन्द्र निषदं निषदनायोपवेशनाय स्थित्यर्थमकारि इत्यमित्यर्थः । योनिशब्दस्य ध्वमिचारिण्येनाश्रुतिन्येनासाधकन्या-ज्ञायाऽऽह—वाक्येति । भूतयोन्यादिसाध्यं समर्थम् । वाक्यशेषशब्दो ब्रह्मादिपदम्यानुपलक्षणश्रुत्यादिमिदम् । सिद्धान्तमुपसहरति—एवमिति । परोक्षमनुमानजानमपार्क्यमनुमदनि—यदिति । यथाऽष्टमनुमेपमिह तु धर्मज्ञानानुमानं युक्तं श्रुतिविज्ञाभ्यां ब्रह्मणोऽन्यत्र सामान्यतो दृष्टानो सारसारशब्देन दर्शयति—तदिति । किञ्च, श्रौतमीश्वरमनाश्रितानुमानमाश्रित्य वा ? नाऽऽह, अप्रसिद्धविशेषमादिप्रमद्व्याह—न हीति । न द्वितीयो धर्मिप्राहृमाननिरोधादित्याह—शब्देति ।

शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम ॥ पुनश्चेतत्सर्वं
विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः ॥ २७ ॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रवैयासिक्यां शागीरकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥
“ईक्षतेर्नाशब्दम्” [व्या० सू० १ । १ । ५] इत्यारभ्य प्रधानकारण-
वादः सूत्रैरेव पुनःपुनराशङ्क्य निराकृतः ॥ तस्य हि पक्षस्योपोद्बल-
कानि कानिचिद्विद्वाभासानि वेदान्तेष्वापातेन (मन्दमतीन्) प्रति-
भान्तीति । स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य
देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैस्त्वयन्वेष्वाश्रितः ॥

एतप्रमा ।

मत्वसाधने मवायेनोपजीव्यया ग्रहनिवृत्तौधकृत्या वाध इयर्थः । यदुक्तं त्रिदक्षणाद्वैद्यगो न जगदु-
पादानत्वमिति, तत्राह—पुनश्चेति ॥ “न त्रिदक्षणाद्वैद्यस्य नयात्वं चशब्दात्” [व्या० सू० १ । १४]
इत्यारभ्येयर्थः । अत्र उभयपक्ष कारणत्रयगो लक्षणमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (७) ॥ एतेन सर्वं
व्याख्याताः । अस्यातिदेशाधिकरणस्य तापर्यं यत्तु वृत्तमनुवदति—ईक्षतेरिति ॥ प्रधानवादस्य प्राग-
न्येन निराकरणे हेतुमाह—तस्य हीत्यादिना ॥ तर्ग्यादिवादा उपेक्षणीया दृष्टव्यवादित्यत आह—
भाष्यी ।

भित्ताभिन्नाः, किंत्वनिर्वचनीया एवाययाह धुनिः—‘वृत्तिरेवेव सत्यम्’ इति । नन्मादृष्टोपपत्त्यादुपसदाराव
सर्व एव वेदान्ता एकात्मिकाद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव कचिद्वैतमाहुः, कचिद्वैतनिषेधेन, कचिद्वैतो-
पादानेन जगत् । एतावतापि तावदेवो निषिद्धो भवति, ननुपादानाभिमानमात्रेण निराकरणे आशङ्क्यः ।
न हि वाक्येद्वेदगम्यार्थोऽस्तीति ॥ २७ ॥ म्यादेतन् । सा भूत्प्रमाणं जगदुपादानं तथापि न त्रयोपादानत्वं
मिष्यति, परमात्मादीनामपि तदुपादानानामुपपत्तमानं भवति, तेषामपि हि किञ्चिदुपोद्बलमस्ति वैदिक
त्रिभिर्वागद्वयमपनेतुमाह सूत्रकार—एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्याताः । निगदव्याख्यानेन भाष्येन
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

शब्दानुमाणापि कथमुपपत्त्या कारणत्रयं तत्राह—शब्दश्चेति । योनिशब्दो यत्र इति पदार्थो
च शब्दार्थः । चकाराप्रतिज्ञागुणपरोपनिर्द्धारणं गृहीतम् । शब्दाग्रगण्यमपि धैर्यग्यादियुक्तिरिगे
धैर्ययुक्तमित्यादाववाह—पुनश्चेति । युक्तिरिगेभ्यामे निरामादागमभिरिज्ञानुमानस्य काठान्तीनाना-
प्रागाभ्यासप्रागनुपपत्त्या कारणत्वमिति भावः ॥ २७ ॥ (७) ॥ उक्तन्यायेन प्रमाणस्याशङ्क्येति न
प्रमाणेन जगत्कारणे समन्वयः । ‘अयोग्यीयानं’ ‘अग्नौ इमां रानाः’ ‘अमदेदेतम्’ इत्यादिशब्दादु-
पपत्त्यानुपादानं जगदेतन्ममयादिपादाववाह—एतेनेति । अनिदेशानुपादित्याद निरस्य जगदेतो
मदमि समन्वयस्यापनादस्य ध्यादिसमगि । पठे तु इति । अनिदेशाभिरुपपत्त्या तापर्यं यत्तु वृत्त
कालेपि—ईक्षतेरिति । तस्यैव निषेधतो निगमे हेतुमाह—तस्येति । प्रमाणवादस्यैव प्रागानेन निगमे
हेतुमाह—न चेति । न केवन्मन्वर्हिणवात्तस्य प्रागानेन मृत्निर्माणवादस्या—इत्येति । उक्तं तु-

१ अग्नौयानं एव प्रहृषिष्यति मन्वस्य १, सर्वेभ्योऽग्निमिहस्य न पुनश्च नोति च वेदिनाह ।

सर्वव्याख्याताधिकरणम्] रत्नमहा-भामती-व्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (५२३)

तेन तत्प्रतिषेध एव यत्नोऽतीव कृतः । नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे ।
तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः ॥ तेषाम-
प्युपोद्धलकं वैदिकं किञ्चिल्लिङ्गमापोतेन मन्दमतीप्सति भाषादित्यतः
प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेनातिदिशति ॥ एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषे-
धन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रातिपिद्धतया व्या-
ख्याता वेदितव्याः ॥ तेषामपि प्रधानवदशब्दच्छब्दविरोधित्वाच्चेति ।

रत्नमहा ।

तेऽपि त्विति ॥ निर्मुखास्ते कथं प्रतिज्ञा इत्यत्र आह-तेषामप्युपेति । तथाहि छान्दोग्ये जगत्कारणत्व-
ज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच-आसां वटधानानां मय्ये एका भिन्नीति, भिन्ना भगव इत्युवाच पुनः । पुनः
पित्रा किमत्र पश्यमीत्युक्ते, न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पित्राऽणिमानं न पश्यसीत्युक्तम् । तथा च न
किञ्चन शब्दाच्छब्दमस्वभाववादौ प्रतीयेते । अणुशब्दात् परमाणुवाद इति । एवम् “असदेवेदमग्र आसीद्”
[छा० ३ । १९ । १] “अणोरणीयान्” [कठ० २ । २०] इत्यादि लिङ्गं द्रष्टव्यम् । अत्राण्वा-
दिवादाः श्रुता न वेति संशये सत्यसदण्वादिशब्दव्याख्याता इति प्रातिऽतिदिशति-एतेनेति ॥ अण्वा-
तिवेश्वाच्च पुन्यक् सङ्गत्यापेक्षा । न किञ्चनाऽसच्छब्दयोः प्रत्यक्षायोग्यवन्तुपरत्वादणुशब्दस्य सूक्ष्माभि-
प्रायत्वादशब्दत्व, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्व, ब्रह्मकारणश्रुतिवाधितत्वञ्च । तस्माद्ब्रह्मेव परमका-

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-व्यायनिर्णयः ।

फल्गमाह-तेनेति । तर्हि तावदेव ब्रह्मकारणत्वमिद्वेत्प्रमतिदेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह-तेऽपीति । अण्वादिवादा-
नामशब्दत्वादेय निषेधे पुनस्त्यानाभावात् निषेध्यनेत्याशङ्क्याऽऽह-तेषामिति । “अणोरणीयान्” इत्याद्यत्र-
ह्यपर ब्रह्मपर धेयत्वादिशब्दस्य परमाण्वादिविषयत्वाविषयवाच्यां सदेहे परमाणुष्वणुशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्कु-
लादौ मृदा घटं करोतीतिवत्परैर्यात्राश्रयित्री देवः सजनयन्निनि तेषां हेतुगोके ‘असद्वा इदम्’ ‘असदेवेदम्’
इति शून्यवादात् ‘तन्नामरूपाभ्यामेतं व्याक्रियत’ इति कर्मकर्तरि लकारेण स्वभावनादादनुपादानं प्रमेति
प्रतीतिः ‘अण्य इमेमा धानाः’ इति च जगतो मृष्टान्ताद्भ्रमणं प्रठित्वे वटधानादष्टान्तादण्वादीनामपि
तत्प्रकृतिव्ययोगाद्वृत्तिमामान्यासिद्धिरित्यर्थः । अथैव पूर्वपक्षमानेऽपि किमिति साध्यमतनिश्चयन्यायेन
तन्निश्चयनं क्रियते किमिति न निरतिमिन्याशङ्क्य पूर्वपक्षमिमिमिश्रन्दममपिनामन्य सिद्धान्तमाह-
भूत इति । उक्तव्यायस्य तेषु प्रातिग्राह-तेषामिति । अणोरणीयान्नित्यामनः मृत्सतया प्रत्यक्षाय-
गोचरत्ववचनात्तत्रशब्दस्य परमाणुवाचकवासिद्धिरणुः फल्ग इति ज्ञानमार्गस्तुतेः ‘असदेवेदम्’ इत्यादेः
समाहितव्यामृदादिदृष्टान्तानां च प्रतिज्ञानुगेधित्वाद्धानादृष्टान्तस्यापि नदनुरोवेन भाक्त्यादण्वादीनां प्रा-
नवदशब्दवाद्ब्रह्मकारणवादिशब्दविरोधित्वादुक्तान्यपि वाह्यानि तत्रारण्यमिति ब्रह्मणि कारणे मिद्वः सम-

व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं शोत-
यति ॥ १ ॥ ४ ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्द-
भगवत्पादपूज्यंशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमां-
सादर्शनभाष्ये सन्दिग्धपदजातविचारो नाम समन्वयाख्यास्य
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

रणम् । तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ॥ १ ॥ ४ ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रूपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पा-

दकृतौ शाङ्करिकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ४ ॥

भामती ।

व्याख्यात सूत्रम् । 'प्रतिज्ञाच्छ्रेय लक्ष्यमाणे षट्समन्वयः । वैदिकः ॥ च तत्रैव नान्यश्रेयत्र साधितम्' ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्राघवस्यतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नवो वेदान्तानामित्यर्थः । पुनरुक्तेस्तापस्यमाह-व्याख्याता इति ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यमगवानन्दगिरि (ज्ञान) कृते

शाङ्करिकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य सन्दिग्धपदजातविचाराख्यश्चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः १.

नमस्तद्गुरुणे नमः ।

अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् ।

द्वितीयोऽध्यायः २.

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
प्रसङ्गात् ॥ २ । १ । १ ॥ (१) ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञस्सर्वेश्वरो जगत् उत्पत्तिकारणं मृत्युवर्णादय इव
घटुरुचकादीनामुत्पन्नस्य जगतो नियन्त्रित्वेन स्थितिकारणं मायावीक्ष्य
मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनस्स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव
चतुर्विधस्य भूतप्राप्तस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यस-

रत्नप्रभा ।

ॐ प्रणमो नमः । सखिदानन्दगुपाय कृष्णायाम्बिकारिणे । नमो वेदान्तनेत्राय गुरुवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥
सांख्यादिस्मृतिपुक्तिभिर्न चष्टितो वेदान्तसिद्धान्तगो निर्मूलेऽभिधायमैरिदितो व्योमादिजन्माऽऽप्ययः ।
उत्पत्त्यन्तविराजितधितिरुपुर्वापी च कर्ताशक्ती उक्तेन प्रथितोऽपि नामतनुकृत्त जातक्रीदा भजे ॥ १ ॥
“नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुते नामतनुकृदापि सत्तामर्निव्याकर्ताऽपि त्रिगुणरीरोभाधिरा फलेति,
अश इति च, प्रथिताः प्रसिद्धो यः तं प्रपणमित्र परमात्मान मूळप्रकृतिनियन्तार भजे इत्यर्थः ॥ स्मृति-
प्रसङ्गात् पूर्वोक्ताध्याययोर्विषयनिषिधामानसङ्गतिः यत्तु इत्त कर्तृपनि-प्रथमेऽध्याय इति ॥ जन्मादि-
सृज्ज्मात्मान्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितम् । “शास्त्रेण त्वदर्शो ब्रामदेवत्” [व्या०

भामती ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । इत्तर्पनि-प्रमाणयोः सन-
न्ययिरोपपत्तिहारलक्षणयोः समतिप्रदर्शनाय मुखग्रहणाय चेतयोः सन्नेपनस्तात्पर्यार्थमाह-प्रथमेऽध्याय
इति । अनपेक्षयेदान्तशाक्यम्ब्वरसमिद्धमन्त्रव्ययश्रुतस्य विरोधतत्पारेहाराभ्यामाक्षेपममाधानरक्षणदानेन

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वातिदेशाधिकरणे प्रमानवदशान्दत्र परमात्मादीनामपीत्युक्तम् । सप्रति प्रधानस्य वैदिकशान्दरत्वा-
भावेऽपि स्मृतिरूपशान्दरत्वाभावाय पतिहरति-स्मृतीति । पूर्वोक्ताध्याययोर्विषयनिषिधामानसङ्गत्तु यत्तु
पूर्वोक्ताध्याययोः सन्नेपनतोऽनुवदनि-प्रथम इति । जन्मादिसृज्ज्मात्मान्योत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति तत्रतत्रोक्त
‘शास्त्रेण’ इत्यादिप्रदेशोऽर्था-
पत्तदिति । चतुर्थपादार्थमुत्तरार्थम-

मन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् ॥ प्रधानादिकारणवादाश्चाऽऽद्भुतत्वेन निराकृताः ॥ इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानाञ्च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदान्तश्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ॥ तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति- (स्मृत्य० २।१।१) ॥ यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वजं जगतः कारणमिति ॥ तदयुक्तम् ॥ कुतः ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्-

रत्नप्रभा ।

मू० १ । १ । ३१] इत्यादिमूत्रेषु, स एवाद्वितीयः सर्वमित्युक्तम् । “आनुमानिकमन्यैकेयमिति चेन्न तथा चेतोर्षणनिगमात्तथाहि दर्शयति” [व्या० सू० १ । ४ । १] इत्यादिना कारणान्तरस्या-श्रौतत्वं दर्शितमित्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायन्यायमनुच तस्मिन् निषये निरोधपरिहारविषयिण द्वितीयाध्यायस्यार्थ पादशः मक्षिष्य कथयति-इदानीमिति ॥ अत्र प्रथमपादे समन्यस्य सारयादिस्मृतिभिरुक्तिविरोधपरिहारः क्रियते । द्वितीयपादे सारयाद्यागमाना आन्तिमूळतमविरोधाय कथ्यते ॥ तृतीये पादे प्रतिवेदान्त सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मश्रुतीनां च ज्योतिर्महाभूतानां जन्मलघनमादिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते ॥ चतुर्थपादे त्रिदशगणेश्रुतीनामविरोध इत्यर्थः । अयमेवार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन सगृहीतम्-“द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽप्यदुष्टता । भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुते-रप्यनिरुद्धता” ॥ १ ॥ इति ॥ तत्राज्ञाते निषये निरोधशक्तसमाख्ययोगात्समन्यस्याध्यायानन्तर्यमविरोधाध्यायस्य युक्तम् । तत्र प्रथमाधिकरणस्य तात्पर्यमाह-तत्र प्रथममिति ॥ श्रौते समन्यवे विरोधमिहा-सार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशाल्वाध्यायसङ्गतयः । स्वमनस्यापनात्मकत्वात् सर्वेषामभिरुपणानामेतत्पादसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तमन्यथाभिधिः कः । सिद्धान्ते तमिद्विरिति विषेयः । तत्र प्रथम्युक्तवेदान्तसमन्ययो विषयः । स किं सारयस्मृत्या निरुज्यते न चेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह-यदुक्तमिति ॥ तन्मन्यन्ते श्रुत्याद्यन्ते तत्त्वान्यन्येनेति तान्न शास्त्रं कपि-
मामती ।

लक्षणेनास्मि निषयविषयिभिरः सक्तम् । पूर्वपक्षगार्थो हि निषयमनूचरत्वादाक्षेपमवाधानयोरेव च निषयीति । तदेवमध्यायमन्यतां तदवयवमभिरुपणमनारपति-तत्र प्रथमं तावदिति । तद्व्यपते श्रुत्या-पते मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं, तदेवाध्यायस्याः सा स्मृतिस्तन्त्रारया परमर्पिणा कपित्रेनादिभिदृष्टा प्रगीता । अन्याश्चामुरिपक्षशिखादिप्रगीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न उल्लम्प्यं स्मृतीनां मन्यादिस्मृतिरन्वयोऽन्यकाशः शक्यो यदिमुने मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेनाभिदध्मुरतपकाशाः सयोऽप्रमाण प्रमथेत् । तस्मात्तद्विरोधेन कथंचिद्विदात्ता व्याख्यातव्यः । पूर्वपक्षमाक्षिपति-
आनन्दगिरिय-न्यामनिर्णयः ।

सुब्रह्म-प्रधानादीति । वृजमनुमाध्योत्तराध्यायार्थ पादशः सगृह्णाति-इदानीमिति । न्यायामासोऽ-वृद्धित्वेन आन्तिमूळतमम् । तृतीयेचतुर्थपादयोरर्थमाह-प्रतिवेदान्तं चेति । मृष्ट्यादी यादिशब्दः मन्वा-मनमपहार्थः । तत्र तृतीये भूतभोक्तृविषयमृष्ट्यादिनास्थानामभिगान चतुर्थे प्रागादिविषयमृष्ट्यादिनाक्या-नामिति विभागः । उक्तमन्यवमप्याप्यश्चादिसिरोधे तानिगमनमनेनेति विषयविषयिभिरः सक्तम् । तत्र पूर्वपक्ष-विषयवादस्य विविधवार्त्ताविषयविचारयोगाद्विषयिदृष्टुत्तरमाह-तत्तद्विषयविचारस्येति पूर्वोत्तरपमनयो-पचिनमिति भावः । अध्यायमन्यतां तदवयवमप्याप्यशिरुपणमनारपति-तत्रेति । समन्यवे स्मृतिविरोध-मन्यमानार्थत्वादभिरुपणस्य धर्मादिसंगतयः । पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधे समन्यथाभिधिः । सिद्धान्ते तदभिधे-तमिद्वि- । उक्तमनेन जगदुपादाने मन्वययो विषयः स किं सारयस्मृत्या निरुप्यते न चेति तद्विभाग-प्रामाण्याप्रामाण्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह-यदुक्तमिति । हेतुनेन मन्वाऽन्यवमप्याप्यिदृष्टुत्तरमाह-तत्तद्वि-युक्त इति ।

स्मृतिश्च तन्त्राहया परमर्षिमणीता शिष्टपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुमा-
रिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् ॥ तासु ह्यचेतनं प्रधानं
स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते ॥ मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणे-
नाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति-
अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चाचार इत्थं वेदा-
ध्ययनमित्थं समावर्तनमित्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति ॥ तथा पुरु-
षार्थाश्चतुर्वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदधति ॥ नैवं कपिलादिस्मृतीनाम-
नुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति ॥ मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य
ताः प्रणीताः ॥ यादि तत्राप्यनवकाशास्त्पुनर्नार्थक्यमेवासां प्रस-
ज्येत ॥ तस्मान्नदक्षिरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः ॥ कथं पुनरीक्षत्या-
दिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मेव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थस्मृ-
त्यनवकाशादोपप्रसङ्गेन पुनरीक्षित्यते ।

रत्नप्रभा ।

लोकम् । अन्याश्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः । एवं सति वेदान्तानामव्ययसमर्थे निरर्थकाः श्रुति-
वर्धः । तानामपि प्रमार्थक्यमस्तीत्यतिरोऽयं आह-तासु हीति ॥ ननु सांख्यस्मृतिप्रामाण्याय
प्रगनवाद्ग्रहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य तासां धर्मं सावकाशात्तत् प्रामाण्यं स्यादि-
त्याह-मन्वादीति ॥ तर्हि सांख्यदिस्मृतीनामपि धर्मं तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु । तत्र तु भेदेन-
त्यतिरोध इत्यत्र आह-नैवमिति ॥ तत्रोक्तिरन्यानुपपत्तेरतिरवकाशमप्यनुमारेण धृतिव्यापानमुचि-
तम् । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं ब्रवीत्येव इति न्यायादित्याह-तस्मादिति ॥ श्रुतिरतिरोऽ-
प्यप्रामाण्यमपेक्षयात् पूर्वशब्दो न युक्त इति शङ्कते-कथमिति ॥ ये एतन्पक्षेण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं
भामती ।

कथं पुनरीक्षत्यादिभ्य इति । प्रमादित एव धर्ममीमांसायां 'तिरोऽयं त्वनपेक्षं स्यादसति अनुमानम्'
इत्यत्र, यथा श्रुतिरतिरवानां स्मृतीनां दुर्बलतया नपेक्षणीयत्वं तस्मान्न दुर्बलानुगेन ब्रवीदमीनां श्रुतीनां
आनन्दमिष-न्यायनिर्णयः ।

मन्त्रपद हेतुमादाय व्याचष्टे-स्मृतीति । तन्मन्त्रेण श्रुत्यापन्ने तत्तन्मन्त्रेणेन तन्त्रं शास्त्रं, तन्त्रमिदं न्या-
यस्याः सा तपोति याम् । आतप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं तस्या मूचयति-परमर्षीति । बौद्धादिस्मृति-
साम्यस्यादृष्टव्यं विशिनष्टि-शिष्टेति । अन्याश्च वाम्नाद्वैदिकानादिप्रणीता । एवं मतीति । अथ सर्व-
ज्ञत्वादिप्रतिशेध जगत्कारणमित्युपगमे सतीत्यर्थः । सति शिरोऽतिरवकाशायाशङ्का, विरोधस्तु कर्षणि-
त्याशङ्क्याऽऽह-तासु हीति । उक्तस्याप्या मायाशक्तेर्जगत्कारणत्वेन भिदा-तेऽपि स्वीकृतवान्नाम्नि
त्रितेऽशङ्कयेयाशङ्क्याऽऽह-स्वतन्त्रमिति । साम्यस्मृतीनां सावकाशाया प्रगनवादोराशाने मन्वादिस्मृ-
तीनां निरवकाशनेयाशङ्क्य तात्पर्यविषयस्यानुपपत्त्यात्तत्त्वमिति न्याये नासामान्यं सावकाशावमिहाह-
मन्वादीति । अर्थममर्षत्वेन मन्वादिस्मृतीनां सावकाशमभिनयति-अस्येति । न केवलं कथं-
प्रतिपादयन्त्या सावकाशव किंतु पुरुषार्थप्रतिपादकतायाऽप्याह-तत्रेति । नन्वनुष्ठेये विषये कथिडा-
दिस्मृतयोऽपि सावकाशाः सद्यो वदकारणमादेऽपि न निरवकाशा भविष्यन्ति नैयाह-नैवमिति ।
तत्र हेतुमाह-मोक्षेति । परिशेषायां फलितमाह-यदीति । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं च-
दिन्विषयमिदमर्थं कथयति-तस्मादिति । पूर्वशब्दमाश्रयि-कथमिति । मानान्तरनिरपेक्षया श्रुत्या
अपि जगत्कारणेऽवकाशे तदपेक्षमप्यवष्टम्भेन तदाक्षेपो न युक्तः सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्य वदवका-

भवेद्यमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम् । परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातमणेतृकास्तु स्मृतिष्ववलम्बेरन् ॥ तद्वलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् ॥ अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु ॥ कपिलप्रभृतीनाञ्चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते ॥ श्रुतिश्च भवति—“ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे जानैर्विभक्तिं जायमानञ्च पश्येद” [श्वेता० ५ । २] इति ॥ तस्मान्नृषां मतमयथार्थं शक्यं सम्भावयितुम् ॥ तर्कावष्टम्भेन च तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति ॥ तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः ॥

रत्नप्रमा ।

शक्नुवन्ति तेषामय पूर्वपक्षो न भवेत् । साग्यवृद्धेषु श्रद्धानूनां तु भवेदित्याह—भवेदिति ॥ तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च तत्र श्रद्धा स्यादित्याह—कपिलप्रभृतीनां चेति ॥ “आदौ यो जायमानश्च कपिः जनपेदपिम् । प्रमत्तं त्रिभूयाञ्जानेन्य पर्येतपरमेश्वरम्” ॥ १ ॥ इति श्रुतिप्रमाणम् । यथा साग्यस्मृतिनिरोधब्रह्मज्ञानादभ्यास इति त्रयोपपत्तेः, तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रज्ञानादभ्यास इति मामती ।

युक्तमुपगमनम्, अपि तु स्वयं सिद्धप्रमाणमात्रम् । श्रुतयो दुर्बला स्मृतीर्वाच्यन्त एवेति युक्तम् । पूर्वपक्षी समाधत्ते—भवेद्यमिति । प्रसाधितोऽनर्थः श्रद्धानुमानेन पुनः प्रमाच्यत इत्यर्थः । आपातत समाधानमुक्त्वा, परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी—कपिलप्रभृतीनां चार्थमिति । अयमव्याप्तिसिद्धिः—अत्र हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं “शास्त्रयोनित्वात्” इति, तेनैव वेदशक्तिरूपप्रमत्तं यन्नाज्ञानमिदानीमज्ञानभूतार्थमात्रगोचरतद्बुद्धिपूर्वम् यथा तथा कपिप्रादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथिताज्ञानमिदमात्रम् स्मृत्योऽज्ञावरणसर्वविषयनद्विप्रमत्तम् इति न श्रुतिस्मृत्युपपत्तिरिति कश्चिद्विरोधः । न चेताः स्मृत्यन्तरप्रधानादिप्रतिपादनं आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

इत्यर्थः । स्वतन्त्रप्रज्ञाना परतन्त्रप्रज्ञाना वा यथोक्ताक्षेपानुपपत्तिरिति विकल्पाऽऽद्यमङ्गीकरोमि—भवेदिति । स्मृत्यपेक्षामन्तरेण पौरोषर्थाद्येनया श्रुतिप्रमादेव तदर्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं स्वतन्त्रप्रज्ञानम् । न हि साग्यप्रति स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपः युक्तः श्रुत्यै तेषां तदर्थप्रतिपत्तेरप्यपेक्षेतिर्यथः । द्वितीयं प्रत्याह—परतन्त्रेति । अग्न्यादीनां विना स्मृत्यपेक्षा स्वातन्त्र्येण वेदार्थनिर्णये सामर्थ्याभावात्तदर्थमयमव्याप्तिरिति पूर्वमिदं स्मृत्यपेक्षायः । सर्वत्र कपिप्रादिप्रणीतस्मृतिनिरोधेन श्रुत्यर्थनिर्णययोगात्तदर्थस्योपचरितत्वोपपत्तौ स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपः समवनीयर्थः । स्मृत्यवष्टम्भन्तराणां चैकाचिदेवार्थनिर्णयः निश्चयः, न हि स्मृतिकर्तारः स्मृत्यवष्टम्भेनाप्येव तदर्थं निर्धारयन्तीति सामर्थ्येण प्रायेण युक्तम् । बौद्धादिस्मृत्यवष्टम्भेनार्थप्रत्यातपदम् । तद्वद्व्यवहारमाह—तद्वलेनेति । श्रुत्यर्थं प्रतिपत्तिर्मेवैतद्युपचरितं तदर्थं प्रतिपत्तिरित्यर्थः । श्रुतीनामुपचरितार्थं प्रतिपत्तिरिति न युक्ता मुख्येऽर्थे तासां शक्तितात्पर्ययोर्व्याप्तिरानुमानादित्याशयाऽऽह—अस्मत्कृते चेति । तस्मादित्याह—चतुर्मानादिति । अग्न्यादिभिः तेषां बहुमानानुपपत्तिसमाश्रयाऽऽह—कपिरेति । तेषामप्रतिपत्तिरानुपपत्तिरिति स्मृति साग्यस्मृतिस्मृतिनिर्णयप्रामाण्येयादित्याह—श्रुतिश्चेति । यस्यापदमेव सादौ जायमानं कपिनामानमपि स्थितमात्रे च प्रमत्तं भूतमपि पर्येतनानार्थज्ञानैर्विभक्तिं पुनर्जायमानैः पर्येदिति योजना । योनिप्रत्ययशब्दायां संप्रत्ययस्मृतीनां श्रुत्यपेक्षानुपपत्तिरिति नाप्रामाण्यमिति पश्चात्तदाह—तस्मादिति । सर्वस्मृत्यवष्टम्भेन तदर्थप्रतिपत्तिरिति । “प्रत्ययमनुमानं च ज्ञानं च विदितगमनम्” इत्यादिना “यस्याऽनुमानं न भवति येन वेदः” इत्यनेन तदर्थं निर्णयकत्वावगमात्तद्वद्व्यवहारमाह—तस्मादिति । तदर्थप्रत्यापत्तिरिति ।

तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति ॥ यदि स्मृत्यनवकाश-
दोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्य स्मृत-
योऽनवकाशाः प्रसज्येरन् ॥ ता उदाहरिष्यामः-“यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम्”
इति परं ब्रह्म प्रकृत्य “स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते”
इति चोक्त्वा “तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम” इत्याह ॥ तथा
ऽन्यत्रापि-“अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मत्रिगुणे सम्प्रलीयते” इत्याह-“अतश्च
संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः । स सर्गकाले च करोति
सर्गं संहारकाले च तदति भूयः॥” इति पुराणे ॥ भगवद्गीतासु च-“अहं
कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” [७ । ६] इति ॥ पर-
मात्मानमेव च प्रकृत्याऽऽपस्तम्बः पठति-“तस्मात्काद्याः (याः) प्रभवन्ति

रत्नप्रभा ।

मयोच्यत इति सिद्धान्तयति-तस्य समाधिरिति ॥ तस्माद् प्रमाणं सकाशाद् अव्यक्तं मायाया
लीनम् । सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् । इतिहासमात्रयान्युक्त्वा पुराणसम्प्रतिमाह-अतश्चेति ॥ प्रमथय-
स्मादिति प्रभवः जन्महेतुः । प्रजीयते तस्मिन्निति प्रलयः लयाधिष्ठानम् । तस्मात् कर्तुर्निश्चरात् ।
काद्याः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स एव मूत्रमुपादानम् । किं परिणामि ? न, शाश्वतिकं कूटस्थः ।

भामती ।

परां शक्यन्तेऽन्यथयितुम् । तस्मात्तदनुरोपेन कथञ्चिच्छ्रुतय एव नेतव्या । अपि च तर्कोऽपि कवि-
लादिस्मृतीरनुमन्यते, तस्मादप्येतदेव प्राप्तम् । एव प्राप्त आह-तस्य समाधिरिति । यथा हि श्रुतीना-
मभिगानं नक्षणि गतिसामान्यात्, नैव स्मृतीनामभिगानमस्ति प्रगते, तासां भूयसीनां नक्षोपादानादवप्रति-
पादनपराणां तत्रतत्र दर्शनात् । तस्मादभिगानाच्छ्रुत एवार्थ आस्थेयो न तु स्मार्तो विगानादिति ।

आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम् । सायणस्मृतिप्रिरोव समन्वयस्य पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तयति-तस्येति ।
ब्रह्मकारणवादे सायणस्मृतिप्रिरोधनप्रधानकारणवादेऽपि स्मृत्यन्तरप्रिरोवाज्ञं नक्षनादिनं प्रयेतदुद्वाहनमुचि-
तमिति व्याचष्टे-यदीति । श्रुत्यर्थे स्मृत्यवच्छेदनाऽऽक्षेपस्यानकाशो नास्तीत्यर्थं सूचयति-एवमपीति ।
यासां स्मृतीनां प्रधानवादे निरवकाश इति दर्शयति-ता इति । ‘तस्मादव्यक्तम्’ इत्यत्र तच्छब्देन
‘चेतनमेव कारणं परामृष्टमित्युपदेष्टुं चेतनस्य प्रवृत्तिरिति आह-यत्तदिति । सूक्ष्ममविज्ञेयम् । अविज्ञे-
यत् प्रमाणान्तरावगाढत्वम् । तर्हि सर्वप्रमाणागोचरत्वात्तास्येव तदित्याशयः सर्वभूतानां सत्तास्मृतिप्रद-
त्वेन स्वतन्त्रसिद्धस्य दुरपहस्य मन्वानो ब्रूते-स इति । कार्यलिङ्गकमुपमानमपि तत्र समापनाहेतुरित्या-
शयवानाह-तस्मादिति । अव्यक्तशब्देनाव्याहृतकार्यं भूतमूक्षममत्र विरक्षितमव्याहृतस्यानादित्वेनोप-
स्थानस्युपगमनाभिहितकारणत्वमेवात्र चेतनस्योक्तमिति संशयसारयमतम् । अनादिनोऽपि धाव्यक्तस्य सभ-
वत्येवेश्वरादीनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-तथाऽन्येति । अत्र त्वव्यक्तमिति भूतमूक्षमव्याधिकरणमव्याहृतं
गृहीतम् । इतिहासमगर्हितेऽर्थे पौराणिकीं समतिमाह-अतश्चेति । अतर्थाभिन्यातिरिक्तपन्थनो दुर्बचन-
त्वमत शब्दार्थः । सर्वोक्तत्वे कथमस्य नापक्षयः । सर्वनापक्षयोपलब्ध्यादियाराश्याऽऽह-पुराण इति ।
सर्वस्य तदन्तर्भावोऽपि तस्य सर्वस्मिन्ननन्तर्भावोऽदिति हेतुमभिप्रेत्य सर्वोक्तत्वं साधयति-स संगीति । उक्तेऽर्थे
भागवती स्मृतिं सवादयति-भगवद्गीतास्विति । प्रमथयस्मादिति प्रमथो जन्महेतुः । प्रजीयतेऽस्मिन्निति
प्रलयस्तदेतुः । तत्रैव कल्पमृत्यकारसमतिमाह-परमात्मानमिति । तस्मादित्यात्मगमनात् परमित्यादौ
प्रवृत्त परमात्मानं परामृशति । सर्वे काया ब्रह्मादयः स्तम्भपर्यन्ता देहास्तस्मादप्रमथन्तीति निमित्तव-
मुक्तम् । समूलमित्युपादानञ्च निरसितं वा । शब्दज्ञेयं शाश्वतिकोऽनादि । स नियो नाशस्य इत्यर्थः

सर्वे स मूलं शाश्वतिकस्स नित्यः” [धर्मसू० १।८।२३।२] इति ॥
एवमनेकशस्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते ॥
स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामीत्यतोऽयम-
न्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः ॥ दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं
प्रति तात्पर्यम् ॥ विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्य-
तरस्य परित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यस्स्मृतयः प्रमाणम् ॥ अनपेक्ष्या इतराः ॥
तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—“विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” [जै०
सू० १।३।३] इति ॥ न चातीन्द्रियानर्थाङ्गुतिमन्तरेण कश्चिदुपल-
भत इति शक्यं सम्भावयितुम् ॥ निमित्ताभावात् ॥ शक्यं कपिलादीनां

रत्नप्रभा ।

अतः स नित्य इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह—स्मृतिवलेनेति ॥ स्मृतीनां
मियो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयस्तथाह—दाङ्गतन्त्रिति ॥ श्रुतिमिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः । स्मृतीनां
का गतिरित्यत आह—विमतिपत्तौ चेति ॥ वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मियो विरोधे वस्तुनि विरुद्धायोगा-
त्कल्लतश्रुतिमूलाः स्मृतयः प्रमाणम् । इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः । कल्लतश्रुतिविरोधे
स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह—तदुक्तमिति ॥ औदुम्बरीं स्पृशेद्भगवेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा
“सा सर्वा वंष्टपितया” इति स्मृतिर्मान न वेति सन्देहे मूलधृत्त्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते, सिद्धान्तः-
कल्लतश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यम् अनपेक्षम् अपेक्षाशून्यम् । हेयमिति धानम् । हि यत् असति
विरोधे धृत्त्यनुमान भवति । अत्र तु विरोधे सति धृत्त्यनुमानायोगात्मूलाभावात् सर्वधेयस्मृतिर-
प्रमाणमित्यर्थः । अस्तु साग्यस्मृतिः प्रयत्नमूढेयत आह—न चेति ॥ योगिनां सिद्धिमहिम्नाऽनीन्द्रिय-
ज्ञान सम्प्रापयितुं शक्यमिति शक्ये—ज्ञाप्यमिति ॥ कवितादिभिः किञ्चाऽऽदी वेदप्रामाण्य निश्चय
भामती ।

तन्किमिदानीं परस्परविगानात्सर्गो एव स्मृत्योऽन्यथा डेव्य आदे-विप्रतिपत्तां च स्मृतीनामिति ।
न चातीन्द्रियार्यामिति । अर्वाग्गमिप्रायम् । शङ्कते-शक्यं कपिलादीनामिति । निराकरोति-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

[illegible]

सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत् ॥ न ॥ सिद्धेरपि सापेक्षत्वात्-
धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः ॥ स च धर्मश्चोदनालक्षणः ॥ ततश्च
पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनाऽतिशङ्कितुं
शक्यते ॥ सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन
प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारण-
मस्ति ॥ परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः ॥
कस्यचित्कचित्तु पक्षपाते सति पुरुषमतिवैरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रस-

रत्नप्रभा ।

तदर्थस्य धर्मन्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता । तया सिद्धया प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानाद्विभूतिषोडा न
युक्तोपजीव्यमिरोयादिति परिहरति-न सिद्धेरपीति ॥ अतिशङ्कितुमिति । श्रुतीनां मुख्यार्थमति-
क्रम्योपचरितार्थस्य शक्तिरु न शक्यत इत्यर्थः । स्वतः सिद्धेर्देशो नोपजीव्य इति चेन्नानीश्वरस्य स्वतः-
सिद्धौ मानाभावात् । अङ्गीकृत्याप्याह-सिद्धेति ॥ सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि
सिद्धोक्तीनां नियो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्यायुक्तिमिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपाश्रय विना
सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्यक्षरार्थः । ननु मन्दमते साध्यस्मृतौ श्रद्धा भवति । तस्य मतिः
वेदान्तमार्गे कथमानवेत्येत आह-परतन्त्रेत्यादिना ॥ ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते श्रद्धा
भामती ।

न । सिद्धेरपीति । न तावत्कपिलादय ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किंतु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां
तदनुष्ठानरता प्राचि मवेऽस्मिन्नमनि सिद्धिः, अत एवाजानसिद्धा उच्यन्ते । यदस्मिन् जन्मनि न ते
सिद्धपुपायोऽनुष्ठितः प्राग्भगीयवेदार्थानुष्ठानलब्धत्रन्मत्वात्तत्सिद्धीनाम् । तया चानश्रुतवेदप्रामाण्यानां तद्वि-
रुद्धार्थभिधानं तदपराधितमप्रमाणमेव । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशङ्कितुं युक्तः प्रमाणसिद्धत्यास्य ।
तदेव वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा सिद्धानामपि परस्परविरोधे तदचनानुसंधास इति पूर्वोक्तं स्मार-
यति-सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपीति । श्रद्धाजडान्बोधयति-परतन्त्रप्रज्ञस्यापीति । ननु श्रुति-
क्षेत्र-कपिलादीनामनापेक्षभूतार्थगोचरज्ञानातिशय बोधयति, कथं तेषां वचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुते-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वयितुमिति शेषः । किं तेषां साधनसाध्या सिद्धिराजानतो वेति विरुद्धाऽऽद्ये श्रुतिमन्तरेणातीन्द्रियार्थोप-
लब्धिर्न सिध्यतीत्याह-न सिद्धेरपीति । योगमाहात्म्यरूपा सिद्धिस्तस्या साधनसापेक्षत्वनदतीन्द्रिया-
र्थोपलब्धिरपि कपिलादीनां श्रुत्यपेक्षेति वक्तुमपीत्युक्तम् । सिद्धे सापेक्षत्वं स्फुटयति-यमेति । तथाऽपि
कथमतीन्द्रियार्थोपलब्धे श्रुत्यपेक्षेति तत्राऽह-स चेति । चोदनामूनप्रामाण्याद्वर्त्मस्य चोदनालक्षणचेऽपि
कपिडादिवचनानुसारेण श्रुतेरर्थनिर्णये काऽनुपपत्तिरिति तत्राऽह-तत्तथेति । कपिडादीनां विनिश्चि-
तवेदप्रामाण्यानां तदर्थानुष्ठानमतां तत्प्रमाणान्वयसिद्धीनां तद्विरुद्धार्थभिधानासमयात्तदचनानुसारेणाश्रुतप्रा-
माण्यास्य वेदस्य तदनुरोधेनोपचरितार्थत्वकल्पनमनुचितमिति भावः । अतिशङ्कितुं मुन्यां श्रुतिमतीत्योप-
चरितवृत्त्या शक्तिरिति यावत् । न द्वितीयः, कपिडादीनामोपचरितवचनानसिद्धेरभिद्वयात्सिद्धवेऽपि तेषां
बहुत्वात्तदुक्तिमाश्रित्य श्रुत्यर्थकल्पनाया तदैकमत्यस्यामानवादव्यमृत्यवनयकाशनायानेन स्मृतीनामेव नियो
विनादे श्रुत्यवष्टम्भ विना तावपि विश्वासामावाञ्च तदनुसारेण श्रुत्यर्थनिर्धारणमिद्विरुद्धाह-सिद्धेति ।
यत्तु परतन्त्रप्रज्ञाददम्माकमनिश्चितवेदार्थानां विरोधेन स्मृतेप्रामाण्यमनाशङ्कनीयमपि तु स्मृत्यनुसारेण
वेदार्थो निश्चिदित्य । अन्यथा परतन्त्रप्रज्ञानां वेदार्थानिश्चयप्रसङ्गादिति तत्राऽह-परतन्त्रेति । कथं

न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते आत्मभेदाभ्युपगमात् ॥ महाभारतेऽपि च-“बहवः पुरुषा ब्रह्मनुताहो एक एव तु” इति विचार्य “बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणाम्” इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन “बहूनां पुरुषाणां हि यथेका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्” इत्युपक्रम्य “ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥ विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः । एकश्चरति भूतेषु स्वरचारी यथासुखम्” इति सर्वात्मनैव निर्द्धारिता ॥ श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति “यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कश्चोक्त एकत्वमनुपश्यतः” [ईश० ७] इत्येवंविधा । अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्त्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुव-

रत्नप्रभा ।

चेति ॥ इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दार्थकमेतद् दर्शितमित्याह-महाभारतेऽपि चेति । पुरुषाः आत्मानं किं वस्तुतः मित्रा-उत्त-सर्गदर्शना प्रत्यगात्मा एक इति निमग्नार्थं बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां यथेका योनिः उपादानं पृथ्वी, तथा तं पुरुषम् आत्मानं विश्वं सर्वोपादानत्वेन सर्वोत्पन्नं सर्वव्याप्तिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि । विश्वे सर्वे लोकप्रसिद्धा देवनिर्णयमनुव्यादिनां मूर्धानोऽस्येति विश्वमूर्धा । एकस्यैव सर्वज्ञेनेषु प्रतिविम्बमात्रेण प्रतिष्ठयात् । एवं विश्वभुजत्वादिपोजना । सर्वभूतेषु एकः चरति अगच्छति । सर्वत्र इत्यर्थः । स्वरचारी स्वतन्त्र । नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति । सर्वेश्वर इत्यर्थः ॥ यथासुखमिति । विशोकानन्दस्वरूप इति यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोधं मुखा साक्षादेव विरोधमाह-श्रुतिश्चेति ॥ यस्मिन् ज्ञानकाले । केवञ्च स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयेन वेद-भाष्यती ।

चान्या मनोरिति । तस्याध्यागमान्तरसमादमाह-महाभारतेऽपि चेति । न केवलं मनो स्मृतिः स्मृत्यन्तरसमादिनी, श्रुतिसमादिन्यपीत्याह-श्रुतिश्चेति । उपसहरति-अत इति । स्यादेतत् । भगवत् आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इदं कापिउत्तमस्य कारणविषये व्यासादिवचनविरोधो दर्शितः सप्रति सर्वात्मत्वविषयेऽपि व्यासवचनविरोधमाह-महाभारतेऽपीति । सर्वात्मतेर निर्धारितेत्युत्तरत्र समन्धः । पुरुषा जीवास्तं किं स्वभावेनैव त्रहन् किं वैत एव परमात्मा बहूनां दृश्यानां स्वभावा इति पृच्छति-बहव इति । पूर्वपक्षमनुभाष्य तन्निरासेन सिद्धान्तमाह-बहव इत्यादिना । यथा पुरुषाणां तदाकाराणां बहूनां देहानामेका पृथ्वी योनिरधिष्ठानमुच्यते तथा तमेकं पुरुषं परमात्मानं बहुल्यत्वेन प्रतिपन्नानां जीवानां वास्तव स्वभावः विश्वं परिपूर्णं सर्वव्याप्तिगुणयुक्तं कथयिष्यामीत्याह-बहूनामिति । सर्वव्याप्तिगुणकस्य तद्विरुद्धप्रयोगात्मैक्यमयुक्तमित्याशयः विरोधस्य प्रातीतिकत्वं भवोक्तम्-प्रमेति । सर्वान्तरात्मये परस्मिन्नपि सत्त्वास्त्विप्रसक्तिरित्याशयः वस्तुतस्तदमाह-सर्वेषामिति । किमिति तर्हि प्रयात्ममात्मभूतं परमात्मानोपन्यते तत्राऽह-न ग्राह्य इति । तस्यात्मत्वं शक्तिर्योक्तम्-विधेति । विश्वे मूर्धानोऽस्येव सर्वत्र प्रतिविम्बितत्वात् । तथा विश्वभुजादौ योग्यम् । परमात्मनः सर्वात्मत्वेनोक्तस्य निरपेक्षतया स्वतन्त्रस्य परममुख्यरूपतामाह-एक इति । कापिउत्तमस्य वेदानुसारिस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षादेव वेदविरोधमाह-श्रुतिश्चेति । यस्मिन्काले पुरुषस्य विज्ञानतः स्वरूपतयाऽऽगतात्प्रत्यय एव सर्वत्र प्रतिविम्बितत्वाद्भवानि सर्वाण्या गैराभूतस्मिन्काले शोभोहोपउक्षितं सर्वोऽपि सकाणं समारो विदुषो नास्तीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिविरोधे परमन्यानादेव च सिद्धिर्गुपसहरति-अतश्चेति । इति-

चनविरुद्धश्च । न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति ॥ वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं रचेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं वक्तृस्मृतित्यवहितश्चेति विप्रकर्षः ॥ तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥ १ ॥ कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि मह-

रूपप्रमा ।

निरुद्ध न, किन्नात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति सम्बन्धः । स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह—वेदस्य हीति ॥ वेदस्य प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमपौरुषेयत्वात् । पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूत्रानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यनहित परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, धृतिस्मृत्योर्विषय इत्यक्षरार्थः । समयोविरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यम् । इह स्वतः परतः प्रामाण्ययोर्वप-म्पान्नश्रितिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसजातविरोधिना वेदवाक्येन निरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः ॥ तस्मादिति । विशेषादित्यर्थः । ज्ञान्तिमूत्रलसम्भवादिति भावः ॥ १ ॥ महद्ब्रह्मकारो तावदप्रसिद्धौ ब्रह्मज्ञा-रप्रवृत्तिकवेन तन्मात्राण्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह—इतरेषांश्चेति ॥ ननु महतः परम-मागमी ।

वेदविरुद्धं कापि वचस्तयापि द्वयोरपि पुरुषमुद्दिप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्यतो वेदविरोधि कापि वचो नादरणीयमित्यत आह—वेदस्य हि निरपेक्षमिति । अवयवमिति—साय शास्त्रयोनिरीधरस्तापा-प्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति स्यातन्त्र्य कपिग्राहीनामिव । स हि भगवान् यादृशं पूर्वेस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणामिन्नपि सर्गे प्रगीतवान् । एव पूर्वेनरानुसारेण पूर्वेस्मिन् पूर्वेनमानुसारेण च पूर्वेनर इत्यनादिरप्य शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारणमात्रः । तत्रेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया, येनास्य कपि-लादिनाम्यातन्त्र्य भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चाप्य स्वयमाभिर्भजदपि न शास्त्रकारणतामुपैति, द्वयोः स्वपक्षा-मेणाविर्भावात् । शास्त्रं च एतयो बोधकतया पुरुषस्यातन्त्र्यामायेन निरस्तसमस्तदोषाशक्तं सदनपेक्षं साक्षादेव स्वार्थं प्रमाणम् । कपिग्राहिवचासि ॥ स्वतन्त्रकपिग्रादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थ-स्मृत्यपक्षं तदर्थानुभवपूर्वा । तस्मात्तासांमर्थप्रयोजकप्रामाण्यनिश्चयाय यावत्स्मृत्यनुमयो कथ्यते ता-स्वतःसिद्धप्रमाणमानानपेक्षयेन श्रुत्या स्वार्थो विनिर्वायित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थो माप्यत इति युक्तम् ॥ १ ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः । प्रज्ञानस्य तावत्किंचिद्वेदप्रदेशे वाक्यामासानि दृश्यन्ते, तद्विकाराणां तु महद्ग्राहीनां तान्यपि न सन्ति । न च भूतेन्द्रियादिवन्महदादयो लोकसिद्धाः । तस्मा-दात्यन्तिकात् प्रमाणान्तरासम्भवात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूत्राभावाद्दमासो कल्प्याया इव दौर्हित्यस्मृतेः न न आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शब्दः मिथमियनेन सप्रप्यते । वेदविरोधे स्मृतेरेव किमियप्रामाण्यं विररीत किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—वेदस्येति । ईश्वरकार्यत्वेऽपि तद्वैपूर्वक-जामानाद्वेदस्यापौरुषेयवेनानपेक्षत्वात्तन्निग्रादिस्मृत्यानां तु तदर्थ-स्मृतिपूर्वकत्वात्तदर्थस्मृत्यानां च तदर्थानुमनपूर्वकत्वात्तन्प्रामाण्यनिश्चयाय स्मृत्यनुमनौ यावत्कथ्येते तावदेव स्वतःसिद्धप्रामाण्यपेक्षयाक्यात्तदर्थो निश्चित इति श्रुतिमि प्रवृत्तेर्वाक्योक्त्य ज्ञानमसजातविरोधि स्मृतिवि-रोधे तन्प्रामाण्यस्य बाधणमिति भावः । निप्रवर्णो विशेषः धृतिस्मृत्योरिति यावत् । सिद्धे विशेषे कपि-रमाह—तस्मादिति ॥ १ ॥ तदर्थे ईश्वरपरत्वेनोत्तरागममुत्थापयति—कुतश्चेति । मूत्राधराणि मूत्राधरे—प्रधानादिति । तदा च मूत्रप्रवागाण्यवादप्रमाणं महद्ग्राहिन्यया स्मृतिरिति दोषः । मूत्राणा-

योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५३६)

दादीनि, न तानि वेदे लोके वोपलभ्यन्ते ॥ भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवे-
दप्रसिद्धत्वाच्छङ्क्यन्ते स्मर्तुम् ॥ अलोकवेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां
पष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते ॥ यदपि क्वचित्त्परमिव श्रव-
णमवभासते तदप्यतत्परम् ॥ व्याख्यातम्—“आनुमानिकमप्येकेषामि-
निचेन्न शरीररूपकविस्तर्गृहीतिर्दर्शयति च” [व्या० सू० १।४।१]
इत्यत्र ॥ कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभि-
प्रायः ॥ तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो द्योतः ॥ तर्कावष्टम्भं तु न
विलक्षणत्वादित्यारभ्योन्मथिष्यति ॥ २ ॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ (२) ॥

रत्नप्रभा ।

व्यक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह—यदपीति ॥ सूत्रतात्पर्यमाह—कार्येति ॥ सांख्यस्मृ-
तेर्महदादिविषयं प्रधानेऽपि प्रामाण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः । सांख्यस्मृतिग्रन्थेऽपि तदुक्तयुक्तीनां कथं
वाच्यं इत्यत आह—तर्कंति ॥ २ ॥ (१) ॥ ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानशब्दयोगस्मृत्या विरुध्यते न
वेति शब्देहे पूर्वव्यायमितिदिशति—एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्ख्यादिकं द्रष्ट-
भामती ।

चार्थज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम् । तस्मान्न कापिऽस्मृतेः प्रधानोपादानव्यं जगत इति सिद्धम् ॥ २ ॥ (१) ॥
एतेन योगः प्रत्युक्तः । नानेन योगशास्त्रस्य हेतुष्व्यगमपातञ्जलादेः सर्वेषां प्रामाण्यं निराकियते, किंतु
जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहंकारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते । न चैतानि प्रधानादि-
प्रामाण्यं मन्त्रितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्रामाण्यमस्नुगीरन् । न चैतानि प्रधानादि-
सङ्ख्यामपराणि । किंतु योगस्य रूपतः साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमकउद्देश्यव्युत्पादनपराणि । तथ
किंचिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सन्निकारं निमित्तीकृतं, पुराणेष्वपि सर्गप्रतिसर्गनशमन्वन्तरवशा-
त्तुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु, न तु तद्विषयितम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्तं तत्प्रतीयमानमभ्युपेयं, यदि
न मानान्तरेण विरुध्यते । अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तन्मात्रप्रधानभूतादपि योग-
शास्त्रान्न प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताह स्म भगवान् पार्श्वगण्यः—‘गुणानां
परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु दृष्टिपथमात्रं तन्मात्रेण सुतुच्छम् ॥’ इति योग व्युत्पादयित्वा
निमित्तमात्रेणैव गुणा उक्ताः, न तु भावतः, तेषामात्मनिरुक्त्वादित्यर्थः । अद्योक्तसिद्धानामपि प्रधाना-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

मिन्द्रियाणां च लोकेन्द्रप्रसिद्धत्वात् तद्विषयस्मृत्यप्रामाण्यमित्याशङ्क्याङ्गीकरोति—भूतेति । तथाऽपि
महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां भूताभावान्न स्मृतिः समन्तीत्याह—अलोकेति । महदादीनामपि ‘महतं परम-
व्यक्तम्’ इत्यादावस्ति प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदपीति । महदादिस्मृतेर्महदाभावात्तदप्रामाण्येऽपि किमा-
यात् प्रधानस्मृतेरित्याशङ्क्य सूत्रस्य तत्पर्यमाह—कार्येति । सांख्यसूत्रप्रामाण्ये सिद्धे फलितमुपसहृति-
तस्मादिति । भूतप्रमाणाभावात्तच्छब्दार्थः । अपिना स्मृत्यादिरुद्धः समुचितः । स्मृतिविरोधाभावेऽपि
ब्रह्मकारणशब्दो न्यायविरोधान्न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तर्कंति ॥ २ ॥ (१) ॥ सांख्यस्मृतेर्महदादिस्मृ-
तिविरोधेऽपि योगस्मृतेर्न सोऽस्तीति मन्यादिस्मृतिष्वपि योगस्यानुमोदितत्वात्, तथा च प्रधानादिविषयेऽपि
योगस्मृतेर्मान्यात्तद्विरुद्धसमन्वयो न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति । चेतनं जगदुपादानं वदतः
समन्वयस्य प्रधानं वास्तवमीधराधिष्ठितं जगदुपादानमिति वदन्त्या योगस्मृत्या विरोधोऽस्ति न वेति

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन, योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्य-
त्यतिदिशति ॥ तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं, महदा-
दीनि च कार्गण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्पन्ते ॥ तन्त्रेवं सति
समानन्यायत्वात्पूर्वोक्तद्वयं किमर्थं पुनरतिदिश्यते ॥ अस्ति ह्यवा-
भ्यधिका शंका । सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः-
“श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” [वृ० २ । ४ । ५]
इति “विरुद्धं स्थाप्य सप्तं शरीरम्” [खे० २ । ८] इत्यादिना चासना-
दिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते ॥
लिङ्गानि च घादिकानि योगविवक्षाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते-“तां योगमिति

रत्नप्रभा ।

व्यम् । पूर्वानुक्तनिरासः पूर्वपक्षमाह—अस्ति ह्यत्रेति ॥ निदिध्यासन-योगः । त्रीणि शरोप्रीवाशिरा-
स्तुजलानि यस्मिञ्छरीरे तत् श्युञ्जतम् । त्रिकञ्जतमिति पाठश्छान्दसः । शुनोति शेषः । न
केनच योगो विधिः, किन्तु योगस्य ब्रापकान्यर्थेनादशवक्यान्वयि सन्तोष्याह—हिंगानि चेति ॥ तां
पूरेति धारणा योगविदो योगं परमं तप इति मन्यन्ते । उक्तमिहा नक्षत्रिणा योगविधिं ध्यान-
मायती ।

दीनानमादिपूर्वक्षण्याप्राप्तमोक्षेक्षितानामनुग्रहयमुपपन्नम् । तदनेनाभिसन्निह-एतेन सांख्यस्मृ-
तिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रमानादिष्वतया प्रत्याख्याता द्रष्टव्येति । अधिकरणा-
न्तरारम्भमाक्षिपति-नन्वेवं सति गमानन्यायत्वादिति । गमानन्-अस्त्यनाभ्यधिका शंका ।
मा नाम सायणशास्त्राप्रमानसत्ता क्रियाभि । योगशास्त्रात् प्रानादिमत्ता विज्ञापयित्वा । यदुह हि
योगशास्त्राणां वेदेन सह समादौ दृश्यते । उपनिषदायस्य च तत्तज्ज्ञानस्य योगोपेक्षां न जाउ
योगशास्त्रमिति यमनियमादिर्हिउत्तमुपनायमपहायान्तर्ग च गराणादिकमन्त्रेणोपनिषदात्मन्यमाशात्कार
उदेतुमर्हति । तस्मादौयतिवेदेन तत्तज्ज्ञानेनावेक्षणात् समादराद्व्याच वेदेनाष्टसविस्मृतिरयोगस्मृति प्रमा-
णम् । ततश्च प्रमाणात्प्रानादिप्रमाणैर्नाशन्द्वयम् । न च तदप्रमाण प्रधानादौ, प्रमाण च यमादा-
मिति युक्तम् । तत्राप्रामाण्येऽप्यत्रायनाश्वासात् । यथाहु-“प्रसर न एभन्ते हि सायणचन मर्कटाः ।
नामिन्द्रयन्ति ते तावपिशाचा ग म्यगोचरे ॥” इति । मेघ उग्रप्रभग प्रानादौ योगाप्रमाणात्तापिपार्था

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रमानादिविषये तत्प्रामाण्याप्रामाण्यासन्देहे पूर्वपक्षमत्र दर्शयितुं निदेशगुणं व्याकरोति—एतेनेत्यादिना ।
श्रुत्यादिभ्यस्तत्त्वचतुष्टय कठं च पूर्व-पक्षात्निदेशात्तद्वैतदशापि द्रष्टव्यम् । अर्थमाग्याभावे तुभ्यन्वापादित-
वनादतिदेशानुपपत्तिरित्यादौवार्थमाग्यमाह—तत्रापीति । अप्रिकाशकभावात्तद्विकल्पात्प्रमाशिवि-
नन्विति । एष सतीति सांख्ययोगसमुपरोधमाग्ये न तानि यावत् । अप्रिकाशका दर्शयन्नित्येवमाह-
समर्थयते—अस्तीति । तामेव दर्शयितुमादौ योगसमूहेन श्रुतिमाह—सम्पत्तिरिति । ननु भयजनक-
निदिध्यासनाचंरात्र समर्थयितुं न त्रिपते न तद्वद्विषयविरहितान्मोयाशयधृष्टात्माह-
त्रिकल्लभमिति । श्रीणि देवप्रीयातिशयपुत्राणि यामिह । ‘सप्त कापिस्तोषीय धारयन्’ इति च ।
गच्छतीति सा गम्याय सुखीति । योज्यता । न केवञ्च श्रुत्यनुगृहीते योग सिद्धिर्वाग्यसुख-
देवाह—रिग्यानि येति । तादेव दर्शयति—तां योगमित्यादिना । इन्द्रियाणामन्तर्बहिर्भावात् य-
थिमात्राभिधानात्तद्विषयं पारणमिन्द्रियवत्त्वमपि योगीन्द्रो योग मन्यते । कथञ्चनैकाग्र्ये । एतन्म-
न्येव योगवत्त्वाद्युपनिषदितिहासः । एतन्मन्यतेति योगवत्त्वात् च सर्वमप्येव ग्राह्य-

योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५३७)

मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्” [कठ० २।६।११] इति, “विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्” [कठ० २।६।१८] इति चैवमादीनि ॥ योगशास्त्रेऽपि—“अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते ॥ अतः सम्प्रतिपन्नार्थकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका शङ्कातिदेशेन निवर्त्यते ॥ अर्थकदेशसम्प्रतिपत्तावप्यर्थकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वाक्ताया दर्शनात्सतीष्वप्यध्यात्मविषयास्तु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणाय यतः कृतः ॥ सांख्ययोगो हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन

रत्नप्रभा ।

प्रकारं च सृष्ट्युत्पादानधिकृता लब्धा त्रयं प्राप्त इति सम्यन्धः । योगस्मृतिः प्रमानादितत्त्वाशेषेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्यः । सम्प्रतिपन्नं प्रामाणिकोऽर्थकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । “अष्टका कर्तव्या” । “गृह्यनुगन्तव्यः” इत्यादिश्रुतीनां वेदाधिकृत्यैवत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणलक्षणे । एव योगस्मृत्येवैव प्रामाण्यात्तत्त्वाशेषेऽपि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—इयमपीति ॥ ननु श्रौतादिस्मृतयोऽत्र किमिति न निराहता इत्या आह—सतीष्वपीति ॥

भामती ।

सर्वत्रैव दुर्वाग भवेदित्यस्याः प्रसर निषेधना प्रमानाद्युपेयमिति नाशब्द प्रधानमिति शङ्कार्थः । सा इयमप्यधिका शङ्काऽतिदेशेन निवर्त्यते । निवृत्तिहेतुमाह—अर्थकदेशसम्प्रतिपत्तावपीति । यदि प्रमानादिसत्तापर योगशास्त्रं भवेत्, भवेत्प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिनिरोधेनाप्रमाणम् । तथा च न द्विद्विद्वत्तयादिष्वप्यनाध्यास स्यात् । तस्मान्न प्रमानादिपरं तत्, किन्तु तन्निमित्तादृश्य योगव्युत्पादनपरमिद्युक्तम् । न चात्रियेषु प्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्यमुपहन्ति । न हि च त्रयं सत्तादात्रप्रमाणं रूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति । तस्माद्वेदान्तश्रुतिनिरोधात्प्रमानादिस्त्वानिषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः । स्यादेतत् । अध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं स्मृतयो बौद्धार्हताकापाटिकादीनां, ता अपि कस्मान्न निराक्रियन्त इत्या आह—सतीष्वपीति । तासु खलु बहून् वेदार्थेभिसमादिनीषु शिक्षादाहतासु कैश्चिदेव तु पुराणपतदैः पशुप्रार्थेभ्योऽदिभिः पतिगृहीतासु वेदमूलनाशकैः नास्तीति न निराहता, तद्विपरीतास्तु सांख्ययोग-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नचिद्वेना लब्धा त्रयं प्राप्तोऽभूदित्याह—विद्यामेतामिति । श्रुतिवद्विज्ञानगुहीतयोगस्य सम्यग्ज्ञानोपायत्वेऽपि किमायत्त योगस्मृत्येवित्याशङ्क्याऽऽह—योगशास्त्रेऽपीति । आमज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनिश्चयात्तज्ज्ञानासानन्तरमित्ययदशङ्क्यार्थः । एव योगस्य सम्यग्धीहेतुमुपपादायिका शङ्कां दर्शयति—अत इति । योगः सम्यग्दर्शनोपायः सप्रतिपन्नार्थकदेशान्द्वययोगस्मृतिरनिराकार्यं यत्र दृष्टान्तमाह—अष्टकादिति । “अष्टका कर्तव्या” । “गृह्यनुगन्तव्यः” । “तदाग गतिन-यम्” इत्यादिस्मृतयो न प्रमाणं धर्मस्य वेदकप्रमाणक नादष्टकादेरितिमाधनत्वे वेदादष्टे स्मृतेश्च आचार्येऽपि समर्थादिति प्रापस्य वेदार्थो-नुष्ठानागमैः स्मृतिषु सन्निवृत्तनासु कर्तव्यान्मूलभूत वेदमनुपायस्यैव स्मृतयो मानमिति प्रमाणलक्षणे साद्धान्तः, तथा योगस्मृतिरपि मानमिति । अत्रिकां शङ्कामनूय तन्निवृत्तत्वेनातिदेशाभिरुणम्यार्थ-त्त्वाह—इयमिति । कथं तर्हि निराकरणं तदाह—अर्थकदेशेति । योगस्मृतिर्योगविषये वेदाभिमाना-ज्ञानमपि प्रधानादौ तद्विभवादादमानवर्थादास्य विविशेषेन प्रामाण्येऽपि विभवादिनि हार्यं तदन-न्युपगमादित्यर्थः । नन्यज्ञानविषयाः सन्ति सहस्रं बौद्धार्हतादिस्मृत्यपन्नाः किमिषुपदेशानिदेशान्यां न निराक्रियन्ते तत्राऽऽह—सतीष्वपीति । तत्र हेतुनाह—सांख्येत्यादिना । ननु लोके पशुसदृशानां

१ उपनिषद्वाक्येऽयं सम्यन्धो बोध्य इत्यर्थः ।

नविलक्षणत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५३९)

पस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते ॥ तथा च
योगैरपि—“अथ परित्राड् विवर्णवामा मुण्डोऽपरिग्रहः” [जावा० ५]
इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं भ्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते ॥
एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि ॥ तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां
तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत् ॥ उपकुर्वन्तु नाम ॥ तत्त्वज्ञानं तु वेदान्त-
वाक्येभ्य एव भवति—“नावेदविन्मुच्यते तं बृहन्तम्” [तै० ब्रा० ३ । १२।
९ । ७] “तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” [बृ० २ । ९ । २६] इत्येवमा-
दिश्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥ इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ (३) ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनि-
मित्तः परिहृतः ॥ तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते ॥ कुतः पुन-
रस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः ॥ ननु धर्मद्व

रत्नप्रभा ।

प्रवादस्य कणभक्षादिभिर्निरोपमाशक्यातिशयानि—एतेनेति ॥ श्रुतिनिरोधेनैवार्थः । उपकारक-
योगो न युक्त इत्याशक्य योश्च उपकारक स न बाध्यः । किन्तु तत्त्वाश इत्याह—तान्य-
पीति ॥ तर्कः—अनुमानम् । तदनुप्रादिका युक्तिरुपपत्तिः ॥ ३ ॥ (२) ॥ स्मृतीनामप्राप्त्याप्ताभि-
समन्वयस्य न निरोध इति मिद्वान्तविलक्षणत्वाद वृत्तानुवादेनाभ्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह—ब्रह्मास्येति ॥
पूर्वपक्षमाक्षिपति—कुतः पुनरिति ॥ अनवकाशे हेतुमाह—ननु धर्म इवेति ॥ मानान्तरानपेक्षे धेदेक-
भामती ।

गादीना सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । सुगममन्यत् ॥ ३ ॥ (२) ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च
शब्दात् । अत्रांतरगतसिमाह—ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्येति ।
चोदयति—कुतः पुनरिति । समानविषयत्वे हि निरोधो भवेत् । न चेहस्ति समानविषयता, धर्मवद्भ्रम-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कप्रियया सांख्ययोगस्मृतिनिरोधमावेऽपि कणादादिस्मृतिनिरोधान्न समन्वयसिद्धिरित्यत आह—एतेनेति ।
सांख्ययोगस्मृतिनिराकरणन्यायेनेति यावत् । तथा निराकृत्यन्तममृत्त्यन्तादङ्कते—ताम्यपीति । तर्को-
ऽनुमानगुणमात्र मानम् । उपपत्तिरनुप्रादिका युक्तिरिति भेदः । तर्कस्मरणानां तत्त्वज्ञानोपकारकत्वमङ्गी-
करोति—उपकुर्वन्त्विति । तर्हि धेदिकसाक्ष्येभ्योऽपि को निरोधस्तत्राऽह—तत्त्वज्ञानं त्यति । तत्र
मानमाह—नावेदविदिति ॥ ३ ॥ (२) ॥ तदेव वैश्विस्त्वानां स्मृतीनामप्राप्त्याप्तां तद्विरोधः समन्वय-
स्येति समन्वयनिरोधिनां स्मृतीनामाभासनामुक्तं न तद्विरोधिनां न्यायस्याऽऽभासनां विषयः सांख्ययोग-
न्यायस्याऽऽभासवार्थे पूर्वपक्षपति—न विलक्षणत्वादिति । चेन्नानाद्वयणो जगदुत्पत्तिं प्रयत्नसमन्वयो
विषयः ॥ निमाकाशादि न चेतनप्रवृत्तिं द्रव्यवादद्वयविशिष्टि सांख्ययोगन्यायेन विरच्यते न वेति
तदनाभासतामात्राभासां सन्देहो पूर्वाधिकरणेनोत्तमविकरणसम्भवेस्य सगतिमाह—ब्रह्मेति । अत्र च सम-
वयस्य यथोक्तन्यायनिरोधसमाधेरेव श्रुत्यादिसमाय । षड् उ पूर्वेतरपक्षयोः समन्वयसिद्धिरिति-
द्विधेति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—कुतः इति । तत्रापि मानान्तरादिपक्षेनानवकाशेन चानपेक्षमायैकगम्यता-
तर्कगमयोरुत्तरार्थेनानिरोधमागमार्थे तर्कनिमित्ताक्षेपस्य निरवकाशेति वर्यः । ननु तर्कोपपत्तेरिति-
कृत्यन्ताया वेदान्तमीमासायास्तर्कनिराकरणस्य प्रथमपक्षे, तथा च तर्कस्य वेदान्तानुन्यायार्थेऽभिष्ट वर-
णनिराकरणयोरेकार्थतामगमात्तत्राऽह—नन्विति । इति तर्कनिरोधमात्रे पर तर्कस्योपपत्त्यर्थं ननु तस्य

ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति । भवेद्यमवष्टम्भो यदि प्रमा-
णान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्टेयस्य इव धर्मः ।
परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणा-
न्तराणामस्त्यवकाशः । यथा-पृथिव्यादिषु, यथा च श्रुतीनां परस्पर-
विरोधे सत्येकवशेनेतरानीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव
श्रुतिर्नीयते ॥ दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्पयन्ती युक्तिरनुभवस्य सान्नि-
कृष्यते ॥ विप्रकृष्यते तु श्रुतिरेतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् ॥ अनुभवा-
वसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेष्यते ॥

रत्नप्रमा ।

समग्रिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकनैर्ऋत्याप्रवेश । तेनाक्षेपस्यानवकाशः । भिन्नत्रिपक्षत्वात्तर्कनेदयोऽतिव्यर्थः ।
सिद्धस्य मानान्तरागम्यत्वादेकविपक्षताद्विरोध इति पूर्वपक्ष समर्थयते-भवेद्यमिति ॥ अवष्टम्भो
दृष्टान्तः । नन्वेकविपक्षत्वेन त्रिविधेऽपि श्रुतिविरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामियत आह-यथा चेति ॥
प्रवृत्त्युत्था दुर्बलश्रुतिनाथमनिरवकाशमानान्तरेण लक्षणादृष्ट्या सावकाशश्रुतिनयन युक्तमित्यर्थः ।
किञ्च त्रयसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रमानस्यान्तरङ्ग तर्कः, तस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रमानवदप-
रोक्षार्थत्रिपक्षतात् । सन्देहस्तु परोक्षार्थरूपाद्विरिङ्गम् । अतस्तर्कं बाध्य इत्याह-दृष्टेति ॥ ऐतिह्यमात्रेण
परोक्षतवेति यावत् । अनुभवस्य प्रागव्य दर्शयति-अनुभवावसानञ्चेति ॥ नेषा तर्केण मतिरित्यर्थः ।

भामती ।

णोऽपि मानान्तरात्रिपक्षतयातवर्थयेनानपेक्षाप्रायेऽगोचरतादित्यर्थः । समाधत्ते-भवेद्यमिति । 'माना-
न्तरस्यात्रिपक्ष सिद्धात्मरगाहितः । गर्भाऽस्तु कार्यमप्यत्राह्वय सिद्ध तु गोचरः ॥' तस्मात्समानत्रिपक्ष-
त्वादस्त्यत्र तर्कस्यावकाशः । नन्वस्तु त्रिविधः, तथापि तर्कादरे को हेतुरित्यत आह-यथा च श्रुती-
नामिति । सावकाशा वद्विषयोऽपि श्रुतयोऽनवकाशेऽस्तुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशे-
कतर्कविरोधे तदनुगुणतया वद्विषयोऽपि श्रुतयो गुणरूपनाद्विभिर्न्यायानमर्थन्तीत्यर्थः । अपि च प्रमासाक्षा-
त्कारे त्रिविधतया नादिमविद्या निवर्तयन् दृष्टेनैव गम्येण मोक्षमात्रनिष्पन्ने । तत्र प्रमासाक्षात्कारस्य
मोक्षसाधनतया प्रमानस्यानुमान दृष्टमात्रम्येणादृष्टत्रिपक्ष त्रिपक्षोऽन्तरङ्ग, नरिङ्ग न्ययन्तपरोक्षगोचर इत्य-
ज्ञान, तेन प्रमानस्यासत्त्वाप्यनुमानमेव वडीय इत्याह-दृष्टमाधर्म्येण चेति । अपि च श्रु पात्रि प्रमगि तर्कः

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रमत्रिपक्षता नेषा तर्केणेति श्रुतेरित्यर्थः । सिद्धस्य त्रयणः साक्षादपरोक्षदृष्टाद्येनापेक्षाद्विपक्षममम-
तर्कमप्यत्रमपि समर्थयन्मुन्यात्रिपक्षतादागमार्थेऽपि तर्कनिमित्ताक्षेपस्यानवकाशोऽस्मीति समाधत्ते-भवे-
दित्यादिना । एकत्रिपक्षेन त्रिविधेऽपि किमिति मानान्तरमेव श्रुतिविरोधान् बाध्यते तत्र दृष्टान्ते-
त्तमाह-यथा चेति । यथा सावकाशा भूयस्योऽपि श्रुतयो निपक्षकारीकृत्युतिविरोधे तदनुगुणेन नीयन्ते
तथा निपक्षकारीकृत्युतिविरोधे तदनुगुणतया भूयस्योऽपि श्रुतयो गुणरूपतया व्याख्यासाक्षात्कार-
पक्षतायोर्निपक्षतास्य वडीयतादित्यर्थः । प्रमासाक्षात्कारस्य वडीयत्वे हेतुतरताह-दृष्टेति । तत्र-
साक्षात्कारस्य मोक्षोपायतया प्रमान्यान्तर दृष्टादपि परोक्षगोचरतादपरोक्षार्थगताम्यगोचरस्तर्कान्तर-
मिति तस्यैव वडीयत्वमित्यर्थः । ऐतिह्यमात्रेण प्रमासाक्षात्कारमार्थेण परोक्षार्थेति यावत् । अनुभवस्य
प्रागव्य तर्कस्योन्वायेन नमित्रान्तरङ्गतादागमस्य च नरिङ्गताद 'अनन्तराद्विद्वद्गोचराङ्ग मय्यर-
हति' इत्यावादन तर्कस्य वडीयत्वात् । अनुभवप्रापाय तु नादापि सिद्धमि वास्तव्याऽऽह-अनुभवेति ।
तु प्रमान धेतिह्य तर्कस्य वडीयत्वात् तदनुगुणतया तदनुभवसाधनतादित्यानिर्णयत तयाऽऽह-मार्थेति ।

नविलक्षणत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५४१)

श्रुतिरपि—“श्रोतव्यो मन्तव्यः” [वृ० २ । ४ । ५] इति श्रवणव्यति-
रेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादत्तव्यं दर्शयति ॥ अतस्तर्कनिमित्तः
पुनराक्षेपः क्रियते—न विलक्षणत्वादस्येति—यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः
प्रकृतिरिति ॥ तत्रोपपद्यते ॥ कस्मात् ॥ विलक्षणत्वादस्य विकारस्य
प्रकृत्याः । इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनम-
शुद्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते ॥ न च विल-
क्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः । न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृ-
तिका भवन्ति । शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः । मृदेव तु मृदन्विता
विकाराः क्रियन्ते । सुवर्णं च सुवर्णान्विताः । तथेदमपि जगदचेतनं
सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य
कार्यं भवितुमर्हति ॥ न विलक्षणस्य ब्रह्मणः ॥ ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चास्य

रत्नप्रभा ।

देन तर्कस्य निरूपणाशङ्क्य विप्रतिरोधान्मैवमित्याह—श्रुतिरपीति ॥ एव पूर्वापक्ष सम्भाव्य चेतनब्रह्म-
कारणत्रादिवैदान्तसमन्वयः, सित्यादिक, न चेतनप्रवृत्तिक, कार्यव्यवसाद, घटवदिति सारययोगन्यायेन
निर्वच्यते न वेति सन्देहे स्मृतेर्मूलभागाद् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्राप्त्यात्तेन निर्वच्यत
इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—न विलक्षणत्वादिति ॥ पूर्वोक्तपक्षयोः समन्यासिद्धिस्तसिद्धिश्चेति पूर्व-
पक्षं फलम् । जगत्, न ब्रह्मप्रकृतिक, तद्विलक्षणत्वाद्, यद्विलक्षण, तन्न तत्प्रकृतिक, यथा—मृद्वि-
लक्षणा रचकादय इत्यर्थः ॥ सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमासि । तथा च जगत्, सुखदुःखमोहात्मकसामा-
न्यप्रकृतिक, तदन्वितात्वाद् यदिथ, तत्तथा यथा—मृदन्विता घटादय इत्याह—मृदेवेति ॥ विलक्षणत्व
साधयति—ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति ॥ यथा हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसप्तान्युपपत्तीनां प्रीतिपरिताप-
भामती ।

आहत इत्याह—श्रुतिरिति । सोऽयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनस्तर्कणं प्रस्तूयते—‘प्रष्टव्या सह
सारूप्य विकाराणामवस्थितम् । जगद्ब्रह्मसारूप्यं च नेति नो तस्य विक्रिया ॥ विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्ज-
डमशुद्धिभाक् । तेन प्रधानसारूप्यात्प्रधानस्यैव विक्रिया ॥’ तथाहि—एक एव स्त्रीकायं सुपदुःखमो

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अभिधानसाक्षात्कारस्य शुक्यादिज्ञाने नद्विधातत्कार्यनिर्वाह्यदृष्टेर्ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्कशशदसमानादि-
निरासद्वारा साक्षात्कारावसायिनस्तद्विधानिर्नकत्वेनैव मुक्तिरेतुनेति नादृष्टकृत्येऽर्थः । यत्तु ‘नैया’
इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि न प्रपञ्चान्तरस्येति तत्राऽऽह—श्रुतिरपीति । विप्रतिरोधेऽर्थवादश्रुतिरदृष्टीभयतीति
मान । ब्रह्मणि तर्कप्रवेशे फलितमाह—अत इति । सूत्रवयमत्रान्वितं व्याख्येति—यदुक्तमित्यादिना ।
ब्रह्मणो जगत्प्रवृत्तिव प्रतियोगित्वानुपपन्नमित्याह—कस्मादिति । तत्र सोपस्कार हेतुमाह—विल-
क्षणत्वादिति । जगद्ब्रह्मणोर्मिथो विप्रत्यय दृष्टिप्रतिभ्या मप्ययति—इदं हीति । तयोर्मिथो वैरक्ष-
ण्येऽपि विभायातमित्याशयाऽऽह—न चेति । अदृष्टत्वमेव स्पष्टपण्यामिमाह—न हीति । व्यतिरेकमु-
क्ताऽयमयाचं—मृदेवेति । व्याप्तिमुक्त्या पूर्वपक्षसाम्यमुपमानमाह—तथेति । विमतं सुखदुःखमोहसा-
मान्यप्रवृत्तिक तद्विचिन्तस्वभावसाधया मृदन्वितास्वभावा घटादयो मृत्प्रवृत्तिकास्तत्रेऽर्थः । सिद्धान्त
निषेद्धमुपमानमाह—न विलक्षणस्येति । विमतं न ब्रह्मप्रवृत्तिक तत्त्वभावेनानुगतत्वाद्यथा मृत्प्रभावे-
नानुगत रचकादि न मृत्प्रवृत्तिक तद्वदित्यर्थः । किंच, न ब्रह्म जगत्प्रवृत्तिस्त्वस्मिन्ननुगतस्वभावत्वा-
यथा घटादिस्त्वनुगत सुवर्णादि तद्वद्विनिर्भयति तद्वद्विन्नुपमानमभिप्रेयाऽऽह—ब्रह्मेति । तत्राशुद्ध-

तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वात्त्रेदं जगत्तत्प्रकृतिकम् ॥ योऽपि कश्चिदाचक्षीत
श्रुत्या जगतश्चेतनप्रकृतिकतां, तद्वलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्या-
मि ॥ प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् ॥ अविभावनं तु चेतन्यस्य
परिणामविशेषाद्भविष्यति ॥ यथा-स्पष्टचेतन्यानामप्यात्मनां स्वापमृ-
च्छाद्यवस्थासु चेतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चेतन्यं
न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभावितत्वाविभावितत्वकृताद्विशे-
षाद्रूपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकारणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि
गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते । यथा च-पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससू-
षोदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्परम्परोपकारित्वं भवति, एवमि-
हापि भविष्यति ॥ प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति ॥
तेनापि कथंचित्चेतनत्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुद्धचशु-
द्धित्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियेत ॥ न चेतन्यदपि विलक्षणत्वं
परिहर्तुं शक्यत इत्याह-तथात्वं च शब्दादिति ॥ अनवगम्यमानमेव

इतिप्रभा

योऽर्पति ॥ षडादंश्चेतनत्वमनुवृत्तिमाधितमियत आह—अविभावनन्ति ॥ अतःरूपान्यपरिणामज्ञात
मनोऽपि चेतन्यस्यानुवृत्तिमिदं । अन्तःरूपान्यस्य वृत्त्युपरागदशायामेव चेतन्याभिप्यतिर्नान्यदेति
भाषः । वृत्त्यभावे चेतन्यानभिप्यती दृष्टानः—ययेति ॥ आत्मानामनोश्चैनने स्वस्वामिभाषः कुत इत्यत
आह—एतस्मादेवेति ॥ सान्नेपि प्रातिमिरूपरूपशेषा उपशेषे नि दृष्टान्तः—यथा चेति ॥ चेतना-
चेतनभेदः कथमियत आह—प्रविभागेति ॥ चेतन्याभिप्यत्तत्पनभिप्यतिभ्यामिदं । सर्वस्य चेतन्य-
मेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सारंख्यः पणहरति—तेनापि कथञ्चिदिति ॥ अङ्गीकार एवमस्य सूत्रशेषेण परि-
हरति—न चेत्यादिना ॥ इतरत् चेतनाचेतन-रूप्य वेदक्षयम् । तथात्वग्रन्थार्थशुभार्थपत्तिः शब्देन

भामती ।

यनि-योऽपीति । अश्रुप्रेषागतः समाधानवाह-तेनापि कश्चिदिति । ~~अश्रुप्रेषागतः समाधानवाह-तेनापि कश्चिदिति ।~~
 तेन यत्तु तमेवाम्नायति-न चेत्तदपि-दिलक्षणत्वमिति । सूत्रावपराभिगमिमाह-अनवगम्यमा-
 आनन्दगिरीय-त्यादिनेष्वयः ।

जगतोऽनुगतोऽचेतनः च सति दूरोक्तमनुमानमुपसहति-तस्मादिनि । धृतार्थोपपत्त्या चेतनं जगतोऽनगममिति त्विरुद्धेऽप्यप्यभिप्रायः दर्शयति-योऽपीति । जगत्चेतनप्रतीकं यत्निबन्धेन चेतनानगमनिमित्तकं व्यनक्ति-प्रकृतीति । अनुपपन्नमारात्ता धृतार्थावतिरमानिचागतयाऽऽह-अविभाजनं त्विति । समन्वे जगति सतोऽपि चेतनस्य तत्रतत्रानुपपत्तिरिति जगत्तत्त्वविशेषः । सप्रकाशस्य चेतनस्य परिणामविशेषानुपपत्तिरिति सप्रकाशविशेषादिवाक्येन दर्शयति यथेत्यादिना । तर्हि चेतनमेव गुणानां कार्यकरणानामाप्तना च गुणप्रधान-व्याभावादुपपत्त्यर्थोपसहकृतानुपपत्तिरिति तदन्वयेवासादयाऽऽह-एतस्मादिति । तावदेति सत्त्वयुक्तार्थोपसहकृतमिदं दुष्टारणेन स्मरयति-यथा चेति । प्रयामगर्तनो विमेषाच्छसागरा-भरंशश्चादित्यर्थः । सर्वस्यापि जगत्चेतनमेव यथा चेतनाचेतनविभागप्रसिद्धत्वात्-प्रविभागेति । अत्र विभाति-विभातिविभातिविशेषादेत्यर्थः । जगत्चेतनमनुपपत्त्याऽऽतत्ततः सत्त्वयुक्तमाह-तेनापीति । एतमसत्त्वयुक्तं गुणयुक्तमस्ति-न चेति । इत्याभिप्रायं दर्शयितुं परतोऽपि भाष्यमनुवदति-अनवगम्यमानमिति । नैकानुसंधीर्युपैतत् चेत्तु सप्रति मूलावयवविभाष्यमाह-

हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दश-
रणतया केवलयोत्प्रेक्षते ॥ तच्च शब्देनैव विरुध्यते ॥ यतः शब्दादपि
तथात्वमवगम्यते-तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति-शब्द एव-
“विज्ञानं चाविज्ञानं च” [ते० २ । ६ । ३] इति ॥ कस्यचिद्विभाग-
स्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥ ४ ॥
ननु चेतनत्वमपि कचिदचेतनत्वाभिमितानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते ।
यथा—“मृद्वव्रीह” “आपोऽब्रुवन्” [शत० ब्रा० ६ । १ । ३ ।
२ । ४] इति, “तत्तेजपेक्षत” [छां० ६ । २ । ३] “ता आप ऐक्षन्त”
[छां० ६ । २ । ४] इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः ॥ इन्द्रि-
यविषयापि—“ते हेमे प्राणा अहंश्चेयसे विषदमाना ब्रह्म जग्मुः” [बृ०
६ । १ । ७] इति । “ते ह वाचमच्युस्त्वन्न उदाय” [बृ० १ । ३ । २] इति
चैवमाद्येन्द्रियविषयेति अन उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशंकामपनुदति । न खलु “मृद्वव्रीह” इत्येवंजातीयिकया
श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः—

रत्नप्रभा ।

वाग्येति भावः ॥ ४ ॥ धुनिमारब्धात् वाग्येयुत्तमूर्तत्वात्तर्क शङ्कने-नन्विति ॥ मृदादीनां पृथ्व्या-
दिभूतैः तदभिमानिविषयत्वात् । तथा “विज्ञानं चाविज्ञानम्” [ते० २ । ९ । १] इति चेन्नाचेन-
गविभागशब्दस्योपचरिमार्थत्वं न युक्तमिति मन्थः मगधत्ते-अभिमानीति ॥ संवदने विवादः । न
भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते । लोकोदप्रमिद्विभागप्रायोगादित्यर्थः । विशेषपद-
भाष्येति ।

नमेव हीदमिति । शब्दार्थात् यत्र चेतनप्रकृतिराद्येतस्य पृथिव्यादीनामवगम्यमानमुपोऽल्लित माना-
स्तरेण साक्षाद्भूतमागम्यधेन्यमवश्यमेव । मानन्तरामात्रं त्वार्थोऽर्थः श्रुत्यर्थेनावगमनीयः, न तु
तद्वहेन ध्रुवयोऽन्यपि न्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ मृदास्तत्सेवनायितुं चोदयति-ननु चेतनत्वमपि कचि-
दिति । न पृथिव्यादीनां चेतन्यमार्थमेव, किन्तु भूयमीनां धुनिनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः । मृगपत्रा-
यति-अत उत्तरं पठति-अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । विमर्शने-तुशब्द इति ।
नैवाः ध्रुवः साक्षाद्मृदादीनां वागादीनां च चेतन्यमाहः, अपि तु तदविष्टाश्रीगा देवतानां चिदागतो,
तेननश्चुतिरेव न मृदादीनां वागादीनां च चेतन्यमागमनीयमिति । कस्मात्पुनरेतदेवमित्यत आह-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्येति । धुनिभिर्न ध्रुवार्थपरिमाणमिति भावः । सोऽमेव म्भोग्यनि-यन इति । अनुमानमुप-
पत्त्योऽतिशयः । न चाप्य शब्दे विमानि-राविमानि-राविमानि-राविमानि-राविमानि-राविमानि-राविमानि-
तदयोगादिति भावः ॥ ४ ॥ केतुश्रुत्येवमेव ननुपृथिव्यादीनां चेतनत्वमिति मन्थः मगधत्ते-अभिमानीति ॥ संवदने विवादः । न
भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते । लोकोदप्रमिद्विभागप्रायोगादित्यर्थः । विशेषपद-
भाष्येति ।

नभिःश्रगत्याधिकरणम्] स्तम्भभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५४५)

मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवतावदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते । न भूतेन्द्रियमात्रम् ॥ कस्मात् ॥ विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचे तनप्रथिभागलक्षणः प्रागभिहितः ॥ सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत ॥ अपि च कौपीतिकिनःप्राणसंवादे करणमात्राशंकाविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचे तनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिष्यन्ति “एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः” [कौ० २ । १४] इति “ता वा एतास्सर्श देवताः प्राणे निश्श्रेयसे विदित्वा” [कौपी० २ । २४] इति च । अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । “अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्” [ऐ० आ० २ । ४ । २ । ४] इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेऽनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति । प्राणसंवादवाक्यशेषे च—“ते ह प्राणाः मजापति पितरमेत्योचुः” [छां० ५ । १ । ७] इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय मजापतिगमनं, तद्वचनाद्यैको-

स्तम्भभा ।

स्वार्थान्तरमाह—अपि चेति ॥ अहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वाय प्राणाः विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनता-चिदेतनापदेन विशेषित्वाद्याणादिपदेभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निश्श्रेयसे श्रेष्ठेषु विदित्वा प्राणा-धीना जाता इत्यर्थः । अनुगति बहुधा व्याचष्टे—अनुगताश्चेति ॥ तस्मै प्राणाय । बलिहरणं वागादिभि स्वीयमभिष्टादिगुणसमर्पणं कृतम् । तेजभादीनामीक्षणं त्वयैवैकत्वधिकरणे [व्या० सू० १ । १ । ५] चेतननिष्ठतया व्याख्यात द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मान्नामि जगतश्चेतनस्य तस्मादिति पूर्व-

भामती ।

विशेषानुगतिभ्याम् । तत्र विशेष व्याचष्टे—विशेषो हीति । भोक्तृणामुपकार्यताद्वैतेन्द्रियाणां चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धश्च निश्चयः चाभ्यस्त इति धृतैश्च विशेषधेतनाचेतनलक्षणः प्रागुक्तः स नोपपद्येत । देवताशब्दकृत्वो वात्र विशेषो विशेषशब्देनोच्यते इत्याह—अपि च कौपीतिकिनः प्राणसंवाद इति । अनुगति व्याचष्टे—अनुगताश्चेति । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानिनीहविशति मन्त्रादयः । अपि च भूयस्य श्रवणः ‘अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्’ इत्याह—प्राणो भूता नासिके प्राविशत् इत्यप्यभ्युपगम्य भूतार्थे प्राविशत् इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च क्षेत्रज्ञेन दाधेतना । तस्मादेन्द्रियादीनां चेतन्य रूपत इति । अपि च प्राणमात्रादात्म्यशेषे प्राणानामवगमनादिशरीर-रागानि क्षेत्रज्ञादिष्ठानां व्यवहार दर्शयन् प्राणानां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन चेतन्य द्रव्यतो वाह—प्राणसंवाद-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मृदार्दाति । भूतमात्रमिन्द्रियमात्र या चेतनयेन व्यपदिश्यमान न भवतीत्यत्र प्रश्नार्थक हेतुद्वयमाह—कस्मादिति । तत्र विशेष व्याचष्टे—विशेषो हीति । तस्याप्यथोपपत्तिरप्यस्य—सर्वेति । उपकार्योपकारकत्वाधिकतेः साम्ये च तद्वैयर्थ्याप्रतिपक्षेभ्यश्च चेतनाचेतनविभागसमस्यादेव भूतेन्द्रियविषया नेन श्रुतिरित्यर्थः । अविज्ञेयं विशेष व्याख्याय प्रागेव विशेष विशेषतो व्याकरोति—अपि चेति । विशिष्यन्ति वागादीन्प्राणादीनि शेष । अहंश्रेयसे श्रेयानहमिदं यस्मै प्रयोजनाय भोक्तृप्रेष्ठत्वायेत्यर्थेति श्रेयसं श्रेष्ठं प्रागे वाता तदनुगतिन्यः सर्वं देवता बभूवुर्गित्यर्थः । इदानीमनुगतिविशेषतो दर्शयन्ति—अनुगताश्चेति । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता । नपि करणेऽपि देवतानुगतिं श्रुतिनो दर्शयन्ति—अग्नि-रिति । करणेऽपि देवतानुगतिं जित-तरेण निरूपयन्ति—प्राणेति । क्षेत्रज्ञाधिष्ठानां शरीररागानि प्राणा-

त्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठ्यप्रतिपत्तिः, “तस्मै बलिहरणम्” [वृ० ६।१।१३] इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रष्टव्यति । “तत्तेज ऐक्षत” [छां० ६।२।३] इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वस्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगत । विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिते प्रतिविधत्ते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षे व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वाच्चेदं जगत ब्रह्मप्रकृतिकमिति ॥ नायमेकान्तः ॥ दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनद्यादीनामुत्पत्तिः । अचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् ॥ नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनद्यादीनां कारणानि । अचेतनान्येव वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति ॥ उत्पत्तेः ॥ एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्याप्यतनभावमुपगच्छति किञ्चित्त्रेत्यस्येव विलक्षणम् । महान्नायं पारिणामिकस्वभावविप्रकर्षः । पुरुषादीनां केशनद्यादीनां च स्वरूपा-

रतनप्रभा ।

क्षोपमेदारः ॥ ५ ॥ किं यत्किञ्चिदुक्तस्य हेतुः वृत्तेऽश्वस्य वा-आद्ये व्यभिचारमाह-नायमेकान्तः ॥ दृश्यते हीति ॥ हेतोरस्तस्यान व्यभिचार इति शक्तौ-नन्विति ॥ यत्किञ्चिदुक्तस्यमन्तीति व्यभिचार इत्याह-उच्यत इति ॥ शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणिनाप्राणिन्यस्य वेदश्रवणमस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह-महानिति ॥ पारिणामिकः केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः । किञ्च ययोः प्रकृतिनित्यत्वात्तयोः सादृश्यं यदता यदुक्त-किञ्चाप्युक्तं यत्किञ्चिदेति-आद्ये दोष-भासता ।

वाक्यशेषे चेति ॥ तत्तेज ऐक्षत इत्यपीति । यद्यपि प्रथमोऽप्यायं माकतेन धर्मेण तयापि मुख्यतयापि कर्षचिञ्जतु शक्यमिति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ५ ॥ निदानममृतम्-दृष्टव्यं तु ।

आनन्दगिरी-न्यायनिर्णयः ।

नामपि व्यनहारानुगमि दर्शयन्ती धुनिस्तेषां क्षेत्राभिष्टानेनेव चैतन्य द्रष्टव्यमीत्यर्थः । भूतेन्द्रियविषयेतान्वयव्यतिरेकमिति निमित्ततां विशेषानुगमिण्यामुक्त्या भूतेषु चेतनस्याभिधानस्याभिमानिनित्यतां विशेषतो दर्शयति-तत्तेज इति । सर्वस्य चेतनस्यान्यथे हेतुमिदमिति मुपसहरति-तस्मादिति । तत्फलमनुमान निगमयति-विलक्षणत्वाच्चेति । अयमि गमयत्यो यथोक्तव्याप्यसंज्ञान मित्यतीति पूर्वपक्षमनुमाय सिद्धान्तमाह-तस्याक्षित इति ॥ ५ ॥ निदानममृतं विप्रज्ञे-तुशब्द इति । व्याप्ये पक्षमनुय नद्वयावृत्तिप्रसारमेव निरूपयति-यदुक्तमिति । वेदश्रवणे प्रकृतिनिरुक्तिमाकर्म्मिर्हर्षित नियमश्चे हेतुमाह-दृश्यते हीति । दृष्टान्ते वेदश्रवणमिदमिति शङ्कते-नन्विति । तत्राचेतनानां कर्षकारणमायमनुवेदैव वेदश्रवणं सावयति-उच्यत इति । हेतुः वेदश्रवणमिदमिति नान्यगतामाभारणभर्मानुगमिण्या तु नद्विदुर्मित्यादौत्यादौ-महान्श्रेणिपारिणामिकस्वत्वेदश्रवणसंज्ञायां मात इति वाक्यस्य पक्षोऽप्यदिशन्तेन परमात्म्यादि परमृत्पत्तेः । किञ्च वेदश्रवणप्रकृतिनिरुक्तिर्वा प्र वाक्यशेषः मातृश्रवणप्रकृतिर्वा । तत्र कारणमर्माणां सर्वेषामनुगमो वा कर्षचिदेव वा कारणमप्यमर्माणां निरुत्पत्त्यादौ दोष-

नविदक्षणत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाश्रयसमेतम् । (५४७)

दिभेदात् ॥ तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च ॥ अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत ॥ अथोच्चेताऽस्ति कश्चित्पाथिवत्वा-दिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमाना गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति ॥ ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दृश्यता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित् ॥ अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे-समस्तप्रकृतिविकारोच्चेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये चाप्रसिद्धत्वम् ॥ दृश्यते हि सत्तालक्षणां ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः ॥ किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तद्ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रष्टुं दाहि-येत । समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् ॥ आगम-विरोधस्तु प्रसिद्ध एव ॥ चैतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमता-

रत्नप्रभा ।

माह-अत्यन्तेति । द्वितीयम् ॥ आगम्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविहितविषयिद्विधाह-अयेत्पादिना । विदक्ष्यत्व निरूप्य दूषणान्तरमाह-विलक्षणत्वेनेत्यादिना ॥ जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेननुवर्तमानं ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वसाध्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात्-दसहोत्तमिधाह-प्रथमे इति ॥ तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति ॥ न च जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वा-दविशयदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यम् । अनादि उभयोपाधित्वात् । न च एवे साध्यव्यापकता । तस्यापि कार्यमकारात्मकस्य माययेन त्रयप्रकृतिस्त्वात्मास्याप्रहे चानादिमायस्त्वोपाधित्वादिति, सम्प्रति कल्पयसाधारणं दोषमाह-आगमेति ॥ पूर्वोक्तमनूय ब्रह्मणः शुष्कतर्कविषयत्वासमर्थान्न तर्कणाक्षेप

भामती ।

प्रकृतिविकारमाने हेतु सारूप्य निरूप्य दूषयति-अत्यन्तसारूप्ये चेति । प्रकृतिविकारभा-यामाग्रेतु वेदक्ष्य निरूप्य दूषयति-विलक्षणत्वेन च कारणेनेति । सर्वव्यापाननुवर्तन प्रकृतिविकारभावाविरोधि । तदनुवर्तने तादात्म्येन प्रकृतिविकारमायामागत् । मध्यमस्य सहा । तृतीयम् निदर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः । अथ जगद्योनितयागमाद्ब्रह्मणोऽगममादागमबाधितवपपावम-नुमानस्य कम्मान्नोद्गाह्यत इत्यत आह-आगमविरोधरित्वाते । न चास्मिन्नागमरूपमधिगमनीये

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

माह-अत्यन्तेति । द्वितीयमुपापयति-अयेति । तर्हि जगद्ब्रह्मजगोरपि किंचिद्व्यमानानुगतिस्त्वमाह-यसमर्थान्न प्रकृतिविकारत्वप्रयोगानमिधाह-ब्रह्मणोऽपीति । प्रकृतिविकारित्वहेतु सत्तालक्ष्य निरूप्य दूषयित्वा तदभावहेतु वेदक्ष्य निरूप्ययति-विलक्षणत्वेनेति । आद्यमद्वयवस्तुत्वेन प्रत्याचष्टे-प्रथमे इति । यस्तु समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य जगद्यननुवर्तनमस्तु च जगत् त्रयप्रकृतिस्त्वात्मा ह्यति । न च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वे समस्तस्य भावस्य जगद्यनुवर्तनानुपपत्तिः बोध्यापि कार्ये सर्वकारणस्यानु-गतास्येति विदितं प्रकृतिविकारित्वविहित्युक्तमनुसादयति-न हीति । मध्यमस्य ममिदं निरूप्यति-द्वितीये चेति । अन्तिमसाधारण्येन निरागरोति-तृतीये त्विति । दृष्टान्ताभावेन दृश्यत्व-किं हीति । आकाशादेर्दृष्टान्तस्मादकार्याऽऽह-समस्तस्येति । पञ्चमस्येति साधारणं कारणं तत्माह-आगमेति । प्रमाणं मानान्तरमभ्यन्तरीय-तत्त्वमिदं नामनीयुक्तमनुसादयति-माह-यत्त्विति । यथा

त्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् ॥ यत्तुक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवेयुरिति ॥ तदपि मनोरथमात्रम् ॥ रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः । लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनाम् । आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् ॥ तथा च श्रुतिः—“नेषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुजानाय प्रोष्ठ” [कठ० २ । ९] इति, “को अद्वा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुन इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आचभूव” [ऋ० सं० १ । ३० । ६] इति चेते ऋचो निजसिद्धानामपीश्वराणां दुर्वोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः ॥ स्मृतिरपि भवति—“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” ॥ इति, “अद्व्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” [भ० गी० २ । २५] इति च ॥ “न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिहि देवानां मह-

रत्नप्रभा ।

इत्याह—यत्तुक्तमित्यादिर्नो ॥ त्रिङ्गसादृश्यप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमानोपमानादीनामगोचरः अन्यो ब्रह्म लक्षणया कैकवेद्यमित्यर्थः । एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वतन्त्रेण नापनेया न सपादनीया, यद्वा—कुतर्केण न बाधनीया । कुतार्किकाद् अन्येनैव वेदविदाऽऽचार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानाय अनुभवाय फलदाय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियममेति नचिकेतनमग्रि मृत्योर्वचनम् । इयं विविधा सृष्टिर्यतः आ समन्ताद्भवत् तं को वा अद्वा साक्षाद्देव । निष्ठतु वेदनम् क इह लोके त प्रवोचत् प्रागे चत् । छान्दमो देव्यत्रोप । यथावदुक्तापि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं जन्म न विदुः । मम तत्रादिभ्यः भावती ।

ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यानुरागोऽस्ति, येन तदुपादायागम आधिपत्येन्याशयवानाह—यत्तुक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणीति । यथा हि कार्यव्याप्तिशेषेऽपि ‘आरोग्यकामः पथ्यमश्नीयात्’ ‘स्वरकामः तिकृतां मत्ता येत्’ इत्यादीनां मानान्तरापेक्षणा, न तु ‘दर्शदूर्गमामास्या स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादीनाम् । ननु कश्चेतोः । अस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । एतद्भूतव्याप्तिशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मानान्तरागोचरत्वं, न तु भूतस्यापि त्रयगः, तस्यास्मायैकगोचरस्यातिशयिनमस्तमानान्तरमीमनसा स्मृत्यागममिदं आनन्दमिदं—व्यावर्तिगः ।

कार्यव्याप्तिशेषेऽपि “आरोग्यकामः पथ्यमश्नीयात्” स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्रैकस्य मानान्तरस्योद्यन नेन स्येति स्वीकृतं तथा मृतत्वव्याप्तिशेषेऽपि पृथिव्यादीनामनान्तरागम्यत्र ब्रह्मणस्मायैकगम्यमेति मन्वानः सज्जाह—आगममात्रेति । तन्मगो मानान्तरागम्यस्य मानमाह—तथा चेति । त्रयविधया मतिरेणा तर्केण नापनेया नाऽऽपनेया न प्रापणीयेत्यर्थः । यद्वा—कुतर्केण नाऽऽपनेया निगम्या न भवति किं त्वय्येनैवाऽऽचार्येण वेदविदा प्रोक्ता सुज्ञानाय फलदायमायिषाध्यायकाराव भवति हे प्रेष्ठ प्रियममेति नचिकेतनमग्रि मृत्योर्वचनम् । क इह ब्रह्म व्यरशरभूमावद्वा साक्षाद्देव । को वा तत्रावोचत् । छान्दमो देव्यत्रोप । छान्दमि कात्रानियमाद्वत् प्रत्यादिश्वर्यः । यतो दस्मात्तस्मादान्वनः नकाशादिपि त्रिमृष्टिर्बिम्बा मृष्टिर्भूत म एव व्यनन् वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकपोषः । प्रतीकतो दर्शितयोर्नैत्रयोन्मापनेमाह—एते इति । त्रयगस्तर्कानगोचरये पौगणिकममणिमाह—अचिन्त्या इति । भागानाचिन्त्यत्वेन तर्कानगोचरयेऽपि ब्रह्मणि त्रिमापातमियाध्याय ममराक्ष्यमुदाहरति—अद्व्यक्तोऽयमिति । कथमत्रिगोर्द्व्यमित्याशयः जन्ममरणयोर्मानामात्राव्याह—न य इति । तेषांमिदमव्यावर्तिगमिदं हेतुमाह—अद्व्यमिति । अद्व्यमित्येति ब्रह्मण्यत्रोदितस्येति त्रिगः त्रय श्रवणनिमित्तमननिराजनि पात्रांरामनुवर्तते—

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य
शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत, असत्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति
प्रसज्येत ॥ अनिष्टं चेतस्तत्कार्यवादिनस्तवेति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ प्रतिषे-
धमात्रत्वात्-प्रतिषेधमात्रं हीदं, नास्य प्रतिषेध्यमस्ति । न ह्ययं प्रतिषेधः
प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धं शक्नोति ॥ कथम् ॥ यथैव हीदानीम-
पीदं कार्यं कारणात्मना सद एव प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते ॥ न हीदानी-
मपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति । “सर्वं तं परादाद्यो-
ऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” [बृ० २ । ४ । ६] इत्यादिश्रवणात् ॥ कारणा-
त्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् ॥ ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म
जगतः कारणम् ॥ वादम् ॥ न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं
प्रागुत्पत्तेरिदानीं वाऽस्ति ॥ तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति ॥
विस्तरेण चेतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे [ट्या० सू० २ । १ । ६]
वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

असत् इत्यादिनि सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्यवभावे धृतिमाह-सर्वं तमिति ॥
मिथ्यात्वमजानत शकामनूय परिहरति-नन्वित्यादिना ॥ विस्तरेण चेतदिति । मिथ्या-
भामती ।

ममिदम्, अमेदे कार्यानुपपत्तेः, कारणस्यात्मनि वृत्तिरिषेवात्, शुद्धपशुद्धादिरिद्वधर्मसमाधि ।
अथ चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्यद्वेदः, तथा चेद जगत्कार्यं सत्त्वेऽपि चिदात्मनः कारणस्य प्रागु-
त्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदसदुपपत्त इति सत्कार्यमादव्याकोप इत्याह-यदि चेतनं शुद्धमिति । परिहरति-
नैष दोष इति । कुलः, प्रतिषेधमात्रत्वात् । मिष्यते-प्रतिषेधमात्रं हीदमिति । प्रतिपादयिष्यति
हि ‘तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः’ इत्यत्र । यथा कार्यं स्वल्पेण सदमन्तराभ्या न निर्वचनीयम् । अपि
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यदीति । कार्यकारणयोर्मिच्छन्तया कारणान्माना प्रागनन्तरानाकार्यस्य प्रागनन्तर इत्यादित्यर्थः । इष्टाव-
शिमाज्ञाप्य निराचष्टे-अनिष्टं चेति । कार्योन्मत्तमेतच्छब्दार्थः । तत्र हेतु सूचयति-सत्कार्यमादिन इति ।
चेतनकार्यस्य कारणेऽनन्तरानन्तरादित्यर्थः । नेत्यादि व्याकुलं परिहरति-नैष दोष इति । प्रागाद्येन कार्य-
सत्त्वस्य प्रतिषेधव्यासत्तदभासिदिरिवाशक्याऽऽह-न हीति । यथेह वक्ष्ये नाम्नीनि घटमर्ममत्ता भूतं
वर्तमानादिति निरिष्यते तथा प्रागसदिति कार्यस्य प्रागागेन सत्त्वं शक्यं निषेदमिति शङ्कते-कथमिति ।
कार्यस्य कारणान्माना सत्त्वं वा निरर्थं सत्त्वान्तरं वा न नाऽऽह इत्याह-यथैवेति । कारणान्माना सत्त्वस्य
सदानन्तरात्वं निषेधने यर्थः । द्वितीयं प्रवाह-न हीति । कारणसत्त्वातिगम्यत्वाभावे मानमाह-सर्व-
मिति । स य कारणान्मानेन कार्यस्य सत्त्वं गदेन काउमिशेन निषेधमिवाशक्याऽऽह-कारणात्मनेति ।
किं तदा कार्यं नास्ति किं वा कारणमिति । नाऽऽह । मदाऽपि तस्य कारणान्निमित्तस्यामत्त्वादिशेषग-
वेष्यम् । न द्वितीयः । तस्य सर्वदा सत्त्वान्तरानन्तराशादित्यर्थः । उक्तमभिप्रायमविशो मयो मिन्द्र-
योरेत्यायोगादसदे शब्दादिमन्त्रमजायत इति शङ्कते-नन्विति । तद्वन् शब्दादिहीनत्वमप्यप्यु-
परिहरति-वादमिति । तर्हि प्रागमेव शब्दादिमजगदिदानीं जायते नेयाह-न त्विति । प्रत्यनः
शब्दादिहीनत्वेऽपि शब्दात्मात्मस्य जगतो त्रयसि कल्पितत्वात् सत्त्वं वास्तव इत्यप्यप्यु-
क्यतत्वेन जगतो मन्त्राणि म्यते पठितमाह-तेनेति । जगतो ब्रह्मणि कथितत्वमप्रति-
पन्नमिवाशक्याऽऽह-विस्तरेणेति ॥ ७ ॥ जगद्ब्रह्मणोक्तं कार्यकारणममृथ्यमागधोदयनि-

अपीतो तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह—यदि स्थूल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदा (अपीतो) प्रलये प्रतिसंस्तृज्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतो कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपताप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जसमिदमपनिषदं दर्शनम् ॥ अपि च समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम् ॥ अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जगदपीतावपि विम-

रूपमपि ।

तमिदं ॥ ७ ॥ स कार्यवादसिद्धयर्थं कार्यभेदे कारणम्यापि कार्यमदुष्टयादिप्रसङ्ग इति शास्त्रमूत्र व्याचष्टे—अत्राहेति ॥ प्रतिममृग्यमानपदस्य व्याख्या—कारणं विभागेति ॥ यथा—जडं छेद्यमानं छेदणद्रूपं जडं दूषयति, तद्वदित्यर्थः । मृग्यं योजनान्तरमाह—अपि चेति ॥ सर्वस्य कार्यम्याऽपीतो कारणमदुष्टयादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अर्थात्तस्माह—अपि चेति ॥ कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रत्येऽपि भोक्तृणामुत्पत्तौ तद्वदेष मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यातस्माह—अथेति ॥ यदि भावती ।

तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एव च कारणसत्तेर कार्यस्य सत्ता न ततोऽप्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणे भवत्यसम् । स्वल्पेण तूपत्तेः प्रागुपपन्नस्य पक्षस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाध्यस्य न सतोऽमतो बोधोत्पत्तिरिति निर्दिश्यः स कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अपीतो तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । असमञ्जस्य विमर्शते—अत्राह चोदकः, यदि स्थूल्येति । यथा हि मृग्यादिषु हिमू-सैन्यवादीनामविभागलक्षणे लयः व्यवहारमादिभिर्मृग्यं गृह्यते तस्यापि विशुद्धपादिभिर्मृगि जगन्नीयमानमविभागं गच्छन्न स्वधर्मेण कल्पयेत् । न चान्यथा लयो लोकात्मि इति भावः । कथान्तरेणासामञ्जस्यमाह—अपि च समस्तस्येति । न हि मनुष्यस्य फेनोर्मिमुद्गादिपरिणामे, वा रज्ज्वां सर्पराशदिभिर्मम वा निपमो दृष्टः । मनुष्यो हि कदाचि फेनोर्मिस्त्वेण परिणमते कदाचिद्बुद्बुदादिना, रज्ज्वां हि कश्चिर्मर् इति विपर्ययमिति कश्चिद्वेति । न च क्रमनियमः सोऽयमत्र भोग्यादिविभागनियमः क्रमनियमश्चात्मनश्च इति । कथान्तरेणासामञ्जस्यमाह—अपि च भोक्तृणामिति । कथान्तरं शङ्कापूर्वमाह—अथेद-
जानन्दगिरिय-व्याख्याननिर्णयः ।

अपीताविति । पूर्वपक्षमत्र व्याकरोति—अत्रेत्यादिना जगते श्रव्यस्पर्शस्य सत्त्वधर्मैः । तन्नेत्र-निप्रकाशं प्रकटयति—यदीति । अमुदगादीयादिशब्देन रागद्वेषादिप्रवृत्तम् । तदपीताविति तत्रापि कार्येण सत्त्वधर्मे । प्रतिममृग्यमानमित्येवमप्येवमाह—कारणेति । यथा क्षीरे स्मृत्ययमानमुदकं स्वधर्मेण क्षीरं दूषयति यथा वा छेदगमुदके सत्त्वयमानमुदकं दूषयेत्तथा कार्येण कारणे शुभ्यमान स्वधर्मेण कारणं दूषयतीत्याह—कारणमिति । कार्यममानमसत्त्वे प्रवृत्तं रीतिने फटिनामाह—दूषयतीताविति । मृग्यं व्याख्या-
तस्माह—अपि चेति । सर्वस्य कार्यस्य प्रत्ये कारणमदुष्टयादिप्रसङ्गमुत्पत्तिनिमित्तानां प्रत्येऽपि भोक्तृणामुत्पत्तौ तद्वदेष मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यातस्माह—अथेति ।

नविद्वेषणत्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५५३)

कमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमप्यपीतिश्च न सम्भवति, कारणा-
व्यतिरिक्तश्च कार्यं न सम्भवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥ अत्रोच्यते-

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमास्ति ॥ यत्तावदभिहितं कारणम-
पि गच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणम् ॥ कस्मा-
त् ॥ दृष्टान्तभावात्-सन्ति हि दृष्टान्ताः यथा-कारणमपि गच्छत्कार्यं
कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका
विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदास्सन्तः पुनः प्रकृतिमपि
गच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति ॥ रुचकादयश्च सुवर्णविकारा
अपीतो न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति ॥ पृथिवीविकारश्चतुर्विधो
भूतप्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति ॥ तत्पक्षस्य तु न
कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति ॥ अपीतिरेव हि न सम्भवेद यदि कारणे कार्यं स्वध-
र्मेणावतिष्ठेत ॥ अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं

रत्नप्रभा ।

उपक्रांतेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकारणद्वयभावाप्रसङ्गात् कार्येण द्वेनावस्थासमञ्जसमिदं
दर्शनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अपीतो जगत् स्वकारणं न दूषयति । कारणे छिन्नत्वान्मृदादिषु नीलवदादि-
वदिति सिद्धान्तसूत्र व्याचष्टे-नैवेत्यादिना ॥ अपिगच्छत् लीयमानम् । विभागावस्था स्थिति-
कालः । त्वत्पक्षस्येति । मयुरजः उग्नस्याकारणमित्यदृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः
स्यादुग्नवदित्याह-अपीतिरेवेति ॥ असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्भवति । धर्म्य-
सत्त्वे धर्माणामव्यसत्त्वादिति भावः । ननु सकार्यवादे लयेऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वादूपकारं स्यादि-
त्यत आह-अनन्यत्वेऽपीति ॥ कश्चित्तस्याविधानधर्मश्चम् । अभेदात् । नन्वाविधानस्य कश्चित्तकार्यधर्म-
भावती ।

मिति ॥ ८ ॥ सिद्धान्तसूत्रम्-न तु दृष्टान्तभावात् । नाविभागमात्रं लयेऽपि तु कारणे कार्यव्याविभागः ।
तत्र च तद्धर्माव्ययं सति सहस्य दृष्टान्ताः । तत्र तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मव्ययं न दृष्टान्तस्यो-
प्यस्तीत्यर्थः । स्यादेतत् । यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्माव्ययं कारणस्येत्यत आह-
अनन्यत्वेऽपीति । यथा रजतम्यारोपितस्य पाण्याधिकं रूपं शुक्तिर्न च शुक्ली रजतमेवमिदमतीत्यर्थः ।

आनन्दिगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

स्थितानिरेवमित्यर्थः । त्रयसादिनामिदमनन्दिगिरि गृहयितुमेवमतीत्युक्तम् । यदि उपक्रांतेऽपि कार्यं कार-
णाद्विभक्तं तदा स्थितिकारणद्वयभावाप्रसङ्गादसमञ्जसमेवेदं तत्र कारणमिति ॥ ८ ॥ सिद्धान्तसूत्रमन-
वधारयति-अत्रेति । तत्र तुल्यद्वयभावाप्रसङ्गात् प्रत्यक्षभागं विभजते-नैवेति । तदेव दर्शयितु-
मादौ परोक्तमनुवदति-यत्तावदिति । कारणमपि गच्छत्स्मिन्नविभागमात्रमपि मानमिति यावत् । तस्यादो-
षा प्रतिज्ञाय प्रश्नपूर्वकं हेतुमन्तार्यं व्याचष्टे-तददूषणमिति । दृष्टान्तानेन विभजने-सद्ययेति ।
विभागावस्था स्थितिकालः । पुनरिति प्रत्यक्षागेति । चतुर्विधो भूतप्रामो जराजान्मज्जमेदजोऽजि-
ह्वतो भूतसमुदायः । अनेकदृष्टान्तोपादानं बुद्धिमौक्त्यर्थम् । पराशर्यायि कश्चिद्दृष्टान्तो मन्थिनीया-
दाव्याऽऽह-त्वत्पक्षस्येति । शीर्ष्णागर्दानामकार्यकारणत्वात् कारणे कार्यस्य दृष्टान्तमभिहितमिति भावः ।
किञ्च, उपक्रांते कार्यधर्मव्यक्तौ कार्यस्यापि धर्मिणः स्थितेऽपि स्थितिः कारणाप्रत्ययेन च तदवस्थाने
स्फुटिकरीतिर्यत्तद्विनिर्वाहः स्यादित्याह-अपीतिरेवेति । ननु प्रत्यक्षांते कार्यधर्माव्ययं
निष्ठेयं तर्हि कारणमपि अपि निष्ठेयस्तयोरेवमेवेदमस्य-अनन्यत्वेऽपीति । अविधानम-

न तु कारणस्य कार्यात्मत्वम् । “आरम्भणशब्दादिभ्यः” [व्या० सू० २।१।१४] इति वक्ष्यामः ॥ अत्यल्पं चेदमुच्यते,—कार्यमपीतावा-
त्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति ॥ स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः ।
कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् ॥ “इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ० २।
४।६] “आत्मैवेदं सर्वम्” [छां० ७।२५।२] “ब्रह्मैवेदममृतं
पुरस्तात्” [मु० २।२।११] “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” [छां० ३।
१४।१] इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य
कारणादनन्यत्वं श्राव्यते ॥ तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणं चावि-
द्याभ्यारोपितत्वात् तैः कारणं संसृज्यत इति, अपीतावपि स समानः ॥
अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः—यथा—स्वयं प्रसारितया मायया मायावी
त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते । अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमा-
यया न संस्पृश्यत इति ॥ यथा च स्वप्नदृगेकस्वप्नदर्शनमायया न संस्पृ-
श्यत इति प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, एवमवस्थात्रयसाध्येको-

रानममा ।

स्यम् । तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चाऽपीतामिति निशङ्कं व्यर्थमिति प्रतिग्रन्था समाधत्ते—
अत्यल्पं चेति ॥ परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय निरर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे—अस्ति चेति ॥ मायाप्रभुत्वादा-
नमित्यस्या दृष्टान्तान्तरमाह—यथा चेति ॥ अस्यैव स्वप्नकाले दृष्टगता इत्यत्र आह—प्रवर्धतेति ॥
जाग्रदुपपत्तयः स्वप्ने चात्मनोऽप्यर्गात् त कालेऽप्यस्यैव उपपत्तिः । यदाऽऽत्मनो जाग्रदवस्थाभिरस-
सर्गस्तदा सर्वस्य हि पार्थम्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । जाग्रदवस्थानि त्रया इत्यस्याप्या-
भासता ।

अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि कार्यस्य कारणादभेदमभिदधती श्रुतिमतिभेदानीया सर्वस्य धेद-
नादिभिः, तत्र स्थित्युत्पत्त्यर्थः परिहारः स प्रत्येऽपि समानः कार्यम्याग्राप्यतममोपितान् नाम, एस्मा-
न्नापीतिमात्रमनुयोगमित्याह—अत्यल्पं चेदमुच्यत इति । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः । यथा च
स्वप्नदृगेक इति । लौकिकः पुरयः । एवमवस्थात्रयसाध्येक इति । अवस्थात्रयसु स्थितिभिर्प्रत्ययाः ।

आनन्दगिरी—न्यायनिर्णयः ।

वाऽऽरोपितस्य तत्त्वं न निश्चिन्तित्यर्थः । किञ्च, कार्यमात्मीयेन धर्मेण कारणं दूषयतीत्य-
त्रापीतिविशेषणमनर्थकमिदं—अत्यल्पं चेति । विशेषणार्थं हेतुमाह—स्थितामिति । प्रमद्वामर्थं
हेतुः—कार्येति । अमुपगमस्य मानन्त्यां दर्शयति—दृढमिति । इदमपि दूषणान्तरमेवास्मात्वाऽऽह—
तत्रेति । कार्यस्यापि त्रयमात्राच्चित्तन कारणस्य अमुनोऽप्यस्यैव दृष्टान्तमाह—अस्ति चेति । तत्र
मायाभिन्नो यस्तुत्येवमिति तर्कावगाथाया अस्तु—तदिति हेतुमाह—अवस्तुत्वादिति । दृष्टान्तभेदार्थं
दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमिति । निगन्तव्यं मूलयोजनानामपामानिदशब्दः । मायाभिन्नो माया प्रय-
त्नादानान्वाचेदमुपगममुदाहरणमिदं—यथा चेति । एकोऽप्यन्येऽपि स्वयमनुगच्छन्ति
यस्य । तथा तस्याप्यस्यैव हेतुमाह—प्रवर्धतेति । जागर्गिणि तत्रैव जागृतवत्प्रत्यक्षं न तदनुगच्छमान-
स्याप्यस्यैव हेतुः । न हि स्वप्नदर्शनस्या माया जाग्रदवस्तुत्वं माना दृष्टेति भावः । येननोऽपि तत्रा-
नुगच्छन्तमुक्त्या दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । अन्वयानुगच्छन्ति—अन्वयानुगच्छन्ति । स्वप्नदृष्टः स्वप्नदर्शन-
मायापार्थमिति वक्ष्यामहेतुमाह—यथा चेति । एवमपि तदनुगच्छन्ति—यथा चेति ।

नविद्वक्षणत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५५५)

ऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारेणा न संस्पृश्यते ॥ मायामात्रं ह्येतत्,
परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति ॥
अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदायाविद्धिरोचार्यैः-“अनादिमायया सुप्ती यदा जी-
वः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा” [गौ०पा०का० १।१६]
इति ॥ तत्र यदुक्तमपीतो कारणस्यापि कार्यस्यैव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग
इति ॥ एतदयुक्तम् ॥ यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याऽविभागप्राप्तेः
पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति ॥ अयमप्यदोषः ॥
दृष्टान्तभावादयः । यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविस्याम-
विभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पृथक्पुनः प्रबोधे विभागो
भवति, एवमिहापि भविष्यति ॥ श्रुतिश्चात्र भवति-“इमास्तर्वाः
प्रजारसति सम्पद्य न विदुस्तति सम्पद्यामह इति त इह ध्याप्रो वा
सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको
वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति” [छा० ६।९।३] इति । यथा-
ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारस्त्वभवद-

रत्नप्रभा ।

प्रयम् । तदसंगित्वं वृद्धसम्पत्तिमाह-अत्रोक्तमिति ॥ यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले । प्रबुध्यते मायानिद्रा
त्यजति । तदा जगत्प्रस्थित्यन्याशून्यमद्रतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । फलितमाह-तत्रेति ॥
द्वितीयमसामञ्जस्यमनूय तेनेत्र मूलेण परिहरति-यत्पुनरिति ॥ सुषुप्तानुबानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च
मानमाह-श्रुतिश्चेति ॥ सति प्रत्ययेकोभूय न निदुरित्यज्ञानोक्तिः । इह सुषुप्ते प्राक् प्रबोधे येनयेन
जात्यादिना निवृत्ता भवति तदा पुनरुद्यानकाले तथैव मरन्तीति विभागोक्तिः । ननु सुषुप्तौ
पुनर्विभागज्ञानज्ञानसत्त्वेऽपि सर्वप्रत्यये तत्सत्त्वं कुत इत्यत्र आह-यथा हीति ॥ यथा सुषुप्तौ परमात्मनि
भामती ।

कथान्तरेणासामञ्जस्ये कथ्यातरेण दृष्टान्तमात्रं परिहारमाह-यत्पुनरेतदुक्तमिति । अविभाशक्तोर्नवत-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

मायामात्रमिति । अत्रापि मूलस्य निगन्तरेण योजना निश्चित्येतिशब्दः । परमात्मनो कन्तुतोऽनस्या-
त्रयामन्त्रेण वृद्धसम्पत्तिमाह-अत्रेति । यदेत्याचार्यप्रतिरोधनानस्योक्तिः । अत्रानियुक्तपक्षमन्याया स्पर्शशून्य-
त्वमनिद्रमिति लयात्मन्ययाऽव्यभिचारेण मिथ्यात्वमन्याया चेति निरुक्तं यम् । अद्वैतमिति पूर्णतोक्तिः । परमा-
त्मन्यात्रयानन्तर्ये कथितमाह-तत्रेति । उत्तमसामान्यमान्यमनुवदति-यत्पुनरिति । न त्विन्यादिमूलेण
परिहरति-अयमपीति । दृष्टान्तमात्रेण विभासे-यथा हीति । मिथ्याज्ञानस्य मिथ्याभूतस्याज्ञानस्येति
यान्त् । दृष्टान्ते सप्रतिपत्त्युपमात्रं मन्वानं प्रत्याह-श्रुतिश्चेति । सुषुप्तिसमये समस्तज्ञानसद्भास्यं च
श्रुतचेऽपि कथं सति सत्त्वमस्य पूर्वं पुनर्विभागेनोक्त्यान्मियाशक्त्याऽऽह-त इहेति । सुषुप्तादयमच्छ-
न्दन परामृश्यन्ते । इहेति पूर्वोपादेरिति । यथाहि कर्माचार्यैर्जातिजातिप्रतिपक्षानुक्तम् । तदा मरन्ती-
त्युक्तप्रयोगे शदेस्तोनासन्नानुसारिणो प्रहणः । ननु न किंचिद्वैदिकमियुक्त्येन परामृश्यमानज्ञानस्य
सुषुप्ते सत्त्वात्पुनः प्रयोगे पूर्वोदुक्त्यान् युक्तम् । प्रत्ये तु तथाविशज्ञानमद्वैते मानामात्राकुतो विभागो-
त्पत्तिर्नियम्यते तत्राऽऽह-यथा हीति । तत्त्वज्ञानपर्यन्तं विभागव्यवहारस्याव्यावृत्तौ दृष्टान्तमाह-स्वप्न
वदिति । सुषुप्त्यन्यथायां परस्मिन्वदौ भ्रमणि सम्पन्नस्य कार्यनातस्य हीनत्वेऽपि व्यवस्थापितं न

१ तत्परमन्तो गौटमादाचार्या आचार्यदेवनाम्नते ।

व्याहृतस्थितौ दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धेव विभाग-
शक्तिरनुमास्यते ॥ एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः ॥ सम्य-
ग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् ॥ यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रे-
क्षितोऽप्येदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावातिष्ठेतेति । सो-
ऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिपिद्धः ॥ तस्मात्सम-असमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥९॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनस्साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः ॥ कथमिति ॥
उच्यते ॥ यत्तावदमिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति,
प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो
जगत् उत्पत्त्यभ्युपगमात् ॥ अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्स-

रत्नप्रभा ।

सर्वाकार्याणामभिभागेऽपि पुनर्भिभागहेत्वज्ञानशक्तिरस्ति, एतन् अपीतो महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूतज्ञानस-
म्बद्धा पुनः सृष्टिभिभागशक्तिरनुभास्यते । यत् स्थितादिदानीं मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारस्तत्त्वबो-
धमानात् स्वप्नद्वयितो दृश्यते । अतः कार्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानो जीवना
महाप्रलयेऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनर्जन्मनियम इति भावः ॥ एतन्नेति । जन्मकारणाज्ञानशक्त्यभावेने-
त्यर्थः ॥ ९ ॥ वेदज्यादीनां साङ्ख्ययत्नेऽपि दोषरात्रात्माभिन्नादिरसप्रपागं कार्य इत्याह-स्वप्-
क्षेति ॥ सूत्र व्याचष्टे-स्वेति ॥ प्रादुःष्युः प्रादुर्भवेत् ॥ अत एवेति । सत्त्वकार्यस्य विद्वत्कारणा-
त्मना सत्त्वायोगारसाङ्ग्यव्यथायं दोषो न कार्यमिथायत्रादिन इति ॥ तथ्यम् । अपीतामिति मृतेतदोष-
भासती ।

यादुःखप्रतिनिधम इ वर्य । एतेनेति । मिथ्याज्ञानप्रमाणाशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रमद्व-
प्रयुक्तः, कारणामाने कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सदशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समुद्रया
निहतनादिति ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाश्च । कार्यकारणयोरेकस्य तावत्तमानमेवोभयोः पक्षयोः । प्रागु-
जानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

[illegible]

नविलक्षणत्वाविकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५५७)

मानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः ॥ तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणावि-
भागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि समानः ॥ तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारे-
ष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्
प्रलयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते ॥
कारणाभावात् ॥ विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभाव-
साम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः ॥ अथ केचिद्वेदा अपीतावविभागमा-
पद्यन्ते केचिन्नेति चेत् ॥ ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्ये-
वमेते दोषास्साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदो-
षतामेवेषां द्रष्टव्यमिति ॥ अवश्याश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यवि-
मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

रत्नप्रभा ।

चतुर्थ्यमाह-तथापीताविति ॥ कार्यरत्नप्रधानस्य रूपादिमत्त्वप्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्य-
मस्य नैव नियमः । यदमुक्तव्यमस्या च । यदि व्यस्त्यर्थं मुक्तानां भेदाः सद्वातादिशेषाः प्राप्ते
लीयन्ते, वद्वानां भेदास्तु न लीयन्ते इत्युच्येत, तर्हि अतीतानां पुरुषस्य कार्यव्याघात इत्यर्थः ॥
॥ १० ॥ किञ्च तर्कस्य सम्मानितदोषत्वात्तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयो न धार्य इत्याह-तर्कप्रतिष्ठा-
नादपीति ॥ पुरप्रमतीनां त्रिचिराद्येऽपि कविलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्कं विश्वास इति शङ्कते-
भामती ।

एतेरसत्कार्यवादप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मत्पक्ष इति मध्यप्रतिष्ठाप्रतिपाद-
विध्यामस्तथापि गुडजिह्विकायां समामत्तापादनमिदानीमिति मन्तव्यम् । इदमस्य पुनरस्य सुखदुःखोपादानं
शेषकर्मांशपादोदमस्येति । सुगममन्यत् ॥ १० ॥ तर्कप्रतिष्ठानादपि । केतव्यामगम्येऽर्थे स्मृत्यनर्क-
विषये न सादृशादिवत् साधर्म्येऽर्थमत्रात्रेण तर्कः प्रवर्तनीयो येन प्रधानादिसिद्धिर्भवेत् । शुक्लकौ हि
स भवत्यप्रतिष्ठानात् । तदुक्तम्-‘यं नेनानुमितोऽप्यर्थः । कुशटेऽनुमन्तुमिः । अभियुक्तगैरुपेक्ष्येऽपि-
पाद्यते ॥’ इति । न च महापुरणपरिगृहीतत्वेन कस्यचित्कर्तव्यं प्रतिष्ठा, महापुराणांमैव तार्किकाणां

आनन्दगिरौष-न्यायनिर्णयः ।

स्यात्तुमर्हति विरोधात् । नापि स्वनेनाऽऽमना कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति पारयति प्रत्यप्रतिष्ठितप्रसङ्गात्तेन
प्रागसदेव कार्यं भग्नमतेऽतीत्यर्थः । अतीतिगुणोत्तमसामग्रस्य परमतेऽपि प्रसजयति-तथेति । यत्तु सम-
स्तस्य विभागस्याविभागप्रसङ्गे पुनरुत्पत्तौ नियामकाभावाद्भोक्तृणां भोगस्य च विभागोत्पत्तिर्न प्राप्नो-
तीत्यनाऽऽह-तथा मृदितेति । उपादानं सुखादिकाणां शेषकर्मांशपादि । यत्तु भोक्तृणां परेणाविभाग
गतानामि यदि तत्राऽऽह-विनयेति । प्रतिपुन्य प्रतिनियमान्भेदान्विराग साधारणानामेव भेदानां प्रत्या-
भ्युपगमानां निमित्तमिति चोदयति-अयेति । ये प्रतिपुन्य प्रतिनियमान् भेदान्मे निधाः स्युरनिपा-
या । नियचे पुरुषेऽपि गुणेषु वाऽन्तर्भावान् प्रतिपुन्य प्रतिनियमस्तदात्मन्वात्तत्तात्पराख्यायानि-यचे प्रमान-
कार्यस्याऽऽनन्दपरत्वात्तेषामनीयानविभागानासत्तिरुक्तेति परहरति-ये नाऽऽपद्यन्ते इति । विद्वद्भग-
वतादीनां साधारण्ये फलितमाह-इत्येवमिति । तर्हि दोषसाध्यान्नाप्यन्यदस्योपादेयते-पादावप-
स्तपक्षे परहरस्योक्तान्मेऽनियमाह-इत्यदोषतामिति ॥ १० ॥ विद्वद्भगवद्विद्वत्तत्त्वज्ञेन भग-
वताणां प्रतिज्ञासप्तमे हेतुत्वमाह-तर्कप्रतिष्ठानादिति । सौमित्रि पदं व्याकरोति-

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् ॥ यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामावनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति ॥ उत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् ॥ तथाहि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते, तैरप्युत्प्रेक्षितास्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं समाश्रयितुम् । पुरुषमतिवैरूप्यात् ॥ अथ कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा सम्मतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव ॥ प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ अथोच्येत-अन्यथा वयमनुमास्यामहे-यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् ॥ एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते । केपाश्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनाऽन्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठित-

रत्नप्रभा ।

अयेति ॥ कपिषो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमेति न्यायेन परिहरति-एवमपीति ॥ सूत्रमप्यत्यशङ्कामार्गं व्याचष्टे-अथोच्येतेति ॥ विरक्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि न्यातिपक्षधर्मतासम्पन्नः कश्चिन् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति । तेन प्रवानमनुमेयमित्यर्थः । ननु सोपि, अप्रतिष्ठितः, तर्कमातीतत्वाद्, विरक्षणत्वादियदित्यत आह-न हीति ॥ तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न या, -आद्ये-अत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्यामायादप्यभिचारः, द्वितीयेऽपि न-सर्वतर्काणामप्रतिष्ठितत्वं हेतुभावादित्यभिहितमानाह-एतदपीति ॥ किञ्चानागतशकः, इष्टसावनं, पाकत्वाद् अनौपचारिकद्वितीयादीनिष्टमाभ्यमती ।

मियो विप्रतिपत्तिरिति । सूत्रे शङ्कते-अन्यथानुमेयमिति चेत् । तद्विप्रजते-अन्यथा वयमनुमास्यामहे इति । नानुमानाभासस्यभिचारेणानुमानस्यभिचारः शङ्कनीयः, प्रत्यक्षादियपि तदाभासस्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात् । तस्मात् स्वामाधिकप्रतिबन्धबहिर्ज्ञानसंज्ञे निपुणेनानुमात्रा मरिगव्यं, तत्तथा-प्रत्युहं प्रधान संस्त्यतीति भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठिताह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽनुपेयः, तदप्रतिष्ठानमिततत्प्रतिष्ठानाभावादित्याह-न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एवेति । अपि च तर्काप्रतिष्ठानानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इतश्चेति । तर्कस्य केवल्यमनुमाद्यागमराहित्यम् । इतःसन्दर्भमेव सूचयति-यस्मादिति । आगमसूत्रविकलानां कुतास्तर्काणां प्रादुर्भावस्तत्राऽह-पुरुषेति । औत्प्रेक्षिकतर्काणामप्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह-उत्प्रेक्षाया इति । तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं निरुगोति-तथाहीति । पुरुषमतीनामनेकरूपत्वेऽपि कपिडादौ पुरयविशेषे माहात्म्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदीयस्त्वोऽप्रतिष्ठितो न भवतीति शक्ये-अयेति । कपिडादेर्माहात्म्यप्रसिद्धिमनुपेय परिहरति-एवमपीति । अन्यथेत्यादिगूत्रायवेन चोदयति-अथोच्येतेति । यथा न तस्य नाप्रतिष्ठितत्वोपस्था न्यायिमनुमात्रायामाकुपेक्ष्यते । नया च विरक्षणत्वादीनां व्यभिचारिणामभास्यत्वेऽपि स्वामित्तत्वं तस्य साधकवृत्तिरितिर्त्यर्थः । सोऽपि तर्कस्यैकत्वादप्रतिष्ठितः स्यादित्याशयं तस्य या तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं कस्यचिदेवेति विरक्त्याऽऽह दूयति-न हीति । तत्र हेतुमाह-एतदपीति । तदेव स्पष्टयति-केपाश्चिदिति । यस्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वमारुहः स प्रतिष्ठितो न या । प्रथमे पुनः तर्कस्यैव प्रतिष्ठितत्वं स्पष्टयति-तदुपपादके तर्के तदभावात् । द्वितीयेऽपि पुनः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं स्पष्टयति-

नविच्छेदनाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रसमेतम् । (५५९)

त्वप्रकल्पनात् ॥ सर्वतर्काप्रतिष्ठायाञ्च सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ॥
अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखप्रतिपरिहाराय
प्रवर्तमानो लोको दृश्यते ॥ श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन
सम्पगर्थनिर्द्धारणं तर्केणैव वाक्यप्रवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते ॥ मनुरपि
चैवमेव मन्यते-“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ॥ त्रयं सुवि-
दितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता” [१२ । १०५] इति “आर्षं धर्मोपदेशं
च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” [१२ ।
१०६] इति च ब्रुवन् ॥ अयमेव च तर्कस्यालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम ।

रत्नप्रभा ।

धनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठित्याह-सर्वतर्कंति ॥ अध्या विषय-पाक-
मोजनानि विषयमरुणादिश्च तत्सामान्येन पाकत्वादिना नागतविषये पाकादौ सुपदु गृहेतुत्वानुमित्या ।
प्रवृत्त्यादित्यर्थः । किञ्च पूर्वोक्ततर्कमांसयोस्तर्केणैव वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् तर्कं प्रति-
ष्ठित इत्याह-श्रुत्यर्थेति ॥ मनुरपि केषाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठा मयन इत्याह-मनुरिति ॥ धर्मस्य
शुद्धिः अर्माद्भेदनिर्णयः । कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति-अयमेवेति ॥ सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां
पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षनर्कत्वं सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः, तर्कं वापिशेषादिति पदन्तमुपहसति-

भामती ।

प्रायां सकृन्नेकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः । न च श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिर्धयः इत्याह-सर्वतर्का-
प्रतिष्ठायां चेति । अपि च विचारात्मकतर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कित शास्त्रान्तमनुमानानि ।
रति चेप पूर्वपक्षविषये तर्कं प्रतिष्ठापयितुं प्रवर्तते, तदभावे विचाराप्रवृत्तेः । तदिदमाह-अयमेव च
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तर्कस्येषाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । लोकव्यवहारहेतुत्वादपि प्रतिष्ठितः तर्कस्याऽऽस्तेपमित्याह-सर्वेति ।
तदेवोपादयति-अतीतेति ॥ अध्या प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारविषयमन्तसामान्यं तत्समानोपन्यमनागतेऽप्य-
न्यननुभूते व्यवहारविषय इति यावत् । अनुभूतेष्वनिष्ठसाधनज्ञानोपसर्गदेशमात्रस्यापि समाहितसाधन-
मसमाहितसाधनत्व नाऽनुभाय लोभमत्र प्रवर्तते ततो वा निवर्तते तदेव लोकयानामुद्भूतमनुमाना-
स्तर्कं नाप्रतिष्ठितं भवितुमर्हतीत्यर्थः । ननु लोकयाना यथारूपविप्रतिष्ठितेनाप्रतिष्ठितेन वा तर्केण निर्व-
हति तस्मादप्यन्त्यादेन दार्ढ्यं तस्माद्भेदार्थनिर्णयानुपयोगित्वात् तर्कस्याप्रतिष्ठितः चेद्वैकल्प्यते तत्राऽऽह-
श्रुत्यर्थेति । पूर्वोक्ततत्त्वप्रयनानुपपत्त्या तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽप्यस्य । न हि प्रतिष्ठितत्वावश्यमन्त्या-
रेण तन्त्रान्या धारयार्थे निरर्णनिर्दिष्टि भावः । न केनचित् लोकिकरूपेदिकव्यवहारानुपपत्तौ तर्कस्य
प्रतिष्ठितत्वं मानं, किन्तु मनुवचनमपीत्याह-मनुरपीति । शास्त्रस्य नानाचार्यमुपपासमप्रदापमाहित्यं
विराजमानम् । धर्मस्य शुद्धिर्धर्मादिनिष्ठस्य निर्धारणम् । तत्र शास्त्रं निर्धारिततातिताप्येवद्वयवर्तन-
नोपयुक्तं प्रवृत्तानुमाने तदप्रवृत्तानेति विभागः । अत्रानुमानं चेयोरुपपत्तयम् । आर्षो धर्मोपदेशो
मन्त्रविश्वगुहासंनयाश्चर्यादिप्रगीतः धर्मशास्त्रम् । वेदशास्त्राविरोधित्वेति शेषोपादमेति श्रुत्यन्तर-
नुपपत्तेरिति सूचयाम् । धर्मशास्त्रमात्रं साधारणाद्व्याप्तिं गृहीतम् । सर्वस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं यत्तमेव
दूषयित्वा कस्यचित्प्रतिष्ठितत्वाङ्गीकरोति-अयमेवेति । तदेवोपादयति-एवं इति । ततो हि
विचारात्मकतर्कितपूर्वपक्षप्रतिष्ठेपमुनेन तर्कितसिद्धान्तानुपगमस्य, स च पूर्वपक्षविषये तर्कं प्रति-
ष्ठापयितुं सति प्रवर्तते, तदप्रतिष्ठितत्वाभावे निरन्तरं विचाराप्रवृत्तित्वेति । पूर्वपक्षवदुत्तरतर्कस्यापि
तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं समुपेयमित्याहस्याप्यप्रतिष्ठितत्वे तर्कस्य मूर्तशैथिल्यादि प्रयोजकं न तर्कतमिति मत्वाऽऽह-

एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति ॥ न हि पूर्वजो मृष्ट आसीदित्यात्मनापि मृष्टेन भवितव्यमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणम् ॥ तस्मान्न तर्कप्रतिष्ठानं दोष इति चेद् एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते, तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्माक्षस्तर्कस्य । न हीदम-
तिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिवन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नातुमानादीनामिति चावोचाम ॥ अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः ॥ तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपम् । वस्तुत-
न्त्रत्वात् ॥ एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके । तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते । यथाऽग्निरुष्ण इति ॥ तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने

लक्षणम् ।

न हीति ॥ क्वचित् तर्कस्य प्रतिष्ठायापि जगत्कारणविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं नाम्नीति सूत्रेण व्याचष्टे—यद्य-
पीत्यादिना ॥ अतिगम्भीरत्वं त्रयणो वेदान्तमानागम्यत्वम् । भावस्य जगत्कारणस्य । याथात्म्यम्
अद्वयत्वम् । मुक्तिनिवन्धनं मुक्तशङ्क्यत्वम् । परमानन्दविध्वमं दर्शयति—रूपादीति ॥ अविमोक्षो
मुक्तयमात्र इत्यन्तरमाह—अपि चेत्त्यादिना ॥ एकरूपत्वस्तु ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानस्येति तर्कजन्यत्वं किं
न स्यादित्यत आह—तत्रैवं सतीति । तर्काल्पज्ञानानां विषयो विप्रतिपत्तेरने सम्यग्ज्ञानस्य सम्पत्त्यर्थं
आमसी ।

तर्कस्यालंकार इति । तामिमामागम्य सूत्रेण परिहरति—एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । न त्वमग्नय तर्क-
मप्रमाणत्वमः, किंतु जगत्कारणसत्त्वे स्वाभाविकप्रतिपत्त्यस्य त्रिभूमिः । यत्तु मास्यपरेष्वप्यत्र, तद-
प्रतिष्ठादोषाच्च मुच्यते इति । रूपान्तरेणातिर्माक्षप्रदायमाह—अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति ।
भूतायैषोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यग्रमित्यतस्तुगोचरतया व्यग्रत्वात् लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य ।
वैदिकं चेद् चैनन्नगदुषादानीयस्य त्रिज्ञानं वेदोपपत्तिर्नैव यथाह वेदजनित व्यग्रमित्यम् । वेदान्त-
आनन्दगिरिष्व—न्यायनिर्णयः ।

न हीति । अन्यथेयाद्विचोयमिजनमुपसहरति—तस्मादिति । सर्वतर्कप्रतिष्ठाया दृश्यपादनं तर्कवि-
चर्कप्रतिष्ठाया गुणसादिकर्थः । परिहारमन्तरयति—एवमर्पाति । प्रतिष्ठितोऽपि कश्चित्तर्कोऽस्तीति वा
जगत्कारणविषयत्वसंस्थेति वा साध्येने वराऽऽगम्यदीक्षणेति—यद्यपीति । द्वितीयं रूपमिति—तथा-
ऽपीति । जगत्कारणमपि कार्येतिह कालुमानगोचरतया तर्कगम्यमियागस्य कारणमात्रस्य तद्व्यपेक्षेति
तदनेकरूपादिविशेषस्य नाम्नि तद्व्यपेक्षेति—न हीति । अतिगम्भीरमागम्यानिर्दिष्टमात्रायोग्यस्य मा-
यायास्य कारणगतमद्वितीयं मुक्तिनिवन्धनं परमानन्दमिदं ज्ञानत्वम् । यद्व्यतिगम्भीरं तद्वे
प्रागुक्तं व्याख्येयत्वात्—रूपादीति । एवमर्पाद्विभागं विरान्तरेण व्याख्येयत्वात्—अपि चेति ।
तर्कप्रतिष्ठितत्वादिति तर्किकं वा वैदिकं वा ज्ञानं मोक्षमात्रं निश्चितमिति निरन्याऽऽयं दूष-
यितुं सप्रतिपत्तयमाह—सम्यगिति । तस्य तर्कतुल्यतास्य अनुपेक्षारूपमाह—तत्रेति । यत्तुान्-
तरेण स्यात्तुल्यतरिपत्तयत्वेनेकरूपत्वमात्रमाह—एकरूपेणिति । न हि स्यात्तुल्यं तुल्यं यैः ज्ञानं
सम्यग्ज्ञानं किंतु पुण्यत्वमिति भावः । ऐक्यस्येति समुन्नमस्य आन्तिरिक्तात्मा स वेदान्त-
परमार्थासारसाम्यं स्यात्तद्व्यपेक्षारूपस्तु त्रिष्वमेव सम्यग्ज्ञानविधा—तद्विषयमिति । मोक्षमात्रस्य
ज्ञानस्योक्तप्रकारेणैकरूप्येति विभाषापमिति । तदाऽऽह—तत्रेति । अर्कप्रतिपत्तयस्य सम्यग्ज्ञानं तर्क-

नविद्वक्षणत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्य-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५६१)

पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना ॥ तर्कज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात्प्र-
सिद्धा विप्रतिपत्तिः ॥ यद्धि केनचित्तात्किंकेणेदमेव सम्यग्ज्ञानमिति
प्रतिपादितं, तदपरेण व्युत्थाप्यते तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्था-
प्यत इति च प्रसिद्धं लोके ॥ कथमेकरूपानवास्थितविषयं तर्कप्रभवं
सम्यग्ज्ञानं भवेत् ॥ न च प्रधानवादी तर्कविदां मुख्यः सर्वस्तात्किंके-
परिगृहीतः, येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमाहि । न च
शक्यन्तेऽनीतानागतवर्तमानास्तात्किंका एकरूपेण काले च समाहर्तुं,
येन तन्मतिरेकरूपेकार्थविषया सम्यग्ज्ञानमिति स्यात् ॥ वेदस्य तु नि-
त्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः, तज्ज्ञानि-
तस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैस्सर्वरूपि तात्किंकेपरिगृही-
तमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैवोपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् ।
अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानस्यानुपपत्तेस्संसारविमोक्ष एव प्रसज्यत ॥ अतः
आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगन्ः कारणं प्रकृ-
तिश्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥ इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत्, तर्कप्रभव कथं सम्यग्ज्ञान भवे-
दिति योजना । ननु सादृश्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्ज्ञानं सम्यगित्याशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह-न च प्रधानेति ॥
ननु सर्वतात्किंकेमिच्छित्वा निश्चिततर्काया मतिर्भुक्तिहेतुरित्यत आह-न च शक्यन्त इति ॥ तस्मात्त-
र्काद्यज्ञानानुपपत्त्ययोगात् तर्कजं वेदान्तसमन्वयमात्रे न शुक्तस्तद्भावे सम्यग्ज्ञानाभावेनानिमोक्षप्रसङ्गा-
दिति सूत्रार्थमुपसहरति-अतोऽन्यत्रेति ॥ समन्वयस्य तर्कायापिरोषे फलितमपि क्रूरुणार्थमुपसहरति-
अत आगमेति ॥ ११ ॥ (३) ॥ अत्र जगदुपादानमिति मुख्यं वेदान्तसमन्वयो विषयः । स
भाष्येति ।

पक्षेण तु तर्कजं जगत्कारणमेतदस्याप्यसत्ता तात्किंकाणामन्योन्य विप्रतिपत्तेश्च निर्वरणकारणाभा-
वाच्च न तत्तत्सत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम् । असम्यग्ज्ञानाच्च न समाराद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥ ११ ॥ (३) ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

समुच्चय मरिचको यावत्तथाऽऽह-तर्कंति । विप्रतिपत्तिमेव तात्किंके ज्ञाने प्रकटयति-यर्द्धाति । व्युत्था-
पनं याधनम् । सत्त्वा विप्रतिपत्तौ फलितमाह-कथमिति । एकरूपेणानवस्थितोऽर्थो विषयो यस्य
ज्ञानस्य तत्तथा । प्रधानत्रयमादिनः सर्वोत्कृष्टतया सर्वविशेषात्तद्व्यतिरेकप्रमाणं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह-न चेति । तेषामपिगृहीतवेदसि तन्मानिगमेन प्रधानमादिना ध्यमानं ध्यायित्वा-
स्तथेयाऽऽदयस्तु सर्वतात्किंकेमनमिच्छित्वाऽऽह-न च शक्यन्त इति । एकरूपो योऽमात्रेणार्थः
सात्त्विकमन्त्रविषयेति यावत् । न तात्त्विकज्ञानं मोक्षहेतुमिति पञ्च प्रविशति वेदज्ञानं तपे पञ्चार्कं वेदा-
र्कंऽपि वेदविदा विद्यादात्तजन्यमपि ज्ञानमेवमस्य न भवतीत्याशङ्क्याह-वेदस्येति । स हि स्यसाम-
र्थ्योदेकरूपार्थे शिप्रमहेतुः पुत्रमपिदोषात्तन्वया प्रतिमास इत्यर्थः । वेदस्य ज्ञानस्यासम्यग्ज्ञानाया-
दकारणभावे फलितमाह-अत इति । वेदिकादेव सम्यग्ज्ञानाभ्योऽभिमता न ज्ञानान्तरं मोक्षहेतुमस्यज्ञानाभा-
वान्मोक्षाभिप्रेति मृगययार्थमुपसहरति-अतोऽन्यत्रेति । तर्काद्यश्रमेन तदपि प्रत्यक्षानानामत्र
प्रसाध्य प्रत्यक्षमपिस्वरूपार्थमुपसहरति-अत आगमवशेनेति ॥ ११ ॥ (३) ॥ समन्वयस्य सात्त्विक्या-
यापिरोषेऽपि पस्याभ्यादिमादिमिच्छित्वा यावत्ततो गतामीति सति तेषां तात्किंकेयेन प्रसिद्धत्वात्तदीयन्याया-

शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५६३)

न्यायेनातिदिशति ॥ परिगृह्यन्त इति परिग्रहा-न परिग्रहा अपरिग्रहाः
शिष्टानामपरिग्रहाः-“शिष्टापरिग्रहाः” “एतेन” प्रकृतेन प्रधानकारण-
वादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुष्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरि-
गृहीता येऽप्यदिकारणवादाः, तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याताः निरा-
कृता वेदितव्याः ॥ तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशंकितव्यं
किञ्चिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगा-
ह्यत्वं, तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्ये-
वंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥ १२ ॥ इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

भायः । किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं नाम्नीत्याह-तुल्यत्वादिति ॥ कारणमेवाह-तुल्यमिति ॥
यदुक्तं विभुत्वात् द्वयोपादानं प्रवेति, तत्र पञ्चमाप्रकृत्येन श्रुतेरप्युक्त्यास्तथा पाथः । महापरि-
माणवत्त्वस्य तर्कयोगिवत्त्वविभुत्वस्य निर्गुणं तन्मध्यसिद्धेति प्रष्टव्यम् । अतः समन्वयस्य ताकि-
कन्यायेन न विरोध इति भिद्यम् ॥ १२ ॥ (४) ॥ अद्वितीयाद्भवणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो
भामती ।

रक्तत्वात् । अयन्तमेवे च कुम्भकुम्भकारयोर्निमित्तकभावस्य दर्शनात् । तस्मादन्यन्याप्रतिपेक्षि समसयमेव
एवोपादानोपादेयभावनियमहेतुः । यस्माभूत्वा भवनः समसयस्तदुपादेय, यत्र च समसयस्त-
दुपादानम् । उपादानञ्च च कारणस्य कार्योद्भूतपरिमाणस्य दृष्ट, यथा तन्त्वादानीं पटाद्युपादानानां
पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् । चिदाग्नस्तु परममहत् उपादानान्नात्यन्ताल्पपरिमाणमुपादेय मरिचमु-
हति । तस्माद्यत्रेदमत्यन्तारम्य विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः सभवति तज्जगतो मूढकारण परमाद्यु ।
क्षोदीयोऽन्तरान्नये नु मेहराजसर्वपयोस्तुल्यपरिमाणत्वं प्रसङ्गोऽनन्तात्परत्वादुभयो । तस्मात् परममहतो
ब्रह्मण उपादानादभितस्तमुपादेय जगत्कार्यमभिदधती श्रुतिः प्रतिप्रितप्रामाण्यतर्कप्रतिषेधात्सहस्रत्सरस्रग-
त्स्रस्रभृतिरक्तयश्चिन्त्यन्त्यरक्त्या व्याख्यायैयत्रिक शकमान प्रति सारयद्रूपणमतिदिशति-एतेनेति ।
सृष्टेः । धन्यार्थः-कारणात् कार्यस्य भेद ‘तदनन्वयमारभणशब्दादिभ्यः’ इत्यत्र निषेध्याम । अवि-
द्यासमारोपणं च कार्यस्य न्यूनान्निकृतात्मन्यपयोजकत्वादुपेक्षित्वाभेदः । तेन वैशेषिकायमित्यस्य तर्कस्य
शुद्धिर्नेनाप्यन्यमितः सूत्रमिदं सारयद्रूपणमतिदिशति । यत्र कथंचिदेवानुसारिणी मन्वादिभिः शिष्टै-
परिगृहीतस्य सारयद्रूपेण गमिन्मत्र परमाण्वादिवादस्यात्यन्तवेदनायस्य गन्वाद्युपेक्षितस्य च केव
कथंति ॥ केनचिदंशेनेति । सृष्ट्यादयो हि व्युत्पाद्यान्ते च किञ्चित्समष्टा पूर्ववत्प्रमाणोपेक्षितमप्यु-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

राणि व्याचष्टे-परिगृह्यन्त इति । शिष्टापरिग्रहशब्दस्य समासमुत्पन्नं वाच्यार्थमाह-शिष्टमिति । अवि-
देशेन निराकरणे हेतुमाह-तुल्यत्वादिति । पूर्वोक्तानुमानेन्यदुक्तेषु कथमिष्टमिदिरित्याशङ्क्याऽह-
नात्रेति । समन्वयः सन्न्ययः । गुणत्वान्निराकरणद्वित्यनुपादानमन्येवोपाधिवादीभरो द्वयोपा-
दानद्वित्यन्तरान्तरानामिमान्भावगतिरिदं गुणत्वात्पृथिवीवदिनि । परमतेन व्यापिनादेः सप्रतिपक्ष-
त्वायै समानजातान्नगुणान्नानागम्यरूपस्यापि रोहितदृष्टिक्रममायिकारणयोगमपिशिष्टगुणस्याप्येव व्यभि-
चारात् । तस्मादीश्वरोपादानमुपादानवत्त्वादीश्वरनिष्ठमयोगसिद्धित्वमुपानात्र प्रष्टुं समन्वये किञ्चिदा-
श्वरविशयनिनि भा । यदुक्तं तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्येति नदेन व्यनक्ति-तुल्यमिति । वैशेषिका-
दिप्रधानानुसारिणोऽपि समन्वयः । तुल्यमत्रापि निराकरणकारणमिति समन्वयः । तदेव प्रागुक्तं मश्रुति-
परमगम्भीरस्येत्यादिना ॥ १२ ॥ (४) ॥ वैशेषिकादितर्कसिद्धे समन्वयस्य पतंष्ट्यान्तर्वादिप्रतिषेध-

भोक्ता चेतनः शारीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति ॥ यथा-भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति ॥ तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत । यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत, तयोश्चेतरे-तरभावापत्तिः परस्परकारणाद्विज्ञानोऽनन्यत्वात्प्रसज्येत ॥ न चास्य प्रसि-द्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः, तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः ॥ तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गादयुक्तमिदं ब्रह्मकारणनावधारणमिति चेत्कश्चिद्विरोधयेत् ॥ तं प्रति ब्रूयात्, स्याल्लोकवदिति ॥ उपपद्यत एवाय-मस्मत्पक्षेऽपि विभागः । एवं लोके दृष्टत्वात् ॥ तथाहि-समुद्रादुदकात्म-नोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते ॥ न च समुद्रादुदका-त्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरङ्गादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतार्थापत्त्येवाह-तयोश्चेति ॥ तयोरैकत्रयभेदश्रवणादेकत्रय कल्प्यते । एकस्मादभिनयोर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः । ततश्च भेदो वाच्येत्यर्थः ॥ इष्टापत्तिं वाचयति-न चास्येति ॥ श्रुतेर्गोपनीयत्वेन सार-काशत्वाभिरयकाशत्रैतमानाधो न युक्त इत्यर्थः । ननु विभागस्याबुनिकत्वादानापद्येतश्रुत्या बाध इत्यत आह-यथेति ॥ अतीतानागतकालौ, भोक्त्रादिनिभागाश्रयी, कालव्याद्, वर्तमानकाष्ठनादिपनुमानादि-भागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । एव प्राप्ते परिणामदृष्टान्तेनापातत सिद्धान्तमाह-स्याल्लोकवदिति ॥ दृष्टान्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः, कथं वा तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्व-मित्याशङ्क्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह-न चेति ॥ एव भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो प्रदामेदं वाह-भामती ।

जघन्यवृत्तिर्ता नीयते, यथा मन्त्रार्थवादावित्यर्थः । अतिरोहितार्थं भाष्यम् । यथा त्वद्यत्वे इति । यद्यतीतानागतयोः सर्वयोरपि विभागो न भवेत् ततस्तदेवाद्यतनस्य विभागस्य बाधक इत्यात्, एतददर्श-नस्यैव जाप्रदर्शनम् । न त्वेतदभिन्न । अत्राधिताद्यतनदर्शनेन तयोरपि, तस्यानानुमानादित्यर्थः । इतो शब्दामापाततोऽविचारितलोकसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति गृह्यार-स्याल्लोकवत् ॥ १॥५॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

दृष्टान्तद्वारेणाभिनयमपि-भोक्तेति । प्रसिद्धो विभागस्तथेनाऽऽप्नोति श्रुतिश्च स्वार्थं बोधयिष्यति वा शानि-रित्याशङ्क्याऽऽह-तस्य चेति । भोक्तृभोग्ययोरैकत्रयं चास्माभिरित्येवाशङ्क्याऽऽह-तयोश्चेति । अमुं तर्हि श्रुत्याऽद्वैतं बोधय-त्वागोपोऽप्येति नैवाह-न चेति । श्रुतेरवधारितार्थेन सारकाशनाभिरयकाश प्रपञ्चे व्यवहृति भावः । अनुमानभिरोधमधुना श्रुतेरवधारणा-यथेति । मिथो भोक्तृभोग्यविभागव्यवहापत्तौ काउत्वावर्तमानकाउत्वं । यदा विमो विभागोऽप्यभिन्नो विभागत्वादितानेनानभिन्नविभागवदित्यर्थः । उत्तरप-क्षानुमानभिरोधादसिद्धिः सदन्यस्येत्युपमहति-तस्मादिति । तामिमामाशङ्क्यापाततोऽदोर्गमदृष्टान्ता-वष्टम्भेन प्रत्याचष्टे-तं प्रतीति । सुत्रवचनं व्याकरोति-उपपद्यत इति । लोके दृष्टमेव श्रुत्यपि-तथा इति । इतरेतरसंश्लेषादीयादिसन्नेन विभेदपरिमाणशिशोपादि गृह्यते । ननु फेनादीनां समुद्रादभेदे परस्पर-भावापत्तेर्भेदेतरविभगादि सम्भवि । न गत्येकस्मादभिन्नानां मिथोभिन्नयमेकमेवोपरययो तत्रा-ऽऽह-न चेति । फेनादीनां मिथोभिन्नयमेकस्मादभिन्न तन्मन्यथा समुद्रम्यापि तदभेदेन भेदप्र-

आरम्भणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (५६७)

परिहारोऽभिहितः, न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति । यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत् ॥ कारणं-परं ब्रह्म ॥ तस्मात्कारणात्परमार्थतः (अनन्यत्वं) व्यतिरेकेणाभायः कार्यस्यावगम्यते ॥ कुतः ॥ “आरम्भणशब्दादिभ्यः” । आरम्भणशब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते-“यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विजातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” [छा० ६ । ४ । १] इति, एतदुक्तं भवति ॥ एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विजातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदधनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो वाचार-

रत्नप्रभा ।

द्वैतसमन्यस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति-यस्मात्तयोरिति ॥ अन्वये कार्यकारणव्यापान इत्यत आह-व्यतिरेकेणेति ॥ कारणात् प्रथमं सत्त्वगूय्यं कार्यस्य सात्त्विकं । नैतन्मिथ्येयम् । वागारम्भ नाममात्र विकारो, न कारणात् प्रथमं अस्तीत्योकार्थं इति ध्रुवं योजयति-एतदुक्तमिति ॥

भामती ।

प्रपञ्चस्य कार्यस्य बुनस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपञ्चात्तार इत्यत आह-व्यतिरेकेणाभायः कार्यस्यावगम्यते इति । न यत्तन्मिथ्येयमेव भ्रमः, किन्तु भेद व्याप्तेरामः, ततश्च नामधेयदोषप्रमङ्गः । किन्तु भेद व्याप्तेर्यद्वैशेषिकादिभिस्त्वस्मात् साहाय्यमेवाचरितं भवति । भेदनिर्देशहेतुं व्याचष्टे-आरम्भणशब्दस्तावदिति । एव हि त्रयविज्ञानेन सर्वं जगत्तत्त्वतो ज्ञायं यदि त्रयेन तत्त्र जगतो भवेत् । यथा रज्जा ज्ञाताया मुज्झतत्तत् ज्ञातं भवति । सा हि तस्य तत्तत् । तत्तज्ज्ञानं च ज्ञानमनोऽन्वयिण्या-ज्ञानमज्ञानमेव । अत्रैव वैदिको दृष्टान्तः-यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेति । स्यादेतत् । मृदि ज्ञातया सत्यं मृन्मयं घटादि ज्ञानं भवति । न हि तन्मृदात्मकमिथ्युपपादितमध्वमात्, तस्मात्तत्त्वतो भिन्नम् । न चान्यमिथ्यज्ञातेऽन्वयिज्ञातं भवतीत्यत आह धृति-“वाचारम्भण विकारो नामधेयम्” । वाचया वेगवगारम्यते विकारजालं, न तु तत्तानोमि, यतो नामधेयमात्रमेतत् । यथा पुष्पस्य भैतन्ममिति राहोः शिर इति भिन्नस्यार्थम् । यथाहृदिकस्य हि-“दण्डज्ञानानुपपत्तिं वस्तुगुणयोः भिन्नम्” इति । तथा चानुपपत्तयानुत्पत्तिरज्ञात, मृत्तिरेवैव मयम् । तस्माद्वटशरावोदधनादर्शना तत्त्र मृदेव, तेन मृदि

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

न्यचमिति सूत्रावयव विभजने-यस्मादिति । कार्ये त्रिविधवर्तितमार्थं विभिनष्टि-कार्यामिति । कारणेऽपि त्रिविधवर्तितं निराकृत्य त्रिगुणमात्रेण-कारणमिति । कार्यकारणयोरनन्यत्वमिथोऽनन्यत्वं शक्तिं व्याख्येयति-तस्मादिति । ननु कार्यप्रपञ्चस्य भेदाभेदान्यामिनिर्णयतामि-उ-त्तराणां प्रमाणतोऽनन्यत्वं व्याचक्षाणः शोक्तिरिमेव कथं नास्मिन्दति तत्राऽह-व्यतिरेकेणेति । यस्मादेकमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नस्तीति तद्विज्ञानं व्यावहारिकमान-त्वात्तां तस्मान्नञ्च समन्वयव्याप्तिरिति चेत् । कार्यस्य कारणानिर्देकेणात्मत्वं हेतुं प्रुटी-कुन इति । बुभुक्षितेनुरियस्य सूत्रभागमन्तरयति-आरम्भणेति । तत्र भेदनिर्देशहेतुमात्रम्भणशब्दं व्याकरोति-आरम्भणशब्दस्तावदिति । घटादिभिरयथाहेतुं शब्दो जगद्विषयो न भवति, तस्य जगतो मिथ्यात्वं तेन सिध्यतीत्याशङ्क्य जगतो मिथ्यात्वात्तन्मार्थमादिष्टदृष्टान्तनिमित्तं वाचारम्भणञ्च दाष्टान्तिरेऽपि साम्या-र्थमन्तरमिति चेत्तथाऽह-एतदुक्तमिति । परमार्थतो विज्ञानमिति मन्त्रः । कथमन्यमिथ्यवर्तितेऽन्वयिज्ञानं स्यादि वाशङ्काऽह-यत इति । कारणमपि तस्मात्तद्वद्वनमनं शब्दमात्रव्यापिशोपादिवाश-

म्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते, विकारः घटः शराव उदञ्चनं चेति । न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति ॥ नामधेयमात्रं ह्येतदनृतम् । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः ॥ तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दादार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते ॥ पुनश्च तेजोऽवन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽवन्नकार्याणां तेजोऽवन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति—“अपागादग्निरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्” [छां० ६। ४। १] इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दाद् “ऐतद्वात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मा, तत्त्वमसि” [छां० ६। ८। ७०१६] “इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ० २। ४। ६] “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” [मुण्ड० २। २। ११] “आत्मेवेदं सर्वम्” [छां० ७। २५। २] “नेह नानास्ति किञ्चन” [बृ० ४। ४। २५] इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते । तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशनन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिगो-

रत्नप्रभा ।

आरम्भणशब्दार्थान्तरमाह—पुनश्चेति ॥ अपागादग्नित्वम् अपगत कारणमात्रत्वात्, त्रीणि तेजोऽवन्नानां रूपाणि गम्यन्मात्रात्मकानि सत्यं तेषामपि सम्मानात्, सदेव शिवम इत्यभिप्रायः । जीवजगतोर्नान्यथे प्रतिज्ञार्थ इत्याह—न चान्यथेति ॥ तयोरन्यथेने क्रमेण दृष्टान्तामाह—तस्माद्यथेति ॥ प्रतिज्ञात्राद्यर्थः । इष्टं प्राणीनिक नष्टम् अनिय यन्मन्य तद्दूरेण भामती ।

ज्ञातोऽयं यथा सर्वज्ञो नन्व ज्ञात मवति । तद्विदमुक्तम्—न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यत इति । निदर्शनान्तरद्वय दर्शयन्नुपसहसि—तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानामिति । य इति दृष्टनष्टग्रन्थरूपा न ते वस्तुमन्तो यथा मृगतृष्णिगोदकादयः, तथा च सर्व विकारजात, तस्मादस्मिन् न । तथाहि यदस्ति तदस्येव, यथा चिदात्मा । न ह्यसौ कदाचित् क्वचित् कथंचिदस्ति । किंतु सर्वदा सर्वत्र सर्वथास्येव, न नास्ति । न चैव विकारजात, तस्य कदाचित् कथंचित् कुत्रचिदस्यात्मात् । तथाहि—सत्यमात्र चेद्विकारजातं, कथं कदाचिदस्ति । असम्भवात् चेत् कथं कदाचिदस्ति सत् । मत्सर्वोत्पत्तिरित्येवाह । न हि रूप कदाचित् क्वचित् कथंचिदस्ति गम्यो भवति । अथ तस्य मदस्ये धर्मो, ते च स्वरूपातीतजन्मना कदाचिदेव भवत, तत्तर्हि विकारजात दण्डायमान सदातनमिति न

आनन्दगिरि—न्यायनिर्णयः ।

क्याऽऽह—मृत्तिकेति । एवमन्वेनेतिशब्दः मन्व्यने । तथाऽपि त्रयणि किमायात तत्राऽऽह—एष इति । दृष्टान्तस्य कारणानिरिक्तकार्यमात्रविषयस्येऽपि दार्ष्टान्तिकस्य नेयमि यावत्स्य फलितमाह—तत्रेति । मान्तिगो दृष्टान्तः मनस्यर्थः । प्रमाणान्तरेणाऽऽरम्भणशब्द व्याचष्टे—पुनश्चेति । दृष्टं तत्र शास्त्रान्तिके अन्तर्निहितार्थमात्रविषयत्वेन चेत्यर्थः । अथकार्याणां निष्पत्तिर नकार्याणां निष्पत्त्योक्त्याऽपि दर्शयामि भवः । आदिशब्द व्याख्याति—आरम्भणेति । प्रमादोपादिशब्दानामात्रात् स्वयमेवमुक्त्याऽपि गृहीतम् । एवविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिरिति भेदाभावे मानसस्य मीरेणाऽऽदिशब्देन गृहीतेत्याह—न चेति । यदि गम्यो भवेत् तत्र गम्यत्वेन तत्तत्तत् शब्दे यथा मृगतृष्णवत्त्वेन मृगतृष्णवत्त्वात् । तत्त्वज्ञानेन च ज्ञान गम्येऽप्यस्य विद्याजननेनागतमिति भवः । विद्याजनमुपपत्ति—तस्मादिति । ज्ञानप्रत्ययेऽप्योदयस्ये यमेव दृष्टान्तम् । तेषां-

आत्मणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (५६९)

दकादीनामूपादिभ्योऽनन्यत्वम् । दृष्टानष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेण त्वनुपा-
ह्यत्वाद्, एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यातिरेकेणाभाव
इति द्रष्टव्यम् ॥ नन्वेकात्मकं ब्रह्म । यथा-वृक्षोऽनेकशाखः, एवम-
नेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव ।
यथा-वृक्ष इत्येकत्वं, शाखा इति च नानात्वम् । यथा च समुद्रात्म-
नेकत्वं, फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम् । यथा च मृदात्मनेकत्वं, घट-
शरावाद्यात्मना नानात्वम् । तत्र एकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः

रत्नप्रभा ।

अनुपाख्यत्वात् सत्ताभूतिरूपत्वादनन्यत्वमिति सम्बन्धः । शुद्धादेन स्वप्नमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्था-
पयति-नन्विति ॥ अनेकाभिः शक्तिभिः तदर्धनिप्रवृत्तिभिः । परिणामैशुक्तिमिष्यः । भेदाभेदमते सर्व-
भामती ।

विकारः कस्यचित् । अथासत्त्वसमये सत्तामिति, कस्य तर्हि धर्मोऽमत्त्वम् । न हि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्व-
मोऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य न धर्मः कित्वायान्तरमसत्त्वम् । किमायात भावस्य । न हि घटे
जाते पटस्य किञ्चिद्भवति । असत्त्व भावविरोधीति चेत् । न । अकिञ्चिदस्य तत्त्वानुपपत्तेः । किञ्चि-
त्कारणे वा तत्राप्यसत्त्वेन तदनुयोगसम्भवात् । अयास्यासत्त्वं नाम किञ्चिन्न जायते किन्तु स एव न
भवति । यथाहुः-‘न तस्य किञ्चिद्भवति न मत्वायेन केवलम्’ इति । अथैव प्रसज्यप्रतिषेधो निरूप्यतां,
कि तत्त्वमावो भाव उत भावस्वभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कटोरे भावानां तत्त्वभावतया तुच्छतया
जगत्पृथग्य प्रसज्येत । तथा च भावानुमयामावः । उत्तरस्मिन् सर्वभावनित्यतया नामावकपक्षारः स्यात् ।
कल्पनामात्रनिमित्तत्वेऽपि निषेधस्य भावनित्यतापत्तिरनवस्थेय । तस्माद्विन्नमस्ति कारणादिकारजातं न
वस्तु सत् । अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकारजातस्य कार-
णस्य निराप्यतया सत्त्वं ‘मृत्किञ्चयेन सत्यम्’ इत्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततयापुनरुदति धृतिः । ‘यत्र
लौकिकरूपरीक्षाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः’ इति चाक्षपादस्य प्रमाणसिद्धो दृष्टान्त इत्येतदर्थं, न पुन-
रलौकिकतत्त्वमत्र निश्चितम्, अन्यथा तेषां परमाद्यादिर्न दृष्टान्तः स्यात् । न हि परमाद्यादिर्नैतत्किञ्चि-
यिकमुद्रपतिशायरहितानां लौकिकानां मिद इति । सप्रत्यवेकात्मतादिनमुत्थापयति-नन्वेनेकात्मक-
मिति । अनेकाभिः शक्तिभिः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्तदुक्त प्रत्येकं नाना चेति । किमतो दयद-
नित्यत आह-तत्रैकत्वांशेनेति । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तुसद्वत्त्वं ततो नानात्वामात्रादौदकः कर्मकाण्डा-

आनन्दगीरीय-न्यायनिर्णयः ।

रादिभ्योऽनन्यत्वं हेतुमाह-दृष्टेति । कदाचिद्वृष्ट पुनर्नष्टमिति यमिति यावत् । तत्त्वभावात्तन्मृगवृत्तिगो-
दकादीनामूपादिभ्यो भेदेन नास्तित्वम् । विनममिष्टानातिनिमित्तमन्तरागस्य सावधि-नामिष्टागस्यदिति
व्यतिरेकानुमानादिपर्ययः । दृष्टप्रहणमूचिन प्रतीतिरुदति मत्तागस्य तत्रैव हेतुन्तरमाह-स्वरूपे-
णेति । एकैकान्तात्पुनरगमे द्वेनप्रादिप्रयशादिप्रोवादादिनां प्रमाणं समन्यमिष्टिनि प्रोवदपन्न-
नेकान्तादमुत्थापयति-नन्विति । एकस्यानेकामरुत निप्रतिविम्बित्याशयाऽऽह-ययेति । अने-
काभिः शक्तिभिर्भूषाभिस्तदर्धनिप्रवृत्तिभिश्च युक्तमिति यावत् । एकस्यानेकामरुत समीपे कटित-
माह-अत इति । उभयसंयमपि वृक्षदृष्टान्ते दृष्टमिवाह-ययेति । प्रतिप्रतिशार्दार्थमुदाहरणान्तर-
माह-यया चेति । अंशाशिष्येन जीवप्रवर्गोभित्तामिन्नये दृष्टान्तापुनरा कार्यकारणान्तरा जगद्-
दगोस्तयाचे दृष्टान्तामाह-यया चेति । दृष्टान्तसामर्थ्यादुक्तार्थसमानानामिति मान विना निरीणा-
निदित्वासावप्यवस्थानुवर्ति प्रमाणयनि-तत्रेति । निशिष्टदृष्टान्तप्रदर्शनानुवर्तयते प्रवृत्तेऽपि प्रमाण-

सेत्स्याति । नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकवैदिक्य-
वहारौ सेत्स्यत इति ॥ एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुसृपा भवि-
ष्यन्तीति ॥ नेवं स्यात् ॥ मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते
सत्यत्वावधारणात् । वाचारम्भशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधा-
नात् । दार्ष्टान्तिकेऽपि “एतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यम्” [छां० ६।
८। ७] इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात् । “स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां० ६। ८। ७-१६] इति च शारीरस्य ब्रह्म-
भावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते, न
यत्नान्तरप्रसाध्यम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वा-

रत्नप्रभा ।

व्यवस्थासिद्धिः । अन्यन्ताभिदे द्वैतमानबाध इत्यभिमानः । दूषयन्-मैवं स्यादिति ॥ एवकाराचा-
म्भणशब्दाभ्यां त्रिकारस्तत्तन्निषेवात् पारिणामरादः श्रुतिग्राह्य इत्यर्थः । किञ्च समारस्य सत्यमे तद्वि-
शिष्टस्य जीवस्य त्रैविकयोपदेशो न स्यात् । विरोधादित्याह-स आत्मेति ॥ एकत्र ज्ञानकर्ममुद्यमनात्मनि-
त्युपदेशार्थमि यादृशं स्यात्तीति पदभिरोजा-मैरमित्याह-स्वयमिति ॥ अतस्तत्त्वज्ञानाध्यव्यात् समारसि
मिथ्येत्याह-अतश्चेति ॥ मयमिन्द्रोपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं व्याहारार्थं नानात्र मयमिति । तत्
भासतीति ।

अथोऽत्रैकैकं व्यग्रहारः समस्त एवेति चेत् । तत्रगोचरार्थं ध्वजगणनादयः सर्वे दत्तगणना उप- प्रम-
श्वरेण । एव चानेकान्तरकृते त्रयगो मृदादिदृष्टान्ता अनुगत्या मयि पन्तीति । तस्मिन्नेकान्तात् दूययनि-
नैवं स्यादिति । इदं तावदत्र यत्कथ्यम्, मृदात्मनेका घटगणनाया मना नानात्वमिति उक्तं । कार्य-
कारणयोः परस्पर निमभेदोऽभिमतः, आहो भेदः, एतं भेदभेदातिनि । तत्रभेद ऐकान्तिके मृदात्मने
च प्रत्यगवाद्यात्मने चोद्वेगद्वयं नियमश्च नोपपद्यते । भेदे चोद्वेगद्वयनियमावुपपत्तौ, आत्मने
त्वममञ्जसम् । न त्वयस्त्वान्य आत्मा मयि । न चानेकान्ततादः । भेदभेदकृते तद्वेगद्वय भेदसि ।
नियमस्युक्तः । न हि धर्मिणोः कार्यकारणयोः सक्तं तद्वेगद्वयनानात्वे न मर्कथेन इति सम्पत्तिः ।
ततश्च मृदात्मनेका यामुद्वेगति तावद्वेगद्वयतायात्मनानि स्यात् । एव घटद्वयताया मना नानात्व पा-
द्वयति तावन्मृदात्मना नानात्व भवेत् । सोऽयं नियमः कार्यकारणयोरेकान्तिक भेदमुपपादयति, अनि-
र्वचनीयतां वा कार्यस्य । पराक्रान्तं चास्माभिः प्रयमाव्याये तत् । आत्मा तावत् । तदेतत्पुत्तिनिग-
ष्टामनुदन्ती धृतिमुदाहरति-मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । स्यादेतत् । न त्रयगो तीरमात्रः कायनिः,
नितु भाविकः । अत्रो हि मः, तस्य कर्मसहितेन ज्ञातेन त्रयमात्र आश्रय इत्या आश्रय-
मसिद्धं हीति । स्यामात्रस्यानादेरिति । यदुक्तं नानात्वादेन तु कथं नानाद्वययोऽत्रैकैकं व्यग्रहारः
आनन्दगिरिय-पावनिर्यायः ।

आनन्दगिरिय-व्यावर्णिकः ।

मिथाह-पूर्वं चेति । जीवजगन्नामगणौ मित्रमित्रत्वे प्रवृत्ताविति चेत्तत्रैव तद्विरोधः स्यादेवेति ।
प्राग्मेवमिथाह दूषयति-नैवमिति । यदुक्तमेव नानायां चोभयमपि सत्यमिति तत्राऽऽह-सृष्टि-
केति । न केवञ्जैवतस्मान्मर्थोद्विष्टास्तत्त्वानि नित्यं यावन्मध्यमध्वनेष्वेवाह-वाचाग्रम्भयेति । तस्याऽपि
कथमाज्ञादादिभिरावेष्टास्य दार्ष्टान्तिके भूमेतावन्मध्यमध्वनेष्वेवमाज्ञादित्याशय इति नानाभिप्रायान्निष्ठान्तु-
रन्तेर्मिथाह-दार्ष्टान्तिकेर्ष्यानि । किंच, कार्यप्रत्यक्ष्यानि, प्रमादस्याह-तद्विद्वत्त्वमित्येव तत्रातो-
पदेशमिति सिद्धिर्वा-न आत्मेति । अत्रापि प्रत्यक्षः । अज्ञानदिनाथ्यनमित्यमयोपदेशो मतिप्रयोगाद-
व्याह-अथमिति । अत्रापि ताम्यमार्थेन विद्वन्मतेनैवमयोपदेशो मतिप्रयोगाद-
विशेष्यम-मार्थमिथाह-अतश्चेति । उपदेशाद-द्विषाह । अथमिति मत्यानादिद्विषाह-अतश्चेति ।

भाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते, रज्ज्वादिवुद्धय इव सर्पा-
दिवुद्धीनाम् ॥ बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभा-
विको व्यवहारो बाधितो भवति । यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो
ब्रह्मणः कल्प्येत ॥ दर्शयति च—“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्”
[वृ० २ । ४ । १३] इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रिया-
कारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् ॥ न चायं व्यवहाराभावोऽवस्था-
विशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम् ॥ “तत्त्वमसि” [छां० ६ ।
८ । ७-१६] इति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् ॥
तत्स्फुरदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं सत्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्श-
यन्नेकत्वमेवेकं पारमार्थिकं दर्शयति । मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नाना-

रत्नप्रभा ।

किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा न नाथ इत्याह—बाधिते चेति ॥ स्वमारोऽनादिता, तथा ह्यनः
स्वाभाविकः । ज्ञानादूर्ध्वं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याभावात्तानात्वं न कथमपि-पर्यं न द्वितीयः—ज्ञानात्
प्राक्तं कथितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य मत्तत्वासिद्धेः । यत्तु प्रमातृत्वादिव्यवहारः सत्य
एव मोक्षानस्थाया निवर्तत इति तन्नेत्याह—न चायमिति ॥ ससारसत्यैव तदवस्थाया जीवस्य तन्मत्त
न स्यात् । भेदाभेदयोरेकदेकत्र विरोधात् । अतोऽससारिप्रमामभेदस्य सदातनत्वात्तन्मात्वं ससारोऽपि मिथ्ये-
षे पर्यः । किञ्च यथा लोके कश्चित् तन्मत्तवुद्ध्या भर्तृगृहीतोऽनृतादी चेत्तत्परां गृह्णाति । न दृश्यते
उच्यते च, तथा नानात्वादी वच्यते । सत्यादी चेन्न दृश्यते मुच्यते च, तद्वत्तदात्ममिदं
सर्वमिवैकत्वदर्शो मुच्यत इति श्रुतदृष्टान्तेनैकत्वं सत्यं, नानात्वं मिथ्येत्याह—तत्स्फुरेति ॥

भामती ।

सं स्पृतीति, तत्राह—बाधिते चेति । यावदनाथ हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्रवृत्त्यापामिन् तदुपदर्शितपदार्थ-
जातव्यवहारः । न च यथा जामदग्न्यायां बाधनाभिरतिरे एव तत्त्वमस्यादिप्रात्ययपरिमाणनाम्नासपरि-
पाकमुना शारीरस्य तन्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तनं । स्वादेतत् । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैरा-
भूत्तत् केन कं पश्येद्” इत्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिउक्त्यं सम्प्रज्ञानेनापनी-
यत इति न ह्यने किञ्चस्याभेदाश्रयो व्यवहारोऽन्यान्तरप्राप्त्या निवर्तते, यथा बाधकस्य बाधचार्या-
दमनोपनयनप्राप्तौ निवर्तते । न च तात्त्विकी मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यनो मन्वेयमत्रापीयत
आह—न चायं व्यवहाराभाव इति । पुनः, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्येति । न
त्वत्वेतद्वात्म्यमन्यमानशेषनिवृत्त ब्रह्मात्मभावमाह जीवस्य, अपि तु न भुवद्गो रज्जुमिषितित्त
सदातन तमभिरदति । अपि च मयावृताभिसन्धेनात्वेनैव युक्तमिषाह—तत्स्फुरदृष्टान्तेन चेति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

“स्फुरत्” । विद्वत्स्य कान्यनिर्णयेनोपपत्तौ वाच्यस्यास्य मन्वा विरग्यामकृपणा न युक्ति भावः ।
यदुक्तं नानात्वांशेन सर्वस्याहोपपत्तिरिति सत्र किञ्चिदज्ञानोपपत्तिरिति दाहानिद्वये भेदाश्रय स्यात्
कल्प्यते किञ्च प्राक्तनपरात्ममिद्वयमिति विद्वत्प्राप्त्यं दूषयति—बाधिते चेति । प्रमातृत्वादिप्रा-
त्तदाश्रयव्यवहारो नाम्नीति व्यवहारमात्रेऽप्यतिमुखा ध्वनिमुपन्यस्यति—दर्शयतीति । द्वितीये प्राक्त-
नव्यवहारस्य अन्तःसमानत्वच या । प्रथमे तयाविश्वव्यापकत्वं कान्यनिर्णयेनोपपत्तिरिति मया चाम
निरूपयति—न चेति । तत्र भुवितापर्यंशोरहेतुमाह—तत्त्वमिति । “पुण्य सोम्यो ह्यनृतामानवर्तित-
ः” इति सत्यावृताभिसन्धविजृम्भितनिर्दर्शनप्रदर्शनमाध्यानि मिद्वयस्यैव मया विरग्याह—तत्स्फुरेति ।

त्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध
इत्युच्यते । “मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति, य इह नानेव पश्यति” [बृ
४ । ४ । १९] इति च भेदद्वष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति ॥ न चास्मिन्द-
र्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते । सम्यग्ज्ञानापन्नोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्या-
ज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथ-
मेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते ॥ नन्वेकत्वेकान्ताभ्युपगमे-
न नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन् ।
निर्विषयत्वात्स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिजनानि ॥ तथा विधिप्रतिषेधशा-
स्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत ॥ मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशा-

रत्नप्रभा

ध्वपहारगोचरो नानात्वस्यप्रहाराश्रयः । नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमिष्यह—मृत्योर्निति ॥
 किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य श्रवणभेदज्ञानाद्भेदज्ञाननिवृत्तमुक्तिरिष्टा । सा न युक्ता । भेदज्ञानस्य श्रवणान-
 न्युपगमात् । प्रमायाः प्रमान्तरावाच्यत्वादित्याह—न चास्मिन्निर्वृति ॥ वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः ।
 इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्याभ्यामुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षशीलमुद्राटयति—नन्यत्वादिना ॥
 एकत्वस्य एकान्तः कैवल्यं व्याहृत्येव न प्रमाणानि स्युः । उपजाव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याप्येवैदन्तानां
 भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणां यत्रमानादीनां त्रियाकारकाणां दिव्यादीनां च कथित-

भ्यामसी ।

[illegible]

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कथमेतावता सत्यवमेकस्यैव नियम्यते तथाऽऽह—उभयेति । विपरीतवति किं न न्यादियदेषः ।
 इतश्चेत्यनेनैक पारम्पर्यिक न नानात्रयीपरादाह—मृत्योर्गति । एकवचनो मुक्तिस्तु चेन्निति
 भेदाभेदादनुपपत्तेर्याह—न चेति । भेदावयवोऽभेदावयवा वाच्यसाधनोद्देशाभावापत्तिरित्या-
 नाप येनमेकवचनं समानार्थकित्याह—उभयेति । इत्यादी पूर्वादां न्यायिनाप प्रकटयति—नान्यति ।
 प्रत्यक्षादिराममेव स्वयम्भिर्यमेवदमथाय सादृष्ट्यमिच्छासादृष्ट्याकुं श्वादन्यत्रावकाशसादृश्यमिति न प्रति-
 श्ठित्याचरन्दापिमागम्यवदाहेत्युच्यते प्रादव्यक्तमित्येव न पात्राफलो नाऽऽह—नित्यमेवमादेवमिति नापः ।
 गिराग्रमेव नानाभावे दृश्यते—स्थाय्यादिष्विति । न केवदेकमेवास्यान्यत्रागमे प्रत्यक्षादिभिः किं
 कमेवसादृशितोऽर्थसाद—सत्येति । भेदादेवसादृशानामेवसादृश्यमिति कदाचिदप्येवसादृशिति दास्य । ननु
 प्रत्यक्षादीनां सर्वसादृश्यं पारम्पर्यमेवेत्यस्ति नाभिष्ट, किं जानकादमेकं प्रसक्तमाप्रयते तथाऽऽ-
 नानाभावात्येवितानु निष्ठाभूतमिति सादृश्येना नित्यं मेवसादृश्यं निष्ठाभूतमिति तत्रमेव प्रमेवसादृश्यं

कस्नानादिकार्यदर्शनात् ॥ तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्वृथाद् ॥ अत्र
ब्रूमः ॥ यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यमनृतम् ॥
तथापि तद्वगतिः सत्यमेष फलम् । प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् ॥
न हि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति
मन्यमानस्तद्वगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् ॥ एतेन स्वप्नदृशो-
ऽवगत्यवाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः ॥

रत्नप्रभा ।

स्नानादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्वैधमिचार इत्यर्थः । यथाश्रममादाय शङ्कते-तत्कार्यमपीति ॥
उक्तमर्थं प्रकटयति-अत्र ब्रूम इत्यादिना ॥ अगतिरिति घटादिवत् सत्त्वापि प्रातिभासिकस्वप्नद-
ष्टस्तुनः कठं चेत्य वा वृत्त्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गादेनात्मवादोऽपि निरस्त इत्याह-
एतेनेति ॥ स्वप्नस्यागतिः स्वप्नदेहवर्धने उचितस्य “मया तादृशं स्वप्नोऽगमः” इत्याधितान-
गतिप्रतिसन्धानं न स्यात् । अतो देहभेदेऽपि अनुपपन्नानदर्शनोद्देशादप्यनुसृत्यते पर्थः । अस्यात्
भामती ।

स्नानादपि पायपायमाध्यायितः सुखमनुभवति, एव स्वप्नातिकेऽपि तदवस्थां सर्वमिदमसत्त्वात्कार्यसिद्धिः ।
शङ्कते-तत्कार्यमप्यनृतमेवेति । एवमपि नासत्त्वात्स यस्य सिद्धिरुक्तेत्यर्थः । परिहरति-तत्र ब्रूमः ।
यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्येति । लौकिको हि सुप्तोऽप्यतोऽगम्य बाधितं मन्यते न तद्वगतिं, तेन
यद्यपि परीक्षका अनिर्वाच्यरूपितामगतिमनिर्वाच्या निश्चिन्त्यन्ति तथापि लौकिकाभिप्रायेण तदुक्तम् ।
अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमपाकरोति-एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यवाधनेनेति । यदा एवमप्य चेत्-
स्तारक्षणी व्याचरितकटदृष्टाकरालवदनामुत्तन्वयभ्रमन्मस्तकाचक्षुषिजालूआमतिरोषारणस्तन्निशाकवृत्त-
लोचना रोमाशसचकोपुल्लभीरणा रुष्टिकाचउभित्तिप्रतिबिम्बितमस्यमिरीणा तनुमास्याप स्वमे प्रतिबुद्धो
मानुषीमात्मानमनु पश्यति तदोभयदेहातुगतमात्मानं प्रतिसदधानो देहातिरिक्तमात्मानं निधिनीति,
न तु देहमात्रम्, तन्मात्रे देहप्रतिमभानाभासप्रमत्तात् । कथं चेत्तदुपपन्नं यदि स्वप्नदृशोऽगमनिरवा-
भिना स्यात् । तदापि तु प्रतिमभानाभास इति । अस्याव सद्यप्रतीतिं धुनिमिमान्यव्यतिरेकसिद्धौ
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

तदर्शनमपि तथेति नास्त्यासं प्रतिपत्तुं पक्षादिमुदाहरणमिति शङ्कते-तत्कार्यमपीति । विषयस्या-
न्यथेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य स यत्तन्मेवमिति परिहरति-तत्रेति । नन्ववगतिशब्देन स्वप्नचेतन्य
वृत्तिज्ञानं बोध्यते । प्रथमे तस्यावस्थावत्तत्त्वान् सत्यप्रतिपत्तुवत्तौ दृष्टान्तं नमः । द्वितीये तस्य विषया-
तिरिक्तानाराधनात् “अथैव विज्ञेयो हि निराकारतया विद्याम्” इत्यङ्गीकारात्तदनिर्वाच्यमायामनिराच्य-
त्वेनासं यत्तन्मात्रायां स यत्तन्मेवमिति स्वप्नदृशोऽगमः-न हीति । परपक्षे मन्यमानां ज्ञानस्य जन्मपान्यु-
पगमादमन्यपक्षे चाभिव्यक्तिरित्यादावृत्तिरूपस्यापि ज्ञानस्य लौकिकाभिप्रायेण सत्यवादमन्यात्मन्यप्रति-
पत्तु रतो दृष्टान्तमस्मिन्मिति भावः । नन्ववगतिर्न स्वप्नचेतन्य नापि वृत्तिज्ञानं नित्यं शांसार-
परिणतभूतचतुष्टयनिविष्टरूपादितुस्य ज्ञानमिति लौकायनिसमासादस्याऽह-एतेनेति । एतज्ज्वालयमेव
विशदयति-स्वप्नदृश इति । स्वप्नमात्रेऽप्येवमिदमपि प्रयश्चिन्तनात्तदनुगतां नैक्यसिद्धेर्धन्यस्य च देह-
धर्मः । रूपादिरत्तदनुपपन्नानुपपन्नप्रसङ्गादगतेधायावात्तदप्यस्याऽऽमनो देहस्यातिरेकमिदं देहमात्रा-
वादे न युक्त इत्यर्थः । सा या प्रतिपत्तिरस्याद्वयनोपपाद्य सत्यस्य प्रतिपत्तिर्नासत्त्वादिति पक्षं धुन्या निरा-

कत्वस्य प्रतिपादकं, नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति ॥ यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्याकाङ्क्ष्यते, नेवं "तत्त्वमसि" [छान्दो० ६ । ८।७-१६] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ० ३ । ४ । ९] इत्युक्ते किञ्चिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति ॥ सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः । सति ह्यन्यास्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यात् । न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति । य आकाङ्क्ष्येत ॥ न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुम् । "तद्धास्य विजजो" [केन० ३ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुबचनादीनां च विधानात् ॥ न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम् । अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बाधक-

रत्नप्रभा ।

प्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत्र आह-न चेयमिति ॥ तत् किञ्चित्तत्त्वमस्य विवर्तयत्वात् देवकेतुर्निज्ञातवानिति ज्ञानोपपत्तेः श्रुतत्वात्, सामग्रीसत्त्वाच्चेत्यर्थः । व्यापहारिकगुरुशिष्यादिभेदमुपजीव्य जायमानराश्वपर्यावगतेः प्रत्यक्षादिगत व्यापहारिक प्रामाण्यमुपजीव्यम् । तद्य परमाधिकृत्यायगत्या न सिध्यते । किन्तु तथा विरोधादनुपजीव्य प्रत्यक्षादेस्तात्त्विक प्रामाण्य बाध्यत इति भावः । किञ्चैकस्यावगतेः फलरूपप्रमात्रास्मिन्नने द्वैतप्रमो बाध्य इ-आह-न चेयमिति ॥ ननु सर्वस्य द्वैतस्य निश्चयत्वे स्वमो मिथ्या, जाग्रत्सत्यमिथ्यादिभौतिको व्यवहारः, स चानृत्य च सत्यमभ्यस्यति वेदि-कश्च कथमित्याशङ्क्य यथा भवेद् इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्काञ्छिकब्रह्मवादाध्याया ध्वनहारः, तथा भामती ।

निराणानातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमिति । न चेयमवगतिर्दुःशिक्षीप्रापेत्याह-न चेयमिति । स्यादेतत् । अन्या चेदियमवगतिर्निष्प्रयोजना (तर्हि) तथा च न प्रेक्षावद्विस्मयादीयेत, प्रयोजनरूपे वा नान्त्या स्यादित्यत्र आह-न चेयमवगतिरनर्थिका कुतः अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात् । न होयमुत्पन्ना सर्वा पश्चादविद्या निवर्तयति येन नान्त्या स्यात्, किञ्चिन्विद्याविरोधिस्त्वभावतया तन्निवृत्त्यात्मैवोदयते । अविद्या-निवृत्तिश्च न तत्कार्यतया कल्पमपि विषयतया, इष्टदृष्टान्त्यात्फलस्येति । प्रतिरूढ पराधीन निराकर्तुमाह-भ्रान्तिर्वेति । कुतः, बाधकेति । स्यादेतत् । या भूदेक्यनिरन्धनो व्यवहारोऽनेक्यनिरन्धनमव्यति, तदेव हि सरुद्रासुद्वहति लोकात्रात्रम्, अनस्तसिद्धयर्थमनेक्यनिरन्धन कल्पनीय तात्त्विकत्वमिदं आह-

आनन्दविरीय-न्यायनिर्णयः ।

नात इति । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति । तत्त्वमसीत्युक्ते सर्वाङ्गोपशान्तिरित्यत्र हेतुमत्-सर्वात्मैति । या वाक्यादवगतिरप्यते सा सर्वस्य पूर्णस्य त्रयगः प्रयगात्मनश्चेत्तरम्यमधि-ष्टय भाति । तथा च प्रत्यगात्मानिरित्यस्याऽऽज्ञाशून्यत्वान्नसिद्धिर्वायुक्ता सर्वाङ्गोपशान्तिरित्यर्थः । श्रुताद्वाक्यादवगती सयामवशिष्यमाणार्थोपपत्त्याऽऽज्ञाभावात् विवृणोति-सति हीति । प्रत्यक्षादिनि-रोधादवगतिरेषादेतमवगाहमाना नोपपत्तेः कुतः सर्वाङ्गोपशान्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । अस्य विवृणयनात्तदन्तर्गतं श्वेतकेतुर्निज्ञातवानिति यावत् । आदिशब्दात् "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । किञ्चावगतिमुदित्यान्तरङ्गसिद्धिस्तथनिराणानादपि तदुत्तरचिरेष्ट्येत्याह-अवग-तीति । नन्ववगतिरप्यत्रापि नार्थवती सिद्धये स्वल्पेण फलमात्रमात्रान्तरविरोधाद्वा भ्रान्तिरेवेत्या-शङ्क्याऽऽह-न चेयमिति । आनर्थक्यमात्रे हेतुमाह-अविचेति । भ्रान्तिचामात्रे हेतुमाह-बाध-केति । न हि प्रत्यक्षादि बाधक, तस्य कश्चित्प्रतिषेधत्वेन तात्त्विकादेतत्प्रतिषेधविरोधित्यादित्यर्थः । ननु सर्वस्य कश्चित्प्रतिषेध मयामप्यवगाहो तौनिकां वैदिकश्च न स्यादित्याशङ्क्य स्वमदृष्टान्तेनोक्तं स्मार-

ज्ञानान्तराभावाच्च ॥ प्राक्चात्मैकत्वावगतेरव्याहृतेस्सर्वस्सत्यानृतव्य-
वहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम ॥ तस्मादन्त्येन प्रमाणेन
प्रतिपादिते आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधित-
त्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति ॥ ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयना-
परिणामबुद्ध्या शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते ॥ परिणामिनो हि मृदाद-
योऽर्था लोके समधिगता इति ॥ नेत्युच्यते ॥ “स वा एष महानज आ-
त्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” [बृ० ४ । ४ । २५] “स एष नेति
नेत्यात्मा” [बृ० ४ । ४ । २२] “अस्थूलमनणु” [बृ० ३ । ३ । ८]
इत्याद्याभ्यस्सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् ।
न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम् । स्थि-
तिगतिवत्त्वादिति चेत् ॥ न ॥ कूटस्थस्येति विशेषणात् । न हि कूट-

रत्नप्रभा ।

दीर्घत्वेऽप्युक्तमत्र दृष्टान्तं स्मारयति—प्राक्चेति ॥ व्यवहारार्थं नाभावः सत्यमिति कथनमस-
ङ्गमिदुपसहरति—तस्मादिति ॥ नेद कथितं, किन्तु श्रुतिमिति शङ्कते—नन्विति ॥ कार्यकारणयो-
रन्यन्यादौ अथ दृष्टान्तः, न परिणामित्वे । अथः कूटस्थत्वश्रुतिरित्येवादिनि परिहरति—नेत्युच्यते
इति ॥ मृदा परिणामिणम्, प्रत्ये तद्रहितं च क्रमेणारिक्तमिति दृष्टान्तेनाशङ्कते—स्थितिर्वाति ॥
कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता । कूटस्थस्य व्यापारतादिर्याह—नेति ॥ कूटस्थत्वा-
भिहिताशङ्क्याह—कूटस्थस्येति ॥ कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वावस्थायां नास्त्यन्तरात्मरूपपरिणामा-

भावती ।

प्राक्चेति । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणा बुद्धिपोषणते, न तस्यान्तारिक्तत्वेन, आन्त्यापि तदुपपत्त-
तिर्वापेक्षितम् । न च तद्रहितमत्रादान्, अन्तर् च विचासमवृत्तपानिर्वाच्यतात् । अन्यमप्येकाम्यज्ञान-
स्यानपेक्षितया वाचकम्, अनेकत्वानस्य च प्रतियोगिप्रतापेत्वा दुर्बलत्वेन वाच्यं वदन्, प्रत्यक्षमुप-
हरति—तस्मादन्त्येन प्रमाणेनेति । म्यादेतत् । न वयमनेकरूप्यहारमिदमर्थमनेकरूपस्य तादिरस्य
पश्यामः, किन्तु श्रौतमेवास्य तादिरकृतमिति चोदयति—ननु मृदादीति । परिहरति—नेत्युच्यते
इति । मृदादिदृष्टान्तेन हि कथंचि परिणाम उच्यते, न च शस्य उच्येतुम्, ‘मृत्तिरप्येव सत्यम्’ इति
कारणमात्रस्य नानाकरणेन कार्यवशाच्च न प्रतिपादनात् । साक्षात्कृत्यनियमप्रतिपादित्वाम्बु गति
मन्मदाः श्रुतय इति न परिणाममर्पता तदयः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्मात् मर्यादा वा आह-
न ह्येकस्येति । शङ्कते—स्थितिगतिवदिति । यथेकारणाश्रये गतिनिवृत्तौ एवमेकस्मिन्मदपि परिण-
मश्च तदभावेन कूटस्थ मविषया इति । निराकरोति—न कूटस्थस्येति विशेषणादिति । कूटस्थ-

आनन्दमिदं—न्यायनिर्णयः ।

पति—प्राक्चेति । आगमार्थवती मर्यादाज्ञानान्तिहेतुर्नानामप्रतिपत्तिर्भरतांति स्थिते कटिमाद-
तस्मादिति ॥ कथनाप्रकृत्यमागः श्रौतमेव तन्मोक्षेऽनेकारूपमिति शङ्कते—नन्विति । यथेयवो-
क्तदृष्टान्तोपपत्त्यमागमिनि अत्र श्रौतमिवाशङ्क्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिरुक्तयोः साम्यप्रमायादिर्याह—परिणामिनो
इति । दृष्टान्ततया विविधमद हिता गान्तरिकदोषो दोषान्तिकं नान्युपेक्ष्योऽपि प्रमत्तात् ।
अपि च परिणामिणं ब्रह्मणो मानाग्नरितोऽभ्यस्य कूटस्थत्वादिनि परिहरति—नेत्युच्यते इति ।
युनिदवानुमेधाकूटस्थत्वादिनिर्णयस्यापि निवारणं युगल कनेन वेति विद्वत्प्रादण्ठि रितो न निरूपयि-
न इति । इतिव शङ्कते—स्थितिर्वाति । कूटस्थस्य ब्रह्मणो न परिणामिनो विद्वत्प्रादण्ठि तस्य वद-
विद्वत् परिणामोऽप्येव तस्याप्रकृत्यमागमिनि वाह—नेति । तदेव कूटस्थं—न इति । परिणामि-

स्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नित्यं च ब्रह्म । सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम ॥ न च यथा ब्रह्मण आत्मैक-
त्वदर्शनं मोक्षसाधनम्, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव
कस्मैचित्फलायाभिप्रेयेत ॥ प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञाना-
देव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, “स एष नेतिनेत्यात्मा” [बृ० ४ । २ । ४]
इत्युपक्रम्य “अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि” [बृ० ४ । २ । ४] इत्येवञ्जाती-
यकम् ॥ तत्रैतत्सिद्धं भवति-ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव
फलासिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि,
तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत्सन्निधावफलं तद्ब्रह्ममिति-
वत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यते इति । न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात्प

रत्नप्रभा ।

योगाच्युतिरजतरिवर्त एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निरुक्तस्य जगते फलवत्त्वप्रपञ्चस्य गी-
शेषत्वेनानुवादान् सत्यतेत्याह-न च यथेत्यादिना ॥ “त यथायथोपासते तदेव भवति” इति
श्रुतेः प्रमाणः परिणामित्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्दुष्पः फलमिवाशङ्क्याह-न हि परिणामवत्त्वेति ॥ “तस्य-
निदासोति परम्” [ते० २ । १ । १] इति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षस्य सम्यगे दुःखानि यपरिणामित्वस्य कल्प-
भामती ।

नित्यता हि सदातनौ स्वभावादप्रच्युतिः । सा कथं प्रच्युत्या न निरुच्यते । न च धर्मिनो व्यतिरिच्यते
धर्मो येन तदुपजनापायेऽपि धर्मी कूटस्थः स्यात् । भेद ऐकान्तिके गत्याश्रयधर्मधर्मिभावाभावात् ।
बाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च परिणमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाध्ययनत्रिधापादितार्थ-
वत्त्वस्य वेदराशेरन्तेनापि पर्णेनानर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरित्यता जगतो ब्रह्मयोगिनः प्रतिपादकेन वाक्य-
सदर्थेण । तत्र फलवत्त्वदर्शनसमाप्तानसन्निधौ फलं जगद्योगिनः समाप्तयमानं तदर्थं सत्तदुपायनपाय-
तिष्ठते नार्थान्तरार्थमित्याह-न च यथा ब्रह्मण इति । अतो न परिणामपरत्वमप्येयं । तदनन्तरमिति-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

हि बाणवापाणादीनां क्रमेण स्थितिगतीं युक्ते न तु परिणामायोग्यस्य क्रमेण परिणामतद्वाहित्ये प्रमाण
स्यात्तामिदं । अत्रागि निरुद्धधर्मासम्भवे कूटस्थस्य रित्या परिणामिभवेत्येयानामित्याशङ्क्याऽऽह-कूटस्थं
चेति । अनन्यप्राप्त्युत्पन्नकूटस्थप्रमाणः स्वकृतादप्रच्युतस्य भावस्य सर्वप्रकारताद्विपरितोषकारपरिणाम-
श्रुत्यनुपपत्त्या कार्यप्रत्ययस्य स्वरूपादप्रच्युतश्रवणादे रजतादिपरिणामवन्मिथ्याविरतये मिथ्यतो युक्तम् ।
सप्रति परिणामश्रुतेः स्वार्थं फलभावादपि परिणामो न विरक्षित इत्याह-न चेति । यद्ब्रह्मज्ञानस्य फलं
तदेव परिणामित्वज्ञानस्यापि शास्त्रमेव चात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह-कूटस्थेति । तर्हि परिणामिश्रुती-
नामानर्थक्यादध्ययनविधिक्षिरोधः स्यादित्याशङ्क्य फलवत्त्वप्रत्यया साकल्यान्मेवमित्याह-तत्रेति । मृष्टादि-
श्रुतीनां स्वार्थं फलैकान्त्ये सर्वाणि यावत् । तत्र मीमांसकममामुदाहरणमाह-फलवदिति । यथा हि
स्वर्गादिकृत्वनो दर्शपूर्णमासादेः सन्निधाने धुन प्रयाजादि स्वतो निरुद्धं तद्ब्रह्मनिर्वाण्यन्येन तथा
मृष्टादिदर्शनमपि ब्रह्मज्ञानशैलया तत्कृतेनैव फलवत्त्वात्तद्ब्रह्ममित्यर्थः । ननु प्रयाजादेः श्रवणानुरो-
धेन फलवत्त्वसम्भवे फलवद्ब्रह्मचिन्तित्वान्निरुद्धमित्याशङ्क्य प्रमाणकृतेनैव फलवत्त्वसिद्धौ फलान्तर-
त्वेन गौरवादङ्गेन च फलश्रुतेर्यथास्वर्गादीकारादिः आह-न त्विति । इति शब्दः मिदं भवतीत्यनेन तत्र
प्यते । “त यथायथोपासते तदेव भवति” इति श्रुत्या परिणामित्वज्ञानात्प्राप्तिरेव फलमिवाशङ्क्याऽऽह-
न इति । “तस्य तादेव” इत्यादिना प्रतिपन्न केनच निहाय मामान्यदाम्निद्वयकार्ये वाच्यमेतदः

रिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तम् ॥ कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीशिवीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत् ॥ न ॥ अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्य । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भतः” [तै० उ० २ । १ । २] इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धभुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । नाचेतनात्प्रधानादन्यस्माद्वैत्येपोऽर्थः प्रतिजानौ “जन्माद्यस्य यतः” [व्या० सू० १ । १ । २] इति ॥ सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव । न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यते अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता ॥ शृणु-यथा नोच्यते ॥ सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते, सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलष्येते ॥ ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः ।

रत्नप्रभा ।

नायोगादिनि भावः । ननु पूर्वं “जन्माद्यस्य यतः” [व्या० सू० १ । १ । २] इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता । अधुना “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” [व्या० सू० २ । १ । १४] इत्यन्यन्तामेदप्रतिपादने ईश्वरीशितन्यमेदामात्रान् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते-कूटस्थेति ॥ कथितद्वैतमनेश्वेश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमिष्यतिोपमाह-नेत्यादिना ॥ अविद्यात्मके चिदात्मनि बीजे नामरूपे एव बीजं, तस्य व्याकरणं स्यूलात्मना मृष्टिः, गदनेश्वरबीजव्याकरणे रितोऽर्थः । सगृहीतार्थं मिष्टोति-तस्मादित्यादिना ॥ तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति । नामरूपयोगोपपन्नं वक्तुमशक्यं जडत्वान्, नारीश्वरान्यत्वं कथितस्य पृथक् सत्तास्यैवोपमादित्यर्थः । संस्कारामरूपात्मरूपयोगोपपन्नमन्यत्वात् श्रूते-मायेति ॥ नामरूपे चैदीश्वरस्यात्मभूते, तर्हीश्वरो जड इत्यत्र आह-ताभ्यामन्य इति ॥ अन्यत्वे भाग्ये ।

त्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं क्षुतिविरोधं च चोदयति-कूटस्थब्रह्मात्मवादिन इति । परिहरति-न । अविद्यात्मक इति । नाम च रूपं च ने एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रत्यक्षमन्यत्वादेवैवैव ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्यादिति मानः । कूटस्थाद्वयत्वं ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिज्ञाविरोधः स्यादिति शङ्कते-कूटस्थेति । शिरोरस्य परिहरति-नेत्यादिना । अविद्यात्मके नामरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रत्यक्षमन्यत्वादेवैवैवैव । प्रतिज्ञानुसृत्य तदनुमास्युतिरचनस्य च पारमार्थिककूटस्थाद्वयत्वे न शिरोऽस्मीत्यर्थः । मद्रह्मस्य मिष्टोति-तस्मादित्यादिना । उक्तमेवार्थं चोदयगिहाम्नां स्फोरस्फु-कथमित्यादिना । नामरूपयोगोपपन्नमन्यत्वं वस्तुवशात्तथा मिश्रितकृतुमनाभ्यामन्यत्वात्कारस्य कारणतानासाधेन कूटस्थ-अवियेति । तयोपपत्तिरिति साधयति-तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति । न हीधन्यत्वेन ते निरन्यत्वेन जडानन्दयोगोपपत्ति-योगान् । नानि तयोपपत्तिरिति निरुक्तिरिति न्यायन्येन स्यात्सूत्रमनयान् । न हि जडमननान्यत्वं सत्तास्यैवमन्यत्वं जडमन्यत्वं प्रमाणात् । तस्मादविद्यात्मके नामरूपे इत्यर्थः । तदर्थे कार्यप्रत्यक्षमन्यत्वं प्रमाणवति-मममिति । ततोऽप्येव नान्यत्वं च दर्शयति-सर्वज्ञस्येति । तयोपपत्तिरिति-मायेति । “माया तु प्रकृतिरिति” “देवानमनन्त” इत्येतिना श्रुतिः । “प्रकृतिं पुनरिति” “माया देवा” इत्येतिना च श्रुतिः । नात्रान्यत्वं चैदीश्वरस्यात्मभूते तर्ही मोऽपि ताभ्यामन्यत्वात्तद्वैव नः स्यादित्यात्मन्यत्वात्-ताभ्यामिति । ईश्वरस्य नामरूपाभ्यामन्यत्वात्वे प्रमाणवत्-

आत्मणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५८१)

“आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता । ते यदन्तरा तद्भूतम्” [छां० ८ । १४ । १] इति श्रुतः । “नामरूपे व्याकरवाणि” [छां० ६ । ३ । २] “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिषदन्त्यदास्ते” [तै० उ० ३ । १२ । १६] “एक बीजं बहुधा यः करोति” [श्वेता० ६ । १२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति ॥ व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि ॥ स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातानुरोधिनो जीवास्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्ष्यमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च । न परमार्थतः ॥ विद्ययाऽपास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्मनीशिर्वाशित व्यसंर्बन्तत्वादिव्यवहार उपपद्यते ॥ तथा चोक्तं-“यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” [छां० ७ । २४ । १] इति, “यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं पश्येद” [बृ० २ । ४ । १४] इत्यादि च ॥ एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः

रत्नप्रभा ।

व्याकरणे च श्रुतिमाह-आकाश इत्यादिना ॥ अविद्याउपाजिना कथितभेदेन त्रिमूर्त्ययान्त्येश्वरत्वं, प्रतिविम्बभूतानां जीवानां नियम्यत्वमित्याह-स च स्वात्मभूतानिति ॥ न चान्नानानीना भाष्योक्ता इति श्रुतित्वम् । बुद्ध्यादिसत्त्वात्भेदेन भेदोक्तः । अविद्याप्रतिविम्बमेव १२ जीव इत्युक्तम् । परमार्थत ईश्वरत्वाद्वैताभावे श्रुतिमाह-तथा चेति ॥ कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमिदं आह-भामती ।

एतदुक्तं भवति-न तात्त्विकमेश्वर्यं सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मण किञ्चिदुपाधिकमिति तदात्रय प्रतिज्ञान्तरं, आनन्दगिरी-न्यायनिर्णयः ।

आकाश इति । यत्तु नामरूपयोरनव्याख्यानापेक्षमेश्वर्यमिति तत्र तद्व्याकरणे प्रमाणमाह-नामरूपे इति । जीवस्य व्याकर्तृत्वं व्यासेऽहं वाक्यान्तरमुदाहरति-सर्वाणीति । नामरूपव्याकरणस्य नाना-विग्रहमिद्वयं श्रुत्यन्तरं पठति-एकमिति । आदिशब्देन ‘तव व्यवहारम्’ इत्याद्या श्रुतिगृह्यते । दर्शितश्रुतिभ्यो नामरूपव्याकरणमेश्वरादयस्तत्तदपेक्षं चाभ्येश्वर्यमिष्य । व्यामात्रिन्यादैश्वर्यस्य पुनो व्याकरणापेक्षेयाशयाऽऽह-एवमिति । उक्तश्रुतिस्मृत्यनुरोधादविद्याहेतुं तदामेते ये नामरूपे तद्व्यापनविच्छिन्नोपाधिमित्यक्तधित्वा ताव्यामेव नामरूपाभ्यां विरहितं विचित्रं प्रपञ्च नियमनधीश्वरो नाम ततो न श्यामादिर्मेश्वर्यमिष्य । ईश्वरव्योपाध्यनुरोधिने दृष्टान्तमाह-व्योमेति । अविद्यादृष्ट-जगदीशितृत्वेऽपि जीवानामतत्त्वात्तात्तुन्त्यान्त्रयैष्वर्यमिष्याशयाऽऽह-म चेति । व्यामभूतत्वे भेदाभावात्तुनो नियम्योपादाशयाऽऽह-घटेति । ननु घटादुपाधिरनियमे कथमोपाधिभेदात्तुनेन नियमनियन्तृत्वं कस्यने तत्राऽऽह-अविद्येति । ईश्वरस्येश्वरत्वं व्यापनमिति स्पष्टीयतु रिजिनादि-व्यग्र-हरेति । यस्मिन्मीधरत्वमियुपपादितं निगमयति-तदेवमिति । सर्वज्ञादिरधीश्वरस्य व्यापनमाश्रयाऽऽह-सर्वज्ञत्वमिति । सर्वज्ञं चाविद्यामनोपाधिपरिच्छेदापेक्षमिति सत्यम् । ईश्वरोक्तेन प्रत्याख्यायामनो योऽज्ञात्वाभिस्तं हनो यो जीवप्रपञ्चस्य परितोऽस्मदपेक्षमिति यावत् । अन्यमुप-नोक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा निरूपयति-नेत्यादिना । परमार्थनिर्दिष्टागौरीदत्तत्वात्तुपपत्तौ श्रुतिं प्रमाणमिति-तथा चेति । ननु परमार्थावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराणां शमिहोष्यते न पुनर्तीश्वरोचितव्यादिव्यवहारासत्तामिष्याशयं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽङ्गगतादत्र समन्वयप्रशाराहं विरहितमिति-एवमिति ।

सर्वे ॥ तथेश्वरगीतास्वपि—“न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥” [भ० गी० ५ अ०] इति परमार्थावस्थायामीशिवीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते ॥ व्यवहारावस्थायां तूक्तश्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः ॥ “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय” [बृ० ४।४।२२] इति ॥ तथा चेश्वरगीतास्वपि—“ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्त्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” [भ० गी० १८।६२] इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण “तदन्वयत्वम्” इत्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु “स्याल्लोकवद्” [व्या० सू० २।१।१३] इति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति ॥ अमत्याख्यायेव कार्यमपञ्च परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणोपासनेषूपयुज्यत इति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

रत्नप्रभा ।

स्वभावस्त्विति ॥ अनाद्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तन इत्यर्थः । मत्तामक्तयोः पापमुद्धननाशकत्वादीश्वरस्य याम्यवमीश्वरत्वमित्यत आह—नादत्त इति ॥ न सहरतोऽप्यर्थः । तेन स्वरूपगानावस्थेन कर्त्ताहमीश्वरो नियन्तेत्येव श्रमति । उक्तार्थं सूत्रकारस्मिन्नाह—सूत्रकारोऽपीति ॥ न केनचिद्वैकिकस्यवहासार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणम् । किंत्पासनाय च याह—परिणामप्रक्रियां चेति ॥ नदत्त—“दृष्यमीः परिणाममुदीश्वने क्षयितकम्पयिषु निरतनाम्” इति ॥ ४ ॥ एव तदनन्तं प्रयच्छादिनिरोधं पण्डितानुमानमाह—भावे चेति ॥

भाष्ये ।

तत्तावत्तु तदन्वयत्वम्, तेनातिरोधः । मुग्नमप्यतु ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः । कारणमात्रः सत्ता चोपलब्धश्च तस्मिन् कार्यव्योपलब्धेर्भावात् । एतदुक्तं भवति—विषयत विषयविषयि,

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

मद्वेषन ‘त एव नेतिनेत्यामा’, ‘अद्वयेऽनात्मे’ ‘वत्तद्वेदयम्’ ‘अम्युत्तम्’ इत्यादिसाक्ष्यसप्रहार्थम् । श्रौतेऽर्थे मग्नतोऽपि समतिमाह—तथेति । वेदान्तेष्विव मग्नोद्गीताम्यपि परमार्थावस्थायां व्यनहारामानं प्रदर्श्यत इति सत्यम् । कथं नहि त्रियाकारकस्य तत्सम्यग्मुद्दिष्टत्वाऽऽह—स्वभावास्त्विति । अनाद्यविद्यावशात्क्रियाकारकादिप्रवृत्तिर्निर्यः । तयाऽपि मत्तान्तिराधानुगृह्णतिगृह्यतदोऽप्युद्धनदुष्टते परमेष्ठसो वस्तुतो नाशयनीत्याशस्याऽऽह—नाऽऽदत्त इति । सर्वेषां परमात्मैक्ये बुताः सुद्धनदुष्टनयोर्भिभागं प्रवृत्तिर्नित्याशक्याऽऽह—अज्ञानेनाति । ऐश्वर्यादिरेष्टुनोऽनुवसत्सुवत्ता व पनयोपवत्ता श्रुतिम्युतां क्रमेणोदाहरति—व्यवहारंति । श्रुतिविदेशरगोनामपि व्यवहारावस्थायां भावतादिव्यवहार उक्त इति सत्यम् । परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहारामाने सूत्रकारस्यापि समतिमाह—मृतेति । ‘तदन्वयत्वम्’ इत्यनेनायुक्त कार्यविषयाया वध्यते स्फाटोक्तमिति पूर्वमूले तत्तदव्यवचनानिःपारस्यऽऽह—व्यवहारंति । आनन्दोऽपि परमामात्मीयतादि’ इत्यादिना परिणामोत्तरेष्टव्य कार्यप्रवहारा सत्यं परिणामावस्थायां परिणामावस्थायां न तद्विषये’वाह—परिणामेति ॥ १४ ॥ तदन्वयत्वमप्युद्धनदुष्टनयोऽपि तदन्वयं मानमनुमानमाह—भावे चेति । कारणमात्रे माने च कार्यमात्रे

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य । गत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमु-
पलभ्यते । नाभावे ॥ तद्यथा सत्त्वां सृदि घट उपलभ्यते । सत्त्वं च तन्तुपु-
पट उपलभ्यते ॥ न च नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा । न ह्यश्वो
गोरन्यः सन् गोर्भावं एवोपलभ्यते ॥ न च कुलालभाव एव घट उपल-
भ्यते । सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् ॥ नन्वस्य भावेऽन्य-
स्योपलब्धिर्नियता दृश्यते-यथाऽग्निभाव एव धूमस्येति ॥ नेत्युच्यते ॥
उद्भापितेऽप्यग्नौ गोपालघुटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ
धूमं कयाचिदस्यया विशिष्यात् । ईदृशो धूमो नास्त्वग्नी भवतीति ॥
नैवमपि कश्चिदोपः ॥ तद्भावात्तुक्ता हि बुद्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे

रत्नप्रभा ।

कारणस्य भावे सत्ये उपपत्तौ च कार्यस्य सत्तादेः उपलब्धेश्च अनन्यत्वमिति सूत्रार्थः । घटो, मृदन्त्यः,
मृत्सत्त्वोपपत्तिश्चक्षणमित्यतस्तत्त्वोपलब्धिर्मत्त्वात्, मृदत् । अन्यत्वेऽप्यप्य हेतु किं न स्यादियमप्रयोजकत्वमाशङ्क्य
निरस्यात-न चेति ॥ मृदत्वोपलब्धये गवाश्वयोरिव हेतुवृत्तिः स्यादित्यर्थः । गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिक-
त्वाभावाद्देहमात्रः । अतो मृदत्वोपलब्धौ हेतुना निमित्तादिभावात् सिध्यति, नानन्यत्वमित्यर्थान्तरतामा-
शङ्क्याह-न च कुलालेति ॥ न चोपादानोपादेयभावेनान्यत्वात् । मृद्वुपलब्धौ तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वाद्
अन्यत्वे गवाश्वयन् तद्भावायोगाच्चेति भावः । कुलालउपपत्तौ निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात् कुलालस-
त्वनियतोपपत्तिर्वर्तमान्य नैवेत्यक्षरार्थः । यथाधृतमूरस्थस्य हेतोर्व्यभिचारः शक्ते-नन्विति । अग्निभावा
एव धूमोपलब्धिरिति नियमात्मको हेतुस्तत्र नास्तीत्याह-नेति ॥ अतिउन्नमृद्वीधरेवानन्यधूमे नियमो-
ऽस्तीति व्यभिचार इत्याशङ्कते-अथेति ॥ तद्भावनियतमात्रत्वे सति तद्व्यपनुरक्तबुद्धिरियत्त्वस्य हेतोर्वि-
वक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याह-नैवमिति ॥ आलोकुबुद्धयनुरक्तबुद्धिप्राये रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्य-
भामती ।

त्रियविषयमपि त्रियविषयपरं, तेन कारणोपलब्धमभावाद्योपपत्तिर्भावादिति सूत्रार्थः संपद्यते । तथा
च प्रभाक्पातुबुद्धिर्नोपेन चाधुपेन न व्यभिचारः, नापि बहिर्भावाभावात्त्रिधाविभावाभावेन धूम-
भेदेनेति सिद्धं भवति । तत्र यद्योक्तहेतोरैकदेशमिधानेनोपक्रमते माध्यकारः-इतश्च कारणादनन्यत्वं
भेदाभावात् कार्यस्य, यत्कारणं यस्मात्कारणात् भाव एव कारणस्येति । अस्य व्यतिरेकगुणेन
गमकत्वाह-न च नियमेनेति । कारणादीन्यायेनान्यभावेऽन्यदुप-भ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः ।
हेतुविशेषणाय व्यभिचारः चोदयति-नन्वन्यस्य भावेऽपीति । एकदेशमितेन परिहरति-नेत्युच्यत
इति । शङ्क्यैकदेशपरिहारं दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह-अथेति । तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम् । पाठा-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भावादानाद्य तस्य कारणादनन्यत्वमित्यर्थः । यिन कारणानतिरिक्तं तद्भावनियतमात्रमात्रात् स-
त्त्वस्यैवमित्यनुमानं सूत्रोक्तनया दर्शयितुं चकारार्थमाह-इतश्चेति । इत-इत्यर्थः सूत्रपत्रविशेष-
व्याचष्टे-यत्कारणमिति । हेतुप्रादुर्भावात्तथा द्रवयति-तद्यथेति । सत्यपि घटो पटोपपत्तिर्दृ-
ष्टाकारणभावे कार्योपपत्तिर्नैवेदमाधनमित्याशङ्क्याऽऽ-न चेति । अन्यस्य भावेऽन्यस्योपपत्तिरनियत-
त्वमप्युपलब्धमाह-न हीति । ननु गवाश्वयोरेवकारणत्वादित्योपपत्तिर्भावे कार्यकारणयोरनन्यत्वमन्तो-
रीर कार्यकारणपटना नियतोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽ-न चेति । नियमेनोपपत्तिर्भावे नानन्यत्वमिति
व्यभिचारः शङ्कते-नन्विति । धूममात्रस्याग्निना नियतोपपत्तिर्धूमविशेषस्य चेति विकल्पाऽऽप्य प्रत्याह-
नेत्युच्यत इति । द्वितीयं शङ्कते-अथेति । ईदृशं यद्व्यपेक्षत्वादिनिशङ्क्यमस्यमौ न भवति न
भावात् चेति द्रष्टव्यम् । धूमविशेषस्याग्निना नियतोपपत्तिर्धूमस्य हेतुविशेषात् व्यभिचारः परिहरति-नैवमिति ।

हेतुं वयं वदामः ॥ न चासावग्निधूमयोर्विद्यते ॥ “भावाच्चोपलब्धेः” इति वा सूत्रम् ॥ न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वम् ॥ प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः ॥ भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे ॥ तद्यथा तन्तुसंस्थाने पटो तन्तुव्यतिरेकेण पटो नामकार्यं नैवोपलभ्यते ॥ केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते ॥ तथा तन्तुपञ्चशोऽंशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या

रत्नप्रभा ।

तम् । आग्नेयमावेऽपि चट्वाहिरूपसत्त्वान्न व्यभिचारः । उक्तधूमविशेषस्याग्निमुद्दिं विनाशुपपन्नमात्रं न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोः भावेन सत्तया अनुरक्तां सहटत्तामिति भाष्यार्थः । यद्वा तद्भावः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिप्राप्त्यर्थं हेतु वदामः । मृदट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्निधूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्र व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे—भावाच्चेति ॥ पूर्ववृत्तोत्कारमग्नशब्दसमुच्चयार्थेक्षणाः । न चैतः पट इति प्रत्यक्ष पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणम् । अपृथक्सत्त्वाकमित्याकार्यत्रियस्येनाप्युपपत्तेः । अतः आतानवितानसयोगस्तत्तन्त एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः । पटस्याय तन्ता-द्वयवतिदिगिति—तथेत्यादिना ॥ प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्ये कारणान्न परिशिष्यत इत्यर्थः । यत्र प्रपञ्च नास्ति, तत्र कार्यं विना, कारणादस्ति, कार्यन्वान्, पटवदित्यनुगममिमाह—अनयेति ॥

भामती ।

न्तरेणदमेन सूत्र व्याचष्टे—न केवलं शब्दादेवेति । पट इति हि प्रत्यक्षमुक्तं तन्तव एवानातानविताना-यस्या आत्मन्वन्ते, न तु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलब्धत्वेन । एतन्न तु तन्तुनामेकप्रारण्यदक्षगार्थ-क्रियानुष्ठेदाद्वद्वदनामिति । यथैकदेशकाटानुष्ठेदा धनगरूपपटादादयो वर्योऽपि वनमिति । अर्थक्रि-यायां च प्रत्येकमसमर्था अप्यनारम्भेयार्थान्तरं किञ्चिन्मिष्टिनाः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा प्राज्ञाण्डना-धारणमेकम्, एवमनारम्भेयार्थान्तरं तन्तवो मिलिताः प्रावरणमेकं कथिष्यन्ति । न च समग्रायाद्विज्ञेयोरपि भेदानवसायः, अनवसाय इति साधनम्, अन्वेष्याथयान् । भेदे हि सिद्धे समग्रायः समग्रायाच्च भेदः । न च भेदे साधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशभेदयोरभेदेऽप्युपपत्तेरित्युपपादितम् । तन्मायिकचित्रेण । अनया च दिशा मृदकारण प्रत्येक परमार्थसन्तु, अन्तर्कारणानि च तन्वाद्यः नर्तनानि व्या एवेत्याह—तया

आनन्दगिरिय-व्यापनिर्णयः ।

तद्गानानुविगमिमानत्र तद्गानानुविगमिमानत्र च कार्यस्य कारणादनन्यत्वे हेतुमविशेषस्य चाग्निमात्रानुविगमिमानवेऽपि न तद्गानानुविगमिमानत्रमग्निमानस्य धूमपानाधीनत्वात् न च तद्गाना-नुविगमिमानत्वमेवमास्तु हेतुः प्रमाणानुविगमिमाने चाभ्युपगमे व्यभिचारसम्माद्विशिष्टदेवसम्प्रभाकार्यस्य कारणादनन्यत्वमुचिनमिति भावः । एतदेव सूत्र पाठान्तरेण व्यापुर्नकार्यस्य कारणादनन्यत्वे मानान्तर-माह—भावाच्चेति । प्रत्यक्षोपलब्धिमेव प्रतिज्ञोदाहरणम्यां विवृणोति—भवति हीति । तन्तुव्यतिरेकेणा-ऽऽप्तानवितानान्यां पटो मायां दामास्याऽऽट—केरलास्त्विति । वदन्वेऽपि तन्तुनामेकप्रारण्यार्थविशेष-उद्देशादेकशब्दगोचरान् वदन्नामपि वर्णानामेकार्यबुद्धिहेतुवदकार्यक्रियाप्राप्त्यर्थं च तेषामप्रवृत्तमिति भावः । तन्तुव्यतिरेकेण तन्तामापनद्वयमुचिनमिति तन्मायोऽपि प्रत्यक्षः मिथ्यतायाह—तथेति । अतरोऽपि तन्माय-स्यतिरेकेण न सन्तीति प्रत्यक्षमिमाह—अंशुविति । ननु प्रपञ्चे कार्यकाम्यभावे कार्यं कारणमात्र-मिति तत्र प्रपञ्चविपुलं, यत्र तन्मो प्रपञ्चे न भवति तत्र कथमिति तत्राऽऽट—अनयेति । तन्मो-र्योऽतानाज्जातिन कार्यकाम्यद्वयवित्यनुमान मृदकारणार्थः । धारणीत्यर्थः । प्रपञ्चानुमानान्यां विवि-

सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति ॥
एकं च पुनः सत्त्वम् । अतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु कचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः—“असद्वेद-
मग्र आसीद्” [छां० ३।१९।१] इति, “असद्वा इदमग्र आसीद्”
[तै० उ० १।२।७।१] इति च ॥ तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः
कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् ॥ नेति ब्रूमः ॥ न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण
प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः ॥ किं तर्हि ॥ व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मा-
द्व्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरम् । तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागु-
त्पत्तेः सत् एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य ॥ कथमेतद्व्यगम्यते ॥
“वाक्यशेषात्” । यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इह
च तावद् “असद्वेदमग्र आसीद्” [छां० ३।१९।१] इत्यसत्त्व-

रूपप्रमा ।

रसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारः । ननु सत्त्वं सर्वानुभूतचित्तमात्रमेकम् । तदभेदेन सती मृत्पट-
इति भाममानयोः कार्यकारणवोरन्यत्रमित्यर्थः । न चैवं घटपटयोरप्येकमग्रभेदादग्रमप्यत्र स्यादिति
वाच्यम् । घटपटौ एकमस्यात्मनाऽन्यत्रान्येष्वेष्टत्वात् । तर्हि मृदघटयोः को विशेषः । तादात्म्य-
मिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वस्येव घटपटयोर्भेदेन सत्त्वाया भिन्नत्वात् न तादात्म्यम् । कार्य-
कारणयोर्भेदस्य सत्त्वभेदकवामात्रादभिनवसत्त्वात् तादात्म्यमिति शेषः ॥ १६ ॥ उक्तं कार्यस्य प्रागा-
रणात्मना सत्त्वमिदमिवासाक्ष्यं समारम्भे—असद्व्यपदेति ॥ ‘अथा दर्शना उपस्थात्’ इत्युपक्रमे
भामनी ।

जायमानौ कचिदपटो भवत्येव सटपि सर्वत्र सर्वदा सदेव न तु कचिद्व्यपदेशान्ननुर्भावो-
पपादितमधस्तात् । तस्मात्कार्यं त्रिष्वपि कालेषु सदेव । सत्त्वं चेत् भिन्नो योगमिदं आह—एकं च
पुनरिति । सत्त्वं चैत कार्यकारणयोः । न हि प्रतीयति सत्त्वं भिन्नं । तादात्म्यमनन्तरात् तदे-
वपि मिथो न भिद्येते इति । न च तादात्म्यमन्यत्रानन्यस्य भेद इति उक्तम् । यथा मीने मत्स्य-
समारोपितप्रसङ्गः । तत्र भेदाभेदयोरन्यत्रानन्यस्यारोपकृतत्वात् किं तादात्म्यमभेदोपादानाभेदकृतत्वात्,
आहो तात्त्विकभेदोपादानाभेदकृतत्वेति । ननु पश्यामी भेदग्रन्थं प्रतीयोमिदं तदा, दाह्यत्वेन
च प्रतीयोमिदं तदा समारम्भेनान्यत्रानन्यस्यारोपकृतत्वात्, भेदग्रन्थं च निषेधाया तदनुपपत्तेर्यथाश्रयत्वात् भेदस्य
कामाद्ये तदनुपपत्तेरभेदग्रहोपादानाभेदकृतत्वेति सर्वप्रदातम् ॥ १६ ॥ अमद्व्यपदेशान्नेति चेन्न
धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । व्याकृतनामाव्यक्तयोश्च धर्मावनिर्वर्तनीयौ । मृत्पटोऽपि सत्त्वात्

आनन्दगिरीय-व्याख्यानम् ।

तदपि तथा कार्यमपि सर्वत्र कदाचिदमद्व्यपदेशान्ननुर्भावो-
पपादितमधस्तात् । तस्मात्कार्यं त्रिष्वपि कालेषु सदेव । सत्त्वं चेत् भिन्नो योगमिदं आह—एकं च
पुनरिति । सत्त्वं चैत कार्यकारणयोः । न हि प्रतीयति सत्त्वं भिन्नं । तादात्म्यमनन्तरात् तदे-
वपि मिथो न भिद्येते इति । न च तादात्म्यमन्यत्रानन्यस्य भेद इति उक्तम् । यथा मीने मत्स्य-
समारोपितप्रसङ्गः । तत्र भेदाभेदयोरन्यत्रानन्यस्यारोपकृतत्वात् किं तादात्म्यमभेदोपादानाभेदकृतत्वात्,
आहो तात्त्विकभेदोपादानाभेदकृतत्वेति । ननु पश्यामी भेदग्रन्थं प्रतीयोमिदं तदा, दाह्यत्वेन
च प्रतीयोमिदं तदा समारम्भेनान्यत्रानन्यस्यारोपकृतत्वात्, भेदग्रन्थं च निषेधाया तदनुपपत्तेर्यथाश्रयत्वात् भेदस्य
कामाद्ये तदनुपपत्तेरभेदग्रहोपादानाभेदकृतत्वेति सर्वप्रदातम् ॥ १६ ॥ अमद्व्यपदेशान्नेति चेन्न
धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । व्याकृतनामाव्यक्तयोश्च धर्मावनिर्वर्तनीयौ । मृत्पटोऽपि सत्त्वात्

तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः ॥ अनभ्युप-
गम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः ॥ अथ समवायस्त्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपे-
क्ष्येवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपे-
क्ष्येव समवायं सम्बध्येत ॥ तादात्म्यप्रतीतिश्च द्रव्यगुणादीनां
समवायकल्पनानर्थक्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

अनभ्युपगम्यमाने इति ॥ द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीरिहप्रसङ्गः । असम्बद्धस्य विशिष्टधीनियाम-
कत्वायोगादित्यर्थः । विशिष्टधीनियामको हि सम्बन्धः । न तस्य नियामकान्तरापेक्षा । अनव-
स्थानात् । अतः स्वरनिर्वाहक समवाय इति शक्यते-अथेति ॥ सम्बध्यते तस्य स्वसम्बन्धिनश्च
विशिष्टधिय करोतीत्यर्थः । प्रतिनन्वा दूषयति-संयोगोऽपीति ॥ यत्तु गुणत्वात्सयोगस्य समवाया-
पेक्षा । न सम्बन्धत्वादिति । तन्न । धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षे । असम्बद्धस्यावयवत्वस्य
गोर्धर्मत्वादर्शनात् । किञ्च 'निर्वापत्वादयो गुणा' इति ध्रुतिस्मृत्यादिषु 'व्यवहारादिप्रवर्गः गुणः' इति
परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च । जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु समवायसिद्धयुत्तरकारणीना ।
नित्याऽनैकसमेता जातिः-इति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वात् । अतः समवायसिद्धेः प्राक् सयोगस्य
गुणत्वमसिद्धमिति दिक् । किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्वीकार्यम् । अन्यथा गोप्रतीतिरथ आलम्बन-
नित्यस्यापि सुवच्यतात् । तथा च मृद्वद इत्यभेदप्रतीतिरभेद एव स्वीकार्यः । ताभ्यामत्यन्तमितरस्य समवा-
यस्य तनियामकत्वासम्भवादिवाह-तादात्म्येति ॥ एव प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणाम्ना सत्त्वं,
भामती ।

इत्यत्रायमर्थ उक्तन्त्यापि समवायदूषणाय पुनरवतारितः । अनभ्युपगम्यमाने च समवायस्य समवा-
यिभ्यो सत्त्वे विच्छेदप्रसङ्गोऽयमत्रायमिन्द्रियगुणादीनां मिथः । न ह्यसंबद्ध समवायिभ्यां समवायः सम-
वायिनी सम्बन्धयेदिति । शङ्कते-अथ समवायः स्वयमिति । यथा हि सत्त्वयोगाद्व्यव्यगुणकर्माणि
सन्ति सत्त्वं तु स्वभावत एव सदिति न सत्त्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवायिभ्यां सत्त्वं न
सम्बन्धान्तरयोगमपेक्षते, एवमत्र सम्बन्धरूपत्वादिति । तदेतत्सिद्धान्तान्तरविरोधापादनेन निराकरोति-
संयोगोऽपि तर्हीति । न च सयोगस्य कार्यत्वात् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वात् असमवाये
च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना सयोग इति वाच्यम् । अत्रसयोगे तदभावाप्रसङ्गात् । अपि च, सम्बन्ध-
धीननिरूपणः समवायो यथा सर्वावयवभेदे न भिद्यते तन्नाशे च न नश्यति ॥ निय एक एव
सयोगोऽपि भवेत् । ततः को दोषः । अथैतत्प्रसङ्गमिवा सयोगः समवायोऽपि प्रतिमरन्धिमिमुन भिद्यते
चानिपक्षे यन्मुपेयते, तथा सति यथैकस्मान्निमित्तकारणादेव जायत एव सयोगोऽपि निमित्तकारणादेव
जनिष्यत इति समानम् । तादात्म्यप्रतीतिश्चेति । सत्त्वान्तरयोगो हि सम्बन्धकृत्यानीज न तादात्म्या-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

समवायस्य स्वातन्त्र्यपक्ष दूषयति-अनभ्युपगम्यमाने चेति । समवायस्य समवायिभिः सत्त्वो-
नेष्यते । यत्तु स्वातन्त्र्यमेव सत्त्वस्य समवायिनीन्द्रियगुणादीनां च निष्कर्षः स्यात्सन्निधापकत्वादि-
त्यर्थः । स्वभावादेव समवायस्य स्वातन्त्र्यमिति पक्षमुपापयति-अथेति । स्वरनिर्वाहकस्य
सयोगस्यापि स्वादिशेषादिनि पविहरति-संयोगोऽपीति । तर्कभावे चैतद्व्यक्तीभिरिति । द्रव्यगुणा-
दिषु समवायस्य नामद्वीष्टं यद्वैयर्थ्यात् तत्तु स्वभावादेव तादात्म्येति । सिद्धे हि भेदे द्रव्यगुणादीनां
समवायमिद्वि, समवायमिद्वि च भेदसिद्धिरित्यत्रान्योऽप्यत्र ता । न हि सामानाधिकरण्यात् तादात्म्ये तेषां

न हि देवदत्तः घृते सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि सन्निधीयते ॥
 युगपदनेकत्र वृत्तावमेकत्वमसङ्गः स्यादेवदत्तयज्ञदत्तयोरिव घृत्पाट-
 लिपुत्रनिवासिनोः ॥ गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तिरदोष इति चेत् ॥ न ॥
 तथा प्रतीत्यभावात् ॥ यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्याद्,
 यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते, एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं
 गृह्येत ॥ न चेव नियतं गृह्यते ॥ प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणा-
 धिकारात्तस्य चेकत्वाच्चूङ्केणापि स्तनकार्यं कुर्यात् ॥ उरसा च पृष्ठकार्यम् ॥
 न चेवं दृश्यते ॥ प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च
 स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया । सा सकर्तृकेव भवितुमर्हति, गत्या-
 द्रिवत् ॥ क्रिया च नाम स्याद्, अकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत् ॥
 घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका, किं तर्हि अन्यकर्तृकेति

रत्नप्रभा ।

वृत्तावपि जातेरनेकत्वदोषो नास्ति, तथाऽवयविन इत्याशङ्कते-गोत्रेति ॥ जातिरदवयविनो वृत्तिर-
 सिद्धा । अनुमतामात्रादिति परिहरति-न तथेति ॥ दोषान्तमाह-प्रत्येकेति ॥ अपिकारासम्बन्धाद्
 यथा देवदत्त स्वकार्यमवयवन प्राप्तेऽरण्ये वा करोति । तथा गौरवपरी स्वकार्यं क्षीरादिकं शृङ्गु-
 च्छाद्यावपि कुर्यादित्यर्थः । एवं वृत्त्यनिरुपपादनिर्णयः कार्यस्य दर्शितम् । सम्प्रत्यम-कार्यमादे
 दोषान्तरमाह-प्रागिति ॥ यथा घटश्चरतीत्युक्तं चलनक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति
 तथा पटो जायते इति जनिक्रियाकर्तृत्वमनुभूयते । अनो जनिकर्तृत्वं जने, प्राक् मत्तं वाच्यम् ।
 कर्तृत्वमस्ते क्रियाया अन्तर्भावोत्तरित्यर्थः । जनेत्युभयमिदंऽपि सकर्तृकत्वे क्रियावेनानुमानमाह-उत्प-
 त्तिश्चेति ॥ असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेऽपि कुलाद्यादिः सत्त्वान् कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह-घटस्य चेति ॥

भामती ।

शङ्कते-गोत्वादिवदिति । निराकरोति-नेति । यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वा-
 र्या न परमार्थमन्तस्तथा च कालेन प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्युपेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् ।
 अकर्तृका यतोऽनो निरामका स्यात् । काल्पनाभावे हि कार्यमुत्पन्नं किं नाम भवेत् । अनो निराम-
 काऽपि-अर्थः । यद्युद्देशेन घटश्चरन्तदनप्येव व्यापारादिप्रत्यया पूर्वापरीभारमापन्नं घटोपजनानिमित्तं
 तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रवृत्ते, नेषा च निद्वेने कर्तृत्वमस्तीत्युपपत्तेः घटो भवतीति प्रयोग इ-
 आह-घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमानेति । उपादाना हि सिद्धाना कपालकुलादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः ।

आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

यति-न हीति । त्रिषु निगद्यते-युगपदिति । यथा प्रतिव्यक्ति साकल्येन युगपद्वर्तमान सामान्यं
 न भिद्ये तथाऽवयविनोऽपि वस्तुनो न भेदोऽस्तीति शङ्कते-गोत्वादिवदिति । वेत्यस्य दर्शयन्वयपति-
 न तथेति । तदेव स्पष्टयति-यदीति । प्रत्येकमवयवेऽवयविन, परिसमाप्तिरपि दोषान्तमाह-प्रत्ये-
 केति । यदि गोत्वस्य शास्त्रेऽर्थे कार्यं न तद्वाट्टेऽर्थेऽस्ति तथेहापि स्यादियाशङ्काऽऽह-कार्येणेति ।
 न हि गोत्वस्य कार्यत्वः किन्तु व्यनेत्येव प्रवृत्ते तत्प्रयत्नानां तदनन्वयादवयविनन्मात्रात्तस्य सर्वत्रेऽवयव-
 क्रिया-परम्प्यानुपपत्तिः । न च तत्तदवयविनद्वयैवयविनस्त्वकार्यमवयवानां कार्योन्मत्तये सयुक्तविपमा-
 योगा प्रवृत्ता तन्निमित्तं सुस्पन्निमान्निव्यापनादिति भावः । वृत्तिरिक्त्यानुपपत्त्या कार्यस्य कारणे
 कर्तृत्वात् प्रत्याश्रयः कार्यमादे दोषान्तमाह-प्रागिति । भवतकर्तृकत्वमि याशङ्क्याऽऽश्रयत्वरूपकारणा-
 भावाद्वावृत्तिरिप्राग्वयवमनुपपन्न निरामका स्यादित्याह-निगातिमेकेति । इत्युत्पत्तेरकर्तृकत्वमनुक्त-
 निरनुमानेन दर्शयति-उत्पत्तिश्चेति । क्रियावेऽपि सकर्तृकत्वमात्रे किं वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह-क्रिया
 चेति । अगु तर्हि कारणभयोऽनित्यथा च निद्वान्मत्तये याशङ्क्याऽऽह-घटस्येति । घटोपजातुक-

कल्प्या स्यात् ॥ तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्तृकैव
कल्पेत ॥ तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कार-
णान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् ॥ न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीना-
मप्युत्पद्यमानता प्रतीयते ॥ उत्पन्नताप्रतीतिश्च ॥ अथ स्वकारणसत्तास-
म्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत् ॥ कथमलम्बात्मकं सम्ब-
ध्येतेति वक्तव्यम् ॥ सतोर्हि द्वयोस्सम्बन्धस्सम्भवति ॥ न सदसतोः,
असतोर्वा ॥ अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरण-
मनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य ॥

रत्नप्रभा ।

घटोत्पत्तिरदस्तकपालाद्युत्पत्तिरित्यतिदिशति—तथेति ॥ शंकां ननु दोषमाह—तथा चेति ॥ अनु-
मननिरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्मात्रव्याघात निमित्तेति समतेन कार्यमत्त्वमानीतम् । सप्रति कार्यस्योत्प-
त्तिर्नाम स्वकारणं समनाय, स्वस्मिन् सत्तासमनायो वेति तार्किकमतमाशङ्कते—अथेति ॥ तन्मतेनापि
कार्यस्य सत्त्वगादस्यकम् । असत्तः सम्प्रतिपत्त्यायोगादित्याह—कथमिति ॥ असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः ।
ननु नरशृङ्गादिनन् कार्यं सर्वदा सर्वत्रामन्न भवति । किन्तु पक्षेः प्राग् एवानन्तर चासन् । न ये तु
सदेवेति वैषम्यात् सम्प्रतिपत्त्युपपत्तिरित्याशङ्क्याह—अभावस्येति । अत्रामन्नशब्दा अस्तुत्पन्नपर्याया
व्याख्येयाः । असत्तः काष्ठेनामन्नस्यान् प्राक् न युक्तमिति पर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्वभाविनः कार्यस्य
मासती ।

न चोऽपानैवोत्पत्तिः, प्रयोगप्रयोजनकृत्यापारण्योर्भेदात् । अभेदे वा घटमुत्पादयतीति पटमुत्पन्न इत्यपि
प्रसङ्गात् । तस्मात् करोति शब्दव्योतिर पटगोचरयोर्भूत्वस्यागिसमयोऽप्युत्पादनयोरेष्टानामेवोऽप्यु-
पेतव्यः, तत्र कपालाद्युत्पादनादिना मिद्वानामुत्पादनादिशानानां नोऽस्त्वभिष्टानत्तमस्मीति पारिशेषाद्वट
एव साध्य उत्पत्तेरिष्टानमेवित्यत्र । न चासावन्नविष्टान भविष्यतीति सत्त्वमस्यान्युपपन्नम् । एव च
घटो भवतीति घटव्यापारस्य धातुपात्तात्तत्रास्य कर्तृत्वमुपपन्नम्, तदुत्पन्नमित्य सतां निमित्ता निमि-
तति तदुत्पत्ति इति । शङ्कते—अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति । एतदुक्तं भवति—नोप-
त्तिर्नाम कश्चिद्व्यापारः, येनामिदस्य कथमत्र कर्तृत्वमियनुयुध्येत, किन्तु स्वकारणसमनायः समतामम-
नायो वा, स चासतोऽप्यभिद्ध इति । नोऽप्यसतोऽनुपपन्न इत्याह—कथमलम्बात्मकमिति । अपि च
प्रागुत्पत्तिसत्त्व कार्यस्येति कार्यभाष्य भावेन मर्यादाकरणमनुपपन्नमित्याह—अभावस्य चेति ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न्याय कपालोत्पत्तावतिदिशति—तथेति । इष्टावत्तिमाश्रय निगच्छे—तथा चेति । उत्पादना हि
कारकव्यापारे नोपत्तिर्न च तयोरेकस्य प्रयोगप्रयोजनकृत्यापारण्यभा भिन्न गदन्यथा घटमुत्पादयतीति
पटमुत्पादयति इति स्यादिति भावः । ननु घटो जायते इत्यत्र घटशब्दो घटजननोन्मुखेण कारकेण
सादाभ्यनिमित्तोपचारात्प्रयुज्यते । तथा च घटोत्पत्त्युक्तौ कुलादिप्रकारकोऽप्युत्पत्तिरिति चेति तत्राऽऽ-
न चेति । मिद्वानामुत्पादनादिना मिद्वानामुत्पादनादिशानानां नोऽस्त्वभिष्टानत्तमस्मीति पारिशेषाद्वट
एव साध्य उत्पत्तेरिष्टानमेवित्यत्र । न चासावन्नविष्टान भविष्यतीति सत्त्वमस्यान्युपपन्नम् । एव च
घटो भवतीति घटव्यापारस्य धातुपात्तात्तत्रास्य कर्तृत्वमुपपन्नम्, तदुत्पन्नमित्य सतां निमित्ता निमि-
तति तदुत्पत्ति इति । शङ्कते—अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति । एतदुक्तं भवति—नोप-
त्तिर्नाम कश्चिद्व्यापारः, येनामिदस्य कथमत्र कर्तृत्वमियनुयुध्येत, किन्तु स्वकारणसमनायः समतामम-
नायो वा, स चासतोऽप्यभिद्ध इति । नोऽप्यसतोऽनुपपन्न इत्याह—कथमलम्बात्मकमिति । अपि च
प्रागुत्पत्तिसत्त्व कार्यस्येति कार्यभाष्य भावेन मर्यादाकरणमनुपपन्नमित्याह—अभावस्य चेति ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते ॥ यदि च वन्ध्यापुत्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्, तत इदमप्युपापत्स्यत, कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति ॥ वयं तु पश्यामः । वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति, एवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति ॥ नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत ॥ यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्राप्यते, एवं प्राक्सिद्धत्वात्, तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्राप्यते ॥ व्याप्राप्यते च ॥ अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति ॥ नैष दोषः ॥

रत्नप्रभा ।

वन्ध्यापुत्रनुरपत्त्यं कथमित्यत आह-यदि चेति ॥ कार्याभावः । असंकार्यमित्यर्थः ॥ इति उपपत्स्यत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः ॥ कस्तर्हि निर्णयः, तमाह-वयं त्विति ॥ “नासन्नो विद्यते भावः” [भ० गी० २ । १६] इति स्मृतेरिति भावः । सकार्यवादे कारकस्यैव शक्यते-नन्विति ॥ सिद्धकारणानन्यत्वाच्च कार्यस्य सिद्धत्वमित्याह-तदनन्यत्वाच्चेति ॥ अनिराख्यत्वात्कारणस्याभिष्यक्त्यर्थः । कारकव्यापार इत्याह-नैष दोष इति ॥ कार्यस्यत्वमिच्छन्ता साध्यानां सकार्यवादे कारकस्यैवैव दोष आवतति । अभिव्यक्तेरपि सत्त्वात् । अद्वैतवादिनां त्ववदितवन्नान्यभासनचतुरमायामहिता भामती ।

स्यादेतत् । अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यामुतस्य वा भूम्पर्षादानुपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपापदेयस्यास्ति मर्यादित्यत आह-यदि वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादिति । उक्तमेतदधस्तादया न जातु घटः पटो भवत्येवमसदपि सन्न मयतीति । तस्मान्मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वेऽप्यन्तासत्त्वमेवेति । अत्रासकार्यवादी चोदयति-नन्वेवं सतीति । प्राक्प्रसिद्धमपि कार्यं फडाचिन्ताकारेण योजयितुं व्यापारोऽर्थव्याप्तयेदित्यत आह-तदनन्यत्वाच्चेति । परिहरति-नैष दोष इति । उक्तमेतदया भुजङ्गत्वं न रज्जोर्मिद्यते, रज्जुरेव हि तत्, काल्यनिरस्तु भेदः, एव वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारकानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्यत्र दृष्टान्तमाह-न हीति । कार्यस्य कारकव्यापारसाध्यतया निरुपाख्यपैठक्षम्याच्च वन्ध्यापुत्रमुच्यतेति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह-यदि चेति । घटप्रागभावस्य घटेन प्रतियोगितोपापदेयतया कारकव्यापारसाध्यत्वं युक्तं वन्ध्यापुत्रस्य तु नैरमित्याशङ्क्याऽऽह-वयं त्विति । विमतं न कारकव्यापारवदसत्त्वात्समतनदिनि भावः । कार्यस्यासत्त्वं निरस्यता सत्त्वमेव साधितमिति मन्यानधोदमति-नन्विति । कारकव्यापारो हि सकार्यवादे कार्यस्वरूपसिद्धये वा तदनन्यत्वमिद्धये वा ? नाऽऽह इत्याह-यथेति । द्वितीयं प्रयाह-तदनन्यत्वाच्चेति । कार्यस्य कारणेनाभिन्नत्वस्य सकार्यवादे सदा मागजतादर्थ्येनापि कारकव्यापारोऽर्थव्याप्तियर्थः । मा तर्हि कारकव्यापारो भूदिन्याशङ्क्याऽऽह-व्याप्राप्यते चेति । परमते कारकव्यापारस्याऽऽनर्थक्यत्वात्तदर्थवत्त्वानुगतिरसत्त्वं कार्यस्य प्राग्वादे साधयतीति फटितमाह-अत इति । मायाविनो व्याप्रायाकारतापत्तौ मन्वाधनेनानकारणस्यापि कार्याकारापत्तौ कारकव्यापारपेक्षाऽस्तीति मनाधने-नैष दोष इति । ननु प्रमति कार्याकारोऽस्ति न वा । प्रमते कारक-

तत्रेद्वज्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदम् ॥ अतः सत्त्वापत्तिः । सतश्चासत्त्वा-
पत्तिः ॥ तथा सति गर्भवासिन उक्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः ॥ तथा
बाल्ययोवनस्थाधिरेष्वपि भेदप्रसङ्गः ॥ पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च ॥
एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः ॥ यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं,
तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् ॥ अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः ॥
आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रगुक्तिवत् ॥ समवायिकारणविषयः
कारकव्यापारः स्यादिति चेत् ॥ न ॥ अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्य-
निष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् ॥ समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् ॥
तर्हि सत्कार्यतापत्तिः ॥ तस्मात्क्षीरादन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनाव-
तिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि
शक्यं कल्पयितुम् ॥ तथा मूलकारणमेवान्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण
नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते ॥ एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरस-
त्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते ॥ शब्दान्तराद्यैतदवगम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

मन्वयान्न इत एव जन्मविनाशौ । किन्तुयवान्तरोपचयापचायाम्नां तद्व्यवहार इत्यर्थः । अस्तूपचया-
पचयच्छिन्नेन वस्तुभेदानुमानं, ततोऽसत् उत्पत्तिः, सतो नाश इत्याशयं व्यभिचारमाह-तत्रेद्वगिति ॥
पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत्र बाधकमाह-पित्रादीति ॥ एतेनेति ॥ कारणस्य सर्वकार्य-
व्यव्ययकयनेनेत्यर्थः ॥ स्वपक्षे दोष परिहृत्य परपक्षे प्रसज्यति-यस्य पुनरिति । असतः कार्यस्य
कारकव्यापाराऽऽहितातिशयाश्रयत्वायोगादविषयत्वेऽपि मृदादेर्विषयस्य स्यादिति शङ्कते-समवायीति ॥
समवायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विरुक्त्य-आद्यं-निरस्यति-नेत्यादिना ॥ द्वितीयम्-
आश्रयवैष्टापत्तिमाह-समवायीति ॥ कार्याणामान्तरकारणानन्यत्वंमुपसहरति-तस्मादिति ॥
परमकारणानन्यत्वं फलितमाह-तथा मृलेति ॥ असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः स्यादित्याह-

भामती ।

कथंचित्तत्त्वान्यत्वं भवत एवेत्यर्थः । अनथैव हि दिशेः सदर्भो योज्यः । अन् कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तर-
माह-यस्य पुनरिति । कार्यस्य कारणादभेदे सविषयस्य कारकव्यापारस्य स्यान्नान्यत्वेत्यर्थः । मूलका-
रणं नञ् । शब्दान्तराद्यैति सूत्रावयवमन्वयार्थं व्याचष्टे-एवं युक्तेः कार्यस्येति । अतिरोहितार्थे ॥ १८ ॥
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

द्वयवहार इति नास्ति वस्तुव्यवहारित्यर्थः । यथोक्तजन्मविनाशोपगमेनापि वस्तुव्यवहारमनुमेयमिच्छाशक्त्या-
नेकातिरिक्तव्यमाह-तत्रेति । बीजापुरादाविति यावत् । व्यभिचारान्तरमाह-तथेति । अतिप्रमत्ताश्च
भेदानुमानमयुक्तमित्याह-पित्रादीति । अन्यविकारणस्य व्यभिचार्यमानतया निर्ययनाशनेन क्षण-
भङ्गवादोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्य इति प्रमत्तादनिदिशति-एतेनेति । स्वपक्षे दोष परिहृत्य परपक्षे त प्रस-
ज्यति-यस्येति । तन्नते कारकव्यापारस्य कार्यप्रागमात्रो वा तत्समवायिकारणं वा विषयो नाऽऽद्य
इत्याह-अभावस्येति । द्वितीयं शङ्कते-समवायीति । कार्यं समवायिकारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विरु-
क्त्याऽऽद्य निरस्यति-नेत्यादिना । द्वितीयं शङ्कते दूषयति-समवायीति । अन्तर्भावनादनिरसन-
कृत्यमुपसहरति-तस्मादिति । कार्यस्य कारणादभेदे कारकव्यापारस्य सविषयस्य नान्यत्वेति तच्छ-
न्दार्थः । कथं तर्हि प्रतिकार्यं क्षायादिकारणभेदाकारणत्वं व्रणाय निष्पत्त्याशङ्कयाऽऽह-तथेति ।
कारणानान्यत्वंकार्यमिति स्थिते सतीत्यर्थः । भिन्नत्वाद् व्यतीर्तुं नटादिशुद्धाहरणम् । युक्तमिति सूत्राव-
यवव्यापानमुपसहरति-एवमिति । सूत्रावयवतत्त्वमुवाच-शब्दान्तराद्यैति । युक्तेरिव शब्दादपि

पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनश्शब्दस्योदाहृतत्वात्, ततोऽन्यः सद्व्यपदेशो शब्दः शब्दान्तरं, “सदेव सोम्येदमग्र आसीदिकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६।२।१] इत्यादि “तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीद्” [छां० ६।२।१] इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य कथमसतः सज्जायेतेत्याक्षिप्य “सदेव सोम्येदमग्र आसीद्” [छां० ६।२।२] इत्यवधारयति ॥ तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेस्तच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यास्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः ॥ यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात्, तदाऽन्यत्कारणात्स्यात् ॥ तत्र “येनाश्रुतं श्रुतं भवति” [छां० ६।१।३] इतीयं प्रतिज्ञा पीडयेत्, सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वाऽन्यद्भव्यमिति ।
स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो
गृह्यते ॥ यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायाम-
विस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते, न
संवेष्टितरूपादयं मित्रः पट इति ॥ एवं तन्त्रादिकारणावस्थं पटादि-
कार्यमरूपं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारादिभिर्बुधैर्न रूपं गृह्यते ॥
अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनैवान्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इत्युच्यते ।

यादेतु प्रागुत्पत्तेरिति ॥ १८ ॥ कार्यम्, उपादानाद्रिन्नं, तदुपद्रव्यावयवपुत्रव्यमानस्यान् ततोऽपि-
कारमाणत्वाच्च महाकादिषु शश इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रम्-पदव्यजेति द्वितीयपरेलोच्यविचारं स्फुटयति-
यथा च संबन्धेनेति ॥ आप्यामः देव्यम् ॥ १९ ॥ तत्रैव निवृत्तैर्गर्भाकारित्वं हेतुमाशंस्य व्यभिचारमाह
सूत्रकारः-यथा च प्राणार्दाति ॥ एव जीवनगतोर्नानान्यत्वात् प्रतिज्ञासिद्धिर्गित्यधिकारणार्थमुपसहरति-

भामदी ।

पदवच्च । यथा च प्राणादि-इति च मूत्रे निगदव्याग्यानेन माध्येग व्याप्यते ॥१९॥२०॥ (६)॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कार्यस्य सत्त्वमनन्त्येवं च सिद्ध्यतीति वक्तव्ये कथमन्तर्पदमन्तराष्टे प्रयुज्यते तत्राऽऽह-पूर्वमुच्यते इति । प्रसारान्तरेण शब्दान्तरं विभज्यते-तद्वक्तुं इति । कारणस्यैव सत्त्वेऽपि कथं कार्यस्य सत्त्वमिदिरिष्या-
दम्याऽऽह-तत्रेति । उक्ता धृतिः सनमर्थः । प्रतिज्ञानुपरात्तेश्च न सकार्यसादानुपरात्तिरिति चकारानुविता-
मुपनिनाह-यदि त्विति । कथं तर्हि प्रतिज्ञोपपद्यते तत्राह-सत्त्वेति ॥ १८ ॥ कार्यमुपादानाद्विभ-
क्तदुपपत्त्याव्युत्पन्नस्यैवानुमानोऽपि कस्यमाणं तान् समनसदियनुमानयोर्त्यमिचारमाह-पटवश्चेति । मृत् आ-
पटं-पया चेति । व्यापकान्तरमाह-यथा चेत्यादिना । दृष्टान्तिरिष्टमर्थं दाष्टान्तिरेकं योजयति-एव-
मिति । यथाऽपि विद्यावान् जगद्भक्तोऽस्मिन्महाशयऽऽह-अत इति । प्रागुक्तदेहोः मयमिचारयेन दृष्ट-
त्वादिना यावत् ॥ १९ ॥ कार्यमुपादानाद्विभक्तिकार्येण समनसदियनुमानयोर्त्यमिचारमाह-यथा चेति ।

उत्तरव्यपदेशाधिकरणम्] रत्नप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५९७)

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारण-
मात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणा-
दिकं कार्यान्तरम् ॥ तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमा-
कुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते ॥ न च प्राणभेदानां भे-
दवतः प्राणादन्यत्वम् ॥ समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणा-
दन्यत्वम् ॥ अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्माकार्यत्वात्तदन्यत्वाच्च सिद्धेया
श्रौती प्रतिज्ञा “येनाऽश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्”
[छा० ६।१।३] इति ॥ २० ॥ इत्यारम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ (७) ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणत्वाद् आक्षिप्यते । चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामा-
श्रीयमाणायां हिताकरणाद्यो दोषाः प्रसज्यन्ते ॥ कुतः ॥ इतरव्यप-
देशात् । इतरस्य शरीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः-“स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छा० ६।८।७-१६] इति प्रतिबोधनात् ॥

रत्नप्रभा ।

अतश्च कृत्स्नस्येति ॥ २० ॥ (६) ॥ इति चेत् ॥ जायामिन्न ब्रह्म जगत्कारणमिति ब्रह्मेद्वान्तसमन्वयो
नियमः । स यदि तादृग् ब्रह्म जगज्जनयेत्, तर्हि स्थानिष्ठ नस्कादिक ॥ जनयेत्, स्वतन्त्रचेतन-
त्वादिति न्यायेन निरूप्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यदयमुपजीव्य जायदोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्
इति पूर्वपक्षमूत्र गृहीया व्याचष्टे-इतरव्यपदेशादित्यादिना ॥ पूर्वपक्षे जीवामित्ते समन्वयासिद्धिः
सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फटम् । हिताकरणेत्यत्र नञ्चन्यासेनाहितकरण दोषो व्याख्यातः । आदि-
मामती ।

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसक्तिः । यद्यपि शारीरगतपरमात्मनो भेदमाह, ध्रुवमस्तथाप्यभेद-
मात्रे दर्शयन्ति ध्रुवयो बह्वयः । न च भेदामेद्वान्तेन समवेगी विरोधात्, न च भेदस्तात्त्विक इयुक्तम् ।
तस्मात् परमात्मनः सर्वज्ञान शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते । स एव त्वयि योपगमनभेदाद् घटकरकाद्यासाशब्देन
प्रपद्यते । उपहित चाभ्य रूप शरीरं, तेन वा नाम जायते परमात्मनामात्मनोऽनुभूयन्, परमात्मा ॥
तानामनोऽभिज्ञाननुभवति । अननुमने सार्थव्याचानः । तथा चाप जायन् ब्रह्माऽमानमेव बन्धी-

आनन्दशरीर-न्यायनिर्णयः ।

सूत्र विभजते-यथा चेत्यादिना । तेषामात्मनिक निरोध व्याप्ति-काग्रमात्रेति ।
पुनः प्रवृत्तात् प्राणभेदानां भिन्नरमनेयाशक्त्याऽऽह-न चेति । इष्टान्तोक्तमर्थे दार्ष्टान्तिके
दर्शयति-एवमिति । अत्रिहरणार्थमुपमहरति-अनश्चेति ॥ २० ॥ (६) ॥ एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामिदमे कार्यस्य कारणादनन्यत्वं यदता तत्रैव न्यायेन जायन्त्यापि ततोऽन-यचमुक्त तर्हि
जायन्तर्मा त्नाकरणाद्यो ब्रह्मणि प्रसज्येरन्ति शङ्कते-इतरव्यपदेशादिति । जायामिन्न ब्रह्म जग-
दुपादान यदन्तमन्ययो नियम स किं यदि तादृग्ब्रह्म जगज्जनयेत्तर्हि स्थानिष्ठ जनयेदिति न्यायेन निरु-
ध्यते न वेति तदनामान्यमास-राम्या सन्देहे पूर्वपक्षमूत्रा-र्यमाह-अन्यथेति । समन्वयस्य न्याय-
निरोधसमाधानां तादृगित्मगतीरक्षिप्य एतच्च पूर्वपक्षोक्तपक्षयोर्विभक्तिः ॥ २१ ॥ अत्रिहरणार्थमुपमहरति-अनश्चेति ।
जते-चेतनाद्वीति । यद्यप्यत्र सृष्टेः न तस्य हितादिनिरूप्यो यस्य च जीवस्य हितादिसम्बन्धो न तस्य
सृष्टयस्त्वित्यादि-कुत इति मूलावयवेन परिहरति-इति चेत् । इतरव्यपदेशो जायामिन्न इति व्याख्याप परमात्म

यद्वा-इतरस्य च ब्रह्मणःशरीरात्मत्वं व्यपदिशति-“तत्सृष्ट्वा तदेवा-
नुमाविशद्” [तै० उ० १।२।६।२] इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य
ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शरीरात्मत्वप्रदर्शनात् । “अनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां० ६।३।२] इति च परा
देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नशरीर इति
दर्शयति । तस्माद्यद्ब्रह्मणस्स्रष्टृत्वं तच्छरीरस्यैवेति ॥ अतश्च स्वतन्त्रः
कर्ता सन् हितमेवात्मनस्सौमनस्यकरं कुर्यात् । नाहितं जन्ममरणजरा-
रोगाद्यनेकानर्थजालम् । न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः
कृत्वानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलस्सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्म-
त्वेनोपेयात् । कृतमपि कथञ्चिद् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् । सुखक-
रञ्चोपाददीत् । स्मरेच्च भयेद् जगद्विम्बं विचित्रं विरचितमिति ॥ सर्वं
हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति-भयेद् कृतमिति ॥ यथा च मायावी
स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनोपसंहरति, एवं शरीरोऽपी-
मां सृष्टिमुपसंहरेत् । स्वकीयमपि तावच्छरीरं शरीरो न शक्नोत्य-
नायासेनोपसंहरणम् ॥ एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनाजगत्प्र-
क्रियेति मन्यते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

रत्नप्रभा ।

पदोक्तं श्रान्तादिकमापादयति-न च स्वमित्यादिना ॥ २१ ॥ अधिकन्त्विति । जीवजयोरभेदा-
भासती ।

यात् । तत्रेदमुक्तम्-न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति-इत्यादि । तस्मात्
चेतनकारणं जगदिति पूर्वं पक्षः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् । सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञ-
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्धयः ।

विषय इति व्याख्यानतरमाह-इतरस्य चेति । परिणामिनलणोऽनुप्रवेशपक्ष प्रतिक्षिपति-अविकृतस्येति ।
प्रत्यकर्तृको व्यपदेश इतरस्यपदेश इति व्याख्यानान्तरमाह-अनेनेति । जीवजयोरभेदे श्रुतिसिद्धे फलित-
माह-तस्मादिति । मृत्यो राजादिना नियुक्तः स्वयमेव स्वस्वानर्थं कुर्वन्त्यनेन ततो विशिष्ट-स्वतन्त्र
इति । स्वतन्त्रस्याप्यस्य स्वानर्थकारित्वं समयति प्रयणस्तु सर्वद्वयं नैरनिति भावः । हिनमेव विम-
जते-आत्मन इति । अहं विशिष्ट-जन्मेति ॥ जीवस्योपाप्यनिर्वेकात्परमात्माभेदमप्यनेन युक्तमनर्थ-
कारित्वमित्याशयस्तस्य परमात्मताननुभवेऽपि परमात्मा जीवमात्माभिन्नमनुभवत् तं घटीयादित्याह-न
हीति । निष्ठाज्ञानमुक्त्वा तात्त्विकोऽनुप्रवेशोऽपि नास्तोत्याशयातात्त्विकोऽपि न स्यादित्याह-न
चेति । योऽप्या परमात्माऽऽत्मनो जगत्कलैवमिवागन्त्याऽऽह-कृतमपीति । स्मृत्यपमपि प्रसङ्गेन सत्त-
त्वादित्याह-स्मरेच्चेति । अनुभूते स्मृतिनिवृत्ताभावात्तन्मिवाशयस्य स्पष्टत्वेन स्मृतियोग्यमेतदित्याह-सर्वं
हीति । न चैवमस्मादप्येव स्मृत्यर्थं जीवेऽपि तदभिन्ने द्रव्यमह्लादिनि भावः । जगनो मायामयं सादृक्तदोग-
नवशाशास्त्रादिहारादिमधिकतमनारम्भमिवाशयऽऽह-यथा चेति । शारीर्यानि पञ्चिदुपसंहरणं
एतन्निष्ठापनितिराग्यमाशयऽऽह-स्वमपीति । शुद्धिर्ज्ञानो हिनमेवऽऽत्मनः सृजतीति व्याख्येति न-
श्रीशक्तिरहन्तो विद्यमृष्टिवर्जिनः समस्तवस्तुनिर्जगत्पदमस्ति-पञ्चमिति । त्रयानिदस्य कार्यप्रत्यक्ष-
मं कथय भेदतयो सति स्वतन्त्रादिविधिपुनरपि भावः ॥ २१ ॥ विज्ञानमूयमनारम्भ-अधिकं

इतरव्यपदेशाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५९९)

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्तद्वयं जगतस्त्वनष्टमः ॥ न तस्मिन् हिता-
करणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते ॥ न हि तस्य हितं किञ्चित्कर्तव्यमस्ति,
अहितं वा परिहर्तव्यम् ॥ नित्यमुक्तस्वभावत्वात् ॥ न च तस्य ज्ञान-
प्रतिबन्धशक्तिप्रतिबन्धो वा कचिदप्यस्ति । सर्वज्ञत्वात् । सर्वशक्ति-
त्वाच्च ॥ शारीरस्त्वेवैवविधः । तस्मिन् प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो
दोषाः ॥ न तु तं वयं जगतस्त्वनष्टमः ॥ कुन एतत् ॥ भेदनिर्दे-
शात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्चोक्तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
[बृ० २ । ४ । ५] “सांख्येष्टव्यस्म विजिज्ञामितव्यः” [छां० ८ । ७ ।
१] “सना सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” [छां० ६ । ८ । १] “शारीर
आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वासृष्टः” [बृ० ४ । ३ । ३५] इत्येवञ्जातीयकः
कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति ॥ नन्वभेदनिर्देशोऽपि
दर्शितः—“तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । ७-१६] इत्येवञ्जातीयकः ।
कथं भेदाभेदो विरुद्धो सम्भवेयात्ताम् ॥ नैष दोषः ॥ आकाशघटाका-
शन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्रतत्र प्रतिष्ठापितत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

जीवजगतोदोषा त्रयणि स्युः । त्रयगताश्च सृष्टिमहारमस्मर्तृत्वादयो गुणा जीवे स्युः । न चेष्टा-
पत्तिः । जीवस्य म्शारीरेऽपि सहारत्तामर्प्योदर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्र व्याचष्टे—तुशब्द इत्या-
दिना ॥ जीवेश्वरोऽङ्गे शिम्बप्रतिनिम्नगोरि कृत्विनभेदाङ्गीकारादर्थव्यवस्थेति सिद्धान्तप्रत्ययः । यदि
यप जीव सप्तार भूमः, तदा दोषाः प्रसज्यन्ते । न तु त भूम इत्यन्वयः । किञ्चाभेदज्ञानादूर्प
भामती ।

एवायया जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिमानं पश्यति, पश्यत्येव न भासते एव सुखदुःखादिभेदनामज्ञो-
ऽप्यविचारशास्त्रेण तद्वदभिमान इति । तथा च तेषां सुखदुःखादिभेदनायामप्यहमुदामीन इति न तेषां
बन्धनागारनिर्देशोऽप्यत्र क्षतिः काश्चिन्ममेति न त्रिाकारणादिदोषापत्तिरिति राद्धान्त । तदिदमुक्तम्—
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

त्विति । तद्व्याचष्टे—तुशब्द इति । यदुक्तं हिताकरणादयो दोषा त्रयणि प्रादुष्युरिति
सत्राऽऽह—यत्सर्वज्ञमिति । तत्र हेतुमाह—न हीति । निःस्पृहमुक्त्यापि त्रयगो मायशक्ति-
योगादिभिर्मातृत्वमभिरुचिमिति भावः । यत् कर्तृत्वेन स्मर्तृत्वेन च भवितव्यं स्वप्नेन चोपमहर्षे-
भ्यमिति तत्राऽऽह—न चेति । कचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धो नैष हेतुमाह—सर्वज्ञत्वादिति । कचिदपि
शक्तिप्रतिबन्धो नास्तीत्यगपि हेतुमाह—सर्वशक्तित्वाच्चेति । तादृशं कचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धमात्रमात्रादभ्य-
दादिपि ह्मणादिप्रतिबन्धित्वात्तत्राऽऽह—आर्गगस्त्विति । तदभेदात्परस्मिन्नपि सप्तारि तेषां प्रसक्ति-
माशङ्क्योक्तम्—न त्विति । सयभेदे दर्शितव्यवस्थानुपपत्तिरिति शङ्कते—कुत इति । सूत्रायप्य हेतुम-
वतार्थं व्याचष्टे—भेदनिर्देशादिति । कर्तृकर्मादीं यादिसन्दो व्यनिषेदसिप । सर्वस्यापि जीवमदगो-
भेदनिर्देशस्य कर्तृकर्मान्तराणां । इदानीं पूर्वमादीं पूर्वोक्तं स्मारयन्भेदनिर्देशस्यासापत्त्यभावाद्भेदो-
नन्वेति । तुत्यन्तया श्योरपि निर्देशयोः साधक्यमाशङ्क्याऽऽह—कथमिति । बाष्पभेदकत्वमीया-
पि नानाभिमियुमपनिर्देशोपपत्तिरिति परादरनि—नैष दोष इति । इतथ त्रयगतं नष्टं जीवगतं

अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति, तदा जीवस्य संसारित्वं, ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वम् ॥ समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् ॥ तत्र कुत एव सृष्टिः, कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिः ॥ हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो, न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम ॥ जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् ॥ अबाधिते तु भेदव्यवहारे “सोऽन्वेष्टव्यस्स विजिज्ञासितव्यः” [छां० ८ । ७ । १] इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्वनां केचिन्महार्हा मणयो घञ्जवद्वृषादयः, अन्ये मध्यमवीर्यास्सूर्यकान्तादयः, अन्ये महीणाश्च वृषासप्रक्षेपणार्हाः पापाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते, यथा चेकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधपत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिम्पाकादिपृषलभ्यते, यथा चेकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति, एवमेकस्यापि

रत्नप्रभा ।

वा दोषा आपाद्यन्ते पूर्वं वा-नाथ इत्याह-अपि चेति ॥ उक्त मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य स्रष्टृत्वमपि-अविद्येति ॥ कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माभ्यासे देहधर्माभ्याम दृष्टान्तमपि-जन्मेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह-अबाधिते त्विति ॥ ज्ञानादूर्ध्वं स्रष्टृत्वादिवर्माणं बाधात् पूर्वं च कथितमेतेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चिदप्यमिश्र्यः ॥ २२ ॥ नन्वखण्डैकरूपे व्रतणि कथं जीवश्चरैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यैचित्र्यमियनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः-अश्मादिवच्चति ॥ किपाको महाताडकश्च ॥ तत्कार्यमङ्कारस्याभामती ।

अपि च यदा तत्त्वमसीति । अपि चेति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपपत्त्यन्तरात् ॥ २२ ॥ स्यादेतत् । यदि ब्रह्मनिर्माणं जगत्, हन्त सर्वस्यैव जीवश्चेत्यप्रमदं इत्यन आह-अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

घरिताकरणादि परस्परं न सममनीत्याह-अपि चेति । तत्त्वमनीनिवाक्यार्थजानादूर्ध्वमेदागमनाद्व्ययः स्रष्टृत्वं जीवस्य तस्य च हिताकरणादि त्रयणः स्यादिति वा प्रागेव वा तदवगमादिति निश्चयाऽऽपेक्षोपमाह-यदेति । भेदव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वमिदमिवाशङ्क्याऽऽह-अविद्येति । कार्यकारणाभिनेकतया भ्रान्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह-जन्मेति । द्वितीयं प्रत्याह-अबाधिते त्विति ॥ २२ ॥ परस्यैवाभियाकृतावच्छेदस्य जीवशब्दित्वस्य स्रष्टृत्वादिसंस्मृतो न तु गत्तनो जीवो वा तन्निष्ठदुःखादिपाऽस्तीति परस्मै हिताकरणादिदोषामभ्यर्शोक्त तस्य जगत्कारणमित्युक्तम् । इदानीं चिदानन्तमेकस्यैव व्रतणो जगत्कार्यं चेन्नपि चेतनमेव दृष्टान्त्याशङ्क्याह-अश्मादिवच्चति । नन स्वस्वमेव श्रवणमनच्छान्तं स्वाचरे-यथा चेति । यथैचित्र्यदृष्टान्तमाह-यथा चेति । कर्षेति गार्ग्यमुदाहरति-यथा चैकस्येति । दृष्टान्तप्रदर्शनं दाशान्तिरु दर्शयति-प्रमिति । ब्रह्मणोऽनन्तत्वस्य तस्यैव जगत्कार्यं तस्यावस्थाकदमाशङ्क्य व्रत जगत्कारणमिति परस्मैकस्यैव दोषः । मीमांस्य चरन्

उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद-
ण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनास्तन्तस्तत्तत्कार्यं कु-
र्वाणा दृश्यन्ते ॥ ब्रह्म चासहायं तवामिषेतम् ॥ तस्य साधनान्तरानुपसं-
ग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत ॥ तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् ॥ नैष
दोषः ॥ यतः क्षीरवद्व्यवस्थाभावविशेषादुपपद्यते ॥ यथा हि लोके क्षीरं
जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं, तथे-
हापि भविष्यति ॥ ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत
एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकम् । कथमुच्यते क्षीरवद्वीति ॥ नैष दोषः ॥
स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव ॥ त्वार्यते
त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय ॥ यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्याद्,
नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत ॥ न हि वायुराकाशो वाष्ण्या-

स्तप्रमा ।

त्वादिना ॥ फट् ईर्यम् । कारकाणाम् उपसंहारः—संग्रहः । उत्तराध्यायस्य क्षीरादीं व्यभिचार इति
सिद्धान्तपत्तिर्नैष दोष इति ॥ शुद्धस्य अणोऽकारणमिति प्रमेय । निद्राप्रत्यक्षस्य तु मायेय सहाय इति
मायेनाह—बाह्यमिति ॥ क्षीरस्याप्यातवनादिमहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशयः सहा-
यामायेऽपि यस्य कस्यचिन् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभिचारस्तादृश्यमित्याह—नन्वित्यादिना ॥
तर्हि सहायो व्यर्थस्तनाह—त्वार्यते इति ॥ ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शीत्य कारणत इति किमर्थं
कथ्यते, स्वोऽशक क्षीरं सहायेन शकः नियत इति किं न स्यात् । तनाह—यदि चेति ॥ शक्य-
मावती ।

द्वितीयतया च क्रमवत्सहकारिसमग्रानुपपत्तेः । तदिदमुक्तम्—इह हि लोके इति । एतैक
मृदादि कारक देवा तु सामर्थ्य मात्रम्, ततो हि कार्य साध्ययेत्, तस्मान्नाद्वितीयं यत्र जगदुपादान-
मिति प्राप्ते, उच्यते—क्षीरवादि । इदं तादृशम् पृष्ठे व्याचष्टान्—किं तद्विरुद्धमस्य स्वयमेवैवमुच्यते
उतानादिनामप्यप्रीजमपि काव्यनिक मार्गस्य मार्गशक्तिम् । तत्र पूर्वमिदं कथं किं नाम ततोऽद्विती-
यादसहायादुपजायते । न हि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तमात्रस्य वस्तुमर्थमपि । तथा च श्रुतिः—‘न तस्य
कार्यं कथं च विद्यते’ इति । उत्तरमिदं कथं यदि कुत्रादित्यदं यन्तृतिर्नैकमहकारिणामाभावात्
नुपादानत्वं साध्यते, ततः क्षीरादिमर्थव्यभिचारः । तेषां हि वातचेतनादिरागानेच्छा एव साधन-
आनन्दगिरिय—व्याख्यानार्थः ।

मिदं कथं साधनादुपादानं न क्रमवत्सहकारिणामनुपपत्तेः—इह हीति । अत्र साधनसामर्थ्यमात्रमपि
शून्ये । अत्र नोपादानमसहायता नैवमुच्यते । अथ जगतो न निमित्तमसहायता नैवमुच्यते—इति
मत्यानं । तनाह—ब्रह्म चेति । उक्तानुमानादुपपत्तिः—तस्मादिनि । निद्राप्रत्यक्षस्य निद्रा-
प्रत्यक्षस्य वेदमुच्यते नाऽऽद्यः । सिद्धमात्रादिचमित्रेय शिष्ये तस्योपादाननिमित्तं दूषयति—नैष दोष
इति । किं वायमहकारिणामनुपादानं किं तद्विरुद्धमस्य कारिकायादिनि निद्रायाऽप्यव्यभिचा-
रिणेन निरस्यसुताहरणं मिथोनि—यथा हीति । दृष्टान्ते विद्यमानः शुद्धने—नन्विति । क्षीरादि-
स्त एव फट्परिणामदर्शने परिणामदर्शनादमप्रीयनिश्चयेन परिहरति—नैष दोष इति । औष्ण्या-
दपेक्षा तत्रान्यप्यनिरवमिदं किं ततो भेदेऽप्यन्यासात्तस्मात्—त्वार्यते इति । त्वार्यते इति कारणे क्षी-
रमिमाणादीन्त्यादिना । विद्याशक्त्यः सदस्यवेदक्याऽपि कार्योपादानादनुपादानादिमात्रे न नि-
रस्यते—सामर्थ्यमित्याह—यदि चेति । तेषां दृष्टान्तेन दूषयति—न हीति । निमित्तं तर्हि कारणमप्यनै-

१ यत्परिणामसाधनत्वात्तद्विषयिणोऽप्यनैवमुच्यते—इति ।

दिना बलादधिभावमापद्यते ॥ साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता सम्पद्यते । परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म । न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता सम्पादयितव्या ॥ श्रुतिश्च भवति—“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” [श्वेता० ६ । ८] इति ॥ तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्-उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि ब्राह्मं साधनं दध्यादिभावः ॥ दृष्टत्वात् ॥ चेतनाः पुनः कुलालादयस्साधनसामग्रीमपेक्ष्येव तस्मैतस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते ॥ कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ततेति ॥ देवादिवदिति ब्रूमः-यथा लोके देवाः पितरः ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्येव किञ्चिद्ब्राह्मं साध-

रत्नप्रभा ।

सहायसम्पदा किं कार्यमियत्राह-साधनेति ॥ सहायविशेषामावे कश्चिद्विहारः क्षीरस्य भवति । तत्र आतन्त्रनप्रक्षेपौष्ण्याभ्या तत्तत्तद्विमानसामर्थ्यं व्यवस्यते इत्यर्थः । तर्हि शक्तिरूपज्ञोऽपि सहायो प्रमाणो वाच्यः । तत्राह-परिपूर्णंति ॥ निरपेक्षमायाशक्तिरुत्तिष्ठत्यर्थः । तादृशशक्तौ मानमाह-श्रुति-श्चेति ॥ २४ ॥ ननु प्रम न कारणं चेतनत्वे सप्तसहायस्यान्मृदादिशून्यकुत्रात्रदिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्याख्यानार्थां शक्यमाह-स्यादेतदिति ॥ तस्यापि हेतोर्देवादी व्यभिचार इत्याह-देवादिवदिति ॥ लोच्यते ज्ञाप्यतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थसादादिशास्त्रं दृढव्यवहारश्च, अभिप्रायान् मरुतः ।

भामती ।

यास्त्यशेन इत्यत्र एव परिणामान्तरमासादयन्ति । अत्रान्तरकारणानपेक्षत्वं हेतुः क्रियते, तदसिद्धम्, अनिर्णीच्यतामन्तरीजसहायत्वात् । तथा च श्रुतिः—‘माया तु प्रकृतिः त्रिगुण्मायिनः तु महेश्वरः’ इति । कार्यक्रमेण सत्परिपाकोऽपि क्रमशानुज्ञेयः । एकस्मादपि च विचित्रशक्तं कारणादनेककार्यापवादो दृश्यते । यथैकस्माद्ब्रह्मदेशपाकायैकस्माद्वा कर्मणः सयोगविभागस्तत्काराः ॥ २४ ॥ यदि तु चेतनये सतीति विशेषणान्न क्षीरादिभिरव्यभिचारः, दृष्टा हि कुत्रात्रादयो बाधप्रदायकेश्च, चेतनं च प्रमेयं, तत्रेदमुप-तिष्ठते-देवादिवदपि लोके । लोच्यतेऽनेनेति लोकाः शब्द एव समन् ॥ २५ ॥ (८) ॥

आनन्दगिरिप-वाचनिर्णयः ।

तत्राऽह-साधनेति । न हि स्वतोऽमनी शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत इति न्यायादिप्रमाणेन क्षीरादिशक्तिः साधनसामग्र्योपचापन इत्यर्थः । क्षीरादेर्यथाधनानामपेक्षं शान्तरसाधनसत्त्वात्कारणता युक्ता, प्रत्यग-भूतस्त्वस्यान्नाऽऽन्तरमपि सा नामदृष्टादृष्टमिति कथं कारणेनेति द्वितीयमाशङ्क्याऽह-परिपूर्णंति । प्रत्य-परिपूर्णशक्तिरुत्तिष्ठत्यत्र प्रमाणमाह-श्रुतिश्चेति । कार्यक्रमेण सत्परिपाकोऽपि क्रमशानुज्ञेयः । शीत-भेदात् तद्विशिष्टकारणोऽपि भेदमिद्विदित्वमिमं शयोपसहरति-तस्मादेति ॥ २४ ॥ चेतनये सत्पस-हायत्वादिति विशेषणादुक्तमनैकात्मिकत्वं परिशुद्धं शक्तमिमांशस्याऽऽह-देवादिवदिति । मुख्यशक्त्या-माशङ्कामाह-स्यादेतदिति । चेतनविशेषेण व्यभिचारनिवारणमाह-उपपद्यत इति । विशेषेण हेतुना प्रमणो जगद्भूतः निषेधो दृष्टान्तमाह-चेतना इति । विशिष्टमनुमानं निगमयति-कथमिति । विशिष्टस्यापि हेतोरेकात्मिकत्वं तदस्यमिति परिहरति-देवादिवदिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे-यथेति । अस्मादिभ्यो देवादिश्च विशेषं दर्शयति-महाप्रभावा इति । तेषामनपेक्षत्वात्तदुपसहारमाशङ्क्यादिमदमहा-यचमिन्याशङ्क्याऽह-अनपेक्ष्येति । तथाऽपि शुद्धशोभितमनिसातस्य मृदावांशना चामाये बुक्तो देहा-

कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६०९)

न्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति ॥ यथा हि कुलालादीनां देवा-
दीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते
न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षत इत्येतावद्वयं
देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः ॥ तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्व-
ेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ इत्युपसंहार-
दर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ (९) ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवदेवादिविज्ञानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं
परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितम् ॥ शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुन-
राक्षिपति-कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः
प्राप्नोति । निरवयवत्वात् ॥ यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत्,

रत्नप्रभा ।

सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥ २५ ॥ (८) ॥ कृत्स्नप्रसक्तिरिति ॥ क्षीरदृष्टान्तेन अत्र
परिणामीति अगोप्यत्वा पूर्णपक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विरतः । न परिणाम इति निर्णयार्थमिदमधिकरण-
मिति पूर्वाधिकरणेनोक्तताधिकरणस्य कार्यरूपसङ्गतिमाह-चेतनमिति ॥ निरवयवत्वाद् अणुजगत्सर्ग
पदम् समन्वयो विषयः । स किं यन्निरवयव तत्र परिणामीति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे वि-
रुध्यत इति पूर्णपक्षस्य व्याचष्टे-कृत्स्नेनेति ॥ अत्र परिणामीति वदता वक्तव्य-ब्रह्म निरवयव मारयव
वा । आद्ये सर्वस्य ब्रह्मणः परिणामात्मना स्थितिः स्यादित्युक्तं व्यतिकेददृष्टान्तेन विदुषोनि-यदि ब्रह्मे-
भामती ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन काल्पन्यमागिरूपेणा-
क्षिप्येत । अविचारविषयेन तु नामरूपद्वयेन रूपमेवेन व्यावृत्ताव्यावृत्तात्मना तत्त्वान्यवयवम्यामनिर्वचनीयेन
परिणामादिव्यवहादप्यदत्तं त्रयप्रतिपत्तये । न च कश्चिन् रूपं वस्तु रष्टुमिति । न हि चन्द्रमसि तेमिरिकस्य
द्वित्वरूपना चन्द्रमसो द्वित्वमात्रमिति । सदनुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः । तस्मादनास्तरी परिणा-
मकत्वानानुपपद्यमानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमात्रमिति । तस्मात्पूर्वपक्षमात्रादनारम्भमिदम-
करणमिति, अत्र आह-चेतनमेकम् । यद्यपि श्रुतिश्रुतादेकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरत्वात् परिणामो यच्चनो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मिश्रित वैलक्षण्यमेव व्यष्टयति-यथा हीति । सिद्धे व्यभिचारे फलितं मृत्तान्-वर्णमुपसृजति-तस्मादिति ।
कुलालादेरिव समहायस्यैव कारणतः ब्रह्मणो न शक्यं नियन्तु देवादिवदसहायस्यापि तदुपपत्तेरिति भावः ॥
॥ २५ ॥ (८) ॥ पूर्वाधिकरणोक्तक्षीरादिवदृष्टान्तापरिणामित्वब्रह्मे तन्निरवयवत्वार्थमधिकरणमनारम्भपूर्वपक्षपति-
कृत्स्नप्रसक्तिरिति निरवयवत्वाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गमुक्तसमन्वयो विषयः । स किं सारयस्यैव नानासाधोपादानेति
न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनामास-गमासत्त्वान्तां सन्देहे यद्व्यवहारपूर्वकस्य मायामयत्वेन परोक्षाराधिका-
णानारम्भमाशंस्य सगतिमाह-चेतनमिति । शास्त्रार्थस्य परिशुद्धिर्नाम परिणामपरत्वेन निर्वहणा-
तदर्थमधिकरणारम्भे प्रथममाश्लेषमूरमित्यर्थः । अत्रापि समन्वयस्य न्यायसिद्धेस्तस्मादनात्वादादिमगिचतुष्टय
पक्षे च द्रष्टव्यम् । यदि क्षीरमिव दृष्ट्यात्मना अत्र जगदात्मणेन परिणमेतदा सारयस्येन वा तदेकदेशेन
वा परिणमेतदा प्रत्याह-कृत्स्नेनेति । तन्मध्य कारणभूतब्रह्मात्माने तदराधीनस्य कार्यस्यापि मन्त्रायोगान्न
किंचिदपि स्यादिति शेषः । द्विगोत्र निरस्यति-यदीति । ब्रह्मणः सावयवत्वाभावादिकेदसपरिणामात्तुल्य-

ततोऽप्येकदेशः पर्यणस्यद्, एकदेशश्चावास्थास्यत् ॥ निरवयवं तु ब्रह्म
श्रुतिभ्योऽवगम्यते—“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्”
[श्वेता० ६ । १९] “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः”
[मुण्ड० २ । १ । २] “इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव”
[बृ० २ । ४ । १२] “स एष नेतिनेत्यात्मा” [बृ० ३ । ९ । २६]
“अस्थूलमनणु” [बृ० ३ । ८ । ८] इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधि-
नीभ्यः ॥ ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तो सत्या
मूलोच्छेदः प्रसज्येत ॥ द्रष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यं चापन्नम् ॥ अयत्नदृष्ट-
त्वात्कार्यस्य ॥ तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसम्भवादज्जत्वादिशब्दकोपश्च ॥
अथैतदोपपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत । तथापि ये निर-
वयवत्वस्य प्रतिपादकाशब्दा उदाहृतास्ते प्रकुण्डेषुः ॥ सावयवत्वे
चानित्यत्वमसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे काश्चिदपि दोषोऽस्ति—

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ पर्यणस्यत् परिणतोऽभिव्यक्त । एकदेशश्चावास्थास्यत् अपरिणतोऽभिव्यक्त । उक्त-
श्रुतिभ्यो निरवयवनिर्दिष्टः । पणितं दोषमाह—ततश्चेति ॥ यदा परिणाम पतिरेकेण पदप्रयोगात्
नास्ति, तदात्मा द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थक्यः स्यादिति दोषान्तरमाह—द्रष्टव्येति ॥ प्रथमः परिणामा-
त्मना जन्मनासाङ्गीकारे “अनोऽपरः” [बृ० ४ । ४ । २९] इति श्रुतिविरोधेभ्याह—अनत्वा-
दीति ॥ सामयिकपक्षमात्रेण सूत्रक्षेपे परिहरति—अयेत्यादिना ॥ २६ ॥ परिणामपक्षो दुर्घट
इति—प्रकृतं, तद्व्यतिरिक्तमेवेति, निरवयवत्वेन सिद्धान्तयति—श्रुतेरिति ॥ स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति
सूत्रयोजनात् दर्शयति—तुशब्देनेत्यादिना ॥ ईदृशमपि व्याकृतृत्वेन चक्षुणीयव्याकर्तृत्वप्रपञ्चात् पृथ-
आमती ।

निषिद्धस्तथापि क्षीरादिदेवतादृष्टान्तेन पुनस्तदास्तत्त्वप्रमद्वं पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वथायं पक्षो न घटयितुं
शक्यत इत्यपवाच्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, “आमनि चैव विचित्राश्च हि” इति मूत्रांश निरवयवदोष-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

चित्तिर्यथः । भवतु तर्हि प्रथमः मान्यस्य नेत्याह—निर्गवयवं त्विति । अमूर्तत्वादिति मन्त्र निरवयव-
मियाह—दिव्यो हीति । सर्वगतत्वनिर्णयसाम्यां च तत्तिर्यक्यमित्याह—इदमिति । आपेक्षिकमात्रस्य
सारयति—अपारमिति । विज्ञितमात्रमात्रस्य निरवयवमित्याह—विज्ञानेति । मूर्तामूर्तैतन्निर्णय
तथेभ्याह—स एष इति । न हि प्रथमः मान्यस्यमुपादानेऽपि सुरगोदिरज्जितेषु शक्य श्रुतिविरो-
धादिर्यथः । द्वितीयविकल्पामयो प्रथमविकल्पप्राप्तौ कटिक्माह—ततश्चेति । एतन्परिणामपक्षे दोषान्-
तरमाह—द्रष्टव्येति । प्रथमो द्रष्टव्यस्यमया कुतस्तदुपदेशानर्थक्यमित्याशयः पर्यणनं वा मन्त्र तद्व्यति-
रिक्तं वा द्रष्टव्यमिति विकल्प्याऽऽप्ये दोषमाह—अपत्तेरिति । द्वितीयं दूषयति—तद्व्यतिरिक्तस्येति ।
किंच, प्रथमः सङ्कल्पेन फलार्थमना जन्मानुपगमे “न जायते म्रियते वा” इत्यादिदुष्टिदुष्टिनिरोध-
म्यादिर्याह—अनत्वादीति । प्रथमपक्षदूषणं सङ्गतिमन्त्राभ्यामुक्त्वा द्वितीयपक्षदूषणं मन्त्रिणं विद्वद्भि-
अयेत्यादिना । न केचिदप्युच्यते ते न्यायविरोधेभ्याह—मान्यस्येति चेति । पूर्वपक्षमुपपत्ति-
गर्वयेति ॥ २६ ॥ विज्ञानमूलत्वादेति—श्रुतेरिति । परिणामत्वादेनाऽऽश्रय प्रथमं न्यायचेष्ट—तुशब्दे-
नेति । परिणामत्वादेति—न न्यायविधि । पदक प्रथमो जगदात्मन्य परिणामे कृत्स्नमूर्तामिति

हृन्मप्रसक्तपरिचरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६०७)

न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति ॥ कुतः ॥ “श्रुतेः” यथैव हि ब्रह्मणो जगदु-
त्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते ॥
प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् ॥ “संयं देवतेश्चत हन्ताहमिमा-
स्तिस्रो देवता अनेन जविनात्मनानुप्रविश्य नामह्ये व्याकरवाणि”
[छा० ६ । ३ । २] इति “तावानस्य महिमा । ततो ज्यायांश्च पृ-
रुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि विपादस्यामृतं दिवि” [छा० ३ । १२ ।
६] इति देवव्रातीयकात् ॥ तथा हृदयायतनत्ववचनात्, सत्सम्पत्ति-
वचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् “सता सोम्य
तदा सम्पन्नो भवति” [छा० ६ । ८ । १] इति सुषुप्तिगतं विशेषण-
मनुपपन्नं स्यात् ॥ विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात् ॥ अविकृतस्य
च ब्रह्मणोऽभावात् ॥ तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रि-
यगोचरत्वोपपत्तेः ॥ तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म ॥ न च निरवयवत्वशब्द-

रत्नप्रभा ।

गीवरसत्त्वश्रुतेर्न हृन्मप्रसक्तिरित्याह-संयं देवतेति ॥ न्यूनाधिकभावेनापि पृथक्सत्त्वं धुममिपाह-
तावानिति ॥ इत्यध्यात्मनिष्ठः श्रवणपाद-तथेति ॥ “स वा एष आत्मा इति” [छा० ८ । १ ।
३] इति ध्योरेभि इत्यतिरिक्तं श्रवणं । तदेति ॥ सुषुप्तिकालस्य विशेषणार्थं । त्रिह्रातरमाह-तथे-
न्द्रियेति ॥ भूमादेर्विराट्येन्द्रियगोचरत्वात् “न चक्षुषा गृह्यते” [सुगडकं ३ । १ । ८] इत्या-
दिश्रुत्या । त्रयणस्तप्रतिषेधादज्ञानमनसगोचरत्वश्रुतेर्भावि तदस्य श्रवणार्थः । हृन्मप्रसक्तिरूपो नास्तीत्यु-
क्ता द्वितीयदोषोऽपि नाम्नात्याह-न चेति ॥ ननु तल्लकार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति चेत्, तत्र-

भामती ।

रत्नेनाकितिकात्रयक्षयं श्रुत्यर्थं परिशो वा इत्यर्थः । तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म तत्त्वतः । ननु शब्द-
आत्मनिष्ठ-न्यायविषयः ।

तत्राऽऽह-न तावदिति । निरवयवमत्र परिणामो च न यः हृन्ममिति पुनः समानां प्रमाण-
कुत इति । धीनस्य नाममात्रेण वाह्यत्वे-श्रुतेरिति । यत् त्रयस्य विद्वांसस्य पाण्यामे मृदो-
ऽच्छाद् द्रष्टव्यमपदेशानर्थभूमिनि तत्परिहर्तुं हेतुं त्रिगुणो-यथेति । विकारव्यतिरेकेण विधा भवेति धी-
रुक्ता सङ्गुत्तम्यानि । प्रमात्रित्वं हृन्मयनोपदेशमर्थवत्तयाद्वाऽऽह-प्रकृत्यति । तत्र दृष्टव्यत्वेन
प्रत्यक्षप्रमाण्येव व्यापकृत्यार्थत्वेन च भेद उपदेशः तर्कयति-मेयमिति । व्याप्यव्यापनत्वेनापि भेद-
उपदेशोऽस्मीत्याह-तावानिति । अज्ञानित्वेनापि भेदउपदेशमुदाहरति-पादोऽस्येति । इत्यादि-
तमभि श्रवणपाद-त्रिपादिति । अत्रिन्मत्रयानि ये हे राग्याह-तथेति । नित्यं त्रयस्य विद्वांसस्य
समानो समानान् सदिशस्य हृन्मययनः । “हृन्मययोः” इ पादिना नोभ्येन तद्वचनाद्विद्वत्त्व्येन हृन्-
मययनसिद्धेस्तद्विद्वत्त्व्येन । अत्रयतिरेकं यदेव हेन्मत्तमाह-मदिति । सुषुप्तिं जीवस्य समाना-
श्रुतिमत्रेण यममद्विद्वत्त्व्येन भवेत्पादस्यऽऽह-यदि चेति । पुनो विद्वत्त्व्यनुपपत्तिर्यादावपि विद्वत्-
ताविद्वत्तेन वा त्रयणा संपत्तिं सुषुप्तिमद्विद्वत्तिरिच यममेव दृष्टव्यमनुपपत्तिं प्रकृत्यति-विकृतेनेत्या-
दिना । किंच विकारमर्थोऽप्यगोचरत्वात् “न चक्षुषा गृह्यते नापि तत्रा” इत्यादिना प्रत्यक्षमद्विद्वत्-
निरवयवत्वेन विद्वांसोऽपि पाद-तथेति । यत् पाण्यामिरे त्रयस्य निरवयवस्यऽप्येव-
म्यादिनि तत्राऽऽह-न चेति । श्रुत्याऽपि यत् विद्वदोऽप्येव समंति तस्या म्यादिप्रतिपादनाम्यादिते-

व्याक्रीपोऽस्ति ॥ श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमान-
त्वात् ॥ शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकम् ॥ तद्य-
थाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् ॥ शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्प्र-
प्रसक्तिं निरवयवतां च ॥ लौकिकानामपि मणिमन्त्रोपधिप्रभृतीनां
देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते ॥
ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य
वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति ।
किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत ॥ तथा
चाहुः पौराणिकाः—“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” इति ॥ तस्माच्छ-
ब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः ॥ ननु शब्देनापि न शक्यते
विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं, निरवयवं च ब्रह्म परिणमेत न च कृत्स्नमिति ॥
यदि निरवयवं ब्रह्म स्यात्, नैव परिणमेत, कृत्स्नमेव वा परिणमेत ॥

रत्नप्रभा ।

यवः दुर्वास्य । निरवयवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वायोगात् । अनो यद्विवाभूत तत्सानयमिति तर्क-
रुद्ध प्रमाणो निरवयवमिति निरतमवानतः शङ्का गूढाशय एव परिहृति-शब्दमूलश्चेति ॥ यदा
लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या, तदा शब्दैकमभ्युपगम्यस्य ब्रह्मणः किमु यत्तदर्थः ।
अतो प्रयगौ निरवयवत्वं द्विधाभावरश्चैवमय यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । न तर्केण वाग्यनीपमित्यर्थः ।
प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टान्तुल्यभावेभ्यो यत्र निरक्षय केन्द्रोपदेशगम्य गदधित्वपरम्परमिति स्मृत्यर्थः ।
आशयानवगोचरे शङ्कते-ननु शब्देनापीति ॥ यदा प्रत्य पर्माणार्थोपदेशिनामपि मिदालग्न-
ध्याग्या दक्षिता । तामाश्रयति-नन्विति ॥ शब्दस्य योग्यताज्ञानसापेक्षचादिपर्थः । ननु प्रत्य
भासती ।

मापीति चोभयविशक्तिरित्येवमत्रापि । न हि निरवयव उक्तमत्रापि । विज्ञानरामस्यैकानिर्देशवेत्त-
विज्ञाननान्तरीयत्वात् । ननं प्रकाशान्तराभासनिरवयवमानयवस्योश्च प्रकारयोस्तुल्यपक्षेप्रावृत्तना-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भावेन्यादित्याशङ्कयाऽऽह-शब्देति । तदर्थः शब्दप्रमाणकत्वात्तथाशब्दमिष्टत्वेऽपि कथमह-मन्त्रागमनि-
रवयवत्वोक्तमिति याऽऽह-शब्दश्चेति । तत्राह-तत्प्रवक्तुं भेदव्यवदेशभूतिगता निरवयवत्वं तु भूतिरुदा-
हना पूर्वपक्षे । ननु निरवयवपरिणामिने भेदाधिकरणे मियत्रो मियोनिष्ठत्वादीप्यवश्यादित्याशङ्क-
भूतिविशेषागममिति मत्रा कमुनिरुक्त्यापवाद-लौकिकानामपीति । स्वल्पेण प्रत्यक्षादिमिदानीनां
यत्र शक्तयस्तर्कागोचरान्तर किमु यत्तद शब्दैकमभ्युपगम्य तर्कागोचरमित्यर्थः । उनेऽर्थे स्मृतिः शास्त्र-
पति-तथा चेति । अचिन्त्यानां मात्रानामचिन्त्यव्याप्तेः नर्तकोप्येऽपि किं तदचिन्त्यमित्यपेक्षया-
माह-प्रकृतिभ्य इति । प्रत्यक्षदृष्टान्तुल्यभावेभ्यो यत्र निरक्षयमाचार्यानुपदेशगम्य तदचिन्त्यमि-
त्यर्थः । शब्दमूल चेवादिना शब्दमूलत्वादित्येनद्वयान्याय शब्दैकमभ्युपगम्य ब्रह्मणो न-
गोचरत्वे परिणामाह-तस्मादिति । व्यापकत्वादित्येन गदधित्वपरम्परवादिरुदाहृत्यार्थप्रत्यायने वा-
ऽऽह-आशयभासन्न शब्दम्यापि तथापि मर्थयोग्यकोपेक्षेऽपि न्यायान्ताश्रयि-नन्विति । शिरो-
मेव द्रव्योप-निरवयवः चेति । कथमवयवमिति शङ्कते, न हि प्रमाणान्तर शब्दमभ्युपगम्य यत्रावयव शिरो-
मेव द्रव्यमिति-यदीति । भासयत्तत्वेन धर्मादिषु परिणामहेतुमित्यर्थः । त्रिपक्षे ह-मन्त्रप्रमाणादभ्युपगम्य यत्र-
ह-मन्त्रमेवेति । यदि कश्चित् शब्दमभ्युपगम्य सत्तादीनां मन्त्रा निरवयवत्वात्कोप व्यादित्याशङ्कना-

एतन्मसतयधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (६०९)

अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेति रूपभेदरूपनात
सावयवमेव प्रसज्येत ॥ क्रियाविषये हि “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति,
नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इत्येवजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि
विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति । पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठा-
नस्य ॥ इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति ।
अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः ॥ तस्माद् दुर्धटमेतदिति ॥ नैष दोषः ॥ अविद्या-
कल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् ॥ न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं
वस्तु सम्पद्यते ॥ न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमा-
नोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन
व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादि-
सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते ॥ पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारा-
तीतमपरिणतमवतिष्ठेति । वाचारम्भणमात्रवाद्याविद्याकल्पितस्य नाम-
रूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति ॥ न चेयं परिणामश्रुतिः

रत्नप्रभा ।

अत्र सावयव निरवयव वेति विरुद्धाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधान स्यादित्यत आह-क्रियेति ॥ निरवयवमेव
प्रत्ययः प्रकृतिरभ्युक्तिविरोधः । सावयवत्वे निरवयवचन्द्रविरोधः । विरुद्धश्च वस्तु-पशुकः । अतः
प्रकारांतरानुपलब्धमाच्छुर्नां प्रामाण्यं दुर्धटमिति प्राप्तं स्वाशयमुद्घाटयति-नैष दोष इति ॥ निर-
वयवस्य वस्तुन दुर्धटस्यस्याप्यविषया कश्चिन्नामरूपविराकाराङ्गीकारादुर्धटवशेनो नास्ति । तस्मात्सौ-
दृश्यस्य कश्चिन्नामरूपप्रतिवेनाविरोधादित्यर्थः । रूपभेदाङ्गीकारे सावयव न स्यादित्येवाशङ्क्योक्ति-
र्नोति-न हीत्यादिना ॥ एतन्मसति निरूप्य दोषान्तर निरूपयति-वाचारम्भणेति ॥ ननु धुनि-
प्रतिपाद्यस्य पाण्यास्य कथं मिथ्यात्वं तत्राह-न चेयमिति ॥ निरवयवजन्यविशेषणं तुष्टिरूपं तं
भामती । १-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अयेति । एकात्रि परिणामापरिणामो षोडशिमृष्टणामहणनरिश्वाः वाशस्याऽऽह-क्रियेति । इहेति
प्रत्ययि परिणामापरिणामबोधित्यर्थः । परिणामादिविषयो वस्तुशब्दः । शङ्ख-यो ध्याग्यानम्यानुपपन्न-
मुपसहस्रि-तस्मादिति । निर्वर्तमादमादाय विराती पारहसि-नैष दोष इति । निरवयवस्य प्रत्ययो
विरागमृष्टायाऽऽस्त्यस्य विरागमना परिणामस्य च भूयमाणस्य मिथो विरोधे तात्त्विक विराग-
मृष्टत्वं नाधिकं च परिणामिवमिति व्यग्रवाद्यां नास्ति दोषश्चिन्त्यं । रूपभेदस्यनुपपन्नमृष्टा-
स्याः । दुर्धटमिवाशस्याऽऽह-न हीति । तदेव दृष्टत्वेन मृष्टयति-न हि तिमिरंति । नामरूपभेद-
क्षेत्रियादृष्टत्वाद् अत्रो न कारणमविद्याया एव तत्रादृष्टाशस्याऽऽह-अविद्येति । नामरूपभेद-
निर्देशे कारणवसिस्तिमित्वौ च नामरूपभेदमिद्विद्वत्त्वयो-वाधयो-वाशस्याऽऽह-व्याकृतेति ।
विरागभेदेति विरुद्धास्याप्राप्ते दूर्ध्वरूपनिवृत्तेऽभ्युपगमात् भूयो उत्तिरियाशस्यानिर्गोप्यज्जासारावहो
श्रुतिकारणव्यवहारादर्शनाद्वदन्तोऽपि कर्त्तारकारणत्वं दूर्ध्वरूपनिवृत्तेर्भवित्याह-तत्वेति ।
अद्वयो मायाविज्जावया सर्वव्यवहारास्पदत्वेऽपि बुद्धेऽभ्यापरिणामिनादिमिद्विद्वत्त्वस्याऽऽह-
पारमार्थिकेनेति । एव एतन्मसति निराश्रय निरवयवशब्दकोप निराकरोति-वाचा-
रम्भणेति । प्रमाणं । मृष्टेऽभ्युपगमादुक्तं तदेव नास्ति-तथाह-न चेति । निरवयव तर्हीय भुक्तिरिया-

परिणामप्रतिपादनार्था ॥ सत्प्रतिपत्तो फलानवगमात् । सर्वव्यवहार-
हीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा । तत्प्रतिपत्तो फलावगमात् । “स
एष नेति नेत्यात्मा” [बृ० ४।२।४] इत्युपक्रम्याह—“अभयं वै ज-
नक प्राप्नोति” [बृ० ४।२।४] इति ॥ तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि
दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यम् ॥ कथम् ॥ एकास्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानु-
पमर्हेनवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति ॥ यत् आत्मन्यप्येकस्मिन् स्वप्नह-
शि स्वरूपानुपमर्हेनवानेकाकारा सृष्टिः पश्यते “न तत्र रथा न रथयोगा न
पत्न्यान् भवन्त्यथ रथात्रययोगान् पथः सृजते” [बृ० ४।३।१०]
इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्हेनैव
विचित्रा हस्त्यश्वादिस्मृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुप-
मर्हेनवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाश्च ॥ २९ ॥

रत्नप्रभा ।

न प्रतिपाद्यते इत्यसद्वदोपेक्षितम् । अतो विवर्तनादे न कश्चिदोप इत्युपमहरति—तस्मादिति ॥
॥ २७ ॥ पूर्वाभ्यासानाशनाभ्यान्तर पणिनामः । यथा दृग्ग्व्य दक्षिमात् पूर्वस्यानुपमर्हेनानभ्या-
न्तर विवर्तः । यथा कुक्ते रजतमावः । तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्र स्वप्नाक्षिप्तान्तेन द्रव्य-
न्यायात् सृष्टयनि मूलकार—आत्मनि चेति ॥ ग्ययोगाः अधाः ॥ २८ ॥ किञ्च दृग्ग्व्यप्रम-
त्तयादीना माद्व्यादिपक्षेऽपि दोषान्नास्मान्प्रयुक्तमपीक्यम् । यक्षोमयो गमो दोष इति न्याया-
दित्याह मूलकारः—स्वपक्षेति ॥ प्रानम्य निगमयत्वे दृग्ग्व्यप्रमत्तिः । साययत्वे च निगमयत्वा-
मायती ।

वर्धनादयदप्रमाण शब्दः स्यादिति चोद्यार्थः । पश्चाद् नुगम ॥ २९ ॥ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ।
अनेन सृष्टितो मायाशब्दः । स्वप्नप्रमाणं हि मनसि स्वरूपानुपमर्हेन रथादीन् सृजति ॥ २८ ॥ स्वपक्ष-
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

शक्याऽऽह—सर्वेति । ब्रह्मस्यैवप्रतिपादनपक्षतया सृष्टिाक्याना स्वशेषविशेषाभावात्तानि सृष्टी
तापस्यमित्यर्थः । ब्रह्मप्रतिपत्तौ पञ्चकानिमुदाहरति—स एष इति । विवर्तनादे दोषाभावात्स्वप्न-
रति—नस्मादिति ॥ २७ ॥ उक्त विवर्तनात् मूलकाराभिप्रेतत्वेन सृष्टयनि—आत्मनीति । मूलार्थे शि-
ष्यदृष्टान्तमज्ञादिविवर्तनादे विराटो नाम्नायाह—अपि चेति । विराटस्यावर्तन्यत्वे हेतुमाह—यत्
इति । दृष्टान्तादर्थान्तराभेदार्थेन विनिर्दिष्ट—स्वप्नदृष्टीति । स्वप्नस्य सृष्टिस्तत्सुखगमादिभ्यां सृष्टि-
रूपे तत्र नाम्नाति कुतोऽप्य दृष्टान्तेत्याशङ्क्यापक्षेन्नया स्वप्नस्यासृष्टिर्मानस्येयाऽऽह—यत्तत्र इति ।
स्वप्ने रथादीनामभावे कथं तत्रैवपादशक्याऽह—अयेति । आत्मनि चेति न्यायाय विचित्राश्च ही-
न्याये—लोकेऽपीति । एषमिति मूलशब्द व्याकुलदृष्टान्तिरन्वयाह—तथेति । इतिशब्दो विवर्तनाद-
प्रमाणार्थः ॥ २८ ॥ “यक्षोमयो गमो दोष इति न्यायात् दृग्ग्व्यप्रमत्तयादीनामाद्व्यादिपक्षेऽपि दोषान्नास्मान्प्रयुक्तमपीक्यम् । यक्षोमयो गमो दोष इति न्यायात् दृग्ग्व्यप्रमत्तिः । साययत्वे च निगमयत्वा-
मायती ।

१ “यक्षोमयो गमो दोष इति न्यायात् दृग्ग्व्यप्रमत्तयादीनामाद्व्यादिपक्षेऽपि दोषान्नास्मान्प्रयुक्तमपीक्यम् । यक्षोमयो गमो दोष इति न्यायात् दृग्ग्व्यप्रमत्तिः । साययत्वे च निगमयत्वा-
मायती ।

परेषामप्येव समानस्त्वपक्षे दोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवम्-
परिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादि-
मतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवय-
वत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति । निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा ॥ ननु नैव
तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते । सत्त्वरजस्तर्माणि हि त्रयो गुणाः ।
तेषां साम्यावस्था प्रधानम् । तैरेवावयवैस्तत्सावयवमिति ॥ नैव त्रा-
तीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते ॥ यतः सत्त्व-
रजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव चैतरद्वयानु-
गृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षे दोषप्रस-
ङ्गस्य ॥ तर्कमितिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेत् ॥ एवमप्यनित्यत्वादिदो-

रत्नप्रभा ।

भ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते-नन्विति ॥ किं साम्यावस्था गुणानां विकारः समुदायो वा आद्यो
तस्या न मूलप्रकृतित्वम् । विस्तारत्वात् । द्वितीये प्रपञ्चाभावात् । समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलमाभावात् ।
अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रवृत्तिरिति चेत् । तर्हि वृत्तप्रसक्तर्मत्रोच्छेदो दुर्बल
इत्यभिप्रेत्य परिहरति-नैवमित्यादिना ॥ इति यतः, अतः समानत्वाच्च यद्यप्यनुयोग्या इत्यन्वयः ।
प्रत्येकं सत्त्वादिकमितरगुणद्वयसत्त्वात् निरवयव यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यण्यत्वप्रसक्ते-
र्मत्रोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्युगुणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन मृदादिदत्तम् । अतो
न वृत्तप्रसक्तिरेकदेशपरिणामसम्भवादिति शङ्कते-तर्कमिति ॥ एतदोषामावृत्तिं दोषान्तर इत्यादिति परि-
हरति-एवमपीति ॥ ननु गुणानामवयवतास्तनुवदारम्भता न भवति । किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमि-
भामती ।

दोषाच्च । चोदयति-ननु नैवेति । परिहरति-नैवजातीयकेनेति । यद्यपि समुदायः
सावयवस्तथापि प्रत्येकं सत्त्वादयो निरवयवाः । न तस्मिन् सभय सत्त्वमात्रं परिणमते न रज-
स्तमसी इति । सर्वेषां सभूयपरिणामाभ्युपगमात् । प्रत्येकं चानन्यपक्षानां वृत्तपरिणामे म्रोच्छेद-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सूत्राश्रयाणि व्याचष्टे-परेषामिति । तथा च प्रपञ्चादिनि विदोषेणानुद्धा यतोऽपि दोषः । नन प्रधानगदे
दोषसाम्यं यत्तु तत्पक्षमनुभाषते-प्रधानेति । दोषसाम्यमनुना दर्शयति-तत्रापीति । प्रमानं हि मह-
दाद्याकारेण परिणममानं साक्यत्वेन वा परिणमन एकदेशेन वा । प्रथमे निरवयवताप्रधानस्य वृत्त-
स्त्वेन कार्याकारेण परिणमत्वादशतिष्ठस्याभावात्तदाश्रितस्य कार्यस्यापयोगात्कार्य कारण धेनुमयमपि समु-
च्छिद्येत । द्वितीये प्रमानस्य निरवयव रम्भीकारो निरवयवेत्यर्थः । दोषद्वयं परिहर्तुं शङ्कते-नन्विति ।
निरवयवचानुपगमं स्पष्टयितुं प्रमानस्य पक्षमनुवदति-सत्त्वंति । कथमेतन्नना निरवयवत्वान्मभ्युपगमस्य-
प्राप्तिरिति । सावयवत्वं च प्रमानस्यैकदेशेन परिणामोऽस्यावान् चैकदेशेनेव प्रपञ्चाभावात् वृत्तप्र-
पञ्चादिदोषान्कारोऽस्तीत्यर्थः । उक्तं सावयवचमङ्गीकृत्य परिहरति-नेत्यादिना । तत्र हेतुमाह-यत
इति । समुदायस्य सावयवत्वेऽपि प्रत्येकं सत्त्वादीनां निरवयवत्वान्तेषां च परिणामरम्भीकारात् वृत्तप्र-
णामे म्रोच्छिदित्तरेकदेशपरिणामे सावयवत्वमनो दोषद्वयं प्रमानगदे दुर्बलमेत्यर्थः । सभूयं गत्वादीनां
परिणामपरिणामात् दोषद्वयमिदं सावयवत्वात्-एकैकमेवेति । समुदायस्यैव परिणामिने कार्यैरेवमभिप्रे-
रिति भावः । एव प्रमानगदे वृत्तप्रपञ्चादिदोषस्याभावात् तेन प्रपञ्चादिनि तदुद्धारनायैव पुनः श्रुति-
समानत्वादिति । तर्कप्रतिश्रान्तगण्येन निरवयवताशङ्क्येन वृत्तप्रपञ्चादिना सावयवत्वमेवेति
शङ्कते-तर्कमिति । अनुपरोहानमविना मूलवद्भूयति-एवमपीति । आदिगच्छेन मृदादिष्वन्तरागण-

प्रसङ्गः ॥ अथ शक्तय एव कार्यबेचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः । तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथाऽणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कात्स्न्येन संयुज्येत, ततः प्रथिमानुपपत्तेरेणुमात्रत्वप्रसङ्गः ॥ अथैकदेशेन संयुज्येत, तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एव दोषः ॥ समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति ॥ परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥ २९ ॥ इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

रत्नप्रभा ।

तास्तद्गुताशक्तय इत्याशयः मायिकशक्तिभिर्गणोऽपि साययत्वं तुल्यमिवाह—अयेत्यादिना ॥ अनुवादोऽपि दोषमागम्याह—तयेति ॥ साययदोषः समान इति सम्बन्धः ॥ निरवयवयोः परमाण्वोः सयोगो व्याप्यवृत्तिव्याप्यवृत्तिर्वा ? आद्ये तत्कार्यस्य द्रव्यरूपस्यैकपरमाणुमात्रावपत्तिः । प्रथिन्नोऽपि कपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न त्वणोरण्वन्तरेणोपपन्नः पार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति । द्वितीये परमाण्वोः साययत्वावपत्तिरित्यर्थः । ननु न चोर इत्युक्ते न्यमपि चोर इति शेषमात्रोक्तिर्युक्त्येत आह—परिहृतस्त्विति ॥ उक्तं हि मायारादे स्वप्नसर्वं सामञ्जस्यम् । अतो निरवयवे श्रवणि भागवती ।

प्रसङ्गः । एकदेशवारिणामे वा साययत्वं नमिष्टं प्रमयेत । तथाऽणुवादिनोऽपीति । वैशेषिकाणां त्वणुम्यां संयुज्य द्वपणुकमेकमारम्यते, तैश्चिन्मिद्वर्षणुनेन्द्रणुकमेकमारम्यते इति प्रक्रिया । तत्र द्वयोरण्वोरनवयवयोः सयोगोऽप्यव्युपपत्त्या । अत्रानुपपत्त्या तत्र न वर्तते । न शक्तिः सभयः स एव तदानीं तत्र वर्तते न वर्तते चेति । तथा चोपपन्नपार्श्वम्याः पञ्चपि परमाणवः समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेरेणुमात्रः पिष्टः प्रसज्येत । अत्रापने वा पटनयनः परमाणुः स्वादिव्यन्त्यनन्याकोनः । अशक्त्य च साययत्वं नमुपेतु, तथा स्वयन्तत्वायनने सुमेराराजमर्षयोः समानपरिमाणत्वं प्रसङ्गः । तस्मात् सानो दोषः । आपानमात्रेण साम्यमुक्तम्, परमार्थतन्तु मायिक परिमाणं वा कार्यकारणभावं वेष्टनामेव दुर्वारो दोषो न पुनरस्माकं मायारादिनामिवाह—परिहृतस्त्विति ॥ २९ ॥ (९) । विचित्रशक्तिरमुक्तं श्रवणः, तत्र द्रुपुपण्या-आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

त्वासमत्रोऽपि गृहीतः । घटादीनामिव द्रव्याययनं प्रमानस्य साययत्वात्तन्मुपगमादनेकमवयवत्वात् तदङ्गीकारानामित्येवादिशेषप्रसङ्गमिवाह—अयेति । श्रवणोऽपि कार्यबेचित्र्यमुचिनविचित्रशक्तिरुपायवयोः पगमादुक्तशेषप्रसङ्गातिराह—ता इति । प्रमानादिनो दोषसाम्यमुक्तं परमाणुवादिनोऽपि तत्साम्यमाह—तयेति । अनुवादिनोऽपि समान एव दोष इत्यत्र नमन्तः । द्वाभ्यामनुपपत्त्या संयुज्यमानाभ्यां द्वपणुकमारम्यते त्रिमिद्वर्षणुकेः मयुक्तैश्चद्वपणुकं त्र्यणुकं संयुक्तैश्चतुर्णुकमित्यस्यां प्रक्रियायादणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानः कात्स्न्येन वा मयुज्यत एकदेशेन वेति त्रिकस्याऽऽयनन्यं रूपमपि—अणुगिति । कात्स्न्येन सयोगे मयेरभिन्यमात्रो परमाण्वन्तरस्य मन्तिन्वात्तदाराद्वे द्वपणुके परमाणोरपि कपरिमाणानां तद्व्यापि पारिमाण्यन्यत्वं प्रसङ्गादणुत्वादपि परिमाणान्तराङ्गीकारमिमेव व्यादित्यर्थः । द्वितीयमन्यं प्रत्याह—अयेति । तदेव परमाणुवादिन्यपि प्रागुक्तशेषप्रसङ्गात् तेषामपि श्रवणादिनि तदुद्भावनमुचिनामिवाह—इति स्वपक्षेऽपीति । त्व चोर इत्युक्ते न्यमपि चोर इति शेषमात्रो दोषोद्भावे परम्यापि तदुद्भावनमात्रेण न तत्र विश्रुतिरिति शेषादत्र परम्य य. परिमाणं स एव साम्याकर्मवर्षमिद्व्याऽह—समानत्वाच्चेति । आनन्दन्यं साम्यमुक्तं वा साम्याधिक कार्यकारणवर्षमिद्व्यामेव चाप्य दोषो नाम्नात् त्रिपक्षदिनां कार्यपरम्य य. परिमाणं तद्व्यापि—परिहृतस्त्विति ॥ २९ ॥ (९) । दुर्लभः श्रवणे श्रवणो विचित्र-

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ (१०) ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते, विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तम् ॥ तत्पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति ॥ तदुच्यते ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यम् ॥ कुतः ॥ “तद्दर्शनात्” तथाहि-दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः-“ सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्यनादरः” [छां० ३ । १४ । ४] “सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः” [छां० ८ । ७ । १] “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुण्ड० १ । १ । ९] “एतस्य वा अक्षरस्य मूशासने गांश्च सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिम्रनः” [श्रु० ३ । ८ । ९] इत्येवञ्जातीयका ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

ग्लगभा ।

समन्वयस्यावितोऽ इति सिद्धम् ॥ २९ ॥ (९) ॥ सर्वोपेता । मायाशक्तिमत्तो ब्रह्मणो जगत्सर्ग पदतः समन्वयस्य अक्षरीरस्य न मायेति न्यायेन त्रिशोऽस्मि न वेति सन्देहे न्यायस्य अनामासात्पाद- स्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनादेकत्रिपक्ष सङ्गतिं यदन् सिद्धान्तमत्र “शाब्दे-एकस्येत्या- दिना ॥ पूर्वोक्तपक्षयोऽवितोऽवितोऽगौ फट्मित्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगन्तव्यम् । अभ्यासः अभिनो व्यासः । अवाकी वागिन्द्रियशून्यः । अनादरः निष्कामः ॥ ३० ॥ पूर्ववत्न्यायमनूय दूययति- विकरणत्वादिति ॥ देवादितेनाना शक्तानामपि देहाभिमाने सयेन कर्तृत्वं दृष्टम् । तदभावे सुगुणौ तत्र दृष्टम् अतो ब्रह्मण शक्त्येव देहव्यापन कर्तृत्वम् । नाप्यदेहस्य शक्ति सम्भवतीति शङ्क्यः । भिरुणस्य जीवस्य कर्तृत्वात्प्रवेऽप्यक्षरस्य सम्भवतीति “देवादित्वादि लोके” [व्या० १० । २ । १ । २९] इत्युक्तम् । सक्षरीरस्य कर्तृत्वस्य मायाप्रपञ्चयोगात् त्रिशोऽपि व्यासस्यैव मायावि- भामती ।

सपर सूत्रम्-सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ एतदंशममाधानपरं सूत्रम्-विकरणत्वान्नेति चेत्त- दुक्तम् । बुद्ध्यादिभ्यस्तान्द्रावकरणपक्षेभ्यो देवादीनां वापानपेक्षागावान्तरकरणापेक्षामृदीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा त्रिशो नापद्योत शङ्क्यः, यथा तु जाग्रत्तद्दर्शान्तरणापेक्षायास्तदनेपेक्षान्तरकरणमात्रमाया दृष्टा स्वप्ने रयादिसृष्टिशरापाद्योक्तुम्, एवं सर्वज्ञः परम्या देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्गम- आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शक्तियुक्तत्वायुक्तं कारणवमित्युक्तम् । इदानीं तस्य विचित्रशक्ति- प्रमाणमाह-सर्वोपेता चेति । माया- शक्तिमत्तो ब्रह्मणो जगत्सर्गं सृजन्मन्वयो त्रिपक्षस्य त्रिपक्षरीरस्य नास्ति मायेति न्यायेन त्रिशोऽस्मि न वेति तदनामासचामागमात्त्वामेन गदेदे सगतिमाह-एकस्येत्येति । प्रमाणप्रभूर्युक्तं सद्दृष्ट्यासपर सूत्रमादधे-तत्पुनर्नागति । पूर्वोदिशानि नगतिरुक्ते द्रष्टव्ये । सृजान्तराणि व्याचष्टे-सर्वेति । अगति- हेतु प्रभूर्युक्तमाह-कुत इति । सिद्धान्तेन नानाविधवृत्त्याभेन त्रिशोऽपि-तथा हीति ॥ ३० ॥ पूर्वोक्तमनुमाप्य दूययति-विकरणत्वादिति । यद्यन्वयार्थविरुद्धो जगद्व्यवहारो मायाविनयमवने सिद्धे यार्थव्यतिरिक्तोऽपि निवृत्त्युक्त तथाऽपि कार्यकरणविरुद्धो मायावत्त्व एव न सम्भवतीति वि- श्वनाकुटादिनां कार्यकरणवतां सृजान्तराणां दर्शनाद्व्यवगन्तव्यं नाभिप्रायत्वेन करणवत्त्व-

स्यादेतत्-विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्-“अचक्षुष्कमश्रोत्रम-
वागमनाः” [वृ० ३।८।८] इत्येवञ्जातीयकम् । कथं सा सर्वशक्ति-
युक्तापि सती कार्याय प्रभवेत् । देवादयो हि चेतनास्सर्वशक्तियुक्ता
अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्भवा एव तस्मैतस्मै कार्याय प्रभ-
वन्तो विज्ञायन्ते ॥ कथं च “नेतिनेति” [वृ० ४।५।१५] इति
प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायास्सर्वशक्तियोगस्सम्भवेदिति चेत् ॥ यदत्र
वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म । न
तर्कावगाह्यं न च यथेकस्य सामर्थ्यं दृष्टं, तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवि-
तव्यमिति नियमोऽस्तीति ॥ प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणस्सर्वशक्ति-
योगस्सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव ॥ तथा च
शास्त्रम् “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः”
[श्वेता० ३।१९] इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणस्सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥ ३१ ॥
॥ इति सर्वोपेताधिकरणम् ॥ १० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ (११) ॥

रत्नप्रभा ।

एतत्प्रयुक्तमिति समाधानार्थः ॥ ३१ ॥ (१०) ॥ न प्रयोजनवत्त्वादिति ॥ परितुष्टाद् ब्रह्मणो
भामती ।

श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमानेनापह्नवमर्हतीति ॥ ३१ ॥ (१०) ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् । न तावदुन्मत्तवदस्य
मतिविभ्रमाजगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । तस्मान् प्रेक्षावतानेन जगत् कर्तव्यम् । प्रेक्षाव-
जानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मिति चोयं विदुषोनि-स्यादेतदिति । ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वादकार्यकरणत्वेऽपि कारणत्वमुपपन्नमित्याश-
क्याऽऽह-कथं सेति । न हि कार्यकरणरहितस्य मुक्त्यन्मायाशक्तिमत्त्वं तदस्येऽपि न कार्यक्षमत्वं सुपु-
तवदित्यर्थः । सर्वशक्तियोगादेवादिवद्ब्रह्मणः संभवति विचित्रकार्यकरत्वमित्याशंक्याह-देवादयो हीति ।
विज्ञायन्ते मन्त्रार्थवादादिविनि शेषः । कथं सा सर्वशक्तियुक्ताऽपीत्यत्रापिना सूचितमर्थं स्तोत्रेति-
कथं चेति । ‘तदुक्तम्’ इति, मृतावयवेन परिहृति-यदत्रेति । किं तदुक्तमित्यपेक्षाया नविच्छेद-
त्वाधिकरणादायुक्त स्मारयति-श्रुतीति । यत्तु बुद्ध्यादीनां कार्यकरणवत्त्वमेव मृदाद्यधिष्ठातृत्वोपपत्त्या-
ह्नवगस्तद्वहिरूप नाधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमिति तदपि पण्डितमित्याह-न चेति । न हि कार्यकारणवि-
शिष्टः सुपुतवदकार्यकरत्वं शक्य निपन्तु समुत्थानममये शरीराद्यभिमानशून्यस्य देहेन्द्रियाद्युपादानव्यापार-
तस्तद्वृत्तित्वमोपपत्त्या दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादिति भावः । यत्तु ब्रह्मणो मायाशक्तिमत्त्वं मुक्तवदशीर-
त्वादयुक्तमिति तदपि पुष्पतादेव परास्तमित्याह-प्रतिषेधेति । परमार्थतो व्यवहारान्नो वा मायाशक्तिमत्त्वा-
भावः साध्यते । नाऽऽह- सिद्धमाधनत्वात् न द्वितीयः, मायावाक्षिन्मात्रे प्रतीतिरिद्वत्त्वात् । न
चाशेऽहमिति प्रतीतिर्जीवमधिकरोति तस्य अयानतिरेकात्कश्चिन्मस्य चानियामयवेन निराध्वन्यायोगा-
दिति भावः । किंच, मायाशक्तिं देहेन्द्रियवतां बाधं हेतुमत्पेक्ष्य कार्यकरत्वदर्शनाद्युत्पत्त्यादीनां न तया-
विशानामेव वागमयनव्यपेक्षागामप्रक्रियाकामिन्याचेष्ट दृष्ट्यभिध्यापृष्टमादन्तरेणानि शरीरादिना ब्रह्मणि
मायावत्त्वमिद्विद्विषयिण्यस्य प्रागुक्तानुमानदृष्ट्याऽऽगममित्येव दर्शयति-तथा चेति ॥ ३१ ॥ (१०) ॥
द्वयं श्रूयमाणं सर्वशक्तिं ब्रह्मण्युक्तं भवति शक्त्येव प्रयोजनामित्यवभाषादकर्तृत्वमिद्विद्विषयि-
न प्रयोजनवत्त्वादिति । पण्डितान् ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमुन्मत्तवदस्य निरपः न किं ब्रह्मणि पण्डितेन न

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति-न खलु चेतनः परमात्मेदं
जगद्विभ्यं विरचयितुमर्हति ॥ कुतः ॥ प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् ॥
चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमामपि
तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतर-
संरम्भाम् ॥ भवति च लोकप्रसिद्धचनुवादिनी धृतिः “न वा अरे सर्वस्य
कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति”
[बृ० २ । ४ । ५] इति ॥ गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचप्रपञ्चं
जगद्विभ्यं विरचयितव्यम् ॥ यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन
आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत, परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं
वाच्येत ॥ प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् ॥ अथ चेतनोऽपि
सत्तन्मत्तो बुद्धयपराधादन्तरेणेवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टः । तथा परमा-

रत्नप्रभा ।

जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विधेयः । स हिमन्तश्चेतनो यः स निष्कृतं चम्बु न रक्षयतीत्यप्येव
विन्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदेहस्यापि धुनिगतात् शक्त्योक्त्या कर्तव्यमुक्तम् । तदाक्षेपसङ्गत्या पूर्व-
पक्षमत्र व्याचष्टे-अन्यथेत्यादिना ॥ ईश्वरस्य कृत्वाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरिति यादवप
धृतिमाह-भवति चेति ॥ या प्रेक्षाप्रवृत्तिः सा स्वकृत्येति लोच्यप्रसिद्धिः । न च दयालुप्रवृत्तौ
व्यभिचारः । तस्या अपि परदृग्वासहनप्रयुक्तमचित्तव्याकुलनानिष्ठत्वादिभ्यश्चादिति भावः । किञ्च गुरु-
तरायास्तस्य च वाध्यमित्याह-गुरुतरेति ॥ तर्हि अस्मीधर्म्यापि प्रवृत्तिः स्यादेवेत्यत आह-यदी-
यमपीति ॥ अस्मदर्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तं व्याक्षिप्यते । ईश्वर प्रेक्षावान्न मनतीत्याशङ्क्य
धृतिनिरोधमाह-अथेत्यादिना ॥ बुद्धेरपगमो विवेकाभावात् ॥ ३२ ॥ उक्त्यायस्य राज्ञो लीनयो
भामती ।

तत्र प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती नाप्रयोजनायायास्तापि सम्भवति, किं पुनरपरि-
मेयानेकविधोपायचक्रप्रपञ्चजगद्विभ्रमविरचना महाप्रयत्नात् । अत एव गीतापि परम्या । अत्रायामसाध्या
हि सा । न चैयमप्यप्रयोजना, तस्या अपि मुक्तप्रयोजनवत्त्वात् । तादर्थ्येन वा प्रवृत्तौ तदभावं कृता-
र्थत्वानुपपत्तेः । परेषां चोपकाराणामभावेन तदुपकाराया अपि प्रवृत्तयोक्तात् । तस्मान् प्रेक्षाप्रवृत्तिः
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मृत्तु यन्तश्चेतनत्वाद्विप्रक्षिप्तपुष्पवदिति न्यायेन विन्यते न वेति पूर्वमदेह सन्देहे पूर्वपक्षमत्राश्रयमाह-
अन्यथेत्येति । पादादिमगतिरन्ते पूर्वमद्वेष्टे । मृत्तुशक्त्या व्याकुलनोऽर्थमाह-न रक्षयति । तत्र
प्रभूपूर्वकं हेतुमाश्रय व्याचष्टे-कुत इति । ज्ञान्तस्यानुद्धिर्दोषाणां म्यरप्रयोजनानुपयोगिन्पि प्रवृत्ति-
रिति विरतिरिति-बुद्धिपूर्वकारीति । लीनयोऽपि पञ्चमायेऽपि प्रवृत्तिरिति यादवप तत्रापि तादात्म्य-
मुद्देश्यपञ्चमायेऽपि पञ्चमस्येति गताऽऽह-न मन्देति । या चननस्याभावात्तस्य प्रवृत्तिः सा पञ्चमि-
सर्गाद्विनिर्दिष्टा व्याप्तिपुरा वा हेतुर्न्यायवतिना मुच्यते दर्शयति-किमुतेति । गतादेत्यायामसाध्या-
न्वदपि पञ्चमस्य दर्शना महापातमाप्यनया मृत्तुपरा न भिद्येत्यर्थः । पञ्चमिभ्यश्चैव बुद्धिर्दोषा-
नामप्रवृत्तिरिति धृतिमुक्त्यन्यमिति-भवति चेति । प्रवृत्त्यामासवाज्जगद्विरचनायां न पञ्चमस्येति यादा-
वयाऽऽह-गुरुतरेति । अम्बु तर्हि पञ्चमिभ्यश्चैव विवेकमपि प्रवृत्तिरिति यादवप सत्यं परम्य वा पञ्चमस्य
मिति रिक्त्याऽऽह दोषमाह-यदीति । अस्मददर्शनां मुक्तमस्मादपि प्रवृत्तिरिति भवत्यानायाममाप्या
न प्रयोजनपूर्ति-यादवप त्रयं न जगत्कारण साक्षात्परम्या वा स्वकृत्यमिदं वातायभूतद्वैतव्युत्पन्न-
दिव्याह-प्रयोजनाभावे वेति । एतत्तेन शङ्कितं दूषणी-अथेत्यादिना । बुद्धेरपगमो विवेक-

त्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत ॥ तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं
बाधयेत् ॥ तस्मादक्षिष्टा चेतनात्मृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति—तथा लोके कस्यचिदात्मैषणस्य राज्ञो राजामा-
त्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमनभिसन्धाय कैवलं लीलारूपाः
प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति ॥ यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिस-
न्धाय बाह्यं किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्या-
प्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव कैवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भ-
विष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो

रत्नप्रमा ।

व्यभिचार इति सिद्धान्तमत्र व्याचष्टे—तुशब्देनेति ॥ व्यतिरिक्तं लीलातिरिक्तम् । क्रीडारूपा विहारा
येषु रम्यदेशेषु तेष्वियर्थ । कदाचिद्वाजादीनां गीताया अपि किञ्चित् फट् सुगोष्ठ्यासादिकं सम्भाव्येत ।
तथापि निश्वासादौ प्रेक्षाप्रवृत्तिरस्ति न तु स्वस्य तत्रोद्देश्यं फट् किञ्चिदस्तीति व्यभिचारमप्यन्तर-
माह—यथा चेति ॥ प्राणस्य स्वभावः—चञ्चलं प्रारब्धं वा उच्छ्वासादिहेतु । श्वासस्य स्वभावः—काठ-
कर्मसहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्वचनायाः फट्गीताया किमियुक्ते । फटमेव किञ्चित् कल्प्यते ।
तत्राह—न हीति ॥ आनन्दमन्त्राधानादियर्थः । नन्वीश्वरस्यापि किमिति न निष्ठति । किमिति
भासते ।

प्रयोजनरतया व्याप्ता तदभावेऽनुपपत्त्या प्रयोपपादनना जगत् प्रतिक्षिप्यति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं
प्राप्तेऽभिव्यक्तं—लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । मयेदं देव यदि प्रेक्षाप्रवृत्तिं प्रयोजनरतया व्याप्ता
मयेत् । ततस्तन्निवृत्तौ निवर्तते, शिवायामिव वृक्षाननिवृत्तौ, न ज्वलद्भिः, प्रेक्षानामननुमतिप्रयोज-
नानामपि याचिञ्चिदपि क्रियासु प्रवृत्तिर्दर्शनात् । अन्यथा 'न उदीतं वृथा चैशम्' इति धर्ममृच्छा
प्रतिषेधो निर्दिष्टः प्रमेयेन । न चोक्तान् प्रमेये मूलमर्थस्तु, तथा तदर्थमंगानुष्ठानानुपपत्तेः । अपि
चादृष्टं तु नीपत्तिकीं श्वासप्रश्वामउच्छ्वासा प्रेक्षाना क्रिया प्रयोजनानुष्ठानमन्तरं दृष्टा । न चाप्या
चेतनस्यापि चेतन्यमनुयोगि, मप्रमादेऽपि भागदिति युक्तं, प्राज्ञस्यापि चैतन्याप्रयुते । अथवा
मृतशरीरेऽपि श्वासप्रश्वामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा च सार्धपदार्थमपदामात्रिनमगस्तज्ञानानां एतदृश्याया-
ऽनाशुलमनसामकामानामेव लीलाप्रामात्रासत्यव्यनुनिर्वादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेव प्रमाणोऽपि
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

पैतृयम् । नापि परप्रयोजनोपयोगिनी परमेश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रागुपपत्तेरनुपपत्त्याभावादिति मनोयत्नहन्ति-
तस्मादिति ॥ ३२ ॥ सिद्धान्तवति—लोकवत्त्विति । नत्र व्याचष्टे—तुशब्देनेति । यत्तु सात्त्विक-
भरणा वा स्वप्रयोजनाभावात् तत्र जगत्कारणमिति तत्र सुगोष्ठ्यामनिसिन्ध्रीदायामुच्छ्वासादी च फट्
मिममभावात्तदनेकानिदां हेतुत्वात्—यथेति । एवमात्मनो नमारागमुदाहरणव्यापार—राज्ञ इति ।
व्यतिरिक्तं गीताया मरासादिति यावत् । गीताया विहारा देवप्रियेण महत्तमात्मैषण्येन यावत् ।
मनु वा राजादीनां लीलाकैवल्यम् प्रवृत्तिरपि निर्दिश्य प्रयोजन तथापि न निश्वासादि तथारि-
फट्प्रवृत्तिरपि नैव निश्वासादिव्यतिरिक्तम्—यथा चेति । दृष्टान् स्वभावे देवस्य प्राणादिमन्त्रायां
निर्दिष्टं तु स्वभावेऽपि दृश्यम् । अथैवमत्र जगद्वचनाया किमिति निर्दिष्टं गीतायाप्रवृत्तिरपि
न हीति । किं त्वस्यापि श्वासप्रश्वामउच्छ्वासा प्रेक्षाप्रवृत्तिरपि प्राणादिमन्त्रायां निर्दिष्टं तु स्वभावे
न हीति । ननु लीलाप्रामात्रासत्यव्यनुनिर्वादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेव प्रमाणोऽपि

प्रयोजनत्वाधिकरणम्] उत्तमभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६१७)

वा सम्भवति ॥ न च स्वभावः पर्यनुयांकुं शक्यते ॥ यद्यप्यस्माकमियं जगद्विम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति । तथापि परमेश्वरस्य लीलेषु केवलेयम् । अपरिमितशक्तित्वात् ॥ यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित्स्पर्शं प्रयोजनमुत्प्रेक्षेत । तथापि नैवात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते । आप्तकामश्रुतेः ॥ नाप्यप्रवृत्तिः, उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा । सृष्टिश्रुतेः, सर्वजत्वश्रुतेश्च ॥ न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः । अविद्याकल्पितनाम-रूपव्यवहारगोचरत्वात्, ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव प्रसमर्तव्यम् ॥ ३३ ॥ इति प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

उत्तमभा ।

एतस्याहो परेषा दुःखानां मृष्टि कणेति, तत्राह-न च स्वभाव इति ॥ काउरमादिनामप्यो-
सयो सृष्टेः परमार्थत्वादिपर्ययः । यदुक्तं गुरुतरावस्थस्य फट् गच्छामिति, तत्र हेतुमिदमाह-
यद्यपीत्यादिना ॥ अन्यप्रवृत्तेरपि फट् वाप्य लोके तथा दर्शनादिवादितादृश्यागमनामहाह-
यदि नास्तीति ॥ मृष्टिश्रुतेः प्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञश्रुतेः च तत्राह नास्तीति विनाश-
मृष्टिर्मायामात्रत्वात् फट्पक्षेवाह-न चेयमिति ॥ न च निरुद्धसृष्टिश्रुतौ नामानर्थक्यम् । सत्त्वप्रव-
भाती ।

जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नास्त्युपपन्ना । इष्टं च यदत्यवृत्तीर्यनुदानात्मशक्यमनिदुःकरं यत्तदव्येयमनन्तरमनन्तर-
बुद्धौ ना सुशक्यमप्युक्तं वा । न हि वानरेमांश्चिन्मृत्प्रभृतिभिरनेन बद्धो नीलनिशिरागो महासत्त्वानाम् । न
चेयं पार्थिव शिर्गमुरिति बद्धः । न चायं न पीतः सतिष्य सुसुकेन हेम्पेय कटशयोनिना महामुनिना ।
न चात्रापि न दृश्यते लोडामात्रिर्निर्मातान् महाप्रासादप्रमदरत्नानि श्रीभक्तगणनेन्द्रागान्धेयो मनमात्रि
दुःकराणि नरेश्वरागाम् । तस्मादुपपन्नं यदृष्टया वा स्थभावादा लोडया वा जगत्सर्जने भगवतो महे-
श्वरस्येति । अपि च नैव पारमार्थिकं सृष्टिर्हेतुबुद्धेन प्रयोजनम्, अपि त्वनात्रात्रानिबन्धना ।
अत्रापि च स्वभावन एव कार्योन्मुखी न प्रयोजनमपेक्षते । न हि विचन्द्रायतचक्रगन्धर्वनगरादिक्रिस्ताः
समुत्पिष्टप्रयोजना भवन्ति । न च त कार्या स्मिन्मयकस्यादयः श्रोत्रतो प्रयोजनमपेक्षन्ते । सा च धे-
म्यादुक्ता जगदुत्पादहेतुमिति चिन्तनो जगदोनिगम्यायतः इत्याह-न चेयं परमार्थविषयेति । अपि च
न त्रयं जगत्कारणमपि तत्तथा विद्वत्प्रागमा अपि न जगति प्रधानमात्मम् । तथा च मृष्ट-
विश्रामो नदाध्रयो दोषो निरिषय एवेत्यागमेनाह-ब्रह्मात्मभावेति ॥ ३३ ॥ . (११) ॥

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

भावे स्तिर्वास्ति सम्भवजालं भवामर्माहर्तुमिति तत्राह-न चेति । अनिवार्या गन्तव्यता परम्य-
श्वरस्य ममाग्रे लीलेति । श्रौत्येन, नत्र न प्रातोतिरुम्भमागममनुगतस्वरगोचरे । यत्तु जगद्व-
त्ताया गुरुतरावस्थस्य फट्पक्षेति तत्राह-इष्टया वा तस्या गुरुतरावस्थस्य फट्पक्षेति धे-
विकृत्पाह-हेतुसर्जनेति प्रागुक्तश्रुत्यावर्गो गजानुमानप्रवृत्तिर्नास्ति इति न निश्चिन्त-यद्य-
पीत्यादिना । गीत्यामपि तात्त्विकं फट्मु-स्यनगमांश्चिन्मृत्प्रभृतिभिरनेन बद्धो नीलनिशिरागो महासत्त्वानाम् । न
चेयं पार्थिव शिर्गमुरिति बद्धः । न चायं न पीतः सतिष्य सुसुकेन हेम्पेय कटशयोनिना महामुनिना ।
न चात्रापि न दृश्यते लोडामात्रिर्निर्मातान् महाप्रासादप्रमदरत्नानि श्रीभक्तगणनेन्द्रागान्धेयो मनमात्रि
दुःकराणि नरेश्वरागाम् । तस्मादुपपन्नं यदृष्टया वा स्थभावादा लोडया वा जगत्सर्जने भगवतो महे-
श्वरस्येति । अपि च नैव पारमार्थिकं सृष्टिर्हेतुबुद्धेन प्रयोजनम्, अपि त्वनात्रात्रानिबन्धना ।
अत्रापि च स्वभावन एव कार्योन्मुखी न प्रयोजनमपेक्षते । न हि विचन्द्रायतचक्रगन्धर्वनगरादिक्रिस्ताः
समुत्पिष्टप्रयोजना भवन्ति । न च त कार्या स्मिन्मयकस्यादयः श्रोत्रतो प्रयोजनमपेक्षन्ते । सा च धे-
म्यादुक्ता जगदुत्पादहेतुमिति चिन्तनो जगदोनिगम्यायतः इत्याह-न चेयं परमार्थविषयेति । अपि च
न त्रयं जगत्कारणमपि तत्तथा विद्वत्प्रागमा अपि न जगति प्रधानमात्मम् । तथा च मृष्ट-
विश्रामो नदाध्रयो दोषो निरिषय एवेत्यागमेनाह-ब्रह्मात्मभावेति ॥ ३३ ॥ (११) ॥

ब्रूमः । “वैषम्यनैर्दृष्ट्ये न” ईश्वरस्य प्रसज्यते ॥ कस्मात् ॥ “सा-
पेक्षत्वात्” । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्दिमति,
स्यातामेतो दोषो वैषम्यं नैर्दृष्ट्यं च ॥ न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्व-
मस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्दिमति ॥ किमपेक्षत इति चेत् ॥
धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः ॥ अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा
विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्वष्टव्यः ।
यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिमृष्टो साधारणं कारणं भवति, व्रीहियवादिवै-
षम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति,
एवमीश्वरो देवमनुष्यादिमृष्टो साधारणं कारणं भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये
तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति ॥ एवमी-
श्वरः सापेक्षत्वात् वैषम्यनैर्दृष्ट्याभ्यां दुष्यति ॥ कथं पुनरवगम्यते ।
सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्दिमति इति । “तथाहि
दर्शयति” श्रुतिः—“एष ह्येष साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
उन्निनीयत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो
निनीयते” [कौषी० ३ । ८] इति ॥ “पुण्यो वै पुण्येन कर्मेणा भवति
पापः पापेन” [बृ० ४ । ४ । ५] इति च ॥ स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषा-

रत्नप्रभा ।

राजीश्वरानपायात् । ननु तर्हि धर्माधर्माभ्यामत्र निचित्रा सृष्टिरनु, किमीश्वरेणैव आह-ईश्वरस्तु
पर्जन्यवदिति ॥ साधारणहेतुसत्त्वित्येवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वान्नैश्वर्यैक्यम् । अन्यथा पर्जन्यवद-
प्रमत्तादिति भावः । यं जनय । उन्निनीयते ऊर्ध्वं नेनुमिच्छति स साऽकारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः ॥

भामती ।

न निगदन्त्यप्यत्र एव नामधेयम् । एव एतावमप्यस्य व्यापकत्वाणकार्णिकमुपगृहीत्वा कत्याणवा-
रिण च निगृहीयात् । न तत्रोदसि । तस्मान्न वैषम्यद्वये । अत्र एव न नैर्दृष्ट्यमपि सश्रुतः मग्न्यान्
प्राणभूतः । स हि प्राणभूतर्माशयानां वृत्तिनिरोधमप्य, तमतिउपनयनयुक्तकारो भ्यात् । न च
कर्मापेक्षायामीश्वरस्य ऐश्वर्यं यावत् । न हि मेवादिकर्मभेदादेव । अन्धेदप्रदं प्रमत्तमुभयमिति । न च
‘एष एव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते एष एवासाधु कर्म कारयति स यमेभ्यो
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

कस्मादिति । व्यतिक्रान्ता विभक्ते-यदि हीति । नैरपेक्षयमेव व्याचष्टे-केवल इति । उक्तमेतत्-
मन्यमुपनिषत्वाचष्टे-सापेक्षो हीति । सापेक्षश्च मयरीश्वरतापचित्तिनि निरक्षसाधिवति-किमिति ।
मेवादभेदपेक्षया राजादीनां फदानेऽपि नानीश्वरता दृष्टेि मग्न्यान् मवाचते-धर्मोति । सापेक्षं
फत् सदनुत्तमं न्यतनि-अत्र इति । विष्णो मृष्टिर्मादिनिमित्ता ये हनमीश्वरेण वाशायाऽऽह-ईश्वर-
स्त्विति । इत्यत्र विष्णोति-यथा हीति । वीरियवादेभ्य नर्हि सिद्धमिवासाधारणऽह-प्रोहीति ।
चोतये मयनानादिति हेतु व्यभिचारस्यन्द्राष्टी-नस्माह-एवमिति । मेवादभेदपेक्षया पर्याप्तमर्थ-
नर्था कुर्वति राजादासंज्ञानिको हेतुर्वाति सारः । सापेक्षतादनुपपत्ति-एवमिति । तथा चाऽऽश-
वासत्तत्तत्तद्वदईश्वरस्यमात्रस्य नैव भूतोऽस्मीति भावः । सापेक्षम्येभ्यश्च विषममृष्टिहेतुं मान
उच्छति-कथमिति । मृगाश्वरमेव नस्माह-तथाहीति । मृगारिं श्रौतमनुगृह्णाती या-स्मृतिर-
पीति । न च मानमातुनी कर्मेणा कारयिता र्थं नच या प्राणिनो नरनीश्वरौ वैश्वर्यसिद्धिना कथ

पेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति “ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांस्तथैव भजाम्यहम्” [भ० गी० ४ । ११] इत्येवञ्चातीयका ॥ ३४ ॥

न कर्मविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

“सद्वैव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६।२।१] इति प्राक्सृष्टेर्गविभागावधारणान्नास्ति कर्म । यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकाले हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म, कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीनरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत ॥ अनो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम । प्राक् तु विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावानुल्लेखेवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ अनादित्वात् संसारस्य । भवेदेष दोषो यथादिमान्संसारः स्यात् । अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्भूतेतुमुद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥

रत्नप्रभा ।

न च कश्चिज्जन साधु, नविदसाधु कर्म कारयतो वैषम्य तदत्रम्यमिति वाच्यम् । अनादिपूर्वाभिनमात्मसाधु-
वासनया स्वभावेन जनस्य तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तातीश्वरस्य माघारणहेतुत्वात् । अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥ १४ ॥
प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुर्कर्मिणामादेकरूपत्व म्यात्, तथा तदुत्तरकल्पानामपीयाश्रित्य समापत्तेरुत्तरकार-
कर्ममिति ॥ प्रथमसूत्रे पश्चाद्भिनिकर्महेतु वैषम्यमिवासाध्याम्योभ्याश्रयग्राह-गृष्टवृत्तगते ॥ आद्या
सृष्टिगति—उपलक्षणम् । आद्यावेकरूपत्वे मध्ये नियमकर्मोत्पत्ती हेतुभावेनोत्तममुद्धानामपि तुल्य
भासती ।

निनीपते' इति ध्रुवरीश्वर एव द्वेषप्रक्षपाताभ्यां नात्मानुनी र्मर्णां कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा लोका-
नयति, तस्माद्वैषम्यदोषप्रमद्भानेश्वरः कारणमिति ग्राह्यम्, सिधेयम् । यस्मात् स्वर्गं कारयित्वेश्वरः
प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजति इति ध्रुवरेगम्यते, तस्मात् सृजतीति विरुद्धमभिधीयते । न च वैषम्यमात्र-
मत्र भ्रूयो न त्वीश्वरकारणत्वव्याप्तिरिति वाच्यम् । नियतो यथेयम् । तस्मादीश्वरस्य सत्तासत्तरे-
शापरामर्शमभिरुन्तनीनां भूयसीनां श्रुतिनामनुप्रप्रायोऽत्रिनीपतेऽग्रे निनीपता इत्येतदपि तज्जानीयपूर्वमभि-
ध्यासात्तदाप्राणिन इत्येव नैयम् । यथोद् — 'जगत्तम यदभ्यस्त दानमप्यथ नय' । तेनेवाप्यमयोगेन
तच्चैवाभ्यस्तो नर ॥' इति । अस्त्युपेय च मृष्टेस्तात्त्विरुन्मिदमुक्तम् । अनिरुन्म्या तु मृष्टिर्गति न
प्रमर्त्येयमत्रापि । तथा च मायाकारस्येवाद्भुताकृत्यैरुन्मयेन विचित्रान् प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्य-
दोषः, महिमा महत्तो वा न भेदेभ्यम्, एवमव्यापि भगवतो विविचित्रविचित्रप्रप्रायमनिरुन्म्य विश्व दर्शय-
महत्तत्त्वममानादा लीड्या वा न कश्चिदेष ॥ ३४ ॥ इति स्थिते शङ्खापराधपर मूयम्—
न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् । शङ्खोत्तरे अहिमोहिनायेन मायस्येन व्याख्याते ॥ ३५ ॥

आनन्दमिगीय—न्यायनिर्णय. ।

[illegible]

अवैयम्यमैर्दृग्माधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रपञ्चमेतम् । (६२१)

कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरप्य संसार इति । अन उत्तरं पठति-

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वम् । आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादु-
द्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गोऽकृताभ्यागमप्रसंगश्च ॥ सुख-
दुःखादिवैयम्यस्य निनिमित्तत्वात् । न चेश्वरो वैयम्यहेतुरित्युक्तम् ॥
न चाविद्या केवला वैयम्यस्य कारणम् । एकस्त्वत्वात् ॥ रागादिक्लेश-
घासनाक्षिप्तकर्मपेक्षा त्वविद्या वैयम्यकरी स्यात् ॥ न च कर्माऽन्तरेण

रत्नप्रभा ।

त्वस्य दृष्टारवादिति द्रष्टव्यम् । परित्हार सुगम ॥ ३५ ॥ प्रथममर्गं कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाण
पृच्छति-कथं पुनर्गति ॥ उपपत्तिमहितं यथादिक् प्रमाणमिति सूत्रागम्यया दर्शयति-उपपद्यते
इति ॥ हेतुं विनेन सर्वाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डनैयत्यर्थं स्यादित्यर्थः । ननु सुगमवैयम्ये ईश्वरोऽविद्या या
हेतुरपि न्यायशक्य क्रमेण दूषयति-न चेश्वर इत्यादिना । कस्मिन् हेतुः, तदाह-रागादीति ॥
रागद्वेषमोहाद्वेष्टाः, तेषां घासनाक्षिप्तानि कर्माणि धर्माधर्मयामिश्ररूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या
सुखादिसर्गपेक्षित्यहेतुः । तस्मादविद्यासहकारित्वेन त्रेक्षकर्मगमनादिप्रनाहोद्गीर्णनैय इति भावः ।
किञ्च तृष्टे सादिने प्रथमशरीरस्योपत्तिर्न सम्भवति हेत्वभावात् । न च कर्म हेतुः । शरीरात्
भामती ।

अनादित्वादिति सिद्धयदुक्तं, तस्मान्नानार्थं सूत्रम्-उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । इने कर्मणि पुन्ये पापेया
तत्कामोक्तात्मभ्यागच्छेत्, तथा च त्रिधिनियमशास्त्रमनर्थकं भवेत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति । मोक्षशास्त्रस्य
चोक्तमनर्थक्यम् । न चाविद्या केवलेति लयाभिप्रायम् । निषेधलक्षणाऽविद्यामस्कारान्तु कार्यवा-
त्स्योपत्तौ पूर्वं विक्षेपमपेक्षते, निक्षेपश्च मिथ्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं,
स च रागादिभिः सहितं स्वकार्येन शरीरं मुलदुःखभोगायतनमन्तरेण समरति । न च रागद्वेषात्तरेण
कर्म । न च भोगसहितं मोहमन्तरेण रागद्वेषो, न च पूर्वशरीरमन्तरेण मोहादिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षो मोहा-
दिव पूर्वपूर्वमोहापेक्ष पूर्वपूर्वशरीरमिष्यनादितेवान् भगवती वित्तमनादुत्पत्तिः । तदेतदाह-रागादि-
वेष्टावासनाक्षिप्तकर्मपेक्षा त्वविद्या वैयम्यकरी स्यादिति । रागद्वेषमोहा रागादप्यत एव हि पुनर-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यति । तस्य त्वनादि ये पूर्वपूर्वकर्मपेक्षित्यवशादुत्तरोत्तरविचित्रवृत्तिस्तिदितेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सिद्धयदुक्तस्य
समारणानादिव्यस्य समर्थनार्थमुक्तस्मृत्युचापयति-कथमिति । नूनं व्यासरोति-उपपद्यते चेति ।
उपपत्तिमेव मोक्षसाधनप्रामाण्यानुपपत्तिश्चर्चा विवृणोति-आदिमत्त्वं इति । अथ कर्मसाधनप्रामा-
ण्यानुपपत्तेश्च संसारस्यानादित्वमाश्रयित्वा-अकृतेति । अननुष्ठिते कर्मणि पट्टप्रामो विनिर्निर्गमा-
ख्यानार्थक्यमिति भावः । सुगमवैयम्यस्य कर्मनिमित्तत्वाभावेऽपि निमित्तात्तत्र अविद्योति चेत्तत्कर्मो-
त्तरं हि वाऽविद्याऽव या शरीरमिति विरुद्ध्याऽऽन दूषयति-न चेति । उत्तमोभयान्तु परन्वयविद्या-
दानिनि सं । द्विविधेऽपि केष्यामिषा वैयम्यहेतुश्च रागादपेक्षेति विरुद्ध्याऽऽन प्रत्या-न चावि-
चेति । रागादावदर्शनादिति भावः । कस्यान्तरे समारम्भानादिव दूर्गगतिं मत्ताऽऽ-रागादिति ।
रागद्वेषमोहा रागद्वेषमेव च पुनरुद्ग्यादिनि त्रिधर्तौ त्रिशास्त्रो नामना कर्मप्रवृत्त्यनुगुणान्या-
मिराक्षिप्त धर्मादिभ्यश्च तर्मे तदपेक्षाऽविद्या स्यात्तरे सुगमवैयम्यस्य वरोऽविद्या मत्त्वनादित्तिर्गोत्या
विमारे प्रतीति कर्मगाना तत्र आनिमुपनयति । सा च गोमनागोमनाध्यामत्त्वा रागद्वेषादा पुण्यापुण्ये
निर्निर्णयति । न च त्रिधरे सुगम मे मचिनुन इत्यनागमिषा परम्परया वैयम्यहेतुः समारम्भानादित्यमान-
स्परमुत्तिर्नादित्वेन समारम्भस्य च प्रमाद्वेष्टानादित्यादिति भावः । तृतीयं निर्णयति-न चेति ।

शरीरं सम्भवति ॥ न च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रय-
त्वप्रसंगः ॥ अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिदोपो भवति ॥
उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावद्—“अनेन
जीवेनात्मना” [छा० ६ । ३ । २] इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीव-
शब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलषन्ननादिस्मंसार इति दर्शयति ॥
आदिमन्त्वे तु ततः प्रागनवधारितः प्राणस्सन्त्वं प्राणधारणनिमित्तेन
जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलष्येत ॥ न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिल-
ष्येत ॥ अनागताद्भि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति ।
अभिनिप्पन्नत्वात् ॥ “सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्” [महा-
नारा० ५ । ७] इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति ॥ स्मृताव-
प्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यन्—“न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो

रत्नप्रभा ।

प्राक् कर्मासम्भवात् । तद्व्याकर्मशरीरयोस्त्योन्वयाश्रयपारिहाराय मर्षेण वादिभिः समारम्भ्यानादिरमर्षी-
कार्यमित्याह—न चेति ॥ स्वर्गप्रसुखे मृष्टपादौ प्राग्वारितप्रागोऽपि सन् प्रवगाधममागिरणमित्येन
जीवशब्देनोच्यतामियत्राह—न च धागयिष्यतीति ॥ “गृहस्थः सज्जी मायाधुनेयाद्” इत्यादाय-
ग वा मागिरुत्वाध्रदणमिति भावः । अयं समारम्भस्य स्वस्व सय मिष्टपा येयुपदेश निना मोर-
दभ्यन्ते । ज्ञान निनास्तोऽपि नास्ति । नाप्यादिरुपपद्यते । असबादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये
स्थितिः । इष्टनष्ट्यभ्यव वादिभिः गीतावाक्यार्थः । समास्थ्यानादित्येऽपि मिथ्यावाद् “एकमेवाद्वितीयम्”

માધર્મી :

समाहृत्य प्रपञ्चभाष्यं कंठस्थयन्तीति कलेशान्नेषां शान्ताः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्त्राभिराश्विनानि प्रवर्तिनानि कर्मणि नश्येतां लब्धधना अभिया । स्यादेतत् । भविष्यवाणि ७५३२ स्तो दृष्टो यथा 'पुरोटाक्षपादेन तुषानुपवसति' इति । अत्र आह—न च धारयिष्यतीत्यत इति । तदेवमनादिष्वे विदे 'मदेव सौमदेः' मप्र आर्सादेः सौमदिनीयम्' इति प्राक् सूत्रेण भिन्नाभावात्तत्र समुदाचर्य प्रपञ्चादिनिर्वाण न पुनस्तात्प्रमु-
नानन्दगिरिष्व—व्याख्यानार्थः ।

[illegible]

सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६२३)

न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा" [भ० गी० १५। ३] इति ॥ पुराणे चातीता-
नामनागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥ ३६ ॥
इत्यत्रैवम्यनेष्टृण्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥ (१३) ॥

इति वैयाकिक्यां शार्ङ्गरिकमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥
चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चैत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षि-
प्तान्निवृत्तक्षणत्वादीन्क्षेपान्पर्यहार्थाद्वाचार्यः ॥ इदानीं परपक्षमनिवध-
धानं प्रकरणं प्रारिप्समानस्त्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति ॥
यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणं प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कार-
णधर्मा उपपद्यन्ते सर्वज्ञं सर्वशक्ति—

रत्नप्रभा ।

[छा० ६। २। १] इत्यवगारणमुपपन्नम् । तस्मान्निरवधे त्रयणि सम्प्रयासिरेव इति मिदम् ॥
॥ १६ ॥ (१२) ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वादित्येदान्तममन्वयो विषय-
स किं निर्गुणं ततोपादानं यथा कल्पमिति न्यायेन विरुध्यते न वेति मन्देशे भरतीश्वरस्य विषय-
मृष्टिमित्तत्वं । न प्रयोजकस्य कर्मण सत्त्वान्न नृपादानवम् । तदुपापकस्य सगुणव्यापामादिति
प्रयुदाहृत्येन प्राप्ते मिद्वान्मूलावयवमाह—चेतनमिति ॥ विनोपादानं च निर्गुणस्यापविच्छम् ।
अज्ञातवद्वय अमात्रिष्ठानन्प्रयोजकस्य सत्त्वान् । सगुणत्वं न्यायपकम् । शब्दादिदिगुणेषु नियतादि-
अमदशीनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धम् । तथापि यो
यस्य कर्मा ए तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धम् । ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्ववचनात् प्रसि-
द्धत्वात्सारेणार्यादिरनिगम्यसर्वज्ञत्वं, सर्वशक्तिरिति च,—मिथ्यतीयमित्यन्वायाह—सर्वज्ञं सर्वशक्तीति ॥

भामती ।

ज्ञानव्याकरोतीति सर्वमवदानम् ॥ ३६ ॥ (१२) ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । अत्र सर्वज्ञमिति दृश्यते सर्वस्य चेत-
नाभिहितत्वेन लोकं प्रवृत्तिरिति ओमानुगारे दर्शनम् । सर्वशक्तीति । सर्वस्य जगत उपादानकारण
आनन्दगिणीय—न्यायनिर्णयः ।

दीर्घागिणी समप्रमाह—पुण्ये चेति ॥ ३६ ॥ (१२) ॥ पूर्वोक्तिरग्रे कर्मवशादीश्वरस्य विषयमृष्टि-
हेतुवस्तु नृपादिति नृस्य सगुणवमुपादानत्वात्तदुपादानत्वादिशक्त्याऽऽह—सर्वधर्ममिति । निर्गुणस्य ब्रह्मणो
जगदुपादानत्वादिममन्वयो विषयः, स किं निर्गुणं न तदुपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन विरुध्यते
न वेति सूत्रेण मन्देशे त्रसमन्वय मगतिमाह—चेतनमित्यादिना । निर्गुणस्य गन्धवदुपादानत्वायोगा-
हृत्यगः सगुणत्वे मूर्तादिवदुपादानत्वेन प्राप्ते विनोपादानत्वाभावेनापि च निर्गुणस्य जाया-
दावित्यन्वाद्योगोक्तविरोधात्तुक्त निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति साक्षात्तमिममस्य मूलाश-
राणि व्याचष्टे—यस्मादिति । पादादिमगन्तव्यपुण्यं च च पूर्वोक्तपक्षयोर्धृष्टावयवमेवम् । यद्यपि
लोके सर्वस्य कर्मवित्तत्वेणस्य धर्मो न दृश्यते तथापि मूलात्तदुपादानदर्शनादस्त्वपि
निर्गुणत्वं तेन भवितव्यं नस्य सर्वप्रकारस्य श्रान्त्यदर्थादत्र सर्वज्ञत्वमिति न्याह—सर्वज्ञमिति । एव
यमपि सर्वशक्तिरपि शान्त्यमुपादधितुमिति मयाऽऽह—सर्वशक्तीति । तेनोपादानत्वमुपपादित सर्व-

महामायं च ब्रह्मेति ॥ तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमोपनिषद् दर्शनमिति ॥
॥ २ ॥ १ ॥ ३७ ॥ इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भो-
विन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतो श्रीमच्छारीरकमीमां-
सादर्शनभाष्ये सांख्ययोगकाणादादिभिस्तत्त्वैश्च विरोधपरिहारी
नाम द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

महामायमिति । कर्तृत्वोपादानवचक्यने सर्वशकापेक्षान्नायोक्तम् । तस्मादोपनिषदसिद्धान्ते न कश्चित्
इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ २ ॥ १ ॥ (१३) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोपादसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमोविन्दानन्दभगव-
त्पादकृतो शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यस्याध्यायस्य (भाष्य) अन्तप्रमाणं
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

गामती ।

निमित्तकारण त्रेषुपपत्तिम् । महामायमिति । सर्वानुपपत्तिशङ्का परागता । तस्माज्जगत्कारण प्रमेति
मिदम् ॥ ३७ ॥ (१३) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रादिशचिने भगवत्पादशारीरकमाध्यायविभागे भूमन्या
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

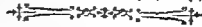
इत्येव निमित्तमिति भेदः । निर्गुणवादिप्रवृत्तमर्थानुपपत्तिशङ्कोपशान्तये दिशन्ति-महामायं चेति ।
एतेन प्रत्ययनवच्छिन्न मायाविद्यादिशब्दनिर्माणमर्थानुपपत्तिशङ्का-कारणवादिमर्थव्यवहारनिर्वाहकमस्मीयुक्तम् ।
यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूर्यमाणार्थमुपमेदरानि-तस्मादिति । स्मृतिन्यायविशेष-ममन्यस्य नाम्नीति
सिद्धमिति वक्तुमिच्छामः ॥ ३७ ॥ (१३) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुभानन्दद्वयपादश्रीमदभयानन्दगिरि (शन), निर्वाचने श्रीम-
च्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्ययोगकाणादादिभिस्तत्त्वैश्च विरोध-
परिहाराख्यः प्रथमः पादः ॥

[रचनानुपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६२६)

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः २.

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २ ॥ २ ॥ १ ॥ (१) ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामेदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्क-
शास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कश्चित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृ-
त्तम् । तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्ष्णोस्सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभू-
तानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते ॥
वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात् । तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणो नमः । सांख्यार्थानि कुरुबौद्धाश्च जेनाः पातुपतादयः । यस्य तदत्र न जानन्ति स वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥ १ ॥
ब्रह्मणि सर्वमनूपपत्तिरत् प्रगनेऽपि तदुपपत्तिमाश्रय निराचष्टे-रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥
[२ । २ । १] इति । ननु मुमुक्षुणा वाक्यार्थनिर्णयप्रतिपक्षनिरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं
निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धम् । तच्च निर्दोषतया निश्चितम् । ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादो-
ऽस्मिच्छास्त्रे न सङ्गतः । तन्निरासस्य मुमुक्षुनपेक्षितत्वादित्याक्षिपति-यद्यपीति ॥ परपक्षनिराकरणं
विना स्वपक्षस्यैवायोगात्, तत् कर्तव्यमित्याह-तथापीति ॥ तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्ष-
प्रत्याख्यानं कार्यमिति आह-वेदान्तार्थेति ॥ वेदान्ततात्पर्येनिर्णयस्य फलवद्ज्ञानकरणात्तर्भावादस्य-
भामती ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् । न्यादेतत् । इह हि पादे स्वस्या वेदनिरपेक्षा प्रधानादिमिद्विविधयाः
सांख्यादियुक्तयो निराकरिष्यन्ते । ननुपुक्तमशास्त्राद्वात् । न हीदं शास्त्रमुच्यते तर्कशास्त्रं प्रवृत्तमपि
तु वेदान्तवाक्यानि प्रत्यपराणीति पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां विनिश्चेतुम् । तत्र कः प्रमहः शुष्कतर्क इत्यत्र-
युक्तिनिराकरणस्येव आह-यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामिति । न हि वेदान्तवाक्यानि निर्णयनीति
निर्णीयन्ते, किन्तु मोक्षमागता तत्त्वज्ञानोत्पादनाय । यथा च वेदान्तवाक्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मण-
मनं, एव सांख्यायनमानेभ्यः प्रज्ञानाभेदेन जगदुपादानमशक्यमेव । न चैतदेव ज्ञानोपादानमचेतनो-
पादानं चेति समुन्नेतुं शक्यं, विरोधात् । न च अपास्थितं किञ्चिदपि विरज्यो शुच्येन । न चागमग्राहि-
तत्रिपयनवानुमानमेव नोदीयत इति साधनम् । सर्वप्रणीततया सांख्यागमस्य वेदान्तमुच्यते वा तद-
पि भावानुमानस्य प्रतिवृत्तिमिदं तुल्यतयाऽनाश्रयम् । तस्मात्तद्विरोधानं ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां
शिर्यतीति न तन्मन्त्रज्ञानं मेदमर्हेति । न च तदज्ञानात् मोक्ष इति मन्त्रज्ञानायनुमानानामाभा-
सीत्येवमिदं शास्त्रे सगतमेवेति । यत्र तत्र परवादानुमाननिगम एव सम्भाष्यथम न दृष्टं इति
आह-वेदान्तार्थनिर्णयस्य चेति । ननु मीनशङ्कयाथ तत्त्वनिर्णयमात्रमुपपन्नं न पुनः परपक्षाधि-
नानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मणि कारणं नानुमुञ्चते सर्वज्ञादिभूतेषु प्रमतेऽपि तदुपपत्तिमाश्रयत्वं-रचनानुपपत्तेश्चेति ।
पूर्वपादेन समन्वये वादिभिरुपेक्षितानि विमुञ्चनपादयो दोषा निरुक्ताः । अत्रापि परपक्षाणां भानिमुञ्चन-
यत्तु पादान्तरमाश्रयते । ननु तर्कशास्त्रादस्य शास्त्रस्य तर्कप्रमाणतामाशङ्कितत्वात्तदस्य गान्धानेन
ब्रह्मणि तात्पर्यमेव निरूपणीयं तदपेक्षितान्यायजात्यस्य समन्वय-वाये मिदं तात्पर्यपक्षयोरुक्तार्थानि
नेहोपपन्नं तत्रिममेव पादेनेति तमाऽऽ-यद्यपीति । परपक्षप्रतिपक्षपक्षेभ्यो स्वपक्षप्रमाणयोगात्-
निराकरणमपि प्रमाणयोगीति पादारम्भं समर्थयते-तथाऽपीति । स्वपक्षं निरूपयितुं परपक्षो निरा-
चिर्हीतिभेदेन तर्हि प्रथमं विनिनि न गानिवाशङ्कयाऽऽ-वेदान्तेति । परपक्षप्रतिपक्षयोः तदर्थ-

प्रथमं कृतम् । तद्व्यभिर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति ॥ ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तम् । किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकरणेन ॥ बाढमेवम् । तथापि महाजनपरिग्रहीतानि महान्ति सांख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषाञ्चिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा ॥ तथा युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेष्विति ॥ अतस्तदसारतोषपादनाय प्रयत्यते ॥ ननु “ईक्षतेर्नाशब्दम्” [व्या० सू० १।१।५] “कामाच्च नानुमानापेक्षा” [व्या० सू० १।१।१८] “एतेन सर्वे व्याख्याताव्याख्याताः” [व्या० सू० १।४।२८] इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिश्लेषः कृतः । किं पुनः कृतकरणेनेति ॥ तदुच्यते । सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्या-

स्त्वप्रमा ।

हितव्यम् । ननु रागद्वेषकरत्वात् परमनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते-नन्विति ॥ तत्त्वनिर्णय-प्रधाना खल्वपि कया आख्या । तत्त्वनिर्णयश्च परमत्वेऽथवा विना न सिध्यति । सा च तद्वि-आन्तिमूख्यनिश्चय विना न सिध्यति । से चैव पाद विना नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थेणात्र प्रधान-सिद्ध्यर्थेणादय पादोऽस्मिच्छास्त्रे सङ्गतः । सगतत्वाद्वागैरापि कर्तव्य इत्यमिसन्धावोक्तार्थाकारण समाधत्ते-वादिमत्यादिना ॥ अपदेशेन व्याजेन । मन्दमतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यतः क्रियत इत्यर्थः । स्वमतश्रद्धापरमनद्वेषो तु प्रधानमिदमर्थत्वाद्वाङ्मानी । माध्य-द्वेषः । परपक्षत्वमुद्धृष्टा हि निरासो द्वेषमाष्यति । न तु तत्त्वनिर्णयेऽपि एत इति मन्तव्यम् । दोनस्तत्त्वं शङ्कते-नन्वीक्षतेरिति ॥ पूर्वं सांख्यादीनां धृत्यर्थानुपाहकारेनिरासादधीनव्यमुक्तम् । संग्रहि धृत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वमत्या युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थेमेतावन् पुनरुक्तिरित्याह-तदुच्यत इति ॥

भाष्ये ।

क्षेपः, स हि सारागतामवहतीति चोदयति-ननु मुमुक्षूणामिति परिहृति-वाढमेव तथा र्थाति । तत्त्वनिर्ण-यावसाना वीतरागकया । न च परपक्षदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयस्य वीतरागेणापि परपक्षो दूष्यते न तु परपक्षनवेति न वीतरागकयाव्याहृतिरित्यर्थः । पुनरुक्त्या परित्योगममाधत्ते-नन्वीक्षते-

आनन्दगिरिय-व्याख्यानं ।

स्वमतीक्ष्णमिवाक्षेपः करणस्येति कर्तव्यमात्रपादन्तरत्वाद्वाङ्मानीत्यप्यप्यस्यैव प्रायश्चगित्याह-तद्वीति । सम्यग्दर्शनाय स्वपक्षस्थापनानन्तरं परपक्षनिरसनमुचितमिति निगमयितुमिति शङ्कते । वीतरागायां मोक्षमागानामनक्षितमोक्षहेतुतया तत्त्वज्ञानमात्रमुपयुक्तं परपक्षाविशेषम् । वीतरागतामोक्षिराशुक्त इति शङ्कते-नन्विति । मुमुक्षूणां मोक्षापधिकत्वेन सम्यग्दर्शनोपयुक्तमुक्तमतीक्ष्णमिति-वादिमिति । किमिति तर्हि परपक्षनिराकरणं परविद्वेषकरणमन्युत्तमं तत्राऽऽह-तथाऽपीति । सांख्यादिदर्शनानां महा-जनपरिग्रहीतव्याप्रधानादिकारणपरतया महत्त्वान्नित्यज्ञानापदेशेन प्रवृत्तज्ञानदीपानुमानानां मन्दमतीना-साया तुल्यपक्षत्वेन संगतैरवाधादन्तुनि निरुक्त्यानुसन्धेयान्निरासो नेत्यपि सम्प्राप्तिरुपपन्नः । सारागः सम्प्राप्तिरादौ तन्निराकरणं कर्तव्यमिति तर्कसादृश्यः । मन्दमतीक्ष्णः । पुनरुक्तिः शङ्कते-नन्विति । प्रधानपक्षनिराकरणं मूलकारणं विद्विष्यमिषयान्यामिदं ग्राह-कामाद्येति । नयाऽपि परमायाः पाद-मुत्तरागार्थं पादरसो मन्तव्यमिति-तथाऽऽह-एतेनेति । स प्रगमादीनां श्रद्धास्य निगमनितानी पुनरुक्तिः निगमने-तेषामिति । इति परपक्षप्रमा-नदुच्यत इति । एतत् परपक्षप्रमा-नदुच्यत इति ।

रघनानुपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६२७)

न्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते ॥ तेषां यद्व्याख्या-
नं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतम् ॥
इह तु वाक्यनिरपेक्षस्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः ॥
तत्र सांख्या मन्यन्ते-यथा-घटादयो भेदा मृदात्मतयाऽन्वीय-
माना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव बाह्याध्या-
त्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्म-
कसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति ॥ यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकसामान्यं
तत्रिगुणं प्रधानं मृदुद्वैतं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं

रत्नप्रभा ।

प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यमिद्वान्तोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूलो, भ्रान्तिमूलो वेति
सन्देहे “सर्षधर्मोपपत्तेश्च” इत्युक्त्यर्थाणां प्रधाने सम्प्राप्तद्वेषोपादानमित्याक्षेपसंगत्या प्रमाणमू-
लत्वं दर्शयन्पूर्वश्रमाह-तत्र सांख्या इति ॥ स्वमिद्वान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रत्युपजीव्यत्वात्पादयोः
संगतिः । परमतनिरासात्मकत्वात्सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमविरो-
धादुक्तश्रुत्यर्थसमन्वयासिद्धिः फलम् । सिद्धान्ते तन्मिद्वैरेति भाषाद द्रष्टव्यम् । ध्रौतसमन्यपदा-
दर्थार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिमगतिरिति विषयः । भिद्यन्त इति भेदाः विकाराः । ये विकारा
येनान्निनास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह-यथेति ॥ सर्वं कार्यं, सुखदुःखमोहात्मकस्तुप्रकृतिकं,
तदन्वितत्वाद्, घटादिरदित्यनुमानमाह-तथेति ॥ किमर्थं प्रधानं परिणमते तत्राह-चेतनस्येति ॥

भामती ।

रिति । तत्र सांख्या इति । यानि हि येन रूपेणा स्थौल्यादा च सौक्ष्म्यात्समन्वीयन्ते तानि
तत्कारणानि दृष्टानि, यथा घटादयो इचकादयश्च स्थौल्यादा च सौक्ष्म्यान्सुखवर्णाश्वितास्तत्कार-
णाः, तथा चेद बाह्याध्यात्मिकं च भावमानं सुखदुःखमोहात्मनाश्रितमुपपद्यन्ते, तस्मात्तदपि
सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणकं भवितुमर्हति । तत्र जगत्कारणस्य येष सुखात्मना तन्मत्त्वं,
या दुःखात्मना तद्वजः, या च मोहात्मना तन्म इति त्रैगुण्यकारणसिद्धिः । तथाहि-प्रत्येकं भाषात्रैगु-
ण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मन्दारं पद्मानां मन्दस्य सुखं, तत् कस्य हेतोः, तं प्रति सत्त्वगुणसमुद्भवात् ।
तत्सपत्नीनां च दुःखं, तस्य हेतोः, तां प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवात् । चैत्रस्य तु त्रैगुण्यं तामाश्रित्यो
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तानन्तरं सप्तत्राणां परकीययुक्तानां मन्त्राभिरेव युक्तिभिः स्वपक्षं स्थापयितुं निरमनं कार्यमिति पादा-
न्तरमर्थरदिति पादमगतिरुक्ता । सांख्ययुक्तिनिरामस्य समन्वये तद्विरोधनिरमनद्वारा तद्विरोधेनादस्या-
धिकरणस्य पादादिमग्नयः । अत्र पूर्वपक्षे सांख्ययुक्तिविरोधादमिदि- समन्वयस्य फलं मिद्वान्ते तु
तदविरोधात्तन्मिदिः । तत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यमिद्वान्तो विषयः स किं प्रमाणमू-
लं भ्रान्तिमूलो वेति विप्रतिषेधः । सन्देहे पूर्वश्रमाह-तत्रेति । सांख्यीयमनुमानं वदुं व्याप्तिमाह-यथेति ।
ये यत्समाश्रित्वान्ते तत्समाश्रितुप्रवृत्तिः, यथा घटादयो मृदाभासश्चित्तास्तत्प्रवृत्तिः इत्यर्थः ।
पञ्चमता हेतोर्दोषानुमानमाह-तथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकस्तुप्रकृतिकं तत्समाश्रित-
त्वाददित्यदित्यर्थः । ननु सर्वस्य कार्ययोगादानं सुखदुःखमोहात्मकं किंचिद्विभिनं तदाऽपि कथं
प्रधानमिति सिद्धिराऽऽह-यत्तदिति । सुखदुःखमोहात्मने सत्त्वजस्मदीरूपेनेति मन्वानो विज्ञानिष्ट-
तत्रिगुणमिति । कार्यमचेतनं दृष्ट्वा तत्कारणमपि तादृशेनानुभवेमिमाह-मृदादिति । किमर्थं तत्परिण-
मते तत्राऽऽह-चेतनस्येति । अर्थसन्देहो भोगादर्थार्थः । अचेतनस्य प्रयोजनपरिणामाभावात्प्रवृत्तिः ।

रत्नगम्भा ।

मोहो विपाद, तत् कस्य हेतो, त प्रत्यस्यात्मनोगुणसमुद्भात् । पन्नायया च सर्वे भावा व्याख्याता ।
तन्मात्मनो नुबद्धत्वमोहान्निज जगत्तत्कारण गम्यते । तच्च त्रिगुण प्रज्ञान प्रतीयते त्रिपञ्चनेन जगदिति,
प्रतीयते नितीयतेऽस्मिन्प्रत्यक्षसमये जगत्स्ति ना प्रज्ञानम् । तच्च मृत्सुसर्गादचेतन चेतनस्य पुरुषस्य भोगा-
पवर्गान्तरमथ साधयितु स्वभावा एव प्रवर्तते, न तु केनचिप्रार्थने । तथा ह्याह — 'पुरुषार्थ एव
हेतुर्न केनचि नार्थते कारणम्' इति । पारिभाषादिभिर्निर्दिष्टप्रमाण 'अस्ति प्रवृत्त । कारणार्थविभा-
गादविभागाद्वैकल्यम्' इत्यन्यनसिद्धिहेतवे गृह्यते । एतांशोपनिष्ठाद्वयान्वाय निराकरिष्यत इति ।
तदतस्तज्ज्ञानानुमान दूररति—तत्र वदाम इति । यदि तत्तदचेतन प्रज्ञानमर्थाग्नि चेतनेन प्रवर्तते स्वभावा
एवेति साध्यते, तदयुक्त, समस्यपादेऽर्थोन्धानानग्निप्रतिपत्तिरुद्धचेतनाग्निप्रतिपत्तेन मृत्सुसर्गादौ दृष्टा-

आनन्दभिरिय-न्यायनिर्णयः ।

“प्रयोचनमनुविद्य न मन्त्रोऽपि प्रवर्तत” इति न्यायादि पात्रक्याऽऽह-स्वभावेनेति । त्रिचिरो विप्रिरो महदहकारादिकारिभिरनुवर्ततेति यावत् । भेदात्ता पात्रमाणा समन्वयागच्छति प्रवृत्तेषु । कारणार्थविना-
गादविमागाद्वैधर्म्यस्य इत्यन्यत्तमिद्विहेतुषु परीतेषु नमनपात्र्य हेतुमुपमर्त्यमिति शब्दः । हेतुताम्य
यत्तारयति-तथेति । भिद्यत इति भेदा विज्ञासात्तन्मा परेमाणमिषत्ता ततो विज्ञातदेव प्रशानमनुमिनो ।
विमनपविमनैरनुप्रवृत्तिरिति परिमितात् पदादिषु । प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वादयि तदेव प्रशानमनुमिति-ति निम्न
जडप्रवृत्तिं गादिवे सति प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाद्यादिवत् । सादित्यामप्रवृत्तिमात्रमिदो ताद्विरोपमिदमर्थे विरो
पमत् । कारणार्थविमागादवि विज्ञातदेव निश्चितम् । यत्तु-यत्तु तत्कारण यथोपयते तत्कार्यम्
तयोपयोगेन प्रविद्योपमिमा म च समयोगेन दृष्ट । तदा च जगत्प्रवृत्ती नुन्यममाये प्रवृत्तिविशामदप
मविना-तु-पदम् । वैधर्म्यस्य विप्रितानामात्रं तस्याविमागाद्विभक्तमनुप्रवृत्तिमनुवर्तते
तदेवापदमिति । विप्रमेकजडमनुप्रवृत्तिं विप्रमचतामवकादेकजडमनुवर्तते-तद्विप्रमिति ।
समन्वयमर ता-पुति-सो गदमये प्राप्ति विज्ञातयति-तथेति । यत्तनुमातेरचेनमप्रवृत्तिरिति शब्दः
यत्तु ताप्रवृत्तिमात्रं तस्य माध्यम्यमनुवर्तनमद्विप्रमिति । प्रथमे भिद्यतामन-विधर्मि-विप्रि

रचनानुपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६१९)

यदि दृष्टान्तचलेनैवेतन्निरूप्येत-नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयदृष्टम् । गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्विः शिल्पिभिर्मयाकालं सुखदुःखप्रातिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते, तथेदं जगद्व्याप्तं पृथिव्यादि नानाकर्मकलोपभोगयोग्यं ग्राह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मकलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्विस्सम्भाविततमेऽशिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत्कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् ॥ लोष्टपापाणादिष्वदृष्टत्वात् ॥ मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विविष्टाकारा रचना दृश्यते । तद्व

रत्नप्रभा ।

साध्यते, स्वतन्त्राचेतनप्रवृत्तिकरं वा । आद्ये सिद्धसाधनता । अस्माभिरनादित्रिगुणमायाहीकारात् । द्वितीये घटादिदृष्टान्त साध्याप्रतिद्विरप्याह-यदीति ॥ स्वतन्त्रमचेतनं प्रवृत्तिरिति एतद् दृष्टान्तचलेन तदा निरूप्येत, यदि दृष्टान्तं क्वचित् स्यात्, न तु दृष्टं क्वचिदित्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह-चेतनानधिष्ठितमिति ॥ परकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिमुक्त्वा सप्रतिपक्षं यत्तु-यद्विचित्ररचनात्मकं कार्यं, तच्चेतनाधिष्ठितं चेतनप्रवृत्तिकमिति व्याप्तिमाह-गेहेति ॥ इदं जगत्, चेतनाधिष्ठितान्चेतनप्रवृत्तिकं, कार्यमात्रं, गेहवदिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्ररचनानुपपत्तिरस्य योजेत बाधकतर्कं यत्तु जगतो वैचित्र्यमाऽऽह-तयेति ॥ बाह्यं पृथिव्यादि भोग्यम् । आध्यात्मिकं, शरीरादि च, भोगाधिष्ठानमिति विभागः । प्रतिनियतोऽसाधारणोऽन्यथाना निपातो रचना यस्य तदित्यर्थः । इत्य विचित्रं जगत्, चेतनानधिष्ठिता जडप्रवृत्तिः, कथं रचयेत् । न कथमपीत्यर्थः । यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं, तन्न कार्यकारितीति व्याप्तिमुक्तकर्तृमूढभूतामाह-लोष्टेति ॥ चेतनाप्रतिष्ठेऽपि लोष्टादिषु कार्यकारित्वादर्शनादित्यर्थः । किञ्च अनादिजप्रवृत्तिः, चेतनाधिष्ठिता, पाणिमिमात्, मृदादिर्देव्याह-मृदिति ॥

भामती ।

धर्मेणि व्याप्तेरप्यलंभेऽस्ति न हि मृदुमृगैर्गर्भादयः कुत्रालक्ष्यकारणकारादिभिरधिष्ठिता कुम्भ-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

गुणात्मरूपाया जग प्रवृत्तिकरागमात् । द्वितीये विवृता सप्रतिपक्षसाधनता चेति मयाऽऽह-यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं जगदुपादानमेतदित्युक्तम् । दृष्टान्तस्य साध्याप्रतिपक्षसाधनमिति भावोक्तम्-नाचेतनमिति । स्वातन्त्र्यमेव व्याचष्टे-चेतनेति । यादृष्टिस्त्वायुनडादिभूतान्तरसंस्पर्धनतया कार्यमात्रोपसाधये जडाहणादिमर्मपट्टादिकार्यजनकं च चेतनानधिष्ठितस्य मृदादेर्नोन्वीति मन्यानो विशिनष्टिविदिष्टेति । अधुना विवृता सप्रतिपक्षसाधनता च दर्शयन्त्यामिमाह-गेहेति । यदि विचित्रं कार्यं तन्न स्वतन्त्राचेतनप्रवृत्तिकं यथा गृहप्रासादादीं यर्थः । विचित्रकार्यस्य पक्षधर्मतामादर्शयति-तयेति । जगद्विचित्रं बाह्यमाध्यात्मिकं च, बाह्यं पृथिव्यादि तद्विशिनष्टि-नानेति । नानाविधं यमं शुभाशुभं व्यापिधरूपमस्य पठं सुगं दृग् च तदुपभोगयोग्यं साधनमित्यर्थः । आध्यात्मिकं देहादिजगद्विशिनष्टि-नानेत्यादिना । दर्शनार्थं मनुष्याणां नानाविधं जातपक्षाभिरन्वितं तामामभिधानमित्यर्थः । तस्य चेतनतत्त्वसमाधनार्थमाह-प्रतिनियतेति । प्रतिनियतामपरां पाशा यत्र देशदौ तच्छोक्तम् । देशाश्रयस्येनाऽऽप्तं गुणानुभासतद्विशिनष्टि-देहादेरौपचारिकमिति मन्त्रोक्तम्-अनेकरूपेति । विशिष्टरचनामन्तरा जगतो दर्शयति-प्रज्ञावद्विगिति । तेन क्षेत्रगनविष्टिप्रधानस्य जगतोऽर्थोदयान्तरम् । विना न सा रचनाचेतनस्य विचित्रस्य सादृश्यादिवचनात्मकं यदा विशिष्टविचित्रनिर्भनप्रासादादिदर्शयन्नुपानमाह-कथमिति । किञ्च, न प्रज्ञानं जगत्कारणं चेतनाचेतनरागोऽप्रतिपक्ष-लोष्टेति । किञ्च, विना विशिष्टचेतनाधिष्ठितमेव स्वकार्यन्तमचेतनं न मृदादिदि वा-मृदादिष्वपीति । ननु दृष्ट-

तद्विधानस्यापि चेतनाधिष्ठितत्वप्रसङ्गः ॥ न च मृदाशुपादानस्वरूपस्य
पाश्र्वेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्र्व
येणेति किञ्चित्रियामकमस्ति ॥ न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते । प्रत्युत
श्रुतिरनुगृह्यते । चेतनकारणसमर्पणात् ॥ अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्ना-
चेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति ॥ अन्यथाद्यनुपपत्तेश्चेति च-शब्देन

रत्नप्रभा ।

ननु मृदादिदृष्टान्ते द्वयमप्यस्ति अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वं चेति । तत्र परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमेव
व्यापकम् । मृदादिस्वरूपत्वेनान्तरङ्गत्वात् । ननु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकम् । तस्य मृदादिनाद्यकुम्भा
छादिसापेक्षत्वेन बहिरगत्वात् । तथा च परिणामिवेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्ववर्मेणैव योगो, न चेत-
नताधिष्ठितत्वेनैत्याशङ्क्य निषेधेति-न चेति ॥ महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्वरूपस्य घुम-
व्यापकत्वं नास्ति, तद्विज्ञस्य बहिरङ्गस्यापि बह्वेस्तदस्तीति, अन्तरङ्गत्य व्यापकत्वे प्रयोजकं न
भवतीति भावः । किञ्च यदचेतनं, तच्चेतनाधिष्ठितमेव परिणामते इत्यङ्गीकारे बाधकभावात्,
प्रत्युत श्रुत्यनुग्रहाच्च तयागीकार्यमित्याह-न चैवं सतीति । सुखदुःखमोहान्धपादिति हेतो-
रसिद्धिद्योतनार्थं सूत्रे चकार इत्याह-अन्यथाद्यनुपपत्तेश्चेति ॥ नानुमानं युक्तमित्यर्थः ।
भामती ।

एवकारपाशुपाददत्तं । तस्मात् कृतकत्वमिव नियन्त्रणप्रणाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं निरुद्धम्, एव
समन्वयादि चेतनानधिष्ठितत्वे साध्य इति रचनानुपपत्तेश्चेति दर्शितम् । यद्युच्येत दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं ताव-
द्वादानं दृष्टं, तत्र यद्यपि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते, तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोर्प्रयोजकं बहिरङ्गत्वात्, अन्तरङ्ग-
नित्यैतन्यभावात्मुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाह-“व्याप्तेश्च दृश्यमानाया कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः”
इति । तत्राह-न च मृदादीति । स्वभावाप्रतिपक्षं हि व्याप्य व्यापकमगमयति । स च स्वभावाप्रति-
बन्ध इति तन्मात्रोपि तोषाधिनिरासे सति निश्चीयते । तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकयोरायतते । तौ चान्य-
व्यतिरेकौ न तथोपादानाचेतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेऽतिपरिस्पृष्टौ । तद्वद्विधानादङ्गत्वेनेति भावः ।
एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाश्रुयेवेत् यदि प्रमाणान्तरविरोधो भवेत्, प्रत्युत श्रुतिरनुगुणतराभ्याह-न चैवं
सतीति । चकारेण सुखदुःखादिसगन्धव्यच्छ्रवणस्य हेतोरसिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह-अन्यथाद्यनुपपत्ते-
श्चेति । आन्तराः खल्वमी सुखदुःखमोहनिपादा गन्धव्यश्चन्दनादिभ्योऽतिविच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यति-
रिक्ता अव्यक्षमीक्ष्यन्ते । यदि पुनरेत एव सुखदुःखादिभ्योभावा भवेयुस्तत्र स्वस्वरूपत्वाद्धेतोऽपि च दन

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्तर्कमिण्यचेतनं तावद्वादानं दृष्टं तत्र चेतनप्रयुक्तत्वे दृष्टेऽपि तत्प्रयुक्तत्वं बहिरङ्गत्वादप्रयोजकमचेतनं च
मात्रमुपादानगतमन्तरङ्गत्वात्प्रयोजकम् । तथा च यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ता यानिरर्धमस्य हिंसादेऽप्यस्यै
तथा निषिद्धरचनात्मस्वाभावेऽत्रमात्रे प्रवृत्तिगताचेतनं चेतनाधिष्ठितत्वसाध्यद्वयस्यैव बहिरङ्गत्वाच्चेतन-
प्रयुक्ता हेतुसाध्ययोर्वाभिर्वहिरङ्गचेतनाधिष्ठितत्वेऽप्यस्तीति कुतो जगत्तत्त्वेनानाधिष्ठिताचेतनप्रवृत्तिरिति
आह-न चेति । आन्तरङ्गबहिरङ्गवृत्ते व्यापकत्वाव्यापकत्वे किञ्चिद्व्यभिचारः व्यभिचारवृत्ते । महान-
सादिस्वरूपस्यान्तरङ्गस्यापि व्यभिचारादुभयत्र प्रत्यव्यापकत्वाद्वहिरङ्गस्यापि बहिसंयोगम्याव्यभिचारवृत्ता
पक्ष्यादिति भावः । किञ्च, मृदादिगतचेतनप्रयुक्तस्य जगत्प्रवृत्तानुपपत्तौ भानान्तरविरोधात् तद-
नुग्रहाभावादिति विज्ञेयाऽऽद्य दूषयति-न चैवमिति । मृदादिशैविकप्रकृतितु दृष्टचेतनप्रयुक्तस्यैव जग-
त्प्रवृत्तानुपपत्तौ सतीति यावत् । द्वितीयं प्रयाह-प्रत्युतेति । सप्रतिमानान्तरादिप्रत्युपसहसि-
त्यत इति । पादम्याऽऽद्ये मृदं हेत्वतरानुक्तिरेव चान्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-अन्यथादिति ।

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६३?)

हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति । न हि ग्राह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःख
मोहात्मकनयाऽन्वय उपपद्यते । सुखादीनामन्तरत्वप्रतीतिः, शब्दादीनां
चातद्रूपत्वप्रतीतिः, तन्निमित्तत्वप्रतीतिश्च ॥ शब्दाद्यविशेषेऽपि च भाव
नाविशेषान्मुखादिविशेषोपलब्धेः ॥ तथा परिमितानां भेदानां मूला

रत्नप्रभा ।

आदेशवदः परमाणादिर्हार्थः । शब्दादीनां ग्राह्याध्यात्मिकानामकत्वमिदम् । तन्नि
मित्तत्वम् । न हि निमित्तनेमित्तकयोरभेदो योऽपि । इत्युक्तयोर्दोषादित्यर्थः, सिद्धं यद्वि
ष्टे पृथक् सुखादिकं शब्दादावन्ति स्मात्, तस्मै सर्वविशेषेण सुखादिव्युत्पत्त्यर्थम् । न पृथक्
तथोपपन्निरस्ताति योभ्यानुपपत्त्या हेतुमात्रनिश्चय इत्याह-शब्दादीति । निश्चयमेव चेति पुनश्च
मनादीन् वात् कस्यचि सुखमुदि, कस्यचिदु सुखमुदि, कस्यचिन्मोहमुदिर्दृश्यते । अतो विषया मुखा
द्यामना न भवन्ता यः । एव समन्वयादिनिष्ठानु द्वयधारा पारमितादिनूत द्वयपनि-तथेति ॥
बुद्ध्यादानां पारमित्यन ससर्गपूर्वक-सिद्धौ ससृष्ट्यापनकानि सत्त्वजस्तमासि निश्चयति । एकस्मिन्
ससर्गसम्भवात् न ब्रह्मसिद्धिरिति सात्त्विक्य भावः । किमिदं पारमिताम् । न तावदेतत् पारच्छद ।
पक्षात्तर्जिताकाश तन्मयभावन भागासिद्ध । नापि कालत परिच्छद । सात्त्विक्य कालम्यानगीरा
भामती ।

सुख म्यात् । न हि च दन कदाचिदचदन । तथा निश्चय अपि कुतुम्बक मुक्तो भवन् । न ह्यसौ
कदाचिदकुतुम्बक इति । एव कण्टक क्रमत्कृत्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणमृतां सुख म्यात् ।
न ह्यसौ कश्चिप्रयय कण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुतुम्बादयो जातिकाशवत्स्याप
पेक्षया सुखदुःखादिहृतयो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्मात्सुखादिस्वयमन्वयो भावा
नामसिद्ध इति नामेन तद्वय कारणन्यक्तमुनीयत इति । तद्विदमुत्तम-शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावना-
विशेषादिति । भावना वासना सहकारान्तादिशयात् । करभजमसर्ग्यः हि कथं करमोचिनामव भावनाम-
विषयनक्ति, यथाम्नि कण्टका एव रोचत । एवमयत्रापि ब्रह्मण्य । परिमाणादिति सात्त्विक्य हेतुमुप प
त्यति-तथा परिमितानां भेदानामिति । सात्त्विक्यत्वं हि समर्गस्यैवस्मिन्मद्वयस्तमयानां धैर्यार्थ-
समयनस्य नावाकारणानि सृष्ट्यानि कान्तीयानि, तानि च सत्त्वजस्तमास्यपि भावः । तद्वत्पारमि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

नामान जगत्कारणमनुमातव्यमिति पूर्वेण ह्यन्तर नवप्य । ननु सर्वत्रापि कार्यस्य यथायथ सुखा
दिस्वयमव न तद्विगन्वानुमशक्यमन्वयानुपपत्तिस्तथाऽऽह-न हीति । प्रत्यक्षमिदं नरा कात्याय
वारदिष्वासायुक्त समन्वयहेतुत्वाह-सुखादीनामिति । किंच, इत्युक्तो न सुखाद्यामानमन्वि-
मित्त ग्राह्यनिमित्त न तत्तदभेद यथा कुण्डलादि कुम्भादिनिमित्त । तन्मात्रकविनि प्रयनुमानमाह-
नन्निमित्तत्वेति । किंच, शब्दाद्युत्पन्नानां प्रत्येकस्वार्थाय सुखदुःखान्द्वयमात्रमात्रोपपत्ति
विशिष्टानुमात्राणि वाह-शब्दादीति । भावना तन्मात्रायोग्या यामना तद्विशयादृष्टादीनां कस्यपादौ
सुखादिर्भावनाया उपादिष्पनामासादीनां सामान्यादीनां तद्व्येखुगात्मानमदुपादानादने
कातिरद्वय समन्वयमन्मानुपपत्ति मिदमर्थः । सादिशब्दोपात्ता पारमितावनुपपत्ति पदयपि-तथेति ।
तस्मात् स्यात्तरता । पर्येकमनुमानानु-द्वय-परिमितानामिति । अभिमतमकनुमान वन्तु मया-
शब्दाद्वय । देशतो वा कात्याय वा वस्तुनो वा पारमिताम् । आह भावनिर्दिष्टाकाशदिश्या
या । दिशिप मन्त्रागिदि वापिर्दिष्टात्वात्तरतामात्रमुपपत्तात् । न च कारणमव यन्निदु-
र्वा ना कात्यायनस्य तम सति प र्गिताम्य उद्गाप्य म्य पुनश्चनेकानिर्वादिष्यमिदं नृनाय

इकुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुभिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात् ॥ कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना । तत्सिद्धयर्थं या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्-

लप्रमा ।

गत् । श्रियागुणसमर्पणं सिद्धसाधनाच्च । नापि वस्तुतः परिच्छेदः । सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वं सर्वापि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह-सत्त्वेति ॥ यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र समाप्यते, तत्प्रज्ञानमिति । तन्न, तन्मणि मायाया वा समाप्तिमन्मगत् । न च य कार्यस्य विभागः स चेतनानविष्टिनाऽचेतने समाप्त इति व्यामिश्रितं सर्वत्राचेतनं चेतनाप्रधानदर्शनादित्याह-कार्येति ॥ एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः । यत्तु यत्परिमितं, तदव्यक्तप्रकृतिपूर्वकमिति व्याख्यातं, तस्यापि गुणधनादिषु परिमितेभ्यो व्यभिचारः । एतेन मन्त्रशोखे प्रवृत्तिविशाराभावाच्चेतनविकाराणामचेतनमेव प्रवृत्तिरिति निरस्तम् । चेतनाविष्टिताऽचेतनप्रवृत्तिश्चेति सादृश्योपपत्तिः । “नविच्छेदनात्वाद्” [व्यास, २ । १ । ४] इत्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च । एवं चेतनावीनकारणशक्तिः कार्यप्रवृत्तिसम्भवाच्छक्तिः प्रवृत्तिरिति मन्त्रासिद्धमिति भावः ॥ १ ॥ मन्त्रमन्त्रचेतन कारणेन नानुमात्रव्यम् । तस्य तृष्ट्यर्थं प्रवृत्तेस्तु प-पत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुपपन्नं सत्र योजनीयम् । रचनाप्रवृत्त्यो को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिसत्त्वमाह-साम्येति । गुणानां विच्छेद साम्यावस्था तत्त्वानां प्रत्ययः । तदा न किञ्चित् कार्यं भवति ।

मायती ।

तत्र सादृश्यागङ्गात्वात्प्रवेष्टेनानेकान्तिकमिति द्वयनित-सत्त्वरजस्तमसामिति । यदि ताव परिमितत्वमिवत्ता, सा नमसोऽपि नारायणव्यापरो हेतुः परिमाणोऽपि । अथ न योजनादिभिर्न व परिमाणविपक्षां नमसो नूनं किं तत्र व्यापिताम्, अथ यापि च नमस्तमात्रादे । न हि कार्यं कारणं वापि, किन्तु कारणं कार्यव्यापीति परिमितं नमस्तमात्राच्च यापि वात् । इत्त मन्त्ररजस्तमसामपि न परस्परं व्याप्नुवति, न न सत्त्वात्तरपूर्वकत्वेनैवामिति व्यभिचारः । न हि यथा ते कार्यगतताविष्टमेव नानि परस्परं निशितं गित्य कार्यकारणमायामावात् । परस्परमसर्गमात्राद्विशिष्टतां नास्ति । न हि चित्तशक्तिः दृष्टव्येति या तं स्मृत्यने, ततश्च मन्त्रावका गुणा एव परिमिता । एव चित्तशक्तिरपि गुणैर्मन्त्रैर्वा सापि परिमित्यनेनान्तरपरिमितत्वस्य हेतोरिति । तथा कार्यकारणविभागोऽपि समन्वयवद्भेद इत्याह-कार्यकारणभावास्त्विति ॥ १ ॥ प्रवृत्तेश्च । न केचन रचनाभेदा न चेतनाप्रधानमन्त्रेण भवत्यपि तु साम्यावस्थायां प्रवृत्तिरित्यस्य, तथा च यदुक्ता वसिष्ठस्तदङ्गमिभूतं न तदनुगुणतया स्मितामङ्गात्, एव हि आनन्दगिरिय-व्यायनिर्णयः ।

प्रत्याह-मत्त्वेति । समर्गपूर्वकप्रपन्न इति गुणानां समुपपत्तेरनुपपत्तिरनुपपत्तिरित्यर्थः । प्रवृत्ति-विकारतुल्यसम्भवास्तुमानस्य प्रवृत्तप्रधानिगोपमाह-कार्येति । भिन्नं न सत्त्वाचेतनपूर्वकं कार्यमात्रा-प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्तु ‘शक्तिः प्रवृत्तेश्च’ इति तत्राऽऽ-प्रवृत्तेश्चेति । प्रवृत्तेश्चातुपपत्तिर्नाऽऽनु-मानिक कारणमिति योजना । यद्यपि मन्त्रमन्त्रस्य कारणस्य प्रवृत्तिरपि निरस्त्येतत् तथापि तु यथायथा कार्यस्यापि सा निरस्त्येव भवतीति ‘शक्तिः प्रवृत्तेश्च’ इत्यस्य हेतोरित्युक्तोपदर्शनमिदं यथाशयानाह-आम्नामिति । यथा सा रचनायां प्रवृत्तिरित्यस्या मन्त्रयनुपपत्तिरपि यस्यानं तागाह-साम्येति । न केचन

रचनानुपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६३३)

प्रवृत्तिस्सत्त्वरजस्तमसामद्वाङ्मिमात्ररूपापत्तिर्विशिष्टकार्यस्याभिमुखप्र-
वृत्तता, सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते ॥ मृदादिष्व-
दर्शनाद्रथादिषु च ॥ न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनास्सत्त-
श्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्बालाधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृ-
त्तयो दृश्यन्ते ॥ दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः ॥ अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचे-
तनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति ॥ ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य
न दृष्टा ॥ सत्यमेतत् ॥

रत्नप्रभा ।

प्रथमाभासप्रसङ्गात् । शिल्पादौ साम्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति । ततः कस्यचिद्रूपव्याप्त्यनुवृत्तत्वेन
प्राधान्यं, कस्यचिद्रूपं शेष-व्यभिचाराङ्गिमात्रं भवति । तस्मिन्सति महदादिकार्योत्पादनात्मिका
प्रवृत्तिः । तथा विविक्तकार्यविन्यासो रचनेति शब्द इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्ति-चेतनाधिष्ठानवृत्ति-
प्रवृत्तिनाद्रथादिप्रवृत्तिरित्याह-सापीति । विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । केचित्तु
भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानाधिष्ठिताऽच्चेतनप्रवृत्तिरुक्तमिति शक्तिं प्रवृत्तिरिति विद्वाचक्षते ।
अस्यापि गुणेषु व्यभिचारः, कार्यविशेषणे च विवृता, प्रवृत्तिशक्तिरे सति कार्यस्य घटा-
दिषु चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिरुक्तत्वेनोक्तसाध्यविद्वेजेन व्याप्तिदर्शनादिति “प्रवृत्तेश्च” इति सूत्रेण ज्ञापि-
तम् । ननु लोके स्वतन्त्राच्चेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यति, तत्राह-
दृष्टाच्चेति ॥ अनुमानशरणस्य तत्र दृष्टान्त विनाऽनीन्द्रियार्थसिद्धययोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य
प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य सृष्टौ प्रवृत्तिर्वाच्या । सा न युक्तं साम्यं शङ्कते-नन्विति । शुद्धचेतनस्य
प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति-सत्यमिति ॥ तर्हि केवलस्याच्चेतनस्य प्रवृत्तिमिदं । अन्यथा सृष्ट्ययोगात्,
मामसी ।

गुणप्रधानप्राथम्यं सत्यस्य महदादौ कार्यं वा प्रवृत्तिः, सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति । न हि चेतनाधि-
ष्ठानमन्तरेण सृष्टिपण्डे प्रगनेऽङ्गभावेन चक्रदण्डसंघट्टितसूत्रादयोऽवतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधिष्ठान-
सिद्धिरिति ‘शक्तिः प्रवृत्तेश्च’ इत्ययमपि हेतुः साम्यायो विद्वा एवेयुक्तं वक्तव्यम् । अत्र साम्यशब्दो
द्वयति-ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति । अयमभिप्रायः-तथा विपक्षविपक्षेनास्मद्वेत्तुं दूषयित्वा
केवलस्य चेतनस्यैव साम्यनिर्देशस्य जगदुत्पादानाय निमित्तत्वं च समर्थनीयम् । ननुक्तम् । केवलस्य चेतनस्य
प्रवृत्तेर्दृष्टान्तार्थमिदमनुपपन्नमिति । औपनिषद्सु चेतनहेतुका तावदेव साम्यं प्रवृत्तिमनुपगच्छन् पश्चात्
व्यपक्षमत एव समाश्रम्यामी-यमभिमानाह-सत्यमेतत् । न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेः । साध्य
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रचना न पुना रचनार्थे-वाशयाह-सत्त्वेति । तस्या रचनार्थस्य स्वरूपति-विशिष्टेति । न हि साम्या-
वाशया प्रगनस्य विचित्रविकाररचनाभिमुखत्वेन प्रवृत्तिरवश्यं तथा च गुणवैषम्यावत्तेभ्यो रचनार्थे-
व्याख्येयमित्यर्थः । निमित्तं न प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वेन चेतन-वामनतदित्याह-सापीति । दृष्टान्तस्य साम्य-
वेक्यमनुवृत्ति-न हीति । तेषु स्वतन्त्रेषु प्रवृत्त्यभावेऽपि प्रगने तथापि ना व्याप्तिरित्यवस्थापनाश-
याऽह-दृष्टाच्चेति । अचेतनं मृदादि चेतनानाधिष्ठिता प्रवृत्तिशक्तिरूपं दृष्टं तत्रादृष्टे प्रधानेऽपि
स्वतन्त्रे प्रवृत्तिशक्तिरित्यभिनि कथनाया दृष्टानुगतिनादित्यर्थः । अनुमानरुद्ध निगमयति-अत इति ।
तन्मन्त्राद्यनुपपत्तिं दृष्टान्तविषयमिदं । अचेतनस्य प्रवृत्तिं प्रवृत्तिना केवलचेतनस्य वा तस्यैव
तत्सदृश्यं वा प्रवृत्तिर्भविष्येति विख्यातस्य दूषयनाशङ्कते-नन्विति । केवलस्य चेतनस्य
प्रवृत्तिरित्येवोक्तमिति-सत्यमिति । तर्हि केवलस्याच्चेतनस्यैव प्रवृत्तिरित्याशयाऽह-

तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा ॥ किं पुनरत्र युक्तं-यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा, उत-यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति ॥ ननु यस्मिन्देश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तम् ॥ उभयोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथा-दिवत्प्रत्यक्षः ॥ प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य दृष्टमिति ॥ अत एव च प्रत्यक्षं देहे

रत्नप्रभा ।

तत्राह-तथार्पीति ॥ केवलस्य चेतनस्याप्रवृत्तावपि चेतनाऽचेतनयोर्मयः सम्प्रदात् सृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ इमं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषयति-न त्विति । सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयेव दृष्टा, न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य कचित्प्रवृत्तिर्दृष्टा । तस्मान्न चेतनात्प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ मतद्वयं ध्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति-किं पुनरिति ॥ यस्मिन्चेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा, तस्यैव सा । न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमतं साधु-उत-येन चेतनेनाश्वादिना सयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा सात्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह-नन्विति ॥ उभयोः प्रवृत्तिरदाश्रययोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तिरुपपत्तावदष्टं चेतनप्रवृत्तिर्न कल्प्येति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिः, तत्राह-प्रवृत्तीति ॥ जीवदेहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं लिङ्गं दृष्टमिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवदेहः, सात्मकः, प्राणादिमत्त्वाद्, व्यतिरेकेण रथादिप्रवृत्त्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः स्वाश्रयादयेन ज्ञानयता सह भूता, प्रवृत्तित्वादयप्रवृत्तिवदित्यनुमानान्तरस्मृचनस्य प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तम् । सद्भावसिद्धिरयं, न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः । अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वशकाशस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि लिङ्गमित्याह-अत एवेति ॥ अप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः । देहान्वात्मनः प्रत्य-
भामती ।

आह-न त्वचेतनसंयुक्तस्येति । तुल्यं औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति । अचेतनाश्रयेव सर्वा प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया कचिदपि । तस्मान्न चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः । औपनिषदो गूढा-मिसिद्धिः प्रश्नपूर्वकं किं दृष्टा-किं पुनरत्रेति । अत्रान्तरे सांख्यो ब्रूते-ननु यस्मिन्निति । न तावच्च-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपीति । चेतनमात्रस्यादृष्टाऽपि प्रवृत्तिरुपपत्तिरुक्तत्वात् किमप्यचेतनाधीना चेतनार्धेनेत्र किं न स्यादित्यर्थः । उभयसंबन्धात्प्रवृत्त्युपपत्तावपि चेतनस्य तदाश्रयत्वादक्षेणादचेतनस्यैव तदक्षेणात्तस्यैव प्रवृत्तिर्गतिं मय्यानो द्वितीयं निगजुर्वनाशङ्कते-न त्विति । तुल्यं चेतनस्य जगत्सर्गे प्रवृत्तिरिति मतस्यादृश्यत्वं । सर्वप्रवृत्तिरचेतनाश्रयेन दृष्टा न तु चेतनाश्रया तत्र सिद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रश्नपूर्वकं सिद्धान्ती गूढा-मिसिद्धिर्विशुद्धानि-किं पुनरिति । केवलस्य चेतनस्याचेतनस्य वा प्रवृत्त्यदर्शनदशायामिति सन्मर्थः । यस्मिन्नित्यचेतनस्य रथादंशुक्तिः । तस्येति सयोगिनश्चेतनस्याभिधानम् । तत्र सांख्यो ब्रूते-नन्विति । युक्तत्वे हेतुमाह-उभयोरिति । प्रवृत्तिरदाश्रययोरिति यावत् । आत्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वात्प्रवृत्तिरदाश्रय-योस्तुल्यं प्रत्यक्षत्वं पक्षान्तरेऽप्रीत्याशस्याऽऽह-न त्विति । प्रत्यक्षत्वाभावे कथमात्मसिद्धिरित्याशयात्तु-मानादित्याह-प्रवृत्तीति । अनुमानमिदं चेतनस्य न प्रवृत्त्याश्रयेनेति दर्शयितुमेवकारः । कथमनु-मानमित्यपेक्षायां तत्प्रकारं सूचयति-केवलेति । वैश्वश्रव्यं प्राणादिमत्त्वं । इतिहा-दो यस्मादर्थः । जीवदेहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वाच्च यः सात्मको न स प्राणादिमत्त्वात् रथ इत्यनुमानात्तत्सद्भावमात्रं सिद्ध्यतीत्यर्थः । केवलचेतनो न प्रवृत्त्याश्रयतया प्रत्यक्षो भवतीत्यत्र लिङ्गमाह-अत एवेति । केवल-

सति दर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चेतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रति-
पन्नाः॥तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति॥तदभिधीयते॥न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने
प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेनि ॥ भवतु तस्यैव सा ॥ सापि चेतनाद्भवतीति
ब्रूमः । तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् ॥ यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि
दाहप्रकाशलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वल-
नादेव भवति । तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात् । तद्वत् ॥ लोका-
यतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्य-

रत्नप्रभा ।

क्षये भ्रमासम्भवादिति भावः । दर्शनात्, प्रवृत्तिचेतन्ययोरेति शेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयचमचेतनम्दे-
वैयुक्तमज्ञादित्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं मिदानी साधयति-तदभिधीयते इति ॥ रथादिप्रवृत्तांश्चादि-
चेतनस्यान्यव्यतिरेकी स्पृष्टौ । तान्या चेतनस्य प्रवर्तकत्वं वागानामपि सम्मतमित्याह-लोकायतिका-
नामपीति ॥ यः प्रवर्तकः सः, इत्य प्रवृत्तिमानश्चादिवदिति व्यातिरात्मनि व्यापकाभावात् प्रवर्तकत्व-

भामती ।

ततः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमोक्षयते, केनच प्रवृत्तिस्तदाश्रयश्चाचेतनो देहर्थादिः
प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्त्वनिमित्तं न तु चेतननिमित्तम् । सद्भावमात्रं तु तत्र चेतनस्य
गम्यते रथादिदेहक्षयाज्जीवदेहस्य । न च सद्भावमात्रेण कारणत्वसिद्धिः न भूदाकाश उत्पत्तिमता घटा-
दीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वत्रेति । तदनेन देहातिरेके मन्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तमा-
योऽस्तीत्युक्तम् । यतश्चास्य न प्रवृत्तिहेतुभायोऽस्ति, अत एव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादमपि चादर्श-
नादेहस्यैव चेतन्यमिति लोकायतिकाः प्रतीयन्ताः, तथा च न चिदात्मनिमिता प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । तस्मान्न
रचनायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारणत्वसिद्धिर्जगत् इति । औपनिषदः परिहरति-तदभिधीयते । न ब्रूम इति ।
न तावत् प्रत्यक्षानुमानागमसिद्धः शरीरो वा परमात्मा वास्माभिरिदानीं साधनीयः, केवलमस्य प्रवृत्तिं प्रति
कारणत्वं यत्कल्पम् । तत्र मृतशरीरे वा रथादी यानभिहिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् । तद्विषये च प्रवृत्तिदर्शना-
दन्यव्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तिर्निधीयते, न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो भवेत् । भूत-
चेतनिकानामपि चेतनाप्रिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्रागिराद् इत्याह-लोकायतिकानामपीति ।
इयादेतत् । देहः स्य चेतनः करचरणादिमान् स्वस्यापारेण प्रवर्तयतीति युक्तं, न तु तदतिरेकं कृतस्य-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

क्षेतनो यतो न प्रपक्षी भवत्यत एव लोकायतानां गिरादोऽन्यथा व्यतिरिक्तात्मनि गिरादो न स्यादि-
त्यर्थः । दर्शनात्प्रवृत्तिचेतनस्य चेत्यप्याहारः । चेतनाश्रयप्रवृत्तिप्रयक्षा प्रयक्षा चचेतनाश्रयेति श्रिते
फलितमाह-तस्मादिति । अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वमुपेत्य चेतनस्य तत्र प्रयोजकत्वेऽन्यमिति परिहरति-
तदभिधीयते इति । अचेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयमेव माध्वेन किं वा प्रवृत्तेचेतनानेनैवैवमिति विरु-
ह्याऽऽयमज्ञाकरोति-नेत्यादिना । द्वितीय प्रयाह-सा त्विति । प्रवृत्तेचेतनहेतुत्वेऽन्यव्यतिरेकी
प्रमाणमपि-तद्भावे इति । न च रथादी प्रागायमानोऽपि प्रवृत्त्यमायामभावात्प्रतिरेकादिभिः । प्रागा-
देरपि रथादिवदचेतनत्वाचेतनातीतप्रवृत्तिकृतानुमानाप्रागादीनां च प्रागायन्तरामोऽपि प्रवृत्तिदर्शना-
दिति भावः । अयमगताऽपि प्रवृत्तिरन्याधीनेत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । तत्रान्यन्यव्यतिरेकी दर्शयति-
तत्संयोग इति । तथोक्तान्यामन्यव्यतिरेकान्यामचेतने दृष्टाऽपि प्रवृत्तिभेदेन गमयतीति चेतनहेतु-
त्वाह-तद्वदिति । लोकायतानां चेतनस्यैवानुपलभ्यमानात्कल्पमन्यादिना तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजकत्वनिपाश-
क्याऽऽह-लोकायतिकानामिति । अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वेऽपि प्रवृत्तेचेतनाधीनत्वाभावात्कल्पमिति
मिदन्तिना स्वाभिनिधिक । सत्रेति प्रवृत्तिमात्रेण राजप्रवृत्तीनां प्रवर्तकयोऽयमादात्मनस्तदभावात्

विप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् ॥ ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो
विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति
चेत् ॥ न ॥ अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोप-
पत्तेः ॥ यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको
भवति, यथा वा रूपादयो विषयास्त्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरा-
दीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरस्सर्वगतस्सर्वात्मा
सर्वज्ञस्सर्वशक्तिश्च सन्सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् ॥ एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रव-
र्तकत्वानुपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमाया-
वेशवशेनाऽसकृत्प्रत्युक्तत्वात् ॥ तस्मात्सम्भवति प्रवृत्तिस्सर्वज्ञकारणत्वे,
न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

मिति कश्चिच्छङ्कते-नन्विति ॥ मयादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति परिहरति-नेति । वस्तुतः एकत्वे-
ऽपि कल्पित द्वैतं प्रवर्त्यमस्तीत्याह-नाविद्येति ॥ अविद्याया कल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तयैवाविशारूपया
मायया य आवेशश्चिदात्मनः कल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्गमिष्यादिकमीश्वरस्येत्युक्तत्वात्
भाष्यती ।

नित्यश्चेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकस्यमायः प्रवृत्त्यमायात् प्रवर्तको युक्त इति चोदयति-ननु तवेति ।
परिहरति-न अयस्कान्तवद्रूपादिवच्चेति । यथा च रूपादय इति । सांख्यानां हि स्वदेशाया
रूपादय इन्द्रिय विकुर्वन्ते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थाकारेण परिणमत इति स्थितिः । संप्रति चोदकः
स्वामिप्रायमाविक्ररोति-एकत्वादिति । येषामचेतन चेतन चास्ति तेषामेतनुज्यते यत्तुं चेतनाधिष्ठित-
मचेतनं प्रवर्तत इति । यया योगिनामीश्वरादिनाम् । येषां तु चेतनातिरिक्त नास्त्यद्वैतवादिनां, तेषां
प्रवर्त्याभावे क प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः । परिहरति-न । अविद्येति । कारणभूतया व्यलक्षण-
याऽविद्याया प्राक्सर्गोपचितेन च विश्लेषस्कारेण यत् प्रत्युपस्थापितं नामरूपं तदेव माया, तदावेशेनोक्त-
चोद्यस्यासकृत्प्रत्युक्तत्वात् । एतदुक्तं भवति-नैव सृष्टिर्वस्तुसती येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्वितीयस्यामायादनु-
युज्येत । काल्पनिक्यां ॥ सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं मायामयम् । ययाहुः-‘सहायास्तादृशा
एव यादृशी भवितव्यता ।’ इति । न चैवं ब्रह्मोपादानत्वव्याघातः, ब्रह्मण एव मायावेशेनोपादानत्वसत्त-
द्विष्टानत्वाज्जगद्विभ्रमस्य, रजतविभ्रमस्येव शुक्तिकाविष्टानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवयम् ॥ २ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रवर्तकतेति शङ्कते-नन्विति । लोकसिद्धेन सांख्यसम्पन्नेन च दृष्टान्तेन निराचष्टे-नेत्यादिना । लोक-
सिद्धदृष्टान्तं विद्मोति-ययेति । द्वितीयमुदाहरणं प्रपञ्चयति-यया वेति । दृष्टान्तयोर्दार्ष्टान्तिकमाह-
एवमिति । तस्य प्रवर्तकत्वार्थं प्रवर्त्यसंख्यमाह-सर्वगत इति । सर्वमूर्तेसंयोगं व्यावर्तयति-सर्वा-
त्मेति । बुद्धिपूर्वकारिणो हि प्रवर्तकत्वं दृष्टमित्युपेत्यत्रापि तदापादयति-सर्वज्ञ इति । ईश्वरस्य सर्व-
प्रवर्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह-सर्वेति । सर्वान्तेत्युक्तमद्वितीयत्वं श्रुत्या चोदयति-एकत्वादिति । कस्य-
तस्य द्वैतस्य प्रवर्त्यत्वसमवायमायोपाविकस्येश्वरस्य प्रवर्तकत्वमविरुद्धमिति परिहरति-नाविद्येति । अथा-
दितिर्वाच्याऽविद्या तया प्रत्युपस्थापिते कल्पिते नामरूपे एव मायाकार्यत्वान्माया तत्राऽऽवेशोऽय-
स्तच्चिदात्मनश्चरन्तद्वशेन तस्येश्वरादिमायस्यासकृदुक्तत्वेनास्य चोद्यस्य प्रत्युक्तत्वान्नैवमित्यर्थः । स्वप्ने
रचनार्थप्रवृत्त्युत्पत्तिमुपमन्त्रि-तस्मादिति । परमने ननुपपत्तिं निगमयति-न त्विति ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतद् । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धयर्थं प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते, एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति ॥ नैतत्साधूच्यते ॥ यतस्तत्रापि पयोऽभ्युनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे । उभयथादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्तेरदर्शनात् ॥ शास्त्रं च-“योऽप्सु तिष्ठन्नद्रजोऽन्तरः” [वृ० ३।७।४] “योऽपोऽन्तरो यमयति” [वृ० ३।७।४] “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यस्यन्दन्ते” [वृ० ३।८।९] इत्येवञ्जातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दि तस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति ॥ तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोऽभ्युवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेनोस्तेनैच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः ॥ वत्सचोपणेन च पयस आकूष्यमाणत्वात् ॥ न चाभ्युनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा । निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यन्दनस्य ॥ चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शित-

रत्नप्रभा ।

चोद्यावसर इत्यर्थः ॥ २ ॥ अनादिजडस्य प्रवृत्तिः, चेतनार्थानां, प्रवृत्तिनाद्, रपादिप्रवृत्तिरिति स्थितम् । तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमवेन उक्तानुमानादागमेन च साध्यसिद्धेर् व्यभिचार इति सूत्र व्याचष्टे—स्यादेतदित्यादिना ॥ साध्यपक्षेति । साध्यवता पक्षेण तुल्यचादित्यर्थः । अनुपपन्नानो न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्यादेः सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह—चेतनायाश्चेति ॥ उपदर्शितमनुमानागमाभ्यामिति शेषः । सूत्रकारस्य—“क्षीरवदि” [व्या० सू० २ ।

भामती ।

पयोऽधुवञ्चेत्तत्रापि । यथा पयोऽधुनोश्चेतनानभिष्टितयो हत एव प्रशस्तिरने प्रज्ञानस्वापीति शङ्कर्यः । तत्रापि चेतनाभिष्टितत्वं साध्यं, न च साध्येनैव व्यभिचारः, तथा साधनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्, सर्वत्राप्यसुलभावात् । न चासाध्यम् । अत्रापि चेतनाविष्टानस्यागमसिद्धत्वात् । न च सारक्षेण व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । साध्यपक्षेऽप्युपलक्षणम् । सारक्षेणैव साधन्यादिन्यपि द्रष्टव्यम् । ननु 'उपसहार-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ऐव चेतनस्य मृदादेरदृष्टादपि प्रवृत्तिरप्यभूत्साम्यस्य दृष्टेयचेतनकारणत्वशेऽपि प्रवृत्तिः सम्भ-
 वतीति शक्तिरिति परिहरति—पयोमधुवादीति । मूत्रे सदासाम्यं भिन्नत्वे—स्मादेतदिति । क्षीर-
 द्वापि चेतनसिद्धितस्यैव प्रवृत्तिरित्याशयं निदिनाष्ट—स्वभावेनेति । तत्र प्रवृत्तेरप्यसाम्यमाह—
 वत्सेति । येष्वप्यचेतनस्याप्रवृत्तिरपि सारं व्यभिचारमुक्तं ज्ञेयं व्यभिचारमाह—यदा
 चेति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । पुष्पाणाम् भोगध्वारवर्धः । तत्रातीति पतितत्वरूपं
 स्याच्छे—नेतदिति । कथमनुमानमियुक्ते तत्रकारं मृगयति—उभयवादीति । मित्राणां प्रवृत्तिभेदना-
 धिष्ठानपूर्विकाश्चेतनप्रवृत्तिनात्सप्रतिपन्नप्रवृत्तिविषयानुमानादयोमधुनोरपि पक्षान्तर्भावान्न व्यभिचारसम्भ-
 वः । किंच, शास्त्रेण तत्रापि चेतनसिद्धिरित्यस्य निन्दित्वेन तत्राशयं व्यभिचार इत्याह—शास्त्रं चेति ।
 तस्यार्थं सक्षिपति—समस्तस्येति । शास्त्रानुमानान्यां सिद्धयर्थमुपमर्या—तस्मादिति । साध्यवशनि-
 क्षिप्तत्वं साध्यवति पक्षे प्रतिष्ठानेन । तत्र सवशनिक्षिप्तस्याप्युपपन्नम । अनुसंधातो न व्यभिचार-
 मूमित्यर्थः । इत्थं क्षीरदृष्टान्ते व्यभिचारो नास्तीत्याह—चेतनायाश्चेति । केन चेतनस्य वयसो न प्रवृत्ति-
 रित्यत्र हेत्वन्तरमाह—वत्समर्चापणनेति । अमुष्मन्तेऽपि सूर्यानेश्वर्यं चेतनानवेश्य या प्रवृत्तादिति निर-
 न्यासस्य वृत्त्यति—न चेति। द्वितीयं निरहरति—चेतनेति । उपरहितं, शास्त्रेणैव हेतुः । मृत्कारस्य पूर्वावधि-

तम्, “उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि” [व्या० सू० २ । १ । २४] इत्यत्र तु बाह्यानिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोक-
दृष्ट्या निदर्शितम् ॥ शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवेधरापेक्षत्वमापद्यमानं न
पराणुद्यते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सांख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानम् । न तु तद्व्यति-
रेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति ॥
पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इति ॥ अतोऽनपेक्षं प्रधानम् ।
अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते, कदाचित् परि-
णमत इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तिमत्त्वान्महामायत्वाच्च
प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते ॥ ४ ॥

रत्नप्रमा ।

[२४] “तत्रापि” इति च वक्तुः पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च, सूत्रद्वयमित्यविरोध-
माह—उपसंहारेति ॥ ३ ॥ अतु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म, पुरुषो वा प्रवर्तकः, इत्याशङ्क्य सूत्रं
प्रवृत्तम् । तद्व्याचष्टे—सांख्यानामित्यादिना । प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनवस्थितः पुरुषस्तूदासीन-
त्वात्कदाचित्सृष्टिप्रवृत्तिः, कदाचित् प्रपञ्च इत्युक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याऽचेतनत्वात्,
मायती ।

दर्शनात्’ इत्यप्रानपेक्षस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता, इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षा प्रवृत्तिः प्रतिपाद्यत इति कुतो न
विरोध इत्यत आह—उपसंहारदर्शनादिति । स्थूलदर्शिलोकामिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत
इत्यर्थः ॥ ३ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् । यद्यपि सांख्यानामपि किञ्चित्कर्मवासनावासितं
प्रधानं साम्यावस्थायांमपि तथापि न कर्मवासनाः तर्ग्येयशते, किन्तु प्रवानमेव स्वकार्यं प्रवर्तमानमधर्म-
प्रतिबद्ध सन्न सुखमयी मृष्टि कर्तुमुत्सहति इति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते । एवमधर्मेण धर्मप्रतिबन्धो-
ऽपनीयते दुःखमय्यां सृष्टौ । स्वयमेव च प्रधानमनपेक्ष्य सृष्टौ प्रवर्तते । यथाहुः—‘निमित्तमप्रयोजक
प्रकृतीनां वरणमेदस्तु ततः क्षेत्रिकयत्’ इति । ततश्च प्रतिबन्धकापनयसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिहिते
इत्यागन्तोपेक्षणीयस्याभावात् सदैव साम्येन परिणमेत वैयर्थ्येण वा, न स्वयं कदाचित्कः परिणाममेव
उपपद्येत । ईश्वरस्य तु महामायस्य चेतनस्य लीलया वा यदृच्छया वा स्वभाववैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाका-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रोधमाशङ्क्य परिहरति—उपसंहारेति । लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या चेति सूत्रद्वयमविरोधमित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रधानस्य
स्मृतान्त्येण प्रवृत्त्यसंमयेऽपि धर्माधर्मपेक्षया प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—व्यतिरेकेति । व्यतिरेकानवस्थिति
दर्शयितुं परपक्षमनुवदति—सांख्यानामिति । सप्रति व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयति—नेत्यादिना । धर्मादेः
सत्त्वेऽपि प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रोपयोगादकादाचित्कत्वाच्च न कादाचित्कप्रवृत्त्यादिप्रयोजकतेति भावः । कि-
ञ्च, प्रधानान्तर्भूतत्वाद्धर्मादेर्न तन्प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वम् । न हि किञ्चिदपि प्रधानातिरिक्तं तन्मते मम-
तमस्ति । न च तदेव तत्प्रवृत्त्यादौ प्रयोजनीमवतीत्यामप्रेत्याऽऽह—बाह्यामिति । मा भूद्धर्मादिप्रधानस्य
प्रयोजकं निवर्तकं वा पुनस्तु तन्प्रेयाशङ्क्याऽऽह—पुरुषस्त्विति । अपेक्षणीयामावादनपेक्षत्वे प्रधानस्याऽगन्तु-
कप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुपपत्तिरिति फलितमाह—इत्यत इति । परपक्षेऽनुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपपादयति—ईश्व-

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतद् । यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि बहुदाद्याकारेण परिण-
स्पत इति ॥ कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते ॥ निमित्तान्-
न्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चित्निमित्तान्तरमुपलभेमहि, ततो यथा-
कामं तेन तेन निमित्तेन तृणानुपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि, न तु सम्पा-
दयामहे । तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः । तथा प्रधानस्यापि
स्यादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ भवेत्तृणादिवत्प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामः ।
यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत । न त्वभ्युपगम्यते ।
निमित्तान्तरपल्लवैः ॥ कथं निमित्तान्तरपल्लवेष्वन्यत्राभावात् ।
धेनवेव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति ॥ न प्रहीणमनहुहाद्युपभुक्तं
वा ॥ यदि हि निनिमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसम्यन्धादन्यत्रापि तृणादि
क्षीरीभवेत् ॥ न च यथाकामं मानुषेर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येता-
वता निनिमित्तं भवति ॥ भवति हि किञ्चित्कार्यं मानुषसम्पाद्यं,

रत्नप्रभा ।

सदाऽसत्त्वाच्च, - न कादाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥ ४ ॥ पुनरपि दृष्टान्तवदप्रधानस्य स्वत-
एव कादाचित्कप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निषेधेन सूत्रकार-अन्यत्रेत्यादिना ॥ पृच्छति-कथमिति ॥ उत्तर-
निमित्तान्तरेति ॥ धेन्यादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तयति-अत्रोच्यत इति ॥ प्रहीण नष्टम् ।
यदुक्तं क्षीरस्य स्वेच्छया सम्पादयितुमशक्यत्वात्कामानि कृतमिति तत्राह-न च यथाकाममिति ॥ ५ ॥

भामती ।

पक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्यते एवेति ॥ ४ ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् । धेनुपशुक्तं हि तृण-
पत्रादि यथा म्यमान एव चेतनानपेक्ष क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचेतन्यपेक्षस्येत, उपयोगमात्रे
न दोषश्चास्ति । एव प्रधानमपि स्वभावेन एव परिणम्यते एतन्न चेतनेनेति शङ्कार्थः । धेनुपशुक्तस्य तृणादेः
क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्र निषिध्यते, उत चेतनम् । न तावन्नानित्यत्वात्, धेनुदेहस्यस्योदपेक्ष
न दूषादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य समगत् । बुद्धिपूर्वकारं तु तत्परीक्षर एव सर्वत्र संभवतीति शङ्कानिरा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रम्येति ॥ ४ ॥ चेतनमचेतनं वा निमित्तमनेकेषु प्रधानस्य परिणामो न युक्त इत्युक्तमिदानीं तदभावेऽपि प्रवृत्तेर्दृष्ट-
त्वात्कथमनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-अन्यत्रेति । तत्रव्याख्यानमात्राद्विद्वानाह-स्यादेतदिति । दृष्टान्ते निरपेक्षत्वं
निधायैव पृच्छति-कथमिति । योगानुपपत्त्येव त्वेव त्वेव-निमित्तान्तरेति । तदनुपपत्तिरिति व्यतिरेकज्ञाया
स्फोरयति-यदि हीति । योगानुपपत्त्या निमित्तान्तरमात्रं सिद्धं फलितं दृष्टान्तमुपलभ्य दृष्टास्ति-
कमुपपत्तिरिति-तस्मादिति । धेन्याधेतनस्य क्षीरपरिणामे नानि कारणानि किंतु तृणाद्युपयोगेनोप-
कारितेति चोपपत्त्यै सममन्तरयति-अत्रेति । 'न तृणादिवत्' इति भागं विभक्तो-भवेदिति ।
आकङ्क्षापूर्वकं मूलतत्त्वमादत्ते-कथमिति । तृणादेः सर्वत्र वा क्षीरं भावे निरपेक्षं चेतने वेति वि-
न्याऽऽह दोषमाह-धेनवेति । एतन्न त्वेव त्वेव-चेतनमिति । अनहुहाद्युपभुक्तमिति
तु मा'प उपभुक्तं नाऽऽह दारयन् । एतदेव व्यतिरेकज्ञाया विवृणोति-यदि हीति । क्षीरं भावेन तृणा-
देर्निरुपपत्तिः । पशु निमित्तान्तरपल्लवमे तेनैव निमित्तेन तृणानुपादाय यथाकामं क्षीरं मत्पादयामिति
तत्राऽह-न चेति । चेतनानपेक्षत्वं प्रत्याह-भवति हीति । अनुभ्यागो तृणादिना क्षीरस्त्वारन

किञ्चिद्देवसम्पाद्यम् ॥ मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येव स्वोचितेनोपायेन
तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयितुम् ॥ प्रभृतं हि क्षीरं कामयमाना प्रभृतं
घासं धेनुं चारयन्ति ॥ ततश्च प्रभृतं क्षीरं लभन्ते ॥ तस्मान्न तृणादि-
वत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् ॥ अथापि नाम
भवतश्चङ्गामनुरुध्यमानास्स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपग-
च्छेम । तथापि दोषोत्पज्येतैव ॥ कुतः ॥ अर्थाभावात् ॥ यदि तावत्स्वा-
विकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्यते, ततो यथैव
सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते, एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इत्यतः
प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत ॥ स यदि
ब्रूयात्सहकार्येन केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानम-
वृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं-भोगो वा स्यादपवर्गो वोभयं वेति-भोगश्चे-
त्कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेत् अनिमोक्षप्रसङ्गश्च ॥
अपवर्गश्चेत्प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् ।

रत्नप्रभा ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थेति । प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः । स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्यपेक्षाभाव-
प्रसङ्गादित्येकोऽर्थः । तत्रैवापत्तिरित्यतः प्रधानमिति । उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादि-
त्यर्थः । अर्थासम्भवात् स्वतः प्रवृत्तिरित्यन्तरं शाङ्खायकेणमाह-स यदीत्यादिना ॥ प्रयोजनमपेक्षित
चेद्वक्तव्यमित्याह-तथापीति ॥ कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्यातिशयस्याऽऽधातुमशक्यत्वादव्यासा-
मामयी ।

करणस्यार्थः । तदिदमुक्तम्-किञ्चिद्देवसंपाद्यमिति ॥५॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । पुरुषार्थपेक्षा-
भावप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम्-एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इति । अथ वा पुरुषार्थाभावादिति
योग्यम् । तदिदमुक्तम्-तथापि प्रधानमवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यमिति । न केवलं तात्त्विको भोगो-
ऽनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य न सम्भवति, अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं
प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं, भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव कुर्यान्न मोक्षं, तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । अपवर्ग-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दुःस्वरमित्युपलोक्योक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह-मनुष्या इति । तेषामुचितोपायोपादानेन तृणान्वा-
दाय क्षीरसंपादनसामर्थ्यमेषोदाहरति-प्रभृतमिति । तृणादेः स्वामान्निकारणामासंभवे दियते फलित-
माह-तस्मादिति ॥ ५ ॥ प्रधानस्य स्वाभाविकी प्रवृत्तिमुपेत्यापि दूषयति-अभ्युपगमेऽपीति । दृष्ट-
मनुष्याभ्युपगमेऽपीति भागमपेक्षितं धूर्यव्याकरोति-स्वाभाविकीति । प्रथम्युक्तं हेतुपादते-कुत इति ।
परमिप्रायमनूय प्रयोजनान्पेक्षामाश्रयप्रसङ्गादित्येवमस्तथा हेतुं व्याचष्टे-यदीति । प्रसङ्गकृतं प्रतिज्ञाहानिं
प्रदर्शयति-इत्यत इति । हेतोर्थान्तरं वक्तुं शङ्कते-स यदीति । व्यवस्थापकामावाप्तेषा व्यवस्थेयमि-
ष्ट्यर्थार्थममगादिनि हेत्यर्थं पदत्रिरुहयति-सयाऽपीति । आचमनद्वयाऽऽश्रयति-भोगश्चेदिति । अना-
धेयानि शयस्य सुखदुःखप्रातिपक्षिरूपातिशयशून्यस्येत्यर्थः । भोगार्थं प्रधानप्रवृत्तिरित्यत्र दोषान्तर-
माह-अनिमोक्षेति । न हि निरतिशयस्य पुरुषस्य स्वरसिद्धौ भोगापकर्मावहीक्रियेते तेन प्रधानप्रवृत्तेर्भोग-
कमपानप्रयोजनं च ह्यवमावाप्तेन पुनो मोक्षः सेदुमर्हदित्यर्थः । द्वितीयमनूय दूषयति-अपवर्गश्चेदिति ।

रचनानुपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (६४१)

शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च-उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमा-
त्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव ॥ न चोत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः ॥ न
हि प्रधानस्याचेतनस्योत्सुक्य सम्भवति ॥ न च पुरुषस्य निर्मलस्य
निष्कलस्योत्सुक्यम् ॥ इन्द्रादितिसर्गशक्तिर्वैश्व-
नयनचेद्वदवतर्गभनयनचेद्वदत्ससागानुचेद्वदनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव ॥

रत्नप्रभा ।

नङ्गाकाराच्च भोगो न युक्तः । किञ्च प्रानप्रवृत्तमार्गात् १ गोक्षन्नुचितकृत्या यमात्तादनिमांशप्रसङ्गः ।
अपरमार्गत्वे स्थव्यान्स्थानरूपमुक्तं सत्यं मिद्वत्वात् प्रवृत्तिवैध- भोगाभावप्रसङ्गश्चर्यः । तृतीयं
दूषयति-उपधार्यतेति ॥ गीयत मुच्यत इति-मात्राः-माभ्या । ' आमुच्यतिमुच्यते यथा
क्रियामु प्रवर्तते १ गुरु पुण्यस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते, तद्वद्व्यक्तम्' । मन्त्राका ७० ५८ इति
काण्डोक्तं दूषयति-न चेति ॥ अतमुच्यम्-इति अविश्रयः, फेडजनड्यमा मनो वा न युक्त इत्यर्थः ॥
अग्निं पुण्यस्य दृश्यात्, विद्वत्वात् । अग्निं च प्रानमस्य मर्गशक्तिं, त्रिगुणात् । तयोः शक्तयो
ऽव्यभिचारे विना सार्थसंवायोगात् प्रानमस्य मूर्ध्नि प्रवृत्तिरिति चेत् । न शक्त्योर्नियन्तात् मन्त्रिनिष्पापयति
तस्या-दृक्शक्तीति ॥ ६ ॥ पुण्यस्य प्रवर्तकत्वं निगमनपि दृष्टान्तं पुनराशङ्क्य निषेध-
भावेति ।

[illegible][illegible]

तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतद् । यथा कश्चित्पुरुषो दृक्छक्तिसम्पन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पंगुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं दृक्छक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति । यथा बाण्यस्कान्तो मणिस्स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम् ॥ अत्रोच्यते ॥ तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति ॥ अभ्युपेतहानं तावदेष आपतति । प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात्कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् ॥ पंगुरपि ह्यन्धं पुरुषं बागादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित्प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति । निष्क्रियत्वात्निर्गुणत्वाच्च ॥ नाप्ययस्कान्तवत्सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत् ॥ सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात् ॥ अयस्कान्तस्य त्वनित्य-

रत्नप्रमा ।

पुरुषाश्मवदिति ॥ प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं पुरुषस्योदासीन्यं चान्युपेतं त्वन्पते इति वदन्त सारय प्रत्याह-कथञ्चोति ॥ पुरुषस्य परिश्रमः, प्रयत्नगुणो वा-नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयम् । प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वाद्, व्यापित्वाच्च-नित्य सन्निधिः । अस्मन्स्तु परिमार्जनमृशुत्वेन व्यापनमनित्यसन्निधिष्वेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपपत्त्यास-न समदृष्टान्तोपपत्त्यासो मन्तीत्यर्थः । ननु चित्रज्योत्स्नदृश्यमानयोग्यताऽस्ति, तथा तद्वारः भ्रामरी ।

दवदिति । यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्ततेऽनुष्ठेदात् । एव दृक्छक्तिरपि तं पुरुषं प्रवर्तयन्त्यायानुष्ठेदात्सर्गदा प्रवर्ततेत्यनिर्माणप्रसङ्गः । सङ्कटदृश्यदर्शनेन वा चरितार्थत्वे न भूयः प्रवर्ततेति सर्वेभ्यः कपटे निर्मोक्षं प्रमन्येतेति सहसा ससारं समुच्छिद्येतेति ॥ ६ ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि । नैव दोषाच्छ्रुतिर्गिति शेषः । सा भूत्पुरुषार्थस्य शक्त्यर्थनश्यस्य वा प्रवर्तकत्वम्, पुरुष एव दृक्छक्तिमपन्नः पंगुरपि प्रवृत्तिशक्तिमपन्नः प्रधानमन्धमिन्द्र प्रवर्तयिष्यतीति शङ्का । दोषादनिर्माणमाह-अभ्युपेतहानं तावदिति । न केनऽभ्युपेतहानम्, अयुक्तं चेतप्रवर्तनालोचनेनैत्याह-कथं चोदासीन इति । निष्क्रियत्वे साधनम्-निर्गुणत्वादिति । शेषमतिगोहितार्थम् ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नस्य प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तमित्युपसर्गः-तस्मादिति ॥ ६ ॥ पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरन्तरमपि दृष्टान्तेन पुनराशयः निरन्तर-पुरुषाश्मवदिति । चोद्य निमज्जे-स्यादेतदिति । पङ्गोरपि बागादिभिरा प्रवर्तकस्य सभवाच्चद्विरहिण्य पुरुषे न प्रवर्तकत्वेत्यपात्तुष्वन्त प्रत्याह-यथा वेति । दार्ष्टान्तिकमाह-एवमिति । पुरुषस्योदासीनो न प्रवर्तको नापि निर्वर्तक इत्यत्रैव तत्प्रवर्तकत्वे प्रयुक्ते कथं पुनराशयोऽपि नित्यत्वाशङ्क्याऽऽह-इति दृष्टान्तेति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमन्तर्यामिन्क्षितं पुरुषव्यापारोति-अत्रेति । कथं दोषान्निष्ठगिर्याशङ्क्यापसिद्धान्तापत्तिं तावदाह-अभ्युपेतेति । पुरुषस्य प्रधानप्रवर्तकत्वमङ्गीकुर्वन्तस्तत्प्रवर्तकत्वानभ्युपगमम्यानिहिरित्याशङ्क्याऽऽह-कथं चेति । न हि प्रवर्तकत्वमुदासीनस्य युक्तमुदासीनस्यावातादित्यर्थः । पण्डितान्तं निरुच्यति-पंगुरपीति । पुरुषस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्पराहित्यं ननु हेतुद्वयम् । अयस्वातन्त्र्यदृष्टान्तेन स्वगतव्यापारमन्तर्यामिण्य पुरुषस्य प्रवर्तकत्वमुपदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह-नापीति । अयस्वातन्त्र्यसन्निधिवारयोगात्तद्विदेव सन्निधौ मयपि प्रवृत्तिं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-अयस्कान्तस्येति । परिमार्जनादी यादिसन्धेन मुक्तमिन्द्रियमपादनं समुह्यते । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्नित्यत्वमुक्त्वा कथितमाह-

सन्निधेरस्ति स्वव्यापारस्सन्निधिः, परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुप-
न्यासः पुरुषाश्मवदिति ॥ तथा प्रधानस्याचेतन्यात्पुरुषस्य चोदासीन्यात्तृ-
तीयस्य च तयोः सम्बन्धयितुरभावात्सम्बन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते
सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मात्रप्रसंगः ॥ पूर्ववच्छेदाप्यर्थाभावो विकल्प-
यितव्यः ॥ परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमोदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च
प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यनिशयः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते । यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुण-
प्रधानभावस्तुत्युक्त्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था ॥
तस्याभावस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गि-
भावानुपपत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

सम्बन्ध इत्यत आह-योग्यतेति ॥ चिज्जन्यरूपाया योग्यताया नित्यत्वात्सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः ।
यथा-स्यतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽप्यर्थः । उभय वा-कदमिति निरुक्त्य दूषितः, एवं पुरुषाधीनप्रधान-
प्रवृत्तिपक्षोऽपि कदाभावेन दूषणीय इत्याह-पूर्ववच्चेति ॥ सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कस्य प्रवर्त-
कत्वमिच्छादाह-परमात्मेति । साम्यमन्ते उभय निरुद्धम् । सत्यत्वात् । अस्मन्मते कल्पितकल्पि-
तयोरविरोध इत्यतिशयः ॥ ७ ॥ किं प्रधानास्या कूटस्थमित्या उत विस्तरिणी । आद्यं दोषमाह-तस्या-
मिति ॥ अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाश इत्यात्, ततः कौटस्थमङ्ग इति भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः
भामती ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च । यदि प्रगणान्या कूटस्थमित्या, ततो न तस्याः प्रवृत्तिरनित्यत्वप्रमहत् ।
यथाहुः-‘नित्यं तमाहुर्विद्वान्ते यः स्वभावे न नश्यति’ इति तदिदमुक्तम्-स्वरूपप्रणाशभयादिति ।
अथ परिणामिनित्या । यथाहुः-‘यस्मिन् विज्रियमाणेऽपि यत्तत् न निरूप्यते तदपि निरूप्य’ इति ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इत्यनुपन्यास इति । किंच प्रत्यक्षप्रवर्तकभास्य सत्यमापेक्षयाप्रधाननिमित्तो वा पुण्यनिमित्तो वा
तदुभयव्यतिरिक्तनिमित्तो वा सत्यस्तयोरिति निरूपयति-तथेति । सति निरूप्यमपे सत्यानुपपत्ति-
रिति सत्यः । नाऽऽद्य इत्याह-प्रधानम्येति । न द्वितीय इत्याह-पुरुषस्येति । न तृतीय इत्याह-
तृतीयस्येति । प्रधानस्याचेतनराहस्येन पुण्यस्य चेतनराह-द्रष्टृत्वे योग्यताऽस्तीति तन्निमित्तो द्रष्टृत्वं-
भाव एव सत्यमन्योरित्यादाव्याऽऽह-योग्यतेति । किंच, यथा व्यापारिप्रवृत्तिपक्षे निरुक्त्यार्थोभावो
दर्शितस्तथा पुण्यमन्यथाप्रधानप्रवृत्तिपक्षेऽपि भोगो वा प्रत्यक्षमर्थो वा द्वय वयेन निरुक्त्यार्थोभावो
वक्तव्य इत्याह-पूर्ववच्चेति । नन्यमन्य-नदृष्टान्तात्प्रमेय मत्ताऽपि परमात्मा कूटस्थमित्यप्यप्य प्रवर्त-
कोऽन्युपगतमन्या चोत्तर्नित्या तत्रशोऽपि न निरूप्यते तस्यऽऽह-परमात्मनस्त्विति । अनिशयः
सत्यामिमतामुपपादिति शेषः ॥ ७ ॥ प्रधानस्य व्यापारिणो पुण्यनिमित्तो न प्रवृत्तिरित्युक्तमिदानीं
कस्यचिद् गुणस्य प्रागस्य कस्यचिदुपनर्तनरतिपरि देशप्रमन्युपगत ध्वनः परतो वा न मनश्चोत्पाह-
अङ्गित्वेति । चकारामूर्तिनां प्रविशं प्रकटीकरोति-इत्यथेति । परमर्थदेव दर्शयन्प्रणानापरामनु-
वदति-पट्टीति । सा च कूटस्था वा विस्तरिणी चेति निरुक्त्याऽऽद्ये दोषमाह-तस्यामिति । अन-
वेक्षस्वरूपाया परस्परानपेक्षायां गुणप्रधानवर्हीनानामङ्गाङ्गिभावयोगाकार्यानुवर्तितमर्थः । द्वितीयं पुन-

बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदायुत्पादो न
स्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि-स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे-यथा नायमनन्तरो दोषः प्रस-
ज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते ॥ प्रमा-
णाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । यथायथा
कार्योत्पाद उपपद्यते, तथातथैतेषां स्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः ॥ चलं गुण-
वृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः ॥ तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगम-
योग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति ॥ एवमपि प्रधानस्य जशक्तिवि-
योगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव ॥ जशक्तिमपि
त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तते । चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपा-
दानमिति ब्रह्मवादप्रसंगात् ॥ वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्या-
वस्थायां निमित्ताभावान्नेव वैषम्यं भजेरन् । भजमाना वा निमित्ताभावा-
विशेषात्सर्वदेव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९॥

रत्नप्रभा ।

सृष्ट्यनुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—वाह्यस्येति । चिरकालस्थितस्य साम्यस्य श्रुतौ निमित्त
वाच्यम् । तन्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ गुणानां नियोजनपक्षस्वभावात्त्वान् ह्यतो वैपश्यमित्युक्तम् । तत्र हेत्वसिद्धि-
माशङ्क्य सूत्रकारः परिहरति—अन्यथेति ॥ अनपेक्षस्वभावाद्—अन्यथा—सापेक्षत्वेन, गुणानामनु-
मानात्पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्यते । न चैवमपसिद्धान्तः । कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह—
चलं गुणवृत्तमिति ॥ पूर्वसूत्रोक्तान्त्रिगुणानुपपत्तिदोषाभावात्मीकृत्य परिहरति—एवमपीति ॥ कार्यस्य
ज्ञानशक्तिक्रमणे त्रयवादः स्यादित्यर्थः । अङ्गीकारं त्यजति—वैपश्येति ॥ ९ ॥ सूत्रं व्याचष्टे—

भामती ।

तत्राह—ब्राह्मस्य चेति । यत्ताम्यावस्थया सुचिरं पर्यणमन्त्य तदेवास्ति विद्वक्षणप्रत्ययोपनिपाते वैप-
म्यमुपैति।अनपेक्षस्य स्वतो वापि वैषम्ये न कदाचित्ताम्य भवेदित्यर्थः॥८॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्ति-
वियोगात्।एवमपि प्रधानस्येति।अद्वित्वानुपपत्तिद्वक्षणे दोषस्तावन्न भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः।
अभ्युपगम्याव्यसादोपचयमुच्यते इत्यर्थः।सप्रत्यद्वित्वानुपपत्तिमुपपादयति—वैषम्योपगमयोग्या अपीति९॥

भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पति-वाह्यस्येति ॥ ८ ॥ गुणानामनपेक्षस्वभावव्याज स्वतो वैषम्यमित्यत्रासिद्धिमाशङ्क्य परिरति-
अन्ययेति । तत्रान्ययानुमितौ चेति मागं पूर्वपक्षत्वेन व्याकरोति-अथापीति । निरपेक्षेष्ट गुणेषु गुण-
प्रधानभावानुपपत्तावपीनि यावत् । गुणानामङ्गाङ्गित्वानुपपत्त्या महदादिकार्यानुपपत्तिरूपो दोषो यथा न
भवति तथा मिथोनपेक्षत्रलक्षणस्वभावाद्वयया प्रकारान्तरेण गुणानन्योन्यसापेक्षानेव कल्पयामोऽतो न
प्रागुक्तदोषप्रसक्तिरित्युक्तम् । प्रकारान्तरेण कल्पनामेव प्रकटयति-न हीति । तेषां नियः सापेक्षत्वे विकारि-
त्वे च तुल्य प्रमाणासत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह-कार्येति । तथाऽपि कथं नियः सापेक्षत्वं विकारित्वं वा
गुणानामिति तत्राऽऽह-यथाययेति । अपभिक्षान्तं ऋक्षित्युक्तम्-चलमिति । उक्तोपगमकलमाह-
तस्मादिति । पूर्वपक्षमन्य 'अशक्तिरियोगात्' इत्यादि व्याकुर्वन्परिरति-एवमिति । येनयेन विना
कार्यं नोपपद्यते तत्तदपि तद्वशादेवानुमेयमित्याशङ्क्याऽऽह-ज्ञेति । अनन्तरोक्तोपनिराम स्वीकृत्य व्यव-
हितदोषोपपत्तिमुक्त्वा मप्रसंगीकारं त्यजति-वैषम्येति । निरपेक्षं दण्डमाह-भजमाना वेति । अनन्तरो

न्तर्व्यं स्यात् ॥ यदि चेतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषो स्यातां,
स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येतेति तापोपशान्तये सम्यग्दर्श-
नमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । न ह्यौण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तद-
वस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते ॥ योऽपि जलवीचीतरंगफेनाद्युप-
न्यासः, तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरो-
भावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः ।
प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथाहि-अर्थी चार्थ-
श्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते, यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्याद्यस्यार्थिनो
यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न
स्यात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति
न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति । अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति ।
तथार्थस्याप्यर्थित्वं न स्यात् ॥ यदि स्यात्स्वार्थत्वमेव स्यात् ॥ न चैतदस्ति ॥

रत्नप्रभा ।

शयोः । अतो न व्यवहारलोप इत्याशङ्क्य उद्धरेत् ताभ्यामात्मनो मोक्षो न स्यादित्याह-यदि चेत्या-
दिना ॥ ननु सत्यपि वामणि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते । सत्येन जले वीच्यादिनाशदर्शनादित्या-
शङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह-योऽपीति । किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः, अङ्गीकारे लोकप्रसिद्धबाध
इत्याह-प्रसिद्धश्चेति ॥ अर्थो धर्मेनाऽलाभादिनाऽर्थेन तापयतीति तापकः । अर्थी तप्यः । तयोस्मिन्ने-
वाधकमाह-यदीति ॥ अर्थिनोऽन्यस्याऽर्थस्याऽमानाऽर्थात्ताऽभावदर्पादप्यस्यार्थिनोऽस्मत्त्वादर्थेऽप्येताऽभावः
प्रसङ्गेतेत्याह-तथार्थस्यापीति ॥ प्रसङ्गस्येष्ट्य निराकरोति-न चैतदस्तीति ॥ अर्थत्व हि काम-
माप्ती ।

गम्यम्येन नगरस्य तप्यत्वोपपत्तिः । तस्मादभेदे तप्यतापकमात्रो नोपपद्यत इति । दूरगान्तरमाह-यदि
चोते । न हि स्वमात्राद्भवो म्रियोजितु शक्य इति मानः । जडधेयं वीचितरङ्गफेनादयः स्वमात्राः सन्त
आविर्भावतिरोभावानुगमो न ॥ तेनैकजः कटाचिदपि मुच्यते । न केनच कर्मभावात्तप्यस्य तापकादप्य-
स्वमपि त्वनुमवसिद्धमन्याह-प्रसिद्धश्चायमिति । तथाहि-अर्थोऽन्युपाजनेनखगनयरागवृद्धिहिंसादोष-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अस्यमित्याशक्याऽह-यदीति । किं तयोरात्मन्यप्य तद्वर्मेन वेति प्रकृत्याऽऽद्य प्रत्याह-स इति ।
द्वितीयेऽपि तयोः स्वरूपान्तर्भावो बहिर्भावो वा । प्रथमे प्रागुक्तदोषानुपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-न
हीति । औण्यप्रकाशयोः स्वरूपत्वात्ताभ्यां दीपम्यानिर्मोक्षेऽपि तप्यतापकयोर्बीचीतरङ्गादिरङ्गमन्तर्भा-
वाद्धर्मिगन्ताभ्यां पृथक्कृतानानिर्मुक्तिरिति पश्चान्तरमाशङ्क्याऽह-योऽपीति । बीचीतरङ्गादीनां जड
धर्मतेऽपि तेभ्यो जड पृथगिष्ट तथा तप्यतापकयोरात्मवर्मेनेऽपि ताभ्यामात्रा पृथगिति योऽपि मोक्ष
समाप्त्यर्थमुपन्यासस्तत्रापि जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षस्तेषां तत्त्वविप्लवेनाऽऽविर्भावनादिना सदा सत्त्वा-
त्तयोऽऽत्मन्यपि तप्यतापकयोर्द्वयादिना नियतादात्मनस्ताभ्यामनिर्मुक्षान्मोक्षशान्त्रानर्थक्यमित्यर्थः । कर्म-
कर्तृत्वात्तप्यतापकयोर्भिन्नत्वप्रसिद्धत्वादिपि तयोर्भिन्नत्वमित्याह-प्रसिद्धश्चेति । लौकिकीं प्रतिदिं प्रष्ट-
यति-तथाहीति । अर्थी तप्यतापकस्यार्थस्तयोर्भेदे तादनुभवमाह-अर्थाति । तत्रेव युक्तिमाह-
यदीति । तयोर्भेदानुपगमेऽर्थस्यार्थिमात्रमर्थिनो वाऽर्थमात्रं नाऽऽद्य इत्याह-यस्येति । निव-
प्रतेऽर्थे नार्थते यत्र दृष्टान्तमाह-ययेति । दार्ष्टान्तिक निश्चिन्नाह-अप्राप्ते हीति । स्वरूपत्वेन
प्राप्तेऽर्थे नार्थिनोऽर्थत्वमिति शेषः । एवमर्थस्यार्थिमात्रं नेत्युपसर्तुमिति शब्दः । अर्थिनोऽर्थमात्रं
प्रत्यह-तयेति । अर्थिनोऽर्थान्तरिके सर्वेति यावत् । अर्थिनादिनिदृष्टान्तायोऽपि शब्दः । दृष्टावधिमा-
त्रमाऽह-न चेति । अर्थस्य स्वार्थत्वे शेषः शेषिणेऽपि स्यादित्यर्थः । इत्यर्थार्थार्थिनोर्भिन्नतेत्याह-

अत्रोच्यते ॥ न एकत्वादेव तत्प्यतापकभावानुपपत्तेः ॥ भवेदेव दोषो यद्ये-
कात्मतायां तत्प्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयाताम् ।
न त्वेतदस्ति ॥ एकत्वादेवा ॥ न ह्यग्निरैकस्सन्नात्मानं दहति प्रकाशयति
वा ॥ सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किमु कूटस्थे
ब्रह्मण्येकस्मिंस्तत्प्यतापकभावस्सम्भवेत् ॥ क पुनरयं तत्प्यतापकभावः
स्यादिति ॥ उच्यते ॥ किं न पश्यसि, कर्मभूतो जीवदेहस्तत्प्यस्तापकस्स-
वितेति ॥ ननु तत्तिर्नाम दुःखम् । सा चेतयितुः । नाचेतनस्य देहस्य ।
यदि हि देहस्यैव तत्तिः स्यात्, सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति
तन्नाशाय साधनं नैपितव्यं स्यादिति ॥ उच्यते ॥ देहाभावेपि केवलस्य
चेतनस्य तत्तिर्न दृष्टा ॥

रत्नप्रभा ।

बन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्येते । तदुक्तं सैव च व्रज्यते मुच्यत इति । सिद्धान्तयति—अत्रेति ॥ किं परमार्थदृष्टया
तत्प्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते, व्यवहारदृष्ट्या वा?—नायः—इत्याह—न एकत्वादवेति ॥ दोषावमिति शेषः ।
तस्यात्मदोषत्वं निश्चिनोति—भवेदित्यादिना ॥ एतत् तात्त्विकविषयविषयित्वं न त्वस्तीत्यर्थः । यत्र तत्प्यताप-
कभावो दृष्टः, तत्रैवेति । व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्ती ब्रूते—किं न पश्यसीति ॥ देहस्य तत्प्यते देहात्म-
भादापत्तिरिति शङ्कते—नन्विति ॥ अचेतनस्यैव देहस्य तत्तिर्नेति वदता सामान्येन वक्तव्यम्—किं चेतनस्य
केवलस्य तत्तिः, किं वा देहमहतस्य उत—ततः आहोस्वित्—सत्त्वस्य । नायः—इत्याह उच्यत इति ॥

भामती ।

अत्रोच्यते—न एकत्वादेव तत्प्यतापकभावानुपपत्तेः । यत्न एकत्वं तत्प्यतापकभावो नोपपद्यत एतस्या-
देव, तस्मात्साव्यवहारिकभेदाश्रयस्तत्प्यतापकभावोऽस्माभिरभ्युपेयः । तापो हि सांख्यव्यवहारिक एव न पार-
मार्थिक इत्यसकृदावेदितम् । भवेदेव दोषो यद्येकात्मतायां तत्प्यतापकावन्योन्यस्य विषयविष-
यिभावं प्रतिपद्येयातामित्यस्मदभ्युपगम इति शेषः । सामान्योऽपि हि भेदाश्रयं तत्प्यतापकभावं ब्रह्मणो
न पुरुषस्य तपिकर्मतामाख्यातुमर्हति, तस्यापरिणामितया तपिक्रियाजन्तफलशक्तिनानुपपत्तेः । केवल-
मनेन सत्त्वं तत्प्यमभ्युपेयं तापकं च रजः दाक्षितविषयत्वात् बुद्धिसत्त्वे तस्यै तदविभागापत्त्या पुरुषोऽप्य-
नुतत्प्यत इव न तु तत्प्यतेऽपरिणामित्वादित्युक्तम् । तदविभागापत्तिश्चात्रिया, तथा चाविद्याकृतस्तत्प्यतापक-
भावस्तत्प्यताप्युपेयः, सोऽयमस्माभिरुच्यमानः किमिति भयनः परम इति भाति । अपि च नित्यस्याभ्युपगमाच्च

आनन्दगिरियः—न्यायनिर्णयः ।

अनिर्मात्रप्रसक्तैर्युक्तमीशनिष्ठं मतमिति प्राप्तमनूय समाधिसत्त्वं सूचयति—अत्रेति । वस्तुन्य तापना-
पकयोरोपेत्यानिर्माक्षो विवक्ष्यते भ्रान्तिर्य वेति विरुद्ध्याऽऽद्य निराह—नेत्यादिना । नदेव प्रपञ्चयति—
भवेदिति । विषयविषयिभावं तात्त्विकमिति शेषः । ऐक्ये तात्त्विको विषयविषयिभावो नेत्यत्र दृष्टान्त-
माह—न हीति । केमुक्तिकत्यायार्थं सयपीत्युक्तम् । किमु कूटस्थे ब्रह्मणीत्यत्राऽऽज्ञेयार्थं किंशब्दः ।
द्वितीयमनन्धमयितुं शक्यति—केति । बाह्यस्याऽऽन्तरस्य वाऽऽश्रयस्तत्प्यतापकत्वस्य पृच्छयते प्रथमं प्रयाह—
उच्यत इति । द्वितीयमादाय शङ्कते—नन्विति । साऽपि छिद्देहस्यैव स्यादित्याशयमाह—
यदीति । कल्पितामलं छिद्गामिबिम्बनाऽऽन्तरस्य तस्य भ्रान्तिमात्रमभ्युपेयमित्याह—उच्यत
इति । यत् छिद्गस्य नाशित्वात्तद्गततत्प्यतापकत्वस्य स्वयमेव नाशाद्वैयर्थ्यमुपानानर्थक्यमिति तत्र ।
उक्तस्य यावदात्ममात्रिचेनामुक्तेरवस्थानादित्याशयेनाऽऽह—देहेति । किंच, सामान्यस्यापि तत्प-
तापकत्वमात्रेण पारिदोष्यमिदं, तमिहि तन्मते केवलस्य वा चेतनस्य सत्तनस्य वा तत्तर्ज

रचनानुपपत्त्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रसंगे तम् । (६४९)

न च त्वयापि तत्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येप्येतानापि देहचेतनयो-
रसंहतत्वम् ॥ अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् ॥ न च तमेरेव तत्तिमभ्युपगच्छती-
ति कथं तत्रापि तत्प्यनापकभावः ॥ सत्त्वं तत्प्यं, नापकं रज इति चेत् ॥ न ॥
ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः ॥ सत्त्वातु गोधित्वाच्चेतनोऽपि तत्प्यत
इवेति चेत् ॥ परमार्थतस्तर्हि नैव तत्प्यत इत्यापनति । इवशब्दप्रयो-
गात् ॥ न चेत्तत्प्यते नैवशब्दो दोषाय ॥ न हि दुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता
सविषो भवति । सर्पो वा दुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति ॥ अत-
श्चाविद्याकृतोऽयं तत्प्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति ॥
नैवं सति ममापि किञ्चिद् दृष्यति ॥ अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तत्प्य-
त्वमभ्युपगच्छसि, तत्रैव सुतरामनिर्मादः प्रसज्येत ॥ नित्यत्वाभ्युपग-
माच्च तापकस्य ॥ तत्प्यतापकशक्त्योनित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्ष-

रत्नप्रभा ।

न द्वितीयतृतीया इत्याह-नार्पीत्यादिना ॥ चतुर्थ शंकरे-सत्त्वमिति ॥ सत्त्वमोक्ष-
धनापकत्वे पुरुषस्य बन्धामाराच्छास्त्रात्मधेयर्थमिति परिहरति-न ताभ्यामिति ॥ असङ्गत्वे-
ऽपि पुरुषस्य तत्प्यमत्त्वप्रतिविम्बगततात्तल्लिङ्गं शङ्कते-सत्त्वेति ॥ तर्हि जडचन्द्रस्य चञ्चलमिष्ये-
तानिस्त्वस्मपक्ष आगत इत्याह-परमार्थत इति ॥ इवशब्दमारेण कथं मिष्यातप्यागम इति चेत्तदु-
च्यते ॥ इवशब्दस्याप्युद्दिमन्त्यनादस्य ज्ञेने । तत्र मादस्य पुरुषस्य तत्प्यमत्त्व चेत्, कश्चित्तमेव । यन्तु-
स्तत्प्यमारादित्युपपादयति-न चेदिति ॥ पुरुषो यन्तुल्यमिष्यमत्त्वधेदिरशब्दो न दोषाय । मिष्यातनि-
परत्वादित्यर्थः । मिष्यासादृश्यमेव दोष इति चेत् । नैयाह-न हीति ॥ सविषेन निर्दिष्टत्वं चेतस-
वार्थः कथित एव द्रष्टव्यः । सांख्यस्याऽऽश्रित्यैकं तत्प्यतापकत्वे सति ममापि किञ्चिद् दृष्यति । किन्तु
इष्टमेव सम्पन्नमित्यर्थः । यदि मिष्यातप्यमारादिकारोऽपि मिष्यातप्य इत्यादिनिर्मादस्य सत्प्यत पुरुष-
स्योपपत्ते, तत्प्याप्यमिष्यातप्य । कौटिल्यहानिनिर्मादश्च । सत्त्वस्यात्मवन्निष्कृत्ययोगादित्याह-अथेत्या-
दिना ॥ किञ्च रजसो निष्कृत्याऽपि गतानयमिष्याह-नित्यत्वेति ॥ अत्र सांख्य शङ्कते-तत्प्येति ॥
भामती ।

सांख्यस्यानिर्मादप्रसङ्गः । शङ्कते-तत्प्यतापकशक्त्योनित्यत्वेऽपीति । सदादर्शनेन निर्मितेन
आनन्दगिरी-न्यायनिर्णयः ।

पुरुषस्य वा नाऽऽप्य इत्याह-न चेति । न द्वितीय इत्याह-नार्पीति । न तृतीय इत्याह-न चेति ।
न च केवलस्य देहधेयमिति । 'नादेवमस्य देहस्य' इत्युक्त्यादित्यादिहरति-कथमिति । चतुर्थ शंकरे-
सत्त्वमिति । यद्योस्तत्प्यतापकत्वे तानिष्टमपि हेचनुष्ठानं प्रमो न म्यादित्याह-नेति । सत्त्वमोक्षमवि-
धेरात्तत्प्यापि तानि । म्यादित्याह-तत्प्यतापकमिति । आनन्दमत्त्वे- सत्त्वे प्रतिविम्बितं तादृशं तानि-
मिति शङ्कते-सत्त्वेति किमिष्यातप्यमारादिकारोऽपि नादस्य वा । प्रथमं प्रपाद-परमार्थ इति । पञ्चदश-
शब्दस्य सादृश्येऽपि प्रमेयादिहरति तत्रेति द्वितीयं शब्दमारादिकारोऽपि नादस्य वा । प्रथमं प्रपाद-परमार्थ इति । पञ्चदश-
ममपि तानि यो यो गतः सांख्ये प्रचुरः । नाऽऽप्यो यन्तुल्यमप्येव मादस्यम्यादित्याह-नार्पीति ।
कथमिष्यातप्यमारादिकारोऽपि नादस्य वा । प्रथमं प्रपाद-परमार्थ इति । पञ्चदश-
शब्दस्य सादृश्येऽपि प्रमेयादिहरति तत्रेति द्वितीयं शब्दमारादिकारोऽपि नादस्य वा । प्रथमं प्रपाद-परमार्थ इति । पञ्चदश-
ममपि तानि यो यो गतः सांख्ये प्रचुरः । नाऽऽप्यो यन्तुल्यमप्येव मादस्यम्यादित्याह-नार्पीति ।
कथमिष्यातप्यमारादिकारोऽपि नादस्य वा । प्रथमं प्रपाद-परमार्थ इति । पञ्चदश-
शब्दस्य सादृश्येऽपि प्रमेयादिहरति तत्रेति द्वितीयं शब्दमारादिकारोऽपि नादस्य वा । प्रथमं प्रपाद-परमार्थ इति । पञ्चदश-
ममपि तानि यो यो गतः सांख्ये प्रचुरः । नाऽऽप्यो यन्तुल्यमप्येव मादस्यम्यादित्याह-नार्पीति ।

त्वात्तत्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकस्संयोगोपरमः । तत्-
 स्वात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत् ॥ न ॥ अदर्शनस्य तमसो नित्य-
 त्वाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतस्संयोग-
 निमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिमोक्षोऽपरि-
 हार्यस्स्यात् ॥ आपनिषदस्य त्वात्मकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविष-

रूपप्रमा ।

सत्त्व, पुरुषो वा, तत्प्राप्तिः । तापकशक्तिस्तु-रनः । निमित्तम्-आवेकात्मकमदर्शनं-तमः ।
 तेन सदिनः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्याभिव्यक्तिरूपः । तदपेक्षयाद्विषयः । मोक्षः-तत्त्वमात्रः ।
 निमित्तस्य निवृत्त्यभावात् मोक्ष इति । निवृत्त्यां परिहृति-निति । ननो निवृत्त्यभावेऽपि विवेक-
 नोपरमानोद इत्यत्र आह-गुणानां चेति ॥ यद्गुणवृत्तिनिवृत्तिरागति मायः । परपक्षे वयमोक्षा-
 दुपपत्तिमुक्त्या स्वपक्षमुपनहति-आपनिषदस्य त्विति ॥ वस्तुतः परपक्षे वयमामात्रं मुक्त्य-
 भावशङ्कावसरः । व्यग्रहं तु मेदादीरागान् तन्मयापकृतागं वयः । तत्त्वज्ञानं तन्निवृत्तिश्चोपपन्न इति
 मामती ।

धर्मत इति सनिमित्तः संयोगस्तदपेक्षयाद्विषयः । निवृत्त्यां न । अदर्शनस्य नमम इति । न ताव-
 दपुरुषस्य तन्निरेयुक्तम् । केन्द्रमिष बुद्धिमत्त्वस्य नापक्वचोजनिता, तस्य च बुद्धिमत्त्वस्य तामनवि-
 र्वासादानन. पुरुषाद्भेदमस्यन. पुण्यमन इतिमानः, न तु पुरुषो विषयमनुपेक्षां विमुच्यते । तस्य
 तु बुद्धिमत्त्वस्य सात्त्विकस्य विवेकस्या या तामर्शमदिरेदस्यानिनिवर्तनीया । न च सति तमसि पू-
 र्वाभ्यायन्तमुच्छेदुन् । तथा मिथिलानि छित्तवर्गं पुनश्चममोक्षेन मत्त्वमभिव्यु विवेकस्यातिनरोप
 शनश्चित्तवर्गस्य विवेकस्येति वनयमपमर्यादा तन्मिनी दत्तवशात् प्रसवेन । अमपक्षे तदोप
 द्याह-आपनिषदस्य त्विति । यथा हि मुक्त्यदानमिति मतिनादर्शनयोर्वाचित्तिप्रतिविम्बदे
 मजिनतामुपैति, न च तदस्तुनो मतिर, न च निम्बाग्रनिमिष वस्तुनो मिदने, यथा तन्मिन् प्रतिविम्बे
 मतिनादर्शोपशानाम्मतिना पद उच्यते । तथा चापनो मतिर सुख पश्यन् देवदत्तमन्यते । यदा
 तूपाभ्यपनवादिममं कल्पनागमान् प्रतिनिमिष तन्वादानमिति तत्त्वमनगच्छति तदास्य तावः प्रद्याम्यति
 न च मतिर मे सुवनिनि । एवमतिगौरमनकवितावच्छेदो जीवः परमात्रप्रतिनिमिषस्यः कल्पितैव
 शब्दादिभि सर्वात्तयने न तु तत्त्वतः परमानोऽस्मि ताव । यदा तु 'तत्त्वमसि' इति वाक्यप्रव-
 सननध्यानाभ्यासात्परात्तत्त्वमसि तत्त्वमसि ताव काव उपपद्यते तदा जीवः शुद्धमुदमत्त्वमनवा-
 धनोऽमुमन् निर्मृष्टनिष्ठिउमवानवेगवातः केन्द्रः मय्यो भवान्, न चास्य पुनः ससारमनमि
 तदेतोरवाम्बवेन मनुजनाप कश्चिवात् । सत्यस्य तु सत्त्वममोऽन्यमनुच्छेदस्यादिनि । तदिद-

वानन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रकृतेपुनरयोगस्तदपेक्षयाद्विषयः नैमित्तिकनिवृत्त्या नैमित्तिकनिवृत्तौ शक्तिरनवेति सर्वानना ताव
 सपदवृत्तयो मोक्षः निवृत्त्यर्थः । अदर्शनस्यानामस्य निवृत्त्यादनिवृत्तेस्तत्त्वान्तरे चानन्यमनानमस्य-
 न्तर्भावमनुपेन प्रत्याह-निति । उद्धूतनतमसा तयवापन्यो मयगौरवत्वात्वापि तमसोऽस्मिन्नेव मय-
 नाद्वाननमिति यागनाद्व-गुणानां चेति । परपक्षे नो उमिदि प्रमाय मयवेनमुपपत्तिमाह-आप-
 निषदस्येति अनिमोक्षाद्वा नैति मयः । न च हेनमात्रा तन्मयापनरो-म्यामादित्वादा । नाऽऽप
 द्याह-आत्मेति । तन्मयापनरो-म्यामादित्वादा । नाऽऽप

रचनानुपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (६५१)

यिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्माश-
शङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते ॥ व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकमा-
वस्तव तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति ॥ १० ॥
इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥ प्रधानकारणवादो निराकृतः ॥

रत्नप्रभा ।

न चोद्यवसर इत्यर्थः ॥ १० ॥ (१) ॥ वृत्तानुवादेन "महर्षिर्वाद" [व्या० सू० २ । २ । ११]
इति स्वमतस्यापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गीतमाह-प्रधानेति ॥ यद्यपि भाग्यमनिरासानन्तर परमाणु-
वादो निराकर्तव्यः । स्वमतस्यानस्य सृष्टिपादे सङ्गतत्वात् । तथापि पूर्व प्रमाणगुणानां सुग्राहीनां
जगत्पनन्वयात् प्रधानस्यानुपादानरमुक्तम् । तथा अलगुणचेतन्यानन्वयाद्भ्रूल्लोऽपि नोपादानमिति
दोषो दृष्टान्तसङ्गतित्राभादन समर्थायत इत्यर्थः । चेतनाद्भ्रूल्लो जगत्सर्गवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः ।
स किं-यः समनाधिकारणगुणः सः, कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकः । तन्तुशरीरपदिति न्यायेन
भामती ।

मुक्तम्-विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादिति ॥ १० ॥ (१) ॥ प्रधानकारणवाद इति ।
यथैव प्रधानकारणवादो अणुकारणवादसिद्ध्यर्थं परमाणुकारणवादोऽप्यतः सोऽपि निराकर्तव्यः । ' एतेन
शिष्टापरिग्रहो अपि व्याख्याताः ' इत्यत्र प्रथम आह-यते । तत्र ऐतरेयिका अणुकारणय दूषणावबुधः ।
चेतन चेदाकाशादीनामुपादान तदारभ्यमाकाशादि चेतन स्यात् । कारणगुणक्रमेण हि कार्ये गुणारम्भो
दृष्टः, यथा शुद्धैस्तत्तुभिरारभ्यः पटः शुद्धः, न जात्यसौ कृणो भवति । एव चेतनेनारम्भमाकाशादि
चेतनं भवेत् इत्येतन्म । तस्मादचेतनोपादानमेव जगत् । तच्चाचेतन परमाणवः । मृदमात्रं तद्वत्
स्थूलस्थोपचिह्नइत्येतं, यथा तन्तुभिः पटस्थैरमशुभ्यस्तन्तुनामिमपरकर्तृपर्यन्त कारणद्रव्यमस्तिमृदमननपदम-
तिष्ठते, तच्च परमाणु । तस्य तु सावयवत्वेऽप्युपगम्यमानेऽनन्तानपरायेन सुमेरुजसर्पयोः समानपरी-
माणरूपसङ्ग इत्युक्तम् । तत्र च प्रथम साधददृष्टत्वेनसत्ययोगात्परमाणो वर्तते, ततोऽमी परमाण्वन्तरेण
सद्युप्य द्वाणुकमारभते । बह्वस्तु परमाणवः सयुक्ता न तस्या स्थूलमात्मन्ते, परमाणु-ये सति बहुत्वात्,
घटोपगृहीतपरमाणुयत् । यदि हि घटोपगृहीताः परमाणवो घटभारमेव न घटे प्रविशयमाने कण-
शर्कराशुपद्रव्येन, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तेतारभ्यन्तात् । तथा सति मुद्रप्रहातद घटविकाशो न
किंचिदुपद्रव्येन, तेषामनारब्धत्वात् । तद्वद्वानां परमाण्वानामनीन्द्रियत्वात् । तस्मान्न चट्टानां परमाण्वानां
द्रव्य प्रति समनाधिकारणत्वम्, अपि तु द्वारेण परमाणु द्वयणुकमारभते । तस्य चानुत्त पारिणाग परमाणु-
पारिणागात् पारिणागद्वयान्तरादश्वरमुद्धिमरेक्ष्योत्पत्ता द्वितमनारम्भते । न च द्वयणुकाम्यां द्रव्यभारम्भः,
भेदार्थप्रसङ्गान् । तदपि हि द्वयणुकमेव भवेत् तु महत् । कारणद्वयत्वमनारम्भप्रचवर्तितो-यो हि गद्वयम्यो-
त्पत्तिः । न च द्वयणुकयोर्गद्वयमस्ति, यत्तस्मा-भावात् न महत्तरे । नापि तयोर्गद्वय, द्वित्याने । न च
प्रथमभेदमृदुपिन्द्रियानामिव, तदपराणनननपरायेन प्रसिध्दियनपराययोगभेदरिहात् । तस्मादेनापि
तत्कारणद्वयणुकद्वयणुनेन भविष्य, तथा च पुण्येनमोगातितायामावाददृष्टिमित्त-राव विधनिर्माणस्य
मोगार्थ-रात्तकारणेन च द्वयणुनेन तजिगनेः एत द्वयणुकाभेदेन द्वयणुकान्तरेणे-यारम्भेदप्यर्थान् ।
आरम्भार्थवत्तयाय बहुमिरेन द्वयणुकैरुपशुक्त चतुरणुकं वा द्रव्य मदीर्घानारम्भयम् । अथि हि तत्रात्र
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

निराशानिर्माशानेत्याशानाऽऽह-विकारेति । आनेकोसममे कप द्दन्मान तन्नासारम्भ, न
तद्वत्कस्मिन्नेवार्थाधिपत्यादि युक्तनिराशस्य कालानिष्ठे न्यायनारके तस्मिन्नानुपपत्तिरिपाह-व्यवहारे
त्विति ॥ १० ॥ (१) ॥ एत कर्तव्यपि-प्रधानेति । तस्य आन्तिमूढवादरीयमुक्तिविशेषः सत्य-

परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः ॥ तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवा-
दिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते । स प्रतिसमाधीयते ॥ तत्रायं वैशे-
षिकाणामभ्युपगमः ॥ कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समान-
जातीयं गुणान्तरमारभन्ते। शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यश्शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्।
तद्विपर्ययादर्शनाच्च ॥ तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्य-
माने कार्येऽपि जगति चेतन्यं समवेयात् ॥ तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म
जगत्कारणं भवितुमर्हतीति ॥ इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रियया व्यभि-
चारयति—

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ (२) ॥

रत्नप्रभा ।

विरूप्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरूप्यते इति प्राप्ते, व्यभिचारान्न त्रिरोऽ इति सिद्धान्तमू-
लभातीति ।

भोगभेदः । अस्ति च बहुत्रसरथेखरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्नामहत्त्वपरिमाणयोनिः । इयणुकादिमिराभ्यं तु
कार्यद्रव्य कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भूमीति प्रक्रिया । तदेतयेन प्रक्रियया
प्राप्तसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणा-तरमारभन्त इति रूपगमद्रूपणीक्रियते व्यभि-
चारादित्याह—महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । यथा महद् द्रव्य इयणुकादि ह्रस्वाद् इयणुका-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यस्य नास्तीत्युक्तमित्यर्थः । त्रैशेषिकाधिकरणस्य तात्पर्यमाह—परमाण्विति । तस्य भ्रान्तिमूलोक्त्या
तदीयपुक्तिविरोधो निरस्य, समन्वयपक्षोपपत्तिः । तत्राकारणस्यास्मिन्नधिकरणेऽभावात् किमनेनैवाशङ्क्याऽऽह—
तत्रेति । स्वपक्षदोषनिरासस्य स्मृतिपादमन्त्रवेऽपि प्रधानगुणानन्वयान्न चैजगत्तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्म-
विशेषगुणानन्वयान्न तत्प्रकृतिकमपि स्वादित्यनान्तरसगतिजभादिहेदमधिकरणमिति भावः । स्वपक्षदोष-
समाधिद्वारा समन्वयद्रव्यीकरणवादध्यायादिसमन्वयः । तत्र चेतनाब्रह्मणो जगत्सर्गं नुस्समन्वयो विप-
स्तस्य वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन त्रिरोधोऽभ्युपगत इति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह—
तत्रेति । पूर्वपक्षे वैशेषिकानुमानत्रिरोधाद्व्यभिचारेण समन्वयमिति सिद्धान्ते तदत्रिरोवात्तत्सिद्धिरिति फल-
भेदः । तदीयानुमानं ब्रह्मकारणनिराकरणपरं दर्शयितुं तदभ्युपगममभिनयति—कारणेति । समवायि-
कारणार्थं कारणपदमिति वक्तुं द्रव्यपदम् । गुणशब्दोऽन्वाधारणगुणार्थः । साधारणगुणानामारम्भकत्वेऽपि
समवायिकारणस्येत्यनिवृत्त्यात् । कार्यस्य द्रव्यविशेषगुण कार्यान्तरे तदनास्त्वात् । गुणाश्च गुणा-तरमिव-
जान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—शुक्लेभ्य इति । ब्रह्मचेतन्यं न द्रव्यममवायिकारणविशेषगुणः समानजातीय-
विशेषगुणानारम्भकत्वात्सयोगादित्यभिप्रायाऽऽह—तस्मादिति । न च चैतन्यस्य स्वस्वपक्षेन गुणत्वा-
सिद्धेः सिद्धमाध्यता, जानीतिमदह ज्ञानमित्यद्वैतद्वैतगुणत्वात्साष्ट्यादिति भावः । घटं स्फुरतीति सामाना-
धिकरण्याद्वद्वैतद्वैतगुणत्वमिद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य जनयितृव्यापारविषयनया घटो जायते इतिप्रक्राशयि-
तृव्यापारकर्मनञा सामानाधिकरण्यं न तद्वैतत्वादित्यमिद्वैतं समुद्भवति—तदिति । ब्रह्म न द्रव्योपादानं
गुणजातीवारागमनत्रिरोधगुणानावारत्यादिगोदिवदिति भावः । स्मृतिपादे निरन्तरमनुमानं किमिति पुन-
शक्तिमियाशङ्क्य लौकिकपदार्थेषु तत्रोक्तेऽपि व्यभिचारे पराक्रियासिद्धेयेन पारिमाण्ड्यादिषु तमि-
दानीं दर्शयतीति त्रिरोधमाह—इममिति। ननु यत्रमुदाहरति—महदिति। यथा महदीर्घं च इयणुकं ह्रस्वयो-
ऽणुमन्त्र इयणुकेभ्यो जायते। वास्तव्यार्थः । यथा च परिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां इयणुकमपरिमण्डलमुत्पद्यते
तथा चेतनाब्रह्मणो जगदचेतनं न्यादिति सूत्रार्थः । इममर्थं श्रुतीकर्तुं परकीयप्रक्रियागनुवदति—

महर्षिर्वाचिकारणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६५३)

एषा तेषां प्रक्रिया-परमाणवः किल कञ्चित्कालमनारब्धकार्या यथा-
योगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति । ते च पश्चादह
ष्टादिपुरस्तरास्तस्योगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिकमेण कृत्स्नं कार्य-
जातमारभन्ते । कारणगुणाश्च कार्यं गुणान्तरम् ॥ यदा द्वौ
परमाणु द्व्यणुकमारभेते, तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो
द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न
द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभेते । द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयो-
गाभ्युपगमात् ॥ अणुत्वद्वस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्ण-

रत्नप्रभा ।

व्याचष्टे-एषेत्यादिना ॥ यद्यपि “न विज्ञानाद्-” [व्या० सू० २ । १ । ४]
इत्यत्र चेतनादचेतनमर्गं साधितं । तथापि वैशेषिकस्यायस्य तदीयपञ्चिका व्याभिचारोत्तरार्धत्वात्
मूलस्य न गतार्थता । प्रत्यक्षादे परमाणो निश्चयः असमुक्तमिति । सर्वत्रादे चादृष्टवदाम-
सयोगात्तत्र कर्म भवति । तेन सयोगाद् द्वयान्तरमृष्टिर्भवति । कारणगुणा कार्यं गुणान्तरमारभन्त इति
सामान्येन प्रक्रियासुत्रा शिष्यस्तमाह-यदा इति ॥ परमाणुः-परिमण्डलः । तद्वत् परिमाण
पारिमाण्डल्यमियुज्यते । तच्च मममानजातीयगुणारम्भकं न भवतीत्युक्त्यापस्य व्याभिचार इति
भामती ।

जायते, न तु महत्तमगुणोपजनने द्व्यणुकगत महत्त्वमपेक्षते, तस्य ह्यस्त्वात् । यथा वा तदेव द्व्यणुकादि
दीर्घं ह्यस्माद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु तद्वत् दीर्घं अपेक्षते, तदभावात् । वास्तव्यार्थेऽनुक्तममुक्तवार्थः ।
यथा द्व्यणुकमण्डल्यपरिमाण परिमण्डलात् परमाणोपरिमण्डल जायत एव चेतनाहमणोऽचेतनं जग-
मिष्यद्यप इति सूत्रयोजना । भाष्ये परमाणुगुणविशेषस्त्विति । पारिमाण्डल्यमहत्त्वमुपलक्ष्य । न
द्व्यणुकेऽणुत्वमपि परमाणुवर्ति पारिमाण्डल्यमारभते, तस्य हि द्वित्वमप्यव्यभिचारिणादिपि दृष्टव्यम् ।
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

एवेति । तत्र प्रत्यक्षस्यामुपपत्त्यति-परमाणु इति । चतुर्विधं तत्र प्रागागिकमवधिं सूचयति-किलेति ।
लवहेतुकमोऽन्तरस्था कथितकाठमियुता । तत्र सर्वकार्येऽप्येति पाकनगरमागुगुणानामसम्माननास्था-
योक्तव्य-रूपादिमन्त इति । पार्थिवपरमाणुनां चतुर्गुण-रमावपरमाणुना त्रिगुणं तेजमपरमाणुना
द्विगुणं वायवीयपरमाणुनामेकगुणतेति विभागमाह-यथेति । परमाणुमात्रविचारविभाग दर्शयति-
पारिमाण्डल्येति । तेवमात्म्यमहत्त्वमाह-ते च पश्चादिति । सगोहेतुक्तमोऽन्तरस्था पश्चादियुता ।
समाविष्टाया परमाणुना निमित्तकारणमाह-अहृष्टादिति । आदिशब्देनैवप्रधानागुणयो । अत-
मत्राधिकारणमाह-संयोगेति । अदृष्टं क्षेत्रमन्तोगात्रमागो कर्म ततोऽन्यन्तरमयोगाद् द्व्यणुमारभ्यते ।
न च परमाणो वयः गुणता ममा वयोऽस्यतः परमाणु वे सति बह्विधदोषगुणोपरमागु-
णत्वं, न च तेनमपि घटारम्भतया साध्यैकं य घटपदे कतागदीनामनामनादणुना चानीन्द्रिया-
त्मनोऽनुगमिष्यद्वात् । न च त्वमपि परमाणु कार्यनामभवे परमाणु वे सति द्विदोषगुणोपरमा-
गागुणद्विदि युक्त साध्यैकत्वात् । द्व्यणुसति च त्रीणि माय उपयुक्तम् तदपि नदनन्तमारम्भ-
कत्वादिनिमित्तं नैव भावः । प्रत्यागि दृष्टान्तमारभन्त इति सूत्रार्थमुपगतं गुणाद्य गुणान्तरमिति
सूत्रार्थमाह-कारणेति । कतिपयकारणगुणानामारम्भः । सर्वेति चेति बोधायनाय व्युत्पद्यति-यदेति ।
कनातर दूयति-परमाण्विति । अनुगमने साधयति-अणुत्वेति । इत्यथ कतिपयगुणानामे-

यन्ति ॥ यदापि द्वे द्यणुके चतुरणुकमारभेते, तदापि समानं द्यणुक-
समवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । द्यणुत्वद्वस्वत्वे तु द्यणुकसम-
वायिनी अपि नैवारभेते ॥ चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्यु-
पगमात् ॥ यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्यणुकानि द्यणुकसहितो
वा परमाणुः कार्यमारभन्ते, तदापि समानेनैवा योजना ॥ तदेवं यथा
परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणु द्वस्वं च द्व्यणुकं जायते, महदीर्घं च
त्र्यणुकादि, न परिमण्डलम् । यथा वा द्यणुकादणोर्द्वस्वाच्च सतो मह-

रत्नप्रभा ।

भावः । व्यभिचारस्थलान्तरमाह—यदापि द्वे इति ॥ द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यम् । एवं सति चतु-
र्भिर्द्रव्यणुकैश्चतुरणुकारम्भे उपपद्यते । यथाश्रुते तु द्वाभ्यां द्व्यणुकान्यां महत्त्वचतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते ।
कारणगतं महत्त्वं, बहुत्व वा । विना कार्यं महत्त्वायोगादिति मन्तव्यम् । प्रकटार्थकारास्तु यद् द्वाभ्यां
द्व्यणुकान्यामारम्भकार्यं महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रक्षिप्यलाघवसंयोग इति रायणप्रणीते
भाष्ये दृश्यत इति चिरन्तनवैशेषिकरुद्रण्येद भाष्यमित्याहुः । सर्वथापि द्व्यणुकगतद्वस्वत्वाणुत्वपरिमाण-
योरनारम्भकत्वाद्व्यभिचारः ॥ यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां द्व्यणुक, त्रिभिर्द्रव्यणुकैश्चतुरणुक-
मिति कल्पयन्ति । तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानाच्च नियम इति मत्वा श्रूते—यदापि बहव इति ॥
कारणगुणाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः । कार्यद्रव्यपरिमाणं तु न कारणगुणपरिमाणारम्भम् ।
किन्तु कारणगतसंस्कारमिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः । एवं प्रक्रिया दर्शयित्वा सूत्रं योजयन्व्यभिचारमाह—
तदेवमिति ॥ परमाणुभ्य एव महदीर्घं चेत्यन्यतः प्रक्रियामाश्रित्योक्तम् । नियतप्रक्रियामाश्रित्य व्यभिचार-
माह—यथा वेति ॥ अणुद्वस्वभ्यो द्व्यणुकैर्म्योऽणुद्रव्यं न जायते, द्वस्वमपि न जायत इति व्यभिचार
मानती ।

हृत्परिमण्डलाभ्यामिति सूत्रं गुणिपरं न गुणपरम् । यदापि द्वे द्व्यणुके इति पठितव्ये प्रमादादेकं
द्वैपदं न पठितम् । एव चतुरणुकमित्याद्युपपद्यते । इतरथा हि द्व्यणुकमेव तदपि स्यात्तु महदित्युक्तम् ।
अथ वा द्वे इति द्वित्वे, यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनेकवचने' इति । अत्र हि द्वित्वकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा
द्वैषेकैविति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात् । तदेव योजनीयम्—द्व्यणुकाभिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुक-
मारभेते संख्येयानां चतुर्णां द्व्यणुकानामारम्भकत्वात्तद्वृत्ते द्वित्वसंख्येय अपि आरम्भिके इत्यर्थः । एवं
व्यवस्थिताया वैशेषिकप्रक्रियायां तद्व्यणुस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तदवस्थो व्यभिचार
इत्याह—यदापि बहवः परमाणव इति । नाणु जायते नो ह्रस्व जायते इति योजना । चोदयति—

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

वाऽऽरम्भकारमित्याह—यदाऽपीति । द्व्यणुकैर्विकरणे द्विद्वन्द्वस्य भावप्रधानत्वाद् द्वित्वे ते स्वाश्रयायां
चतुर्णां द्व्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वात्तद्वारम्भके विवक्ष्यते । न हि द्वित्वद्वयं हित्वा तदावाराणां द्व्यणुकानामा-
रम्भकत्वम् । अथ वाऽणुकमिति द्व्यणुकमुक्तं, ते द्वित्वावच्छिन्ने यदा द्वित्वसंख्ययाऽवच्छिद्यते तदा द्वौ घटानि-
तिवद्वे द्व्यणुके इत्युक्ते द्व्यणुकचतुष्टयं संपद्यते । एव चतुर्णां द्व्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वे स्थिते तद्वृत्तानां
गुणानां तुल्यजातीयारम्भकत्वेत्यर्थः । सर्वगुणानामनारम्भकत्वे हेत्वन्तरमाह—अणुत्वेति । व्यवस्थितां वैशेषिक-
प्रक्रियां प्रदर्शयन्व्यवस्थितां दर्शयति—यदाऽपीति । कारणगुणानां केषांचिदारम्भकत्वं न सर्वेषामिति सर्वेषां
तुल्यमित्याह—तदाऽपीति । व्यवस्थितामव्यवस्थितां च परप्रक्रियामुक्त्वा सूत्रं व्याकुर्वन्व्यभिचारमाह—
तदेवमिति । तत्तत्र तस्यां प्रक्रियायामेवमुक्तप्रकरणेति यावत् । अव्यवस्थितप्रक्रियामाश्रित्योक्तं—मह-
दित्यादि । वादा—दोऽणुकाणुह्रस्वकार्यमुपचयार्थं इति व्याचष्टे—यथा वेति । नाणु जायते नापि
ह्रस्व जायते त्र्यणुकादिति योजना । पारिमाण्डल्यादीनां तुल्यजातीयानारम्भकत्वे सिद्धे दार्ष्टान्तिरुगाह—

दीर्घं च त्र्यणुकं जायते, नाणु, नो द्व्यणुम्, एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यते इत्यभ्युपगमे किं तव चिच्छत्रम् ॥ अथ मन्यसे-विरोधिना परिमाणान्तरेणाऽऽक्रान्तं कार्यद्रव्यं त्र्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि परिमाणद्वयादीनीत्यभ्युपगच्छामि, न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति । येन कारणगता चेतना कार्यं चेतनान्तरं नारभेत ॥ न ह्यचेतनानाम चेतनाविरोधी कश्चिद् गुणोऽस्ति । चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ तस्मात्पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात्मा मेति चेतनाया आरम्भकत्वमिति ॥ मेवं मंस्थाः ॥ यथा कारणे विद्यमानानामपि परिमाणद्वयादीनामनारम्भकत्वम् । एवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् ॥ न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणम् ॥ प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः । सूत्रे वाशब्दश्चाप्योऽनुक्तानुसमुच्चयार्थः । तथा च ह्यपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरिमाणुभ्यां महर्षीणुमेतनादचेतनं जायत इति सूत्रप्रयोजना । तत्र ह्यस्मान्महर्षी त्र्यणुकं, परिमण्डलादणु द्व्यणुकमिति विभागः । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते-अथ मन्यसे इति ॥ अचेतनेन त्रिविगुण इत्यत आह-न ह्यचेतनेति ॥ कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराऽऽक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य विवक्षिताशसाध्यमाह-मेवंमिति ॥ अङ्गीकार इत्यजति-न चेति ॥ उत्पन्न हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति । तदुत्पत्तेः प्रागित्युच्यमानत्वात् । द्व्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । ननु विरोधि परिमाणेन सदैव द्रव्यं जायत इत्यत आह-आरब्धमपीति ॥ सहोत्पत्तावपसिद्धान्तः । अतो त्रिविगुणभावः सिद्ध इति मारः । अणुत्वाद्यारम्भे व्यमममती ।

अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेण स्वकारणद्रागेणाक्रान्तत्वादिति । परिहरति-मेवं मंस्था इति । कारणगता गुणा न कार्यं समानजातीय गुणान्तरमारम्भन्ते इत्येतावन्तैरेष्टसिद्धौ न तद्वैयर्थ्यसुरणे रोदनीयं मन इत्यर्थः । अपि च सपरिमाणान्तरमाक्रामति नोत्पत्तेश्च प्राक् परिमाणान्तरं सदिति कथमाक्रामेत् । न च तत्कारणमाक्रामति । पारिमाण्डल्यस्यापि समानजातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतोर्भावेन समानवद्गतयोमयकार्यानुपादप्रसङ्गादित्याशयनाह-न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वमिति । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यावृत्तता पारिमाण्डल्यादीनाम् । न च कारणबहुत्वादीनां सन्निधानमभानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एवमिति । दृष्टान्तवैषम्यं चोदयति-अयेति । जगत्पि तुल्य त्रिविगुणाक्रान्तत्वमि-पारम्भेऽऽह-न त्विति । अचेतनाभावेनानिरोधिन्या जगति भावावेननायाः सजातीयानारम्भकतोपाशङ्क्याऽह-न हीति । त्रिविगुणत्वावेननायाः साधारण्यात्पारिमाण्डल्यादिवैषम्यं मत्या तत्फलमाह-तस्मादिति । शान्तवानस्मीति प्रत्यक्षं बुद्धिरुत्पत्तिपदानाधीनवाचेतन्यस्य स्वरूपत्वेन गुणत्वाभिद्वौ त्रिविगुणत्वस्य दूरावेतारं माना प्रसिद्धांशे दृष्टान्तसिद्धिरित्याह-मेवमिति । न ह्यमानादिव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकार्यं किंतु त्रिविगुणसन्निधानत्वात् । चैतन्यस्य तु तदभावादारम्भकतोत्पाशङ्क्याऽह-न चेति । उत्पत्तेः परिमाणान्तरं विरोधि मन्तीनि किमिति प्रागेव तदुत्पत्तेः स्वकार्यं पारिमाण्डल्यादि नाऽऽरम्भे सतः ह्यभावादेव तस्यानारम्भकतेति मारः । जायमानं द्रव्यं परिमाणवदेव जायते तेनानारम्भादनारम्भकत्वं पारिमाण्डल्यादिवैषम्येऽह-आरब्धमिति । परिमाणादिगुणारम्भे कार्यद्रव्यस्य समवायिभेन पूर्व-

तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि परिमाण्डल्यादीनि ॥ अतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते । परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वोपगमात् । “कारणबहुत्वात्” [वै० सू० ७।१।९] कारणमहत्त्वान्प्रचयविशेषाच्च महत् “तद्विपरीतमणु” [वै० सू० ७।१।१०] “एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते” [वै० सू० ७।१।१७] इति हि काणभुजानि सूत्राणि ॥ न च सन्निधानविशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवारभन्ते न परिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत ॥ द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् ॥ तस्मात्स्वभावादेव परिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वम् ॥ तथा

रत्नप्रभा ।

त्वात् परिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकमित्याशङ्क्य निषेधति—न चेति ॥ व्यग्रत्वम्—अन्यथा-निदिः । तत्र हेतुः—परिमाणान्तरम्येति ॥ अन्यहेतुत्वे मूलाभ्युदाहरति—कारणेति ॥ कारणानां द्रव्यगुणानां बहुत्वात् त्र्यणुके महत्त्वम् । मृदो मत्त्वावच्छेदो महत्त्वम् । द्विगुणविपरीतमिति मृदुगुणविपरीतमिति प्रचयादश्रयसमवायविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्वविपरीतमणुत्वं परमाणुगतद्रव्यसमवाया द्रव्यगुणे मरती-त्वाह—तदिति ॥ यमहत्त्वस्याऽनमरायि कारण, तदेव महत्त्वममानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य । यन्माणु-त्वस्यासमवायिकारण, तदंशगुणाऽविनाशमहत्त्वस्यासमवायिकारणमित्यतिदिशति—एतेनेति ॥ अनौ महत्त्वाद्वा अहेतुत्वात् परिमाण्डल्यादीनां त्र्यन्तममिदमिति भारः । तेषां सन्निधिविशेषामागत समान-गुणारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यमित्याह—न चेति ॥ परिमाण्डल्यादीनामपि बहुत्वादित्यन्त समवायि-कारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषामनारम्भकत्वं कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणान्तात्तत्र व्यग्रत्वं सन्निधिर्यो न हेतुरित्युक्तिफटमाह—तस्मादिति ॥ यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति व्यातः सामान्यगुणेषु परिमाण्डल्यादिषु व्यभिचारोऽपि यो द्रव्यसमवायिकारणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारम्भक-मावर्तते ।

मनिरान च परिमाण्डल्यस्येवाह—न च परिमाणान्तरारम्भे इति । व्यभिचारान्तरमाह—आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

भाति—जीव्ये प्रागेव तदारम्भापरिमाण्डल्यादेरारम्भकत्वावकाशोऽस्तीत्यर्थः । अगुन्याचारम्भे व्यावृ-त्तापरिमाण्डल्यादेः सजातीयानारम्भकत्वेयाशङ्क्याऽऽह—न चेति । तत्र हेतुः—परिमाणान्तरस्येति । कथमन्यहेतुत्वं, तत्राऽऽनोक्तिमुदाहरति—कारणेति । बहुमिद्वर्षणैतारम्भे त्र्यणुकादौ यमहत्त्व तस्य द्रव्यगु-गतं बहुत्वमसमवायिकारण कार्यद्रव्य समवायिकारणम् । यत्पुनरय विन्देन पञ्चाशपदेनारम्भ कार्यं तावत् उमुप-रन्त्यते तन्महत्त्वे विष्टस्य प्रचयः । मयोगविशेषो हेतुः । महत्त्वमयैतारम्भे पदे यमहत्त्व तस्य कारणमहत्त्व हेतुरिति त्रिन्यः कारणेभ्यो न चत्वमित्यर्थः । यत्कारणबहुत्वादित्यो महत्त्व त्र्यणुकादौ जात ततो विरगत् द्रव्यगुणगतमशुभमधिगमेश्चादुद्दिजन्यपरमाणुनिष्ठद्रव्यासमवायिकारणादुत्पद्यते तदाह—तदिति । द्वि-महत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यो यथाममय ह्रस्वचदीर्घत्रयोद-पञ्चगिर्याह—एतेनेति । समन्तेन प्रकारेणैव यान् ननु परिमाण्डल्यादीनि सयोगादिमित्यर्थानि कार्य-व्ये समानजातीयानारम्भकाणि प्रचयादयन्तु वार-णम्यान्निष्ठकार्यद्रव्यस्य अनिहितत्वात्तत्र महत्त्वाचारम्भकत्वान्नो न व्यमानादिनारम्भकत्वं परिमाण्डल्या-दीनामिति तत्राऽऽह—न चेति । गुणो गुणिनि समन्तो व्याप्योऽव्याप्यो वा सर्वथा कारणव्ययं गुणानां कार्याग्रे निमित्तम् । न च निरयथागुणगुणानां अनिष्ठमितिर्व्याप्योऽऽरम्भोपयोगी समन्तीति मानः । पार्श्वोपनिष्ठमर्थमाह—तस्मादिति । इत्यन्तमुपमह य दार्ष्टान्तिकमुपमहरति—तयेति । किञ्च, कारण-

महदीर्घाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६९७)

चेतनाया अपीति द्रष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुप-
निदर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमु-
क्तमिति चेत् ॥ न ॥ दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् ॥ न च
द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति ॥
सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार “प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्य-
क्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते” [वै० सू० ४ । २ । २] इति ।
यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूत्याकाशयोः समवयवसंयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं
प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयवच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं तु
शरीरं दृश्यते ॥ तस्मान्न पञ्चभौतिकमिति ॥ एतदुक्तं भवति गुणश्च
संयोगो द्रव्यं शरीरम् । दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता ॥
नन्वेवं सति तेनैव तद्वत्तम् ॥ नेति वृत्तः ॥ तत्संज्ञं प्रत्युक्तम् । एतच्च
वैशेषिकं प्रति ॥ नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः, एतेन शिष्टाप-
रिग्रहा अपि व्याख्याता इति ॥

रत्नप्रभा ।

इति व्याप्तिश्चेत्यस्य विशेषगुणादाहारम्भकम् दुर्गारमिति । तन्मन्दम् । चित्रवद्वेतुननुगतेषु गीडादि-
रूपेषु विजातीयचित्ररूपहेतुषु व्यभिचाराचेतन्यस्यात्मन्येन गुणताभावाच्चेति मन्तव्यम् । तस्माद्येनाना-
द्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितम् । तत्रोदाहरणान्तर्भाव-संयोगाच्चेति ॥ ननु चेन्न त्रय कावोपा-
दानाद् द्रव्यं, तत्र निःक्षणस्योपादानमिति प्रकृते क्विद् द्रव्यमेव निःक्षणकार्यं क्रमुदाहर्तव्यं, न संयो-
गस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते-द्रव्य इति ॥ गुणाद् द्रव्यप्रचेतनाद्वेतनारम्भ इति निःक्षणा-
रम्भकार्यान्वयं दृष्टान्त इति परिहरति-नेति ॥ अनियमः कणादसम्मत इत्याह-सूत्रकारोऽपीति ॥
एतान्ता कथमनियमस्तत्राह-एतदुक्तमिति ॥ न निःक्षणन्यायेन पुनरुक्त्यभावेऽप्यतिदेशाद्विरुद्धेन
पुनरतिरिक्ते शङ्कते-नन्वतिदेश इति ॥ समानगुणारम्भनियमस्य पारिमाण्यत्वादिदृष्टान्तेन भ्रष्टार्थ-
भावी ।

संयोगाच्चेति शङ्कते-द्रव्यं प्रकृत इति निराकरोति-न। दृष्टान्तेनेति। न चास्मारम्भमनियमः, मन्तव्यमि-
त्याह-सूत्रकारोऽपीति । सूत्र व्याचष्टे-यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोगिति । शेषमतिरोक्षार्थम् ॥ १॥ (१) ॥
आनन्दगिरिस-न्यायनिर्णयः ।

गुणाः मन्तव्यत्वात्तानिऽऽरम्भताः कृता विजातीयानामपीति किन्त्याऽऽय प्रत्याह-संयोगाच्चेति ।
चेतन त्रय द्वय जगत्तोऽनेनस्य न समवयविवारणमिति प्रकृते चेतनमन्वचेतनोदाहरणं दृष्टमिति दृष्टान्ते
वक्तव्ये संयोगगुणोदाहरणमयुक्तमिति शङ्कते-द्रव्य इति । अद्रव्यादीनि संयोगादपि द्रव्यं जायते नभ-
चेतनादनेन तदादिपञ्चमात्रमिति वाह-नेति । दृष्टान्तान्त्रोन्निर्णयोः सर्वथा साम्ये नास्ति मान-
मित्याह-न चेति । न केवमवयवमात्रमनियमो भगवन्मन्तव्यः-सूत्रेति । सूत्र व्याचष्टे-यथेति ।
कथमिदं सूत्रं नियममद्वेषयोगी यागमयाऽऽह-एतदिति । कारणमन्विशेषगुणानां कार्यं गुणारम्भक-
न गुणमात्रस्योदाहरणाऽऽह-दृश्यते त्विति । तन्तुगन्तीर्जनादिदम्पाणां विशेषगुणानामपि गन्तव्यं
पठे विजातीयचित्ररूपारम्भकत्वात्तन्तुगमात्रावयवमपि नियम इति मत्तः । नहि गन्तव्य-कारिदन्तिरिक्त-
मन्तव्यमिति शङ्कते-नन्विति । निराकार्यभेदाच्च पौनस्यं पनित्याह-नेनेति । तथाऽपि शिष्टाव-
ग्रहाधिकरणेन पुनरतिरिक्ते शङ्कते-नन्विति । नत्र कारण कार्यद्वयवर्तमानमिति नियमो निरम्भोऽत्र
तु कारणविशेषगुणस्य कार्यं तुन्पारम्भनियमो निगम्यत इति मत्तव्यं पुनरतिरिक्तवारे रोतिमाप्यत्र नास्ति-

सत्यमेतत् ॥ तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतं निदर्श-
नेन प्रपञ्चः कृतः ॥ ११ ॥ इति महदीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥ (३) ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद् इत्थं समुत्ति-
ष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतेस्तस्योगस-
चिवेस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारम्भमाणानि दृष्टानि ॥ तत्सामान्येन यावत्किंचि-
त्सावयवं, तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवेस्तैस्तेर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्य-

रत्नप्रभा ।

मस्यारम्भ इत्याह—सत्यमिति ॥ तस्यैव अतिदेशस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ (२) ॥ वैशेषिकमतपरीक्षारम्भ-
भते—उभयथापि न कर्मातस्तदभाव इति ॥ नास्य प्राप्तिक्रमेण पूर्वाप्रकरणेन सगतिरपेक्षितेति
मन्वानः । प्रधानस्येश्वरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणुना तदधिष्ठितानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहर-
णसङ्कल्पा साध्याधिकरणानन्तर्यमस्य वदस्तात्पर्यमाह—इदानीमिति ॥ द्रव्यणुकादिक्रमेण परमाणुभिर्ज-
गदारभ्यते इति वैशेषिकराद्धान्तोऽत्र प्रपञ्चः । स हि मानमूलो आन्तिमूलो वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति—
स चेति ॥ तेः पटादिभिः सामान्य क्षित्पादेः कार्यद्रव्यत्वं, तेनेत्यर्थः । निमत सावयव क्षिप्यादिक,
म्यन्यूनपरिमाणसंयोगसचिवानेकद्रव्यारब्ध कार्यद्रव्यत्वात्, पटादिनदिति प्रयोगः । स्पष्टपरमाणुसि-
धामसी ।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । परमाणुनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा न कर्मा-
तस्तदभावस्तस्य द्रव्यणुकादिक्रमेण सर्गस्याभावः । अथ वा यद्यणुममनाभ्युपगम्य वा क्षेत्रज्ञसमनायि, उभयथापि
तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्ते कर्माभावेऽनस्तदभावः सर्गमात्रः निमित्तकारणतामात्रेण त्रीश्वर-
स्याधिष्ठातृत्वमुपनिष्ठात्कारण्यते । अथ वा संयोगोत्पत्त्यर्थं त्रिमागोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्ग-
हेतोः संयोगस्यामानात् प्रवृत्त्यहेनोर्निभागस्याभावात्तदभावः । तयोः सर्गप्रवृत्त्योरमान इत्यर्थः । तदेतन्मू-
लात्पर्यतो व्याघ्रते—इदानीं परमाणुकारणवादमिति । निराकार्यस्वरूपमुपपत्तिसहितमाह—स च वाद्
इति । स्वानुगतेः स्वसन्देहः । समन्वयसाधार्यान्नाभूत इह प्रत्ययहेतुः समवायः पञ्चमभूतम्यानवयवसनात्
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रनुपेत्याऽऽह—सत्यमिति । तस्यैवेतिदेशस्येति यावत् । वैशेषिकपरीक्षारम्भस्तदीयराद्धान्तस्य आन्ति-
मूलत्वसाधनप्रक्रमः । तत्प्रक्रिया वैशेषिकप्रक्रिया पूर्वोक्ता तस्यामनुगत निदर्शनं परकीयहेतुव्यभिचारो-
दाहरण तेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ (२) ॥ वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन समन्वयस्य प्राप्तिक्रमिरोव परिहृत्य
तन्मतमिरोव परिहर्तुमारभते—उभययेति । नास्य प्राप्तिक्रमानन्तराधिकरणेन सगतिरिति मन्वानः । प्रधान
चेतनानधिष्ठितं न चेत्कारणं तर्हि परमाणवन्तदधिष्ठिता भवन्तु तथेति व्यवहितेन सगतिं गृहीत्वा
तात्पर्यमाह—इदानीमिति । वैशेषिकराद्धान्तस्य आन्तिमूलत्वोक्त्या तदीयगुक्तिमिरोवं निराकृत्य समन्व-
यवर्द्धीकरणात्पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे प्रामाणिकपरकीयराद्धान्तमिरोवे समन्वयस्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्रा-
माणिक्रमवासिद्ध्या आप्तेन तेन मिरोयामावं तत्सिद्धिरिति फलम् । परमाणुभिर्द्रव्यणुकादिक्रमेण चेतना-
धिष्ठितैरारब्ध जगदिति वैशेषिकराद्धान्तो मानमूले आन्तिमूले वेति त्रिप्रतिपत्तेः सत्यं पूर्वपक्षमाह—स
चेति । सामान्यतो दृष्टं वक्तुं व्याप्तिमाह—पटादीनीति । स्वानुगतेः सम्मनस्यप्रतियोगिभित्तिर्यर्थः ।
मियोत्सुकुत्तन्त्वादीनां न पटाचारम्भकालसमनस्यमानादिति वक्तुं संयोगसचिवैरेत्युक्तम् । याकार्यद्रव्यं
तदिष्टादृष्टारब्धं यथा पटादीति व्याप्तिमुक्त्वाऽनुमानमाह—तादिति । तेः पटादिभिः सामान्यं कार्य-
द्रव्यं तेनेति यावत् । किंचित्सावयवद्रव्यमिति क्षिप्यादिचतुष्टयमुक्तम् । स्वानुगतैरित्यादि पूर्वपक्षः ।

सम्भवन्ति ॥ तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते ॥ तत्रेदमभिधी-
यते ॥ विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मपेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।
कर्मवतां तन्वादीनां संयोगदर्शनात् ॥ कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं
किमप्यभ्युपगन्तव्यम् ॥ अनभ्युपगमे निमित्ताभावात्त्राणुष्व्वाद्यं कर्म
स्यात् ॥ अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिधातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि
कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवान्नैवाणुष्व्वाद्यं कर्म स्यात् ॥
न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नस्सम्भवति । शरीराभावात् ॥
शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनस्संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते ॥
एतेनाभिधाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् ॥ सर्गोत्तरकालं

रत्नप्रभा ।

धादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलम् । तस्य आन्तिमूळत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति—तत्रेदमिति ॥ प्रलये
निमित्तानां परमाणूनामन्यतरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः । कर्मणश्च निमित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टम् ।
यथा प्रयत्नशाल्यसंयोगादेऽश्वेष्टा, वाय्वाद्यभिजातादुक्षादिचलन, हस्तनोदनाद्—इत्यादिगमन,—तद्दणु-
कर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते न वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । नाद्यः, प्रयत्नादेः सृष्ट्युत्तरकालीन-
त्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति । अतः कर्माऽममभावात् तस्य संयोगपूर्वकद्रव्यगुणादिसर्गस्याऽभाव
इति सूत्रार्थः । स्थिररूपेण न द्रव्यसंयोगविशेषोऽभिजातः । स एव चलस्य नोदमिति भेदः । दृष्टनिमि-

भाष्यम् ।

माह—कर्मवतामिति । अभिजातादीत्यादिग्रहेण नोदनसंस्कारगुणत्वद्रव्यानि गृह्यन्ते । नोदनसंस्कारान-
भिधातेन सगानयोगक्षेमौ, गुरुत्वव्रणत्वे च परमाणुगते सदात्तने इति कर्मसातत्यप्रसङ्गः । द्वितीय व्याख्यान-
शानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तन्निवति । तन्तुस्यः सयुक्तस्यो महान्पटो जायते तन्तुगताव न्पादेस्तत्र रूपादि दृष्टं तेन दृष्टान्ते-
नोक्तमर्गक्रमधीर्गत्वर्थः । पूर्वपक्षमुपसहरति—इति काणादा इति । परमाणुमूलकारणत्वस्य प्रामाणिक-
त्वादयोदस्ति विरोधः समन्वयस्येयेन प्राप्तमनूय सिद्धान्तमाह—तत्रेति । यत्तावदणुस्यः सयुक्तस्यो द्रव्य-
कादिक्रमेण जगज्जन्तेति तत्राऽऽह—विभागेति । अस्तु तर्हि तेषु कर्मवतः संयोगस्तत्राऽऽह—कर्मण-
श्चेति । तच्चान्युपगम्यते न वा । द्वितीय प्रत्याह—अनभ्युपगम इति । यद्यणूना सयुक्ताना जगदात्म-
कत्वं प्रामाणिकं तदा समन्वयस्यार्थाद्विरोधो न तदस्ति । आद्ये सर्गे परमाणुो न सयुक्ता कर्मण्य-
त्वादात्माकाशरूपे च कर्मन्यूनास्तत्तेतुर्न तत्राच्चन्द्रित्यर्थः । आद्यकर्महेतोरिष्टायाद्वेतुर्न निमित्तितेति कर्मा-
न्तरमाशङ्क्य निमित्तं दृष्टमदृष्टं वेति त्रिकल्पाऽऽद्यमनुवदति—अभ्युपगमेपीति । यथेदानीं देहचेष्टाया दृष्टं
यत्नारम्भ निमित्तं तदचलने पननाभिजातः शरादेर्नोदनादि तत्राणुष्व्वाद्यकर्मत्वत्तौ यदि किञ्चिदृष्टं निमि-
त्तमिति-पर्ययः । अभिजातादीन्यादिशब्देन नोदनगुणवंगोस्थितिसंस्थापका गृह्यन्ते । क्रियात्रिजिष्टद्वयस्य द्रव्या-
न्तरेण संयोगविशेषोऽभिजातो यथोद्यमितन्निनिमुसलस्योद्गलेन संयोगः । नोदन तु सयुक्तस्य यत्न-
विशेषापेक्षः ॥ एव संयोगो यथाक्षेत्रानुसूयत्वापेक्षः सनद्धकरशरसंयोगो नोदनेन तुल्ययोगक्षेमः संस्कार
इति त्रिकः । तत्रास्य सर्वस्य सृष्ट्युत्तरकालाज्जाऽऽद्यकर्महेतुतेत्याह—तस्मेति । आदिसर्गं यत्नायोग
साधयति—न हीति । आत्ममनःसंयोगस्य तदा भावाच्च निमित्तप्रयत्नस्य कथमनयोमोक्तिस्तत्राऽऽह—
सर्गिति । प्रयत्नोक्तन्यायेनाभिजाताद्यपि निरूपयति—एतेनेति । एतच्छब्दोक्त स्फोरयति—सर्गिति ।

परमाणुजगदकारणत्वाधि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयसमेतम् । (६६१)

हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति ॥ अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा ॥ उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत ॥ अदृष्टस्याचेतनत्वात् ॥ न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यपरीक्षायां अभिहितम् ॥ आत्मनश्चानुत्पन्नचेतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात् ॥ असम्बन्धात् ॥ अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणुनां सम्बन्ध इति चेत्, सम्बन्धसातत्यात्मवृत्तिसान्त्वयप्रसङ्गः ॥ नियामकान्तराभावात् ॥ तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मानिमित्तस्याभावाच्चाणुष्वप्यद्यं कर्म स्यात् ॥ कर्माभावात्तन्निबन्धनसंयोगो न स्यात् ॥ संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादिकार्यजातं न स्यात् ॥ संयोगश्चाणो-

रत्नप्रभा ।

त्ताभावेऽपि अदृष्टवतामसयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते-अथादृष्टमिति ॥ विरूपपुरःसरं दूययति-तत्पुनरिति । जडत्ववदणोदाश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विरूपः दृष्ट इति मन्त्यम् । अत्रापि सानु योजयति-उभययेति ॥ जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमपि कथं न आह-आत्मनश्चेति ॥ अचेतनत्वात्वाधिष्ठितमिति शेषः । भिन्न-श्वरस्याधिष्ठितत्वमपे निराकरिष्यते । अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्मनिमित्तताभावे हेतुः । हेतुतरमाह-आत्म-समवायित्वेति ॥ गुणनृदृष्टमपि स्यात्प्रसक्तं क्रियाहेतुरिति शङ्कते-अदृष्टवतेति ॥ विमुक्तयोग-स्याणुषु सदा सत्त्वात् क्रियासातत्ये प्रयथाभावः स्यादिति दूययति-सम्बन्धेति ॥ कादाचित्कप्रवृत्त-दृष्टमिष्यत्वायोगेऽरीश्वरान्विषय इष्यते आह-नियामकान्तरेति ॥ यत् ज्ञान तत्परीक्ष्यमिति व्याप्तिरितेभ्यो नियन्त्राणां सिद्धेस्तद्गुण ईश्वरो नास्ति । अस्मिन्नेऽपि सदा सत्त्वात् नियामकमिति भावः । सूर्यार्थं निगमयति-तदेवमिति ॥ संयोगस्य हेतुत्वं लुप्यित्वा इत्यस्य दण्डयति-संयो-गश्चाणोरिति ॥ संयोगस्य व्याप्यशक्तिर्बे एकस्मिन्निरस्यान्तर्भावात् कार्यस्य वृत्तत्वायोगात् सर्वं कार्यं भाग्यी ।

माद्यद्वार्यमाह-अथादृष्टं धर्माधर्मौ । आद्यस्य कर्मण इति । आत्मनश्च क्षेत्रस्य अनुत्पन्नच-तन्ययेति । अदृष्टवता पुरुषेणेति । संयुक्तसमवायसंग्रह इत्यर्थः । संबन्धसातत्यादिति । आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कान्तान्तरं शङ्कते-अयेति । दूययति विरूपयति-तत्पुनरिति । जडस्याऽऽणुनोऽदृष्टाभ्यगमिच्छता-मग्नरत्नाया किं न स्युरित्यणुसमवायि येत्युक्तम् । कथं दूययतिक्षेत्रं प्रयाह-उभययेति । अचेतन-त्वेऽपि बुद्धो न कर्मनिमित्ततायाश्चक्षु इत्यत्र चेतनाधिष्ठितं वा तत्तयेति विरूप-वाऽऽय निराह-न ह्येति । द्वितीये तन्त्रीयाधिष्ठितमीश्वराधिष्ठितं वा । वाऽऽय इत्याह-आत्मनश्चेति । नेारस्तस्य निष्प-सनिहिततया कादाचित्कप्रवृत्तिहेतुत्वायोगात्तत्रापि निमित्तान्तरत्वेऽनेन सत्त्वानादिति प्रकारार्थः । अणु-समवायिचरश्च विद्येतो निरस्यति-आत्मेति । अदृष्टमाणुमित्यस्योद्भवस्य हेतुत्वेऽपि प्रसङ्गादि-त्याह-असंभवादि । अणुमयुक्तात्ममयेन वाददृष्टमाणुनि संयुक्तमन्तावादमन्तासिद्धिरिति शङ्कते-अदृष्टवतेति । आत्मनस्तर्हि सर्वगतयेन सदाऽणुमवस्थादनुप्रवृत्तारिच्छितिरिति दूययति-संय-न्धेति । अथात्मनोः संयोगस्याणुसमवायस्य तत्प्रयाहमात्राया प्रवृत्तिमान्यमिति भावः । दण्डयति-संयोगस्तस्य तर्हि निमित्तमदृष्टमस्य तत्र संयोगहेतुर्कर्मनिमित्तादृष्टोपेक्षायां योऽन्यथाभवेतीति मत्वा निमि-त्तान्तरं प्रयाह-नियामकान्तरेति । कर्मनिमित्ताभावात् सक्तं निगमयति-तदेवमिति । कर्मण्यस्य सक्तमुत्तरसदृशेति-कर्मिति । संयोगमायुक्तमाह-संयोगेति । हेतुमावादादणु संयोगादुत्तरसिद्धतां सन्ति तेन संयोगस्यैवैवाणुनिषाह-संयोगश्चेति । मर्त्यानां संयोगे परमाणुपरकमित्यन्तरान-

रूपन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा ॥ सर्वात्मना चेद्, उपचया-
नुपपत्तेरनुमात्रत्वप्रसङ्गः । दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च ॥ प्रदेशवतो द्रव्यस्य
प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् ॥ एकदेशेन चेत्, सावय-
वत्वप्रसङ्गः ॥ परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशास्स्युरिति चेत्, कल्पिताना-
मवस्तुत्वात् ॥ अवस्तुत्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं
न स्यात् ॥ असति चासमवायिकारणे द्व्यनुकादिकार्यद्रव्यं नोत्प-
द्येत । यथा चादिसर्गं निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भ-
वति, एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत् ॥
न हि तत्रापि किञ्चिन्निर्यतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति ॥ अदृष्टमपि भोगम-
सिद्ध्वर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्वर्थमिति ।

रत्नप्रभा ।

परमाणुमात्र स्यादित्यर्थः । किञ्च साशब्दस्य संयोगस्यैकशब्दवृत्तित्वं दृष्टम् । तद्विरोधादप्यवृत्तित्वं न
कल्प्यमित्याह—दृष्टेति ॥ परमाणो संयोगः एकदेशेन चेदिति सम्बन्धः । दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य
संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्यं नोत्पद्येत । उत्पन्नं वा मित्या स्यादित्यपसिद्धान्त इत्यर्थः । काणा-
दाना सर्गप्रयुक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रत्ययनिरासेऽपि सूत्रं योजयति—यथा चेति ॥ परमाणूनां कर्मणा
भामती ।

यद्यपि परमाणुक्षेत्रज्ञयोः संयोगः परमाणुकर्मजन्तयापि तत्प्रवाहस्य सातत्वमिति भावः । सर्वात्मना चेदुप-
चयाभावात् । एकदेशेन हि संयोगे यावज्ज्योरेकदेशो निरन्तरो ताम्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्याप्ता इति
प्रथिमोपपद्यते । सर्वात्मना तु नेरन्तर्ये परमाणुयैकस्मिन् परमाण्वन्तराण्यपि समाप्तीति न प्रथिमा
स्यादित्यर्थः । शङ्कते—यद्यपि निःप्रदेशाः परमाण्वन्तयापि संयोगान्त्योरप्यवृत्तिरेवैकस्याभावात् ।
कैवा बाचोयुक्तिर्निःप्रदेश संयोगो न व्याप्नोतीति । एतेन बाचोयुक्तिर्यद्यप्यप्रतीयते तत्तयाम्युपपद्यते इति
तामिमां शङ्कां सूक्ष्मात्माह—परमाणूनां कल्पिता इति । न ह्यस्मिन् समग्रे निरवयव एकस्तदैव तेनैव
सयुक्तश्चासयुक्तश्चेति, भावाभावायोरैकस्मिन्मिदं विरोधात् । अविरोधे वा न कचिदपि विरोधोऽन्यथाशमा-
सादयेत् । प्रतीतिस्तु प्रदेशाकल्पनयापि कल्प्यते । तद्विदमुक्तम्—कल्पिताः प्रदेशा इति । तथा च
गृह्यरेवमिति तामुद्धति—कल्पितानामवस्तुत्वादिति । तृतीया व्याख्यामाह—यथा चादिसर्गं इति ।
नन्वभिजातनोदनादयः प्रत्यारम्भसमये कस्माद्विभागात्प्रारम्भकर्महेतुतो न सम्भवत्यत आह—न हि तत्रापि
किञ्चिन्निर्यतमिति । समग्रः यभिजातादयः कदाचित् कचिद् । न त्वपर्यायेण सर्वस्मिन् । नियमहेतो-
रमात्रादित्यर्थः । न प्रलयप्रसिद्ध्वर्थमिति । यद्यपि शरीरादिप्रत्यारम्भेऽस्ति दुःखमोगस्तथाप्यसौ
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

र्भावात्संयोगिनस्तदव्याप्तदेशाभावादेवमन्यन्तराण्यपि तस्मिन्नेव समाप्तीति कार्यं प्रथिमायोगात्तन्मात्र-
मात्रतापत्तिरित्याह—सर्वात्मनेति । तत्रैव दोषान्तरमाह—दृष्टेति । प्रसङ्गमेव प्रकटयति—प्रदेशेति । द्वितीय-
मनुभाष्यं दूषयति—एकेति । कल्पितदेशोपगमादिश्रवणं शङ्कते—परमाणूनामिति । अत्रयानां
कल्पितत्वे संयोगतत्कार्ययोरपि तथात्वादपसिद्धान्तः स्यादित्याह—कल्पितानामिति । मा भूदसमवा-
यिकारणं कार्यसिद्धिरेवार्थाद्व्याप्यशङ्काऽऽह—असतीति । मात्ररूपकार्यं नासमवायिनं निमित्तं वस्तु
द्रव्यपदम् । काणादाना सर्गप्रयुक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रत्ययप्रकारप्रत्युक्त्यापि सूत्रं योजयति—यथेति ।
कथमममम, प्रत्ययाप्यागवस्थाया विभागोत्पादककर्मनिमित्तस्य सर्वस्यापि समवायचर्हि दृष्टमदृष्टा १ नाऽऽद्य
इत्याह—न हीति । तत्रेति प्रत्ययप्रयोजकविभागाहेतुर्कर्मिति । अपि- सर्गहेतुसंयोगनिमित्तकर्मदृष्टान्तार्थः ।
किञ्चिन्प्रत्यये कदाचिद्विभावात्तादियोगेऽपि नापर्यायेण सर्वत्रये तदस्मिन् नियामकमावादित्याह—निर्यत-
मिति । द्वितीयं दूषयति—अदृष्टमिति । देशादित्यारम्भे दुःखमदमोगेऽपि पृथिव्यादित्ये तदभावाच्च

परमाणुजगदकारणत्वादि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६६३)

अतो निमित्ताभावात् स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म ॥ अतश्च संयोगविभागाभावात्तयोस्सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत ॥ तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणवादनिराकरणेन सम्बध्यते ॥ द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवेतीत्यभ्युपगम्यते भवता ॥ न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम् ॥ कुतः ॥ साम्यादनवस्थितेः-यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिस्सम्बध्येत ॥ अत्यन्तभेदसाम्यात् ॥ ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यस्तस्यन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत ॥

रत्नप्रभा ।

सयोगात् सर्गः, विभागात् प्रत्ययः, इति प्रक्रिया न युक्ता, युगपदनन्तरपरमाणूनां विभागे नियतस्याभिवातादेर्दृष्टस्य निमित्तस्यासत्तात् । धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखप्रत्ययप्रयोजकत्वायोगान्नादृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः सम्भवति । तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोस्तत्तादुभयवयापि सयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च कर्म नास्ति । अतः कर्माभावात् तयोः सयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रत्ययोरभावा इति सूत्रप्रयोजना ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति ॥ अनुनादासम्भवा इति योग्यतया सम्बध्यते । द्व्यणुकसमवाययोः परमाणुभिरनसाम्याद् द्व्यणुकवत् समवायव्यापि समवायमिव ।

पृथिव्यादिप्रत्यये नास्तीत्यभिप्रेद्येदमुदितमिति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः । व्याचष्टे-समवायाभ्युपगमाच्चेति । न तावत् स्वतन्त्रः समवायोऽन्यन्तं भिन्नः समवायिव्यापि समवायिनौ घटयिगुह्यतयिप्रसङ्गात् । तस्मादनेन समवायिसन्नविना सा समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य सन्नन्धान्तरेण समवायिसन्नधेऽभ्युपगम्यमानेऽनसम्भवा । अयासी सन्नधिभ्यो मन्त्रे न सन्नन्धान्तरमपेक्षेन सन्नधिसन्नन्धनपरमार्थत्वात् । तथाहि-नामौ भिन्नोऽपि सन्नधिरनिरपेक्षो निरूप्यते । न च तस्मिन् सति सन्नधिनासन्नविनौ भवतः । तस्मात् सन्नधादेव समवायः समवायिनोर्न सन्नधान्नन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्य कर्मनिमित्तमिति भावः । अणुनामायस्यान्यस्य च कर्मणो निमित्तमिति वा न वा । अङ्गि चैष्टमष्ट वा । दृष्टमपि यत्नोऽभिवातादि वा । अदृष्टमपि परमाणुत्वाभिन वा । सर्वेषां च सयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयवयापि न कर्म कर्माभावात्तयोः सर्गप्रत्यययोरभावः स्यादिति सूत्रप्रयोजनामुपमद्वयि-अत इति । परमाणुवादे सर्गप्रयोगात्तस्य मिद्धा भ्रान्तिमुत्तेति निगमयति-तस्मादिति १२ ॥ समवायस्य कारादपि परमाणुवादास्यायुक्तत्वाद्-समवायेति । सूत्र व्याचष्टे-समवायेति । तदभावोऽत्र सर्गमात्रे लप्यमानो वा । नोभयवयापि समवायभ्युपगमो हेतुर्न्यासास्याऽऽ-अणुवादेति । तस्य निराकरणमभवन्तेन समवायाभ्युपगमस्य सगतिरित्यर्थः । तदभ्युपगम विभजने-द्वाभ्यामिति । हेत्यर्थमुक्त्वा तदभावा इति प्रतिशयं सूटयति-न चेति । यथा पूर्वोक्त्यापादणुकारणता समर्थयितुं न शक्यते तथा द्व्यणुकस्यान्योः समवायस्य कारादित्यत्र प्रश्नार्थक हेतुमाह-हुत इति । समवायः सन्नन्धोऽन्यन्नो वा । नाऽऽयः, सन्नन्धस्य घटकत्वेऽपिप्रसङ्गात् । द्वितीये समवायस्य सन्नन्धान्तरेण समवायिसन्नोऽनस्यानान्नाणुकारणेनेति हेतुमिजते-यथेत्यादिना । किमप्राप्तार्थकत्वेन

नन्विह प्रत्ययग्राह्यस्समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गुह्यते । नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ॥ नतश्च न तस्यान्यस्सम्बन्धः कल्पयितव्यः ॥ येनानवस्था प्रसज्येत ॥ नेत्युच्यते ॥ संयोगोऽप्येवं सति संयोगिमित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षते ॥ अथार्थान्तरत्वात्संयोगस्सम्बन्धान्तरमपेक्षेत । समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत ॥ न च गुणत्वात्संयोगस्सम्बन्धान्तरमपेक्षते ॥ न समवायः, अगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् ॥ अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् । गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् ॥ तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था ॥ प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत ॥ तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ ३ ॥

रत्नप्रसा ।

यान्तरमित्यनन्यस्यितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तुषु पट इत्यादिनिशित्प्रतिषेधः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते । स्वहृत्पेगेर नित्यसम्बन्धत्वादिति शङ्कते-नन्विहेति ॥ मयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति-नेति ॥ मन्त्रिमित्रबाह्वेदपेक्षा-समवायस्यापि तुल्या-गुणपरिभाषायाश्चेति ॥ गुणत्वामात्रेऽपि कर्मत्वामान्यादीनां समवायाङ्गीकारादगुणस्य समवायित्वं न व्यापकम् । नापि व्याप्यम् । गुणस्यापि समवायित्वं स्वरूपसम्बन्धमभ्युपगम्य व्याप्यनुसूतकर्माभावात् । तस्मात्सम्बन्धिमित्यनेन सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणम् । तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनस्या दुर्गात् । सा च मूढक्षयकरी भामती ।

न्तरेणेति नानवस्थेति चोच्यते-नन्विह प्रत्ययग्राह्य इति । परिहरति-नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवमिति । तथाहि-मयोगोऽपि मन्त्रिर्गर्भवन्नपरमार्थः । न च मित्रोऽपि संयोगिन्या त्रिना निरूप्यते । न च तस्मिन् सति संयोगिनानमयोगिनी भवन इति तुल्यचर्चः । यद्युच्येत गुणः संयोगः, न च द्रव्यामभवेनो गुणो भवति, न चास्य समवाय त्रिना समवेतः, तस्मात्संयोगस्यापि समवाय इति शङ्कामपाकोति-न च गुणत्वादिति । यत्समवायेऽप्यगुणच भवति, तामभवत्, न नः काचिन्नति । तदिदमुक्तम्-गुणपरिभाषायाश्चेति । परमार्थतन्तु द्रव्याश्रयायुक्तम् । तच्च त्रिनापि समवाय मन्त्रिपुनः मयोगम्योपपद्यते । न च कार्यत्वान्नमवायसमवायिनाराणां त्रिनया संयोगः समवायेति युक्तम्, अजमयोगस्यातथाव-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ममवायस्यानुक्तव्यमुतानवस्थेति विरुद्धाऽऽद्य दूषयन्नाशङ्कते-नन्विति । द्वितीय प्रयाह-नित्येति । एवकारार्थमाह-नेति । तथाऽपि मन्त्रान्तरापेक्षायामनवस्थेतादृश्याऽऽह-संबन्धान्तरेति । वाशत्रो ननुतुर्कर्तव्यः । अनन्यमात्राव स्तोत्रेति-नेत्यादिना । मन्त्राः समवायिन्या सन्त्यान्तरापेक्षेन सन्निधिमन्त्रेणैवमवायत्वादतः स्वभावादेन समवायिनन्त्रः समवायो न मन्त्रान्तराणेति नानवस्थेतिरर्थः । समवायस्य सन्निधिरास्तन्त्यस्वभाव दूषयति-नेतीति । तस्य स्वाभाविके सन्निधिरास्तन्त्ये मयोगस्यापि सन्तः संयोगिनन्त्रव्ययोगात्तस्य संयोगिन्या समवायकृत्तया न स्यादिति पिपक्षे दोषमाह-संयोगोऽपीति । किञ्च, संयोगस्य सन्त्यान्तरापेक्षायामर्थोत्तरं गुणत्र वा हेतुस्तत्राऽऽद्यमाह-अयंति । समवायेऽपि तुल्यमतदित्याह-समवायोऽपीति । त्रितीयमाशङ्क्याऽऽह-न चेति । अपेक्षाकारणस्यायन्तमित्रवन्त्येतिर्यः । समवायस्य मन्त्रिन्या नायन्तमित्रच तथा किञ्च गुणवमेव न च तदस्मि समवायस्येतादृश्याऽऽह-गुणेति । न हि गुणस्य मन्त्रान्तरापेक्षाहेतुः, कर्मदीनामपि तदपेक्षत्वादित्यर्थः । संयोगसमवाययोस्तुल्यत्वं फलितमाह-तस्मादिति । अनन्यमायां मूढक्षयकारित्वमाह-प्रसज्यमानायां चेति । नृगर्थमुपसृजति-तस्मादिति ॥ १३ ॥ परमाणुनाशयोगं हेतुन्तरमाह-

सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वेशेषिका अभ्युपगच्छन्ति, स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव ॥ यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणुनामणु- त्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत ॥ परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः ॥ कुतः ॥ एवं लोके दृष्टत्वाद्- यद्वि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्, स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टम् । तद्यथा पटस्तन्तुपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति । तन्तवश्चांशुनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति ॥ तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैर- भ्युपगम्यन्ते ॥ तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति ॥ यच्च नित्यत्वे कारणं तेरुक्तं—“सदकारणवन्नित्यम्” [वै० सू० ४।१।१] इति, तदप्येवं सत्यणु न सम्भवति ॥ उक्तेन

रत्नप्रभा ।

त्यतेजस्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात् । न चाप्रयोजकता, कारणशून्यत्वे नित्यत्वे चात्मनद्रूपादिमत्त्वायो- गात् । न च तर्हि वायुः कारणमिति पृथक् साधने रूपादिहेतूना भागासिद्धयभावेऽपि सिद्धताधनता स्यादिति वाच्यम् । यत्र स्पर्शः तत् सकारण, यत्र रूपं तत् सकारणमिति व्याप्तिप्रहणाले वायुना- ववच्छेदेन साध्यसिद्धयभावादिति भावः । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सति अकारणवत्त्वादात्ममयदिति सत्प्रतिपक्षमुत्थाप्य विशेषासिद्ध्या दूषयति—यच्च नित्यत्वं इति ॥ सत्त्वं भावत्वं प्रागभावनिरासार्थम् । नित्यत्वप्रतिषेधः सत्प्रतियोगिकः, अभावत्वाद्, घटाभावनदिति नित्यत्वस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति निशेधतः कार्यं नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वं सिध्यति । अन्यथा प्रतियोग्यभावे प्रति- भावती ।

मिति । परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुपन्यस्य दूषयति—यच्च नित्यत्वे कारणमिति सदिति आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यतो हेतुोऽन्यथेभ्यः सकारणपरः परस्ताद्वर्तीति यावत् । रूपादिमन्तो रूपरसगन्धस्पर्शतयाद्यनुक्रमेण रूपमादौ विद्यते यस्य स्पर्शस्य स स्पर्शो रूपादिमन्तद्राश्या इत्यर्थः । तेषां चातुर्विधे हेतुः—चतुर्विध- स्येति । कार्यस्य चातुर्विध्यं कारणेऽपि तत्कल्पयतीत्यर्थः । तेषां स्पर्शवत्त्वे हेतुमाह—रूपादिमत इति । कार्ये दृष्ट स्पर्शित्य कारणेऽपि तत्कल्पकमित्यर्थः । आरम्भकान्तरापेक्षायामनस्यानान्नाऽऽरम्भता स्पृशति मन्नाऽऽह—नित्याश्चेति । परोपगतिमनूय प्रयाह—स इति । निगद्यन्त्यत्वे हेतुः—यत् इति । रूपादिमत्त्वं पक्षव्याप्यर्थं पूर्वमद्वेषारयेयम् । भिन्नाः साययना नाशिनश्च स्पर्शित्वात्पटनदित्यनुमानान- रोपगतनिराश्रयतेत्यर्थः । अणूनां साययत्वाद्युक्तिर्योहने पाशमयाऽऽह—परमेति । कारणवत्त्वस्य नाशित्वहेतुत्वे तस्यैव द्रव्यत्वविशेषिनस्य साययत्वे हेतुत्वात्तुतोऽनुमेति शङ्कते—कुत इति । साय- व्याप्ति मत्वा मृत्साययममतास्पति—एवमिति । दर्शनमेव निशङ्क्यन्यासिमाह—यच्छीति । स्पर्शयत्न- साययत्वमनित्यं च दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तदिति दृष्टान्तग्राह्यं सूचयति—तन्तवश्चेति । उपनय- द्वारा पक्षमर्माह—तथा चेति । अनुमानद्वयं निगमयति—तस्मादिति । पूर्वोक्तोपाधेः सायय- तिमभिप्रेता प्रकटयितुं निशिनष्टि—कारणवन्त इति । पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्ति स्पर्शवन्मानवृत्तित्वा- दद्वत्त्ववदित्याद्यनुमानं चकारार्थः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सायकारणवत्त्वादात्मनदिति प्रायनुमानमु- त्थापयति—यच्चेति । विशेषासिद्धिमाह—तदप्येति । एव सति परमाणुनां कारणवत्त्वे सतीत्यर्थः । तदेव कथं नद्राह—उक्तेनोति । स्पर्शमेव परिच्छिन्नत्वेन चेत्यर्थः । नित्यत्वनिषेधस्तन्प्रतियोगिगम्यपूर्वः,

परमाणुजगदकारणत्वाभि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६६७)

प्रकारेण कारणवत्त्वोपपत्तेः ॥ यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं-
 “अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधभावः” [वे० सू० ४ । १ । ४]
 इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति ॥ असति हि
 यस्मिन्कस्मिंश्चित्त्रितये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समाप्तो नोपपद्यते,
 न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते ॥ तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं
 ब्रह्म ॥ न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति ॥
 प्रमाणान्तरसिद्धयोऽशब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् ॥ यदपि नित्यत्वे
 तृतीयं कारणमुक्तं-“अविद्या च” [वे० सू० ४ । १ । ५] इति, तद्य-
 द्यत्वं विवर्त्तयेत् सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणामह-
 णम्, अविद्या इति, ततो द्व्यणुकनित्यताप्यापद्येत ॥

रत्नप्रभा ।

पैमानुपपत्तिरिति कणादोक्तमनृयाऽव्ययासिद्ध्या दूषयति-यदपीति ॥ कार्यं नित्यं प्रतिषेधाय व्यवहारम-
 ङ्गीकृत्य ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता । वस्तुतस्तु विशेष-व्यवहार एवासिद्धः । कारणनि-यतस्य प्रमाणा-
 न्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनियमिति व्यवहारायोगादित्याह-न च शब्देति ॥ यदि प्रमाणान्तर कारणनि-
 त्यत्वे स्यात्, तद्व्यायं व्यवहारः सम्पद्ये भवति । ततो मूढज्ञानात् प्राग्व्यवहारमात्रान्न वस्तुमिद्विः ।
 षडे यक्षयन्त्रहारादपि तस्मिन्निमित्तज्ञात् । मूढज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धेर्यन्त्रहारोपन्यासत्रयैर्धर्मिणि भावः ।
 एवं परमाणुनित्यत्वे कणादमूत्रद्वय निरस्य तृतीयं निरस्यति-यदपीति ॥ सनामगुना दृश्यमान-
 शूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणानुमानमिति यदि मूलार्थः, तर्हि प्रत्यक्षकारणतः नित्यत्वे हेतुः स्यात् ।
 तत्र द्व्यणुके । व्यभिचारादित्यर्थः । यद्यारम्भकद्रव्यशून्यव हेतुविशेषण, तदा विशेषत्रयैर्धर्ममापद्येत्, पुनः
 भामती ।

प्रागभावादप्यनष्टिनति । अकारणवदिति षडादेः । यदपि द्वितीयमिति । लब्धरूप हि कचित्
 किञ्चिद्रूपं निमित्तप्यते । तेनानियमिति लोकिनेन निषेधेनाभ्यन्तर नियमसत्त्वात् कल्पनीयः, स चान्ये
 परमाणव इति । तत्र । आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः । व्यपदेशाय च प्रतीतिशून्यरूप्य सत्त्वात् निर्गन्धस्यापि
 दर्शनात् । यथेष्ट षडे यक्ष इति । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमविवेच्येति । यदि सनां परमाणूनां
 परिदृश्यमानशूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणानुमानमविद्या तया नियतम्, एव सति द्व्यणुकमप्यपि निय-
 भासती ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निर्देशात्, षट्निषेधसिद्धयनुमानादणुनियमसिद्धौ तदित्यनुमानानामिद्विधेयनुपपत्ति-यदपीति । कार्य-
 मनित्यमिति कार्यं विशेषतो नियतनिर्णयो न स्यादिति कारणेऽन्यनि-यत्वमनोऽनुनां कारणानां
 नियतेति मूलार्थः । त्वमयसिद्धांमनियम्येनेन विशेषनिर्णयमिद्विद्वत्तुमानस्य सिद्धसत्त्व-यान्नाणुनियता-
 साधकत्वेत्याह-तदपीति । अनित्यमित्यस्य कार्यं निर्णयं नियमनिषेध इत्यङ्गोऽयं योक्त तदपि
 नास्तीत्याह-न चेति । मूलप्रमाणं विना शब्दादेर्योग्येयागोऽर्थे व्याहारात्मन्मोदयेति यावत् ।
 अन्यथा षडे यक्षप्रतिपत्तिरिति प्रागप्य स्यादिति मया हेतुमाह-प्रमाणान्तरेति । अत्र यशब्दा-
 न्नित्य-निषेधमात्रं सिद्धं न कार्यं तत्रिनेने केन कार्यप्रतियोगिनि कारणे नियमसिद्धिर्निर्दि-
 त्तु मानान्तरादेव त्वमने तन्मन्मादेराणुनियमसिद्धौ व्यर्थं श्रुतानुमाननियमः । परमाण्वो
 नित्या वस्तुतस्तुमानकारणवाशमगद्विद्वदनुमानान्तरमनुभावे-यदपीति । प्रत्यक्षेणानुमानेन वा
 तदनुपपत्तिरिति विरुद्धाऽऽयमनुमती-तदिति । सनामगुना दृश्यमानशूलकार्याणां प्रत्यक्षेण
 कारणानुमानमिति यदि मूल व्याख्यायेति योजना । तां द्व्यणुके व्यभिचारः स्यादित्याह-तत इति ।

१ अनित्य इति षट्पञ्चमम् । २ चउदेत्, तत्र, चपि ।

अथाद्रव्यवत्त्वे सतीति विशेष्येत। तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत॥ तस्य च प्रागेवोक्तत्वाद् “अविद्या च” इति पुनरुक्तं स्यात्॥ अथापि कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणुनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत ॥ न ॥ अवश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टमर्हतीति नियमोऽस्ति ॥ संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिन् द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात् ॥ यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवद्वस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते, तदा घृतकाटिन्यविलयनव-

रूपप्रभा ।

रुक्तिश्चेत्याह—अयेत्यादिना ॥ परमाणुो नित्याः, नाशकानुपद्रवमादात्मनश्चेति मूलार्थमाशङ्कते—अथापीति ॥ तत्त्वाद्यनयनाना विभागान्नाशाद्वा पटादिनाशो दृष्टः । तच्च द्वय निरयनाणूना नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः । परिणामादमाश्रित्याणूना नाशकं किञ्चित् सम्भवतीति परिहरति—नेति ॥ अनयनानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिः—आरम्भ इति यदि मतं स्यात्, तदा द्रव्यविनाशो द्वाभ्यामेवेति नियमः स्यात् । नारम्भे मानमस्ति । संयुक्ततन्त्रव्यपटददर्शनात् । अतः कारणमेव स्वतो निःशेष विशेषनदस्यात्मना कार्यमित्यनुभवबलादास्थेयम् । तथा चाणूनामप्यविद्यापरिणामरूपाणा प्रत्ययनिमित्तेन कालादिना पिण्डात्मकस्वरूप तिरोभायेन कारणमावापत्तिर्विनाश उपपद्यते । यथा—अग्निस्पर्पाद् घृतकाटिन्यमनयनमयोगस्यानयनाना च नाश विनेन लीयते, तद्वत् । न च काटिन्यस्य संयोगविशेषवेन गुणत्वाद् द्रव्यनाशोऽनुदाहरणमिति शक्यम् । गुणवद् द्रव्यस्यापि कुनश्चिद्विनाश इत्यशेनोदाहरणात् । गुणपरिमापायाश्चातन्त्रत्वात् ।

भाष्येति ।

त्वम् । अथाद्रव्यवत्त्वे सतीति विशेष्येत तथा सति न द्रव्यणुके व्यभिचारः, तस्यानेकद्रव्यताना-विद्यमानद्रव्यत्वानुपपत्तेः । तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतोऽद्रव्यत्वमविद्यमान कारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते, तथा च पुनरुक्तमित्याह—तस्य चेति । अपि चाद्रव्ये सति सत्त्वाद्रिप्यत एवेष्टार्थसिद्धेरिवैति व्यर्थम् । अयानियापदेन द्रव्यविनाशकारणद्रव्याविद्यमानत्वमुच्यते, द्विविशो हि द्रव्य नाशहेतुत्वमविनाशोऽनयनव्यतिपन्नविनाशश्च, तदुभय परमाणौ नास्ति, तस्मान्नित्यः परमाणुः । न च सुखादिमिर्यविचारः, तेषामद्रव्यत्वादित्याह—अथापीति । निराकरोति—नावश्यमिति । यदि संयोगसचिवानि बहुनि द्रव्याणि, द्रव्यान्तरमारम्भप्रक्रिया मिष्येत मिष्येद् द्रव्यद्रव्यमेव (१) तद्विनाशकारणमिति । न तेन दर्शनं, द्रव्यस्वरूपापरिज्ञानात् । न तान् तन्वावरमत्तद्व्यतिरिक्त पटो नामासि यः संयोगसचिवैस्तन्तुमिरारम्भेतेत्युक्तमस्त्यात् । पट पदार्थाश्च दूयकत्रे वदपति । त्रितु कारणमेव विशेषवद्वस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं, तच्च सामान्यात्मकम् । तथाहि—शृङ्गा सुवर्ण वा सर्वेषु घटेषु काटिष्वनुगत सामान्यमनुभूयते । न चेते घटश्चक्रादयो धृतमुर्णाम्या व्यतिरेच्यन्त इत्युक्तम् । ओं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

आरम्भकद्रव्यद्रव्ये सति प्रत्यक्षेणानुपलब्धकारणत्वमप्य हेतुत्वान्नमिति शङ्कते—अयेति । अद्रव्यत्वमविद्यमानकारणद्रव्यत्व तान्नेव नित्यवसिद्धौ प्रत्यक्षेणैवैवमित्याह—तथाऽपीति । अन्तु ताव देव ताहं नित्यतानिमित्तं तत्राऽऽह—तस्येति । न चाणूनामेव कारणानुपपत्तिः प्रागेऽननुमान-स्योक्तत्वादिति चकारार्थः । अनयनानाशोऽनयनव्यतिपन्ननाशश्च द्रव्यनाशकारण तदुभयमनयनविशेष-नोच्यते । तथा च परमाणुो नित्याः उभयनाशकारणव्यत्यन्वादात्मनश्चेति मूलार्थ इत्याह—अथापीति । ऐवमिदमाह—नेति । आरम्भकानुपपन्न निषण्णमेव हेतुमाह—संयोगेति । परिणामादे नाशोऽनयनारम्भमादगिद्विद्वन्त्वाह—यदेति । न च घृतकाटिन्यनाशोऽपि कारणमनयनविभागादिति युक्तम् ।

परमाणुजगदकारणत्वाधि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६६९)

मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते ॥ तस्मादृषादिमत्त्वात्स्याद-
भिमतविवर्णयः परमाणूनाम् ॥ तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसस्पर्शगुणा स्थूला-पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणा सूक्ष्माः-आपः,

रत्नप्रभा ।

वस्तुतस्तु घृत कटिन इत्यनुस्यूततृणपणिणामिषो देव्यमेव काटिन्यम् । न च इत्येव अत्र-
विभागादेव तस्य नाश इति वाच्यम् । घृतस्य पणिणामिण एकत्वेन विभागात्मकत्वात्, परमा-
णुकाटिन्यनाशे तदसम्भवाच्चेति भावः । किंच प्रथमे "नासीदन्तः", "ना-यन् किटन"
इत्यणूनां नाराभिद्धिः । तस्मान्न तेषां परमाणुत्वमिति उपसहरति-तस्मादिति ॥ १५ ॥ यद्यन्नाद-
भामती ।

च यद्व्यामः । तस्मान्मृत्सुखेणैव तेनतेनाकारेण परिणममाने घट इति च दृक्क इति च कपालाद्वर्त-
कणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायते । तत्रतत्रोपादानयोर्मृत्सुखयोः प्रत्यभिज्ञानात् ।
न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचकादयो वा शकलादिषु शकलादयो वा
रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञायन्ते यत्र कार्यकारणभारो भवेत् । न च निरुपपत्तेर घटक्षण प्रतीय कपाला-
णोऽनुपादान एवोत्पत्तेर तत्किमुपादानप्रत्यभिज्ञानेनेति शक्त्यर्थः, एतस्या अपि धेनाशिरुप्रक्रियाया उप-
रिष्टाभिराकारित्यमाणात्वात् । तस्मादुपजनापापधर्माणो विशेषाद्व्यामः सामान्यस्योपाद्याः, सामान्याणां
तुपादानम् । एव व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्वय काटिन्यावस्थामपहाय व्रजानस्यया परिणत न च तत्रापव-
त्रिभागः सन्नपि द्वयादे कारण, परमाणूनां भ्रमते तदभावेन द्रवत्वानुपपत्तेः, तस्माद्यथा परमाणुद्रव्य-
मभिसंयोगात्काटिन्यमपहाय द्रवत्वेन परिणमते, न च काटिन्यद्रव्यं परमाणोरतिरिच्यते, एवं मृदा सुवर्ण
वा सामान्य विडावस्थामपहाय तुलाउद्देश्यकारादिभाषापातद घटरुचकाद्यस्यामात्रयते । न त्वपवत्रिभागा-
त्तत्त्वयोगविनाशाद्वा विनष्टमिति घटदृक्कादयः । न हि कपालादयोऽस्योपादान तत्त्वयोगो वाऽसमाधि-
कात्वेनपि तु सामान्यमुपादान, तत्र नियम् । न च तत्त्वयोगसत्त्वमेकत्वात्, संयोगस्य विष्टमैक-
मिक्तमावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थमनोऽनिर्वाच्या विद्येयारस्यास्तद्विद्यमाना मुज्जनादय इव रजःवायु-
पादाना उपजनापापधर्माण इति साधितम् । प्रत्यमुपसहरति-तस्मादिति ॥ १५ ॥ उभयथा च
दोषात् । अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शानिक्ता स्थूला, आपो रसस्पर्शानिक्ता सूक्ष्माः, रूप-
स्पर्शानिक्ता तेजः सूक्ष्मतर, स्वर्गानिक्ता वायुः सूक्ष्मतरम् । पुराणेषु हि स्मर्यते-आकाश शब्दमात्र तु
स्पर्शमात्र समाविशत् । दिगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शानिक्कोऽमतरम् ॥ १ ॥ रूप तथेतिविशत् शब्द-
स्पर्शगुणायुमी । दिगुणस्तु ततो षड्भिः स शब्दस्पर्शानिक्कोऽमतरम् ॥ २ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूप च रसमात्र
समाविशत् । तस्माच्चतुर्गुणा आपो विद्येयास्तु रसानिक्ताः ॥ ३ ॥ शब्द स्पर्शश्च रूप च रसभेदगुणानिक्ताः ।
सहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे मर्दामिमां ॥ ४ ॥ तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः सूक्ष्म भूतेषु दृश्यते । शान्ता घोराभ
मृदाश्च त्रिंशत्पास्तन ते समुत्ताः ॥ परस्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परम् ॥ ५ ॥ तेन गन्धादयः परस्पर सहस्रगुणानां
पृथिव्यादयः । तथा च यथायथा सहस्रगुणानामनुपचयस्तथातथा सहस्रस्य स्थोत्य, यथायथा उपचयस्तथातथा
सोऽप्यनारगम्य, तद्वयमुपमयागम्यामवगम्यन्त्यर्थं धेतिधेतिरितिन्द्रियस्यशक्त्यापदमाह-गन्धेति । अत्र

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

काटिन्यस्य नाराद्वयमात्रेणैव विनाशाद्विनाशकारात् । न त्वात्काटिन्य न नश्यति । तत्रार्थेऽपि तदना-
पात्तात् । कारणगुणनाशनाश यत्रैव तत्राशयप्रवृत्त्यात् । तस्मादप्यस्या हि वा मन्त्रयः स्वन्देवगारस्यान-
वृत्त्यानाश इत्याशयेन घृतकाटिन्यमुदाहरत् । प्रयत्नमानायोगे काटिन्याह-तस्मादिति । स्पर्शरसमात्र-
मानसं निगमयन्ति-तस्मादप्येति ॥ १५ ॥ परमाणुसत्तानुपपत्तौ हेतुत्वाभाह-उभयथा चेति ।
अन्यानानु-गुणये तुस्यगुणये च दोषयौन्यात्तदादामिद्विधिति यत्तुमुपमयागमभिन्मयमाह-गन्धेति ।

रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं-तेजः, स्पर्शगुणस्सूक्ष्मतमः-वायुः । इत्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन् वा ॥ उभयथापि च दोषानुपद्भोऽपरिहृत्य एव स्यात्-कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मृत्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः ॥ न चान्तरेणापि मृत्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत । कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मृत्युपचयदर्शनात् ॥ अकल्प्यमाने तृपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्वे एकैकगुणा एव कल्प्येरन्, ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात् । अप्सु रूपस्पर्शयोः । पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानाम् ॥ कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अथ सर्वं चतुर्गुणा एव कल्प्येरन्, ततोऽप्यपि गन्धस्योपलब्धिस्स्यात् । तेजसि गन्धरसयोः । वायो च गन्धरूपरसानाम् ॥ न चेवं दृश्यते ॥ तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

रत्नप्रभा ।

वेकगुणवत्, तच्चस्मात् स्थूलमिति व्यातिमुक्त्वा विकल्पयति-तद्वदिति ॥ पार्थिवः परमाणुः अधिकगुणः, तत् एतत्सूक्ष्मगुणा अजादिपरमाणव इति कल्प्यते न वा । आद्ये-दोषमाह-कल्प्यमान इति ॥ मृत्युपचयात् स्थौल्यादित्यर्थः । पार्थिवोऽणुः, आप्यात् स्थूलः, अधिकगुणत्वाद् घटवदित्येन प्रयोज्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति-न चान्तरेणेति ॥ दृष्टविरोधः स्यादिति मानः । नेति पक्षे सर्वेषामणुनां साम्यार्यमेकैकगुणवत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा । उभयथापि दोषमाह-अकल्प्यमाने त्वित्यादिना ॥ १६ ॥

मामती ।

तावच्छब्दो वेगेपिकैस्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वेनानुपपत्त्यादिनि चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्वेकगुणान्युदाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दूषयति-तद्वत् । स्थूलपृथिव्यादिवत् परमाणवोऽपीति । उपचितगुणानां मृत्युपचयात् उपचितसह्यमानानां सधानोपचयात् अपरमाणुत्वप्रसङ्गः स्थूलत्वादिति । यस्तु ब्रूते न गन्धादिसंवातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं, न च गन्धादीनां तदाश्रयाणां मुपचयेऽपि द्रव्यस्योपचयो भविषुमर्हत्यन्यत्वादिति, त प्रत्याह-न चान्तरेणापि मृत्युपचयं द्रव्यस्वरूपोपचयमित्यर्थः । कुतः । कार्येषु भूतेषु गुणोपचयं मृत्युपचयदर्शनात् । न तावत् परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किंतु कार्यद्वारा, कार्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं यदा न तदावस्तया गृह्यतेऽपि तु तदात्मकतया, तथा च तेषामुपचये तदुपचिनं दृष्टमिति परमाणुमिदं तत्कारणैरेव भवितव्यं, तथा चापरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं दूषयति-अकल्प्यमाने तृपचितापचितगुणत्व इति । अयं सर्वं चतुर्गुणा इति । यद्यप्यस्मिन् कल्पे सर्वेषां स्थौन्यप्रसङ्गस्तथाप्यतिसुदृढयोपेक्ष्य दूषयति-ततोऽप्यपीति । वायो रूपवत्त्वेन चात्रुपचयप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्य पृथिव्यादिगुणत्वेन परेऽनिष्टत्वाच्चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्वेकगुणान्युदाहृत्य विकल्पयति-तद्वदिति । स्थूलपृथिव्यादिवदित्यर्थः । पक्षद्वयस्यापि दोषस्तत्त्वमाह-उभययेति । आद्यमन्यं दोषानुपपत्तिं विशदयति-कल्प्यमान इति । मृत्युपचयः स्थौन्यम् । द्रव्यातिरिक्तानां गुणानामुपचयेऽपि किमिति द्रव्यस्य स्थौन्यं तत्राऽऽह-न चेति । तत्र कार्यद्विद्वकमनुमानं हेतुमाह-कार्यंभवति । कारणान्तमनुवदति-अकल्प्येति । सर्वेषामणुत्वात्क्रान्तानां साम्यार्यमेकैकगुणवत्त्वं वा चतुर्गुणवत्त्वं वा तत्राऽऽह-परमाणुत्वेति । तेषामेकैकगुणत्वेऽपि किमिति कार्येषु नानागुणत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-कारणेति । द्वितीयमन्यं निराह-अयेत्यादिना । दृष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह-न चेति । चतुर्गुणत्वे सर्वेषां स्थौन्याद्याश्रयोपेक्षया भवत्येव । एकैकगुणत्वेऽपि तावत्साम्यमिदमिति मन्त्रोपसंहारि-तस्मादिति ॥ १६ ॥ न केवञ्चतुर्गुणवत्त्वा-

परमाणुजगदकारणत्रयवि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (६७१)

अपरिमहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्त्रादिभिस्सत्कार्यत्वाद्यंशोपजी-
वनाभिप्रायेणोपनिबद्धः ॥ अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः
केनचिद्वर्ण्यशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः ॥
अपि च वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान् पट् पदार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-
शेषसमवायाख्यातत्यन्तमिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति ॥ यथा मनु-
ष्योऽश्वः शश इति ॥ तथात्वञ्चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषा-
णामभ्युपगच्छन्ति ॥ तन्नोपपद्यते ॥ कथम् ॥ यथा हि लोके शशकुशप-
लाशप्रभृतीनामत्यन्तमिन्नानां सतां नेतरितराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्या-

रत्नप्रभा ।

न केनऽप्यनुवादस्यायुक्तत्वादुपेक्षा । किन्तु शिष्टादिष्वन्याद् प्रयतोऽर्थतत्त्वाऽमाद्यन्वयिः याह-अपरि-
महाच्चेति ॥ चकारार्थं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते-अपि चेति ॥ अत्यन्तमेदं शास्त्रमाह-भिन्नलक्षणा-
निति ॥ द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्यगुणकर्मत्वजातयो लक्षणानि, गुणाश्रयत्वाद्युपाययो वा । निर्गु-
णत्वे सति जातिमदक्रियत्व-गुणलक्षणम् ॥ सयोगविभागयोर्निरपेक्षकारण-कर्म । नित्यमेकमेकम-
मवेत-सामान्यम् । नित्यद्रव्यवृत्तयः-विशेषाः । नित्य सत्त्वन्ध-समवायः इति भिन्नानि लक्ष-
णानि । तैर्मिथोऽत्यन्तभेदसिद्धिरित्यर्थः । तथात्वम् अत्यन्तभिन्नत्वम् । तेन विरुद्ध भर्मान्तर
भामती ।

अपरिमहाच्चात्यन्तमनपेक्षा । निगदयान्वातेन भाष्येण व्याख्यातम् । सप्रत्यु सूत्र भाष्यद्वैशेषिकनन्त्रं
दूषयति-अपि च वैशेषिका इति । द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वम् । न हि यथा गवाक्षमहिमातङ्गाः
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

युक्तम् किन्तु शिष्टापरिमहाद्व्यत्यतोऽर्थतत्त्वोपेक्षत्वमित्याह-अपरिमहाच्चेति । अत्यन्तमिति विशेषण-
सूचितमर्थमाह-प्रधानेति । स कार्यत्वादीनादिशब्देनाऽऽगमोऽमहात्त्वचिद्रूपत्वादि गृह्यते । चकार-
सूचितमर्थमाह-अपि चेति । परमतस्य न्यायग्रन्थेन बहु तदभ्युपगममाह-वैशेषिका इति । तेषां
मिथस्तादात्म्यं वारयति-अत्यन्तेति । तत्र हेतु-भिन्नेति । तत्र गुणरत द्रव्यम् । सामान्यरत्नं
सति प्रत्येकं द्रव्यरत्नमवयोरनाधारो गुण । सयोगविभागयोरममवायिकारणजातीयं कर्म । निगमने-
रूपमनेन सामान्यम् । नित्यद्रव्यरत्नरूपसन्तो विशेषा । नित्य सत्त्वन्ध समवाय इति भिन्नलक्षणम् ।
पृथिव्येनोपाख्याकाशान्तरादिना ममतां नित्यं द्रव्याणि । रूपरसगन्धस्पर्शभावावविभागपृथक्त्वपर-
त्वापरत्वसयोगविभागमुद्दिश्युपगृह्यन्तेष्वेव नथर्मा रमेककारुण्यद्वयमन्नेदशान्द्राधनुर्दिशतिगुणाः ।
उद्देश्यतापक्षेयगानुयनप्रमाणगमानि पञ्चैव कर्माणि । परमार्थं च त्रिभिः सामान्यम् । अथा विशेषा-
रत्नता । समवायः पुनरेक एवेति मताऽत्यन्तभेदे दृष्टान्तमाह-यथेति । अभ्युपगमनान्तरमाह-
तथात्वमिति । अत्यन्तभिन्नत्वमिति यावत् । मनुष्यादत्यन्तमिन्नानामन्यादीनां मनुष्यकारणव्यतिरोध-
त द्रव्यादत्यन्तमिन्नानां गुणादीनामपि व्यवहारत्वात् अत्यन्तभिन्नेन विरुद्धमित्याह-तदिति । परमाणु-
समवायधेयुमयमप्यन्तमप्रतिबन्धितरप्रतिबन्धितुषुपेयात्यन्तभिन्नं प्रपाह-तत्रेति । पारमार्थ्यविरोध-
कमत्यन्तभिन्नं न तद्विरोधीत्याह-कथमिति । अत्यन्तभिन्नं नित्यपारमार्थ्यविरोधि दृष्टमिति व्याप्ति-
माह-यथेति । अथा न द्रव्यादीनां ततोऽत्यन्तभिन्नं तदत्यन्तभिन्नं न तत्तदर्थेन यथा कुशा-
दयः शशदिग्गोऽत्यन्तभिन्नास्तदर्थेना नेयुमानमाह-एकमिति । व्यापारेकमुपायाऽन्यपमाह-

दीनामप्यत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्व गुणादीनां भवितुमर्हति ॥ अयं
भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम् । ततो द्रव्यभावे भावाद्व्याभावेऽभा
वाद्व्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति ॥ यथा देवदत्त
एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति, तद्वत् ॥ तथा
सति सारयसिद्धान्तप्रसङ्गः, स्वसिद्धान्तविरोधश्चाऽऽपद्येयाताम् ॥ नन्व
भेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते । मत्थं दृश्यते । भेदप्रती
तेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी
धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्यतस्य तेनतेन विशेषेण प्रतीयमान-

रत्नप्रभा ।

धर्मधर्मिभ्याम् । गुणादयो न द्रव्य-र्मा स्तु, ततोऽन्यन्तभिन्नत्वाच्छुभादिवदित्यर्थः । भेद वा न
कमुपन्यस्याभेदमाह-अयं भवतीति ॥ गुणादिषु तदधीनत्व तावद्व्यप्यतिरेकसिद्धम् । तथा च
गुणादयो, द्रव्याभिन्ना, द्रव्याधीनत्वाद् यस्माद्भिन्न, तत् तदधीन, यथा शशभिन्नं कुश इत्यर्थः ।
अभेदे द्रव्यं गुण इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं, तत्राह-द्रव्यमिति ॥ कथितमदोऽन्यस्तीत्याशयः । अयं
याऽयं तमेव द्रव्यं तमेवेऽपि धर्मधर्मिभ्यामयोगादिति मन्तव्यम् । अस्तु गुणादीनां द्रव्यनादात्म्यमिति उदन्त
तार्किकमन्यं प्रयाह-तथा सतीति ॥ सारयोऽत्र वेदान्ती प्राह । यद्वा कापिऽस्यापि तादात्म्य
सिद्धान्त इति साध्यग्रहणम् । यद्यपि तदधीनत्व तद्धर्मवत् । तच्च धूमे नास्ति । अग्निं विनापि
भावात् । तथापि तत्कार्यं तदधीनत्व मत्वा व्यभिचारः शङ्कते-नन्विति ॥ कार्यत्वमन्यं चाङ्गी-
करोति-सत्यमिति ॥ तथापि तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्विशिष्टत्वान्न व्यभिचार इत्याशयः ।

भामती ।

परस्परानधीननिरूपणा रत्नतन्त्रा निरूप्यते, बहुराद्यधीनोत्पत्तयो वा धूमादयो यथा बहुप्राद्यधीननिरूपणा
स्वतन्त्रा निरूप्यते, एव गुणादयो न द्रव्याद्यधीननिरूपणा, अपि तु यदापदा निरूप्यते तदातदा
तदाकारतयैव प्रयन्ते न तु प्रयायामेयामस्ति स्वातन्त्र्य, तस्मान्नातिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामा-
न्यत्वं तथातया प्रयत इत्यर्थः । द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति मन्त्रान्शोदयति-नन्वप्रे-
रन्यस्यापीति । परिहरति-भेदप्रतीतेरिति । न तदधीनोत्पादता तदधीनत्वमाचक्ष्महे नितु तदाकारतान्,
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अयेति । विमन द्रव्यादभिन्नं तद्भावाभावागुनिगमिमात्रमात्रं सत्तत् । न चाग्निमात्रमात्रागुनिगमिमात्रमात्रं
धूमे व्यभिचास्तस्याग्निमानं विनाऽपि मानात् । गुणादेश्च द्रव्यमानं विना माने तत्परतन्त्राह्निरिति भावः ।
विमन द्रव्याद्विद्यते भिन्नशब्दप्रत्ययमाकृतादवदित्याशङ्क्य सस्यानादिभेदोपगमेन सिद्धसाध्यमभि-
प्रेयाऽऽ-द्रव्यमिति । आकारविशेषं सम्यानभेदोऽन्यभेदमादिशन्त्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टातेन
सामान्यव्यभिचारमाह-यथेति । एतन्मानेकात्म्यात्र साध्यमिद्वान्तस्तत्र त्वनेकस्य कथितचर्मगतो न
स्वमनमिद्विरित्याशङ्क्य तथाऽपि तथापि सिद्धात् स्यादित्याह-नयेति । निरस्तमेव विद्वान्तरंगापि
निरमितुं शङ्कयति-नन्विति । न तदधीनत्व तत्तदमात्रं तस्मान्नातिरिच्यन्ते भावः ॥ तथा न
तद्धमऽस्तीति परिहरति-सत्यमिति । तत्रेति व्यग्रहभूमिस्ता । तु-या गुणादपि द्रव्यादेश्च द्रव्या-
चक्ष्माऽऽह-इह त्विति । विनादम्यं समन्यर्थः । विना द्रव्यात् मित्यते तस्मान्नातिरिच्यन्ते नितु तदाकारतान्

त्वात्रैव द्रव्यगुणयोरभिधमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति ॥ तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य ॥ एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता ॥ गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत, तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्याद्, अपृथक्कालत्वं वा, अपृथक्स्वभावत्वं वा ॥ सर्वथापि नोपपद्यते ॥ अपृथग्देशत्वं तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्येन ॥ कथम् ॥ तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न पटः

रत्नप्रभा ।

अस्य हेनोरम्ययासितदिमाशकृते-गुणादीनामिति ॥ गुणादीनां द्रव्येणाभेदमात्रेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिमिद्विरित्यर्थः । दूषयितुं विरुन्वयति-तत्पुनरिति ॥ शौक्यस्य पटनिष्पन्नात् पटस्य तन्तुदेशान् पटशौक्ययोरेष्यदेशासामानाद्युक्तं पट इति सामानाधिकरण्यावर्तीति तस्यादिनि-आद्यं दूषयति-अपृथग्देशात् इति ॥ काणादमूत्रस्य व्याचष्टे-तन्तवो हीति ॥ स्वभागे हि स्वस्वम् । तस्यापृथक्त्वेऽग्निराशुभेदमिद्विरि-पाद-अपृथक्स्वभावत्वं इति ॥ अग्नेः पुनिमा-

भामती ।

तथा च न प्रविचार इत्यर्थः । शङ्कते-गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोग्युतसिद्धत्वादिति यदुच्येत । यत्र हि दासकाङ्गिणौ विभक्ताभ्यामाकाराभ्यामवगम्येनौ सख्यारम्भेन वा वैयक्तिकरूपेण प्रतिभासते, यथेह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्च इति, न तथा गुणकर्मसामान्यविशेषमवगाथाः, तेषां द्रव्या-
कारगताकारांतरायोगेन द्रव्यादाकाराङ्गिणोऽन्येनाकारितया व्यरम्भानामावात् । सेवमयुतसिद्धिः । तथा च सामानाधिकरूपेण प्रथेयर्थः । नामिमामयुतमिद्धिं विरुध्य दूषयति-तत्तुल्ययुतसिद्धत्वमिति । तदापृथग्देशान् तदभ्युपगमेन सिध्यत इत्याह-अपृथग्देशत्व इति । यदि तु सयोगिनोः कार्ययोः सरणिभ्यामपृथग्देशान् युतमिद्धिभ्योऽन्याऽयुतमिद्धिं, निरयोन्युत सयोगिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गति-
मत्तु युतमिद्धिभ्योऽन्याऽयुतमिद्धिं, तथा चाकारावगम्योः परमाश्रयो मयुतयोर्धुतसिद्धिः मित्रा भवति । गुणगुणिनोश्च शक्यपदयोग्ययुतमिद्धिः मित्रा भवति । न हि तत्र शक्यपदगम्यां सवधि-
भ्यामपृथग्देशौ शक्यपदौ । अथपि पदस्य तदभ्युपगम्येदेशान् शक्यस्य सरणिपददेशान् । तन्न । निरयोन्योऽसामानाशरीरजनयोगेन उभयस्या अपि युतमिद्धेरमावात् । न हि तयोः पृथगाश्रयाश्रितजनना-
श्रयत्वात् । नापि द्वयोर्मयतस्य वा पृथग्गतिमत्तममूर्तेरेकनयोरपि निश्चित्यमात् । त चाज्ञसंयोगो नापि तस्यानुमानमित्रमात् । तथाहि-आज्ञासमात्मयोगि, मूर्तेऽव्यमद्भिज्ञात्, पदादिप्रतिष्ठयनुमानम् । पृथगाश्रयाश्रितिरपृथग्गतिमत्तपक्षगुणानिद्वेष्टया ययुतमिद्धिर्दधति नान्येनासौऽमावात् । तथापि न सामानाधिकरूपप्रथामुपसर्गदन्तिवृत्ते । एतद्वर्येण हि समवाये गुणगुणिनोरभ्युपगम्यमाने मयदे इति प्रत्ययः स्यात् तादात्म्यप्रत्ययः । अन्य चोत्तरादनाय समवाय आश्रयीनां भवतिः । न चेदाश्रितोऽपि आनन्दमिद्धि-न्यायनिर्णयः ।

तमादि गृह-तस्मादिति । गुणे दक्षित न्याय कर्माद्यपि दिसन्-एतेनेति । भिन्न प्रयामित्र
तस्मात्तदभिप्रेत्यभिन्नमत्ताभ्यां गृह-सामान्यमप्यत्र । न च नायासिदिष्टा तन्मात्रे सापे तन्मात्र-
समानादित्वात् । अतः सत्त्वमन्त्रितेकमनादिदिष्टा हेतुमदिति भावः । गुणादीनां द्रव्यमानाना-
दिद्वयेन भान तदभिन्नतामयेति श्यादित्यवधारितं गृह-गुणानामिति । उभयत्र गुणप्रत्यय
कर्मिण्यत्राद्यन्त । तद्वदित्युक्तिरप्यत्र-तदिति । पक्षस्ये दोष प्रतिजानीते-मर्चयेति । अद्वयभेदात्
दोषोक्त्यर्थः वा ! मयाऽऽदौ दोषाद-अपुन्यगिति । इयं ह्यन्युक्तमस्माद्विमेरो वा कथमिहाह-कथामिति ।

देशः ॥ पटस्य तु गुणाशुक्लादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः ॥
 यथा चाहुः—“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” [वे०
 सू० १ । १ । १०] इति । तन्तवी हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमा-
 रभन्ते, तन्तुगताश्च गुणाशुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमार-
 भन्ते—इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ॥ सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देश-
 त्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत ॥ अथापृथकालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्य-
 दक्षिणयोरपि गोविपाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत ॥ तथाऽपृथक्स्वभावत्वे
 त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदस्सम्भवति ॥ तस्य तादात्म्येनैव
 प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोस्सम्बन्धस्संयोगः, अयुतसिद्धयोऽस्तु
 समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषाम् ॥ प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कारण-
 स्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः ॥ अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमस्स्यादयुत-

स्तप्रमा ।

तस्येति ॥ गुणस्येत्यर्थः। एव पट् पदार्थाः—अत्यन्तमिमा इति परसिद्धान्तोऽनुभवविरोधेन दूषितः । सि-
 द्धान्तान्तरं दूषयति—युतेति ॥ अयुतमिदं किम् उभयोः उत अन्यतरस्य । नाद्यः—इत्याह—प्रागिति ॥
 द्वितीयम्—आशङ्क्यं दूषयति—अयेत्यादिना ॥ कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्मिदमिदं युक्त-
 मामती ।

न प्रत्ययमिममुपपादयेत् कृत तत्कल्पनया । न च प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समनायगोचरः, तदि-
 रुद्धार्यत्वात् । तद्वोचराये हि पटे शुरु इत्येवमाकारः स्थान ॥ पटः शुरु इति । न च शुरुपदस्य
 गुणविशिष्टगुणपरत्वादेन प्रयेति साप्रतम् । न हि शब्दश्च्युतस्यारि प्रत्यक्षम् । न यमिर्माणवक इत्युप-
 चरितामिभावो माणनकः प्रत्यक्षेण दहनात्मना प्रयते । न चायमभेदमिन्नपः समनायनिश्चयनो भिन्न-
 योरपीति बाध्य, गुणादिसिद्धान्ते तद्वेदे च प्रत्यक्षानुमपादित्यस्य प्रमाणस्यामावाच्यस्य च भ्रान्तये सर्वा-
 मावप्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु भेदसाधनस्य तद्विरुद्धतयोत्पानामपनात् । तदिदमुक्तम्—तस्य तादात्म्ये-
 नैव प्रतीयमानत्वादिति । अपि चायुतसिद्धशब्दोऽपृथगुपपत्तौ मुग्यः, सा च भग्नन्ते न द्रव्यगुण-
 योरस्ति, द्रव्यस्य प्राक्सिद्धेर्गुणस्य च पश्चादुत्पत्तेः, तस्माद्विध्यावदोऽप्यमित्याह—युतसिद्धयोरिति ।
 अयं मनतु कारणस्य युतसिद्धिः, कार्यस्य त्वयुतसिद्धिः कारणातिरेकणामावादित्वाशङ्क्याप्या दूषयति—
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रथमं स्वाभ्युपगमं दर्शयति—तन्त्विति । तत्र काणाद सत्रं प्रमाणयति—तथा चेति । एकौ
 ऽर्षोऽनं न भातीत्याशङ्क्य व्याचष्टे—तन्तवी हीति । स्वाभ्युपगमं दर्शयित्वा तद्विरोधं दर्शयति—
 इति । न च सत्रं नोरेन्यतरस्यापृथग्देशं समयुतमिदं घटाकाशसंयोगे व्यभिचारात् । नापि
 पृथगाश्रयानाधितत्वं तथा परमाज्वालाश्रयस्य व्यभिचारात् । एतेन सत्रं नोर्द्वयोऽन्यतरस्य वा पृथ-
 ग्गतिमत्त्वादित्येन तथेति व्याख्यातम् । अजसयोगपदे दिक्काशसंयोगे व्यभिचारात् । काटो दिशा
 सयुज्यते सयोगित्वाद् घटादिति तद्विरुद्धिः । न च मूर्तत्वादिरूपाग्निः सयोगित्वम्येव तद्विरुद्धिरेकप्रयोजन-
 त्वादिति भावः । द्वितीयमुत्थाप्य निरम्यति—अयेत्यादिना । तृतीयमन्यं प्रत्याह—अपृथगिति । तयोरा-
 त्मभेदायोगे हेतुमाह—तस्येति । न हि सामानाधिकरण्यधीः समनायार्था, पटे शुरु इति धीप्रसङ्गादित्यर्थः ।
 गुणादीनां द्रव्यस्य चायुतमिदं निरम्याभ्युपगमान्तरं निरम्यति—युतेति । अयुतसिद्धान्तोपगमः सव-
 यमिदयापेक्षोऽन्यतरापेक्षो वा ? नाऽयं इत्याह—प्रागिति । द्वितीयमुत्थापयति—अयेति । अयुतमिदं न-

परमाणुजगदकारणस्याधि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (६७९)

सिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धस्समवाय इति ॥ एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते । द्वयायत्तत्वात्सम्बन्धस्य ॥ सिद्धं भूत्वा सम्बध्यत इति चेत्-मात्रकारणसम्बन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्धयभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागो न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् ॥ यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरेस्संबन्धस्संयोग एवाभ्युपगम्यते, न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धस्संयोग एव स्यात् । न समवायः ॥ नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्ब-

रत्नप्रभा ।

मुपेय सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति भिन्नस्य आद्य दूषयिषा द्वितीयं शङ्कते-सिद्धं भूवेति ॥ सतोऽप्राप्तयोः प्राप्ति संयोग इत्यभ्युपगमात्तनुपपद्योरपि संयोगपक्षितिरित्यसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । सत्रोजातपटस्य क्रियाऽभावात् कथं संयोगः, तत्राह-यथेति ॥ किञ्च सम्बन्धस्यापि सम्बन्धेनाऽऽस्थानादसम्बद्धस्याऽनियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि दुर्भिरूप इत्याह-नापीति ॥ सम्बन्धः सन्नधिभिन्नः, तद्विभामती ।

एवमपीति । सन्नधिवद्वयागिनसद्व्यागो हि सम्बन्धो नास्त्येकस्मिन्नपि सन्नधिनि भवितुमर्हति । न च समवायो निरयः स्तत्र इति चोक्तमप्यस्तात् । न च कारणममयादादन्त्या कार्यस्योत्पत्तिरिति शक्य वक्तुम्, एव हि सति समवायस्य नियत्वाभ्युपगमात् कारणवैयर्थ्यप्रसङ्गः । उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवायेन । सिद्धयोस्तु सन्नधे युतसिद्धिप्रसङ्गः । न चान्याऽयुतसिद्धिः समवर्तीत्येव द्रुक्तम् । ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैर्युतसिद्धयभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागो न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् । युतसिद्धयभावात्संयोगभावात् । एतेनाप्राप्तिमयोगो युतमिदिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम् । मा भूदप्राप्तिः कार्यकारणयोः, प्राप्तिमजनयोः संयोग एव कस्मान्न भवति, तत्रास्या असंयोगत्वाद्यान्या युतसिद्धिरुक्तया । तथा च नेत्रोत्पत्तौ किमनया परस्परश्रवणोपपत्तया । न चान्या समवर्तीत्युक्तम् । यद्युच्येताप्राप्तिद्विरुक्ता प्राप्तिरन्वतरकर्मजोमयकर्मजा वा भवोगः, यथा स्याणुत्पत्तेरनोपपत्तयोर्वा । न च तन्नुपपद्योः सम्बन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्नुपपत्तयः । तस्मात्समवाय एवार्थान्वयत आह-यथा चोत्पन्नमात्रस्येति । संयोगजोऽपि हि संयोगो भवतिरित्युपेक्षते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिद्विरुक्तेव प्राप्तिः संयोगः, आत्माकाशमयोगे निवेदमावात्, कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिरिहावेति । अपि च सन्नधिरित्यपि तिरुक्ते सन्नधे भिन्ने तदवयवभेदाय लक्षणभेदोऽनुश्रियेन स एव तु सम्बन्धनिरुक्तोऽस्मिन्, उक्तं हि परस्तादतिरिक्तः सन्नधिरित्या सन्नधोऽमरद्वौ न मयन्त्रिणौ घटयितुमीष्टे । सन्नधिमन्त्रये चानवस्थितिः । तस्मादुपपत्त्यनुपपत्त्यां न कार्यस्य कारणादगम्यत्वात्, अपि तु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तस्मात् कार्यस्य कारणादन्तरिकत्वात् किं केन मयत्नः, मयोगस्य च संयोगिन्यायमन्तरिकत्वात् कर्मयोः संयोग इवाह-नापि संयोगस्येति । विना-

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

मुपेय मन्त्राय दूदुषयितुः सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति भिन्नस्याऽऽय निरूपण-एवमिति । द्वितीयं शङ्कते-सिद्धमिति । तर्हि सतोऽप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः, समवायस्य नेत्रेण उपगमात्कार्यकारणयोः संयोगपक्षितिरित्याह-प्रागिति । क्रियापूर्वकः सम्बन्धः संयोगो, न च कार्यकारणयोः सोऽस्तीति समवायमिदिरित्याह-प्रागिति । किञ्च, सम्बन्धनिरुक्ते सम्बन्धे भिन्ने संयोगः समवाय इति त्रिरुक्ते न सम्बन्धोऽनिरुक्तोऽपि तस्य सम्बन्धमन्त्रेणऽन्यथात्वादसम्बन्धे नियमाकृत्योमान् । तथा च कार्यं न कारणे समवेतं त्रिनु कथितमन्त्रेयाह-नापीति । सम्बन्धः सन्नधिरित्या सम्बन्धतः तद्विद्वत्सम्बन्धी-

न्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति ॥ सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तथोरस्तित्वमिति चेत् ॥ न ॥ एकत्वेऽपि स्वरूपवाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन्देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभागभवति—मनुष्यो, ब्राह्मणः, श्रोत्रियो, वदान्यो, वालो, युवा, स्थविरः, पिता, पुत्रः, पौत्रो, भ्राता, जामातेति । यथा चेकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानेकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति, तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययाहृतत्वम् । न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनेत्युपलब्धिधलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य ॥ नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः

रत्नप्रभा ।

लक्षणशब्दधीगम्यत्वादस्वन्तरवदिति शङ्कते—सम्बन्धीति ॥ कल्पितभेदमाधने सिद्धमाधनता, वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते—नैकत्वेऽपीति ॥ स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभागैव पुत्रापेक्षया पितेत्यादिबिदलक्षणशब्दधीगम्यो भवति । न च भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः । कलितगाह—इत्युपलब्धीति ॥ बिलक्षणशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिप्रतिष्ठेन लक्षणेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्त्वन्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरमात्रो निर्धार्यत इत्यर्थः । न ह्यङ्गुलिद्वयस्य नेत्रत्वव्यतिरेकेण संयोग उपलभ्यते । समवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमारोहयतीति भावः । सम्बन्धस्य सम्बन्धभेदे सम्बन्धिनः सदा सत्त्वात् सर्वदा सम्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्का निषेधनि—नापीति ॥ परापेक्षया भावती ।

रासहच्येनानिर्वाच्यतामस्यापरिमाण्यशङ्कते—सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेणेति । निराकरोति—न । एकत्वेऽपि स्वरूपवाह्यरूपापेक्षयेति । तत्तदनिर्वाचनीयानेरुचिशेषावस्थाम्भेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरिति । यथैको देवदत्त स्वगतनिशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणोऽनदात्त, स्वगतानस्याभेदापेक्षया बाडो युवास्यविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया श्रोत्रिय, परापेक्षया तु पिता पुत्र पौत्रो भ्राता जामातेति । निदर्शनात्तरमाह—यथा चेकापि सती रेखेति । दार्शनिके योजयति—तथा सम्बन्धिनो गिति । अगुर्वोर्नैरन्तर्य संयोग, दधिपुण्डरीकौ न संयोग । कार्यकारणयोस्तु तादात्म्येऽनिर्वाच्यस्य कार्यस्य भेद निरक्षिप्य सम्बन्धिनोरित्युक्तम् । नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः,—इत्येतद्व्यतिर्वाच्यभेदाभिप्रायम् । अपि—आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

गम्यत्वादस्वन्तरवदिति शङ्कते—सम्बन्धीति । तत्तदनिर्वाच्यानेरुचिशेषावस्थायैकस्मिन्नपि नानाशब्दप्रियाविति सिद्धसाध्यत्वमाह—नेति । स व्यभिचारश्च हेतुरिति मन्यानो दर्शन विग्रहयति—यथेति । स्वगतनिशेषापेक्षया नानाशब्दधीभावमुदाहरति—मनुष्येति । स्वगतानस्यापेक्षया न दर्शयति—वाल इति । स्वगतक्रियापेक्षया तदुपपन्नस्य—पितेति । व्यभिचारप्राचुर्यार्थमुदाहरणात्तरमाह—यथा चेति । दृष्टान्तस्यार्थं दार्शनिके योजयति—तथेति । परेक्तानुमाननिरासकमुपसहरति—इत्युपलब्धीति । उपलब्धिरेव गमकतया लक्षण यस्य तेन योग्यत्वेन प्राप्तस्यानुपलब्धिस्तस्मिन्प्रमाणपञ्चकानुपपत्तिर्नाम वस्त्वन्तरस्य सम्बन्धिव्यतिरेकस्यस्यामात्रो निधिनो योग्यानुपलब्धेरमात्रो भित्वात्तरमाकात्सर्यैकदेशाभ्यामन्तरालदेशाभ्यामस्यार्था समवायमयोगशब्दधीगम्यानि यथे । सम्बन्धशब्दप्रयोगः सम्बन्धभेदे तस्य मदा भानात् सदा स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । स्वल्पेणागुर्व्यो रूपव्यपिणोश्च तत्तद्व्यतिरेकविषयः ।

परमाणुजगदकारणत्वाधि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-सीकाप्रथममेतम् । (६७७)

सन्ततभावप्रसङ्गः ॥ स्वरूपवाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् ॥ तथाप्यात्ममनसामप्रदेशत्वाच्च संयोगस्तम्भवति ॥ प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् ॥ कल्पिताः प्रदेशा अप्यात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत् ॥ न ॥ अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसंगात् ॥ इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमे हेत्वभावात् ॥ कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभृतत्वस्तम्भवाच्च ॥ न च विशेषिकैः कल्पितेभ्योऽप्यहम्यः पदार्थेभ्योऽप्येवमधिकारात् सहेतुं वार्था न कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्ति ॥ तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत्सिद्ध्येत् । कश्चित्कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलसंसार एव मा भूदिति कल्पयेत्, अन्यो वाव्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं

रत्नप्रभा ।

नैतत्तर्थावस्थापामुत्सोः रूपरूपिणोश्च सम्बन्धिनोऽपि, न एव तदुक्तमित्यर्थः । पूर्वं परमाणोः संयोगनिरासेन द्रव्यकादिसृष्टिर्निश्चिता । सप्रत्यक्षदृष्टवदात्मनाऽप्युक्तो संयोगोऽप्युक्तः क्रियाहेतुः । आगमनसोः संयोगो सुदृढाद्यसमायिकारणम् । तद्वयं निरूप्यति-तथाप्यात्ममेति ॥ निरूप्यमपि कल्पितप्रदेशपक्षमतिप्रसङ्गात्प्रदेशान्तरवक्तुं पुनरुक्तव्यति-कल्पिता इति ॥ कल्पनम् ऊहः । ऊहितार्थाः सन्तोऽनन्तो वा द्वितीये न संयोगसिद्धिः । स्वस्वमानयोरेकत्र दृश्यवच्छेदकसत्त्वात्, आद्ये तद्वशात् सार्थसिद्धिप्रसङ्गः । ऊहस्य स्वाधीनत्वात् । प्रभृतत्वं-निरवधारणम् । तत्सम्भवाच्चेत्यर्थः । यदृष्टात् सार्थसिद्धिः, तदा पदार्थकल्पमुक्तनियमा दृष्टेरनित्याह-न चेत्पादिना ॥ संयोग दूषयित्वा समवाय दूषयति-

भामती ।

चादृष्ट्य क्षेत्रहसंयोगात् परमाणुमनसोश्चायं कर्म भावित्विरूपते । 'अतोऽहं' इत्युक्तं वायोदित्येवमनमनुमनसोश्चायं कर्मेत्यदृष्टकारिणानि' इति वचनात् । न चाणुमनगोरात्मनाऽप्रदेशेन संयोगः सम्भवति । समये चाणुमनसोरात्मनापिनात् परममहत्त्वेनानुलसद्भावात् । न च प्रदेशवृत्तिनयोरात्मना संयोगोऽप्रदेशात्मात्मनः, फलनायाश्च वस्तुतत्त्वव्यवस्थापनासहवादात्प्रसङ्गादित्याह-तथाऽप्यात्ममनसामिति ।

आनन्दगिर्येव-न्यायनिर्णयः ।

नैतन्तर्वात् सत्यवशन्दर्थागम्यतेत्येक्येऽपि पञ्चोक्त्या न यावत्सत्यसिद्धेः शब्दार्थोपपत्तिरित्यर्थः । किञ्च, साक्षादोः स्वयमेव निरासोर्नानामि वाह-तयेति । द्रव्यसादेकार्यहेतुरेव परमाणो संयोगो निरुद्धः । सप्रति ज्ञानाद्यसमायिकारणमात्मनः संयोगमदृष्टवदात्मसंयोग चाणुना निरूप्यति-अप्यात्ममेति । आगमनोऽप्रदेशादणुमनसोऽसंयोगः सकृदात्मवृत्तिरिति तयोरेव परमनस्त्वम्याशीति भावः । असमये हेतुत्वमाह-प्रदेशेति । निरूप्यमपि कल्पितप्रदेश दोषान्तराभिधिमयोद्धारयति-कल्पिता इति । कल्पनया तद्वत्सम्य सत्त्वमस्य वा । द्वितीये कल्पना वृथेति मात्राऽऽद्य प्रत्याह-नेतपादिना । अविद्यमानस्य प्रदेशवृत्तिरदृश्यमित्यर्थेन कल्पना सत्त्वसिद्धातिरिति यावत् । तत्र हेतुः-इयानिति । फलकारिणोऽकात्मनाया न तथा सार्थसिद्धिरित्याह-पाऽऽह-कल्पनायाश्चेति । तथाऽपि परमिदमात्मना न सार्थसिद्धिरिति वाऽऽह-प्रभृतत्वेति । पणामेव पदार्थानां समवाय सार्थसिद्धिरित्याह-पाऽऽह-न चेति । निवारकामात्रेण सार्थसिद्धिमुत्तरति-तस्मादिति । किञ्च, कल्पनया वस्तुनिष्ठो समारम्भोऽप्युपनिषदिति श्रुत्याः सत्ताम्यानिषित्वाह-कश्चिदिति । मुक्तनियमिमाह-अन्यो वेति ।

कल्पयेत्, कस्तयोर्निवारकस्स्यात् ॥ किञ्चान्यद् द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरव-
यवाभ्यां सावयवस्य द्रव्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः । न ह्याका-
शस्य पृथिव्यादीनां च जलुकाष्टवत्संश्लेषोऽस्ति ॥ कार्यकारणद्रव्ययोरा-
श्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यस्समवाय इति चेत् ॥
न ॥ इतरेतराश्रयत्वात्-कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्ध्यावाश्रिताश्रयभाव-
सिद्धिः, आश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः, कुण्डवदरवदितौ
तरेतराश्रयता स्यात् ॥ न हि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो
वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते । कारणस्यैव संस्थामात्रं कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् ॥ किञ्चान्यत्परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावन्त्यो दिशण्डष्टौ
दश वा तावद्भिरवयवैस्सावयवास्ते स्युः ॥ सावयवत्वादनित्याश्चेति

रत्नप्रभा ।

किञ्चान्यदिति ॥ तन्मते दूषणान्तरमुच्यत इत्यर्थः । संश्लेषः सप्रह । यत एकार्क्येणापराकर्क्यं, तस्यानुप-
त्तिरित्यर्थः । द्रव्यणुक, निरवयवासमनेत, सानयवत्त्वादाकाशासमनेतभूमिरदिति भावः । ननु द्रव्यणुकस्यासम-
वेतत्वे तदाश्रितत्वं न स्यात् । सम्बन्धेना तदयोगात् । न च सयोगादाश्रितत्वं । कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्य-
सयोगादिति शङ्कते-कार्येति ॥ प्रकृतिविकारयोर्भेदादाश्रयश्रयिभावानुपपत्तिरिष्टेति परिहरति-नेति ।
भेदात् तद्वाच्य इति वदन्तः प्रत्याह-इतरेतराश्रयत्वादिनि ॥ कथं तर्हि कार्यस्य कारणान्नित्यव्यव-
हारः । कथितभेदादित्याह-कारणस्यैवेति ॥ परमाणूनां निरवयवत्वमप्युक्तमित्याह-किञ्चेति ॥
परमाणवः, सावयवाः, अरवद्यात्, घटवद्विषये तेषां दिग्भेदाविवेकः न स्यादात्मनदित्यर्थः । ननु पर-
माण्वपेक्षया योऽयं प्राचीं दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्तदविवेकेन येऽन्यत्रास्तन्योच्यन्ते त एव मम पर-
माणवः । तेऽपि सावयवाश्चेत् तदवयवता एवेत्येव यत परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणुरिति

मामती ।

किञ्चान्यत् द्वा-यामणुभ्यां कारणाभ्यां सावयवस्य कार्यस्य द्रव्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः ॥ स-
प्रहो यत एतन्मन्त्र-याकर्तृ सन्न-व्यस्त-याकर्तृ भवति तन्मानुपपत्तिरिति । अत एव सयोगादस्य कार्यकारण-
द्रव्ययोराश्रयताश्रितभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत् । निरा-
करोति-न कुतः । इतरेतराश्रयत्वात् । तद्विमनते-कार्यकारणयोर्हीति । किञ्चान्यत्, परमा-
णूनामिति । ये हि परिच्छिन्नास्ते सावयवाः, यथा घटादयः । तथा च परमाणवः, तन्मात्सावयवा
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

अग्न्यादये हेतुमाह-कस्तयोरिति । कार्यकारणयोरेत्यन्तभेद तथैवोपलब्धिप्राप्तौ समवायादेकं यमिद्वि-
दित्याशङ्क्य विज्ञेयं समवायं दूषयति-किञ्चेति । दृष्टान्तं स्पष्टयति-न हीति । कार्यकारणयोरेवापत्त्या
समवायं सिध्यतीति शङ्कते-कार्येति । द्रव्यणुपरमाणूनां समवायाहो सावयवनिरवयवद्रव्य-द्रव्यम्यानां
शयदित्यत्राकार्यकारणद्रव्यत्वात्तयोः समवायानर्हतेत्यप्रयोजकं उपाशङ्क्याऽऽह-नेत्यादिना । अयतरव्य-
तिरेकेणायतरस्य मिद्विमनते कथमेवेत्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । कार्यस्य कारणानाश्रितत्वे स्वानन्य-
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-कारणस्येति । परमाणूनां निरवयवत्वमुपेक्षोक्तं तदेव नाम्नीत्याह-किञ्चेति ।
परमाणवः सावयवाः परिच्छिन्नादघटप्रागेच्छिन्नं सावयवमात्रमिति पारिच्छिन्नामात्रमिति घटतरादि-
त्यर्थः । तेषां सावयवत्वे दिग्भेदव्यवस्थापकत्वं हेतुर्इत्याह-यावत्य इति । सावयवत्वमाह-सावयव-

नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत ॥ यांस्त्वं द्विभेदभेदिनोऽवयवा-
न्कल्पयसि त एव मम परमाणव इति चेत् ॥ न ॥ स्थूलसूक्ष्मतारतम्य-
क्रमेण परमकारणाद्विनाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्रव्यशुकाद्यपेक्षया स्थू-
लतमा वस्तुभूतापि विनश्यति, ततस्तूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजा-
तीयकं विनश्यति, ततो द्यष्टकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजाती-
यकत्वाद्विनश्येयुः ॥ विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागनैव विनश्यन्तीति
चेत् ॥ नायं दोषः ॥ यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्ति-
मवोचाम ॥ यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यन्ति-

रत्नप्रभा ।

शङ्कते-यांस्त्वमिति ॥ पण्डरति-न स्थूलेति ॥ अयमर्थः-यसर्वात्मना विभागायोग्य वस्तु सः
परमाणुरिति यदुच्येत, तदिदं द्रव्य एव परमाणुसदृश एता स्यात् । तद-यस्या-यस्य दिग्दिग्मागाहंति-
नावयवविभागारभ्यमाणात् । यदि पृथिव्यादिजातीयाऽप्यविभागविश्रान्तिभूमिर्था सः परमाणुरित्यु-
च्येत, तर्हि तस्य न मूढकारणत्वम् । विनाशिनात् । घटवत् । न च हेतुसिद्धिः । अथर्वः विना-
शिनः, पृथिव्यादिजातीयत्वात्, घटवदिति साधनादिति । सम्प्रति निरवयवद्रव्यस्य नाशहेतुमाणात्
आत्मनदविनाश इत्याशयः पूर्वेक परिहार स्मारयति-विनश्यन्त इत्यादिना ॥ त्रयातिरिक्तस्य आद्या-
निकाशव द्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धम् । निमित्तादृष्टादिनाशविनाशः प्रत्ये सम्भवति । मुक्तो ज्ञाना-
दज्ञाननाशो तत्कार्याणुनाशसम्भव इति मानः । यदुक्तं यत्कार्यद्रव्य तत्तत्प्रयोगसंविज्ञानैरुद्भाव्यमाणमिति-
भामती ।

अनित्याः स्युः अपरिणित्यन्ते चाकाशादित्यु परमाणुत्वव्यावातः । शङ्कते-यांस्त्वमिति । निरा-
करोति-न स्थूलेति । किं सूक्ष्मत्वात् परमाणवो न विनश्यन्त्यस्य निरवयवत्वा । तत्र पूर्वमिदं वक्ष्ये
इदमुक्तम्-वस्तुभूतापीति । भवन्ते उत्तर कल्पमाशय निराकरोति-विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागे-
नैति । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपीति । यथा हि विष्टविष्टोऽविनश्यद-
वयवतत्प्रयोग एव प्रयत्ने, प्रयमानाश्चाशकाकारतां नीयमानः पुरोडाशतत्प्रयत्ने, तत्र विष्टो नश्यति
पुरोडाशश्चोत्पद्यते, न हि तत्र विष्टावयवतत्प्रयोगो विनश्यति, अपि तु सत्तु एव सतः पर प्रयत्नेन
नुयमाना अधिदेशव्यापका भवन्ति, एवमविभज्ययोगेन सुवर्गद्रव्यावयवा भुक्ता एव सन्तो द्रवीभार-
मारणन्ते, न तु मिथो विभज्यन्ते । तस्माद्यथाऽवयवतत्प्रयोगविनाशवन्तव्यापि सुवर्गविष्टो नश्यति,
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्वादिति । उक्तानुमानाद-इति नित्यत्वेति । ये द्विभेद-यत्प्रमाणकारवया परमाण्ववयवाः स्वीह-
ताया एव मम परमाण्वस्तेऽपि सावयवाधेयद्रव्यवया एते वैर यन् पर न विभागः स परमाणुनिरवयवः,
स च नित्यः परमाण्वारण्यविश्रान्त्यागारनाशमवदिति शङ्कते-यानिति । किं मर्याद विभागायोग्य
वस्तु परमाणुनाशदादिभिर्निर्णयमानावयवम् । आवे न परमाणोर्द्विभेदशक्तिः, मूढकारणस्य सम्प्रा-
प्त्यै मर्यादा विभागायोग्यतास्य च निरवयवत्वमिदमेव । द्वितीये मन्त्रान्तराकाराणादिति किञ्चन
मूढम् वस्तु परमाणुम्, स च विनश्यति, पृथिव्यादिजातीया परमाण्वद्रव्यवदित्याह-नैति ।
दृष्टान्त मर्यापने-ययेति । वस्तुभूताऽऽसति परमतेनोक्तम् । दार्ष्टान्तिक निगमयति-तथेति । निपाः
परमाणवो निरवयवद्रव्यवदित्यादिवदिति शङ्कते-विनश्यन्त इति । हेत्वमिदं मन्त्रावते-नायमिति ।
उक्तमेव मूढयति-ययेत्यादिना । अवयवतत्प्रयोगविनाशो विनाऽपि सुवर्गविष्टो नश्यति विनाऽपि

संयोगाद्भवभावापत्त्या काष्ठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणुनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भविष्यति ॥ तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति । क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् ॥ तदेवमसारतरतर्कसन्देहत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणेश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षाऽस्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या ॥ आर्यैः श्रेयोऽर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ १७ ॥ इति परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

रत्नप्रभा ।

तन्नेत्याह—तथा कार्यारम्भोऽपीति ॥ कैवल्य, प्राधान्य, कार्यद्रव्यस्वित्तापि हेतुत्वात् । सयोगस्य क्षीरारम्भरूपयोगादव्यारम्भकं न संयोगान्तरम् । तथा च दध्यादी व्यभिचारान्न व्याप्तिरित्यर्थः । किंच यत् कार्यद्रव्यं, तत् द्रव्यान्तरारम्भमित्येव व्याप्तिरस्तु । ज्ञानात् । न तु सयोगसंचितस्वयूनपरिमाणा नेन्द्रव्यारम्भमिति । गौरात् । दीर्घेतिस्तदुक्तदुष्कारम्भरूपं न्यूनपरिमाणाया व्यभिचाराच्च न च रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यम् । अवयविमाननिर्गतापात् । किंच निरवयवद्रव्यत्वस्यैतादात्म्यसत्त्वे लब्धान्न निरवयवानेकाशुसिद्धिः । यत्स्वणुत्वनारतम्यप्रश्रान्तिभूमिनेन तत्सिद्धिरिति । तन्न । यणुकावेनोक्तमुटिषु विश्रान्ते । न च त एव मुटिनामानो जगद्वैत इति वाच्यम् । पृथिवीत्यादिना सावयवत्वाऽनित्यत्वयोरनुमानात् । न चानवयवस्य क्वचिद् विश्रान्ती परमाणुसिद्धिः, अविश्रान्तानवयवस्येति वाच्यम् । मायायां ब्रह्मणि नाऽनवयवविश्रान्तिसम्भवात् । अतो न किञ्चिदशुसङ्गा प्रमाणम् । निरवयवानां संयोगसमवायोरम्भमात्रं समवेतद्रव्यणुकाधारम्भकत्वायोग इत्यादिवाच्यमुक्तमेव । सम्प्रति “अपरिग्राह्य” इति नूनाक्षयशेष रूपवन्निष्कर्णार्थमुपसहरति—तदेवमिति ॥ तस्माद्वान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन घटान्ततात्पर्यम्याभिगोत्र इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ (३) ॥ वैशेषिक निरस्य वैनाशिक निरस्यति—समुदाय इति ॥ परिमाणभेदेन देहादेराशुतरविनाशाद्दीक्षारार्थवैनाशिको वैशेषिकः । तस्य मामती ।

संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्गे द्वय उपनायते, एवमन्तरेणाप्यनयसंयोगनिनाज परमाणवो विनश्यन्त्यन्ये चोपसृज्यन्ते इति सर्वमत्रातम् ॥ १७ ॥ (३) ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णय ।

संयोगान्तरं सुवर्णद्रव्ये जायते परमाणुकाष्ठिन्य च विभ्रग विना विनश्यति तद्वत्तद्वत्तत्वं संयोगाद्वैतं भवति । न च काष्ठियद्रव्ये तान्द द्रव्यातिरिक्तो शक्यो ब्रह्मण्येव विनैवानयविभागविनाशो परमाणवो विनश्यन्त्यन्ये चोपसृज्यन्ते इत्यर्थः । मूर्तिशब्देन काष्ठिन्यम् । आदिशब्देनावस्थाभेदादि गृह्यते । द्रव्यनाशस्यास्यानाशो नोदाहरणमियाशङ्क्यात्रापि परमाण्वन्यथा नाश एव सर्वकार्याणां तदवस्थात्वादित्यभिप्रेत्य कार्यद्रव्यं हेतु व्यभिचारयति—तथेत्यादिना । कार्यनाशस्यानवयवनाशतद्विभागादीनन्वयनियमाभावादित्यर्थः । तस्य केवलं प्राधान्यम् । सति तस्मिन्कार्योत्पादस्य क्षेत्राभावाज्जिगमामात्रे हेतुमाह—क्षीरिति । आदिशब्देन लवणादि गृह्यते । क्षीरबहुगुणादवयवसंयोगादतिरिक्तो दध्याद्यनुगुणं संयोगोऽनयनयोगान्तरम् । दधिहिमादीयादिपदं जगत्पर्यम् । दध्यादिषु सत्यपि कार्यद्रव्येने विनिष्ठानेकद्रव्यान्नाशसिद्धेनेकान्त्यादित्यर्थः । एतेन कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादनुतरपरिमाणान्ध कार्यद्रव्यस्यादित्यपाम्नाम् । यथापुपरिमाणातरान्तस्य क्वचिद्विज्ञानं परिमाणातरतस्य नादिति तत्राऽऽश्रयासिद्धिरित्यभिप्रेत्याधिकरणार्थमुपसहरति—तदेवमिति । वाक्यशब्देनपरिगृह्यम् गृह्यते ॥ १७ ॥ (३) ॥ वैशेषिक निरस्य वैनाशिक निरस्यति—समुदाय इति । आर्त्तान्द्रितं च विमियन्तं वैनाशिक-

समुदायाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रसमेतम् । (६८१)

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्देवविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तम् ॥ सौर्ध्वेनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकरा-
द्धान्तो नितरामनपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः ॥ स च बहुप्रकारः
प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा ॥ तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति-केचित्स-
र्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनस्सर्वश-

रत्नप्रभा ।

निरासानन्तर सर्वक्षणिकरादी बुद्धिभ्यो निरस्यत इति प्रमङ्गमङ्गनिमाह-वैशेषिकेति ॥ "तामात्र उप-
लब्धे" [व्या० सू० २।२।२७] इति निरमनोयसिद्धान्तादत्र निरस्यमिद्वा-तस्य भेदं यत् तसिद्धान्त विमज्जे-
त चेति ॥ ननु सुगतप्रोक्तागम्येषवात् कुतो बहुप्रकारता तत्राह-प्रतिपत्तीति ॥ एकस्यैवागम-
न्यातुः शिष्यस्यास्याभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दमध्यमोत्तमरिया शिष्याणां वा भेदाद्बहुप्रकारतेरर्थः । तानेन
प्रकारानाह-तत्रेति ॥ सौगन्तिक, वैभाषिक, योगाचार, माध्यमिकधेयि-चत्वारः शिष्याः । तेषा-
मयोर्वायार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविज्ञादेऽप्यस्मिन्मन्त्रप्रतिपत्तेर्मन्त्रो भिद्धान्तमस्तीत्यत्र निरस्यत इत्याह-

भामती ।

अनन्तरसगनिमाह-वैशेषिकराद्धान्त इति। वैशेषिकाः सर्ववैनाशिकाः । तं हि परमाण्वाकाशदिष्ठा-
त्मनसा च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च वैषाचिन्नित्यत्रमनुपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपपत्ति,
तेन तेऽवैनाशिकाः । तेन तदुपन्यसो वैनाशिकसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति नदनन्तर वैना-
शिकमतनिराकरणमिति । अवैनाशिकानां स्थिरमात्रादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतापि, क्षणिकमात्र-
वादिनां तस्यै दूरापेक्ष इत्युपपादयिष्यामः । तेन नितराम् इत्युक्तम् । तदिदं दूरापेक्षया वैनाशिकमतमुप-
न्यसितु तत्प्रकाशेद्विद्वानाह-स च बहुप्रकार इति । वादिष्वेकेष्यात् खलु, केचित्सर्वस्तित्वमेव राद्धान्त
प्रतिपद्यन्ते । केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वम् । केचित्सर्वशून्यताम् । अथ तत्रमत्रता सर्वज्ञानं तत्प्रतिपत्ति-
भेदो न समरति, तत्तस्यैककल्प्यादित्येतदपरितोषेणाह-विनेयभेदाद्वा । हीनमध्यमोत्तमधियो हि शिष्या
भरति । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वोचिततत्रादेन तदाशयानुरोधान्द्र-पतायामन्यते । ये तु मध्यमास्ते
ज्ञानमात्रास्तित्वेन शून्यतायामन्यन्ते । ये तु प्रहृष्टमनयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्यतास्तत्तत्र प्रतिपाद्यते ।
यथोक्तं मेरिचित्तिभिरग्रे-‘देशना लोभनायानां सत्त्वाशयप्रदानुगा’ ॥ भिद्यन्ते बहुधा लोक उपायेर-
दुभिः पुनः ॥ १ ॥ गम्भीरोत्तानभेदेन वचिषोमयश्चक्षा ॥ भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वय-
क्षणा ॥ २ ॥ इति । यद्यपि वैभाषिकसौगन्तिकयोरेवान्तरसाम्यभेदोऽस्ति, तथापि सर्वान्वितायामपि सप्रतिप-
त्तिरित्येकीष्टयोपन्यासः । तथा च त्रिबभ्रुरन्यमिति पृथिरी मरस्वमात्रा, आन-स्वेदस्वमात्रा, अमि-रगम्य-

आनन्दमिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मन निरस्यते तत्राऽऽह-वैशेषिकेति । परिमाणभेदेन देशदिशानुसरिनाशितान्तीकारार्धवैनाशिकस्य
वैशेषिकस्येति तन्निगमानन्तर वैनाशिकवाचिशेषाद् बुद्धिभ्य सर्ववैनाशिकनिरस्यमिति र्थः । वैशेषिका
देशादिप्रज्ञागम्यापि उपायिनास्तवापि तन्त्रे निरस्ये तन्मात्रमपि यन्नेष्ट तन्मात्रमनिरस्येन नापेक्षित-
त्वाह-नितरामिति । तथाऽप्येवैनाशिकरणेन तत्रिराममनो किमनिरस्यद्वयेनेन तत्राऽऽह-म चेति ।
राद्धान्तस्यैवाद्बहुप्रकारत्वायोगमादाद्वाऽऽह-प्रतिपत्तीति । उपदेष्टुः सर्वस्यैष्यात्तत्र शिष्याणां तद्रे-
दस्तत्राह-विनेयेति । मन्दमध्यमोत्तमरिया शिष्याणां भेदाच्चद्वैतसिद्धिरर्थः । प्रतिपत्तिभेदाद्वि-
णार्थो वादाश्चो न निरुत्तरार्थः । तानेन दर्शयति-तत्रेति । सौगन्तिकमन्त्रप्रोक्तयोरेवान्तरभेदोऽपि सर्व-
ान्वितमन्त्रप्रोक्तयोरेवान्तरभेदोऽपि त्रिमुपपादयति-केचिद्वैति । इदानीमाशयिभिरगम्य प्रवृत्तिप्रकारमाह-

न्यत्ववादिन इति ॥ तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरं च वस्त्व-
भ्युपगच्छन्ति भूतं, भौतिकं, चित्तं, चैतन्यं च । तांस्तावत्प्रतिवृत्तम् ।
तत्र-भूतं-पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं-रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च
पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्य-
न्त इति मन्यन्ते ॥ तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः ॥

रत्नप्रभा ।

तत्र ये सर्वास्तित्वेति ॥ भूत भौतिक-बाह्य, चित्तचेतन-कामादि-आन्तरमिति त्रिभागः । तत्र
सन्दिह्यते-किं मानमूलो आन्तिमूलो वा अयं सिद्धान्त इति । तत्र मानमूल इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्त
तदौय दर्शयति-तत्र भूतमिति ॥ स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिद्धान्तस्य मानमूलक्षणरु-
सिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षे फलं, सिद्धान्ते तदविरोध इति ज्ञेयम् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं निषे-
द्विद्यात्मक भौतिकं च, परमाणुसमुदाय एव नावयन्त्यन्तरमिति मत्वा परमाणुन् निभजते-चतुष्टये
चेति ॥ चतुर्विधा इत्यर्थः । स्वरः कठिनः । तत्त्वमनाः पार्थिवाः परमाणवः स्निग्धा आध्या-
त्म्यास्तेजसाः । ईरणं चलनस्वभावो नायव्यानामिति । बाह्यसमुदायमुक्त्वाऽऽध्यात्मिनसमुदायमाह-
तथेति ॥ सविषयेन्द्रियाणि-रूपस्कन्धः । विषयाणां बाह्यत्वंऽपि देहस्थेन्द्रियप्राज्ञत्वादाध्यात्मिकतन्म-
अहमहमित्यालयविज्ञानप्रमाह-विज्ञानस्कन्धः । सुखाद्यनुभावः-वेदनास्कन्धः । गौरव इत्येव नाम-
विशिष्टसन्निकल्पकं प्रत्यय-संज्ञास्कन्धः । रागद्वेषमोहवर्माधर्मः-संस्कारस्कन्धः । तत्र विज्ञानस्क-
न्धः, चित्तम्-आत्मेति गीयते । अन्ये चत्वारः स्कन्धाः-चैत्ताः । तेषां सयातः आध्यात्मिकाः,
सकललोकयाननिर्वाहक इत्यर्थः । अन्ययातिरिक्तानयव्यनुपलब्धैरवयवाः क्षिपन्ते । यत् सत्, तत्
माप्रती ।

मानः । वायुतेरणस्वमान-ईरणं प्रेरणम् भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचेतनानाह-तथा रूपेति । रूप्यन्तं एभि-
रिति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो
बाह्यास्तथापि कायस्थत्वाद्वा इन्द्रियसम्बन्धाद्वा मनस्याध्यात्मिकाः । विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो रूपादिविषय
इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः । वेदनास्कन्धो या प्रियाप्रियानुभवविषयस्य सुषुप्तु, खतद्रहितिप्ररोपा-
यस्या चित्तस्य जायते स वेदनास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः सन्निकल्पप्रपञ्चः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासः, यथा
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । बाह्य विद्यित-भूतमिति । आन्तरं कथयति-चित्तमिति । बाह्यार्थनादिनां ब्रह्मान्तो
विषयः स किं प्रामाणिको आन्तो वेति निप्रतिपत्तेः सदेहे पूर्वपक्षं निवृणोति-तत्रेत्यादिना । तस्य
आन्तत्वेऽपवादनेन समन्वयस्य तद्विरोधनिरासत्वाद्वादिमगतयः । तस्य प्रामाणिकत्वाच्चिन्तेने समन्वया-
मिद्विन्नान्तत्वादिरोपस्याभावाच्च सिद्धिरित्युच्यते फलमिद्धिः । वातुशब्दः स्वभावचनः । आदिशब्दे-
भातेनोपाध्याकाशतरो गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियाणां च भौतिकरूपाध्यात्म्यमाह-भौतिकमिति ।
पृथिव्यादयश्च परमाणुसुखा एव नावयन्त्यारम्भोऽस्तीति उक्तं परमाणुस्वरूपमाह-चतुष्टये चेति ।
कठिनस्वभावाः पृथिवीपरमाणवः । स्नेहम्यमाणा अप्यपरमाणवः । उष्णतास्वभावास्तेजःपरमाणवः ।
ईरणं चलन तन्म्यमाणा वायुपरमाणवः । तेषां चतुर्विधानां सर्गकाठे सयोगापत्तिमाह-त इति ।
भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचेतनानाह-तथेति । कर्मकरणशुत्पत्तिव्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः ।
रूप्यमाणापृथिव्यादीनां बाह्यत्वेऽपि देहस्थत्वादिन्द्रियसम्बन्धादाऽऽध्यात्मिकतन्म । अहमिति प्रययो
विज्ञानस्कन्धः । सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरव इत्यादिशब्दसन्निकल्पप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः ।
संस्कारस्कन्धश्च रागादिधर्माधर्मो च । तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तम् । इतरं चैत्ताः । उक्तानां स्कन्धानां

समुदायधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६८३)

तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते ॥ तत्रेद-
मभिधीयते-योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारस्समुदायः परेषामभिप्रेतोऽनु-
हेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पंचस्कन्धीरूपः, तस्मि-
न्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे "तदभातिः" स्यात्-समुदाया-
प्राप्तिः । समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ कुतः ॥ समुदायिनामचेतन-
त्वात्, चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्धयधीनत्वात्, अन्यस्य च

रत्नप्रभा ।

क्षणिकम् । यथा-विशुद्धि, नेपा क्षणिकत्वमिति मानदूरोऽयं भिन्नान्त इति प्राप्ते भिन्नान्तमूल योज-
यति-योऽयमिति ॥ सर्गादौ परमाणूनां च स्कन्धानां च स्यनः सत्तात्प्रापन्न सम्भवति ।
भामती ।

हिमः कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवजातीयकः । सस्कारस्कन्धो रागादयः प्रेक्षाः, उपप्रेक्षाश्च
मदमानादयः, धर्मधर्मो चेति । तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी । तस्मिन्नुभयहेतुकेपीति । बाह्ये
पृथिव्याद्यनुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये, स्वविज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदाय आध्यात्मिकेऽभिप्रेयमाणे
तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता । कुतः । समुदायिनामचेतनत्वात् । चेतनो हि कुट्टाडादिः सर्व
मृदण्डानुपसङ्गस्य समुदायात्मक घटमारचयन् दृष्टः । न तस्मिन् मृदण्डादिव्यापारिणि विदुषि कुट्टाडे स्वय-
मचेतना मृदण्डादयो व्यापृष्य जातु घटमारचयन्ति । न चास्ति कुण्डिं तन्नुत्प्रेमादयः पट पश्यते ।
तस्मात् कार्योत्पादस्तदनुगुणकारणममगधानधीनस्तदभावे न भवति । कार्योत्पादानुगुण च कारणसम-
धान चेतनप्रेक्षाधीनमसत्या चेतनप्रेक्षाया न भवितुमर्हति इति कार्योत्पत्तिर्चेतनप्रेक्षाधीनव्याप्ता
व्यापकविद्वोपलब्ध्या चेतनानन्निमित्तस्यः कारणेभ्यो व्याप्यमाना चेतनानिष्ठितस्य एवावतिष्ठति इति
प्रतिबन्धसिद्धिः । यद्युच्येन अत्र चेतनाधीनैव कार्योत्पत्तिः, अस्ति तु चित्त चेतन, तद्वीन्द्रियादिरिय-
स्वसं सत्यमिग्नत् सत्कारणचक्र यथायथा कार्योत्पत्तिं तदातथा प्रकाशयच्चैतनानि कारणान्य-
थिष्टाय कार्यमभिनिर्देयतीति, तत्राह-चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्धयधीनत्वात् । न तत्र
मायाभ्यन्तरसमुदायसिद्धिमन्तरेण चित्ताभिग्नत्, तस्मै ताभिग्नत् दूरतरमिरेण तत्रयमाविरोदिषि ।
न च प्रथमवीया चित्ताभिदीप्तिरुत्तरसमुदाय घटयति । घटनसमये तस्याधितरतीत्येव सामर्थ्यरिहात् ।

आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

समाहार सत्तात् दर्शयति-तेऽपीति । उक्तस्य आध्यात्मिकमात्रजातस्याप्यशानुमानाभ्यां क्षणिकत्वे
सिद्धे स्यादिति प्रसङ्गो जगत्सर्गादिनः समन्यस्य विरोधोऽस्तीति प्राप्तमनूय भिन्नान्तपत्ति-तत्रेति ।
एवं व्याचष्टे-योऽयमिति । बाह्य आध्यात्मिकस्य चोभयप्रकारस्यमुपपत्तिहेतुत्वेऽऽपि-अभिप्रेति ।
बाह्ये भूतभौतिकसमुदाये पृथिव्यादिपरमाणुहेतुके स्वविज्ञानादिहेतुके चाऽऽध्यात्मिके समुदायेऽभिप्रेते
तस्याप्राप्तिरयुक्तता स्यादित्याह-तस्मिन्निति । सत्त्वगानानामयस्याने सत्तातानुपपत्तौ च न हेतुविरुदा-
क्षिरति-कुत इति । सत्तात्ः सत्तो वा पश्यो वा ! नाऽऽय इत्याह-ममुदायिनामिति । अन्ना-
दीनामचेतनत्वात्सत्तात्प्रेष्ये प्रवृत्त्यसिद्धेर्न स्यात् सत्तातो घटते । तथा च क्षणिकत्वे सर्गादौ भगवत्प्रेष्ये
तद्विरोधः समन्यस्येवार्थः । परमपि सत्तात्प्रेष्ये चित्ताभिग्नत्समन्यस्य ! तत्राऽऽय दूतमिति-चित्तोत्पत्तिः ।
मिदं सत्तात् चित्ताभिग्नत्तनः सत्तात् इत्यन्योऽप्यथवा चित्ताभिग्नत्तनं तद्विरोधित्यर्थः । अन्योऽपि
सहन्ता चेतनोऽचेतनो वा । चेतनोऽपि भोक्ता प्रशासिता ना हिताऽपि स्थिते वा क्षणिको वा ।
नाऽऽयः, अनन्युपपत्तयः । न द्वितीयः, क्षणिकस्यान्यपत्तिरुत्तरात्तदवस्थानात् । भोक्तृत्वं कारण-
विनाशविरोधज्ञानावोनात्मकस्य स्वास्तज्ञानेऽपि क्षणिकत्वात्कर्तृत्वमिदं विहाह-अन्यस्येति । अचे-

कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्,
निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात्, आशयस्याप्यन्यत्वा-
नन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात्तत्प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः ॥ तस्मात्समुदायानुपपत्तिः ॥ समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया
लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

रत्नप्रभा ।

अचेतनत्वात् । नापि चित्तायमभिप्लव्य विज्ञान समुदायहेतुः । सत्राते देहाकारे जाते विज्ञान, विज्ञाने जाते
सत्राते—इत्यन्यो-याश्रयात् । न च क्षणिकविज्ञानादन्य कश्चिज्जीव ईश्वरो वा इत्याभ्युपगम्यते,
यः सत्रातकर्ता भवेत् । न च कर्तारमनपेक्षयाऽप्यत्र स्कन्वाश्च स्वयमेव सत्रातार्थं प्रवर्तन्ते
इति बाध्यम् । अनिमोक्षप्रसङ्गात् । नन्वालयविज्ञानसन्तानं सहन्तामिदमेतत् आह—
आशयस्येति ॥ आशयेतेऽस्मिन् रागादय इति आशय—सन्तान । स किं सन्तानिभ्यो विज्ञानिभ्योऽन्यो-
ऽन्यो वा । आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा ? नाद्यः, अस्मदिष्टनित्यात्मनादप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह—
क्षणिकत्वेति ॥ क्षणिकस्य जन्मतिरिक्तव्यापारो नास्ति । तस्मात्तस्य परमाप्तादिमेकनार्थं प्रवृत्ति-
रनुपपत्ता । क्षणिकस्य व्याघातादित्यर्थः ॥ एतेनाऽनन्यः सन्तान इति पक्षो निरस्तः । क्षणिकस्य मेढक-
रानुपपत्तेः । तस्मात्सहन्तुरसन्तानात् सघातानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ सहन्तुरमाद्येऽपि सत्रातोपपत्तिमा-
ममती ।

अस्य द्वाद्धान्तर्दन्त्यस्य चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य सघातकर्तुरनभ्युपगमात् । कारण-
नित्यासमेदं हि विज्ञानं कर्ता भवति । न चान्यथ प्रतिरेकादन्तरेण तदित्यासमेदं वेदितुमर्हति । न च
स क्षणिकोऽन्यथ प्रतिरेकादन्तरेण स्याद्यो ज्ञातुमन्यथ प्रतिरेकावुसहते । अत उक्तम्—स्थिरस्येति ।
यद्युच्येत असमनहितायेव कारणानि कार्यं करिष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, इह मत्र समनरापयिना चेतने-
नेयत आह—निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे चेति । यद्युच्येत अस्य अलयविज्ञानमहत्कारणस्य पूर्वापगतमुद्धान्तं,
तदेव कारणानां प्रतिपन्नानां भविष्यतीति, तत्राह—आशयस्यापीति । यत् खल्वेकं यदि स्थिरमास्थी-
येत ततो नामान्तराणां न । अथ क्षणिक, तत उक्तदोषापत्ति । न च तत्सन्तानस्तस्यान्यथैव नामान्त-
रेणात्माभ्युपगतोऽनन्यत्र च विज्ञानमेव, तच्च क्षणिकमेवेत्युक्तदोषापत्तिः । आशयेतेऽस्मिन् कर्मानुभ-
वात्मना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य । अपि च प्रवृत्तिः समुदायिना व्यापारः । न च क्षणिकानां
व्यापारो युज्यते । व्यापारो हि व्यापारयदाश्रयस्तत्कारणकश्च लोके प्रसिद्धः । तेन व्यापारयत्ता व्यापा-
रादूर्ध्वं व्यापारमनये च भवितव्यम् । अन्यथा कारणराश्रयतयोरयोमात् । न च समसमययोरस्ति कार्य-
कारणमानः । नापि भिन्नकाटयोरात्रारायेषमानः । तथा च क्षणिकत्वहानिरित्याह—क्षणिकत्वाभ्युप-
गमात् ।

आनन्दगिरीय—व्यापारनिर्णयः ।

ततोऽपि सहन्ता धर्मादिर्ना म्यादालयविज्ञानसन्तानो वा । नाऽऽयः । तस्य पूर्ववच्चेतनातीतप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
स्वतन्त्रे प्रवृत्तिरन्ता धर्मादिप्रवृत्त्यनुपरमाभ्योऽसिद्धिरित्याह—निरपेक्षेति । आलयविज्ञानसन्तानं सह-
न्तेति पक्ष प्रयाह—आशयस्येति । आशयेतेऽस्मिन् कर्मानुभवात्मना इत्याशयः सन्तानस्तस्यापि सन्ता-
निभ्योऽन्यत्र मनःपथे वा । द्वितीयापि दुर्निश्चयान्न तस्य सहन्तृत्वेत्यर्थः । सत्यन्य-मिदो वा
क्षणिको वा । प्रथमेऽस्मद्भूतो मोक्षेन नामान्तराणां स्यादिति मत्वा द्वितीये क्षणिकस्य व्यापारादूर्ध्वं
तत्राह वाऽमात्रात् कारणत्वाश्रययोरसिद्धिरित्याह—क्षणिकत्वेति । एतेनानन्यत्रमपि प्रयुक्तम् ।
सन्तानिनामपि क्षणिकत्वेनोक्तस्या व्यापारकारणत्वाद्ययोगात्तदभिन्नस्य सन्तानस्यापि तदसिद्धेरित्याह—
नित्यापारत्वादिनि । सहन्तुरमात्रे फट्टिममाह—तस्मादिति । यथाकथंचिद्विज्ञानायां स्थिति
चेत्तं समुदायेनैवाश्रयाऽऽह—समुदायोति ॥ १८ ॥ सत्रातस्य निमित्तमाश्रय निरूपयति—

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चित्तनस्संहन्ता स्थितो नाभ्युपग
म्यते ॥ तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वाद्भुपपद्यते लोकयात्रा ॥
तस्याधोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति ॥

रत्नप्रभा ।

शक्य निवेयति-इतरेति ॥ कार्यं प्रति अयते गच्छतीति-प्रयय कागणम् । अविशादिभिरेग-
मामती ।

गमाचेति ॥ १८ ॥ इतस्तत्प्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यद्यप्येति । अय-
मर्थ — नतोपेति । प्रतीत्यसमुपादयश्चामुक्त बुद्धेन 'इदं प्रत्ययस्य' इति । 'उत्पादाद्वा तयागता-
नामुपादाद्वा स्थितैषा धर्माणां धर्मता' । 'धर्मस्थितिरा धर्मनिषामरता प्रतीत्यमुपादानुपेक्षा' इति ।
अथ पुनरप्यप्रतीत्यसमुपादो द्वाभ्यां कारणाभ्यामपि हेतुनिर्वाचनप्रत्ययोपनिर्वाचनम् । स पुनर्हि तयो-
वाच्य आभ्यामिच्छ । तत्र वाच्यस्य प्रतीत्यसमुपादस्य हेतुनिर्वाचनम् — यदिदं नीचादुत्तरोत्तरात्पत्र पत्राकार-
काङ्काजान्ते नाडादूर्ध्वं गर्भादूर्ध्वं शूकादूर्ध्वं पुष्पाङ्कजमिति । अस्मिन् नीचेऽदुत्तरो न भवति, यावद-
सति पुत्रे कठ न भवति । सति तु वीजदुग्गे भवति, यावत् पुत्रे सति कर्ममिति । तत्र वीजस्य
नेत्र भवति ज्ञानमहमदुर निर्दिष्टायामिति । अदुरस्यापि नेत्र भवति ज्ञानमह वीजेन निर्दिष्टेन इति । एव
यावत्पुत्रस्य नेत्र मत्स्यह कठ निर्दिष्टायामिति । एव कठस्यापि नेत्र मत्स्यह पुत्रेणामिनिर्दिष्टेनमिति ।
तस्मादमयपि चेतन्ये वीजादीनामस्यपि चाप्यस्मिन्नपिष्ठानरि कार्यकारणमात्रनिषयो दृश्यते । उक्तो
हेतुनिर्वाचनः । प्रत्ययोपनिर्वाचनं प्रतीत्यसमुपादस्योपेक्षे । प्रत्ययो हेतुना समवायः । हेतुहेतु प्रत्य-
यन्ते हेतुन्तराणीति, तत्रामयमानानां मात्र प्रत्यय । समवाय इति यावत् । यथा पण्या धातूनां समवाया-
दीनहेतुदुत्तरो जायते । तत्र च पृथिवी ग्रातुर्गोत्रस्य मरहट्ट य करोति यतोऽदुर कठिनो भवति अग्रातुर्गोत्र-
महेदपि, तेनो ग्रातुर्गोत्र परेषाचयति, वायुग्रातुर्गोत्रमभिर्हिगति यतोऽदुग्गे वीजाजिर्गो उति, आकाश-
धातुर्गोत्रस्यानारण्याय करोति, ज्वरुति नीचस्य पराणाम करोति, तद्वेतेषामरिगता धातूनां सम-
वाये नीचे रोहः पदुतो जायते जायते । तत्र पृथिवीगतोर्नेत्र मत्स्य वीजस्य साहस्य करोमीति,
यावदुत्तरोर्नेत्र मरहट्ट वीजस्य परिणाम करोमीति । अजुष्मापि नेत्र मत्स्यमपि प्रत्ययनिर्दिष्टेन इति ।
तथाप्यापि प्रतीत्यसमुपादो द्वाभ्यां कारणाभ्यामपि हेतुनिर्वाचनं प्रत्ययोपनिर्वाचनम् — तत्रात्राभ्यामपि हेतु-
निर्वाचो यदिदमपि तत्रापवा सम्पन्नता यावज्जातिप्रत्यय जरातरणादीति । अत्रिथा चेत्तामपि प्रत्ययैव सम्पन्नता
अचरित्यन्त । एव यावज्जाति । जातिधेतामपि तत्रैव जरातरणादय दृश्यन्ते । तत्रात्रिथापि नेत्र
मत्स्य सम्पन्नतामिनिर्दिष्टायामिति । सम्पन्नतामपि नेत्र भवति यद्यन्यथा निर्दिष्टेना इति । एव
यावज्जाति अपि नेत्र मत्स्यह जरातरणादयमिनिर्दिष्टायामिति । जरातरणादीनामपि नेत्र भवति यद्य जात्रा
दिमिनिर्दिष्टेन इति । अथ च सम्पन्नतादिषु मयमचेतनेषु चेतनान्तरात्प्रतिष्ठेनैव सम्पन्नतादीना-
मुपपत्तिः, वीजादिभिर्न सम्पन्नचेतनेषु चेतनान्तरात्प्रतिष्ठेनैव कुगदीनाम् । इह प्रतीत्य प्राप्तेऽनुपपन्न-
इत्येवमात्रस्य दृष्टमचेतनादिप्रमाणानुसारम् । सोऽयमात्रात्मिकस्य प्रतीत्यसमुपादस्य हेतुनिर्वा-
चनम् । एव प्रत्ययोपनिर्वाचनम् — प्रत्ययोपनिर्वाचनम् — प्रतीत्यसमुपादस्य समवायद्वयपि वाच्य । एव कावस्य
ज्ञानादपि वाच्यमिति ।

इतरेतेति । पूर्वोक्तभाष्ये निबन्धने-यद्यपीति । यदि मन्त्रानामन्तस्तदुच्यते । तेष्वप्यात्र न निर्दिष्टमाऽऽह-
तथाऽपीति । कार्यं प्रत्यक्षेण तद्वत्तु मन्त्रमिति प्रत्यक्षमाह्य हेतुर्मात्रं स्मृतं चेन्नैतत्कारणमादि-
त्युक्तम् । तथाऽपि सग्राह्यं निमित्तं वा ये, तत्राऽऽह-तस्या चेति । अग्निदाहीनामेव तन्निमित्तमा-

ते चाविद्यादयः—अविद्या, संस्कारो, विज्ञानं, नाम, रूपं, पडायतनं, स्पर्शः, वेदना, तृष्णा, उपादानं,—

रत्नप्रमा ।

यत् सत्तासिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह—ते चेति ॥ क्षणिकेषु स्थिरत्वमुद्दि-
अविद्या । ततो रागद्वेषमोहाः—संस्कारा भवन्ति । तेष्वो गर्भस्यस्याऽऽद्य विज्ञानम् उत्पद्यते । तस्मा-
च्चाऽऽल्यविज्ञानात् पृथिव्यादिचतुष्टय नामाश्रयत्वात्—नाम—भवति । ततो रूपं सितासितामर-
शुकशोणित निष्पद्यते । गर्भस्य कण्डवुद्बुदाद्यस्या—नामरूपशब्दार्थ इति निष्कर्षः । विज्ञानं, पृथि-
व्यादिचतुष्टय, रूपज्ञेयं, पडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत् पडायतनम् । नामरूपेन्द्रियाणां
मियः सयोगः—स्पर्शः । ततः सुखादिका—वेदना । तया पुनर्विषयतृष्णा । तया प्रवृत्तिरुपादानम् ।
भाष्यी ।

पृथिवीधातुः काटिष्यं निर्जैयति । अग्नातुः स्नेहयति कामम् । तेजोधातुः कायम्यागितपीते परिपाच-
यति । वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति । आकाशातुः कायस्यान्तः सुविभोष करोति । वस्तु
नामरूपाकुरममिनिर्जैयति पञ्चविज्ञानकार्यसमुक्त सामान्यं च मनोविज्ञानं, सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुः । यदा
ह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यादिजातवो मन्यन्तिरुक्तान्दा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथि-
व्यादिधानूना नैव भवति वयं कायस्य काटिष्यादि निर्जैयाम इति । कायस्यापि नैव भवति ज्ञानमह-
मेभिः प्रययैरमिनिर्जैयति इति । अथ च पृथिव्यादिधातुष्वोऽचेत-
कायस्योत्पत्तिः । सोऽयं प्रनीत्यसमुत्पादो दृष्टान्तान्वयमिन्यः । तत्रैतेभ्यः पदेषु धातुषु पैकसज्ञा
पिण्डसज्ञा, नित्यसज्ञा, सुखसज्ञा, सत्त्वसज्ञा, पुण्ड्रसज्ञा, मनुष्यसज्ञा, गान्धर्वसज्ञा, भृक्षारममकार-
सज्ञा, सेयमविद्या सत्सारानर्थसमारस्य मूढकारणं, तस्यामविद्यायां सत्या मंस्कारा रागद्वेषमोहा विप-
येषु प्रवर्तन्ते । वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं, विज्ञानाच्चतारो रूपिण उपादानस्त्वन्धास्तन्नाम, तान्युपा-
दाय रूपममिनिर्जैयति । तदैक्यमभिसक्षिष्य नामरूपं निरुच्यते शरीरस्यैव कण्डवुद्बुदाद्यस्या, नाम-
रूपसमिश्रितानीन्द्रियाणि पडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः, स्पर्शद्वेदना सुखा-
दिका, वेदनायां सत्या कर्तव्यमेतत्सुखं पुनर्मयैवध्ययमानं तृष्णा भवति । तत उपादानं वाक्यचैष्टा
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

आपेक्षणीयान्तरमस्मीत्यर्थः । के पुनरविद्यादयस्त्राऽऽह—ते चेति । वक्ष्यमाणानुद्विष्यपरामर्शो तच्छब्दः ।
क्षणिककार्येषु स्वस्वमात्रेणैषु स्थायित्वमुत्पन्नविद्या । तस्या सत्या संस्कारा रागद्वेषमोहनिर्जैय-
भवन्ति । तेष्वो गर्भस्यस्याऽऽद्य विज्ञानमुत्पद्यते । तस्माच्चाऽऽल्यविज्ञानात्पृथिव्यादिचतुष्टयमुपादा-
नकारेण नामाश्रयत्वात्तान् निष्पद्यते । तत्र कारणत्वेन स्वीकृत्य सितासितादिरूपवत्परीरममिनिर्जैयति ।
गर्भभूतस्य शरीरस्य कण्डवुद्बुदाद्यस्या नामरूपशब्दाभ्यामत्रागोष्ठा जातेरुच्चराभिधानात् । नाम-
रूपसमिश्रितानीन्द्रियाणि पडायतनं पृथिव्यादिजातः पडायतनानि यस्य करणजातस्य तत्तया ।
नामरूपेन्द्रियाणां मियः सन्निपातः स्पर्शः । ततः सुखादिका वेदना । तस्या सर्वा कर्तव्यं सुखं मये
सत्यवसानं तृष्णा । ततो वाक्यचैष्टा उपादानम् । ततो मय्ययमात्रमेति मत्रो धर्मादिः । तदेतुषो
देहोदयो जातिः । ज्ञानस्य देहस्य परिपाको जरा । देहनाशो मरणम् । त्रियमाणस्य साधिरात्म-
पुत्रादास्तर्दाहः शोकः । तदुच्यते ह्य पुत्रे यादिमउपनं परिदेवना । शब्दादिज्ञानपञ्चकमयत्तमतात्त्विकमन-
दुःखम् । दुर्मनसा मानसं दुःखम् । इतिचन्दो यथोक्तसामर्थ्यं । एवजातीयकशब्दो मदमानात्
पञ्चसंघर्षार्थः । अविद्यादिहेतुना जन्मादयस्तद्वेतुकाश्चाविद्यादय इति धर्तीयन्त्रयदनयत्तमार्जनमेषानिति

समुदायाधिकरणम्] रत्नप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६८७)

भवो, जातिः, जरा, मरणं, शोकः, परिदेवना, दुःखं, दुर्मनस्ते इत्ये-
वञ्जातीयका इतरेतरहेतुकास्तैर्गते समये कचित्संक्षिता निर्दिष्टाः,
कचित्प्रपञ्चिताः ॥ सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽभ्युपगम्यः ॥ तदे-
वमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनिमित्तिकमात्रेण घटीयन्त्रवद्-
निशमावर्तमानेऽर्थाऽक्षित उपपन्नस्संघात इति चेत् ॥ तत्र ॥

रत्नप्रभा ।

तेन मरत्यस्माज्जमेति-भवो-र्मादिः । ततो जातिः-देहजन्म । पञ्चस्कन्धसमुदाय इति पापत ।
जातानां स्कन्धानां परिपाको-जरा । नाशो-मरणम् । त्रियमाणस्य पुत्रादिस्नेहादन्तर्दाहः-शोकः ।
तेन हा पुत्रेयादिप्रलापः-परिदेवना । अनिष्टानुमयः-दुःखम् । तेन दुर्मनस्ता-मानसी व्यथा ।
इति शब्दो मानापमानादिर्ज्ञेयसम्प्रहार्यः । न केन नुगतानामेवाऽत्रियादयः सामनाः । किन्तु सर्ववा-
दिनामप्रीत्याह-सर्वेषामिति ॥ अभियादिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाध्यायिवादय इति मियो
हेतुहेतुमद्भावादयोत् सत्तासिद्धिरिति । शब्दाभ्युपगम्य-तदेवमिति ॥ सिद्धा-तमाग व्याचष्टे-तत्रेति ॥

मामती ।

भवति । ततो भवो मरत्यस्माज्जमेति मयो धर्माधर्मौ, तदेतुक- स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः जन्म । जन्म-
हेतुका उत्तरं जरामरणादयः । जातानां स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धानां नाशो मरणम् । त्रिय-
माणस्य मृदस्य साभिपक्षस्य पुनरुज्जादान्तर्दाहः शोकः । तदुत्थ प्रउपन हा मातः । हा तात । हा
च मे पुनरुज्जादीति परिदेवना । पञ्चविज्ञानकार्यसमुक्तमसात्पुनश्च न दुःखम् । मानस च दुःख
दौर्मनस्यम् । एवञ्जातीयकाधोपापास्त उपवेशा गृह्यन्ते । तंऽपी परस्परहेतुकाः, जन्मादिहेतुका अभि-
यादयोऽभियादिहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानाः सन्तीति तदेतैरभियादिभिर्ज्ञातः
संघात इति । तत्रेतेष्वपि-तत्र । पुनः, उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादेति । अयमभिसङ्गिः-यत् एत
हेतुनिबद्ध कार्य तद्व्यापनश्च हेतुमात्राधीनो पादत्वादुत्पत्त्या नाम । पञ्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रपञ्चोपनि-
बद्धो न हेतुमात्राधीनोऽपि, अपि तु नानाहेतुमयमनजन्मा । न च चेतनमन्तरेणाप्य- सतिभाषि-
ताम्नि कारणानामियुक्तम् । बीजादुत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विनाशप्राप्तित्वेन पञ्चनिश्चिन्मात्र
पक्षेण च व्यभिचारोद्भावननायामभिप्रसङ्गेन सर्वात्मनोऽप्येवमप्राप्तम् । न चैकमादेव कारणाकार्य-
सिद्धिः किमन्यैः कारणैरिति वाच्यम् । कारणचक्रानन्तरं कार्योपादानं सिद्धमन्येन नास्ति । न धैरोऽपि
संज्ञाणसमर्थ इत्यन्य उदासत इति युक्तम् । न हि तं प्रेक्षागतो येनैवमात्रोचयेयुरन्त्यानु समर्थ एकोऽपि
कार्ये इति एव न- मनश्चिन्नेति । किन्तु सर्वप्रत्ययाधीनमनसनिष्ठानोपादानां नास्त्यन्यत्वात् नान्यसनि-
भात्तुमीरते । तांश्च सर्वानन्येभ्योऽपि प्रतीय कार्यमपि न नोत्तुमर्हति । न च व्यभिचारा सर्वे कार्य-

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मना निर्दिशन्ति-इत्येते । अभियादीनां सत्त्वमेव कथमिवासाय मध्येविशारदभ्यानुगतत्वेन मोग-
नानां प्रमिदमिवाह-संज्ञात इति । न केन नानामेव प्रमिद किन्तु सर्वविशारदमप्रीत्याह-सर्व-
पामिति । आनुमतिरूपप्रयाह्याने सर्वव्यवहारमिदिरिति भावः । अभियादीनां मियो निमित्तमभि-
तिरुपेक्षेति पुनः सर्वात्मनिरित्याशयोपमेक्षित-तदेवमिति । अभियादिर्ब सत्ताभावे न मित्यनी-
त्यनुपपत्त्या तदाशये तदाश्रयः सर्वव्यवहारे निर्दिष्टार्थः । विनातमागमनार्थो-तत्रेति । तत्र

कस्मात् ॥ उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नस्संघातो यदि संघातस्य
किञ्चिन्निमित्तमवगम्यते । न त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्य-
विद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरोऽस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेत् ॥ न तु
संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं संभवति ॥ नन्वविद्यादिभिरर्थोदाक्षिप्यते
संघात इत्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ यदि तावदयमभिप्रायः—अविद्यादयस्सं-
घातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति, ततस्तस्य संघा-
तस्य निमित्तं वक्तव्यम् ॥ तच्च नित्येष्वप्यणुष्वप्युपगम्यमानेष्वश्रयाश्र-
यिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम् ॥

रत्नप्रभा ।

अविद्यादीनामुत्तरोत्तरेषु समझीकृत्य सप्तानर्हेन्वभावात् सप्तानो न स्यादित्युक्तं पूर्वाक्तं स्मारयति—
नन्विति ॥ किमविद्यादयः सप्तानस्य गमकाः—उत्त—उत्पादका इति विकल्प्य आद्ये—सप्तानस्योत्पा-
दक किञ्चिद्वाच्यम् । तत्रान्तीयाह—अत्रोच्यते यदीति ॥ आश्रयाश्रयिभूतेष्विति ॥ भोक्तृनिश-
पगम् । अदृष्टाश्रयेष्विषयः । यदा श्रियरेणुषु सप्तानयोष्येष्ट कर्तृषु चादृष्टमहायेषु सप्तु ज्ञानामान-
मात्रेण सहितिरुत्थायोगान् सप्तानापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं, तदा क्षणिकपक्षे नञान्तीति किमु उक्तव्य-
मासीति ।

मुपादयन्तोऽपि नानाकार्यणामीशानं तेषां सामर्थ्यात् । न च कारणमेवात् कार्यमेव, सामर्थ्या-
एकत्वात् । तत्रेदम्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तया दर्शनात् । तत्र । यद्यन्यक्षणप्राप्ता अनपेक्षाः स्वका-
र्योपजनने, हन्तानेन क्रमेण ततः पूर्वं ततः पूर्वं सर्वस्यानपेक्षामतत्तत्स्वकार्योपजनन इति कुमुदम्यत्वाविशेषेऽपि
येन बीजक्षणेन कुमुदम्येन स्वकार्यक्षणरम्पस्याकुलो रक्षितमर्थो बीजक्षणो जनयितव्यः सोऽनपेक्ष एव
बीजक्षणः स्वकार्योपजनने एव सर्व एव तदनन्तरानन्तरवर्तिनो बीजक्षणा अनपेक्षा इति कुमुदनिहित-
बीज एव स्यात् इती इतीरुत्तः इतमस्य दुग्गुलेन वृष्टिरुत्तमा । येन च बीजक्षणेन स्वक्षणर-
म्पस्याकुलो जनयितव्यमन्यमानपेक्षामी क्षणरम्पस्य कुमुद एवाकुलं कार्यप्यतीति । तस्मात्परस्परपेक्षा
एवान्या वा मया वा पूर्वं वा क्षणाः कार्योपजनन इति वक्तव्यम् । यथाहुः—‘न किञ्चिदेकमेवमा-
त्मानस्याः सर्वमपन’ इति । तत्रेदं समग्रान् कारणानां क्रियासमेदनप्रयोजनाभिप्रेत्याजत्पूर्वकं दृष्ट-
मिति नाचेतनाद्विमुक्तमिति । तदिदमुक्तम्—भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तम-
वगम्यतेति । इतरेतरप्रत्ययत्वेऽपीति । इतरेष्वहेतुत्वेऽपीत्यर्थः । उक्तमभिमतिमिदानीं परिचोद-
यति—नन्वविद्यादिभिरर्थोदाक्षिप्यत इति । परिहर्ति—अत्रोच्यते, यदि तावदिति । त्रियाक्षेप
उत्पादनम्, आहो ह्यपनम् । तत्र न तान्त्र कारणमन्ययानुपपद्यमान कार्यमुपादयति, किंतु स्वमा-
मर्थेन । तस्मात्तापन उक्तव्यम् । तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यं, तच्च स्थिरपक्षेऽपि सत्यपि च

आनन्दमिगीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रत्यक्षैक हेतुमाह—कस्मादिति । हेतु व्याचष्टे—भवेदिति । अविद्यादीनां नियो निमित्तनैमित्तिकभावा-
माना सप्ताननिमित्तत्वमाश्रयाऽऽह—यत इति । उत्तरमृत्पथमर्थमभिप्रेयेहापिशब्दः । अविद्यादीनां
नियो हेतुहेतुमत्त्वेऽपि चेननापिष्टानाहने सप्तानातिद्विरुक्तं पूर्वप्राप्ती पूर्वाक्तं स्मारयति—नन्विति ।
विमतिर्यादयः सप्तानस्य गमकाः किं उत्पादका इति निरूपयति—अत्रेति । तत्राऽऽगमनस्य दूषयति—
यदीति । गमरूपपक्षे स्वल्पमिदित्यतो वाच्या, तच्चान्यज्ञान्तीत्यर्थः । कणूना स्फुरानां चोमयवि-
धमजातनिमित्तकताश्रयाऽऽह—तत्रेति । आश्रयाश्रयिभूतत्वमिति भोक्तृनिशपगमदृष्टाश्रयेष्विषयः । अत्रु-
त्तरेण भोगहेतुप्रतिशेष्टेषु भोक्तृषु चोक्तनिशपगेषु म्नाहोऽपि मसु चेतनम्यापिष्टातुरनुपपत्त्याभावात् समवति

समुदायाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६८९)

किमत्र पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वभ्रयोश्रयिग्रन्थेषु बाभ्यु-
पगम्यमानेषु सम्भवेत् ॥ अथायमभिप्रायः-अविद्यादय एव संघा-
तस्य निमित्तमिति ॥ कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव
निमित्तं स्युः ॥ अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे सन्तत्प्राप्तुवर्त-
न्ते । तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति । तदापि संघातात्संघातान्तरमुत्प-
द्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत, अनियमेन वा सदृशं विस-
दृशं वोत्पद्येत ॥ नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुङ्गवस्य देवतिर्यग्योनितारक-

रत्नप्रभा ।

मिथाह-किमिति ॥ आशयाश्रय मन्त्राकर्तृ तत्त्वमिदं ॥ आशयाश्रयिग्रन्थेष्विति पाठे
उपकारार्थोपकारकत्वेऽप्येति ॥ द्वितीयं दाहते-अथायमिति ॥ सत्तात्स्यादिविधादीनां चोत्पत्तौ
अन्योन्याश्रयः स्यादिति दूषयति-कथमिति ॥ स्वामात्रिकः सत्त्वय सत्तातां हेतुहेतुमद्भावेन प्रवाहो
न सहस्रारमपेक्षते, पूर्वसत्ताताश्रया अविद्यादय उत्तरसत्ताताप्रवाहा इति नान्योन्याश्रयस्योपपत्तिर्या-
दाहते-अथ मन्यसे इति ॥ स्वभावाभ्युपगम्य नियमानियमवधारयति सत्तातापात स्यादिति परिहाराय ।
भामती ।

भोक्तृरहितेष्टात्तार चेतनमन्तरं न समर्पति, किमत्र पुनः क्षणिकेषु भावेषु । भोक्तृभोगेनापि कदाचिदा-
श्रित्येव सघातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितव दशयति-भोक्तृरहितेष्टमिति । अपि च ब्रह्म
उपकारार्थोपकारकभावेन म्रियतां कार्यं जनयति । न च क्षणिकपक्षे उपकारार्थोपकारकभावेऽस्ति, मान-
स्योपकारानास्त्वदात् । क्षणस्याभेदादनुपपन्नोपपत्त्यासम्भवात् । काष्ठभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिक-
त्वव्याघातात् । तद्विदमाह-आश्रयाश्रयिग्रन्थेषु चेति । अथायमभिप्राय इति । यदा हि प्रय-
योपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत्तदा चेतनोऽभिप्रायताऽपेक्षेतापि, न तु प्रययोपनिबन्धनोऽपि तु हेतु-
पनिबन्धनः । तथा च दृष्टमभिप्रायः । हेतुः स्वभावेन एव कार्यसत्ताता वर्तयति भेद इति मानः ।
अस्तु तावद्यथा वेत्तादितो कार्यं नोपजायत इति, अन्योन्याश्रयप्रपञ्चोऽस्मिन् पक्षे इत्याद्यवगमाह-कथं
सम्भवेति । मयि ॥ यनोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादमाध्याय चोदयति-अथ मन्यसे संघाता एवेति ।
अतिथिरा अपि हि भाषा, सदा सहजा एवोदयन्ते व्यवहारे च । न पुनरित्येष्टातोऽप्यभिप्रायः । केनचित्
पुनरिति ॥ तथा च दृष्टमभिप्रायः । चेतनेनेति भावः । अनादौ इति एवमाश्रय निवर्तयति । तदा-
तद्विकल्प्य दूषयति-तदापि संघातादिति । न गच्छ सत्तातामनित्यतां धनोऽनोदय इत्यादिगणानो
पयाप्य दृष्टानुत्पत्तिं जनयतागन्तुक कनकनासाय एव एव जनयेत्, आमाय वा । अनामायजनने
अनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

सत्तातापत्तेर्निमित्तं निश्चिदित्युक्तमित्यर्थः । हेतुनिरुपायमपिना मुच्यमाह-किमिति । अदृष्टाश्रयक-
र्तृत्वसिद्धिपक्षे-अदृष्टमिति । आश्रयाश्रयिग्रन्थेष्विति पाठे उपकारार्थोपकारकत्वेऽप्येति ॥ द्वितीयं दाहते-अथायमिति ॥ सत्तात्स्यादिविधादीनां चोत्पत्तौ
अन्योन्याश्रयः स्यादिति दूषयति-कथमिति ॥ स्वामात्रिकः सत्त्वय सत्तातां हेतुहेतुमद्भावेन प्रवाहो
न सहस्रारमपेक्षते, पूर्वसत्ताताश्रया अविद्यादय उत्तरसत्ताताप्रवाहा इति नान्योन्याश्रयस्योपपत्तिर्या-
दाहते-अथ मन्यसे इति ॥ स्वभावाभ्युपगम्य नियमानियमवधारयति सत्तातापात स्यादिति परिहाराय ।
भामती ।

१ आशयाश्रय-न्यायनिर्णयः ।

प्राप्यभाषः प्राप्तुयात् ॥ अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचि-
त्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्तुयात् ॥
उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् ॥ अपि च यद्भोगार्थस्संघातः स्यात्,
स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः ॥ ततश्च भोगो भोगार्थ एव ।
स नान्येन प्रार्थनीयः ॥ तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन
भवितव्यम् ॥ अन्येन चैत्प्रार्थ्यतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन
भवितव्यम् ॥ अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः ॥ तस्मादितरे-
तरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम न तु
संघातः सिध्येत् ॥ भोक्तृभावादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वाच्च संघातसिद्धिरस्तीति ॥

रत्नप्रभा ।

पूर्वते गलति चेति पुद्गलः—देहः । किञ्च मोक्षः क्षणिकरूपश्चेन्मोगापवर्गव्यवहारोपि दुर्बल इत्याह—
अपि चेति ॥ यो यदिच्छति स तत्काले नास्ति चेद् इच्छा व्यर्थः । अस्ति चेत् क्षणिकत्वमङ्ग-
इत्यर्थः । प्रष्टुं सनातनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः
सुगतसम्मतः—हेत्ववीनः, कारणमुदायावीनश्चेति । तत्राऽधिघातः सङ्कारः, ततो विज्ञानमित्येव
रूपः—प्रथमः । पृथिव्यादिसमुदायाकार्थ इत्येव द्वितीयः । तत्र—आद्यम् अङ्गीकृत्य द्वितीयः
सनातकर्मावेन दूषितः । सम्प्रति आद्यं दूषयति सूत्रकारः—उत्तरेति ॥ क्षणिकोऽयः—

मामवी ।

सदेव सुखदुःखे जनयेत्, समर्थस्थानपेक्षम्याक्षेपायोगात् । आसाद्य जनने तदासाद्वगकारण प्रेक्षागत-
भ्युपेयः । तथा च न प्रथयोपनिष्पन्नः प्रतीत्यममुत्पादः । तस्मादनेनागन्तुकानपेक्ष्य मघातमत्तान-
स्यैव सदृशजनने सिद्धशजनने वा प्रमाव आम्नेयः । तथा च भाष्योक्तं दूषयमिति । अपि च यद्भो-
गार्थः संघातः स्यादिति । अप्रानभोगो हि भोगार्था भोगमाप्तुमाप्तमन्वाधने प्रवर्तते इति प्रया-
त्मनिद्वम् । सेव प्रवृत्तिर्भोगादव्यभिक् स्थिरे भोक्तारं भोगतत्त्वा नन्ममययापि कल्प्यते नास्थिरे । न च
भोगादनव्यभिक् । न हि भोगो भोगाय कृपते नाप्यव्यो भोगात्तस्य । एव मोक्षेऽपि दृष्टव्यम् ।
तत्र मुमुक्षुमुमुक्षु चेत् स्थिरासार्थविषयानां तदामुपेतहानम्, अस्पर्शे वा प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न तु
संघातः सिध्येदोषत्रभावादिति । भोक्तृप्रमाणेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्तृभारः । ततः कर्तृभारान्नसना-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् । पूर्वमूत्रेण सगतिरस्याह—उक्तमेतदिति ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

वेनायस्यामाह—अनियमेति । उभयोपेक्षापि शक्तिरा निरस्यति—उभयमिति । न केव उभयानु-
पपत्त्या क्षणगतानुपपत्तिर्मात्रमात्रमप्यवहारानुपपत्तेरित्याह—अपि चेति । क्षणवादेऽपि मुमुक्षुणा भोगो
मुमुक्षुणा मोक्षदार्थिनोर्वा तदुक्तो भोगापवर्गव्यवहारमिदंस्तत्राऽह—यदिति । अभ्युपगमकत्वाद्—
ततश्चेति । भोगे दर्शितं न्याय मोक्षेऽस्तिदिरति—तयति । विपक्षे दण्डमाह—अन्येनेति । मुमुक्षो-
मुमुक्षोर्वा काउदयव्यापित्तमाशक्याऽह—अवस्थायित्व इति । पश्चात्तत्त्वभागात्तत्त्वमुपमर्शनि-
तस्मादिति ॥ १९ ॥ उपेयवादिनादीनां त्यजति—उत्तरेति । पूर्वमूत्रोक्तमनुदास्य सूत्रस्य नाप्य-
माह—उक्तमिति । अविद्यादीनां विधौ हेतुमुपेय सनातानिमिदिरुक्ता सप्रपञ्चोप्येहेतुवन्ति नेति हेतु-

तदपि तृप्तपत्तिमात्रनिमित्तत्वं न सम्भवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते ॥ क्षण-
भङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः-उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वक्षणे निरु-
ध्यत इति ॥ न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुकफलभावश्श-
क्यते सम्पादयितुम् ॥ निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभाव-
प्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः ॥ अथ भावभूतः परिनिष्पन्नायस्थः
पूर्वक्षणे उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायः ॥ तथापि नोपपद्यते-भावभूतस्य
पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात् ॥ अथ भाव एवास्य
व्यापार इत्यभिप्रायः ॥ तथापि नोपपद्यते-हेतुस्वभावानुपरक्तस्य

रत्नप्रभा ।

क्षण इत्युच्यते । निरुध्यमानत्वं-विनाशकृत्त्वमित्यम् । निरुद्धत्वम् अर्थात्-ननु कार्यकाळे विनाशकृत्-
त्वेऽपि पूर्वक्षणे सत्त्वात् क्षणिकार्यस्य हेतु-सम्बन्धमिति शङ्कते-अथ भावेति ॥ सत्त्व इत्यर्थः । किं
हेतोरुत्पत्तिरितं कार्योत्पादनाद्यो व्यापारः अनतिरिक्तो यः नाद्यः-इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते-अथेति ॥
भावः उत्पत्तिः । उक्तं हि-“भूतिर्वैश्वं क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते” इति । येषां क्षणिकभावानां या
भूतिः सैव क्रिया कारकमिति । नष्टस्यापि निमित्तत्वं स्यान्नोत्पादादयम् । तथा च घटादेरुत्पादि-
कागमत्वे घटायनुपपत्तिः । सत्यं च क्षणिकत्वादिनिरिति परहरति-तथापीत्यादिना ॥ प्रथम-
भामती ।

हेतुपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमभ्युपेयं प्रयथोपनिश्चयनं प्रतीक्यमुत्पादो दूषितः । मन्त्रि-हेतुपनि-
श्चयनमपि तत्तदुपपत्तौत्यर्थः । दूषणमाह-इदमिदानीमिति । निरुध्यमानस्येति । न नाशशेषिक-
यन्त्रोत्पादकारणत्वमित्युक्तं निरुध्यमानतां स्वीक्रियते वेनाशिकेकारणं विनाशमभ्युपगच्छन्निमित्तत्वादिना ॥
तस्माद्विनाशप्रस्तावमचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम् । निरुद्धत्वं च चिरनिरुद्धत्वं विरक्षितं, तथा
चोभयोरप्येवमप्रस्तावहेतुत्वानुपपत्तिः । शङ्कते-अथ भावभूत इति । कारणस्य हि कार्योत्पादात्
प्राक्कालसत्ताऽर्थवती न कार्यकाला, तदा कार्यस्य भिदत्वेन तद्विगतार्थायाः, सत्तायाः अनुस्रवोपादिनि
मात्रः । तदेतत्तद्विगतत्वात् दूषयति-भावभूतस्येति । भूतत्वं व्यापृत्त्येव मात्राः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो
लोकं दृश्यते । तथा च स्थिरमभ्युपगच्छन्, इतरथा तु लोकरिक्तो इति । पुनः शङ्कते-अथ भाव एवेति ।
यथाह-‘भूतिर्वैश्वं क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते’ इति । मन्त्रेण व्यापारत्वात् तथापि क्षणिकस्य
न कारणत्वमित्याह-तथापि नोपपद्यते क्षणिकस्य कारणत्वात् । घटमुत्पादयित्वा हि घटादयश्च स्व-
कादयश्च घटमुत्पादयित्वा नोपपद्यते । यदि च न कार्यमग्रे कारणं सन् कथं तेषां तद्विगतत्वानुपपत्तिः ।
न च कारणसादृश्यं कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति शङ्क्यम् । अमन्त्रि-व्यतिरेकस्यानुगमे माह-अथ-
आनन्दभिरुच्यते-न्यायनिर्णयः ।

निदं सूत्रमित्यर्थः । अविशदीकृतमन्योन्यनिमित्ततायोगं कुरु परमाणुवर्ग-क्षणेति । तत्रानुवर्ग-
प्रतिज्ञानां न चेति । काऽनानुवर्गतां वा तावत् पूर्वक्षणेऽप्युत्पादनं तावत् समनन्तरक्षणे वा तस्मात्
सादृश्यं वेति निरुत्पादोऽपि प्रमाद-निरुध्यमानस्येति । अचिरनिरुद्धं निरुध्यमानत्वं । निरोद्धे-
तुमितिप्यानुगमादिनिरुद्धत्वं चिरनिरुद्धत्वं । क-सन्तरानुत्पादयति-अथेति । स्यापि । चर्यात्नति-
पमिनिष्पद्येति । कारणस्य कार्योत्पादोत्पादे मनाऽर्थवती न कार्योत्पादे तदा कादस्य भिदत्वेन तदर्थ-
सत्तानुपयोग-सादृश्यात् । तत्रापि कार्यकारणसमिद्धिं याद-तथाऽपीति । कथं कारणद्वयोत्पा-
दनं धर्म-मन्त्रेण वा । नाऽऽपि इत्याह-भावेति । कस्यान्तर्गत-अथेति । तत्रापि हेतुत्वस्य न
समाने ताद-तथाऽपीति । कथं हेतुत्वस्य कार्योत्पत्तिं तद्विगतं वा । तत्र प्रथमं प्रमाद-हेतिविति ।

फलस्योत्पत्त्यसम्भवात् ॥ स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फल-
कालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः ॥ विनैव वा
स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतस्सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः ॥
अपि चोत्पादननिरोधौ नाम वस्तुनस्स्वरूपमेव वा स्याताम् । अवस्था-
न्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा ॥ सर्वथापि नोपपद्ये ॥ यदि तावद्वस्तुन-
स्स्वरूपमेवोत्पादननिरोधौ स्यातां, ततो वस्तुशब्द उत्पादननिरोधशब्दौ
च पर्यायाः प्राप्तुम् ॥ अथास्ति कंश्चिद्विशेष इति मन्येत-उत्पाद-
निरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलप्येते
इति ॥ एवमप्याद्यन्तमध्यक्षेत्रयसम्बन्धित्वाद्बस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपग-
महानिः ॥ अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादननिरोधौ वस्तुनस्स्यातामधम-
हिषवत् ॥ ततो वस्तुत्पादननिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनश्शाश्वतत्व-
प्रसङ्गः ॥ यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादननिरोधौ स्याताम् ॥
एवमपि द्रष्टृधर्मा तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनश्शाश्वतत्वप्रसंग एव ॥
तस्मादप्यसङ्गतं सौगतं मतम् ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

क्षोक्तदोष द्रढयति-विनैवेति ॥ वस्तुनो जन्मध्यस्तानिरूपणाच्च न क्षणिकत्वमित्याह-अपि चेति ॥
तयोः स्वरूपत्वे यन्मुन्यन्तर्मात्रात् वस्तुनोऽनाद्यनन्तत्वमि यदि द्रष्टव्यम् । द्वितीय शङ्कते-अथा-
स्तीति ॥ विशेषमेवाह-उत्पादेति ॥ दूषयति-एवमपीति ॥ ताभ्या संसर्गं । वस्तुनः क्षणिकत्वं
मङ्गः स्यात् । संसर्ग एव नास्तीति तृतीयकल्पम्-उत्पाद्य दूषयति-अथात्यन्तेति ॥ २० ॥ सूत्र
भामती ।

प्यनुपपत्तेः । अनुगमे वा तदेव कारण, तथा च तस्य कार्यतादारम्भमिति सिद्धमक्षणिकत्वमित्यर्थः ।
सर्वाया वैदृक्ष्ये तु हेतुफलमानस्तनुव्रटादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह-विनैव वेति । न च तद्वाव-
मात्रो निरामकः, तस्यैकस्मिन् क्षणेऽसक्यप्रहरणात्, सामान्यस्य चान्तराण्यत्वात् । कारणत्वे वा क्षणिक-
त्वहानेरस्मत्पक्षपातप्रसङ्गाच्चेति भावः । अपि चोत्पादननिरोधयोर्विकल्पयत्रयेऽपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग
इत्याह-अपि चोत्पादननिरोधौ नामेति । पर्यायवापादनेऽपि नित्यत्वापादन मन्तव्यम् । वस्तुत्पाद-
निरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । समर्थेऽप्यसना समर्थानुपपत्तेः । मत्वाभ्युपगमे

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तदनुपपत्तेः । तद्वत्त्वे द्विवद्विषययोरपि तद्वत्ताः स्यादिति भावः । कल्पान्तर दूषयति-स्वभावेति ।
प्रथमपक्षोक्तदोष प्रपञ्चयति-विनैवेति । न च कार्यस्य कारणतादृश्य तन्निवारक किञ्चिद्व्यानुगमामात्रे
तस्येवासमवादिता भावः । इतश्च क्षणमात्रासिद्धिरित्याह-अपि चेति । तदेव बहुमुत्पादननिरोधौ प्रे-
षिकदूषयति-उत्पादेति । पक्षत्रयेऽपि वस्तुनो नित्यत्वप्रसङ्गाच्च क्षणिकत्वेत्याह-सर्वथेति । तत्राऽऽद्य-
मन्य वस्तुनो नियत्यं प्रमत्तव्यक्षणीकवासिद्धिमाह-यदीति । द्वितीयेऽपि क्षणिकत्वानिद्विवादवस्थ-
माह-अथेत्यादिना । तमेव विशेष दर्शयति-उत्पादेति । तृतीयमन्य क्षणिकवासिद्धिं सुदूषयति-
अथेति । प्रकारान्तरमाशङ्क्य प्रत्याह-यदीति । उत्पादनिरोधयोर्द्विविध्यत्वे फलमाह-तस्मादिति ।
सनातन्य हेतुफलत्वस्य चाभिद्विरपिशङ्कार्थः ॥ २० ॥ किंचानपि फलहेतौ फलमुपपत्तेः सचेव

असति प्रतिज्ञोपरोधो योगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभंगवादे पूर्वक्षणो निरोधप्रस्तत्वाज्ञोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम् ॥
अथासत्येव हेतोः फलोत्पत्तिं वृथात् ॥ ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्, चतु-
र्विधाहेतुप्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हनियेत ॥ निर्हेतु-
कायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत ॥ अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं याव-
त्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति वृथात् ॥ ततो योगपद्यं हेतुकलयोः
स्यात् ॥ तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्-क्षणिकाः सर्वे संस्कारा
इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत ॥ २१ ॥

रत्नप्रभा ।

व्याख्यातु इत्त स्मारयति-क्षणभङ्गेति ॥ किं कार्योत्पत्तिर्निर्हेतुका सहेतुका वा । आद्ये प्रतिज्ञाह-
निरिस्थाह-अथाऽसत्येवेत्यादिना ॥ त्रिषयकरणमत्कारिमस्काराध्वजुर्धिया हेतवः । ताव प्रतिय-
यास्य चित्त रूपादिविज्ञान, चैत्ताधिचैत्तका सुग्राहयध, जायन्त इति प्रतिज्ञार्थः । यथा-नीडमि-
ज्ञानस्य नीड वस्तु आश्रमनप्रययो त्रिषयः । चक्षुः करणम् अप्रतिप्रयय, सहकारप्रयय आगेरु ।
समन्तरपूर्वप्रयय-सहकारः, इति भेदः । प्रतिज्ञाहानिपुरुषदोषमुक्त्वा वस्तुदोषपप्याह-निर्हेतुकायाश्चेति ॥
सहेतुकत्वपक्षेऽन्यधिकारणस्य मृदादेः कार्यसदभावपत्त्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रेण व्याचष्टे-
अथोत्तरक्षणेत्पादिना ॥ सम्बन्धं क्रियन्त इति-सहकारः । आद्यन्तवन्तो भावा इत्यर्थः ॥ २१ ॥

भामती ।

शाश्वतत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शेष निगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो योगपद्यम-
न्यथा । नीडमासस्य हि चित्तस्य नीडदाट्मनप्रययानीडाकारता । समनन्तरप्रययान्तरविज्ञाना-
द्वोधग्यता । चक्षुषोऽध्वजितप्रययान्तरप्रययप्रतिनिधयः । आलोकात्मदकारप्रययवादेतो स्पष्टार्थता ।
एवं सुग्रादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नहेतुज्ञानां चार्थान्तरान्तर कारणाणि । तेष प्रतिज्ञा चक्षुर्धिया
हेतुः प्रतीय चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इत्यभावाकारणत उपपद्येत । अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावदवतिष्ठन्
इति । उत्तरक्षणेत्पद्यमानाज्ञादभिज्ञा, तथा च शक्तिरुपशान्तिरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

वेति रिक्तव्याऽऽय नृपयति-असतीति । सूत्र व्याकर्तुं इत्त कीर्तयति-क्षणेति । तर्हि पूर्वभागस्योत्त-
रक्षणकारणत्वं ना भूतर्हि पूर्वभागभावाद्दोषोत्तरक्षणस्योत्पत्तिरुपमावे सति वा । नाऽऽय । 'नास्तो-
ऽदृष्टत्वात्' इति यद्वसायत्वात् । द्वितीयमनुवदति-अथेति । निर्हेतुकत्वेति प्रयाह-तत इति ।
प्रतिज्ञोपरोध एतोरपि-चतुर्विधानिति । आश्रमनप्रयय-समनन्तरप्रययोऽतिनिधय आश्रमनस्येति
चक्षुर्धिया हेतवस्याप्रतीत्य प्राप्य चित्त चैत्ताश्च तदभिज्ञाः सुग्राहयो जायन्ते । नत्र नीडभासस्य
चित्तस्य नीडदाट्मनप्रययानीडाकारता । समनन्तरप्रययान्तरविज्ञानाद्वोधग्यता । चक्षुषोऽध्वजि-
प्रययान्तरप्रययप्रतिनिधयः । आगेरुदेतो-स्पष्टता । सुग्रादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नानामेव
चकारि कारणाणि । तेष प्रतिज्ञा निर्हेतुकत्वेति वाज्येति-पर्य । तत्रोपनिर्णय-दोषान्तरमाह-
निर्हेतुकायां चेति । अन्येपि सूत्रान्न शक्यत्वेन व्याकरोति-अथेति । नया च न प्रतिज्ञोपरो-
धातिप्रसङ्गादिनि शेषः । उत्पत्तेरुपययानामेवमनुवदन् प्रति सूत्रान्नोत्तरमाह-तत इति । योग-
पद्योपरोधे का हानिस्तदाऽऽह-नयाऽपीति । पूर्वमद्वय प्रतिज्ञोपरोधो नास्ति-वास्तव्याद-क्षणाका
इति । आद्यन्तवन्तो भावाः स्मारकाः पञ्चिदन्तो समुदयन्त इति व्युत्पत्तेः ॥ २१ ॥ समुदायस्य

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति-बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं, क्षणिकं चेति ॥ तदपि च त्रयं-प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते । त्रयमपि चेतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते ॥ बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते । तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः ॥ आवरणाभावमात्रमाकाशमिति ॥ तेषां माकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति ॥ निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे-प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः ॥ कस्मात् ॥ “अवि

रत्नप्रभा ।

एवमाद्यमूत्राभ्यां सनुदायो निरस्तः । उत्तरमूत्राभ्यां कार्यकारणमात्रक्षणिकत्वे निरस्ते सम्प्रति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दूषयति-प्रतिसंख्येति ॥ संस्कृतम्-उत्पाद्यम् । बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रम् । त्रयास्तुच्छरूपादन्यदित्यर्थः । किं तत्रयं, तदाह-तदपीति ॥ निरुपाख्यं निस्वरूपम् । प्रतिसंख्या-सन्तं मानमसन्तं करोमीत्येतरूपा-संख्या-बुद्धि-प्रतिसंख्या तथा निरोध कस्यचिद्भावस्य भवति । अबुद्धिपूर्वकस्तु सत्त्वादीनां स्वरसमगुराणामित्याह-विपरीत इति ॥ परक्रियामुक्त्वा सूत्रं व्याचष्टे-तेषामिति ॥ भावाः-सन्तानिनः । सन्तानो नाम-मात्रानां हेतुफलभावेन प्रज्ञाह । तस्मिन् सन्ताने चरमक्षण क्षणान्तरं करोति वा न वा, आद्ये चरमत्वव्याधान् । सन्तानानि उच्यन्ते । द्वितीये चरमस्यासत्त्वप्रसङ्गः । अर्थक्रियाकारित्यं सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात् । चरमस्याऽसत्त्वे मायती ।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । भागप्रतीपा सत्या बुद्धिः प्रतिसत्या, तथा निरोधः प्रतिसत्यानिरोधः । सन्तमिममसन्तं करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्याप्रतीपत्वम् । एतेनाप्रतिमत्यानिरोधोऽपि व्याख्यातः । सतानगोचरो वा निरोधः, सतानिक्षणगोचरो वा । न सतानसतानभ्यं निरोधः समयति । हेतुफलभावेन हि व्यपश्यता सतानि एषोदयव्ययवर्माणं सतानं । तत्र बोधमानस्य सतानी यन्निरोधात्सतानोच्छेदेन भवति य, स किं फलं किंचिदारभते न वा । आरभते चेत्, नान्य । तथा च न सतानोच्छेदः । अनारम्भे तु भवेदन्यत्तु, किंतु स्यादमन्, अर्थक्रियाकारितायां सत्तालक्षणस्य निरहात् । तदसत्त्वे तज्जनकमप्यसत्त्वनकरेणासदित्यनेन रूपेणासन्तं सर्वं एव सतानि इति नत्सतानो नितरामसक्तिरिति कस्य प्रतिपत्त्यया निरोधः । न च समागतानां सतानिनां हेतुफलभावः सतानं, तस्य विभागोपादौ निरोधः, विभागोत्पादक एव च अगं सतानम्यान्वयः । तथा सति रूपविज्ञानप्रज्ञाह

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कार्यकारणमात्रस्य क्षणिकत्वस्य चासिद्धिरुक्ता सप्रत्यक्षपुण्यमात्रान्तरं प्रत्याह-प्रतिसंख्येति । सौगतमतसागत्ये सूत्रस्य हेतुन्तरपरत्नमाह-अपि चेति । तदेव वक्तुं तन्मतमनुमापते-वैनाशिका इति । सत्त्वतमुत्पाद्यं त्रयादन्यदित्युक्तम् । किं तत्रयं तदाह-तदपीति । तस्यापि क्षणिकत्वादुत्पाद्यत्वाच्च नान्यत्प्रतियोगिगतिरित्यशक्याऽऽह-त्रयमपीति । यन्नुप्रतियोगिकान्यत्तु वस्तुन्तरम्यापीत्याशस्योक्तम्-अभविष्यति । अत्राप्यापि प्रतियोगिद्वारा सोपाप्यत्तमिवाशक्याऽऽह-निरुपाख्यमिति । प्रतीपा सत्या प्रतिसत्या सन्तमिममसन्तं करोमीति धीमत्या निरोधस्तु चेति युत्पादयति-बुद्धीति । सत्त्वादीनां प्रतियोग्यं म्यारसिरो विनाश इत्यप्रतिमत्यानिरोधं व्याचष्टे-तद्विपरीत इति । आवरणाभावमात्रमप्यवक्ष्ये शब्दश्च द्रव्यं व्यवच्छेत्तुं मानपदम् । पदमप्युपगममुक्त्वा सूत्रत्रयं पारश्चिनष्टि-तेषामिति । नात्र पञ्चक्या प्रतीक्षा विभक्तौ-प्रतिसंख्येति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह-कस्मादिति । हेतु व्याख्यातः

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितस्तु सभ्यगज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात्स्वयमेव वा । पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसंगः । उत्तरस्मिन्स्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ एवमुभयथापि दोषप्रसंगादसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति । तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताद्विराकृतम् ॥ आकाशस्येदानीं निराक्रियते-आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याननिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् । आगमप्रामाण्यान्नाद्यत्-“आत्मन आकाशः सम्भूतः” [ते० उ० २।१।२] इत्यादि-

रत्नप्रभा ।

द्विरित्यर्थः । यस्माद्भानानां व्यापिन तस्मात्प्रतिक्षणनिरोधासम्भार इत्युपसहारः ॥ २१ ॥ अविद्यादीनां प्रतिषेधानिगेष तदभिमत दूषयति-उभयथेति ॥ यमनियमादय-परिकराः । सर्वं दुःख क्षणिकमिति भावनोपदेश-मार्गोपदेशः ॥ २३ ॥ आगमप्रामाण्यादिति । नन्वाकाशस्य कार्य-त्रोक्त्या घटादिवद्वस्तुत्व प्रामाण्यतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपन्नान् मुगतान् प्रति आकाशस्य वस्तुत्व कथं मामती ।

तच्चोय तेजसा मार्तण्डमण्डलममुदवाय नीयत इत्यनुमेयं, यदादीनामन्वयिनामनिच्छेददर्शनात् । शक्यं तत्र वस्तुम् ‘उदनिन्दो च मित्रो च तोयमागौ न मियतं । विनष्टेऽपि तनो विन्दामग्नि तस्यान्वयोऽम्बुगौ ॥’ तस्मान्न कश्चिदपि निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥ २२ ॥ उभयथा च दोषात् । परस्परसामग्री सभ्यगज्ञानस्य यमनियमादि श्रवणमननादिश्च । मार्गो क्षणिकनेराभ्यादिमात्राः । अतितेहिन्मन्यत् ॥ २३ ॥ आकाशे चाविशेषात् । एतद्व्याचष्टे-यच्च तेषामिति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वमाकाशस्य उक्तव्यम् । तथाहि-ज्ञानिमत्त्वेन सामान्यविशेषमननाद्येभ्यो विभक्तस्य शब्दस्याभ्यर्थये सति वायुनेन्द्रियप्राप्तत्वेन गन्वादिद्रव्यत्वमनुमिनम् । नायमात्मगुणो वायुनेन्द्रियगोचरान् । अत एव न मनोगुण, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । न पृथिव्यादिगुणः, तद्गुणगन्वादिमाहचर्यानुपलब्धः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्वादिद्रव्यमात्रारणेत्रियमाद्यो आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उभयथेति । सूत्रं व्यानर्तुमिच्छमुक्त्वा निरूपयति-योयमिति । यमनियमादिसामग्री परिकरस्य सन्तिसम्भारगर्भासाध्यधेदविद्यादिनिरोधस्तदा स्वमनहन्तिरित्याह-पूर्वस्मिन्निति । स्वयमेव चेदविद्यादिनिरोधस्तदा सर्वं क्षणिकमित्यादिसामग्रीपदेशपर्यवस्यित्याह-उत्तरस्मिन्स्त्विति । सूत्रस्याप्यामुपसहारि-एवमिति ॥ २३ ॥ निगोपद्वय निरूप्याऽऽनाश निरूपयि-आकाशे चेति । सूत्रस्य मगतिमाह-यच्चेति । वृत्तमनस्य पूर्वोत्तरसूत्रयोरपुनरुक्त निरूपयमुक्त्वा प्रतिषेधमाकाशस्य व्युत्पन्न्यासगोति-आकाशे चेति । तत्र हेतु-प्रतिनिरूप्येति । कथमावृणामात्मात्रे तस्मिन्वस्तुत्वमस्मिन्नाऽऽह-आगमेति । तस्याप्रामाण्येऽपि कथमाकाशे वस्तुत्वमीत्याशक्यं तद्व्यपत्तिप्रादुर्भावात् शुर्नाना भूत्वादिष्याह-आत्मन इति । न हि निरूपयन् नरविनाशकृत्यनुमर्शनीति भावः । आगमाप्रामाण्ये बौद्धा निरुदन्ते तत्कथं नात्र्यागमेन नमसो वस्तुन

समुदायाविकरणम् । रत्नेप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममैतम् । (६९७)

श्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः ॥ विप्रतिपन्नान्प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यम् ॥ गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्तुत्वाश्रयत्वदर्शनात् ॥ अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तव एकस्मिन्सुपणं पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्सुपणान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसंगः ॥ यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् ॥ येनावरणाभावो विशिष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम् ॥ अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत-सौगते हि समये “पृथिवी-भगवत्किसन्निश्रया” इत्यस्मिन्प्रश्रमतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किसन्निश्रय इत्यस्य प्रश्रस्य प्रतिवचनं भवति “वायुराकाशसन्निश्रयः” इति । तद्वाऽऽकाशस्य वस्तुत्वेन समञ्जसं स्यात् ॥ तस्मादप्युक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् ॥ अपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपायमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिपिद्धम् । न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति । वस्तुत्वा-

रत्नेप्रभा ।

नित्यत्वात् न आह-विप्रतिपन्नानिति ॥ शब्दः, वस्तुनिष्ठः, गुणवादः, गन्धादिवस्तुत्वानुमानादाकाशस्य वस्तुत्वमिति । पृथिव्याद्यष्टद्राणां श्रोत्रमाद्यगुणाश्रयत्वायोगादित्यर्थः । आकाशस्य भावत्वप्रसाध्याऽभारत्नं दूषयति-अपि चेति ॥ यथैकपक्षसत्त्वेऽपि घटसामान्याभावो नास्ति, तथैकपक्षसत्त्वेऽपि मूर्तेर्द्रव्यसामान्याभावात्तत्माकाशो नास्त्येवेति पक्षतरसंचारे न स्यादित्यर्थः । देशविशेषादनेनावरणाभावोऽस्मीत्याशङ्क्यामानावाच्यं दृष्टदेशविशेष एव-आकाशः । नामान् इत्याह-येनेत्यादिना ॥ पतिष्यति पश्चात् । समारंभ्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्वं स्वमयिरिद्धं चेत्याह-अपि चेति ॥ किं सम्बद्धं निश्रय आश्रयोऽस्या इति-किसन्निश्रया । अवस्तुनः शशनिपागम्याधयकार्शनादिति मात्र । व्याख्यानं समाह-अपि चेति ॥ ध्वमाप्रतियोगितायो धर्मा नित्यत्वं नामानि सम्भवति । भामती ।

यद् द्रव्यमनुमापयति तदाकाशं पश्यन् भूतं वदति । अपि चावरणाभावमाकाशमिच्छत इति ।

अन-दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुष्णो तदाऽऽह-विप्रतिपन्नानिति । अनुमानमेव सूचयति-गन्धादीनामिति । शब्दो हि पञ्चद्रात्रितो धर्मगद्वयमिति सामान्यतो धर्मगदि । शब्दश्च विशेषणोऽप्यस्यैव सः । यादेकोऽयमादनातिप्रसङ्गादुच्यते । तच्च प्रपञ्चते । यदायद् द्रव्यमात्रेणैव शरीरमत्रादिशक्तुगुणयो रिक्तात्कृतो निरुपमनादौपेद्रयमात्राया चानामनुगतायास्तस्यादृष्टव्यानादृष्टव्याश्रयत्वाऽऽकाशमित्यर्थः । भागमादनुमानादनुमात्रां सोपायमाकाशमिच्छतः सऽऽवरणाभावादेव दोषमाह-अपि चेति । परैरदृष्टमत्त्वेऽपि घटात्रामत्वप्रसङ्गा निरिष्ट भूतमिच्छतस्य वस्तु, यदेकपक्षान्तरे सपावराणां तराभावप्रसङ्गो वाऽपि न तदीनोति पक्षतरसंचारे न स्यादित्यर्थः । दशरूपेदेनाऽऽवरणाभावाभावा गृहीता रक्तं-यथेति । अमास्य धर्मविशेषेणैव कालमिच्छतं वस्तु न स्यादित्याह-येनेति । इत्याऽऽकाशस्य वस्तुत्वमिति-अपि चेति । प्रसङ्गं प्रसङ्गं कृतं स्वाभ्युपगममुप-पन्नं-सौगते हीनम् । किं सन्दर्भं निमित्तं निधनेऽर्थावस्थाया इति स्मितिः । कथमाकाशस्य वस्तुत्वाये तद्विरोधप्रसङ्गाऽऽह-तदिति । आश्रयं नास्तीति दृष्टव्यं । स्वाभ्युपगमसौगते-सौगते-तस्मादिति । निरोधद्वयमाकाशस्य चावस्तुत्वे साधारणं दूषणमाह-अपि चेति । अत्रिनि । मोक्षमिति-न हीति ।

श्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य ॥ धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव
स्यान्न निरुपाख्यत्वम् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपगन्नुपलब्धुरपि
क्षणिकतामभ्युपेयात् ॥ न च सा सम्भवति । “अनुस्मृतेः”—अनुभवमु-
पलब्धिमनूष्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः । सा चोपलब्धेककर्तृका सती
सम्भवति । पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् ॥
कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्य-
यस्स्यात् ॥ अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तृयैकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्र-
त्ययः सर्वस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति ॥ यदि हि
तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्, ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदित्य इति प्रतीयात्,
न त्वेवं प्रत्येति कश्चित् ॥ यत्रैवं प्रत्ययः, तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्न-
मेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति ॥

रत्नमाला ।

धर्मिणोऽस्तत्त्वव्यावातादित्यर्थः ॥ २४ ॥ आत्मनः क्षणिकस्य दूषयति—अनुस्मृतेरिति ॥ अनु-
भजन्या स्मृतिः—अनुस्मृतिः । तस्यामनुमत्संगानाश्रयत्वात्तदुभयश्रयात्मनः स्यादित्यन्वित्यर्थः । क्षणि-
कत्वज्ञानद्वयानुसन्धानं च न स्यादित्याह—कथं ह्यहमिति । पूर्वदर्शनकर्तृद्राक्षमिति स्मरणकर्तृत्वप्रत्यभि-
ज्ञानाच्चात्मनः स्यादित्यन्वित्याह—अपि चेति ॥ योऽहमदः पूर्वमद्राक्षं स एवाहमयं तत् स्मरामीति
प्रत्यभिज्ञानात्कारो द्रष्टव्यः । इदं पदयामीति ज्ञानान्तरसम्बन्धरूपन—योऽहमद्राक्षं सोऽहं पदयामीति
प्रत्यभिज्ञानान्तरद्योतनार्थम् । विपक्षे बाधकमाह—यदि हीति । द्रष्टृस्मरणोभेदे अहं स्मरामि अन्योऽद्रा-
क्षीदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—यत्रैवमिति । प्रत्ययमाह—स्मरामीति ॥ स्मराम्यहमन्यो-
भायसी ।

नियेप्यनियेषाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो नियमो नास्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् ।
तच्चावरणमाश्रयधिकरणमाकाशं बल्विति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २४ ॥ अनुस्मृतेश्च । निमज्जे-
अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन इति । यस्तु सत्ययेनस्मिन्नुपलब्धस्मरणोऽप्यन्येषां समानायां
सततो कार्यकारणभावात् स्मृतिरूपपक्षेन इति मन्यमानो न परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभिज्ञासमाज्ञातप्र-
त्यक्षविरोधमाह—अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तरीति । ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयात्, अहं स्मराम्य-
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

नाशामात्रोपलक्षितसत्तायोगित्यनित्यत्वम् । तद्विप्ररोतमनित्यत्वम् । तदुभयं न तुच्छस्य युक्तमित्यर्थः ।
वस्तुत्पत्ताये धर्मधर्मिव्यवहाराविषयत्वमित्युक्तम् । इदानीं तद्विषयत्वे वस्तुन स्यादित्याह—धर्मेति ॥ २४ ॥
सप्रत्यात्मनः स्यादित्यत्र विशेषतः सावयवि—अनुस्मृतेश्चेति । सूक्ष्मस्य वैनाशिकदर्शनानुपपत्तौ हेतु-
रपरत्वमाह—अपि चेति । तदेव वक्तुं पास्यावद्याश्रयणीयमर्थमाह—वैनाशिक इति । उपापत्तिमात्र-
त्वाऽऽह—न चेति । उपलब्धुर्न क्षणिकता युक्त्यत्र हेतुमुक्त्या व्याकरोति—अन्विति । अनुशब्दस्य
व्यवच्छेदामावेऽपि स्मृत्युपलब्धयोरेककर्तृकत्वार्थं विशेषणमियाह—सा चेति । न केन्द्रमुपलब्धस्मृत्यो
रेककर्तृकत्वमुपलब्धयोरेकीत्याह—कथमिति । यस्तु सत्यपि भेदे संनानेकस्य स्मृतिप्रयोजकमिच्छति न
प्रयाह—अपि चेति । पूर्वोत्तरप्रत्ययकर्तृभेदेऽपि संनानेकत्वादेर्वैविध्यं धारित्याशङ्क्याऽऽह—यदि हीति ।
कर्तृभेदे स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति लोकेत्यर्थः । हेतुस्य धीः स्यादित्यर्थः । हेतुस्य धीरित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति ।
अचिच्छादस्या धियोऽनुमनासिद्धत्वात्तस्याऽऽह—यत्रेति । कर्तृभेदादितिमुदाहरति—स्मरामीति ।

समुदायाधिकरणम्] रत्नप्रभा भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६९९)

इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वेनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्ता-
रमवगच्छति, न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निहते ॥ यथाऽग्नेरनु-
ष्णोऽप्रकाश इति वा ॥ तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणद्वयसम्बन्धे
क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वेनाशिकस्य स्यात् ॥ तथाऽनन्त-
रामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिज्ञानत्रेककर्तृकाम् । औत्तमादु-
च्छासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसन्धानः
कथं क्षणभंगवादी वेनाशिको नापत्रपेत ॥ स यदि दृयात्सादृश्यादे-
तत्सम्पत्स्यत इति, तं प्रति दृयात्-तेनेदं सदृशमिति द्रव्यायत्तत्वात्सा-
दृश्यस्य क्षणभंगवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात्सादृ-
श्यनिमित्तं प्रतिसन्धानमिति निव्यामलाप एव स्यात् ॥ स्याच्चेत्पूर्वो-

रत्नप्रभा ।

ऽद्राक्षीदिति प्र ययो यत्र, तत्र भिन्नमेव कर्तार लोकोऽगच्छन्तं यमिदमिदमर्थः । प्रवृत्तप्रत्यभिज्ञाय
सादृशमेव प्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्यापि न दूरीरमित्याह-इह त्वहमद इति ॥ यथाग्नेरीत्या-
दिक न बाधते कश्चित् । तथा नाहमद्राक्षमिति पूर्वदर्शनं न निवृत्तं इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा
प्रमेयुक्त भवति, तथा द्रष्टृस्मरणैरेक्ये सति स्यादिति कश्चित्मित्याह-तत्रैवं सतीति ॥ क्षणद्वयसम्बन्धे-
ऽप्यात्मनस्तृतीयक्षणेभ्योऽस्तिवति वदन्त प्रत्याह-तयेति ॥ वर्तमानदशामात्रस्य औत्तमाच्छासाद्-आम-
रणाद् अनन्तरामनन्तरां स्वस्थेन प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिज्ञानत्रा जन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तम् अतीता-
प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्धानः सन्निति योजना । दीपबालादिनाऽऽमनि प्रत्यभिज्ञान सादृ-
श्यदोषादिति शङ्कते-स इति ॥ सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् मिथस्य शत्रुसत्त्वाच्च
सादृश्यज्ञान सम्भवति । सत्ये वापमिद्वान्तः स्यादिति परिहरति-तमित्यादिना ॥ स्यादेतत्-न
सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोक्तत्वेनदृश्यज्ञानजन्यस्तद्व्यमादृश्यावगाही । किं तर्हि । कश्चिदेव निरुप-
स्थाकारमेव बाधनेन निवर्त्यकुर्गणः क्षणान्तरादवर्षा । अतो न स्थिरद्रष्टृश्रेणि शङ्कते-तेनेदमिति ॥

भामती ।

न्यस्यद्वाक्षीदित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययविशेषप्रत्ययानुत्तरः । आ जन्मनः, आ औत्तमादुच्छासात् ।
आ मरणादित्यर्थः । न च सादृश्यनिगम्येन प्रत्यभिज्ञान, पूर्वोक्तक्षणादर्शनेन एकस्याभावे तदनुपपत्तेः ।
शङ्कते-तेनेदं सदृशमिति । ५ मर्थः-प्रत्ययप्रत्ययोऽयं, निरुपस्थाकारस्याकार बाधायोपपद्यति, न तु

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कश्चित्तयोर्भिन्नकर्तृकत्वे दृष्टिभूतिनामिदोषदृष्टमदोऽद्राक्षमिति यत्रापि तयोर्भिन्नकर्तृकत्वमुपनिगम्यशक्यता-
नुपपत्तिरोपगह-इहिति । अगमिन्नगमिन्नानुदात्म स्मरणेति-न नेति । यदागमो दर्शनं पूर्वं निर्दिष्टं तदा
नाद्राक्षमिति न निवृत्तं किं तनुमन्यते परोऽपीत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञेनानुमानादुपेक्ष्यतयाह-यथेति ।
एतद्वदस्मर्तव्यं पदानुमतिरिति घटतात्त्विकप्रतिपत्तिरिति मया कर्तव्याह-तत्रेति । दर्शने
स्मरणे चोक्तरीत्या कर्तव्ये सतीति यावत् । दृष्टिभूतिक्षणादप्येवमेवस्यात्मानातिरिक्तत्वे धर्मिण्यत्र तानु-
सरतिनाशित्वात्सादृश्यादोऽद्राक्ष-तयेति । स्मरणानुसरत्यनुसरतिनाशित्वमो भावानो प्रत्यभिज्ञात्स्म-
रित्यर्थः । शिरोधनेन स्मरणेति-अनन्तरामिति । वर्तमानदशानान्व्योत्तमादुच्छासात् सादृश्यात्तन्मा-
रामनन्तरां स्वस्थेन प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिज्ञानत्रा जन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तम् अतीता-
प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्धानः सन्निति योजना । आ नन्वे प्रत्यभिज्ञान सादृश्यादिति
सादृश्यज्ञानं जानाति शङ्कते-स इति । एतत् पूर्वोक्तक्षणादृश्यात्सादृश्यज्ञानेन । मत्तः येति निरु-
पस्थिति-तमिति । अतएव प्रत्याह-तेनेति । सत्तन्मनुष्यनित्य-स्याच्चेदिति । तेनेदं सदृशमिति

त्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतृकः ॥ तथा सत्येकस्य क्षणद्वयाव-
स्थानाक्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीडयेत् ॥ तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं
न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत् ॥ न ॥ तेनेदमिति भिन्नपदार्थ-
योपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्यविषयं स्यात् । तेनेदं सदृ-
शमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् ॥ सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नु-
यात् ॥ यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकेन परिगृह्यते, तदा स्वप-
क्षसिद्धिः परपक्षदोषो बोध्यमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथा-

रत्नप्रभा ।

अत्र वक्तव्यम् । सादृश्यप्रत्यये । 'तेन' 'इदं' 'सदृशम्' इति वस्तुत्रय भासते न वेति । नेति वदतः
स्यानुमतिरोधः । किञ्चार्थभेदाभावात् पदत्रयप्रयोगो न स्यात् । तस्मात्पदत्रयेण नियः सृष्टमिन्नार्थ-
मानादमानमसिद्धमिति परिहरति-न तेनेति ॥ अथ भासते वस्तुत्रयम् । तच्च प्रत्ययामिन्नमेव, न
बाह्यमिति चेत् । न । त्रयाणामेकप्रत्ययभेदे नियोऽप्यभेदापत्तेः । इष्टापत्तिरिति श्रुत्याऽपि ज्ञानादिना प्रत्याह-
यदा हीति ॥ वस्तुत्रयं ज्ञेयं सादृश्यप्रत्ययाद्विन्नं सर्वलोकप्रसिद्धम् । तच्च नागोक्तिर्यते स्याद्विद्व-
माम्नी ।

तत्त्वतः पूर्वापरो क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति । तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्ग इति ।
निराकरोति-न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानादिति । नानापदार्थमभिन्नवाक्यार्थमात्मनश्च
विरुद्धः प्रयते तत्रैते नानापदार्था न प्रय-त इति श्रुत्याऽऽप्तं न वायेत । न चैकस्य ज्ञानस्य नाना-
कारणं सम्भवति, एकान्तरोधात् । न च तात्त्व्येव ज्ञानागोति युक्तं, तथा सति प्रत्याकारं ज्ञानानां
समासेस्तेषां च परस्परवार्ताज्ञानाभावाच्चावेत्येव न स्यात् । तस्मात् पूर्वापरक्षगतासादृश्यगोचरस्य ज्ञानस्य
वक्तव्यम् । न चैतत्पूर्वापरज्ञानस्यायिनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणमङ्गमङ्गप्रसङ्गः । यद्युच्येत अस्त्येतन्मिन्
विकले तेनेदं सदृशमिति पदत्रयप्रयोगो न विह तत्तेदन्तास्पदौ पदार्थौ तयोश्च सादृश्यमिति निश्चितम्,
अपि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति, तत्राह-यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ इति । एकाधिकरण-
निमित्तिविद्वदर्मद्वयानुपगमो विवादः । तत्रैकः स्वपक्षं साधयन्त्यथ तत्साधनं दूषयति । न चैतन्मर्म-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

विरुद्धप्रत्ययः, स च स्याकारं बाधतयाऽप्यस्यति । तत्त्वतस्तु पूर्वापरो क्षणौ तयोः सादृश्यं वा न गृह्णाति
तत्कथमेकस्य द्वयः स्याद्विद्वदिति शङ्कते-तेनेति । वस्तुत्रयप्रत्ययान्तरमिति सादृश्यप्रत्ययान्तरमिति-
याऽपि तत्र वस्तुत्रयप्रत्ययस्य निमित्तत्वादेकेन क्षणत्रयस्यायिना मायमियाह-नेति । तेनेदं सदृश-
मिति ज्ञाने तत्तेदतावच्छिन्नार्थो तयोः सादृश्यं च किं न भासते । भासमाना वा विज्ञानस्याऽऽका-
रास्तस्मान्ज्ञानाद्विज्ञानं न वा । ज्ञानाकारत्वे ज्ञानमेकमेकं वा । तत्राऽऽप्येवमनेदन्तिरोधः स्यादित्याह-
तेनेति । भासमानानां त्रयाणां ज्ञानाकारत्वे तस्य चैक्ये व्याघातः । एकस्यानेकाकारत्वायोगात् ।
आकारभेदे च तद्वेदात् । न च ज्ञानानेकमेकमेकज्ञानेन हि नानापदार्थोऽप्येव नामं पुद्गलो न ज्ञानभेदः ।
परिज्ञेयानाद्विज्ञानोऽप्यस्तस्य च नानाकारस्य तत्तेदतावच्छिन्नं तन्मादृश्यस्य च परामर्शः स्यादित्या-
त्मनि सति स्यादिति मन्वोक्तमेव व्यवहिक-प्रत्ययान्तरमिति । ननु नार्थस्य ज्ञाने मानमवजानीमहे
येन प्रतीतिं विरुध्यमहि किन्तु सोऽर्थः प्रतीतानारोपितो न बहिरात्मः । न च प्रतीतितात्त्व्यान्मार्तेऽर्थस्य ज्ञाने-
ऽप्यस्मात्तत्तत् न ज्ञानव्यैक्यं नानार्थाकारत्वतो व्याघातो न च वाग्यार्थावगमनस्याऽऽह-येद्वेति ।
कथितोऽपि विज्ञानोऽर्थकारमन्माद्विज्ञानोऽभिज्ञो वेति वक्तव्यम् । अनिर्वाच्यत्वानगोचरात् । भिन्नमेव ज्ञाना-

धैत्वेन न बुद्धिसन्तानमारोहति, एवमेवैवोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यम् ॥ ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रत्यापयेत् ॥

रत्नप्रभा ।

पृष्ठसङ्क्रमयेन, तौ हि तत्तदाकाराणां क्षणिकविवक्षितानां विषयोऽर्थात्मिभ्योऽप्येवमिति विरुद्धानेक-
पक्षपुराणात्मकप्रतिपत्त्यसम्भवात् स्वपक्षमाधनादिप्रयत्नहारो दुष्येत । अतो यथानुगतं ज्ञानं ज्ञेयभेदे-
ऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सत्त्वमिति वाच्यार्थे योर्ज्ञानपूर्वकं सादृश्यं जाननं ज्ञानं स्यादिति तद्विपरि-
त्यर्थः । ननु सत्येव वाच्यार्थः क्षणिकस्वरूपस्या निर्दिष्टरूपकमाया । सचिद्व्याप्यवसेयान् स्यादिति
स्वभावात्सादृश्ये वाद्याः कविना भवमासन्ते । अतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहार इति वाच्यार्थवादमा-
शङ्क्य निरस्यति-एवमेवेति ॥ यत् प्रमाणसिद्धं, तदेव वक्तव्यम् । न हि क्षणिकत्वं किञ्चित्
प्रमाणमस्ति । न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षमवर्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरपर्यवर्तमानक्षणमात्रस-
त्त्वत्वे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यम् । तस्य वर्तमानतयागोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वा-
सिद्धेः । न च यत् सत्, तत् क्षणिकमिति व्यभिचरति । त्रिमुदाहरणं द्वित्रिभूतस्थायित्वेन

भामती ।

मस्ति विरुद्धानां बाधालम्बनत्वेऽसति च लोकप्रसिद्धपदार्थरूपे मस्तिमर्हति । ज्ञानाकारत्वे हि विरुद्ध-
प्रतिमासिनां नियत्वानित्यत्वादीनामेकार्थविपर्ययनामावात्, ज्ञानानां च धर्मिणा भेदाच्च विरोधः । न ह्यात्मनि-
त्यत्वं बुद्धरहितत्वं च भ्रूयाणीति प्रतिपद्यते । न बालौकिकार्थेनानित्यसन्देहात्मनि त्रिभुव विरक्षितत्वा-
ऽनित्यशब्दं प्रयुक्तानो लौकिकार्थं नियतशब्दात्मनि प्रयुक्तानेन प्रतिपद्यते । तस्मादेतेन स्वपक्षं प्रति-
तिष्ठापयित्वा परपक्षसाधनं च निराचिकीर्णत्वा विरुद्धानां लोकप्रसिद्धपदार्थरूपा बाधालम्बनता च
वक्तव्या । एष्येत द्वित्रिभौ हि विरुद्धानां विषयो प्राक्साध्यवन्नेषधः । तत्र स्वानुगतो प्रागोऽप्यवसे-
यस्तु बाधः । तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्यापि विप्रतिपत्तिं प्रसिद्धपदार्थकत्वं चोरयति इत्यत आह-
एवमेवैवोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं
प्रत्यापयेत् । अयमपि सति-केयमव्यवसमेता वाच्यः । यदि प्राप्यता न द्वेवित्यम् । अथाप्या
सोच्यतां, ननुका तेष्वेव स्वप्रतिपक्षमोऽनर्थोऽप्यवसेयत्वेन प्रवृत्तिरिति । अथ विरुद्धाकारस्य कोऽप्यव्यव-
सायः । किं कारणमाहो योजनमुत्तारोप इति । न तत्रान्तरं कारणम् । न तत्पदस्यन्तं कर्तुं शक्यम् । न
हि जानु सहस्रमपि शिखिनीं घटं पटवितुमर्हति । न चान्तरं बाधेन योजयितुम् । अपि च तथा सति
युक्त इति प्रत्ययः स्यात् । न चास्ति । आरोपोऽपि किं गृह्यमाणे बाधेऽतादृशभागे यदि गृह्यमाणे तदा किं
विरुद्धेनाहो तत्समपजेनाविरुद्धकेन । न तत्रादिकन्योऽपि उपमन्वर्गयोऽप्यगोचरोऽज्ञापामित्रासमय एव-
क्षय देशकाठाननुगत गोचरवितुमर्हति । यथाह-‘अशङ्क्यमयो लात्वा सुग्राहीनामनन्यभाक् । तेषा-
मन स्वसंरक्षितो भिजन्वातुगृहीतः ॥’ इति । न च तत्समपमात्रिणो निर्दिष्टरूपेन गृह्यमाणे बाधे

आनन्दमिती-न्यायनिर्णयः ।

निरवयवकृतित्वं, तथाच तेनेदमिति सत्त्वमिति चमत्प्रमाणार्थानामेव ज्ञानाभेदोपपत्तेः विषयोऽप्यवसे-
यत्वात्साधनोऽप्यवसेयत्वेन पदार्था लोकात्मिका निरूपेण । ज्ञानाभेदोऽप्यवसेयत्वेन प्रमेयं सोऽपि निरूपेण
तदपह्नौ च स्वपक्षसाधनपरपक्षसाधनमिति । विरुद्धाप्रतिपक्षिनां निरुद्धादीनामेकार्थविपर्ययनामावादे-
कादिरूपविपर्ययनिवृत्तिर्धर्मोपपत्त्यवसरतिरित्येवमवधारितं मानं । तदेतत्सादृश्यं ज्ञानस्याऽऽज्ज्
आत्मार इति मतं बाधार्थसादृश्यान्त्येऽपि प्रमद्वादाशङ्कं निरूपय । इदानीं च बाधोऽर्थं स तु
क्षणिको निर्दिष्टरूपे चमत्प्रमाणं सचिद्व्याप्यवसेयान् विरुद्धात्पह्नौनामादिसाधनादेन निर्मासते । तेन
विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारमिद्विधेति बाधार्थसाधनाशङ्कं निरूपय-एवमिति । न हि बाधार्थसाधन-
क्षणिकत्वं प्रमाणमात्राद्यं तत्रात्राशङ्कं वर्तमानमर्थनवगाहान् तस्याप्यर्थानवगाहं गमयति, तदिदं वर्तमान-

न चायं सादृश्यात्संव्यवहारो युक्तः ॥ तद्भावावगमात् । तत्सदृशभावा-
नवगमाच्च । भवेदपि कदाचिद्वाह्यवस्तुनि विप्रलम्भसम्भवात्तदेवेदं
स्यात्तत्सदृशं वेति सन्देहः ॥ उपलब्धिर तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्वति
स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति य एवाहं पूर्वधुरद्वाहं स एवाहमयं
स्मरामीति निश्चिततत्तद्भावावगमात् ॥ तस्मादप्यनुपपन्नो वेनाशि-
कसमयः ॥ २५ ॥

रत्नप्रभा ।

दृष्टान्ताभावात् । न च स्थायिनमुत्पत्तात्तरमन्तरेणानुमानं सम्भवति । तस्मादनुमानसिद्धार्थवक्ता तथा-
गतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः । किञ्च सादृश्यं प्रत्यभिज्ञायां दोषतया निमित्तं, विषयतया वा ।
आयेऽपि स्वरूपसत्, ज्ञातं वा । नाद्यः मन्दान्धकारे शुक्तिमात्रमहं श्रुत्वाहानेऽपि स्वयमेव
मापचेः । न द्वितीयः स्थापिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवास्योक्तत्वात् । नापि विषयतया निमित्तमि-
त्याह—न चेति ॥ सोऽहमित्युल्लेखात्तेनाहं सदृश इत्युल्लेखादित्यर्थः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया अग्रत्वं
निरस्य संशयत्वं निरस्यति—भवेदिति ॥ जडार्थं प्रत्यभिज्ञातेऽपि बाधसम्भावनायां संशयः कदाचित्
स्यान्त्यात्मनीयार्थः । असद्विधाविपर्यस्तप्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मशुण्णिकृत्यमतमप्यन्तासङ्गतमित्युपसहस्रति-
तस्मादिति ॥ २५ ॥ “अमायः शशविषाणवदस्यन्तासन्नित्यद्वीहस्य मृदादिनाशदसतो घटादिक

भाषती ।

विकल्पेनागृहीते सत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति । न हि रजतज्ञानाप्रतिमासिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि
रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु चारो स्वाकार इत्येव स्यान्न माय इति । तथा
च नारोपणम् । अपि चायं विकल्पः स्वमवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसत्त्वं स्वाकारं गृहीत्या पक्षा-
द्वाह्यमारोपयति, अथ यदा स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति । न तान् क्षणिकृतया क्रमविरहिणो ज्ञानस्य
क्रमवर्तिनीं प्रहाराश्रये कर्तते । तस्माद्यत्रैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैवारोपयतीति यत्तन्मयम् ।
न चैतदुच्यते । स्वाकारो हि स्वमवेदनप्रत्यक्षनयातिविशदः । चायं चारोप्यमाणमविशदं मन्ततोऽन्यदेव
स्यान्न तु स्वाकारः समारोपितः । न च भेदाप्रहारेण समारोपाभिरानं, वैशयावैशद्यरूपतया भेदप्रहस्योक्त-
त्वात् । अपि चागृह्यमाणे चेद्वाह्येऽनायास्यदृश्याद्वाह्येऽप्रेयं तदभिमुखं प्रवृत्तिः, इत्य तर्हि प्रेयो-
क्यत एवानेन न भेदो गृहीत इति यत्र कचन प्रवर्तनानिर्देशात् । एतेन ज्ञानाकृत्येवाशेरुस्यापि बाध-
त्वसमारोहः प्रयुक्तः । तस्मात्पुनरुक्तं ‘ततोऽन्यदुच्यमानं ब्रह्मप्रापिषाम्यमनः’ इत्यापेक्षम् इति ।
अपि च सादृश्यनिवन्धनः संव्यवहारस्तेनेदं सदृशमित्येवमात्राशुद्धिनिवन्धनो भवेत् । तदेवेदमित्याहार-
शुद्धिनिवन्धन इत्याह—न चायं सादृश्यात्संव्यवहार इति । ननु नालादिषु सादृश्यादन्त्यामपि
सादृश्यपुद्बौ तद्भावावगमनिवन्धनः संव्यवहारो दृश्यते यथा तदेवापि मतिर्यन्तीति पूर्वपरितोषेणाह—
भवेदपि कदाचिद्वाह्यवस्तुनीति । तथाहि—निविधजनसंकीर्णगोपुरेण पुरं निविद्यमानं नरान्तरेण

ज्ञानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तानिनिश्चयं तदेवान्यव्यावृत्तिं गमयेद्व्यादौ वा । प्रथमे नास्मयश्चक्षतिरेकस्यापार्थक्यानेकज्ञादकृति-
रानन्युपगमात् । न द्वितीयः, विधेयमन्तरेण कालान्तरेऽप्यमत्यव्यवच्छेदकत्वात्पुनरपचेः । नारि य-स-
त्तक्षणीकं यथा दीपः सन्ततं माना इत्यनुमानं क्षणिकृत्यमायकं दृष्टान्तस्य साम्यनिरुद्धत्वात् । नस्य
नाशि चेऽपि त्रिभुजितक्षणीकत्वाभावात्तस्मादनिश्चिन्तार्थवादिनो विप्रगम्यकत्वाच्च प्रणिवादितेत्यर्थः । आत्मनि
प्रत्यभिज्ञा न सादृश्यादित्यत्र इत्यन्तरमाह—न चेति । प्रत्यभिज्ञाया विपर्ययात्म्यस्यप्रामाण्यं निरस्य मश-
याह्यमपि तन्निरस्यति—भवेदिति । सद्यप्यमाश्रीमत्त्वान्मया कदाचिदित्युक्तं । समो नानाकारयो-
पपत्तिः । सन्देहोऽनीयमिना विपर्ययो दृष्टान्तिनः । नत्र भेदायोगे हेतुमाह—य इति । प्रत्यभि-
याऽऽमनः स्थापित्वं कलितमाह—तस्मादिति ॥ २५ ॥ कारणामानाकार्योपपत्तिरिति पक्षमपि

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥ यतः स्थिरमनुयायि कारणमनभ्यु-
पगच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतद्वापद्यते ॥ दर्शयन्ति चात्राभावाद्भा-
वोत्पत्तिं “नानुपपृथ प्रादुर्भावाद्” इति विनष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर
उत्पद्यते ॥ तथा विनष्टात्क्षीरादधि मृत्पिण्डाच्च घटः ॥ कृटस्थाच्चेत्कार-
णात्कार्यमुत्पद्येत, अविशेषात्सर्वं सर्वत उत्पद्येत ॥

रत्नप्रभा ।

जायते’ इति मुगता वदन्ति । तदुपपत्ति-नासत इति ॥ न केयडे वजादापद्यते । किन्तु स्वयं
दर्शयन्ति च । द्वौ नञौ प्रहृन्त्यौ गमयतः । मुद्रादिक उपपृथ घटादेः प्रादुर्भावादिति मर्ममाह-
विनष्टादिति ॥ कारणविनाशात् कार्यजनमेत्यत्र युक्तिमाह-कृटस्थादिति ॥ विनाशमूलादिपर्यः ।
निपक्ष निरतिशयस्य कार्यशक्त्ये तत्कार्योपि सर्वापेक्षसिन्नेन क्षणे म्युः । तथा चोत्तरक्षणे
कार्याभावादनुपपत्तिः । न च सहकारिष्ठनातिशयक्रमात् कार्यरूप इति युक्तम् । अतिशयस्पाति-
शयान्तरापेक्षायाम् अनन्यस्यानात् अनपेक्षायां कार्यव्याप्यतिशयानपेक्षेन सहकार्यैवपार्थात् । तस्मान्न
स्यापिमाणात् कार्यजनमेत्यर्थः । क्षणिकभावात् हेतुवत् “उत्तरोत्पादे च” [व्या० सू० २ । २ ।

भामती ।

आत्मनिर्धारणायासाधारण चिद्ध निदधतमुपहसन्ति याप्रपत पृथग्जना इति ॥ २५ ॥ नासतोऽदृष्ट-
त्वात् । इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमय इति । अस्तिपात् कार्यापत्तिमिच्छन्तो वैनाशिका अपार्था-
भावादेव भावोत्पत्तिमाहः । उक्तमेतदधस्तात् । निपेक्षात् कार्यापत्तौ पुनरुक्तमपेक्ष्यम् । सापेक्षतायां
च क्षणिकशक्त्येनोपपन्नानुपपत्तयानुपपत्तेः, अनुपकारिणि चापेक्षाभावादक्षयिकान्नमङ्गः । सापेक्ष-
स्यानपेक्षत्वं बोध्यन्तरिति तस्यान्यतरनिर्माननान्तरीयकत्वेन प्रसारान्तराभावात्तन्मिरात्रानाप्रयोत्पत्तिरिति
क्षणिकपक्षेऽपार्थाभावाद्भावोत्पत्तिरिति परिशिष्यत इत्यर्थः । न केयडमर्थादापद्यते, दर्शयन्ति च-नानु-
पपृथ प्रादुर्भावात् इति एतद्विभजते-विनष्टाद्धि । किन्नेति । स्मृत्कारोऽनिच्छायात् । कृटस्था-
च्चेत्कारणात् कार्यमुत्पद्येतापि सर्वं सर्वत उत्पद्येत । अयमपि सर्वा-कृटस्थो हि कार्यजनन-
मात्रो वा स्यादन्त्यभावे वा । स चेत्कार्यजननमभावात्ततो यादनेन कार्यं कर्तव्यं तावत्समेन
कुर्वात् । समर्थस्य क्षेपायोगात् । अनन्यभावे तु न कदाचिदपि कुर्वात् । यदुच्यते समर्थोऽपि मम-
नमत्कारिमच्चिरं ममेव कार्याणि करोतीति । तदयुक्तम् । त्रिकालमस्तिपात् । किमप्य सहस्राणिः

आनन्दमिदमिद-न्यायनिर्णयः ।

निराचष्टे-नागत इति । परमायोगे हेतुन्तरपत्तः । मूलस्य दर्शयन्ति-इत्यर्थेति । तदेव स्तोत्रार्था-
यत इति । अस्तिपात्कारणा कार्यापत्तिमिच्छन्तामभावाद्भावोत्पत्तिरिति साधारण-
वैनाशिकाभावाद्यपत्तौ या-दर्शयन्तीति । तदप्यचष्टे-विनष्टादिति । हिताभ्यासिच्छायात् ।
स्वान्निष्ठायाम् निष्ठकारः । विनष्टाद्बीजादेरङ्कुरादिजने यत्र युक्तिमाह-कृटस्थादिति । काव्य समर्थ-
मममर्थः वा । यदममर्थं न कदाचिदपि कार्यं कुर्वात् । आगे समर्थस्य क्षेपायोगात्पदार्थाभावात् कार्यं
जनयेतत्तत्तत्क्षणेऽपि त्रिभावाद्भवत्यम् । न च समर्थमपि सहकारिनिर्माणेन ननक
सहस्राणि वस्तुनोऽतिशयजनने तस्य ममदर्थे मदा तज्जननादममर्थे कदाचिदपि तज्जनायोगाम-
त्कार्यागोऽपि सहकार्येणारोपेक्षायामनन्यस्यानास्तुनधातिशयस्य भेदे तथैव प्राप्ताप्रार्थितेन जनकतया
वस्तुनन्वदमिदमिदं नमैव जन्यतया क्षणिकस्य जनक-भावात्तिशयपानाधाने सहकार्येऽपि ॥ स्यादि-

तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वादभावाद्भावो-
त्पत्तिरिति मन्यन्ते ॥ तत्रेदमुच्यते ॥ “नासतोऽदृष्टत्वात्” इति ॥
नाभावाद्भाव उत्पद्यते । यद्यभावाद्भाव उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात्कारण-
विशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । न हि बीजादीनामुपमृदितानां यो-
ऽभावस्तस्य च शशविपाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे
कश्चिद्विशेषोऽस्ति ॥ येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरादेव दधीत्येव आ-
तीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्त्स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य
कारणत्वाभ्युपगमे शशविपाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन् ॥ न चेवं
दृश्यते ॥ यद्दि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत, उत्पलादीना-
मिव नीलत्वादित्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्र-
सज्येत ॥ नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात् ॥ अभावत्वादेव-

रत्नप्रभा ।

२०] इत्यत्र निरस्तम् । अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे-तत्रेदमिति ॥ यदि बीजाभाव-
स्याभावात्तत्राद्विशेषः स्यात्, तदा विशेषग्रदभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति लोकायतिकानामभ्युपग-
मोऽर्थवान् स्यात् । न सोऽस्तीत्याह-येनेति ॥ सूत्रं योजयति-निर्विशेषस्येति ॥ शशविपाणादेः
कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वान्नाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः । असवभावस्यापि विशेष इत्यत्र आह-यदीति ॥
अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वानुमानमाह-नापीति ॥ अभावः, न हेतुः, असत्त्वात्, सम्मतप-
दित्यर्थः । अभावः, न प्रकृतिः, कार्यानन्वितत्वाद् । यथा-शरावाधनन्वितस्तन्तुर्न शरावादिप्रकृतिरिति
भामती ।

कंचिदुपकारमादधति न वा । अनाधानेऽनुपकारितया सहकारिणो नापेक्षन् । आधानेऽपि भिन्नमभिन्न
व्योपकारमादधुः । अन्धे तदेवामिहितमिति कौटस्थ्यं व्याह्रयेत् । भेदे तूपकारस्य तस्मिन् सति कार्यस्य
भावादसति चामावात्सल्यपि कूटस्थे कार्यानुत्पादादन्यव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति
नार्थक्रियाकारी भावः । तदुक्तम्-“वर्णतपाभ्यां किं व्योन्नधर्मण्यस्ति तयोः फलम् । चर्मोपमश्चेत्तो-
ऽनित्यः खतुल्यश्चेदसम्कृष्टः ॥” इति । तथा चाकिञ्चित्करादपि चेत् कूटस्थाकार्यं जायेत, सर्वं सर्व-
स्माजायेतेति सूक्तम् । उपसंहरति-तस्मादभावग्रस्तेभ्य इति । तत्रेदमुच्यते । नासतोऽदृष्टत्वा-
दिति । नाभावात् कार्योत्पत्तिः । कस्मात् । अदृष्टत्वात् । न हि शशविपाणादङ्कुरादीनां कार्याणा-
मुत्पत्तिर्दृश्यते । यदि त्वभावाद्भावोत्पत्तिः स्यात्ततोऽभावत्वाविशेषात् शशविपाणादिभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः ।
न ह्यभावो विशिष्यते । विशेषणयोगे वा सोऽपि भावः स्यान्न निरुपलब्ध इत्यर्थः । विशेषणयोगमभाव-
स्याभ्युपेत्याह-नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुरिति । अपि च यजेनानन्वितं न तत्तस्य विकारः,
यथा घटशरावोदबनानादयो हेतुनान्विता न हेतुविकाराः । अनन्विताश्चेत् विकारा अभावेन । तस्मान्ना-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

त्यर्थः । कूटस्थस्य कारणत्वदौःस्थ्ये फलितमाह-तस्मादिति । परमतनिरासिष्येन सूत्रमवतार्य व्याचष्टे-
तत्रेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति-यदीति । बीजाद्यभावस्योऽङ्कुराद्युत्पत्तेस्तदभावसिद्धये कारण-
विशेषोपादानमित्यादीत्याऽऽह-न हीति । किंचामावकारणत्वादिना तस्य निर्विशेषत्वं सविशेषत्वं यदुक्तम्
आप दूषयति-निर्विशेषस्येति । एतेन ‘नासतोऽदृष्टत्वात्’ इति व्याख्यातम् । द्वितीयमनूय निर-
स्पष्टि-यदीति । अभावस्य कारणत्वमुपेत्येत्तं तदेवायुक्तमित्याह-नापीति । कार्यत्वमानालोचनयाऽपि

शशविषाणादिवत् ॥ अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात् ॥ न चैवं दृश्यते ॥ सर्वस्य च वस्तुनः स्वेनस्वेन रूपेण भावात्मनोपलभ्यमानत्वात् । न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्वादि विकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते ॥ मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान् भावाल्लोकः प्रत्येति ॥ यत्तुक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित्कृटस्थस्य वस्तुनः

रत्नप्रभा ।

तर्कपूर्वकमाह-अभावाच्चेति ॥ अतोऽनित्यत्वमृदादिर्भावं एव प्रकृतिरित्याह-मृदिति ॥ स्यायिनः कारणत्वायोगमुक्तमनूय दूषयति-यत्तुक्तमित्यादिना ॥ अनुभववज्जालं स्थिरभावाभावेन सहकारिसन्धिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यम् । न च शक्तस्य सहकार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यम् । यतोऽनक्तस्यापि नापेक्षेति अमहकारि स्थित स्यात् । तत्र स्पर्शादीं मृतोऽतिशयशून्येऽस्मितापादिसहकारिहेतुतातिशयकमादृष्टादिकार्यक्रम । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे कार्यमप्यनपेक्षेति वाच्यम् । घटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्यव्यभिचारात् घटस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकान्ध्यामपेक्षा सहकारिष्वपि तुल्या । यदुक्तं कार्याभावादशायां कारणस्यामत्तत्वापत्तिरिति । तन्न । अकारणस्यापि बाधाभावेन सत्तोपपत्त । न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम् । असत्तत्त्वदयोगेन सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो व्यर्थक्रियाकारित्व नास्ति । अतः कारणतान्छेदकमबाधितस्वरूपात्मक सत्त्वं कारणव्याप्तिजनमेव । तस्मादणुमूलस्थिरमाधाना हेतुवमुपपन्नमिति भावः ।

भामती ।

भावविकाराः । भावविकारास्तु ते, भावस्य तेनाश्रितत्वादिरवाह-अभावाच्च भावोत्पत्ताविति । अभावाकारणवादिनो वचनमनुमाध्य दूषयति-यत्तुक्तमिति । स्थितेऽपि भावं क्रमसहकारिसमवधानात् क्रमेण कार्याणि करोति । न चानुवकारकाः सहकारिणः । स चास्य सहकारिभिराश्रित्यमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिन्नः । क्रियानिर्णय एव, अनिर्णयाच्च कार्यमप्यनिर्णयमेव जायते । न चैतानता स्थिरमप्यकारणत्वं, तदुपादानात्कार्यस्य, रज्जुसादान्तरमिव भुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च धृतिः-‘धृतिरेत्येव स यम्’ इति । अपि च येऽपि सर्वतो मिश्रश्रानि सुलक्षणानि बन्तुस्तन्वाश्रित्यपन, तेषामपि किमिति बीजजातीयैर्न्योः कुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, न तु क्रमेऽकुरजातीयानि । न हि बीजाद्वीजान्तरस्य वा क्रमेऽकुरजातीयत्वान्नेऽङ्गत्वे कश्चिद्विशेषः । न च बीजाकुराते सामान्ये परमार्थसर्वा, येनैवोर्भोरिककार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्कारणनिरादेन मृद्वङ्गोपादानाद्वीजजातीयात्तथात्रिधस्यैव कुरजातीयस्योत्पत्तिरित्येव आशङ्क्यः । अन्यथा कार्यहेतुकानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । दिदमात्रमत्र सूचितम् । प्रत्ययस्तु

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नामात्रस्य कारणतेत्याह-अभावादिति । यदेनानन्विन न तत्तस्य कार्यं यथा हेमाऽनन्विनो घटो न हेमो विकारः । अनन्विनाध्यामानेन भावान्मन्मानाभावविकारा इत्यर्थः । किंच, यदेनानन्विन तत्तस्य कार्यं यथा हेमाऽनन्विन रचकादि तत्कार्यम् । अनन्विनाध्यामानेन भावान्मन्मानात्तद्विकारा इत्याह-सर्वस्येति । भावावित्येऽपि कारणमन्वयेन यन्नियमादभावोऽपि कारणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । भावेऽस्तुमानं व्याप्तिमुखं तद्विधेऽपि तामाह-मृदिति । अभावाकारणवादिनोक्तमनुमानो-यस्त्विति । स्थिरस्य कारणस्य न दृश्यते न युज्यते वा । नाऽऽद्यः, अनुभवशिरोभात् । न निर्माणं, स्थिरमप्यपि क्रमात् सहकारिभिराश्रित्यकारित्वाश्रितेयात् । न च सहकारिजन्यातिशयस्यैव कारणस्य न स्यायिनमप्येव भेदाभेदादिभिरनिश्चययोगातिशयतोऽस्तुनो लोकमिद्वकारणवन्निराकरणात् । न च समर्थसादर्यापमशेषजनकस्य तत्तत्काटीनमर्थजन्यसामर्थ्योपगमात् । न च सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां

कारणत्वानुपपत्तिरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति ॥ तदुक्तम् ॥ स्थिर-
स्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिजायमानानां रुचकादिकार्यकारण-
भावदर्शनात् ॥ येनैवपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते, तेनैवपि नासानुपमृ-
द्यमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते ॥ अनुपमृद्यमानानामे-
वानुयायिनां बीजाद्यवयवानामकुरादिकारणभावाभ्युपगमात् ॥ तस्मा-
दसद्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्सद्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदु-
त्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ अपि च चतुर्भ्य-
श्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते, परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत
इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगममपहुवानैर्वैना-
शिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं सत्युदासीनानामनीहमाना-
नामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात् ॥ अभावस्य सुलभत्वात्-
कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयत्नमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात् ॥
कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयत्नमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः ॥ तन्नुवाय-
स्यापि तन्तूनतन्त्रानस्यापि तन्त्रानस्यैव वस्त्रलाभः ॥ स्वर्गापवर्गयोश्च न
कश्चित्कथञ्चित्समीहेत ॥ न चैतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित् ॥ तस्मा-
दनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ २७ ॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ (५) ॥

रत्नप्रभा ।

पूर्वापरितोषमभ्याह-अपि चेति ॥ २६ ॥ अभावादुत्पत्तौ अत्राविषाणादुत्पत्तिः स्यादित्युक्तम् । अति-
प्रसङ्गान्तरमाह-उदासीनानामिति । अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानाम् । अमत्रं-प्रदादिपात्रम् ।
तन्त्रानस्य-ध्यापारयनः । तस्मादग्राप्तिमूलेन क्षणिकवाग्रार्थभादेन कदस्त्वनियत्रयममन्वयस्य न त्रिवेव
इति निद्रम् ॥ २७ ॥ (४) ॥ नाभाव उपलब्धेः । अवगडन्तित्रिवेवप्रवृत्तिज्ञान बाधार्थोपादान
मामती ।

ब्रह्मन्तत्त्वसमीक्षायायकगिरयो, कृत् इति नेह प्रत्ययने विस्तरमवात् ॥ २६ ॥ उदासीनानामपि
चैवं सिद्धिः । माध्यमस्य सुगमम् ॥ २७ ॥ (४) ॥ नाभाव उपलब्धेः । पूर्वाधिकरणसंगतिमाह-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मायामावमदः कार्यभेदप्रतियोगिकरूपायशक्तियुक्तक्षणिकमात्रम्येवामेदमिद्वेगिति मयाऽऽह-तदिति । यत्
प्रतिष्ठादीनि तत्राऽऽह-येष्विति । अकुरादिषु पार्थिवानिस्वभावानामेव कारणेऽपि बीजाद्यवयवाना-
मिति परमननोक्तमुक्तंयं मूत्र योजयल्लवमहरति-तस्मादिति । स्वाभ्युपगममिदोपादयि नामात्रा-
वोत्पत्तिरित्याह-अपि चेति ॥ २६ ॥ अभावकारणवे कारणमिदोपादाने प्रवृत्तिरुत्पत्त्युक्तम् ।
इदानीं प्रवृत्तिमात्रमपि न युक्तमित्याह-उदासीनानामिति । यत्र निमज्जे-यदिति । अभावभादे
सर्पट्रीकिकृत्यग्रहार्थमिदमुदाहरणं दर्शयति-कुर्याति । पाट्रीकिकृत्यग्रहोऽपि परमने न स्यादित्याह-
स्वर्गति । उमयमिदम्यग्रहायसत्त्वप्रवृत्त्येव प्रयाचये-न चेति । मूत्रत्रयार्थमुपसहरति-तस्मादिति
॥ २७ ॥ (४) ॥ विज्ञानस्य अणिनिनार्थेन माउम्भनव निगहय निगउम्भन व निराजर्तुमारमने-
नाभाव इति । रूपादिर्हीनं त्रय जगदुपादानमिति उक्तं. समन्वयस्य अणिक्रु ज्ञान नीत्राद्याकारमिति

उपलब्धवधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७०७)

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुद्रायाप्राप्त्यादिषु दूषणेपूत्रावितेषु, विज्ञानवादी बोद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषांचित्किल विनयेनानां बाह्यवस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता ॥ नासौ सुगताभिप्रायः ॥ तस्य तु विज्ञानैकस्त्वन्यवाद एवाभिमतः ॥ तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यामृतेन रूपेणान्तःस्थ एव प्रमाणप्रमेयकल-

रत्नप्रभा ।

यदाती वेदान्तानां मित साकार क्षणिक विज्ञान, न ततोऽयोऽर्थोऽस्तीति योगाचारमतेन निरूप्यते न चेति तन्मतस्य मानश्रुतिगुत्यान्या संशये पूर्वोक्तबाह्यार्थवादमिराममुपजाय पूर्वोक्तमाह एवमित्यादिना ॥ पूर्वोक्तपक्षयो विगोभितोषी कम् । नन्वेतस्य सुगतागमस्य कथ बाह्यार्थसत्त्वात्तत्त्वयोस्ताःपक्षे विगोभित्याशङ्क्याऽस्तिरामेदादितोय इति वदन् विज्ञानादिन सुगताभिप्रायउच्येत मदाविज्ञानस्यो बाह्यार्थवादस्य श्रेष्ठमाह-केपाचित्ति ॥ उक्त च धर्मकीर्तिना "देशना लोकनाथानां सत्ताशयप्रमाणानुगा" इति सुगतानामुपदेशा दिश्वमन्नुसारिण इत्यर्थः । नन्वसति बाह्यार्थमानमेवपरहार कथ, तत्राह-तस्मिन्निति ॥ विज्ञानमेव कश्चित्नीत्याकारादेन प्रमेयम्, अभासात्मना मानकम्, शक्त्यात्मना मान, शक्त्याश्रय गगरेण प्रवर्तिता भेदकानया पराहार इत्यर्थः ।

भामती ।

एवमिति । बाह्यार्थवादिनो विज्ञानमात्रादिनां सुगताभिमततया विशेषमाह-केपाचित्किलेति । अथ प्रस्ताता प्रमाण प्रमेय प्रमितिरिति हि चतमृदु विधासु तत्त्वपारममामिरासामयतगाभावेऽपि तत्त्वस्याप्यन्यथानात् । तस्मादनेन विज्ञानस्त्वन्यात् तच्च न्यवस्थापयत्त अथो विगो एवित्तया, तथा च न विज्ञानस्त्वन्यात् तत्त्वम् । न तानि समग्रो विज्ञानमात्र चतमो विगो यत् आह-तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यामृतेन रूपेणान्ति । यद्यप्यनुभवात्तान्योऽनुभावोऽनुभवात्तान्यनुभवात्, तथापि बुद्ध्यामृतेन बुद्धिपरिक्लिष्टतान्त्वस्य एवैव प्रमाणप्रमेयपक्षव्याहार प्रमातृव्याहारमथानपि दृष्टव्यम् । न पारमार्थिक इत्यर्थः । एव च न भिन्नसाधनम् । न हि प्रथमादिनो नालागाकारा वित्तमन्युपगच्छति, स्तिरभिरचनीय गीर्णदीपि । तथाहि-सत्ता विज्ञानस्यान्यथाकारस्तु प्रमेय प्रमेयप्रकाशा प्रमाणम्, तत्प्रकाशानसति प्रमाणम् । बाह्यार्थवादिनोपि वैभाषिकमोर्वातिययो काचित् एव प्रमाणपक्षेव आहृतिरित्य-बाह्यार्थः ।

योगाचारमतविरोधोऽस्ति न चेति त प्रमाणिरन्यात्तान्त्वा सक्षे मगतिर्तम् पूर्वोक्तपारावति-एवमिति । विज्ञानवादस्य श्रुतिमूळतया सगत्यस्य तदभिगोक्ते मगतय । पूर्वोक्ते विज्ञानवादस्य प्रमाणिरवात्तिरोधे समन्वयमिद्धि विज्ञानेऽप्य आ त शक्तिस्रोत्याऽऽप्यामार्त्त महिषी पक्षेद । बाह्यार्थवादसु प्रयुक्तं ममान्वाधवा. विज्ञानादिनोऽपि प्रयुक्तिमभवात्तथ दृष्टु मानमि वादाय तन्यो विज्ञानमात्रादिन सुगताभिप्राय वेत विशेषमाह-केपाचित्ति । हीनविधमिति पादम् । बाह्योऽपि सुगतस्यानिष्ठाया विज्ञाना । 'देशना लोकनाथानां सत्ताशयप्रमाणानुगा' इति न्यायेनाऽऽह-तद्विति । यदाहि तस्याभिप्रायस्तत्राऽऽह-तस्मैति । ननु मानमेवादिभेदोत्तमे कथ विज्ञानमात्रादोऽप्या कथ व्यपहारमिदंस्त्राऽऽह-तस्मिन्निति । अनन्तर कश्चित्परापरापरा भेदवदभासात्माया क तादृश या मना मान तदाधवाया मानेति विज्ञानवादेऽपि कश्चिमानादिभेदमुनेन सर्वे परहारमिदमिदं पक्षः । किराधसाक्ष्यात्मना मानमत्माया मना कश्चित् गौर्वात्ता । अनन्तरमन्वाहृत्ता क तादृश या मानमिति वैभाषिका । तेन ततोर्वाहृत्तामिदंमिदं कश्चित् भेदक्षयिस्त्राऽऽमनो दूषणाग्नित्वात्तानुगा विज्ञानवादे कश्चिभेदेनैव सर्वव्यापारमात्रावाह-

संज्ञकस्यो बाह्यार्थमते तदुर्वा बाह्यार्थीत्यतः । विज्ञानादि देवा विज्ञानात्तत्राऽऽहृत्ताया र्वादिनोभ्य तत्रैव रत्नम् ।

व्यवहारः सर्व उपपद्यते ॥ सत्यपि बाह्योऽर्थे बुद्धचारोहमन्तरेण प्रमा
णादिव्यवहारानवतारात् ॥ कथं पुनरवगम्यतेऽन्तःस्थ एवायं सर्व
व्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति, तदसम्भवादित्याह ॥
स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा
स्तम्भादयः स्युः ॥ तत्र न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरि-
च्छेद्या भवितुमर्हन्ति ॥ परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः ॥ नापि तत्समूहाः

स्वप्नमा ।

सुरय एव भेद किं न स्यादत आह—सत्यपीति ॥ न हि बुद्धयनाकटस्थ नीलादे प्रमेयव्यवहारो
रोस्ति । अतो बुद्ध्याकट्टाकार एव प्रमेय, न बाह्यमित्यर्थः । बाह्यार्थासत्त्वे प्रभपूर्वक शुक्तिरूपय
स्यति—कथमित्यादिना ॥ ज्ञेय, ज्ञानातिरेकेणाऽसत्, तदतिरेकेणासम्भवात्परशुद्धादित्याह—
तदसम्भवादिति ॥ असम्भवं निवृणोति—स हीति ॥ परमाणवधेदेकस्यूलस्तम्भ इति ज्ञान न स्यात्
भामती ।

हारोऽभिमत इत्याह—सत्यपि बाह्योऽर्थ इति । भिन्नाभिरुणये हि प्रमाणफलयोस्तद्भावो न स्यात्
न हि त्वदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वेषीभागे भवति । तस्मादनयोरेकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । कथं
तद्वधति । यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले भवति । न च ज्ञान स्वच्छक्षणमनशमशाम्यां वस्तुसङ्ख्यां व्युज्यते
तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वात् पलम् । अशक्तित्वव्यावृत्तिपरिकल्पितानानामप्रकाशनशक्त्यवश प्रमा
णम् । प्रमेय त्वस्य ग्राहमेव । एव सौत्रातिक्रममेवेऽपि । ज्ञानस्यार्थसारूप्यगतीत्याकारव्यावृत्त्या कल्पि
तनीतिगारण्यं प्रमाण व्यग्रस्थापनहतुत्वात् । अनानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानं च पञ्च व्यग्रस्याप्यत्रात्
तथा चाह—‘न हि चित्तिमत्तैव तद्वदना शुक्ता, तस्या सर्वत्राविशयात् । तां तु सारूप्यमाविशं सारूप्य
यत्तद घटयैत्’ इति । प्रभपूर्वकं बाह्यार्थभावं उपपत्तीराह—कथं पुनरवगम्यते इति । न हि विज्ञाना
खम्बनत्वाभिगतो बाह्योऽर्थ परमाण्वन्तान्न सम्भवति । एकस्मिन्नीयमाम हि ज्ञानं न परममदपरमा
व्यामामम् । न चायामासमयोगोऽत्र भवितुमर्हति । अतिप्रसङ्गं सर्वोचरतया सर्वैश्वर्यप्रसङ्गात्
न च प्रतिभासार्थं स्थौ यमिति युक्तम् । प्रिक्रामाहत्वात् । त्रिमय प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्म उ
प्रतिभासनजालेऽर्थस्य धर्मः । यदि पूर्वं क्वचिद्, अद्वा, तथा सति हि स्वाशाखम्बनमप्य विज्ञानमभ्युपे
भवति । एव च क प्रतिफलीभवत्यनुकूलमाचरति । द्वितीय इति चेत् । तयाहि—रूपपरिमाणत्र ए
निरन्तरमुपपन्ना एकविज्ञानोपासोहिण स्थौन्यम् । न चात्र कस्यचिद्वास्तवता । न हि न ते रूपपर
माणत्र । न च न निरन्तरमुपपन्ना । न चैकविज्ञानानुपारोहिण । तेन मा भूमीलत्वादितरपरमाण
धर्मः, प्रत्येक परमाणुष्वभावात् । प्रतिभासदर्शोपपन्नानां तु तथा भविष्यति गृह्यादिनस्माद्वृत स्थौन्यम्
यथाह—‘प्रहेऽनेकस्य चैकेन किञ्चिद्रूपं नि गृह्यते । सादृष्टं प्रतिभासस्य तदेवात्मन्यसमवात् ॥ १
न च तदर्शनं भ्रात नानास्तुप्रहायत । सादृष्टं ग्रहणं नायत्र च वस्तुग्रहो भ्रमः ॥ २ ॥’ इति
तत्र । नैस्तर्थाप्रभासस्य भ्रातवात् । गन्धरसम्पर्शपरमाण्वन्तरता हि त रूपपरमाण्वो न निरन्तरा
तस्मादासात्सत्तरेषु दृष्टव्यैकजननप्रत्ययवदेव स्थूलप्रत्यय परमाणुषु सान्तरेषु भ्रान्त एवति पश्याम
तस्मात् कपनापोढाऽपि भ्रातृनादृष्टादिप्रत्ययस्य पीतशलादिज्ञानवन्न प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वान्य
पगमे । तदिदमुक्तम्, न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति । नापि

अनन्तरितीय—न्यायनिर्णयः ।

सतीति । उक्तपर्यं युक्त्वा ब्रह्मयितु पृ-उति—कथमिति । निमतं न ज्ञानातिरिक्तं तदतिरेकेणाभि
गम्यमानरूपिणाणादित्याह—तदिति । तत्राभिद्विमुद्वर्तु निरन्त्ययति—स हीति । एकस्थूलनीलाभासग
नस्य तद्विपरीतपरमाणुगोचरतायोगात् परमाण्वन्तानवच्छेदादखम्बनमित्याह—तत्रेति । द्वितीयं प्रमाण-
नापीति । स्तम्भाद्यन्तर्निना परमाणुस्यो भेदे गमाशब्दयतयैरन्यमभेदे परमाणुमात्रतया स्थूल

स्तम्भादयः ॥ तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्य-
त्वात् ॥ एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत ॥ अपि चानुभवमात्रेण साधा-
रणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः-स्तम्भ-
ज्ञानं कुडचज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरे-
णोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यम् ॥ अङ्गीकृते च
तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावकृष्टत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भावक-
ल्पना ॥ अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापत्तति ॥

रत्नप्रभा ।

समुद्भवसन्नित्यर्थः । अवयवमापेऽपि जात्यादयो बाह्यार्थो स्युः, तत्राह-एवमिति ॥ जातिगुण-
कर्मणा धर्मिण सकाशादभेदेऽनन्तभेदे वा धर्मिणद्वयस्तरयश्च न धर्मधर्मिभावः भेदाभेदौ, च निरुद्धा-
विति न सन्ति जात्याद्यर्थो इत्यर्थः । किञ्च ज्ञानस्य ज्ञेयसामान्यरूपविशेषसम्बन्धाभावे सर्वविषयत्वा-
पक्षेऽसौ योऽङ्गीकार्यः । तथा च ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणान्न बाह्यार्थसिद्धिः । माना-
भावात्, गोस्वाधेत्याह-अपि चेति ॥ पक्षपातः विषयविशेषविशिष्टप्रत्यहारः । किञ्च ज्ञेयं,
ज्ञानाभिन्नं, ज्ञानोपलम्भगनियमोपलम्भप्राप्तात्, ज्ञानगदित्याह-अपि चेति । ज्ञानार्थयोर्मान्य-
भामती ।

तत्समूहा वा स्तम्भादयोऽन्यभिः । तेषामभेदे परमाणुस्य परमाणुर एव । तत्र चोक्तं दूषणम् ।
भेदे तु गताभ्येनात्यन्तवैयर्थ्यमिति न तादात्म्यम् । समग्रपक्षे निराकृत इति । एव भेदाभेदविरुद्धेन
जातिगुणकर्मादीनपि प्रत्याचक्षीत । तस्माद्यद्यप्रतिभासने तस्य सर्वस्य विचारसहत्वात्, अप्रतिभास
मानमद्भावे च प्रमाणामात्रान्न बाह्यालम्बना, प्रत्यया इति । अपि च न तादृशज्ञानमिन्द्रियमिन्दीनमर्थं
प्रत्यक्षयितुमर्हति । न हि यथेन्द्रियमर्थत्रियं ज्ञान जनयत्येव विज्ञानमत्र विज्ञान जनयितुमर्हति । तत्रापि
समानचाक्षुषयोगस्यानन्यताप्रसङ्गात् । न चार्थाधार प्राकृत्युत्पन्न एवमाधातुमुत्सहते । अतीतानाग-
तेषु तदसम्भवात् । न यस्मिन् समोऽप्युत्पन्नो धर्मो धर्मधाम्य प्रसृज्य इति । तस्माज्ज्ञानस्यैव प्रत्यक्ष-
तेनार्थप्रत्यक्षताऽन्युपेक्षा न बाह्यालम्बना सदा ज्ञानो भेदाभावात् कथमर्थभेद इव स्यात्पवेदिति तद्वेदव्यवस्थाना-
याकारभेदोऽर्थेयितव्यः । तद्वृत्तम्-न हि तस्मिन्नेव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वाविशेषात् । तां
तु सामान्यमात्रां सत्यप्यतद्वदर्थः इति । एकस्यायमानसोऽनुभूयते । ॥ चेद्विज्ञानस्य नार्थमत्रापि
किञ्चन प्रमाणमस्तीति याह-अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्येति । अपि च सहोपल-
म्भनियमादिति । यत्नेन स नित्यतसोऽप्यनन्त तत्त्वो न मिश्रते, यथेष्टमात्रमत्रमो द्वितीयश्च-
न्द्रमा । नियतमत्रोऽप्यन्यार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविशेषादिति । निगम्यो हि भेद सहोऽप्यनिय-
आनन्त्यादि-न्यायनिर्णयः ।

देवगमासांमिन्द्रि पश्चात्प्राप्तत्वासादि याह-तेषामिति । अवयवावयवित्वो बाह्यार्थो नास्ति चेत्वा
भूत्वातिथिकयादिरूपस्य स्यादि याशायाऽऽह-एवमिति । जात्यादीनां व्यक्त्यादीनां चाद्यन्तमित्ये-
ह्यतन्वयप्रमहादत्यन्ताभिन्नं तद्वेदात्तद्वाराद्विज्ञानस्य विज्ञानादवयवावयवित्वमभेदज्ञानेनैव विज्ञान-
भेदोऽपि नास्तीत्यर्थः । दृष्टव्यं सर्वस्य विचारसमूहाददृष्टमत्वे मानामात्रान्न बाह्यालम्बना प्रत्यक्षा
रयुक्ता । सत्रपि तेषां बाह्यालम्बनचे हेतुगमनाह-अपि चेति । ज्ञानगतविशेषदृष्ट्यनुपपत्त्या
नोऽप्यत्रास्ता तस्य सिद्धा, तदा च ज्ञानाकारमत्र विषयत्वाद्यर्थो बाह्यार्थकल्पना गोस्वादित्यर्थः ।
इतथ ज्ञेयं ज्ञानानान्यदित्याह-अपि चेति । यत्नेन नियतमत्रोऽप्यनन्त तत्त्वनाभिन्नं, यथेकेन चन्द्रमहा

न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति । न चैतत्स्वभाववि-
वेके युक्तम् ॥ प्रतिबन्धकारणाभावात् । तस्मादप्यर्थाभावः स्वमादिव-
चेदं द्रष्टव्यम् ॥ यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया
विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति, एवं जागरितगोचरा
अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते ॥ प्रत्ययत्वाविशेषात् ॥

रत्नप्रभा ।

भेदेऽपि सहोपलम्भनं स्यात् । ग्राह्यग्राहकभावादित्यत आह—न चेतदिति ॥ क्षणिकज्ञानस्यार्थेन
सम्बन्धहेत्वभावात् ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः । किंच जाग्रद्विज्ञान, न बाह्यालम्बनं, विज्ञान-
त्वात्, स्वप्नाद्विज्ञानवदित्याह—स्वप्नेति ॥ विज्ञानानां वैचित्र्यानुपपत्तिविवक्षितमतुमानमिति शङ्कते-
भामती ।

मेन व्याप्तो यया मित्रावस्थिनी नावस्य सहोपलम्ब्येते कदाचिदप्रापिधानेऽन्यतरस्यैकस्योपलम्ब्येः । सोऽप-
मिह भेदव्यापकनियमविरुद्धो नियम उपलम्ब्यमानस्तद्रथाप्य भेद निवर्तयतीति । तदुक्तम्—‘सहोपलम्भ-
नियमादभेदो नीलतद्विधोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्द्राव्याद्वये ॥’ इति । स्वमादिवचेदं द्रष्ट-
व्यम् । योयः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनः, यथा स्वप्नमायादिप्रत्ययः, तथा चैव विद्यादाध्यासितः
प्रत्यय इति स्वमावहेतुः । बाह्यानालम्बनता हि प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षतेव शिक्षापाठ्यमात्रानुबन्धि-
नीति तस्मात्प्रत्ययत्वमिति निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्व स्वमावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकभू-
यति—कथं पुनरस्ति बाह्येऽर्थे नीलमिदं पीतमित्यादि प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते । स हि मेने ये
यस्मिन् सत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तहेतुसापेक्षाः, यथाऽविश्वरूपजगमिपति मयि वचनगमन-
प्रतिभासाः प्रत्ययार्थेनतसंज्ञानान्तरसापेक्षाः । तथा च विद्यादाध्यासिताः सत्त्व्यालम्ब्यविज्ञानसत्ताने पठपि
प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वमावहेतुः । यथासात्रालम्ब्यविज्ञानसत्तानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स
बाह्योऽर्थ इति । वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेतसतिपतिताना-
लम्ब्यविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्याश्च स्वस्वार्थोपजनं प्रत्याभिमुख्य परिपाकमस्य
च प्रत्ययः स्वसत्तानवर्ती पूर्वक्षणः सत्तान्तरापेक्षानभ्युपगमात्, तथा च सर्वेऽलम्ब्यसत्तानपतिताः परि-
पाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चित्पि, आलम्ब्यसत्तानपतित्वाविशेषात् । क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च
कादाचित्कत्वात्कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् । नन्वेतमेतस्यैव नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं तत्प्रबोधसामर्थ्यं चेति
क्षगान्तरस्येवमेव स्यात् । सत्ये वा कथं क्षणभेदात्सामर्थ्यभेद इत्यालम्ब्यसत्तानवर्तिनः सर्वे समर्था इति
समर्थहेतुसङ्गावे कार्यक्षेपात्तुपपत्तेः । स्वसत्तानमात्राधीनत्वं निषेव्यस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं
तस्योपलम्ब्य कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेतुन्तरापेक्षत्वे व्यपतिमुन इति प्रतिबन्धसिद्धिः । न च ज्ञान-
सत्तानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामित्यतः प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानवादिमिरपि तु कस्यचिदेव विच्छिन्नगमन-
वचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य । अपि च सत्त्वान्तरसत्ताननिमित्तत्वे तस्यापि सदा मनित्रानाञ्च
आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

द्वितीयध्वन्द्वा नियमसहोपलम्भनं च ज्ञेयं ज्ञानेनेत्यर्थः । सहोपलम्भनियममेव एतेरयति—न हीति । ज्ञानज-
ययोः स्वभावभेदेऽपि ग्राह्यग्राहकत्वाच्चिन्मः स्वादित्यादिकथाऽऽह—न चेति । क्षणिकस्य ज्ञानस्य ज्ञेयसंबन्धे
हेत्वभावाद्वाग्राहकत्वेनोक्तनियममिद्विपर्ययः । ‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः । भेदश्च
भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्द्राव्याद्वये’ इत्युक्तमुपसहरति—तस्मादिति । योयः प्रत्ययः स सर्वो बाह्याना-
लम्बनो यथा स्वप्नादिप्रत्ययस्तथा चैव निमनः प्रत्यय इत्याह—स्वप्नेति । दृष्टान्तस्य माप्यैकस्य परि-
हरति—यवेति । निर्दोषमतुमानं निगमयति—एवमिति । प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिरूपार्थाविवक्षित-

उपपन्नमिच्छाम्] रत्नप्रभा-भाष्य-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७११)

कथं पुनरसति चाह्यार्थं प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते ॥ वासनार्थवैचित्र्या-
दित्याह-अनादौ हि संसारे जीजांश्चक्षुर्दृष्टिज्ञानानां वासनानां चान्यो-
न्यनिमित्तमेवमित्तिकाभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते ॥ अपि चान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्याभित्यवगम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

कथमिति ॥ अन्यथोपपत्त्या परिहरति-वासनेति ॥ अनादिसन्तानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव-वासना तद्वशादने-
कक्षणव्यवधानेऽपि नीलकाकारज्ञानवैचित्र्यं भवति । यथा-जीजासक्तया कार्पासकृतम्, तद्वदित्यर्थः ।
उपपत्त्यादिसम्मतस्याह वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतुः, न वायार्या इत्याह-अपि चेति ॥ क्षणिक-
भाष्येति ।

कादाचित्कस्य स्यात् । न हि सत्त्वान्तरस्तानस्य देशतः काउतो वा विप्रकर्षसमः । विज्ञानादे विज्ञा-
नातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्तत्वाच्च विज्ञानानामदेशात्मकत्वात्ससारस्मादिमत्वप्रसङ्गेनापूर्वमत्त्वमादुर्भावाभ्यु-
पगमाच्च न कालतोऽपि विप्रकर्षसमः । तस्मादसति वाद्येऽर्थे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेर्यदनुमानिको
बाधार्थ इति सौत्रान्तिकाः प्रतिपेदिरे, साक्षिराकरोति-वासनार्थवैचित्र्यादित्याह विज्ञानादौ । इद-
मत्राहुतम्-सत्त्वानामात्रप्रभवेऽपि प्रत्ययकादाचित्कस्योपपत्तौ सद्विधिरिच्छव्यावृत्तिरूपेण हेतुरेकान्तिकः ।
तथा-वायनिमित्तकत्वेऽपि कथं कदाचित् नीलसत्त्वेन कदाचित् पीतसत्त्वेनम् । वायनीलपीतसत्त्वाना-
सन्निधानान्यामिति चेत् । अथ पीतसन्निधानेऽपि किमिति नीलज्ञान न भवति, पीतज्ञानं भवति ।
तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चैतरमिति चेत् । बुद्धिः पुनरथ सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः । हेतुभेदादिति चेत् ।
एव तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिवृत्तः शक्तिभेदो भविष्यति । मतानिनो हि क्षणाः कार्यभेदहेत-
वस्ते च प्रतिकार्ये भिद्यन्ते च । न च मतानो नाम कश्चिदेक उत्पादक क्षणानां यदभेदात् क्षणा न
भिद्यन् । ननुक्तं न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ, मित्रानामपि क्षणानामेकसामर्थ्याच्छब्दः । अन्य-
थैव एव अग्रे नीलज्ञानजननमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानमि जायेत । तत्समर्थत्वात्तात्त्विकान्, क्षणा-
न्तराणां चासामर्थ्यात् । तस्मान् क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेदः, मतानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्यत इति ।
तत्र । यदि मित्रानां सत्त्वानां नेक सामर्थ्यं, इत्य तर्हि नीलसत्त्वानामपि गियो मित्रानां नेकमपि
नीलकाराशानसामर्थ्यमिति सन्निधानेऽपि नीलसत्त्वानान्तरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत । तस्मात्सत्त्वानान्तरा-
णां हि क्षणान्तराणामपि स्वकारणभेदादानीपजनानां केचित्तेव सामर्थ्यभेदः केचित्तेति यत्तत्त्वम् ।
तथा चेत्तत्त्वज्ञानसत्त्वानान्तरितेषु कस्यचिदेव शानक्षयस्य न तादृशं सामर्थ्यानिशयो वामनायनामा
स्वप्रत्ययमादित । यतो नीलकार प्रवृत्तिज्ञान जायते न पीनाकारम् । कस्यचित् स तादृशो यतः
पीताकारः शान न नीलकारमिति वामनार्थवैचित्र्यादेः स्वप्रत्ययमादिताज्ञानवैचित्र्यादेरेव गदतिरिक्तार्थ-
मद्वैति कियन्तामि प्रशयमिति पश्याम । आद्यविज्ञाननवान्नतित्वेवामपि ज्ञान वामना तद्विच-
ित्र्यात्ती-गणमुभयैरित्य, पूर्वनीलज्ञानमुभयैरित्येव वामनार्थवैचित्र्यमि वनादिज्ञानयोर्विज्ञानासत्त-
व्यो । नञ्ज्ञान परंपरप्रत्ययसमभयो बीजापुरमगानमिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामपि वाम-
नार्थवैचित्र्यं ज्ञानवैचित्र्यहेतुतां नार्थवैचित्र्यस्येवाह-अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ।

आनन्दमितीय-वायनिर्णयः ।

मनुमानमिति शङ्कते-कथमिति । अनादिसत्त्वनिवृत्तमभिविद्यमानस्य ज्ञानमेव वासन तद्वशादनेकव्य-
वधानेऽपि नीलकादिमिन्नम शानमुपपत्तेः कार्पासकृतनाशदिव-ययोर्वर्तिमाह-वामनेति । वामनो-
न्य-वायनार्थवैचित्र्यं तादृशं तद्वैचित्र्यनिवृत्त्यन्याश्रयमाशङ्क्याऽऽह-अनादौ इति । अन्यव्यतिरेका-
भ्यामपि वासनार्थवैचित्र्यमेव ज्ञानवैचित्र्यहेतुतां नार्थवैचित्र्यस्येवाह-अपि चेति । पूर्वमुपपत्तवामनामार्थवैचित्र्य-

स्वप्नादिष्वन्तरेणात्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्या-
वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् ॥ अन्तरेण तु वासनामर्थानिमित्तस्य ज्ञानवैचि-
त्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात् ॥ तस्मादप्यभावो बाह्यस्यार्थस्येति ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ “नाभाव उपलब्धेः” इति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थ-
स्याध्यवसातुं शक्यते ॥ कस्मात् ॥ “उपलब्धेः”—उपलभ्यते हि प्रति
प्रत्ययं बाह्योऽर्थः—स्तम्भः, कुड्यं, घटः, पट इति ॥ न चोपलभ्यमान-
स्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्बुद्धानो भुजिसाध्यायां
तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयान्नाहं सुप्ते न वा तृप्यामीति, तद्व-
दिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च
सोऽस्तीति बुबन्कथमुपादेयवचनः स्यात् ॥ ननु नाहमेवं ब्रवीमि न
कश्चिदर्थमुपलभ इति । किन्तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि ॥
बाहमेवं ब्रवीषि—निरंकुशत्वात्ते तुण्डस्य ॥ न तु युक्तमुपेतं ब्रवीषि ॥ यत्
उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्यः । उपलब्धेरेव ॥ न हि
कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भः, कुड्यं चेत्युपलभते ॥ उपलब्धिविषय-

रत्नप्रभा ।

विज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विकल्पते इति प्राप्तं सिद्धान्तमूलं व्याचष्टे—नाभाव
इत्यादिना ॥ किं बाह्यार्थस्यानुपलब्धेरभावः—उक्त-ज्ञानाङ्गदेनानुपलब्धेः । नाथ इत्युक्तम्—
उपलब्धेरिति ॥ द्वितीयं शङ्कते—ननु नाहमिति ॥ ब्रह्मज्ञेययोर्विषयविषयभावेन भेदस्य साक्षिप्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षविद्वन्भेदमिदमिदमिति—वादादिति—वादादिति—वादादिति—वादादिति—वादादिति—
वादादिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव उपलब्धेरिति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते ।
न ह्युपलब्धमात्रावाद्याध्यवसायेत, सत्यमुपलब्धे तस्य बाह्याविषयत्वाद्वा, सत्यपि बाह्याविषयत्वे बाह्यार्थ-
बाधकप्रमाणसद्भावाद्वा । न तावत् सर्वोपलब्धमात्र इति प्रश्नपूर्वकमाह—कस्मात् । उपलब्धे-
रिति । न हि सुखतरे सर्वजनीन उपलब्धे सति तदभावः शक्योः वक्तुमिष्यर्थः । द्वितीय
पक्षमप्यलम्बते—ननु नाहमेवं ब्रवीमीति । निराकरोति—बाहमेवं ब्रवीषि । उपलब्धि-
माहिता हि साक्षिणोपलब्धिगृह्यमाणा बाह्याविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिसाधनमित्यर्थः ।

आनन्दगिरि—न्यायनिर्णयः ।

पूर्वार्थसंनिधाने ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्क्याऽहं स्वमेति । अन्यपमुक्त्वा अनि-
रेकमाह—अन्तरेणेति । ज्ञानातिरिक्तज्ञेयस्योक्तरीत्या विचारासहभाषणिकज्ञानमात्रवादस्य प्रामाणिक-
त्वादर्थान्निप्रज्ञानाद्भवणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीत्युपसहरति—तस्मादिति । पूर्व-
पक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । मृशशर्गाणि व्याचष्टे—नेति । उपलब्धमानमपि शुक्तिजतादिभ्य-
न्मिष्येत्याशङ्क्यावाधानमेवमित्याह—न चेति । उपलब्धिर्विज्ञानाद्वैद्याशङ्क्य सर्वथाऽनुपलब्धिर्वा ज्ञानाति-
रिक्तत्वेन वेति विकल्प्याऽऽहं दोषमाह—ययेति । द्वितीयमवलम्बने—नन्विति । प्रकाश्यप्रकाशकयो-
रेकस्मिन्निर्दिष्टयोर्भेदस्याव्यक्तत्वात्तद्वाचितमभेदवचनमित्याह—वादादिति । निरुक्तत्वं नियामनराहिणम् ।
परोक्तमुक्तत्वंन साधयति—यत् इति । किं तद्वत् व्यतिरिक्तोपलब्धिरित्याह—उपलब्धेरिति । हेतुने
सुखयति—न हीति । उपलब्धिर्हि साक्षिणा बाह्याविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिसाधनमेत्यर्थः । प्र-

त्वेनैव तु स्वस्वभकुड्यादीन्सर्वे लौकिका उपलभन्ते ॥ अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याक्षज्ञाणा अपि बाह्यमर्थमेवमाचक्षते-
यदन्तर्ज्ञेयस्य तद्वहिर्वदवभासत इति ॥ तेषां हि सर्वलोकमसिद्धां
बहिरवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च
बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वक्तारं कुर्वन्ति ॥ इतरथा हि कस्माद्-
हिर्वदिति वृथुः ॥ न हि विष्णुमित्रो वन्द्यापुत्रवदवभासत
इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्बहिर्वहिरवा-
वभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुम् ॥ न तु बहिर्वदवभासत इति ॥ ननु
बाह्यस्यार्थस्यासम्भवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितम् । नायं साधुर-
ध्यवसायः ॥ यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वको सम्भवासम्भवावध-
रत्नप्रभा ।

रत्नप्रभा ।

अनेनेषोपलभ्य इत्याह—अतश्चेति ॥ बाह्यार्थस्याप्यन्तासत्त्वं प्रत्यक्षोपलब्ध्यायोगात्, दृष्टान्तत्वात्-
म्भवात्, बहिर्वदित्येव न स्यादित्याह—इतरथेति ॥ अवाधितमेदानुभावेनकारो युक्तो न वाकार
इत्याह—तस्मादिति ॥ हेतुर्वा शानातिरेक्यासन्नसम्भवादिभ्युक्तवाधाशङ्कणमिति शङ्कते—नन्वेति ॥
कोऽमी असम्भवः—असत्त्व वा, असत्त्वनिधयो वा, अयुक्त वा, उत्कृष्टकौटिकसत्तायामकम-
म्भवस्यामासो वा । नायं, साध्यामेदात् । न द्वितीयः, सूत्रो घटस्तथापि सन्निहास्यने स्पृ-
क्षद्विषादप्यस्यमन्त्ररूपविरुद्धमर्थस्तोर्ध्वोत्थूगदेकस्मद् द्वयाग्राहिविशानाद्देसत्त्वनिधयेनासम्भवासि-
देतित्याह—नायं साधुरिति ॥ सम्भवः—सत्तानिधयः—प्रमाणाधीनः । असम्भवः—असत्तानिधयः
भामती ।

अतश्च—इति वक्ष्यमाणोपरचिरामर्शः । तृतीय पक्षमाशङ्कते—ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवादिति निराक-
रोति—नायं साधुरध्यवसाय इति । इदमत्राकूनम्—घटपटादयो हि स्पृश भासन्ते न तु परमगृह्णाः ।
तत्रेदं नानादिदेशक्यापिवाशङ्क्य स्थौल्यं यद्यपि शानाकारत्वेनासन्नानासन्नज्ञानेन विरुद्धमसत्त्वमेव युज्यते
ज्ञानोपाधेनासन्नतादेव तथापि तदेवाच्यतेदेशक्याकम्पाकरकारकत्वाशङ्कितेन्द्रमैतत्सर्वेभ्यः नानात्वं
प्रसज्यमानं शानाकारत्वेऽपि न शङ्क्य शङ्केष्वपि बाधयितुम् । व्यतिरेकाभातिरेकवृत्तिविकल्पां च परमा-
णोरशयत्वं चोपरविरासति वैधेयिकारतोऽप्यायम् । तस्माद्वागर्थेन शानेऽपि स्थौल्यसम्भवः । न च तावत्
परमाणाभासमेकज्ञानम्, एकस्य नानात्म्यानुपपत्तः । आकाराणां वा शानतादात्म्यादेकत्वमसङ्गात् ।
न च यावन्त आकारास्तावन्तैव शानानि, तावतां शानानां निधौ वर्तानभिन्नत्वा स्पृशानुभवाभासप्र-
ज्ञानम् । न च तावदुभायो समस्तज्ञानाकारकत्वात् एक स्पृशविकल्पो विवृम्भत इति साध्याम् ।
तस्यापि साधारतया स्थौल्ययोगात् । यथाह धर्मशक्तिः—‘तस्मान्नार्थं न च ज्ञाने स्पृशभासमाशङ्कतः ।
एकत्र प्रतिविद्धत्वादुत्पत्तिरिति न सभर ॥’ इति । तस्माद्व्यतिरेकं शानाकार स्थौल्य समर्थमभावेन प्रमाणप्रवृ-
त्त्यप्रवृत्तिपूर्वको संभवासंभवावधेयः । तथा चेदन्तागदमशङ्क्य शानादिन बाधमशङ्क्यमिति ।
यतः शानस्य प्रत्यक्षं व्यसम्भवेति श्रुतमन्त्यासम्भवेन, तेन विरोधोऽस्मिन् शङ्क्य, समर्थं तस्मात्-
आनन्दमितीय-न्यायनिर्णयः ।

इदमाह—इति बाधार्थं लौकिकाभेदेनैव प्रतिपत्तीत्याह—अतश्चेति । कथं दधेत् वाक्य व्यतिरेकोप-
निष्ठापकविवादादिसङ्घट्टे—तेषांति । सर्वोक्तमिदं बाधार्थं प्रतिपत्तिमेव हेतुमाह—इतरथेति । अय-
न्तासन्नोऽपि बाधार्थमेव दृष्टान्तत्वात्तदसङ्घट्टे—न हीति । अवाधितम्यतिरेकोपलब्धौ पराकरणमुक्त-
मिति कठिनमाह—तस्मादिति । अनुमानो बाधमुक्त वररगमिति शङ्कते—नन्वेति । अनुमा-
नत्वावाधितमिदं सङ्घट्टे हेतुः प्रत्यक्षविरोधे तदभासत्वं तस्य बाधकत्वेत्याह—नायमिति । प्रमाण-
दूरेकः सन्तोऽर्थेन तदभासदूरेकत्वमसो नतिगते निधिनो बाधार्थं च प्रत्यक्षविरोधसंभवाधीनः ।

येति ॥ न पुनः सम्भवासम्भवपूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती ॥ यद्धि प्रत्य-
क्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते, तत्सम्भवति ॥ यत्तु न
केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्र सम्भवति ॥ इह तु यथास्वं
सर्वेरेव प्रमाणैर्वाह्योऽर्थ उपलभमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादि-
विकल्पैर्न सम्भवतीत्युच्यते । उपलब्धेरेव ॥ न च ज्ञानस्य विषय-
सारूप्याद्विषयनाशो भवति ॥ असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः ।
बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य ॥ अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्यय-
विषययोरुपायोपेयभावहेतुकः, नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

प्रमाणाभावाधीनः न वैपरोक्षमिति व्यस्यमेव स्फुटयति—यद्वीति ॥ उक्तव्यवस्थायाः ५४ वाया
र्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भव यदनेव तृतीयं दूषयति—इहेति ॥ प्रमाणनिश्चिनत्राद्यर्थस्य स्तम्भादे-
परमाणुम्यो भेदाभेदविरुद्धैर्युक्तवमात्रेणासत्तन्निश्चयो न युक्तस्वरूपक्षेप्ययुक्तस्य तुल्यत्वात् । न ह्यस्य
लस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थानेनसमूहालम्बनस्य निषयाभेदो युक्तः । स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात् ।
न चेष्टापत्तिः । समूहालम्बनोच्छेदे विज्ञानाना मियो वार्तानमिज्रतया निषपद्वित्वादिब्यनहारलोपापत्तेः ।
तस्मादयुक्तत्वेऽपि ययानुमन व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्यः । न चतुर्थः, निश्चिते तादृशसम्भवा-
नुपयोगात्तस्य कचित् प्रमाणप्रश्रयैः पूर्वोक्तत्वादिति मानः । यद्योक्तं ज्ञातगतार्थमारूप्यस्यैव ज्ञानाल-
म्बनत्वोपपत्तेरिहिर्यामाय इति, तत्राह—न चेति ॥ यत्तु गौरवमुक्तम् । तत्र दूषणम्, प्रामाणि-
कत्वादित्याह—बहिरिति ॥ यत एव ज्ञानार्थयोर्भेदः सर्वलोकाद्व्यनुमनसिद्धः । अत एव सहोपलम्भनि-
यमोऽपि नाभेदसाधक इत्याह—अत एवेति ॥ यथा—चात्रुपद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतोपलब्धि-
भामती ।

अस्य तद्व्यवस्थायाश्चानुपपत्तेरित्याह—न च ज्ञानस्य विषयमारूप्यादिति । यश्च सहोपलम्भनियम-
वक्तुः सोऽपि निरुक्त्य न सहते । यदि ज्ञानार्थयोः साहिच्येनोपगमस्ततो निरुद्धो हेतुर्नाभेद साधयितुम-
र्हति, साहित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वाद्भेदे तदनुपपत्तेः । अथेकोपलम्भनियमः । न । एकवस्थानाचक्रः
सहस्रशब्दः । अपि च किमेकत्वेनोपलम्भ आहो एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः । न तादृशकेनोपलम्भ
इत्याह—बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य । अथेकोपलम्भनियम, तत्राह—अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि
प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । यथा हि सर्व चात्रुप प्रमा
आनन्दविरिथ—न्यायनिर्णयः ।

स्तदसत्त्वाध्ययनसाधो न युक्त इत्यर्थः । ममशुर्विका प्रमाणप्रवृत्तिस्मभशुर्विका तदप्रवृत्तिरिति वैपरोक्ष-
माशक्याव्योन्याग्रयतान्धैरमित्याह—नेति । समाहिते प्रमाणमित्युपगममहि कथमित्याशक्यात् ममशम-
मयोननिश्चयतदभावत्वाद्भ्यस्य ममाननायाः सदेहत्वाच्चानुपपत्तिरित्याह—यद्वीति । वायार्थम्याध्यक्षा
दितिद्वत्वेऽपि तस्यावयवादिभ्यो व्यतिरेकादिविरुद्धासहत्वान्न मभावनेयाशक्याऽऽह—इहेति । नाया
यैस्यायुक्तजमदृष्टव वा नाऽऽयोऽङ्गीकारान् । नेतरो दृष्टिरोरात् । तस्मादिदतास्यद ज्ञानाङ्गत्र वाय
यन्तु मिहमिथयः । यत्तु प्रत्यर्थ ज्ञानस्य व्यस्ययि निषयमारूप्ये तेनेव निषयाकारस्यामन्त्रान्न
पृथगर्थक्यनेति तत्राऽऽह—न चेति । यत्तु क्वचनानौरवमिति तत्राऽऽह—बहिरिति । प्रामाणि-
कत्वनन न दुष्यनीत्यर्थः । यत्तु 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीउतद्विद्यो' इति । तत्र सहोपलम्भ
साहिच्येनोपलम्भो वा स्यादेकोपलम्भो वा । प्रथमे मायमात्रनयोर्व्याप्रात साहित्यस्य भेदव्यातत्वात् ।
द्वितीये तेन केनोपलम्भो स्यादेकैकोपलम्भो । नाऽऽह, अमिद्धः । न हि बहिरुपलम्भमानम्यार्थ
स्वोपलम्भस्या सदेककेनोपलम्भः । न द्वितीय, नाद्विषयत्वाद् उदात्तपलम्भेधेष्टादेश्च तद्विषय शब्दमिद्विना-
दभ्युपगदित्याशयेनान्यथासिद्धिमाह—अत इति । भेदस्य प्रयश्चगादिति यावत् । परकीयानुमानानां

अपि च घटज्ञानं षट्ज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटषट्ठयोर्भेदो, न विशेष्यस्य ज्ञानस्य ॥ यथा शुद्धो गोः, कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकाण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य ॥ द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवति ॥ एकस्माच्च द्वयोः ॥ तस्मादर्धज्ञानयोर्भेदः ॥ तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तयम् ॥ अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो, न विशेषणस्य घटस्य ॥ यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत् ॥

रत्नप्रभा ।

कथंऽपि नाशोक्तभेदः, सत्यार्थस्य न ज्ञानाभेदः । भेदेऽपि प्राप्तामाहकमायेन नियमोत्पत्तः । न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् व्यभिक्ततासम्बन्धयोगः स्यादित्यादिनि भावः । विज्ञानम्, अनेकार्थस्यो भिन्नम्, एकत्वात्, गोत्वमिति सप्रतिपक्षमाह—अपि चेति ॥ न च हे गमितिः ज्ञानज्ञानमिच्छेकाकाङ्क्षणीतैः ज्ञानैकनिश्चयात् । न च सा जातिप्रिया । व्यक्तिभेदानिश्चयादित्याह—न विज्ञेयस्येति ॥ पञ्चादे-
शेनन्यात्रैदमुक्त्वा शक्तिज्ञानाद्वैतमाह—तयेति ॥ यत्, द्वाभ्यां भिन्नः, एकत्वात्, क्षीयशिर्यः । ज्ञाना-
भायती ।

भाभती ।

[illegible][illegible]

अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरित-
रेतरग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः ॥ ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वा-
दिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवास्यवामकत्वाविद्योपप्लवसदस-
द्धर्मबन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता द्वीयेरन् ॥

रत्नप्रभा ।

मित्रार्थानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यग्रहारलोप बाधकमाह—अपि चेति ॥ कर्मिकयो म्यप्रकाशयोः क्षणिकज्ञा-
नयोर्मियो ग्राह्यग्राहकवमयुक्तमस्युपगत च । तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता धर्मप्रतियोगिनोर्मियः परेण
चापेक्षेण भेदप्रहायोगात् । तथा च तयोर्भेदग्राहकस्याध्यात्मा तद्विन्न एष्टव्यम् । एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टा
न्तमेवामावे इदं क्षणिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्यावृत्तव्यक्तिमात्रव्य स्वलक्षणमे-
नुगत सामान्यमतद्वयावृत्तिरूपमिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रत्वेन मियः, परेण ना,
दृष्टानत्वात् । उच्यते नोऽज्ञानं वाच्यं पूर्वोक्तज्ञानं वाच्यमिति प्रतिज्ञा न युक्ता । तयोर्विज्ञानस्य ज्ञा-
रमाणात् । किञ्च—अविद्योपप्लवः—अविद्यासर्गा- तेन नीलमिति सद्वर्गः । नरनिपाणमिति असद्वर्गः ।
अमूर्तमिति सदसद्वर्गः । सतो विज्ञानस्यासतो नरनिपाणस्य चापूर्त-वादिनि प्रतिज्ञा दुर्लभा । अनेता-
र्थज्ञानसाध्यत्वात् । अज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा बद्धार्थज्ञानसाध्या । आदिपदेन
सामान्यत इष्ट प्राक्षमनिष्ट त्याज्यमिति शिष्यहितोपदेशोऽनेकज्ञानमाच्यो गृहीतः । तस्मात्प्रतिज्ञादिव्य-
मामयी ।

अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोरिति । अपि च भेदाश्रय- कर्मकउत्तमानो नाभिन्ने ज्ञाने मयि-
तुमर्हति । नो खलु छिदा छिद्यते किंतु दाह । नापि पाकः पच्यतेऽपि तु सण्डुकाः । तदिहापि न
ज्ञानं स्वाक्षेण ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदनिर्विक्तोऽर्थः, पाप्या इव तण्डुग पाकातिरिक्ता इति ।

ज्ञानान्तरप्रतिज्ञा—ज्ञानान्तरप्रतिज्ञा ।

इतश्च ज्ञानान्तरप्रतिज्ञा—ज्ञानान्तरप्रतिज्ञा—अपि चेति । हे-
नन्तरमेव तत्तु व्यावृत्तमात्रनिष्ट ज्ञानं स्वयमेव ज्ञाना-
न्तरवार्तानभिज्ञमित्याह—द्वयोर्गति । ज्ञानयो-यो-ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः कथमनिरिक्तं यं गीर्तित्याश-
क्याऽऽ-सतश्चेति । इदमन्व द्विगतेन वर्धनप्रतिज्ञो-पपत्तिः मोक्षो वास्ति ज्ञानस्यैव धर्मिणे प्रतियोगिने
च । तन द्वयोर्प्रहाङ्गप्रतिज्ञा ने न युक्ता तेन तदुपपत्तये ज्ञानार्थयोर्मि-
गृह्यत्वमात्रमात्रमिति पादित्यमिति प्रतिज्ञाऽपि त एवेनानेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदनाश्वरमात्रस्य च मियो-
वार्तानभिज्ञमात्रतो मित्र उपमित्याह—क्षणिकत्वादिति । स्वमात्राण सर्वतो व्यावृत्त लक्षणं स्व-
क्षणं तदपि येनो व्यावृत्तं यच्च व्यावृत्तं तदनेकज्ञानापेक्ष, ज्ञानं च ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमुक्तमतः । इद-
क्षणप्रतिज्ञार्थमिति ज्ञानाद्विज्ञानं ज्ञेयमित्याह—स्वलक्षणेति । सामान्यलक्षणमपि विशिष्टरूपमात्रोत्तरस्य वा
भवयनेकर्धनाध्य न हि गोत्र धर्मिणीना प्रतियोगिनीना वा व्यक्तीनामपेक्षे गृह्यते तेन संप्रतिज्ञार्थ-
मपि ज्ञानज्ञेययोरेकत्वमित्याह—सामान्येति । पूर्वज्ञानमुत्तरज्ञानस्य नीलायाकारेण वासकं तच्च वाच्यं
वासकं त्वन्मनेऽनेकगीमाध्यमनस्त्वप्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानज्ञेययोरेकत्वमित्याह—वास्येति । अविद्योपप्लवो-
ऽविद्याममर्गस्तेन नीलमिति मद्धर्मो नरनिपाणमियमद्धर्मोऽमूर्तमियमयधर्मस्त्वप्रतिज्ञाऽपि चतुर्ज्ञानमात्रवा-
दुक्तभेदावदिकेत्याह—अविद्येति । बन्धप्रतिज्ञा च यो बन्धते यन्तश्च बन्धते तदनेकधीमाप्यमादृत-
भेदहेतुमित्याह—बन्धेति । मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते याश्च मुच्यते तदनेकज्ञानमात्रमात्रेदसाध-
नमित्याह—मोक्षेति । यच्च किंचित्प्रतिज्ञादप्यनु प्रयाग्यानु वा प्रतिज्ञायते तत्प्रतिज्ञाऽपि प्रतिज्ञ-
दपिद्विप्रतिज्ञावाचनेनधीमाप्यमादित्येभेदहेतुमित्यादिपदम् । एता हि प्रतिज्ञाः सौगनमते दृष्टा ज्ञानभे-
दभेदानुपपत्तेरिति हिताः स्युस्तस्मात्तदर्थं ज्ञानज्ञेयान्यत्वमात्रस्य कथमिति—प्रतिज्ञाश्चेति । ज्ञानान्तरप्रतिज्ञा

तदुभयमप्यसत् ॥ विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकांक्षानुत्पा-
दादनवस्थाशंकानुपपत्तेः ॥ साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्ध्युपल-
ब्ध्यभावोपपत्तेः । स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् ॥

स्मरमा ।

तदुभयमपीति ॥ अनित्यज्ञानस्य जन्मादिगत्तेन घटवज्जडस्य स्तेन स्वीयजन्मादिग्रहायोगादस्ति प्राहकारा-
क्षा । साक्षिणस्तु सत्तायां स्फूर्त्ती च निरपेक्षत्वज्ञानवन्मया । नापि साम्यम् । चित्रइत्ववैषम्यादित्यर्थः । साक्षी
केभ्यः आह—स्वयंसिद्धस्येति ॥ निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वं अणिकविज्ञानमेतासिद्धेः सोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः ।
भामती ।

साम्यप्रक्षयेत् । अपि तु तत्प्रत्यक्षतेत्यर्थप्रत्यक्षता । यथाहुः—‘अप्रत्यक्षोपलब्धस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति’
इति । तत्रैवं ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविवय ज्ञानमपरोक्षवितुमर्हति । एव तत्तदित्यनवस्था ।
तस्मादनवस्थाया विन्यता वरं स्यात्तमिनि वृत्तिरास्थिता । अपि च यथा प्रदीपो न दीपान्तरमपेक्षते, एव
ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमर्हति समत्वादिति । तदेतत्पारंहरति—तदुभयमप्यसत् । विज्ञानग्रहण-
मात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकांक्षानुत्पादादनवस्थाशंकानुपपत्तेः । अयमर्थः—सत्यमप्रत्य-
क्षस्योपलब्धस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति, न तत्पलब्धवारं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वान्योपलब्धभान्तरं प्रार्थनीयम्, अपि
तु तस्मिन्निन्द्रियार्थसन्निकर्षादन्तःकरणविकारमेद उत्पन्नमात्र एव प्रमातुरर्थोपलब्धमथ प्रत्यक्षौ भवतः ।
अर्थो हि निरीनसामावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वान्तरःकरणविकारमेदमनुभवमपेक्षते, अनुभवस्तु
जटोऽपि स्फुटतया चेतन्यविमोद्ग्रहणाय नानुभवान्तरमपेक्षते, येनानवस्था भवेत् । ॥ यस्मिन् समवो-
ऽनुभव उत्पन्नश्च, न च प्रमातुः प्रत्यक्षो भवति, यथा नीलादि । तस्माद्यथा छेत्ता छिद्यया छेय वृक्षादि
व्याप्नोति, न तु छिदा छिदान्तरेण, नापि छिदेष्ट छेद्यो, किंतु स्वत एव देवदत्तादिः, यथा वा पक्ता
पाक्य पाकेन व्याप्नोति न तु पाक पाकान्तरेण नापि पाक एव पक्ता किंतु स्वत एव देवदत्तादिः, एव
प्रमाता प्रमेय नीलादि प्रमया व्याप्नोति न तु प्रमा प्रमान्तरेण, नापि प्रमेय प्रमात्री, किंतु स्वत एव
प्रमायाः प्रमाता व्यापकः । न च प्रमातारं कूटस्थनित्यचेतस्ये प्रमापेक्षासंभवो यतः प्रमातुः प्रमायाः
प्रमात्रन्तरापेक्षायामनवस्था भवेत् । तस्मात् सुयुक्तं ‘विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूट-
स्थनित्यचेतस्यस्य ग्रहणाकांक्षानुत्पादात्’ इति । यदुक्तं ‘समत्वादवभाष्यवभासक्रमानुपपत्तेः’ इति,
तत्राह—साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्ध्युपलब्ध्यभावोपपत्तेः । मा भूत् ज्ञानयोः साम्येन
प्राहप्राहकमावः । ज्ञातृज्ञानयोस्तु वैषम्यादुपपत्त एव । प्राहव्य च ज्ञानस्य न प्राहकक्रियाजनितफट-
शालितया यथा वाद्यार्थस्य, फट फटान्तरानुपपत्तेः । यथाहुः—‘न संविदर्थते फटत्वात्’ इति । अपि
तु प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकटतया । प्राप्नोऽप्यर्थः प्रमातारं प्रति सत्यां संविदि प्रकटः संविदपि
प्रकटा । यथाहुत्ये—‘नास्याः कर्मभावो विद्यते’ इति । स्यादेतत् । यत्प्रकाशते तदप्येन प्रकाशयते यथा
ज्ञानार्थो, तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्ययसाक्षिणोर्वैषम्यमित्यत्र आह—स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणो-
ऽप्रत्याख्येयत्वात् । तथाहि—अस्य साक्षिणः सदाऽसंदिग्धानपिपीतस्य नित्यसाक्षात्कारताऽनागन्तु-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कमिति दूषयति—तदिति । तत्रानवस्थाप्रमत्तेरमत्त साधयति—विज्ञानेति । यदि बुद्धिदृष्टिप्राप्त-
स्यामेव तत्साक्षिणो मराकांक्षा नदाऽनवस्था न तु साऽस्ति साक्षिणः स्वयंसिद्धतादित्यर्थः । अनु-
मानं सिद्धसाध्यत्वेन निरूपयति—साक्षीति । यत्प्रकाशते तदप्येन प्रकाशने यथा ज्ञानार्थो प्रकाशने
च साक्षीति न धीसाक्षिणोर्वैषम्यमित्याशङ्क्याऽह—स्वयमिति । नदेवासंदिग्धाविषयस्तस्य साक्षिणो
नित्यसाक्षात्कारमनागन्तुकप्रकाशार्थं सिद्ध्यति तेन तत्प्रत्याख्यानायोगादनुमानस्य सिद्धा सिद्धमायने-

किञ्चान्यत्र प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवता
प्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तुकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदी-
पसद्वयप्रथनवत् ॥ यादृमेवम् ॥ अनुभवरूपत्वात् विज्ञानस्येष्टो नः
पक्षस्त्वयानुज्ञात इति चेत् ॥ न ॥ अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुरादिताधनस्य
प्रदीपादिप्रथनदर्शनात् ॥ अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्तत्वे-
वान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदवगम्यते ॥ साक्षिणोऽवगन्तुश्च स्वयं-
सिद्धनामुपक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्तथा
वाचोयुक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत् ॥

रत्नप्रभा ।

अतियज्ञानम्यरूपसाधकस्य साक्षी रसोकार्य इत्याह-किञ्चेति ॥ विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति ब्रुवता
तस्याप्रामाणिकं युक्तं स्यात् । स्वयं प्रथनमिति ब्रुवता ज्ञानान्तरात् न चोक्तं स्यात् । तथा च शास्त्रा-
न्नातिरिक्तं गतिरुक्तान्यप्रदीपवद्विज्ञानं विज्ञानं स्यात् । अनस्य साक्ष्येष्टव्य इत्यर्थः । विज्ञानस्य स्वान्यज्ञान-
ज्ञानम्यमित्येव तस्याऽऽपाद्यते । न चास्तत्त्वावधि, ज्ञानभावादिति वाच्यम् । स्वयं ज्ञानान्तरादिति शाक्यः
शङ्कते-यादृमिति ॥ अनेन ज्ञानज्ञेययायोगात् ज्ञानान्तरमावश्यकमिति परिहरति-नेति ॥ विना
विज्ञानं, स्यातिरिक्तमेव, यथागोदेहादिस्थित्यर्थः । अतिरिक्तं साक्षी किमन्यथेयं स्वयं वा । आद्ये
अनन्यथा, द्वितीये विज्ञानाद एव महत्त्वतरेणोक्तं स्यादिति शङ्कते-साक्षिण इति ॥ त्वया विज्ञान
भामती ।

प्रकाशने घटते । तथाहि-प्रमाता सद्विज्ञानोऽवसरिणो विषयव्यञ्जनपरिपूरितः परोक्षमयेमुपेक्षमाणो-
ऽव्यपरोक्षः स्मरन्त्यानुभक्तिः प्राणभूमात्रस्य । न चैतदव्याधीनस्येदं नये घटते । अनवस्थाप्रमह-
धोक्तः । तस्मात्स्वयंसिद्धतास्याऽनिर्गुणत्वप्रत्याख्येया प्रमाणमार्गावत नादिति । किञ्चित्तेन कर्मण ज्ञानस्य
स्वयमवगन्तुताभावात्प्रमातुरननुभवमेव च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत
इति ब्रुवताप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तुकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसद्वय-
प्रथनवत् । अवगन्तुधेकस्यचिदपि न प्रकाशने टनमवगमेन स्वयंप्रकाशनेति । विज्ञानमेवावगन्ति-
मवान शङ्कते-यादृमेशम् । अनुभवरूपत्वादिति । न च स्वयं कर्तुं कर्म वाच्यं प्रदीपवत्-
प्रेतारमिति, तथा च न मिदमात्रमिति परिहरति-ने । अन्यस्यावगन्तुगति । ननु साक्षिण्या-
नेन स्वयमवगममेव विज्ञानं तथा च नाम्न्येव विप्रतिपत्तिर्नाथ इति शङ्कते-साक्षिणोऽवगन्तुः
स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता अभिप्रेता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एवेति । निरासोति-

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

पक्षः । इत्थं साक्षिणो न प्रकाशयानमिवाह-किञ्चेति । यथा दीपो दीगन्तुः नापेक्षते तथा
ज्ञानमपि ज्ञानान्तरानपेक्षते इति । अतः मानगम्यं नदृक् स्यात्प्रमाणेनैव कर्मकर्तृचक्षुरो ग्राह्यमपि स्या-
निष्टं तन्मतेन प्रथतेति ब्रुवता नि नादिति तदुक्तं स्यात् । तथा चोत्तरमप्यापि तस्यानुप-
समं वा प्रकाशयानमपि न शङ्कोऽत्रोक्तं वाह-प्रदीपवद्विज्ञानं । प्रकाशमानस्याप्रामाणिकं स्वयमव-
गन्तुः वा दूयगमिन्नाशय इत्यन्तर्वाह-शिलेति । शान्त्येवावगन्तुः कस्यान्वावेति शङ्को-यादृ-
मिति । ज्ञानमपि तत्वेन देवतादीनादिब्रुमानात् नम्यं प्रमातृकत्वेत्याह-नेति । दर्शनादि-
पक्षः । अतिरिक्तम् । अतो विज्ञानस्येव वास्तुमानोक्तिरिति चेत् । साक्षिण्याने मदृष्टं ज्ञानमेवा-
ततो नापि विमर्शितं शङ्कते-साक्षिण इति । शान्त्येवत्त्वादित्वात्तत्त्वावेन माध्यं क्रियायाव

न ॥ विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः
प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितगोचरा अपि
स्तम्भादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः । प्रत्ययत्वाविशेषादिति ।
तत्प्रति वक्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते ॥ न स्वप्नादिप्रत्ययवज्जाग्रतप्रत्यया
भवितुमर्हन्ति ॥ कस्मात् ॥ वैधर्म्यात्—वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजाग-
रितयोः—किं पुनर्वैधर्म्यम् ॥ बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नो-
पलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य मिथ्यामयोपलब्धौ महाजनसमागम इति ॥
न ह्यस्ति मम महाजनसमागमः । निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव ।

रत्नप्रभा ।

जन्मविनाशयुक्तमुच्यते । अतः कार्यस्य जडत्वनियमात् स्वातिरिक्तवैधर्म्यमस्माभिः साधितं कूटस्थचिदा-
त्मनो ग्राहकानपेक्षत्वान्नानवस्थेति चोक्तम् । अतो महदैकक्षणमावयोरिति परिहरति—न विज्ञान-
स्येति ॥ २८ ॥ एवं वैधर्म्यविज्ञानवदर्थस्याभ्युपलब्धेर्न बाह्यार्थाभाव इत्युक्तम् । सप्रति जाग्रद्विज्ञान स्वप्नादि-
विज्ञानयत्न बाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति—वैधर्म्याच्चेति ॥ किमत्र निर्विषयत्वं साध्यम्—उत—पार-
मार्थिकविषयशून्यत्वम्, अथ वा व्यावहारिकविषयशून्यत्वम् । नाहं, स्वप्नादिविज्ञानाणामपि मिथ्या-
र्यालम्बनत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः, सिद्धमाधनादिति मूलस्थचकारार्थः ।
तृतीये तु व्यवहारदशायां बाधितार्थप्राहितमुपाधितत्वात्—बाध्यते इत्यादिना । निद्राग्लानमिति
भाष्यम् ।

मेति । भवन्ति हि विज्ञानस्योत्पादादयो वर्मा अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नागन्तुत्व, कर्तृफलमाश्रयेकत्र
वितोवात् । किन्तु प्रदीपादितुल्यतैत्यर्थः ॥ २८ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् । बाधाबाधौ वैधर्म्यम् । स्वप्नप्रत्ययो
बाधितो जाग्रदप्रत्ययश्चाबाधितः । त्वयापि चावश्यं जाग्रदप्रत्ययस्याबाधितत्वमाश्चेयं, तेन हि स्वप्नप्रत्ययो
बाधितो मिथ्येत्यवगम्यते । जाग्रदप्रत्ययस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत् । न हि बाध्यमेव
बाधकं भवितुमर्हति । तथा च न स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यपिरुक्ते दृष्टान्तः स्यात् स्वप्नमिति । तस्मा-
द्बाधाबाधाम्नां वैधर्म्याच्च स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रदप्रत्ययस्य शक्य निरालम्बनत्वमव्यवसातुम् । निद्राग्लान-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

छिद्विवाकर्त्राप्रत्ययत्वमित्यतिरिक्तज्ञातृत्वसिद्धिरित्याह—नेति । साधिविज्ञानयोर्वैधर्म्ये फलितमाह—अत
इति ॥ २८ ॥ ज्ञानस्यापि ज्ञेयवद्वैक्यत्वाज्ज्ञानसत्ता चेज्ज्ञेयसत्ताऽपि दुर्वारित्युक्तम् । इदानीं निरा-
लम्बनत्वानुमानं प्रत्याह—वैधर्म्याच्चेति । तद्व्याख्यातुं व्यावर्त्यमनुदति—यदिति । तस्य निरास-
योग्यत्वमाह—तदिति । कथं तर्हि तन्निराकरणं तत्र सूत्रमादाय व्याकरोति—अत्रेति । मिथ्यात्वा
विशेषादसिद्धं वैधर्म्यमित्याह—किमिति । तत्र साध्यं निरालम्बनत्वं सर्वेषांऽऽलम्बनशून्यत्वं वा वास्त-
वसदालम्बनपैधुर्यं वा व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वं वा । आद्ये दृष्टान्तस्य साध्यविरुद्धतां तत्रापि कान्य-
निकालम्बनवस्तोपगमात् । द्वितीये सिद्धसाध्यता । तृतीये बाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्प्रत्ययत्वमप्रयोज-
नरूपिमाह—बाधेति । स्वप्नादिधियां व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वे बाध्यत्व प्रयोजकमित्युक्तं प्रस-
यति—बाध्यते इति । बाधमेवाभिनयति—मिथ्येति । तस्य मिथ्यात्वे कथं प्रयेय्याशङ्क्याऽऽह—न हीति ।
निद्राग्लानमिति करणदोषोक्तिः । नापादिषु बाध्यतामात्रेऽपि व्यावहारिकसदालम्बनशून्यत्वादुपायः ।

तेनैषा भ्रान्तिरुद्भवति ॥ एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः ॥
न चैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्याञ्चिदप्यवस्थायां
बाधते ॥ अपि च स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनम् ॥ उपलब्धिस्तु जाग-
रितदर्शनम् ॥ स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयतेऽर्थविप्रयो-
गसम्प्रयोगात्मकम्-इष्टं पुत्रं स्मरामि । नोपलम्भः । उपलब्धुमिच्छा-
मीति ॥ तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या, जागरितोपलब्धिः,
उपलब्धिन्वात, स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता । न च
स्वानुभवोपलापः प्राज्ञमानिभिर्गुक्तः कर्तुम् ॥ अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात्-

रत्नप्रभा ।

करणदोषोक्तिः । साधनव्यापकं निरासायाह-न चैवमिति ॥ किञ्च प्रमाणज्ञानुभवा उपलब्धिः पक्षः,
अप्रमाणज्ञानप्रज्ञान दृष्टान्तः, इति वैश्वर्यान्तरम् । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतिरमङ्गीकृत्याह-अपि चेति ॥
स्मृतिप्रत्यक्षोपलब्ध्योर्वैश्वर्यान्तरमाह-अर्थविप्रयोगेति ॥ अस्त्यन्वधारतमानध स्मृतिरर्थविप्रय इति निरा-
लम्बनप्रत्यक्षस्याः कदाचिद्वयेन । न सप्रत्युक्तर्तमानार्थमात्रप्राप्त्या उपलब्धेरिति भावः । पूर्वोक्तप्रमाणाप्रमाण-
जाग्रथैधर्मोक्तिरुत्तरमाह-तत्रैवं सतीति ॥ वैश्वर्यं सतीत्यर्थः । अप्रमाणज्ञानोपादेनिरालम्बनस्यानुमानं न युक्त-
मिति भावः । वैश्वर्यसिद्धिं निरस्यति-न चेति ॥ वाच्यमाह-अपि चेति ॥ वस्तुतो घटाद्यनुभवस्य
निरालम्बनत्व धर्मो यदि स्यात्, तदा किं दृष्टान्ताग्रहेण प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यं वात, न हि घटैरौचित्यं
दृष्टान्तेन वक्तव्यम् । यदि न वस्तुतो धर्मोऽस्ति, तदापि किं दृष्टान्तेन बाधितस्य दृष्टान्तसदृशेणापि
द्वि साध्यं वात । अतः स्वतो निरालम्बनत्वोक्तौ सालम्बनज्ञानुभवप्राधम्या लयानुमानमारब्धम् ।

भाष्यटीका ।

मिति । कणदोषाभिधानम् । निधनाभाव्य वैश्वर्यान्तरमाह-अपि च स्मृतिरेवेति । सत्कारणान्न
हि विज्ञानं स्मृतिः । प्रत्युपलब्धिस्तत्रयोगाद्विज्ञानसद्व्याख्यायानुपपन्नमानयोग्यप्रमाणानुपपत्तिरुक्तप्रमाणमपि-
प्रमत्तं तु ज्ञानमुपलब्धिः । तदिह निदागस्य सामान्यन्तरनिर्वाहसंस्कारः परिशिष्यते, तेन सत्कारणत्वात्स्मृतिः,
सापि च निदागोपादिपरीताऽर्थमानमपि पित्रादि वर्तमानतया मासयति । तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धिरेव
इत्याह स्मृतेरेवमिति । अतो महदन्तरमित्यर्थः । अपि च स्वप्नः प्रागाग्ये गिद्धे ताम्रप्रययानां यथा-
र्थतमनुभवमिदं नानुमानिगायययिषु शक्यम्, अनुभवविरोधेन तदनुत्पादात् । अवाधितप्रययानुमा-
नोपादमावर्तमानतया प्रमाणम् । न च कारणाभावे कार्यमुत्पत्तुर्नैतौ यावदवसानाह-अपि चानुभव-
आनन्दगिरीय-व्यायनिर्णयः ।

साध्यान्वयानिरासार्थाऽऽह-एवमिति । मानन्यामि निराह-नैवमिति । परमतेन स्वप्नस्य स्मृति-
स्वप्ने यं नृप विधान्तरेण योजयति-अपि चेति । तथाऽपि कथं वैश्वर्यं सदाह-स्मृतीनि । किं
तद्वैश्वर्यं सदाह-अर्थेति । स्मृतेरर्थविप्रयोगमुदाहरति-इष्टमिति । स्वप्नजागरयोरेवं वैश्वर्येऽपि विम-
नुमानमप्येवार्थाऽऽह-तत्रेति । उत्कर्षात्वा नमिन्वैश्वर्ये स्म्यते सतीति यावत् । अप्रमाकरणज्ञानो-
पादेन निरालम्बनज्ञानमानमिच्छार्थः । लम्बोत्तरममिदमित्याह-अनुमानमिति गोचरमित्याह-न चेति ।
इत्यहं न निरालम्बनज्ञानमानमित्याह-अपि चेति । स्वतो जागरितप्रिया निरालम्बनत्वोक्तौ दृष्टिरोधे
तनिरामार्थमनुमानमुपपन्नं तन्मिन्नोक्तं सति तदोपपत्तादस्यमिति कालाययापदिष्टव्याह-अनुभवति ।

१ न चेति पाटो न्यायनिर्णयसुम्भन ।

धर्मापलपिनोपन्यस्तो-वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं, नार्थनिमित्तमिति,
तावत्प्येवं सति प्रत्युक्तो द्रष्टव्यो ॥ विनार्थोपलब्ध्या वासनानुत्पत्तेः ॥
अपि च विनापि वासनाभिरर्थोपलब्ध्युपगमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वास-
नोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः ॥
अपि च-वासना नाम संस्कारविशेषाः ॥ संस्काराश्च नाश्रयमन्तरे-
णावकल्पन्ते ॥ एवं लोके दृष्टत्वात् ॥ न च तत्र वासनानाश्रयः कश्चि-
दस्ति । प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनानाश्रयत्वेन परिकल्पितं, तदपि क्षणिक
त्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवत्तत्र वासनानामधिकरणं
भवेत्तुमर्हति ॥ न हि कालत्रयसम्बन्धिभ्योऽस्मिन्नन्वयिन्यसति कृटस्थे

रत्नप्रभा ।

प्राहक व्यतिरेकमाह-विनेति ॥ अर्थानुसरकार्यणा वासनाना नदनरेक्षणायोगान् तदुक्तान्वयादिदृष्टि-
रित्युक्तमभिनवार्थोपलब्धिचिन्त्यस्य वामनानां विनापि भावेन व्यतिरेकमभिचाराच्च न वापि वामना-
मानद्वयं धीर्धेचिन्त्यम् । निरर्थानुसंगे सति वासना, अस्तित्वे नेत्यन्यनिरर्थक्या वामनामूढानु-
भवावच्छेदकार्यदृष्टमेवेति वागार्थसङ्ग्राहमिद्विदि वाह-अपि चेति ॥ यः सकारः, स साधवो लोके
दृष्टः, यथा वेगादिदिप्याश्रयः । अथो विज्ञानमकारणो न भावः । आश्रयानुपलब्धेरित्यर्थोन्तर-
माह-अपि चेति ॥ ३० ॥ अस्मात्प्रविज्ञानमाश्रय इत्यत्र आह-क्षणिकत्वाच्चेति ॥ मूल व्याचष्टे-
यदपीति ॥ सहोत्पन्नयोः सत्त्वेनरविवायनराश्रयाश्रयिमात्रायोगात् पौर्वापर्यं चाधिवक्षणे सा आधार-
त्वायोगात्, सत्त्वे क्षणिकत्वायावताजागरत्वाद्यविविक्तज्ञानस्य, क्षणिकत्वावच्छेदविज्ञानादित्यर्थः ।
अभ्यु तर्हि आलयविज्ञानमन्तानाश्रया- वामना इत्यत्र आह-न हीति ॥ सविचारः, कृटस्थो वा,
भामती ।

प्रागुक्तस्य च धियोऽसादमवेऽयत्नः क्षणिकः वाचा इत्याशयानाह-अपि च वामना नामेति ।
शेषमतिगोचरार्थम् ॥ ३० ॥ क्षणिकत्वाच्च । स्यादेतत् । यदि साकार विज्ञान मभवति साद्वर्भाधः
सूक्ष्मदृष्टमरिक्तपेनासमरी हन्तेमर्षजाने सत्त्वेन सागदिचार न गतेने । नाप्यमत्तेन, अमनो मागना-
योगात् । नोभय वेन, विगोवामदसतोरेकानुवचतेः । नाप्यनुसंगेन, एकनिर्देशम्येपरिमाणान्तर्ग-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नात्यव्यादिसिद्धिर्वाह-साविति । प्रत्युत्पन्नकार मूषयति-विनेति । इत्याशयानामिद्विदिवाह-
अपि चेति । अद्वैतदर्शनादस्ति वामना धीर्धेचिन्त्यस्य वापि वामनानोचितपदा धीर्धेचिन्त्यमनो-
द्वयव्यतिरेकस्यावमदनुगुणारिवाह-विनाऽपीति । वामनामन्तरमुनेन तदेचि यत्र धीर्धेचिन्त्यमनुगुणमि-
दानी तमने न समदमेने वाह-अपि चेति । तदेन दर्शयितु वामनास्वरूपमाह-वामना इति ।
उक्त-अश्वानामपि वामनानामममरक्षे काऽनुवगच्छिन्वाऽऽ-संस्काराश्चेति । तेन कथिदाधयोऽपि
व्यादिसादव रिरातरेण मूल दोषयति-न चेति ॥ ३० ॥ आद्वैतज्ञान वामनाभारः व्यादि-
त्याशयानाऽऽ-क्षणिकत्वाच्चेति । मूल व्याचष्टे-यदपीति । मित न वामनाभारयोग्य क्षणि-
कत्वाद्यादिसिद्धिरित्यर्थः । क्षणिकत्वेऽपि सा स विद्वान्वायन मय-नराश्रयस्य रगादिकारणानाऽऽ-
न हीति । यदेकः स्यादो कृटस्थो वा सार्थदर्शो नेत्यो तदा देशाद्येऽप्या वामनाध्वन तदानी

परीक्ष्यते तथातथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव न काश्चिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः ॥ अतश्चानुपपन्नो वेनाशिकतन्त्रव्यवहारः ॥ अपि च बाह्यार्थ-विज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसम्बद्धप्रलापित्वं, प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति ॥ सर्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ इत्युपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥ (६) ॥

निरस्तः सुगतसमयः ॥ विवसनसमय इदानीं निरस्यते । सप्त चेपां पदार्थाः सम्मता जीवाजीवान्मवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षानाम । संक्षेपतस्तु

रत्नप्रमा ।

प्रद्वेषो वेति ॥ वेदवाद्या अत्र प्रजा प्राद्याः । अतो आन्त्यैकमृदसुगतसिद्धान्तेन वेदान्तसिद्धान्त-स्याविरोध इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ (५) ॥ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ मुक्तकञ्चमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मते बुद्धिस्थ मवति । तन्निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह—निरस्त इति ॥ एकरूप प्रमेति वेदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति तद्वादस्य मानभ्रान्तिमूलकत्वान्मां सन्देहे मानमूलकत्वात् विरोध इति पूर्वपक्षकञ्चममिसन्वाय तन्मतमुपन्यस्यति—सप्त चेति ॥ जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ । विव-

मामती ।

वासनाधारमन्युपगच्छन्नक्षरमात्मानमन्युपेति । एवं क्षणिकत्वमभ्युपेय्य 'उपादादा तयागतानामनुपा-दादा स्थितैवेवा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता' इति नित्यतामुपेतौत्यादि बह्वैतद्व्यमिति ॥ ३२ ॥ (५) ॥ नैकस्मिन्नसम्भवात् । निरस्तो मुक्तकञ्चानां सुगतानां समयः, विवसनानां समय इदानीं निरस्यते । तत्समयमाह संक्षेपविस्तराभ्याम्—सप्त चेपां पदार्थाः सम्मता इति । तत्र संक्षेपमाह—संक्षेपतस्तु आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अतश्चेति । सौगतमतस्यानुपपन्नत्वे हेत्वन्तं चकारमुचितमाह—अपि चेति । वस्तुनि विकल्पानुप-पत्तिर्गोधाच्च समुच्चयासिद्धिरिति यत्तुमितरेतरविरुद्धमित्युक्तम् । सर्वत्रस्य मगधतो वासुदेवस्येतिहासपुरा-णयोर्बुद्धत्वप्रसिद्धेस्तस्यासंबद्धप्रष्टापित्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रद्वेषो वेति । वेदिकपयविरुद्धजन्मपू-क्षगार्थं प्रजाग्रहणम् । चतुर्वाऽपि सुगतमतस्य वेदिकेनादरणीयत्वान्न तद्विरोधो नित्यसच्चिदान्नो प्रक्षणो जगत्सर्गादिनः समन्वयस्येति निगमयति—सर्वयाऽपीति ॥ ३२ ॥ (५) ॥ एवं मुक्तक-ञ्चमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां बुद्धिस्थत्वात्तन्मतं निरस्यति—नैकस्मिन्निति । एकरूपद्वयणो जगत्सर्ग-वदसमन्वयो विषयः, किं सर्वमनकातिकमिति मतेन विवस्यते न वेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वान्मां सन्देहे संगतिमाह—निरस्त इति । समयमात्रसिद्धपञ्चस्कन्धादिपदार्थाश्रितन्यायामासे निरस्ते पदा-स्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितन्यायामाससद्व्ये मते बुद्धिस्थे तन्निरसनं युक्तमित्यर्थः । एकरूपत्रय-समन्वयविरोधनैकान्तवादमङ्गेन समन्वयवृद्धीकरणपादादिसगतिः । पूर्वपक्षे तन्मतप्रामाण्यात्तद्विरोधे समन्वयामिद्धिः सिद्धान्तं तत्प्रामाण्याद्वान्तेन तेन विरोधस्याऽऽमानतया तत्सिद्धिरित्यभिप्राय पूर्वपक्ष-यति—सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ । मित्याप्रवृत्तिरामयः । मन्त्रनिर्जरी मन्त्रप्रवृत्ती । मन्त्रस्यन्देनुवाचकर्म । मोक्षस्तद्वृत्तिर्गतिरिति पदार्थाः सत्तेत्यर्थः । ननु भोक्तृभोग्ययोरेतत्संभवात्तन्मार्ग-सकथं सत्तेत्युक्तं लक्षणमदादवान्तरलक्ष्यभेदे सत्तेति न व्यवस्था तत्राऽह—संक्षेपतस्त्विति । निरन्दे

एकस्मिन्समवाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७२७)

द्रावेव पदार्थो जीवाजीवाह्यो ॥ यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिति
मन्यन्ते ॥ तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते ॥ पञ्चास्तिकाया नाम-
जीवाऽस्तिकायः, पुटलास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः,
आकाशास्तिकायश्चेति ॥ सर्वपामप्येपामवान्तरप्रभेदान्वहुविधान-

रत्नप्रभा ।

यामिमुखायेन इन्द्रियाणां प्रवृत्ति-आस्रवः । तां सङ्गोतीति संवरः दमनियमादि । निरंतरयति
नाशयति कम्पयमिति-निर्जरः-तमश्चित्तारोहणादिः । बन्धः-कर्म । मोक्षः-कर्मपाशनाशे तययो-
काकाशप्रतिष्ठस्य सनतोर्गमनम् । नन्वामरादीनां मोक्षान्तर्भावात् कथं सनत्सि दन आह-संक्षेप-
तस्त्विति ॥ संक्षेपविष्णुराम्यामुक्तार्थेषु मध्यमराया विस्तरान्तरमाह-तयोरिति ॥ अस्तिकायशब्दः-
साकेतिकः-पदार्थनाशो । १ जीवभासो अस्तिकायश्चेत्यत्र विग्रहः । २ पूर्वन्ते गच्छन्तीति पुटलाः-पर-
माणुसमा-कायाः । ३ सम्पन्नं प्रवृत्त्यनुमेयः-धर्मः । ४ ऊर्गमनशीलस्य जीवस्य दहं स्थिति-
हेतुः-अधर्मः । ५ आश्रणामात्रः-आकाश इत्यर्थः । पञ्चपदार्थानामाश्रयान्तरभेदमाह-सर्वपामिति ॥
अयमर्थः जीवास्तिकायस्त्रिविधः । १ कश्चिर्जीवो नित्यमिदं अहंमुखाय । २ केचिन् मांसप्रति-
कमुक्ताः, ३ केचिद्वस्त्रा इति ॥ पुटलास्तिकायः पोटा-४ पृथिव्यादीनि चराण्य भूतानि ५
स्थानर जलम् चेति । ७-८ प्रवृत्तिस्थितिनिष्ठौ धर्माधर्मो उक्तौ । आकाशास्तिकायो द्विविधः-
लोकाकाशः साक्षात्कः, ९ अनेकाकाशः मुक्ताश्रय इति । बन्ध्याख्यं कर्म-अष्टविधम् । ४ चराण्य-
यातिकर्माणि ४ चराण्ययातानि । तत्र हानाश्रणीय दर्शनाश्रणीय मोक्षनायमान्तर्गते चेति-धातिकर्माणि ।

भामती ।

द्रावेव पदार्थाविति । आश्रयको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति । यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं
प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह-पञ्चास्तिकाया नामेति । सर्वपामप्येपामवान्तरप्रभेदानिति । जीवा-
स्तिकायस्त्रिधा-उक्तौ मुक्तौ नियमितद्वयेति । पुटलास्तिकायः पोटा-पृथिव्यादीनि चराण्य भूतानि
स्थानर जलम् चेति । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः, अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । आकाशास्तिकायो
द्वेधा-लोकाकाशोऽनेकाकाशश्च । तयोर्पुरुषां स्थितानां लोकाकानामन्तर्भावी लोकाकाशस्तेषामुपरि मोक्ष-
स्थानगलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवयोरर्थो यथा प्रपञ्चो । आश्रयमर-
निरंतराख्यः पदार्थः प्रवृत्तिस्थिताः प्रपञ्चन्ते । त्रिधा प्रवृत्ति-सम्पन्नं स्थितं च । तत्र स्थितं प्रवृत्ति-
रागः । सम्पन्नप्रवृत्तिं तु सनतिर्जरः । आश्रययति पुरा त्रिपयोर्विन्ध्यप्रवृत्तिरागः । इन्द्रियद्वारा
हि पौन्ययोगीन्द्रियान् स्मृशब्दादिज्ञानमप्येव परिणमन इति । अन्ये तु कर्माण्यामराहः । तानि हि
कर्माणि भिन्नान्य मरन्ति कर्माण्यनुगच्छन्ती याम्यः । मेव हि पाप्रवृत्तिरनर्थहेतुः । मरानिर्जरी च सम्प-
न्नप्रवृत्तिः । तत्र शमश्चादिगुणा प्रवृत्तिः सनः । ना ताम्यस्योत्तमो हार मणोनीति मर दृष्ट्ये । निर्ज-
रमरान्दिताप्रवृत्तिरुपायकदुःखगुणपुण्यप्रमाणहेतुममसिगारोहणादिः । स हि नि जेन पुण्यापुण्य मुग्-
दु गोपयोगेन जययति निर्जरः । बन्धोऽहं कर्म । तत्र धातिकर्म चतुर्भिः । तदया-क्षानार-

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तमाह-पद्येति । आश्रयार्थानामन्तर्भावे मोक्षस्य पञ्चभेदादृमयान्तर्भावे इति विनाशः । सन्तर्गमिन्तराश्र-
यान्तरदर्शेषु विस्तरान्तरमाह-तयोरिति । अस्तीति कायने शन्यत इत्यस्तिकायशब्दः वागिभिरित-
पदार्थनाशो । जीवभासास्तिकायश्चेति कर्मराख्यः । पूर्वन्ते गच्छन्तीति पुटलाः परमाणुसमा-समूहोऽत्र
पृथिव्यादिगुणः । कर्मराख्यः सनः । धर्मास्तिकायः सम्पन्नप्रवृत्त्यनुमेयः शान्तीयमात्रप्रवृत्त्याऽऽनरो-
ऽदुर्गाण्योभर्माऽनुमीयते । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । ऊर्गमनशीलो जीवस्य दहं सम्पत्तिना-
मोऽनुमीयते । आकाशास्तिकायश्चाश्रयान्तरः । उक्तपदार्थानामाश्रयान्तरभेदमाह-सर्वपामिति ।

स्वसमयपरिकल्पितान्वर्णयन्ति ॥

रत्नप्रभा ।

१ तत्त्वज्ञानान् मुक्तिरिति ज्ञानम्—आद्यं कर्म । २ आर्हततन्त्रश्रवणान् मुक्तिरिति ज्ञान—द्वितीयम् । ३ बहुषु तीर्थैकप्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु त्रिशेषानन्यराण मोहनीयम् । ४ मोक्षमार्गप्रवृत्तिप्रकरणम्—आन्तर्यम् इमानि चत्वारि श्रेयोहन्तृत्वाद्—घातिकर्माणि ॥ अथाऽघातीनि चत्वारि कर्माणि—वेदनीय, नामिक, गोत्रिकम्, आयुष्कमिति । १ मम वेदितव्यं तत्त्वमस्तीत्यभिमानो वेदनीयम् । २ एवमाहमस्मीत्यभिमान—नामिकम् । ३ अहमत्र भवतो देशरस्याऽर्हत् । शिष्यश्रेष्ठ प्रप्रितोऽस्मीत्यभिमान—गोत्रिकम् । ४ शरीरस्थित्यर्थं कर्म—आयुष्कम् । ४ अथ वा शुक्रशोणितमिश्रितम्—आयुष्कम् । ३ तस्य तत्त्वज्ञानानुद्बुद्धेऽपरिणामशक्ति—गोत्रिकम् । १ शक्तस्य तस्य द्रवीमात्रात्मककललवुदात्ताया बुद्ध्या यस्यायाश्चाऽऽत्मक क्रियाविशेष—नामिकम् । १ सक्रियस्य जाठराग्निायुष्यामीपद्वनीभाव—वेदनीयम् । तत्त्ववेदानुक्तत्वाच्चान्येतानि तत्त्वावेदकशुक्रपुद्गलार्थत्वाद्घातीनि । तदेतन् कर्माष्टकं जन्मार्थत्वाद्बन्धः आत्मविद्वद्वारेति । इयं प्रक्रिया मानशून्येति योक्तव्यति—स्वसमयपरिकल्पितानिति ॥ स्वीय-

मामती ।

णीय दर्शनानवर्णीय मोहनीयमन्तरायमिति । तथा चत्वार्यघातिकर्माणि । तद्यथा—वेदनीय नामिक गोत्रिकमायुष्कं चेति । तत्र सम्पन्नान् न मोक्षमात्रं, न हि ज्ञानाद्रन्तुसिद्धिरितिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानानवर्णीय कर्माच्यते । आर्हतदर्शनाभ्यासान् मोक्ष इति ज्ञान दर्शनानवर्णीय कर्म । बहुषु त्रिप्रतिपिद्वेषु तीर्थैकैरूपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु त्रिशेषानन्यराण मोहनीय कर्म । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विप्रकर विज्ञानमन्तराय कर्म । तान्मीमानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माण्युच्यन्ते । अवर्तानि कर्माणि, तद्यथा वेदनीय कर्म शुक्रपुद्गलविपाकहेतुः, तद्वि उन्धोऽपि न निश्रेयसपरिपन्थि तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात् । शुक्रपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्मानुगुण नामिक कर्म, तद्वि शुक्रपुद्गलस्याद्यात्म्या कललवुदादिमारभते । गोत्रिकमव्याहृतं ततोऽप्याय शक्तिरूपेणाग्रभ्यस्तम् । आयुष्कं त्रायुः कायति कथयत्युपादनद्वारेत्यायुष्कम् । तान्येतानि शुक्रपुद्गलाद्याश्रयत्वाद्घातीनि कर्माणि । तदेतन् कर्माष्टकं पुरं वनातीति बन्धः । निगडितसमस्तद्वैशतसन्स्यानावरणज्ञानस्य सुप्रेकानान्म्यात्मन उपरि देशाभ्यान् मोक्ष इत्येके । अन्ये तत्त्वगमनशीलो हि जीवो धर्माऽस्तीति कायेन ब्रह्मस्तिमोक्षायदूर्ध्वं गच्छत्येव न मोक्ष इति । त एतं

आनन्दगिरिय—यायनिर्णयः ।

तेषां मानयुक्तिर्ज्ञानस्य सूचयति—स्वसमयेति । जीवास्तिकापेक्षया । बद्धो मुक्तो निवृत्तिद्वय । तत्रार्हमुनिर्निवृत्तिद्वय । इतरे केचित्साधनेर्मुक्ता अन्ये उद्धा इति भेदः । पुद्गलास्तिकाय गोदा । पृथिव्यादिचक्षुरारि भूतानि स्थानर जङ्गम चेति । प्रवृत्तिस्थितिव्यानुवेसौ धर्माऽस्तीति कायास्तौ । आकाशान्तिकायो द्वेया लौकिकाकाशोऽऽौकिकाकाशश्च । लोकानामन्तर्बन्धी आकाशश्च । तदुपरि मोक्षस्यानमलोकाकाश । आत्मनो मिथ्याप्रवृत्तिरक्ता । आत्माग्रयति पुरं ज्ञानजननेन विपर्ययेणानानाविधेन्द्रियप्रवृत्तिरास्तव इत्येके । अपरे तु कर्तारमभियाय्य भवन्त्यागच्छन्तीति कर्माण्यामयमाचक्षते । सम्पदप्रवृत्ती मरनिर्जरी । तत्राऽऽत्मनो यतोदाग्नं सृष्टोतीति सरः शमादिप्रवृत्ति । निशेष पुण्यापुण्य सुखदुःखोपयोगेन जरयतीति नर्जरस्तनशिखारोहणारोहणादि । बन्धो वज्रानीति कर्म तच्चाष्टमिम् । तत्र घातिकर्म चतुर्विधं ज्ञानानवर्णीय दर्शनानवर्णीय मोहनीयमान्तरायमिति । सम्पन्नान् न मोक्षहेतुरिति ज्ञान विज्ञानानवर्णीयम् । आर्हन्मताभ्यासान् मुक्तिरिति ज्ञान दर्शनानवर्णीयम् । बहुषु तीर्थैकप्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु त्रिशेषानन्यराण मोहनीयम् । सम्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तत्र यद्वैशत ज्ञानमान्तरायम् । तान्येतानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माणि । वेदनीय नामिक गोत्रिकमायु-

१ तीर्थैकप्रदर्शितेषु ।

[एकस्मिन्मनसि विद्यमानम्] रत्नप्रभा-भाष्येति-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७९९)

सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति-स्यादस्ति,
स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्याद-
स्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति
चावक्तव्यश्चेत्येवमेवैकत्वमित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति ॥

रत्नप्रभा ।

तत्रमन्त्रमात्रकल्पितानि यथैः । पदार्थानामुक्तानामनेकान्त-व वदन्तीत्याह-सर्वत्रेति ॥ अग्नि-रना-
स्ति-वादिभिर्ब्रह्मधर्मद्वयपादाय वस्तुमात्रे-न्यायं योजयन्ति । समानामग्नि-वादीनां मङ्गलानां समाहारः-
सप्तभङ्गी । तस्या न्यायं न्याय-उदाहरणं मर्त्यत्वना सदेकत्व-पत्र प्रा-ग्व्यक्तानां प्रत्येकं स इति तत्र प्राप्तये
यतो न स्यात् । अतो घट-वादिभिरपि कथं विदस्ति, प्राप्य वादिभिरपि कथं विदस्तीत्येवमेक-
वस्तुमात्रस्यावश्यकमिति भावः । के ते सप्त भगास्तानाह-स्यादस्तीति ॥ स्यादित्यव्ययं निवृत्तप्रति-
पत्त्यै कथं विदधेकम् । स्यादस्ति च-चिदस्तीत्यर्थः । एवमेव इति । १ तत्र वस्तुतोऽस्मिन्-वशाज्जटाया स्यादस्तीति
आद्यो भङ्गः । २ प्रवर्तमान-वशाज्जटाया स्यान्नास्तीति द्वितीयो भङ्गः । ३ क्रमेणोपपत्त्याज्जटाया
स्यादस्ति नास्ति चेति तृतीयो भङ्गः । ४ गुणवदुपपत्त्याज्जटाया नास्तीति शब्दद्वयस्य सदृश-
समशयस्यात् स्यादवक्तव्यं च चतुर्थो भङ्गः । ५ आपचतुर्थमङ्गवशाज्जटाया स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति
पञ्चमो भङ्गः । ६ द्वितीयचतुर्थे-जटाया स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठो भङ्गः । ७ तृतीयचतुर्थे-
जटाया स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तमो भङ्गः इति विभागः । एवमेकत्वमनेक-
त्वमिति ।

सप्त पदार्था जीवादयः सहायान्तरप्रमेदस्त्वन्वयः । तत्र सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतार-
यन्ति, स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्त-
व्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । स्याद-उ-
क्त-गन्ध-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एकस्मिन्मनसि विद्यमानं चतुर्भिः । ममेदं ज्ञातव्यमस्तीत्यभिमानो यदनीयम् । एतन्नामास्तीत्यभिमानो
नामिकम् । अन्यं शि-वस्येति पत्तिर्तोऽस्मीत्यभिमानो गौत्रिकम् । शरीरस्यात्रानिमित्तं कर्माऽऽयुष्मन् । अथ
वा सत्रियस्य श्रीजस्य पारस्पर्यनिरासीद्वृत्तीभावाः शरीराकारपणिनाहेतुर्निरासीयम् । तज्जन्मनि
समि-दीने क-त्रा-पञ्चगम्यायां पुत्रपुत्रास्यथायां चाऽऽरम्भकल्पिणीशोरो नामिकम् । गीतस्य शरी-
राकारपणिनामशक्तिर्गौत्रिकम् । शुक्रस्रोतसिगन्धनिहारे जाने मित्रिणं तदुभयस्यमायुष्मन् । तान्येतानि
शुद्धपुण्याश्रयनादस्तीति कर्माणि । नदेतस्मादिकं बन्धनानि कथं । यदपि दूरीतान्तोऽपि
रूपमन्दादपि व-हेतुं गदयन्ति कथं इति प्रश्नः । आर्तगुणिनां स यतो-वेगिणी मुक्तिरित्यर्थः ।
तथाऽपि कथं वस्तु सम्यग्मनेकत्वमिति-वाशयाऽऽह-मन्त्रेति । स-चित्तनामि-वाशयि वायम् ।
मनानामेकान्तभगानां समाहारः सप्तभङ्गी तस्या नयः । घट-मन्त्रोऽस्मिन् यदस्तीति । मन्त्रस्योत्पत्त्य-
त्वात्तद्वैशेषिकसिद्धान्त-वादा काव्यानि नानमिति प्रत्ययात्तानि तत्त्वनादाननगदानान्न-भवेन
पञ्चतन्मैकत्वमिति भावः । वस्तुनामैकत्वमपि सप्त भङ्गी कथा च प्रमाण-पदोदाहरण-
स्यादिति । स्याद-उ-
सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति । ७ त-
प्रयोगः सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति ॥ क्रमेणोपपत्त्याज्जटाया प्रयोगः समुदायान् । गुणवदवक्तव्यं स्याद-
वा-
समुपदेन गुणस्य सप्तमो भङ्गः इत्येव । सत्त्वादायुक्तमनेकत्वमनेक-
एवमेवेति । यदेवमुक्तवर्तमानमनेक-
२९

अत्राचक्ष्महे ॥ नायमभ्युपगमो युक्त इति ॥ कुतः ॥ एकस्मिन्नसम्भवात्-
न ह्येकस्मिन्धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति

रत्नप्रभा ।

द्वयमादाय स्यादेकः, स्यादनेकः, स्यादेकोऽनेकश्च, स्यादनकथः, स्यादेकोनकथः, स्यादनेनोभ्य-
क्तयः, स्यादेकोऽनेकश्चापत्तव्यश्चेति, तथा स्यान्नित्यं, स्यादनित्यं इत्याद्युक्तम् । एवमनेकरूपत्वेन
वस्तुनि प्राप्तिर्यागादिव्यवहारः सम्भवति । एकरूपत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदास्येति व्यवहारत्रिविधा-
पत्तिः स्यात् । तस्मादनेकान्तं सर्वमिदमेकरूपव्यवहारः इति प्राप्तं सिद्धान्तयति-अत्रेति ॥
यदस्ति, तत् सर्वत्र सर्वदास्येन । यथा-ब्रह्मात्मा । न चैवं तत्प्राप्तयेत्यतो न स्यादिति वाच्यम् ।
अप्राप्तिज्ञानस्या यत्नसम्भवात् । यत्रास्ति, तत्रास्येन । यथा-शशविषाणादि । प्रपञ्चस्तु सम्यगि-
क्षणं दृष्टव्येकान्तवाट एव युक्तो नानेकान्तवादः । तथाहि-किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेना-
कारेणासत्त्वम्-उत आकारान्तरेण । द्वितीये वस्तुनः आकारान्तरमेवाऽऽमदिति वस्तुनः सदेकत्व-
त्वमेव । न हि दूरस्य ग्रामस्य प्रातेरसत्त्वे ग्रामोऽयसन् भवति । प्राप्यासत्त्वं प्राप्तिरत्यन्तपुनः । अतो
यथाव्यवहारः प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमाश्चयेयम् । नाद्य इत्याह-नायमिति ॥ ननु विमतम्, अनेकत्वम्,
वस्तुत्वान्नास्ति इति चेत् । न । घट इष्टानीमम्येनेत्यनुमन्याधात् । किञ्च जीवादपिदार्थानां सम-
भवात् ।

भामती ।

निपातन्तिङ्गन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तयोती । यथा- 'वाक्येऽनेकान्तयोती गम्य प्रतिनिरीपणम् । स्यान्निपा-
तोऽर्थयोगित्वात्तिङ्गन्तप्रतिरूपकः ॥' इति । यत्र पुनरयमनेकान्तयोनकः स्याच्छब्दो न मतेत् स्याद-
स्तीतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् तदिदमुक्तम्-'अर्थयोगित्वात्' इति । अनेकान्तयोतकृते तु स्यादस्ति
कथंचिदस्तीति स्यात्पदार्थकथंचिदर्थोऽस्तीत्यनेनानुक्तं प्रतीयत इति नानर्थक्यम् । तथा च 'स्याद्वाद
सर्वयैकान्त्यागादिव्यवहारः । सप्तमङ्गनवापेक्षो हेवादयत्रिणैषहृत् ॥' किञ्च प्रथमे एतत्तत्र
पातत्रिणि सर्वयैकान्त्यागात् सप्तम्येकान्तेऽयं भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः सन् हेयोपादयमेवाय
स्याद्वाद कथं । तथाहि-यदि सम्बन्धेनैकान्तनस्तत् सर्वथा सर्वथा सर्वत्र सर्वात्मनास्येति न
तदीप्मानिहामास्या कचित् कदाचित् कथंचित् कथंचित् प्रत्येन निरनेन वा प्राप्ताप्रापणीयत्वात्, हे-
वानुपरत्तं । अनेकत्वपक्षे तु कचित् कदाचित् कथंचित् कथंचित् गत्ये हानोपादानं प्रज्ञाना
कथंते इति । तमेव सप्तमङ्गनय दूषयति-नैकस्मिन्नसंभवात् । विमतते-न ह्येकस्मिन्धर्मिणि
परमार्थसति परमार्थमनः युगपत्सत्त्वादीनां धर्माणां परस्परपरिहारमवस्थाणां समावेशः संभवति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नियमं तदीप्ताजिहानाभ्या प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोगादप्रवृत्तिनिवृत्तिश्च स्यात् । अनन्तान्निकृते ॥ कथं-
चित्कथंचित्तेनचिदस्म्यने हानोपादाने प्रेतावना प्रत्यर्थेन तस्मादनेकान्तिकं सर्वमिति मनसितेविमत-
मयो नति मात । पदार्थानां सत्त्वादिव्यवस्थां वास्तवीं व्यावहारिकीं वा न समवतीति निरूप्या-
ऽऽयमङ्गीकृत्य त्रिणां व्यवहारानिरेगमिप्रियं सिद्धान्तयति-अत्रेति । व्यवहारतो वस्तुतो वा नानि-
न्तिकानुसंगन्तु शक्यमिति प्रतिपत्त्येन नन्द स्याच्छब्द-नायमिति । तत्र प्रथमपूर्वकं हेतुमाह-
हन् इति । हेतु विमतं-न हीति । एकरूपस्मिन्नसमावेशासमादानेकातिकृत्यं द्विधाऽप्ययोगा-
देकान्तिकृत्यं च घटादियु तत्त्वतोऽनेकेऽपि व्यवस्थेयं दृष्टयग्राह्यं दृष्ट्याहमि-रसिदेगुक्तं नादि-
मग्राह्यं न तेन विगेर समन्वयमर्थः । विमतमनेकातिकं वस्तुनास्मिन्नादिवदिव्याशङ्क

ध्वनिद्वारितासूपदेष्टुं शक्नुयात् ॥ कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुप-
दिष्टार्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तते ॥ ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति
तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा ॥ अतश्चा-
निर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मतोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् ॥ तथा पश्चा-
नामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्याऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना
स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे, पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिक-
संख्यात्वं वा प्राप्नुयात् ॥ न चेवां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति ॥
अवक्तव्याश्चेन्नोच्चरेन् ॥ उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिपिद्धम् ॥
उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च ॥ तथा तद्वधारण-
फलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनम-
प्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मतोन्मत्तपक्षस्येव स्यात्, न प्रत्या-
यितस्य पक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावः, तथा पक्षे

रत्नप्रभा ।

तथा पश्चानामिति ॥ यदुक्तमवक्तव्यत्वं, तत् किं केनापि शब्देनावक्तव्यत्वं—उत सकृदनेकशब्दागा-
प्यत्वम् । नाद्यः, व्याघातादित्याह—न चेयामिति ॥ उच्यन्ते चावक्तव्यादिपदेरिति शेषः । न द्वितीयः,
सकृदेकपक्षमुपजाहनेकशब्दानामप्रसिद्धेर्निर्णयोयोगात् शेषस्यापि सुखभेदात् । न चार्थस्य सुगुणवि-
द्वधर्मवाञ्छायां धर्तुर्मरुत्वमात्रमवक्तव्यपदेन निगृहीतमिति वाच्यम् । तादृशवाञ्छाया एवाऽनुत्पत्ते-
रिति । किञ्च विरुद्धानैकपक्षान्निवारणनाश इत्याह—उच्यमानाश्चेत्यादिना ॥ इति च प्रलप-
नित्यन्वयः । अर्हमिति शेषः । अनामपक्षस्येव गतगतः स्यात् । नासपक्षस्येवार्थः । इतश्चाऽस्त-
ङ्गतोऽनेकान्तगाद इत्याह—स्वर्गेति ॥ किञ्चाऽनादिसिद्धोऽर्हमुनिः । अन्ये तु हेतुनुष्ठानान्मुच्यन्ते ।
अननुष्ठानादप्यन्त इत्यार्हततन्नाववृत्तस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रिविधनिपमोऽपि न स्यादित्याह—

भामती—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नुपपत्तिमुक्त्वा प्रवृत्तिरपि सुमुक्षूणामुक्तेत्याह—कथं वेति । अनिश्चयेऽपि कृप्यादावित्र प्रवृत्तिमार्ग-
क्याऽऽमुष्मिन्नहेतौ निश्चयादन्ते न प्रवृत्तिरित्याह—ऐकान्तिकेति । निश्चयं विनाऽपि सर्वत्रोक्या प्रवृत्तिः
स्यादित्याशङ्क्यानिर्धारितार्थशास्त्रकर्तुः सर्वज्ञत्वासमतेर्भवमित्याह—अतश्चेति । सतत्पदार्थनियमवपञ्चाति-
कायनिपमोऽपि नास्तीत्याह—तथेति । पञ्चत्वसंख्यानियममावे फलितमाह—इत्यत इति । किञ्च, सद्धि-
तानां प्रपञ्चितानां च पदार्थानां सर्वथा शब्दैरेवाव्यक्त्य केनचिदेति विरुध्य घटादेस्तत्तद्व्याख्यायेऽपि
सम्भादिशब्दागम्याव्यादायमुपेत्य द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । काऽनानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—उच्यन्ते चेति ।
ननु सत्त्वादिरूपेण निर्गण्यमावाद्यमानानामपि स्यादवक्तव्यमिति न व्याहृतिर्केन निर्धारणपूर्वकत्वेऽपि
तथैकेयनिर्धारणादवक्तव्यत्वसिद्धिस्तत्राऽऽह—उच्यमानाश्चेति । चक्रागे विप्रतिपिद्धमिदं येनदुर्ग-
णार्थः । सत्त्वाद्यनेकान्तिकव्यवधारण निराकृत्य तत्पक्ष मय्यदर्शनं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनं चापि
नास्ति वेति विरुक्त्यमानं स्यादस्ति स्याज्ज्ञानोपि प्रत्यक्षज्ञानो न स्यादित्याह—तथेति । इतश्चासगा-
गार्हं मनमित्याह—स्वर्गेति । किञ्चाऽजिगृक्षो नित्यमुक्तोऽनादिसिद्धो जीवः कश्चिद्वेत्तुनुष्ठाना-
न्मुच्यन्तेऽप्यस्तदमावाद्यन्त एवमर्हते मते निश्चिन्यमागानामेषां तथान्वयमिति न वेति विरुक्त्यमानं

शरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न
कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् ॥ पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नपु
त्तिकाशरीरे मग्मीयेत ॥ समान एव एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमार्यो
वनस्याविरेषु दोषः ॥ स्यादेतत् । अनन्तावयवो जीवः तरय त एवाव-
यवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकासेयुरिति । तेषां पुनरन-
न्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिविहन्त्येते वा न वेति वक्तव्यम् ॥
प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन् । अप्रतिघा-
तेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवरया
णुमात्रत्वमसङ्गः स्यात् ॥ अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवा
नामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥

रत्नप्रभा ।

गजशरीराव्यापिगतात्सर्वम् । शरीरैकदेशो निर्नीय स्यादित्यर्थः । पुत्तिकादेशे कृत्स्नो जीवो न
प्रतिशेत् । देहाद्वहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किञ्च बालवृद्धमात्रं शास्त्रात् तत् स्पष्टं युक्तं
कचित् स्यादिति कृत्स्नदेशं सन्तीव न स्यादित्याह—समान इति ॥ यथा—दीपावयवानां घटे
सक्तोच, गेहं निवास, तथा जीवानयवानामिति । देशमानत्वनियमं शङ्कते—स्यादिति ॥ दीपाश-
वज्जीपाशा भिन्नदेशा एव देशा वेति निरूप्य आद्ये अपदेहाद्वहिरपि जीवः स्यादिति दूषयति—
तेषामित्यादिना ॥ दीपस्य तु न घटाद्वहिः सत्त्वम् । अग्निकानयवानां विनाशान् । द्वितीयं दूष-
यति—अप्रतिघात इति ॥ अवयवानां नित्यत्वं चासिद्धम् । अन्तर्गतां पाणवदित्याह—अपि चेति ॥
॥ ३४ ॥ एवं जीवानयवा नित्या इति मते दहमानन्तं निगस्तम् । सम्प्रति नीयस्य कचिदेव

भामनी ।

तदा न तत्र कृतं पुत्तिकाशरीरे मर्षयतेत्यत्रात्सर्वमात्मनः । सुगममयत् । चोदयति—स्यादेतत् ।
अनन्तावयव इति । यथा हि प्रदीपो घटमहाहर्म्योदरगतीं सक्तोचप्रकाशयानेन जीवोऽपि पुत्तिकाह-
स्तिदेशयोरित्यर्थः । तदेतद्विज्ञेयं दूषयति—तेषां पुनरनन्तानामिति । न तान्प्रदीपोऽनं निन्दानं
भविष्यतीति । अनि यत्प्रसङ्गात् । विज्ञातारो हि प्रदीपावयवः, प्रदीपावयवयोः प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधयोः,
तस्मादनित्यत्वाच्चस्य नाभ्यस्यो जीवस्तदनयमाश्चाभ्युपेयव्या । तथा च निरूपयित्वा दूषणमिति । पक्ष
जीवानयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह—अपि च शरीरमात्रेति ॥ ३५ ॥ शङ्कापूर्वं मृता-

मानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तस्मिन्ननन्तर्भूतस्ततो बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किञ्च, कौमारे मय्यपारमाणो जीवस्तान्ध्र-
स्याविरे च न कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुयादित्याह—समान इति । यथा प्रदीपो घटप्रासादोदरे वर्तमानं सरो-
चनिवासवानेन जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेशयोरित्याह—स्यादिति । दीपावयवानां प्रकाशशोभं नाद-
यतिनश्च दीपस्य प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधयतोऽनित्यत्वाच्चित्यात्मदृष्टं तत्वासिद्धिरिति मत्वा निरूपयति—तेषां
मिति । भावः दहाद्वहिरपि जीवोऽपि नित्यत्वात्—प्रतिघात इति । एकावयवदेशेऽपि तथैवावयवा-
नामावस्थाननिग्रहमात्रं परमाणुनियमो नाऽऽनन्ति स्यादिति त्रितीयं प्रत्याह—अप्रतिघातेऽपीति । जीवा-
वयवानामानन्त्यमङ्गीकृत्योक्तं च तदपि नास्तीत्याह—अपि चेति । परमात्मवदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एकस्मिन्नसमवायिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७३५)

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवायवा उपगच्छन्ति, तत्तुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत, तत्राप्युच्यते-

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते ॥ कुतः ॥ विकारादिदोषप्रसङ्गात्-अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिश्मापृथ्यमाणस्यापञ्चीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यम् । विक्रियावत्त्वे च कर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत ॥ ततश्च बन्धमोक्षान्पुण्यमोक्षमाध्येत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्याल्लघुवत्संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति ॥ किञ्चान्यद्वागच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायिधर्मवत्त्वादिवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् ॥ न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति ॥ किञ्चान्यद्वागच्छन्तश्चेते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति, अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति

रत्नप्रभा ।

पृष्ठस्या अवयवाः, अयं त्वागमापायिन इति शङ्कते-अयेति ॥ बृहत्तुलकापात्री जीवस्याऽऽवयवागमापाया-यां देहमानमिदं यथे । मृतेण परिवर्तते- तत्रापीति ॥ आगमापायी-पर्यायः । किञ्चागमापायिनानमयवानामात्ममस्ति न वा ? आद्ये आह-विकारादिदोषेति ॥ सोऽसौ जन्ममोक्षान्पुण्यमप्यन आह-कर्माष्टकेति ॥ व्याख्यातमेतत् [व्या. म. २।२।३१] । आद्यकल्पे दोषान्तरं यदन्तःकालान्तरमादाय रूपमिति-किञ्चेति ॥ अत्रिष्ट-स्थायीयस्य दुर्लभत्वादात्मज्ञानाभावाच्च मुक्तिरित्यर्थः । यथा दीपावयवानामात्मत्वेन, तथाऽऽवयवानामात्मत्वादात्मज्ञानाभावाच्च मुक्तिरिति वाह-किञ्चेति ॥ सर्वजीवमात्रेण प्रतिजीवमात्रेणो नेत्यर्थः । किञ्चात्मन जागतापयिशीलावयवे नानि कियत्त भवती ।

नान्यत्रावयवा-अथ पर्यायेणंति । तत्राप्युच्यते-न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । कर्माष्टकमुक्तं शानारणीयादि । किञ्चात्मनो निवृत्त्यापुण्यमे आगच्छतामपगच्छतां नावयवानामि-आत्मद्वितीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्तत्तुलकापात्रीवयवोपगमापगमा-या जीवस्य देहपरिमाणत्वाऽऽदिदेहाह-अयेति । चागीतत्वेन मृतादेहे-तत्रापीति । प्रतिज्ञा विज्ञाने-न चेति । प्रभूति हेतुमाह-तुन इति । विरागप्रमदप्रवृत्ति अवयवेति । आत्मन समुद्रादिद्विजिवावयवमिदमेवमात्राऽह-विज्ञियेति । भगिन्यत्र प्रमममेव । निराह-ततश्चेति । तदर्थं तदपुण्यम दर्शयति-कमेति । न चाऽऽत्मनोऽननये सुतोऽप्युपगमो वन्मोक्षान्पुण्यमोक्षमात्रम् । न हि तौ व्याप्ती तद्वारे वन्मोक्षान्पुण्यमोक्षमात्रम् चानादि राजानि-त्यर्थः । आदिशब्दमनिरुद्धमाह-किं चेति । यस्याऽऽत्मा नावयवमात्रमात्रवत्त्वमेव नान्यत्रावयवो य ? आद्येऽह-विभागमात्रायां तेषामात्मन तद्देहस्य या वन्मोक्षप्रमदप्रवृत्ति विज्ञियेति ॥ प्रमाण-आगच्छतामिति । वन्मोक्षं परोक्षमाह-ततश्चेति । तस्य विरोधोपगमापाया नानामात्रावयवमिति वाह-न चेति । आद्ये वन्मोक्षोपगमापाया-किञ्चेति । अत्राप्युच्यते-न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । किञ्चात्मनो निवृत्त्यापुण्यमे आगच्छतामपगच्छतां नावयवानामि-आत्मद्वितीय-न्यायनिर्णयः ।

वक्तव्यम् ॥ न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुर्भूतेषु च निलीयेरन् ॥ अभौति-
कत्वाज्जीवस्य ॥ नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवय-
वाधारो निरूप्यते ॥ प्रमाणाभावात् ॥ किंचान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं स
त्यात्मा स्यात् ॥ आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाण-
त्वात् ॥ अत एवमादिदोषप्रसङ्गान्न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन
आश्रयितुं शक्येते ॥ अथ वा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उप-
चितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकात्स्न्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चो-
दितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यता
न्यायेनात्मनो नित्यता स्यात् ॥ यथा रक्तपटादीनां विज्ञानानवस्था-

रत्नप्रभा ।

आयान्त्यययरा ; कियन्तोऽपयन्तीत्यज्ञानादात्मनिश्चयामात्रादनिर्माक्ष स्याद्विवाह-किंचति ॥ अपि
चानयनारन्धानयनिने जीरस्यानित्यत्वम्, अयनममरुत चास्तत्वम्, आयनस्य यावद्वयययतिने
यकिञ्चिदययपायेऽपि सय शरीरस्याचेतनत्वं, गोत्वम् प्रत्येक समातौ एकरिमन् गरीर आत्मना-
नात्य स्यात् । अतो न देहपरिमाणत्वसानयने आत्मन इत्युपसहरति-अत इति ॥ सूत्रस्यार्थांतर-
माह-अथ वेति ॥ स्थूलभूतशरीरप्रमाणत्वात्पर्याक्तिद्वारेणाऽऽत्मानित्यतायामुक्ताया सुगतयत् स-तान-
रूपेणाऽऽमनित्यतामाशक्याऽनेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः ॥ पर्यायेणेति । अस्य व्याख्या-स्रोत इति ।
देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चाऽनवस्थानेऽपि-नाशेपि, स्रोत-प्रवाह । तदात्मरूपाऽऽत्मव्यक्तिमतानप्य
नि यतयाऽऽमनित्यता स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति ॥ सिग्-यज्ञ विगत येय । ते प्रसिचो दिग-
भामती ।

यत्ताऽनिरूपणं चात्मत्रानामात्रान्तापर्यं इति भावः । अत एवमादिदोषप्रसंगादिति । आदि-
प्रहणसूचित दोष तूम् । किंचैत जीवावयवा प्रत्येक वा चेतयेन् समूहे वा । तेषां प्रत्येक चैतन्यं
बहुना चेतनानामेकाभिप्रायवन्वियमाभावात् कदाचिद्विस्मदित्रकियतेन गरीरमुन्मयेत । समूहचैतन्ये तु
हन्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरस्य द्वित्रावयवशेषो जीवो न चेतयेत् । निगलितग्रहसमूहितया समूहस्याभावात्-
पुत्तिकाशरीरे इति । अयवेति । पूर्वमूत्रप्रसजिताया जीवान्निष्पत्ताया यौद्धनस्ताननिष्पत्तामाशक्येद सूत्रम्-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रत्याह—न हीति । द्वितीयंऽपि प्रतिव्रीहमसाधारणं संसाधारणो वेति विकल्पं दूषयति—नार्पति । तथा चाऽऽमज्ञानामानादमुक्तिरेत्येव । अययाना नाऽऽमममयमिनस्तु तथा नमिति मन प्रत्याह—किंचेति । एव सत्त्वात्मनोऽयमिति सर्वाति यावत् । तत्र हेतुमाह—आगच्छतामिति । किंच, प्रत्येकमययानं न चेतयेन्नेकामिप्रायन्वानियमात् । हिन्द्वामिप्रायतया हिन्द्विप्रक्रियत्वेन शरीरोन्मयनप्रसङ्गः । न चाययमममस्य चैतन्यं तस्य मेदामेदाम्या दुर्मरणवादिति मयाऽऽह—अत इति । प्रसारणकारणौ पञ्चमीम्यामुक्तौ । प्रसारान्तरेण मयमस्तारयति—अथ वेति । तदेव दर्शयति—पूर्वेणिति । आत्माकार्म्यमूत्रेण प्रसजिता तदनित्यता सताननि यतया मुगतपराहर्तव्यामाश्रयं मयमिष्ये । पर्यायेण शरीरव्यक्तिमेदेन परिमाणस्याऽऽमनिष्ठस्यैकस्यम्यानवम्यानादनममिनपरिमाणस्याऽऽमनोऽनित्यत्वे शक्तिरेऽपि श्रोतोरूपेण तत्परिमाणस्य च य सतानन्तम्य नित्यत्वे न्यायस्तेनेति यावत् । व्यतीनामनित्यत्वेऽपि सताननित्यत्वे दृष्टन्त—यथेति । सिगम्र सिगतं येम्यन्मं रिमिचो त्रिसतानन्तोपामपि पुचिकादहह्मिदहादाता मपमिगमम्यानवम्यसत्वेऽपि तन्मनाननित्यत्वेनाऽऽमनियन्माश्रय सूत्रमि

नेऽपि तत्सन्ताननित्यता, तद्वद्विसिचामपीत्याशंक्यानेन सूत्रेणोत्तरमु-
च्यते ॥ सन्तानस्य तावद्वस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसंगः ॥ वस्तुत्वेऽप्या-
त्मनो विकारादिदोषप्रसंगादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते
जैनेस्तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसंगादविशेष-
प्रसंगः स्यात् ॥ एकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरान्त-

रत्नप्रभा ।

मराः, तेषामिष्यते । "पर्यायात्" सन्तानादप्यात्मनित्यत्वस्य "अविरोधः" इति "न च" । कुतः । "वि-
कारादिभ्यः" सन्तानस्यावस्तुनः आत्मत्वे शून्यवादः । सन्तानस्य वस्तुत्वे सन्तानन्यतिरेके च कूटस्या-
त्मवादः । अनतिरेके जन्मादिविकारो विनाशो मुक्त्यमान इत्युक्तदोषः प्रसङ्गात्सन्तानात्मपक्षोऽनुपपन्न
इति सूत्रार्थः ॥ ३५ ॥ यः सूत्रं वा, सूत्रं वा—देहं गृहानि तदेवपरिमाण एव जीव इति नियम
दूरयति—अन्येति ॥ अन्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितोर्नित्यत्वं दर्शनादुभयोरप्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रम-
द्वादविशेषप्रयोगात् नित्यपरिमाणानां साम्यं स्याद्विरुद्धपरिमाणानामेकरूपयोगादिति सूत्रप्रयोजना । आद्य-
मध्यमपरिमाणे, नित्ये, आत्मपरिमाणत्वादन्त्यपरिमाणम् । न चाप्रयोजकता । परिमाणनाशे स्यात्त-
नोऽपि नाशादन्यपरिमाणनित्यत्वायोगादिति भावः । परिमाणत्रयसाम्यापादनकृत्माह—एकेति ॥

मामती ।

'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः' । न च पर्यायात् परिमाणानवस्थानेऽपि सन्तानाभ्युपगमेना-
त्मनो नित्यत्वादविरोधो बन्धमोक्षयोः । कुतः । परिणामादिभ्यो दोषेभ्यः । सन्तानस्य वस्तुत्वे परिणाम-
स्य तत्त्वमन्यदन्त्यत्वादिशेषप्रसङ्गः । अवस्तुत्वे चादिग्रहणमूचिनो नैरात्म्यापत्तिदोषप्रसङ्ग इति । तिस्रो
विरक्तानां ॥ ३५ ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः । एव हि मोक्षावस्थामपि जीवपरि-
माण नित्य मयेत्, यद्यभूता न मयेत् । अभूत्वा भाविनामनित्य वाद् घटादीनाम् । कथं चाभूत्वा न
मयेदपि प्रागप्यामीत् । न च परिमाणान्तसारोऽसूत्रं मयि नर्हति । तस्मान्दन्त्यमेव परिमाणं पूर्वमप्या-
मीदित्यभेदः । तथा चैकशरीरपरिमाणनेन स्यान्नोपचितापचितशरीरान्ति, शरीरपरिमाणान्मुपगममप्या-
पादादिति । अत्र चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वं तद्वत्तादिति योजना । एकशरीरपरिमाणनेवेति च दीप्यम् ।
द्वितीये तु व्याख्याने उभयोरवस्थावस्थितयोर्नित्यत्वं योजना । एकशरीरपरिमाणता न दीप्या, त्रिविकारपरिमाणता-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्वाहः ।

त्वाह—तद्वद्विति । तदेव विद्योति—सन्तानस्येति । पर्यायशब्देन प्रमाणावस्थानाम् । सन्तानो
गृहणे तन्निमित्तत्वादि नाऽऽमनित्यम् । तस्य हि वस्तुत्वमवस्तुत्वा वा । द्वितीये शब्दात्तन्निमित्त-
मुक्त्या प्रथमं ॥ ३५ ॥ वस्तुत्वेऽप्यात्मि । ॥ हि सन्ताननित्योऽपि तन्निमित्तो नाऽऽमेदं प्रविदेह परिमाणमेदानां
भाविनामनित्यत्वात्कार्यं नानित्यत्वात्तद्विभज्यमानस्यापि तथान्वयः । मेदे तन्तानावस्थानाद्विभजेन
तद्वद्विभक्तिरादिग्रहणमप्यनित्यत्वं सन्ताननित्यत्वात् यद्युच्यते तस्यानुपपत्तिरिति । इति शब्दः सूत्र-
स्यान्त्यावस्थानित्ये ॥ ३५ ॥ इतोऽपि न जीवस्य प्रमेणोपचितापचितपरिमाणवन्निवाह—अन्येति ।
सूत्रं व्याख्याते—अपि चेति । जीवपरिमाणं तन्निमित्तं नित्यं व्याप्तिभूतिनाह—अन्यस्येति । सन्त-
ननुमानमाह—तद्वद्विति । विना नित्यं जीवपरिमाणं तन्निमित्तं नित्यं ननुमानादविशेषप्रमाणं, सदा जीवस्य-
युक्तं प्रकटयति—एकेति । उपचितापचितयोरेकरूपता वदानेकानुमानादित्येति शब्दः । पूर्वमप्या-

रप्राप्तिः ॥ अथ बान्धवस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थ-
योरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात् ॥ तत्तद्व्याविशेषेण सर्वदेवाणाम-
हान्वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः ॥ अतश्च सीगतवदाह-
तमपि मतमसंगतमित्युपेक्षितव्यम् ॥ ३६ ॥ इत्येकास्मिन्नसम्भवा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ (७) ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्कथमवगम्यते ॥

“प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा इष्टान्तानुपरोधात्” [व्या० सू० १।४।२४]

“अभिधयोपदेशाच्च” [व्या० सू० १।४।२५] इत्यत्र प्रकृतिभावेना-
धिष्ठानभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापित-

रत्नप्रभा ।

अन्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः । विषमशरीरप्राप्तायात्मनस्तत्परिमाणत्वे परिमाणत्रयमाप्नुमा-
ननिरोधादित्यर्थः । पूर्वं कालत्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्यान्वदृष्टान्तेन निष्पत्त्यनुमाय साध्यमापादितम् ।
सम्प्रत्यक्षस्य तुक्तपरिमाणस्यापुत्रावबूढत्वयोरप्यतस्त्वेनाऽवस्थितेस्तदेवावयवमाधमप्यमन्तज्योरपि नि यवाव
स्यात् । प्रागसतो नियत्वायोगात् । तथा चाधिदेवः कालत्रयेऽपि जीवपरिमाणमेव इत्याह—अयं वेति ॥
तस्माद् आन्त्येकशरणक्षपणकसिद्धान्तेनाऽक्रियः समन्वयस्येति सिद्धम् ॥ ३६ ॥ (६) पत्युरसामञ्जस्यात् ।
द्विचित्तकेशमतनिरास्तान्तर जटाधारिणमतं बुद्धिस्थ निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह—इदानीमिति ॥
सामान्यत ईश्वरनिवास एवान किं न स्यादिति शङ्कते—तदिति ॥ स्वोक्तिविरोधान्नैवमित्याह—प्रकृतिश्चे-
त्पादिना ॥ प्रतिष्ठापितत्वात् केनञ्जनेत्तत्प्रतिषेधोऽन्यत् इत्यन्वयः । ब्राह्मो विरजोऽभिध्याहार
इति तस्य सः—तथा ; अद्वितीयमत्रप्रकृतिकं जगदिति यतो वेदान्तसमन्वयस्य कर्मवैधरो न प्रकृति
रिति शैनाद्रन्तेन निरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे तन्मतस्य मानमूलगद्विरोधे सति वेदान्तोक्तादय-
नसासिद्धिरिति फलमभिप्रेय सत्त्वासत्त्वयोरैक्यासम्भवनत् कर्तृ योपादानत्वयोरप्येक्यासम्भवात् फलैरे-

मामती ।

मात्रमनुर्महान् वेति निवैकः ॥ ३६ ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् । अविरोधेश्वरकारणवादोऽनेन निषिध्यत
इति । अमन्निवृत्त्यर्थमाह—केवलेति । सारययोग्यपाश्रया हिरण्यमैतज्जिह्वमृतयः । प्रधानमुक्तम् ।

आनन्दगिरि—वाचनिर्णयः ।

स्थितशब्दे नि यस्त्वेनोक्तोऽनिर्लोपश्चेश्वरपरिमाणनोभयो परिमाणयोर्नियतप्रसमादिति च हेतुः ।
इदानीं शरीरान्तरेणैव मोक्षज्ञात्वीनस्य परिमाणस्याग्रन्यतत्वाद्भुमयोरपि पूर्वयोरनस्योर्देहापेक्षा विना
जीवस्यावस्थितपरिमाणत्वसमानां शरीरपरिमाणस्य नियतिशेषेण तस्याप्यणुत्व महत्त्व वा स्यादिति
व्याख्यान्तरमाह—अयं वेति । स्मितो न देहपरिमाण आत्मत्वानुक्तवदित्यर्थः । आत्मनो देहपरिमा-
णत्वायोगे फलितमाह—अतश्चेति ॥ ३६ ॥ (६) ॥ द्विचित्तकेशमतनिराहृत्य जटाधारिणेश्वरमत-
निराचष्टे—पत्युरिति । सत्त्वासत्त्वयोरैक्यायोगवदधिष्ठान्तोपादानयोरपि नैव यो गोऽस्तोपाशक्य
तात्पर्यमाह—इदानीमिति । अविरोधेश्वरकारणवादिनिषेधमन्निवृत्त्यर्थमाह—केवलेति । अविरोधेनै-
रीश्वरकारणत्वमत्र निषिध्यते न तस्य निमित्तत्वमात्रमिति शङ्कते—तदिति । स्वोक्तिविरोधान्नैवमि-
त्याह—प्रकृतिश्चेति । न केनञ्जनीश्वरस्य कारणत्वाभिप्रेयं प्रहतिमूत्र निषिध्यते किं स्वमिथ्यासूत्रमनीलि
न नाऽऽह—अभिधयेति । प्रतिष्ठापितत्वाद्भुततात्पर्यवीरिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकदाता । म्कोऽप्यति-

त्वात् । यदि पुनरविशेषेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिपिध्येत, पूर्वोक्त-
रविरोधाद्व्याहृताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत । तस्मादप्रकृति-
रधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितवह्ने-
कत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिपिध्यते । सा चेयं वेदब्राह्मेश्वरकल्पनाऽने-
कमकारा । केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुष-
योरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः । इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरु-
षेश्वरा इति ॥ माहेश्वरास्तु मन्यन्ते-कार्यकारणयोगविधिदुःस्वान्ताः-
पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणाद्योपदिष्टाः । पशुपतिरी-
श्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति ॥ तथा वैशेषिकादयोऽपि-

रत्नप्रभा ।

श्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नयान्तरमतमेदमाह-सा चेति ॥ शेषरा-सांख्याः । सांख्यशब्दार्थः-चत्वारो
माहेश्वरा-शेषाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति । सर्वेऽयमी माहेश्वरप्रोक्तागमा-
नुगामित्वान्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं महदादिकम् । कारणं प्रमानमीश्वरश्च-१ योगः-२ समाधिः-
३ विधिः-४ त्रिप्रेतगणनानादिः-५ दुःस्वान्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । पशवः-जंवाः तेषां
पाशः बन्धस्तत्राशायेपर्यः । पाशुस्तत्रागमप्रामाण्यात् पशुपतिनिमित्तमेवेति मतमुक्त्वाऽऽनुमानिकेष्व-
रमतमाह-तथेति ॥ विमत, सकर्तृक, कार्यत्वाद्, घटपदिति वैशेषिकाः कर्तारमीश्वर साधयन्ति ।
कर्मकट मपरिकरामिहदावृक, काष्ठान्तरामनिकटत्वात् सेवाफलवदिति गौतमा दिगम्बराश्च ।

भामती ।

दृक्शक्तिः पुरुषः प्रत्ययानुपपद्य । स च नानाहेतुकर्मविशेषाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रमान-
पुरुषाम्यामन्य । माहेश्वराश्चत्वारः-शेषाः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । चत्वा-
मानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यदीति । सूत्रहतो विद्वदर्थेषादित्य परितर्हन् फलितमाह-तस्मादिति । तन्निराकरणं किमर्थमि-पा-
शक्यं प्रज्ञात्मैकत्वं दृष्टीकर्तुमित्याह-वेदान्तेति । एतेनाधिरूपणस्य पञ्चमुक्तम् । अद्वितीयवाङ्मनो
जगत्सर्गं क्षुरतः समन्वयस्य केन्द्रमभिप्रेतिश्वरो जगतो नोपादानमिति माहेश्वरादान्तेन विरोधोऽस्ति न
वेति तद्व्यामाणिकत्वज्ञान्त्याम्यो सन्देहे पूर्वपक्षयनि-सा चेति । माहेश्वरमनिराकरणेन समन्वय-
विषयत्रयान्तरमवस्थाप्य दृष्टीकरणात्मादादिमग्नयः । पूर्वपक्षे तन्मतस्य प्रामाणिकताविरोधे समन्वयासि-
द्धेर्ज्ञानात्मैक्यासिद्धिः । मित्तान्तं तस्य ज्ञानत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभामने समन्वयमिद्वेरेक्यसिद्धिः । ईश्व-
रकल्पनाया मद्प्रकाराख्ये हेतु सूचयति-वेदेति । ज्ञानराशे वैधर्म्यैः कर्षणरतस्य यच्चिद्विज्ञानं तत्तत्प्रमाण-
त्वात्परिणामनारात्म्यवदित्याह-चेचिदिति । प्रधीया इति प्रमानस्यापिवात्पात्रमानपुरुषाभिप्रेतिश्वरो-
ऽस्माभिरपि गृह्यते तत्राऽऽह-इतरेति । चत्वारो माहेश्वराः, ईश्वराः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः,
कापालिकाश्च । ते सर्वे माहेश्वरप्रणीतागमप्रामाण्यापेक्षया निमित्तमीश्वरमिच्छन्तीत्याह-माहेश्वरास्त्विति ।
कार्यं प्राधानिकं महदादि । कारणं माहेश्वरः । योगः समाधिः । त्रिगुणित्तगमनानादि । दुःस्वा-
न्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । ते किमर्थमीश्वरेणोक्तत्वात्तत्राऽऽह-पश्चेति । पशवो जीवात्मनो पाशो
बन्धनं तदिमोक्षो दुःस्वान्तस्तदर्थमिति यावत् । बुद्धमहातदेधिष्ठातृत्वेनम्य बुद्ध्यादिपार्थे निमित्त-
त्वमात्रदृष्टीश्वरोऽपि जगदधिष्ठाता निमित्तमेव नोपादानवेरम्योपनिषदादिति मत्वाऽऽह-पशुपति-
रिति । वैशेषिकेनापि कतिपयमनुगतत्वानि सूचयन्ति-तथेति । विमतमुपादानादपरोक्षज्ञानरत्न्य कार्य-

केचित् कथञ्चित्स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वरमिति ॥ अत उक्त-
रमुच्यते—“पत्युरसामञ्जस्यात्” इति । पत्युः ईश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधि-
ष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते ॥ कस्माद् ॥ असामञ्जस्यात् ॥ किं
पुनरसामञ्जस्यम् ।

रत्नप्रमा ।

ज्ञानेश्वर्योर्कार्यः, कचिद्विश्रान्तः, सातिशयत्वात्, पाणिमाण्डवदिति साम्यसौगतपातञ्जल इति मन्वोक्तम्-
केचित् कथञ्चिदिति ॥ सिद्धान्तयति—अत इति ॥ आगमादिना निर्दोषेश्वरसिद्धेः कथं दोषनस्त्वनि-
त्याह—किमिति ॥ न तान्त् स्वस्वागमादीश्वरनिर्णयः । आगमानां निर्मृष्टत्वेनाप्राप्त्यात् । न च
सर्गद्वयान् मूढम् । तत्र मानामात्रात् । न चागम एव मानम् । आगममानत्यनिश्चये मूढनिश्चय-
स्तनिश्चये तनिश्चय इत्यन्योऽन्याश्रयात् । न च पुरुषप्रवृत्ता स्वतो मानव युक्तम् । नियो विरोधेन तत्त्वा-
व्यवस्थानाच्च । नाप्यनुमानादीश्वरः सर्गद्वयः कर्त्तृत्वमिति निर्णयः सम्भवति । अनुमानस्य दृष्टानुसारित्वेन
दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात् । तथा च लोके यादृशाः कर्त्तारो दृष्टास्तादृशा एव जगत्कर्त्तारो राग-
द्वेषादिभन्तः सिद्ध्युः । यदि लोके मित्रिप्रासादादिकर्तुरेकपाद्यदर्शनेऽपि जगत्कर्त्तारं लाघवादेकं
नित्यज्ञान निर्दोषत्वं च कल्प्येत, तर्हि ब्रह्मोपादानात्मनि कल्प्यमात्रम् । कर्तुर्ब्रह्मोपादानत्वेन लाघ-
वात् । अन्यथा स्वतन्त्रप्रधानपरमात्माद्युपादानकल्पनागौरवात् । अदृष्टत्वाच्चेत् कर्तुर्ब्रह्मोपादानत्वसिद्धिरे-
कत्वादिकमपि न सिध्यत् । अस्माकन्वयौद्देश्येनया स्वतः सिद्धप्रमाणमात्रया ध्रुवा म्वप्रमेयप्रोधने
दृष्टान्तानपेक्षया मन्वयेन लौकिककर्तृनिर्णयतादृशित्यैक्योपादानान्यकसर्वनिर्दोषेश्वरनिर्णयः । निर्णीतं च
तस्मिन् धर्मिप्राहकमानावाधानं रागादिदोषापादानम्यावकाश इत्यानुमानिकेश्वरादिभ्यो वैषम्यम् । तद-

मामती ।

रोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायितया महेश्वराः । कारणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं महदादि ।
योगोऽर्थोकारादिध्यानधारणादिः । मित्रिस्त्रिपञ्चानानादिर्द्वैतचर्यान्मानः, दुःखान्तो मोक्षः । पञ्च
आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तः । एव तेषामभिप्रायः—चेतनस्य खञ्जप्रिष्टातु कुम्भ-
कारादेः कुम्भादिकार्यं निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि । तस्मादिहापीश्वरोऽभिष्टाता जगत्कार-
णानां निमित्तमेव, न तूपादानमन्येकस्याभिष्टातृत्वाभिष्टेयत्वविरोधादिनि प्राप्तम् । एव प्राप्तोऽभिर्णयने-
पत्युरसामञ्जस्यादिति । इदमत्राकूतम्—ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमात्रमागमाद्वैद्येन प्रमाणान्तराद्वा ।
प्रमाणान्तरमन्यनुमानमर्थापत्तिर्या । न तान्द्रागमात्, तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनपरमादित्य-
सङ्गदयं दितम् । तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयम् । तत्रानुमानं तत्रान्न सम्भवति । तद्वि दृष्ट-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

त्वाद् घटवदिति वैदोषिकाः । कर्मकृत् सप्रदानायमित्तप्रदातृक कर्मकृत्त्वात्वेवाकृत्त्ववदिति नैयायि-
कदिगम्बरौ । सौगतास्तु सास्यानुमानेनैव तदस्यमीश्वरमास्थिताः । एव महेश्वरमनस्य प्रामा-
णिकत्वाच्चदोषः समन्वयस्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—अत इति । पूर्वोक्तिकाग्राज्यपदमप्याह य साध्य-
योगाग्रपेक्षकत्वादादृशत्वेन मूत्र योजयति—पत्युरिति । ईश्वरस्य निमित्तत्वमात्रे मानसिद्धे ईश्वरसि-
द्धिरप्याह—किमिति । तस्य तन्मात्रत्वमागमानान्तराद्वा । नाऽऽप्यन्योऽप्यकारणत्ववादिताया
दर्शिनत्वात् । मानान्तरमन्यनुमानमर्थापत्तिर्या । आद्ये चेतनस्य द्रव्यं प्रति निमित्तत्वमात्रं लोके दृष्ट-
मिति मद्राज्यमात्रमीश्वरः कर्त्तुः वैषम्यसङ्गिणो रागादिमत्त्वदृष्टेर्नदपि तस्मिन्कल्पमिदमामञ्जस्य स्यादि-

पञ्चसामग्र्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्ये-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (७४१)

ह्रीन्मध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभिदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषमसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेत् ॥ न ॥ कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात् ॥ नानादित्वादिति चेत् ॥

रत्नप्रभा ।

भिन्ने वाऽश्रौतस्यैव स्यात्सामग्र्यस्याह-हीनेति ॥ यदि कर्तृरपादान्तरमदृष्टवान् कल्प्यते, तर्हि निर्दोषस्याप्यदृष्टत्वात् यो विमर्काय स दोषयानिति व्याप्तिरदृष्टजगत्कर्ता दोषवान् स्यात् । न चात्र धर्मप्रादुर्भावानुमानाद्यः । कार्यत्वच्छिद्वत् कर्तृमात्रसाधकत्वेन निर्दोषत्वादनुदासीनत्वात् । न चोत्कर्षमा जातिः । व्यापकधर्मपादनात् । दोषाभावे तद्वशात्प्रतिपक्षकर्तृकत्वायोगात् । दृष्टान्तस्याप्यापकधर्माणां पक्षे आपादनं तुल्यकर्ममा जातिः । यथाशब्दो यदि शून्यत्वेन हेतुना घटनदन्तिवः स्यात्, तर्हि तेनैव हेतुना सातपयोऽपि स्यादिति । न ह्यनित्यत्वस्य व्यापक सातपत्यम् । गन्धादौ व्यभिचारादिति भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो विमर्कज्ञानं प्राणिनः करोति, न स्वेच्छयेति शङ्कते-प्राणीति ॥ जडस्य कर्मणः प्रेरकत्वायोगान्निवमियाह-नेति ॥ न चेश्वरप्रेरित कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह-कर्मैति ॥ अतीतकर्मणा प्रेरित ईश्वरो वर्तमानं कर्म सत्कटापि प्रेरयतीत्यनादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य नातुपपत्तिरिति शङ्कते-नानादित्वादिति ॥ अतीतकर्मणोऽपि जडराजमासीत् ।

नुसारेण प्रवर्तते तदनुसारेण चासामग्र्यस्यम् । तदाह-ह्रीन्मध्यमेति । एतदुक्तं भवति-आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यम् । न हि स्वर्गादृष्टदेवतादिध्यागमादवगम्यमानेषु किञ्चिदस्ति दृष्टम् । न सागमो दृष्टसाधर्म्यात्प्रवर्तते । तेन श्रुतसिद्ध्यर्थमदृष्टानि दृष्टविररीतव्यमात्रानि सुगृह्यन्ति कल्पमानानि न लोहगन्धितमात्रवन्ति प्रमाणान्त्यात् । यस्तु तत्र कथञ्चिदृष्टानुसारः क्रियते स सुदृढानुसारेण । आगमानपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविरर्यये तुषादपि विभेदिततरामिति । प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेत् । न । पुनः । कर्मेश्वरयोर्मयः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयत्वदोषमसङ्गात् । अपमर्थः-यदीश्वरः करुणापराधीनो यीतरागमन्तः प्राणिनः कर्तृत्वे कर्मणि न प्रवर्तयेत्, ततोत्पन्नमपि नापिनिष्ठेत्, तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःखानुपादान् । न हीश्वरार्थिना जनाः सातपत्येण कर्तृत्वं कर्म कर्तुमर्हन्ति । तदनधिष्ठितं वा कर्तृत्वं कर्म फलं प्रप्तोनुमुत्सहते । तस्मात्सामन्त्रोऽशीश्वरः कर्मभिः प्रवर्त्येत इति दृष्टविररीतं कथनीयम् । तथा चायमर्थो गण्डस्योपरि स्फोट इतरेतराश्रयः प्रसर्पेत्, कर्मणेश्वरः प्रवर्तनीय ईश्वरेण च कर्मणि । शङ्कते-नानादित्वादिति चेत् । पूर्वकर्मणेश्वरः सप्रतिपत्तेरानन्दमितीय-न्यायनिर्णयः ।

प्राह-हीनेति । आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं तस्य दृष्टसाधर्म्यादप्रवर्तते । अनुमानं ॥ दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविरर्ययतुषादपि विभेदोति भावः । ईश्वरो हि न स्वेच्छया विमर्कान्प्राणिनो विदधति किन्तु तत्कामपितृया तेन न तस्य रागादिमत्तमिति शङ्कते-प्राणीति । कर्मोत्पत्त्या फलदातृत्वेऽपि कारुणिकत्वादीश्वरः शुभमेव फलं ददाति नाशुमत्येति किं न स्यादित्याह-नेति । येन येनेश्वरः शुभेनाशुमेन वा प्रेरते तस्य फलं ददातीत्याशयः कर्मणा ॥ प्रवर्त्येत तेन च कर्मण्योऽश्वरपालनेरमिच्छा-कर्मैति । अतीतं कर्मणा प्रवर्तनस्यैव कर्ममानं कर्मणि फलदानाय प्रवृत्तिरित्यनादित्वात्प्रवर्तयितृत्वं कर्मणेश्वरयोर्मयोन्यामप्यनेत्याह-नानादित्वादिति । स्यादपि परिहारो यन्तीति कर्म सातपत्येणेश्वरः प्रवर्त्येतत् नाल्पचेतनत्वादतस्तदपि पूर्वकर्मप्रवर्तितेश्वरमन्त्रिणैः वर्तमाने

न ॥ वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपर-
म्परान्यायापत्तेः ॥ अपि च प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवित्समयः ।
न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे, परार्थे वा, प्रवर्तमानो दृश्यते । स्वार्थे
प्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यम् ।
स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य
पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

रत्नप्रभा ।

नेश्वरप्रेरकता । न च तदपीश्वरेण प्रेरित सदीश्वर प्रेरयति । उक्तान्योऽन्याश्रयात् । ततोऽप्यतीतकर्मप्रे-
रितेश्वरप्रेरित तदेवेश्वर वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न । मानहीनाया मूलक्षयावहाया
अनवस्थायाः प्रसङ्गात् । अतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो निपमत्तष्ट्यसामञ्जस्यं दुर्बारमित्यर्थः । यत्तु फल-
दानमीश्वरस्य कर्मनिमित्तमात्रं, न प्रेरकमिति नोक्तदोष इति । तन्न । निपमकर्म कारयितुरीश्वरस्य दोष-
वत्त्वानपायात् । पूर्वकर्मापेक्षया कर्मकारयितृत्वे चोक्ताप्रामाणिकानन्यतानात् । अस्माकं तेषां हेतु
साध्वसाधु कारयतीति निश्चयमिति च श्रुतिमूल पूर्वकर्मापेक्षया कल्पनमिति वेदम्यम् । किञ्च परमता-
नुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं प्राप्नोतीत्याह—अपि चेति ॥ प्रवर्तकत्वलिङ्गा—दोषाः इति तार्किकाणां
रिपतिः । तथा चेश्वरः, स्वार्थरागादिमान्, प्रवर्तकत्वात्, सम्मतवत् । न च कारुणिके व्यभिचारः ।
परदुःखप्रयुक्तस्वदुःखनिवृत्त्यर्थत्वात्तत्वेत्यर्थः । उदासीनः प्रवर्तक इति च व्याहृतमिति योगान् प्रत्याह—
पुरूपेति ॥ ३७ ॥ प्रधाननादे दोषान्तरमाह सूत्रकार—सम्बन्धेति ॥ ईश्वरेणासम्बन्धस्य प्रधानादे-
भामती ।

कर्मणि प्रवर्तते तेनेश्वरेण सप्रतितन कर्म स्वकार्ये प्रवर्तत इति । निराकरोति—न । वर्तमानकालव-
दिति । अथ पूर्वं कर्म कथमीश्वराप्रवर्तितमीश्वरप्रवर्तनलक्षणा कार्यं करोति । तत्रापि प्रवर्तितमीश्वरेण
पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्धपरम्परादोषः । चक्षुष्मता ह्यन्यो नीयते नान्धान्तरेण । तथेहापि द्वानपि
प्रवर्त्यमिति कः क प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपि च नैयायिकानामेश्वरस्य निर्दोषत्व स्वसमयविरुद्धमियाह—
अपि चेति । अस्माकं तु नाय समय इति मात्रः । ननु कारण्यादपि प्रवर्तमानो जनो दृश्यते । न च
कारण्यं दोष इत्यत आह—स्वार्थमप्रयुक्त एव चेति । कारण्ये हि सत्यस्य दुःख भवति तेन तत्प्रहा-
णाय प्रवर्तत इति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्त इति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेव-
नपि को दोष इत्यत आह—स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्येति । अर्थित्वादित्यर्थः । पुरुषस्य चौदासीन्या-
भ्युपगमान्न वास्तवी प्रवृत्तिरिति ॥ ३७ ॥ अपरमपि दृष्टानुसारेण दूषणमाह—सम्बन्धानुपपत्तेश्च ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

कर्मणि तत्प्रेरकमिति कर्मेश्वरयोर्मियोऽपेक्षयाः सार्वत्रिकत्वादातित्वस्याप्रामाणिकत्वान्नेवमित्याह—नेति ।
कर्मापेक्षया वेदम्यहेतुत्वस्य निरुक्तमशक्यत्वाटोकदृष्ट्या स्यादेव रागादिमत्त्वमीश्वरस्येत्युक्तम् ।
इदानीं परमतेनापि तस्य रागादिमत्त्वं स्यादित्याह—अपि चेति । प्रवर्तकवतिङ्गका
रागादिदोषा इति नैयायिकसमयः । ततश्च प्रवर्तकत्वादेवेश्वरस्य तद्वत्त्वमिति यर्थः । प्रवर्त-
कानदोषवत्त्वयोर्यासि व्यनक्ति—न हीति । कारण्यादपि प्रवृत्तेर्न व्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—
स्वार्थेति । कारण्ये सति स्वस्य दुःख भवति तेन कारुणिकोऽपि स्वदुःखनिवृत्त्यर्थं परार्थेऽपि प्रवर्तत
इत्यर्थः । तथाऽपि किं जातमीश्वरस्यैवाशङ्क्याऽऽह—इत्येवमिति । न केनच दृष्टानुसाराद-
सामञ्जस्यं किन्तु तेन प्रकारेणोपगमादपीत्यर्थः । सूत्रकारस्यान्याश्रयवत्त्वस्य दोषपर्यवसायिबमाह—
स्वार्थेति । अर्थित्वादित्यर्थः । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वमुपेक्ष्य तदपि पातज्जडमते नास्तीत्याह—पुरूपेति ॥
॥ ३७ ॥ प्रधाननादे दोषान्तरमाह—सम्बन्धेति । प्रवृत्तासामञ्जस्ये हेतुतरपरं सूत्रमिति सूचयति—

पथुरसामञ्जस्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७४३)

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव । न हि प्रधानपुरुषव्याप्तिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषादीशीति न तावत्संयोगलक्षणः सम्बन्धः, सम्भवति । प्रधान-पुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरूप्यवत्त्वाच्च । नापि समवायलक्षणः सम्बन्धः । आश्रयाश्रयिभावनिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुम् । कार्यकारणभावस्यैवाऽज्ञाप्यसिद्धत्वात् ॥ ब्रह्म-वादिनः कथमिति चेत् ॥ न ॥ तस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः ॥ अपि चाऽऽगमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिरूपरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोस्ति । परस्य तु दृष्टा-

रत्नप्रभा ।

प्रेयसाधोगात् सम्बन्धो वाच्यः । स च सयोगः समवायो वा नाऽस्तीत्यर्थः । कार्यवशात् प्रेरणयोग-त्वात् । सम्बन्धः कल्पतामित्यत आह-नाप्यन्य इति ॥ ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जगदिति सिद्धं चेत् सम्बन्धकल्पना म्यात् । तच्चाप्यसिद्धमित्यर्थः । मायाब्रह्मणोऽवनिर्गम्यतादात्म्यसम्बन्धः । “देवात्म-शक्तिम्” [श्रुता० । १ । ३] इति श्रुतेः । किंच वेदस्यापूर्वपर्यगान् ओरुदृष्टपुरुषाजसम्बन्धो वैदिके-नानुसर्तव्यः । आनुमानिकेन अनुसर्तव्य इति विशेषमाह-अपि चेति ॥ सर्वज्ञस्यागमप्राप्त्याप्य च इमाप्यन्योन्याश्रयः-अनुमानात् सर्वज्ञसिद्धेर्निरस्तत्वात् । न ह्यमनस्कस्य ज्ञानं सम्भवति । ज्ञानं

मामती ।

दृष्टो हि साधवनामसर्गगतानां च सयोगः । अप्राप्तिरूपिज्ञा हि प्राप्तिः सयोगो न सर्गगतानां सम-त्वप्राप्तेरमात्रान्निरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तिता हि सयोगस्य स्वभावः । न च निरवयवव्याप्यवृत्तिता मयोगस्य सम्भवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः सयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेस्तदव्याप्यस्य सयो-गस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः ॥ कथं तद्विज्ञानमाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः तत्रैव इत्यभ्युपेयते । न च प्रधानपुरुषेश्वराणां निधोऽस्वभावाधाराधेयमान इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यमन्व इत्याह-नाप्यन्य इति । न हि प्रधानस्य गृहदहकारादिकारणात्मन्यापि सिद्धमिति । शङ्कते-ब्रह्मरादित इति । निराकरोति-न । कुतः । तस्य मतेऽनिर्गम्यतादात्म्यलक्षणसंय-पपत्तेः । अपि चेति । भागमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमन्वेषण इत्यदृष्टं तद्विद्वे च प्राप्तिः

ज्ञानन्दगिटीय-न्यायनिर्णयः ।

पुनरिति । कथमेश्वरस्य प्रधानपुरुषाणां सम्बन्धोऽस्त्युक्तं न, नास्ति चेन्नृश्रित्यभिप्रेयतामिदित्याह-न हीति । अस्ति चेत्तर्हि न सयोगो वा समवायो वा योग्यता वेति विषयस्याऽऽद्य दूषणं-न तावदिति । अप्राप्त्यान्निरन्याप्यवृत्तिश्च सयोगस्य स्वत्वम् । तत्र प्रधानादिष्वप्राप्तप्राप्तेरभावे हेतुनाह-प्रधानेति । अव्याप्यवृत्तिं गमावेति हेतुनाह-निरवयवत्वमिति । द्वितीयं निरस्य-नार्थीति । तृतीयं प्रत्याह-नाप्यन्य इति । प्रधानकार्यगम्यं जगदोऽस्मिन्वा प्रधानेष्वयोः सन्ध्याय कार्यगम्यस्यायो-नातिनर्थः । तस्मिन् मायाब्रह्मणोऽवनिर्गम्यतादात्म्यस्य मयोगामिदि-समवायस्यानिर्गम्यतादात्म्य-तादात्म्यं चाभिदन्वाकार्यगम्ययोग्यतासम्बन्धानां निश्चयः शक्यते-इति । मायाब्रह्मणो-निर्गम्यतादात्म्यस्य साम्यमिति-निति । इतोऽपि प्रधानादयो न दोषसाम्यमि-त्याह-अपि चेति । तथाऽपि दृष्टमनुमन्वेषणं न्याय-नावश्यकमिति । दृष्टविश्लेष्यतादृष्टे चाऽऽग-मस्य प्रवृत्तेरर्थः । अनुमानादिनि विशेषमाह-परस्येति । ईश्वरादिनोऽपि नृस्यवादागमवत्-

न्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः ॥ परस्यापि सर्वज्ञप्रणीताऽगमसद्भावात् समानमागमबलमिति चेत् ॥ न ॥ इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्-आगमप्रत्ययात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः, सर्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति ॥ तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनास्तु यथासम्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानान्यधिष्ठाय प्रवर्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं, रूपादिहीनं च, प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति । मृदादिवैलक्षण्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्-यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषो-

ल्लभमा ।

मनोजन्ममिति व्याप्तिविरोधान्नित्यज्ञानकल्पनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाणूनामपि निरवयवेश्वरेण संयोगाद्यसत्त्वात् प्रेत्येत्वायोगः । प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्वमित्याह-एवमन्यास्वपीति ॥ ३८ ॥ ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेणानुपपत्तेश्च, सामञ्जस्यमित्याह सूत्रकारः-अधिष्ठानेति ॥ प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं, प्रायश्चित्वादीश्वरत्वद्वयतिरेकेण मृदादिवैलक्ष्यः ॥ ३९ ॥ चक्षुरादौ व्यभिचारमाशंक्य निषेधति-करणवदिति ॥ रूपमुद्भूतं नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति-रूपेति ॥ स्वमोक्षमाप्ती ।

समर्थः । अनुमानं ॥ दृष्टानुसारि नैवविधे प्रवर्तितुमर्हतीति । शङ्कते-परस्यापीति । परिहरति-नेति । अस्माकं त्वीश्वरागमयोरनादित्वादीश्वरयोर्निर्वेद्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥ ३८ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । यथादर्शनमनुमानं प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयमितीहापि न प्रसर्तव्यम् । सुगममन्यत् ॥ ३९ ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः । रूपादिहीनमिति । अनुद्भूतरूपमित्यर्थः । रूपादिहीनकरणधाधिष्ठानं हि आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्यानुमानबलमविकमिति शङ्कते-परस्यापीति । किमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं तत्कृतागमाद्व्यप्यते किं वाऽनुमानादिति विरुद्ध्याऽऽद्यं दोषमाह-नेत्यादिना । सर्वज्ञकृतत्वेनाऽऽगमप्रमाप्ये ततः सर्वज्ञकृतत्वं ज्ञेयं ततश्च तस्य प्रामाण्यमिति नैकमपि सिध्यति । अस्माकं त्वनादिसिद्धाद्वेदादनपेक्षादलौकिकमपि दूरादिवदृष्टं स्यादिति भावः । न चानुमानादीश्वरः सर्वज्ञो ज्ञायते दृष्टवत्प्रवृत्तेरनुमानादीश्वरं साधयतः स्वाम्युपगमवैपरीत्यभ्रौवस्योक्तत्वादित्युपसहरति-तस्मादिति । सांख्ययोगोक्तन्याये चतुर्विधमाहेश्वरेण वैशिष्टिकादिषु चातिदिशति-एवमिति ॥ ३८ ॥ द्विविधादगमादनुमानाच्च तदस्येश्वरसिद्धिर्निरस्ता । सप्रत्युद्भूतरूपादिहीनप्रवृत्त्यादेरस्मदादिमिरिष्टेयत्वानुपपत्तिरर्थापत्तिरीश्वरे मानमित्याशङ्क्यास्मदादिवदीश्वरेणापि प्रधानादेरिष्टेयत्वानुपपत्तेर्मवमित्याह-अधिष्ठानेति । सूत्रं व्याकरोति-इतश्चेति । अनुपपत्तिं वक्तुं, परस्येश्वरकल्पनामनुवदति-स इति । अस्मदादिवदीश्वरेणापि प्रधानादीनामधिष्ठेयत्वं न युक्तं तेनार्थापत्तेस्तुत्यानादित्याह-न चेति । विमतं न चेतनाभिष्टेयमाप्त्यक्षत्वान्मृदादिवदिति व्यतिरेकिणाऽनुपपत्तिमेव स्फुटयति-न इति । अप्रत्यक्षत्वमुद्भूतरूपादिराहित्येन स्फोरयति-रूपादीति ॥ ३९ ॥ चक्षुरादानैकान्त्यमाशंक्य परिहरति-करणवदिति । शङ्कां विमज्जते-स्यादेतदिति ।

पशुरसामयमधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७४५)

ऽधितिष्ठति, एवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति । तथापि नोपपद्यते-
भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामरयाधिष्ठितत्वं गम्यते । न चात्र भोगादयो
दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि
भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते-“अधिष्ठाना-
नुपपत्तेश्च” [व्या० सू० २ । २ । ३९] इतश्चानुपपत्तिस्तात्किंकपरिक-
ल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो
दृश्यते, न निराधिष्ठानः ॥ अतश्च तद्विधान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितु-
मिच्छतः ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । न
च तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्त-

रत्नप्रभा ।

गाहेतुव्ये सतीति विशेषगान व्यभिचार इत्याह-तथापीति ॥ भोगः-मुखदृष्टानुभव । आदि-
पदाद-विषयानुभवग्रह । न च यद् येनाविधेयं तत्तदीयभोगहेतुव्ये सति प्रयक्षमिति व्यतिरेक-
व्याप्ती कारणेण व्यभिचारतादवस्थमिति वाच्यम् । भोगहेतुव्यविशिष्टाप्रयक्षत्वस्य हेतुत्वात् । कारणेण
च विशेषगभावेन विशिष्टस्य हेतोरभावात् । न च विशेष्यवैयर्थ्यम् । परार्थेषाच्चानुपपत्तिप्राप्तादौ व्यभि-
चारात् । न च प्रमानादेरीश्वरप्र यश्चात्राविशेष्यामिद्धि । अतीन्द्रिय-रूपप्राप्त्यवस्थस्य तत्त्वादित्यभि-
प्राय । जीवे करणरूपा भोगादयो दृश्यन्ते ईश्वरे तु प्रधानरूपास्ते न दृश्यन्त इत्यक्षरार्थः ।
विशेषे दोष वदन् अप्रयोजकत्वं हेतोर्निरूप्यति-करणेति ॥ प्रमानादे प्रर्थेगान्धीकारे प्रत्यक्षभोगहेतुव्य
स्यादतीन्द्रियस्य प्रर्थस्य भोगहेतुव्यनियमादित्यर्थः । मूलद्वयस्वार्थान्तरमाह-अन्यथा वेति ॥ यः प्रवर्त-
कत्वेन न स शरीरीति लोके व्यातिर्दृष्टा । ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तौ प्रवर्तकत्वमिति मूलार्थमाह-
इतश्चेति ॥ निमित्त, संश्वर, कार्यत्वाद्वादृष्टमिति कल्पयतो राजयत् सशरीर एवेश्वर स्यादित्युक्तम् ।
तत्रैवापत्तिं निरूप्यति-न च तद्वर्णयितुमिति ॥ न च नि य शरीरं सर्गात् प्रागापि सम्भवीति वाच्यम् ।

भामती ।

पुरुषस्य ह्यभोगाद्भावेन दृष्ट नान्यत्र । न हि वा । सुदारायपरिदृष्ट व्यापारस्य कश्चिदुपपत्तौ । तस्मा-
त्प्रादिहीन करण व्यापारस्य ईश्वरस्य भोगादिप्रमत्ति । तथा चानीभारमिति भार । कृतान्तरमाह-
अन्यथेति । पूर्वमभिहितविशिष्टानमिदानीं तु अधिष्ठान भोगायान शङ्करमुक्तम् । तथा भोगादिप्रमत्ते-

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णय ।

अनेकातिरक्त शक्तिरपि नार्थावत्त्वेन यानमि पुनरं व्याचष्टे-तथाऽपीति । अस्मत्पक्षे च पुरादिस्त्वानु-
मत्तिसिद्धमपि प्रीतिगतेऽतो न व्यभिचारशङ्कं यथ । किञ्च, करणग्रामप्रमानाधिष्ठित । प्रमानादेरक्षयं यत्तु
ईश्वरस्यादिवाह-भोगादीति । आदिहन्ताच्च कारणस्वदर्शनादि गृहीतम् । करणग्रामप्रयुक्तं हि स्वपदरी-
गादि तत्त्वं च भोगधेनौ दृश्यते तेन तस्य तेनाधिष्ठित । प्रमानादिदृष्टाद्य भोगादयो नेश्वरस्य केना-
पीयते । तथा च करणग्रामोऽस्या प्रमानादौ चेन्नानाधिष्ठितमिति यत्तु यानमार्थावत्त्वमित्यर्थः । विशेषे
दोषमाह-रूपमिति । यदि प्रमानादेरपि करणग्रामसाम्यं तर्हि समानां तद्व्यापोगादिपदशब्दापि
प्रमानादिदृष्टा भोगादयः स्युर्गताधानं स्यात्तत्तर्थावत्त्वस्या तदीरित्यर्थः । मूलद्वयस्य व्यापान्तर-
माह-अन्यथा वेति । ईश्वरस्याधिष्ठानं दृश्यं नश्योगाप्रवर्तकत्वान्नेन कार्यानुपपत्तया गदीरित्याह-
अधिष्ठानेति । तद्व्यापारोऽपि-इतश्चेति । चेन्नस्य प्रमानं न सशरीरस्यातन्मन्वयव्यतिरेकान्या
ददित्वा तदार्थं सृष्टयपि-माधिष्ठानो दीति । निम्नं दर्शयामिदं कृतं कार्यत्वादृष्टमिति व्याप्तिर-
माह-अतश्चेति । न्यायस्य न्यायसाम्येति निरूप्यते निरूप्यते-न चेति । तर्हि

दनुपपत्तेः ॥ निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । एवं लोके दृष्टत्वात् ॥ “करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः” अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत, एवमपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्तेभ्युपगम्यते अनन्तश्च । अनन्तं च प्रधानम्, अनन्ताश्च पुरुषाः, मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा, न वा परिच्छिद्येत । उभयथापि दोषोऽनुपपन्न एव ॥ कथम् ॥ पूर्वस्मिन्तावद्विकल्प इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यम्भावि । एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्वि लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि, तदन्तवद्दृष्टम् । तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्ता-

रत्नप्रभा ।

शरीरस्य भौतिकजन्यमादित्वर्थः । अतस्त्वशरीर एवेश्वर इत्यत आह—निरधिष्ठानत्वे चेति ॥ जीवस्यैव शरीरं भौतिकम् । ईश्वरस्य तु स्वेच्छानिर्मितं प्रागपि स्यादित्याशङ्का निरस्यति—करणवदिति । करणान्यत्र सन्तीति करणच्छरीरम् । इच्छामयशरीरकल्पनेनानुपपत्ता । मानाभावाद्, दृष्टभौतिकजन्यगतिरोभावेति मन्तव्यम् ॥ ४० ॥ एवमीश्वरस्य शुक्लरङ्गेण कर्तृत्वनिर्णयो नैवोपपन्न निःसर्वस्वत्वनिर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सन्नकार—अन्तवत्त्वमिति ॥ प्रज्ञानपुरुषेश्वरत्रयमनन्तवत्त्वमिदं इयत्तापरिच्छिन्नत्वाद् उच्यतेत्याह—पूर्वस्मिन्निति ॥ नान्या ना, परिमाणं वा—इयत्ता । तथा च निश्चितमन्यभास्यती ।

नानीश्वरस्य पूर्वमापादितम् । सप्रति तु जगित्वेन भोगादिप्रमत्तादनीश्वरसमुक्तमिति विशेषः ॥ ४० ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । अपि च सर्वज्ञानुमानं प्रमाणयतः प्रज्ञानपुरुषेश्वराणामपि सत्यामेदन्नमन्तवत्त्वमिति च द्रष्टव्यान् सत्यान्यथे सति प्रमेयत्वाद्गानुमातव्यं, ततश्चान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । अस्माकं तावद्विज्ञानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कार्यमपि शरीरादिमत्पूर्वकं मा भूदित्याशङ्क्याऽऽह—निरधिष्ठानत्वे चेति । अनीश्वरस्यैव सृष्ट्युत्तमापि शरीरमीश्वरस्य प्रागपीच्छानिर्मितं मन्त्रिष्वर्थायाशङ्क्याऽऽह—करणवदिति । चोय व्याकरोति—अयेति । न तावदीश्वरस्यैव निश्चितनिर्मितत्वे प्राचीने देहे किञ्चिन्मान, तथाऽपि तदङ्गीकारं देहिनादीश्वरत्वासिद्धिर्निवृत्तरमाह—एवमपीति । देहिनेऽपि किमित्यनीश्वरस्य तत्राऽऽह—सशरीरत्वे हीति ॥ ४० ॥ ध्रुवपुमानार्यावृत्तिभिरीश्वरे न परेष्ट मिथ्यनीत्युक्तम् । इदानीं तस्यानन्तानुपपत्तौऽपि न समवतीत्याह—अन्तवत्त्वमिति । नूनं व्याकरोति—इत्यथेति । तदेव वक्तुं परमतमनुवदति—स हीति । न तावदीश्वरस्य सर्वज्ञत्वमिति ज्ञाने स्नानन्यायोपयोगात् । ज्ञानस्य साक्षाद्विषयसङ्गमिदं । तथाऽप्युपेयविरुद्धं दोषप्रसक्तं प्रतिज्ञानी—तत्रेति । कथं दृष्टेऽपि दोषानुपपत्तिं प्रकटयितुं शक्नोति—कथमिति । मित्रमप्यदियत्तापरिच्छिन्नत्वाद् उच्यतेत्याह—पूर्वस्मिन्निति । नैविकी दृष्टिनेव स्पष्टयति—यदीति । स्यादित्यनुमानं निगमयति—तथेति । हेतोरनिहिताशङ्क्य सत्यान् स्वरूपतो वा परिमिरादित्य-

पत्युरसामञ्जसाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-दोकात्रयसमेतम् । (७४७)

परिच्छिन्नत्वाद्भवत्स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम्, स्वरूपपरिमाणमपि तद्वत्तमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासंख्या । ततश्च इयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारिणः संसारा-
न्मुच्यन्ते, तेषां संसारोऽन्तवान् । संसारित्वं च तेषामन्तवत् । एवमि-
तरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात् ।
प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्त्वेनाभिमतम् ।
तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत् । किंविषये वा सर्वजनेश्वरते
स्याताम् । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सति आदिमत्वप्रसङ्गः ।
आद्यन्तवत्त्वे च शून्यत्वादप्रसङ्गः । अथ मा भूदेष्ट दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्यु-
पगम्येत-न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चैवनेश्वरेण परिच्छिद्यत इति ।

रत्नप्रभा ।

त्यानिश्चितपरिमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयम् । यद्यपि सत्याग्रहमात्र हेतु सम्भवति तथापि सर्वज्ञत्वनिश्चयेन
हेत्वसिद्धिनिराम्योतयितुं निश्चिनपदम् । तत्राद्येनोत्तरसिद्धिर्नास्त्याह-सत्याग्रहपरिमाणमिति ॥
सत्याग्रहपरिमाणमिति । द्वितीयहेतु सत्याग्रह-स्वरूपेति ॥ प्रधानादयः, निश्चिनपरिमाणा, यस्तुतो-
ऽभिन्नत्वाद्, घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वराख्य इति ज्ञातेऽपि जीवनामानस्यात् कथं सत्यानि-
श्चयः, तत्राह-पुरुषेति ॥ जीवसत्यापीदरेण निश्चियेत् अनिश्चये, सर्वज्ञतायोगादित्यर्थः । हेतुसिद्धेः
फट्माह-ततश्चेति ॥ मायराशिम् केयशिक्षीवाना सद्ग, तद्वन्मय, नश्येदित्येव सर्वमुत्तरिदानीं शून्य
जगत् स्यादित्यर्थः । नित्यस्यानयशेषादिनि माय । ननु ईश्वर नित्यतामिति चेन्न । तस्यापि भिन्न-
त्वेनान्तवत्त्वात् । किञ्चेश्वरस्यामायादीदराभावात् स्यादित्याह-प्रधानमिति ॥ दोषान्तरमाह-प्रधा-
नेति ॥ इयत्तानिश्चयाभावात् शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते-अथेति ॥ इयत्ता नास्ति, न निश्चियते
चेत्यर्थः । प्रधानादयः, सत्याग्रहपरिमाणकत, द्रव्य-रामापादित्यनुमानादस्तीत्येता । तदज्ञाने स्याद-
मायती ।

सम्यग्दर्शने तद्वान्तिविषयता नानुमान प्रवर्तनीति भावः । स्वरूपपरिमाणमपि यद्य यादृशमपि गम्य-
परमगच्छेदर्थ इत्ये चेति । अथ मा भूदेष्ट दोष इत्युत्तरो विकल्पः । यस्यातोऽपि तस्यान्त-
वत्ताप्रमाणमवर्तनाभावादित्येत् । यस्यात्त एव नास्ति तस्य तदप्रमाण नातीतनामात्रमिति । न हि शरा-
शानन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

मिति विकल्पोऽस्य प्रमाण-संरथेति । न द्वितीयः, प्रधानादयः स्वरूपपरिमाणा यस्तुतो-
त्वाद् घटवदित्याह-स्वरूपेति । यस्यादृशं पापगममु सत्याग्रहमात्रं । तद्वन्मय, नश्येदित्येव सर्वमुत्तरिदानीं शून्य
जगत् स्यादित्यर्थः । नित्यस्यानयशेषादिनि माय । ननु ईश्वर नित्यतामिति चेन्न । तस्यापि भिन्न-
त्वेनान्तवत्त्वात् । किञ्चेश्वरस्यामायादीदराभावात् स्यादित्याह-प्रधानमिति ॥ दोषान्तरमाह-प्रधा-
नेति ॥ इयत्तानिश्चयाभावात् शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते-अथेति ॥ इयत्ता नास्ति, न निश्चियते
चेत्यर्थः । प्रधानादयः, सत्याग्रहपरिमाणकत, द्रव्य-रामापादित्यनुमानादस्तीत्येता । तदज्ञाने स्याद-
मायती ।

तत् ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत ॥ तस्मा-
दप्यसंगतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥ इति पत्युर-
सामञ्जस्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥ (८) ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतः, तेषां पक्षः
प्रत्याख्यातः ॥ येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमी-
श्वरोऽभिमतः, तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते ॥ ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्ये-
वंरूप एवेश्वरः प्राङ् निर्धारितः-प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसा-
रिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः ॥ तत् कस्य हेतौरेष पक्षः प्रत्या-
ख्यासित इति ॥ उच्यते ॥ यद्यप्येवंजातीयकौशः समानत्वान्नविसं-
वादगोचरो भवति-अस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति । अतस्त-
त्प्रत्याख्यानायाऽऽरम्भः । तत्र भागवता मन्यन्ते-भगवानेवेको वासुदेवः

रत्नप्रभा ।

सर्वज्ञता । इयच्छाया चान्तवत्त्वमध्यक्षमिति परिहरति-तत् इति ॥ तस्मात् केवलकर्त्रीइत्यस्यादस्य
निर्गुलज्ञानं कर्तुपादानाद्वेद्येभ्यस्तत्त्वमध्यक्षमिति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ (७) ॥ पञ्चपदार्थादिनाहेतु-
मतनिरासान्तरं चतुर्व्यूहमाह बुद्धिश्च निरस्यति-उत्पत्त्यसम्भवादिति ॥ अधिकरणतात्पर्यमाह-
येषामिति ॥ अधिकरणारम्भमाक्षिपति-नन्विति ॥ वेदाभिप्रायादशमुपेय त्रेदत्रिरुद्ध जीयोत्पत्त्याद्यश
निराकर्तुमधिकरणारम्भ इत्याह-उच्यते इति ॥ अत्र भागवतपञ्चरात्रागमो विषय । स किं जीयो-
त्पत्त्याद्यशे मान न वेति सदेहे वागानुपठम्भान्नानमिति पूर्वपक्षयति-तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे तदागमनि-
मामती ।

विषाणाच्चक्षानादज्ञो मननीति मान । परिहरति-तत् इति । आगमानपेक्षम्यानुमानमेषामन्तरत्त्वमग-
मयतीत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ (८) ॥ उत्पत्त्यसम्भवात् । अन्यत्र वेदाभिप्रायाद्यशो विमवाह म
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

यत्त्व प्रतिपाद्य द्वितीयमवस्थासर्वज्ञेति दूषयति-तत् इति । आगमानपेक्षम्यानुमानसिद्धमन्तरत्त्व
दुर्वात्मस्मात् त्यागमगम्यत्वादानन्त्यस्य नान्तरत्त्वानुमानम् । एतेन पूर्वपक्षानुमाना-यपि प्रत्युक्तानीति
मयोपसहरति-तस्मादिति । शशेरादिशक्तित्यानुपपत्तिरदानन्त्याद्यभ्युपगमाद्योगादपीत्येवार्थः । अग्री-
र्येषधृतिसिद्धेभ्यस्तस्य न निगमोऽस्तीति तार्किकविशेषणम् ॥ ४१ ॥ (९) ॥ माहेश्वरमतनिरासा-
न्तरं वेद्यमन्तरं निरस्यति-उत्पत्तीति । यद्वा-पञ्चपदार्थादिनि निगमे चतुर्व्यूहमादिन निरस्यति-
उत्पत्तीति । वृत्तमन्त्राभिप्रेक्षणतात्पर्यमाह-येषामिति । अधिकरणारम्भमाक्षिपति-नन्विति ।
तथाऽपि भागवती स्मृतिरप्रमाणत्वादानन्दत्वेति त्कुमरिक्तणमियाशक्याऽऽह-श्रुतीति । तन्प्राप्ताये
फटिनमाह-तदिति । वेदाभिप्रायाद्यशमुपेय त्रिरुद्धाद्यनिगसायाभिप्रेक्षणमियाह-उच्यते इति । समान-
त्वादित्यत्र श्रुतिस्मृत्योरिति शेषः । जीवाभिप्रायाद्यशो न्यगम्येसादी समन्वयो जीयोत्पत्त्यादिप्रियपक्ष-
रात्राद्यान्तेन निरूप्यते न वेति तन्प्राप्तायाप्राप्तायाश्चान्तरं पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । भागवतमनिरा-
सद्वात समन्वयवर्तीकरणत्वादादिमन्तरत्वं । पूर्वपक्षे भागवतमन्य मानत्वाच्चिद्वेदे रमन्वयासिद्धेरमे-
दवादिमिदि । मिदन्ते तस्य त्रमवाच्यिद्वेदेभ्योऽऽभावाया समन्वयसिद्धा तसिद्धि । तत्र मूर्ध-

निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वम् । स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रति-
ष्ठितः-१ वासुदेवव्यूहरूपेण, २ संकर्षणव्यूहरूपेण, ३ प्रद्युम्नव्यूहरूपेण, ४
अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम-परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम-
जीवः । प्रद्युम्नो नाम-मनः । अनिरुद्धो नाम-अहंकारः । तेषां वासु-
देवः परा प्रकृतिः । इतरे संकर्षणादयः कार्यम् । तमित्यम्भृतं परमेश्वरं
भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्टा क्षीणक्लेशो भ-
गवन्तमेव प्रतिपद्यत इति ॥ तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परो-
ऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा, स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यू-
ह्याऽवस्थित इति, तत्र निराक्रियते । “स एकधा भवति त्रिधा भवति”
[छा० ७ । २६ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवस्याऽधि-
गतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनमजस्रमन-
न्यचित्ततयाऽभिप्रेयते, तदपि न प्रतिपिध्यते । श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणि-
धानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते-वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते,
संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ न वासुदे-
वसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति । अनि-

रत्नप्रभा ।

रोगाजीवाभिन्नतमसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदशे तस्याऽमानत्वादिरोधावत्तिद्धिरिति कष्टभेदः ।
साययस्य निरस्यति- निरञ्जनेति ॥ कथं तर्हि द्वितीये वासुदेवे मूर्तिभेदः, तत्राह-स इति ॥ व्यूह-
मूर्तिः । सविशेष शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतु पुर्यार्यमाह-तमित्यम्भृतमिति ॥ यथोक्त-यूहयस्त सर्वप्रवृत्ति
निरसन निजानस्य परमात्मानमिति यावत् । वाक्याच्चेतनामानानपूर्वक देवतागृहगमनम्-अभिगमनम् ।
पूजाद्व्यागामर्जनम्-उपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायः-अष्टांगाराधनम् । योगः-ध्यानम् । तत्रा-
भिगमनामुपादानं-तत्रेति ॥ “समाहितं श्रद्धाविनो भूत्वा” इति “त यथावथोपासते” इत्याद्या च
श्रुतिः । “म कर्महन्मत्परा” [म० गी० ११ । ५०] इत्याद्या स्मृतिः । विगमनामनूय दूययति-
यत्पुनरिति ॥ दृग्दृश्यादिरोप आदिशब्दाः । न्यायोपेत्या “अज आत्मा” [वृ० ४ । ४]

भामती ।

निरस्यते । तमशमाह-यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षणो जीव इति त्रीनस्य कारणवत्ये स य-
आन्द्वितीय-न्यायनिर्णयः ।

न्तर निरञ्जुं वासुदेव इत्युक्तम् । तस्य साययस्य निरस्यति-निरञ्जनेति । कथं तर्हि शास्त्रे मूर्तिभेदश्च-
ऽऽह-स इति । व्यूहेषु भगवतोऽस्याविशेषेऽनन्तरभेदमाह-वासुदेव इति । तेषां प्रवृत्तिविहितः समाह-
तेषामिति । सविशेष शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतु पुर्यार्यमाह-तमित्यम्भृतमिति ॥ यथोक्त-यूहयस्त सर्वप्रवृत्तिभूत निरस-
नानस्य परमात्मानमिति यावत् । वाक्याच्चेतनामानानपूर्वक देवतागृहगमनमभिगमनम् । पूजाद्व्यागा-
मर्जनमुपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायो जपः । योगो ध्यानम् । परपक्षमुत्पाद्य तस्मिन्निगमनामाह-
तत्रेति । तदभिरागो हेतुमाह-स इति । तदभिगमनामनूय-यदप्येति । तदभिगमने हेतुमाह-धृतीति ।
“समाहितं श्रद्धाविनो भूत्वा” इत्याद्या श्रुतिः । “म कर्महन्मत्परा” इत्याद्या स्मृतिः । निरस्योपा-
माह-यदिति । तत्र सूत्रमार्गं व्याख्येति-अत्रेति । हेतु विद्यमान-उत्पत्तीति । आदि-
शब्देनाह्वान्यागमनादभिगमनामनूय-यदप्येति । जीवस्योत्पत्तिरूपे दोषान्तरमाह-

त्यत्वादिदोषप्रसंगात्-उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्याऽनित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात् । कारणाप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसंगात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्ति-
 “नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः” [२। ३। १७] इति ॥ तस्मादसं गतैषा कल्पना ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासङ्गतैषा कल्पना । यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वादि उत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः-कर्तुर्जीवात्संकर्य-
 णसंज्ञकात्करणं मनः प्रशुभ्रसंज्ञकमुत्पद्यते, कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञ-
 कोऽहंकार उत्पद्यत इति । न चेत्तद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः ।
 न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे ॥ ४३ ॥

रत्नप्रभा ।

(२। २४। २९) इत्यादिश्रुत्या पाञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्यक्षे मानत्वाभापनिश्चयाजीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्यैष-
 मिति भावः ॥ ४२ ॥ जीवस्योत्पत्तिरित्यस्य जीवा-मनस उ-त्पत्तिरित्यपत्ति-न च कर्तुरिति ॥ यस्मात्
 कर्तुः कारणोत्पत्तिर्न दृश्यते, तस्मादसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः । सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्तृति प्रसि-
 द्धयो हि शब्दः । नूनं निर्गुणमिहाह-न चेति ॥ ननु लोके कश्चिच्छिल्पिपरं कुटारनिर्माणं तेन
 दृष्टं तिनन्तीति दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तरसत्त्वात् कुटारकर्तृत्व युक्तम् ।
 जीवस्य तु करणान्तरासत्त्वान्न मनस कर्तृत्वम् । त्रिनेत्रं करणं कर्तृत्वे वा मनोवैपर्य्यामिति भावः ॥ ४३ ॥

भामती ।

नित्यत्वम्, अनित्यत्वे परलोकिनोऽमावापरात्रोकाभावः, ततश्च स्वर्गनरकापनर्गाभारापचेर्नास्तिस्त्वमित्यर्थः ।
 अनुपपत्ता च जीवस्योत्पत्तिरित्याह-प्रतिषेधिष्यति चेति ॥ ४२ ॥ न च कर्तुं करणम् । यद्य-
 प्यनेकशिल्पिपर्यवदातं पशु कृत्रा तेन पञ्चानं तिनन्ति, यद्यपि च प्रयत्नेनेन्द्रियाधीनमनसनिर्गुण-
 क्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्मार्यं विजानाति, तथापि सत्कर्षणोऽकरणं कथं प्रशुभ्रात्स्य मनः करणं
 कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्यं दृष्टं कारणनिर्माणेन । अकरणादेव निमित्तकार्यसिद्धेरिति

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ततश्चेति । कार्यस्यापि जीवस्य कारणभगवत्प्राप्तिर्मोक्षे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह-कारणेति । इतश्च न जातोप-
 सिद्धित्याह-प्रतिषेधिष्यतीति । जीवोत्पत्त्ययोगे तदर्थपञ्चरात्रागमज्ञान्तस्य आन्तरात्रात्र तद्विरोधं समन्वय-
 म्येत्युपसहरति-तस्मादिति ॥ ४२ ॥ जीवजन्म निरस्य मनसस्ततो जन्म निरस्यति-न चेति ।
 चकारार्थमाह-इतश्चेति । सत्कर्षणाजीवा-मनसो जन्मकल्पना कल्पनेन शब्दगृहीतं हेतुं स्पृष्टयति-
 यस्मादिति । सिद्धकरणप्रयोजनां कर्तृति प्रसिद्धियोगेनो हि शब्दः । कारणस्य कर्तृत्वपत्त्यभावेऽपि
 भागवतकल्पना कथमसंगतेति तद्वत् तत्कल्पनामनुवदति-वर्णयन्तीति । त्रेके करणस्य कर्तृत्वपत्त्य-
 भावेऽपि कथं परेषा कल्पना न कल्पते स्मृतिमूलादिग्यात्रावयवतन्मूलं प्रायः समनुमानं श्रुतिरिति निरु-
 ल्याऽऽज्ञौ प्रयाह-न चेति । न तावदस्या स्मृतेरप्यत्र गृहं जीवान्मनोननौ परम्येन्द्रियसनिर्गुणं
 नियामकमायात्वं । न द्वितीयं । दृष्टान्तं विनाऽनुमानायोगात् । यद्यपि ब्रह्मविद्यापर्यवदातोऽपि
 त्रिषाच करे कटोरवारं कुशं तेन निष्टमपि काष्ठं तिनन्ति तथाऽपि न तस्यानुमानादानम् । तथा
 सत्कर्षणोऽपि प्रशुभ्रस्य नोपादानं स्यात् च सत्कर्षणस्याकरणस्य प्रशुभ्रनिर्माणमितरथा कारणमन्तरेणैव
 सत्कर्षणनिर्माणसत्त्वनाशेऽप्यर्थादिति भावः । एतोयं दृश्यते-न चेति ॥ ४३ ॥ तामुदेवात् सत्-

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यात्-न चेत्ते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिभेयन्ते ॥ किं तर्हि ईश्वरा एवेते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलयीयतेजोभिरेश्वर्यधर्मरन्विता अभ्युपगम्यन्ते-वासुदेवा एवेते सर्वे निर्दोषाः निरधिष्ठानाः निरवद्या-श्चेति ॥ तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति ॥ अत्रोच्यते ॥ एवमपि तदप्रतिषेधः-उत्पत्त्यसम्भवस्याऽप्रतिषेधः प्राप्नो-त्येव । अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः-प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः ॥ कथम् ॥ यदि तावदयमभिप्रायः-परस्परभिन्ना एवेते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरा-स्तुल्यधर्माणः, नेषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम् ।

रत्नप्रभा ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ संकर्षणादीनामुत्पत्त्यसम्भवेऽपि व्यूहचतुष्टय स्यादिति सूत्रव्यावर्त्यमाशङ्कते-अथापि स्यादिति ॥ शानैश्वर्ययो शक्तिरान्तर सामर्थ्यम् । वलं-शरीर-सामर्थ्यम् । वीर्यं-शौर्यम् । तेजः-प्रागल्भ्यम् । एनेरन्विता, यस्मात् संकर्षणादयः तस्मादी-श्वरा एनेर्यर्थः । सर्वेषामीदृशत्वे पाशरात्रोक्तिमाह-वासुदेवा एवेति ॥ निर्दोषाः रागादि-शक्त्याः, निरधिष्ठानाः प्रत्ययजन्त्याः, निरवद्याः नाशादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वाज्जन्मासम्भवो गुण एष्येत्याह-तस्मादिति ॥ सूत्रेण सिद्धान्तयति-अत्रेति ॥ एवमपि चतुर्णामीदृशत्वेन विज्ञानशक्त्या-दिभावेऽपीत्यर्थः । प्रकारान्तर पृच्छति-कथमिति ॥ किं चत्वारः स्यन्त्या भिन्ना एव, उत एकस्य प्रकारत्वेनाभिन्नाः ? आद्यम् अन्य दूषयति-यदीत्यादिना ॥ द्वितीये प्रकारा- प्रवृत्तिरुच्यते वा भामती ।

भाः ॥ ४३ ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । वासुदेवा एवेते संकर्षणादयो निर्दोषा अनिद्यादिनिरहिताः । निरधिष्ठाना निरवादाना अत्र एव निरवद्या अनित्यतादिदोषरहिताः । तस्मा-दुत्पत्त्यसम्भवेऽनुगुणान्न दोष इत्यर्थः । अत्रोच्यते-एवमपीति । ना बूद्धभ्युपगमेन दोषः । प्रका-रान्तरेण त्वमेव दोषः । प्रत्यक्षं प्रकारान्तरमाह-कथम् । यदि तावदिति । न तावदेते परस्पर आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नेगस्य जन्म, नात्र संकर्षणाप्रगुणभेदेष्टावनिमाशङ्क्याऽऽह-विज्ञानादीति । सूत्रव्यावर्त्यमुत्पाप-यति-अथापीति । जीवादिभेदेष्टानां संकर्षणादीनां प्रसम्मापूर्वस्माज्जन्माभावेऽपीति यावत् । तदेव दर्शयति-न चेति । तर्हि केन प्रकारेणाभिप्रयमाणा न दात-किमिति । सर्वेषामीदृशत्वे हेतुमाह-ज्ञानेति । ज्ञान भेदस्य च तयोः शक्तिरान्तर सामर्थ्यम् । यद् शास्त्रं सामर्थ्यम् । वीर्यं शौर्यम् । तेजः प्रागल्भ्यम् । तेजोऽदृशता धर्मास्तेरन्विता यत्र संकर्षणादयश्चत्वारो नैव सर्वेषामीदृशत्वमिति-यर्थः । तत्र भागवतोक्तिमाह-वासुदेवा इति । निर्दोषाः प्रागल्भ्यादिरादि इति । निरधिष्ठाना निरवादाना-सम् । निरवद्याः समानादिदोषरन्त्या इति । सर्वेषामीदृशत्वे तदुत्पत्त्ययोगे गुणत्वादोषो नैति पञ्चिमाह-तस्मादिति । सिद्धान्तत्वेन सूत्रसंगतयति-अत्रेति । तदप्रकारेण-एवमिति । विज्ञानैश्वर्यशक्त्यादीनां सर्वत्र तुल्यत्वेऽपीत्यर्थः । जीवादिभावेऽप्यनुपपत्तिरुक्ता सा कथं सर्वेषामीदृशत्वेन इत्यादित्याशङ्क्याऽऽह-प्राप्नोतीति । प्रकारान्तरं बुभुक्षते-कथमिति । वासु-देवादयश्चतुर्णामीदृशता ईश्वराः किं नित्यो भिन्ना एव न तेषामेकगमिनि किंरूपस्यैव भगवतोऽस्यभेदा एत इति विख्याप्यऽनुत्पत्त्ययति-यदीति । ते व्याज्जन्माः स्युर्न वा । आद्ये कार्यामिद्विधधर्मे तेषैवेनेष्टावाः दृष्टादिति नानर्थक्यम् । समूहज्ञानेन पञ्चिद्वज्ज कथिदीश्वर स्यादित्याह-तत

एकेनेवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च-भगवानेको वासुदेवः पर-
मार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् ॥ अथायमभिप्रायः-एकस्यैव भगवत एते चत्वारो
व्यूहास्तुल्यधर्माण इति । तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि
वासुदेवात् संकर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति, संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चा-
निरुद्धस्य अतिशयाऽभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन
यथा-मृद्वदयोः । न ह्यसत्यतिशये कार्य कारणमित्यवकल्पते । न च
पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारत-
म्यकृतः कश्चिद्वेदोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा
इष्यन्ते । न च ते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन् । ब्रह्मादिस्तम्भ-
पर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात् ॥ ४४ ॥

विप्रतिपेधाच्च ॥ ४५ ॥

इति श्रीवैयासिक्यां गारोदकमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥
विप्रतिपेधश्चास्मिञ्छास्त्रे बहुविध उपलभ्यते-गुणगुणित्वकल्पनदिल-
क्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिचलवोर्यतेजांसि गुणाः । आत्मान एवेते भगवन्तो
वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिपेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं

एतद्व्रमा ।

न्यूना वा । आद्यम्-उत्थाप्य निप्रेति-अयेत्यादिना ॥ न्यूनत्वपक्षेऽपसिद्धान्तमाह-न च पञ्चेति ॥
यदि न्यूना अपि भगवतो व्यूहाः, तदा चतुष्टयात्वात् इत्याह-न चैत इति ॥ ४४ ॥ इतश्च
जीवोत्पत्तिराद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः-विप्रतिपेधाच्चेति ॥ स्वस्यैव गुणत्व गुणिन च निरुद्धम् ।
आदिपदात् प्रद्युम्नानिरुद्धौ भिन्नौ । आत्मन इत्युक्त्वा आत्मन एवेते इति निरुद्धोक्तिप्रहः । पूर्वोपर-
विरोधादसाङ्गत्वमिति सूत्रार्थमुक्त्यर्थान्तरमाह-वेदेति । एकस्यापि तन्त्राक्षरस्य । अयेता चतुर्वेदि-
मामयी ।

भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहृतेऽत्र भिन्नुमर्हन्ति । व्याहृतकाम्ये च कार्यानुष्णादात् । अत्राहृतकाम्ये
वा प्रत्येकमीदमरत्वे एकेनेवेश्वरानायाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम् । सभूय चैशानाया परिशुद्धो न कश्चि-
दीश्वरः स्यात्, सिद्धान्तहानिश्च । भगवानेकैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्कस्या-
न्तरमास्येवम् । नत्र चोत्पत्त्यसम्बो दोष इत्याशयान् कल्याणान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यमभवेनापाकरोति । अथा-
यमभिप्राय इति । सुगममन्यत् ॥ ४४ ॥ विप्रतिपेधाच्च । गुणिन्यः स्वत्वात्मन्यो ज्ञानादीन् गुणान्
भेदेनोक्त्वा पुनरभेद तूते-आत्मान एवेते भगवन्तो वासुदेवा इति । आदिग्रहणेन प्रद्युम्नानिरुद्धयो-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इति । अनेकद्वारपक्षे दोषान्तरमाह-सिद्धान्तेति । कयान्तरमुत्थापयति-अथेति ।
तुल्यधर्माणो वासुदेवादपञ्चवारोऽपीश्वरा भगवतो व्यूहाः स्वीकृतात्मन्या चैकात्म्या इति नोक्तदोष
इत्यर्थः । वासुदेवादीनामेकव्यूहत्वेनैक्यमुपेक्ष्य प्रागुक्त प्रसजयति-तथाऽपीति । उत्पत्त्यसमन्याद-
वस्थ समर्थयते-न हीति । अनियमपक्षेऽपि कार्यकारणता स्यादित्याशय इष्टेऽपम्यान्मैरमित्याह-
भवितव्यं हीति । अन्यमुक्त्वा व्यनिकेकमाह-न हीति । ननु ज्ञानादीनामुत्कर्षो यत्र पर्यवस्यति
तस्य कारणत्वं सातिशयज्ञानादिप्रता कार्यतेयनिशयोऽस्मि नैयाह-न चेति । कथं तर्हि पञ्चरात्रि-
णामुपगमस्तत्राऽह-वासुदेवा इति । व्यूहादीनां चतुष्टयमर्हतीत्युक्त्वा तन्नियम निराचष्टे-न
चेति ॥ ४४ ॥ इत्याद्यादरणांयमिदं मननित्याह-विप्रतिपेधाच्चेति । सूत्र व्याचष्टे-विप्रति-
पेधथेति । त्रिोऽमेव स्तुष्टयति-गुणोते । आदिग्रहणात्प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोहरकारयोरात्मनोर्भेदमुक्त्वा-
ऽऽप्ता एव इति तद्विद्वांसिर्गृहीता । गुणगुणित्वकल्पनात्प्य विप्रतिपेधमाह-ज्ञानेति । आत्मन्यो

उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७९३)

श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादिवेदनिन्दादर्शनात् ॥ तस्मादसंगतेषा कल्पनेति सिद्धम् ॥ २ ॥ २ ॥ ४५ ॥ इत्युत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रभाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री-
गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्यसांख्यादिमतद्रूपणं नाम द्विती-
याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

मनोऽनिक इति निन्दा आदिषदर्थः । तस्मान्मयोविरुद्धाभि पौरुषेयकल्पनाभिर्नापौरुषेयवेदान्तस-
मन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ (८) ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपाळसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्याया (भाष्य) रत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः
पादः समाप्तः ॥ २ ॥ २ ॥

भामती ।

मनोऽहकारलक्षणतयात्मनो भेदमभिधायात्मान एवेत इति तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपर सगृहीतम् । वेद-
प्रतिषेधो व्याख्यातः ॥ ४५ ॥ (८) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रनिश्चिते भगवत्पादशारीरकभाष्यप्रमाणे भागवतां द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

जानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

गुणिभ्यो ज्ञानादीगुणान्भेदेनोक्त्वा पुनरात्मान एवेत इत्यनुवृत्तौ निप्रतिषेधः । अत्राऽऽदिशब्देन
सर्कार्गो नाम जीवः प्रयुक्तो मनोऽनिरुद्धोऽहकार इति भेदमुक्त्वा पुनरात्मान एवेतमभेदनादादिप्रतिषेधो
गृह्यते । प्रकारातरेण गूढं व्याचष्टे-वेदेति । अत्राऽऽदिशब्देन भागवते शास्त्रे पादमात्राप्यपनादशे-
पदेशाप्यपनाद मिष्यति । स्वाध्यायमात्राभ्येतुर्निशिष्यते भागवतशास्त्राक्षरमात्राभ्येतुर्न्यादिनिन्दा गृहीता ।
भागवतशास्त्रप्रणेतुः सर्वत्रापि आत्मभावेऽपि वेदान्तिरुद्धतान्त्रिकानुष्ठानसमुदेनार्चनायेन्द्रेष्टमात्राभ्येऽपि
जीवजन्मादिगन्धप्रमथनान्यथानुपपत्त्ये प्राणिनां निरुद्धेतिद्वारा दुरितप्रदानाय ध्यामोहकम् । जीवज-
न्मधूर्वानामिह तत्र ममृतीनामपि चान्यत्रानुपपत्तिश्रुतिरिषोपादित्यधिकरणार्थमुपसहरति-तस्मादिति ।
तदेव परपक्षाणां प्रतिषेधस्तत्र तेषामेव समन्वयस्येति पादार्थ निगमयति-सिद्धमिति ॥ ४५ ॥ (८) ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुक्लानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (जान) निश्चिते श्रीम-
त्शारीरकभाष्य वाचनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्यमतद्रूपणारयो द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ३.

न वियदश्रुतेः ॥ २ ॥ ३ ॥ १ ॥ (१) ॥

ॐ वेदान्तेषु तत्रतत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतयः उपलभ्यन्ते—केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न ॥ तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न ॥ एवं जीवस्य, प्राणानां च ॥ एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते ॥ विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितम् ॥ तद्वत्स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षितत्वमाशङ्क्यतेत्यतः सर्व-

रूपप्रमा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ विषदादिविज्ञातारं सीतास्यान्जमधुनतम् ॥ नित्यचिद्विश्वकर्तात्माऽमिन्न सर्वेश्वर मजे ॥ १ ॥ जीवस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गेनाऽऽकाशस्याप्युत्पत्त्यसम्भवमाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशितमाह—न विषदश्रुतेरिति ॥ विषयप्राणपादयोरर्थं सक्षिपन् पूर्वपादेन सङ्गतिमाह—वेदान्तेष्विति ॥ भिन्नोपक्रमत्वमेवाह—केचिदित्यादिना ॥ भूतमोक्षश्रुतीनां मियोमिरोवशङ्कानिरासो विषयत्पादार्थः (१) । लिङ्गशरीरश्रुतीनां सन्निरासः प्राणपादार्थः । यथा मियोमिरोवात्, पूर्वापरविरोधाच्च परपक्षाः उपेक्ष्याः । तथा श्रुतिपक्षोऽपि उपेक्ष्य इति शङ्कोत्पाने पादद्वयस्याभ्यात् पूर्वपादेन दृष्टान्तसङ्गतिरिति समुदापार्थः । आकाशान्धोक्षपत्तिमामनन्ति तैत्तिरीयकाः । नामनन्ति छन्दोगाः । जीवस्य प्राणानांभ्योत्पत्तिं सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति बाजिनः । एतस्माज्जायते प्राण इत्यायवर्णिकाश्च—आमनन्ति । नन्वे-
मामन्ती ।

न वियदश्रुतेः । पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः सप्रति तु श्रुतीनामव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्र सृष्टिश्रुतीनां परम्परानिरोपमाह—वेदान्तेषु तत्रतत्रेति । श्रुतिप्रतिषेधाच्च परपक्षाणाञ्जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अतिक्रान्ते पादे समन्वयस्यापनाय परपक्षाणां भ्रान्तिमूल्यमुक्तम् । इदानीमपि समन्वयस्यत्ये भूतमोक्षविषयसृष्ट्यादिश्रुतिविगान निराक्रियते । तत्रानुत्पत्तिप्रसङ्गेन नियतोऽपि तदसम्भवाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशितमाह—न वियदिति । आकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुयोर्मियो निरोधादप्रमाण्ये शक्तिं तन्निरासेन समन्वयदृष्टीकरणदस्य पादादिसगतिरित्यभिप्रेय पूर्वोत्तरपादगति व्यक्तीकुर्वन्नापातनः सृष्टिश्रुतिविमतिं दर्शयति—वेदान्तेष्विति । तत्रतत्रेति सृष्टिप्रकरणोक्तिः । तासां भिन्नप्रस्थानन्यमेव प्रकटयन्प्रथममाकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्या तैत्तिरीयछान्दोग्यभ्योर्मितिमाह—केचिदिति । नमोऽद्वाधोरप्युत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्यामपि तयोरेवान्ति विमतिरित्याह—तथेति । न केचउ भूतनिश्चयमृष्टिश्रुतिविमतिरपि तु मोक्षमोक्षोपकरणविषयाऽपि साऽस्तीत्याह—एवमिति । यथा नमसो वायोधोत्पत्तिमधीयते तैत्तिरीयास्तथा जीमस्य सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति जन्माऽऽमनन्ति माच्यदिना नैषमिने । तथा प्राणानां “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इत्युत्पत्तिं पठन्त्यायवर्णना नेमम्ये । अतोऽस्ति धर्मिणो विमतिरित्यर्थः । धर्मद्वाराऽपि विगानमाह—एवमेवेति । क्रमादीयादिशब्देनाक्रमसत्ये गृहणे । श्रुत्यन्तरेषु श्रुतिभिर्शेषेभ्यस्ति यावत् । सृष्टिश्रुतीनामभ्यार्यपरत्वान्मियो निरोधेऽपि तात्पर्यपक्षप्रामाण्यादस्मपक्षसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—विप्रतिषेधाच्चेति । सर्वत्र परपक्षेषु स्वोक्तिरोपामानादत्र श्रुतिविरोधो विवक्षितः । स्वपक्षो नन्वाशङ्कनादः । विप्रतिषेधश्रुतीनामेतान्योन्यनिर्निवृत्त्यन्तः । सृष्टिश्रुतिन्यायानिर्निवृत्तोर्योऽप्येव तत्कटमुक्त्वाऽनन्तरपादावन्तारयति—इत्यत इति ।

(१) अर्धजन्दोऽय प्रयोजनवाची ।

वेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते ॥ तदर्थनिर्मलत्वे
 च फलं यथोक्ताऽऽशंका निवृत्तिरेव ॥ तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य
 चिन्त्यते-किमस्याऽऽकाशस्योत्पत्तिरस्ति उत नास्तीति ॥ तत्र तावत्प्र-
 तिपाद्यते-“न विषयश्रुतेः” इति ॥ न खल्वाकाशमुत्पद्यते ॥ कस्मात् ॥
 “अश्रुतेः” न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति ॥ उच्यते-“सदेव-
 सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६। २। १] इति सच्छब्द-
 वाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य “तदेकत” [छां० ६। २। ३] “तत्तेजोऽसृजत”
 [छां० ६। २। ३] इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदि कृत्वा

रत्नप्रभा ।

वमाकाशपूर्वका कचित् सृष्टिः, कचित्तेजःपूर्विकेति कमविरोधः । आदिपदात् “स इमांस्तोमानसृजन”
 [ऐत० १। २] इत्युक्तम् । कचित् सप्तमाणाः कचिदष्टात्रिंशदिसद्वाद्वाक्यं विरोधो माह्नः ।
 प्रपञ्चः पादद्वयम् । तथा च पादद्वयस्य श्रुतीनां मियोविरोधनिरासार्थत्वाच्च त्रिंशत्तन्वाध्यामसंगतयः
 सिद्धाः । अत्राकाशस्योत्पत्त्यनुपपत्तिश्रुत्योर्मियोविरोधोऽस्ति न वेति वाक्यभेदेकस्यैकत्वान्वा सन्देहे मनु-
 त्पत्तिः, तदा वाक्यभेदेन विरोधादप्रामाण्यमनयो- धुर्योरिति पूर्वपक्षविषयम् । आदानुत्पत्तिरभेदेकदेशी
 गृह्यतीत्याह-तत्र तावदिति ॥ १ ॥ उपपत्तिश्रुतिर्मुक्ता नास्तीति गृह्यमितिः संप्रति पूर्वपक्षपति

भामती ।

मनपेक्षिततया स्यापि न तद्वत्प्रपञ्चस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति । तदर्थनिर्मलत्वमर्थाभासनिवृत्त्यर्थतत्त्वा-
 प्रतिपादनम् । तस्यैकत्र स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षबाधनान्निरुद्धिः । इदं हि पूर्वपक्षे
 श्रुतीनां मियो विरोधः प्रतिपाद्यते, सिद्धान्ते तत्र विरोधः । तत्र सिद्धान्त्येकदेशिनी मचन ‘न विषयश्रुतेः’
 इति । तस्यामिसिद्धिः-यद्यपि तैत्तिरीयके विषयश्रुतिरुपपत्तिरस्ति तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद्द-
 श्रुतिविरोधाच्च गौणम् । तथा च त्रिकतो निव्यत्वात्तेन प्रसुग एव सर्गः, तथा च न विरोधः श्रुती-
 नामिति । तदिदमुक्तम्-प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्याकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत
 नास्तीति । यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाद्वा । अथास्ति ततः श्रुतिविरोध इति तात्पर्यहाराय प्रप-
 ञ्चानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तदर्थनिर्मलत्वमर्थाभासनिवृत्त्या सम्पत्त्यर्थम् । प्रसोऽनन्तरपादद्वयम् । ननु शुभुभूगामुनमन्वयादेव
 तद्व्यधीताभारतनमैनिर्मलत्वेनेति तत्राऽऽह-तदर्थेति । वेदेकदेशस्य विरोधादप्रामाण्ये तदेकदेशा-
 न्तरस्यापि तथैवाप्रामाण्यशक्या तत्समन्वयाच्चत्तद्व्यगनामिद्वैतस्वरूपस्यानपेक्षगीपत्त्यसंनानिर्विस्तद-
 र्थनिर्मलत्वे फलार्थात्यर्थः । इत्य पादद्वयमन्वये स्थिते भूगमोत्तृमृष्ट्यादिश्रुतिविरोधादपेक्षार्थं च श्रुतीये
 पादे सत्याचारिकरणता पूर्वमाह-तत्रेति । आकाशोत्पत्त्यनुपपत्तिरिदवाक्ययोरनेकवाक्ययोरुक्तवाक्य-
 त्वान्वा मियोविरोधभेदे विरोधनिरासनाविरोध समाप्य समन्वयदाटर्पेन निश्चितम् । संप्रति चाधि-
 करणेऽपादद्वयगतं पूर्वपक्षे श्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं सिद्धान्ते तागामांशोभाप्रामाण्यं फलम् ।
 अत्र चाऽऽह-विषयश्रुतेः श्रुत्योर्मियो विरोधादप्रामाण्ये विरोधादिकरणे ब्रह्मणि समन्वयानिद्वैतप्रमाण्य
 तयोरेकवाक्यतया विरोधाभावात्प्रामाण्यमिद्वैतमिद्वैतमिति भावः । पादद्वये पूर्वपक्षे श्रुतीनां मियो
 विरोधः, सिद्धान्ते तत्र विरोधः माप्यते । तेन विरोधाविरोधाभ्यां सन्देहे पाथ्ये गौणवादिनादेवाऽऽह-
 किमस्येति । तैत्तिरीय-उच्यते-“तदेव गौणमाश्रित्य प्रकृत्यि सृजनादये-तत्रेति ।
 तादृशाणि व्याचष्टे-न ररत्विति । तैत्तिरीये विषयश्रुतिश्रुत्येव तदर्थोर्मियो विरोधे पदसंज्ञा-
 नासत्तय पदप्रमाणप्रमाणविरोधाच्च-श्रुतीनां विरोधादेवोक्तं सृष्टिर्वा पुनो विरोधादेवोक्तं सत्त्वा-
 उच्यते-इति । आकाशस्य जन्माश्रयेऽपि कथमनुमानमिदं तदुत्पत्तिरस्यैवोक्त्याशङ्क्याऽऽह-

त्रयाणां तेजोऽवन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते ॥ श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रि-
यार्थविज्ञानोत्पत्तौ ॥ न चात्र श्रुतिरस्त्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी ॥
तस्मान्नाकाशस्योत्पत्तिरिति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे ॥ मा नामाऽऽकाशस्य च्छान्दोग्ये भृदुत्पत्तिः ।
श्रुत्यन्तरे त्वस्ति ॥ तैत्तिरीयका हि समामनन्ति—“सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” [ते० उ० २।१।१] इति प्रकृत्य “तस्माद्वा एतस्माद्ब्रह्म
आकाशः सम्भूतः” [ते० उ० २।१।१] इति ॥ ततश्च श्रुत्योर्विप्रति-
पेधः—कचिन्तेजःप्रमुखा सृष्टिः, कचिद्वाकाशप्रमुखेति ॥ नन्वेकवा-
क्यताऽनयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यं सा युक्ता, न तु सावगन्तुं शक्यते ॥
कृतः ॥ “तत्तेजोऽसृजत” [छां० ६।२।३] इति सकृच्छ्रुतस्य कृदुः
सृष्टव्यद्वयेन सम्बन्धानुपपत्तेः—“तत्तेजोऽसृजत, तदाकाशमसृजत”—
इति ॥ ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्मव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते ॥ यथा-
सूयं पक्वत्वादं पचतीति, एवं तदाकाशं सृष्ट्वा “तत्तेजोऽसृजत” इति
योजयिष्यामः ॥ नैवं युज्यते ॥ प्रथमजत्वं हि च्छान्दोग्ये तेजसोऽवग-

रत्नप्रभा ।

सूत्रकारः—अस्ति त्विति ॥ एकाक्यत्वेन प्रामाण्यसम्भवे किमिति श्रुत्योऽप्रामाण्यमिति शङ्कते—नन्वे-
काक्यपदेति ॥ एकाक्यत्वासम्भवादप्रामाण्य युक्तमिषाद्—सत्यमित्यादिना ॥ एकस्य युगात्
कार्यद्वयासम्बन्धेऽपि क्रमेण सम्बन्धसम्भवादं एकाक्यत्वेन श्रुत्यसिद्धान्ती शङ्कते—ननु सकृदिति ॥
अप्रामाण्यनादी दूषयति—नैवमिति ॥ क्रमो न युज्यते । द्वयोः श्रुतप्राप्त्यपेक्षानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ एकस्मा-
भामती ।

तान्तराशास्त्रेणित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र पूर्वश्रुतम्—अस्ति तु । तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवटस्यानाशस्यैव
प्रथमः सर्गः श्रूयते । छान्दोग्ये च केवटस्य तेजसः प्रथमः सर्गः । न च श्रुयन्तरानुरोधेनामहायग्यानि-
गतस्यापि सप्तहायताकल्पेन युक्तममहायग्यानागमनिरोधान्श्रुतसिद्धयर्थं खल्वधुन कथ्यते न तु तद्विधानात्,
विह्वलं चामहायग्यं श्रुतं कश्चिन्नेन सप्तहायनेन । न च परस्परानपेक्षाणां ग्राह्यवशदिकृत्यः । अनुष्ठानं हि
ज्ञानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिश्चेति । तर्हि श्रुतिरेवास्तीत्याशङ्क्य सा गौणानि सूचयित्वाह—न चेति । तैत्तिरीयश्रुतेर्गौ-
णत्वादयस्यामुपयन्नात्र नियो निरोधोऽस्तीत्युपसहसि—तस्मादिति ॥ १ ॥ पूर्वश्रुयति—
अस्ति त्विति । मूत्र व्याकुर्वन्मूत्रं प्रविशन्ति—तुदाब्द इति । श्रुयन्तरे त्वाकाशस्योत्पत्तिरस्ती-
त्युक्तं तदेन व्यनक्ति—तैत्तिरीयका हीति । सर्गनामार्थज्ञापनार्थं पूर्वश्रुयानुक्रमणम् । श्रुयोरा-
काशोत्पत्तनुत्पत्तिनादिने कश्चिन्नाह—ततश्चेति । प्रागाप्यस्योत्पत्तिरिति शङ्कितेन प्रामाण्यायोगादेरु-
पाक्यतया कथंचित्प्रागाप्यनेष्ट्यमिति शङ्कते—नन्वेति । मन्त्रयज्ञाक्यत्वे तद्रेदो नेष्यते नियो विद-
द्वयोः श्रुत्योर्नैकाक्यत्वेति परिरिति—सत्यमिति । तदाकाशं मृष्टं तेजोऽसृजतेत्येकाक्यं न इति
शङ्कयमिति शङ्कते—कृत इति । छान्दोग्यानुमारेणैकाक्यत्वायोगं दर्शयति—तत्तेज इति ।
एकाक्यत्वागदी दृष्टान्तेन शङ्कते—नन्वेति । निमित्तप्रमादी दूषयति—नैवमिति । हिन्द-
व्यापार युगादिप्राग्वर्तिक वा युगपदेतस्माद्विज्ञान्दुःकमो यतिवत्तदन्तः ; न ऽऽशो द्वयोः प्रथमश्रुति-

म्यते, तैत्तिरीयके चाकाशस्य ॥ न चोभयोः प्रथमजत्वं सम्भवति ॥ एतेने-
तरश्रुत्यन्तरविरोधोऽपि व्याख्यातः ॥ “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आका-
शः सम्भूतः” इत्यादि “तस्मादाकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः सम्भूतम्”
इति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य सम्भवनस्य च विद्यतेजोभ्यां युगपत्
सम्बन्धानुपपत्तेः ॥ “वायोरग्निः” [तै० उ० २ । १] इति च पृथगाम्ना-
नात् ॥ २ ॥ अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह-

गोण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

नास्ति विषयदुत्पत्तिः ॥ अश्रुतेरेव ॥ या त्वितरा विषयदुत्पत्तिवादिनी श्रुति-
हृदाहना, सा “गोणी” भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ “असम्भवात्”

रत्नप्रभा ।

हिदलबीजाद्वद्वयदातृमय प्रथममिष्यत आह-न चेति ॥ वायोरग्निरिति क्रमश्रुतिमद्वा इति शेषः ॥
छान्दोग्यश्रुतेस्तितिरिधुतिविद्धार्यत्वमुक्त्या तितिरिधुनेस्तद्विद्धार्यत्वमाह-एतेनेति ॥ एतत्पदार्थमाह-
तस्मादिति ॥ छान्दोग्ये ध्रुव तेजसः प्राप्यन् ॥ अत्र दुर्व्योपनिषदर्थः । किञ्च सपदार्थः । आत्मा
छान्दोग्ये तेजस उपदानं श्रूयते, अत्र तु वायुरेति नेकसाम्येत्याह-वायोरिति ॥ एव श्रुत्योक्त्याद-
प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते स एव विषयदुत्पत्तिगदी स्वमतेन प्रामाण्यं सूत्रं इत्याह-अस्मिन्निति ॥ २ ॥
गोण्यसम्भवादिति ॥ एतन्मथ्यायसमाप्तेरधिकरणेन प्रथमं त्रितोवात् श्रुत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षकट्टम् ।
तत् एकदेशेतिहान्तः । पश्चात्सुरयसिद्धान्ते श्रुतीनामग्निरिति नेकसाम्येन वा प्रपञ्चि तन्मथ्यमितिहिरिति फट्,
क्रमधेत्यवगत्यम् । तत्र श्रुत्योक्त्योपे सत्यवयवविशेषात्तयोः प्रामाण्यावोगादियदुत्पत्त्यसम्भवरूपवर्को-
नुपगृहीतत्वात्तद्व्योपनिषदर्थः । इतरा गोण्यविरोध इत्येकदेशिषत् विद्वद्विरोधो-नास्तीत्यादिना ॥
आकाशः, नोत्पद्यते, सामग्रीहृत्त्वत्वादात्मवत् । न चातिव्याप्तगणो सत्त्वादेवत्वसिद्धिः । निजातीवये-
भामनी ।

विरूप्यते न वक्षु । न हि स्थानपुत्रविकृत्यो वस्तुनिप्रतिष्ठां लभते । न च सर्वभेदेन व्यस्योपपद्यते, सां-
तिरुत्पत्त्यवयवद्वयव्यापि तयात्वात् । न तन्निष्ठं सर्वं क्षीयस्ति जायते सर्गात्तरं तु दा-क्षीयस्ति भवति ।
तस्मात्सर्वध्रुवयः परस्परविरोधित्वो नास्ति कार्यं प्रमाणं भवितुमर्हन्तीति पूर्व-पक्षः ॥ २ ॥ तद्व्याप्येकदेशी
सूत्रेण रात्रिप्रायमाभिकरोति-गोण्यसम्भवात् । प्रमाणात्तरविरोधेन बह्व्युपन्तरविरोधेन चाकाशो-
भानन्दगिरीय-व्यावर्तिनः ।

विरोधादित्याह-प्रथमेति । न द्वितीयः, पाठकमात्रसम्पृष्टेरेष्ट्यादित्याह-न चेति । छान्दोग्यानुमा-
रेणैकात्म्ययोगमुक्त्या नैतिरीयानुमात्रेणापि तद्व्योगमाह-एतेनेति । एतत्पदार्थमेव एतद्व्यति-
तस्मादित्यादिना । इतथ नेकसाम्येत्याह-वायोरिति । छान्दोग्ये हि सदुपादानं तेजसो निदि-
श्यते । तैत्तिरीये त्वामनः सत्त्वद्वयान्नाद्वयो वायुमदुपादानमात्रादने तनेकसाम्येनेत्यर्थः ॥ २ ॥
प्रथमजत्वेनाऽऽकाशात्तेजसोमत्वादेने निद्रे तद्विरोधेन समवायवत्त्वानुमात्रेणापि विकृतानुवर्तयिता-
नीततमगर्भद्वयमगर्भव्यापि तयात्वात्तुमाने मर्गभेदेनानि व्यस्यमिद्विरोधित्वमप्येव प्रत्यक्षद्वयमात्रा-
प्रमत्तात्मातिनि पूर्वपक्षमुत्पाद्य गोण्यसिद्धिर्नास्तिप्राप्तमिति श्रुत्यान्तमन्तरावति-अस्मिन्निति ।
ये तन्निष्ठत्वमप्येव माद्वयव्यस्य विद्वद्विरोधमिद्वयव्यस्यमिति तन्मगर्भमिति व्यावर्तने तान्मगर्भे गोण्य-
देन पूर्वपक्षे विद्वद्व्यतिवर्तयति प्रवर्तितावयव्यावर्ते-नास्तीति । तद्व्यतिध्रुवरेति दर्शित्यादि-
प्रतिपक्षे फः समाधित्वेचाकाशाऽऽह-या त्विति । तेजःप्राप्यमानुसोरेनाऽऽकाशस्योपपत्तिः प्राप्य-
येति प्रदत्तावयवमुक्त्या । आकाशप्राप्यमानुसोरेन तेजसि प्राप्यमप्येव वायव्यमिति मन्वानधेद्वय-
कम्पादिति । न वय तेजःप्राप्यमनुस्यमाना इत्येव त्विन्, किन्तु मानान्तरितो गतिर्वाह-अस्ते-
भवादिति । ऐतद्विद्वद्विरोधेन तन्मगर्भ निरन्तरात्तद्व्यस्येन कथमममगर्भेदाकाशाऽऽह-

न ह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवन्तु । ते हि कारणसामग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति ॥ समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयकमनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति ॥ न चाकाशस्यैकजातीयकमनेकं च द्रव्यमारम्भकमस्ति ॥ यस्मिन्समवायिकारणे सति असमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाश उत्पद्येत । तदभावात् तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति ॥ उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भाव्यते, प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते ॥ किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमनुपिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसानम् । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च

रत्नप्रभा ।

नान्योऽारम्भकत्वायोगादसमुक्तत्वाच्च । संयोग एव हि द्रव्यस्यासमवायिकारणम् । अतः समवाय्यसमवायिनोरभावात् हेत्वतिद्विरित्यर्थः । प्रागभावश्चान्यत्वाच्चात्मनदाकाशो नोत्पद्यते इत्याह—उत्पत्तिमतां चेति ॥ प्रकाशः—चाक्षुषानुभवः । आदिपदात्—तमोऽप्यसपाकयोर्ग्रहणम् । मूर्तद्रव्याश्रयत्वं ह्याकाशस्य कार्यम् । तच्च प्रत्येऽप्यस्ति । परमाण्वाश्रयत्वात् । अतो न प्रागभाव इत्यर्थः । प्रागभावान्तरं स्फुटयति—किं हीति ॥ स्थूलाश्रय—अवकाशः, सूक्ष्माश्रय—छिद्रम् । अण्वाश्रयः—सुपिरमिति भेदः । किञ्चात्मनदाकाशः, न जायते, निमुत्वादस्पर्शद्रव्यत्वाच्चेत्याह—पृथिव्यादीति ॥ तस्मादुक्तार्कशलाह्वीणां द्रष्टव्येत्यभावतीति ।

तत्त्वसमग्राहौष्येनाऽऽकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यन्विरोध इत्यर्थः । प्रमाणान्तरविरोधमाह—न ह्याकाशस्येति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता, तदभावे न भवितुमर्हति घूम इव घूमध्यजामासे । तस्मात्सदकारणमाकाशं नित्यमिति । अपि च य उत्पद्यन्ते तेषां प्रागुत्पत्तेरनुपवर्त्यक्रिये नोपलभ्येते उत्पन्नस्य च दृश्येते, यथा तेजःप्रभृतीनाम् । न चाकाशस्य तादृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोत्पद्यत इत्याह—उत्पत्तिमतां चेति । प्रकाशनं प्रकाशो घटपटादिगोचरः । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न हीति । कणभुगभिप्रायमेव प्रकटयति—ते हीति । आकाशं नोत्पद्यते कारणत्रयशून्यत्वादात्म्यदित्यर्थः । हेतुसमर्थनार्थं सामान्यन्यायमाह—समवायीति । परप्रसिद्धिबोधनार्थं द्विशब्दः । तत्र स्वानुपपन्नमर्थयितुं क्रियेति । आकाशस्यापि तर्हि त्रीणि कारणानि मविध्यन्तीत्याशङ्क्य समवायिकारणविशेषस्वरूपमाह—द्रव्यस्येति । तदभावात्माकाशे दर्शयति—न चेति । समवायिकारणे निरस्ते सारसमवायिकारणमपि निरस्तमेवेत्याह—यस्मिन्निति । कारणद्वयनिरासेन निमित्तकारणनिरासेन सुकरमित्याह—तदभावात्स्विति । कारणशून्यत्वादाकाशस्यानुत्पत्तिमनुमाय तत्रैवानुमानान्तरमाह—उत्पत्तिमतां चेति । ये जायन्ते तेषामनुमनार्थक्रिये प्रागुत्पत्तेर्नोपलभ्येते यथा तेजःप्रभृतीनाम् । न चाऽऽकाशस्य तादृशो विशेषोऽस्ति तस्माच्चनोत्पद्यते कार्यलक्षणविकलत्वादात्मनदित्यर्थः । प्रकाशनं प्रकाशोऽनुभवः । आदिशब्देनार्थक्रिया गृह्यते, अमूत्वामात्रिच हि कार्यलक्षणं, तदाकाशस्यापि समनर्ताति कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—आकाशस्येति । तदेव स्फुटयन्ते—किं हीति । महाद्रव्याश्रयत्वयोग्यो देशोऽनकाशः । तद्विरुद्धद्रव्याश्रयत्वयोग्य सुपिरम् । अनुपपन्नसंयोगाश्रयत्वयोग्य छिद्रम् । एतत्परहितं न किञ्चित्प्रागासीदिति विशेषगानामर्थः । किञ्चाऽऽकाशो न जायते निमुत्वाभिरवयवद्रव्यत्वादस्पर्शद्रव्यत्वाच्चाऽऽमनदित्यनुमानप्रथमाह—पृथिव्यादीति । उक्तानुमानानामुत्पत्ति-

विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याऽजत्वसिद्धिः ॥ तस्माद्यथा लोके आकाशं कुरु, आकाशो जातः, इत्येवञ्जातीयको गौणः प्रयोगो भवति, यथा च घटाकाशः, करकाकाशः, गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्येवञ्जातीयको भेदव्यपदेशो गौणो भवति, वेदेषि-“आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्” इत्येवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दः खल्वाकाशस्याऽजत्वं ख्यापयति ॥ यत आह “वायुश्चान्तरिक्षं चेतदमृतम्” [तृ० २ । ३ । ३] इति ॥ न ह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते ॥ “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इति चाकाशेन ब्रह्मसर्वगतत्वनित्यत्वाभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति ॥ न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते ॥ स यथाऽनन्तोऽयमाकाशः, एवमनन्त आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणम् ॥ “आकाशशरीरं ब्रह्म” [ते० उ० १ । ६ । २] “आकाश आत्मा” [ते० उ० १ । ७ । १] इति च ॥ न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं सम्भवति, नीलेनेवोत्पलस्य ॥ तस्मान्नि-
त्यमेवाऽऽकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

रत्नप्रभा ।

न्ययः । भेदोक्तगौणत्वे वैदिकोदाहरणमाह-वेदेष्वारण्यानिति ॥ आकाशेति भेदव्यपदेशो गौण इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ न केचन तर्कादाकाशस्यानुपपत्तिः, किन्तु श्रुतितोऽपीत्याह सूत्रकारः-
शब्दाच्चेति ॥ नित्यमाश्रयाऽनादित्वादिति मातः । आत्मेति च शब्द इहोदाहरणमित्यन्यथः । आकाशः शरीरमस्येति बहुव्रीहिगाऽयन्तसाध्यमानाद् अयन्तदाकाशस्याऽनादित्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भामती ।

चेति । आदिप्रहणेन द्रव्यत्वे सायस्वर्शवत्त्वादात्मगमियमाकाशमिति गृहीतम् । आरण्यानाकाशे-
तिविति । वेदेष्वेकस्याकाशस्यैवाधिक बहुत्वम् ॥ ३ ॥ तदेवं प्रमाणान्तरशिरोधेन गौण्यमुक्त्वा याव-
न्तरशिरोधेनापि गौणत्वमाह-शब्दाच्च । सुगमम् ॥ ४ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । पदस्यानुपपत्ते-
रानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिविरोधमाशस्य तस्या गौणत्वं सद्व्रान्तमुपसहति-तस्मादिति । आद्योक्तादिशकाशस्य प्रदे-
शभेदवत्त्वान्मुक्त्य जन्मेत्याशस्य जन्मप्रयोजनरूपदेशभेदस्यापि गौणत्वेनेत्याह-यथा चेति । लौकि-
कव्यपदेशस्य गौणत्वेऽपि वैदिकव्यपदेशस्य मुख्यत्वमेवेत्याशस्याऽऽह-वेदेऽपीति । इति शब्दादुपरि-
शोभो भेदव्यपदेशो मयनीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ न केचननुमानादाकाशस्यान । किन्तु श्रुतितोऽपी-
त्याह-शब्दाच्चेति । तदुपाचष्टे-शब्दः सत्यति । अमृतं वमेवाय भवति त समुपपत्तिरित्याश-
स्याऽऽह-न हीति । श्रुतार्थरक्त्यन्यत्वाह-आकाशवदिति । यथाऽपि कथमनुपपत्तिरित्याश-
न चेति । तदनुपपत्तौ वाक्यमपि मानमित्याह-न मयेति । आदिमन्वासान्तरेषुपमानान्ते ता-
काशस्याऽऽदित्वेनोत्पत्तेरित्याह-न हीति । तद्व्रान्तमुपसहति-तस्मादिति ॥ ४ ॥
विशेषण दृष्टे, तदाकाशस्यानुपपत्तिमत्त्वं साधयनीत्याह-आकाशेति । चकारादुदाहरणमेवमुदा-
हरेत् । आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि तेन ब्रह्मणो विशेषणत्वं किं न स्यादित्याशस्य बहुव्रीहिना
साक्षात्साधयनानामेतित्याह-न हीति । शब्दसाधयनमित्यनुसहति-तस्मादिति ॥ ४ ॥
गभूनशब्दमिति शब्द समाविश्याह-मुक्तिरिति-स्याच्चेति । पदविपर्ययोत्तरानिद सुगमिति शब्दमेवाह-

इदं पदोत्तरं सूत्रम् ॥ स्यादेतत्, कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” [तै० उ० २ । १ । १] इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं सम्भवति, आकाशे च गौणत्वमिति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ स्याच्चेकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणः, मुख्यश्च, प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् ॥ यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्म” [तै० उ० ३ । २] इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोगः, आनन्दे च मुख्यः ॥ यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते, अन्नसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि, तद्वत् ॥ कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः “एकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६ । २ । १] इतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति ॥ तदुच्यते ॥ “एकमेव” इति तावत्स्वकार्यापेक्षयोपपद्यते ॥ यथा लोके कश्चित्कुम्भकारकुले पूर्वैर्दुर्मृदङ्कक्रादीनि चोपलभ्याऽपरेद्युश्च नानाविधान्यमन्त्राणि प्रसारितान्युपलभ्य द्रव्यात्-मृदेवैकाकिनि पूर्वैर्द्युरासीदिति ॥ स च तयाऽवधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वद्युना-

रत्नप्रभा ।

पदोत्तरमिति । शङ्कोत्तरमिति यावत् । तान्येव शङ्कापदानि पठति-स्यादेतदिति ॥ अधिकारे प्रकरणे यथैकस्मिन् बहुप्रकरणे “अन्नं ब्रह्म” [तै० उ० ३ । २ । १] “आनन्दो ब्रह्म” [तै० उ० ३ । ६ । २] इति वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दस्याऽन्ते गौणत्वमानन्दे मुख्यता, तथैकवाक्यस्यैकस्याऽपि सम्भूतशब्दस्य गुणमुख्यार्थभेदो योग्यताबलादित्याह-स्याच्चेति ॥ उदाहरणान्तरमाह-यथा चेति ॥ अभेदोपचारः-भक्तिः ॥ मुख्यसिद्धान्त्याश्रयि-कथं पुनरिति ॥ स एवाक्षेपद्वयं स्पष्टयति-नन्विति ॥ अद्वितीयत्वश्रुतिवाधः, सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाधश्चेत्यर्थः । प्रपमाक्षेपं दृष्टान्तेन परिहरति-एकमेवेति ॥ कार्य-भामती ।

न पदार्थस्य । तद्वि कचिन्मुख्य कचिदौपचारिकं संभवासंभवाभ्यामित्यविरोधः । चोद्यद्वयं करोति-कथमिति । प्रथमं चोद्यं परिहरति-एकमेवेति । तावदिति । कुलं गृहम् । अमन्त्राणि पात्राणि आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इदमिति । तद्वयं चोद्यं दर्शयति-स्यादेतदिति । एकवाक्यस्थस्यैकस्य पदस्यैकस्मिन्नेव प्रकरणे यत्र-नुवृत्तिस्तत्र मुख्यत्वं, यत्र प्रयोगस्तत्र गौणतेत्युक्तमित्यर्थः । चोद्योत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य व्याकरोति-अत इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे-यथेति । दार्ष्टान्तिके संभूतशब्दस्यैकस्यैव मुख्यत्वगौणत्वे, दृष्टान्ते तु शब्दभेदेऽस्तीति वैषम्यमित्याशयः प्रकरणाभेदे शब्दप्रवृत्तेरेकरूपत्वस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि तदसम्भवेन गौणत्वमुख्यत्वे दृष्टान्तदृष्टे, तथाऽप्राप्त्येतावन्मानस्य विवक्षितत्वान्नेवमित्याह-यथा चेति । अद्वितीयश्रुति-विरोधादवधारणश्रुतिविरोधाच्चाऽऽकाशानुत्पत्तिरुक्तेति शङ्कते-कथमिति । का पुनः श्रुत्योरनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽश्लेषेन ब्रूते-नन्विति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधाच्चाऽऽकाशानुत्पत्तिरुक्त्याह-कथं चेति । चोद्यद्वयं परिहरति-तदुच्यत इति । तत्रावधारणश्रुतेरुपपत्तिमाकाशानुत्पत्तिरक्षेपे दर्शयति-एकमिति । आपेक्षिकमवधारणमित्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । कुलं गृहम् । अमन्त्राणि घट-शरायादीनि पात्राणि । तत्रापि कथमवधारणेनाशङ्क्याऽह-स चेति । अन्यथा मृदादिप्रत्यक्षविरोधः

सीदित्यभिप्रेयात, न दण्डचक्रादि, तद्वत् । अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठातृन्तर-
वारयति-यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते, नैवं ब्रह्मणो
जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति ॥ न च नभसाऽपि द्वितीयेन सद्वितीय-
ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वम् ॥ न च प्रागुत्पत्ते-
र्ब्रह्मनभसोर्लक्षणात्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वाऽम्-
र्तत्वादिधर्ममामान्यात । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते,
स्तिमितभितरत्तिष्ठति । तेनान्यत्वमवसीयते । तथा च “आकाश-
रीरं ब्रह्म” [ते० उ० १।६।२] इत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाश-
योरभेदोपचारसिद्धिः । अत एव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः ॥
अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाऽप्यतिरिक्तदेशकालमेवात्पद्यते ।
ब्रह्मणा चाऽप्यतिरिक्तदेशकालमेवाऽऽकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्का-
येण च विज्ञातेन सह विज्ञातमेवाकाश भवति । यथा क्षीरपूर्णं घटे

स्तम्भप्रभा ।

अद्वितीयश्रुत्यं प्रागवस्थायामवधारणश्रुत्यर्थः । कुत्रे गृहे । अमत्राणि गरादीनि पात्राणि ॥ एक-
मेववधारणव्याप्यं कार्यमिति व्याख्याया द्वितीयपदव्याप्यमाह-अद्वितीयश्रुतिरिति ॥ आकाशस्य
द्वितीयत्वमङ्गीकृत्याद्वितीयादिपदसरोचं कृतं, तदपि नास्तीति याद-न च नभसापीति ॥ त्रयमात्रं तद-
नभसो कथं भेदः, तत्राह-सर्गकाले त्विति ॥ धर्मसाध्यादद्वितीयोपचार इत्यर्थः श्रुतिमाह-तथा
चाकाशेति ॥ द्वितीयम् आक्षेपं परिहरति-अत एवेति ॥ अभेदोपचारादेवेत्यर्थः ॥ नभसो मय
तत्कार्योपस्थानमित्यदशङ्क्यं तज्ज्ञाने ज्ञानमित्याह-अपि चेति ॥ ५ ॥ एवमाकाशस्यानुगतौ सर्व-

भामती ।

घटशरादादीनि । आवक्षिकमवधारणं न सर्वविषयमिति वर्ये । उपरत्य उच्यते-न च नभसापीति । अत्रि-
त्युपगमः, यदि सर्वाभेदं तथाप्यभेद इत्यर्थः । न च प्रागुत्पत्तेः । जगत् इति शब्दः । द्वितीयोप-
चारोपचारा-अत एव च ब्रह्मविज्ञानेनेति । लक्षणाय तामान्यात्वात्प्रत्ययस्य सद्विधिः । अपि
चात्यन्तास्तरिक्तदेशकालमाकाशं ब्रह्मणा च प्रत्यक्षेण तदतिरिक्तत्वात् । क्षीरपूर्णप्रक्षिप्तरीरादयोऽपि
न दृश्यन्ति तत् कार्यं च विज्ञाते नभो विदितं मन्वां याद-अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमिति ॥ ५ ॥

कतिचिद्विन्दवः प्रक्षिताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणाद्विन्दुग्रहणं परिशिष्यते । एवं ब्रह्मणा तत्कार्यश्चाव्यतिरेकदेशकालत्वाद् गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति ॥ तस्माद्भक्तं नभसः सम्भवश्चरणमिति ॥ ५ ॥ एवं प्राप्त इदमाह—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

“येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” [छां० ६।१।३] इति, “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” [बृ० ८।४।६] इति । “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [मुण्ड० १।१।३] इति “न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्ति” [मुण्ड० १।१।३] इति चेवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते ॥ तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात्, यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सति एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयते । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते, यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकारा-

स्तप्रमा ।

श्रुतीनामत्रोपेक्ष इति एकदेशिसिद्धान्तः प्राप्तः । तमुप्यसिद्धान्तां दूषयति—प्रतिज्ञेति ॥ अहानिः—अनाधः । सामयजुरायर्धणशाखामेदज्ञानशब्दार्था इतिशब्दाः—न काचनेति ॥ आत्मनि हि ज्ञेय नास्तीत्यर्थः ॥ ननु सर्वस्य तस्मादव्यतिरेकान् प्रतिज्ञाया अहानिरित्यस्तु । तथापि जीमादिनदनुत्पन्नस्याऽपि नभसो ब्रह्मणि कश्चिन्नत्वेनाप्यनिरस्तात् प्रतिज्ञासिद्धिः किं न स्यात् । किमुत्पत्त्येवम आह—शब्देभ्यश्चेति ॥ अव्य-
मासती ।

एवं सिद्धान्तैकदेशिमते प्राप्ते इदमाह—प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः । त्रयविधतात्मतया जगतस्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणाऽभेदे तत्राणि ज्ञानं ज्ञानमुपपद्यते । न हि जगत्तत्त्व ब्रह्मणोऽन्यत् । तस्मादाकाशमपि तद्विचर्ततया तद्विकारः सत्तत्त्वज्ञानेन ज्ञातं भवति नान्यथा । अविज्ञातत्वे ॥ तन्तत्त्वान्तरं न तत्राणि त्रिभिर्ने विदितं भवति । भिन्नयोस्तु लक्ष्णान्यन्वाभावेऽपि देशकालाभेदेऽपि नान्यतरत्वात् नान्यतरज्ञानं भवति । न हि क्षीरस्य पूर्णकुम्भे क्षीरे गृह्यमाणे सत्स्वपि पायोभिन्दुषु पायस्तत्त्वं प्रति ज्ञानमभ्यसिन्ति विज्ञानं । तस्मान्न ते क्षीरे विदिते त्रिदिता इति प्रतिज्ञादग्रन्तप्रचयालुपगोचराय नियत उत्पत्तिकामेनानुपपेक्षेति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यस्य ग्रहणमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । दृष्टान्ते निमित्तमर्थं दार्शनिकं योजयति—एवमिति । गौणवारी स्थमतमुपसहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥ विद्यदुत्पत्तिश्रुतगौणत्वाच्चदनुत्पत्तिश्रुत्या त्रिोच्चाभावात्तत्रा-
भाष्यमिति गौणवादिमतमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । सूत्रं व्यावृत्त्यप्रतिज्ञास्वरूपमाह—येनेति । प्रतिज्ञायमिति शब्दोपादानं शाखाभेदस्यापनार्थम् । तस्या निश्चितत्वसिद्धयर्थं त्रिदिताः—प्रतिवेदा-
न्तमिति । सर्वस्य ब्रह्मणोऽप्रयुक्त्या प्रतिज्ञानुपरोध साधयति—तस्या इति । अत एव त्रयविज्ञाने-
नेत्यादिना पूर्वोक्तन्यायेन व्यतिरेकेऽपि प्रतिज्ञा सिध्यति चेत्स्मर्यतिरेकेणेत्याशङ्क्याऽऽह—व्यतिरेके-
हीति । यदुत्पत्तिरिति व्यत्ययेन तदभेदादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तव्यं नान्यथा तन्मुपपादयम् । सम्-
पद्यति मुख्यये कृतस्तदौपचारिकनेत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञा सर्वस्य ब्रह्मणि कश्चिन्नत्वेनोपपद्यते न तदुत्पत्त्याय-
पेक्षणे तत्र कश्चित्त्वचनमन्तराधिकारिकार्ययोस्तदुत्पत्त्यायमानादित्याशङ्क्याऽधिकारिकसंन्यासितमिति चेति । अत्रादिष्टं मूत्रावयव व्याचष्टे—शब्देभ्य-

व्यतिरेकन्यायनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते ॥ तथाहि-“यिनाश्रुतं श्रुतं भवति” इति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तेः कार्यकारणभेदप्रतिपादनपरेः प्रतिज्ञेया समर्थ्यते । तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः “सदेव सोम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६।२।१] “तदेक्षत” [छां० ६।२।३] “तत्तेजोऽभूजत” [छां० ६।२।३] इत्येवं कार्यजातं व्रत्तणः प्रदर्शयति विपरिरेकं प्रदर्शयन्ति “वेत्तदात्म्यमिदं सर्वम्” [छां० ६।८।७] इत्यारभ्याऽऽ प्रपाठकपरिसमाप्तेः तद्यथाकाशं न व्रत्तकार्यं स्यात्, न व्रत्तणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत । ततश्च प्रतिज्ञाहाभिः स्यात् ॥ न च प्रतिज्ञाहाभ्यां वेदस्याभामाण्यं युक्तं कर्तुम् । तथाहि-प्रतिज्ञेद्वान्तं तेते शब्दास्तेननेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां स्थापयन्ति । “इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ० (२।४।६)-४।५।७] “वज्रीवेदममृतं पुरस्ताद” [मुण्ड० २।२।११] इत्येवमादयः । तस्माज्ज्वलनादिष्वेव गगनमप्युत्पद्यते । यदुक्तम्-“अश्रुतेन विपद्युत्पद्यते” इति ॥ तदयुक्तम् ॥ विपद्युत्पत्तिविषयश्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” [तै० उ० २।१।२] इति ॥ सत्यं दर्शितम् ॥ विरुद्धं तु “तत्तेजोऽभूजत” इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण ॥ न ॥ एकवाक्य-

रत्नप्रभा ।

तिरेक एव न्यायः, तैरेपर्यः ॥ अर्थ भावः । जीवस्य तावदात्मत्वात् अनाद्यतिरेकः । अज्ञानतन्मन्-स्वयोः कथितत्वेनाऽऽव्यतिरेकः । एतन्नाज्ञानायोगात् । अज्ञानान्यजडद्रव्यस्य तु कार्यत्वेनाऽव्यतिरेक-मिद्विः । तस्याऽकार्यत्वे प्रधानतः स्वानन्त्यादव्यतिरेकायोगात् । तथाहुर्यापदिदः-“नित्यद्रव्याणि मय-न्याणि भिन्ना-यनाभ्रानि” इति । तस्मात् प्रतिज्ञाभिदये आकाशस्य कार्यत्वेनाऽव्यतिरेको वाग्य इति दृष्टान्ततृष्टिमायोगपक्षान्नाह-तथाहीति-तेन दृष्टान्तेनेति ॥ यद्यपि दुन्दुषादिदृष्टान्तेनाऽऽप-र्यगे ऊर्गान्वादिदृष्टान्तेने पर्ये । यद्यपि प्रतिज्ञासाधका-“इदं मीम्” इति शब्दाः, आपदेन “वज्री-वेदम्” इति शब्दाः-इति विभागः ॥ एतन्नाज्ञातोऽवतिरुपनादेकदेशमते द्वितीयां ध्रुवप्रमाणपरादिनोक्त स्मारयति-सत्यं दर्शितमिति ॥ मुन्यतिदा-याह-नैकेति ॥ “तत्तेजोऽभूजत” इति सत्प्रमाणस्य मधु-भामती ।

तदेव गिरास्तेकदेशमिति द्वितीयां प्रतीक्षीत्यस्ये विरोधमाह-सत्यं दर्शितम् अत एव विरुद्धं तु तदिति ।

आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

श्रेति । प्रतीक्षितारण्यगत्यतिरेक एव न्यायमनेयेति यावत् । सत्यानेकोदाहरण-तथाहीति । सत्ये-त्यादिशब्दानां प्रतिज्ञाभिमततामात्रं भा तत्र विरोधोपपादनाऽऽह-तत्साधनायेति । सत्यानां प्रतिज्ञासत्येऽपि कथमासाध्यं अथकार्ये वादनाऽऽह-तद्यहीति । प्रतिज्ञाहानिमनुजोदमान प्रपाद-न चेति । किञ्च, प्रतिज्ञा धेदियमेतां स्वात्ता कथंचिद्विरोधतां दर्शय, तान् भूयस्यो गुणिगिरिभाष मादये सतां विरोधतां साधमाह-तथा चेति । तेनाने दृष्टान्तेन दुन्दुषादिपक्षीगाभूदादनेति यावत् । तेन सत्यं दृष्टम् अनेति-इदमिति । श्रीनप्रतिज्ञामामर्थमिदमुपमहति-तस्मादिति । एतद्य-साधक प्रमाणमुपस दृष्टान्तेनानुमागे परीक्यतुरदिति-यदुक्तमिति । तेन तदेव कथमुत्तरेण पाद-रति-तदयुक्तमिति । एवमिति द्वितीयां प्रतीक्षीत्यस्ये श्रुत्यां विरोधो विरोधमुक्त स्मारयति-सत्य-मिति । विरोधेनाप्राप्त्याह-प्रतीक्षादेवकारणाया प्रामाण्येनेतीति ॥ दुन्दुषाह-नेत्यादिना । ध्रुवी

त्वात्सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् । इह तु विरोध उक्तः—सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवाद्, द्वयोश्च प्रथमजत्वाऽसम्भवाद्विकल्पाऽसम्भवाच्चेति ॥ नैष दोषः ॥ तेजः सर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात्—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निः” [तै० उ० २।१।२] इति । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा “तत्तेजोऽमृजत” [छां० ६।२।३] इति । न हीयं श्रुतिः तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं

रसप्रमा ।

रक्षाशतैर्जीव्या युगपत् सम्प्रत्ये निचितिक्रममात्रात् क्रमेणाकाशं सृष्ट्वा तेजोऽमृजतेति सम्प्रत्ये तेजः प्रायश्चमन्नसृष्ट्वादस्तुनि विरुद्धासम्भवेन तयोः शाखाभेदेन प्रायश्चमनस्याया अयोगान्नैकान्वर्ततेति प्रति सुरप एव दूषयति—नैष दोष इति ॥ अप्रामाण्यकल्पनाद्वरम् । अपौरुषेयश्रुतीनामेकवाक्यत्वेन प्रामाण्यरूपनम् । तत्रैकान्वयस्य वदन्मृष्ट्या दुर्वैद्युते कस्यम् । वदवती च तित्तिरीयश्रुतिः । प्रकृतिपञ्चम्या पौर्वापर्याल्लक्षणस्य श्रुतत्वात् । छान्दोग्यश्रुतिषु दुर्वैद्य । तेजःप्रायश्चमनमात्रात् । तेजःसर्गमात्रं तु ध्रुव तृतीयत्वेन परिणयमित्येकवाक्यतेत्यर्थः ॥ यदुक्तम्—एतद्विना छान्दोग्यश्रुत्याकाशोत्पत्तिर्धार्यते इति । तन्निरस्तम्, किञ्च सा श्रुतिः किं तेजोजन्मपरा, तत्तेजोजन्म, विपदन्नुत्पत्तिश्चेत्युक्तम् । आद्ये न तद्वारणमिषाह—न हीति ॥ अविरोधादित्यर्थः । न द्वितीयः, श्रुत्यन्तरविरोधेनो-

सामन्वी ।

मिद्वान्तसारमाह—नैष दोषः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयक इति । श्रुत्योऽन्ययोपपद्यमानान्ययानुपपद्यमानयोरेकस्यानुपपद्यमाना वदवती तैत्तिरीयश्रुतिः । छान्दोग्यश्रुतिश्चान्ययोपपद्यमाना दुर्वैद्य । नन्वसहाय तेजः, प्रथममगम्यमान समहायत्वेन निरुच्यत इत्युक्तम् आह—न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधानेति । सर्गसर्गः श्रौतोभेदम्बार्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, जन्मपरात् । न च तेजःप्रभुर्नसर्गसर्गनिर्दमहायतनमस्य श्रौत, किंतु व्यतिरेकश्चम् । न च ध्रुवेन तद्वचनादवान् ध्रुवस्य तेजःसर्गस्यानुपपत्तिः, नदिदमुक्तम्—“तेजोजनिप्रधाना” इति । स्यादेतत् । यथैकवाक्यमनेकार्थं न मर-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नामेकवाक्यमन्याविरोधापेक्षत्वात्प्रवृत्ते च श्रुतिद्वयसिरोवस्योक्तान्नैकवाक्यतेति शङ्कते—भवत्विति । उक्तं विरोधमेव स्तोत्रयति—सकृदिति । “तत्तेजोऽमृजत” इति वदन् तच्छब्दार्थः सृष्टेन ध्रुवस्तस्य स्रष्टव्यद्वयेनाऽऽकाशेन तेजसा च स्रष्टव्यः “तदाकाशममृजत”, “तत्तेजोऽमृजत” इति नोपपद्यते तात्पर्यमेकवाक्यतेत्यर्थः । स सृष्ट्वा पक्षलोदेन पचतीतिरुदेकस्यापि स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयस्यव्यतिरिक्तत्वात्तत्र स्रष्टव्ये क्रमसंज्ञाऽपि दार्ष्टान्तिक प्रायश्चमनस्योः सृष्टिक्रमस्य चेष्टस्यानुपपद्यत्वेन विरोधमनाविरुद्धाह—द्वयोश्चेति । शाखाभेदेन प्रथमजत्वं निरुच्यतामित्याशङ्क्य वस्तुनि तद्व्योधान्मेवमित्याह—विकल्पेति । तेजःसृष्टिप्रायश्चमने नियसृष्टिस्तप्रायश्चमनेत्युक्तं वाच्यमाकाशमृष्टिप्रायश्चमने तु प्रायश्चमेन तेजःसृष्ट्या न तसृष्ट्याविरोधिरिति तस्याः स्थानान्तरव्यतिष्ठित्वात्तत्र श्रुतवर्तिमाद्यकल्पनादुभयवाद्यप्रसङ्गाद्विरोधात्काननमनु युक्तमित्याह—नैष इति । किञ्च, श्रुत्योऽन्ययोपपद्यमानानुपपद्यमानयोरेकस्यानुपपद्यमाना श्रुतिर्नदीयसीति तैत्तिरीयश्रुतिरेतानुसर्तव्येत्याह—अशक्येति । छान्दोग्यश्रुतेस्तत्रयोपपद्यमानत्वेन दुर्वैद्यमाह—अशक्येति । अप्रामाण्यमनमेवामिनयति—तदाकाशमिति । किञ्च, “तत्तेजोऽमृजत” इति श्रुतिः सातादेनाऽऽकाशमोत्पत्तिं वारयेदर्थेति विरुद्धाऽऽद्य दूषयति—न हीति । न द्वितीय आधिक्यश्रुतेर्द्वितीयविरोधाह—श्रुत्यन्तरेति । तेजःश्रुतिर्नैजोजन्म विपदन्नुत्पत्तिश्चेत्युक्तं साक्षादेव धोरयति

वारयितुं शक्नोति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात् । अष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणाऽनेकं अष्टव्यं मृजेदित्येकवाक्यत्वकल्पनार्या सम्भवन्त्या न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हतिव्या ॥ न चाऽस्माभिः सकृच्चतस्य अष्टुः अष्टव्यद्वयसम्बन्धोऽभिप्रेयते । श्रुत्यन्तरवशेन अष्टव्यान्तरोपसं-
 ग्रहात् । यथा च—“सर्वं गल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” [छां० ३ । १४ । १]
 इत्यथ साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशा-
 न्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति, एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं
 श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नमःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति ॥
 ननु समविधानार्थमेतद्वाक्यं “तज्जलानिति शान्त उपासीत” [छां०
 ३ । १४ । १] इति श्रुतेर्नैतत् मृष्टिवाक्यम् । न तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्र-
 सिद्धं क्रममनुरोद्धमर्हति “तत्तेजोऽमुजत” इत्येतत्मृष्टिवाक्यम् । तस्मा-

रत्नप्रभा ।

मयपरचक्रवर्त्तनायोगाद्वाक्यमेवात्र तत्तेषां आह—एकस्येति ॥ नन्वेकस्य मष्टरुनेकार्थमष्टरात्राक्यस्याप्य-
नेकार्थत्वा किं न स्यादित्यत्र आह—सृष्टा रिति ॥ एकस्य कर्तुरनेकार्थमश्वतो दृष्टः । न तस्यैस्य
वाक्यस्य नानार्थत्वं दृष्टम् । नानार्थकप्रयोगे तु पदः आनयेयादावाराहस्या वाक्यभेद एव । आनयनस्य
जन्तुश्रीगम्या ध्रुवकर्मकादित्यर्थः । कठिनमाह—दृष्टयेकेति ॥ एकस्य शब्दस्याऽऽवृत्तिं विनाऽनेकार्थ-
नास्ति चेदमृजतेति शब्दस्य छात्रोभ्ये उपमहनाकाशादिमन्त्रवार्थमाहृतिदोष म्यादित्यत्र आह—न
चेति ॥ छात्रोभ्यस्यतेजोजन्म, आकाशादिजन्मपूर्वकं, तेजोजन्मत्वात्, निमित्तस्य तेजोजन्मरहित्याका-
शादिजन्मोत्पत्तये 'तदाकाशममृजत' इति वाक्यान्तरस्यैव कल्पनान्नावृत्तिदोष इत्यर्थः । ध्रुवन्तरस्य क्रम-
ध्रुवन्तरे प्राप्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथा चेति ॥ मृष्टे हातर्यर्थात्पृथग्-या दृष्टान्तध्रुविर्नैवस्य शब्द-
नन्विहत्यादिना ॥ तेजःप्राप्यम्वस्तीकारे आकाशतत्त्वो धर्मः, तत्त्वमपि प्राप्यते चेति द्वयं ध्रुव वाक्यार्थ-
भाक्ती ।

त्येकस्य व्यापारद्वयात्मकत्वात्, इति शेषः कथमेकस्य सृष्टरुद्रव्यापारभक्तिरभिप्रायः आह-सृष्टा त्रैको
 ऽसीति । सृष्टमयोरार्थानां कारणं शब्दमात्रार्थम् । न चानात्मस्य शब्दस्य प्रमात्रमात्रात्मनेकस्य
 व्यापारो दृष्टः । दृष्ट तु प्रमात्रमात्रात्मके व्यापारि कर्तुमेकव्यापारवति यथं । न चाभिप्राये एकस्य व्यापारस्य
 व्यापारोऽपि ॥ भिन्नानां व्यापारानामिव-न चास्माभिर्मिति । सुगमम् । नोदयति-ननु प्रमरिषानाया-
 मानन्दमिदं-न्यायनिर्णयः ।

धेनोऽहनि विपासायाऽऽह-एकस्म्येति । एकस्य मृदुत्वेन पासाग्नेदेकस्यापि वायव्यं किं न स्यादिति पासायाऽऽह-मृष्टा त्विति । मृद्वययोगापीनं सन्दर्भात् । तथा न चाऽऽहतिरहितस्य सन्दर्भाने कर्त्तव्यं न्यायाग्रे ऋते १२ तु तत्संक्रमाभ्यामेव स्यापि कर्त्तव्यमेव स्यात् । एतन्मतेन धुनोरेकपासवन्नाभिरुपाधेन वा प्राप्तास्य युक्तमिति युक्तमिति-इत्येकेति । एक पासनाहतिरहितमनेत्युपासनात्तु चेति 'तनेजोऽमृतं' इत्याऽऽहस्योक्तमिति न 'तनेजोऽमृतं' वाच्यमिति वाच्ये-कस्य न्यायाग्रे तु विज्ञानात् वासनामिहाह-न चेति । धुनस्तस्मिन्नेति प्रत्ययः शुभ्रत्वे स्यादिति भवति दोषदृष्टेन मृद्वपि-यथा चेति । मृद्वपि स्यात्तु-नन्विति । तत्र त्वित्यनुभूतिं प्रत्यापादयति-तज्ज्यानिर्वापि । स्यात्तु चेति-नन्विति । यद्यपि सन्दर्भः स तज्ज्यायै न चाप्येव सन्दर्भः सृष्टिरोक्तो न प्रसिद्धं प्रत्ययमिति-तज्ज्या-नन्विति । दार्ष्टान्तिकः सन्दर्भः-तत्तज्ज्या-इति । तस्य सृष्टिरोक्तस्य शुभ्रत्वात्तज्ज्यायै-तज्ज्या-इति-तज्ज्या-इति ।

217

दत्र यथाश्रुति क्रमो ग्रहीतव्य इति ॥ नेत्युच्यते ॥ न हि तेजःप्राथ-
म्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति । पदा-
र्थधर्मत्वात्क्रमस्य ॥ अपि च “तत्तेजोऽमृजत” इति नात्र क्रमस्य वाचकः
कश्चिच्छब्दोऽस्ति । अर्थात् क्रमो गम्यते । स च वायोरग्निरित्यनेन
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः
प्रथमजत्वविषयावसम्भवाऽनभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्मान्नास्ति
श्रुत्योर्विप्रतिषेधः ॥ अपि च छान्दोग्ये—“येनाश्रुतं श्रुतं भवति”
इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमान्नातमपि वियदु-
त्पत्तादुपसंख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके समाम्नातं नभो न संगृ-
ह्यते ॥ यच्चोक्तमाकाशस्य सर्वेणानन्यदेशकालत्वाद्वह्मणा तत्कार्यश्च

एतद्व्याख्यानम् ।

मिति गौतमः । आकाशाप्राथम्ये त्वार्थिकतेजःसर्गप्राथम्यमात्राच्च इति छाद्यमिति मत्वाह—नेत्यु-
च्यत इति ॥ किञ्च प्रधानधर्मित्यागाद्वरगुणभूतस्य तेजःप्राथम्यस्य धर्मस्य त्याग इत्याह—न हीति ॥
किञ्च किं सृष्टिरश्रुतिसिद्धत्वात् तेजःप्राथम्यं गृह्यते—उत्त—प्रथमस्थाने तेजसः सर्गध्याप्यार्थोऽयं प्राथम्य-
मानात् । नाद्यः इत्याह—अपि चेति ॥ द्वितीयम् अन्यं दूषयति—अर्थाच्चिति ॥ यदुक्तं वस्तुनि
विकल्पासम्भवादुभयोः प्राथम्यं शाखाभेदेन व्यवस्थितं न भवति । नाप्युभययोर्द्विद्वन्द्वोरुच्यत समुच्चयो-
त्पत्त्या प्राथम्यम् । “वायोरग्निः” [तैत्ति० २ । १] इति क्रमवाधापातादिति । तदिष्टमेवेत्याह—
विकल्पेति ॥ न केवञ् श्रुतिद्वयविरोधः तोहार्द्धवास्तीत्याह—अपि चेति ॥ वियदुपसंख्यामित्यन्वयः ॥
वियदनुत्पत्तिनादिनोक्तनृच प्रातर्ज्ञाया अद्वितीयश्रुतेः सुपर्यार्थतात्पर्यागमाच्च गौणार्थतेति दूषयति—यच्चोक्त
भामती ।

मिति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थः । न चैव सृष्टिरसोऽपि तु ह्यपर इत्यर्थः । परिहरति—न हि
तेजःप्राथम्यानुरोधेनेति । गुणत्वादावैत्याह क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थविरोधात्तस्यागोऽयुक्त इत्यर्थः ।
सिंहावलोक्तित्यायेन त्रियदनुत्पत्तिवादिन प्रत्याह—अपि च छान्दोग्य इति । यदुत्तरन्यथा प्रति-
ज्ञोपपादनं कृतं, तदूषयति—यच्चोक्तमिति । दृष्टान्तानुरूपत्वादार्थान्तिकस्य, तस्य च प्रकृतिकारण-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यैर्मध्येऽपि ‘तत्तेजोऽमृजत’ इत्यस्य न श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमनिर्धारकतेत्याह—नेत्युच्यत इति । किञ्च, गुणभूत-
क्रमविरोधान्न प्रधानभूतपदार्थस्यागो युक्तौ गुणप्रधानविरोधे प्रधानानुरोधस्यैव युक्तत्वादित्याह—न हीति ।
इतोऽपि तेजःप्राथम्यानुरोधेन वियदुत्पत्तिरित्याह—अपि चेति । छान्दोग्ये तदप्राथम्यं शब्द-
मार्थ वा ? नाऽऽह इत्याह—तत्तेज इति । न द्वितीयः, अर्थसिद्धक्रमस्य श्रौतक्रमविरोधे वाधकत्वायोगादि-
त्याह—अर्थाच्चिति । वियत्पदनयोः श्रुति विना प्रथमस्तोजःश्रुतिराश्रितस्य सृष्टौ प्राथम्यं मानि तत्र
श्रुत्यन्तरे तृतीयत्वश्रुत्या व्याहृतमित्यर्थः । शाखाभेदेन विकल्पो वा स्यादुभयप्राथम्यस्योभयत्रोपसंख्येन समु-
च्चयो वेत्याशङ्क्याऽऽह—विकल्पेति । प्रथमजत्वे सिद्धवत्सुखादिकल्पासंभवाजिरस्तः । “वायोरग्निः” इति
श्रुतिविरोधान्नोभयोरुभयत्र प्रथमत्वं, न च क्रमसृष्टान्निष्ठानुमयोरुभयत्र प्राथम्यमुपसंख्येन शक्यं, तेन
द्वाम्नां द्वयपि निरस्तमित्यर्थः । तैत्तिरीयश्रुत्यनुरोधेन छान्दोग्ये श्रुतिनयनात् तयोर्निगोऽस्तीत्युपसंख्येति—
तस्मादिति । न केवञ्प्रसिद्धोऽपि ॥ छान्दोग्यश्रुतेरनुसूते तैत्तिरीयश्रुतिरित्याह—अपि चेति ।
उत्पत्तौ वियदुपसंख्येन विनाऽपि प्रसिद्धादित्याह—प्रतिज्ञाया न छान्दोग्यश्रुत्यनुसूते तैत्तिरीयश्रुतिरित्याह—
प्रसिद्धोऽपि—यच्चोक्ति । अतो न प्रतिज्ञेयत्वाऽऽन्तारास्योपपत्त्यभावेऽपि शेषः । एकमेवाद्वितीयमिति

सह विदितमेव तद्रथति । अतो न प्रतिज्ञा हीयते ॥ न च "एकमेवा-
द्वितीयम्" [छा० ६ । १ । २] इति श्रुतिकोपो भवति । क्षीरोदकवद्-
ज्ञानभसोरव्यतिरेकौपपत्तेरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ न ॥ क्षीरोदकन्यायेनै-
मेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । मृदादिदृष्टान्तप्रणयनादि प्रकृति-
विकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन
च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्पत्तिविज्ञानं स्यात् । न हि क्षीरज्ञानगृ-
हीतस्योदकस्य सम्पत्तिविज्ञानगृहीतत्वमस्ति । न च वेदस्य पुरुषाणामिव
मायाऽलीकवञ्चनादिभिरर्थाविधारणमुपपद्यते । सावधारणा चेयम् "एक-
मेवाद्वितीयम्" [छा० ६ । २ । ३] इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीय-
माना पीडयेत् ॥ न च स्वकार्यापेक्षयेदं वस्त्वैकदेशविषयं सर्वविज्ञानमे-

रत्नप्रभा ।

मित्यादिना । प्रकृतिविकारन्यायः तदनन्वयन्यायः, उदक क्षीरस्थमपि क्षीरज्ञानान्न गृह्यते भेदादिति भावः । मास्तु मय्यज्ञानं, श्रुतेर्भास्तिनञ्चलमम्भरादित्याशयाऽर्शोरपेयवान्मेवमिहाह-न च वेदस्येति ॥ माया-भातिः तथा अलीकं निष्कामापग तेन वक्ष्यन्म् । अपगार्थयोग्यम् । आदिपदाद्-विप्रति-ष्ठाप्रमादकरणापाटनानि गृह्यन्ते । प्रतिज्ञामुपयत्नमभिगयाऽद्वितीयशुनिमुपयत्नमाह-तत्प्रधारणेति ॥ सर्वत्रैतन्निषेधपरेत्यर्थः । उभयगौणघेऽद्भुततदुपपत्तो मृदादिदृष्टान्तेस्तत्साधनं च स्यादिति दोषान्तरमाह-न चे-
भामती ।

त्याशार्शस्तिरस्यापि तथा भावः । अपि च भ्रान्तिमूढ चैतद्वचनम् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति तोये क्षरि-
मुद्धितम् । औपचारिकं वा सिंहे माणवक इति न । तत्र न तावद्भ्रान्तिम्याह-क्षीरोदकम्याप्येनेति ।
भ्रान्तेरिप्रउम्भाभिप्रायस्य च पुष्पार्मत्वादपीर्येये तदसम्भ इत्यर्थः । नाप्यौपचारिकमिमाह-साधारणा
चेयमिति । काममुपचारादस्येकम्यम्, अत्रासाराद्वितीयपदे नोपपद्येते । न हि माणवके सिंहस्युप-
चर्य न सिंहादस्योऽस्ति मनागपि माणवक इति यदन्ति लौकिकाः । तस्माद्भवत्येकानि यः जगतो विप-
क्षित ध्रुवा न तौपचारिकम् । अन्धासि हि भूषस्यमर्थस्य भङ्गि न तत्रागमवि प्रागेवौपचारिकमि-
त्यर्थः । न च स्वकार्यापेक्षयेति । निःशेषावनः स्यमनः मर्यादो नागति भुङ्ग्यारशिरोप एवदस-
भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिममाधानमनुश्रुति-न चेति । अन्यथाप्रतिशोभादन तादृशयति-अत्रेति । क्षीरार्णवः प्रशिक्षा
नोरिन्द्वयमहर्हर्गनेव गृह्यते न दृष्यतापोरिन्द्वान् महन्मरुतापो । तथा प्रदग्नि सत्रायं शनि तदभि-
नन्देराकाशं गभीः शिशतमेव तदनेन दृष्टान्तेन नेद प्रशिक्षान नेतु युक्त इष्टानामुरोयित्ताशार्ष्टानिगम्य,
इष्टान्तस्य वा प्रदतिविकारस्त्वसाधार्ष्टान्तिनेऽपि तथाप्यस्य पुत्र्यातम्पादाकाशादेर्मन्त्रिणां एते तत्र-
विभूतत्रयगोऽन्यथाभियन्तेनेव व्याप्येनेद नेदमित्यर्थः । इगध न क्षीरोदकदृष्टानेनेगनेगवनि वा-
न क्षीरेति । नत्र हेतुगद-न हीनि । मा भूदेक्षितानेन सर्गितान सन्तद्वान सत्राऽऽ-न चेति ।
मापया आतिथ्यस्य यद्वर्गक निष्पामावग तेन पचनमप्ययागेचन तेन वा त्रिभिर्निष्पामादिभिर्नाथी-
कशासनयोरेवदस्य वेदमयोरवगने तेन पुन्यार्मसादेऽसंमवादिमर्थः । यनु धीरनीयहृत्तनममोऽव्य-
निरकाशक्षीयश्रुतिभिः तत्राऽऽ-गाऽयधारणेति । यदाऽनोदसदमोचतामिक तर्हि पचनमगम्य न हि
मागवते मिश्रयोचारेण मिश्रादयो मागवतो नेति प्रयोगोऽस्तीत्यर्थः । यनु म्मसापोरुपया सर्गिन्द-
गुवरतमिति तत्राऽऽ-न चेति । तन्ममराहस्यां शिरोनगनेवर्धनिति दूयितु रिन्द- । म्मसादित्यभि

काऽद्वितीयतावधारणं चेति न्याय्यम् । मृदादिष्वपि हि तत्सम्भवात्,
न तदपूर्वबहुपन्यसितव्यं भवति । “श्वेतकेतोयन्तु सोम्येदं महामना
अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति”
[छां० ६।१।२] इत्यादिना ॥ तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्व-
विज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ यत्पु-
नरेतदुक्तम्-असम्भवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्चुतिरिति ॥ तत्र वृमः-

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्दोऽसम्भवाशंकाव्यावृत्त्यर्थः । न खल्व्वाकाशोत्पत्तावसम्भवाशंका-
कर्मव्या । यतो यावत्किञ्चिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि
वा, कटककेयूरकुण्डलादि वा, सूचीनाराचनिस्त्रिशादि वा, -तावा-
नेव विभागो लोके लक्ष्यते, न त्वविकृतं किञ्चित्कुतश्चिद्विभक्तमुपल-
भ्यते । विभागश्चाऽऽकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते । तस्मात्सोऽपि
विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं
व्याख्यातम् ॥ नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ ६ ॥ यावद्विकारमिति ॥ कार्यमेव वस्त्रेरुदेश आकाशो नोत्पद्यते । सामप्रोक्तस्य वा
दित्यत्राकाश, विकारः, विभक्तत्वाद्, घटादिनदिति सप्रतिपक्षमाह-यत्पुनरित्यादिना ॥ यो विभक्त
स विकार इत्यन्यमुक्त्वा यत्प्रविकारः स न विभक्त यथात्मैति व्यतिरेकव्याप्तिमाह-न
त्वविकृतमिति ॥ दिगादिषु व्यभिचारमाशङ्क्य पञ्चसमत्वान्नेवमिष्याह-एतेनेति ॥ विभक्त-
त्वेनेत्यर्थः । आत्मनि व्यभिचार शङ्कते-नन्विति ॥ परिममानसत्ताकविभागस्य हेतुनात् पर
मागती ।

विषयो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणात्तरविरोधमुक्तमनुमाय तस्य प्रमाणान्तरस्य
प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह-यावद्विकारं तु विभागो लो-
कवत् । सोऽयं प्रयोग-आकाशदिक्कालमनःपरमाण्वो विकाराः, आमान्यत्वे सन्ति विभक्तवत्, घट
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वकार्यापेक्षया वस्त्रेरुदेशविषय सर्वविज्ञानमिच्छन्त प्रति दोषान्तरमाह-न तदिति । कथमपूर्वबहुप-
न्यासस्तत्राऽऽह-श्वेतकेतो इति । तत्पक्षे वा कथमिदं प्रतिज्ञानं तत्राऽऽह-तस्मादिति । स्वका-
र्यापेक्षया वस्त्रेरुदेशविषयत्वसमग्रादिनि यावत् ॥ ६ ॥ साधारणाद्विनीयश्रुतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
प्रतिपादनाच्च नमसोऽपि त्रयकार्यत्व पृथिव्यादिप्रदित्युक्तम् । इदानीमनुमानविरोधादाकाशोत्पत्तेरसमया
चतुर्पत्तिश्रयणं गौणमित्युक्तमनुवदन्ति-यत्पुनरिति । अनुमानस्य मानान्तरविरोधेनामानान्तराणाऽऽवा-
शोत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वापादनसामर्थ्यमिति मूलमन्तरयति-अत्रेति । अक्षरोक्तमर्थं कथयन्ति-तुशब्द इति ।
व्यावृत्तिप्रकारमभिनयति-न सत्यिति । तत्र विभक्त-हेतुः पञ्चसमत्वान् हेतुः कुर्वन्-व्याप्तिमाह-यत इति ।
यद्विभक्त तत्कार्यं यथा च घटादीत्यन्यमुक्त्वा व्यतिरेकमाह-न त्विति । यत्र कार्यं तत्र विभक्त
यथाऽऽमेयर्थः । व्याप्तस्य हेतोः पञ्चसमत्वागाह-विभागश्चेति । विभक्त कार्यमनियाम्यनिरिक्तत्वे सति
विभक्तत्वात्सामान्यवत्त्वाद्गुणिनाच्च घटप्रदित्यग्निर्गत्राऽऽह-तस्मादिति । दिगादिषु व्यभिचारमाशङ्क्य
पञ्चसमत्वान्नेवमिष्याह-एतेनेति । आत्मा गगनादिभ्यो विभक्तो न वा २ व्याप्तं विभक्तोऽपि विकारो
नेति व्यभिचारः । द्वितीये तद्विभक्त्यात्तद्वदेव तस्यापि कार्यतेति मया चोदयति-नन्विति । न

विषयविकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्येति-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (७६९)

कार्यत्वं घटादिवत् प्राप्नोति॥न॥“आत्मन आकाशः सम्भूतः”[ते० ३० २।
१।२] इति श्रुतेर्यदि ह्यात्मापि विकारः स्यात्, तस्मात्परमन्यत्र श्रुतमित्या-
काशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् । तथा च अन्य-
वादः प्रसज्येत । आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणशंका नुपपत्तिः । न
ह्यात्माऽऽगन्तुकः कस्यचित् । स्वयं भिद्वत्त्वात् । न ह्यात्माऽऽत्मनः प्र-
माणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यसिद्धप्रमेय-

रत्नप्रभा ।

मार्थमनि विभागस्य कश्चित्त्वेन भिन्नमनादयान् व्यभिचार इत्याह-नेति ॥ अत्र बाऽज्ञानान्यद्वयस्य
विशेषणम् । अतो नाऽज्ञानतत्त्वप्रकाशौ व्यभिचारः । नन्वाना, कार्यः, निमित्तमादौ, पशुमादौ, पट-
पदित्यामासतुल्यमिदमनुमानविचारक्या नन, परमकारणत्वेन श्रुत्य कार्यत्वे शून्यताप्रसङ्ग इति बाधक-
सत्त्वात्प्रमासत्तयम् । नात्र किञ्चिद्व्यवस्थितिः । प्रयुज्य आकाशस्वभारार्थत्वे निधानेकद्वयकल्पना
धोतप्रतिज्ञात्वाद्यदयो बाधका सन्तोति नामामनुक्येयार्ह-आत्मन इति ॥ इष्टमत्र इति मदन्ता
प्रवाद-आत्मत्वादिति ॥ आत्माऽपान् जनयित्वा यो न रा आद्ये यो ज्ञाता स परिशिष्यते
इति न शून्यता । द्वितीयेऽपि न शून्यता । गानामागदित्यर्थः । किञ्च यदि कार्यं सत्तात्पर्योत्पत्त्या-
पेक्ष, तत्रित्यकार्यम् । आत्मा नन्वागो निरपेक्ष रात्र बाध्योऽय इत्याह-ने ह्यात्मेत्यादिना ॥ कस्य-
चित्-कारणस्य आगन्तुकः कार्यः । न च सत्तात्पर्योः-भनन्यापत्तत्वादिप्रत्यक्षार्थः । तत्र शून्य-
रत्नप्रभात्तय विटगोति-न हीति॥तदुक्तं मुनेश्वराचार्यैः“प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिसत्तायास्य
प्रसादान्मिष्यति तन्निर्द्धा किमपेक्ष्यते॥१॥”इति । तथा भुविताह “पुष्टं स्वयं ज्योतिः”[चु० ३।९]
“तस्य माता सर्वमिदं विमाति”[कठ० ५।१५]इति चान्वात्मनः स्वनः सिद्धौ प्रमाणवैधर्म्यमुक्तत्वाह-तस्यै-
वानती ।

शमोदयनादिवदिनि । मयं कार्यं निगात्मकमिति । निरसादान् स्यादित्यर्थः । शून्यगदध निरा-
हणः स्वपक्षेन भु योऽन्यस्य 'कथममत्र सत्तापेक्ष' इति । उपवादिन च तत्रित्यकरणमपत्तादिति ।
आत्मादेवात्मनः प्रमाणमनो निराकरणशंका नुपपत्तिः । एतदुक्तं मन्त्रि-मोरादान् धे-कार्यं तत्र
आमोरादान्मुक्त, नम्योरादान्मन्त्रे श्रुतेरादान्मात्मनानुपपत्तिरेति । स्यादेतत् । अन्नामोरादा-
नमस्य रादान्, तस्य नृरादानान्मात्मनानुपपत्तिरेति आह-न ह्यात्मागन्तुकः कस्य-
आत्मनः इति न-स्वयं कार्यः ।

सिद्धये उपादीयन्ते । न ह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयं सिद्धाः
केनचिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणा-
दिव्यवहारात्सिध्यति । न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति । आगन्तुकं हि
वस्तु निराक्रियते, न स्वरूपम् । य एव हि निराकर्ता, तदेव तस्य स्वरू-
पम् । न ह्यग्रेरौष्ण्यमग्निना निराक्रियते ॥ तथाऽहमेवेदानीं जानामि वर्त-
मानं वस्त्वहमेवाऽतीतमतीततरं चाऽज्ञासिषमहमेवाऽनागतमनागततरं
च ज्ञास्यामीत्यतीताऽनागतवर्तमानभावेनाऽन्यथा भवत्यपि ज्ञातव्ये न

रत्नप्रभा ।

ति ॥ ननु प्रमेयस्यापि स्वप्रकाशश्च किं न स्यादित्यत आह—न हीति ॥ अतो न
प्रमाणवैयर्थ्यमिति भावः । आत्माऽपि मानापीनसिद्धिः किं न स्यादित्यत आह—आत्मा त्विति ।
अयमर्थः—निश्चिनसत्ताकं हि ज्ञानं प्रमेयसत्तानिश्चयकम् । गेहे घटो दृष्टो न वेति ज्ञानमशयेन दृष्ट इति
व्यतिरेकनिश्चये चार्थस्वरूपानिश्चयात् । ज्ञानसत्तानिश्चयश्च न स्वतः । कार्यस्य स्वप्रकाशत्वायोगात् ।
नापि ज्ञानान्तरात् । अननस्यानात् । अनः साक्षिणैर ज्ञानसत्तानिश्चयो वाच्यः । तत्र साक्षिणश्चेत्
ज्ञानापीनसत्तानिश्चयः अन्योन्याश्रयः स्यात् । अतः सर्वसाधकत्वादात्मा स्वतः सिद्ध इति । स्वप्रकाश-
स्यापि बाधः किं न स्यादित्यत आह—न चेति ॥ जड हि परावृत्तप्रकाशात्तदागन्तुकं बाधयोग्यम् । न
प्रकाशात्मस्वरूपम् । तस्य सर्वत्रावसानिस्वरूपस्य निराकर्तृत्वमामात्रम् । न्यस्य च न्यनिराकर्तृत्वाद्यो-
गात् । न हि सुनिपुणेनापि स्वामात्रो द्रष्टुं शक्यत इत्यर्थः । एव स्वतः स्फूर्तिनाशामाऽवाच्य इत्युक्त्या
स्वतः सत्ताकत्वाच्च न बाध्य इत्याह—तथाहमेवेति ॥ ज्ञानजेष्वयोः सत्ताम्यमिचारेऽपि ज्ञातुः सदेकत्व-
मासीत् ।

चित् उपादानान्तरस्योपादेयः । कुतः । स्वयंसिद्धत्वात् । सत्ता वा प्रकाशो नास्य स्वयमिद्वि । तत्र
प्रकाशात्मिकायाः सिद्धेस्तान्दनागन्तुकमाह—न ह्यात्मात्मन इति । उपपादितमेतद्यथा सशयत्रि-
र्यासपारोक्ष्यानास्पृश्याकदापि नात्मा परापीनप्रकाशः, तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणादयः । अत एव
श्रुतिः—‘तमेव मान्तमनुमाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विमाति’ इति । न चेदृशस्य निराकरणं संभ-
वतीति । निराकरणमपि हि तदधीनमत्रात्र तद्विरुद्धं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः । सत्ताया अनगन्तुकम-
स्याह—तथाहमेवेदानीं जानामीति । प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमानानीनानागतनयेऽपि प्रमातुः सदा
वर्तमानत्वेनानुभवद्रव्यतत्त्वमानस्य नागन्तुकं सत्त्वम् । त्रैकात्म्याच्छेदेन व्यागन्तुकं व्याप्तं, तत्रानु-
सदावर्तमानाद्विषयवर्तमानमागन्तुकत्वं स्वव्याप्यमात्राय निरर्तनं इति । अन्यथा भवत्यपि ज्ञातव्य इति ।

आनन्दमिदं—व्यापिनर्णयः ।

स्वमियाशक्याऽऽह—न हीति । जडत्वादनभ्युपगमाच्च न स्वतः सिद्धतां तेषामित्यर्थः । आत्मनोऽपि
स्वप्रकाशत्वं वादिनो नोपगच्छन्तीत्याशक्याऽऽह—आत्मा त्विति । प्रमाणादिसाक्षित्वाच्च तदधीनाऽऽन-
मिद्वित्यर्थः । आत्मनः स्वप्रकाशनेऽपि कथमनिगकणमित्याशक्याऽऽह—न चेति । निराकरण-
मपि तदधीनमत्रात्र तद्विरुद्धं नोदेतीत्यर्थः । अहमस्मि त्रयेति तत्त्वज्ञानाच्चाह कर्ता मोक्षं चेत्याम-
नोऽपि निराकरणं दृष्टमियाशक्याऽऽह—आगन्तुकं हीति । जीवमन्वागन्तुकमपि निराक्रियमाणमिदं
मियाशक्याऽऽह—नेति । किं तर्हि स्वल्पं तदाह—य एवेति । तदपि निराक्रियमानमियाशक्यं निरा-
कर्तृत्वमामात्रेणमियाह—न हीति । आत्मनः सत्ताक्योत्पत्त्यनपेक्षमनागन्तुकं च कारणमुक्तं च
स्फूर्तिरूपानिश्चयमुपपाद्य सत्तायामपि तदुपपादयति—तथेति । सदाऽहमित्यपरोक्षेकस्यानुभवात्तदाऽऽत्मनः ।

ज्ञानुरन्यथाभावोऽस्ति । सर्वदा वर्तमानस्वभावत्वात् ॥ तथा भस्मीभ-
वत्यपि देहे नात्मन उच्छेदः, वर्तमानस्वभावाद्व्यथास्वभावत्वं वा,
न सम्भावयितुं शक्यम् ॥ एवमप्रत्यारूप्येयस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमा-
त्मनः, कार्यत्वं चाकाशस्य ॥ यत्कृतं समानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं
व्योम्नो नास्तीति ॥ तत्प्रत्युच्यते ॥ न तावत्समानजातीयमेवारभते
न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति । न हि तन्तूनां तत्संयोगानां च
समानजातीयत्वमस्ति । द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात् । न च निमित्तकार-
णानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति ॥ स्यादेतत्-
समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तर-

रत्नप्रभा ।

एतन्न सत्ताव्यभिचार इत्यर्थः । मास्तु जीवो ज्ञानुरन्यथाभावः । घृतस्य तु स्यादित्यत आह-तथेति ॥
उच्छेदो विनाशोऽन्यथास्वभावात् मिथ्याय वा सम्भावयितुमिति न शक्यम् । भस्मीभवत्यपि तद्वत्-
भावात् बाधकामादित्यर्थः ॥ एवमात्मनः शून्यग्निरासेन शून्यताप्रसङ्गस्यानिष्टत्वमुक्तम् । ततश्चा-
त्मनः कार्यग्नित्वमात्रमात्रात् इवाह-एवमिति ॥ आकार्यात्मनः सिद्धौ तन्वाशियानहितस्योपादानस्या-
दृष्टादिनिमित्तस्य च सद्वादाकाशानुचितेहोः सामग्रीशून्यवस्य स्वरूपासिद्धेरुक्तमप्रतिपक्षतावाचा-
काशस्य कार्यव निरवयवित्वाद्-कार्यत्वं चेति ॥ आत्मशिययोर्विजातीयत्वात्काशात्मकत्वमियुक्त-
मनूय निरवयवित्व-यत्चित्यादिना ॥ किं कारणमात्रस्य साजात्यनियमः-उक्त सग्रायिनः । तत्र
आद्यं निरवयवित्वं द्वितीयं सद्गते-स्यादेतदिति ॥ किं सग्रायिना उच्छेदकार्येण साजात्यम्-उक्त सत्ता-
भामती ।

प्रकृतिप्रत्ययान्तां ज्ञानज्ञेययोरन्यथाभावो दर्शितः । ननु जीवः प्रमाणार्था भूदव्ययमात्रो घृतस्य तु भि-
द्यतीत्यत आह-तथा भस्मीभवत्यपीति । यत्तु सत्त्वमात्रमनुमरसिद्ध तस्यानिर्वचनीयमन्यतो
बाधकाद्वर्तमानव्यम् । बाधकं च घटादीनां स्वभावादिचयन प्रमाणोर्वीतम् । यच्च तु न
तदव्ययमनो न तस्य सत्त्वं युक्तम्, अतस्त्वानुमरसिद्धस्य सत्त्वमात्रस्यानिर्वचनीयव्यक-
तरनाप्रमाणाभावात् । तदिदमुक्तम्-न सम्भावयितुं शक्यमिति । तदनेन प्रत्येन प्रत्युमा-
नेनाकाशानुपपत्त्यनुमानं दूषयित्वानेकात्मिकत्वेनापि दूषयित्व-यत्कृतं समानजातीयमिति ।

आनन्दमितीय-न्यायनिर्णयः ।

सत्ताव्यभिचारो येनान्यथाः सत्तामात्र-क्षेदित्यर्थः । जीवो मातुरन्यथानावामावेऽपि घृतस्य स्यादित्या-
काशस्य-तथेत्मादिना । यत्स्वभावात्तनुमरसिद्ध तस्यान्यथाय बाधकादवयवव्य बाधकं च घटा-
दीनां स्वभावादिचयन मात्रोर्वीतम् यच्च तु न तदव्यय तस्याऽऽत्मनोऽनुमरसिद्धस्य नाप्यथापिनि मात्रः ।
आनन्द-स्य सिद्धयेनानागन्तुरूपे कस्मिन्नाह-एवमिति । विनाशेदोऽन्यथाभावेऽपि बाधकादी-
मात्रप्रयोजनत्वेनाकाशस्य-कार्यत्वं चेति । आकार्यस्याऽऽत्मनः स्वस्वभावधारनाभिभेदरूपत्वात्
मुक्तं निमित्तम् । आकारस्य तस्याभिभेदरूपत्वात्तुम्यत्मागिने कार्यरूपत्वात् मुक्तं निमित्तमात्रानुरसि-
ति कुतोऽन्यथोक्तत्वेत्यर्थः । आकाशानुपपत्त्यनुमानां प्रत्युमानागिरेयमुक्तं सत्ताविकारान्यत्वात्
भिन्नतो दूषयितुं शक्यमिति-यत्चित्ति । तत्र मनानागिरेयस्याऽऽत्मनश्चनयोगव्यच्छेदेनान्ययोगव्य-
च्छेदेन वेति विनाशस्यान्यथाय द्वितीयं दूषयित्व-तत्प्रतीति । निरवयवित्वं कारणमात्रनिष्ठो वा निनि-
त्तरागनिष्ठो वा सग्रायिनागनिष्ठो वेति विनाशस्याऽऽत्मनः प्रमाण-न हीति । न द्वितीय इत्याह-न
चेति । तृतीयादने-स्यादेतदिति । सग्रायिनागनिष्ठो वा वा परजात्य वा समानजाती-

विषय इति ॥ तदप्यनेकान्तिकम् ॥ सूत्रगोवालेर्हानेकजातीयैरेकारञ्जुः
सृज्यमाना दृश्यते ॥ तथा सूत्ररूपादिभिश्च विचित्रान्कम्बलावित-
न्वते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने निय-
मानर्थक्यम् । सर्वस्य सर्वेण समानजातीयकत्वात् । नाप्यनेकमेवार-
भते नैकमिति नियमोऽस्ति । अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् ।
एकैको हि परमाणुः मनश्चाऽऽद्यं स्वकर्मारभते, न द्रव्यान्तरैः संहत्ये-
त्यभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भ एवानेकारम्भकत्वनियम इति ॥ चेत् ॥ न ॥
परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष नियमो यदि संगोगसत्त्विं द्रव्यं द्रव्या-
न्तरस्यारम्भक्रमभ्युपगम्येत । तदेव तु द्रव्यं विशेषवद्वस्थान्तरमा-
पद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते ॥ तच्च क्वचिदेकं परिणमते मृद्वाजा-
शंकरादिभावेन, क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादिद्ब्यादिभावेन । नेश्वर-
शासनमस्त्यनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति ॥ अतः श्रुतिप्रामा-
ण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति

रत्नप्रभा ।

दिना ! नाद्यः—इत्याह—तद्वीति ॥ न च रज्ज्वादि न द्रव्यान्तरमिति वाच्यम् । पटादेरपि तथात्वात्पा-
ताद्—द्वितीयः—अस्मदिष्टः । आत्माऽविद्ययोर्वेतुत्वेन साजात्यादित्याह—सत्त्वेति ॥ उपादानस्य साजा-
त्यनियम निरस्य सयुक्तानेकत्वनियममद्वितीयस्याऽसङ्गत्याप्यात्मन उपादानत्वसिद्धये निरस्यति—नापी-
त्यादिना ॥ निवारिष्मकमानस्यायं नियमः—उक्त—द्रव्यात्मकस्य । नाद्य इत्याह—अपिषति ॥ द्व्यणु-
कस्य ज्ञानस्य चासमनाधिकारणसयोगजनकमायं कर्म । यद्यप्यदृष्टदत्तमयुक्तं अणुमनसो आद्यकर्मा-
रम्भके, तथापि कर्मसमनायिन एकवादानेकजननियममङ्ग इत्याह—एकैको हीति ॥ द्रव्यान्तरैः—
समनाविभिरित्यर्थः । द्वितीयम्—इत्याप्यारम्भवादानङ्गीकारेण दूषयति—द्रव्येत्यादिना ॥ न त्वभ्युपग-

मानवी ।

नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमारभते । यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र
आनन्दगिरौय—न्यायविदयः ।

यत्रमिति त्रिरूप्याऽऽद्यं निरस्यति—तद्वीति । अनैकान्तिकान्तरमाह—सत्येति । न च रज्ज्वादेः मृत्पात्रादि-
समुदायगात्रत्वं पटादेरपि तथात्वात्पातावनयविसमुदायमात्रापाकरणव्रतगादिति भावः । द्वितीये समान-
जातीयविशेषपदैवर्मद्रव्यस्यासत्त्वान्तरारम्भकत्वेन सर्वस्यापि समानजातीयत्वमपवादित्याह—सत्त्वेति ।
समानजातीयमेवाऽऽरम्भक्रमेति नियम निगङ्ग्यानेकेषामारम्भकत्वनियम निराकरोति—नापीति । तन्नि-
यमो हि कार्यमात्रारम्भे वा द्रव्यारम्भे वा ? नाऽऽद्य इत्याह—अणुमनसोरिति । ययोः संयोगस्तौ सहस्य
कर्माऽऽरम्भते चेत्तस्योभयसमवेतत्वादेकद्रव्यत्वव्याहतिरित्याद्यस्य सति कर्मणि संयोगः सति च तस्मिन्क-
मेति परस्परश्रवकत्वनिमित्त्याह—एकैको हीति । द्व्यणुकारम्भक्रमयोगासमनाधिकारणनाममनःसंयोग-
जनक च कर्माऽऽद्य कर्म द्वितीयमप्यन्वते—द्रव्येति । आरम्भवादानभ्युपगमेन दूषयति—न परिणा-
मेति । तदेव प्रत्ययति—भवेदिति । न त्वंमभ्युपगम्यते तस्माद्यैव नियम इति शेषः । तदनभ्यु-
पगमे कर्म कार्योत्पत्तिरित्याशयस्याऽऽह—तद्वेति । परिणामद्वयेऽपि तुल्यमनेकेषां कारणत्वमित्याश-
यस्याऽऽह—तच्चति । यत्र क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नाश्रयत्वानामनेकेषामुपादानत्वमभिमित्तम्यै-
क्षीरस्य द्रव्यात्मना परिणामोपेत्तमाशया परमाणुगदना क्षीरदृष्टद्व्यणुकं त्र्यणुकं वा द्रव्यान्तरगतयोगेऽपि
दधि जनयति तथा परिणामद्वयेऽपि निरक्षराह—कोचिदिति । यक्षद्वयेऽपि कारणत्वमनेकेषामित्यभिमित्तियमेन
कारणगत्तात्पर्य—नेश्वरेति । एकरादानेकस्यायं कार्योत्पत्तिर्दशानिर्णयामिद्विग्याद्यस्याऽऽह—अत इति ।

निश्चीयते । तथा चोक्तं “उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्भि”
[व्या० सू० २ । १ । २४] इति यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तो न पूर्वोत्तर-
कालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति ॥ तदयुक्तम् ॥ येनैव हि
विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभःस्वरूपवदिदानीमध्यव-
सीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । यथा च-ब्रह्म न
स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावेः स्वभाववत् “अस्थूलमनणु” [ब्र० ३ ।
८ । ८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववद-
नाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते ॥ तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशमिति स्थितम् ॥
यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याऽऽजत्वमिति ॥ तदप्यसत् ॥
श्रुतिविरोधे सत्पुत्परयसम्भवानुमानस्याऽऽभासत्वोपपत्तेः । उत्पत्त्य-
नुमानस्य च दर्शितत्वात् । अनित्यम्, आकाशम्, अनित्यगुणाश्र-
यत्वाद्, यदादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च । आत्मन्येनैकान्तिकमिति

रत्नप्रभा ।

यते, तस्मान्नैव निवम इति शेषः । यत्तु क्षीरपरमाणु रमान्तरोन्वृत्तौ तैरेव दृष्याम्भ इति । तन्न,
क्षीनाशे मानामापात् । रसप्रदोऽप्येकद्वयारम्भमभ्यास । द्रव्यगुणसङ्केतस्य पौरुषेयस्य ध्रुवपथि-
र्णयाहेतुतादिति मारः । छेके कर्तुः सहायदर्शनाद् असहायाद्भयः कथं सगं इति तत्राह-तथा
चोक्तमिति ॥ प्रागमात्रद्रव्यहेतुत्वेतिह इत्याह-यच्चोक्तमित्यादिना ॥ शब्दाध्रपय विदेश, शब्दा-
दिमानाकाशः प्रलये नास्ति । “नासीदजो नो व्योम” इति श्रुतेः । नन्वाकाशमात्रं काटिन्य इत्यादिति
चेत् । सुगिक्षितोऽयं नपायिकतनयः । न वाकाशमावस्तद्वर्मा वा काटिन्यम् । किन्तु मूर्तेद्रव्य-
विशेषः, तन्मयोगविशेषो वा काटिन्यम् । तत्र प्रलये नास्तीति मारः । “आकाशशरीरं ब्रह्म” [सू०
उ० १ । ६ । २] इति श्रुतेरग्वीरगद्भ्रतत्त्वमानस्याऽऽकाशस्य सति ब्रह्मणि कथममारः, तत्राह-
यथा चेति ॥ भिन्नादाकाशमत्र प्रमेति श्रुत्यर्थः । भिन्नादास्पदद्रव्यनिरवयवद्रव्यवत्पिद्धानां विभक्त-
तादितिहमहितागममाह-यदूर्पात्यादिना ॥ धर्मविकाराभावे गुणनाशो न इत्यादिति तर्पयिग-

भामती ।

नारयणानामनेकेषामुपादानात्मन्युपगम्यतव्य भिन्नाद्यमेव क्षीरेनमुपादेयदर्शितानेन परिगमने ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

एतस्यापि परिगमिनः सकार्थत्वेनादर्शनात्तरिहो ब्रह्मणो जगत्सारगमशक्तमिपाशवदाऽऽ-
नया चेति । कारणद्रव्यसाक्षात्तामात्रादनुपपत्तिरितिपेनिरस्तम् । इदानीमभूतामात्रि यामात्रात्
तदुत्तरमिनिशुक्तमनुरति-यच्चोक्तमिति । हेतुमिदया परिहरति-तदयुक्तमिति । शब्दाध्रपय विदेशः ।
आकाशद्रव्यमूर्ताभासमूर्तेरिषोऽपि नधार्यान्तरात्तदमात्रेऽपि न प्रागवयवयो काटिन्यमनिरिति माय-‘आका-
शमर्गं ब्रह्म’ इति भुनेत्ताकाशभावे कथं ब्रह्मोऽनन्त्यानविनाशस्याऽऽकाशस्यऽर्गमन्त्येति सुपत्त्या
शुपुरति मन्त्या-यथा चेति । अत्रासात्त्वान्तेनाऽऽकाशस्यनिराहणोऽपि तत्कारणस्य एत-
द्विरेण सुपत्त्याम्यामिगारम्यामिरेति हेतुमिदमुपनुरति-तस्मादिति । एतानुमानान्तरा-
नुर जागृत्यामिरेष्टमाह-यदूर्पाति । न्यायद्रव्य श्रुतिनुमानकाराजुमममर्थे वास्तव्याऽऽ-उत्प-
त्तीति । इत्थाऽऽकाशस्य न निव्यन्यामि-याह-अनित्यमिति । यन्मुक्तं गुणाध्रपयमेव हेतुः ।
आकाशो जायते यदाभूतवास्तवदर्शित्येतिप्रमादगुणाध्रपयमाह पृथिव्यादिपृथिव्यनुमानमादिशब्दार्थः ।
आकाश हेतुत्वात्तानैकान्तिकता चोदयि-आत्मनैति । निर्गुणश्रुतिमात्रिय परिहरति-

चेत् ॥ न ॥ तस्योपनिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः । विभुत्वा-
दीनां चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् ॥ यच्चोक्तमेतच्छब्दा
च्चेति, तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद् “वित्यमृता दिवोकसः” इतिवद्द्रव्या ।
उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् । “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इत्यपि
प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय, नाकाशसम-
त्वाय । यथेपुरिव सविता धावतीतीति क्षिप्रगतिस्त्वायोच्यते नेषुतुल्य-
गतित्वाय, तद्वत् ॥ एतेनाऽनन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता । “व्याया
नाकाशाद्” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः आकाशस्योपपरिमाणत्वं
सिद्धिः । “न तस्य प्रतिमाऽस्ति” [श्वेता० ४ । १९] इति च ब्रह्म-
णोऽनुपमानत्वं दर्शयति । “अतोऽन्यदार्त्तम्” [बृ० ३ । ४ । २] इति

रत्नप्रभा ।

नित्यपदम् । गुणाश्रयत्वमेव हेतुः । तच्च स्वसमानसत्ताकगुणवच्चम् । अतो निर्गुणात्मनि न व्यभिचारः ।
भूतत्वम्-आदिशब्दार्थः ॥ इत्युपासिद्धिप्रत्यय-विभुत्वादीनां चेति ॥ सर्वमूर्तद्रव्यसंयोग पा-
माणविशेषो वा विभुत्वं निर्गुणात्मनि दृष्टान्ते नास्ति । सयोगस्य सावयवप्रत्ययस्यैवमाध्यविरुद्धता
च । इत्युपास्यव्यक्त्यस्तु विभुत्वात्माकाशयोर्न सम्भवति । “व्यायानाकाशाद्” इति श्रुते ।
कचिदाकाशसाम्यस्तु ब्रह्मणो यत्किञ्चित्सर्वसम्बन्धेन व्यपदिश्यते । अस्तत्त्वेन वा पञ्ची-
करणद्वस्पर्शत्वमसिद्धम् । कार्यद्वयमाधिरमयत्रयस्यसिद्धम् । द्रव्यरज्जातिधाम्यपसिद्धेः ।
नित्य इत्यशेषेण साम्यं न निश्चितम् । ननु स यथाऽनन्तोऽयमाकाशः, एवमनन्त
आत्मेति श्रुतिर्नित्यत्वेनैव साम्यं सूते, नेत्याह-एतेनेति ॥ आकाशस्य कार्यत्वेनानित्यत्वादित्यर्थः ।
श्रुतिस्त्रापेक्षिकाऽऽनन्त्यद्वारा मुर्याऽऽनन्त्यं जीववर्तति मानः । नूनन्वाद्याकाशस्य न मुर्योपमानत्व
मित्याह-उपायानिति ॥ मुर्योपमानाऽनन्त्ये धृतिः “न तस्य” इति । तस्मादाकाशस्योपमानत्वमात्रेण
नित्यत्वं नास्तीति भावः । अनित्यत्वेनासत्त्वे धृतिमाह-अतोऽन्यदिति । यत्तु एकस्यैव सम्भूतस्य

भामती ।

मया निरवयवपरमाणुगदिना क्षीरपरमाणुर्दधिपरमाणुभावनेति । शेषवतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥ (१) ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न तस्येति । न चाऽऽकाशमनित्यविशेषगुणाधिरूपणत्रिमुमिन्नमेवमादिति तत्सिद्धिः । आकाशश्चोत्रप्राश्विरो
पगुणात्रिकणत्रिभ्यश्चमेवत्यादित्यपि प्रसङ्गादात्मनि सर्वविशेषनिराकरणत्रिभिश्चश्रुतिविरोधाच्चति मानः । इत्य-
वदुक्ता हेतवः साऽत्रा न मनन्तीत्याह-विभुत्वादीनां चेति । आकाशस्य वित्यपदे जातमानमस्ती-
त्युपपाद्य यच्चैतद्वृक्तशब्दाजित्यवगमिनि तदनूय दूषयति-यच्चैतदिति । किमियमृताद्युत्तरापेक्षिकी
व्याख्यायते मुर्यार्थं किं न स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-उत्पत्तीति । आकाशस्यानित्यत्वं चेदात्मनि तत्तु-
ल्यत्वश्रुतिर्व्याख्यायतेत्याशङ्कयाऽऽह-आकाशवदिति । समत्वमात्रे न कचिदुपमानानमुपलभ्यमाना
क्याऽऽह-यथेति । ‘स यथाऽनन्तोऽयमाकाशः एवमनन्त आत्मा’ इति श्रुतिस्तर्हि कथमन्याशङ्कयाऽऽह-
एतेनेति । उत्पत्तिविनाशयोक्त्युपादितत्वेन न्यूनोपमानायोगाच्चैत्यर्थः । कथमाकाशस्य त्रयण सप्त
शान्यूनपरिमाणव्यतिरिक्तत्वं पूर्वाक्त्युक्त्या धृतिं समुच्चिनोति-उपायानिति । इत्यत्र त्रयणि जीवमनो
परतिरिक्त्याह-न तस्येति । इतोऽपि नित्यत्वाकाशस्य चाऽऽशङ्कितव्यमित्याह-अतोऽन्यदिति ।

मातरिश्वर्यायानाधिकरणम्] ग्लप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७५)

च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्तत्वं दर्शयति । तपसि ब्रह्मशब्दवदा-
काशस्य जन्मश्रुतेर्गोणत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिह-
तम् ॥ तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति वियदधि-
करणम् ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥ (२) ॥

अतिदेशोऽयम् । एतेन वियद्व्याख्यानेन मातरिश्वापि वियदाश्रयो वायु-
व्याख्यातः । तत्राप्येते यथायोगं पक्षा रचयितव्याः । न वायुरुत्प-
द्यते । छन्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽन्नाम्नानादित्येकः पक्षः । अस्ति तु
तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानम्-“ आकाशाद्वायुः ” [उ० २ ।
२] इति पञ्चान्तरम् । ततश्च श्रुत्योक्तिमन्त्रिषेधे मन्त्रि गौणी

रत्नप्रभा ।

स्य गौणत्वं मुदपक्षे चेति । तत्र । आकाशेऽपि तस्य मुन्यन्तसम्भवादिन्याह-तपमीति ॥ वय-
नित्तिरिश्चुया छान्दोग्यधृतेर्नयनादेकानयतया मष्टरि नयतमिति समन्वय इत्युपमहति-तस्मा-
दिति ॥ ७ ॥ (१) ॥ एतेन मातरिश्वेति ॥ अनिदेशात्तत्र पृथक् मन्त्रस्यापेक्षा । “ तत्तेजोऽमृ-
जन् ” [छा० ६ । २ । २] इति श्रुतेः “ आकाशाद्वायुः ” [ते० उ० २ । १ । २] इति श्रुत्या
विरोधोऽस्ति न चेति एकस्यावयवाभावात् सदायं गौणपक्षपूर्वपक्षमिदन्तान्धाननिदिशति-तत्रापी-
त्यादिना ॥ पूर्वत एवाकाशानन्तर्यं तेजस-स्थितिम् । तत्र वायुतेजसोस्तुल्यपदानन्तर्यं “ वायोऽस्तिः ”
[ते० उ० २ । १ । २] इति क्रमश्रुतिनाभात् पौरोषर्षं तेजःप्राप्यमपह्नात्तेजसाव्यतेति पूर्वपक्षे
गौणविधिमप्रापमाह-ततश्चेति ॥ अस्त्वयमन्त्रिषेधो मुदयोत्पत्त्यसम्भवेऽस्ति “ वायुश्चान्तरिक्षं चैवद-
भामती ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । यद्य-याते भूयस्त्वयमर्थस्य मन्त्रि नात्यर्थं दूरत एवोपचरितव्यं, हन्त
भोः पवनस्य नित्यं यत्रमद्गः । “ वायुश्चान्तरिक्षं चैवदमृतम् ” इति द्वयोर्वृत्तावमुक्त्या पुनः पवनस्य विरोधे-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वदुक्त इत्येकैकस्य नवदशभूतदिनि तत्र दृश्यते-तत्तस्मिन् । पुनः तत्रापि मन्त्रस्य मन्त्रेण तस्य
मन्त्रानाम्नास्त-रादायतने तु सभूतद्वन्द्वस्य अन्नादिवद्वायुकाभावाद्नुमातरिमन्त्रावागं मुन्यन्तमेवेत्यर्थः ।
धृतिधृतिमिदमुपसर्हति-तस्मादिति । आकाशमृष्टिश्रुत्यनुमारेण तेज मृष्टिश्रुतिमपनात्तयोरेकताव-
तया प्रामाण्योपरतेराकाशाकारणं मन्त्रि समन्वयः मिथ्यायोग्यिकरणार्थं निगमयो-इति मिदमिति ॥
॥ ७ ॥ (१) ॥ विपदवृत्तिमुपसर्हति पवनो वृत्तिमतिदेशेन सावर्षी-एतेनेति । अत्र पूर्वपक्षादिभ्य-
तयो न पृथग्यत्वा मन्त्रोपमिन्नेय ता वर्धना-अतिदेशोऽयमिति । पञ्चमन्त्रि पूर्वपक्षेन मन्त्रा-
श्रवार्थं कथयति-एतेनेति । विपदवृत्तिरूपनानन्तरं तेजआवर्षिणस्य वायोर् रजिजह्वेन व्यापदाने
पारणमाह-वियदाश्रय इति । “ तत्तेजोऽमृजन् ” इति भूतिः “ आकाशाद्वायुः ” इति भवा विपदो न वेदेक-
पातय-वासमसम्भवा सदायं सचिदेश विरादीकुरु नुन्यन्वापमाह-तत्रापीति । च-पदा विपद-
विरुद्धेऽपि पक्षसमर्थोऽपि मन्त्रि तदेव पक्षस्य मन्त्रिप्रथमं गौणमन्त्रिशक्त्या-न वायुमिति । द्वि-
पक्ष मन्त्रि-अस्ति विनि । छान्दोग्ये तेजस-“ तत्तेजोऽमृजन् ” इति मन्त्रमन्त्रप्रत्यगागमिन्नेयं च
“ आकाशाद्वायुः ” इति वायोमेज सदासादृज-वृत्तयोऽन्नादिवदनुपपत्त्या विपदोऽन्नेऽपि योऽन्नामा-वादावा-
दासा वायुकारणे मन्त्रि समन्वयमितिः । गौणमन्त्रोऽपि मन्त्रि मन्त्रानि-ततश्चेति । आका-

वायोरुत्पत्तिश्रुतिः । अस्तम्भवादित्यपरोऽभिप्रायः । अस्तम्भवश्च दर्शितः ।
 “सैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः” [बृ० १।५।२२] इत्यस्तमयप्र-
 तिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्च । प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभगा-
 भ्युपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धान्तः । अस्तमयप्रतिषेधोऽपरविद्या-
 विषय आपेक्षिकः । अग्न्यादीनामिव वायोरस्तमयाभावात् । कृतप्र-
 तिविधानश्चाऽमृतत्वादिश्रवणम् ॥ ननु वायोराकाशस्य च तुल्ययोरु-
 त्पत्तिप्रकरणे श्रवणाऽश्रवणयोरैकमेवाधिकरणमुभयविषयमस्तु । किम-
 तिदेशेनाऽसति विधेये इति ॥ उच्यते । सत्यमेवमेतत् । तथापि

रत्नप्रभा ।

मृतम्” [बृ० २।३।३] इति तस्यैव लिङ्गस्याभ्यास “वायुरेव व्यष्टिः” [बृ० १।१।२]
 “समष्टिश्च” [बृ० ३।३।२] इति सर्गात्मलिङ्गान्तरमादिपदार्थः । तथा सर्गप्रियाया
 ‘वायुर्देवैतान् सर्गान्मयादीन् सहरति’ इति ञ-उमात्रेणैवैवमत्र लिङ्गान्तरं प्राप्यम् । एतैर्लिङ्गैर्वायुरनाद्य-
 नन्त इति प्रतीतेरुत्पत्तिग्राणीत्यत्रोऽपि श्रुत्योक्तं प्राप्ते प्रतिषेधादपि पितृप्रतिज्ञाश्रुतेर्देवीयमन्वात्, तस्मा-
 धकाना तत्रतत्र वायूः पत्तिराक्याना भूयस्यादुत्पत्तिमत्तादि लिङ्गानुप्राप्ता, मुग्यैव वायोरुत्पत्तिः । तथा
 आकाश वायु च सृष्टा तेनोऽमृततेति श्रुत्योक्तेरनाक्यतया त्रयणि समन्वयः । लिङ्गानि तूपास्पनायु-
 स्तान्नृत्वादापेक्षिततया व्याख्येयानीति मुग्यसिद्धान्तमाह—प्रतिज्ञेत्यादिना ॥ इत् प्रतिविधानम् ।
 आपेक्षितत्वेन समाधानं यस्य तत्तथा । अपिस्तरणारम्भमाक्षिप्तोक्तमधिकशब्दमाह—नन्वित्यादिना ॥
 वायुर्धैतान् सृष्टे इत्यादिशब्दमात्रं शङ्कामूलं, नार्थ इति द्योतनार्थं मात्रपदम् । तामेव शङ्कामाह—
 मासती ।

पाह—सैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरिति । तस्मादभ्यासाभावापेक्षितं वायोरमृतत्वमपि त्रौत्पत्तिरमे-
 वेति प्राप्तम् । तदिदमुक्तं माध्यकृता—अस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्चेति । चेन समुद्ययै-
 नान्यासो दर्शितः । एव प्राप्तं उच्यते—एकवित्तानेन सर्गविज्ञानप्रतिज्ञानात्, प्रतिज्ञानात्पदार्थस्य प्राधान्यात्,
 तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां, तेषामपि चादितप्रतिपादकानां मातरिश्वोरुत्पत्तिरुत्पत्तिप्रतिपादकानां बहु-
 लमुपलब्धे, मुग्यभूयस्याभ्यासमूला श्रुतीनां वडीयमन्वात्, एतदनुपरोपेनामृतत्वान्तमयप्रतिषेधानापेक्षित-
 आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

शब्दायोरकारणत्वाभावात् कथमसमवायकेत्यादाक्याऽऽह—असंभवश्चेति । दर्शितं तु या श्रुतिरुत्पत्तिरमापे-
 क्षितमिवाशक्यान्त्यम्यमानं तत्रैवमिवाह—अमृतत्वादीति । ‘वायुश्चात्तरिश्वं चैनदमृतम्’ इति श्रवणं ।
 आदिशब्देन ‘वायुरेव व्यष्टिर्वायु समष्टिः’ इत्यभ्यासो गम्यते । प्रतिज्ञाश्रुतेरनुमानाच्च परमो सत्त्वात्तस्य-
 कश्च श्रुत्योक्तेराक्यतया त्रिोपाभावादाकाशशब्दारा वायुकारणे त्रयणि समन्वयः सिध्यतीति सिद्धान्तमाह—
 प्रतिज्ञेति । यत्तु वायोरस्तमयप्रतिषेधादुत्पत्तिरस्तमय इति तत्राऽऽह—अस्तमयेति । अमृतत्वादिश्रवणं
 तर्हि कथं तत्राऽऽह—कृतेति । प्रतिज्ञावाक्यार्थप्राप्त्यानुत्पत्तिरुत्पत्तिप्रतिपादकानाभ्यानां च बहु-
 लान्मुग्यभूयस्याभ्यासां वडीयस्यैव अमृतत्वान्तमयप्रतिषेधानापेक्षितत्वेन न्यायस्यासम्भवात्प्राप्त्यर्थं तत्र वायो-
 रमृतत्वमात्यन्तिकं गमयति “अप पुनर्मृत्युं जयति” इत्यमृत्युजयस्थं वाक्यशेषेण श्रवणादिति मात्र ।
 अपिस्तरणशब्दमात्रेणापि दिशमाक्षिप्तं—नन्विति । अपिस्तरणं शब्दं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति ।
 यदुक्तमपि तिदेशेनातिदेशोऽर्थवानिति तदङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि पूर्वोक्तैवापिस्तरणेन गतत्वादि-
 दम्भप्रकरणमनारब्धमिति तत्राऽऽह—तथाऽपीति । शब्दानुसारेण यपि अत्र न कश्च श्रुतीति मात्र-

असम्भवाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (७७७)

मन्दिष्यां शब्दमात्रकृताऽऽशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रियते । संवर्ग-
विद्यादिषु ह्युपास्यनया वायोर्महाभागत्वश्रवणात्, अस्तमयप्रति-
पेधादिभ्यश्च, -भवति नित्यत्वाऽऽशङ्का कस्यचिदिति ॥ ८ ॥ इति मात-
रिश्चद्व्याख्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ (३) ॥

विषयवचनयोरसम्भाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भवे-
त्तुनश्चिदुत्पत्तिरिति स्यात्कस्यचिन्मतिः ॥ तथा विकारेभ्य एवाऽऽकाशा-

रत्नप्रभा ।

संवर्गंति ॥ अष्टिममष्टुरादि- "वायु दिशां वत्स वेद" [छां० ३ । १५१] इत्युपानिध आदि-
शब्दार्थः ॥ ८ ॥ (२) ॥ असम्भवास्तिरिति ॥ "अनाद्यनन्त महत् पर ध्रुवम्" [षट्० ३ ।
१५] "न चास्य कश्चिज्जनिता" [खेग० १ । ९] इत्यादिप्रमानादिप्रश्रुतीनां "एव जानो भवति
विश्वतोमुप" इत्युत्पत्तिश्रुत्या शिरोभोऽस्मिन् नेपेयकाव्यमात्रमात्रायां सन्देहे भविष्यति शिरोध इति पूर्व-
पक्षे यथा वाधादेष्टव्यतादिस्त्वुत्पत्तिश्रुतिरप्येवमेव, तथा प्रमानादित्वापेक्षिकमिति दृष्टान्तसङ्घा-
एकदेशिक प्रारपति-विषयदिति ॥ अथ, कुनश्चिज्जापत्ते, कारणत्वादाकाशादिति अनुमानानुपपत्ति-
श्रुतिर्गोपनीयाह-तथेति ॥ न चानादिकारणमात्रेणानवस्था । जीर्णानुपपत्त्यादिभ्योवत्ते । तथा
च दीपादीपरह्मन्तस्मात्तत्त्वोत्पत्तिः । उत्पत्तिश्रुत्या चानादित्वश्रुतिर्नेपेयनाद्यनन्ततमसमव्याप्तिद्वि-
भामती ।

त्वेन नेतव्यमिति । भूयसीः श्रुतीरेष्व द्वे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्तेः ॥ (१) ॥ असम्भवस्तु सतोऽनुप-
पत्तेः । ननु 'न चास्य कश्चिज्जनिता' इत्यात्मनः सतोऽकारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्त्याराह्ता । न च वचन-
गच्छा पूर्वा पक्ष इति युक्तम्, अर्थात्तदेवम् अज्ञानिज्ञानाभिकाराददर्शानुपपत्तेस्त आह-विषयवचनयो-
रिति । यथा हि विषयवचनयोरप्युत्पत्तिश्रुतिर्भूय-तरंगिणेधादपेक्षिकेन नीति । एवकारण-
त्वश्रुतिरालम्बोऽस्मिन्नुत्पत्तिश्रुतिर्गोपनीयमात्रान्तरशिरोधाद्यपेक्षिकत्वेन स्यात्वाताम्या । न चात्मनः
कारणवत्त्वेनस्या लोहगन्धमात्रादप्युत्पत्त्यात् कार्यकारणपरस्परत्वा इति भारः । तथा विकारेभ्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दार्थः । शब्दमात्रप्रमानाकाशमेव दर्शयति-संवर्गंति । 'न यो वायु दिशां वत्स वेद' इति वादिप्राम-
प्रार्थमादिदृष्टम् । द्वितीयमादिदृष्टमप्युत्पत्तिश्रुतिरसम्भवात् न समुदायि । अमृत-रादिधरगम्य श्रुतिरिति-
प्रतिपक्षे तद्व्यापारोऽस्ति तत्राऽऽह-कस्यचिदिति । प्रतिश्रुतौ गतिना वायोर्नियतानुपपत्तेरन-
वस्थाकारणं प्रसङ्गः समन्वयः सित्यप्युत्पत्तिर्नित्यः शब्दः ॥ ८ ॥ (२) ॥ अतस्तु विषयवचनका-
रणत्वं पूर्वोक्तिरप्युत्पत्तिः । इदानीमपिरेव स्मृतिश्रुतीर्गोपनीययो तथा प्रमानादित्वापेक्षानिर्वाहा-
व्याऽऽह-असम्भवस्तिरिति । 'न चास्य कश्चिज्जनिता' इति वादिप्रमाणोऽस्ति । प्रतिपक्षेण समन्वयस्य 'एव
जानो भवति' इत्यादिश्रुत्या शिरोभोऽस्मिन् नेपेयकाव्यमात्रमात्रायां सन्देहे पूर्वोक्तमाह-विषयदिति ।
दक्षिणश्रुतिर्गोपनीयताद्वारा समन्वयवर्तीकरणत्वादादिमग्नयः पूर्वोक्तेश्चिरोपपत्त्यान्ये नित्यमिदं प्रसङ्ग-
समन्वयनिर्दिष्टमिदं वाक्यं स्यादिति श्रुतिप्रमानान्ये तत्त्वमिति । समानानामादर्थमिदं प्रतिपक्षमात्र-
जदेव मातृक वक्तव्यमिदं व्याऽऽह-तथेति । अथ कस्यचित्कार्य कारणत्वादाकाशात् । न चाज-
त्युत्पत्तिर्गोपनीयानुपपत्तिरिति न स्यात् । न चानवस्थानुपपत्तिरिति न स्यात् । कार्य-

दिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमृषश्रुत्याऽऽकाशस्यापि विकारादेव
ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत । तामाशंकामपनेनुमिदं सूत्रम्-अस-
म्भवस्त्विति ॥ न खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः सम्भव
उत्पत्तिराशङ्कितव्या ॥ कस्मात् ॥ अनुपपत्तेः ॥ सन्मात्रं हि ब्रह्म,
न तस्य सन्मात्रादेवोत्पत्तिः सम्भवति । असत्यतिशये प्रकृतिविकार-
भावानुपपत्तेः । नापि सद्विशेषात् दृष्टविपर्ययात्सामान्याद्विशेषा
उत्पद्यमाना दृश्यन्ते । मृदादेर्घटादयः, न तु विशेषेभ्यः सामान्यम् ।
नान्यसतः । निरात्मकत्वात् । कथमसतः सजायेतेति चाक्षेपश्रवणात् ।
“स कार्णं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जानिता न चाधिपः”
[श्वेता० ६ । ९] इति च, ब्रह्मणो जनयितारं वारयति । वियत्पच-
नयोः पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता, न तु ब्रह्मणः साऽस्तीति वैषम्यम् ।

रत्नप्रभा ।

रिति प्राप्ते मुख्यसिद्धान्तमाह-तामिति ॥ ब्रह्म, न जायते, कारणशून्यत्वान्नरविपाणवद्व्यतिरेकेण घट-
पक्षेत्यनुमानानुप्रवादिपक्षे चाकारणककार्यवादप्रसङ्गाद्ब्रह्मणादित्वश्रुतयो बलीयस्य इति कारणत्वलिङ्गबाधा-
जन्मश्रुतिः कार्यमेदेन व्याख्येयेत्यनायनतप्रसमन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तपक्षम् । न च हेत्वसिद्धिः ।
कारणस्यानिरूपणात् । तथाहि किं सन्मात्रस्य ब्रह्मणः सन्मात्रमेव सामान्यं कारणं सद्विशेषो वा असत्त्वा
न त्रैवापि इत्याह-सन्मात्रं हीत्यादिना ॥ दीपस्तु दीपान्तरे निमित्तमित्यनुदाहरणम् । विपर्ययनयोर्ब्रह्मणश्च
विभक्त्याविभक्तत्वान्मां कारणमायामावाभ्यां च वैषम्यम् । कारणत्वलिङ्गात्प्राप्तागिकानयस्या । तर्केणापि
भामती ।

इति । प्रमाणान्तरविरोधो दर्शितः । एवं प्रात उच्यते-सदेकस्वभावस्योत्पत्त्यसंभवः । कुतः, अनुप-
पत्तेः । सदेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यव्यपितव्यम् । उक्तमेतद्विकाराः सत्त्वेनानु-
भूता अपि कतिपयकाळकृतातिक्रमे विनश्यन्तो दृश्यन्त इत्यनिर्वचनीयात्वेकाल्पाद्यच्छेदादिति । न चामा
तादृशस्तस्य श्रुतेरनुभवाद्वा वर्तमानेकस्वभावत्वेन प्रतिद्वेष्टतदिदमाह-सन्मात्रं हि ब्रह्मेति । एतदुक्त
मयति-यस्यमावाद्बिचलति तदनिर्वचनीयं निर्वचनीयोपादानं युक्तं, न तु विपर्ययः । यथा रज्जुपादानः
सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति । यद्येस्तु स्वभावादप्रच्युतिस्तयोर्निर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानमात्रं,
यथा रज्जुशुक्तिकयोरेति । न च निरविष्टानो विग्रम इत्याह-नाप्यसत इति । न च निरविष्टानमम-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कारणपरंपराया बीजादिवदनादित्वादन्धपरंपरया तदनुगृहीतत्वेऽपि तत्रानुमानानुगृहीतत्वेनाविशेषा-
दस्ति विरोधः श्रुत्योरिति भावः । ब्रह्म न कार्यं कारणशून्यत्वान्नरविपाणवद्व्यतिरेकेण घट-
पक्षेत्यनुमानानुप्रवादिपक्षे चाकारणककार्यवादप्रसङ्गाद्ब्रह्मणादित्वश्रुतयो बलीयस्य इति कारणत्वलिङ्गबाधा-
जन्मश्रुतिः कार्यमेदेन व्याख्येयेत्यनायनतप्रसमन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्त-
माह-तामिति । तत्र प्रतिज्ञामात्रं विमज्जते-न खल्विति । कारणशून्यत्वं विशदीकुर्वन्प्रश्रुतं सौत्रं
हेतुमादत्ते-कस्मादिति । ब्रह्मणो हि कार्यत्वं श्रुयता सन्मात्रं वा सद्विशेषो वा तस्यासत्त्वा कारणमिति
वक्तव्यं नाऽऽय इत्याह-सन्मात्रं हीति । न द्वितीय इत्याह-नापीति । दृष्टविपर्ययमेव सात्रयनि-
सामान्यादिति । न तृतीय इत्याह-नापीति । श्रुतिविरोधाच्चायं पक्षो न संभवतीत्याह-कथ-
मिति । युक्त्या हेतुमुपपाद्य श्रुत्योपादयति-स कारणमिति । यदुक्तं नियत्पचनयोरेकसाध्यमानजन्म-
नोपीत्यादि तत्राऽऽह-वियदिति । विभक्त्यमुत्पत्तानुपपत्तिः । ब्रह्मण्यपि तुल्यं विभक्त्यमि-
त्याशङ्क्य ब्रह्म स्वविरोधान्नैवमित्याह-न त्विति । यत्तु तथेयादावनुमानमुक्तं तदुपपत्ति-

कुतः ॥ “सदेव” [छां० ६।२।३] इत्युपक्रम्य “तत्ते
जोऽसृजत” [छां० ६।२।३] इत्युपदेशात्, सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च
ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य सम्भवात्, “तज्जलान्” [छां० ३।१४।१]
इति चाविशेषश्रुतेः, “एतस्माज्जायते प्राणः” [मुण्डक० २।१।३]
इति चोपक्रम्य श्रुत्यन्तरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्, तैत्तिरी-
यके च “स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च” [तै० उ० ३।
६।१] इत्यविशेषश्रवणात् । तस्माद् “वायोरग्निः” [तै० उ० २।१।
२] इति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यः—वायोरजन्तरमग्निः सम्भृत इत्येवं प्राप्ते ॥
उच्यते ॥ तेजोऽतो मातरिश्चनो जायत इति ॥ कस्मात् ॥ तथा-
ह्याह “वायोरग्निः” इति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति
वायुजत्वे “वायोरग्निः” [तै० उ० २।१।१] इतीयं श्रुतिः कदर्थिता
स्यात् ॥ ननु क्रमार्थेया भविष्यतीत्युक्तम् ॥ नेति ब्रूमः । “तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भृतः” [तै० उ० २।१।१] इति पुर-

रानप्रभा ।

तदुभयमपि श्रुत्यसिद्धान्तापेक्षया पूर्वपक्षत्वेन व्यवहिते । सिद्धान्तमति—एवं प्राप्त इति ॥ कद-
र्थिता बाधितार्थेति यावत् । वायोस्तेज प्रवृत्तिः पञ्चमीश्रुत्या निर्गतिः । न च कश्चित्कर्मोपादानस्या-
मामती ।

तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाप्युपपन्नमिहकिञ्चिन्नोचिना । तन्मथानन्तर्पदक्षिणपरेव वायोरग्निरिति श्रुतिः ।

आनन्दगिरि—व्याचिन्त्यः ।

वायुमानमापन्नं तत्रागि तेजोयोनी मन्मथद्वीकरणात्पादिसमस्तय । पूर्वपक्षे वायोरनेकपात्रत्वेन
विरोधादप्रामाण्ये तेजोहेतोर् अपि सम्प्रयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदेकपात्रत्वेनारोधात्प्रामाण्ये तत्र
तत्सिद्धिः । सत्य विप्रतिपत्तौ क्रिष्णकारणमन्तरेणान्यतरनिधयासिद्धिरिति शङ्कते—कुत इति । उपजा-
न्तस्य सन्मान्मथैकमेवाद्वितीयमित्यनवारिताद्वितीयत्वनिर्धारणाय “तत्तेजोऽसृजत” इति यच्चनाशुपादानादे-
वोपादेयस्याव्यतिरेकादुपादानत्वमेव तेजः प्रणि ब्रह्मणो निश्चितमिवाह—सदेवेति । किञ्चाऽऽपेक्षि-
करणे सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुगृहीतोत्पत्तिश्रुतं ब्रह्मजत्वं त्रिपदो वर्णितं तेनैव न्यायेन तेनमोऽपि ब्रह्मजमेष्ट-
व्यमित्याह—सर्वविज्ञानेति । इत्थं तत्रजं तेजसो युक्तमित्याह—तज्जलानिति चेति । आधर्मेगश्रु-
तं तेजसो ब्रह्मजत्वसिद्धिरित्याह—एतस्मादिति । तथाऽपि तैत्तिरीयश्रुत्यालोचनाया न ब्रह्मजं तेनस-
स्यादित्याह—तैत्तिरीयके चेति । ननु “वायोरग्निः” इति श्रुतं वायुद्वारा तेजसो तत्रजत्वेऽपि दक्षितश्रु-
तयो न विरुध्यन्तेऽन्यथा वायोरग्निरिति श्रुतिर्जायेत तत्राऽऽह—तस्मादिति । यद्यपि वायोरग्निरित्युपा-
दानपञ्चमी कारकविभक्त्यावायोरनन्तरमित्युपपन्नमिहकिञ्चिन्नोचिना तथाऽपि बहुश्रुतिविरोधादुर्बलाऽपि सौख्य-
तेति मत्वा क्रमोपदेशमेव निशेद्यति—वायोरिति । यदि पुनरित्यमन्या श्रुतैरर्थो नाऽऽश्रितं तर्हि
विरुद्धार्थेव श्रुतिरिव पूर्वोक्तश्रुतिमिरिति पूर्वपक्षमनुमाप्य सिद्धान्तमाह—एवं प्राप्त इति । तत्र प्रसक्त-
र्वक हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुमेव व्यतिरेकद्वारा विद्वद्गोनि—अव्यवहिते हीति । कदर्थिता पीडिता
बाधितेति यावत् । तेजसो वायुयोनिः पञ्चमीश्रुत्या निर्गतिः त्रयोनिः तु तस्य बहुमयनाशंमन्त्रिहा-
दभ्यगतमतः श्रुत्या ऽगि बाधित्वा वायुयोनिः सुदयमादाय ऽगिपरंपरया त्रयोनिः त्रिपद-
न्यायेन ब्रह्मवायुमुच्यमेगमन्युपगमयतीति यावत् । पञ्चमीश्रुतेर्नानां गतिं पूर्वागतीं म्नाम्यति—नन्विति ।
न क्रमार्थस्य पञ्चमीश्रुतं पूर्वोक्तवाक्योपादानेनापादानार्थमिति पवित्रमिति—नेतीति । उत्तरवाक्य-

तेजोऽधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रसमेतम् । (७८१)

स्तात्सम्भवति । अपादानस्याऽऽत्मनः पञ्चमीनिर्देशात्-तस्यैव च सम्भवतेरिहाऽधिकारात्परस्तादपि तदधिकारे "पृथिव्या ओषधयः" [ते० उ० २ । १ । २] इत्यपादानपञ्चमीदर्शनाद् "वायोरग्निः" इत्यपादानपञ्चम्येवैवेति गम्यते ॥ अपि च वायोऽर्ध्वमग्निः सम्भूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः । क्लृप्तस्तु कारकार्थयोगः, वायोरग्निः सम्भूत इति । तस्मादेषा ध्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगमयति ॥ नन्वितरापि ध्रुतिर्वह्नयोनिधत्वं तेजसोऽवगमयति तत्तेजोऽमृजत" [छा० ६ । २ । ३] इति ॥ न ॥ तस्याः पारम्पर्यजत्वोऽप्यविरोधात् ॥ यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वायुमावापन्नं ब्रह्म तेजोऽमृजतेति कल्प्यते ॥ यदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते । यथा तस्याः श्रुतं, तस्या दधि, तस्या आमिक्षे

रत्नप्रभा ।

सम्भूतः । अग्निदानस्यासम्भवेऽपि सृष्टादिवर्णाणामित्यसम्भवात् । सनस्तु ब्रह्मणो ह्यादोग्ये सृष्ट्यन्तमात्रं श्रुतं, नोशब्दानाम् । न च "बहु स्पाम्" [ते० उ० २ । ६ । १-छा० ६ । १ । ३] इति कार्पाभेदेश्चण्डिकादुपादानत्वमिदं । छिन्नाद् ध्रुतेर्नैवमयं ध्रुतिविरोधेन छिन्नस्य नेमात् । नृपते चैत्यम्-वायोर्नैवान्य-वाद्यायुजस्यापि तेजसो मयप्रवृत्तिरूपवशित्वमिति मिद्वान्तमप्याशयः-इहाधिकारादिति ॥ वायोरग्निः सम्भूत इति वाक्ये सम्प्रदादित्वः । तदधिकारे सम्भूत्यधिकारः ॥ निरपेक्षतात्पर्यमिदं पदसापेक्षधेयमवपेक्षया प्रवृत्तवान् न क्रमार्था पञ्चमीत्याह-अपि चेति ॥ अर्धमन्तरमिति योऽपि विना पञ्चमीमात्रात् क्रमो न भवतीति कस्य उपपदार्थयोगः । प्रवृत्त्याग्न्याऽपादानकारकं तु निरपेक्षपञ्चम्या भवति । विशेषतोऽन प्रकरणादपादानार्थे च पञ्चम्या, नृदत्तम् । नृदत्तेन च कस्य-सति निरपेक्षे वाच्यमिति स्थितिरित्यर्थः । पारम्पर्यजत्वमेव-यदापीति ॥ तस्या धेनोः श्रुतं तत क्षीरं साक्षात् कार्यं, दध्नादिकं तु पारम्पर्यजत्वमित्यर्थः । दधि समृष्टम् । कश्चिन्नक्षीरम्-आमिक्षा ॥ मयणो वायुमावे

भामती ।

पृथिन्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (७८१)

अतस्तथाह्याहेत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते ॥ कस्मात् ॥ तथा-
ह्याह “तद्रपोऽसृजत” इति “अग्नेरापः” [तै० उ० २ । १ । २] इति
च सति वचने नास्ति संशयः । तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या
व्याख्यास्यन्नपोऽन्तरयामीति “आपः” इति सूत्रयाम्यभूव ॥ ११ ॥
इत्ययधिकरणम् ॥ ५ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ (६) ॥

“ता आप पेक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अत्रमसृजन्त”
[छा० ६ । २ । ४] इति ध्रुयते । तत्र संशयः । किमनेनात्रशब्देन घीहि-
यवादि-अभ्यव्यवहार्यं दौदनायुच्यते, किंवा पृथिवीति । तत्र भातं

रत्नप्रभा ।

दतिजत्वासम्भवात् क्रमायां पञ्चमीत्यविरोध इत्यधिकांशङ्गायामुक्ततेजोग्वायमतिदिश्य व्याचष्टे—अत इति ॥ प्रत्यक्षविरोधे कथमपामजिजत्वनिर्णयः, तत्राह—सति वचन इति ॥ प्रिष्टकृतयोस्तेजसोविरोधेऽपि “अमेरापः” इति वचनादतीन्द्रिययोस्तयोर्नास्ति विरोध इति निर्णयित इत्यर्थः ॥ न केचन श्रुत्य-विरोधहानावायमतिदेशः । किंतु पञ्चभूतोत्पत्तिक्रमनिर्णयार्थं चेत्याह—तेजसस्त्विति ॥ तस्मात्तेजोभावापत्ते मसि श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ११ ॥ (५) ॥ पृथिवीति ॥ विषयमुक्त्यान्तरादमहाभूतप्रकरणाभ्यां संशयमाह—ता इति ॥ अभ्यवहार्यं मध्यमम् । अतः श्रुतो यादि—अन्नमोदनादिक, तदा—“अन्नपः पृथिवी” माम्नी ।

निगदव्याख्यातेन माभ्येग व्याख्यातम् ॥ ११॥ (५) ॥ वृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । भ्रम-
शब्दोऽयं व्युत्पत्त्या य प्रसिद्धा य मोहियवादी तदिकारे चोदने प्रयतेते । भ्रुतिश्च प्रकरणाद्वर्त्तीयसी,
आनन्दगिरीय-व्यापनिर्णयः ।

[illegible]

तावत्-ग्रीह्यवादि, ओदनादि वा, -परिग्रहीतव्यमिति । तत्र ह्यत्र शब्दः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोपेतमर्थमुपोद्वलयति । तस्माद्यत्र कचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति ग्रीह्यवाद्येव हि सति वर्षणे ननु भवति न पृथिवीत्येषं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पृथिव्येवैयमन्नशब्देनाग्नौ जायमाना विवक्ष्यन्त इति ॥ कस्मात् ॥ अधिकाराद्, रूपात्, शब्दान्तराच्च । अधिकारस्तावत्-“तत्तेजोऽमृजत” [छां० ६ । २ । ३] “तदपोऽमृजत” [छां० ६ । २ । ३] इति च महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रममातां पृथिवीं महाभूतमृष्टिं चिल्लव्य नाकस्मात् ग्रीह्यादिपरिग्रहो न्याय्यः ॥ तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते “यत्कृष्णं तदन्नस्य” [छां० ६ । ४ (१-४)] इति । न ह्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनि-यमोऽस्ति । नापि ग्रीह्यादीनाम् ॥ ननु पृथिव्या अपि नैव कृष्णत्व नियमोऽस्ति । पयःपाण्डुरस्याऽङ्गाररोहितस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात् ॥ नायं दोषः । बाहुल्यापेक्षत्वाद्-भूयिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं

रत्नप्रभा ।

[तैत्ति० २ । १ । २] इति ध्रुव्या निरोधः । यदि पृथिवी, तदा न निरोध इति फट् गोचरम् । अ-पृथिव्यो, कार्यकारणमावादधिकरणसंगतिः । अतश्चुतिदृष्टिमगल्लिङ्गाम्या पूर्वपक्षः । तदेव तत्रैवेति ध्रुवर्थः । तथा च कचिदन्न, कचिदन्नं पृथिवी, ततोऽमृजति निरोधोक्तत्वात्प्राप्तं प्राप्ते मिदन्तपति-एवं प्राप्ते इति ॥ अधिकारः-प्रकरणम् । रूपं लिङ्गम् । पयः क्षीरम् । तदन्नं पाण्डुरं क्षेत्रम् । अङ्गारपद् रोहितं भामती ।

सा च वाक्यशेषेणोद्दिष्टा ‘यत्र कचन वर्षति’ इत्येतत् तस्मादभ्यवहार्यं ग्रीह्यवाद्येनाग्नौ च आनन्दग्रीव-न्यायनिर्णयः ।

इति ध्रुवं ‘अत्र पृथिवी’ इति ध्रुवेन निरोधनिराकरणद्वारेण परंपरया पृथिवीकारणं प्रसीतं समन्वय प्रतिपादनादत्र पाठादिसंगतिर्मात्रमिति मन्तव्यम् । उक्तध्रुवोत्पत्तेरन्यथायथा निरोधादप्रामाण्ये ईदमेव समन्वयानिर्दिष्टं, मिदन्तं त्वेदवाक्यशेषेनाग्नौ प्रामाण्ये निमित्तं । प्रकरणादिना प्रतीचीप्रतीतौ वयं मन्त्रशब्देन ग्रीह्यादि प्राशनेत्याशङ्क्य ध्रुवेस्ततो ब्रह्मसूत्रादिना-तत्र हीति । अतश्चानेन ग्रीह्यादि प्राशनिपदं लिङ्गमपि दर्शयति-यान्नशेषोऽपीति । तस्मादि उद्वेगोऽन्नस्य मृष्टादिति यावत् । तदेव तत्रैवैव । वर्णं मायनस्य बहुभूतं ध्रुवमित्येवार्था कथमन्नशब्दस्य पृथिवीत्यादितायागत्याऽऽ-श्रीहीति । श्रुतिलिङ्गाम्यामन्नशब्दस्य प्रसिद्धार्थेनेमिदं ‘ता अनामृतन्ता’ इत्यादिध्रुवे ध्रुवत्वे ‘अत्र पृथिवी’ इत्यादिना निरोध इति पूर्वसंक्षेपमद्वारं इति शङ्क्यार्थः । पूर्वोक्तमनुय मिदन्तमनुय सार्य प्रतिगमाम व्याचष्टे-एवं प्राप्ते इति । श्रुतिलिङ्गाम्यामन्नशब्दस्य ग्रीह्यादिनियमवे दर्शने इति वीतिपदं हेतुमावाद्युक्तमिति शङ्कने-कस्मादिति । अतश्चान्य पृथिवीनियमवे सूत्रोक्तं हेतुन विम-यान्तराद्यनि-अधिकारादिति । अभिप्रायश्चानि प्रकरणमात्रे निष्ठोक्ति-अधिकार इति । प्रकरणस्य महामुक्तमित्येवैति परंपरया ग्रीह्यादिनियममन्नशब्दस्य हि न म्यादित्याशङ्क्य प्रत्यक्षना विना परंपराकथनमनुचिन्तित्याह-तत्रेति । प्रकरणमलिङ्गमपि मिदन्तं नायन्नम्यायाह-तथेति । लिङ्गम्या वयासिद्धिं शक्तिं च ध्रुवनि-न हीति । हेतुग-नियमराहित्यं पृथिव्यामपि नुप्यमिति लिङ्गम्य चोदयति-नन्विति । पृथिवीप्रदेशानामग्न्यानामपि प्रथमन्तरं दृष्टान्ननियमानामादन्मपि लिङ्गमिति तत्रैवार्थोक्ति-नायमिति । वादन्त्येव प्रकटयति । भूयिष्ठं हीति । वाक्यशेषं यदन्नस्य दृष्टम्

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥ (७) ॥

किमिमानी वियदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान् सृजन्ति
आहोस्वित् परमेश्वर एव तेनतेनात्मनाऽवतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तन्तं वि-
कारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत्-स्वयमेव सृजन्तीति ॥
कुतः ॥ “ आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः ” इत्यादिस्वातन्त्र्यश्रवणात् ॥ नन्व-

रत्नममा ।

प्रमाणसन्निपाते बहूनां दुर्बलानामत्यन्तबाधाद्वरं प्रबलप्रमाणस्याऽऽववाधेन कथंचिन्नयनमिति न्यायेन
श्रुतिलिङ्गयोरन्वयमात्रनिष्ठत्वं बाधित्वात्तदाऽऽत्मकपृथिवीनिष्ठत्वं नीयते । तान्यामन्त्रमात्रप्रहे प्रकरणादीनां पृथि-
वीमात्रविपण्यामत्यन्तबाधापत्तेरिति भावः । अन्नस्य दृष्टिजत्वोक्तिद्वारा पृथिव्या अन्नजन्यत्वं सूच्यते ।
पृथिवी, अन्ना, पृथिवीत्वादन्नपदित्यनुमानादित्यक्षरार्थः । एवं तित्तिरिथुत्यनुसारेण छन्दोगश्रुतेर्नयनाद-
विरुद्धो भूतसृष्टिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (६) ॥ संप्रति तानि भूतान्याश्रित्वाश्र-
याश्रयिमावसङ्गत्या तेषां स्वातन्त्र्यमाशङ्क्य निषेधति-तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ उक्तभूता-
न्याश्रय संशयपूर्वपक्षौ दर्शयति-किमिमानीत्यादिना ॥ संशयवीजानुक्तौ पूर्वोत्तरपक्षयुक्तयो वीज-
मिति ज्ञेयम् । नन्वत्र भूतानां किं स्वातन्त्र्येणोपादानत्वमाशङ्कते, कर्तृत्वं वा ? नाद्यः, “ रचनानुपपत्तेः ”
इत्यादिन्यायविरोधादिति शङ्कते-नन्विति ॥ न द्वितीयः, अचेतनत्वादिति भावः । यथा मनुष्या-
मायती ।

इति पूर्वः पक्षः । श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि निरुत्पानुपपत्तेरन्यतरानुगुणतयान्यतरा नेतव्या । तत्र किम्
‘ अन्नस्यः पृथिवी ’ इति पृथिवीशब्दोऽन्नपरतया नीयतामुत ‘ अन्नमसृजत ’ इत्यन्नशब्दः पृथिवीपरतयेति
विशये महाभूताविकारानुरोधात्प्रायिकरुक्मरूपानुरोधाच्च ‘ तद्यदां शरः आसीत् ’ इति च पुनः श्रुत्य-
नुरोधाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथाप्युपपत्तेरन्नशब्दोऽन्नकारेण पृथिव्यामिति राक्षान्तः ॥ १२ ॥ (६) ॥ तदभि-
ध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः । सृष्टिक्रमे भूतानामविरोध उक्तः । इदानीमाकाशादिभूताधिष्ठान्यो देवताः
किं स्वतन्त्रा एवोत्तरोत्तरभूतसर्गं प्रवर्तन्त एत परमेश्वराविप्लिताः परतन्त्रा इति । तत्र ‘ आकाशाद्वायुर्वायोर-
ग्निः ’ इति स्वभाव्ये निरपेक्षणां श्रुतेः स्वयंचेतनानां च चेतनान्तरापेक्षयां प्रमाणाभावात्, प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य
च पारस्पर्येणापि मूलकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्राणामेवाकाशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति
जगतो ब्रह्मयोनित्वन्यावात् इति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते-‘ आकाशाद्वायुः ’ इत्याद्य आकाशा-
दीनां केवलमुपादानमावमाचक्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम् । न च चेतनानां स्वकार्यस्वातन्त्र्य-
आनन्दगिरी-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिनयनात्तयोरविरोधादन्नमावमापने पृथिवीकारेण ब्रह्मणि समन्वयोपपत्तिरिति निगमयितुमिनी युक्तम् ॥
॥ १२ ॥ (६) ॥ पूर्वोक्तविकरणेषु महाभूतानां पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरस्योत्तरस्य सृष्टिस्पदिष्टा, संप्रति भूतानां
स्वकार्यस्वातन्त्र्याद्ब्रह्मणः सर्वकारणत्वश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तदभिध्यानादिति । विषय-
प्रदर्शनपूर्वकमाकाशादिशब्दानां चेतनाचेतनविषयत्वाभ्यां सन्देहमुक्त्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति-किमिमानीति ।
अत्र च भूतसृष्टवश्रुतेर्ब्रह्मसृष्टवश्रुतेश्च विरोधनिष्करणद्वारेण सर्वमप्यत्र ब्रह्मणि समन्वयदृष्टीकरणात्पादादि-
संगतयः । पूर्वपक्षे श्रुत्योर्विरोधादनेकत्वाभ्यन्तान्न तत्र ब्रह्मणि समन्वयः । मिद्वान्ते तु तयोरेकत्वस्य-
याऽविरोधात्प्रामाण्यात्सिद्धिः । ‘ आकाशादेव समुत्पद्यन्ते ’ इत्येकारण्यत्वात् ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये समगिरी
भूतान्यातन्त्र्यमपुनरिति शङ्कते-कुत इति । मूलकारणरूपेक्षया त्रयणः स्वातन्त्र्यत्रयणमित्याशङ्क्या-
नाह-आकाशादिनि । पूर्वपक्षणाश्रयि-नन्विति । आकाशादिशब्देराकाशाद्यभिमानिनीं देव-

६।१] इति प्रस्तुत्य “सच्च त्यच्चाऽभवत् । तदात्मानं स्वयमकुरुत”
[तै० उ० २।६।१] इति तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति ॥ यत्वीक्ष-
णश्रवणमतेजसोः, तत्परमेश्वराऽऽवेशवशादेव द्रष्टव्यम् । “नाऽन्योऽतो-
ऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३।७।२३] इतीक्षित्रन्तरप्रतिषेधात् । प्रकृतत्वाच्च
सत ईक्षितुः “तदैक्षत बहु स्या प्रजायेय” [छा० ६।२।३] इत्यत्र
॥ १३ ॥ इति तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ (८) ॥

रत्नप्रभा ।

पूर्वोक्तमनूय निरस्यति—यत्त्विति ॥ परमेश्वरस्याऽन्तर्यामिभावेनाऽऽवेशः सम्बन्धः । तद-
शाङ्कतेष्वीक्षणश्रवणम् । नैतावता तेषां चेतनत्वं स्वातन्त्र्यं वेत्यर्थः । अनेन तदभिध्या-
नादिति पदं व्याख्यातम् । इत्थं सूत्रयोजना । सः ईश्वरस्तत्तदात्मना स्थितोऽपि
साक्षादेव सर्वकर्ता । तस्यान्तर्यामित्वलिङ्गाज्जीवत्वाद्वा कर्तृत्वं नाम जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यन्तर्यामिणः कर्तृ-
त्वात्सिद्धेरन्तर्यामिभावयोगात् तदभिध्यानादीश्वरेक्षादेव भूतेषु श्रुतेक्षणोपपत्त्येति । “ततो ज ऐक्षत”
[छा० ६।२।३] इति श्रुत ईक्षितापरमात्मैवेत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रकरणं चाह—नान्य इति ॥ तस्मा-
दीश्वरपदार्थलोपप्रसङ्गेनैश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्याभावात्तद्वैकृत्यश्रुतेर्भूतश्रुत्या विरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (७) ॥
यद्यप्यत्र श्रुतिविरोधो न परोहियत इत्यसंगतिः । तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लघुक्रमो बुद्धिस्तो विचा-
रमाप्ती ।

पाषादिकं सृजतीति युक्तम् । इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्यातामिति । परमेश्वरवेशवशादिति ।
परमेश्वर एवान्तर्यामिभावेनाविष्ट ईक्षिता, तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्त-
कारणं न त्वाकाशादिभावमापन्नः । आकाशादिभावमापन्नस्तूपादानमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (७) ॥ विपर्ययेण
तु क्रमोऽत उपपद्यते च । उत्पत्ती महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्यपेक्ष्यमात्रस्य श्रुतत्वात् । तत्र नियमे
संभनति नानियमः । व्यवस्थारहितो हि सः । न च व्यग्रस्यायां सत्यामन्वयस्या युज्यते । तत्र क्रम-
भेदापेक्षायां किं दृष्टोऽप्ययत्नो वटाटीनां महाभूताऽप्ययत्नमनियामक्रोऽस्वारो श्रौत उत्पत्तिक्रम इति निश्चये
श्रौतस्य श्रौतान्तरमन्वर्हितं समानंजातीयतया तस्यैव बुद्धिसान्निध्यात् । न दृष्ट, निरुद्धजातीयत्वात् । तस्माच्छ्रौ-
तेनैवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययत्नो नियम्यत इति प्राप्त उच्यते—अप्ययस्य क्रमापेक्षायां खट्वोत्पत्तिक्रमो नियामको
भवेत्, न त्वस्यप्ययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन धृत्यनुसारणेऽप्ययत्नस्य बाध्यमानत्वात् ।
तस्मिन् हि सत्युपादानोपरमेऽप्युपादेयमस्तीति स्यात् । न चैतदस्ति । तस्मात् तद्विरुद्धदृष्टक्रमापेक्षा-
वानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

भ्यामवगतत्वात्तन्त्र्ययोस्तयोरेकतरस्याप्यवधेन समुच्चयोपादानेन नैरपेक्ष्यमात्रं वाचित्वा पूर्वपूर्वभूताकारप-
रिणतं ब्रह्मोत्तरोत्तरभूतोपादानमुपेयमिति भावः । पूर्वपक्षवोजमनूय तदभिध्यानादेवेति सूत्रावयवयोज-
नया निराकरोति—यत्त्विति । परमेश्वरस्य भूतेषु प्रवेशात्तदीयमेतदभिध्यानागते जसोऽवचर्षते, तत्र भूतानां
चेतनत्वाशक्त्यर्थः । भूतानां तदभिमानिचेतनदेवनादारेणेश्वरसिद्धौ किमीश्वरेणेत्याशङ्क्याऽऽह—नान्य
इति । भवतु वा चेतनानां देवतात्मना मिश्रत्वं, तथाऽपि किं कारणमिति विज्ञेयं परमेश्वरस्य कारणत्वेन
व्यक्तत्वात् एव द्विष्य कारणमित्याह—प्रकृतत्वादिति । अद्यतः स्वरूपेण पररूपेण सर्वकारणत्वे सर्व-
दृष्टमसमन्यस्य भूतत्वात्तन्त्र्यसूत्रश्रुतिविरोधो नेति सिद्धमिति भावः ॥ १३ ॥ (७) ॥ सृष्टिक्रममभि-
धाय लघुक्रममभिरुचे—विपर्ययेणेति । यद्यन्य श्रुतिप्रतिषेधो न साक्षात्परोहियते तथाऽप्युत्पत्ति-

निर्णयधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७८९)

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः ॥ अथेदानीमप्ययक्रमश्चिन्त्यते-किमनिय-
तेन क्रमेणाऽप्ययः, उत-उत्पत्तिक्रमेण, अथ वा तद्विपरितेनेति । त्रयोऽपि
चोत्पत्तिस्थितिप्रलयाः भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रूयन्ते “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्यमिसंविशन्ति”
[ते० उ० ३ । १ । १] इति । तत्राऽनियमोऽविशेषादिति प्राप्तम् ॥ अथ
वोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात्प्रलयस्याऽपि क्रमाकांक्षिणः स एव क्रमः
स्यादिति ॥ एवं प्राप्तम् ॥ ततो ब्रूमः ॥ विपर्ययेण तु प्रलयक्रमः-अतः
उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति । तथाहि लोके दृश्यते-येन क्रमेण संपा-
नमासृढः, ततो विपरितेन क्रमेणाऽवरोहतीति ॥ अपि च दृश्यते-

रत्नप्रभा ।

येन इति प्रासंगिक्यायेन पादावान्तरसंगती इति म गह-भूतानामिति ॥ अत्रोत्पत्तिक्रमद्विराज-
क्रमनिर्णयान् सिद्धान्ते भूतानां प्रातिपक्ष्येन उपस्थानपूर्वक प्रपञ्चस्य मन गताशन च, पूर्वापक्षे
तु कारणनाशे सति कार्यनाश इति सर्वत्राधारत्वासिद्धेः क्रममापत्तिरिति म गह । सति भूतानां
उपे क्रमचिन्ता । स एव नाम्नाति केचित् । तान् प्रयाह-त्रयोऽर्पाणि ॥ अनियम इत्यनाम्यमो
सम् । श्रौतस्य प्रत्ययस्य क्रमाकांक्षायां श्रौत उत्पत्तिरप्य एव प्राप्य । श्रौतमेतत्तद्विपरितेन पूर्ववत् ।
सति कारणे कार्य नश्यतीति लोके दृश्यते । तथा च श्रौतोऽप्युत्पत्तिरप्योपे न गृह्यते । किन्तु लौकि-
क्रम एव गृह्यते । श्रुतेर्लौकिकप्रत्ययसंघाधीनत्वेन श्रौतादपि लौकिकस्यान्तरगतत्वाद्योपवाचन । कारण-
मेव हि कार्यस्य रूपमिति तदन्यत्त्वस्यायेन स्थापितम् । न हि स्वस्वनाशे कार्यस्य क्षयमिति स्थिति-
रुक्ता । तस्मादयोप्य उत्पत्तिरप्योपे न प्राप्य । लौकिकस्वभावरोपेन निरसनात्त्यादिति सिद्धान्त-
पत्ति-ततो ब्रूम इत्यादिना ॥ प्रमेय परम्परया सर्वत्रायेऽप्यधारत्वं ब्रमण किमन्याश्रीयते, साभा
भामती ।

दाकाक्षेप नास्ति त्रयान्तर प्रयोगवत्त्वात् तस्य । तदिदमुक्तं म गह-“उपपत्ते च” इति । प्राप्य-
आनदगिरीय-न्यायनिर्णय ।

प्रमे निश्चिते उपक्रमो मुक्तिपत्त्यादिधार्येन इति प्रासंगिकी सगतिरि वभिन्नेत्याऽऽह-भूतानामिति ।
वन्तानां तु सर्वप्रत्ययान्तरसमन्वयस्य कारणनाशाकार्यनाश इति न्यायानुगृहीतत्वेन प्रपञ्चनिर्णयो निर-
स्यते इति सगतत्वं । पूर्ववत् भूतस्य श्रौतमतिरिक्तमत्राभावेन च तत्राधारप्रमत्तवत्त्वस्य न्यायोपेन
मुक्तिरनाशिरादिति । सिद्धान्तं लोकावुतोक्त्या श्रुते भूतमिति निर्णय इति लौकिकक्रमस्य अनिहित
सत्यत्वेन तद्विपरितेन च भवति तमिति । ‘अत्रेन नोप्य शुद्धेनाशे म गह’ इत्यादी कार्यस्य
पानुमानप्रदर्शनात् “य प्रवति” इत्यादी च उपपत्तिरप्योपे न्यायानुगृहीतत्वात् तत्राधारप्रमत्तवत्त्वस्य न्यायोपेन
क्षितान्तरात्वेनानिर्णय-विमनियतेनेति । सति प्रपञ्चे प्रवतिरुक्तेन स एव नाम्नाति केचित् ।
प्रयाह-त्रयोऽर्पाणि । उपक्रममात्रेण पूर्ववत्प्रयाह-तत्रेति । १. श्रौतस्य नाशे निरमे सत्यनियमो न
मुक्तिरानित्यादाय पक्षान्तरात्-अयमेति । महाभूतप्रत्ययेऽपि प्रमत्तवत्त्वो तदुत्पत्तिप्रत्ययोरप्युत्पत्ति-
त्वात्तदुत्पत्तिरिति निर्णय-प्रयाह-क्रमाकांक्षिण इति । तथा चामो श्रौतमतिरिक्तमत्राभावेन न्यायोपेन
प्रमत्तवत्त्वस्य तस्य वदित्वादिति भाव । महाभूतानामुत्पत्तिप्रत्यये प्रपञ्चे प्रमत्तवत्त्वो सति सति
तत्राधार प्रमत्तवत्त्वो न्यायानुगृहीतत्वेनानिर्णय-विमनियतेनेति । सति प्रपञ्चे प्रवतिरुक्तेन स एव नाम्नाति केचित् ।
प्रयाह-त्रयोऽर्पाणि । तत इति । श्रौतस्य नाशे निरमे सत्यनियमो न मुक्तिरानित्यादाय पक्षान्तरात्-अयमेति ।
महाभूतप्रत्ययेऽपि प्रमत्तवत्त्वो तदुत्पत्तिप्रत्ययोरप्युत्पत्ति-त्वात्तदुत्पत्तिरिति निर्णय-प्रयाह-क्रमाकांक्षिण इति ।
तथा चामो श्रौतमतिरिक्तमत्राभावेन न्यायोपेन प्रमत्तवत्त्वस्य तस्य वदित्वादिति भाव । महाभूतानामुत्पत्तिप्रत्यये प्रपञ्चे प्रमत्तवत्त्वो सति सति
तत्राधार प्रमत्तवत्त्वो न्यायानुगृहीतत्वेनानिर्णय-विमनियतेनेति । सति प्रपञ्चे प्रवतिरुक्तेन स एव नाम्नाति केचित् ।
प्रयाह-त्रयोऽर्पाणि । तत इति । श्रौतस्य नाशे निरमे सत्यनियमो न मुक्तिरानित्यादाय पक्षान्तरात्-अयमेति ।
महाभूतप्रत्ययेऽपि प्रमत्तवत्त्वो तदुत्पत्तिप्रत्ययोरप्युत्पत्ति-त्वात्तदुत्पत्तिरिति निर्णय-प्रयाह-क्रमाकांक्षिण इति ।

मृदो जातं घटशरावादि-अप्ययकाले मृदावमप्येति । अद्रश्च जातं हिमकरकाद्यभावमप्येतीति । अतश्चोपपद्यते एतत् । यत्-पृथिव्यद्रश्चो जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयाद्, आपश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेज अपीयुः । एवं क्रमेण सूक्ष्मं, सूक्ष्मतरं चाऽनन्तरमनन्तरतरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम् । न हि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्ययो न्याय्यः । स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाऽप्ययक्रमस्तत्रतत्र दर्शितः—“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायो प्रलीयते” ॥ १ ॥ [विष्णुपुराणे] इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तत्पक्षावेव श्रुतत्वान्नाप्यये भवितुमर्हति । न चाऽसावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यते । न हि कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याऽप्ययो युक्तः । कारणाऽप्यये कार्यस्याऽवस्थानानुपपत्तेः । कार्याऽप्यये तु कारणस्याऽवस्थानं युक्तम् । मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात् ॥ १४ ॥ इति विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

देव तत् किं न स्यादित्यत आह—न हि स्वकारणव्यतिक्रमेणेति ॥ घटनाशे मृदुपलब्धिप्रसंगादित्यर्थः । “वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चान्यत्कं प्रलीयते” [विष्णु ०.५०] इति स्मृतिशेषः—आदिपदार्थः । योग्यताधीनः सम्बन्ध इति न्यायादयोग्यक्रमवाच इति सिद्धम् ॥ १४ ॥ (८) ॥ अन्तरा—अविशेषात् ॥ उक्तभूतोत्पत्ति-
भामती ।

कारोऽप्याह—न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यते इति । तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इत्येतन्न्यायमूला च स्मृतिरुक्ता ॥ १४ ॥ (८) ॥ अन्तराविज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नापि सूत्रावयव योजयति—अतश्चेति । पृथिव्यादीनामवादौ लयश्चेद्ब्रह्मणः सर्वकार्यलयाधारत्वं कथमित्याशङ्क्य तत्कारणारम्भे ब्रह्मणि तत्तत्कार्यलयाभ्युपगमात्तत्रैव पर्यवसानमिति भावाऽऽह—एवं क्रमेणेति । पारंपर्यं परित्यज्य साक्षाद्ब्रह्मणि सर्वकार्यलयाभ्युपगमो बलीयानित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । घटादेर्लुक्कार्यस्य परमाणुषु लयानन्त्युपगमादप्यया घटादिनाशे परमाणुनाभतीन्द्रियत्वान् किंचिदुपलभ्येतेति भावः । लौकिकन्यायबद्धादुत्पत्तिक्रमविपरीते प्रलयक्रमं प्रदर्श्य तत्रैव स्मृतिं संवादयति—स्मृतावपीति । “वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चान्यत्कं प्रलीयते । अन्यत्कं पुरुषं ब्रह्मविष्णुं सप्रलीयते” इति वाक्यमादिशब्दार्थः । स्मार्तकामाहौकिकन्यायाच्च श्रौतक्रमस्य सन्निकृष्टत्वादाकाक्षासंनिधिभ्यां तस्यैवोपादेयत्वमित्याशङ्क्य योग्यताभारान्मेवमित्याह—उत्पत्तीति । आकाशाऽपि तत्र नास्तीत्याह—न चेति । अयोग्यविषयाम्भानाकाक्षासंनिधिभ्यां विप्रकृष्टविषयेऽप्याकाक्षायोग्यत्वे घटवचरे सम्बन्धस्य योग्यतानिमित्तत्वादिति भावः । अयोग्यत्वादित्युक्तं साधयति—न हीति । कार्यकारणयोरभेदे कार्याभावे कारणरत्तदभावेऽपि कार्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कार्येति । तदेवं ब्रह्मणः सर्वप्रलयाधारत्वाच्च सम्बन्धस्य कारणनाशात्कार्यनाश इति न्यायानुगृहीतस्मृत्तिक्रमव्या न भिन्नोऽस्मीति सिद्धमिति भावः ॥ १४ ॥ (८) ॥ पूर्वोक्तभूतोत्पत्ति-
प्रलयक्रमस्य कारणमृष्ट्या बाधमाशङ्क्य पविहरति—अन्तरेति । भूतोत्पत्तिप्रलयक्रमो विषयः स किं क-

भूतानामुत्पत्तिमलयावतुलौममत्तिलौमकमाभ्यां भवत इत्युक्तम् । आत्मा-
दिरुत्पत्तिः, मलयावतुलान्तः, इत्युक्तम् । सेन्द्रियस्य तु मनसो
बुद्धेश्च सद्भावः प्रतिष्ठः श्रुतिस्मृतयोः—“बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः
प्रमहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुः” [कठ० ३ । ३] इत्यादिलि-
ङ्गेभ्यः । तयोरपि कस्मिंश्चिदन्तराले क्रमेणोत्पत्तिमलयावतुपसंमाह्वो ।
सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात् ॥ अपि चाऽऽध्वर्षण उत्प-
त्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चाऽन्तराले कारणान्यनुक्रम्यन्ते—“एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्गोतिरापः पृथिवी

रत्नप्रभा ।

व्यवक्रममुपजाय स किं करणोत्पत्तिक्रमेण विरुध्यते न वेति करणानामभौतिकमौलिकत्वाभ्यां सन्देहो
 वृत्तानुवादपूर्वसूत्रप्रश्नाद्—भूतानामित्यादिना ॥ करणान्येव न सन्तीति पदस्य प्रत्याह—तेन हि
 मस्येति ॥ “मनसस्तु परा बुद्धिर्धौ बुद्धेः परतस्तु सः । श्रीगार्गीनान्द्रियाभ्यन्ये” [मग० गी० ३ ।
 ४२] इति स्मृतिदिश्या । अन्वयराः शब्दाः लिङ्गानिच्युध्यन्ते । करणानां प्रमादोक्त्याह—तयो-
 रपीति ॥ आकाशायां धृतिसिद्धः क्रमो प्राप्य शब्दाह—आपि चेति ॥ विनायनेनेनेति विज्ञान
 सेत्रिया बुद्धिः । आत्मनो भूतानां चांतरा मय्ये तद्धिमात् कृष्टिमात्माद् “एतस्मान्नायते प्राणो मनः”
 इत्यादिरूपाद्विज्ञानमनसी अनुक्रम्येते । तथा च करणक्रमेण पूर्वोक्तममग इति शंकासूत्रांशार्थः ।
 न च करणानां भौतिकमवृत्तानन्तर्भवति वाच्यम् । तेषां भौतिकत्वे गानाभावात् । तथा चामनः
 प्रथममाकाशस्य जन्म, पञ्चद्वयोरेषुपक्रमस्य, आत्मनः करणानि तयो भूतानिति क्रमेण सितो इति
 भाव्यी ।

तदेव माननोपयोगिनौ भूतानामुत्पत्तिप्रत्ययौ विचार्य बुद्धिन्द्रियमनसा क्रमं विचारयन्ति । अत्र च विज्ञा-
मतेऽनेनेति ध्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धिं च मनं । तत्रेतेषां क्रमसंशयायामात्मन च भूतानि
बान्तरा समाप्तानात्तेनैव पाठेन क्रमो नियम्यते । तस्मात्पूर्वोक्तव्यक्रममहममद्भः । यत्र भाष्यनः कारणानि
करणेभ्यश्च भूतानीति प्रतीत्यने, तस्मादात्मन आकार इति भवत्येव । अत्रमप्यपि च मयदान्दमप इति
यत् न विज्ञारार्थ इति प्राप्तमिषीयते—विभक्तवान्मनःप्रभूनीनां कारणविज्ञापापामन्त्रय मन इत्यादि-
आनन्दगिरिष्वन्यायनिर्णयः ।

[illegible]

विशेष्य धारिणी" [मुण्ड० २।१।३] इति ॥ तस्मात्पूर्वाक्तोत्पत्तिप्र-
लयक्रमभङ्गप्रसङ्गो भूतानामिति चेत् ॥ न ॥ अविशेषात्-यदि ताव-
द्भौतिकानि करणानि, ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैवामुत्पत्तिप्रलयौ
भवत इति नैतयोः क्रमान्तरं मृग्यम् । भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं
करणानाम् । "अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजो-
मयो वाग्" [छां० ५।६।४] इत्येवंजातीयकम् । व्यपदेशोऽपि
कचिद्भूतानां, करणानां च, ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन नेतव्यः ॥ अथ
त्वभौतिकानि करणानि । तथापि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणीविशेष्यते ।
प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते, चरमं भूतानि, प्रथमं वा भूतानि उत्पद्यन्ते,

रत्नमभा ।

तत्तिर्य्यर्थाश्रयोर्विरोधान् नष्टाणि समन्वय इति पूर्वपक्षफलम् । सिद्धान्तपति-नेति ॥ "आत्मन
आकाशः" [तैत्ति० उ० २।१।२] इत्यादित्तिरिक्तौ पञ्चम्याः कार्यकारणभावोन्नायतः
क्रमो भाति, न तत्प्रायश्चित्तपादेन वायः । अर्थनमविरोधिक्रमविशेष्यत्वाधुने । पाठमात्रस्यार्थनान्तीशेषस्य
शेषिवाधकावायोगात् । अतः श्रुतार्थक्रमाविरोधेन पाठस्य नैवत्याद्भूतानन्तर्यं करणानामित्यर्थः । किञ्च
भौतिकत्वात् तेषां तदानन्तर्यमिष्याह-यदीति ॥ न च प्राणस्याधिकारतायोगादन्नमयमिन्यादिमयटो न
निकारार्थेति वाच्यम् । करणानां निमित्तत्वेन कार्यतया कारणकाक्षायम् "अन्नमयम्" [छां० ६।१।४]
[तै० उ० २।८।१] इत्यादिश्रुतेराकाशितोक्त्यर्थमसति बाधके मयतो विकारार्थताया
युक्तत्वात् । प्राचुर्यार्थे च नानाकाशितोक्तिप्रसङ्गाच्छ्रुतेन तेजोऽन्नप्राशने वाङ्प्राणमनसा वृद्धिः, तदभावे
तन्नाशः, इति निकारत्वस्य दर्शनायान्निगदापत्तिरिति । यद्वा स्थूलभूतार्थना तेषां वृद्धिः । निकारो मय-
उच्ये श्रूयमाणो भौतिकत्वे ङिगम् । प्राणेन्द्रियमनासि, भौतिकानि, भूतावानवृद्धिमत्त्वादेव इति भावः ।
ननु तेषां भौतिकत्वे कथमप्रायणे पृथग्जन-मरुथन, भूतजन्मोक्त्येव तन्नमसिद्धिरित्यत आह-व्यपदे-
शोऽपीति ॥ प्रौढवादेन तेषामभौतिकरूपे वापि श्रुत्यविरोधमाह-अथ त्विति ॥ करणानां, भूतानां
च, पूर्वपरत्वे मानामावात् नोक्तभूतरूपमभ्युत्पत्तिरिति चाऽऽपर्वणवाक्य मानम् । पाठमात्रवाचित्वार्थं । तर्हि
भामती ।

ङ्गिभ्रष्टपाठपेक्षितार्थकथनाय निकारार्थ-ममेव मयटो युक्तम्, इतरथा त्वनपेक्षितमुक्तं भवेत् । न च तदपी
घटते । न ह्यन्नमयो यद् इति घटनप्राचुर्यं मनसः समन्वयः । एव चेद्वैतनिकारा मनश्चादयो भूतानां पर-
स्तादुत्पद्यन्ते इति युक्तम् । प्रौढवादितयाभ्युपेत्याह-अथ त्वभौतिकानांति ॥ मय वात्मन एव करणा-
नामुत्पत्तिः, न त्वत्वेतावता भूतरात्मनो नोत्पत्त्यम् । तथा च नोक्तक्रममगमनः । विशिष्यते मिथ्ये

आनन्दगिरौ च-न्यायनिर्णयः ।

भूतोत्पत्त्यादिश्रुतीर्विरोधोऽस्मात्पुनस्तद्विरोध-तस्मादिति । सिद्धान्तमादत्ते-नेति । इन्द्रियाणामुत्पत्ति-
क्रमस्य भूतोत्पत्त्यादिक्रमविरोधविशेषाभिन्नेन मिथ्योऽस्त्योत्तर्यर्थं किं भौतिकरूपं करणानामुत्पादभौतिकरूपम् आद्य
प्रत्याह-यदीति । द्वितीयं दूषयति-भवतीति । न चाऽऽपेक्षय इति नम्यटो न निकारार्थता कर-
णानां निमित्तत्वात् कार्यत्वे कारणपेक्षायामन्नमयमिन्यादिश्रुतेरपेक्षितोक्त्यर्थमसति बाधके मयटो निकारार्थ-
ताया युक्तत्वादिति भावः । भौतिकरूपे करणानां भूतानन्तरं तदुत्पत्तेन पृथक्प्रत्ययपदेशः स्यादित्याह-
कथाऽऽह-व्यपदेशोऽपीति । कचिदित्यार्थेण वाक्यमुक्तम् । प्रौढवादेन तेषामभौतिकरूपमुपेयापि
नानीति-अथ त्विति । अभौतिकत्वेऽपि पूर्वपरत्वेन विशेषणविशेष्यत्वे मानामावाद्भूतोत्पत्तिक्रमो न कर-
णक्रमेण विरुध्यत इत्यर्थः । ननु यथा 'समिरो यजनि' इत्यादौ पाठक्रम एवामुत्पत्तिक्रमे मानं तथैव

जातीयकाष्ठौक्तिकव्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात् क-
स्यचिद्भ्रान्तिः ॥ तामपनुदामः ॥ न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः । शास्त्र-
फलसम्बन्धोपपत्तेः । शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीराऽन्तरगति-
ष्टाऽनिष्टाऽप्राप्तिपरिहारार्थं विधिप्रतिषेधावनर्थको स्याताम् । श्रूयते
च “जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते” [छां० ६ । ११।
३] इति ॥ ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः ॥ सत्यं
दर्शितः ॥ भाक्तस्त्वेव जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः । किमाश्रयः पुन-
रयं मुख्यः, यदपेक्षया भाक्त इति ॥ उच्यते ॥ चराचरव्यपाश्रयः ।
स्थावरजङ्गमशरीरविषयो जन्ममरणशब्दौ । स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि
जायन्ते च, म्रियन्ते च । अतस्तद्विषयो जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ
तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते । तद्भावभावित्वात् । शरीरमादुर्भावतिरो-
भावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतः, नासतोः ।

रत्नप्रभा ।

पूर्वपक्षे जीवब्रह्मेक्यासिद्धिं सिद्धान्ते तद्विद्विरिति भेदः । चेतनजन्माद्युद्देशेन चेतनस्य तस्य जन्मा-
न्तरीयफलसाधन जातकर्मादि संस्कारो विधीयते । तथा चोदे-यनिर्णययोर्मियोपिरोदे सति विधेयापि-
रोधेनोद्देश्य नेयमिति न्यायात् जन्मादिक देशोपाधिक, न स्वत इति सिद्धान्तयति-तामित्यादिना ॥
जीवापेतं जीवेन त्यक्तम् इदं शरीरमाजन्मादिव्यपदेशाश्चराचरदेहविषयो मुख्यः । जीवे तु भाक्तः-गौणः
औपाधिकजन्मादिविषयः स्यात् । उपाभिजन्माभावे मात्रादसत्यमानादिति सूत्रार्थः । जीवमौपाधि-

भाप्रती ।

देहदत्तादिनामधेय तानज्जीवात्मनो न शरीरस्य तन्नाम्ने शरीराय श्राद्धादिकृणानुपपत्तेः । तन्मृतो देव-
त्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वं मन्यानस्य पूर्वं पञ्च, मुख्यत्वं शास्त्रोक्तामुष्मिकस्यर्गादिकृजन्म-
न्यानुपपत्तेः । शास्त्रविरोधाद्धौक्तिकव्यपदेशो भाक्तो व्याम्येषः । मत्तश्च शरीरस्योत्पादविनाशौ ततस्तत्सयोगो
इति । जातकर्मादि च गर्भजीजन्ममुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थं, न तु जीवजन्मजपापक्षयार्थम् । अत एव
स्मरन्ति ‘एवमेतः शम याति बीजगर्भसमुद्भवम्’ इति । तस्माच्च शरीरोत्पत्तिविनाशान्मा जीवजन्मविना-

आनन्दविरिय-न्यायनिर्णयः ।

औपाध्यपरामर्शादीपाधिकौ तस्य जन्मनाशौ, नापि देहस्य संस्कारविधिः पुरुषनिपदात्वेन प्रसिद्धत्वात्, अनो
जीवस्यानौपाधिकोत्पत्तिनाशसिद्धेरजामृतप्रयत्नसमन्वयासिद्धिरित्याह-इति स्यादिति । उत्सूत्र सिद्धा-
न्तमाह-तामिति । उपपत्तिमेव दर्शयति-शरीरेति । उदेयोपादेययोर्मियों विरोधे मनुष्यादेयजन्मा-
न्तरफलसाधनविधिविरोधेनोद्देश्यचेतनजन्ममरणयोर्देहोपाभिर्नोपचरितराजन्मान्तरसाधनकर्ममन्त्रयोगो
जन्ममृतिरहितः सन्नात्मा सिध्यतीत्यर्थः । आत्मनो जन्माद्यमात्र एव शास्त्रीयवर्गादिसंस्कार-
सिद्धिस्तदन्यमानुपपत्त्या नित्यत्वं तस्येत्युक्तम् । इदानीं श्रुतिसिद्धिं चेतदित्याह-श्रूयते चेति । जीवो-
भापेतं त्यक्तम् । वाच मिच्छेयकारणार्थं निगतो । जीवो न म्रियते एवेत्यर्थः । पूर्वपक्षजीवजन्मनाशे-
नन्विति । तदुत्तरत्वेन गुण पातयितुं योजनिकामाह-सत्यमिति । भाक्तो व्यपदेशो मुख्यपक्षोपाधि-
मत्ता पृच्छति-किमिति । तत्र मृतमन्तार्थं व्याकरोति-उच्यते इति । तयोस्ताद्विषयत्वेन मुख्यत्वं
हेतुमाह-स्यावेति । उपचारे कारणमाह-तदिति । देहगामिनेन जन्मादिशब्दस्य मुख्यत्वेनोपा-
देयमादाय व्याचष्ट-तदिति । देहयोगमनोद्देश्य माश्चादेन जीवमनौ जन्मनाशश्चोक्तिं न स्यात्

कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिङ्गादिनिदर्शनेर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते, कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते, न चोत्पत्तिराम्नायत इति । तत्र प्राप्तं तावद् उत्पद्यते जीव इति ॥ कुतः ॥ प्रतिज्ञानुपरोधात्—“एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितम्” इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत । तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । न चाऽविकृतः परमात्मैव जीव इति, शक्यते विज्ञानुम् । उक्षणभेदात् । अपहृतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा । तद्विपरीतो हि जीवः, विभागाच्चाऽस्य विकारत्वसिद्धिः । यावान् हि आकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारः । तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता । जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि

रत्नप्रभा ।

तत्सम्भवादिति प्रयुदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तं तावदिति ॥ फलं पूर्वमत, उपरोधो वायं नन्वविकृततत्त्वैवात्र प्रतिष्ठ जीवः, न तत्त्वान्तरमिति प्रतिज्ञासिद्धिः, तत्राह न चेति ॥ जीवः, परमात्मा द्विनः, विद्वन्मन्त्राद्विज्ञानस्यापिकारत्वे प्रतिज्ञावाय इति तर्कोपेन निमित्तत्वं लिङ्गानुगृहीतोत्पत्तिश्रुतेर्वीथ्यत्वात् प्रवेशश्रुतिर्जीविकूपविकारात्मना प्रतिष्ठित ईश्वर इति व्याख्येति समुदायार्थः । “सकृदा” इति सामर्थ्ये ।

कासुचिच्छ्रुतिष्विति । पूर्वपक्ष गृह्णाति—तत्र प्राप्तमिति । परमात्मनस्तान्द्रिच्छ्रुतमसत्तर्गादपहृतानपहृतपाप्मत्वादिल्लक्षणाजीवानामन्य वयम् । ते चेन्न विकारास्तत्तत्त्वान्तरत्वे बहुतरादैतदुपनिरोधः । नन्वविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः । तन्माच्छ्रुतिमिरनुज्ञायते विकारत्वम् । प्रमाणान्तरं चात्रोक्तम्—“विभक्तत्वाद् आकाशादिवत्” इति । ‘यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा’ इति च श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारस्य जीवानां दर्शयति । ‘यथा सुदीमात् पावकात्’ इति च तद्वत्प्रो जीवानामुत्पत्तिं च तत्राप्ययं च साक्षादर्शयति । आनन्दमिरीयास्येयः । ज्ञाः ।

कासुचिदिति । ‘यथा सुदीमात् पावकात्’ इत्युपार्थः, न तत्तेयादिन्यः श्रुतः । कासुचिदिति ‘तत्सुष्टा तदेवानुप्राविशत्’ इत्याद्यान्युपार्थः । प्रवेशाक्येऽपि जन्मरीरमस्तीत्याशक्याऽऽह—न चेति । श्रुतिविप्रतिपत्त्या शङ्कामुक्त्या पूर्वपक्षयनि—तत्रेति । अत्र चोक्तश्रुतिविप्रतिपत्तिरिति सन्मन्वयद्विद्वत्कारणापादादिमगतम् । पूर्वपक्षे श्रुतीनां विप्रतिपत्तेरनेकगव्यत्वेन निरोधप्रामाण्ये सन्मन्वयासिद्धिः । निश्चयान् श्रुतीनामविप्रतिपत्तेरनेकगव्यत्वादिनिरोधे नित्ये प्रत्यग्रव्यपि सन्मन्वयासिद्धिः । जन्मप्रदेशकत्वाच्चपविशन्नपरिहारात्तत्त्वैवाह—कुत इति । आत्मनस्तद्विरहे विवदमानो विषदुत्पत्तिन्यायेन प्रयाह—प्रतिज्ञेति । तदनुपरोध सामर्थ्ये—एकस्मिन्निति । अकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञासिद्धिर्धैर्यं तत्कार्यत्वेनेवाशक्यं तस्य परस्माद्विज्ञानमिति नन्व वेति विकार्याऽऽह दूषयति—तत्त्वान्तरत्वे त्विति । द्वितीय निरस्यति—न चेति । उक्षणभेद नात्रयनि—अपहृतेति । नित्यश्रुतिविरोधमाशक्यानुमानानुगृहीतानिन्यवश्रुतिविरोधात्तासामुपचारितार्थेति मयाऽऽह—विभागाच्चेति । तत्त्वमस्यादिवाक्यापेक्षितार्थविरक्तवार्तित्वत्वात्तत्त्वश्रुतीनां नोपचयितार्थनेत्यास्तस्य नित्यानिन्ययोरपि कार्यकारणयोर्मूढतत्त्वज्ञानात्त्वममवादिद्विमहारात्मनि यमिदं यानि यान्यश्रुतानुमादकानुमानाद्ब्रह्मास्तिमाह—यवानिति । आकाशादेर्मित्तं वेति विकारत्वात्किंचिद्विरमिद्धा व्याप्तिरित्यास्तस्याऽऽह—तस्येति । व्याप्तस्य हेतोः पक्षमन्तामाह—जीवेति । नित्येदमात्मनिपणे कर्मन कृतव्यस्यानुपार्थं प्रमाणवित् निरोधेन व्याप्तिपक्षमन्ता चोक्त्याऽनुमानमाह—तस्येति ।

वारयतीत्युक्तम् ॥ सत्यमुक्तम् ॥ उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति
 वदामः ॥ कस्मात् ॥ “नित्यत्वाच्च ताभ्यः” चशब्दादजत्वादिभ्यश्च-
 नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते । तथाऽजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव
 ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं, ब्रह्मात्मता चेति । न चैवंरूपस्योत्पत्ति-
 रूपपद्यते ॥ ताः काः श्रुतयः ॥ “न जीवो म्रियते” [छां० ६ । ११] “स
 वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म” [बृ० ४ । ४ ।
 २५] “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं
 पुराणः” [कठ० २ । २८] “तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्रविशत्” [तै० २ । ६ ।
 १] “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां०
 ६ । ३ । २] “स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः” [बृ० १ । ४ । ७]
 “तत्त्वमसि” [छां० ६ । (८-१६)] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० १ । ४ ।
 १०] “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” [बृ० २ । ५ । १९] इत्येवमाद्या
 नित्यत्ववादिभ्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिवधन्ति ॥ ननु प्रविभक्तत्वा-
 दिकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ नास्य प्रविभागः
 स्वतोऽस्ति । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वज्ञापी सर्वभूतान्तरात्मा”
 [श्वेताश्व० ६ । ११] इति श्रुतेः बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभा-
 गमतिभाननाकाशस्यैव घटादिसम्यन्धनिमित्तम् । तथा च शास्त्रं-
 “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः
 श्रोत्रमयः” [बृ० ४ । ४ । ५] इत्येवमादि ब्रह्मण एवाऽविकृतस्य सतो-
 ऽस्यैकस्याऽनेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वं चास्य तद्विधित-

रत्नप्रभा ।

धर्मिणश्च सत्यो विभागो हेतुरीपाधिको वा ? नाद्यः । असिद्धेत्याह-अत्रोच्यते नास्येति ॥
 द्वितीये जीवस्य न स्वतो विकारत्वसिद्धिः । अप्रयोजकत्वादित्याह-बुद्ध्यादाविति ॥ औपा-
 दिकमिदं मानमाह-तथा चेति ॥ मयतो विकारार्थत्वपाशंक्याह-तन्मयत्व चेति ॥

मामवी ।

कर्मणः शास्त्रान्तरीयाङ्गोपसहरो न भवेत् । तस्माद्वस्तुतश्चुतिविरोधादनुप्रवेदाश्रुतिविकारमात्रात्त्या-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामुक्तिमङ्गीकृत्य जीवोत्पत्तिश्रुतेस्तदनुत्पत्तिश्रुत्या वारणाच्च न्यायोऽस्तीत्याह-सत्यमिति । जीव-
 न्यायोगं प्रश्नपूर्वकं सौत्रं हेतुमाह-कस्मादिति । हेतुद्वयं निरूपोति-नित्यत्वं हीति । नित्यत्वाच्च-
 त्वादिभानेऽपि जन्मानागो न मातीत्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । या नित्यत्वादिकादिभ्यो जीवोत्पत्तिं न
 मृष्यन्ति ताः श्रुतीराकाङ्क्षाघोटाहरति-ताः का इति । उत्पत्तिश्रुतेरनुमानानुपहादनुत्पत्तिश्रुत्यपेक्षया
 प्रावस्यमुक्त स्मारयति-नन्वाति । स्वामाधिक वा विभक्तत्वमौपाधिकं वेति विरुद्वयति-अत्रेति ।
 नाऽऽयोऽसिद्धेत्याह-नेति । औपाधिकं विभक्तत्वमौपाधिकं स्वामाधिकं वा विकारमानानो गमयेदादे
 निदस्तायनत्वं मन्त्रोक्तम्-बुद्ध्यादीति । द्वितीये कालार्तात्त्वं निरक्षमौपाधिकं विभागमानमित्यत्र मान-
 माह-तथा चेति । प्रविभक्तत्वं जीवस्य निरूपणा बुद्धिविकारत्वं तन्मयत्वोक्त्या स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह-
 तन्मयत्वमिति । जालो जहात्मा प्राकृतः पुण्यः स यथा स्त्रीपरतन्त्रः स्त्रीमयो व्यपदिश्यते तस्य

आत्मविकारणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयममेतम् । (७९९)

स्वस्वपानमिष्यन्त्या तदुपरक्तस्वस्वत्वं, स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवद्
 पृथगम् । यदपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं, तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धान्ने-
 तव्यम् । उपाधुत्पत्तौ चास्योत्पत्तिः, तत्प्रलयं च प्रलय इति । तथा च दर्श-
 यति-“प्रज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुबिनश्यति न
 प्रेत्य संजास्ति” [बृ० ४।५।१३] इति ॥ तथोपाधिप्रलय एवायं,
 नाऽऽत्मप्रलय इत्येतदप्यत्रैव “मा भगवान्मोहान्तमापीपद्म वा अह-
 भिमं विजानामि” [बृ० ४।५।१४] “न प्रेत्य संजास्ति” इति प्रश्न-
 पूर्वकं प्रतिपादयति “न वा अरे अहं मोहं ब्रवीम्यविनागी वा अरेऽय-
 मात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा” [बृ० ४।५।१४] “मात्रासंसर्गस्वस्थ भवति”
 इति । प्रतिजालुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् ।

रत्नप्रभा ।

जाल्मः कामजडः—स्त्रीरत्नम्—स्त्रीमयः इतिपञ्जीक्य स्वस्वपानादुद्भादिवत्त्वेन भेदकर्तृत्वा-
 दिभाक्त्वात् प्राचुर्यार्थमयद्रूपयोग इत्यर्थः । निद्रा निरस्य तदनुपपत्तिशुभेर्गतिमाह—पददर्शयति ॥ श्रीम्योरासि-
 जन्मनाशयोः श्रुतिमाह—तयेति ॥ एतेभ्यः देशात्मना पारिगर्भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तानि वा तान्येव
 लीयमानानि अनु पथादिनश्यति । प्रे योराधिकरणानन्तर सञ्ज्ञा नास्तीत्यर्थः । ननु प्रधानजनः, मन्त्रा
 नास्तीति च विन्दुमिष्य आह—तयेति ॥ उपाधिद्वयाद्विशेषज्ञानाभावात् । एवं सञ्ज्ञाभावो नामम-
 न्यपरिवर्तनाय इत्युत्तरं प्रतिपादयति श्रुतिगन्त्यन्वयः । अत्रेवामविश्रान्ताने प्रेत्य मन्त्रा नाम्नीयुगपा मां
 मोहान्न मोहमप्य भान्तिम् आपीपद्म । आयादित्तान् इममर्थं न जानामि । श्रुतिं तदुक्तेरर्थमिति
 मेत्रेयीप्रक्षयः । मुनिराह—न वा इति ॥ मोहं मोहकं वाक्यम् । उच्छिन्ति—पूर्वोक्तस्यानाश—धर्मो-
 ऽस्येति उच्छिन्तिधर्मो परिणामी । तस्मादतिनाशीत्यर्थः । तर्हि न प्रेत्य सञ्ज्ञेति कथमुक्तं तत्राह—
 मात्रेति ॥ मात्राभिर्निषेत्तामर्गान् तथोक्तमित्यर्थः । विन्दुप्रतिविम्बयोरेव विरूपधर्मभेदोऽद्वय

लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव । “अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैवं ब्रूहि”
[वृ० ४ । ३ । १४-१५-१६-३३] इति च प्रकृतस्थैव विज्ञानमय-
स्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् ।
तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते, प्रविलीयते वेति ॥ १७ ॥ इत्यात्माधिकरणम् ॥ ११ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ (१२) ॥

स किं काणभुजानामिवागन्तुकचैतन्यः स्वतोऽचेतनः आहोस्वित्
सांख्यानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशयः । किं

रत्नप्रभा ।

इत्यत्र हेतुमाह—अत ऊर्ध्वमिति ॥ जीवस्य विकारित्वे मुक्त्ययोगात् “तत्त्वमसि” इति वाक्य-
मखण्डार्थमिति वक्तव्यम् । तथा च फलवत्प्रधानवाक्यापेक्षितजीवनित्यत्वश्रुतीनां बलवत्त्वादुत्पत्त्यादिकमध्य-
स्तमनुवदन्ति उत्पत्त्यादिश्रुतय इत्यभिरोध इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ (११) ॥ ज्ञोऽत एव ॥ “आत्मैवायं ज्योतिः”
[वृ० ४ । ३ । १६] इत्याद्यात्मत्वप्रकाशत्वश्रुतीनां “पश्यन्श्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्रम्” [वृ० १ । ४ ।
७] इत्यनित्यज्ञानवत्त्वश्रुतिभिर्विरोधोऽत्र निरस्यते ॥ अस्य लोकस्य चक्षुर्दृष्टा, श्रोत्र श्रोतेत्यर्थः । प्रागुक्त-
जीवानुत्पत्तिहेतुमादाय स्वप्रकाशत्वसाधनादहेतुसाध्यभावः संगतिः । अनुत्पत्ती हि स्वप्रकाश ब्रह्मैव, उर्ध्व-
हित जीवः, इति जीवस्य स्वप्रकाशता सिध्यति । न चैवं गतार्थता । अनुत्पन्नस्याऽपि जीवस्य स्वप्र-
काशत्वे ज्ञानसाधनवैयर्थ्यमिति तर्कसहितानित्यज्ञानश्रुतिबलेन स्वप्रकाशत्वश्रुतेर्वैयर्थ्यनया ब्रह्मान्यत्वशङ्का
सदैक्ययोग्यतायै । स्वप्रकाशत्वस्यात्र साधनात् । तथा च पूर्वोक्ते जीवस्य ब्रह्मैक्यायोग्यता सिद्धान्ते
भासते ।

चाद्वैतप्रतिज्ञानिरोध इति सिद्धम् । निवेद्यीनाल्लक्षणं चावस्ताद्वयाद्यपातमिति नेह व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ (११) ॥
ज्ञोऽत एव । कर्मणा हि जानात्यर्थो व्यासस्तदभावे न भवति धूम इव धूमध्वजाभावे, सुषुप्त्याद्यवस्थायामु-
च ज्ञेयस्याभावात्तद्व्याप्यस्य ज्ञानस्याभावः । तथा च नात्मस्वभावश्चेन्नित्यं तदनुवृत्तावपि चैतन्यस्य व्यावृत्तेः ।
तस्मादिन्द्रियादिभावामागानुविधानात् ज्ञानभावामावयोरिन्द्रियाणां चैतन्यविषयमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो
न स्वामाधिकः । अत एवेन्द्रियादीनामर्थवत्त्वम्, इतरथा वैयर्थ्येन्द्रियाणां भवेत् । नित्यचैतन्यश्रुतयश्च
शक्यमिप्रायेण व्याख्यायाः । अस्ति हि ज्ञानोत्पादनशक्तिर्निजा जीवानां, न च व्योम इवेन्द्रियादिसति-
कर्णेऽप्येषां ज्ञानं न भवतीति । तस्माज्ज्ञा एव जीवा इति प्राप्तेऽभिर्भावते—यदागन्तुकज्ञानं जडस्यमाणं
तत्कदाचित् परोक्ष कदाचित् सदिग्ध कदाचिद्विपर्यस्त, यथा घटादि, न चैवमात्मा । तथाहि—अनु-
मिमानोऽप्यपरोक्षः, स्मरन्प्यानुमन्त्रिकः, सदिहानोऽप्यसदिग्धः, विपर्यस्त्यन्वयविपरीतः सर्वस्यात्मा । तथा च
तत्त्वमायः । न च तत्त्वभावस्य चैतन्यस्याभासः तस्य नित्यत्वात् । तस्माद्वृत्तयः त्रिवारूपाः सक-

आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

लक्षणं ब्रह्मैक्यमिति तत्राऽऽह—लक्षणेति । निष्प्रतिबिम्बादिनदीपाविक्रान्तो भेदो न स्वामाधिक इत्यत्र
हेतुमाह—अत इति । प्रधानवाक्येन फलवत्ताऽऽक्षितनित्यत्वबोधावागन्तव्यवाक्यानुगमेन प्रधानवाक्यनिर्मुक्त-
वैयर्थ्यादिनास्यानां दुर्बलत्वेनोपचरितार्थत्वान्मयो मिमे गमावानित्यत्रन्यत्रयसमन्वयसिद्धिरित्युपसर्हसि-
तस्मादिति ॥ १७ ॥ (११) ॥ आत्मनो नित्यत्वमुक्त्वा तदनुरक्तिहेतोः स्वप्रकाशत्वमाह—ज्ञो-
इति । अनुत्पत्ती हि स्वप्रकाशं तद्विरोधित जीव इति तत्स्वप्रकाशता । न चैवं गतार्थत्वमनुत्पन्नस्यापि
जीवस्यानित्यज्ञानश्रुत्या ब्रह्मान्यत्वशङ्कया ब्रह्मैक्ययोग्यत्वायात्र जीवस्य स्वप्रकाशतोत्तरिति भावः । वि-
पर्यस्त्यन्वयकारणानि दर्शयन्ति—स इति । मिथश्च पूर्वोक्तं गन्ताति—किमिति । अत्र ‘आत्मैवायं

तावत्प्राप्तम्-आगन्तुकमात्मनश्चैतन्यम्, आत्ममनःसंयोगजमग्निघटसं-
योगजरोहितादिगुणवदिति प्राप्तम् ॥ नित्यचैतन्यत्वे हि सुतमृच्छित-
प्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात् । ते पृष्ठाः सन्तो न किञ्चिद्व्यमचेतया-
महीति जल्पन्ति । स्वस्याश्च चेतयमाना दृश्यन्ते । अतः कादाचि-
त्कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्य आत्मेत्येवं प्राप्ते ॥ अभिधीयते ॥ ज्ञः
नित्यचैतन्योऽयमात्मा । अत एव यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माऽवि-
कृतमुपाधिसम्पर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते ॥ परस्य हि ब्रह्मणः चैतन्य-
स्वरूपत्वमात्रात्-“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ० ३ । ९ । २८] “सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २ । १ । १] “अनन्तरोऽद्याह्यः कृत्स्नः
प्रज्ञानधन एव” [बृ० ४ । ५ । १३] इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव चेत्परं ब्रह्म
जीवः, तत्राजीवस्याऽपि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमन्योऽप्यमकाशवदिति

रत्नप्रभा ।

तद्योग्यतेः पापादनुमातेः फलमगन्तव्यम् । इष्टार्थं निरावृत्ते-ते पृष्ठा इति । साधनाधीनज्ञानज्ञानं स्व-
काशो जीवो व्यतिरेकेणैश्वर्यद्विधाह-अतः कादाचित्कचैतन्यं ॥ यथाश्रुते भाष्ये हेनोः साध्यानिशेष
इति मन्तव्यम् । अतो जीवस्य स्वप्रकाशव्यतिरिक्त्येति प्राप्ते सिद्धान्तवति-एवमिति ॥ चेच्छब्दो
आमती ।

मिकाः कर्माभावं सुदृष्यादौ निर्वर्तते । तेन चैतन्यमात्मनश्चैतन्य इति सिद्धम् । तथा च नित्यचैतन्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

षोडशः इत्यादिश्रुतीनां ‘पञ्चैधनुः’ इत्यादिश्रुतिभिर्गीतान्यगीतवादिनां मिश्रितोपसमाधानद्वारा चिद्रूपप्र-
त्यग्रश्रुति समन्वयसाधनापादादिमगतयः । पूर्वपक्षे यथोक्तश्रुतीनां मियो विरोधादनेकमपादमाप्यादुक्ते
मयपि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तासामभिरोधादेकयावत्तया प्राप्ताप्यात्तर तर्गिदि । आत्मनश्च
चैतन्यमागन्तुक किं तर्हि तस्य कारणमागन्तुकस्य तदपेक्षानाशङ्क-आत्मेति । आत्मा कादाचित्क-
ज्ञानस्वरूपमात्रादीवमानसाज्ञानादधीन इति व्यतिरेकीयार्थः । समानाश्रयमगविरिय विरोधम् । निमित्त
रदृष्टादि । आत्मन मयोगादसमगविरियक्षेत्रमामगुणो भवतीत्यत्र विद्वत्प्राप्तिरपि दृष्टान्तमाह-
अप्रीति । किञ्चाऽऽमा शान्तान्तरादयो यस्तुतादृष्टादिनि माऽऽऽ-इति प्राप्तमिति । आत्मा न नित्य-
चैतन्यमात्रमविभागेवादृष्टादिवाह-नित्येति । इष्टार्थं निरावृत्ते-ते पृष्ठा इति । तदा तेषामनन्त-
देव चैतन्यमविभागे रमि पादानाऽऽ-स्वस्याश्चेति । तथाऽपि कथं चैतन्यमाऽऽगन्तुकं तत्राऽऽ-
चेतयमाना इति । आत्मा न ज्ञानमभ्यास इत्यमगविरियानामनन्तवादादि उपरिदि व्यतिरेकेणोप-
हति-अत इति । भाष्ये हेनुमात्रनिर्गत्या माप्यानिर्गत्या निगमनोपम् । आत्मनः स्वप्रकाशव्यति-
नामपि दर्शयितुं च विरोधः सम-र्यामिद्विधिः फलमगन्तु सिद्धान्तवति-एवमिति । मृदोत्र-
पति-ज्ञ इति । आ एव पुत्र व्यनक्ति-यस्मादिति । उपर्यप्यत्र हेनुमाह-परमिति । तस्य पुत्रो
जीवः तत्राऽऽ-उपाधीति । येन ज्ञानमिदं ज्ञोऽवितानो निगम्या तेषां तस्य निर्वचनमाऽऽ-
नुमतिरिति । तत्राऽपि तस्य माह-अनन्तवादादिपर्यः । दृष्टान्तस्य साध्यानिर्गत्यामुप-परमिति ।
हेनुमिदं प्रमाह-तदेवेति । चेच्छब्दो निगमार्थः । प्रवृत्तिरित्यत्र चैतन्यमनन्तमनन्तमात्रादित्यनेक-
द्वयनिष्ठमुक्तमात्राविरूपमात्रोऽपमिति रित्यनुमानाप्रवेष्टव्यं ब्रह्मैव जीवो निश्चि इति हेनुमिद-
निगमार्थः । ज्ञानमिदं चैतन्यमिति निगमार्थ-तस्मादिति । न केव नित्यचैतन्यमनन्तमात्रोऽप्य निगमार्थः ।

गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति—“असुप्तः सुप्तान-
भिचाकशीति” [बृ० ४ । ३ । १४] इत्यत्र “अयं पुरुषः स्वयंज्योति-
र्भवति” [बृ० ४ । ३ । ९] “न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
विद्यते” [बृ० ४ । ३ । ३०] इत्येवंरूपाः । “अथ यो वेदेदं जिघ्राणि”
[छां० ८ । १४ । ४] इति “स आत्मा” [छां० ८ । १४ । ४] इति च
सर्वैः करणद्वारेरेदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसन्धानात्तद्रूपत्वसिद्धिः ।
नित्यस्वरूपचेतन्यत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ न ॥ गन्धादिवि-
षयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् । तथाहि दर्शयति गन्धाय घ्राणमित्यादि ।
यत्तु सुप्तादयो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः ।
सुषुप्तं प्रकृत्य “यद् द्वैतं न पश्यति पश्यन्वे तन्न पश्यति । न हि द्रष्टु-

रत्नप्रमा ।

निश्चयार्थः ॥ न केवलं स्वप्रकाशप्रमावेदाजीत्यस्य स्वप्रकाशता, किन्तु श्रुतितोऽपीत्याह—विज्ञानमयेति ॥
योऽयं विज्ञानमय इति प्रकरणमित्यर्थः । असुप्तः स्वयं मासमान एवात्मा सुमान् लुप्तव्यापारान् रागा-
दीनाभिदृश्य चाकशीति । सुमासान् पश्यतीति यावत् । अत्र स्वप्ने विनातुर्बुद्धिसत्त्वस्य साक्षिणो
विज्ञातेर्विज्ञातो नाम्नीत्यर्थः । घ्राणादिन्यगन्धादिज्ञानानुसन्धानसिद्धये आत्मनो ज्ञानरूपस्य वाच्यमिति
ध्रुवस्मरेणाह—अथेति ॥ आत्मनो नित्यचिद्रूपत्वेऽपि स्वनोऽसग्नया गन्धाद्यसम्बन्धात् तत्सम्बन्धवद-
नात्मकद्रव्यार्थानि ज्ञानसाग्नयानीति न तेषां वैयर्थ्यमिन्याह—न गम्येति ॥ परिच्छेदः वृत्तिः । गन्धाय
तद्रूपेणान्नं नरणवृत्तये इत्यर्थः । सुमाद्यगन्धाम्नात्मनस्तत्वेऽपि चैतन्यामात्रात्मा चिद्रूप इत्युक्तं दूषयति—
यत्त्विति ॥ तत् तदा सुप्तोऽन पश्यतीति यत् तत्पश्यन्नेराष्टमज्ञान एव सन्न पश्यतीत्यत्र हेतु—न हीति ॥

भामती ।

धादिन्यः ध्रुवयो न कथञ्चित् ह्येतेन व्याख्यातव्या भवन्ति । गन्धादिविषयवृत्तुपजने चेद्विषयाणामर्थव-
शानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अथ किन्तु स्वप्रकाशप्रमावेदाजीत्याह—विज्ञानमिति । ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इत्यारम्भ्य तत्प्रसर-
णम्याः धृतीरात्मस्वप्रकाशप्रमाधनयोपपत्त्यनुक्तानुमानानां काट्यव्यापदिष्टत्वमाह—असुप्त इति ।
अथ यमसुप्तो मासमान एवात्मा सुमान्वागादीनुपरन्व्यापारानभिपश्यतीति यावत् । अत्रेति स्वप्नोक्तिः । न
च तत्र मनसो भावातन्निमित्तमात्मनो ज्योतिः तदा तस्य कर्मस्वादकरणत्वादिति भावः । व्यभिचारि-
करणनयबुद्धीनामव्यभिचारिचैतन्यं विना नियतानुसन्धानमिद्वेदात्मनो नि यचेतन्यप्रमिन्याह—अथेति ।
आत्मा नियचैतन्यमप्यत्र स्वसत्ताया तद्व्यतिरेकव्यापारोऽवसंभवनवदिति भावः । प्रतिवृत्तकंसरा-
हति शङ्कते—नित्येति । आत्मनो नित्यचैतन्यत्वेऽपि स्वतोऽसग्नतया विषयाममर्गात्तद्विशेषयोगद्वारा
तत्परिच्छेदात्मनस्तत्त्वाद्यवशेनात्र तद्वैयर्थ्यमिन्याह—नेति । न चाममर्गात्तदेव विषयविशेषासमर्गं बुद्ध-
नादानमिथो योगेऽपि द्वयोरैकान्त्यकरणमसर्गात्तत्त्वेन मानममगन्मुखरक्तिमगुणोर्मिथो योगेऽपि
स्वदिकोपरागादीनमवगन्तवदिति भावः । गन्धादिविषयविशेषस्य परिच्छेदस्तद्विच्छेदश्चिन्त्यप्रकाशप्रमा-
धनकतत्प्रकाशान्तं करणपरिणामोदयार्थं तत्र घ्राणादीनां नाऽऽनर्थक्यमित्यत्र श्रुतं तिष्ठमाह—तथाहीति ।
स्वसत्ताया तदव्यभिचारिण्यादिति हेतोरसिद्धिं परितर्ज्य परेण तदव्यभिचारिण्यहेतुमनुवदति—यत्त्विति ।
अर्थापहेतोरमिहिमुदरपरार्थापहेतोरामर्गोऽप्यमाह—तस्येति । परंभानयेनदुपपादयति—न हीति ।

उत्क्रान्तिगत्यागत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८०३)

दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्, न तु तद् द्वितीयमास्ति ततोऽन्य-
द्विभक्तं, यत्पश्येद्' [वृ० ४। ३। २३] इत्यादिना ॥ एतदुक्तं भवति ॥
विषयाभावादियमचेतयमानता, न चैतन्याभावादिति । यथा विषयाश्र-
यस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्, तद्वद् देशे-
पिकादितर्कश्च श्रुतिविरोधे आभासी भवति ॥ तस्मान्नित्यचेतन्यस्य रूप-
एवाऽऽत्मेति निश्चिनुमः ॥ १८ ॥ इति ज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥ (१३) ॥

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते ॥ किमणुपरिमाण उत
मध्यमपरिमाण आहोस्वित् महत्परिमाण इति ॥ ननु च नात्मोत्पद्यते
नित्यचेतन्यध्यापमित्युक्तम् । अतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति ।

रत्नप्रभा ।

नाशायोपवादिष्यः । किमिति न पश्यतां त्यन आह-न त्विति ॥ वृत्तेः साधनाधीन-
त्वोक्तया स्वरूपज्ञानस्य साधनाधीनत्वं हेतुसिद्ध इत्युक्तम् । साधनत्रयेष्वन्यत्राऽपि निरस्तः । शृण्व-
न्नियाचनित्यज्ञानधृतीनां वृत्तिविषयत्वं व्याख्यातम् । आत्मा, न ज्ञान, द्रव्यत्वादित्यादितर्काध्यागमा-
धिताः कलत्रप्रधानवाक्यापेक्षितस्य प्रकाशत्वागमस्य बलरत्नात् । किंच नित्यवशात्मानो मनस्तयोगा-
योगाभावनित्यज्ञानगुणता । समवायामायाय न स्वसमवेतज्ञानवेद्यता । कर्मकर्तृत्वविरोधाच्च । किंच
ज्ञानत्वस्यैकवृत्तित्वे लाघवादात्मेन ज्ञानम् । वृत्तेश्च मनःपरिमाणत्वश्रुत्या कामः सङ्ख्य इत्याद्या जड-
त्वान्नात्माक ज्ञानद्वैविध्यगौरवमित्यनवयवमात्मनः स्वप्रकाशत्वमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ (१२) ॥ स्वप्रकाशत्वादात्म-
स्वरूपादीपद्वष्टि परिमाणमेवाश्रित्वाश्रयत्वेनान्तर्हिर्मविनेवासङ्गत्वा विचारयति-उत्क्रान्तिगत्यागती-
नाम् ॥ विषयसदो दर्शयति-इदानीमिति ॥ 'नात्माऽश्रुतेः'-[व्या० सू० २ । ३ । १७] इत्या-
दिना गतार्थत्वमस्यादादृष्याऽग्राणुत्वभुतीनां, महत्त्वधृतीनां च, शिरोरूपकार्यमवधारितरूपपरिमाण-
इत्याह-नन्वित्यादिना ॥ न केवलं श्रुतोत्क्रान्त्यागतीनामप्यऽऽत्मनोऽणुत्वं, किन्वेवोऽणुरात्मेन ध्रुवा-
भामती ।

नेति सर्वमशक्तम् ॥ १८ ॥ (१२) ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । यत्पश्यित्तस्यैव
परमात्मनो जीवमावस्तथा चानणुपरिमाणत्वं, तथाप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेश्च माशादणुरात्मा-
णप्रवगम्य धारितो माधर्मिदमस्मिन्नगमि-याक्षेपसमाधाना-यमाह-ननु चेति । प्रारम्भ गुणानि-
आनन्दगिरीष-न्यायनिर्णयः ।

न पश्यतां त्युक्तं भवति-न त्विति । पश्यत पश्यतांति शिरोरमाशरयाऽऽह-एतदिति । विषयमा-
यादयेतयमानत्वं इष्टान्तेन इष्टयति-यवेति । यन्मुत्यादिहेतोरनित्यचेतन्यपरिमित्वागमनधिरता गुणः
स्यादिषाशक्त्याऽऽह-वैरोपिकादीति । आनन्दचेतन्यस्याऽऽगन्तुत्वं मानाभावात्तस्य नित्यचेतन्यत्वे
'पश्यन्' इत्यादिश्रुतीनां स्वप्रकाशचक्षुःपनुमांशेन नयनादयोऽन्यमशिरोरगानित्यचेतन्ये प्रयागप्रतीति तन्मयवि-
श्रित्युपसहस्रि-तस्मादिति ॥ १८ ॥ (१२) ॥ प्रदेवययोग्यतायाऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वमुक्तम् ।
इदानीं तस्य स्वाभासिकाणुग्निरात्मनः यन्मुतो महत्त्व चेन्मादीपद्वष्टि माधयति-उत्क्रान्तीति । अवि-
कल्पस्य विषयसदो दर्शयति-इदानीमिति । किमणुपरिमाणो जीव आहो महत्परिमाण इवेन विप्र-
तिरुद्धः सद्विदने । मध्यमपरिमाणत्वं निस्मन्देशात् तथाऽणुत्वं निस्मन्माधयति यन्मुमांशपरिकल्पनात्म-
माश्रयति-ननु चेति । तथाऽपि जीवस्याऽऽत्मन्यनित्यवधार्यमभिरक्षणमियाक्षेपस्याऽऽह-अतश्चेति ।

परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाम्नातम् । तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्ता-
चतार इति॥ उच्यते॥ सत्यमेतत्॥ उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य
परिच्छेदं प्रापयन्ति । स्वशब्देन चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते ।
तस्य सर्वस्याऽनाकुलत्वोपपादनायाऽयमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्ति-
गत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति ॥ उत्क्रान्ति-
स्तावत् “स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सदैवैतः सर्वैरुत्क्रामति” [कौ०
३।३] इति । गतिरपि—“ये वै के चाऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव
ते सर्वे गच्छन्ति” [कौ० १।२] इति । आगतिरपि “तस्माल्लोकात्पु-
नरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे” [बृ० ४।४।६] इति ॥ आसामुत्क्रान्ति-
गत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्नावर्जीव इति प्राप्नोति । न हि विमोश्च-
लनमवकल्पत इति । सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्याऽऽर्हतपरी-
क्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

पीत्याह-स्वशब्देनेति ॥ पूर्वपक्षे जीवस्याणुत्वाद् अद्वैतवादिभिः, सिद्धान्ते तस्मिद्विरिति मया म
व्याकुर्वन् पूर्वपक्षमाह-तत्र प्राप्तमित्यादिना ॥ “श्रुतेः” “अणुः” इति उत्तरमूलादहं मूत्रं पूरं
तम् । उत्क्रान्तिः-श्रूयत इति शेषः । सः मुमुर्षुः जीवः । पूर्तः बुद्धपादिति । तस्मात् चन्द्रलोका
दिषु लोक प्रणि कर्म कर्तव्यमातीत्यर्थः ॥ १९ ॥ उत्क्रान्तिरात्मनो देहान्निर्गमो न भवति, येनाणु
स्यात् । नित्यं स्वामिष्वनिवृत्तिरिति कंचित् । तद्व्रीहृत्पाप्यणुत्वमावश्यकमप्याह-स्वात्मनेति ।

भामती ।

तत्रे प्राप्तं तावदिति। निमागमयोगोत्पादो हि तूक्त्यादर्शना कृत न च सर्वगतस्य तो स्य। सर्वत्र नियमप्राप्तस्य वा सर्वगतस्य वा तद्वर्ममग्रादिनि ॥१९॥ स्वात्मना चोत्तरयोः। उक्तमगं हि मरणे निरुद्धम्। तदाच

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तुभ्यश्चक्ष्मादित्यर्थः । तथाऽपि विद्याारम्भस्य किं जान तदाह-परस्येति । तथाऽपि जीवस्य तन्नोत
तथाऽऽह-तत्रेति । परामिन्नतया तद्विज्ञानस्यै मर्तानि यावन् । आरम्भ समागच्छे-उच्यते इति ।
यदूक्तं जीवस्य निगम्यादि तदङ्गीकरोति-सत्यमिति । तर्हि परममहत्त्वमपि तस्य सिद्धमेव किमन्य
चिन्त्येनाशङ्कयाऽऽह-उत्क्रान्तीति । न केवञ्च धृतराष्ट्रादिति मिदमात्मनोऽशुभं किन्तु श्रौतमर्थाप्याह-
स्वशब्देनेति । आमाणुष्यमुनिक्रियास्य तदानन्त्यश्रुतिज्ञानस्य वा नाऽऽकुटतरमन्योभ्यमभिरुद्धस्य तत्र
निवादननारिण्डित्तत्राणि समन्वयमात्रमत्राकरणमर्थेदित्युपसंहरति-तस्येति । एतेन पादादिस्मा
निरुक्ता । पूर्वपक्षे चाऽऽमाणुष्यमहत्तरश्रुत्योक्तिरक्षेपेनाप्रामाण्यादूक्तं त्रयाणि समन्वयमिति द्विः, मिद्वान्ते तयो
रविरुद्धत्वाप्रामाण्यमनेद्विः । अत्रिस्तरागम्यमत्रमुक्त्वा मूर्त्त व्याकुर्वन्पूरीश्वयति-तत्रेति । उक्तं हे
नित्येति-उत्क्रान्तीति । स पुरुषो मुप्येगम-उत्कर्माविमाने यदाऽस्मादभिमानो गृहीतादिनि यावन्
महत्त्वेन तदेति वक्तव्यम् । एतच्छब्दो वागादिविषयः । तस्माद्लोकादित्यागमनापादानेन चन्द्रलोम
गृह्यो । तत्र मोक्तव्यकर्मज्ञानान्तर्ग्य पुनरित्युच्यते । अग्रे लोकाये येन लोक प्रतीत्यर्थः । कर्मदादेशे
तदनुष्ठान उच्यते । हेतुमनस्य तत्तद्व्याह-आसामिति । ननु जीवस्योक्तान्तिगम्यागतिमिथश्चनमे
गम्यते न पारिच्छेदस्याऽऽह-न हीति । सर्वगतस्य व्याघ्रयमयोगात्मागतेतुश्चजनम् । नमोवबल
न चेत्तथाऽपि कुतोऽशुभं पादोपादिप्राह-मर्तानि ॥ १९ ॥ नाऽऽत्मनो देहादपसर्वगमुक्तमगं किं
स्यान्तिर्द्विमात्रम् । मन एव नूक्तव्य मोगदेश गच्छतीत्येकं, तथाऽऽह-स्वात्मनेति । मूर्त्तं व्याप्ति

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा ॥ कस्माद् ॥ अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । “स वा एष महानज आत्मा । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४।४।२२] “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [ते० उ० २।१।१] इत्येवंजानीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येनेति चेत् ॥ नैष द्वीपः ॥ कस्मात् ॥ इतराधिकारात्-परस्य हि आत्मनः प्रक्रियायामेवा परिमाणान्तरश्रुतिः । परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात् । “विरजः पर आकाशाद्” [बृ० ४।४।२०] इत्येवंविधाच्च परस्यैवात्मनः तत्रतत्र विशेषाधिकारात् ॥ ननु “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४।४।२२] इति शारीर एव महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वेप निर्देशो वामदेवचन्द्रदृश्यः ॥ तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य, न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥ २१ ॥

रत्नप्रभा ।

प्रकाशकमिन्द्रियग्राममादाय पुनर्जागरितम्यानमागच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥ इतराधिकाराद्ब्रह्मप्रकरणात् । ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रकरणस्यत्वमित्यत आह-परस्यैवेति ॥ या वेदान्तश्रुति सा पञ्चकणस्थेयु-रित्यात् तस्यास्तस्यैव, ब्रह्मास्माधीनवावेत्याह-विरज इति ॥ निर्दोष इत्यर्थः । विज्ञानमपश्रुत्या प्रकरण बाधमिति शङ्कते-नन्विति ॥ अगोर्जीवस्य त्रयणा भेदाभेदाङ्गीकाराच्छास्त्रीयामेददृष्ट्या बाधोक्तिः । यथा वामदेवस्याह मयुरिति सर्वा मयोरित्यसिरोधमाह-शास्त्रेति ॥ २१ ॥ एवमुक्त्या-
भामती ।

जोमात्रा इति ॥ २० ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् । यत्र लक्षान्तरादिश्रुतिभिर्जीवानामणुत्वप्रसङ्गितं ततो व्यापकारमात्मनस्त्वेन तद्विकारत्वात् भेदः । तथा च महत्त्वानन्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्यसिरोऽप्यर्थः । यदि जीना अणुमन्तो ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इति कथं शास्त्रेण महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते इति चोदयति-नन्विति । पण्डितानि-शास्त्रदृष्ट्या पारम्परिकदृष्ट्या निर्देशो वामदेववत् । यथा हि गर्भस्य एव वामदेवो जोकः पण्डितदृष्ट्यात्मनो त्रयस्य प्रतिवेदे, एव ध्यानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नन्वेकस्या प्रयाह-नाणुरिति । चोय मिथुगोनि-अयापीति । दत्तदेतुमिरात्मनोऽणुत्वे दृष्टेऽपीति यावत् । अणुत्वश्रुतेरुक्तत्वात्तन्मिदो हेतुरित्यात्मनोऽणु-अणुत्वेति । परिमाणान्तरश्रवण मिथुगोनि-स वा इति । पण्डितसमन्तर्य व्याचष्टे-नैति । महापरिमाणत्रयण परमात्मविषय तत्प्रकरणस्यत्वादित्युक्तं साधयति-परस्येति । कथमस्य परविषयतेत्याशङ्क्य प्राधान्येन तस्य प्रतिपाद्यत्वादुत्सर्गनित्येत्याह-परस्यैवेति । न केन उगोक्तार्थिक परप्रकरणत्वमारम्भानीति च उदादि तर्हीरित्याह-विरज इति । परिमाणान्तरश्रुतेः श्रुत्या जीवगामिने सिद्धे प्रकरणस्य दौर्बन्धात् परविषयनेति शङ्कते-नन्विति । यथा वामदेवस्य गर्भस्यैव ‘बह्वं मनुमन् सर्वम्’ इति शास्त्रदृष्ट्या अपदेशो दृष्टस्तथा जीवस्य परमात्माभेददृष्ट्या महत्त्वनिर्देशान्तरा च तस्य स्वतोऽणुत्वमविरुद्धमिदं-शास्त्रेति । अगोर्जीवस्य त्रयणो भित्तिनिधनेनायन्तभेदाभावात्तद्वेदस्य चाप्येव यादमेद एव शास्त्रीयसन्देहेभ्यः च जीवमदत्तोक्तिरिति भावः । परिमाणान्तरश्रुतेरन्यविषयत्वात् जीवस्याणुत्वं एकमित्युपसङ्गति-तस्मादिति ॥ २१ ॥ गयादिश्रुतयः-

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा । यतः साक्षादेवाऽस्याऽणुत्ववाची शब्दः श्रूयते-“एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश” [मुण्ड० ३ । १ । ९] इति प्राणसम्बन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते ॥ तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति-“बालाग्रशतभागस्य शतधा-कल्पितस्य च । भागो जीवः सः विज्ञेयः” [श्वेता० ५ । ९] इति “आराममात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” [श्वेता० ५ । ८] इति चोन्मानान्तरम् ॥ २२ ॥ नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्यस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते । दृश्यते च जाह्नवीहृदनिमग्नानां सर्वांगशोत्थोपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरित्यत उत्तरं पठति-

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा हि हरिचन्दनचिन्दुः शरीरेकदेशसम्यद्भोऽपि सन्सकलदेहव्यापिन-माहादं करोति, एवमात्मापि देहेकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्सम्यन्धाद्याऽस्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते ।

रत्नप्रभा ।

न्यायिभ्योऽणुव्यवृत्तिनिमित्तम् । तत्र श्रुतिन्याह-स्वशब्देति ॥ पात्रमादुदृतः शततमो भागः । तस्माददुदृतः शततमो भागो जायते इति उदृत्य मानमुन्मानम् । अयन्तान्त्रयमिदं यथः । बालः केशः । तोरप्रोतायः शङ्काकाम-आरामम् । तस्मादुदृता मात्रा मान यस्य स जीवः-तथा ॥ २२ ॥

भामती ।

विकाराणां प्रज्ञेर्गोस्वरादभेदात्तत्तमागम्यपदेश इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च । स्वशब्दं विमज्जे-साक्षादेवेति । उन्मानं विमज्जे-तथोन्मानमपीति । उदृत्य मानमुन्मानं मात्रा-मादुदृतः शततमो भागस्तदादिति शततमादुदृतः शततमो भाग इति तद्विदुस्मानम् । आरामादुदृतं मानमात्रमात्रमिति ॥ २२ ॥ मूलान्तरकारणितु चोदयति-नन्वणुत्वे मतीति । अणुरात्मा न शरीरव्यापिनि न सर्वज्ञीयसी योग्येति-स्यादित्यर्थः । अविरोधश्चन्दनवत् । तस्मिन्को हि जायते

आनन्दगिरी-न्यायनिर्णयः ।

पक्षेऽनुमानस्य च शुद्धनिरसितोन्मानानुत्साधकत्वमुक्तम् । इदानीं तत्रैव श्रुतिन्याह-स्वशब्देति । यथाहं योजयति-इत्येवेति । स्वशब्दं व्याकुर्वन्-शब्दार्थं श्रुत्येति-यत इति । दुरात्मन्यपि न पद्माभेनापुर्तितानुक्त इत्युक्त्याऽऽ-प्रागेति । श्रुतिर्देहेन पञ्च ग भागो यस्मिन्निर्दिष्टः स प्रागाधारो जीव एवापुर्तितानु उन्मो पद्मप्रागानुत्साधक इत्यर्थः । उन्मानं विमज्जे-तथेति । स्वशब्द इत्यर्थः । उदृत्य मानमुन्मानं यन्मात्रदृष्टवानागम्यत्यर्थः । तदुदाहरति-चान्देति । आरामादुदृत्य मानं मात्रा यस्य स जीवमपि ॥ २२ ॥ मूलान्तराय शब्दे-नन्विनि । उदयति-यत न सर्वदेहगता स्ति प्रदे-हगतेनारकशाऽऽ-दृश्यते चेति । देह-वर्गिकार्यान्पदानुसक्तथा जीवो नापुर्तितो चोदं मूलैः प्रसार-अत इति । पदोन्मानस्यारि एवमावस्तारपात्रि कार्यं स्यादित्यप्युपेक्षितं दर्शयित्वा व्याघट-येति । दार्शनिकन्याह-एवमिति । देहव्यापकत्वमाममन्त्राय सर्वज्ञानशैत्यशाने सन्त्यापुन्य प्रादेशित्वमनो व्याप्तिं कार्यनिपुण्येऽपि पुनः पुनश्चरित् मूलमग व्याघट-त्वमिति । प्रदेहिक-

त्वगात्मनोहिं सम्बन्धः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते । त्वक्च कृत्स्नशरीर-
व्यापिनीति ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

अत्राह—यदुक्तम् “अविरोधश्चन्दनवत्” इति तदुक्तम् ॥ दृष्टान्तदा-
ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात्—सिद्धे ह्यात्मनो देहकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो
भवति । प्रत्यक्षं तु चन्दनस्याऽवस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहा-
ह्लादनं च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं, नैकदेशवर्ति-
त्वम् । अनुमेयं तु तदिति ॥ यदुच्येत, न चाऽत्राऽनुमानं सम्भवति ।
किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्येव सकलदेहव्या-
पिनः सतः किंवा विभोर्नभस इव आहोस्वित-चन्दनविन्दोरिवाणोरे-
कदेशस्थस्येति संशयानिवृत्तेरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नायं दोषः ॥

रत्नप्रमा ।

आत्मसंयुक्तायास्त्वचो देहव्यापिस्पर्शोपलब्धिकरणस्य महिम्नाऽऽत्मनोऽप्यापिकार्यकारित्वमविरुद्धम् ॥ त्वगा-
त्मनोरिति । सम्बन्धस्य स्वगवयविनिष्ठत्वादवयविनश्चैकत्वादात्मसंयोगस्य कृत्स्नत्वइतिष्ठतेत्यर्थः ॥ २३ ॥
सिद्धे हीति ॥ न तु सिद्धमित्यतुल्यतेत्यर्थः । विशेष एव वैशेष्यम् । चन्दनविन्दोरित्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्
स्वगव्याप्या व्यापिकार्यकारित्वकल्पना युक्ता । जीवस्य त्वणुत्वं सदेहादप्यापिकार्यदृष्ट्या व्यापिकल्पन-
मेव युक्तम् । व्यापिकार्यश्रयो व्यापीत्युत्सर्गादिति सूत्रशंकाभगार्थः । आत्मा, अल्पः, व्यापिकार्य-
कारित्वाच्चन्दनविन्दुवदित्यनुमानमयुक्तम् । त्वगदौ व्यभिचारादित्याह—न चात्रानुमानमिति ॥ पूर्वोक्त-
श्रुतिभिर्निर्दिष्टस्याणुत्वनिश्चयाद्दृष्टव्यश्रुतिमिरेकदेशस्थत्वनिश्चयाच्च न दृष्टान्तवैषम्यमिति परित्यक्तमागम्यमाह—
अत्रोच्यत इति ॥ २४ ॥ आत्मवत्तद्वर्तमानस्याप्यणुत्वं स्वतः । कादाचित्कं तु देहपरिमाणत्वमि-
मामती ।

त्वक्च सकलशरीरव्यापिनीति स्वगव्याप्यात्मसंबन्धः सकलदेशोपलब्धी समर्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥
अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि । चन्दनविन्दोः प्रत्यक्षतोऽस्तीपस्त्व बुद्ध्या युक्ता
कल्पना भवति, यस्य तु संदिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीण च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकमगहाय
नेयं कल्पनावकाशं दमत् इति शङ्कार्थः । न च हरिचन्दनविन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वानुमानं जीवस्य, प्रति-
दृष्टान्तसंभवेनानैकान्तिकत्वादित्याह—न चात्रानुमानमिति । शङ्कामिमामपाकरोति—अत्रोच्यत इति ।

आनन्दविरिद्य-न्यायनिर्णयः ।

स्याऽऽत्मनः संबन्धः समस्तो त्वचं कथं व्याप्नुयात्तत्राऽह—त्वगात्मनोरिति । संबन्धस्य स्वगवयवि-
निष्ठत्वादवयविनश्चैकत्वात्तद्व्याप्तिरित्यर्थः—तथाऽपि कथं त्वक्चः सर्वाङ्गीणेत्यसंगतिस्तत्राऽह—त्वक्चेति ।
धर्मापत्तेरन्यथाऽप्युपपत्ति दृष्टान्तेनोक्तमुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ २३ ॥ वैषम्यं शक्तिन्या प्रत्याह—अवस्थि-
तीति । तत्र शङ्कां विवृणोति—अत्रेति । जीवस्याणोरपि देहव्यापिकार्यं स्यादिति दृष्टान्तेनोक्ते
सतीति यावत् । अनुल्यत्वमेव व्यतिरेकेण साधयति—सिद्धे हीति । न चाऽऽत्मनो देहकदेशस्थत्वं
प्रत्यक्षमित्युक्तदृष्टान्तासिद्धिरिति शेषः । दृष्टान्ते विशेषं दर्शयति—प्रत्यक्षं त्विति । अवस्थितिविशेषमेव
विशदयति—एकेति । कार्यमपि तादृ तथैव स्यादित्याशङ्क्योक्तम्—सकलेति । आत्मन्यपि तुल्यमे-
तदित्याशङ्क्याऽह—आत्मन इति । प्रत्यक्षतोऽस्तीयसच्चन्दनविन्दोस्त्वगव्याप्या व्यापि कार्यं युक्तम् ।
यस्य तु संदिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीण कार्यं तस्य व्यापित्वमौत्सर्गिकं तु हित्वा नेयं कल्पना युक्त्यर्थः ।
आत्मनो देहकदेशस्थत्वमप्रत्यक्षमपि चन्दनविन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वहेतुनाऽनुमेयमिति शक्यते—अनुमेयमिति ।
सिद्धिवासिद्धिगन्धेन सिद्धिं दूषयति—नेत्यादिना । परित्यक्तमागम्यमाह—अत्रोच्यते । प्रत्यक्षानु-

उत्क्रान्तिगत्याग-यधिकरणम्] स्तम्भभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८०९)

कस्मात् ॥ अभ्युपगमात्-अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्यैव देहकदे-
शवृत्तित्वम् ॥ अवस्थितिविशेष्यं 'कथमिति ॥ उच्यते ॥ हृदि हि एष
आत्मा पश्यते घेदान्तेषु-“हृदि ह्येष आत्मा” [प्रश्न० ३ । ७] “स वा
एष आत्मा हृदि” [छां० ८ । ३ । ३] ‘कनम आत्मेति । योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु ह्यद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः” [बृ० ४ । ३ । ७] इत्याद्युपदे-
शेभ्यः ॥ तस्माद् दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोरवेषम्याशुक्तमेवैतदविरोधश्चन्दन-
वदिति ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाऽणोरपि सती जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरु-
ध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभा-
अपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेपवरके कार्यं करोति, तद्वत् । स्यात्क-
दाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात्सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहे आहा-
दयितृत्वम् । न त्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति । यैरयं सकलं देहं विप्र-
सर्पेदित्याशङ्क्य “गुणाद्वा लोकवत्” इत्युक्तम् ॥ २५ ॥ कथं पुनर्गुणा
गुणिव्यतिरेकेणाऽन्यत्र वर्तते, न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यति-
रेकेणाऽन्यत्र वर्तमानो दृश्यते ॥ प्रदीपप्रभावद्रवेदिति चेत् ॥ न ॥ तस्या

स्तम्भभा ।

मि युक्त्वा स्यत एव व्यापि वमिति मतान्तरमाह-गुणाद्वेति ॥ वासन्देन चन्दनदृष्टान्तावस्थितोऽयं सूक्ष्मतः ।
तमाह-स्यादिति ॥ २५ ॥ उत्तरसूत्रज्यान्त्यं शङ्कते-कथमिति ॥ शान्, न गुणिव्यतिरेकदेश-

भामती ।

यद्यपि पूर्वोक्तामि-धृतिमिरणुय मिहमात्मनस्तथापि वीषाद्युपन्तरमुक्तमाह ॥ २४ ॥ गुणाद्वा
लोकवत् । यै तु सावयवसामन्दविन्दोऽणुनवाणं देहव्याप्तिरप्यनेन न सामानोऽनवयवस्याणुन-
चारः समरी, तस्माद्वैषम्यमिति मन्वन्ते तान् प्रतीदमुच्यते-गुणाद्वा लोकवत् । गद्विमन्ते-
चैतन्य इति । यद्यप्यगुणीयत्वादि तद्वृणधैव्य सकलदेहव्यापि । यथा प्रदीपस्यावयवसि तद्वृणः
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मानयोरभावादात्मनो देहकदेशम्यत्र निरस्यमिति शङ्कते-कथमिति । भुविमात्रेण गुणवयवेन समा-
धत्ते-दृष्टीति । “यो वेद निहित गुहायाम्” इत्यागुरेशमप्रशार्यमादिपद्य । मित्रे गुण्ये परि-
माह-तस्मादिति ॥ २४ ॥ अणोरात्मनश्चेतनं स्वमात्रोऽगुणवत्तमाग देहगुणोऽनवयवस्याणुनवा-
मि युक्त्वा पश्चात्तरमाह-गुणाद्वेति । प्रतिशं व्याचष्टे-चैतन्येति । जीवस्याणुने तद्वृणस्य चे-
तन्येन देहव्यापिमात्राऽऽह-ययेति । सूत्रस्यावयवेषुमा पश्चात्तरमाह-स्यादिति ।
जीवस्यापि स्वपदमात्रा सर्वदेहवयवमणमात्रस्य तद्वृणानामनेन न नवयोमात्रो-वेदति प्रत्येक चेन ये
गुणवयवेषुमात्रेणोऽगुणवत्तमाग देहव्यापिमात्राऽऽह-ययेति । सूत्रस्यावयवेषुमा पश्चात्तरमाह-स्यादिति ।
नवान जीवस्य स्वपदमैवेति शिप्रमर्गमिति मयाऽऽह-न त्विति ॥ २५ ॥ सूत्रानन्तरावयवेषुमा-
त्रवति-कथमिति । चैतन्य गुणस्य गुणितोऽन्यत्रेण्यत्र दृष्टान्तमाह-न इति । यथा दीपस्य गुणोऽपि
प्रभा तद्वृणवैभवादेननसकोऽयं व्याप्नोति तया चैतन्यमात्रमगुणोऽपि समोऽन्यत्र सर्व देह व्याप्नुयादगो
व्यभिचागजागुणे । शरी-प्रदीपेति । प्रमाया गुण सामानादेमिमाह-नेति । इदमेति ततोऽन्यथे

अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात्-निविडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः, प्रविरला-
वयवं तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेत्यत उत्तरं पठति-

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्याऽपि सतो गन्धस्य गन्धवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति ।
अप्रातेष्वपि कुसुमादिषु गन्धवत्सु गन्धोपलब्धेः । एवमणोरपि सतो
जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानेकान्तिकम्, एतद्,
गुणत्वादूपादिवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति ॥ गुणस्येव सतो गन्धस्याऽऽश्र-
यविश्लेषदर्शनात् ॥ गन्धस्याऽपि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेत् ॥ न ॥
यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषः, तस्य क्षयप्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वा-
वस्थातो गम्यते । अन्यथा तत्पूर्वावस्थेयुरुत्वादिभिर्हीयेत । स्यादेतत्
गन्धाश्रयाणां विश्लिष्टानामवयवानामल्पत्वात्सन्नपि विश्लेषो नोपलभ्यते ।
सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता गन्धमुद्भिमुत्पादयन्ति ॥

रत्नप्रभा ।

व्यापि, गुणत्वादुपपत् । न च प्रमायां व्यभिचारः । तस्या अपि द्रव्यत्वादिनि प्राप्ते गन्धे व्यभिचारः-
माह-अत उत्तरमिति ॥ गुणस्य द्रव्यव्यतिरेकः आश्रयविश्लेषः । ननु विश्लिष्टावयवानामल्पत्वाद्
द्रव्यक्षयो न भवतीत्यत आह-अक्षीयमाणमपीति ॥ अप्रतिव्यकरणं । पूर्वावस्थादिभिरन-अक्षीयमाण-
मेव तद् द्रव्यमनुमीयत इत्यर्थः । भिन्नम्, अविशिष्टावयव, पूर्वोक्तस्थातो गुरुत्वाद्यपचयहीनत्वात् समत-
पदिति मान । शङ्कते-स्यादेतदिति ॥ विश्लिष्टानामल्पत्वादिन्युपलक्षणम् । अत्रयान्तराणां प्रवेशादि-
त्यपि द्रष्टव्यम् । अत्रयानां विशेषः, प्रवेशश्च-मन्त्रपि न ज्ञायते । तथा च गुरुत्वाद्यपचयो न भवतीति
हेतोर्व्यथासिद्धिरिति शङ्कार्थः । आगच्छतोऽत्रयानां परमाणुसंरक्षणो वा ? नाशः, तद्वत्स्वरूपद्वन्द्व-
भावेति ।

अथा सतउत्पत्तेरव्यभिचारिणीति ॥ २६ ॥ एतदपि शङ्कराद्वारेण दूषयितुं दृष्टान्तान्तरमाह-व्यतिरेको
गन्धवत् । अक्षीयमाणमपि तदिति । अयम्यातिमृक्षमवयवानुपपन्नमानवयमिति शङ्कते-
स्यादेतदिति । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं, द्रव्यान्तरपरमाणुनामनुप्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यम् । विश्लेषा-
नानन्दगिरिय-न्यायानिर्णयः ।

क्षयप्रसङ्गमेतद्वन्त्राऽऽह-निविडेति । गुणस्य गन्धे व्यभिचारमाह-अत इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे-
यवेति । तत्र हेतुमाह-अप्रातेष्विति । सत्तावयव व्याकुर्वन्वार्थान्तिकमाह-एवमिति । परानुमाने
फात्र दोषमाह-अतश्चेति । अत शङ्कोक्त हेतु स्पष्टयति-गुणस्मेति । उक्तहेतुमिदं दुरव्यभिचारं
वारयति-गन्धस्येति । निमित्तमनुमेयं हि वाऽप्यत्रमिति निरुन्व्याऽऽह प्रत्याह-नेति । विश्लिष्टावय-
वानामन्यत्रापचयो न भातीत्याशङ्क्याऽऽह-अक्षीयमाणमिति । तथान्वेनानुभूयमानमिति यावत् ।
भिन्नमविवृत्तावयव पूर्वोक्तस्थातो गुरुत्वाद्यपचयहीनत्वात्समतरादित्यर्थः । हेतोर्व्यथासिद्धिरिति शङ्कते-
स्यादेतदिति । विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं द्रव्यान्तराणानामनुप्रविष्टत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । निष्पदानुप्र-
वेशात्मा सन्नपि विशेषो गुरुत्वाद्यपचयस्य सौक्ष्म्यान्वोपपत्त्यन इत्यर्थः । नास्तिकापुत्रं प्रति
गतानां गन्धद्रव्यपरमाणुनामल्पत्वेनाप्रादागतिसुक्तेत्याशङ्क्यायोग्यं तदग्रहणमिच्छाह-सूक्ष्मा हीति । पर-
माणुसन्देहं परकीया वा परमाणुसंरक्षणो वा शृणोन्नाद्यं तद्वत्स्वरूपद्रव्यस्यापि नोपलब्धिः व्यादि-

उत्क्रान्तिगत्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८११)

नासिकापुटमनुमाविशन्त इति चेत् ॥ न ॥ अतीन्द्रियत्वात् परमाणूनां, स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकंसरादिषु । न च लोके प्रतीतिगन्धवद्द्रव्यमाघ्रातमिति । गन्ध एवाऽऽघ्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति । रुपादिध्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेत् ॥ न ॥ प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः ॥ तस्माद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुमन्तव्यं निरूपकेनान्यथा । न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रुपादयोऽपि गुणा जिह्वयोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव “आलोमभ्य-
आनखाग्नेभ्यः” [छां० ८।८।१] इति चेत्तन्मेन गुणेन समस्तशरीरव्या-
पित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

“प्रज्ञया शरीरं समारुह्य” [कौषी० ३।६] इति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृ-
करणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्म्य शरीरव्यापिताऽवगम्यते ।
“तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” [बृ० २।१।१७]

रत्नप्रभा ।

स्याप्यनुपपन्नप्रसङ्गादिति परिहरति-नेति ॥ द्वितीयं प्रमाह-स्फुटेति ॥ असंख्यगन्धेत् स्फुटो न
स्यादित्यर्थः । अतो गन्धस्य पुष्पादिभ्यस्त्वेव गुणव्यतिरेको वाच्य इति भावः । गन्धः, न गुणविशिष्टः,
गुणाद्, रूपरदिति शङ्कते-रूपेति ॥ विधिपक्षे प्रत्यक्षत्वादप्यत्र इत्याह-नेति ॥ २६ ॥ भाम-
त्येन्यगुणेनैव देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह सूत्रकारः-तथा च दर्शयतीति-तदव्याचष्टे-हृदयेति ॥ २७ ॥
तत्रैव व्यापन्तरार्थं सूत्रम्-पृथगिति ॥ विज्ञानम् इन्द्रियाणां ज्ञानदात्मि-विज्ञानेन चैतन्यगुणेनाऽऽदाय
शेत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ एष चैतन्यगुणव्यापिगोचरमभिप्रायं ततोऽवागु-रभिषु वधुतीनां विगोचराप्रामाण्यमा-
साधयति जीवस्य विमृशमीश्वरस्येव विमोक्ष इत्येकदेशिपक्षो दर्शितः । तद्वत्पु-मिदन्तमूत्रव्याचष्टे-
भामती ।

मुपदेशत्वां च सन्नवि विधेयः गन्धमात्रोपपत्त्ये इति । निवर्तयति-न । कुत । अतीन्द्रिय-
त्वादिति । परमाणूनां परमाणुमणुपरिमाणत्वादिष्वन्धोऽपि नोपपत्त्येन । उपपत्त्यमानो वा गन्ध
उपपत्त्येन न स्यात् इत्यर्थः । शेषमतिरिक्तार्थम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ पृथगुपदेशात् । निगदस्याप्या-
भामती ।

आनन्दगिरिभ-न्यायनिर्णयः ।

एवाह-नेति । द्वितीयं प्रमाह-स्फुटेति । असंख्यगन्धेऽपि नागकंसरादिष्वपि स्फुटगन्धगन्धमीमांसी न
भवेत्तामिसापुटं प्रतिष्ठानां गन्धवत्तां असंख्यगन्धत्वादित्यर्थः । गन्धस्याऽऽश्रयेण स-मसिद्धमेवेति प्रति-
स्तिम्ब प्रत्यक्षपक्षं प्रमाह-न चेति । यथ तर्हि गैरितरौ धीमन्प्राऽऽ-गन्ध इति । गन्धो नाऽऽश्र-
यादप्यत्र यति गुणत्वाद्वादिशब्दपुनरावृत्तेरव्यभिचारस्य निमित्तं शङ्कते-रूपेति । आश्रयेण सर्व
गतिरिति तद्व्यापमाये गन्धव्यतिरेकं तत्राह य वा साप्यमाये पूर्वोक्तस्येव मन्त्र इति प्रमाह-नेति । प्र-
क्षयिगोचरादनुमानानुपपत्तेरिति तस्मादिति । तद्विगोचरेति तदुच्यतार्थप्रदर्शनेन यति-न इति
॥ २६ ॥ गन्धस्य गुणित्वं विनाऽपि पृथक्चैतन्यव्यापि ततोऽवागु-रभिषु देहव्याप्तिरित्येवमिति युक्तम् ।
इदानीं चैतन्यदेहेनाऽऽत्मनो देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह-तथा चेति । मूत्रव्याचष्टे-हृदयेति ॥ २७ ॥
चैतन्यगुणेनाऽऽत्मनो देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह-तथा चेति । मूत्रव्याचष्टे-प्रत्ययेति । विज्ञानेन मूत्र-
व्यापित्वं दर्शयति । एतन्महाविज्ञाय चैतन्येनाऽऽत्मनो देहव्याप्तिरित्यत्र वाक्यान्तरं माह-तथा च परा-

इति च कर्तुः शरीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेशः । एतमेवाभिप्रायमुपो-
द्वलयति ॥ तस्मादणुरात्मेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ २८ ॥

तद्वृणसारत्वाच्च तद्वचपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्त्यणुरात्मेति । उत्पत्त्यश्रवणात्-पर-
स्येव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्, तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव
इत्युक्तम् । परमेव चेद्ब्रह्म जीवः तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवी
भवितुमर्हति । परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमात्रात् । तस्माद्विभुर्जीवः ।
तथा च “स वा एष महानज आत्मा । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु”
[बृ० ४ । ४ । २२] इत्येवञ्जातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रोताः,
स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेद-
नोपपद्यते ॥ त्वक्सम्यग्धात्स्यादिति चेत् ॥ न ॥ त्वक्कण्टकतोदनेऽपि
सकलशरीरगतेव वेदना प्रसज्येत । त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां
त्वचि वर्तते । त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति । पादतल एव तु कण्टक-

रत्नममा ।

तुशब्द इत्यादिना ॥ तस्माद्ब्रह्माभिन्नत्वात् विभुः, जीवः, तद्वद्विद्यमानानुगृहीते श्रुतिस्मृती आह-
तया च स वा एष इति ॥ “नित्यः सर्गतः स्याणुः” [मय० गी० २ । १४] इत्याद्याः स्मार्तवादाः ॥
एतेन जीवस्य ब्रह्मभेदज्ञानेऽणुव्यापनरीः । तस्यां तद्विषयोऽन्याश्रय इति निरस्तम् । प्रवानमहश्चाक्यानु-
गुणश्रुतिस्मृतिभिरणुव्यापनविधयानन्तरमभेदज्ञानात् प्रवानवान्यपरिवे गुणभूताणुत्पत्तिनामौपाधिकानुगु-
णविषयकत्वाद् “गुणे तन्वायैकत्वात्” इति न्यायादिति भावः । किञ्च सर्वदेहव्यापिदीप्यानुमत्तान्ययानुप-
पत्त्याऽणुत्वध्वनयोऽन्यस्ताणुत्वविषयत्वेन कथमिदं दर्शयता नैयाः । लौकिकन्यायादपि तेषां दुर्बलत्वादिति
मत्वाह-न चाणोरिति ॥ शङ्कते-त्वमिति ॥ यद्यन्यात्मसम्बन्धस्य त्वन्यापया देहव्यापिनी वेदना
स्यात्, तर्ह्यतिप्रसङ्ग इति दूषयति-नेति ॥ प्रसङ्गस्येष्टञ्च निरुद्धि-पादतल एवेति ॥ तस्मादस्म-

मामती ।

तमस्य भाष्यम् ॥ २८ ॥ तद्वृणसारत्वाच्च तद्वचपदेशः प्राज्ञवत् । कण्टकतोदनेऽपीति । महद-
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मृदय पूर्वपक्षमुपमहरति-तस्मादिति ॥ २८ ॥ तदनुगृहेन मिहान्त मूरयति-एवमिति । तद्वत्तरा-
थमाह-तुशब्द इति । पक्षमनुभाष्य तद्व्यावर्तनं प्रतिजानीते-नैतदिति । तत्र हेत्वर्थमुक्तं स्मारयति-
उत्पत्तीति । कार्यकारणव्याप्त्यनुपपत्तौ सत्या मामानाधिकरण्यश्रुतेरिति तृतीयहेत्वर्थः । जीवब्रह्मणोभेदेऽपि
प्रवृत्ते किं जानमिवाशक्य जीवो महान्ब्रह्माभिन्नत्वात्तद्वदित्याह-परमिति । दृष्टान्तस्य साध्यवैक्य
‘सर्वं ज्ञानम्’ इत्यादिश्रुत्या निगच्छे-परस्येति । अनुमानकत्वाह-तस्मादिति । जीवस्य विमुखे तन्म-
दस्त्वनाद्विश्रुतिस्मृतिराक्यान्यपि मुख्यार्थानि मन्त्रीयनुमानानुपपत्त्यामागमाह-तथा चेति । ‘नित्यः सर्ग-
गतः स्याणुः’ इत्यादयः स्मार्तवादाः । तत्त्वमस्यादिप्रवानवाक्या-जीमस्य महत्त्वं तदणुव्यापेगुणभूतनास्यानां
श्रुतिरिगानां च तद्विरोधादीपात्रिकार्यत्वमिदमेति भावः । किञ्च, ‘अर्थवादवाक्यानां लौकिकादिपि न्याया-
दीर्षयम्’ इति न्यायेन सर्वदेहव्यापिरी योपडम्भान्ययानुपपत्तिनिमित्तमहत्त्वेनाणुगुणभूतानां बाधः स्यादि-
त्याह-न चेति । तन्मात्रमन्वत्स्य त्वन्यापित्वात्त्वचश्च सर्वदेहव्यापेत्तद्वद्वारा जीवव्याणोरपि व्यापि-
कार्यमित्युक्तं शङ्कते-त्वमिति । अतिप्रमत्तया प्रयाह-नेति । पादतलमात्रे कण्टकस्य सयुक्तत्वात्कुतोऽन्यत्र
वेदनेवाशक्याऽऽह-त्वमिति । तथाऽपि कथं देहमात्रे वेदनाऽस्तीत्याह-त्वक्चेति । अतिप्रसङ्गमुप-
संग्रुमिति शब्दः । अस्तु देहमात्रे वेदनाऽपि नित्यप्रसङ्गस्येष्टमाशक्याऽऽह-पादेति । यदुक्तं गुणादिति

१ गुण तन्वायैकत्वेति, गुणे तन्वायैकत्वेति न-पादन्तरम् ।

तुत्रा वेदनां प्रतिलभन्ते । न चाणोगुणव्याप्तिरुपपद्यते । गुणस्य गुणिदे-
शत्वात् । गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत । मदीपमभा-
याश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात्साश्रय एव
सम्भरितुमर्हति । अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता
द्वेपायनेन-“उपलभ्याऽप्यु चेदन्धं केचिद् द्युरनेपुणाः । पृथिव्यामेव तं
विद्यादपो वायुं च संश्रितम्” इति । यदि च चैतन्यं जीवस्य सम-

रत्नप्रभा ।

महतोः संयोगः, न महद्वापी, कण्टकसंयोगस्य देहव्याप्यदर्शनात् । तथा चात्र्यात्मयोगस्य रोगकदेशस्य
एवेति देहव्यापिवेदानुपपत्तिः । न च मिदान्ते त्वगात्ममन्त्रस्य व्यापिरात् कण्टकमन्त्रे देहव्या-
पिवेदनाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यावता विषयमन्त्रा इव सादृष्याप्यव्यभिचयस्तारद्वयापिवेदनाहेतु-
रिति नियमात् । न चैवं विषयव्यभिचय एव तदेतुस्त्वु । किमात्मव्याप्येति वाच्यम् । वेदना हि-
सुख, दुःख, तदनुभवश्च । न चैषा व्यापकानां कार्योपायनमुपादान सम्भरति । कार्योपादानाद्विभे-
द्यानुपपत्तेः । न चैषा व्यापकत्वमसिद्धम् । गूर्वतत्त्व गद्गानिममस्य सर्वाङ्गव्यापिद्रव्यमुत्पानुपपत्त्य
दुरपहतत्वात् । यदुक्तं गुणस्यापि गुणिभिरेव गन्धरिति । तन्नेत्याह-न चाणोगिति॥ गन्धः, नाश्रवा-
दिभिर्द्रव्यैः, गुणसादृश्यव्याप्यगममाह-तथा चोक्तमिति॥ न च प्रयत्नवाचः । गन्धस्य प्रयत्नोऽपि निरा-
श्रयतस्याप्रयत्नत्वान्महतां श्रवणेणानामनुद्गतस्पर्शानामुद्गतगन्धानामागमनात् स्फुटोपपत्त्यसम्भनः ।
अवयवान्तप्रवेशान सहसा मृदद्रव्यश्च इति भावः । पूर्वं चैतन्यस्य गुणत्वमुपेत्य तद्व्याप्या गुणात्माशुख
निस्तम् । सम्प्रति तस्य गुणत्वमसिद्धमित्याह-यदि च चैतन्यमिति ॥ उत्तरं भिन्न प्रसाध्याशुनाशुर्गे-
भामती ।

हयोः संयोगोऽयमप्यस्ति न महत्त्व, न जातु घटकरकादिसंयोगा नमसो नमो न्यस्तुनेऽपि तस्या-
नेन घटकरकादीन्, इतरथा यत्र नमस्तत्र सर्वत्र घटकरकानुपपत्त्य इति, तेऽपि नमःपरिमाणा प्रम-
थेरिति । न चागोर्जीवस्य सकृदशरीरमता वेदनोपपत्तेः । यद्यप्यन्य कर्णमणु तथापि तस्य तत्रा
सदृशतास्तत्र च समस्तशरीरव्यापित्वादिकदेशेऽप्यतिष्ठता त्वगतिष्ठितेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति
सर्वाङ्गीणं शेषमनुभवितुं तन्निष्ठपेग गद्गाम् । अशुस्तु जीवो यदाहिरासिनेन शरीरप्रदेशे तद-
नुभवेन सर्वाङ्गीणं, तस्यासर्वाङ्गीणत्वात् । कण्टकतोऽनस्य तु प्रादेशिकत्वा न सर्वाङ्गीणोपपत्त्य-
रिति धेयम् । गुणत्वमेव हीति । इदमेव हि गुणानां गुणः यद् द्रव्यदेशः । अत्र एव हि
हेतुते निरुक्तायस्याप्यद्रव्यगतैस्तिसान्दे नीतस्पर्शेऽनुभूयमानेऽनुद्गत रूप नोपपत्तेः यथा, तथा
गुणमदादीनां गन्धवद्विप्रकीर्णमावययानामनिसान्दे गन्धेऽनुभूयमाने रूपस्पर्शानां नानुभूयेन ताकाय
हेतोः, अनुद्गतासंयोगस्य चोद्भव्यदिति । न च द्रव्यस्य प्रत्ययप्रसङ्गः, द्रव्यान्तरावयवपूर्णात् ।
अत्र एव काउपरिभाषासादृश्य एवगन्धनोपपत्तेः । ध्वनि च चैतन्य नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः,
किंतु स्वभावः । न च स्वभावस्य व्यापि ते भावस्याव्यापि, तद्व्यप्युत्तेः आह-यदि च चैतन्यमिति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽ-न चेति । हेतुव्यतिरेकेण स्फोरपनि-गुणत्वमिति । लोहवद्विषुक्त प्रयाह-मदीपेति ।
यत् स्फुरितेको गन्धरिति तत्राऽऽ-गन्धोपीति । निराश्रयस्वर सचरण तस्योक्तनिराश्रयताऽऽ-
अन्ययेति । गन्धस्याऽऽश्रयनियमं मुक्तिमुक्त्वा वृद्धमनतिमाह-तथा चेति । न चाप्यश्रित्यो गुण-
मयी तेनाऽऽश्रयत्वं त्वगात्ममन्त्रा च श्रवणेणानामनुद्गतस्पर्शानामागमनिरिति स्फुटोपपत्त्यसम्भनः ।
द्रव्ये चापिशरीरेऽप्यव्यभिचययोगादिति भावः । चैतन्यस्य गुणत्वमुपेत्य गुणस्य गुणिनं त्रिनाऽप्यवयवगतैः
सर्वाङ्गव्यापिर्वाप्योपायानाशुजीव इत्युक्तम् । इदानीं न गुणत्वमपि तस्ये वाह-यदीति । चैतन्यव्यापी
जीवाशुवासिद्धिं भुक्तो देवविरण्यमिह-चैतन्यमिति । औप्यप्रसाधयोगेण चाधेयस्य स्वस्य-

स्तशरीरं व्याप्तुयान्नाणुर्जीवः स्यात् । चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपमग्नेरि-
वौष्ण्यप्रकाशो । नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत इति । शरीरपरिमा-
णत्वं च प्रत्याख्यातम् । पारिशेष्याद्विभुर्जीवः ॥ कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यप-
देश इत्यत आह—“तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः” इति । तस्या बुद्धे-
र्गुणाः—तद्गुणाः—इच्छा, द्वेषः, सुखं, दुःखमित्येवमादयः—तद्गुणाः—
सारः प्रधानं यस्याऽऽत्मनः संसारित्वे सम्भवति, स तद्गुणसारः,
तस्य भावः—तद्गुणसारत्वम् । न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्याऽऽत्मनः
संसारित्वमस्ति बुद्धिप्राधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिल-
क्षणं संसारित्वम् । अकर्तृभोक्तृत्वासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्म-
नस्तस्मात्तद्गुणसारत्वाद् बुद्धिपरिमाणेनाऽस्य परिमाणव्यपदेशः ।
तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो, न स्वतः । तथा च “बाला-
प्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय
कल्पते” [श्वे० ५ । १९] इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह ।

रत्नप्रभा ।

तिप्रदर्शनार्थं सूत्र व्याचष्टे—कथमित्यादिना ॥ “अन्तरा विज्ञानमनसो” [व्या० सू० २ । १ । १७] “हृदि हि”
[व्या० सू० २ । १ । २९] इति च प्रकृता बुद्धिर्द्वौष्ण्यत्वात् तच्छब्देन परामृश्यते बुद्धिगुणानामात्मन्यप्यासादणु-
त्वायुक्तिः, न स्वतः । आनन्त्यश्रुतिविरोधादित्याह—तथा चेति ॥ अकार्यकारणद्वयसमन्नाधिष्ठानत्वात् “तत्तन्मोक्षे”
[छां० ६ । ८ । १२] इति वाक्यस्य सोऽयमिति वाक्यवदखण्डनमेदार्थत्वादानन्त्यं सत्यमणुत्वमप्यस्तमित्यर्थः ।

भामती ।

तदेव श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धे अनन्त्यमिति परमात्मत्वे, तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे च या
नामानुषङ्गश्रुत्यपत्त्यास्तदनुगोचेन बुद्धिगुणसारतया व्याख्येया इत्याह—तद्गुणसारत्वादिति । तद्व्याचष्टे—
तस्या बुद्धेरिति । आत्मना स्वसन्निक्रिया बुद्धेरपस्यापितयाचदा परामर्शः । न हि शुद्धबुद्धमुक्तस्य-
भावस्यात्मनस्तत्त्वं संसारिमिरुभूयते । अपि तु योऽय मित्याज्ञानद्वेपाद्यनुपपत्तः स एव प्रत्यात्ममनुभवगो-
चरः । न च ब्रह्मत्वभाष्यस्य जीवाग्नः कूटस्थनित्यमप्यस्वत इच्छाद्वैपानुपपन्नमप्य इति बुद्धिगुणानां
तेषां तदमेदाध्यासेन तद्वर्त्मत्वाध्यासः, उदशरावाच्यस्तस्येन चन्द्रमतो विष्वस्य तोपकूपे कम्पनत्वाध्याम
इत्युपपादितमव्यासभाष्ये । तथा च बुद्ध्याशुवाविकृतमस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुतया सोऽय-
मानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ध्वेनोदाहरणतत्वाद्यत्र रूपादिवद्गुणगुणित्वाभावान्मैत्रमिन्याह—नात्रेति । औष्ण्यप्रस्ताशयमिदं सतम्यर्थः ।
औष्ण्याचयित्किमास्मिन्वरूपाभाव इति कर्तुमिति शब्दः । जीवस्याणुत्व न चेदस्तु गम्यमपरिमाणत्वं नेत्याह—
शरीरेति । परिमाणद्वयायोगं परिक्षिप्तमाह—परिशेषेपादिति । निमित्ते जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशासिद्धिरित्यु-
क्तमनुसारयति—कथमिति । तदुत्तरत्वेन सूत्रावयव पातयति—अत इति । अम्युपगमादृदि हीति इद-
यस्य प्रकृतत्वात्तन्निष्ठा बुद्धेरेवात्र तच्छब्देत्यक्षरार्थमाह—तस्या इति । पदार्थमुक्त्वा समासमाह—
तद्गुणा इति । पारमार्थिकमात्मनः संसारित्वे किं बुद्धिगुणैरित्याशङ्कयाऽऽह—न हीति । असह्यत्वेनापरि-
णामित्वं सूचयति—केवलस्येति । बुद्धिर्माणापामगतवासिद्धिः सांख्यनृदात्मनः संसारित्वायोगमा-
शङ्कयाऽऽह—बुद्धीति । आत्मनो बुद्धितद्वर्माध्यासद्वारा संसारित्वेऽपि प्रकृतेऽणुत्वादिवदे किं जातमित्या-
शङ्कयाऽऽह—तस्मादिति । किंच, जीवस्याणुत्वनादीनि यानि वाक्यानुक्तानि तावपि पौर्वापर्यालोच-
नायां महत्त्वमेव तस्य गमयन्तीति मन्योन्मानधूर्तिं प्रत्याह—तथा चेति । अणुत्वे च महत्त्वे च श्रुते किमि-

तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् । यद्यौपचारिकमणुष्यं जीवस्य भवेत्, पार-
मार्थिकं चानन्त्यम् । न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत । न चानन्त्यमौपचारि-
कमिति शक्यं विज्ञातुम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभाषस्य प्रतिपिपादयि-
षितत्वात् । तथेतरस्मिन्नप्युन्माने “बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो
ह्यवरोऽपि दृष्टः” [श्वे० ९ । ८] इति च बुद्धिगुणसम्बन्धेनैवाऽऽराग्रमा-
त्रतां शास्ति, न स्येनैवाऽऽत्मना । “एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः”
[मुण्ड० ३ । १ । ९] इत्यत्राऽपि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते । पर-
स्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवब्राह्मत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात् ।
जीवस्याऽपि च सस्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः । तस्मादुर्ज्ञानत्वाभिमाय-
मिदमणुष्यवचनमुपाध्यभिमायं दा, द्रष्टव्यम् । तथा-“प्रज्ञया शरीरं
समारुह्य” [को० ३ । ६] इत्येवभ्रातृयिकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्येवोपाधि-
भूतया जीवः शरीरं समारुह्येत्येवं योजयितव्यम् । व्यपदेशमात्रं चात्र

रत्नप्रभा ।

उक्तञ्चैतदङ्गुष्ठाधिकरणे-“प्रतिपाद्यिन्द्रमुदेत्यगतश्लेषगमविरञ्जितम्” इति यादमरावपमाराप्र-
वास्य चैयुन्मानद्वयमुक्तम् । तत्र आद्यं निरूप्य द्वितीयं निरूपयति-तथेतरस्मिन्नपीति ॥ बुद्धेर्गुणेन
तन्निमित्तेनात्मव्यप्यतो गुणो मयति । तेनात्मगुणेनाप्यस्तेनैवाऽऽराग्रपरिमाणोऽपि दृष्टः ।
स्वनस्त्वन्त एवेत्यर्थः । “न चक्षुरा गृह्यते नापि वाचा नाप्येदेत्येतास कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन
विशुद्धमस्तस्तस्तु त पश्यति निरुक्तं ध्यायमानः” इत्युक्ता “एषोऽणुरात्मा” [मुण्ड० ३ । १ ।
९] इत्युक्तः पर एव यदि जीवः, तथाप्यप्यन्ताणुत्मगुणार्थ इत्याह-जीवस्यापीति ॥ यदुक्तं
पृथगुपदेशानेतन्त्यगुणेनात्मनो देहव्याप्तिरिति, तत्राह-तथा प्रत्येति ॥ बुद्धिप्रत्येत्यर्थः । यदि
चेत्यत्र प्रज्ञा, तदा भेदोपचार इत्याह-व्यपदेशमात्रं चेति ॥ ननु चेतस्य गुण इति भेदो मुच्योऽस्तु ।

भामती ।

व्यपदेशमात्रमिति, नम इव करकोपहित करकारिमाणम् । सर्वो चोक्तान्यादीनामुपपत्तिरिति । निग-
भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इयमपि नेष्टमित्याशङ्क्यामतरा इयमपि वा तत्त्वमावेऽपि महत्त्वमायुष्यस्य वा वस्तुतेति निरूप्य प्रथम-
श्रीश्रुतेर्माह-तत्रेति । इयमपि तत्त्वमिति पक्षे श्लेषेन प्रत्याह-न इति । कस्यान्तरं निराह-न
चेति । तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वमसीत्येतान्नतन्त्यमात्रस्य शिर्षि मात्वादिशि मन्तानन्त्यविशेषादुच्यमन्तुम-
विश्रितमिति मायः । तस्मान्मात्रं प्रत्याह-तथेति । बुद्धेर्गुणानेन तद्गुणेनाऽऽत्मन्यप्यन्तेन तन्निमित्ते-
न्यागुणान्तराद्युच्यते तेनाऽऽत्मगुणेनाऽऽराग्रपरिमाणोऽपि दृष्टः । वस्तुस्तु नाप्यगुणागतो न
वापकर्तृत्वमिति । बुद्धेस्तावदेवाह-बुद्धीति । यत्तु मन्त्रादप्युच्यते तत्त्वमिति-एव इति । दुरा-
नन्तरादप्रकृत्याग्रेषां श्लेषेन प्राप्त्यादप्युच्यते यादवैव कालनिकं तदिष्टं वास्तवमनुकल्पेनाह-जीव-
स्येति । परमानन्दान्तराद्योऽपि दृष्टः । तदभिन्नवार्तिको हेतुः । परस्य प्रत्येति शिष्योक्तमिति-
प्रत्याह जीवस्य न चेदप्युच्यते तर्हि कथमनुत्वयुनिम्वराऽऽ-तस्मादिति । अनुगुणस्याप्यन्तमुत्तमे
प्रदोनाप्यनुकल्पितेनाऽऽराग्रमात्रेणाऽऽ-उपार्थीति । यत्तु पृथगुपदेशादिनि तत्राऽऽह-तथेति । यथा स्वराज्यो-
न्माने जीवस्य नाजुन्मानेदयास्तथा पृथगुपदेशोऽपि तस्याग्रे । चेतस्यस्य देहव्याप्तिमाहेत्यर्थः । समारम्भ
यागादिना नानाशान्तेति हेतुः । प्रज्ञाशब्दस्य चैत्यर्थं वा कुनो बुद्धिनिषयने यादव्याह-व्यपदेशेति ।

शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । न ह्यत्र गुणगुणिविभागो विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरैव तदायतनत्वात् । यथोत्क्रान्त्या-दीनामप्युपाध्यायत्ततां दर्शयति—“कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ स प्राणमसृजत” [प्रश्न० ६।३-४] इति । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञायते । न ह्यनपमृतस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् । एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीव-स्याणुत्वादिव्यपदेशः—“प्राज्ञवत्”—यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपाने-षुपाधिगुणसारत्वादर्णयस्त्वादिव्यपदेशः—“अणीयान्नीहेर्वा, यवाद्वा” [छां० ३।१४।३] “मनोमयः प्राणशरीरः” [छां० ३।१४।२] “सर्वगन्धः सर्वरसः” [छां० ३।१४।२] “सर्वकामः” [छां० ३।१४।२] “सत्यसंकल्पः” [छां० ३।१४।२] इत्येवंप्रकारः, तद्वत् ॥ २९ ॥ स्यादेतद्—यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत, ततो बुद्ध्यात्मनोभिन्नयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो बुद्ध्यावियोगे सति आत्मनो विभक्तस्याऽनालक्ष्यत्वादसत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येत-त्यत उत्तरं पठति—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया ॥ कस्मात् ॥ यावदात्मभावि-त्वाद्-बुद्धिसंयोगस्य यावदयमात्मा संसारी भवति, यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते, तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यति ।

रत्नप्रभा ।

न्याह—न ह्यत्रेति ॥ निर्गुणत्वश्रुतेरित्यर्थः । अन्यदपि पूर्वोक्तं बुद्ध्याद्युपाधिकमिन्वाह—हृदयेत्यादिना ॥ सौत्र दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति ॥ २९ ॥ असत्त्वमिति ॥ आपाततः । असंसारित्वम् ।

भामती ।

द्व्याख्यातमितरत् । प्रायगेऽसत्त्वमसंसारित्वं वा ततश्च कृतकिप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ २९ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । यावत्संसार्यात्ममात्रादित्यर्थः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

गुणगुणिष्वेन तस्य मुख्यत्वे किमिष्यौपचारिकत्वं तत्राऽऽह—न हीति । अत्रेति चैतन्या-त्मनोरक्तिः । उक्तं ‘यदि तु चैतन्यं जीवस्येत्यादी’ इति शेषः । यत्तु तथा च दर्शयतीति तत्राऽऽह—हृदयेति । यद्योत्क्रान्त्यादिश्रुतेर्जीवोऽणुरिति तत्राऽऽह—तथेति । इतीक्ष्वेति शेषः । यत्तु स्वात्मना चोत्तरयोरिति तत्राऽऽह—उत्क्रान्तीति । तत्र हेतुमाह—न हीति । दार्ष्टान्तिकमुपसहरति—एवमिति । दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—प्राज्ञवदिति । उक्तदृष्टान्तानुसारेण जीवस्यापि बुद्धिगुणसारत्वाद्गुणादिव्यपदेश इत्याह—तद्वदिति ॥ २९ ॥ गृहान्तरनिर्वाणं शङ्कामाह—स्यादेतदिति । कथमसत्त्वं स्वस्वयेन सत्त्या-दित्याशङ्क्याऽऽह—संसारित्वं वेति । गृहमवतारयति—अत इति । न दोष इति प्रतिज्ञात्वेन योज-यति—नेयमिति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । बुद्धियोगस्यानाशित्वे तत्त्वधीपेयर्थं वा तस्या-स्तवत्वेनाऽऽगन्तुकतया संसारस्याऽऽदिमत्त्वाददृष्टतागमादिप्रसङ्गो वा तद्रूपमपि नास्तीति हेतुं विवृणोति—पावदिति । तदेव स्पष्टयति—यावदस्येति । मसत्त्वमिदं ननु चकाराद्यपि जीवस्वरूपनिर्वाहत्वेन बुद्धि-

ध्यायतीव, चलत्यां बुद्धौ चलतीवेति ॥ अपि च मिथ्याज्ञानपुरःसरो-
ऽयमात्मनो बुद्ध्युपाधिसम्बन्धः । न च मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र
निवृत्तिरस्तीत्यतो यावद्ब्रह्मात्मतानवबोधः, तावदयं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धो
न शाम्यति । दर्शयति च—“वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः
परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय”
[श्वेता० ३ । ८] इति ॥ ३० ॥ ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसम्बन्ध
आत्मनोऽभ्युपगन्तुम् । “सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो
भवति” [छां० ६।८।१] इति वचनात् । कृत्स्नविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च ।
तत्कथं यावदात्मभावित्वं बुद्धिसम्बन्धस्येति ॥ अत्रोच्यते—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्यमानान्येव बालपादिष्वनुपलभ्य-
मानानि अविद्यमानवदभिमेयमाणानि यौवनादिष्वाविर्भवन्ति, नाऽवि-
द्यमानान्युत्पद्यन्ते । पण्डादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवमयमपि बुद्धि-
सम्बन्धः शक्त्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः प्रबोधप्रसव-

रतप्रमा ।

यानिति शेषः । श्रुतिप्रकाटद्वेयावससार्यात्मभावित्वमुक्तम् । सति मूढे कार्यस्य त्रियोगासम्भवाचेति
युक्तवाच्यार्हः—अपि च मिथ्येति ॥ सम्यग्ज्ञानादेव बुद्ध्यादिवन्धव्यस इत्यत्र श्रुतिमाह—दर्शय-
तीति ॥ मृत्युमत्वेतीत्यर्थः । आदित्यवर्णं स्वप्रकाशम् । तमसः परस्तात् अज्ञानास्पृष्टमि-
त्यर्थः ॥ ३० ॥ यावदात्मभावित्वस्यासिद्धिं शङ्कते—नन्विति ॥ सुषुप्तो बुद्धिसत्त्वे प्रवसत्यतिर्न स्यात्,
प्रलये तत्सत्त्वं प्रत्यव्याहतिरित्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मात्मना बुद्धेयावदात्मनापि वसन्तीत्याह—पुंस्त्वेति ॥
पुंस्त्वं रेतः । आदिपदेन श्वश्रादिग्रहः । अस्य बुद्धिसम्बन्धस्येत्यर्थः । स्यापि बीजात्मना सतो
भीमती ।

अपि च मिथ्याज्ञानेति । न केनच यावत्समार्यात्मभावित्वमागमत्, उपपत्तिरक्षय्यर्थः ।
आदित्यवर्णमिति । प्रकाशरूपमित्यर्थः । तमस इति । अनिचाया इत्यर्थः । तमेव
विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युमनियामयेतीति योजना ॥ ३० ॥ अनुशयग्रीज पूर्वपक्षी प्रकटयति—ननु
सुषुप्तप्रलययोरिति । सता परमात्मना । अनुशयग्रीजपरिहारः अत्रोच्यते—पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेति मात्रः । न तत्रैकमागमाद् बुद्धिसम्बन्धस्य यावत्समार्यात्मभावित्वं किन्तु युक्तेरर्थात्याह—अपि चेति ।
मिथ्याज्ञानस्य सत्येव ससारिणि कर्मणा निवृत्तिस्तन्निमित्तबुद्धिसम्बन्धस्यापि तसिद्धेर्न यावदात्मभावित्वया-
द्यव्याह—न चेति । सम्यग्ज्ञानादेव मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरित्यत्र मानमाह—दर्शयतीति । आदित्यवर्णं
प्रकाशरूपं तमसः परस्तादन्यासपर्यवसानमित्यर्थः ॥ ३० ॥ यावदात्मभावित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते—
नन्विति । तत्र बुद्धिसम्बन्धासम्भवे हेतुमाह—सतोति । किंच, कार्यत्वाद् बुद्धेरात्मनस्तदयोगस्य च तयात्वा-
त्तत्र नादात्रीव्यादसिद्धिर्द्वेष्याह—कृतस्तेति । परिहारत्वेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे—
ययेति । पुंस्व पुरुषस्य प्रजापतादनसामर्थ्यम् । आदिशब्देन स्त्रिया. स्त्रीत्व बीजम्याङ्करजनरूपमि-
त्यादि गृहीतम् । आम्नादिस्त्रियादिपदेनास्याविशेषा गृह्यन्ते । यौवनादिस्त्रियरापि ॥ एताऽऽदिश-
ब्दार्थः । कस्मादविद्यमानवदिष्टानामाभिर्भावोऽविद्यमानानामेव पुनरुत्पत्तिः किं न स्यात्तत्राऽऽह—नेति । ते-
न बुद्धिर्बीजादिप्रकार्यमादिपदस्यैतेन तुशब्दो व्याख्यातः । अन्य सन इति दार्ष्टान्तिक व्याचष्टे—एवमिति ।

उत्क्रान्तिगत्यागत्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८१९)

योराविर्भवति । एवं ह्येतदुच्यते । न ह्याकस्मिकी कस्यचिदुत्पत्तिः सम्भवति । अतिप्रसङ्गात् । दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसङ्गावकारितं "सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे इति ॥ २ ॥ तद् इह व्याघ्रो वा, सिंहो वा" [छां० ६ । १ । ३] इत्यादिना । तस्मात्सिद्धमेतद्यावदात्मभावी बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्ध इति ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर्गनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥ तच्चात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो, बुद्धिर्विज्ञानं, चित्तमिति चानेकधा तत्रतत्राभिलष्यते । कचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मनः इत्युच्यते ॥ निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैवभूतमन्तःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्यो-

रत्नप्रभा ।

बुद्ध्यादेः प्रसङ्गेऽभिन्नवृत्तिरिति श्रुतिमाह-दर्शयतीति ॥ न विदुरिति अविद्यात्मकबीजमङ्गाङ्गीति । ते व्याप्रादयः पुनरामवन्ती यमिव्यक्तिर्निर्देशः ॥ ३१ ॥ बुद्धिमङ्गावे मानमाह सूत्रकारः-नित्येति ॥ "मनसा होर पश्यति" [मृ० १ । ५ । २] "बुद्धिश्च न विचेष्टते" [कठ० ६ । १०] "विज्ञानमत्र तनुते" [तै० उ० २ । ५ । १] "चेतसा वेदितव्य" [सुण्डर० ३ । १ । ९] "चित्तं च चेतयिष्य च" [प्रश्न० ४ । ८] इति तत्रतत्र श्रुतिषु मनोभाविपदसाम्ये तावद् बुद्धिश्च प्रसिद्धः । कथमेतत्त्वानेकशोक्तिमत्राह-व्यचिद्येति ॥ गर्ववृत्तिकोऽङ्गाङ्गा विज्ञानम्, चित्तप्रमाणं वा चित्तम् इत्यत्र द्रष्टव्यम् । यद्यपि साक्षिप्रत्यक्षनिर्दिष्टमन्तःकरणं, ध्रुवमूढितं च तथापि प्रत्यक्षध्रुवोर्विरदमानं प्रति व्यासङ्गानुपपत्त्या तत्तावन्नि-त्येत्यादिना ॥ गूढं योजयति-अन्यथेति ॥ पक्षेऽप्यागो वयसिपयमन्तः सति नि य युगवत् पक्षोऽप्यस्य स्युः । मनोऽतिरिक्तमामप्या सत्यात् । यदि मन्यामपि मामप्यामुपपत्त्यमात्रं, तर्हि तदेव अनुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र वादापि यो भामती ।

ऽभिन्नवृत्तियोगात् । निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥ ३१ ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर्गनियमोवाऽन्यथा । स्वादेत् । अत्र वरगोऽपि सति तस्य नि यमनि गानाः कस्मान्ति योरप्यनुपपत्तिः

भा-दर्शयतीत्यन्वयः ।

अभिन्नवृत्तियोगादिति व्याख्येति-एवं हीति । तदेव व्यतिरेकं मनोवृत्ति-न हीति । कारणं विनाऽपि कार्यं व्याख्यातिसमम् । भावे जीवामना मनो बुद्धियोगस्य प्रसङ्गे-वृत्तिरित्यत्र मानमाह-दर्शयतीति । न विदुः यत्रियामन्तःबीजमन्तः । तद्वत्त्वं व्याप्रादुत्थानस्य कथयति-त इति । पूर्वोक्तः समर्थः । भावे एवे च बुद्धियोगस्य बीजामनाऽङ्ग्याने वृत्तिमाह-तस्मादिति ॥ ३१ ॥ बुद्धिमङ्गावे मानमाह-नित्येति । तद्व्याख्यातुं तत्करणगत्यान्यभेदानां-तद्येति । तत्रात्र 'मनसा होर पश्यति मनसा दृष्टोति', 'बुद्धेर्गुणेनाऽऽमगुणेन चेतः', 'बुद्धिश्च न विचेष्टते', 'विज्ञानेन विज्ञानमात्राय', 'विज्ञानं तनुते', 'चेतसा वेदितव्य' इत्यादिप्रदेशेतित्यर्थः । एकमेवात्र कारणं कथमेतत्प्रसङ्गे तस्याऽऽ-व्यचिद्येति । अभिन्नानुपपत्तौऽङ्गाङ्गा विज्ञानम् । विज्ञानप्रमाणं रितम् । अप्यप्योन्मूलनं करणव्यवस्थान्ति, न च ध्रुवः तस्मिन् तन्नामप्येति केचित्त्रिभुवनादात्त्याऽऽह-तद्येति । तत्र हेतुनेन गूढावयव व्याख्येति-अन्यथेति । नि योजयति-प्रसङ्गं प्रकटयति-

१ बुद्धिश्च न विचेष्टते इति वाक्येन ।

पलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात् । आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां सन्निधाने सति नित्यमेवोपलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलमावः । ततोऽपि नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत । न चैवं दृश्यते । अथ चान्यतरस्याऽऽत्मनः, इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । न चाऽऽत्मनः शक्तिप्रतिबन्धः सम्भवति । अविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियस्य । न हि तस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य ततोऽकस्माच्छक्तिः प्रतिबध्येत ॥ तस्माद्यस्याऽवधानाऽनवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भव तस्तन्मनः । तथा च श्रुतिः—“अन्यत्रमना अभूव. नादर्शमन्यत्रमना अभूव

रत्नप्रभा ।

पञ्चविधमनसः मन एष्यमिति भावः । ननु सत्यपि कारमिमयोगे दाहकादाचिक्रियदुपलब्धिरका-
दाचिक्रियमस्तु, किं मनस्येवाशक्त्याऽन्यतरनियमो धेयेतद्व्याचष्टे—अथ वेति ॥ सत्यां सामग्र्या नि यो-
पजिर्माङ्गीकार्या । अन्यतरस्य कारणस्य केनचिच्छक्तिप्रतिबन्धनियमो बागीकार्यः । यथा—मणिना-
ऽमिश्रितप्रतिबन्ध इति बाकारार्थः । अस्तु प्रतिबन्ध इत्यन आह—न चेति ॥ न चेन्द्रियस्यैवास्तु शक्ति-
प्रतिबन्ध इति बाध्यम् । प्रतिबन्धकामात्रान् । न च दृष्टसामग्र्या सत्याददृष्टे प्रतिबन्धकमिति युक्तम् ।
अतिप्रसङ्गात् । न च व्यासङ्गः प्रतिबन्धकमनोऽसत्त्वं । तस्यासम्भवात् । तथाहि रसादीनां सरोपल-
ब्धिप्राप्तौ रसमुपलब्धिरूपो व्यासङ्गो रूपाद्युपलब्धिव्यतिरिक्तो वाच्यः । च गुणस्यादृष्टपदव्याश्रयः ।
तत्रात्मनोऽसङ्गनिर्गुणदृष्टस्य गुणित्वायोगान्न एव गुणिर्नैष्टव्यमिति व्यासङ्गादुपपत्त्या मनःसिद्धिः ।
एतदभिप्रेत्योपसहरति—तस्मादिति ॥ अत्र चान्तरानुमुक्ता । न चानिच्छतोऽपि दुर्गन्ताद्युपलब्धमात्रं वृ-
त्तौपलब्धिनिर्वायमिति वाच्यम् । अनेकविधसन्निधौ कचिदेव तस्यानियामकत्वाङ्गीकारान् । येषां मन-
पुनरिच्छादीनामात्मनोऽर्थः, तेषां मन एव दुर्लभमिति मन्तव्यम् । इच्छादिर्वाभिप्रेत्याऽऽत्मना व्यासङ्गोप-
पत्तेः । सम्प्रति व्यासङ्गस्य मानमपि धृतिमाह—तथा चेति ॥ न केनच व्यासङ्गात्मनः सिद्धिः, किन्तु
भाष्येति ।

न प्रसज्येते । अथादृष्टशिककादाचिक्रियत्वात् सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यामन्तःकरणस्य नाय प्रसङ्गः । तान-
तपेयान्तं करणे आत्मनो वेन्द्रियाणां वा स्था, तन्निमित्तार्गदुनान्तःकरणेनेति चोदयति—अथ बान्यत-
त(स्यात्मन इति । अथवेति सिद्धान्तं निरूपयति । सिद्धान्ती तूते—न चात्मन इति । अत्रान्तं ख-
नुभूया दृष्ट्वा वा । न चैतं आत्मनो वर्मा, तस्याभिप्रेत्यात्मा । न चेन्द्रियाणाम्, एकैकेन्द्रियव्यतिरेकेऽन्य-
न्वादीनां दर्शनात् । न च ते आन्तरत्वेनानुभूयमाने ग्राहे सप्रसक्तः । तस्यादन्ति तदान्तरं किमपि । यस्य
चैतं तदन्तःकरणम् । तद्विमुक्तम्—यस्यावधानेति । अत्रैवार्थे श्रुतिं दर्शयति—तथा चेति ॥ १३॥ (१३॥)

आनन्दसिद्धेय-व्याख्यानार्थः ।

आत्मेति । कारणे सन्निकर्षमनयेने यन्निवामात्र नि योपलब्धिप्रसक्तिरिति शङ्कते—अथेति । तर्हि नित्यमेवा-
नुपलब्धिः स्यादपेक्षणीयान्तराभावादिन्याह—तत इति । प्रसङ्गस्येष्टयाशङ्कयाऽऽह—न चेति । आत्मेन्द्रि-
यार्थसांनिध्येऽपि कदाचिदेव ज्ञानोदयादन्तःकरणमन्ती युतम् । इदानीं तदनुपगमे दोषान्तरापत्तेरपि तद-
स्तीति धृतरन्यासनिमित्तो धेयेतद्योजयति—अथ वेति । अन्यतरस्य शक्तिप्रतिबन्धे का दानिस्तथाऽऽह—
न चेति । अत्रान्तमनुमिति स्तुतिं वा गच्छा, न च साऽऽत्मनो धर्मस्तस्याभिक्रियत्वात्वापीन्द्रियाणाम-
न्वादीनामनेकेन्द्रियमात्रेऽपि तदर्शनादन्तःकरणं ग्राहेन्द्रियवर्मागयोगात्तेन परिशेषाव्यावधानान्नमाने
तदन्तःकरणमन्त्याह—तस्मादिति । अनुभूया साध्या गुणस्यादृष्टपदव्याश्रयत्वात्तदानीं चोदयति—करणमन्तःकरण-
पक्षिणोऽन्तर्निनि भावः । न केनच्यन्तःकरणमनसिक्तं आनन्दमपि—तथा चेति । मनः स्वभा-

नाश्रोपमिति । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति” [वृ० १ । ५ । ३]
इति च । कामादयश्चास्य वृत्तय इति दर्शयति-“कामः संकल्पो विचि-
कित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्द्विर्धीर्मीरित्येतत्सर्वं मन एव” [वृ० १ ।
५ । ३] इति ॥ तस्मादुक्तमेतत्-“तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः” इति ॥ ३२ ॥
इत्युत्क्रान्तिगत्यागत्यधिकरणम् ॥ ३३ ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ (१४) ॥

तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवाऽपरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । “कर्त्ता” चायं
जीवः स्यात् ॥ कस्मात् ॥ “शास्त्रार्थवत्त्वात्” । एवं च “यजेत” “ब्रु-

रत्नप्रभा ।

कामादाश्रयत्वेनापीत्याह-कामादयश्चेति ॥ बुद्धेः प्रामाणिक्योक्तिरुक्तमाह-तस्मादिति ॥ ३२ ॥ (१३ ॥
एवमात्मन्यगुण्याप्यासोक्त्या स्वाभाविकं महत्त्वं स्यादिति । सम्प्रति ततो बहिष्ठ कर्तृत्वं साधयति-
कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ न नित्यचिद्रूपो महानात्मा कर्त्ता ; न वैयस्यस्यश्रुतीनां शिष्यादिश्रुतीनां च
विप्रतिपत्त्या संशये बुद्धिकर्तृत्वेनैव शिष्यादिशास्त्रोपपत्तेरुक्तोऽऽमेति सांख्यपक्षप्राप्तौ सिद्धान्तपक्षे च तद्गुण-
सारत्वोक्त्याऽऽत्मनि कर्तृत्वाप्यासस्याऽपि सिद्धत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्य सांख्यपक्षनिरासार्थमात्मनि कर्त्तृत्वा-
प्यासप्रत्ययान्न पुनरुक्तिरित्याह-तद्गुणेति ॥ अधिकारः प्रसङ्गः । वस्तुतोऽमगत्वमवियातः । कर्तृत्व-
मित्यस्यैवकर्तृत्वश्रुतीनामविरोधोक्तेः कर्तृत्वविचारात्मकाधिकरणत्रयस्य पादसंगतिः । श्रुतीनां नियो-
मायवी ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । ननु ‘तद्गुणसारत्वात्’ इत्यनेनैव जीवस्य कर्तृत्वं मौक्तव्यं च उच्यमे-
वेति तद्बुद्धसादनमनर्थकमित्यत आह-तद्गुणसारत्वाधिकारेणेति । तस्यैवैव प्रसङ्गो ये पश्यन्त्यात्मा
मोक्षेन न कर्तेति तन्निराकरणार्थः । ‘शास्त्रफलं प्रयोक्तृरिति तद्गुणसारत्वात्’ इत्याह स्म भगवान् जैमिनिः ।
प्रयोक्तृत्वमुदाहरि । कर्तेति यावत् । शास्त्रकृत् स्वर्गादि । पुनः प्रयोक्तृत्वसाधनत्वात्क्षणत्वात् शास्त्रस्य
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

राजातिमदिशेयगुणाधिकरणं प्रत्यश्रद्धानं करणत्वाच्चतुर्भुजदित्यभिप्रेत्याह-कामादयश्चेति । बुद्धिः शृ-
णस्य मानयुक्तिसिद्धये कश्चित्तमाह-तस्मादिति ॥ ३२ ॥ (१३ ॥) सामासिकमश्रुतेः परानुष यन्तुतो
महत्त्वं वैयस्यदीपद्विष्टं प्रतिष्ठापितम् । इदानीं ततोऽपि बहिष्ठ कर्तृत्वं बुद्धिकर्तृत्वस्यापत्तेनेनाऽऽत्मनि
साधयति-कर्तेति । आत्मा किमकर्त्ता कर्त्तव्येति विप्रतिपत्तेः संशये ‘तद्गुणसारत्वात्’ इत्यनेनैव तत्कर्तृत्वादि-
भिर्देनै सदातिरित्याशङ्क्याऽऽह-तद् गुणेति । अधिकारः प्रसङ्गः । यद्यपि कर्तृत्वस्य न स्वयं पुमर्थता
नाभिः प्रतियोग्यस्यार्थापेक्षयोगिता यद्यपि चौराधिक कर्तृत्वमात्मनि प्रागेव सिद्धं तथाऽपि निरप्यशङ्क-
मसत्तत्तत्तत्तायाऽऽत्मनः संभवाति मायः । अत्र च शिष्यादिश्रुतीनाममगतादिश्रुतीनां चाऽऽमकर्तृ-
त्वाकर्तृत्वार्थानां कश्चोदशिवत्वेन नियो गिरेः विग्रहं नियमुक्तं ब्रह्मणि मन्वन्तराजानात्वादादिमगतयः ।
पूर्वपक्षे श्रुतीनामप्युक्तं विद्वेयेनाप्रामाण्यात्तत्र समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तामात्मिगेनेन स्वस्यया
प्रामाण्यात्तत्तिदित्ति मन्वन्तः निदान्तं प्रतिजानाने-कर्त्ता चेति । मत्वेन मनसि जागरादौ कर्तृत्वो-
पपन्नादमपि तापे तदनागदन्वयव्यतिरेकान्या कर्तृत्वस्य मनोनिष्ठवदष्टेभ्यस्तत्ताहेतुविषयत्वमने च
तत्त्वोन्नादिश्रुतिार्थानां तदनुवचननाया बहिष्ठवादहर्कतेन शिष्याऽऽत्मनः सा प्रारब्धा न कर्तृत्वमा मनो-
ऽस्तीत्याह-कस्मादिति । स्वर्गादिनि यो यागादिशिष्यव्यानुसरस्या कर्तृत्वमात्मनो दुरीरेकित्याह-शास्त्रेति ।
तदेव व्यासरोति-एवमिति । ऐश्वर्यमिरीये विप्रतिपत्त्यन्यतरत्वात् दूर्वत्रमियादास्य सत्त्वरात्वेन तस्या-

याद्” “दद्यात्” इत्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तद्धि कर्तुः सतः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति । न चाऽसति कर्त्तृत्वे तदुपपद्यते ॥ तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति—“एष हि द्रष्टा स्मृष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता वोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” [प्रश्न० ४ । ९] इति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति “स ईयतेऽसुतो यत्र कामम्” [बृ० ४ । ३।१०] इति “स्वे शरीरे यथा कामं परिवर्तते” [बृ० २ । १ । १८] इति च ॥ २ । ३ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

उल्लेखमा ।

निरोधातिरोधौ पूर्वात्तरपक्षयोः कृत् । यद्वाच्यं पूर्वपक्षे व-वामागच्छाच्चवैयर्थ्यं कल, सिद्धान्ते कर्तृत्वादिस्मन्मन्थसत्त्वाच्छास्त्रार्थतन्ते भेदः । ननु बुद्धिकर्तृत्वेन शास्त्रार्थतत्ताऽस्तु । किं जीवकर्तृत्वेन तत्राह—तद्धि कर्तुः सत इति ॥ मयेदं कर्त्तव्यमिति बोधसमर्थस्य चेतनस्यैव कर्तृत्वं वाच्यं न त्वचेतनायां बुद्धेः । किञ्च भोक्तृत्वात्तन् एव कर्तृत्वा वाच्यं । शास्त्रकं प्रयोक्तरीति न्यायादिति भावः ॥ ३३ ॥ विहारोपदेशात् । सन्ध्यं स्थानं—स्वप्न । अमृतं स आत्मा यथेष्टम् ईयते गच्छतीति विहारोपदेशा-दात्मा कर्ता प्राणानां मये ज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानसमर्थमिन्द्रियजातम् आदाय शेते इति प्राणात् गृहीत्वा परिवर्तते इति ॥ ३४ ॥ उपादानात् । उपादानकर्तृत्वमात्मनः । अकर्तृत्वे उपादानानुपपत्तेरिति भावती ।

विभे । कर्त्तृपक्षितोपायता हि विधिः । बुद्धिश्चेत्कर्त्री भोक्ता चात्मा ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तृत्वं तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न च तस्यापेक्षितोपाय इति किं केन सगतिमिति शास्त्रस्यानर्थक्यमविद्यमानाभि-धेयस्य तथा चाप्रयोजनकृतं स्यात् । यथा च तद्गुणसारतयाऽथाऽऽस्तु सदपि भोक्तृत्वं साध्यवहारिकमेव कर्तृत्वमपि साध्यवहारिकं न तु भाविकम् । अनिवादाद्विषयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमन्यासभाष्य इति सर्व-मन्दातम् ॥ ३५ ॥ विहारोपदेशात् । विहारः मचार क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्यं नाकर्तुं समर्पति । तस्मादपि कर्ता जीवः ॥ ३४ ॥ उपादानात् । तदेतथा प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञान-ज्ञान-वर्गिणीय-न्यायनिर्णयः ।

सानकाशत्वाद्विधिश्रुतेश्च निरपकाशं तन्मैवमित्याह—अन्ययेति । कर्त्री बुद्धिरित्युपगमाच्चद्विषयत्वेन विप्रि-शास्त्र सावकाशमित्याशयश्च विप्रे प्रतिपत्तये कर्तृत्वे याह—तद्वतीति । ममेदं कर्त्तव्यमिति धीसमर्थस्य चेतनस्य विधिसम्बन्धमाह विप्रिशान्नमित्यर्थः । तथाऽपि कथं तस्य कर्त्तृत्वधीरित्याशयः ॥ ३५ ॥ न चेति । तस्य विप्रैर्यार्थकर्तृतां विनाऽनुपपन्नं विप्रिशास्त्रं चेतनस्य तदर्थानुपपत्त्या गमयति । बुद्धेरेव कर्तृत्वं यस्य भोक्तृपक्षितोपायो विविधं तस्य कर्तृत्वं यस्य कर्तृत्वं न तस्यापेक्षितोपाय इत्यसमतिरिति भावः । “अन-न्दन्” इत्यादिभुतिविरोधे श्रुतार्थापत्तिर्दृष्टेऽन्याशयश्च श्रुतिमाह—तथेति ॥ ३३ ॥ विहारो विहरणं सचा-रस्तदुपदेशानुपपत्त्याऽपि जीवस्य कर्त्तृत्वेत्याह—विहारेति । मृतस्य हेत्वन्तरपरत्वात्—इतश्चेति । जीव-प्रक्रियायामिति बुद्धिप्रसङ्गाश्रयामेवार्थमुक्तम् । मये स्थाने स्वमात्मन्यायामिति यावत् । ईयते गच्छति ॥ ३४ ॥ अर्तुत्वादानानुपपत्त्याऽपि कर्तृत्वमित्याह—उपादानादिति । तद्व्याकरोति—

तु सम्पादयन्नुपलभ्यते । न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमे-
नोपपद्यत इत्यत उत्तरं पठति-

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथाऽयमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभते, एव-
मनियमेनैवेष्टमनिष्टं च सम्पादयिष्यति ॥ उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यम् ।
उपलब्धिहेतुपादानोपलम्भादिति चेत् ॥ न ॥ विषयप्रकल्पनामात्रप्रयो-
जनत्वादुपलब्धिहेतुनाम् । उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वम् । आत्मनश्चेतन्य-
योगात् ॥ अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति ।
देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । न च सहाय्यपेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निव-
र्तते । भवति ह्येवोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम् । सहकारिवैविन्याच्चे-
ष्टाऽनिष्टाऽर्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥ ३७ ॥

रत्नप्रभा ।

रिति सूत्रेण परिहरति-यथेति ॥ दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या शङ्कते-उपलब्धावपीति ॥ चक्षुरादीनां चेत-
न्येन नियतसम्बन्धार्थत्वात् स्वसम्बन्धोपलब्धौ चात्मनश्चेतन्यत्वमाकरोत स्वातन्त्र्याद् दृष्टान्तसिद्धिरित्याह-
नेति ॥ नन्वात्मा नियतसम्बन्धाय करणान्यपेक्षते चेत्, कथं स्वतन्त्र इत्याशङ्क्याह-अपि चेति ॥
स्वातन्त्र्यं नाम स्वाभ्यानपेक्षत्वम् । ईश्वरस्यापि प्राणिकर्मपेक्षत्वेनाऽस्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । किन्तु स्वत-
कारकप्रयुक्तत्वे सति कारकात्मेत्येव स्वातन्त्र्यम्-इति, न स्वतन्त्रोऽपि जीवः । इष्टाग्रन्तमन्त्रान्याऽनिष्ट-
साधनमपनुतिप्रतीत्यनियता प्रवृत्तिः स्वातन्त्र्यं चेत्पथिद्वयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ जीवस्य कर्तृत्वे हेतुवन्त-
भाक्ती ।

स्वतन्त्रमस्या च न कर्ता । तद्वक्षणात्तत्त्वैवार्थः । अस्योत्तरम्-उपलब्धिवदनियमः । करणादीनि
कारकान्तराणि कर्ता प्रयुक्ते न त्वय कारकात्तरैः प्रयुज्यत इत्येतान्मानसस्य स्वातन्त्र्यं न तु कार्यक्रि-
याया न कारकान्तराण्यपेक्षत इति । ईदृश हि स्वातन्त्र्यं नैवरेस्याप्यनभवतोऽस्तीत्युक्ततत्तत्तयः कर्ता
स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिपाकनसादिष्टमभिप्रेषुस्तत्साधनविभ्रमेणानिष्टोपाय व्यापारयन्निष्ट प्राप्नुया-
दित्यनियमः कर्तुं च चेति न निरोधः । विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचेतन्यत्वमात्रस्य
खन्वात्मन इन्द्रियादीनि करणानि स्वविषयमुपनयन्ति, तेन नियमावच्छिन्नमेव चेतन्य वृत्तिरिति विज्ञान-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सहकारिनसादिष्टानिष्टोपादानेषु पुरुषप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । तस्यास्वातन्त्र्ये एक्षणाभावाद्-
कर्तृत्वं स्वातन्त्र्ये बुद्धिपूर्वकारिणो नानियता प्रवृत्तिरित्यर्थः । सूत्रमन्तरयति-अत इति । सत्यपि
स्वातन्त्र्ये स्यादनियता प्रवृत्तिरिति सूत्रं व्याकुर्वन्परिहरति-यथेति । दृष्टान्ते विरुद्धानः सञ्जाह-उप-
लब्धाविति । चक्षुरादीनां नियमोपनायकत्वाच्चतुषष्ठौ चाऽऽत्मनश्चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यादुदाहरणसिद्धि-
रित्याह-नेत्यादिना । नियमोपनयनद्वारा तज्ज्ञाने करणापेक्षाऽऽत्मनः स्वातन्त्र्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह-अपि चेति । इत्थं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्न वैषम्यमिति यावत् । उपलब्धिवदनियमपर्यम् ।
देशाद्यपेक्षया एक्षणाभावादकर्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । तत्र हेतुमाह-भवतीति । यदुक्तं
धीरूपकारिणो नानियता प्रवृत्तिरिति तत्राऽऽह-सहकारीति । कर्ता हि करणादीनि कारकान्तराणि
प्रयुक्ते न तेषु प्रयुज्यते तेन तस्य स्वातन्त्र्यं न कारकान्तराण्यपेक्षत्वात्कपि तथा स्वातन्त्र्यायो-
गान् । तथा चायमदृष्टसादिष्टमेव प्रयुक्तदृष्टाद्यभ्रमादनिष्टहेतुमुनिष्टजन्यमाप्नुयादित्यनियता प्रवृत्तिः

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ (१५) ॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितम् । तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते । तत्रैतरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वम् । अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते ॥ ब्रूमः ॥ न स्वाभाविकं कर्तृत्वम् आत्मनः सम्भवति ।

रत्नप्रभा ।

मुक्तिफलमोक्षोरेव तदुपायसमाधिकर्तृत्वं युक्तम् । अन्यथात्मनोऽकर्तृत्वे बुद्धेरपि अमोक्षक्याः कर्तृत्वायोगात् समाख्यमावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ (१४) ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ उक्तमात्मनः कर्तृत्वमुपजीव्य सशयपूर्वपक्षायाह—एवं तावदित्यादिना ॥ साध्यनिरासेनाऽऽत्मनः कर्तृत्वे साधितं बाधकाभावात् तत्सत्यमिति मीमांसकादिपक्षः प्रातः । न चासङ्गत्वागमेन बाधः । अहं कर्तृत्वमुपपत्तिरिति कर्तृत्वश्रुतिवलेन तस्याऽऽत्मनस्य स्तावत्त्वादिति प्राप्ते उक्तस्यैव सिद्धान्तपक्षि—न स्वाभाविकमिति ॥

भामती ।

सयमपदवेदनीयाः । यथाहुः—‘त्रयमेकत्र सयमः’ इति । अत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः । द्रष्टव्य इति समाधेरुपदेशः । यथाहुः—‘तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्मास स्वरूपशून्यमिव समाधिः’ इति । सोऽयमिह कर्तात्मा समाधावुपदिश्यमान आत्मनः कर्तृत्वमपेक्षति सूरार्यः ॥ ३९ ॥ (१४) ॥ यथा च तक्षोभयथा । अगन्तरसगतिमाह—एवं तावदिति । विदुः शक्ति—तत्पुनरिति । पूर्वपक्ष गृह्णाति—तत्रेति । शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृत्वमापादयन्ति । न च स्वाभाविकं कर्तृत्वे समन्यसत्यपनादे तदुपाधिकं युक्तम्, अतिप्रसगात् । न च मुक्त्यभावप्रसङ्गोऽस्यापवादकः, यथा ज्ञानस्वभावो ज्ञेयाभावेऽपि नाज्ञो भवत्येव कर्तृत्वमानोऽपि क्रियावैशाभावेऽपि नाकर्ता । तस्मात् स्वाभाविकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । नियच्छद्बुद्धमुक्तत्वमात्रं हि नह्य भूयोभूयः श्रूयते । तदस्य बुद्धयन्तमन्यपि बोद्धव्ये युक्तं, बहिरंगसत्यपि दायां दातृत्वं, तच्छीलस्य तस्यानगमात् । कर्तृत्वं तस्य क्रियावेशादगन्तव्यम् । न च निःपोदासीनस्य कूटस्थस्य नियस्यासङ्गान्न मनश्चिन्तयति, तस्य च कदाचिद्व्यवसर्गो नह्य तच्छक्तियोगो निर्विपर्यायाः शक्तेरसमात् । तथा च यदि तन्निमित्तं तद्विषयः क्रियावेशोऽभ्युपेयते तथा सति तत्त्वमानस्य स्वभावोच्छेदाभावात्तद्व्यवसायसङ्गः, न च मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया दूषणान्न त्रिगलितसकलदुःखपरमानन्दानस्या मोक्षः स्यादित्याशयगानाह—न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मन इति । अभिप्रायमनुज्ञा चोदयनि—आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

रासेनोक्तः कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वं निरस्यति । यथा चेति । सगतिं दर्शयन्तु कर्तृत्वमिति—एवमिति । उक्तं कर्तृत्वं त्रिप्रतिपत्त्या सशयमाह—तदिति । संगतिफले पूर्ववत् । अत्रापि समाप्ते सति व्यतीतनिर्णयतीति मन्वा पूर्वपक्षवति—तत्रेति । न च तर्हि पूर्वोपक्षरूपमनर्थक्यमात्रेण प्राप्तकालं च स्वातन्त्र्येण सन्तुष्टमात्रेण तथैवद्वान्तरमूत्रवत् । तत्रापि कर्तृत्वे समर्थिते स यसङ्गागमस्य स्तुत्याऽपि नेतु शक्यत्वे त्रिप्रतिपत्तिरिति समन्यवदार्थसिद्धौ साक्षादपि संगत्यादेः सुवच्यताम् । ननु कर्तृत्वमन्तमानमुक्ता हेतवः साधयन्ति न तस्य स्वाभाविकत्वं न हि तस्योपाच्यनपेक्षवमुक्तं सताऽऽह—अपवादिति । न चान्यव्यतिरेकाभ्यां त्रिप्रतिपत्तिरिति कर्तृत्वमन्तमानमुक्तं सताऽऽह—अपवादिति । स्वाभाविकं कर्तृत्वमपवादकभावादित्युक्तं मुख्यमुपपत्तेरपवादकत्वादित्याह—नेति । उक्तं विदुष्यकर्तृत्वमात्मनः स्वभावो

अनिर्माक्षप्रसङ्गात् । कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्माक्षः सम्भवति । अग्नेरिवोष्ण्यात् । न च कर्तृत्वादिनिर्मुक्तस्याऽस्ति पुरुषार्थसिद्धिः । कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् ॥ ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात्पुरुषार्थः सेत्स्यति । तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् । यथाऽग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभावात्, तद्वत् ॥ न ॥ निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात् ॥ ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति ॥ न ॥ साधनायत्तस्यानित्यत्वात् ॥ अपि च नित्यशुद्धवृद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षः

रत्नप्रभा

यदुक्तं बाधनामाश्रयित्वा, तदसिद्धमित्याह—अनिर्वाणिति ॥ ननु कर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिर्मुक्ता-
वप्यति ॥ तत्रापि शक्तिर्कार्यस्य त्रिपारूपशक्त्यस्यामात्रा-मुक्ते पुरार्यत्वासिद्धिरिति शङ्कते—ननु स्थिता-
यामिति ॥ स यो शक्ती कथं कार्यपरिहारः, तत्राह—तत्परिहारश्चेति ॥ मुक्तो शक्तिमत्त्वं कार्य-
मपि स्यात् ॥ शक्त्यामात्रे शक्त्ययोगात् ॥ अस्मि हि प्रउपेऽपि कायं पुनरुद्भवयोग्यं नृस्य शक्त्यम् ॥ तथा
च शक्त्या धर्मादिनिमित्तैः सहितकार्यात्रियान्मुक्तिर्योऽपि इति परितरति—न ॥ निमित्तानामपीति ॥
सनिमित्तस्य कार्यस्य शक्त्या शक्त्यत्वेन सम्प्रधाननिमित्तानामपि परम्परया शक्तिमत्प्रधानमुक्तं म-त-
व्यम् ॥ सम्प्रधानेन सम्बन्धिनेत्यर्थः ॥ यद्वा शक्तिः, उद्भवाभाक्षेपकस्य कार्यस्य तेन कार्येण य
सम्प्रधानं, तेनेति व्यतिरिक्तेण तृतीया ॥ ननु नत्व्य कर्मणा देवप्रपञ्चान्त्रयज्यात् कर्तृत्वेनाकर्तृत्वमिति
शङ्कते—नन्विदिति ॥ ज्ञानादकर्तृत्वायमोक्षश्चेत्, कर्तृत्वमात्रिक स्यात् ॥ यतो ज्ञानस्यैव निर्वर्तकम् ॥
यदि कर्मणा मोक्षः, तत्राह—नेति ॥ आत्मनः स्वामात्रिक कर्तृत्वमन्युपगम्यानिर्वाणं उक्तं ॥ सम्प्र-
धाननिर्वाणानेकधुतिव्याकोपात् तत्तत्स्वामात्रिकमिवाह—अपि चेति ॥ न चाभ्यस्तानेकधुतिना
धामती ।

ननु स्थितायामपीति । पराहरति-न निमित्तानामपीति । साक्षात्पाद्यया शक्ति स्वसत्त्वापदय
शस्यमाक्षिपति । तथा च तयाक्षित शस्य सदैव दृशदिति भाव । चोदयति-ननु मोक्षनाथन;
विधानादिति । पराहरति-न । साधनायत्तस्येति । भग्न्याक तु न मोक्ष साध्यः, अपि तु
प्रद्वन्द्वरूप तप नि यमिनि । उक्तवन्निद्रायामाश्रितोऽपि च नित्यशुद्ध इति । चोदयति—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

धर्मो वेति रिक्तव्याऽऽव प्रयाह-कर्तृत्वेति । कर्तृत्वे सत्त्वेन पुनरार्थसमर्था क तन्निवृत्त्येवाशायाऽऽह-
न चेति । द्वितीयमाश्रित्य शङ्कते-नन्विति । सत्यां शास्त्रे कार्यपरिहारेऽपि कथं तत्राऽऽह-सदिति ।
शास्त्रेन निमित्तपरिहारात्कार्यपरिहारां दृष्टात्तेन दर्शयति-यदेति । कर्तृ स्वयं धर्मादीनि निमित्तानि
तेषां शानानिर्वाहये मुक्तावपि मन्वाकर्तृत्वं स्यात्तनेन तन्निवृत्तौ तेषामनानिर्वाहात् । कर्तृत्वमपि
तथा स्यात् । शनैश्च शास्त्रावसानेऽपि सन्निविष्टक्रियाश्चाशायाभ्येकत्वादनिर्वाहानिर्वाहानिर्वाहानि
परिहारेण दृष्टुमन्यथाश्च शक्तिवादे मुक्तिर्याह-नेत्यादिना । शक्तिरूपेण दृष्टव्यमित्येव शनैश्च
सदयं सत्त्वमनेनेति स्वरूपेण तृतीये । मनुष्यदेहस्य शास्त्रमात्रार्थोपेक्षायाः कर्तृभूतत्वात् कर्तृत्व-
मोक्षाति शास्त्रपरिहारेति शङ्कते-नन्विति । किं सन्ने मोक्षोऽनान्वितो शानात्तन्निवृत्त्याऽऽह-उदा-
सन्नमूर्तेरेवशाया उपपत्तेः । भावे कर्तृत्वस्य श्रान्तिर्यत् । द्वितीयं दृष्टव्यं-नेति । द्वि-
त्याव तत्त्वमुपेक्षा तत्रैव नेत्याह-अपि चेति । तत्राऽपि कर्तृत्वमात्रिक कर्तृत्वमन्यदेव तत्राऽऽह-

सिद्धिरभिहिता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वे-
ऽत्रकल्पेत ॥ तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वं, न स्वाभाविकम् ॥ तथा च श्रुतिः—“ध्यायतीव लैलायतीव” [बृ० ६ । ३ । ७] इति ।
“आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्मनीषिणः” [कठ० । ३ । ४] इति
अुपाधिसंयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि
विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता, भोक्ता वा, विद्यते । “ना-
न्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिश्रवणात् ॥ पर एव
तर्हि—संसारी, कर्ता, भोक्ता च प्रसज्येत । परस्मादन्यश्चेदिति मान्
जीवः कर्ता, बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् ॥ न ॥ अविद्याप्र-
त्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रं—“यत्र हि द्वैतामिव

रत्नप्रभा ।

स्तावकप्रकरणेन युक्तम् । न चाह कर्तृयनुमनो विरह्यते । तस्य मयमिन्द्रोदासीनकर्तृत्वावगाहितो-
ऽप्यासावेनान्युपपत्तेरित्यर्थः । कर्तृत्वम्याव्यस्तत्वे श्रुतिमाह—तथा चेति ॥ विद्वदनुमनमवित च कर्तृ-
त्वमित्याह—न हीति । बुद्ध्यादिसंघाताद्व्यतिरिक्तो यदि परस्मादन्यश्चेतनो न स्यात्, तदा पर एव
संसारी प्रसज्येत । तत्रानिष्टम्, परस्य नित्यमुक्तव्यापतादिति शङ्कते—पर एवेति ॥ न घप
शुद्धस्य चिदातोः परस्य क्वचिद्व्याप, विन्तु तस्यैवात्रियबुद्ध्यादिप्रतिनिधितस्याऽतिथया भिन्नस्य
जीवत्व प्राप्तस्य बन्धमोक्षमिति नृम । क्वचित्तमेदोऽपि लोके विन्मप्रतिनिधिवोधेर्धर्मव्यवस्थापनो दृष्ट इति
परिहरति—नाविद्येति ॥ अनियोपहिते क्वचि, न शुद्धात्मनीत्यत्र श्रुतिमाह—तथा चेति ॥ कर्तृत्वस्य
मावती ।

पर एव तर्हि संसारीति । अयमर्थः—परश्चैतस्यारी तस्यात्रियाप्रविश्ये मुक्तौ सर्वे मुन्येवनिशेषात् । ततश्च
सर्वसत्तरोऽष्टदमसङ्गः । परस्मादप्येव बुद्ध्यादिमगात् एवेति, तस्यैव तर्हि मुक्तिमसारी नाम न इति ।
परिहरति—न । अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति । न परमात्मनो मुक्तिमसारी, तस्य नित्यमुक्तत्वात् ।
नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य, तस्याचेतनत्वात् । अपि अनियोपस्थापिताना बुद्ध्यादिसंघाताना भेदात्तत्त-
द्वुद्ध्यादिसंघातभेदोपमान आमेतोऽपि भिन्न इव विद्युद्वोऽप्यविद्युद्व इव ततश्चैतद्वुद्ध्यादिसंघातानापगमे तत्र
मुक्त इवेतरत्र यद्वा इव यथा मणिह्रगणाद्युपवातभेदादेकमेव मुख नानेन दीर्घमिव वृक्षमिव स्थाममिगान्द्रातमिव
अ-यतनोपमानमिव तत्र मुक्तमिवान्योपहितमिति नेरुमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । तस्मान्न परमात्मनो मोक्ष-
संसारौ, नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य किंतु बुद्ध्याद्युपहितस्यात्मस्वभावस्य जीवभावनापन्नस्येति परमार्थः ।
अत्रैवान्यव्यतिरेकौ श्रुतिभिरादर्शयति—तथा चेति । इतश्चौपाधिक यदुपाध्यमिमनोद्वान्म्यामस्यामिम-

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तादृगिति । का तर्हि कर्तृत्वद्रष्टाभिन गनिम्याऽऽह—तस्मादिति । आमन्यौपाधिकमनोपित कर्तृत्व-
मिवत्र मानमाह—तथा चेति । उक्तव्योक्ता र्थमाह—उपावीति । विद्वदनुमनरिक्ता च स्वामात्रिनी कर्तृ-
त्वेत्याह—न हीति । निरेकितामियुनेस्वम्यामेदापेक्षमिमादाक्याऽऽह—नान्य इति । बुद्ध्यादिमगाताद-
तिरिक्तो यदि परस्मादन्यश्चेतनो न स्यात्तदा पर पर समाती कर्ता च प्रसज्येत । न च तद्युक्त नित्यशु-
द्धत्वादिरिथात् । यदि परस्मादन्यश्चेतनस्तर्हि नामा बुद्ध्यादि—यतिरिक्त स्यादिति शङ्कते—पर एवेति ।
न तादृकेन उच्य चेतनस्य मुक्तिवन्तौ तस्य नित्यमुक्तत्वात् । नापि केन उच्य बुद्ध्यादिमनो तस्य जट-
त्वात् । किं त्वनाद्यनिर्वाच्यान्योन्यबुद्ध्यानुगागिरा चेतनस्यैव तौ कल्प्येते । न च व्यनस्यानुपति-
रेकमिभवि चिदातो का अनिक्रमेदा गिनव्यस्यास्यापनाद्वन्तुततदमात्रमेष्टात्तस्मात्परस्मादन्यस्य चिनि-
गतोऽमायेऽपि वन्तुतः ससारीत्यस्य तस्मिन्नप्रमहान्—नया चोपगमात्त्रैमियाह—नाविद्येति । उक्तैर्ध-
श्रीगणयन्यतिरेकौ दर्शयति—तथा चेति । उपायुद्वानिमनान्या कर्तृत्वम्योद्वानिमवधनगादपि

भवति तदितर इतरं पश्यति" [बृ० २ । ४ । १४] इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति—“यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं पश्येद्” [बृ० २ । ४ । १४] इति ॥ तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाऽऽकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनाऽऽत्मना सम्परिष्वक्तस्य श्रावयति—“तद्वा अस्येतदासकाममात्मकामकामरूपं शोकान्तरम्” [बृ० ४ । ३ । २१] इत्यारभ्य “एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः” [बृ० ४ । ३ । ३२] इत्युपसंहारात् । तदेतदाहऽऽचार्यः—“यथा च तक्षोभयथा” इति । त्वर्थे चार्थं चः पठितः । नैवं मन्तव्यं—स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्नैरिषोण्यमिति । यथा तु तक्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति । स एव स्वगृहं प्राप्तः विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्बृत्तो निर्वाणारः सुखी भवति । एवमविद्यामत्पुपस्थापितद्वैतसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति । सतच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्य-

रत्नप्रभा ।

बुद्धपुपाप्यन्वयव्यतिरेकानुविगमिताच्छ्रुनेध न श्वात्मनिरूपयित्वाह—तथा स्वप्नेति ॥ आत्मनः काम्यते आनन्दत्वादिति । आत्मकाम स्वरूप स्यातिरिक्तकाम्यासत्त्वादकामम् । आत्मकामादकामाभासकाममविशोक्याद्येत्याह—शोकैति ॥ शोकान्तरम् । दुःखास्पृष्टमित्यर्थः । तस्यैव सुषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह—एष इति ॥ गतिः प्राप्यम्, सम्पद एष्वर्थे लोफः भोग्यभुज चैतस्मादन्वयज्ञात्माप्यर्थः । आत्मा इतोऽकर्ता, बुद्धपुपाविना तु कर्तृव्यमवयामारः उक्तः, तस्यैव सूत्र योजयति—तदेतद्वैत्यादिना ॥ संग्रहादः सुप्तिः । यथा रुद्रिकस्य त्रैविध्यं सुषुप्तागुगणिक, तथाऽऽत्मनः कर्तृत्वं बुद्धपुपाविक्रमन्वयव्यतिरेकान्वा निहन् । न च तो बुद्धेरात्मकर्तृत्वे कर्तृत्वविरयो, मोहादानविरय-
भामती ।

योद्रो दर्शयति श्रुतिरित्याह—तथा स्वप्नजागरितयोराति । अत्रार्थे गूढ व्याचष्टे—तदेतद्वैतेति । संग्रहादः सुप्तिः । एतदेतत् । तस्यः पाप्यादयः सन्ति तेषां वाद्यादीन् व्यापारान् भवतु दुःखो, आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

तदीशानिरूपयित्वाह—तथेति । परमानन्दत्वेनाऽऽत्मकाम । माध्यमि—आत्मेति । कामयित्वाभावादिति तथेति—अकाममिति । अक्षेपदोक्तमस्पर्शगुण्यवादिति तथेति—शोकान्तरमिति । उक्तस्य मोदुत्तामरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह—एषेति । प्रेक्षितनैधर्म्यनिरतिनस्त्वोपासनायाऽऽ—एषाज्येति । लोकविदेशादेशादीनामाशङ्क्य—एष इति । परमानन्दस्यातिरेकस्यापेक्षकत्वाभावात्—एषोऽस्येति । उनेऽर्थे सूत्रमन्तरास्य—तदेतद्वैति । तदस्यार्थं व्याचष्टी—त्वर्थे चेति । चक्षुरोऽप्यारणे । सुन्दरार्थमेव स्तोत्रेति—नैवमिति । नर इष्टान् व्याचष्टागो हेतुमाह—यथेति । अभ्येष्टेर्द्वय रूपम् । मानसप्रवृत्तादिनिर्गुणम् । काश्चिदंशान्तरं निर्वाणारम् । बुद्धादिमन्त्रिणैककर्म्ये गदेर जागरादौ क्रियादर्शनादमपि तस्मिन्कर्मजायमि स्वापदौ तददर्शनाद्रिशिष्टस्य क्रियाकारणम् । तत्र हि विविचादुवाशनहर् कार्यान्विषयेनान्तर्गतादुवाशन मन्यकपरिरेकान्यामुन्यादयस्पर्षा प्रमाण्यशास्त्रेवृहितान्वा न्यविति मातः । सप्रमादं कर्तृत्वमिति न्यायि जागरादौ

करणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति सम्प्रसादावस्थायाम् ॥ तथा मुक्त्य-
वस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयाऽऽत्मैव केवलो निवृत्तः
सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चेतावतांशेन द्रष्टव्यः । तक्षा हि
विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्था-
दीनि कर्ता भवति, स्वशरीरेण त्वकर्तृव । एवमयमात्मा सर्व-
व्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति, स्वात्मना त्वक-
र्तृवेति, न त्वात्मनस्तत्त्वेण उवाचयवाः सन्ति, यैर्हस्तादिभिरिव वास्था-
दीनि तक्षा-मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत, न्यस्येद्वा ॥ यत्तु
शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति ॥ तत्र ॥
विधिशास्त्रं तादृशधामातं कर्तृत्वमुपादाय कर्तृव्यविशेषमुपदिशति, न
कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ।
ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम ॥ तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय
विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते । “कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” [प्रश्न० ४।
९] इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपवाद्यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं

रत्नप्रभा ।

यामिति युक्तम् । करणत्वात् कार्या-अनुपादान-वस्थान्तरङ्गतया चित्तसंछित्तबुद्धेस्ताभ्यामुपादानत्वमप्येव सिद्धे ।
एवं चिदभेदाप्यन्तद्व्यपारयाहङ्कास्य कर्तृत्वोपादानत्वेन महावाक्यसम्प्रतिषेधेति मान । ननु तक्षा
स्वहस्तादिना वास्थादिप्रेरणशक्त्या न कर्ता । आत्मा तु निरवयवः तदशक्त इति दृष्टान्तैरप्यमाश-
क्योपाधिकर्तृत्वात्वेन निरक्षितेन साम्यमाह-तक्षदृष्टान्तश्चेति ॥ शास्त्रेणानूद्यमान कर्तृत्वं स्वाभाविकमे-
व किं न स्यादित्यत आह-न च स्वाभाविकमिति ॥ उपायमात्रकाले युत कर्तृत्वं स्वाभाविकमे-
वामती ।

परमात्मा त्वनपन केन मन प्रमृतीनि व्यापारयेदिति वैषम्य तद्गो दृष्टान्तेनेत्यन आह-तक्षदृष्टान्त-
श्चेति । यथा स्वशरीरेणोदामीनस्तक्षा सुखी, वास्थादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा
स्वात्मनालोदासीन सुखी, मन प्रमृतीनि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःखीत्येतान्ताम्य साम्यं न तु
सर्पया । यथात्मा च जीनेऽनयना-तरानपेक्ष स्वशरीर व्यापारयत्येव मन प्रमृतीनि तु करणादराणि
व्यापारयतीति प्रमाणसिद्धे नियोगवर्धनयुगानुपपत्ति । पूर्वशब्देनननुमाय दूषयति-यत्तुक्तमिति ।
यत्परं हि शास्त्रं एव शास्त्रार्थं । कर्तृव्यश्रितोपायमावनापर तत्र कर्तृत्वस्वरूपम् । तेन यथाशक्तिसिद्ध
कर्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्तमान न पुन स्वाभाविक कर्तृत्वमगमयितुमुत्तमहते, तस्मात्तत्त्वमसीत्याद्युपदेश-

आनन्दगिरीय-व्याख्यानार्थः ।

कर्तृत्वं चेन्मुक्तापि तथैव स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-तथेति । तत्र कारणसद्वावाशक्त कर्तृत्वमिह तदभावा-
त्तेति मान । यथा कर्तृत्वादशक्तिरुक्तस्य तक्षो वास्थादिप्रेरकत्वेन कर्तृत्वमेवमिहापि स्यादृष्टान्तदार्शनिकयो-
स्तुत्पत्त्यादित्याशङ्कयाऽऽह-तक्षेति । इतोऽपि निरक्षितत्वेन साम्यं न व्यत्यन्तमित्याह-न त्विति । एवं
सिद्धान्तमुपपाद्य पूर्वपक्षवीचनमुपापते-यत्त्विति । शास्त्रार्थमस्त्वमादौ दूषयति-तत्रेति । ‘यत्परं शास्त्रं
स एव तदर्थं’ इत्युपगमात्तस्य च कर्तृव्यश्रितोपायनापरत्वात्कर्तृत्वं स्वस्वरूपरत्नाभावात्कर्तृत्वं लोकासिद्धो न
शास्त्रमिह इत्यर्थः । प्रसिद्धस्योदयवाक्यसिद्धेय मान-वाद्यामागिक कर्तृत्वमित्याशङ्कयाऽऽह-न चेति ।
विधिशास्त्रस्य स्वाभाविककर्तृत्वे तात्पर्याभावे ऋतमाह-तस्मादिति । श्रुतार्थापत्तिरित्यपि-कर्तृत्वेति ।

कर्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहर्तुम् ॥ तयोरेष्यतुवाद-
रुपत्वात् ॥ ननु सन्ध्ये स्थाने प्रसुतेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परि-
वर्तत इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति ॥
तथोपादानेऽपि—“तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” [बृ० २ ।
१ । १७] इति करणेषु कर्मकरणविभक्तौ श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः
कर्तृत्वं गमयत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावत्सन्ध्ये स्थानेऽत्यन्तमात्मनः
करणविरमणमस्ति । “सर्धाः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति” इति
तत्रापि धीसम्यग्धश्चरणात् । तथा च स्मरन्ति—“इन्द्रियाणामुपरमे मत्तो
ऽनुपत्तं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ १ ॥” इति ।
“कामादयश्च मनसां वृत्तयः” इति श्रुतिः । ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते । तस्मा-
त्समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि च तत्रत्यो वासनामय एव,
न तु पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवाकारानुवद्धमेव स्वप्नव्या-
पारं वर्णयति—“उत्तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुत्तेवाऽपि भयानि
पश्यन्” इति । लौकिका अपि तथैव स्वप्न कथयन्ति—“आरुरुक्षुमिव
गिरिशृङ्गम्” ‘अद्राक्षुमिव वनराजिम्’ इति ॥ तथोपादानेऽपि यद्यपि

रत्नप्रभा ।

येति शङ्कते—ननु सन्ध्य इति ॥ किञ्च करणैर्विशिष्टस्य कर्तृत्वे तेषां कर्मकर्तृत्वात्तेष्वपि कर्तृ-
विभक्तिः स्यात् । न चैवमस्ति । ततः केवलात्मनः कर्तृत्वमित्याह—तथेति ॥ एतद्विहारे तावदुपाध्य-
माजोऽसिद्ध इत्याह—न तावत्सन्ध्य इति ॥ विहारस्य मिथ्यात्वात् तात्कर्तृत्वमपि मिथ्येत्याह—विहा-
रोऽर्थाति ॥ जक्षत् मुञ्चत इति । करणविशिष्टस्य कर्तृत्वे करणेषु कर्तृविभक्तिः स्यात्, न करणविभ-
भायती ।

विरोधाद्विप्राप्तं तदवगच्छते । चोदयति—ननु सन्ध्ये स्थान इति । औपाधिकं हि कर्तृत्वं नोपाध्य-
पगमे सम्भवतीति स्वामात्रिकमेव युज्यत इत्यर्थः । अपि च यत्रापि करणमस्ति तत्रापि केवलात्मनः
कर्तृत्वप्रवृत्त्यात्स्वामात्रिकमेव युक्तमित्याह—तथोपादानेऽर्थाति । तदेतत् परिहरति—न तावत्सन्ध्य
इति । उपाध्यपगमोऽसिद्धोऽन्नःकरणम्योपाधिः सन्ध्येऽप्यस्यानादित्यर्थः । अपि च मने पादश इति
तादृशो विहारोऽर्थात्—विहारोऽपि च तत्रेति ॥ तथोपादानेऽर्थाति । यत्रापि कर्तृविभक्तिः केवले
आनन्दगिरिषु—न्यायनिर्णयः ।

तदुपनिवारणमात्रेण विहायमपि निरव्यवहारः—एतेनेति । अनुपाद्यस्य तावतापार्थिककर्तृत्वात्तावत्त-
त्वादिति शेषः । विहायपदं स्वामात्रिकमेव कर्तृत्वं साधयति । कर्तृत्वमपि अत्रकर्तृत्वस्य स्वामात्रि-
कत्वप्रतीत्यादित्याह—नन्वेति । उपादानमपि स्वामात्रिक कर्तृत्वं गमयत्येत्याह—तथेति । विशिष्टस्य
कर्तृत्वे करणत्वमपि कर्तृत्वकर्तृत्वात्तेष्वपि कर्तृविभक्तिः स्यात् नैवमिति तेषु कर्मकरणविभक्तयोरेव अत्रा-
त्मना केवलात्मनोऽऽत्मनः कर्तृत्वेत्यर्थः । परित्यजति—अत्रेति । तत्राऽऽरो विहायपदस्य स्वामात्रिककर्तृ-
त्वमात्रकत्वमात्रमाह—न तावदिति । तत्रेति मनोक्तिः । जाग्रदवस्थायादित्येवमर्थः । एतावदवस्था-
यानास्तो मनसः सत्यं श्रुतिमान्—तथा चेति । मनो तेन मनसा वासनामदानिवर्तमान इति धोत्रना ।
एतेन मन सत्यं श्रुतिमाह—स्वामात्रिकमेति । तथा च धर्मिणेन मनोऽपि तत्राध्यायं शेषः । श्रुतिश्रुति-
श्रुतिविद निगमयति—तस्मादिति । विहारस्य वास्तव-मुपर्योक्तमिदानीं तदपि नास्ति कुतश्चादृश-
तामनो वास्तवकर्तृत्वात्—विहारोऽर्थाति । यत्तद्विहायतामनो वास्तवकर्तृत्वमिति तत्राऽऽह—तथेति ।

करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशः । तथापि तत्संयुक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम्, केवले कर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा योधा युध्यन्ते योधे राजा युध्यत इति ॥ अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते, न स्वातन्त्र्यम् । कस्यचिद्वुद्धिपूर्वकस्याऽपि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः “विज्ञानं यज्ञ तनुने” [तै० उ० २।५।१] इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति । विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तरपाठाच्च । “तस्य शब्देऽत्र गिरः” [तै० उ० २।४] इति च विज्ञानमयस्याऽऽत्मनः शब्दाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् । शब्दादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः । “विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते” [तै० उ० २।५।१] इति च वाक्यशेषात् । ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजावस्य बुद्धौ

रत्नप्रभा ।

तिरित्युक्तं प्रत्याह—भवति च लोक इति ॥ कर्तृष्वपि करणविभक्तिर्न निरूप्यते । दृष्टत्वात् । अस्ति च कर्तृप्रयोग “विज्ञानं यज्ञ तनुने” इत्यादाविति भावः । उपादानस्य सकर्तृत्वात्तन्नीकृत्य केवलात्मनः कर्तृत्वं निरस्तम् । इदानीं तस्याक्रियत्वात् तत्कर्तृत्वमेत्याह—अपि चेति । पूर्वं विज्ञानं जीव इत्यङ्गीकृत्य जीवस्य कर्तृत्वं “तनुने” इति श्रुतिरुक्ता । सम्प्रति तथा श्रुत्याऽनुपहितात्मनः कर्तृत्वमिति प्राप्ती, विज्ञानं बुद्धिरेव, तस्या एवमत्र कर्तृत्वमुच्यते । तदनुपहितात्मनः कर्तृत्वसिद्धये इत्यभिप्रेत्याह—यस्त्विति ॥ “योऽयं विज्ञानमयः” [बृ० ४।३।७—४।४।२२] इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानशब्दस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वाच्च च मनोमयकोशानन्तरं पक्षितत्वात्, शब्दादिब्रह्माच्च, बुद्धिरेव विज्ञानमित्यर्थः । तत्रैव विज्ञानात्तमाह—विज्ञानं देवा इति ॥ “महद्यज्ञं प्रथमजम्” [बृ० ५।४।१] इत्यादिश्रुतौ हिरण्यगर्भमन्त्राच्चतुर्बुद्धेर्भेदोक्ते—अत्र देवोऽतिथेः स्थाप्यमानः ज्येष्ठं ब्रह्म विज्ञानं बुद्धिरेवेत्यर्थः । यश्च मामती ।

कर्तारि श्रूयत तथापि कर्मकरणोपगानहनस्य कर्तृत्व न शुद्धस्य, न हि परब्रह्मसायं श्रेयसा केवलं उक्ता भवति । ननु यदि न केवञ्च कर्तृत्वमपि तु कारणादिसहितस्त्वेन, तथा सति कारणादिष्वपि कर्तृत्वमिति स्यात् । न चेत्तदस्तीत्याह—भवति च लोक इति । कारणादिष्वपि कर्तृत्वमिति कदाचिदस्येन नियक्षावशादित्यर्थः । अपि चयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारोपरममात्रपरा न स्वातन्त्र्यपरा कर्तृत्वमस्ति तु भार्ता । कृत्वा विपत्तिपतीति तद्वुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादित्याह—अपि चास्मिन्नुपादाने इति । यस्त्वयं व्यपदेश इति यत्तदुक्तमस्माभिर्मनुच्यमानमेतदिति तदितं समुचितम् ।

आनन्दमिधीय—न्यायनिर्णयः ।

करणसहितस्य कर्तृत्व करणेऽपि कर्तृत्वमिति स्यादित्युक्तं प्रत्याह—अस्तीति । करणविशिष्टम्योपादानमनन्तरमुपेयोक्तं तदपि नास्त्येत्याह—अपि चेति । करणव्यापारोपरमस्य बुद्धिपूर्वकत्वात्तस्मिन्निष्ठे तत्राऽऽत्मनः स्वातन्त्र्यमनोऽष्टमेत्याश्रयस्याऽऽह—अबुद्धीति । व्यपदेशाच्च क्रियायामित्युक्तमनूय प्रत्याह—यस्त्विति । बुद्धौ विज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धात् “विज्ञानेन विज्ञानमादाय” इत्यादौ द्रष्टव्यम् । मनोमयानन्तरं विज्ञानमयोक्तेश्च विज्ञानशब्दस्य बुद्धादित्वात् मन्त्रोपेक्षेत्याह—मनोऽनन्तरेति । तस्य तदर्थस्यैव इत्यन्तरमाह—तस्येति । शब्दानयनसिद्धौ बुद्धौ विज्ञानमयस्य बुद्ध्याऽत्यतिरेकस्याऽऽह—शब्दादीनां चेति । मन्त्रशेषालोचनायामपि विज्ञानशब्दस्य बुद्धार्थेत्याह—विज्ञानमिति । इति पाणि देवा । तथाऽपि कथं बुद्धिसिद्धिस्तत्राऽऽह—ज्येष्ठत्वस्येति । “महद्यज्ञं प्रथमजं वेद यो ह वे ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद” इति बुद्धेरेव हिरण्यगर्भमन्त्रेन

मसिद्धत्वात् । “स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यश्चक्षुः” इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वाऽवधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति । सर्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभाषितत्वात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वम् । सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति । नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति ।

रत्नप्रभा ।

पूयम् । किञ्च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिकार्यतोके, अपापि यज्ञकर्तृ मितान् बुद्धिरित्याह—स एष इति ॥ चित्तेन ध्याया वाचा मन्त्रोक्तया यज्ञो जायते । ततश्चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरमात्रः यज्ञ इत्यर्थः । यद्योक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे शक्तिवैयर्थ्यप्रमाण इति । तन्न, मित्रिपते तद्युग्मा, ज्यजति काष्ठानि, विमर्ति स्थायीति स्वस्वव्यापारेषु सर्वकारकाणां कर्तृत्वस्योक्त्यादिष्व्याह—न चेति ॥ तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्वमस्तीति तेषु न स्यादित्यत आह—उपलब्ध्वेति ॥ यथा काष्ठानां स्वव्यापारे कर्तृत्वेऽपि पाकरोक्षणा करणत्वम्, तथा बुद्ध्यादीनामप्यवसायसङ्कल्पादिप्रकारकर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वमित्यर्थः । ननु तदुपलब्धिः कस्य व्यापार इत्यत आह—सा चेति ॥ तर्हि तस्यामात्मा केवळः कर्ता स्यात् । यस्य यो व्यापारः स तस्य कर्तेति स्थितिरित्यत आह—न चेति ॥ उपलब्धेः नित्यत्वे बुद्ध्यादीनां कस्य करणत्वमुक्तमिति चेद् । उच्यते । अत्र उक्तशक्तिचेतस्य बुद्धिरितिभिर्न सति पदान्तिष्ठनत्वेन जायते । तथा च विप्रवाण्डित्तचेतस्यस्योपलब्धी बुद्ध्यादीनां करणत्वम् । बुद्ध्या-दुपलब्ध्यात्मनः कर्तृत्वम्, न केवलम् । न च बुद्धेरेव तत्कर्तृत्वम् । चेतस्यस्य व्यापाररूपोपादिनि भावः । यद्योक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे स एवाहंमिदं जीव इति, तस्य करणान्तर कर्तृत्वमप्युक्तम् । तथा च नाममात्रे वि-पाद इति तत्र केवळात्मनः कर्तृत्वमुक्तमिति श्रुतिरिति निरस्यति—अहंकारेति ॥ साध्यनितासाधं बुद्धय-भामती ।

सर्वकारकाणामेवेति । मित्रिपति तद्युग्मा ज्यजति काष्ठानि विमर्ति स्थायीति हि स्वस्वव्यापारे सर्वेषां कर्तृत्वम्, तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमप्युक्तम् आह—उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वम् । नन्वेव सति तस्यामेवामनः स्वामात्रिक कर्तृत्वमस्ति एव आह—न च तस्याम् उपलब्ध्यावच्छेदस्य सामा-न्यिककर्तृत्वमस्ति कस्मात् नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् आत्मनः । न हि नित्ये स्वामात्रे कामि मात्रस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेव नास्योपलब्धी स्वामात्रिक कर्तृत्वमस्तीत्युक्तम् । नापि बुद्ध्यादेरुपलब्धि-कर्तृत्वमात्रमप्युक्तम् यथा तदुक्तमप्यवसायादिकर्तृत्वमिच्छाह—अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवे-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उपलब्धोक्त्यादिशेषे बुद्धिमिति दर्शयति । किञ्च श्रुत्यन्तरे यस्य बुद्धिमात्रमिदं यज्ञमिति श्रुतिरिति बुद्धिरित्याह—स एष इति । चित्तेन ध्याया वाचा मन्त्रोक्तया यज्ञो जायते ततश्चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरमात्रो यज्ञ इति यज्ञकर्तृत्वमिति बुद्धिरित्याह—मित्रिपते तद्युग्मा, ज्यजति काष्ठानि, विमर्ति स्थायीति स्वस्वव्यापारेषु सर्वकारकाणां कर्तृत्वस्योक्त्यादिष्व्याह—सर्वेति । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमप्युक्तम् आह—उपलब्ध्वेति । तदपि बुद्धेरेव कर्तृत्वमप्युक्तम्—सा चेति । तर्हि केवळात्मनः कर्तृत्वमप्युक्तम् इति कर्तृत्वमप्युक्तम् आह—न चेति । न चोपलब्धि-चेतस्य बुद्ध्यादीनां करणत्वमप्युक्तम् इति कर्तृत्वमप्युक्तम् आह—अहंकारेति ।

अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः ।
बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः ।
यथाभासमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् ॥ तस्मात्कर्तृत्वमप्या-
त्मन उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ॥४०॥ इति तक्षाधिकरणम् ॥ १५ ॥

परात् तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ (१६) ॥

रूपमा ।

भेदेनाप्यस्तच्चिदात्मकादङ्कारगत कर्तृत्व यदुक्तं, तदहर्भाग्यस्य बुद्धिविशिष्टात्मन एव, न केवलस्य
साक्षिणो भवितुमर्हति । इत्यधर्मस्य साक्षिस्त्वमात्रायोगात् । एवं विशिष्टात्मनः कर्तृत्वे निशेषणी-
भूताया जडबुद्धेरेव करणत्वोपपत्तेर्न करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । अप्यास निना केवलबुद्धिकर्तृत्ववादिनस्तु
करणान्तरप्रसङ्गो दुर्बार इत्यर्थः । एवं शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतूनामात्मनः कर्तृत्वमात्रसाधकत्वेऽपि स्वामि-
ककर्तृत्वसाधनसामर्थ्यामात्रादप्यस्तमेव कर्तृत्वं विन्यादिकर्तृत्वश्रुतीनामुपजीव्यम् । तस्मादसङ्गतकर्तृत्वश्रुती-
नामविरोध इति सिद्धम् ॥४०॥ परात् तच्छ्रुतेः ॥ यथा स्फटिके लौहित्याप्यासे लोहितद्रव्यं करणम् ।
तेनायं स्फटिको लोहित इत्यमुपवात् । तथा कामादिपरिणामिबुद्धिरात्मनि कर्तृत्वाप्यासे करणमित्यु-
च्यते ।

वितुमर्हति । इतः । अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न हि शरीरादि यस्यां क्रियाया गम्य
तस्यामेव गन्तुं भवति । एतदुक्तं भवति—यदि बुद्धिरुपलब्धी मवेत् ततस्तस्या उपलब्धत्वात्मानमप्यव-
स्येत । न चेतदस्ति । तस्या जडत्वेनोपलभ्यमानतयोपलब्धिकर्तृत्वानुपपत्तेः । यदा चोपलब्धौ बुद्धे-
कर्तृत्व तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धौ करणान्तरं कल्पनीयं, तथा च नाममात्रे निषेध इति तन्न भवती-
त्याह—न चैवं सति करणान्तरकल्पना बुद्धेरुपलब्धत्वात्मानात् तन्निमित्तानामकरणं बुद्धिरुपलब्धत्वात्मा
चानुपलब्धेत्यत आह—बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । अपनभिमानि—चेतन्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नित्य
इति न तत्रात्मनः कर्तृत्वं, नापि बुद्धेः कारणत्वं, किंतु चैतन्यमेव निवसानच्छिन्न इतिरिति चोपलब्धि-
रिति चारयापते । तस्य तु तत्तद्विषयानच्छेदे इत्यौ बुद्ध्यादीनां कारणत्वात्मानमथ तदुपधानेनाहंकार-
पूर्वकं कर्तृत्वं युज्यते इति ॥ ४० ॥ (१५) ॥ परात् तच्छ्रुतेः । यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं
तत्प्रवर्तनादृक्षेणैव रागादिषु सत्सु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । न चेश्वरो द्वेय-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सायमहंकारपूर्वकं कर्तृत्वं तथाऽपि न तदुपलब्धुं साक्षिणोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—अहंकारस्येति ।
अहंकारवत्तद्विशिष्टस्यैव चेतनस्य कर्तृत्वं साक्षिणोपलभ्यते तस्मान्न केनऽस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वम् । निशिष्टस्य
च कर्तृत्वे ज्ञातुरेव कर्तृत्वं कर्तृत्वेन भोक्तृत्वमित्येतदपि सिध्यतीत्यर्थः । उपलब्धौ बुद्धेरकर्तृत्वे बुद्धेरुपलब्धौ
करणान्तरं कल्पयितुमपि प्रत्युक्तमित्याह—न चेति । बुद्धेरुपलब्धत्वात्मानं सतीति यावत् । किंच, बुद्धेरुपलब्धौ
करणत्वात्मानमथ कर्तृत्वं नेष्ट तदाऽऽमा बुद्ध्या जानातीत्ययुक्तं नेयाह—बुद्धेरिति । आत्मस्वरूपोप-
लब्धौ नित्यत्वात्कर्त्राधर्मावेऽपि तस्यास्तत्तदर्थवच्छेदे बुद्ध्यादीनां कारणत्वात्मानमथ तदुपाधिनाऽहंकार-
पूर्वकं कर्तृत्वादनिरुद्धा प्रसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु समाख्यमात्राचेति तत्राऽऽह—समाधीति । उक्तहेतूना-
मात्मनि स्वामात्रिककर्तृत्वासाधकत्वे सिद्धे विन्यादिकर्तृत्वश्रुतीनां कथितकर्तृत्वोपजीवित्वादसङ्गतश्रुतीनां च
पास्तवासङ्गत्वादिदार्ढ्यामयोत्रोपाध्यावाप्त्यशुद्धे अत्रापि सप्तम्यसिद्धिरित्युपमहरति—तस्मादिति ॥
॥ ४० ॥ (१५) ॥ औपाधिकमपि पूर्वोक्तं कर्तृत्वमौपशायकमित्याह—परात्त्विति । नियमनस्य जीवस्य

परायत्ताधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८३५)

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितम् । तत् किम-
नपेक्ष्येश्वरं भवति आहोस्त्रिन्द ईश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा । तत्र
प्राप्तं तावद-नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्वे इति ॥ कस्माद् ॥ अपेक्षा-
प्रयोजनाभावात् । अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः
कारकान्तरसामग्रीसम्पन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति । तस्य किमी-
श्वरः कारिष्यति । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियासु-
अनहुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन
जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नेष्टृण्यं प्रसज्येत । विषमफलं तेषां कर्तृत्वं
विदधतो वैषम्यम् ॥ “नतु वैषम्यनेष्टृण्ये न सापेक्षत्वाद्” [व्या० सू०

रत्नप्रभा ।

कम् । तदप्यस्त कर्तृत्वमुपजीव्य जीवस्य कारकमङ्गलनादीश्वरस्य कारयितृत्वश्रुनेष्व मदायमाह-यदिद-
मिति ॥ अत्र “एष होय” [कौ० ० ३ । ८] इत्यादिश्रुतीनां कर्तृव्यसातन्त्र्यचोतकविषयादिश्रुति-
भिर्निरोधसमाधानात् पादसंगतिः । कर्मवीर्मांसकर्मनेन पूर्ववत्त्वमिति-तत्रेत्यादिना ॥ बुद्ध्यादिकास्-
सम्पत्तादीश्वरव्यतिरेके कर्तृत्वव्यतिरेकानुपपत्त्येवैश्वरः प्रयोजकः । किञ्च प्रयोजकत्वे नेष्टृव्यादिप्रसङ्ग
इत्याह-हेशात्मकेन चेति ॥ दत्तोत्तानिद चोपमिति शङ्कते-नान्विति ॥ पूर्व जीवस्य धर्माधर्मस्त्वं
सिद्धिरनृत्य तासापेक्षयाद् विषमजगत्कर्तृत्वमविस्मयितुम् । संप्रति ईश्वरादीनामे जीवस्य कर्तृत्वे
सिद्धे धर्माधर्मव्यतिदिः, तद्वत्त्वमिदौ तासापेक्षकारयितृत्वसिद्धिः ईश्वरस्य, कारयितृत्वे सिद्धे जीवस्य
भामती ।

पक्षपातरहितो जीवान् सावसाधुनि कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हति, येन धर्माधर्मापेक्षया जगद्वैचित्र्यमापद्येत ।
न हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्म एव जन्तून् प्रवर्तयेन्नधर्मे सतश्च तत्प्रेरिता जन्तवः सर्वे धार्मिका एवेति
सुखिन एव स्युर्न दुःखिनः । स्वतन्त्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मव्यतिदिपन्तो वैचित्र्यमनुभव-
न्तीति युक्तम् । एव च त्रिभिर्निर्देशधोरर्थव्यतिनिरया तु सर्वथा जीवा अस्वतन्त्रा इतीश्वरेण प्रवर्तन्ते
इति एत त्रिभिर्निर्देशम्याम् । न हि षडयदिनमष्टिद्वयानुद्यमान प्रयुज्यदेशतोऽर्थवान् । तस्मात् “एष
होय साधु कर्म कारयति” इत्यादयः श्रुतयः समस्तत्रिभिर्निर्देशश्रुतिभिरेवाहोसमिरेषाधोषव्यतिदिनामपराधवा
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

करणादिपञ्चराश्यादीश्वरस्य कारयितृत्वश्रुनेष्व मदायमाह-यदिदिति । कर्मवीर्मांसकर्म गृह्यति-तत्रेति ।
“अत्र चैव होय” इत्यादिश्रुतीनां त्रिभिर्भूत्यादिभिर्निरोधमभाधानेन सर्वे नियामके नृत्तानि मन्यवमाया-
नात्पादादिमगतयः । पूर्ववत्त्वमिति श्रुतीनां निरोधोऽपेक्षान्वाहृते नृत्तानि समन्वयमाभिदिः ।
मिद्वान्ते तासापेक्षयोगेन प्रामाण्याच्च तमिदिः । शास्त्रादीश्वरस्यापेक्षयोगेन शक्ते-कस्मादिति ।
कर्तृत्वनामप्रार्थामोऽन्तर्भूतो न वेति विरुध्य द्वितीय निरूपयि-अपेक्षेति । आद्य प्रत्याह-अयं हीति ।
कारणान्तराणि तत्तत्कार्यनिर्माणकारणानि करणादीनि तेषां सामग्री सङ्गृह्या तेषां सततः सहितः
सन्निवि वायन् । एष कर्तृत्वे सततानि नेष्टरन्देशा फेयन्त्यतिरेकामागद्विषयाह-तस्मेति । ना भूरीष-
स्य शास्त्ररसादपेक्षानं मानान्तराणु मन्व्यति तत्राऽऽह-न चेति । किञ्चधरो द्वेषवत्त्वमपराधितः साध्य-
साधुनोर्न कर्मनोर्जीवात्तत्रापेक्षस्य स्वतन्त्रस्य कारुणिकवार्तमणि साधुवेष प्रवर्तयतादौ विचित्रमर्गा-
निद्रित्याह-हेशेति । दत्तोत्तानादन्वयसा चोपमिति शङ्कते-नान्विति । तत्रेश्वरस्य जगत्का-
रयितृत्वमपेक्षानाधिकृतोऽन तु जीवस्य कर्तृत्वेऽपेक्षमस्य प्रयोजकत्वमपेक्षानाधिकृतं सापेक्षमपेक्षमिति

२ । १ । ३४] इत्युक्तम् । सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे । सापेक्षत्वं च नेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोः । तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे । तदेव चेत्कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात्, किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत । अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत । तस्मात्स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं तु शब्देन व्याचर्त्य प्रतिजानीते-परमिति ॥ अविद्याऽवस्थायां कार्यकारणसंघाताऽविवेकदर्शिनो जीवस्याऽविद्यातिमिरान्धस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात्सर्वभूताधिवासात्साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुत्तया कर्तृत्वमोक्तत्वालक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः । तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ “तच्छ्रुतेः” । यद्यपि रागादिदोष-

रत्नप्रभा ।

कर्तृत्वसिद्धिरिति चक्रकापेक्षेः कर्मसापेक्षत्वं न सम्भवतीत्युच्यते इत्याह-सत्यमिति ॥ अमुं कर्मनपेक्षस्य प्रवर्तकत्वं तत्राह-अकृतेति ॥ अनपेक्षस्य प्रवर्तकत्वे धर्मस्तो नरान् दुःखेन, अयमवतः सुखेन, योजयेत् । कारुणिकत्वे वा सर्वे सुखेन एकरूपाः स्युरिति जगद्वैचित्र्यं निष्पादिशास्त्रं च न स्यात् । तस्माद्विद्यादिशास्त्रार्थनृत्वाय रागेद्वेषावच स्वन एव जीवस्य कर्तृत्वं वाच्यम् । तथा च कारयितृत्वश्रुतिरित्येव । ईश्वरस्तानिका वा सा श्रुतिरिति प्राप्ते मिहान्तयति-एतामिति ॥ यथा चन्दनादिसाम्यमती ।

नेपा इति प्राप्तेऽभिधीयते । ‘एष देव साधु कर्म कारयति’ इत्याद्यभ्यासश्रुतयः सर्वभ्यासारेषु जन्तूनामीश्वरतन्त्रतामाहुः । तदसति प्रतियन्त्रके न प्रथमापगतया व्याख्यातुमुचितम् । न च श्रुतिसिद्धस्य कल्पनीयता, येन प्रवर्तकेषु रागादिषु मनु तत्कल्पना निष्येत् । न चेश्वरतन्त्रत्वे धर्म एव जन्तूनां आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चिन्तयनीयर्थः । भेदमुपेयाऽऽह-सत्यमिति । ईश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वं ततस्तदधीनकर्मापेक्षमीश्वरस्य कारयितृत्वमिति चक्रकादिदोषप्रसङ्गावेश्वरस्य सापेक्षत्वादित्यर्थः । ईश्वरापेक्षे जीवस्य कर्तृत्वे पूर्वपूर्वकर्मनासनासापेक्षमुत्तरोत्तरकर्तृत्वमियमि न मित्यतीत्याह-अकृतेति । जीवस्येश्वरादेशामाये कथिमाह-तस्मादिति । स्वशब्देन कर्तृत्वं निष्पादिश्रुतिसिद्धं तदा ‘एष देव’ इत्यादिश्रुतिरित्येव समन्यामिहिरित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । मिहान्तयति-एतामिति । प्रतिज्ञा सिद्धगोति-अविद्येति । जीवस्येश्वरादेव संसारस्य मोक्षस्य च सिद्धिर्भवितुमर्हतीति सक्रयः । तस्य परस्मादप्यन्त्याप्यत्र निरस्यति-अविद्येति । सैव निमित्तं त्रिपाप्रकाशमन्तराणानिराकृतात्तेनान्वः स्वरूपज्ञानहीनश्चिदात्मा तस्याविच्छेदस्वभावस्य देहादिसमुदायविषयान्विरोधदर्शनं मित्रमन्तच्छीटस्य मिश्रितस्य जीवस्य सतोऽविद्यादशायां संसारस्य पृथक्त्वेन कथित्यादीश्वरानिहिरिति यावत् । तस्य वास्तव्यरूपमाह-परस्मादिति । सर्वत्रियज्ञानामाये कथं कारयितृत्वं तत्राऽऽह-कर्मेति । तथाऽपि सर्वत्र सन्निध्यमाये कारयितृत्वासिद्धिस्तत्राऽऽह-सर्वेति । तथाऽपि तद्वानामाये तदसिद्धिस्तत्राऽऽह-माक्षिण इति । तदुपपादयति-चेतयितुमिति । ईश्वरस्य कारयितृत्वे स्वगतव्यापारवत्त्वमाशङ्क्योक्तम्-तदिति । संसारस्यानर्थत्वेन देवार्थं त्रिगुण-कर्तृत्वेति । कथं नन्वेतुर्गन्धस्पर्शस्पर्शमोक्षहेतुः स्यात्तत्राऽऽह-तदनुग्रहेति । जीवस्य दोषप्रसङ्गात्कारकान्तरमागमिन्त्वादीश्वरस्य कृपादिषु कारणत्राप्रमिद्वेश्वर न तदपेक्ष कर्तृत्वमिहाह-कुत इति । सौत्र हेतुननार्थं व्याचष्टे-तदिति । केनान्वनिराकृत्यापेक्षी श्रुतेरीश्वरस्य मुग्धादीं धर्मा-

प्रयुक्तः सामग्रीसम्पन्नश्च जीवः । यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धम् । तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते । तथाहि श्रुतिर्मवति “एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीयते” [कोपी० ३ । ८] इति “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति” इति चैवंजातीयका ॥ ४१ ॥ नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम्, अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति ॥ नेत्युच्यते-

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवेनमीश्वरः कारयति । ततश्चेते चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फलानि विगमं विभजते पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तत्वमात्रेण । यथा-लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां ग्रीहियवादीनां चाऽसाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः । न ह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते । नाप्यसत्सु स्वस्वबीजेषु । एवं

रत्नप्रभा ।

गम्या साया धर्मव्यतिरेके सुप्रच्यतिरेकप्रहाभावेऽपि “पुण्यो ये पुण्येन कर्मणा भवति” [वृ० ३ । २ । १३] इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादेव धर्मस्य हेतुत्वसिद्धिः । एवमीश्वरस्याऽपि शास्त्रमतात् कारयितृत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ४१ ॥ धर्माधर्माभ्यामेव कृत्यैक्यमसिद्धेरुमीश्वरैरेकपाक्षक्य बीजैरेतदुत्पत्तिरिति सिद्धेः पर्जन्यवैषम्यं स्यात् । यदि विशेषहेतूनां साधारणहेतुगेष्वपि तत्र वैषम्यं, तर्हि ईश्वरस्याऽपि साधारणहेतुत्वान्न वैषम्यमिवाह-पर्जन्यवदिति ॥ दृष्टान्तं विट्गोनि-ययेति ॥ अनिदीर्घा वन्यो गुच्छाः, पुष्पस्तनका वा, गुल्मास्तु-दस्यमृदय इति भेदः । किमीश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यादित्याभागी ।

प्रवृत्तेः सुतेतरेव न वैचित्र्यमिति युक्तम् । यद्यप्यमीश्वरो बीजरागम्ययाति पूर्वपूर्ववन्तुर्कर्मविशेषा जन्तून् धर्माधर्मयोः प्ररूपयन् न द्वेषद्वेषानाम्पि विभजः, नापि निर्गुणः । न च कर्मप्रवृत्तयामादिरमपनाद्विगततात्पराख्ये न चेश्वरत्वस्य कृत विविनिर्गम-यामिनि संभवम् । न हीश्वरः प्रवृत्तत्वेन न जन्तून् प्ररूपयन्ति तु ततोऽन्यमनुकल्पमानो रागादुपहासमुत्तेन । एवं चेश्वरनिष्ठान्निर्गमाराधिनो विविनिर्गमार्थ-जानन्दगितीय-न्यायनिर्णयः ।

देति कारणात् फलवृत्त्यतिरेकस्य दृष्टकारणवद्विनिर्गम-सादगमस्यादृष्टकारण-प्रकार्येन व्यस्यमानादिति भावः । तामेव श्रुतिमाह-तथाहीति ॥ ४१ ॥ चोपान्तरम्पुनश्च नि-नन्विति । उत्तरत्वेन मूलमप्यतारपि-नेतीति । तद्वशात्पि व्यासरोनि-मुद्राद् इति । ईश्वरस्य प्रवृत्तदृष्टादेश्वा प्ररूपये पठिमाह-अतश्चेति । दोषाणामप्रसङ्गेन प्रकटयति-र्जयेति । धर्माधर्मान्यामेव कृत्यैक्यमसिद्धेरुमीश्वरैरेकपाक्षक्य परीक्षयतिशुक्तं तद्विट्गोनि-ययेति । अनिदीर्घा वन्यो गुच्छाः दृष्टा गुल्मा इति भेदः । बीजेभ्यो जायमानग्रीवादीनां तु पर्जन्येनैकपाक्षमाऽऽह-न हीति । तुन तर्हि बीजेतिवाश-क्याऽऽह-नापीति । दार्ष्टान्तिकं विट्गोनि-ययामिनि । यदि जीवेन तुनः स्वैरुत्पा कथिप्रयत्न-

जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते ॥ ननु
कृतप्रयत्नापेक्षत्वमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते ॥ नैव दोषः ॥
परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः । कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति ॥
अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वम-
कारयदित्यनादित्वात्संसारस्यैत्यनवद्यम् । कथं पुनरवगम्यते-कृतप्रय-
त्नापेक्ष ईश्वर इति ॥ “विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः” इत्याह ॥
एवं हि “स्वर्गकामो यजेत” “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्येवंजातीय-
कस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चाऽवैयर्थ्यं भवति । अन्यथा तदनर्थकं
स्यात् । ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत । अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जी-
वस्य ॥ तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत् । प्रतिषिद्धकारिणम-

रत्नप्रभा ।

पाद्यते उत चक्रकापत्तिर्ना नाद्य इत्याह—नैव दोष इति ॥ अन्वयापकाधीनस्य यदोर्मुह्याध्ययनकर्तृत्व-
दर्शनादिति भावः । चक्रकं निरस्यति—अपि चेति ॥ अनवद्यं जीवस्य कर्तृत्वम् । ईश्वरस्य कारयितृत्व-
चेति शेषः । ईश्वरस्य सापेक्षत्वे निष्यादिशास्त्रप्रामाण्यान्वयानुपपत्तिं प्रमाणयति—कथमित्यादिना ॥
एवं सापेक्षत्वे सत्यवैयर्थ्यं भवति । अन्यथा अनपेक्षत्वे । वैयर्थ्यं प्रपञ्चयति—ईश्वर इति ॥ तयोः स्थाने
स एव नियुज्येत अभिपिच्येत । तयोः कार्यं स एव कुर्यादिति यावत् । तथा च जीवस्य निरपेक्षे-
श्वरपरतन्त्रत्वादिष्यादिशास्त्रमन्त्रिबिरुक्तमनर्थकं स्यादिति सम्बन्धः ॥ आदिशब्दार्थमाह—तथेति ॥
यामती ।

यन्ती भवतु तदनेनाभिसन्धिर्नोक्तम्—परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीव इति । तस्माद्विधिनि-
पेयशास्त्रानिरोधात्तुल्यस्य स्थूलदर्शनात् “एष दोष साधु कर्म कारयति” इत्यादिश्रुतेः । ‘अज्ञो जन्तुरानी-
शोऽप्यमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा स्वप्नमेव वा ॥’ इति स्मृत्येधेश्वरतन्त्राणामेव
जन्तूना कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्राणामिति सिद्धम् । ईश्वर एव त्रिप्रतिषेधयोः स्थाने नियुज्येत यद्विधिनि-
पेययोः फलं तदीश्वरेण तत्प्रतिपादितधर्माधर्मनिरपेक्षेण कृतमिति त्रिप्रतिषेधयोरानर्थक्यम् । न केनन्मा-
नर्थक्यं विपरीतं चापद्येन इत्याह—तथा विहितकारिणमिति । पूर्वोक्तश्च दोषः कृतनाशाकृताम्यागमः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्तदा तदपेक्षः सन्तीश्वरो विभक्त कर्तृत्वं कुर्यान्न तु तदस्ति चक्रकापत्तेरिति शङ्कने—नन्विति । किमी-
श्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वमेव न्यायाद्यते किंवा तस्य कर्तृत्वे कारयितृत्वमीश्वरस्य नेति तत्राऽऽद्य
प्रत्याह—नेति । न हि गुर्वीशो माणवको नाम्ययनस्य कर्तेति भावः । द्वितीयं दूषयति—कुर्वन्तं हीति ।
अप्ययनशक्तं प्रत्येकव्यापकं योऽप्यम्मात्रिकाशक्तिमन्तं जीवं प्रत्यपि कारयितृत्वमीश्वरस्य युक्तमिति भावः ।
चक्रकापत्तिं निरस्यति—अपि चेति । अनस्य जीवस्य कर्तृत्वं तत्तन्त्रधर्माधर्मपेक्षया च कारयितृत्वमी-
श्वरस्येति शेषः । तस्य सापेक्षत्वे मानं वृच्छति—कथमिति । तत्र मानोक्तिरं सूत्रावयवमादत्तं—विहितेति ।
ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं तस्य चेन्नैरपेक्ष्य तदा तयोस्तदनर्थक्यमतस्तयोरर्थयत्नानुप-
पत्तिरीश्वरस्य सापेक्षत्वमाधिक्येयाह—एवमिति । किमितीश्वरस्य नैरपेक्ष्ये विहितादिवैयर्थ्यं तत्राऽऽह—
ईश्वर इति । तयोः स्थाने ॥ एव नियुज्येत यच्चास्यां कार्यं तदभावेन कुर्यादिति तयोरानर्थक्यमित्यर्थः ।
जीव प्रति प्रत्येककृतेन निरर्थक्येन च तदर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह—अत्यन्तं चेति । सर्वामना जीवस्येश्वरा-
धीनत्वात् प्रेरितस्य प्रवृत्तिनिर्वाहमात्रत्वात् त्रिप्रतिषेधम्यामित्यर्थः । आदिशब्दार्थमाह—तथेति ।

प्यर्थेन । ततश्च प्रामाण्यं वेदस्याऽस्तमियात् । ईश्वरस्य चाऽत्यन्तान-
पेक्षत्वे लौकिकस्याऽपि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यम् ॥ तथा देशकालनिमित्तानां
पूर्वाक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति ॥ ४२ ॥
इति परायत्ताधिकरणम् ॥ १६ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवाऽऽदित्वमधी-
यत एके ॥ ४३ ॥ (१७) ॥

जीवेश्वरयोरुपकारयोपकारकभाव उक्तः । स च सम्बद्धयोरेव लोके दृष्टः ।
यथा स्वामिभृत्ययोः । यथा वाऽग्निस्फुलिङ्गयोः । ततश्च जीवेश्वरयोर-
प्युपकारयोपकारकभावाभ्युपगमात् किं स्वामिभृत्यवत् सम्बन्धः आहो-
स्विद् विस्फुलिङ्गवदित्यस्यां विंचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति अथ वा

रत्नप्रभा ।

पुरुषकारः प्रयत्नः पूर्वोक्तदोषोऽकृताभ्यागमादि । तस्मात्कर्मसापेक्षेश्वरस्य कारयितृत्वाद् “एव हेन”
[कौषी० १।८] इत्यादिश्रुतेर्विप्यादिश्रुत्यभिरोध इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ (१६) ॥ अंशो नानाव्यपदेशा-
दन्यथा ॥ एको निश्चः स्वप्रकाशो नागुरकर्ता जीव इति शोधिततत्त्वप्रदार्थस्यात्र ब्रमेक्यसाधनेन भेदा-
भेदश्रुतीनां निरोधसमाधानात् पादसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रत्यगभिन्नसिद्धिः, सिद्धान्ते सासिद्धिरिति
भेदः । पूर्वोक्तोपकारोपकारकभावाक्षिप्त जीवेश्वरयोः सम्बन्धं विपरीतस्य द्वित्रिधदृष्टान्तदर्शनात् सशय-
माह-ततश्चेति ॥ प्रसिद्धस्य स्वामित्वसम्बन्धसम्भवाच्च कश्चित् सम्बन्ध इत्यनियमो न युक्त इत्यद्वैतराह-
अय वेति ॥ अनेन “य आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धभेदकोटिर्दर्शिता । एवं “तत्त्वमसि”
भामती ।

प्रसाध्येत । अनितोहितार्थमन्यत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ (१६) ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
दाशकितवादित्वमधीयत एके । अत्रान्तरगतितिमाह-जीवेश्वरयोरिति । उपकारयोपकारकभावः
प्रयोग्यप्रयोजकभावः । अत्रापाततो निगमनान्तोरभावादित्यस्यो निश्चय इत्युक्तः । निश्चयहेत्याभा-
सदर्शनेन भेदपक्षमाह-अय वेति । उदितज्येदितृभावधानेभ्याम्येष्टुभावाभेदोपज्ञातृभावाभेद नियम्यनि-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अयमस्य स्वातन्त्र्यादेरं कुर्वाणशरीरो न पर्यनुयोगमर्त्तनीत्याशङ्क्याऽह-ततश्चेति । ईश्वरस्य स्वातन्त्र्येण
कचहेतुर्न समीहितानाममीहितहेतुभेदविशेषि शास्त्रममान इत्यादित्यर्थः । आदिशब्दगृह्यते दोषान्तरमाह-
ईश्वरस्येति । पुरुषकारस्येष्टानिष्टाभिधानानुसूतस्य यत्नस्येति यान् । पुरुषकारपेक्षया दृष्टान्तवित्तु
तथेयुक्तम् । तेषां वैयर्थ्यमिति संख्य । पूर्वोक्तदोषोऽकृतान्यागमादिः । तदेव “एव हि” इत्यादि-
श्रुतीनां विप्यादिश्रुतिभिर्निरोधात्परस्मिन्नसंज्ञनियन्तरे समन्वयसिद्धिरिति ॥ ४२ ॥ (१६) ॥
जीवात्मन्यगोरिति कर्तृत्वमीश्वरायत्तमित्युक्तम् । इदानीं निर्वाणयोग्यत्वस्य तस्य ब्रमेक्य साधयनि-
अय इति । शिष्य पुनः शृते कर्तृत्वमिति-जीवेति । तस्य मन्त्र्यापेक्षकत्वाह-स चेति । निदात्या-
नुसारिण्यनिर दृष्टान्तमाह-यथा वेति । उपकारोपकारकभावाक्षिप्त जीवेश्वरस्य विपरीतयोमयया
दर्शिते हेतु इत्यादि विचारप्रयोजक सदेहमाह-ततश्चेति । नियामकामाने पूर्वपक्षाभावेन सगृह्यति-अनि-
यम इति । जीवेश्वरयोरनश्वरेण प्रवेशशृतेः सयोग्यत्वानुसृतेः समवायस्य च निरस्तत्वात् कार्यकारणत्वादि-
हान्तया सादात्म्यस्यापि दुर्भेदादव्याप्तिरसौ चांशासमवात् “पादोऽस्य” इत्यादिभुनेरौपचारिकतादृश्यत्वा-
निमित्तस्य च प्रसिद्धतादनियमस्य च जगन्व्यापिजपदेन भूतस्यामित्युक्तः सन्बन्धस्तयोरित्याह-अय वेति ।

स्वामिभृत्यप्रकारेष्वेवेशित्रीशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव सम्बन्ध इति प्राप्नोति। अतो ब्रवीति—“अंशः” इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति । यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गः । अंश इवांशः । न हि निरवयवस्य मुख्योऽंशः सम्भवति ॥ कस्मात् ॥ पुनर्निरवयवत्वात्स एव न भवति । “नानाव्यपदेशात्” । “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” [छां ८।७।१] “एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति” [बृ० ४।४।२२] “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति” इति चैवजातीयको भेदानिर्देशः, नासति भेदे युज्यते ॥ ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये युज्यत इत्यत आह—अन्यथा चापीति । न च नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः ॥ किं तर्हि । अन्यथा चापि व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः ॥ तथाहि एके शाखिनो दाशकित्वादिभावं ब्रह्मण आमनन्ति आथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते “ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेवमे कितवाः” इत्यादिना । दाशाः—य एते कैवर्ताः प्रसिद्धाः, ये चामी दासाः स्वामिन्यात्मानमुपक्षिपन्ति, ये चान्ये कितवा द्यूतकृतः, ते सर्वे ब्रह्मेवेति हीनजन्तुदाहरणेन सर्वेषामेव नामरूपकृतकार्यकरणसंघातमविष्टानां जीवानां ब्रह्मत्वमाह ॥ तथाऽन्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियायामेव अयमर्थः प्रपंच्यते—

रत्नप्रभा ।

[छां० ६।८।१६] इत्यादिश्रुतिसिद्धाभेदकोटिर्द्वयम् । तथा च भेदाभेदश्रुतीनां समन्यताद्विरोधे सति सम्बन्धाऽनिश्चयात् सम्बन्धापेक्षस्य पूर्वोक्तोपकार्योपकारकमानस्यासिद्धिरित्याक्षेपात् संगतिः । लोकसिद्धान्त्यात्मरूपेदानुगादित्वेन भेदश्रुतीनां दुर्बलत्वाद्दाशतत्त्ववदभेदश्रुत्यनुसारेण प्रकल्पितभेदनिबन्धनोदाशिशामावः सम्बन्ध इति सिद्धान्तपति—अत इत्यादिना ॥ अग्रेः साक्ष्येऽपि निष्कलेश्वरस्य कथं साक्ष्यमत आह—अंश इवेति ॥ जीव इत्यनुपगमः । भेद एव चेत्, स्वस्वामिभागे युक्तः, नादाशिशामा इति शङ्कते—ननु चेति ॥ अभेदस्याऽपि सत्तादाशिशामा इत्याह—अत इति ॥

मामती ।

यन्तुभावश्चानाराधेयमानश्च न जीवपरमान्नोभेदेऽनकल्प्यते । न च ‘ब्रह्मदाशा ब्रह्मकिना,’ इत्यादाश्च श्रुतयो दाशा नल कितवा ननेत्यादिप्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदेऽनकल्प्यते । न चैताभिर्भेदाभेदानन्दगरीय—न्यायनिर्णयः ।

अत्र च जीवब्रह्मभेदश्रुतिविरोधनिरासार्थं त्रयणि समन्यसाधनात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भेदाभेदश्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यादुक्तममन्वयासिद्धिः । सिद्धांते तासामविरोधात्प्रामाण्यात्तत्तिद्धिः । पूर्वपक्षमन्य प्रतिज्ञामन्तार्थं व्याकरोति—अत इति । अग्रेः साक्ष्यगदशाशिनेऽपि प्रवृत्ते न साक्ष्येति प्रतिज्ञासिद्धिमाशक्याऽऽह—अंश इति । मूलमामान्यमुपगमेऽंशत्वं जीवस्य किं न स्याच्चराऽऽह—न हीति । चोद्यद्वाच्यतावयवमादत्त—कस्मादिति । व्यतिरेकेण व्याकरोति—स इति । आन्वयिकभेदे भेदोपपत्तिर्भेदचतुर्थमान्यतिथो भेद म्यादिति शङ्कते—ननु चेति । कथचिद्वेदेऽपि यस्य सिद्धिस्तस्यातिशयेन सिद्धिरावपत्तिके भेदे स्यादित्युक्तम्—सुतरामिति । मूलमन्येनोत्तरमाह—अत इति । तस्यार्थमाह—न चेति । अभेदव्यपदेश निरादयन्दाशकित्वादित्यभियादि व्याचष्टे—तथार्हाति । दाशादिपदार्थोक्तिपूर्वकमुद्देश्यनिर्णय प्रकृत्यहीनजन्तुदाहरणतात्पर्यमाह—दाशा इति । उक्तार्थमुद्गीकरणार्थमुदाहरणान्तरमाह—तथेति ।

“त्वं स्त्री, त्वं पुमानसि, त्वं कुमार उत वा कुमारी, त्वं जीर्णो दण्डेन वध-
सि, त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः” [श्वेता० ४ । ३] इति, “सर्वाणि
रूपाणि विचित्र्यधीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते” [तै० आरण्यके
३ । १२ । १६] इति च । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३ । ७ । २३]
इत्यादिश्रुतिभ्यश्चाऽस्याऽर्थस्य सिद्धिः । चैतन्यं चाऽविशिष्टं जीवेश्वरयोः ।
यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोरौष्ण्यम् । अतो भेदाऽभेदाऽवगमाम्भ्यामंशत्वाऽव-
गमः ॥ ४३ ॥ कुतश्चांशत्वावगमः-

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णश्चेतमर्थमवगमयति-“तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवि” [छां० ३ । १२ । ६]
इति । अत्र भूतशब्देन जीवमिधानानि स्थावरजङ्गमानि निर्दिशति-
“अहिसन्तस्तर्बभूतान्यन्यत्र तीर्थभ्यः” [छां० ८ । १५ । १] इति प्रयोगात् ।

रत्नप्रभा ।

वक्ष्यसि गच्छसि । यदास्ते यो नामरूपे निर्माय प्रविश्य व्यग्रहरन् वर्तते त, विद्वानमृतो भवतीति श्रुत्यर्थः ।
श्रुतिमिदमभेदे युक्तिमाह-चैतन्यं चेति ॥ जीवः, ब्रह्मण, चैतन्यत्वाद्ब्रह्मण्यदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ मन्त्रवर्णाच्च ॥ अस्य
सहस्रशीर्षपुरुषस्य तावान् प्रपद्यो महिमा विभूतिः । पुरुषः तस्मात्प्रपद्यात् ज्यायान् महतरः । भूतानि
देहिनी जीवा इत्यत्र निषामकमाह-अहिसन्निति ॥ तीर्थानि शास्त्रोक्तकर्माणि । तेभ्योऽप्यत्र सर्वप्राणि-
भामती ।

प्रतिपादनपरामिः श्रुतिभिः साक्षादशक्यप्रतिपादकाच्च मन्त्रवर्णात् ‘पादोऽस्य विधा भूतानि’ इत्यादेः,
स्मृतेश्च ‘मगोवाशः’ इत्यादेर्जीवानामीश्वरांशवसिद्धिः । निरतिशयोपायिमपदा च विभूतियोगेनेदम् । स्वांशा-
नामभि निदृष्टोवाधीनापीष्ट इति प्रयत्ने । न हि तावदनवययेस्वरस्य जीवा भविष्युर्महत्त्वशाः । अपि च
जीवानां प्रज्ञाशक्त्यै सद्रता वेदना प्रज्ञागो भवेत् । पादादिगता इव वेदना देवदत्तस्य । ततश्च ब्रह्मभूय ग-
तस्य समस्तजीवगतवेदनानुभवप्रसङ्ग इति यदं समाह एव मुक्तं । तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवान्न भूरि
दुःखमनुभवति । मुनयस्तु सर्वजीववेदनामागिति प्रयत्नेन मुक्तिरन्वेष्येच्छादतया परिहर्तव्या स्यादिति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वक्ष्यमि गच्छमि । मृगामैश्वर्यं सर्वात्मनेन स्तुयते न परमात्मैश्वर्यशक्यं श्रुयन्तरमाह-सर्वाणीति ।
यदास्ते यो नामरूपे निर्मायाभिवदनादि कुर्वन्वर्तते त विद्वानिदंशमृतो भवतीति मन्त्रः । न
केचन विविशारेषामिदो बाष्पने चित्तु निदंशद्वाराऽऽतीत्याह-नेति । न केचन श्रुतिमोऽभेदो न्यायनभे-
त्वाह-चैतन्यं चेति । जीवो नात्यन्त ब्रह्मणो भिद्यते चित्तुपत्राद्ब्रह्मण्यदेवेत्यर्थः । व्यपदेशान्वायुप-
पत्तेश्च फटितमाह-अत इति ॥ ४३ ॥ अश्वमित्री हेतुन्तरत्वेनानन्तरमृतवतारपत्ति-कुतश्चेति ।
तद्रूपानष्टे-मन्त्रेति । अस्य सहस्रशीर्षः पुरुषस्य तावान्महिमा विभूतिर्न स्वल्प पादानेन प्रत्यस्तन-
स्मात्प्रमाणाभावात्तद्वत्तर एवाय प्रष्टव्यः पुरुषः । आनन्दस्यार्थं विद्योति-पादोऽस्येति । द्वितीय-
पादार्थं प्रत्ययति-त्रिपादिति । भूतशब्देन कष्टियोगान्वा महाभूतानां जन्मिन्नात्रस्य शाने पुत्रो जीवो-
न्निर्गत्याऽस्याऽऽ-अप्रेति । तद्वत्प्राणानामावे कथं भूतशब्दस्योक्तार्थतोपाशङ्क्य भेदिकस्यनरारं दर्श-
यति-अहिसन्निति । तीर्थानि शास्त्रोक्तानि कर्माणि तेभ्योऽप्यत्र मार्गाणि भूतान्याहिसन्त्वर्त्तितव्यं भूत-
शब्दो जीवप्रमाणं न्यायवत्त्वमेष प्रयुज्यते तत्र प्राप्ताभ्यानिर्गतस्य फटत्त्वात्ततो मुक्ते प्रष्टव्येति भूतश-

अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरम् ॥ तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ ४४ ॥ कुत-
श्चांशत्वावगमः-

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते-“ममैवांशो जीवलोके जी-
वभूतः सनातनः” इति । तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ यत्तूक्तं स्वामिमृत्या-
दिष्वेवेशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति ॥ यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिः ।
तथापि शास्त्रात्त्वन्नांशंशित्वमीशित्रीशितव्यभावश्च निश्चीयते । निरति-
शयोपाधिसम्पन्नश्चेश्वरो निहीनोपाधिसम्पन्नाजीवान्प्रशास्तीति न कि-
ञ्चिद्विप्रतिषिध्यते ॥ ४५ ॥ अत्राह-ननु जीवेश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन

रत्नप्रभा ।

हिंसामधुर्वन् ब्रह्मलोकमाप्नोतीत्यर्थः । अत्र भूतशब्दस्य प्राणिषु प्रयोगात् सूक्तोक्तमन्त्रेऽपि तथेति भावः ।
भूतानां पादत्वेऽपि अशक्यं कुतः, तत्राह-अंशः पाद इति ॥ ४४ ॥ जीवस्य पुरुषसूक्तमन्त्रोक्तमगवदशत्वे
मगवद्वीतामुदाहरति सूत्रकारः-अपि चेति ॥ अत्यन्तमिदं ईशित्रीशितव्यमानप्रसिद्धेः ईशितव्यजीवस्य
कथमीश्वराशत्वमित्याशङ्क्य कल्पितभेदेनापीशितव्यत्वोपपत्तेः अनन्यथासिद्धाभेदशास्त्रबलादशत्वमित्याह-
यत्त्वित्यादिना ॥ औपाधिके ईश्वरस्य नियन्तृत्वे जीव एव तन्मियन्ता किं न स्यादित्यत आह-निरति-
शयेति ॥ नितरा हीनः शरीराद्युपाधिः, अज्ञानिकोपाधितारतम्यादादेशितव्यमन्यस्या, न यस्तुतः ।
तदुक्तं सुरेश्वराचार्यः-“ईशेशिनव्यसम्बन्धः प्रत्यगज्ञानहेतुजः । सम्यग्ज्ञाने तमोष्यस्तावीश्वरागामपी-
श्वरः” इति ॥ ४५ ॥ उत्तरसूत्रमवतारयति-अत्राहेति ॥ ईश्वरः, स्वाशब्दो गैर्दुःखी, अशित्वात्, देव-
भामती ।

तथा भेदाभेदयोः परस्परविरोधिनीरेकत्रासमन्नाशान् जीवानाम् । न च ब्रह्मैव सत्, असन्तस्तु जीना इति
युक्तं, सुखदुःखमुक्तिससारव्यवस्थामावप्रसगादनुज्ञापरिहारभावात्प्रसङ्गाच्च । तस्माच्चीरा एव परमार्थसन्तो
न ब्रह्मैकमद्वयम् । अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेशकाल्याभेदनिमित्तोपचारादिति प्राप्तेऽपि गीयते-अनविगतार्थावरो-
धनानि प्रमाणानि विशेषणः शब्दः । तत्र भेदो लोकमिद्वत्वाच्च शब्देन प्रतिपाद्यः । अमेदस्त्वन्विग-
तत्वादिप्रगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति । येन च वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च परामुश्यते अन्ते चोप-
सङ्गियते तत्रैव तस्य तात्पर्यम् । उपनिषदश्चाद्वैतोपक्रमतत्परामर्शनदुपमहारा अद्वैतपरा एव युज्यन्ते ।
न च यत्परास्तदौपचारिक युक्तम्, अभ्यासे हि भूयन्त्वमर्थस्य भवति नान्यत्वमपि प्रागेऽप्युपचरितत्वमित्यु-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इदं जीवविषयत्वमित्यर्थः । तथाऽपि भूतानां पादत्वमेवोच्यते न त्वशत्रुमित्याशङ्क्याऽऽह-अंश इति ।
मान्त्रार्थिकमर्थमुपसहसति-तस्मादिति ॥ ४४ ॥ न केनञ्च श्रुतेरेव जीवस्येश्वरांशत्वं किन्तु स्मृतेरेपीनि
सूत्रान्तरमुत्पापयति-कुतश्चेति । तद्वशाकरोति-ईदृशेति । स्मृतिसिद्धमर्थं निगमयति-तस्मादिति ।
जीवेश्वरयोरीशित्रीशितव्यमावाचस्य स्वामिमृत्यादिष्वेव प्रसिद्धत्वात्तयोः स्वामिमृत्यमावः सन्ध्यो नाशीशिव
लोकप्रसिद्धिर्विरोधादित्याशङ्क्योक्तमनुवदति-यत्त्विति । यत्राहाधिकरणन्यायेन लोकप्रसिद्धिः शास्त्रीयप्रणि-
द्वधावाच्येयाह-यद्यपीति । जीवेश्वरयोरीपात्रिकत्वाविशेषे कस्मादीशित्रीशितव्यमानो विनरीतो न स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह-निरतिशयेति । एकस्मिन्नेव पूर्णे चिदात्मन्यनायनिर्वाच्यात्रियाकृत्यतो जीवेश्वरजगद्वेदस्तत्र
कृत्योपाध्याय कर्पणिकर्पणशरीरीशितव्ययवस्था । यस्तुतस्तु मर्कटस्थनानीन चिदेकतानमद्वितीयं तत्त्व-
मिति भावः ॥ ४५ ॥ उत्तरसूत्रमवतारयति आह-अत्रेति । जीवेश्वरयोरीशितव्यं सतत्त्वार्थः ।

पुत्रमित्रादिमत्सु बहुपूषविष्टेषु तत्सम्बन्धाभिमानिष्वितरेषु च 'पुत्रो मृतः' 'मित्रं मृतम्' इत्येवमाहूढोपिते येषामेव पुत्रमित्रादिमत्त्वाभिमानः, तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते, नाभिमानहीनानां परिव्राजकादीनाम् । अतश्च लौकिकस्याऽपि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं, किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति ॥ तस्मान्नास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । "प्रकाशादिवद्" इति निदर्शनोपन्यासः । यथा प्रकाशः सौख्यश्चान्द्रमसो वा, वियद्याप्याऽवतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसम्बन्धात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते । यथा चाऽऽकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति । यथा चोदशरावादिकम्पनात्तद्गते सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न तद्भान् सूर्यः कम्पते । एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपाध्युपहिते जीवाख्येऽंशे दुःखायमानेऽपि न तद्भानीश्वरो दुःखायते । जीवस्याऽपि दुःखमाप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तम् । तथा चाऽऽविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः—

रत्नप्रभा ।

अर्थः । जीवस्याऽपि सम्यग्ज्ञाने दुःखामात्रो दृष्टः, किमु बाध्य नित्यसर्वेश्वरस्येत्याह—अतश्चेति ॥ एवमशितरहेतोः सोपाधिरन्यमुक्तया योशी त्र वस्तुतः । स्वांशधर्मयानिति व्याप्तिस्थित्ययं व्यभिचारयति—प्रकाशादिवदिति ॥ वस्तुतः एतादृशदुःखितसाध्यस्य देवदत्तदृष्टान्ते वैरुध्यमप्याह—जीवस्येति ॥ कस्मिन्दुःखितसाध्यं तु ब्राह्मणमावादीश्वरे नास्तीत्युक्तम् । किञ्च जीवस्येश्वरस्य वा वस्तुतो दुःखितत्वालुमानं न युक्तम् । आगमनावादिह—तथा चेति ॥ दुःखिते तद्भागेपदेशो न स्यादित्यर्थः ॥४६॥

भामती ।

वेदानामिन्द्रो, नलणस्तु विग्रहस्येव न तदमित्रग्रन्थः । यथा च दर्पणापनये तत्प्रतिविम्बं विम्बभावेऽनतिष्ठते न कृपाणे प्रतिविम्बितमपि । एवमविद्योपवानविगमे जीवे ब्रह्ममान इति सिद्ध जीवो प्रकाश इव

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

व्यतिरेकमुपजीव्य सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गं प्रयादिशति—अतश्चेति । लौकिकस्य शास्त्रोक्ततत्त्वधीनस्येत्यर्थः । सम्यग्दर्शनं त्रिरुज्ञानमात्रम् । त्रिषद्वल्यादविषयादिति यावत् । तस्य सम्यग्दर्शनं शास्त्राय तत्त्वसाक्षात्करणं तत्स्यार्थवत्त्वमिति किमु यत्तद्व्यमिति योजना । कैमुतिकन्यायकृत्माह—तस्मादिति । ईश्वरः स्वाशक्तैर्देवैर्दुःखी स्यादिति शब्देन दत्तवदित्यत्र तन्निमित्तप्रमत्तलोपाधेरप्रयोजको हेतुरित्युक्तम् । इदानीं तात्त्विकं प्रातीतिकं वा दुःखित्वमीदृशे साध्यमिति निरूप्याऽऽह—यदशायितं तदंशितानि वस्तुतः स्यादित्यत्र व्यभिचारमाह—प्रकाशेति । प्रकाशदृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । आत्मन्युपाधितो दुःखादिप्रतीतिरेव वस्तुनस्तु न प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तमुक्तया लोभद्वयमचारस्यापि तस्मिन्प्रतीतिगता न वस्तुनोऽयं दृष्टान्तमाह—यथा चेति । क्रियामात्रस्याऽऽमनि वस्तुतो नास्ति प्राप्तिरित्यत्रोदाहरणम्—यथा चेति । दृष्टान्तत्रयगतमर्थं दार्शनिके योजयन्ति—प्रामिति । यास्तवे दुःखित्वे साध्ये व्यभिचारमुक्तया दृष्टान्तस्य साध्यवैरुध्यमाह—जीवस्येति । प्रातीतिकं दुःखित्वे साध्ये जीवद्वारा परमिन्नप्रतिपत्तीतिदृष्टान्तेन सिद्धमाप्यन्तां गत्वोपययानि नानि वस्तुतो दुःखित्वमागमिन्नोपादित्याह—तथा चेति ।

अंशाधिकरणम्] रत्नप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८४५)

“तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८-१६] इत्येवमादयः । तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसंगः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

“स्मरन्ति च” व्यासादयः । यथा-जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायते इति । “तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते कलेश्चाऽपि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १ ॥ कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षवन्द्यः स युज्यते । स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ॥ २ ॥” इति ॥ चशब्दात्-समामनन्ति चेति वाक्यशेषः । “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [मुण्ड० ३ । १ । १] इति “एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इति च ॥ * ॥ अत्राह-यदि तर्हि एक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात्, कथमतुजापरिहारो स्यात्-लौकिको वैदिको चेति ॥ ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तम् । तद्वेदाद्यातुजापरिहारो तदाश्रयावयवतिकाणावुपपद्येते । किमत्र चोच्यते इति ॥ उच्यते ॥ नैतदेवम् ॥ अनंशत्वमपि हि जीवस्याऽभेदवा-

रत्नप्रभा ।

स्मृत्याप्यनुमान बाध्यमित्याह-स्मरन्ति चेति ॥ सूत्र व्याचष्टे-स्मरन्तीति ॥ तत्र जीवपरमोर्मेये कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । दशोऽष्ट्याणि पञ्च प्राणाः मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशमन्याको राशिः लिङ्गम् । गूत्रे चशब्दः धृतिसमुच्चयार्थे इत्याह-चशब्दादिति ॥ यथाऽऽदित्यः प्रकाशपरोर्मेयेऽपि त्रिपये, तथैवार्थः । यनो बाह्यः अस्मद्, तस्मात् न लिप्यते । एतन्निश्चयनमीश्वरे दोष निरम्याश इत्युक्त जीवस्यांशस्य देशानुपाधिकमिति स्मृत्यनुपपन्नस्वरूपेणमात्रायाशिरिति-अत्रादित्यादिना ॥ कथं तर्हि इत्यन्वयः । तद्वेदाद् अभेदान् । निश्चयनमगो मुन्यांशो न सम्मरणां पदता मिद्धा-

भामती ।

तत्त्वप्रमया न एवमिति तात्पर्यार्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सप्तदशमन्यापारिमितो राशि-आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

परमोपातुमाननिरामकमुपमहरति-तस्मादिति ॥ ४६ ॥ परानुमाने धृतिस्मृतिविद्वत्तया काशययानदेश दशपति-स्मरन्तीति । तत्र स्मृतिविशेषे निमित्तने-स्मरन्ति चेत्यादिना ॥ काऽप्यो मृतिम्यामाह-तत्रेति । निर्धारणार्थं मत्तनी । कौश्याशिरिति चकाराकर्तृभिरपि कर्षः कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । पञ्च शानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वायसो मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशमन्याशिरुक्तः समूहः सप्तदशरां राशित्वेनेति वायम् । गूत्रे स्मृतिविशेषे तद्व्याख्येन धृतिविशेषेण न भावीयादास्याऽह-चशब्दादिति । यथाऽऽदित्यः मर्मराराशौ, न प्रकाशपरोर्मेये इत्युक्ते तथेति वायम् ॥ (४७) ॥ अशास्त्रिमुने दीक्षितेनोत्तरप्रबोद्धकाद्युक्तविदानी-मश इत्युक्तमशिरप्यममापान् एतत्पक्षेणमात्रायाऽशिरिति-अत्रेति । कथमियमादुपपत्तिरुक्तार्थेति सव-प्यते । अनुशास्त्रिणाप्यनुपपत्त्या एतत्त्वमेदः स्पष्टार्थः । आशेष्युक्तिमत्ताया शङ्कते-नन्विति । अशास्त्रिणे कर्तव्याह-तदिति । तेषामज्ञानं जीवनामज्ञानं परमात्मन्यथ मेदादिति वायम् । अतु-शङ्कते । मिद्धो चोपासिद्धिनुताभिरप्ये कर्तव्याह-किमिति । आशेना प्रवाद-उच्यते इति । जीवमेदस्यासामाधिगानुपदेः निदिष्टत्वा, सो निरम्यन्ति-नैतदिति । अभेदवादिनीः धृतीलुप्तमिति-

• वेदनाऽऽनन्दगिरिटीकयाहासितुस्तरे ४७ अथुक्तम्यायवत्ताभिरप्येव दृश्यते ।

दिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति—“तत्तद्वा तदेवाऽनुमाविशत्” [तै० उ० २। ६। १] “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३। ७। २३] “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” [बृ० ४। ४। ९] “तत्त्वमसि” [छा० ६। ८-१६] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० ३। ४। १०] इत्येवञ्चाती-
यिकाः ॥ ननु भेदाऽभेदाऽवगमाम्भ्यामंशत्वं सिध्यतीत्युक्तम् । स्यादेतद्-
एवं यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिषितौ स्याताम् । अभेद एव त्वत्र-
प्रतिपिपादयिषितः । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तस्तु
भेदोऽनूद्यते । न च निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽंशो जीवः सम्भवतीत्युक्तम् ।
तस्मात्पर एव एकः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा जीवभावेनाऽवस्थित
इत्यतो वक्तव्यानुज्ञापरिहारोपपत्तिः ॥ ४७ ॥ तां ब्रूमः—

अनुज्ञापरिहारो देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

“ऋतौ भार्यामुपेयाद्” इत्यनुज्ञा “गुर्वङ्गनां नोपगच्छेद्” इति परिहारः ।
तथा “अग्नीषोमीयं पशुं संज्ञपयेत्” इत्यनुज्ञा “मो हिंस्यात् सर्वा भूतानि”
इति परिहारः । एवं लोकेऽपि ‘मित्रमुपसेवितव्यम्’ इत्यनुज्ञा । ‘शत्रुः
परिहर्तव्यः’ इति परिहारः । एवम्प्रकारो “अनुज्ञापरिहारो” एकत्वेऽप्या-
त्मनो देहसम्बन्धात्स्याताम् । देहैः सम्बन्धः—देहसम्बन्धः ॥ कः पुनर्देह-
सम्बन्धः ॥ देहादिरयं संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः ।

रत्नप्रभा ।

न्तिना भेदो नास्तीत्युक्तं भवति । भेदानामेवाशांशित्वामावादानुज्ञादिभेदव्यवहारानुपपत्तिरित्याक्षेपाभि-
प्रायः ॥ ४७ ॥ न वयं भेदस्यासत्त्वं नरश्चक्षुत् ब्रूमः, किन्तु मिथ्यात्वं वदामः । तथा च देहाद्युपाधि-
भेदेनाशजीवानामाश्रययोधात् फलितभेदाद्देहव्यवहारोपपत्तिरिति सूत्रेण समापत्ते—तामित्यादिना ॥

मामती ।

गणः सप्तदशरुः । तद्यथा—बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि दश बुद्धिमनसौ वृत्तिभेदमात्रेण भिन्ने अभ्येकी-
कृत्यैकमन्तःकरणं शरीरं पञ्च विषया इति सप्तदशको राशिः ॥ ४७ ॥ अनुज्ञा विधिरभिमतो न तु
प्रवृत्तप्रवर्तना । अपौरुषेये प्रवर्तयितुरभिप्रायानुरोधासंभवात् । ऋत्वर्यायामग्नीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्तना-
नुपपत्तेश्च । पुरुषार्थेऽपि नियमांशे प्रवृत्तेः—कः पुनर्देहसंबन्ध इति । न हि कूटस्थनित्यस्यात्मनोपरि-
णामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वाऽन्यो वा कश्चित् संबन्धः सकलधर्मातिगतादित्यमिसंधिः । उक्त-
रम्—देहादिरयं संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । अयमर्थः—तस्य नास्ति कश्चिद्वा-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तदित्यादिना । व्यर्द्धशब्दयमादायोक्तं सिद्धान्ती स्मारयति—नन्विति । उभयदृष्ट्यांऽशावमुमयोः प्रति-
पाद्यत्वे स्यान्न च तदस्तीत्याह—स्यादिति । भेदाभेदयोर्भेदं निर्धारयितुमशक्यम् । तस्यैव प्रतिपादायै
हेतुमाह—ब्रह्मेति । भेदोऽपि प्रतिपाद्यतामभेदवदित्याशङ्क्याऽऽह—स्वभावेति । अयिया एवभावः । इत-
श्चाभेदस्यैव प्रतिपाद्यतेत्याह—न चेति । तस्यैव प्रतिपाद्यत्वे फलितमाह—तस्मादिति । स्वरूपेभ्यो रिपते
पूर्वाक्तानुपपत्तितादवस्यमित्याह—इत्यत इति ॥ ४७ ॥ अनुज्ञासिद्धये स्वरूपभेदे वाच्ये सिद्धान्ती सूत्रेणोक्त-
माह—तामिति । वैदिकानुज्ञापरिहारौ ज्ञानसौकर्यार्थमुदाहरति—ऋताविति । लौकिकावपि तौ दर्श-
यति—एवमिति । लौकिकवैदिकानुज्ञादेरुत्तरूपत्वेऽपि कथमेकत्वे तयोः सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—एव-
मिति । आत्मनो देहेन संबन्धेऽपि कथमुमयोः सिद्धिस्तथाऽऽह—दैदेरिति । आत्मनोऽसदस्य न तैः

दृष्टा च सा सर्वपाणिनान् 'अहं गच्छामि' 'अहमागच्छामि' 'अहमन्धः' 'अहमन्धः' 'अहं मूढः' 'अहममूढः' इत्येवमात्मिका । न ह्यस्याः सम्पद्दर्शनादन्यत्रिवारकमस्ति, प्राक्च सम्पद्दर्शनात् प्रततेषा भ्रान्तिः सर्वजन्तुषु । तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसम्बन्धकृताद्विशेषादेकात्म्याभ्युपगमेऽप्यनुज्ञापरिहारावकल्प्येत् ॥ सम्पद्दर्शिनस्तर्ह्यनुज्ञापरिहारानर्थक्यं प्राप्तम् ॥ न ॥ तस्य कृतार्थत्वात्त्रियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो नियोक्तव्यः स्यात् । आत्मनस्त्वतिरेकं हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन् कथं नियुज्येत । न चात्माऽऽत्मन्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेत् ॥ न ॥ तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वम् । तथापि व्योमा-

रत्नप्रभा ।

ननु भ्रान्तेः कुतश्चिन्नित्तो व्यवहारविच्छेदः स्यादित्यत आह-न ह्यस्या इत्यादिना ॥ प्रततः सन्तता । विशेषः भेदः । अनियोज्यत्वाद्भवतिदः शास्त्रानर्थक्यमिष्टमित्याह-न तस्येति ॥ नियोगविषयवैतान्यादात्तमन्यसाध्ये नियोगानुपपत्तेर्न भवन्नियोज्य इत्यर्थः । नन्वागुमिककहेतुकं कर्मणि देहमिहान्तरिरेकं एवधिकारो वाच्यः । तथा च ब्रह्मसिन्, नियोज्यः, विवेकियात्, कर्मधिकारियदिति शङ्कते-शरीरव्यतिरेकेति ॥ परोक्षविषयत्वापरोक्षभ्रामिरोपित्वात् कर्मिणो देहभेदभ्रामोऽस्ति । तथा च भ्रम उपाधिरिति परिहरति-नेत्यादिना ॥ यथा-व्योम देहादिन, तद्वदेहमित्यपश्यतः भ्रान्तः

भामती ।

ततो देहादिभिः पारमार्थिकः सन्नन्धः, किंतु बुद्ध्यादिजनितान्तरिण्या विपरीता वृत्तिः 'अहमेव देहादिसन्तता' इत्येवरूपा । अस्यां देहादिसन्तता आत्मतादात्म्येन मासते । सोऽयं सोऽतस्तत्तादात्म्यउक्षणः सन्नन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गृहमिहमिच्छेदयति-सम्पद्दर्शिनस्तर्ह्येति । उक्तं-न तस्येति । यदि गृहमस्युददेशादिसन्तताऽविशेषादिति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्मीति सम्पद्दर्शनमभिमतम्, अत्रा तद्वन्त प्रति विप्रतिपक्षयोरानर्थक्यमेव । एतदेवविशदयति-हेयोपादेययोरिति । चोदको निगृह्यामि-ममिहान्तरिरेकं-शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव । आगुमिककहेतु कर्मसु दर्शयमासादिषु नियोज्यव्यतिरेकं च परिहरति-न । तत्संहतत्वाभिमानात् एतद्विभक्तं-सत्यमिति । यो ग्राह्यः पादकौ-

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

सगतिरित्याह-क इति । असङ्गत्वेति तस्य देहादिमन्त्र दर्शयति-देहादिगति । उक्तं सन्नन्धे मानमाह-दृष्टा चेति । तस्या अविशानकत्वेन निरुक्तसन्तानुशादिप्रयोजकत्वेनाशक्य सम्पद्दर्शनात्प्रागुर्ध्वं वा तस्या निरुतिरिति विरुद्धाऽऽय दूषयति-न हीति । अविशानकत्वात्तस्याः सम्पद्दर्शनातिरेकविरोध्यभावादित्यर्थः । निवारकान्तरामान सुशब्देन परामृश्य सर्वत्रामकुचदृष्टित्यमुक्तमन्यस्याऽऽह-प्राप्तिवृत्ति । अज्ञानावस्थायां देहादिप्रयोगस्यानिरुक्तत्वेन वृत्तिमाह-तदेवमिति । विशेषो भेदः । द्वितीयगच्छन्ने-सम्पत्ति । सम्पद्दर्शिन किनामेकवर्गः किं देहातिरेकः ? नाऽऽह, तद्वन्तो देहादिमन्त्रानिरुक्ते-नुशादानर्थक्यमेवत्यादिप्राह-नेति । अनुपपत्तेः वक्तुं सामान्यव्यापनाह-हेयेति । तथाऽपि कथमात्मेकदर्शितो नियोज्यव्यतिरेकस्याऽऽह-आत्मनस्त्विति । आत्मनस्त्वितिके विषये नियोज्यव्यतिरेकदर्शितो देहादिप्रयोगस्यानिरुक्तत्वेन वृत्तिमाह-न चेति । द्वितीय शङ्कते-शरीरेति । व्यतिरेकदर्शने नियोज्यव्यतिरेकः सति तस्मिन् देहादिमन्त्रातिरेकयोगाद्योगादनुशादानर्थक्यमित्यर्थः । देहादिनिरेकदर्शिनोऽपि तस्मिन्नात्मनान्नितो नियोज्यव्यतिरेकस्यादनुशादानर्थक्येवाह-नेत्यादिना । तदेव विमज्जते-सत्यमिति । अत्रोक्तं भाग दर्शयति-व्यतिरेकेति । तर्हि देहादिप्रयोगस्य निरुक्तेनुज्ञानिद्विभक्त्याऽऽह-तथाऽपीति ।

दिवदेहाद्यसंहतत्वमपश्यत् एवाऽऽत्मनो नियोज्यत्वाभिमानः । न हि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो दृष्टः, किमुतेकात्म्यदर्शिनः । न च नियोगाभावात्सम्यग्दर्शिनो यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः । सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वाद् अभिमानाभावाच्च सम्यग्दर्शिनः ॥ तस्माद्देहसम्बन्धादेवानुज्ञापरिहारो “ज्योतिरादिवत्” । यथा-ज्योतिषः एकत्वेऽपि अग्निः क्रव्यात्परिह्रियते, नेतरः, यथा च प्रकाशः एकस्यापि सवितुरमेध्यप्रदेशसम्बन्धः परिह्रियते, नेतरः शुचिभूमिप्रविष्टः । तथा भौमाः प्रदेशाः वज्रवैदूर्यादय उपादीयन्ते, भौमा अपि सन्तो नरकलेवरादयः परिह्रियन्ते । तथा मृगपुरीषं गवां पवित्रनया परिगृह्यते । तदेव जात्यन्तरे परिवर्ज्यते, तद्वत् ॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाऽव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

स्यातां नामाऽनुज्ञापरिहारो । एकस्याप्यात्मनो देहविशेषयोगात् ।

रत्नप्रभा ।

स्तेत्यर्थः । ब्रह्मनिर्ऋतं, निर्योग्यः, अग्रान्तत्वात्, सुषुप्तसदित्याह—न हीति ॥ देहादिष्वसंहतत्वदर्शिनः—संहतत्वदर्शनशून्यस्य—भेदभ्रान्तिरहितस्य । सुषुप्तस्येति यावत् । अज्ञम्याऽपि आनन्दमात्रकाले नियोज्यत्व न दृष्टम् । किमु वाच्यमात्मविद इत्यर्थः । अनियोज्यत्वे बाधकमाशङ्क्य परिहरति—न चेति ॥ त्रिपय-धैर्याग्यस्य ज्ञानार्थमन्यस्तस्य ज्ञानान्तरमनुवृत्त्या त्रिपयेषु प्रवर्तकरागविद्वृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदुक्तं भगवता “रनोऽन्यस्य पर दृष्टा निर्गते” [भग० गी० २ । ५९] इति । एवमनुज्ञादिप्रसङ्गेना-नियोज्यत्व त्रिदुष उक्त्वा प्रकृतमुपमहरति—तस्मादिति ॥ एकस्याप्युपाधिभेदाद् अनुज्ञापरिहारोर्दृष्टा-न्तमाह—ज्योतिरिति ॥ कस्य मासमतीति—क्रव्याद् गशुचि, श्मशानाभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ शक्नोतरत्वेन सूत्र व्याचष्टे—स्यातामित्यादिना ॥ यथापि म्यूढदेहसम्बन्धादुपादानपरित्यागो स्याताम् । तथाप्यपकृतकर्मकठमितरेणापि मुन्येनेति कर्मफलव्यतिकर, साङ्ख्यं स्यात् । इह निशिष्टस्य स्फूर्ति-मोगायोगेनाविशिष्टात्मन एकस्यैव मोक्तृणात् । तस्मात्स्वर्गा नरको चेति व्यसत्यासिद्धये आत्मस्वरूपभेदो वाग्य इति साङ्ख्यार्थः । भवेत्तदा साङ्ख्यं, यद्यनुपहितान्मन एव मोक्तृत्वं स्यात्, न त्वेनोक्तिः । “तदृण-मामती ।

शिकादेहादुपपत्त्या व्यतिरेकं चेद, न तु समस्तबुद्ध्यादिसत्तातन्व्यतिरेक, तस्यामुष्मिकफटेष्वतिकारः । समस्तबुद्ध्यादिव्यतिरेकनेदिनस्तु कर्ममोक्तृणाभिमानरहितस्य नातिकारः कर्मणि । तथा च न यथेष्ट-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

असहजस्येऽपि तदर्थनामात्रे दृष्टान्तमाह—ज्योमादिवदिति । व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्व चेदतिशयोक्ते-क्यदर्शिनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह—न हीति । देहादिष्वसंहतत्वदर्शिनः सहजशरीरशून्यस्य सुषुप्त-स्येति यावत् । तर्हि सम्यग्दर्शिनो त्रिभिन्निवेशामात्राद्येष्टचेष्टाप्रतिर्मेत्याह—न चेति । त्रिन्यामिनिष्ठचे-तनो ज्ञानानुदयादस्य मास्माकम्यायामेकमितिनेत्रयागेन मत्रिनव्य तस्य पुनः सम्यग्ज्ञानोदयेऽपि पूर्व-वासनानो त्रिन्यामिनिवेशामात्रिकतप्रवृत्तेर्न यथेष्टचेष्टेत्यर्थः । प्रमत्तगत त्यक्त्वा प्रकृतमुपमहरति—तस्मादिति । उपाधिरनुज्ञापरिहारागियत्र दृष्टान्तमाह—ज्योतिरिति । कस्य मासमतीति श्मशा-नादिमरणं वदित्वा क्रव्यादित्युच्यते ॥ ४८ ॥ अनुज्ञादेरन्तर्नीचा मिद्विमुपेत्य कर्मकटसंबन्धव्यति-कमाशङ्क्य परिहरति—अमन्ततेश्चेति । सूत्रव्याप्यं वा शङ्कामाह—स्यातामिति । यथापि म्यूढदेहा

तद्व्युदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः । येषां तु बहव आत्मानः, ते च सर्वे सर्वगताः । तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति ॥ कथम् ॥ बहवो विभवश्चाऽऽत्मानश्चेतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च । तदर्थं साधारणं प्रधानम् । तन्निमित्तेषां भोगापवर्गसिद्धिरिति सांख्याः ॥ सति बहुत्वे, विभुत्वे च, घटकुड्यादिसमाना द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽचेतना आत्मानः । तदुपकरणानि चाणूनि मनांसि अचेतनानि । तत्राऽऽत्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च, -संयोगान्नवेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते । ते चाऽव्यतिकरेण प्रत्येकमात्मसु समध्वयन्ति । स संसारः । तेषां नवानामात्मगुणानामत्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र सांख्यानां तावच्चेतन्यस्वरूपत्वात्सर्वात्मनां सन्निधानाद्यविशेषाच्च एकस्य सुखदुःखसम्बन्धे सर्वेषां सुखदुःखसम्बन्धः प्राप्नोति ॥ स्यादेतत् ॥ प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वाद्भवस्था भविष्यति ॥

रत्नप्रभा ।

कृत इत्युपेक्षणीयः । यदि दर्पणे मुखं शुकौ रजतवत् कथितं स्यात्, तदा नेदं रजतमिति स्वरूपवाच्यमेदं मुखमिति वाच्यं स्यात् । अतो नास्ति दर्पणे मुखमिति संसर्गमात्रवाधान्मदीयं मुखमेवेदमित्यवाधित-मुत्ताऽमेदानुमत्ता सन्मृष्टत्वेनैव कथितत्वम् । प्रवेशवाक्येधाविहितमक्षण एव प्रतिविम्बमावाह्यप्रवेशोक्तं स्वरूपकल्पना । पराक्रान्त चात्र दर्पणदीकायामाचार्यैरित्युपलभ्यते । एव स्वमते स्वरूपैक्येऽप्युपहितजीवमेवादसार्क्यमुक्तम् । सप्रति सूत्रे चकारमुचितं परेषां सार्क्यं वक्तुमुपक्रमते—येषामित्यादिना ॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्ममात्रनाः न च आत्मविशेषगुणाः । सन्निधानादिति आदिपदादौ दामीन्यमुक्तम् । माह्वः स्वामिप्राप्यं शङ्कते—स्यादेतदिति ॥ सर्वेषां पुंसां प्रकृतिसान्निध्याद्यविशेषेऽपि प्रकृतिरेव प्रतिपुरुष नियमेन भोगावगमार्थं प्रवर्तते । तथा चोद्देशपुरुषार्थनियता प्रधानप्रवृत्तिरिति भोगामयी ।

पूर्वक सांख्यान् प्रति व्यतिक्रम तावदाह—कथमिति ॥ यादृशस्तादृशो गुणसम्बन्धः सर्वान् पुरुषान् प्रत्यविशिष्ट इति तत्कृते मुखदुःखे सर्वान् प्रत्यविशिष्टे । न च कर्मनिबन्धना व्यवस्था, कर्मणः प्रकृतयेन प्रकृतेश्च साधारणत्वेनाव्यवस्थातादवस्थान् । चोदयति—स्यादेतदिति । अयमर्थः—न प्रधानं स्वयिभूतिव्यापनाय प्रवर्तते, किंतु पुरुषार्थम् । यं च पुरुषं प्रत्यनेन भोगापवर्गो पुरुषार्थो साधितौ तं आनन्दगिरीय—न्यापनिर्णयः ।

स्वरूपैक्येऽपि नास्ति दुःखादिसंकर इत्युक्त्या चकारमुचितं वक्तुमुपक्रमते—येषां त्विति । आत्ममेदात्परमते व्यतिकरो नेति शङ्कते—कथमिति । परपक्षे व्यतिकरं प्रसञ्जयितुं सांख्याभिप्रायं तावदाह—बहव इति । कथं तर्हि तेषां भोगापवर्गो तत्राऽऽह—तदर्थमिति । वैशेषिकप्रक्रियामाह—सतीति । घटादिसाम्यमेव स्मरेत्यति—द्रव्येति । मात्रचो विवक्षितं दर्शयति—स्वत इति । कथं तर्हि तेषु भोगापवर्गो तत्राऽऽह—तदिति । तत्राऽपि कथं बन्धमोक्षाविन्याशक्य बन्धस्वल्पमाह—तत्रेति । मुनिभ्य-रूपमाह—तेषामिति । स्थापादिव्यावृत्त्यर्थमन्यन्तपदम् । पञ्चदशमन्यं सांख्यपक्षे व्यवस्थानुपपत्तिमाह—तत्रेति । सन्निधानाद्यविशेषादित्यादिशब्दादीदासीन्यमुक्तम् । सांख्याभिप्रायमाशङ्कते—स्यादिति । सर्वेषां पुंसां सन्निधिनिर्बिन्दोपपत्त्योर्विशेषेऽपि प्रधानमेव तेषां मोक्षार्थं प्रवर्तते, तथा च कंचिकाठ नर्तरी-पस्थापान दर्शयित्वा स्वयमेतोरपमने सपिकारप्रगानदर्शनमेव पुंसां बन्धस्तदुपरमे तदृष्टप्रमाणमुक्तिवच-

अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् । तथा चानि-
मोक्षः प्रसज्येतेति ॥ नैतत्सारम् ॥ न ह्यभिलषितसिद्धिनिबन्धना व्य-
वस्था शक्या विज्ञातुम् । उपपत्त्या तु कयाचिद्व्यवस्थोच्येत । असत्यां
पुनरुपपत्तौ कामं मा भूदभिलषितं पुरुषकोवलयम् । प्राप्नोति तु व्यवस्था-
हेत्वभावाद्यतिकरः ॥ काणादानामपि यदेकेनात्मना मनः संयु-
ज्यते, तदात्मान्तरेरपि नान्तरीयकः संयोगः स्यात् । सन्निधानाद्यविशे-
षात् । ततश्च हेत्वविशेषात्फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः सुखदुःखसंयोगे
सर्वात्मनामेव समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥ ५० ॥ स्यादेतत् । अदृष्टनि-
मित्तो नियमो भविष्यतीति, नेत्याह-

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

बहुधात्मसु आकाशवत्सर्वगतेषु प्रतिशरीरं याह्याभ्यन्तराविशेषेण
सन्निहितेषु मनोवाक्यार्थैर्मार्थमलक्षणमदृष्टमुपाज्यते ॥ सांख्यानां ताव-
त्तदनात्मसमवायिप्रधानवर्तिप्रधानसाधारण्यात् प्रत्यात्मं सुखदुःखो-

रत्नप्रभा ।

दिव्यस्या । अन्यथा नियमप्रवृत्त्यनङ्गीकारे । स्वमाहात्म्यख्यापनार्था प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्युदे-
ष्टादियर्थः । जडप्रधानस्योद्देशविशेषकामावाप्त्युत्तरार्थस्याप्यन्यत्र तस्याऽप्यन्यत्र न स्यादित्येवमप्युक्तम् ।
मानयुक्तिरस्यत्वादित्याह-नैतदिति ॥ यो हि नियमकामावाप्त्युद्देशविशेषात्तदनात्मस्य तत् प्रति सत्ये-
वापादनमिष्टमिति भावः । तार्किकमतेऽपि भोगादिसाध्यवन्तित्याह-काणादानामिति ॥ हेतुः
मनःसंयोगः । फलं सुखादि ॥ ५० ॥ यदावाद्दृष्टतो यो मनःसंयोगः स तदात्मन
एव सुखादिहेतुरिति व्यवस्थां शङ्कते-स्यादेतदिति ॥ सूत्रेण परिहरति-नेत्याहेति ॥

भामती ।

प्रति समस्तधिकारणया निवर्तते, पुनरन्तरं तु प्रथमतयाधिकार प्रवर्तते । एव च मुक्तमनस्यव्यवस्थो-
पपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि मतिस्थिति इति निराकरोति-न हीति । सर्वेषां पुरुषाणां विमुखात् प्रमा-
नस्य च साधारण्यादमु पुरुष प्रपन्नेनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति । तस्मात् प्रयोजनवशेन विना हेतु
व्यवस्थास्येति । सा चापुत्रः, हेत्वभावादिष्येति । अत्र तु सांख्यिकानामव्यवस्था, प्रमानस्यवापाददृष्टस्य,
प्रधानस्य च साधारण्यात् । काणादानादीनां त्वात्मसमवाय्यदृष्ट प्रत्यात्मसाधारण्यं तादृशं मनसा साक्षा-
त्मनः स्वस्वामिमावच्छगः संबन्धोऽनादिरदृष्टभेदानामनादित्वात्, तथा चाममनःसंयोगस्य साधारण्येऽपि

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वैतन्तो नियतप्रधानप्रवृत्त्या व्यवस्थानिश्चित्यर्थः । प्रतिनियतप्रधानप्रवृत्त्यनङ्गीकारे स्वविभूतिख्यापना-
त्प्रवृत्तिरिति पुंसां मोक्षो न स्यादित्याह-अन्यथेति । प्रधानप्रवृत्तेर्नोद्देशस्येति सर्वेषामनर्थापनेन
कस्मान्नोक्षो न मदेकस्मिन्निक्षो भन्ध कस्मिन्निक्षेति व्यवस्थायां मानामादिवाह-नैतदिति ।
प्रधानस्य स्वविभूतिख्यापनपरिहाराय प्रतिनियतप्रवृत्तिरित्युक्तं, तस्माद-न हीति । नियमस्यानादि-
त्वान्नान् मुक्तिरूपेणैवासाधारण्यनियमस्येवमनादिशान्नेभ्योऽपि न्याह-असत्यामिति । येषां हि मनस्येति व्यव-
स्थासिद्धिनाह-काणादानामिति । गनिधानादीत्यादिसाधनेन द्रव्यवादि गृहीतम् । हेतुमनःसंयोगः ।
फलं सुखादि ॥ ५० ॥ यदादृष्टतो मनःसंयोगस्तदेव तादृशं सुखादीनां व्यवस्थां शङ्कते-स्यादेत-
दिति । सूत्रेणोत्तरमाह-नेत्याहेति । अनियम स्यात्तावत् पञ्चदशसाधारण्यं तत्रान्यप्रकारमाह-वदुष्येति ।
एवमदृष्टोत्पत्तिरिति तस्मिन्निक्षेपे व्यवस्था किं न स्यादित्याशङ्क्य संन्यासप्रसाह-सांख्यिकानामिति । पञ्चा-

पभोगस्य नियामकमुपपद्यते । काणादानामपि पूर्ववत्साधारणेन आत्म-
मनःसंयोगेन निर्वर्तितस्याऽदृष्टस्यापि । अस्मैवात्मनः इदमदृष्टमिति
नियमे हेत्वभावादेव एव दोषः ॥ ५१ ॥ स्यादेतत् । अहमिदं फलं प्राप्त
वानीदं परिहराणीत्यं प्रयत्ना इत्थं करवाणीत्येवविधा अभिसंध्यादयः
प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वामिभावं नियंस्यन्तीति ।
नेत्याह—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादीनामपि साधारणेनैवात्ममनःसंयोगेन सर्वात्मसंनिधौ क्रिय-
माणानां नियमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुपपन्न एव ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

इति वैयासिक्यां शागीरकमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीराव-
च्छिन्न एवात्मप्रदेशो भविष्यत्यतः प्रदेशकृता व्यवस्थाऽभिसंध्यादीनाम-
दृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते ॥ कस्मात् ॥
अन्तर्भावात् । विभुत्वाविशेषाद्वि सर्व एवात्मानः सर्वशरीरेष्वन्तर्भवन्ति ॥
तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः ।
कल्पयमानोऽप्ययं निष्प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः कल्पनिकत्वादेव न पार-

रत्नप्रभा ।

पूर्ववत् मन संयोगवत् । अदृष्टस्याऽपि सर्वात्मसाधारणत्वात् न ध्यवस्थेयर्थः ॥ ५१ ॥ रागादिनियमात्तज्ज्ञा-
दृष्टनियम इत्याशकोत्तराद्येन मृत्र गृहाति—स्यादेतदित्यादिना ॥ अनियम उक्तदोष । अत्मान्तरप्रदेशस्य
परदेहे अन्तर्भावात्तत्रस्थेति शङ्कार्थः ॥ ५२ ॥ किं मनसा सपुक्तात्मिनात्मनः प्रदेशः, उक्त कल्पितः ।
आद्ये सर्वात्मना सर्वदेहेषु अन्तर्भावादव्यवस्था । द्वितीयं दूषयति—तत्र न वैशेषिकैरिति । सर्वान-
सान्निध्ये सति कस्यचित्तेन प्रदेशः कल्पयितुमशक्यः । नियामकत्वावादिन्यर्थः ॥ प्रदेशरूपनामङ्गीकृ-
त्याह—कल्प्येति ॥ कार्यमभिमध्यादि कस्यात्मनो यच्छरीरं तत्र तस्यैव भोग इति व्यन्यासाशङ्क्याह—
मामती ।

स्वस्वामिमात्रस्यासाधारण्यादभिमध्यादिव्यन्यासोपपद्यते एव । न च संयोगोऽपि साधारणः । न हि तस्य
मनस आत्मान्तरैर्यः संयोगः स एव स्वामिनापि, आत्मसंयोगस्य प्रतिसंयोगभेदेन भेदात् । तस्मादात्मक-
त्वस्यागमनिवृत्त्यात्, व्यन्यासायाश्चैक्येऽप्युपपत्तेः । नानैकत्वकल्पना, गौरवादागमविरोधाच्च । अत्य-
विशेषात्तत्र च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः । भेदं हि तत्कल्पना, ततश्च भेद इति । एतदेव वृत्ता-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्तरेऽप्यदृष्टानियम व्याचष्टे—काणादानामिति । पूर्ववदिति मुखाद्यु पादक्रमेण संयोगवदित्यर्थः । यद्वा—
नियम्यत्वेन प्रवृत्तमुखादिनदित्यर्थः । एष एव दोष इत्यदृष्टस्य नियामकत्वायोगो गृह्यते ॥ ५१ ॥
अदृष्टहेतुसाधारण्येन तस्यापि तयात्वं शङ्कने—स्यादेतदिति । मूलेण परिहरति—नेत्याहेति । तद्विम-
ज्जने—अभिसंधीति । अदृष्टदृष्टान्तियनुमपिशब्दः । उक्तो दोषोऽदृष्टस्य मुखादेशानियमः ॥ ५२ ॥
प्रसङ्गान्तरेणासाधारण्यमाशङ्क्य दूषयति—प्रदेशादिति चेदिति । नोप विवृणोति—अयेति । परि-
हारं विमज्जते—तदुपात्त्यादिना । मर्त्यमात्मना मर्त्यदेहेष्वन्तर्भावे कश्चित्प्राह—तत्रेति । प्रदेशरूपना-
शुश्रेषापि दूषयति—कल्प्येति । कार्यमभिमध्यादि । यस्याऽऽत्मनः शरीरं तस्यैव तत्र वृत्तित्रामो नात्ये-

मार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति ॥ शरीरमपि सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमान-
स्यैवात्मनो नेतरेषामिति न नियन्तुं शक्यम् । प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपि
च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखमाजोः कदाचिदेकेनेव तावच्छरीरेणो-
पभोगसिद्धिः स्यात् । समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य संभवात् ।
तथाहि-देवदत्तो यस्मिन्प्रदेशे सुखदुःखमन्वभूतस्मात्प्रदेशादपक्रान्ते
तच्छरीरे यजदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानः सुख-
दुःखानुभवो दृश्यते, स न स्याद्यदि देवदत्तयजदत्तयोः समानप्रदेशम-
दृष्टं न स्यात् । स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदेशवादिनः स्यात् । ब्राह्मणा-
दिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च स्वर्गाद्युपभोगस्य ।
सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां, दृष्टान्ताभावात् ॥ वद तावत्त्वं के-
वहवः समानप्रदेशाश्चेति ॥ स्यादय इति चेत् ॥ न ॥ तेषामपि धर्म्य-

रत्नप्रभा ।

शरीरमपीति ॥ प्रदेशपक्षे दोषान्तरमाह—प्रदेशेति ॥ यस्मिन्नात्रप्रदेशोऽदृष्टोऽपि स किं चङ-
क्षिणो वा । नाद्यः, अचक्षेक्षित्यस्य चञ्चलविभागयोस्तत्राद्यात्मादाशानाच्च । द्वितीये तस्मिन्नेव
प्रदेशे परस्यापि भोगदर्शनाददृष्टमस्तीत्येकेनापि शरीरेण द्वयोरात्मनोर्भोगप्रसङ्गः । यद्यात्मभेदात्प्रदेशयोर्भे-
दस्तदापि तयोरेकदेशान्तर्भागाद्वेगसाक्यं तदवश्यं साययत्मादप्रमद्वयं । किंच, यत्तु यत्रात्मनः
प्रदेशे शरीरादिभोगाददृष्टमुत्पन्नं तत्तत्रैवाचउप्रदेशो मित्येति स्वर्गादिशरीरादित्युक्तान्तरात्प्रदेशाभावाद्भोगो
न स्यादतः प्रदेशभेदो न व्यवस्थापकः । यत्त्वयोजनमदृष्टं स्वाश्रये यत्र कचिद्भोगहेतुरिति स्वर्गादि-
भोगसिद्धिरिति । तन्न, भोगशरीरादृष्ट्यादृष्टे मानामादिति भावः ॥ यदपि केचिदाहुः—मनस एक-
त्वेऽवात्मना भेदेन सयोगव्यक्तीनां भेदात्कदाचित्सयोगव्यक्त्या कस्मिंश्चिदेवात्मन्यदृष्टादिकमित्येनाकर्ष-
मिति । तन्न, सयोगव्यक्तीनां येनात्यामानेन सर्वात्मनेरुदेहान्तं स्पसर्वात्मस्वदृष्टहेतुत्वापत्तेः । तथा च
सर्वात्मनामेकमित्युदेहे भोक्तृत्वं दुर्धरम् । किंच बहूनां भिन्नरगमूर्तिभ्यः साक्यमुक्तं, संप्रति कर्तृणां
भिमुख्यं सैक्यमहिदेशमिह स्वयन्त्यानुमत्यामानामावापेः बाह—सर्वगतत्वानुपपत्तिश्चेति ॥ किंच बहूनां
भिभूये समानप्रदेशं वाच्यं, तत्राद्युक्तमदृष्टादित्याह—वदेति ॥ ननु स्वर्गादीनामेकदृष्टस्य दृष्टमिति
चेत्, नाप्यसमसमो दृष्टान्तः । स्वयं तेजोमात्रादिस्य जडमात्रादृष्टस्य पृथिवीमात्रादिभेद-
तत्तद्व्यस्य स्वयं सर्वशक्तिभेदादिभेदादित्येतिरिक्ततामासात् । किंचात्मना बहुत्वमप्यसिद्धम्, आत्म-
स्वयं सर्वशक्त्याभेदान्, तथा च देवदत्तो वा यजदत्तात्मनो न भिन्नः आत्मा वा, यजदत्तात्मनः ॥ अत्र

भामती ।

दमनदूषणम् । माभ्युपगमा तु प्रौढादिनया कायादान् प्रत्यवदृष्टानि स्यादित्यादीनि मन्त्राणि योजि-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पातिगाराद्वक्त्राऽऽह—शरीरमिति । न च पूर्वादृष्टशरीरेनियमनस्यापि नियमश्च देहमन्त्रादिन्यादि-
त्वाददोषोऽन्यत्रपरासादागमात्तुगे चोऽऽह—नैवप्रसगादिनि भावः । किंच, प्रदेशभेदं न्नाऽपि मृगा-
दिन्यत्रस्यापि दृष्टान्तं तस्य स्वयं स्याददृष्टमन्त्राह—प्रदेशेति । द्वयोरात्मनोभ्युत्पदेशमदृष्टं कथमिच्छा-
वशाऽऽह—तथाहीति । किंच, प्रदेशभेदेऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरेकारिस्वरूपान् तस्य व्यगम्यापकत्वाह—
स्वर्गादीति । बहूनां सर्वगतत्वमुपेयव्यगम्येता संप्रति तदपि नास्तीति वाह—सर्वेति । बहूनां भिभूये
दृष्टान्ताभावेऽपि तु यददृष्टं तद्भावात्मानो पारिदेशादिभ्युत्पत्तिगाराऽऽह—वदेति । स्वर्गादीनां बहू-
नामेक एव पक्षे देहो दृष्टो न च निदोषोऽपि निरन्तरात्तथाऽऽह—नानामपि निरन्तरानामेक-
देशादीनि सङ्गमे-रूपेति । तेषामपि तेजोमात्रादिभिः स्वयं भिन्नभेदाददृष्टान्तिरिक्ततामासात्तुगे दृष्टान्त-
तामाह—नैन । किंचाऽऽह—नानां बहुत्वमपि लक्षणभेदादन्तर्निर्णयमात्रं । नाऽऽह, अन्यत्र लक्षणभे-

शेनाभेदाल्लक्षणभेदाच्च । न तु बहूनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति ॥ अन्त्य-
विशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ भेदकल्पनाय अन्त्यविशेषकल्प-
नायाश्चेत्तरेतराश्रयत्वात् । आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं
कार्यत्वाभ्युपगमात् ॥ तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम् ।
॥ २ ॥ ३ ॥ ५३ ॥ इत्यंशाधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोवि-
न्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमी-
मांसादर्शनभाष्ये पञ्चमहाभूतजीवश्रुतीनां विरोधपरिहारो
नाम द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

रत्नप्रमा ।

वैशेषिकः शङ्कते—अन्त्यविशेषेति ॥ नित्यद्रव्यमात्रवृत्तयो विशेषाः, ते च स्वयं स्वाश्रयव्यावर्तका एव
न स्वेषां व्यावर्तकमपेक्षन्त इत्यन्या उच्यन्ते । तथा च विशेषरूपलक्षणभेदाद्भवत्यात्मभेद इत्यर्थः । न
तावदात्मन्यनात्मनः सकाशाद्भेदज्ञानार्था विशेषकल्पना, आत्मत्वादेवानात्मभेदसिद्धेः । नाप्यात्मनां मियो
भेदज्ञानार्थं तत्कल्पना, आत्मभेदस्याप्याप्यसिद्धेः । न च विशेषभेदकल्पनादेवानात्मभेदकल्पना युक्ता, आत्म-
भेदज्ञानायात्मसु विशेषभेदसिद्धिस्तत्सिद्धौ तज्ज्ञप्तिरित्यन्योन्याश्रयादिति परिहारार्थः । यत्तु बहूनां विभुत्वे
आकाशदिकाला दृष्टान्त इति सोऽप्यसंमत इत्याह—आकाशादीनामिति ॥ विभुत्वस्यैकवृत्तित्वे, छाद्य-
घात विभुभेदः । यथैकस्मिन्नाकाशे भेदोवीणादिभेदेन तारमन्त्रादिशब्दव्यवस्था एवमेकस्मिन्नात्मनि
सुक्ष्मपुष्पादिभेदेन सुखादिव्यवस्थोपपत्तेरात्मभेदोऽपि व्यवस्थानुपपत्तेरुक्तत्वान्मुधा भेदकल्पनेत्युपसंहरति—
तस्मादिति ॥ एवं भूतमोकृश्रुतीनां विरोधाभावाद्ब्रह्मण्यद्वये समन्वय इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (१७) ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोवाल्मीकिपादसंस्तोत्रपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्याख्यायां (भाष्य) रत्नप्रमायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

मामती ।

तानि । सांख्यमतद्रूपपरामर्शेति ॥ रोचयन्ते कैचित्तदास्तां तावत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ (१७) ॥
इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे मामत्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वात् । भेदोऽपि प्रकृते तदभावादित्याह—लक्षणेति । नाऽऽत्मनां तद्भेदोऽस्ति तेषां मिसलक्षणानुपल-
म्भात्तत्थायुक्त बहुत्वमित्यर्थः । द्वितीयं शंकिता दूषयति—अन्त्येत्यादिना । नित्यद्रव्याः स्वरूप-
सन्तो विशेषास्तद्भेदादागसु व्यावृत्तिरित्युक्तं, न हि तेषां निर्भिन्ने व्यावृत्तिर्धीहेतुव स्वरूपपादपि तत्प्रसक्ता-
येकामावप्रसङ्गादतो भेदे सिद्धेऽन्यविशेषपत्तिस्तत्सिद्धौ च भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयानेकस्यापि सिद्धिरि-
त्यर्थः । यत्तु बहूनामात्मनां विभुत्वासिद्धिर्दृष्टान्ताभावादिति । तत्र, आकाशादीनामेव तयात्वादित्यादी-
व्याऽऽह—आकाशादीनामिति । परपक्षे निराकृत्य स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । ‘यो बहून्क-
ल्पयति कल्पयत्यसावेकम्’ इति न्यायादेकस्तावदात्मा सर्वसंमतस्तस्मिन्वाऽऽकाशकल्पे परोपाधिना व्यवहा-
रसिद्धौ न तात्त्विकभेदकल्पनायां किञ्चिन्मान फल वाऽस्तांति मावः । तदेवं भूतमोकृतिव्यपश्रुतिविरोधव्या-
संभेन समन्वयः सिद्धो वज्रणीति पादाद्येमुपसंहरति—इति सिद्धमिति ॥ १३ ॥ (१७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवानन्दमिरी (ज्ञान) विरचितायां
शारीरकव्याख्यायां न्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमहाभूतजीवश्रुतीनां विरोधपरिहारो

नाम तृतीयः पादः ॥

द्वितीयाऽध्याये चतुर्थः पादः ४.

तथा प्राणाः ॥ २ ॥ ४ ॥ १ ॥ (१) ॥

वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतः । चतुर्थेने-
दानीं प्राणविषयः परिह्रियते । तत्र तावत् “तत्तेजोऽसृजत” [छान्दो०
६।२।३] इति, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः”
[तैत्ति० २।१।१] इति चैवमादिपृत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्ना-
स्त्रायते । क्वचिच्चानुत्पत्तिरेवेषामास्त्रायते “असद्वा इदमग्र आसीत्”
[तै० २।७] “तदाहुः किं तदसदासीदितृपयो वाव तेऽग्नेऽसदा-
सत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणा वाव ऋषयः” इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः
प्राणानां सद्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते-“यथा-
ऽग्नेर्ज्वलतः धुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः”
इति, “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” [मुण्ड० २।
१।३] इति, “सत प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” [मु० २।१।८]
इति, “स प्राणमसृजत प्राणाच्छुद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं
मनोऽन्नम्” [म० ६।४] इति चैवमादिप्रदेशेषु । तत्रतत्र श्रुतिविप्रतिषे-

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ पूर्वोक्तिकरणं कर्तुं स्वल्पं विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति-तथा
प्राणाः ॥ भूतमोक्षविप्रतिषेधस्तत्र भौतिकप्राणविचार इति हेतुहेतुमद्भाष्ये पादयोः सगतिमाह-वियदादीति ॥
तमेव विप्रतिषेधमाह-तत्रेत्यादिना ॥ यद्यपि प्राणानामुत्पत्तिर्वा एकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेर्यदधिकरणन्या-
यात्तेषामुत्पत्तिः सिध्यति, तथापि प्रथमे प्राणसद्भावश्रुतेर्गतिरूपनार्थमेतदधिकरणमित्यसौमनस्यम् । अत्र
प्राणा त्रिवयाः । ते त्रिमुपपन्ते न वेति श्रुत्यां विप्रतिषेधस्या सदाये तासां समग्रतावादनिरूप्य इत्यत्रा-
भामती ।

तथा प्राणाः । यद्यपि ब्रह्मवेदने सर्वत्रेद्वन्प्रतिज्ञातादुपपादनश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मतराद्वैतश्रुतिविरोधाच्च
प्राणानां सर्गादौ सद्भावश्रुतिविप्रतिषेधस्तथादिश्रुतय इत्यन्यथा कथञ्चिन्नेतुमुचिता, तथाप्यन्यथानयनप्रका-
रमविज्ञानन्यथानुपपत्तिमानेकापि श्रुतिरङ्गीरन्यथवेदिति मन्यान. पूर्वपक्षयति । अत्र चात्युच्चतया त्रिपद-
धिकरणपूर्वसङ्केतान् स्मारयति-तत्र तावदिति । शब्देकप्रमाणसमगिगम्या हि महाभूतोत्पत्तिस्तस्या यत्र
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भूतमोक्षविप्रतिषेधश्रुतिविरोध पूर्वपादे परिहृत्य भौतिकेन्द्रियादिश्रुतिविरोध पर्यहर्तुं पादान्तरमनारब्धपूर्वादि-
करणे कर्तृस्वरूपं विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति-तत्रेति । पूर्वोक्तस्यादमगनिमाह-
वियदादीति । प्राणविषय-प्राणोत्पत्त्यन्यात्तादित्यस्य इत्यर्थः । सति विरोधे तत्परिहाराय प्रय-
त्तिरन्यमिति मत्ता प्रथमं प्राणोत्पत्तिरित्यभिप्रेत्यमुदाहरति-तत्रेति । क्वचिदुत्पत्त्यग्रगण्यताकाशस्येत्यो-
त्पत्त्यमात्रमात्रमात्रादिभिर्युद्धानिभिराशानुत्पत्तिराक्षयमज्ञापयेत्येवमाह-क्वचिच्चेति । नृपपादमा-
शक्याऽऽह-तदिति । प्रविज्ञानानुर्वाणां प्रसङ्गं प्रयाह-तदित्यादिना । कथमत्र प्राणानामनुपपत्त्या-
सानं तदाक्षरप्रमाणमाशक्याऽऽह-प्राणिनि । त्रिपदित्यर्थमुत्पत्तिराक्षय दर्शयति-अन्यत्रेति । त्रि-
पदित्येवमद्वैतानुसाराणामुत्पत्तिरिति न वेति सशानानन्यत्रमायेन पूर्वपक्षयति-तत्रेति । न च त्रिपद-
करणन्यायेन निर्णयः प्राणानां प्रथमे सत्त्वश्रुतिविप्रतिषेधस्तथादिश्रुतिवदन्तत्प्रत्ययान्निर्वादेन नयनप्रकारादहा-

धादन्यतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । अथ वा प्राणुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गोणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति ॥ अत उत्तरमिदं पठति—तथा प्राणा इति । कथं पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यं प्रकृतोपमानाभावात् । सर्वगतात्मबहुत्ववादिदूषणमतीतान्तरपादान्ते प्रकृतं तत्तावन्नोपमानं संभवति सादृश्याभावात् । सादृश्ये हि सत्पुपमानं स्यात् । यथा सिंहस्तथा बलवमेति ॥ अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत, यथाऽदृष्टस्य सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमानस्यानियतत्वमेवं प्राणानामपि सर्वात्मनः प्रत्यनियतत्वमिति । तदपि देहानियमेनेवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेत् ॥ न च जीवेन प्राणा उपमीयेरन्तिद्वान्तविरोधात् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता । प्राणानां तुत्पत्तिर्व्याचिख्यासिता । तस्मात्तथेत्यसंबद्धमिव प्रतिभाति ॥ न ॥ उदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन संबन्धोपपत्तेः । अत्र प्राणोत्पत्तिश्चादिवाक्यजातमुदाहरणम्—“एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति” [बृ० २।१।२०] इत्येवंजातीयकम् । तत्र यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण

रत्नप्रमा ।

माप्यमिति पूर्वपक्षकृत्, तत्र गौणवादी समाधानमाह—अथ वेति ॥ प्राणानां प्रलये सद्भावश्रुतेर्निरवकाशत्वेन बलीयस्त्वादुत्पत्तिश्रुतिर्जीवोत्पत्तिश्रुतिनद्गोणीत्यविरोध इत्यर्थः । अप्रमाणपक्षब्रह्मणपक्षोऽपि मुख्यसिद्धान्तिनः पूर्वपक्ष एवेति ज्ञापनार्थमथवेत्युक्तम् ॥ मुख्यसिद्धान्त्याह—अत इति ॥ तथाशब्दमाक्षिपति—कथमिति ॥ आनुलोम्यमात्रस्यमित्यर्थः ॥ साम्यं स्फुरयति—यथाऽदृष्टस्येति ॥ दूषणवत्प्राणा इत्यनन्वितम् । यद्यप्यदृष्टप्राणा अप्यनियता इति सूत्रमन्वेति तथापि पुनरुक्तम् । जीवप्राणा नोत्पद्यन्त इति नृनार्थेदपसिद्धान्त इत्याक्षेपार्थः ॥ समाधेरे—न । उदाहरणेति ॥ दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकसन्निहितो वाच्य इत्यङ्गीकृत्यैकवाक्यस्यत्वेन सान्निध्यमुक्तम् । सप्रति नायं नियमः, जैमिनिना भगवता व्यवहितदृष्टाभासती ।

शब्दो निवर्तते तत्र तत्प्रमाणामावेन तदभावः प्रतीयते । यथा चैत्यवन्दनतत्कर्मवर्मेताया इत्यर्थः । अत्रापततः श्रुतिविप्रतिपत्त्यानध्यवसायेन पूर्वपक्षमित्राऽप्येयमिहितं पूर्वपक्षमवतारयति । अभिप्रायोऽस्य आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मादिति भावः । श्रुतीनाममानस्ये ङ्किते गौणवाद्याह—अथ वेति । प्रथमे प्राणव्यवहारमावाद्दुत्पत्तिक्वाले तद्वाचासद्विपयतया जन्मश्रुतिरन्यथासिद्धाप्राणानां प्रागवस्थानश्रवणं तु तेषां जन्माभावे छिन्नमन्यथासिद्धतया बलीयस्त्वात्तज्जन्माभावसाधकमिति भावः । अत्र च प्राणोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतीनां मिथोविरोधनिषेधेन मूढकारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसगतयः । पूर्वपक्षे तासां विरोधादप्रामाण्यात्तत्र समन्वयमिद्विः । सिद्धान्ते त्वविरोधेन तत्सिद्धिः पूर्वपक्षमनुमाप्य सिद्धान्तयति—अत इति । तौरे तथाशब्दमाक्षिपति—कथमिति । आनुलोम्यमात्रस्यम् । कथं प्रकृतोपमानाभावात्तत्र किं परदूषणप्राणानामुपमानमाहोत्सिद्धदृष्टमथ वा जीवः ? नाऽऽय इत्याह—सर्वेति । परपक्षदूषणस्य प्राणानां च सादृश्याभावेऽपि किमित्युपमानोपमेयमात्रे न स्यात्तत्राऽह—सादृश्ये हीति । कल्पान्तरमाह—अदृष्टेति । तेन माप्यप्रतिपादनमेव प्रकृतयति—यथेति । पुनरुक्त्या दूषयति—तदपीति । तृतीयं प्रत्याह—न चेति । सिद्धान्तविरोधं स्फोरयति—जीवस्येति । आक्षेपमुपसंहरति—तस्मादिति । सूत्राक्षराक्षेपं पंगुरिति—नेति । किं तदुदाहरणं तदाह—अत्रेति । कथं तदुपात्तनोपमानं तदाह—तत्रेति । उक्त-

प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८५७)

उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपीत्यर्थः । तथा-“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । यं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” [मुण्ड० २।१।३] इत्येवमादिभ्यश्चि वाद्विचित्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । अथ वा ‘पानव्यापच तद्वत्’ [जै० अ० ३।४।१५] इत्ये-

रत्नप्रभा ।

न्तस्याश्रितत्वादिषाह-अयं वेति ॥ अस्ति तृतीयाध्यायेऽथप्रतिग्रहेष्टयधिकरण, तस्येदं विषयवाक्य, “यावतोऽध्वान्प्रतिगृह्णायात्तामनो वारुणाध्वतुष्कराञ्जिर्वेत्” इत्येतदुत्तराधिकरणे क्रियते वारुणीष्टिर्लो-
कस्य प्रतिग्रहीतुरिति विशये ‘प्रतिगृह्णायात्’ इति श्रुतेः प्रतिग्रहीतुर्गत्याशक्य “प्रजापतिर्वरुणायाध्वमन-
यत्” इत्युपक्रमे दातृज्ञानेनातिव्यादध्वदानुगमेति स्पष्टमिति, अनः प्रतिगृह्णायादित्यस्य परस्याऽध्वान् यः
प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । दद्यादिति यावत् । “योऽन्यदाता स वारुणीमिष्टिं कुर्यात्” इति वाक्यार्थे स्पष्टे
चिन्ता-अध्वदाननिमित्तपमिष्टिः किं लौकिकेऽन्यदाने वेदिके वेति । तत्र “न केमरिणो ददाति” इति
निबद्धलौकिकशब्दाने दोषमवशाच्च निरासार्थपमिष्टिरिति “दोषात्त्वष्टिर्लौकिके स्यात्” इति तद्वेगं प्राप्ते
मिद्वान्तः-“अत्र हि वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽन्यं प्रतिगृह्णाति” इति दातृदोषं सर्वो योऽष्टिर्भेदिता । वरु-
णशब्दो जजोदरादयोरुपेक्षः । न च लौकिकेऽध्वदानेऽप्यं रोगो भवति इति प्रतिज्ञम् । न चानेनैव
वाक्येन प्रतिज्ञाः । दानं दोषस्तन्निरासार्थं चेष्टिरित्यदतोऽप्यभेदे वाक्यभेदान् । न च वरुणोऽतोऽपि व्युत्पत्त्या
वरुणशब्दो निषेधातिशयमन्यदोषानुवादक इति युक्तं, ऋत्विगाणापातात् । तत्त्वाने च वेदिकेऽपि दाने-
ऽध्वन्यागजपद्वयं प्राप्तमुक्तव्युत्पत्त्या शत्रोऽप्यनुपदिशु, तस्याग्रासतुलायार्थसादोऽप्यमिति यद्व्यवहारोऽप्यद्वाने
इत्यमिष्टिरित्येव विचारोक्तम्-पानव्यापच तद्वदिति ॥ सोमपाने क्रियमाणे व्यापकमन यदि स्यात्तदा
भामती ।

दर्शितः ‘पानव्यापच तद्वत्’ इत्यग्राध्वप्रतिग्रहेष्ट्याधिकरणपूर्वपक्षमन्वयार्थसादस्य तदा परामृष्टम् । रादा-
न्तस्तु स्यादंतदेव यदि सर्गादीं प्राणमग्राध्वप्रतिग्रहणमामिद्वान् मरेत् । अन्यथेन चेत्ता मिष्यति । अथान्तर-
प्रत्ये वमिसाधनानां सुष्टिर्वक्तव्येति तदर्थोऽमातुपक्रमः । तत्राधिकारिपुरुषः प्रजापतिरनन्तरं एव त्रेयोक्वमात्र
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यायमप्यर्थ्यादिवाक्ये”रपि योजयति-तथेति । मनिरित्यनेनोपमानमिति यद्वाह-यथेकवाक्योपासकं तानि-
ध्वमुक्तमिदानीं नाप्यनियमो व्यवहितोपमानम्यापि मीमांसकेरिष्टं यदि-याह-अयं वेति । अस्ति तान्तर-
दाननिमित्तपेक्षे, ‘वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽन्यं प्रतिगृह्णाति वारुणोऽन्यप्रतिगृह्णायात्तामनो वारुणाध्वतु-
ष्कराञ्जिर्वेत्’ इत्यादिवाक्ये । या हि लौकिकेऽन्यदाने वेदिकेऽध्वदाने वेति तदर्थे “दोषात्त्वष्टिर्लौकिके
स्याध्वान्प्राप्तिं वेदिके न दोषः स्यात्” [पू० मी० सू० ३।४।२८] इति पूर्वपक्षमन्वयः । अथार्थः-
अन्यदाने लौकिके दोषनिर्वाणार्थं प्रत्येष्टेष्टेष्ट्या । तत्रेव “न केमरिणो ददाति” इति निषेधातिशयमन्यदोष-
दोषस्य समवायः । वेदिकेऽन्यदाने सामान्यनिषेधानवशात्तत्तत्तदोषः स्यात् । योऽन्येऽध्वम-
हस्य दर्शितोपादिर्दर्शितोपादौदिकादन्तमप्यं निर्दोषं वमिद्वान्ति रादान्तमन्वयम् “अध्वनोऽनुपरागात्त-
स्याग्रे प्रतीपते” [पू० मी० सू० ३।४।२९] इति । नन्वार्थः-लौकिकेऽन्यदाने सति
जजोदरादयोरुपेक्षे नोदराणि गानामावात् । न चेदनेन वाक्यमत्र गानमन्यदाने जजोदरादयो
दोषमन्तिर्वाणार्थं चेष्टिरित्यर्थभेदे वाक्यभेदान् । न च वरुणशब्दो वरुणोऽतोऽपि निषेधातिशयमन्यदोषानु-
पादिति युक्तं वाक्यभेदस्यैव सति प्रमिद्विषयमग्राध्वप्रतिग्रहणं च वेदिकेऽपि दाने तुलायार्थं तद्वान्-
मुक्तव्युत्पत्त्या वरुणशब्दस्याप्यं व्याख्यासाधनमन्वयमन्वयं वरुणोऽतोऽपि अथान्तराद्व्यापिवाक्यार्थसादो-
ऽप्यं । तथा च वरुणशब्दोऽन्यदाने प्रतीपते वाग्योऽष्टिर्गमि स्पष्टे चेत् प्रतीपतुर्दोषार्थं चेष्टिरिति

वमादिषु व्यवहितोपमानसंबन्धस्याप्याश्रितत्वात् । यथाऽतीतानन्तरपा-
दाद्युक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगताः, तथा प्राणा
अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यम् । कः पुनः प्राणानां
विकारत्वे हेतुः ॥ श्रुतत्वमेव ॥ ननु केषुचित्प्रदेशेषु न प्राणानामुत्पत्तिः
श्रूयत इत्युक्तम् । तदयुक्तम्, प्रदेशान्तरेषु श्रवणात् । न हि क्वचिदश्रव-
णमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते । तस्मान्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिव-
त्प्राणा अप्युत्पद्यन्ते इति सूक्तम् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

“एतं सौमेन्द्रश्यामाक चरुं निर्वपेत्” इति श्रूयते । तत्राऽश्वप्रतिप्रहेष्टयधिकरणपूर्वपक्षन्यायो बहुसूत्र्य-
वहितस्तद्वदिति परामृश्यते, तद्वह्नौकिके धातुसाम्यार्थे पीतसोमस्य वगनेऽयं चरुः स्यादमनमिति चेन्द्रिय-
शोषाख्यदोषस्य दृष्टस्य “इन्द्रियेण वीर्येण व्यूष्यते यः सोमं वमति” इत्यनुवादादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः ।

मामवी ।

प्रकीर्तमतस्तदीमान् प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरूपनार्था । तस्माद्रूपसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिशोपपत्त्य-
र्थस्य चोत्तरस्य सदमस्य गौणत्वे तु प्रतिज्ञासार्थानुगुण्यामावेनानपेक्षितार्थत्वप्रसङ्गात्प्राणा अपि नमोब्रह्मणो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

संदेहे पूर्वपक्षितम् “अचोदितं च कर्म भेदात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३०] इति । तस्यार्थः—
दातुश्चोदितमिष्टिकर्म यः प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदिति प्रतिप्रहीया तस्य भेदाद्विशेषणादिति । “सा
लिङ्गादांश्चैव स्यात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३१] इति सिद्धान्तसूत्रम् । ऋत्विजागममित्या-
र्विजो यजमानस्तस्मिन्कर्तारं सा वारुणीष्टिः स्यात्प्रजापतिर्वरुणायास्वमनयदिरुपक्रमे दातुः सक्तोऽनाहि-
ज्ञात् । न च दातरि प्रतिगृह्णातीति विरुद्धं मंत्रदानमप्रेरणादिना तस्यापि प्रतिप्रहकृत्वादित्यर्थः । एवं
दातुरिष्टिरिति व्यवस्थाम्योक्तम् “पानन्यापच तद्वत्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३२] इति ।
‘सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेत्’ इत्यामाक सोमवामीः इत्यत्र लौकिकसोमपानवमने वा वैदिकसोमपानवमने वा सौमेन्द्र-
श्वर इति संदेहे सति प्रतिप्रहेष्टयाधिकरणपूर्वपक्षवह्नौकिके धातुसाम्यार्थे सोमस्य पाने यदि व्यापद्रमनमवति
तदा तस्मिँल्लौकिके वमने पागो विधीयते । इन्द्रियेण वीर्येण व्यूष्यते यः सोमं वमतीति दोषाद्गगननि-
मित्तेन्द्रियशोषस्य च दर्शनान्न वरुणग्रहणवदप्राप्तिः । वैदिके तु सोमपाने शोषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्गमनेऽपि
न दोष इति पूर्वपक्षमित्या राह्यन्तितम् “दोषा वैदिके स्यादर्याद्वि लौकिके न दोषः स्यात्” [पू०
मी० सू० ३ । ४ । ३३] इति । वैदिके हि सोमपानवमने सौमेन्द्रचरुः स्यात् । ‘मा मे बाङ् नामि-
मतिगाः’ इति मन्त्रलिङ्गादगने कर्मण्येगुण्यादोषावगमात् । लौकिके तु सोमपानवमने न कश्चिदोषः स्यात्तस्य
धातुसाम्यार्थावाचकत्वेन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकारत्वेन गुणत्वात् । श्रूयते चेन्द्रियेणेत्यादिना वैदिकस्य
पानस्य व्यापदि दोषः, स च वमनेन सोमसंस्कारे विनष्टे सत्युपपद्यते तस्माद्वैदिके वमने पाग इत्यर्थः ।
“तस्मिन्नातिशोषात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३४] “स्वामिनो वा तदर्थत्वात्” [पू० मी०
सू० ३ । ४ । ३५] इत्येवविगानि पूर्वोत्तरपक्षमूत्राण्यादिशब्देन गृह्यन्ते । तेषु व्यनहिनोपमानसं-
बन्धस्यामियुक्तेरित्यादयां व्यवहितोपमानसंबन्धः संभवतीति माप्यार्थः । व्यवहितोपमानमविवि-
तया तपाशन्दार्थमुक्त्वा सूत्रं योजयति—यथेति । प्रतिज्ञामात्रस्य सूत्रे दृष्टेरितं हेतुं प्रसपूर्वकमाह—कः
पुनरिति । पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । ‘अथरात्रं श्रवणानुसारेण नेयम्’ इति गुणोपस्था-
न्यायेन दूयति—तदिति । पुनस्तनेन न्यायेन श्रवणमथरात्रानुसारेण न नीयते विषयद्विकरणनिरोधा-
दित्याह—न हीति । श्रूयन्तुरोवेनाश्रुमेर्नैतन्न्यत्वे फञितमाह—तस्मादिति ॥ १ ॥ विरोधयादिनं प्रति-

गोण्यसंभवात् ॥ २ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणादौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति । तत्प्रत्याह—“गोण्यसंभवात्” इति । गोण्या असंभवा गोण्यसंभवः । न हि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गोणी संभवति । प्रतिज्ञाहानिप्रसंगात् ॥ “कस्मिन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [मुण्ड० १ । १ । ३] इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाश्रयने—“एतस्माज्जायते प्राणः” [मुण्ड० ३ । १ । ३] इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिध्यति । गोण्या तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत । तथा च प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—“पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परा-मृतम्” [मुण्ड० २ । १ । १०] इति, “ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं षट्पिष्टम्” [मुण्ड० २ । २ । ११] इति च । तथा “आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्” इत्येवंजातीयकासु श्रुतिष्वपेक्ष्य प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणम् ।

रत्नप्रभा ।

यैदिके तु सोमपाने ह्यप्रतिपत्तेर्जातयाद्रमनेऽपि न दोष इति प्राप्तं सिद्धान्तः । छोके यमनष्टतेन्द्रियदोषस्य धातुसाम्यकरत्वेन गुणायान दोषता । वेदे तु ‘गा मे यादूनामिमतिगाः’ इति सम्पन्नरगार्थमन्त्र-जिह्वाद्रमने कर्मणैगुण्यात्तस्य दोषता । तस्माद्वैदिकसोमयमने सौमेन्द्रधरति स्थितमप्येवमादिषु मूत्रेन्द्रियैः ॥ १ ॥ ननु प्रतिज्ञापि गौणी हि न स्वादित्यत आह—तथा च प्रतिज्ञातार्थमिति ॥ उपक्रमोप-संहाराभ्यां प्रतिपिपादविनिनाद्वितीयक्यप्रतिज्ञानुरोधेन प्राणोत्पत्तिर्मुच्येतेति मारः । मुण्डकराष्ट्रयन्तरेऽपि प्रतिज्ञादर्शनात्मा मुच्येत्याह—तथेति । एषा प्रतिज्ञा प्राणोत्पत्तिमुच्यते हेतुर्गौणेन द्रष्टव्यमर्थः । इदानीं प्रत्यये प्राणसत्त्वश्रुतेर्गति प्रश्रूयैरुक्ताह—कथमिति प्राणादिना ॥ नेदं वाक्यं महाप्रत्यये परमकारणस्य ब्रह्मणः प्राणवत्त्वर किंयन्तत्प्रत्यये हिरण्यगर्भादयान्तरप्रकृतिकप्रमाणमन्त्रावरणित्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भस्य-

भामती ।

विकारा इति । न च चैत्यवन्दनादियसंख्या प्राणानामुत्पत्त्यश्रुतिः, नचिन्त्यस्यैवमुत्पत्त्यध्वरगसु रतिर्भूतश्च तत्रतत्र दर्शिता । तस्मादेवमप्य चैत्यवन्दनशेषादिभिरिति । केचिद्विषयविरक्षणस्याप्यपानेन गौण्यमप्यसिद्धिं मूत्र व्यापञ्चने । गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरममसादृशत्वेति । तदुक्तम् । विद्वत्सामद्वारा । तथाहि—प्राणानां जीवरक्षाऽद्विष्टात्मातमानुगत्यैः स्यात्, ब्रह्मण्यन्तत्त्वान्तरतया वा । न नात्मीयस्यैवाम-विष्टात्मातमा, जडत्वात् । तस्मात्तत्त्वान्तरनशेषामनुपचितस्येति । तथा च ब्रह्मवन्दनेन सर्वेदेन प्र-
भानन्दमिगीद—न्यायनिर्णयः ।

बोध्य गौणत्वादिन प्रत्याह—गौणीति । मूत्रस्यावर्धनमुप तदुत्पत्तेर्नावर्धनं निवर्तने—यदित्यादिना । काऽपि प्रतिज्ञा कथं वा प्राणानामुत्पत्तिर्गौण्ये तद्वानिन्द्राऽऽह—कस्मिन्निति । कथमेतन्मादित्यादिना प्रतिज्ञा समर्थने तत्राऽऽह—मा चेति । विषये दोष्ताह—गोण्यां त्विति । प्रतिज्ञाऽपि गौणीति न तदर्थं प्राणोत्पत्तिर्मुच्यते वाच्येयात्तत्त्वोक्तमोक्तमन्त्रादौचनत्वा विरक्षितान्तिपादानुरोधेन प्रतिज्ञाया गौण-त्वायोगानुदरे प्राणोत्पत्तिरिहाह—तथा चेति । प्रतिज्ञाया मुच्यतेति ननु मु प्रदेहेषु दृष्टा हेतु-त्वात्माह—तथेति । प्राणान्मादृशवतिष्वप्राणमभाषां गत्तश्रुतिविरक्षयेनेति शङ्कने—कथमिति । नेदमप्य

नैतन्मूलप्रकृतिविषयम् । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः” [मुण्ड० २ । १ । २] इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अवान्तरप्रकृतिविषयं त्वेतत्स्वविकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकृतविषयाणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृतयोः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः । त्रियदधिकरणे हि “गौण्यसंभवात्” इति पूर्वपक्षसूत्रत्वाद्गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातम् । प्रतिज्ञाहान्या च तत्र सिद्धान्तोऽभिहितः । इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वाद्गौण्या जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातम् । तदनुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याचक्षाणेः प्रतिज्ञाहानिरुपेक्षिता स्यात् ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

विकारस्य सत्त्वे कथं तदा विकारासत्त्वकथनं, तदाह—स्वविकारेति ॥ अस्य कार्यनष्टगो यत्कार्यस्थूल तस्योत्पत्तिरित्यर्थः । ननु यथाश्रुति महाप्रथमे प्राणसद्भावरूपं लिङ्गं प्राणानुत्पत्तिसाधकं किमन्यथान्तरप्रथमपक्षेया नीयत इति चेत् “एतस्माज्जायत प्राणः” इत्यादिप्रबलजन्मश्रुतिरुक्तमिति वदाम ॥ ननु विकारस्य ब्रह्मण कथं प्रकृतित्वमित्यत आह—व्याकृतेति ॥ “हिरण्यगर्भं समवर्ततामे” इत्यादिश्रुतौ “आदिकर्ता स भूतानाम्” इत्यादिस्मृतौ च विकारात्मनामपि मूलकारणात्मन्यान्प्राणा नमपिराडादीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धिरिति । पूर्वपक्षेया विकारस्याप्युत्तरापेक्षया प्रकृतित्वमित्यर्थः । केचिद्विषयविरूपणानुरोधेनैव सूत्रं व्याचक्षते तान्दूषयति—विषयदिति ॥ २ ॥ तस्य जायत इति पदस्याकाशादिषु मुख्यस्य मामती ।

तिज्ञाव्याहति, समस्तयैदान्तव्याजोपधेयेतदाह—त्रियदधिकरणे हीति ॥ १ ॥ २ ॥ तत्प्राक्श्रुतेश्च । आनन्दगिरिष—न्यायनिर्णय ।

ब्रह्मणो मूलकारणस्य प्राणसद्भावार्यं तस्य श्रुत्या सर्वविशेषरहितसिद्धेरित्याह—नैतदिति । किंविषयतर्हि वाक्यं तदाऽऽह—अवान्तरेति । हिरण्यगर्भोऽन्तर्प्रकृतित्वव्याणास्तत्त्वविषयमेतद्वाक्यमिति यो नना । हिरण्यगर्भस्यापि विकारत्वात्कथं विकारासत्त्वोक्तिपूर्वकं प्राणसत्त्वावधारणं तदाऽऽह—स्वविकारेति । अवान्तरप्रथमे हिरण्यगर्भकार्यसमुदायान्तरापेक्षया तदीयप्राणसत्त्वान्धारणमित्यर्थः । “एतस्माज्जायते प्राणः” इत्यादिप्रिष्टिपाणां श्रुत्यैव जमोक्तम् । “तदाह” इत्यादौ तु प्रागुत्पत्तेस्तेषामनस्यान जमानाये लिङ्गं तत्र उक्तस्य श्रुत्या वाजायाम् पतस्यात्यन्तान्तरनानात्वं “यं प्रबलानुरोधेन दुर्योधस्य विषयव्यन स्याकल्पनम्” इति न्यायेन त्रियदादिभिः सहैन्द्रियाणामुत्पत्त्याज्ञानान्महाप्रथमे तदुत्पत्तिरान्तरप्रथमे त्वनुत्पत्तिरिति श्रुतिलिङ्गयोर्बिषयव्यवस्थेति भावः । तत्रण एव सर्वप्रकृतित्वान्त्वान्तरप्रकृतौ मानमियादी नयाऽऽह—व्याकृतेति । “हिरण्यगर्भं समवर्ततामे” “आदिकर्ता स भूतानाम्” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः कार्यनिष्ठानामपि मूलकारणात्मन्यान्प्राणा हिरण्यगर्भोऽदीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धेरित्याह—तत्प्रकृतिरूपमित्यर्थः । तदा प्राणमस्त्वान्तरान्तरप्रथमविषयव्यामहाप्रथयान्तरं प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्न गौणतया स्थाभिप्रायेण सूत्रं व्याख्याय त्रियदधिकरणप्रतिज्ञापि किं न व्याख्यातमियादिकस्य विशेषमाह—विषयदिति । एकस्य सूत्रस्यैकार्थ्येणैव त्रियदधिकरणे यावत्स्याऽऽह—तदिति ॥ २ ॥ प्राणानां मुख्यं जन्मप्रत्यक्षं तत्प्रागिति । तस्य जायत इति जन्मवाचिपदव्याऽऽकाशादिषु मुख्यस्य पाठापेक्षया प्राची-

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः । यज्जायत इत्येकं जन्मवाचिपदं प्राणेषु प्राक्श्रुतं सदुत्तरेष्वप्याकाशादिष्वनुवर्तते । “एतस्माज्जायते प्राणः” [मु० २ । १ । ३] इत्यत्राकाशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन्प्रकरणे एकस्मिन् वाक्ये एकः शब्दः सकृदुच्चरितो बहुभिः संबध्यमानः कचिन्मुख्यः कचिद्गौण इत्यध्यवसातुं शक्यम् । वैष्ण्व्यप्रसङ्गात् । तथा “स प्राणमसृजत प्राणच्छूद्राम्” [मश्र० ६ । ४] इत्यत्रापि प्राणेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वप्युत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुपपज्यते ॥ यत्रापि पश्चाच्छ्रुतं उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वः संबध्यते तत्राप्येव एव न्यायः । यथा-“सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति” इत्ययमन्ते पठिनो व्युच्चरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः संबध्यते ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

पाठापेक्षया प्राचीनेषु प्रागेषु श्रुतेषु जन्मेति गूत्रयोजना-तत्सामान्यादिति ॥ तेनाकाशादिजन्मना सामान्यमेकशब्दोक्तं न तस्मादित्यर्थः । एकस्मिन्वाक्ये एकस्य शब्दस्य कचिन्मुख्यः कचिद्गौण इति वैष्ण्व्य न युक्तमिति न्यायमप्यत्राप्यतिदिशति-यत्रापि पश्चाच्छ्रुत इति ॥ ३ ॥ यद्योक्तं छान्दोग्येऽपि प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रूयत इति, तत्राह-तत्पूर्वकत्वाद्वाच इति ॥ अत्र गूत्रे वाक्वरद प्राणमनसोरदक्षगम् । वाक्प्राणमनसां तेजोवज्रपूर्वकत्वोक्तेरश्रवणमसिद्धमिति योजना । तैर्गंगादिभिश्चभुगदीनां सामान्य

भामती ।

निगदन्वाक्प्राणमनस्य भाष्यम् ॥ ३ ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । वाच इति वाक्प्राणमनसामुपलक्ष्यम् । अयमर्थः-यत्रापि तेज प्रभूतानां मृष्टी प्राणमृष्टिर्नोक्तेति मूत्रे, तत्राप्युक्तेति मूत्रहे । तत्रापि-यस्मिन् प्रकरणेन तेजोवज्रपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाज्ञायते ‘अज्ञमय द्वि’ इत्यादिना, तत्रादि गुणार्थं सामान्या-

आनन्दशिरसि-न्यायनिर्णयः ।

यद्यपि “तत्तेजोऽसृजत” [छां० ६।२।३] इत्येतस्मिन्प्रकरणे प्राणाना-
मुत्पत्तिर्नि पठ्यते, तेजोब्रह्मनामेव च त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्रवणात्,
तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोवन्नपूर्वकत्वामिधानाद्वाक्प्राणमनसां तत्सामा-
न्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति । तथाहि—अस्मि
त्रेव प्रकरणे तेजोवन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामान्नायते—“अन्नमयं हि
सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” [छां० ६।५।४] इति ।
तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं ततो वर्तत एव ब्रह्मप्रभवत्वम् ।
अथ भाक्तं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात् “येना-
श्रुतं श्रुतं भवति” [छां० ६।१।३] इति चोपक्रमात् “एतद्वात्म्य-
मिदं सर्वम्” [छां० ६।८।७] इति चोपसंहाराच्छ्रुत्यन्तरमसिद्धेश्च ब्रह्म-
कार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते ।
तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥ इति प्राणोत्पत्त्यधि-
करणम् ॥ १ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ (२) ॥

रत्नप्रभा ।

करणत्वं तत्सामान्यादित्यर्थः । अत्र मयन्कारे मुख्य इति पक्षे वर्तत एव प्राणानां तद्वत्कार्यत्वं तेजो-
ब्रह्मनामविकारत्वात् । यदि प्राणस्य वायोत्रैलोक्यकारणयोगात्तदधीनस्थितिकत्वमात्रेण भाक्तस्तथापि
प्राणानां विकारत्वे भूतानीमिष्यन्ति न च त्रिह्न मपटोक्तमिति सिद्धं तत्रकार्येण ‘स प्राणमसृजत’ इत्यादिश्रु-
त्यन्तरे स्पष्टं तद्वत्कार्यमेवेति । तस्मात्प्राणानामुत्पत्तिश्रुत्यां सद्वावश्रुत्यविरोधात्कारणे त्रयणि समन्वय
इति सिद्धम् । त्रिह्नतिरविचारात्मकाप्रिकरणानां त्रिह्नत्वपदार्थमेव । कश्चित् द्विष्टव्यम् ॥ ४ ॥ (१) ॥ एव
जन्मलब्धसत्त्वानां प्राणानामुपजीव्योपजीव्य-रूपगत्या सत्या निर्वेतुं श्रुतीनां विरोधात्मकशये पूर्वपक्ष-
यति—सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च । त्रिषयः सप्तयः । इन्द्रियाण्यत्र विषयः । पञ्च त्रिषयाणि वादमन-
चेति सप्त प्राणा एन एन हस्तेन सहाष्टौ । ग्रहणं तत्रात्म्यम् । गृह्णति त्र्यन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां
वचकत्वं विषयादीनामिति यन्निग्रहा । ग्रहणतिसत्त्वानां विषया इत्यर्थः । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे प्राणे

भाष्ये ।

नान्वात्सर्वेषामेव प्राणानां स्पष्टित्वा । अथ गौणं, तथापि तद्वत्कर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायामुपपन्नमोस-
हासपर्यालोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च तद्वत्कार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्राणादीनामापोमयत्वावमिगानमित्युक्तेन तत्रापि
प्राणसृष्टिरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥ (१) ॥ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । अत्रान्तरसगतिनाह-

आकन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कामदुरदनि-यत्रपीति । सूत्रव्याख्यानोच्यते—तथाऽपीति । वागादीनां त्रयाणां प्रयासो
मयजन्मत्वेऽपि श्रुतो हस्तार्थानां तत्रेवावश्याऽऽह—तदिति । तैर्नागादिभिः सामान्य हस्तादीनां प्राण-
त्वम् । उक्तमेव प्रत्ययति—तथाहति । कथमेवं प्रयत्नं क्रियेतामन्नादिमयत्वं मुख्यं गौणं वा ? प्रथमं
प्रयाह—तत्रेति ! तेन आदीनां तद्वत्तादिति शेषः । द्वितीयमनृतं तत्रापि त्रयजत्वमन्यान्वमित्याह—
अथेत्यादिना । ‘स प्राणमसृजत’ इत्यादि श्रुत्यन्तरम् । प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्मुक्त्यर्थेऽपि क्रियोपपादा-
दश्रुतेरानिदं तद्वत्कारणे तत्रापि सामान्यसिद्धिस्तुष्टुमश्रुति—तस्मादेति ॥ ४ ॥ (१) ॥
प्राणानामुत्पत्तिनिर्णयेन तद्वत्त्वमन्यान्वित्यन्यानिर्णयः । तत्रापि त्रयजत्वमन्यान्वमित्याह—

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः । संख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणसुपरिष्ठाद्वक्ष्यति । संप्रति तु कतीतरे प्राणा इति संप्रधारयति । श्रुतिविप्रतिषेधश्चात्र विशयः । कचित्सप्त प्राणाः संकीर्त्यन्ते-“सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” [मुण्ड० २ । १ । ८] इति । कचिंचाष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्त्यन्ते-“अष्टौ ग्रहा अष्टावृत्ति-ग्रहाः” [वृ० ३ । २ । १] इति । कचिन्नव-“सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ” [ते० सं० ५ । १ । ७ । १] इति । कचिदश-“नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इति । कचिदेकादश-“दशमे पुरुषे प्राणा आत्मे-कादशः” [वृ० ३ । ९ । ४] इति । कचिद् द्वादश-“सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्” [वृ० २ । ४ । ११] इत्यत्र । कचिन्नयोदश-“चक्षुश्च

ग्लनप्रभा ।

वाक्चेति सप्त शीर्ष्णि भवाः प्राणा द्वाववाञ्चौ पायूपस्थौ चेति नव, ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दशमे पुरुषे देहे प्राणाः आत्मा मन एकादश प्राणा इति सिद्धान्तकोटिरुक्ता । एत एव हृदयाग्नया बुद्ध्या सह द्वादश । अहकारेण सह प्रयोदश । श्रुतिः सप्त वागतेषु शीर्षण्याः सप्त तं प्राणा इति शीर्षण्योद्देशेन प्राणत्वविशेषगद्वा शीर्षण्यानां प्राणत्वशब्दिता, इन्द्रियपरिसंख्यया सप्तैव प्राणा इति सूत्रयोजना ॥

भामती ।

उत्पत्तिविषय इति । सहायकारणमाह-श्रुतिविप्रतिषेधादिति । विषयः सहायः । कचित् सप्त प्राणाः । तद्यथा-चक्षुर्ग्राहसनवाक्श्रोत्रमनस्परिगमि । कचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन बन्धनेन गुणेन संकीर्त्यन्ते । तद्यथा-ग्राहसनवाक्चक्षुश्चोत्रमनोहस्तपरिगमि, स एते ग्रहाः । एषा तु त्रिषया अग्निग्रहाश्चष्टायेव ‘प्राणो वै ग्रहः सोऽज्ञानेनानिग्रहेण गृहीतोऽज्ञानेन हि गन्धान् विज्रति’ इत्यादिना सदर्भेणोक्ताः । कचिन्नव । तद्यथा-सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चाविति । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुरी द्वे प्राणे एका वागिति सप्त । पायूपस्थौ बुद्धिमनसौ वा द्वाववाञ्चाविति नव । कचिदश । नव वै पुरुषे प्राणास्त उक्ता नाभिर्दश-मीति । कचिदेकादश । ‘दशमे पुरुषे प्राणाः’ । तद्यथा-बुद्धीन्द्रियाणि प्राणादीनि पञ्च कर्मेन्द्रिया-ण्यानि ह्यग्नादीनि पञ्चाग्रेरादश, ज्ञानोति व्याप्तोपरिष्ठानेनेषामा मनः सा एकादश इति । कचिद् द्वा-दश । ‘सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्’ इत्यत्र । तद्यथा-त्वमासिक्तास्सनचक्षुश्चोत्रमनोहृदयहस्तपादो-पर्ययागुगिति । कचिद्वै एव प्राणा अहकारादिकास्तयोदश । एव विप्रतिपत्ताः प्राणेष्वपि प्राणिभूतपः ।

आनन्दमितीय-वाचनिर्णयः ।

पूर्वोत्तरमनसिमाह-उत्पत्तीति । संप्राप्तमनसादिशयस्य व्याख्यं वागादिमनसादिवदनस्याधिकरणस्य दर्शयति-तत्रेति । गुह्यादिरात्राणां विप्रतिपत्तेनोक्तं य सहेतु सहायमाह-श्रुतीति । श्रुतिविप्रतिपत्तिने-मोक्षपरिणाम-कचिदित्यादिना । चक्षुर्ग्राहसनवाक्श्रोत्रमनस्परिगमि सा प्राणा ग्रहत्वेन बन्ध-त्वेनेति यावत् । य एव सहस्राधिकारः सजोऽष्टौ । तेषां च मह्यं बन्धनहेतु-नादेनेषां विषया गृह्याद-मोक्षतिप्रदाने हि रागमुखादिन्द्रियार्ककं तद् भ्रान्तनिर्माणं । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुरी द्वे प्राणे वागिति सप्त शीर्ष्णि भवाः शीर्षण्याः प्राणाः । द्वाववाञ्चौ पायूपस्थौ बुद्धिमनसौ चेति नव । पुरुषे तदहकारे देहे शिर पात्रादिममुक्ता नव प्राणा नाभिश्च दशमी दशानां दूराणां श्रुत्यर्थः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनभाऽऽज्ञेयो वा नेत्येकादश प्राणाः । त एव सहस्रया द्वादश । य एव साहस्रात्मनो-

द्रष्टव्यं च" [बृ० ४।८] इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणयत्तां प्रति
 श्रुतयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ सतैव प्राणा इति ॥ कुतः ॥ गतेः ॥ यतस्ता-
 वन्तोऽब्रगम्यन्ते—“सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” [मुण्ड० २।१।८]
 इत्येवंविधास्तु श्रुतिषु । विशेषिताश्चेते “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः”
 इत्यत्र ॥ ननु “प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्त” [मुण्ड० २।१।
 ८] इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान्प्राणान्गमयतीति ॥ नैष
 दोषः ॥ पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्तसप्त प्राणा इति, न
 तत्त्वभेदाभिप्राया सप्तसप्तान्येऽन्ये प्राणा इति ॥ नन्वष्टत्वादिकापि
 संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सतैव स्युः ॥ सत्यमुदाहृता ॥ विरोधात्त्वन्व-
 तमा संख्याध्यवसातव्या । तत्र स्तोत्रकल्पनानुरोधात्सप्तसंख्याध्यवसा-
 नम् । वृत्तिभेदापेक्ष च संख्यान्तरश्रवणमिति मन्यते ॥ ५ ॥ अत्रोच्यते—

रत्नप्रभा ।

सतस्र वीप्सानिरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति ॥ गुहाया हृदये शेरत इति गुहाशयाः स्वस्थानेषु निहिता
 निश्चिता इत्यर्थः । चित्तेन चतुर्दशत्व मन्त्यम् ॥ पूर्वपक्षी परहरति—नैष दोष इति ॥ ५ ॥ सिद्धान-
 त्तिनाप्येकादशसु मनोवृत्तिभेदान्निश्चयात्मिका बुद्धिः, गर्वात्मकोऽहंकारः, स्मरणान्तर चित्तमिति द्वाद-
 शादिसंख्यान्तर्भावनीया । ततो घट प्रायनिकसप्तत्येऽन्तर्भावः काववादिति प्राप्ते सिद्धान्तपति—अत्रेति ॥
 भावती ।

अत्र प्रश्नपूर्व पूर्वपक्ष गृह्णाति—किं तावत्प्राप्तम् । सतैवेति । सतैव प्राणाः । कुतः—गतेः अगते ।
 श्रुतिम्य ‘सप्त प्राणा प्रभवन्ति’ इत्यादिम्य । न केवलं श्रुतितोऽस्मति, विशेषणादप्येवमेवेत्याह—
 विशेषितत्वाच्च । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति । ये सप्त शीर्षण्या ओनादप्यस्तं प्राणा इत्युक्ते इत-
 रेयामशीर्षण्याना हस्तादीनामप्राणान् गम्यते । यथा दक्षिणेनाङ्गा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति
 आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

दश । श्रुतिप्रतिपत्तिमुपसहरति—एवमिति । प्रश्नपूर्वक पूर्वपक्षसूत्रं योजयति—किमिति । अत्र च
 प्राणसंख्याश्रुतिविनादध्युदासेन तत्कारणे ब्रह्मणि समन्वयेऽप्येकादशप्राणकारणे तत्र तदसिद्धिः । सिद्धान्ते तदनुसारित्वादितरश्रुतीना
 मेकादशप्राणकारणे त्रह्मणि तदसिद्धिः । गतेरिति हेतु प्रश्नद्वारा व्याचष्टे—कुतः इति । न केवलं श्रुति-
 तोऽगते सतैव प्राणा किन्तु विशेषणादर्थावबशिष्ट व्याचष्टे—विशेषिताश्चेति । दक्षिणेनाङ्गा
 पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीतिरव्याणा शीर्षण्या सप्तत्युक्ते हस्तादीनामशीर्षण्यानामप्राणान् माती-
 त्वर्थः । प्राणाना सतस्र वीप्सानिरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । गुहाया हृदये शेरत इति गुहाशया
 स्वस्थानेषु निहिता निश्चिता इति यावत् । वीप्सा पुनरचनमन्ययाऽपि स्यादिति पूर्ववाचाह—नेति ।
 पुरुषभेदश्चर्वाप्साप्रवृत्तिः प्रकटयति—प्रतीतिः । व्यावर्त्यमशमाह—नेत्यादिना । सत्यान्तरश्रुतिभिर्यो-
 शङ्कते—नन्विति । सख्यान्तरश्रुतिमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि सख्यान्तरमपि प्राव नेत्याह—विरो-
 धास्त्विति । सप्तत्रयच्छिन्नानामेकादशत्वाद्यन्तरेऽप्येकादशयोगादन्यतगत्यागावश्यमावे कतमा सत्याऽऽदयेति
 निश्चयाया वाचनान्निश्चित सत्वमिर्णयः । न्यूनाधिकसंख्योरधिकता प्राप्ता तस्या न्यूनान्तर्भावादित्या
 शङ्क्येकादशमस्या गृहीया वृत्तिभेदेन नन्वादशसप्तदशसत्यावदिहापि प्रायस्याद्वाचनस्य सत्वस्येव पुन-
 र्यादृशत्वेऽप्यस्य सत्या तस्मिन्नाह—वृत्तीति । पश्यमाणपुनर्या मयतेरुक्ति ॥५॥ सिद्धान्तपति—अत्रेति ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्तादयस्त्वपरे सन्भ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते-“हस्तो वै ग्रहः स कर्मणाऽतिप्रद्वेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति” [बृ० ३ । २ । ८] इत्येवमाद्यास्तु श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते संभावयितुम् ॥ हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संघात्या भवति तस्यां हीनान्तर्भवति न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं-स्तोककल्पनानुरोधात्सर्वे प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधात्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः-“दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः” [बृ० ३ । ९ । ४] इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते, करणाधिकारात् ॥ नन्वेकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयो-

रत्नप्रभा ।

आदानेन कर्मणा गृहीतः समग्रः ॥ सप्तम्येवाह-हस्ताभ्यामिति ॥ अतोऽतिरिक्तस्याप्या न्यूनायामन्तर्भावायोगात्सप्तैव प्राणाः स्युर्भागानुरोधादिपे न मन्तव्यमित्यन्वयः ॥ तर्हि कर्तृन्निर्वाणान्वाकाशावागाह-उत्तरेति ॥ “श्रुतीनां मिथो विरोधे सति मानागतानुगृहीता श्रुतिर्नीयसी” इति न्यायेन भामती ।

दशत्वे उदाहने ॥ सत्यमुदाहने ॥ न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति, यदर्थमधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-
विषयाः पञ्च बुद्धिभेदाः, तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वचनादानवि-
हरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदाः, तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । सर्वा-
र्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकम् । तदेव वृत्तिभेदात् कचि-
द्विन्नवद्व्यपदिश्यते—“मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं च” इति । तथा च श्रुतिः
कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह—“एतत्सर्वं मन एव” [बृ० १।
५। ३] इति ॥ अपि च सतेव शीर्षण्यान्प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार
एव प्राणा अभिमताः स्युः । स्थानभेदाद्भवेते चत्वारः सन्तः सत गण्यन्ते
“द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्” इति ॥ न च तावतामेव
वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तिनामत्यन्ताविजा-
तीयत्वात् । तथा “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इत्यत्रापि देह-
चिह्नभेदाभिप्रायेणेव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण ।

रत्नप्रभा ।

कार्यवृत्तिज्ञानुमानानुगृहीतैकादशप्राणश्च यनुसारेणान्याः श्रुतयो नेया इत्यभिसंधायाह—सत्यमिति ॥
एकादशकार्यवृत्तिज्ञान्याह—शब्देति ॥ त्रयः कालावैकाल्य तद्विषया वृत्तिर्विषय सत्त्रैकाल्य-
वृत्ति । इन्द्रियान्तराणां वर्तमानगतप्राहिवादतीतादिज्ञानाय मनोऽङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ विशेषितत्वादित्युक्त
निरस्यति—अपि च मतेति ॥ न च तावतामिति । आदानादीनां श्रोत्रादिभ्योऽप्यन्तरेजात्यादित्यर्थः ।
तेषां तद्वृत्तिरेव बधिरादीनामादानादि न स्यादिति भावः । कथं तर्हि त्रिं प्राणशब्द इत्याशक्य लक्षणये-
मासीत् ।

एव कर्मबुद्धीन्द्रियासमन्विता भक्त्यादिक्रियाव्यवस्थयान्त, करणव्यवस्थानुमानम् । एकमपि चान्त-
करणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशसर्वतंत्रिकारस्नेहोपगहेतुः । तस्मा-
न्नाम्न करणभेदः । एकमेव अन्त करण मननान्मन इति चाभिमानादहंकार इति चाव्यवसा-
याद्विद्वदिति चाव्यवस्यते वृत्तिभेदानामितमपि भिन्नमितोपचर्यते त्रयमिति । तत्त्वेन धर्मरूप भेदे
प्रमाणाभावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां व्यवस्थानादेकादश प्राणा इति श्रुतिराजसी । तदनु-
गुणतया त्रितरां श्रुतयो नेयव्याः । तत्रानुसृत्यनुसादेन सप्तष्टनवदशमत्पञ्चश्रुतयो यथैक वृणीते द्वौ
वृणीते इति त्रीन् वृणीते इत्येवमनुगृह्यात् । द्वादशत्रयोदशमत्याधुना तु कथंचिद्वृत्तिभेदेन भेद त्रि-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तैकादशप्राणत्रिंशत्तत्राऽऽदरणीये याह—सत्यमिति । कार्यवृत्तिज्ञानुमानं त्रिद्वयति—शब्देति ।
याह—प्राणानामियमनुमानेऽपि कथं मनसोऽनुमानं तत्राऽऽदरं सर्वेति । इन्द्रियाणां वर्तमानतत्तदेकार्यनि-
पत्त्यादतीतादात्म्यार्थज्ञानाच्च तदर्थमिन्द्रियान्तरं कल्पमित्यर्थः । मक्यादिदृष्टेस्तदर्थं कारणान्तरमपि
कल्पयित्वाशक्यताऽऽ—अनेकेति । मनमध्येदेकैव तर्हि कथं भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—तद्वेति । एस्मैव
वृत्तिभेदादिमित्यनेकसत्त्व धर्मिभेद एव बुद्धौ न स्यादित्याशयस्य कर्मभेदश्रुतिस्मिन्नोपपत्त्याह—तथा चेति ।
विशेषितत्वादित्युक्त प्रमाण—अपि चेति । कथं तर्हि समस्त तत्राऽऽह—स्यानेति । रूपादिविषयपरा-
र्यभेदादेकमेन्द्रियं स्थानभेदाद्विचक्षितोपचरितमित्यर्थः । यत्तु वृत्तिभेदादप्येक मयान्तराध्वन्यं तत्राऽऽह—
न चेति । अत्रादेरप्यादानादिकार्यदशनादिनरेण चतुर्गदिवृत्तिने तदसंभवादिति भावः । तेषां
ध्वन्यतंत्रं सप्त कथमेकादश च तत्र दशानुमेतिमाह—तथेति । स्थानभेदात्मन ये शीर्षण्या इति

“नाभिर्दशमी” इति वचनात् । न हि नाभिर्नाम कश्चित्प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति । मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषायतनमित्येतां नाभिर्दशमीत्युच्यते ॥ क्वचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते, क्वचित्प्रदर्शनार्थम् । तदेवं त्रिचित्रे प्राणयत्ताम्नाने सति क किं परमात्मानमिति विवेक्तव्यम् । कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् ॥ इयमपरा सूत्रद्वययोजना । सत्तैव प्राणाः स्युर्यतः सतानामेव गतिः श्रूयते—“तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनृत्क्रामन्ति, प्राणमनृत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनृत्क्रामन्ति” [बृ० ४ । ४ । २] इत्यत्र ॥ ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते, तत्कथं सतानामेव गतिः प्रतिजायत इति ॥ विशेषितत्वादित्याह ॥ सत्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता विशेषिता इह

रत्नप्रभा ।

पाह—मुख्यस्य त्विति ॥ "गन् प्राणाः प्रमनन्ति" इत्युपासनार्थम् । "अथै प्रहा " इति श्रुतिम्न-
पञ्चगार्थः । पायूपत्यपादानामपि वन्यक्यामिशेषादिति शिक्त्यम् ॥ नान्विद गुरव्यापादनमर्मेणत,
पञ्चमिन्द्रियबाहुगतमां सनबाउनगतिः शीपेय्यानां चतुर्णां मिशेकितमिति हेतोरैविकरण्यात्, उक्तपरि-
भस्यादोपाधेय्यदचेराह—इयमपरेति ॥ इन्द्रियाणि कर्माति सदेहे पूर्वपक्षगृह्य योजयति—सप्तेति ॥
तं जावामान ये प्राणाः सह गच्छन्ति तेषामेव मोहहेतुचादिन्द्रियपरमिवर्धः । विरज्जापस्यावामेव चाधु-
भासती ।

शिशोपासनादिपरतया नेतव्ये तस्मादेकादशेन प्राणा नेतर इति सिद्धम् । अपि च शीर्षस्थानां प्राणानां
यस्यत्वाभिधानं तदपि चतुर्थेन व्यवस्थानीयम्, प्रमाणात्तरणिगत् । न गच्छेद्दे चक्षुषी, रूषोप-
लम्बितश्चक्षुष्य कार्यस्याभेदात् । विहितकचतुष्टयं न तादृशी रूषोपलम्बितमिति यादृशी समप्रचक्षुषः, तस्मा-
दप्येव चतुर्बिष्टानभेदेन तु भिन्नमिष्टोपचर्यते । कागस्याप्येकगोडकगतं चक्षुरवयवोपचर्यते । एतेन
प्राणश्रोत्रे अपि व्याप्तानि । इयमत्र मूत्रद्वययोजना—समेन प्राणाः चतुर्भोगरमनवान् प्रोत्रमनश्च
उत्क्रान्तिमस्त स्युः । गतानामेव गतिश्रुतेर्विशेषितमिति व्याख्यातुं शक्यते—ननु सर्वशब्दोऽप्येति ।
अस्योद्योतं विशेषितत्वादिति । चतुर्भाष्यमन्तर्यता उत्पन्नान्ति विशेषिता । तस्मान्नैकशब्दस्य प्र-
आनन्दमिष्ट—व्यापनार्थः ।

[illegible]

प्रकृताः “स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराद् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति”
[वृ० ४।४।१] “एकीभवति न पश्यतीत्याहुः” [वृ० ४।४।२]
इत्येवमादिनानुक्रमणेन ॥ प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति । यथा सर्वे
ब्राह्मणा भोजयितव्या इति ये निमन्विताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्व-
शब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वश-
ब्देनोच्यन्ते नान्य इति ॥ नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं, कथं सप्ताना-
मेवानुक्रमणम् ॥ नैष दोषः ॥ मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद् वृत्तिभेदेऽपि सप्त-
त्वोपपत्तेः । तस्मात्सत्तेव प्राणा इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—हस्तादयस्त्वपरे सप्त-
भ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते—“हस्तो वै ग्रहः” [वृ० ३।२।८]
इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वं च बन्धनभावो गृह्यते, बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रह-
संज्ञकेन बन्धनेनेति स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते, शरीरा-
न्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसंचारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्ध-
नमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा च स्मृतिः—“पुण्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन

रत्नप्रभा ।

पथश्चुपि स्थितोऽनुप्रादरूप्यांशरूपः पुरुषः पराद् पर्यावर्तते बहिर्देशात्त्वादिन सूर्य प्रतिगच्छति । अयं
तदानीमयं मुग्धैरुपपन्नो भवति । देवाशे देवं प्रविष्टे लिङ्गाश्रयैर्बुद्धये मनसैकोभवति तदायं न पश्यतीति
पार्श्वस्था आहुरित्यर्थः । आदिप्रज्ञात् “न जिप्रति, न वदति, न रसयते, न शृणोति, न गनुते, न
स्पृशति, न विजानाति” इति गृह्यते ॥ सप्तानामेव जीवेन सह गतिरित्यसिद्ध, ग्रहव्यथुन्या हस्तादीना-
मपि गतिप्रतीतेरिति सिद्धान्तवति—एवमित्यादिना ॥ हस्तादिवन्वस्य प्राद् मोक्षारसहगतौ स्मृतिमाह—
पुण्यष्टकेनेति ॥ प्राणादिष्वक्षकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकमन्तःकरणचतुष्टयमविद्या-
भामती ।

तापेक्षतराम्भतेन प्राणा उक्तामन्ति न पाण्यादय इति प्राप्तम् । चोदयति—नन्वत्र विज्ञानमष्टममिति ।
“न विजानातीत्याहुः” इत्यनेनानुक्रान्तम् । परिहरति—नैष दोष इति । सिद्धान्तमाह—हस्तादयस्त्वपरे
सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः । उक्तामन्तिमाजोऽगम्यन्ते ग्रहव्यथुतेहस्तादीनाम् । एवं खल्वेषां ग्रहव्याघ्रा-
नमुपपद्येत । यथा मुक्तेरामानं वच्नीयुरित्या पादकौशिकशरीरवदेयां ग्रहस्य नान्नायेत । अत एव च
स्पृतिरेषा मुक्तयवधितामाह—पुण्यष्टकेनेति । तयायवैणश्रुतिरप्येवमेकादशानामुक्तामन्तिमभिरदति ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

भवति पादैरस्यांश्च नायं पश्यतीत्याहुः । न जिप्रति न रसयते न वदति न शृणोति न गनुते न स्पृश-
तीत्येवं सत्तेव विज्ञेयता इत्यर्थः । तयाऽपि सर्वश्रुत्या सर्वप्राणगमनमाशङ्क्य प्रकरणात्तस्याः संस्रोचमाह—
प्रकृतेति । प्रकरणेन श्रुतिसमोच इष्टान्तेन स्पष्टवति—यथेत्यादिना । “एकीभवति न विजानाती-
त्याहुः” इति बुद्धेरपि पाठादसिद्ध समानामेगानुक्रमणमित्याह—नन्विति । बुद्धेरनुक्रमणं न सप्तविद्या-
तकमित्याह—नेति । पूर्वपथमुपसंहरति—तस्मादिति । तदनुवादेन सिद्धान्तवति—एवमिति । अक्ष-
रार्याभिज्ञेऽपि तात्पर्यार्थे विशेष दर्शयितुमक्षरार्थे सक्षिपति—हस्तादयस्त्विति । यदुक्तमनुयायिनामे-
वेन्द्रियत्वं तदङ्गीकृत्यानुयायित्वमेकादशानाम्भ्याह—ग्रहत्वं चेति । कथमेतावता सर्वदेहानुयायित्वमि-
त्याशङ्क्य जीवस्य सर्वदेहेषु बह्व्यसिद्धेस्तद्वातित्याह—स चेति । सर्वेषु देहेषु जीवस्य बह्व्येऽपि बुद्धो
ग्रहमन्त्रस्य हस्तादेरनुयायिन्य तत्राऽह—तस्मादिति । तदयमहस्तग्रहस्तादिवन्वस्यस्याऽऽ मोक्षदामानु-
यायिचे स्मृतिमाह—तथा चेति । पुण्यष्टक निशिनष्टि—प्राणाद्येनेति । प्राणादिष्वक्षकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं

स युज्यते । तेन ब्रह्मस्य वे बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ॥” इति प्राङ्
मोक्षाद् ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनाविषोमं दर्शयति ॥ आथर्वणे च विष-
येन्द्रियानुक्रमणे “चक्षुश्च द्रष्टव्यं च” इत्यत्र तुल्यब्रह्मस्तादीनीन्द्रियाणि
सविषयाण्यनुक्रामति-“हस्तो चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च
पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च” [प्र० ४।८] इति ।
तथा “दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रा-
मन्त्यथ रोदयन्ति” [बृ० ३।९।४] इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं
दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन संबध्यमानोऽशेषान्प्राणानभि-
दधानो न प्रकरणशेन समस्वेवावस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छ-
ब्दस्य बलीयस्त्वात्, सर्वं ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्रापि सर्वंपामेवा-
घनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं, सर्वशब्दसामर्थ्यात् ॥ सर्वभोज-
नासंभवात् तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता । इह
तु न किञ्चित्सर्वशब्दार्थसंकोचने कारणमस्ति । तस्मात्सर्वशब्देनात्रा-
शेषाणां प्राणानां परिग्रहः । प्रदर्शनार्थं च सतानामनुक्रमणमित्यनघ-
यम् । तस्मादेकादशेय प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥ ६ ॥
इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ (३) ॥

रत्नप्रभा ।

पामः कर्म चेति पुर्वष्टकमाप्तवतो शारङ्ग्यादिभिः, मति मभवे सर्वश्रुतिमत्तोचो न युक्त इत्याह-मर्ष-
शब्दोऽपीति ॥ तस्मात्प्रागुक्तानामभिधेयान्देहादशोऽष्टपञ्चागणे भगवि समन्वय इति सिद्धम् ॥६॥ २ ॥
अणश्च । "प्रागाः सर्वोऽन्त्याः" इति ध्रुवेदिष्टिप्रागां भिन्नात्वेपामुक्तान्तिरमिहा, किन्तु समन्वयेनेवा-
भायसी ।

सम्प्राप्तुं यत्तरेभ्यः स्मृतेषु सर्वसाधारणसंज्ञायां सर्वेषामुद्गते स्थितेऽस्मिन्नेव यदुक्तं तथैवेति, तदु
प्रमाणार्थं मनसमप्येति सिद्धम् ॥ ६ ॥ (२) ॥ अणुश्च । अत्र सर्वसामान्यकारिकायादिप्रमाण-
आलम्बित्वेति चेन्न ।

आनन्दगिरिय-न्यास-नृत्यः ।

[illegible]

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति । अणवश्चेते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् ॥ सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत्स्युर्मरणकाले शरीराभिर्गच्छन्तो विलादहिरिवोपलभ्येरन्म्रियमाणस्य पार्श्वस्थेः । परिच्छिन्नाश्चेते प्राणाः सर्वगताश्चेत्स्युरुत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिर्व्याकौपः स्यात् ॥ तद्गुणसारत्वं च जीवस्य न सिध्येत् ॥ सर्वगतानामपि वृत्तिलामः शरीरदेशे स्यादिति चेत् ॥ न ॥ वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः ॥ यदेव ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिः, अन्यद्वा, तस्यैव नः करणत्वं संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका । तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥ ७ ॥ इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

मभिव्यक्तिरूपाः प्रादेशिक्यो वृत्तयः सन्ति न तासामुत्क्रान्त्यादिरिति सांख्यानामाक्षेपः, तत्संख्या प्राणाः किंपरिमाणा इति सदेहे सिद्धान्त्यति—अधुनेत्यादिनां ॥ उत्पत्तिसंख्याननिर्णयानन्तरं परिमाणं निरूप्यत इत्यर्थः ॥ अनुदूतरूपस्पर्शश्च सूक्ष्मत्वम् । परिच्छेदोऽप्यत्वम् ॥ बुद्ध्यादीनां विमुखे तदुपाधिकमात्मनोऽणुत्वादिकं न ॥ ७ ॥ उक्ताक्षेपमन्य निरस्यति—सर्वगतानामिति

भाषणी ।

महत्कारस्य च जगन्मण्डलन्यायिन्यासर्वगताः प्राणाः वृत्तिस्तेषां शरीरदेशतया प्रादेशिकी सन्निवन्धना च गत्यागतिश्रुतिरिति मन्यन्ते, तान्प्रत्याह—अणवश्च प्राणा अनुदूतरूपस्पर्शना चाणुत्वं दुर्धिगमन्वाच ॥ परिमाणत्वं देहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्तापदूनस्य शिथिरहदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीणशीतस्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तम् । एतदुक्तं ममति—यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्ततो व्यवहितमिन्द्रियैस्तूपलम्भप्रसङ्गः । सर्वगतोऽपि आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

संक्षेपतोऽधिकरणतात्पर्यमाह—अधुनेति । उत्पत्तिसंख्यानश्रुत्यविरोधोक्त्यानन्तरं परिमाणश्रुतिविरोधो निरस्यत इत्यर्थः । उक्तप्राणानामुत्क्रान्त्यानन्त्यश्रुतिभ्यां परिच्छिन्नत्वविमुख्यसंदेहं सिद्धान्तं तावदाह—अणवश्चेते इति । अत्रोत्क्रान्त्यानन्त्यश्रुत्योरविरोधेन परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयस्यापनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दृशितश्रुत्योर्मियोपरोधादुक्ते ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिः । अणुशब्दात्परमाणुपरिमाणत्वं प्राप्तं प्रत्याह—अणुत्वं चेति । सौक्ष्म्यद्रव्याणामनुदूतरूपस्पर्शनाधात्वम् । परिच्छेदो मध्यमपरिमाणत्वम् । परमाणुतुल्यमवेषाणुत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—कृत्स्नेति । सौक्ष्म्यं प्रपञ्चयति—सूक्ष्मा इति । परिच्छेदं साधयति—परिच्छिन्नाश्चेति । विमुखे चेन्द्रियाणामन्तःकरणवच्छेदादणुत्वमात्मनो यदुत्क्रान्त्यधिकरणे सिद्धं तदपि न सिध्येदित्याह—तद्गुणेति । प्राणाः सर्वगताः सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादाकाशवदित्यनुमानात्सर्वेऽनन्ता इत्यादिश्रुतेश्च तेषां विमुत्वादेरैवाभिव्यक्तेश्च सर्वत्र दृष्टव्यप्रमत्ताकुतोऽणुत्वमिति पूर्वपक्षमाह—सर्वगतानामिति । हेतोरसिद्धेः क्षमनापरत्वाच्च श्रुतिरेन्द्रियाणां विमुखे मानामावाश्रुत्त्वेनेष्टं तदेवास्माकं साधकमव्याकरणमिष्याह—नेत्यादिना । तदेव स्पष्टमपि—यदेवेति । वृत्तिमदेव कारणं न वृत्तिमात्रमिष्यादाकाशाऽऽह—अन्यद्द्वेति । वृत्तेर्गो वृत्तिमतो वा देशवच्छिन्नस्यैव वृत्तिसाधनस्य कारणत्वं फलितमाह—इतीति । अनर्थिकेष्वुपलब्धगमनमागिकी चेति वाच्यम् । सांख्यपञ्चायोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ७ ॥ (३) ॥ सुख-

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ (४) ॥

सुहृदश्च प्राण इतरप्राणवद्वेष्टाधिकार इत्यतिदिशति । तद्याविशेषेणैव सर्वप्राणानां व्रक्षधिकारत्वमाख्यातम् । “एतस्माज्जायन्ते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” [मुण्ड० २ । १ । ३] इति सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेण प्राण-स्योत्पत्तिश्रवणात्, “स प्राणमसृजत” [प्र० ६ । ४] इत्यादिश्रवणेभ्यश्च ॥ किमर्थः पुनरतिदेशः ॥ अधिकाशङ्कापाकरणार्थः ॥ नासदासीये हि व्रक्षप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति “न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राव्या अह आसीत्प्रकेनः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्वाग्यत्र परः किंचनास” [ऋ० सं० ८ । ७ । १७] इति ॥ आनीदिति प्राणकर्मोपादानात्प्रागुत्पत्तेः सन्तमिष प्राणं सूचयति । तस्मादजः प्राण इति

रत्नप्रभा ।

मिदम् ॥ ७ ॥ (३) ॥ श्रेष्ठश्च । अनिर्देशात् सगत्याद्यनेशा । “तथा प्राणाः” इत्युक्त्यापोऽनादि-दिश्यते ॥ ननु प्राणो जायते न केन मदायामादादिदेशो न युक्त इत्यशिरा—किमर्थ इति ॥ निश्चितमहामर्थं प्राणमन्त्राध्यायाऽपि साक्षात्साह-नामदार्ढ्याये हीति ॥ “नासदासीत्” इत्यारम्भा-धीन इत्यर्थः । तर्हि तदा प्रत्यक्ताटे मृत्युमरिणो मृत्युमन्त्रार्थं वा नासीत्, अमृतं च देवमोग्यं नासीत्, रात्र्याः प्रकेतधिरूपश्चन्द्रः, अद्भः प्रकृतः सूर्यश्च नाग्रा, स्वधया सहैत्यन्वयः । निरुप्यो देव-मन्त्रं स्वरा । यद्वा स्येन धृता माया स्वरा, तदा सह तदेकं ब्रह्मानीदमीदिति परमार्थः ॥ अत्रानीदिति

भामती ।

देहागच्छितानामेव कारणं तेन न व्यतिरेकमिदं प्रकृतमूर्तमप्रमत्तं इति चेत्, इत्येव प्राणाप्राप्तिरिति न शरीरादिउत्पत्तिरिति तेषां कारणमिति विवक्षितमिति न व्यातिरेकमिति विवक्षितम् । तथा च नाममात्रे विवक्षादे-नार्थेऽग्न्याभिगमिदिन्द्रियमुपये मरिचस्य वृत्तिरिति मिदमगद-प्राणा इति ॥ ७ ॥ (३) ॥ श्रेष्ठश्च । न केवमिति प्राणा मन्त्रविकाराः श्रेष्ठश्च प्राणो मनश्चिकारः । “नामदासीत्” इत्यतिरिक्त्य प्रकृतं मन्त्रगूतं आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जायते कस्यचिन्मतिः । तामतिदेशेनापनुदति । आनीच्छद्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातमिति विशेषणात् । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्कारणसद्भावप्रदर्शनार्थं एवायमानीच्छद् इति ॥ श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति—“प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च” [छां० ५ । १ । १] इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठश्च प्राणः शुक्र निषेककालादरभ्य तस्य वृत्तिलाभात् ॥ न चैतस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्याद्योनो निषिक्तं शुक्रं पूयेन न संभवेद्वा । श्रोत्रादीनां तु कर्णशङ्कु-ल्पादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वम् ॥ श्रेष्ठश्च प्राणो गुणाधिक्यात्, “न वै गन्धामस्तवहते जीवितुम्” [बृ० ६ । १ । १३] इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ इति प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ (५) ॥

रत्नप्रभा ।

तत्रेष्टा कृत्रवदिति पूर्ववत्कार्यं । तस्माद्भूतं परः परमुद्दष्टमन्यच्च किमपि न उभूवेत्यर्थः । परिहारः सुनोः ॥ ननु श्रेष्ठशब्दस्य प्राणे प्रसिद्धव्यापारकस्य सूत्रमिति, तत्राह—श्रेष्ठ इति चेति ॥ श्रुतिव्याप्ये—ज्येष्ठश्च प्राण इत्यादिना । पूयेत पूय भवेत् । न संभवेच्छ्रमो न भवेदित्यर्थः । बागा-दिर्जीवनहेतुः प्राणस्य गुणः । एवमानीच्छत्यग्निरोवाप्राणोत्पत्तिश्रुतीनां त्रयसि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ इति प्राणि विचार्य तदव्यापाराः प्राणं प्रयज्जुमुपतिरितिदिष्टा । सप्रत्युत्पन्नप्राणस्वरूपं प्रयच्छरोति—न वायु-क्रिये पृथगुपदेशात् ॥ मुख्यं प्राणं किं वायुमात्रम्, उत करणानां साधारणव्यापारः, आहोस्वित् भामती ।

नासदासीये मर्गाप्राणानीति प्राणव्यापारप्रवगादमति च व्यापाररति व्यापारानुपपत्तेः प्राणसद्भावाद्येष्टत्वश्रुतेश्च न मननिकारः प्राण इति मन्वानस्य उद्भुतिविरोधेऽपि च शुभ्योक्त्योर्गोतिमरस्यत पूर्वपक्षसद्भावात्तन्मु वदुद्भुतिविरोधेऽपि न प्राणव्यापारप्रतिपादनी, ननु सृष्टिकारणमानीत जीवति स्म आनीदिति यावत् । तेन तत्सद्भावात्प्रतिपादनपरा । ज्येष्ठत्वे च श्रोत्राद्यपेक्षमिति गमयितव्यम् । तस्माद्बहुश्रुत्यनुतोषान्मुपस्थापि प्राणस्य मननिकाररतिमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥ (४) ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । सप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निव्यप्यते । अत्र हि ‘य प्राणं स वायुः’ इति श्रुतौ श्रुतेः प्राण आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इति । अत्रिनां शङ्कामुक्त्वा मिद्वान्तयति—तामिति । ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इति प्राणनम श्रुत्वा ‘आनीत्’ इत्यनन्तं प्राणव्यापारः प्राणव्यापारः प्राणसत्त्वे तिष्ठन् । तत्र श्रवणं श्रोत्राद्यापारप्रवगादमति व्यत्यस्यानुपपत्तव्यन्तरस्य गौणत्वे श्रुतिविरोधे ग्निमये गौणात्प्राणानीच्छद् इति सूत्रकारणमतान्निचरत्वनया प्राणस्य नमोपेयमिति शङ्कानिराममेव सूचयति—आनीदिति । प्रमाणात्तरवदित्यपेक्षार्थः । इतश्च प्राणव्यापारा न प्राणस्य सत्त्वमित्याह—अवातमिति । इतोऽपि मन्वाप्रत्यये प्राणमत्ता नास्तीत्याह—अप्राणो हीति । आनीच्छद्दोऽपि कथमिच्छाशक्त्य वातनामनेकार्थं गमात्रियाऽऽह—तस्मादिति । एव शङ्कानिरामेऽपि प्राणे श्रेष्ठशब्दाप्रमिद्वौ कथं सूत्रमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रेष्ठ इति । श्रुतेः ज्येष्ठश्च माययति—ज्येष्ठश्चेति । तदेव व्यनक्तिप्रकारा स्तोत्यति—न चेदिति । न समवेदिनि श्रुतेरेतानुकरणमिन्द्रियाणामपि तुल्यं ज्येष्ठं तत्राऽऽह—श्रोत्रादीनां त्विति । ज्येष्ठश्च माययति—श्रेष्ठश्चेति । कथं गुणाधिक्यं तत्रोक्तम्—नवा इति । तदेव मुख्यप्राणोपतिश्रुतीनामग्नौ यमप्रितोऽग्नौ मुख्यप्राणकारणे त्रयसि समन्वय इति ॥ ८ ॥ (५) ॥ मुख्यप्राणोपतिचिन्तानन्तरं तस्यैव चित्तयति—नेत्यादिना । अत्रिकरणान्त्यर्थः

गुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्रतत्र पृथक्प्राणस्यानु-
क्रमणात् ॥ वृत्तिवृत्तिमतोश्चामेदात्र हि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः
पृथगुपदिश्येत ॥ तथा “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुः” [मु० २ । १ । ३] इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य
पृथगुपदेशा अनुसर्तव्याः ॥ न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः संभ-
वति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्समुदायस्य चाकारकत्वात् ॥ ननु पञ्जर-
चालनन्यायेनैतद्विष्यति ॥ यथैकपञ्जरवर्तिन एकादशपक्षिणः प्रत्येकं
भतिनियतव्यापाराः सन्तः संभूयैकं पञ्जरं चालयन्ति, एवमेकशरीरव-
र्तिन एकादश प्राणाः प्रत्येकं प्रतिनियतवृत्तयः सन्तः संभूयैकां प्राणारुधां
वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्त इति ॥ नेत्युच्यते ॥ युक्तं तत्र प्रत्येकवृत्तिमिरवान्त-
रव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः संभूयैकं पञ्जरं चाल-
येयुरिति । तथा दृष्टत्वात् ॥ इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः
प्राणा न संभूय प्राण्यरिति युक्तम्, प्रमाणाभावात् । अत्यन्तविजाती-

रत्नप्रभा ।

यतदभिन्नव्यापारेभ्योऽपि भिन्नत्वमि-याह-तथेति ॥ प्राणस्येन्द्रियवृत्तित्वं श्रुत्वा निरस्य युक्तयापि निरस्यति-
न च समस्तानामिति ॥ या चक्षु साध्या वृत्तिः सेव न श्रोत्रादिसाध्या, करणानां प्रत्येकमेकैकवृत्त-
प्रदादिवृत्तायेन हेतुत्वात् । न च समुदायस्य वृत्तिः समयति तस्यासत्त्वादित्यर्थः ॥ प्रमाणाभावादिति ।

भासती ।

हरिदासयोगजन्माऽन्गुणस्तथोरन्वयतरामाधे भवितुमर्हति । न च बहुविष्टिमाध्य शिविकोद्वहनं द्वित्रि-
ष्टिमाध्य भवति । न च रम्येरुमाध्य, तथा सति सामान्यवृत्तिनानुपपत्तेः । अपि च यन्मरूप कार-
काणि निश्चादयन्ति तत्प्रधानव्यापारानुगुणान्तरव्यापारेणैव, यथा-यथा प्रातिस्विको व्यापारः पञ्जरचाल-
नानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्येऽस्ति तादृशः कश्चिद्व्याप्त्यव्यापारस्तदनुगुणः ।
ये च रूपादिप्रत्यया न ते तदनुगुणा, तस्मान्नैन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कपचिद्वैद-
आन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्राणस्य वागादीनां च मिय सत्रादलिङ्गेनोपत्तिमेदं त्रिगेन चेन्द्रियतद्व्यापारेभ्यो भिन्नत्वसिद्धेर्न उपपत्त-
वृत्तिवृत्तिवृत्तिः । पृथगनुक्रमणं वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादित्यागक्याऽऽह-वृत्तीति । तादात्म्याद्वेदोऽप्यन्ती-
त्याशयः भेदवादस्याफटत्वात्तन्मि-याह-न हीति । प्रतिब्राह्मणेऽपि हेतु त्रिमय व्याख्यायाविभागो
नापि व्याख्याति-तथेति । श्रुत्यग्रभेन पञ्चदश निगृह्य करणवृत्तित्वे दोषान्तरमाह-न चेति ।
या चक्षु साध्या वृत्तिः सेव न श्रोत्रसाध्या चक्षुरादीनां प्रत्येकमेकैकरूपप्रहणादिवृत्तौ भूतान्तरादतो न
प्राणः सामान्यकरणवृत्तिवृत्तिवृत्तिः । समुदायस्य करणानुपपत्त्येव तदेव नास्त्यग्रमुत्पात् । द्वित्रिकाण-
विकृतानां च प्राणनामात्रप्रसङ्गादतोऽपि न करणवृत्तिः प्राण इत्याह-समुदायस्येति । दृष्टान्तेन समु-
दितानां करणानां करणत्वं शङ्कते-नन्विति । एकादशत्वं पक्षिषु दार्ष्टान्तिकानुगोपादुक्तत्वेप्य दर्शय-
न्वतिरिति-इति नेति । तत्रेति दृष्टन्तीति । दार्ष्टान्तिकेऽपि किमिव्यान्तरव्यापारतया प्राणानां प्राणा-
त्यसामान्यवृत्तिर्न स्वादिवाशक्यावात्तव्यापारस्तेषां श्रवणादिर्या वृत्त्यन्तरं वेति त्रिकस्याऽऽये श्रोत्रा-
दीनां श्रवणादिव्यापारस्यैव गानायोगाभेदमि-याह-इह त्विति । कल्पान्तरं प्रत्याह-प्रमाणेति ।
किंच, श्रवणादीनामपान्तरवृत्तित्वं तत्प्रधानव्यापारानुगुणत्वाच्च तद्व्यापारव्यापारव्याह-अत्यन्तेति ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

तुशब्दः प्राणस्य जीववत्स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति । यथा चक्षुरादीनि राज-
प्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि,
तथा मुख्याऽपि प्राणो राजमन्त्रिवज्जीवस्य सर्वार्थकारत्वेनोपकरणभूतो
न स्वतन्त्रः ॥ कुतः ॥ तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ तैश्चक्षुरादिभिः सहैव
प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु । समानधर्मणां च सह शासनं युक्तं
बृहद्रथतरादिवत् ॥ आदिशब्देन सहतत्वाच्चेतनत्वादीन्प्राणस्य स्वात-
न्त्र्यनिराकरणहेतुर्दर्शयति ॥ १० ॥ स्यादेतत् । यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्य
जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत, विषयान्तरं रूपादिवत्प्रसज्येत ॥
रूपाद्यालोचनादिभिर्भूतिभिर्यथास्वं चक्षुरादीनां जीवं प्रति करण-
भावो भवति ॥ अपि चेकादशैव कार्यजातानिरूपालोचनादीनि परिग-
णितानि यदर्थमेकादशं प्राणाः संगृहीताः, न तु द्वादशमपरं कार्यजा-
तमधिगम्यते, यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिजायेतेति । अत उत्तरं पठति-

रत्नप्रभा ।

सूत्रार्थमाह-तुशब्द इत्यादिना ॥ यथा बृहद्रथतराः सर्वेन सहप्रयुज्यमानत्वेन सामवेन वा साम्या
तत्सहपाठस्तथा करणे सहोपकरणत्वेन साम्यात्प्राणस्य पाठ इति न हेतुसिद्धिरित्यर्थः । किंच प्राणो न
मोक्षा, साधनमात्र, जडत्वाद्भौतिकत्वाच्च, दहेत् ॥ १० ॥ ननु यद्भोगोपकरणं तत्सन्निपद्य दृष्टं यथा
चक्षुरादिकं, प्राणस्य तु निर्निपत्यत्वाद्भावात्प्राणकार्यभावाच्च नोपकरणत्वमिति शङ्कते-स्यादेतदिति ॥

भाष्यटी ।

जीविभ्य च श्रेष्ठत्वाजीन स्वतन्त्र एव प्राणोऽपि प्राण-यात् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्रं प्राप्नोति । न च द्वयो
मन्त्रबोरेकस्मिन् ग्रांथे एकावप्यवमुपपद्यत इत्यपरोक्षं निरुद्धनैकदिन्यप्यतया दैह उन्मयेत ।
इति प्राप्ते, उपपत्ते-चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । यद्यपि चक्षुराद्येक्षया श्रेष्ठतया प्राणा य च
प्राणस्य तथापि महत्तत्वाच्चेतनमात्रादिकमात्रादिति सहशिष्टत्वाच्च पुरुषार्थत्वात् पुरय प्रति
पातन्त्य शयनासनादिप्रवेत् । तथा च यथा मन्त्रोन्मये नैर्भोगिनेषु प्रज्ञानमपि शान्तमपेक्षया
स्वतन्त्र एव प्राणोऽपि चक्षुरादिषु प्रज्ञानमपि जीवेऽन्वयत इति ॥ १० ॥ स्यादेतच्चक्षुरादिभि सह शासनं
करणे चत् प्राणः । एव गति चक्षुरादिनिपत्यत्वादिनदस्यापि निपत्यान्तरवत्पम् । न च तच्छ्रम्य वक्तव्यं

आनन्दगिरिय-व्याख्यानार्णवः ।

तुशब्द इत्यादिना । प्राणो न स्वतन्त्रो भोगमाधनत्वाच्चक्षुरादिवदित्यर्थः । प्राणमत्रादादिनि यादिशब्देना
न्येऽपि शान्त्यानप्रदेशा गृह्यन्ते । सहशासनेऽपि कथं प्राणस्य चक्षुरादिनाम्य तत्राऽऽह-समाप्नोति ।
तत्र तत्रात्माह-तुशब्दिति । ते हि सामानां सर्वे सर्वे पठ्येते तयोश्च कर्मणि सहैव प्रयुज्यमाना इव
सामान्य वा साम्यम् । तथा प्राणस्यापि चक्षुरादिभि सह पठितम्य जीवोपकरणता तु येच । मह
तत्वाच्चेतनमात्रादिकहेतुना पाण्डित्यत्वाच्चतत्त्वादिसिद्धम् ॥ १० ॥ सूत्रान्तरव्याख्यानार्थमाह-
स्यादेति । प्राणस्य करणत्वेऽपि तु न सन्निपद्य यमपिस्वाम्यत्वाच्च चक्षुरादिषु तथा दृष्ट्यादिनाह-
न्येति । यत्रोक्तं भोगकरणं तत्सन्निपद्य दृष्टं यथा चक्षुरादि तथा प्राणस्यापि निपतो माधन्यमाधन्यत्वाच्च
स्वतन्त्रेऽर्थः । तर्हि प्राणोऽपि कथं निपत्योऽस्तु तत्राऽऽह-अपि चेति । प्राणसाधनत्वाभावाच्च चक्षुरा-
दिप्रमाणमप्येवैव तत्र भोगोपकरणं दृष्टं सन्निपद्यतोपेयमित्यर्थः । बोधोच्चं सूत्रं पानयति-अत इति ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न तावद्विषयान्तरमसङ्गी दोषः । अकरणत्वात्प्राणस्य । न हि चक्षुरादि-
वत्प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते ॥ न चास्यैतावता
कार्याभाव एव ॥ कस्मात् ॥ तथाहि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं
मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु-“अथ ह प्राणा
अहं श्रेयसि व्यदिरे” इत्युपक्रम्य “यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठन-
रभिय दृश्यते स वः श्रेष्ठः” [छां० ५ । १ । ६ । ७] इति चोपन्यस्य
प्रत्येकं चागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा
प्राणोच्चिक्रमिपायां चागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातमसङ्गं च दर्शयन्ती
श्रुतिः प्राणनिमित्ता शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति-“तान्पटिष्ठः प्राण
उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवेतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्येतद्वाणमवष्टभ्य
विधारयामि” इति च । एतमेवार्थं श्रुतिराह-“प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायम्”
[बृ० ४ । ३ । १२] इति च सुतेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्ता शरीर-
रक्षां दर्शयति ॥ “यस्मात्कस्माद्याङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुध्यति”
[बृ० १ । ३ । १९] “तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतराः प्राणानवति”

रत्नप्रभा ।

उक्तं प्राणेः शरीरे व्यभिचारोदेन्द्रियधारणोक्ता यागसागरणकार्यमन्त्राण निर्णयद्वारा प्राणस्य शरीर-
यज्ञोपोनरूपेण सम्यक्, न तु चक्षुरादिवत्ज्ञानकर्मरूपेण सम्यक् येन शरीरस्य व्यादिनि परिहरति-न
तावदित्यादिना ॥ अहंश्रेयसि इत्यस्य भेदज्ञानमित्यन् । व्यदिरे विभज्य चक्रिणो तद्वृत्तिमात्रहीन-
मिति । पुरादिभागेन विभज्यति पर्थः । अवरं नीचं, कुलायं देहाय गृहं, प्राणेन रक्षणीयः प्राणि-
नी पर्थः ॥ तद्वैव तदानीमेव । तेन प्राणेन यदश्नाति जायमाने प्राणदृष्टान्तेनेति वाच्यं । ए । धृ०
भामती ।

इति च प्राणानिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । “कस्मिन्बहुमुत्क्रान्त
उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि” इति, “स
प्राणमसृजत” इति च प्राणानिमित्ते जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वचपदिश्यते ॥ १२ ॥

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं, यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यप-
दिश्यते श्रुतिषु “प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः” [वृ० १।५।
३] इति ॥ वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादि-
कर्मा । अपानोऽर्वाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा । व्यानस्तयोः संधौ वर्तमानो
वीर्यवत्कर्महेतुः । उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः । समानः समं
सर्वेष्वङ्गेषु योऽन्तरसान्नयतीति ॥ एवं पञ्चवृत्तिः प्राणो मनोवत् । यथा
मनसः पञ्च वृत्तय एवं प्राणस्यापीत्यर्थः ॥ श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दा-
दिविषया मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः । न तु कामः संकल्प इत्याद्याः
परिपठिताः परिगृह्येरन् । पञ्चसंख्यातिरेकात् ॥ नन्वत्रापि श्रोत्रादिनि-
रपेक्षा भूतभाविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्च-

रत्नप्रभा ।

प्राणस्यासाधारण कार्यमस्तीत्युक्तम् ॥ ११ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरार्थं सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चेत्पादिना ॥
वृत्तिरयस्या । अस्मिन्मन्यादिकं वीर्यवत्कर्म । कामादिवृत्तिवृत्तानेऽपि पञ्चत्वनिष्पन्नो नास्तीत्यर्थं च ह्यय-
मेभेद्भाष्ये पश्चान्तरं गृह्णाति—नन्वत्रापीत्यादिना ॥ प्रमाणं प्रमितिः, विपर्ययो भ्रमः । शशविप्राणा-
दिज्ञानं विकल्पः, तामसो वृत्तिर्निद्रा, स्मृतिः प्रसिद्धा । भ्रमनिद्राभिरविद्यावृत्तित्वात् मनोवृत्तित्वमित्य-
भामवी ।

शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् ॥ ११ ॥ अपि च—पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वचपदिश्यते । ‘विपर्ययो मिथ्या-
ज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्’ यथा मरुमरीचिकादिषु सल्लिङ्गादिविषयः, अतद्रूपप्रतिष्ठता च संशयेऽप्यस्ति
तत्स्यैकाप्रतिष्ठानात् । अतः सोऽपि संगृहीतः । ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुभूत्यो विकल्पः’ यद्यपि
मिथ्याज्ञानेऽप्यस्ति वस्तुभूत्यता, तथापि न तस्य व्यवहारहेतुतास्ति । अस्य तु पण्डितरूपविचारात्-
हस्यापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद् व्यवहारहेतुमात्रोऽस्येव । यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । न एतत् पट्टपर्यः
संशयोऽस्ति, तस्य भेदाविधानत्वात् । चैतन्यस्य पुरुषादप्यन्तर्भावात् । यद्यपि चानामावप्रत्ययालम्बना

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कार्यन्तरं चानयान्तरेणोपन्यस्यति—कस्मिन्निति ॥ ११ ॥ प्राणस्य प्राणान्तरैष्यसमाव्यमानकार्य-
सत्त्वे हेत्वन्तरमाह—पञ्चेति । सूत्रं व्याकरोति—इतश्चेति । कथमेनायताऽन्यत्रासंभकार्यविशेषसिद्धि-
त्राऽऽह—वृत्तीति । तदेव विवृणोति—प्राण इति । उच्छ्वासादीत्यादिशब्देन देहधारणादि गृह्यते । एतेन
निश्वासादीत्यादिशब्दो व्याख्यातः । उत्क्रान्त्यादीत्यादिपदेन गत्यागती गृह्यते । प्राणस्य पञ्चवृत्तिचमु-
पसंहरति—एवमिति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । कास्ता मनसः पञ्चवृत्तयस्तत्राऽऽह—श्रोत्रादीति ।
लोभमद्वेषप्रेषाया श्रुतिप्रसिद्धैर्वचस्त्वात्कामाया मनोवृत्तयः स्युरित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । पञ्चमस्या-
मिष्याद्येकामाया वृत्तयो नेत्यन्ते तर्हि ज्ञानेऽपि पञ्चन्यमित्यसिद्धेः श्रोत्रादिनिमित्ता इत्याद्युक्तमिति
शङ्कते—नन्वेति । उक्ते पञ्चवृत्तिष्वे मनसोऽरुचिकारणमुक्त्वा प्रकारान्तरं तस्य पञ्चवृत्तिवगाह-

संख्यातिरेकः । एवं तर्हि “परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति” इति
न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्चवृत्तयः परिगृह्यन्ते “प्रमाण-
विपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” [पात० योग० सू० १ । १ । ६] नाम ॥
बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकर-
णत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम् ॥ १२ ॥ इति
वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥ (६) ॥

अणुश्चायं मुरयः प्राणः प्रत्येतव्य इतरप्राणवत् ॥ अणुत्वं चेहापि सौक्ष्म्य-
परिच्छेदो न परमाणुतुल्यत्वम् । पञ्चभिवृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् ॥
सूक्ष्मः प्राण उत्क्रान्तो पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात् । परिच्छिन्नश्चोत्क्रा-
न्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः ॥ ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाम्नायते-“समः
प्लुपिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिष्टिभिल्लंकिः समोऽनेन

रत्नप्रभा ।

ह्या समामाह-वदिति ॥ सूक्ष्मार्थान्तरमाह-जीवेति ॥ तदेव प्राणमायोर्भेदाभेदध्रुवोरसिधे इति
मिदम् ॥ १२ ॥ एव सुखप्राणस्योपति स्वप्न्य चोक्त्या परिमाणसंदेहेऽणुत्वमुपदिशति-अणुश्चेति ॥
अभिकाशद्वामाह-ननु विभुत्वमपीति ॥ प्लुपिर्नशकादपि मशको जन्तुः पुच्छिकेऽप्युच्यते । नागो
भामती ।

वृत्तिर्नश्यते तथारि विशेषसंस्कारलक्षणं मनोवृत्तिरिहास्येरेति सर्वमतदातम् ॥ १२ ॥ (५) ॥
अणुश्च । ‘समप्रतिभिर्जैः’ इति विभुत्वध्वन्यादिभुः, प्राणः, ‘समः प्लुपिणा’ इत्याद्यस्तु
ध्रुवो विमोत्पन्नोऽेदाङ्गिभ्यति । यथा विभुन आकाशस्य कुट्टकरकाद्यन्तेदाङ्कुटादिता-
म्यमिति प्राप्त आह-अणुश्च । उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्य आख्यामिषस्य प्राणस्यापि उत्क्रान्ता न
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एवमिति । इति प्रष्टव्यमूक्तिः । योगशास्त्रप्रसिद्धा मनोवृत्तीत्यानुगामाणि-प्रमाणेति । प्रमा-
सादन प्रमाणम् । निश्चयप्रमाणो विपर्ययः । “सम्प्रदानानुपानो बन्धुगुणो विकल्पः” [पात०
योग० सू० १ । १ । ९] आण निद्रा । अनुभूतमात्रज्ञानं स्मृतिः । परमिदेन परो योऽर्थाप-
क्षयमित्येते शिरोधामात्रप्रतिविज्ञत्वमुक्तं न निद्रासमिप्रेतम् । विपर्ययादीनामतिशयवृत्तेश्चोपयोगमादि-
न्निद्राव्यापारोपरममात्रातिशया मनोवृत्ति गतिद्विरे परस्मिन्वाप्यन्तरमाह-वदिति । मनोवृत्त-
गतिरादुपकरणः । प्राणस्यैवेति मूलार्थेन दृष्टव्यमित्याह-जीवेति । तदेव मायोर्निद्रादृष्टानेभ प्राणस्य
भेदाभेदध्रुवोरसिधे गच्छोपप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वय निश्चयीति मिदम् ॥ १२ ॥ (५) ॥
सुखस्य प्राणस्य सृष्टि स्वभावसंशेष च निश्चय परमाणुप्रतिवेदेन निश्चययति-अणुश्चेति । सुखप्राणो
मनोवृत्तिर्नो धेति श्रुतिविरुद्धः । मशके मिदालम्बा-अणुमिति । इत्यपि सूत्रस्य सुखस्य
प्राणस्य चोक्तिः । परमाणुस्यैवमप्युपपन्नं तद्वत् तदुपाह-पक्षेति । सौक्ष्म्यपरिच्छेदोऽपि प्रमेय मापयति-
सूक्ष्म इत्यादिना । अगति स्फारितपरिच्छिन्नध्रुवोरसिधे गतिगमेन परितोऽन्तरमात्रकारणे ब्रह्मणि
समन्वयमाधनासादितमिति । पूर्वोक्ते ध्रुवोर्भि गदुक्तमन्यपामिति । निद्राव्यते तदसिधे गच्छ-
मिति । मशके दृष्टान्तं साधारणप्राणो मशकित्वा ते बहिर्देशं स्वर्गं तत्रेति विशेषेण समोऽनुसारि-
धनेत्यान्यानुमानेन प्राणस्य महत्त्वाम्बिद्वारि समोऽनेन सर्वोऽपि श्रोतव्येन तन्निमित्तं परिग्राह्य-
दः न पूर्वमाह-नन्विति । वृत्तिर्नशकादपि मशको जन्तुः पुच्छिकेऽप्युच्यते । नागो हर्मा ।

सर्वेण" [बृ० १ । ३ । २२] इत्येवमादिप्रदेशेषु ॥ तदुच्यते-आधिदेवि-
केन समष्टिद्वयद्विरूपेण हेरण्यगर्मेण प्राणात्मनैवेतद्विभुत्वमाप्नायते, ना-
ध्यात्मिकेन । अपि च 'समः प्लुपिणा' इत्यादिना साम्यवचनेन प्रति-
प्राणिवर्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः ॥ १३ ॥ इति
श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥ (७) ॥

रत्नप्रभा ।

हन्ती । प्राण इत्कामनीति श्रुत्यान्यत्वं प्राणस्य मानि, समोऽनेन सर्वेति श्रुत्या विभुत्वमिति विरोधे
आध्यात्मिकप्राणस्यान्यत्वं, आधिदेविकस्य विभुत्वमिति विपरीतदृष्ट्योरभिप्रेत इति समापत्ते-तदु-
च्यत इति ॥ किंचोपक्रमे प्राणस्य प्लुषादिसमत्वेनान्यत्वेकं सम एमिद्विभिर्दोर्नेरिति निराददेहसाम्यमा
समोऽनेनेति मूलात्मत्वमिति विषयव्यवस्था मध्येवाह-अपि चेति ॥ अणुश्चेन्न सर्वोऽनन्ता इति
इन्द्रियानन्त्यमुपसन्नार्थमिति समाहितम्, अत्र तु प्राणविभुत्वमाधिदेविकमिति समाशान्तरोक्तं यौनस्त्वम् ।
अन्ये तु प्रमत्तास्तत्र सारयाशेषो निम्नतः, अत्र तु श्रुतिविरोधो निरस्त इत्यपीनकल्पमाहुः ॥ (१३) ॥
पूर्वं प्राणस्याध्यात्मिकादिदेविकानामेनाप्युत्तरविभुत्वव्यवस्थोक्ता, तत्प्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधि-
देविकाधीनत्वाद्-ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ "याचा हि नामान्यमिवदति चतुषा
कुर्याणि पश्यति" इति तृतीयाश्रुत्याऽन्यव्यतिरेकतया यागादीनां निरपेक्षसाधन-त्रोक्तिविरोधात् 'अग्नि-
वामती ।

विभुत्वम् । दुरभिगमनाभन्तरेण च गरीरव्यापिनोऽप्यशुभमुपचर्चये न स्वशुभमिषुक्तमभ्युत्थानम् । यच्चस्य
विभुत्वान्न तदाधिदेविकेन मन्त्रात्मना समष्टिद्विरूपेण न त्राध्यामिकेन ह्मेण । तदाश्रयाक्ष 'समः
प्लुपिणा' इत्येवमाया श्रुतयो देहसाम्यमेव प्राणस्याह स्वर्गपतां न तु ऊरुकाशान्तरोपराश्रितया
कथंचित्त्वेनत्या इति ॥ १३ ॥ (६) ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् । यदि य कार्यं कुर्वन्
तत्त्वमहिम्नैर करोतीत्येष तावदुत्सर्गः । पराधिष्ठानं तु तस्य चतुर्व्यमाणान्तराशान् । स्वाश्रितम् ।
आध्यात्मिना तत्कार्यादिप्रतिष्ठानामचेतनात् कार्यकारित्वदर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामधिष्ठानत्वेनान्यत्वात्
चेत् । ॥ । जीवस्यैवाधिष्ठानत्वेनस्य विमानत्वात् । न च 'अग्निर्वाग्भूना मुक्त्वा प्राणिनां' इत्यादि-
श्रुतिव्यो देवतानामप्यधिष्ठानमन्युपगन्तुं युक्तम् । अनेकाधिष्ठानान्युपगमे ऽपि तेषामेकाभिप्रायनियम
निमित्ताभावान्न किञ्चिन्व्यमुपपद्यते विरोधात् । अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाना स एव मोक्षेति देव-
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

पारि' उच्यते-मुद्राभ्यादिर्ममिति मनोऽनेनयादिना विभुः, ततश्च पारि' उच्यते-स्य मुद्रावै विभु-
ः, स्यात्पारि' उच्यते-स्य मुद्रावै पारि' उच्यते-स्य मुद्रावै पारि' उच्यते-स्य मुद्रावै पारि' उच्यते-स्य मुद्रावै
प्राणानन्त्यश्रुतिरपि नेनुमुचिता नयाऽपि विशान्तेण तन्नयनार्थमाशयेत्यर्थः । तमुद्रामन्त प्राणोऽन्त-
मनीति पारिच्छेदस्य प्राणस्य चिद्धदर्शनात् इत्यो' उच्यते-स्य मुद्रावै पारि' उच्यते-स्य मुद्रावै पारि' उच्यते-स्य मुद्रावै
परिहरति-तदिति । समष्टिद्विरूपेणानुवृत्तत्वात्तत्त्वेनेत्यर्थः । उभयथा चिद्धो' र्व्यवस्थासिद्धान्तोपपन्न
कुतो व्यवस्थेयाशक्त्य त्वदुक्तचिद्धस्य प्राणमात्रपरिच्छेदान्नामन्त्रादिदेविकविषयत्वेन समोऽनेनयाया
म्येतिवाह-अपि चेति । मुद्राप्राणस्य व्यापित्वपाणि' उच्यते-स्य मुद्रावै पारि' उच्यते-स्य मुद्रावै पारि' उच्यते-स्य मुद्रावै
वयमि मन्त्रवर्गपरिचुम्बहन्ति-तस्मादिनि ॥ १३ ॥ (६) ॥ प्राणस्याध्यात्मिकादिदेवतानामेनाशु-
च्यविभुत्वमन्युपगमनेनाऽऽध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदेविकादिवाक्येक्षो चेष्टमाचष्टे-ज्योतिरादीनि ।

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मैस्वस्मे कार्याय प्रभवन्ति,
आहोस्विदेवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्यते ॥ तत्र प्राप्तं तावद्यथा
स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्त्रिति ॥ अपि च देवता-
धिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां
देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गाच्छरीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत । अतः स्वमहिम्नै-
वेषां प्रवृत्तिरिति ॥ एवं प्राप्त इदमुच्यते-“ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु” इति ।
तुशब्देन पूर्वपक्षो व्याचर्यते ॥ ज्योतिरादिभिर्गन्धाद्यभिमानिनीभि-
र्देवताभिरधिष्ठितं वागादि करणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तन इति प्रतिजा-
नति ॥ हेतुं व्याचष्टे-“तदामननात्” इति ॥ तथाह्यामनन्ति-“अभिर्वा-

रत्नप्रभा ।

र्वाभूना’ इ’वादिभ्यस्तेषामचेतनाभ्यामुपादानकररा, न तु तेषामग्निष्टादेरुपापरा ॥ न च स्वकार्ये
ज्ञातानामपि वागादीनामचेतनत्वादधिष्ठानेष्टा न निरूप्यत इति वाच्यं, ज्ञानस्याग्निष्टादेरुपापरा । किंच
देवतानामग्निष्टादेरे जीवत्रोक्तमस्मिन् देहे स्यात्, नवा चैकज्ञानेकभोक्तृणां भिन्नाहर्षलाभ जीवस्य
भोक्तृत्वं न स्वादिनि पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तपति-एवं प्राप्त इत्यादिना ॥ अभिर्वाभूनादित्यधुर्भूतमिति
च तत्राग्रेऽत्रान्वादिदेवताभिष्टेयस्वरूप एव सत्त्वो न तदुपादानकररूपो दूरस्यादिष्वमन्दब्रह्मेतिगम्य-
भामती ।

तानां भोक्तृत्वेन स्वामित्र शरीर इति न जीवः स्वामी स्यादोक्तं च । तस्मादभ्यामुपचारो वागादिषु
प्रकाशरूपादिना केनचिन्निमित्तेन गमयितव्यो न तु स्वस्वयोगाभ्यादिदेवतानां गुणायतनुप्रवेश इति प्राप्तम् ।
एवं प्राप्तं उच्यते-नानात्रिणामु तावत्पुनिषु स्मृतिषु च तत्रतत्र वागादिभ्याम्यादिदेवताधिष्ठानमगम्यते ।
न च तदस्तत्त्वामनुपपत्तौ वृत्तेन व्याख्यातमुचितम् । न च स्वस्वयोगयोगभेदज्ञानरिहिलो जीवस्वेन्द्रि-
याग्निष्टादेरुपभक्तः, समरति तु देवतानामिन्द्रियाधार्येण शब्देन साक्षात्पुनर्गतीनां तादृक्पदभेदतदुपयो-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अधिकरणस्य विषयसदृशो दर्शयामि-ते पुनरिति । अन्यत्रत्यतिरेकाभ्यामाद्यो विकृत्यो द्वितीयो
देवताग्निष्टि-भोक्तेरिति विरुद्धम् । ‘चक्षुषा दि ग्नागि पश्यति’ इति । ‘आदित्यश्चक्षुर्भूरादक्षिणी
प्राश्चित्’ इत्यादिभूतेभिर्भोगद्वारा देवताधिष्ठितचक्षुसादिकारणे त्रयणि सम-उपगमनात्तादात्रिगमनिः ।
पूर्वपक्षे ध्रुवोभिशोभादुक्तमगम्यवातिद्विः । मिदन्ते तदभिशोभाचमिदं । केन्द्रत्यतिरेकाभासदेवताया
नाधिष्ठातृभूमिनि पूर्वपक्षार्थ-तत्रेति । न च दृष्टकारणान्ताम्यत्रत्यतिरेकारेणायामरि देवतायाः ध्रुवेर-
ग्निष्टातृवेर्मेतं तदपेक्षेति वाच्यं देवतावासनाग्निष्टानृत्वाद्दर्शनादिमात्रसं भगानात् च भेदगम्यचेतन-
मायमिदेरग्निष्टातृवेरेति पुनर्मन्त्रनस्याभ्यादेरचेतनवागादिभासनिर्देशेति भा । । इतश्च स्वमहिम्नैर
प्राणानां प्रवृत्तिरित्याह-अपि चेति । देवताभ्युसादिजन्यकर्तृकतद्व्योमित्यधुनाप्यन्मिनेन प्रवर्तक-
त्वाज्जीवार्थ-पुनिषा तदो स्मृत्पति-देवतेति । मिदमगम्य उपाधत्तत्र भिन्नाभिवाचिन्तादिभिर्वापरा
शरीरस्य गमनाद्यभ्युपगमनेः सात्त्विक भोक्तृत्वं न स्वादि-वाह-शरीरगम्येति । ‘न ह पे देवताया
नृपति’ । वादिना देवताया भोक्तृत्वं निरूप्यति वास्तव्यं पुनस्तदन्तं देवता भूयते न वास्तव्यमित्येताव-
न्नामस्य तेषां गमनेरेति सात्त्विकमिति-अत इति । पूर्वपक्षमनुय मितान्तपति-एवमिति । तत्र
पूर्वपक्षनिर्णय मिदन्ते-पुनश्चदेवेति । उत्तरपक्षमिति प्रवृत्ति-ज्योतिरादिभिर्गति । हेतुमताय
रिहिलो-हेतुं चेति । तत्राग्रेऽत्रान्वादिदेवताभिष्टेयस्वरूप एव सत्त्वो न तदुपादानकररूपो दूरस्यादिष्वमन्दब्रह्मेतिगम्य-

भूत्वा मुखं प्राविशत्" [ऐत० २ । ४] इत्यादि ॥ अग्रेश्चायं वाग्भाषो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनाऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते ॥ न हि देवतासंबन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषसंबन्धो दृश्यते । तथा "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" [ऐत० २ । ४] इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम् । तथान्यत्रापि "वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च" [छां० ३ । १८ । ३] इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्ठादिवचनेनेतमेवार्थं द्रष्टव्यम् ॥ "स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्" [बृ० १ । ३ । १२] इति चेवमादिना वागादीनामग्न्यादिभाषापत्तिवचनेनेतमेवार्थं द्योतयति ॥ सर्वत्र चाध्यात्मविदेवतविभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमणमनयेव प्रत्यासत्त्या भवति ॥ स्मृतावपि—“वाग्ध्यात्ममिति प्रादुर्वाहणास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदेवतम् ॥” इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं दर्शितम् ॥ यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति । तदयुक्तम्, शक्ता-

रूपममा ।

अक्षुराद्युपादानं वासंनमादित्याह—अग्रेश्चायमिति ॥ वायुः प्राणाधिष्ठाता भूत्वा नासापुटे प्राविशदिति व्याख्येयमित्याह—तथेति ॥ भाति दीप्यते, तपति स्वकार्यं करोतीत्यर्थः ॥ एतस्मिन्निष्ठानधिष्ठेयस्वरूपार्थे विज्ञान्तरमाह—स वै वाचमिति ॥ स प्राणो वाचं प्रथमामुद्गीयकर्मणि प्रदानामनुतादिषामन्त्यं मृत्युमतीत्याह—मृत्युना मुक्तां हृन्ना अग्निदेवतात्मनः प्राप्तिरिति—किंच “मृतस्याग्निं वागप्येति, वात प्राणः, चक्षुरादित्यम्” इत्यादिश्रुतिरप्यनिष्ठानधिष्ठेयत्वमवगम्योतयतीत्याह—सर्वत्रेति ॥

भाष्यम् ।

गमद्विज्ञानम् । सप्तमास्ता एव देवतात्मनःकरणमिच्छाश्च इति युक्तं न तु जीवः । मनुष्यं वा जीवोऽप्यनिष्ठाता तयाप्यशेषः । अनेकेषामनिष्ठानुगामेकः परमेश्वरोऽस्ति नियन्तात्यर्थानां तद्वशाद्विप्रतिपत्तयोऽपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । तथा चैकतात्पर्यतया न तत्कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । न चैकतात्पर्यं देवतानामत्र आत्मद्विगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

प्रातृत्वमेवात्रेष्टमित्याह—अग्रेश्चेति । अनिष्ठानाधिष्ठेयत्वं हि त्रिगोपादानोपादेयत्वमुपेत्याग्नीनामचैतनानामेव वागादिनामेन मुखादिषु प्रवेशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तत्र चक्षुरोर्लज्जतेन त्रिगोपादाने संप्रत्यादित्यशङ्करोरकार्थेन पौनस्व्यादयत्तिभेदेन कारणभेदे चक्षुरादेरादित्यमृष्टादिभ्यतिरिक्तस्यैव कार्यानुपपत्तिप्रसङ्गादेव तानां चेतनानामेवाग्न्यादीनामनिष्ठानुत्पत्तेन सत्त्वो वागादिषु निश्चितो न सत्त्वान्तरं सदप्यत्राभिप्रेतमित्यर्थः । अनिर्वाण्मूर्तेर्यायुक्तमव्याप्यतिदिग्गमि—तथेति । अग्न्यादीनामनिष्ठातृत्वं वागादीनामधिष्ठेयत्वंयत्रैव हेतुन्तरमाह—तथेति । तत्रैव विज्ञान्तरमाह—स वा इति । स प्राणो वाचं प्रथमामुद्गीयकर्मणि प्रदानां मृत्युमतीत्याह—प्रापयत् । किं प्राप्तिरिति—यद्यने यदा हि मुक्ता तदा सा पूर्वमप्यग्निरत्र सर्वा मृत्युविशेषे प्रविश्यमानावग्निरग्न्यात्मनोऽप्यति । इत्यादिनां वागादीनां चानिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याह—सर्वत्रेति । उक्तेऽर्थे स्पृष्टमपि सग्राहयन्ति—स्मृताविति । पूर्ववत्तद्विज्ञानमुपायने—यदिति । प्राणानां स्वकार्यशक्तियोगोऽपि चेतनानिष्ठानामाग्न्यादिप्रतिपत्त्याह—तदिति । शरदादीनां वर्णसंज्ञादिनिष्ठानां प्रवृत्तिश्च शरीरादीनामनिर्गमनानामपि तद्विप्रवृत्तिमिदमित्याह—चोमयथा-

ज्योतिषाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८८३)

नामपि शकटादीनामनुद्वाद्याधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयथोपपत्तो
चागमादेवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते ॥ १४ ॥ यदप्युक्तं देवतानामेवा-
धिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्येति तत्परिह्रियते-

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

सतीत्यपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसंघात-
स्वामिना शारीरेणैषां प्राणानां संबन्धः श्रुतेरवगम्यते । तथाहि श्रुतिः-
“अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्यं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ
यो वेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्” [छा० ८ । १२ । ४]
इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां संबन्धं श्रावयति ॥ अपि च-अने-
कत्वात्प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिन्शरीरेऽवक-
ल्पते । एको ह्येवमस्मिन्शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंस्थानादिमंभवा-
दवगम्यते ॥ १५ ॥

रत्नप्रभा ।

ननु शकटादीनां धर्तीर्दादिप्रोक्तानां प्रवृत्तिदृष्टा, धर्तादीनां त्वनधिष्ठितानामपि द्रव्यादिप्रवृत्तिर्दृश्यते,
तथा चोभयोरप्युपपत्तौ कथं निधयः, तत्राह-उभयथोपपत्तौ चेति ॥ उक्तोक्तान्तरनितामाय मूलमय-
तारयति-यदपीति ॥ १४ ॥ आरिगणैरेति । भोक्तेति शेषः । संबन्धो भोक्तृभोग्यमात्रः । अपि
देहे प्रागप्रवेशानन्तरं यत्र गोष्ठे एतदिन्द्रियप्रतिष्ठं चक्षुरितिच तत्र चक्षुर्धमिनी न आत्मा
चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय चक्षुः । यद्यथात्मा करणस्थेऽने, तथापि ज्ञेयज्ञानद्वयप्रकारात्मा
वेद स आत्मा चिद्रूप एव, करणानि तु गन्धादिप्रवृत्तयेऽनेभ्यो, न चैकस्यापेति भु-वर्ष । किंच
योऽहं रूपमद्राक्ष स एवाहं दृगोमीति प्रतिसंस्थानादेकः शारीर एव भोक्ता न तदग्रे देवा इत्याह-
अपि चेति ॥ १५ ॥ कदाचिदेतानामत्र भोक्तृ, कदाचिन्नीत्येवमित्येवमिदं इत्याह-एव रश्मीर्नि-
भामती ।

शरीरे भोक्तृत्वम् । न हि यन्ता इत्यपिनिवृत्तिरिति तात्पर्यमितिवादेर्भोक्तारि तु व्याप्तेर । एव देवता
अधिष्ठात्र्योऽपि न भोक्तृत्वमात्रं तात्पर्यमयं भवता । भोक्ता तु जीव एव । न च नगदिशरीरेणा
आत्मनसिचैव-न्यायनिर्णयः ।

समये कथं निर्गम्यताऽऽह-उभयथेति ॥ १४ ॥ उक्तं युक्त्यां नितकर्तुं मूलमयतारयति-यदपी-
त्यादिना । मूल व्याचष्टे-मनीष्यति । शारीरेणैव भोक्तेरिति शेषः । प्राणानां भोगमात्रनानेति
वक्तव्यम् । सत्यः स्वप्नादिमात्रः । तामेव धृतिमाह-तथाहिति । देहे प्रागप्रवेशानन्तरं कथं सन्दर्भः ।
यत्र गोष्ठेऽनन्तरं गमारे इन्द्रियाणां तन्निवृत्तमनुयाय चक्षुर्न स आत्मा चाक्षुषे मरुधुतुल्यस्य
दर्शनाय चक्षुर्न चैकस्यापेति यावत् । इत्यहं-इत्यर्थः । दर्शनादपि चक्षुरादौष्टापापति त्रिजालीति
सत्य एव एव दो वेद स आत्मा तस्य गन्धादिनां प्रानमिति द्वितीयाह-तथाहिति । त्रिजाला देवता
नेतृत्वमुत्तरिन्द्रियनैर्नानुवर्तयति एवधुतुल्यमिति तस्य त्रिजालात्प्रानमिति त्रिजालात्प्रानमिति त्रिजाला
धुतुल्यमिति-आरिगणैरेति । इत्यर्थमिति देवतानां न भोक्तृत्वमाह-अपि चेति । अनेकस्येति
तामात्रं भोक्तृत्वं वा धृतिमाह-एवो इति । योऽहं रूपमद्राक्ष तस्य धृतिर्नो देवता प्रागप्रवेशान
प्रतिगमनम् । यन्ता भोक्तृत्वे त्रिजालस्य इत्यर्थमितिवादेर्भोक्तारि ॥ १५ ॥ कदाचिदेताना-

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य च शारीरस्यास्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसं-
भवात्सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च न देवतानाम् । ता हि परस्मिन्नेश्वर्ये
पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति ॥ श्रुतिश्च
भवति—“पुण्यमेवासुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति” [बृ० १।५।३]
इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबन्ध उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात् । “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनृत्क्रामति, प्राणमनृत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनु-
त्क्रामन्ति” [बृ० ४।४।२] इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्सतीष्वपि कर-
णानां नियन्त्रीप देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्ष-
स्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति ॥ १६ ॥ इति ज्योतिराद्यधि-
करणम् ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ (८) ॥

रत्नममा ।

देहे जीवस्य भोक्तृव्यनियमान्मैवमित्याह सूत्रकारः—तस्य चेति ॥ उत्क्रमणादिषु जीवस्य प्राणव्यभिचा-
रात्तस्यैव प्राणस्वामिन, देवतानां तु परस्वामिकरयसारथिनदविष्टातृत्वमात्रमिति स्याद्यान्तरमाह—
शारीरेणैव च नित्य इति ॥ यथा प्रदीपादिः करणोपकारकतया करणपक्षस्यान्तर्गतस्तथा देवाः
करणोपकारिण एव न भोक्तार इत्यर्थः । जीवस्यादृष्टद्वारा करणाग्रिष्टातृत्वाद्भ्रष्टस्वामिब्रह्मोक्तत्वं, देवानां
तु करणोपकारामिश्रितया सारथिनदविष्टातृत्वमिति न जीवेनान्यथासिद्धिः । देवानामविष्टातृत्वेनास्मिन्देहे
भोक्तृत्वानुमानं तु “न ह वै देवान् पापं गच्छति” इत्युक्तश्रुतिव्याप्तिरयम् । तस्मात् “चक्षुषा हि रूपाणि
पश्यति” इति श्रुतेः साधनत्वमात्रमोक्त्वा दमिर्गोभूतेन्याद्यविष्टातृदेवतापेक्षावोक्तश्रुतिमिरविरोध इति
सिद्धम् ॥ १६ ॥ (७) ॥ तस्मिन्निन्द्रियेषु तदविष्टातृदेवताचिन्ता, तान्येव प्राणवृत्तिरित्यतिरिक्तैरेण न सन्तीत्याक्षेप प्रत्या-
ह—त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ प्राणादिन्द्रियाणां भेदाभेदश्रुतिभ्यां सशयं यदन्-
भामती ।

दुःखमदुःखमुपभोग सुखमयो देवता अर्हन्ति । तस्मात्प्राणानामग्रिष्टात्र्यो देवता इति सिद्धम्, शेषमतिरो-
हितार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ (७) ॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । मा भूत्
प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाणाम् । इन्द्रियाभ्येतास्य ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति । तद्वानामाशङ्क-
आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नामत्र भोक्तृत्वं कदाचिर्जीवस्येत्यस्यामाशङ्कयाऽऽह—तस्येति । स्वरूपाजिने देहे जीवस्य भोक्तृत्वानि-
यमानमिति व्यर्थः । नृत्त्वार्थं मिथ्यानेति—तस्येत्यादिना । न देवतानामत्र भोक्तृत्वेन हेतुमाह—ता हीति ।
देवतानामिह देहे भोगामने श्रुतिमप्यनुवृत्त्यति—श्रुतिश्चेति । सूत्रस्यास्यान्तरमाह—शारीरेणैति ।
उत्क्रमणादिषु जीवस्य प्राणव्यभिचारात्तस्यैव प्राणस्वामिन देवतानां तु परस्वामिकरयमारथिनदविष्टा-
तृत्वमात्रमित्यर्थः । देवतानामत्राभोक्तृत्वं फलितमाह—तस्मादिति । हेतुमेव स्तोत्येति—करणेति ।
आत्रोक्तं करणोपकारकत्वमत्र देवतानां न तत्रान्यभोगवत्त्वमित्यर्थः । तदत्र “चक्षुषा हि रूपा-
णि” इत्यादिश्रुतेः । “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा” इत्यादिश्रुतेन्याऽऽदित्यादिदेवताग्रिष्टिचक्षुरादिकारणं प्रथमं
समन्वयमिदिरित्युपसहर्तुमिति शङ्कः ॥ १६ ॥ (७) ॥ तस्मिन्निन्द्रियेषु तदविष्टातृवृत्ति-
रायेव प्राणवृत्तिरित्यतिरिक्तैरेण न सन्तीत्याक्षेप प्रत्याह—त इति । उत्क्रमन्तं भेदाभेदश्रुतिभ्यां सदेहमाह—

मुख्यश्चेक इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः । तत्रेदमपरं संदिह्यते-
किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित्तत्त्वान्तरा-
णाति ॥ किं तावत्प्राप्तं, मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति ॥ कुतः ॥ श्रुतेः ॥
तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान्संनिधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ह्याप-
यति-“हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामिति त एनस्यैव सर्वे रूपमभवन्” [बृ०
१ । ५ । २१] इति ॥ प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः । इतरथा ह्यन्या-
यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत । एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा
लाक्षणिकत्वमापद्येत । तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्चवृत्तय
एवं वागाद्या अप्येकादशेति ॥ एवं प्राप्ते वृत्तः-तत्त्वान्तराण्येष प्राणा-
द्वागादीनीति ॥ कुतः ॥ व्यपदेशभेदात् ॥ कोऽयं व्यपदेशभेदः ॥ ते प्रकृताः
प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वावाशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते । श्रुतावेवं

रत्नप्रभा ।

पूर्वपक्षवति-मुख्यश्चेत्प्रादिना ॥ इह तर्हि इदानीम्-अस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे यव स्वरूपं भवामेति सकल्प
ते वागादयस्तथाऽभवन्निष्पद्येत्पर्यन्तम् । ते प्रागादिमगाः, प्राणशब्दाव्यपगत्य, प्राणशब्दाह-प्राणेति ॥ ते
प्राणाः श्रेष्ठादन्वय भव्ये इति प्रतिशार्थत्वेन पदत्रय व्याचष्टे- तत्त्वान्तराण्येवेति ॥ तद्व्यपदेशादित्यत्र
तत्त्वशब्दः प्रतिज्ञाताव्यवस्य परामृशति । प्राणा इन्द्रियाणि वयस्यपञ्चशब्दाव्यवस्य-योक्तृरिति हेतुप्रादनाथं तेन
पुनस्तानि गृह्यदानीं योजयति-क इत्यादिना ॥ सूत्रस्य विधितोमुपपन्नमर्थगमनकार एव न
भामती ।

निगमिभामाभावरमिन्द्रियाणां श्रुत्यनुभवसिद्धं, तथा च प्राणशब्दस्यैकस्यान्यायमनेकार्थस्य न भवितुमिति ।
वृत्तीनां वृत्तिमयस्तत्त्वान्तराणामाभावात् । तत्त्वान्तराण्ये इन्द्रियाणां, प्राणशब्दस्यानेकार्थस्य प्रसज्येत ।
इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा । न च मुख्यममये लक्षणा युक्ता जगन्व्याप्या । न च भेदेन व्यपदेशो
भेदमावयन् “एवमात्मनाप्ये प्राणः” इत्यादिमेतत्सोऽसौन्द्रिये-वोऽसित भेदेन व्यपदेश इति इन्द्रिय वस्तुतः ।
स्मृतिवशात्तु तस्येन्द्रियस्ये इन्द्रियाणामपि प्राणाद्भेदेन व्यपदिष्टानामपि प्राणस्यमावये “हन्ता अन्त्येव
रूपममाम” इति श्रुतिः । तस्मादुपपत्तेः श्रुतेः प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्तराणीति
प्राप्तम् । एव प्रात उपपत्ते-मुख्यात् प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि, तत्रत्र भेदेन व्यपदेशात् । मृदु-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुख्यश्चेति।मेरे चेकादशप्राणैरिति वाच्यत्वाद्भूतशब्दानवबोधे पूर्वपक्षवती-किमित्वादिना।अत्र भेदाभेदधु-
त्योर्वाशिष्टेन तत्त्वान्तरे मृदुत्वात् प्रथमि मन्त्रयोरपि वादादिमगतिः । पूर्वपक्षे श्रुतिर्वाशिष्टे वाच्यमिति ।
मिदानीं तद्विधौ वाच्यमिति । श्रुतिभेदाऽऽह-तथाहीति।हन्तेतानीमथैरमुख्यप्राणस्य सर्वे यव रूपममाम
भवामेति।शब्द इत्यत्र ते वागादय एतस्यै मुख्यस्य एव वच्यते। श्रुत्यर्थः । वाचकशब्देनानेकार्थवि-
त्वाद्-प्राणेति । अत्रादिशब्दशब्देनैकार्थ्यं प्राणशब्दस्य किं न व्याशिष्टवाच्यमिति। नैव गतिरि-
त्याह-इत्येवेति । गङ्गादिशब्दशब्देनैकार्थ्यस्याशङ्क्य भेदे मानानात्तमुख्यममये श्रुते लक्षणेऽप्याह-एक-
मेति । ननु “एवमात्मनाप्ये प्राणः” इति वासी भेदमात्रमात्रादीनां प्राणात्तत्त्वान्तराण्येव । न च मनः-
सोऽन्द्रियाणीति।श्रेष्ठेन्द्रियेणैव व्याप्यते । तस्येन्द्रियस्य मृदुत्वमिति वाच्यमिति। तत्र प्रथमं श्रुति-
मयाऽह-तथाहीति । पूर्वपक्षेनैव गृह्यदित्येव प्रतिज्ञाती-एवमिति । तत्र प्रथमं श्रुति-
मयाऽह-तथाहीति । श्रुत्यन्तरे गृह्यदित्येव योजयति-क इत्यादिना । व्यपदेशभेद

चेन्द्रियाणां न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयाल्लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम् । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः ॥ यदुक्तम्—“त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्” [बृ० १।५।२१] इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति । तदयुक्तम्, तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्वेदमतीतिः । तथाहि—“वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दधे” [बृ० १।५।२१] इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्तम् “तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्” इति च श्रमरूपेण मृत्युना प्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय “अथेममेव नामोद्योऽयं मध्यमः प्राणः” [बृ० १।५।२१] इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतं तमनुकामति । “अयं वे नः श्रेष्ठः” [बृ० १।५।२१] इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति ॥ तस्मात्तद्विरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपमवन् वागादीनामिति मन्तव्यं न तादात्म्यम् ॥ अत एव च प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथा च श्रुतिः—“त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः” [बृ० १।५।२१] इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणादिन्द्रियाणीति ॥ १९ ॥ इतीन्द्रियाधिकरणम् ॥ ८ ॥

रत्नप्रभा ।

धृतवतीत्यर्थः । बहुभिर्मेदलिङ्गैर्विरोधाद्वागादीनां प्राणरूपमवन् प्राणार्थिनस्यितिकन्यरूप व्याख्येयम् । एतदेव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लक्षणार्थीज श्रुती “तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते” इति परामृष्टम्, इति न मेदामेदश्रुतीर्विरोध इति सिद्धम् ॥ १९ ॥ (८) ॥ दृष्टव्यत्वात्तदनेति च कार्यकारणव्यापारौ प्रसिद्धौ । तत्र जगदुत्पत्तिश्रुतिविरोधः अतीतेन पादद्वयेन निरस्तः, संप्रत्युत्पादनश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रापि सुदुर्भूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिप्रतिपत्तिपक्षे, स्थूलभूतोत्पादने एवैति श्रुतिप्रतिपत्तिरिति तन्निराभातो ।

यथा गच्छतीति गौरिति । प्रवृत्तिनिमित्तं तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकारणम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यदेहासुप्रहोपघातान्या तदनुप्रहोपघाती । तथा च नात्रोक्तस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्माद्रूपाद्यादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम् । माध्यकारीय त्वधिकरणं

आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

पटमुपसर्हरति—तस्मादिति । अमेदश्रुतेरुक्तमभेदमनुवदति—यदिति । अमेदे तस्यास्तात्पर्याभावाभावाभिमत्याह—तदिति । अमेदश्रुतिः समर्थार्थः । मेदप्रतीतिं प्रकटयति—तथाहीति । वद्रे धारणाभिधाय चक्रे । तस्मान्मृत्युना श्रमेणाऽऽज्ञातत्वादिति यावत् । प्रकृष्टान्तरेण मेदप्रतीतिमाह—अयमिति । अमेदश्रुतेस्तर्हि का गतिस्तामाह—तस्मादिति । एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निनि वाक्यात्तस्मादेत एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति च प्राणश्रुतेरिन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वे प्राप्ते प्राणसंवादादिगतेर्बहुभिर्मेदलिङ्गैरप्यन्तत्वे च लिङ्गैर्विरोधोभिरवच्छेदं वाक्यं वाच्यते । श्रुतिरपीन्द्रियाणां प्राणसत्तायैत्यन्यपरा लिङ्गैर्बहुभिर्विरोधेति भावः । यत्तु प्राणशब्दस्य मुख्यत्वसंभवे न लक्षणेति तत्राऽऽह—अत इति । प्राणस्येन्द्रियेभ्यो मेदो यस्माद्यानागिस्तस्मादेव तच्छब्दस्य तेषु मुख्यतायोगाद्युक्ता लक्षणेत्यर्थः । श्रुत्यालोचनातोऽपि प्राणशब्दस्य लक्षणासिद्धिरुपाह—तथा चेति । अमेदश्रुतेर्गतिमुक्त्योपसर्हरति—तस्मादिति । तदेव मेदामेदश्रुतीर्विरोधात्तत्त्वान्तराभूतनागादिभूतकारणे त्रयणि समन्वयव्याख्युपमहर्तृमिनीत्युक्तम् ॥ १९ ॥ (८) ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ (९) ॥

संप्रक्रियायां तेजोवज्रानां सृष्टिमभिधायोपदिश्यते—“संयं देवतेक्षत
हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-
रवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृत्तमेकैका करवाणीति” [छां० ६।३।
२] तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणम्, आहोस्वित्

रत्नप्रभा ।

सार्थमाह—संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ नामरूपभेदात्करणमिदं प्राग इयुक्तं
संप्रमत्तेन स्पृष्टानामाकारवृत्तिः किर्तृकृति चिन्मय इत्यन्तरसमिति ॥ प्रक्रिया प्रकृतम् । ईशान-
महाह—हन्तेत्यादिना ॥ हन्त इदानीं देवताः मूढमा अनुप्रविश्येति सप्रथं । तासां त्रिवृतां देवता-
नामैकैका देवता तेजोवज्रात्मना व्यापिकृता कर्मिण्यामीति श्रुतिः पञ्चीकरणोपदेशगार्थी ।
छाद्योपदेशव्यापकाशमथोदयमहास्थोक्तयात् । एष ईश्वरीयतेषु भूतेषु प्राणिनां व्यापहार ईश्वर्यानि परदे-
वतायाम्नात्पर्यम् ॥ जीवेनेतिवदस्य व्याकरवाणी यत्नेन मन्त्रमन्त्रासन्त्राभ्यां सप्रथमाह—तत्रेति ॥ पूर्वोप-
जीवमेव मौलिकगृह्यद्रव्यम् संप्रमत्तमितिदि, सिद्धान्ते तस्मिन्मिति कथम् । जीवेनेत्यस्य व्याकर-
भामती ।

भेदधृतेर्गत्यादिषु मृतेषु नेयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ (८) ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत
उपदेशात् । संप्रक्रियायां ‘तत्तज्ज पेशुन’ इत्यादिना सप्रथमं तेजोवज्रानां सृष्टि रिसापोरदिश्यते—
‘संयं देवतेक्षत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां
त्रिवृतं त्रिवृत्तमेकैका करवाणि’ इति । अर्थः—‘पूर्वतं बहुमन्त्रमोक्षप्रयोजनमवापि सर्वथा न निरव-
मिति पुनरीक्षां हन्तवती बहुमन्त्रमेव प्रयोजनमृदिष्य कथं हन्तेदानीमहमिमा यथोक्तास्तेनवाद्यामिमो
देवताः पूर्वमृष्टानुभूतेन सप्रति स्मरणमन्त्रापितेन जीवेन प्रागधारणकर्मात्मनानुप्रविश्य मुदवादिभूत-
मात्रायामादश इव मुगदिष्य तां इव चन्द्रमसो दिश्य छायामात्रयानुप्रविश्य नाम च रूप च ते व्याकर-
वाणि त्रिवृतं करवाणिदमस्य नामैकं च रूपमिति । तासां त्रिवृतां देवतासां त्रिवृतं त्रिवृत्तमेकैका
करवाणि ॥ व्यापिकर्मादेकैका देवता करवाणीति । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकर-
णमाहो परमेधरकर्तृकमिति । यदि जीवकर्तृकं तत्रः ‘आकारो ये नामरूपयोर्निर्दिष्टा’ इत्यादिश्रुतिगो-
प्यदन्त्रमायाः । अथ परमेधरकर्तृकं, तस्मात् न सिरेयः । तत्र दिव्यदृश्यादिनामहरणे च तद्व्यवहारिण्यक-
रुं च जीवकर्तृपरदेशनादिषु त्रिवृत्तं नामरूपकरणं चास्मिन् समाना जीव्या तथा च योग्याद-
भामतीगीत—न्यायनिर्णय ।

हृत्पनिहृत्तानेति व्यापारात्तद्व्यवहारोपदेशकमतीतिदी । तत्र जगद्व्यापनप्रवृत्तिगोरोदनीनेन सप्रथमं
निर्णयः । तत्राद्यु रादनात्तद्व्यापनप्रवृत्तिगोरो निर्णयः । तत्राद्यु भूतमृते रादने परमेधरमेवेति श्रुति-
ध्वनिर्निर्णयः । मौलिकनिर्णयप्रवृत्तिः त्रिवृत्तवृत्तिरिति तद्व्यापनप्रवृत्तिः—मतेति । नामरूपभेदात्कर-
णानां प्रागाभेदसद्व्यापनप्रवृत्तिर्न नाव्यवहारकस्य किर्तृकृति निरूपयतीति सिद्धमिति स्पृष्टाना-
धिकरणस्य निरवमा—मृदिष्यति । उपदेशमेव दर्शयति—मेयमिति । ईश्वरप्रयोजनं यद्व्यवहारमनु-
सद्व्यापि न निरवमिति पुनरीक्षां हन्तवती सप्रथमा देवतेषु । ईश्वरप्रयोजनप्रवृत्ति—हन्तेति ।
इदानीमस्मिमा यथोक्तास्तेजोवज्रात्मनामिमो देवता व्यापारविशेषाननेन पूर्वमृष्टानुभूतेनाधुना स्पृष्टेन
जीवेनात्मना सुप्रमत्तिभूतमात्रायामादशं मुगद्व्यापनप्रवृत्ति नाम च रूप च ते व्याकरवाणिदमस्य नामै-
कं च रूपमिति स्पृष्टं करवाणिदमस्य पुनरिति देवतावज्रात्मनामिमो देवता व्यापारविशेषाननेन
निर्णयः देवतावज्रात्मना देवता त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैका करवाणि ॥ व्यापिकर्मादेकैका देवता करवाणीति तथा च स्पृष्ट-
भूतेषु व्यापारविशेषाननेन । नामरूपव्याकरणं त्रिवृत्तवृत्तिर्न जीवेनेत्यस्य व्यापारव्यापनप्रवृत्ति-
११३

परमेश्वरकर्तृकमिति ॥ तत्र प्राप्तं तावज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरण-
मिति ॥ कुतः॥ “अनेन जीवेनात्मना” इति विशेषणात् । यथा लोके
चारेणाहं परसेन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्येवंजातीयके प्रयोगे चारक-
र्तृकमेव सत्सेन्यसंकलनं हेतुकर्तृकत्वाद्वाजात्मन्यध्यारोपयति—संकलया-
नीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकर्तृकमेव सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृ-
त्वाद्वैवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण ॥ अपि च
डित्थडित्थादिषु नामसु, घटशरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृ-
त्वं दृष्टम् । तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तिरभि-
धत्ते—“संज्ञामूर्तिरुल्लसिस्तु” इति ॥ तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञा-

रत्नप्रभा ।

धाणीतिप्रधानक्रियापदेन सन्नन्ध इति पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तमिति ॥ परदेवताया अकर्तृत्वे कथमुत्तम-
पुरुषप्रयोग इत्याशङ्क्य प्रयोजकत्वात्कर्तृत्वोपचार इत्याह—यथा लोक इति॥सिद्धान्तपति—तुशब्देन-
भामती ।

नेन जीवेनेति व्याकरवाणीति प्रधानक्रियया सन्न्यते, न त्वानन्तर्यादनुप्रविश्येन्यनेन सन्न्यते, प्रधान-
पदार्थसन्न्यो हि साक्षात्सर्वेषां गुणभूतानां पदार्थानामौत्सर्गिकस्तादर्थ्यात्तेषाम् । तस्य तु कचित्साक्षादसं-
भवात्परम्पराश्रयण, साक्षात्संभवश्च योग्यतया दर्शितः । ननु सेयं देयतेति परमेश्वरकर्तृत्व ध्रुवते । सत्यम् ।
प्रयोजकतया तु तद्विष्यति । यथा लोके चारेणाहं परसेन्यमनुप्रविश्य संकलयानीति । यदि पुनरस्य
साक्षात्कर्तृभावो भवेदनेन जीवेनेत्यनर्थकं स्यात् । न हि जीवस्यान्यया कारणभावो भविनुमर्हति ।
प्रयोजककर्तृत्वात्साक्षात्कर्तृ करण भवति प्रधानक्रियोदेतेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तृव्यापनात् । तस्मादत्र
जीवस्य कर्तृत्व नामरूपव्याकरणेऽन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधादन्वयवसाय इति प्राप्तम् । एव प्राप्त
उच्यते—परमेश्वरस्यैवापि नामरूपव्याकर्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानक्रियासन्नन्ध प्रत्ययो-
पत्त्यात् । नन्यन्यत्र डित्थडित्थादिनामकर्मणि घटशरावादिरूपकर्मणि च कर्तृत्वदर्शनादिहापि योग्यता
संभाव्यत इति चेत् । न । गिरिनदीसमुद्रादिनिर्माणासामार्थ्यनार्थापत्त्यभावपरिच्छिन्नेन संभावनापवाध-
नात् । तस्मात् परमेश्वरस्यैवात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्य । अनुप्रविश्येत्वेन तु संनिहितेनास्य
सन्न्यो योग्यतात् । न चानर्थक्यं त्रिहृत्करणस्य मोक्तृजीवार्थतया तदनुप्रवेशाभिधानस्यार्थवत्त्वात् । स्यादेतत् ।
अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति समानकर्तृत्वे कथः स्मरणात् प्रवेशनकर्तृजीवस्यैव व्याकर्तृत्वमुपदिश्यतेऽन्यथा तु

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

प्रविश्येन्यनेन वा सन्नन्धसंभावनाया संदेहमाह—तत्रेति । भौतिकमृष्टिप्रतिविरोधनिरासेन परस्मिन्नेव तत्का-
रणे तद्वणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे जीवस्यैव भौतिकमृष्टिकारणत्वात्तस्मिन्नेव समन्व-
याद्वाङ्मणि तदसिद्धिः सिद्धान्ते परस्यैव तदनुवाचनेन तत्सिद्धिरित्यभिसंधाय पूर्वपक्षमाह—तत्रेत्यादिना ।
जीवेनेत्यस्य प्रविश्येन्यनेन सन्नन्धत्र जीवस्य व्याकर्तृत्वमिति शङ्कते—कुत इति । क्रियापदस्य प्राधान्या-
त्तेनान्येषामन्वयाजीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन संगतिरित्याह—अनेनेति । सेयं देवनेत्युपक्रम्य व्याकर-
वाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगादेवताया व्याकर्तृत्वं न जीवस्येत्याशङ्क्योपचारादुत्तमपुरुषप्रयोगं दृष्टान्तेन दर्शयति—
यत्तेत्यादिना । उपचारात्मुस्यग्रहणं युक्तमित्याशङ्क्य जीवेनेति विशेषणवैयर्थ्यान्नेत्रमिति मत्वा दार्श-
निकमाह—एवमिति । जीवस्य प्रवेष्टृत्वं ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमित्यङ्गीकारे समानकर्तृकत्वाभावात्क्रियाप्रत्यय-
विरोधः स्यादिति भावः । नदीसमुद्रादिव्याकरणे जीवस्यायोग्यत्वाद्ब्रह्मणस्तत्र कर्तृत्वेत्याशङ्कयानुमान-
माह—अपि चेति । विप्रतिपन्नमिदमा पराभूयते भौतिकमृष्टिप्रतिविरोधेन सर्वकारणे ब्रह्मणि सम-
न्वयमिदिरिति पूर्वपक्षमनृत्य सिद्धान्तवनि—एवमिति । सूत्र पदशो निमज्जते—तुशब्देनेति । पदार्थ-

संज्ञासूक्तिरूप्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रसंगमेतम् । (८९१)

मूर्तिव्युत्तिरिति नामरूपव्याक्रियेत्येतत् । विवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति, विवृत्करणे तस्य निरपवादकर्तृत्वनिर्देशात् ॥ येषं संज्ञाव्युत्तिर्मूर्तिव्युत्तिश्चाग्निरादित्यश्चन्द्रमा विवृदिति, तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चानेकप्रकारा, सा यत्तु परमेश्वरस्यैव तेजोचक्रानां निर्मातुः कृतिर्भवितुमर्हति ॥ कुनः ॥ उपदेशात् ॥ तथाहि-“स्यं देवतेक्षत” इत्युपक्रम्य “व्याकरवाणि” इत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमिहोपदिश्यते ॥ ननु जीवेनेति विशेषणार्जावकर्तृकत्वं व्याकरणस्याध्यवसितम् ॥ तेनैवम् ॥ जीवेनेत्येतदनुमाधिश्येत्यनेन संबध्यते, आनन्तर्यात, न व्याकरवाणीत्यनेन । तेन हि संबन्धे व्याकरवाणीत्ययं देवताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः कल्प्येत ॥ न च गिरिनदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति । येष्वपि चास्ति सामर्थ्यं तेष्वपि परमेश्वराद्यत्तमेव तत् ॥ न च जीवो नाम परमेश्वरादत्यन्तभिन्नश्चर इव राजः, आत्मनेति विशेषणात् । उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य । तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति । परमेश्वर एव

रत्नप्रभा ।

स्यादिना ॥ प्रत्याकृति । प्रतिजागोर्ध्वः । अनेन श्रुतमर्थो जीवस्यासामर्थ्यं द्योतिगम् । तथा च पदान्यस्य पदार्थयोग्यतापीनत्वाजीवरूपेण प्रदिश्याहमेव व्याकरवाणीत्यन्वयः, न तु जीवेन व्याकरवाणीति ॥ ननु तर्हि प्रवेशकिया जीवकर्तृका व्याकरणमीश्वरकर्तृकमिति कर्तृभेदात् क्वाप्रत्ययो न स्यादित्यत आह-न च जीवो नामिति ॥ यन्तुननु गुरोर् जटे प्रविष्ट इति प्रतिनिधित्वापात्यप्रवेशं गुरोस्त्वैव कर्तृत्वप्रयोगाज्जीवात्मना प्रवेशोऽनीश्वर एव कर्तेति क्वाश्रुतिर्बुद्धेति बोध्यम् ॥ नन्वभेदधर्मीय एव व्याकर्ता किं न स्यादित्याशङ्क्य कल्पनया भिन्नस्य तत्त्वादातवाश्रुतिविरोधाच्च भेदमिवाह-परमेश्वर इति ॥ प्रत्येक महाभूतमर्गस्य प्रागुक्तत्वादह व्याकरणस्यैव यन्तुर्लोक सृष्टः

भामती ।

परमेश्वरस्य व्याकर्तृके जीवस्य प्रवेशेने भिन्नकर्तृकत्वेन क्वाः प्रयोगो व्याहरेत्येवमाह-न च जीवो नामिति ।

आनन्दगिरिप-न्यायनिर्णयः ।

मुक्ता प्रतिहासारार्थं श्रुत्यपि-येयमिति । अधिदेवित्वमग्न्यानुदाहरणम् । अग्निभूतविषय मुक्तादि । पश्चादप्यात्मविषयमिति भेदः । न केवञ्चातुरागशब्देन प्रकारं सिद्धिं व्यतुरागस्योपाह-प्रतीति । कारणविषयप्रतिवेगनिषेधापारभाणम् । गतं गौप हेतु प्रत्युक्तिमात्राय व्याचष्टे-तुन इति । परोत्तमपुरुषमिति-नेत्येति । आक'भामतिविषयोऽप्यारोनाम्यवार्जाविशेषस्य प्रविशेत्तनेन सम्भितान्-नीत्य च सर्वनामरूपव्याकरणे योग्यत्वानागतस्य प्रवेशेनैव मरुधो नाप्येवमाह-नैतदिति । उरमन्तरोरम-जनेनामकथाप्रमाणेन विषयवदेनै जीवस्य सगर्हकत्वेनागत व्याकरवाणी दुग्मनुस्यदीपवार्तिक-सारधर्ममिति गद-तेनेति । परोत्तमनुमान योग्यानुसर्गविशेषेन निरूप्य-न चेति । अगमवि-रोधाद्यानुत्तमनुमानमिवाह-येत्येति । यत्तु कर्तृभेदः क्वाप्रत्ययसिद्धिः इति तत्राऽऽह-न चेति । कथं तर्हि व्यपदेशः-तत्राऽऽह-उपाधीति । कौशिके भेदः कल्प्ये चाभेदे कथितमाह-तेनेति । जीवस्यलोपेराजिर्लक्ष्यमिति व्याकरणं प्रत्यकर्तृकं चेत्तर्हि जीवकर्तृकत्वेन सप्रमाणं किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रत्यकर्तृकस्यैव प्रवेशेन प्रविशेत्तनेत्येवमाह-परमेश्वर इति । गुरोर्बुद्ध्याग-

च नामरूपयोर्व्याकर्ततेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः । “आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता” [छां० ८।१।१] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तस्मात्परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरूपयोर्व्याकरणम् । त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते, प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोवज्रोत्पत्तिवचनेनैवोक्तत्वात् ॥ तच्च त्रिवृत्करणमग्न्यादित्यचन्दविद्युत्सु श्रुतिदर्शयति—“यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदर्पां यत्कृष्णं तदन्नस्य” [छां० ६।४।१] इत्यादिना । तत्राग्निरितिदं रूपं व्याक्रियते सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भादग्निरितिदं नाम व्याक्रियते । एवमेवादित्यचन्द्रविद्युत्स्वपि द्रष्टव्यम् ॥ अनेन चाग्न्याद्युदाहरणेन मौमास्मसत्तेजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवति । उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात् ॥ तथाह्यविशेषेणैवोपक्रमः—“इमास्तिष्ठो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकेका भवति” [छां० ६।३।४] इति । अविशेषेणैव चोपसंहारः—“यदुरोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपम्” इत्येवमादिः, “यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इति” ॥ [छां० ६।४।१-७] एवमन्तः ॥ २० ॥ तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानां सतीनामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तम्—“इमास्तिष्ठो देवताः

रत्नमभा ।

भौतिकसर्ग उच्यते इति पाठ्यव्यत्ययेन सूत्रसूचितं श्रुत्यर्थमाह—त्रिवृत्करणपूर्वकमिति ॥ ईश्वरकृतं व्यात्मत्वमिति क दृष्टमित्यत आह—तत्रेति ॥ इदानीं नामरूपव्याकरणे क्रममाह—तत्राग्निरिति ॥ यद्यपि “अतः प्रभवत्” इत्यत्र वेदशब्दश्रुतिमृष्टिक्ता, तथाप्यव्यक्तास्मृताः ऋचादशेषुष्टौ सत्यांस्तुष्टानामसवध्यामित्रोक्तत्रोक्तैर्यगिनेधः ॥ नृवग्न्यादीनां तेजसानामेव धृताबुदाहरणाद्भूजल्योऽस्यात्मकत्वं न निश्चितमित्यत आह—अनेन चेति ॥ उपक्रमे तासां मध्य इति शेषः । यत्कपोतरूपादिक कृष्णत्वादिविशेषाकारेण विज्ञातमिव भवति तदेवतानां समुदायरूपमित्यर्थः ॥ २० ॥ वाचं त्रिवृत्करणमुक्त्वाध्यात्मिकमपरं पूर्वोक्तविलक्षणं यदनुत्तरममृतमवतारयति—तासामित्यादिना ॥ पुरुषशरीरं प्राप्ये-

भामती ।—०

आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । सूत्रविषयनामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणात्पूर्वमपि समवायित्रिवृत्कुर्वतो नामरूपव्याकरणं कर्मेति कथमुक्तमित्याशङ्क्य भौतिकविषयमेतदिति विशेषणसिद्धिमाह—त्रिवृदेति । इहेति व्याकरणवाक्योक्तिः । किं तत्रिवृत्करणं यद्व्याकरणात्पूर्वमावीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । यथा छान्दोग्ये भूतत्रयमृष्टिस्तेतितीतपशुगुरु-रोधाद्भूतपञ्चकवियुक्ता तथाऽत्रापि त्रिवृत्करणं पूर्वाकरणाभिप्रायं द्रष्टव्यं श्रुत्यन्तरे पशूनां भूतानां पुंश-रुक्ताणां । किं पुनर्नामरूपव्याकरणं तदाह—तत्रेति । अत्रावुक्तन्यायमतिदिशति—एवमिति । आदि-त्यादीनां तेजसानामेव श्रुत्योक्तेर्न सर्वत्र त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्याऽऽह—अनेनेति । यस्य त्रिवृत्करणं गम्यते तस्यैवास्तु किमतिदेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह—उपक्रमेति । तिस्रस्तावदिमास्तेजोवज्राद्या देवतास्तासामेकेका देवता त्रिवृत्त्रिवृत्प्राप्तिका व्याप्तिका मर्यादयुक्तमर्थः । उपसंहारम्यावितिशब्दो क्रमेण यच्छब्दाभ्यां संवध्येने । अविज्ञानविशेषरूपेणादृष्टम् । इयकारावुत्तरममृतमवतारयति—तासामित्यादिना ॥ पुरुषशरीरं प्राप्य-मेव देवतानां समासः समुदाय इति यावत् ॥ २० ॥ वाचं त्रिवृत्करणमुक्त्वाऽऽध्यात्मिकेऽस्मिन्माने यदनुत्तरममृतमवतारयति—तासामिति । अध्यात्मं देहे त्रिवृत्करणमपरं कार्यत्रयरूपेण वर्तनमिति यावत् । माः पश्विमा देवतास्तिष्ठो बहिस्त्रिवृत्कृता दर्शितास्यामामेकेका देवता पुरुष शरीरं प्राप्य त्रिवृत्कार्यत्रयरूप-

सनाभूतिवृत्त्यधिकरणम्] स्तम्भमा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८९३)

पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति” [छां० ६ । ४ । ७] इति । तदि-
दानीमाचार्यो यथाश्रुत्यवोपदर्शयत्याशङ्कितं कंचिदोषं परिहरिष्यन्-

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादिकार्यं यथाशब्दं निष्प-
द्यते । तथाहि श्रुतिः-“अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं यांणिष्ठस्तन्मनः” [छां०
६ । ५ । १] इति । त्रिवृत्कृता भूमिरेवेषा ब्रह्मिण्याद्यन्नरूपेणाद्यन
इत्यभिप्रायः । तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन ब्रह्मिर्निर्गच्छति ।
मध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति अणिष्ठं तु मनः । एवमितरयोरनेज-
सोर्यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम् । एवं मूत्रं लोहितं प्राणश्चापि कार्यम् ।
अस्थि मज्जा चाक्तेजस इति ॥ २१ ॥

स्तम्भमा ।

ऐका त्रिवृत्तमि कार्यवशात्तना भवतीत्यर्थः । उत्तरमूत्रेणाश्रित्य दोष निरगुमादौ शङ्काविषयमाध्या-
मिकत्रिवृत्करण दर्शयति मांशार्थः । नूतनमय मांसादि कथं भौममित्या आह-त्रिवृत्कृता भूमि-
रेवेति ॥ प्राणस्य वायोऽप्यर्धं मीर्याचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ एव निषयमुक्तं यो दोष शङ्कते-
भामती ।

अग्निरोहितायमन्यन् ॥ २० ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । अत्र माथ्यवृत्तो-
त्तामूत्रसोपाया मूत्रमेतद्विषयोऽदर्शनपरतया व्याख्यानम् । शङ्कानिवारणार्थं उक्तं तस्य शब्दस्य
पक्षम् । तथाहि-योऽन्त्याणिष्ठो मागस्तन्मनस्तेजमभ्यु योऽणिष्ठो मागः स वागित्यत्र हि
काणादानो साग्यानां चाग्निं विप्रतिशति । तत्र काणादा मनो नित्यमावधने । सोऽया-
सवाहकारिके वाहमनमे । अन्नमागमारचन एवमात्मनस्तद्व्यवहार्यम् । अत्रोपभोगे हि मनः स्वस्थ
भवति । एव वाचोऽपि पाटयेन तेज साम्बमेव नूतनीयम् । तदेवमुच्यते-मांसादीति । वाहमनमे इति
वक्तव्ये मांसादिभिरान्निमित्तेन सह साम्बयोऽपि वसो दृष्टान्तत्वाभावे । यथा मांसादि भौमादेः वाहमनमे
अग्नि तेजसभौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति-न तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमग्निं विचित्रित्यम् । ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञा-
नप्रतिपत्त्याभावात्, बहुभुक्तिभोगात् नाभ्याकारिकम्, अहंकारस्य सग्न्याभिगन्तव्यं तत्त्वव्याप्ताभावा-
त्कालम् । तस्मादमग्निं वाचकं श्रुतिराणमो नान्दथा कथंचित्तुमुच्यते ॥ २० ॥ कचित्तोषमिदमुक्तं तदोषं
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

देव इवाग्निरा स्वाग्निरा भवतीत्यर्थः । तद्विषयाध्यायिनः त्रिवृत्तरणमुत्पन्ने स्वंस्य त्रिवृत्तं वाचिकं
कथं व्याख्यानं तस्य व्याख्यासाधनाऽह-आश्रयित्वमिति । उत्तरमूत्रेण श्रित्य दोषमुत्पन्नं परिह-
रित्वमादौ त्रिवृत्तरणं निषय दर्शयति योजनम् । ननु येऽपिवा मनसो निषयः सग्न्या वाहमनमयो-
त्तामूत्रस्य तत्त्वव्याप्तात्वात् स मनसोऽन्त्यामूत्रव्याप्तात् तदुपयोगे तत्त्वव्याप्तात् । वाचोऽपि तेजो-
मनस्य पाटयेन तेज साम्बमेव तस्याऽह-मांसादीति । मनसादि भौमादेः वाहमनमे अग्नि तेजसभौमे शब्द-
साधने इत्यर्थः । मूत्राभ्युत्पन्ने व्याख्ये-मूत्रमिति । यथाहमग्निं पुनरित्यदर्शयति-तथादीति । भूदे-
मांसादिभिरा मूत्राभ्युत्पन्नमोदमनस्य तत्त्वव्याप्तात्वात् तस्याऽह-त्रिवृत्तमिति । मूत्राभ्युत्पन्ना श्रुति-
व्याप्ताह-तस्याश्रयिता इत्यप्येवं हि माग व्याख्येति-एवमिति । तदेव कार्यमुदाहरति-मूत्रमिति ।
जटालीनमपि सग्न्यादेव प्राणस्योत्पत्तौ भुक्त्याह तस्य वायुसर्वमिदं तस्य वायुसर्वमिति
मुद्राभ्युत्पन्ने कार्यमिति विवेकः ॥ २१ ॥ अस्मिन्नेव सर्वे इति मन्त्रे कथं व्याख्यासाधयेति

अत्राह—यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकमविशेषश्रुतेः “तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकामकरोत्” इति । किं कृतस्तर्ह्यं विशेषव्यपदेशः “इदं तेज इमा आप इदमन्नम्” इति । तथा “अध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्यं मांसादि । इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि । इदं तेजसोऽशितस्य कार्यमस्थ्यादि” इति । अत्रोच्यते—

वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य तुरीयः पादः समाप्तः ॥
तुशब्देन चोदितं दोषमपलुदति । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । भूयस्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रिवृत्करणे कचित्कस्यचिद्व्रतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते “अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याच्चभूयस्त्वं पृथिव्या अन्नभूयस्त्वम्” इति ॥ व्यवहारप्रसिद्धयर्थं चेदं त्रिवृत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरञ्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्यते । तस्मात्सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेष तेजोब्रजविशेषवादो भूतभौतिकविषय उपपद्यते । तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २ ॥ ४ ॥ २२ ॥ इति संज्ञामूर्तिहृत्कृत्याधिकरणम् ॥ ९ ॥
इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छा-
रीरकमीमांसादर्शनभाष्ये लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यो द्विती-
याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

अत्राहेति॥तदुत्तरत्वेन सूत्रव्याचष्टे-तुशब्देनेति॥स्वभावाविषयवैशेष्यं किमर्थं कृतमित्यत आह-व्यवहारम-
सिद्धयर्थमिति॥एवं सृष्टिध्यायमत्तान्तरधृतिमिरिष्यो यो ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्यस्येति मिदम्॥२॥४॥२२(९)॥
इति श्रीमद्भोविन्दानन्दकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां रत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥२॥४॥

मामती ।

दर्शयन्नाह पूर्वपक्षी—यदि सर्वमेव इति ॥ वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ त्रिवृत्करणा-
विशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्व तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥ २२ ॥ (९) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रकृते श्रीमच्छारीरकमाध्यविभागे मामत्यां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥२॥४॥

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

चोदयति—अत्रेति । बाह्ये व्यवहारविशेषासंभवमुक्त्वा देहेऽपि तदसंभवमाह—तथेति । उत्तरसूत्रमव-
तारयति—अत्रेति । तद्वक्ष्यणि व्याचष्टे—तुशब्देनेति । भूयस्त्व विरुणोति—सत्यपीति । इष्ट भूय-
स्त्वमुदाहरति—अग्निरिति । अफळत्वादप्रतिपाद्यं त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्याऽऽह—व्यवहारेति । एकैकभूत-
गोचरत्वेनापि व्यवहारस्य मुक्तत्वात् न तादर्थ्येन त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्याह—व्यवहारश्चेति । केवडभूत-
तन्मात्राणामिन्द्रियागोचरत्वात्तदर्थं तदुक्तिरित्यर्थः । उक्तमनूयाद्विशिष्टं माग व्याचष्टे—तस्मादिति ।
विशेषसमाविमुपसंहरन्पदान्यामस्य तात्पर्यमाह—तद्वाद इति ॥ २ ॥ ४ ॥ २२ ॥ (९) ॥

इति श्रीमद्भगवानन्दगिरि(ज्ञान) कृते शारीरकमाध्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥२॥४॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यश्चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्येऽविरोधाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ॐ अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ॐ

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् ।

तृतीयोऽध्यायः ३,

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्न-
निरूपणाभ्याम् ॥ ३ ॥ १ ॥ १ ॥ (१) ॥

द्वितीयेऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तविहिते ब्रह्मदर्शने परिहृतः ।
परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितम् । श्रुतिविभक्तिपेधश्च परिहृतः । तत्र
च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्यु-
क्तम् ॥ अथेदानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारः, तदव-
स्थान्तराणि, ब्रह्मसनत्त्वं, विद्याभेदभेदौ, गुणोपसंहारानुपसंहारौ,

सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः, सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदः, मुक्तिफल-
नियमश्चेत्येतदर्थजातं तृतीयेऽध्याये चिन्तयिष्यते । प्रसङ्गागतं च किम-
प्यन्यत् ॥ तत्र प्रथमे तावत्पादे पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः
प्रदर्श्यते । वैराग्यहेतोः । “तस्माज्जुगुप्सेत” [छां० ५ । १० । ८]
इति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्या-

रत्नप्रभा ।

इत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भाषः । ऽङ्गोपाग्निसिद्धौ तदुपरि तर्जनीसंसारचिन्तेति पाठ्योरपि तद्भाषसंगतिः ।
अत्र प्रथमपादे वैराग्य, द्वितीये समाधानस्योक्त्या तस्य दार्यो, ब्रह्मतत्त्व चोच्यते । तृतीये वाक्यार्थः,
तदर्थमुपायनाश्रयं विचार्यन्ते । चतुर्थपादार्थमाह—सम्यग्दर्शनादिति ॥ दर्शनोपायाः—संन्यासादयः ।
मुक्तिरूपकलस्य स्वर्गवत् तारतम्यनियमामात्रं । एकस्वरूपमिति यावत् । प्रसङ्गागतं देहात्मदूष-
णम् । पञ्चमु पुनर्जन्मपृथिवीपुरुषयोपिषु अमित्रव्ययान-पञ्चाग्निविद्या । यस्मात् कर्मणा गत्यागति-
रूपोऽनर्थः, तस्मात् कर्मफले जुगुप्सां—वृणा विरक्तिं कुर्वीतेति पञ्चाग्निविद्योपसहारे श्रयणाद्वैराग्यार्थ-
प्रदर्श्यते इत्यन्वयः । शास्त्रादिभूते निःस्पानि-यन्नेककृत वैराग्यमुक्तम्, इह तदादर्थं गत्यागतिरेश-
माननाद्वन-तदुच्यते इत्यपौनक्त्यम् ॥ अत्रिकरणनियममाह—जीव इति ॥ अविद्या प्रसिद्धा । विद्येति
मातृती ।

जीवोपकरणानि चेत्युक्तम् । अग्न्यायार्थसंक्षेपमुक्त्वा पादार्थमक्षेपमाह—तत्र प्रथमे तावत्पाद-
इति । सम्यग् प्रयोजनमाह—वैराग्य इति । पूर्वोपरपारेशोधनाय भूमिकामारचयति—जीवो मुख्यप्राण
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

पञ्चाग्न्याकस्यापुनरुक्तपदोपमहाराय मन्दात्रिकारिणा मगुणोपासनेकरूप्याय च सर्वशास्त्रासु विद्या भिन्ना-
ऽभिन्ना वा गुणानामुपसहारे न वेति विचार्यत इत्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—सम्यगिति । निरुक्तस्य
लक्ष्यपदार्थलक्ष्य सर्वशास्त्रासुपुनरुक्तशब्दोपमहाराणंकरूपपदार्थज्ञानगतो यज्ञान तावन्मात्रादेन पुरुषार्थ-
स्तद्धेतुश्च यज्ञादिनिरीना शमादिनिरीना च बहिरङ्गान्तरङ्गप्रभेदः शुद्धसत्त्वानां बहिरङ्गापोरेनान्तर-
ङ्गप्रहायोष्वने । यस्मिन्मनि ज्ञानसाधनानुष्ठानं तस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानोदयेन मुक्तिरित्यनियमो जन्मा-
न्तरीयसम्कारस्यापि हेतुत्वादित्यर्थः । अध्यायार्थं सक्षिप्य निगमयति—इत्येतेदिति । लोकापतिक्रम
तनिरसनमपि समनिक्रमनास्ती यावत्कयाऽऽह—प्रसंगेति । अध्यायार्थं सक्षिप्य पादार्थं सक्षिपति—तत्रेति ।
पञ्चमु पुनर्जन्मपृथिवीपुरुषयोपिषुषिष्टयोपामन पञ्चाग्निविद्या तामाश्रित्य ससारे पुन्यपापकृतगतिप्रदा-
रोऽत्र निरुक्त इति यावत् । तस्यापि प्रदर्शनमेव न प्रतिपादनमिति मात्रोक्तं प्रदर्श्यते इति । पुन-
र्धनान्नमेवात्र निरुक्त्य किमर्थं संसारगतिप्रदर्शनं तत्राऽऽह—वैराग्येति । अनेकाधास कर्म दृष्टार्जपि
न स्वातन्त्र्यं वापि लभ्यते तेन कृतं कर्मतत्त्वलाभ्यामित्यर्थः । पञ्चाग्निविद्योपास्तिरन्मिन्प्रकरणे विधीयते
न वैराग्याय समागतिरित्याशयवोपसहाराद्योचनया समागतिरत्र विरक्षिते याह—तस्मादिति । यस्मा-
त्कर्मजभूतः नमातो गत्यागतिरूपोऽनर्थस्तस्माज्जुगुप्सा वृणा कुर्वीत कर्मफले विद्वानिति पञ्चाग्निविद्योप-
सहारे श्रयणादत्र वैराग्याय समागतिरनिर्हिता । यद्यपि निरुक्तस्यात्रिसाराद्वैराग्यं शास्त्रादत्रात्रिकारिनिर्देशण-
मिदं तथाऽपि तद्वै युक्त्या इदं त्रित इति भावः । आद्यपादात्पर्वमुक्त्वा तदवयवायात्रिकरणनियममाह—
जीव इति । देहान्तरप्राप्तौ सहायसत्त्वं दर्शयति—सुरयेति । तत्र प्रधानकारणमाह—अविद्येति ।

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८९७)

कर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतद्व-
गतम् । “अर्थनमेते प्राणा अभिसमायन्ति” [बृ० ४।४।१] इत्ये-
वमादिः “अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते” [बृ० ४।४।४]
इत्येवमन्तात्संसारप्रकरणस्याच्छब्दाद् । धर्माधर्मफलोपभोगसम्भवाच्च ।
स किं देहजीजेर्भूतसूक्ष्मेरसम्परिवृक्तो गच्छति आहोस्वित-सम्परि-
वृक्त इति चिन्त्यते ॥ किन्तावत प्राप्तम्-असम्परिवृक्त इति ॥ कुतः ॥
करणापादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । “स एनास्तेजोमात्राः सम-
भ्याददानः” [बृ० ४।४।१] इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपा-
दानं संकीर्तयति । वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्तनान् । नैवं भूतमात्रोपा-
दानसंकीर्तनमस्मिन् । मुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः-यत्रैव देह आरब्ध-

रत्नप्रभा ।

पाटे उपासना साया । कर्म धर्माधर्माभ्याम् । पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरस्मृत्तार । अथ गत्यकाले प्राणा
हृदये जीवनेहीमरन्तीत्यर्थः । रूपं शरीरम् । पञ्चानुभूतमात्रा उत्तरदेहादिगामिण-भूतमूक्षमाः ।
वेदान्तार्थज्ञानसा । नतिचाग्नात् सर्वाधिकरणानां श्रुतिज्ञानाद्यापगद्गतयःपैरापकृत्यवादेत्तत्पादसं-
गतिः ॥ पूर्वपरिकरणे व्यवहारार्थं पञ्चिकरणमुक्तम् । ॥ अयदातोऽत्र निरूपयन् इति कश्चादिभाषो-
मामती ।

साचिव इति । करणापादानवद् भूतोपादानस्याश्रुतत्वादिति । अत्र च करणोपादानभूतयो-
र्भौतिक सत् करणानां भूतोपादानमिद्वेदित्वोपादानातिरेकभूतपरिवृत्त्याधिकरणाभ्यः । यदि भूता-
न्यादापागमिपक्षे नदपि करणोपादानवदेवाभोप्यत् । न च ध्रुयने तस्मान्न भूतपरिवृक्तो रहस्यपि तु
करणमात्रपरिवृक्तः न त्वागमैकगम्येऽर्थे तदभावात् प्रमेयात् न परिच्छेत्तुमर्हति । न च देहान्तरारम्भा-
न्यथानुपपत्त्या भूतपरिवृक्तस्य रत्नकवनेति युक्तमिवाह-मुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा इति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अनागतितर्थाया निप्रतिरिम्बनिमित्ततया जोरतेनुरियत् । कर्म शुभाशुभस्वामिप्रत्ययम् ।
पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरस्मृत्तार । ते पमितहा प्राप्तभूता समरणे यम्य स तथा । प्रवि-
तस्य त्रिय सत्किमत्र प्रमाण तदाह-अथेति । देहा-तरद्वेगानन्तर्यगप्यशब्दार्थः । न ३९६ शब्दा-
दे । तदाग । पुत्तिमधे पाह-धर्मेति । निवन्देदहाऽऽनन्दमोहवयानुपपत्त्याऽत्र देहान्तरमभरण
मिद्विगित्यर्थः । देहान्तरमवगमिण जीव रिषीट्य वाशित्वात्तत्वे सदेहाह-म किमिति । देह-
शब्दो भाषितव्यः । आने निगमयप्रागग-वमासन्न र्गमायम् । नरमे भूतपरिवृत्ते प्राणाना नरका-
रिगर्तमिवायम् । इत्युक्तं पटम् । अत्र च पण्यरत्नगमिपक्षेन धराभ्यवर्तीकरणोपादानातिरेकमिदो
सम्य शम्भे प्रवृत्तिर्भाषादादिमगतिमित्यर्थाह व दूरप्रज्ञाह-किमन्यादिना । करणैव भूतैरपि
परिवृक्तैरा देहमिति तदने-कुत इति । अत्रय उशेषतुल्यमाह-करणेति । करणोपादाने माननाह-
म इति । तेनेमासन्न-अस्य करणवियने हेतुनाह-वाच्येति । स पण्य चापुनः पुनः एवशास्ति
वात् । प्रथमोपरि जना-वानां समने मय्यमाने कथ भूतमात्रासुभादानागमिर्भाषा तगऽऽह-नैव-
मिति । आत्र, पुनःपण्यो अत्र नो पया पुनःपण्यनन्तरिपण्यमात्र मात्रि न पुन्योपादानवत् । न च
पण्यमु मय्यमाने समनन्तरि भूतोपादानेन सम्य वाच्यमाह । यदपि करणात् भौतिकसत्तत्पादा-
ननु येन भूतोपादानमर्थोक्तिः तदाऽऽह-उपोपादानार्थाहवत्तदाह-वभूतिरस्येदमभूतमिति भाषः ।
देहान्तरारम्भा-रथापुनःपण्य नवतत्पण्य समनन्तरि वा तदाऽऽह-मुलभाश्चेति । परिच्छेदे मानकः-

१ “नैव पण्यः पुनः” [१० ४।४।१]

व्यस्तत्रैव सन्ति । ततश्च तासां नयनं निष्पयोजनम् ॥ तस्मादसंपरि-
ष्वक्तो यातीति ॥ एवं प्राप्ते पठत्याचार्यः—“तदन्तरमतिपत्तौ रंहति
संपरिष्वक्तः” इति । तदन्तरमतिपत्तौ देहादेहान्तरमतिपत्तौ देहबीजैर्भू-
तसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगन्तव्यम् ॥ कुतः ॥ प्रश्न-
निरूपणाभ्याम् । तथाहि प्रश्नः—“वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुष-
वचसो भवन्ति” [छा० ३। ३] इति । निरूपणं च प्रतिवचनम् । उप-
र्जन्यपृथिवीपुरुषयोपित्तु पञ्चस्वामिषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्तरेतीरूपाः पञ्चा-

लभमा ।

ऽवान्तरसंगतिः । अत्र पूर्वपक्षे निराश्रयप्राणगत्याभावात् न कैराग्यं सिध्यति । सिद्धान्ते भूता-
श्रयप्राणगतैर्वागमिति फलमेदः । तेजोमात्राः चक्षुरादयः । पश्यति जिघ्रतीति वाक्यशेषात् । आपः
पञ्चस्वामिषु हुताः पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दाभ्याः पुरुषात्मना परिणमन्ते, तथा किं त्वं वेत्थेति
श्वेतकेतुं प्रति राज्ञः प्रवाहणस्य प्रश्नः । तस्य चोत्तराज्ञाने तत्पितरं प्रति राज्ञोवाच [छा० १।४।१ (१-४०
१।२।९)]—“असौ वाच लोको गौतमाग्निः, तत्र श्रद्धास्याः आपः आहुतिः पर्जन्यामौ सोमरूपाः—इह
मामती ।

गुपर्जन्य इति । इह हि कारारम्भणमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षण श्रद्धादित्वेन पञ्चधा प्रविभज्य गुपमृत्तिश्रमिषु
होतव्यवैनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्षन्त्याह श्रुतिः—“असौ वाच लोको गौतमाग्निः” इत्यादि ।
अत्र सायमातरमग्निहोत्रादूर्ना, इतं पयआदिताधने श्रद्धापूर्वगाह्वनीयाग्निसमिद्धमाक्षिरङ्गारविस्फुलिङ्गमावितं
कर्त्रादिकारकमावितं चान्तरिक्षे क्रमेणोत्क्राम्य घुञ्जोक्तं प्रविशन्त्यौ मूक्षमभूतं द्रवद्रव्यपदः प्रमृत्पसंनन्धादप्या-
वद्याप्ये, श्रद्धाहेतुकत्वाच्च श्रद्धाशब्दाभ्याम् । तयोराहुत्योरविकरणमग्निरप्ये च समिद्धमाक्षिरङ्गारविस्फु-
लिङ्गा रूपकत्वेन निर्दिश्यन्ते । असौ वाच घुञ्जोक्तो गौतमाग्निः । यथाग्निहोत्राविकरणनाहवनीय एवं
श्रद्धाशब्दाभ्यामग्निहोत्रादुत्तिपरिणामावस्थारूपाः मूक्षा या आपः श्रद्धामाविस्तास्तदधिकरणं घुञ्जोक्तः ।
अस्यादित्य एव समित् । तेन ह्यहोऽसौ घुञ्जोक्तो दीप्यतेऽतः समिन्वनात्समित् तस्यादित्यस्य रश्मयो
भूमा इन्धनादिव्यादिव्यादश्मीनां समुत्पानात् । अहराक्षिः । प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा
अक्षरः । अक्षिपः प्रशमेऽभिर्भक्तः । नक्षत्राण्यस्य विस्फुलिङ्गाः । चन्द्रमसोऽङ्गारस्यानयथा इव विप्र-
कीर्णतासामान्याद्विस्फुलिङ्गाः । तदंतस्मिन्नग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा भविदेवम् । श्रद्धां
प्राप्तिं श्रद्धा चोक्ता । पर्जन्यो वाच गौतमाग्निः । पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणमिमानी देवताविशेषः ।
तस्य आयुर्वेव समित् । वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिप्यते, पुरोवातादिप्राग्वेव वृष्टिर्दर्शनात् । अग्रे घूमः ।
भूमकार्यत्वात् भूमसादृश्याच्च । विशुद्धाक्षिः । प्रकाशसामान्यात् । अक्षनिरङ्गाराः काटिन्यादिशुभ्रसव्याच्च ।
गर्गिर्न मेघानां विस्फुलिङ्गाः, विप्रकीर्णतासामान्यात् । तस्मिन्देवा यजमानप्राणा अग्निरूपाः सोम राजान
वृद्धति तस्य सोमस्याहुतेर्त्यं भवति । एतदुक्तं भवति—श्रद्धास्या आपो घुञ्जोक्तमाहुतित्वेन प्रविश्य चन्द्रा-

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

योऽभावे फलितमुपसहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुमाप्य प्रतिज्ञामवतार्य व्याकरोति—एवमिति । परि-
श्रद्धे मानाभावात्तद्विमिष्युक्तमाशंस्य सौत्रे हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । पञ्चमु स्थानेन्यायो हुताः
पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दाभ्याः पुरुषाकारेण परिणमन्ते तथा किं त्वं वेत्थेति श्वेतकेतु
प्रति प्रवाहणस्य प्रश्नः । तस्य चोत्तराज्ञाने तत्पितरं प्रति निरूपणं राज्ञा कृतम् । “असौ वाच लोको
गौतम” इत्यादिना । तदिदं सक्षिप्याऽह—गुपर्जन्येति । गुपमृत्तीनामग्नीनामग्नित्वं होमाधारत्वेनाग्न्या-

१ पश्यति जिघ्रतीत्यादिषट्पठिनवाक्यशेषादित्यर्थः । “एवीमवतिन पश्यतीत्याहुतेर्कीमवति न जिघ्रतीत्याहुः”
[१० य।४।२] इत्याहुतेः ।

तीति गम्यते ॥ नन्वन्या श्रुतिः जलकावत्पूर्वदेहं न मुञ्चति यावत्त
देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति—“तद्यथा तृणजलायुका” [बृ० ४ । ४ ।
३] इति ॥ तत्राप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदे-
हविषयभावनादीर्घाभावमात्रं जलकयोपमीयत इत्यविरोधः ॥ एवं
श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः प्रकल्पनाः
व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद् वृत्तिलाभस्तत्र
भवति, केवलस्यैव चात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति,

रत्नप्रभा ।

जीवो देहान्तरं गृहीत्या पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुतिस्मिन्नादिति शङ्कते—नन्वन्येति ॥ इहैव कर्मोपचारादिदेह
देवोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्या पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः । अतो न विरोध इति समाधत्ते—
तत्रापीति ॥ भावनाया दीर्घाभावः भाविदेहविषयस्य । वटाकाद्यदुपहितो जीवः मृदमोषागित्या
कोकात्तरं गच्छतीति पद्माग्निश्रुत्युक्तं प्रकारस्त्रयोऽप्यस्याः कल्पना सर्वा अनादत्तया इत्यन्वयः ॥
साङ्ख्यकल्पनामाह—व्यापिनामिति ॥ सुगतकल्पनामाह—केवलस्येति ॥ निर्दिष्टपञ्चानमन्तान्तर-
भाष्यम् ।

स्यात् । तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्तरंहेणविशये श्रुतिसामान्यानुत्पेक्षेन परिष्वक्तरंहेण निश्चीयते । अतो दधि-
पयःप्रभृतयो द्रवभूयमयादापो द्रुताः सूक्ष्मीभूता इष्टादिकारिणमाश्रिता नेवनेन विधिना देहे इयमान द्रुताः
सत्य आहूतिमय इष्टादिकारिणः परिवेष्टय स्वर्गं लोकं नयन्तीति । चोदयति—नन्वन्या श्रुतिरिति ।
अयमर्थः—एवं हि सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहेत् यन्मयं स्थूः शरीरं रंहेतो न मयेत् । अस्ति तस्य परं
मानस्थूलशरीरयोग आदेहान्तरप्राप्तेऽप्युपलब्धजलायुकादिदर्शनेन, तस्मान्निर्दर्शनश्रुतिस्मिन्नात्मानं सूक्ष्मदेहपरि-
ष्वक्तो रंहेतीति । परिहरति—तत्रापीति । न तान्तरमात्मनः मत्सरणसमयः, तस्य नियतद्वयद्वयमुक्त-
स्वभावत्वात् । किन्तु जीवानाम् । परमात्मैव चोपाधिरुक्तित्वाच्छेदो जीव इत्याशयायते, तस्य च देहे-
द्रव्यादेरुपाये प्रादेशिकत्वाच्च तत्र मन् देहान्तरं गन्तुमर्हति । तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहेतिकर्मोपस्था-
पितः प्रतिपत्तव्यः प्राप्त्यो यो देहस्तद्विषयाया भावनाया उत्पादनाया दीर्घाभावमान जडरूपोपमीयते ।
साङ्ख्यानां कल्पनामाह—व्यापिनां करणानामिति । आहकारिकारणकरणानामहकारस्य च जगन्म-
ण्डलव्यापित्वाकरणानामपि व्यापितेत्यर्थः । बौद्धानां कल्पनामाह—केवलस्यैवात्मन इति । आड-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

व्यक्तस्य सा कल्प्येन न तु तस्य गतिः । किन्तु यथा तृणजलायुका तृणान्तरं गृहीत्या पूर्वतृणं त्यजति
तथा जीवोऽपि देहान्तरं गृहीत्यैव पूर्वदेहं मुञ्चति तेन श्रुत्यन्तरविरोधान्न परिष्वक्तरंहेणमिति शङ्कते—
नन्विति । प्रथमश्रुतिश्रुत्यपेक्षया बृहदारण्यकश्रुतिरन्योक्ता । अप्यपरिवेष्टितस्य गत्युक्तिश्रुतेर्गन्तरा
भावादुपान्तश्रुतेश्च तत्रागन्तं विरोधोऽस्तीत्याह—तत्रापीति । कर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तः यः प्राप्तः यो यो देह-
स्तद्विषये भावनाया देवोऽहमित्यादिकाया दीर्घाभावो व्यवहितार्थालम्बनस्य तान्त्रमात्रं जडरूपोपमीयत
इति योजना । जीवो हि सत्सन्देहेन्द्रियाण्युपाधिः स्य प्रादेशिकत्वाच्च तत्रम्यो देहान्तरं गन्तुमर्हति
सूक्ष्मदेहेन परिष्वक्तो रंहेतीति मानः । साङ्ख्यद्वयोऽप्येव देहान्तरगत्यातिमाहृन्मयेव किं न गृहीतेयाश्रय
श्रुतिस्मिन्नादित्याह—एवमिति । या पुष्पमणिप्रभाम्ना सर्वा एतानादन्तं वा इति मन्त्रः । तत्र
साङ्ख्यकल्पनामाह—व्यापिनामिति । करणानामहकारिकत्वाच्चम्य पाणिनात्तेषामात्मना च विमुक्तं
किमिति शङ्कते वृत्तिलाभो नियम्यो तत्राऽऽह—कर्मिति । मीगतानां कल्पनामाह—केवलस्येति । आन

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्] ग्लप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०१)

इन्द्रियाणि तु देहवद्भिनवान्येव तत्रतत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते, मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीव एव द्योत्पुटस्य देहादेहान्तरं प्रतिपद्यते शुक्र इव वृक्षाद् वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः-ताः सर्वा एवानादन्तव्याः । श्रुतिविरोधात् ॥ १ ॥ ननुदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरट्टिः सम्परिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति । अप्याद्भ्रवणसामर्थ्यात् । तत्र कथं सामान्येन प्रतिजायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मेः सम्परिष्वक्तो रंहतीति ॥ अत्र उत्तरं पठति-

ध्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति । ध्यात्मिका ह्यापः विशृङ्करण-श्रुतेः [छा० ६ । ३] तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्त्रितरदपि भूतद्वयम-वश्यमभ्युपगन्तव्यं भवन्ति । ध्यात्मकश्च देहः । त्रयाणामपि तेजोऽपघ्नानां

ग्लप्रभा ।

स्याग्नौ देहान्तरे शब्दादितिरिक्त्यक्तज्ञानाग्न्यवृत्तिरामो भक्षीत्यर्थः ॥ कायादकल्पनामाह-मन इति ॥ देहान्तरं प्रति मनोमात्रं गच्छति । इन्द्रियाणि तु नूतनाभ्येव उत्पद्यन्ते । दिग्भ्रमकल्पनामाह-जीव इति ॥ ननु पाकस्येदमग्न्यवकाशं यथोपपन्नं देहात्मको देह इत्युक्तम् । प्राणायकाशयोऽप्युपलब्ध्या देहस्य भामती ।

यजितानमनान आत्मा तस्य वृत्तिः पदं प्रवृत्तिविज्ञानानि । पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनयानि जायन्ते । कणमुपपन्ननामाह-मन एव चेति । भोगस्थानं भोगावयनं शरीरमभिनयमिति यावत् । दिग्भ्रमकल्पनामाह-जीव एवोत्पद्यते । आदिप्रमाणेन लोकापत्तिरानां कल्पना समुद्भाति । ते हि शरीरात्मनादीनो भक्षीभावमात्मन आहूय कर्षचिद्रूपमनमिति ॥ १ ॥ चोदयति-ननुदाहृताभ्यामिति । अत्र सूत्रेणोक्तमाह-ध्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् । तेजस्य कार्यमक्षितव्यताहारपरिपाकः । अत्र कार्यं स्नेहस्येददि । श्रुतिभ्याः कार्यं गन्नादि । यन्तु गन्धस्येदपाकप्राणायकाशदानदर्शनादेभ्य आनन्दगिष्य-न्यायनिर्णयः ।

तन्मात्रावयवज्ञानमनस्य वृत्तयः शब्दादिज्ञानानि तन्नाम- शरीरान्तरे भवन्ति । केषुचिदभ्युपकरण-माहित्यमात्मनो वारयति । कथं तर्हि देहान्तरे करणानीत्याशयः पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि मोटकमात्र-मात्मनस्तथा समन्तरतः पदमात्रं वादभिनयानामेव तेषां शरीरान्तरे जन्मेवाह-इन्द्रियाणीति । पञ्चेन्द्रि-कल्पनामाह-मन इति । केषुचिदकरीरामना च रहितमिति यावत् । करणानि नूतनाभ्येव तत्राऽऽर-भ्यन्त आत्मा तु त्रिभुवादिक्रियोऽपि तत्र वृत्तिमात्रमाप्नोति । भोगस्थानं भोगावयनं नूतनशरीरमित्यर्थः । दिग्भ्रमकल्पनामाह-जीव इति । पदभाषकल्पनामुपपन्नता-इत्येवमाद्या इति । लोकावयवकल्प-नामाह-प्रदमेन समुद्भाति । ते हि देहात्मनामदीनो भक्षीभावमेवाऽऽत्मनो भवन्ते न कर्षचिद्रूपमनम् । तामात्मनार्हन्त्येव तेनैव नृद्वयनि-भूनीति ॥ १ ॥ भूतगुणमवयवित्वस्य समने प्रत्यक्षप्रतिपत्त्यव-यवित्वेनैव गतिरित्यर्थमाशयो नेतुत्तमसूत्रस्यार्था राजानाह-नन्विति । हेनोत्मापकाशद्वयं प्रपाद-अत इति । सूत्राश्रयाणि व्याचष्टे-ननुशब्देनेति । अत्राऽप्यमरस्येति प्रवृत्ते किं जानं तदाह-नाम्बिति । एव गतिः भूतनपारम्पर्यादेरन विवृत्ततदात्मन्यस्यैववर्गितोपायक्षान्तरमाह-ध्यात्मकश्चेति । यजितानां भूतानां कार्यस्य गन्धस्येदपाकप्राणायकाशदानस्य दर्शनाकार्यस्येदोपपत्ति-

तस्मिन्कार्योपलब्धेः । पुनश्च व्यात्मकः । त्रिधातुकत्वाच्चिभिर्वातपित्त-
श्लेष्मभिः । न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिराव्यु-
शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् । “आपः पुरुषवचसः” [छां० ५ । १ ।
१] इति प्रश्नमतिवचनयोरपशब्दः, न केवल्यापेक्षः । सर्वदेहेषु हि रस-
लोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते ॥ ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहोप-
लक्ष्यते ॥ नैष दोषः ॥ इतरापेक्षयाऽपि बाहुल्यं भविष्यति । दृश्यते
च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तकारणं
देहान्तरारम्भे । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रव-
द्रव्यव्यपाश्रयाणि । कर्मसमवायिन्यश्चाऽऽपः श्रद्धाशब्दोद्दिताः सहकर्म-
भिर्दुर्लोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति ॥ तस्मादप्यपि बाहुल्यप्रसिद्धिः ।
बाहुल्याच्चाशब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणुपादानमिति
निरवगम्य ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

एवमभूतात्मवादिरव्याख्या व्याख्यानतरमाह—पुनश्चेति ॥ देहधारकत्वाद्वातवः—वातादयः तैस्त्रिधातुत्वात्प्र-
त्ययक इत्यन्वयः ॥ देहस्य केवलाज्यत्वे—यातं पित्तं च—याप्य तैजसं च न ह्यातमिति भावः ॥ इयिषीतर-
तापेक्षयापि बाहुल्यम् । किञ्च देहनिमित्तानां कर्मणामभ्याख्यात्वाच्चिभिर्भूतान्तराण्युपलक्ष्यन्त इत्याह—क-
चेत्यादिना ॥ २ ॥ उक्तान्तो प्राणाः, देहबीजपञ्चभूताश्रयाः, प्राणत्वाजीवदेहस्यप्राणवदित्याह—
मामती ।

पाद्यमौक्तिकं पश्यस्तैजोवक्त्रात्मकत्वेन व्यात्मकत्वे न परितुष्यति, त प्रत्याह—पुनश्च व्यात्मक इति
यातपित्तश्लेष्मिभिर्निर्भातुमिः शरीरधारणात्मकेन्द्रिधातुत्वात् । अतो न स देहो भूतान्तराणि प्रत्य-
ख्याय केवलाभिरद्भिराव्यु- शक्यते । अवग्रहणनियमस्तर्हि कस्मादित्यत आह—तस्माद् भूयस्त्वापे-
क्षेति । इयिषीधातुवर्जमितरतैजआपेक्षया कार्यस्य शरीरस्य लोहितादिद्रवभूयस्त्वात्तत्करणयोश्चोपाद-
धानन्दगिरीय-व्यायनिर्णयः ।

विरसितदेवपरिणोपापश्चास्तमाह—पुनश्चेति । यातपित्तश्लेष्मभिः शरीरधारणात्मकैर्धातुभिर्निर्भा-
त्वात्तस्यात्मक इति योजना । एव व्यात्मकत्वेऽपि कर्म भूतान्तराणामारम्भकस्य तत्राऽऽह—नेति । या-
पित्तयोर्धायुतेजोन्ययोर्देहे दर्शनादित्यर्थः । कथं तर्हि प्रश्नप्रतिवचनयोर्नियमेनापि ग्रहणं तत्राऽऽह—
तस्मादिति । भूयस्त्वादिति सूत्रावयवमुपसंहारव्याजेन व्याख्यातं प्रत्यक्षप्रश्नमेनोपपादयति—सर्वेति
द्रवाशस्य भूयस्त्वादपि ग्रहणम् । कठिनांशस्य ततोऽपि बाहुल्यदृष्टेयुक्तमपि ग्रहणमिति शङ्कते—नन्वेति
पञ्चात्मके देहे पार्थिवोऽशबाहुल्येऽपि भूयस्त्वमपामविरुद्धं भूतान्तरापेक्षया संभवादित्याह—नैष इति । किं
देहोपादानयो रेतोऽलोहितयोऽपि बाहुल्यात्तेनैव भूतान्तरपेक्षया युक्तमित्याह—दृश्यते चेति । देह-
निमित्तानां कर्मणामभ्याख्याय च तामिर्भूतान्तरलक्षणेत्याह—कर्म चेति । सोमादीनामिदेष मरमीमावा-
सद्व्रतमन्माहुल्यं देहान्तरारम्भोपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह—कर्मोति । आपो हि स्थूलकर्मसाधनतया तसं-
गिन्यः सूक्ष्मरूपेण पुरुषमाश्रिताः श्रद्धाशब्दाः सह कर्मसंस्कारैर्बुद्धोक्तमग्नौ इत्याशब्दलोके देहधारम्-
इति वक्ष्यमाणत्वादस्ति तासां देहात्मोपयोग इत्यर्थः । निमित्तगतमपि द्रवबाहुल्यं देहारम्भोपयोगी-
रिपते युक्तमग्निमन्त्रारम्भोपयोगमित्युपसंहारः—तस्मादिति । अद्यावन्तं भूतान्तरपेक्षया भूतसूक्ष्म-
कारणमित्यस्य युक्ते गतिरित्याह—इतीति ॥ २ ॥ किञ्च, भौतिकप्राणमत्यनुपपत्त्या तात्कारणमन्त्र

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते-“तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनू-
त्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” [वृ० ४।४।२]
इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिराश्रयमन्तरेण न सम्भवतीत्यतः
प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरपट्टणानां गतिरव-
गम्यते । न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिदृच्छन्ति तिष्ठन्ति वा । जीवतो-
ऽदर्शनात् ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत्, नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति । अग्न्या-
दिगतिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिः मरणकाले वागादयः प्राणाः अग्न्या-
दीन्द्रेवान् गच्छन्तीति दर्शयति “यवास्य पुरुषस्य मृतस्याऽग्निं वाग-
प्येति वातं प्राणः” [वृ० ३।२।१३] इत्यादिनेति चेत् ॥ न ॥
भाक्तत्वात्-वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गोणी लोमस्तु केशेषु चादर्श-
नात्-“ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः” [वृ० ३।२।१३] इति हि
तन्नाम्नायते । न हि लोमानि केशाश्चाप्युपधीर्वनस्पतीश्च गच्छ-
न्तीति सम्भवति ॥ न च जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्यानं गमनमवक-

रत्नप्रभा ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ प्राणानां गतिरतिदेव्याशङ्क्य निरंगति-अग्न्यादीति ॥ अदर्शनादोपधिवन-
स्पतिगमनस्येति शेषः । लोमान्गतिरन्तीत्यर्थः । प्राणानामग्न्यादिषु लपस्य मुख्यं जीवस्य गतिमो-
भायती ।

गतिगतिवोऽनूत्क्रामन्तं पुरुषस्य श्रुतिर्न पुनर्भूतान्तरनिरामार्वा ॥ २ ॥ प्राणगतेश्च । प्राणानां
जीवदेहे माययमवगम गच्छन्ति जीवदेहे तदनुप्रियाविन प्राणा अपि गच्छन्तीति दृष्टम्, अतः वादू-
शिका देहादुत्क्रामन्तः कर्माध्वदूत्राम पुत्रक्रामन्ति । ॥ नैवामनुविशेयः मृदमो देहो नृनेन्द्रियमय इति
गम्यते । न हीत्यमात्रावयवगतं दृष्टं यस्यान्मात्रावयवाणां गतिरवयवगतं ॥ ३ ॥ अग्न्यादिग-
तिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् । आग्नेऽग्निं स्वयं जीवस्य प्राणैः सह गमनेऽग्न्यादिगतिशङ्का श्रुति-
भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तिरवयवगतिः नृनेन्द्रियेन्द्रिया देहान्तरात्मकगतिरिति चेत् स्यादियत्-प्राणेति । मृतमिव जन्तु-
प्राणानां चेति । तेषां गमनेऽग्निं पुत्रो देहजीवानां प्राणानां गतिरवयवगच्छन्-मा चेति । सत्यन्प्राणा-
मेव प्राणानां गमनं हि न स्वतन्त्रावयवगच्छन्-न हीति । प्राणा हि जीवस्य मायया दृष्टास्तेनोत्क्र-
मणेऽग्निं स्वयं माययमिव ॥ ३ ॥ प्राणानां माययमेव जीवेन सह गतिरतिदेव्याशङ्क्य प्रसाद-
अग्न्यादीति । नोप श्रुतिर्गोणी-स्यादिति । उक्तं हेतु व्यनक्ति-तथाहीति । पाण्डुरां व्याकरोति-
नेत्यादिना । अदर्शनादोपधिवनस्पतिगमनस्येति शेषः । तदेव भिदावपि पुनरादौ गतिं प्रवक्ष्यति-
ओषधीर्गतिः । तन्मपि मुख्यं गतिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । अग्न्यादिगतिश्रुतीनां ‘तमुत्क्रा-
मन्तं प्राणोऽनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति’ च श्रुतिरतिदेव्याशङ्क्य निरंगति-तन्माययमवयवगच्छन् । इदानीं जीव-
गतिश्रुत्यनुसरताऽग्निं प्राणगतिरतिदेव्याशङ्क्य निरंगतिरवयवगच्छन्-न चेति । एतच्च प्राणानां

ल्पते ॥ नापि प्राणैर्विना देहान्तरे उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टञ्च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितम् । अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादिवेद्वेदानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमेषं वागाद्योऽग्न्यादीन् गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, कथं पुनः “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” [छां० ५।१।१] इत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते यावना नैव प्रथमेऽप्रावर्णाश्रवणमस्ति इह हि ब्रूलोकप्रभृतयः पञ्चान्नयः पञ्चानामाहुतीनामाधारत्वेनाऽधीताः । तेषां च प्रमुखे “असौ वाव लोको गौतमाग्निः” [छां० ५।४।१] इत्युपन्यस्य “तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति” [छां० ५।४।२] इति श्रद्धा होम्यद्रव्यत्वेनावेदिता । न तत्राऽऽपो होम्यद्रव्यतया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिषु उत्तरेषु चतुर्ष्वग्निष्वपां होम्यद्रव्यता परिकल्प्येत, परिकल्प्यतां नाम । तेषु हातव्यतयोपात्तानां सोमादीनामव्यह्वलत्वोपपत्तेः । प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याऽश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत् । श्रद्धा च नाम

रत्नप्रभा ।

गयोख्योगात् “सर्वे प्राणा अनुक्रामन्ति” इति निष्पद्युतं तेषामादौ लब्धपाठाच्च गौगत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ भूतान्तर्गुक्तानामपि गतिमुक्त्वा पुरुषवचसः तासामाश्रित्य ममागते—प्रथम इति ॥ ननु प्रथमपद व्यर्थम् । उत्तराग्निष्वप्यपामश्रवणादि याशङ्क्य सोमदृष्ट्यग्नरेतसामपृष्ट्यादुत्तरं तासां श्रवणमस्ति । न प्रथम इवाह—यदि नामेति ॥ पञ्चाग्निश्रवणमामाहुतिर्नेमिदं तासां पञ्चम्यामाहुतौ पुष्परचमन् मनेत् । न तमिदम् । प्रथमाग्नौ तासामनादृतिनादिति शङ्कार्थः । एव हि श्रद्धाशब्देनाऽपि ग्रहे नति प्रश्नोक्तमस्तीति ।

अग्रे गोत्यापनार्था । अत्र हि होमकेशयोरोपश्रितव्यप्रतिगमन इष्टमिगोरात्रात् तादस्युपेयम् । एव च तन्मध्यपनिर्गतेन तेषामपि श्रुतिमिगोरात्रात् अग्रेति चेति । भक्तिश्चोपकारनिवृत्तिरुक्ता ॥ ५ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः । पञ्चम्यामाहुतावपि पुष्परचमन्प्रकारे प्रष्टे प्रथमायामाहुतौ अनयो श्रद्धाया होतव्यतामिगानममनुपपन्नं च । न हि यथा पञ्चादिभ्यो हृदयादयोऽनयस्य आनन्दशरीर-स्वामिनिर्णयः ।

जीवेन सह गतेरायक्यादग्न्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकीत्याह—नार्थीनि । सह गतिश्रुतिरेव कम्मादौर्वाचिकी न स्यादित्याशङ्क्य निमित्तमात्रादित्याह—विस्पष्टं चेति । अन्यत्र तमुत्क्रामन्तमिन्द्रादित्यर्थः । अग्न्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकं निमित्तोक्तिरूपमुपमहरति—अत इति ॥ ४ ॥ भूतान्तर्गोपमृशानामपि गमनमुपपाद्य पञ्चम्यामाहुतौ तासां पुष्पाकारस्य मुक्तमाश्रित्य ममागते—प्रथम इति । अथ श्रवणं न स्यादिति । श्रवणमात्रं दर्शयितुमर्थान्प्रस्तौति—इहति । पञ्चाग्निश्रवणाप्रकरणं समन्वयः । अत्रोत्पन्नपृथगुपनिर्णयपुरुषयोपिषु पञ्चाऽऽहुतयः श्रद्धामोमदृष्ट्यग्नरेतोरूपान्मयाऽपि रूपं प्रथमेऽप्रावर्णमश्रवणं तत्राऽऽह—तेषां चेति । प्रथमविशेषगमनार्थकमन्यत्राप्यश्रवणादित्याशङ्क्य रूपचिदन्वयं श्रवणेऽपि प्रवृत्ते तत्रास्तीत्याह—यदीति । तर्हि कस्यतामश्रवणं प्रथमेऽपि होम्यग्नविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रथमे ति चेति । तत्रापि श्रद्धाशब्देनापामिगोक्तं नाश्रवणमपि याशङ्क्याऽऽह—श्रद्धा चेति । श्रुतिश्च-

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९०५)

प्रत्ययविशेषः । प्रसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्मादयुक्तः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषभाव इति चेत् ॥ नेप दोषः ॥ हि यतस्तत्रापि प्रथमेऽग्नौ ता एवाऽऽपः श्रद्धाशब्देनाऽभिप्रेयन्ते ॥ कुतः ॥ उपपत्तेः एवं ह्यादिमध्यावसानसंगानादनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते । इतरथा पुनः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्ठे प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपो होम्यद्रव्यं श्रद्धां नामाऽवतारयेत्ततोऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यादिति तु 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति चोपसंहरन्नेतदेव दर्शयति । श्रद्धाकार्यं च सोमवृष्ट्यादि स्थूलीभवद्बहुलं लक्ष्यते । सा च श्रद्धाया अप्सवे युक्तिः । कारणानुसृतं हि कार्य भवति । न च श्रद्धाख्यः प्रत्ययो-मनसो, जीवस्य वा, -धर्मः सन्धर्मिणो निष्कृत्य होमाद्योपादातुं शक्यते पश्चादिभ्य इव हृदयादीनीत्याप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः । श्रद्धाशब्दश्चाऽप्युपपद्यते । वैदिकप्रयोगदर्शनात्-

रत्नशभा ।

रोपसहाराणां संगानाद् एकार्थस्यादेकत्वस्यतोपपत्त्ये । अमहे चतुर्भिर्मित्रैर्माणाद्वाहतिन्वाचतुर्थ्यामाहुता-
विनि वाच्यम् । अतः प्रथोपसहारयोः पञ्चम्यामिति श्रमणात् प्रथमाज्ञापि आप एव प्राप्ता इति
समा गानार्थः । अनपः अद्भ्योऽन्यत् ॥ एतदेवेति । अदाशब्दस्याप्यत्र दर्शयतीत्यर्थः ॥ उपपत्तेरित्याहवा-
र्यान्तरमाह—श्रद्धाकार्यमिति ॥ तस्याः श्रद्धाद्वये सोमः सम्भवती यादिना श्रद्धामोमार्दानां पूर्वपूर्ववि-
णाम्भ्युत्तम् । ततो द्वयपरिणामवात् श्रद्धाया अन्तरम् । प्रत्ययात्मकमुद्देशश्रद्धाया आहुतिराऽप्यो-
पायनी ।

अशय निःश्वस्य तदन्ते, एव भद्रा बुद्धिप्रसादश्रया निःश्वस्य वा होतु वा शश्वसे । न चापेयमो-
मर्गिनी कारणागुरुणा मार्ग्यस्य युग्मे । । तस्माद्वयवयवमु श्रदाशब्दः प्रयुक्त इति । अत एव ध्रुतिः
आनन्दगिरिष-म्यापत्तिर्गवः ।

[illegible]

“श्रद्धा वा आपः” इति । तदुत्वं च श्रद्धासारूप्यं गच्छन्त्यं आपो देहबीजभृता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युः । यथा-सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्चाऽप्यु श्रद्धाशब्द उपपद्यते मन्त्रशब्द इव पुरुषेषु । श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः “आपो हास्मे श्रद्धां सन्नमन्ते पुण्याय कर्मणे” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अथापि स्यात्-प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामापः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतो पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन्, न तु तत्सम्परिष्वक्ता जीवा रंहियुः । अश्रुतत्वात्-न ह्यत्रापामिव जीवानां श्रावयिता कश्चिच्छब्दोऽस्ति ॥ तस्माद् “रंहति सम्परिष्वक्तः” इत्युक्तमिति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ कुतः ॥ इष्टादिकारिणां प्रतीतेः-“अथ ये इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दातुमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति” [छां० ५।१०।३] इत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना पितृशानेन पथा चन्द्रमार्तिं कथयति “आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा” [छां० ५।१०।४] इति त एवेहापि प्रतीयन्ते । “तस्मिन्ने-तस्मिन्नमो देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति”

रत्नप्रभा ।

गावेत्यर्थः ॥ श्रद्धाशब्दस्याऽप्यु गुरुत्वगुणेन वृत्तिमुक्त्वा लक्षणा ऋतु श्रद्धाया अग्निरेव-कर्मयोगित्व, हेतुत्व वा, -सम्बन्धमाह-श्रद्धापूर्वकेति ॥ अस्मि-पत्रमानाय । स्नानार्थमापः श्रद्धां सन्नमन्ते जनयन्तीति धृत्यर्थः ॥ ५ ॥ अपा गतिमुपेयाऽङ्गि मद जीवाना गतिमाश्चेत्य समाधत्ते ॥ अथापी-त्पादिना ॥ पुष्टीकाम्री श्रद्धाहुतेः सोमो राजा सम्भवतीत्युक्त्वा वाक्यशेषे धूमादिमार्गेण आकाशाच्च-

मामती ।

‘आपो हास्मे’ इति ॥ ५ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः । अमित्रांश्च पद्मं क्रांतिगतिप्रतिष्ठावृत्तिपुनरावृत्तिश्लोकप्रयुक्त्याधिष्मिसमिद्धमार्चिह्वारनिस्तुतिहेतु प्रश्नाः

आनन्दगिरिय-भाषयनिर्णयः ।

त्याशक्य तस्यैवचारिकत्वमाह-तदुत्त्वमिति । सूक्तम्यगुणादप्यु श्रद्धाशब्दस्य गौणत्वे इष्टान्तमाह-मथेति । श्रद्धाशब्दस्याप्यु गौणयमुक्त्वा लक्षणाक्यमाह-श्रद्धेति । यस्मै श्रद्धापूर्वक तदुपासने-नासा तद्योगात्परंपरया श्रद्धायोगिनीष्वप्यु तच्छब्द इत्यर्थः । लक्षणाभिगच्छ सन्नमन्तरमाह-श्रद्धेति । अत्र श्रद्धाहेतुत्वे मानमाह-आपो हेति । अस्मि पुनरेऽधिकारिणे सन्नमन्ते जनयन्ति दर्शनमात्रेण स्नानादिपुण्यकर्ममिद्वयं श्रद्धामित्यर्थः ॥ ५ ॥ अपामेव प्रथमस्यानेऽपि होम्यत्वशानात्पञ्चम्यामाहुतो ताम् पुरयानारपरिणामः स्यादित्युक्तम् । इदानीमाद्ये सूत्रे यदङ्गिः पारिवेष्टिो जीमे गच्छन्तीति प्रतिज्ञात तदन्तत्वाशक्य परिदर्शित-अश्रुतत्वादिति । तत्र चोय निगडयन्-अथापीति । भूतान्तरोपमृश-नामश पुरयानारपरिणामेऽतीति वाक्यम् । उक्तेऽर्थेऽङ्गीकृत्ये नास्ति निमित्तिरित्याशङ्क्याऽऽ-न त्विति । हेत्यर्थं निष्ठेयानि-न हीति । अथेति प्रकृत्योक्तिः । अथन पदमाह-तस्मादिति । सनापि नि-जने-नेत्यादिना । कर्मकरोनिप्रास्मार्थोऽयशब्दः । इष्टादिकारिणा प्रदेशान्तर्गतमन्त्रप्रतीकावपि प्रकृते निरुपायान तदाह-त इति । पञ्चाधित्तिग्राहक्यमिहेत्युक्तम् । तत्र हेतुमाह-तस्मिन्निति । धूमादिवाक्ये पञ्चाधित्तिवाक्ये च सोमराजवर्मानिभ्रम्यानिशेषादिष्टादिकारिणः श्रद्धाशब्दत्वाद्भिर्निष्ठेया गुणेऽ

[छां० ५ । ४ । २] इति श्रुतिसामान्यात् । तेषां चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यभूयस्त्वात्प्रत्यक्षमेवापः सन्ति । ता बाह्वनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्यपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्ठादिकारिण आश्रयन्ति । तेषां च शरीरं नेधनेन विधानेनान्त्येऽप्रावृत्तिजो जुहति “असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति” । ततस्ताः श्रद्धापूर्वककर्मसमवायिन्यः आहुतिमग्न्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्ठादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्याम्भुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्तद्व जुहोतिनामिधीयते—“श्रद्धां जुहति” इति ॥ तथा चाऽग्निहोत्रे षट्प्रश्नीये(श्र)निर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण “ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः” इत्येषमादिनाऽग्निहोत्राहुत्योः फलारम्भाय लोकान्तरप्राप्तिर्द-

रत्नप्रभा ।

म्भमं प्राप्ता इष्टादिकारिणः “एष सोमो राजा” इत्युक्ताः । अनः सोमराजश्चत्सामान्यादिष्टादिकारिणो जीवानां श्रद्धाश्रित्याऽऽदिः सह गतिरिह श्रद्धादृष्टिराक्ये प्रतीयत इत्यर्थः ॥ तेषां गृहमाभिर्द्रव्याऽदूर्वरूपाभिः पथीष्टाभिः सत्त्वय वदन्तइति मिश्रोक्तिः—तेषां आग्निहोत्रेति ॥ निघ्नं गणम् । तन्निमित्तगन्तयेष्टिविगमम् । अस्मां यजमानः स्वर्गाय गच्छति मन्त्रार्थः ॥ एतद्रव्यरूपाणामावां गमने श्रुत्यन्तरमाह—तथा चेति ॥ अग्निहोत्रप्रकरणे जनकेन याज्यस्य प्रति “नन्वेतेनोः सायमात-राह्वयोस्तनून्क्रान्ति न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनराश्रितं न लोकं प्रत्युप्यायिन वेप” इति पद प्रश्नाः एताः । तेषां निर्वचनमपि “रात्रे तेषां एते आहुती हुते उत्क्रामन् । तेऽन्तर्गता इति दिव गच्छतः । ते दिवमेवाहवनीयप्रतिष्ठां कुर्वते । ते दिव तर्पयतः । ते ततः पुनरावर्तते । ततः पृथिव्यां पुनरपि योषिति भामती ।

पद, तेषां यः समाहारः पण्यां सा षट्प्रश्नी, तस्या निरूपणं प्रतिवचनम् ॥ ६ ॥ सूत्रान्तर्गतता-आन्तर्गताय-न्यायनिर्णयः ।

यान्तीति भार्गवः । ननु महदिह श्रुत्योऽत्र श्रद्धाश्रितितानामत्रां कचिदुच्यते होमः शुनः कचिदिष्टादि-कारिणो गृहमादिकर्तेनाऽऽश्रित्यातिरेकं तेषां मानः सन्ति येन तदेष्टितानां गतिस्तथाऽऽह—तेषां चेति । आशो यथोक्ताः मन्त्र इत्यानां तां कथं निष्ठादिकारिभिर्गोस्तथाऽऽह—ता इति । द्रव्यादीनामपा-माहवनीये हुतानामिदं भवतीत्युक्तानां न जीवसगतिरित्याशयश्च भिन्नोऽस्ति—सूक्ष्मा इति । तदपि साध-यति—आहुतीति । तदाऽपि कथं सत्त्वय तदाह—तेषां चेति । नेन विधानगन्तयेष्टिविगमम् । होमगन्तुमाहर्ति—अस्माविति । अमुकनामा यजमानः स्वर्गाय गच्छतु राशसतो मन्त्रान्तर्गतमर्थः । तदाऽपि कथं परितेष्टितानां निष्ठादिकारिणां गतिस्तथाऽऽह—तत इति । प्रथममिदं द्रव्यादिभिरुच्यते । क्रियाणो भिन्नोऽस्ति—अपूर्वेति । अत्र शुभिवत्तत्त्वमपि—यदिति । तदेवं शुभिवत्तत्त्वं प्रीतिपादाऽऽहुतीरूपाणामत्रां गमने भिन्ने श्रुत्यन्तरमपि मानवि वाह—तथा चेति । अग्नि-होत्रप्रकरणे ‘न त्वेतेनोऽह्वानुश्रितं न मतिं न प्रमितिं न तृप्तिं न पुनराश्रितं न लोकं प्रत्युप्यायिन वेप’ इति जनकेन वेदव्याख्या याज्यस्य प्रत्युप्यायने षट्प्रश्ना निदिश्यन्ते । तेषां निर्वचनस्यो वाक्यशेषः । ‘ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामन्ते अन्तर्गता इति दिव गच्छतः । तेनाग्निहोत्रे मावं प्राप्तं त्रिपमणा-इत्येतेऽह्वानोऽह्वानां निमित्तं तेन एव दुष्टोक्तमिदं । तथा च याज्यमनेपशुनिर्वर्तयेच-

शिता ॥ तस्मादाहुतिमयीभिरद्भिः सम्परिष्वक्ता जीवा रहन्तीति । स्वकर्मफलौषभोगायेति श्लिष्यते ॥ ६ ॥ कथं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलौषभोगाय रहणं प्रतिजायते-यावता तेषां धूमाप्रतीकेन वर्त्मना चन्द्रमसमधिरुढानामन्नभावं दर्शयति-“एष सोमो राजा तदेवा नामन्नं तं देवा भक्षयन्ति” [छां० ५ । १० । ४] इति । “ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तौस्तत्र देवा यथा सोमः राजानमाप्यायस्त्वाऽपक्षीयस्वत्ये-वमेनाऽस्तत्र भक्षयन्ति” [बृ० ६ । २ । १६] इति च समानविषयं श्रुत्यन्तरम् । न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगः सम्भवतीति ॥ अत उत्तरं पठति-

भाक्तं वाऽनात्मविच्चात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । भाक्तमेवामन्नत्वं, न मुख्यम् । मुख्ये ह्यन्नत्वे “स्वर्गकामो यजेत” इत्येवजातीयकाधिकारश्रुतिरुपरुध्येत ।

रत्नप्रभा ।

च इते पुरुषरूपेणोच्छिद्यते, इति वाक्यशेषेण कृतम् ॥ ६ ॥ सम्प्रत्युत्तरसूत्र-यानर्त्यं शङ्कते-कथं-मित्यादिना ॥ अत्र सोमारयचन्द्रस्यान्नपसुक्तं नेष्टादिकारिणामिति श्रान्तिनिरासार्थं श्रुत्यन्तरमाह-ते चन्द्रमिति ॥ यथा यज्ञे चमसस्य सोममृत्विजः आप्यायस्वेति क्रियावृत्ती लोद् । पुन पुनराप्याय्य पुन पुनरपक्षय भक्षयन्ति । एवमेनानिष्टादिकारिणोऽन्नरूपान् भक्षयन्ति देवा इत्यर्थः । अविनियते पुण्यो विनिना सम्भव्यतेऽनेनेति अधिकारः कडकामना । शास्त्रानर्थक्यप्राणाय अन्नस्य गौणमिति आभती ।

रयितु शङ्कते-कथं पुनरिति ॥ सोमं राजानमाप्यायस्त्वापक्षीयस्वत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्तीति । क्रियासममिहारेणाप्यापनापक्षयौ यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति सोममयाँहोक्तमित्यर्थः ॥ अत उत्तरं पठति-भाक्तं वाऽनात्मविच्चात्तथाहि दर्शयति । कर्मजनितकत्रोपभोगयतां ह्यधिकारी न पुनर्यमो-म्यत्नस्माच्चन्द्रसादोव्यमुपगताना देवादिमक्षयत्वे ‘स्वर्गकामो यजेत’ इति यागभावनायाः कर्तव्यक्षित्वाप-तात्पर्यमिच्छतिविरोगादन्नशब्दे ओक्त्यामेव सता देवोपज्जात्तामात्रेण भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्षग-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भावानपि जीवानामपरिगृष्टाना गतिसिद्धिरित्यर्थः । श्रुत्यन्तराजोचनात् सिद्धमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ६ ॥ उत्तरसूत्रयानर्त्यमाह-कथमिति । का पुनस्तथा प्रतिज्ञायामुपपत्तिस्तत्राऽऽह-यावेति । मन्त्रेपशब्देन चन्द्रमा गृह्यते नेष्टादिकारिणस्तन्मन्त्रेऽपि सोम राजान देवरादिनरदेवन्नृक्षपक्षीत्याशयः श्रुत्यन्तरे तेषामेव मद्यत्तसिद्धेर्नमित्याह-ते चन्द्रमिति । यथा यज्ञे सोम राजान चमसस्यमृत्विजः पुन पुनराप्याय्य पुनरपक्षयन्ति चेति दृष्टम् । तथा तानिष्टादिकारिणश्चन्द्रमसि प्राप्तादेवा मनुष्या इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं निवृणोति-एवमिति । देवैरिष्टादिकारिणा मद्यत्तेऽपि तेषामुपभोगाय गमनं किं न स्यादित्याशयाऽऽह-न चेति । उत्तरत्वेन सूत्रमनारयति-अत इति इष्टादिकारिणामयत्वे मुख्ये भोगामयो न ॥ तदन्तीति प्रतिजानीते-वाशब्द इति । तेषां तर्हि धूममागमन्नत्र कषणि-शब्द न निदानप्रतिज्ञामाह-भाक्तमिति । अन्नशब्दस्या मुख्येऽन्ने किमिति भाक्तं तदुक्तमिदं यथा यथासिद्धश्रुत्यर्थोपतिभिर्गोमादीपचारिकी श्रुतिरित्याह-मुख्ये इति । अग्निक्रियतेऽनेनेनिरापो निरिपुण्यमन्यनिमित्तं कामादि बहुता श्रुतिरपि श्रुतिरिति तस्मा वैषम्यपरिहारार्थमिष्टादिकारिणामन्न

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०९)

चन्द्रमण्डले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात् । किमर्थमधिकारिण इष्टाद्यासचहुलं कर्म कुर्युः । अत्रशब्दधोपभोगहेतुत्वसामान्यादनन्त्रेऽप्युपचर्यमाणो दृश्यते-“यथा विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशाम्” इति॥ तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रमित्रादिभिरिव गुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभिर्यत्सुख-विहरणं देवानां, तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं, न मोदकादिवच्चर्वणं, निग-रणं वा । “न वे देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” [छा० ३ । ६-१०] इति देवानां चर्वणादिव्यापारं वारयति । तेषां चेष्टादिकारिणां देवान्प्रतिगुणभावोपगतानामप्युपभोग उपपद्यते राजो-पजीविनामिव परिजनानाम् । अनात्मवित्त्वाच्चेष्टादिकारिणां देवोप भोग्यभाव उपपद्यते । तथाहि श्रुतिरनात्मविद्वां देवोपभोग्यतां दर्श-यति-“अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथापशुरेवं स देवानाम्” [बृ० १ । ४ । १०] इति । स चास्मिन्नपि लोके इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्पशुवद्देवानामुपकरोति । अमुष्मि-न्नपि लोके तदुपजीवी, तदादिष्टं फलमुपभुञ्जानः, -पशुवदेव देवानामु-पकरोतीति गम्यते ॥ “अनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति” इत्यस्यापरा

रत्नप्रभा ।

भाषः ॥ केन दोषेण तेषां देवभोग्यतेत्यत आह-अनात्मवित्त्वाच्चेति ॥ यथा पशुर्भोग्यः, एवमहः सन् भेदधीमान् देवानां भोग्य इत्यर्थः ॥ आत्मशब्दस्य मुत्पत्त्यग्रेण सूत्रेण व्याख्याय प्रकृतपञ्चास्यः सूत्रेण आत्मने उपचरिता इति व्याख्याभिरगाह-अनात्महेत्यादिना ॥ त्रियास्तुःपर्यमन्त्राय न मुत्पत्तिरपि ध्रुवन्तरार्थं सूत्रेण व्याचष्टे-तथाहीति ॥ एव गतिपर्यालोचनया धैर्यामिति भामती ।

निगमणात्तो मुत्पत्तिरिति अत्रेवार्थं श्रुत्यन्तरं सङ्गठित इत्याह-तथाहि दर्शयति । श्रुतिरनात्मविदामनाम-दित्वादेव पशुरन्तेभोग्यता न तु चर्त्तनीयता । यथा हि यस्मिन्लोके भुञ्जाना अपि स्वकृत स्वामिनो ह्यद्विषयत्वेनोपभोग्यता भोग्या, एव परमात्ममित्रित्वेन इष्टादिकारिण इह दक्षिण-पुरोडाशादिनाऽमु-ष्मिन्न लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति श्रुत्यर्थः । अथ वा अनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति इत्यस्यापरा व्याख्या । आत्मनि पञ्चमिदमिदमिदं न आत्मनि धनमस्मिन् । यो हि पञ्चमिदमिदं आनन्दमिदं-न्यायनिर्णयः ।

मात्रमेतदर्थः । उक्तमेव ध्वनति-चन्नेति । न केचन मुत्पत्त्यग्रेण सूत्रेण सूत्रार्थमात्रादशब्दस्यामुत्पत्त्यर्थमन्त्र-प्रयोगादपीत्याह-अन्नेति । अन्नाप्यामुत्पत्त्ये कथं मध्यवन्तीयुक्तं तत्राऽऽह-तस्मादिति । न केच-एभिर्नादिकारिणामन्त्रादमुत्पत्त्यग्रेण सूत्रेण मध्यवन्तिन्तु मुत्पत्त्यग्रेण सूत्रेण न ह वा इति । तत्राऽपि वाक्य-प्राप्तेऽतिशयिणी भोग्यतादिरिति कुतो भोग्या गमनं तत्राऽऽह-तेषां चेति । केन दोषेण तेषां देवभोग्यतास्य सूत्रादप्यव्याचष्टे-अनात्ममेति । अत्र मानं दर्शयन्नशिशु सूत्रेण यो न वति-तथाहीति । अत्रियारिभिरात्मनोऽप्यशब्दः । उक्तमित्येव मेददृष्टिं स्पष्टयति-अन्योऽस्मा-दिति । मेददृष्टिनिदानमाह-न म इति । तत्र दृष्टान्तं देवभोग्यत्वमाह-यदेति । उक्तमुत्पत्त्यग्रे-माह-म चेति । अनात्ममुत्पत्त्यर्थं तानुपेक्षेन सूत्रस्याप्युत्पत्त्या प्रकरणादुपेक्षान्तरात्तथाह-अना-त्ममेति । पञ्चमिदमिदमिदं तेषामनात्मवित्त्वात् । तद्वत्त्वेनाऽऽत्मवित्त्वात् चेत्तत्रादियेनानामवित्त्वं तदेव

व्याख्या-अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो, न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठापिनः पञ्चाग्निविद्यामिहाऽऽत्मविद्येत्युपचरन्ति । प्रकरणात्, पञ्चाग्निविद्याविहीनत्वाच्चेदमिष्टादिकारिणां गुणवादेनात्रत्वमुद्राव्यते पञ्चाग्निविद्याप्रशंसायै । पञ्चाग्निविद्या हीह विधित्सता । वाक्यतात्पर्यावगमात् । तथाहि श्रुत्यन्तरं चन्द्रमण्डले भोगसद्भावं दर्शयति-“स सोमलोके भूतिमनुभूय पुनरावर्तते” [प्रश्न० ५ । ४] इति । तथान्यदपि श्रुत्यन्तरं-“अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः” [वृ० ४ । ३ । ३३] “स एकः कर्मदेवानामानन्दः, ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते” [वृ० ४ । ३ । ३३] इतीष्टादिकारिणां देवः सह संवसतां भोगप्राप्तिं दर्शयति । एवं भाक्तत्वादत्रभाववचनस्येष्टादिकारिणो जीवा रंहन्तीति प्रतीयन्ते । तस्माद् “रंहति सम्परिष्वक्तः” इति युक्तमेवाक्तम् ॥ ७ ॥ इति तदन्तरप्रतिपत्त्याधिकरणम् ॥ १ ॥

कृतात्पयेऽनुशयवान्हृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥ (२) ॥
इष्टादिकारिणां धर्मादिना वर्त्मना चन्द्रमण्डलमधिरुढानां सुक्तभोगानां

रत्नप्रभा ।

सिद्धम् ॥ ७ ॥ (१) ॥ इदानीं गत्यन्तरमाजिनीमागमिं निरूपयति-कृतात्पय इति॥ मोक्तयकर्मसमाख्या-
भामती ।

न वेद स देवा मक्षयन्तीति निग्यने पञ्चाग्निविद्या स्तोत्र तस्या एव प्रकृतत्वात् । तदनेनोपचारस्य प्रयो-
जनमुक्तम् । उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह-तथाहि दर्शयति । श्रुतिमोक्तम् । स सोमलोके वि-
भूतिमनुभूयेति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥ (१) ॥ कृतात्पयेऽनुशयवान् हृष्टस्मृतिभ्यां यथे-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कथमिष्टादिकारिणाऽऽह-पञ्चाग्नीति । इष्टादिकारिणा पञ्चाग्निविद्याभ्युप्यवेऽपि कथं देवान्प्रत्यक्षत्वं तत्राऽऽह-
पञ्चेति । गुणवादेन देवोपभोग्यत्वेनेति यावत् । किमर्था प्रशमन्याशङ्कयाऽऽह-पञ्चाग्नीति । तस्यापि
मित्रिसित्तत्वे हेतुमाह-चाक्येति । गौतमप्रवाहणमगादरूपनाक्यस्य पूर्वापरतोचनया पञ्चाग्निविद्याभि-
सात्पर्यगतैरिति यावत् । अनात्मवित्त्वादिति व्याख्याय तयाहीत्यादि व्याख्याति-तथाहीति । इष्टा-
दिकारि सर्वनामार्थः । पूर्वोक्तनाक्येन तु यार्थेननुद्धया तथेयुक्तम् । पञ्चाग्निविद्याभिकारादप्यत्र प्रवृ-
त्त्वमाह-अन्यदिति । अत्र एव श्रुत्यन्तरमियुक्तम् । पर्यायात्तरोपकर्माथोऽप्यशब्दः । त्रिनो लोकाः
पूर्वेतिष्ठो लोको भोग्यो येषां तेषामाजानमिद्वानामिति यावत् । कर्मदेवस्य व्युत्पादयति-य इति ।
श्रुत्यन्तस्य सात्पर्यमाह-इष्टादीति । तेषामन्वयस्य मातृत्वे फटिनमाह-एवमिति । अत्रेति प्रश्नप्र-
तिपत्त्यनेति । इष्टादिकारिणा भोगाय चन्द्र प्रति गमने ममाग्निं तेषामेव प्रश्नप्रतिपत्त्यनेति प्रतीत्युक्तं
प्रयत्नमूलेकमित्युक्तमहरति-तस्मादिति ॥ ७ ॥ (१) ॥ कर्मसंग्रहायिनीनामनां पञ्चाग्नीति
पुनरिष्टागमहेतुमाश्रित्यादिः परिवर्तिनोऽगतिरुक्ता, सप्रति स्मर्गादरोहनां कर्मस्य नास्ति कुतस्तन्मनादित्य-
आयः कुतस्तर्ग पुनरिष्टागम इत्याशङ्कयाऽऽह-कृतेति । येषां पूर्वत्र चन्द्रमण्डलारोहणमुक्तं त एव प्रय-
वगेहन्तो दिनय इति वक्तुं प्रयत्नोद्देशकयमुदाहरति-इष्टादीति । ततश्चन्द्रमण्डलादिनि यावत् । तस्मि-
न्निधायि तदेनेकम् । मोक्तयकर्मसमाख्यानन्तर्यमयशब्दार्थः । यथेनेति व्याख्याय श्वादियोनिमित्तं वाक्य-
यावदाप्यत्र इति योचना । यावन्मानमिति सिद्धेपगात्रमणीयचरणा रमणीयां योनिमित्त्यादिवाक्य

ततः प्रत्यवरोह आम्नायते-“तस्मिन्पातसम्पातमुपित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्” [छा० ५। १०। ५] इत्यारभ्य यावद्रमणी-यचरणा द्वाह्यणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः आदियोनिमिति ॥ तत्रेदं विचार्यते ॥ किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहन्ति आहो-स्वित सानुशया इति ॥ किन्तावत्पातम् ॥ निरनुशया इति ॥ कुतः ॥ यावत्सम्पातमिति विशेषणात् । सम्पातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते-सम्पत्तन्त्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति । यावत्सम्पातमुपित्वेति च कृत्स्नस्य तस्य कृतस्य तत्रैव भुक्तानां दर्शयति-“तेषां यदा तत्पर्यवेति” [बृ० ६। २। १६] इति च श्रुत्यन्तरेणैव एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादेतद् यावदमुष्मिहोके उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुक्ते इति कल्पयिष्यामीति ॥ नैवं कल्पयितुं शक्यते ॥ यत्किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात्-“प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेद् करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय

रत्नप्रभा ।

नन्तर्यमयशब्दार्थः । यथेनमिदमारभ्य आदियोनिमिच्छन्तं वाक्यं यावत्तत्तदाभ्यास इति योजना ॥ अत्र यावत्सम्पातमिति विशेषणाद्रमणीयचरणा इति वाक्याच्च सशयमाह-तत्रेति ॥ अनुशया-कर्म । अत्र पूर्वपक्षे कर्माभावेनागतैरनियमात् वेदाद्यादाद्यां, सिद्धान्ते कर्मसत्त्वेनागतनिमित्तादिसाध्यादावर्त्यमिति भेदः । तेषाम् इत्यादिकाणि यदा तत् कर्म पर्यवेति विपरिशीलं भवति, तदा पुनरावर्तन्त इति ध्यायन्तरेणापि कृत्स्नकर्मणश्चन्द्रोके भुक्तमुप्यने इत्यर्थः ॥ यावत्तदसङ्कोचो न युक्तः । ध्यायन्तरविरोधादिषाह-नैवमिति । अयं नरः यत्किञ्चिदिह लोके कर्म करोति तस्मान्तं फलं परलोके प्राप्य भामती ।

तमेवैव च । यावत्सम्पातमुपित्वेति यावदुपभुक्त्वात् । यत्किञ्चेद् करोत्ययमिति च यत्किञ्चेद् कर्म कृतं तस्मान्तं प्राप्येति धारणात्, प्राप्यण्य चैकप्रपञ्चकेन सकलकर्माभिव्यञ्जकत्वात् । न नन्व-मित्यतिनिमित्तस्य साधारण्येऽभिव्यक्तिनियमो युक्तः । फलदानामिमुर्गीकरणं चाभिव्यक्तिस्तस्मात्समस्तमेव कर्म फलमुपभोगिष्यन् स्वरूपविशेषि च कर्म । तस्माच्छ्रुतेरनुशयेन निरनुशयानामेव चरणादाचारादवरोहो न कर्तव्यः । आचारकर्मणी च भुक्तेः प्रतिशब्दे । यथाकाशं यथाचागं तथा मयतीति । तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्याचारदो योनिनिमित्तमुपदिशन्ति न तु कर्म । स्मां वा कर्मशीते द्वे आनन्दगिरीय-न्यायविरण्वः ।

राशयमाह-तत्रेति । प्रत्येव प्रत्यवरोहस्य जायतेति यावत् । निरनुशयशब्दार्थमेव स्पष्टयति-भुक्तेति । अत्रापि प्रत्यवरोहस्य सानुशयसमनर्थनद्वारा भेदस्याप्य सत्तास्यनिर निरूप्यत इति पूर्वपक्षादादिगमनिमित्तस्य पूर्वपक्षमाह-शार्ङ्गकं गृह्यामि-किं तावदिति । पूर्वपक्षे गमिरेव कर्मकृता तदभाष्यतया त्यागतिः गिह्याने कर्मकृतस्य निमित्तो द्रव्यमिति फलभेदः । तत्र प्रशार्ङ्गकं त्रिं हेनकरोति-कुत इति । यावत्त-तन्मुक्तिरेवैवारादय गमि न तु कर्मणः सर्वस्य भुक्त्यभिप्रायकत्वाऽऽह-संपातेति । यावत्तन्त तावदपत-निति यद्यनन्तर्यकनिता स्या यावत्तदर्थमाह-यावदिति । चन्द्रमण्डले सर्वकर्मोपभोगे ध्रुवन्तरस्म-तिना-तेषामिति । इत्यादिज्जात्यां यत्र तत्रोक्तं कर्म पर्यवेति परितोऽपि विपरिशीलं भवति तदा तां भाष्येनानुशयान्वयः । यावत्तदनुशयस्य गत्यन्तरं शङ्कते-स्यादिति । ध्रुवन्तरविरोधेन प्राप्य-नैवमिति । तदयं प्रपञ्चयति-प्राप्येति । अयं मयायं यत्किञ्चिदिह लोके कर्म करोति

कर्मणे" [बृ० ४।४।६] इत्यप्यपरा श्रुतिः यत्किञ्चेत्यविशेषपराम-
र्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षयिततां दर्शयति ॥ अपि च
प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् । प्राक्प्रायणादारब्धफलेन
कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तद्याविशेषाद्यावत्किञ्चिदनार-
ब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकम् । न हि साधारणे निमित्ते नैमित्ति-
कमसाधारणं भवितुमर्हति । न ह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते,
न पट इत्युपपद्यते ॥ तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः ॥ कृतात्ययेऽनुशयवानिति । येन कर्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः
फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्भयं शरीरं चन्द्रम-
स्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात्प्रविलीयते सवितृ-

रत्नप्रभा ।

कर्मार्यं पुनरायातीति श्रुत्यर्थः ॥ कर्माभावे श्रुतिमुक्त्वा युक्तिमाह—अपि चेति ॥ अभिव्यक्तिः—
फलेऽनुभूयता । मरणेनाभिव्यक्तस्य सर्वस्य कर्मणः परलोकमोगस्य अनङ्ग्यम्भावात् कर्माभाव इत्यर्थः ॥
अरणाख्यशीलमात्रादवरोह इति प्राप्ते सिद्धान्तप्रतिज्ञा व्याचष्टे—येनेत्यादिना ॥ तनाऽनरोहता जीनानां
भामती ।

अप्यनिशेषेणानुशयस्तथापि यद्यप्ययमिष्टापूर्तकारी स्वयं निरनुशयो मुक्तभोगत्वात्तथापि पित्रादिगतानु-
शयवशात्तद्विपाकान् जात्यानुभोगात्कर्मलोकादवरोहानुभविष्यति । स्मर्यते अन्यस्य सुकृतदुष्कृतान्भ्याम-
न्यस्य तत्सम्बन्धिनस्तत्फलमागता—‘पतत्यर्धशरीरेण यस्य भार्या सुरा पिबेत्’ इत्यादि । तथा ब्राह्मे-
श्वानरीषेष्टयादेः पितापुत्रादिगामिकलश्रुतिः । तस्माद्यावत्सपातमित्युपक्रमानुरोधात् ‘यत् किञ्चेह करोति’
इति च श्रुत्यन्तरानुसाराद्गमणीयचरणाय सन्न्यन्तरगतमिष्टापूर्तकारिणि भाक्तं गमयितव्यम् । तथा च
निरनुशयानामेव मुक्तमोगानामवरोह इति प्राप्त उच्यते—येन कर्मकृतापेन कर्ममुपभोजितं तस्मिन्नतीतेऽपि
सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति । कुत—दृष्टसृष्टिभ्याम् । प्रत्यक्षदृष्टा श्रुतिर्दृष्टशब्दवाच्या । स्मृति-
श्रोतव्यस्ता । अथ वा दृष्टशब्देनोच्चारणचरुषो भोग उच्यते । अयममिसिद्धिः—कपूयचरणा रमणीयचरणा
इत्यवरोहतामेतद्विशेषम् । न च सति मुत्कारार्थसम्भवे संस्मरणमात्रेणोपचरितार्थेन न्यायम् । न चोप-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तस्यान्त फल परलोके प्राप्य तस्मादोकात्पुनरस्मै लोकाय कर्मानुष्ठानार्थमागच्छति । पुनःशब्दात्पूर्व-
प्रागत इति गम्यते सत्सारस्यानादिनादित्यर्थः । परार्थश्रुतेस्तात्पर्यमाह—इति हीति । न चोप-
हारे ब्राह्मण्यादिहेतुर्कर्मानुष्ठानादुपक्रमस्यापि सन्नोच्यतेऽनुसारणेऽपसहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे च
यावत्सपातमिति श्रवणाच्च यच्च प्रथमश्रुतस्य वलीयत्वाद्ब्राह्मण्यादिप्रापकचरणस्य चाऽऽचारतया कर्मणो-
ऽर्थान्तस्त्वात् ‘ययाफारी ययाचारी’ इत्यादिषु भेदेन तयोक्तत्वाच्च कर्मणा ब्राह्मणादियोग्यापचरिणि
मानः । न केवलं श्रुत्यैतद्गम्यते किन्तु युक्त्याऽपीत्याह—अपि चेति । विमत स्वसनिहिताग्निशोभामि-
व्यञ्जकमभिव्यञ्जक्याप्रदीपवत् । अभिव्यक्तियुक्तं कर्मणा फलदानायोन्मुक्तम् । तत्र किञ्चिदुच्यते
किञ्चिन्नेयशक्यं यत्किञ्चित्पाशयनानाह—प्रायणमिति । मरणस्यानारब्धसर्वकर्मामिव्यञ्जकत्वे हेतुमाह—
प्रागिति । अन्तु तर्हि प्रायण प्रप्रत्यस्य कर्मणो व्यञ्जक तनाऽऽह—तच्चेति । तदुपपादयति—न हीति ।
उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—न हीति । श्रुतियुक्तिभ्यां सर्वस्य कर्मणश्चन्द्रलोके मुक्तकृतापेन क्षयितं
पुनरिमाह—तस्मादिति । पूर्वक्षमन्त्र्य मिद्वान्तयति—एवमिति । प्रविज्ञां विवर्जते—येनेति । हेतु-

दृनाययानिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११३)

किरणसम्पर्कादिव हिमकरके, हुतभुगविःसम्पर्कादिव घृतकाठिन्यम् ।
ततः कृनात्यपे-कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानु-
शया एवेममवरोहन्ति ॥ केन हेतुना ॥ दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह ॥ तथा-
हि-प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति-“तद्य इह रमणीय-
चरणा अभ्याशो ह यत्ने रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा
क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा, अथ य इह कपृथचरणा अभ्याशो ह यत्ने
कपृथां योनिमापद्येरन् शूद्रयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा”[छां०
‘५।१०।७] इति । चरणशब्देनाऽसानुशयः सूच्यते इति वर्णयिष्यते । दृष्टश्चायं
जन्मनेव प्रतिप्राण्यद्याथचरूप उपभोगः । प्रविभज्यमानः आकस्मि-

रत्नप्रभा ।

कत्वाऽऽसम्भवादनुशयसद्भावं सूचयति । अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुःकृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणाऽवगमितत्वात् ॥ स्मृतिरपि “वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते” इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति ॥ कः पुनरनुशयो नामेति ॥ केचित्तावदाहुः—स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्याऽवशेषः कश्चिदनुशयो नाम—भाण्डानुसारिस्नेहवत्—यथा हि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भाण्डानुसार्येव कश्चित्स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथाऽनुशयोऽपीति ॥ ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषाऽवस्थानं न्याय्यम् ॥ नायं दोषः ॥ न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे ॥

रत्नप्रभा ।

च हेत्वभावाद् भोगस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्मृतौ—आश्रमाः आश्रमिणः प्रेत्य मृत्वा लोकान्तरे कर्मफल भुक्त्वा ततः शेषेण भुक्तादन्येन कर्मणा अनुशयाख्येन पुनः जन्म प्रतिपद्यन्ते इति सम्बन्धः । विशिष्टाः देशादयो मेधाभ्याः दश गुणाः येषु ते तथोक्ताः । श्रुतं ज्ञानम् । वृत्तम् आचारः ॥ स्वामिमितानुशयं वक्तुं पृच्छति—कः पुनरिति ॥ कृतस्य कर्मणः स्वर्गे भोगे सति भुक्तस्य कर्मणो लेशोऽनुशयः, तद्वानवरोहति । भाण्डे स्नेहलेशस्य दृष्टत्वात्, ततः शेषेणेति स्मृतेश्वेत्येकदेशिव्याख्यामाह—केचिदित्यादिना ॥ रिच्यमानं स्नेहेन त्रियुज्यमानम् ॥ ननु भोगनाशत्वात् कर्मणो लेशो न युक्त इति शङ्कते—नन्विति ॥ कृतकर्मणो भोगे जाते नाशः स्यात् न तु भोगो जात इति परिहारार्थः ॥

आमती ।

अन्ये तु सकलकर्मक्षये परावृत्तिशङ्का निर्वीजेति मन्यमाना अन्यथाधिकरण वर्गेषांचनुरित्याह—केचित्तावदाहुः । अनुशयोऽत्र दत्तफलस्य कर्मणः शेष उच्यते । तत्रेदमिदं विचार्यते—किं दत्तफलानामिष्टापूर्तकर्मणामवशेषादिहावर्तन्ते उत तान्युपभोगेन निस्वशेषं क्षपयित्वाऽनुपभुक्तकर्मवशादिहावर्तन्त इति । तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकापं कथितत्वाजिरनुशया एवानुपभुक्तकर्मवशादावर्तन्त इति प्राप्त उच्यते—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कस्मिन्कत्वासम्भवास्तत्राऽऽह—अभ्युदयेति । ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ इति मुखदुःखयोः सुकृतदुःकृतकार्यन्यस्म सिद्धत्वाच्च भोगः स कर्मनिमित्त इति व्याप्तेरनुशयसिद्धिरित्यर्थः । ॥ व्याख्याय स्मृतिं व्याचष्टे—स्मृतिरपीति । प्रेत्य प्रापण कृत्वा चन्द्रलोकमधिरतेत्यर्थः । ततः शेषेण भुक्तादन्येन कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इति सम्बन्धः । श्रुतं ज्ञानम् । वृत्तमाचारः । देशश्च जातिश्च कुलं च रूपं चाऽऽयुश्च श्रुतं च वृत्तं च वित्तं च सुखं च मेधा च ते विशिष्टा येषु ते तथोक्ताः । अनुशयशब्दस्यार्थान्तरे रुद्धेर्निर्धारणार्थं पृच्छति—कः पुनरिति । एकदेशिमतामाह—केचिदिति । तत्त्वज्ञं किमिष्टादिकर्मस्वशेषतो भुक्तफलत्वेननुभुक्तकर्मान्तरवशादावृत्तिः । अयं वा तेषामेवावशेषादिति सशेषं भुक्तत्वादिष्टादीनामभुक्तकर्मान्तरादावृत्तिरिति प्राप्ते कृतात्ययेऽनुशयवानिति व्याचष्टे—स्वर्गेति । यदिष्टादिस्वर्गार्थं कृतं तस्य भुक्तस्यात्यये कश्चिदवशेषोऽनुशयस्तद्वानवरोहतीत्यर्थः । दृष्टेतिपदस्यार्थमाह—भाण्डेति । तदेव प्रपद्यमि—यथेति । भाण्डानुसारिणः स्नेहस्याग्नौवानुकः शेषः । कर्म तु कत्रोदयनिरोधित्वात्पुत्रं चेज्जातं नष्टमेवेति न तस्य शेषसिद्धिरिति शङ्कते—नन्विति । कृतस्य कर्मणो यदि फलं जातं तदा नाशोपसिद्धिर्न तु तदस्तीत्याह—नाशमिति । येन कर्मणा चन्द्रममाखण्डास्तकर्म सर्वं न

ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय चन्द्रमण्डलमाह्लाः ॥ बाढम् ॥ तथापि
स्वल्पकर्माऽवशेषमात्रेण तत्राऽवस्थातुं न शक्यते । यथा किल कश्चित्से-
वकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलमुपसृतश्चिरमवासात्परिक्षिण्वहू-
पकरणशृङ्गपादुकादिमात्राऽवशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति, एव-
मनुशयलेशमात्रपरिमहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैत-
द्युक्तमिव । न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते,
कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् ॥ नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निवि-
लस्य भुक्तफलत्वं भवतीति ॥ तदेतदपेशलम् ॥ स्वर्गार्थं किल कर्म
स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निरिलं जनयति, स्वर्गच्युतस्याऽपि कश्चित्फल-
लेशं जनयतीति-न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनाऽवकल्पते । स्नेह-
भाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्ट्यादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशा-
नुवृत्तिर्दृश्यते, न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते ।
नापि कल्पयितुं शक्यते । स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् ॥ अवश्यञ्चैतदेवं
वित्तैर्यं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्त-
मानोऽनुशय इति । यदि हि येन सृष्टेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभू-

रत्नप्रभा ।

भोगो न जायत इत्युक्तमिति शङ्कते-नन्विति ॥ भोगः साशरीरो जात इति समाधत्ते-चाद-
मित्यादिना ॥ इदमेकदेशित्याग्यानं दूषयति-न चेति ॥ “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिशा-
स्त्रेण स्वर्गभोगार्थं कर्म बोधितम्, तच्छ्रेयस्य मर्यभोगहेतुत्वे शास्त्रविरोध इत्यर्थः ॥ किञ्च
स्वर्गहेतुर्कर्मसाधनरोदे कूपयोन्यापत्तिश्चुतिश्रीरोध इत्याह-अत्रैवचेति ॥ स्वामिममनुशयमाह-

भामती ।

सानुशया एवावर्तते इति । पुनः-दृष्टानुसाधत् । यथा भाण्डस्य मनुनि मरिणि वा क्षान्तिरिति भाण्ड-
त्वेकं स उच्यते वा सानुशया न क्षान्तिरिति दृष्टेन तदनुगारादेतदपि प्रतिपत्तव्यम् । न
पापशेषमात्राण्यत्रमण्डले निष्ठावन्तमपि स्यानु पश्यति । यथा कैरवो क्षान्तिकाधीष्यदानिनातपरिवृतो
गह्वराज संप्रमानः पाट्यशाष्ट्रयादुकाशरीरो न सेतुगर्हतांति दृष्टं तन्मूला च लौकिकी मृत्तिरिति
दृष्टमृत्तिम्या सानुशया एवावर्तते इति । तदेतदूषयति-न चेतदिति । एकारो प्रयोज्ये इयकारो

भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न भुक्तमप्युक्तमिति शङ्कते-नन्विति । भोगार्थं चन्द्रमण्डलमाह्लाः इत्यविरोध समाधत्ते-चादमिति ।
अत्रापि दृष्टेः व्यापके-स्येति । अत्र च मृत्तिरादेन लौकिकी मृत्तिर्यथोक्तदृष्ट्या वा ‘तत्र, शरीरे’
इत्याया गृहीता । तदेतद्वैदित्यमं दूषयति-न चेति । इकारो मनुगेर वा प्रयुक्तो यन्मुन्येव-
कारो विरहितः । अत्रापि हेतुमाह-न हीति । स्वर्गार्थेन कर्मणा स्वर्गधेयस्यैव न तस्य शेषेण
स्वर्गो नाऽऽरब्धो येन तत्पर्यवर्तेत माय । स्वर्गस्याऽऽरब्धयेऽपि दृष्टमन्यमानाभ्यानेतदूषयति शङ्कते-
नन्विति । स्वर्गार्थं बोधितस्य कर्मणः स्वर्गार्थं यथोक्तानेनमियाह-तदेतदिति । एकोन दृष्टान् वि-
दपति-स्नेहेति । यथा दृष्टानुपपत्तेरिति यावत् । दार्ढ्यं तदेति तथैव सानुशयित्वेनयासाय दृष्टा पयिता
वा मिति विरुद्धाऽऽय प्रकाश-न त्विति । इति शङ्कयाऽऽह-भूमिना । द्वितीय निराह-
नार्पति । इदमेकदेशित्याग्यानं दूषयति-न चेति । किञ्च, स्वर्गहेतुर्कर्मसाधनरोदे कूपयोन्यापत्तिश्चुतिश्रीरोध
इत्याह-अत्रैवचेति । तदेव मृत्तयति-यदीत्यादिना ।

वन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत, ततो रमणीय एवैकोऽनु-
शयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपरुध्येत—“तद्य
इह रमणीयचरणाः” [छां० ५ । १० । ७] “अथ य इह कपूयचरणाः”
[छां० ५ । १० । ७] इति ॥ तस्मादासुष्मिकफले कर्मजाते उपभुक्तेऽव
शिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातम् अनुशयः, तद्वन्तोऽवरोहन्तीति ॥ यदुक्तं
यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शात्सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनाऽन्तं
प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति ॥ नैतदेवम् ॥ अनुशयसद्भावस्याऽव-
गमितत्वात् । यत्किञ्चिदिह कृतमासुष्मिकफलं कर्माऽऽरब्धभोगं, तत्सर्वं
फलोपभोगेन क्षययित्वेति गम्यते ॥ यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्ध-
फलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यक्तम् । तत्र केनचित्कर्मणाऽसुष्मिकैकैकं फल-
मारभ्यते, केनचिदस्मिन्नित्यर्थं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनु-
शयसद्भावमतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् ॥ अपि च केन हेतुना प्रायणम
नारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्ध-

रत्नप्रभा ।

तस्मादिति ॥ पूर्वपक्षवीजमनूय दूषयति—यदित्यादिना ॥ अपयित्वा पुनरागच्छतीति प्राप्यान्तमिति बाधयेन
गम्यत इति योजना । जन्मस्य दृष्टभोगलिङ्गानुगृहीतया रमणीयकपूयचरणश्रुत्या ऐरिक्तानुशयात्कर्मविशे-
परस्या विरोधाद् यत्किञ्चेति, यावत्संशयमिति च सामान्यशब्दयोरामुष्मिकविषयत्वेन सद्बोद्धो न्याय इति
भावः ॥ मरण कृत्स्नकर्माभिव्यञ्जकमित्युक्तम् । उक्तानुशयश्रुतिविरोधादित्याह—तदपीति ॥ यद्यदनारब्ध-
कर्मप्रतिबन्धाच्च न कृत्स्नकर्माभिव्यक्तिरित्याह—अपि चेत्यादिना ॥ तस्य कृत्स्नकर्मव्यञ्जकत्वे हेतुर्नोस्तीति
भावः ॥ प्रश्नः सर्वोत्तरं शङ्कते—आगच्छेति ॥ आरब्धवदनादप्यस्यापि यद्यन्तं प्रतिबन्धकत्वात् न
भामती ।

गुडजिह्विकया प्रयुक्तः । शन्दैकगम्येऽर्थे न सामान्यतोदृष्टानुमानावसर इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ।
पूर्वपक्षहेतुमनुमाप्यते—यदप्युक्तं प्रायणमिति । दूषयति—तदप्यनुशयसद्भाव इति । रमणीयचरणा-
कपूयचरणा इत्यादिकृपानुशयप्रतिपादनपरया ध्रुवा विरहमिति । अपि चेत्यादि । इह जन्मनि
आनन्दतिरोध—न्यायनिर्णयः ।

परमतायोगे स्वमतमुपसहरति—तस्मादिति । प्रथमं पूर्वपक्षवीजमनुभाषते—यदिति । यद्यपि यत्कि-
ञ्चाप्यनुशयशब्दो चन्द्रमस्यैव सर्वस्य कर्मणो मुक्तप्रापकत्वेनानुशयाभावे लिङ्गभूतो तथाऽपि रमणीय-
चरणाः कपूयचरणा इति शब्दयोर्विशिष्टजान्यारम्भकैहिककर्मसद्भाववेदकत्वादशेषभोगविषयसामान्यविश-
स्यैहिककर्मसत्त्वविषयविशेषलिंगेनाऽसुष्मिकविषयतया समोचः स्यादिति मत्वाऽऽह—नैतदिति । पञ्च-
भोगेन चन्द्रोक्ते निषेधेति शेषः । क्षयित्वा तस्मात्तेकात्पुनरस्मै लोकायाऽऽगच्छतीति प्राप्यान्तमित्या-
दिशक्येन गम्यत इति योजना । द्वितीयं पूर्वपक्षवीजमनुगृह्णी—यदपीति । मरणस्याविशेषादनुशया-
नारब्धकर्मव्यञ्जकत्वे विभागायोगे फलितमाह—तत्रेति । रमणीयचरणा इत्याद्यनुशयस्यादिश्रुतिविरोधा-
दभिव्यञ्जकमपि प्रायणं न सर्वकर्मव्यञ्जकमनुमातुं शक्यमित्याह—तदपीति । व्यञ्जकत्वं प्रायणस्यापी-
त्युक्तं तदपि नास्तीत्याह—अपि चेति । न हि तस्य सर्वकर्मव्यञ्जकत्वे कारणं किञ्चिदिति भावः ।
पूर्वपक्षी शृष्टमन्या हेतुमाह—आगच्छेति । नानाविधमुद्गुणपदप्रवर्णनामपराधेन प्रायणेऽभिव्यक्ति-
रन्तर्गमिपुरपदशब्दवाद्येतेषुगपत्वचपदभोगप्रमत्तात्तस्य चाऽप्येवमन्यत्रकर्मप्रतिपत्त्यर्थमपेक्ष्य नमरेव

फलेन कर्मणा प्रतिवद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात्प्रायण-
काले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत तत्र वक्तव्यम् ॥ यथा-तर्हि प्राक्
प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिवद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिः । एवं
प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्याऽनेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भाऽसम्भ-
वाद्दलघता प्रतिवद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति न ह्यनारब्ध-
फलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे
युगपद्भिष्यत्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम् । प्रतिनियत-
फलत्वविरोधान् । नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायणेऽभिष्यक्तिः कस्यचि-
दुच्छेद इति शक्यते वक्तुम् । ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । न हि प्राय-
श्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरु-
द्धफलेन कर्मणा प्रतिवद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति-
“कदाचित्सुकृतं कर्म कृतस्यमिह तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे याव-
दुत्थाद्विमुच्यते ॥ १ ॥” इत्येवञ्चातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धक-

लं कर्मकस्मिन्प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरक-
तिर्यग्योनिष्वधिकारानवगमाद्धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावात्त्रोत्तरा
जातिरूपपद्येत । ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं
स्मर्यमाणमुपरुध्येत । न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधि-
गमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् ॥ न च दृष्टफलस्य
कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्येपापि कापीर्यं प्राय-
णस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोपग्यासोऽपि कर्मबलावलप्रदर्शने-
नैव प्रतिनीतः । स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि प्रदीपः
समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् । एवं प्रायणं समा-
नेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्ताऽवसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्ति-
मुद्भावयति, न दुर्बलस्येति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादक्षिप्तोऽप-

रत्नप्रभा ।

देवस्य कष्टा दशा स्यादित्यर्थः ॥ “श्वसूकरखरोष्ट्रणा गोजानिमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुष्कसानां
च ब्रह्महा योनिमुच्छति ॥ १ ॥” इत्यादिस्मृतिनिरोधाच्च न सर्वकर्मणामेकजन्मराम्यकत्वमित्याह-
ब्रह्मेति ॥ नन्वेकस्य कर्मणः कथमेकजन्मफलकत्वम् । अदृष्टत्वादित्यत्र आह—न चेति ॥ किञ्च
व्यञ्जकत्वेऽपि मरणस्य किं सर्वकर्मव्यञ्जकत्व कस्यते उत यत्किञ्चित्कर्मव्यञ्जकत्वम् । नाद्यः, इह दृष्टका-
रीर्यादेरनैव फलहेतोर्मरणव्यङ्ग्यत्वाऽसम्भवादित्याह—न चेति ॥ द्वितीयं निरस्यन् परोक्त दृष्टान्तं निघट-
यति—प्रदीपेति ॥ रूपाणां प्रदीपवत्, मरणं न कस्यचिदपि कर्मणो व्यञ्जकम् । किन्तु प्रवृत्तकर्मप्रतिष-
न्वामाद्ये दुर्बलं व्यप्यत इत्यर्थः ॥ एवं मरणस्य व्यञ्जकत्वानङ्गीकारेण प्रदीपदृष्टान्तो निरस्तः ॥
अङ्गीकारेऽप्यनुकूलो दृष्टान्त इत्याह—स्थूलेति । सूक्ष्ममनुकूलरूपमिति मरणे सर्वकर्माभिव्यक्तयसिद्धिरिति
शेषः ॥ एव सर्वकर्मस्य एकजन्मारम्भः इत्येकमत्रिकं कर्माशय इति मतनिरासमुपसहरति ॥ तस्मा-
दिति ॥ चरणश्रुत्या ततः शेषेणेत्यादिस्मृत्या प्रबलप्रतिबन्धादिति न्यायेन च अनभिव्यक्तकर्मसद्भावमित्यर्थः ॥

भामती ।

तेषां कर्माशय इति न ते ससंयु- । न च गुप्तेरनात्मज्ञानाभावादिति कष्टां वताविष्टा दशाम् । किञ्च, न्यसम-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

योनिमुच्छति” । इत्यादिस्मृतिनिरोधोऽपि कर्माशयस्यैकमत्रिकत्वे स्यादित्याह—ब्रह्मेति । एकस्यापि
कर्मणोऽनेकजात्याऽरम्भकत्वस्मरणादनेनेपामेकजात्याऽरम्भकत्वं दूरनिरस्तमित्युक्तं तदयुक्तम् । एकं हि कर्म-
कफटं दृष्टं न च सामान्यतो दृष्टविरुद्धं वचनं मानमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । किञ्च प्रायणं सर्व-
था कर्मणो व्यञ्जकं कस्यचिदेव वा नाऽऽद्य इत्याह—न चेति । कारीर्यादेरिहानुष्ठितस्यात्रैव भुज्यमान-
त्वात् प्रायणेन व्यङ्ग्यतेत्यर्थः । द्वितीयं निरस्यन्परोक्तं दृष्टान्तं प्रत्याह—प्रदीपेति । यथा प्रदीपदृष्टान्तः
सोऽपि प्रायणस्य सति व्यञ्जकत्वेऽनुकूलः स्यात् । यदा तु न तद्व्यञ्जकं किन्तु वृत्तता प्रतिबद्धं दुर्बलं
दृष्टमिति दर्शितं तदा तेनैव सोऽपि निरस्त इत्यर्थः । मरणं वा प्रायणस्य कचि कर्मणि व्यञ्जक-
तदाऽपि प्रदीपोऽनुकूलो ममतीत्याह—स्थूलेति । उक्तमेव व्यनक्ति—यथेत्यादिना । इति सर्वकर्मव्य-
ञ्जकवासिद्धिः । कतिपयव्यञ्जकत्वमिष्टमेवेति शेषः । एकमत्रिकः कर्माशय इति मतनिरासं निगमयति—
तस्मादिति । श्रुतिधर्माण्युनि । स्मृतिश्च श्वसूकरेत्याद्या । न्यायस्तु केन हेतुनेपादायुक्तः । यदि सर्व-
कर्मकस्मिन्मुमुक्षुदे न भुज्यते तदाऽनक्षिप्तकर्मानन्त्यात्वं कदाचिन्मुक्तिरतो मुक्त्यनुपपत्त्या प्रायणव्यक्त-

मशेषकर्मामिव्यक्त्यभ्युपगमः । शेषकर्मसद्भावेऽनिर्माक्षमसङ्ग इत्ययम-
प्यस्थाने सम्भ्रमः । सम्प्रदर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः ॥ तस्मात्स्थितमे-
तद्-अनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चाऽवरोहन्तो “यथेतमनेवं च”
अवरोहन्ति ॥ यथेतमिति । यथागतमित्यर्थः । अनेवमिति तद्विपर्ययेणे-
त्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयोः अवरोहे सङ्कीर्तनाद्, यथेतं-
शब्दाच्च,—यथागतमिति प्रतीयते । राज्याद्यसंकीर्तनाद्ब्राह्मणसंख्यानाच्च
विपर्ययोऽपि प्रतीयते ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ९ ॥

अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भाषप्रतिपादनायोदाहृता-“तद्य इह रमणीयचरणाः” [छा० ५।१०।७] इति, सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति, नानुशयाद् । अन्यचरणम् । अन्योऽनुशयः । चरणं, चारित्र्यम्-आचारः-शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्मभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति-“यथाकारी यथाचारी तथा भवति” [बृ० ४।४।५] इति “यान्यन्यद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि” [ते० ४०।१।११।२] इति च ।

रत्नप्रभा ।

ननु सुखयुपरत्त्याऽर्ह्यकार्ये एकमपि इत्यत आह—अपेति ॥ सूत्रशेष व्याचष्टे—ते चेत्यादिना ॥
असौहमार्ग इष धृषने—“तन्निष्पाद्य मग्धानमुपि ताऽपैतमेवाग्धान पुनर्निर्वर्तन्ते, यथेतन्नाशमाका-
शानामु, वायुर्बुध्वा रूमे मरति, रूमे भूमाश्च मरति ॥ ५ ॥ अभ भूत्वा मेरो मरति, मेरो भूत्वा
प्ररति, स इह मीट्टियस ओगमिन्नमनमपमिन्नामा इति आपन्ते ॥ अतो वै राक्ष दुर्निष्प्रतरे योयो
नममनि वो तेन मिमिनि तद्वय एव मरति तद य इह रमगीयचरणा रमगीया योनिमापयेरन्” [छा०
५ । १० । ७] इति । गुणान्ना यथेतं पथा गत तथैतमग्धान पुनरापान्तायुक्त्वा भूमादिरूपवि-
त्तुमार्गस्य रात्र्यादिक नोत्तम्, अत्रिक चाऽप्रादिरुक्तमिति मया मूरट्नोक्त—यथेतमतेयथेति । अत-
तिष्ठधुन्योऽमे भुट्टीमरति ॥ ८ ॥ सप्रति भुतिष्पचरणशब्दमाक्षेपपूर्वकं मूरट्टद्रपाचष्टे—चरणादिति
चेदिति ॥ “अतोह मग्धुनेरु रमेगा मनमा गिरा । अनुपदध ज्ञान च शीतमेतद्दिदुमुना ॥ १ ॥”

भारती ।

॥ ८ ॥ चरणादिनि चेतोषट्शणार्थेति काष्ठाज्जिनः । अनेन निस्तुष्टाया एवापरोहन्तीति पूर्व-
आनन्दगिरिवन्धनार्थः ।

[illegible][illegible]

तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ यतो-
ऽनुशयोपलक्षणार्थेवैषा चरणश्रुतिरिति कार्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥९॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्यादेतत्-कस्मात्-पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिको-
ऽनुशयः प्रत्याप्यते ॥ ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य
साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति । अवश्यं च
शीलस्यापि किञ्चित्फलमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य
प्रसज्येतेति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ कुतः ॥ तदपेक्षत्वात्-इष्टादि हि कर्मजातं
चरणापेक्षम् । न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात् । “आचार-

रत्नप्रभा ।

इति स्मृतावृत्ताः अद्वोहादयः शास्त्रार्थज्ञानरूप शीलं सर्वकर्माङ्गमुक्तम् । तद्वोदकं चरणपदमङ्गिनः
श्रौतादिकर्मणो लक्षकम् । “कर्मण एवोत्तरावस्था धर्माधर्माख्याऽपूर्वम्” इति कर्मलक्षणेनैव तदभिज्ञाऽपूर्वा-
ख्यानुशयसिद्धिरिति कार्णाजिनिप्रतम् ॥ ९ ॥ तदेव शङ्कासमाधानाम्यामाह—आनर्थक्यमिति
चेदित्यादिना सूत्रेण ॥ चरणशब्दवाच्यस्यैव ग्रहणसम्भवात् लक्षणा युक्तेति शङ्कितैव धृते-नन्विति ॥
प्रतिषिद्धं शीलं क्रोधतृतादिरूपम् ॥ किञ्च शीलस्य विफलत्वायोगाच्चतुनयोन्यापत्तिः तस्यैव फलं, नानु-
शयस्येत्याह-अवश्यं चेति ॥ “वेदास्तदर्थकर्मण्याचारं विना न फलन्ति” इति स्मृत्या शीलस्य
कर्माङ्गत्वात् प्रयक्कलपेक्षा । अङ्गिफलेनाऽप्यवस्थात् । न चाङ्गमात्रायोन्यापत्तिः फलमिति वाच्यम् ।
भामती ।

पक्षबीजं निगूढमुदाह्य निरस्यति । यद्यपि ‘अक्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च
शीलमेतद्विदुर्बुधाः ॥’ इति स्मृतः । शीटमाचरोऽनुशयादिज्ञस्तथाप्यस्यानुशासनागतयाऽनुशयोपलक्षणार्थं
कार्णाजिनिराचार्यो गेने । तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणविसिद्धं सानुशयाना-
मेवापरोहणमिति ॥९॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् । ‘आचारहीनं न पुनरिति वेदाः’ इति हि
स्मृत्या वेदपदेन वेदार्थमुपलक्ष्यन्त्या वेदार्थानुष्ठानशेषत्वमाचारस्योक्तं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य
साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारकतयाचारस्य नानर्थक्यं क्रत्वर्थस्य । तदनेन समिदादिषदाचारस्य

आनन्दगिरी-न्यायनिर्णयः ।

तयोर्भेदे फलितमाह-तस्मादिति । परिहारं व्याचष्टे-नेत्यादिना “अद्वोदः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः” इति स्मृतस्य शीलस्यापि कर्माङ्गत्वाच्चरणशब्देन शीलत्वाच्चिना कर्मा-
नुशयो लक्ष्यत इति भावः ॥९॥ कार्णाजिनिराचार्यस्य पौरोष्यत्वान्मूले वक्तव्ये मुख्यत्वागेन लक्षणा हेतु-
मावाचरणशब्दितस्य शीलस्यैवाऽऽनर्थक्यपरिहारार्थं योन्यापत्तिहेतुत्वस्याशक्यं परिहरति-आनर्थक्यमिति ।
शङ्का विमर्जते-स्यादिति । समव्रति मुख्येऽर्थे लक्षणा न ब्राह्मेत्यर्थः । कर्मणैव योन्यापत्तिसंभवाच्चरणशब्देन
तत्तुल्येन्याशक्यं मात्रप्रामाण्यात्कर्मवचरणस्यापि योन्यापत्तिहेतुता स्यादिति पूर्ववायेवाऽऽह-नन्विति ।
किञ्च कर्मलक्षणायां तस्यैव फलं श्रुतमिति शीटस्य तत्कल्प्येत तस्यापि विहितस्याफलत्वायोगात्तेन चरण-
स्यैव यथाश्रुतं फलमुपेतव्यमित्याह-अवश्यं चेति । तदनुपगमे दोषमाह-अन्यथेति । आचारस्य
कर्माङ्गत्वादङ्गाङ्गिनोश्चैकाधिकारत्वात् प्रयक्कलकल्पनेत्याह-नेत्यादिना । उक्तमर्थं प्रशङ्क्यं सौत्रं हेतु-
मादाय विमर्दयति-कुत इति । कयमिष्टादिकर्मसमुदायस्य चरणापेक्षं च तत्राऽऽह-न हीति । सदा-
चारयुक्तस्य कर्माधिकारं मानगाह-आचरिति । वेदस्तद्देन वेदार्थोपलक्षणादाचारस्याच्छेपो न स्वतन्त्र-

द्वयाययामिच्छाम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९२१)

हीनं न पुनन्ति वेदाः” इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कश्चिदतिशयमारप्स्यते । कर्म च सर्वार्थकारितीति श्रुतिस्मृतिमसिद्धिः ॥ तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्णाजिनेर्मतम् । न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता । न हि पद्मा पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

वादास्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याप्येते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्मैत्यनर्थान्तरम् ॥ तथाहि विशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति, तं लौकिका आचक्षते-धर्मं चरत्येष महात्मेति । आचारोऽपि धर्मविशेष एव । भेद-द्वयपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते ॥

रत्नप्रभा ।

अङ्गस्य पञ्चममयेन मुख्यार्थस्याऽऽचारस्य प्रधानाद्योपातृक्षणां शुनेति समाधानार्थः । यथाचारस्य स्नानादिवत् पुरुषमन्सारतया पुरुषार्थत्व, तद्व्यापिरोध इत्याह-पुरुषार्थत्वेऽपीति ॥ अङ्गावन्द्वापा-स्त्वित्वाचारोऽर्थपानिर्पथः । अस्तु तर्हि शीलाप्याचारादेव यो-वापत्तिरित्याशङ्क्य “पुण्यो ये पुण्येन कर्मणा” [वृ० १ । २ । ३] इत्यादिश्रुत्यादिविरोधान्नैवमिषाह-कर्म चेति ॥ पारयमाणः शक्तः ॥ १० ॥ पद्यप्यनोपादिष्य शीलं सामाख्यधर्मात्मकं विशेषत्वात् कर्मणोऽभिज्ञम्, तथापि चरणा-चारशब्दो कर्मसाधनाधेयं, न शीलाचकाराणि न लक्षणावसर इति वादरिमतम् ॥ मुरपसिद्धान्तमाह-सुकृतेति ॥ चरणशब्दार्थमुपसहरति-आचारोऽपीति ॥ कर्मण एवाचारो “यवाकारी” [वृ० ४ । ४ । ५] इत्यादिभेदेति । कथमिषा आह-भेदव्यपदेश इति ॥ निरुपपदाचारशब्दात् सदाचारस्यो विशेषो भवति । अत्रानुमनमिषाह-कर्ममाणा-यवाचरो यवाकारीति शब्दस्तदितरविशेषपरः । एषम् “अन-भामती ।

न-वर्ध-मुक्तम् । अत्रानुमनानादिवत् पुरुषमन्सारतया पुरुषार्थत्वेऽप्येव इत्याह-पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्येति । तदेव चरणशब्देनाचारसाधना सर्वोऽनुशयो लक्षित इत्युक्तम् ॥ १० ॥ वादरिस्तु मुग्य एव चरणशब्दः कर्मणी वाह-सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः । शब्दगणितजस्तत्वाद्यो गोरनीयदन्वायः । शेषमिति-आन-दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एव इत्युक्तम् । इदानीं स्नानादिवत् पुरुषमन्सारतया भिन्नरूपेऽपि न विरोधोऽस्तीत्याह-पुरुषेति । कथं तर्हि पुरुषात् तत्राऽऽह-इष्टादौ इति । अङ्गावन्द्वापान्तिरित्यर्थः । आचारस्येव योन्यापत्ति-हेतुत्वेन किंन पुरुषस्य तात्पर्येन्यासस्य कर्ममन्हेतुत्वमिति व्याह-कर्म चेति । एकदेशमनु-पमरति-तस्मादिति । तदेव प्रत्ययनि-न हीति । अतुत न इष्टान्तेन स्वष्टयति-न हीति । इति-शो दापित्त्वप्रदर्शनार्थः ॥ १० ॥ साधनमिदमनाह-सुकृतेति । तदेव निरुगेति-वादरि-मिवति । कथं चरणशब्देन मुख्यरूपत्वा नवीचरो तत्राऽऽह-चरणमिति । इदमयोगाभावे कथं तस्य मन्दिरेव स्नानाऽह-तथाहीति । कर्मणं सर्वार्थकारित्वमिदं साधारण्यमाया नाश्रितेत्याशयः प्रोक्तम् । एते तदेव सामाख्यधर्मस्य शीलत्वमिदं निर्याह-आचारोऽपीति । कथं तर्हि श्रीनो भेदना-दप्याऽऽह-भेदव्यपदेश इति । अन्वयानां निमित्तानामाचरणशब्दोऽनुशये मुग्य इति वादरिमतम्-

१ “वेदः १” अमना ज्ञान १” इत्यर्थः ।

तस्माद् रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः कपूयचरणाः निन्दितकर्माण इति निर्णयः ॥ ११ ॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ (३) ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम् । ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणः, तेऽपि किं चन्द्रमसं गच्छन्ति-उत-न गच्छन्तीति चिन्त्यते ॥ तत्र तावदाह-इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसं गच्छन्तीत्येतन्न ॥ कस्मात् ॥ यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमण्डलं गन्तव्यत्वेन श्रुतम् ॥ तथाह्यविशेषेण कौपीतकिनः समामनन्ति-“ये वै के चास्माह्लोकात्प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वं गच्छन्ति” [कौषी० १।२] इति । देहार्म्मभोऽपि च पुनर्जायमानानां नान्तरेण चन्द्रप्राप्तिमवकल्प्यत । “पञ्चम्यामाहुतो” [छां० ५।९।१] इत्याहुतिसंख्यानियमात् ॥ तस्मात्सर्व एव चन्द्रम-

एनप्रभा ।

घटानि कर्माणि” [ते० १।११।२] इति सामान्यत, “अस्माकं सुचरितानि” [ते० उ० १।११।२] इति विशेष इति विवेकः ॥ तस्मादनुशयबलादागत्यान्वयस्मावाप्तुसन्धानाद्वैराग्यमिति सिद्धम् ॥ ११ ॥ (२) ॥ एव पुण्यात्मना गत्यागतिचिन्तया वैराग्य निरूप्य पापिना तच्चिन्तया तन्निरूपयति-अनिष्टादिकारिणामपि चेति ॥ “ये वै के च” इत्यविशेषयुतेः “वैश्वस्यत सङ्गमन जनानाम्” इति श्रुतेश्च सहाये प्रयमात्रिकरणेन सिद्धनियमाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्र व्याचष्टे-तथेत्यादिना । यमराज पापिजनानां सम्यग्गम्य, इविषा प्रीणयतेति श्रुत्यर्थः ॥ पूर्वपक्षे पुण्यधत्तामेव चन्द्रगतेरिति नियमाभावात् पुण्यवैयर्थ्यं पापाद्वैराग्यदार्ढ्यवैति फलम् । सिद्धान्ते पापिना चन्द्रलोकदर्शनमपि नास्तीति पुण्यार्थत्वं वैराग्यदार्ढ्यवैति फलम् । पञ्चमाग्नौ देहार्म्म इति नियमात् पापिनामपि प्रयम-शुलोकाग्निप्राप्तिर्नाप्येवाह-देहार्म्म इति ॥ पापिनां स्वर्गमोक्षमावाप्तेऽपि मार्गान्तराभावाच्चन्द्रगतिरिति भावती ।

रोहितार्थम् ॥ ११ ॥ (१) ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । “ये वै के चास्माह्लोकात्प्रयन्ति आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पसहरति-तस्मादिति ॥ ११ ॥ (२) ॥ इष्टादिकारिणामनुशयवतामार्गात्तरत्ता । सप्रयनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रस्थलस्त्रिजितानामनुशयवतामार्गागतिमभिप्रेत्य चोदयति-अनिष्टादिति । प्रयमात्रिकरणेनाप्य संगतिमाह-इष्टादिति । व्यवहितमनूयानिष्टादिकारिणो त्रिपक्षीकृत्य “ये वै के च” इत्यत्रोपश्रुते, “वैश्वस्यत सङ्गमन जनानाम्” इति श्रुतेश्च सहाये दर्शयति-ये त्विति । अत्र चानिष्टादिकारिणा शुभमार्गेण गमनमात्रमपि नैयुक्त्या वीताये दृष्टीकृते पूर्वपक्षे पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे शुभाशुभकारिणामभिप्रेत्य चन्द्रगतेस्तत्र शुभकरणमर्कचिह्नकरमिति फलति । सिद्धान्ते त्वशुभकारिणा गत्यन्तरधौयाचन्द्रगती प्रयोजकमिष्टाद्येति मत्वा पूर्वपक्षसूत्रं योजयति-तत्रेति । तेषामिष्टादिक कर्म चन्द्रोक्तपापमस्तीत्यप्ये नियगनिर्णये न शुक्तिमानिति शङ्कते-कस्मादिति । श्रुत्या परिहरति-यत इति । तामेवोदाहरति-तयादिति । श्रुतेश्चन्द्रोक्तगमनमुपपाद्य चकारसूचितशुक्तिरोऽपि तदुपपादयति-देहेति । देवानामपि स्वर्गागतिरेवेण गमनागमनमार्गाश्चरणाद्वैयर्थ्ये पयोर्न कतरेण च नैयारम्य जायतन मियस्तेवेतत्पूर्वस्थानमिति स्थानमात्रमश्रुत्या पयिन्नेनाप्रतीतिश्च द्रमण्डल प्राप्यावर्तगोर्णानामपि तयोर्गान्न वैपाधिदेव गतिरिति मन्त्रोपमहरति-तस्मादिति । सर्वेतां पुण्यगतिरे त प्राप्तिहेतुशुभानुशयार्थमिति शङ्कते-

समासीदेयुः । इष्टादिकारिणामितरेषां च समानगतित्वं न युक्तमिति चेत् ॥ न ॥ इतरेषां चन्द्रमण्डले भोगाभावात् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वृत्तिदर्शनात् ॥ १३ ॥
तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति ॥ नेतदस्ति ॥ सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति ॥ कस्मात् ॥ भोगार्थेव हि चन्द्रारोहणं न निष्प्रयोजनम् । नापि पत्यवरो-
हायेव । यथा-कश्चिद्भक्षमारोहति पुष्पफलोपादानाय, न निष्प्रयोजनं,
नापि पतनायेव । भोगश्चानिष्टादिकारिणां चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तम् ॥
तस्मादिष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति, नेतरे । ते तु संयमनं
यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपाः यामीर्यातनाः अनुभूय पुनरेवमं
लोकं प्रत्यवरोहन्ति । एवम्भूनी तेषामारोहावरोहौ भवतः ॥ कुतः ॥
तद्वृत्तिदर्शनात् । तथाहि-यमवचनस्वरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिका-
रिणां यमवश्यतां दर्शयति-"न साम्परायः प्रणि भाति बालं प्रमाद्यन्तं
वित्तमांहेन मृदम् ॥ अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वश-

रत्नप्रभा ।

माय ॥ १२ ॥ सिद्धान्तमूलं व्याचष्टे-तुशब्द इत्यादिना ॥ संयमने यमत्रोक्ते यमकृताः यातनाः
अनुभूयावरोहन्तीत्येवमारोहावरोहामिति योजना सूत्रस्य भेदात् । प्रपतां कृता गच्छताम् । सन्धश्च
परस्तात् प्राप्य इति सपरायः-परलोकाः । तदुपायः साम्परायः, बालम् अहम् । विशेषतो वित्तरा-
गेन मृदं मोहात् प्रमादं कुर्वन्तं प्रति न भाति । स च बात्रोऽयं क्लीनित्वादिभोऽस्ति न परलोको-
ऽयंति मानी । स मे मम यमस्य वशमात्रोतीत्यर्थः ॥ पाणिना यमस्यता वादिविशेषश्रुतिस्त्वितिषाद्
भामती ।

चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति कौशिकिक्रिया समाधानात्, देहारम्भस्य च चन्द्रोक्तगमनमन्तरेणा-
नुपपत्तेः परम्परामाहताभित्यादुक्तितत्त्वानिषमान् । तथाहि-तुलोमवृष्टपन्नोऽनपरिणामकमेव ता एवापो
योनिर्दत्ता दृताः पुनरवयवमो भवन्तीत्यभिप्रेत्या श्रुतम् । न चैनम्पुनः प्रामिषाय, कल्पचरणाः स्वयोनि-
नित्यमनुभवस्यापि धनमान् । ममनागमनाय च देवयाननिवृत्त्यागयोरेव मार्गयोराधानात्, परान्तस्था-
आनन्दविशेष-न्यायनिर्णयः ।

इष्टादीति । तत्र भोगाभावेऽपि मार्गान्तरानुनयया ग्राम गच्छन्तृभृगुग्रायुसर्वतीतिरदुपपत्ता गतिरित्याह-
नेतरेषामिति ॥ १२ ॥ सिद्धान्तमुपक्रमते-संयमने त्विति । मूलव्याचष्टे-तुशब्द इति । पक्षव्यावृत्तिवै-
यर्थन-नेतदिति । का पुनरत्रानुपपत्तिः तत्र तेषां सद्रूपमनपत्तः सत्तु येन विकल्पनाऽऽयं प्रयाह-
भोगायेति । श्लोकेऽपि गमनस्य प्रत्ययगोहो वा भोगो वा फलं नाऽऽय इत्याह-नापीति । पक्ष-
मनिराम इष्टतेन स्पष्टमि-ययेति । कल्यान्तरं निरस्य-भोगश्चेति । तुशब्दार्थमुपगच्छति-
तस्मादिति । कथं तर्हि तेषामारोहावरोहावित्याशयः संयमने त्वनुभूयेत्यादि विमर्शने-ते त्विति ।
तत्र प्रश्नार्थकं हेतुमाह-तुत इति । हेतु व्याचष्टे-तथाहीति । प्रपतां प्रेय गच्छतां सपरायः पर-
लोकाः सत्परायदर्शनादेन परा परस्तादेहतादीपने गमन इति अनुपपत्तेः । तत्राप्यर्थः साधनविशेषः
सपरायः । स बात्रोऽयं क्लीनित्वादिभोऽस्ति न परलोकोऽयंति मानी । न केचनह एव किमु निरतिनर्त्ता च दस्मादयमेव लोका-
ग्रमरावादिश्रुति न पर इति मानी अनन्तरीत्यन्ताच्चतदनुकूलनाचरन्पुनः पुनरेवमवगाहनाय मे वश-

मापद्यते मे" [कठ० १ । २ । ६] इति ॥ "वैवस्वतं सङ्गमनं जनानाम्"
इत्येवञ्जातीयकं च वद्वेव यमवश्यताप्रातिलिङ्गं भवति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च-मनुष्यासम्भृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कपयकर्म
विषाकं स्मरन्ति नाचिकेतोपाध्यायानादिषु ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

अपि च-सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते
पौराणिकैः । ताननिष्ठादिकारिणः प्राप्नुवन्ति ॥ कुतः ॥ ते चन्द्रं प्राप्नु-
युस्तिथिमायः ॥ १५ ॥ ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्माणोऽनु-
भवन्तीति, यावता तेषु रौरवादिषु अन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः
स्मर्यन्त इति ॥ नेत्याह-

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्येव यमस्याऽधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादवि-
रोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥ १६ ॥

रत्नप्रभा ।

"ये वै के च" [कौपी० १ । २] इत्यविशेषयुतिरिष्टादिकारिण्यत्वेन व्याख्यायतेति मायः ॥ १६ ॥
सप्तनरस्य माय्य मुनेष्वम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यदुक्तं मार्गान्तरामागत् पापिनामपि चन्द्रगति-
भ्रमवी ।

श्रुते, 'जायस्व त्रियम्बते गृहीय स्यान्मम' इति च स्यान्ममाप्रेयागमात्यधित्येनाप्रतीतिश्चन्द्रोकाद-
वर्तीर्णानामपि च तन्म्यान्यममरादमपूणेन प्रतिबन्धनोपपत्तेः, अन्यममार्गतया च तद्भोगविरतिर्णामपि
प्राप्तं गच्छन् ब्रह्मदन्त्युपसर्पनानि यममनादिषु यमवश्यतये चन्द्रोक्तगमनोपपत्तेः, 'न मृतोऽयन्न' इ-
त्यस्यासंपूर्णप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिर्देशपरत्वात्, अनिष्ठादिकारिणामपि चन्द्रोक्तगमने प्राप्तोऽभि-
धीयते-तस्य स्यान्तयावगतस्य न मार्गेन तयापि वेत्य ययाऽनौ मार्गो न मरुतेन इत्यप्य प्रतिबन्ध-
नान्तरे मार्गद्वयनिर्देशपूर्वं गृहीय स्यान्ममिदमपूणाया तद्व्यतिपक्षमाचक्षीत । यदि पुनस्तैर्नैव मार्गै-

आनन्दगिरिस-न्यायनिर्णय ।

मापद्यन् इति मृत्योर्नचिदंनस प्रति वचनम् । ध्रुव-तस्माद्-वैवस्वतमिति । जनानां परलोकागानां
सगमनं सगम्य वैवस्वतं यमं तज्जानं दृष्ट्वा हवस्वतः प्रीणयन्तेत्यर्थः । 'ये वै के च' अस्मादित्यादिश्रुत्या
सर्वेषां चन्द्रगतिः सिद्धेत्युक्तमित्यादावप्य विरोध्यनेकत्रिंशद्दृष्ट्वा तद्व्यथा नेयमित्याह-वद्वेवेति । 'ये वै
के च' 'वैवस्वतं सगमनम्' इत्यनयोर्वचयोः सामान्येन चन्द्रोक्तगमनोक्तगतिवादिनोर्विधाकर्मविशेषितमा-
र्गद्वयप्रधानाभिनिरादिकारिणां वृत्तीयस्यानगनिष्ठादिवाक्येनेष्टादिकारिणां चन्द्रगतिवासयेन च निर्दिष्टार्थेन
त्रियम्बद्विनिर्दिष्टमिति मायः ॥ १९ ॥ इत्येष्टादिकारिण्ये ये वै के चेदवादिवाक्यस्य सप्तोच
इत्याह-स्मरन्ति चेति । तद्व्यापारोनि-अपि चेत्यादिना ॥ १४ ॥ इत्यनिष्ठादिकारिणां न
चन्द्रगतिरित्याह-अपीति । तद्व्यापारानि-अपि चेत्यादिना ॥ १५ ॥ अनिष्ठादिकारिणां चन्द्र-
गतेः भोगमामावमन्दयनाथाश्च युतिस्मृतिमिदमात्रं चन्द्रगतिरित्युक्तमिदानीं तथा यमवश्यतामार्गान्तरा-
नन्यति । निद्वेव हेतुमाह-यावन्तीति । एतेन परितेहति-नेत्याहेति । तद्विमज्जते-तेष्वपीति ।
एवमेवयोरनिष्ठातृत्वयोगमानक्याऽऽह-यमेति ॥ १६ ॥ मार्गद्वयप्रधानां वृत्तीयस्यानोक्तेरपि नापि

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पञ्चाग्निविद्यायां “वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यते” [छां० ५।३।३]
इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते-“अयेतयोः पथोर्न कतरेणचन
तानीमानि धुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वे-
त्येतन्तृतीयस्थानं तेनाऽसौ लोको न सम्पूर्यते” [छां० ५।१०।८]
इति । तत्रेतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् ॥ कस्मात् ॥ प्रकृत-
त्वात्-विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते ।
“तद्य इत्थं विदुः” [छां० ५।१०।१] इति विद्या । तया प्रतिपत्तव्यो-
देवयानः पन्थाः प्रकीर्तितः । “इष्टापूर्ते दत्तम्” [छां० ५।१०।३]
इति कर्म । तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पन्थाः प्रकीर्तितः । तत्प्रक्रिया
याम् “अयेतयोः पथोर्न कतरेणचन” इति श्रुतम् ॥ एतदुक्तं भवति ॥
ये च न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः, नापि कर्मणा पितृयाणे,
तेषामेव धुद्रजन्तुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति ॥ तस्मा-
दपि नानिष्टादिकारिमिथश्चन्द्रमाः प्राप्यते-स्यादेतत्तेऽपि चन्द्रयिम्बमा-
रुह्य ततोऽवरुह्य धुद्रजन्तुत्वं प्रतिपत्स्यन्ते इति ॥ तदपि नास्ति ॥ आरो-

रत्नप्रभा ।

रिति ॥ तत्र ॥ तृतीयमार्गश्रुतेरित्याह-विद्याकर्मणोरिति ॥ मार्गद्वितीयोक्त्यनन्तरं तृतीयमार्गोक्ति-
समारम्भार्थं श्रुतौ अयशब्दः । एतयोर्विद्याकर्मणोः पथिद्वयमावयवोऽन्यतरेणापि साधनेन पे
नरा न युक्ताः, ते जन्ममरणोऽष्टिरूपतृतीयमार्गस्यानि भूतानि भवन्ति । क्रियाऽऽवृत्तौ लोद । तेन
पाविना चन्द्रगायमागच्छन्लोको न सम्पूर्यते इति श्रुत्यर्थः ॥ प्रतिपत्ताविति । प्रातिषाधने इत्यर्थः ॥
अपि च पाविना चन्द्रगती अतो लोको सम्पूर्यते । अतश्च “न । सम्पूर्यते” इत्येतत्प्रतिषेधनं विरुद्ध
भामती ।

गागाय जन्ममरणद्वयान् स्थानमव्यामीन नेतृत्वीय स्थान भवेत् । न हीष्टादिकारिणश्चन्द्रमण्डला-
दवगत रमणीयां निदिग्धा वा योनिं प्रतिपद्यमानास्तृतीय स्थान प्रतिपद्यन्ते । तत्कस्य हेतोः । पितृ-
भानन्दमितीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रादिकारिणां चन्द्रगतित्वादाह-विद्येति । हेतुन्तरमेव प्रकृत्यन्तर्भूमिकोक्तिपूर्वकं श्रुतिमुदाहरति-पथ्येति ।
तद्विद्येति प्रकरणमुक्तम् । धोनीं प्युर्निर्वाचणार्था । तृतीयस्थानोक्त्यारम्भार्थोऽयशब्दः । तत्प्रति-
पत्तिरुदाह-तेनेति । श्रुत्यर्थं मूलयोजनया विरुदयति-तत्रेति । उक्ता धृतिः समर्थः । पथिशब्द-
स्वार्थान्तरे ऋटोऽप्यारम्भार्थेन न मानमिति शब्दते-कस्मादिति । तत्र प्रकरणं प्रमाणयति-प्रकृतत्वा-
दिति । तदेष विरुद्धोक्ति-विद्येति । प्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिमात्रे । तत्र देवयानस्य पथो विद्याद्वारा प्रह-
तया प्रकृतयति-तद्य इति । कर्मशास्त्रे विरुद्धाण्यपि प्रहतास्माह-इष्टेति । विद्याकर्मणोरिव प्रह-
तेऽपि प्रहोक्ति जान तादाह-तदिति । विद्याकर्मणोरिति धुद्रजन्तुभाषोऽयं निर्दिश्यते न पुनस्तृतीयोऽप्ये-
तादाहताऽऽह-एतदिति । मार्गद्वयप्रधानमनिष्टादिकारिणां तृतीयस्थानोक्तिरुदाह-तस्मादिति ।
यदि तृतीयस्थानदीपनं तत्र चन्द्रमणिं वायव्यामन्याऽपि तत्प्रातिपत्तिमादादि शब्दते-स्यादिति ।
मानस्यार्थो हि चन्द्रमा, न चेदं तदुदय, तथा च नैव कल्पने याद-तदपि ॥ प्रतिपत्तव्यस्य प्रधान-

हानर्थक्यात् ॥ अपि च सर्वेषु प्रयत्सु चन्द्रलोकं प्राप्नुवत्स्यसौ लोकः प्रयद्भिः सम्पूर्येतेत्यतः प्रश्रविरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत । तथाहि प्रतिवचनं दातव्यं “यथासौ लोको न सम्पूर्यते” ॥ अवरोहाम्युपगमादसम्पूरणोपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ अश्रुतत्वात् । सत्यमवरोहादप्यसम्पूरणमुपपद्यते । श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसंकीर्तनेनासम्पूरणं दर्शयति “एतत्तृतीयस्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते” इति । तेनाऽनारोहादेवासम्पूरणमिति युक्तम् । अवरोहस्येष्टादिकारिष्वप्यविशिष्टत्वे सति तृतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यमसङ्गात् । तुशब्दस्तु शाखान्तरीयवाक्यप्रभवामरोपगमनाशंकासुच्छिन्नमिति । एवं सत्यधिकृतापेक्षः शाखान्तरीये वाक्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठने—“ये वै केचिदधिकृता अस्माद्धोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति” [कोषी० १।२] इति ॥ १७ ॥ यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चन्द्रमसं गन्तुमर्हन्ति “पञ्चम्यामाहुतौ” [छां० ५।१।१] इत्याहुतिसंख्यानियमादिति, तत्प्रत्युच्यते—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

रत्नप्रमा ।

प्रत्ययेतेत्यन्वयः । अवरोहादसंपूरणमश्रुतं न कल्प्यम् । श्रुतहान्यापत्तेरित्याह—नाश्रुतत्वादिति ॥ अवरोह एव तृतीय स्थानं श्रुयुक्तमित्यत आह—अवरोहस्येति ॥ इममप्यान पुनर्निर्गतं इति इष्टादिकारिणामवरोहोक्तं अनिष्टादिकारिणामपि अवरोहस्याऽऽर्पितद्वत्त्वात् पुनरुक्तिर्भेदव्यर्थः । “अथेतयो” इति मार्गान्तरोपक्रमश्चापस्तृतीयशब्दनाशधेत्यतः स्थानशब्दो मार्गदर्शक इति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ एवमविशेषश्रुतेर्मार्गमात्राच्चैति पूर्वपक्षमीजद्वयं नित्यं तृतीयव्रीजनिवासार्थं सूत्रमादत्ते—यत्पुनरित्यादिना ॥ विचारकर्मशून्यानां कुमिकांठादिमात्रेण “जायम्व” [डा० ५।१०।८] इत्यादिश्रुत्यामाती ।

यागेन पयारोहात् । तद्यदि सुद्रजन्तरोऽप्यनेनैव पयारोहेषु, नेतदेवा जन्ममरणप्रसङ्गवृत्तौ स्थानमवेत् । ततोऽगच्छाम् । सयमन सत च याननाभूर्मीषमशतया प्रविपद्यमाना अनिष्टादिकारिणो न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति । तस्मात् “ये वै के च” इतीष्टादिकारिणिरथ न सर्वत्रियम् । पञ्चम्यामाहुतविविति च स्वार्थनिगमनं न पुनरपञ्चमाहुतिप्रतिपेक्षया, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । सयमने त्वनुभूयेति आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सुखप्रमदप्रमदपि नैव कल्पनेत्याह—अपि चेति । कथं तर्हि प्रभानुगुणं प्रतिवचनं तत्राऽऽह—तथातीति । गमनेऽपि तस्य प्रभानुगुणत्वमिदिरित्याह—अवरोहेति । अवरोहोऽगमपूरणस्याश्रुतेर्नैवमिति श्रुतहान्यादि कल्पयितव्यमिति याह—नेति । तदेव प्रपद्यति—मत्यमिति । तर्हि तथेतासङ्गुणव्यादित्वाशक्यं श्रुतिमिदो गमनेवमिति याह—श्रुतिस्त्विति । श्रुतिसिद्धमसंपूरणं निगमयति—तेनेति । त्रिमिति तदवरोहगच्छनेन श्रुतावपि नेष्टमिवाशक्याऽऽह—अवरोहस्येति । सुकत्या स्वपञ्चमुपपाद्य परपञ्च चापः उप पूर्वपञ्चमुपपाद्यनाशक्यस्य मूलाक्षणेन गतिं दर्शयितुमास्मने—सुशब्दस्त्विति । उचितप्रकारं प्रदयति—एवमिति । उक्तवाक्येनानिष्टादिकारिणा चन्द्रगत्ययोगे मनीति यावत् । अपिहानन्दनेष्टादिनागिणी गृह्यते । सर्वज्ञाश्म्यापिष्टनार्थत्वे स्थिते स्थितं वाक्यार्थमाह—ये वा इति ॥ १७ ॥ परोक्तश्रुतेर्गतिमुक्त्या तृतीयां कुम्भमुत्पत्तिं—यदिति । तदुत्पत्तेन मूत्रमादत्ते—तदिति । प्रतिज्ञां प्रत्युच्यते—नेत्यादिना ।

अनिष्टादिकार्यधिकरणम्] रत्नमहा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९२७)

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पञ्चसंख्यानियम आहृतीनामादृतव्यः ॥
 कुनः ॥ तथोपलब्धेः ॥ तथा ह्यन्तरेणैवाहुतिसंख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण
 तृतीयस्थानप्रतिरूपलभ्यते—“जायस्व त्रियस्व इत्येतत्तृतीयं स्थानम्”
 [छा० ५ । १० । ८] इति ॥ अपि च “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
 भवन्ति” [छा० ५ । १ । ११] इति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाऽऽहुतिसंख्या संकी-
 र्त्यते, न कीदृशतद्वादिशरीरहेतुत्वेन। पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात् ॥
 अपि च पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते । नाऽपञ्चम्यामाहुतो
 पुरुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते । वाक्यस्य व्यर्थनादापातः । तत्र येषामारोहा-
 वरोहो सम्भवतस्तेषां पञ्चम्यामाहुतो देह उद्भविव्यति । अन्येषां तु विनै-
 वाऽऽहुतिसंख्यया भूतान्तरोपसृष्टाभिरिदं ह आरभ्यते ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

अपि च स्मर्यते लोकं द्रोणधृष्टद्युम्नभृतीनां सीताद्रौपदीमभृतीनाञ्चाऽयो-
 निजत्वम् । तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषयेकाऽऽहुतिर्नास्ति । धृष्टद्युम्ना-
 दीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे अप्याहुती न स्तः । यथा च तत्राऽऽहुतिस-
 ङ्ख्याऽनादरो भवति, एवमन्यत्रापि भविष्यति । बलाकाप्यन्तरेणैव
 रेतःसेकं गर्भं धत्त इति लोके रुढिः ॥ १९ ॥

रत्नमहा ।

नित्तरजग्मणोऽत्रोर्नाहुतिसङ्घाद इत्यर्थः ॥ पुण्यशब्दाच्चैरभिधाह—अपि चेति ॥ मनुष्यदेह-
 ष्वाऽपि नाहुतिमस्यानियम इवाह—अपि चेत्यादिना ॥ विधिनियमार्थद्वये वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः
 ॥ १८ ॥ अनियमे स्मृतिमताद्यर्थे सूत्रम्—स्मर्यतेऽपीति ॥ लोकपतेऽनेनेति लोकः मारुतादिकः ॥
 सुवार्थमन्या—बलाकेति ॥ १९ ॥ “अद्विजानि च अजानि च स्वेदजानि च उद्विजानि च”
 भामती ।

मूलेगागोक्षारादानां मयमन्योरादानां त्रयमद्विजानिनां आग्रहः । तथा च सिद्धान्तसूत्रमेव ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

यथा हेतुमाह व्याचष्टे—तुन इति । भोगाय हि चन्द्रास्त्यभियादिवर्गितः प्रसारः
 तत्रैवमवैवाग्निर्वाग्नि—जायम्येति । शतकर्मन्त्रा हि तृमिकीडादिमात्रेण पुनः पुनर्जायन्ते
 विपत्तेरिति प्रसिद्धम् । न च तत्राऽऽहुतिमन्त्रोपलब्धेः न च तेषां निरर्थकं जायमानानां त्रिय-
 मागानां चाऽऽहुतिमन्त्रा कल्प्ये, इति शङ्के । यन्नात्राकाशादित्यर्थः । किंच देहमात्रहेतुत्वेनाऽऽहुति-
 मन्त्रा निरर्थकं मनुष्यदेहेतुत्वेन वा । तत्राऽऽहुतिसंख्यासंज्ञितेन प्रवाह—अपि चेति । द्वितीय
 निगाह—अपि चेत्यादिना । मत्र हेतुमाह—वाच्यम्येति । तस्य विधिनियमार्थद्वयार्थात्वात् वाक्यभे-
 दादिर्यः न सम्भविष्यतीति शङ्के । पञ्चम्यामाहुतावापं पुनराकारपरिणामेऽपि नापञ्चम्यामाहुतौ
 तामां तं तेषामेतां तामानुसत्या देहात्ममन्त्रे कथं व्यर्थमन्त्रा कथाऽऽ—तत्रेति ॥ अन्येषां त्विति ।
 तत्राऽऽहुतिसंख्यासंज्ञितेन प्रवाहो—मन्त्रोपलब्धेः न पुनर्मन्त्रमिति यावत् ॥ १८ ॥ मनुष्यदेहात्म्यं प्रवा-
 ह—मन्त्राणि तानि तानि स्मृति मन्त्राणि—स्मर्यतेऽपीति । मन्त्रं व्याकरोति—अपि चेति । लोकशब्देन
 मन्त्राणां परोक्षमन्त्राणां त्विति श्रुत्यस्त्येवमेव अनेन सविज्ञेयं द्रोणादिशरीरान्तरविज्ञेयमाह—तत्रेति ।
 तद्वत्तत्त्वादिदृशित्वं तद्वत्तत्त्वादिदृशित्वमन्त्राणां त्विति श्रुत्यमाह—यथेति । देहमात्रहेतुत्वेनाऽऽहु-
 तिमन्त्राणां नेत्रं हि मन्त्रं मन्त्रमन्त्रा—बलाकेति ॥ १९ ॥ इतरे देहमात्रात्म्यं नाऽऽहुति-

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपि च चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाऽण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे स्वेदजो-
द्भिज्जयोरन्तरेणैव ग्राम्यधर्ममुत्पत्तिदर्शनादाहुतिसंख्याऽनादरो भवति ।
एवमन्यत्रापि भविष्यति ॥ २० ॥ ननु तेषां खल्वेषां भूतानां त्रिण्येव
बीजानि भवन्ति—“आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्” [छां० ६ । ३ । १] इति ।
अत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते । कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रति
ज्ञातमिति ॥ अत्रोच्यते—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

“आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्” इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसं-
ग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः । उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोद्भेदप्रभव-
त्वस्य तुल्यत्वात् । स्थावरोद्भेदात्तु विलक्षणो जङ्गमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेद-
जोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ॥ २१ ॥ इत्यनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥ (४) ॥

रत्नप्रभा ।

[ऐत० ३ । १ । ३] इतिश्रुत्यवष्टम्भेन सूत्र व्याचष्टे—अपि चेति ॥ अन्यत्रापि अनिष्टादि-
कारिणिरप्यर्थः ॥ २० ॥ अनया श्रुत्या चातुर्विध्यं कथमुक्तम् । श्रुत्यन्तरे त्रीण्येवैत्यवधारणविरोधादिति
शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रमादत्तं—नन्वित्यादिना ॥ जीवजं जरायुजं मनुष्यादि, भूमिमुद्भिज्जं जायते वृक्षा-
दिकम्, उदकं मिच्छा जायते यूकादिजङ्गममिति भेदः ॥ संशोकः स्वेदः ॥ २१ ॥ (३) ॥ एवं पापिनां
गत्यागती विचार्य सम्प्रतीष्टादिकारिणामवरोहे विशेषमाह—साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । “यथेतमनेव च”
इत्युक्तरीत्या यथागत धूमायन्मानं पुनर्निर्गतेन निवृत्ताश्चानुशयिनः कर्मान्ते हृतदेहाः आकाश गताः आका-
शमती ।

पूर्वपक्षमूलात्वे तु शङ्कास्तराध्याहारं कथञ्चिद्गमयितव्यम् । जीवजं जरायुजम् । संशोकजं सस्वेदजम् ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ (३) ॥ सामा-
व्यापत्तिरुपपत्तेः । यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाद्राशुमित्यतो न तादात्म्यं स्फुटमवगम्यते तथापि
वायुर्भूत्वैत्यादिः स्फुटतर तादात्म्यावगमाद्यथेतमाकाशमित्येतदपि तादात्म्यं एवावोत्पत्तेः । न चान्यभ्यान्य-
मात्रानुपपत्तिः । मनुष्यशरीरस्य नन्दिश्वरस्य देवदेहरूपपरिणामस्मरणादेवदेहस्य च नहुपस्य त्रि-
पथस्मरणात् । तस्मान्मुख्यार्थपरिवागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया । गौण्या च वृत्तौ लक्षणाशब्दः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

संस्थानियमोऽस्तीत्याह—दर्शनाच्चेति । ऐतरेयश्रुत्यवष्टम्भेन सूत्र व्याकरोति—अपि चेत्यादिना ।
अन्यत्रापीयनिष्टादिकारिणो निर्दिश्यन्ते ॥ २० ॥ श्रुत्यन्तरविरोधं शङ्कते—नन्विति । अण्डजमे-
वाऽण्डजं पद्यादि । जीवजं जरायुजम् । उद्भिज्जं जायते इत्युद्भिज्जं वृक्षादि । छान्दोग्यश्रुतिरिरे
मृत्रेण परिहरति—अत्रेति । तद्वशात्प्राति—आण्डजमिति । उद्भिज्जशब्देन स्वेदजोपसंग्रहे हेतुमाह—
उभयोरिति । ऐतरेयके तर्हि भेदव्यपदेशस्य का गतिस्तत्राऽह—स्थावरेति । श्रुत्योर्विरोधं निराटनमुप-
सहरति—इत्यविरोध इति ॥ २१ ॥ (३) ॥ अनिष्टादिकारिणामारोहावरोहरूपा गतिरता,
सम्प्रतीष्टादिकारिणामवशिष्टमवरोहप्रकारं निरूपयति—साभाव्येति । व्यवहितेन सन्धेर्दर्शयति—

एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा ॥ तथा च “वायुर्भूत्वा धूमो भवति” इत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेव कल्प्यन्ते ॥ तस्मादाकाशादिस्वरूपोपपत्तिरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—आकाशादि-साम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यदम्भयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति । ततो वा-योर्वशमेति । ततो धूमादिभिः संपृच्यते इति । तदेतदुच्यते “यथे-तमाकाशमाकाशाद्वायुम्” इत्येवमादिना ॥ कुत एतद् ॥ उपपत्तेः ॥ एवं ह्येतदुपपद्यते ॥ न ह्यन्यस्याऽन्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूप-प्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणाऽऽवरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाऽऽका-

रत्नप्रभा ।

एवमित्यादिना ॥ समानो भागो धर्मो यस्य तद्भावः—सामाव्ययम् । साम्यमिति सूत्रार्थः ॥ एवं ह्येतदिति । एतद् मननम् । एवं सादृश्यरूपमेवोपपद्यत इत्यर्थः ॥ अनुशयिनामाकाशादिभ्यो निर्गमनान्ययानुपपत्त्यापि सादृश्यलक्षणेत्याह—आकाशस्वरूपेति ॥ सयोगलक्षणाभावाद्वाह—विभुत्वादिति ॥ भवतिश्रुत्या सयो-मामती ।

सादृश्यमिति यावत् । कुत—उपपत्तेः । एतदेव व्यतिरेकमुपेन व्याचष्टे—न ह्यन्यस्यान्यभाषो मुख्य उपपद्यते । युक्तमेतदंशशरीरमजगत्मावेन परिणमते, देवदेहसमयेऽजगत्शरीरस्याभावात् । यदि तु देवाजगत्शरीरे समसमये स्याता न देवशरीरमजगत्शरीरं शिन्धिषतेनापि क्रियते । न हि दधिपयसी समसमये परस्परालम्बनी शक्ये सयादयितु, तथेहापि सूक्ष्मशरीराकाशयोर्गुणपत्रावाप्त परस्परालम्बनं भवितु-मर्हति । एव नागदिभ्यो यो यम् । तथा च तद्भावात्सादृश्येनौनचारिणो व्यापयेय । नन्याकाश-भावेन सयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनेत्यत आह—विभुत्वाच्चाकाशेनेति ॥ २२ ॥ (४) ॥

आनन्दगिरीय—व्यापनिर्णयः ।

त्यादावपि तादात्म्यमेवेति परिहरति—एवं हीति । भवतिश्रुते सादृश्यलक्षकत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्या-शङ्क्याऽऽह—इतरथेति । सऽपि शब्दवृत्तिर्यादाश्रितेन्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति । श्रुतेर्मुक्त्यर्थः तद-क्षरानुपपत्त्यं पट्टमाह—तथा चेति । पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतेर्मुक्त्यर्थत्वमाश्रित्यानुशयिनामाकाशादिभ्योपपत्तावक्षराणि सम्मिश्रि मन्तीत्यर्थः । श्रुत्या पूर्वश्रुमुपमहरति—तस्मादिति । आकाशादितादात्म्य प्रचारयानु प्रपन्नित्यपमिति पञ्चमनुभाष्यं निहन्त्यति—एवमिति । समानो भाग सामाव्य सादृश्य तदावतिरिति योजनवा प्रतिज्ञां विवृणोति—आकाशादीति । कथं पुनश्चेन्नानामनुशयिनामचेन्नैराका-शादिभिः सादृश्यमित्याशङ्क्य प्रतिज्ञातमेवार्थं प्रकटयति—चन्नेति । प्रतिज्ञात्मानाप्रतिज्ञाशब्दः । उक्तंऽर्थं श्रुतिमुदाहरति—तदेतदिति । भवतिश्रुत्या तादात्म्यमेवेत्येव न तस्मादपमिति अकृते—युत इति । तत्र हेतुमथनार्थं व्याकरोति—उपपत्तेरिति । एव हीयानाशादिमादृश्याङ्गीकारं सतीति यावत् । एव दिव्याकाशादिमननमुक्तम् । युक्तं हि नहुयादिदेहात्म्यरूपानामजगरादिभावेन परिणामित्य त्तेहाना-मयोगपचादिह तु सूक्ष्मदेहस्याऽऽकाशादेवापयोपलान परस्परालम्बनेयुक्तमेव साधयति—न हीति । वायुर्भूत्वादिश्रुतेस्तर्हि का गमिष्यताऽऽह—आकाशेति । अनुशयिनामाकाशादिभ्योपपत्त्यान्यथा नैव स्वनेन रूपेण निष्कमनान्ययानुपपत्तिरिति श्रुत्याऽन्यथा पूर्वसिद्धान्त्यानुपपत्त्यनुगृहीतया विवेका-दुपचरिततद्भावापत्तिरित्या श्रुतिरिति मार । आकाशादिना सयोगमात्रं भवतिश्रुत्या लक्ष्यतां किं साद-र्येनेत्याशङ्क्याऽऽकाशे सन्नुपपत्तेरैवार्थं व्याख्यायति सादृश्यमेवेत्याह—विभुत्वाच्चेति । यदुक्तं

निष्प्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य काला-
ल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः । तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासम्भवात् ।
तस्माद् व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति ॥ २३ ॥
इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ २४ ॥ (६) ॥

तस्मिन्नेवाऽवरोहे अवर्षणानन्तरं पठ्यते—“त उह व्रीहियवा ओषधिवन
स्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते” [छां० ५ । १० । ६] इति । तत्र

रत्नप्रभा ।

निर्गम इत्यभिधानेन योन्यापातित्यनुसन्धानादेषां दर्शयितुं निवेकः ॥ नन्वाकाशादिव्यनुशयि-
ना सुख, शरीर्यादिषु दुःखमिति दुःखं दाड्यति, न चिराचिरनिर्गमनमित्यत आह—सुखदुः-
खताविशेषश्चायमिति ॥ अवधिः—काळ ॥ (२३) ॥ ५ ॥ अन्याधिष्ठिते इति ॥
श्रुतिस्माद्, अर्थक्रमाच्चाप्रकरणानां क्रमो बोध्यः । इह भूमौ वर्षागाराद्वारा पतिताः ते—अनुशयिनो
व्रीह्यादिसाम्येन जायन्ते इति श्रुत्यर्थः । अत्र जायत इति श्रुते पूर्वमाकाशादिवर्षान्तसादृश्योक्तेश्च सशय-
माह—तत्रेति ॥ अस्मिन्नवधौ वर्षमादृश्यानन्तरमित्यर्थः ॥ दुर्निष्प्रपतरशब्देन चिरानिर्गमनलक्षणोक्ता न
मामती ।

यिना स्पृष्टशरीरं न सूक्ष्मशरीरे दुःखमातीति दुर्निष्प्रपतरं विदुः लक्षयतीति राक्षसात् ॥ २३ ॥ (५) ॥
अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् । आकाशमाख्यं वायुमादिमपञ्चानुशयिनामुक्त इहेदानीं व्रीहि-
यना ओषधिवनस्पतयस्मिन्माषा इति जायन्ते इति श्रूयते । तत्र सशय—स्मिन्नुशयिना मोगाविश्रान्त
शरीर्यादयः स्यावरा भवन्ति, आहोस्तिन् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेष्वेव समर्पमाणमनुमन्यतीति । तत्र मनुष्यो
जायते देवो जायत इत्यादौ प्रयोगे जने शरीर्यादिहे प्रसिद्धत्वादायि व्रीह्यादिशरीर्यादिहे एव जनि-
सुखार्थ इति व्रीह्यादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तम् । न च रमणीयचरणां कष्टयचरणा इतिवत् कर्म-
निशेषात्कर्तृर्तनात्तद्व्यापे व्रीह्यादीनां शरीरमाश्रमावात्क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितानामेव यत्सर्वकामाजमिति साप्रतम् ।
इष्टादिशरीर्यामिष्टादिकर्मकर्तृर्तनादिष्टादेश्च हिमादोपश्रूयित्वेन सारयत्कृतया चन्द्रोक्तमोगानन्तरं स्यात्
रशरीरमोष्यदु गच्छन्त्वस्याप्युपसृतं । न च ‘न हिंसात्मनो भूतानि’ इति सामान्यशास्त्रस्याग्नीषोमीय
पशुहिमादिपशुश्रेणं वायन, सामान्यशास्त्रस्य हिंसासामान्यद्वारेण विशेषोपसर्पणं विदुः भवेति साक्षादि-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

आकाशादेः सुप्तेन नि मरण, व्रीह्यादेस्तु दुःखेनेति । यथाश्रुतमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—तस्मिन्निति ।
अत आह—प्रवृत्तयस्तस्मिन्निवेष्टव्येऽन्यावधौपाचक्रोपादिपरामर्शेन निगमशब्दादवशात्तदोक्तानां
परामर्शेनाकाशादिवर्षान्तादिविदुःखेन नि मरणमित्युपमहरति—तस्मादिति । आकाशादौ व्रीह्यादौ
च तत्रापि पतितुं कर्तव्यप्रयत्नस्य लाभनगौरवनिक्षेप निगमयितुमितीत्युक्तम् ॥ २३ ॥ (५) ॥
अनुशयिनामाकाशादिप्रवर्षणा तमादृश्यं चिरमात्रं तत्मादृश्यत्वाद् व्रीह्यादिमादृश्यत्वादियस्य विदुः श्रुत्या
वापनुकुरा प्रवृत्तास्तोपायैकान्तमवशिष्टं विचारयति—अन्येति । समर्पणं सूचयन्त्यवयवमाह—तस्मि-
न्निति । त इहेति तच्छब्देनानुशयिनो गृह्यते । व्यग्रहणमूढमिति सतम्यर्थः । व्रीह्यादिमात्रमात्रेण
शयितुं जायत इति श्रुते कर्मपूर्वमाश्रयेण विज्ञातेषु सशयमाह—तत्रेति । अस्मिन्तरात्रियाकाशा-
दिवर्षान्तात्तमादृश्यावस्थानन्तरं दशावमित्यर्थः । अत्र च स्यात्तमावस्थं समारण्येरालोचनद्वारा वेदा-
वस्थेरा लोचनपादादिमिति । पूर्ववत् व्रीह्यादिजन्मनो मुख्येऽनुशयिनां तत्प्राप्तिद्वारापतिवृत्ते

श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति, एवं ब्रीह्यादिजन्मापीति ॥ एवं प्राप्ते
 ब्रूमः ॥ अन्यैर्जाविरधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते,
 न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति, पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽनुश-
 यिनां तत्संश्लेषमात्रम्, एवं ब्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्वावरोः संश्लेष-
 मात्रम् ॥ कुत एतत् ॥ तद्वदेवेहाप्यभिलापात् । कोऽभिलापस्य तद्वद्भावः-
 कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनम् । यथाऽऽकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कंचि-
 त्कर्मव्यापारं परामृशति, एवं ब्रीह्यादिजन्मस्यपि ॥ तस्मान्नास्त्यत्र सुख-
 दुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिमेति, परामृशति

रत्नप्रभा ।

ब्रीह्यादिभावोऽनुशयिना न जन्मरूपः कर्मविशेषपरामर्शं विना नोक्तत्वात् पूर्वोक्ताकाशादिभाववदिति सिद्धा-
 न्तपति-एवं प्राप्त इत्यादिना । पूर्ववदिति पदं दृष्टान्तत्वेन हेतुशब्देन च व्याख्यातम् ॥ यदत्र प्रकरणे
 कर्मविशेषपरामर्शं कुरुष्यते, तज्जन्मेति व्यतिरेकदृष्टान्तमप्याह-यत्र त्विति । अपि च “यो यो ह्यन-
 गच्छि यो रेतः तिष्ठति तद्वयो भवति” [छां० ९ । १० । ६] इति नाकपशोर्न नीत्यादिषु प्रविष्टत्वा-
 मामती ।

प्रशेषः कीर्त्येन, न चेतदस्ति । न चेष्टादे कर्मणः स्यात्प्रसक्तमेवमोऽप्यदुःखकप्रसक्तहेतुभावः सम्भवति,
 तस्य धर्मत्वेन सुखैकहेतुत्वात् । न च तद्वतायाः पशुद्विधाया ‘न हिंस्यात्’ इति निषेधात्प्रवर्थाया अपि
 दुःखकप्रत्ययमनः । पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् । तथा हि-न हिंस्यादितिनियमस्य निषेध्याधीन-
 निरूप्यगतया यदर्थं निषेध्य तदर्थं एव निषेधो विज्ञायते । न चेतत् ‘नानून वदेत्’ ‘न तौ पशौ करोति’
 इति न कस्यचिद्व्यकरणे सामान्नात् येनानुपपन्नमस्य निषेधस्य प्रवर्त्ये निषेधोऽपि प्रवर्त्यः स्यात् ।
 पशौ निषिद्धयोरान्यमगमो- प्रवर्त्यत्वेन निषेधस्यापि प्रवर्त्यं भवेत् । एतद् हि सत्यावयमागच्छितेऽप्यज्ञा-
 न्तरावयमागच्छित- कर्तृव्यकारो विज्ञायते । तस्मादनास्थापितेन न हिंस्यादित्यनेनाभिहितस्य विष्णुपदि-
 तस्य पुरुषस्यापारस्य विविधमिति विरोधात्प्रवर्त्येहिंसाजर्ममाव्यवहारव्यागेन पुरुषार्थ एव भाव्योऽनभिष्टे ।
 आख्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तृव्यवाराभिमानकारणोपस्थापितं । येन तस्य रागतः प्राप्त-
 त्वात्तदनुवादेन न नर्य विविधपक्षान्वितः, तेन पुरुषार्थो निषेध इति तदर्थानि निरूपणो निषेधोऽपि
 आन्तर्यामिनी-स्वावनिर्णय ।

मुद्रपदे तत्परिहारापरिहृतेन प्रयत्ननीय कर्त्तव्यमिष्टपदार्थमिति शब्दः । पूर्वोक्तमनूय निदान्तमन-
 तार्थं प्रविष्टा पुरविष्टा योजयति-एवमिति । तत्र सोऽत्र अन्तमात्राय व्यापके-पूर्ववदिति । ज्ञो-
 मुद्रपदस्य ब्रीह्यादिपशुशयिनस्तत्सुखदुःखभाजो भवन्तीत्युक्तम् । तथा च तेषां तेषु न सत्वेनान्वेदि-
 शक्ये-युत इति । पूर्ववदिति मूलमागच्छितार्थद्वयविशेषा प्रयुक्तं तदर्थो-त्तं दर्शय-वर्णयति-तद्वदिति ।
 वायुधूमौ ब्रीह्यादिपशुस्य चोक्त्याम्येऽपि स्यात्प्रवर्त्येहिंसाजर्ममाव्यवहारव्यागेन पुरुषार्थ एव भाव्योऽनभिष्टे ।
 मान वाचिद्वितीयापि शक्ये-ब्रीह्यादिपशुस्येति । कर्मव्यापारमिति न कस्यचि- विना तद्वयोतिष्ठन्ते-
 प्राप्त्यभावे तिष्ठति विवक्षितमप्य तद्वताया-यमेति । अतरेण कर्मव्यापारं ब्रीह्यादिनेन नापि
 मरीचिकेति यादस्य कर्मविशेषव्यापारस्य निषेधं नानुगच्छेत्त्याह-यमेति । धनुशयिनो ब्रीह्यादि-
 भावेन जन्मान्मप्रवर्षणे कर्मव्यापारोऽपि विनोऽकाशादिभावावपि इति कर्मव्यापार-तस्मादिति ।
 शिष्यः, ब्रह्मादिजन्म-देव स्वर्गादिरप्यादिपशुर्नाम प्राणपि जन्ममनो ब्रीह्यादिभावेन जन्मस्ये-
 स्य स्यात् । अतो नापि पुण्याजनेने धुषार्थमिति नाह-यमेति । किं, ‘यो यो ह्यनगच्छि यो रेतः तिष्ठति’

तत्र कर्मव्यापारं, -रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति ॥ अपि च मुख्ये-
ऽनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु लूयमानेषु भज्यमानेषु पच्यमा-
नेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः । यो हि जीवो
यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् । तत्र
ब्रीह्यादिभावाद्वेतःसिम्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत ॥ अतः संसर्ग-
मात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुखायार्थत्वं
प्रतिवृत्त्यात्, उपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्था-
नत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे । भवत्वन्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन
स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानम् । चन्द्रमसस्त्ववरोहन्तोऽनुश-
यिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जते इत्याचक्ष्महे ॥ २४ ॥

स्तनप्रभा ।

नुशयसम्प्राप्तद्वारा रेत सित्पुरुषयोग धृत , तद्व्यपानुपपत्त्यापि ज मधुतिर्न मुख्येत्याह-अपि चेत्पा-
दिना ॥ ब्रीह्यादिरूपदेहनाशे दहिनामुक्तान्तरवश्यम्भावाद्देत सिगयोगो न स्यादित्यर्थ ॥ एतेनेति ।
उक्तानुमानार्थपक्षि-यां जायत इति श्रुतमुत्पत्त्यर्थमनुशये भोगायतनस्य च ग्रीह्यादे प्रतिवृत्त्यादित्यर्थ ॥
ननु ग्रीह्यादेर्भोगायतनज्ञानहीकारे पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिप्रवृत्तिश्च इत्यत आह-न चेति ॥ २४ ॥ वैदिक
भामती ।

पुरुषार्थो भवति । तथा चायमर्थ सपद्यने-प्रपुरुषार्थ हनन तत्र कुर्यादिति । ऋगर्थस्यापि च निषेधे
हिसाया कृतूपकारकत्वमपि कल्प्येत । न च दृष्ट पुरुषोपकारकत्वं प्रत्यर्थिनि सति तत्कल्पनास्पदम् ।
न च स्वात्त-प्रपारत्त-ये सति सयोगपृथक्त्वे खादिस्तादिनदेकत्र समसत । तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधो न
ऋगर्थस्यमन्यास्त्वंदातीति ब्रह्ममुखककृत्तमेष्टदीना न स्यावरशरीरोपभोगपदु खरुलत्वमपीति । आकाशा-
स्थित्य कर्म-व्यापारम-तरेणाभिधानात् । अनुशयिना ग्रीह्यादिसयोगमात्रं न तु देहत्वमिति । अयमेवार्थ
उत्सर्गापवादकथनेनोपक्षित । अपि च मुख्येऽनुशयिना ग्रीह्यादिजन्मनीति । ग्रीह्यादिमानमा-
पन्ना खल्वनुशयिन पुरुषैक्यमुक्ता रेत सिग्भावनमुपगतीति धृतम् । तदेतद्ग्रीह्यादिदेहत्वेऽनुशयिना
नोरपद्यते । ग्रीह्यादिदेहत्वे हि ग्रीह्यादिषु जनेऽवहतिना फगीकृतेषु च ग्रीह्यादिदेहनिशादनुशयिन-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

परत पुरुषानुमिसव-वोऽनुशयिना धृतं स च तेषा ग्रीह्यादिमावेन जन्मोपगमन तत्त्वनादौ प्रसासप्रस-
ह्लादयुक्त स्यादतो न पूर्व मुख्यं न-मेति धृतार्थोक्त्यतरमाह-अपि चेति । जीवाना ग्रीह्यादिम्यो-
ऽयत्तात्त-पीठनेऽपि न प्रसासोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह-यो हीति । अनुशयिना प्रसासोऽपि का क्षतिस्त-
त्राऽऽह-तमेति । पूर्वोक्तेषु क-मुपसहरति-अत इति । यत् जनेर्मुखायार्थसिद्धेर्भोगस्थानस्याच स्यात्-
रत्यस्य मुख्यमनुशयिनां ग्रीह्यादिज मेति तत्राऽऽह-एतेनेति । उक्तयुक्त्या जन्मश्रुतेरपचरितार्थत्वे-
नति यावत् । अनुशयिना वा स्यावरजीवाना वा म्यासमात्म्य भोगस्थानत्वेति त्रिरन्याऽऽद्यमुक्त्या-
यन दूषयति-उपभोगोति । यदनुशयिना म्यासमात्म्य भोगस्थानत्वं तच्च प्रतिवृत्त्यादिति सन्त्य ।
द्वितीयमङ्गीकरोति न चेति । केषा तर्हि तदुपभोगायतन तत्राऽऽह-भवत्विति । अन्येऽपि न तत्र
भोक्तारो ग्रीह्यादिमधुष्ट बादनुशयिनिदित्याशङ्क्य रदेष्टपरिगामिनापरादियमुपाधिरित्याह-अपुण्येति ।
अनुशयिनामपि ग्रीह्यादिमानानु-प्राप्तिस्तोपपत्त्य क-पुण्यमि युपादेरस्मममाशङ्क्य निरतिशयपुण्यकारिणां
प्रत्यक्षपपरिग्रहायोगादल्पपार्थि स्यावरस्यादितिर्देममियाह-चन्द्रमसस्त्विति ॥ २४ ॥ परोक्तम-

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फल-
मवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवेहानुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मास्तु । तत्र गौणी
कल्पनाऽनर्थिकेति, तत्परिह्रियते ॥ न ॥ शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य ।
अयं धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् । अतीन्द्रियत्वा-
त्तयोः, नियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते च यो
धर्मोऽनुष्ठेयते, स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति । तेन न
शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं विज्ञानं कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुप्र-
हाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितम् । स कथमशुद्ध इति
शक्यते वक्तुम् ॥ ननु “न हिंस्यात्सर्वा भूतानि” इति शास्त्रमेव भूत-
विषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति ॥ वादम् ॥ उत्सर्गस्तु सः । अयं चाप-
वादः—“अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति । उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थित-

रत्नप्रभा ।

धर्म, अशुद्ध न मत्रति, शास्त्रनिहितत्वादिति सूत्रार्थे प्रपञ्चयति—अयं धर्म इत्यादिना ॥ शुचौ देशे
प्रातः सायंकाले जीवनादिनिमित्ततृप्तमग्निश्रोत्र धर्मो भवति । स एवाशुचिदेशे मध्यरात्रे मरणादिनिमित्ते
वृत्त सप्तधर्मो भवतीति निर्णयः शास्त्रकसाध्य इत्यर्थः ॥ तत्र, किं, तत्राह—शान्नाञ्चेति ॥ ननु या
हिंसा सोऽधर्म इत्युत्सर्गस्य त्रिदोषत्रिभिना बाधोऽत्र न युक्तः । “नापिचरेत्” इति निषिद्धयेनस्य पुरुषार्थत्व-
वत् निषिद्धहिंसादेरपि शूषकारकान्निरोवादिति, तत्राह—उत्सर्गापवादयोरिति ॥ अयमर्थः—काम्ये
कर्मणि सर्वत्र वरणांशे रागतः प्रवृत्तिः, अङ्ग्रेय विप्रित इति न्यपि । तथा च इयेनाद्ये कर्मणि
भामती ।

प्रसङ्ग इति कथमनुशयिनां रेत सिग्माय । ससर्गमात्रे तु ससर्गिणो म्रियन्ते नष्टेऽपि न ससर्गिणोऽनु-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नृप निरस्यति—अशुद्धमिति । अनुवाद निमज्जे—यदिति । इष्टादिकारिणोऽनिष्टकउत्पत्तिसमये पत्रि-
तमाह—इत्यत इति । एतेन गौणी जन्मश्रुतिरिति प्रयुक्तमित्याह—तत्रेति । ग्रीयादिजन्मनो मुख्यत्वे
सर्वाति यावत् । परिहारमत्रारयति—तदिति । न वैदिक कर्माशुद्धमिति प्रतिज्ञायां शास्त्रहेतुत्वादि
युक्त निरुणोति—अयमिति । अनुमानमपि कस्मादस्मिन्नर्थे न प्रमाणमित्याह—दृष्ट सामान्यतोऽदृष्टे
वा तादृति विस्मयाऽऽय प्रत्याह—अतीन्द्रियत्वादिति । द्वितीय दूषयति—अनियतेति । तदेष
प्रसङ्ग इति—यस्मिन्निति । शुद्धे हि देशे साय प्रातःसायं काले जीवनादौ च निमित्ते योऽग्निहोत्रा
त्रिधर्मो निर्दिष्टः स एवाशुद्धे देशे मध्यरात्रादौ काले मरणादौ च निमित्ते वृत्तः सप्तधर्म इति प्रसिद्धः,
तथा च न तत्र सामान्यतो दृष्टमावकाशमित्यर्थः । धर्मादिज्ञानेनाऽऽनुमानिकं किन्तु शास्त्रमात्रेणानि-
युक्तं तन्निगमयति—तेनेति । शास्त्रादेव धर्मादिज्ञानेऽपि प्रवृत्ते किं जातं तत्राह—शान्नाञ्चेति । दृष्ट-
वन्मपि ज्योतिष्टोमस्य नियमागम्यतमिनि साम्यं शङ्कते—नन्वेति । पशुहिंसायां नियमासामर्थ्यद्वन्द्व-
हेतुत्वात्सर्गापवादमिच्छति—वादमिति । तथाऽपि त्रिसामर्थ्यात्तस्य श्रुतकारित्वेन त्रयोहेतुवत्त्वा
पराधिकमुपेयमित्याह—अपवाद इति । तयो सामान्यविशेषनिश्चयेन व्यवस्थितस्तिपयश्चादित्युदाहरणं न
वाच्यमात्रेणानुक्तं तत्राह—उत्सर्गमिति । पशुहिंसायां नियमाद्वन्द्वहेतुत्वं श्रुतकारो कियेति युक्तमर्थ-
न्यायोऽपि पालेयानर्थं श्रुतकारिणोर्वाहस्यहेतुवत्त्वात् न निश्चिन्नर्थक इत्यन् । न च इयेनेऽपि

अध्याधित्ताधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९३७)

विषयत्वम् ॥ तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म । शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिन्द्य-
मानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वम् । न च आदि-
जन्मवदपि ग्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति । तद्धि कष्टचरणानधिकृत्यो-
च्यते । नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति ॥ अतश्चन्द्रस्थलात्स्व-
लितानामनुशयिनां ग्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च ग्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावः । यत्कारणम् । ग्रीह्यादिभावस्यानन्त-
रनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते-“यो यो ह्यन्नमसि, यो रेतः
सिञ्चति, तद्वय एव भवति” [छां ५।१०।६] इति । न चात्र मुख्यो
रेतःसिग्भावः सम्भवति । चिरजातो हि प्रातर्द्यौवनो रेतःसिग्भवति
कथमिवानुपचरिततद्भावमयमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यते ।

रत्नप्रभा ।

निषेधेपि रागप्राप्त्यात् प्रवृत्तिः स्यात् । अन्वहर्हिमादौ तु विहित एव प्रवृत्तिर्न यः । स च विधि-
र्यद्युःसर्गप्राप्तमर्थहेतुत्वं न ज्ञेयं, तर्हि प्रवृत्तौ न स्यात् । प्रवृत्तकृत्रे वा विधिरनर्था स्यात् ॥
अतो निरनृताशो विधिः सावकाशमुःसर्गमप्रहितहिंसादिषु स्थापयतीति । इदं निषेधशास्त्रस्य हिंसात्वा-
दिसामान्येन प्रवृत्तिमङ्गीकृत्योक्तम् ॥ वस्तुतस्तस्य रागप्राप्तिसाधनपरमाद्वैवर्हिसायामप्रवृत्तेर्निश्चयशङ्का-
वसर इति द्रष्टव्यम् । प्रतिरूपं दुःखरूप तस्य फलं नैति योजना ॥ २५ ॥ इह ग्रीह्यादिभावे कश्चि-
दधिकृत्य कर्मपरामर्शो नास्तीत्युक्तम् ॥ अथ ग्रीह्यादिभावनन्तरं रेतःसिग्भावः श्रुतः । तत्रान्नस्थानु-
भामती ।

शयिनः प्रसवेयुर्न रेतःसिग्भाव उपपद्यते । शेषमुक्तम् ॥ २५ ॥ २५ ॥ रेतःसिग्योगोऽथ । सद्योजातो
हि प्रातर्द्यौवनो रेतःसिग्भवति तु चिरजातः प्रौढद्यौवनः, तस्मादपि ससर्गमात्रमिति गम्यते ॥ २६ ॥

आनन्दशिरीष-न्यायनिर्णय ।

येन प्रवृत्तिरिति तस्य विशिष्टार्थहेतुता । सर्वत्र कामशुःकरणशो रागाद्यवृत्तिरिति कर्तव्यताशो वेदीत्युपग-
मात् । ज्योतिष्टोमस्य श्वेनस्यैव काम्यत्वेऽपि नाभिचरं दितिषदनिषिद्धत्वाद्ग्रीह्यादीनां हिंसायामिनिकर्तव्यकृ-
पाया प्रवृत्तिर्निषेधार्थेन वाडिशिष्टार्थसाधनत्वमेव । तथा च विधिरनियमोऽर्थो सावकाशशान्तशान्त्यायेन
अप्यस्येति भावः । विधिरनियमोऽर्थो विरोधे फलितमाह-तस्मादिति । नात्र वदं दिति कर्मचि-प्र-
करणे श्रुतान्नभावात्पुरार्यात्वेन प्रातर्हन्मर्म्यार्थेन । तस्यात् इति निषेधश्चिन्तितः । अर्थात्तस्मात् निषेध-
शान्त्यर्थहेतुता । किन्तु मुख्यकारणमेवेत्यर्थः । शिष्टैरनुष्ठीयमानमपि देशविशेषमांसादानादि विनाशान्पद-
दशान्तरे दृश्यते तत्राऽऽह-अनिन्द्यमानत्वादिति । वैदिकस्य कर्मस्य शुद्धवे सिद्धमर्थमाह-नैति ।
प्रतिरूप्य प्रतिजन्मनिष्ठमिति यावत् । कर्मोत्तरनिर्णयनम्तर्हि ग्रीह्यादिभावोऽनुशयिना भविष्यतीत्युक्तं
तत्राऽऽह-न चेति । इदं ग्रीह्यादिजन्मनोत्वर्थः । येषामिन्द्रोऽधिकारोऽन्नाधारणो हेतुः अनुशयिना तद्भा-
वोऽस्ति तर्हि कथमित्याशङ्कयाऽऽह-अत इति ॥ २५ ॥ किंच, वाक्यशेषः सयोगस्यैव तद्भावस्य श्रुतेर-
परमेऽपि तद्भावः संयोगात्प्राप्तमिति यावत्-रेतःसिगिति । मूल व्याकरोति-इतश्चेति । प्रवृत्तौ-
योगिनेनान्नमक्षकं तर्गनेन विशिनष्टि-यो रेत इति । तद्वय एव भवतीति श्रुत्या तद्भावमेवान्न-
नुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यत इत्युच्यते, न सयोगमात्रमिवाशङ्कयाऽऽह-न चेति । अत्रेत्ययमानान्नानुग-
तोऽनुशयी वाक्यं वा प्रवृत्तमुच्यते । रेतःसिच स्वभावोचनया मुख्यस्य तद्भावस्ययोगः स्मर्यति-
धिरिति । अनुशयिन्मन्त्रानुचनयाऽपि तमेवार्थं समर्पयते-कथमिति । मुख्यस्य तद्भावस्याप्योमे फलित-

तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्ययोग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः तद्वत्
ब्रीह्यादिभावोऽपि ब्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादस्तमातः ॥
अथ रेतःसिग्भावानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुश-
यिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रं—“तद्य इह रमणीय-
चरणाः” [छां० ५ । १० । ७] इत्यादि ॥ तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे
ब्रीह्यादिभाववसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति ॥ तस्माद्
ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम् ॥ ३ ॥ १ ॥ २७ ॥
इत्यन्याविधित्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमी-
मांसादर्शनभाष्ये जीवस्य परलोकगमनागमनवैराग्यनिरूपणं
नाम तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

रत्नमभा ।

शयिनो रेत मेककर्तृत्वाद्योगाद्योगमात्र बाध्यम् । तद्वदुपक्रमेऽपि योग एवाध्येयः । अन्ययोपक्रमोपसहा-
रयोः निरोधः स्वादिनि मन्त्रोक्तमिष्यतिरेव इति ॥ २६ ॥ योनेः शरीरश्रुतेर्न त्रीणादिशरीरत्वमनुशयिना-
मिति सूत्रार्थः ॥ एव कर्मिणां गत्यागतिममरो दुर्गार इत्यनुसन्धानात् कर्मकादौ दैराग्यतत्त्वज्ञानसाधन
सिद्धमिति पाठार्थमुपमहरति—इति सिद्धमिति ॥ २७ ॥ (६) ॥

इति श्रीम परमहन्पवित्राजकाचार्यश्रीमद्रोपाटसंस्तोत्रुप्यपादशिष्यश्रीमद्रोविन्दानन्दमगरपादकृतौ शारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्यस्याध्यायायां (भाष्य) रत्नप्रमाया तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥१॥१॥
भामती ।

तर्कमिदानीं सर्वत्रेयानुशयिना समर्गमात्र तर्था च रमणीयचरणा इत्यादिषु तयामात्र आदयेतेति नेपाह-
यानेः शरीरम् । सुगमम् ॥ २७ ॥ (६) ॥

इति श्रीमाचम्यनिमिश्रिचित्तिने शार्गिरकमीमामाभाष्यभागं भाष्यया तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥१॥
आनन्दागिरीय—न्यायनिर्णयः ।

माह—तत्रेति । तथाऽपि त्रीणादिमाने किं जात एवाह—तद्वदिति । अन्ययोपक्रमोपसहारयोर्गो-
त्यात्तरादिहातधुपसहारवदुपक्रमोऽपि नेष्य इत्याह—इत्यविरोध इति ॥ २६ ॥ तर्हि सर्वानुश-
यिनां समर्गमात्रमिति त्रायणयोनिमिषादिकाऽपि श्रुतिद्वयचरितार्थे पादार्थोक्तम्—योनेरिति । नृ-
प्याहमेति—अथेत्यादिना शरीरत्वस्य त्रिशष्टात्मरूपदर्शनादौ तादृशं नानुशयिना तद्वत्त्व नारिमुप-
पन्नित्यवमिति वदितमाह—तस्मादिति । अनुशयिनां त्रीणादिजन्मासुखमुपराधादिहरणार्थमुपसहर्ता-
तस्मादिति । तदर्थमिष्टादिकारिणाननिष्टादिकारिणां चागोहायोरोहृत्पमभारगनौ मिदायां ततो येराग्यनि-
कारिनिरोत्पत्तया वाक्यार्थेऽस्मात्तन दृष्टीहन् मन्त्रोऽपि पाठार्थमुपमहरति—इति सिद्धमिति ॥२७॥(६) ॥

इति श्रीम परमहन्पवित्राजकाचार्यश्रीमुदानन्दपूज्यपादशिष्यभगवानन्दनिरां (भान) वृत्तायां
शार्गिरकभाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य जीवस्य परलोकगमनागमननिरूपणाख्यः प्रथमः पादः ।

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः २.

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य ससारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः । इदानीं तु तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । उदमामनन्ति-“स यत्र प्रस्वपिति” [बृ० ४ । ३ । ९] इत्युपक्रम्य “न तत्र रथा न रथ-योगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्नथयोगान्पथः सृजते” [बृ० ४ । ३ । १०] इत्यादि । तत्र संशयः-किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिः-आहोस्वित मायामयीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते-सन्ध्ये तथ-

रत्नप्रभा ।

उक्तवैराग्यस्याभ्य तत्स्वप्नदार्थविवेको वाक्यार्थज्ञानसाधनमस्मिन् पादे निरूप्यत इति पादयोर्हेतुसाध्य-भावसङ्गतिमाह-अतिक्रान्त इति ॥ सा-न्नविचारत्वादेवास्य पादस्याभिन्नध्याये संगति । अस्मिन् पादे “न रथान्तोऽपि” [३ । ३ । ११] इत्यतः प्रागुद्देश्यत्वेन प्रथम जिज्ञासितान्यपदार्थोऽवस्थाद्वारा निविध्यते । तदारभ्या पादसमाप्तेर्विधेय तत्पदार्थविवेकः । तत्र पूर्वं गत्यागतिचिन्तया जाग्रदवस्था निरूपिता । तदनन्तरमाग्निनीं स्वप्नावस्था श्रुत्युक्ता विषयीकृत्य तत्र स्वप्ने रथादिसृष्टयुक्ते, तदभावोक्तेषु, सशयं घटन् पूर्वपक्षमूत्रं योजयति-तत्र संशय इत्यादिना ॥ स्वप्नस्यादयो जाग्रदवस्थादिवद् व्यावहारिक-भामती ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ इदानीं तु तस्यैव जीवस्यावस्थाभेद रथ-योतिप्रसिद्धार्थं प्रपञ्च्यते-किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्वित्मायामयीति । यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रत्स्वप्नावस्थागतयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामयत्वं तथापि यथा जाग्रत्सृष्टिर्मात्रमावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते । प्रमात्मभावसंशङ्कारात्तु निवर्तते । एव किं स्वप्नसृष्टिराहोस्वित् प्रतिदिनमेव निव-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

ससारगतिनिरूपणेन ततो दृष्टीकृतवैराग्यस्य वाक्यार्थावगतये तत्त्वमर्थो सशोऽयितु पादमारभमाणस्त्वमर्थस्य जाग्रदवस्था ससारनिरूपणेन निरूपितेत्युपेय स्वयंज्योतिप्रसिद्धये स्वप्नावस्थां वक्तुं पूर्वपक्षपति-सन्ध्ये सृष्टिमिति । वृत्तमनूय पादसगतिमाह-अतिक्रान्त इति । समासस्य पुन पुनरारोहात्तरोहस्य पनत्तस्मिन्नस्वाप्त्ये निरुक्तस्य वाक्यार्थज्ञानार्थं पदार्थशोधनाय द्वितीयपादारम्भः । तत्रापि त्वमर्थस्योद्देश्यत्वात् “न रथान्तोऽपि” इत्यतः प्राक्तनस्यान्यमानिर्मुक्तव्यप्रतिपादनाय प्रययत् । ततश्चाऽऽपादसमाप्तेस्तत्पदार्थो निविध्यते तत्रापि स्वयंज्योतिप्रस्वाप्त्यर्थं स्वप्नावस्थां प्रथम-अन्यस्यान्यत इत्यर्थः । आरम्भणाधिकरणे स्वप्नस्य मायामयत्वं सिद्धकृत्वा जाग्रदवस्थाया मायामयत्वं निरूपितम् । इदानीं तदेव स्वप्नस्य मायामयत्वं प्रकटयितुं तद्विषयवाक्यमुदाहरति-इदमिति । तस्मिन्वाक्ये न्यानीं सृष्टिमिच्छत्य रथादिसर्गमानाद्रयावभासमानाच्च सशयमाह-तत्रेति । पारमार्थिकजन्यमर्थत्रिषासमर्थं वसिष्ठमिद्रेण प्रयोग इत्युदाहरणम् । अन्यथा तत्रापि वास्तव्याः सृष्टेर्निष्पत्तेन साध्यैकन्या मायामयत्वं प्रातीतिरसत्तामाश्रोयेत्त्वम् । अत्र च त्वमर्थस्य स्वप्नावस्थानिरूपणेन ततो निष्कृष्टस्य स्वयंज्योतिष्य शुद्धतया वाक्यार्थान्वयितेन तदेतद्वत्त्वमस्तीति तत्प्रतिपादनात्पादमिमगतयः । पूर्वपक्षे स्वप्नस्य सत्यतया ततो निरुक्तयोगादशुद्धस्यास्वयंज्योतिषो वाक्यार्थान्वयामिदि । सिद्धान्ते तस्य मिथ्याभासतो निष्कृष्टस्य स्वयंज्योतिष्वाच्यदन्वयेन तद्वद्वैतत्वमिति मत्वा पूर्वपक्षमुपादत्ते-तत्रेति । प्रतिज्ञां विद्वन्नादौ सर्वशब्दार्थ-

रूपा सृष्टिरिति । सन्ध्यमिति स्वप्रस्थानमाचष्टे । वेदे प्रयोगदर्शनात्-
 “सन्ध्यं तृतीयं स्वप्रस्थानम्” [बृ० ४ । ३ । १] इति । द्वयोर्लोकस्था-
 नयोः, प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोर्वा, सन्धौ भवतीति सन्ध्यं, तस्मिन्
 सन्ध्ये स्थाने नध्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ यतः प्रमाणभूता
 श्रुतिरेवमाह-“अथ रथान्तरथयोगान्पथः सृजते” [बृ० ४ । ३ । ९]
 इत्यादि । स हि कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

स्वप्नमा ।

सप्ताकाः-उत्त-शुक्तिरजतवत् प्रातीतिहा इति सशयार्थः । आरम्भाधिकरणे प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्व-
 निषेधादिति मन्तरयम् । अत्र पूर्वपक्षे जाग्रद्वत् स्वप्नाञ्जीवस्य विवेकामिद्विः, सिद्धान्ते प्रातीतिकदृश्य-
 साक्षितया विवेकात् स्वयंभ्योतिप्रसिद्धिरिति फलम् । सुमूर्खः सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतत्तत्त्वोक्ताननुभवे सति
 पासनामात्रेण इमं लोकं शरतः कर्मबन्धाद्दृश्ये मानमपरलोकस्तरितिरूपः स्मरो भवति । मोक्षं लोकद-
 यसन्धौ भवतीति सन्ध्यः स्वप्नः । तथा च ध्रुतिः-“तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेतं उभं स्थाने पश्यती-
 द्य परलोकस्थानञ्च” [बृ० ४ । ३ । ९] इति । अथ स्वप्नः कादाचित्क इत्यस्या नित्यस्वप्नस्य
 प्रबोधसम्प्रसादमग्निमशयमुक्तम् ॥ अन्ये तु मर्यादधुराचजन्मरूपादिमाक्षाकारवत् परलोकदृक्षणं, देव-
 चक्षुराचजन्मतद्वत्त्वं मर्यादोक्तदृक्षणं च, स्यमंस्तीति दृक्षणमो लोकदृश्यप्रक्षिपात् नित्यस्वप्नस्यैव
 लोकदृश्यसम्पन्नं प्रामद्वयम्पठिमागस्य तत्सम्प्राप्तवदिति व्याचक्षते ॥ न केषां ध्रुया स्थानार्थानां
 व्यावहारिकसम्पत्त्य, किन्तु सकर्तृकत्वावपीत्याह-स हि कर्तेति ॥ १ ॥ किञ्च स्वप्नार्थाः, सन्धाः,
 मानता ।

संन इति निषेधार्थः । द्वयोः इहलोकपरलोकस्थानयोः । संधौ मय मयम् । ऐहलौकिकचक्षुराख्यापा-
 रात्पादिमाक्षाकारागोरजननादनेहलौकिकं पारलौकिकेन्द्रियादिस्थापारस्य च भविष्यतोऽप्रत्युपलब्धेन न
 पारलौकिकम् । न च न स्यादिमाक्षाकारोऽस्ति स्वप्नदृशः । सस्यादुभयोर्लोकयोरेत्यान्तरालत्वमिति
 प्रदाग्यमायसाक्षात्कारात्पादु तत्पर्ययेन तृप्तिर्भवितुमर्हति । अयमभिसन्धिः-इह हि सर्वाग्येन निध्याजानान्यु-
 दाहरणं सेवा सन्ध्यं प्रतिजयने । प्रकृत्वोपयोगिनया ॥ स्वप्नज्ञानमुदाहृतम् । ज्ञान यमपमयशोधयति न
 तथेति युक्तम् । तथामात्रस्य ज्ञानागोहान् । अनयात्वस्य तत्प्रतीयमानस्य तथामात्रप्रमेयसिद्धेन कस्य-
 नास्त्वदावाद् वाचकप्रत्ययादतयात्वमिति चेत् । न । तस्य वाचकत्वमिदं । समानगोचरे हि निष्ठापौ-
 पमहारिणी ज्ञाने निरूप्येते । वदन्वदन्वदन्तानिश्चयाच्च वाच्यवाचकमात्र प्रतिपद्येते । न चेत् समानविषयं,
 ज्ञानन्दगिरिष-न्यायनिर्णयः ।

माह-संध्यमिति । तत्र मानमाह-वेद इति । प्रथमप्रयोगामात्रं कथं वैदिकप्रयोगमिति ज्ञाना-
 शेषं धौनिकत्वात् तदपेक्षेयाह-द्वयोरिति । ऐहिकामुनिकं च यदन्द्रियं रूपादिज्ञानं तत्प्रामाण्य-
 तुदयाच्च स्वप्नस्थानं तयोः सध्यमुक्तम् । मूर्च्छाज्ञानस्य चामात्राज्ञानात्मयज्ञानस्य तत्र भावाप्रयोगप्र-
 सादयोर्वा सत्य स्वप्नस्थानमिति सिद्धयम् । पदार्थमुखा प्रतिज्ञा पूरयति-तस्मिन्निति । स्वप्न-
 स्तेन सत्यं ज्ञानाभावादिमाह-कुत इति । भुक्तिं प्रजापन्नत्वरमाह-यत इति । वायव्यायमापेक्ष-
 नापनयः । न केषां सृष्टिगुणा स्वप्नगुणः सन् १ सकर्तृकत्वादपि तस्माज्जागृतिमसृष्टिर्दर्थजिज्ञासासामर्थ्य-
 साध्यमेष्टव्यमिहाह-न इति ॥ १ ॥ किञ्च, निशाः नया निमित्तग्याज्ञाननिमित्तग्यादिरितिमाह-
 निर्मातारं चेति । निर्मातारानातिशयनि-पुत्रादयश्चेति । निर्मातारं चेत्यादि व्याख्येति-

अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मान-
मामनन्ति-“य एष सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः” [कठ०
५ । ८] इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति ॥ ननु
कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन् ॥ न ॥ “शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व”
[कठ० १ । २ । १] इति प्रकृत्य अन्ते “कामानां त्वा कामभाजं
करोमि” [कठ० १ । २ । ५] इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य
प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः ।
प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम्-“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्” [कठ० ७ । २ ।
१४] इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि-“तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म
तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन” [कठ०
५ । ८] इति । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरिता-

रत्नप्रभा ।

प्राज्ञनिर्मितत्वाद् आकाशादिनिति सूत्रार्थमाह-अपि चेत्पादिना ॥ रूढिमाशब्द प्रकरणाभिरुप्यति-
नान्वित्यादिना ॥ य सुतेषु निर्व्यापरेषु करणेषु जागर्ति, तदेव शुक्रं स्वप्रकाश ब्रह्मेत्यर्थः ॥ स्वप्नस्य जाग्रदर्थः
भामती ।

कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथा हि क्षीरं दृष्ट कालान्तरे दधि भवति, एव रजत दृष्ट कालान्तरे शुक्ति-
र्भवेत् । नानारूप वा तद्वस्तु । तद्यस्य तीनातपन्नान्तिसहितं चक्षुः स तस्य रजतरूपता गृह्णाति । यस्य
तु केवलमात्रोक्तमात्रोपकृतं, स तस्यैव शुक्तिरूपता गृह्णाति । एवमुत्पलमपि नीलोहितं दिवा सौरी-
भिर्मभिरेभिव्यक्तं नीलतया गृह्यते । प्रदीपाभिव्यक्तं तु नक्तं लोहिततया । एवमस्या निद्रायाः सतोऽपि
रथादीनां गृह्णाति निद्राणस्तु गृह्णातीति सामग्रीभेदाद्वा कालभेदाद्वा विरोधमात्रं । नापि पूर्वोत्तरयोर्ब-
ल्यद्वयव्यतिरिक्तं । द्वयोरपि स्वगोचरचारितया समानत्वेन विनिगमनाहेनोत्पत्त्यात् । तस्मादन्वयस्य
विरोधो व्यवस्थापनीयः । तत्तद्वन्तत्वात् । त्रिभूतास्वप्नप्रत्ययः, स्वप्नश्च, प्रत्ययत्वात्, जाग्रत्स्वप्नादिप्रत्ययवदिति ।
इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति-“अथ रथान् रथयोगान् पयः सूत्रां” इति । न च ‘न तत्र रथा न रथयोगा न
पयानो भवन्ति’ इति विरोधादुपचरितार्थाः सूत्रत इति श्रुतिर्वा व्याख्यास्यामुक्त इति हि श्रुतेरनुश्रुतिसमादा-
प्रमाणान्तरसमादाव् अर्थवत्त्वेन तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्याभावात्तत्रैव शास्त्राणां । जाग्रदन्वयाद्
दर्शनयोग्या न सन्ति न तु रथा न सतीति । अत एव कर्तृश्रुतिः शास्त्रान्तरश्रुतिरुदाहृता । प्राज्ञकर्तृकत्वाधा-
स्य पारमार्थिकत्वं विवक्षादिमर्गवत् । न च जीवकर्तृकत्वाच्च प्राज्ञकर्तृकत्वमिति सांप्रतम् । ‘अन्यत्र धर्मादन्य-
त्राधर्मात्’ इति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात् । जीवकर्तृकत्वेऽपि च प्राज्ञादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात् । अपि च जाग्र-
त्प्रत्ययसमादयन्तोऽपि स्वप्नप्रत्यया केचिद्वदन्ते । तद्यथा स्वप्ने शुक्रशब्दप्रधरः शुक्रत्वात्प्राप्तोऽप्येवोपानो प्राणाणां
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अपि चेति । सुतेषु करणेषु निर्व्यापरेष्विति यावत् । स त्वया पृष्ट आत्मेति शेषः । कामशब्दस्य यौगि-
कार्थमाह-पुत्रादयश्चेति । रूढिर्योगमपहरतीतिन्यायेन शङ्कते-नन्विति । प्रकरणविरोधानात्र रूढि-
रित्याह-नेत्पादिना । तत्रेति य एष इत्यादि यत्र श्रुतं तत्रैव प्रकरण इति यावत् । परकर्तृकत्वा-
दपि स येन स्वप्नसृष्टिः सप्रतिपन्नवदित्याह-प्राज्ञं चेति । तद्विषय प्रकरण प्रकटयति-प्राज्ञस्येति ।
तद्विषय वाक्यशेषमपि निरादयति-तद्विति । दृष्टान्तस्य साध्यविरुद्धतां प्रत्याह-प्राज्ञेति । हेत्वसिद्धि-
मात्राय क्वचिजीवकर्तृकत्वप्रकरणेऽपि जीम्य प्राज्ञभेदाय वचनास्तद्वाजाप्राज्ञकर्तृकतेति मन्या दार्ष्टान्तिक-

श्रया, तथा स्वमाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति ॥ तथा च श्रुतिः—“अथो
खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्येष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि
सुप्तः” [बृ० ४।३।१४] इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां
श्रावयति ॥ तस्मात्तत्त्वरूपेव सन्ध्ये सृष्टिरिति ॥ २ ॥ एवं प्राप्ते प्रत्याह—

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति ॥ यदुक्तं—सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थि-
कीति । मायामयमेव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति ॥ कुतः ॥

रत्नप्रभा ।

समानदेशत्वश्रुतेरभेदश्रुतेश्च सपत्ने तात्पर्यमित्याह—अथो खल्वाहुरिति ॥ २ ॥ स्वप्नयादयं,
प्रातीतिक्ता, जाग्रदयादौ बद्धतसामग्री विना दृष्टत्वात्, शुक्तिरूप्यादिवदिति मिद्वान्तपति—तुशब्द इत्या-
दिना ॥ चिन्मात्रनिष्ठाऽविद्या चित्तान्यच्छेदेन जपिऽपि स्थिता रथाद्याकारा मायेति मृत्रभाष्ययोरुक्त-
मायाऽविद्ययोरभेदज्ञापनाय मात्रपदेन सति प्रमातृव्याप्यतरूपस्य व्यापहारकतत्त्वत्वस्य निरास उक्त ।
कात्स्न्यमत्र जाग्रति या बद्धतसामग्री तज्जन्यत्वं परमार्थवन्मुनो जाग्रदर्थस्य कार्यस्य धर्म सत्यतया-
भामती ।

यतः प्रियत्रत प्रायाह—प्रियत्रत पत्रमेऽहनि प्रातरेवोपराप्रापभूमिदानेन नरपत्निर्या मानविषयतीति ।
तत्र च जाग्रत्प्राप्तमनो मानमनुभूय स्वप्नप्रत्यय मयमभिमन्यते । तस्मात्सन्ध्ये पारमार्थिकी सृष्टिः ॥ १ ॥ २॥
इति प्राप्ते उच्यते—मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । इदमत्राहुतम् । न नाम्नी क्षीरस्थेष
दधि रजतस्य परिणाम शुक्तिः समप्रतिान हि जातीश्वरगृहे विरहिणान्यपि रजतमाजनानि शुक्तिमात्रमु-
पपत्ति दृश्यते । न चेतरस्य रजतानुभूतमप्येऽवोऽनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिमात्रमुपपत्ति
प्रत्येति च । न चोभयरूप वस्तु । सामग्रीभेदात् कदाचिदस्य तोयमात्रोऽनुभूयते यदाचिमरीचिर्चितेति
मोक्षतम् । वारमाधिके दृश्य तोयमात्रे तासाध्यामुदन्वोपशमउद्गमार्थक्रिया कुर्यान्मरीचिताध्यामपि रूप-
प्रकाशउक्षणम् । न मरीचिभि र्मयचिह्नगज उदन्वोपशमयति । न च तोयमेव द्वित्रिमुदन्वोपश-
मममत्तदुपशमनमिति युक्तम् । तदर्थजियाकारित्वव्याप्त तोयत्र मात्रप्रापितामनुभूयते न स्यात् । अपि च
तोयप्रत्ययसमीचीनयापास्य द्वेभिर्यमस्युपेयने तच्चास्युपगमेऽपि न भेदमर्हति । तथाहि—भ्रमगर्भविगापाति-
तोयमेतदिति मन्यानो न तृणयापि मरीचितोयमभिगच्छेत् । यथा मरीचीननुभूयते । अयाशन शनमनि-
न्यमानोऽभिगमति । किमपराद्ध मरीचिषु तोयप्रियमिमं सर्जनीनेन यत्नमतिदत्तं परिपर्यामात्रं पश्यते ।

आनन्दगिरिरूप—न्यायनिर्णयः ।

माह—तयेति । स्वप्नजागर्गनयोस्तु पददेशचभ्रणादपि स्वप्नस्य मयनेत्याह—तथा चेति । स्वप्न-
जाग्रद्विद्योरेकार्थत्वध्याऽपि स्वप्नमृते सत्यते या—यानीति । उक्तश्रुतात्तर्यमाह—स्वमेति । माय-
त्वेन मिथ्या वमाश्रय जागरितमृष्ट श्रुत्या बाध्यतेऽपि तत्त्वमात्रात्तासाध्यामनुदत्ते मयत्वस्यापि
स्वप्नस्य स योऽयाह—तस्मादिति । स्वप्नमृते सत्यत्वे तद्विशिष्टात्मनोऽनुदने वाक्यापत्तिरिति परम
हर्तुमिति युक्तम् ॥ १ ॥ पूर्ववदनुवादने मिद्वान्त मृत्रयति—एवमिति । अत्रत्यायागामात्—
तुशब्द इति । पञ्चम्याश्रितेऽप्यार्यनुवादेन व्यनक्ति—नैतदिति । पूर्ववद्विषय प्रविशोत्तरा-
प्रविशानां—मायेति । मायाऽविद्ययोर्भेदो नैति वत् मृत्रमात्रयोर्मोक्षादहत् । मृत्रे मात्रपदेन सति
मायाऽविद्यानान आतिमिद्वार स्वप्नस्य जाग्रदेऽभ्य विरहिता । युतिश्रुत्या स्वप्नमृते सत्य
त्वेनेत्येव प्रविशेति दाहने—तुन इति । तयोः यथाभिदेनेत्यमात्रं मया हेतुमन्तार्थ व्याप्तेऽपि

कात्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र का-
त्स्न्यमभिप्रेतम् । देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च । न हि परमार्थवस्तु-
विषयाणि देशकालनिमित्तकात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि
तानि, अबाधश्च, -स्वप्ने सम्भाव्यते । न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो
देशः सम्भवति । न तावत्संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्या-
देतत्-बहिर्देहात्स्वप्नं द्रक्ष्यति । देशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च
श्रुतिः बहिर्देहात्स्वप्नं “बहिः कुशायादमृतश्चरित्वा स ईयते अमृतो यत्र
कामम्” [वृ० ४ । ३ । १२] इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते
जन्तो सामञ्जस्यमश्नुवीतेति ॥ नेत्युच्यते ॥ न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षण-
मात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च ततः सामर्थ्यं सम्भा-

रत्नप्रभा ।

पक तदभावात्स्वप्ने विवृणोति-न तावदित्यादिना ॥ संवृते सक्रीणे पर्येतुं गन्तुम् । विपर्येतुम् आग-
न्तुम् । श्रावयति-प्रसुप्तो जन पार्श्वस्थान् प्रतीति शेषः । एतत् स्वप्न यथा स्यात्, तथा यत्र काले
भामती ।

न च क्षीरदधिप्रत्ययदाचार्यमातुल्यालक्षणप्रत्ययगडा तोयमरीचिविश्राने समुच्चिताग्राहिनी, स्वानुभवात्परस्पर-
विरुद्धयोर्गोच्यबाधकभावात्तन्मासनात् । तत्रापि रजतज्ञान पूर्वमुपपन्न बाध्यमुत्तरं तु बाधक शुक्तिज्ञान
प्रातिपूर्वकत्वाप्रतिपेक्षस्य । रजतज्ञानात्प्राक्प्राप्तकाभावेन शुक्लप्राप्ताया प्रतिपेक्षासम्भवात्पूर्वज्ञानप्राप्त तु
रजत शुक्तिज्ञानप्राप्तवितुमर्हति । तदपवाधान्न क च स्वानुभवादवसीयते । यथाह —‘आगामिनादवा-
यित्वा परं पूर्वं हि जायते । पूर्वं पुनरवाप्तिरिति पर नोपपद्यते कश्चित्’ । न च वर्तमानरजताभासि ज्ञान
मविद्यत्तामस्यागोचरयन्न भविष्यता एतन्मयवर्तिनी शुक्ति गोचरयता प्रत्ययेन ग्राह्यते, कालभेदेन
विरोधाभावादिति युक्तम् । मा नामास्य ज्ञातीप्रत्यक्ष भविष्यता तत्पृष्ठमावि रनुमानमुपकारमावहेतुमि-
नासति विनाशप्रत्ययोपनिपाते स्थेमानमाकलयति । असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थिर रजत-
त्वादनुभूतप्रत्यक्षज्ञातरजतयत् । तथा च रजतगोचरं प्रत्यक्ष वस्तुतः स्थिरमेव रजत गोचरयेत् । तथा च
मविष्य-शुक्तिज्ञानका, रजत व्याप्नुवादिति विरोधाच्च शुक्तिज्ञानन ग्राह्यते । यथाह —‘रजत गृहमाण
हि चिरस्थायीति गृहणे । भविष्यच्छुक्तिज्ञानका व्याप्नोति तेन तत् ॥’ इति । प्रत्यक्षेण चिरस्था-
यौति गृहण इति केचिदबाधकते । तदयुक्तम् । यदि चिरस्थायित्वं योग्याता न सा प्रत्यक्षगोचर-
शक्तेरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापि च, तदप्ययुक्तं, कालान्तरेण भविष्यतेन्द्रियम्य सयोगायोगात्त-
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

कात्स्न्येनेति । परमार्थवस्तुधर्मो योग्यदेशकालनिमित्तसाहित्यम् । वस्तुत्वस्य कात्स्न्येन व्याप्तत्वात्तथा
व्यक्त्यभावे तद्व्याप्य वस्तु मवि व्यावर्त्येत यर्थ । एकस्यापि सर्वात्मनाऽनभिव्यक्ते सर्वत्र वस्तुत्वव्यावृ-
त्तिरन्याक्षिपति-किमिति । अतिप्रसङ्ग प्रत्याख्यातुमिष्टं कात्स्न्यं व्याचष्टे-देशेति । स्वप्नेऽपि तस्मि-
न्निमाशकयाऽऽह-नेत्यादिना । नत्र स्वप्ने योग्यदशायोग विवृणोति-न तावदिति । यत्र स्वप्नो-
दस्ये न एव रथादीना योग्यो देश स्यादित्याशङ्क्य स किं दहादन्तर्वहिवेति विरुद्धाऽऽह प्रत्याह-
न तावदिति । द्वितीयं शङ्कत-स्यादिति । तत्रोपपत्तिमाह-देशेति । तत्रैव श्रुतिमाह-दर्शयतीति ।
देहाद्वहिरेव स्थानगिरे यत्र युक्त्यतरमाह-स्थित्येति । अन्तरेण वा स्वप्नो न बहिरित्याह-नेतीति ।

व्यते । क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति—कुरुष्वहमथ शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन्नतिबुद्धश्चेति । देहाच्चेदपेयात्पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते, तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यन्ति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति । परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत । दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव देहे स्वप्नं—“स यत्रैतत्स्वप्नया चरति” [बृ० २।१।१८] इत्युपक्रम्य “स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते” [बृ० २।१।१८] इति । अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःकुलायश्रुतिर्गोणी व्याख्यातव्या—बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति । यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः । कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति । राजन्यां सुतो वासरं भारते वर्षं मन्यते ।

स्वप्नमा ।

स्वप्नया इत्या चरति तत्रा स्वशरीरे यथेष्ट चलीत्यर्थः ॥ बहिरिवेति । कुलायाद देहात् बहिरिव अमृतः आत्मा चरित्वा यथाकामं यथेष्टम् ईयते निहस्तीत्यर्थः ॥ गुणगाह—यो हीति ॥ देशमिमानहीनत्वगुणं बहिष्ठरं देहस्योऽपि निहस्ती युक्त इत्यर्थः । एवं सति श्रुतिप्रुक्तिभ्या अनरेय स्वप्ने सतीत्यर्थः । विप्रलम्भः विभ्रमः । योग्यदेशमात्रमुक्त्वा कालमायमाह—कालेति ॥ अत्र रात्रिसमयेऽपि भामती ।

दुपहित्मीशो व्यापितस्वातीन्द्रियवात् । न च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवद्वान्ति सम्कारः सहकारी येनार्जमानमपाकयन्त । तस्मादत्यन्ताभ्यासरशेन प्रत्यक्षानन्तर शीघ्ररोत्यन्नविनिश्चयवस्थानुमानसहितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिरस्यार्थाति गृह्यत इति मन्तव्यम् । अत एवैतमुद्धमतर कालव्यवधानमपि चयन्त गौगताः प्रादु, द्वितीये हि पितृयः प्रत्यक्षस्य प्रागवधारणमेव । प्रादुक्षण एक स्वउक्षणेऽप्यवसेवध सतान इति । एतेन स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यायेन व्याख्यातः । यत्तु ॥ य स्वप्नदर्शनमुक्तं नराप्याग्यात्रा ब्राह्मणापनेनाप्यातं भगदाभावात् । प्रिधननस्थान्वायनसनादन्तु काकतानीयो न स्वप्नज्ञान प्रमाणवितुमर्हति । तादृशस्थैर नदृष्ट निमगाददर्शनात् । दर्शितश्च निमगादो भाग्यवृत्ताक्तास्त्वेनानभिप्राय विवृण्वा राजन्यां मुम इति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

बहिर्गाह्याऽऽगत्यनियमात्तत्रैव प्रयोजप्रसङ्गादपि न स्वप्नो बहिरित्याह—क्वचिच्चिति । श्रावयति स्वप्नप्रमुद सन्पार्श्वस्थानिति शेषः । उत्तमये व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—देहाच्चेदिति । इतश्च देशाद्देशान्तरं गत्या न स्वप्नरीत्याह—येनेति । न स्वप्नो देशान्तरं गत्येव्यप्यत्र हेतुवन्तमाह—यथेति । तदेव व्यतिरेकेणोपपादयति—परिधावन्निति । देशादेहान्तरं गच्छतिरिति यावत् । न केच राजनोऽनरेयभ्युपपन्नं त्रिगु श्रीभेत्त्याह—दर्शयतीति । एतदिति स्वप्नगाधि क्रियाविशेषमात्र । स्वप्नयेति श्रुतिर्दिशयति अन्तरेव स्वप्नभेदश्च तर्हि बाह्यपुत्रायश्रुतिरिति नराऽऽह—अतश्चेति । कथं शरीरे वसतो बहिर्गाहेषुतिरित्याशङ्क्योपचारे निविचगाह—यो हीति । यत्तु स्थितिगतिप्रत्ययभेदसामान्यत्वात् स्वप्नो परिधिर्गति नराऽऽह—स्थितितीति ॥ एवं मनीति । श्रुतिप्रुक्तिभ्याम तरेन स्वप्ने विदे सतीत्यर्थः । निमगादो विभ्रमः । योग्यदेशयोग्य स्वप्नप्रोक्तश्च नादृष्टादोम स्वप्नयति—कालेति । अत्र रात्रिसम-

तथा मुहूर्तमात्रप्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहून्वर्षपूगानतिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्ध्यै कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते । करणो-
पसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति । रथादिनिर्वर्तने-
ऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दास्यति वा । बाध्यन्ते चेत्ते रथादयः
स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे । स्वप्न एव चेत्ते सुलभवाधा भवन्ति । आद्यन्तयो-
र्व्यभिचारदर्शनान्-रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन
मनुष्यः सम्पद्यते । मनुष्योऽयमिति वा निर्धारितः क्षणेन वृक्षः ।
स्पष्टत्वाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रं-“न तत्र रथा न रथयोगा न
पन्थानो भवन्ति” इत्यादि ॥ तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्ध इति ॥ नेत्युच्यते ॥
सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । तथाहि श्रूयते-
“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीया-
त्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने” [छा० ५।२।८] इति । तथा “पुरुषं कृष्णं
कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति” इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्व-
मावेद्यते इति श्रावयति ॥ आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः-“कुञ्जरादौ-
हणादीनि स्वप्ने धन्यानि । खरयानादीन्यधन्यानि” इति । मन्त्रदेवता-
द्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिना भवन्तीति मन्य-

रत्नप्रभा ।

केतुमाळादिष्वर्णान्तरं वासरो भवतीति मारते इत्युक्तम् । पूर्वपञ्चानुमानानां जाग्रदर्थदृष्टान्तं बलवत्तामप्री-
जन्मरमवाधयोग्यत्वं बोधाधिरिति सूत्रतात्पर्यम् ॥ ३ ॥ स्वप्नस्य भ्रान्तिमात्रत्वं सत्सूचितोऽप्यर्थः
सत्यो न स्यादिति शक्तोत्तरत्वेन सूत्रान्तरं व्याचष्टे-मायेत्यादिना ॥ मन्त्रेण देवतानुग्रहेणीधिसंख्या
भामती ।

रजनीसमवेऽपि हि भारताद्वर्णान्तरे केतुमाळादौ वासरो भवतीति मारते षड् इत्युक्तम् ॥ ३ ॥
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । दर्शनं सूचकं तत्र स्वरूपेण सत् । असत्तु इदम् । अत्र एव
धानन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

वेऽपि केतुमाळादौ वर्णान्तरे वासरो भवतीति मारते इत्युक्तम् । निरास्तरेण कालत्रिममादमाह-तथेति ।
योग्यकालयोग्यनुकूला तादृग्निमित्तायोगमाह-निमित्तान्यपीति । बुद्ध्यर्थं योग्यनिमित्तायोगं साध-
यति-करणेति । अयेति स्वप्नदृष्टेति । कर्मार्थं योग्यनिमित्ताभावाद्-रथादीति । अवाधा-
समयं निमज्जते-बाध्यन्ते चेति । न केनऽत्र प्रयोगे बाध्यन् स्वप्नेऽर्थाह-स्वप्न इति । आदावन्ते
च व्यभिचारिणीर्जागर्जसि तुल्ये याज्ञिक्य विशेषमाह-रथोऽयमिति । न केवळमप्यत्र स्वप्ने रथादीनि ।
वाप्यत्र किंतु धुनमर्षाहाह-स्पष्टं चेति । योग्यदेशाद्यभावेन सिद्धमर्थमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ३ ॥
मन्त्रस्य मायामात्रत्वं शुभाशुमकल्याणव्यतिरेकान्यां शास्त्रेण च गिरोः स्यादित्याशङ्क्याऽह-
मूचकश्चेति । सूत्रान्यान्धीमाशङ्क्यामाह-मायेति । गिरोऽयं प्रणवाह-नेतीति । तत्र प्रथमं धृतिरिषोऽ
निरस्यति-मूचकश्च हीति । स्वप्नो भविष्यतः साधुनः सूचक इत्यत्र श्रुतिमुक्त्या तादृशोऽसाधुनोऽपि
मूचकोऽनामित्रं धृतिमाह-तथेति । अन्यव्यतिरेकनिरोधसमाप्तिं स्फुटयति-आचक्षते चेति ।
अन्धोऽप्यगिरोधेयैरुपेयिमाह-मन्त्रेति । तर्हि शुभाशुममूचकानुपपत्त्या स्वप्नस्य सत्यत्वात् मायामा-

न्ते । तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वम् । सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वेतव्यम् । आध्यमानत्वादित्यभिप्रायः ॥ तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य भायामाव्रत्वम् ॥ यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यम् । यथा लाङ्गलं गवादीलुद्रहतीति । निमित्तमाव्रत्वादेवमुच्यते, न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीलुद्रहति एवं निमित्तमाव्रत्वात्सुतो रथादीन्मृजते, स हि कर्तेति चोच्यते, न तु प्रत्यक्षमेव सुतो रथादीन्मृजति । निमित्तत्वं त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदनासदर्शनात्तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यम् ॥ अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयञ्ज्योतिर्द्वं द्रष्टुर्दुर्ध्विबेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः । तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयञ्ज्योतिर्द्वं न निर्णीतं स्यात् ॥ तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिनृष्टिवचनं भाक्तमिति व्याख्येयम् ॥ एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम् ॥

इत्यप्रमा ।

था एवमाः सत्यसूचकाश्चेन् सत्याः स्यादित्यत्र आह—तत्रापि भवतु नामेति ॥ सत्यवर्णहेतोरपि शुक्तिरूप्यस्य सत्यत्वाददर्शनादिति भावः । यथा—छविद्वारा लाङ्गलस्य गवादिजीवननिमित्तत्वं, तथा स्वप्नमोक्षरूपद्वारा स्वप्नमृष्टिनिमित्तत्वं, न तु कुर्मं प्रति दुग्गाकारस्येव साक्षात् स्वप्नकर्तृत्वं सामान्यमात्राद्यवोरक्तत्वादित्याह—यदुक्तमित्यादिना ॥ तथा च स्वप्नस्य सकर्तृकत्वं मुख्यं नास्तीति हेयसिद्धिरिति भावः ॥ ध्रुतिनात्यर्थमिरोधाच न स्वप्नव्यतेत्याह—अपि चेति ॥ व्यतिकरः—सङ्करः । भ्रूया तत्परतोयेत्यर्थः । जागरितादविशेषादिति भावः ॥ कश्चित्माह—तस्मादिति ॥ एतेनेति । भाक्तत्वेनेत्यर्थः ॥ द्वितीयमूक्तमाह—कर्तृकत्वहेतुरपि स्वप्नस्य किं ध्रुतिसिद्धः—उत—प्रादस्य सर्वेश्वर्यामिदः ।

भामती ।

स्त्रीदर्शनसंख्यपसाय्याक्षरमत्रातुमिर्गादयो जाग्रदवस्थायामनुवर्तन्ते । स्त्रीसाध्यास्तु भात्यगिष्टेयनदन्तस्तताः आनन्दगिरीष—न्यायविषयः ।

प्रथमियाशब्क्यार्थज्यानामिष्टेऽपि परमार्थत्वामात्रान्मिथ्यात्वमित्याह—तत्रापीति । स्वप्नस्य सत्यार्थमुच्यतेऽपीति यावत् । द्विविधमिरोधसमाधिक्यमुपसंहरति—तस्मादिति । परोक्तमनूय दूययति—यदित्यादिना । तदिति सुतस्य तदृष्टादिवचनम् । एवं सर्वाति पूर्वोक्तन्यायेन स्वप्नस्य भायामाव्रत्वं स्वीकृत्यर्थः । स्वप्नदृष्ट्यादितदृष्टादिवचसो गौणत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । लाङ्गलस्य गवादीलुद्रहत्वं मुख्यमेव किं न स्यादित्यत्राऽऽह—न त्विति । तथाऽपि दार्शनिके मुख्यमेव मृष्टं मुख्यत्वेन चेत्यमृष्टयोगादित्याशङ्क्याऽऽह—न तु प्रत्यक्षमिति । जाग्रतः मृष्टवयसि सुतस्यापि तदिष्टवयसि मृष्टस्य रथादेने प्रयोगमात्रेण बाध्यता स्यादित्यर्थः । धर्मधर्मयोगेव निमित्तमाव्रतुः सुतस्य निमित्तो रथादस्य तत्कश्चित्पेन तत्कर्तृत्वेनेत्याह—निमित्तत्वं चेति । इतश्च भ्रूया स्वप्नमृष्टिर्गौणो नाभिष्ट्याह—अपि चेति । हेयवत्तरे स्तोत्रमिति—जागरित इति । अस्यात्मनः स्वयज्योतिर्गौणवचनाय स्वीकृत्य रथादसि स्वप्ने मृष्टिवचनं मुख्यमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । जागरितादविशेषादित्यर्थः । द्वितीयलोचनायां भुजैक्यपक्ष्यादस्यैव रथादीनां हिन्दे कश्चित्माह—तस्मादिति । यत् निर्माणार्थं हेयवत्स्यादह—एतेनेति । रथादिसृष्टिवचनाय भाक्तवोरसादनेनेति यावत् । परोक्तमनुमानमनूय इति ।

यदप्युक्तं “प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति” [बृ० ४।३।९] इति ॥ तदप्यसत् ॥
 श्रुत्यन्तरे-“स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा
 प्रस्वपिति” [बृ० ४।३।९] इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि च “य एष
 सुतेषु जागति” [कठ० ८।५] इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां
 निर्माता संकीर्त्यते । तस्य तु वाक्यशेषेण-“तदेव शुक्रं तद्रस” [श्वेता०
 ४।२] इति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते-“तत्त्वमसि”
 [छां० ६।८-१६] इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणत्वं विरुध्यते । न
 चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते । तस्य सर्वेश्वरत्वात्स-
 र्वास्वप्यवस्थास्वधिष्ठानृतत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः
 सर्गो विद्यदादिसर्गवदित्येतावत्प्रतिपाद्यते । न च विद्यदादिसर्गस्याप्या-
 त्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति । प्रतिपादितं हि “तदन्यत्वमारम्भणशब्दा-
 दिभ्यः” [व्या० सू० २।१।१५] इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य माया-
 मात्रत्वम् । प्राक् तु ब्रह्मात्मदर्शनाद्विद्यदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो
 भवति ॥ सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिक-
 मिदं सन्ध्यास्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

नाद्यः-इत्याह-यदप्युक्तमित्यादिना ॥ स्वयं विहृत्य जाग्रदेह निध्रेष्ट कृत्वा, स्वयं वासनया देह निर्माय
 स्वेन भासा स्वीययुद्धिरुत्पा स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचेतन्येन च स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः ॥ न केवलं बृहदार-
 ण्यके जीवस्य स्वमकर्तृत्वं श्रुतं, किन्तु काठकेऽपीत्याह-इहापीति ॥ जीवोक्तो ब्रह्मप्रकरणविरोध इत्यत
 आह-तस्य त्विति ॥ एव हेतोः श्रुतिसिद्धये निरस्य द्वितीयमङ्गीकरोति-न चास्माभिरिति ॥
 तर्हि हेतुसिद्धेः स्वप्नस्य साध्यमित्याशङ्क्य साध्यं व्यावहारिकं, पारमार्थिकं वेति विकल्प्य व्यग्रह-
 काळे बाधदर्शनात्, नाद्यः-इत्याह-पारमार्थिकस्त्विति ॥ द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यैरुक्तमित्याह-न
 चेति ॥ कस्तर्हि स्वप्नस्य जाग्रतो विशेषोऽत्र कथ्यत इत्याशङ्क्य प्रातिमासिकत्वमित्याह-प्रागिति ॥ ४ ॥

भामती ।

दयो नानुवर्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापार इति । प्राज्ञव्यापारत्वेन पारमार्थिकत्वानुमानं
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धया दूषयति-यदपीति । स्वयं विहृत्य पूर्वं देहं निध्रेष्ट कृत्वा स्वयं निर्मायापूर्वं वासनामय देह
 सपाद्य स्वेन भासा स्वकीययुद्धिरुत्पा स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचेतन्येन चेत्यर्थः । न केवलं बृहदारण्यके
 जीवस्य स्नापकर्तृत्वं श्रुतं किन्तु काठकेऽपीत्याह-इहापीति । प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां परमात्मा निर्माते-
 त्युक्तमाशङ्क्य जीवभावमानस्य परस्य स्वाविद्यया स्वप्नोपादानत्वं वा विना तद्भावं स्वाविद्यया तदधि-
 ष्ठातृत्वं वेति विकल्प्याऽऽयमङ्गीकरोति-न चेति । द्वितीयमपि स्वीकरोति-तस्येति । तर्हि प्राज्ञ-
 कर्तृत्वहेतोः मिद्वेत्तुमानमदुष्टमित्याशङ्क्य व्यावहारिकं पारमार्थिकं वा सत्यत्वं साध्यमिति विकल्प्याऽऽद्य
 बाधकं प्रयश्चविरोधमाह-पारमार्थिकस्त्विति । व्यग्रहारे बाधैर्धुर्गमिह पारमार्थिकत्वम् । द्वितीये
 दृष्टान्तस्य साध्यैरुक्तमित्याह-न चेति । विद्यदादिसर्गस्यासिद्ध मिथ्यात्वमिति कुतो दृष्टान्तस्य साध्यवि-
 कल्पात् तत्राऽऽह-प्रतीति । कस्तर्हि स्वप्नस्य जाग्रतो विशेषो येनेतन्मिथ्यात्वं वृथगुच्यते तत्राऽऽह-
 प्रागित्वेति । व्यग्रहारेऽपि स्वप्नस्य मिथ्यात्वं वक्तुं पृथगुक्तिरिति भावः ॥ ४ ॥ यदुक्तं स्वप्नो योग्य-

पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो ॥ ५ ॥

अथापि श्यात् परस्यैव तावदात्मनोऽशो जीवोऽग्रेरिव विस्फुलिङ्गः । तत्रैवं सति यथा-अग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः, एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानेश्वर्यशक्ती । ततश्च जीवस्येश्वर्यवशात्सां कलिपक्षी स्वप्ने रथादिमृष्टिर्भविष्यतीति ॥ अत्रोच्यते ॥ सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वम् ॥ किं पुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव ॥ न ॥ नास्ति विद्यमानमपि तु तत्तिरोहितम् । अबिद्याव्यवधानात्-तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृग्शक्तिरौपधवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाऽऽविर्भवति, न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनाम् ॥ कुतः ॥ ततो हि ॥ ईश्वराद्धेतोः । अस्य जीवस्य बन्धमोक्षो भवतः । ईश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानाद्वन्धः । तत्स्वरूपपरिज्ञानात् मोक्षः । तथा च अतिः-“ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणेः

रत्नप्रभा ।

पूर्वं कृत्तमसाम्यमात्रात् ध्वनो मायेत्युक्तमनुक्तम् । सत्यसद्व्यवधानात् सत्यमृष्टिसम्भवादिति शङ्का दृग्भा परिहृत् सत्यं व्याचष्टे-अथापि स्यादित्यादिना ॥ सत्यसद्व्यवस्थं हि सद्भवान् तृष्टि सत्या भवति । जीवस्य स्वसत्यमङ्गत्वात् प्रत्यक्षमिति परिहारार्थः । तर्हि त्रिदशमर्गत्वा जीवस्येश्वरस्य नास्त्येवेति शङ्कते-किमिति ॥ नास्तीति न, किन्नादृतमस्ति । तत्पुनर्गेश्वरप्रसादात् कस्यचिद् व्यापत इत्याह-न । नास्तीति ॥ विधूतध्वान्तस्य निरागम्य संसिद्धस्य भगिमादित्रिशिष्टस्येत्यर्थः । ब्रमेनाहमिति देव ज्ञात्वा साक्षात् सर्वपाशानामपिवादिक्त्वात्प्रज्ञानमपदानिरेपक्षयस्तद्वृत्तौ भवति । क्षीणेश्वरमावती ।

प्रत्यक्षेण बाधप्रत्ययेन विदम्बमान नात्मानं छमत इति भावः । तत्रमोक्षयोरान्तरालिकवृत्तौयमेश्वर्यमिति ॥ ४ ॥ पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो ।

आनन्दमिरीय-व्यापिनिर्ययः ।

निमित्ताभावात्तत्रेति तत्र जीवमन्यम्येव निमित्तमिन्द्रियाशक्त्याऽऽपरेति । मन्त्राचार्यमाह-अथापीति । पूर्वोक्तरीत्या मिथ्यात्वे स्वान्त्योक्तेऽप्यर्थः । जीवेश्वरयोरंशांशियेऽपि हि स्यात्तत्राऽऽह-तत्रेति । तन्मिथ्येति परम्यांशे श्रुतिस्मृतिसिद्धे सतीति यावत् । तन्मेश्वर्यशक्तिमाये परिणामाह-तत्रेति । नात्रिरामयी मन्त्रमृष्टि किन्तु मातृयित्री मयेति श्रौतमन्त्रोन्मृते परिहर्तव्येति । अतर्ह्येश्वरानांश्वरयोरप्यश्चान जीवस्य सत्त्वानेव रथादिमृष्टिर्भवति । तर्हि त्रिदशमर्गं न तयोरप्यमिति शङ्कते-किमिति । प्रातीति त्रिगोत्रेऽपि कस्यनन्तदमायादेकपमियाह-न नेति । किमिति तर्हि जीवे सर्वज्ञादि न मातीत्याशक्त्य मन्त्र योजयति-विद्यमानमिति । अत्रिशरीयादि पद तत्रापीयेत् । यत्र कदाचिदुपज्ज्यते तस्य मन्त्रमन्त्रं यत्र तत्राऽऽह-तत्रेति । आदरार्थेऽपि पाठनेतदप्यपश्यन् प्यानस्य सूचयति-यतमानम्येति । ध्यानकार्यमीश्वरप्रसादप्रतिपक्षव्यापनं दर्शयति-विधूतति । किमिति तर्हि सर्वेश्वरीकस्यापिना तत्राऽऽह-संसिद्धस्येति । भगिमादित्रिशिष्टस्येति यावत् । तत्र मन्त्रोपपत्तिरिति दृष्टान्त-सुत इति । मन्त्रपदेनोक्तमन्त्र-ततो हीति पदनीयस्य रिद्धन्तद्वृत्तौपाशयः किमिति-दृष्टमेति । तत्र ज्ञानमाह-तथा चेति । परमेश्वर्यमिति । साक्षादनुभूय सर्वज्ञानात्तत्रागामादित्यज्ञानामपदानिरेपक्षयो भवति । क्षीणेश्वरमावती ।

संन्याधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१४९)

क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिधानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल
आप्तकामः" [श्वेता० १ । ११] इत्येवमाद्या ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मांश एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति । युक्तं
तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहनप्रकाशयोरिति ॥
उच्यते ॥ सत्यमेवेतत् ॥ "सोऽपि" तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः
"देहयोगाद्" देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति । अस्ति
चात्रोपमा यथा-अग्नेर्देहनप्रकाशनसम्पन्नस्याप्यरणिमत्स्य दहनप्रका-
शने तिरोभवत्, यथा वा भस्मना छन्नस्य, एवमविद्याप्रत्युपस्थापित-
नामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात्तद्विवेकत्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यति-
रोभावः । वाशब्दो ज्ञानैश्वर्ययोरन्यत्वाशंकाव्यावृत्त्यर्थः ॥ नन्वन्य एव
जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात्, किं देहयोगकल्पनया ॥
नेत्युच्यते ॥ न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते-"सर्वं देवतैक्षत" [छां०

रत्नप्रभा ।

क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममरणामकव-वच्यस इति निर्गुणविद्याफलमुक्तम् ॥ सगुणविद्याफलमाह-तस्येति ॥
परस्याभिमुख्येनाहप्रहेण ध्यानाद्वन्धमोक्षापेक्षया, मन्त्रोक्तहानिद्वयापेक्षया वा, तृतीयं विश्वैश्वर्यमणि-
मादिरूप मर्त्यदेहपाते सति सिद्धदेहे भवति तद्गोचानन्तरमात्मज्ञानात् केवलः द्वैतशून्यः आप्तकामः
प्राप्तस्वयन्ज्योतिरानन्दो भवतीति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ उक्तैश्वर्यतिरोभावे देहाभिमानी हेतुरिति कथ-
नार्थं सूत्रम् । तन्निरस्याशङ्कामाह-कस्मादिति ॥ सत्यावरण नास्तीत्यङ्गीकृत्य कल्पितारण साधयति-
उच्यत इत्यादिना ॥ जीवस्येश्वरत्वमङ्गीकृत्याऽऽवरणकल्पनतो वरमन्यत्वकल्पनेत्याशङ्कामुद्भाव्य श्रुत्या
निरस्यति-नन्विदस्यादिना ॥ स्वप्नेऽप्यान्वोक्तादेः सत्यत्वे जाग्रतीय-आत्मनः स्वप्रकाशात्मसुष्ठु स्यात् ।

भामती ।

देहयोगाद्वा सोऽपि इति सूत्रस्य वृत्तौपपादनमस्माभिः प्रथमसूत्रे । निगदव्याख्यात चैतयोर्माध्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममृत्युप्रसं इति निर्गुणविद्याफलमुक्तम् । सगुणविद्याफलमाह-तस्येति । परस्याऽऽभिमु-
ख्येन ध्यानाद्वन्धमोक्षापेक्षया वा मन्त्रोक्तपाशहानिजन्मादिप्रहाणसिद्धिद्वयापेक्षया वा तृतीयम् । अणिमाद्यै-
श्वर्यं देहभेदे देहनिशेषसिद्धदेहे साधकदेहपाते वा सति जगत्कारणसायुज्यापत्त्या भवति । ततश्च विश्वै-
श्वर्यं निरतिशयैश्वर्यं भूत्वा निर्गुणविद्योदये केन्द्रोऽद्वितीयः सन्नाप्तकामो निरतिशयानन्दात्मनेव तिष्ठतीति
क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ जीवस्य स्वतः एवानाभिर्भूतज्ञानैश्वर्यतया सकलसामानं न अप्रुतेत्युक्तं तत्र हेतु-
सिद्धिमाशङ्कयाऽऽह-देहयोगाद्वा सोऽपीति । सूत्रव्याख्येयमाह-कस्मादिति । आक्षेपं विद्मोति-
युक्तं त्विति । परमार्थिकस्य प्रतिगन्धस्याभावः साध्यते प्रातिमासिकस्य वेति निरुत्पद्यति-उच्यत
इति । आयमङ्गीकरोति-सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति-सोऽपीति । सूत्रे देहशब्देन स्थूल सूक्ष्म
च देह गृहीत्या व्याचष्टे-देहेति । वेदनाशब्देन सुखादयो गृह्यन्ते । व्यादिशब्देन तमेतुरविद्या । तद-
र्कस्यैवाप्यसर्गकतिरस्कारे दृष्टान्तमाह-अस्तीति । अरणिस्थोऽग्निरस्तीत्येतदेव सदिग्धमित्याशङ्कयाऽऽह-
यथा वेति । दार्ष्टान्तिकमाह-एवमिति । सूत्रे वाशब्दस्य पश्चान्तरयौतिल्यमाशङ्कयाऽऽह-वाशब्द
इति । तत्रान्यत्याशङ्का दर्शयति-नन्विति । तद्व्यावृत्तिं निरुदयति-नेतीति । इतश्च न वास्तवमन्यत्व-

६ । ३ । २] इत्युपक्रम्य “अनेन जीवेनात्मनालुप्रविश्य” [छा० ६ । ३ । २] इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात् । “तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकैतौ” [छा० ६ । ८-१५] इति च जीवायोपदिशतीश्वरात्मत्वम् ॥ अतोऽनन्य एवेश्वराजीवः सन्देहयोगातिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति ॥ अतश्च न सांक्लिषकी जीवस्य स्वप्ने रथादिमृष्टिर्घटते । यदि च सांक्लिषकी स्वप्ने सृष्टिः स्यात्, नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत् । न हि कश्चिदनिष्टं संकल्पयते ॥ यत्पुनरुक्तं—जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ह्यापयतीति, न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायम् । स्वयञ्ज्योतिर्विरोधात् । श्रुत्येव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात् । जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वाच्च स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत् ॥ तस्माद्दुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥ ६ ॥ इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ (२) ॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता । सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्त-

स्वप्नप्रभा ।

प्रातिमासिकत्वे एवात्रोक्तद्विषाद्यस्तत्त्वेऽपि अर्थापरोक्ष्यमात्मज्योतिष एवेति सुप्तं सिध्यति ॥ तस्मादेशादिमात्मवचनं स्वप्नस्य जाग्रदुपमत्वाभिप्रायमिष्यते ॥ ६ ॥ (१) ॥ एवं बाणकणोपरमे सति मनोबासोदीपिताविश्रान्तिशान्तमकं स्थप्रमात्मनः साक्षिणः स्वयञ्ज्योतिर्गार्थं विचार्य प्रतियोग्यनुयोगिमायमह्या स्वप्नस्य मनोऽवस्थामकां मुञ्चति निवारयति—तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥

भामती ।

मिति ॥ १ ॥ ६ ॥ (१) ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । इह हि नाडीपुरीतपरमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते । तत्र किमेवो रथानां विकल्प आहोर्द्विस्तमुषयः । किमनो वचेयम् । एतदत्रो भवति । यदा नाड्यो वा पुरीतश्च सुषुप्तत्वं तदा विरहीतप्रश्रुतिनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्ममाय इति । अविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्ममायाय कारणात्तरमरोक्षितव्यं तच्च कर्म न तु तत्त्वज्ञान विरहीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण तस्योपयोगात्, विरहीतज्ञाननिवृत्तेश्च विनापि तत्त्वज्ञानं सुषुप्तावपि संभवति । ततश्च कर्मवैवापयणं न ज्ञानेन । यथाहुः—‘कर्मवैव तु समिद्धिमास्थिता जनकादयः’ इति । अथ तु परमात्मेन नाडीपुरीतमृत्तिद्वारा मुञ्च-

भानन्दगिरिष—व्याधिर्निर्ययः ।

निर्याह—तदिति । अन्यथे फटितयाह—अत इति । जीवस्य ज्ञानादितरोमावेऽपि किं स्वप्नः प्राञ्जल—अतश्चेति । सांक्लिषकत्वे दोषान्तरमाह—याद चेति । तत्र हेतुः—न हीति । योनिसमस्य निरस्पति—यदिति । स्वप्नेऽपि जागरवदर्थेन्द्रियमत्त्वे दुर्निर्चननया साम्यं स्वयञ्ज्योतिर्गुणमिष्येति—व्याह—स्वयमिति । इतश्च न स्वप्नस्य मय्यपार्थमेव तदावयवनिर्वाह—श्रूयतेति । तर्हि केनाभिरुपदेतेन मायमुक्तं तदाञ्ज—जागरितेति । स्वप्नस्य जागरितेन तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं साम्यवचनमिति ज्ञेयम् । स्वप्नस्य मायवत्तायकत्वात् निवारणमात्रेण च फटितमुपमहरति—तस्मादिति ॥ ६ ॥ (१) ॥ बाणकणोपरमे स्वप्नमात्मनः स्वयञ्ज्योतिर्गार्थं निरूप्यान्तःकरणोक्तं सुषुप्तं तस्य प्रत्यक्षाया निरूपयति—तदभाव इति । अविद्यामयमृत्तिमाह—स्वमेति । इत्यन्वयावस्थ प्रतियोगिद्वन्द्वाननिर्वाणव्यादेः प्रत्यक्षोपदेः । निरवयवतामुपमहरति—तत्रेति । सुषुप्तिचिन्ताप्रकारः सम्यग्दर्शः । तस्य तावदवस्थानु-

विषयाः श्रुतयो भवन्ति । कचिच्छ्रूयते “तद्यत्रैतत्सुतः समस्तः सम्प्रसन्नः
स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृतो भवति” [छां० ८ । ६ ।
३] इति । अन्यत्र तु नाडीरेवानुक्रम्य श्रूयते “ताभिः प्रत्यक्सृण्व्य पुरी-
तति शेते” [बृ० २ । १ । १९] इति ॥ तथान्यत्रापि नाडीरेवानुक्रम्य-
“तासु तदा भवति यदा सुतः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण
एवैकधा भवति” [कौषी० ४ । १९] इति ॥ तथान्यत्रापि-“य एषो-
ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते” [बृ० २ । १ । १७] इति ॥ तथान्यत्र-
“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति” [छां० ६ ।
८ । १] इति ॥ तथा “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद
नान्तरम्” [बृ० ४ । ३ । १२१] इति च । तत्र संशयः-किमेतानि नाड्या-
दीनि परस्परनिरपेक्षाणि भिन्नानि सुतिस्थानानि-आहोस्वित परस्पर-
रापेक्षयैकं सुतिस्थानमिति ॥ किन्तादत्तात् ॥ भिन्नानीति ॥ कुतः ॥
एकार्थत्वात्-न ह्येकार्थानां कचित्परस्पररपेक्षत्वं दृश्यते ग्रीहियवादी-
नाम् । नाड्यादीनाञ्चैकार्थता सुप्तौ दृश्यते-“नाडीषु सृतो भवति”
“पुरीतति शेते” इति च तत्रतत्र सप्तमीनिर्देशस्य सुप्तत्वात् ॥ ननु
नैवं सति सप्तमीनिर्देशो दृश्यते-“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति”

रत्नप्रभा ।

तदेतत् ॥ इत्यत्र यथा स्यात् तथा यत्र काले सुतः सुप्तः समस्तः निरस्तप्राणरूपो मनोऽलयात् सम्पक् प्रसन्न
इत्यर्थः ॥ स्वापे नाडीस्थानमुक्त्वा नाडीपुरीततोर्नाडीपरमात्मनोश्च समुच्चयश्रुती आह-अन्यत्रेति ॥ परमा-
त्ममात्रश्रुतीराह-तथान्यत्रेत्यादिना ॥ नाडीपुरीतद्रव्यसु सप्तमीश्रुते समुच्चयश्रुतश्च सशयमाह-तत्रेति ॥
पूर्वपक्षे स्थानविकल्पा-जायस्य व्रजेक्यानागर्णयः, सिद्धान्ते नाडीभिः पुरीत गत्वाऽन्तर्हृदि ब्रह्मण्येव शेष
इति समुच्चयात् तन्निर्णय इति त्रिकैः ॥ एकपुरीडाशार्थत्वं ब्रह्मियवयोर्दृष्ट नाड्यादीनामेकमिदं स्वाप-
रूपार्थे निरपेक्षस्थानत्वं तु कुल इत्यत आह-नाड्यादीनां चेति ॥ सति ब्रह्मणि तृतीयाश्रुतेन सप्तमीति
भामती ।

तिस्थानं ततो निपरीतज्ञाननिवृत्तेरस्ति मात्रया परमात्ममात्र उपवेशः । तथा हि तावदेव जीवस्तदव-
स्थानो भवति कैवल्यम् । तत्त्वज्ञानाभावेन समूलकापमत्रियाया अकाराजाप्रत्यक्षप्रलक्षण जीवस्य व्युत्थान
आनन्दगिरिष-न्यायनिर्णयः ।

मग्नौ सुप्तिरुच्यते । यस्यामरस्यायामेतत्स्वप्नं यथा स्यात्तदा सुतः । समस्तः सत्तत्सर्वत्रायेन्द्रिय, ।
सप्रसन्न संरुतान्त-करणक्षेप्यर्थः । नाडीपुरीततो समुच्चयवास्य पठति-अन्यत्रेति । नाडीपरमा-
त्मनोः समुच्चयवास्य दर्शयति-तथेति । परमात्ममात्रप्रियाणि वाक्यान्तराण्याह-तथेति । नाडी-
पुरीतद्रव्यसु सप्तमीश्रुतेः समुच्चयोक्तेश्च सशयमाह-तत्रेति । अत्र स्वापनिष्कृषणद्वारा ब्रह्माभित्तत्वमयसि-
द्धेर्जाक्यार्थधीमन्मारापदादिमगतिः । पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाजीवस्य त्वेस्यानियमः । सिद्धान्ते नाडी-
पुरीतद्रव्यात् ब्रह्मस्थानत्वनियमार्जायस्य ब्रह्मात्मनियतिरित्यमिसधाय निमृश्य पूर्वपक्षयति-किमिति ।
नाडीपुरीतद्रव्यणां विकल्पे प्रभृद्वर्धक हेतुमाह-कुत इति । एकार्थत्वेऽपि समुच्चये का क्षतिस्तदाऽऽह-
न हीति । एकार्थत्वमेव नाड्यादिषु कथं तदाऽऽह-नाड्यादीनां चेति । एकार्थता निरपेक्षस्वापा-
धारतेति यावत् । अस्मिन्प्राण एवैकधा मन्तीत्यपि वाक्ये सप्तम्या चेदाशरणं तर्हि सप्तस्तृतीयोक्तोर्ना-
ऽऽधारतेति शङ्कते-नन्वेति । सप्तम्यामेऽपि तदर्थसिद्धेराधारत्वं सतोऽपि स्यादित्याह-नैव इति ।

इति ॥ नैष दोषः ॥ तत्रापि सत्सम्यर्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषे हि तत्रायतनैषी जीवः सदुपसर्पतीत्याह—“अन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते” [छां० ६।८।२] इति । प्राणशब्देन च तत्र प्रकृतस्य सत् उपादानात् । आयतनं च सत्सम्यर्थः । सत्समीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यशेषे दृश्यते—“सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे” [छां० ६।९।२] इति । सर्वत्र च विशेषविज्ञानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते । तस्मादेकार्थत्वान्नाड्यादीनां विकल्पेन कदाचित्किञ्चित्स्थानं स्वापायोपसर्पतीति । एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते । तदभावो नाडीष्वात्मनि चेति । तद-

खलमभा ।

शङ्कार्थः ॥ आयतनशब्दात् सत्सम्यर्थः आधारत्वं गम्यत इत्याह—नैष दोष इति ॥ अन्यत्र अत्रस्थाद्वये श्रान्तो जीवो विश्रान्तिस्थानं प्राणायमं सन्नलोपसर्पति सुषुप्ताश्रित्यर्थः । सत्समीश्रया निरपेक्षाधारत्वमानाङ्गिकस्य आस्थेयः । कदाचित् समुचित्यापि नाड्यादीनां स्थानत्वमिति न समुच्चयश्रुतिरिषोऽपि पूर्णकार्यः ॥ सिद्धान्तयति—एवं प्राप्ते इति ॥ यदे चकारः पुरोत्तसमुच्चयार्थः ॥ यदा नाड्यः सुषुप्तिस्थानं, तदा भावती ।

भवति । तस्मात्प्रयोजनस्येवा विचारणेति । किं तावत्प्राप्तं, नाडीपुरीतत्परमात्मसु स्थानेऽसु सुषुप्तस्य जीवस्य निष्ठयः प्रति विरुध्यः । यथा बहुषु प्रासादेत्येको नरेन्द्रः कदाचित्कचिन्निष्ठयते कदाचिरुचित्कचिदेयमेव जीवः कदाचित्नाडीषु कदाचिरपुरीतति कदाचिन्नल्लगतीति । यथा निरपेक्षा श्रीहृदयः ऋतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतितया शुक्ता एकार्थो विकल्प्यन्ते, एव सत्समीश्रया वायतनश्रुत्या वेकनिलयनार्याः परस्परानपेक्षा नाड्याद्वोऽपि विकल्पमर्हति । यत्रापि नाडीभिः प्रायवसृष्य पुरीतति शेत इति नाडीपुरीततोः समुच्चयवर्णनं तथा तामु तदा भवति यदा सुप्तः स्थानं कचन पश्यति । अयमिन्द्र प्राण एवेकधा भवति’ इति नाडीप्रवणोराधारयोः समुच्चयवर्णनम् । प्राणशब्दश्च यथा ‘अयमिन्द्र प्राणं गच्छति स जीव एकधा भवति’ इति उच्यते । तथापि तदा नाडीषु मृतो भवतीति च पुरीतति शेत इति च निरपेक्षयोर्नाडीपुरीततोराधारत्वेन निर्देशान्निरपेक्षयोरेवाधारत्वम् । इयान्तु विशेषः । कदाचिन्नाड्य एवाधारः कदाचिन्नाडीभिः सचरमाणस्य पुरीतदेव एव तामिरेव सचरमाणस्य कदाचिद्देवाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडीपुरीतत्परमात्मनामनपेक्षत्वम् । तत्र च विकल्पो ग्रीष्मियन्तुद्दृष्टन्तरवदेति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते—जीवः समुच्चये नैवानि नाड्यादीनि स्वापायोपेति न विरुध्येन । अयमभिधायि—नियन्ताज्ञातानां यत्प्राप्तिरूपं नाम तद्वत्पन्तराभावे कथ्यते । यथाह—‘एवमेवोऽष्टद्वयोऽपि यद्वाहियन्तावयवोः । विरुध्य आश्रितस्तत्र गतिरप्या

आनन्दगिरिय-स्यावनिर्णयः ।

तत्रापि सत्यपि नाड्यादाश्रित्यर्थः । तस्य गम्यमानत्वमेव दर्शयति—वाक्येति । तत्र ‘सत्ता सोम्य’ इत्यादिमिति यावत् । प्राणस्याऽऽयतनत्वेऽपि किं सत्ता स्यात्तत्राऽऽह—प्राणेति । तथाऽपि कथं सत्सम्यर्थस्य गम्यमानत्वं तत्राऽऽह—आयतनं चेति । सति सममीनिर्देशाभ्यासत्त्वमुपेत्योक्तं तदपि नाम्नीयत्वात्—मममीति । विशेषज्ञानोपरमत्वाप्य नाडीपुरीतनोरयोगाच्चयोर्न सुनिम्नानन्तराशास्य शास्त्रात्मा यन्माश्रियाऽह—सर्वेभ्रति । न च जीवाधारस्य नाट्यादरेणुत्तं बुद्धयुपाश्रिकजीवाधारत्वाभिर्गते । न च विकल्पेऽन्यतराभावेन समुच्चयमत्रापि प्रवेकं सत्समीश्रुतिनिष्ठनिरपेक्षाधारत्वमात्मन्यत्राभात् । तामिः प्रायवसृष्येपादौ तु कदाचित्नाट्य एव कदाचिन्नामि मचरमाणस्य पुरीतदेव कदाचिन्नामिरेव मचरणो प्रदेवाऽऽधार इति युक्तमयथा निरपेक्षाभ्यामश्रुतिरिषो गतिरिति मयोपसर्पति—तस्मादिति । त्रिष्वे जीवस्य प्रदेवमनिदामिति कश्चिन्नामिः । पूर्वश्रवणं सिद्धान्तमाह—एवमिति ।

तदभावाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९५३)

भाव इति । तस्य प्रकृतस्य स्थप्नदर्शनस्याऽभावः । सुषुप्तमित्यर्थः ॥
नाडीष्वात्मनि चेति ॥ समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति, न
विकल्पेनेत्यर्थः ॥ कुतः ॥ “तच्छुनेः”-तथाहि-सर्वेषामेषां नाड्यादी-
नां तत्रतत्र सुप्तिस्थानत्वं श्रूयते । तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति ।
विकल्पे ह्येषां पक्षे बाधः स्यात् ॥ नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्यादीनां
ब्रीहियथादिवदित्युक्तम् ॥ नेत्युच्यते ॥ न ह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैका-
र्थत्वं विकल्पश्चापतति । नानार्थत्वसमुच्चयधोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्श-

रत्नप्रभा ।

पुरोत्स्थान न मनोति धृतस्थानस्य पक्षे बाधः स्यात्, स न युक्त इत्याह-विकल्पे ह्येषामिति ॥
ब्रीहियथोक्त्याया विकल्प इति भावः ॥ यत्तु सप्तमीश्रुत्या नाड्यादीनामेकफलकत्वमिति । तत्रेत्याह-
न ह्येकेति ॥ प्राप्तादस्य पर्यङ्कधारणमर्थः । पर्यङ्कस्य तु शयनमिति फलभेदशङ्कात्मिकनिर्देशपक्षे । व्य-
भामती ।

न नियते' इति । प्रकृतकृतुसावर्त्तनीभूतपुरोडाशद्वयप्रकृतितया हि पस्परानपेशी ब्रीहियथो विहितौ शक्नु-
तश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडाशमभिनिर्णयितुम् । तत्र यदि मिश्रान्वा पुरोडाशोऽभिनिर्णयत पस्परानपेश्वरी-
द्वयमिश्रानृणी उभे अपि शान्त्रं वाप्येयात्ताम् । न चैतौ प्रयोगवचनः समुद्येतर्हति । स हि पयानिहिता-
न्यङ्गान्यभिमानस्य प्रवर्त्तमानो नैतान्यन्यध्वित्युक्तं शक्नोति । मिश्रगे चान्यथा मतेत्याम् । न चाङ्गानुरोधेन प्रमा-
नान्वासो 'मोसवे उभं कुर्यात्' इति युक्तम् । अथतो एतत् प्रमानान्वासोऽङ्गानुरोधेन च सोऽप्याप्यः । न
चाङ्गभूतेन्द्रावनादिप्रहानुरोधेन यथा प्रमानस्य सोमयागस्याश्चित्तेनमस्यति युक्तम् 'सोमेन पजेत' इति हि
तान्वाप्यागमिधिः । तत्र च दशमुष्टिररिमिनस्य सोमद्रव्यस्य 'सोममभिपुणोति', 'सोममभिपुणयति' इति च
वाक्यान्तरानुलोचनया रसद्वारेण यागमाग्नीभूतस्येन्द्रा' मष्टदेहेन प्रादेशानात्रैर्गुणैरेषु प्रहणानि ध्रुववक्र-
त्यनानि सम्कारा निर्णयन्ते, न तु सोमयागोऽग्नेन्द्रा'नादयो देवनाश्चोद्यन्ते, येन तासां यागनिष्पत्ति-
छक्षणेकार्थत्वेन विकल्प म्यात् । न च प्रादेशानामेकैकपक्षेन दशमुष्टिररिमिनसोमसप्रहणाय कश्चेत्,
येन तुल्यार्थतया प्रहणानि क्रियन्ते । न च यागमाग्नेन्द्रा'नादयो व्याप्नोति तान्मात्रं गृहीत्वा परि-
शिष्टं स्पष्टेति युज्यते । दशमुष्टिररिमिनोवाशनस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । एतत्तदृष्टार्थं मयेयं देवसर्वं याग
उपयुज्यते । न च दृष्टे मयस्य दृष्टकृपणा न्याया । तस्मात्सकृदस्य सोमसमस्य यागशेषेन संस्कारार्ह-
तादेवेनेन च प्रहणेन सकृदस्य सम्पत्तुमशक्य'तात्तद्व्यवस्थेकेन संस्कारेऽवश्यान्तरस्य प्रहणान्तरेण संस्कार

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिज्ञा विमजने-तदित्यादिना । चकारेण पुनर्दुर्लभं गृहीत्वाऽऽह-समुच्चयेनेति । समुच्चये सिद्धाति
प्रश्रुते हेतुमुक्त्या व्याचष्टे-कुत इत्यादिना । नाड्यादीनां सुप्तस्थानं श्रुत्वा विकल्पेऽपि स्यादित्या-
शयाऽऽह-विकल्पे हीति । तेषामन्यतमस्य सुप्तिस्थाने नान्यतमस्य तदिति पक्षे बाधः स
चायुक्तो बाधस्यापत्तिरिति प्रतिपादित्यर्थः । परोक्षं सप्तमं हेतुमनुवर्त्तनं न विवक्षितम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योर्वैकल्पमाह-नेर्ताति । प्रहारादीनिमाग्नीभूतपुरोडाशप्रहणितया ब्रीहियथो श्रुतौ समर्थौ च निरपेक्ष-
तया पुरोडाशं कर्तुं तयोर्मिथोपेक्षायां लभनेनान्यतमस्यार्थेन श्रुतिमाग्नीभूतस्य गतिनेन विरुद्धाश्रयग नाड्या-
दीनां तु न प्रत्येकं स्वापमाग्ने शक्तिरिति वक्ष्यते । नापि मानमिति भावः । यत्त्वेकार्थत्वं तद्विदं माना-
न्तरमिदं किन्तु सप्तमीसिद्धम् । नाऽऽहः । तदनुवर्त्तमानम् । न त्रितीय इत्याह-न हीति । प्राप्ता-
दस्य पर्यङ्कधारणार्थः पर्यङ्कस्य शयनार्थेति नानार्थत्वेऽप्येकमिति निर्देशः । व्यतरानाव्यतरानान्या च

नाद-प्रासादे शंते, पर्यंके शंते,—इत्येवमादिषु । तथेहापि नाडीषु पुरी-
तति, ब्रह्मणि च,—स्वपित्तीत्येतदुपपद्यते समुच्चयः । तथा च श्रुतिः—
“तासु तदा भवति, यदा सुतः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण
एवैकधा भवति” [कौपी० ४।१९] इति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य
च सुपुतो श्रावयति । एकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं सम-
धिगतं—“प्राणस्तथानुगमाद्” [व्या० सू० १।१।२८] इत्यत्र ।
यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुतिस्थानत्वेन श्रावयति—“आसु तदा
नाडीषु सुतो भवति” [छां० ८।६।३] इति, तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसि-
द्धस्य ब्रह्मणोऽनतिषेधान्नाडीद्वारेण ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते ।
न चैवमपि नाडीषु सतमी विरुध्यते । नाडीद्वारापि ब्रह्मोपसर्पन्त्यत
एव नाडीषु भवति । यो हि गङ्गाया सागरं गच्छति, गत एव स ग-

त्नप्रभा ।

धानाव्ययधानान्यां शयनमाधनान्यां समुच्चयः, तथेहापि नाडीपुरीततो जीवस्य सत्त्वाद्वाग्न श्रमस्येव श्रुति-
रिति समुच्चय इत्यर्थः ॥ नाडीनां प्राणस्य च—एकेन वाक्येनोपादानमित्यर्थः समुच्चय इत्याह—एकवाक्येति ॥
आधारममात्र सतम्यर्थः, न निरपेक्षत्वम् ॥ अतो न समुच्चयस्य सतम्या वाग्न इत्याह—न चैवमपीति ॥
समुच्चयेऽपीत्यर्थः ॥ अत्र नाडीश्रुतौ नाडीषु मोक्षः सुतिर्न निश्चिन्ता । शब्दमन्त्रनाडीरूपमार्गान्मुष-
भान्वी ।

इति कार्येन्द्राद्ब्रह्मणोऽपि समुच्चयेन । अत एव समुच्चयदर्शनं ‘दशैतान्मनुष्यैः प्रातःसमेन ग्रहान् गृह्णाति’
इति । समुच्चये च सति प्रमोऽप्युपपत्तेः । ‘अविनो दशमो गृह्णाति तृतीयो हृयते’ । तथैव ‘ऐन्द्रवाय-
वाप्राणान्गृह्णाति’ इति । तेषां च समुच्चये सति यावत्तदुद्देशेन गृहीत तत्तत्तम्ये देवताये न्यूनमिति चार्थः
यागस्याष्टस्या मरित्यम् । यदि पुनः पृथक्कृतान्यथैकैकैव वाचनदेवतामुद्दिश्य त्यजेत्, पृथक्क-
रणानि च देवतोद्देशाध्याश्रया मनेषु । न च दृष्टे मन्त्रावच्छिन्नकृत्वा व्याप्येयुक्तम् । तस्मात्तत्र समुच्च-
यस्यावश्यमात्रादुपादानुरोनेनापि प्रयानान्याम आस्थायते । इह सन्त्यासक्त्यनानाप्रणामावापुगेन्द्रा-
द्रूपस्य चानिषमेन प्रकृतिद्वये यस्मिन्कर्मिध्विप्राने पृथक्का पङ्कतरानपेक्षा योऽधिष्ठितैर्यशुनिध निषानि-
पेक्षाधित्वा रिक्तमर्थः । न तु नाडीपुरीतपरमात्मनानन्योन्यावेदशागमकनिर्दशनायममनो देव
विकृतो मन्त्रः । न तैकरिमन्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वा भवति मनुचितानामन्येकरिमन्तिनिर्देशदर्शनात् पृथक्
क्षेत्रे प्रासादे शत इति । तस्मादेकरिमन्तिनिर्देशस्यानैकान्तिरन्यादन्यतो विनिगमना वक्तव्या । सा चोक्ता
मोक्षदृष्टा—यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुतिस्थानत्वेन श्रावयतीत्यादिना । सादेव श्रुतुर्गोम
भनन्दगिरि—नामनिर्णयः ।

शयनमाधनमसमुच्चयः । नद्वन्द्वं श्रुतिरपि नादनादिषु स्वमीसमुच्चयेत्याह—तथेति । अनेकश्रुति-
समर्थ्यापेक्षया समुच्चयस्य तत्रैव श्रुतिगाह—तथा चेति । अनर्थेनान्यार्थमह—समुच्चयमिति ।
न ह तु—एकेति । नाडीनां प्राणस्य चैकेन वाक्येनोपादानमित्यर्थः समुच्चय इत्यर्थः । प्राणस्य
नाडीसमुच्चयेऽपि प्रयत्नमिति न समुच्चये किञ्चन तत्राह—प्राणस्येति । समुच्चये श्रुतत्वां नैरेवेत्येवेति
हि देवैरप्यप्युक्तं—यथेति । नाडीनां प्राणस्य कथमपि स्वयं श्रुतिमयाऽह—न चेति । नादनादी
स्याह—मन्त्रावच्छिन्नकृत्वा पङ्कतरानपेक्षा योऽधिष्ठितैर्यशुनिध निषानिपेक्षाधित्वा रिक्तमर्थः । सा चोक्ता
मोक्षदृष्टा—यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुतिस्थानत्वेन श्रावयतीत्यादिना । सादेव श्रुतुर्गोम
भनन्दगिरि—नामनिर्णयः ।

ज्ञायां भवति ॥ अपि चात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वात्ताडीस्तुत्यर्थं सुतिसंकीर्तनं-“नाडीषु सृजो भवति” इत्यु-
क्त्वाऽतः “तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति” [छां० ८।६।३] इति
शुबन्नाडीः प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुं-“तेजसा हि
तदा सम्पन्नो भवति” [छां० ८।६।३] इति तेजसा नाडीगतेन
पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान्विषयानीक्षते इत्यर्थः ॥ अथ वा
तेजसेति ब्रह्मण एवायं निर्देशः । श्रुत्यन्तरे-“ब्रह्मैव तेज एव” [बृ० ४।५।
७] इति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् । ब्रह्मणा हि तदा सम्पन्नो
भवति नाडीद्वारेण । अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसम्प-
त्तिश्च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः समधिगतः-“सर्वे पाप्मानोऽतो निव-
र्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः” [छां० ८।४।१] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
एवञ्च सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुतिस्थानेनानुगतो नाडीनां
चयः समाश्रितो भवति ॥ तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्त-
नात्तदनुगुणमेव सुतिस्थानत्वं विज्ञायते “य एषोऽन्तर्हृदय आका-
शस्तस्मिञ्छेते” इति हृदयाकाशे सुतिस्थाने प्रकृते इदमुच्यते “पुरी-
तति शेते” इति । पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते । तदन्तर्बर्तिन्यपि

रत्नप्रभा ।

यत्वादित्याह-अपि चेति ॥ पित्तेन विषयेक्षणभावे सुषुप्तदुःखमोक्षभावात् तद्वैतवर्माऽर्मात्मन्यपाप्मास्पृश-
इत्यर्थः ॥ अपहतपाप्मसम्पत्त्या वा पाप्मास्पृश इत्याह-अथ वेति ॥ अभिन्नं व्याख्याने लाभमाह-
एवञ्च सतीति ॥ “तासु तदा मयःपयास्मिन् प्राण एवैरूपा भवति” [कौषी० ३।३] इति ध्रुवः
समुच्चय आश्रितो भवतीत्यर्थः ॥ नाडीप्रत्युर्गोष्णप्रदानभावेन सुप्तो समुच्चयन्तु पुरीतब्रह्मणोरपि पाद-तथे-
त्यादिना ॥ आकाशे ब्रह्मणि शेते इत्युपक्रम्य-“तामि प्रपञ्चसृष्ट्यपुरीतति शेते” [बृ० २।१।१९] इत्युक्तम् ।

भामती ।

निरपेक्षश्रुतिर्नेतव्यमर्थः । शेषप्रतिरोहितमर्थम् । ननु यदि ब्रह्मेन विद्यमानस्यान तावन्मात्रमुक्तम् इति
नाड्युपपत्त्यन्तेनेत्यत आह-अपि चात्रेति । अपि चेति समुच्चये न विकल्पे । एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपप-
त्तिर्यथाविनीति मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थमत्र नाडीभक्तोर्तनमित्यर्थः । पित्तेनाभिव्याप्तकरणो
न बाह्यान्विषयान्वेदेति तद्द्वारा सुषुप्तदुःखाभावेन तत्कारणपाप्मास्पृशेन नाडीस्तुतिः । यदा तु तेजो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अपि चेति । तर्हि नाडीषु सुमिमकीर्तनमन्तर्यकमित्याशङ्क्य हेतुवन्तरमेव स्फोरयति-अत्रेति । नाडी-
प्रकरण समन्वयः । मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थं सुमिमकीर्तनमित्यत्र गमकमाह-नाडीप्रति ।
तासु सुतस्य पाप्मास्पृशे को हेतुस्तत्राऽऽह-ब्रवीतीति । हेतु निमज्जते-तेजमेति । विषयदर्शनाभावे
तदुपपत्त्युपायमात्राच्चैतदुपधर्माद्यनुमानायोगात्पाप्मभिरभ्यर्श इति शङ्कः । हेतुत्राक्य विमान्तोऽत्र व्याक-
रोति-अथ वेति । मन्त्रमप्यत्रापि कथं पाप्मास्पृशेन्तत्राऽऽह-ब्रह्मेति । कनरदप्राप्तानमादय इति ।
यमित्याह-एवं चेति । नाडीनां ब्रह्मप्राप्तिद्वारात्वे सतीति यावत् । नाडीद्वारा नन्दनं व्याख्यातत्वे
कचित्तामिः प्रपञ्चसृष्ट्य पुरीतति शेते इति पुरीतदुक्तिर्भूतव्याशङ्क्य पुरीतब्रह्मणोरपि गुणप्रदानत्वेन समुच्च-
यमाह-तथेति । उक्तमेव विदुषीति-य इति । आकाशे शेते चेत्पुरीतति कथं शेते तत्राऽऽह-तदिति ।

स्वशब्देनात्माभिलष्यते । स्वरूपमापन्नः सुपुतो भवतीत्यर्थः ॥ अपि च न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा सम्पत्तिर्नास्ति । स्वरूपस्यानपायित्वात् । स्वप्नजागरितयोस्तु उपाधिसम्पर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशमात्सुपुते स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते-स्वमपीतो भवतीति । अतश्च सुपुतावस्थायां कदाचित्सता सम्पद्यते कदाचिन्न सम्पद्यत इत्ययुक्तम् ॥ अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुपुतं न क्वचिद्विशिष्यते । तत्र सति सम्पन्नस्तावदेकत्वात् विज्ञानातीति युक्तम् । “तत्केन कं विजानीयाद्” [बृ० २ । ४ । १४] इति श्रुतेः । नाडीषु, पुरीतति च, शयानस्य न किञ्चिद्विज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुम् । भेदविषयत्वात् । “यत्र बान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येद्” [बृ० ४ । ३ । ३१] इति श्रुतेः ॥ ननु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकार-

रत्नप्रभा ।

तीत्येकार्थसामर्थ्याभावात् न विरूप इत्यर्थः ॥ सुपुतो जीवस्य भेदज्ञोपाश्रित्याचौत्सर्गिकत्वाभेदस्य विरूपो न युक्त इत्याह-अपि चेति । किञ्च नाड्यादीनामन्यतमभ्याने क्वचित्सुप्तिनादिनापि सुपुतं न विशिष्यत इति उक्तव्यम् । तच्च वक्तुं न शक्यत इत्याह-अपि च स्थानेति । भेदाभावे हि भेदज्ञानाभावे हेतुः । नाडीपुरीतद्वतस्य तु जीवस्य भेदवत्त्वात् भेदविज्ञाने कारणं नास्तीत्यर्थः ॥ द्वैतानस्य-स्यापि द्वैताज्ञाने हेतुं शङ्कते-ननु भेदेति ॥ द्रष्टृत्वाद् दूरस्थस्य स्वाभाविकमौपाधिक वा । तत्र भामती ।

तथा तु सुपुतदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीतदावारात्मित्यनुत्पत्त्यर्थतया न विरूप इति । अपि च न कदाचिज्जीवस्येति । औत्सर्गिक ब्रह्मरूपस्य जीवस्यासति जाग्रदवस्थास्येऽप्यत्र सुपुतावस्थायां नाप्यपयितुं शक्यमित्यर्थः । अपि च भेदसि स्थानविकल्पमास्थित्यपि तेषां विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुपुतवस्थाङ्गीकर्तव्या । न च्येमात्मतादात्म्यं विना नाड्यादिषु परमात्मव्यतिरिक्तेषु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितोऽयं जीव आत्मव्यतिरेकाभिधानी सत्तत्त्वस्य विज्ञेयत्वान्नान् भवेत् । तथापि श्रुतिः-“यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येद्” इति । आत्मव्ययान्वयेऽप्यत्रोक्तम् । “यत्र त्वस्य त्वमन्तरीराभूतत्वेन क पश्येद्विजानीयात्” इति श्रुतेः । तस्मादप्यात्मन्यतमस्य द्वारं नाड्यादीत्याह-अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपीति । अत्र चोदयति-ननु भेदविषयस्यापीति । भिन्न इति भेदः । भिन्न आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वशब्दस्य स्वर्तृत्वार्थतया तदात्म्यमत्र भातीत्याशङ्क्य पदार्थोऽन्या चाकथार्यमाह-स्वेति । जीवस्य ब्रह्मेकमेव नाडीपुरीततत्त्वसुपुतदुपाध्यायत्वेन तदागते वस्तुत्वार्थत्वात् विरूपोऽतीत्युक्तम् । इदानीं विरूपत्वायोगे हेत्वन्तरमाह-अपि चेति । जीवस्य चेदौत्सर्गिकं ब्रह्म तर्हि किमिति स्वाने तस्य तद्रूपत्वमुच्यते तत्राऽह-स्वप्नेति । सुषुप्तेऽप्यत्राभावात् जीवस्य अगतादात्म्ये फलितमाह-अतश्चेति । इतश्च विरूपत्वादिरित्याह-अपि चेति । हेत्वन्तरमेव स्फोर्यन्वितं तदादिनोऽपि समतमर्थमाह-स्थानेति । क्वचिदिति नाडीपुरीतब्रह्मणामन्यतमोक्तिः । अन्यथा सुषुप्तिमज्ञो जागरादिरिति भावः । स्वप्नस्यैव रूपत्वेऽपि विरूपे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽह-तत्रेति । एतन्मद्वैतान्मथ्यतम् । सति सत्तत्त्वस्य विशेषज्ञानाभावे मानमाह-तदिति । अगच्छेऽपि स्थानस्ये यथोक्तं सुषुप्तं युक्तमेव तत्राशङ्क्याऽह-नाडीष्विति । नाड्यादिगोचरस्य पुनो द्वैतानस्य तद्विशेषाज्ञाने नास्ति हेतुरित्यर्थः । द्वैतानस्यस्य विशेषज्ञाननियमे मानमाह-यत्रेति । तस्यापि विशेषाज्ञाने हेतुं शङ्कते-नन्वेति । भिन्न इति भेदो विद्यमानस्य विषयस्या-

णमविज्ञाने स्यात्॥वाहमेवं स्यात्॥ यदि जीवः स्वतः परिच्छिन्नोऽभ्युपग-
म्येत, यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्यतीति, न तु जीवस्योपाधि-
व्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञान-
इति यद्युच्येत, तथाप्युपाधेरुपशान्तत्वात्सत्येव सम्पन्नो न विजानातीति
युक्तम् । न च वयमिह तुल्यवन्नाड्यादिसमुच्चयं प्रतिपादयामः । न हि
नाड्यः स्रुतिस्थानं पुरीतच्चेत्यनेन विज्ञानेन किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । न
ह्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं फलं किञ्चिद्भूयते । नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्य-
चिद्वद्भुमुपादिभ्यते । ब्रह्म त्वनपायिस्रुतिस्थानमित्येतत्प्रतिपादयामः । तेन
तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति । जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं, स्वप्नजाग-
रितव्यवहारविमुक्तत्वावधारणं च ॥ तस्मादात्मैव स्रुतिस्थानम् ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

आद्य-नदष्टान्तमनूय प्रयाह-नादमित्यादिना ॥ द्वितीयम् अनूय रूपवति-उपाधिगतमेवेति ॥
 उपाधिभि तस्यैव नादयादौ स्वापे कतिपयमनिदृष्टार्थज्ञानप्रसङ्गात् सुदृष्टित्याघात स्यात् । उपाधिउपे
 त्वयत्न जीवस्य स्थितप्रयोगाद् नानायेन स्वाप आख्येय इत्यर्थ ॥ एव विरूप निरस्य नाशोपरीतलोभप्रणा म
 सुख्यनमसुख्यय फलयेन रूपयत्न गुणप्रज्ञानयत्न मसुख्ययमपसुख्यति-न च वयमित्यादिना ॥ ७ ॥

भारतीय

मानम्यापि त्रियम्येयर्थे । पण्डिति-प्रादमेवं स्यादिति । न तावज्जीवम्यामि म्यत परिच्छेदस्तस्य
मन्नामनेन विमुक्तम् । औशमि तु पाठेऽह योशमिस्मिहितस्तन्मात्र न जानीयात्तु सर्वम् । न
दसतिगताः सुमेस्मिद्वान् देवदत्तं मनिनिमपि न वेद । नन्मात्रमिदं विज्ञानप्रयस्तमर्थो मुनिं प्रता-
पयता तद्राम्य सर्वोपायुपगमो वक्तव्य । तथा च मिदमप्य तदा तन्नामपिमिपर्य । गुणप्रदान-
मायेन समुच्चयो न समप्रदानतयामेयादियदिति वदन्ममपशरराति-न च वयमिदंति । व्याप्पा-
याप्यनविध्यानादिपुत्रार्थमप्य वदराशेस्तेनापि वर्जित नापुन्यार्थेन मयि युक्तम् । न च मुद्रनाम-
स्यायां जीमप्य स्वहृषेण नादयादिम्यानपमिषादने किमिप्रसोन्न प्रयभूयप्रतिपादने त्वमि । तस्मात्
समप्रदानमायेन समुच्चयो नापि निवृत्य इति भाव । न नार्थद-यत् ॥ ७ ॥ < ॥ (२) ॥

ध्यान-दगिरीय-न्यायनिगव ।

[illegible]

कर्मानुसृतिशब्दविधिविधानम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९५९)

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्माच्चात्मैव सुतिस्थानम्, अत एव कारणादित्यवदेवास्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते । “कुत एतदागाद्” [वृ० २ । १ । १६] इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे “यथाग्नेः धुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः” [वृ० २ । १ । २०] इत्यादिना, “सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे” [छां० ६ । १० । २] इति च । विकल्प्यमानेषु तु सुपुतिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते, कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशासिष्यत् ॥ तस्मादप्यात्मैव तु सुतिस्थानमिति ॥ ८ ॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ (३) ॥

तस्याः पुनः सत्सम्पत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्सम्पन्नः, स एव प्रतिबुध्यते उत स बान्यो वेति चिन्त्यते ॥ तत्र प्राप्तं तावद् । अनियम

रत्नप्रभा ।

किञ्च ब्रह्मणः सकाशाज्जीवम्योत्थानश्रुतेर्त्रैलोक्येन सुपुतिस्थानमित्याह सूत्रकार-“अतः प्रबोध इति ॥ नाडीपुरीततो” काष्ठ्युत्थानाऽपादानत्वाश्रणात् न सुतिस्थानमित्यर्थः ॥ तस्मादुपाविष्टये जीवस्य ब्रह्मभेदादौपाविन एव भेद इति त्रैलोक्याकार्यभेदसिद्धिरिति स्थितम् ॥ ८ ॥ (२) ॥ स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॥ सुषुप्तौ उपाविनाशात् कर्मानुसृत्यादेर्दर्शनाच्च,—तथापि सति अस्माद् ब्रह्मणो जीवस्योत्थानश्रुतेर्त्रैलोक्येन सुपुतिस्थानमित्युक्तमनुक्तम् । मुक्तादन्यस्याधुत्थानसम्भवेन सुपु- तस्य नाड्यादिस्थानत्वसम्भवादिवाशेपसङ्गत्या नियमकामात्रानियम इति पूर्वपक्षमाह—तस्याः पुनरि- त्यादिना ॥ पूर्वपक्षे ज्ञानवैयर्थ्यम् । सुषुप्त्येवापुनरावृत्तिरनुसृतिरिति सिद्धान्ते तु अज्ञातब्रह्मात्मना भामती ।

स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः । यद्यपीधरादिभिनो जीवन्तयाप्युपा-यवच्छेदेन भेद वि- त्तिवाधिरूपान्तरारम्भ-स एवेति दु सपादमिति । स बान्यो वेति ईश्वरो वेति समग्रमात्रेणोपन्यासः । न हि तस्य शुद्धमुक्तस्वभावाभ्याविद्याकृतव्युत्थानमभयः । अत एव त्रिशोचसरेऽप्यनुपन्यासः । यद्धि आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रबोधापादानलोक्तेरपि तदेव सुतिस्थानमि याह—अत इति । सूत्र व्याचष्टे—यस्मादिति । त्रिकल्पेऽपि तदापादानलोक्तिर्ब्रह्मणो पठिष्यते नै वाह—विकल्प्यमानेष्विति । न च नाडीपुरीततोत्थानापादानत्वं कदाचिदपि शिष्यते ब्रह्मण एव तु तद्वचने फण्डिमुपसहरति—तस्मादपीति । एवमात्मनो ब्रह्मा- त्मत्व मिदमित्यधिकरणार्थमुपसहर्तुमिती युक्तम् ॥ ८ ॥ (२) ॥ अतः प्रबोधोऽस्मादिति स्वापानन्तरं ब्रह्मण सकाशात्प्रबो-जोत्तेन्ददात्मनैव सुतस्मिन्श्रुता-युक्तम् । इदानीं तस्मा-प्रबो-जस्तदापत्तिं गम- यन्ति मुक्तादन्यस्य प्रबो-जसम्भवेन तस्य नाड्यादिस्थानत्वसम्भवादिवाशक्याऽऽह—स एवेति । स्वापस्या- नाड्यवगः प्रतिबुध्यमान जीवमविद्युत्थोपाविनाशात्कर्मानुसृत्यादिदर्शनाच्च तदवगमाह—तस्या इति । तस्यैवोत्थानोत्था- रणापातिरेकमात्रेण त्रयेशो-जनात्तस्य प्रबो-जयोग्यतया वाक्योपशानोपयोगितेति पादादिनगतिः । पूर्वपक्षे ज्ञानवैयर्थ्य सिद्धान्ते तस्यैवोत्थानादज्ञातब्रह्मात्मना सुतस्यान्यथानात्तदेव्यज्ञाना- देव सुतेस्तदर्थवत्त्वनिवन्तिर-यमिष्येय नियमकानुपपन्न्या पूर्वपक्षवति—तत्रेति । नियमसम्भवे नानि-

इति ॥ कुतः ॥ यदा हि जलराशौ कश्चिजलविन्दुः प्रक्षिप्यते, जल-
राशिरेव स तदा भवति । पुनस्तदुद्धरणे स एव जलविन्दुर्भवतीति दुःस-
म्पादम् । तद्वत्सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः सम्प्रसीदति, न स एव पुनरुत्था-
तुमर्हति ॥ तस्मात्स एवेवरो वान्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इति ॥
एवं प्राप्ते इदमाह—“स एव तु” जीवः सुप्तः स्वास्थं गतः पुनरुत्तिष्ठति,
नान्यः ॥ कस्मात् “कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः” । विभज्य हेतुदर्श-
यिष्यामि—कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत्स एवोत्थातुमर्हति, नान्यः । तथा-
हि—पूर्वैद्युरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुत्तिष्ठन्त्यते । न चान्येन सा-
मिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् ॥
तस्मादेक एव पूर्वैद्युरपरेद्युश्चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते ॥ इतश्च स
एवोत्तिष्ठति यात्कारणमतीतिऽहन्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चा-
त्स्मरणमन्यस्योत्थाने नोपपद्यते । न ह्यन्यदृष्टमन्योऽस्मर्तुमर्हति । ‘सो-
ऽहमस्मि’ इति चात्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्थाने नाऽनुवकल्पते ॥ शब्देभ्यश्च
तस्यैवोत्थानमवगम्यते ॥ तथाहि—“पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति

रत्नप्रभा ।

स्थितस्य अज्ञानवशेन पुनस्तन्मैत्रेयानासदस्यमात्रादज्ञाननाशाय ज्ञानापेक्षेति कठम् ईश्वरो वैयतिपम-
दादर्शयोक्तम् । ‘स वान्यो वा’ इत्येव पूर्वपक्षः । ज्ञानं विना बुद्ध्यानुपाधिरत्यन्तनाशमात्रायपि
सुक्ष्मोपपत्तिर्नो जीवः सुषुप्ती कारणमना न्दिनस्यैव नानाकर्मानुभवसम्भारव्योपहित उचिष्टमिति
सिद्धान्तपति—स एव चित्यादिना ॥ सामिकृतस्य अर्धरुतस्य एकस्यैव व्योतिष्ठोमादेरनेक्यगमान-
कवापान् अतिप्रसङ्गः ॥ स्पृष्टिसुप्तानुगन्तमृत्तिना प्रयमिषामाह—सोऽहमिति ॥ अयन गमनम-

भाषी ॥

द्रवहादिनिर्दिर्नीयमेकस्य पुनश्चोदित कर्म तस्य पूर्वानुष्ठितस्यास्मि स्मृतिरिति यत्कस्येऽनुः प्रयमिषामनुच-
नार्थः । अत्र एव सोऽहमस्मीत्युक्तम् ॥ पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवतीति । अयन भावः नियमेन
आनन्दविरीय-न्यायनिर्णयः ।

यमो दुर्निर्गन्त इत्यन्ते—कुत इति । नियमायोग दृष्टान्तेन साधयति—यदिति । जलविन्दोः सा-
यमावाद्ययनप्रसङ्गप्रगाटितेन तस्मात्तदस्य तस्यैव नोद्धरणम् । जीवस्य तु सोपाधिव्याप्याध्याप्यदृष्टा-
भाविनादृष्टास्मिदितिमात्रादस्योपाधिव्यापये नान्येत्वास्मिद्वैतमिति मत्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति ।
नियमाकारोमे कठितमाह—तस्मादिति । समादनामादेगेभ्यो वैयुक्तम् । अनियमवशे मोक्षः पुनरपि
ज्ञानैकैवमिति वक्तुमिच्छन्तः । पूर्वैद्युश्च नृत्तं न्दिनानुप्रतिगताह—एवमिति । ऐक्यागम्यादात्मन-
प्रतिगतामेव नान्येयोयाने निरन्तुमशक्यमिति शङ्कते—कस्मादिति । अयनोदयव्यापारानां निवृत्त्य-
नन्वशेषोत्थाने मानमाह—कर्मति । पञ्चगानादिन नमुविनामानिह न हेतुर्न किंचिद् प्रवेकमिष्येह-
विभज्येति । तत्र कर्मशेषोक्तं तेषां मिश्रयति—कर्मति । शेषानुष्ठानदर्शनेन प्रवृत्तयि—सोपा-
रिति । व्यमेतायां तस्यैवोत्थानमिदमाह—न चेति । मानिहन्तव्यमनुष्ठितस्येति यावत् ।
एकस्यैव व्योतिष्ठोमादेरनेक्यगमानकवापानादित्याह—अतिप्रसङ्गादिति । उक्तं नृत्तमनुभव-
तस्मादिति । अत्र न एवोत्तिष्ठति मयः । अनुष्ठिति आगमेति—इत्येति । वा पुनर-
उत्थानोत्थानेनानुष्ठानेनानुष्ठानेन न इति । अनुष्ठितमिदमनुष्ठानेन प्रयमिषामिति मन्त्रितेना-
सोऽहमिति । शब्दश-शब्दाह—शब्देभ्यश्चेति । अयन गमननायः प्रतिनियत गमन प्रतिन्याय

कर्मादुत्पत्तिशब्दविषयधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९६१)

बुद्धान्तायैव" [वृ० ४ । ३ । १६] "इमाः सर्वाः प्रजा अहर-
हर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति" [छां० ८ । ३ । २] "त इह व्याघ्रो
वा सिंहो वा वृको वा चराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो मशको वा
यद्यद्रवन्ति तत्तदा भवन्ति" ॥ ३ ॥ [छां० ६ । ९ । ३] इत्येवमादयः
शब्दाः स्यादप्रबोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमीयुः ॥
कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेव गम्यते । अन्यथा हि कर्मविद्याविधयो-
ऽनर्थकाः स्युः । अन्योत्थानपक्षे हि सुषुप्तमात्रो मुच्येतेत्यापद्येत । एवं चे-
त्स्याद् वद किं कालान्तरफलेन कर्मणा, विद्यया वा, -कृतं स्यात् ॥ अपि
चान्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्तिष्ठेद्,
तत्तद्वचवहारलोपमसङ्गः स्यात् । अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेद्, कल्पनान-
र्थक्यं स्यात् । 'यो हि यस्मिञ्छरीरे सुप्तः स तस्मिन्नोत्तिष्ठति । अन्य-
स्मिञ्छरीरे सुतोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठति' इति कोऽस्यां कल्पनायां लाभः
स्यात् । अथ श्रुत उत्तिष्ठेद्-अन्तवान्मोक्ष आपद्येत । निवृत्ताऽविद्यस्य
च पुनरुत्थानमनुपपन्नम् । एतेनेश्वरोत्थानं प्रत्युक्तम् । नित्यनिवृत्ताऽवि-
द्यत्वाद् । अद्वैतभ्यागममकृतविमाणाशौ च दुर्निवारान्योत्थानपक्षे

रत्नप्रभा ।

आयः । योनिं तत्तदिन्द्रियस्थानं प्रति नियतं गमनं यथा भवति, तथा प्रतिपोनि-भागच्छति
जागरणायैति श्रुत्यर्थः ॥ न विन्दन्तीति । अज्ञानसत्त्वान् सुप्तस्योत्थाननिषम उक्तं । इह पूर्वप्रबोधे
ये भवन्ति ते एव तद्वा उत्तमप्रबोधे भवन्तीत्यर्थः ॥ विधिं व्याचष्टे-कर्मन्ति ॥ स एवोत्तिष्ठतीति निश्ची-
यते इत्यर्थः ॥ अत्रैवोत्पन्नं पुनरुत्पन्नमाह-अपि चेत्यादिना ॥ अन्योत्थाने सुखादेर्न पूर्वकर्मकार्यते-

भामती ।

गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्याय सप्रसादे सुषुप्तावस्थायां बुद्धान्तायावति भागच्छति प्रतिपोनि ।
यो हि व्यापरोनिः सुषुप्तो बुद्धान्तमागच्छन् स व्याप एव भवति न जात्यन्तरम् । तदिदमुक्तम्-त इह
व्याघ्रो वा सिंहो वेति । अथ न तत्र सुप्त उत्तिष्ठेदिति । यो हि जीवः सुप्त स शरीरान्तरं उत्ति-
ष्ठति शरीरान्तरगतस्तु सुप्तजीवमवतिष्ठति शरीरं उत्तिष्ठति, ततश्च न शरीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः ।

आनन्दगिरौष-न्यायनिर्णयः ।

यथा भवति तथा योनिर्गोनिं प्रयागच्छति श्वायानन्तरं जागरणेत्यर्थः । सुप्तानामुत्थानयोग्यवमापन्नमेव न
विन्दन्तीति सूचितम् । इहेति पूर्वप्रयोगोक्तिः । तदामन्तीति स्वापव्यवहितं जागरितमुच्यते । विधि-
पदं व्याचष्टे-कर्मन्ति । स एवोत्तिष्ठतीत्येवदेवमेवमुक्तम् । तदेवं व्यतिरेकसूत्रेण विरादयति-अन्य-
येति । विधानार्थक्यं व्यनक्ति-अन्येति । कर्मनैवैवमाह-एवं चेदिति । सुप्तमात्रस्य मुक्त्युपगमनक्षेदि-
त्यर्थः । अनुष्ठानकाले फलमावाप्तकर्मणो व्यापस्य च कालान्तरफल्यान्योत्थानपक्षे देवर्ष्यमित्यर्थः ।
विद्याऽनं न्यायम् । इतश्च नान्योत्थानमिवाह-अपि चेति । अन्योत्थाने सोऽन्यो जीवो वा स्यादी-
श्वरो वा । जीवक्षेदको मुक्तो वा । बद्धोऽपि देहान्तरे व्यवहरमाणस्तत्र सुप्तो वेति विस्तृत्याऽऽपमन्य
प्रवाह-अन्येति । द्वितीयमनुमाप्य दूषयति-अयेत्यादिना । निवृत्तं गौरवमेव स्तोत्रेति-यो
हीति । कल्याणान्तमन्य निरूपयति-अयेति । अन्तवत्त्वे का क्षतिरिति वाऽह-निवृत्तेति । हेत्वमा-
वादिनि नायः । मुक्तस्य नोत्थानमित्युक्त्यायेन कल्याणान्तरं निराह-एतेनेति । तदीयस्वरूपादेष्टया
हेतुनाह-नित्येति । प्रत्येकं सर्वत्रैव दोषमुक्तं साधारणं दोषमाह-अकृतेति । अन्योत्थाने पाधा-

स्यात्ताम् ॥ तस्मात्स एवोत्तिष्ठति, नान्य इति ॥ यत्पुनरुक्तं-यथा जल-
राशौ प्रक्षितो जलबिन्दुर्नोद्धर्तुं शक्यते, एवं सति सम्पन्नो जीवो नोत्प-
त्तिमुमर्हतीति ॥ तत्परिह्रियते ॥ युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जल-
बिन्दोरनुद्धरणम् । इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म, चाविद्या चेति
वैषम्यम् । दृश्यते च दुर्विवेचनयोरप्यस्मज्जातीयैः क्षीरोदकयोः
संस्पृष्टयोर्हृत्सेन विवेचनम् ॥ अपि च न जीवो नाम कश्चि-
त्परस्मादात्मनोऽन्यो विद्यते । यो जलबिन्दुरिव जलराशेः सतो विवि-
च्येत । सदेव तूपाधिसम्पर्काजीव इत्युपचर्यते-इत्यसकृत्प्रपञ्चितम् ।
एवं सति यावदेकोपाधिगता बन्धानुवृत्तिः-तावदेकजीवव्यवहारः ।
उपाध्यन्तरगतायां तु बन्धानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः । स एवायमु-
पाधिः स्वापप्रबोधयोर्बाजांक्रुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः प्रतिबुध्यत
इति युक्तम् ॥ ९ ॥ इति कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ (४) ॥

रत्नप्रथा ।

सकृत्सुखाद्यागमः, पूर्वमुत्तजीनकृतकर्मनाशश्चेत्यर्थः ॥ पूर्ववत्सुक्तं दृष्टान्तं त्रैपम्येण दूययति—
यत्पुनरित्यादिना ॥ अस्मादाद्यशक्यमपि विवेचनं प्राप्यदृष्टापेक्षः ईश्वरः करोतीति मया
दृष्टान्तमाह—दृश्यते चेति ॥ तत्रामेदाद्य जीवस्य जडग्रन्थुवैपम्यमियाह—अपि चेति ॥ अमेदे
स पाण्यो योत्तिष्ठतीति चिन्तानयनात् इत्याशयः बुद्धिभेदेन जीवभेदाच्चिन्तयाह—एवं सतीति ॥
सुषुप्ती बुद्धिनाशेन प्रपद्ये बुद्ध्युपाधिभेदादेकजीवत्वग्रहणे न स्यादित्यत आह—त एवायमिति ॥
स्युत्पन्नमात्मना निद्रापेक्षोपाधिभेदार्थः ॥ ९ ॥ (३) ॥ अस्याप्रयादात्मानं निद्रिष्य मूर्च्छां नो विरे-
चयति—मूर्च्छादृष्टमस्मात्पतिः परिद्रोषात् ॥ मूर्च्छां प्रमिद्वाऽऽस्यान्तर्गतं वा पञ्चमानशयं वेति ।

मामर्तः ।

अपि च न जीवो नाम कश्चित्परस्मादन्य इति । यथा घटाकाशो नाम न परमाज्ञादन्वः ।
अथ चाप्येव यान्द्वयमुच्यते । न चासौ दुर्निवेचस्तदुपायैर्द्वयं विहितं चात् । एवमनायनिर्वच-
नोपायिगोपानमदोनायिनिर्वचो जीवो न श्रुतः परमात्मनो मिथ्ये तदुपायद्वयमिममन्वा चोद्धृत-
व्यमिभूत इमं प्रतीयते । ततश्च सुप्रतादावपि अमिभूत इव जाग्रदवस्थादिबूद्धत इव । तस्य चानिश्च-
तज्ञासन्नोपपन्नोदितपदा कार्यकारणभावेन प्रवहतः सुनिवेचतया तदुपहितो जीवः सुनिवेच इति ॥ ९ ॥
(१) ॥ सुग्रेष्ठमपत्तिः परिदोषात् । विशेषविज्ञानाभावाच्चोर्द्धा जागरणव्यावस्थान्यां निवृत्ते, पुन-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

त्यप्रवोक्तार्थानमुपादेर्न द्वैतमकार्षते यद्वहमागच्छेत्तु च सुतस्य मुनी पश्यदत्तये नश्येदिति दोषोऽप-
निरर्थः । अन्वोयानायोगे पश्यिमाह—तस्मादिति । द्वैतधर्माजमनुवदति—यदिति । दृष्टान्ती-
श्लेषो वा प्रत्याह—तदित्यादिना । नास्मान्मिथ्यात्वेरपि द्वैतेचनत्र तुल्यमिवाशक्त्याऽऽह—दृश्यते
चेति । प्रकाशतन्त्रेण दृष्टान्तवैयर्थ्याह—अपि चेति । कस्मिं जीवन्मयाऽऽह—मदेवेति । सप्तदशो-
पादिना जीवने नानावैयर्थ्याहोऽपि प्रपुन इत्याह—युमिति । तन्मये चत्तिरेकतारोपनादयति—उपा-
ध्यानद्वयेति । तस्मादिन्द्रियस्य तत्रापि जीवन्मये गम्यमानाशक्त्य वीजावुपनिषत्तानात्तत्तन्मये शो-
पादेः स्थितेर्न निवृत्त्याह—म एवेति । सुतस्योयानादज्ञानतन्त्रेणा नश्येद्वान् स्थितिमुपमाह—
इत्यत्र इति ॥ ९ ॥ (३) ॥ अन्वोयप्रसुक्तं मूलांशमभ्यासं दर्शयति—मग्न इति । तस्मि-

अस्ति मुग्धो नाम-यं मूर्च्छित इति लौकिकाः कथयन्ति । स तु किम-
वस्य इति परीक्षायामुच्यते । तिष्ठस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य-
प्रसिद्धाः-जागरितं, स्वप्नः, सुषुप्तमिति । चतुर्थी शरीरादपस्तुतिः । न
तु पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुतो स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति ॥ तस्मा-
च्चतसृणामेवावस्थानामन्यतमावस्था-मूर्च्छा-इति ॥ एवं भ्रान्ति द्रुमः ॥ न
तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति न ह्ययमिन्द्रियैर्विषयानीक्षते ।
स्वादितद्-इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति-यथेष्टकारी जाग्रदपीप्वा-
सक्तमनस्तया नान्यान्विषयानीक्षते, एवं मुग्धो मुसलसम्पातादिज-
नितदुःखानुभवव्यग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति ॥
न ॥ अचेतयमानत्वाद ॥ इषुकारो हि व्यापृतमना ब्रवीति-‘इषुमेवा-
हमेतावन्तं कालमुपलभमानोऽभूवम्’ इति । मुग्धस्तु लब्धसञ्ज्ञो ब्रवीति-
‘अग्रे तमस्यहमेतावन्तं कालं प्रक्षितोऽभूवम् न किञ्चिन्मया चेतितम्’

रत्नप्रभा ।

अस्याचतुष्टयप्रसिद्धेर्मुखस्य तद्वैलक्षण्याच्च सशये सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञयोऽयत्तस्य सुप्ताभेदवद्दिशेऽपज्ञान-
भाषान्निवेशेन लिङ्गेन सुषुप्तिरेव मूर्च्छेति प्रत्यभिज्ञानात् सुषुप्त्यन्तर्गता मूर्च्छेति दृष्टान्तसङ्ख्या पूर्वपक्षमाह-
तिष्ठस्तावदिति ॥ पूर्वपक्षे प्रसिद्धानस्यातः पृथगात्मनो मूर्च्छतो विवेकायं यत्नासिद्धिं कठ-
सिद्धान्ते पृथग्यत्नप्रोच्यमिति भेदः ॥ परिशेष दर्शयन् सिद्धान्तयति-न तावदित्यादिना ॥ जाग्रदपि
जागरावस्योऽपीत्यर्थः । ऐन्द्रियकर्मज्ञान देहाधारण च तस्यास्ति, न मुग्धस्येति वैषम्योक्तया दूषयति-

भान्ती ।

वक्ष्यामि मरणावस्थायाः । अतः सुषुप्तिरेव मूर्च्छा, विशेषज्ञानाभावाविशेषात् । विराडुच्छ्वासनेपुप्रभू-
तमस्तु सुषुप्तेरान्तरप्रमेदाः । तद्यथा कश्चिन्मुक्तोऽयत्तः प्राह-मुखमहमस्मान् लघूनि मे गात्राणि प्रसन्न
मे मन इति, कश्चिन्मुक्तुर्लघुमस्मान् गुरुणि मे गात्राणि भ्रमन्त्यनुरसित मे मन इति । न चेतावता
सुषुप्तिर्भियते । तथा विक्रान्तरेऽपि मूर्च्छा न सुषुप्तेर्भियते । तस्मादोक्तप्रसिद्धमनान्येष पञ्चम्यस्येति
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यमाह-अस्तीति । प्रामाणिकस्य विषयान्तरस्य लोकासिद्धतामाह-यमिति । न किं जागरावस्या-
नामन्यतमानस्थान्तर्गतं किं वाऽनस्थान्तरगत इ-यस्याचतुष्टयप्रसिद्धिनियमवैलक्षण्यस्या सदेहे प्रत्यभि-
ज्ञा स एवोक्तिप्रती युक्तेर्विशेषज्ञानाभावादिशेपेणैक्यप्रत्यभिज्ञानानुगमिः सुप्तिरेवेति पूर्वपक्षमिति-स त्विति ।
अत्र मुग्धेरवायन्तरयोक्त्या ततो निमग्नत्वं शोभते तस्य वाक्यार्थान्वयिनस्तद्वादीहेतुत्वात्वादादिस-
गतिः । पूर्वपक्षे मूर्च्छातिरेकार्थं पृथङ् न प्रयतितव्यम् । सिद्धान्ते पृथक्प्रयत्नप्रोच्यमिति मया पूर्वपक्ष
विह्वोति-तिष्ठस्तावदिति । शरीरस्थस्येति विशेषणसिद्धमन्यन्तर्गतामाह-चतुर्थीति । मूर्च्छोऽपि चिरो-
च्छ्वासनेपुप्रभूतिधर्मभेदादवस्थान्तरमित्याशयः मुग्धेरवायन्तरभेदादेश्चिरोच्छ्वाससिद्धेर्न धर्मभेदकारणेत्याह-न
त्विति । अवस्थान्तरस्याप्रसिद्धत्वं सुषुप्त्यन्तर्भाव मूर्च्छाया मत्वा निगमयति-तस्मादिति । तथा च
तद्व्यतिरेकार्थं पृथङ् न प्रयतितव्यमिति पठितमिति शन्दार्थः । पूर्वपक्षमन्य सिद्धान्तयति-एवमिति ।
परिशेषादित्यस्यार्थं परिशेष दर्शयितुमात्मते-न तावदिति । जाग्रदवस्थो हीन्द्रियैरर्थानुपलभते, मुग्धो
नेवमिति वैषम्य हेतुमाह-न हीति । जाग्रदवस्थस्यैव मुग्धम्यार्थानुपलभ्यो दुःखानुभवव्यग्रतया स्यादिति
दृष्टान्तेन शङ्कते-स्यादिति । इषुकारन्याय प्रपञ्चयति-यथेष्टादिना । वैषम्योक्त्या प्रमाह-नेत्या-

इति । जाग्रतश्चैकविषयासक्तचेतसोऽपि देहो विधियते । मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति ॥ तस्मात्त्र जागर्ति, नापि स्वप्नान्पश्यति । निःसञ्ज्ञत्वात् । नापि मृतः । प्राणोष्मणोर्भावात् । मुग्धे हि जन्तो मृतोऽयं स्यात्, न वा मृतः—इति संशयाना ऊष्मास्ति नास्तीति हृदयदेशमात्मन्ते निश्चयार्थम् । प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादेशम् । यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छन्ति, ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दहनायाऽरण्यं नयन्ति । अथ तु प्राणमूष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते, ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय सञ्ज्ञालाभाय भिषज्यन्ति । पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं गतः । न हि यमं गतो यमराज्यात्मत्यागच्छति ॥ अस्तु तर्हि सुपुतः । निःसञ्ज्ञत्वाद्, अमृतत्वाच्च ॥ न ॥ वैलक्षण्यात् ॥ मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छसिति । सवेपथुरस्य देहो भवति । भयानकश्च वदनम् । विस्फारिते नेत्रे । सुपुतस्तु प्रसन्नवदनः तुल्यकालं पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं गतः । न चास्य देहो वेपते । पाणिपेपणमात्रेण च सुपुतमुत्थापयन्ति, न तु मुग्धं मुहुरघातेनापि । निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः । मुसलसम्पातादिनिमित्तत्वाभ्यो हस्य, श्रमनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य । न च लोकेऽस्ति प्रसिद्धिः—मुग्धः

एतन्ममा ।

नेत्यादिना ॥ मूर्च्छाया जागरादेदमुक्या स्वप्नप्रतिभ्यां भेदमाह—नार्पात्यादिना ॥ आलम्बन्ते स्पृशन्ति । दिष्टं मरणम् । सुपुतिमूर्च्छयोः क्रियित्वाकृत्येऽपि यद्वैलक्षण्यमाह—नेति ॥ लक्षणे दमुक्या निमित्तभेदमाह—निमित्तेति ॥ प्रत्यभिज्ञाप्यसिद्धेत्याह—न चेति । उक्तप्राकृत्यवैकल्याभ्यामाम्नी ।

प्रातम् । एव प्रात उच्यते—यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमनं मोहसुपुतयोः साम्यं तथापि नेक्यम् । न हि विशेषविज्ञानसद्भावात्साम्यमात्रेण स्वप्नजागरयोर्भेदः । शान्तेन्द्रियव्यापारमात्रमात्राणां तु भेदो योः सुपु-
शानन्दविशेष—न्यायनिर्णयः ।

दिना । मुग्धस्य जागर्तितान्स्यात्तामात्रे हेतुन्तरमाह—जाग्रतश्चेति । देहावस्थानाद्विषयमात्रानुबन्धेन मुग्धो जाग्रदवस्थो नेति निगमयति—तस्मादिति । अस्तु तर्हि तस्य स्वापस्यभेदे, नेत्याह—नार्पाति । तर्हि तस्य मृतावस्थान्यं, नेत्याह—नार्पाति । पूर्वग्रन्थोष्माणो मुग्धे न सिद्धौ तन्मृतोऽस्य मृतावस्थान्यं तत्राऽऽह—मुग्धे हीति । ऊष्माऽस्ति नेति संशयस्यान्यतरनिश्चयार्थं हृदयदेशमात्रमन्ते स्पृशन्तीति यावत् । प्राणोऽस्ति नेति च संदिग्धान्यतरार्थं नानिस्तदेवमात्मन्ते इति संशयः । नातिवनिश्चयः कृत्वाह—यदीति । परस्य पराध्यवसायगोचरो नेत्याह—नार्पाति । कार्येऽङ्गकमनुवाह—दहनायेति । अस्ति-
तनिश्चयकृत्माह—अथ त्विति । तत्रापि कार्येऽङ्गकमनुमानमाह—संज्ञेति । मुग्धस्य मृतावस्थान्ये हेतुन्तरमाह—पुनरिति । यमराज्यं प्रतिष्ठस्यापि पुनरुत्थाने किं न स्यात्तत्राऽऽह—न हीति । पर-
शोभसिद्धं मुग्धस्य स्वापस्यत्वनिवाह—अस्त्विति । तत्र मात्तव्यं हेतुमाह—निःसंज्ञत्वादिति । उक्तमात्तव्येऽपि लक्ष्यनिमित्तकृत्मा भेदाभेदमभिम्याह—नेत्यादिना । लक्षणे लक्ष्यभेदे विद्वोति—
मुग्ध इति । निमित्तभेदमुदाहरति—निमित्तेति । आदिप्रदेशोपपन्नानि यमरादि गुणानि । यमासनवार्ता मन्त्रवर्ताः सुपुतिः । देहावस्थान्यं मत्स्यविमोहः । सति मोहे मरणमात्रेऽपि तस्मिन्मर्त्ये तदवस्थान्ति कृत्वा भेदं कृत्वा मोहस्वापयोरेव मानामाव्याह—न चेति । विशेषावापनभेदमाह—

सुप्त इति । परिशेषादर्धसम्पत्तिर्मुग्धतेत्यवगच्छामः । निःसञ्ज्ञकत्वात्सम्पन्नः, इतरस्माच्च वैलक्षण्यादसम्पन्न इति ॥ कथं पुनरर्धसम्पत्तिर्मुग्धतेति शक्यते वक्तुम् । यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या-“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” [छां० ६।८।१] “अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति” [बृ० ४।३।२२] “नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्” [छां० ८।४।१] इत्यादि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति । न च सुखित्वप्रत्ययो, दुःखित्वप्रत्ययो वा, सुषुप्ते विद्यते । मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययो नैव विद्येते ॥ तस्मादुपाध्युपशमात्सुषुप्तवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसम्पत्तिरेव भवितुमर्हति, नार्धसम्पत्तिरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ न ब्रूमः ॥ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति ॥ किं तर्हि । अर्धेन सुषुप्तप-

रत्नप्रभा ।

मर्धसम्पत्तिः सर्वैः सुषुप्तिर्मेरसम्पन्न मुग्धः सुषुप्तो न भवति । सर्वैरणागत्याधर्मैरसम्पत्तेर्मृतोऽपि न, किन्तु अनस्यान्तर गत इति सूत्रार्थः ॥ अत्र सूत्रे जीवस्य ब्रह्मणार्धसम्पत्तिरुक्तेति भ्रान्तः शङ्कते-कथमिति ॥ यत्सुषुप्तं प्रति सत्सम्पन्नत्वं श्रुतं तदुपाध्युपशमाभिप्रायम् । उपाध्यभाष्यं च मुग्धस्यापि सम इति यतः, तस्मात् कृत्स्नसम्पत्तिरेत्यर्थः । सुषुप्तकाले कर्मासम्बन्धे पुनरुक्त्या न कथमिदं शङ्क्यं तत्कार्याभावात्तदसम्बन्धोक्तिरित्याह-जीवे हीति ॥ ब्रह्मणा कृत्स्नसम्पत्तिमङ्गीकृत्य परिहरति-न ब्रूम इति ॥ मुग्धत्व हि सुषुप्तस्य अर्धेन निःसञ्ज्ञत्वाद्विधर्मेण साम्येन सम्पन्ने भवति । मरणस्यार्धेन कथा-भामती ।

समोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारणभेदात्लक्षणभेदाच्च भेदः । श्रमापनुत्तर्यो हि ब्रह्मणा संपत्तिः सुषुप्तम् । शरीरभागाद्यां तु ब्रह्मणा संपत्तिर्मोहः । यद्यपि सत्यपि मोहे न मरणं तथाप्यसति मोहे न मरणमिति मरणार्थो मोहः । सुषुप्तसंपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य भ्रमादिनिमित्तत्वाच्च सुषुप्तस्य सुषुप्तेनादिविकारलक्षणत्वान्मोहस्य प्रसन्नरदननादिलक्षणभेदाच्च सुषुप्तस्यासुषुप्तस्य त्वान्तरभेदेऽपि निमित्तप्रयोजनलक्षणाभेदादेकत्वम् । तस्मात् सुषुप्तमोहानस्ययोर्ब्रह्मणा संपत्तावपि सुषुप्ते यादृशी संपत्तिर्न तादृशी मोह इत्येव संपत्तिः भ्रान्तगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परीति । साम्यवैलक्षण्याभ्यामर्धसंपत्तिं साधयति-निःसञ्ज्ञत्वादिति । अर्धसंपत्तिमाक्षिपति-कथमिति । काऽनुपपत्तिरित्याशयः मुग्धस्यार्धसंपत्त्यभावं साधयितुं सुप्तेन साम्यं कर्मेतत्कालेऽप्यभावेन कथयति-यावतेति । यत्सुप्तं प्रति सत्संपन्नत्वं श्रुतं तदुपाध्युपशमाभिप्रायं, स चोपाध्युपशमो मुग्धस्यापीति कृत्स्नसंपत्तिरेवेति भावः । कर्मसम्बन्धस्य यावद्वन्वमात्रित्वात्सुप्तस्य कर्मराहित्यमसिद्धमित्याशयः तत्कार्यमुल्लुख्योपादित्या-त्तदेतुर्कर्मादित्य कल्पयित्याह-जीवे हीति । सुप्तस्य सुषुप्तानुमत्तादनिनाभूतो दुःखानुमनोऽपि कल्पना-मित्याशयः स्वप्रकाशस्वरूपमुत्तमानुभवव्यतिरेकेण कर्मोत्थानुलूटप्रतिरूढार्थधीजन्यौ प्रत्ययादसमाविनाशित्याह-न येति । सुप्तस्य कर्मकण्डयैक्येऽपि मुग्धस्य किं सिद्धं तत्राऽऽह-मुग्धेऽपीति । सुप्तादि-धोराहित्यकल्पितकर्मराहित्येन संपूर्णा सत्संपत्तिर्मुग्धेऽपीति निगमयति-तस्मादिति । ब्रह्मसम्पत्तिविशेषेऽपि सुप्तिर्भूतयोर्मोहोऽस्तीत्याह-अत्रेति । यत्तु मूर्त्तयोर्जीवस्य ब्रह्मणः नार्धमरत्तिरिति दर्शितं तदङ्गीकरोति-नेत्यादिना । तर्हि किमेतस्याऽर्धसंपत्तिस्तत्राऽऽह-किमिति । अर्धेनाऽऽदीपमानेन निःसञ्ज्ञत्वेनेति यावत् । परित्यज्यमानेन चार्धेन प्रसन्नरदननादिनेत्यर्थः । अनस्यान्तरं मरणम् । उपनेषापने-

क्षस्य भवति मुग्धत्वम्, अर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः । दर्शिते च मोहस्य स्वापेन साम्यवैषम्ये । द्वारं चैतन्मरणस्य । यदाऽस्य साव-
शेषं कर्म भवति, तदा बाह्यमनसे प्रत्यागच्छतः । यदा तु निरवशेषं कर्म
भवति, तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः ॥ तस्मादर्धसम्पत्तिं ब्रह्मविद्
इच्छन्ति ॥ यत्तुक्तं न पञ्चमी काचिद्वस्था प्रसिद्धाऽस्तीति ॥ नेप
दोषः ॥ कादाचित्कीयमवस्येति न प्रसिद्धा स्यात् । प्रसिद्धा चेपा
लोकाऽऽयुर्वेदयोः । अर्धसम्पत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमी गण्यत इत्यनव-
द्यम् ॥ १० ॥ इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ (५) ॥

येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिषु जीव उपाधुपशमात्सम्पद्यते, तस्येदानीं स्वरूपं

रत्नप्रभा ।

दिता सम्पत्तिवर्धसम्पत्तिरित्यर्थः । एतोऽपि सुषुप्तिवैषम्यमित्याह—द्वारश्चेति ॥ अप्रतिद्विमीहस्योक्तम् ।
प्रतिद्विष्यस्तीत्याह—प्रसिद्धा चेति ॥ आयुर्वेदः वैयशास्त्रम् । प्रसिद्धी कथं विना इत्याशङ्क्य पञ्च-
मयेनाऽप्रसिद्धेरित्याह—अर्धेति ॥ सुषुप्तिवृत्तिधर्माधिसम्पत्त्या तदन्तर्भावबुद्धिलोकाणामित्यर्थः ॥ १० ॥
(४) ॥ सर्वाभिरुपस्थाभिरुत्तमसमर्थ इति विचार्य आपादसमाप्तेस्तत्पदार्थं निष्पद्यितुकामः प्रथम
तस्य निर्देशयमाह—न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ उद्देश्य—स्वपदार्थभिज्ञानोपरमा-
नन्तर तत्सम्पत्प्रब्रह्मविचारस्यावसरसंगतिमाह—येनेति ॥ निर्देशेन सविशेषतः चेतुमय उद्गृह्यते ज्ञापते
भामती ।

रत्ना । साम्यवैषम्याभ्यामर्थ-रत्नम् । यदा नेतदवस्थान्तरं तदा भेदात्तत्प्रविष्टयाप यतान्तरमाभ्येकम् ।
अभेदे तु न यतान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥ १० ॥ (४) ॥ न स्थानतोऽपि परस्यो-
भयलिङ्गं सर्वत्र हि । अत्रान्तरसंगतिमाह—येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति । यद्यपि 'तदन्तःपरमा-
रम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र निःप्रपञ्चमेव ब्रह्मोपपादितं तथापि प्रपञ्चज्ञानां वर्तमानां श्रुतीनां दर्शनाद्वयति
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यार्थम्यामुपपक्षत्र कथं मुग्धे सिद्धं तत्राऽऽह—दर्शिते चेति । तथाऽपि कथमस्यामरणपक्षत्र तत्राऽऽह—
द्वारं चेति । मुग्धत्वं मरणस्य द्वारं चेतस्मिन्तति स्यादेवेत्याशङ्क्याऽऽह—यदेति । दर्शण-साव-
शेष-कर्मकमाह—तदेति । तर्हि बुद्धौ द्वारत्वं मरणं प्रति मोहस्योक्तं, तत्राऽऽह—यदातिविति धर्मनो
नि शेषने प्रयोजनमाह—तदेति । साम्यवैषम्याभ्यां सिद्धमुपसहरति—तस्मादिति । अथम्यान्तरमत्र
मिह्यत्राने-पुक्तमनुवदति—यत्त्विति । जीवशाखां सर्वत्रमाधारण्यामात्रादप्रसिद्धिर्न तदभेदादित्याह—
नेत्यादिना । इदानीमप्रतिद्विष्येति नाहर्नात्याह—प्रसिद्धा चेति । आयुर्वेदो वैयशास्त्रम् एवमप्यत्र
मुमत्रातादिना मुख्यं वस्तुमुग्रस्य तदीयमज्ञातमार्थं तदीयविवृष्टमृतायधिसिन्ताशास्त्रकुशाग्रमन्त्रिवातुगं
पुरेति भावः । कस्मात्तर्हि प्रपञ्चया मुग्धेन गण्यते, तत्राऽऽह—अर्धेति । नि मत्र-यामत्रमत्रमन्त्र-
तोयादिना सुसिगण्यतर्माधिरिया पञ्चमाया मृदां नोक्त-वर्थः । तत्रैवम्यादन्तर्माधिरिया वृष्टमुक्तिरिति
स्यादित्याशङ्कयान्तर्माधिरियां सर्वमाधारण्यत्राभावात्त्वैवमिति मया तत्रमर्थनो रन्मुग्रमदरति—इत्यनव-
मिति ॥ १० ॥ (४) ॥ स्यान्नायम्योक्त्या तदत्रातिरिक्तं स्वप्रकाशं प्रकाशकं मदेत्यत्र तत्रा-
देव परिशेषेदानीं विद्वदर्थनोपनमाभ्यामगम्यत्र गात्रातिरिक्त-तत्रा-नेत्यादिना । मगतिमाह—
येनेति । प्रत्यक्षस्यम्यामह-दुष्कृताः । अन्तेनाऽऽह-मदेत्याशङ्क्य धृतिः । इति तदनिगमनं तदनिगमनं

उभयलिङ्गाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१६७)

श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयः ब्रह्मविषयाः—“सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” [छां० ३।१।१२] इत्येवमाद्याः सविशेष-
लिङ्गाः । “अस्थूलमनण्वद्वस्त्रमदीर्घम्” [बृ० ३।८।८] इत्येवमाद्याश्च नि-
र्विशेषलिङ्गाः । किमास्तु श्रुतिभूयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्—उत-अन्यतर-
लिङ्गम् । यदाप्यन्यतरलिङ्गं, तदापि सविशेषम्—उत-निर्विशेषमिति मी-
मांस्यते । तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मेति ॥ एषं प्राप्ते ब्रूमः ॥ न
तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपपद्यते । न ह्येकं वस्तु
स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं, तद्विपरीतञ्चेत्यभ्युपगन्तुं शक्यम् । चिरो-

रत्नप्रभा ।

यामिः ता उभयलिङ्गा श्रुतयः सशयनीजत्वेन सन्तीत्यर्थः । यथा विषद्वस्तुतिमरणौभयरूपत्वं मुख्यं,
तथा श्रुतिप्रामाण्यादुभयरूपं त्रय ध्येयमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । निर्विशेषमेकरूपमेव द्वेषमिति
सिद्धान्तयति—एवमिति ॥ किमुभयरूपत्वं स्वतः—उत—स्वतो निर्गुणस्य सर्वगन्धत्वादिविशेषः उपा-
धितः सत्यः—आहोस्वित्—स्वतः सविशेषमेव ब्रह्मेति । तत्र—आद्यं निरस्य द्वितीयम्—अनूप दूयति—
भामती ।

पुनर्विचिकित्सा अतस्तन्निगारणादारम्भः । तस्य च तत्तज्ज्ञानमपरागोपयोगीति प्रयोजनान् विचारः ।
तत्रोभयलिङ्गत्रयणादुभयरूपत्वं ब्रह्मण प्राप्तम् । तत्रापि सविशेषवनिर्विशेषतन्मयोर्विरोधात्सा-
माधिकृत्यानुपपत्तेरैक स्तौऽनर तु परतः । न च यत्परतस्तदपारमार्थिकम् । न हि चक्षुरादीनां स्वतः-
प्रमाणभूतानां दोषतोऽप्रामाण्यमपारमार्थिकम् । निरपेक्षज्ञानलक्षणकार्यानुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मादुभयलि-
ङ्गरूपाप्रामाण्यादुभयरूपता ब्रह्मण पारमार्थिकीति प्राप्त उच्यते—न स्थानत उपाधितोऽपि परस्य
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्याह—श्रुतीति । त्रययोक्तिपूर्वक सशयनीजमाह—सन्तीति । सविशेषतः निर्विशेषतः त्रयोभय लिङ्गपक्षे
प्रकाशयते यामिः श्रुतिभिस्तास्तथा । तत्र सविशेषतयाश्रुतीरुदाहरति—सर्वेति । धकारेणोक्तार्थाः
श्रुतयोऽन्दाः ‘यः सर्वज्ञः सर्वप्रितः’ इत्याद्याः समुचिताः । सविशेष त्रय लिङ्गपक्षे यामिस्ताः श्रुतय-
स्ताः । निर्विशेषतयाश्रुतीरुदाहरति—अस्थूलमिति । यत्तद्वद्वस्त्रमदीर्घत्वाभ्ये नैतिनेत्याद्याः श्रुतय-
धकारेण गृह्यन्ते । निर्विशेषं त्रय लिङ्गपक्षे यामिस्ताः श्रुतयस्तथेति । पूर्वसविशेष सशयनीजमुक्त्वा सशय-
माह—किमिति । उभय सविशेषतया निर्विशेष त्रय लिङ्गपक्षे यामिन्त्रयणि तत्तथेति यावत् । उभयत्र श्रुत्य-
नुग्रहाद्वैकत्रयोभयोर्विरोधात्ताऽऽयो निरुद्धः । सविशेषतया निर्विशेषतया वाऽन्यतरस्य लिङ्गपक्षे तद्वत् तथे-
त्येतत् । परस्य परिणामित्वकूटस्थत्वाभ्यां द्वितीय निरुद्धवयति—यदेति । अत्र निर्विशेषस्य तदर्थस्य
त्रयणो निरूपणे तस्य त्रयार्थान्वयितया तद्वैहेतुत्वगमात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे द्विरूपं त्रय ध्येय
सिद्धान्तं तु निर्विशेषमेव तन्त्रयमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमिति—तत्रेति । उभयत्रयत्र निरुद्धाद्वैतत्रयापेक्षया
त्रय म्यतिप्रत्यक्षालम्बेन वा कार्यकारणत्रयभेदेन वा कारणाकारणत्रयभेदेन वा न व्यन्यापयितुं शक्य
न्यत्रयामानात् । तत्रयमेकरूपं निरुद्धोभयरूपतेयाशक्याऽऽह—उभयेति । न च निर्विशेषत्रय-
प्रकरणस्यशब्दानां निरपेक्षान्वयेन निरपेक्षत्रयैववाक्यतया सप्रपञ्चातत्पर्याय सविशेषमीरिति वाच्यम् ।
उपाधितप्रकरणस्यसप्रपञ्चाशक्यान्तरे स्वशेषिनिर्विशेषोभयन्यतया म्यार्थे प्रमाणे, सप्रपञ्चासिद्धेर्निरपेक्ष-
व्यतिरेकेऽपि तेषां स्वशेषिमात्राविरुद्धत्वात्प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः । उभयरूपं त्रय ध्येयमिति पूर्व-
पक्षमनूय सिद्धान्तमूलादत्ते—एवमिति । उभयलिङ्गस्य त्रयण स्वामाधिकृत्याहो परोपा-
धिन्म् ! आग प्रत्याह—न तावदिति । अनुपपत्तिं श्रुत्यति—न हीति । द्वितीयं शङ्कते—

धातु ॥ अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति ॥ तदपि
नोपपद्यते ॥ न ह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशस्वभावः
सम्भवति । न हि स्वच्छः सत्स्फटिकोऽलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो
भवति । भ्रममात्रत्वादस्वच्छताभिनिवेशस्य । उपाधीनां चाऽविद्याप्र-
त्युपस्थापितत्वात् । अतश्चाऽन्यतरलिंगपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं
निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं, न तद्विपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मस्व-
रूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु—“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” [कठ० ३ ।
१५] [नृसिं० उ० ता० ९] [श्रुति० २ । ७२] इत्येवमादिष्वनास्तसम-
स्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ॥ ३ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

रत्नप्रभा ।

अस्तु तर्हीति ॥ स्थानम् उपाधिः । ब्रह्मणि विशेषः, कल्पितः, औपाधिकत्वात्, स्फटिकशैवि-
त्यनदित्यर्थः । उपाधेः सत्यत्वेऽपि तत्कृतं मिथ्येति दृष्टम्, अथपि तूपाधीनां मिथ्यात्वात् तद्वृत्तौ
विशेषो मिथ्येति किमु वाच्यमित्याह—उपाधीनामिति ॥ तृतीयं निरूपयति—अतश्चेति ॥ सर्वस्य विशेष-
स्य कल्पितत्वादेवेत्यर्थः ॥ निषेधश्रुतेर्ध्वनित्याह—सर्वत्र हीति ॥ ११ ॥ न भेदादिति ॥ भिन्नत-
मामती ।

ब्रह्मण उभयविहङ्गत्वमवयवः । एक हि पारमार्थिकमन्यदप्यारोपितम् । पारमार्थिकत्वे ह्युपाधिनितित्वस्य रूपस्य
तद्व्यपनः परिणामो मनेत् । स च प्राक्प्रतिविद्धः । तत्प्रातिरोध्यात्स्फटिकमणेरिव स्वभापस्यच्छत्रयउस्य वाक्षा-
रसाभेदेनोपाधिरुणिमा मर्मगन्धवादिरोपाधितोऽन्यव्यस्त इति पदयामो निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वा-
च्छ्रुतीनाम् । सविशेषतायामपि ‘यश्चायमस्या पृथिव्या तेजोमयः’ इत्यादीनां श्रुतीनामनैस्त्वप्रतिपादनपरत्वा-
देकत्वनागाचयोद्धेतुमिसमसादेकान्त्वैवेव नानात्वप्रतिपादनपर्यवसानात्, नानात्वस्य प्रमाणात्तत्सिद्धत-
यानुवादत्वादिकस्य चानुगितेर्विशेषबोधोपपत्तेर्भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्व्यसंभिः श्रुतिभिर्यदप्रतिपादना-
दान्तराद्व्यतिरिक्तवागां च कामान्तिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वमपि बाधकस्यपराद्वचनाश्रयीयमानमपि गृह्यते
यथा देवतानां विग्रहस्तत्त्वम् । मन्ति चान् साक्षाद् द्वैतापवादेनाद्वैतप्रतिपादनसराः शतशः श्रुतयः । कामा-
चिच्च द्वैताभिप्रायिनीनां नान्यत्रयपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकम् महत् परमार्थम्,

आनन्दगिरीय—न्यासदिर्गवः ।

अस्त्विति । स्थाना इति व्याचष्टे—पृथिव्यादीति । स्थानमुपाधिस्तयोगादिति यावत् । औपाधिकत्वेऽपि
मकारप्रतिपत्तिरन्यत्रैव दृष्टानि मात्र । उपाधिर्यथाद्विधोमप्यदिगजयोगेऽपि न नातिरमुमप्यदिगज-
कृत्तमस्य तद्व्यपनो वास्तव्यत्वात्तयोगादियथाह—तद्विधीति । उत्तमं दृष्टान्तेन रद्व्यपने—न हीति ।
आहतकाद्युपाधिवर्तिते स्फटिकादायमप्यद्विगीतादीति कथं, तदाऽऽह—भ्रमेति । स्वरसद्व्यपने स्फटिकादेवशा-
भिने दृष्टोऽस्त्विति न सामान्यः, मनुष्योपाधेरवाद्यनया भावादित्यर्थः । उपाधेरनित्यात्वेऽपि दृष्टान-
तिभ्येषु कम् । इदानीं तद्व्यपने निष्पादयति कथं । किं यन्मयमित्याह—उपाधीनामिति । उभयस्व-
रूपस्य तद्व्यपनो ब्रह्मणो न चेत्तर्हि मन्तिरेवमवयव नानाध्वनित्यादिप्यनानिमित्तत्वात्तद्व्यपने—अतश्चेति । सर्वस्य
विशेषस्याविद्यादृष्टत्वादेवेति यावत् । एतत्तद्व्यपने गृह्यमप्येव व्याचष्टे—सर्वत्रेति ॥ ११ ॥
= स्थानोऽन्यथाभिनिवेशादिति मन्तिरेव—नेत्यादिना । निषेधप्रत्ययं निषेधं मन्तिरेव—

अथापि स्याद्-यदुक्तं निर्विकल्पकमेकलिङ्गमेव ब्रह्म, नास्य-स्वतः,-
स्थानतो बोधयल्लिङ्गत्वमस्तीति ॥ तन्नोपपद्यते ॥ कस्मात् ॥ भेदात् ॥
भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते 'चतुष्पाद्ब्रह्म शोडश
कलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरवैधानरशब्दोदितं
ब्रह्म' इत्येवंजातीयकाः ॥ तस्मात्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यम् ॥
ननुक्तं 'नोभयल्लिङ्गत्वं ब्रह्मणः सम्भवति' इति ॥ अयमप्यविरोधः ॥
उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य । अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं
प्रसज्येतेति "चेत्" ॥ "न" इति ब्रूमः ॥ कुतः ॥ "प्रत्येकमतद्वचनात्" ।
प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः आखयति शास्त्रं-"यश्चायमस्यां पृथिव्यां
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा" [बृ० २।५।१] इत्यादि । अतश्च न
भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम् । भेदस्योपा-
सनार्थत्वाद्भेदे तात्पर्यात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चैवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददर्शनमेव एके शाखिनः समाम-
नन्ति-"मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति य इह नानेव पश्यति" [कठ० ४।११] इति । तथान्येऽपि
"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्"

रत्नप्रभा ।

इति भेदः-विशेष । निर्विशेषश्रुतानपि विशेषस्यापि श्रुतेरुपपत्त्यत्वं स्यादिति शङ्का व्याचष्टे-अथापि
स्यादिति ॥ इत्थां विरोधं स्मारयति-ननुक्तमिति ॥ भेदश्रुतिप्रामाण्यार्थमौशविस्तरभेदस्वीकारादविरोध
इति समाख्यर्थः ॥ किमुपाधिगत एव रूपभेदो नव्यश्रुपचर्यते ध्यानार्थम्-उक्त-उपाधिर्योगात् सत्यविच्छेदरूप-
वत्तया ब्रमणो भेदो मननीति ॥ आद्येऽस्मद्विद्वत्प्रसिद्धिः । द्वितीयं-भेदश्रुत्या दूषयति-नेति ब्रूम इति ॥ १२ ॥
द्वैतनिन्दापूर्वरूपद्वैतोक्तेश्च निर्विशेष तत्त्वमिति मूलार्थमाह-अपि चेति ॥ भोक्ता जीवः । भोग्यं शब्दादि ।
तयोः प्रेरितारम्-ईश्वरं च मत्वा त्रिविधं मे मम प्रोक्तं तत्सर्वं त्रिविधं ग्रहेणेति जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अथापीति । श्रुतिभिर्नयणो निर्विशेषत्वे विनेऽपीति यावन् । श्रुतस्य नासिद्धिरिति शङ्कते-कस्मादिति ।
श्रुत्यन्तरविरोधात्तदसिद्धिरिति मूलार्थमेनाऽऽह-भेदादिति । तदेव निमज्जते-भिन्ना हीति । तादृगाका-
रोपदेशस्य षट्माह-तस्मादिति । निर्विशेषत्वमदित्यपेक्षः । उक्तविरोधं स्मारयति-नन्विति । औश-
विस्तराकारभेदमादाय प्रत्याह-अयमपीति । सम्यक्स्वरूपस्वीकारेण विरोधसमाप्तिरित्यपेक्षः ।
आकारभेदो नोपाधितोऽपीत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-अन्ययेति । रूपभेदनादिशास्त्रप्रामाण्यार्थमोपाधि-
स्त्वद्वेदो वक्तव्य इत्यर्थः । किमुपाधिगत एव रूपभेदो नव्यश्रुपचर्यते किं बोधप्रतिनिधेस्तत्तत् एव
ब्रमणोऽपि भेदो जायते । प्रथमे ब्रमणो नोभयरूपतेत्यभिप्रेयाऽऽह-नेतीति । आकाशादूर्ध्वं हेतुमत्
तार्थं न्यायुर्वेद्वितीयं श्रुत्यन्तरविरोधमाह-कस्मादित्यादिना । कल्पद्वयषट्माह-अतश्चेति ॥ १२ ॥
भेददर्शननिन्दया भेदोक्तेरपि न तात्त्विको भेदः शास्त्रीयोऽस्तीत्याह-अपि चेति । नूनं व्याकरोति-
अपि चेत्यादिना । भोक्ता जीवो भोग्यं शब्दादि तदुभय प्रथं प्रेरितारं च नियन्तारमीश्वरं मत्वा

[श्वे० १ । १२] इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते ॥ १३ ॥ कथं पुनराकारवदुपदेशिनीष्वनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनर्विपरीतमित्यत उत्तरं पठति—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्माऽवधारयितव्यं, न रूपादिमत । कस्मात् । तत्प्रधानत्वात्—“अस्थूलमनष्वहस्वमदीर्घम्” [बृ० ३ । ८ । ८] “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” [कठ० ३ । १५] [नृ० ३० ९ । मुक्ति० २ । ७२] “आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदेन्तरा तद्ब्रह्म” [छां० ८ । १४ । १] “द्विव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सत्त्वाद्याभ्यन्तरो ह्यजः” [मुण्ड० २ । १ । २] “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमथाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वाहुभः” [बृ० २ । ५ । १९] इत्येवमादीनि हि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि, नार्थान्तरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं “तच्च समन्वयात्” [ध्या० सू० १ । १ । १४] इत्यत्र ॥ तस्मादेवज्जातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यम् । इतराणि त्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि, न तत्प्रधानानि । उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि । तेष्वसति विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यम् । सति तु विरोधे ‘तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति’ इति । एष विनिगमनार्था हेतुः । येनोभयीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनर्विपरीतमिति ॥ १४ ॥ का तर्हि आकारवद्विषयाणां धूर्तानां गतिरित्यत आह—

रत्नप्रभा ।

द्विप्रश्रुतिषु सतीषु निर्दिष्टेषु किं नियामकमिति शङ्कते—कथं पुनरिति ॥ “तत्प्राप्त्यविरोधे तत्परं वदन्” इति न्यायो नियामक इ याह—अरूपवदेवेति ॥ उपासनापरवाक्येषु आकारं तात्पर्याभावेऽपि देवताविमहादिपदाकारसिद्धिमाशङ्क्य निष्प्रपञ्चश्रुतिविरोधात्, भेदमित्याह—तेष्वसतीति ॥ १४ ॥

भामती (—०)

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

विचार्य तत्सर्वं त्रिविधं मे मम प्रोक्तं ब्रह्मेवेति जानीयादित्यर्थः । उक्तवाक्यार्थमाह—समस्तस्येति ॥ ११ ॥ उत्तरमूल्यावर्था शङ्कामाह—कथमिति । श्रुतीनां मुख्यशङ्कयोर्निर्भिन्नत्वे नियामक नाम्नीत्यर्थः । “तत्प्राप्त्यविरोधे तत्परं वदन्” इति न्यायः नियामकं वदन्मन्तरमनन्तरमनारयति—अत इति । तत्प्रतिशं विमर्शते—रूपादीति । प्रथमारा नियामकमुक्तं विद्योति—तस्मादित्यादिना । एतेषामपि तत्प्रधानत्वमुक्तमिति निर्देशः तदमिदमित्याशङ्क्याऽऽह—इत्येतदिति । मन्त्रस्याभिव्यक्त्यनुपनीयकत्वेनाह—तस्मादिति । मन्त्रस्याभिव्यक्त्यानामपि मुख्यं तत्प्रधानत्वमिदं प्राशङ्क्याऽऽह—इतरेषांति । तेषां यन्तुपरकमात्रे हेतुमाह—उपासनेनेति । तेषामपि स्वार्थविशिष्टादुक्ता ह्यर्थे मानो वाशङ्क्य दर्शयति—मन्त्रस्याभिव्यक्त्यानामपि नियामकमित्याह—तेष्विति । तेषामपि मुख्यशङ्कयोर्निर्भिन्नत्वात् प्राशङ्क्याऽऽह—मन्त्राणां प्राशङ्क्याऽऽह—विनिगमनानामपि—येनेति ॥ १४ ॥ शाङ्कर्ये प्रभूतत्वमप्युक्तं—न तर्हिना

प्रकाशवद्वाच्यार्थम् ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा विषद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्या-
द्युपाधिसम्बन्धात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावाभिव प्रति-
पद्यते, एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते ।
तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते । एव-
मवैयर्थ्यमाकारवदब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति, न हि वेद-
वाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं, कस्यचिदनर्थवत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुम् ।
प्रमाणत्वाविशेषात् ॥ नन्वेवमपि यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादप्यु-
भयलिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति तद्विरुध्यते ॥ नेति द्रुमः ॥ उपाधिनिमि-
त्तस्य वस्तुधर्मतानुपपत्तेः । उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् ।
सत्यामेष च नैसर्गिकयामविद्यायां लोकवेदव्यवहारावतार इति तत्र-
तत्राद्योचाम ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिश्चेतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म “स
यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽद्याह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मा

रत्नप्रभा ।

कल्पितद्वैते सावकाशात्वाच्च सप्रपञ्चत्वश्रुतयो दुर्बला इत्याह-प्रकाशवच्चेति ॥ नन्वाकारवाक्या-
नामुपाधिकल्पिनसर्गान्धत्वादिनाऽऽनन्त किमिति वर्ण्यते, वैयर्थ्यमन्यता, तत्राह-न हि वेदवा-
क्यानामिति ॥ नन्वेवमपीति । उत्करीत्योभयरूपगङ्गाकारेण श्रुतीनां व्यवस्थितत्वेरीत्यर्थः ॥ उपा-
धीना कल्पितत्वादौपाधिकस्य सत्यत्वानुपपत्तेर्न सत्यमुपयत्नरूपत्वमिति पूर्वमुक्तम् । सम्प्रति सत्य निर्विशे-
षम्, मिथ्या सविशेषत्वमित्युच्यते इत्युभयरूपगङ्गाकारेऽपि न पूर्वापरविरोध इत्याह-नेति द्रुम इति ॥
द्वैतस्य मिथ्यात्वे ज्ञानेन बाधादुपासनादित्यवहारो न स्यादित्याशङ्क्य बाधाभ्रमेन स इत्याह-
सत्यमिति ॥ १५ ॥ यत् श्रुतिश्चिन्मात्रमाह, अतश्च विशेषो मिथ्येति गुरार्थमाह-आह चेति ॥
सैन्धवघनः उरगपिण्ड ॥ १६ ॥ किञ्च श्रुतिस्मृत्यो परप्रतिपेयेन त्रयोपदेशात् निप्रत्यय प्रदेव्याह-

भामती १-७

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दृष्टान्त व्याचष्टे-यथेति । चकारार्थं दार्ष्टान्तिरुमाह-एवमिति । किमर्थो ब्रह्मणो निराकारत्वा-
ऽऽकारोपदेशस्तत्राऽऽह-तदिति । त्रैयर्थ्यादित्यत्र प्रातिपदिकार्थमाह-एवमिति । निप्रत्ययवाक्य-
विरोधाद्वैयर्थ्यमेव तेषां किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययार्थमाह-न हीति । पूर्वापरविरोध शक्ते-नन्विति ।
एवमरी युक्तमेत्या श्रुतीनां व्यवस्थितत्वेऽपीत्यर्थः । औपाधिकमुभयलिङ्गत्वं वास्तवमुपेय विरोधः साम्यते
विनाऽऽपिग्राह्यमिति विरुद्ध्याऽऽह निराह-नेतीति । वस्तुधर्म तानुपपत्तेर्मनुोधर्म स पत्र तद्वत्तामिद-
रिति यान्त । इतश्च नोपाधिरुतनानात्वस्य सत्यत्वेत्याह-उपाधीना चेति । न तेषामाभियन्-
ताश्रयनस्तद्विषयिना तद्विशिष्टोपास्ययोगादित्याशङ्क्य तत्त्वानेदकमानाद्व्यवहारे तद्विज्ञानचमत्तेऽप्यादि-
व्यवहाराभ्यामि निरवकाशात्वाद्युपाधीनां व्यवहारार्थकमत्तेऽपि न तात्त्विकत्वेत्याह-सत्यामिति । अपि
यत् त्व नानात्व न विरोहेतुस्तस्य पूर्वमपि सर्वयवहारहेतोर्गगतेरिति मयाऽऽह-तत्रतत्रेति ॥ १५ ॥
कीदृश तर्हि निर्विशेषं ब्रह्म तत्रोक्तम्-आहेति । तद्विमज्जते-आह चेति । मात्रचोऽर्थमह-विलस-
णेति । काऽमी श्रुतिस्त्रामाह-स यथेति । एकरत्ने चिन्मात्रे स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण । ओके स्य

अन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" [बृ० ४ । ५ । १३] इति ॥
एतदुक्तं भवति । न तस्यात्मनोऽन्तर्यहिर्वा चेतन्यादन्यद्रूपमस्ति । चेतन्य-
मेव तु निरन्तरमस्य स्वरूपम् । यथा सैन्धवघनस्यान्तर्यहिश्च लवणरस
एव निरन्तरो भवति, न रसान्तरं, तथैवायमपीति ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषम् "अथात आदेशो
नेतिनेति" [बृ० २ । ३ । ६] "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि"
[केन० ३] "यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" [तैत्ति० २ ।
४ । १] इत्येवमाद्या ॥ वाक्कलिना च बाधः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म
प्रोवाचेति श्रूयते—"स होवाचाधीहि भगवो ब्रह्मेति स तूर्णीं यभूव, तं
ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच-ब्रूमः खलु । त्वं तु न विजानासि ।
उपशान्तोऽयमात्मा" इति ॥ तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदि-
श्यते—"ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न
सत्तन्नाऽसदुच्यते" [भ० गी० १३ । १२] इत्येवमाद्यास्तु ॥ तथा विश्व-

रूपमपि ।

दर्शयति चेति ॥ अयं द्वैतोक्त्यनन्तरं ज्ञानहेतुत्वात् "नेतिनेति" उपदेशः क्रियत इत्यर्थः । अयि
अयम् । पुन पुनर्वाहि मो इति निरूपकारिण त त्रितीये च प्रश्ने तूर्णीमान स्वप्न उवाच ।
उपशान्तः निम्नयेन । अतस्तस्य तूर्णीमान एवोक्तमिति । सौतथाऽथोऽब्रह्म-तथापेक्ष । आदिमात्रार्थ
तत भवतीति अनादिमत् । सत् इन्द्रियधेयम् । अमत् परेश च न । स्वप्नकाशनादित्यर्थः । मर्भूत-
गुणैर्दिव्यगन्नादिभिर्भुक्त मां मूर्तिमन्त पश्यमीति यत्, सा माया । अत एव सदैवो मगनानिति मां

भामिनी ।-०

आनन्दविषय-न्यायनिर्णयः ।

मस्य घनो नृनिर्देशः खिलमात्रेऽन्तर्हिर्मेदमन्यः सर्वो उर्गग्नरसस्तथैवायमात्माऽन्तर्हिर्मागर्हि
समस्तोऽपि प्रष्टव्यैरुक्तानस्तिष्ठतीत्यर्थः । तन्निर्देशस्यैव तै-अनन्यस्य दृष्टान्तित्वात्प्रतीतिकस्यापि
नमगः सन्निधेयः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकस्यादिवाक्यवाऽऽह-एतदिति ॥ १९ ॥ अन्वयोऽयम्
यत्नं श्रोत्यमानातादपि स्वगात्रिदेशस्य नय निर्देशस्यैव तदुक्त्यादपि प्रविशदन्तिमिदोऽस्तिरव्यावृत्तिर्य-
थादिवाह-दर्शयतीति । गूत्र व्याचष्टे-दर्शयतीत्यादिना । अन्वयनिर्देशेन प्रतीतो मगर्हि-त-
मां हेतुमाह-निर्देशोऽपत्वादिति । स्वप्नव्याख्यान उदमवशनाद्यर्थः । तस्य तद गीतेऽनुक्त-
शब्दार्थः । त्रिदश कार्यमभिहित कारणम् । अथो इति निषान्तोऽर्थः । अधीयुषादिवाह-दर्शयतीति ।
तमन्तद अस्मात्माः निदानं कुतश्चन त्रिमेऽपि शेषः । तत्रैव श्रुतस्तमाह-वाक्कलितेति । स तु
प्रश्ने एते वाचस्य तूर्णीमां मानमिदानीमूयोभूयः पप्रच्छ त पुनर्वाचनै-वकारिण वाचो निर्दि-
तृतीये वा प्रश्ने प्रपञ्चयानिवाह-तं हेति । उक्त चेदुत्तरं निर्दिष्टं न मया ज्ञातं गताऽऽह-तं
विविधं । यथ तूर्णीमां एवोक्तं तमाऽऽह-उपशान्त इति । अधो इत्यादि व्याचष्टे-तथेति । गूत्र
गतामोऽन्तर्हिर्मेदं दर्शयः । उर्गगनाह-यादिति । हेतुना त्रिदश-अनादिमदिति । शान्ति-
मगर्हि तादिकार्यं तदस्य नामादित्यादिम कार्यमिति तदर्थः । स्वप्न च न कार्यनिर्वाह-न मदिति ।
न च ॥ कारणविशेष-नामदिति । तथा मगर्हिर्निर्देशोऽपत्तेनेति यावत् । सर्वो भूमान इति

उभयदिगाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१७३)

रूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते-“माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्धुक्तं नेवं मां ज्ञातुमर्हसि” इति ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो बाह्यमनसातीतः परप्रति-
पेधेनोपदेशोऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्ताम-
भिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु-“यथा ह्ययं
ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भित्रा बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते
भेदरूपो देवक्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा” इति । “एक एव तु भूतात्मा भूते-
भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद्” [ब्रह्मवि०
१२] इति चैवमादिषु ॥ १८ ॥ अत्र प्रत्यवस्थीयते-

अम्बुवदग्रहणान्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न जलसूर्यादितुर्यादिवमिहोपपद्यते । तदग्रहणात् । सूर्यादिभ्यो हि
मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते । तत्र युक्तः सूर्यादिमति-
विम्बोदयः, न त्वात्मा मूर्तः । न चास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाधोपा-
धयः । सर्वगतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च ॥ तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥
॥ १९ ॥ अत्र प्रतिविधीयते-

रत्नप्रभा ।

द्रष्टु नार्हसि । वस्तुनो हेतातीत-वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ किञ्च, यथा-जलागुणाधिकृत्य सूर्यचन्द्रा-
देर्भेदचञ्चलादिः धर्मः, एवमात्मन इति दृष्टान्तधृत्यैव निर्विशेष तत्त्वमित्याह-अत एव चोपमेति ॥
जलस्यप्रतिबिम्बत्वाकारेण सूर्यस्याऽऽमासत्वद्योतनाय सूर्येति कप्रत्यय । यथा अयं ज्योतिर्मवो
विमत्स्रान् इत एकोऽपि घटभेदेन भित्रा अणोऽनुगच्छन् बहुधा क्रियते, एवमजोऽयमात्मा देव
स्वप्रकाशः एकोऽप्युपाधिना मायया क्षेत्रेऽनुगच्छन् भेदरूपः क्रियत इति योजना ॥ १८ ॥ १३-
मन्युक्तदृष्टान्तैरप्यवशाद्भासन्-अम्बुवदिति ॥ आत्मनो नीरूपत्वाद्, दृष्टोपाध्यामायाच, -मायया

भामती १-०

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

व्यादीनां गुणा गन्वादयः सर्वप्राणमृता वा गुणा जनकत्वपालकत्वादयस्तेषु मां पश्यसीति यदेतदेवा
माया मया सृष्टेति योजना । कस्मादेवा मायेत्युक्ते निर्विशेषप्रतिमाधियाऽऽह-नैवमिति ॥ १७ ॥
विशिष्टदृष्टान्तोक्तिरपि निर्विशेष समस्य गमयतीत्याह-अत इति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे-यत इति ।
पूर्वोक्तसर्वरूपाण्युपादाय विशेषणानि । उपाधिनिमित्तत्वे विशेषवत्तायाः सम्पत्तौ शक्तिशोक्तमपारमार्थि-
कीमिति जलसूर्यकादिवदिति कप्रत्ययो विमत्स्रभेदेन प्रतिबिम्बस्याऽऽभामात्रविषया प्रयुक्तः । ता-येव मोक्ष-
शास्त्राणि सन्निध्याऽऽह-यथेति । अयं हि विमत्स्राज्योनि स्वमानः स्वयमेकोऽपि तत्तत्प्रापगता भित्रा
अणोऽनुगच्छन्बहुधा क्रियते । एवमयमात्मा तत् क्षेत्रेऽनुगच्छन्भेदस्यैवप्रकाशचिदातुर्कोऽपि सतुपा-
धिरा भेदरूपः क्रियत इति योजना । आदिश-शोपात्त जलचन्द्रवोपमानं दर्शयति-एक एवेति ॥ १८ ॥
उत्तरमूनमरतात्पत्ति-अत्रेति । श्रौतः स्मार्तश्च दृष्टान्तः सन्मर्थः । न तथात्वमिति व्याचष्टे-
नेत्यादिना । इहेत्यालोक्तिः । हेतुमत्तार्था तदग्रहण दर्शयितुं दृष्टान्तस्वरूपमाह-सूर्यादिभ्यो हीति ।
दार्ष्टान्तिके तद्वैषम्यमाह-न त्विति । उपाधीनामामनो विप्रकृष्टदेशत्वाभावे हेतुमाह-सर्वगतत्वादिति ।
तेषां तस्मात्पृथग्भूतत्वाभावे हेतुमाह-सर्वेति । वैषम्यकल्पाह-तस्मादिति ॥ १९ ॥ चोद्यमन्य
सिद्धान्तवति-अत्रेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशिष्टांशेन वा सर्वानना वा साम्यं तत्राऽऽद्यमङ्गीकृ-

वृद्धिद्वासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः । विवक्षितोऽशसम्भवात् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित्किञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्वर्शयितुं शक्यते । सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते—किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति ॥ यदुच्यते—वृद्धिद्वासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं—जलवृद्धौ वर्द्धते, जलहासे हसति, जलचलने चलति, जलभेदे भिद्यते,—इत्येवं जलधर्मा-
नुविधायि भवति, न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं परमार्थ-
तोऽविकृतमेकरूपमपि सद्रूप देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मा-
न्वृद्धिद्वासादीन् । एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

दर्शयति च श्रुतिः—परस्येव ब्रह्मणो देहादिपूपाधिषु अन्तरनुप्रवेशम्

रत्नप्रसा ।

धुङ्गादिषु प्रतिबिम्बेभ्यो न युक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपाध्यन्तर्मपिण सत्कल्पितवर्मनन्त्यमत्र विवक्षितोऽशः । तेन साम्येन समाधानमूत्रम्—वृद्धिद्वासेति ॥ दृष्टान्तसाम्येऽपि नीरुपागमनः प्रतिबिम्बम् । स्युद्धया कथं कल्प्यत इत्याह—न चेदमिति ॥ श्रूयते, न कल्प्यत इत्यर्थः ॥ ध्रुतदृष्टान्तस्य “मूर्ध्नादिबद्ध” [व्या० सू० ३ । २ । १८] इत्युपस्थातेन किं फलनित्येन आह—शास्त्रेति ॥ आगमनो निर्दिशेयं फलनित्यर्थः ॥ अविरोध इति । न देवम्यमित्यर्थः । आत्मा, प्रतिबिम्बश्चान्यः, नीरुपद्रव्यत्वाद्, वायुरदित्यनुमानं आकाशं व्यभिचारः । अत्यजते विदूराकाशप्रतिबिम्बदर्शनादुपाधिदूरस्त्वमपि कथि-
कनैवक्षितमिति मायः ॥ २० ॥ प्रवेशध्रुनेधोक्तानुमानबाध इत्याह मूलकारः—दर्शनाच्चेति ॥ द्विपदः पुरः मनुष्यादिदेहाधिके । चतुष्पदः पुरः पशून् कृत्वा पुरः चक्षुष्यभिधेयैः पुरस्तात् सः ईश्वरः पक्षी त्रिङ्गुसरीसृ भूतान् पुर उक्तानि शरीराणि आदिशत् । स च प्रतिद्वेऽपि पुरतः पूर्ण एवेत्यर्थः । तेचिरीयकं त्रिङ्गुस्य पञ्चायुक्तैः पक्षिष्वं मन्तव्यम् ॥ एवं प्रतिबिम्बमात्रेण भेदादेः कल्पितत्वात् निर्दि-

भायती ।—०

आनन्दगिरिष—न्यायनिर्णयः ।

रोति—युक्त इति । द्वितीयं निराह—न हीति । उपाधेर्भिन्नत्वं भिन्नदेशत्वं च दृष्टान्ते दृष्टमिह तदभावाद्दूर-
न्यस्यागम्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बं कल्पयित्वाशङ्कयाऽऽह—न चेति । शास्त्राग्रे दृष्टान्ते किं सूत्रेणैवाम-
हयाऽऽह—शास्त्रेति । प्रयोजनमात्रमनो निर्दिशेयमज्ञानम् । विवक्षितोऽशः साम्येऽपि सर्वोपाना स्याद-
मतिप्रसङ्गायुक्तमिदानीमाकाशवृत्तं सूत्रमादाय विमज्जते—किमित्यादिना । वृद्धिद्वासेनादि व्याख्या-
यारविष्टे व्याचष्टे—एवमिति । अस्मिन् मन्त्रागम्येति शेषः ॥ २० ॥ अत्र न प्रतिबिम्बमात्रं मनुज-
मूर्ध्नादृष्टान्तरादिदूरमात्रेणैव कल्पयितुं दोषान्तरमागम्योऽस्माह—दर्शनाच्चेति । मूलं त्रिङ्गुनि—दर्श-
यतीति । द्विपदोऽदिशानि मनुष्यादिदेहाधिकानि । चतुष्पदोऽदिशानि च पञ्चादिदेहाधिकानि । पु-
रं पुरं पुनश्चतुष्पदमित्यर्थः पुनश्चादौ स मन्त्रेभ्यः पक्षी त्रिङ्गुसरीसृ भूतान् पुरस्तादेव मृशानि दृष्टिप-
विष्टमदिशत् । स च पशून् कृत्वा पुरतः पूर्णस्त्वभिहितस्यमात्रादित्यर्थः । प्रतिबिम्बस्य दूर-

उभयलिङ्गाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१७५)

“पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आ-
विशद्” ॥ [बृ० २ । ५ । १४] इति, “अनेन जीवेन नात्मनानुप्रविश्य”
[छा० ६ । ३ । ५] इति च । तस्माद्युक्तमेतत् “अत एव बोधमासूर्यका-
दिवद्” इति । तस्मान्निर्विकल्पकैकलिङ्गमेव ब्रह्म, नोभयलिङ्गं विपरी-
तलिङ्गं चेति सिद्धम् ॥ अत्र केचिद् द्वे अधिकरणे कल्पयन्ति-प्रथमं
तावत्-किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्म-उत्त-प्रपञ्चवदनेकाका-
रोपेतमिति । द्वितीयं तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्म-
उत्त-बोधलक्षणम्-उत्त-उभयलक्षणमिति ॥ अत्र वयं वदामः ॥ सर्वथा-
प्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारम्भस्येति । यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्य
ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासः, तत्पूर्वेणैव “न स्थानतोऽपि-”
[व्या० सू० ३ । २ । ११] इत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिक-
रणं “प्रकाशवच्च” [व्या० सू० ३ । २ । १५] एतद्व्यर्थमेव भवेत् । न च

रत्नप्रभा ।

शेषं ब्रह्मेति स्वमतमुपसहरति-तस्मादिति ॥ एकदेशिष्यारयामुत्थापयति-अत्रेति ॥ “न स्थानतोऽपि”
[व्या० सू० ३ । २ । ११] इत्यादि एकमधिकरणम् । तत्र ब्रह्मणो निःप्रपञ्चत्वे स्थिते किञ्चक्षण
नह्येति सन्देहे “प्रकाशवच्च” [व्या० सू० ३ । २ । १५] इत्यादितृतीयमधिकरणं प्रवृत्तम् । न सद्रूपमेव
ब्रह्म, किन्तु प्रकाशवच्च चिद्रूपं च । कुनः । अर्थवर्थात् । “सत्यं ज्ञानम्” [ते० उ० २ । १ । १] “सदेव सोऽयम्”
इत्युभयश्रुतेर्हि रूपे नष्टमिति अर्थवत्त्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । “आह च तन्मात्रम्” [व्या० सू० ३ । २ ।
१६] सन्मात्रं ब्रह्म श्रुतिराह । ज्ञानस्य सत्तानतिरेकादिति । इदं द्वितीयाधिकरणं दूषयति-अत्र वय-
मिति ॥ द्वितीयाधिकरणस्य किं ब्रह्मणोऽनेकरूपत्वनिरासः फलम्-उत्त-योक्त्वत्वनिरासः-आहो-
स्वित्-सत्तानिरास इति विकल्प्य सर्वान्यायनर्थक्यं प्रपञ्चयन्-आद्ये-गतार्थतामाह-यदि तावदिति ॥
न द्वितीयः इत्याह-न चेति ॥ ब्रह्मणो बोधरूपत्वनिरासे जटायज्जगामेदश्रुतिग्राह्यं न्यादित्याह-
भामती ।

विशेषाध्वं सर्वगन्धर्ववामनीत्वादय उपाविब्रह्मदध्यस्ता इति सिद्धम् । शेषमतिरहितार्थम् ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अत्र केचिद् द्वे अधिकरणे
कल्पयन्तीति । किं सल्लक्षणं च प्रकाशवच्चक्षणं च तत्र, किं सल्लक्षणमेव नह्य, उत्त प्रकाशवच्चक्षणमेवेति तत्र
पूर्वपक्षं गृह्णाति-प्रकाशवच्चविषयवर्थात् । चकारात्सर्व । अर्थवर्थात् । ब्रह्मणि सद्रूपेः निदान्तपयति-आह
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मूलत्वं कश्चित्तमाह-तस्मादिति । स्वसिद्धा-तमुपसहरति-तस्मान्निर्विकल्पेति । स्वमतेनाधिकरणमुक्त्वा
स्वमूल्यमतमुत्थापयति-अत्रेति । व्यान्यातेषु सूत्रेष्विति यावत् । न स्थानतोऽपि-यादि प्रकाशवच्च-
त्यनः प्रागेकमधिकरणं तद्वत् विचारं दर्शयति-प्रथममिति । प्रकाशवच्च यादि द्वितीयमधिकरणं तत्रापि
विचारमाह-द्वितीयं त्विति । तत्र पूर्वपक्षसूत्रं प्रकाशवच्च । न केनऽसद्रूपमेव नह्य किन्तु ‘चेतन्य-
प्रकाशवच्च’ ‘सत्यं ज्ञानं सदेव’ इत्युभयश्रुतेः । एतत्सत्यैवर्ष्यासिद्धान्तमूत्रमाह चेति । ‘सत्त्वं चेत-
न्यप्रकाशमात्रं सदेव विज्ञानमानन्दम्’ इत्याद्या श्रुतिराह, तत्र ब्रह्मणो नानास्वरूपाशक्त्यर्थः । द्वितीय-
मधिकरणं दूषयति-अत्रेति । सर्वथाऽपि फलस्य सदेवस्य च मायेश्वरीत्यर्थः । कथं फलस्य माये वैय-
र्थ्यमित्याशङ्क्य तकिमनेकरूपं निराकरणं किं सन्मात्रं सन्माधनमयं वा बोधमात्रव्यबोधनमिति विकल्प्याऽऽद्य
दूषयति-यदीति । द्वितीयं निरस्यति-न चेति । न केवञ्च श्रुतिविरोधोऽपि तु श्रुतार्थापत्तिविरोधे-

सहस्रक्षणेव ब्रह्म, न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुम् । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् । कथं वा निरस्तचेतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत । नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म, न सहस्रक्षणमिति शक्यं वक्तुम् । “अस्तीत्येवोपलब्धव्यः” [कठ० ६ । १३] इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् । कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत । नाप्यभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुम् पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसंगात् । सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन, बोधव्यावृत्तया च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिपिद्धं सप्रपञ्चत्वं ब्रह्मणः प्रसज्येत ॥ श्रुतत्वाददोष इति चेत् ॥ न ॥ एकस्यानेकस्वभावत्वानुपपत्तेः ॥ अथ सत्तैव बोधः । बोध एव च सत्ता । नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत, तथापि किं सहस्रक्षणं ब्रह्म-उत-बोधलक्षणम्-उत-उभयलक्षणमित्ययं विकल्पो निरालम्ब्यन एव स्यात् । सूत्राणि त्वेकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नातानि ॥ अपि च ब्रह्मविषयासु श्रुतिस्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्ना-

रत्नप्रभा ।

कथं वेति ॥ न तृतीय-इत्याह-नार्पीति ॥ सत्तानिरासे बोधस्य तुच्छत्व च स्यादित्याह-कथमिति ॥ न च बोधस्य सत्तानतिरेकान् तुच्छतेति वाच्यम् । सद्रोधपदयोर्मध्यपान्तिरेकं पर्यायवप्रसङ्गात् ॥ एवं मिद्वान्त फट्टमाधेन दूययिषा पूर्वपक्षे दूययति-नार्पीति ॥ प्रसङ्गमेवाह-सत्तेति ॥ व्यावृत्तत्वं मित्त यम् । निप्रपञ्चत्वं पत्रमिद्वान्तविरोधात् मिश्रमयस्त्वत्पूर्वपक्षानुयानमित्यर्थः ॥ उभयश्रुतिरज-द्वयानमिति शङ्कते-श्रुतत्वादिति ॥ मेरुनिर्व्ययत् परस्पर भिन्नसत्ताशेषयोरेकप्रभामेदशङ्का श्रुति-ज्ञानेनापि न युक्तं पाह-नेति ॥ सद्रोधयोर्मधोऽस्मि न वा आद्ये-श्रुतेरपि निरुद्धार्थत्वानुपपत्तेर्न पूर्व-पक्षोत्थानमित्युक्तम् । सम्प्रति द्वितीयम्-शङ्कते-अथ सत्तैवेति ॥ सद्रोधपदयोर्मध्यमेदोऽपि उच्येत्यो-पपत्तिः । अत्राप्यर्थस्वीकारादित्यर्थः । अग्न्याद्यर्थस्य पूर्वपक्षत्व न स्यात् सिद्धान्तत्वात् ॥ किञ्चान्न न शयोऽप्युक्त इत्याह-तथापीति ॥ एकाधिकरणपक्षे सूत्राणि कथं नेयानीत्यत्र आह-सूत्रार्णाति ॥ एवंपक्षे सूत्रमामगम्य च्याह-अपि चेति ॥ अत्राप्यर्थोक्तगत्यर्थत्वेनोत्तरसूत्राणां पूर्वपक्षत्वस्याना-धिकरणमेव इति भावः । आकारश्रुतीनां कल्पिताकारे गतिरिति स्वमनमुक्तम् । प्रपञ्चविषयवादिनस्तु मामती ।

च तन्मात्रम् । प्रकाशमात्रम् । न हि सत्त्व नाम प्रकाशगन्धादिवत्, यथा सर्वगन्तत्वादयोऽपि तु आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इत्याह-कथं वेति । एतेन पूर्वपक्षमिदिरुक्ता । तृतीय प्रयाह-नार्पीति । श्रुतिविरोधश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । इत्याह-कथमिति । सत्ता व्यावृत्तस्य तुच्छत्वादिति र्थः । एतेन मिद्वान्तापिदिरुक्ता । पूर्वपक्षमामगम्य पश्चात्पूर्वपक्षमिदिरुक्ता इति र्थाह-नार्पीति । प्रपञ्चमेव प्रपञ्चयति-सत्तेति । तद्व्यावृत्तत्वं तद्विशेषितम् । श्रुत्यनष्टत्वेन पूर्वपक्षमिदिरुक्ता इति र्थाह-श्रुतत्वादिति । किञ्चमर्थश्रुतिरपि न तद्वदो न तद्वदप्रमाणानुसंगता शङ्कादेव न-नवस्येति । विरोधपादित्युक्तार्थव्यावृत्तत्वं चोदयति-अथेति । वाक्यार्थव्यावृत्तत्वं चोदयति-अथेति । एकाधिकरणपक्षे सूत्राणामगम्यपश्चात्पूर्वपक्षमामगम्य इत्याह-सूत्रार्णाति । इत्यथ नातिरिक्तमेदोऽप्युक्ता इत्याह-अपि चेति । पूर्वपक्षमामगम्यपश्चात्पूर्वपक्षमामगम्य इति र्थाह-अपि चेति । अत्राप्यर्थोक्तगत्यर्थत्वेनोत्तरसूत्राणां पूर्वपक्षत्वस्यानाधिकरणमेव इति भावः ।

स्वनाकारे ब्रह्माणि परिगृहीते-अवश्यंवक्तव्येतरासां श्रुतीनां गतिः । ता-
दर्थ्येन “प्रकाशवच्च” [व्या० सू० ३ । २ । १५] इत्यादीनि सूत्राण्यर्थ-
वत्तराणि सम्पद्यन्ते ॥ यदप्याहुः-आकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रवि-
लयमुखेनाऽनाकारप्रतिपत्त्यर्था एव, न पृथगर्था इति, तदपि न समी-
चीनमिव लक्ष्यते ॥ कथम् ॥ ये हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपञ्चा उच्यन्ते-
“यथा युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्यर्थं वै हरयोऽयं वै दश च शतानि
सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च” [बृ० २ । ५ । १९] इत्येवमादयः,
ते भवन्तु प्रविलयार्थाः । “तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्” [बृ०
२ । ५ । १९] इत्युपसंहारात् । ये पुनरुपासनाधिकारे प्रपञ्चा उच्यन्ते-
“यथा मनोमयः प्राणशरीरो भास्वरः” [छां० ३ । १४ । २] इत्येवमा-
दयः, न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यम् । “स क्रतुं कुर्वति” [छां० ३ ।
१४ । १] इत्येवंजातीयकेन प्रकृतेर्नैवोपासनविधिना तेषां सम्यग्धात् ।
श्रुत्या चैवंजातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्प्यमाने न लक्षणया

रत्नप्रभा ।

“मनोमयः प्राणशरीरः सत्यकामः” [छां० ३ । १४ । २] इत्याद्याकारश्रुतीनां तदितराकाशप्रविश्यो
गतिरित्याहुः । मनोमय इति-कोऽर्थः । मनोऽतिरिक्तोपाधिदृश्य इत्यर्थः । एवं प्राणशरीरपदेन
प्राणातिरिक्तोपाधिनिषेधान्नमनसोऽप्यभावतिदि । एव सर्वे शब्दा भवाकारवत्पर एवेति तन्मतमनूय
दूषयति-यदपीत्यादिना ॥ किं ज्ञेयब्रह्मप्रकरणास्थानाकारशब्दानां निषेधपरत्वम् उक्त उपासनाप्र-
करणस्यानामपि । तत्र आद्यम् अङ्गीकरोति-ये हीति ॥ अस्य जीवमात्र प्राप्तस्येश्वरस्य । दश हरयः
त्रिपाः हरणादशेन्द्रियाणि । प्राणिभेदापेक्षया शतानि सहस्राणि च । तेषामीश्वराद्भेदमाशङ्क्याह-
अपमिति ॥ ईश्वर एव हरय इत्यर्थः ॥ द्वितीयं-दूषयति-ये पुनरिति ॥ मनोमयादिशब्दानां
मुरत्यवस्था गुणपरत्वसम्भवे निषेधलक्षणापि न युक्तेत्याह-श्रुत्या चेति ॥ किञ्चाकारानाकारश्रुतिद्वे-
त्रिप्ये सति ब्रह्मानाकारमेवेत्यत्र किं त्रिनिगमकमिति शङ्कोत्यानादस्थूलादिश्रुतीनां निराकारतापर्यं निया-
मकमिति कथनार्थमिदं सूत्रमर्थयद्भवति । सर्वश्रुतीनां निषेधार्थत्वे तु शङ्कानुत्थानात् नियामकमूत्रं
भामती ।

प्रकाशस्वप्नं सदिति नोभयमप्यत्र नल्लग्न इत्यर्थः । तदेतदनेनोपस्यस्य दूषितम् । सत्ताप्रकाशयोरेकत्वे-
नोभयलक्षणत्वम् । भेदे न स्थानतोऽपीति निरादृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतत्त्वभेद

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

आकारब्रह्मसादिश्रुतीनां प्रकारान्तरेण गतिरिति मतमनुवदति-यदपीति । प्रपञ्चप्रविश्यपक्षं दूषयति-
तदपीति । सर्वश्रुतीनामेकैकत्वमप्यमर्षे किमिति तदसमीचीनतेति पृच्छति-कथमिति । परत्रियाप्र-
करणस्यानामाकारब्रह्मसादिश्रुतीनामेकैकत्वमप्यमर्षे किं बोधाम्निप्रकरणस्यानामप्य वा सर्वसंज्ञां तस्याऽऽयमपि-
करोति-ये हीति । यथा रथे बाजिनो युज्यन्ते तथाऽस्याऽऽमनः संयुक्ताः सन्विषयप्रकाशनाय हरयो हरणा-
दिन्द्रियाणि दश प्राणिभेदापेक्षया च शन्ताः शनानीत्युपनम्याऽऽत्मनश्चेन्द्रियाणां च भेदं शक्तिप्रोक्तमय-
मित्यादि । तेषां प्रविश्यपक्षेन प्रपञ्चवाक्येनैकैकत्वमप्ये हेतुमाह-तदेतदिति । द्वितीयं दूषयति-ये पुनरिति ।
तेषां उपाधौ नैव प्रपञ्चवाक्येनैकैकत्वमप्ये हेतुमाह-स क्रतुमिति । किञ्च मनोमयादिवाक्यान् साक्षा-
ल्लभो भाति त्रिन्तु लक्षयितव्यः । न च श्रुत्यागेन लक्षणा श्रुतेर्नैवपञ्चादित्याह-श्रुत्या चेति ।

प्रविलयार्थत्वमवकल्प्यते । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति “अ-
रूपवदेव हि तत्प्रधानत्वाद्” [व्या० सू० ३ । २ । १४] इति विनिग-
मनकारणवचनमनवकाशं स्यात् । फलमप्येषां यथोपदेशं क्वचिद् दुरित-
क्षयः, क्वचिद्देवार्थप्राप्तिः, क्वचित्क्रममुक्तिरित्यवगम्यत एवेति । अतः
पार्थगर्थमेवोपासनावाक्यानां, ब्रह्मवाक्यानां च, न्याय्यं, नैकवाक्य-
त्वम् ॥ कथञ्चपामेकवाक्यतोत्प्रेक्ष्यत इति वक्तव्यम् । एकनियोगप्रतीतिः
प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत् ॥ न ॥ ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् ।
वस्तुमात्रपर्यवसायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि, न नियोगोपदेशीनीत्येतद्विस्त-
रेण प्रतिष्ठापितं “तज्जु समन्वयाद्” [व्या० सू० १।१।४] इत्यत्र । किंवि-
पयकश्चात्र नियोगोऽभिमेत इति वक्तव्यं, पुरुषो हि नियुज्यमानः कुर्वति
स्वव्यापारे कस्मिंश्चिन्नियुज्यते ॥ ननु द्वैतप्रपञ्चप्रविलयो नियोगावपयो

रत्नप्रया ।

वपयं न्यादित्याह—सर्वेषां चेति ॥ ननुपासनार्थवाक्यानां स्वार्थे फलमाभावात् सकलनिषेधवाक्यशेषव्यभि-
त्याशङ्क्य तस्य श्रुतत्वान्नान्यशेषतेत्याह—फलमपीति ॥ अर्थक्याभावाच्च नैकवाक्यतत्त्वाह—कथञ्चेति ॥
अर्थक्यं शक्ते—एकेति ॥ यथा फलवत्परमाध्यात्मनियोगेक्याद्वैतप्रधानवाक्यानामेकवाक्यता, तथा
तत्त्वावबोधकामस्य प्रपञ्चप्रविलयव्यतिरिक्तः एको नियोगरूपोऽर्थोऽस्तीत्याकारानाकारत्वात्मानां सर्वेषामेक-
वाक्यतन्वयः ॥ नियोगासिद्ध्या दूषयति—नेति ॥ विषय शङ्कते—ननु द्वैतेति ॥ प्रत्यनीकं
मायती ।

एव प्रकृतप्रकाशवदिति।सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति ‘अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वाद्’ इति
विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात्।एव ि तत्प्रधानत्वात्, स्यादिति कश्चिदुपासनापरत्तया रूपमाच-
क्षीत्।कश्चित्कर्मव्यतिरिक्तप्रतिपादनरता मनेषु।सर्वेषां।तु प्रतिव्यतिरिक्तं नास्ति।तत्प्रतिपादनार्थेनेतत्ते विनिग-
मनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । एकनियोगप्रतीतिः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदित्यत्रिकाराभिप्रायम्, अनु-
भानन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

तृतीय प्रचाह—सर्वेषां चेति । यदि हि कश्चिदपि श्रुतयोऽनाकारवादित्योपासनापराः स्युस्तदा
सर्वेषां व्यवर्धनेन निरूपणाद्वैतप्रधानवातिशेषादेता व्यानविधिप्रधाना निप्रपञ्चप्रधानाभेदेता इति
विनिगमनं न स्यात्तथाच गुण विह्वल्येनैव । निप्रपञ्चवाक्येभ्यो फलधरणात्कथं
निरास्यत् तद्वदिति न्यायामप्रपञ्चवाक्यानां तदेकवाक्यत्वे वागव्याऽह—फलमिति । एता-
दिकतेन फलवत्त्वात्तुल्यायाविशेष्यमाकारवद्वाक्यानामिति स्थिते फलितमाह—दूषयति इति । एक-
वाक्यत्वाहेतुद्वयमिति नैकवाक्यत्वेत्याह—कथं चेति । हेतुमानुषद्वयमिति संसृते—एकेति । यन्मि
प्रसाद—पूर्वमासवाक्योदित्यानुपपत्तेरिति योगमेकमव्याऽप्येकाधिकारनियोग इत्येकनियोगत्वम् । तस्य
तत्त्वावबोधकामस्येति नियोगः सर्वेषां प्रकाशयेत्यर्थः । तत्त्वनादिवाक्येषु नियोगाभावादेकनियोगमिति
स्थिते । दूषयति—नेति । तेष्वपि कश्चिन्नियोगोऽप्यत्र प्राप्तायायोगादित्यासत्वाऽह—यस्त्विति ।
विपयानागतं न नियोगोऽप्येता—किमिति । नियोगाभावात्तत्र नियोगमप्य विविधयोग्यादि-
त्वाऽह—पुरुषो इति । तत्रोपेति तर्हि नियोगावच्छेदकत्वेन कश्चिन्न्यायान्वाक्यस्य द्वैतव्यो वा
संवाहकत्वात् न वा तद्विद्वान्निर्णयं तत्सर्वनिर्णयित्रीति तत्र वाऽह—नादने—नन्वेति । एतावदयो-
गानि।तत्प्रकाशयेत्यर्थः विषये गदूपकरणे वा नियोगो गुरुत्वमागच्छ, प्रपञ्चये न्यायिपारास्य

भविष्यति । अमविलापिते हि द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपञ्चः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यते, एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलयः, यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविलाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन, तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चः, न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म । तेन नामरूपप्रपञ्चप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति ॥ अत्र वयं पृच्छामः—कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयो नाम । किमग्निप्रतापसम्पर्काद् द्रुतकाठिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्यः—आहोस्विद्—एकस्मिन्धन्ने तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवदविद्याकृते ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण

रत्नप्रभा ।

प्रतिबन्धकम् ॥ ननु प्रपञ्चविलये ब्रह्मलये स्यादभेदादित्यत आह—ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्च इति ॥ कारणं हि कार्यस्य स्वरूपम् । अतः कार्यनाशेऽपि कारणस्य न लयः । घटनाशेऽपि घटदर्शनादित्यर्थः ॥ प्रपञ्चस्य सत्यस्य, कल्पितस्य वा, लये विधिरिति निरुक्त्य—आद्य—द्रूपयति—तत्र यदि तावदिति ॥

भामती ।

न्यभेदात् भिन्नोऽनयोरपि नियोग इति । कोऽयं प्रपञ्चप्रविलय इति । वास्तवस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सार्पिण्य इवाग्निप्रयोगात् । समारोपितस्य वा रज्ज्वा सर्पभावस्येव रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात् । न तावद्वास्तवः सर्पसाधारणः पृथिव्यादिप्रपञ्चः पुत्रपमात्रेण शक्यः समुच्छेत्तुम् । अपि च प्रह्लादशुक्रादिभिः पुरुषधौरेयैः समुल्लमुन्मूलितः प्रपञ्च इति शक्यं जगद्भवेत् । न च वास्तव तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम् । आरोपितरूपभित्तो विना तत्त्वज्ञानसंयुक्तम् । समारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो भ्रन्ततत्त्वज्ञापनपरैरेव बाधैरेवैतत्त्वमनोधयन्निः शक्यः समुच्छेत्तुमिति दृढतमं विधिना । न हि त्रिंशतेनापि त्रिना तत्त्वावबोधेन प्रवर्ततेऽनात्मज्ञान इति वा कुरु प्रपञ्चप्रतिपद्य वेति प्रवर्तितं शक्नोति प्रपञ्चप्रतिपद्य कर्तुम् । न चान्यात्मज्ञानविधिं त्रिना वेदा-तार्थतत्त्वज्ञानावयवो न भवति । गौत्रिकस्य दशधावाप्ययनपरिरेण त्रिंशदर्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवद्दर्शानमोधनपरतामापादयतो विप्रमानः सत् । अन्यथा कर्मविधि-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तदुपकारकत्वादित्याह—अप्रविलापिते हीति । काम्यमानतत्त्वारमोक्षोपकारकत्वे फलिनमाह—अत इति । उक्तमर्थं वेदिकोदाहरणेन स्फुटयति—यथेति । स्वर्गं प्रति यागस्य साधनमात्रं नियोगेऽपि प्रवृत्ते काम्यमानोपायत्वाभावात्तुतो नियोगः स्यादित्याशयः प्रतिबन्धनिवृत्तिर्या प्रपञ्चलवस्थानुष्ठेयत्वं लौकिकदृष्टान्तेन दर्शयति—यथा चेत्पादिना । तत्त्वज्ञानकामो द्वैत प्रतिपन्नयेदिति न नियोगो ब्रह्मणोऽपि तत्त्वये लयापातादित्याशयाऽऽह—ब्रह्मेति । न हि लोके कार्यनाशेऽपि कारणं नश्य यागोपि तस्याग्निष्ठान्तर्भावेऽपि तस्य तदनन्तर्मोहादिति भावः । नैयोगिके द्वैतन्ये फलितमाह—तेमेति । वेदान्तानां द्वैतउपनियोगनिष्ठत्वेनैकाग्रकथनं शक्तिं प्रत्याह—अत्रेति । प्रश्नमेव विशदयति—कोऽयमिति । किंशब्दोपात्त पञ्चदश दर्शयति—किमित्यादिना । वास्तवस्यावास्तवस्य वा द्वैतस्य लयो नियोगविषयत्वेनेति निरुक्त्यर्थः । आद्यमनूय प्रत्याह—यद्वैत्यादिना । वस्तुनो ज्ञानादघस्तमुन्मूल्यदिना च वृत्तद्वैतनिवृत्त्ययोगानमोक्षनिर्णयस्य नियोगः स्यादित्यर्थः । ज्ञानान्तरे सत्तारे

आध्यात्मिको, बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः,—प्रविलापयितव्य इत्युच्येत,
स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रलयोपदेशोऽशक्यविषय
एव स्यात् । एकेन चादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृतः । इदानीं पृथि-
व्यादिशून्यं जगदभविष्यत् ॥ अथाऽविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकास्मिन्नयं प्रपञ्चो
विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात्, ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्या-
ख्यानेनावेदयितव्यम् “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” [छां० ६।२।१] “त-
त्सत्यं स आत्मा तत्त्वमासि” [छां० ६।८।७-१६] इति । एवमावे-
दिते तस्मिन्विद्या स्वयमेवोत्पद्यते । तथा चाविद्या बाध्यते । ततश्चा-
विद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत्प्रविलीयते ।
अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु, प्रपञ्चप्रविलयं चेति शतकृत्वो-
ऽप्युक्ते, न ब्रह्मविज्ञानं, प्रपञ्चप्रविलयो वा,—जायेत ॥ नन्वावेदिते ब्रह्मणि
तद्विज्ञानविषयः, प्रपञ्चप्रविलयविषयो वा,—नियोगः स्यात् ॥ न ॥ नि-
ष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वावेदनेनैवोभयसिद्धेः । रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि
तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्चभवति ॥ न च
कृतमेव पुनः क्रियते । नियोज्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायां योऽवगम्यते

एतन्ममा ।

सायस्य ज्ञानादध्यस्तेर्मुमुक्षादिना च कृत्स्नद्वैतत्वंसाध्यागात् नमोप्रसनविधिपदशक्यविषयोऽयं विधिः ॥
किञ्च शुकादिमुक्त्या सर्वमुक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयम् अनूय दूषयति—अथेत्यादिना ॥ उपदेश-
जन्यज्ञानादेयानिघातजन्यप्रपञ्चउपनिवेदनियोगो वृथेत्यर्थः ॥ किञ्च प्रपञ्चज्ञानो विधिः किं प्रपञ्चज्ञातं
ज्ञाते वा । नाद्यः अज्ञान्यमादित्याह—अनावेदिते त्विति ॥ द्वितीयं शङ्कते—नन्विति ॥
उपदेशादेव ज्ञाते प्रपञ्चि साक्षात्कारेणैवोभयोः सिद्धिर्निश्चित्यर्थम् । निवृत्त्य विविना कर्तुमेवोपादित्याह—
नेति ॥ एव विषयमावात् नियोगाभावात्तुमुक्त्या नियोऽयामावात् तदभावाद्—नियोज्योऽपि चेति ॥

भामती ।

पाक्यान्वयि विध्यन्तरमैकैरिति । न च चिन्तासाक्षात्कारयोर्विवरिति तत्तत्तमीवायामस्मादित्यत्र-
आनन्दगोपीय—न्यायनिर्णयः ।

कश्चिन्नागिनो मुक्तो न वा । तत्राऽऽद्यऽप्यनन्यपृथिव्यागुपगन्निर्धरक्येन । द्वितीये शुकादिमुक्तिधृति-
विरोधः । तस्याधार्थ्यमात्रेऽपि त्रार्थ्ये सापेक्षमित्येवोक्त्याऽऽह—एकेनेति । द्वितीय-
मुपापयति—अथेति । तर्हि द्वैतउभे नियोगोपर्ययनिघाह—तत इति । प्रपञ्चत्वज्ञापनेनैव तदविद्या-
कृतदेनउपात्तदेव वेदान्तेर्ज्ञापनीयं कृतमत्र नियोगेनेत्यर्थः । पथ तदावेदन तदाह—एकमिति । न
तर्हि द्वैतउभे नियोगोऽभूद्भवज्ञाने तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह—तस्मिन्निति । शब्दोक्ते प्रपञ्च-
नियोगादेशा विना शब्दशक्तेश्च ज्ञानोत्पत्तेर्न तद्विषयोऽपि नियोगोऽस्तीत्यर्थः । उपज्ञे ज्ञाने नान्तरी-
यक्येनाज्ञाननिवृत्तेन नियोगमन्वयति तृतीयं प्र याह—तथेति । चतुर्थं नित्यनि—ततश्चेति । कार-
णानिघानिहरेति यावत् । किञ्च, प्रपञ्चज्ञानो नियोगो प्रपञ्चज्ञाने ज्ञाने वा तत्राऽऽद्य दूषयति—अना-
वेदिते त्विति । द्वितीयमाऽप्यते—नन्विति । प्रपञ्चि शब्दे तदज्ञाने नियोगादने प्रपञ्चानादिति-
नियोगोपर्ययनिघाह—नेत्यादिना । तदेव दृष्टान्तेन स्पृष्टयति—रज्जुशक्ति । प्रपञ्चत्वादिनित्यमिति
प्रपञ्चानादिनियोगेन पुनः साध्यनिघानादस्याऽऽह—न चेति । कारणपर्ययमानादित्यर्थः । विषयान-
वाप्तियोगाभावात्तुमुक्त्या नियोऽयामावात्तुमुक्त्या तदभावाद्—नियोज्योऽपीति । प्रपञ्चात्मनैव

उभयलिङ्गाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९८१)

जीवो नाम, स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्याद् ब्रह्मपक्षस्यैव वा । प्रथमे विकल्पे निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात् कस्य प्रपञ्चप्रविलये नियोग उच्येत, कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षो-
ऽवाप्तव्य उच्येत । द्वितीयेऽपि ब्रह्मेवानियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपम् । जीवत्वं त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावान्नियोगा-
भाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठिनास्तत्त्वाभिमुखी-
करणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना भवन्ति । लोकेऽपीदं पश्येदमा-
कर्णयेति चेवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वित्युच्यते, न साक्षा-
ज्ज्ञानमेव कुर्विति । ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते, कदाचिन्न
जायते ॥ तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन ।

रत्नप्रभा ।

प्रखान्तर्भूतो, ब्रह्म केवर्थः ॥ आद्ये-जीवनाशाद्विध्ययोगः । द्वितीये-नियोज्यादिसिद्धिः तर्हि ज्ञाने
विविधप्रत्ययानां फल गतिरित्यत आह-द्रष्टव्यादिशब्दा इति ॥ ननु श्रुतं ज्ञानं त्यक्त्वा तत्संरक्षणव्या-
पारविधिः किमिति कल्प्यत इत्याशङ्क्य ज्ञानस्य पुरुषरूपसाधनत्वादित्याह-ज्ञेयामिमुखस्यापीति ॥
किञ्च ज्ञानविविधादिना ज्ञेय प्रज्ञावश्यं वेदान्तैर्ज्ञानीयम् । विषयानन्वये विधिव्योवायोगात् । तथा च
वेदान्तैरेव ज्ञानोत्पत्तेर्विषयानर्थक्यमित्याह-तस्मादिति ॥ तं ज्ञानार्थिनं प्रतित्यर्थः ॥ ननुत्यक्त
भामती ।

दितम् । निस्तरेण चायमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चितः । तस्मात् 'जर्तिलयवाग्ना जुहुयात्' इतिवद्विधिसंरूपा
एते 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादयो न तु विषय इति । तदिदमुक्तम्-द्रष्टव्यादिशब्दा अपि
तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना इति । अपि च ब्रह्मतत्त्व निष्प्रपञ्चमुक्तं न
तत्र नियोज्यः कश्चित्तमसति । जीवो हि नियोज्यो भवेत्, स चेत्प्रपञ्चपक्षे वर्तने को नियोज्यस्त्वस्योच्छि-
न्नत्वात् । अथ ब्रह्मपक्षे तयाम्यनियोज्यः, ब्रह्मणोऽनियोज्यत्वात् । अथ ब्रह्मणोऽनन्योऽन्यविषयऽन्य इवेति
नियोज्यः । तदमुक्तम् । ब्रह्ममात्रं पारमार्थिकमनगमयतागमेनाविद्याया निरस्तत्वात् । तस्मान्नियोज्यामा
वादिपि न नियोगः । तदिदमुक्तम्-जीवो नाम प्रपञ्चपक्षस्यैवेति । अपि च ज्ञानविधिपरत्वे तन्मात्रात्
ज्ञानस्यानुत्पत्तैस्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयम् । तत्र च तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमेनास्तु तस्यानदयाम्यु-
पगन्तव्यत्वेनोपपत्तिरिति तद्वत्त्वात् । एव च कृतं तत्त्वज्ञानविधिन्याह-ज्ञेयामिमुखस्यापीति । न च
ज्ञानाधाने प्रमाणानपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो विभेः । एव हि तदुपयोगो भवेद्यद्यन्यथाकारं ज्ञानमन्यथा-
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

प्रत्याह-प्रथम इति । प्रपञ्चप्रविश्यो ब्रह्मज्ञानादेरप्युपगमम् । मुमुक्षोर्नियोज्यत्वात्माशङ्कयोक्तम्-कस्येति ।
ब्रह्मान्तर्भावं नियोज्यत्वं दुर्बचनमित्याह-द्वितीयेऽपीति । ब्रह्मणोऽनन्योऽपि जांयोऽविद्ययाऽन्यत्वाभि-
योऽयः स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मण्यापेदिने भेदकाविद्यायोगान्नेरमित्याह-जीवत्वमिति । अन्यज्ञाने भूयमाण
प्रियस्पर्कं कथं निरस्यते तत्राऽऽह-द्रष्टव्यादीति । तेषामभिमुखीकरणार्थं न क्वापि दृष्टमित्या-
शङ्क्याऽऽह-लोकेऽपीति । ज्ञानमेव प्रहृष्यतया श्रुतं किमिति लोके वेदे वा न विरेयमित्याशङ्क्यापुष्प-
तन्त्रत्वादित्याह-ज्ञेयेति । किञ्च, नियोगवादिनाऽपि वेदान्तानां बन्तुनादिवमवश्यं वाच्यं नियोगमात्रात्त-
त्त्वज्ञानायोगात् । ततो वाक्यादेव तदुत्पत्तेर्नियोगानर्थक्यमिति याह-तस्मादिति । ज्ञानस्यापुनरन्यत्र-
तया विषयत्वायोगस्तच्छब्दार्थः । तं ज्ञेयामिमुखं पुरुषं प्रतीति यान्त । तथाऽपि नियोगामाने कथं

तस्मिन्दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते । न च प्रमाणान्तरेणान्यथाप्रसिद्धेऽर्थेऽन्यथाज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते । यदि पुनर्नियुक्तोऽहमित्यन्यथाज्ञानं कुर्यात्, न तु तज्ज्ञानम् । किं तर्हि । मानसी सा क्रिया स्वयमेव चेदन्यथोत्पद्येत, भ्रान्तिरेव स्यात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं, यथाभूतविषयं च न तन्नियोगशक्तेनापि कारयितुं शक्यते, न च प्रतिषेधशक्तेनापि वारयितुं शक्यते । न हि तत्पुरुषतन्त्रम् । वस्तुतन्त्रमेव हि तत् । अतोऽपि नियोगाभावः । किंचान्यत्र नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यति-आम्नाये यदभ्युपगतमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य, तदप्रमाणकमेव स्यात् ॥ अथ शास्त्रमेवानियोज्यब्रह्मात्मत्वमप्याचक्षीत, तद्वचोपे च पुरुषं नियुंजीत, ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य व्यर्थपरता विरुद्धार्थ-

रत्नप्रभा ।

ज्ञानमन्यथाकर्तुं विपरिर्धनानिति, नेत्याह-न चेति ॥ ननु “अनमिषोऽपिद्” इति प्रत्यक्षप्रमाणादुत्पन्नमपि ज्ञानं “तामसि ध्यायेद्” इति विगिनान्यथा कृतं दृश्यत इत्यत्र आह-यदीति ॥ अन्यथाधीकृत्यताप्याचैत् त्रैयम् । अहर्ति विनैर चेद् भ्रान्तिरेव । अनो मानं विना विधितो ज्ञानामिद्वैर्मानपस्तुतमे ज्ञाने विधिर्भूतपर्यम् ॥ वेदान्तेषु विविधादिनोऽन्यच्च दूषणमस्तीत्याह-किञ्चान्यदिति ॥ मन्त्रात्मिके, नियोगे च, वेदान्तावकाशस्य प्रामाण्यमाशङ्क्यार्थभेदाद्वाशङ्क्यभेदो, निरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं चेति दूषयति-अयेत्यादिना ॥ किञ्च श्रुतं नञ्, न श्रुतो विधिर्भेदान्तेषु । तत्कर्तुं च कर्मजन्यत्वान्नोक्षस्यानिवार्यमाति-

मामती ।

दधीत । न च तत्तद्वयं मापि युक्तमित्याह-न च प्रमाणान्तरेणेति । किंचान्यत्रनियोगनिष्ठतयैव च पर्यवस्यत्प्राप्ताये यदभ्युपगतं मन्त्रिः शास्त्रस्याग्रेचनयाऽनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तदेतच्छास्त्रविरोधादप्रमाणकम् । अथेताच्छ्रमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं च जीवस्य प्रतिपादयति जीवश्च नियुक्तो द्वयं च निरुद्धार्थं च स्यादित्याह-अयेति । दर्शनीयमातादिवाक्येषु जीवस्यानियोज्यस्यापि वास्तुनोऽन्यस्तनियोज्यमात्रस्य नियोग्यता युक्ता । न हि तद्वक्तव्यं तस्य नियोज्यतामात्राणि तु लौकिकप्रमाण-

ज्ञानन्दमितीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्र धर्मात्प्राप्त्याऽऽह-तस्मिन्निति । किञ्च मानानग्रेषो विभिन्नं सम्पत्ज्ञानं जनयति-न च मुमुक्षोर्मिष्याज्ञानमुपयुक्तम् । न च प्रमाणान्तादि सम्पत्ज्ञानं जनयितुं शक्यम् । तथाच मानेनैव तानिन्दैर्व्यर्थो विधिरित्याह-न चेति । योषिदादिगम्यादिरीबन्मानरिन्देऽपि विपरिर्धुतं ज्ञानमिष्याज्ञानाऽऽह-यदीति । अन्यथा ज्ञानमपि न मानमो क्रिया रज्जुमुजगादधीरिति वाशङ्क्याऽऽह-स्वयमिति । शास्त्रावकाशमापनयेत्या जानज्ञानस्याक्रियानेति शास्त्रावकाशमप्यज्ञानं प्रयत्नादिष्टं मानमो निन्दैरपर्यम् । यथभूतं तर्हि सम्पत्ज्ञानं तत्राऽऽह-ज्ञानं त्विति । तदपि नियोगात्तत्र किं न स्यात्तत्राऽऽह-नेति । नेष्टेनैवादिनिर्णयविषयवर्गादि विपरिर्धनमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । तत्रापि सम्पत्प्रदत्त एव विधीयत इति भावः । सम्पत्ज्ञानस्य विभिन्नैराविषयको हेतुना-न हीति । प्रदत्तं नानिषेधेऽस्तिमाह-अत इति । मानवस्तुतन्त्रं त्रैयर्थः । नियोगादिन प्रदत्तस्य विभिन्नदूषणे इत्यपि न्याह-किंचेति । तदेव नोपपत्ति-नियोगेति । न सत्यं नियोगनिष्ठत्वे पदार्थदोषेऽस्तेनोभाविष्यत्, न्यायित्वार्थः । शास्त्रविद्वत्तद्वयमपि प्रामाण्यमितिमाह-अयेति । अनेसादिगता एतन्भेदो निरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं चेति दूषयति-तत्र इति । अत्रनियोज्यब्रह्मशास्त्रादितिमाह-प्रदत्तमाह-

उभयलिङ्गाधिकरणम् । तन्निष्ठा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९८३)

परता च प्रसज्येयाताम् ॥ नियोगपरतायां च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना
कर्मफलवन्मोक्षफलस्य दृष्टफलत्वमनित्यत्वं चेत्येवमादयो दोषा न केन-
चित् परिहर्तुं शक्याः ॥ तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि, न
नियोगनिष्ठानि । अतश्चेकनियोगप्रतीतिरेकवाक्यतेत्युक्तम् । अभ्युप-
गम्यमानेऽपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निष्प्रपञ्चोपदेशेषु
स प्रपञ्चोपदेशेषु वाऽसिद्धम् । न हि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैः नियोगभेदे-
ऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम् । प्रयाजदर्शपूर्णमा-
सवाक्येषु त्वधिकाराशेनाभेदाद्युक्तमेकत्वं, न त्विह सगुणनिर्गुणचोद-
नासु कश्चिदेकवाधिकारांशोऽस्ति । न हि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपञ्च-
प्रविलयोपकारिणः । नापि प्रपञ्चविलयो भारूपत्वादिगुणोपकारिणः ।
परस्परविरोधित्वात् । न हि कृत्स्नप्रपञ्चप्रविलापनं, प्रपञ्चैकदेशोपक्षणं च,—

रत्नममा ।

शयनादिप्रसङ्ग इत्याह—नियोगपरतायां चेति ॥ फलितमाह—अतश्चेति ॥ इदानीं प्रौढवादेन नियो-
गमगीकृत्य तदेकत्वं खण्डयति—अभ्युपगम्यमानेऽपीति ॥ भिन्नक्रियावाचिशब्दः शब्दान्तर यथा
यजति ददातीति, तथेदापि वेदोपासीतिति शब्दभेदः निर्गुणसगुणरूपभेदः, प्रकरणभेदः, मुक्त्यभ्युदयफलभेदः,
इत्येतेः प्रमाणैर्निर्गुणज्ञानसगुणोपासनाविषयकनियोगभेद इत्यर्थः ॥ कथं तर्ह्यङ्गाङ्गिवाक्येषु नियोगैक्य
तत्राह—प्रयाजेति ॥ एकस्यैव स्वर्गकामस्य साधनप्रदानाधिकारात् तत्साध्यफलपूर्वक्यादेकवाक्यतेत्यर्थः ॥
इहापि निर्गुणसगुणविषयोरैकाधिकारात् नियोगैक्यमस्तु । नत्याह—न त्विहेति ॥ मुक्त्यभ्युदयाभिभेदा-
न्मयो विरुद्धार्थविषयोरङ्गाङ्गित्वायोगाच्च न नियोगैक्यम् ॥ न च निर्गुणाविद्यानियोग एक एव सगुण-
भामती ।

सिद्धा निवोऽप्यतामाश्रित्य दर्शपूर्णमासौ विभजे । इदं तु नियोग्यतामपनयति च निरुक्तं चेति दुर्धटमिति
मात्रः । नियोगपरतायां चेति । पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां तत्त्वनिष्ठता श्रुता, न श्रुता नियोग-
निष्ठतेत्यर्थः । अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपूर्णमासकर्मण इमापूर्वाभ्यान्तरव्यापाराद्व्यापारज्ञानकर्मणो-
ऽव्यपूर्वाभ्यान्तरव्यापारादेव स्वर्गादिप्रकरणोक्तस्यानन्दरूपफलस्य सिद्धिः । तस्या चानित्यत्वं सातिशयार्थं
स्वर्गनन्दवेदित्वाह—कर्मफलवदिति । अपि च ब्रह्मवाक्येष्विति । सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चोपदेशेषु हि साध्या-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वेदान्तानां नियोगपरत्वे पीडयेत ग्राह—नियोगेति । किञ्च, विषयो विभजे कर्मनदपूर्वाभ्यान्तरव्यापारा-
त्फलसिद्धिरप्यस्या तत्तत्तदृष्टकृत्यमनित्यत्वं सातिशयत्वं च स्वर्गादिनन्तत्फलस्य स्यादित्याह—कर्मिति ।
वेदान्तानां नियोगपरतामार्गे कथं प्राप्ताप्य तत्राऽऽह—तस्मादिति । तेषामनियोगनिष्ठत्वे फलितमाह—
अतश्चेति । वेदान्तेषु नियोगाभावादिकनियोगविभिरसिद्ध इत्युक्तम् । सप्रति प्रौढवादितया नियोगम-
गीकृत्य तदेकत्वं प्रत्याह—अभ्युपगम्यमानेऽपीति । तत्र हेतुमाह—न हीति । भिन्नवाक्यार्थविषयः शब्दः
शब्दान्तरम् । यथा यजतिददातीतिबुहोतयस्तथेदापि वेदोपासीतिति शब्दभेदः । आदिशब्देन रूपभेदः प्रक-
रणभेदः फलभेदश्च गृह्यते । एतेभेदे सिद्धे तदेकत्वासिद्धिरित्यर्थः । अनुगम्यभेदेऽपि प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्ये-
ष्विव नियोगैक्यमाश्रयाधिकारादस्य तत्राभेदादिह तदभावात्नैमित्त्याह—प्रयाजेति । एकस्यैव स्वर्गकामस्य
साधनप्रयोगाधिकारवदत्रापि मुमुक्षोरैकस्यैव द्वैतव्यादानाधिकारादुभयविधिराक्येषु नियोगैक्य स्यादित्याश-
क्याऽऽह—न त्विति । भिन्नाधिकारत्वादभ्युपगम्योपकारायोगाच्चैति हेतुमाह—न हीति । तर्हि भारूपत्वा-
दीनां विशिष्टगुणवद्विषयत्वेना तन्मिसेव धर्मिणि द्वैतविद्यापनार्थं येषुवाक्यतेत्याशक्याऽऽह—न हि

एकस्मिन्धर्मिणि युक्तं समावेशयितुम् ॥ तस्मादस्मदुक्त एव विभाग
आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति ॥ २१ ॥ इत्युपमालिङ्गाधि-
करणम् ॥ ५ ॥

प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो ब्रवीति च भूयः ॥२२॥(६)॥

“हे वाव ब्रह्मणो रूपे-मूर्ते चैवामूर्ते च, मर्त्ये चामूर्ते च, स्थितं च यच्च
सच्च त्यच्च” [सू. २ । ३ । १] इत्युपक्रम्य प्रपञ्चमहाभूतानि द्वैराश्येन

स्तपमा ।

नितानमीनादिति वाच्यम् ॥ अहो निरीतं पाण्डित्यमायुष्यतः, विषयोपनिषाया विनिर्योगाया-
मविनिरिति ॥ तस्मात्तानाकारान्नानामाकारलघ्वद्वारा निर्गुणार्कवैकान्यताग्निसदृशित्वे । किं तेषां
फडितानारो गति । तदुपासनयान्युत्पत्तिद्वे॥निर्गुणभावयाना तु परमार्थालम्बनत्वमि यमदुक्त एव विभागः
सारीयानि सुपत्तदिति-तस्मादिति ॥ २१ ॥ (६) ॥ ब्रह्मणो निर्दिष्टचित्तमात्रत्वमुक्त्वा सर्वनिर्देशार्थि-
त्वेन सद्रूपत्वमाह-प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो ब्रवीति च भूय इति ॥ पृथिव्येतजोमूतत्रय
मावती ।

सुखमेवादेकनियोगत्वमिदम् । दर्शयौर्गमासप्रयाजवाक्येष्टु तु यद्यन्यतुल्यमेव तन्मात्राकाराश्रय्य
साध्यस्य मेदामावादे इति ॥ २१ ॥ (६) ॥ प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो ब्रवीति च
भूयः । अनिरूपणविषयमाह-हे वाव ब्रह्मणो रूपे इति । हे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतो-
ऽरूपस्याप्यारोपिते हे एव रूपे तावत् हि तद्वत्ते । ते दर्शयति-मूर्ते चैवामूर्ते च । समुद्योयमाना-
धारणम् । अत्र पृथिव्येतानि त्रीणि भूतानि त्रयो मूर्ते मूर्तितामसमिरित्तानुप्रतिष्ठापय-
कश्चिन्मिति यावत् । तस्येन निरोपगन्तराणि-मर्त्यं मण्डलमर्कम् । स्थितमन्यापि । अनिष्टमिति
यावत् । मनु अन्येभ्यो विजिघ्रमाणनमागणनमरदिनि यावत् । गन्धस्नेहोष्णताश्वाद्योपपन्न-उदर-
तण्डुलाधारणा धर्मा । तस्येनम्य शरीरस्य मनोऽनस्य चतुर्दिशेभ्योऽपि एव सातो य एव सतिता
तपति । अयामूर्ते साधुधान्तर्गतं च तद्वि न फटिनमि-मूर्तेमेतदमृतमनरणमर्कम् । मूर्ते हि मूर्तिता-
णामिह्यमानमयस्येति शब्दादमते ननु तथामात्रं समनयमर्कस्य । एतद्वेति गच्छति व्याप्तेर्नानि ।
एतस्य नियमरोक्षनियर्थः । तस्येनम्यामूर्तस्येतस्यामृतस्येतस्य य एतस्य त्वस्येव सतो य एव एतस्मिन्
सन्निवृत्त-उत्ते पुरुषः । करणात्मनो शिष्यवर्गमत्रागात्पश्यत्येव देव एव मागे नियमरोक्षता च साम्यमि-
त्यभिदेयतम । अत्राव्याममिदमेव मूर्ति पश्यन् प्रागान्तगताश्रया भूतत्रय शरीरात्मनमेतन्मार्गमेवास्मि-
तमेवामृतस्यैव मर्त्यस्येतस्य मर्त्यस्येतस्य स्थितस्येतस्य ननु एव रमो यच्च न मनो देव एव इति ।

आनन्दमिरीत्य-न्यायनिर्णयः ।

कृत्स्नेति । एकात्मभावोऽनेन फटिमाह-तस्मादिति । अनिर्योग्येतादृशना मविशेषधृतयः स्वाभा-
विनिर्दिष्टाऽ-मनाश्च निर्दिष्टाश्चतुष्व इत्यमदुक्तो विभागः । निप्रपञ्चमद्वय चेष्ट-देवतस्य ब्रह्मेति तद-
क्षयमुत्पत्तिनिर्वायुतम् ॥ २१ ॥ (६) ॥ निप्रपञ्चनिर्दिष्टमि निर्दिष्टे निमित्ते तासां ब्रह्मेति-
मनाम्योक्तम्-प्रकृतेति । अत्र सन्नात्र तत्र माकाय-सद्विशेषात्तेन तेन निविदेय नास्ति ब्रह्मेति
सद्वापामाश्रयम् । तस्य विषयस्य मोक्षममाह-हे वावेति । पावशरीरोऽनारणे । स्वयमेवेतादृश-
विनिर्दिष्ट-मूर्ते चेति । किं तन्मूर्ते निच तद्वर्तमानाकाशानुसङ्ग-पश्येति । पृथिव्येतजोमूतत्रय
मूर्ति एव वा तासां चानि मूर्तिनि । द्वैराश्रितं तत्र यच्चभूतानि विमानोक्तानि यथै । अयमप्यभूतद्वय-
स्य सतो शिष्यवर्गं करणात्ता च एव पश्यन्मूर्ते पुरुषो यथायमनाम दर्शितोऽनपुन इत्यु-

प्रकृतैतान्स्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९८५)

प्रविभज्याऽमूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पञ्चते-“अथात आदेशो नेतिनेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति” [बृ० २।३।६] इति । तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे । न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किञ्चित्प्रतिषेध्यमुपलभ्यते । इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते नेति नेतीतीतिशब्दपरत्वान्नञ्प्रयोगस्य । इतिशब्दश्चायं सन्निहितालम्बनः एवं शब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते-इति ह स्मोपाध्यायः कथयती-

रत्नप्रभा ।

मूर्ति, वाग्नाकाशद्वयमर्तमिति राशिद्वयमुक्त्वा भूतद्वयस्यामूर्तस्य सार “करणात्मा हिरण्यगर्भा ॥ एष
एतस्मिन् मूर्धमण्डले पुरुषो यथाय दक्षिणेऽक्षिणि पुरषः” इत्युक्तं, तस्य वासनामयानि स्वप्नरूपाणि
“तद्यथा माहारजन वामो यथा पाण्डुराविक्रि योद्गोप [वृ २ । ३ । ६] इत्युपमाभिस्तानि
विचित्राणि । तत्र महारजन हस्तेषां तपास्ति बद्ध माहारजनम् । पाण्डुराविक्रमिति धनं कम्बुलादि॥
केचित्तु धृतिमुपलक्षणं हृत्वा सुक्ष्मपञ्चभूता-युक्तानि, पञ्चीकृतानि मूर्तानि, ततश्चामूर्तरसचोक्त्या पर-
णानां पाञ्चभौतिकतत्सिद्धिरिति व्याचक्षते ॥ अयं सपदात्मकप्रपञ्चोक्त्यनन्तरम् । अतः
उक्तारोपस्य निषेधार्थत्वात् । नेति नेतीति निषेधेनोपदेश क्रियत इत्यर्थः ॥ नेतिशब्दार्थमाह-
न हीति ॥ एतस्मादात्मनोऽन्यत्रास्तांति नेतीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ शून्यतानिरासार्थं परं ब्रह्मास्तांति सिद्धान्त-
रीत्या श्रुत्यर्थः ॥ अत्र निषेधत्रिशेषानुपलम्भात् सशपमाह-तत्र कोऽस्येत्यादिना ॥ नन्वप्रयोगस्य
मायसी ।

अधामूर्ति प्राणश्च यश्चायमत्तरात्मनाकाश एतदमृतमेतददेतस्य तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत्
एतस्य त्वस्यैव रसो योऽयं दक्षिणेक्षन् पुरस्तस्यस्य ह्येव रसः । लिङ्गस्य हि करणामकस्य हिरण्यगर्भस्य
दक्षिणमद्वयविष्टानं श्रुतेरविगतम् । तदेव ब्रह्मण औपात्रिन्योर्भोग्यमूर्तयोराध्यात्मिकाग्निद्विकयो कार्य-
कारणभावेन विभागो व्याख्यातः सत्य-उच्यतेवाच्ययोः । अधेदानीं तस्य करणात्मनः पुरुषस्य लिङ्गस्य
रूपं उच्यते । मूर्तामूर्तिरासनाग्निज्ञानमयं त्रिचित्रं मायामन्देद्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तेरादर्शयति—‘तद्यथा
गाहारजनम्’ इत्यादिना । एतद्वक्तुं भवति—मूर्तामूर्तिरात्मनाग्निज्ञानमयस्य त्रिचित्रं रूपं त्रिगुणस्येति । तदेव
निरन्तरेण सत्तात्तनं सत्य-पशुकता घटतः सत्यस्य सत्यपशुकं ब्रह्म तत्स्वरूपान्तरागार्थमिन्द्रमारभ्यते । यत्
सत्यस्य रूपं नि शेषमुक्तमनोऽनादिष्ट सत्यस्य यत्तत् तस्यानं तत् तदुक्तिहेतु-न स्वरूपं उच्यतेमिथाह-
अवात आदेशः यत् न सत्यसत्यस्य परमात्मनश्चमाह—नेतिनेति । एतदर्थं रूपनार्थमिदमविवरणम् ।
ननु किमेतावदेवादेश्यमुतेत परम-यदप्यस्तीत्येत आह—न ह्येतस्माद्वयण इति । नेयादिष्टादयं परमं
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

स्तस्य वास्तनामयानि रूपाणि, तद्यथा माहारजनमिष्यादिना विचित्राणि दर्शयिष्या रूपाणि तन्नम म्यम्-
नोक्तमर्थमत्रेयादि वाचयमिष्याह-अमृतंति । सत्यस्य स प्रमि-यत्र यष्ट्यन्नमम्यश्रान्त्योन्मनन्तरमि य-
शब्दार्थः । प्रथमान्तस यशब्दार्थस्य धन-यत्नेनाशेषादित्यतश्शब्दार्थः । अशक्तिप्रार्थस्तु व्यक्ती मप्रियति ।
आश्वोक्तिद्वारा तदर्थनिर्णयमधिकरणप्रियमुक्त्वा विशेषानुपगम्यहृतं सशयमाह-तत्रेति । निशमाह
तुमुक्तं व्यनक्ति-न हीति । सामान्येन दृष्टयैर विशेषानो दृष्टी स्यात्वादी मशयदष्टेन तदभावे कथमसौ
स्यादित्याशक्याऽऽह-इतिशब्देनेति । अस्तु तर्हि तदर्थमन्त्याय यत्किंचिदत्र निषेध्यमिष्याशस्वोक्तम्-
इतिशब्दश्चेति । प्रथमादिसनिहितधयाद्यालम्बनस्नादि निषेधः स्यादित्याशक्यं सजानीयमानार्पितस्य

त्येवमादिषु । सन्निहितं चाव प्रकरणसामर्थ्याद्भूषणं सप्रपञ्चं ब्रह्मणः । तच्च ब्रह्म यस्य ते द्वे रूपे । तत्र नःसंशय उपजायते—किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधति—आहोस्विद्—एकतरम् । यदाप्येकतरं, तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिनष्टि—आहोस्विद्—रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टीति । तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशङ्कामहे । द्वौ चेतो प्रतिषेधौ । द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात् । तयोरिकेन सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यते । अपरेण रूपवद्ब्रह्मोति भवति मतिः॥ अथ वा—ब्रह्मैव रूपवत्प्रतिषिध्यते । तद्धि बाह्यमनसातीतत्वादसम्भाव्यमानसद्भावं प्रति-

रूपममा ।

नकारस्येतिशब्दोपस्थापितमस्तु निषेधकत्वादित्यर्थः । इतिशब्दात् निषेध्यसामान्यसमर्पणे विशेषाकांक्षायां प्रकरणाद्भूषणस्य रूपब्रह्मणश्च निषेध्यत्वमानात् संशयमुक्त्वा पूर्वोक्त निषिद्धेयं ब्रह्म नास्तीत्याक्षेपसंगत्या पूर्वपक्षयति—तत्र प्रकृतत्वेति ॥ पूर्वपक्षे तत्पदार्थमावादाक्यार्थभेदासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् ॥ निरभिधाननिषेधादर्शनात् सर्वनिषेधो न युक्त इत्यस्या प्रपञ्चं अतनिषेध इत्याह—अथ वेति ॥

भामती ।

यदादेव भवति । तस्मादेतावदेवादेश्य नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमर्थेनेतिना यत्सन्निहितं परावृष्टं तन्निषिध्यते नत्रा सन्निहितं च मूर्तीमूर्तं सनासन रूपद्वयम् । तदप्यष्टेदकत्वेन च ब्रह्म । तत्रेदं विचार्यते—किं रूपद्वयं सनासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषिध्यते, उत त्रैलोक्यं सनासन रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यत इति । यद्यपि तेषु तेषु वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मण्यस्य प्रतिपादितं तदसङ्गातज्ञानं च निर्दिष्टम् । 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इति चास्य सत्त्वमवधारितं तथापि सद्बोधेन तद्ब्रह्म सनासनमतिमूर्तरूपसाधारणतया च सामान्यं तस्य चैते विशेषा मूर्तीमूर्तद्वयः । न च तत्तद्विशेषनिषेधे सामान्यमपस्थातुमर्हति निषिद्धेः पक्ष्य सामान्यस्यायोगान् । यथाह—'निषिद्धेयं न सामान्यं भवेच्छ्रुतिविधानम्' । इति । तस्मात्तद्विशेषनिषेधेऽपि तत्सामान्यस्य प्रयोगोऽनवस्थानात्सर्वस्वेत्याय निषेधः । अत एव न हेतुत्वादिति नेत्यप्यपरमस्तीति निषेधात् परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्प्रमाह धृतिः । 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इति चोपासनाधिधानवक्ष्ये, न त्वस्ति वमंशस्य सत्त्वम् । तत्रासार्थं चासङ्गातज्ञाननिन्दा । यद्यप्यत्र प्रत्यक्षरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तीमूर्तरूपप्रतिपादननिषेधार्थम् । असन्निहितोऽपि च तत्र निषेधो योग्यत्वात्प्रामाण्ये ।

आनन्दगिरि—न्यायनिर्णयः ।

विज्ञानविमानसिद्धादन्तरात्तत्प्राप्त्यान्तरात्तदन्तरं निषेधस्येत्याह—संनिहितं चेति । प्रकृतत्वं विशेषानिर्दिष्टेति हेतुमुक्त्या भूय निगमयति—तत्रेति । अन्तरनिषेधेनापि निषेधमिदृशा पश्चान्तरमाह—आहोस्विदिति । द्वितीयेऽपि प्रकृत्यो बाह्यमनसानीतत्वा प्रपञ्चस्य चाप्यश्रुतिसिद्धत्वात्तस्य व्यापकत्विकमानिर्देशोऽपि कल्पितत्वात्तत्कल्पनाभिधानव्याचिन्नेतापि विज्ञानं प्रमाणं परिपोषादिति पक्षद्वयं दर्शयति—यदाऽपीति । अत्र निषेधार्थक्या तत्पदार्थस्यैव शोधनात्तस्य शुद्धस्य तत्त्वार्थान्वयि येन तद्दीहेतुत्वात्तदादिर्भंगिगिति भावा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वपक्षे निषेधस्य शून्यत्वात्तत्प्राप्त्यद्वयः शून्यस्य प्रपञ्चनेन अनानर्था । सिद्धान्ते स्थितिरित्येष निषेधादप्रपञ्चस्य प्रपञ्चमन्त्रेण भानयोभवात् सर्वा सम्यग्प्राप्तमर्थनिर्देशकत्वादेकदेशस्यैव तत्त्वमयं युक्तं छात्रमात् । नेदं रजतमियादौ तथा दर्शनादिप्राप्तय निषेधस्यशक्त्या प्राप्तिसंवाचकत्वेन युक्तमप्यत्र निषेधस्यानादाकदेशस्यैव बाधेपाद—ह्येति । निषेधोऽप्येवमुक्तत्वात्तदर्थमभिधायि—तयोरिति । पक्ष्यतरामाश्रयितिशब्दस्य तद्विधानस्यैव नेदं रजतमियादौ निषेधादेवाम तद्विनिर्णयः संभवतीत्यादरसाऽऽह—अथ वेति । यत्र हेतु—तद्दीति । प्रकृतत्वादिपोषा-

प्रज्ञेतावस्थाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१८७)

पेधाह, न तु रूपप्रपञ्चः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात् प्रतिषेधाहः । अभ्यास-
स्त्वादरार्थ इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रह्मः ॥ न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते ।
शून्यवादप्रसङ्गात् । किञ्चिद्दि परमार्थमालम्ब्याऽपरमार्थः प्रतिषिध्यते ।
यथा-रज्ज्वादेषु सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवक-
ल्पते । कृत्स्नप्रतिषेधे हि कोऽन्यो भावः परिशिष्येत । अपरिशिष्यमाणे
चान्यस्मिन् इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात्तस्यैव
परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते-

रत्नप्रभा ।

एकग्रहण एव निषेधे नकारद्वयस्य पौनरुक्त्यमित्यत आह-अभ्यासस्त्विति ॥ उत्सृज्येय तावत् सिद्धा-
न्तमुपक्रमते-एवमिति ॥ शून्यप्रसङ्ग इष्ट इति वदन्त प्रत्याह-किञ्चिद्दीति ॥ तच्चेति । प्रतिषेधन-
मित्यर्थः । अधिष्ठानानुरोधे तत्प्रभारूपहेत्वभावात् निषेधशक्यार्थप्रमा न स्यात् । इदमत्र नास्तीति लोके
निषेधस्य साधिष्ठानस्यैव प्रमित्तिदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यद्वति तत्सदित्युरसर्गस्य मानादर्यामावाधिष्ठानप्र-
मित्तिस्तदपवादः । तथा पूर्वमानस्य अमलनिषेधेनार्थसत्त्वापलापात् । अपवादानुगीकारे तत्सर्गतः प्र-
पञ्चस्य सत्यत्वापत्तेः निषेधानुपपत्तिरित्याह-अपरिशिष्यमाणे चेति ॥ अधिष्ठानसत्त्वं विना आन्ति-
निषेधयोरयोगात् शून्यवादो न युक्त इत्युक्त्वा पूर्ववादिनः पक्षान्तरं दूषयति-नापीति ॥ देहाभाभिमानयत्नौ-
भामती ।

ययाहुः-‘येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः’ इति । तस्मात्सर्वस्यैवानुरोधेण निषेध इति प्रथमः
पक्षः । अथ या-पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य समस्तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात्, ब्रह्मणस्तु बाह्यमनसागोचरतया
सकलप्रमाणनिरहात्, कतरस्यास्तु निषेध इति विरोधे प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादिव्याकोपप्रसङ्गात्,
ब्रह्मप्रतिषेधे स्वव्याकोपाद्भूतस्य प्रतिषेधेन सङ्गच्छते योग्यत्वात् प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्यात्, वीक्षता तु सदस्यन्तामा-
वसूचनायेति मध्यमः पक्षः । तत्र प्रथम पक्ष निराकरोति-न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवाद-
प्रसङ्गादिति । अयमभिसन्धिः-उपाधयो द्वयी पृथिव्यादयोऽविद्याकल्पिता न तु शोणकर्मादय इव विशेषा
अश्वत्थस्य । न चोपाधिनिगमे उपहितस्याभावोऽप्रतीतिर्यो । न तु ग्राहीनां दर्पणमणिहाराणादीनामगमे
मुखस्याभावोऽप्रतीतिर्यो । तस्मादुपाधिनिषेधोऽपि नोपहितस्य शराविषाणायमानताऽप्रययो वा । न चेतीति
सनिधानाविशेषात्सर्वस्य प्रतिषेधेऽपि युक्तम् । न हि भागमनुशास्य प्रतिषेध उपपद्यते । किञ्चिद्दि
कचिन्निषिध्यते । न ह्यनाश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुम् । तदिदमुक्तम्-अपरिशिष्यमाणे चान्य-
स्मिन् इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधा-
नुपपत्तिः । मध्यम पक्ष प्रतिक्षिपति-नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते । युक्त यन्नेसर्गिकानिषाप्रसतः

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अपञ्चस्यापि निषेधो ब्रह्मवदित्याशक्याप्यक्षादित्योधान्मेनमित्याह-न त्विति । त्रयमात्रनिषेधे निषेध-
द्वयेऽप्यर्थमेकैरेन कृतत्वादित्याशक्याऽऽह-अभ्यासस्त्विति । पञ्चदशमनूय सिद्धान्तयति-एवमिति ।
तत्र प्रथममुत्सृज्येय प्रथम पक्ष प्रत्याह-नेति । प्रसङ्गस्येत्यत्र निराचष्टे-किञ्चिद्दीति । वास्तवम-
धिष्ठान ज्ञात्वाऽऽरोप्य निरस्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह-ययेति । अस्तु तर्हि शून्यमेव सन्तु तदधिगम्येतर-
निषेधं नेत्याह-तच्चेति । निषेधन तदर्थः । लोकसिद्धपदार्थान्वययोग्यतावशेन वाक्यार्थस्वीकाराज्ज्ञेय-
निषेधा दर्शनाभावाय नैदमिहेति धर्मप्रतियोगिचछितस्यैव निषेधस्य दृष्टेर्विशेषणावशेनस्याऽऽस्यकत्वाद-
युक्ता शून्यतेत्यर्थः । किञ्च, लोके त्रयस्य साधिष्ठान-नोपलम्भाच्चित्तिकाधिष्ठानाभावे प्रत्यक्षादिसिद्धेरेतस्यैव
तात्त्विकत्वापातान्निषेधो निर्वक्तव्यः स्यादित्याह-अपरीति । दृष्टमर्थनिषेधे तदेकदेशस्तुधीरुपापवा-
दामावादुरसर्गस्थितिरिति न्यायादूर्ध्वदृष्टस्य सन्तुत्प्रसङ्गादनविक्रान्तिप्रयोगादवस्तुतया च शून्यमानात्-
दृष्टया पूर्वदृष्टनिषेधासंभ्रान्तं तात्पर्यन्तो निषेध इति भावः । पूर्वज्ञानान्तरं प्रत्याह-नापीति । प्राप्ति-

प्रवृत्तेतावत्त्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९८९)

परिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेव शब्दः प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतं, प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन् अन्येऽधिदेवतमध्यात्मं च । तज्जनितमेव च वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं महारजनाद्युपमाभिर्दशितम् । अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयो गित्वानुपपत्तेः । तदेतस्यप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सन्निहितालम्बनेनेति करणेन प्रतिषेधकनञ् प्रत्युपनीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन पृथ्वा निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् अन्ये, न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तम् “अथात आदेशो नेतिनेति” [वृ० २ । ३ । ६] इति । तत्र कल्पितं च रूपप्रत्याख्यानं ब्रह्मणः स्वरूप

रत्नप्रभा ।

रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रवृत्तत्वाच्चेतीति निषेध इत्यर्थः ॥ नन्वादित्यमण्डितं पुरुष इति ब्रह्मात्थ्यत्र प्राधान्ये-
नोक्तमित्याशङ्क्य पुरुषो लिङ्गात्मा । अमूर्तरसप्रश्रुत्या भूतजनितत्वमानात्, स्वप्ररूपप्रत्यक्षुत्तेर्ध्याह-
तज्जनितमेवेति ॥ रूपरूपिणोरेव उक्तं ॥ ननु वासनामय रूपमेव किमित्युपमीयते, प्रसिद्धरूपमेव
किं न स्यादित्यत आह-अमूर्तरसस्येति ॥ रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रवृत्तत्वे फलितमाह-तदिति ॥
प्रतियोगित्वेन समर्थन इत्यर्थः ॥ न चार्थतः प्राधान्याद् ब्रह्मणो निषेध राज्ञो भूयो नास्तीत्यत्र राजनि-
षेधप्रसङ्गादिति भावः ॥ किञ्चात्र ब्रह्मण प्रतिपाद्यत्वात् न निषेध इत्याह-प्रपञ्चिते चेति ॥ ननु

भामती ।

अनुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोजनमित्युक्तं ‘प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य’ इति न्यायात् । तस्मा-
द्देवान्तयाचा मनसि सनिधानाद्ब्रह्मणो वाग्मनसातीतत्वं नाचसमिति प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम एव ।
यथा गतादयो विषयाः साक्षाद्भूतमाहिकया प्रतिपाद्यन्ते प्रतीयन्ते च नैव त्रयः । यथाहु-“भेदप्रपञ्च-
विषयद्वारेण च निरूपणमिति ।’ ननु प्रवृत्तप्रतिषेधे ब्रह्मणोऽपि कस्मान्न प्रतिषेध इत्यत आह-तद्धि
प्रकृतं प्रपञ्चितं चेति । प्रथमं प्रवृत्तप्रपञ्च प्रधानं न यत्र तस्य पृथगतया प्रपञ्चावच्छेदकत्वेनाप्र-
धानत्वादित्यर्थः । ततोऽन्यद्भवीतीति नेतिनेतीति प्रतिषेधादन्यदूयो भवीतीति तन्निर्गमनम् । न वेनस्मा-
दित्यस्य यदा न हेतुस्मादिति नेतिनेत्यादिप्रब्रह्मणोऽयपरमस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादप्यङ्गत्वेन
भवीतीति व्याख्येयम् । यदा तु न हेतुस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेश परामृश्यते तदापि प्रपञ्चप्र-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्वीति । प्रवृत्तत्वमात्रेण निषेधे ब्रह्मणोऽपि निषेध स्यादतिशयोक्त्याशङ्क्याऽऽह-प्रपञ्चितं चेति । ब्रह्मण
पृथ्वात्पदवाच्यतया प्रपञ्चावच्छेदेनाप्रधानत्वात्प्रपञ्च एव प्रधानतया निषेधेन समर्थत इत्यर्थः । पुरुषशब्द-
श्रवणात्तस्य च ब्रह्मविषयकत्वाद्ब्रह्मापि प्रवृत्तमिवाशङ्क्य पुरुषशब्दस्यात्र लिङ्गात्मविषयत्वात्मेवमित्याह-
तदिति । वासनालक्षणमेव रूपं किमित्युपमाभिरुच्यते प्रसिद्धरूपत्वमेव पुरुषस्य सुतो नेष्टमित्याशङ्क्याऽऽह-
अमूर्तेति । रूपद्वयस्य प्राधान्येन प्रवृत्तत्वे फलमाह-तदिति । अर्थतो ब्रह्मणोऽपि प्राधान्येन प्रवृत्त
त्वाविशेषान्निषेधप्रतियोगित्याशङ्क्याऽऽह-ब्रह्म त्विति । अर्थतस्तस्य प्राधान्येऽपि राजपुरुषादाविषय शब्दतः
प्रधानतया प्रवृत्त रूपद्वयमेव प्रवृत्तप्रपञ्चप्रतिषेधेनान्यत्र निषेध्यमित्यर्थः । ब्रह्मणस्तर्हि प्राधान्येना-
प्रवृत्तत्वाद्ब्रह्मणो न प्रतिपाद्यते याशङ्क्याऽऽह-प्रपञ्चितं चेति । एवमुपक्रमेऽपि कथं वाक्यार्थो निर्णो-
यतामिवाशङ्क्याप्यारोपवादन्याय सूचयन्ति-तत्रेति । निर्धट भूतलमित्युक्ते घटस्यान्यत्र सत्त्वब्रह्मणि

पावेदनमिदमिति निर्णीयते । तदास्पदं ह्रीदं समस्तं कार्यं नेतिने-
तीति प्रतिषिद्धम् । युक्तं च कार्यस्य वाच्यारम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्व-
मिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं, न तु ब्रह्मणः । सर्वकल्पनामूलत्वात् ।
न चावेयमाशंका कर्तव्या—कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्श-
यित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति । “प्रक्षालनाद्विपंकस्य दूरादस्पर्शनं
वरम्” इति । यतो नेदंशास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति ।
लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेध्यत्वाय
शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवयवम् । द्वौ चेतो प्रतिषेधौ यथा-
संख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः ॥ यद्वा—पूर्वः प्रतिषेधो भूत-
राशिं प्रतिषेधति, उत्तरो वासनाराशिं प्रतिषेधति ॥ अथवा “नेति
नेति” इति वीप्सेयमितीति यावत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवती-
त्यर्थः । परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे, यदि नेतद् ब्रह्म, किमन्यद्ब्रह्म

रूपप्रभा ।

प्रमणि निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिसम्भवात् कथं कथितत्वमित्यत आह—तदास्पदमिति ॥ उपादाने
निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिरित्यर्थः । यत् द्वैतनिषेधे प्रत्यक्षादिविरोध इति, तत्राह—युक्तं चेति ॥ स्थापितं
हि आरम्भणाधिकरणे प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकं प्रामाण्यं, न तत्त्वावेदकमिति । भूतस्तत्त्वतो निषेधात् विरोध
इति भावः ॥ ननु वस्तुत्वाद् द्वैतवद् ब्रह्मणोऽपि निषेधोऽस्तु, नेत्याह—न त्विति ॥ द्वैतमावाभावसा-
क्षित्यादशक्यो निषेध इत्यर्थः । न चेत्यादिस्पष्टार्थम् ॥ यद्योक्तं निषेधान्यां रूपं, रूपि ब्रह्म च, निषि-
ष्यते इति, तत्राह—द्वौ चेतौ चेताविति ॥ उद्देश्यनिषेधार्थानां सङ्गशासाम्ये यथाक्रमं सम्बन्ध इति न्यायः—
“यथासङ्गयमनुदेशः समानाम्” [१ । ६ । १०] इति पाणिनिस्मृतिसिद्धः । तेनात्र रूपद्वयोद्देशे न
निषेधद्वयविधिरित्यर्थः ॥ वीप्सापक्षे सर्वेदगनिषेधान्निष्ठासाशान्तिरिति विशेषमाह—परिगणितेति ॥

भामती ।

तिषेधमात्रं न प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भावरूपं ब्रह्मोपलब्धये । कस्मादिरयत् आह—
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रूपद्वयनिषेधोऽपि ततोऽन्यत्र तद्वेदित्वाशनयाऽऽह—तदास्पदमिति । उपादानान्धन्यत्र कार्यायोगात्तत्र
निषिद्धस्य न क्वापि सत्तेति भावः । यत् प्रपञ्चादिसिद्धस्य द्वैतस्य न निषेधसत्तिरोधादिति तत्राऽऽह—
युक्तं चेति । तत्रात्वेदनमानासिद्धत्वाद्वाच्यारम्भणादिशब्दाद्य द्वैतस्य वस्तुसत्त्वेऽनुपूर्वागुक्ता निषेधतेति
भावः । सत्येन सिद्धं द्वैतं निषिष्यते चेद्ब्रह्मणोऽपि तथा सिद्धविशेषानिषेधतत्त्वस्यनित्याशङ्कयाऽऽह—
न त्विति । आतोपाधिष्ठानत्वेन निषेधावधिक्येन व्याख्येयान्न ब्रह्मणो निषेधतत्त्वार्थः । द्वे पावेद्यादि-
नोक्तं रूपद्वयं निषिष्यते चेत्प्रप्रक्षालनन्यायात्प्रसङ्गप्रतिषेधे गौरवं स्यादित्याशङ्कयाऽऽह—न चेति ।
अथेति रूपद्वयनिषेधपक्षोक्तिः शङ्का न कार्येभ्यश्च हेतुमाह—यत् इति । अत्रप्रतिपाद्यं चेदनुनादये न
च प्रातिकर्षे विनाऽनुनादस्याऽऽह—लोकंति । तथाऽपि कथं पद्व्यप्रक्षालनन्यायो न स्यादित्यारंभ-
निषेधस्य पद्व्यप्रक्षालनादिवाह—शुद्धेति । उत्तरीया निषेधस्य निर्दोषत्वमुक्तं निगमयति—इति निरवय-
मिति । द्वौ निषेधौ तयोरेवमर्थार्थं यदि निषेधमन्युक्तं प्रयाह—द्वौ चेति । तेषामिदं पञ्चाक्षरमाह—
यदेति । भावाभावादिष्यत्वेन वा निषेधद्वयं विपरिणम् । पञ्चाक्षरमाह—अयं वेति । वीप्सापक्षे भावरा-
धमाह—इतीति । यावदिति पञ्चाक्षरस्यो विशेषार्थम् । तेषु निराकृत्यो वाच्यार्थो न निष्यतीत्याह—परीति ।

प्रकृतेतावत्साधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९९१)

भवेदिति जिज्ञासा स्यात् । वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात्प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि कल्पितं प्रतिषेधति, परिशिनाष्टि ब्रह्मेति निर्णयः । उक्तश्चैव एव निर्णयः यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीति “अन्यत्परमस्ति” इति । अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे, किमन्यत्परमस्ति, इति ब्रूयात् । तत्रैषाऽक्षरयोजना-नेतिनेतीति ब्रह्माऽऽदिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति । नेतिनेतीत्यस्य कोऽर्थः । न हि एतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेतिनेतीत्युच्यते । न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयति-“अन्यतः परम-प्रतिषिद्धं ब्रह्मास्ति” इति । यदा पुनरेवमक्षराणि योज्यन्ते न ह्येतस्मादिति नेतिनेति । न हि प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनं न ब्रह्मणोऽस्तीति, तदा “ततो ब्रवीति च भूयः” इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम् ॥ अथ नामधेयं-“सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्” [बृ० २ । १ । २०] इति हि ब्रवीति इति । तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसं भवति । अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं “सत्यस्य सत्यम्” इत्युच्येत ॥ तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो, नाभावावसान इत्यध्यवस्यामः ॥ २२ ॥

रत्नप्रभा ।

मूर्तं न, अमूर्तं नेयेन विशिष्टनिर्णये जिज्ञासा न शाम्यतीत्यर्थः ॥ मूर्तशेष व्याचष्टे-इतश्चेति ॥ प्रतिषेधादुपपत्त्या श्रान्तास्तीत्यवगतम् । भूयः पुनः । “परमस्ति” इति श्रुति साक्षादपि ब्रवीतीत्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ अगशिष्ट अनेत्यर्थः । स्पष्टमयत् ॥ २२ ॥ नन्वप्रायत्वाद ब्रह्म नाम्नीति शङ्कानिरासार्थं भामती ।

ततो ब्रवीति च भूय इति । यस्मात्प्रतिषेधस्य परस्तादपि ब्रवीति । अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तद्व्याचष्टे श्रुति-“प्राणा वै सत्यम्” इति । माहात्म्येनाश्रयिनि ऋगमुपउक्षयति । तत् त्वत् सत्यमित्यपेक्षया तस्यापि परं सत्यं ब्रह्म । तदेव यत् प्रतिषेधस्य परस्ताद्ब्रवीति तस्मान्न प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं ब्रह्मापि तु भाग्यमिति । तदेव पूर्वस्मिन् व्याख्याने निर्दिष्टं ब्रवीतीति व्याख्यातम् । अस्मिन्मु मयस्य सत्यमिति ब्रवीतीति आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

दीर्घाक्षे निरासः । वाक्यार्थधीरिति विशेषमाह-वीप्सायां त्विति । मूर्तावयव-यान्यामुपसहस्रति-तस्मादिति । अवयवान्तस्मादाय व्याकरोति-इतश्चेति । कथं तावता निर्णयस्य नामावावसानं च तत्राऽऽह-अभावेति । नेतिनेतीति निषेधात्परमस्तानि प्रतिपादकं किमियमेवायमादेशनिर्दिष्टनामधेयमेवेत्यक्षरयोजनया दर्शयति-तच्चेति । निर्दिष्टप्रकारमेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमाह-नेत्यादिना । हि यस्मात्नेतिनेत्यादिष्टान्माहब्रह्मणोऽन्यद्व्यतिरिक्तं नाम्नि ब्रह्मे परमस्ति तस्मान्नेति नेत्युच्यते, न तु सर्वाभावप्रतिषेधे निर्दिष्टन्यायः । एतद्व्याचष्टेन निर्दिष्टनमिति द्वे श्रुतयोऽप्याह-तच्चेति । निर्दिष्टमेवानिन्द्रियव्याऽऽहेति श्रुतियोजनयोक्तम् । इदानीं नामधेयं निषेधागच्छेत् ब्रह्माऽऽहेति निमित्तकरणे श्रुतियोजनया दर्शयति-यदेति । एकं तन्नामधेयं तदाह-अथेति । प्रकृतनिषेधस्याभावात्तन्निषेधार्थोऽप्यशब्दः । ननु नामधेयं निषेधस्याभावात्तदेव तद्विषयं घटिष्यते नैवाह-तच्चेति । द्वेषा सूत्रावयवव्याख्यामुपसहस्रति-तस्मादिति ॥ २२ ॥ अनिर्दिष्टत्वेन वस्तु सत्यं ब्रह्मोक्त्वा तस्याप्रायत्वेनास्तस्यमा-

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्प्रतिषिद्धात्मपञ्चजातादन्यत्परं ब्रह्म तदस्ति चेत्कस्मात्त गृह्यत इति ॥
उच्यते ॥ तदव्यक्तम्, अनिन्द्रियग्राह्यं, सर्वदृश्यसाक्षित्वात् । आह
ह्येवं श्रुतिः—“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येर्देवैस्तपसा कर्मणा वा”
[मुण्ड० ३।१।८] “स एष नेतिनेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते”
[वृ० ३।१।२६] “यत्तद्वेश्यमग्राह्यम्” [मुण्ड० १।१।६] “यदा
ह्येष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने” [तै० उ० २।७।१]
इत्याद्या । स्मृतिरपि—“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते”
[भग० गी० २।२५] इत्येवमाद्या ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपि चैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति पौ-
गिनः । संराधनं च-भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवग-
म्यते संराधनकाले पश्यन्तीति ॥ प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्या-
मित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः—“पराञ्चि खानि व्यवृणुतस्त्वयम्भुः तस्मात्परा-
द् पश्यति नान्तरात्मन्” “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमेक्षदायुतचक्षुरस्मृतत्य-

स्तममा ।

मृत व्याचष्टे-यत्प्रतिषिद्धादिति ॥ रूपाद्यमात्रादव्यक्तमिन्द्रियाग्राह्यं, न त्वमत्वादित्यर्थः । अन्येर्देवैः
इन्द्रियान्तरेण गृह्यत इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ अपि संराधने ॥ तर्हि कदा मागमिति शकोषः गुरु
व्याख्याति-अपि चैनमिति ॥ चः लर्थः । इन्द्रियेण गृह्यते । अपि तु संराधनेन । शास्त्रसंस्तनन-
त्यर्थः । भक्तिध्यानाभ्यां प्रणिधानमन्त्रिते प्रकर्षेण निजान् स्थापनं प्रणिधानम् । जपनमन्त्रारादि-
रादिशब्दार्थः । स्वयम्भुः ईश्वरः । खानि इन्द्रियाणि । पराञ्चि नात्मग्राहकाणि कृत्वा व्यवृणुत
भामती ।-०

आनन्दगिरिय-व्याख्यानार्थः ।

अथ प्रयाह-तदव्यक्तमिति । सूत्रव्याख्येमाह-यत्तदिति । आत्मनि गृह्यमाणे तदभिन्न-
ब्रह्मानि मागमिति ताऽऽवधने मागमे घटप्रत्यक्षमागता तस्य स्वादिनि वा नाऽऽपि,
प्रत्यक्षमिन्द्रियेऽपि नागमन्वाच्यतमतेऽपि तदव्यक्तसिद्धेरित्याह-उच्यते इति ॥ न द्वितीयः इत्याह-तदिति ।
कथमिन्द्रियाग्राह्यं ब्रह्मणः सिद्धं नराऽऽह-आह हीति । अन्येर्देवैर्मिन्द्रियान्तरेणियं यावत् । गुणैः
परान्नं सूत्रावयव व्याख्याय विज्ञानतरेण व्याचष्टे-स्मृतिरिति ॥ २३ ॥ आलेख्यं ब्रह्मणि
नेन फदाचिदपि गृह्यते यावत्तयाऽऽह-अपीति । सूत्रव्याख्येति-अपि चेति । नाह्यं माग-
ममागमनं वा समाव्यवस्थायां प्रत्यक्षेण मानादि पर्यः । भक्तिध्यानाभ्यां प्रकर्षेण स्वीये मनसि प्रणि-
निजान् भक्तिध्यानप्रणिधानम् । आनन्देन तत्पूजितजपनमन्त्रारादिप्रणयः । तत्र प्रकर्षेण प्रमाण-
कथमिति । परमं सदा परमात्मा गानि इन्द्रियेऽपि नागमन्वाच्यतमतेऽपि तदव्यक्तसिद्धेरित्याह-उच्यते इति ।
दिनित्यात्मा हि नेन त्वा यदमर्त्यमित्याया समर्पणमित्याह-पराञ्चि । नेन तदामृतेण गृह्य-
माह-तस्मादिति । यदि पराञ्चिर्गर्भमिन्द्रिये पर्यायं नान्तरात्मानं कथं नहि लोकस्य तत्र इति
तत्पूजितजपनमन्त्रारादिप्रणयः । मनसि पर्याये तदव्यक्तसिद्धेरित्याह-कश्चिद्धीरः ।
निर्वाणमुद्राणां तदव्यक्तसिद्धेरित्याह-कश्चिद्धीरः । तदव्यक्तसिद्धेरित्याह-कश्चिद्धीरः ।

प्रकृतैतावत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९९३)

मिच्छन्" [कठ० ४ । १] इति । "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" [बृ० ३ । १ । ८] इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि "यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्" इति चैवमाद्या ॥ २४ ॥ ननु संराध्यसंराधकभावाद्युपगमात्परापरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति ॥ नेत्युच्यते-

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा-प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते, न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः । स्वतस्त्वैकात्म्यमेव । तथाहि-वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च-स्वाभाविकत्वाद्भेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाऽविद्यां विभूय जीवः परेण अनन्तेन प्राज्ञेनात्मनैकतां गच्छति । तथा हि लिङ्गं "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३।२९] "ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति" [बृ० ४ । ४ । ६] इत्यादि ॥ २६ ॥

रत्नप्रभा ।

नाशितवान् । स हि तेषां नाशः । यदसमर्थमाहितया सर्गेनम् । तस्मात् तेषां तथा सृष्ट्यात् सर्वे लोकः परागर्थमेव पश्यति, नान्तरात्मानम् । कश्चित्तु धीरः धीमान् आवृत्तचक्षुः निरुद्धेन्द्रियः शुद्धं चेतसि प्रायगात्मानं द्वास्त्रेण पश्यति मोक्षार्थोत्पत्त्यर्थः । तत् कर्मणा विशुद्धचित्तो ज्ञानाख्यसत्त्वोत्कर्षेण ध्यायस्त निष्कलं पश्यतीत्यर्थः । विनिद्राः निमग्नस्काः । तत्र हेतुजितश्वासत्वं-प्राणायामनिष्ठत्वं, युञ्जानाः ध्यायिनः । योगलभ्यः आत्मा योगात्मा ॥ २४ ॥ प्रकाशादिवच्चेति। यथा प्रकाशादयः उपाधिषु भिद्यन्ते, न स्वतः, एवं प्रकाशः चिदात्मापि ध्यानादिकर्मण्युपाधौ भिद्यते । स्वतस्त्वस्य अर्धशेषस्य एकरसत्वमेव । "तत्त्वमसि" [छा० १ । ८ । १६] इत्यभ्यासादिति सूत्रप्रयोजना ॥ २५ ॥ जीवस्य ब्रह्मात्मवत्कलश्रुतिरूपलिङ्गादपि भेद औपाधिक एवेत्याह सूत्रकारः-अतोऽनन्तेनेति ॥ २६ ॥

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रायश्च ध्यायन्नविपश्यन् तत्साक्षात्करोतीत्याह-ज्ञानेति । विगता निद्रा येम्यस्ते तथेति स्वापाद्विषेकः । जित-श्वांसो येति प्रायगायामनिष्ठोक्तिः । सन्तुष्टा इति मनोयधुस्तताव्यावृत्त्या स्वप्नाद्विषेकः । सयतानोन्द्रियाणि येषामिति जागरिताद्भेदः । एतानि विशेषगानि यमनियमादिमार्गोपसमहार्यानि । योगात्मातं तज्जगत्सम्यक्त्वम् ॥ २४ ॥ सूत्रान्तरव्यावर्त्यमाह-नन्विति । व्यावर्तक सूत्रमनतारयति-नेतीति । प्रकाशादिनञ्चेति भाग निमग्नते-यथेति । यद्यपि दृष्टान्तादत्मा प्रकाशश्चिन्तोऽज्ञानतत्कार्यं कर्मण्युपाधौ सविशेषस्तथापि वस्तुतस्तस्माद्वैशेष्यमेकरूपमेवेति दार्ष्टान्तिकमाह-एवमिति । अभ्यासादिति व्यावर्ते-तथा हीति ॥ २५ ॥ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वातिः श्रुतिवशादपि वास्तवमेक्यमौपाधिक नानात्वमित्याह-अत इति । अतोऽनन्तेनेति व्यावर्ते-अतश्चेति । अनेदस्य स्वामाधिक्ये सूत्रायव व्यावर्तारो हेतुमाह-तथा हीति । आदिपदेन ब्रह्मनिदानोति परमिष्यादि प्राप्तम् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये ।
 क्वचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते—“ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्याय-
 मानः” [मुण्ड० ३ । १ । ८] इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च
 “परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति गन्तृगन्तव्य-
 त्वेन “यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति” [बृ० ३ । ७ । १५] इति
 नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च ॥ क्वचित्तु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते—“तत्त्व-
 मसि” [छां० ६ । ८-१६] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० १ । ४ । १०]
 “एष त आत्मा सर्वान्तरः” [बृ० ३ । ४ । १०] “एष त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः” [बृ० ३ । ७ । ३-२२] इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशो सति यद्य-
 भेद एवैकान्ततो गृह्येत, भेदव्यपदेशो निरालम्ब्य एव स्यात् ॥ अत उभ-
 यव्यपदेशदर्शनादहिकुण्डलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति । यथाहिरित्यभेदः
 कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनि च भेदः, एवमिहापीति ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथ वा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा—प्रकाशः सावित्रः, तदा-
 श्रयश्च सविता, नात्यन्तभिन्नो । उभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् । अथ
 च भेदव्यपदेशभाजो भवतः, एवमिहापीति ॥ २८ ॥

रत्नप्रभा ।

उभयव्यपदेशा० ॥ भेदाभेदपूर्वश्चमूत्रद्वयस्य मङ्गतिमाह—तस्मिन्नेवेति ॥ यथा अक्षिप्तेनाभेदः कुण्डलादयस्य
 सर्वास्त्रयापिशेषस्य, कुण्डलत्वेन भेदः । तथा जीवस्य प्रत्यत्वेनाभेदो, जीवत्वेन भेदः ॥ यद्वा मूर्त्यप्रका-
 शयोरेकतजस्वधर्मावच्छेदेन भेदाभेदवर्जनीययोरपि एकैनेवात्मत्वरूपेण भेदभेदौ ध्रुतिप्रदात् स्वीकार्यो-
 पिति सुप्रद्वयार्थः । कुण्डलत्वं—यत्प्रकाशरत्नम् । आभोगत्वं—प्रकाशरत्नम् । प्रांशुत्वं—
 दीर्घदण्डाकाररत्नम्, उद्गममुक्तम् आदिशब्दार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ मिहान्तम्—

भाष्यतो ।

ध्याएवेयम् । शेषमतिरोहितायम् ॥ २९ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ।
 अनेनाहिरित्येनाभेदः कुण्डलादिरूपेण तु भेद इत्युक्तं, तेन त्रिपयभेदादेवाभेदयोरतिरोध इत्येकत्रिपयत्वेन
 वा सर्वदोषत्रयैरतिरोधः । निरुद्धमिति हि न क सप्रत्ययो न य प्रमाणोपलभ्यते । आगमनाथ प्रमाणादे-
 गोचरायपि भेदाभेदो प्रतीयमानो न शिरोधमाहृतः, सन्निवृत्तप्रकाशयोरिव प्रत्यक्षात्प्रमाणादेवाभेदाभेदोऽपि ॥ २७ ॥
 प्रकाशान्तराण भेदाभेदयोरतिरोधमाह—प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ तदर्थं परमनमुपन्यस्य स्व-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

जीवप्रदगोरात्यन्तिकमेक्यमुक्त्वा भेदाभेदादमुखापयति—उभयेति । मूत्रद्वयस्य मङ्गतिमाह—तस्मि-
 न्निति । तदुपन्यासकमहाह—स्वमतेति । अस्तु तर्हि भेदव्यपदेशात्तयोर्भिन्नयमेव तत्राऽऽह—क्वचिदिति ।
 अन्यत्रव्यपदेशात्तद्व्यपदेशेन त्वाभ्यन्यामाश्रयाऽऽह—तत्रेति । भेदो नियतो गृह्यते चेदभेदोऽपि ग्राह्यतया
 स्वादिनि प्रत्ययम् । अन्यत्रोक्तं निराश्रयत्वावयोगे कृतिमाह—अत इति । अत्रेति प्रमाणात्मनिः ।
 अहिकुण्डलवदित्युक्तं निरुद्धोक्ति-यपेति ॥ २७ ॥ अहिकुण्डलवदित्यपेन परम्य जीवः मङ्गानामु-
 द्दिष्टः । मङ्गानि तद्व्यपदेशमूत्र इति निगमात्माह—प्रकाशेति । तद्व्यपदेशोऽपि—अथ वेति । प्रमाणात्त-
 मेति श्रुत्यम् । दण्डान्त व्याघटे—यपेति । अनेन एव तर्हि तयोर्भेदाह—अथ वेति । इदानीं

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथा वा-पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिबन्धवैशेष्यमिति, तथैव तद्ववितुमर्हति । तथाहि-अविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते । यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डलन्यायेन वा परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत, ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत । न चात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवदपदिशति, अभेदमेव हि श्रुतिः प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति । भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदति-अर्थान्तरविवक्षया । तस्मात्प्रकाशवच्चावैशेष्यमित्येष एव सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः-यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यच्चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३ । ७ । २३] इत्येवमादि “अथात आदेशो नेति नेति” [बृ० २ । ३।६] तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरम-नन्तरमब्राह्मम् [बृ० २ । ५ । १९] इति च । ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चनिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैष एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥ ३० ॥ इति प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ (६) ॥—

रत्नप्रभा ।

पूर्ववद्वेति ॥ धर्मभेदेनैकधर्मण वा भेदाभेदस्वीकारे भेदस्य सत्यत्वादभेदवदनिवृत्तिरित्यात् । एकत्रैव भेदाभेदस्वीकारे लोके विरोधकयो-ऽदौ इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ तस्मात् निष्प्रपञ्च चिदेकरस ब्रह्म तत्पदलक्षणेन स्तीतिसिद्धम् ॥ २९ ॥ ३० (६)

भामती ।

तमाह-पूर्ववद्वा । अयमभिसंधि-यस्य मतं वस्तुनोऽहिवेनाभेदं कुण्डलत्वेन भेद इति, ॥ एव मुद्राणः प्रष्टव्यो जायते, किमहितकुण्डलरो वस्तुनो भिन्ने, उताभिन्ने इति । यदि भिन्न, अहितकुण्डलत्वे भिन्ने इति वक्तव्यं न ॥ वस्तुनस्तस्या भेदाभेदौ । न ह्यन्यभेदाभेदान्यात्मन्यद्विषयमभिन या मयितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । अथ वस्तुनो न भिद्येते अहितकुण्डलत्वे, तथा सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्तयोर्वस्तुनोऽन्यत्वेनाभेदात् । न चैकविषयत्वेऽपि सदानुभूयमानत्वाद्भेदाभेदयोरविरोध स्वरूपविद्वदयोरप्यविरोध क नाम विरोधो व्यतिष्ठति । न च सदानुभूयमान विचारासह भाविकमयितुमर्हति । देहात्मभावस्यापि सर्वदानुभूयमानस्य भाविकत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चित चैतदस्माभिः प्रथमम् इति नेह प्रपञ्चित, तस्मादनाद्यविद्याविक्रीडितमेयैरुक्ष्यात्मनो जीवमानभेदो न भाविक । तथा च तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्तावयवगतिरिति । तात्त्विकत्वे त्वस्य न ज्ञानानिष्टतिसमय । न च तत्त्वज्ञानादन्यदपवर्गसाधनमस्ति । यथाह श्रुति-‘तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति नान्य पथा विचतेऽयनाय’ इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ (६) ॥

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

पूर्ववद्ब्रह्मात्मोक्तिः परमतमुपसहर्षमिति शब्दः ॥ २८ ॥ स्वसिद्धा तमाह-पूर्ववद्वेति । तत्प्रपञ्चयति-ययेति । तर्हि भेदस्यैव प्रतिपाद्यता । मेव, प्रसिद्धानुयादेनाप्रसिद्धस्य तद्भावादिष्याह-अभेदमिति । परमात्मयोगे स्वमतमुपसद्वति-तस्मादिति ॥ २९ ॥ स्वमतसमवे हेत्वतरमाह-प्रतिषेधाच्चेति । चकारार्थमाह-इतश्चेति । इत शब्दार्थं विद्वज्जादौ चेतनभेदनिर्णयमुदाहरति-यदि । अचेतनभेदनिर्णय दर्शयति-अयेति । उक्तनिर्णयस्यात्मकशास्त्रतात्पर्यं सगृह्णाति-ब्रह्मेति । तदेव निषेधवा-

परमतस्सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥ (७) ॥

यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितम् । अस्मात्परमन्यत्तत्त्वमस्ति, नास्ति,—इति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । कानिचिद्वाक्यान्यापात्तेनेव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव ॥ तेषां हि परिहारमभिधातुमयमुपक्रमः क्रियते ॥ परमतः ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवितुं मर्हति ॥ कुतः ॥ सेतुव्यपदेशाद्, उन्मानव्यपदेशात्, सम्बन्धव्यपदेशाद्, भेदव्यपदेशाच्च ॥ सेतुव्यपदेशस्नावत्—“अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः” [छां० ८ । ४ । १] इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं सङ्गीर्तयति । सेतुशब्दश्च हि लोके जलसन्तानविच्छेदकारकं मृद्वादिप्रचये प्रसिद्धः । इह च सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति । “सेतुं तात्वा” [छां० ८ । ४ । २] इति च तरतिशब्दप्रयोगात् । यथा—लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोति,

रत्नप्रभा ।

यदुक्तं “नेतिनेति” इत्यादिश्रुतिभिः त्रैधातिरिक्तं वस्तु निषिध्यत इति ॥ तदयुक्तम् । मेवादिश्रुति-
भिर्मन्त्रन्तरास्तित्वमानादित्याश्रयति—परमत इति ॥ यद्यपि गुन्वाद्यधिकरणे मेतुशब्दो विधारका-
त्वेन गौणो व्याख्यातः । तथाप्युन्मानादिश्रुतीनां गतिमज्ञानतोऽपि पूर्वपक्षः । ततोऽग्नानादिश्रुतीनां
सुगम्यत्वात् सद्यः प्रवेति पक्षे, सिद्धान्ते नृकाऽद्वितीयतत्पदद्वयमिदिरिति विवेकः ॥ अग्न, सद्यं, सेतु-
त्वात्, लौकिकमेतुवत्, तीर्गत्वश्रुनेधेव्याह—सेतुं तीर्त्वेति ॥ “जाण्ड वानभूयिष्ठम्” इति पैद्योक्तः
मामनी ।

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । यद्यपि श्रुतिप्राचुर्याद्व्यवहारिकं तत्त्वं नास्तीति परमार्थतः
तथापि मेवादिश्रुतीनामासातगतद्विगोधर्तनात्तत्त्वमिदमनामानार्थमप्यस्मत्तः । जाङ्गलं स्पष्टम् । प्रकाशान-
दनन्तरं—योनिभ्वादायतनरादिनि पादा नमगश्च—वारस्तेषां पादानामभिव्यञ्ज्यौ शक्ताः । तेऽष्टावस्य नमग
इत्यष्टशकं नम । पोटश कात्र अस्थेति पोटशकृदम् । तत्रया प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीनि चतस्रः

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

कथार्याचनया निप्रपञ्च त्वं वाक्यार्थान्वययोग्यं तत्पदलक्ष्यमिति ॥ ३० ॥ (१) ॥ नेति-
नेतीति त्रैधातिरिक्तं सर्वनिषेधमियुक्तं, तदयुक्तं, मेवादिव्यपदेशेभ्यो मन्त्रन्तरमत्त्वात्प्राप्तत्वाद्यधिकरणे
मेतुव्यपदेशस्य प्रतिनीतन्येऽपि भेदादिव्यपदेशानां गतिमज्ञानप्राप्तकत्वे परमिति । विषयोऽत्रिह
सर्वात्र सहायगाह—यदिति । सर्वश्रुतिविप्रतिपत्तिनिरासनाद्वयं श्रव्यैव वस्तु नान्यदिति स्थिते कथमत्र-
मात्मनः स्यादिव्याश्रयस्याऽऽह—कानिचिदिति । मन्त्राद्यकान्निरासाय तत्पदद्वयस्याद्वयप्रत्ययार्थोऽद्व-
यमात्मनोऽस्य पादादिमगतिमौटन्त्यम् । पूर्वपक्षे महतीयवाङ्मयगो द्वितीयनिर्देशमिदः । मिदो
तस्याद्वयत्वादेरनिर्देशोऽस्ति । अन्यस्य निर्देशाद्वयस्य धृत्वात्तदस्ति चेदस्यानिर्देशमपि धृत्वा-
त्तदस्तिनेति मया पूर्वपक्षस्य योजयति—परमित्यादिना । इति तन्मोऽद्वयस्योक्तानामनान्वयः ।
तस्याऽऽह मिदोऽपि—मेतस्मिन् । अग्न मेतुपेऽपि कथं महतीयवाङ्मयसंज्ञकं न्यायिगाह—मेतुव्यप-
देशेति । अत्र महतीय मेतु महतीयमेतुव्यपदेशेति मयाऽऽह—इह चेति । इत्यत्र अत्रान्योः महतीय
वाङ्मय—मेतुमिति । कथमत्रात्रात्र मन्त्रन्तरमपि मयाऽऽह—यथेति । जाङ्गलं वानभूयिष्ठमिदं
तत्पदाश्रयणे हेतोर्जाङ्गलम् । इह तु न्यायमात्रेण मन्त्रमात्रमुक्तम् । निर्णय हेतु व्याश्रयोऽत्र

एवमात्मानं सेतुं तीर्त्वाऽनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते ॥ उन्मानव्यपदेशश्च भवति—“तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफम्” “षोडशकलम्” इति ॥ यच्च लोके उन्मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्पाषणादि, ततोऽन्यद्ब्रह्मस्त्वस्तीति प्रसिद्धं, तथा—ब्रह्मणोऽप्युन्मानात्ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते ॥ तथा—सम्बन्धव्यपदेशो भवति—“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” इति “शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः” इति च । अमितानां च भित्तेन सम्बन्धो दृष्टो यथा—नराणां नगरेण । जीवानां च ब्रह्मणा सम्बन्धं व्यपदिशति सुषुप्तो । अतस्ततः परमन्यदमितमस्तीति गम्यते ॥ भेदव्यपदेशश्चैनमर्थं गमयति । तथाहि—“अथ य एषोऽन्तरा-

रत्नप्रभा ।

यातप्रधुरो देशः जांगलम् । इह तु देशमात्रं प्राहम् । दिशश्चतस्रः—कलाः प्रकाशयानाम्—पादः, पृथिव्यन्तरिक्षं धीः तसुद्र इत्यन्तवाजानाम्—पादः, अग्निः सूर्यश्चन्द्रो त्रिमुदिति ज्योतिष्मानाम् पादः, चक्षुः श्रोत्रं वाङ् मन इत्यायतनवानाम् पाद इति—चतुष्पाद्ब्रूहेति, पादानामर्वाणि अष्टौ शफाः अस्थेति—अष्टाशफम् । पादेषु चतुर्षु प्रत्येकं चतस्रः कला इति षोडशकलमित्यर्थः । षोडशपणपरिमितं ताम्र—कार्पापणसंज्ञं भवति, तद्वत् सद्रूपं त्रयम् । परिमिततादित्यर्थः । सम्प्रत्यित्वाच्च नगरवदित्वाह—तथा सम्बन्धेति ॥ अन्यदभिर्तिमिति । असङ्ख्यातमित्यर्थः । अ-यस्पर्शं अरूपत्वेन मितत्वनियमादिति मन्तव्यम् ॥ भेदेनोक्तत्वाच्च घटवदित्वाह—भेदव्यपदेशश्चेति ॥ अस्य अक्षिस्थस्य अमुना आदित्यस्थेन सहेति भामती ।

कला अवयवा इव कलाः स प्रकाशनाम्नाम प्रथमः पादः । एतदुपासनाया प्रकाशवान् सुखो भवतीति प्रकाशवान् पादः । अयापराः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इति चतस्रः कला एव द्वितीयः पादोऽनन्त-
वानाम् । सोऽयमनन्तवक्ष्येन गुणेनोपास्यमानोऽनन्तव्यमुपासकस्यावहतीति अनन्तवान् पादः । अयमिन्द्रा-
गुरुष्वन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः स ज्योतिष्मानाम् पादस्तृतीयस्तदुपासनाज्योतिष्मान् भवतीति
ज्योतिष्मान् पादः । अथ प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाश्चतुर्थः पाद आयतनानाम् । एते
प्राणादयो हि गन्थादिनिर्गता नन आयतनमाश्रित्य भोगस्तान् भवन्तीत्यायतनानाम् पादः । तदेव
चतुष्पाद्व्याघ्रशङ्खपोडशकलमुन्मिश्रितं श्रुत्या । अतस्ततो व्रजणः परमवदस्ति । स्वादेतत् । अस्ति
चेत् परिसन्धायोप्यतामेतावदिति । अत आह—अमितमस्तीति प्रमाणसिद्धम् । न त्वेतावदित्यर्थः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उन्मानेति । प्राचीं प्रतीचीं दक्षिणोदीचीति चतस्रः कटाः प्रकाशनात्पादः । पृथिव्यन्तरिक्षौः समुद्र इत्यनन्तान्पादः । अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विगुदिति ज्योतिष्मान्पादः । चक्षुः श्रोत्रं वाङ् मन इत्याय-
तनान्पादः । एते पादाश्चारोऽस्येति चतुर्पादस्य पादानामर्थान्यथैव शब्दान्यस्येत्यष्टाशकं चतस्रश्च-
तस्रः कटा एकैकस्य पादस्येति षोडशकृत षोडशानयामिपर्ययः । एवमुन्मानेऽपि कथं वस्तुनन्तरान्ति-
तत्ताऽऽह—यच्चेति । कार्यापणशब्देन षोडशपणानां संग्रोक्ता । त्रयं सद्वितीयमुन्मितत्वात्समन्यदित्याह—
तयेति । तृतीयं हेतुं व्याचष्टे—तयेति । तथाऽपि कथं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य व्याप्तिमाह—मितानां
चेति । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतामाह—जीवानां चेति । भिन्नं सद्वितीयं सर्वत्रारत्वात्तत्त्ववि-
त्याह—अत इति । चतुर्थं हेतुं विष्णोर्ति—भेदेति । तत्ताऽऽधारतो मेदव्यपदेशमुदाहरति—तथा हीति ।

दित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते” [छां० १।६।६] इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाध्याधारमीश्वरं व्यपदिशति—“अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छां० १।७।५] इति । अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति—“तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णो तौ गेष्णो यन्नाम तन्नाम” [छां० १।७।५] इति । सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति “ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामनाश्च” [छां० १।७।६] इत्येकस्य, “ये चैतस्मादर्वाश्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च [छां० १।७।६] इत्येकस्य । यथेदं मागधस्य राज्यमिदं वेदेहस्येति ॥ ३१ ॥ एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते—

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्किञ्चिद्भवितुमर्हति । प्रमाणाभावात् । न ह्यन्यस्यास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमुपलभामहे । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितम् । अन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य । न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदजं सम्भवति । “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [बृ०] इत्यवधारणात् एकवित्तानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वस्तित्वम-

रूपप्रमा ।

यावत् ॥ आध्यातोऽतिदेशतश्च भेदमुक्त्वाऽपि तमाह—सावधिकं चेति ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तसूत्र व्याचष्टे—तुशब्देनेत्यादिना ॥ यद्व्यक्तं, तत्-किं-सादि,—आनादि वा । नाद्यः मानामावात्, कार्यस्य अग्रानन्वयनिर्णयाद्येयुक्त्वा न द्वितीयः प्रागुक्तैरद्वयवाधाणादित्याह—न च ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति ॥ उक्तानुमानानामागमत्राय इति भावः ॥ उक्तं स्मारयित्वा हेतूनामसिद्धिमाह—

भामती ।

भेदव्यपदेशश्च त्रिप्रकारः—आध्यातधातिदेशनधावधितश्च ॥ ३१ ॥ सामान्यात्तु । जगत्तन्मर्षादानां च विचारकश्च च हेतुसामान्यम् । यथा हि तन्त्रः पदं विचारयति तदुपादानव्यादेवं प्रमाणां जगद्विधारयति तदुपादाकृतात् । तन्मर्षादानां च विचारकं त्रयम् । इतरथातिचपडशूडवक्रद्वौ उमाडाकृतिद्वौ

आनन्दगिरीय-व्याख्यानः ।

अतिदेशनस्तं दर्शयति—अतिदेशं चेति । अस्मैव्यतिरिक्तस्य पुरुषस्येवार्थः । अमुनेत्यादिप्रमाणद्वयेन पुरुषेण संति यावत् । अवधिरोऽपि भेदोक्तिं साधयति—सावधिकं चेति । एकस्मैव्यातिरिक्तस्य पुरुषस्येति यावत् । पुनरेकस्मैव्याव्याप्तिरुक्तस्य पुरुषस्येवार्थः । ऐश्वर्यस्य साविकरूपे दृष्टान्तमाह—यथेति । निम्नं सद्भितीयं भेदव्यपदेशमात्रवाटवटिन्यर्थः ॥ ३१ ॥ पूर्वशब्दमुपसंहरति—एवमिति । अतः सद्भितीत्यर्थे ततोऽन्यस्य निगद्य शोक्तिर्युक्तेन बहुमितीमुक्तम् । पूर्वशब्दमनूय सिद्धान्तपति—एवमिति । पुनरव्याचष्टे—तुशब्देनेति । निगद्यप्रकारमिनयति—नेति । तर्हि मादि विज्ञानादि । प्रत्येकप्रमाण—प्रमाणेति । सदेव सृष्टयति—न हीति । अमेदेऽपि मानाद्विज्ञानव्यापारस्य जन्मादिप्रमाणस्य तत्रापि निम्नमर्थं स्मारयति—सर्वस्येति । आत्मनोऽपि निरुणद्धमिदमर्थं कथयति—अनन्यत्वं चेति । द्वितीयं निगद—न चेति । अस्यानिमित्तकमात्रे श्रुतिवस्तुव्यापिमाह—एकेति । अतः सद्भिती-

वकल्पते ॥ ननु सेत्वादिव्यपदेशाः ब्रह्मव्यतिरिक्तं सत्त्वं सूचयन्तीत्युक्तम् ॥
नेत्युच्यते ॥ सेतुव्यपदेशस्तावन्न ब्रह्मणो बाह्यस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं
क्षमते । “सेतुरात्मेति ह्याह न पुनस्ततः परमस्ति” इति । तत्र परस्मिन्न-
सति सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्प्येत । न चैतद्व्याप्यम् ।
हठो ह्यसिद्धकल्पना ॥ अपि च सेतुव्यपदेशात्मनो लौकिकसेतुनिदर्श-
नेन सेतुबाह्यवस्तुतां प्रसञ्जयता मृद्वारुमयतापि प्रासज्येत । न चैत-
द्व्याप्यम् । अजत्वादिश्रुतिविरोधात् । सेतुसामान्यात् सेतुशब्द-
आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते । जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं
सेतुसामान्यमात्मनः । अतः सेतुरिच सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते ।
सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरतेरतिक्रमासम्भवात्प्राप्नोत्यर्थ एव वर्तते । यथा
व्याकरणं तीर्ण इति-प्रात इत्युच्यते, नातिक्कान्तः, तद्वत् ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

रत्नप्रभा ।

ननु सेत्वित्यादिना ॥ किं सेतुश्रुत्या परसिद्धिर्योद्गा? नाथः इत्युक्त्वा, द्वितीयं शङ्कते-तत्र परस्मि-
न्निति । सेतुव्यपदेशेनाद्वितीयव्यतिरिक्तत्वात्तन्मर्यादामित्याह-न चेति ॥ लिंग चासिद्धमित्याह-अपि
चेति ॥ विधारकत्वं तु कश्चित्द्वितीयापेक्षयापि युज्यत इति भावः ॥ तीर्णत्वहेतुरप्यसिद्ध इत्याह-सेतुं
तीर्त्वेति ॥ ३२ ॥ परमित्यमप्यसिद्धमित्याह-बुद्ध्यर्थ इति ॥ वारुणाद्यवस्तु श्रोत्राणि मनस-
भामती ।

जलनिधिरिषापरिमण्डलमग्निरेतु । यडवानलो वा निरुज्जितज्वालाजटिलो जगद्धस्मसाद्भावयेत् । परतः
प्रचण्डो वाकाण्डमेव ब्रह्माण्डं निरुदयेदिति । तथा च श्रुति-“भीमास्माद्वात पवते” इत्यादिका ॥ ३२ ॥
बुद्ध्यर्थः पादवत् । मनसो ब्रह्मप्रतीकस्य समारोपितजनभावस्य बाष्पान्धशुभ्र श्रोत्रमिति चत्वारः
पादाः । मनो हि वक्तव्यप्रातव्यद्रष्टव्यश्रोतव्यान् गोचरान् बागादिभिः सचरतीति सचरणसाधारणतयः
मनसः पादास्तदिदमप्यात्मम् । आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याभिर्यायुषादि यो दिश इति चत्वार पादाः । ते
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यत्ने मानान्युक्तानीति शब्दे-नन्विषति । तत्र हेतुव्यपदेशस्य द्वितीयान्तुसापत्तय नास्तीत्याह-नेतीति ।
स हि श्रुतितोऽर्थतो वा वस्तुतरं सापद्यति तत्राऽऽद्य दूषयति-सेत्त्विति । द्वितीयं शङ्कते-तत्रेति ।
श्रौतार्थविरोधादार्थिकार्थो न युक्तो ऽप्यस्य श्रुतितो दृष्टत्वादित्याह-न चेति । इतश्च तस्य न वस्तु-
न्तरसापत्तयमित्याह-अपि चेति । त्रिभिर्ज्ञ सेतुसाम्यमुपेक्ष्य तद्व्यापमर्यान्तरं कल्पयतोऽतिप्रसक्तिः
स्यादिति हेतुव्यपदेशेन दूषयति-सेत्त्विति । यावति स्वीकृते श्रुतिर्न विरम्यते तावदेव स्वीकृतव्य तस्या
निर्दोषत्वेन यत्तत्तत्त्वादित्याह-न चेति । सेतुशब्दस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मूलयोजनया दर्श-
यति-सेतुमामान्यादिति । किं तत्प्रसिद्धेन सेतुना सामान्यमात्मनि सेतुशब्दप्रयोगे निमित्तं तदाह-
जगत इति । तस्य जगतो मर्यादास्तच्चयितार्थक्रियासु व्यग्रमित्यतश्चक्षणास्तासां तदाश्रयस्य जगतश्चा-
न्तर्यामितया गदात्मनो विधारकत्वं तस्य सेतुसामान्यमित्यर्थे-तेनाऽऽत्मनि सेतुशब्दप्रयोगे सति किं सिद्ध्यति
तदाह-अत इति । यत् तरतिशब्दादामनेनो-सद्वितीयवत् तत्राऽऽह-सेतुमिति । स्वस्य स्यातिप्रमायो-
गात्प्राप्तोऽनर्थस्तरतिरित्युक्तं प्राप्नोतेरपि स्वात्मन्ययोगात् । ब्रह्मनिदानोतीतिरदुपपत्तापि नात्र तरतिस्तदर्थो
वृद्धप्रयोगानुपपन्नमित्याशङ्क्याऽह-यथेति ॥ ३२ ॥ हेतुव्यपदेशाद्वितीय हेतु निरम्यनि-बुद्ध्यर्थ इति ।

यदप्युक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति ॥ तत्राभिधीयते ॥ उन्मानव्यप-
देशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः ॥ किमर्थस्तर्हि ॥ बुद्धयः ॥
उपासनार्थ इति यावत् । चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमित्येवंस्था बुद्धिः
कथं तु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्प-
नेव क्रियते । न ह्यविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वे पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थाप-
यितुम् । मन्दमध्योत्तमबुद्धित्वात्पुंसमिति । पादवत् । यथा मनआकाश-
योरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोरास्मात्तयोश्चत्वारो वागादयो मनः-
सम्बन्धिनः पादाः कल्प्यन्ते, चत्वारश्चाग्न्यादय आकाशसम्बन्धिनः,
आध्यानाय, तद्वत् ॥ अथ वा—पादवदिति—यथा कार्पाषणे पादविभागो
व्यवहारमाचुर्याय कल्प्यते, नहि सकलेनैव कार्पाषणेन सर्वदा सर्वे जना
व्यवहर्तुमीशते । क्रयविक्रयपरिमाणानियमात् । तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

रत्नप्रभा ।

पादाः, अमिवाव्यादित्यदिशः—आकाशस्य—पादाः,—प्यानार्थ कल्पिताः—तद्वत्—मकण उन्मानमित्यर्थः ॥
लौकिकं दृष्टान्तमाह—अथ वेति ॥ पादकल्पना विनापि व्यवहारः किं न स्याद्विषय आह—न हीति ॥
कार्पाषणस्य व्यवहाराय पादकल्पनावत्, मन्दत्रिषां प्यानव्यवहाराय ब्रह्मण उन्मानकल्पनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥
सम्बन्धमेव कथयती न सत्यद्वितीयसाधको इत्याह—स्यानेति ॥ स्थानम् उपाधिर्बुद्धिपादिः एकस्ये-
वोपाधिना निरूप्योपाधिमान्ती सत्यां सम्बन्ध उपचर्यते । यथा सौषलोकादेरदृगुत्पाद्युपाधिना
निरूप्योपाधिविशेषो महाऽऽजोकापामना सम्बन्धोपाचारः, तद्वत्, तथाऽऽदित्यवधुयोः स्थानबोधेनादि-
भाष्यते ।

दि व्यापिनो नमस उदर इव गोः पादा विट्प्रा उपपद्यन्ते इति पादास्तादिदमधिदैवतम् । तदनेन
पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं चेदं निदर्शनमित्याह—अथ वा पादवदीति ॥ तद्वदिति ।
इहापि मन्दबुद्धीनामाप्यानव्यवहारायेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् । बुद्धिपादुपाधि-
स्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य ज्ञानस्य प्रयोगेऽपि विज्ञानस्योपाधिरुपाधिरिति । तथा म-
ध्यपदेशोऽपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति । यथा सौवर्णात्मनि विज्ञानः सविभूमासौ जायते-
आनन्दविरहित-व्यापनित्यः ।

व्यापनमनस्य व्यापनेन सूत्रादाय विभजते—यदुपाति । उन्मानव्यपदेशोऽपीत्यदिना मु-
व्यपदेशो दृष्टान्तवत् । उपासनार्थमुन्मानव्यपदेशस्य निरादयनि—चतुष्पादिति । बुद्धि-
द्विधा सोपाधिके त्रिमिति तत्र बुद्धिः स्थिराक्रियते तत्राऽऽह—न हीति । उत्तमबुद्धीनां रुष्टि-
त्यनौपाधिके ब्रह्मणि बुद्धिप्रवेशोऽपीत्येतेषां तदभावात्तद्वत्तमि सप्रहार्थं सोपाधिके ब्रह्मणि स्थिराक्रियते बुद्धि-
रिति फलितं वक्तुमिच्छन्त्युक्तम् । मूलपागमादाय वेदिकोदाहरणत्वेन व्यापनोपाधि—पादवदित्यादिना ।
वागादय इत्यादिशब्देन प्राग्वधुः श्रोत्रमिति गृहीतम् । अग्न्यादय इत्यादिशब्देन पादुगदित्यो दि-
शति प्रदमुक्तम् । इदानीं नमो ग्राहयः लौकिकत्वेन योजयति—अथ वेति । पादादिभागं विनाऽपि
पदवद्वत्तत्वं इत्यादिवाक्यादऽऽह—न हीति । उत्तमबुद्धीनां मन्दमध्योत्तमोपाधिरुपाधिरिति ।
पुन्यव्यपदेशोऽपि दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति ॥ ३३ ॥ अथदिष्टं हेतुद्वयं निराचष्टे—स्यानेति ।

इह सूत्रे द्वयोरपि संबन्धभेदव्यपदेशयोः परिहारोऽभिधीयते-यदप्युक्तं सम्बन्धव्यपदेशाद्वेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति ॥ तदप्यसत् । यत् एकस्याऽपि स्थानविशेषापेक्षयैतो व्यपदेशावुपपद्येते । सम्बन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः-उद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञान-स्थोपाधुपशमे य उपशमः स परमात्मना सम्बन्ध इत्युपाध्यपेक्षयो-पचर्यते, न परिमितत्वापेक्षया ॥ तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैवोपचर्यते, न स्वरूपभेदापेक्षया प्रकाशादिवदित्युप-मोपादानम् । यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य, चान्द्रमसस्य वोपाधियो-गादुपजातविशेषस्थोपाध्युपशमात्सम्बन्धव्यपदेशो भवति, उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथा वा-सूचीपाशाकाशादिषूपाध्यपेक्षयैवैतो भेद-व्यपदेशो भवतः, तद्वत् ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदं एव सम्बन्धो, नान्यादृशः । यथा “स्वमपीतो भवति” इति हि स्वरूपसम्बन्धमेवमामनन्ति । स्वरूपस्य चानुपायित्वात्, न नरनगरन्यायेन सम्बन्धो घटते, उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात्-“स्वम-पीतो भवति” इत्युपपद्यते ॥ तथा भेदोऽपि नान्यादृशः सम्भवति । बहु-तरश्रुतिप्रसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात् । तथा च श्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्था-नकृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति-“योऽयं बहिर्द्धा पुरुषादाकाशो योऽय-मन्तः पुरुष आकाशो योऽमन्तर्हृदय आकाशः” इति च ॥ ३५ ॥

रत्नप्रभा ।

रूपमपुरुषभेदरूपनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ मुर्यावेन सम्बन्धभेदो किं न स्यातामित्यत्र सूत्रम्-उपपत्तेश्चेति ॥ स्वरूपेण मयगा जीमस्य सम्बन्धो भेदनिवृत्तिरूपो पुन्यते, न मुरयः सयोगादिः । भामती ।

गोत्राधिभेदाद्विना मासन्ते तद्विगमे तु गमभित्तमण्डलेनेकीमनस्यतस्तेन सबध्यन्त एवमिहापीति ॥ ३४ ॥ स्यादेतत् । एकीभावः कस्मादिह सत्त्वः कथंचिद्व्याख्यायते ॥ मुरय एवेत्यत्रैव परिहरति-उप-पत्तेश्च । स्वमपीत इति हि स्वरूपसम्बन्धं ज्ञेते । स्वभावेनैव मन्त्रं वेन स्पृष्टमन्तः स्वभावात्क्रमादा-स्यान्नातिरिच्यन् इति तर्कनाद उपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोऽपि त्रिभिरो वान्यादृशः व्याभाविन आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सूत्रार्थव्याह-इहेति । तमेव परिहारमुमुक्त्वाऽनुवादद्वारा स्तोत्यति-यदपीति । तत्र मूत्रावयव हेतुवेन योजयति-यत् इति । स्थानविशेषो बुद्धिः आदित्यधुनित्यादि । द्वयोरपि परिहारं सक्षिप्य निमित्त्य दर्शयन्नादौ सत्त्वव्यपदेशं प्रत्याह-संबन्धेति । भेदव्यपदेशोऽपि स्थानविशेषादिति पदं योज-यति-तथेति । व्यपदेशयोरोपपत्तिके प्रकाशदृष्टान्तं व्याचष्टे-प्रकाशेत्यादिना । आदिशब्देनोक्त-मुदाहरणान्तरमाह-यथा वेति । एमेकरिमर्जाद मय्युपाध्यपेक्षानेन व्यपदेशानियाह-तद्वदिति ॥ ३४ ॥ मुरये व्यपदेशाये सम्भवति कुनस्तदौपचारिकमुच्यते तथाऽऽह-उपपत्तेश्चेति । तत्र सव-न्धव्यपदेशो नत्र योजयति-उपपद्यते चेति । अत्रेति ब्रह्मात्मनोरुक्तिः । औपचारिकस्यैव सत्त्व-स्वोपपत्तिमुपपादयति-स्वमिति । मुरयसम्बन्धात्तमेव साधयति-स्वरूपस्येति । सत्त्वम्य द्विनिष्ट-त्वादेकस्मिन्नयोगमार्शान्याऽऽह-उपाधीति । इदानीमौपचारिक भेदमादाय मूत्रं योजयति-तथेति । श्रौतव्यपदेशस्य मुरयस्यैव न औपचारिकवन्मन्यरादृष्टेत्यादाव्याऽऽह-तथा चेति ॥ ३५ ॥ स्वपक्षे

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षहेतुमुन्मथ्य सम्प्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति ॥ तथा-अन्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वन्तरमस्तीति गम्यते । तथाहि-“स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किञ्चन” “यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्” “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमवाह्यम्” इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति । सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्तरेऽन्य आत्मोस्तीत्यवगम्यते ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन-सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन, अन्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च, सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अन्यथा हि तत्र सिध्येत् । सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत । सेत्वादी-

रानमभा ।

यस्तुद्रयासत्त्वात् । तथा भेदोऽपि न स्वतः । एकत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ३६ ॥ ननु द्वितीयाभावे सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह-अनेन सर्वगतत्वमिति ॥ द्वितीयं सत्य चेत्, सेत्वादिवद् ब्रह्मणोऽप्यता स्यात् । “यत्रान्यत्पदपति-तदस्यम्” [छां० ७ । २४ । १] इति श्रुतिः । किञ्च निरवयवासङ्गब्रह्मणः सत्यप्रपञ्चमन्वन्वायोगात् तत्रैव सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इति मानः । अत्रि-

भामती ।

त्यर्थः ॥ ३९ ॥ तथान्यप्रतिषेधात् । मुगमेन माध्वेण व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । अत्राद्वैतनिष्ठावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण स्वरूपेण सिध्यतीत्यत आह-अनेन सेत्वादिनिराकरणेन परहेतुनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च एतत्पक्षोपपत्त्यासं च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अद्वैते सिद्धं सर्वोऽयमनिर्विघ्नोऽयः प्रपञ्चायमासौ ब्रह्म-

आनन्दगिरीय-व्यायनिर्णयः ।

हेत्वन्तरमाह-सथेति । सूत्रात्पर्यमाह-एवमिति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं स्वपक्षः । हेत्वन्तरमेव नृपरो जनया विशदयति-सथेति । यथा सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन न वस्त्वन्तरमस्तीत्येति यावत् । एवमप्रतिषेधमुदाहरति-तथा हीति । तस्य तादृश्यं व्याजयति-अहमेवेति । अहंकारस्य सर्वगतत्वमिति प्रत्याह-आत्मैवेति । निन्दानुपपत्त्या भेदनिर्णयं दर्शयति-सर्वमिति वाधायां सामानाधिकरण्यादपि तमिच्छित्वाह-ब्रह्मैवेति । आर्थिकी नियमयितुमुक्त्या साक्षादेव तत्प्रतीतिमाह-नेद्वेति । यस्मात्परमिष्यत सेनेदं पूर्णं पुरुषेणेत्युक्तेन सत्यः । सेत्वादिव्यपदेशस्यो दर्शितत्वात्पानां विशेषमाह-स्वप्रकरणेति । ब्रह्मणोऽयमेव हेत्वन्तरमाह-गर्वान्तरेति ॥ ३९ ॥ ब्रह्मणोऽयमेवेति सर्वगतत्वमिति च कथं तत्राऽऽह-अनेनेति । सूत्र व्याकलेन-अनेनेत्यादिना । सेत्वादिव्यपदेशान्परमनिर्णये परप्रतिषेधनाश्रयणे च सर्वगतत्वमप्युक्त्याह-ब्रह्मणः सेत्वादिव्यपदेशाऽह-अन्यथेति । एवं सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन सर्वगतत्वमिति सूत्रार्थः-सेत्वादीनि । परप्रतिषेधनाश्रयणेऽपि तद्वि-

नामेवमात्मकत्वात् ॥ तथाऽन्यमतिपेधेऽप्यसति वस्तु वस्त्वन्तराद्यावर्तत
इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत । सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्यो-
वगम्यते । आयामशब्दो-व्याप्तिवचनः शब्दः-“यावान्वा अयमाकाश-
स्तावानेयोऽन्तर्हृदय आकाशः” “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” ज्याया-
न्दिचो ज्यायानाकाशात्” “नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयम्” इत्येव-
मादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥ ३७ ॥
इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ (८) ॥

तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामय-
मन्यः स्वभावो वर्ण्यते, यदेतद्विष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगो-
चरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनाम् । किमेतत्-कर्मणो भवति-आहोस्त्रिद-

रत्नप्रभा ।

प्रानेनाप्यस्त जगद्व्याप्तमप्यस्तत्वात्, र म्या व्यामसर्गदिनि न्याय ॥ ३७ ॥ (७) ॥ एव
तत्पदलक्ष्य सशेष्य वाच्यार्थमाह-फलमत उपपत्ते ॥ निर्देशोपत्वाद् अन्यः स्वभावः फलहेतुत्वाय ।
इष्टं-सुख देवादीनाम् । अनिष्टं-दुःख नारङ्गिणाम् । व्यामिश्र मनुष्याणाम् । संसारो-ज मधुतिप्रगह-
गोचरः आश्रयो यस्य तत्संसारगोचरम् ॥ अत्र कर्मेश्वरो- फलहेतुत्वमुक्ते सशयमाह-किमिति ॥
अत्र पूर्वपक्षे फलदातृरीश्वरस्य तत्पदवाच्यस्याभिदेर्लक्ष्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलभेदः ।
पूर्वोक्तनिर्देशोपपत्तौ फलदातृत्वमरीश्वरस्य नास्तीति पूर्वोपशोभानात् संगतिः ॥ यद्यपि सर्वगत-
भामती ।

विष्टान इति सर्वस्य ब्रह्मसत्त्वाद्ब्रह्म सर्वगतमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ (७) फलमत उपपत्तेः । सिद्धा-
न्तोपपत्तमिदमधिकरणम् । स्यादेतत् । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वमानस्य ब्रह्मण कुत ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतु-
त्वमनीयत आह-तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामिति । नाम्य पारमार्थिक रूपमाश्रित्यैव विनियते
किंतु साव्यवहारिकम् । एतच्च ‘तत्पमा चीयते ब्रह्म’ इति व्याचक्षणेऽस्माभिरुपपादितम् । इष्टं फल स्वर्गः ।
यथाह-‘यस्य दुःखेन समितं न च प्रसन्नमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदाम्बुदम्’ इति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

साधयति-तयेति । परिच्छेदप्रसक्तिरिष्टेऽप्याशङ्क्याशङ्क्य व्याचष्टे-सर्वेति । आदिशब्द मूले सृष्टि-
वायापेक्षया प्रयुक्तः । तत्र श्रुत्या सह सृष्टिरुक्ता । न्यायस्य परिच्छेदने सत्यनित्यत्वादिलक्षणो
यावद्विकार सूत्रोक्तः । न च सर्वपूर्वसयोगिव सर्वगतत्वं सत्ये द्वैतस्य स्यादिति युक्तम् । तत्कल्पनाधिष्ठानतया
ब्रह्मणः सर्वगतत्वोपगमादतोऽद्वितीयमनसि उभयं ब्रह्मेति ॥ ३७ ॥ (७) ॥ ब्रह्मानिरितेऽर्थे
निषिद्धे ब्रह्मणो निर्देशोपपन्न फलदातृत्वमिवाशङ्क्य व्यवहारतस्तदुपपादयितुमुपपन्नमेतत्-फलमिति ।
पूर्वाधिकरणयोस्तत्पदलक्ष्य ब्रह्मोक्तनिर्दानां तत्पदवाच्यमोक्षर दर्शयतोऽप्यधिकरणस्य तात्पर्यमाह-तस्यैवेति ।
कुतो निर्देशोपपन्नोक्तस्य फलहेतुत्वाशङ्क्याऽऽ-व्यावहारिक्यामिति । निर्देशोपपत्त्याद्वितीयपूर्वस्व-
भावादप्यत्र फलहेतुत्वाय स्वभावः । तात्पर्यमुक्त्वा विचारविषयमाह-यादेति । इष्टं देवत्वादि
अनिष्ट तिष्ठेक्यदि । व्यामिश्र मनुष्यम् । कर्मस्तत्त्वं साधयितुं समाराध्यागतं उवाह-संसारिति ।
त्रिविधकर्म्म लोकांशुमय प्रमाणयति-प्रसिद्धमिति । तमयोरपि फलहेतुत्वयुक्तेन विषये सशयमाह-
किमिति । सर्वगतत्वेन फलदातृत्वस्य सत्यं समानन्यायने कर्मरश्च निराकारव्यजादौ सिद्धान्तमुप-

फलधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१००५)

कर्मकार्यादपूर्वात् फलमुत्पत्स्यत इति ॥ तदपि नोपपद्यते ॥ अपूर्वस्याचे-
तनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदस्तित्वे
च प्रमाणाभावात् ॥ अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेत् ॥ न ॥ ईश्वरसिद्धे-
रर्थापत्तिक्षयात् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवैश्वरं फलहेतुं कल्पयामः ॥ किं तर्हि ॥ श्रुतत्वादपीश्वरमेव
फलहेतुं मन्यामहे । तथाहि श्रुतिर्मवति-“स वा एष महानज आत्मा-
न्नादो वसुदानः” इत्येवंजातीयका ॥ ३९ ॥

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । अत एव हेतोः श्रुतेरुप-
पत्तेश्च । श्रूयते तावद्यमर्थ-“स्वर्गकामो यजेत” इत्येवमादिषु वाक्येषु ।

रत्नप्रभा ।

अत्र किं स्वतन्त्रमेव फलदानाय प्रवर्तते, चेतनाधिष्ठित वा ! नाद्यः इत्याह-तदपीति ॥
द्वितीये त्वद्विज्ञानमिहर्जावस्थाधिष्ठातृत्वायोगाद् ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वसिद्धिरिति भावः ॥ प्रौढत्वादेनापूर्वं नास्ती-
त्याह-तदस्तित्व इति ॥ क्षणिकयागादेः श्रुतस्वर्गादिहेतुत्वानुपपत्त्या स्थाप्यपूर्वसिद्धिरिति चेत् ॥
न ॥ कर्मभिराराधितादीश्वरादेन स्यायिनः फलसिद्धेरित्यर्थः । न केवलतर्केण अपूर्वं सिध्यतीति भावः
॥ ३८ ॥ “कृतात्मयेऽनुशयवान्” [व्या० सू० ३ । १ । ८] इत्यत्रोदाहृताभिः “य
इह रमणीयचरणाः” [छं० ५ । १० । ७] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरपूर्वसिद्धिश्चेत्, तामिरीश्वरस्यापि
फलदातृत्वं स्वीकार्यमित्याह-श्रुतत्वाच्चेति सूत्रकारः ॥ अन्नमा समन्तात् प्राणिभ्यो ददा-
तीति अन्नादः । वसुदानः धनदाता । कर्मणोऽपूर्वस्य वा जडत्वेनोपकरणमात्रत्वात् स्वतन्त्र
ईश्वर एव फलदातेति सिद्धान्तो दर्शितः ॥ ३९ ॥ इदानीं पूर्वक्षयति-धर्ममिति ॥

भामती ।

कर्मकार्यादपूर्वाद्भवेदिति । परिहरति-तदपि नेति । यद्यचेन्न तत्तत्सर्वं चेतनाधिष्ठितं प्रवर्तत इति
प्रत्यक्षगमाम्बामनसारितम् । तस्मादपूर्वगाम्बचेतनेन चेतनाधिष्ठितेन प्रवर्तितस्य नान्यथेत्यर्थः । न
चापूर्वं प्रमाणिकमसीत्याह-तदस्तित्वे इति ॥ ३८ ॥ श्रुतत्वाच्च । अन्नादः अन्नप्रदः ॥ ३९ ॥
सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति-धर्मं जैमिनिरत एव । श्रुतिमाह-श्रूयते तावदिति । ननु ‘स्वर्ग-
कामो यजेत’ इत्यादयः श्रुतयः फलं प्रति न साधनतया यागं विदधति । तथाहि-यदि यागादय एव
क्रिया न तदतिरिक्ता भावना तथापि त एव मयदेभ्यः पूर्वोपरभूताः साध्यम्बमाना अवगम्यन्त इति
न साध्यान्तरमेनेक्षन्त इति न भर्गेण साध्यान्तरेण सप्रदुमर्हति । अत्रापि तदतिरेकणी भावनामि

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नाधिष्ठितस्य वा फलदातृत्वम् ? नाऽऽय इत्याह-तदपीति । न द्वितीयस्तस्यैराप्राप्तगिकत्वादित्याह-तद-
स्तित्वे चेति । आशुनरभिनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविऋद्धहेतुत्वं श्रुतं स्यायिवम्बचितरेकेणानुपपन्न-
मद्वैतकन्ययनीम्यर्थापत्तिरत्र मानमिति शङ्कते-अर्थापत्तिरिति । कर्मभिराराधितादीश्वरादेन स्यायिनो
प्योक्तमस्तिसिद्धेर्भेदमिति-नाह-नेक्ष्येति ॥ ३८ ॥ श्रुतिनिवृद्धत्वाच्च न फलहेतुत्वेन नियोगकल्पनेत्याह-
श्रुतत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे-न केवलमिति । कर्मकृत्त्वादित्यक्षणा पूर्वोक्तेरुपपत्तिः । तामेव श्रुति-
मुदाहरति-तथा चेति । निरुपपन्नं रूपमुक्त्वा सोपाधिकमाह-अन्नाद इति । अन्नमा समन्तात्प्रा-
णिभ्यो ददानोक्त्यन्तः । वसु धनमर्थिन्यो ददातीति वसुदानः । तदुपपन्नं वसु च कर्मकृत्म् ॥ ३९ ॥
सप्रति पूर्वक्षयति-धर्ममिति । सूत्रं निमज्जने-जैमिनिस्त्विति । श्रुतेरित्युक्तं व्यनक्ति-श्रूयत इति ।

तत्र च विधिश्चुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्थोत्पादक इति गम्यते ।

रत्नप्रभा ।

विधिश्चुतिः विषयः । तस्य चिदर्थस्य प्रेरणात्मनो यागो विषयः । तद्वावागमाद-
यागः स्वर्गसाधनमिति गम्यते । यागस्येष्टसाधनत्वामावे प्रेरणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अपूर्वज्ञाता
भामती ।

तथाप्यसौ भाष्यापेक्षावि स्पष्टोपात्त पूर्वगतं च भाष्यं धात्वर्थमपहाय न भिन्नपदोपात्त पुरुषविशेषण
च स्वर्गादि भाष्यतया स्वीकर्तुमर्हति । न चैकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयसंबन्धसंभवः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
न केचन शब्दतो यस्तुतश्च पुरुषप्रत्ययस्य भावनायाः साक्षाद्भात्वर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादिस्मृत्य तद-
व्याप्यत्वात् । स्वर्गादिस्तु नामपदार्थमिदंयतया सिद्धरूपस्यास्यात्तत्प्राप्त्यं साध्यं धात्वर्थं प्रति 'भूतं मन्वा-
योपदिश्यते' इति न्यायसाधनतया गुणत्वेनामितंबन्धः । तथा च पार्श्वे सूत्रम्—'द्रव्याणां कर्मभोगे
गुणत्वेनामितंबन्धः' इति । तथा च कर्मणो यागादेर्दृष्टत्वेन पुरुषेणासमीहितत्वात्, समीहितस्य च
स्वर्गादिरसाध्यत्वात् यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणां चैषां न पुरुष ईष्टं अनीशानश्च न तेषु संभ-
वत्यधिकारीत्यविकारामात्रप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नस्यैवाध्यायस्य निर्वृष्टतिरिक्तद्वुःप्राप्तुपद्वि-
त्यमुल्लेखनमज्ञानपरत्वं भेदप्रपञ्चविधयनद्वारेण । तथा हि—सर्वत्रैवाध्यायेः कश्चिदस्यचिद्वेदस्य प्रविष्टयो
गम्यते—यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इति शरीरात्मभावप्रविष्टयः । इह गन्ध्यापानतो देहातिरिक्त आत्मनि-
कफलोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्योक्तेन क्रमेण निराकरणादमगोऽपि प्रतीयमानस्य
विचारासहस्योपायतामात्रेणानुसंधानादनेन भाष्येन देहात्मभावप्रविष्टयस्तद्वारेण स्थिते । 'गोदोहनेन पशु-
कामस्य प्रगयेत्' इत्यत्राप्यापाततोऽपि द्रव्याधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविष्टयः । निरेयराक्यानि च
साक्षादेव प्रवृत्तिनिर्धेयेन विधिराक्यानि चान्यानि 'सामहण्या यजेत प्रागृक्तमः' इत्यादीनि न साधकस्या-
दिप्रवृत्तिराक्यानि नृपायान्तरीरदेशेन सेवादिविशेषाद्यप्रतिपेक्षार्थानि यथा त्रिं भुङ्क्ष्व मास्य गृहे भुङ्क्ष्वेति ।
तथा च रागाद्यास्तत्प्रवृत्तिनिर्धेयेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वमप्युपपद्यते । रागनिवृत्त्या नृपायोपदेशादपि
प्रवृत्तिमनुजानतो रागसमर्थनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः । नन्विधेयेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादधच्छास्त्रं शास्त्रं भवेत् ।
तस्मात्कर्मकण्डसंबन्धस्याप्राप्त्यादिक्रियादिचित्रात्रियासहकारिण ईश्वरादेव कर्मानपेक्षाद्विचित्रकटोपचि-
ति । कथं तर्हि विधिः किमत्र कथं प्रवर्तनामात्रादिवेदस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः । न हि यो
यः प्रवर्तयति स सर्वोऽधिकृतमपेक्षेन । परमादेः प्रवर्तनस्य तदनपेक्षवादिनि शङ्कामपाचिरादुपग-
तत्र च विधिश्चुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्थोत्पादक इति गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठा-
तृको याग आपद्येत । अयमपिनिधिः—उपदेशो हि विधिः । यथोक्तम्—'तस्य ज्ञानमुपदेशः' इति । उपदे-
शश्च नियोऽप्यप्रयोजने कर्मणि लोकाशास्त्रयोः प्रसिद्धः । तदपरातोऽयमो जीर्णं मूर्धन । एष सुन्दर-
गण्डतु मवाननेनेति । न तादादित्वेन नियोक्तप्रयोजनमत्राभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वात्, तस्य चारीरपेक्षेयम-
पात् । अस्य चोपदेशस्य नियोऽप्यप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्ठापेतिज्ञानासुखद्व्यापारो घग्गनन्दानि-
परादिर्न व्यापकगिक्तापात् । तथा च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिषु स्वर्गकामादेः समीहितोपाया गान्तो
यागादयः । इत्यत्रा तु न नात्रविचारमनुगच्छेयुः । तदुक्तमृत्तिगा—'अनापकं तु तादर्थ्यात्' इति । अनु-
ष्ठापेतिज्ञानोपायगाहितप्रवर्तनामात्रार्थत्वे यजेतव्यादीनाममाधक कर्म यागादि स्यात् । साधितार नापि-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कपदेतास्ता कटहेतुश्च कर्मणः सिद्धे तत्राऽऽह—तत्र चेति । विधिश्चुतिविषयस्यैव उद्गाद्यस्य प्रे-
रणात्मनो यागो विषयगन्ध्यावगमाद्यागः स्वर्गस्य साधनमिति गम्यते । पुरुषानिदित्वास्वर्गसाधनता-
मपि यागस्य नत्र प्रेरणायोगादित्यर्थः । पुरुषस्यैवैवमाननाय भाष्याकृतस्योपदेशोपायनता यागस्य

फडाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१००७)

अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत । तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात् ॥
नन्वनुक्षणाविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः ॥
नैष दोषः ॥ श्रुतिप्रामाण्यात् ॥ श्रुतिश्चेत्प्रमाणं-यथाऽयं कर्मफलसम्बन्धः
श्रुत उपपद्यते, तथा कल्पयितव्यः । न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विन-
श्यत्-कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति । अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा का-
चिदुत्तरावस्था, फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्ति इति तर्क्यते ॥
उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ॥ ईश्वरस्तु फलं ददाति-इत्यनुपपन्नम् ।

रत्नप्रभा ।

कर्मणः फलमुपपद्यत इत्युक्त्वा सिद्धान्तं दूषयति-ईश्वरस्त्विति ॥ ईश्वरः किं कर्मानपेक्षः
भामती ।

गच्छेदित्यर्थः । न चेत् साक्षाद्भावनानामपि कार्यवैधित्यसाधननामिष्युपहितमर्यादा भावनोद्देश्या भवि-
तुमर्हति, येन पुमामनुपकारका सन्तो नाधिकारमात्रो भवेयुः । दुःखत्वेन कर्मणां चेतनसमीहानास्प-
दत्वात् । स्वर्गादीनां तु भावनापूर्वकपुण्यकामनोपवसानाच्च, प्रीत्यात्मकग्राह्य । नामपदार्थमिधेयानामपि पुरुष-
विशेषगानामपि भावनोद्देश्यतालक्षणमाव्यवर्तयति । पञ्चप्रवृत्तभावनानामव्यवर्तलक्षणेन च यागादिसा-
ध्यत्वेन पञ्चप्रवृत्तभावनानामव्यवस्थारूपस्य फलसाध्यत्वस्य सम्प्रदानात्प्राप्त्यावेनैकग्राह्यसमवायसम्प्राप्त्यै, भाव-
नामाव्यवस्थानस्य च यागादिसाध्यस्य कारणेऽप्यतिरोधात् । अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात् । परश्चादेरपि
छिद्रादिषु तथामात्रत्वं । फलस्य साक्षाद्भावनान्याप्यत्वरिद्रिणोऽपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्याप्तिरप्य-
व्यवस्थानात्सर्गसाधने यागादौ स्वर्गाकामादेरधिकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्तार्थमिषया साप्रवृत्त्यादिषा-
गविषयः परित्यक्त्यायका नियामका वा भवितुमर्हन्ति । न चाधिकारामावे देहात्मप्रतिष्ठयो वाभिकारिभे-
दप्रतिष्ठयो वा शक्य उपपादयितुम् । आपातन प्रतिमाने चास्य तत्परत्वमेव नार्थापातपरत्वम् । स्वर-
सतः प्रतीपमानेऽर्थे वाक्यस्य तादर्थ्यं सम्पत्तिरिति न सत्तापातपरत्वमुचितम् । न चैतावता शास्त्रव्याप्ता-
घातः । तस्य स्वर्गपुण्यशक्तनेऽपि शास्त्रानुपपत्तेः । पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वं हि शास्त्रतन्त्रम् । सारागवीतरा-
गपुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वेन सर्वपारिपदतया न तत्तन्व्यागतः । तस्माद्विविधविषयमात्रोपगमाद्यागः स्वर्गस्यो-
त्पादक इति सिद्धम् । कर्मणो वा काचिदवस्येति । कर्मणोऽन्तर्गतव्यापारः । एतदुक्तं मनसि-
कर्मणो हि फलं प्रति पसाधनं श्रुतं, तन्निर्वाहयितुं तत्स्येवान्तरव्यापारो मनसि । न च व्यापारमिति
सयेन व्यापारो नास्तीति युक्तम् । अमन्वयाद्योगादिषु तदुत्पत्त्यपूर्वोपायो परमापूर्वं जनयितव्ये तदनात-
रव्यापारत्वात् । अमन्वयि च तेष्वपानसर्मणि तेन पुणौ कर्मेत्यायामन्तरा तेष्वपिणामन्तरानां
तद्वान्तरव्यापारित्वम् । तस्मात्कर्तृकार्यमपूर्य कर्मणा फले कर्तव्यं तदन्तरव्यापार इति
युक्तम् । यदा पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्त्या किञ्चिदुत्पत्त्ये तदा फलस्य वा पूर्वावस्था ।

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

मनसि तत्राद्यायनेन मनस्ये न रिष्य येन्याशक्त्याऽऽह-अन्यथेति । योग्यतायाः मनसिः सत्ताशा-
दन्तरव्यापारग्राह्यत्वं च फलसाध्यकत्वेन पञ्चप्रवृत्तभावनानामव्यवस्थायोग्यापुनरतिरोपगत्वेन श्रुतस्वर्गादेरेव
भावनोद्देश्यतया यन्मिद्वरपुन्यत्रये पुरुषस्याप्रवृत्ते स्वर्गादेरेव भाव्यत्वं, यागस्य तु करणतया साध्यते
त्यर्थः । कर्म न कालान्तराद्यस्य क्षणिकग्राह्यत्वं स्मारयति-नन्विति । श्रुत्यवच्छिन्नं निराचष्टे-
नेति । तदेव व्यनक्ति-श्रुतिश्चेदिति । उपपत्तिमेव व्यनक्तिद्वारा दर्शयति-न चेति । कर्मान्त-
रव्यापारत्वमुपेत्य कर्मणो वेत्युक्तम् । फलोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या कर्म्यमानेन गुणैरा फलस्य वेत्युक्तम् ।
उपपत्तेरेति द्वितीयं विद्मोति-उपपद्यते चेति । तत्र विविधनिरूपित्यादिभिरुक्तं प्रकारः । श्रुत्युप-
पत्तिरपि रसज्ञमुक्त्या सिद्धान्तं प्रपाद-ईश्वरस्त्विति । एकरूपकारणानानेकरूप्य कार्य कार्या-

अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तैर्वैषम्यनैर्दृश्यप्रसङ्गात्, तदनु-
ष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ तस्माद्धर्मादेव फलमिति ॥ ४० ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

रत्नप्रभा ।

कष्ट ददाति तत्तापेक्षो वा ? आस आह-अविचित्रस्येत्यादिना ॥ द्वितीये मदेशमस-
स्कारानामात् कदाचै वेष्टनवत् कर्मापूर्वादिषु फलसिद्धेः क्रियाध्वरेणेति भावः ॥ ४० ॥ अत्र वपं
वदामः-चन्दनकण्टकादिदृष्टसम्पत्त्येव सुखादिसम्पत्ते कृतं धर्मावर्मान्यामिति धृतिस्मृतिवद्वान् तदनेदाया-
मीश्वरेण किमपराद्धमिति जतः ईश्वरानपेक्षान् केवलात् कर्मणः कष्टमित्ययुक्तमिति सिद्धान्तपति-पूर्वं त्विति ॥

मामती ।

अविचित्रस्य कारणस्येति। यदाश्चरादं वदं वदति शेषः। कर्ममित्रा शुभाशुभेः कार्यद्वैतोत्पत्ते रागादिमहत्-
प्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ४० ॥ पूर्व तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात्। दृष्टानुसारिणो हि कल्पना युक्ता नान्यथा।
न हि जानु मृगिण्डदृष्टादयः कुम्भकाराद्यनभिष्टिनाः कुम्भाधारमन्वायमिममन्तो दृष्टाः। न च रिपु रजनादिमि-
त्यनपूर्वैर्यमिचारः, तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिदर्शनव्यानुपपत्तेः । तस्मादचेतनं कर्म बाह्यं
या न चेतनानभिष्टित स्वतन्त्रं स्वकार्यं प्रवर्तिनुमुत्तरे न च चैतन्यवान् कर्मस्वरूपमामान्यभिनिर्योगा-
दिविशेषप्रिधानाद्यन्यमुपयुज्यते, येन तद्विनिर्देशप्रमाणमभिष्टानेन मिदमाध्यनुब्रूयात्तेन । तस्मात्तत्रा-
सादाद्याज्योपुलोकादुपजन्मनिर्देशनमर्थः सुखेतिविधितं यथा चेतनमभिष्टानादचेतनानां कारोत्पन्नक-
मिति तथा चैतन्यं देवताया असति यावत् धृतिस्मृतादिहासपुराणप्रसिद्धं न कथं प्रतीयन्मिथ्येति इति
निरुद्धमि देवताभिरुत्तरे । औचित्येध्वरेण दानवारचरणप्रगामाज्जटिकरणस्तुतिमयीमिद्विद्वान्मार्गमि-
मन्निर्मितारहितः प्रसन्नः स्वानुत्पन्नात्तन्काय फले प्रयच्छति विरोधश्चावकियाभिनिर्गोपनीयार्हमि-
त्यपि सुप्रसिद्धम् । तदिह केवले नैव बाह्यं वा चेतनानभिष्टितमचेतनं फलं प्रयच्छति इति दृष्टमिदम् ।

वादागणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवलात्कर्मणोऽप-
र्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षः-सुशब्देन व्यावर्त्यते । कर्मापेक्षादपूर्वापे-
क्षाद्वा यथा, तथा-अस्त्वेश्वरात्फलमिति सिद्धान्तः ॥ कुतः ॥ हेतुव्यप-
देशाद् ॥ धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुव्यपदिश्यते । फलस्य
च दानृत्वेन “एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेशो लोकेश्य उन्निनी-
पते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमयो निनीपते” इति । स्मर्यते
चायमर्थो भगवद्गीतासु-“यो यो यायां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ स तथा श्रद्धया
युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्”
॥ २२ ॥ [अध्या० ७] इति ॥ सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो
व्यपदिश्यन्ते । तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं-यत्-स्वकर्मानुरूपाः मजाः
सृजति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादी-
श्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥ ३ ॥ २ ॥ ४१ ॥ इति फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥
इति श्रीमत्पद्माक्षयप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगो-
विन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरक-
मीमांसादर्शनभाष्ये तत्त्वव्याख्यानपरिचयं नाम तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

भवेत्तत्तस्य कर्मणः स्वतः प्रवृत्त्ययोगात् सत्रादिदृष्टान्तानुसारिधृतेर्नृपस्यात् सर्ववेदान्तेष्वेश्वरस्य जगद्धे-
तुव्युत्तेश्वराभिहितत्वात् कर्मणो जगदन्तर्भातिफलमिदिरिति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ २ ॥ ४१ ॥ (८) ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपू-
न्यापादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यन्यायार्था (भाष्य) रत्नप्रभायां तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ २ ॥
भामती ।

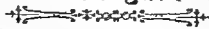
दूषयान्भूतस्तेष्वो व्यावहारिकपामीक्षीरितित्यभिमानस्यापामिति भाष्य व्याचक्षीत् ॥ १ ॥ २ ॥ ४१ ॥ (८) ॥
इति श्रीवाचस्पतिमिश्रनिरचिते भाष्यविभागे मामन्या तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उत्तरपक्षप्रतिज्ञा निमज्जे-वादागणस्त्विति । परपक्षनिषेधप्रतिज्ञा प्रकटयति-केवलादिति ।
ईश्वरानपेक्षादिति यावत् । कर्ममेश्वरस्यापि केवळस्य फलहेतुत्वं तत्राऽऽह-कर्ममिति । यथा परपक्षे
कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा कर्मणो युक्तं फलमित्युपगमनं तथा तदन्यत्रापेक्षादीश्वरादेव फलमनु । तथा च
न वैयस्यादीरस्ये । तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमाह-कुत इति । अदूर्वस्याचेतनस्य केवळस्याप्रवृत्तेस्तस्येव
फलदातृत्वकल्पनाया दृष्टान्तोद्योतनादुक्तमनुवाच यागस्य पूजमानदेवताप्रसादद्वारा फलवत्त्वाद्भूत-
तार्थावत्तेरीश्वरेणोपस्थादपूर्वप्रमाणमिति मत्वा हेतु व्याचष्टे-कर्ममिति । श्रौत हेतुव्यपदेशमुक्त्वा स्मार्त
कथयति-स्मर्यते चेति । तस्य तत्तदेवनाम्यभाष्ये भवेति यावत् । तत्तत्तन्मादारागितादनुष्ठिता-
दित्यर्थः । हेतुव्यपदेशादियमर्थान्तरमाह-सर्वेति । ईश्वरस्य सृष्ट्यादिहेतुत्वेऽपि कथं फलहेतुत्वं
तत्राऽऽह-तदेवेति । यच्च विचित्रस्य कारणस्येयादि तत्राऽऽह-विचित्रेति ॥ ३ ॥ २ ॥ ४१ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दभगवत्तन्ने शारीरक-
मीमांसाभाष्यविभागे न्यायनिर्णये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तत्त्वव्याख्यानपरिशोधनाख्यो द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ३.

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३ ॥ ३ ॥ १ ॥ (१) ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम् ॥ इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि
भिद्यन्ते न वेति विचार्यते ॥ ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितमेकमे-
करसं सैन्धवघनवद्वधारितम् तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिन्तावतारः न
हि कर्मबहुत्ववद्ब्रह्मबहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यं
वक्तुम् । ब्रह्मण एकत्वाद्, एकरूपत्वाच्च । न चैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि

रत्नप्रभा ।

ॐ त्रिभिर्नाशनाय नमः ॥ मार्तण्डं ध्वान्तनाशाय तिलकस्वामिनं मुदे ॥ त्रिंशद् विप्रविध्यस्यै
प्रणमामि मुहूर्तद्वयः ॥ १ ॥ अथ स्वल्पं निर्धार्य तज्ज्ञानमात्रोपासनास्वरूपमाह—सर्ववेदान्तप्रत्ययं
चोदनाद्यविशेषादिति ॥ पादसङ्गतिमाह—व्याख्यातमिति ॥ पूर्वपादे तत्त्वम्पदार्थविधेयः दृगः ।
इह सम्पत् वाक्यार्थज्ञानम् “आनन्दादयः प्रधानस्य” [व्या० सू० ३ । ३ । ११] इति सूत्रे-
णापुनरुक्तापेक्षिततत्पदतद्वाच्यार्थोपसंहारेण निर्धार्यत इति फलफलभावः संगतिः । सगुणवाक्यार्थ-
विधाचिन्ता ॥ तद्विद्यानां चित्तेकाग्र्यद्वारा निर्गुणज्ञानसाधनत्वात् कियत इति मन्तव्यम् ॥ सम्प्रति
निर्गुणज्ञानं भेदाभेदविचारत्रियत्येतेनोक्तमित्यन्वाह आक्षिपन्—नन्विति ॥ धर्मभेदे विद्याभेदचिन्ता
स्यात् । ब्रह्मणस्तु धेयस्यैक्यात् न चिन्तावसर इत्यर्थः ॥ अत्रैतदपि धर्मभेदाचिन्तावत आह—
एकरूपत्वाच्चेति ॥ निर्वर्त्मनादित्यर्थः ॥ एकरूपेऽपि ब्रह्मणि अनेकरूपकारसम्प्रयाङ्गेदशकेत्यत आह—
न चेत्पादिना ॥ पूर्वपक्षे ज्ञानभेदोक्तानुपपत्तिमुक्त्वा चोदनाद्यभेदाज्ञानाभेद इति, सिद्धान्तोऽप्य-
भासती ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । पूर्वेण सगतिमाह—व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण
इति । निरुपाधिनस्तत्त्वगोचरं त्रिंशद् मन्वान आक्षिपन्—ननु विज्ञेयं ब्रह्मेति । सावयवस्य व्ययवयानां
भेदात्तद्वयत्रयत्रिंशद्वयमगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदाद्विद्येयमित्यवयवा ब्रह्मणो निराहणाः पूर्वापरादी-
त्यनेन । न च नानाहमार्थं ब्रह्म यतः स्वभावभेदाद्विज्ञानं ज्ञानानीत्युक्तम्—एकरूपमिति । धर्म
कठिनम् । नन्वेकमन्यनेकरूपं लोकं दृष्ट्वयथा सोमधर्मसोऽप्याचार्यो मातु उपिता पुत्रो भ्राता मर्ता जामाता
द्विजोत्तम इत्यनेकरूपं दृश्यत उक्तम्—एकरूपत्वान्न एकरूपम् गोचरे मयवन्ति वदन्ति विज्ञानानि न त्वने-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तात्त्विकमतात्त्विकं च द्वयगो रूपमुक्त्वा तद्विषया प्रतिवेदान्तं प्रतीतानां नामाद्यभेदाभेदमाह—सर्व-
वेदान्तेति । पूर्वोक्तपादयोः संगतिं वक्तुं तुल्यं कीदृशं व्याख्यातमिति । इदं ब्रह्मयुक्ते तज्ज्ञानं
किंरूपमित्येवाद्यां तद्विचारगोचरपादमवृत्तमित्याह—इदानीमिति । पदार्थयोः शोभनानन्तरगुणगुणा-
पेक्षितपदपदार्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणवाचयानानर्थो निर्धार्यते । तत्र सगुणविज्ञानां सत्त्वगुणद्वारा निर्गु-
णविशेषयोगात्तदार्थोपसंहारेण वाक्यार्थेनार्थार्थं वाच्यं सगुणवाक्यार्थचिन्ताऽप्यन्ती । निर्गुणचिन्ता तु सर्व-
द्वारा मुनिरुदुर्गित्यर्थः । निरुपाधिरुद्र ब्रह्मण विचार्यजेनोक्तमिति मया पादाग्रममादिर्नित-
नन्विति । अत्र धर्मभेदाभावाच्चित्तमितो ज्ञानभेदो न भवतीत्याह—पूर्वेति । इत्याद्यभेदाभावा-
त्पादगोचरे ज्ञानभेदो नास्तीत्याह—एकरूपमिति । अत्रस्य ब्रह्मणः संप्रकारभेदाभावे कठि-
नाह—तत्रेति । भेदाज्ञानां शक्तिरस्यार्थोपेक्षणाभावात् नैव चिन्तयेत्—न हीति । एकरूपमिति वि-
पुत्रो भ्रातोपादानेन विज्ञानविषयाभावेऽपि रसादित्याह—एकरूपम् । एकरूपमिति रसादित-
येन ज्ञानरूपेणानिर्भरित्याह—एकरूपम् । एकरूपम् । एकरूपम् । एकरूपम् । एकरूपम् । एकरूपम् ।

सर्वश्रेष्ठान्तप्रत्ययाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०११)

विज्ञानानि सम्भवन्ति । न ह्यन्यथार्थोऽन्यथा ज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेकस्मिन्ब्रह्मणि ब्रह्मणि विज्ञानानि वेदान्तेषु प्रतिषिद्धादियितानि । तेषामेकमभ्रान्तं, भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्वासप्रसङ्गो वेदान्तेषु ॥ तस्मान्न तावत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशङ्कितुं शक्यते । नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते । ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात् । अविधिप्रधाने हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः-“तनु समन्वयाद्” [व्या० स० १ । १ । ४] इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेदचिन्तामारभत इति ॥ तदुच्यते ॥ सगुणब्रह्मविषया, प्राणादिविषया चेयं विज्ञानभेदाभेदचिन्तेत्यदोषः । अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदो सम्भवतः । कर्मवदेव चोपासनानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चोच्यन्ते । क्रममुक्तिफलानि च कानिचित्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण । तेष्वेवा चिन्ता सम्भवति-किं प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेदः-आहोस्वित-नेति ॥

रत्नप्रभा ।

युक्त इत्याह-नाप्यस्येति ॥ एव पादारम्भमाश्लिष्य समाधत्ते-तदुच्यत इति ॥ सगुणविद्यास्त्वेव भेदाभेदचिन्ता क्रियते । निर्गुणविद्याया त्वस्य सिद्धमिति नान्यार्थरूपगुणोपसंहारमात्रं क्रियते वाक्यार्थनिर्णयायेति भावः ॥ पञ्चाग्निप्राणदहशृण्विडल्यग्रेष्वनरादिविद्या मियो भिन्ना इति “नानाशब्दादिमभामती ।

काकाराणीत्युक्तम्-अनेकरूपाणि।रूपमाकारः। समाधत्ते-उच्यते । सगुणेति।न तद्वृणोपाधानमविषया-उपासना,प्राणादिविषयाश्च दृष्टादृष्टक्रममुक्तिराविषयभेदाद्विद्यन्त इत्यर्थः।तत उपपन्नो विमर्श इत्याह-तेष्वेवा ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दिति ज्ञानभेदो युक्तो ब्रह्मणि तु निरुपाधिके नेत्यित्यर्थः । अर्थस्यैकरूपत्वेऽपि ज्ञानमनेकरूपं तयोर्मोदादियाशक्याऽऽह-न हीति । तदेव प्रपद्यति-यदीति । पूर्वशब्दे ज्ञानभेदशङ्कावशे निगमयति-तस्माद्विति । सिद्धान्तेऽपि चोदनाद्यभेदाज्ञानाभेदो न सिध्यतीत्याह-नापीति । तर्हि सूत्रविरोधः स्यादियाशक्य पूर्वपरविरोधात्त्यान्यमेतदित्यभिप्रेत्याऽऽह-अविदीति । आश्वेपमुपसहरति-तदिति । तत्तदनेकोपाप्यवच्छिन्नमविषयाणि प्राणादिविषयाणि चोपासनानि विचारयोग्यानीत्याह-तदुच्यत इति । निहराश्रितज्ञाने इदेष्वप्येकस्य सिद्धमिति न भेदाभेदचिन्ता । तत्र पुनर्गुणोपसंहारो दृष्ट्याप्यज्ञाशक्यार्थसिद्धयर्थं वाच्यार्थतदाचक्रपदोपसंहाररूपो वर्तयते तनोक्तविचारारम्भमिति नित्याह-इत्यदोष इति । सगुणमपि विचार्यमाणमद्वयं ब्रह्मेवेति कथं तस्मिन्नुपसंहारभेदाभेदचिन्तेत्याशक्याऽऽह-अत्रेति । सोपाधिकं ब्रह्म सत्यमर्थः । न केवलं विषयभेदाद्रेतः क्रतु फलभेदादपीत्याह-कर्मवदिति । शिक्तस्य मुमुक्षोरत्नमेन विचारेणेत्याशक्याऽऽह-क्रमेति । तस्यापि यथोक्तो विचारो ह्येवोदाद्यविरोधोपकारीत्यर्थः । निर्गुणविद्यायां कचिद्भेदप्रमाणोहेनाभेदो निरूप्यतेऽपुनरुक्तशब्दानां सत्यादिधर्माणां वा साधारणस्वरूपलक्षणा-र्थमुपसंहारो वर्ण्यते । सगुणविद्यायां पुनरभेदः कचिद्विद्भेदः कचिद्वृणानामुपसंहारः कचिदनुपसंहार इत्युपसहरति-तेष्विति । एव पादारम्भमुक्त्वा प्रतिशायं प्रतीतज्ञानानि विषयोह्य नामादिभेदाद्योदना-पविशेषावाऽऽशङ्कितरूपावयवं सत्यमाह-किमिति । अत्र चोत्सर्गः सर्वशास्त्रासु विषये सिद्धे

प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु । अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु-

रत्नप्रभा ।

सदक्षिणेन यजेत् । इत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणाद्यगुणविमिश्राक्य ज्योतिरितिपदस्य कर्मा-
न्तरनामत्वसम्भवे ज्योतिष्टोमलक्षकत्वायोगादथेति प्रकरणविच्छेदाच्च ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तरं विशिष्टदक्षि-
मामती ।

प्रवृत्त इत्यस्यामनुपपत्तौ लाक्षणिको युक्तः । न हि गङ्गाया घोष इत्यत्र गङ्गापद लाक्षणिकमिति मीनो
गङ्गायामित्यत्रापि लाक्षणिकं भवति । भेदेऽपि च प्रथमं सञ्ज्ञान्तरेणोद्धिखिते यजिशब्दसामानाधिकरण्य कर्म-
नामधेयतामात्रतामावहति । ननु सञ्ज्ञान्तरोपजनिता भेदविषयमपनेतुमुत्सहते । तथा चाऽशब्दोपकारार्थः
प्रकरणान्तरत्तामनयोतयति । एषाशब्दधाविधिनियमाणपरामर्शक इति सोऽयं सञ्ज्ञान्तराद्रेदः इति । भवतु
सञ्ज्ञान्तरात्कर्मभेदः, प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह-अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेष्विति । यथैव
काठकादिसमाख्या ग्रन्थे प्रयुज्यन्त एव ज्ञानेऽपि लौकिकाः । न चास्ति विशेषो यतो ग्रन्थे मुख्यं विज्ञानं
गौरी भवेत् । प्रणयनं च ग्रन्थज्ञानयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्माज्ज्ञानस्यापि वाचिका समाख्या ।
तथा च यदा ज्योतिष्टोमसन्निधौ श्रूयमाणं समाख्यान्तरं तत्प्रतीकमपि कर्मणो भेदकं तदा केन कया
शाखान्तरीये विप्रकृष्टतमेऽन्तर्प्रतीकभूतसमाख्यान्तरमिधेये ज्ञात इति । तथा रूपभेदोऽपि कर्मदम्यं प्रतिपादकः
प्रसिद्धो यदा 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिन्यो वाजिनम्' इत्येवमादिषु । इदमात्रावृत्ते- 'तस्ते पयसि दप्यान-
यति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति । अत्र हि द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो निधीयते । तदनन्तरं चेदमा-
न्त्रावृत्ते- 'वाजिन्यो वाजिनम्' इति । अत्रेदं सद्विद्यमे- किं पूर्वस्मिन्नेत्र कर्मणि वाजिनं गुणो निधीयते उक्त
कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयत इति । किं तावत् प्राप्तं, द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरनिर्गो
विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेत्र कर्मणि
वाजिनद्रव्यमिति । न चोपस्थितिदिष्टमिक्षागुणानुरोधेन वाजिनमलम्बावकाशं कर्मान्तरं गोचरयतीति
उक्तम् । उभयोरपि वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तेरामिक्षानाजिनयोरुत्पत्तौ समं दिव्यमाणयेन नामिक्षायाः
दिष्टनम् । तत्कर्मनयावरजं कर्म न वाजिनं निरिच्छेत् । न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रूयते आमिक्षासम्बन्धो
विशेषा देवानां येन वाजिनसम्बन्धाद्वाक्यगम्याद्व्युत्पत्त्या भेदोभयोरपि पदान्तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्य-
त्वाविशेषात् । नो एतद् वैश्वदेवीत्युक्ते आमिक्षापदानपेक्षामामिक्षासम्बन्धस्यास्य । अस्तु वा श्रूयते तथापि
वाजिनम् इति पदं राजमन्त्रमामिक्षा तदेवामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्सन्निधौ विश्वान्देवानुपलक्षयति ।
यद्यपि विश्वदेवशब्दाद्वाजिपदं भिन्नं, येन च शब्देन चोदना तेनेयोदेशे देवतात्व न शब्दात्तेणान्यथा-
र्थात्वेन मूर्धादित्यपदयोः मूर्धादित्यचोरेकदेवत्वप्रसङ्गात्, तथापि वाजिन्निर्माणे सर्वनामार्थे स्मरणान्न
सनिहितस्य च सर्वनामार्थत्वात्, विशेषा देवानां च विश्वदेवपदेन सन्निधारनात्पदपुरःसरं एवैतं वाजि-
पदेनोपस्थाप्य न तु मूर्धादित्यपदमन्त्रस्याः । तथा च तदुपलक्ष्यार्थं वाजिपदं विश्वदेवोपदिष्टादेव
देवतामुपलक्षयतीति न शब्दान्तरादेवताभेदः । तत्तथाभिज्ञासम्बन्धोपजीवनेन विज्ञेय्यो वाजिनं विधीय-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

दिष्टकर्मान्तरविधिरिति द्वितीये स्थितम् । अमिहोऽर्शदश्रूमासादिषु सञ्ज्ञाभेदेन सङ्गिभेदेन विप्रतिपत्ति-
रिति भावः । सञ्ज्ञान्तरात्कर्मभेदेऽपि प्रवृत्ते किं जातमिवाशक्याऽऽह-अस्ति चेति । तैत्तिरीयकादि-
शब्दानां शाखान्तरमधे विज्ञाननामस्य प्रयोगाविशेषात्प्रवृत्तिनिमित्तस्य च प्रवचनस्य ग्रन्थज्ञानयोरविशिष्ट-
त्वाच्च कश्चिन्मुद्रमन्यत्र गौयं नामाप्रसिद्धविभागायोगादिनि भावः । विद्याभेदं नामभेदादुक्त्वा रूपभेदा-

विज्ञानेषु-अन्यदन्यन्नाम-तैत्तिरीयकं, वाजसनेयकं, कौथुमकं, कौषीतकं, शाट्यायनकमित्येवमादि ॥ तथा-रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः-“वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा वाजिम्यो वाजिनम्” इत्येवमादिषु । अस्ति चात्ररूपभेदः । तथा-केचिच्छास्त्रिनः पञ्चाग्निविद्यायां षष्ठमपरमग्निमाननन्ति ॥ अपरे पुनः पञ्चैव पठन्ति ॥ तथा-प्राणसंवादादिषु केचिद्गुनावगादीनामनन्ति ॥ केचिदधिकान् ॥ तथा-धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य

रत्नप्रभा ।

णाम् निर्धीयत इति नाम्नः कर्मभेदकत्वमुक्तम् । ज्योतिरादिष्विति-आदिपदेनाऽऽप्ययं शौरमिति सूत्राभेदात् कर्मभेदो प्रादुः-आतम स्त्रीरं दघ्ना कठिनम् (२)-आमिक्षा, तत्र द्वय जलरूप-वाजिनमिति भेदः ॥ “तते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिम्यो वाजिनम्” इत्यत्र वैश्वदेवं आमिक्षायागे वाजिनाख्यगुणविधिः । वाजिम्य इति विश्वदेवानुवादादिव्याशक्त्यामिक्षा प्रत्युपसर्जनतोक्त-विश्वदेवानां वाजिम्य इत्यनुवादायोगादुत्पत्तिश्चिष्टामिक्षासङ्के कर्मणि वाजिनद्रव्यस्यानाकाङ्क्षितस्य सत्ययोगादाजिदेवताको वाजिनयागः कर्मान्तरमिति द्रव्यदेवतापर्यवसायकं कर्मभेदः सिद्धान्तितः ॥ आदिपदाद् “देन्द्र दधि” “देन्द्र पयः” इति द्रव्यभेदाद् यागभेदो प्रादुः, एवमिक्षापि पञ्चाग्निपदस्य रूपभेदाद् विद्याभेदो वाजिऽऽमिक्षाभेदोः । (३)-तथा-रेतोन्मूला वागादयः आन्दोग्ये । तत्संहिता आमयी ।

मान नामिक्षया भाष्यते किन्तु तथा सह समुधीयत इति न कर्मान्तरमपि तु वाक्याभ्यां द्रव्यपुत्तमेन कर्म निर्धीयत इति प्राप्त उच्यते-स्यादेतदेव यदि वैश्वदेवेति तद्वितथुंस्यामिक्षा नोच्येत । तद्वितस्य तस्येति सर्वनामार्थे शरणात् सनिहितस्य च विशेष्यस्य सर्वनामार्थत्वाच्चेन तद्वितस्यापि वृत्तिर्न तु विशेष देवता न तत्सम्बन्धे, नापि तत्सम्बन्धमात्रे । नन्वेव सति कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रादेव आमिक्षा प्रतीतः, किमिति चाभिज्ञापदस्येक्षामहे । तद्वितान्तस्य पदस्याभिज्ञानापर्यवसानान्न प्रतीमस्तत्पर्यवसानाय चापेक्षामहे । अवसित्यामिधान हि पद समर्थमर्थधियमावानुम् । इदं तु सनिहितविशेषाभिवाचि तत्सन्निधिसंज्ञकमाग सन्निधापकमाभिज्ञापदमेक्षान इति कुत आमिक्षापदानपेक्ष आमिक्षाप्रत्ययप्रसङ्गः । कुतो वा तत्रानपेक्षा । अतश्च सत्यामपि पदात्तरापेक्षायां वापद पदान्तरापेक्षामभिधेत् तत्प्रमाणमूतप्रपममाविपदापम्यन्त्यागौग

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

दपि तमुदाहरति-तथेति । आदिपदेनाऽऽमिक्षायागीपोमीयादिसप्रहः । “तमे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिम्यो वाजिनम्” इत्यत्र पूर्वस्मिन्नेव, वैश्वदेवे कर्मणि वाजिनवाक्येन वाजिनगुणविधौ द्रव्यदेवतान्तपुत्तकर्मान्तरविधिर्वैत सदेरे विशेषणमेव देवानां वाजिनाञ्जेनाऽऽमिक्षया युक्तानां वाजिनदेवतोक्ताणि जिम्य इति तानन्तुष वाजिनगुणविशेषामिक्षापदवाजिनमपि वैश्वदेवमेवेति न कर्मान्तरविधिरिति प्राप्तं विशेष देवानामामिक्षा प्रत्युपसर्जनतया प्राधान्येनाप्रवृत्त्यादाजिपदेन परामर्शयोगादाजिनगुणस्याप्रवृत्तदेवताभिधानेन सत्त्वात्कर्मान्तरद्वेष्टेन्द्रियभूत्या चाऽऽमिक्षासङ्गत्या वाजिनस्य तमानवकादात्तद्विस्तारणाः सत्सर्विकर्तव्यो भेदस्यान्तद्विद्युमितिमेवे वाक्यस्य दीर्घत्वादाजिनवाक्येन द्रव्यदेवतान्तपुत्तकर्मान्तरविधिरिति तत्रैव गीतम् । आमिक्षादिषु पुनः रूपभेदादेरे न भिन्नमिति भावः । अस्य रूपभेदात् कर्मभेदः प्रत्युने किं जात तदाह-अस्ति चेति । अत्रैव विरोधिः । तदेव विदं रूपमुदाहरति-तथयेति । यथा यागस्य द्रव्यदेवमेव रूपमेव वैश्वमेव विद्याया रूपम् । तथा च कर्मभेद विद्वत्तत्त्वादिपर्यः । धर्मदेवतादिपदं वा तस्य कर्मभेदस्यमाह-तथेति । वाराहवाक्यान्व गीतानाम्

प्रतिपादक आशङ्कितः कारीर्यादिषु ॥ अस्ति चात्र धर्मविशेषः-यथा-

रत्नप्रभा ।

भाजिनामिति प्राणविद्याभेदः कारीरिवाक्याध्ययने तैत्तिरीयकाणां भूमौ भोजन धर्मविशेषः, नान्येषाम् ॥ अन्यव्ययने केपाञ्चिदुपाध्यायार्थमुदकाहरण धर्मः, नान्येषाम् ॥ अन्वमेधाध्ययनेऽश्ववासानयन केपाञ्चिदेव, नान्येषाम् ॥ न च तान्येव कारीर्यादीनि कर्माणि धर्मविशेषमपेक्षन्ते, नापेक्षन्ते चेति युक्तम् ॥ अतो धर्मविशेषाच्छाखान्तरे कर्मभेदः शक्तिः । तथात्रापि मुण्डकाध्ययने केपाञ्चिदेव शिरस्यङ्गरपात्रधारणरूपं व्रत, नान्येषामिति विद्याभेदः स्यात् ॥ (४)-पुनरुक्तिः-अभ्यासः । यथा-“समिधो यजति तन्नूनपातं यजति” इति यजत्वमभ्यासात् प्रयाजानां भेद उक्तः, तथा शाखान्तरेऽभ्यासाद्विद्याभेदः ॥ आदिपदान्दिन्द्रादिग्रहः । “प्रातःप्रातरुतं ते वदन्ति पुरोदयाजुहति येऽग्निहोत्रम्” इत्यनुदित-होमस्य, “यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्याद् ययातियये प्रवृत्ताय शूवायावसयायाहार्यं हरन्ति तादृगेष तद्” इत्युदित-होमस्य च, -निन्दाश्रुतेर्भेदः । एकस्येवोदितेऽनुदिते चानुष्ठानायोगात् ॥ तथोदितानुदितहोमातिक्रमकृत-प्रायश्चित्तादप्यग्निहोत्रभेदः शक्तिः । एते निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तविद्यासु न विद्येते इति नोदाह्रियेते । यथा-सर्वशाखाविहितस्य कर्मणो ज्ञातुं कर्तुं चाऽऽशक्तेर्भेदः, तथा-सर्ववेदान्ताभ्ययनज्ञानाद्यशक्तेस्तत्तद्वेदान्तविद्याभेदः स्यात् । तथा-शाखानां सर्वासामेकत्वात् समातिर्नोपपद्यते । किन्तु कस्याश्चित् कश्चित् कर्मणि समातिः । अतः समातिश्चनभेदात् प्रतिशाखं कर्मभेदः शक्तिः । तथा-कस्यचिद्वेदान्तस्यो-क्तरसार्थग्ये समातिः, कस्यचिदप्यत्रेति विद्याभेदः । अन्यार्थदर्शनमर्थवादः । तद्वेदात् कर्मभेदप-द्विद्याभेद इति पूर्वपक्षसूत्रोक्ता हेतवो दर्शिताः, ते केचित् सिद्धान्ते पूर्वपक्षे चागोपयुज्यन्त इति । तथा-शब्दान्तरान्याससह्यागुणप्रक्रियानामधेयानि कर्मभेदकानि । तत्र नामधेयं गुणो, रूपमभ्यास-भामती ।

वरीयश्च । यत्तु पर्यवसिताभिज्ञानपदमिहितपदार्थोवगमगम्य तत्तत्परमप्रतीतिवाक्यगम्य दुरीक्ष-चेति तद्विद्युत्पन्नगतामिक्षालक्षणगुणावरोधात्पूर्वकर्माभिव्यक्तिं वाजिनद्रव्यं ससन्धिं पूर्वस्माद्विनति । एव च सति नित्यरदनगतानपेक्षसाधनभावामिक्षा न वाजिनद्रव्येण सह विकल्पसमुच्चयौ प्राप्स्य-ति । न चात्रत्ये निरन्तरादपेक्षश्रुतिं वाजिपदं कथञ्चिदौगिकं सापेक्षश्रुतिं विश्वदेवशब्दा-देवता विश्वदेवीपदादामिक्षाद्वयं प्रत्युपमर्जनीभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति । प्रकृतं हि सर्वनामपद-गोचरः । प्रगल्भं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च त्रिपरिक्ल्पनागौरवे व्यु-त्पन्नत्वे एव प्रमाणस्य तत्त्वविश्वत्वात् । तस्माद्यथैव पूर्वकर्मासमन्वितो गुणात्कर्मभेद एवमिहापि पञ्चा-भिनिधायाः पञ्चमिधिया भिन्ना, एव प्राणसत्त्वबुद्धिनात्रिकभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि-कारीर्यादिवान्यर्थाधानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नात्र-न्यस्ये । तथाग्निमधीयानां केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति नाहरन्त्यस्ये । तथाश्वमेधमधीयानाः केचि-दश्वस्य घामगानयन्ति नानयन्त्यस्ये । केचित्साचरन्त्यस्येव धर्मम् । न च तान्येव कर्माणि भूमिभोज-नादिजनितमुपकारमाकाश्वन्ति नाकाश्वन्ति चेति युज्यते । अतोऽगम्यन्ते भिन्नानि तामुनामु शाखासु कर्माणि । अन्तु, प्रस्तुते किमायातमियत् आह-अस्ति चात्रेति । अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तोया भूमौ भुज्जते न तथाऽन्ये । अग्निमधीयानाश्च केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति न त्वन्ये । न च तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिधर्मजन्योपकारवन्ति तद्विहितानि चेति युक्तमनस्तत्र धर्मभेदाद्भेदधीरि-त्यर्थः । एवमपि प्रष्टव्यं किं स्यात्तदाह-अस्ति चेति । अत्रेति पूर्वगद्विचोक्तिः । अन्येषां तु शाखिनां

आथर्वणिकानां “शिरोव्रतम्” [मुण्ड० ३।२।१०] इति ॥ एवं पुनरुक्तादयो भेदहेतवो यथासम्भवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः ॥

रत्नप्रभा ।

येति त्वं व्याख्यातम् ॥ यजेत्, दध्यात्, जुहुयादिति प्रकृतिशब्दभेदेन धात्वर्थभेदात् तदवच्छिन्नमात्मन्य-
कर्मभेदः उक्तः । तथाऽत्र वेदोपास्तइत्यादिशब्दभेदाद् नियामेदः । “तिस्र आहुतीर्जुहोति” इति
सत्यया कर्मभेदश्चायुषाणौ “द्वौ सवर्गौ” [अ० ४।३।४] इति द्वित्यसंख्यायां संवर्गनियामेदः
स्यात् । नित्याग्निहोत्रप्रकरणात् प्रकरणान्तरे कुण्डपायिनामयने “मासमग्निहोत्रं जुहति” इति श्रुतमग्नि-
होत्र प्रकरणान्तरस्यत्वात् कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितम् । तथात्र वेदान्तभेदे प्रकरणभेदादुपास्तिभेद इति
पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तवति—एवमिति ॥ सर्ववेदान्तैः प्रतीयन्त इति सर्ववेदान्तप्रत्ययानि तैर्निहितानि-
त्यर्थः ॥ उक्तनामादिभिर्मग्निहोत्रादिकर्मणा प्रतिशास्त्र भेदे प्राप्ते शास्त्रान्तराधिकरणसिद्धान्तमूत्रम्—“एक
मासमी ।

एवं पुनरुक्तादयोऽर्थाति । ‘समिधो यजति’ इत्यादिषु पञ्चवृत्तोऽन्वयस्तो यजतिशब्दः । तत्र त्रिमेका
कर्मावधना क्रिया पक्षेवेति । किं तावत्प्राप्तं, धान्यार्थानुबन्धभेदेन शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिमाना-
द्वात्पर्यस्य च धातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेः ‘समिधो यजति’ इति प्रथममात्रिणा याक्येन विहिता कर्म-
भावना विपरिवर्तमानोपरित्तैर्वाक्यैरनुवृत्ते । न च प्रयोजनाभावादननुवादः प्रमाणसिद्ध्याप्रयोजनस्या-
गनुयोग्यस्यात् । कर्मभावनाभेदे चानेकार्थक्यपनाप्रसङ्गादेकार्थवान्तरस्यापारमेकं कर्मेति प्राप्तम् । एव
प्राप्त उच्यते—परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति । सर्वान्येव प्राप्यमार्हाण्यपि युगपदध्ययना-
नुपपत्तेः क्रमेणाधीतानीति । न त्वयमेव प्रयोजकः क्रमः । परस्परानपेक्षायामेकस्याप्येव हि प्रयोजक
स्यात् । तेन प्राप्यस्याभावात् प्राप्तमियेन नास्तीति कस्य कोऽनुवादः । कथंचिद्विपरिवृत्तिनामस्योत्त-
रिक्ताप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणात्रिषापापरादमामर्थ्यमाभावात् । गुणधरणे हि गुणविशिष्टकर्मविधाने विरिगौरवविषया-
गुणभाविप्रधानत्राचराय कर्मानुवादपेक्षायां विपरिवृत्तेरुपकारः । यथा ‘इत्ता जुहोति’ इति ईरिगिरिपरं
याक्ये विरिगिरित्वपेक्षायाम् ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इति विहितस्य होमस्य विपरिवर्तमानस्यानुवादः । न चात्र
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नेत्रं शिरस्यग्निराग्नं त्रयमस्मीति अर्धभेदाद्विधाभेद इत्यर्थः । भेदकान्तत्वाप्यनिदिशति—एवमिति ।
आदिप्रवृत्ताग्निहोत्रादिस्मिन्मानिचनप्राप्यधित्वाव्यर्थदर्शनानि शब्दान्तर सत्या प्रक्रियेयानि च सगृ-
ह्यन्ते । तत्र ‘समिधो यजति’ इत्यादौ पञ्चवृत्तोऽन्वयस्ते यजतिशब्दे त्रिमेक कर्मादौ विधा पक्षेवेति सदात्र
धात्वर्थानुबन्धभेदमन्तरेणापूर्वभेदायोगात्प्रवृत्ते सदायोगादेकं कर्मापूर्वमिति प्राप्ते समिदादिवाक्यानां व्यास-
मिद्धाप्राप्तकर्मविधिरादमिति त्रिमेक पुनः श्रुतिरानर्थक्या प्राप्यन्यामनुवृत्तिभेद इति पुनरुक्तेर्भेदस्य स्थितिः ।
एव शास्त्रान्तगोत्रा विधा शास्त्रान्तगोत्रविधायिनाः पुनरुक्तेरिति पुनरुक्तितो विधायिभेदः । निदि-
शुतिनानुदिनग्रेमनिन्दोका “प्रातः प्रातरनुत ते यदग्निं पुरोदयागुहति येऽग्निरोरम् । दिवा कीर्तनं
दिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न सदा ज्योतिरेषान्” इत्यनुदिनहोमनिन्दा “यवाऽग्निपये प्रदुनाचरं हरे-
युम्नाऽन्यददिते जुहति” इत्युदिनहोमनिन्दा । तत्रार्थक्येयोदितेऽनुदिने च त्रमेगानुष्ठानायोगादे । उदि-
तानुदिनहोमानिन्दाप्राप्यधित्वादेरिति तदर्थः । न च निन्दाप्राप्यधित्वं वेदान्तविधायिनां निन्दा इति
नोदादिपे । यत्पर्य कोऽप्यानिर्धारं तद्वेदविधिद्वयान् विधां विनति । ततो नृप इत्यादि उ-
दितेऽदितेऽनानिन्दया तस्य धमेगा समुपपन्नम् । अत्रार्थक्यं कर्मविधानेदिष्टा । न हि सर्व-
व्यापिनि कर्म इत्यनेनेनानुष्ठानं यथोक्तस्यापि नानाशास्त्राणि नेनेनानुष्ठानेदिष्टा ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययान्तरकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०१७)

तस्मात्प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

एक वा सयोगरूपचोदनाख्याविशेषाद्' [जे० सू० २।४।९] इति ॥ तत्र चोदनाधिधायकं शब्दश्चोदित
भामती ।

गुणाद्वेदः, समिद्रादिपदानां कर्मनामभेदानां गुणवचनत्वाभावात् । अगृह्यमाणविशेषतया च त्रिवचन-
विहितक्रियात्मनोऽनुवादेन कस्य गुणविवेकमिति न विनिगम्यते । न चापूज नाम ज्योतिरादिनद्विधानासम्बन्ध
प्रथममगमत्, यत् पूर्वबुद्धिनिष्ठेऽत्र निर्धार्यमानं कर्म पूर्वस्मात्संज्ञातो व्यवर्त्तन्त्यात् । किन्तु प्रथमत एव
कर्मसामानाधिकरण्येनागमताः समिद्रादयस्तदशात्कर्मनामभेदतया प्रतिपद्यमाना आह्वातात्पदानुवादत्वेऽनु-
वादा विधित्वे विध्यो न तु स्वातन्त्र्येण कस्यचिद्विशेषः । तस्मात् स्वरससिद्धाप्रार्तिर्कर्मविधिपरत्वात्कर्म-
व्ययमन्यासो भावनानुगन्धभूतानि भिन्दानो माननां भिनत्ति यथा तथा शास्त्रान्तरविहिता अपि विद्याः
शास्त्रान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽन्यासो भेदस्य नोति-अशक्तश्च । न हेतुः पुरुष सर्ववेदान्तप्रत्ययान्तरका-
मुपासनामुपसहर्तुं शक्नोति । सर्ववेदान्ताभ्ययनासामर्थ्यात्नवीतार्थोपसहारेऽभ्ययनविधानेऽप्यर्थप्रसङ्गात् ।
प्रतिज्ञाय भेदे तृपासनानां नाय दोषः । समाप्तिभेदाच्च । केपाचित् शास्त्रिणामोङ्कारसार्वात्म्यकथने समाप्तिः ।
केपाचिदभ्यन । तस्मादभ्युपासनाभेदः । अन्यार्थदर्शनादपि भेदः । तथाहि-“नैतदधीर्गत्रतोऽधीति” इति
अधीर्गत्रतस्याभ्ययनाभावाददर्शनादुपासनाभावात् । अचिदधीर्गत्रतस्याभ्ययनदर्शनादुपासनाभ्ययनत्वे । तस्मा-
त्तानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

समाप्तिरपि शास्त्रिणां केपाचित्कचिदिति कर्मणो भेदिका । तथा वेदान्तेष्वपि कचिदो-
ङ्कारसार्वात्म्यवचनेन समाप्तिरन्यत्र कचिदित्युपासितभेदः । अन्यार्थदर्शनं ‘वार्युर्ध्वे विष्टा देवता’ । ‘सो-
ऽग्नेऽग्नेदग्नेदग्नेदग्ने’ इत्याद्यभेदादरूपं कर्मभेदकं स्तुतिभिन्दोरेकाग्रप्रश्रयात् । एवं वेदान्तेष्वपि नाना-
विधार्थवादस्य तत्र तत्र दृष्टीर्न्यायभेदः । शब्दान्तरादपि कर्मभेदः । ज्योतिष्ये ‘सोमेन यजेत’ ‘दाक्षिणानि
जुहोति’ ‘द्विरप्यमात्रेयाय ददाति’ इत्यत्र यजतिददातिजुहोतयः संहत्य वा कार्यं कुर्वन्त्यसहत्य वेति सदेहे
सहतानामेकार्थसाम्यकत्वं छात्रादिति पूर्वपक्षे “शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुगन्धत्वात्” [सू० मी०
सू० २ । २ । १] इति । अत्र शब्दभेदे मानार्थानुगन्धभेदाद्भावनभेदः इति स्पष्टम् । तथेहापि
“ब्रह्मविद्राप्नोति परम्” “तरति शोकमात्मवित्” इति शब्दान्तराद्भानभेदः । मायाऽपि कर्मणो
भेदिका “सतदश प्राजापत्यापयन्नालमते” इत्यत्र समदशभिः पशुभिरेको वा यागो निर्धार्यः सतदश
वेति सशयं यो हि ब्रह्मकृत्यति कस्यप्यस्यस्यैकमिति छात्रादेको यागः सतदशपशुभिर्निर्धार्यत इति
पूर्वपक्षे पशूनां वृषकथं समदशसह्यायाः समग्रात्त वृषकस्य च यागभेदाधीनं यागायाः सतदशेति
राक्षान्तितम् । तथाऽत्रापि ती या एतौ द्वौ मर्गाविति सस्यातो विद्याभेदः । प्रक्रियाऽपि कर्मभेदिका
कुण्डपाविनामयने ‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’ । ‘मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इत्यत्र निम्बेऽग्निहोत्रादौ
मासगुणविधिर्वा कर्मा-तरविधिर्वेति सदेहे सत्यग्निहोत्रादिशन्दस्य प्रसिद्धाग्निहोत्रायनुवादितान्मासमपि यप्रक्रि-
त्वात्प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धगुणविधिसम्प्राप्तरणस्य वाक्यादौर्न्याट्टणनिमित्तिरिति प्राप्ते यस्य प्रकरणे
यदाक्यं धृतं न तत्तस्य बाधकमियुसर्गादुपसर्गश्चरित्वे युक्तं मासमग्निहोत्रमपि यद्विधुर्नैव यमिकाग्निहो-
त्रादौ चोपसदाममात्रात्तदनुवादेन गुणविवेकसिद्धेऽप्यमगमि तत्रैव विधाने वाक्यभेदादग्निहोत्रादिशन्दस्य
चाऽऽप्यातपारतन्त्र्यात्तदर्थस्य चाधिकारालोचनायां वेन्श्रव्याद्यभिदाग्निहोत्रायप्रत्यभिज्ञापकं यार्कान्तर-
मित्युक्तम् । तथाऽऽपि वैधानाश्वमेधोपासनादिषु प्रकरणभेदादिवाभेद इत्यर्थः । वेदान्तान्तरेऽपि
प्रतिज्ञाय व्यभिचयतत्तद्वेदान्तप्रभेदेऽपि यावन् । प्राया मोमासायामुक्तं हेतुमि । सिद्धं पूर्वपक्षमुपसह-
रति-तस्मादिति । पूर्वपक्षमन्यत्र विशेषं मिदानगाह-एवमिति । सर्ववेदान्तेषु प्रतीयन्त इति

सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन्स्तस्मिन्वेदान्ते तानितान्येव भवितुमर्हन्ति ॥ कुतः ॥ “चोदनाद्यविशेषात्” इत्यादिग्रहणेन-शाखा-न्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदहेतव इहाकूप्यन्ते ॥ संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः ॥ यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नः तादृश एव चोद्यते “जुहुयाद्” इति, एवं “यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद” [(छां० ५।१।१) (बृ० ६।१।१)] इति वाजसनेयिना, छन्दोगानां च, -तादृश्येव चोदना ॥ प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव-“ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति” [बृ० ६।१।१] इति । रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य-यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वम् । यथा च-द्रव्यदेवते यागस्य रूपम्-एवं-विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य । तेन हि तदूप्यते । समाख्यापि सेव-“प्राणविद्या” इति ॥ तस्मात्सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानाम् ।

रत्नप्रभा ।

प्रपन्नो वा । तस्याः अविशेषमाह-यथैकस्मिन्निति ॥ एकगत्यर्थेणोपावृत्तिप्रपन्नैक्यरूपानि-प्रयत्नैक्यमित्यर्थः ॥ यथा-ज्येष्ठत्वादिगुणरूपाण्यपि सर्वशाखास्वेका, तथा-यथाभिधायिका । भागती ।

दुपासनामेद इति । अत्र सिद्धान्तमाह-सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । तद्व्याचष्टे-सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्वैरान्तप्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिन्स्तस्मिन् वेदान्ते तानितान्येव भवितुमर्हन्ति । यावैकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेऽप्येवैः । चोदनाद्यविशेषात् आदिशब्देन संयोगरूपस्याः भगवन्ते । अत्र च चोद्यत इति चोदना पुरुषप्रयत्नः । स हि पुरुषस्य व्यापारः । तत्र तत्त्वस्य होमादिधातवर्थोऽवच्छिन्ने प्रवर्तते । तस्य देवतोऽनेन त्यागम्यामिधनादिकत्वात्पुनः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखाप्रत्ययं यथैकस्मिन् प्रागज्येष्ठश्रेष्ठप्रवर्तनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तोऽपि । अत्र कान्तयोगोऽपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्रवर्तनद्वयः स एव । रूपमपि तदेव । यथा यागस्य यदेकस्या शाखाया

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०१९)

एवं-पञ्चाग्निविद्यावैश्वानरविद्याशाण्डिल्यविद्येत्येवमादिष्वपि योजयित-
व्यम् ॥ ये तु नामरूपादयो, भेदहेत्वाभासाः ते प्रथम एव काण्डे “न
नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वाद्” इत्यारभ्य परिहृताः ॥ १ ॥ इहापि
कञ्चिद्विशेषमाशङ्क्य परिहरति—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

फलसयोगान्निशेषात् । तथा-ऽन्यापि विद्याऽभिक्रियाह-एवं पञ्चाग्नीति ॥ पूर्वपक्षेनूनिराचष्टे-
ये त्विति ॥ काठकमित्यादिनाम्ना कर्मभेदो न युक्त ॥ कुतः ॥ अचोदनाभिधानत्वात् । काठ-
कादिशब्दानां ग्रन्थनामतया कर्मनामविनाशनात् । अतो भिन्ननामकशाखाग्रन्थभेदेऽपि तद्विहित कर्मक-
मेव । अल्परूपभेदोऽपि न कर्मव्यतिरोधी । धर्मविशेषस्य ययनाह, न कर्माहम् । अतो न कर्म भेदकम् ।
शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धा । निन्दान्यार्थदर्शनयोरपि न भेदकत्वम् । तच्च द्विस्तुतिमात्रात् । नह्यशाखाप्य-
यनाशक्तापि स्वशाखालुक्तविशेषन्यापेक्षितस्यान्यतो महसम्भवाद्दशक्तिरभेदिका । एकस्मिन्नपि कर्मव्यक्त-
लोपादिना प्रापञ्चिक सम्भवति । एवं समाप्तिचनभेदोऽयप्रयोजक इत्येव कर्माभेदप्रमाणप्राप्तये भेदहे-
तयः परिहृता इत्यर्थः ॥ १ ॥ तर्हि शाखान्तरन्यायेनैव कर्मव्यवधिक्यसिद्धे पुनरुक्तिरित्यत आह-इहा-

भामती ।

द्रव्यदेवतारूप तदेव शाखान्तरेष्वपीति । एव वेदनम्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्रश्रेष्ठत्वरूप विषयस्तच्छागान्तरे-
स्वपीति ॥ १ ॥ कञ्चिद्विशेषमिति । युक्त यदसौ गोमीयस्योत्पन्नस्य पञ्चादेकादशरूपाख्यादिसम्प्रेऽप्य-
भेद इति । यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वात्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिविषयिण्युत्पत्तिगत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदे-
वीयल भेदक इति विशेषः । तस्मिन् विशेषमभिक्रियाशङ्केतमूत्रकारः-भेदान्नेति चेदिति । परिहारः सूत्रा-
न्धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एवमिति । परोक्तमनूय प्रत्याह-ये त्विति । अस्यार्थः-काठक कालापकमित्यादिनामभेदान्न कर्म-
भेदः । कस्मात् । अचोदनाभिधानत्वात् । काठकादीनां ग्रन्थनामतया कर्मनामत्वाभावात् । ग्रन्थयो-
गादेव कर्मणा तद्वारा तन्नामावयवसिद्धौ तत्रापि शक्तिकल्पनाया गौरवात्कर्मरूपेऽपि तत्तद्व्यसंभवेसयोगा-
त्काठकप्रापञ्चिकमित्यादिदर्शनात् नाम्ना कर्मभेदः । तथाऽपि नामभेदान्न त्रियामेदः । त्रियैक्येऽपि तत्त-
द्व्यसयोगाच्चत्तनामत्वसिद्धेः । नापि रूपभेदो भेदकोऽग्नीषोमीयस्यैकरूपं वेदेष्वेकादशरूपाख्यानादशक-
पालत्यरूपभेदो वाचनिकः । तथाऽन्यादिषु रूपभेदेऽपि त्रियैक्यातिरोधात् । न च धर्मविशेषो भेदकः ।
तस्य विद्याग्रहणार्थतया कर्मानुपकारिणस्तद्भेदकत्वाभावात् । उक्तं हि “विद्यायां कर्मशास्त्रम्” इति ।
तथाऽत्रापि धर्मविशेषो न त्रियार्थ इति वक्ष्यते । न च पुनरुक्तिर्भेदिका । न हेतद्विचन यदेकोऽर्थो
वदुमिः शास्त्रिभिरुच्यते । एकस्मिन्नपि वेदे बहुभिरुच्यमाने पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । तस्मादध्येतृभेदेन पुन-
रुक्त्यभावात्कर्मैक्यम् । तदुक्तम् “अद्विचन श्रुतिसयोगाविशेषात्” [पू० मी० सू० २ । ४ । १६]
इति । एवमत्रापि त्रियैक्य प्रतिपाद्य प्रयेतव्यम् । अशक्तिरपि न भेदहेतुः । अमर्थानामेकस्मिन्नपि वेदे
सर्वांगोपसहस्यत्वात् । समर्थानां तु शाखाभेदे तदव्ययनामात्रेऽपि तदव्ययन्यायेन त्रिधस्य तत्तद्व्यसुपस-
हर्तुं शक्यतात् । न च समाप्तिचन भेदकमेकत्रेऽपि कस्यचिदन्याहस्य समाप्तौ समाप्तिचनसम्भवात् ।
न चान्यार्थदर्शनमन्यपरत्वात्कर्मैक्यं विरुध्य वा प्रमितं निषेद्धमिति । शब्दान्तरस्य व्याप्यविद्यानामपि प्रवृत्ते-
नाभेदकेन भेदकस्यमाश्रयतो न त्रियामेदाशङ्केति ॥ १ ॥ तर्हि पूर्वतन्त्रेनन्यायेनैव प्रतिपाद्य विदे-
क्यसिद्धौ निमित्तेनाधिकरणेन्याशङ्काऽऽह-इहापीति । शाखान्तराधिकरणे नित्यैकरूपा शाखायामग्नी-

स्यादेतत्-सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदान्नोपपद्यते । तथाहि-
वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमामनन्ति “तस्याग्नि-
रेवाग्निर्भवति” [बृ० ६ । २ । १४] इत्यादिना । छन्दोगास्तु तं नाम-
नन्ति, पञ्चसङ्ख्यायैव च त उपसंहरन्ति “अथह य एतानि पञ्चाग्नीन्वेद”
[छा० ५ । १० । १०] इति । येषां च सगुणोऽस्ति, येषां च नास्ति
कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत ॥ न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुम् ।
पञ्चसङ्ख्याविरोधात् । तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादन्याश्चतुरः प्राणान्वाक्चक्षुः-
श्रोत्रमनांसि छन्दोगा आमनन्ति । वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्यामनन्ति-
“रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्ध एव वेद” [बृ० ६ । १६]
इति ॥ आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति । वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदे-
वताभेदादिव यागस्येति चेत् ॥ नैव दोषः ॥ यत् एकस्यामपि विद्यायामे-

रत्नप्रभा ।

पीति । रूपस्योत्पत्तिशिष्टम्-विशेषः । “पञ्चाग्नीन् वेद” इत्याद्युपासनोत्पत्तिविधिस्य पञ्चाग्न्यादिरूपभेदादु-
पासनाभेदः स्यात् । आभिक्षायाजिनरूपभेदात् कर्मभेदवदित्यधिकाशङ्कानिरासार्थत्वात् न पौनरत्ययस्या-
धिकरणस्येति मत्वा शङ्का व्याचष्टे-स्यादित्यादिना ॥ अस्य पृथक्शास्त्रत्वात्, कर्मन्यायानां मातृस-
न्ध्यासु विना सूत्रं दुर्योगत्वाच्च, -पुनरुक्तिगन्धोऽपि नास्तीति मन्तव्यम् ॥ ननु तस्य मृतस्य दाहार्थग-
मिरत्येष्टिगतः पटो यः प्रसिद्धवद्वाजिभिरक्तः, स छान्दोग्ये उपसंहार्य इति न रूपभेदः, तत्राह-न
चात्रेति ॥ अस्तु प्रजननगुणवतो रेतसो वाजिनामावापः, छन्दोगानां च तस्योद्वापः । ततः किमि-
त्यत आह-आवापेति ॥ छान्दोग्ये पञ्चान्यमावगर्हीकृत्य अत्यग्न्यभेदो न द्विधेयविरोधीति परि-
भाषती ।

ययवः-न एकस्यामपीति । पथेव सांपादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामपि विधीयन्ते ।
पटस्त्वग्निः संपटपत्तिरेकयानुपपत्ते न तु विधीयते । वेदरट्व्या तूपचौ गुणो विधीयत इति भगवु भेदः ।
अथ वा-छान्दोग्यानामपि पटोऽग्निः पटयत एव । अथ वा-मयतु वाजसनेयिनां पञ्चाग्नियान्, या च
भूच्छान्दोग्यानां, तथापि पटव्यसमस्याया अविधानान्नोत्पत्तिशिष्टत्व सस्यायाः किंतूपन्नेत्यग्निपु प्रचयशिष्टा
सस्यानूपपत्ते सांपादिकानग्नीनवच्छेत्तु, तेन येषामुत्पत्तिस्तेषां ग्रन्थमिज्ञानात् । अग्रन्थमिज्ञापमानायाध
सस्याया अनुयायकेनानुत्पत्तेर्वागीपमानस्य चाविरुद्धस्य पोटिशिष्टवहणवदिकल्पसमवायं शास्त्रान्तरे शान्तेभेदः ।

छानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पौर्णीयस्यैकादशरुपाद्यवमपरस्या द्वादशरुपाद्यवमिति रूपभेदात्कर्मभेदं शक्तिना मरूपयोर्विरूप इत्युक्तम् ।
तदुक्तं कपाद्यमरूपयोरपञ्चशिष्टयोरुत्पत्तिरुत्पत्त्येव ज्ञातकर्मप्रयमिज्ञानावापकत्वेन कर्मभेदकत्वादन्वादि-
गतपञ्चमरुपादेरुत्पत्तिशिष्टवाद्वाजिनरट्रेदकत्वमिति श्रुतामुर्याय पण्डितारदस्यार्थवत्तेत्यर्थः । रेतो
विमजते-स्यादिति । गुणभेद माध्वयनि-तयादीति । छन्दोगाः षष्ठमग्निं नाऽऽमनन्तीति त्व
सिद्धमिग्याशास्योपमहागपदादिनाशस्याऽऽ-पथेति । गुणभेदमुक्त्वा तत्कलं विद्याभेदमाह-येषां चेति ।
माज्जमेवैकगमो योऽग्निः पटोऽत्येष्टिनिविष्टः प्रसिद्धवदुक्तस्य पञ्चान्यवेऽनुपपत्त्याराज गुणभेदोऽपि-
स्याशस्याऽऽ-न चेति । पञ्चाग्नियिज्ञायां गुणभेदाद्विदमुत्पत्त्या प्राणविज्ञायामपि तद्वेदाद्वेदाह-तयेति ।
अस्तु प्रजननगुणवतो रेतसो वाजसनेयिनामावापस्य छान्दोग्यानां पोटारस्यवाऽपि कथं विद्याभेदस्याऽऽ-
आवापेति । सूत्राख्येन पण्डितारद्वेन स्याच्छेत्-नेत्यादिना । ननु गुणभेदे भेदभेदादिमिदो न ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०२१)

वञ्जातीयको गुणभेद उपपद्यते। यद्यपि पञ्चस्याग्नेरुपसंहारो न सम्भवति। तथापि द्युप्रभृतीनां पञ्चानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् विद्याभेदो भवितुमर्हति । न हि षोडशिग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते । पठ्यतेऽपि च षष्ठोऽग्निश्छन्दोगैः—“तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्र्य एव हरन्ति” [छा० ५। ९। २] इति । वाजसनेयिनस्तु-साम्पादिकेषु पञ्चस्वान्निष्वनुवृत्तायाः समिद्धमादिकल्पनाया निवृत्तये “तस्याग्निरेवान्निर्भवति समित्समिद्” [बृ० ६। २। १४] इत्यादि समामनन्ति । स नित्यानुवादः ॥ अथाप्युपासनार्थ एव वादः । तथापि स गुणः शक्यते छन्दोगैरप्युपसंहर्तुम् ॥ न चात्र पञ्चसंख्याविरोध आशङ्क्यः । साम्पादिकान्यभिभाषाया ह्येषा पञ्चसंख्या नित्यानुवादभूता, न विधिसमवायिनीत्यदोषः । एवं प्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरत्रोपसंहारो न विरुध्यते । न चावापोद्वापभेदाद्वेद्यभेदो विद्याभेदश्चाशङ्क्यः । कस्यचिद्वेद्यांशस्यावापोद्वापयोरपि भूयसोर्वेद्यवेदिजोरभेदावगमात् ॥ तस्मादेकविद्यमेव ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

हरति—नैव इत्यादिना ॥ अगीकार त्यजति—पठ्यतेऽपीति ॥ इतः अस्मात्तोक्ताद् दिष्ट लोकांतर प्रेतं गत ज्ञातयः—अग्र्ये हरन्तीत्यर्थः ॥ ननु छान्दोग्येऽग्निमात्रं धृतं, वाजिमिस्तु समिदादिशेषपठ्यते इति रूपमेदस्तदास्यः—तत्राह—वाजसनेयिनास्त्विति ॥ षष्ठाग्नेस्तद्विशेषस्य चानुवादमात्रत्वेनानुपास्यत्वात् पञ्चमस्य एवोपास्याः—उभयत्रेति न रूपमेद इत्यर्थः ॥ सविशेषस्य षष्ठाग्नेरुपास्यत्वेन रूपमेद इत्याह—अयापीति ॥ बुद्धेः कोऽदीना पञ्चानामग्नीनामग्नित्वसम्पत्तिविधौ नैव अर्थात् पञ्चस्य सम्पत्तिर्काव्यनामीनां मिद्वमनूयते, न ध्येयत्वेन विधीयत इत्यर्थः ॥ छन्दोगैर्वाजिशाखास्तु रेतः—उपसहर्तव्यमित्युक्त्वाऽनुपसंहारेऽपि न नियामेद इत्याह—न चावापेति ॥ १ ॥ एव रूपभेदो न नियामेदक इत्युक्त्वा धर्मविशेषोऽपि भामती ।

उत्पत्तिशिष्टेष्वेति प्राणस्त्वानादयोऽपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानादिभिन्नास्तानु तासुशास्त्राग्निमिति ॥ १ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पञ्चस्याग्नेरुपसंहारः पञ्चसप्याविरोधात्तत्राऽऽह—यद्यपीति । एकेन विद्या षष्ठाभिपुक्ता तद्वहिना चेति त्रिद्विधमिवादाक्याऽऽह—न हीति । किंच, वाजसनेयके पञ्चम्यापि ध्येयवर्गमेत्येवोक्तं न तु तस्य ध्येयत्वं पञ्चैरात्मयस्तयोच्यन्ते अनुपास्यत्वेन षष्ठोक्तिद्वान्दोग्येऽपि तुल्येत्याह—पठ्यतेऽपीति । इतोऽस्मात्तोक्तात् दिष्ट परलोकं प्रै गन् पुत्रा ज्ञातयो वाऽग्र्ये नैघनविधि विगतो हरन्तीत्यर्थः । अनुपास्यत्वे किमिति पूर्वमिदं पठ्यते षष्ठोऽग्निस्तत्राऽऽह—वाजसनेयिनास्त्विति । तस्योपासकस्य मृतस्य दाहाप्याग्निरैवाग्निरिति प्रसिद्धानुशासो न तूपास्तिविरुद्धास्यास्त्वमप्यत्रापि पञ्चैरात्मयः । प्रसिद्धानुशासकस्य कल्पनानिश्चयत्वादर्थवानित्यर्थः । उत्पत्तौ गुणान्तरवियमानात्त्र नियामेदो वैश्वदेव्यास्तृप्तौ विशिष्टगुणोत्तमेद इत्युक्तम् । इदानीं वाजिनां षष्ठाभिबिज्ञानेऽपि न नियामेद इत्याह—अयापीति । पञ्चास्येति श्रुतस्य वाजिरोधानं पञ्चम्याग्नेरुपसंहारसिद्धितिल्याशङ्क्य पञ्चम्याया विधेयतामात्रात्तत्रादिना न्यत्रच्छेदकत्वेनैवानुशादादुत्पत्त्यशिष्टवादुत्पन्नानां च प्रत्यभिज्ञानात्त्र नियामेद इत्याह—न चेति । पञ्चाभिधायामुक्त्याप प्राणविद्यादिष्वतिदिशति—एवमिति । यत्तत्रापोद्वापान्यां वेद्यभेदाद्विद्यामेद इति तत्राऽऽह—न चेति । बहुतरुंशभेदप्रत्यभिज्ञानादस्यतरुंशभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञानितोरात्र नियामेद इत्यर्थः । रूपभेदाद्विद्यामेद शक्तिं नियाम्योपसंहारति—तस्मादिति ॥ २ ॥ रूपभेदस्य

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यदप्युक्तमाथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति ॥ तत्प्रत्युच्यते ॥ स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते । यतः—तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदग्रन्थोपदेशपरे ग्रन्थे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन समाख्यातमिति समामनन्ति । “नैतदचीर्णव्रतोऽधीयते” [मुण्ड० ३ । २ । ११] इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दाध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु च “तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेच्छिरोव्रतं विधिवद्येस्तु चीर्णम्” [मुण्ड० ३ । २ । १०] इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकेष सर्वत्र ब्रह्मविद्येति संकीर्णेतैष धर्मः ॥ न ॥ तत्राप्येतामिति प्रकृतपरामर्शात् । प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थविशेषापेक्षमिति ग्रन्थविशेषसंयोगैवैष

स्तनप्रमा ।

न भेदक इत्याह—स्वाध्यायस्येति ॥ गोदानादध्ययनागत्वेन शिरोव्रतमाथर्वणिकानां सूत्रे विहितं, न विद्यामिदमर्थः ॥ “अधिकाराच्च” इति व्याचष्टे—नैतदिति ॥ एतत् प्रकृतं मुण्डकमनुष्ठितशिरोव्रतो नरो नावीत इति श्रुतेर्मुण्डकाध्ययनागतेन शिरोव्रतमिदमर्थः ॥ ननु विद्याग्रन्थेनापि इदं नतं ध्यामिति शङ्कते—नन्विति ॥ सर्वशास्त्रान्मुत्रमपि चैद्विद्यासयुक्तं नमपि सर्वत्र सम्बध्यते । न च सम्बध्यते इति विद्याभेद इत्यर्थः ॥ प्रहणग्रन्थान्ये तच्छब्दवदाहृत्यप्रशङ्ककप्रत्ययेन ग्रन्थविद्याशब्द इति परिहरति—नेति ॥ तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र “सर्ववद्” इति निदर्शनमिदं । तस्याः होमाः—आथर्वणैः व्यमुत्रे इति एकोऽस्तिर्वाक्यमत्राप्रतिद्वं, तस्मिन्मग्नौ कार्या इति यथा नियम्यन्ते,

माप्स्यती ।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः । येराथर्वणिकग्रन्थोपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शिरोव्रतपूर्वाध्ययनप्राप्तप्रत्यनोविता कश्च प्रपठति नान्यथा । अन्येषां तु छान्दोग्योपादीनां मेव विद्यापूर्वादिशिरोव्रतानां कश्चिद्व्यायर्थग्राह्याध्ययनमवश्यादवगम्यते । तन्मन्त्रप्रथ

धानन्दमिरीय—व्यापनिर्णयः ।

भेदकरं निराह—य धर्मभेदस्य भेदकं प्रयाह—स्वाध्यायस्येति । यार्य चोदमनुष्ठानं यदपीति । शिरोव्रते दिग्भ्यस्त्रिगणनम् । आदिप्रणादातपागम्यानादि गणने । चोद्योत्तराद्यैव गुरु गतार्थं व्याचष्टे—तदिति । स्वाध्यायाद्गतेन श्रुत्यादिभिर्विनिर्णयेन न तदङ्गतेति शङ्कते—कथमिति । तेषां वेदादिनोत्तरमाह—यत्त इति । गोदानादीनि वेदाध्ययनाद्गतेनानुष्ठेयानि घनानि । शिरोव्रतमपि वेदव्रतैश्च नैवर्ग्यते नोक्तं तेन यथा गोदानाद्यध्ययनाद्गतेनैवमर्थः । अत्रिगणनेन व्याचष्टे—नैतदिति । एतद्व्ययनातमर्च्यार्थेनोद्विष्टमनुष्ठितशिरोव्रतं पुरतो नावीत इति प्रहणमुण्डकप्रमाणं होमादहोममुण्डकाध्ययनधर्म एवायं न विद्याधर्म इति प्रतिमातीत्यर्थः । अधिकाराद्विद्युपविषयादेतच्छब्दापकारात्पूर्वा इत्यध्ययनशब्दानेन व्याख्यातम् । इदानीं शिरोव्रतत्वेन व्याख्यातुं शङ्क्यते—नन्विति । सर्वत्र प्रपठितेनैव नैवया शिरोव्रतस्य सयोगाद्गतेनैव व्याहृतं च गोदानीति विद्याभेद इत्यर्थः । एतद्व्ययनादिनि तत्प्रशङ्कान्ति । अथपि योऽप्यं । अथवा प्रहणविषयमुण्डकस्योपादित्वाह—नेति । प्रपठितेनैव प्रहणं नैव यथाहोमविद्याशब्द इत्याह—सर्वत्रेवमाह—विद्यायात्तत्त्वम् ।

धर्मः । “सर्ववच्च तन्नियमः” इति निदर्शननिर्देशः । यथा च-सवाः सत सौर्यादयः शतीदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताग्न्यनभिसम्बन्धादाथ-र्वणोदितेकाग्न्यभिसम्बन्धाच्चाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते, तथायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसम्बन्धात्तत्रैव नियम्येत ॥ तस्मादप्यनवद्यं विद्य-कत्वम् ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वम् । सर्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वोपदेशात्-“सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” [कठ० १ । २ । १५] इति । तथैतमेव बह्वृचा महद्युष्ये मीमांसन्त, एतमग्रावध्वर्यच, एतं महाघ्नते छन्दोगाः’ इति च तथा-“महद्भयं बज्रमुद्यतम्” [कठ० ६ । २] इति काठके । उक्तस्ये-श्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिन्दायै परामर्शो दृश्यते-

तत्प्रभा ।

तथे-पर्यः ॥ ३ ॥ किञ्च वेद्यैक्येन निर्गुणत्रयविषयस्य तान्त्रुतिर्दर्शयति । तत्सन्निधिपाठात् सगुण-विद्यानामपि सर्वशास्त्रास्त्वैक्यसिद्धिरित्याह सूत्रकार-दर्शयति चेति ॥ सगुणमप्येक वेदत्रयेण दर्शयती-त्याह-तथेति ॥ किञ्च शास्त्रान्तरोक्तपदार्थस्य शास्त्रान्तरे सिद्धवत्परामर्शो विषयस्य दर्शयतीत्याह-तथेति । किञ्च शास्त्रान्तरोक्तपदार्थस्य शास्त्रान्तरे सिद्धवत्परामर्शो विषयस्य दर्शयतीत्याह-तथा भामती ।

वेदप्रतनेति ‘नेतदचीर्णत्रयोऽधीत’ इति समाप्तानादयगम्यते । ‘तेपामेता ब्रह्मविद्या वदेत’ इति विद्या-सयोगेऽप्येतामिति प्रकृतपरामर्शेना सन्नाप्ताऽप्यनसन्धात्रोधादाथर्वेतिहितेन विद्योप्यत इति । तथा होमाः सत सौर्यादयः शतीदनान्ता आथर्वणिनां त एतन्मन्त्रेराथर्वणिनेऽग्नौ क्रियन्ते न त्रेतायाम् ॥ ॥ ३ ॥ विषयस्य दर्शयति च । भूयोभूयो त्रिवैक्यस्य वेददर्शनाद्यत्रापि सगुणब्रह्मविद्याना न साक्षादेव एकत्वमाह तातामपि तत्प्रापयपठिताना तद्विधाना प्रापदर्शनादेकत्वमेव । तथायत्प्रप्रापे णिगित दृष्ट्वा मवे-दयमस्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाग्न्योपासनाभेद इति । तदयुक्तम्, एता हि पौर्ण्येभ्यः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शास्त्रानां न तृपासनानाम् । न वेता कटादिभिः प्रोक्ता न च काठाद्यनुष्ठानमासामित्तानुष्ठानेभ्यो विज्ञेयते । न च कठप्रोक्ततानिमित्तप्रायेण मध्ये प्रवृत्तौ तथोपाय कथञ्चित्भूषणयोपासनानाम् प्रवृत्तौ समन्यत्वामुपासनाभिगन्तव्यासां मक्य कस्यचित्तुम् । न च तद्वेदाभेदी ज्ञानभेदाभेदप्रयोजको, ना भूयथास्वमासांमभेदा ज्ञानानामेकशास्त्रागतानामेक्यम् । कटादिपुण्यप्रवचननिमित्ताश्चेताः समाख्या कटादिभ्यः प्राक् नासन्निति तत्तिरग्नौ ज्ञानभेदो आनन्दतिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चेति । गृत्रावयवान्तरमात्रारयति-सर्ववच्चेति । तस्य शिरोत्रमस्य मुण्डकाप्ययने नियम इत्यत्र सार-वर्शित निदर्शनमिति योजना । ततश्च शिरोत्रतस्य सकरो नेति चकारार्थः । तदेव विद्वेतीति-यथेति । सवा होमा । आथर्वणेगेदित एकोऽस्मिरेककृष्णिगत्या प्रमिहरेतामेत्र नियम्यन्ते तद्वये तत्रैराग्नौ क्रियन्ते । एतायाविशेषमग्न्यादेतच्छब्दाद्दर्शयतिशब्दाच्च मुण्डकाप्यनसन्वाग्नितेरेति यावत् । धर्मभेदस्य धर्म-भेदक वे पानिमाह-तस्मादिति । नामादिसर्वभेदस्यापि भेदकत्वायोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥ किञ्च, वैकृत्योक्त्या तत्राविद्यास्तावदेकस्य सर्वत्र वेदो दर्शयति । तथाऽप्यत्रापि वेदाभेदेऽपि विषयस्यित्याह-दर्शयति चेति । मत्र व्याचष्टे-दर्शयतीत्यादिना । वेदत्रयेऽपि विषयस्यनियमुपदेशान्तरमाह-तथेति । किञ्च, शास्त्रान्तरोक्तपदार्थस्य शास्त्रान्तरे सिद्धवत्परामर्शोऽपि विषयधीत्याह-तथेत्यादिना ।

“यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य” [तै० उ० २। ७। १] इति । तथा—वाजसनेयके प्रादेशमात्रसम्पादितस्य वैश्वानरस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानं—“यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते” [छां० ९। १८। १] इति ॥ तथा—सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्र विदितानामुक्त्यादीनामन्यत्रोपासनविधानायोगोपानादात्मायदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥ इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥ (२) ॥

रत्नप्रभा ।

महद्भयमित्यादिना ॥ एष नरः एतस्मिन् अद्वये अल्पमपि अन्तरं भेदं यदा पश्यति, अथ तदा तस्य संसारमय भवति । एवं तस्माद् विदुषः नरस्य भेददर्शिनः तदेव ब्रह्म भयङ्करं भवति । श्लेष्वाहमित्यमन्वानस्येत्यर्थः । “प्रादेशमात्रम्” “उपास्ते” इति सिद्धवदुपादानं वैश्वानरविधेय्य दर्शयतीत्याह—तथेति ॥ किञ्च सर्वेषु वेदान्तेष्वुक्त्यादीनां प्रतीयमानत्वेन हेतुनेतदवगम्यते—अन्यत्रोक्तानां तेषामन्यत्रोपासनार्थमुपादानमिति ॥ ततस्तदुपास्तीनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनेक्यं बाहुल्येन सिध्यतीत्याह—तथेति ॥ अत्रविधेय्यपदुक्त्यादिविधेय्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ (१) ॥ सर्वशास्त्रासु विधेय्यचिन्तायाः फलमाह—उपसंहार इति ॥ शास्त्राभेदे समानविद्यायां धृता गुणाः यथाधृतिर्यवस्थिताः—उत—एकभासती ।

नास्तीदिदानीं चास्तीति दुर्घटमापद्येत । तस्मान्न समान्यातो भेदः । अस्यान्तोऽपि नात्र भेदकः । पुनर्यदेकशास्त्रगतो यजत्वम्यासः समिदादीनां भेदक इति । तत्र हि विधिव्यवहारीकमज्ञातज्ञापनमत्रुत्तरवर्तनं च कुप्येयाताम् । शास्त्रान्तरे त्वध्येतुपुरयभेदादेककथेऽपि नौत्सर्गिक विधिव्यवहार इति । अशक्तिरपि न भेदहेतुः स्वाध्यायोऽध्येन्य इति स्वशास्त्रायामप्ययननिषेधः । ततश्च शास्त्रान्तर्गियानर्थानप्येव्यस्तद्विधेयोऽविगम्योपसंहारिष्यति । समातिशेकस्मिन्नपि तत्सन्निधिं समातिं तस्य व्यपदिश्यते । यथापर्वधे कर्मणि व्योतिष्टोमस्य समातिं व्यपदिशन्ति—“व्योतिष्टोमः समातः” इति । तस्मात्समातिभेदोऽपि न साधनमुपासनाभेदस्य । तदेवमस्ति याधने चोदनाद्यविशेषात्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्मणि तानितान्त्येति सिद्धम् ॥ ४ ॥ (१) ॥ कंचिद्विशेषमाशंस्य पूर्वतन्त्रप्रमायितम् । वक्ष्यमाणार्थमिद्वयमर्थमाह एव मूलम् ॥ चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिवि-

आनन्दगिरि—न्यायनिर्णयः ।

एष पुरयो यदा यस्यामविशारस्यायामेतस्मिन्नामन्यद्वयत्वेन सर्ववेदान्तप्रमिदे स्वाविशारशादेवान्तरं भेददर्शनमुदरमन्त्रमपि करोत्यत्र तदा तस्यामवस्थायां तस्य भेददर्शनवक्तो भयमावश्यकम् “द्वितीयादे स्वं भवति” इति ध्रुवन्तरादित्यर्थः । भेददर्शनवक्तो भयकारणमाह—तस्त्वेवेति । भेददर्शनवक्तो विदुषस्तन्मन्वानस्य तद्वै ब्रह्मभयंकरमित्यर्थः । निर्गुणविद्यायां भेदेकशास्त्रकथेऽपि कथं सगुणविद्यायामेककथं तत्राऽऽह—तथेति । एवं अत्रविधेयेऽपि कथमुक्त्यागुपास्तीनामेक्यं तत्राऽऽह—तथेति । यथा निर्गुणसगुणौ च अत्र सर्वत्रैकमिति तद्विज्ञा न भिन्ने तथोक्त्यादीनां सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वादेनद्रूप्यने । यदाप्येतादृशानामन्यत्रोपासनार्थं तेषामुपादानमिति । ततस्तदुपास्तीनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनेक्यं प्राग्दर्शयमाणं बाहुल्येन सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ (१) सर्वशास्त्रासु विधेय्यं गुण्यारम्भेयानां नरः शरीरभारमन्त्रमन्त्राचारकमाह—उपसंहार इति । अत्रोपासोऽन्यत्रोपासनाभेदा-

उपसंहाराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०२५)

इदं प्रयोजनसूत्रम् ॥ स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने उपसंहारो भवति । अर्थाभेदात् ॥ य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारः, स एवान्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानम् ॥ तस्मादुपसंहारो विधिशेषवत् । यथा-विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणामग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्रेत्यर्थाभेदादुपसंहारः, एवमिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्, ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद् गुणानां प्रकृतिविकृति-

रत्नप्रभा ।

प्राश्रुताः इतरशाखातः उपसहर्तव्या इति सन्देहे निवैक्येऽपि तत्रतरोक्तेरेव गुणैर्विधोपकारसिद्धेः शाखाभेदेन गुणाः व्यरक्षिता इति पूर्वपक्षः । तत्र प्रकृतनिवैक्यचित्तानेकत्वमिति फलम् । सिद्धान्तत्वेन सूत्र व्याचष्टे-स्थिते चेत्परदिना ॥ गुणानां गुण्यविनामावादेत्तच्छाखास्या विद्या, शाखान्तरोक्ततद्विद्यागुणवती, तदभिन्नत्वात्, तद्विद्यावदित्यनुमानाद्वैक्ये गुणोपसंहारसिद्धिरित्यर्थः ॥ प्रमानेक्ये तदुपकारकाणामगानामुपसंहारे दृष्टान्तमाह-विधिशेषवदिति ॥ उक्तमेव व्यतिरेकमुक्त्वाह-यदि हीति ॥ नन्वाग्नेययागानुद्धानां गुणानां ततोऽभिने सौम्ये प्राप्तिविद्यान्तरस्य गुणानां विद्यान्तरप्राप्तिः किं न स्यादित्यत आह-प्रकृतीति ॥ प्रकृतिगुणानां विकारे प्राप्तिर्युक्ता । विद्यायां तु प्रकृतिविकृतिभावासिद्धेर्न भामती ।

शेषवत्समाने च । अत्रेदमाशङ्कते-भयत् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि शाखान्तरोक्तानां तदङ्गान्तराणां न शाखान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्ति । तस्यैकस्य कर्मणो यावन्मात्रमङ्गजातमेकस्या शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकारसिद्धेरविकानपेक्षणात् । अपेक्षणे चाधिकमपि तत्र विधीयेत । न च निहितम् । तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलाङ्गनद्विहितमपि अशक्नोति यान्ऽवयवमङ्गमनुष्ठातु तावन्मात्रजन्वेनोपकारेणोपकृतं भयत्येवमिहाप्यङ्गान्तरविद्यानादिव भविष्यतीति । एव प्रात उच्यते-सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते गृहमेधि-वापेन नोपकारसन्देहे युज्यते । न हि तदेव कर्म सत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते । नैमित्तिके तु निमित्तानुरोधादपश्यन्तये आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इदमिति । पूर्वविचारफटमनेन सूत्रेणोच्यते तेन तद्वेदास्य पात्रादिसमिति । पूर्वपक्षं पूर्वाधिकरणस्य निरक्षितफटसिद्धिः सिद्धान्ते तस्य तर्कसिद्धिः । तुल्यरीत्यङ्गगुणाविषयास्ते किं यथाश्रुति व्यतिरेकतुल्यं प्रत्यभिज्ञयाज्ञानोपायानुपसंहारेनिति मीमांसायामिदंभेदादितरात्रे षोडशिमहदुपसंहारस्यानाशयकतायथाश्रुति व्यतिरेकेति प्राप्ते सिद्धान्तयन्नुपसंहारः । समाने चेति विभाग विभजते-स्थिते चेति । तत्र हेतुमुक्त्वा व्याकरोति-अर्थेति । कथं व्यग्रमथा श्रुतानां गुणानामुपकारैक्यं तत्राऽऽह-उभयत्रेति । गुणिद्वारा गुणानामपि प्रत्यभिज्ञाने फलितमाह-तस्मादिति । अर्थाभेदादुपसंहारे दृष्टान्तमाह-विधीति । प्रमाणप्रत्यभिज्ञायां सर्वत्रैकप्रत्यभिज्ञानात्फटविशेषाच्च व्यग्रमथा श्रुतानामपि गुणानामेकज्ञानोपायानुपसंहार इति दाष्टान्तिकमाह-एवमिति । उक्तमेव व्यतिरेकतः स्फोरयति-यतीति । आग्नेयमीधयोर्मैदऽयागनेयगतस्येति कर्तव्यताजातस्य सौम्ये प्राप्तिविद्यान्तरस्यानामपि गुणानां ज्ञानात्तरे प्राप्तिरस्यादित्याशंक्याऽऽह-प्रकृतीति । ज्ञानैक्येऽपि शाखान्तरोक्तगुणानां शाखान्तरोक्तज्ञानेनोपसंहारः । तत्रोक्तगुणमात्रेण तदज्ञानोपकारसिद्धेरविकानपेक्षणात् । अन्यथा तत्रैव तद्विधिप्रसङ्गात् । तस्मादस्यादित्यन्यत्राभेदेनोक्तयोर्हरहमित्युक्तयोर्धनस्याननुपायभावेऽपि शाखाभेदेनोक्तानां व्यवस्थेयं यावत्तदज्ञानाभेदस्योक्त्यानुपसंहारसिद्धेः

भावामावाञ्च न स्यादुपसंहारः । विज्ञानैकत्वे तु नैवमिति । अरयवे तु प्रयोजनसूत्रस्य प्रपञ्चः सर्वाभेदादित्यारभ्य भाविष्यति ॥ ५ ॥ इत्युपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ (३) ॥

वाजसनेयके—“ते ह देवा ऊचुर्दन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

ते ह वाचमृचुस्त्वं न उद्गाय” [बृ० १ । ३ । २] इति प्रक्रम्य वागा-

दीन्प्राणानसुराप्सविद्वत्त्वेन निन्दित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः पञ्चते—“अथ

स्तप्रमा ।

तत्प्राप्तिरित्यर्थः ॥ नैवमिति । गुणानुपसंहारो नैत्यर्थः ॥ उत्तरसूत्राणामनेन सूत्रेण पीनरक्त्य वारयति—अस्त्येवेति ॥ ५ ॥ (२) ॥ पूर्वं चोदनायविशेषादुत्सर्गतो विवेक्यमुक्तम्, तद्व्यापनाद पकुमाह—अन्यथात्वमिति ॥ अत्र वाजिनामुद्गीथयाज्ञेयं, उद्गीथेनामुद्गीथान्यायं च विषयमाह—वाजि-
त्यादिना ॥ ते ह देवाः सात्त्विकरूपः प्राणा अन्योन्यमृचुः—इत्युद्गीथेनामुद्गीथेन औद्गी-
थमसी ।

मामसी ।

सर्वाङ्गोपसंहारस्य सदातनवासमनादुपकाराच्छब्दः कल्प्यते । प्राकृतोपकारपिण्डे चोदत्तप्राणे आन्यमागविधानाद् गृहमेधीयेऽप्युपकाराच्छब्दः स्यात् । इह तु शास्त्रान्तरे कतिपयान्नविधानं तानि विपरे नैतराणि परिमर्चते । न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राणे आन्यमागवत्तन्मात्रविधानम् । तस्मात्तत्त्वेन कर्मणा सर्वाङ्गसङ्गमं और्मागिकोऽस्मिन् वदन्ति । वायवे नापरदित्तु युक्त इति ॥ ५ ॥ (२) ॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । इया विप्रकाराः प्रजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयमा एव देवा उपायन्ता असुराः । शास्त्रजन्यया सात्त्विकया बुद्ध्या सन्नाः देवाः । ते हि दीव्यन्ता इति देवाः । शास्त्रयुक्तपरिकल्पितमनस्यस्नाममृच्छिप्राणा असुरा अमुमिः प्रागेरितिथैरगृही-
रस्तेषुमेव विपरेषु रमन्त इत्यसुरा अत्र एव ते जगताः । यतोऽस्मी तत्त्वज्ञानान्तः, कानीयमाद्यु देवा । अत्रागपूर्वकनात्तत्त्वज्ञानस्य । प्राणस्य प्रजापतेः सात्त्विकरूपवत्स्नाममृच्छिप्राणाः कदाचित् । कदाचित्तामसतत्त्वसुत्रोऽभिमतश्च सात्त्विकश्च कृतः । मेव स्यात् । ते ह देवा ऊचुः—इत्युद्गीथेनात्ययाम असुरान् जयामाप्तिनामिचारिके यज्ञ उद्गीथयश्चगतामममृच्छिप्राणां कर्मणि । ते ह वाचमृचुरित्यादिना सङ्ग्रेहं नात्रागवत्तु-धोऽभिमनसामासुराप्सविद्वत्तया निन्दित्वा अप हेमनामन्यमास्ये मयामान्यं मुगान्तविद्वत्त्वं मुख्यं प्राणं प्रागाभिमानवती देवामृचुस्त्वत्र उद्गायति । तत्रेयन्मुपगम्य तस्य एव प्राणं उद्गायन्ते तेऽसुरा विद्वन्नेन प्रागेनोद्गाया नोऽस्मान् देवा आवेथ्यन्तीति । तममिद्वयं पाप्मनाऽन्यत्रासुरा यथाऽमानवृत्त्या प्रायं मृदा लोक्षे वा विधत्ता एव विद्वन्मना वि-
द्वोऽसुरा विद्वन् । तदेवम सदिवाह—वाजसनेयक इति । तथा छांदोग्येऽप्येवमुक्तम्—

अन्यथात्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०२७)

हेममासन्त्यं प्राणमुच्युस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एव प्राण उद्गायद्”
[वृ० १ । ३ । ७] इति । तथा-छान्दोग्येऽपि-“तद्ध देवा उद्गीथमाजहुर-
नेनैनानभिभविष्यामः” [छां० १ । २ । १] इति प्रक्रम्येतरान्प्राणानसु-
रपाप्मविद्वत्त्वेन निन्दित्वा तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते-“अथ ह य
एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चकिरे [छां० १ । २ । ७] इति ।
उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिर्ध्वजसीयते । तत्र संशयः-
किमत्र विद्याभेदः स्याद्-आहोस्विद् विद्यैकत्वमिति ॥ किं तावत्प्रात-
पूर्वण न्यायेन विद्यैकत्वमिति ॥ ननु न युक्तं विद्यैकत्वम् । प्रक्रमभेदात् ।
अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनः, अन्यथा छन्दोगाः ।

रत्नप्रभा ।

त्रेण कर्मणा रजस्तमोवृत्तिरूपान् असुरान् अतीत्य देवत्व गच्छाम-इति । ते चैवं निर्दोषमुद्गीयकर्तासु-
पास्य निर्धारयितुं कृतसवादाः प्रथमं वाच. परीक्षितवन्त-त्वमीदृश नः अस्माकं कुर्वन्ति । तया अनृत
कृतम् । तथा प्राणचक्षुः श्रोत्रमनास्यपि कामेनासुरपाप्मना प्रक्षान्तिं निन्दित्वा आसन्त्यम आस्ये भन
मुखमध्यस्थ प्राणम् उपास्य निर्धारितवन्तः । तत् तत्रा-न्योन्यामिमप्राप्तये शुद्धे प्रवृत्ते देवा पूर्वमुद्गी-
थमाहवन्तः । अनेनोद्गीथेनैनानसुरान् जयेन्नेत्यर्थः ॥ भेदाभेदमानाम्या सशयमाह-तत्रेति ॥ अत्र
पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोद्गीयविधेति सन्नैक्येन त्रैवैक्यमिति पूर्वपक्षे मियोगुणोपसंहार फट्, सिद्धान्ते
सन्नैक्येऽत्र त्रैवैक्यापवादोपसंहार इति । एवं यत्र पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षः, तत्रापवादिको संज्ञातिरिति
मतम्यम् ॥ सूत्रस्थसिद्धान्तिसङ्काशमात्रं व्याचष्टे-ननु न युक्तमिति ॥ सङ्कर्षोद्गीयकर्मकर्ता प्राणो वाजि-
नामुपास्य । उद्गायेति कर्तुंश-दात् । छन्दोगानां उद्गीथानयव ई०कारः प्राणदृष्टोपास्य । “ऋमि
भामती ।

तथा छान्दोग्येऽपीति । विषय दर्शयित्वा त्रिपुशति-तत्र संशय इति । पूर्वपक्ष गृह्णाति-विद्यैकत्वमिति ।
पूर्वपक्षमाश्लिषति-ननु न युक्तमिति । एकरोद्रावृत्तेनोध्यते प्राण एकत्र चोद्धान्तरेण क्रियाकर्त्रोश्च
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

सास्त्रिकरुचिप्रधानाः सङ्ख्यान्वो-यमुक्तान्तो हन्त यदि समतमस्माकं तदाऽस्मिन्नाभिचारिके यहे यगमुद्गी-
थास्यभक्तिरुचितैर्नोद्गीथेण कर्मणा तमोवृत्तिप्रक्षान्तसुरान्तरात् इत्यस्यादिसाम्यमिति ते चैव पृथक्-
वादा वाचमौद्गात्रे कर्मणि प्रगाना त्वममर्दथमौद्गात्र निर्गतयेति निपुक्तवन्तस्तथोपक्रम्य वागादीन्वाक्प्राण-
चक्षुः श्रोत्रमनांसि पाप्मना क्षेपा निन्दित्यादिना पाप्मविद्ध नेन निन्दित्वा तेषामध्येपरं निर्धार्य मुख्यप्राणस्यो-
पास्यत्वं च निश्चित्य तन्निर्ग्रहं धृत्य इत्यर्थः । वागादीनामनुपास्यत्वेति ध्यान-तरामिदयशब्दार्थः ।
आसन्त्यमाम्ये भवं मुखान्तरेणैव प्राण मुख्यप्राणाभिमानिनीं देवतामिति यावत् । उद्गीथप्राप्तयमुक्तो-
द्गीथाप्याय कथयति-तथेति । तत्रान्यो-यामिमप्राप्तये नमामे देवा पूर्वमुद्गीथरक्षित कर्मोऽजहुर-
राहवन्त । अनेन कर्मणैनानसुरान्प्रामाविकेन्द्रियवृत्तिदक्षगानभिभविष्याम इत्यभिप्रेत्य कर्मोऽस्यवन्त
इत्यर्थः । तथैवेत्युद्गीथप्राप्तयन्देवत्यर्थः । आद्यायिनेत्र शुना न त्रिग्राभिधिरित्याशक्य ब्राह्मणाध्याययो-
र्निक्षिप्तमर्थमाह-उभयत्रेति । शाखाद्वयस्योद्गीयत्रिग्रा विषयमुखा विचारयोग सशयमाह-तत्रेति ।
भेदाभेदमानाम्या तमेव विज्ञापयति-किमिति । त्रिपुशय पूर्वपक्षयति-किं तावदिति । पूर्वपक्ष-या-
विशेषाद्विशेषमुक्त तदप्राप्त्युद्गीयविशेष-वाग्याविशेषादस्यमित्यर्थः । अत्र चोपासितभेदोऽप्या वास्यार्थयो-
हेनोरेन निन्दित्यात्वादादिसमतयः । पूर्वपक्षे गुणोपसंहार सिद्धान्ते तदसत्तन्ति फट्भेदः । अन्यथाव-
न्विदादिसिद्धान्तिकीं राज्ञां व्याकुलैर्नृपक्षमाश्लिषति-नन्विति । प्रक्रमभेदादित्युक्तं व्यनक्ति-अन्यथा

“त्वं न उद्गाय” [वृ० १।३।१] इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राण-
मामनन्ति । छन्दोगास्तु उद्गीथत्वेन—“तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे” [छां० १।२।७]
इति । तत्कथं विद्येकत्वं स्यादिति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ न ह्येतावता विशेषेण
विद्येकत्वमपगच्छति । अविशेषस्याऽपि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा-
हि—देवासुरसङ्ग्रामोपक्रमत्वमसुरात्ययाभिप्राय उद्गीथोपन्यासो वागा-
दिसंकीर्तनं तन्निन्दया मुख्यप्राणव्यपाश्रयः । तद्गीर्थाञ्चासुरविध्वंसनम-
श्ममृद्धोष्टनिदर्शनेनेत्येवं बहुवोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाज-
सनेयकेऽपि चोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतम्—“एष उ वा उद्गीथः”
[वृ० १।३।२३] इति ॥ तस्माच्छान्दोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यम् ॥ त-
स्माच्च विद्येकत्वमिति ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

स्वेतदक्षरमुद्गीयम्” [छां० १।१।१] इत्युपक्रम्य प्राणमुद्गीयमिति कर्मरूपत्वशब्दात् । तथा च
कर्माकर्मगोप्यास्वयोर्भेदाद्विषयोऽन्यथात्वं भेद इति शङ्कायः । उद्गीयत्वेनेति । छन्दोकारत्वेनेत्यर्थः ॥
अन्यरूपभेदो न विद्येक्यक्रियोपीत्युक्त्यायेन पूर्वोद्गी परिहरति—नैष इति ॥ असुरात्प्राणमभिप्रायः
अमुज्यार्थसंवादः । यथा—अस्मान् प्राण्य छोटो विध्वंसते, तथा प्राण हन्तमागताः असुराः तस्य
वीर्येण स्वयमेव परस्ता इति श्रुतमुपपत्त्यर्थः ॥ अन्यरूपभेदमपीहत्यापि विद्येक्यमुक्तम् । सोऽपि नास्ती-
त्याह—वाजेति ॥ उद्गीयरूपत्वेन प्राणस्योपपन्न श्रुतत्वादेकत्र श्रुतं कर्तृत्वमप्युपपन्न द्रष्टव्यमित्य-
र्थः ॥ ६ ॥ यद्विद्येक्यभेदात् न विद्येक्यमिति सिद्धान्त्यति—न वेति ॥ अक्षरं विशदयि-
भामती ।

सूत्रो भेद इत्यर्थः । समावृत्ते—नैष दोष इति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रपञ्चयमानं किञ्चित्क्षणया
नेनन्यम् । न केनचिद् शास्त्रान्तरे, एकस्यामपि शास्त्रायां दृष्टमेतन्न च तत्र विषयभेद इत्याह—वाजसनेय-
केऽपि चेति । यत्तत्रैकप्रत्यभिज्ञानानुपपन्नं चोमित्यनेनापि उद्गीथोपायव्ययेन उद्गीथ एव उल्लेखीय
इति पूर्वोक्तः ॥ ६ ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् । बहुतररूपप्रतिगमेऽपि उक्त-
शान्दगिरिय—यावन्निर्णयः ।

इति । कथमुपपन्नं प्रक्रमस्यान्यथात्वं तत्राऽऽह—त्वमिति ॥ उद्गीथस्येति । मर्त्या मनेति वि-
यान् ॥ उद्गीथत्वेनेति । तदवयवो योऽप्यगोकारस्त्वान्यात्वेनेत्यर्थः । उद्गीतकर्ता प्राणो यामसनेय-
भेदवन्तोऽन्ते छान्दोग्ये योकारः प्राणदृष्टोपास्य इष्टः । तथा च कर्तृकर्मगोर्भेदात् न विद्येक्यमिति कश्चि-
त्समाह—तदिति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञानं किञ्चित्क्षणया नेयमिति मत्वा समावृत्ते—नेत्या-
दिना । अविशेषाद्विषयेन दूषाचष्टे—न हीति । एतावता कश्चिकर्मक्यभेदोपास्यं कर्तृभेदात्परो-
वरीयत्वात्प्राणोपपन्नः । बहुतरविशेषप्रतीतिमेव प्रकटयति—तथा इति । यथाऽऽप्तानं पापान् प्राण्य
मृत्वाऽछोटो विध्वंस एव विध्वंसमाना विध्वंयो विनेशुमिति श्रूयन् इत्याह—तदिति । अविशेषात्प्राण-
निगमयति—इत्येवमिति । न केनचिद् शास्त्रान्तरे रूपभेदो दृष्टः, किमेकस्यामपि । तथाऽपि न त-
त्र विषयभेदस्याप्यस्योपास्यं स्यादित्याह—वाजेति । प्राणस्योद्गीथोपास्यत्वापि श्रुतं चेत्कथमुपास्यमिति प्रा-
सम्मादिति । उद्गीथत्वेन श्रुतत्वमप्यविशेषात्परोवरीयं कर्तृत्वं तदिदं प्राणिष्वप्युक्तं, तथा च प्राणस्य कर्त-
रिति कर्ममेव च प्राणं शास्त्रादित्यर्थः । उभयत्रापि वेदव्यापारित्वेन कश्चित्समाह—तस्मादिति ॥ ६ ।
नित्ये प्रतीत्ये मदेदं सिद्धान्तमा—न वेति । वासवः प्राण्यप्राणायामं यमुपेय प्रतीत्ये विवर्तते—

अन्यथात्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०२९)

न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यम् । विद्याभेद एवात्र न्याय्यः ॥ कस्मात् ॥ प्रकरणभेदात्प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथाहि-इह प्रक्रमभेदो दृश्यते। छान्दोग्ये तावद्-"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" [छा० १।१।१] इति। एवमुद्गीथावयवस्योङ्कारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानं च तत्र कृत्वाथ "खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति" [छा० १।१।१०] इति । पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोङ्कारमतुल्यं देवासुराख्यायिकाद्वारेण तं "प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रे" [छा० १।२।२] इत्याह । तत्र यदुद्गीथशब्देन सकलासामभक्तिरभिप्रेयेत, तस्याश्च कर्तोद्गातृत्विक, तत् उपक्रमश्चोपरुध्येत । लक्षणा च प्रसज्येत । उपक्रमतन्त्रेण चैकस्मिन्वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यम् । तस्मादत्र तावदुद्गीथावयवे ॐकारे प्रा-

रत्नप्रभा ।

उद्गीथमिति ॥ तदवयवमित्यर्थः ॥ "पृथिव्यादिरसानां रसतम ॐकार, भास्ति सप्तृद्धि" इति गुणानुक्त्वा गुणवयोङ्कारे प्रागदृष्टिनिधानायाः पायिका प्रस्तुतेत्याह-रसतमेति। ननु वाजिवाक्येकाग्र्यवार्थे छान्दोग्योपक्रमस्यमुद्गीथपदं संदूषणसामभक्तिपरमस्तु। "प्राणमुद्गीथम्" इत्यत्राप्युद्गीथकर्ता प्राण उपास्य इति व्याख्यायतामिन्यत आह-तत्र यदुद्गीथेति ॥ ॐकारोपास्युपक्रममङ्ग उद्गीथपदे कर्तृत्वलक्षणा चेति दोषद्वय स्यादित्यर्थः ॥ ननु सिद्धान्तेऽपि तत्पदेऽन्यवलक्षणा स्वीकार्या । ततो यर कर्तृत्वलक्षणा, धृत्यन्तरानुग्रहात् ॥ तथा चोपसंहारे कर्तृप्राणोपास्तिनिश्चयादुपक्रमेऽपि तन्निश्चय इत्यत आह-उपक्रमेति ॥ तन्निश्चयोप-

भामती ।

मभेदात्तदुरोधेन चोपसंहारवर्णनादेकस्मिन्वाक्ये तस्यैव चोद्गीथस्य पुन पुनः सर्गातीनाहृद्व्यापारं च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणभावादिचाभेद इति शब्दान्तः । ॐकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानमोङ्कारस्य । तथाहि-भूतपृथिव्योपधिपुरुषरागृक्सामानां पूर्वस्योत्तरमुत्तरं रसतया साह-

आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

नेति । अत्रेति प्रवृत्तशाखाद्वयोक्तिः । उभयत्रापि प्राणस्योद्गीथत्वतः कर्तृत्वाविशेषस्योक्त्याद्वैद्याभेदेन विद्याभेदे समवति वृत्तस्तद्वेदोक्तिरिति शङ्कते-कस्मादिति । तत्र हेतुः-प्रकरणेति । शाखाभेदादेव प्रकरणभेदसिद्धेन तस्य धीभेदे प्रयोजकतया शक्यधीष्टमर्थमाह-प्रक्रमेति । शाखाद्वये तद्वेद विद्वद्विज्ञेति-तथाहीति । छांदोग्यगतमुपक्रमप्रकारं दर्शयति-छान्दोग्य इति । उपक्रमवाक्यस्यार्थमाह-उद्गीथेति । प्रकरणनिष्ठेदामाव वक्तुं तदनुसारे-रसेति । भूतपृथिव्योपधिपुरुषरागृक्सामानां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं सारस्योक्त्या तेषामोङ्कारं रसतमत्वेन निर्दिश्य तत्रैव पुनरास्तिमृष्टादिगुणरूपेणोपदिश्य ध्येयमाध्यायिकया निर्वाणोद्गीथोपासितरतारितेऽर्थः

इदं सकृदा मतिरुक्ता एव न उद्गाप्येत्यनेनापि मन्वाक्यस्योद्गीथशब्देन सकृदा मतिमन्स्याथ कर्तोद्गाता प्राणत्वेनोच्यता, तथा च प्रक्रमभेदाद्विद्येयतराऽऽह-तत्रेति । अत्रिप्रमाणत्वेन निश्च्येतेति शेषः । तन्मिथ्येति यदुद्गीथानयनभूतमोङ्काराग्र्यमर्थं तत्र प्रागदृष्टिस्तुल्येऽप्युपक्रमो बाध्यतेत्यर्थः । चकारो वक्ष्यमाणदोषसमुचये । यदुद्गीथानयनभूतमोङ्काराग्र्यमत्र तद्विषयोद्गीथशब्दस्योद्गातृवाचित्वाभावात्तेनोद्गातुर्द्वयमपि ते स्यादित्याह-लक्षणेति । अत्रा. शर्करा उपपधातीत्यस्य तेजो वै धृतमिति शेषान्निर्णयप्रमाणमुद्गीथमुपासाचत्रिरिति सकृन्भक्तिरित्योपसंहारादुपक्रमो नोपनामि याशक्याऽऽह-उपक्रमेति । तस्य सदिशार्थत्वात्स्यादुपसंहारादेशः । प्रकृतं तन्मन्स्यातिसृष्टं राज्ञैरिमियर्थः । ओमित्येतदक्षरमित्यादौ तर्हि कोऽर्थः स्यादित्याशक्याऽऽह-तस्मादिति । उद्गीथेना ययामेत्यत्रापि तदवयवस्योद्गीथशब्दत्वादुद्गातृवाच्यतेन प्रक्रमे-

णट्टिष्टिरुपदिश्यते । वाजसनेयके तु-उद्गीथशब्देनावयवग्रहणे कारणाभा-
वात्सकलेव भाक्तिरावेद्यते । “त्वं न उद्गाय” [बृ० १ । ३ । १] इत्यपि
तस्याः कर्तोद्गातृत्विक् प्राणत्वेन निरूप्यते इति प्रस्थानान्तरम् ॥ यदपि
तत्रोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य, तदप्युद्गातृत्वेनैव दिदर्शयिषितस्य
प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति न विद्येकत्वमावहति । सकलभ-
क्तिविषय एव च तत्राप्युद्गीथशब्द इति वेद्यम्यम् । न च प्राणस्योद्गातृत्व-
मसम्भवेन हेतुना परित्यज्येताउद्गीथभाववदुद्गातृभावस्योपासनार्थत्वेनो-
पदिश्यमानत्वात् । प्राणवीर्येणैव चोद्गातोद्गात्रं कर्म करोतीति नास्त्यस-
म्भवः ॥ तथा च तत्रैव श्रावितं- ‘वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायद्’
[बृ० १ । ३ । २८] इति । न च विवक्षितार्थमिदं देवगम्यमाने वाक्ये-छा-

अन्यथात्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०३१)

यानुकारमात्रेण समानार्थत्वमध्यवसातुं युक्तम् । तथाहि-अभ्युदयवाक्ये
पशुकामवाक्ये च 'त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् । ये मध्यमाः स्युस्तानमये दात्रे

रत्नप्रभा ।

प्राणः उपास्यः, अन्योद्धार इत्यन्तरगोपास्यरूपभेदे स्पष्टे सति बहिर्हृद्धार्यवादस्यासम्भवात् नोपासनैक्य
युक्तमित्यर्थः ॥ वाक्यसाम्यमात्रेणार्थक्य नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह-तथा हीति ॥ "नि वा एत प्रजया पशु-
भिर्यद्वेषति वर्षेयस्य आतृष्य यस्य हविर्निस्त पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्य
म"यमाः स्युस्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाल कुर्याये स्पष्टिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चर प्राणिष्ठास्तान्
विष्णवे क्षिपिषिष्ठाये दृते चरम्" इत्यभ्युदयवाक्यम् । अस्यार्थः ॥ यस्य यजमानस्य चतुर्दशमास्या-
मावास्याजान्या दर्शकर्मार्थं प्रवृत्तस्य पुरस्तात् पूर्वं हविः तण्डुलद्विपर्ययोरूप निरुक्तं दर्शदेवताभ्यो-
ऽन्यादिभ्यः सङ्कल्पित चन्द्रमाश्च पश्चादभ्युदेति तम् एतं यजमानं कालव्यत्यपापराधात् तदेन निरुक्त
भामती ।

यामेव दर्शकर्मार्थं वैदिक्याग्निप्रणयनक्रिया व्रतादिश्च यजमानसत्कारः । द्युर्धश्च दोहः । प्रतिपदि च दर्श-
कर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानक्रमस्तान्निष्ठः । यस्य तु यजमानस्य कुक्षिद्विगुणवन्निबन्धनाच्चतुर्दशमास्यामावास्यायुद्धौ
प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदीयते, तत्रेदं श्रूयते-—'यस्य हविर्निस्तम्' इति । तेन यजमानेनान्यु-
दितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकार परिसमाप्य पुनस्तदहरेव येशुद्धरणादिवर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः
प्रवर्तयितव्यः । तत्राभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं कर्मान्तरं दर्शाच्चोच्यत उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवता-
पनयनेन देवतान्तरं निरीयत इति । तत्र हविर्मात्रमात्रश्रवणाच्चरित्रधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम् । यदि हि
पूर्वदेवताभ्यो हवींषि विभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्नेयं हवींषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न कर्मान्तरं गम-
यितुमर्हन्ति किंतु प्रकृतमेव कर्म तद्विष्कम्भपत्नीतपूर्वदेवताक देवतान्तरयुक्तं स्यात् । अत्र पुनल्लेधा
तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणादनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदेवता-
यत्वे हविषि देवतान्तरमलङ्काराकारात् श्रूयमाणं कर्मान्तरमेव गोचरयेत् । अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन् कर्मणि
दधस्तण्डुलानां पयस्तण्डुलानां चेन्द्रादिदेवतासम्बन्धं विधातव्यम् । चरत्य चात्र विहितं नास्तीति तदपि
विभ्रातव्यम् । तथा प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानाद्वैक्यं विनेतुं कर्मान्तरं स्वपूर्वं शक्यमेकेनेन प्रयत्नेनानेकगुण-
विशिष्टं विरातुमिति निमित्तं कर्मान्तरमेव निरीयते । दर्शस्तु कृष्यते काटापराधादिति प्राप्तं दध्यते-न

आनन्दभिरुचि-न्यायनिर्णयः ।

वाजसनेयके तावदुद्धौधोद्धारतारौ व्येषवेनोध्येते छान्दोग्ये गोकारस्तदवयवः प्राणहृष्टगोपास्य उक्तः ।
एव निरञ्जितार्थस्यान्तरङ्गोपास्यस्वरूपस्य भेदे गम्यमाने बहिर्हृद्धार्यवादविशेषान्नकार्यत्वेन द्वित्रैक्यमि-
त्यर्थः । वाक्यमाहृदयमात्रेणार्थक्यं नरतीत्यत्र दृष्टान्तमाह-तथा हीति । चतुर्दशमास्यामावास्या-
जान्या दर्शार्थं प्रवृत्तस्य यजमानस्य चन्द्रमा पश्चादभ्युदेति तद्विषयं वाक्यमभ्युदयवाक्यम् । तस्मिन्वाक्ये
पशुकामस्येष्टिप्रियायके च वाक्ये यद्यपि त्रेधा तण्डुलान् विभजेदित्यादिनिर्देशस्तुल्यस्वभावापि नि वा एत
प्रजया पशुभिर्यद्वेषति वर्षेयस्य आतृष्य यस्य हविर्निस्त पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीति कालातिक्रमापरा-
धेनोपक्रमादभ्युदयवाक्ये निमित्तं दर्शकर्मण्येव पूर्वदेवताभ्यो हविषापनयनेन दातृत्वादिगुणविशिष्टदेवतान्त-
रामीकारः । पशुकामवाक्ये च 'यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यामिष्ट्वा वसानपाकुर्यात्' इति निय
दर्शकर्म परिसमाप्य पुनर्दर्शार्थं वत्सापाकरणविध्युपक्रमात्पशुकामस्येष्ट्यन्तरविधानमुपगतम् । न तु वाक्य-
द्वये निर्देशस्य सादृश्यमात्रेणार्थेनैव प्रक्रमभेदादर्थभेदनिश्चयात् । तथा प्रकृते साक्षाद्वये बहुतरार्थभादिक-
सादृश्येऽपि पूर्वोक्तप्रक्रमभेदाद्वैक्यमिदं इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । "नि वा एत प्रजया पशुभिर्यद्वेषति

पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्” इत्यादिनिर्देशसाम्येऽप्युपक्रमभेदादभ्युदय-
वाक्ये देवतापनयोऽध्यवसितः । पशुकामवाक्ये तु यागविधिः । तथे-
हाप्युपक्रमभेदाद्विद्याभेदः-परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा-परमात्मदृष्ट्य-
ध्याससाम्येऽपि “आकाशो ह्येवम्यो ज्यायानाकाशः परायणम्” [छां०

रत्नप्रभा ।

हविः प्रयाजादिना व्यर्द्धयति वियोजयति । शतं चास्य वर्द्धयति । यस्मात् कालभ्रांतिमान् यजमानः,
ये मय्यमादिभावेन त्रेधा भूतास्तण्डुलाः दध्यादिसहिताः निस्ताः, तान् विभजेद् भान्यादिभ्यो वियो-
जयेद्वियोज्य च दातृत्वादिगुणकान्यादिभ्यो दर्शदेवमिजेभ्यो निरपेदिति दधन् दधनि स्पष्टितण्डुलच-
कृते दुग्धेऽणिष्ठचरमित्यर्थः ॥ अत्र कालापरार्धे देवान्तरयुक्तं प्रायश्चित्तरूपं दर्शाद्विन्नं कर्म विरीयत
इति प्राप्ते-तण्डुलत्रेधात्वाद्यनुवादेन विभजेदिति हविषः प्रकृतदेवत्रियोगेन तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि देवतान्तर-
संबन्धमात्रविधानं, न कर्मोन्तरमिति सिद्धान्तितम् । एवमभ्युदयवाक्ये कालापरार्धेनोपक्रमादर्शकर्मण्येव
हविषः पूर्वदेवताभ्योऽपनयो वियोगोऽध्यवसितः । पशुकामवाक्ये तु यद्यपि “ये स्पष्टिष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे द-
धंश्चरम्” इति निर्देशोऽभ्युदयवाक्यसमोऽस्ति, तथापि यः पशुकामः स्यात् सोऽमानास्यामिष्टा वस-
नप्राकुर्यादिति नित्यं दर्शकर्म समाप्य पुनर्दोहार्यं वसतापाकणविश्वुपक्रमात् पशुकामस्य दामान्तरवि-
रेव, नाभ्युदयवाक्येनार्थक्यमिति, तथा प्रकृतोऽपि निर्देशसाम्यं न निर्येक्यप्रयोजकमित्यर्थः । वासानपा-
कुर्यान्मातृदेशाद् देशान्तरं नयेदित्यर्थः ॥ सूत्रोक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे-परोवरीयस्त्वादिवदिति ॥ पर इति
भामती ।

कर्मान्तरम् । पूर्वदेवतातो हवियो विभागपूर्वं निमित्तं देवतान्तरविधानात् । चर्यस्य चार्थप्राप्तेः । भवे-
त्तदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वासयान्त-
रप्राप्तं तण्डुलानां त्रेधापनमन्त्रं विभजेदित्येताद्विधत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते ।
तण्डुलानिति स्वविरक्षितं हरिदमप्यवत् । तथा च ये मय्यमा इत्यादीनि वाक्यान्वयपतीते पूर्वस्य देवता-
सम्बन्धे हविषस्तस्मिन्नेव कर्मव्यप्रत्यूह देवतान्तरसंबन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । तथा च द्रव्यमुनेन प्रष्टव-
मुखप्रत्यभिज्ञानात् । देवतान्तरमन्त्रेऽपि न कर्मोन्तरफलना भवितुमर्हति । ततश्च समासेऽपि नैमित्तिक-
वाधिकारं नित्याविरारसिद्धयर्थं तान्येन पुनः कर्मोप्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चरमिति
चरसत्तम्यर्थयोर्विधानं तयोरेक्यप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेरगप्रयत्नं पुरोडाशयाकादि हविष-
यसी च प्राप्तानि तत्राभ्युदयनिमित्ते दधियुक्तानां पयोयुक्तानां च तण्डुलानां विभजेदिति वाक्येन पूर्वदेव-
तापनयं कृत्वा ये मय्यमा इत्यादिमिर्वाक्येर्देवतान्तरसम्बन्धः कृतः । न च प्रकृतहविषःसमन्तेभ्यो-
ऽङ्गुष्ठैः पुरोडाशक्रिया सम्पत्तिः । इति पुरोडाशनिवृत्तौ तदर्थस्य प्रधानस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्य पाकेश-
वाद्यामात्रात्तया चार्थप्राप्तधोयते । मन्त्रो वा अनेकराक्यकल्पनम् । प्रष्टविकातावगमवशात्प्रष्ट-
व्याप्यवादिति । तस्मात्तदेवं कर्म न ॥ कर्मोन्तरमिति सिद्धम् । पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्मविरहित-
दयवाक्यमाख्येऽपि । “यः पशुकामः स्यात्सोऽमानास्यामिष्टा वसतानप्राकुर्यान् स्पष्टिष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे द-
धंश्चरम्” इति । अत्र हि अमावास्यामिष्टेति समासे यागे पशुकामेष्टिन्धानं नात्र पूर्वस्य कर्मोऽनुदये
योगान्तरविगिरिति युक्तम् । परोवरीयस्त्वादिवत् । परोवरीयोऽमानामाभ्येऽपि आदित्यगतहितवन्त-

आनन्दगिरिय-वाक्यनिर्णयः ।

परिपदस्य आगृह्यं यस्य हविर्निर्दिष्टं पुण्यामन्त्रमा अभ्युदयेन त्रेधा तण्डुलाभ्यमन्त्रेण मय्यमास्तानपदे दधं

अन्यथायाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भाष्यटीकायायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०३३)

१ । ९।१] “स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः” [छां० १।९।२]
इति परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्ष्यादित्यगतहिरण्यश्म
श्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिन्नम् । न चेत्तरेतरगुणोपसंहार एकस्था-
मपि शाखायां, तद्वच्छाखान्तरस्थेष्वप्येवञ्जातीयकेषूपपासनेष्विति ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

सकारान्त परस्तात् । परश्चासौ वरेभ्योतिशयेन वरः परोऽरीयान्त्येक पदम् । अनन्तश्च-आका-
शाख्यः परमात्मा । तदृष्ट्यालम्बनलादुद्गीयस्तथोक्त इत्यर्थः ॥ आकाशात्मना हिरण्यश्मश्रुपुरा-
त्मना चोद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि त्रिधाभेदबहिर्हापि भेद इत्यर्थः ॥ ७ ॥ सन्नैक्य पूर्वपक्षबीज-
भाष्यटीका ।

श्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनात् परोऽरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वदिदमपीति । परस्मात्
परोवराच्च वरीयानिति परोऽरीयानुद्गीथः परमात्मरूपः सन्नः । अत एव अनन्तः । परमात्मदृष्टिमुद्गीथे
भाषयितुम् ‘आकाशो त्वैषम्यो भूतेष्वो ग्यायान्’ इत्याकाशशब्देन परमात्मानं निर्दिशति ॥ ७ ॥
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पुरोडाशमष्टाकपाठ कुर्याद्येये स्वमिष्टास्तान्निद्राय प्रदात्रे दधश्च येऽणिष्टास्तान्निष्णवं शिपिमिष्टाय श्रुते
चक्रम्” इत्यत्र यस्य यजमानस्य पुस्तकपूर्वं हविर्निस्त देवतार्थं सकल्पित चन्द्रमाश्च पश्चादभिमुख्येनो-
दति तमेतं यजमानं निस्त हविः प्रजादिना विनाशयति शत्रु चारय वर्षयति । तथा चासौ चतुर्दश्या-
ममावास्याभ्रान्तिभागी मय्यमादिभागेन त्रेधाभूता ये तण्डुलास्तानग्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यो निमज्जेद्विम-
च दान्त्वादिगुणकाम्यादिभ्यो देवताभ्यो निर्वदेदियेवमर्यायां धुनौ किमभ्युदये नैमित्तिकं कर्मन्तरं दर्शा-
चोदते किं दर्शकर्मण्येन पूर्वदेवतात्वागेन देवतान्तरं विधीयत इति सदेहे त्रेधा तण्डुलान्निमज्जेदिति हवि-
यामेन मय्यमादिभ्यो निमागध्रग्यात्पूर्वदेवताभ्यो हवींषि निमज्जेदिति चाधुनैरपनीता हविः पु पूर्वदेवता
इति तदवच्छेदं तेऽ देवतान्तरमल-पानकाशं शुन कर्मन्तरमेव गोचर्येदिति देवतान्तरश्रुतकर्मन्तरे विधि-
रिति प्राप्ते त्रेधा तण्डुलान्निमज्जेदियत्र ये मय्यमा स्मृत्वादिवाक्यान्तरप्राप्तं त्रेधाऽनन्य निमज्जेदियस्यैव
विधानात्कस्मादियपेक्षायां मय्यमादिवाक्यैर्देवतान्तरपूक्तेषु तत्प्रतिषेधोनिनीनां देवतानामेव बुद्धिस्थानां
विधानप्रतिषेधोक्तिरिति । तण्डुलशब्दश्च हविर्मात्रवियत्र यद्विषयसरोरपि पूर्वदेवतातो निमागद्रामा-
दपनीते पूर्वदेवताके हविषि देवतान्तरस्य सावकाशत्रापूर्वद्रव्यमुत्पेन प्रकृाकर्मप्रयभिज्ञानादेवतान्तरसव्येऽपि
कर्मन्तरकल्पनानवरकाशत्रैमिक्तिकाभिकारं समाप्ते नि याभिकारार्थं ताभ्येव कर्माग्यनुष्ठयानीति नास्ति
कर्मभेद इति स्थितम् । ‘यः पशुकामः स्यात्तोऽमात्राक्ष्यामिष्टा बन्धानपाकुर्वान् । य एवमिष्टास्तान-
शये सनिमतेऽष्टाकपाठं निर्वदेये मय्यमास्तान्निगये शिपिमिष्टाय श्रुते च यः क्षोदिष्टाभ्यानिद्राय प्रदात्रे
दधश्चक्रम्’ इत्यत्र तु यश्रुत्वाददर्शसमाप्यनन्तरं व सापाकरणेन गोदोहनं कृत्वा पूर्वदेवताभ्यो हविर्निम-
देवान्तरविशिष्टश्रुतकर्मप्रतिष्ठाना पूर्वस्य कर्मगोऽननुष्ठेयस्युदयवाक्यमाख्येऽपि यागान्तराभिरुक्तये-
हापि म्यादिति पूर्वजन्तसिद्ध दृष्टान्त बहिर्लोकात्मा सौत्र दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे-परोवरीयस्त्वेति ।
परस्माद्वरमागादे परोवराच्च तस्मादेव वरीयान्तरतोऽयमुद्गीथः स च परमात्मदृष्टिपक्षेनन्तर इति
द्रष्टव्यम् । आकाशे चाऽऽदित्यादौ च परमात्मदृष्टेसरोपादुद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि परोऽरीयश्चादिगुणोद्गी-
थोपास्तिसाम्येऽपि च हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणोद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि यथाऽऽदित्यादौ च हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणो-
पसंहाराद्विषयनित्याशक्याऽऽह-न चेति। पुनस्तस्या त्रिधाभेदस्यानित्यपक्षेन हेतु सत्वोक्तम्-एवमस्यामिति ।
शाखाभेदाद्गोदृष्टेभेदान्नौरव्येऽपि तात्पर्यप्रमेयगुणभेदविशिष्टोपासनेषु नानात्वमित्याह-तद्वदिति ॥ ७ ॥

“ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छां० १।१।१] इत्यत्राक्षरोद्गीथ-
शब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवादेकत्वविशेषणपक्षाणां
प्रतिभानात्कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः स्यादिति विचारः । तत्राध्यासो नाम
द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्धावन्यतरबुद्धिरध्यस्यते, यस्मि-
न्नितरबुद्धिरध्यस्यते, अनुवर्तत एव तस्मिन्स्तद्वुद्धिरध्यस्ता-इतरबुद्धाव-
पि । यथा—नाम्नि ब्रह्मबुद्धावध्यस्यमानायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न
ब्रह्मबुद्ध्या निवर्त्यते, यथा वा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्ध्यध्यासः, एव-
मिहाप्यक्षरे उद्गीथबुद्धिरध्यस्या-उत-उद्गीथे वाऽक्षरबुद्धिरिति॥अपवादो
नाम यत्र कस्मिंश्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां
पश्चादुपजायमाना यथार्थो बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका
भवति । यथा—देहेन्द्रियसङ्घाते आत्मबुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्वा-
विन्या “तत्त्वमसि” [छान्दो० ६।८-१६] इत्यनया यथार्थबुद्ध्या
निवर्त्यते, यथा वा—दिग्भ्रान्तिबुद्धिर्दिग्याथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते, एवमि-
हाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्त्यतोद्गीथबुद्ध्या वाऽक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं
तु—अक्षरोद्गीथशब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वम् । यथा द्विजोत्तमो, ब्राह्मणो,
भूमिदेव इति । विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिनः ॐमित्येतस्याक्षरस्य ग्रह-
णप्रसङ्गे औद्गात्रविषयस्य समर्पणम् । यथा—नीलं यदुत्पलं नदानयेति,
एवमिहाप्युद्गीथो य ॐकारः, तमुपासीतेति । एवमेतस्मिन्सामानाधिकर-

रत्नप्रभा ।

सामानाधिकरण्य विषयीकृत्य सशयमाह—ॐमित्येतदिति ॥ अध्यासादिपदार्थान् व्याचष्टे—
तत्राध्यास इत्यादिना ॥ बुद्धिपूर्वकभेदरोपः—अध्यासः, वाचः—अपवादः, एकत्वं—नास्तनाभेदः,
भामती ।

अध्यासो नामेति । गौगी बुद्धिरध्यासः । यथा माणत्रकेऽनिष्टोपाशमेव माणवकबुद्धिः पददेशादृत्तौ सिंहबुद्धि-
पदेशादृत्तिः सिंहो माणवक इति, एव प्रतिमाया वासुदेवबुद्धिर्नास्ति च ब्रह्मबुद्धिस्तथोद्गात्र उद्गीथबुद्धिपद-
शाविति । अपवादैकत्वविशेषणानि चोक्तानि । एकार्थेऽपि च शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते । यथा वैश्वदेव्या-
भानन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

दर्शयति—ओमित्येतदिति । विशेषानन्तराण्यतः सदेहमाह—अध्यासेति । अत्र च विशेषगविशे-
ष्यमात्रनिष्कर्षेण विचारस्य वाक्यार्थधीसाधनसंक्रान्ततया पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे सामानाधिकरण्य-
वाक्यस्मान्प्यसितार्थत्वाद्रामाण्य सिद्धान्ते तस्यार्थनिश्चयात्प्रामाण्यम् । कथमेतेषां पक्षाणां प्रतिभान
भेदो वेति तत्राप्याय व्युत्पादयति—तत्रेति । तेषां मध्ये योऽध्यासो नाम प्रसिद्धः स स्मृत्यायते । गौगी
बुद्धिरसावि युतेत्य व्युत्पादनमभिनयति—द्वयोर्गतिः । रूपमन्यतरबुद्धानिर्वर्तिनायामन्यतरबुद्धेरध्यासः
स्यात्तत्राऽऽह—यस्मिन्निति । अयस्त्वपुनरेतद्वुद्धेर्निर्ययमाशय दृष्टान्तमाह—ययेति । वैदिक-
दृष्टान्तमुक्त्वा लौकिकमाह—यथा वेति । विशेषमन्तराण्यदृष्टान्तिकमाह—एवमिति । अध्यासप-
क्षममात्रातिशब्दाः । अत्रादव्युत्पादन प्रतिज्ञाय व्युत्पादयति—अपवाद इति ॥ यत्रेति । यस्मि-
न्कस्मिंश्चिद्वस्तुनोन्वयः । तत्रापि लौकिक वैदिक चोदाहरणमाह—ययेत्पादिना । पूर्वपक्षोऽनिरूपमाह—
एवमिति । इतिशब्दोऽपि पूर्वम् । एकत्वपक्षं नष्टान्त स्पष्टयति—एकत्वं त्विति । विशेषगपक्षं
प्रकटयति—विशेषणमिति । ग्रहणप्रसङ्गे ध्येयत्वेन स्वीकारप्रमत्तमिति यावत् । उक्तमेव दृष्टान्तेन
पट्टयति—ययेति । पञ्चचतुष्टयं व्युत्पादितमुपमहति—एवमिति । अध्यासादिषु दृष्टेभ्योऽप्यवभाष-

थाहोद्गीथबुद्धिः । न चेदं वाक्य वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरम् । उपासनविधि-
परत्वात् । नाप्येकत्वपक्षः सङ्गच्छते । निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयो-
च्चारणं स्यात् । एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात् । न च होत्रविषये वा-
ऽऽध्वर्यवविषये वाऽक्षरे अकारशब्दवाच्ये उद्गीथमसिद्धिरस्ति । नापि
सकलायां साम्रा द्वितीयायां भक्ताबुद्ध्यर्थशब्दवाच्यायामोकारशब्दप्र-
सिद्धिः । येनानतिरिक्तार्थता स्यात् । परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृ-
ह्यते । व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात् । सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्रसञ्जीत्यत
उद्गीथशब्देनाक्षरं विशिष्यते । कथं नामोद्गीथावयवभूत अकारो गृह्येत
इति ॥ नन्वस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणा । उद्गीथशब्दस्यावयव लक्ष-

रत्नप्रभा ।

निरर्तत इत्यन्तरित्यर्थः ॥ विश्व तत्त्वगोपकाद्वाक्याद्वाक्यान्वयपरादो भवति, नेह वाक्य तत्त्वपरमित्याह-
न चेति ॥ घटकुम्भशब्दयोरित् ओंकारोद्गीथशब्दयोः पर्यायत्वपक्ष दूषयति-नापीति ॥ पर्यायत्वमपि
नास्तीत्याह-न चेति ॥ परिशिष्टविशेषणपक्षे मूल योजयति-व्याप्तेरिति ॥ ओमित्यक्षरमुपासीत
भामती ।

वाक प्रवृत्तमुपक्रमे च समाप्तौ चोकारः सर्ववेदव्यापीति किंगतोऽयमोकारस्तत्तदाख्यादिगुणविशिष्टस्तस्मै-
तस्मै कामाशाख्यादिकाज्योपास्यत्वेनाभिक्रियत इत्यपेक्षायामुद्गीथपदेनेति विशिष्यते । उद्गीथपदेनो-
कारायनयनप्रतिष्ठितसाममन्त्रिभेदाभिरागिना समुदायस्यानयनमावानुपपत्तेस्तत्तत्त्वपरमप्यत्र ओंकारो लक्ष्यते,
न पुनरीकारेणानयनिन उद्गीथस्य लक्षणा ओंकारम्येवोपरिष्ठातु तत्तद्गुणविशिष्टस्य तत्तत्तद्गुणविशिष्टस्य
चोपन्यासास्यमानत्वात् । दृष्टश्च समुदायशब्दोऽवयवे लक्षणया यया प्राप्नो दग्धः पठो दग्ध इति तदे-
वानन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

स्वविषयादोकारान्निरर्तत । ओंकारबुद्धेरधीच्याया मिथ्याधीत्वेन स्वार्थव्यभिचारात् । यरीकारधीरुद्गी-
थबुद्धेरपवादिका तदाऽपि मिथ्या गीत्यादुद्गीथधी स्वार्थाभिरर्तत । न चैव दृष्टमनो नानाद इत्यर्थः ।
किचापवादेनास्य वाक्यस्य तात्पर्यमुपास्तितपरत्वादित्याह-न चेति । एकत्वपक्ष निराह-नापीति ।
विकारशब्दस्य कौकिलशब्देन व्युत्पादनप्रदम्तरशब्दस्यानयनशब्देन व्युत्पादन फलप्रदं व्याख्यातव्यं सद्विज्ञा-
र्थतादेरसत्त्वामैरमित्याह-एकेनेति । ओंकारोद्गीथशब्दयोर्गुणार्थत्वादन्यत्वेण तत्तिष्ठेर्न शब्दान्तरात्
र्थवदित्यर्थः । किंचैकत्वपक्षे किमुद्गीथस्याक्षरेऽन्तर्भावोऽक्षरस्य वेतरमिमिति विक्रियाऽऽय निराह-
न चेति । द्वितीय प्रगाह-नापीति । उद्गीथशब्दस्याक्षरे तच्छब्दस्य चोद्गीथे प्रसिद्धप्राप्ते तयोरेका-
र्थत्वात्किंच कठतीत्याह-येनेति । पक्षत्रय सावयवत्वेनापेक्ष निरस्य पक्ष गृह्यति-परिशेषादिति ।
तत्र सौत्र पदमादाय निमज्जे-व्याप्तेरिति । तथाऽपि कथ विशेषणपक्षसिद्धिस्तथाऽऽह-सर्वेति ।
इत्युपासनीति । तत्प्रसङ्ग वाक्यशेषमो न म्यादिति मत्वा वृत्ते-अत इति । समये व्यभिचारे च
विशेषणमर्थवदित्युपगमादोकारस्य विशेष्यस्य सर्वत्रद्वयापित्वादुद्गीथेन विशेषणेन व्यभिचारवारणेऽपि
सर्वस्या द्वितीयस्या भेत्तुर्गुणशब्दित्वात्तदवयवे समानासादयुक्तमो न विशेषणत्वमुद्गीथत्वेत्याशङ्क्या-
वयवउद्गीथार्थमुद्गीथशब्दस्योपेक्षाऽह-कथमिति । इतिशब्दो वृत्तिरुपापदेन सप्रप्यते । न चोद्गी-
थस्यैवानयनिनो लक्षणा स्वार्थोकारेणानयनेनेति युक्तमोकारस्योपरिष्ठादित्तरणे व्याख्याम्यमानतया प्रगन-
तातेन मन्त्रिउद्गीथस्यामुद्गीथपदेन मन्त्रिशेषमर्थवर्णने व्यभिचारामावादिशेषणपक्षेऽर्थमिति मान । लक्षणा-
प्रमगेनाप्याप्तम्य निरस्तत्वादयमपि पक्षो दोषमाग्याजोपादेयः स्यादिति शङ्कते-नन्विति । उद्गीथ-

णार्थत्वात् ॥ सत्यमेवमेतत् ॥ लक्षणाग्रामपि तु सन्निकर्षविप्रकर्षौ भवत
एव । अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा
लक्षणा । विशेषणपक्षे त्ववयविवचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इति स-
न्निकृष्टा लक्षणा । समुदायेषु हि प्रयुक्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तमाना
दृष्टाः—पटग्रामादिषु ॥ अतश्च व्याप्तेर्हेतोः “ओमित्येतदक्षरम्” इत्येत-
स्य “उद्गीथम्” इत्येतद्विशेषणमिति समञ्जसमेतन्निरवद्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥
इति व्याप्त्यधिकरणम् ॥ (४) ॥

रत्नप्रभा ।

इत्युक्ते सर्वैरव्याप्त्य ओंकार इहोपास्तो प्रसज्येत । तन्निरासार्थमुद्गीथावयवत्व विशेषण समञ्जसमित्यर्थः ॥
अध्यासपक्षे तदुद्बुद्धिप्रयत्नगुणयोगरूपः सम्बन्धः कल्प्य इति विप्रकृष्टा लक्षणा । अवयवलक्षणा तु
सन्निकृष्टा । अवयवावयवप्रतिस्मयन्धस्य कल्प्यत्वात् । पटावयवे दग्धे पटो दग्ध इति लोके प्रयोगात् ।
नामादौ ब्रह्मशब्दस्य तु अगत्या ब्रह्मबुद्धिप्राप्त्यगुणलक्षणाऽऽश्रिता । सत्र प्रतीकोपास्तेर्विशिष्टात्मात् ।
इदं तु प्रतीकोपास्तिविकल्पने आप्त्यादिगुणकोद्गारे प्राणदृष्टिविधाने च बाक्यभेदः स्यात् ॥ अतः सर्व-
वैदव्याप्त्योद्गारनिरासेन ओंकारे प्राणदृष्टिविधानार्थ विशेषणमेव समनसम् । कल्पनालक्षणादिति
नामती ।

फट्टेशादेः । अध्यासे तु लक्षणा फलकल्पना च । तथाहि आप्त्यादिगुणकप्रणोपासनादिदुद्गीयतो-
पासन प्रणयस्याप्यतः । न चात्रापवादि उपासनेष्विव फलं श्रूयते । तस्मात् फलनीयम् । उद्गीथसमन्धि-
प्रणोपासनाधिकारपरं वाक्ये नाप्य दोषः । अपि च गौण्या दृष्टेल्लक्षणा दृष्टिर्देवीपत्नी लक्षणात् ।
लक्षणाया हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तत्त्वेव वाक्यार्थान्तरमात्रात् । यथा गंगायां नौप इति
लक्ष्यमाणस्य तीरस्य वाक्यार्थेऽन्तर्भावोऽधिकरणतया गौरीर्लक्षक इत्यत्र तु गोसमन्धितेष्टम्भपुरीपादिलक्ष-
णया न तत्परत्वं गोशब्दस्य । अपि तु तत्कक्षाध्वरसिततट्टणयुक्तादीकपरत्वमिति गौण्या दृष्टेर्दृष्टेर्लक्ष्यं
तदिदमुक्त—लक्षणाग्रामपि त्विति । गौण्यपि दृष्टिलक्षणावयवत्वात्लक्षणात् । यद्यपि वैश्वदेवीपद-
नामिक्षायां प्रवर्तते तथाप्यर्थभेदः स्पष्टतरः । आमिक्षापदं हि ग्नेर्नामिक्षायां प्रवर्तते । वैश्वदेवीपदं तु सत्या-
नेय विश्वदेविनिदिष्टायाम् । एतं हि विज्ञानानन्दयोरपि स्पष्टतरः प्रवृत्तिविनिर्गतभेदः सत्यपि प्रणयैकार्थः ।

आनन्दगिरिय—व्याख्यानार्थः ।

शब्दस्यावयवे लक्षणागंगीकरोति—सत्यमिति । अध्यामवयवद्वयवपि तर्हि पक्षो नोपादेयः स्यादित्याश-
यः—लक्षणाग्रामपि । पक्षद्वये तु व्याख्यानपि लक्षणाग्रामव्यासपक्षमुपेक्ष्य विशेषणपक्षमादियामहे
तत्र लक्षणाग्रामस्य वाक्यार्थान्वयित्वेन लक्षणायाः सन्निकृष्टप्रियतया बलीयस्त्वात् । अध्यामे तु गौरी धी-
साति युक्तत्वात् । लक्ष्यमाणगुणवत्येकमिन्नितरशब्दस्यावसानाल्लक्षणाया विप्रकृष्टप्रियतयेन दोषेत्वा-
दित्यर्थः । अध्यामपक्षे लक्षणाया विप्रकृष्टप्रियतया स्पष्टयति—अध्यासेति । सिद्धयन्ते लक्षणायाः
सन्निकृष्टप्रियतयेन प्रवृत्तयः प्रकटयति—विशेषणेति । अवयवविवचनेन शब्देनावयवलक्षणाया लक्षिक-
त्वाभावे प्रत्याह—समुदायेष्विति । पटो दग्धो ग्रामो दग्ध इति तद्वदक्षरद्वयस्य समुदायेऽप्यो-
लक्षणायाऽवयवेषु प्रयुज्यते तथोद्गीथशब्दोऽपि द्वितीयमवयवपक्षेऽक्षरे लक्षणाया निमित्तत्वेन न चाक्षरम्योद्गी-
थावयवस्य तदुपासनं च निमित्तमिति बाक्यभेदः । निक्षिप्यतामुपादेनोपासनेन तदुद्बुद्धिप्रयत्न-
दृष्टिदृष्टायाः समन्धेन वाक्येन विज्ञानादिति भावः । उक्तं स्पष्टप्राप्तेनावयवस्यैव व्याख्यान-
पक्षे निरवयवमुपेक्ष्यति—अनश्नोति ॥ ९ ॥ (४) ॥ ओंकारस्योद्गीथमगुणद्वयभेदोपासने-

सर्वाभेदाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०३६)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ (५) ॥

वाजसनेयिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे श्रेष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपा-
स्यत्वमुक्तम् । वागादयोऽपि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्ताः । ते च
गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः । “यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठो-
ऽसि” [वृ० ६ । १ । १४] इत्यादिना । अन्येषामपि तु शास्त्रिणां
कोपीतिक्रमभूतीनां प्राणसंवादेषु “अथातो निःश्रेयसादानमेता ह वै
देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः” [कोपी० २ । १४] इत्येवञ्जातीयकेषु
प्राणस्य श्रेष्ठ्यमुक्तं, न त्विमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उक्ताः । तत्र संशयः-
किमेते वसिष्ठत्वादयो गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येरन्-उत-नास्येर-
न्निति । तत्र प्राप्तम् सादृक्-नास्येरन्निति ॥ कुतः ॥ एवंशब्दसंयोगात् ।

रत्नप्रभा ।

सिद्धम् ॥ ९ ॥ ४ ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ विषय वक्तुं सम्मतमर्थमाह-वाजसनेयिनामिति ॥ यत्रो वसिष्ठत्व-
गुण । वाग्मिनं सुखासददर्शनात् । चक्षुष प्रतिष्ठा गुण । चक्षुष्मन् पादप्रतिष्ठादर्शनात् । श्रोत्र सन्ध-
त्वगुणकम् । श्रवणात् सार्थसम्पत्तेः । मन आयतन-गुणम् । तस्य वृत्तिद्वारा सर्वभोग्याश्रयत्वात् । ते च
गुणाः प्राणस्य श्रेष्ठ्यं निश्चयं वागादिभिस्तन्मिन्न विता इति शाखाद्वयसम्मतोऽर्थः ॥ विषयमाह-अन्ये-
षामित्यादिना ॥ निःश्रेयसस्य श्रेष्ठ्यस्य आदानं निर्धारणं प्रस्तुत्यन इत्यर्थः ॥ देवताः वागादय-
अहंश्रेयसे स्वस्वश्रेष्ठ्यायेत्यर्थः ॥ एतदन्ताच्छ्रेष्ठ्यगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाय सहायमाह-तत्रेति ॥ गुणा-
नामनुपसंहारोपसंहारोऽत्र पूर्वोत्तरपक्षयो फलम् । उद्गी गत्वविशेषणादोङ्कारस्य सर्वदेव्यासित्यावृत्तिरत-
प्रवृत्तगुणमात्रप्राहकैतदन्ताच्छाब्दान्तरगुणव्यावृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षपति-तत्र प्राप्तमिति ॥ यथा-

भामती ।

न च व्याख्यानमुपयोरपि प्रतिद्वयार्थत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च । शेषमतितरोहितार्थम् ॥ ९ ॥ (४) ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ।
एवमन्तरस्य सन्निहितप्रकारमेदपरामर्शार्थ-आसाञ्चाच्छब्दोपस्थापितस्य च सन्निधानाच्छाब्दान्तरगतस्य
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

युक्तं प्रागभ्यासि तत्तदुक्तगुणमात्रस्येव तत्रतत्रोपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह-सर्वेति । विषय वक्तुमर्गितमर्थ-
माह-वाजसनेयिनामिति । शाखाद्वयेऽपि समतमर्थान्निर्याह-वागिति । सा हि वसिष्ठगुणा बान् ।
वाग्मिनो हि त्रैके सुगिनो रसन्ति । चक्षुष प्रतिष्ठागुणं चक्षुष्मन् पादप्रतिष्ठादर्शनात् । सपद्गुण-
श्रोत्रम् । तद्वत् एव श्रवणार्थान्तरगुणकर्ममतिदर्शनात् । आयतनगुणं मन । भोग्यानां तत्र वृत्तिद्वारा
निधानादियुगपदापि श्रुतिमि वर्धः । तत्र तर्हि ब्रह्मनामुपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह-ते चेति । अन्यव्यति-
रेकाभ्यां प्राणाग्निवसिष्ठैर्वादिष्यते प्राणे स्वगुणा वागादिभिर्वितीता इत्यर्थः । शाखान्तरेऽपि सम-
तमर्थमाह-अन्येषामिति । निःश्रेयसं श्रेष्ठ्यं तस्याऽऽदानं निर्धारणं तदन्तरेणोपात्तरयोगात्तत्प्रत्युत्तम-
विश्रुतिमि पाह-अयेति । एता ह वै देवता वागादिभिर्मानि योऽश्रेयसे स्वस्यैवश्रेष्ठ्यायेति यावत् ।
अविर्गतिमर्थमुक्त्या विगतिमर्थमाह-न त्विति । एतदन्ताच्छ्रेष्ठ्यादिगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाय वसिष्ठ-
त्वादिगुणेषु सहायमाह-तत्रेति । क्वचिदिनि वाजसनेयकच्छब्दोऽन्वयः । अन्यत्रेति कौशोतत्रिप्रभृति-
शाखोपने । अत्र च वसिष्ठत्वादिगुणोपसंहाराया वाक्यार्थार्थात्तोरैव निरूपणापवादिसमति ।
पूर्वपक्षे यथाश्रुति गुण-व्यख्या । पिहान्ते गुण्यनुगोपात्तद्व्यख्येति मया पूर्वपक्षपति-तत्रेति ।
विदेश्यादनुमानादुपसंहारं कथमनुपसंहारं स्यादिति शङ्कने-कुत इति । ओङ्कारस्य सर्वत्र प्राप्ता-
बुद्ध्यै विशेषणादन्यव्यावृत्तिरत्र निगमिति सन्निहिताच्छब्दान्तरादवशाद्दसन्निहितस्य विदेक्यशाराऽनुनि-
तस्य वसिष्ठत्वादेर्वाद्येति युक्तं वाह-एवंशब्देति । यथा प्रागो वागादिभ्यः श्रेष्ठ्यं सिद्धमपि प्रागं श्रेष्ठ्य-

“अथो य एवैवं विद्वान्प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा” [कौषी० २। १४] इति हि तत्रतत्रैवंशब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते । एवंशब्दश्च सन्निहितावलम्बनो न शाखान्तरपरिपठितमेवजातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेदयितुम् ॥ तस्मात्स्वप्रकरणस्यैरेव गुणैर्निराकाङ्क्षत्वमिति ॥ एवं प्राप्ते प्रत्याह ॥ अस्याेरन्निमे गुणाः कचिदुक्ता वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि ॥ कुतः ॥ सर्वाभेदात् । सर्वत्रैव हि तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते । प्राणसंवादादिसारूप्यात् । अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः कचिदुक्ता अन्यत्र नास्येरन् ॥ नन्वेवंशब्दस्तत्रतत्र भेदेनैवजातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयतीत्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यपि कौपीतकिब्राह्मणगतेनैवंश-

रत्नप्रभा ।

वागादिभ्यः प्राणश्रेष्ठस्य सिद्धम् अथो तथा यः एवं श्रेष्ठगुणं विद्वानुवास्ते स प्राणे श्रेष्ठस्य विदित्वा भ्यावा श्रेष्ठो भवतीति श्रुत्यर्थः । एवजातीयकविशेष्यात् प्राप्तमार्थिकं वसिष्ठत्वादिगुणजातमेवंशब्देन गृह्यति । श्रुतायाम्बिव्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तमिति-अस्यैरन्निति ॥ वाजसनेदिब्राह्मणे तावदेवंशब्देन वसिष्ठत्वादिगुणजातस्य प्राणविद्यासम्बन्धः सिद्धः । सेन विद्या कौपीतकिश्रुतौ प्रत्यभिज्ञायते । तथा च गुणानां गुण्यविनाभावेन-अर्थतः प्राप्तानामपि श्रुतगुणैरविरोधात् सत्यं श्रुतमर्थं च गुणजातं ध्याय-
नामती ।

चानुनामस्तथा संनिधानाभावाच्च कौपीतकिप्राणसंवादात्वे प्राणस्य वसिष्ठत्वादिभिर्गुणैरप्यास्य-
मपि तु ज्येष्ठश्रेष्ठत्वभावेनेति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तस्तु-सत्यं संनिहितं परमशक्ति एवकारो न तु शब्दो-
पात्तनात्र संनिहितम् । किंतु यच्छब्दमिहितार्थेनान्तरायकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ संनिहितं संनिहित-
मेव । यथा ‘यस्य पूर्णमयी हृद्भूमिति’ इत्यव्यभिचरितप्रतुतगन्धवया ज्योतिरुत्पावितः प्रतुः । तस्मादु-
पास्यकप्रत्यभिज्ञानात्तदव्यभिचारिणः प्रकारभेदस्येहानुक्तस्यापि बुद्धौ संनिधानात्प्रवृत्तरागक्षिणेप्रकारेण
परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौपीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवकारेण शक्यते परावृत्त्यम् । तत्तावत्पुण्यत्वापि नम
आनन्दगिरौ-न्यायनिर्णयः ।

गुण विद्वान्यः कश्चिदधिष्ठितः सन्नुवास्ते सोऽपि प्राणे श्रेष्ठस्य विदिश्वोपास्यप्राणायामकप्रमादया श्रेष्ठगुण-
न्यूनो भवतीति श्रुत्यर्थः । एवशब्दसंयोगेऽपि विद्याया वसिष्ठत्वादिगुणवत्तु किं न स्यात्तत्राऽऽ-तत्र-
तत्रेति । शीघ्रतया तत्तद्विद्याप्रकरणमुच्यते । एकत्राद्विद्याया वेगपरिप्रेषणशब्देन शाखाप्ररोक्तानामपि
वसिष्ठत्वादीनां परामर्शः स्यादित्याशंस्याऽऽह-एवमिति । शब्दस्य शब्दभेदाऽऽनुमानिकादपि सर्गाद-
मिति पुनः शाखान्तरगुणधीनत्वार्थः । विद्याया निराकाङ्क्षमर्थं शाखान्तरसंयमपि गुणजातमिह पा-
मृष्टमित्याशयस्याऽऽह-तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुमान्यतिसिद्धान्तमनुप्रवक्तव्यं प्रतिज्ञां व्याकरोति-एवमिति ।
कचिदुक्तानां गुणानां गुणानभिभाषिष्यमाणपुंसहारे सर्वत्र तत्प्रमगताकचिदेवोपसहारे निमित्तं पृथग-
कुत इति । तत्र गौडैरुगुणैश्च व्याचष्टे-सर्वेति । सर्वेषु शाखासु प्राणज्ञानस्थेनमे मानमा-अभि-
न्नमिति । प्रत्यभिज्ञापकं दर्शयति-प्राणेति । आदिशब्दः श्रेष्ठत्वादिमाह । अनेकभेदेऽपि यद्यप्युक्तं
व्यवधानमाशयितुम्-अभेदे चेति । गुणादृष्टगुणानां व्यवस्योक्तिमुपानिदिशेत्यर्थः । पूर्वपक्ष-
धीनगुणमाशये-नन्वेति । अनुमानस्य दार्ढ्यस्योऽपि परिहराह-अत्रेति । भागिनिरित्यादेवशब्देन
वसिष्ठत्वादिप्रमादोपास्यप्राणायामकप्रमादस्याऽऽह-यद्यपीति । वाजसनेदिब्राह्मणभेदेन तावदेव-
शब्देन वसिष्ठत्वादिगुणजातस्य प्राणजातकः सिद्धः मय कौपीतकिब्राह्मणेऽपि प्रत्यभिज्ञाय तथा च तद्वे-

व्येन वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितम् । असन्निहितत्वात् । तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनेवंशब्देन तत्संशब्दित-
मिति न परशाखागतमप्यभिन्नविज्ञानावबद्धं गुणजातं स्वशाखागताद्वि-
शिष्यते ॥ न चैवं सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वा भवति । एकस्यामपि
हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति । गुणवतो भेदाभावात् ।
न हि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तरगतस्तद्दे-
शस्थेरविभावितशौर्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति । यथा च तत्र परिचय-
विशेषादेशान्तरेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यन्ते, एवमभियोगविशेषाच्छाखा-
न्तरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्यस्येरन् ॥ तस्मादेकप्रधानसम्बद्धा
धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति ॥ १० ॥ इति सर्वाभि-
दाधिकरणम् ॥ (५) ॥

आनन्दाद्यः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ (६) ॥

रत्नप्रभा ।

धर्म्या सन्निहितत्वादिदोषात् कौपीतक्रियतेनेवंशब्देन परामुदयत इत्याह-तथापीति ॥ कौपीतक्रियुति-
स्थप्राणः, वसिष्ठवादिगुणकः, श्रेष्ठप्राणत्वात्, वाजिश्रुतिस्यप्राणवदित्युक्तगुणानुमाने सति श्रुतहा-
निर्नास्ति । अनिरोधादियुक्त स्पष्टयति-न चैवं सतीति ॥ अपरिगणिता अपि गुणाः श्रुता
एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह-न हीति ॥ फटितमाह-तस्मादिति ॥ १० ॥ (५) ॥
आनन्दाद्यः प्रधानस्य ॥ नञ्गो ज्ञेयमेकत्वात् निर्दिशेयत्वाच्च सशयमाह-

भामती ।

इत्याशयवता माध्यस्तोक्त-तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनेति ॥ श्रुतहानि-
रिति । केनदस्य श्रुतस्य हानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः । अतिरोहितमन्यत ॥ १० ॥ (५) ॥
आनन्दाद्यः प्रधानस्य गुणरूपसनापिधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानादिवैक्यमिदमनिरुक्तमप्यधिकमप्य
ब्रह्मण सयद्वात्वादय सयकामादयश्च गुणा न सस्येरन् । एवमानन्दस्त्रानन्त्यादयो त्रिभुवनित्यत्रादिभि-
र्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तेन सस्येरन् । तत्सकरे वा सयद्वात्वादयोऽपि सयकामादिभिः सस्येरन् । न हि ब्रह्मणो
धर्मिणः सत्ये कश्चिद्विशेष इति पूर्वे प्रक्ष । रादान्तस्तु वास्तवनिर्णयोऽस्तु र्भनया चाश्रुतयनया चाप्यवस्था-

आनन्दादिरूप-न्यायनिर्णयः ।

नापि वसिष्ठवाद्येनशब्देन शतवपरास्रश्रुमिथं । शब्दस्य शब्दोक्तमेव सन्निहितं न विनातीयानुमा-
सिद्धमिवाशयत्वाऽऽह-इति नेति । न हि शब्दस्य शब्दमेव सन्निहितं किं न शब्दोक्तार्थेनातरीयकत्वा
प्राप्तमपि बुद्धिम्य शब्दस्य सन्निहितमेव पर्णमयोक्तम्य जुष्टमप्यापिननुवदत सन्निध्यविशेषादेशशब्देन
तस्यापि समहसिद्धिरिति माय । अनुमानत्र शाखान्तरीयगुणोपमहारे परिगगितव्यं भुग हीयेताश्रुता-
नामपि गुणात्तरागामयोपसहारादिः यादस्यानुमाया श्रयस्तिद्वार्थ-नामेवमिहाह-न चेति । तदेव
व्यनक्ति-एकस्यामिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयति-न हीति । शब्दोक्तान्तरीयस्यमपि सन्निहित
मेवेत्युक्तं दृष्टा तेन स्पष्टयति-यथा चेति । देवदत्तस्यात्तस्मिन्नुद्दिश्ये तद्गुणानां बुद्धिम्यतामज्ञानेकत्वात्
स्मिन्नुद्दिमनिर्दिष्टे तद्गुणा अपि तथा भवन्तीत्याह-एवमिति । अनुमानस्यापिरोधे फटितमाह-तस्मा-
दिति ॥ १० ॥ (५) ॥ प्रागम्य सविशेषत्वायुक्तं शाखान्तरीयमिदमप्युपसहारे ब्रह्मणो निर्दि-
शेयत्वात्तद्वर्गे स्पष्टागमगतेरेव प्रमितिमिद्वर्गेऽनन्दाद्युपसहार स्यादित्यादक्याऽऽह-आनन्दाद्य इति ।

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरास्तु श्रुतिष्वानन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं
सर्वात्मकत्वमित्येवज्जातीयका ब्रह्मणो धर्माः कचित्केचिच्छ्रूयन्ते । तेषु
संशयः—किमानन्दादयो ब्रह्मधर्मा यावन्तो यत्र श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र
प्रतिपत्तव्याः, किं वा सर्वे सर्वत्रेति । तत्र यथाश्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ
प्राप्तायाम्—इदमुच्यते—“आनन्दादयः प्रधानस्य” ॥ ब्रह्मणो धर्माः सर्वे
सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः ॥ कस्मात् ॥ सर्वाभिदादेव । सर्वत्र हि तदेवेकं प्रधानं
विशेष्यं ब्रह्म, न भिद्यते ॥ तस्मात्सर्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकर-
णोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन ॥ ११ ॥ नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्वाद-
योऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्यन्तातथाहि—तैत्तिरीयके—आनन्दमयमात्मानं
प्रक्रम्यान्नायने “तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद
उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५ ।
१] इति ॥ अत उत्तरं पठति—

रूपप्रमा ।

तेषु संशय इति ॥ पूर्वपक्षे सत्यादिपदानुपमहारादयानवधारण, सिद्धान्ते व्यवधारणमिति पटम् । प्रागस्य
सविशेषत्वाद्युक्तः शास्त्रान्तरीयवसिष्ठत्वाद्युपसंहारः । ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वात् स्वशास्त्रागतपदैरेव प्रमि-
तिसिद्धेर्व्यर्थः पदान्तरोपसंहार इति प्रसुदाहण्येन पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तमाह—इदमिति ॥ आनन्दरमाय-
त्वज्ञानादिमामात्म्यानि ब्रह्मणि कल्पिता धर्माः । तेषां सर्वशास्त्रासु उपसंहारो नाम—तद्वाचकानन्दा-
दिपदानामेकवाक्यव्यवधारणम्—आनन्दः, सत्य, ज्ञानमनन्त, अम, शुद्धमद्वयमात्मैति । तानि च सगुणा-
भायती ।

व्यस्ये व्यवतिष्ठेति । अस्तुधर्मो हि यावद्भूतु व्यवतिष्ठेति । नास्त्येकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तोऽस्तीति शक्यं पत्तुम् ।
त्रिष्वेवम्पु पुद्वयप्रधानतः पुन्यप्रयत्नश्च यत्र यावद्भूतुनिश्चिते ब्रह्मणि चोदितः स तत्रायवतिष्ठेति नापिहितमपि
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

विषय दर्शयति—ब्रह्मेति । सर्वव्यभिचारेण सत्यमाह—तेष्विति । व्ययमेकपादेवशब्दपदवा-
दकादृष्टधौर्गत्यो गुणोपसंहारः स्यादित्याशयः । अथैकपादानन्दादयोऽपि सर्वत्रोपसंहारे सपदामन्दादयोऽपि
किमिति नोपमदित्येवमिदमिदं पूर्वपक्षयति—तत्रेति । मयदासमासीदनामुपसंहारमुक्तानां यथाविधि
व्यवस्था । सयावयम्पु अस्तुत्तरप्रमिष्यथा यत्रयत्र अस्तुत्तराश्रयत्रोपसंहारेति युक्त्या यावत्पार्थ-
प्रोक्तानां वाच निरूपयतात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे स यावदनुपसंहारे गत्याप्रमितिः । सिद्धान्तं तदुपसंहारे
तत्रप्रमितिमिदमिति गत्या सिद्धान्तमाह—इदमिति । शास्त्राभेदेनोदितानुदितहेतुकार्येणाव्यवस्थासिद्धाति
शास्त्रभेदेन व्यवस्था स्यादिति शक्ये—कस्मादिति । पूर्वपक्षे निहाड्यश्रुत्याह—सर्वेति । इदमेव
श्रुतिगोति—सर्वत्रेति । त्रयगः सर्वत्रेकं पठितमाह—तस्मादिति । त्रयगः सार्वत्रिकत्वेति धर्माणां
यथाश्रुति व्यवस्था स्यादित्याशयस्याऽऽह—तेनेति । सत्यज्ञानादयो विषयो विज्ञानविधेयभूता विद्या
गूत्रजडादिज्ञानानि निर्वर्णयन्तः सत्यादिस्वापरमात्म्या गत्यभूतामेकमानन्दव्याक्तिं उच्यते । न चैव-
स्मादेव पदादीदृश अथ किमपि परमात्मप्रयोगे विज्ञानावातुयगानुयानाप्रयोगे पदादौ मन्त्रादि-
मन्त्रातिनिवृत्तमनमर्थं पदज्ञानं परोक्षव्यवहारिणामिति निवृत्त्यर्थं परमात्मविषयि पदद्वयमप्येवमर्थ-
व्यविति धारः ॥ ११ ॥ आनन्दमयस्य अमनः सर्वत्रोपसंहारेणोपसंहारोऽनन्दादिरिति श्रुत्याह—इदमिति ।
यत्रयत्र प्रमयेवमो वेदानन्दादयोऽपि सार्वत्रिका न स्युमिति शङ्कते—नन्वेति । ब्रह्मणोऽपि सर्व-
त्रोपसंहारो वाच्यः । ब्रह्मणोऽपि वेदानन्दादयोऽपि सार्वत्रिकानि । सर्वत्रोपसंहार—अथ इति ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आम्नातानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः ।
यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते परस्परपेक्षया भोक्तृन्तरा-
पेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते । उपचयापचयौ च सति भेदे
सम्भवतः । निर्भेदं तु ब्रह्म । “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
न चेते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेते इत्युप-
दिष्टमस्माभिः “आनन्दमयोऽभ्यासाद्” [व्या० सू० १।१।१२]
इत्यत्र ॥ अपि च परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनेते परिकल्प्य-
न्ते, न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनाम् ।
ब्रह्मधर्मस्त्वेतान्कृत्वा न्यायमात्रमिदमाचार्येण दर्शितं-प्रियशिरस्त्वाद्य-
प्राप्तिरिति । स च न्यायोऽन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषूपसनायोपदिश्यमा-

रत्नप्रभा ।

धिकरणानि पदानि विरुद्धधर्मत्यागेन सर्वोधिष्ठानभूतामेकामखण्डव्यक्तिं लक्षयन्ति ॥ न चैकेनैव पदेन
लक्षयसिद्धेः पदान्तरव्यर्थमिति वाच्यम् । एकस्मिन् पदे त्रिविधमात्रेण लक्षणानवतारात् ॥ यद्यपि पद-
द्वयेऽपि लक्षणाऽवतरति । तथापि “आनन्दो ब्रह्म” इत्युक्ते दुःखतात्पर्यव्यतिरिक्तसत्त्वजड-
त्वादिभ्रमो भवेत् ॥ अतस्तन्निरासार्थं सत्यज्ञानादिपदानि प्रयोक्तव्यानि ॥ न च धनस्यानवधिवादादप-
मपर्यवसित इत्यादिति वाच्यम् ॥ सच्चिदानन्दात्मक सर्वधर्मशून्यमद्वयमनिकल्प ब्रह्माहमिति विशेषदर्शने सर्व-
भ्रमनिरासाम् । तच्च विशेषदर्शनं यावद्भिः पदैर्भगति, तावन्ति पदान्युपसहर्तव्यानीति भावः ॥ ११ ॥
ब्रह्मैक्याच्चेदानन्दात्वादिधर्माणां सर्वत्र प्राप्तिः, तर्हि समुत्पन्नत्रयगतधर्मप्राप्तिरपि स्यादिति शङ्कानिरा-
सार्थं सूत्रं व्याचष्टे-प्रियेति ॥ पुनर्दर्शनसुखं प्रियं, तद्वातादिना मोदः, तस्य विद्याद्यतिशये प्रमोद इत्येष
तारतम्यपन्तो धर्मास्तद्वये ज्ञेये न प्रानुवर्तिन्ति । तेषामन्यस्यरूपाणां ब्रह्मज्ञानानुपयोगादिति भावः ॥
तेषां ब्रह्मधर्मस्य चासिद्धमित्याह-न चेत् इति ॥ ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि तेषां प्राप्तिः स्यादि-
त्याशङ्क्याह-एवमपीति ॥ अज्ञेयत्वादेर्षा न ज्ञेये ब्रह्मणि प्राप्तिरित्यर्थः ॥ किमर्थं तर्हि सूत्रमिष्यत
आह-ब्रह्मधर्मास्त्विति ॥ ब्रह्मधर्मानिति श्रुत्या चित्तापकल्याह-स चेति ॥ ज्ञेये वाद्यधर्माणामनु-

भामती ।

गुणगोचरीकर्तुमर्हति । तस्य विधितन्त्रायाद्विधेयं व्यनस्यानात् । तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्त्वात्मतपोक्ता
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्र प्रतिज्ञां विमजते-प्रियेति । हेतुं व्याकरोति-यदिति । इष्टवस्तुसामान्यातिवृत्त प्रीतिमात्रं प्रियम् ।
पुनरिदं विशेषउपभृत्तो हर्षविशेषो मोदः । ॥ एव प्रकृतः सन्त्रमोदः । सुखसाधनमपमानन्द इत्येतेभ्यो पर-
स्परपेक्षयोपचयापचयरूपा मोक्षपदं तथात्वमाजो जीनेषु सुखादिभिश्चिन्त्यदृष्टैरित्यर्थः । तेषामेकरूप-
त्वोपलब्धेऽपि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह-उपचयेति । तर्हि ब्रह्मण्यपि भेदोऽस्तु नैयाह-निर्भेदं त्विति ।
अतो यत्रयत्र ब्रह्म प्रतिपाद्य तत्रतत्र प्रियशिरस्त्वादीनां न प्राप्तिरिति शङ्कः । ब्रह्मधर्मः तेषामुपेक्ष्योक्त
तदेव नास्त्येत्याह-न चेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे कथं तद्ब्रह्मणोमेवमवयवधर्मतत्त्वादास्याऽऽनन्दमया-
विरुद्धेण वृत्तं स्मारयति-कोरोति । इतश्च प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मवाक्ये न प्राप्तिरित्याह-अपि चेति ।
अस्तु तर्हि चित्तावतारोपायत्वेनेव सर्वत्र ब्रह्मवाक्ये तत्प्राप्तिस्तत्राऽऽह-एवमपीति । तेषां ब्रह्मणि चित्ता-
वतारोपायत्वेऽपि न ब्रह्मवाक्ये सर्वत्र प्राप्तिर्द्रष्टव्यत्वेनानुपदेशात्, अब्रह्मधर्मत्वाच्च । चित्तावतारस्तु तत्र-
तत्रोक्तैरेवधर्मैः समवायेनामुपसंहारं काङ्क्षन्तित्यर्थः । अब्रह्मधर्मत्वेनेनामुपसंहारशङ्काभावादनर्थकमिदं मूल-
निराशङ्क्याऽह-ब्रह्मेति । श्रुत्याचित्तापकल्याह-स चेति । तत्रापि ब्रह्मेक्यान्विमित्यन्योन्यरोपसंहारो

३ । १०] इत्यारभ्य “पुरुषात्र परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः”
[कठ० १ । ३ । ११] इति । तत्र संशयः—किमिमे सर्वे एवार्थादयस्ततस्ततः
परत्वेन प्रतिपाद्यन्ते—उत—पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति ।
तत्र तावत्—सर्वेषामेवेषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः । तथा-
हि श्रूयते—इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमिति ॥ ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन
प्रतिपादयिषितेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ नैष दोषः ॥ वाक्यबहुत्वोपपत्तेः ।
बहून्वेव ह्येतानि वाक्यानि प्रभवन्ति बहूनर्थान्परत्वोपेतान्प्रतिपादयि-
षुम् ॥ तस्मात्प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पुरुष
एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं, न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपा-

रत्नप्रभा ।

तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यभेदादियामेदः, सिद्धान्ते वाक्यैक्यादिद्वयमिति फलम् । पूर्वत्र त्रयस्वभाषानामान-
न्दादीनामुपसहार्थिणा प्रसङ्गानफलोपायसमुक्तम् । अत्र तत्रत्यमात्रस्य अर्थादिपरत्वस्य अनुपसहार्थस्य
अतदुपायत्वमुच्यत इत्येकफलकत्वं सङ्गतिः ॥ तत्र परत्वमिष्टिष्टत्वेनार्थादीनामपूर्वतया प्रतिपाद्यानां भेदाद्
वाक्यभेदो न दोष इति पूर्वपक्षः । उत्सृज्यसिद्धान्तं प्रतिज्ञाय सौत्र हेतु व्याचष्टे—पुरुष एवेति ॥ फल-
परत्वे सति अपूर्वतया पुरुषस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वम् । अन्तर्गतादीनां परत्व तु तच्छेषयनोच्यत
इत्यर्थः ॥ किञ्च “पुरुषात्र परं किञ्चित् सा काष्ठा” इति वेद परनिषेधलङ्घनेन, सर्वप्राधान्यविवर्तिनेन
भामती ।

पामेनार्थादीनां परत्व प्रतिपादयिषितम्, आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेत्तरेषां परत्वप्रतिपादनम् । तत्र प्र-
त्येकमर्थादिपरत्वप्रतिपादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्त्वपरत्वे च सम्भवति न तत्तदतिशये सर्वेषामेकपरत्वाच्चयसान न्या-
यम् । न च प्रयोजनाभावादसम्भवं । सर्वेषामेव प्रत्येक परत्वमिष्टिष्टत्वान्प्रयोजनत्वात् । तत्तदाध्यानानां
च प्रयोजनत्ववस्तुते । तथाहि स्मृति — ‘दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु
ज्ञात पूर्ण सहज त्वभिमानिकाः ॥ बीडा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतमरा । पूर्ण जगत्सहज तु तिष्ठ-
न्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥ पुरा निर्गुण प्राप्य कालसदृशं न विद्यते ।’ इति । प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्या-
भ्युपेयत्वात् प्रत्येक तेषामर्थादीनां परत्वपरत्वेतानि वाक्यानीति प्राप्त उच्यते—‘इतिप्रत्येभ्य परा एषी
इत्येव तावत्सदमो मस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रतीयते, नाध्यानविधिपर । तदश्रुते । नदत्र यद्यप्यस्य
साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं दृश्यते तत्प्रत्ययपरत्व सर्वेषाम् । दृष्ट च निर्गुणो परमवदज्ञानस्य निमित्तानर्थमसार-
कारणाविशेषशमः । तत्त्वज्ञानोदयस्य विपर्ययोपशमश्चक्येन तत्रतत्र दर्शनात् । अर्थादिपरत्वप्रत्य-
यस्य तु न दृष्टमस्ति प्रयोजनम् । न च दृष्टे समगति अदृष्टकृत्तना व्याप्या । न च परमपुरुषार्थहेतु-
ज्ञानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सहायमाह—तत्रेति । त्रियामेदामेदप्रसंगेन वाक्यभेदाभेदयोस्तन्निबन्धनत्रियामेदामेदयोर्वा चिन्तया वाक्या-
र्थधीहितोरेव चिन्तनात्पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे वाक्यभेदादियामेदः । सिद्धान्ते तदभेदात्तदभेद इत्यनि-
प्रत्य पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । तत्र हेतुमाह—तथादीति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्वेति । मन्वयेक-
वाक्यत्वे वाक्यभेदो दोषोऽत्र तु वाक्यभेद एवेति ममाश्रिते—‘तेति । उपरतिमेवऽऽह—‘उद्गीर्णाति ।
सर्वेषां प्रत्येक परत्वोक्तिरफन्त्याशक्य—‘दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः’ इत्यादिस्मृतेर्या-
द्वारा प्रत्येक परत्वोक्तं सञ्जल्यसिद्धेरपूर्यर्थनया च प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्येष्टत्वात्प्रत्येकमर्थादीनां परत्व
प्रतिपादयिषुपसहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमन्य सूत्राद्विदितं सिद्धान्तं प्रतिजानीते—एवमिति ।
पुनरपरत्वस्य शक्तिविषयस्य तात्पर्यमन्यपरद्वर्थादिपरत्वानामपि शक्तिविषयत्वादपूर्वत्वात् तात्पर्यमेव किं

दनम् ॥ कस्मात् ॥ प्रयोजनाभावात् ॥ न हीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा । पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थघातातीति प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं मोक्षसिद्धिः ॥ तथा च श्रुतिः—
“निचाप्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते” [कठ० १ । ३ । १५] इति ॥ अपि च परप्रतिपेधेन, काष्ठादिशब्देन च,—पुरुषविषयमादरं दर्शयन्पुरुषप्रतिपत्यर्थेव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति—आध्यानायेति ॥ आध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनानयेत्यर्थः ॥ सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाऽऽध्यानमुपादिश्यते, न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानम् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

रत्नप्रभा ।

च,—पुरुषे तात्पर्यं दर्शयन् पूर्वस्मात्पूर्वस्मादपरस्यापरस्य परत्योक्तिस्तदर्थेति दर्शयतीत्याह—अपि चेति ॥ अर्थादीनामत्रोक्तिः आध्यानाय तत्परत्वव्यापनपूर्वकं पुरुषदर्शनायैव । स्वतः प्रयोजनाभावादिति सूत्रं योजयति—आध्यानायेति ॥ १४ ॥ आत्मत्वादिति शेषः पुरुष एव प्रतिपाद्य इत्याह—आत्मशब्दाच्चेति ॥ किञ्च “तद्विष्णोः परम पदम्” “पुरुषाच्च परं किञ्चिद्” इत्युपक्रमोपसंहारयोरेककृत्वात् कृतत्वमासीत् ।

परात्वे समवति अवान्तरपुरुषार्थतोचिता । तस्माद् दृष्टप्रयोजनवत्त्वान् पुरुषपरत्वप्रतिपादनार्थोऽयं संदर्भ इति गम्यते । किंचादरादप्यवमेवास्वार्थ इत्याह—अपि च परप्रतिपेधेनेति । नन्वाध्यायानभिनिर्वाहः तात्पर्यमुच्यते आध्यानायेत्येव आह—आध्यानायेति ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च । अनधिगतार्थप्रतिपादनस्वभावात्प्रमाणानां विशेषनध्यागमस्य, पुरुषशब्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्यैव दृष्टविगतत्वावधारणादनुक्तं दुरभिगमत्वादर्थ्यादीनां च सुगमश्चात्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुतेराशयातिशय इवाशयातिशयः । तत्तात्पर्येनेति यावत् । किञ्च, श्रूयन्तरापेक्षिताभिधानादप्यवमेव । अर्थादि-
आनन्दगिरि—न्यायनिर्णयः ।

न स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति । तात्पर्यमेवत्वनिमित्तकृत्वाभावात्तार्थादिपरत्वानां तन्मेवतेति गवाऽऽह—प्रयोजनेति । कथं प्रयोजनाभावेनिरासंशङ्कान्तराध्यायव्यतिरेकसिद्धं शास्त्रसिद्धं वा कठमिति विदित्वा च निराह—न हीति । द्वितीयं प्रत्याह—श्रूयते चेति । प्रकरणस्यास्य यन्मुपरत्वं दृष्टं स्यात्तिष्ठितपरत्वायोगापरप्रमुदगर्थहेतुतत्त्वधीपरत्वे च संमन्तीन्द्रियाग्राह्यत्वादीनस्मृतिस्तिष्ठानाम्तरमुपपरत्वायोगात् प्रत्येकमर्थादिपरत्वमिति श्रित्यर्थः । पुरुषस्य परत्वमीरति न कठवर्ता परत्ववीत्यादर्यादिपरत्वमीरतिशयमुक्तान्तर्यं तन्मतेऽपि पुरुषार्थहेतुकठवर्ति याशङ्क्यानर्थक्यमोपपत्तिस्तान्तर्यं उक्तचिदागुतिपरत्वापुरुषपरत्वं दृष्टेनर्थध्वंसकृत्तन्मनुष्यमिदमिहान्याह—पुरुषे त्विति । अज्ञानमिध्याधीशान्तेर्दृष्टकृत्यादृष्टं सत्यदृष्टकृत्या न युतेति मत्वाऽऽह—दृश्यत इति । सत्यदृष्टकृत्या न युतेति भिन्नदुमये विप्रतिपत्तेः प्रती पुरुषपरत्वं दृष्टं कठवर्ति श्रुतिमाह—तथा चेति । इत्याह—सर्वस्य सर्वस्मात्परत्वेन पुरुषप्रतिपत्तयेत्याह—अपि चेति । पुरुषात् परमिति निर्णयविशेषेन सा काष्ठेति काष्ठाशब्देन व्यापविष्येन परत्योक्तिर्निर्णयः च पुनरपि पदमादरं तात्पर्यं दर्शयत्येव इति यावत् । पूर्वोपरप्रवाहोक्तिः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादपरत्वापरस्य परत्वोक्तिः । आनन्दिगिरि—आत्मपरपुरुषमिन्द्रियादीनां कथं मूर्तिरेवाशङ्क्य मृतावयवं व्यापयेत्—आध्यानायेति । निर्गुणब्रह्मप्रतिपत्तिरिति ध्यानायां ब्रह्ममिति वा मनुष्यब्रह्ममिति वदित्वाशङ्क्य तन्मतेऽपि सति तादृशमिति गोपमाह—सम्यगिति ॥ १४ ॥ सर्वस्यास्येन पुरुषस्यैवायं प्रतिपाद्यं हेतुस्तस्माह—आत्ममिति ।

आत्मगृहीत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०४७)

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थं वेयमिन्द्रियादिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः । यत्कारणं-
 “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वम्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया
 सूक्ष्मदर्शभिः” [कठ० १ । ३ । १२] इति प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह ॥
 अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते ॥ तस्यैव च दुर्विज्ञानतां,
 सुसंस्कृतमतिगम्यतां च, दर्शयति । तद्विज्ञानार्थेव च “यच्छेद्वा इमनसी
 प्राज्ञः” [कठ० १ । ३ । १३] इत्याध्यानं विदधाति । तद्व्याख्यातम्
 “आनुमानिकमप्येकेषाम्” [व्या० सू० १ । ४ । १] इत्यत्र ॥ एवमने-
 कप्रकार आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते, नेतरेषु ॥ अपि च “सो-
 ध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठ० १ । ३ । ९] इत्युक्ते-
 किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायामिन्द्रियाद्य-
 नुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थं एवायमायास इत्यवसीयते ॥ १५ ॥ इत्या-
 ध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

आत्मगृहीतिरितरबहुत्तरात् ॥ १६ ॥ (८) ॥

ऐतरेयके श्रूयते-“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिपत्स
 ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥ १ ॥ स इमंल्लोकान्सृजताम्भो मरीची-

रत्नप्रभा ।

एवमेकपुरुषपरत्वेनैकवाक्यव्यतिथये सति वाक्यभेदकउभेदकल्पना न युक्ता । गौरवादित्याह-अपि
 चेति ॥ १५ ॥ (७) आत्मगृहीतिरिति ॥ मिपत् चल्त् । लोकानाह-अम्भ इति ॥ अम्भः-
 स्वर्गः, मरीचयः-अन्तरिक्षलोकाः । मरुः-म र्वलोकः, आपः-पाताललोका इत्यर्थः ॥ आत्मशब्दस्य षमणि,
 भामती ।

परत्वे तु स्वरूपेण निवक्षिते नापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह-अपि च सोऽध्वनः पारमाप्नोतीति ॥ १५ ॥
 (७) ॥ आत्मगृहीतिरितरबहुत्तरात् । श्रुतिस्मृत्योर्हि लोभमष्टि परमेश्वराधिष्ठिता परमेश्वरहितरूपगर्भ-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सूत्रस्य चशब्द व्याकरोति-इतश्चेति । तदेव स्रुत्यन्तात्मशब्द विभजने-पदिति । आत्मनोऽप्रकाशमा-
 नत्व स्वामात्रिकमिति शङ्का वारयति-दृश्यते त्विति । तस्या श्रुतायेव आत्मे यम्यार्थमाह-प्रकृत-
 मिति । सूत्रगतपञ्चम्या विवक्षितमर्थमाह-अतश्चेति । अत्राशितदूर्ध्वम्यार्थमाह-तस्येति । उत्तरार्धेतात्प-
 र्यमाह-संस्कृतेति । चशब्दनुचित हेतुन्तरमाह-तदिति । वागादिनियमनमात्र मन्त्रे प्रतीते न तु प्यान-
 रिभिति वाशक्याऽऽह-तद्व्याख्यातमिति । अज्ञातार्थज्ञापनस्वामा-यादागमस्याऽऽमनश्च धृत्येव दुर्ज्ञानयो-
 ज्ञास्मृतश्च तयारादादर्पादीनां च सुगमत्वात्तेषां परत्वोक्तिरपि तत्परिज्ञेयमिन्नेषोपमहरति-एवमिति । उप-
 क्रमोपमहारयोरेककल्प्यादिव पुरुषपरत्वे तात्पर्यं सदर्भस्य मिदमिव्या-अपि चेति । ‘तद्विष्णोः परम
 पदम्’ । ‘पुराणं परं किञ्चित्’ इत्युपक्रमोपमहारयोरेककल्प्यात्पञ्चार्वा । सर्वमापरत्वे पुरुषस्य प्रतिपाद्ये
 सत्यपान्तराशक्यानां तदेकवाक्यतायोगे वाक्यभेदादिरूपेण गौरवात्परपुरुषपरत्वमेव सदर्भस्येति हेतुन्तरमेव
 स्फोरयति-स इति । प्रमिस्तित्वाच्च पुनश्च परमप्रत्ययेत्याह-किमिति । अर्थानामिन्द्रियाकर्ष-
 त्वेन परत्वमत्वस्मिन्नात्मनि सर्वनियम्याकर्षकत्वेन परत्वं निश्चितमिति मवाऽऽह-इन्द्रियादीति ॥ १५ ॥ (७)
 वाक्यभेदमप्यार्थादीनां पृथक्प्रतिपाद्यत्वे प्रयुक्ते देवादिस्मृत्येन प्रवृत्तापरब्रह्मणोऽप्यो लोकगष्टा परो नोपेयो
 वाक्यभेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह-आत्मेति । विषयवाक्यमुदाहरति-ऐतरेयक इति । आत्मशब्दस्य

आत्मगृहीत्यधिकरणम् । तत्प्रमा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०४९)

तथा चाम्भःप्रभृतील्लोकत्वेनैव निर्वक्ति-“अदोऽम्भः परेण दिवम्” [ऐ० १।१।२] इत्यादिना । लोकसृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते । तथाहि श्रुतिर्भवति-“आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः” [बृ० १।४।१] इत्याद्या । स्मृतिरपि-“स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत” इति । ऐतरेयिणोऽपि-“अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः” इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टि-मामनन्ति । आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृश्यते-“आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः” [बृ० १।४।१] इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुपपद्यते । ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमा-

रत्नप्रमा ।

महाभूतेऽरूढत्वात् मौक्तिका एव लोकाः ॥ निर्बचनाच्चेत्याह-तथा चेति ॥ “अम्भो मरीचीर्मरमापः” इति सूत्रमिमांसा स्वयमेव श्रुतिर्व्याचष्टे-परेण दिवं-दिवः परस्तादिति । प्रतिष्ठितचन्द्रोऽम्भसा व्याप्तो यो लोकः, तद्-अम्भः, अन्तरिक्षं-मरीचयः, पृथिवी-मरः, याः अधस्तात्ताः-आप इति ॥ ननु लोकसृष्टिरपीश्वरादेनास्तु, नेत्याह-लोकेति ॥ पुरुषविधः नराकारः आत्मा हिरण्यगर्मः वा विपीठि-काम्यः सर्वमसृजतैर्यथः । भूतानां, लोकानामित्यर्थः ॥ प्रकरणादपि लोकत्रया प्रजापतिरेत्याह-ऐतरेयिणोपीति ॥ रेतः, कार्यमिति यावत् । ब्रह्मलङ्घानि प्रजापती योजयति-आत्मशब्दोऽपीत्यादिना ॥

भामती ।

आकाशः सभूतः” इति दर्शनात् । आकाश वायु सृष्टेति हि तत्र पूरयितव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्टेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्ध्यर्थमश्रुतोपलब्धौ यत्नवता मरितव्यं न पुनः श्रुते महा-

आनन्दगिरीय-न्यायपरिणयः ।

विशेषे लोकशब्दस्य रूढत्वेऽपि प्रकरणादिह महाभूतान्येव ते गृह्येरन्निःपाशक्याऽऽह-तथा चेति । अम्भो मरीचीर्मरमाप इति सूत्रमिमांसा स्वयमेव श्रुतिर्विधुनोति । अदस्तदम्भः परेण दिव दिवः परस्तात्पौर्ण-प्रतिष्ठो लोको दिवमारम्योपरितनत्रोकाश्चान्द्रमसेरम्भोभिरमियासेरम्भःशब्दिता इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सनितुमरीचियातेर्मरीचयः । स्थानभेदाद्ब्रह्मकिं । अयन्तेऽस्मिन्भूतानीति पृथिवीलोको मरम् । याः पृथिव्या अधस्तात्ता आशः पातालाणि तेषामन्वाद्गुण्याद्विधेयापेक्षया खीटिगत्वम् । एवमादिपदेन योः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्ष मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आप इति गृहीतम् । तयाऽपि पत्माऽप्येव तस्या किं ॥ स्यात्तत्राऽऽह-लोकेति । आत्मा हिरण्यगर्मः पुरुषाश्चतःप्रकारः शिरःपाण्यादिमाम्भूतानां स्थूल-भूतकार्पाणां चराचराणामिति यावत् । प्रजापतिकर्तृकेन लोकसृष्टिरप्येतत्प्रकरणादपि भातीत्याह-ऐतरेयिणोऽपीति । नियम्यसृष्टयानन्तर्यमेत्युक्तम् । नियन्तृसृष्टयतिरेकेण तत्सृष्टैर्किंचित्करत्वमतःशङ्कार्थः । किं तत्रेतां यस्य सृष्टिरिष्ट्याशक्याऽऽह-प्रजेति । रेतो वीर्यं तत्कार्यत्वादेमास्तच्छब्दाः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह-इत्यत्रेति । उपक्रमोपसंहारस्याभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां परस्मिन्प्रयोगोऽस्तांति वक्तुमरीयुक्तम् । एक एवेत्येकत्वावधारणस्य प्रजापतापयोगोपरमाभेदात्तत्राऽऽह-मशब्दः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-एकत्वेति । अथा-रणस्येवं समवेऽपि तस्मिन्नीतिवृत्त्यायोगात्परस्येताजोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-ईक्षणमिति । परस्मिन्प्रमा-

दुष्पन्नम्। अपि च ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयता
अब्रुवन्नित्येवंजातीयको भूयान्न्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वा-
त्मसु प्रसिद्ध इहानुगम्यते । तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादिति ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः—पर एवात्मेहात्मशब्देन गृह्यत इतरवत् । यथेतरेषु सृष्टि-
श्रवणेषु “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” [तै० २।१।१]
इत्येवमादिषु परस्यात्मनो ग्रहणम् । यथा चैतरस्मिंल्लौकिकात्मशब्दप्रयोगे
प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति । यत्र तु
“आत्मैवेदमग्र आसीत्” [बृ० १।४।१] इत्येवमादौ “पुरुषविधः”
[बृ० १।४।१] इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते भवेत्तत्र विशेषवत्
आत्मनो ग्रहणम् । अत्र पुनः परमात्मग्रहणात्तुल्यमेव विशेषणमप्युत्तरमु-
पलभ्यते “स ईक्षत लोकान्तु सृजा इति” [दे० १।१] “स इमँल्लो-
कानसृजत” [दे० १।२] इत्येवमादि । तस्मात्तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

वाक्यान्वयदर्शनात् परमात्मग्रहणमिति । पुनर्यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यमिति ॥
अत्रोच्यते ॥ स्यादवधारणादिति ।

रत्नप्रभा ।

किञ्च प्रजाः सृष्टा ताः प्रति भोगार्थं गामानयत्लोकमष्टा, तथाऽश्वमानयत् । तास्तु गवाधमापया न तृताः । ततः
पुरुषशरीरेभानीते ता अब्रुवन्—तृताः स्म इति । अथ च व्यवहारो लोकमष्टः प्रजापतित्वे द्विगमित्याह—अपि
चेति ॥ आत्मशब्दस्य विद्वान्मनि मुरयत्वात् मुख्यग्रहे बाधकामात्रादुत्तरस्वेष्येणादेरनुकूलत्वात् परमात्मग्रह-
णमिति सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति ॥ महाभूतसृष्टिपूर्वकलोकानसृजतेति श्रुतिर्व्याप्नयेति मानः ॥ १६ ॥
पूर्वपक्षानीजमनूय दूषयति—अन्वयादिति ॥ “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इति “प्रज्ञान प्रसा”

आमती ।

भूतादिभिरं सर्गस्य शैथिल्यमादरणीयम् । अपि च स्वाध्यायार्थव्यवहारात् प्रहणो वेदराशिप्रध्ययनत्रियायादि-
तत्प्रयोजनवदर्थमभिधानो यथायथा प्रयोजनाधिक्यमाप्नोति तथातथानुमन्यतेतत्तम् । यथा चास्य ब्रह्म-

आनन्दगिरीय-न्यायविर्णयः ।

इतिविशेषेऽपि मूलस्यैवाऽऽत्मशब्देत्याह—अपि चेति । ईश्वरो ऽपि करणाधिष्ठात्रीत्यादिदेवता ब्रह्मादि-
भिः सह सृष्ट्यास्ताश्च तं प्रति भोगार्थं शरीरमयाचक्षा स च ताभ्यो गां गोशरीरमश्वशरीरं पुरुषशरीरं च
यथाकर्म यथाश्रुतमानीनं शान्ततस्ता देवताः सोऽग्नी गवायनन यथाचक्षुसादिस्थानमस्मिन्देहं प्रविशनेति तदाह—
ताभ्य इति । उक्तश्रुत्यर्थं संगृह्णानि—एवमिति । इहेति मनुष्यात्मनो निर्देशः । द्विगमकरणमिहमुर-
रिति—तरमादिति । सिद्धान्तमनुमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति । इहेत्युदाहरणेति ।
दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—इतमवदिति । तस्य व्याख्यान्तरमाह—यथा चेति । परम्येव निश्चयपूर्वं प्राप्ते-
रप्यमात्रात् च मुख्य तदनयामनुपपत्तौ नान्यत्रानुमेयम् । लोकसृष्टिप्रचनेऽपि महाभूतसर्गस्य पूर्वनिर्दि-
तत्वा वत्तु शस्येचादिनि मया दाष्टव्यमिति—तथेति । आत्मशब्दशब्दयोर्मध्ययामिदि प्रयाह—यत्रेति ।
तानि बाधकेऽप्यर्थेऽपि प्रवृत्ते तदभावात्पुन सापेक्षस्य मन्त्रात्मनोऽप्यनुमेयत्वाह—अत्रेति । ईश-
वर्देवमर्गस्य परमिन्प्रसिद्धये पण्यमाह—तस्मादिनि ॥ १६ ॥ पूर्वपक्षानीजमनूय दूषयति—अन्व-
यादिति । अनुपाद विमर्शने—वाक्येति । परममन्त्रात्मन—अत्रेति । स्यादिति प- पूर्वपक्षे

आत्मगृहीत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०५१)

भवेदुपपन्नं परमात्मन इह ग्रहणम् ॥ कस्माद् ॥ अवधारणात् ॥ परमात्म-
ग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमात्रसमवकल्पते । अन्यथा ह्यना-
त्रसं तत्परिकल्प्येत । लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यन-
न्तरमिति योजयिष्यामि । यथा-“तत्तेजोऽसृजत” [छा० ६ । २ । ३]
इत्येतच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धवियद्वायुसृष्ट्यन्तरमित्ययूयजमेवमिहापि । श्रुत्य-
न्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः श्रुत्यन्तरेषूपसंहर्तव्यो भवति ।
योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमः-ताभ्यो गामानयदित्यादिः, सोऽपि विव-
क्षितार्थोवधारणानुगुण्येनैव ग्रहीतव्यः, न ह्ययं सकलः कथामवन्धो विव-
क्षित इति शक्यते बहुमात्रप्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात् । ब्रह्मात्मत्वं त्विह
विवक्षितम्-तथाहि अम्मः-प्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाग्न्यादीनां
सृष्टिं शिष्टा करणानि, करणायतनं च शरीरमुपदिश्य स एव स्रष्टा “कथं
न्विदं महते स्याद्” [ऐत० ३ । ११] इति वीक्ष्येदं शरीरं प्रविवेशेति-

रत्नप्रभा ।

इति चोपक्रमोपसंहारस्यात्मनःश्रुतिभ्यामेकत्वावधारणात्प्रवेशादिभिर्गैश्च लोकमपृष्ट्वादितिङ्गवाधेन प्रत्यग्रह
प्राप्तमिति भावः । स परमेश्वरः । एतमेव सीमानं मूर्तः केशविभागात्मानं विदार्थं छिद्रं कृत्वा एतया
ब्रह्मन्प्राप्त्यया द्वादिङ्गविशिष्टः प्रतिष्ठानित्यर्थः ॥ भा विना यदि बागादिभिः स्वस्वव्यापारः कृतः,
भामती ।

गोचरत्वे परमपुरुषार्थोपयिकत्वं नैवमन्मगोचरत्वे तदिदमुक्तम्-योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगम इति ।
न च लोकसर्गोऽपि हिरण्यगर्भव्यापारोऽपि तु सदनुप्रविष्टस्य परमात्मन इत्यत्रैकैकम् । तस्मादात्मैक्य
इत्युपक्रमात्तद्व्यापारेण चेद्वशेन मये परामर्शद्विपरिष्ठाच्च भेदज्ञात महाभूतैः सहानुक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठयेन
ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलाषपरमेवास्वेति निश्चीयते । यत्र तु पुरुषनिधादियत्र तस्य मयैरन्यपरत्वं गत्य
न्तराभावादिति सर्वमन्दातम् । अपरः कल्पः । सदुपक्रमस्य सदर्थस्यात्पोपक्रमस्य च किमेकार्थमाहोस्विद-
र्थभेदः । तत्र सत्पदस्याभिधेयत्वात्प्रतिष्ठानात्प्रतिष्ठाने च प्रवृत्तेर्नामार्थेत्वं किंतु समस्तसत्यनुगतसत्तासागान्या-
र्थत्वं तथा चोपक्रमभेदाद्विनाथत्वम् । स आत्मा तत्त्वमसीति चोपसंहार उपक्रमानुरोधेन सत्त्वर्थतया
व्याख्येयः । तद्धि स सामान्य परमात्मतया सनादनीयम् । तद्विशानेन च सर्वविज्ञान महासामान्यस्य
सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापिचादित्येवं प्राप्त उच्यते-आन्मगृह्णतिर्वाजसनेपिनामिन् छान्दोग्याना-
मनुत्तरात् स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात् । अस्तु तावदात्म्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्याकरोति-भवेदिति । तत्र प्रथमं क हेतुमाह-कस्मादिति । अवधारण विट्गोमि-परमात्मेति ।
मूत्रप्रहेऽपि स्वनिकारापेक्षया तदुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-आज्ञसमिति । तदेव व्यतिरेकतः स्फोरयति-
अन्ययेति । यच्च लोकमपृष्ट्वादित्वात्प्राप्त्य तत्राऽऽह-लोकेति । श्रुत्यन्तरं तेत्तिरीयादिश्रुतिः । तत्र
दृष्टान्तमाह-ययेति । इहापीत्येतरस्योक्तिः । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा महाभूतसृष्टिरेषमहर्तुमशङ्कया वाक्यभेदा-
दित्याशङ्क्याऽऽह-श्रुत्यन्तरेति । न हि तेत्तिरीयादिवाक्यमेतरेयवाक्यं च भिन्नं सृष्ट्यनुगादेनापि कृतमविषय-
त्वाविशेषादित्यर्थः । यत्तु व्यापारवत्सालम्बु प्रसिद्धव्यापारविशेषस्यागनुगमादिशेषानेनायमात्मैति तत्राऽऽह-
योऽपीति । किंचाफत्र भेदे भेदस्याप्राप्त्याऽऽह-अन्ययेति च फट्समग्राच्छेदं निगदिशति-पाह-न हीति ।
पौर्णवर्षलोचनयाऽपि ब्रह्मसरस्वतीस्य सदर्भस्येयाह-तथा हीति । स परमेश्वर एतमेव सीमानं मूर्तः

आत्मगृहीत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०५३)

इति तादात्म्यमुपदिशति । तत्र संशयः-तुल्यार्थत्वं किमनयोराम्नानयोः स्याद्, अतुल्यार्थत्वं चेति । अतुल्यार्थत्वमिति तावत् प्राप्तम् । अतुल्यत्वादान्नानयोः । न ह्याम्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुम् । आम्नानतन्त्रत्वादर्थपरिग्रहस्य । वाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते । छान्दोग्ये तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः ॥ ननु च छान्दोगानामप्यस्ति उदकं तादात्म्योपदेश इत्युक्तम् ॥ सत्यमुक्तम् ॥ उपक्रमतन्त्रत्वादुपसंहारस्य तादात्म्यसम्पत्तिः सेति मन्यते ॥ तथा प्राप्तेऽभिधीयते ॥ आत्मगृहीतिः “सदेव सोम्येदमग्र आसीद्” [छा० ६ । २ । १] इत्यत्र छान्दोगानामपि भवितुमर्हति । “इतरवद्” । यथा-“कतम आत्मा” [बृ० ४ । ३ । ७] इत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिः, तथैव ॥ कस्मात् ॥ “उत्तरात्”- तादात्म्योपदेशात् । “अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्” ॥ यदुक्तमुपक्रमान्वयाद्-उपक्रमे

रत्नप्रभा ।

तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे सत्तासामान्ये ब्रह्मात्मनस्पन्दुपातिः छान्दोग्ये-वाजिद्युतौ निर्गुणत्रयेति भेदाभिधोगुणानुपसहारः, सिद्धान्ते तूमयत्र निर्गुणत्रयेक्यादुपसहार इति फलभेदः ॥ पदानां जातौ शक्तिप्रहात सच्छब्दोऽपि सत्त्वजातिराचीत्युपक्रमस्य निश्चिन्तार्थत्वाद्सजातत्रिष्युपक्रमबलेन तादात्म्योपदेशः सम्पत्तिरतया नैव इति पूर्वपक्षनिष्कर्षः ॥ पूर्वत्र वाक्येक्यादर्थादिपरान्न स्यक्त्या त्रियेक्यमुक्तम् । इह तु सदात्मशब्दाभ्यां जात्यात्मवाचिभ्याम् उपक्रमभेदाद्वैक्यभेदे सति त्रिधाभेद इति प्रत्युदाहरणसंगतिः ॥ न चाऽन्यद्वैक्यजातिराचकः-आत्मव्यक्त्यैक्याजात्यभावात् । किन्तु सर्वांतरवस्तुराचकः । कल्पितजातिवाचित्वेऽप्युपक्रमभेदः स्फुटे एव । सत्तात्मन्योभेदाति मन्तव्यम् ॥ सिद्धान्तवति-तथेत्यादिना ॥ उपक्रमाव्यादिति ॥ उपक्रमाधीनत्वादुपसहारास्पेक्षार्थः, तत्रावधारण सत्यदेनाऽऽत्मगृहीतौ सत्यां युज्यत इत्याह-भायती ।

ग्रापेनोपक्रमेणोपसहारे वर्णनीयः । अपि च सप्तौ फल कल्पनीयम् । न च सामान्यमानं ज्ञाते विशे-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सच्छब्दस्याऽऽमानात्मार्थवानिर्णयेन वाक्यद्वये सशयमाह-तत्रेति । अर्थाभेदाद्विधाभेदोक्त्या वाक्यार्थधीहेतोरेवात्रोक्तिरिति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे त्रिधाभेदादुपसहारः । सिद्धान्ते तदभेदाच्चदुपसहार इति मत्वाऽर्थभेदाद्विधाभेद पूर्वपक्षमाह-अतुल्येति ॥ आम्नानवैषम्येऽपि किमित्यर्थेक्याद्वैक्यं न स्यात्ताऽऽह-न हीति । तदेव विशदयति-वाजसनेयके चेति । छान्दोग्येऽपि वाक्यशेषादात्मार्थत्वसिद्धौ कथमा-म्नानवैषम्य कथतरामर्थभेदः कथतमां विद्यानानात्वमिति शङ्कते-नन्विति । “स आत्मा सत्त्वमसि” इति तादात्म्योपदेशमङ्गीकरोति-सत्यमिति । तर्हि तदनुसारेणोपक्रमोऽपि नीयतामिवाशक्त्याऽऽह-उपक्रमेति । स हि सद्विधार्यो निश्चिन्तार्योपसहारेण नीयते, प्रकृते तु तस्यासद्विधार्यत्वात्तदनुसारिण्युपसहारे प्रतिमायां निष्पृष्टवृत्तात्मनि प्रयदृष्टिप्रत्येयार्थः । वाजसनेयिवाक्य ब्रह्मात्मविधार्य छान्दोग्यवाक्यत्वात्मनि प्रयदृष्टिप्रत्येयमिति त्रिधाभेदमुपसहसति-इति मन्यत इति । अनुत्तरार्थतया त्रिधाभेदमन्य सिद्धान्तमाह-तथेति । तादात्म्योपदेशस्य गत्यन्तरमन्य दूयति-अन्वयादिति । तत्रानुवादं विमज्जते-यदिति । उपक्रमाव्यावृत्ततन्त्रत्वादुपसहारास्पेक्षं यावत् । उपक्रमोऽपि तर्हि सदेवयधारणादात्मानमेव गोचरयतीत्याशक्त्याऽऽह-उपक्रमेति । तस्मादुपसहारेऽपि न परमात्मतादात्म्यमात्मनो गृह्णते । न हि सच्छब्दोपक्रमस्येनाऽऽमोध्यते तस्य सम्मिन्नप्रसिद्धत्वात् । तथा च सनौ नाऽऽमनस्तादात्म्यस-

चात्मशब्दश्रवणाभावाच्चात्मगृहीतिरिति । तस्य कः परिहार इति चेत् ॥ सोऽभिधीयते ॥ स्यादवधारणादिति । भवेदुपपन्नेहात्मगृहीतिः । अवधारणात् । तथाहि—“येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” [छां० ६ । १ । ३] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्य तत्तत्प्रतिपादयिष्या सदेवेत्याह । तच्चात्मगृहीतो सत्यां सम्पद्यते । अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा, स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं सम्पद्यते । तथा माश्रुत्वत्तरेकत्वावधारणं, जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः, स्वाभावस्थायी च तत्स्वभावसम्पत्तिकथनं, परिचोदनापूर्वकं च पुनःपुनः “तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८-१६] इत्यवधारणमिति च,—सर्वमेतत्तादात्म्यप्रतिपादनायामेवावकल्पते, न तादात्म्यसम्पादनायाम् ॥ न चात्रोपक्रमतन्त्रतोपन्यासो न्याय्यः । न ह्युपक्रमे आत्मत्वसङ्कीर्तनमनात्मत्वसंकीर्तनं वास्ति । सामान्योपक्रमश्च न वाक्यशेषगतेन विशेषेण विरुध्यते । विशेषाकीक्षित्वात्सामान्यस्य । सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानो न सुहृदादात्मनोऽन्यः सम्भवति । अतोऽन्यस्य वस्तुजातस्यारम्भणशब्दादिभ्योऽश्रुतत्वोपपत्तेः ।

रत्नप्रभा ।

तच्चेति ॥ तदेकमेवेत्यवधारणम् । “अनेन जीवेनात्मना” इति सदेवताकर्तृकौ जीवस्यात्मशब्देन परामर्शः । सुतो जीवः सत्ता सम्पन्नो भवतीति कथनं भूय एव वा भगवान् शिक्षापयामिति परिचोदना । सदितिपदेन सत्ताश्रय उच्यते, न जातिमात्रम् । कर्तृवाचिदणुप्रत्ययान्तत्वात् । तथा बोपक्रमे सत्ताश्रयमात्रान्योक्तौ क आश्रय इत्याकांक्षायां वाक्यशेषादारमेति निर्धारित इत्याह—न चेति । सच्छब्दस्यात्मसाधारण्यमुपेत्योक्तम् । तदपि नास्ति । आकाशपदवत् सत्पदस्य व्यक्तिसाक्षिरात् । व्यक्तित्वमाधायोपा चिदात्मवेति न वागिच्छन्दोग्योपक्रमपक्षेऽप्यभिव्याह—सच्छब्देति ॥ धैर्यमुपेयावाहमायती ।

पञ्चानसंभवः । न एत्याकाशदृष्टे ज्ञाते शिक्षादयस्तद्विशेषा ज्ञाता भवन्ति । तदेवमवधारणादि सर्वमनामार्थत्वे स्यादनुपपन्नमिति छान्दोग्यस्यान्वयत्वमेवेति सिद्धम् । अत्र च पूर्वस्मिन् पूर्वपक्षे हिण्य-

आनन्दमिथिव-न्यायनिर्णयः ।

तिरागमि तत्त्वमसीति विरक्षित्वेत्याह—नाऽऽमेति । परिहारादिते—स इति । तत्र प्रतिज्ञा व्यापकं भवेदिति । अवधारणादिति हेतुं विद्मोति—तथा हीति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सच्छब्देनानाममहेऽपि सतः सर्वान्मयावविस्तृतिपादक्याऽऽह—तच्चेति । उक्तमेव व्यतिरेकेण साधयति—अन्यथेति । प्रकाशान्तरं हेतुं व्याचष्टे—तथेति । एकमेवाद्वितीयमित्येकवाक्यधारणमेव जीवोनाऽऽत्मनोऽपि जीवस्याऽऽत्मशब्देन परामर्शः सति मन्येद्यादि तत्स्वभावापचित्तरचनं भूय एव वा भगवान्विशेषादपि परिचोदना । हेतुजातस्फोटस्य फटमाह—इति च सर्वमिति । यत्तद्वत्तन्त्रेणोपपन्नत्वेनानाममहेऽपि सत्ताऽऽह—न चेति । अत्र छान्दोग्ये न आनन्दमिथिवस्यारस्येति यावत् । तत्र हेतुः—न हीति । उपपन्नानुमानायापि तर्हि नोपक्रमो नैकस्यावधिनिमित्तविषयसत्तयाऽऽह—सामान्येति । सच्छब्दस्य सत्तासामान्यवाचिपेनाऽऽत्मनानामाधारव्यापकत्वात्तत्त्वमात्रमुपपन्नत्वात्तत्त्वमात्रेणाऽऽह—तथेति निर्णीयते । मन्त्रेणानोपक्रमेणोपपन्नत्वात्तत्त्वमात्रमुपपन्नत्वात्तत्त्वमात्रेणाऽऽह—तथेति निर्णीयते । उपपन्नमहेतुं भूयिष्येति नैकस्य शिक्षेयमुक्तम् । यत्तद्वत्तन्त्रेणोपपन्नत्वात्तत्त्वमात्रमुपपन्नत्वात्तत्त्वमात्रेणाऽऽह—तथेति निर्णीयते । आनन्दमिथिव-

कार्याख्यानाधिकरणम् । रत्नप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०५५)

आम्नानवैषम्यमपि नावश्यमर्थवैषम्यमावहति । आहर पात्रं, पात्रमाह-
रैत्यादिष्वर्थसाम्येऽपि तददर्शनात् ॥ तस्मादेवआतीयकेषु वाक्येषु प्रतिपा-
दनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थभेद इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ इत्यात्मगृहीत्य-
धिकरणम् ॥ ८ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ (९) ॥

छन्दोगाः, वाजसनेयिनश्च, प्राणसंवादे आदिमर्यादं प्राणस्यान्नमात्राय
तस्यैवापो वास आमनन्ति । अनन्तरं च छन्दोगा आमनन्ति-“तस्माद्वा
एतदशिष्यन्तः पुरस्ताद्धोपरिष्ठादद्भिः परिदधति” [छा० ५ । २ । २]
इति।वाजसनेयिनश्चामनन्ति-“तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचा-
मन्त्यशित्वा चाचामन्त्येतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते” [बृ० ६ । १ ।

रत्नप्रभा ।

आम्नानेति ॥ वाजिनाक्ये त्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य लक्ष्यस्य प्रतिपादनम् । छान्दोग्यवाक्ये तु तदर्थस्य
तदर्थपर्यन्तस्य प्रतिपादनमिति प्रकारभेदेऽपि वाक्यार्थक्याद्वैक्यमिति फलितमाह-तस्मादिति १७।(८)॥
कार्याख्यानादपूर्वम् । मे किमन्न किं वास इति प्राणेन पृष्टा वागादय ऊचुः-यदिदं किं च आश्चम्यः
आ कृमिस्तत्तच्छेज्जमापो वास इति।सर्वप्राणिनिर्मुज्यमान यदिदं प्रसिद्धं आदिपर्यन्तमन्न तत् प्राणस्य तत्प्राणम्,
आप आच्छादनमित्युपासकेन चिन्तनीयमित्यर्थः ॥ शाखाद्वयेऽप्यविशेषयुक्तिमुक्त्वा विशेषयुक्तिभेदमाह-
अनन्तरं चेति ॥ तस्माद् अपां प्राणमन्त्रत्वाद् अशिष्यन्तः अशनं कुर्वन्तः श्रोत्रिया एतत् कुर्वन्ति ॥
किं तत् । भोजनात् पूर्वम्, ऊर्ध्वं चाचामन्ति इति यत् तदद्भिः प्राणं परिदधति आच्छादयन्त्याप्यर्थः ॥
पूर्वोचाराय अशनसम्बन्धिनोपु अप्यु प्राणरासस्त्वचिन्तनरूपमनप्रताप्यान् कार्यमिति भावः ॥ तत् तस्मात्,
इति उक्तार्थे यतः पूर्वं निद्रासोऽशनात् प्राक् ऊर्ध्वं चाचामन्तः एतमेव अन्नं प्राणं तत् तेनाचमनेन
नम्रम् आच्छादितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्ति ॥ तस्माद् एवमिदं इदानीन्तनोऽप्युपासकः एष कुर्यादिति
मामती ।

गर्भोपासना सिद्धान्ते तु प्रसमावनेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ (८) ॥ कार्याख्यानादपूर्वम् । विषयमाह-
छन्दोगा वाजसनेयिनश्चेति । अनन्तं प्राणमन्नं अनः प्राणः तं प्राणमन्नं कुर्वन्तः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वस्यानिर्णयत्वादानामनः सच्छन्दार्यासिद्धेरात्मन एव तदर्थत्वान्नोपक्रमभेदोऽस्तीत्यर्थः । यत्त्वान्नान्नपैष्ये
सत्यर्थसाम्यमयुक्तमिति तत्राऽऽह-आम्नानेति । तद्वैषम्यस्यार्थभेदेनानवश्यमावे फलितमाह-तस्मादिति ।
एवमार्तापिकेषु योऽयं विज्ञानमयः सदेव सोम्येदमित्यादिषु प्रतिपादनप्रकारभेदः समाम्नानविशेषो वाजसने-
यके वाक्यार्थान्वयित्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य छान्दोग्ये तदर्थस्य त्वमर्थपर्यन्तस्य लक्ष्यतया वाक्यार्थभेदा-
भावादपेक्षोभयत्रापि विवेक्याह-प्रतिपाद्येति ॥ १७ ॥ (८) ॥ संदिग्धस्य तदुपक्रमस्य शेषा-
न्निर्णयप्रदाचामन्तीति वर्तमानापदेशस्य भित्तिवसदेहे शेषादशिष्यन्नाचामेदित्यतो विप्रपरत्वं निर्णयमित्या-
शयाऽऽह-कार्येति । त्रिय बहुमग्नितमाज्ञानं दर्शयति-छन्दोगा इति । यदिदं कृत्वाऽऽश्चम्य
आ कृमिस्त्य आ फीटपतगोम्यस्तच्छेज्जमिन्नुक्त्वा तस्यैव प्राणस्यापो वासो वदन्तीति यावत् । छन्दोगा-
नामविशेषाज्ञानमुक्त्वा विशेषमाम्नानमाह-अनन्तरं चेति । तस्मादपां प्राणं प्रति वासोरूपत्वादिति
यावत् । अशिष्यन्तः श्रोत्रियाः सन्तोऽशनं कुर्वन्तस्मादेतत्कुर्वन्ति किं तज्जोजनादूर्ध्वं पादद्भिः प्राणं परि-
दधति परिपापयन्त्याच्छादयन्तीत्यर्थः । शाखान्तरेऽपि विशेषाम्नानं कथयति-वाजसनेयिनश्चेति । यस्मा-

१४] तस्मादेवंविदशिष्यत्राचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनमं
कुरुते इति ॥ तत्राचमनमनमनप्रता चिन्तनं च प्राणस्य प्रतीयते । तत-
किमुभयमपि विधीयते-उत-आचमनमेव-उत-अनमनप्रताचिन्तनमेवेति
विचार्यते । किं तावत्प्रातम् ॥ उभयमपि विधीयते इति ॥ कुतः ॥ उभ-
यस्याप्यवगम्यमानत्वात् । उभयमपि चैतदपूर्वत्वाद्विध्यहम् । अथ वा-
आचमनमेव विधीयते । विस्पष्टा हि तस्मिन्निबन्धिबिभक्तिः ॥ तस्मादेवं
विदशिष्यत्राचामेदशित्वा चाचामेदिति । तस्यैव स्तुत्यर्थमनमनप्रतासंकीर्त-

रत्नप्राभा ।

वाजिश्रुत्यर्थः ॥ अत्रोभयोरप्यपूर्वत्वात् संशयमाह-तत्किमिति ॥ सन्दिग्धतदुपक्रमस्य वाक्यशेषात् । निर्ण-
यवदाचामतीति पदस्य विधित्वसन्देहे आचामेदिति वाक्यशेषाद्विधिविनिर्णय इति दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्ष-
माह-किं तावदिति ॥ ज्ञानसाधनोपासनगविधिविचारात् पादसंगतिर्बोध्य ॥ पूर्वपक्षे प्राणविद्या-
त्वेनापूर्वाचमन विहितमन्यत्रोपसंहृत्यमिति फलं, सिद्धान्ते तस्याधिषेयत्वात् नास्त्येनोपसंहार इति
विषयः ॥ उभयविधाने वाक्यभेदः स्यादित्यहं पक्षान्तरमाह-अथ वेति ॥ प्रशस्त हीदमाचमनं यस्मा-

मामधी ।

अनमनप्रताचिन्तनमिति ॥ मन्यन्ते इति मननं ज्ञानं तद्विधानपर्यन्तमिति चिन्तनमुक्तम् । संशयमाह-तत्किमिति ।
गुरुरवमात्रेणापातत उभयविधानपक्षं गृह्यत्वा मध्यम पक्षमाह-उत पूर्वपक्षी-अथ वाचमनमेवेति ।
यथेयमनमनप्रतासंकीर्तनस्य किं प्रयोजनमित्यत आह-तस्यैव स्तुत्यर्थमिति । अयममिति-यद्यपि
स्मार्तं प्रायश्चित्तार्थमाचमनमस्ति तथापि प्राणोपासनप्रकरणेऽविद्यानाचदङ्गत्वेनाप्रातमिति विधानमर्थप्रवर्धयति,
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्राणस्याऽऽसो वासस्तस्मादियमिन्नर्थं तच्छब्दः । विज्ञातः प्राणविद्यावन्तस्तेषां यथेष्टचेष्टानिर्गम्य
श्रोत्रियपदम् । एतमेवानं प्राणं तत्तेनाऽऽचमनेनानमं वाससा परिहितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्तार्यः ।
क्लृप्ताऽऽसोऽप्यन्यत्रोपसंहृत्य माध्वदिनाममाह-तस्मादिति । यस्मात्पूर्वं प्राणविदः स्वयमाचामनः
प्राणमनमं वाससा परिहितं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादिदानीतनोऽपि प्राणविदेवं कुर्यादित्यर्थः । पाठत्रयेऽप्या-
पातिकमर्थमाह-तत्र चेति । उभयोरपूर्वत्वमपेत्याऽऽह-तदिति । किंच, वाक्यभेदप्रसंगमपादयत्तरदेव
विधेयमिति कल्यान्तरं द्रष्टव्यम् । द्वितीयमपि विशेषानवधारणाद् द्वेधा विरूपयति-उतेति । तत्रापि
प्रथमश्रुतत्वमालोच्य प्रथमो विकल्पो दृष्टिविषयसंपादनेनाऽऽचमनस्यानमनप्रताचिन्तनशेषत्वं मत्वा द्वितीय इति
भेदः । अत्र पाठत्रयेऽपि प्राणविद्याङ्गमनमनप्रताचिन्तनमंक्रमेव विधेयमिति चिन्ताया वाक्यार्थज्ञानसाधन-
गामित्वात्पादादिगमतिः । पूर्वपक्षे द्वयोर्विधेयत्वाद्वाक्यभेदोऽन्यतरविधानस्याचमनस्येव विधेयत्वादिसंभ-
वस्य तस्यान्यत्रोपसंहारः । सिद्धान्ते त्वनमनप्रताचिन्तनस्येव विधेयत्वाद्वाक्यभेदाच्चमनविधेयस्याविधेयस्य नो-
सहानिरीक्षणोपपत्त्यै विरुद्धं पूर्वपक्षमाह-किमिति । गौरवाद्युपविधानमयुक्तमिति शङ्कते-युत इति ।
कर्तव्यत्वेन द्वयोरपि तात्पर्यगम्यत्वाच्च गौरवमित्याह-उभयस्येति । गम्यमानत्वमात्रेण तात्पर्यगम्यत्वात्
विधेयत्वमतिप्रगल्भमित्यादाक्याऽऽह-उभयमिति । न च स्मृत्याचारसिद्धान्ताभ्यां पूर्वत्वं तयोरेवमाह-
त्वात् । न च सामान्यविशेषनया श्रुतिस्मृत्याचाराणां न मूढमूर्च्छा सामान्यमिदानीन्तनपदनिर्णय
बहुमानित्या विधिविदाचमनस्यापि प्रसिद्धस्यैव प्राणविद्यायोगित्वेन विद्यानाशकभेदप्रसंगस्य चोपसंहार-
विधेयत्वेनापि तदिति भावः । न कुनो वाक्यभेदः सत्त्वा गताविद्यासंशय पक्षान्तरमाह-अथ वेति ।
तत्र त्रयः-विस्पष्टेति । तर्हि विमर्शमनमनप्रतासंकीर्तनं तयाऽऽह-तस्येति । महाई हीदमाचमनं

कार्याख्यानाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयसमेतम् । (१०५७)

नमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते । “कार्या-
ख्यानात्” । प्राप्तेमेव हीदं कार्यत्वेनाचमनं प्रायत्पार्थ स्मृतिप्रसिद्धम-
न्वाहयायते ॥ नन्वियं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात् ॥ नेत्युच्यते ॥ विष-
यनानात्वात् । सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसम्बद्धं प्रायत्पार्थ-
माचमनं प्रापयति । श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमवाचमनं
विदधती विदध्यात् । न च भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावोऽव-
कल्पते । न चेयं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यतीति श-
क्यमाश्रयितुम् । पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञाय-
मानत्वात् ॥ अत एव च नोभयविधानम् ॥ उभयविधाने च वाक्यं भिद्ये-

रत्नप्रभा ।

दनेन प्राणमनस्य मन्त इति स्तुतिः ॥ प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्ध विधेयमिति न्यायेन सिद्धान्तयति-
एवमिति । प्रयत्तस्य प्रयत्नरतो भावः—प्रायत्तं शुद्धिः, तदर्थमित्यर्थः ॥ स्मृत्या शुद्धयर्थं कार्यत्वेन
विहिते सकृत्कर्मगतया प्राप्ताचमनानुवादेन अपूर्वपक्षतात्पानमत्र निर्णीयत इति सूत्रार्थः ॥ स्मार्त-
माचमनं श्रुत्या नानूयते । किं एतया श्रुत्या विहितं स्मृत्या नूयत इति शङ्कते—नन्विति ॥ श्रुतिस्मृ-
त्योरनयोर्न मूलमूलिमात्रं । भिन्नविषयत्वादिति परिहरति—नेति ॥ “द्विजो नित्यमुपस्थोद्” इत्याद्या
स्मृतिः ॥ आचमनान्तरविशिष्टमुपेयं मूलमूलि च निरस्तम् । संप्रति विधिरसिद्ध इत्याह—न चेयं श्रुतिरिति ॥
अत एवेति ॥ आचमनत्रिप्यभावादेव यर्थः । अन्धु प्राणवासस्त्वयानादय सकृत्स प्राणविद्यात्वेन
भामती ।

अनृतनदनप्रतिषेध इव स्मार्ते न्योतिष्टोमप्रकरणे समान्नातो नानृत वदेदिति प्रतिषेधो न्योतिष्टोमाङ्ग-
तयार्थवानिति । रात्रान्तमाह—एवं प्राप्त इति । चोदयति—नन्वियं श्रुतिरिति । पारहरति—नेति ।
तुल्यार्थयोर्मूलमूलिमात्रो नानृत्यार्थोक्तित्वार्थः । अमिप्रायस्य पूर्वपक्षमीज निराकरोति—न चेयं श्रुति-
रिति । नत्वर्थपुनर्यायोरनृतनदनप्रतिषेधोऽनुक्तमपौनरुक्त्यम् । इह तु स्मार्तमाचमनं सकृत्कर्मगतया
विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्तेनाचमनविधिना पुनस्तत्त्वादर्थकम् । न च स्मार्तस्यानेन
पौनरुक्त्यं तस्य च व्यापकावादेतस्य च प्रतिनियतविषयत्वादिति । मन्त्रं पञ्चमपाठ्यं प्रथमपञ्चमपाठ-
रोति—अत एव च नोभयविधानम् । युक्त्यन्तरमाह—उभयविधाने चेति । उपसहर्षि-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

नेन प्राणोऽनम स्यादिति स्तुतिस्तस्माद्विधेय विशेषविषयमाचमनमन्त्रं चोपसहर्षेणमित्यर्थः । सिद्धान्त-
यति—एवमिति । तत्र हेतुमादाय व्याचष्टे—कार्येति । प्रयत्तस्य प्रयत्नरतो भावः प्रायत्तं शुद्धये
तदर्थस्मार्तमाचमनमनूयत इत्युक्तमाश्रयति—नन्विति । स्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यादुक्तश्रुतिष्वेव म. ।
न च स्मृतिसिद्धोऽर्थः ॥ याऽनूयते यैश्वर्यापत्तेरित्यर्थः । भिन्नविषयत्वान्मूलमूलिमात्रो नानयोरित्याह—
नेति । विषयभेद विहायति—सामान्येति । भिन्नविषयं पठितमाह—न चेति । अर्थकत्वाभावाज्ज्ञाप-
तद्वापेऽतिप्रसंगादि यर्थः । आचमनान्तरविशानमुपेयं मूलमूलिमात्रो निरस्तः, संप्रति तदपि नास्तो याह—
न चेति । न च स्मार्तमाचमनस्य श्रुत्याऽनुवादे नैरित्यत्र विप्रचामेदित्यादिश्रुतिसिद्धये सामान्याचमन-
स्यानुवादादिति म. ग. हेतुमाह—पूर्वस्येति । अनृतवादिभिरस्य पुरार्थतया विहितस्यापि नन्वर्थ-
नाप्राप्तस्य विशानमनिरुद्धमाचमनस्य तु सर्वकर्मगतया विहितस्य प्राणोपास्यङ्गमपि निरुद्धमिति
पुनर्विशाननार्थक्यमिति भावः । आचमनस्य ग्रहणे विज्ञानायोगे हेतुत्रयाऽऽयं पूर्वपक्षः प्रत्याह—अत
एवेति । युक्त्यन्तरमाह—उभयेति । न चोपसहर्षणशक्यनानात्मदोषः समग्रयेकवाक्यत्वे तद्व-

त ॥ तस्मात्प्राप्तमेवाशिशिष्यतामशितवतां चोभयत आचमनमनृध
 “एतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते” [बृ० ६।१।१४] इति प्राणस्यान-
 ग्रताकरणसंकल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्वप्नु प्राणविद्यासम्बन्धि-
 त्वेनापूर्वं उपदिश्यते ॥ न चायमनग्रतावाद आचमनस्तुत्यर्थ इति न्या-
 य्यम् । आचमनस्याविधेयत्वात् । स्वयं चानग्रतासंकल्पस्य विधेयत्वप्र-
 तीतिः ॥ न चैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थताभ्युपगता भवति-प्रायत्यार्थ-
 ता परिधानार्थता चेति । क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् । क्रियान्तरमेव ह्याचमनं
 नाम, प्रायत्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते । तदीयास्वप्नु वासस्तंसंकल्पनं
 नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यते इत्यनवद्यम् ॥ अपि च
 “यदिदं किंचाश्वभ्य (आशकुनिभ्य, आकृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्ते-

रत्नप्रभा ।

विधीयत इत्याह-तस्मादिति ॥ स्वयञ्चेति । अपूर्ववादित्यर्थः ॥ शुद्धार्थं त्रिनिपुक्तस्याचमनस्य
 प्राणाच्छादनार्थत्वं त्रिरुक्तिरिति शङ्क्याह-न चैवं सतीति ॥ आचमनस्याच्छादनार्थमसिद्धमित्यर्थः ॥
 किञ्च यथा-पूर्वगाव्ये प्राणस्यान्वधानमग निहितं, तत्रात्र पासोऽन्धानं विधीयते । अन्यथाचमनविधौ
 पूर्वमन्वधानं विधिः, उत्तरमन्वधानं क्रियाविधिरित्येवमेषां स्यादित्याह-अपि चेति ॥ मक्षयेदिति शब्दमाधातुः,
 भावती ।

तस्मात् प्राप्तमेवेति ॥ न चायमनग्रतावाद इति स्तोतव्यामाने स्तुतिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । अपि च मानान्तर-
 प्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं स्तुयेत् । न चानग्रतासंकल्पोऽन्यत्र प्राप्तो यत्र, तत्रात्र मयेत् । न चाचमनमन्यतोऽप्राप्तं
 येन त्रिभ्यः सम्भूयेत इत्याह-स्वयं चानग्रतासंकल्पस्येति । अपि चैतस्य कर्मण एकार्येत्तरेषुचितं तस्य
 वडनप्रमाणवशादनन्यगतिर्न स यनेनार्थता कथ्यते । मन्त्रं तु कर्मान्तरे विधीयमाने नाप्यदोष इत्याह-
 न चैवं सत्येकस्याचमनस्येति । अपि च दृष्टिचोदनासाहचर्याद् दृष्टिचोदनेन व्याख्या न चाचमनचो-
 दनेत्याह-अपि च यदिदं किञ्चेति । यथा हि श्वादिमर्वादस्यान्त्यात्तुमक्षयस्यादन्तदृष्टिचोदने एवमि-
 हाप्यपि परिधानात्तमवाह दृष्टिरेव चोपन इत्यन्तदृष्टिर्निमाहचर्याद्रूप्यते । अश्वान्तरं च यद्यपि दृष्ट्यम्यवहा-
 र्योस्तुत्य तथारपि दृष्टिः शब्ददृश्यनान्तरीयस्त्वया साक्षाच्छब्देन त्रियमाणोपउच्यते । अन्यवहा-रमाभ्या-

आनन्दगिरिय-चापनिर्णयः ।

स्यानिष्टनादिनि मावः । तर्हि किंपिह त्रिभ्यः तदाह-तस्मादिति । अनुवादे हेतुमाह-प्राप्तमिति ।
 अनग्रतादृष्टिमकर्तृत्वं त्रिभिर्मने दृष्टमनुवादेने यागक्याऽऽह-आचमनीयास्विति । प्राणविद्याधिकारे धे-
 नमग्रतासंकल्पो विधीयते कथं तत्राभेदो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-प्राणेति । तस्य विधियोगार्थं गृह-
 यति-अपूर्वं इति । एतेनापूर्वनिनिषद् व्याख्यातम् । यत्त्वनग्रतामकर्तृत्वेनाचमनानुपपद्येति तत्राऽऽह-
 न चेति । स्तोतव्यविधेयमात्रे स्तुतिरुच्येत्यर्थः । किञ्च, त्रिभ्यमप्राप्तं प्राप्तेन स्तुयते न चानग्रतासं-
 कल्पोऽनेन प्राप्तेन येन स्तुतव्यः स्यात् चान्योऽप्राप्तमाचमनं येन त्रिभ्यमप्राप्तं स्तोतव्यमित्याह-स्वयं चेति ।
 शुद्धार्थं त्रिनिपुक्तस्यैवाऽऽचमनस्य प्राणविधानार्थं त्रिनिपुक्तत्रिनिपुक्तविधेयं व्याख्यातद्वयाऽऽह-न
 चेति । एकस्य कर्मण स्यादेकार्येत्तरेषु चोपगमादगतिं वापरे तदनेनार्थतामिदं सकृद्विधिरित्येवमेषां
 स्येत्याह-त्रिभ्येति । हेतुनेन मावपनि-त्रिप्राप्तान्तरमिति । वास मन्त्रविधानो भेदादाचमनस्य त्रि-
 न्तरं मन्त्रमपि परिधानार्थम्याऽऽचमनान्तरं तस्य यने त्रिभ्योभेदं स्यात्कर्तृत्वमपि मन्त्रो नाहर्ण-
 इत्यनवद्यमिति । किञ्च, दृष्टिचोदनासाहचर्यादित्याह-ननु नाऽऽचमनचोदनेत्याह-अपि चेति ।

उत्रम्" [वृ० ६ । १ । १४] इति ॥ अत्र तावन्न सर्वात्राभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यते वक्तुम् । अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च । सर्वं तु प्राणस्यान्नमिती-यमन्नदृष्टिश्चोद्यते । तत्साहचर्याच्चापो वास इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते । प्रसिद्धास्वेवाचमनीयास्त्रप्सु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तम् । न ह्यर्धवेशसं सम्भवति ॥ अपि चाचामन्तीति वर्तमानापदेशित्वान्नायं शब्दो विधिक्षमः ॥ ननु "मन्यन्ते" इत्यत्रापि समानं वर्तमानापदेश-त्वम् ॥ सत्यमेव तत् ॥ अवश्यविधेये त्वन्यतरस्मिन्वासःकार्याख्याना-दपां वासस्संकल्पनमेवापर्वं विधीयते, नाचमनम् । पूर्ववद्धि तदित्यु-पपादितम् ॥ यदप्युक्तं त्रिस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति ॥ तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्रत्युक्तम् ॥ अत एवाचमनस्याविधित्सितत्वाद

रत्नप्रभा ।

श्वाद्यस्य सर्वस्य मनुष्येण उपासनेन मोक्षमशक्यत्वाच्च, न पूर्वशक्ये क्रियाविधिरित्यर्थः ॥ इतश्चाचमनम् न विधेयमित्याह-अपि चेति ॥ "अन्नं मन्यन्ते" इत्यत्र वासस्यध्यानमपि न विधेयं, दोषमाभ्यादिति शक्ते-नन्विति ॥ उभयोरेष्यनुवादत्वे वैकल्यादवश्यमेकानुवादनेक विधेयम् । तत्र विधेयं वासो-ध्यानमेव । यान् कार्याभ्यान्मन्त्राख्यानादुपराधेति समाधानार्थः ॥ पूर्ववदिति ॥ म्य या प्राप्तमित्यर्थः ॥ आचामेदिति न विधिः । किन्तु विष्णुराशु यष्ट्य इतिउदनुवाद इत्यत्र ऋगमाह-अत एवेति ॥ तस्मादेवप्रिदशित्य-न्नाचामेदशित्वा चाचामेदिनि वाक्यस्याविधित्वे काव्यैरपठनं छिगमित्यर्थः ॥ तर्हि पाठयन्नाभ्याप्यदिने धामती ।

हरणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति विशेषः । किंच, उद्गोम्याना वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीनि वर्तमानापदेश एव यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जर्तिलयवाग्या वा जुहुयादिति उद्दिष्टित्वमविश्रितम् । मन्यन्त इति त्वप्राप्तार्थेत्वात्समिगे यजतीत्यादिवद्विधिरिवेत्याह-अपि चाचामन्तीति । शेषमतिरो-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वान्नमक्षणमेवात्रापि चोद्यते न दृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह-अत्रेति । दृष्टिगचसामान हेतुमाह-अशब्द-त्वादिति । अन्नशब्दवशादभ्यवहरणं मातीयाशक्याऽऽह-अशक्यत्वाच्चेति । न हि श्वादिमर्वाद् सर्वमन्नमेकनाशुं शक्यं मद्यामद्यादिभिस्तेषात् । प्राणविद्यासाधनार्थादसामर्थ्येति-यममासत्तु सर्वान्ना-नुमत्यधिकरणे निरस्यमिति मात्र । अशब्दत्वस्य दृष्टेःपि तुल्यत्वादभ्यवहरणमद्विधेयमाशङ्क्य नान्त-रीयकृत्या दृष्टे शब्देन त्रियमागत्वादभ्यवहरणस्य तत्र-यत्तद्वाप्यत्योरमात्रादनुवपत्तिरुक्तानस्य दृष्टिर्वि-धेय तदुद्गन्तावनुत्पानादुद्गन्तानमेवैवदित्याह-सर्वं त्विति । तयाऽपि प्रष्टेन सकल्पविशै विमायात तदाह-तदिति । प्रकरणविशेषाद्वाक्यस्य क्रियाविधिपरत्वाभावे किं परत्वे तदाह-प्रसिद्धास्त्विति । अस्तु सर्वात्रावश्ये दृष्टिर्विधिराचमनवाक्ये तु क्रियेय चोद्यते तत्राऽऽह-न हीति । इतश्चाऽऽचमने विधिरत्र नास्तीत्याह-अपि चेति । तर्हि चिन्तनमपि न विधेयं दोषसाभ्यादित्याह-नन्विति । आचमनचि-न्तनयोर्वर्तमानापदेशनगीकरोति-सत्यमिति । तर्हि द्वयोरविधेय-वन्मियाशङ्क्यानुवादमात्रम्याजिचि कर-त्वादभ्यवहारविशेषादवश्यकत्वे संख्यनमेव विधेयमिति विधान्तरेण सूत्रं योजयति-अवश्येति । तत्र हेतु-त्वेनाऽऽचमनमप्याप्यन्तः प्रामिमुक्ता स्मारयति-पूर्ववदिति । पूर्ववत्सर्वाजमनुभाष्य दूषयति-यदपीति । पूर्ववत्त्वेनार्पूर्ववत्त्वमावेनेति यावत् । तत्र शुचिर्विधिविभक्तिरुद्गन्तानामभ्यवहने नेया जर्तिलयवाग्या जुहुया-दितिवदविश्रित वा विधिरिति मात्र । आचमनमप्याप्येयने ऋगमाह-अत इति । तर्हि

“एतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते” इत्यत्रेव काण्वाः पर्यवस्यन्ति, नामनन्ति—“तस्मादेवंविद्” इत्यादि ॥ तस्मान्माध्यन्दिनानामपि पाठे आचमनानुवादेनैवंविद्वमेव प्रकृतप्राणवासोविधित्वं विधीयत इति प्रतिपत्तव्यम् । योऽप्ययमभ्युपगमः क्वचिदाचमनं विधीयतां, क्वचिद्रासोविज्ञानमिति,—सोऽपि न साधुः । “आपो वासः” [बृ० ६ । १ । १४] इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैकैकरूप्यात् ॥ तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते, नाचमनमिति न्याय्यम् ॥ १८ ॥ इति कार्याख्यानाधिकरणम् ९॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥ १० ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामांकिता विद्या विज्ञाता । तत्र गुणाः श्रूयन्ते—“स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भ्रातृपम्” इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते—“मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ग्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च” [बृ० ५ । ६ । १] इति । तत्र संशयः—किमियमेका विद्या, अग्निरहस्यबृहदा-

रत्नप्रभा ।

आचमनविधिः, काण्वे ध्यानविधिरिति कस्यचिन्मनं निराकरांति—योऽपीति ॥ १८ ॥ (९) ॥ समान एवं चाभेदादिति ॥ शाण्डिल्येन दृष्टा तन्नामांकिता । अन्तर्हृदये नीलादिषु सूक्ष्म निष्ठनीत्यर्थः ॥ अन्यामप्रत्यभिज्ञानाभ्यां सहायमाह—तत्रेति ॥ गुणानुपमहारेपसहस्री द्वौर्त्तौत्तैरपक्षयोः कष्टम् । पूर्वेन प्राक्ताचमनानुवादेनानमताध्यानविधिरुक्तः ॥ इह एकशाखायां विप्रवृष्टदेशस्य वास्ययोगेकस्य विधि-
भामती ।

हितार्थम् ॥ १८ ॥ (९) ॥ समान एवं चाभेदात् । इहाभासाधिकरणन्यायेन पूर्वे पठ्यः । द्वयोः प्रियाविष्योरेकशाखागतयोः गृह्यमाणविशेषनया यस्य कोऽनुवाद इति विनिश्चयमात्रादङ्गानुपपत्त्या प्रवर्तनात्पक्ष्य च त्रिविध्यस्य स्वरससिद्धिमयरोपासनाभेदः । न च गुणान्तरविधानार्थकानुवाद उभय-
प्रावि गुणान्तरविधानोपपत्त्येविनिगमनाहेत्वमात्रात्ममानगुणानभिधानप्रसङ्गाच्च । तस्मात्समिधो यन्तीया-
दिनदभ्यामादुपासनाभेद इति प्राप्त उच्यते—एकैकस्यैकैक्येन प्रयत्निहानात् । न चागृह्यमाणविशेषा-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

रण्यकयोर्गुणोपसंहारश्च-उत-द्वे इमे विद्ये, गुणानुपसंहारश्चेति ॥ किं तावत् प्रातम् ॥ विद्याऽभेदो गुणव्यवस्था चेति ॥ कुतः ॥ पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ॥ भिन्नास्तु हि शाखास्वध्येतृवेदितृभेदात्पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्वं मध्यवसायैकवातिरिक्ता गुणा इतरत्रोपसंहिगन्ते प्राणसंवादादिवित्युक्तम् । एकस्यां पुनः शाखायामध्येतृवेदितृभेदाभावाद्दशक्यपरिहारे पौनरुक्त्ये न विप्रकृष्टदेशम्येका विद्या भवितुमर्हति । न चात्रैकमान्नानं विद्याविधानार्थम्, अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः सम्भवति । तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणा इतरत्रेतरत्र चान्नायेरनसमानाः समाना अपि तृभयत्रान्नायन्ते मनोमयत्वादयः ॥ तस्मान्नान्योन्यगुणोपसंहार इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमहे ॥ यथा-भिन्नास्तु शाखास्तु विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति, एवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति । उपास्याभेदात् । तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिजानीमहे, उपास्यं च

रत्नप्रभा ।

त्वमन्यस्यानुवादः त्वमन्यनिध्याह द्वयोरपि त्रिगार्त्रिखलमिति प्रमुदाहरणेन पूर्वश्रवणमिति—किं तावदिति ॥
यत्पुनरुक्तं, तद्विद्यान्तरमिति न व्याप्तिः । प्राणपञ्चाम्यादिविद्यासु व्यभिचारदिव्याशक्त्य शान्ताभेदे पुन-
रुक्तिरनिद्वेयुनमिषाह—भिन्नास्त्विति ॥ यथाऽभिहोत्राक्षये कर्मणि त्रिभिः, “दत्ता जुहोति” इति
त्राक्षये गुणत्रिभिः, तथात्राप्यस्तु, न त्रिधाभेद इत्याशक्याह—न चात्रैकमिति ॥ उक्तगुणानां पुनरु-
क्तिरुपस्था स्यात् ॥ अतोऽभ्यासाद्विधाभेद प्रयाजभेदवदिति भावः ॥ उक्तगुणोक्तिर्न वृथा कतिपयगुण-
विशिष्टोपासनाभेदप्रत्यभिज्ञानार्थत्वात् ॥ अत्र उपास्यरूपाभेदात् भिन्नशास्त्राभिर समानशास्त्रावामपि त्रिभै-
रन्यमिति सिद्धान्तगूढं योजयति—यवेति ॥ सौत्रश्रवणरोऽवधौ व्याख्यात ॥ यत्र बहवो गुणाः श्रुताः
भाष्यटी ॥

यत्र भूवासो गुणा यस्य कर्मणो निर्गमन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरंतरत्र ॥ तदनुगादेन कतिपयगु-
णविधिः । यथा यत्र छत्रचामरपताकाहामिकाश्वीषशक्तिकयाशीकथानुष्क्रुपाणि रुपास्तिरुपदातिप्रच-
यस्तत्रास्ति राजेति गम्यते न ॥ कतिपयगजराजिपदातिप्राज्ञि तदमाये, तथेहापि । न चैकत्र विहि-
तानां गुणानामितरत्रोक्तिरनार्थिका प्रत्यभिज्ञानदार्ढ्यव्यात् । अन्तु वाम्मिनिव्यानुगदो न तदनुगादा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धान्ते विद्यैक्येऽप्यपौनरनयाद्वृणोपसहार इति मत्वा त्रिपृथक् पूर्वापक्षयति—किं नावदिति । गौरपदुष्ट
त्रियानानात्वमयत्तमित्याह—कुत इति । प्रामाणिक गौरग्रन्थपुनर्मिति मयाऽऽह—पौनरुक्त्येति ।
त्रियाभेदे पौनरनयमव्याप्त भिन्नाशास्त्रासु विद्यैक्येऽपि पौनस्त्यपदंशेत्याशङ्क्याऽऽह—भिन्नास्त्विति ।
अभ्येतेभेदेन शब्दपौनस्त्यं वेदितुमेतेन चार्थपौनस्त्यं पराद्वयने शास्त्राभेदेऽपि देशभेदेऽपि विशाक्यार्थिनां
प्रतिपत्तत्वात्तत्तदाशङ्क्याप्येतत्त्वात्पौनस्त्यमित्याशङ्क्यैकशास्त्राव्ययनस्य नित्यविधिनेन प्राप्त गानेनमित्याह—
एकस्यामिति । अग्निहोत्र उद्योनांयत्र सिद्ध उद्योःपर्थमनूप दत्त्वा उद्योनांनिगुणविभिन्नविहाय स्यादित्यपौ-
नस्त्यमाशङ्क्याऽऽह—न चेत्तद्विद्योदष्टप्रतिपत्तया विभिन्नासु सदत्वानिश्चयात्तुल्यगुणोक्तिर्येदर्थान् नेय व्य-
स्ये याह—सतेति । अगौरग्रन्थाय त्रियाभेदाद्वृणोपसहार इत्युपमहरति—तस्मान्नेति । उक्तमनूप मिदन्तपत्ति-
एवमिति । त्रियापदेनेति शब्दस्य भवन्तः । हेतुमादाव व्याकरोति—उपास्येति । तदेक्ये गम्भ्यानेऽपि न
विद्यैक्यं तदेक्यं हेतुमादावित्याशङ्क्यैक्याभेदे हेतुमित्याशङ्क्याऽऽह—उपास्यं चेति । तस्य हेतुमादेन स्पृश्यति—

रूपं विद्यायाः । न च विद्यमाने रूपामेदे विद्याभेदमध्यवसातुं शक्नुमः ।
नापि विद्याभेदे गुणव्यवस्थानम् ॥ ननु पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद्विद्याभेदोऽध्यव-
सितः ॥ नेत्युच्यते ॥ अर्थविभागोपपत्तेः—एकं ह्याम्नानं विद्याविधानार्थम्,
अपरं गुणविधानार्थमिति न किञ्चित्तोपपद्यते ॥ नन्वेवं सति यदपठित-
मग्निरहस्ये, तदेव बृहदारण्यके पठितव्यं—“स एष सर्वस्येशानः”
इत्यादि ॥ यत्तु पठितमेव मनोमयत्वादि, तत्र पठितव्यम् ॥ नैष दोषः ॥
तद्वलेनैव प्रदेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात् । समानगुणाम्नानेन हि
विप्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामीशानत्वाद्युपदिश्यते ।
अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुणविधिरभिधीयते । अपि चाप्राप्तांशोपदे-
शेनार्थवति वाक्ये सञ्जाते प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानुवादतयाप्युपपद्य-
मानत्वाच्च तद्वलेन प्रत्यभिज्ञोपेक्षितुं शक्यते ॥ तस्मादत्र समानायामपि
शाखायां विद्येकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्तुल्यम् ॥ १९ ॥ इति समानाधि-
करणम् ॥ १० ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥ (११) ॥

रत्नममा ।

तत्र प्रधानविरिधिः, अन्यत्र तदनुवादेन गुणविरिधिरिति निश्चयादग्निरहस्ये प्रज्ञानविरिधिरुत्तरत्र गुणविरि-
धिरिति भावः ॥ १९ ॥ / (१०) ॥ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ सद-भूतप्रप, त्पद्-याथाका-
मागती ।

नामस्य सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वम् । अनुवादमात्रस्यापि तत्रतत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यकेऽनुवा-
सनं तद्गुणेनोपमहारादिति सिद्धम् ॥ १९ ॥ (१०) ॥ संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ पदेकस्यापि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न चेति । प्रत्यभिज्ञानविशेषादित्यर्थः । विद्येक्ये कठितमाह-नापीति । गुणव्यवस्थानमध्यवसातुं शक्नुम
इति सन्ध्यः । अध्येतृदेहिदेहिमेदामावापोनरूपस्यमुक्त स्मारयति—नन्वेति । अर्थभेदसंमग्नौ पौन-
रायमिवाह-नेतीति । अदृश्यमानविशेषनया कस्य कोऽनुवाद इत्यनिश्चयाच्चाधेविभागसिद्धिरित्याशय
यत्र भूयानो गुणा विधीयन्ते तत्र प्रज्ञानविरिध्यत्र तदनुवादेन गुणविरिधिरिति विभागमभिप्रेत्याऽऽह-एकं
हीति।तुल्यगुणोक्तिरैवधर्म्यमुक्त स्मारयति—नन्वेति।बृहदारण्यके प्रज्ञानविरिधिरग्निरहस्ये गुणविरिधिवेव स्मिन्ने
सर्गमिति यावत् । प्रत्यभिज्ञादादित्यर्थं तुल्यगुणोक्तिरर्थेनोत्पाह-नेति । तदेव स्फुटयति—समानेति ।
प्रत्यभिज्ञानस्याकिञ्चिन्करत्नपादाश्रयाऽऽह-अन्यथेति । तस्यां बृहदारण्यके गुणविधानार्थमिति तत्त्वोक्त-
यामिति यावत् । अथ गुणविरिधिरित्येतान्वादिगुणकथनमित्यर्थः । अग्निरहस्योपमां विद्यामन्यत्र विधि-
गुणानेन बृहदारण्यके तस्यां गुणविधानमियुक्तम् । इतथ तुल्यगुणोक्तिप्राप्ता प्रत्यभिज्ञा नोपेक्षितव्येत्याह-
अपि चेति । तदेव कैमुतिकन्यायेन ग्योरयति—अप्राप्तेति । नान्तरिक्षं न विधीयादित्यु नित्यानुवा-
दम्यापि निर्दोशायप्रवर्तने तुल्यगुणानुवादस्य प्रत्यभिज्ञानार्थत्वेनार्थवत्त्वाच्चतुल्यगुणोक्तिप्राप्ता प्रत्यभिज्ञा नोपे-
क्षितुं शक्या, तेनेतान्वादिगुणविरिधौकया बृहदारण्यकपादये समानार्थं मनोमयत्वादितुल्यगुणानुवादस्य
पदाश्रयधितेमेव। प्रज्ञानप्रत्यभिज्ञावत्त्वेन पञ्चतन्त्रसदृशप्रत्यभिज्ञायाश्च विदितविरिधेरप्याह बृहदारण्य-
के गुणविरिध्यत्र प्रज्ञानविरिधिरित्यर्थः । मिदे पुनरग्निरहस्ये कस्माह-तस्मादिति ॥ १९ ॥ (१०)
विद्येक्ये गुणोपसंहारमुक्त्वा तदेकमेव तदनुवमहाराद-वदन्बृहदारण्यके-संबन्धादेति । विप्रकृष्ट-

सम्बन्धाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भाष्ये-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०६३)

बृहदारण्यके “सत्त्वं ब्रह्म” [वृ० ५।४।१] इत्युपक्रम्य “तद्यत्तत्सत्य-
मसी स आदित्यो य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्ष्णुरुपः”
[वृ० ५।५।२] इति ॥ तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदेवतमध्यात्मं
चायतनविशेषमुपदिश्य व्याहृतिशरीरत्वं च सम्पाद्य द्वे उपनिषदावुपदि-
श्येते-“तस्योपनिषदहमिति” [वृ० ५।५।२] अधिदेवतं, “तस्यो-
पनिषदहमिति” [वृ० ५।५।२] अध्यात्मम् । तत्र संशयः-किमवि-
भागेनैवोभे अप्युपनिषदावुभयवानुसन्धातव्ये-उत-विभागेनैकाधिदेवत-
मेकाध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते-यथा शाण्डिल्यविद्यायां विभा-

रत्नप्रभा ।

शात्मकः-सत्त्वं परोक्षभूतः मरु हिरण्यगर्भस्य त्रयोऽयम् तत्र उक्तं यत्सत्यं, तत्सः, योऽन्तारादित्यः ॥
किं मण्डलम् ॥ न ॥ तत्र स्थाने पुरुषः कस्यानकः स एवाध्यात्मनश्चिप्यमानस्य इत्युपदिश्य “तस्य
भूरिति शिरः” [वृ० ५।५।३] “सुव इति वाट्” [वृ० ५।५।३] “सुवोरिति” [वृ०
५।५।३] पादादिति व्याहृतिरूप शारीरकमुक्त्वा द्वे उपनिषदां रहस्यदेवतानामनी उपदिश्येते ।
तस्य आदित्यमण्डलस्य अहमिति नाम । प्रकाशकत्वात् । तस्य अक्षिप्यस्य अहमिति नाम । प्रय-
त्नवादिति-इदं नामद्वयं विषयः । तत्र नामिनः सत्यास्यस्य त्रयस्य एकत्वात्, स्थानमेदोक्तेश्च, -संशयमाह-
तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिस्थान नामद्वयानुष्ठानं, मिद्वान्ते यथाश्रुयेनैकतानानुष्ठानमिति फलम् ॥
इदन्तिसंज्ञायां पूर्वपक्षस्य व्याचष्टे-ययेति ॥ यथा-विदेकस्यादुपस्थार उक्तः, एवमन्यत्रायेकविद्यायां-
भाष्ये ।

शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र निहितानां धर्माणां सत्तर । तेषां मति सत्यस्यैकस्या-
मेतान्मण्डलद्वयमिति उपनिषदोरपि सकलप्रवृत्तात् । तस्येति च प्रहृष्टनगरादिशब्दाद्वेद । सत्यस्य च प्रज्ञान-
आनन्दगिरौष-न्यायनिर्णयः ।

बृहदिति-आय एवेदमत्र आयुष्मा आयः सत्यमनुजन्तं इत्यत्र सत्यशब्दो हिरण्यगर्भस्यार्चां तत्र सत्य हिर-
ण्यगर्भादित्यत्र त्रयं महदित्युपक्रम्यति यावत् । तत्तत्रैव सति यत्तत्सत्यं त्रयं सोऽन्तारादित्यो त्रिपेयादित्य-
पेक्षया पुत्रिहृत्प्रयोगः । किं मण्डलमेतदिति नेयाह-य इति । तस्य स्थानमेतदिति-अदित्यचाभुय-
पुरुषानन्ताऽवस्थानमुक्त्वा तावेनावस्थोन्मिन्मन्त्रिद्वितीयौ शक्तिनिरेषोऽन्मिन्मन्त्रिद्वितीयौ । प्राज्ञैरयमनुमिन्मन्त्रि-
द्वितीय इत्यन्मिन्मन्त्रिद्वितीयमुक्त्वाऽऽदित्यपुरुषस्य य एष एतन्मिन्मन्त्रिद्वितीयो पुरुषस्य भूरिति शिरो मुर इति
बाह्वृत् इति प्रतिष्ठेति व्याहृतिदेहत्वं सत्ताय तस्योपनिषदहमिति-अदित्यपुरुषस्याहर्नामत्वं मुक्त्वा । अनन्तरं
च योऽयं दक्षिणेऽक्ष्णुरुपस्य भूरिति शिर इत्यादिना व्याहृतिदेहत्वं सत्ताय तस्योपनिषदहमिति-यत्तानाम-
मुक्त्वा । उपनिषदिति देवतानुष्ठानमन्त्रेण तत्प्रकाशक रहस्यं नामोच्यते । अह इत्यत्र प्रकाशवचनो-
ऽहस्य-प्रत्यगामनाची तदाह-तस्येत्यादिना । उपनिषदस्य विषयहेतु सत्यवर्तकस्यानन्तमेतदस्या-
संशयनाह-तत्रेति । अत्र च सत्यविद्यायामुपनिषदस्यैकस्या वाक्यार्थार्थोद्विचिन्तनासादादिस्मात्तः ।
पूर्वपक्षे विदेकस्यादुपस्थारान्तरमे सत्तुपनिषदो सत्तुपनिषदिति-मिद्वान्ते विदेकस्येति स्थान-
मेदोऽन्ताराणां धर्माणामनुष्ठानादुपनिषदोऽन्तारादिति-स्थादिति मत्वा पूर्वपक्षमनुमादते-तत्रेति ।
मूत्रधाराणि योजयति-ययेति । उपनिषदोऽदित्यं प्रकरः इत्येव तदेक्य कथमित्याशङ्क्याऽऽह-

१ उपनिषदि प्रथमस्य द्वे अक्षरे इत्युक्तं मुमरेण मुनिरिति फलः प्रमत्तः, मुनर इति । न तु हरिर्नि ।
अथरत्नप्रभा प्रयो लोके अतिरिष्टे एव रुद्रत्वं । यथा भूरिति । अथोन्नतानां न्यायवत्तद्विज्ञानेति
सत्यप्रकाशस्य शरीरविकृतादिति मते ॥

गेनाप्यधीतार्या गुणोपसंहार उक्तः, एवमन्यत्राप्येवञ्चातीयके विषये भवितुमर्हति । एकविद्याभिसम्बन्धात् । एका हीयं सत्यविद्याऽधिदेवमाध्यात्मं चाधीता । उपक्रममेदाद्, व्यतिपक्तपाठाच्च । कथं तस्यामुदितो धर्मस्तस्यामेव न स्यात् । यो ह्याचार्यं कश्चिदनुगमनादिराचारश्चोदितः, स संग्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेव भवति ॥ तस्मादुभयोरप्युपनिषदोरुभयत्र प्राप्तिरिति ॥२०॥ एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते-

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नैवोभयोरुभयत्र प्रातिः ॥ कस्मात् ॥ विशेषात् ॥ दपासनस्थानविशेषो-
पनिबन्धादित्यर्थः ॥ कथं स्थानविशेषोपनिबन्ध इति ॥ उच्यते ॥ “य
एष एनस्मिन्मण्डले पुरुषः” [बृ० ५।५।२] इति ह्याधिदैविकं पुरुषं
प्रकृत्य “तस्योपनिषद्दहः” [बृ० ५।५।२] इति श्रावयति । “यः”
“अय” “दक्षिणेक्षन्पुरुषः” [बृ० ५।५।२] इति चाध्यात्मिकं पुरुषं
प्रकृत्य “तस्योपनिषद्दहम्” [बृ० ५।५।२] इति । तस्येति चैतत्स-

रत्नद्रमा !

सुपमहारो मन्त्रिमुहूर्त्तार्थः ॥ “स य ब्रह्म” इत्युपक्रमोऽन्तः—“तावन्तो” [बृ० १ । १ । १] अस्या-
दित्युपक्रमौ “अन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ” [बृ० १ । १ । १] आदिद्वयस्मात्तां अक्षुषि, अक्षुष्यभाषित्ये,
प्रतिष्ठानादिति । व्यतिपक्षपाठः—मिथ-मोत्पन्नपाठः । तस्या विवेक्यमिति ॥ त्रिवेक्येऽपि किं स्यात्,
तत्राह—कथमिति ॥ त्रिवेक्येऽपि स्यान्महादृष्टपनिबोधोत्तरः स्यादित्यस्यादृष्टा दृष्टान्तेन परिहरति—
यो ईति ॥ २० ॥ नामेक्यात् नाममङ्गो युक्तः ॥ तथा आदिस्थः, अहर्गति नामनान्, स्वयम्भ-
वाद्, आदित्यस्वाहर्गति नामवदिति प्राप्ते मिदान्तमूत्र योजयति—न वेति ॥ नास्मिन्नासन्नमस्याना-
दिष्टमन्त्रिनादित्यर्थः ॥ “तस्योपनिबोधः” [बृ० १ । १ । २] “अहः” [बृ० १ । १ । २] इति च
वाक्यद्वयेन तन्मन्त्रपदमृष्टयोः मन्त्रित्वस्थानविशिष्टयोः पुष्पशोभासम्भवपदभेदोपपत्त्यागुमान् भाष्यमिति

या प्रहृतगददिदेवमित्यस्य शिरोपगनद्योपमर्जेन घेनाप्रसूतत्वाङ्गप्रसूतस्य च स यथावेन्द्राश्विदृष्टमन्त्रः २०॥
इति ग्राम उच्यते-न वा विद्यापात । स य एत स्मृत्पद्माङ्गप्रसूतो धर्माणां ध्रुवने तत्रैव स्मृत्पद्म्य मनेन
प्रत्यभिज्ञायमानः पातत्मात्रमर्थः शिरोऽथ धर्माणां । एत तु न विद्वेत्तथा प्रगलनमगम्यो तत्र मतिरित्यर्थः

आनन्दगिरिय-व्यायनिर्णयः ।

एकेति । त्रितये हेतुमाह—उपक्रमेति । मय त्रये दुवचक्रमाह—तस्माद्विनाशायोपनिमित्तं याद्विनाशं
पाटस्यान्या त्रितये मिव निवर्धः । तद्वितयेति किं व्यापकं—कथमिति । त्रितयेति स्वानमेशाद्
पनिपदोमकः । व्यापकं शब्दं दृष्टान्तेन पविशति—यो हीति । तस्योपनिषदिनि प्रत्ययपरमार्थो
स्य प्रत्ययविशिष्टांशोऽनन्तस्य व्यापकं समन्तं सद्रूपप्रमत्तयोध प्रमत्तं स्य प्रत्ययान्तं विनाशायोपनिमित्तं
सो गुणानामित्यर्थः । त्रितये गुणोपमाह—त्रितये पविशमाह—तस्माद्विनि ॥ २० ॥ विनाशायोप-
निमित्तं । वाशब्दस्याप्यप्यर्थस्युपेय प्रविशति विवर्धनं—न वेति । त्रितयेति स्वानमेशाद्विनि न
प्रतिपद्यते—कथमादिति । हेतु गुणस्या व्यापकं—विशेषाद्विनि । व्यापकं योपनिमित्तं न
विशेषी तान्वापुनिपदोपेयादप्यवस्था तयोक्तित्यर्थः । त्रितयेति सद्रूपप्रमत्तं नामद्विनि तान्वापुनिमित्तं
विनिमित्तमित्यर्थः । दृष्टान्तेन—कथमिति । उपनिषदोः स्वानमेशोऽप्यप्यर्थः—उच्यते इति ।
निपदोऽप्यप्यर्थः प्रमत्तं स्य प्रत्ययविशिष्टांशोऽनन्तस्य व्यापकं समन्तं सद्रूपप्रमत्तयोध प्रमत्तं स्य प्रत्ययान्तं
विनाशायोपनिमित्तं । पविशति—कथमिति । त्रितयेति स्वानमेशाद्विनि न प्रतिपद्यते—कथमादिति ।

[illegible]

सम्बन्धाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०६५)

त्रिहितालम्बनं सर्वनाम ॥ तस्मादायतनविशेषव्यपाश्रयेणैवेते उपनिषदा-
वुपदिश्येते । कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः ॥ नन्वेक एवायमधिदैवतमध्यात्मं
च पुरुषः । एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वयमतिपादनात् ॥ सत्यमे-
वमेतत् ॥ एकस्याऽपि त्ववस्थाविशेषोपादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदेशात्
द्वयस्थस्यैव सा भवितुमर्हति । अस्ति चायं दृष्टान्तः-सत्यव्याचार्यस्वरू-
पानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमुक्तं, न तत्तिष्ठतो भवति । यच्च
तिष्ठत उक्तं, न तदासीनस्येति । ग्रामारण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपाया-
त्तत्स्वरूपानुबद्धस्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषाभावादुभयत्र तुल्यव-
द्भाव इत्यदृष्टान्तः सः ॥ तस्माद्व्यवस्थाऽनयोरुपनिषदोः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अपि चैवज्जातीयकानां धर्माणां व्यवस्थितिलिङ्गदर्शनं भवति-“तस्यै-
तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम”
[छा० १ । ७ । ५] इति ॥ कथमस्य लिङ्गत्वमिति ॥ तदुच्यते ॥ अक्ष्या-
दित्यस्थानभेदभिन्नाद्धर्मनान्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान्पश्यन्निहातिदेशेना-
ऽऽदित्यपुरुषगतान्पादीनक्षिपुरुष उपसंहरति “तस्यैतस्य तदेव रूपम्”
[छा० १ । ७ । ५] इत्यादिना ॥ तस्माद्व्यवस्थिते एवेते उपनिषदाविति
निर्णयः ॥ २२ ॥ इति सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रभा ।

मायः ॥ विशेषैक्यान्नामसत्कर इत्याशङ्क्य स्थानभेदेन त्रिशिष्टपुरुषभेदात् नामव्यवस्थामाह-नन्वित्या-
दिना ॥ त्रिशिष्टसम्बन्धे दृष्टान्तमाह-अस्तीति ॥ प्रतिदृष्टातस्य स्वरूपसम्बन्धित्याद् त्रिशिष्टस्यै-
प्रकृते दृष्टान्तः न नास्तीत्याह-ग्रामेति ॥ २१ ॥ उक्तनामव्यवस्थायामतिदेशो लिङ्गमित्याह-दर्शयति
चेति ॥ विद्यैक्यादेशोपसंहारमिदो अतिदेशो वृथा स्यात् ॥ तस्मादेकविद्यायामपि स्थानभेदेन उक्तगु-

भामती ।

तस्य धर्माभिसम्भो न निर्विशेषस्य नाप्यव्यविशेषणसहितस्य । न हि दण्डिन पुरुषमानवेत्युक्तं
दण्डरहितः कमण्डलुमाननीयते । तस्मादधिदैव स वस्योपनिषदुक्ता न तस्यैवायाम् भवितुमर्हति । यथा
आचार्यस्य गच्छतोऽनुगमनं त्रिहितं न तिष्ठतो मरति तस्मान्नोपनिषदो सत्करं किंतु व्यनम्बिति ।
तद्विदमुक्त-स्वरूपानपायादिति ॥ २१ ॥ दर्शयति च । अतिदेशादप्येवमेव तत्त्वे हि नातिदेशः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न हि सर्वनाम सनिहितं हिता व्यरहितं स्पृहातीत्यर्थः । तच्छब्दस्य त्रिशिष्टार्थत्वे कश्चित्ता-“तस्मा-
दिति । विशेषणभेदेऽपि विशेष्याभेदादुपसंहारः स्यादिति शङ्कते-नन्विति । विशेषणभेदमङ्गीकरोति-
सत्यमिति । तर्हि कथमुपनिषद्व्यवस्थेऽप्येवाशङ्क्य त्रिशिष्टभेदात्तन्निष्ठाव तयोक्त्याह-एकस्येति ।
उक्तोऽयं दृष्टान्तमाह-अस्तीति । प्रतिदृष्टान्तोऽपि दर्शय इत्याशङ्क्याऽऽह-ग्रामेति । तत्र स्वस्यो-
पाधावुक्त्यावुक्तं तुल्यवमिदं तु त्रिशिष्टोपाधावुक्तैर्नान्ये पर्य । त्रिशिष्टोपाधुक्तिरत्रमाह-तस्मादिति ।
॥ २१ ॥ उपनिषदोर्व्यनम्बितत्वे हेतुन्तरमाह-दर्शयति चेति । तदेव व्यासरोति-अपि चेति । यथोक्तं
यास्य धर्माणां सत्करमेव दर्शयतीति शङ्कते-कथमिति । अन्यन्तसत्करे सत्यभेद एवेति नातिदेशस्तेन
तद्वशाद्विद्येऽपि स्वतो नात्यन्तमकरो धर्माणामित्याह-तदिति । उपनिषदोस्त्वतिदेशाभावाद्भयमप्येव-
एवुपसंहरति-तस्मादिति ॥ २२ ॥ (११) ॥ आनन्दभेदाद्विद्यानुपसंहारमुक्त्या तेनैव हेतुना

म्यन्धादुपसंहारप्राप्तौ पठति।सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभृतयः शाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः ॥ अत एव च-आयतनविशेषयोगात्-थाहि शाण्डिल्यविद्यानां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तम्“एष म आत्मान्तर्हृदये” [छां० ३ । १४।३] इति । तद्वदेव दहरविद्यायामपि “दहरं पुण्डरीकं वैश्व दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः” [छां० ८ । १ । १] इति । उपकोसलविद्यायां त्वक्षयायतनत्वं “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छां० ४ । १५ । १] इति । एवं तत्रतत्र तत्तदाध्यात्मिकमायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते । आधिदैविक्यस्त्वेता विभृतयः सम्भृतिगुण्यात्तिप्रभृतयः । तासां कृत एतासु प्राप्तिः ॥ नन्वेतास्त्वध्याधिदैविक्यो विभृतयः श्रूयन्ते—“ज्यायान्दिवा ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” [छां० ३ । १४ । ३] “एष उ एव भ्रामरीरेष हि सर्वेषु भूतेषु भाति” [छां० ४ । १५ । ४] “यावान्वायमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्धावावृथिवी अन्तरेव समाहिते” [छां० ८ । १ । ३] इत्येवमाद्याः । सन्ति चान्या आयतनविशेषहीना अपीह ब्रह्मविद्याः षोडशकलाद्याः ॥ सत्यमेवेतत् ॥ तथाप्यत्र विद्यते विशेषः सम्भृत्याद्यनुपसंहारहेतुः । समानगुणाम्नानेन हि प्रत्युपस्थापितासु विप्रकृष्टदेशास्त्वपि

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मसम्बन्धेन सर्वब्रह्मविद्यासु प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इति पूर्वपक्षः ॥ मिद्वान्तमाह—सम्भृतीति ॥ सम्भृतिश्च गुण्यामिध सम्भृतिद्युव्याप्ति । तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यम् । उपनिषदोरिव व्यस्यपाकविशेषयोगादिति मृगयोजना ॥ आध्यात्मिकायतनविशेषयुक्तविद्यासुविदैविकविभृतीनां प्रत्यभिज्ञाने हेत्वभावात् न प्राप्तिरित्युक्ते हेतु शङ्कते-नन्वेतास्त्विति ॥ आधिदैविक्यसम्प्रादाध्यात्मिकायतनहीनत्वसम्प्रादा तत्तद्विद्यासु सम्भृत्यादीनां प्राप्तिरिति शङ्कार्थः ॥ उक्तहेतुद्वयं न गुणप्रापकम् । आधिदैविकविद्यानां, शाण्डिल्यदहरादीनामायतनहीनविद्यानां च,—मिथो गुणमाद्वयेप्रसङ्गात् ॥ तस्मात्प्रतिपक्षसमानगुणविशिष्टोपास्यरूपैक्य विशेष्यमाकट्टणप्राप्तिहेतुः । तदभावात् न प्राप्तिरिति परिहरति—सत्यमित्या-

भाष्यटी १-२

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यम् । अनौ दुनिवेशादीनां ब्रह्मसम्बन्धेन सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इत्यर्थः । सिद्धान्तमत्रार्थं योजयति—एवमिति । सम्भृतिश्च गुण्यामिध सम्भृतिद्युव्याप्ति तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यमुपनिषदोरिव विशेषयोगव्यवस्थानादित्यर्थपरतया सूत्रे व्याख्यातमित्यर्थः । इदानीं प्रकारस्यावधारणार्थं गृह्यते हेतु निश्चोति—तथाहीति । आयतनभेदयोगमुक्तमुपसंहारि—एवमिति । कथं तावता सम्भृत्यादीनामेतासु विद्यास्वनुपसंहारस्तत्राऽऽह—आधिदैविक्यस्त्विति । आध्यात्मिकविद्यासुपि सम्भृत्याद्यादिदैविकगुणानामुपसंहारः स्यादिति जिगेन्ति शक्तने-नन्विति । ज्यायान्दिवा इति शाण्डिल्यविद्यायामेव उ एषेयानुपकोसलविद्यायां यावान्वा अयनाकाश इति दहरविद्यायामिति भेदः । अध्यात्म्याधिदैवभेदादनुपसंहारभेदोहि तद्वेदशून्योपासनासुपसंहारः स्यादित्याह—सन्ति चेति । आध्यात्मिकविद्यामनादिदैविकविभृतीनामायतनभेदशून्यमत्रिणां चाम्नि-प्रकरणे मत्त्वमंगीकरोति—सत्यमिति । तर्हि षोडशकलाद्यासु ब्रह्मविद्यासु सम्भृत्यादिगुणानां भिन्निपुणमहारो न स्यादित्याहस्याऽऽह—तथाऽप्येति । विशेषहेतुमेव निश्चोति—समानेति । प्रत्येकं विद्याप्रत्यभिज्ञा गुणोपसंहारः स्यादित्याह—

विद्यासु विप्रकृष्टदेशगुणा उपसंह्रियेरन्निति युक्तम् ॥ सम्भृत्यादयस्तु शा-
ण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्रयगुणाः परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वात् प्रदेशान्तरव-
र्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः ॥ न च ब्रह्मसम्बन्धमात्रेण प्रदेशान्तरवर्ति-
विद्याप्रत्युपस्थापनमुच्यते। विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः । एकमपि ब्रह्म विभूति-
भेदेरनेकैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः । परोवरीयस्त्वादिवद्वेददर्शनात् ॥
तस्माद्दीर्यसम्भृत्यादीनां शाण्डिल्यविद्यादिव्यनुपसंहार इति ॥ २३ ॥
इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ (१३) ॥

उल्लेखः ।

दिना ॥ स्थानविशिष्टमेवात् नाभोर्ध्ववस्थावत् सम्भृत्यादिगुणविशिष्टस्य व्रजः, शाण्डिल्यादिगोचर-
गुणविशिष्टव्रजस्य, -मियो भेदेन रूपभेदान् सम्भृत्यादीनां नोपसंहार इत्युक्त्यापातिदेशापादस्य न संग-
ध्यापेद्या यथैकस्मिन्नुद्देशे परोवरीयस्त्वाद्विगुणोपासतेर्दृश्यस्मर्याद्युपासिताभिद्यते । सर्वैकस्मिन्पि
गच्छति विद्याभेदोपपत्तेः ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा न गुणप्रापिक्रियाह-परोवरीयस्त्वादिवदिति ॥ तस्मात् सम्भृ-
त्यादिगुणविशिष्टविद्याप्रतिविधिरिति, मिदम् ॥ २३ ॥ (१२) ॥ पुरुषविद्यायां ह्यान्दोग्यस्या विद्यामाह-

मामती ।

ज्ञात् । तद्विदमुक्तं-संभृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्रयेति । तस्मात्संभृतिश्च पुण्यानिश्च
तद्विदसंभृतिपुण्यावपि चातः प्रत्यभिज्ञानाभावात् शाण्डिल्यादिनियामूपसंह्रियत इति मिदम् ॥ २३ ॥ (१२) ॥
पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् । पुरुषवत्त्वमुपपत्त्याप्यविशिष्टम् । न च त्रिदुषो यज्ञस्येति न
सामानाधिकरण्याममरः । यज्ञस्याग्नेर्वायव्यस्य स्वर्गपञ्चनन्तात् । यज्ञस्य स्वर्गं यजमानस्य च
चेतनत्वाद्विदुष इति सामानाधिकरण्याममरः । तस्मात्पुरुषवत्त्वविशेषात्परोवरीयस्योपासनाधिकाधिक-
याध्ययसत्तान् उपपन्न उपपन्नोपसंहार इति प्राप्तम् । एव प्राप्त उपपत्तेः—यादृशं ताण्डिल्यो वैज्जिना च पुरु-
षवत्त्वसंपादनं तदापुपक्ष त्रेधा व्यनस्यतस्य सननस्यसंपादनम् । अविशिष्टादीनां च दीक्षादिनाममरादनं
नैवं तैत्तिरीयाणाम् । तेषां तावत् पुरुषे यज्ञसंपात्तिः । न गत्वा यजमान इत्यत्राध्यात्ममार्गः स्वरूप-
यजनो न हि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति । कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । चेतनाचेतनयोश्चेत्तानुपपत्तेः यज्ञ-
कर्मणोश्चाचेतनत्वात् । यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मन्यु चेतनस्य यजमानश्च यद्विद्वत् चोद-
यते । तथा चाध्यात्मः—एवं त्रिदुषः पुरुषस्य यः भवन्ती भवः तस्य सन्नविद्यया यजमान आत्मा तदा
आनन्दविशीय—न्यायनिर्णयः ।

संभृत्यादयस्त्विति । तद्वर्तिविशिष्टगुणः शाण्डिल्यादिनिद्यासु धुनमनोमययादिधर्मद्रव्यमन्त्रेणाह
प्रत्यभिज्ञेति नोपसंहार इत्यर्थः । विशिष्टभेदेति स्वल्पभेदाद्व्यावृत्तियोरुपसंहारनिदिमाशङ्कयाऽऽन-
वेति । कतिपयगुणविशिष्टत्वोपपत्त्याऽऽप्त्वात् त्रिणा मारुपमात्रमप्येव प्रत्यभिज्ञस्य ज्ञानाभेदकः स्याद-
पिप्रवर्तित्वेति । तस्मात् व्यनक्ति—एकमप्यपि । एकस्यानेकमुपपत्त्येनादेकयोश्चरे इत्यात्ममाह—परोवरी-
यधोद्वीयपरोवरीय परोवरीयस्त्वाद्विगुणवत्त्वेन सिध्यन्त्युपासितादिगुणवत्त्वेन च यदुपपत्तये इह तदा ह्य-
परोवरीयस्त्वात्तद्विदुषो यजमानाह—यजमानस्य प्रत्यभिज्ञेति स्याद्विद्वत्प्रवर्तित्वेति । मनुष्यादीनां मनु-
मदवादीनां च विद्याप्रतिविद्ययाप्येव प्रतिविद्या—तस्मादिति ॥ २३ ॥ (१२) ॥
परोवरीयस्त्विति तस्मात् तद्विदुषो यजमानाह—यजमानस्य प्रत्यभिज्ञेति स्याद्विद्वत्प्रवर्तित्वेति । मनुष्यादीनां मनु-

अस्ति ताण्डिनां पेद्भिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः । तदीयमागृह्येधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितम् । अशिशिष्यादीनि च दीक्षादिभावे कल्पितानि । अन्ये च धर्मास्तत्रसमधिगताश्चाशीमन्त्रप्रयोगादयः । तैत्तिरीयका अपि कश्चित्पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति “तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी” [तै० उ० ६ । ५२ । १] इत्येतेनानुवाकेन । तत्र संशयः-किमितरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते, तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः किं वा नोपसंहर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वाविशे-

स्तनप्रभा ।

अस्तीति ॥ “पुरुषो वा यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातः सवनम्” [छं० ३ । १६ । १] “अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्” [छं० ३ । १६ । ३] “अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनम्” [छं० ३ । १६ । ५] इतिप्रसिद्धयज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयं कल्पितम् । “स यदशिशिष्यति यन्निपासति यज्ञं रमते ता अस्य दीक्षा ॥ १ ॥ अथ यदश्राति यन्निपाति यद्रमते” [छं० ३ । १६ । २] ता उपसदः, “अथ यद्वसति यज्ञश्चति यन्मैयुन चरति” [छं० ३ । १६ । ३] तानि स्तुतशस्त्राणि, अथ यत्तपोदानादि “ता अस्य दक्षिणाः” [छं० ३ । १६ । ४] “मरणमेवावभूयः” [छं० ३ । १६ । ५] “यस्मादिरूपा मे प्राणाः इदं सवनत्रयं यावदायुरनुसन्तनुते” इत्याशीः, “अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसि” [छं० ३ । १६ । ६] इति मन्त्रप्रयोगः । षोडशाधिकशतवर्षेर्जात्रिंशत्कृतिं दर्शितम् । सशयार्थं शाखान्तरीयपुरुषविद्यामाह-तैत्तिरीयका इति ॥ अत्र विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यापेयिकरण्यानिश्चयात् नशयमाह-तत्रेति ॥ उपसहाराण्युपसहारापेन कञ्चम् । पूर्वशाखाधरणगुणप्रत्यभिज्ञानामानात् सम्भूतादौ विद्याभेदभामती ।

चात्मानो यजमानत्वं च त्रिद्वत्सन्धिता च यज्ञस्य मुदये स्वातामितरप्रातःशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति च गौणे स्वातामे । न च सत्यां गतौ तपुक्तम् । तस्मात्पुदय-यज्ञता तैत्तिरीये नास्तीति तया तावन्न साम्यम् । न च पत्नीयजमानदेरिग्यादिसपादनं तैत्तिरीयाणामिव आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यमाह-अस्तीति । पुरुषो वा यज्ञ इति सामानाधिकरण्यश्रुतेर्यमाह-तत्रेति । छान्दोग्यशाखाभेदः सप्तमर्थः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि ॥ प्रातःसवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनमथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनमिति प्रसिद्धयज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयं कल्पितमित्याह-तदीयमिति । स यदशिशिष्यति यन्निपासति यज्ञं रमते ता अस्य दीक्षा अथ यद्वसति यज्ञश्चति तास्तुतशस्त्रेः शब्दवत्त्वसाम्यादित्याह-अशिशिष्येति । तच्चदेतस्मिन्नयसि किञ्चिद्व्याख्यानुपपत्तेः स भूयात्प्राणा वा यस्य इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनुतेत्यादिशाशीः मोञ्जतेऽपामेनत्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति मन्त्रप्रयोगस्तदाह-अन्ये चेति । सशयार्थं शाखान्तरीयपुरुषविद्यामुदाहरति-तैत्तिरीयका इति । तद्वत्तपोविदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्यपेयिकरण्यानिश्चयात्पुनर्विद्यामपिष्टत्वं नशयमाह-तत्रेति । इतरत्रेति छान्दोग्यभेदोक्तिः । अत्र च भेदानुपसंहारोक्त्या वाच्यार्थार्थहेतुचिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्याभेदादुपसंहारः । सिद्धान्ते तद्वेदानुपसंहार इत्यभिप्रेत्योपमयत्राणि मरणान्मृषत्रिदृष्टसांपादिकपुरश्चरत्वं उक्षणरूपेणैक्याद्वैक्यं गुणोपसंहारधेनि पूर्वपक्षपति-पुरुषेति । निपादरूपनिन्यायेन विदुषो यज्ञस्येति सामानाधिकरण्यपुदयपक्षस्योपमयत्राभिप्रेतभेदोपसंहार-

पादुपसंहारप्राप्तौ-आचक्ष्महे-नोपसंहर्तव्या इति ॥ कस्मात् ॥ तद्रूपप्र-
त्यभिज्ञानाभावात् । तदाहाचार्यः-पुरुषविद्यायामिवेति ॥ यथैकेषां
शाखिनां ताण्डिनां, पैङ्गिनां च, पुरुषविद्यायामात्मानं, नैवमितरेषां
तैत्तिरीयाणामात्मानमास्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसम्पादनं दृश्य-
ते । पत्नीयजमानवेदवेदिवर्हिर्गूपाज्यपशवृत्विगाद्यनुक्रमणात् ॥ यदपि सव-
नसम्पादनं, तदपीतरविलक्षणमेव-“यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सव-
नानि” [ते० उ० ६ । ५२ । १] इति ॥ यदपि किञ्चिन्मरणावभृथत्वा-
दिसामान्यं, तदप्यल्पीयस्त्वाद्व्यसा वैलक्ष्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभि-
ज्ञापनक्षमम् ॥ न च तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते-विदुषो यज्ञस्येति

रत्नप्रभा ।

उक्तः ॥ इह त्वसाधारणावभृथगुणविशिष्टपुरुषयज्ञरूपैक्यप्रत्यभिज्ञानाद् विधैक्यमिति प्रयुदाहरणेन प्राप्ते
सिद्धान्तयति-नोपसंहर्तव्या इति ॥ “तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिष्म-
सुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा इदं यूपः काम आज्यं मनुः पशुस्तपोऽग्निर्ममः शमयिता दक्षिणा
वाग्वेता प्राण उद्गाता चक्षुरर्घ्युर्मनो ब्रह्मा” [ते० उ० ६ । ५२ । १] इति यदुत्तरधर्मपेक्ष-
प्यात् न रूपैक्यप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥ वेदः कुशमुष्टिः । शमयिता-दमो-दक्षिणेत्यन्वयः ॥ किञ्च छादोग्ये
त्रिषात्रिमक्तापुषि सवनत्वकल्पना । अत्र तु सायकालादायति वैकल्प्यमाह-यदपीति ॥ “यन्मरणं तद-
ममृत्युः” [ते० उ० ६ । ५२ । १] “यद्रमते तदुपसदः” [ते० उ० ६ । ५२ । १] इति
तिचिरश्रुतौ सारूप्यमपि मातीत्यत आह-यदपि किञ्चिदिति ॥ गजांशूषोश्चतुष्पात्स्यसारूप्यवदिदं
सारूप्यं नैक्यप्रयोजनमित्यर्थः ॥ किञ्च छादोग्ये पुरुषयज्ञोरेक्यं श्रुतम् । अत्र तु भेद इति वैकल्या-
न्तरमाह-नै चेति ॥ यद्यपि निषादस्यपतिन्यायेन सामानाधिकरण्यं पट्टोपयुक्तम् तदाप्यप्रसिद्धैक्य-
भामती ।

ताण्डिनां पैङ्गिनां वा नियते सवनसंगतिष्वेषां विद्वक्षणेन । तस्माद्रूपो वेदक्ष्ये सति न किञ्चित्मात्र-
सादृश्यमाद्विधैक्यमुचितमतिप्रज्ञात् । अपि च तस्यैव विदुष इत्यनुवादश्रुतौ संप्रामाण्यकार्यविधाने वाक्य-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रावित्यर्थः । सिद्धान्तयति-आचक्ष्महे इति । पूर्वोक्तायनननिरोधयोगाभावादुपसंहारसिद्धिरिति शङ्कते-
कस्मादिति । विधैक्यसाधकपेक्षेकाभावात्तद्वेदे नोपसंहार इत्याह-तदिति । उक्तं यथैकं सूत्रं पातयति-
तदाहेति । तदक्षराणि व्याचष्टे-यथेति । अतो विद्याभेदादनुपसंहार इति शेषः । यत्तु रूपैक्याद्
विधैक्यं गुणोपसंहारश्चेति तत्राऽऽह-तेषां हीति । तत्र हेतुमाह-पत्नीति । “आत्मा यजमानः
श्रद्धा पत्नी शरीरमिष्मसुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा इदं यूपः काम आज्यं मनुः पशुस्तपोऽग्निर्ममः
शमयिता दक्षिणा वाग्वेता प्राण उद्गाता चक्षुरर्घ्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रममृतम्” इत्यादिब्रह्मण्येऽश्वभ्याम्
तद्रूपैक्यमित्यर्थः । वेदक्ष्ययान्तरमाह-यदपीति । छादोग्ये हि पुरुषस्याऽऽमुद्रेधा त्रिमयं सवनप्रपु-
क्तम् । तैत्तिरीये तु सायं प्रातर्मध्यन्दिनमिति सवनसंपादननिर्वाहविद्वक्षणे दृश्यते तेन त्रिषाभेद इत्यर्थः ।
“मरणमेवायमृत्युः” इति “यन्मरणं तदमृत्युः” इति तैत्तिरीये । “यद्रमते तदुपसदः”
इति चोपपत्तिरित्यन्व । अतो रूपैक्यादिवैक्यमिति चोपपत्तिरिति-यदपीति । यदुत्तरधर्मपेक्षे-
सिद्धिरिति किञ्चिन्मात्रसादृश्येन विधैक्यमतिप्रमादित्याह-तदपीति । यत्तु पुरुषयज्ञादित्येवमिति तत्राऽऽह-नै
चेति निषादस्यपतिन्यायेन पट्टोः सामानाधिकरण्यानुपपन्नं यज्ञमुक्तमित्याह तदाऽऽह-विदुष इति ।

पुरुषविद्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०७१)

हि न चेते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ-विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति । न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति । व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ-विद्वदो यो यज्ञस्तस्येति । भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञसम्बन्धः । सत्यां च गतौ मुख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न भाक्तः । आत्मा यजमान इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्बुधव्येयधिकरण्येनैवास्य यज्ञसम्बन्धं दर्शयति ॥ अपि च तस्यैवं विदुष इति सिद्धवदनुवादश्रुतौ सत्यां पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनां च यजमानादिभावं प्रतिपित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात् ॥ अपि च ससंन्यासा-मात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानन्तरं "तस्यैवं विदुषः" [ते० ४० ६।५२।१] इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्वशेष एवैष आम्नायः, न स्वतन्त्र इति प्रतीतिः ॥ तथा चैकमेव फलमुभयोरप्यनुवाकयोरुपलभामहे-“ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" [ते० ३० ६।५२।१] इति । इतरेषां त्वनन्यशेषः

रत्नप्रभा ।

कल्पनागौरवाद्यज्ञस्य आत्मेति भेदोक्तेरुक्त्यैव यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादात्मविदो यो यज्ञः प्रसिद्धः, तस्येति वैयधिकरण्यमेव युक्तम् ॥ किञ्च निद्रासम्बन्धियज्ञरूपविशेषानुवादेन विद्वद्वैरगसम्प्रदायावेकवाक्यतां प्रतीयते । तस्या सत्यां विशेषस्यागानां च पृथग्विध्यादिनस्तत्र वाक्यभेददोषः स्यादित्यर्थः ॥ किञ्च सत्यादिन्यो न्यास एवापरे च यदिति सत्यासमुक्त्या सर्वैः सर्वमिदं जगदित्येव तमात्मानं ज्ञात्वा भूयो न श्रुत्यनुपयाति विद्वानिति संन्याससाध्यामात्मविद्यां पुरस्तात् प्राजापत्यानुवाके उपदिश्य अनन्तरानुवाके तस्यैव विदुष इत्युक्त्वा आत्मविद्यानुवादेन प्रशंसार्थत्वेन तच्छेषतया यज्ञसम्पत्तिः क्रियते । फलैक्यश्रुतेः । उन्मोहानां तु स्वतन्त्रविचारिधिरित्याह-अपि च ससंन्यासात्ममिति ॥ चिन्ताफट्टमाह-भामती ।

भेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः । अपि चेय पैङ्गिना ताण्डिनां च पुन्ययज्ञविद्या फलान्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां ■ एवविदुष इति श्रय्यात्पूर्वोक्तपरामर्शोत्तरफट्टश्रुतेश्च पारतन्त्र्यम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरेक्यमुचितमित्याह-अपि च ससंन्यासात्मात्मविद्यामिति । उपसहरति-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सामानाधिकरण्याभावे हेतुमाह-न हीति । अर्थानुपपत्त्यभावे न्यायोऽनंतरति । प्रकृते च पुरुषस्य कर्तृत्वाद्यज्ञस्य क्रियात्वादचेतन्यास पुरुषैक्यायोगान्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः । कथं तर्हि षष्ठ्योरन्वयस्तत्राऽऽह-व्यधिकरणे त्विति । अर्थानुपपत्तिमत्रापि तुल्येत्याशङ्क्याऽऽह-भवतीति । अन्यत्र तथामावेऽपि प्रकृते पुरुषस्य यज्ञत्वमेवेवाशङ्क्योक्तम्-सत्यां चेति । यज्ञस्य ज्ञानयोगित्वं मानान्तरसिद्धमूर्तसम्पन्नकल्पनया न स्याज्य तदनुवादेन विद्याप्रशंसार्थं एत्यादिसत्पादनसमवादित्यर्थः । यजमानतया पुन्यस्य यज्ञसम्पत्तितावचनादपि न यज्ञात्मतेत्याह-आत्मेति । इतोऽपि तैत्तिरीयकेऽप्युपपन्नं च नेष्टमित्याह-अपि चेति । यथा प्रमितेऽर्थे प्रवृत्त प्रमाणमनुवादक तथा यज्ञस्य प्रमाणान्तरसिद्धविद्योगितानुवादेन विशेषगमिषुनौ प्रमितविशेषगणानामनूदितविशेषगमिषुनैकवाक्यत्वमनन्यविशेषविशेषगणानां च पृथक्प्रतिपादनेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । इतधोमयत्र मित्रा पुरुषविद्येयाह-अपि चेति । सत्यामेतानि सहितममितया म्यितानामात्मविद्यां पुरस्तात्प्राजापत्यो हाऽऽदिविद्यादायनानुवाके न्यास इति ब्रह्मेत्यादिनोक्त्या तस्यैवंविदुष इति पूर्वोक्तपरामर्शोत्तरफट्टश्रुतेः मानीत्याह-ससंन्यासात्ममिति । इतश्च पूर्वशेषोऽप्यमात्रायो न स्वतन्त्र इत्याह-तया चेति । तैत्तिरीयाणां पुरुषविद्यायास्य पारतन्त्र्यमुक्त्या पैङ्गिना ताण्डिनां च तदाम्नायस्य स्वातन्त्र्यमाह-इतरेषां त्विति । तत्र हेतुमाह-

पुरुषविद्याम्नायः । आयुरभिष्टुप्फलौ ह्यसौ “एष ह वोदशवर्षशतं जीवतीति य एवं वेद” इति समभिव्याहारात् ॥ तस्माच्छास्त्रान्तरार्थितानां पुरुषविद्याधर्माणामाशीर्मन्त्रादीनामप्राप्तिस्तेत्तिरीयके ॥ २४ ॥ इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ (१४) ॥

अस्याथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रसमाम्नायः—“सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपुक्तः” इत्यादिः । स ताण्डिनां “देव सवितः प्रसुब यज्ञम्” इत्यादिः । शाखायनिनां “श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि” इत्यादिः । कठानां, तैत्तिरीयकाणां च,—“शं नो मित्रः शं वरुणः” [तै० २० १।१।१] इत्यादिः । वाजसनेयिनां तृपनिषदारम्भे मन्त्रार्थब्राह्मणं पठ्यते—“देवा ह वै सत्रं निषेदुः” इत्यादिः । कौपीतकिनाम-

स्तम्भमा ।

तस्मादिति ॥ २४ ॥ (१३) ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ देवतामभिचारकर्मा प्रार्थयते—सर्वमिति ॥ १ देवं मंदिपोः सर्वम् अगं प्रविध्य त्रिदारयं त्रिवेपतश्च हृदयं मित्रं धमनीः शिराः प्रवृज्य श्रोत्रं शिरःश्वामिनो नाशय । एवं त्रिधा विपुक्तः त्रिदिष्टो मनु मे शत्रुत्वर्थः । २ देवं सवितः पशूं सपतिं च प्रसुब निर्जयेत्वर्थः ॥ उच्चै धनां श्वेतोऽश्वो यस्येन्द्रम्य स ३ हरितवृणयनीलोऽसीत्यर्थः ॥ नः अस्माकं शं मुखफतो मन्त्रित्वर्थः ॥ अग्निष्टोमो मयैव । ॥ यस्मिन्तदहनि त्रियते, तदपि नय ॥ तस्माद्य एतदहःसाध्यं भवती ।

तस्मादिति ॥ २५ ॥ (१४) ॥ वेधाद्यर्थभेदात् । विचारयिष्य दर्शयति—आथर्वणिकानामिति । आथर्वणिज्ञानु-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्यग्निष्टोमब्राह्मणं—“ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तद्ब्रह्मैव ते ब्रह्मोपयन्ति
तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य एतद्ब्रह्मरूपसंयन्तीति किमिमं सर्वं प्रविध्य”
इत्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंहियरेन्, किं वा
नोपसंहियेरन्निति मीमांसामहे ॥ किं तावन्नः प्रतिभाति-उपसंहार एवेषां
विद्यास्त्विति ॥ कुतः ॥ विद्याप्रधानानामुपनिषदग्रन्थानां समीपे पाठात् ॥
नन्वेषां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे ॥ वाटम् ॥ अनुपलभमाना
अपि त्वनुमास्यामहे । सन्निधिसामर्थ्यात् । न हि सन्निधेरर्थवत्त्वे सम्भ-

रत्नप्रभा ।

कर्म उपयन्ति अनुतिष्ठन्ति, ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्मोपयन्ति, ते च क्रमेणावृत्तत्वामाप्नुवन्तीति योजनाः ॥
मन्त्रादिषु तत्तदुपनिषद्विद्याशेषत्वे प्रमाणमावाप्तानाम्या सशयमाह—किमिति ॥ फट् पूर्ववत् ॥ ननु तेष
शेषत्वे मानामाशेषोपसंहार इति शङ्कते—नन्वेषामिति ॥ मन्त्रादयः, तत्तद्विद्याशेषाः, फट्त्रिविद्यास-
न्निहितत्वात्, तैत्तिरीयकगतपुरुषयज्ञवदिति समाधत्ते—वाटमिति ॥ तथा च दृष्टान्तसंगतिः सिद्धान्ति-
पक्षे ॥ सन्निधियैवार्थं वाचकमाह—न हीति ॥ अफलमन्त्रादीनां फट्त्र्यष्टपरमोद्धनं सन्निधेरर्थवत्त्वम् ।

भामती ।

पण्यिदारभ्य तेते मन्त्रास्तात्तानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समान्नातानि । सशयमाह—किमिम इति ।
पूर्वपक्षं गृहाति—उपसंहार एवेषां विद्यास्त्विति।सफला हि सर्वो विद्या आम्नातास्तसन्निधौ मन्त्राः कर्माणि
च समान्नातानि ‘फट्त्र्यसन्निधानफट् तदङ्गम्’ इति न्यायाद्विद्याङ्गमात्रेण विज्ञायन्ते । चोदयति—नन्वे-
षामिति । न ह्यत्र श्रुतिनिगिवाक्यप्रकरणस्थानसमाप्त्यानां सान्तं त्रिनियोजकानि प्रमाणानि, न हि
यथा दर्शपूर्णमासानारभ्य समिदादयः समान्नातास्तथा काचिद्विद्यामारभ्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समान्ना-
तानि । न चासति सामान्यसंबन्धे सन्निधिसन्निधानमात्रात्तदर्थसम्भवः । न च श्रुतमन्त्राङ्गपरिपूर्णा विद्या
एतानाकाङ्क्षिनुमर्हति येन प्रकरणापादितसामान्यसंबन्धानां सन्निधिविशेषतत्त्वत्वाय मर्त्यदित्यर्थः । समाधत्ते—
वाटमनुपलभमाना अपीति । मां नाम भूत्फट्त्र्यतीना विद्यानां परिपूर्णोद्गानामाकाङ्क्षा । मन्त्राणां
तु स्वाभ्यासविध्यापादितपुरुषार्थमात्रानां कर्मणा च प्रवर्ग्यादीनां स्वविध्यापादितपुरुषार्थमात्रानां पुरुषाभि-
लषितमाकाङ्क्षां सन्निधानादन्यतराकाङ्क्षानिग्नो रक्तपटन्यायेन संबन्धः । तत्रापि च विद्यानां फट्त्र-
त्वात्तदर्थ्यमफलानां मन्त्राणां कर्मणां चान च प्रवर्ग्यादीनां पिण्डपितृयज्ञात्स्वर्गं कल्पनात्सद, फट्त्र्यसन्नि-
धानेन तदन्तोहात् । अनुमास्यामहे संनिधिसामर्थ्यादिति । इदं चतुर् निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

माह—किमित्यादीनां । अत्र च विद्यासान्निध्याम्नातानामपि मन्त्रादीनां तदुपकारकत्वामावेनातच्छेष-
तथा नाम्यत्रोपसंहारार्थेत्युक्तिद्वारा विचारस्य ज्ञानहेतुयोगात्पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे मन्त्रादीनां त्रिविधा-
धातुपसंहारः । सिद्धान्ते उपसंहार इत्यभिप्रेत्य त्रिविध्यं पूर्वपक्षयति—किमिति । त्रिनियोजकमानामात्रे
कथं विद्याशेषतेति शङ्कते—कुत इति । ‘फट्त्र्यसन्निधानफट् तदङ्गम्’ इति न्यायात्फट्त्रिविद्यासन्नि-
ध्याम्नातानां तदङ्गत्वेत्याह—बुधेति । श्रुत्यादीनां त्रिनियोजकानाम-यतमस्याप्यनुपपत्त्यादारभ्य फांचन-
विशमनाम्नानादाम्नानामेव पूर्णाया नेतराकाङ्क्षाया विद्याशेषतेति शङ्कते—नन्विनि । विद्याया नेरा-
काङ्क्षेऽपि मन्त्रादीनां फट्त्र्यत्वाय फट्त्र्यसन्निधोगमाकाङ्क्षत्वात्तद्विद्यासन्निहितानां तच्छेषतया फट्त्र्यत्वे
फट्त्र्यन्तरकल्पनायोगादेकतराकाङ्क्षायां विद्याकाङ्क्षाभावाय प्रकरणावाक्षेपेण तच्छेषत्वेत्याह—वाटमिति ।
सन्निधेरर्थसामर्थ्याय समवाच विद्याशेषत्वेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । अकस्मात्फट् त्रिनेति यावत् । अनु-

वत्यकस्मादसावनाश्रयितुं युक्तः ॥ ननु नैषां मन्त्राणां विद्याविषयं किञ्चित्सामर्थ्यं पश्यामः—कथं च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि अन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमाद्वीति ॥ नैष दोषः ॥ सामार्थ्यं तावन्मन्त्राणां विद्याविषयमपि किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् ॥ हृदयादिसंकीर्तनात् । हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनोपादिष्टानि । तदद्वारेण च हृदयं प्रविध्येत्येवञ्जातीयकानां मन्त्राणामुपपन्नमुपासनाङ्ग-

रूपमा ।

तत्सम्भवे सति अकस्मादर्थगुणत्वेनासौ सन्निधिराश्रयितुं न हि युक्त इत्यर्थः ॥ ननु पाठे तु अकस्माद् हेतुं विना अतो अर्थोऽनाश्रयितुं न हि युक्त इत्यर्थः ॥ ननु मन्त्राणां विद्यासमन्वयार्थप्रकाशने सामर्थ्याभावात् विद्याशेषत्वमिति शङ्कते—नन्विति ॥ पुस्तकादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति वाक्येन प्रवर्गस्य क्रतुशेषत्वं श्रुतम् । अग्निश्रोमादेश्च तत्तदाकथने स्वर्गार्थेयम् । अतो न विद्यार्थत्वमिहाह—कथं चेति ॥ मन्त्राणां विद्यासमवेतहृदयनाड्यादिप्रकाशत्वमस्तीत्याह—नैष इति ॥ उपासितुं मन्त्रप्रयोगः कश्चि न मानवी ।

सन्निधाने श्रुतमनाकाशया साक्षात्स्थायि संवद्भनमानार्थ्यात्तस्या अन्यानाश्रयमुत्पादयति । उत्पाद्य चक्रवाक्यतामुच्यते । असमर्थस्य चोरकारकत्वात्तुपपत्तेः प्रकरिणं प्रति उपकारमामर्थ्यमापन्नः कल्पयति । न च सत्यपि सामर्थ्ये तत्र धृत्वा अग्निश्रुतं सद्भनानुपगन्तुमर्हतीत्यनया परस्परया सन्निधिः श्रुतिमार्गत्वात् कल्पयति । आश्रयति—ननु नैषां मन्त्राणामिति । प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो वर्णितः 'अग्निशिष्टं वाक्यार्थः' इत्यत्र । न च विद्यामयत्वं कंचनार्थं मन्त्रेषु प्रतीयतः । यद्यपि च प्रवर्गो न किञ्चिदारम्य श्रूयते तथापि वाक्यमन्त्रेणैव श्रुतमन्त्रं प्रतिपद्यते । 'पुस्तकादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्ति' इति । उपसदां हृदयवद्व्यभिचिन्तितुसंश्लेषात् । यद्यपि योनिश्रोमादिनाश्रयि सन्नुपसदस्तथापि तगनुमानित्यो योनिश्रोमे तु प्रत्यक्षविहितस्त्वेन शीघ्रप्रवृत्तिनया योनिश्रोमाङ्गनेन यत्रैवानुगम्यते । यत्र च प्रवृत्ती विहितस्य प्रवर्गस्य चोदनेनोपसदत्तद्विहतावपि प्रातिः । प्रवृत्ती या अद्विहकत्वादिति स्यादाय्योनिश्रोमे एव निगमनमुपसदा लब्धं पुनः, तदेतद्वार—कथं च प्रवर्ग्यादीनाम् । सन्निधानार्थेयिकत्वेण वाक्यं वर्तमानं इति भावः । मनारदे—नैष दोषः सामर्थ्यं तावद्विद्यायां भवत्येता हृदयं निर्दिशति' इति मन्त्रे अग्नये निर्दिशतीति पदे कर्मनमन्त्रार्थप्रकाशने । दिशता तु पदान् । तदेवमाकवतया दयाकर्यविद्वेषाद्व्याननेनिरासि हृदयपदस्योपासनायां सन्नेतार्थेयाहृदयानुगम्य उद्वेगजनितानि पदान्तरानि गौम्या उक्तगया च वृत्त्या कर्षाविवेपान्ति नासन्नेतार्थेया मन्त्राणाम् । न च आनन्दगिरिप—स्यापिनिर्देशः ।

येन सन्निधानमन्त्राणां विद्यासमर्थप्रकाशयतां न तच्छेदनेति शङ्कते—नन्विति । कर्मणा विद्याशेषं मन्त्रेण प्रमाह—कथं चेति । पुस्तकादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति सार्थेन प्रवर्गस्य श्रुतशेषत्वेन सन्निधेरिति शङ्कते—तस्य वाक्यार्थेयत्वादिश्रोमादेश्च योनिश्रोमादिवाक्येन स्वर्गादिश्रुतमन्त्राणां विद्याशेषत्वार्थः । मन्त्राणां कर्मणां च विद्याशेषत्वमात्रं दूषयति—नेति । यत्र मन्त्राणां विद्यासमर्थप्रकाशनेन तच्छेदने माधयति—सामर्थ्यमिति । हृदयार्थमिति सन्निधानादिपाठेन स्पष्टः । यदापि कथं मन्त्राणां विद्याशेषस्य सामर्थ्यं तदाह—हृदयेति । तदन्तरादयोरिति सन्निधानादिद्वारापनतीति प्रमाणमुच्यते । हृदयादिपदस्य विद्यासमर्थत्वार्थेयत्वेन कर्षाविवेपेण मन्त्राणां विद्याशेषत्वं वाक्यं हृदयादिपदानुगम्य तदेवमाकवतया पदान्तरगमनां यथावत्तद्विद्वेषाद्व्याननेनिरासि—तद्विद्वेषः ।

त्वम् । दृष्टश्चोपासनेष्वपि मन्त्रविनियोगः “भूः प्रपद्येऽमुनामुनामुना”
[छा० ३।१५।३] इत्येवमादिः ॥ तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि
विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पति-

रत्नप्रभा ।

दृष्ट इत्यत आह-दृष्टश्चेति ॥ पुनस्त्य दीर्घायुष्यार्थं छान्दोग्ये त्रेलोक्यस्य कोशत्वेनोपास्तिरुक्ता । तत्र
पितुरस्य प्रार्थनामन्त्रः । तत्र “अमुना” इति पुनस्त्य त्रिर्नाम गृहाति । अमुना पुनश्च सह भूरितीम
लोकमसु च प्रपद्ये । न मे पुनस्त्रियोगः स्यादित्यर्थः ॥ तत्तद्वक्तव्येनान्यत्र त्रिनियुक्तानामपि कर्मणां सन्नि-
धिना विद्यासु त्रिनियोगो न विरुध्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह-वाजपेय इति ॥ “प्रत्यवर्चसकामो बृहस्पति-
सत्तेन यजेत” इति वाक्येन ब्रह्मवर्चसकामे त्रिनियुक्तस्यापि बृहस्पतिसत्तस्य “वाजपेयेनेष्टा बृहस्पति-
सत्तेन यजेत” इति वाजपेयप्रकरणस्यात्राक्येन वाजपेयोत्तरागतया त्रिनियोगवदतिरोध इत्यर्थः ॥ यद्यप्येकेन
वाक्येन प्रकरणान्तरसंबृहस्पतिसत्तस्य प्रत्यभिज्ञानमगत्यविधानं च कर्तुमशुक्तम् । वाक्यभेदप्रमत्तात् ।
अतो मासमिहोत्रतत् कर्मान्तरमेव बृहस्पतिसत्तायमगतया विधीयत इति त्रिनियुक्तस्य त्रिनियोग इति
महद्वृत्ततद्वयसिद्धम्, तथापि यथा न्यासमिहोत्रस्याश्वमेधप्रकरणे “वायवस्यैता रात्रिमिहोत्र जुगेति”
इति तान्ना प्रत्यभिज्ञावाक्येन विधानम् । यथा वा दर्शपूर्णमासविहतीष्टौ “आयवमागौ यजति” इत्ये-
कस्मिन् वाक्ये प्रकृतिस्थाप्यभागयो पदेन प्रत्यभिज्ञावाक्येन विधानं, तथात्रापि बृहस्पतिसत्तपदेन प्रत्य-

भामती ।

मन्त्रत्रिनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्ट कदाचित् इत्याह-दृष्टश्चोपासनेष्वपि । यद्यपि वाक्येन
षलीयमा सन्निधिर्द्विर्लोको वाच्यते तथापि तिरोधे मतिः । न चेहान्ति तिरोधः । वाक्येन त्रिनियुक्तस्यापि
यद्येतिष्टोमे प्रत्यर्थस्य सन्निधिना विद्यायामपि त्रिनियोगमभवत् । यथा “प्रत्यवर्चसकामो बृहस्पतिसत्तेन
यजेत” इति ब्रह्मवर्चसकामेऽपि बृहस्पतिसत्तस्य वाजपेयागत्वेन चोद्यते । वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसत्तेन यजेतेति ।
अत्र हि कल्पः समानकर्तृकत्वमगम्यते, धानुसन्धे प्रत्ययविधानात् । धानुसन्धेऽन्तरसंबन्ध कथं च समानः
कर्ता स्यात् । यदेक प्रयोगो भवेत् । प्रयोगादि हि कर्तृत्वम् । तत्र प्रयोगभेदे कर्मभेदम् । तस्मा-
त्समानकर्तृक वादेकप्रयोगेन वाजपेयबृहस्पतिसत्तयोर्वात्पर्यान्तरसम्बन्धः । न च गुणप्रधानमात्रमन्तर्गणे-
कप्रयोगता सत्यं च तत्रापि वाजपेयस्य प्रकरणे समानानावाजपेय प्रधानम् । अग बृहस्पतिसत्तः ।
न च “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेत” इत्यत्राह प्रधानमात्रप्रसङ्गः । न हेतुद्वयं कल्पचिदर्श-
पूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समानात् । तथा च द्वयोः सात्त्विकरतया अगृहमाणविशेषतया गुण-
प्रधानमात्रं प्रति विनिगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रविक्षया त्वादिगिक समानकर्तृकत्वमियदोषः । यदि तु
कल्पचिद्व्याख्यायामारम्भात्तत् दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेति । तथाप्यनारम्भात्तत्त्व्येवाभ्याधीते प्रत्यभिज्ञान-
मिति युक्तम् । तथा मति द्वयोरपि प्रथमविकारतया प्रतीत मगप्रान्तमत्यक्त भवेदितरया तु गुणप्र-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उपास्तिषु मन्त्रत्रिनियोगस्याद्वैतस्थिः कल्पने वादाभ्याऽऽह-दृष्टश्चेति । पुनस्त्य दीर्घायुष्यार्थं छान्दोग्ये
त्रेलोक्य कोशत्वेन परिकल्प्योपास्तिरुक्ता । तत्र पितुरस्य प्रार्थनामन्त्रो भूतित्यादि । अमुनेति पुनस्त्य
त्रिर्नाम गृहात्पमुना देवदत्तनाम्ना सह भूरितीम लोकं प्रपद्ये इत्यर्थः । यत्तु प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र त्रिनियोगात्
विद्याशेषेति तत्राऽऽह-तथेति । यद्यपि पुस्तदुपसदाभिव्यादिवाक्य प्रवर्ग्यादीनामन्यत्रोपसदाविद्या-
शेषत्वमाधकसन्निधेयत्वात्तथाऽप्यतिरोधान् वाक्येन वाच्यः । सन्निधिर्वाक्येनान्यत्र त्रिनियुक्तस्यापि प्रवर्ग्यादिः
सन्निधिना विद्यासु त्रिनियोगादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह-वाजपेय इति । “प्रत्यवर्चसकामो बृहस्पति-
सत्तेन यजेत” इति ब्रह्मवर्चसकामेऽपि बृहस्पतिसत्तस्य “वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसत्तेन यजेत” इति वाजपेयाह-

सवरूपेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ नेषामुपसंहारो विधास्विति ॥ कस्माव ॥

रत्नप्रभा ।

मित्राया शक्तयेनागतविमान किं न स्यात् ॥ न च माध्यमार्थमित्रायकाप्यातपरतन्त्र नाम पद, न हिद-
 फर्मप्रत्यमित्राक्षयमिति वाच्यम्, मिद्वस्यायगतया पुनः माध्यत्वमम्भवेऽन्यथासिद्धायातस्यैव प्रमिद्वार्थका-
 नामपातन्त्रयोपपत्तेः ॥ न चैवं सति कृष्टपायिमयेऽव्यगत्वेन नियासिहोत्रस्यैव मित्रिः स्यादिति वाच्यम्
 इष्ट्यात् ॥ न च पूर्वतन्त्रविरोधः, उत्तरतन्त्रस्य वद्रीमस्वात् पूर्वतन्त्रस्य स्तन्त्रपरतन्त्रमात्रमन्त्रे ता-
 र्याव ॥ तस्मादेकस्यैव वृद्धस्यनिनामकस्य धाव्यस्य त्रयवर्त्तने विनियुक्तस्यापि वाजपेयागतया मित्रि-
 योग इति मगनपादतात्पर्यम् ॥ अन्ति च विनियुक्तस्य विनियोग सर्वमम्भनमुदाहरण ग्राहिरव्यादिर्णं
 तस्य कर्तुं विनियुक्तस्य वीर्यादिफटेऽपि विनियोगात् ॥ तथा मन्त्रकर्मणामन्त्रय विनियुक्तानां नियादोप-
 मिति प्राप्ते मिद्वान्तयनि-नैपामित्यादिना ॥ विद्यासु हृदयादिसम्बन्धेऽपि वेदाध्यानामसम्बन्धात् स्म-
 मन्त्रार्थानामभिचारादिसम्बन्धेऽङ्गिणेन मन्त्रिवैर्वर्गीयता अभिचारादावेव मन्त्राणां विनियोग इत्यर्थः ॥
 “देव सन्निः प्रभुम्” “इति प्रदक्षिणमोर्जं पर्युञ्जद्” इति वाक्यादामिदंभुञ्जं ‘सावित्र उरोनि

ग्रामपंचायत

श्रानमात्रेण तत्प्राप्तौ मयेन् । तस्मात्काउर्योऽयं मयेण इति चिन्तम् । मित्रान्तमुपगच्छे-एवं प्राप्त इति । इदम् प्रविश्येत्ययं मन्त्रः स्वस्मिन्स्वापदाभिचारिककर्ममन्त्रेण सकृदेतत् पदेरर्थमभिदधदुपपन्नम् । तदस्याभिधानमादर्शय्य उक्त्वा किं वाक्यप्रकरणाभ्याम् । अत्राद्वितीयोक्त्यामपि अत्रादिमग पुनः प्रमात्, तस्मा-
द्विगेन सतिप्रिमयोधामिचारिककर्ममन्त्रेण मन्त्रेणायते । यत्र चोपायनामसु इदमपदानाम् मन्त्रेणाय-
त्यम् । तथापि तदितरेषां सर्वेषामेव पदानामनमनेनार्थः उच्यते । आभिचारिके तु कर्मणि सर्वानर्थमनाराप
इति किमैरुपममन्त्रेणार्थता कथिष्यति । न च मन्त्रियुगपद्विज्ञानाभूतासनासु मन्त्रनारापयतीति युक्तम् ।
इदमपद्रम्यामिधारेऽपि मन्त्रेणार्थमनेनरपदेकराक्यनाश्रम्य वाक्यप्रमाणमहितस्याभिचारिका-र्यमग, मन्त्रि-
यिना चाउपितुमशक्यतादेव 'देव सवित्रः प्रमुन यन्तम्' इत्यादेरपि यदुपमन्त्रेणायत्ययं मन्त्रेण मन्त्रेण

वेधाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०७७)

वेधाद्यर्थभेदात्-हृदयं प्रविध्येत्येवञ्जातीयकानां हि मन्त्राणां येषां हृदय-
वेधादयो भिन्नाः, अनभिसम्बद्धास्तु उपनिषद्वदिताभिर्विद्याभिः, न तेषां
ताभिः संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति ॥ ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात्तद्वद्वा-
रक उपासनसम्बन्ध उपन्यस्तः ॥ नेत्युच्यते ॥ हृदयमात्रसङ्कीर्तनस्यैवमु-
पयोगः कथञ्चिदुत्प्रेक्ष्येत ॥ न च हृदयमात्रमत्र मन्त्रार्थः । हृदयं प्रविध्य
धमनीः प्रवृज्येत्येवञ्जातीयको हि न सकलो मन्त्रार्थो विद्याभिरभिस-
म्बध्यते । आभिचारिकविषयो ह्येषोऽर्थः ॥ तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा
“सर्वं प्रविध्य” इत्यस्य मन्त्रस्याभिसम्बन्धः ॥ तथा “देव सवितः
प्रसुव यज्ञम्” इत्यस्य यज्ञमसवल्लिङ्गत्वाद्यत्नेन कर्मणाभिसम्बन्धः । तद्वि-
शेषसम्बन्धस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः ॥ एवमन्येषामपि मन्त्राणां केषा-
ञ्चिद्विद्वेन, केषाञ्चिद्वचनेन, केषाञ्चित्प्रमाणान्तरेणेत्येवमर्थान्तरेषु विनियु-
क्तानां रहस्यपठितानामपि सतां न सन्निधिमात्रेण विद्याशेषत्वोपपत्तिः ॥

रत्नप्रभा ।

कर्मणः पुरस्तात् सपनेसपने जुहोति” इति वाक्याद्वाजपेय कर्मविशेषे सम्बन्धोऽस्य मन्त्रस्येवाह-तद्वि-
शेषेति ॥ उक्तं न्याय “श्वेताश्व” इत्यादिर्वातिदिशति-एवमन्येषामिति ॥ प्रमाणान्तरं प्रकरणादि-
कम् ॥ ननु ङिगादिभिरन्यत्र विनियुक्तानामपि सन्निधिना विद्यात्ववि विनियोगोक्तविरोधादित्युक्तं,

भामती ।

विद्यासन्निधिः किं करिष्यति । एवमन्येषामपि श्वेताश्व इत्येवमादीनां केषांचिद्विद्वेन केषांचिद्वचने केषां-
चित्प्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति । कस्मात्तु पुनः सन्निधिरिङ्गादिभिर्वाच्यते इत्यत आह-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तारयति-वेधादीति । आर्यवर्जिकानां मन्त्राभ्यासस्य त्रिंशदशेऽध्यायपरत्वेनाक्षराणि योजयति-
हृदयमिति । भिन्नशब्दस्याभीष्टमर्थमाह-अनभिसंबद्धा इति । अनभिसंबन्धमेवाभिन्नवक्ति-नेति ।
हृदयपदस्योपास्तिसंबन्धार्थत्वात्तद्वद्वा मन्त्रस्य तच्छेपतेत्युक्तं स्मारयति-नन्वेति । मन्त्रस्योपास्तिसंबन्ध-
प्रत्याह-नेतीति । पदान्तरसमभिव्याहृतस्य तस्यापि नोपास्त्युपयोगो वस्तुतोऽस्तीति मत्वा कथंचिदित्यु-
क्तम् । हृदयस्य त्रिंशदशेऽध्यायस्य मन्त्रार्थस्य तद्वाचान्मन्त्रस्य त्रिंशदशेऽध्यायस्येति चेति । धनं न्याय-
वर्गश्रुतिः । हृदयतिरिक्तस्यापि मन्त्रार्थस्य त्रिंशदशेऽध्यायस्येति चेति । त्रिंशदशेऽध्यायस्येति चेति ।
स्याऽऽह दूयति-हृदयमिति । तद्वद्व्यासस्येवमपि त्रिंशदशेऽध्यायस्येति चेति । त्रिंशदशेऽध्यायस्येति चेति ।
सन्निधिं वाच्यता कर्मशेषसमस्याऽऽपादयति । न च सर्वपदानामभिचारे समनेतार्थत्वे सत्येकपदसमनेता-
र्थत्वमात्रेण विद्याशेषत्वं हृदयपदस्याभिचारेऽपि समनेतार्थत्वादित्यर्थः । आपर्यागिकानामुपनिषदुपक्रमस्य
लिङ्गपञ्चाशत्कर्मसम्बन्धवत्तांङिनामपि तदुपक्रमस्य लिङ्गादेव कर्मसंगतिरित्याह-तथेति । कर्ममात्रप्रयोगेऽपि
केन कर्मणाऽस्य संगतिरिति ङिगात्र गम्यते, तेन प्रमाणान्तरसम्बन्धमपि साक्षात्तयाऽऽह-तद्विति ।
‘सावित्र जुहोति कर्मण कर्मणः पुरस्तात्सपनेसपने जुहोति’ इति वाक्याद्वाजपेयसम्बन्धोऽस्य मित्य-
तोऽन्यर्थः । उक्तस्यापि मन्त्रान्तरेऽप्यतिदिशति-एवमिति । अन्येषां तु श्वेताश्वो हरिर्नदीरोऽमोऽन्यादीनां
वचनेन श्रुतिर्वाक्यं वा प्रमाणान्तरं प्रकरणेन तेन कर्मसम्बन्धोऽत्र सर्वानुमर्त्य इति सम्बन्धः । लिङ्गा-
दिभिरन्यत्र विनियोगं मन्त्राणां मिदं फलमाह-इत्येवमिति । तिमिति लिङ्गादिभिः सन्निधिरिति

दुर्बलो हि सन्निधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तन्त्रे—“श्रुतिलिङ्गवाक्यम्-

रत्नप्रभा ।

तत्राह—दुर्बलो हीति ॥ समवाये समानविषयत्वे द्वयोर्विरोधे, परस्य दौर्बल्यम् ॥ कुतः ॥ अर्थविप्रकर्षात् । स्वार्थबोधने परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ अयमाशयः । एकत्र विनियुक्तस्य निष्काक्षत्वादन्यत्र विनियोगो विरुद्ध एव । परन्तु विनियोजकप्रमाणयोः समबलत्वेऽन्यतरविनियोगात्यागयोगादगत्या आकाशोत्पादनेन विनियुक्तविनियोगः स्वीक्रियते । “यथा खादितो यूषो भवति, खादिर वीर्यकामस्य यूषं कुर्याद्” इति वाक्याभ्या ऋतौ विनियुक्तस्य खादितस्य वीर्यकटे विनियोगः । त्रयं तु प्रमाणयोरतुल्यत्वं, तत्र न स्वीक्रियते । प्रबलप्रमाणेन दुर्बलविनियोगवाधात् । यथा—“कदाचन स्तरीरसि (नेन्द्रसंज्ञासि) ” इत्यस्या ऋच “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति तृतीयाश्रितेति ध्रुत्वान्यतिरिपेक्षया गार्हपत्योपस्थानशेषत्वबोधिकाया ऐन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गप्राप्तमिन्द्रशेषत्व बाध्यते । लिङ्गं हि न साक्षाच्छेप्यत्वं बोधयति । किन्त्विन्द्रप्रकाशनमात्रं करोति । तेन च लिङ्गेनानेन मन्त्रेण इन्द्र उपस्थापयितव्य इति श्रुति कल्पनीया । तथा शेषत्वबोध इति श्रुतिव्यवधानेन शेषत्वबोधकं लिङ्गं ज्ञागिति स्वार्थबोधकध्रुत्वा बाध्यम् ॥ तथा लिङ्गेन वाक्य बाध्यम् ॥ यथा—“स्योऽनन्ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुपेशं कल्पयामि तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ ग्रीहीणां मेघं सुमनस्तपमानः ” इति मन्त्रभागयोः प्रत्येकं सदनकरणे पुरोडाशासादने तत्प्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गेन श्रुतिद्वारा विनियोगे सति प्रतीतमेकवाक्यत्व बाध्यते । तस्य कृतस्तेऽपि मन्त्रे सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यं, पुरोडाशासादनप्रकाशनसामर्थ्यं च, लिङ्गं कल्पयित्वा भाव्यते ।

दुर्बलो हि सन्निधिरिति । प्रथमतः तन्त्रगतोऽर्थः स्मार्यते । तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः समवाये समानविषयत्वलक्षणे विरोधे किं बलीय इति चिन्ता । अत्रोदाहरणम्—अस्यैन्द्री ऋक् कदाचन स्तरीरसि नेन्द्रा इत्यादिका श्रुतिविनियोक्ती ‘ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इति । अत्र हि सागर्थ्यलक्षणादिगार्हपत्ये विनियोगः प्रतिमाति । श्रुतेश्च गार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषत्व ऐन्द्रयेति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या ऋचः शेषत्वमनगम्यते । यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेराग्नेयीवृच प्रति गार्हपत्यस्य शेषत्वानोपपत्तेः । यद्यपि ऐन्द्रेति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्रया इन्द्र प्रति शेषत्वानोपपत्तेरविरोधः । पदान्तरस्तन्त्रे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो ॥ तु श्रुतेः । तत्र च विपरीतं बलाबलम् । तथापि श्रुतिनाक्ययो रूपतो व्यापारभेदाददोषः । द्वितीयाश्रुतीयाश्रुती हि कारकप्रकृतितया क्रिया प्रति प्रवृत्त्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत इति विनियोजिके । क्रिया प्रति हि कर्मणः शेषत्व कारणस्य च शेषमिति हि विनियोगः । पदान्तरानपेक्षे च क्रिया प्रति शेषशेषित्वे श्रुतिमात्राप्रतीयेति इति श्रुते । सोऽयं श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः । पदान्तरवशाद्विशेषेऽन्यथापत्तेः । सोऽयं विशेषणविशेष्यमात्रलक्षणः सन्न्यो वाक्यगोचरः, शेषशेषिमायस्तु श्रुतः, तस्माद्वाक्यलभ्य विशेषणपेक्ष्य श्रुतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन निरूप्यत इति श्रुतिलिङ्गविरोधे किं लिङ्गातुगुणं गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः सत्सम्पद्ये व्याख्यायता गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्रयेन्द्र उपस्थेय इति । अहो श्रुतसुगुणतया लिङ्गं व्याख्यायताम् । प्रभवति हि स्वीचितायां क्रियाया गार्हपत्य इतीन्द्र इन्द्रतोऽर्थवचनत्वादिति । किं सायंप्राप्तं श्रुतेर्लिङ्गं बलीय इति । नो खलु यत्रासमर्थं तन्मृत्तिसहमेणापि तत्र विनियोक्तं शक्यते । यथा अग्निना सिचेत् पाथसा दहेदिति । तस्मात्सामर्थ्यं पुरोधाया श्रुत्या विनियो-

धानन्दगिरिय—वाचनिर्णयः ।

तत्राऽऽह—दुर्बलो हीति । कथं दौर्बल्यं प्रमाणत्वाभिज्ञे तत्राऽऽह—इत्युक्तमिति । स्वार्थं वक्तुं पदान्तरानपेक्षं पदं श्रुतिः । श्रुतमावगता श्रुतिलिङ्गम् । राहत्यार्थं वदत्यदृष्टं वाक्यम् । प्रमाणवाक्यम्-

करणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षाद्” ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतिकल्पनयोमयत्न कृत्स्नमन्त्रविनियोगोऽनेन द्वाभ्यां ऽङ्गश्रुतिभ्यां व्यवधानेन श्रुत्येकव्यवहितकलत्तद्वि-
गात् दुर्वैलत्वात् । न च सामर्थ्यं न कल्पमिति वाच्यम् ॥ असमर्थस्य विनियोगायोगात् । अत एव
गगापदस्य तीरबोधविनियोगे लक्ष्णारूप सामर्थ्यं कल्प्यते । तथा वाक्येन प्रकरणं वाच्यम् । यथा
साहचर्यकरणाघातद्वादशोपसदा द्वादशाहो नस्येति वाक्येन अहीनागत्वबोधकेन प्रकरणप्राप्तसाहाय्यत्वाधादु-
त्कर्षः, प्रधानस्य अगाकाक्षारूप प्रकरणं तस्यागप्रधानवाक्यैकवाक्यतासामर्थ्यश्रुतिभिः कल्प्यमानाभिः
स्वार्थविनियोगप्रमितौ व्यवधानेन अगसामर्थ्यश्रुत्योर्दोषोः कल्पकवाक्यादुर्वैलत्वात् । तथा प्रकरणेन सन्नि-
धिराध्यः । यथा राजसूयप्रकरणेन तदन्तर्गतमिषेचनीयाद्यसोमयागविशेषसन्निधिपात्रे प्राप्तं शुनं शेषो-
पाद्यानादेरिषेचनीयशेषस्य बाधित्वात् इत्यस्मिन् राजसूयशेषस्यमापादितं, सन्निधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन
कलत्तप्रकरणाद् दुर्वैलत्वात् । तथा सन्निधिना समाध्या वाच्यते । तथाहि-पौरोडाशिकसमाध्याये काण्डे
आग्नेयपुरोडाशादि कर्मणांक्रमेण मन्त्रा आन्नाताः । तत्र दविपयोरूपसामान्यसन्निधौ “श्रुत्यध्वं दैव्याय
कर्मणे” इति मन्त्रः आन्नातः । तत्र समाध्यायज्जैन अस्य मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुद्धनशेषस्य प्राप्तं सन्नि-
धिना बाधित्वात् सामान्यपात्रशुद्धनशेषत्वमापाद्यते ॥ पुरोडाशसम्प्रतिष्ठाकाण्डे पौरोडाशिकमिति पौरुष-
समाध्यायाः काण्डान्तर्गतमन्त्रस्य पुरोडाशसम्बन्धसामान्यबोधकत्वेऽपि शेषशेषिमात्ररूपविनियोगबोधकत्वे
भामती ।

क्तव्यम् । तत्रास्या ऋचः प्रमाणान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयते । तथाहि-विदितपदतदर्थं कदाचने-
त्युचः स्पष्टमिन्द्रमगच्छति, शब्दाच्चैन्द्रियेयतः । तस्मादारदहनस्येन दहनस्य सखिलदहने विनियोगो
गार्हपत्ये विनियोग इन्द्रयाः । न च श्रुत्यनुरोधाज्जगत्यामास्याय इति सामर्थ्यकल्पनेति साम्प्रतम् ।
सामर्थ्यस्य पूर्वभाषितया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात् । तस्मादेन्द्रेन्द्र एव गार्हपत्यसमीप उपस्था-
तव्य इति प्राप्तेऽभिधीयते-‘द्विज्ञानं पुरोवाय न श्रुतेर्विनोक्तम् । श्रुतिज्ञानं पुरोवाय ङ्गि तु विनि-
योजकम्’ । यदि हि सामर्थ्यमगम्य श्रुतेर्विनियोगमन्तरारयेत्प्रमाता ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति ङ्गिज्ञाना-
पेक्षत्वादुर्वैलत्वं भवेत् । न चेतदस्ति । श्रुतिर्विनियोगाय सामर्थ्यमन्तरेण नापेक्षते सामर्थ्यविज्ञानम् । अगते तु
ततो विनियोगे नासमर्थ्यस्य ॥ इति तन्निर्वाहाय सामर्थ्यं कल्प्यते । तच्छ्रुतिर्विनियोगादूर्ध्वमस्ति साम-
र्थ्यम् । न तु पूर्वमगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे तदवयवानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयते इति श्रुतिर्विनियोगा-
त्पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनावस्थापनीया, ङ्गि तु न स्यात् विनियोजकमपि तु विनियोगा
कल्पयि वा श्रुतिम् । तथाहि-न स्वरसतो ङ्गिगार्हपत्येन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किं शीर्षमिन्द्र इति तस्य तु
प्रकरणान्नानसामर्थ्यात् सामर्थ्यात् प्रकरणापादितैर्मर्थ्यस्य तदवयवानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायावति श्रौता-
द्विनियोगात्कल्पनीयस्य विनियोगस्यापि निष्कर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता न तु तदर्थं विनियोगः, न हि
श्रुतमनुपपन्नं शक्यमर्थनोपपादयितुम् । न हि श्रुत्योऽत्र बाधना । कटकोऽङ्गिद्वयमिति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्था-
नानन्दविधीय-न्यायनिर्णयः ।

मगोक्त्याकाक्षं प्रकरणम् । समानदेशतः स्थानम् । योगिकः शब्दः समाख्येत्युक्तद्वयज्ञानानामेव समवाये
समानविषयत्वविरोधे परस्योत्तरस्य दौर्बल्यम् । श्रुतिविरोधे द्विज्ञस्य तद्विरोधे वाक्यस्य तद्विरोधे
प्रकरणस्य तद्विरोधे न्यायस्य तद्विरोधे समाध्याया इत्यत्र हेतुमाह-अर्थविप्रकर्षादिति । स्वार्थोक्तं
पूर्वपूर्वपश्चात्ताद्विज्ञादीनां विद्वन्नाथेर्गोहेतुत्वमित्यर्थः । तत्र श्रुतिर्विद्वद्विरोधोदाहरणमगम्य गार्हप-
त्यमुपतिष्ठन् इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयास्तौ गार्हपत्यस्य कर्मतया क्रिया प्रति शेषेण सिद्धमेन्द्रवैतितृती-

रत्नप्रभा ।

सन्निध्यायपेक्षत्वेन दुर्बलत्वादित्येव निरोधे सति श्रुतिर्वाधिक्यम् । समारण्या वाच्यम् । मय्यस्याना ॥ चतुर्णां पूर्ववाच्यत्वं परवाच्यत्वं चेति श्रुतिलिङ्गसूत्रार्थः ॥ तस्माद्विगादिना अन्यत्र विनियुक्तानां मन्त्राणां दुर्बलत्वमस्तीति ।

पितेन माठरेणोपपादयन्ति, उपपादयतो वा नोपहसन्ति शाब्दाः । माठरश्चेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छ्रुत्यर्थसमुत्थानानुपपत्तिं श्रुतेनैवार्थान्तरेणोपपादनीया, नार्थान्तरमात्रेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकासिद्धम् । न च लोकासिद्धम् न च लोकासिद्धस्य नियोगानुयोगौ युज्येते, शब्दार्थज्ञानोपायभूतलोकनिरोधात् । तस्माद्विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा च वाजपेय्यादिविनियोजिका श्रुतिं कल्पयितुं प्रक्रान्तव्यापारस्तावत्पक्षेऽप्यस्या श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकाश प्रकरणमिति कस्यानुपपत्त्या लिङ्गविनियोजिका श्रुतिमुपकल्पयेत् । मन्त्रसमानानस्य प्रत्यक्षेण विनियोगश्रुत्योपपादितत्वात् । यथाहुः—
'वायव्यज्ञातसिद्धिश्चैव तान्प्रमित्यते । प्रमितं तु प्रमातृणां प्रमोक्षुष्य निवृण्यते' इति । तस्मात्प्रतीतश्रुतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तदनुगुणत्वेन नीयमानं प्रथमा वृत्तिवजहज्जन्ययापि नेयमिति सिद्धम् । लिङ्गवाक्ययोरेह निरोधो यथा—'स्योन ते सदनं वृणोमि वृत्तस्य धारया सुशेन कथयामि । तस्मिन्सीदावृते प्रतितिष्ठ त्रींशो मेघमुपनस्यमातः' इति । त्रिमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणं तस्मिन्मन्त्रेऽप्येवमादिस्तु पुरोडाशासादने इति । यदि वाक्यं ब्रवीत्येव कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र, सुशेन कल्पयामीत्येवमप्येवो हि तस्मिन्सीदेत्यादि पूर्वोक्तवाक्यतामुपैति यत्कल्पयामि तस्मिन्सीदेति । अथ लिङ्गं वदामस्तत्तत्कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे तत्प्रकाशने हि तत्समर्थम् । तस्मिन्सीदति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति । किं तावत्प्रामाण्यं । लिङ्गादानं ब्रवीत्युभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति । ॥ ८ हि

आनन्दगिरि—वाचनिर्णयः ।

याधुतरेन्द्रपारयन्ते. "कटाचन स्तरीरति" इत्याद्याः कारणत्वेन शेषता तदयं श्रुतः शेषोपमानं कदाचनते पश्चाद्वाच्येन्द्रदेवतोक्तिमामर्थ्येतिज्ञेन निरुध्यते, तत्र टिङ्गानुगुण्येन गार्हपत्यमिति श्रुतिः, सत्समर्थे तत्समीप इन्द्र उपस्थे इति व्याख्येया श्रुत्यनुगुण्यता या टिङ्गसिद्धि ईश्वरः स्वीचित्तत्रियाया गार्हपत्य इति व्याख्येयमिति सदेहे श्रुतिविनियोगाय सामर्थ्यापेक्षत्वेऽपि तज्ज्ञानानपेक्षनादन्तर्गतश्रीनविनियोगनिर्वाहय सामर्थ्यस्य तदन्ययानुपपत्त्या गम्यमानत्वात्पूर्वाविगतश्रीनविनियोगानुरोधेनेन टिङ्गमित्येतेनैव श्रुत्युत्तरेण नेयमिति स्थितम् । टिङ्गवाक्ययोर्निरोधोदाहरणं स्योन ते सदनं करोमि वृत्तस्य धारया सुशेन कथयामि तस्मिन्सीदावृते प्रतितिष्ठ त्रींशो मेघं मुपनस्यमान इति किमुपस्तरणं पुरोडाशासादने च कृत्स्नो मन्त्रः प्रयोक्तव्यं किवा कल्पयाम्यन्त उपस्तरणं शेषस्तु पुरोडाशासादने इति सदेहे सामर्थ्यस्य कपाक्यताधीर्पूर्वसामावासादनकरणपुरोडाशासादनयोरनुपेययोर्विभागनेन प्रकाशने मन्त्रयो सामर्थ्यादकपाक्यतावशेन सामर्थ्यानुमानात्प्रागेव प्रतीत सामर्थ्यमेकैकस्य मागर्थ्यैकैकमिन्नर्थे विनियोजिका श्रुतिं कल्पयन्तीति वाक्याद्विज्ञेन च तद्वदिति सिद्धम् । वाक्यप्रकरणयोर्निरोधोदाहरणं सूत्रभाष्येन हि पौर्णमासीदेवता अमागार्हपत्यादेनाद्याऽऽन्तात्मासाधे नियो नैकवाक्यता गच्छन्तीति टिङ्गमामर्थ्याः पौर्णमासीप्रयोगादिन्द्रादिशब्देऽन्ते समर्पणाद्येनात्मावाक्याया च तत्प्रयोगे तदेकवाक्यताप्रतीतमस्तीत्येतां महो व्यावोक्ततामियेनदुरदृश्यं न प्रयोक्तव्यमुत यदेन्द्रादिशब्द उदृश्यं नीनस्मरेतेनदपि पौर्णमासीत उदृश्यं प्रयोक्तव्यमिति महायं प्रकरणस्य विनियोगम्यरूपसामर्थ्यमनोदयाविनियोजकवाच्यतायेचनाया च प्रथमविनियोगविनियोजकवाक्यप्रकरणादाक्यस्य शीघ्रवृत्तव्याऽऽदी विनियोजकममग्रावृत्तस्य सान्ध्याशब्दा

रत्नप्रभा ।-८

भामती ।

यत्तत्पदमभिध्याहारेण त्रिमयमानसाकाशत्वादेकगव्यतया मिद्धाया तदनुगोत्रेण पञ्चाक्षरभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम् । यथा 'देवस्य वा' इति मन्त्रेऽप्ये निर्बपामीति पादयो समनेतार्येण तदेकगव्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यकल्पना । तदेव प्रतीतिकगव्यतानिर्वाहाय तदनुगुणतया सामर्थ्यं कृतं सप्त तद्व्यापादयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिका श्रुति कव्यतदनुगुणमेव कल्पयेत् । तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो वरीयस्त्वासदनकरणे च पुरोडाशासादने च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् । एव प्राप्तं दृश्यते-भवेदेतदेवं यथेरुवाक्यतागमपूर्व सामर्थ्यन्यायारण्यपि तु अत्रभूतसामर्थ्यानां पदानां प्रष्टिष्टयितान्ता सामर्थ्यरशेन प्रयोजनेऽस्मिन्नेकगव्यत्वान्तराणम् । यावन्ति पदानि प्रज्ञानमेकमर्थमगमयितुं समर्थानि त्रिभागे साक्षात्ताणि तान्येक वाक्यम् । अनुष्ठेयध्यायो मन्त्रेषु प्रकाश्यमान प्रज्ञानम् । सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रज्ञाने । तयोश्च सदनकरण कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाशयितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन्तीदृशादिः । ततश्च यावदेकगव्यतागमने सामर्थ्यमनुमीयते तावत्प्रतीति सामर्थ्यमेकैकस्य भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिका श्रुतिं कल्पयति । तथा च धृयेयैकैकस्य भागस्यैकत्र विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिका श्रुतिमत्ता कल्पयितुमर्हतीत्येकगव्यताबुद्धिकव्याख्यामसीमति लिङ्गेन ग्राहनात् । यत्र तु त्रिोदकं लिङ्गं नास्ति तत्र समन्तार्थैकद्वित्रिरैकगव्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वम् । यथात्रैव स्योन त इत्यादीनाम् । तस्माद्वाक्यालिङ्गं वरीय इति सिद्धम् ॥ वाक्यप्रकरणयोर्विभेदोदाहरणम् । अत्र च पदानां परस्परापेक्षाऽन्तर्गतस्मिन्निर्दिष्टाष्ट एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यस्य, लब्धवाच्यभावात्ता च पुनः कार्यान्तरापेक्षाऽवशेन गमयान्तरेण सत्यं प्रकरणम् । कर्तव्याया यदु कष्टमात्रनाया लब्धवाच्यप्रकरणाया इति कृते यत्ताकाश्या उच्यते प्रकरणमात्रशब्दे बद्धा । यथा 'दर्शपूर्णमासस्या स्वर्गक्रामो यजेत' इति । एतदि पचनं प्रकरणम् । तदेतस्मिन् राजदण्डेन क्रियन्त्यर्थे पर्यवसिते कण्ठोपकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षायां 'समिधो यजति' इत्यादिपञ्चान्तरसन्धेः । समिदादिमात्रना हि स्वत्रिपुहितं पुनरे हितं मान्यमपेक्षमाणा विश्विन्यायेन वानुपपन्नतो वार्थयदतो वा पञ्चान्तराप्रतिलम्बेन दर्शपूर्णमासमात्रना निर्धारयितुमीशते । तस्मात्तदाकाश्यामुपनिषत्तितान्येवानि वाक्यानि स्वकार्यपेक्षाणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षण कार्यमासाद्य निवृञ्चन्ति च निर्धारयन्ति च प्रधानम् । सोऽयमनयोर्नष्टाध्वक्थयस्ययोगः । तदेव लक्षणयोर्नष्टप्रकरणयोर्निरोधोदाहरणं सूक्तगकनिगदः । तत्र हि पौर्णमासीदेवता अमात्रास्यादेवता समाधानाः । ताश्च न मिथ एकैकत्वात् गन्तुमर्हन्तीति लिङ्गेन पौर्णमासीयागादिन्द्राग्नीशब्द उक्तव्यः, अमात्रास्याया च समवेनार्थत्वात्प्रयोक्तव्यः । अथेदानीं सदिशते-किं यदिन्द्राग्निपदेकगव्यतया प्रतीयते 'अनीकृषेथो महो ग्नावोऽज्ञाताम्' इति तन्नोक्तव्यमुत्तन्द्राग्निशब्दाभ्यां सहोक्तव्यमिति । तत्र यदि प्रकरणं वरीयस्त-तोऽप्यनानिदेवतातोऽपि शेष प्रयोक्तव्योऽयं वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः । किं ताव-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तेनेदमेक वाक्यमियनुमानात्प्रागेवेतिमामर्थोपदानामेकगव्यस्य प्रायश्चात्तद्विगेऽनुमानानुयानादेव तापनये तन्त्राणां वाक्यादपकर्ष एवेति । क्रमप्रकरणयोर्निरोधोदाहरणं राजमूयमनिगमिन्वचनीयसमीपे शौन.शेपोराग्यानायाभ्यातम् । नानेष्ट्रिपुत्रोमसमुदायो हि राजमूयमनिगमिन्वचनीयः सोमयागस्तस्य गनिगौ शुन शोरो नाम कक्षिदपिपुत्रो हर्षध्वद्रपुत्रेण पुरश्चनेमर्थे पशुपेन क्रीतो वरगाय ह्वाउग्मे फुमिस्तये वरगाय पुष्टाव स च पुष्टः सन्नेन रश्चो पादपानमशूनादि च शुभं तर्कि समस्ताराजमूयाग-

रत्नप्रभा १-८

भाष्ये ।

प्राप्तमपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवाङ्गसंबन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि मान्ता प्रधानेति कर्तव्यतात्वमापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसंबन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानभावनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविकायं वाच्यत इति प्राप्तम् । एव प्राप्त उच्यते—मवेदेतदेव यदि विनियोग्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरण विनियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षतेऽन्यथा पूया-
 यमुमन्त्रणमन्त्रस्य द्वादशोपसत्तायाश्च नोत्कर्षः स्यात् । तद्रूपालोचनायां च यद्यदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तद्वल्वद्विप्रकृष्टं तु दुर्बलम् । तत्र यदि तद्रूप श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वाच्येन विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्ग्यो-
 ऽकृष्यते, परिशिष्टेस्तु प्रकरणस्येतिकर्तव्यतापेक्षा पूर्यते अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणाद्राक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते । प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णाणां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकांक्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसंबन्धः ततश्च सह प्रस्थितयो-
 र्वाक्यप्रकरणयोर्वाच्यप्रकरणेनैकवाक्यता कस्यते तावद्राक्येनाभिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं ता-
 वदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्वाचदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नापानाकांक्षा-
 यां श्रुत्यनुमाने विद्यते प्रकरणेनान्तरा कल्पिते किञ्चिद्यन्त इति वाक्यवृत्तयस्यात्तदेवताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् ॥ क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणम् । राजमूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषेचनीयस्य संनिधौ शौनःशेषो-
 पाद्यानाद्यान्नातं, तर्हि समस्तस्य राजमूयस्याङ्गमुतामिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं वजीरस्ततः समस्तस्य पाद्यानाद्यान्नातं, तर्हि समस्तस्य राजमूयस्याङ्गमुतामिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं वजीरस्ततः समस्तस्य राजमूयस्य, अथ क्रमस्ततोऽभिषेचनीयस्येवेति, किं तावत्प्राप्तम् । नाकांक्षामात्रं हि संबन्धहेतुः । गामा-
 नय प्रासाद पश्येति गामित्यस्य क्रियामानापेक्षिणः पश्येत्यनेनापि संबन्धसमवादिनिगमनाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्सन्निधानं संबन्धकारणम् । तथा चानयेत्यनेन गामित्यस्य संबन्धो विनिगम्यते । न च संनिगा-
 नमपि संबन्धकारणम् । अयमेति पुनो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिन्यत्र राज्ञ इत्यस्य पुनपुरुषवदसन्निधाना-
 विशेषाणां भूदविनिगमना । तस्माद्राकांक्षा निश्चयहेतुर्वैतल्या अत्र पुनश्चन्द्रस्य संबन्धवचनतया समु-
 त्थिताकांक्षस्यान्तिके यदुपनिषितं सन्बन्धन्तराकांक्षं पदं तस्य तेनेवाकांक्षापरिपूर्तः पुरुषपदेन पुनमा-
 त्रामिधाविना इतन्नेषेध न संबन्धः किंतु परेणापसार्यतामिन्येनापसरणीयापेक्षेणेति । सावपि सन्निगा-
 न्नाकांक्षामावाद्संबन्धः । तथा चामाणकः—‘तत तस्मै संबन्धते’ इति । तथा चाकांक्षितमपि न या-
 त्सन्निधाप्यते तावन्न संबन्धते । तथा सन्निहितमपि यावन्नाकांक्षयते न तावत्संबन्धते इति द्वयोः तस्य
 प्रति समानबलत्वान्क्रमप्रकरणयोः समुच्चयासंमवाद्य निरुत्पन्नेन राजमूयाभिषेचनीययोर्विनियोगः शौनःशे-
 पोपाद्यानादीनामिति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते—राजमूयके कथमावापेक्षा हि पवित्रादारम्य क्षय-
 धृतिं यावदनुवर्तते । तथा च—‘अविच्छिन्ने कथमावे यप्रधानस्य पश्यते । अनिर्गतपत्तं कर्म तस्य
 प्रवृत्त्याङ्गता’ इति न्यायाद्राजमूयाङ्गता शौनःशेषोपाद्यानादीनाम् । अभिषेचनीयस्य तु स्वराक्योपात्त-
 पदार्थनिराकांक्षस्य संनिधिपाटेनाकांक्षोत्पादनीया यावत्तानसिद्धाकांक्षेण राजमूयेनेकाक्यता कस्यते ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुतामिषेचनीयस्येति संशये प्रकरणस्य साकाक्षतायाः प्रात्यक्ष्यासन्निधिराटेनाभिषेचनीयस्य स्वराक्यो-
 पात्तपदार्थनिराकांक्षस्याप्याकांक्षोत्पादनादुत्थिताकांक्षं प्रकरणमेकवाक्यतादिकल्पनापरंपरया प्रागेव विनि-
 योगं कल्पयतीति प्रकरणविरोधे सन्निधिराक्यते । क्रमसामान्ययोर्विरोधोदाहरणं पुनोदाशिकाद्याने कांटे
 कर्मणामपिवादीनां क्रमेण मन्त्राः श्रुतास्तत्रामावास्यास्य कर्मणाथ्यक्रमे शुच्यत्वं देव्याय कर्मण इति शुच्यतायां
 मन्त्रः सन्नाम्नाकृष्टप्र पुनोदाशपात्राणां वा शुच्यत्वे मन्त्रोऽयं प्रयोक्तव्यः सन्नाथ्यपात्राणां चेति संदेहं

[जे० सू० ३।३।१४] इत्यत्र ॥ तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियु-

रत्नप्रभा ।

सन्निविना न विनामु विनियोग इति सिद्धम् ॥ तथा कर्मणामिति ॥ कर्मणा विशेषकारकत्वे,
मामती ।

यावच्चामिषेचनीयाकाक्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्कलमया राजसूयैकावयतया तदुपकारकतया
सामर्थ्यलक्षणे लिङ्ग यावच्चामिषेचनीयैकावयतया लिङ्ग कल्प्यते तावत्कलमलिङ्ग विनियोक्ती श्रुति कल्पयति
यावच्चामिषेचनीयैकावयतया लिङ्गेन श्रुतिरितर कल्प्यते तावत्कलमया श्रुत्या विनियोगे सति प्रकरणाद्योपपत्तौ
सन्निधानपरिकल्पितमन्तरा भिद्यते । प्रमाणभावेऽप्रतिमत्वात् । प्रकरणितश्च राजसूयस्य सर्वदा बुद्धिसानि-
च्येन तत्सन्निधिरूपेणोक्तम् । तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विरुद्धो दुर्वृत्त्यादिति सिद्धम् ॥
क्रमसमाह्वयोक्तिर्योदाहरणम्—पौरोडाशिक इति समाख्याते कांडे सान्नायकमेव च शुन्यस्य दैव्याय
कर्मण इति शुन्यनार्थो मन्त्रः समाहृतः, तत्र सदिश्यते—किं समाख्यातस्य बलीयस्त्वात्पुरोडाशपात्राणां
शुन्यत्वे विनियोक्तः, आहो सान्नाय्यपात्राणां शुन्यत्वे क्रमो बलीयानिति । किं तत्राहृतम् । समा-
ख्यातं बलीय इति । पौरोडाशिकशब्देन हि पुरोडाशसम्बन्धीनीयुष्यन्तं तावदधिकृत्य प्रवृत्तं कांडं पौरो-
डाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणाद्यनुमानपरम्परया सन्त्यः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्याया श्रुत्येव
साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थत्रिकर्षेण क्रमात्समाख्येयं बलीयसीति पुरोडाशपात्रशुन्यत्वे मन्त्रः प्रयो-
क्तव्यः न सान्नाय्यपात्रशुन्यत्वेन इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तोऽभिधीयते—समाख्यानान्क्रमो बलवानर्थत्रिकर्षा-
दिति । तथाहि—समाख्या न तावत्संबन्धस्य वाचिका किन्तु पौरोडाशविशिष्टा काण्डमाह । तद्विशिष्ट-
त्वाव्ययानुपपत्त्या तु संबन्धः कांडस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रमेदस्य । तद्वारेण च तन्मन्त्रपातिनो
मन्त्रमेदस्यापि तदनुमानम् । न चासौ सन्त्योऽपि श्रुत्यैव शेषशेषिमानं प्रतीयते । अपि तु सन्त्य-
मात्रम् । तस्मात्श्रुतिसादृश्यमस्य दूरापेत्तमिति क्रमेण नास्य स्पर्शोचिता । तत्रापि च सामान्यतो दर्श-
पूर्णमासप्रकरणापादितेदमर्थस्य शौन शेषोपाख्यानादिवचारादुपकारकतया प्रकृतमात्रमवधानुपपत्तिः ।
मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मरणेन सामान्याधिकारत्वात् । तथा च यः कश्चित्प्रवृत्तप्रयोगगतमर्थं प्रकाशय-
तोऽस्य प्रकरणाद्व्यभिचरितमिति विशेषापेक्षायां सान्नाय्यक्रमः सान्नाय्य प्रति प्रकरणाद्यनुमानद्वारेण विनि-
योग कल्पयितुमुत्सहते न तु सामान्यानम् । तस्य दुर्वृत्त्यात् । तथाहि—समाख्या मन्त्रनिग्रहना सती
तत्सिद्धपर्यं सन्निधिसुपकल्पयति यावत्तान्देदिकेन प्रत्यक्षदृष्टेन सन्निधानेन साक्षा कल्प्यते । यावत् कर्तृत्वेन सन्नि-
धानेनाकाक्षा कल्प्यते तावदितर कलमयाकाक्षेयैकावयतया यावत् कलमयाकाक्षेयैकावयतया तावदितरैकाव-
यतया कलमयोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चामिषेचनीयाकाक्षयैकावयतयोपकारसामर्थ्यं तावदितर लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः ।
यावच्च लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिस्तथावदितर कलमया श्रुत्या विनियोग इति तान्यैव प्रकरणाद्योपपत्तेः सर्वं

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

समाख्या सन्त्यनिग्रहना सती तदर्थं यावत्सन्निधिं कल्पयति तान्देदिकेन प्रत्यक्षेण सन्निधिराऽऽकांक्षा-
द्वारा परंपरया श्रुति परिकल्प्य विनियोगस्य कृत्वापुरोडाशगदिमन्त्रादिव्याच सासमाख्यामिदं स्थान-
विरोधे न सा विनियोक्तीति स्थितम् । तदर्थं लिङ्गस्यैकया श्रुत्या श्रुत्यर्थविनियोग प्रति व्यवधानं यावत्स्य
द्वान्तां लिङ्गश्रुतिभ्यां प्रकरणस्य तिमृषिराक्ष्यलिङ्गश्रुतिभिः स्थानस्य चतुर्भिः प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः
समाख्यायाः स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चमित्यन्तर्मेदादिमयो विरोधे श्रुतेरधिकार्यमेव । लिङ्ग-
वाक्यप्रकरणस्यानानां पूर्वरूपेण वाच्यत्वमुत्तररूपेण वा वाक्यत्वमुपपत्त्यात् । समाख्याया वाच्य-
त्वेति विरोधः । मन्त्राणां विवाशेष च निगम्य प्रवर्ग्यादिकर्मणां तद्व्यवहारं निरूपयति—तथेति । तत्र हेतुः—

क्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः । न ह्येषां विद्यादिभिः सहैकार्थ्यं किञ्चि-
दस्ति । वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरं “वाजपेयेनेष्ट
बृहस्पतिसवेन यजेत” इति ॥ अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बली
यसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्बलप्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति ।

रूपप्रभा ।

तामि सहैकार्थत्वे च,—मानं किञ्चित् नास्ति इत्यर्थः ॥ अपि चेति । उत्तरार्थम् ॥ ननु तर्हि वेदा
यामही ।

समाख्यानकलिश विच्छिन्नमूलत्वाल्लक्ष्यमानशस्यमिदं निर्वाजं मनति पुरोडाशमिदं यदकमन्त्रादुत्पात्ता
वस्य पौरोडाशिकसमाप्येति मन्तव्यम् । ‘एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवसन्तरयकारितम् । धृत्यर्थं प्रति वैषम्य
लिङ्गादीनां प्रतीयेते’ ॥ इत्यर्थेतिप्रकर्ष उक्तः । तत्रापि च ‘वाधिरिति धृतिरित्य सगत्या वाध्यते
तदा । मय्यमाना तु वाध्यत वाधकत्वमपेक्षया’ ॥ इति विशेष उक्तो वृद्धे । तद्वयं विस्तराद्विषय-
तोऽपि प्रथमतन्त्रानमित्रालुक्तमप्या निम्ना विस्तरे पतित्वा स्म इत्युपस्थिते । तस्मादप्यानुज्ञापनानुद्धयो
प्रज्ञातत्वं यथोक्तपट्ट उपहृषस्वेत्येवं मन्त्रावाप्तातौ देशमामान्यात्तयैराज्ञतया प्राप्तुत । उपहृत इति
लिङ्गतोऽनुज्ञापने नानुज्ञापने उपहृषस्वेति च लिङ्गतोऽनुज्ञापने च मन्त्रो नानुज्ञायाम् । तदिह िग्न
क्रम बाधिरिति निरीत शेषवमापद्यते । यावद्धि स्थानेन प्रकरणमुपायैरावयत्वा कल्प्यते तावद्विग्न
धृति कल्पयित्वा सातिरितो विनियोग इति अकल्पितलिङ्गधृते प्रपत्य याव । तद्विहितं विनियोगे
प्रत्येकान्तरितेन लिगेन चतुरन्तरितरप विद्याममस्य नार इति । यद्यपि प्रथमतन्त्र एवायमर्थ उपपादित-
स्तप्यापि निरोधे तदुपपादनमिति तत्र निरोधः । न हि लिग्नानिचारिकसमस्तवय विज्ञातव्येन नमन्त्रेण
निरूप्यते । न च विनियुक्तविनियोगश्चणोऽत्र निरोधो वृत्तिरितिमोऽपि तत्प्रमत्तात् । अथैव प्रतीति
निरोधो न च वस्तुनिरोधः स नियाया विनियोगोऽपि तुल्यः । तस्माद्विरोधाद्विनाशितमन्त्रोपासनात्म-
न्यस्त्वप्यधिका दाह्या । तत्रोच्यते—‘न हि विग्ननिरोधेन क्रमबाधोऽस्मिनीयते । किन्तु विग्नपरिच्छिन्ने न
क्रम कल्पनाक्षमः’ ॥ प्रकरणपाठोपपत्त्या हि धृतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैरिति युक्तं नमेव प्रकरणवाक्यलिङ्ग-
धृतिरूपनामप्रणालिकया विनियुयते । तदविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपादितं तु
धृत्यादिभिः प्रकरणपाठे लीगत्वादर्थोपपत्ते क्रमेण न स्वीचिता प्रमाणमुत्पादयितुमर्हति प्रमातामावादिता ।
बृहस्पतिसवस्य तु वाधधृतिरेव धातुसव-त्रात्रिकारात्समानकर्तृकनाया विहिता सयोगपृथक्त्वेन विनियुक्त-
मपि विनियोजयती न शक्या धृगन्तरेण निरोध स्वप्रमाणमिति वैषम्यम् । तद्विदमुक्तम्—‘वाजपेये तु
बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरमिति । अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्य इति । तुल्यरूपतया बृ-
हस्पतिसवस्य तुल्यतादाह्यापाकरणद्वारेण समुचयो न तु पृथगुक्तिनया परस्परापेक्षयादिति । सति
आनदमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न हीति । अनुपकारकस्य शेषतामावाद्युपकारकस्य च प्रवर्ग्यद्विदुतस्य विद्यायामनिरूपणात् तेषां
तच्छेषोऽर्थः । यत् विनियुक्तविनियोगो न निरोधायेत्योपेयमादोनोदाहरणं तत्राऽऽ—‘वाजपेये त्विति’ ॥ धृति
क्याधृति समानकर्तृकत्वे विनिता मयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयत्यती न तत्र धृत्योभुय
वत्योर्मियो वाध इत्युपपत्त्या वृत्त्यतिमाम्येतिमर्थः । प्रहते तुल्यरूपतया विनियोजकयोर्नोभ्यां वाद-
वपि चेति । तुल्यरूपतया विनियुक्तविनियोगयोगे नान्यममुन्यार्थमिति धेयुक्तम् ।
पुराणादुपसदाभिवादिनाय पृथग्य प्रमाणम् । अन्यत्र विनियोज्योऽपिमायुक्तम् । दुर्गट प्रमाणं सति ।
५ यथासति विरोधा । विरोधमावादनं विरोधे वापावात्तमवयवि प्रमाणमपि विनियोग स्यादि-

हान्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०८५)

अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यात्, न तु बलवदबलवतोः प्रमाणयोरेगृह्यमाणविशेषता सम्भवति । बलवदबलवत्ताविशेषादेव ॥ तस्मादेवभ्रातीयकानां मन्त्राणां, कर्मणां वा, न सन्निधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमार्शकितव्यम् । अरण्यानुवचनत्वादिधर्मसामान्यात् सन्निधिपाठ इति सन्तोष्यम् ॥ २५ ॥ इति वेद्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्त-
दुक्तम् ॥ २६ ॥ (१५) ॥

अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः—“अथ इव रोमाणि विभूय पापं चन्द्र इव राहो-
र्मुखात्प्रमुख्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि” [छां०
८ । १३ । १] इति ॥ तथाथर्वणिकानां “तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति दिव्यम्” [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति ॥

रत्नप्रभा ।

विद्याक्यानामुपनिषद्भि सह पाठस्य का गतिस्तामाह—अरण्येति ॥ तस्माद्रेयादिमन्त्रकर्मणा विद्यास्तनुप-
सहार इति सिद्धम् ॥ २५ ॥ (१४) ॥ हानौ त्विति ॥ यथाऽथो रजोयुक्तानि जीर्णरोमाणि त्यक्त्वा
निर्मज्जो भवति, तथाहमपि पाप विभूय कृतात्मा निर्मलीकृतचित्तः सन्, यथा वा राहृप्रस्तधन्वो राहृ-
मुखात् प्रमुख्य स्पष्टो भवति, तथा शरीरं भूया त्यक्त्वा देहाभिमानान्मुक्तः सन्नद्धः कूटस्थ प्रसात्मक
लोकमभिप्रत्यक्ष वेत्तुं सम्प्रामीत्यर्थः ॥ यथा न च, समुद्र प्राप्य नामरूपं त्यजन्ति, तथा विद्वानि-
त्यर्थः ॥ निरञ्जनः शुद्धः साम्यं व्रज । तस्य मृतस्य भिदुष, दाय धनम् । तत् तेन विद्यानेन सृष्ट-
तदुच्छेदं व्यजतीत्यर्थः ॥ उपायनं ग्रहणम् । तस्य त्यागपूर्वकत्वाद् अत्यक्तयोर्ग्रहणायोगात्त्यागोऽर्थादा-
याति । यत्र तु त्याग एव धृतः, तत्र हानोपायनयोः सहभावस्यात्यक्षतानाश्वरूपाभ्यां संशयमाह—
भामती ।

पाठमुपपादयति—अरण्यानुवचनत्वादीति ॥ २५ ॥ (१४) ॥ हानौ तूपायनशब्दशे-
पत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् । यत्र हानोपायने भूयते तत्राविशदः संतिपाते यत्रानु-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्यागव्याऽऽह—अगृह्यमाणेति । एतदुभयत्र विनियुक्तबन्धेन द्वाभ्यां मानाभ्यामिति यावत् । वा-
क्यादेः मनिधेश्च विशेषो निश्चिनो नास्तीत्याहस्याऽऽह—न त्विति । मानयोर्विशेषप्रदे फडितमाह—
तस्मादिति । प्रकरणपाठमिदमे विनियोगो मन्त्रादीनां कल्प्यते तथा च बन्धप्रमाणेनान्यत्र विनियोगे
प्रकरणपाठसिद्धौ न क्रमो विनियोजको दौर्बन्यादित्यर्थः । तर्हि मनिधिपाठस्य का गतिस्तामाह—अर-
ण्येति ॥ २५ ॥ (१४) ॥ विद्यामनिधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्विद्यायामसामर्थ्यादनुपमहारत्नक-
चिदेव हानसन्निधौ श्रुतस्योपायनस्य सन्तरेणापि हानसमवेन तदुपपादनामामर्थ्यादनुपसहार इत्याशङ्क्य-
ऽऽह—हानौ त्विति । मिस्य वक्तुं तत्तच्छापास्यानक्यानुदाहरति—अस्तीत्यादिना । यथाऽथो
जीर्णानि रोमाणि (जोभिः सह) शातयिन्ना मन्त्रो भवति तयाऽहमपि पापं सर्वं विभूय निर्मज्जः सन्नद्ध-
नेकमभिममगामीति सन्नद्धः । यथा न चन्द्रो राहृप्रस्तो राहोर्मुखात्प्रमुख्य भास्वरो मरयेर शरीरमहृ-
तमनुद प्रसाररूपेणानादिमिदं वा भूया त्यक्त्वा स्पष्टो भूया एतः मिदो न पुनरपूर्वपुन्योपचयेन साध्यो
पस्याऽऽगता सोऽहं एतदुक्तः सन्नद्धश्च रूपमभिसमगमि प्रयवनेन प्राप्नोमीत्यर्थः । तथा ताडिना-

तथा शाट्वायनिनः पठन्ति—“तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधु-
कृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्” इति ॥ तथैव कौपीतकिनः—“तत्सुकृतदु-
ष्कृते विधूनुते तस्य प्रियाः ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्”
[कौपी० १।४] इति ॥ तदिह क्वचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते ।
क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं, क्वचित्तूभयमपि हानमुपा-
यनं च ॥ तद्यत्रोभयं श्रूयते, तत्र तावन्न किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । यत्राप्युपाय-
नमेव श्रूयते न हानं, तत्राप्युपायनं हानं सन्निपतति ॥ अन्यैरात्मीययोः
सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोरावश्यकत्वात्तद्धानस्य । यत्र तु हानमेव
श्रूयते नोपायनं, तत्राप्युपायनं सन्निपतेद्वा न वेति विचिकित्सायामश्र-
वणादसन्निपातः विद्यान्तरगोचरत्वाच्च शाखान्तराग्निस्य श्रवणस्य ॥

रत्नप्रभा ।

यत्र त्विति ॥ अत्र पूर्वपक्षे श्रुतिप्रकर्षासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्मिन्निरेति फलम् । यद्यपि ताण्ड्यायर्ष-
णश्रुत्योर्निर्गुणविधाययोः कर्महानमेव श्रुतं, नोपायनम्, तथापि कौपीतकिश्रुतौ पर्यङ्कस्थसगुणजनविधा-
यामुपायनं श्रुतमत्रापसर्तव्यमित्याशङ्क्य विद्यामेदानोपसंहार इत्याह—विद्यान्तरेति ॥ किञ्च, यथा
गन्तव्यकर्मणामनामयकत्वादिद्यास्यनुपसंहार उक्तः, तथा परेषादानं त्रिनापि हानसम्भवेन उपादानस्य
भासती ।

पायनमात्रश्रवणं तत्रापि मान्तरायकतया हानमाक्षिप्तमित्यस्ति सन्निपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुष्क-
तयोः धनं न श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्निपतेन्न वेति सशयः । अत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—
अतंसन्निपात इति । स्यादेतत् । यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखायामुपासनार्गं तस्मिन्नेवोपासने शाखान्तरे
ऽश्रूयमाणमुपसंक्षिपते । एव शाखान्तरश्रुतमुपायनमुपसंक्षिप्यत इत्यत आह—विद्यान्तरगोचरत्वाच्चेति ।
एकत्वे ह्युपासनकर्मणामन्यत्र धृतानामप्यन्यत्र समवायो घटते । न त्रिहोपासनानामेकत्र, सगुणनिर्गुणत्वेन
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

मित्राऽऽयर्षणिकानामस्ति श्रुतिरिति सन्तर्भवः । “यथा नयः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामकं
निहाय” इति दृष्टान्तं परामृशति—तयेति । तांदिनश्चाऽऽयर्षणिकाश्च तथेत्युच्यन्ते—तस्येति । विदुषो
मृतस्येत्यर्थः । तथेवेति शाट्वायनिनो दृष्टान्तिताः । तत्तेन विद्यावलेन सुकृतं च दुष्कृतं च तं विदुते
निरस्यति विद्वानित्यर्थः । त्यक्तयोस्तयोर्विनिर्गुणं दर्शयति—तस्येति । विषयपरिशेषार्थमाभासतो वाक्या-
र्थमाह—तदिति । तत्र श्रुताविहोदाहनेषु वाक्येष्वपि यावत् । क्वचित्तांदिनामायर्षणिकानां च श्रुता-
विषयः । क्वचित्तयोरेवेत्यत्र क्वचिदिति शाट्वायनिश्रुतिरुक्ता क्वचित्तूभयमित्यत्र क्वचिदिति कौपीतकिश्रुति
र्गदते । तत्र कौपीतकिश्रुतिर्निर्गुणविचारोपेक्षेत्याह—तदिति । शाट्वायनिश्रुतिरपि नापेक्षते विचारनित्याह—
यत्रेति । आर्थिकं हानमनिरात साधयति—अन्यैरिति । परस्मिष्ट विषयमाह—यत्र त्विति । हानो-
पायनयोः सहमावस्याऽऽवश्यकत्वानावश्यकत्वाभ्यां सशयमाह—तत्रेति । अत्र च विद्याश्रुतिप्रकर्षप्रयो-
जनम्योपायनोपसंहारम्योक्त्या वाक्यार्थेष्विहेतुवर्गनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुतिप्रकर्षासिद्धिः सिद्धान्ते
तस्मिन्निरेति मत्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति—अश्रवणादिति । क्वचिदश्रवणेऽप्यन्यत्र श्रवणादिहोपसंहारमात्र-
व्याऽऽह—विद्येति । त्रिरैक्ये स युपसंहारः स्यान्न चेत् तदपि कौपीतकिश्रुतार्थकविधायकः सगुणत्वा-
न्तांदिनायर्षणिकश्रुत्योक्तं पुन्यपापविदूतनन्तेनैव श्रवणाया निर्गुणत्वादिति यत्र हानमेव श्रुतं तत्र नोपायनं

अपि चात्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृतयोर्हानिं परकर्तृकं तृपायनं तयोरेतत्पावश्य-
कभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत ॥ तस्मादसन्निपातो हानानुपायन-
स्येत्यस्यां प्राप्नोति-हानौ त्विति ॥ हानौ त्वेतस्यां केवलायामपि
श्रूयमाणायामुपायनं सन्निपातितुमर्हति । तच्छेषत्वात् । हानशब्दशेषो
ह्युपायनशब्दः समाधिगतः कौपीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र केवलहान-
शब्दश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः ॥ यदुक्तमश्रवणाद्विद्यान्तरगोचरत्वादनाव-
श्यकत्वाच्चासन्निपात इति, तदुच्यते—भवेदेवा व्यवस्थोक्तिः, यद्यनुष्ठेयं
किञ्चिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीष्येत । न त्विह हानमुपायनं वा-

• रत्नप्रभा ।

अनाश्रयकत्वात् प्राप्तिरिति दृष्टान्तसंगत्या प्राप्ते सिद्धान्तयति—हानौ त्वित्यादिना ॥ उपायनशब्दस्य
शेषत्वात् हानशब्देनापेक्षितत्वादिनि सूत्रार्थः । अश्वरोमदृष्टान्ते निवृत्तयो पुण्यपापयो, परत्रावस्थान-
सापेक्षत्वात् परेत्पादान बाध्यमिति मानः ॥ त्रियामेदे गुणानुपसहार इति व्यख्याऽनुष्ठानत्रियया न स्तुति-
त्रियेत्याह—तदुच्यते इति । मन्यते । मूलकार इत्यर्थः ॥ ननु श्रुतहानार्थवादेनापि स्तुतिसिद्धौ
भामती ।

भेदादित्यर्थः ननु यपोपायनं श्रुत हानमुपस्थापयत्येव हानमपि उपायनमित्यत आह—अपि चात्मकर्तृ-
कमिति । ग्रहणं हि न स्वामिनोऽपगममन्तरेण भवतीति प्रेक्षादपगमसिद्धिरवश्यमात्रिणी । अपगमस्य-
सामान्येन ग्रहणे दृष्टो यथा प्रापश्चित्तेनापगमतिर्नस इति । कर्तृभेदकथनं स्तेनदुषोद्वन्मार्थं न पुनरव-
श्यमानस्य प्रयोक्तृमुपायनेनानैकान्यादिति । सिद्धान्तमुपनमते—अस्या प्राप्ताविति । अयमस्यार्थः—
कर्मांतरं विहितं हि न कर्मान्तरं उपसहियते प्रमाणाभावात् । यत्पुनर्न विधीयते किन्तु स्तुत्यर्थं सिद्धयथा
सक्रीयते तदसति बाधके देवताभिरुपकरणयायेन शब्दनं प्रतीयमानं परित्यक्तुमशक्यम् । तथा च त्रि-
तयो सुकृतदुष्कृतयोर्निर्गुणाया त्रियायामश्वरोमादिवर्तिकं भवन्त्यासाक्षात् न तावत्प्रापश्चित्तेन तद्वि-
यसमस्याया सापश्चरोमरादुदृष्टान्तानुपपत्तेः, न जावश्चरोमरादुमुखयोर्निष्ठयनमिति । अपि अश्वच-द्रास्या
विभागः । न च मष्टे विवृलनप्रमोचनार्थसमयः । तस्मादर्थमादम्यापेक्षायां शब्दसन्निहितोऽपि त्रिगोप उपायन
बुद्धौ मनित्रापयितुं शक्नोत्यपेक्षां पूरयितुमिति । निर्गुणापि त्रिया हानोपायनाभ्यां स्मोतव्या । स्तुतिप्रकर्तृन्तु
प्रयोजनं न प्रमाणम् । अपकर्तृऽपि स्तुत्युपपत्तेः । न चार्थत्रादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न दृष्टा । न च
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सन्निपादित्यर्थः । न केवमश्रवणादननुवृत्तिर्भुक्तिविरोधादपीत्याह—अपि चेति । यथा शास्त्रपाय-
निश्रुतानुपायने श्रुते हानानुवृत्तिस्तथा तात्यादिश्रुतावपि हाने श्रुते स्यादुपायनानुवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्रानुप-
स्था सन्नेऽपि ग्रहणे नेत्रमित्याह—तयोरिति । अत्रागगादिष्वमुपसहारनि—तस्मादिति । अनुसहारे स्तु-
तिप्रकर्तृभिर्हिरिणि वक्तुमिर्तायुक्तम् । सिद्धान्तयति—अस्यामिति । अश्वरोमादिदृष्टान्तादिष्वुत्तयो सु-
तदुष्कृतयो परत्रावस्थानापेक्षादत्र हानमनिगौ श्रुतमुपायनं केवद्वहानभ्रमोऽप्यपेक्षितत्वादायातीति व्या-
चष्टे—हानौ त्विति । तुशब्दार्थमात्र—केवलायामिति । तच्छेषत्वादितुक्तं विज्ञोति—हानेति । हेतु
कडमाह—तस्मादिति । अन्यत्र तात्यादिश्रुतावित्यर्थः । पूर्वश्रवणमनुमापने—यदिति । यत्रानुष्ठे-
यत्वेन श्रवणं तत्रोपसहारे त्रियैक्यमोक्षितम् । इह त्वनुष्ठेययोक्तस्य उपसहारं स्तुतिमिदस्यैव न्य यथ-
तयोक्तस्य तेनासति वापकं तस्योपसहारं स्तुतिप्रकर्तृदेत्याह—तदिति । व्यवस्थोक्तिर्निर्णयमेदे गुणं प्रति नियम-

ऽनुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते । विद्यास्तुत्यर्थं त्वनयोः संकीर्तनम् । इत्थं महा-
भागा विद्या-यत्सामर्थ्यादस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते
विध्येते । ते चास्य मुहुर्विपत्तु निविशेते इति ॥ स्तुत्यर्थं चास्मिन्संकी-
र्तने हानानन्तरभावित्वेनोपायनस्य कचिच्छ्रुतत्वादप्यत्रापि हानश्रुतावु-
पायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्षलाभाय । प्रसिद्धा चार्थवादान्तरापेक्षा-
र्थवादान्तरप्रवृत्तिः—“एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः” [छां० २ ।
१० । ५] इत्येवमादिषु । कथं हेतुर्हैकविंशताऽऽदित्यस्याभिधीयते ।
अनपेक्ष्यमाणेऽर्थवादान्तरे “द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोकाः असा-
वादित्य एकविंशः” इत्येतस्मिन् ॥ तथा “त्रिष्टुभो भवतः सेन्द्रियत्वाय”
इत्येवमादिषु वादेष्वपि “इन्द्रियं वै त्रिष्टुभम्” इत्येवमाद्यर्थवादान्तरा-
पेक्षा दृश्यते । विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्य कथमन्यदीये सुकृत-

रत्नप्रमा ।

किमर्थमुपायनवाद आनीयते, तदाह—स्तुतिप्रकर्षलाभायेति ॥ नन्वर्थवादस्य शिनिना सम्बन्धः
प्रसिद्धः, नार्थनादान्तरेणैष्यत आह—प्रसिद्धा चेति ॥ इतः भूयोऽकादित्यर्थः ॥ हेमन्तशिशिरोपौ-
क्यात्—पञ्चर्तवः । यत्रस्य पुरुषकारक्यनया “मेन्द्रियत्वाय त्रिष्टुभो भवतः” इत्युक्तं बह्वृचत्राक्षणे । तत्र
त्रिष्टुभश्चन्द्रोमात्रात् कचमिन्द्रियं त्रयं त्रयं याकाक्षाया यतुर्गन्ध मन्त्रप्यत इत्यर्थः ॥ नन्वभूयो पुण्य-
पापयो उपादानम्यामभगादनुपमहार इत्यत्र आह—विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चेति ॥ तद्विधिप्रयोजेन तयो-
क्तं परं प्राप्नुवन्ति—विद्यासामर्थ्यादित्युपपत्तिपदेनोच्यत इत्यर्थः ॥ नन्वन्यनिष्टमणोरन्यत्र फलमन्वारः
कथम् । तनु वचनवडादिति चेत् ॥ न ॥ “फलमुपपत्ति” इति श्रुतेः ॥ न च यथा पुनश्चन्द्रादस्य
पितृद फलं, तथात्रेति वाच्यम् । यस्य फलमुपपत्ति यत् कर्म निहितं, तस्य तत्कालमिन्द्रियायेन
माप्ती ।

तेन पूरणमिच्छाह—प्रसिद्धा चेति ॥ विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्येति । यद्यन्यदीये अपि
सुकृतदुष्कृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतः, यथा पुनस्य श्राद्धकर्म पितृमृति यथा च पितृश्रान्तोपेष्टि
पुनस्य । नार्थाध सुतापानं मर्त्यैरकम् । तयाप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते माहादग्यमिन् ममत्त
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मन्त्रमेवे तदुपमहार इति निर्देश इत्यर्थः । नहि किमर्थमनयोः संकीर्तनं तदाह—विद्येति । संकीर्त-
नस्य स्तुत्यर्थमस्मिन्पति—इत्यामिति । अस्तु स्तुत्यर्थं संकीर्तनं तथाऽपि किमयो हानावुपायनानु-
वृत्तिराऽऽह—स्तुत्यर्थं चेति । हानावुपायनानुवृत्तिं मूलकागे मन्यते चेत्तर्हि कथं स्तुतिप्रकर्षस्योपाय-
नोपसहाकर्यकत्वं तदाऽह—स्तुतीति । स्तुतिर्हि विद्यायाः कार्या सा च केन्द्रश्रुतहानेनापि लभ्या
तदेव प्रकर्षोऽपेक्ष्येत यद्यप्रकर्षेण स्तुतिर्न वै तस्मात्प्रमाणमहोपायनोपमहारस्य फलं स्तुतिप्रकर्षनिर्दिष्ट-
इत्यर्थः । ननुपायनवादमर्थवादान्ते निविशेत्तत्र नस्य नष्टेयत्वात् तं हानादायैवादर्शयत् तदाऽह—
प्रसिद्धा चेति । इतोऽस्माद्युधिराग्न्यादौकादिनि यावत् । तत्रापि कथमर्थवादान्तरापेक्षा तदाऽह—
कथं हीति । इति पूर्वोक्तार्थवादोक्तिः । हेमन्तशिशिरोपौक्यं मात्रा पञ्चर्तव इत्युक्तम् । अश्रुतमपि
अन्यत्रानुसारात् प्रागस्मिन् दृष्टान्तानां—तदेति । यदस्य पुरुषकारक्यनया मेन्द्रियत्वाय त्रिष्टुभो
भवत इत्युक्तं बह्वृचत्राक्षणे । तत्र त्रिष्टुभेन चन्द्रोमात्राभिगानात्कथं मेन्द्रियत्वमित्युक्तं मात्रा
नेत्येते तथापि त्रिष्टुभस्तत्त्व गृह्यतानि यथे । ननु श्रुततत्त्वमनुपायनं न हानावुपमर्त्यं परदीय-
सुकृतदुष्कृतोपादानस्य परेण कर्तुमशक्यत्वात्तदाऽह—विद्येति । विद्यासामर्थ्यादन्यत्र सुकृतदुष्कृत-

दुष्कृते अन्यैरभ्युपेयेते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । उपायनशब्दशेषत्वादिति हेतोस्तुशब्दं समुच्चारयन्स्तुत्यर्थमेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूचयति ॥ गुणोपसंहारविवक्षायां ह्युपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं ब्रूयात् । तस्माद् गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेन स्तुत्युपसंहारप्रकारदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । “कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवद्” इत्युपगानवदित्युपमोपादानम् । तद्यथा भाङ्गविना “कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात” इत्यस्मिन्निगमे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वध्रुवणे शास्त्रायनिनाम् “औदुम्बराः कुशाः” इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा आश्रियन्ते । यथा च-कचिद्देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे “द्वच्छन्दांसि पृषा-

रत्नप्रभा ।

विनृणां तुष्टुदेशेन कृतकर्मणो व्यतिकरणकत्वेऽपि विदुषः कर्मकाण्डस्तुरिष्टव्यतिकरणकट्टायोगात् ॥ किं, विदुषो देहपाते कर्मणोऽमत्त्वाद् गायत्रीं निद्वत्सेत्कथं, तदेपि गो रा, -क” स्यादित्यत आह-नातीवाभिनिवेष्टव्यमिति ॥ निद्वत्सेतादौष्याया निद्वन्निष्ठपुण्यपापस्य पुण्यपापे सेतकदेविगोर्जापेते । जातयो फलतः स्वीकारः—उपायनमिति परिहारस्य मुञ्जमत्तादनादह इत्यर्थः । उपायनादेः स्तुतिर्त्येति गमाह—उपायनेति ॥ उपायनविवक्षाया उपायनस्योपसंहार मूलकारो नृपाद् । अतः शब्दस्य ता पदन् स्तुति सूचयतीत्यर्थः ॥ विद्याविचारालम्बनादेः स्तुतिविचारस्य का सगतिरित्यत आह—तस्मादिति ॥ शास्त्रान्तरस्यो विशेष शास्त्रान्तरेऽपि प्राद्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह—कुशेति ॥ कुशाः उद्गातृणां स्तोत्रगणनार्थं शङ्काः दाहमयः । भो कुशा यूय वानस्पत्याः वनस्पतिहावृक्ष वनस्पति, तत्प्रमवाः स्थ । ताः इत्यभूता यूय मा पात मा रक्षतेति यजमानप्रार्थना । अत्र “ता” इति स्त्रीऽङ्गनिर्देशादौदुम्बर्य इति भाष्यात् शङ्कासु कुशाशब्दस्य स्त्रीत्व मन्तव्यम् । दर्भविषयस्य न स्त्रीत्वम् । ‘अस्त्री कुशमित्यनुशासनात् ॥ छन्दोदृष्टान्त व्याचष्टे—यथा चेति ॥ “नवाक्षराणि उम्बरांसि आसुराण्ययानि भामती ।

इत्याशयेन शङ्का । फलतः प्राप्या स्तुतिरिति परिहारः । गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि न स्वरूपतः सुत्रनदुष्टनसंचाराभिप्रायम् । ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोऽयमकाण्डे स्तुत्यर्थविचार इति शङ्का-मुपमहारब्धपाकरोति—तस्माद् गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेनेति । विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः स्तुतिगुणोप-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

संचारोक्त्या विद्यास्तुतिरिष्ट गानाभिनिवेशानकाश इत्यर्थः । उपायनशब्दस्य स्तुत्यर्थः । कथमित्याशयः मूलकारोक्तिरामार्थविवाह-उपायनेति । तद्देशोपपादयति—गुणेति । उपायनार्थेन सुत्रादिभ्य-रूपोपायनमिष्ट फलतः उपायनस्येष्टत्वात् । फलोपमहारं विनाऽप्युपसंहारोऽप्यभिष्टेदुपायनशेषत्वादिति स्वात्तच्छन्दोपादयति चाऽऽह, तथा च नदन्नर्थस्योपसंहारं ने-उतीत्यर्थः । विद्यागुणोपसंहारप्रस्तापे स्तुत्यर्थविचारो न युक्त इत्याशयः प्राप्तमित्यादयमदोष इवाह—तस्मादिति । स्तुत्युपसंहारः स्तुत्युपयोगिनो गुणस्य सुत्रनदुष्टनयोरन्यत्र फलसंचारस्योपसंहारस्तत्प्रकारस्यानुपायनस्यैव प्रदर्शनार्थं सूत्रमिति । शास्त्रान्तरस्यो विशेष शास्त्रान्तरेऽप्याश्रयणीय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—कुशेति । तदिदमुपमानं यथा तथा व्याख्येयमिति प्रतिज्ञाय कुशादृष्टान्त व्याचष्टे—भाङ्गविनामिति । भोः कुशा शब्दो यूय वानस्पत्या वनस्पतिप्रमवा स्थ भवय ता मा मा पात रक्षतेति यजमानस्य वचनम् । औदुम्बरा इति ध्वनेर्दर्भविषयकुशाशब्दस्यास्त्रीत्वम् । अत एव ‘अस्त्री कुशा’ इत्यमरमहेनानुशिष्टम् । औदुम्बर्य इति भाष्यात्कुशाशब्दस्य शान्तिविषयस्य स्त्रीत्वमतीति निरुक्तम् । छन्दोदृष्टान्त व्याचष्टे—यथा चेति । दशाक्षरादीनि देव्यष्ट-

णि” इति पेङ्गयाम्नायात्प्रतीयते। यथा च-पोडशिस्तोत्रे केपाञ्चित्कालाविशेषप्राप्तौ “समयाध्युषिते सूर्ये” इत्यार्चश्रुतेः कालविशेषप्रतीतिः । यथैव चाविशेषेणोपगानं केचित्समामनन्ति विशेषेण भाह्यविनः। यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः, एवं हानावप्युपायनान्वय इत्यर्थः ॥ श्रुत्यन्तरकृतं हि विशेष श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात् । स चान्यायः सत्यां गतौ ॥

रत्नप्रभा ।

देवानि तेषां कचिच्छन्दोभिः स्तुते” इत्यत्राविशेषप्राप्तौ पेङ्गिनाक्याद्विशेषग्रह इत्यर्थः ॥ स्तुतिं निष्णोति-यथेति ॥ अनिरात्रे पोडशिने ग्रहस्य अङ्गभूत स्तोत्र कदेति छन्दोगादीनामाकांक्षायामुदयसमयाविष्टे सूर्ये “पोडशिनः स्तोत्रम्” इत्यार्चश्रुतेः काठविशेषग्रह इत्यर्थः ॥ ऋचोऽधीयत इति—आर्चाः ॥ उपगानं विमजते-यथेति ॥ “ऋचिज उपगायन्ति” इत्यविशेषश्रुतेः “नाभ्युपगमायति” इति श्रुत्यन्तरादभ्यर्चभिन्नाः ऋचिजः उपगायन्तीति विशेषग्रह इत्यर्थः ॥ ननु कुशादिनाक्यानामपि किमिति विशेषश्रुत्यन्तरेकवाक्यताऽभ्युपगम्यते, तत्राह—श्रुत्यन्तरकृतं हीति ॥ सामान्यविशेषयोरेकवाक्यरूपाया गतौ सत्या वाक्यभेद कृत्वा “नाभ्युपगमायति” इति निषेधादविशेषश्रुतेर्नाभ्युपगमायति, नोपगमायति चेत्तत्र सर्वत्र विकृत्यो न युक्तः ॥ ग्रीहिययोस्त्वगत्या विकृत्य आश्रित इत्यर्थः ॥ विकृत्यस्यान्या-यस्यगृहदोषदुष्टत्वात् । तथाहि यदि ग्रीहियाक्यमाश्रीयते, तदा (१) यववाक्यस्यैष्टप्रामाण्यत्यागः, (२) अनिष्टाप्रामाण्यस्वीकारः, (३) कदाचिद् यववाक्यावयवे त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, (४) स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेत्येकस्मिन् यववाक्ये अत्रारो दोषाः भवन्ति । एवं ग्रीहियाक्येऽपि (१-२-३-४) अत्रारो दोषाः इति ॥ एवं दुष्टनिकल्पपरिहाराय भिन्नशाखाश्रुत्योरपि एकवाक्यता । त्रैमिनिसम्पन्नेत्याह—

भागती ।

सहारे विचारितः । प्रयोजनं चोपासकं सौहार्दमाचरितव्यं न त्वसौहार्दमिति । छन्द एवाच्छन्द आच्छादनादाच्छन्दो भवति । यथैव चाविशेषेणोपगानमिति । ऋचिज उपगायन्तीत्यविशेषणोपगानपुनरिजाम् । मातृनिस्तु विशेषेण नाभ्युपगमायतीति । तदेतस्माद्वाहुरिना वाक्यपुनरिज उपगायन्ती येनष्टेप विज्ञायते । एतदुक्तं भवति—अभ्युपगमिना ऋचिज उपगायन्तीति । कस्मात्पुनरर्थं व्याख्यायते । ननु स्वतन्त्राण्येन सन्तु वाक्यानीत्यत आह—श्रुत्यन्तरकृतमिति । अष्टदोषदुष्टनिकल्पसङ्गमयेन आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ह्दानि नराक्षराण्यमुराणि तेषां कचिच्छन्दोभिः स्तुते इत्यादावविशेषेण पूर्वपर-प्रसंगे पेङ्गिश्रुतिरसाद्विशेषमिदित्यर्थः । स्तुतिदृष्टान्तं निष्णोति-यथा चेति । अनिरात्रे पोडशिन पात्रविशेषस्य प्रसंगे यदङ्गभूत स्तोत्र तत्कस्मिन्काठे गेयमिति केपाञ्चित्छन्दोगादीनां काठविशेषावयवगत्याकांक्षाविशेषप्राप्तौ सूर्ये समयाध्युषिते समीपाध्युषिते सूर्यस्तोत्रयसिने ग्रीहिशस्तोत्रमुपाकृतव्यमिति विशेषार्थाचादिश्रुतेर्भेदभूतोऽधीयत इत्यार्चास्तदीयधुनेविशेषार्थः । यदा “समयाध्युषिते सूर्ये पोडशिन स्तोत्रमुपाकरोति” इति तैत्तिरीय-धुने पोडशिस्तोत्रेऽर्चास्तमिनाकाठविशेषमिदित्यर्थः । उपगानं विमजते-यथेति । ऋचिज उपगायन्तीति विशेषावयवगत्याकांक्षाविशेषावयवगत्याकांक्षायाऽन्यथाभ्युपगमायतीति यच्चर्चभिन्ना ऋचिज उपगायन्तीति विशेषेणोपगानमिति शेषः । दृष्टान्ते-ष्वधीयतशब्दमनुराष्टर्षी त्वमाह-यथेति । दृष्टान्तेऽपि श्रुत्यन्तरस्य श्रुत्यन्तरान्वयो मा भूदभ्युपगमायति इत्यत्रा-वयव वाक्यानीत्याशयाऽऽह—श्रुत्यन्तरेति । विकृत्योर्जि ग्रीहिययदस्तु नेयाह-स चेति । अग्निराहोप गनिर्पदिक्क्याभ्युपगम्य तस्याष्टोपदुष्टान् । तथाहि ग्रीहिययदर्थे यत्नेन वाक्यद्वयमपि मानं तत्र

तदुक्तं द्वादशलक्षण्यां “अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्र-
तिषेधे विकल्पः स्याद्” ॥

रत्नप्रभा ।

तदुक्तमिति ॥ ज्योतिष्टोमप्रकरणे “दीक्षितो न जुहोति” इति श्रुतम् । “यावज्जीवमग्निहोत्र जुह्याद्”
इति चान्यत्र श्रुतम् । तत्र यदि न दीक्षितवाक्य होमप्रतिषेधक स्यात्, तदा कर्त्तव्यत्वात् निषेधोऽनुष्ठेयः,
यावज्जीवविधिना होमो वाजुष्ठेयः,—इति विकल्पः स्यात् । स चान्याय्यः । अपि तु यावज्जीववाक्य प्रति
न दीक्षितवाक्यस्य शेषत्वान्नकार इतरपर्युदासार्थकः स्याददीक्षितान्यलक्षकः स्यात्, न होमप्रतिषेधकः ॥
तस्माददीक्षितो यावज्जीव जुह्यादित्येकवाक्यनेति न दीक्षिताधिकरणसिद्धान्तमूलार्थः ॥ अत्र भगवत्पादैः
सूत्रमेव पठितम् ॥ मिश्रस्तु पर्युदासाधिकरणसिद्धान्तमूलम् “अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वादिकल्पस्य
भामती ।

वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्वमत्र तत्र जैमिनेरपि समतमित्याह—तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम् । ‘अपि
तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वादिकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्’ इत्येतदेव मूलमर्थद्वारेण पठति—अपि
तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्स चान्याय्य इति शेषः । एवं क्लृप्त
श्रूयते—‘एष वै समदशः प्रजापतिर्वैश्वदेवोऽवायच’ इति । ततो नानुवाजेषु येयजामहं करोतीति । तदत्रा-
नारभ्य कचिच्च ज येनेषु येयजामहकरणमुपदिष्टम् । तदुपदिश्य चान्नात नानुवाजेतिरिति । तत्र सशयः-

भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ब्रीहिवक्त्राश्रयणे यववाक्यमनाश्रयणीयं श्रुतनैरपेक्ष्यसिरोवाद्युपपदुमयानुष्ठानायोगात् । अतो यववाक्यस्य
मानत्व हेतुश्रुतेत्याशयं तस्य त्यक्तमानत्वस्यामात्ममेष्टव्यम् । केनापि हेतुना प्रयोगागत्वेन यथांगीकारे
त्यक्तमानत्वस्य पुनराश्रयण तन्निमित्तमेव स्वीकृतामानत्वस्य पुनस्त्यागध्वेत्येकस्मिन्वाक्ये चत्वारो दोषाः ।
द्वितीयेऽपि वाक्ये प्राप्तत्वाग्राप्राप्ताश्रयणत्यक्तत्वात्कारोपात्तत्वात्मा इति त एव दोषाः । तथाऽपि तुल्यव-
ल्लभाद्व्यत्यन्तराभावाच्च ब्रीहिवक्त्रवाक्ययोर्विकल्पोऽङ्गीकृतः । यथाऽहः—“एवमेवोऽष्टदोषोऽपि यद्ब्रीहियन-
वाक्ययोः । विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” इति । इह तु सत्या गतो न तदाश्रयणमित्यर्थः ।
अष्टदोषविरूपपरिहाराय वाक्यान्तरशेषत्व वाक्यान्तरस्य जैमिनेरपि समतमित्याह—तदुक्तमिति । द्वाद-
शलक्षण्यां भीमांसायां दशमिकमुदाहरति—अपि त्विति । दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति
ज्योतिष्टोमाधिकारे श्रुतं तत्र किं सर्वदानहोमपाकानां निषेधः, किंवा तेषामक्रतुप्रयुक्तानामपि वा तत्प्रयुक्ता-
नामपि चोदकप्राप्तानामाहो पर्युदास इति सद्यमे सर्वहोमादिनिषेधे प्रयत्नविधिसिरोपादक्रतुप्रयुक्तानां वा
तत्प्रयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानामनुमानान्निवृत्त्या निषेधस्य प्रयत्नादिद्वयत्वेन निषेधे शक्यत्वात्किंचित् इति
प्राप्ते सिद्धान्तमूलमपि प्रित्यादि । तुशन्दोऽनारण्यो नायं निषेधः किंतु न दीक्षितोऽदीक्षित इत्युक्ता-
नानितरेषामविशेषेण होमादीनां ज्योतिष्टोमे कस्य पर्युदासः स्यादित्यत्र हेनुमाह—वाक्येति । अहत्-
र्दवादिति विशेषस्य सत्त्वादिति यावत् । पर्युदासमनाश्रिय निषेधोऽमीष्टे ज्योतिष्टोमे दानादीनां विरुद्धः
स्पास्त चान्याय्य इत्याह—प्रतिषेध इति । “अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वादिकल्पस्य विधीनामेक-

१ “दीक्षितस्य दानहोमवाक्यप्रतिषेधोऽविशेषात्सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् । [जै० सू० १० । ८ । १२]
अक्रतुप्रयुक्तानां वा धर्मः स्यात्ततोः प्रत्ययान्तरात् ॥ १३ ॥ तस्य वाक्यानुमानविरुद्धमविशेषात् ॥ १४ ॥ अग्निमं
भाप्येस्वरम् । एष चात्राधिकरणे ७ सूत्राणां ॥ १५ ॥ “दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचति” इति तत्परिषेधः ।
२ प्रतिषेधः प्रदंशेऽनारण्यं विधाने च प्राप्तप्रतिषेधत्वादिकल्पः स्यात् । [जै० सू० १० । ८ । १] अर्ध-
प्राप्तरीदिति चेत् ॥ २ ॥ न तुन्येदेत्याहुर्भायं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥ एतदुत्तरमेव दधिकरणान्निवृत्तममत्र टीकायां
रयम् । एष नैरधिकरणे ४ मूलम् ।

हान्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०९३)

[जे० सू० १० । ८ । १५] इति ॥ (इति प्रथमं वर्णकम्) ॥ अथ वेता-
स्वेव विधूननश्रुतिष्वेतेनैव सूत्रेणैतच्चिन्तयितव्यं-किमनेन विधूननवचनेन
सुकृतदुष्कृतयोर्हानिमभिधीयते, किं वाऽर्थान्तरमिति । तत्रैवं प्रापयि-
तव्यम् ॥ न हानं विधूननमभिधीयते । “ध्वज कम्पने” [पाणि० धा०
चुरादौ] इति स्मरणात् । “दोध्वयन्ते ध्वजाग्राणि” इति च-“वायुना
चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु” प्रयोगदर्शनात् ॥ तस्माच्चालनं विधूननमभि-
धीयते । चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः कञ्चित्कालं फलप्रतिबन्धनादित्येवं
प्रापय्य प्रतिवक्तव्यम् ॥ हानावेवैषः विधूननशब्दोऽनुवर्तितुमर्हति । उपा-
यनशब्दशेषत्वात् । न हि परपरिग्रहभूतयोरप्रहीणयोः सुकृतदुष्कृतयोः

रत्नप्रभा ।

विशेषेन नानुयाजराक्षमेरुदेशः स्यात् । पर्युदासदृष्ट्याविभिराक्षयशेष स्यादिति यावत् ॥ यथा चानु-
याजभिन्नेषु यागेषु ये यजामह इति प्रयोक्तव्यमित्येकगव्यतेति वर्णकान्तरमाह-अथ वा इति ॥
पूर्वत्र विधूननकर्तृत्वान्निरिति सिद्धव्यक्त्य उपायनोपसहारः उक्तः । अत्र भेदः साध्यत इति भेदः ॥ उपायन
लक्षणात्प्राप्त्या सहायमाह-किमिति ॥ विधूननस्य हि कञ्चिदपमथरोमाद्रिषु दृष्ट-पूर्वप्रभावात् श्रुतिः,
अन्यत्र सक्तान्तिष्वेति ॥ तत्र सक्तान्तिरूपज्ञानिच्छाया किं वा श्रुतिरिति सहायार्थः ॥ तत्र विधूनन-
शब्दस्य कम्पनं मुख्यार्थः इति तान्नत् सर्वसम्मतम् । तच्चापूर्वयोः पुण्यपापयोर्न सम्भवति । अतस्तयोर्धः
स्वभावः कञ्चिदनुशक्तिस्तत्तत्कालेन-विशया प्रतिश्रुत्यात् श्रुतिः, सा लक्षणीया, न हानिः । अमूर्त-
योरन्यत्र सक्तान्ययोगादप्यसापेक्षत्वाच्चेति पूर्वपक्षार्थः ॥ सिद्धान्तयति-हानावेवेति ॥ यदि श्रुति-
भामती ।

याजेध्विति । तथा च यजतिविशेषगार्थसादननुयाजविशिरेवायमिति प्रतिपेयमात्राच्च विकल्पः न चाभि-
युक्तनृपाणिनिविरोधे क्वाप्यायनस्यासदादित्वं नि यत्समाप्तगादिनः सम्भवति । स हि निमायाधिकारे समाप्त
शक्तिः । तस्मादनुयाजराजितेष्टु येयजामहविश्रानमिति सिद्धम् । अर्थकान्तरमाह-अथ वेतास्त्विति ।
यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्तयोः कल्पनं नाश्रयः सूर्यनुविश्रानि शक्तकम्पस्य । तथाप्यदीययोरन्यत्र सचा-
आनन्दप्रदीप-न्यायनिर्णयः ।

दासः स्यादित्येवं तु विकल्पो भवेत्तस्यान्यायत्वात् येयजामहकरणविशीनां नानुयाजेध्विति पर्युदासः सन्नैक-
देशः स्यादतः षोडशब्रह्माणमहणयोरगत्या विकल्पेऽपि प्रकृते पर्युदासमेनोरपत्तौ तदभावादनुयाजराजितेष्टु
यजतिषु येयजामहः कर्तव्य इति विशिरेवायमित्यर्थः ॥ वर्णकान्तरमाह-अथ वेति । सुकृतदुष्कृते
विधूनन इत्यादौ विधूननशब्दः विपर्ययव्युत्पत्तौपायनशब्दमनिधिष्वं सहायमाह-किमिति ।
अर्थान्तरं चाटनम् । अत्रादीनां विभासनिवेदकचिरकृत्यवदरापि विधूननशब्दस्योपायनशब्दमनिधिरूप-
योजक इत्यभिप्रेय पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । पूर्वपक्षे विद्यानशाच्च सुकृतादिनिवृत्तिः निद्वान्ते तत्तत्त-
त्तिद्धिः । पाणिनिस्मरणं पूर्वपक्षे हेतुःकृतेति-धूनेति । लोकप्रयोगमामर्थ्याच्च विधूननस्य चाटनते-
त्याह-दोध्वयन्त इति । स्पष्टया लोकतन्त्रं सिद्धं निगमयति-तस्मादिति । कम्पनस्य सूर्यनुविश्रा-
नादमूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोर्न तद्युक्तमिवाक्षयं निशितार्थक्रियाकास्त्वामावृणद्धर्मोऽत्र लक्षणीय इत्याह-
चालनं त्विति । चाटनस्य विधूननत्वे विद्या न सुकृतादिप्रवृत्तिरिति फट् बहुमिनोऽयुक्तम् । पूर्वपक्षमनु-
माप्य सृष्टाशरेः सिद्धान्तयति-एवमिति । उपायनशब्दसन्निधौ विधूननशब्दशेषादित्युपायनशब्दस्य
श्रुतादित्यर्थः तदेव प्रापयति-न हीति। पूर्वपक्षेऽपि लक्षणायाः विधूननशब्दसन्निहितोपायनशब्दशेषा-

परैरुपायनं सम्भवति ॥ यद्यपीदं परकीययोः सुकृतदुष्कृतयोरपरिही-
णयोः परैरुपायनं नाजसं सम्भाव्यते । तथापि तत्सङ्कीर्तनात्तावत्तदा-
नुशुष्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णेतुं शक्यते । कचिदपि चेदं विधू-
ननसन्निधावुपायनं श्रूयमाणं कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवद्विधूननश्रुत्या सर्व-
त्राप्यपेक्ष्यमाणं सार्वत्रिकं निर्णयकारणं सम्पाद्यते ॥ न च चालनं
ध्वजाप्रवत्सुकृतदुष्कृतयोर्मुख्यं सम्भवति । अद्रव्यत्वात् । अथश्च रो-
माणि विधुन्वानः त्यजन्नजः सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति ॥
“अथ इव रोमाणि विधूय पापम्” [छां० ८ । १३ । १] इति च ब्राह्म-
णम् । अनेकार्थत्वाद्भ्युपगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधः ॥ तदुक्तमिति-
व्याख्यातम् ॥ (इति द्वितीयं वर्णकम्) ॥ २६ ॥ इति हान्याधिकरणम् ॥ १५ ॥

रत्नप्रभा ।

मात्रं लक्ष्यं, तदोपयन्तीत्यनन्विता स्यात् ॥ न च यत्र धुनोतेरुपायनशब्दसाम्प्रिप्य, तत्र हानिरिच्छ्यते, न
केवलधुनोते । हानिश्चान्यत्र प्रिदुष सेवकादौ तुल्यकर्मसकान्तिरिति नासम्भन इति बाध्यम् । केवलधुनोते-
रपि मुद्रयार्थान्भवेन अन्यत्र लक्ष्यतया बुद्धिस्यहानिःक्षणया एव युक्त्यादिति भावः ॥ उपायनस्या-
मुद्रयत्वात् कापि हानिलक्षणाधीनत्वमिति शक्तिर्या उपपपापयोः क्लृप्त- स्वीकारात्मकमुपायनं हानिं
विनातुपपन्नं सल्लक्षणा निर्णायकमिति परिहरति-यद्यपीत्यादिना ॥ यद्यान्यत्र श्रुतम् भीदुष्करादिक
कुशादिनिर्णायकं, तदेदमुपायनं विधूननस्य हानत्वनिश्चायकमित्याह-कचिदपीति ॥ विधूननं मुख्य-
कमिति नोप्यते, तत्राह-न चेति ॥ तथापि हानं कथं लक्ष्यत इत्याशङ्क्य मुद्रयसम्भवादिवाह-
अथश्चेति ॥ अनुपपत्तिसम्बन्धौ लक्षणाधीनरूपानुक्त्या लक्षकं पदं निर्दिशति-अथ इवेति ॥ विदू-
येति पठे दृष्टान्ते हानपर्यन्तं सदाष्टान्तिकेऽपि हानलक्षकमित्यर्थः ॥ यद्वा हानवाचकमेवास्तु ॥ न च
“धून् कम्पने” इति धातुपाठविरोधः ॥ तस्योपलक्षणवार्थत्वादिवाह-अनेकेति ॥ शास्त्रान्तरस्यमु-
पायनं विधूननस्य हानत्वनिश्चायकमित्यत्र जैमिनिपूत्रं तदुक्तमिति गृहीतम्, पूर्वं व्याख्यातमित्यर्थः ॥

गामती ।

रोऽप्यनुपपन्नोऽपूर्वत्वादेन । तस्माच्च विधूननमात्रं श्रुतं तत्र कम्पनेन वरं स्वकार्पाश्माद्यालनमात्रमेव
लक्ष्यता न तु ततोऽपगत्यान्यत्र संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वकार्पाश्माद्यालनं विधूननमिति
प्राप्तेऽभिधीयते-यत्र तादृमुपायनश्रुतिस्तत्रावश्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम् । कचिदपि चेद्विधूननं त्यागो
यनेति तथा सत्यमप्यपि तत्रैव वर्धितुमर्हति । एव हि न वर्तेत यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत । न

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रेण हानमेव लक्ष्यमित्यर्थः । उपायनस्यापि मुख्यस्यायोगाच्चच्छेदनया कथं हानमियाशकयाऽऽह-यद्य-
पीति । उपायनशब्दस्य विधूननशब्दसन्निधौ कचिदेव भावाकथं तद्वशात्निर्णयस्तत्राऽऽह-कचिदपीति ।
यथा कुशादिषु कचिदुक्तं सदिग्धेषु श्रुत्यन्तरानिर्णयोऽङ्गीकृतस्त्वधेदमुपायनं विधूननमनिधौ कचिदेव धून-
नमपि यत्रयत्र विधूननं श्रूयते तत्रतत्र सर्वत्र तसदिग्धार्थं निर्णायकत्वेनावक्षितं निर्णायकमित्यर्थः । यत्तु
लौकिकप्रयोगाद्विधूननं कम्पनमेवेति तत्राऽऽह-न चेति । दृष्टान्ते कम्पनस्यैव दृष्टेर्दृष्टान्तिकेऽपि तत्रैव
प्रादयमित्याशङ्कयाऽऽह-अथश्चेति । हानमपि तत्र मानीत्यर्थः । तथाऽपि दार्ष्टान्तिके विधूननं चालन-
मेवेत्याशङ्क्य तयोस्तुल्यत्वाभ्येधमित्याह-अथ इवेति । यत्तु पाणिनिस्मरणाद्विधूननं कम्पनमेवेति
तत्राऽऽह-अनेकेति । श्रुत्यन्तरस्यो भिन्नं श्रुत्यन्तरेऽनाग्रिनभेदिकं प- सर्वत्र स्यात् । न चाधुन-
न-यो गतामिति पर्वदासाधिकरणं व्युत्पादितमित्याह-तदुक्तमिति ॥ २६ ॥ (१५) ॥ कर्म-

साम्परायिककरणम्] रत्नप्रभा-भारती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०९५)

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ (१६) ॥

देवयानेन पथा पर्यङ्कस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य व्यध्वनि सुकृतदुष्कृतवि-
योगं कौपीतकिनः पर्यङ्कविद्यायामामनन्ति-“स एतं देवयानं पन्थानमा-
साद्याभिलोकमागच्छति” [कौपी० १ । ३] इत्युपक्रम्य “स आगच्छ-
ति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते” [कौपी०
१ । ४] इति । तत्-किं यथाश्रुतं व्यध्वन्येव वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यम्-
आहोस्विद्-आदावेव देहादपसर्पणे इति विचारणायां श्रुतिप्रामाण्याद्य-
थाश्रुतप्रतिपत्त्यप्रसक्तौ पठति-“साम्पराये” इति । साम्पराये गमन एव

रत्नप्रभा ।

एव विज्ञानस्य हानित्वसिद्धेः केवलहानौ उपायनोपसहार इति सिद्धम् ॥ २६ ॥ (१५) ॥ साम्पराये० ॥
अन्ये व्यध्वनि अर्थमार्गे प्रोक्त विज्ञानस्य हानिमुपजीव्य हानस्य नदीतरणानन्तर्यधृतेः, “अथ इ-
रोमाणि” [छं० ८ । १२ । १] इत्यादौ देहत्यागात् प्राक्कालव्यवस्थेः, -सशयमाह-तदिति ॥
नन्वेकस्मिन्मार्गे व्यध्वन्येव विरजाम्यनदीमत्येति ‘तत् सुकृतादुष्कृतं विधुनुते’ इत्यत्र तदिति सर्वनामश्रुत्या तेने-
त्यर्थतया सन्निहितनदीतरणस्य कर्महानिहेतु-लोकेतरपथे कर्मक्षय इति पूर्वपक्षः ॥ तत्र विद्यायाः कर्मक्षयहेतु-
त्वासिद्धिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तत्तिद्विरिति मन्त्रा सिद्धान्तयति-साम्पराय इति ॥ मरणात् प्राप्ति-
त्यर्थः ॥ सम्परेतस्य मृतस्य कश्चित्काल कर्मसत्त्वे फलमात्रादेवयानमार्गप्रवेशायोपाय आदावेव क्षय
भारती ।

चेनदस्ति । तत्रापि स्वकार्याचालनस्य लक्ष्यमाणत्वात् । न च प्रामाणिक कर्तृनागौरव गेहगन्विता-
नाचरति । अपि चानेकार्थत्वाद्वातूना त्यागेपि विधुयेति सुश्रयं न भविष्यति । प्राचुर्येण त्यागेपि लोके
रयोगदर्शनात् । विनिगमनाहेतोरभावात् । गणराजस्य चोपेक्षणात्तेनाप्यर्थनिर्देशस्य तत्र दर्शनात् ।
तस्माद्वानर्थ एवात्रेति युक्तम् ॥ २६ ॥ (१५) ॥ सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये । ननु पाठ-
कमार्थपथे सुकृतदुष्कृततरणे प्रणीयेते । विनासामर्थ्याच्च प्रागेवायमन्ये तथा शाटवयनिनां ताण्डिना
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्षयहेतुः विद्यायाः सिद्धत्वा हानिमिति अनुपायनोपसहागे दर्शितः, सप्रति तदेवामिदं मार्गमध्ये ध्रुवकर्म-
क्षयस्य विद्याहेतुत्वात्माद्याशक्त्याऽऽह-सांपराय इति । यदा द्वितीयमनोक्तविज्ञानशब्दस्य हातस्य
काठोऽनेन निरूप्यते । विज्ञानं हानमियुक्ता तदेव क्वचिद्व्यपन्यर्थपरे ध्रुत विचारयितुं विचारविप-
यमाह-देवयानेनेति । उक्त विभागवचनमिदं श्रुतिप्रतिपत्त्या सशयमाह-तदिति । अथ इ-
रोमाणि विज्ञेय पापमित्यारभ्य धृत्वा शरीरमित्युक्ता नन्वेकस्मिन्मार्गे भवति श्रुत्या देहत्यागात्प्रागेव
सुकृतादिहानोक्तेविद्यासामर्थ्याच्च जीयते एव तद्वानमिदं सन्नि पुनरेव हेतौ कार्यक्षेपायोगाद्विद्यायाश्च कर्म-
क्षयं ध्रुवहेतुत्वात्सुकृतदुष्कृते विधुनुते इत्यत्र च पाठनशार्थपरे सुकृतादित्यानुगमत्वाद्येवमाचार्य-
श्रमस्य बलवत्त्वात्पूर्वपक्षमात्रमाशय तत्प्राप्तिमाह-श्रुतीति । तमुच्यते हेतुः विज्ञानं ज्ञेयान् पाठ-
मात्रं हि तत्तद्वदेन सर्वनाम्ना नन्मादिति हेत्यर्थेन विज्ञानमिदमस्य विज्ञानं प्रति हेतुनां प्रदन्ती
प्रतिपत्तिरयम् । न च सुदन्तरितो रोऽर्पणेऽपि कर्मक्षयस्य अन्वयेनमवनात्प्राप्त्यसिद्धोक्तिः मानः ।
विज्ञानशब्दस्य सुकृतादिहानस्य कावेन्निद्राया वाक्यार्थे हेतुत्वरूपत्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विद्यासा-
मर्थ्यानादः । सिद्धान्ते तदादरणमित्यादिप्रसङ्गं पूर्वपक्षप्रतिमुक्ता भिन्नान्तमूत्रमस्त्यर्थं योजयति-पठती-
त्यादिना । किं फलशार्थपथे दुष्कृतादिहानं कथं विद्या तदेव हानहेतोः सत्त्वान् । तत्राऽऽय

१ ध्रुवो इति सुश्रयः पठः कश्चित् ।

देहादपसर्पण इदं विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतहानं भवतीति प्रतिजानीते । हेतुं व्याचष्टे—तर्तव्याभावादिति ॥ न हि विदुषः सम्परेतस्य विद्याया ब्रह्म भेषतोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां किञ्चित्प्राप्तव्यमस्ति, यदर्थं कति-
चित्क्षणानक्षीणे ते कल्पयेयाताम् ॥ विद्याविरुद्धफलत्वात्तु विद्यासाम-
र्थ्येन तयोः क्षयः । स च यदेव विद्याफलाभिमुखी, तदेव भवितुमर्हात् ॥
तस्मात्प्रागेव सन्नयं सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात्पश्यते । तथा ह्यन्येपि शा-
खिनः ताण्डिनः, शाट्यायनिनश्च, प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानि-
मामनन्ति—“अथ इव रोमाणि विदूष पापम्” [छां० ८ । १३ । १]
इति “तस्य पुत्रा दायसूययान्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्वियन्तः पापकृत्याम्”
इति च ॥ २७ ॥

रत्नप्रमा ।

इत्यर्थः ॥ क्षयहेतोः, त्रियाया मन्थे मार्गमसत्त्वाच्चेत्याह—विद्याविरुद्धेति ॥ नदीतरणानन्तरपाठस्तु
बाध्य । अर्थविरोडादित्याह—तस्मादिति ॥ तदिति सर्वनाम्नापि प्रकृतविधेयौच्यत इति भावः ॥ २७ ॥

भामती ।

च श्रुते । श्रुत्यर्थी च पाठकमाद्वलीयात्, ‘अग्निहोत्रं जुहोति यथागृ पचन्’ इत्यत्र यथा । तस्मात्पू-
र्वपक्षमायादनारभ्यमेतत् । अत्रोच्यते । नेतृपाठक्रममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्सुदृढतदुष्टते विद्वन्नुत इति । तदिति
हि सर्वनाम तस्मादर्थे सन्निहितपरामर्शक तस्य हेतुभाषमाह । सन्निहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चार्षपथपरि-
तिरिजानदीमनोऽभिगमनमित्यर्थपथ एव सुदृढतदुष्टत्वात्पागम् । न च श्रुत्यन्तरविरोधः । अर्थपथेऽपि पापविद्वन्ने
ब्रह्मलोकं सम्मवात् प्राप्ताल्लोपपत्तेः । एव शाट्यायनिनामप्यविरोधः । न हि तत्र जीवति इति वा जीवत इति
वा श्रुतम् । तथा चार्थपथ एव सुदृढतदुष्टतन्निमोक्तः । एव च न पूर्वपक्षविद्यतस्तत्प्रक्षय इति पूर्वपक्षः ।
राद्धान्तस्तु त्रियासामर्थ्यविद्वत्कल्मसस्य ज्ञानजन उत्तरेण पत्रा गच्छतो ब्रह्मप्राप्तिर्नि चाप्रक्षीणकल्मसस्यो
त्तरमार्गगगनं समरति । यथा यथागृपाकाप्राग्नाग्निहोत्रम् । यमनियमागनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण
मार्गेण पर्यङ्कस्त्रजह्मप्राप्त्युपायः प्रश्रयणात् । अप्रक्षीणपाप्मनश्च तदनुपपत्तेः । विधेयं तादृशी कल्मस
क्षयपति क्षपितकल्मस चोत्तरमार्गं प्रापयतीति कल्मसपथे कल्मसक्षयः । तस्मात्पाठक्रमप्राधान्येनार्थपथो-
ऽनुसर्तव्यः । ननु न पाठक्रममात्रमत्र, तदिति सर्वनामश्रुत्या सन्निहितपरामर्शादित्युक्तम् । तदश्रुतं बुद्धि-
सन्निधानमात्रमत्रोपयुज्यते नाप्यत, तच्चानन्तरम्येन त्रियाप्रकरणद्विधाया अपीति समाना श्रुतिरूपपत्रा
सीति । अर्थपाठौ परित्यज्ये तत्र चार्थो गृहीयानिति । न च ताण्ड्यादिश्रुत्यविरोधः पूर्वपक्षे । अथ
इव रोमाणि विद्वयेति हि स्वतन्त्रस्य पुण्यस्य व्यापार इति न च परेतम्यान्ति म्यातन्त्र्यम्, तस्माद्वि-

आनन्दगिरिय-न्यायार्णवः ।

प्रत्याह—न हीति । सपरतम्य परलोके प्रति प्रस्थितस्येत्यर्थः । द्वितीयं निराह—विद्येति । अनया
दृष्टपापस्य देववानेन पत्रा गमनायोगाज्जीवत एव विदुषो त्रियासामर्थ्यात्पापहानमित्यर्थः । का तर्हि
कौपीनकिञ्चुतेर्गतिस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । तदितिसर्वनामश्रुत्या प्रकरणपठितत्रियाया प्राधान्यात्परा-
मर्शादिरिजानयतिनमस्यान तरप्रवृत्त्याप्यप्रागयात्रपरामर्शापाठक्रमप्राधान्येनार्थपथः स्वीकृत्य इत्यर्थः ।
विच सति पुण्ड्रहेतो कार्यं मन्येयेति यायाजुगृहीन श्रुत्यन्तरमव प्रत्यनिति मत्रा यत्तत्तमुदाहरति—
तथा हीति । न हि तस्याग्निगेन नयन पूर्वपक्षे युक्तं विषयं पापमिति विद्वन्ने पुनः स्मात्—यद-
रित्याशयेनाऽऽह—अथ इवेति । विच, प्रागवस्थायामेव सुदृढतागदानस्य श्रुत्यापाठेन च तस्यागा-
च्छदानायोगान्मार्थपथे कर्मनिवृत्तिर्न्यायः—तस्येति ॥ २७ ॥ त्रियासद्वयमूलोक्तियर्थः

गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयसमेतम् । (१०९७)

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

यदि च देहादपसृतस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृतक्ष-
योऽभ्युपगम्येत, ततः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदु-
ष्कृतक्षयहेतोः पुरुषप्रयत्नस्येच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तिरेव तद्वेतु-
कस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात् ॥ तस्मात्पूर्वमेव साधकावस्थायां छन्द-
तोऽनुष्ठानं तस्य स्यात् । तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानमिति द्रष्टव्यम् ॥
एवं निमित्तनेमित्तिकयोरुपपत्तिस्ताण्डिशाट्यायनिश्चृत्योश्च संगतिरि-
ति ॥ २८ ॥ इति साम्परायाधिकरणम् ॥ (१६) ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥ (१७) ॥

रत्नप्रभा ।

किञ्च मृतस्य छन्दतो ययाकामं विद्यानुष्ठानानुपपत्तेरुपयोर्विद्या कर्मक्षययो धृतौ हेतुफलमायो निरूप्यते ।
किञ्च सति पुष्कलहेतौ न कार्यनिष्ठा इतिन्यायोपेतताण्ड्यादिश्रुतिविरोधस्तत्र स्याद् अस्मत्पक्षे
तन्निरोध इत्याह—छन्दत इति ॥ तस्मात् कर्महानस्य विद्याफलत्वात् केवलहानावुपायनोपस-
हारो विद्यास्तुतय इति सिद्धम् ॥ २८ ॥ (१६) ॥ गतेरर्थवत्त्वम् ० ॥ कचित् सगुणविद्यायां
मार्गः श्रूयते । निर्गुणविद्यायां न श्रूयते । तत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रुतत्वादनपेक्षितत्वाच्च सशमद्वयान्तस-
भामती ।

रोमः ॥ २७ ॥ छन्दत उभयाविरोधात् । केम्पक्षिण्देव्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परंतत्सोत्तरेण
पथा ब्रह्मप्राप्तिर्मर्यातां विद्याफलमेव तस्यैवार्धपथे सुकृतदुष्कृतहानिरपि मरिष्यतीति शङ्कापदानि तस्य
उत्तरमिदं सूत्रम् । तद्व्याचष्टे—यदि च देहादपसृतस्येति । विद्याफलमपि ब्रह्मप्राप्तिर्नारेतस्य मरि-
ष्यतीति शङ्कापदेव्यम् । यथाह—नाजनिन्या तत्र गच्छन्तीति । सुकृतदुष्कृतप्रक्षयस्तु सात्यपि नरशरीरे
समनतीति समर्थस्य हेतोर्यमनियमादिसहिताया विद्यायाः कार्यक्षयायोगाद्युक्तो जीवत एव सुकृतदुष्कृत-
क्षय इति सिद्धम् । छन्दत. स्वच्छन्दत स्वच्छन्दयेति यावत् । स्वच्छन्दयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया
विद्यायाः । तस्य जीवतः पुरुषस्य स्यान्न मृतस्य । तदूर्ध्वं च सुकृतदुष्कृतहानं स्यान्जीवत एव ।
समर्थस्य क्षेयायोगात् । एव कारणानन्तरं कार्योत्पादे सति निमित्तनेमित्तिकयोस्तद्व्याप्योपपत्तिस्ताण्डिशा-
ट्यायनिश्चृत्योश्च संगतिरित्यथा स्यात्तन्व्यामात्रेणासंगतिरना स्यात् । तदनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः ।
ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृतं कथं परं सन्नामत इति शङ्कोत्तरतया सूत्रं व्याचष्टु । छन्दतः सक्त-
त्यत इति श्रुतिरमृत्योरभिगोवादेव । न तत्रागमगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण युक्तिर्विवेचनीयेति । तेषामधिकर-
णशरीरानुप्रवेशे समनं पर्यान्तरोपवर्गनममङ्गनमेवेति ॥ २८ ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ।

भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

योऽपि देहत्यागादूच्य स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—छन्दत इति । सूत्रं व्याचष्टे—यदि चेति । जीवतो ब्रह्म-
लोकात्तरेष्वोपादेहशतापेक्षा कर्महानेऽन्तु देहवत् एव मिर्द्धेर्नमित्यर्थः । छन्दतः स्वच्छन्दतः स्वच्छन्दयेति
व्याकरोति—इच्छात इति । अर्धपथे हेतुशानामिदं साध्यामिदौ फलितमाह—तस्मादिति ।
उभयाविरोधादिति भागं व्याकरोति—एवमिति । समर्थस्य क्षेयायोगादूर्ध्वं हेतानन्तरमेव कार्योपपत्ति-
न्यथा निमित्तनेमित्तिकारम्भे तयोर्न स्यादित्यर्थः । सूत्रदम्पत्यार्पन्तरमाह—तांतीति । इयं विद्यासा-
मर्थ्याप्राप्तेः सुकृतादिनिश्चितिरित्युपसङ्गमिती युक्तम् ॥ २८ ॥ (१६) ॥ सुकृ-
तादिहानमनि गतोत्तरेकयानगतेत्यापन्नरदेन मार्गिकप्राप्तानुक्तम्—गतेरिति । विचारयित्वाह—

कचित्पुण्यपापहानसन्निधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते, कचित्र । तत्र संशयः—
किं हानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः सन्निपतेद्—उत—विभागेन कचि-
त्सन्निपतेत्कचित्रेति । यथा तावद्धानावविशेषेणैवोपायनानुवृत्तिरुक्ता,
एवं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तौ आचक्ष्महे । “गतेः”
देवयानस्य पथोऽर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति । कचिदर्थवती
गतिः, कचित्रेति, नाविशेषेण । “अन्यथा हि” अविशेषेणैवैतस्यां गता-
वंगीक्रियमाणार्थां विरोधः स्यात् । “पुण्यपापे विध्य निरञ्जनः परमं
साम्यमुपैति” [मुंड० ३ । १ । ३] इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रा-
पणगतिर्विरुद्धयेत् । कथं हि निरञ्जनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् । गन्तव्यं
च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तमित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे २९॥

उपपन्नस्तच्छक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

रत्नप्रभा ।

गत्या पूर्वपक्षमाह—यथा तावदिति ॥ उपायनवत् मार्गेऽपि कचित् श्रुतत्वात् सर्वत्रोपसहार इत्यर्थः ॥
अत्र निर्गुणविद्दोऽपि मुक्त्यर्थं मार्गपेक्षा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते रत्नपक्षेति कृतम् । देशादिष्वनहितस्तु-
प्राप्तौ मार्गस्यापेक्षेतिन्यायानुगृहीतधृतिप्रियेणैव नोपसहार इति सिद्धान्तः ॥ निरञ्जनः असङ्गः ।
साम्यं ब्रह्म ॥ २९ ॥ ननु तर्हि सगुणविद्यायामपि मार्गो व्यर्थ इत्यत आह—उपपन्न इति ॥ सा
भाष्यी ।

यथा हानिसन्निधाहुपायनमन्यत्र श्रुतमिति यत्रापि केचन हानिः श्रूयते तत्रापि उपायनमुपस्थापयत्येव
तत्सन्निधायेन देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि मुह्यन्मुह्यन् हानिः केचन श्रुता तत्रापि देवयान पन्था-
नमुपस्थापयितुमर्हति । न च “निरञ्जनः परम साम्यमुपैति” इत्यनेन सिरोध । देवयानेन यथाऽन्यत्रोक्तप्राप्तौ
निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । तस्माद्धानिमात्रे देवयानः पन्थाः सन्त्यत इति प्राप्तम् । एतं प्राप्तं
उच्यते—निदानं पुण्यपापे त्रितय निरञ्जनः परम साम्यमुपैतीति हि विद्वदो भिन्नतपुण्यपापस्य त्रिसया
क्षेपप्राप्तिमाह । अमनिवन्धनोऽक्षेमो यायात्पञ्चज्ञानउक्षणया त्रिसया विनिर्जतेनोयः । नासौ देशविशेषमपे-
क्षते । न हि जातु रज्जौ सर्वभ्रमनिवृत्तये समुपपन्न रज्जुतत्त्वज्ञान देशविशेषमपेक्षते । त्रियोत्पादस्थैरहरि-

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

कचिदिति।सशयार्थं कोटयन्तरमाह—कचित्रेति।हानमनिधौ मार्गश्रुतेरुपायानाच्च मार्गत्रियये मशयमाह-
तत्रेति । हानसंनिधौ कचिदंश श्रुतोपायनस्य मार्गत्रिकृत्यकचिदेव कर्मक्षयमनिवृत्तस्य पथो देवयानस्य
केनउक्षणयप्रयणोऽपि युक्ताऽनुवृत्तिरिति सगतिर्गमं पूर्वपक्षमाह—यथेति । निर्गुणत्रयविद्या गतिमती ब्रह्म-
विद्यात्वात्सगुणत्रयविद्यादिनि भावः । प्राप्तसिक्तसिद्धान्तमममोक्तया प्रस्तुतगुणोपसहानेत्तरपत्रादोक्तिज्ञाया
विचारस्य वाक्यार्थज्ञानोपायगामित्वात्पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे निर्गुणविद्दोऽपि गत्यपेक्षाया निवृत्तिः ।
सिद्धान्ते सगुणविद्यावत् एव तदपेक्षेति त्रिद्विद्या भिदान्तवति—अस्यामिति । प्रतिज्ञा न्याय्याय हेतु-
व्याख्याति—अन्ययति । प्रियेमेव साययनि—कथं होति । मर्मज्ञस्यासङ्गम्याऽऽमनो नोपायवि-
रेकेण गत्युपपत्तिरित्यर्थः । गन्तव्यपालोचनया गन्तव्ययोगमुक्त्वा गन्तव्यरूपालोचनयाऽपि तदयोगमाह-
गन्तव्यं चेति । एतौ भिन्नयोर्विषयायोगादाभियं भेदे त्रियथैव तन्निवृत्तेर्विद्यायाध रोग्यसौ म्यकं वा
देशमेदापेक्षामादादर्थिका गतिरित्युपमहरति—इतीति । निर्गुणत्रयार्थः समर्थः ॥ २९ ॥ निर्गु-
णविद्या गतिरित्येति प्रागन्त्येनोक्तया पर्यवविद्यादौ प्राधान्येन तदर्थवत्त्वमाह—उपपन्न इति । एतं

अनियमाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (१०९९)

उपपन्नश्चायमुभयथाभावः कचिदर्थवती गतिः, कचिन्नेति “तल्लक्षणाथोपलब्धेः” । गतेः कारणभूतो ह्यर्थः पर्यकविद्यादिषु सगुणेषूपपासनेषुपलभ्यते । तत्र हि पर्यकारोहणं पर्यकस्थेन ब्रह्मणा सह संवदनं विशिष्टगन्धादिप्राप्तिश्चेत्येवमादि बहुदेशान्तरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते । तत्रार्थवती गतिः, न तु सम्यग्दर्शने तल्लक्षणाथोपलब्धिरस्ति । न ह्यात्मैकत्वदर्शनामाप्तकामानामिहैव दग्धाशेषक्लेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षितव्यं किञ्चिदस्ति । तत्रानर्थिका गतिः । लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यः । यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पन्था अपेक्ष्यते नारोग्यप्राप्तौ, एवमिहापीति ॥ भूयश्चैनं विभागं चतुर्थेऽध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यामः ॥ ३० ॥ इति गतेरर्थयत्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ (१८) ॥

रत्नप्रभा ।

गतिर्लक्षणं कारणं तस्यार्थस्य स-तल्लक्षणार्थः ॥ ३० ॥ (१७) ॥ अनियमः सर्वासाम् ॥ अत्राप्यभामती ।

रोष्यविद्यानिवृत्तिरूपत्वात् । न च विद्योपादाय ब्रह्मणोरुप्राप्तिरपेक्षणीया । यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्येहेव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात् । यदि परमारब्धकार्यकर्मक्षपणाय शरीरपातान्तरपेक्षेति न देवयानेनास्तीति शार्थ इति श्रुतिदृष्टिरोधानापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यद्विद्यायां तस्यार्थ इत्युक्त द्वितीयेन सूत्रेणेति । ये तु यदि पुण्यमपि निरर्तते किमर्थं तर्हि गतिरित्याशङ्क्य मूलमन्तराप्यन्ति । गतेरर्थयत्त्वमुपपत्त्या दुष्टतनिवृत्त्या सुष्टतनिवृत्त्या च । यदि पुन पुण्यमनुर्तते तदलोकगततृतीयार्हं पुण्यफलोपयोगायानुचितं स्यात् । तथा चैतेन प्रतिपाद्यमानागमनाद्वृत्तिश्रुतिरित्येव । तस्मादुद्धृतस्येव सुष्टतस्यापि प्रक्षेप इति ते पुनरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षिमायां हि गतो केयमाशङ्का यदि क्षीणसुष्टतः किमर्थमय यावति । न वेदा सुष्टतनिवृत्त्यन्य गतिरपि तु विद्यानिवृत्त्यन्य । तस्माद् दृष्टोक्तमेवोपवर्गेन साधिति ॥ २९ ॥ ३० ॥ (१७) ॥ अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् । प्रकरणं हि धर्माणां नियामकम् । यदि तु तत्राद्रियते ततो दर्शयुग्मास-योतिष्टोमादिधर्माः सप्तार्येत्तान् च तेषां निवृत्तिषु सौर्यादिषु द्वादशाहादिषु चोदकत प्राप्तिः । सर्वत्रोपदेशिभ्यस्तत् । न च दर्शितोमस्यामृति-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिष्ठा व्याकरोति-उपपन्नश्चेति । कचिदर्थवती गतिरित्यत्र हेतुमत्तार्थं, लक्षणशब्दस्य लक्षणया कारणार्थं गृहीत्वा व्याचष्टे-तदिति । उपपत्तिर्मेगामिनयति-तत्रेति । देशरेशान्तरप्राप्त्यापत्ते फटे श्रुते फणितमाह-तत्रेति । पर्यकविद्यासगुणोपाप्तिं सम्यगर्थः । निर्गुणविद्यायामपि हेतुरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह-न त्विति । तदेवोपपादयति-न हीति । तेषां प्राप्तपरानन्दप्रमाह-आप्तेति । इहेति जीवद-वस्थोक्तिः । निरस्तसमस्तानर्थप्रमाह-दृष्टेति । तर्हि सद्यो देहपातः स्यादेवमाह-आरब्धेति । हेतोर्व्यभिचारं निरस्तं कचिन्नेत्युक्तं निगमयति-तत्रेति । सम्यगर्थी सम्यगर्थः । निर्गुणब्रह्मविज्ञाधिवादिति-मागमुक्तिफणितमाह-चान्मुच्यमानरिष्यणमर्थवदिनि भावः । कचिदर्थवती गतिः कचिन्नेत्युक्तं सोऽत्र दृष्टान्तेन स्पष्टयति-लोकवच्चेति । इहेति सगुणनिर्गुणविद्योक्तिः । इतिशब्दः गूढव्याख्यायामासीत् । “तयो-र्व्यापन्नमृतत्वमेति” इतिश्रुतेर्देवयानेनाप्यना गन्तव्यं मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-भूयश्चेति ॥ ३० ॥ (१७) ॥ सगुणनिर्गुणविद्यासु गतिमावाना-यन्त्यायमगुणविद्यामपि व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽह-अनियम इति ।

सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती, न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तम् ।
सगुणास्वपि विद्यासु काष्ठचिद्रतिः श्रूयते—“यथा पर्यङ्कविद्यायां पञ्चा-
श्रिविद्यायामुपकोसलविद्यायां दहरविद्यायाम्” इति नान्यासु “यथा
मधुविद्यायां शांडिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायाम्”
इति । तत्र संशयः—किं यास्वेवैषा गतिः श्रूयते, तास्वेव नियम्येत—उत-
अनियमेन सर्वाभिरैवैवञ्जातीयकाभिर्विद्याभिः सम्बध्येतेति । किं ताव-
त्प्राप्तम् ॥ नियम इति ॥ यत्रैव श्रूयते, तत्रैव भवितुमर्हति । प्रकरणस्य
नियामकत्वात् । यद्यन्यत्र श्रूयमाणापि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेत्, श्रुत्या-
दीनां प्रामाण्यं हीयेत । सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसंगात् ॥ अपि चाचिरा-

रूपप्रमा ।

चिरादिमार्ग एव नियमः । तत्र विद्याविशेषप्रकरणानि विशेषयन्तु तेषु सशये पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । सगुण-
निर्गुणविद्यासु मार्गस्य भाषामाकलयन्स्यान्त् सगुणास्यपि व्यवस्थेति दृष्टान्ते न प्राप्नोतिद्वान्ते व्यपस्यापवादो
सङ्गतिनियमोऽनियमः उभयत्र फलम् । नियमे प्रकरणमुक्त्वा पुनरुक्तिं लिङ्गमाह—अपि चेति ॥ एकत्रोक्तगतेरन्यत्र
भाष्येति ।

विकारभूतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वमर्थयुक्तं कर्म किंचिदपि शक्यमनुष्ठानम् । न चैव सति श्रुत्यादयो-
ऽपि विनियोजकास्तेषामपि हि प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धे सति विनियोजकत्वात् । यत्रापि विना प्रकरण
श्रुत्यादिभ्यो विनियोगोऽनगम्यते तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकरणस्यावश्यकत्वात् । तस्मात्प्रकरण
विनियोगाय तन्नियमाय चान्दशानुपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः । तस्मादास्वेवोपासनासु
देवयानः पितृयानो वा पन्था आन्नातन्तास्त्वेन न तूपासनान्तरेषु तदनाम्नानात् । न च ‘ये चेमेऽरूप्ये
श्रद्धातप इत्युपासते’ इति सामान्यचक्रान्तरविद्यासु तपयप्राप्तिः । श्रद्धातप परायणानामेव तत्र तत्प-
प्राप्तिः श्रूयते, न तु विद्यापरायणानाम् । अपि चैव तत्प्रेक्षा विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वोऽपि विद्यास्विये-
कत्रैव मार्गोपदेशः कर्तव्यो न विद्यान्तरे । विद्यान्तरे च श्रूयते । तस्मान्न सर्वोपासनासु पथिप्राप्तिरिति
प्राप्तम् । एव प्राप्ते—उच्यते—‘ये चेमेऽरूप्ये श्रद्धातप इत्युपासते’ इति न श्रद्धातपोमात्रस्य पथिप्राप्ति-
माहापि तु विद्या तदारोहन्तीत्यत्र नाविर्भासस्तपस्विन इति केवदस्य तपसः श्रद्धायाश्च तत्प्राप्तिप्रतिषे-
धादिधासहिते श्रद्धातपमी तत्प्राप्त्युपायतया वदन् विद्यान्तरशीलानामपि पञ्चमिविद्याविद्धिः समानमार्गतां

आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

इत्तं कर्तव्यमिति—सगुणास्त्विति । गतेर्द्विधार्थत्वे स्थिते नियमेनाप्रकरणेनेत्याशङ्क्य नियममाह—
सगुणास्त्वपीति । विचारणीयं सशयं क्तु कोटयन्तरमाह—नेति । अचिरादिपर्याय पन्थानमविष्टप-
विद्याविशेषाप्रिकाराद्वक्तव्यादविशेषदृष्ट्यै सशयमाह—तत्रेति । सगुणासु विद्यासु गतेः सार्वत्रिकत्वोक्त्या
वाक्यार्थे गीहोतरेन चिन्तनात्मादादिसगतिः । पूर्वपक्षे नियमाया गतेर्यस्य सासिद्धिः । निदान्ते स्वनि-
तायाः सार्वत्रिकवर्णनार्थं विदुष्य पूर्वपक्षमाह—किमिति । नियम व्याकरोति—यत्रेति । तत्र
हेतुः—प्रकरणस्येति । हेतु व्यतिरेकतो विज्ञोनि—यदीति । प्राकरणिके सामान्यमन्त्रे श्रुत्यादिभ्यो
विशेषविनियोगाः । यत्र श्रुत्यादय एव विनियोजका न प्रकरणे, तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकरणे कल्प्यम् ।
तदभावे दर्शयमानास्योतिष्ठोमादिधर्माणा मकरात् । तस्माद्विनियोगाय तन्निर्वाहाय च प्रकरणे कल्प्यम् ।
अथवा श्रुत्यादिप्राप्त्यात्तेन प्राकरणिकं विशेषसगतिरित्यर्थः । न केवद नियमे प्रकरणमेव प्रमा-
पितुं शक्यमस्ति—अपि चेति । एकत्रोक्तस्य सर्वत्र सम्बन्धमिदो पुनरुक्तिरित्यर्थः । निम्नपक्ष-

दिकैकेव गतिरूपकोसलविद्यायां पञ्चाश्रिविद्यायां च तुल्यवत्पश्यते । त-
त्सर्वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात् ॥ तस्मान्नियम इति ॥ एव प्राप्ते पठति-
अनियम इति ॥ सर्वासामेवाभ्युदयप्राप्तिफलानां सगुणानां विद्यानामविशे-
षेणैषा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति ॥ नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोध
उक्तः ॥ नैपोऽस्ति विरोधः ॥ शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः ॥
तथाहि श्रुतिः-“तद्य इत्यं विदुः” [छां० ५ । १० । १] इति पञ्चा-
श्रिविद्यावतां देवयानं पन्थानमवतारयन्ती “ये चेमेरण्ये श्रद्धां तप इत्यु-
पासते” [छां० ५ । १० । १ ।] इति विद्यान्तरशीलानामपि पञ्चाश्रि-
विद्याविद्धिः समानमार्गतां गमयति । कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशी-
लानामियं गतिश्रुतिरिति ॥ ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात्तन्मात्र-
श्रवणात् ॥ नैष दोषः ॥ न हि केवलानां श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्याव-
लमेष्टा गतिर्लभ्यते-“विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ॥ न तत्र
दक्षिणा यन्ति नाविद्धांसस्तपस्विनः” इति श्रुत्यन्तरात् ॥ तस्मादिह

रत्नप्रभा ।

प्राप्तौ पुनरुक्तिर्यथा स्यादित्यर्थः ॥ सिद्धान्तयति-सर्वासामिति ॥ अभ्युदयः ब्रह्मलोक ॥ अविशेषश्रुत्यादिना
प्रकरणत्रयो न दोष इत्याह-नैष इति ॥ तत् तत्र अविद्वत्तानां मध्ये “ये इष्ट पञ्चाश्रिविदुः” “ये
चामी अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” श्रद्धातप उपलक्षित ब्रह्म व्यायन्ति, तेऽर्चिपममिसम्मन्तात्यन्वयः ॥
ननु श्रद्धातपोमात्रश्रुतेस्ताम्यामेव अचिरादियमन स्यात्, न वैश्वानरादिभिराशीलानामिति शङ्कते-
कथं पुनरिति ॥ अविदुषा गतिनिषेधाच्छ्रद्धातप शब्दाभ्यां तत्तात्पर्यब्रह्मविद्यालक्षणेति परिहरति-
नैष दोष इति ॥ तत् ब्रह्मलोकस्थान परागताः परावृत्ताः । कामजोधदोषा न सन्तांति पापत् ।

भामती ।

दर्शयति । तथान्यत्रापि पञ्चाश्रिविद्याधिकारेऽभिधीयते-“य एवमेतद्विदुर्यं चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपा-
सते” इति । सत्यशब्दस्य प्रत्ययेनानपेक्षप्रवृत्तित्वात् । तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथंचिदापेक्षि-
कसत्त्वात् । पञ्चाश्रिविद्धा चेत्यवित्तयेनोपात्तत्वात् । विद्यासाधनार्थाव विद्यान्तरपरायणानामेवेदमुपादान

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

रणाम्यां वाक्यबाध मत्तोपसहरति-तस्मादिति । निपता गतिर्नोपसहार्हेति प्राप्त पूर्वपक्षमनूय सिद्धा-
न्तमिति-एवमिति । अनियम व्याचष्टे-सर्वासामिति । कर्मसमृद्धपादिकगोपासनानि व्यनक्ति-
अभ्युदयेति । अनियमे प्रकरणविरोध स्मारयति-नन्विति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह-नेति । गते-
र्वाक्यान्वयस्य सार्वत्रिकत्वादुपेक्ष प्रकरण बाध्यमित्यभिप्रेय श्रुतिमाह-तथाहीति । तत्तत्राविद्वत्तानां
मध्ये ये केचिदपुलोकादीनमित्येन विदुस्तेऽर्चिपममिसम्मन्तांति सन्तः । ये चेत्यत्रापि तथैवान्वयः ।
अविदोषेण विद्यान्तरशास्त्रिणां देवयानप्रापकत्वात्वेन प्रकरण बाध्यमित्युक्तम् । इदानीं वाक्य न विद्या
न्तरशीलानामपि देवयानप्रापकमिति शङ्कते-कथमिति । वाक्यस्य तर्हि कोऽर्थः स्यादित्याशङ्कयाऽऽशे-
तेराऽऽह-नन्विति । श्रद्धातपोनुष्ठानमात्रस्य श्रुतत्वात्तन्निष्ठानामेव गतिर्वाक्येनोक्ता स्यादित्यर्थः ।
वाक्यान्वयः । वाक्यान्वयवासिद्धिं दूषयति-नेति । अविदुषामेवा गतिर्नैत्यत्र श्रुति हेतुमाह-विद्येति ।
तदित्युक्त प्रयोगेकारणस्थान निशिनष्टि-यत्रेति । यस्मिन्नामे कामाः क्षुद्रविषयाः परागता व्यावृत्ताः
कामजोधादिस्पर्शजित प्राप्य ब्रह्मगेरुपस्थानमित्यर्थः । दक्षिणा दक्षिणगमगमिनः ये न तदभिगमस्तपस्विनोऽप्य-
निद्राभो न तत्र गच्छन्ती यविशन्ते श्रेयः । ये चे यादिनाक्यस्य तर्हि वा गतिस्तत्राऽऽह-तस्मादिति ।

श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणम् । वाजसनेयिनस्तु पञ्चाग्निविद्याधिका-
रेऽधीयते “य एवमेतद्विदुषं चामी अरण्येऽश्रद्धां सत्यमुपासते” [वृ० ६।
२। १५] इति । तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयम् ।
सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वात् । पञ्चाग्निविद्याविदां चेत्यचित्तयैवो-
पासत्वाद्विद्यान्तरपरायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यम् ॥ “अथ य एतो
पन्थानो न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्द्यकम्” [वृ० ६।२। १६]
इति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टमधोगतिं गमयन्ती देवयानपितृयाणयोरे-
वेनामन्तर्भावयति । तत्रापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिः ॥ स्मृ-
तिरपि—“शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृ-
त्तिमन्यथा वर्तते पुनः” [म० गी० ८। २६] इति । यत्पुनर्देवयानस्य
पथोऽचिरादेर्द्विराश्वानमुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च तदुभयत्रा-
प्यनुचिन्तनार्थम् ॥ तस्मादनियमः ॥ ३१ ॥ इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

रत्नप्रभा ।

दक्षिणा. केवलकर्मिणस्तपस्विनोऽप्यविद्वानो न गच्छन्तीत्यर्थः ॥ लक्षणादोपहानि वाक्यमाह—वाजसनेयि-
नस्तिवति ॥ किञ्च त्रियाकर्षलक्षणमार्गद्वयभ्रष्टानाम गेगतिश्रुते वैश्वानराद्युपासकानामचिरादिमार्गप्राप्ति-
रित्याह—अथ य एताविति ॥ दन्द्यकः—सर्प । किञ्च “अग्नि-योतिरहः शुक्लः पन्थास्त उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति प्रसन्नमिदो जनाः” इत्यभिधेयगोपासकानामचिरादिगतिमुक्तोपमहारस्मृतेश्च तेषां
तत्प्राप्तिरित्याह—स्मृतिरिति ॥ शुक्ल गतिः—आचिरादिका, कृष्णा—भूमादिका । जगतः विद्याकर्मादिह-
तस्य शाश्वते—ध्रुवे मते—सम्भते, तत्र एकया शुक्लया पुनरावृत्तिवर्जं कार्यं ब्रह्म गच्छति । अन्यथा
स्वर्गे गता पुनरापातीत्यर्थः ॥ पुनरुक्तिदोषं दूषयति—यत्पुनरिति ॥ तत्रनत्र मार्गश्रुतिरन्वई मार्गचिन्त-
नार्थम् । प्रकरणेन मार्गध्यानस्य त्रियाङ्गप्राप्त्यभात् ॥ तथा च वक्ष्यति सूत्रकारः—“तच्छेषगत्यनु-
स्मृतियोगाव” [व्या० सू० ४। १। १७] इति ॥ येषां न श्रुतो मार्गः, ते मार्गध्यानं विनापि त्रिया-
गमन्ती ।

न्यायम् । मार्गद्वयभ्रष्टानां चाधोगतिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानम्येवेदपन्थानोऽभिसम्बन्धः ।
एतदुक्तं मन्त्रि—मन्त्रे प्रकरणं त्रियागमनं यथानियमप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्तं वा न स्यादिति तु तत्तत्प्रच-

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

उक्तं तद्भोगवाक्यमिदं युक्तम् । उपलक्षणमन्तराणां विद्यान्तराणां त्रिनामिष गतिरवगते याह—वाजेति ।
तत्रापि सत्यशब्देन स पार्थैकितरेव गमराजुतो विद्यान्तरयुक्तानां गतिवैरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तेषां
पनमिसमन्वर्त्तति सत्त्वः । सत्यशब्देन त्रयोक्ती हेतुमाह—सत्येति । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
“तत्सत्यं म आत्मा” “तस्य सत्यम्” इत्येकमादातिर्ययः । सत्यार्थचनब्रह्मसत्यार्थप्रसङ्गे लक्ष्योपादि-
त्युक्तम् । इदानीं पञ्चाग्निविद्या एव मयमुपास्यते इति कस्मात्त गुण्यत इत्याशङ्क्य तेषां पृथग्गृहीतत्वादित्याह—पञ्चेति ।
इतश्च विद्यान्तराणां गतिरिति त्रिगदशेन समुच्चिनोति—अयेति । एतावन्ति
विद्यान्तराणां गुण्यते तयाऽपि कथं देवयानयोगक्षेममित्याशङ्क्य योग्यतयेत्याह—तत्रापीति । श्रुत्स्मृ-
तिभ्यां प्रकरणश्रौतसमार्थं प्रतिपद्य श्रुतिरुक्ता मन्त्रि स्मृतिमाह—स्मृतिगिति । जगतो ज्ञानकर्मादि-
तस्येत्यर्थः । परोक्षं त्रिगमनशून्ययामिदिमाह—यदिति । त्रिगमनस्यान्यां प्रकरणं मन्त्रं वा समुच्चि-
न्यायु गतेः स्वर्गत्रिरुचमुपमहर्षि—तस्मादिति ॥ ३१ ॥ (१८) ॥ समुच्चिनायु मन्त्रि-

यावदधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (११०३)

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ (१९) ॥

विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते ॥ ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ केवल्यनिवृत्तिः स्यान्न वेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्तावोदनो भवेत्, न वेति चिन्ता सम्भवति । नापि भुञ्जानस्तृष्येत्, न वेति चिन्त्यते ॥ उपपन्ना त्वियं चिन्ता-ब्रह्मविदामपि केषाञ्चिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथाहि-अपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणपिर्विष्णुनियोगात्कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्यग्भवेति स्मरणम् । वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मा नसः पुत्रः सन्निमिशपादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मिश्रावरुणाभ्यां सम्यग्भवेति । भृगवादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे यज्ञे पुन-

रत्नप्रभा ।

सामर्थ्यात् माग लभन्त इति ज्ञापनार्था पुनर्हाकरित्यर्थः ॥ तस्मात् सर्वापासनासु प्रतीकभिन्नाम्भिरादिप्रातिरिति सिद्धम् ॥ ११ ॥ (१८) यावदधिकारमिति ॥ निर्गुणविद्यायां गतिर्भार्या । मुक्ति फलत्वात् । सगुणविद्यासु सर्वार्थरती मन्त्रगोक्तत्रयादितिव्यवस्था कृता । सा न युक्ता । तदज्ञानिनामपि इतिहासादौ पुनर्जन्मदर्शनेन ज्ञानस्य मुक्तिरूपत्वात्साक्षाद्विशेषात् सगति । ज्ञानिनां पुनर्जन्मदर्शनेन सशरीरज भाष्ये दर्शितम् । पूर्वपक्षे ज्ञानान्मुक्तिश्रुतीनां ज्ञानस्तुतिमात्रत्वेन ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वाभावे सति ब्रह्मलोकफलत्वाविशेषादधिकारादिमागोपसहार फल, सिद्धान्ते तूक्तव्यमसत्तिरिति निरुक्तः ॥

भामती ।

प्रकरणाद्वलीयस्त्वम् । तस्मादनिपयो विद्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देवतान पथा असङ्ख्यामागोपदेशस्य च प्रयोजन वर्गित भाग्यवन्तेति ॥ ११ ॥ (१८) यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । सगुणायां विद्यायां चिन्ता कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति । निर्गुणाया विद्याया नापवर्ग फल मनुभवति । श्रुतिस्मृतिविहासपुराणेषु त्रिद्वयामप्यपान्तरतमा प्रभूतीनां तत्तदेवार्थप्रहपरित्यागौ श्रूयते । तदपरगफलात् नोपपद्यते । अपरूक्तस्य तदनुपपत्ते । उपपत्तौ वा तत्तत्सगुणयोगात् । अपुनरात्रतिश्च नान्तरगतम् । तत्र सद्यमपि विद्यायां तदनुपपत्तेर्न मोक्ष फल विद्यायां निभूतयस्तु ताम्नाम्नस्या फलम् । अपुनरात्रतिश्रुति पुनस्तत्प्रसाधार्थमिति मयते । न च 'तावदेवमस्य चिरं यावन्न निमोदयेदस्य सत्यम्' इति श्रुतेर्विदयो देहपाताविप्रतीक्षाद्वसिष्ठादीनामपि प्रारम्भकर्मचक्रोपभोगप्रार्थनेति साधनम् । येन च कर्मणा बन्निप्रदीनामारभ्य शरीरं तत्प्राप्तिश्चा स्यात् । तथा च न शरीरान्तरं त गृहीतुः । न च तावदेव चिरमि वेदादप्यार्थेन घटते । समर्थहेतुमयि चोक्षेपायोगात् । तस्मादेतदपि विद्यामन्त्रेण गमयितव्यम् । तस्मात्तावदगो विद्याफलम् । तथा चापवर्गादेशेन पूर्वं यत्नः । अत्र च याद्विन्न मोक्षहेतु उमि यावता, अहेतुत्वं वेति तु पूर्ववत्प्र-

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

तत्कृतानु सर्वास्वापि गतिरित्युक्तम् । इदानीं निर्गुणायामपि विद्यायां मगोमुक्तिरूपानुसगमात्कालान्तरभाषिकत्रयाविशेषादतिशेषा गतेरर्थरत्नेत्याशङ्क्याऽऽह-यावदिति । विषयसत्यो दर्शयति-विदुष इति । अकारणसमस्तयायोग मन्त्रानो विचारमाक्षिपति-नन्विति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-न हीति । स वा सामर्थ्यामयति प्रतिपन्नं कार्यनिधयेऽपि कुतो विद्या सर्वोमुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-नार्पीति । सशयाभावादभिरुणानारम्भ परित्यग-उपपत्तेति । त्रिद्वयमपि केषांचिदमुक्ते सशयसिद्धिरित्युपपत्तिमेव दर्शयति-ब्रह्मेति । दर्शनमेव विद्यायति-तथा हीति । सर्वोपभोग तेषां कर्मनिष्ठानुमाशङ्क्योक्तम् ।

रुत्पत्तिः स्मर्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय
वरप्रदात्स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी
देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ । श्रुतावपि मन्त्रार्थ-
वादयोः प्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित्पत्तिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते ।
केचित्तु स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यायेन । सर्वे चेते
समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते ॥ तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात्प्राप्तं
ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ न

रत्नप्रभा ।

श्रुतावपीति ॥ “मयातिर्गोप” इति मन्त्रे इन्द्रस्य गोपजन्योपलभ्यते । यमिष्ट उर्ध्वशीपुत्रो जात इत्येवमयं
बह्वृचार्थवाद इत्यर्थः ॥ ज्ञानस्य मुक्त्यहेतुत्वमिति मिश्रान्तयति—नेति ॥ “पाक्षिकम्” इत्यापाततः ।
अहेतुत्वमेवेति पूर्वपक्षः ॥ लोकव्यवस्थायामुपलभ्यमानम् अधिकारः । तत्प्रापकं प्रारब्धं यावदस्ति, तावत्
काञ्च जीवन्मुक्तत्वेनाधिकारिणामनस्यति । प्रारब्धक्षये प्रतिबन्धकामानात् विदेहकैवल्यमित्यत्र मानमाह—
मानसी ।

तत्त्वम् । राहान्तस्तु—विद्याकर्मरत्नगुणानुपेक्षितवस्तुत्वेन । अधिकारं समाप्यते प्रविशति परं पदम् ॥
निर्गुणाया विद्यायामपगच्छक्षणं श्रयमाणं न स्तुतिमानतया व्याख्यातुमुचितम् । पौरोषर्यपर्यालोचने
भूयसीनां धृतीनामत्रैव तात्पर्यव्याख्यायता । न च यत्र तात्पर्यं तदन्यथयितुं युक्तम् । उक्तं हि ‘न विधौ
परं शब्दार्थः’ इति । न च विद्यायामन्तरतमं प्रभृतीनां तत्तद्भेदचारास्तत्प्राप्यपि अथविद्यायामनिर्गोक्षक
ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति माय्यन्तम् । हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजनो न हेतुमायमपाकरोति ।
न हि वृत्तकण्टकतपोप्रतिपन्नं गुणं न पतनमजीजनदिति प्रतिबन्धप्राप्यं तत्तुर्न तदेतु । न च न
सेतुप्रतिबन्धानामपि निवृत्तदेशानमिमर्षगमिति हेतुभेदे न निवृत्तमिमर्षमिति । ननुदिहापि विद्याकर्माश्रयता-
वर्जितेश्वरविद्याविचारपटप्रतिपन्ना नवविद्या यत्रापि न मुक्तिं दत्तवती तत्रापि तत्परिणामौ प्रतिबन्धविगमे
दाम्पयि। यथा हि प्रारब्धविद्यास्य कर्मणः प्रक्षयः प्रतीक्षमाणधर्मदेसहस्युत्पन्नरत्नमाश्रयकारोऽपि त्रितयेऽप्य
तत्प्रक्षयान्मोक्षं प्राप्नोति। एतत् प्रारब्धविद्यास्य कर्मणः प्रक्षयः प्रतीक्षमाणधर्मदेसहस्युत्पन्नरत्नमाश्रयकारोऽपि त्रितयेऽप्य
युगपत्कर्मणः वा तत्तद्भेदपरिग्रहपरित्यागौ कुर्वन्मुक्तोऽप्यनामो गामिरूपा प्रप्यया मासांरक इव विद्वति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सन-कुमारोऽपीति । उत्पत्त्यायमतिदिशति—यमिति । स्मृतैर्भूतमात्रादप्राप्तमाश्रयमाश्रयत्वाऽऽह—श्रुता-
विति । उपपन्न्यते पूर्वोक्ता कथं शेषः । सनत्कुमारादीनां पूर्वदेहाव्याग्राज देहान्तरोत्पत्तिगत्याश-
क्याऽऽह—ते चेति । एकस्यैव मायाजिनो युगपदनेकदेहादानदृष्टान्तोऽनेकदेहादानन्यायः । तर्हि ते न
ब्रह्मविदस्तत्राऽऽह—सर्वे चेति । अनुपपत्तिहेतुकं सदायमुपसहरन्विचारोपपत्तिं निगमयति—तदेतेषां
मिति । निर्गुणविद्यायां गतिं प्रतिपद्य सगुणविद्यायां तत्प्राप्योक्तैश्वर्यविशेषदर्शनादर्थवर्ती सर्वत्र गतिर-
त्युक्ते निर्गुणविद्यायामपि मोक्षामिदं श्रेयार्थकं तत्रैव गतिरप्यमहर्नश्येति पूर्वपक्षमाह—अहेतुत्वमिति ।
वाशब्दोऽवधारणे । अथविद्या न समारविगेयिनी अथविद्यामात्रमिष्टादिनिष्ठमवधारयति । न च तस्य
तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिविरोधः प्रमथार्थनया तदुपपत्तेरिति भावः । निचायं तस्मिन्वादिभूतैर्नानि
याया मोक्षहेतुत्वोक्तौ तात्पर्यमिदं स्तुतिमात्रवानुपपत्तेरिति श्रुतीनां त्रयविधमवधारणप्रतिबन्धानमुक्तमा-
यस्याप्यया मिदं प्रतिबन्धनाया मित्याय न मोक्षं प्रयहेतुनेति कुतो गयुपमहार इत्युक्त्या तात्पर्यार्थहेतु
निष्पन्नात्वादिमगतिः । पूर्वपक्षे त्रयो मोक्षाहेतुमात्रमुपपन्नः । मिदं तत् तस्यान्तर्गतमुपपन्न-
उत्पन्नमहार इत्यभिप्रेय मिदं नान्यति—अत इति । अथविद्याया मोक्षं प्रयहेतुत्वं निवेदयति—नेति ।

यानदधिकाराधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११०५)

तेषामपान्तरतमः प्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानामधिकारतन्त्रत्वात्स्थितेः । यथासौ भगवान्सत्विता स-
हस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं
कैवल्यमनुभवति । “अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेतानास्तमेतैकल एव
मध्ये स्थाता” [छा० ३ । ११ । १] इति श्रुतेः । यथा च वर्तमाना
ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति । “तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्ये” [छा० ६ । १४ । २] इति श्रुतेः । एवम-
पान्तरतमः प्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषुतेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः
सत्यपि सम्पादशक्तिं कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते ।
तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफल-
दानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येणैव गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं
देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुपितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृ-
तिवशित्वान्निर्माय देहान्युपपत्तयेन बाधितिष्ठन्ति॥ न चैते जातिस्मर-

रत्नप्रभा ।

अयेति ॥ अथ प्रारब्धक्षयान्तरम् । तत ऊर्ध्वं विद्वक्षणः केचन ब्रह्मस्वरूपः सन् उदेत्य उद्भूत्या
देहं त्यक्वेति यावत् । एकल एव अद्वितीयः । मध्ये उदासीनात्मरूपे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ननु ज्ञाने-
नामपि जन्मान्तरं चेत्, कथं मुक्तिरित्यत आह-सकृत्प्रवृत्तमेवेति ॥ यदि ज्ञानिना प्रारब्धातिरिक्तक-
र्माधीन जन्मान्तरं स्यात्, तदा ज्ञानान्मुक्त्यमानः स्यात् ॥ नेतदस्ति ॥ किन्तु बहुजन्मपराय सहबुद्धत
प्रारब्धं ते क्षपयन्ति । जन्मग्रहणेऽपि ज्ञानयोगगलान्न शोचन्ति । प्रारब्धसमाप्ती मुष्यन्त इत्यर्थः ॥
ज्ञानिना जन्मान्तरस्य पूर्वजन्महेतुप्रारब्धाधीनतायामुत्तस्थितिव हेतुः । यो यजातिस्मरन् सनि कर्मा-
न्तराधीनजन्मान्तरवान्, स भवत्यस्मृतिरिति व्याप्तः ज्ञानिषु व्यापकामासद्, विशिष्टव्याप्यामावसिद्धिः ॥
ननु तेषां जातिस्मरणादुत्तस्थितिरन्यथासिद्धिरित्यत आह-न चैत इति ॥ तथा च तेषामजाति-

भामती ।

तदिदमुक्तम्-सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलदानयेति । प्रारब्धविपाकानि तु कर्मानि
वर्जितानि व्यपगतानि ज्ञानेनैवातिग्राह्यानि । न चैते जातिस्मरा इति । यो हि परपशो देहं परि-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रमादित्वा केषुचिन्मोक्षाच्छेदेहेतुत्वं कथं निरूप्यत इत्याशयं प्रतिशङ्कामाशयेन यथा मोक्षहेतुरिति
मत्वाऽऽह-तेषामिति । यावदधिकारं तावदवस्थितिरित्यत्र दृष्टान्तमाह-मयेति । तत्र मानमाह-
अयेति । आधिकारिकैश्वर्यहेतुर्कर्मक्षयानन्तरं ततः पश्चादूर्ध्वं विद्वक्षणं सनुदेत्योद्भूत्य पुनराशयो नेतो-
देता नान्मोक्षादित्येकदं एवाद्वितीयो मध्ये स्यादिति स्याता स्पष्टित्यर्थः । तत्रोदाहरणान्तरमाह-
मया चेति । तत्रापि मानमाह-तस्येति । दृष्टान्तवोर्य दार्ष्टान्तिके योजयन्-एवमिति । प्रप-
न्निरोऽपि देहान्तरप्राप्तिः प्रारब्धकर्मानिरिक्तकर्मवृत्ता देहांतरप्राप्तिरादित्येदेहान्तरप्राप्तिर्गदस्याह-सकृ-
दिति । देहान्तरं कर्मान्तरायत्तमिति न व्याप्तिरेकमादयि जगज्जादे, श्वपूकाराद्यनेकदेहस्मरणादित्यर्थः ।
किं तर्हि तेषामस्मदादिस्यो वेद्यस्य तत्राऽऽह-स्वातन्त्र्येणेति । मन्त्रार्थाकर्मितं देहान्तरं शून्यन्ती-
त्याशङ्कयाऽऽन्धाधिकारफट्कर्मक्षपये याह-स्वाधिकारेति । देहान्तरग्रहे स्मृतिभङ्गः स्यादित्याश-
ङ्कयाऽऽह-अपरिमुपितेति । तत्राऽपि देहादिपातन्त्र्यमाशङ्कयाऽऽह-देहेति । तत्राऽपि कथमनेकेषु
देहेभ्यश्चात्तु तत्राऽऽह-निर्मायेति । उपपन्नानानापरिमुपितस्मृतिवैजि ज्ञानिस्मरन्नेन न
यतिष्टादिनामन्यमिवाशङ्कयाऽऽह-न चैति । ननु किं स्वातन्त्र्येण देहान्तरमचारे दृष्टान्तमाह-

इत्युच्यन्ते । “त एवैते” इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा “सुलभा
नाम ब्रह्मवादिनीजनकेन विवादितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमा-
विश्य व्युद्य तेन पश्चात्स्वमेव देहमाविवेश” इति स्मर्यते । यदि ह्युपयुक्ते
सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत्, ततोऽन्यद-
प्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्देव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं
मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशङ्क्येत, न त्वियमाशंका युक्ता । जाना-
त्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथाहि श्रुतिः—“भिद्यते हृद-
यप्रस्थिरिच्छयन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परा-
वरे” [मुण्ड० २ । २ । ८] इति । “स्मृतिलम्भे सर्वभ्रान्त्यानां विप्रमोक्षः”
[छां० ७ । २६ । २] इति चैवमाद्या ॥ स्मृतिरपि—“यथैर्धासि समिद्धो-
ऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । जानामिः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा”
[भग० ४ । ३७] इति, “बीजान्यग्न्युपद्रव्यानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशोर्नात्मा सम्पद्यते पुनः” इति चैवमाद्या । न चावि-
द्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोह-
श्चेत्युपपद्यते, न ह्यग्निदग्धस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्त-
फलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेयोरिव वेगक्षयान्निवृत्तिः “तस्य तावदेव चि-

रत्नमपि ।

स्मरत्येकपविशये सति त्रिशोऽप्याभावादेव त्रिशिष्टाभावाभिद्विरन्यथेः ॥ पूर्वदेहनामप्रपञ्चज्ञानहान्ताः पर-
तन्त्राः सामिमानाः जातिस्मराः । अविकारिकास्तु पूर्वनामानः स्वतन्त्रा निरमिमाना इति धेयम् ॥
तेन जनकेन सह व्युद्य निगद ह् उच्यते ॥ विदुषः प्रारब्धान्तिरेककर्माभावात् कर्माणि निमित्ताभावे नैमि-
चित्कामान इति न्यायानुगृहीतानां ज्ञानान्मुक्तिश्रुतीनां न मृतिमात्रमिति समर्थमुपपादयति—यदि
ह्युपयुक्त इत्यादिना ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तार्थे युक्तिरप्याह—न चाविद्या इति ॥ विषया वदेशादाहान् न कार्थकर्म-
क्षयश्चेत्, तर्हि प्रारब्धस्य कथं मिति । तदाह—प्रवृत्तफलस्येति ॥ विदुषो वदेशानागच्छित्तेनुमत्ताव
मामती ।

एतान्यतः देहान्तरं च ज्ञानं पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति न जन्मजातस्मरश्च । गृहादिन गृहान्तरे स्नेहया
कायान्तरं नक्षत्रमागो न जानिश्चर आस्थायने । व्युद्य निगद ह् उच्यते । व्यतिरेकमाह—यदि ह्युपयुक्तं
सकृत्प्रवृत्ते प्रारब्धविशेषे कर्मणि कर्मान्तर्गमप्रारब्धविशेषकर्मणि । न्यादेतत् । विद्याऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ
नाशस्य निरोधस्य कर्माशयस्य निवृत्तिरनादिप्रारब्धगतिरस्याविषयविशेषकत्वात्प्राप्तयेव न कर्माशयस्य
व्यत आह—न चाविद्यादिक्लेशदाहे सतीति । न हि समाने विद्यादेहेनो कल्प्यचिद्विनाशो नापरस्येति
शक्यं वदितुम् । तत्किमिदानीं प्रवृत्तकर्मणि कर्म निन्द्येन । तथा च न विदुषो भविष्यदेवेदं धारयेदन्
आह—प्रवृत्तफलस्य तु कर्मेति । तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतिप्रामाण्यादनागतकृतमेव कर्म
ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यथेति ॥ व्युद्य निगद ह् उच्यते । ज्ञयमेवाज्ञानानस्य नियतकृतमिदं यावत् व्यतिरेकेण तदुपपादयति—यदीति ।
कर्मान्तरमारब्धकर्मान्तिरेकं कर्मेति यावत् । देहान्तरे कर्ममानदेहनिमित्तो माविदेहः । ज्ञानस्यैकस्मिन्-
काले व्यतिरेकः श्रुतिस्मृत्यनुक्त्या न मेव श्रुतिस्मृती दर्शयति—नयादीत्यादिना । अनादिप्रारब्ध-
परामर्शित्वानियतकारविशेषस्य कर्मणोऽपश्यतां ततो निरोधकर्मशयस्तदाऽऽह—न चेति । न-
नुपयुक्तदेहयोगे नाप्येकदेशस्यार्थप्रियाभावे दृष्टान्तमाह—न हीति । तर्हि प्रारब्धमपि कर्म नाशहेतु-
मपि न्यायनैवेति युक्तौ भविष्यदेवेदं धारणे वासक्याऽऽह—प्रवृत्तेति । यथा मुक्तयेवेनेदं प्रवृत्तिरन्यथा-

यावदधिकाराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११०७)

रम्” [छा० ६ । १४ । २] इति शरीरपातक्षेपकरणात् ॥ तस्मादुपपन्ना
 “यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः” । न च ज्ञानफलस्यानै-
 कान्तिकता ॥ तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्श-
 यति । तथो “देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षाणां तथा मनु-
 ष्याणाम्” [बृ० १ । ४ । १०] इति । ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वा-
 सक्ताः स्युर्महर्षयः ते पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने
 परिनिष्ठाय केवल्यं ययुरित्युपपद्यते । “ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्रान्ते प्रति
 सञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” इति स्मरणात् ।
 प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कानुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गा-
 दावनुभवानारूढे स्यादपि कदाचिदाशङ्का भवेद्वा न वेति । अनुभवारूढं तु
 ज्ञानफलं “यासाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” [बृ० ३ । ४ । १] इति श्रुतेः । “तत्त्वमसि”

रत्नप्रभा ।

ज्ञानस्यावरकाज्ञानां शनिर्तकस्य प्रारम्भविशेषस्थित्यनुकूलाज्ञानां शनिवर्तनसामर्थ्याभावसिद्धेर्मोक्षेनेव प्रार-
 म्भक्षय इति भावः ॥ ज्ञानिनामाधिकारिकस्य कथमित्याशङ्क्य ज्ञानात् प्राक्कृतोपासनादिवशादित्याह—
 ज्ञानान्तरेषु चेति ॥ प्रतिसञ्चरः—महाप्रलयः । परस्य हिरण्यगर्भस्य । अधिकारान्ते
 भामती ।

क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते । अपि च नाधिकारवतां सर्वेषामृषीणामात्मतत्त्वज्ञानं तेनाभ्यापकोष्यं
 पूर्वपक्ष इत्याह—ज्ञानान्तरेषु चेति । तत्किं तेषामनिर्मोक्ष एव, नेत्याह—ते पश्चादैश्वर्यक्षय इति ।
 निर्विण्णा विरक्ताः । प्रतिसञ्चरः प्रलयः । अपि च स्वर्गादावनुभवपथमनारोहति शब्देकसमधिगम्ये
 विचिकित्सा स्यादपि मन्दधियामामुष्मिकफलत्वं प्रति । यथा चार्थवादः—‘को हि तद्वेद यदमुष्मिन्दोकेति
 वा न वेति’ । अद्वैतज्ञानफलात्वे मोक्षस्यानुभवसिद्धे विचिकित्सागन्धोऽपि नास्तीत्याह—प्रत्यक्षफलत्वा
 चेति । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो हि अन्यासमारोपित प्रपञ्च सम्पूजवात् निग्न्योर ससाराङ्गारपरितापमुपश
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

भावे मध्ये न क्षयस्तथा प्रवृत्तफलस्यापि कर्मणो मध्ये नाग्नि क्षयः । जातेऽपि ज्ञाने मोक्षस्य देहपातः
 अधिकरणादारम्भकर्मोपादानाज्ञाननिवर्तने तस्यानामर्थ्यात् । अतः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यादनारम्भमेव कर्म
 नश्यति न त्वारम्भमित्यर्थः । अप्रवृत्तफलकर्मनिवृत्तावपि प्रवृत्तफलस्य कर्मणो न मोगादन्ते निवृत्तिरिति
 स्थिते ज्ञानिनोऽपि देहान्तरं ज्ञानस्थैकान्तिकफलत्वं चाभिरुदमियुक्तमुपसहरति—तस्मादिति । कर्मज्ञा-
 नाभिरुतानां मनुष्याणामेव तर्हि मोक्षो नान्यथा तदभावादित्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । किंचाऽऽर-
 कास्तिष्ठेत् कदाचिदमुनया ज्ञानस्यानैकान्तिकफलत्वं किंच सर्वं तेविति विरुद्ध्याऽऽह—पूर्वोक्तममपि सि-
 ष्टव्यं त्रितीयं प्रत्याह—ज्ञानान्तरेष्विति । तेषां ज्ञानाभावादेवामुक्तिरित्यर्थः । ऐश्वर्यभेदस्यादिदश
 न्यार्थः । तर्हि तेषामैश्वर्यासक्तानां न कदाचित्मुक्तिश्चाऽऽह—ते पश्चादिति । निर्गम्या विरक्ताः ।
 तेषां क्रममुक्तौ भानमाह—ब्रह्मणेति । प्रतिसञ्चरो महाप्रलयः कृतात्मनः सम्प्रान्ते करणज्ञानिनः ।
 ज्ञानस्य नियतफलत्वे नैव्यक्तमाह—प्रत्यक्षेति । मुक्तिरदिषोऽन्वयव्यतिरेकमिदं कदाचिन्नाम फलमावश-
 केत्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा शोरोवति—कर्ममिति । ज्ञानफले तुल्यमनुमानारूढत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
 अनुभवेति । तत्कथमपि पक्षेऽपि प्रपञ्चस्तन्मुनिपण्थादित्याह—यदिति । परेनिर्गम्यन्मुनिपण-
 थज्ञानस्य प्रपञ्चफलेत्याह—तस्मादिति । उपान्निषाध्यन्वाद्ब्रह्मावस्थसिद्धे ज्ञानस्य परिनिष्कन्धरित्य-

[छा० ६।८-१६] इति च सिद्धवदुपदेशात् । न हि “तत्त्वमसि” इत्यस्य वाक्यस्यार्थः—तत्त्वं मृतो भविष्यसीत्येवं परिणेतुं शक्यः । “तद्वैतत्पर्य-
चृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभव सूर्यश्च” [बृ० १।४।१०] इति
सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति ॥ तस्मादेकान्तिकी
विदुषः कैवल्यसिद्धिः ॥ ३२ ॥ इति यावदधिकाराधिकरणम् ॥ १९ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्त-

दुक्तम् ॥ ३३ ॥ (२०) ॥

वाजसनेयके श्रूयते—“एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमन-
ण्वह्रस्वमदीर्घम्” [बृ० ३।८।८] इत्यादि । तथाथर्वणे श्रूयते—“अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्रेथ्यमब्राह्ममगोत्रमवर्णम्” [मुण्ड० १।१।६]
इत्यादि । तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म श्राव्यते ।
तत्र क्वचित्केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिपिध्यन्ते, तासां विशेषप्रतिपे-

रत्नप्रभा ।

साक्षात् कृतात्मानो मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ब्रह्मभावफलत्वाऽपि भावित्वमाशङ्क्य “तत्त्वमसि” इति
श्रुतिवाधमाह—न हीति ॥ तस्मात् निर्गुणविद्यायां मार्गानुपसंहार इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ (१९) ॥
अक्षरधियाम् ॥ अत्राक्षरत्वप्रमापका निषेधशब्दाः विषयाः, तेषु यत्र यावन्तः श्रुताः, तत्र तावतामशे-
पदैर्निषेधकत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयमाह—तासामिति ॥ यथा—निर्गुणविद्यायां मार्गस्यानपेक्षित-
त्वादनूपसंहारः, तथा श्रुतिनिषेधानामुपलक्षणतया सर्वद्वैतनिषेधसम्भवाच्छान्तरौपनिषदशब्दानाम-
नपेक्षितात्वादनूपसंहार इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । तत्र लाघवं फलं, सिद्धान्ते तु दोषद्वयमाशङ्क्यः फलम् ।
तथाहि यादे श्रुतशब्देऽश्रुतनिषेधाः लक्ष्यन्ते, तदा लक्षणादोषः, यदि न लक्ष्यन्ते, तदा सर्वद्वैतनि-
भाष्यती ।

मयति । पुरुषस्येत्यनुमवादि, स्फुटमुपपत्तिद्वटिस्रश्च श्रुतिर्दिशिता । तच्चानुमवादादमदेवादीनां सिद्धम् । ननु
तत्त्वमसि वर्तते इति वाक्यं कथमनुमवमेव द्योतयतीत्यत आह—न हि तत्त्वमसीत्यस्येति । वर्तमा-
नापदेशस्य भविष्यदर्थता मृतशब्दाध्याहारश्चाशक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ (१९) ॥ अक्षरधियां त्वव-
रोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । अक्षरविषयाणां प्रतिपेधधियां सर्वैधेयप्रतिनीनामगोप-
उपसंहारः प्रतिपेधसामान्यादक्षरस्य तद्वाच्यत्वमिजानात् । आनन्दादयः प्रवानस्पेत्यत्रायमर्थो यद्यपि मात्र-
रूपेषु विशेषणेषु सिद्धस्तन्त्यापतया च निषेधरूपेणैव सिद्ध एव । तथापि तस्यैवैव प्रपञ्चोऽवगन्तव्यः ।

आनन्दगिरौष-न्यायनिर्णयः ।

त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्थता मृतशब्दाध्याहारश्चाशक्य इत्यर्थः ।
इतश्च दानस्यैकांतिकफलत्वेत्याह—तद्वैति । अत्र्यवहिते क्रियाहेनौ इतुर्विधानानुपलब्धहेतुत्व सर्वान्वे
प्रति सम्यग्विषयः सिद्धमित्यर्थः । श्रुतिस्मृतित्यापमिदमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ (१९) ॥
आधिकारिकाणामारब्धकर्मवशादेहान्तरारम्भसिद्धेर्न कर्मान्तरनिमित्तत्वेन्युक्तम् । तथैहापि तत्प्रमत्तगार्ग-
तनिषेधैरेषोपलक्षणतया सर्वद्वैतनिषेधसिद्धेर्न शान्तान्तरौपनिषदानां तत्र ब्रह्मप्रमितिहेतुत्वेत्याशङ्क्याऽऽह-
अक्षरेति । विषय वक्तुं वाक्यमुदाहरति—वाजसनेयक इति । अन्यत्रापीत्यदृश्येऽनाम्य इत्यादाविति वारं ।
निषेधमुपेत्य ब्रह्मवादिनचत्वात्प्रस्थापुनरुक्तशब्दान्निषेधत्वेन परिशिष्टमिह—तत्रेति । ताननिषेध-
कारासम्भवात् संशयमाह—तासामिति । सुदिप्रह्य तत्पूर्वकशब्दोपलक्षणार्थम् । निषेधेऽपि शरीरानुपसं-

धनुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिः-उत-व्यवस्थेति संशये श्रुतिवि-
भागाद्व्यवस्थाप्राप्तौ उच्यते ॥ अक्षरधिपस्तु-विशेषप्रतिषेधधनुद्धयः सर्वाः
सर्ववावरोद्धव्याः । सामान्यतद्भावाभ्याम् । समानो हि सर्वत्र विशेष-
निराकरणस्यो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तदेव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं
प्रत्यभिज्ञायते । तत्र किमित्यन्यत्र श्रुता बुद्ध्योऽन्यत्र न स्युः ॥ तथा च
“आनन्दादयः प्रधानस्य” [व्या० सू० ३ । ३ । ११] इत्यत्र व्याख्या-
तम् । तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिन्तितानि, इह प्रतिषेधरूपाणी-
तिविशेषप्रपञ्चार्थश्चायं चिन्ताभेदः । “औपसद्वद्” इति निदर्शनम् ॥
यथा-जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषपसस्तु चोदितास्तु पुरोडाशप्रदान-

रत्नप्रभा ।

पेरासिद्धेर्निर्देशप्रमित्यभासोप इति विरेक । अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषेधविधेय-अक्षरधिपः । तत्रैतत्तन् शब्दा
इति यावत् । तामा अवरोधः उपसहार इति सूत्रयोजना । शेषिप्रमाणं सर्वशान्तासु भावात् तत्र-
मिते समानत्वाच्छेदयामुपसहार इति चेत्, तर्हि न्यायसाध्यात् पुनरुक्तितादरस्यमित्यत आह-
विशेषप्रपञ्चार्य इति ॥ आनन्दादीनां स्वरूपस्यादन्तुप्रसहार । निषेधानामनात्मत्वादानन्त्याच्चापुससहार
इत्यधिकाशङ्कायां तेषामनात्मत्वेऽपि निर्देशप्रत्यक्षप्रमित्येवमादित्यातजनिषेधत्वेन सप्तहसिद्वध निरपेक्षास्थ-
यानपुत्राक्षयस्या क्लृप्ता निषेधशब्दानामन्यत्र श्रुतिनिषेधशब्दशब्दयोः सहाय इति चिन्ता युक्तस्यर्थे ॥ अन्यत्र
श्रुतशेषाणाम् अन्यम्यशेषिसम्बन्धे दृष्टान्त व्याचष्टे-ययेति ॥ “जमदग्निं पुष्टिकामधनुःप्रायेण यजते”

भामती ।

निदर्शनम् ॥ यथा-जामदग्न्येऽहीने इति।यद्यपि शारदेत्तौत्तस्मरोग्राहणान्तरं तद्यपि तुल्यन्यायमयी-
तदपि शक्यमुदाहरणमिदमुदाहरणान्तरं दर्शितम् । तत्र शारदमुदाहरणमन्त्यागान यजुर्देविहितम्-‘य एव
आनन्दशिरीष-न्यायनिर्णय ।

रत्नप्रसहारो निषेधशब्दानामिति पूर्वपक्षयति-श्रुतीति । तत्र धृतानामेव निषेधशब्दानामुपलक्षणत्वेना-
शेषद्वैतनिषेधद्वारा निर्देशप्रत्यक्षप्रमित्येवमादित्यातजनिषेधत्वेन सप्तहसिद्वध निरपेक्षास्थ-
यानपुत्राक्षयस्या क्लृप्ता निषेधशब्दानामन्यत्र श्रुतिनिषेधशब्दशब्दयोः सहाय इति चिन्ता युक्तस्यर्थे ॥ अन्यत्र
श्रुतशेषाणाम् अन्यम्यशेषिसम्बन्धे दृष्टान्त व्याचष्टे-ययेति ॥ “जमदग्निं पुष्टिकामधनुःप्रायेण यजते”
इति । अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषेधविधेयस्य त्रिप इत्यर्थे सूत्रद व्याचष्टे-अक्षरेति । तत्र हेतुमन्तार्थ
विमर्जते-सामान्येति । आशेषनिषेधनिरासेन प्रत्यक्षेण तत्र तुल्यसाध्यायश्च प्रतिपाद्यस्य सर्व-
प्रेष्येन प्रपञ्चितानात्तयोगिनां शब्दप्रयत्नानामुपसहार इत्यर्थः । धृतनृत्तिरनिषेधेन सर्व-
निषेधोऽप्युक्त्याः कमुपसहारेणेत्याशङ्क्याऽऽह-तत्रेति । अन्यत्रेति शङ्काभेदेति । अनुपसहारेधेदश्रु-
तद्वैतनिषेधस्य तत्रतत्र कतिपयनिषेधशब्दानां लक्षणा द्वैतकृद्देशो वा स्यात्ततो वरं द्वैतनिषेधादन्त-
शब्दोपसहारेणेत्याशङ्क्यमित्यर्थः । तत्रानुपसहारेण्यप्य दर्शयति-तथा चेति । तर्हि पुनरुक्तिरित्या-
शङ्क्य भासानान्यमपिपतया परिहरति-तत्रेति । तथाऽपि न्यायसाध्यात्तदस्य गोनन्तत्र तत्राऽऽह-
प्रपञ्चेति । ब्रह्मस्वरूपं सादान्द्रागुरसहारेऽपि निषेधानामनात्मत्वादिनेष्वन्यत्रेत्याऽऽह-तत्राधिकृतोपसहा-
रायोगात् क्वचिन्निषेधनान्यत्राशङ्क्या च धृतनेन मिद्वैतमगानर्थाक्यान् निषेधोऽप्युक्त्याः कमुपसहारेणेत्याशङ्क्य
निषेधानामनात्मत्वेऽप्युक्त्याः कमुपसहारेणेत्याशङ्क्यमित्यर्थः सार्धेऽपि निषेधेऽप्युक्त्याः कमुपसहारेणेत्याशङ्क्य
मित्यर्थेन तत्रापि मिमिद्वैतमगानर्थाक्यान् निषेधोऽप्युक्त्याः कमुपसहारेणेत्याशङ्क्यमित्यर्थः सार्धेऽपि निषेधेऽप्युक्त्याः कमुपसहारेणेत्याशङ्क्य
मित्यर्थेन तत्रापि मिमिद्वैतमगानर्थाक्यान् निषेधोऽप्युक्त्याः कमुपसहारेणेत्याशङ्क्यमित्यर्थः सार्धेऽपि निषेधेऽप्युक्त्याः कमुपसहारेणेत्याशङ्क्य

मन्त्राणाम् “अत्रेवैर्होत्रं वेरध्वरम्” इत्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानाम-
प्यध्वर्युभिरभिसम्बन्धो भवति । अध्वर्युकर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य ।
प्रधानतन्त्रत्वाच्चाङ्गानाम् । एवमिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात्तद्विशेषणानां यत्र
कचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ तदुक्तं प्रथमे काण्डे-
“गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः” [जै० सू ३।३।८]
इत्यत्र ॥ ३३ ॥ इत्यक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।-०

मामती ।

विद्वानग्रिमावत् इति । तदङ्गत्वेन यजुर्दे एव ‘य एव विद्वान्वारन्ताय गायति य एव विद्वान्यज्ञायज्ञाय
गायति य एवं विद्वान्वाग्देव्य गायति’ इति विहितम् । एतानि च सामानि सामवेदेष्टव्यानि । तत्रेदं
सद्विद्यते-किमेतानि यतोपच्यते तत्रत्येनेनोच्चैष्ट्रेण स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यान्वयः यत्र विनियुज्यते तत्रत्येनो-
पाशुत्वेन स्वरेण ‘उच्चैः साम्नोपाशु यजुषा’ इति श्रुतेः । किं तान्प्राप्तम् । उत्पत्तिविनिर्गुणोपाय-
त्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात्तन्निश्चय एवोच्चैः स्वरे प्राप्त उच्यते-गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थ-
त्वान्मुख्येन । वेदसंयोगः अवगम्य-उत्पत्तिविनिर्गुणो विनियोगविधिस्तु प्रधान, तदनयो-
र्थ्यतिक्रमे विरोधे उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैः विनियोगविध्यालोचनेन चोपाशुत्वं सोऽपि विरोधो
व्यतिक्रमस्तस्मिन्-यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारयन्तीयादेर्वेदसंयोगो
प्राप्तो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन । पुनः, विनियुज्यमानत्वं मुख्यत्वेनोत्पद्यमानत्वं गुणत्वेन
तदर्थत्वान्निविष्टमप्युत्पन्नानार्थत्वादुत्पद्यमानत्वं । एतदुक्तं भवति-यद्यप्युत्पत्तिविधिः चातुरूप्यमस्ति त्रि-
व्यस्याविशेषात् । तन्मात्रान्तरीयरूपाच्च चातुरूप्यस्य । तथापि वाक्यानामैदपर्यं मियते । एकस्यैव
विधेः त्रिविधिविद्योगाधिकारप्रयोगरूपेण चतुर्थं मय्ये किंचिदव रूपं केनचिद्वाक्येनोद्दिश्यते यद्व्यनो-
ऽप्राप्तम् । तत्र यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य
याजुर्वेदिकैरेव वाक्ये प्राप्तत्वात् । तथा चोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीहितार्थाप्रतिष्ठमाद्विनियोगवाक्येभ्यश्च
तदवगतस्तदर्थान्वयोत्पत्तिवाक्यानि यवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनियुज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वं
सम्पादितो महण न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति । भाष्यकारोपमप्युदाहरणमेव योजयिष्यम् । उद्गातृपे
दोत्पन्नानां मन्त्राणामुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्ते अध्वर्युप्रदानेऽपि पुरोडाशे विनियुक्तवाग्प्रदानादुद्देशेनाप-
र्युणैर तेषां प्रयोगो नोद्गात्रेति दार्ष्टान्तिके योजयति-एवमिहापीति ॥ ३३ ॥ (२०) ॥

आनन्दगिरिय-व्याचिनिर्णयः ।

पुष्टिकामश्चनरात्रेण यजेनेत्युत्पन्ने जामदग्न्येऽहोने पुरोडाशित्व उपसर्गो भवन्तीति तेचिरीये पुगेडाशपुष्ता-
सूरमन्त्रिषूदिष्टासु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणामुद्गातृवेदोत्पन्नानामुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्तेऽध्वर्युप्रदानं पुरोडाशे
विनियोगाच्च स्वोत्पत्त्यपेक्षायां प्रागन्यात्तदनुसारेणान्युणैर तेषां प्रयोगो नोद्गात्रे-वर्थः । उक्तमर्थं
दार्ष्टान्तिके योजयति-एवमिति । अत्रेयोदाहरणान्तरत्रिष्वप्य तातीयं सूत्रमुदाहरति-तदुक्तमिति ।
याजुर्वेदेऽन्याधाने ‘य एवं विद्वानग्रिमावत्’ इति श्रुतेस्तदङ्गत्वेन ‘य एव विद्वान्वारन्ताय गायति य एव
विद्वान्यज्ञायज्ञाय गायति य एवं विद्वान्वाग्देव्य गायति’ इति तत्रैव मागयानं श्रुतं, तत्र किमेतानि वार-
यन्तीयादीनि सामवेदोत्पन्नानां तत्रोत्पत्त्येनोच्चैस्त्वेन स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यानि किंवा यत्र विनियुज्यन्ते तत्रो-
पाशुत्वेनेति सदेहं सद्युत्पत्तिविधिनेगोपेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात्तन्निश्चि-
तं स्वरे प्राप्ते प्रत्याह-गुणेति । उत्पत्तिविनिर्गुणो विनियोगविधिर्मुख्यव्यतिक्रमो विरोधोऽपि
विधिष्वन्योच्चनयोर्धेयः विनियोगविध्यानेचनयोपाशुत्वंमिति तस्मिन्व्यतिक्रमे मति मुख्येन प्रधानेन
विनियुज्यमानेन म्येव वारयन्तीयादेर्वेदस्य संयोगो प्राप्तो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेनेति प्रतिपाद्यं हेतुमाह-
तदर्थत्वादिति । उत्पद्यमानस्य विनियुज्यमानार्थं गणयति सामवेदे सामानि विहितानि तथाऽपि तद्वा-

इयदामननात् ॥ ३४ ॥ (२१) ॥

“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्यनन्नंन्यो अभिचाकशीति” [(मुण्ड० ३ । ३ । १)
(श्वेता० ४।६)] इत्यध्यात्माधिकारे मन्त्रमाथर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति ।
तथा कटाः—“अतं पिबन्तो सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाविकेताः” [कठ० १।३।
१] इति । किमत्र विद्येकत्वम्—उत-विद्यानानात्वमिति संशयः । किं
तावत्प्राप्तम् । विद्यानानात्वमिति ॥ कुतः ॥ विशेषदर्शनात्—“द्वा सुपर्णा”

रत्नप्रभा ।

इत्युपक्रम्य विहिताः । जमदग्निना कृतः जामदग्नः । अहीनः—चतूराग्रः क्रतुः, तस्मिन् “पुरोडाशिन्य उपसदो
भवन्ति” इति पुरोडाशसाम्या इष्ट्यं सैत्तिरीयके विहिता । तासामध्यर्क्युक्तृकत्वात् सामनेदोत्पन्नम् ।
न्नाणां तामु विनियोगादध्ययणेन प्रयोगः, नोद्गात्रेत्यर्थः ॥ वेः—देवगणस्य होत्रम् अप्यत्र च कर्माग्नेस्वत
एनेत्याम्यामन्त्रगमन्त्रार्थः ॥ उत्पत्तिविशिष्टम् । फडापेक्षत्वाद् । उत्पन्नस्य फडे विनियोगविधिमुत्पत्त्यः ।
सकृद्वत्त्वात् ॥ तृषा च मन्त्राणामुद्गातृत्वे वेदोत्पन्नत्वादुद्गात्रा प्रयोगः विनियोगविधिनाप्युत्पत्त्या प्रयोग
इति गुणमुत्पत्त्यर्थेतिरुमे विरोधे सति मुख्येन वडीयसा मन्त्रात्मकत्वेदस्य अन्वयुत्पत्त्या सयोगतः उत्पत्तेः ।
विनियोगार्थत्वादिति जमिनिमूत्रार्थः ॥ यद्यपि शाररमाथ्ये वारयन्तीपादिसाप्तामुबैस्वरकसामनेदो-
त्पन्नत्वादायानाङ्गत्वेनोबैस्वरप्रयोग “य एवं मिद्वान्नारन्तीप गावति यज्ञायज्ञीय गावति यामदेव्यं
गावति” इत्याधाने तेषां विनियोगविधिना याजुरेण याजुषम्योपाशुस्वरस्य प्रयोग इति गुणमुत्पत्त्योर्-
विरोधे सति उत्पत्तेर्विनियोगार्थत्वात्पुनरुत्पत्तिविनियोगवत्त्वेन साप्ता यजुर्वेदस्वरमयोग इति सूत्र व्याख्यातम् ॥
तथापि न्यायसाध्यादोरसदमन्त्राः मूलविषयत्वेनोद्गाहना इत्यविरोधः ॥ ३३ ॥ (२०) ॥ इयदामन-
नात् ॥ मन्त्रद्वयेऽपि प्रतिपादनप्रकारभेदान्, जिज्ञासेत्यमानाच्च,—सशयमाह—किमत्रेति ॥ कृतवानाशये
“अक्षरं त्रयं वाचस्पति” [कठ० १ । ३ । २] इति गुणा ध्रुवा । सुवर्णशयवेऽनभ्रमादयः । तेषां
भामती ।

इयदामननात् । ‘गुहा प्रतिष्ठाविष्णोः’ इत्यत्र मिदोऽर्थः प्रत्ययः । एकत्र भोक्तृभोक्त्रोर्भेदता, अन्यत्र
भोक्तृभोक्त्रेति वेदभेदाद्विषयभेद इति । न च सृष्टीरुपदभार्यानिमित्तद्वयवृत्त्यापि पिबन्ताविति नेतुमुचितम् ।
सति मुद्वयार्थममवे तदाश्रयणायोगात् । न च त्राक्यशेगानुरोधानाश्रयणम् । मदेहे हि वाक्यशेगान्निर्णयो
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अथाना तदुत्पत्तिमात्रपरत विनियोगस्य याजुर्वेदिकमाश्रयेण प्राप्तस्तत्र एव समीहितार्थप्रतिष्ठाप्यमात्रदर्शा-
न्येवोत्पत्तिवाक्यानीति तस्यैव स्वरस्यार्थसम्पत्तिर्नो ग्रहणमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु समानन्यायतया-
दक्षितमिति न शाबरीकरोम ॥ ३३ ॥ (२०) ॥ प्रतिपाद्यनयप्रत्यभिज्ञानाज्ज्ञानैक्येऽक्षरत्रयामु-
पसहारकप्रतिपाद्यभेदाद्विषयभेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—इयदिति । गुहा प्रतिष्ठाविष्णोः मिद्वयार्थमपि
वाक्यमुपसारात्पुनर्महारप्रमद्वापुनरुद्गाहरति—द्वा सुपर्णेति । तथाविधमेव काठकवाक्यमपि पठन्ति-
तयेति । मन्त्रद्वय विषयान्यत्र प्रतिपादनप्रकारभेदाद्विषयभेदमानाप्रतिपाद्यमासार्था मदेहेत्येक्येऽक्षर-
यमाह—किमिति । मन्त्रद्वयेऽपि विद्वेक्येक्या वाक्यार्थयोगेहेतोर्येकत्वात्पादादिसंगति । पूर्ववत्ते गुणा-
नुरमसारः मिद्वान्ने तदुपसहार इत्यर्थादयं मिद्वय पूर्ववत्प्रमाह—किं तावदिति । अर्थेक्येऽक्षरे
विद्यानानात्वमिति शङ्कते—कुत इति । रूपभेदद्वेष्टेयैक्यधीरसिद्धेः पाह—विज्ञेयेति । तद्वेव विद्व-
नोति—द्वा सुपर्णेति । भोक्तृभोक्तृयोर्भेदो यत्र वेदना भोक्तृभोक्तृयोर्वेदने वेदभेदाद्विषयभेदः । न

इत्यत्र ह्येकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते, एकस्य चाभोक्तृत्वम् । “क्रतं पिबन्ती”
इत्यत्र तुभयोरपि भोक्तृत्वं दृश्यते । तद्वैद्यं रूपं भिद्यमानं विद्यां भिन्ना-
दित्येवं प्राप्ते ब्रवीति-विद्यैकत्वमिति ॥ कुतः ॥ यतः उभयोरप्येतयोर्म-
न्त्रयोरित्युत्तापरिच्छिन्नं द्वित्वोपेतं वेद्यरूपमभिन्नमामनन्ति ॥ तनु दर्शितो
रूपभेदः ॥ नेत्युच्यते ॥ उभावप्येतौ मन्त्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपाद-
यतः, नार्थान्तरम् ॥ “द्वा सुपर्णा” इत्यत्र तावद् “अनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति” इत्यशनायातीतः परमात्मा प्रतिपाद्यते । वाक्यशेषेऽपि च
स एव प्रतिपाद्यमानो दृश्यते । “जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्” [श्वेता०
४।७] इति “क्रतं पिबन्ती” इत्यत्र तु जीवे पिबत्यशनायाद्यतीतः परमा-
त्मापि तत्साहचर्याच्छिन्नान्यायेन पिबतीत्युपचर्यते । परमात्मप्रकरणं ह्ये-
तत् । ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्’ [कठ० २ । १४] इत्युपक्रमात् ।
तद्विषय एव चात्रापि वाक्यशेषो भवति । “यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म

रत्नप्रभा ।

मिषोऽनुपसहार इति पूर्वपक्षे फल, सिद्धान्ते यसमाग्नयस्वरूपग्राह्यार्थक्यादुपसहार इति विरेकः ।
अस्तु वेद्ये त्रैक्यात् अक्षरमियासुपसहार । इह तु त्रैक्यभेदादुपसहार इति प्रत्युदाहरणं पूर्वपक्षः ।
नन्वयं गुहाप्रकरणे निरस्त इति चेत् ॥ सत्यम् ॥ किन्तु पित्रत्यदस्य मुख्यार्थत्वाय स्वतः कर्मनया च
पानक्याश्रयो वृद्धिर्जीवो विरन्तो ग्राह्यौ । सुपर्णा ॥ जीवेश्वरातिरिक्ताशङ्काया मन्त्रद्वयेऽपि द्विवचनश-
भासमी ।

न च मुख्यडाक्षगिरिप्रहणविषयो विषयः समन्ति, तुल्यलक्षणाभावात् । प्रकरणस्य च ततो वडीयसा
वाच्येन बाधनात् । तन्माद्वैद्यभेदादिषामेदं इति प्रातः दृश्यते-द्वासुपर्णेत्यत्र कृतं पिबन्तादित्यत्र च द्वित्य-
सग्योत्पत्तौ प्रतीयते तेन समाननीलसर्गिकीरिपन्तातिरिक्तौ द्वयोः पिबन्ता या सा बाधनाया सा चोपक्रमोप-
सहारानुरोधेन न द्वयोरपि तुल्यत्वार्थेन लाक्षणिकी व्याख्यायायेन तुल्यत्वमप्येन येन चोपसम्भविषते तदनुरो-
धेन मध्य द्वेभ्यः यथा नामित्वेदोपसर्जनोपक्रमेण प्रतिसमाधानापमहारे च मद्रमे मध्यपातितो निश्चय-
श्च यष्ट्योऽजामित्राये शाययं पृथग्विहितमलममाना विहितमविहितमर्थवादतया नानामात्रकस्य हेतोर-
वाक्यता हि सार्थपत्नी वाक्यभेदादिति तदंशपि तदनुरोधेन पित्रदपि मन्त्रपर लक्षणीय पित्रन्ताविजनेन ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

च ७ उत्रिप्यायेन पिबन्तातिरिक्त लक्षणा मुख्यमन्त्रे तदयोगात् । न च वाक्यशेषात् लक्षणोपक्रमस्य मुख्य
लाक्षण्यमिष्टमिष्टविषये तुल्यलक्षणाभावादेव सहायानुपपत्तं । न च प्रकरण लक्षणागोज वाक्येन वाग-
दिति मन्त्रोपमदरति-तदिति । मन्त्रयोऽशानानात्मनुपसहारश्चेति पक्षमनूय ग्रहण्य सिद्धान्तमाह-एव-
मिति । तत्र प्रश्नपूर्वक हेतुत्वेन मूलं योजयति-कृतं इति । इत्युत्तापरिच्छिन्नमियेनदेव व्याचष्टे-द्वित्वंति ।
मन्त्रभेदादिषामेदं स्मारयति-नन्विति । रूपभेदादिषां प्रशङ्क-नेति । अर्थान्तराशङ्केन जीवो गृह्यो ।
जागनुगतेन तद्व्यापार्य परमात्मनश्च प्रतिपाद्यमित्येतद्व्यापार्यादिमन्त्रे साधयति-द्वा सुपर्णांति । अ-
वाक्यशेषमनुदृश्यति-वाक्येति । नमेव दर्शयति तद्याऽपि काटकं भोक्तोरोत्तेनेश्वरार्थेत्याशङ्क्याऽऽ-
कृतमिति । मन्त्रद्वयेऽपि द्वित्यमप्याद्येकमयोस्तुन्याय विना च द्वित्यसद्व्यायोगावेननम्य जीवस्य पर-
मात्मैव चेतनमनुगन्त्य इति पित्रन्तादित्यस्य लक्षणा वडादायातीत्यर्थः । किंच, प्रकरणादपि परमानै-
पात्र मार्गानाह-एवमाहमेति । उपक्रमदुपमहारोऽपि तद्विषय एवेत्याह-तदिति । अत्रार्थपरि-

अन्तरत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१११३)

यत्परम्" [कठ० ३।२] इति "गृहां प्रविष्टावात्मानो हि" [व्या० सू० १।२।११] इत्यत्र चैतत्प्रपञ्चितम् ॥ तस्मान्नास्ति वेद्यभेदः । तस्माच्च विद्येकत्वम् ॥ अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु पीवीपर्यालोचने परमात्म-विद्येवावगम्यते तादात्म्यविवक्षयेव जीवोपादानं नार्थान्तरविवक्षया ॥ न च परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावतारोऽस्तीत्युक्तम् ॥ तस्मात्प्र-पञ्चार्थ एवैव योगः ॥ तस्माच्चाधिकधर्मोपसंहार इति ॥३४॥ इतीयदाधि-करणम् ॥ २१ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ (२२) ॥

रत्नप्रभा ।

इदंसाध्यादौऽपत्तिरुद्विगमिशिष्टतया तुल्यवस्तुद्वयप्रत्यभिज्ञानस्य बाधकामायात्, प्रकरणानुग्रहाच्च, जीवा-नुवादेन असंसारिनमपि मन्त्रद्वयतात्पर्यमिति प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रमिति भावः ॥ ३४ ॥ (२१) ॥ अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः इति ॥ घटादिकं चिद्विषयत्वेनापरोक्षम् । त्रयं तु साक्षाद्विषयत्वेनापरोक्ष-मिति । प्रथमार्थं पञ्चमी । अत्र धृतायाऽन्वयमोऽपरोक्षत्वं वदन्त्युक्तम् । वदन्तमे सर्वोत्तरत्वमात्मन्युक्तम् । तयोरेकं च दृढीकृतं मन्त्रव्यम् "त मे व्याचक्ष्व" [श्रु० ३।४।१] इत्युपस्तिप्रश्ने व्याहृत्पक्षेन प्राणादिप्रेरकोऽदृष्ट्यातिसाक्षी प्रतिपादितः । तत्रैव "यदेन साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरात्मा मे भामती ।

तथा च वेद्याभेदाद्विद्याभेद इति । अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेऽपि दौर्बर्ह्यपर्या-लोचनया परमात्मविशेषावगम्यते । यदेन कथं तर्हि जीवोपादानमभिरूप्यत आह-तादात्म्यविवक्षयेति । नास्यां जीव प्रतिपाद्यत किंतु परमात्मनोऽभेद जीवस्य दर्शयितुमसारनूयते । परमात्मविद्यायाभाभेदवि-षयत्वान्न भेदाभेदविचारावतारः । तस्मादेकविग्रमत्र सिद्धम् ॥ ३४ ॥ (२१) ॥ अन्तर्ग्रा-मवत्स्वात्मनः । कौपीनत्रयेयद्रोलाच्चाक्रावणोपक्षत्रप्रक्षोपक्रमयोर्विद्योर्निर-तयैणास्त्रातयो र्निमित्तं भेदो न वेति विशेषे भेद एवेति वृत्तम् । कुत्र-यद्यप्युभयत्र प्रक्षोभरयोरेकं प्रतीयते । तथापि तस्यैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषादानार्थक्यप्रमत्तावजयन्यासात्पदेन प्राप्तः । न चैकस्यैव ताण्डिनो नवदृक्च उपदेशोऽपि यथा भेदो न भवति स 'आत्मा तत्त्वमसि श्वेतस्त्वतो' इत्यत्र तद्विशेषभेद इति युक्तम् । 'भूय एव मा भगवान् शिक्षापयतु' इति हि तत्र श्रूयते, तेनाभेदो युज्यते । न चैव तथापि नैनं यद्यपि वेद्याभेदोऽन-व्यते तथाप्येकत्र तस्यैवाद्यानायादिमात्रावयोपाधेरुपासनादेकत्र च कार्यकरणविशेषाभेदात्मादिनाभेद एवेति प्राप्ते प्राप्नु-यते । नैवदुपामनाविधानपरमपि तु मन्त्रद्वयप्रतिपादनपरं प्रथमविधानलोचनेनो-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इदार्थाभिज्ञादिवाच्य दृष्टव्यम् । उपन्योपसहारेकस्यास्यमपि तत्रा नैवमिति भावः । सिद्धार्थेनायं मन्त्रद्वयस्य परिचयनेनाह-गृह्यमिति । मन्त्रद्वयस्य परमात्मैतार्थं गृह्यभेदाद्विद्याभेदो नैव निगमयति-तस्मादिति । न केन मन्त्रद्वयस्य परिचयं किंतु तन्मनित्वानात् सर्वभेदे मन्त्रजातमित्याह-अपि चेति । आर्थाभिज्ञाभेदात्तत्वात्कठिनमपि त्रिविधं । त्रिविधं तर्हि जीवोपादानं तदाह-तादात्म्येति । एवैव किं जीवोऽनूयन इत्यत्र । तदनुग्रहेन वृत्तिविशेषादेऽपि कुतो विवेकः तत्राऽऽ-न चेति । प्रागेव मन्त्रद्वयस्य सिद्धार्थत्वे किमनेनाविज्ञानेनैवासाक्षाऽऽ-तस्मादिति । गुणोपम-हारप्रस्तावे मन्त्रद्वयविषयं कुत्रोक्तं तत्राऽऽ-तस्मादिति ॥ ३४ ॥ (२१) ॥ मन्त्रयोरेक्यभि-दोक्तिप्रमगेन प्राप्तावयोर्वि तुनार्थनामाह-अन्तर्गतेति । गृह्यार्थं पात्रमिह प्राप्तावयमुदाहरति-

अन्तराध्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रसमेतम् । (१११५)

इत्यस्मिन्मन्त्रे समस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्मा आम्नायते,
एवमनयोरपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः ॥ तस्माद्वैद्यैकत्वाद्वैद्यैकत्वम् ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तमनभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे आम्नानभेदानुपपत्तिरिति ॥ तत्प-
रिहर्तव्यमत्रोच्यते ॥ नायं दोषः ॥ उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा-ताण्डि-
नामुपनिषदि पष्ठे प्रपाठके-“स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छा०
६ । ८-१६] इति नवकृतवोऽप्युपदेशेन विद्याभेदो भवति, एवमिहापि
भविष्यति ॥ कथञ्च न नवकृतव उपदेशे विद्याभेदो भवति ॥ उपक्रमो-
पसंहाराभ्यामेकार्थविगमात् ॥ “भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु”
[छा० ६ । ५ । ४] इति चैकस्यैवार्थस्य पुनःपुनः प्रतिपिपादयिषित-
त्वेनोपक्षेपादाशङ्कान्तरनिराकरणेन चासकृदुपदेशोपपत्तेः । एवमिहापि
प्रश्नरूपाभेदाद्, “अतोऽन्यदार्तम्” [बृ० ३।४।२] इति च परिसमाप्य-
विशेषादुपक्रमोपसंहारो तावदेकार्थविपर्ययो दृश्यते । “यदेव साक्षादपरो-
क्षाद्ब्रह्म” [बृ० ३।५।१] इति द्वितीयेऽपि प्रश्ने एवकारं प्रयुञ्जानः पूर्वप्रश्नगतमे-
वार्थमुत्तरत्राकृष्यमाणं दर्शयति । पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे कार्यकारणव्यतिरिक्त-
स्यात्मनः सद्भावः कथ्यते, उत्तरस्मिन्स्तु तस्यैवाशनायादिसंसारधर्मा-
सीतत्वं कथ्यते इत्येकार्थतोपपत्तिः ॥ तस्मादेका विद्येति ॥ ३६ ॥ इत्य-
न्तराध्याधिकरणम् ॥ २२ ॥

रत्नप्रभा ।

स्तुपरत्वं सिद्धम् । तथा च वेद्यैक्यात् निर्गुणयैक्ये न विवादः ॥ ३५ ॥ अन्यथा ॥ ननु निरेक्या-
ङ्गीकारे अन्यासानुपपत्तिरिति चेत् ॥ उच्यते ॥ स एवाभ्यास कर्मभेदकः, यो निरर्थकः ॥ ३६ तुपनि-
शास्योक्तान्मन एव अशनायाद्ययव्यविशेषकृपनार्थव्यादन्मानोऽन्यथाभिद, न विवाभेदक इति समु-

भामती ।

देर्गा तं प्रति सर्वास्तरावसिरोयो दक्षिणः ॥ ३५ ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरव-

भानन्दागरीय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वान्तराध्यायोगलभ्यमर्थमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ३५ ॥ पूर्वोक्तमनमन्य दूयपनि-अन्ययेति । तत्रानुवाद
भाष्येति-अयेति । परिहारमनवारयति-अत्रेति । मनोऽर्थमुक्त्वा दृष्टान्तेनाऽऽज्ञानभेदो रसोत् मूत्रवयवा-
धमाह-नेत्यादिना । तदेव विहगोति-ययेति । दृष्टान्तोऽपि समनो नेति शङ्कते-कथं चेति । दृष्टान्ते
निरेक्यं साधयति-उपक्रमेति । ऐकार्थ्येतिद्वौ हेत्वन्माह-भूय इति । एकस्यैव भूय शब्दादपि तावदेव
पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह-आशङ्कान्तरेति-शर्तान्तिरुमाह-एवमिति । इहोपि भाष्येदोषोक्तिः । एवकार-
सामर्थ्यादपि निरेक्यमित्याह-यदेवेति । तत्राद्यादपरोक्षादेन न कदाचिदपि परोक्षमि येनेवकारो योग्य-
तामित्याशङ्क्य द्यवदितान्यर्थान्नेवमिति मन्त्राऽऽह-पूर्वेति । कथं तर्हि पौनरुक्त्यादानर्थक्यावस्थितमनाधि-
स्तत्रा-ऽऽहपूर्वस्मिन्निति । उपपत्तप्रदाने कार्यकरणिरिहः साध्यने यः प्रागेन प्राग्गतोऽप्यादिनिर्देशा-क-
होऽप्रदाने तदशनायादिविशेषो योऽशनायापिशेषे शोक मोहमित्यादिदर्शनात्तथा चेत्स्येवाऽऽकारभेदेनोक्तौ
पौनरुक्त्यं पुनस्तुतिपाह-इत्येकार्थतोऽति । ऐकार्थ्यं कश्चिन्माह-तस्मादिति ॥ ३६ ॥ २२ ॥ तत्त्वप्रतीत्ये-
कावोपदेशावोपदेशान्तरवदियनेन मूत्रवयवोदाहृतं जलप्रमनेनैकत्ववर्दिताकरान्तराणां तावदर्थमाह-

व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥ (२३) ॥

“तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्” इत्यैतरेयिण आदित्यपुरुषं प्रकृत्य समामनन्ति । तथा जावालाः—“त्वं वा अहमस्मि मगवो देवते अहं वै त्वमसि” इति । तत्र संगयः—किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कर्तव्या—उत्त—एकरूपेवेति । एकरूपेवेति तावदाह । न ह्यत्रात्मन ईश्वरेणे कत्वं सुत्तवाऽन्यत्किञ्चिन्तयितव्यमस्ति । यदि चेवं चिन्तयितव्यो विशेषः परिकल्प्येत—संसारिणश्चेश्वरात्मत्वमीश्वरस्य च संसार्यात्मत्वमिति ॥ तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वे उत्कर्षो भवेत् । ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात् ॥ ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात् ॥ तस्मादेकरूप्यमेव मन्तव्यम् । व्यतिहारान्नायस्तावदेकत्वहृदीकरणार्थ इति ॥ एवं प्राप्ते प्रत्याह ॥ व्यतिहारोयमाध्यानायान्नायते, इतरवत् । यथेतरे गुणाः सर्व्वात्मत्वप्रभृतय आध्यानायान्नायते, तद्वत् । तथाहि विशिंपन्ति सनान्नातार उभयोच्चारणेन “त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि” इति । तच्चोभयरूपायां मतो कर्तव्यायामर्थवद्भवति ।

रत्नप्रभा ।

द्वयार्थ ॥ ३६ ॥ (२२) ॥ व्यतिहार इति ॥ जीवेण्योर्मियो विप्रेणविशेषमात्र व्यतिहारः । तस्य श्रुतत्वात् । उक्तदृष्टिर्निर्दृष्टे कृपा फट्पतीति न्यायाच्च नष्टवे जीवे ईश्वरत्वमनितरे कार्ये । उक्तन्यायात् । व्यतिहारश्चिन्तित्वात् सत्या एव दृष्टीकरणार्थेनात्म्यासावयवयासिद्धेर्निर्दृष्टातन पूर्वपक्षः । तत्र उच्यते फट्, सिद्धान्ते श्रुत्यर्थमस्ति निरेक ॥ एतेन “उभयमस्मि” इत्युच्चारणेनस्मते एतत्प्रादुभासती ।

दिति । अस्य तु पूर्वपक्षस्याभिप्रायो दर्शितः । मुगममन्यत् ॥ ३६ ॥ (२२) ॥ व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् । उक्तदृष्टस्य निर्दृष्टरूपापत्तौ भयत्रोभयरूपानुचिन्तनम् । अपि तु निर्दृष्टे जीव उक्तदृष्टरूपाभेदचिन्तनमेव हि निश्चष्ट उक्तदृष्टो मन्तीति प्राप्तम् । एव प्राप्त उच्यते—इतरेतरानुगर्हनेनैतरेतररूपमिमांसादुमयत्रोभयचिन्तन विधीयते । इतरत्र तु योऽहं सोऽसौ स्यादिति न्यायैनापदोध्यते । जीवात्मानमनुधेयत्वमस्य विधीयते । न एतौ त्रयस्य जीवात्मत्व योऽसौ सोऽहमिति । यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्मादुमयत्रोभयानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

व्यतिहार इति । ऐतरेयब्रह्मसूत्र आत्रात्रात्रय चोदाहरति—नदिति । नाकपट्टममिदं तस्य व्यतिहारस्यान्योन्य विरोधपरिणेशवक्ष्य दृष्टदृष्टिर्निर्दृष्टे फट्पतीति न्यायाच्च नष्टयमाह—तत्रेति । उक्तन्यायकोट्योर्नदिकेयस्य यथाऽऽदरायेंऽस्यासम्भवाऽयमतीति मत्वा पूर्वपक्षपति—एकैकति । एतन्तरात्मनोत्तरत्वस्याभ्यास्य मनेरेवमन्यायाद्व्याह—न हीति । अ-योन्मात्रमन्यन्तरात्मत्वात्तथाऽऽदरायदिति । अ-योन्मात्रमन्याचित्तनस्यानुने फटितमाह—तस्मादिति । नार्हे किमर्थं व्यतिहारान्नात तदाह—व्यतिहारेति व्यतिहास्याष्टे दिग्भावा ननेरुत्प्रेषनेनया विधेक्योक्तैर्नकारायेर्लोके चिन्तनात्पादादित्यति । पूर्वपक्षे मनेरेवमन्ये उच्यते । सिद्धान्तं तस्या द्वैक्ये दृष्टव्यमस्य मित्यतीति भगवान् सिद्धान्तपति—एवमिति । व्यतिहारो नियो विरोधपरिणेशोयमाध्यानमुमयत्रोभयमिदं करणम् । प्रमाणमप्युक्तान्न स्यदिति—इतरवदिति । दृष्टान्तदर्शितस्मादौ व्याख्याय हेतु व्याख्याति—तथाहीति । उक्तदृष्टोत्पादोऽपि कथं प्रमाणमिदं तस्माद—नवेति । तदेव व्यतिहारेणोभयोऽहं

“स यो हेतुं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म” [वृ० ५।४।१] इत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां सनामाक्षरोपासनां विधायानन्तरमात्रायते—“तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः” [वृ० ५।५।२] इत्यादि । तत्र संशयः—किं हे एते सत्यविद्ये—किं वैकैवेति । द्वे इति तावत्पातम्—भेदेन हि फलसम्बन्धो भवति “जयतीमाँल्लोकान्” [वृ० ५।४।१] इति पुरस्ताद्, “हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद” [वृ० ५।५।३] इत्युपरि-

रत्नप्रभा ।

व्यापक यक्षं पूर्य भौतिकेषु प्रथमजमेतत् सब तत्त्वचेति—सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं वेद उपास्ते, तस्य लोकजयः फलमित्यर्थः । सत्यमिति नाम व्यञ्जरं—सन्त्यमिति । तत्र प्रथमोत्तमेश्वरे सत्यम् । मध्यमेश्वरमनृतमुपयतः सत्येन सपुटितत्वात् रुच्यप्रायमेव भवतीति नामाक्षरोपासना सत्यविद्याङ्गवेनोक्ता । यत् पूर्वप्रकृतं हृदयाख्यं तत् सप्रयुक्तयक्षत्वादिगुणकं सोऽसौ आदित्यमण्डलदक्षिणि च पुरुषस्त्वस्याहारिण्यहमिति च नामद्वयज्ञानात् पापक्षयः फलमित्यर्थः ॥ अत्र पूर्वोत्तरवाक्ययोः फलभेदश्रुतेः प्रकृताकर्षणाच्च सशयमाह—तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे—गुणानां व्यवस्थयानुष्ठानं सिद्धान्ते—एतनुष्ठानैक्यमिति फलम् ॥ यथा जीवेशयोरेक्योऽन्यात्मत्वप्रतिश्रुतिभेदात् वैक्यमुक्तं, तयान फलश्रुतिभेदाद् विद्याभेद इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—हे इति ॥ विशेष्यब्रह्ममात्राकर्षणमुक्तम् । तद्यत्तदिति सर्वनामभिः पूर्वोक्तगुणमासीत् ।

तस्य परामृशति । तत्तदाऽत्र आस बभूव । किं तदित्यत आह—सत्यमेव । सब मूर्तं त्यच्चा मूर्तं च सत्यम् । तदुपासकस्य फलमाह—स यो हेतुमिति । य. प्रथमज यत् पूर्य वेद । कथं वेदेत्यत—आह—सत्यं ब्रह्मेतीति । स जपतीमान् लोफान् । किंच, जितो यदीदृश इनुशब्द इत्य शब्दस्यार्थं वर्तते । त्रिनेत्रव्यत्येन बुद्धिसनिहितं शत्रु परामृशति—असायिनि । असद्रवेत्तदपेत् । उक्तमर्थं निगमयति—य एषमेतदिति । एवं विद्वान्कस्माज्जपतीत्यत आह—सत्यमेव यस्माद्ब्रह्मेति । अतस्तदुपासनात् फलोपादोऽपि सत्य इत्यर्थः । तद्यत्तत्सत्यं किमसौ । अत्रापि तत्पदार्था रूपप्रकाशे परामृशौ । कस्मिन्नात्मने तदुपासनीमित्यत उत्तरम्—स आदित्यो य एष इत्यादिना तस्योपनिषदहरहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एष वेदेत्यन्तेन । उपनिषदं ह्यस्य नाम । तस्य निर्बचन—हन्ति पाप्मानं—जहाति चेति । हन्तेर्जहातेर्वा रूपमेतन् । तथा च निर्बचनं कुर्वन्कठं पापहानिमाहेति । तमिम निप्रयमाह भाष्यकारः—यो वै हेतुमिति । सनामाक्षरोपासनामिति । तथा च श्रुतिः—‘तदेतदक्षरं स यमिति स इत्येकमक्षरं तौत्येकमक्षरं यमियेकमक्षरं प्रथमो-

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

सत्यविद्यामुदाहरति—स यो हीति । अविशेषेणाधिकारी सर्वनामन्यामुक्तः । उपास्यप्रसिद्धपर्यो दृशब्दः । एतदिति बुद्धिम्यमुपास्य परामृश्यते । तस्य व्यापक्यमह—महदिति । यश्च पूर्य प्रथमज भौतिकानां मध्ये प्रथम जातं सब त्वचेति सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं वेदोपास्ते तस्य लोकजयः फलमित्यर्थः । तदेतदक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरमियादिना स यनानभिष्ट-मुपासनमुक्तमित्याह—सनामेति । तत्तत्र ब्रह्मणो हृदयाख्यं वेदिदे यन्ब्रह्म स य हृदयाख्यं सोऽसावादिष्य इति योजना । विद्वान्यादित्यवशेन स ऽयुक्तम् । तस्य मण्डलमात्रं व्यावर्तयति—य एष इति । तस्येवाऽऽभ्यासिकवमाह—यश्चेति । वाक्यद्वये श्रुतां स यत्रिया त्रिषीह्य फलभेदात्पुनराह-णाच्च सशयमाह—तत्रेति । विद्याभेदमदतिरूपगद्गाग वाक्यार्थार्थान्तरं पादादिमगतिः । पूर्वपक्षं गुणव्यवस्थां मिद्वान्ते तदव्यवस्थेयमिन्द्रियं पूर्वपक्षयति—हे इति । स यनामाक्षरयतिदिष्टादहरहमुग-विशिष्य विद्वान्गणना रूपभेदादियमिदं इत्यर्थः । तत्रैव फलसयोगेनैव ह्यन्तरमाह—भेदेनेति । १८-

सायणभिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१११९)

ष्टात् । प्रकृताकर्षणं तृपास्यैकत्वादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः-एकैवेयं सत्य-
विद्येति ॥ कुतः ॥ “तद्यत्तत्सत्यम्” इति प्रकृताकर्षणात् ॥ ननु विद्या-
भेदेऽपि प्रकृताकर्षणमुपास्यैकत्वादुपपद्यत इत्युक्तम् ॥ नैतदेवम् ॥ यत्र हि
विस्पष्टात्कारणान्तराद्विद्याभेदः प्रतीयते, तत्रैतदेवं स्यात् । अत्र नूभ-
यथा सम्भवे “तद्यत्तत्सत्यम्” इति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासम्बद्धमेव
सत्यमुत्तरत्राकृष्यत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः ॥ यत्पुनरुक्तं फलान्तरश्रवणा-
द्विद्यान्तरमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ तस्योपनिषदहरहमिति चाङ्गान्तरोपदे-
शस्य स्तावकत्वमिदं फलान्तरश्रवणमित्यदोषः ॥ अपि चार्थवादादेव
फले कल्पयितव्ये, सति विद्यैकत्वे चावयवेषु श्रूयमाणानि बहून्यपि फला-

रत्नप्रभा ।

विदिष्टं ब्रह्म आद्यव्यादिर्याद्विस्थानादिगुणविधानात् । तथा च वाक्यादेव त्रिवैक्यसिद्धिरिति सिद्धान्त-
यति-एकैवेति ॥ यथा दहरशाण्डिल्यमित्रयोर्नैक्यप्रत्यभिज्ञानमात्र, तथात्र नेयाह-नैतदिति ॥
कारणान्तरं-प्रकरणभेदादिकम् । एवं त्रिभिर्भेदेषु एतदुपपादकज्ञानं स्यात् । अत्र तुभयथा
सम्भवे त्रिवैक्यनानात्वमंशये सत्यमित्युपास्यैक्यज्ञानात् त्रिवैक्यनिश्चय इत्युक्तार्थः । असत्यपरादका-
रणे रूपैक्यात् त्रिवैक्योऽर्गतिरिति । न च फट्भेदापरादः । अङ्गे फट्भूते । स्तुतिमात्रतया फट्भेदासि-
द्धिरित्याह-यत्पुनरित्यादिना ॥ किञ्च यत्र प्रधानत्रिधावैषड्यम् इति पठ्य श्रुतं, तत्र प्रधानफट्भेदेनाज्ञानां
फटाकाशानिदृशं फट्भूते । स्तुतिमात्रतया इह तु प्रथमजं सत्यं त्रयेति वेदेति प्रधानत्रिधात्रिवैक्यस्य लोक-
जयकटस्याभ्युपेत्याम्नाभिर्नामरूपागस्य फट्भूतेः स्तुतिरनुक्तम् ॥ वस्तुतस्तु प्रधानत्रिधावप्येवङ्कामपदा-
माप्ताद्विशिष्टस्यायेन फट् कल्पनीये सति प्रधाने तदङ्गे वा यत्रिदित् फट्भूतं, तस्य सर्वस्यापि श्रुतत्वाविशो-
पाज्ञातेष्टिकत्वायेन समुच्चि यैकप्रधानकटः फट्भूतत्वात् फट्भेदोऽस्ति इत्याह-अपि चेति ॥ सूत्र योज-

भामती ।

समे अक्षरे साय गन्धतोऽनृत नटेनदन्तमुभयतः स येन परिगृहीतं स वभूयमेव भवति नैवविद्वोऽमानृत
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

दितिप्रकृताकर्षणाद्विषयः स-यनामाक्षरविशिष्टस्योत्तरत्र स्थानगुणसम्बन्धक्यनादूर्ध्वस्य वनो विद्यानानात्व
तथाऽऽह-प्रकृतेति । फट्भेदस्योक्तं त्रिवैक्यकाम्यदर्शपूर्णमासमनुबन्धनाभेदेऽपि त्रिद्यानानात्वमिति भावः ।
विद्याभेदाद्गुणव्यवस्थेयं पक्षमनृतं सेवेति सूत्राययनं सिद्धान्तमाह-एवमिति । तत्र हेतु इति शब्दगुचित
प्रस्तवपूर्वकमाह-कुत इति । यत्रेत्येवाक्षरस्योपपन्नानामितिविद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणं स्यादिति
शङ्कते-नन्विति । तत्र कारणान्तरादपवादविद्याभेदेऽपि प्रकृते तदभावात्तच्छब्देन प्रकृतप्रहादभेदेन
प्रथमशानाद्वैक्यमिति वाह-नैतदिति । यत्रेत्येव यदि योऽनुक्तम् । कारणान्तरं फट्भेदादि । एत-
दिति पठ्याकर्षणमुक्तम् । एवमिति तस्य त्रिवैक्यव्यभिचारि मिति भेदः । अत्रेति स परिशेषणे । उभ-
यथा समयो भेदाभेदाभ्यामुपपत्ति । प्रकृते फट्सयोगभेदो भेदोपादकज्ञानोऽनुक्तं तथाऽऽह-यत्पुन-
रिति । प्रथमार्थान्नद फट्भाष्य फट्भित्वाभावात् फट्सयोगभेदमिद्विद्यावाह-अत्रेति । इतश्च फट्भेदा-
द्विद्याभेदो नात्रेवाह-अपि चेति । त्रिभूतेषु फट्भेदाश्रये सत्यमत्र फट् कल्प्ये सत्यगृहीतविशेष-
तया सर्वस्यापि फट्स्य तत्सर्वत्रिधाकल्पनात् फट्भेदाद्विद्याभेदाशङ्क्याह-अत्रेति । अपवादरहितं हेतु-

१ रायणव्याख्यः- [(जे० सू० ४ । ३) (यत्रोपपत्त्यादयमङ्गत्वात्तद्व्याख्येति ॥ १७ ॥ फट्समात्रे दो-
षविद्याभूतोऽनुक्तमात्रं स्यात् ॥ १८ ॥ अङ्गं तु त्रिवैक्यमात्रं ॥ १९ ॥] ।

न्यवयविन्यामेव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवन्ति ॥ तस्मात्सैवैयमेका
सत्यविद्या तेनतेन विशेषेणोपेताऽऽप्तायत इत्यतः सर्व एव सत्यादयो
गुणा एकस्मिन्प्रयोगे उपसंहर्तव्याः ॥ केचित्पुनरस्मिन्सूत्रे इदं वाजसनेय-
कमक्ष्यादित्यपुरुषविषयं वाक्यं, छान्दोग्ये च—“अथ य एषोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते” [छां० १ । ६ । ६] “अथ एषोऽन्तराक्षि-
णि पुरुषो दृश्यते” [छां० ४ । १५ । १] इत्युदाहृत्य सैवैयमक्ष्यादि-
त्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकेति कृत्वा सत्यादिगुणान्वाजसनेयिभ्यः
छन्दोगानामुपसंहार्यान्मन्यन्ते ॥ तत्र साधु लक्ष्यते ॥ छान्दोग्ये हि कर्म-
सम्बन्धिनीयमुद्गीथव्यपाश्रया विद्या विज्ञायते ॥ तत्र ह्यादिमध्यावसानेषु
कर्मसम्बन्धिचिह्नानि भवन्ति—“इयमेवर्गभिः साम” [छां० १ । ६ । ६]
इत्युपक्रमे “तस्य ऋक् च साम च गेष्णो तस्मादुद्गीथः” [छां० १ । ६ ।
८] इति मध्ये “य एतदेवं विद्वान्साम गायति साम गायति” ॥

रत्नप्रभा ।

यति—तस्मादिति ॥ एकदेशिव्याख्यामुद्राव्य दूषयति—केचिदित्यादिना ॥ छान्दोग्ये कर्माङ्गोद्गीथे हिरण्य-
पुरुषदष्टिरित्यत्र लिङ्गमाह—तत्रेति ॥ पृथिव्याम्यात्मना दृष्टे ऋक्सामे गेष्णौ ॥ तस्माद् ऋक्सामगेष्णत्वात्,
पुरुष उद्गीथ इति । एवं विद्वान् उद्गाता कर्मफलसमृद्धिसमर्थः ॥ इति श्रुत्यर्थः ॥ सत्यविद्या तु न कर्माङ्गाभि-

मामती ।

हिनस्ति' इति । तीर्तीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे
सत्यं मृत्युरुपाभावात् । मध्यतो मध्येऽनुत्तमवृत्त हि मृत्युः । मृत्युवृत्तयोस्तकारस्याप्यात् । तदेतदनृतं मृत्युरु-
पमुपगतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावित सत्यरूपाभ्याम् । अतोऽकिंचित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्य-
बाहुल्यमेव भवति । शेषमतिरोहितायम् । सत्य सत्यविद्यायाः सनामाक्षरोपासनता । यद्यपि तत्तत्सत्य-
मिति प्रकृतानुकर्षेणामेदः प्रतीयते तथापि फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनेव निरवकाशमविषययोर्दोषपूर्णमा-
नाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यध्वनुबन्धभेदे भेद इति प्राप्तिं
प्रत्युच्यते—एकैवेयं विद्या तन्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शोदभेदेन प्रत्यभिज्ञानात् । न च फलभेदः । तस्योपनि-
षदहरहमिति तस्येन यदङ्गान्तर रहस्यमात्रोपासनं तत्प्रशस्तार्थोऽर्थबाधोऽयं न फलविधिः । यदि पुनर्विद्या-
विश्वावधिकारश्रवणामायात्तत्कल्पनायामार्थवादिकं फल कल्पेत ततो जातेष्टाविरागृत्यमागमिषेणनया मर-
त्तिताधिकारकल्पना ततश्च समरतार्थवादिकफलयुक्तमेकमेवोपासनमिति सिद्धम् । परकीय ध्यानानुसृत्य-
म्यति—केचित्पुनरिति । वाजसनेयकमक्ष्यादित्यविषयं छान्दोग्यमपीत्युपास्याभेदादेदेदः । तत्र
वाजसनेयोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यर्थं शेष हि सत्यादय इति मुखं व्याख्यातं तदेतदुपपत्ति-
तत्र माध्विति । (ज्योतिष्टोम) कर्मसंवन्धिनीयमुद्गीथव्यपाश्रयेति । अनुबन्धभेदेऽपि साध्यभेदादे-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुक्त्वा प्रतिज्ञात विधेयमुपसहरति—तस्मादिति । अवशिष्टं सूत्रावयवं व्याकुर्वन्सूत्रपरवाक्यार्थभित्तोपा-
न्येकीकृत्य ध्यानं कार्यमित्याह—इत्यत इति । परकीयव्याख्यामुपपापयति—केचिदिति । तत्पुनरिति-
तत्रेति । कर्मसंवन्धिनीयत्वं कर्म ज्योतिष्टोमस्तदंगभूतोद्गीथव्यपाश्रयत्वमेव विद्याया भिद्यतेति—तत्रेति ।
उद्गीथशब्दात्परकीयमगेष्णत्वात्परमात्मोद्गीथशब्दव्याप्य इत्याह—तस्मादिति । अथ य एषोऽन्तरादि-
त्यस्याऽऽदिमन्यावसानेन ऋक्सामयोः कर्मागयोः पृथिव्यादिदृष्टिविशिष्टयोर्ध्वेयनदष्टादिन्यादिपुरुषादिरि-
कर्माङ्गोद्गीथ्याने छान्दोग्येऽपीष्टमिषयः । वाजसनेयकेऽपि कर्मागावब्रह्म ध्यानमिष्टमिति न विद्या-

कामाद्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११२१)

[छा० १।७।९] इत्युपसंहारे ॥ नैवं वाजसनेयके किञ्चित्कर्मसम्यग्नि चिह्न-
मस्ति ॥ तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति ॥ ३८ ॥
इति सत्याद्यधिकरणम् ॥ २४ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥ (२५) ॥

“अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्ब्रह्मन्तराकाशः”
[छा० ८।१।१] इति प्रस्तुत्य छान्दोगा अधीयते-“एष आत्माऽपहत-
पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-
संकल्पः” [छा० ८।१।५] इत्यादि ॥ तथा वाजसनेयिनः-“स वा
एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आका-
शस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी” [बृ० ४।४।२२] इत्यादि ॥ तत्र
विद्येकत्वं परस्परगुणोपयोगश्च किं वा नेति संशये विद्येकत्वमिति ॥ तत्रे-
दमुच्यते-कामादीति । सत्यकामादीत्यर्थः । यथा देवदत्तो, दत्तः, सत्य-
भामा, भामेति । यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वादिगुणजा-
तमुपलभ्यते, तदितरत्र वाजसनेयके-“स वा एष महानज आत्मा”
इत्यत्र सम्बध्येत ॥ यच्च वाजसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते, तदपीतरत्र-
छान्दोग्ये “एष आत्माऽपहतपाप्मा” इत्यत्र सम्बध्येत ॥ कुतः ॥ आय-
तनादिसामान्यात्-समानं ह्युभयत्राऽपि हृदयमायतनम् । समानश्च वेद्य
ईश्वरः । समानश्च तस्य सेतुत्वं लोकासम्भेदप्रयोजनमित्येवमादि बहुतरं

रत्नप्रभा ।

तेत्याह-नैवमिति ॥ अङ्गविद्यातः स्वतन्त्रविरण्यगर्भविद्याया भेदात्तु गुणोपसंहार इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ (२४) ॥
कामादीतरत्र ॥ सगुणनिर्गुणविषयो वृत्ताः सत्यकामादयो वशित्वादयश्च गुणा निध उपमहर्नत्या न वेत्यु-
पसंहारस्य फलमानामान्यो सन्नेहे स विद्याया एकत्वादृणसाद्र्येऽयत्र विषयो सगुणनिर्गुणरूपभेदेन
भेदात् निर्गुणविद्याया गुणोपसंहारस्य फलमानावानुपसंहार इति बहिरैव प्राप्ते सिद्धान्तमिति-तत्रेदमि-
भामती ।

इति विद्याभेदादनुपसंहार इति ॥ ३८ ॥ (२४) ॥ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । छान्दोग्यवाजसनेय-
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णय ।

नानातरमि-याशक्याऽऽह-नैवमिति । नित्यकाम्याग्नितोऽर्थान्वयभेदेऽपि साध्यभेदेन भेदबहुपात्ये-
क्येऽपि फलभेदेन विषयोभेदे गुणानुपसंहार इत्युपसंहार-तत्रेति ॥ ३८ ॥ (२४) ॥
तद्यत्त-सत्यमिति प्रवृत्ताः कर्तृग्राह्याभेदादृणोपसंहारश्च वशित्वाकाशस्योपास्यत्वं वचित्वाश्रयस्य शेषतेति रूप-
भेदादृणानुपसंहारः स्वादित्यशक्याऽऽह-कामादीति । सगुणनिर्गुणविद्याविषय-यास्यमुदाहरति-
अयेति । परानरविद्यागता वशि तादयः ॥ यत्कामादयश्च गुणा विषयास्ते किन्त्वो-दत्र नोपसहर्नत्याः,
किंनोपसहर्नत्या इ-उपमयस्योपयोगमावाभावा-यां सशये ध्यानस्युपयोगिवेन गुणानामन्योन्योपसहा-
रोक्त्या वाक्यार्थभेदेन-नृन्तिता-वादादिभ्यः । पूर्वपक्षे वशित्वाकाशस्य त्वेव-व वचित्वाश्रयस्य
शेषतेति विदितमिति । सिद्धान्तेऽपि ननु एवाऽऽकाशस्योपसहादृणोपसंहारोपसंहारोपसंहार-
तत्रेति । अथपरशचरेनायमि-पक्षे दृष्टान्तमाह-ययेति । पदार्थमुत्र वा वाक्यार्थमाह-यदेतदिति ।
हेतुमुक्त विद्यो-समानं हीति । आदिपदेनाऽऽनन्तादि गृह्यते । बहुतरमाप्यदर्शनादिनरेतरगु-

सामान्यं दृश्यते ॥ ननु विशेषोऽपि दृश्यते—छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य गुण-
योगः । वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण इति ॥ न ॥ “दहर उक्त-
रेभ्यः” [व्या० सू० १ । ३ । १४] इत्यत्र छान्दोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्म-
वेति प्रतिष्ठापितत्वात् । अयं त्वत्र विद्यते विशेषः—सगुणा हि ब्रह्मविद्या
छान्दोग्ये उपदिश्यते—“अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्का-
मान्” [छा० ८ । १ । ६] इत्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् ॥
वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते—“अत ऊर्ध्वं वि-
मोक्षायैव ब्रूहि” [बृ० ४ । ३ । १४] “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृ० ४ ।
३ । १९] इत्यादिप्रश्रमप्रतिषेधनसमन्वयात् ॥ वशित्वादि तु तत्स्तुत्यर्थमेव
गुणजातं वाजसनेयके सङ्कीर्त्यते । तथा चोपरिष्ठात—“स एष नेतिनेत्या-
त्मा” [बृ० ३ । ९ । २६] इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति । गुणव-
तस्तु ब्रह्मण एकत्वाद्विभूतिप्रदर्शनायायं गुणोपसंहारः सूत्रितो नोपास-
नायेति द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥ इति कामाद्यधिकरणम् ॥ २५ ॥

रत्नपमा ।

स्यादिना ॥ एवं विद्यामेदे स्फुटं कथं गुणोपसंहारस्तत्राह—गुणवत्स्त्विति ॥ भिन्नविद्यास्यानामपि
गुणानामयतनादिसाम्येन निर्गुणस्यैवे बुद्धिस्यानां स्तुत्यर्थमुपसंहारो युक्तः । ज्ञानस्तुतिप्रकर्षस्याकाङ्क्षित-
त्वात् । यत्र कचिद दृष्टगुणैः स्तुतेः कर्तुं योग्यत्वात् ॥ यद्यपि सगुणस्यैव कानादिषु निर्गुणस्यगुणा
अन्तर्भूता एव । तथापि नोपसंहारोक्तैर्ब्रह्मस्य, निर्गुणस्तावत्त्वेन श्रुतगुणानामन्यत्राप्यप्येवमिति शङ्का-
भासती ।

विद्ययोर्वैद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन मन्त्रः । तथाहि छान्दोग्ये—“अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति एतांश्च
सत्यान्कामान्” इत्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्व श्रूयते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते ‘विमो-
क्षाय ब्रूहि’ इति तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः । निर्गुणायां तावद्विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्या-
संबन्धिगुणोपसंहारः संभवी । सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न वशित्वाद्विगुणोपसंहारसंभवः । न हि निर्गु-
णायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनेति चोदिता येनात्राप्येवमेव सत्रप्येवमपि तु सत्यकामादिगुणनान्तरापर्याय-
नेतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते । एवं व्यवस्थित एष सक्षेपोऽधिकरणार्थस्य—साम्यवाहुल्येऽप्येकत्राकाशा-
धारत्वस्यापरत्र आकाशतादात्म्यस्य श्रवणाद्वेदे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः । राक्षान्तमु
सर्वसाम्यमेवोभयत्राप्यात्मोपदेशादाकाशशब्देनैकत्रात्मोक्तोऽन्यत्र च दहराकाशावारः स एवोक्त इति सर्व-
साम्याद्ब्रह्मस्युभयत्रापि सर्वगुणोपसंहारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्यामेदेऽपि गुणोपसंहारव्यवस्था दर्शिता ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

गुणोपसंहार इत्यर्थः । अस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षमाह—नन्विति । नाय विशेषस्तत्राप्याकाशस्य ब्रह्मत्वा-
दित्याह—नेत्यादिना । सगुणनिर्गुणतया विद्यामेदादपत्तत्वाप्यन्वादीनां वशित्वादीनां चेतरेतरानुस-
हार इत्याशङ्क्याऽऽह—अयं त्विति । वाजसनेयकेऽपि वशित्वाद्युपदेशाददीनाङ्गा सगुणमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—
स्तुत्यर्थमिति । तत्र निर्गुणत्वेन वास्यशेष दर्शयति—तथा चेति । कथं तर्हि गुणोपसंहारः मूर्तिव-
स्तत्राऽऽह—गुणवत्स्त्विति । साम्यवाहुल्यस्यगो ध्येयस्य स्तुत्यमानस्येवरेतस्य मन्त्रिज्ञानान् वशि-
द्विषास्यस्यापि कचिच्च स्तुतिर्पाठकत्वायाऽऽन्तर्हितत्वाच्चतद्वृणमयोगयोग्यत्वान् ब्रह्मणो वशित्वादीनामन-
तत्वाप्यन्वादीनां चेतरेतरापर्यायत्वात् । स्तुतिर्निर्गुण इत्येनं दारेण कर्तुं शक्येति सगुणविद्यासु स्येयमेवेति नोक्तानामपि

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ (२६) ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते “तद्यद्रक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं
स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति” [छां० ५ । १९ । १]
इति । तत्र पञ्च प्राणाहुतयो विहिताः । तासु च परस्तादग्निहोत्रशब्दः
प्रयुक्तः—“य एनदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति” [छां० ५ । २४ । २]
इति,—“यथेह धुधिता बाला मातरं पशुपासते एव सर्वाणि भूतान्य-
ग्निहोत्रमुपासते” [छां० ५ । २४ । ५] इति च ॥ तत्रेदं विचार्यते—किं
भोजनालोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्य—उत—अलोप इति ॥ “तद्यद्रक्तम्”
इति भक्तागमनसंयोगश्रवणात् । भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वात् । भो-

रत्नप्रभा ।

निरासेनान्तर्भावदादयोऽप्येवादिष्यन्त्यम् ॥ ३९ ॥ (२९) ॥ आदरादलोपः ॥ अत्र यच्छ्रुत्वाग्नि-
होत्रशब्दाः । सहायमाह—तत्रेदं विचार्यते इति । वैश्वानरसंज्ञानातिथिमोजनात् प्राक् कार्यत्वेन
विद्याङ्गप्राणाग्निहोत्रविचारात् पादमङ्गलिनः । पूर्वपक्षे भोजनत्रयेऽपि द्रव्यान्तरेण प्राणाग्निहोत्रानुष्ठानं,
सिद्धान्ते तदलोप इति भेदः । ननु यद्रक्तमिति यच्छ्रुत्वेन भोजनाक्षिप्तकमन्य तद्धोमीयमिति होमसंयोग-
विधानादाक्षेपकभोजनत्रये तदाक्षिप्तकमक्षिप्तहोमस्येति सिद्धान्तां शङ्कते—तद्यदिति ॥ निर्गुणस्यो-
पास्त्रिलोपेऽपि स्तुत्यर्थगुणस्यैवाद् भोजनत्रयेऽपि प्राणाग्निहोत्रस्यादरेण स्तुतिनिर्वाहार्थमत्रोप इति दृष्टा-
मामती ।

सस्मात्सर्वमन्यतम् ॥ ३९ ॥ (२९) ॥ आदरादलोपः । अस्मि वैश्वानरविद्यायां तदुपासकस्यातिथिस्यः पूर्व-
भोजनम् । तेन यद्यपीयमुपासनागोचरा न चिन्ता साक्षात्तयापि तत्त्वब्रह्मप्रथमभोजनमन्यतमिति समतिः ।
विचारगोचरं दर्शयति—छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्येति । विचारप्रयोजकं सहायमाह—किं भोजन-
लोप इति । अत्र पूर्वपक्षमावेन सहायमाक्षिपति—तद्यद्रक्तमिति ॥ भक्तागमनसंयोगश्रवणादिति ।
उक्तं यत्स्वेन प्रथम एव तन्त्रे ‘पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात्’ इत्यनेन । यथा सोमकुर्यान्नीयमा-
भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

गुणानां निर्गुणविद्याया युक्तं स्तुत्यर्थत्वेनावयव । त्वेयं त्वदूर्ध्वपिप्येकगम्यम् । यत्र यद्विद्यादयः
श्रुता न तत्रेतां त्वेयत्वेन विमानमिष्यन्त गतानामपि न त्वेयं ननु स्तुत्यर्थत्वं तु स्यात्तदपि न शब्दतन्म-
त्रेतां नयनमपेक्षितं सत्यस्मात्वादिमामर्थ्यादेव सर्वेश्वरत्वादिमिदि । अतोऽन्तर्भावस्यानुपसंगार इति मानः ॥
॥ ३९ ॥ (२९) ॥ उपास्त्रिलोपेऽपि स्तुत्यर्थत्वेन गुणादोपबद्धोऽतिथिस्य इत्यदिश्रुत्पुनरप्येव भोजनत्रो-
पेऽपि प्राणाग्निहोत्रादोप इति चोदयति—आदरादिति । वैश्वानरविद्यागत प्राणाग्निहोत्र विषयत्वेनोप-
न्यस्यति—छान्दोग्य इति । ॥ इति वैश्वानरविद्यादिदुक्तं । धृतिनाप्यर्थं मृगानि—तत्रेति ।
सदेहाय शब्दान्तरप्रयोगं पूर्वपक्षशीलमाह—सोऽस्त्विति । न यद्विदपि पाप्मा त स्मृशान्तिं यच्छ्रुत्वा
सर्वम् । प्राणाग्निहोत्रं यच्छ्रुत्वाग्निहोत्रशब्दाभ्यां सहायमाह—तत्रेति । उपास्त्रिलोपप्रस्थापेन तद्वृत्तप्र-
थमभोजनाश्रितविचारद्वारा वास्तवार्थानुविचारमन्त्रान्तरसि पादादिसमतिः । पूर्वपक्षे प्रतिनिर्निर्णयापेन
प्राणाग्निहोत्रपरिणामीत्यम् । सिद्धान्ते तदनवतारात्तदनास्यक्यमित्याशयेन पूर्वपक्षमूल्यानया सिदा-
न्तारादुपासयति—तद्यदिति । भक्तागमनसंयोगप्राणाग्निहोत्रस्येति सम्भ्रं । न च होमस्य भक्ता-
गमनप्रयोजक्यं भोजनप्रयुक्तमलोपजीविनादल्लोपे लोपा पूर्वपक्षमावादधिकरणमनान्यमित्यर्थः ।

जनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥ एवं प्राप्ते न लुप्येत इति तावदाह ॥
कस्मात् ॥ आदरात् । तथाहि—वैश्वानरविद्यायामेव जावालानां श्रुतिः—
“पूर्वोऽतिथिम्योऽश्रीयाद्यथा वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तद्”
इत्यतिथिमोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिमोजनं प्रथमं प्रापयन्ती
प्राणाग्निहोत्रे आदरं करोति । या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा
प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहतेति मन्यते ॥ ननु भोजनार्थमक्तागम-

रत्नप्रमा ।

न्तेन पूर्वपक्षपूर्वेण परिहरति—एवं प्राप्त इति ॥ एवं तादिति । स्वयं प्राणाग्निहोत्रमठ्ठातिथीनां तत्क-
रणमित्यर्थः ॥ उक्त स्मारयिना परिहरति—नन्वित्यादिना ॥ यथा कुण्डपायिना सत्रगते मासाग्नि-
होत्रे अग्निहोत्रशब्दादौष्णान्नित्याग्निहोत्राचक्षान्नित्याग्निहोत्रवर्षाणा पयोद्वयादीनां प्राप्तिः, तथेहापि प्राणा-
हृतिष्वग्निहोत्रशब्दात् पयोद्वयादीनामुत्सर्गतः प्रातो सत्या भोजनार्थमक्तद्वयविधिनाऽपवादः कृतः ॥
अतो मक्तवधेरपवादार्थत्वाद् भोजनलोपे मक्ताद्वयगुणस्याद्वय लोपेऽपि न मुदयस्याग्निहोत्रस्य लोपः ।
अपवादामाद्ये उत्सर्गप्राप्तपयवादिना तस्य निष्पत्तिसम्भवादिति प्राप्तमित्यर्थः । “गुणलोपे न मुदयस्य”

भाष्यम् ।

नैकहायनीसनमपदपाशुप्रहणमप्रयोजकं न पुनरेकहायन्या नयन प्रयोजयति । तत्तस्य हेतोः । सोमनयेन
तत्तयनस्य प्रयुक्तं नाचदुपजानिवात्मनमपदपाशुप्रहणस्येति । तथेहापि भोजनार्थमक्तागमनमयोगात्प्राणा-
हृतिर्माजनामाने मक्त प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्वपक्षमिदमभिकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षमा-
क्षिप्य ममावचे—एवं प्राप्ते, न लुप्येतेति तावदाह । तावच्छब्दः मिद्वान्तशङ्कानिराकरणार्थः । पृच्छति-
कस्मात् । उच्यते—आदरात् । तदेव स्फोरयति—तथाहीति । जावाडा हि श्रवयति—“पूर्वोऽतिथि-
म्योऽश्रीयात्” इति । अश्रीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रदानं वचः । “यथा हि क्षुप्रिता वाडा मातरं पशु-
पामते । एव मर्गाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते” इति वचनादग्निहोत्रस्यातिथीन्मूतानि प्रत्युपजान्यन्ते
श्रवणात्तदेकनाक्यतथेहापि पूर्वोऽतिथिम्योऽश्रीयादिति प्राणाहृतिप्रदानं लक्ष्यते । तदेवं नति “यथाह वै
स्वयमहुत्वाग्निहोत्रं परस्य जुहुयादित्येव तत्” इत्यतिथिमोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिमोजनं
स्यामिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । नग्राद्विपतामेवा अतिः प्राणाहृतिं किं
स्वामिमोजनपक्ष एव नामोजनेऽर्पयत आह—या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यव-
तोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहतेति मन्यते । ईदृशः स्वयममादरः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिमोजनोव-
काउविधिं स्वामिमोजनं समयादृष्ट्यातिथिमोजनस्य पुरस्ताद्विहितम् । तद्यदाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राथ-
म्यधर्मोपमपि न सहते श्रुतिमन्दाभ्यां, केन कया धर्मिणेन सहत इत्यर्थः । पूर्वपक्षालोपमनुमाय दूयति—
ननु भोजनार्थेति । यथा हि कौण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे प्रस्तृतात्तान्नापेनिकाग्निहोत्रादिते

आनन्दगिरिय—स्यायनिर्णयः ।

सूत्रेण पूर्वपक्षं समादधानोऽभिकरणस्यमुपपादयति—एवमिति । तावच्छब्दः मिद्वान्तशङ्कानिराकरणार्थः ।
पूर्वपक्षो ग्रन्थपूर्वक एव हेतुमन्त्रारयति—कस्मादिति । आदरमेव स्फोरयति—तथाहीति । निष्पत्तिरर्थ-
वादः दर्शयति—यथेति । ननु स्वामिमोजनस्य प्राथम्यामात्रोऽत्र निश्चयेन कथमेतावता भोजनलोपेऽपि प्रा-
णाग्निहोत्रं न लुप्येत तत्राऽऽह—या हीति । अतिथिमोजनोत्तरकाउविधिमपि स्वामिमोजनमपवादित्यभि-
जनात्प्रागेव प्राणाग्निहोत्रद्वयं स्वामिमोजने प्रणिपादयन्ती श्रुतिमन्तस्य प्राथम्यं र्मलोपमपि न सहते तत्र धर्मि-
पमहनेन तु दूयतिमित्यर्थः । पूर्वपक्षालोपं स्मारयति—नन्विति । तद्यद्वक्तृमित्रावकस्यान्यार्थं नात्रोपमनो-

नसंयोगाद्भोजनलोपे लोपः प्रापितः ॥ न ॥ तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थ-
त्वात्-प्राकृतेऽग्निहोत्रे पयःप्रभृतीनां द्रव्याणां नियतत्वादिहाप्यग्निहोत्र
शब्दात्कौण्डपायिनामयनवत्तद्वर्मप्राप्तौ सत्यां भक्तद्रव्यकतागुणविशेषवि-

रत्नप्रभा ।

इति जेमिनिसूत्रम् । आधाने सन्ति परमानेष्टयः, -तत्र "अग्नये परमानाय पुरोडाशमष्टारूपात् निर्नेष्टु" इति
निर्वाच. श्रुतस्तद्वत्त्वेन "अग्निहोत्रहव्यया हवीषि निर्नेष्टु" इति दर्शपूर्णमासाख्यप्रवृत्तौ विहितान्निहोत्रहव्यप्यति-
देशेन प्राप्या आधानकाले चाग्निहोत्रामावात् तस्या गुणभूताया लोपेऽपि मुख्यस्य निर्वापस्य न लोप
इत्यर्थः । आरब्धनित्यादिरूपगोऽन्यथाप्युपेत्याहुः तद्रूपालाभे प्रतिनिधिद्रव्येणापि कर्म कर्तव्यमिति
भामती ।

द्रव्यदेवतारूपधर्मन्तररहिततया तदाकाक्षे साध्यसाध्यत्वेन नैयमिकामिहोत्रसमानतमतया तद्वर्मातिदेशेन
रूपधर्मन्तरप्राप्तिरेव प्राणामिहोत्रेऽपि नैयमिकामिहोत्रगतत्वं प्रभूतिप्राप्तौ भोजनगतमक्तद्रव्यता विधीयते ।
न चैतावता भोजनस्य प्रयोजकत्वम् । उक्तमेतच्चया भोजनकालातिरुक्ताप्राणामिहोत्रस्य न भोजनप्रयुक्त-
त्वमिति । न चैकदेशद्रव्यतयोत्तरार्धात्तिष्ठष्टकृते समरद्यत्तातिवदप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयो-
जकावात् । यथा जाघन्या पानी सपाजयन्तीति पत्नीसथाजाना जाघन्येकदेशद्रव्यजुषा जाघनी-
प्रयोजकत्वम् । स हि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकग्रहणमन्तरेणार्थो न ज्ञायते । यथा न प्रयो-
जकपुरोडाशग्रहणमन्तरेणोत्तरार्धं ज्ञातुं शक्यम् । शक्यं तु जाघनीवद्रक्तं ज्ञातुम् । तस्माद्यथा जाघन्यन्त-
रेणापि पशुपादान परप्रयुक्तपशूपजीवन या खण्डशो मांसत्रिक्रियिणो मुण्डादिश्वदाहृतिरपादीयते एव भक्त-
मपि शक्यमुपादातुम् । तस्माच्च भोजनस्य लोपे प्राणामिहोत्रगेऽपि इति मन्यते पूर्वार्थः । अग्निरिति तु
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पेऽपि नास्ति लोपोऽग्निहोत्रस्येति दूषयति-नेति । तदेव प्रपञ्चयति-प्राकृत इति । इहापीति प्राणा
मिहोत्र सत्त्वर्थः । कौण्डपायिनामयनरदिति स्थित भेदलक्षणे "प्रकरणान्तरे प्रयोजनाभ्यासम्" [५०
मी० सू० २ । १ । २४] कुण्डपायिनामयने मायममिहोत्र जुहोतीत्यत्र नित्यामिहोत्रे मासगुणो वा
विधीयते कर्मान्तरं येति सदेहे प्रदेशभेदे सत्यपि नाम्ना नित्यामिहोत्रस्य बुद्धिसन्निधापनात्तत्तममि-
पादस्य तत्सन्निधापितार्थपरत्वाज्जित्यामिहोत्रानुगदेन मासविधिरिति प्राप्ते कालस्य पुराणिन्यायत्वेनानु-
पादेयत्वाज्जुहोतीत्यारयातेन होमानुगदेन मासविधेरयोगात्तद्विशेषेन नित्यामिहोत्रविररपि तदतनिवेरमम-
वान्नाम्ना च सिद्धार्थोधिना पूर्वोपरीभूतवाऽऽख्यातेनोक्तम्यानुवस्यापनात्प्रकरणभेदे प्रयोजनस्य त्रि-
यमायनारूपस्याभ्यास्यत्वमिति कर्मान्तरविधिरिति तद्वर्मप्राप्ताविति सूत्रमे स्थितम् "उक्तं त्रियाभिरान तद्गु-
ताख्यत्र विधिप्रदेश स्यात्" [५० मी० सू० ७ । ३ । १] नामममिहोत्रे जुहोतीत्यत्रैवामिहोत्रशब्दो नित्यामि-
होत्रधर्माभिहातिदेशेननेति सदेहे गौगत्याभागादग्निहोत्रशब्दस्य जुहोतिसामानाधिकरण्याभिशादनापि नामधे-
यत्वाच्चातिदेशेदिनि प्राप्ते सिद्धे कर्मभेदऽनेकार्थत्वम्यायात्वादेवक्रामिहोत्रशब्दस्य मुख्यशब्दस्य गौगता-
नित्यामिहोत्रे च नामप्रवृत्तिनिमित्तम्यामिहोत्रतासम्बन्धस्य भागात्तत्रैव मुख्यशब्दस्य परत्र सादृश्या-
त्प्रवृत्तिरिति तत्सम्बन्धे नित्यवर्मानतिदिशति क्रियाया नित्यामिहोत्रम्यामिहोत्र नामधेयममिहोत्रशब्दमुक्त
तत्प्रत्ययाभिरणोत्तस्यायत्र श्रवणे विधिप्रदेशो विशेषधर्मातिदेश स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च यथा कुण्डपायि-
नामयनगते कर्मणि प्रकरणान्तराभेयनित्यामिहोत्राद्विज्ञेयं भिन्ने नैयमिकामिहोत्रशब्दकामिहोत्रशब्दप्रयोगा-
त्तद्वर्मातिदेशरूपधर्मन्तरप्राप्तिः । तथा नैयमिकामिहोत्रे पयोवृतादीनां प्रसिद्धा गत्यामिहोत्रे च नित्यामिहो-
त्राविशब्दात्तद्वर्माणां एव प्रवृत्तीनां प्राप्ते भोजनगतमक्तद्रव्यहोत्राविधानार्थं तद्यद्वक्तव्यमिति वाक्य-

धानार्थमिदं वाक्यं “तद्यद्भक्तम्” इति ॥ अतो शुणेलोपे न मुख्यस्येवं
प्रातं-भोजनलोपेऽप्यद्विजन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन
प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति ॥ ४० ॥ अत उत्तरं पठति-

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

“उपस्थिते” भोजने । “अतः” तस्मादेव भोजनद्रव्यात्प्रथमोपनिपाति-
तात् प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यम् ॥ कस्मात् ॥ “तद्वचनात्” । तथाहि-
“तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयम्” [छां० ५ । १९ । १] इति सिद्ध-
वद्भक्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणाहुतीनां विदधाति ॥
ता अप्रयोजकलक्षणापत्ताः सत्यः कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनि-

रूपप्रगा ।

प्रतिनिधिन्यायः ॥ ४० ॥ सिद्धान्तयति-उपस्थित इति ॥ तद्वचनादिति । तद्वोमीयमिति तच्छ-
ब्देन भोजनार्थं सिद्धमक्तमाश्रित्य होमविगनादित्यर्थः ॥ सिद्धवद्भक्तोपनिपातः—प्रवृत्तमत्तागमन,
तस्य तच्छब्देन परामर्शो नैवर्थः । आश्रित्य विहिताहुतीनामाश्रयलोपे लोप एव, न द्रव्यान्तराक्षेपक-
त्वम् । यथाऋतुप्रयुक्ताऽप्यणयनाश्रयस्य गोदोहनस्य ऋतुलोपे लोपनताश्रयान्तरप्रयोजकत्वं भोजनार्थ-
गतद्रव्योद्देशेन तद्वोमीयमित्याहुत्यभिधानं फलितमाह—ता इति । यदुक्तमग्निहोत्रशब्दाद् द्रव्यान्तर-

माश्रयी ।

प्रतिनिधुषादानमाश्रयकावसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥ ४० ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् । तद्वोमीयमिति
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

मित्यर्थः । तथाऽऽपि भोजनार्थमक्तोपजीवित्वाप्राणाग्निहोत्रस्य भोजनलोपे लोपः एवाचताऽऽह-
अत इति । अन्वयाधाने पवमानेष्टिप्रपे पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपाठ निर्वपतीत्याद्युक्तं प्रवृत्तावभि-
होत्रद्वयस्या हविर्निर्गतेदिति विहितं हविर्निर्गतेऽतिदेशेन प्रातो न चाऽऽग्नान्काष्ठेऽग्निहोत्रमिति हुनोऽग्नि-
होत्रहव्या येन तज्जिर्वापस्य ततोपे लोपप्राप्ती दाशमिक्तं सिद्धान्तमाह—गुणेति । विहती हि कार्यद्वारा-
पदार्थाः प्राप्नुयन्ति तेन हवि मस्कारायां निर्वापः प्रथमं प्रातस्तद्वारा च तद्वज्रमग्निहोत्रहव्या पश्चात्प्रा-
प्नोति तेनाह्नस्याग्निहोत्रहव्या लोपेऽपि मुख्यस्य लोपे नास्तीति प्रवृत्तं भोजनलोपेऽपि न लुप्यते प्राणा-
ग्निहोत्रमित्यर्थः । प्रातिनिधिन्यायेनैवमग्निहोत्रादिनि यकर्मसु तृतीययाद्यभावे कर्मोत्पत्तेर्गते प्राते नित्यानामनि-
त्यानां वाऽऽस्त्वानामरस्यकार्यत्वात्प्रतिनिहितैः श्रुतैश्च क्रियमाणप्रयोगस्यावशिष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानाप्रतिनि-
धायापि कर्म कर्तव्यमित्यधिकारलक्षणं स्थितम् । तथा च भोजनलोपेऽपि जडादिना केनापि द्रव्येण
प्राणाग्निहोत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ४० ॥ अह्नलोपेऽपि प्रज्ञानस्य न लोपोऽस्तीति प्राते सिद्धान्तयति-
अत इति । तत्र प्रतिज्ञा निमज्जते-उपोति । पूर्वोऽतिथिभ्योऽर्चनायादिति श्रुत्या विशिनष्टि-प्रयमेति ।
भोजनानामाव तत्प्रयुक्तद्रव्यामावेषि स्वतन्त्रद्रव्येण प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्त्यमिति शब्देन-कस्मादिति । सौम-
हेतुमादत्ते-तदिति । तद्वोमीयमिति तच्छब्देन प्रवृत्तावभिहोत्राद्विहितप्रयोगमात्रार्थं यद्वक्तुं प्रथममाग-
च्छेदिति स्मरितं भोजनार्थं मक्तं गमयितव्यमिति न स्वतन्त्रद्रव्यं प्रयोक्तव्यं तच्छब्दस्तिव्यादिना
व्याचष्टे-द्वयाहीति । सिद्धस्य प्रमास्यानन्तर्गताह्नस्यार्थस्य यथा तच्छब्देन परामर्शस्तथा मनस्य
भोजनार्थमुपनिपातो नामाऽऽग्नानं तस्य यस्मिन्तच्छब्देन परामर्शत्वेन परार्थं भोजनार्थं यद्वक्तुं प्रथमेन
साध्यतां निर्वर्त्यमिति यावत् । भोजनार्थगतमक्तद्रव्योद्देशेन तद्वोमीयमित्याहुतिभिधानं फलितमाह-
ता इति । आह्नानीयामावे होमामावकाशेऽप्यह्नानयनायने काजिनामावकाशेऽप्यामावे ननुमादेव-

आदराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११२७)

धापयेयुः ॥ न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति ॥ कुण्डपायिनामयने हि “मासमग्निहोत्रं जुहोति” इति विध्युद्देशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्वद्भावं विधापयेदिति युक्ता तद्धर्मप्राप्तिः ॥ इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्वद्भावं विधापयितुमर्हति । तद्धर्मप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानायाम-
ग्न्युद्धरणदयोऽपि प्राप्येरन् ॥ न चास्ति सम्भवः । अग्न्युद्धरणं तावद्धोमाधिकरणभावाय ॥ न चायमग्नौ होमः । भोजनार्थताव्याघात-
प्रसङ्गात् । भोजनार्थोपनीतद्रव्यसम्बन्धाच्चाऽऽस्य एवैष होमः । तथा च
जाबालश्रुतिः “पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयाद्” इत्यास्याधारात्मेवेमां होमनि-
वृत्तिं दर्शयति । अत एव चेहापि साम्पादिकान्येषाग्निहोत्राङ्गानि दर्श-
यति-“उर एव वेदिलोमानि चर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन

रत्नप्रभा ।

प्राप्तिरिति, तत्राह-न चात्रेति ॥ तद्वद्भावो-नित्याग्निहोत्रसादृश्यम् । अर्थवादस्य शब्दस्य स्तुतिव्येनो-
पपत्तेरित्यर्थः ॥ धर्मप्रापकत्वे दोषमाह-तद्धर्मप्राप्ता चेति ॥ अत एवेति । तद्धर्मप्राप्यमात्रादेवेत्यर्थः ।
प्राप्तौ संपादनं कृत्वा स्यादिति भावः । मुख्यान्निहोत्राङ्गानि सम्पाद्यन्ते चेत्, कथं तदनङ्ग वेदिरत्र
भामती ।

हि षचन किमपि सनिहितद्रव्यं होमे त्रिनिधुक्तं तद् सर्वत्रान्न सनिहितायगमनत्वेनाभिधानापर्यवसाना-
त्तद्वत्त्वेन ह्यभिधानपर्यवसानाय तत्रोक्तं प्रथममाग-डेदिति सनिहितमोक्ष्यं निर्गतितयम् । तच्च सनिहित
मक्तं भोजनार्थमित्युत्तरार्द्धोऽत्रोक्तं भगवत्प्राप्तिरत्र मक्तं वापोरा द्रव्या-त्तर या प्रयोक्तुमर्हति । जाघ-
न्यास्त्वययमेदस्य नाम्नीपोमीयपश्वधीन निरूपणं स्वतन्त्रस्यापि तस्य सूनास्यस्य दर्शनात्तस्मादस्येतस्य
जाघनीतो विक्षेपः । यद्योक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यप्राप्तया भक्तद्रव्यविधानमिति । तदयुक्तम् । त्रिभ्युद्देशगत-
स्याग्निहोत्रनामस्तयामात्रादर्थ्याधिकस्य तु भिन्नं किञ्चित्सादृश्यमुपादाय स्तावत्त्व्येनोपपत्तेर्न तत्रापि विधातु-
मर्हतीत्याह-न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरिति । अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपग-
म्यमानाया बहुतरं वाच्यते । न च समवे वाधनिचयो न्याय्यः । कृष्णचरो रत्नगत्या प्राप्तबाधोऽभ्यु-
पेयत इ याह-तद्धर्मप्राप्ता चाभ्युपगम्यमानायामिति । चोदकामानुषोद्धृत्यति-अत एव चेहा-
पीति । यत्र एतेन क्रमेणातिदेशमात्रोऽत एव सापादिकरमग्निहोत्राङ्गानाम् तत्प्राप्तौ तु सापादिकर
नोपपद्येत कामिभ्यो किञ्च बुच्यदनायमना चक्राकनडिनादिरूपेण संपाद्यते । न तु नद्या चन्याकादय
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

स्वाप्रवृत्तेर्भोजनार्थद्रव्येणैव लोप एव प्राणाग्निनास्ये वयं । यत्तद्भिहोत्रशब्दात्तद्धर्मप्राप्तौ मक्तद्रव्यकता-
गुणविगतार्थं तत्रोक्तमिवादि शक्यमिति तत्राऽह-न चेति । अर्थवादस्याग्निहोत्रश-
ब्दस्य किञ्चित्सादृश्यमादय स्तावत्त्व्येनापि समवाय तद्वशात्प्राणाग्निहोत्रे नैयमिकाग्निहोत्रमप्राप्तिरित्यर्थः ।
कीदृशपायिनरदित्युक्तं निरूपयति-कुण्डेति । दार्ष्टान्ते प्रागुक्तमेव येष्यं विशदयति-इहेति ।
प्राणाग्निहोत्रं समन्वयं । निरुद्धो दोषमाह-तद्धर्ममिति । तेषामपि प्राप्तौ का हानिस्तत्राह-न चेति ।
अममममं तेषां सारयत-अग्रीति । अभ्यागत्वेनाभावात्प्राणाग्निहोत्रं नाग्न्युद्धरणसिद्धिरित्यर्थः ।
अस्तु प्रस्तुतेऽपि तदर्थमेवाग्न्युद्धरणं नैयाह-न चेति । आहुतीनामभ्याधारत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह-
भोजनेनेति । तर्हि त्रिभिर्द्रव्यैर्नामविकरणं तदाह-आस्य इति । प्राणाग्निहोत्रे होमाधिकरणमास्य-
नेनेत्यत्र धृत्यं तस्माह-तया चेति । आहुतीनामभ्याधारत्वे प्राणाग्निहोत्राग्निहोत्रशब्दात्तैयमिकाग्निहोत्र-
धर्मप्राप्तौ च गमनमाह-अत इति । तद्धर्मप्राप्तौ मुख्यत्वाभावे समवायसंपादनमेवैवमित्यर्थः । उर

आस्यमाहवनीयः" [छा० ५। १५। २] इति । वेदिश्रुतिश्चात्र स्थण्डि-
लमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्या । मुख्याग्निहोत्रे वेद्यभावात् ॥ तदङ्गानां चेह
सम्पिपादयिषितत्वात् । भोजनेनैव च कृत्नकालेन संयोगान्नाग्निहोत्रका-
लावरोधसम्भवः ॥ एवमन्येऽप्युपस्थानादयो धर्माः केचित्कथञ्चिद्विरु-
ध्यन्ते ॥ तस्माद्भोजनपक्ष एवेति मन्त्रद्रव्यदेवतासंयोगात्पञ्च होमा निर्व-
र्तयितव्याः ॥ यत्त्वादरदर्शनवचनं, तत्तु भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् ।
न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । न त्वनेनास्य नित्यता शक्यते दर्शयितुम् ।
तस्माद्भोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥ ४१ ॥ इत्यादराधिक-
रणम् ॥ २६ ॥

रत्नप्रभा ।

सम्पाद्यते, तत्राह—वेदिश्रुतिश्चेति ॥ मुख्याग्निहोत्रस्याप्युद्धरणम् सायम्प्रातःकालद्वयस्यापि न प्राप्तिरि-
त्याह—भोजनेनेति ॥ उपस्थानपरिस्तरणादयोऽप्यन्यमात्रात् न प्राप्तुवन्तां याह—एवमिति ॥ यस्मात्
तद्वर्त्मप्राप्त्यभावात्तस्माद् भोजनद्रव्येणैव होम इत्युपमहारः । प्राणाप स्वाहा इत्यादयो मन्त्राः ॥ ननु
स्वामिभोजनस्योत्तरकाष्ठतः श्रुत्यादिनिहितं कथं पूर्वोऽतिथिम्योऽर्घ्यावादिनि वचनेन बाध्यते, तत्राह—
न ह्यस्तीति ॥ उपमकान्यभ्यामितिपयमुत्तरकाष्ठतन्निधानमित्यर्थः ॥ न त्विति ॥ प्राथम्यमात्रेणैवार्थः ।
प्राणोपासकस्य प्रातःभोजनप्राथम्यार्थतयाऽऽदरस्यान्यथानिर्हो फटितमाह—तस्मादिति ॥ ४१ ॥ २६ ॥

भामती ।

एव चक्रनाकादिना संपाद्यन्ते । अतोऽप्यनगष्टामो न चोदकप्रातिरिति । यत्त्वादरदर्शनमिति तद्भोजनपक्षे
प्राथम्यप्रतिगानर्थम् । यस्मिन्त्रये धर्मानादयोऽस्मिन् धर्मिणोऽपि न येनायना धर्मिनियता मिष्यतीति
मात्रः । नन्वतिथिभोजनोत्तरकाष्ठता स्वामिभोजनस्य विहितेति कथमनौ बाध्यत इत्यत आह—नास्ति
वचनस्यातिभारः । सामान्यशास्त्रबाधया त्रिंशशास्त्रस्यातिभारो नाम्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

एव वेदिरित्यत्रान्तरविशेषमाह—वेदीति । अत्रेति प्राणाग्निहोत्रोक्तिः । वेदिकरणस्यापि स्थादनार्थमिति
तत्राङ्गवदिह सन्निर्गतं किं न स्यात्तत्राऽह—मुख्येति । दर्शपूर्णमासस्युत्तराग्रे वेदिकरणमात्रेऽपि
प्रकृते व्यानार्था वेदिकृत्यतामिषाशक्याऽह—तदङ्गानां चेति । अग्निहोत्रप्रदप्युद्धरणबोधमुक्त्वा
कालद्वयारोहोऽपि नाम्तीत्याह—भोजनेनेति । अन्युद्धरणादङ्गुत्तन्यायमनिदिशति—एवमिति ।
आदिशब्देन परिस्तरणादयो गृह्यन्ते । सिद्धान्तमन्त्रार्थमुपमहारति—तस्मादिति । धर्मोपमर्शं श्रु-
त्वापाना मुतरा न सहने धर्मोपमर्शमन्युक्तमन्य दूषयति—यत्त्विति । धर्मोपमात्रपक्षे धर्मोऽपि न
लुप्यते न येनायना धर्मिणो नियनेत्यर्थः । अतिथिभोजनोत्तरकाष्ठता स्वामिभोजनस्य श्रुतिस्मृतिविदा
तत्कथं प्राथम्यनिधानं तत्राऽह—न हीति । प्राणाग्निहोत्रातिगिक्रियस्य स्वामिभोजनस्योत्तरकाष्ठतया
धानमिष्यर्थः । प्राणाग्निहोत्रस्य प्राथम्ये कथमागन्तुक्यं तत्राऽह—न त्विति । अनेन प्राथम्य-
नेनेति पावत् । अस्य प्राणाग्निहोत्रस्यैवार्थः । नस्य नियता जिना प्राथम्यमिदं दत्तमादिति मात्र ।
आदरोत्तरेत्यथानिर्हो फटितमाह—तस्मादिति । प्रानिनिर्न्यायो नावतरतीति फटितं वक्तुमिदं
कम् ॥ ४१ ॥ (२६) ॥ वैधानां रित्याहप्राणादृतीनामितिपयोक्तिप्रसक्तया कर्तव्यमितिमात्रं इत्य-

तन्निर्धारणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११२९)

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥४२॥(२७) ॥

सन्ति कर्माद्भव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छा० १।१।१] इत्येवमादीनि ॥ किं तानि नित्यान्येव स्युः कर्मसु पर्णमयीत्वादिवद्-उत-अनित्यानि गोदोहनादिवदिति विचारयामः । किं नावत्मासम् ॥ नित्यानीति ॥ कुतः ॥ प्रयोगवचनपरिग्रहादनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादिद्वारेण क्रतुसम्बन्धात्क्रतुप्रयोगवचनेनाद्धान्तरवत्संस्पृश्यन्ते ॥ यत्त्वेषां स्ववाक्येषु फलश्रवणम् “आपयिता ह वै कामानां भवति” [छा० १।१।७] इत्यादि, तद्वर्तमानापदेशरू-

रत्नप्रभा ।

तन्निर्धारणा ० ॥ उभयथा दृष्टान्तदर्शनात् सशयमाह—किन्तानीति ॥ यथाऽनारभ्याधीतपरमधीत्य उद्देश-
रा क्रमवृत्तया कर्मसु नित्यं प्रयुज्यते, तथाह्नाश्रितोपासनान्युद्दीयादिद्वारागतया नित्यानि उक्तं क्रमवृत्तया
प्रगयनाश्रयो गोदोहनसयोग पशुपक्षार्थत्वादनित्यत्वेन यथा प्रयुज्यते, यथा वा पञ्चङ्गयुगाश्रय वेत्य-
गलायफलत्वादनित्यं, तथा कर्मसमृद्ध्यादिफलकरोपासनान्यनङ्गत्वनानित्यानीति सशयार्थः ॥ पूर्वपक्षे
उपासकानां प्रयोगनित्यत्वं, सिद्धान्ते अनित्यत्वमिति फलभेदः ॥ अनित्यभोजनाश्रयप्राणामिहोत्पत्त्यानि-
त्यत्वं निरूप्य कर्वाहोपास्तीना नित्यत्वमिति प्रयुदाहरणदृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति ॥ उपा-
मायती ।

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् । यथेन 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाप
क्षेत्रे शृणोति' इत्येतदन्तरम्याधीतमव्यभिचारतन्तुसम्बन्ध जुहूद्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं यद्यप्य सः फलान-
पेक्षे सिद्धकर्तमानापदेशप्रतीतः न रात्रिसत्रफलतया स्वीकरोतीति । एवमव्यभिचारितकर्मसंग्रहोद्दीपगत-
मुपासन कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धकर्तमानापदेशावगतसमस्तक्रामात्राण्युत्क्षणफलकल्पनायालम् ।
परार्थेनात् । तथा च पारमर्त्य सूत्रम्—'द्रव्यसहकारकर्मसु परार्थे वात्स्यश्रुतिर्यथाद स्यात्' इति । एव च
आनन्दगिरिव्याख्यानार्णयः ।

मन्यन्मनाह-तन्निर्धारणेति । अङ्गावयवोपासनानि विपयत्वेनोप पश्यति-सन्तीति । उभयवि-
दृष्टातदृष्टया सशयमाह-किमिति । यथा द्रव्यमस्कारकर्मसु कर्मरथेयं पञ्चश्रुतेरर्थवाद सादृश्या रात्रि-
सत्राणां विवरिणामेव प्रवृत्तेषु क्रतूपकारस्य सिद्धताद्विपरिणामायोगात्क्रतूपकारद्वारा पर्यगमाव प्रयाज-
द्विस्तत्र निश्चयिष्ठं तथेता यद्गङ्गाग्निसुपासनानि कर्मसु नियाम्येवेयेको भिन्नः । यथा प्राट्प्रातःप्रगय-
नाश्रयो गोदोहोपराग पशुभ्यो विधीयन्ते यथा च कांस्योपरागस्तदाश्रयो ब्रह्मवर्चमन्त्रोऽभिप्रेत्यते यस्य
आश्वास्यो यूवाश्रयो दृश्यते तथेता सुपासनानि कर्मस्वनिधानीति विरुद्धान्तरम् । अत्र चागाश्रितो-
पास्तीनां क्रतुषु नियमानि यन्निष्पन्नद्वारा वाक्यार्थधीहेतुनिष्पन्नापाटादिसगति । पूर्वैरेवे ययोक्तो
गन्तीनां क्रतुषु पर्यतादिविद्वानुपकारम् । सिद्धात तद्वाहित्वमगीष्टय विवृणोति-किमिति । अनि-
त्यभोजनाश्रितप्राणामिहोत्रानियन्तवन्नित्यकर्मगाश्रितोपास्तीनां नियतति पूर्वैषश्चयति-नित्यानीति ।
अनुप्रसूनापाटाप्रयोगवचनपरिग्रहादुपास्तीनां नास्ति ऋतुषु नित्यतेति शङ्कते-कुन इति । अन्य-
भिचरितक्रतुमन्त्रद्वारा पर्यतावदुपाद्यादिवारणोपास्तीनामपि क्रतुसवधात्प्रयोगवचनपरिग्रहद्वारा क्रतुषु
नियतेत्याह-प्रयोगेति । क्रमेणताप्रयोगवचनपरिग्रहयोर-यो-याथयत्रा प्रकरणांतरत्वाच्च नोपा-
स्तीनां तपरिग्रह स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-अनारभ्येति । अगातर पर्यगम्यादि । उपास्तीनां क्रतु-
तरापरिग्रह स्यात्प्रयोगिताशङ्क्याऽऽह-यत्त्विति । अनुप्रकारद्वारेण व्यवहितक्रतोपादानादव्यवहितशु-

पत्वादर्थवादमात्रमपापश्लोकश्रवणादिवत् । न फलमधानम् ॥ तस्माद्यथा
 “यस्य पर्णमयी जुहुर्मवति न स पापः श्लोकः शृणोति” इत्येवमादी-
 नामप्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात्स्वप्रकरणपठितवन्नि-
 त्यता, एवमुद्गीथाद्युपासनानामपीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तन्निर्धारणा-
 नियम इति । यान्येतान्युद्गीथादिकर्मगुणयाथात्म्यनिर्धारणानि रसतम
 आतिः समृद्धिर्मुख्यः प्राण आदित्य इत्येवमादीनि नैतानि नित्य-
 वत्कर्मसु नियम्येरन् ॥ कुतः ॥ तद्दृष्टेः ॥ तथाहि—अनियतत्वमेवैवआती-
 यकानां दर्शयति श्रुतिः—“तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद”

रत्नप्रसा ।

सनानि, कर्माङ्गानि, अफलत्वे सति कर्माङ्गाश्रितत्वात्, पर्णत्वादिवत् ॥ तथा चाङ्गताया प्रयोगविधिना
 नित्येन प्रयुज्येतेति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—यानीत्यादिना ॥ उद्गीथादयः कर्मणां गुणाः—अङ्गानि
 तेषां यायात्स्यं रसतमत्वादिक तन्निर्धारणान्युपासनानि यानि, तानि कर्मसु नित्यपर्णमयीत्वादिवत्
 नियम्येरन्नित्यर्थः ॥ एषां कर्माङ्गत्वे तद्विनास्याविदुषः कर्म न स्यात् अङ्गलोपात् । तस्माद्विदुषोऽपि कर्मकर्तृ-
 त्वश्रुतिविरुद्धत्वात्तुमानवाध इत्याह—तद्दृष्टेरिति ॥ तस्यानियमस्य दर्शनादित्यर्थः । “तां चेद्विद्वान्
 प्रस्तौष्यसि मूर्धा ते पतिष्यति” इति चाक्रायणेन विज्रामाक्षितत्वादनुपासकानामपि कर्मप्रयोगोऽस्तीत्याह—
 मामती ।

सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्ते उच्यते—युक्तं पर्णताया फलश्रुतेर्यथादमात्रत्वम् ।
 न हि पर्णताऽनाश्रया मागादिवत् फलसम्बन्धमनुमतिमुपहति । अन्वयपाररूपत्वात्, व्यापारस्यैव च फलव-
 त्त्वात् । यथाह—“उत्पत्तिमनः फलदर्शनात्” इति नापि ग्रादिस्तायामिव प्रवृत्तक्रतुसंबन्धो गूय आश्र-
 यस्तदाश्रयः प्रवृत्तोऽस्ति अनाश्रया जीवरात्पर्णताया । तस्मादाश्रयेन जुहुंसंश्रद्धारेण पर्णतायाः क्रतु-
 पश्रयो ज्ञापनीयः । न चापरं वाक्य ज्ञापयितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमनस्याश्रयणीयम् । तमा च
 तत्परं सन्न पर्णतायाः फलसंबन्धमपि गमयितुमर्हति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्म-
 त्वेन न सत एव फलसंबन्धोपपत्तेः । उद्गीथाद्याश्रयणं फले विधानं न विरुध्यते विशिष्टविधानात् । फलव-
 त्त्वाद्गीयसाधनक्रमुपासनं विधीयमानं न वाक्यभेदगावहति । ननु कर्माद्गोद्गीयसंस्कार उपासने प्रोक्षणा-
 दिविहीन्याश्रुतेरुद्गीयमिति तथा चाङ्गनादिविषय संस्कारेषु फलश्रुतेर्यथादन्वम् । मेरम् । न एवोद्गीयस्यो-
 धानन्दगिरिप्र—न्यायनिर्णयः ।

तदुक्तस्य साध्यत्वनिर्णयणामः त्रेथानित्यपापश्लोकश्रुतेरपि फलविधिरन्यथाशङ्क्याऽऽह—नेति । कश्चिद-
 गत्या श्रितारणामेऽपि प्रवृत्ते कर्मागत्र गतिगति न विपरिणामासिद्धित्वित्यर्थः । अगाश्रितोपासनानि
 प्रयोगवचनेन क्रत्वगतयोपादेयानि साध्यकशक्तिजन्यत्वे सति क्रत्वगन्धिनया विहितत्वात्पर्यायमयोत्वादिव-
 दिति मयोपपन्नरति—तस्मादिति । एवमादीनामित्यादिशब्देन यदाके चक्षुरेव आनृत्यस्य वृत्ते यथवा-
 जानुयाना इत्यन्ते बर्म वा एतत्तस्य किरत इत्यादि गृह्यते । जुहादिद्वारेणैवत्वाऽऽर्पदेन कर्तृप्रवृत्तम् ।
 उद्गीथाद्युपासनानां कर्मसु नियततादयिदुषो न कर्मणि प्राप्तमन्य सिद्धान्तयनि—एवमिति । प्रतीति
 भिन्नते—यानीति । नियतपर्णमयीग्रादिश्रित्येतदनुमानतो नियमे निवेदिते नानियमप्रतिज्ञेति शङ्कते-
 कुत इति । तत्र मूलप्रश्नमारयति—तद्दृष्टेरिति । तस्य नियमस्य दृष्टेरिति व्याचक्षाणः श्रौतविरुद्धैव-
 यानाभनगवन्माभनेरनुमानं व्याप्यमित्याह—सत्यादीति । तेनोभौनागम्यनश्रमुक्तम् । एवदश्रमुद्गी-
 थापयत्पूतमेव रसकणादिगुणकं यो वेद यश्च न तथा तात्पार्यं शरी कर्म कुर्वन् इति योजना ।

तन्निर्धारणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११३१)

[छा० १ । १ । १०] इत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुजानात्प्रस्तावादिदेवता-
विज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाध्यवसानदर्शनात् “प्रस्तो-
तुर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताश्चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि ताश्चेदविद्वान्नु-
द्वास्यसि ताश्चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि” [छा० १ । १० । ९] इति ॥
अपि चैवञ्जातीयकस्य कर्मव्यपश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फल-
मुपलभ्यते । कर्मफलसिद्ध्यप्रतिबन्धस्तत्समृद्धिरतिशयविशेषः कश्चित्-
“तेनोभो कुरुतो यश्चेतदेवं वेद गश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च
यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति [छा० १ ।
१ । १०] इति । तत्र नाना त्विति विद्वद्विद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणाद्गी-
र्यवत्तरमिति च तत्प्रत्ययप्रयोगाद्विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यवदिति ग-
म्यते । तच्चानित्यत्वे विद्याया उपपद्यते । नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म
वीर्यवदभ्यनुजायेत । सर्वांगोपसंहारे हि वीर्यवत्कमेति स्थितिः ॥ तथा

रत्नप्रभा ।

प्रस्तावादीति ॥ उपास्तीनां कर्मकञ्च पृथक् कञ्च्युतेर्न कर्माङ्गत्वमित्याह-अपि चेति ॥ तेन
भोमित्यश्रयेण यथ एतद् अक्षरम् एवं रमतमन्वादिरूपेण वेद उपास्ते, यथ न वेद तादृशं कर्म कुतः
एव यद्यपि । तथापि तु विद्याभियोगोर्नात्व भिन्नकञ्चम् । दृष्ट हि मणिमित्रये ज्ञानाहानान्या
वणिक्शरयोः फलधैर्यम् ॥ तस्माद् यदेव कर्म विद्याया उद्गीयागुपास्तया श्रद्धया आस्तिक्यशुद्ध्या
उपनिषदा रहस्यदेवताध्यानेन करोति, तदेव कर्म फलतिशयवदित्यर्थः । कर्मणो वीर्यवत्त्वं नाम फलवत्त्वं
विद्याहीनस्यापि गम्यमानं विद्याया अनङ्गत्वे ऽङ्गमिति भावः ॥ सामि त्रेकादिदृष्टरागमनेषु कर्मसमूहस्य-
तिरिक्तत्रेकादिफलकञ्चनेन नागममित्याह-तथेति ॥ अस्मिन् विदुषे कल्पन्ते भोगाय समर्था मयिर्ति भूमे-
भामती ।

पास्तं किंतु तदवयवस्योक्तारस्येयुक्तमस्मान् । न चोक्तारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोद्गीयावयवः । न चानु-
पयोगमीक्षितम् । तस्मात्सकृन्नुत्तरेतीतिवद्विनिर्योगमङ्गोक्तारसारानुपासनात्तद्विनि मन्व्यः । त-
स्मादथा क्रत्वाध्यायान्यपि गोदोहनादीनि फलप्रयोगादनित्यानि एवमुद्गीयागुपासनानीनि दृष्टव्यानि शेषमुक्तं
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

विद्यायाः कर्माङ्गत्वानियमे ऽतिशान्तरमाह-प्रस्तावादीति । ‘ता चेदविद्वान्प्रमोक्षयिष्यति’ इति चात्राप्येताऽऽश्लेषकरणादिद्विता प्रमोक्षादेः मिलेयर्थः । उद्गीयागुपास्तीनां पृथक्कृतश्रवणा-
दपि न कर्माङ्गत्ववशिष्टसूत्रावयवा व्याचष्टे-अपि चेति । ज्ञानाभागे कर्मकृतप्रतिशब्दे ज्ञानस्य कर्मा-
ङ्गता स्पष्टिरप्याशङ्क्याऽऽह-तथेति । कर्मकञ्चस्य वीर्यवत्तत्वं तानकञ्च तदमानेऽपि वीर्यवदेव कर्मोपार्थः ।
कञ्चमेव मानमाह-तेनेति । पूर्ववत्समस्य धुनिः स्वयमेव तुल्यत्वेन निरस्यति-नाना त्विति ।
भिन्नकञ्च नानात्वम् । दृष्ट हि मणिमित्रये स्वयमेवजोर्गमनामामात्राया फलधैर्यवत्त्वम् । तस्मा-
द्यदेव कर्म विद्याया प्रहोद्गीयावयवता करोति श्रद्धयाऽऽनिव्यशुद्धया तथोपनिषदा ततोऽन्वायानेनेत्यर्थः ।
धुनेस्तापमाह-तथेति । किं तावता ते सिद्धं तत्राऽऽह-तथेति । विद्याहीनस्य कर्मणो वीर्यवत्त्वस्य
कर्मणि तदनिव्यवगमकमिति व्यतिरेकाः स्रुतपति-नित्यत्वे त्विति । अगिमात्रस्य फल वीर्यवत्त्वमग-
सहितस्य तु वीर्यवत्त्वमित्यनुज्ञानात्तत्माशङ्क्याऽऽह-तथेति । कर्मसमूहस्यतिरिक्तमपि फल विद्याया
धुनं ततोऽपि तस्या न कर्मगतेत्याह-तथेति । लोकमानादिषु लोकप्रज्ञा मामागुरामनेति विद्याया ।

लोकसामादिषु प्रतिनियतानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यन्ते—“कल्पन्ते
हास्मे लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च” [छां० २।२।६] इत्येवमादीनि । न
चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथाहि गुणवाद आपद्येत ।
फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः । प्रयाजादिषु त्वितिकर्तव्यताकांक्षस्य
क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्यं सति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वम् ॥ तथाऽनारभ्या-
धीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु । न हि पर्णमयीत्वादीनामक्रियात्मकानामा-
श्रयमन्तरेण फलसम्बन्धोऽवकल्पते । गोदोहनादीनां हि प्रकृतापणयना-
द्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः ॥ तथा वैत्वादीनामपि प्रकृतगृहाद्याश्र-

रत्नभा ।

ऊर्ध्वा लोका आवृत्ताः अधस्तनाश्चेत्यर्थः ॥ तथाहि गुणवाद इति । फलश्रुतेरर्थवादमात्रस्ये स्तुति-
लक्षणा स्यात् । सा न युक्ता । मुख्यवृत्त्या फलपरत्वमगमत्वात् । प्रयाजानुपाजरूपेणा तु प्रकरणाद-
शीघ्रगन्तव्यत्वाद् आवृत्त्यामिभूतिफलश्रुतेरगत्या स्तुतिलक्षकत्वं ॥ यद्यपि पर्णमयीत्वादीनामगत्वबोधक
प्रकरणं नास्ति । तथापि तेषु फलश्रुतेः स्तुतिचमम् । तेषामक्रियात्वेन क्रियासम्बन्धेना फलहेतुत्वात्-
पपत्तेः । अतस्तेषां फलार्थक्रियापेक्षत्वात् क्रतोश्च जुहुप्रकृतिप्रयासश्रितत्वात् “पर्णमयी जुहुः” इत्यादि-
वाक्येनैव प्रकृतिप्रयार्पणेन जुह्वारा सज्जितप्रयगन्धविहर्षक फलश्रुतेरर्थवादमिति भावः ॥ अक्रिया-
त्मकगोदोहनादेरपि फलश्रुतिरर्थवादः स्यादत आह—गोदोहनादीनां हीति ॥ “यदाऽयः प्रगयेत्पशु-
कामस्य मतो गोदोहनेन अयमर्चमकामस्य काम्येन” इति फलार्थविवेकः, नार्थवादः । गोदोहनादेः कल्प-
नाकाङ्क्षित्येनागन्त्यामानात् । नममेन निराकाङ्क्षक्रियामम्बन्धितया स्वर्गउपायकसम्भवात् ॥ तथा-

भाष्ये ।

माभ्ये । न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रमिति । अर्थवादमात्रत्वेऽन्यन्तपरोक्षा वृत्तिर्यथा न तथा फल-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कल्पन्ते मोगाय मनर्था मन्त्रयमे निदुषे लोका मोगभूमयो भूमेर्गारिष्टात्ततोऽग्न्याश्च व्यवग्यता ऊर्ध्वा
आवृत्ताश्चेत्युक्ताः । आपतिना ह वै कामानानि पादेरर्थवादत्वात् न च फलप्रदानतेषु द्वीपाद्युपासीनां कर्मसु
नियनोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । अर्थवादमात्रस्ये फलश्रुतेरित्येवप्राशस्त्यलक्षणाऽन्यन्तपरोक्षा
वृत्तिः स्यात् । फलपरत्वे तु वर्तमानापदेशिनोऽपि माशान्फलप्रदानेर्मुक्त्यवादसिद्धिः । ततो मुख्ये सम-
पत्ति लक्षणाश्रयणमुक्तमित्याह—तथाहीति । तर्हि प्रयाजादिष्वपि फलश्रुतेर्नार्थवादमात्रं तत्राऽऽह—
प्रयाजादिष्विति । दर्शदूनासादिप्रकरणमभ्यसेन प्रयाजादीनां तदगन्तव्यं पृथक्कृत्यत्वमिति तद-
श्रुतेरर्थवादतेऽर्थः । तर्हि पर्णमयीत्वादिषु प्रकरणाभावात्पृथक्कृत्यत्वमिदं फलश्रुतेरर्थवादमात्रं तत्राऽऽह—
स्येति । किं तेषां साक्षादेन फलवत्त्वं किं तदुद्देशेति प्रकृत्याऽऽह दूषयति—न हीति । किं तेषां
प्रोक्तव्यमाशङ्कता पर्णमयीत्वस्य च पुनर्भावात् तदोपापेक्षयाऽनुप्राप्तनिद्रयार्थक्याऽनुपयोगे दूष-
कत्ववत्त्यागोपादृक्कृत्यश्रुतेरर्थवादतेति भावः । गोदोहनादीनामपि तर्हि इत्येवार्थपर्णमयीत्वादिष्वनु-
पपन्नं पृथक्कृत्यत्वं तत्राऽऽह—गोदोहनेति । तस्मिन्सीदेति मन्त्रप्रदानां माताश्रुत्येऽपि स्योन ते स-
नमित्यादीनामाकाङ्क्षामागन्तव्यं सम्बन्धामात्रदोहनादीनां साक्षात्त्वेऽपि प्रगयतादेश्वनमपूरापा-
श्रयणमादाकाङ्क्षामावादास्यापन्नमन्त्रानिदेन्मादर्थ्येनानिर्णयः तदुक्तं पृथगेन फलश्रुतिर्य विधानमित्यर्थः ।
वैत्तनरायकामस्य यूप कुर्यादिति गर्धकामस्येति पादिषु फले विधानवर्णमयीत्वादिष्वपि स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—तथेति । वैत्तनादिदम्पादीनामुपपन्नं फले विहितमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह—प्रकृतेति ।

प्रदानाधिकाराधिकरणम् । स्तनप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११३३)

यलाभादुपपन्नः फलविधिः । न तु पर्णमयीत्वादिष्वेवंविधः कश्चिदाश्रयः
प्रकृतोऽस्ति । वाक्येनैव तु जुह्वाद्याश्रयतां विवक्षित्वा फलेपि विधिं
विवक्षतो वाक्यभेदः स्यात् । उपासनानां तु क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टवि-
धानोपपत्तेरुद्दिष्टाद्याश्रयाणां फलविधानं न विरुध्यते ॥ तस्माद्यथा क्र-
त्वाश्रयाण्यपि गोदोहनार्थानि फलसंयोगादनित्यानि, एवमुद्गीथाद्युपास-
नान्यपीति द्रष्टव्यम् । अत एव च कल्पसूत्रकारा नैवञ्चातीयकान्युपासनानि
क्रतुषु कल्पयाञ्चक्रुः ॥ ४२ ॥ इति तन्निर्द्धारणाधिकरणम् ॥ २७ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ (२८) ॥

स्तनप्रभा ।

खादिरत्नेन निराकांक्षकृत्त्वगयूपमाश्रित्य “ वैश्वमन्नायकामस्य खादिर वीर्यकामस्य ” इति फलार्थविधि-
रेवार्थः ॥ पर्णमयीत्वादिषु फलविधिः किं न स्यादत आह—न त्विति ॥ एवंविधः यूपानिः । तन्निरा-
कांक्ष इत्यर्थः । जुह्वाश्रय इत्यत आह—वाक्येनैवेति । जुह्वाः प्रकृतिद्रव्यापेक्षितत्वादेनैव वाक्येन ऋष-
गतया जुहूप्रकृतिद्रव्यसम्बन्धो विधेयः । पश्चात्निराकांक्षकृत्त्वगयूपमाश्रित्य तस्यैव प्रकृतिद्रव्यस्य फलसंयोगो
विधेय इति वाक्यभेद इत्यर्थः ॥ पर्णतादिवैयर्थ्यामुपासनानामाह—उपासनानां त्विति ॥ स्वयं क्रिया-
त्वाद्यागादियत्फलविशिष्टत्वेन विधानोपपत्तिरित्यर्थः ॥ तस्मादिति । अगत्यावेदकमानामाना-
दित्यर्थः ॥ अत एवेति । अनगत्यादेवेत्यर्थः ॥ तस्मादङ्गोपास्यमावेऽपि कर्माधिकार इति
सिद्धम् ॥ ४२ ॥ (२७) ॥ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ वायुप्राणयोर्भेदाभेदवाक्याभ्यां सशयमाह—
भामती ।

पराये । न तु वर्तमानापदेशात्साक्षात्फलप्रतीतिः । अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादाद्दत्तमानापदेशात्फलक-
त्वेना । फलपराये स्वस्य न शक्य प्रयाजादीनां पारार्थ्येनाफलत्वं यत्कुमिति ॥ ४२ ॥ (२७) ॥ प्रदानवदेव
तदुक्तम् । तत्तच्छ्रुत्यर्थलोचनया वायुप्राणयोः स्वरूपभेदे सिद्धे तदधीननिरूपणतया तद्विषयोपासना-
प्यभिन्ना न चास्यामाधिदैवगुणभेदद्विदः, न हि गुणभेदे गुणयतो भेदः न द्यमितोऽनुहोतीत्युपपत्त्यामि-
होत्रस्य तण्डुलादिगुणभेदाद्भेदो भवति । उत्पद्यमानकर्मसमुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः । यथामिधा-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तेषु प्रकृतक्रतुसंन्ययूपहोमादिराश्रयोऽस्ति प्रत्यक्षमिधिष्ठितेः साक्षात्कर्त्तृनादयुक्तकृत्युत्तेश्च युक्त-
स्तेषां फले विधिरित्यर्थः । पर्णमयीत्वादिषु वैषम्यमाह—न त्विति । एवमिषो यूपानि तुल्यस्तेषामनार-
म्याधीतत्वादित्यर्थः । ननु पर्णमयीत्वादीनां विना प्रकरणं वाक्यादेव फले विधिः स्यान्नैवमाह—वाक्ये-
नैति । पर्णतादीनां जुह्वादिद्वारा क्रत्वाश्रयतायां वाक्ययोगात्तत्र वाक्यतात्पर्यकल्पने फलसम्ब-
न्धप्रतिपादने च तत्कल्पने तात्पर्यभेदाद्वाक्यभेदात्पातात् युनस्तेषु फले विधिरित्यर्थः । पर्णमयीत्वा-
दिषु फलश्रुतेरर्थवादव्युत्पत्त्याद्योद्गीथाद्युपासनेषु तेभ्यो वैषम्यमाह—उपासनानां त्विति । तानां व्यापा-
ररूपत्वादव्यापारामकपर्णतादिभ्यो वैयर्थ्यात्फलवत्त्वेऽपि च विधानसिद्धेः स्वर्गकामो यत्रेतेत्यादिवद्वाक्य-
भेदाभावात् फलविधानमित्यर्थः । प्रकृतोपास्तानां प्रकरणादिना कर्त्तृभिरनित्यायाः सिद्धत्वाच्चदा-
श्रयणेन गोदोहनादिवद्विशिष्टादौर्देशेन विगानसम्बन्धे फलितमुपसहसति—तस्मादित्येति । उद्गीथादिविधानो
पर्णतादिरत्नकर्मगतत्वाभावे विगान्तरमाह—अत इति । अङ्गत्वाभावादेवेति यावत् । तथा च विदुष इना-
विदुषोऽपि कर्माधिकारोऽस्तीति भावः ॥ ४२ ॥ (२७) ॥ वृषगप्रतिवृत्तः फलमिति फलश्रु-
कननदुपगमनपृथक् कमाह—प्रदानवदिति । वृहदारण्यके छान्दोग्ये चाग्निदेवाप्यात्मभेदोक्तौ वायुप्राणा-

वाजसनेयके “वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दत्रे” [बृ० १।५।२१] इत्य-
त्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदेवतमग्न्यादीनां वायुः॥
तथा छान्दोग्ये “वायुर्वाव संवर्गः” [४।३।१] इत्यत्राधिदेवतम-
ग्न्यादीनां वायुः संवर्गोऽवधारितः । “प्राणो वाव संवर्गः” [छां० ४ ।
३ । ३] इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः ॥ तत्र संशयः ॥ किं पृथगेवेमौ
वायुप्राणावुपगन्तव्यौ स्यातामपृथग्वेति । अपृथगिति तावत्प्राप्तम् ।
तत्त्वाभेदात्-न ह्यभिन्नैतत्त्वे पृथगनुचिन्तनं न्याय्यम् । दर्शयति च
श्रुतिरध्यात्ममधिदेवतं च तत्त्वाभेदम्-“अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्रावि-
शद्” [ऐत० २।४] इत्यारभ्य ॥ तथा “अत एते सर्व एव समाः
सर्वेऽनन्ताः” [बृ० १।५।१३] इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधि-
देविकीं विभूतिमात्मभूतां दर्शयति ॥ तथान्यत्रापि तत्रतत्राध्यात्ममधि-
देवतं च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति । क्वचिच्च “यः प्राणः स वायुः”
इति विस्पष्टमेव वायुं प्राणं चैकीकरोति ॥ तथोदाहृतेऽपि वाजसनेयि-
ब्राह्मणे “यतश्चोदेति सूर्यः” [(बृ० १।५।२३) (कठ० ४।९)]

एतन्प्रमा ।

तत्रेति॥ अस्तु कर्माङ्गानां, तत्सम्बन्धोपास्तीनां च, -फलमेदानित्यत्थान्तिपत्वरूपः प्रयोगभेदः । इह तु वा-
युप्राणयोः स्वरूपभेदात्, तत्स्वरूपप्राप्तिफलक्षणफलैक्याच्च ध्यानप्रयोगैक्यमिति पूर्वपक्षयति-अपृथगिति॥
“अग्निर्वाग् भूत्वा” इत्यारभ्य “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्” इत्यभेद दर्शयतीत्यर्थः । “यतश्चोदेति
सूर्यस्त यद्” इति प्रश्ने सूत्रात्मस्वरूपायुर्वाच्यः, वायुस्याने प्राण यदन्ने सारं तयोर्दर्शयतीत्याह-तथेति॥ किञ्च
यदि वायुप्राणयोः पृथग् ध्यान स्यात्, तर्हि ध्यानाङ्गव्रतभेदोऽपि स्यात् ॥ इह तु प्राणापाननिगोत्रा-
भाम्नी ।

वाजिनसयुक्तयोः कर्मणोः । नोपपन्नकर्मसयुक्तः । अप्यात्माधिदेवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनासयोगः । तयोप-
क्रानोपसहारालोचनया विधेयकविविनिश्चयादेकैव सङ्गप्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः । उदाहृतस्तु-सारं विधेयक
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

युदाहरति-वाजसनेयक इत्यादिना । श्रेष्ठत्वमभ्यस्तत्वेनोत्कृष्टत्वम् । तयोर्भेदाभेदवादिवाक्याभ्यां
संशयमाह-तत्रेति । अत्र वायुप्राणयोस्त्वगमनविशोक्तया वाक्यार्थार्थहेतोरैव कथनात्पादादिसंगतिः ।
पूर्वपक्षे विधेयकप्राप्तचित्तेभेदासिद्धिः । सिद्धान्तै तदेक्येऽपि गुणभेदाक्षतसिद्धिरिति सिद्धवाक्यत्वं पूर्वपक्ष-
यति-अपृथगिति । फलभेदात्कर्माङ्गानां तद्युक्तोपास्तीनां च नित्यत्वाच्चित्त्य-व्यवप्रयोगभेदवद्वायुप्राण-
योस्तत्त्वाभेदात्तत्प्राप्तिफलैक्याच्चोपास्तिप्रयोगैक्यमिति भावः । तत्त्वाभेदेऽपि कथमपृथगनुचिन्तनं तत्रा-
ह-नेति । न खल्वेकस्मिन्नभिहोत्रे प्रयोगभेदोऽस्तीत्यर्थः । तत्राभेदे गानमाह-दर्शयतीति । वायुः
प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुतिस्त्रोपयुक्ता । आध्यात्मिकप्राणस्याऽऽधिदेविकत्वाभ्यभेदे ङिगमाह-
तथेति । आप्यात्ममधिदेवं च तयोस्तत्राभेदे सर्वश्रुतिसमतिमाह-तथाऽन्यत्रेति । वायुप्राणयोस्तत्त्वा-
भेदे वाक्यमपि मानमित्याह-क्वचिच्चेति । अथेवमेव नाऽऽनोन्मृत्वायुर्वाच्यं मन्त्रमः प्राण इत्युपक्रम्य
प्राणादा एव सूर्य उदेतीत्युपसहाराच्च तयोरेक्यमियाह-तथेति । यदि पृथगनुचिन्तनं तयोर्विधिसिद्ध-
तर्हि तदङ्गव्रतभेदोऽपि पृथगेव स्यात् । इह च प्राण्यादिति प्राणने प्राणोऽपान्यादित्यपाननमुक्तं
तस्मिन्प्राणे प्राण्यादिति प्राणनवचनेन प्राणापाननिगोत्रं कुर्यादित्येकमेव व्रतं दर्शयति । तत्राष्टापृथगनु-

एव स्यात् ॥ ननूक्तमपृथगनुचिन्तनं तत्त्वाभेदादिति ॥ नैष दोषः ॥ तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थामेदादुपदेशमेदवशेनानुचिन्तनमेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् । “स यथैषा प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः” [बृ० १ । ५ । २२] इति चोपमानोपमेयकरणात् ॥ एतेन व्रतोपन्यासो व्याख्यातः ॥ “एकमेव व्रतम्” [बृ० १ । ५ । २३] इति चैवकारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः । भग्नव्रतानि हि वागादीन्युक्तानि—“तानि । मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे” [बृ० १ । ५ । २१] इति श्रुतेः । न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः । “अथातो व्रतमीमांसा” [बृ० १ । ५ । २१] इति प्रस्तुत्य तुल्यवङ्गायुप्राणयोरभग्नव्रतत्वस्य निर्धारितत्वात् । “एकमेव व्रतं चरेद्” [बृ० १ । ५ । २३] इति चोक्त्वा “तेनो एतस्यै देव-

रुनप्रमा ।

प्रयोगभेदपरत्वाद्वाक्यादेव भेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ पूर्वपक्षमुक्तमनुय प्रत्याह—ननूक्तमित्यादिना ॥ उपास्यतया प्रवानभूतसमर्गगुणविशिष्टोपास्यभेदाव्यतिरोधादनुपास्यगुणतत्त्वैक्यवाक्यं न प्रयोगैक्यप्रापकमिति भावः । सूर्योदयास्तमययोर्वाव्यधीनत्वाच्चदमेदाभिप्रायेण प्राणानुक्तौ । ततोऽप्यात्माधिदेवावस्थाभेदेनोक्तस्य ध्येयभेदस्य निरासे “यतश्चोदेति” इति श्लोकस्य न शक्तिरित्याह—श्लोकेति ॥ असामर्थ्ये ङिङ्माह—सामर्थ्येति ॥ श्लोकोपन्यासस्य व्रतैक्योपन्यासोऽपि तत्त्वाभेदाभिप्रायेणेत्याह—एतेनेति ॥ नन्वेवकाराद्वैयव्रतनिवृत्तेः प्राण एवेको ध्येयो मातोऽयत् आह—एकमेवेति ॥ वचनदर्शनादीनि वाक्चक्षुःरादीनां व्रतानि श्रमरूपमृत्युना मग्नानीत्युक्त्वा प्राणस्याभग्नव्रतत्वं निर्धारितम् ॥ तथा चवचनतापादीनि भग्न्यादिर्यादीनां व्रतानि मग्नानीत्युक्त्वा वायोरभग्नव्रतत्वं निर्धारितम् । “स यथैषा प्राणानां मध्यमः प्राणः” [बृ० १ । ५ । २२] गिरज्जन् “एवमेतासां देवतानां वायुर्म्मर्त्ये (युर्मिच्छे) चति तस्या देवता न वायुः संपादन्तमिति देवता यद्वायुः” [बृ० १ । ५ । २२] इति श्रुतेः ॥ अतो भग्नव्रतनिरासार्थ एवकारो न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥ अत्रैवार्थे ङिङ्माह—एकमिति ॥ उकारः—चार्थेति न

भामती ।

पदेश इति ॥ अग्निहोत्रसंवाच्यानस्य कृते दग्धितदुल्लादिषडयः पृथगुपदेशः ॥ एतेन व्रतोपन्यासः (देव) इति । एतेन तत्त्वाभेदेन । एवकारश्च वागादिव्रतनिराकरणार्थः । नन्वेतस्यै देवताये इति देवतामानं श्रवणे न आजन्मद्विगीत्यन्यावनिर्णयः ।

मंदाभिप्रायेण वाक्येन गुणभूतसमर्गगुणस्वभावैक्यविशेष वाक्यं वाच्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—नेति । यतश्चोदेतीत्यादिश्लोकोक्तेर्वायुप्राणैक्यमिद्वैपरीत्यास्तेरपि तथात्वादपृथगुपगतिरित्याशङ्क्याऽऽह—श्लोकेति । सूर्योदयास्तमययोर्वाव्यधीनत्वाच्चदमेदप्रिया प्राणात्सूर्योदयास्तमयानुक्तौ ततोऽप्यात्माधिदेवविभागोक्तस्य ध्येयभेदस्य निरासे श्लोकाभ्य न सामर्थ्यमित्यर्थः । इतोऽपि विशिष्टध्येयभेदोऽस्तीत्याह—स यथेति । यत्तु प्राणनेनोपसंहारादेक्ये सत्यपृथगुपगमनमिति तत्राऽऽह—एतेनेति । श्लोकस्य स्वरूपैक्याभिप्रायस्यैव न भग्नवचनमपि तत्त्वाभेदाभिप्रायं युक्तमित्यर्थः । एवकारश्रुतेः पृथक्प्रवृत्तिरन मातोऽप्याशङ्क्याऽऽह—एकमिति । किमिति वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतं साध्यते नत्राऽऽह—अथेति । वायुव्रतनिवृत्त्यर्थमेवावधारणं हि न स्यात्तत्राऽऽह—नेति । अथेमेवे न नाऽऽनोदित्यप्यात्म मुन्यप्राणस्य मृत्युनाऽनात्मविदेशन चाग्न्यादीनां ऋतनादिनभग्नमुक्त्वा वायोरभग्नव्रतत्वमुक्तम् । निम्नोच्चन्या देवता न वायुरिति न वायुव्रतनिवृत्तिरेवकारार्थ इत्यर्थः । अग्रेतिरपि वायुव्रतनिवृत्त्यमानं दर्शयतीत्याह—एकमिति । तेन व्रते

ताये सायुज्यं सलोकतां जयति” [वृ० १।५।२३] इति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन्वायुव्रतमनिर्वर्तितं दर्शयति । देवता ह्यत्र वायुः स्यात् । अपरिच्छिन्नात्मत्वस्य श्रेष्ठितत्वात् । पुरस्तात्प्रयोगाच्च-“सैपानस्तमिता देवता यद्वायुः” [वृ० १।५।२२] इति ॥ तथा “तौ वा एतौ द्वौ संवर्गा वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु” [छां० ४।३।४] इति भेदेन व्यपदिशति । “ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्” [छां० ४।३।८] इति च भेदेनैवोपसंहरति ॥ तस्मात्पृथगेवोपगमनं प्रदानवत् । यथा-“इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रियाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे” इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्ट्या “सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्पच्छम्बट्कारम्” इत्यतो वचनादिन्द्राभेदाच्च सहप्रदानाशङ्कायां

रत्नप्रभा ।

मतेन वायो सायुः समानदेहतां सलोकतां च जयतीत्यर्थः ॥ नन्वत्र वायुप्राप्तिर्न श्रुतेऽप्याह-देवतेति ॥ तस्मात्तत्त्वाभेददृष्ट्या त्रैक्यमिति स्थितम् ॥ सम्प्रति पूर्वोक्तं पृथगुपदेशं विवृणोति-तथा तौ वा इति ॥ सौत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे-प्रदानवदिति ॥ त्रयः पुरोडाशाः अस्याः सन्तीति-त्रिपुरोडाशिनी इष्टिः, तस्यां हि सहप्रदानम्-उक्त-भेदेनेति सदेहे पूर्ववक्षमाह-सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां देवानामभिगमयेन प्रापयन् हवि अवयति गृह्णाति अचञ्चं वट्कारं वट्कारात्पदेन भागमित्यर्थः ॥ यद्वा सर्वदेवार्थे युगपदप्रदानं कार्यमित्यत्र हेतु-अष्ट वट्कारमिति । अन्यर्थत्वायेति पर्य । एकार्थमप्येव हविषि शेषो यागामामती ।

तु वायुस्तत्कथं वायुप्राप्तिमाहेत्यत आह-देवतेत्येतादृशं वायुरिति । वायुः सत्त्वग्न्यादीन्सृज्युत इत्यग्न्यादीन्पेक्ष्यानरिष्ठोऽग्न्यादयस्तु तेनैवाग्निर्गृह्णाति इति सत्त्वगुणतया वायुरनरिष्ठोऽग्न्या देवतासर्वेषामभिगमयन्निति । मित्रितानां श्रयणाविशेषादिन्द्रस्य देवताया अभेदावयगावपि पुरोडाशानां सहप्रदानाजानन्दीगरीय-न्यायनिर्णयः ।

नापिशब्देन समानार्थः सलुशब्दः सायुज्यं सत्त्वग्न्यामयीत्युपरि मन्त्र्यते । एतस्यै एतस्या देवतायाः सायुज्यं समानदेहतां वा साग्रेव समानलोकां चोपान्तेस्त्वारतस्याचयति प्राप्नोतीति धर्मः । अन्यथा-मुष्टानादयाप्राप्तेरत्र च वायुप्राप्तिर्निर्देशात् तद्वानिष्टातिरिति युक्तिः पर्यमाह-वर्तयति । देवताप्राप्तिरेवात्र श्रुता न वायुप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-देवतेति । अग्न्यादीन्पेक्ष्यानरिष्ठो देवो वायुस्तु तु तेनैवाग्निर्गृह्णाति इति सत्त्वगुणो वायुरनरिष्ठो देवता सदा मन्त्रमवाऽऽनुमिष्टमतो देवताप्राप्तिर्वायुप्राप्तिरिति धर्मः । न केरत्र प्रकरणादोच्यते देवता वायुः किं तु साक्षादेव पुनरित्याह-पुरस्तादिति । यत्तु पृथगुपदेशाः पृथगुपनयनमुक्तं तदिदानीं विवृणोति-तथेति । सत्त्वगुणोऽनरिष्ठो देवो वायुस्तु देवताप्राप्तिर्वायुप्राप्तिरिति धर्मः । उपरमोपमद्वारेकरूपप्रत्युपमरूपी-तस्मादिति । तत्रोदाहरणमवतार्य व्याचष्टे-प्रदानवदिति । त्रयः पुरोडाशा यस्यां सा त्रिपुरोडाशिनी तस्यामुपतिराग्नयमुदाहरति-इन्द्रायेति । किं तस्यां सह प्रदानं किं भेदेनेति सदेहे पूर्ववक्षमाह-सर्वेषामिति । याजिकाः नवत्यस्मिन्नेव युगपदेवाप्रदानं कुर्वन्ति तेन सर्वेषां देवताविशेषागामाभिगमयन्प्रापयन्नपर्यायेण पुरोडाशानवयति तत्तद्भागं गृह्णातीति यत्तुमाह-अचञ्चं वट्कारमिति । अन्यर्थत्वायेति यावत् । एकार्थं सर्वतोऽवदाने शेषो यागानर्हः स्यादुपयसर्वार्थमवदाने तत्रैवार्थमिति धर्मः । उक्ताद्वारणा सर्वार्थं सदाप्रदानमुन्नेदेवतायां भेदाभावात् न तस्यां पुरोडाशानां सहप्रदानं प्राप्तमित्याह-अत इति । मिदानीमाह-

राजादिगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देव-
तापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति, एवं तत्त्वामेदोऽप्याध्येयांशपृथक्त्वादा-
ध्यानपृथक्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं संकर्षे—“नाना वा देवता पृथग्ज्ञानाद्”
इति । तत्र तु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदोऽपि विद्यते । नैवमिह विद्याभेदो-
ऽस्ति । उपक्रमोपसंहाराभ्यामध्यात्माधिदैवोपदेशेष्वेकविद्याविधानम-
तीतिः । विद्यैक्येऽपि त्वध्यात्माधिदैवभेदात्प्रवृत्तिभेदो भवति । अग्निहोत्र
इव सायम्प्रातःकालभेदादित्यभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥ ४३ ॥ इति
प्रदानाधिकरणम् ॥ २८ ॥

रत्नप्रभा ।

नर्हत्तया इया इयादिति भावः ॥ एवं सहावदानश्रुतेर्देवैक्याच्च पुरोडाशाना सहप्रक्षेपे प्राप्ते पृथक्प्रक्षेप इति
सिद्धान्तमाह—राजेति ॥ राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन त्रिशिष्टदेवताभेदादित्यर्थः ॥ किञ्चाप्यनुणा “यज” इति
प्रेषे कृते होत्रीयो मन्त्र पठ्यते—सा याज्या “अनुब्रूहि” इति प्रेषानन्तरमन्त्र—पुरोऽनुवाक्येति भेदो
ऽस्ति । तत्रास्यामिश्रौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने वा क्लृप्ता याज्या सा द्वितीयप्रदाने पुरोऽनुवाक्या, या च
पूर्वमनुवाक्या सा पश्चात् याज्येति व्यत्यासमन्वाहेति श्रुत्या विधानात्, यथाश्रुति प्रक्षेपपृथक्त्वमिवाह—
याज्येति ॥ संकर्षः—देवताकाण्डम् । वाशब्दः—अवधारणे । नानैव देवता राजादिगुणभेदेन
भेदावगमादिति सूत्रार्थः । दृष्टान्ते देवताभेदात् कर्मभेदवद् विद्याभेदः स्यादित्यत आह—तत्र त्विति ॥
कर्मोत्पत्तिवाक्यस्य देवताभेद कर्मभेदे हेतुः । इह तु “अनादो भवति” “य एव वेद” इत्युत्पत्तायेक्येन
ज्ञातविद्याया पश्चात् श्रुतनामुपप्राणभेदो न भेदकः । अग्निहोत्रस्येव दद्यादिद्रव्यभेद इत्यर्थः ॥ तर्हि केना-
शेन प्रदानस्य दृष्टान्तत्वमित्यत आह—विद्यैक्येऽपीति ॥ अवस्थाभेदादेवताभेदः प्रयोगभेदश्चेत्यशेनाप्य
भामती ।

शाङ्कायामुत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराजगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देव-
वतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । कर्मवति प्रदाने व्यत्यास-
आनन्दागिरीय—न्यायनिर्णयः ।

राजादीति । उत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराजगुणभेदाद्यथान्यास यथावचन तत्तद्गुणत्रिशिष्टदेवता-
भेदात्प्रदानस्य प्रक्षेपस्य पृथक्त्वमित्यर्थः । किञ्च, त्रिपुरोडाशिन्यामिश्रौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने वा या या सा
पुनः प्रयोगेऽनुवाक्या याऽन पूर्वमनुवाक्या सा पश्चाद्याज्येति व्यत्यासमन्वाहेत्यनेन त्रिशिष्ट तत्प्रयोगभेदे
युज्यत एकस्या ऋच एकस्मिन्प्रयोगे यान्यानुवाक्यात्विरोधादित्याह—याज्येति । अन्वयैणा यजेति
प्रेषे कृते होत्रा प्रयुज्यमानो मन्त्रो या याऽनुब्रूहीति प्रेषानन्तर प्रयुज्यमानस्तु मन्त्रोऽनुवाक्येति भेदः ।
पूर्वोत्तरपञ्चाभ्या दृष्टान्ते व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । उक्तेऽर्थे देवताकाण्डस्यमन्त्रिण प्रदा-
नभेदादिपयमुदाहरति—तदुक्तमिति । मन्त्रयते कर्मकाण्डस्यमेवावशिष्ट कर्म सन्निध्योत्पन्न इति सत्कर्मा
देवताकाण्ड तस्मिन्निति यावत् । वाशब्दो देवतैस्त्वाशब्दान्याहृत्यर्थः । नाना देवतैश्च हेतुमाह—
पृथगिति । उत्पत्तिवाक्य एव राजाधिराजदिगुणाना पृथग्ज्ञानात्तत्तद्गुणत्रिशिष्टदेवतानामपि पृथक्त्वमप्य
युक्तादित्यर्थः । दृष्टान्ते देवताद्रव्यभेदात्कर्मभेदविहासि प्राय प्राण इतिशब्दादादित्य च सौंप
चरमित्यादिष्व्यादित्यनूपादिशब्देभेदादिन देवताभेदेन विद्याभेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । यत्रो-
त्पत्तिनामप्रादेन नानाद्रव्यदेवन कर्म दृष्ट तत्र तद्भेदो धैश्वदेव्यामिश्रेत्यादिवत् । यत्र तूपधित एव कर्मस्य
तत्र देवताभेदेऽपि न कर्मभेदोऽस्तिहोत्रादिवदेव त्रियैक्यमित्यर्थः । तर्हि केन साधनेन प्रदानवदित्युक्तं
नयाऽऽह—विद्येति । अग्निहोत्रे हि सायमग्निं प्रजापतिश्च देवता गृह्यं प्रजापतिश्च प्रातरनुष्ठानं चोम-

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ (२९) ॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये-“नेव वा इदमग्रे सदासीद्” इत्यस्मिन्प्राज्ञणे मनोऽधिकृत्याधीयते-“तत्पटत्रिंशत् सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः” इत्यादि । तथैव “वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः” इति पृथग्गमिनामनन्ति साम्पादिकान् ॥ तेषु संशयः-किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेपभृताः-उत-स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशो भाते-

रत्नप्रभा ।

दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ (२८, ॥ लिङ्गभूयस्त्वात् ॥ उत्पत्तेः प्राग् “इदं सर्वं नेव सदासीन्नान्यसदि-
त्युपक्रम्य मन मृष्टिमुक्त्वा “तन्मन आत्मानमश्नुत” इतीक्षणपूर्वकम् “अग्नीनपश्यद्” इति मनोऽधिकृत्य
पठन्ति इत्यर्थः ॥ पुनरुपपन्नेन कष्टमशान्तवर्णान्तर्गतैः पटत्रिंशत्सहस्रैरहोरात्रैर्वच्छिन्नतया मनोवृत्तीनामसङ्ख्येया-
नामपि पटत्रिंशत्सहस्रात्मन् । ताभिरेष्टकात्वेन कल्पिताभिर्मनभैः मत्पादिता अग्रे मनश्चितः तान् अर्कान्
पूरयान् मनोमयान् मनोवृत्तिषु सम्पादितान् । आत्मनः स्वस्य सम्बन्धित्येन मनोऽपश्यत् ॥ तथा वाक्-
प्राणश्चक्षुर्गोऽपि स्वस्ववृत्तिरूपान्मनोमयान्मनश्चितः-तथेति ॥ प्राणः प्राणम् । कर्मोद्देशेन हस्तादिना चितः
कर्मचितः । अग्निः-त्वक् । पूर्वप्राग्मिचयनप्रकरणम् ॥ किमेतेऽग्रे-कथं-उत-प्राधान्यज्ञापकलिङ्गा-
दिभूयस्त्वान् पुरयार्थं वेति सहायमाह-तेष्विति ॥ केवलविद्यात्मकाः क्रियागन्तविना माननामया
इत्यर्थः ॥ एकप्रयोगात्तन्मयाद्वायुप्राणयोरपि प्रयोगभेदोऽस्तु । इह तु मनश्चिदाद्यग्नीनां प्रकरणान् कर्मा-
गत्वेनैकप्रयोगत्वमिति प्राप्य सिद्धान्तमुपक्रमते-तत्रेत्यादिना ॥ पूर्वपक्षे भावनाग्नीनां कथं गत्वमिष्टम् ।

भामती ।

निधिर्येयान् । तथोक्तिर्यस्य क्रमस्य विवक्षितत्वात् । मुगममप्यन् ॥ ४३ ॥ (२८, ॥ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वली-
यस्तदपि । इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षविना सिद्धातपत्तिः । तत्र यद्यपि भूयोऽस्ति सन्ति न्यायानि
मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यमूचकानि तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण स्वातन्त्र्यं प्रति प्रापकाणि । प्रमाणप्रा-
पितं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्धृत्यति । न चास्मिन् स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । न चेदं सामर्थ्येऽक्षणे लिङ्ग
वेनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्धि सामर्थ्यमभिधानस्य वार्थस्य वा स्वात् । तथा पूराद्यनुमन्त्रग-
मन्त्रस्य पूरानुमन्त्रे यथा वा “पशुना येन” इत्येकत्वसंवादा अर्थस्य सत्येयान्छेदमामर्त्यम् । न
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यत्राप्यादश तथेहापि ध्यानभेदमिद्विरत्यर्थः ॥ ४३ ॥ (२८) ॥ वायुनियोकनन्तरं सावादिका-
भिधियाचिन्तामारमते-लिङ्गेति । सावादिकान्मनीक्रियाप्रकरणम्यान्मनश्चिदादीन्विषयवेनोपन्यस्यति-
वाजसनेयिन इति । उत्पत्तेः प्रागिदं सर्वं नेव सदासीत्तात्पर्यस्युपक्रम्य मनसः प्रादुर्भावमुक्त्वा
तदात्मानमश्नुततीक्षणपूर्वकं तन्मन आत्मानोऽग्नीनपश्यदिति मनोऽभिष्टव्यं पठन्तीत्यर्थः । पुनरुपपन्नेन
कष्टमशान्तवर्णान्तर्गतपटत्रिंशत्सहस्राहोरात्रावच्छिन्नमनोमयान्मनश्चितः श्रोत्रचक्षुश्चितश्चक्षुश्चितः कर्मचितोऽग्निचितः
मनोमयान्मनश्चितः-तथेति । अर्कान्चर्चनोपान्मनोमयान्मनोवृत्तिमायित्वासाक्षा-
द्वृत्तिभिरिष्टकात्वेन भावितानिर्धीयन्त इति वाचिचिदादीनमनोमया मनो वागादयोऽपश्यन्ति-तथेति ।
कथं त्वत्पुरयार्थत्वमिति योऽन्यथामाह-तेष्विति । केवद्विद्यात्मकस्य क्रियानुप्रवेशं विना
भावनामप्यन् । वायुप्राणयोरैकप्रयोगायोगाप्रयोगभेदेन प्येव गोऽपि मनश्चिदादीनां कर्माद्येनैकप्रयोगत्वं
मुक्तमिहा-तत्रेति सावादिकान्मनी केवद्विद्यात्मकेन पुनर्यथैकमनस्येनैव वाच्यार्थोऽपि नोक्तोऽस्ति

स्वातन्त्र्यं तावत्प्रतिजानीते—लिङ्गभूयस्त्वादिति। भूयांसि हि लिङ्गान्यस्मिन्
ब्राह्मणे केवलविद्यात्मकत्वमेषामुपोढलयन्ति दृश्यन्ते—“तद्यत्किञ्चेमानि
भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिरिति तान्हेतानेवंविदे
सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते” इति चैवंजातीयकानि ।
तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः ॥ तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे—“श्रुतिलिङ्गवा-
क्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षाद्” [जै०
सू० ३।३।१४] इति ॥ ४४ ॥

• पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

नैतद्युक्तं—स्वतन्त्रा एतेऽग्नयोऽनन्यशेषभूता इति । पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः

रत्नप्रभा ।

तेषां क्रियामिना विरूपः समुच्चयो वास्तु । सिद्धान्ते पुरुषार्थत्वमिति फलम् । तत्र सर्वप्राणिमनोवृत्तिभि-
र्मम सदाभ्यधीयन्त इति ध्यानदाहर्षं सति सर्वभूतानि यन्त्रिचित् मनसा संकल्पयन्ति । तेषामेवाग्नीनां
सा कृतिः करणमित्येकं लिङ्गम् । क्रियागस्य यन्त्रिचित्करणेन सिद्धदर्शनादित्याह—तद्यादिति ॥ एवं-
विदे स्वपते जाग्रतेऽपि तदीयाग्नीन् भूतानि सर्वदा चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरम् । क्रियाङ्गस्य चोदितकाण्डा-
नुष्ठेयस्य सदा सर्वैरनुष्ठेयमानत्वायोगादित्यर्थः । पदत्रिंशत्सहस्रपरसंख्याप्यनङ्गत्वे लिङ्गमेवजातीयरूपदे-
नोक्तम् ॥ ४४ ॥ एष सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षवति—पूर्वेति ॥ पूर्वस्य “इष्टकामिरिति चितुने”
भामती ।

चेदमप्यस्यार्थदर्शनदृष्टेः लिङ्गं तथा । स्तुत्यर्थमेनाम्य विष्णुदेशमेववाक्यतया विधिपरत्वात् । तस्मा-
द्भूतं सामर्थ्यलक्षणे विरोधारे प्रकरणमप्रयुह मनश्चिदादीनां क्रियाशेषनामगमयति । न च ते हेतु
विधाचित एवेक्यप्रारणश्रुतिः क्रियानुप्रवेशं वारयति । येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं भवेत्, चाद्यसा-
धनतापाकारणार्थत्वादनारणस्य । न च त्रिंशद्विंशे एवमिदधित्वा भवन्तीति पुरुषमग्न्यमापादयद्वाक्य
प्रकरणमपवाधितुमर्हति । अन्यार्थदर्शनं न्ययैतदपि । न च तस्मात्तन्त्र्येण प्रापकमिषुक्तम् । तस्माच्चदपि
न प्रकरणविरोधायालमिति सायादिका अन्तर्गते अग्नयः प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशेन एव मानमवत् । द्वावगाहौ
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पादादिसगतिः । पूर्वपक्षं क्रियार्थानामग्नीनां क्रिया-न सिद्धान्ते पुनर्यानां तेषां केनचिद्विद्यामयमन्यङ्गी-
कृत्य सिद्धान्तमुपक्रमते—स्वातन्त्र्यमिति । मूलाक्षराणि योजयति—भूयांसीति । सर्वान्यपीमानि
भूतानि यन्त्रिचित् मनसा संकल्पयन्ति तेषामेवाग्नीनां सा कृतिः करणमित्येतत् । प्रहृताग्नीनां स्वान-
न्त्र्येण भावनामयवे लिङ्गं न हि क्रियागं यत्किञ्चिदकरणं सिध्यति चोदनेऽनङ्गम्याग्निर्याह—तद्यादिति ।
एवविदे स्वपते जाग्रतेऽपि तान्हेतानग्नीभूतानि सर्वाणि सर्वदा चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरं न हि कर्मागं सर्वदा
सर्वैरनुष्ठेयने प्रतिनियतदेशकाऽनिमित्तेषु चोदितत्वादित्याह—तानिति । कार्यकरणव्यापारे पदत्रिंश-
त्सहस्राहोपात्रावच्छिन्नैरिति कात्वेन भाविर्भूतः स्यादन्ते । तत्रेष्टकाम्यमिषु च सत्यापिकदमग्नीनां देव-
न्याये लिङ्गम् । न हि त्रिंशद्विंशे प्रसिद्धस्यातिरेकमिद्विदिति मयाऽऽह—एवमिति । प्रकरणादे-
क्रियागत्वं सिद्धं लिङ्गाच्च स्वातन्त्र्यं तेन सशयं स्यादिति यावत्स्याऽऽह—तद्वीति । प्रमाणाभाविशेषे पुरु-
षावच्छिन्नमप्येवाशक्त्याऽऽह—तद्वीति ॥ ४४ ॥ सिद्धान्तेनोपक्रम्याधुना पूर्वपक्षवति—पूर्वेति ।
पूर्वपक्षं विद्वत्तुक्तसिद्धान्तप्रतिज्ञां निरूपयति—नतदिति । अग्निरसरेतुर्गुणं प्रतिजानीते—पूर्व-
स्येति । इष्टकामिर्गोचिनुत इत्युक्तक्रियामयान्यप्रकारं धरणादयमपि भाविरिक्तान्युपदेशमार्गः ।

प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यान्न स्वतन्त्रः ॥ ननु प्रकरणाद्विषयं बलीयः ॥ सत्यमेव तत् ॥ लिङ्गमपि त्वेवञ्जातीयकं न प्रकरणाद्वलीयो भवति । अन्यार्थदर्शनं ह्येतत् । साम्पादिकाग्निप्रशंसास्यत्वात् । अन्यार्थदर्शनं चासत्त्वामन्यस्यां प्राप्ते गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहते । तस्मात्साम्पादिका अप्येतेभ्यः प्रकरणात्किंवातुप्रवेशिन एव स्यूमानसवत ।

रत्नप्रभा ।

इत्युक्तस्य “स एव चिद्विज्ञेयः” इति सञ्ज्ञितस्य अयं विकल्पविशेषोपदेशः सङ्कल्पमप्यारप्यप्रकार-
भेदोपदेशः । क्रियासिद्धत्वाद्वात्पिकामयोऽप्यगमिति यावत् ॥ किं विधियव्यर्थं लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः
अर्थवादस्य वा । आद्य मगीकरोति-तत्त्वमिति ॥ न द्वितीय इत्याह-लिङ्गमिति ॥ मानसमि-
त्रिध्वर्थ्येवादास्यलिङ्गानां स्वार्थप्राप्तकामानामावाद् दौर्बल्यमित्यर्थः ॥ मूलस्यक्रियापदं व्याचष्टे-तस्मा-
दिति ॥ ननु-भक्तिवारूपाम्नीनां ध्यानमयानां कथं क्रियागतं तत्राह-मानसवदिति ॥ द्वादशाह-
भामती ।

तु भूयते-“अनया एवा पात्रेण समुद्र रसया प्राजापत्य मनोमहं गृह्णाति” इति । तत्र सशय-किं मानस
द्वादशाहादहन्तरमुत्त तन्मन्यपातिनो दशमस्याहोऽङ्गमिति । तत्र यात्रे द्वादशाहो मनो मानसमिति
मानसस्य द्वादशाहाहरेण व्यपदेशाद्वाद्मनसमप्यहरेदः । निवृत्तानि द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दसि तानि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पिरुक्षोपदेशस्तथा च यथा क्रियागं क्रियामयोऽस्तिस्तथा सांपादिनामिति तदगं स्यादित्यर्थः । पिरुक्ष-
विशेषः प्रकारभेदः । उक्तं सैद्धान्तिकं मतमनुवदति-नन्विति । तेन प्रकरणिकं क्रियाशेषस्य हिवा
लिङ्गिक पुनर्भवमेष्टमिति शेषः । त्रिषुदेशस्पर्धवादस्य वा लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयदिति पिरुक्षस्याऽऽद्यम-
गीकरोति-तत्त्वमिति । द्वितीयं दूषयति-लिङ्गमिति । एवजातीयकं सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्व-
न्तीत्याचर्यादास्यमिति यावत् । तदेव साधयति-अन्यार्थेति । न हीद साधनात्मकं लिङ्गं त्रिषुदे-
शकतावयतया तत्रराशदतो नेदं स्थातन्मयेण प्रमापकं स्तुतिमानं वादित्यर्थः । अन्यार्थदर्शनानामपि
प्रमापकत्वमाशक्यं मूढप्रमाणमात्रं तथामात्रेऽपि प्रवृत्ते तदमात्रमेवमिवाह-अन्येति । प्रवृत्तिर्गोचरस्य
प्रकरणाबाधकत्वे कथितमाह-तस्मादिति । एतेन क्रियेति पदं व्याख्यातम् । कथमक्रियारूपाणां
भेदेयां क्रियाशेषस्य तत्राऽऽह-मानसवदिति । द्वादशाहे भूयतेऽनया एवा पात्रेण समुद्र रसया प्राजा-
पत्य मनोमहं गृह्णातीति । तत्र किं मानसं द्वादशाहादहन्तरं किञ्च तन्मन्यपातिनो दशमस्याहमिति
संदेहायैव द्वादशाहो मनो मानसमिति भेदोक्तया मानसस्य द्वादशाहाहरेदसिद्धेर्द्वादशाहस्य गतरसाभ्युद्गानि
मानसेनैवाऽऽप्यवन्तीति च मानमेव द्वादशाहस्य स्तुतेः स्तुतिस्तुत्यमात्रस्य भेदांशोऽन्यात्पत्नीसयाजा-
नान्यहानि सतिष्ठन्त इत्युक्त्या द्वादशाहान्तर्गतानामहं पत्नीसयाजान्तत्वेदन्तेनस्य च पत्नी सयाज्य-
मानसाय प्रसर्पन्तीति पत्नीमयाजादुपरिप्रादेव भुतेर्द्वादशाहसयाज्यस्य त्रयोऽशाहेऽपि द्वादशाहसत्त्वेन कथं
चिदुपर्यहं द्वादशाहादहन्तरं मानसमिति प्राप्ते मानसस्य त्रयोऽशाहं च मानमात्राद्द्वादशाहसयाजा गणहृत्या
नेतुमशक्यत्वादगोपिर्भेदोक्तिर्भेदस्य स्तुतिस्तुत्यमात्रस्य च मिद्वेदां पत्नीसयाजान्ततायाश्चौ सागकत्वादि-
शेनोक्त्या दशमस्याहो भद्रगार्दीनां मानसानां पत्नीमयाजात्पत्न्याविशेषादेव ये दशमस्याहो विमर्गो
यन्नानसमिति चोर्ध्वसर्गम्यान्तस्यान्तर्गतो धर्म्यादशमाहर्हृतागतर्दशमेऽहनि मानमात्रं प्रसर्पन्तीति
चाऽऽभारतोतेत्यदगमेन मानसं नाहन्तरमिति शङ्कान्तम् । तदेव द्वादशाहयोगिनो दशमस्याहो मान-
सममिति धर्मोन्मात्रायामुक्तं तथाऽपि दशमस्य द्वादशाहविद्विन्वाक्यमेवार्धमेवमिति श्रेष्ठं दशमस्यग-

यथा-द्वादशरात्रस्य दशमेऽह्न्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सो-
मस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनाहरणोपहा-
नमक्षणानि मानसाग्न्येवाम्नायन्ते । स च मानसोऽपि-ग्रहकल्पः क्रियाप्र-
करणात्क्रियाविशेष एव भवति, एवमयमप्यग्निकल्प इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

रूपप्रभा ।

स्यान्ताहर्द्वयं त्यक्त्वा मन्वस्यदशरात्रस्यैव द्विरात्रादिषु प्रकृतित्वम् । तद्गर्भाणामेव तेजतिदेशात् । तस्य
मन्वदितानुद्वेयस्य सदोच्चैरनुदीयमानत्वात् । दशरात्रस्य दशमेऽह्न्यर्थादिकादशोऽहनि मानसग्रहः श्रूयते ।
“अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रमया प्राजापत्यं मनोमहं गृह्णाति” इति । अनया रसया पृथिव्या पात्रेण
समुद्रं त्वा प्रजापतिदेवताकं मनोमहं, गृह्णाते इति-ग्रहः-सोमसः, मनसा रसत्वेन मावितमप्यर्च्यर्गुहा-
तीत्यर्थः ॥ अत एव त्रिज्जां ध्यायित्वा विविधवाक्योच्चारणमवाद्-अविवाक्यसंज्ञा-अहः प्राप्ताः । ग्रहणं
नाम सोमरात्रस्योपादानम् । गृहीतस्य स्वस्थाने स्थापनम्-आसादनम् । सोमस्य होमः हवनम् ।
हृतोपादानम्-आहरणम् । सोममक्षणार्चविज्जां मिथोऽनुष्ठाकरणम्-उपह्वानम् ॥ ततो मक्षणमित्येतानि
मानसाग्नेवैत्यर्थः ॥ स च मानसो ग्रहो द्वादशाहदहन्तरं स्वतन्त्रमित्याशङ्क्य द्वादशाहसंज्ञाविरोधात्
नाहन्तरम् किन्तु प्रकरणादविवाक्यस्यागमिति सिद्धान्तमाह-स चेति ॥ कल्पः-कल्पनाप्रकारः ॥
केचिच्च त्रयाभ्यं दशरात्रशब्दो विकृतिपरः । तत्रापि दशमेऽह्न्यविवाक्यसंज्ञके मानसग्रहस्यातिदेशात्-

भाष्ये ।

मानसेनैवाध्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन स्तूयमानत्वाद्भेदे च सति स्तुतिस्तुत्यभावस्योदपत्तेर्द्वादशा-
हदहन्तरं न तदहं, पत्नीसंयाजान्तत्वाच्चाहं पत्नीः सयाज्यमानसाय प्रसर्पन्तीति च मानसस्य पत्नीसंया-
जस्य परस्ताच्छ्रुतेः । त्रयोदशाहेऽप्ययमुच्य द्वादशसंख्यासमवायात्कपचिजन्मपवापि वृत्त्या द्वादशाहस-
ंज्ञाविरोधाभावादिति प्राप्तिसिद्धिरिति-प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्येऽहो तिष्ठे द्वादशाह इति जन्मपवा वृत्त्यो-
क्तमेत । न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम् । न च उपपदस्येदोऽहन्तरत्वं कल्पयितुमर्हति । अङ्गभिर्भेदे-
नापि तदुपपत्तेः । अत एव च स्तुत्यस्तावकमावस्थाप्युपपत्तिः । देवदत्तस्यैव दीर्घः केशः । पत्नीसंया-
जान्तता तु यदप्यौत्सर्गिकी तथापि दशमस्याहो विशेषवचनान्मानसानि ग्रहणासादनहवनादीनि पत्नी-
संयाजादपराधि मविष्मन्ति । किमपि हि न कुर्यादचनमिति । एष वै दशमस्याहो वितर्गो यन्मानसमिति
यचनादशमाहरणता गम्यते । वितर्गोऽन्तोऽन्तर्गतो धर्मो न स्तत्प्र इति । दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्प-
न्तीति दशमस्याह आधात्यभिर्द्वादश तदहं मानसं नाहन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहस्यविधौ
दशमस्याहोऽहं मानसमिति धर्ममीमांसासूचकतोक्तम् । दशरात्रमस्यापि दशमस्याहोऽहमिति प्रमाण-
व्युत्तरः । श्रुत्यन्तवलेनाह-यथा द्वादशरात्रस्य दशमेऽह्न्यविवाक्य इति । अविवाक्य इति दशम-

आनन्दगिरौ-आध्यायनिर्णयः ।

दशमाह्न्यपि द्वादशाहान्तर्गतदशमाहर्द्वयस्य मानमस्यास्ति प्रातिरिचिर्भिन्नस्य व्याचष्टे-यथेति । अविवा-
क्यमिति दशमस्याहो नामनेय त्रिविधानि वाक्यानि यत्र मानसत्वाद्यविज्जां न संति तत्तथेति व्युत्पत्तेः ।
तत्रेदं श्रुतमनया त्वा पात्रेणेत्यादि त्वा समुद्रमनया रसया पृथिव्या पात्रेण प्रजापतिदेवताकं मनोमहं
पानमयं ग्रहमापात्रात्पृथुर्गृह्णातिति वाक्यार्थः । तमिमे सोमस्करमुपन्यस्यति-पृथ्व्येति । ग्रहणं
सोमधापोरस्योपादानमासादनं गृहीतस्य स्वस्थाने स्थापनं ततः सोमस्य होमो हवनं हृतोपादानमाहरणं
पथाद्विज्जां तद्वक्षणाय मिथोऽनुष्ठाकरणमुपह्वानं ततोऽवशिष्टस्य सोमस्य मक्षणमित्येतानि मानसाग्ने-
वैत्यर्थः । कल्पः-ग्रहयोक्तो मानसस्य कल्पनाभेदस्य त्रितानुप्रवेष्टिर्वा तत्राऽह-स चेति । दहन्त-
न्तादमित्येव-विद्वत्त्वान्तोऽपि क्रियाधिकात्क्रियावृत्तयेऽपि दाहान्तिकमाह-एवमिति ॥ ४५ ॥

लिंगभूयस्त्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११४३)

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चेपामग्रीनां क्रियानुप्रवेशमुपोडलयति “षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्न-
योऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः” इति । सति हि सामा-
न्येऽतिदेशः प्रवर्तते ततश्च पूर्वणेष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना
साम्पादिकानग्रीनतिदिशन्क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एवेते स्वतन्त्रा मनश्चिदादयो-
ऽग्नयः स्युः, न क्रियाशेषभूताः । तथाहि निर्धारयति-“ते हेते विद्या-
चित एव” इति । “विद्यया हेवेत एवंविदक्षिता भवन्ति” इति च ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते चेपां स्वातन्त्र्ये लिंगम् । तत्पुरस्ताद्वर्णितं-“लिंगभूयस्त्वाद्”
[व्या० सू० ३ । ३ । ४४] इत्यत्र ॥ ४८ ॥ ननु लिंगमप्यसत्यामन्यस्यां
प्रातां वसाधकं कस्यचिदर्थस्येत्यपास्य तत्प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वम-
ध्यवसितमिति, अत उत्तरं पठति-

रत्नप्रभा ।

सतयागत्वादित्याहुः ॥ ४९ ॥ मनश्चिदादीनां क्रियागत्वे प्रकरणमुक्त्या लिंगमाह-अतिदेशश्चेति ।
क्रियागत्तसादृश्यादतिदेश इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ सिद्धान्तमाह-विद्येति ॥ ४७ ॥ धृतिलिंगात्पक्षेः प्रकरण
भामती ।

स्यादो नाम ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अतिदेशाच्च । न हि सावादिकानमग्रीनामिष्टज्ञासु चित्तेनाग्निना किञ्चिदरित
सादृश्यमन्यत्र क्रियानुप्रवेशात् । तस्मादपि न स्वतन्त्र इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ४६ ॥ विद्यैव तु निर्धार-
णात् । मा भूदन्वेषो धृतनिष्ठुद्देशानामन्यार्थदर्शनानामप्राप्तप्रापकरमेतेषु स्वश्रुतविष्णुदेशेषु ‘वचनानि
त्वद्गत्वात्’ इति न्यायादिधिक्तेतव्यः । तथा चैतेभ्यो यादृशोऽर्थः प्रतीयते तदनु रूप एव । भवति ।
प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां मान्तव चारधारण च फलभेदमन्वयश्च पुरयमन्वयश्च । न चास्य
गोदोहनादिबलकर्याश्रितत्वं येन पुरयार्थस्य कर्मसारतन्त्र्य भवेत् । न च त्रियाचित एवेत्यत्राण बाध-
साधनापारुणार्थम् । स्वमानत एव त्रियाया बाधानपेक्षत्वं सिद्धं । तस्मात्परिदोषग्नानममहर्त क्रियानुप्रवे-
जानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मनश्चिदादीनां क्रियानुप्रवेशे सिद्धान्तमाह-अतिदेशश्चेति । सूत्रं व्याकरोति-अतिदेशश्चेति ।
तत्र दर्शयति-पठिति । कथं तावता करुणं तदाह-सतीति । क्रियानुप्रवेशमन्तरेणाप्यदेव साद-
र्यमतिदेशादृशक्रियाशेषस्य तस्य योग्यानुपपत्त्यन्यत्रान्याह-ततश्चेति ॥ ४६ ॥ सिद्धान्तमाह-
विद्येवेति । परपक्षनिषेधं प्रतिजानीते-तुशब्द इति । सिद्धान्तप्रतिज्ञामाह-विद्येति । हेतु व्याचष्टे-
तथा हीति । एवकारश्च पुरण बाध्यमिति मानः । मनश्चिदादीनां त्रिया मये धृतितत्त्वत्वं वक्तु
श्रुत्यामाम दर्शय-नाक्यमपि समुच्चिनोति-विद्येवेति ॥ ४७ ॥ न धृत्यैव प्रकरण बाध्यं त्रिज्ञादर्पा-
व्याह-दर्शनाच्चेति । तद्विमर्शने-दृश्यते चेति । किं तदित्यपेक्षायामाह-तत्पुरस्तादिति ॥ ४८ ॥
तत्पुरस्तादप्यर्थं पूर्वोक्तं चोग्मनुस्मारयति-नन्वेति । तदुत्तरं सूत्रमनवारयति-अत इति । न

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षो बाधितव्यः । श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च-वलीयांसि हि प्रकरणाच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे [जे० सू० २ । ३ १४] तानि चेह स्वातन्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते ॥ कथम् ॥ श्रुतिस्तावत् “ति हैते विद्याचित एव” इति ॥ तथा लिङ्गं “सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते” इति ॥ तथा वाक्यमपि-“विद्यया हैवैत एवविद्वश्चिता भवन्ति” इति । “विद्याचित एव” इति हि सावधारणेयं श्रुतिः क्रियानुभवेशोऽमीयामभ्युपगम्यमाने बाधिता स्यात् ॥ नन्वबाह्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति ॥ नेत्युच्यते ॥ तदभिप्रायतायां हि विद्याचित इतीयता विद्यास्वरूपसंकीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थकमिदमवधारणं भवेत् । स्वरूपमेव ह्येषामबाह्यसाधनत्वमिति । अबाह्यसाधनत्वेऽपि मानसग्रहवत्क्रियानुभवेशांशकायां तन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवद्भविष्यति ॥ तथा-“स्वपते जाग्रते चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतानग्रीक्षिन्वन्ति” इति सातत्यदर्शनमेतैर्वा स्वातन्त्र्येणैव कल्पते । यथा-साम्पादिके वाकमाणमयेग्रिहोत्रे “प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोति” [को० २ । ५] इत्युक्तवोच्यते-“एते अनन्ते अमृते आहुनी जाग्रच्च स्वपञ्च सततं जुहोति” [को० २ । ५] इति, नहत्क्रियानुभवेशे तु क्रियामयोगस्याऽल्पकाल-

रत्नप्रभा ।

वाक्यमिति सूत्रप्रपार्थः ॥ ४८ ॥ तत्रानुसरणश्रुतेरन्यथामिदि शङ्कते-नन्वबाह्येति ॥ विद्याचित इतिपदेनैवाऽनाद्यसाधनत्वस्य उक्तत्वादनुसरण व्यर्थमि वाह-नेति ॥ तर्हि कथमस्यार्थवत्त्वं तत्राह-अनाह्येति ॥ लिङ्ग व्यनक्ति-त्येति ॥ अमीनां सर्वज्ञाद्व्यापिग्नानादित्ये दृष्टान्माह-यथेति ॥ तदा ध्यानकाल इत्यर्थः । तमे यथा सातयमुच्यते, तद्वदमीनां सातयदर्शनमित्यन्वयः ॥ अमुक्तमर्थवाद स्पन्नालिङ्ग दुर्बलमिति ॥ तन्न ॥ सर्वदा सर्वभूतानि मर्त्यममीनां चिन्वन्तीति व्यापेदित्यपूर्वाधेतया िति मामहती ।

बाह्यबाधपातरणार्थमवधारणम् । न चैतन्मर्थत्वे भवमपि श्रुतकृतमात्रेण निरालम्बुनि प्रीडनाया । तन्मात्रं ध्यानदण्डीय-व्यापिनिर्वाहः ।

बाध इत्येतद्व्याचष्ट-नैवमिति । हेतुमन्मार्थं व्याचष्टे-श्रुत्यादाति । नेषा प्रकरणाद्विद्वद्वेशेऽपि प्रकृतं हि जातं तत्राऽऽह-तानि चेति । स्वातन्त्र्यमात्रश्रुत्यादिदृष्टिमेव प्रत्यक्षात् स्फुटयति-कथमित्यादिना । तत्र श्रुतिं सिद्ध्योति-विद्येति । अनुसरणश्रुतेरन्यथामिदि शङ्कते-नन्विति । दूषयति-नेत्युच्यते इति । इत्युक्तदृष्टिमेवम्यासाधमाननवम्य ज्ञातव्यादिनि यासत् । स्वरूपमर्त्यत्वेनेन इत्यवमनं स्फुटयति-स्वरूपमिति । विद्याशब्देनैव वाक्यसाधनं व्यापको चैतन्मतेऽपि निर्णयं मनसारणमिवाशक्याऽऽह-अनाह्येति । सप्रत्ययसारणश्रुतिवदेव लिङ्ग व्यनक्ति-त्येति । मानसं सर्वज्ञात्मवैपुल्यस्यापि च तेन हेतुना क्रियानुभवेशोऽनाद्यसाधनमाह-यथेति । तदेति मनसादनाम्योति । आहुतपोनन्तमनस्यमर्त्यत्वादिवाह-अमृते इति । तयोरेव विद्याग्रन्थद्वया प्रयाह-जाग्रदेति । उक्तदृष्टान्ताप्रवृत्तामीनां सातयदर्शने क्रियाप्रवेशिनेति दार्ष्टान्तिकमाह-तद्वदिति । मानसप्रयोगेऽपि क्रियाप्रवेशो न स्वातन्त्र्याऽऽह-मिथेति । यदुदरस्यवदस्य लिङ्गं न प्रत्यक्षमाधर्मानि

त्वात्र सातत्येनैषां प्रयोगः कल्पेत । न चेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यम् । यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिङादिरुपलभ्यते, युक्तं तत्र संकीर्तनमात्र-स्यार्थवादत्वम् । इह तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः संकीर्तनादेवैषां विज्ञानानां विधानं कल्पनीयम् । तच्च यथासंकीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति सातत्यदर्शनात्तथाभूतमेव कल्प्यते ॥ ततश्च सामर्थ्यादिषां स्वात-न्त्र्यसिद्धिः ॥ एतेन “तद्यत्किञ्चेमानिभूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः” इत्यादि व्याख्यातम् ॥ तथा वाक्यमपि “एवंविदे” इति पुरुषविशेषसम्बन्धमेवैषामाचक्ष्णानं न क्रतुसम्बन्धं मृष्यते ॥ तस्मात्स्वा-तन्त्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टं तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यम् । य-त्क्रियाचयवान्मनआदिव्यापारेष्वनुबन्धनाति “ते मनसैवाधीयन्त मनसैवाचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्मनसाऽशंसन् यत्किञ्चिद्यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्चिद्यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु

रत्नप्रभा ।

कल्पनात् ॥ तथा विधिराक्यस्यत्वाद्विध प्रकरणाद्वलवदित्याह—न चेदमित्यादिना ॥ एतेनेति । विधिवेने पर्यः ॥ वाक्य विद्वेति—तथेति ॥ ४९ ॥ सम्प्रदुपास्ये मनोवृत्तिषु क्रियाज्ञानां योजनम्—अनुबन्धः श्रुत्या क्रियते । तदन्वयानुपपत्त्याऽप्यमीनां पुरुषार्थतम् । कन्वधैवेऽज्ञानां निवृत्त्येन सत्पा-दनानुपपत्तेरित्याह—इतश्चेत्यादिना ॥ ते अमय, आधीयन्त । तेषामाधान मनसैव कुर्यादित्यर्थः ॥ काष्ठस्य छन्दस्यनियमान् । अचीयन्त इष्टकाधेतव्या इत्यर्थः । ग्रहा पात्राणि । अस्तुवन् उद्गानारः स्तुवन्ति । आशंसन् होतारः शंसन्ति ॥ किं बह्वनया ॥ यत्किञ्चित् यज्ञे कर्म आरादुपकारक यज्ञीयं यज्ञस्यग्नौपादकञ्च तत् सर्वं मनोमय कुर्यादिति श्रुत्यर्थः । श्रुतिव्यभिचयानम्य क्रियानन्धवेऽप्यु-

भामती ।

श्रुतिग्राह्यानि प्रकरणमग्रेण स्तानन्वय मनश्चिदादीनामवगमयन्ति निवृत्तम् । अनुबन्धानिदेशश्रुत्यादिभ्य-एवमेव विज्ञेयम् । ते न माय एव स्तुताः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा क्रतुत्वे पूर्वोपेक्षान्वितेन मनश्चिदा-आन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

तत्राऽऽह—न चेति । अन्येषां श्रुतिविश्रुतेशानामन्यार्थदर्शनानामत्रात्रात्र वेदेषु प्रत्येकं वचनानि श्रुत्या-दिति न्यायेन सर्वदा सर्वाणि भूतानि मदर्थमस्मि विव्रन्तीति गर्वनेनेति निमित्तः कर्तव्यः । अदूर्ध्वपदादि-तया भासमानानां श्रोतस्त्वमात्राणांकारेण गुणवादश्रयणायोगादिति मत्राऽऽह—यत्रेति । दत्तत्वाय वाक्यान्तरेऽपि संचारयति—एतेनेति । श्रुतिर्हि द्वे विविच्य वाक्यं विव्रन्ति—तथेति । श्रुतिविश्रुता-कथंभ्यो ममे प्रकरणे कञ्चिन्मात्र—तस्मादिति ॥ ४९ ॥ स्तानन्वये हेतुन्तरात्त्याह—अनुबन्धादिभ्य इति । श्रुत्य हेतुन्तरोक्ती तावदेवमाह—इतश्चेति । तत्रानुबन्ध हेतु विद्वेति—यदिति । निया-ज्ञानां मनआदिव्यापारेषु सयोजनान्मनयानुपपत्त्याऽपि न क्रियाशेषा मनश्चिदादीनामित्यर्थः । तेषाम्यो विदुषा मनमेवाऽऽधीयन्ताऽऽशंसन्ते सन्त्यपि सन्त्यनियमान् । मनसा चोपन्त इष्टकाचोपन्त । मान-तेषु मनश्चिदादिषु मन्त्राः पात्राणि विदुषाऽगृह्यन्त गृह्यन्ते । मनमेवास्तुवन्नुद्गानात्प्रभृतय स्तुवन्ति

मनश्चित्तु मनोभयमक्रियत" इत्यादिना । सम्पत्फलो ह्ययमनुबन्धः । न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः सन्तः सम्पदा लिप्सितव्याः । न चात्रोद्गी-
थाद्युपासनवाक्रियांगसम्बन्धात्तदनुप्रवेशित्वमाशङ्कितव्यम् । श्रुतिवैरु-
प्यात् । न ह्यत्र क्रियांगं किञ्चिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्य-
स्तितव्यमिति वदति । षट्विंशतं तु सहस्राणि मनोवृत्तिभेदानादाय
तेष्वश्रित्वं ग्रहादींश्च कल्पयति पुरुषयजादिवत् । संख्या चेयं पुरुषायु-
पस्याहःसु दृष्टा सती तत्सम्बन्धिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यम् ।
एवमनुबन्धात्स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । आदिशब्दादतिदेशाद्यपि
यथास्तम्भवं योजयितव्यम् । तथाहि—“तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ
पूर्वः” इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिविशङ्कि-
यायामनादरं दर्शयति । न च सत्येव क्रियासम्बन्धे विकल्पः पूर्वणोक्त-
रेषामिति शक्यते वक्तुम् । न हि येन व्यापारेणाहवनीयधारणा-
दिना पूर्वः क्रियाया उपकरोति तेनोत्तरे उपकर्तुं शक्नुवन्ति ॥ यत्तु पूर्व-

रत्नप्रभा ।

द्वीपध्यानक्रियांगाश्रितत्वं स्यात्, नैयाह—न चात्रोद्गीयेति ॥ अज्ञानप्रवृत्तितोऽस्या श्रुतवैरूप्य
सुदृढयति—न हीति ॥ अनङ्गवृत्तिषु सागरतुल्यपादनं पुरुषस्य यत्नत्वव्यापनवत् स्वतन्त्रमित्यर्थः ॥ अना-
दराधोऽतिदेशो न भवति । किन्तु निरूप्यार्थ इत्यत आह—न चेति ॥ एकस्मिन् साध्ये निरपेक्षताम-
नयोर्विकल्पो भवति । यथा ग्रीहिपत्रयोः । अत्र तु क्रियाग्रेष्ठ्यानाग्नीना माध्यमेनात् न निरूप इत्यर्थः ।
अन एव समुच्चयोऽपि निरस्तः ॥ यदुक्तं क्रियाज्ञानमामान्येनातिदेश इति, तन्नैयाह—पक्ष—इति ॥

भामती ।

दीना निरूप्य इति । तदनुस्यकार्यत्वेन दूषयति—न च सत्येव क्रियासंबन्ध इति । अपि च पूर्वापर-
ज्ञानव्यतिरीक—व्यापिनिरूपः ।

मनसेनाऽऽसन्नहोत्रादयः शसन्ति । अन्यदपि यत्किञ्चिच्छ्रेष्ठं पुरुषार्थं क्रियते यच्च यज्ञार्हं कार्यं तत्रानुष्ठी-
यते तन्मन्त्रेन मनोमय भावनामय चित्तुपा मनसेनाक्रियत क्रियत इत्यर्थः । किमर्थमिदमनुबन्धन-
तदाह—सपदिदिति । उपास्यार्थो धनुर्वन्तस्ताऽपि मनश्चिदादीनामक्रियागन्ते क्रियायात् तदाह—न चेति ।
तेषां क्रियागत्वं साक्षादेवाऽऽज्ञानादिप्रसिद्धेर्नापेक्षा सपदित्यर्थः । तर्हि कर्मांगयोगादुद्गीथाद्युपासनान-
दिदमपि क्रियागतमुपासनं स्यान्नैयाह—न चेति । उपासनं सत्सम्बन्धः । उद्गीथाद्युपासनिवृत्तिप्रति-
भिन्निरेवत्येवमेव प्रस्तुतोपासनिविग्नौ दर्शयति—न हीति । कथं तर्हि विज्ञानं तदाह—पदिदिति ।
मनोवृत्तिभेदेष्वग्निवादिप्रहितेषु ॥ कथं ताया दृष्टान्तमाह—पुरुषेति । कथं मनोवृत्तिषु सग्यामोपादानं
तदाह—संख्या चेति । अनुबन्धमामर्थसिद्धमर्थमुपमन्त्रिण—एवमिति । सौत्रमादिशब्दं योजयति—
आदीति । तत्र मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यप्राप्तकमतिदेशं विशदयति—तथा हीति । वाक्यनान्यत्वाद्
क्रियेति । ननु पूर्वैरेकचित्तेनाग्निना ग्राह्यचदादीनां निरूप्य स्यादित्युक्तं तेन निरूप्यार्थोऽतिदेशो
नाऽऽदरार्थ इति तत्राऽह—न चेति । ग्रीहिमित्राजिग्यते यत्रेति तत्रादिनि युक्तो निरूप्य । ग्रहणे
तु मनश्चिदादीनां तदभावात्प्रेक्षाचिनेन निरूप्य स्यादित्याह—न हीति । अनिदेशस्य पूर्ववत्त्वानुगु-
णकप्रमादिशब्देन ग्रहणमिवाशङ्क्यानुवर्ती—यत्त्विति । अग्निवामग्येनाध्यनिदेशमिदं पारिदेशमिति

लिंगमूयस्त्राधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११४७)

पक्षेऽप्यतिदेश उपोढलक इत्युक्तं-सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तत इति ॥ तदस्मत्पक्षेऽग्नित्वसामान्येनातिदेशसम्भवात्प्रत्युक्तम् ॥ अस्ति हि साम्पादिकानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति । श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि । एवमनुबन्धादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा-प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वैनस्वेनानुबन्धेनानुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तेरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि भवन्ति, एवमिति । दृष्टश्चावेष्टेः राजसूय-प्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षः । वर्णत्रयानुबन्धाद्राजयज्ञत्वाच्च राज-

रत्नप्रभा ।

सूत्रे बह्वचनार्थमाह-श्रुत्यादीनि चेति ॥ अनुबन्धातिदेशश्रुतिर्लिंगनाक्येभ्य इत्यर्थः । एवमिदं चेति ज्ञेयः ॥ मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्ये क्रियाप्रकरणादुत्कर्षः स्यादित्याशङ्क्य त इष्ट इत्याह-दृष्टश्चेति ॥ एकादशे चिन्तितम् “राजा स्वराज्यकामो राजमूयेन यजेत” इति प्रत्यय-अवेष्टिर्नाम काचिदिष्टि-राज्ञाता-“आग्नेयोऽष्टारुपाग्रे हिरण्य दक्षिणा” “वार्हस्पत्य चरु शिनिपृष्ठे दक्षिणा” “ऐन्द्रमेतादश-कषाउष्ट्रपयो दक्षिणा” इति । तस्या वर्णभेदेन प्रयोगभेदः श्रूयते-“यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्पत्य मध्ये निशायाहुनिमाहुतिं हुत्वाभिपारयेत्” । “यदि वैश्यो वैश्वदेव चरु मध्ये निदध्यात्” “यदि राज-सूयस्नदेन्द्रम्” इति । आग्नेयेन्द्रपुरोडाशयोर्मध्ये वार्हस्पत्य चरु निर्भेदित्यर्थः । तत्राग्नेयादिचरु अङ्गानां तन्त्रेण प्रयोगो माति । मध्ये निधानलिंगात् । प्रयोगभेदमध्ये निशानायोगात् । “तयाज्ञायकामं याज-येद्” इत्येकवचनाच्च । ॥ च तन्त्रप्रयोगो राजमूयकृतुश्रुत्यायामनायकामर्गत्रयकर्तृकायामेवाऽवेष्टौ ज्ञेयः, न ॥ ऋक्तर्गतायाम् ॥ ननु किमत्र नियामकं ऋक्वर्षाणामप्यवेष्टौ तत्र प्रयोग किं न स्यादिति चेत् ॥ न ॥ वर्णप्रत्यययुक्तायां काम्यायामेव अगतन्त्रैक्यसाम्यस्य मध्ये निधानादिलिंगस्य मत्तात् । अतो ऋगैकवचनाभ्यां तन्त्रैक्ये सति हिरण्यादिना मिश्रितेन दक्षिणा देया । अन्यथा प्रयोगेन्यायो-गात् । राजमात्रकर्तृकऋक्वन्तर्गतेषु तु वर्णत्रयमयोगाभावात् मध्ये निशानादिलिंग नास्ति । तन्त्रं तन्त्रे-

भामती ।

योर्मार्गयोर्विद्याप्राप्त्याप्त्यदर्शनात्तन्मध्यशानिनोऽपि तस्मान्मायाद्विद्याप्रधानं तमेव उपपत्ते न कर्मागत्यमित्याह आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

दूययति-तदिति । अग्नित्वसाम्यममनेन स्तुत्यति-अस्तीति । बह्वचन घटयति-श्रुत्यादीनीति । उक्तत्वेन च निगमयति-एवमिति । दृष्टान्तप्रत्ययं व्याचष्टे-प्रज्ञान्तरेति । उक्तदृष्टान्तानुसाराद्-नुबन्धागुक्तहेतुस्यो मनश्चिदादीनामपि स्वातन्त्र्यमिति दार्शनिकमाह-एवमिति । मूर्तिभागव्याख्यास-मात्तानितिशब्दः । मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्ये क्रियाप्रकरणप्राप्तमिदित्याशङ्क्याऽऽह-दृष्टश्चेति । उक्तार्थे हेतुना-चर्षेति । तयाऽपि राजमूयागत्ययोगादुत्कर्षमिदमित्तराऽऽह-गजेति । राजा स्वराज्य-कामो राजमूयेन यजेतेत्याख्याऽऽग्नेयोऽष्टारुपाग्रे हिरण्य दक्षिणादिनाऽवेष्टिर्नामेश्रुतिराज्ञाता तत्र यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्पत्यं मध्ये निशायाऽहुनिमाहुतिं हुत्वाऽभिपारयेदि वैश्यो वैश्वदेव यदि राजसूयस्न-देन्द्रमिति श्रूयते । तत्र किं ब्राह्मणादीनां राजमूये प्राप्तायां निमित्तायेन श्रयणमुन तेनामेव यागो निर्भेदत इति सङ्गे प्रजापाउनऋक्पृष्ठेद्विद्यादि साय तस्य कर्त्ता राज्ञ्यार्थप्रमिद्वैतैरग्निकानामपि तत्कृतृत्वप्रसि-द्धयाराजशब्देन राजमूयाधिकारिणादि ब्राह्मणो यजेन्नेवासा-भुनक्तो निमित्तायां इति नास्ति प्रकरणा-

सूयस्य । तदुक्तं प्रथमे काण्डे—“क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगाद्”
[जै० सू० ११ । ४ । ११] इति ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

यदुक्तं मानसवदिति, तत्प्रत्युच्यते ॥ न ॥ मानसग्रहसामान्यादपि मन-
श्रिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यम् । पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिभ्यो हेतुभ्यः के-
वलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः । न हि किञ्चित्कस्यचित्केनचित्सामान्यं न सम्भ-
वति । न च तावता यथा स्वं वैषम्यं निवर्तते मृत्युवत् ॥ यथा. च—“स वा
एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः” इति, “अग्निर्वै मृत्युः” [वृ०

रत्नप्रभा ।

कयसाधकामावाहक्षिणामेव तन्त्रमेव इत्यगानामावृत्तिरेव उच्यते सूत्रार्थः । अत्र चैकप्रयोगलिंगस्य
क्रत्वर्थेष्टावमम्भ, काम्येष्टौ च सम्भ, —उदताऽनेन सूत्रेण काम्येष्टे क्रत्वर्थेष्टिनिष्ठक्षणयात् क्रतुप्रकर-
णादुत्कर्ष इति सूचितम् । स चोक्तार्थोयुक्त एव । राजमात्रकर्तृकराचमूयजनौ वर्णत्रयकर्तृकट्टेऽन्तर्भा-
वायोगादिति ह्येतत् ॥ तथा मनश्चिदादीनामुत्कर्ष इति भावः ॥ ५० ॥ परोक्त दृष्टान्त विप्रव्यति—
न सामान्यादिति ॥ नन्वर्थत्रयपुरुषार्थत्रयेभ्योऽपि मानसत्वमामान्यं न विरुध्यते । त्रिमयोरपि साम्य-
मावती ।—०

जानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

दुःकर्षोऽन्वेष्टेरिति प्राप्ते “गुणवचनराहणादिभ्यः कर्मणि च” [पा० सू० १ । १ । १२४] इति
पाणिनिना गुणवचनेभ्यः श्रुत्यादिभ्योऽप्युच्यते कर्मणि ध्वजप्रत्ययस्य मन्त्राणां कर्म राज-
मिति राजकर्तृयोगात्त्रयमियमगमानोऽमौ गजे यपेष्टायागायैर्यु तत्प्रतिष्ठकमावेऽपि श्लेष्टानां क्षत्रियमात्रे
राजशब्दप्रयोगान्तेष्टप्रतिष्ठया राजसादार्थनिर्णयदाननागादौ च पालनादिकर्तृणि राजशब्दस्य गौणा-
त्क्षत्रियस्यैव राजमूयेऽप्रिकाराद्वात्रयत्रैश्वर्योन्मत्तापाने राजमूयप्रकरणे हिना नान्यनादिकर्तृकाणि कर्मान्त-
राणि निर्णीयन्त इति गजमूयप्रकरणादुत्कर्षोऽन्वेष्टेरिति द्वितीये भ्येतत् । तत्र यथा क्षत्रियजनैकं राजमूयं
ब्राह्मणादेरन्यप्रकारादवच्छेदे राजमूयप्रकरणादुत्कर्षेण मनश्चिदादीनामपि त्रिधाप्रकरणेन दुर्जन्योऽपि विज्ञादिभि-
रिति भावः । एकादशेऽपि चिन्तिमन्त्रेऽदित्याह—तदुक्तमिति । राजमूयप्रतिपाद्यामवेष्टिर्नामवेष्टिप्राप्ताना
भाम्योऽष्टाक्षराजो रिष्य रक्षिणा बार्हस्पत्य च— इति वृष्टौ दक्षिणेति । तत्राऽऽनेयादिहविष्यगाना तत्रेण
प्रयोगः किं त्राऽऽह्वयेति सदाये पूर्वैरक्षमूनमवेष्टौ वेदत्रय स्याद्विगदक्षनादिति बार्हस्पत्य मन्त्रे त्रिधा-
येति विगोपवृत्त्याप्रयोगेभेदे च मन्त्रे विज्ञानायोगादेतयाऽज्ञायकामिनेयैरचनान्नेकचनन्यमन्त्रेऽवन्नि-
न्वयोगे विज्ञाना तन्त्रेण भावः सहादनुष्ठानमिति पूर्वैर्युक्त्वाऽज्ञायकामप्रयोगेऽन्वेष्टेर्नाम विज्ञानादिति
तेन नन्वर्थ प्रयोगे तस्य तु दक्षिणामेतादेव इत्यगवृत्तिरेव राह्यातिते नन्वर्थायामर्षाष्टादि विज्ञान-
नायन्नीयमानावृत्तिरेवामानन्त्यं दूषयति—क्रत्वर्थायामिति चेदिति । काम्यायामिष्टौ यदि ब्राह्म-
श्यादिना वर्णत्रययोगात्तस्या च मन्त्रनिशानादिभिर्देवे गजकर्तृकराचमूयैश्चै तत्प्राप्तिर्योऽज्ञाहृतिर्यु-
अत्र चैकप्रयोगात्त्रयस्य क्रत्वर्थेष्टावमम्भ काम्येष्टौ च सम्भ वदताऽनेन सूत्रेण काम्येष्टे क्रत्वर्थेष्टे-
क्षत्रियमूचनादौर्णार्थाप्रकरणादुत्कर्षोऽपि निर्वर्तते त्रिधाप्रकरणमनश्चिदादीनामुत्कर्षो मन्त्रेऽवन्नि-
मुदाहरणमिति प्रत्यम् ॥ ५० ॥ परोक्षमेतमुदाहरणं विप्रव्यति—नेति । परोक्षमनुष्यं तदुत्तरत्वेन
मूलाक्षराणि व्याचष्टे—यदित्यादिना । मानसेन प्रहेण मन्त्र मनश्चिदादीनां च मानसामप्येव तु
कथं श्रुत्यादिभिः स्यात्—यत्राऽऽ—न हीति । एवमि मादये यथाव्य वैश्वमन्त्रादुत्तरमिदं एव
तमादाय व्याचष्टे—मृत्युवदिति । न हीति विप्रव्यति—यथा चेति । एतद्व्याचष्टे—तानुमेधान

परस्तादपि—“अयं वाच-लोक एषोऽग्निश्चितः” इत्येतस्मिन्ननन्तरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लभ्यते न शुद्धकर्मागविधित्वं, तत्र हि—“विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपास्विनः” इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निन्दन्विद्यां च प्रशंसन्नेतद्वर्णयति ॥ तथा पुरस्तादपि—“यदेतन्मण्डलं तपति” इत्यस्मिन्ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते । “सोऽमृतो भवति मृत्युर्यस्यात्मा भवति” इति विद्याफलेनैवोपसंहारात् कर्मप्रधानता । तत्सामान्यादिहापि तथात्वम् । भूयांसस्त्वग्न्यवयवाः सम्पादयितव्या विद्यायामित्येतस्माच्च कारणादग्निनानुबध्यते विद्या । न कर्मागत्वात् । तस्मान्मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः ॥ ५९ ॥ इति लिंगभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २९ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥ (३०) ॥

इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थ्यते बन्धमोक्षाधिकारसिद्धये । न ह्यसति देहव्यतिरिक्ते आत्मनि परलोकफलाश्चोदना उपपद्येरन् ।

रत्नप्रभा ।

अग्निना सह पाठः किमर्थमित्यत आह—भूयांसस्त्विति ॥ ५२ ॥ (२९) ॥ मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वमुक्तम् ॥ तदयुक्तम् । देहातिरिक्तपुरुषामावादित्याक्षिपति—एक आत्मनः शरीरे भावाद् इति ॥ सिद्धान्तफलमाह—बन्धेति ॥ पूर्वपक्षे तु परलोकार्थकर्मसु मोक्षार्थविद्यायां च अप्रवृत्तिरिति व्यतिरेकमुक्त्वा फलमाह—न ह्यसतीति ॥ व्यतिरिक्तात्मविचारस्य पूर्वतन्त्रे कृतत्वात् पौनस्त्यमित्याशङ्क्य भाग्ये ।

यदि शब्दो न त्वपूर्वविधौ सति तमन्यथयितुमर्हति । अत एवाह—‘यदिशब्दपरित्यागो रुध्यप्याहारफलवता’ इति । इयं च राजभूयादविकारान्तरमेतयान्नायकाम याजयेदिति नास्तांतिष्ठत्या चिन्ता । एतस्मिन्स्वविकारेऽज्ञायकामस्य त्रैवर्णिकस्य संमवाप्तासिद्धिर्निमित्तार्थता ब्राह्मणादिश्रवणस्य दुर्वारिवेति ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ एक आत्मनः शरीरे भावात् । अधिकरणतात्पर्यमाह—इहेति । समर्थनप्रयोजनमाह—बन्धमेक्षेति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकारमाश्रमाह—न ह्यसतीति । अथस्मन्-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

निर्णयो वाक्यशेषादितिन्यायेन सूत्रावयवं व्याकुर्वन्वाक्यशेषमनुसवच्चे—परस्तादिति । उत्तरब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्ये गमकमाह—तत्रेति । ब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्यमेतदित्युक्तम् । उपक्रमतन्त्रेणोपसंहारेणैव स्मिन्वाक्ये मयिन्वयमितिन्यायेन चकार व्याकुर्वन्पूर्वमपि ब्राह्मणमनुसवच्चे—तथेति । तस्य विद्याप्राधान्ये लिङ्गमाह—सोऽमृत इति । पूर्वोत्तरब्राह्मणयोर्विद्याप्राधान्येऽपि प्रकृतब्राह्मणस्य कर्मप्राधान्यं का हानिस्तत्राऽऽ—तेदिति । कथं तर्हि विद्यायाः स्थातव्ये कर्माधिकारे समान्मानमित्याशङ्क्य भूयस्यादित्यादि व्यावृष्टे—भूयांसस्त्विति । श्रुतिलिङ्गादिभिः सिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५२ ॥ (२९) ॥ मनश्चिदादीनां न पुरुषार्थत्वं पुरुषस्यैव देहातिरिक्तस्यामावादित्याक्षिपति—एक इति । अधिकरणस्य तात्पर्यमाह—इहेति तत्समर्थनफलमाह—बन्धेति । नाधनानुष्ठानमामर्ष्यादेहस्यैव स्वर्गापयर्गाधिकारव्यभिची शतं व्यतिरेकचिन्तयेत्तादवयाह—न हीति । व्यतिरेकविचारस्य पूर्वतन्त्रेण पौनस्त्यं शङ्कते—

एकात्म्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथमतः । (११५१)

कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत ॥ ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्र-
फलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् ॥ सत्यमुक्तं
भाष्यकृता ॥ न तु तत्रात्माऽस्तित्वे सूत्रमस्ति । इह तु स्वयमेव सूत्र-
कृता तदस्तित्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम् ॥ इत एवाकृत्याचार्येण श-
वरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोपेक्षेण प्रथमे
तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः ।
इह चेदं चोदनालक्षणेपृषासनेषु विचार्यमाणेष्व्वात्मास्तित्वं विचार्यते
कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय ॥ अपि च पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्यु-

रत्नप्रभा ।

तत्र यविचारस्याऽपि इदमेव सूत्रं मूलम् । जेमिनिसूत्रमात्रात् । अतः कः पुनरुक्तिरित्याह-ननु शोस्त्रत्या-
दिना ॥ “यज्ञाद्युभो यज्ञमानः स्वर्गं लोकमेतन्” इत्यादिवाक्यस्य भोक्तुरमात्रादप्रामाण्यप्राप्तमित्येव
एवमभोक्तुर्विचारः इत इत्यत्र वृत्तिकारवचनं ङिगमाह-अत एवेति ॥ तत्र सूत्रमात्रादेवेत्यर्थः ।
उद्धारः उपरमः । अस्याधिकरणस्यास्मिन् पादे प्रसंगसगतिरित्याह-इह चेति ॥ आमुष्मिकफलो-
पात्तनानिर्णयप्रसंगेन तदपेक्षितात्मान्स्मृतमुच्यते इत्यर्थः । एतत् मिद्वन्तव्यं प्रथममन्त्रेऽप्यशब्देनाधिकारी
चिन्तितः ॥ तस्मादिदमधिकरणं सर्वशान्नागमिति शान्त्रसगतिमाह-कृत्स्नेति ॥ आक्षेपलक्षणमवा-
न्तरसगतिमाह-अपि चेति ॥ देहानिरिक्तः आत्मान्स्मिन् न वेति वादिप्रतिपक्षेः संशये-पूर्वपक्षमाह-

भामती ।

तन्मोक्तं यौनहृत्य चोदयति-नन्विति । परेहरति-उक्तं भाष्यकृतेति । न मन्त्रकारेण तयोक्तं येन
पुनरुक्तं मन्त्रेऽपि तु भाष्यकृतेन त्रयस्यैवार्थस्यापकर्षं प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृतं इति । यत इह
सूत्रद्वन्द्वव्यवस्थेन एव भगवतोपेक्षेणोद्धारोऽपकर्षस्य कृतः । विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्त्रशेषत्वमाह-इह चेति ।
पूर्वाधिकरणसगतिमाह-अपि चेति । नन्वात्मान्स्मृतोपपत्तय एवातोऽप्यन्तां वि तदाक्षेपेणैव आह-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नन्विति । सूत्रेणा तत्रातिरिक्तात्मानुक्तेन यौनहृत्यमित्याह-सत्यमिति । प्रकृते पूर्वमात्मासातो विशेष-
णमाह-इह विविति । कथं तर्हि प्रथमे पादे दर्शितमात्मास्तित्वं न हि मूढभूतं सूत्रं विना मायं युक्तं
तत्राऽऽह-इत इति । यज्ञाद्युभो यज्ञमानः स्वर्गं लोकं यातीतिवाक्यस्यातिरिक्तात्मानामात्रादप्रामा-
ण्यप्राप्तौ तदपेक्षितेण प्रथमाप्यायोपयोगितया तदस्तित्वमिदमेव अधिकरणमनुष्ठेयत्वमिति सूचयति-प्रमा-
णोति । एतस्मादेवाऽऽह-तत्राऽऽत्मान्स्मृतमुच्यते इति वृत्तिकारवचनं तस्यैव इति ।
यस्मादत्र सूत्रस्यो निरूपयति तस्मादेवेति यावत् । आत्मान्स्मृतस्यास्मादूर्ध्वमात्रं प्रति नयनमपकर्षस्त-
स्योद्धारो निरुतिरित्यर्थः । अथात्रापि प्रथममन्त्रेऽप्यशब्देनाधिकारी विचारस्तत्त्वकथमिह पुनस्तन्नि-
रूपणं तत्राऽऽह-इह चेति । तत्र लोकसिद्धाभादानेनाधिकारी दर्शितो न तद्विशेषाधिकारितः । प्रकृते
तु विविधमात्रेणैवामनेषु विचार्यमाणेषु विचार्यते विशेषतस्तदस्तित्वमित्यस्मिन् भेद इत्यर्थः । प्राप्तनि-
र्णयमात्रादसगतिमधिकरणमनिरिक्तामात्रविचारे सर्वस्यास्य दुर्धृत्वात्ततोऽनिरिक्तत्वाऽऽत्मन-
शेषेण दर्शयितुमेव विचारः । यर्थः । सगतिचतुष्टयमिदमुक्तं पूर्वोत्तराभिरनमगतिमाह-अपि चेति ।

पगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितम् ॥ कोऽसौ पुरुषो यदर्था एते
मनश्चिदादय इत्यर्था प्रसक्ताविद् देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते ।
तदस्तित्वाक्षेपार्थश्चेदमाद्यं सूत्रम् ॥ आक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्वि-
क्षितेऽयं स्थणानिखननन्यायेन दृढां बुद्धिसुत्पादयेदिति ॥ अत्रैके देह-
मात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यमानाः
समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चेतन्यं शरीरकारापरिणतेषु
भूतेषु स्यादिति सम्भावयन्तस्तेभ्यश्चेतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं, चेतन्यवि-

स्तप्रमा ।

अत्रैक इति ॥ यद्यपि समस्तषु मिलितेषु भूतेषु चेतन्यं न दृष्टम् । तमोदकुम्भस्य ज्ञानमात्रम् । व्यस्तेषु
तु नास्त्येव । तथापि देहात्मभूतत्वं स्यादिति तस्यो भूतव्यर्थेतन्यं सम्भावयन्तो मदशक्तिवद्विज्ञान
समातज, तद्विज्ञिप्रमात जातस्याद्भुतिव्यवयः । यथा—मादकद्रव्येषु ताम्रतृणानिपि प्रत्येकमदृष्टापि
मायती ।

आक्षेपपूर्विका हीति । आक्षेपमाह—अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिन इति । यद्यपि समस्तव्यस्तषु पृथिव्यने
जोरासुषु न चेतन्यं दृष्टं तथापि काराकारपरिणतेषु मयिपति । न हि किञ्चादय समस्तव्यस्ता न मदना
दृष्टा इति मदिराकारपरिणता न मदयति । अहमिति चानुमय देह एव गौराद्याकारः प्रवर्तते । न तु
तदतिरिक्तं तदप्रिष्टानं कुण्ट इव गीति । अत एवाह स्यूद्रो गच्छामीत्यादिसामानाधिकरण्यापत्तिरहम्,
स्यूद्रादिभि । न जातु दप्रिष्टमानाधिकरणानि मरुतादीनि कुण्डल्यकारिण्यमनुभवन्ति नित मरु
कुण्डमिति । न चाप्रत्यक्षमात्रतत्त्वमनुमानादिभि गव्यमुज्जुम् । न तत्रप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । उक्त हि—
'देशकाडादिरूपाणा भेदाद्विज्ञासु शक्तिषु । भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरिति दुर्लभा' इति । यदा च उप-
दिश्याप्यनान्तरीयरूपावस्य द्विगस्येय गतिस्तदा केव कदा दृष्टव्यमिच्छाम्य अदृश्याप्यपक्षेधात्मतपमे-
क्षापेक्षोचराणा उपमानस्य न मरुतदेशमाहस्यप्रिक्रियतस्य । सर्वमारूप्ये तच्चात् । एतदेवान्मात्र-
चाहिप्रमगात्मस्य सर्वोपमानात् । सौम्यु हेतुर्मात्रतया व्याख्यात । चेष्टा हितादित्प्रानिपरिदा
राया व्यापार । न च जगत्तीनतया दृश्यमान शरीरार्थ एव प्राण स्वासप्रवासादिरूपः शरीरार्थ
एव । इन्द्राप्रवनादयश्च यद्यप्यन्तरा तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपद्रव्यं सति शरीरं भावात्
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

इतश्चदमिह मगतमिदं । अनन मूत्रेण तन्नोपन इ याशक्याऽऽद्यप्रत्यावाप्तरमगतमाह—तदस्ति चेति ।
अतिरिक्तात्मनिने सायं किं तदाक्षेपेग्याशक्याऽऽह—आक्षेपेति । इ याक्षेपस्योपपुननेति शेष ।
मनश्चिदादयोऽस्यो यदर्था स पुरुषो विपर न किं देहमदनिर्गन्तो वेति विप्रतिपत्ते संशये पूर्वशेष-
अत्रेति । पूर्वपक्षे देहात्मादमिह । मिद्वान्ते वेदिनात्मसिद्धिरिति पक्षमेव । पराक्षकृत्यनार
भूमि समर्थम् । स्वतन्त्रमप्यपार ग चेतन्यमात्र वा व्यापनने मनुष्योऽहमिति देहस्याहप्रत्ययादुत्पन्न
त्वमदतिरिक्ता समस्त्ये मानाभाव गृहीताऽऽह—देहेति । चेतयावाग्याऽऽह—मात्रातिना चेतनस्य वय
मात्मवमियादास्याऽऽह—ममस्तेति । एतन्मिन्नविमान कथं मयाते म्यात्ताऽऽह—तेभ्य इति ।
चेतय समावयन्त इति मन्वयः । मयातद्विषये कार्यविशेषमहम् दृष्टान्तमाह—मदेति । यथे
केरमात्मासूत्रादेरदृष्टाऽपि मदशक्ति मयाते दृश्यते, तथैव ज्ञानमेतन्मिन्नदृष्टमपि देशाकारपरिण-
भूतेषु सत्तेषु मयतीति चाऽऽह—मिति योजनः । दृष्टयैव मोक्षे च मृतदेहस्य मोग स्यादित्याशक्याऽऽह—
चेतन्येति । अग्रिमनिगनादय रिन्द्राभ्यो—यमिनाऽऽह—मनिनेदेहेतयमियतिगन्त्याऽऽह—मनः मयाती-

शिष्टः कायः पुरुष इति चाहुः ॥ न ॥ स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा
समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति । यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात् । देह एव
तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते । हेतुं चाचक्षते-शरीरे भावादिति ।
यद्धि यस्मिन्सति भवत्यसति च न भवति तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते ।
यथाग्निधर्मावोष्ण्यप्रकाशौ, प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादयश्चात्मधर्मत्वेना-
भिमता आत्मवादिनां, तेऽप्यन्तरेव देह उपलभ्यमाना बहिश्चातुपल-
भ्यमाना असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति ॥
तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥ ५३ ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः-

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

न त्वेतदस्ति-यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥ व्यतिरेक एवास्य

रत्नप्रभा ।

मदशक्तिस्तत्सत्ताजायते, तद्वदित्यर्थः ॥ ननु देहः स्वयं चेतनः । घटवद्भौतिकत्वात् । किंतु
चेतनः कश्चित् स्वर्गादिभोक्ताऽस्ति । तत्तान्निष्यात् देहस्य चैतन्यविभ्रम इत्यत आह-न स्वर्गेति ॥ ५३ ॥
मनुष्योऽहं जानामीति देहस्य ज्ञातृतायाः प्रत्यक्षत्वादात्मधर्मत्वेन प्रसिद्धानां धर्माणां देशान्यव्यतिरेकानु-
भवात् तदन्यात्मनि प्रत्यक्षाभावादप्रत्यक्षस्य अप्रामाणिकत्वादेह एवास्मेति प्राप्ते मृत्येनचित्तपदेन
सिद्धान्त प्रतिजानीते-न त्वेतादिति ॥ अनुमानस्य तावत् प्रामाण्यमनिच्छतात्प्राप्त्येवम् । अन्यथा व्य-
हारासिद्धेः । न ह्यनागतपाकादाविष्टसाधनतानुमितिं विना प्रवृत्तिः सम्भवति ॥ तथा च ज्ञानादयः,
देहव्यतिरिक्ताश्रयाः, देहमत्त्वेऽप्यसत्त्वात्, व्यतिरेकेण देहव्यापिब्रह्मसिद्धाह-व्यतिरेक एवास्येति ॥
भामती ।

अन्तःशरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टानादृष्टकृन्नाप्रसत्तात् । शरीरानिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावाच्छरीरे च
सम्भावाच्छरीरेमेष्टादिमदात्मेति प्राप्त उच्यते ॥ ५१ ॥ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् । नाप्रत्यक्ष
प्रमाणमिति भ्रुगणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवाननुमानादीनामप्रामाण्यमन्वयार्ततानिति । प्रत्यक्ष हि
छिगादिरूपमात्रप्राप्तिं नाप्रामाण्यमेवा विनिश्चेतुमर्हति । न हि भ्रूमज्ञानमिरेषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षादप्रामा-
ण्यज्ञानमुदेतुमर्हति । किंतु देशकालावस्थारूपमेदेन अभिचारोत्प्रेक्षया । न चेनापान्प्रत्यक्षस्य व्यापारः
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परगान्ययिनोऽभावात् देहस्य चैतन्यमेशिष्टव्यमित्याश्रयाऽऽह-नेत्यादिना । आत्मा तर्हि कः स्यादि-
त्यनेक्षाधामाह-देहेति । मृतमामेन प्रतिवातेऽर्थे हेतुमन्वयं व्याचष्टे-यद्धीति । अन्यव्यतिरे-
काभ्यां चैतन्यस्य देहधर्मतेति नातिरिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः । प्राणचेष्टादयः साश्रयाः कार्यरतासमत-
दित्यनुमानाप्रमाणायाश्रयस्यातिरिक्तात्मनः सिद्धिरित्याशक्यानुमानाप्रामाण्याप्रामाण्येऽपि सिद्धमाप्यगान्ये-
धमिवाह-प्राणेति । चेष्टा हिनाहितप्रानिर्वाहकार्यो व्यापारः । आदिपदेनेष्टाद्रेयादय उक्ताः ।
तेषां देहधर्मत्वेनादृष्टानां कथं तद्धर्मतेत्याशक्याऽऽह-असिद्ध इति । प्रत्यक्षेगानिरिक्तात्मनोऽद्रेष्टाना-
न्तरे चासमन्वयगोरोहं स्पृष्टोऽहमिति च देहस्येनाऽऽगतेनाध्यक्षाच्चतद्वारम्भेन प्राणादीनामित्यर्थः । देहा-
न्वयस्य प्रत्यक्षरुद्रमुपसंहरति-तस्मादिति ॥ ५३ ॥ सिद्धान्तमृतमवस्थास्यसि-एवमिति । तत्र
न विनि पूर्वज्ञानेनप्रतिज्ञा विमर्जने-तदिति । उत्तपक्षप्रतिज्ञां व्याकरोति-व्यतिरेकेति । तत्र
हेतुमन्वयं व्याचष्टे-न त्विति । देहमन्वेऽपि प्राणादीनामभावो मृतावस्थाधामास्थेयः । चैतन्यादयो
न देहस्य विशेषगुणास्तद्भावाभावित्वान्न । ये तद्विशेषगुणास्ते न तद्भावाभावित्वो यथा रुरादय इत्याह-

देहाद्भवितुमर्हति । तद्भावाभावित्वात्-यदि हि देहभावे भावाद्देहधर्म
त्वमात्मधर्माणां मन्येत, ततो देहभावेऽप्यभावादतद्धर्मत्वमेयां किं न
मन्येत । देहधर्मवैलक्षण्यात् । ये हि देहधर्मा रूपादयः, ते यावदेहं भ-
वन्तु । प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायाम् न भवन्ति । देहधर्माश्च

रूपप्रभा ।

न चादौ श्वादेहस्य पश्चात् रूपान्तरे व्यभिचारः । गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यप्येदेनाऽस्तत्त्वस्य वि-
क्षितत्वात् । देहेऽनस्थिते सदा रूपत्वावच्छिन्नमस्त्येव, ज्ञानत्वावच्छिन्नं तु नास्तीति न ज्ञान देहधर्मः ॥
किञ्च एते न देहगुणाः, परैरवस्थत्वादित्याह-देहधर्माश्चेति ॥ किञ्च देहव्यतिरेके तेषामभावात्
भामती ।

सम्भवति । यथाहुः-—न ह्येदमित्यतो व्यापारान्कर्तुं समर्थं सनिहितविषयखेनोत्पत्तिरिचारकत्वादिति ।
तस्मादस्मिन्नतिष्ठतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम् । अपि च प्रतिपन्नं पुमासमपहायाप्रतिपन्नसिद्धिः प्रेक्षा-
वद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैषामित्यभासो भवः प्रत्यक्षगोचरः । न खल्वेते गौरत्वादिवत्प्रत्यक्षगोचराः किन्तु
वचनचेष्टादिर्लिङ्गानुमेयाः । न च लिङ्गं प्रमाणं यत एते सिध्यन्ति । न पुषामित्यभासमभिज्ञाय य
कचन पुरुषं प्रतिपिपादयिष्यतोऽनवधेयवचनस्य प्रेक्षान्तानाम् । अपि च पशोऽपि हिताहितप्रातिपरिहारा-
र्थिनः कोमलशष्पश्चामलाया मुनि प्रवर्तन्ते । परिहरन्ति चास्थानतृणरूढकांतीर्णाम् । नास्तिकस्तु पशो-
रपि पशुरिष्टानिष्टसाधनमभिद्वान् । न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरं प्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं भवति । न च
परंपरायनाय शब्दं प्रयुज्जीत शब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वात् । तदेव मा नाम भूतस्तिकस्य जन्मान्तरमस्मि-
न्नैव जन्मन्युपस्थितोऽस्य मूलत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिरिदं रूपो महान्नरकः । पराक्रान्तं चात्र सूरिभिः । अत्यन्त-
परोक्षगोचराभ्यवधानुपपन्नानार्थप्रमथार्थावपत्तिः । भूय सामान्ययोगेन चोपमानमुपपादितं प्रमाणलक्षणे ।
तदनास्तु तानप्रमाणातरं प्रत्यक्षमेवाह यय शरीरातिरिक्तमात्मन इत्य-यव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते ।
योगव्याघ्रप्रत्यक्षदशाया च शरीरा-तरपरिग्रहाभिमानेऽप्येहंकाराभ्युदस्य प्रयभिज्ञायमानत्वमित्युक्तम् ।
सूत्रयोजना तु न त्वव्यतिरिक्तं किन्तु व्यतिरिक्तं आत्मा देहात् । कुन्तद्भावाभाविनात् । चेतन्यादिर्यदि
शरीरगुणः ततोऽन्तेन विशेषगुणेन मन्त्रितव्यम् । न तु सगुणापरिमाणमयोगादिस्तसामान्यगुणेन । तथा च
ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतमाविनौ दृष्टा यथा रूपादयः । न ह्यस्ति समानं भूतं च रूपादिरहितं चेति ।
तस्माद्भूतविशेषगुणरूपादिर्यमर्थान् चेतन्यं शरीरगुणः । एतेनेच्छादीनां शरीरविशेषगुणत्वं प्रयुक्तम् ।
प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव तथापि न देहमात्रप्रभया । मृतावस्थायामपि प्रसंगात् । तस्माद्यथैतं
अधिष्ठानाद्देहधर्मा भवन्ति स देहातिरिक्तं आत्मा । अदृष्टनारण्यत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वात्
पञ्चरामनाम्युपेतव्यं इति । वैधर्म्यान्तरमाह-देहधर्माश्चेति । स्वपरम्यक्षा हि देहधर्माः ॥ प्र यय
रूपादयः । इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैधर्म्यम् । तस्मादपि देहानिरासधर्मा इति । तत्र यय
चेतन्यमपि भूतविशेषगुणस्तथापि यावद्भूतमनुवर्तते । न च मदशक्त्या व्यभिचारः । सामर्थ्यस्य सामा-
न्यगुणत्वात् । अपि च मदशक्तिः प्रतिमदिरास्यत्र मात्रयावतिष्ठने तद्वदेहोऽपि चेतन्यं तदवयवैरपि मात्रया
भवेत् । तथा वैकस्मिन्देहे नृदश्वेनयैरन । न च वज्रा चेतनानाम-योग्याभिप्रायानुविज्ञानममन इति एक

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

देहेति । अदृक्ष्यं स्पष्टयन्तस्तस्य सागुणाव्यावृत्तं वारयन्ति-ये हीति । हेतुमिदं प्रयाह-प्राणेति ।
तेषां विशेषगुणानामप्येवं न देहमात्रप्रभयं मृतावस्थायामवर्धनात् । अतो देहातिरिक्तस्तदधिष्ठानेति
मायः । चेतन्यादीनां देहधर्मनामां वैधर्म्याह-देहेति विमतं न देहधर्माः परेस्तुपगम्यमानायां

एकात्म्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यापनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११५५)

रूपादयः परैरप्युपलभ्यन्ते । न त्वात्मधर्माश्चेतन्यस्मृत्यादयः ॥ अपि च सति तावदेहे जीवद्वस्यायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं, न त्वसत्यभावः । पतितेऽपि कदाचिदस्मिन्देहे देहान्तरसञ्चारेणात्मधर्मा अनुवर्तन्ते । संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिपिध्यते-किमात्मकं च पुनरिदं चेतन्यं मन्यते-यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छन्तीति परः पर्यतुयोक्तव्यः । न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकाः किञ्चित्तत्त्वं प्रतिपद्यन्ति । यदनुभवनं भूतभौतिकानां, तच्चेतन्यमिति चेत् । तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमशुधीत । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न ह्यग्निरुष्णः सन्स्वात्मानं दह-

रत्नप्रभा ।

सन्देहजानात् न देहधर्मत्वनिश्चय इत्याह-अपि चेति ॥ न चानुपपत्त्यात् तेषामभावादिष्यः । तत्रापि पट-रेमानगात् । तद्धर्मात्मनो देहान्तरप्राप्त्याप्यनुपपत्त्यगोपपत्तयेति भावः ॥ उपपत्तिरिति सूत्रस्य परं व्याख्यातुमुपक्रमते-किमात्मकमिति ॥ तत् किं भूतातिरिक्त तत्त्वम्-उक्त-रूपादिवद् भूतधर्मः । नाद्यः, अपसिद्धान्तादिषु कदा द्वितीयमाशङ्क्य निषेधयति-यदनुभवनमित्यादिना ॥ देहात्मकभूतानां चेतन्यं प्रति विषयत्वात् कर्तृकर्मविधेन विषयस्य कर्तृत्वायोगात् न भूतकर्तृकत्वं चेतन्यस्येवार्थः ॥ किञ्च ज्ञानस्य भूतधर्मत्वे रूपादिवज्जाड्यापत्तेन तद्धर्मत्वमित्याह-न हीति । फलितं सूत्र-भामती ।

पाशनिबद्धा इव बहवो विहङ्गमाः विहङ्गादिक्रियाभिमुखाः सपर्या अपि न हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुमुत्सहन्ते । एव शरीरमपि न किञ्चित्कर्तुमुत्सहते । अपि च नान्वयमात्रात्तद्धर्मपरिभाषः शक्यो विनिश्चेतुं, मा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेष्वन्वयात् । अपि तन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । सैदिग्धश्चान्न व्यतिरेकः । तथा च न साधकसमन्वयमात्रस्येत्याह-अपि च सति हि तदादिति । दूपागन्तरं विभुगोक्षिपति-किमात्मकं चेति । त एवेकमन्येनाह-न हीति । नास्तिक आह-यदनुभवनामिति । यथा हि भूतपरिणामभेदे रूपादिर्न तु भूतचतुष्टयादर्थान्तरमेव भूतपरिणाममेव एव चैतन्यं न तु भूतेभ्योऽर्थान्तरं, येन 'पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि' इति प्रतिज्ञान्याघानः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-चतुर्णामेव भूतानां समस्त जगत्परिणामो न एवेति तद्वान्तरं यस्य परिणामो रूपादयोऽन्यद्वा परिणामान्तरमिति । अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिमिदं धर्मत्वं निरस्तं तस्याप्युपपत्त्यन्तराभिहितम्याह-चेत्तर्हीति । भूतधर्मा रूपादयो जडत्वादिभ्या एव दृष्टा न तु विषयिणः । न च केषांचिद्विषयाणामपि विषयिण्य मत्रियतांति वाच्यम् ।

आनन्दगिरीय-न्यापनिर्णयः ।

तद्धर्मास्ते परैरप्युपलभ्यन्ते यथा रूपादय इत्यर्थः । इत्थं तेषां न देहधर्मत्वेत्याह-अपि चेति । न व्यतिरेकोऽपि वाच्यः सोऽत्र सद्विध इति न धर्ममिति-
६-पतितेऽपीति । तत्रापि न प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह-संश-
येति । न तावत्त्रादर्शनमभावादिनायक प्रयत्नस्यैव प्रामाण्यान्म त्वात्मनो देहान्तरसचारात्तद्धर्मदृष्टिरिति सङ्गते तात्पर्यात्तत्र धेनव्यादीनां देहधर्मत्वमिद्विगमयोगोपयोगि निधिनान्वयादेशेव साङ्गत्याविदादिति भावः । उपपत्तिरिति परं चोद्यमुत्वेन व्याख्यातुं पृच्छति-किमात्मकमिति । तां च भूतचतुष्टयातिरिक्तं न वेति निदर्शयति । अप्रकृत्योऽर्थं कथं प्रश्नः स्यात्तत्राऽऽह-यस्येति । आद्ये सिद्धान्तसिद्धेयमाह-न हीति । धर्ममभिज्ञोस्तादात्म्याभेदपक्षमाह-यदीति । भूतपरिणामवैध-
तन्वयस्य रूपादिवद्भूतेभ्योऽर्थान्तराभावात् व्यतिरेकापत्तिरिति भावः । भूतपरिणामव्य चैतन्यस्य रूपा-
दिरेवमन्येन प्रयुक्तमिति मन्वानो दोषान्तरमाह-तदीति । उक्तस्य चैतन्यं तर्हि स्वात्मानं प्रति भूतभौतिकानां विषयज्ञानं तद्धर्मत्वेन तदभेदं प्रतिपद्यते-यत्र हेतुमाह-स्वात्मानोति । अभिगता

ति । न हि नष्टः शिक्षितः सन्स्वस्कन्धमाधिरोक्ष्यति । न हि भूतभौ-
तिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन् । न हि रूपा-
दिभिः स्वं रूपं, पररूपं वा,—विषयी क्रियते । विषयी क्रियन्ते तु चा-
ह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतश्च यथैवास्या भूतभौ-
तिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यते, एवं व्यतिरेकोऽप्यस्यास्तेभ्यो-
ऽभ्युपगन्तव्यः । 'उपलब्धिस्वरूप एव च नः आत्मा' इत्यात्मनो देहव्य-
तिरिक्तत्वम् । नित्यत्वं च उपलब्धेरैकरूप्यात् ॥ 'अहमिदमद्राक्षम्' इति
चावस्थान्तरयोगेऽपि उपलब्धत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । स्मृत्याश्रयपक्षे ॥
यत्तुक्तं शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति, तद्वर्णितेन प्रकारेण

रत्नप्रभा ।

पदार्थमाह—अतश्चेति ॥ या देहातिरिक्ता सद्व्योपलब्धिः स एवात्मा चेदनित्यः स्यात् । उपलब्धेरनित्यत्वा-
दित्यत आह—नित्यत्वं चेति ॥ घटः स्फुरति, पटः स्फुरतीति सर्वत्र स्फूर्तिरमेदात् नित्यत्वं विषयोपरागनाशे
तु नाशत्रय इत्यर्थः ॥ एवमात्मा, देहाद्विज्ञः, उपलब्धिरूपताद्युपलब्धिवदित्युक्तम् ॥ किञ्च जाग्रत्स्वप्न-
योर्देहभेदेऽप्यात्मैकतमप्रत्यभिज्ञानाद् । आत्मभेदे च अन्यानुभूते अन्यस्य स्मृतौच्छानुपपत्तेः स्वप्नस्मृत्या-
दिमनात्मा देहाद्विज्ञ इत्याह—अहमिति ॥ निरस्तमप्यधिकाभिधित्सयानुवदति—यत्तुक्तमिति ॥ उप-
भामती ।

स्वामिनि वृत्तिविरोधात् । न चोपलब्ध्याद्ये प्रसङ्गस्तस्या अजडायाः स्वयंप्रकाशत्वान्मुपगमात् । कृतो-
पपादनं चैतत्पुरस्तात् । उपलब्धिवदिति सूत्रावयवं योजयति—यथैवास्या इति । उपलब्धिप्राप्तिश्च एव
प्रमाणाच्छरीरव्यतिरेकोऽप्यनुगम्यते । तस्यास्ततः स्वयंप्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो वैतृक्ष्येन
व्यतिरेकनिधवात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेकादुपलब्धिर्भूतेभ्यः स्वतन्त्रा तथाप्यात्मनि प्रमाणामात्र इत्यत
आह—उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेति । आजानतस्तावदुपलब्धिभेदो नानुभूयत इति विषय-
भेदादभ्युपेयः । न चोपलब्धिव्यतिरेकिणां विषयाणां प्रथा संभवतीत्युपपादितम् । न च विषयभेदप्राप्ति-
प्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमर्पकायामस्माभिः । एवं च सति विषयरूपतद्देहाद्येन सुदुर्लभादिति
दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंख्या । तेनोपलब्धेरुपलब्धत्वमपि न तात्त्विकम् । त्रिविध्याकृति-
ताम् । तत्राविद्यादशापाम्भ्युपलब्धेरभेद इत्याह—अहमिदमद्राक्षमिति चेति । न केवलं तात्त्विकार्थ-
दानित्यत्वमतात्त्विकादपि नित्यत्वमेवेति तस्यार्थः ॥ स्मृत्याश्रयपक्षे च । नानात्वे हि नान्येनोपलब्धे-
ऽप्यस्य पुरुषस्य स्मृतिरुपपद्यत इत्यर्थः । निराकृतमप्यर्थ निराकरणान्तर्गतानुमापते—यत्तुक्तमिति । यो

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

स्यात्मानं छिनत्तीतिभेदेकत्र विषयविषयिवायोमादिति हेतुर्थः । किञ्च, यो यस्य धर्मः स न तत्साधका
यथा रूपादिः । तथा च चैतन्यस्य भूतभौतिकमायकत्वादेव तदतिरेकसिद्धिरित्याह—न हीति । रूपा-
दिदृष्टान्तं स्पष्टयति—न हीति । तर्हि चैतन्यस्यापि साधकत्वं मा भूतत्वाऽऽह—विषयीति । सूत्रा-
यं फलितरत्नेन योजयति—अतश्चेति । मनसु तर्हि भूतेभ्योऽतिरिक्ता स्वतन्त्रोपलब्धिस्तयाऽपि कथमा-
त्मसिद्धिस्तत्राऽह—उपलब्धीति । धनिकत्वाच्चस्या नित्यात्मरूपत्वमयुक्तमित्यादाव्याजानतस्तद्देहाना-
वादिप्रयोपरागचङ्गानादमावेगानियो नोपलब्धिर्निरित्याह—नित्यत्वं चेति । किञ्च, स्थूलदेहानिमागर्हादस्य
स्वप्ने प्रत्यभिज्ञानादतिरिक्तात्मसिद्धिरित्याह—अहमिति । एतन्नेऽपि स्थूलदेहान्तरस्थेनोपलब्ध्याऽश्रया-
ऽह—स्मृत्यादीति । उपलब्धमर्थोभेदे मन्योऽप्युपलब्धेऽप्यस्य स्मृतिरुपलब्ध्यादयं चेति न तयोपलब्धेरर्थः । इति-
मपि दोषान्तरं वक्तुमनुमानं—यस्ति । तद्व्यापारि-व्यापार्यानेन प्रत्याग्यातमेनित्युक्तं स्मारयति—तर्हि ।

अङ्गाववद्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-मामता-न्यायनिर्णय-टीकाप्रसमतेम् । (११५७)

प्रत्युक्तम् ॥ अपि च सत्सु प्रदीपादिपूषकरणेषूपलब्धिर्भवति, असत्सु न भवति । न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति ॥ एवञ्च सति देहभावे उपलब्धिर्भवति, असति च न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति । उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिवदेहोपयोगोपपत्तेः ॥ न चात्यन्तं देहस्योपलब्धावुपयोगो दृश्यते । निश्चेष्टेऽपि ह्यस्मिन्देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात् ॥ तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वम् ॥५४॥ इत्येकात्म्याधिकरणम् ॥ ३० ॥

अङ्गाववद्वास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥५५॥(३१)॥

रत्नप्रभा ।

उन्नेदेहाव्ययतिरेकौ, न देहधर्मवभावकौ, तन्निमित्तत्वेन अन्यपात्रित्वेरेत्यधिकमाह-अपि चेति ॥ उपलब्धिमात्रे देहस्य निमित्तत्वमन्यमिदमित्याह-न चात्यन्तमिति ॥ मग्नोऽग्निः, न देहज्ज्या, देहव्यापारं विनापि मानाद् दृश्यन् । अत एव तन्वमात्रेऽपि स्वप्नशोभिनां भोग मूरटद्भ्यति । जाग्रदुपलब्धेर्देहजन्यमस्तीत्यन्तमित्युक्तम् ॥ तस्मादुक्तानुमानानुगुणीनाम्न शरीरमिति भेदानुवादाद् मनुःशरीरभेदज्ञानं न शयुषमहति-तस्मादिति ॥ ५४ ॥ (३०) ॥ अङ्गाववद्वाः ० ॥ उद्गीषादयोः द्वारे प्रागदृष्टिः "पृथिवी द्विद्वारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिशरो यौर्निधनम् " [छां०

भामती ।

हि देहव्यापारादुपलब्धिः पश्यते तेन देहधर्म इति मन्यते स प्रतीद दूयम्-न चात्यन्तं देहस्येति । प्रवृत्तमुपसंहरति-तस्मादनवद्यमिति ॥५४॥ (३०) ॥ अङ्गाववद्वास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । स्वतदिभेदाप्रतिवेदमुद्गीषादयो मिश्रन्ते । तदनुवद्वास्तु प्रत्ययाः प्रतिशागं विहिता भेदेन । तत्र सहायः-किं यन्मिन्दे देहमुद्गीषादयो विहितान्तेषामेव तदेवविहिताः प्रत्यया उतान्यवेदविहितानामुद्गीषादीनां ते प्रत्यया इति । किं तावमाप्तम् । 'ओनि यश्चरमुद्गीषधरंगेनोद्गीषमुवासीत' इत्युद्गीषसामान्यमवगम्य तेनिरिदेशस्य च तस्यानुवचैरिदेशाकांक्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य संनिधानात्तेनैवशाखाविहितत्वेन शाखान्तरीयमुद्गीषोपान्तरमपेक्षते । न चैव सन्निधानेन श्रुतिरीडा, यदि हि श्रुतिमार्गेणमर्थमवगम्य ततः श्रुतिपीडयेत् चेन्निति । न उद्गीषधन्यमिहितउत्तिनौ सामान्यविशेषौ बाधिनौ स्वशाखागतयोः स्वीकरणाच्छाखान्तरीयास्वीकारेऽपि । यथाहः-'जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतव्यतिने । कृष्णादि यदि मुखान वा श्रुतिस्तत्र पीडयते' ॥२४॥ प्राप्त्याप्यप्रात उपपत्ते-उद्गीषाद्वाववद्वास्तु प्रत्यया नानाशाखासु प्रतिवेदमनुवर्त्तन् प्रतिशागं व्यतिरेकम् । उद्गीषमिषादिसामान्यश्रुतेरिदेशात् । एतदुक्तं मरति-युक्तं शुक्ल पटमानये-

आनन्दगिरिप-न्यायनिर्णयः ।

अपि दोष दर्शयति-अपि चेति । अनन्ययाविदास्त्वप्यतिरेकौ आचार्यौ देहस्य च धनस्यान्यदतिरेकावप्रिष्टानविदयवाऽन्ययामिद्वानिति सट्टान्तं साधयति-सतिरिति । उपलब्धत्वेन देहस्योपलब्धौ न मिश्रणीयाह । न चेति । उपलब्धिर्न देहज्ज्या तस्मिन्व्याप्तिरिति सट्टान्तं सत्त्वावधनतरवत् । जागरे तु स्वप्नकालकृतयो कथं चिदुपयोगमुद्गीषादयान्नमित्युक्तम् । मरते दृष्टेर्देहपदानां नाप्यभिप्रायस्य मरतेदेहाकारहीनस्य देहानिरिक्तमस्ति यत्र देहमरादतिरेकं मायः । अनुमानाद्यमानस्य तु प्रतिशामात्रमिति मत्रोरमंहरति-तस्मादिति ॥ ५४ ॥ (३०) ॥ देहधर्ममन्येन्यस्य तदनेऽस्मादुद्गीषादिभावे मत्र उपमानस्य तत्रावेऽस्मादुद्गीषादिभावे-अनेति ।

समाप्ता प्रासङ्गिकीयं कथा । सम्प्रति प्रकृतामेवानुवर्तमाने—“ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छां० १।१।१] “लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत” [छां० २।२।१] “उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्तयम्” “इयमेव पृथिवी” “अयं वाव लोकः” [छां० १।१३।१] “एषोऽग्निश्चितः” इत्येवमाद्या ये उद्गीथादिकर्मागावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहिताः, ते तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुः, अथ वा सर्वशाखागतेष्विति विशयः । प्रतिशाखञ्च स्वरादिभेदादुद्गीथादिभेदमादायाऽयमुपन्यासः । किं तावत्प्राप्तम् ॥ स्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु विधीयेरन्निति ॥ कुतः ॥ सन्निधानात्—“उद्गीथमुपासीत” इति हि सामान्यविहितानां विशेषाकांक्षायां सन्निकृष्टेनैव स्वशाखागतेन

रूपमा ।

१।१।१] इति द्विकारादिपञ्चविधं सान्नि पृथिव्यादिलोकदृष्टिः स्वयाम्पशास्ते पृथिवी दृष्टिः, इष्टकाचितामौ लोकदृष्टिर्गतेषु कर्मागात्रितोपास्तयः सन्ति । तासुद्गीथादिसाधारण्यद्वया विशेषसन्निधाना च संशयः ॥ ननुद्गीथादीनां सर्वशाखास्यैकत्वादुपास्तयः सर्वत्रेति विद्यक्यान्निश्चये कथं सदापः इत्यत आह—प्रतिज्ञास्व चेति ॥ यथा देहात्मनोर्भेदादात्मधर्मा देहं न सम्भवति, तथा प्रतिवेदसुद्गीथादीनां भिन्नत्वादेकस्मिन् वेदे विहितोद्गीथाद्युपास्तयो वेदान्तरस्योद्गीथादिषु न सम्भवन्तीति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षमिति—स्वशाखेति ॥ “उद्गीथमुपासीत” इति विविधावपत्योद्गीथः स सामान्यस्य व्यक्त्यपेक्षत्वात् स्वशाखा-

भामती ।

त्यादौ पटश्रुतिमिश्रपञ्चतामपि सन्निधानाच्छ्रुतश्रुतिर्वाच्यत इति । विविधार्थप्रत्यापनप्रयुक्तत्वात्पदानां समभिव्याहारस्य । अन्यथा तदनुपपत्तेः । न च स्यार्थमस्मादित्या विशिष्टार्थप्रत्यापनं पदानामिति विशि-
धानन्दगिरीय—व्याप्यनिर्णयः ।

अत्रान्तरसंगतिमाह—समाप्तेति । उद्गीथाद्यङ्गात्रिणोपास्तानि विषय इति तत्तद्भावोक्त्या दर्शय-
ति—ओमित्येतदिति । इदं वाक्यं व्याप्तिश्च्येतदविकरणे व्याख्यातम् । लोकेषु पृथिव्यादिषु लोकशब्दो लोकाजोकेषु लाक्षणिकः । पृथिव्यादिदृष्ट्या पञ्चविधं माधोपासीतित्यर्थः । पृथिवी हिंसा-
रोऽग्निः प्रस्तानोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमिति उक्थ कर्माहं शास्त्रमिति बोधत्वा यप्र-
जा वदन्ति तदिदमेव ये पृथिवीत्युक्ते पृथिवीदृष्टिविधिः । चित्तोऽग्निः कर्मज्ञभूतस्तत्राथ लोकदृष्टित्यर्थः ।
उद्गीथादिप्रत्ययानुक्तानविकार्य प्रकरणादुद्गीथादिद्वन्द्वसाधारण्याच्च संशयगह—त इति । उद्गीथादीनां
सर्वशाखास्यैकत्वादुपास्तियवस्याशङ्कामात्रादनारभ्यमितमविकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतीति । नीचै-
स्मादिस्वभेदादव्ययनधर्मभेदाच्चोद्गीथादेरपि भेदमगीष्ट्यपि निगमिचार इत्यर्थः । १२ न हि प्रीतेन सामा-
न्येन प्राकटगिकस्य विशेषनिवमस्य वाचात्सर्वशाखाविहितप्रधानकर्मगतत्वेन प्रयुक्तमर्वाद्गीथादिशिरोरेषु
सदाऽऽनोपास्तीनामुपमहरोत्तया सर्वशाखामित्युक्त्येवोक्त्याऽप्यर्थोहीतोरेव चिन्तनावादादिमंगतिः ।
पूर्वपक्षेऽनुष्ठानव्यव्याप्तिद्विः, सिद्धान्ते तदव्ययस्येत्यास्याय पूर्वपक्षयितुं निगमि—किमिति । यथा
देहात्मनोर्भेदादात्मधर्मा देहं न भवत्येवमेकस्याग्रगतोद्गीथधर्मणां भिन्नशाखोद्गीथादौ न प्राप्तिरिति पूर्व-
पक्षमाह—स्वशाखेति । विद्याचिन् एष्येयप्रत्यया मनश्चिदादीना क्रियाप्रकरणप्रमेन पुरुषार्थत्वविशि-
ष्टोद्गीथादिश्रुतैर्विधीयमाना च प्राकरणमंगालास्तुपास्तीना व्यस्येत्याह—कुत इति । उद्गीथादिषां
गन्धध्वनेः प्रकरणोर्वागन्धोपास्तीनां च्येनावाच्यत्वादुपास्तिव्यवस्था युक्तेति मन्वाऽऽह—सन्निधानादिति ।
प्रकरण निगमोति—उद्गीथमिति । उद्गीथोक्तचिदादीनां प्रत्ययाव्ययानां वेदप्रयुक्तप्रधानकर्मसंग-

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

अथ वा नैवात्र विरोध आशंकितव्यः—कथमन्यशाखागतेषूद्गीथादिष्वन्य-
शाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति । मन्त्रादिवदविरोधोपपत्तेः । तथा-
हि—मन्त्राणां, कर्मणां, गुणानां च,—शाखान्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तर
उपसंग्रहो दृश्यते । येषामपि हि शाखिनां “कुटूरुरसि” इत्यश्मादान-
मन्त्रो नाम्नातः, तेषामप्यसौ विनियोगो दृश्यते—“कुक्कुटोऽसि” इत्य-
श्मानमादत्ते “कुटूरुरास” इति वेति ॥ येषामपि च समिदादयः प्रयाजा
नाम्नातारः, तेषामपि तेषु गुणविधरान्नायते—“ऋतवो वै प्रयाजाः स-
मानव्र होतव्याः” इति ॥ तथा—येषामपि “अजोऽग्नीषोमीयः” इति जाति-
विशेषोपदेशो नास्ति, तेषामपि तद्विशेषविषयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते—
“छागस्य वपाया मेदसोऽनुवृहि” इति ॥ तथा वेदान्तरोत्पन्नानामपि
“अग्नेर्वैहोत्रं वेरध्वरम्” इत्यादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः ॥
तथा बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य—“यो जात एव प्रथमो मनस्वान्” इत्यस्य

रत्नप्रभा ।

अथ वेत्यादिना ॥ यद्यपि यजुर्वेदिनां “कुक्कुटोऽसि” इति मन्त्रोऽस्ति । “कुटूरुरसि” इति नास्ति ।
तथापि तदुत्प्रेषणार्थाश्मादाने मन्त्रद्वयस्य निकृतेन विनियोगात् सोऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सूत्रस्यादिपदो-
पात्तकर्मणामुदाहरणमाह—येषामपि चेति ॥ मेवाप्यग्न्यानामित्यर्थः ॥ हेमन्तशिखिरयोरेक्याद् ऋतवः
पञ्च । तद्वत् पञ्चसंवाकाः—प्रयाजा । समानव्र तुल्यकर्मस्थले होतव्या इति पञ्चस्य गुणविधानाद् गुणि-
शाखान्तरोत्पन्नाः सम्बन्धन्त इति मात्रः ॥ गुणमुदाहरति—तथा येषामपीति ॥ यजुर्वेदिनामग्नीषो-
मीयः पशुः धृन्, नाज इति जातिविशेषः । तथापि प्रथममन्त्रादिज्ञातिविशेषमग्रह इत्यर्थः ॥ मन्त्राणा-
मुदाहरणान्तरमाह—तथा वेदेति ॥ नामवेदस्याना यजुर्वेदे परिग्रह इत्यर्थः ॥ तथा बह्वृचेति ॥ “स
मावती ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः । निश्चयमिति नः सप्रत्ययो यप्रमाणेन नोपलभ्यते । उपलब्धं च मन्त्रादिषु
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

इदानीमुदाहरणेनापीममर्थं समर्थयते—मन्त्रादिवदिति । वाशब्दार्थः कथयति—अथ वेत्यादिना ।
हेतुमन्त्रार्थाक्षार्यमाह—मन्त्रेति । तत्र मन्त्रोदाहरणं दर्शयति—येषामिति । तदुत्प्रेषणार्थं इदम-
सीत्यश्मादानमन्त्रो येषां शाखिनां नाऽऽज्ञातः कुक्कुटोऽसि मधुनिह इत्ययमेव मन्त्रः समान्नापने तथाऽपि
तेषां प्रयोगसमयेन विनियोगो सोऽपि मन्त्रो दृश्यते तेन शाखान्तरोत्पन्नस्य मन्त्रस्य शाखान्तरे मन्त्रोऽस्मी-
त्यर्थः । कर्मणामुदाहरणमाह—येषामपीति । मेवाप्यग्न्यानां समिचो यजति तन्नृपात् यजतीदो यजति
वर्धयति स्वाहाकारं यजतीति समिदादयः प्रयाजा नाऽऽज्ञानास्तथाऽपि तेषु मन्त्रादिगुणविरिज्ञा-
यने द्वादश मासाः पर्यन्त इत्यत्र हेमन्तशिखिरयोरेकाकरणेन पञ्चर्तनः प्रसिद्धाः । तथा चतुर्वेदम-
न्यासाः प्रयाजाः समानत्र समानवेदे होतव्या इति यावत् । तत्र शाखान्तरोत्पन्नकर्मणां शाखान्त-
रमग्रहो दृष्टोऽन्यथा तत्र गुणविषययोगादित्यर्थः । गुणोदाहरणमाह—तथेति । अग्नीषोमीयं पशुमाह-
मेनेति यजुर्वेदिनामग्नीषोमीयः पशुमात्रायने नाज इति जातिविशेषत्वेन विशेषाश्रयाच्च । कश्चिन्मुदाह-
रणीय इति प्राप्ते “छागो वा मन्त्रार्थान्” इति मन्त्रेण छागादेर्होमार्थमनुयास्य पठ होमिष्यन्मुदार्थ-
द्विगम्य नियमनारण्यस्य मावाच्छागोऽग्नीषोमीयः पशुरिति न्यतम् । अतश्च गुणस्यापि प्रथममन्त्रेणा
द्वयमग्रहो दृष्ट इत्यर्थः । मन्त्राणामुदाहरणान्तरमाह—तथेति । वेदान्तरोत्पन्नानामुदाहृत्युदाहृत्येति ।

भूम्यायत्ताधिकरणम्] ग्लप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रपञ्चमेतम् । (११६१)

“अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम्” इत्यत्र परिग्रहे दृष्टः ॥ तस्माद्यथाश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रानुवृत्तिः, एवमाश्रितानामपि प्रत्ययानतमित्यविरोधः ॥ ५६ ॥ इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

भूमन्ः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५७ ॥ (३२) ॥

“प्राचीनशाल औपमन्यवः” [छां० ५।१।१] इत्यस्यामाख्यायिकायां-
व्यस्तस्य, समस्तस्य च, वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते। व्यस्तोपासनं तावत्
“औपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवा-
चैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते” [छां० ५।१२।
१] इत्यादि ॥ तथा समस्तोपासनमपि-“तस्य हवा एतस्यात्मनो वै-

रत्नप्रभा ।

जनास इन्द्र” इत्यनेनोपलक्षितं सूक्तं-सजनीयम् । तस्य याजुषा-न्युर्कर्तृकप्रयोगे शसनं दृष्टमित्यर्थः ।
यो जातः बाळ एव प्रथमः गुणे श्रेष्ठः मनस्वान् विरेकान् संः इन्द्रः एवमिहो हे जनासः
जना इति श्रुत्यर्थः ॥ ५६ ॥ (३१) ॥ भूमन्ः क्रतुवत् ॥ गुणैस्तदित्यादिषु प्रत्येक वैश्वानरस्योपासने-
व्यस्तोपासने, तदवगव्युपासितं समस्तोपासनमिति भेदः । आख्यायिका पूर्वमेव व्याख्याता । अत्रोप-
मामती ।

शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसंविज्ञानम् । तद्विहायीति दर्शनादत्रिरोऽ । एतच्च दर्शितं भाष्येण सुगमेनेति
॥ ५६ ॥ (३१) ॥ भूमन्ः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति। वैश्वानरविद्यायां छात्रोप्ये किं व्यस्तोपासनं सम-
स्तोपासनं च-उत-समस्तोपासनमनेति। तत्र दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचति प्रत्येकमुपासनं यो-
च फलवत्त्वाज्ञानात्समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुदेकमयाप्युपासनम् । न च यथा वैश्वानरीयेष्टौ यदष्टा-
कपालो भवतीत्यादीनामयुग्ययादानां प्रत्येक फलश्रवणेऽप्यर्थवादमानं च वैश्वानर द्वादशकपाळे निर्धे-
दित्यस्येव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि मन्त्रमुहति । तत्र हि द्वादशकपालं निर्धेदिति विधिनिश्चयविदष्टा-
कपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । न च वचनानि तदर्थं वादिति विविकल्पना । अत्रुपपत्त्येन स्तुत्या-
प्युपपत्तेः । इह तु समस्तं व्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषादष्टुपमानविशेषतया उभयत्रापि विविकल्पनाया-
फलकत्वात्वात् भेदात् । निन्दायाश्च समस्तोपासनानाम् व्यस्तोपासननेऽप्युपपत्तेः । इयामो वाधाहनिम-
ध्यहरतीति तद्वचनमयमुपासनमिति प्राप्तं उच्यते-समस्तोपासनस्यैव उपासना न व्यस्तोपासनस्य ।
यद्यपि वर्तमानापदेशात्समुपपत्तिरिति शिष्टं तथापि पीठोपपत्तेरुच्यते समस्तोपासनं न व्यस्तोपासनम् ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तत्रोदाहरणान्तरमाह-तथेति । यो जातो बाळ एव सप्रथमो गुणे श्रेष्ठो मनस्वान् विरेकान् सं जनास
इन्द्र इति शेषः । जनानो जनास्ते सम्प्रोध्यन्ते ॥ ५७ एवमिह इति यावत् । तावदर्थं तावत्तृकप्र-
योगार्थं सजनीयं ॥ जनास इत्यनेनोपलक्षितं सूक्तं तस्य सजनीयमित्यर्थः । दृष्टान्तात्तुगादेन दर्श-
निक निगमयति-तस्मादिति । शाखा-न्तरीयत्वं शाखान्तरे मप्रहमादस्य तद्विहाय ॥ ५६।(३१) ॥
दर्शयति। यो जातो बाळ एव सप्रथमो गुणे श्रेष्ठो मनस्वान् विरेकान् सं जनास इन्द्र इति शेषः ।
तत्र दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचति प्रत्येकमुपासनं यो-
च फलवत्त्वाज्ञानात्समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुदेकमयाप्युपासनम् । न च यथा वैश्वानरीयेष्टौ यदष्टा-
कपालो भवतीत्यादीनामयुग्ययादानां प्रत्येक फलश्रवणेऽप्यर्थवादमानं च वैश्वानर द्वादशकपाळे निर्धे-
दित्यस्येव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि मन्त्रमुहति । तत्र हि द्वादशकपालं निर्धेदिति विधिनिश्चयविदष्टा-
कपालो भवतीत्यादिषु वर्तमानापदेशः । न च वचनानि तदर्थं वादिति विविकल्पना । अत्रुपपत्त्येन स्तुत्या-
प्युपपत्तेः । इह तु समस्तं व्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषादष्टुपमानविशेषतया उभयत्रापि विविकल्पनाया-
फलकत्वात्वात् भेदात् । निन्दायाश्च समस्तोपासनानाम् व्यस्तोपासननेऽप्युपपत्तेः । इयामो वाधाहनिम-
ध्यहरतीति तद्वचनमयमुपासनमिति प्राप्तं उच्यते-समस्तोपासनस्यैव उपासना न व्यस्तोपासनस्य ।
यद्यपि वर्तमानापदेशात्समुपपत्तिरिति शिष्टं तथापि पीठोपपत्तेरुच्यते समस्तोपासनं न व्यस्तोपासनम् ।

१० जनास इन्द्र इति शेषः ।

धानरस्य मूर्ध्व सुतेजाश्चक्षुर्विधस्वरूपः प्राणः पृथक्त्वमात्मा सन्देहो बहु-
लो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ” [छां० ५।१।८।२] इत्यादि ॥ तत्र संशयः—
किमिहोभयथाप्युपासनं स्याद्, व्यस्तस्य, समस्तस्य च—उत—समस्त-
स्येवेति ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ प्रत्यवयवम् ॥ सुतेजःप्रभृतिषु उपास्त इति
क्रियापदश्रवणात् ॥ तस्मात् “तव सुतं प्रसृतमासुतं कुले दृश्यते”
[छां० ५।१२।१] इत्यादिफलभेदश्रवणाच्च व्यस्तान्यप्युपासनानि
स्युरिति प्राप्तम् ॥ ततोऽभिधीयते ॥ भूतः पदार्थोपचयात्मकस्य सम-
स्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येनाऽस्मिन्वाक्ये विवक्षितं
भवेदितुमर्हति, न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि । क्रतुवत् । यथा—क्रतुः
दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामस्त्येन साङ्गप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते,
न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां, नाप्येकदेशाङ्गयुक्तस्य प्रधानस्य,
तद्वत् ॥ कुत एतद् भूमेव ज्यायानिति ॥ तथाहि श्रुतिर्भूमी ज्यायस्त्वं
दर्शयत्येकवाक्यत्वावगमात् । एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पो-

रत्नप्रसा ।

यत्र विधिवत्तयोः श्रवणादेकवाक्यत्वोपपत्तेश्च संशयमाह—तत्रेति ॥ “सैव हि सत्यादयः” [व्या० सू०
३।१।३८] इत्यत्र “तयस्तत् सत्यम्” इति प्रकृताकर्पाद् विधेयमुक्तं, तद्वदत्रैक्यहेतुमायाद्भूतार्थं मत्वा पूर्वो-
द्गीपादिश्रुत्या तन्निधिविधानोद्गीयाद्युपासनां सर्वशाखानूपसंहारवद्व्यस्तोपासनां विधिभूतः, फलश्रवणस्य
च,—समस्तोपास्तितन्निधिप्राप्तं स्तुत्यर्थत्वं वाचिष्या तद्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षमाह—प्रत्यवयवमिति ॥ फलश्रुतौ
पूर्वाक्षरपक्षसिद्धिरेव फलं मन्तव्यम् । सुत कण्ठित सोमद्रव्यम् । तस्यैव प्रसृतत्वमा समन्तात् सुतत्वमवस्थाभिदो-

भाष्येति ।

यत्पर हि वाक्यं तदस्यार्थः । तथाहि—प्राचीनशास्त्रप्रभृतयो वैश्वानरविद्यातिर्गवायाश्वपतिं कैतयमा-
जमुः । ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैतयस्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निवारणेन सम-

धानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वाक्यत्वोपपत्तेश्च संशयमाह—तत्रेति । एकवाक्यतादामेन समस्तस्यैव वैश्वानरस्योपास्तित्वयुक्त्या वाक्या-
र्थहीनोपासनापि चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे वाक्यभेदः, सिद्धान्ते तद्वैक्यमित्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षार्थे
विदुशति—किमिति । उद्गीयादिश्रुत्या तन्निधि वाचिष्योद्गीयाद्युपासनां सर्वशाखानूपसंहारोक्तवद्व्यस्तो-
प्यस्तोपासनस्य विधिवत्तयोः श्रुतेः समस्तोपास्तिसंनिधिप्राप्तं स्तुत्यर्थत्वं वाचिष्या विधेयतेति पूर्वपक्षमाह—
प्रतीति । सुतमित्यमिषमस्य कण्ठनस्य कर्मतापन्नं नोमरूपम् । प्रसृतमासुतमित्यवस्थाभिदोपासने
विशेषणम् । सोमयागकरणसप्ततिस्तत्र कुले दृश्यत इति यावत् । आत्मनो वैश्वानरस्येयादिवाक्यप्रकरणा-
भ्यां समस्तोपासनाङ्गत्वेन तदन्तर्भावोऽपि व्यस्तोपासनानामत्यन्ते पश्यति त्रिषमिषादिना प्रत्यवयवं त्रिष-
फउश्रुतेः स्वातन्त्र्येणापि विधानं कथ्यं तेनोभययोपासनं कार्यमिति भिन्नान्येवेतानि वाक्यानीत्यर्थः ।
निदानतन्मूलमवतार्य भूम्नो व्यापद्भवमिति प्रतिज्ञा व्याचष्टे—उत इति । समन्तोपासनवद्व्यस्तोपासननरी-
थत्वं तत्राऽऽह—नेति । न च दृष्टान्तमादाय विमज्जते—क्रतुवदिति । सामस्त्येनेत्योत्सर्गिकेति ।
प्रयाजादीनां प्रत्येकप्रयोगेऽपि निन्दादीनां किञ्चिदुपवनामपि प्रयोगोऽन्त्यायासङ्गस्य काम्येऽपि नैवमिवाह-
नापीति । सर्वाद्भोदेन काम्ययतोऽपि तद्व्यस्तोपासनस्यापि नमस्तस्यैव प्राधान्येनेत्येतेत्याह—तद्वदिति ।
हेतुं प्रश्नपूर्वकमेव व्याकरोति—कुत इति । सामान्यागम्योक्तिरुद्देश्याशयाऽऽह—एकेति । वाक्यम-
करणाभ्यामेकवाक्यत्वमाश्रयति—एकं हीनि । विहितानामपि व्यस्तोपासनां मनस्तोपास्त्यन्तर्भावान्न

भूम्यायस्त्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११६३)

वर्षपर्यालोचनात्प्रतीयते ॥ तथाहि-प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः
पट्टपयो वैधानरविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना अधपतिं केकेयं
राजानमभ्याजमुत्तिष्ठपक्रम्येकेकस्पर्षरूपास्यं द्युप्रभृतीनामेकेकं श्राव-
यित्वा “मूर्द्धां त्वेष आत्मन इति होवाच” [छां० ५ । १२ । २] इत्या-
दिना मूर्द्धादिभावं तेषां विदधाति । “मूर्द्धां ते व्यपतिष्यद्यन्मा नाऽऽग-
मिष्यः” [छां० ५ । १२ । २] इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति ॥
पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्य “स सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमस्ति” [छां० ५ । १८ । १] इति भूमाश्रय-
मेव फलं दर्शयति ॥ यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु फलभेदश्रवणं, तदेवं
सत्पङ्गफलानि प्रधान एवाभ्युच्चिनोतीति द्रष्टव्यम् ॥ तथा “उपास्ते” इ-
त्यपि प्रत्यक्षव्यवसायात्तश्रवणं पराभिप्रायानुवादाय, न व्यस्तोपासन-
विधानार्थम् ॥ तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति ॥ केचित्तत्र स-
मस्तोपासनपक्षं ज्यायांसं प्रतिष्ठाप्य ज्यायस्त्वयचनादेव किल व्यस्तो-
पासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कथयन्ति ॥ तदयुक्तम् ॥ एकवा-
क्यावगतौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । “मूर्द्धां ते व्यपति-
ष्यद्” [छां० ५ । १२ । २] इति चैवमादिनिन्दावचनविरोधात् ।
स्पष्टे चोपसंहारे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्य-

रत्नप्रभा ।

सोमपागमव्यतिष्ठत्वा कुले दृश्यत इति यावत् । “आत्मनो वैधानस्य मूर्धेन सुतेजाः” इति वाक्य-
प्रकरणाभ्या व्यस्तोपास्तीनां समस्तोपास्यन्तर्भावेन प्रवाजदर्शयदेकप्रयोगत्वे सिद्धे प्रगानतदङ्गकृतां
अर्थवादगतानामेकप्रधानकृतयोपसंहाराद् वाक्यभेदो न युक्त इति सिद्धान्त्याशयः ॥ एकदेशिन्या-
द्यामनूय दूयति-केचिदिति । यद्युभयोपामन मिद्वान्तः, तर्हि व्यस्तोपासनमेवेति पूर्वपक्षो
यत्तव्यः । स च न सम्प्रतीत्याह-स्पष्टे चेति ॥ कथं तर्हि मूर्धे ज्यायस्योक्तिस्तत्राह-

भामती ।

स्तोपासनमुपसजहार । तथा चेकवाक्यतात्प्राप्य वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनपरित्यज्य सदर्भस्य
लक्ष्यते । तस्माद्बहुफलसंकीर्तन प्रधानस्तत्राय । समस्तोपासनस्येव तु फलवत्त्वमिति मिद्वन् । एकदे-
शिन्याद्यानमुपन्यस्य दूयति-केचित्त्वेति । सप्रत्येकवाक्यभेद वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वान् । नेटरी

धानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पूयकार्येतेति मत्वाऽऽह-तथाहीति । व्यस्तोपास्य यपादश्रुनेश्च समस्तस्थेयोपासनस्य ज्यायस्त्वमित्याह-
मूर्धेति । समस्तोपासने वेकत्वात् तस्य ज्यायस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह-पुनश्चेति । व्यस्तोपासनेऽपि
फलश्रवणमभ्यायुक्त तत्राऽऽह-यत्त्विति । व्यस्तोपास्तीनां प्रकरणवाक्याभ्यां समस्तोपास्यन्तर्भावेन
प्रवाजदर्शयदेकप्रयोगत्वे सिद्धे प्रगानतदङ्गकृतानामर्थवादगतानामेकप्रकरणेन समस्तोपास्यन्तर्भावेन ज्याय-
सोत्पाह-तदिति । प्रत्यक्षमुपास्यविशिष्टस्य व्यस्तोपास्यन्तर्भावेन पुनर्भावाशङ्क्याऽऽह-तयेति । शौर-
मन्यवाच्यगतत्वापानुसारेण समस्तोपास्यन्तर्भावेन विधिर्मात्रं यथः । स्वयन्मुपमन्त्रि-तस्मादिति ।
एकदेशिन्याद्यामनूय दूयति-केचित्त्विति । किङ्कारोऽभिष्टावाम् । एकवाक्यनामनेन वाक्यभेद
कृत्वा व्यस्तोपासनान्यपि पूयमिच्छोपन्यासित्याशङ्क्याऽऽह-मूर्धेति । यद्युभयोपामन मिद्वान्तमन्त्रा
व्यस्तोपास्यन्तर्भावेन समस्तोपास्यन्तर्भावेन वा पूर्वपक्षः स्थानाऽऽह इत्याह-स्पष्टे चेति । द्वितीयध तत्रापुनो

ननु वेदेत्यादिपु शब्दभेद एवावगम्यते, न जयतीत्यादिवदर्थभेदः । सर्वेषामे-
 वेषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदादर्थान्तरासम्भवाच्च । तत्कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद
 इति ॥ नैष दोषः ॥ मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबन्धभेदाद्विद्याभेदोपपत्तेः ।
 एकस्याऽपि हीश्वरस्योपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते, तथै-
 कस्याऽपि प्राणस्य तत्रतत्रोपास्यस्याभेदेऽप्यन्याहृगुणोऽन्यत्रोपासितव्यो-
 ऽन्याहृगुणश्चान्यत्रेत्येवमनुबन्धभेदाद्विधिभेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते ॥
 न चात्रैकोविद्याविधिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुम् ॥ विनिगमनहेत्वभा-
 वात् अनेकत्वाच्च प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन गुणविधानानु-
 पपत्तेः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामत्वादयो गुणा असकृ-
 द्वावयितव्याः । प्रतिप्रकरणं चेदंकामेनदमुपासितव्यमिदंकामेन चेद-

रत्नप्रभा ।

सिद्धगुणकप्रमाण एकत्वेन विपयतोऽपि भेदामावात् कथमुपास्तिभेद इति शङ्कते-नन्विति ॥ अत्र सूत्रे
 शब्दभेदोऽप्युच्यमात्रतयोक्तः, विद्यानानात्वे सम्पक् हेतवस्त्वादपि दोषात्तु गुणद्वय एव ॥ तथाहि-सिद्ध-
 स्यापि गुणस्य कार्यान्वयितया कार्यत्वमस्ति । यथा आरण्याद्विगुणानां क्रयणमावधानव्यवितया कार्यत्वम् ।
 तथा च तत्तत्प्रकरणेषूपपत्तिरिति शङ्क्यास्तिमावधानव्यवितया साध्येस्तत्र गुणैर्विशिष्टतथोपास्यरूपभेदादुपास-
 नाभेदः । यथा छत्रचामरादिगुणभेदेन राजोपास्तिभेदः, यथा वा आभिश्रावाजिनगुणभेदेन पाण-
 भेदः, तद्वत् । तथा प्रतिविद्य फले सयोगभेदादहरशाण्डित्यादिसमाख्यभेदाद्रेद इति समावृत्ते-नैष
 दोष इत्यादिना ॥ यदुक्तं धृतिनानात्व गुणान्तरविषयमिति, तत्रैत्याह-न चार्त्तिक इति ॥
 किञ्च प्रातर्विद्यानुवादेनाप्राप्तानेकगुणविधाने वाक्यभेदः स्यादित्याह-अनेकत्वाच्चेति ॥ किञ्च विषे-
 क्यपक्षे गुणानां पुनरुक्तिरुच्यते ॥ न च प्रत्यभिज्ञानार्थः । ब्रह्मेकपाद्वै तत्सिद्धेः ॥ विद्यानानात्वपक्षे
 ॥ गुणानागमतेः सा प्राप्त्यर्थेत्याह-न चास्मिन्पक्षे इति ॥ फलभेदाच्चोदनेक्यमाभावात्, सर्वगुणव्याप-
 नस्याशक्यत्वाच्च विद्या नानित्याह-प्रतिप्रकरणं चेत्यादिना ॥ दृश्यत्वात् सर्वेषु लोकेषु कामचारो
 भावती ।

पासनानां तत्तद्गुणविशिष्टानामवगमात् । तत्रागृह्यमाणविशेषतया सर्वासां भेदस्तुल्यः । न च
 समस्तशाखाविहितसर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानस्तस्माद्रेदः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्य-
 कामादय इति । केचित्पुल्ल गुणाः कामुचिद्विद्यासु समानास्तेनैकविधात्वे आवर्ततपि न्याः एकत्रोक्त-
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दभेदेऽनुबन्धभेदामात्र विद्या भिन्नंति शब्दभेदमात्रपत्ति-नन्विति । वेदोपासीतेत्यादिशब्दानां
 कजि-ज्ञानं कचित्द्वयानमित्यर्थभेदमाशङ्क्य ज्ञानस्याविशेषत्वाद्विधीयमानमुपासनमेवेत्याह-अर्थान्तरेति ।
 अनुबन्धभेदामात्रे फलितमाह-तदिति । क्रियात्वाविशेषेऽपि पागदानहोमानावाप्तान्तरभेदभेदोपासीते-
 त्यादीनां मनोवृत्तिरविशेषेऽपि तत्तत्प्रकरणेषु पश्चिद्विद्यतत्तद्गुणविशिष्टेयोरूपभेदाद्विशिष्टोपास्यनुबन्धो
 भिद्यत इत्याह-नेत्यादिना । गुणानामपि प्रथोपास्यो व्यवस्थानान्नानुबन्धभेद इत्याशङ्क्य यस्तु निष्ठानामा-
 पादुपास्तिवाच्यानां तत्तत्कदाच कचित्केनचित्द्वेन विशिष्टप्रथोपास्तिविशेषभेदः स्यादित्यभिप्रेत्याऽह-
 एकस्यापीति । अनशुक्त न्यायं प्रागेऽपि दर्शयति-तथेति । प्रतिप्रकरणं गुणभेदोक्तौ फलितमाह-
 एवमिति । यत्तु धृतिनानात्व गुणान्तरपरमिति तदुपपत्ति-न चेति । गुणान्तरविषयत्वे वाऽप्राप्ता-
 नेकगुणरत्नयोः कथं भेदाच्च गुणैः व्यवस्थेति दोषान्तरमाह-अनेकत्वाच्चेति । विधेयं सत्येकत्रोक्तानां
 गुणानामन्यत्रोक्तिरप्युक्ता पीनरुनयात् । विद्याभेदे तु नये विद्यान्तरस्यापि तद्गुणव्याप पुनरुक्तिसंभवा-
 दतोऽपि विद्यान्तरादुक्तिरित्याह-न चेति । तत्रैव हेतुस्तस्माह-प्रतीति । सर्वेषु लोकेषु कामचारो

विकल्पाधिकारणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११६७)

मिति नैराकाङ्क्षावगमभैकवाक्यतापत्तिः ॥ न चात्र वैश्वानरविद्या-
यामिव समस्तचोदनाऽपरास्ति । यद्वलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपास-
नानि भूत्वैकवाक्यतां ययुः । वेद्यैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निर-
ङ्कुशे प्रतिज्ञायमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रतिज्ञायेत ॥ तस्मा-
त्सुष्ठूच्यते-नानाशब्दादिभेदादिति ॥ स्थिते चैतस्मिन्नधिकरणे सर्ववे-
दान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥५८॥ इति शब्दादिभेदाधिकारणम् ॥३॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ (३४) ॥

स्थिते विद्याभेदे विचार्यते-किमासामिच्छया समुच्चयो, विकल्पो वा
स्यादथ वा विकल्प एव नियमेनेति ॥ तत्र स्थितत्वात्तावद्विद्याभेदस्य

रत्नप्रभा ।

भवति । वैश्वानरव्याता सर्वत्रान्नमर्त्यादिफलभेद इत्यर्थः ॥ ननु विद्यानानात्व सिद्धे पश्चादहंरादिविद्या
प्रतिज्ञेदान्तमेका, अनेका वति चिन्ता उचिता । तत्कथमादौ सा कृतेऽपत आह-स्थिते चेति ॥
विद्यानानात्वाधिकरण पादादायेन सङ्गतम् । अत्र प्रासङ्गिकमिति भावः ॥ ५८ ॥ (३३) ॥ विकल्पः ० ॥
विद्यानां स्वरूपमुक्त्वाऽनुष्ठानप्रकारोऽत्र निरूप्यते इत्युपगम्यत्रसङ्गतिमाह-स्थित इति ॥ विद्यास्त्रि-
विद्या-अहङ्महा, तदस्या, अज्ञाधितायेति । तत्राहङ्महाविद्यासु यायाकाम्यविरक्त्ययोर्विद्याना-
नात्वसाम्यात् सशयमाह-किमिति ॥ पूर्वपक्षे योऽष्टमनुष्ठानमित्यनियमः, सिद्धान्ते विकल्पेनानुष्ठा-
नमिति नियम इति फलभेदः ॥ तत्रानियमः सावयति-तत्र स्थितत्वादित्यादिना ॥ एकपुरोडाश-
भामती ।

यात् । विद्याभेदे तु न मौनस्त्वमेकस्या विद्यायामुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति विद्यातत्तरस्यापि तद्वृणस्वाप-
पक्त्या अनुक्तानामप्राप्तयेति ॥५८॥ (३३) ॥ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् । अग्निहोतर्दर्शपूर्णमासादिषु
पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो द्रष्टे नियमगस्तेषां नियमादुपासनासु काम्यतया न निर्यास्तस्मान्नासां
समुच्चयनियमः । तेन समानफलानां दर्शपूर्णमास योतिषोमादीनामिव न नियमगान्विकल्पः फलभूमा-
यिनः समुच्चयस्यापि सभयादिति पूर्वं पक्षः । उपासनानामनूपासनास्यसाक्षात्कारणसाध्यावाक्य-
आनदगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भवति सर्वेष्वामस्यन्नमिति जयतीर्मात्रोक्तानित्यादिकृत्यसंयोगभेदादाकाक्षामारादकराक्यमायोगाद् विद्या
नानात्वमित्यर्थः । यत्तु पूर्वेयायेन समस्तोपास्तेर्ग्यायस्त्वमुक्तं तत्रयाह-न चेति । अत्रेति शाडि-
ह्यादिविद्योक्तिः । यत्तु वेद्यैक्याद्विद्यैक्यमिति तत्राऽऽह-वेद्येति । सर्वगुणानुपसंहृत्य प्रत्ययकर्तृरधिका-
रिणोऽस्तमवात्र विद्यैक्यमित्यर्थः । शब्दादिभेदकृत विद्याभेदमुपसहरति-तस्मादिति । शब्दादिभेदा-
द्विद्याभेदे सति कथं सर्वदातत्रप्रययाधिकरणे विद्यैक्यमुक्तं तत्राऽऽह-स्थिते चेति । शब्दादिभेदादि-
द्याभेदे सिद्धं सति सर्वशाखागततत्तत्तद्विज्ञानं प्राणज्ञानं च भिन्नमनेति शंकिन् सर्वभेदान्तर्गतं तद्विज्ञानमे-
कमित्युक्तमतोऽस्याधिकरणस्य पादादावेवाऽऽर्थिकी स्यादिति तु प्रमयादुक्तमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ (३३) ॥
विद्याभेदमुक्त्वा तदनुष्ठानभेदं यदन्नादावहमहोपास्तीनामनुष्ठानप्रकारमाह-विकल्प इति । अहमहोपा-
सनायधिकृत्य यायाकाम्यविरक्त्ययोर्विद्यानानात्वासाम्यादधिकरणमगतिगमं सशयमाह-स्थित इति ।
अहमहोपास्तीनां विद्वन्नेनानुष्ठानोक्त्या गार्क्यार्थधीहेतोरेवेति तत्र पादादिसमतिः । पूर्वपक्षे स्वेच्छया प्रवृ-
त्तेनानुष्ठानानियमः । सिद्धान्ते ब्रह्मादिविद्यं तन्निमित्तिरिति मत्वा यायाकाम्येनानुष्ठानमिति पूर्वपक्षवि-
त्यन्नादौ समुच्चयनियमः निरस्यति-तत्रेति । उपासनानां भिन्नवेदेषु समुच्चयनियमे नियमो युक्तो

न समुच्चयनियमे किञ्चित्कारणमस्ति ॥ ननु मित्रानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते ॥ नैष दोषः ॥ नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणम् । नैवं विद्यानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति । तस्मान्न समुच्चयनियमः । नापि विकल्पनियमः । विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात् । पारिशेष्याद्याथाकाम्यमापद्यते ॥ नन्वविशिष्टफलत्वादासां विकल्पो न्याय्यः । तथा हि—“मनोमयः प्राणशरीरः” [छां० ३ । १४ । २] “कं ब्रह्म खं ब्रह्म” [छां० ४ । १० । ५] “सत्यकामः सत्यसंकल्पः” [छां० ८ । १ । ५] इत्येवमाद्यास्तुल्यवेदीश्वरत्वप्राप्तिफला लक्ष्यन्ते ॥ नैष दोषः ॥ समानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु याथाकाम्यदर्शनात् । तस्माद्याथाकाम्यप्राप्तावुच्यते । विकल्प एवासां भवितुमर्हति, न समुच्चयः ॥ कस्मात् ॥ अविशिष्टफलत्वाद् ॥ अविशिष्टं ह्यासां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करणमेकेन चोपासनेन साक्षात्कृते उपास्यविषये ईश्वरादौ द्वितीयमनर्थकम् । अपि चासम्भवे एव साक्षात्करणस्य । समुच्चयपक्षे चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । साक्षात्करणसाध्यं च विद्याफलं दर्शयन्ति श्रुतयः—“यस्य स्यादद्या न विचिकित्साऽस्ति” [छां० ३ । १४ । ४] इति “वेद्यो भूत्वा देवानप्येति” [बृ० ४ । १ । २] इत्येवमाद्याः । स्मृतयश्च—“सदा तद्भावमाविताः” [भ० गी० ८ । ६] इत्येवमाद्याः ।

रत्नप्रभा ।

फलत्वाद्यथा ग्रीहियवयोर्यिकल्पः, तथा विकल्पनियम एवासां विद्यानां न्याय्यः । तुल्यफलत्वात् ॥ न च फलभूयस्त्वाधिनः काम्यकर्मसमुच्चयोऽपि दृष्ट इति वाच्यम् ॥ ईश्वरसाक्षात्कारात् परं फलभेदेऽप्यासामहंशोपास्तीनां साक्षात्कारात्मकफलस्य तुल्यत्वात् । तस्य चैक्या कृतत्वे अन्यस्याः कृत्यमावाचित्वेति श्रेयकतया तदविद्याकृतत्वाच्चैति सिद्धान्तभार्यायः । मासु साक्षात्कार इत्यत आह—साक्षात्करणसाध्यं चेति । यस्य पुंसः अद्या ईश्वरोऽस्मिन्नि साक्षात्कारः स्याद्विचिकित्सा च नास्ति,—भाष्येति ।

भेदस्यैकेनोपासनेनोपास्यसाक्षात्करणे तत् एव फलप्रतिपत्तिस्तु कृतमुपासनान्तरेण । न च साक्षात्करणस्यातिशयसमवस्योपायसहजरापि तादवस्थान्तन्मात्रसाध्यत्वाच्च फलवाप्तेः । उपासनान्तराभ्यामे च विद्ये-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

निष्पत्तिहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदिति शङ्कते—नन्विति । उपास्तीनां काम्यत्वान्वेयमित्याह—नेत्यादिना । अग्निहोत्रादिषु समुच्चयस्तत्रैवयुक्तः । तर्हि किमिति विरुद्धनियमो नाऽऽश्रीयते तत्राऽह—नापीति । समुच्चयविकल्पयोनियमायोगादिच्छयाऽन्यतरौऽङ्गीकर्तव्य इत्याह—पारिशेष्यादिति । यथा ग्रीहिमित्रेयपुरोडाशे सिद्धे यथा न समुच्चयन्ते कृतकरणवप्रसगात् । तथाऽपि ब्रह्मप्राप्तिफलमविशिष्टं तदेकैनेशोपासनेन कृतं चेन्नायत्ताशः समुच्चयस्येति शङ्कते—नन्विति । तदेवाविशिष्टफलत्वं स्पष्टयति—तथाह्येति । काम्यदर्शपूर्णमासव्यतिशेमादिष्वन्यतरौऽङ्गीकर्तव्य इत्याह—नेत्यादिना । विकल्पसमुच्चयनियमनिवृत्तिफलमुपसङ्ग्य सिद्धान्तमूत्रमवधनार्थं प्रतिज्ञां विप्रजते—तस्मादित्यादिना । उक्तंयं प्रथमं वैकं हेतुमात्राय व्यापष्टे—तस्मादित्यादिना । ज्येष्ठसाक्षात्कारार्थमेव समुच्चयार्गीकारे का क्षतिरन्त्याऽह—एकेनेति । अभीष्टफलवाप्तित्वाच्च समुच्चयोऽत्र नास्तीत्याह—अपि चेति । उपानेनदृष्टत्वात् पागादिवत्कृतोपायव्योपपत्तेरास्यसाक्षात्कारार्थेन नास्तीत्याशङ्क्याहंशोपास्तीनां साक्षात्कारसाध्यत्वं तथा श्रुतेरित्याह—साक्षादिति । यस्योपानमकस्याहो साक्षादुपास्यं स्यात्त विचिकित्सा संशयोऽपि

काम्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११६९)

तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमामादाय तत्परः स्याद्, यावद्
पास्यविषयसाक्षात्करणेन तत्फलप्राप्तिरिति ॥ ५९ ॥ इति विकल्पा-
धिकरणम् ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ (३५) ॥

“अविशिष्टफलत्वाद्” [व्या० सू० ३ । ३ । ५९] इत्यस्य प्रत्युदाहरणं
यासु पुनः काम्यासु विद्यासु “स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं वेद न पु-
त्ररोदं रोदिति [छा० ३ । १५ । २] “स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते, याव-
न्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति” [छा० ७ । १ । ५] इति चैव प्रा-
द्यासु क्रियावद्दृष्टेनात्मनात्मीयं तत्तत्फलं साधयन्तीषु साक्षात्करणापेक्षा
नास्ति । ता यथाकामं समुच्चीयेन्, न वा समुच्चीयेन् । पूर्वहेत्वाभावात्
पूर्वस्याविशिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोरभावात् ॥ ६० ॥ इति का-
म्याधिकरणम् ॥ ३५ ॥

रत्नप्रभा ।

अहमीश्वरो न वेति, तस्यैवेदप्रप्राप्तिरित्यर्थः ॥ जीर्णमेव भावनया देवस्य साक्षात्कृत्य देह-
पातोत्तरकालं देवत्वम् । आनोतीति श्रुत्यन्तरार्थः ॥ अहप्रहाणामनुष्ठानप्रकारमुपसहरति-
तस्मादिति ॥ ५९ ॥ (३४) ॥ काम्यास्तु ॥ तदस्योपास्तयोऽत्र विषया, तासु किं विकल्पः-
उत-यथाकामम् । अनुष्ठानमिति पूर्ववत् सशये सत्युपास्तित्वाविशेषादहप्रहाणद्विकल्प इति प्राप्तवप्राद-
सिद्धान्तयति-अविशिष्टेति ॥ स यः कश्चिद् एतं वायुमेगङ्गत्वेन कल्पितानां दिशां वत्सं वेद उ-
पास्ते नासौ पुत्रमरणनिमित्तं रोदनं रोदिति उभयम् । नित्यमेव जीवत्पुत्रो भवतीत्यर्थः । अहमह-
भामती ।

काप्रताव्याधातेन काम्यविदुपासनानिष्पत्तिरिह विकल्प एव नियमानिति रशद्वा-न्त ॥ ५९ ॥ (३४) ॥ काम्यास्तु
यथाकामं समुच्चीयेन्न वा पूर्वहेत्वभावात् । याम्पामनासु विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेन काम्य-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्राप्तुयामह फलं न वेति तस्य ब्रह्माप्तिः स्यादित्यर्थः । देवो भूत्वा जातमेव साक्षात्कारेण देवमात्म-
नुभूय पतिते देहे देवानप्येति प्राप्नोतीत्यर्थः । न चाविशिष्टफलत्वे फलभूमायिनं समुच्चयानुष्ठानमु-
पास्यसाक्षात्कारे तन्निमित्तं तत्प्राप्तौ च विशेषामावादित्याशयेनोपसहरति-तस्मादिति ॥ ५९ ॥ (३४) ॥
अहप्रहोपास्तीनामनुष्ठानप्रकारमुत्तरा प्रतीकोपास्तीति तत्प्रकारमाह-काम्यास्त्विति । अहप्रहाण्यकर्मागा-
वत्तद्वानि च मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवमार्दन्यमुदयकलान्युपासनानि त्रिषयस्तेषु किं निरुत्तरनियमो याथाकाम्य
चेत्युभयोपपत्त्या सशये प्रतीकोपास्तीनामुपास्तित्वादहप्रहोपास्तिरद्विकल्पनियमे प्राप्ते तद्वैपरीत्यमाह-अवि-
शिष्टेति । अत्र प्रतीकोपास्तिषु पूर्ववत्तत्वेनानुष्ठानमप्य याथाकाम्येति यावत्पर्यायान्तरेण कथनात्पा-
दादिमगतिः । पूर्वपक्षे त्रिधादिष्वानुष्ठाननियममिदं । मिद्वान्ते फलवशादतन्निमित्तमित्यगोक्त्य
मृताक्षराणि योजयति-यास्त्विति । स यः कश्चिद् वायुं दिशां गोत्वेन कल्पितानां वत्सं वेद नासौ पुत्र-
मरणनिमित्तं रोदं रोदनं रोदिति उभयम् किन्तु नित्यमवियुक्तस्तदादिगुणोपासनाज्जीवत्पुत्रो भवतीत्यर्थः ।
अहप्रहोपास्तिषु साक्षात्कारमाधनत्वमुपासितिरिति मत्वा त्रिदिशि-साक्षादिति । यितान्युपासनानि
याथाकाम्येनानुष्ठेया-परिब्रज्यभिन्नकृत्वाचित्रायेति प्रोमादिवदिति भावः ॥ ६० ॥ (३५) ॥

अंगेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥ (३६) ॥

कर्मणिपूज्जीथादिषु ये आश्रिताः प्रत्यया वेदत्रयविहिताः किं ते समुच्चि-
येरन्, किं वा यथाकामं स्युरिति संशये—“यथाश्रयभावः” इत्याह ।
यथैषामाश्रयाः स्तोत्रादयः सम्भूय भवन्त्येवं प्रत्यया अपि । आश्रयतन्त्र-
त्वात्प्रत्ययानाम् ॥ ६१ ॥

रत्नप्रभा ।

ष्टान्ते साक्षात्कारद्वारावमुपाधिरिति भावः ॥ ६० ॥ (३५) ॥ सम्प्रत्यङ्गावबद्धोपास्तीनामनुष्ठानक्रमं
वक्तुं पूर्वपक्षयति—अङ्गेष्विति ॥ अङ्गाश्रितत्वात्, सफलत्वाच्च,—ससयमाह—किमिति ॥ यथा क्रत्वनु-
ष्ठाने तदाश्रिताङ्गानां समुच्चिंयानुष्ठाननियमः, तथाऽङ्गानुष्ठाने तदाश्रितोपास्तीनां तन्नियम इति सूत्रार्थः ॥
ननु तन्निर्धारणानियम इत्यङ्गाङ्गाश्रितानां गोदोहनवदनङ्गत्वमुक्तम् । सत् कथमनङ्गानामङ्गत्वसमुच्चय-
शक्तेरिति ॥ उच्यते ॥ अङ्गाप्यनुष्ठापयन् प्रयोगविधिः—यद्युपासनानि नानुष्ठापयेत्, तर्हि तेषां तदाश्रि-
मानती ।

साधन तासां काम्यदर्शपौर्गमासादिवःपुरुषेष्टावशेन विकल्पसमुच्चयाधिति साम्प्रतम् ॥ ६० ॥ (३५) ॥ अंगेषु
यथाश्रयभावः । तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलमित्यत्रोपासनासु फलश्रुतेः पर्णमयी-
न्यायेनार्थावदादयोपासनानां क्रत्वर्थत्वेन समुच्चयनियममाशङ्क्य पुरुषार्थतयैरुपयोगवचनग्रहणामाये समुच्चय-
नियमो निरस्तः । इह तु सम्यपि पुरुषार्थत्वे कस्मान्नैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन्
प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि हि काम्या एता उपसनास्तथापि न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति । तथा सति हि क्रत्व-
र्थानाश्रिततया क्रतुप्रयोगाद्बहिरप्यमूपां प्रयोगः प्रसज्यते । न च प्रयुज्यन्ते तत्कस्य हेतोः । क्रत्वर्थाश्रिता-
नामेव तासां तत्तत्कालोद्देशेन विधानादिति । एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनिय-
मेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्त इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः । स च प्रयोगवचन उपासनाः समुच्चि-
त्वात्तत्तत्कालकामनानामवश्यमावभाक्षिपन् तदभावे तासां समुच्चयनियमाभावादिति मन्यानस्य पूर्वः पक्षः ।
राष्ट्रान्तस्तु यथाविहितोद्दिष्टपदार्थानुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्ययधितुमर्हति । किंतु तदविरोधे-
नावतिष्ठते । तत्र क्रत्वर्थानां नित्यवदान्नानात्तथामावस्य च संभवान्नियमेनैतान्समुच्चिनोतु । कामाव-
बद्धास्तुपासनाः कामानामनित्यत्वाच्च समुच्चयेन नियन्तुमर्हति । न हि कामा विधीयन्ते येन समुच्चिंयेरपि
तुद्दिश्यन्ते । नानान्तरानुसारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्देशमन्यययति । तथा सत्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मा-
त्कामानामनित्यत्वाच्चद्वयवद्धानामुपासनानामप्यनित्यत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । सत्यपि तदा-
श्रयाणां नित्यत्वं इदमेव आश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नास्तीति । न तु
तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम्—आश्रयतन्त्रत्वादिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रतीकोपास्तीनामनुष्ठानक्रममुक्त्याऽङ्गावबद्धोपास्तीनां क्रम निरूपयिष्यन्पूर्वपक्षमाह—अंगेष्विति ।
अधिकरणस्य विषय वक्तुमंगेष्विति पद व्याचष्टे—कर्मति । तदाश्रितोपासनानि विषयत्वेन दर्शयति—
य इति । अंगद्वारा क्रतुसंबन्धात्क्रतुसन्निकर्षाच्च संशय इत्याह—किं त इति । तन्निर्धारणानियमा-
धिकरणे पुरुषार्थत्वमङ्गोपास्तीनामुक्तमिदं सत्यपि पुरुषार्थत्वे समुच्चये मानं नेत्युच्यते । अङ्गोपास्तीनामङ्गव-
त्समुच्चयनियमः किंवा प्रतीकदृष्टिप्राधान्यात्सम्यगिति भवत्यमनूय पूर्वोक्तप्रकरणवचनारुच्यनुष्ठानं नेति पूर्व-
पक्षयति—इति संशय इति । अत्र चाङ्गोपासित्यु ययारुच्यनुष्ठानोक्त्या वाक्यार्थधीसाधनस्यैव चिन्तना-
त्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे समुच्चयानुष्ठानात्फलवाद्बुद्ध्यसिद्धिः । सिद्धान्ते समुच्चयस्याप्राप्त्याधिकार-
त्वेऽनुष्ठाने फलवाद्बुद्ध्यायोगाद्यप्यारुच्यनुष्ठाने प्रवृत्तिसौकर्यमित्युच्यते पूर्वपक्षमूवं योजयति—ययेति ।

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

यथा चाश्रयाः स्तोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु शिष्यन्ते, एवमाश्रिता अपि प्रत्य-
याः, नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामि-
त्यर्थः ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

“होतृपदनाद्धैवाऽपि दुरुद्रीयमनुसमाहरति” [छां० १ । ५ । ५] इति
च प्रणवोद्रीयैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गातां स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं होत्रात्क-
र्मणः प्रतिसमादधातीति ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदित-
पदार्थसम्बन्धसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूचयतीति लिंगद-
र्शनम् ॥ ६३ ॥

रत्नप्रभा ।

तत्त्व-व्यर्थमिति मनश्चानस्य शकेति भावः ॥ ६१ ॥ तर्हि गोदोहनस्यापि समुच्चय स्यादित्यत आह-
शिष्टेश्चेति ॥ शिष्टि-शासनम् । विधानमिति यावत् । विहितत्वाविशेषात् समुच्चयोऽङ्गनदित्यर्थः ।
गोदोहनस्य तु नानुष्ठाननियमः । चमसस्थाने विहितत्वात् । तन्नियमे चमसविधिवैयर्थ्यात् । उपासनानां
तु न कस्यचिदङ्गस्य स्थाने विहितत्वमिति समुच्चयनियमेन निरूप्यत इति भावः ॥ ६२ ॥ समुच्चये
लिङ्गमाह-समाहारादिति ॥ ऋग्वेदिना “य प्रणव स” [छां० १ । ५ । (१-५)] सामवेदिना
“उद्रीय” [छां० १ । ५ । (१ । ५)] इति छादोग्ये प्रणवोद्रीययोरैक्यप्यानविधिः । तस्य फलार्थ-
यादो होतृपदनादित्यादि । होतुः शासनस्यलवाचिना होतृपदनशब्देन शासनं लक्ष्यते । उद्गाता स्वरा-
दिप्रमादात् दृष्टमप्युद्रीयं सम्यक् कृताद् होतृशसनाद् अनुसमाहस्त्येव निर्दोषं करोत्येव किञ्च ।
शास्यमानप्रणवेन स्वीयोद्रीयस्यैक्यप्यानबलादित्यर्थः । ततः किं तत्राह-इति ब्रुवन्निति । सामवेद-
भामती ।

समाहारात् होतृपदनाद्धैवापि दुरुद्रीयमनुसमाहरतीति । अतिर्भक्तकमो दुरुद्रीयमपीति । वेदान्तरोदितप्र-
णवोद्रीयैकत्वप्रत्ययसामर्थ्याद्दोतृकर्मणः शसनादुद्गाता प्रतिसमादधाति किं तदित्यत आह दुरुद्रीयमपि वेदान्तरो-
दान्तद्वितीय-न्यायनिर्णयः ।

अङ्गाश्रितोपासनानि नियमेन क्रतौ समुच्चित्यानुष्ठेयानि नियमेन समुच्चयमानां ग्राश्रितत्वात्तदाश्रितोपागव-
दित्यर्थः ॥ ६१ ॥ इतश्चागोपास्तीनां समुच्चित्यानुष्ठानमिमाह-शिष्टेश्चेति । शिष्टि शासनं विमानं
तस्या विशेषोपासनादङ्गानां प्रत्ययानां च समुच्चयनियम इत्यर्थः । सूत्रस्याक्षरोत्पत्त्यर्थमाह-यथा वेति ।
तस्यैव तात्पर्यार्थमाह-नेत्यादिना ॥ ६२ ॥ इतश्चोपासनानि समुच्चित्यानुष्ठेयत्वात्तदाश्रितोपागव-
समाहरणं समताकरणं क्षतस्य संधानं समाहारस्तस्माद्विद्वद्भासमुच्चयो गम्यते प्रत्ययानामिति योजना ।
प्रणवो बहुवृत्तानां स च्छदोगानामुद्रीयः । यश्च तेषामुद्रीयः स प्रणवोऽन्येषामिति प्रणवोद्रीय-
योरैकत्वेन यदुपासनमुद्गाता कृतं तत्फलवादिवाक्यं सूत्रं व्याकर्तुमनुमदति-होतृपदनादिति । होतुः
सदनं स्थानं होता यत्रस्य शसति तद्दोतृपदनं तेन च होत्रं कर्म लक्ष्यते । ततः सम्यगनुष्ठित्वाद् दु-
रुद्रीतं दुष्टं यदुद्गातं स्वरव्यञ्जनादिप्रमादादुद्गाता कृतं तदप्युद्गाता तेनैक्यविज्ञानेनानुसमाहरति प्रतिसद-
धात्येव क्षतमिव धेय इत्यर्थः । वाक्यस्यामीष्टमर्थं कथयति-प्रणवेति । तथाऽपि प्रकृते किमायात
तदाह-इति ब्रुवन्निति । वेदत्रययुक्तप्रणवोद्रीययोरैक्यज्ञानस्येदं फलं ब्रूयाणं सर्ववेदस्थानां प्रत्ययानां
सर्वत्रोपसंहारं समुच्चयं सूचयति । सर्वोपासनेऽपि वेदान्तरोक्तप्रत्ययस्य वेदान्तरोक्तपदार्थेन सर्वत्रस्य समाग

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तमोद्धारं वेदत्रयसाधारणं श्रावयति । “तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते । ओमित्याश्रावयत्योमिति शब्दस्योमित्युद्गायति” [छा० १ । १ । ९] इति । ततश्चाश्रयसाधारण्याश्रितसाधारण्यमिति लिङ्गदर्शनमेव ॥ अथ वा-गुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति ॥ यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युर्न स्यात्, ततस्तदाश्रयानां प्रत्ययानां सहभावः । ते नृद्गीथादयः सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते ॥ ततश्चाश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति-पक्षव्यावर्तनम् । न यथाथ्यभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ “तत्सहभावाश्रुतेः” । यथा हि-त्रिवेदविहितानामङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते-“ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोत्रीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तुतमनुशंसति प्रस्तोतः सामगाय होतरेतद्यज” [ऋग्वे० परि० ब्रै० अध्या०] इत्यादिना । नैवमुपासनानां सहभावश्रुतिरस्ति ॥ ननु प्रयोगवचन एवासौ सहभावः प्रापयति ॥ नेति ब्रूमः ॥ पुरुषार्थत्वा-

रत्नममा ।

स्योद्गीयस्यानस्य ऋग्वेदोक्तप्रणवमन्त्राद्यो यो दृष्टः, स एवाङ्गानां सर्ववेदान्तविहितोपास्तिसमुच्चये लिङ्गम् । प्रणवरूपपदार्थस्योपास्तानां च वेदान्तरोक्तत्वेन सादृश्याद् वेदान्तरोक्तगसम्बन्धस्यापि समानत्वादि-त्यर्थः ॥ ६५ ॥ ॐकारस्य व्ययस्य साधारण्यादपि तदाश्रितत्वात्तानां समुचित्यानुष्ठानं गम्यत इति लिङ्गान्तरमाह-गुणेति ॥ तेन ओङ्कारेण वेदत्रयोक्तं कर्म प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ अन्वयमुखेनोक्तमेवार्थं व्यतिरेकतोऽपि व्याचष्ट-अथ वेति ॥ ६४ ॥ फट्छाया अनियमादुपास्यनियम एवमुक्तः । अंगवत् समुच्चयनिषेधे मानामावादिनि मिद्वान्तयति-न वेति ॥ प्रयोगविधिः खलु सांगप्रमाणानुष्ठाननियामकः, न त्वनगानां सद्ग्राहक इत्याह-नेति ब्रूम इति ॥ विमतोपास्तयः, कृतौ न समुचित्यानुष्ठेयाः, भिन्नसङ्ग-मामती ।

दिते चोद्गात्रे कर्मणि उत्पन्नं क्षतम् । एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्येत्यादि योजनीयम् ॥ ६५ ॥ गुणसाधार-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

त्वादिति योजना ॥ ६३ ॥ ॐकारस्योपास्यस्य साधारण्यादुपासनानां साधारण्यं समुचित्यानुष्ठानमिति हेत्वन्तर्माह-गुणेति । विद्यागुणमित्यस्य व्याख्या विद्याश्रयमिति । त्रयोद्गीयविद्या । तेनेत्योपाकरोक्तिः । त्रयी विद्या वेदत्रयविहितं कर्मत्वर्थः । अन्वयमुखेन व्याख्यामुपसदरति-ततश्चेति । आश्रयसाधारण्ये मत्वाश्रितसाधारण्यमन्वयस्तमेनाऽऽश्रयसाधारण्याभावे सत्याश्रितसाधारण्याभावः प्रत्यतिरेक्या-ख्या द्रष्टव्यं सूत्रमादत्ते-अथ वेति । व्यतिरेकेण सूत्रं योजयति-यदीति । उद्गीथादीनामपि तर्हि साधारण्यं मा भूत्तनाऽऽह-ते त्विति । गुणं सदैव गुणिनः प्रत्ययस्याऽऽगमनं भूयत इति फलितामाह-ततश्चेति ॥ ६४ ॥ यस्मिन्नुपासने यस्यामिदं चिः स तदनुतिष्ठति सत्रोपासनसमुच्चये तु न मानमिति मिद्वान्तयति-न वेति । तत्र वाकारार्थमाह-नेत्यादिना । नन्द व्याचष्ट-न यथेति । प्रथमं रूपं विष्टमादाय व्याकरोति-कुत इति । नियमेन समुच्चीयमानाङ्गाश्रयत्वादित्युक्त्याऽनुमानविद्या शङ्कते-नन्विषि । विमतोपासनानि न कृतौ समुचित्यानुष्ठेयाऽप्यङ्गाश्रितं चे सति भिन्नसङ्गत्वाद्भेदोद्गीतादिवदिति मत्वाऽऽह-नेति ।

यथाश्रयभावाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११७३)

दुपासनानाम् । प्रयोगवचनो हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्राप-
यति । उद्गीथाद्युपासनानि तु क्रत्वङ्गाश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत्पुरुषा-
र्थानीत्यत्रोच्यते-“पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्” [व्या० सू० ३ । ३-४२]
इत्यत्र । अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽङ्गानां तदालम्बनानां चोपास-
नानां, यदेकेषां क्रत्वर्थत्वमेकेषां पुरुषार्थत्वमिति ॥ परञ्च लिंगद्वयमका-
रणमुपासनसहभावस्य । श्रुतिन्यायाभावात् ॥ न च प्रतिप्रयोगमाश्रय-
कात्स्न्योपसंहारादाश्रितानामपि तथात्वं विज्ञातुं शक्यते । अतत्प्रयुक्त-
त्वादुपासनानाम् । आश्रयतन्त्राण्यपि ह्युपासनानि काममाश्रयाभावे
मा भूवन् । न त्वाश्रयसहभावे सहभावनियममर्हन्ति । तत्सहभावाश्रुते-
रेव ॥ तस्माद्यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठीयेरन् ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानाम्-“एवंविद्धं वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वाश्च ऋत्विजोऽभिरक्षति” [छां० ४ । १७ । १०] इति । सर्वप्रत्ययो-

रत्नप्रभा ।

आहुः, गोदोहनवदिति भावः ॥ “शिष्टश्च” [व्या० सू० ३ । १ । ६२] इत्युक्तं निरस्यति-अय-
मेवेति ॥ “समाहाराद्” [व्या० सू० ३ । १ । ६३] “गुणसाधारण्यश्रुतेर्ध” [व्या० सू० ३ ।
३ । ६४] इत्युक्तं लिंगद्वयमपि भवान्तराप्राप्तस्य द्योतकं, न स्वयं साधकम् । अर्थवादस्यत्वाद-
ित्याह-परश्चेति ॥ गुणसाधारणाय सूत्रस्य द्वितीया व्याख्या दूषयति-न चेति ॥ तत्प्रयुक्तत्वाभावे
तदाश्रितत्वं कथमित्यत आह-आश्रयेति ॥ इदमेव तेषाम् अगाधितत्वं यदगाभावे सति असत्त्वं, न
तदगव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ किञ्च विदुषा ब्रह्मणा अन्येषामृत्विजा पाल्यत्ववचनान्न सर्वोपास्तानां
सहप्रयोग इत्याह-दर्शनाच्चेति ॥ ऋग्वेदादिप्रहितागलोपे व्यावृत्तिर्होमप्रायश्चित्तादिविज्ञानवत्त्वमेव निश्चि-
यते ॥

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उक्तमेव व्यक्तीकरोति-प्रयोगेति । शिष्टेष्टेयुक्तं निघटयति-अयमेवेति । समाहाराद्गुणसाधारण्य-
श्रुतेर्धेत्येतद्व्युत्पत्ति-परं चेति । यदर्थवादसामर्थ्यं तदन्वयतः प्राप्तम्भावद्योतकं न चेहोपास-
नानां समुच्चये प्रापकमस्तीत्यर्थः । गुणसाधारण्येत्यादौ व्यतिरेकव्याख्यानं प्रत्याह-न चेति ।
उपासनानामाश्रयभावेऽपि सत्त्वामरे कथमाश्रयत्वत्र तत्राऽऽह-आश्रयेति । इदमेवाऽऽश्रितानामाश्रयत-
त्वं यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नासतीति । न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति कामानामनित्यत्वात्तदुपबन्धो-
पास्तानामपि तत्वात्तान्नित्यसंयोगमिदोऽदित्यर्थः । अगोपास्तानामङ्गवत्त्वसमुच्चये प्रतीकदृष्टिवशात्प्रत्यनु-
ष्ठानमित्युपसहरति-तस्मादिति ॥ ६५ ॥ किञ्च, विदुषा ब्रह्मणाऽन्येषामृत्विजा पाल्यत्वेतिरपि
न सर्वविज्ञानोपसहाराधीरित्याह-दर्शनाच्चेति । सूत्रं विप्रजते-दर्शयतीति । ऋग्वेदादिप्रहिताग-
लोपे व्यावृत्तिर्होमप्रायश्चित्तादिविज्ञानवत्त्वमेव निश्चि- ब्रह्मणोऽभीष्टं कथं तावता निवक्षितानुपसहारा-
स्तत्राऽऽह-सर्वेति । अस्ति च तेनैतरेषामृत्विजा पाल्यत्वात्तानं तेन प्रत्ययानुपसहाराधीरिति शेषः ।

पसंहारे हि सर्वे सर्वविद् इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्वमितरेषां संकीर्त्येत ॥ तस्माद्यथाकाममुपासनानां-समुच्चयो, विकल्पो वेति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६६ ॥ इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री-
गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्ये सगुणविद्यासु गुणानां निर्गुणे ब्रह्मण्यपु-
नरुक्तदोषाणां चोपसंहारनिरूपणं नाम तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६६ ॥ (३६) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपाळसरस्वतापूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीर-
कमीमांसादर्शनव्याख्यायां (भाष्य) रत्नप्रभायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥३॥३॥

मामती ।

पपश्वत्तेश्च । अस्य सूत्रस्यान्वयमुक्त्वेन व्यतिरेकमुक्त्वेन च व्याख्या । शेषमतिरोहि-
तार्थम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितं शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे मापस्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अनुमानाद्विज्ञाच्च सिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । यायाकाश्च व्याचष्टे—समुच्चयो विकल्पो वेतीति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६६ ॥ (३६) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते
शारीरकभाष्यविभागे न्यायनिर्णये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य सगुणविद्यासु गुणानां निर्गुणे ब्रह्मण्यपुनरुक्तदो-
षाणां चोपसंहारनिरूपणाख्यः तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ४.

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ ३ ॥ ४ ॥ १ ॥ (१) ॥

अथेदानीमौपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति
आहोस्वित् स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते-“पुरुषार्थोऽतः” इति । अतः अस्माद्वेदान्तविहि-
तादात्मज्ञानात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते ॥

रत्नप्रभा ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ कर्माङ्गविद्याप्रसगाद् ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाभावाद्वाह-पुरुषार्थोऽतः शब्दा-
दिति बादरायणः ॥ पूर्वपादे परापरविद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या स्वरूपं निश्चितम् । अस्मिन्
पादे तासां कर्मानगतया पुरुषार्थहेतुत्वं निरूप्यते ॥ ततोऽङ्गाकाश्या यज्ञादीनि बहिरगानि, शमादीनि
अन्तरगानि च,—निरूप्यन्ते इति एकविद्याविन्यस्य पादयोः संगतिः ॥ तत्रादौ तत्त्वज्ञानं निपयीकृत्य
वादिप्रतिपत्त्या सशयमाह-अथेति ॥ पूर्वपक्षे ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गित्वेन समुच्चयः, सिद्धान्ते केवल-
भामती ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायण । स्थितं कृत्योपनिषदामपञ्चगव्यपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपर-
त्तमुपासनानां च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमप्यस्तत्र विचारजातमभिनिर्वर्तितम् । सम्प्रति तु किमौपनिषदा-
त्मतत्त्वज्ञानमपञ्चगव्यसाधनतया पुरुषार्थमार्हं कर्तृप्रयोगापेक्षितकर्तृप्रतिपादकतया कर्तव्यमिति मीमांसामहे ।
यदा च कर्तव्यं तदा यावमात्रं तत्प्रयोगविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमाप्तुमिच्छन्त्येवमौपनिषदात्मनः च न चैतद-
नित्यत्वे घटते तद्विप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गादतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषदस्तु निवक्षितम् । इतो
ऽप्यदनपेक्षितं विररीतं च नोपनिषदर्थं स्यात् । यथा शुद्धत्वादि । यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मत्व
प्रतिपादनपरम्बमुपनिषदामिति महता प्रबन्धेन तत्रतत्र प्रतिपादितं तथाप्यत्र केपाधिपूर्वपक्षशङ्कावी-
जानां निराकरणे तदेव स्पृष्टानिखनन-यायेन निश्चलीक्रियत इत्यस्ति विचारप्रयोजनम् । तत्र यद्यपि
प्रोक्षणादिवदात्मज्ञानं न कच्चिदनुमाभ्यासीतम्, यद्यपि च कर्तृमात्रं नाव्यभिचारितकृतमवश्यं कर्तृमा-
त्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्शनाद्येन पण्णादिवदनारभ्याधीनमव्यव्यभिचारितकृतमवश्यं कर्तृमात्रेण
क्राव्यमापद्यते तस्यापि यादृश आत्मा कर्तामुष्मिन्कर्मस्योदिकप्रयोगमागी देहाद्यतिरिक्तो वेदान्ते प्रतिपाद्यते
न सादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मस्युपयोगः । तेषामेवैककृतानां शरारानतिरिक्तेनापि यादृशनादृशेन कर्त्रो-
भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कर्माङ्गसङ्गिविद्योक्तिप्रसङ्गाद्ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाभावाद्वाह-पुरुषार्थ इति । परापरब्रह्म-
विद्यानां गुणोपसंहारोक्त्या परिमाणमवगम्य तासां कर्मानपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वमवसरप्राप्तौ निरूप्यते ।
तत्र कर्मानपेक्षाणाममूर्त्ता का नामेति कर्तव्यता, न हि ता विना कारणतया शङ्क्य यज्ञादयः श्रवणादयः
शमदमादयश्च विद्योत्पत्त्युपयोगिन्य इति कर्तव्यता निरूप्यन्ते तदभिप्रेत्याऽह-अथेति । फलभेदा-
भेदौ विना न विद्याभेदाभेदौ न च तौ विना गुणोपसंहारानुपसंहारौ तेन प्रागेव विद्यानां पुमर्थहेतुत्वं
स्थितं प्रथममौपनिषदमात्मज्ञानमधिकृत्य वादिप्रतिपत्त्या सशयमाह-औपनिषदमिति । अनेन
चाऽऽमज्ञानविशेषणेन शास्त्रश्रुतिसंगतिरुच्यते । सिद्धे फलरूपे स्वतन्त्रमेवेदं फलरूपेति साधनादप्या-
यपादसंगती । पूर्वपक्षे समुच्चयपक्षसिद्धिः । सिद्धान्ते केवलस्य ज्ञानस्य केवल्यसाधनतेति मत्वा पूर्वपक्षमपि
दर्शयिष्यन्नादौ सिद्धान्तमाह-सिद्धान्तेनेति । सूत्रस्यां प्रतिज्ञां योजयति-अस्मादिति । तत्र प्रमाणं पृच्छ-

कुत एतदवगम्यते ॥ शब्दादित्याह ॥ तथाहि—“तरति शोकमात्म-
वित” [छां० ७ । १ । ३] “स यो ह वैतत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
[मुण्ड ३ । २ । ९] “ब्रह्मविदोमोति परम्” [तै० उ० २ । १ । १]
“आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽय सम्प-
त्स्य इति” [छां० ६ । १४ । २] “य आत्माऽपहतपाप्मा” [छां० ८ ।
७ । १] इत्युपक्रम्य “स सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामान्यस्तमा
त्मानमनुविद्य विजानाति” [छां० ८ । ७ । १] “आत्मा वा अरे द्रष्ट-
व्यः” [बृ० २ । ४ । ५] इति चोपक्रम्य “एतावदरे खल्वमृतत्वम्”
[बृ० ४ । ५ । १५] इत्येवजातीयकाश्रुतिर्विद्यायाः केवलायाः पुरुषार्थ-
हेतुत्वं श्रावयति ॥ १ ॥ अथात्र परः प्रत्यक्षतिष्ठते—

शेषत्वात्पुरुषार्थवादे यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि त्रीद्विप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण
कर्मसम्बन्धेवेत्यतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजने आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः सा-
र्थवाद् इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । यथा—अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु

रूपप्रभा ।

ज्ञानाश्रुतिरिति फलमत्र ॥ “य आत्मा” इति प्रजापत्युक्तप्रविद्याया लोकादिक सगुणनिराका मोक्षा-
नन्देऽन्तर्भावमिप्रायेणोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ एव सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति—शेषत्वादिति ॥
मूर्तेर्यादपदमात्रस्तेनैवम् । ज्ञानाश्रुत्यर्थेयादोऽर्थवाद इत्यर्थे ॥ ज्ञान, कर्मणाम्, अकर्मण्ये सति कर्म-
शेषाश्रयत्वात्, प्रोक्षणपण्यमयीनादिवदिति मान ॥ तत्त्वनिर्णयार्थं गुणशिष्ययोः कथावाद्येयमिति ज्ञापनार्थं
जैमिनिप्रह्वणम् अगिफटेनागमृत आमा अगगतप्रयोजनम् ॥ तदाश्रये तत्त्वस्कारके ज्ञाने फलश्रुतिरर्थ-
वाद इत्यत्र दृष्टान्तः—यथेति ॥ पण्यमयी द्रव्यम् । यजमानस्याजने—संस्कारः । प्रयाजादीनि—
भामनी ।

पक्षे । आमुष्मिककशना तु र्थदिकाना कर्मणा तन्मन्त्रेणासमवात्तत्पन्न एनायनौपनिषदः कर्तेति
तदव्यभिचारसत्त्वानुस्मारय जुडादित्रिद्विकर्मेन तज्ज्ञान पण्यतामर वेदमर्थमापद्यत इति फलश्रुतिरर्थवादः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नि—कुत इति । मृतावयवेनोत्तरमाह—शब्दादित्याहेति । प्रमाणं मिथोति—तथाहीत्यादिना ।
सगुणब्रह्मज्ञानमपि स्वातन्त्र्येण पुमर्थहेतुतंति बहु तद्विषया श्रुतिमाह—य आत्मेति । निर्गुणविद्याविषय
वाक्यान्तरमाह—आत्मेति । उक्तश्रुतिषु विद्याफलयो माध्यसायनं न मानायाश्रय तयोरेकपुरुषमन्त्र-
सामर्थ्यादेव तद्वीरित्याशयेनाऽऽह—केवलाया इति ॥ १ ॥ पूर्वपक्षमन्तरयति—अथेति । मिद्वान्तोक्त-
नन्तरमात्मज्ञाने त्रिपये फलश्रुतिमिद्वय मीमांसकचोदयतीत्यर्थः । पुरुषार्थवाद इत्यर्थप्रह्वण तत्रेणो
पाक्षे तेन पुरुषार्थवाद् इति दृष्टव्यम् । तत्त्वज्ञान कर्मणोऽकर्तृद्वारा प्रयोगविधिनाऽऽदेयमादीयमान-
मार्गकर्तृश्रयेण आन्त्रमिद्वत्प्रायजमानमप्यद्वारावनादिवदिनि मन्त्रा शेषत्वादिन्येनप्रायश्चित्—कर्तृत्वेनेति ।
तत्त्वज्ञान प्रयोगविधिनाऽऽदेय माध्यकरोक्तित्त्वान्ये सति कर्मणाश्रयत्वापण्यमयीत्वादिवदिनि प्रयोगः ।
मन्त्रप्रसक्तस्य नय प्रोक्षणादिकर्मागत्याश्रय पुरुषार्थवाद इत्यर्थप्रमाह—इत्यत इति । वेदार्थविज्ञा-
मायां तत्त्वनिर्णयार्थं नरायादिप्रतिमामो गुरोरेष शिष्येण दर्शनीयो गुणा च तज्ज्ञानेन तत्त्वमात्रिद्व-
पापमिति शिष्टाचारं दर्शयितुं जैमिनिप्रह्वण न प्रतिपक्षतया शिष्यस्य तदयोगात् । फलश्रुतिरर्थवाद
मन्त्रि दृष्टान्त व्याचष्टे—यथेति । पण्यमयादये यजमानस्याजनादिमस्कारे प्रयाजादिकर्मसु च मन्त्रेण क-

पुण्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११७७)

“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाप् श्लोकः शृणोति यदाहते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्ये” इत्येवञ्जातीयका फलश्रुतिरर्थवादः, तद्वत् ॥ कथं पुनरस्यानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशङ्क्यते ॥ कर्तृद्वारेण तद्विज्ञानस्य वाक्यात्क्रतुसम्बन्ध इति चेत् ॥ न ॥ वाक्यविनियोगानुपपत्तेः-अव्यभिचारिणा हि केनचिद्द्वारेणाऽनारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसम्बन्धोऽवकल्पते । कर्ता तु व्यभिचारि द्वारम् । लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात् ॥ तस्मान्न तद्द्वारेणात्मज्ञानस्य क्रतुसम्बन्धसिद्धिरिति ॥ न ॥ व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात् ॥ न हि देहव्यतिरिक्तात्मविज्ञानं लौकिकेषु कर्मसूपयुज्यते ॥ सर्वथा दृष्टार्थमष्ट्युपपत्तेः-वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मविज्ञानमन्त-

रत्नप्रभा ।

कर्माणि । तेभ्यः । वर्म-कृतचम् ॥ आत्मज्ञानं न कमागमानामावादिति सिद्धा-न्ती शङ्कते-कथमिति ॥ पूर्वपक्ष्याह-कार्ष्णितीति ॥ युक्तो ह्यनारभ्याधीताया पर्णतया जुह्वद्वारेण वाक्यात् क्रतुगमात् । जुह्वा क्रतुव्याप्यतया क्रतुपस्थापकत्वात् । न तथात्मविज्ञानस्य “आत्मा” “द्रष्टव्य” इति वाक्यात् क्रतुसम्बन्ध उपपद्यते । आत्मन क्रतुव्याप्यमावादिति ॥ सिद्धा-न्ती दूषयति-नेति ॥ देहमन्तयेन ज्ञातात्मन क्रतुव्याप्यत्वमप्यस्तीति पूर्वपक्षी समाप्ते-न व्यतिरेक इति ॥ सर्वथेति ॥ देहात्मत्वनापीत्यर्थः ॥ भामती ।

स्तुतम्-‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्’ इति औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्ता पारलौकिकफलोपभोगयोगोऽस्मीति त्रियायान्मृद्वावान्क्रतुप्रयोगाङ्गं नान्यथा प्रोक्षित इव ब्रीहयः कृत्वङ्गमिति । प्रियादिमुचितस्य च सत्तायेन एतात्मनो द्रव्यत्वेन प्रतिज्ञापनादपहतपाप्मत्वादिति तु तद्विशेषण तस्यैव स्तुत्यर्थम् । न तु तत्परत्वनुपनिषदाम् । तस्मात्कृत्यमेवात्मज्ञानं कर्तृसंस्कारद्वारा न पुन पुन-आनन्दगिरी-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतीराह-यस्येत्यादिना । सा च फलश्रुतिर्न कल्परा फलार्थत्वात्प्रागुक्तादे फलशेषत्वायोगात् । अतः साऽर्थवाद एवेति पर्णमयी वाचिकरणं समर्थतम् । तथाऽऽत्मज्ञानेऽपि फलश्रुतिरर्थवाद एव स्यादित्याह-तद्वदिति । विनियोजकमानामावादात्मनियोगानुपपत्तत्र फलश्रुतिर्नार्थवाद इति शङ्कते-कथमिति । प्रकरणादिना कृतसम्बन्धेऽपि जुह्वद्वारा पर्णमयाऽन्य वाक्यात्क्रतुसम्बन्धनादात्मविद्योऽपि कर्तृद्वारा वेदात्मक्यात्क्रतुसंगतिरिति पूर्वपक्ष्याह-कार्ष्णितीति । सिद्धा-न्ती दूषयति-नेति । तदन निवृणोति-अव्यभिचारिणेति । जुह्वदात्मज्ञाने सर्वत्रान्यभिचारि द्वारमित्याशङ्क्याऽऽह-कतति । तस्य व्यभिचारित्वे फलितमाह-तस्मादिति । किं देहातिरिक्तात्मज्ञानस्य कमागम्यं विनियोजकमानान्निरस्यते किं वाऽपहतपाप्मत्वादिकिशेषितासंसार्यात्मनिप्रयौपनिषदज्ञानस्येति निरूप्याऽऽह पूर्वपक्षी दूषयति-नेति । तस्य विषयद्वारा तेष्वनुपप्रेक्षणं कर्मागम्यं निषेधं शक्यमित्यर्थः । लौकिककर्मगोऽपि कर्मवादवैदिककर्ममत्कर्तृद्वारेणातिरिक्तज्ञानापेक्षेति कर्तुं साधारण्यमिवाशङ्क्याऽऽह-न हीति । सर्वथेति व्यतिरेकज्ञानाज्ञानयोस्त्यर्थः । तर्हि वैदिका-वपि कर्माणि कर्मत्वादितरान्न व्यतिरेकज्ञानापेक्षाणिभ्यांशङ्क्याऽऽह-वैदिकेष्विति । कार्यादीनिनिवृत्त्यर्थं देहपातत्यादिनिषेधणम् । द्वितीयमाशङ्कते-

रेण प्रवृत्तिर्नापपद्यत इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानम् ॥ नन्वपहतपाप्म-
त्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमौपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात् ॥
न ॥ मियादिसंसाचितस्य संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वोपदेशात् । अप-
हतपाप्मत्वादिविशेषणं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति । ननु तत्रतत्र प्रसाधित-
मेतदधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं, तदेव च संसारिण आत्मनः पार-
मार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सूपदिश्यत इति ॥ सत्यं प्रसाधितम् ॥ तस्यैव तु
स्थूणानिखननवत्फलद्वारेणाक्षेपप्रतिसमाधाने क्रियेते दाढ्याय ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

“जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे” [बृ० ३ । १ । १] “यक्ष्य-
माणो वै भगवन्तोऽहमस्मि” [छा० ५ । ११ । ५] इत्येवमादीनि ब्रह्म-
विदामप्यन्यपरेषु वाक्येषु कर्मसम्बन्धदर्शनानि भवन्ति ॥ तथोद्दालका-

रत्नप्रभा ।

देहमिन्नकर्तृज्ञानस्यागत्वेप्यकर्तृब्रह्मात्मज्ञानस्य नागत्यमिति शङ्कते—नन्वपहतेति ॥ यस्यार्थे जायादिक
प्रियं भोग्यं स “आत्मा” “द्रष्टव्यः” इति भोग्यलिंगेन सूत्रिमोक्तमिन्नमकर्तृस्वरूप नास्तीति समाप्यर्थः ॥
जन्मादिमुत्रमारम्य साधितं स्वरूपं कथं नास्तीति शङ्कते—नन्विति ॥ स्वरूपज्ञानं वेदान्तानां फलम् ।
तस्य क्रावर्थत्वपुरुषार्थत्वविचारेण दाढ्यं क्रियत इत्यह—सत्यमिति ॥ २ ॥ ब्रह्मविदा कर्माचारदर्शनं
ब्रह्मविद्यायाः । कर्माङ्गत्वे लिङ्गमित्याह—आचारेति ॥ ईजे यागं कृतवानित्यर्थः । हे ३ भगवन्त इति
ब्राह्मणान् सवोष्य ब्रह्मनिःकैवेयराजो श्ले—अहं यक्ष्यमाणः यागं करिष्यमाणोऽस्मि । वसन्त्वऽत्र भग-
वन्त इत्यर्थः ॥ अन्यपरेष्विति । विद्याविधिपरेष्वित्यर्थः ॥ अत्रायास मुक्तेरुपायं ज्ञान उच्यते ब्रह्म-
माप्नोति ।

पार्थमिति । एतदुपोद्बलनार्थं च ब्रह्मविदामाचारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः । न केवलं वाक्यादात्मज्ञा-

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

नन्विति । अनुपयोगिन्वादिरोधित्वाच्च तस्य न क्रावङ्गतेति भावः । क्रावपेक्षितं रूपं हित्वाऽन्यदविषयवृत्तिमित्याह—
नेत्पादिना । जायादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्वमुक्त्वाऽऽमा द्रष्टव्य इति वदता जायादिना भोग्येन सूचि-
तस्य संसारिणो मोक्षरेव द्रष्टव्यत्वमिष्टं मोक्षज्ञानं च कर्मसूपयुक्तमथो मोक्षवृत्तिरिक्तमात्मरूपं न श्रौतमि-
त्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिविशेषणस्य मोक्षर्ययुक्तत्वादितिरिक्तमात्मरूपमेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अपहतेति ।
जन्मादिमुत्रमारम्य तत्रतत्रापपन्नब्रह्मात्मपरता वेदान्तानामुक्ता तत्कथमपहतपाप्मत्वादिकीर्तनस्य स्तुत्य-
र्थेति शङ्कते—नन्विति । अविकमिति विशेषणादाशङ्कितं द्वैतं वारयति—तदेवेति । संसारिणोऽन-
सारीश्वरो रूपमिति व्याहर्ति प्रत्याह—पारमार्थिकमिति । एक्ये प्रमाणं पूर्वोक्तं सूचयति—उप-
निषत्स्विति । पूर्वपक्षक्षेपे समाधत्ते—सत्यमित्यादिना । फलद्वारेणैवात्मज्ञानं वेदान्तानां फलं
तत्कथं पुरुषार्थं वेति विचारद्वारेणेत्यर्थः । साधितत्वेवाऽऽक्षेपसमाधिष्या साधनस्य फलमाह—दाढ्या-
येति ॥ २ ॥ किंच, जनकादीनां विद्यया सह कर्माचरणदण्डनाञ्च केवलेन विद्या मोक्षंरुतः सहा-
नुष्ठानं विद्यायाः स्वातन्त्र्याभावेन कर्मागत्वे लिङ्गमित्याह—आचारेति । मृतं व्याचष्ट—जनको
हेति । विद्वान्नामत्रिपतिर्जनको नाम राजा बहुदक्षिणसङ्गेन यदेनाश्वमेवेन वा बहुदक्षिणायुक्तेन पुत्र
कदाचिदीजे यागं कृतवान् । केनैवस्य राज्ञो ब्रह्मविदो वाक्यमाह—यक्ष्यमाण इति । विद्याधिन-
समागताम्राचीनशास्त्रादीन्मगवन्त इति सर्वोच्चाह यक्ष्यमाणोऽस्मि ततश्च कस्मिंश्चिदिदानीन्वाचमिति
राजोक्तवानित्यर्थः । उक्तवाक्यानि विद्यार्थानि न कर्तार्यानीनाशङ्क्याऽऽह—अन्येति । इतश्च ब्रह्म-
विदामपि कर्ममग्निरित्याह—तथेति । आदिपदेन व्यासपाञ्चन्यत्यादिसप्रहः । द्वितीयेन भार्यदुष्का-

पुरुषार्थधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११७९)

दीनामपि पुत्रालुशासनादिदर्शनाद् गार्हस्थ्यसम्बन्धोऽवगम्यते । केवला-
च्चेज्ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्, किमर्थमनेकायाससमन्वितानि कर्माणि
ते कुर्युः । “अके चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेद्” इति न्यायात् ॥३॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

“यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” [छां०
१ । १ । १०] इति च कर्मशेषत्वश्रवणाद्विद्याया न केवलायाः पुरुषा-
र्थहेतुत्वम् ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

“तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” [बृ० ४ । ४।२] इति च विद्याकर्मणोः
फलारम्भे सहकारित्वदर्शनान्न स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

“आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशयेनाभिसमावृत्य

रत्नप्रभा ।

यासं कर्म न कुर्युरित्यत्र दृष्टान्तमाह—अक इति ॥ समीप इत्यर्थः ॥ “अकं” इति पाठेऽप्ययमर्थः ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्रह्मविद्याया कर्मगात्रे तृतीया श्रुतिरप्यस्तीत्याह—तच्छ्रुतेरिति ॥ लिङ्गान्तरमाह—
समिति ॥ तं परलोक गच्छन्तं त्रियाकर्मणी अनुगच्छन् इत्यर्थः ॥ गुरो शुश्रूषारूप कर्म
कुर्वन् अतिशेपेण अवशिष्टेन कालेन यथाविधानं वेदमधीत्य अनन्तरमाचार्यस्य कुलाद् गृहात् ।
ब्रह्मचर्यादिति यावत् ॥ अभिसमावर्तनं कृत्वा कुटुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः प्रत्यहं शुचौ देशे स्वाभ्यासाभ्युपन-
कुर्वन्-वाक्च निष्पादिधर्माननुतिष्ठन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः ॥ यथा—अवघातस्तुषण्विमोक्तपर्यन्तः,
एवमध्ययनमर्थावबोधान्तम् । दृष्टे अर्थावबोधाख्ये फले समरति । अध्ययनस्य अदृष्टार्थः वायोमादिति पूर्वतन्त्रे
द्विष्यतम् । ततश्च ब्रह्मापि वेदार्थ इति तदवबोधवत् कर्मनिबानमित्यर्थः ॥५॥१॥ यावज्जीवं कर्मनिमोष्यत्र
भामती ।

नस्य ऋतवर्षत्वम् । तृतीयाश्रुतेश्च । न त्वेतत्पट्टतोद्वीथयिजात्रिषम यदेव विद्येति सर्वनामाधाराणाभ्यां
व्याप्तेरधिगमात् । यथा य एव धूमवान्देशः स बहिमानिति । समन्वारम्भरचनं च फलारम्भे विद्याकर्मणो-
साहित्यं दर्शयति । तच्च यद्यप्यामेयादियागपक्वसमप्रधानत्वेनापि भवति तथाप्युक्त्या युक्त्या विद्याया
कर्म प्रत्यङ्गमावेनेन नेतव्यम् । वेदार्थज्ञानवत् कर्मविधानादुपनिषदोऽपि वेदार्थ इति तज्ज्ञानमपि कर्मा-
भानन्दतिरीय-न्यायनिर्णय ।

सनादि गृह्यते । कर्म कृत विद्वद्भिरेव कैथिदित्येतावता विद्याशक्तेरपहवायोगात्केवलेन सा मुक्तिहेतुरि-
त्याशङ्क्याऽऽह—केवलादिति । अल्पायासमुपायः हि वा न कोऽपि महायासः तमाद्रिषत् इत्यत्र लौकि-
कन्यायमाह—अकं चेदिति । समीपवचनोऽर्कशब्दः ॥ ३ ॥ न केन विद्याया लिङ्गादेन कर्मा-
गात्रं किन्तु तृतीयाश्रुतेरपीत्याह—तदिति । सूर्याय मिश्रणोति—यदेवेति ॥ ४ ॥ इतश्च न स्वतन्त्रा
विद्या पुमर्थहेतुरित्याह—समन्वारम्भणादिति । सूर्य मिश्रणोति—तमित्यादिना । तं परलोकं
व्रजन्तं त्रियाकर्मणी समनुगच्छन् इति यावत् ॥ ५ ॥ तदस्वातन्त्र्ये लिङ्गान्तरमाह—तद्वत् इति । तद्वत्-
करोति—आचार्येति । तस्य कुल गृहमुपनयनं कृत्वा तत्प्राप्त्यनन्तरं गुरो शुश्रूषारूप कर्म विद्यायाति-
शेपेण शिष्टेन कालेन यथाविधानं पत्रिप्राणित्वप्राङ्मुखत्वादिविधानमनतिष्ठन् वेदमधीत्यानन्तरमभिसमा-

कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः” [छां० ८ । १५ । १] इति चैव-
 आतीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारं दर्शयति ॥ त-
 स्मादपि न विज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वम् ॥ नन्वत्राधीत्येत्यध्य-
 यनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानम् ॥ नैष दोषः ॥ दृष्टार्थत्वात् ॥ वेदा-
 ध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तमिति स्थितम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति
 न कर्म लिप्यते नरे” [ईशा० २] इति । तथा “एतद्वै जरामर्यं सत्रं यद-
 त्रिहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा” [महानारा० २५ ।
 १] इति, एवञ्चातीयकान्नियमादपि ॥ कर्मशेषत्वमेव विद्याया इति ॥ ७ ॥
 एवं माते प्रतिविधत्ते—

अधिकोपदेशाच्च वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

रत्नप्रभा ।

लिङ्गमित्याह—नियमाच्चेति ॥ इह देहे कर्माणि कुर्वन्नेव शत संवत्सरान् जीवितुम् इच्छेद् एवं कर्मित्वेन
 जीवति त्वयि नरे कर्म पापं न लिप्यते ॥ इतः कर्मणः अन्यथा नास्ति, कर्म विना श्रेयो नास्त्यर्थः ॥
 जरामर्यं जरामरणाधिकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कर्तुर्लोकस्यासंसार्यतमनः कर्मशेषत्वाभावात्तत्तद्दानं कर्माणां
 नेति सिद्धान्तयति—अधिकेति ॥ “अस्य महतः” इति वाक्यशेषात्प्रियसंयुचित आत्मा पर एव
 द्रष्टव्यः, यः प्राणादि प्रेरयति सोऽप्यशनाद्याद्यत्ययवाक्यशेषात्पर एव, तथाऽपि पुरुषोऽप्यवस्थासाक्षी ।
 भामती ।

इमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नियमाच्च । सुगमम् ॥ ७ ॥ सिद्धान्तयति—अधिकोप-
 देशाच्च वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । यदि शरीराद्यतिरिक्तः कर्तो भोक्तारमेवेतन्मात्रं उपनिषदः पर्य-
 वसिताः स्युस्ततः स्यादेव, न त्वेतदस्ति । तास्त्वेवैवभूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासीनप्रत्यक्षरूपताप्रति-
 पादनपरा इति तत्रतत्रासच्छ्रुतावेदितम् । अनभिगतार्थबोधनस्वरसता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवा-
 देन । तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य क्रान्त्यनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसम्बन्ध एव नास्ति । किमङ्ग पुनः तदव्यभि-
 चारस्ततश्च क्रतुशेषता । तथा च नापवर्गफलश्रुतेर्यथादमात्रत्वमपि तु फलपरत्वमेव । अत एव प्रियादि-
 सूचितेन ससारिणात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोऽविकोपदिदिक्षायां परमात्मनात्मन्तामेदं उपदिश्यते । यथा
 समांगेपितस्य भुजगस्य रज्जुरूपादत्यन्तामेदः प्रतिपाद्यते योऽयं सर्पः सा रज्जुरिति । यथा विद्यायाः

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्म त्रतविसर्गं कृत्वा दारानाहृत्य कुटुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः शुचौ देशे स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन्कर्मात्त-
 राणि च विदितानि यथाशक्ति कुर्वाणो ब्रह्मलोकमभिपद्यत इत्यर्थः । अध्ययनशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं
 गृहीत्वा शङ्कते—नन्वेति । अध्ययनविधेरववातादिविधिवदृष्टार्थत्वादर्थबोधोपायो व्यापारोऽस्तीति प्रत्यये
 तन्त्रे समर्थितमित्याह—नेत्यादिना ॥ ६ ॥ इतश्च न स्वतन्त्रा विद्या पुमर्थहेतुरित्याह—नियमाच्चेति ।
 नियमं विभजते—कुर्वन्नेति । इह देहे शतं समाः शतसत्याकान्सर्वसरास्यजिजीविषेत्तत्कर्माणि कुर्व-
 न्नेवेति नियमविधिः । एवं त्वयि नरे वर्तमाने सत्यशुभं कर्म न लिप्यते तेन त्वं न लिप्यस इति
 यावत् । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति यतो न कर्मशेषः स्यादित्यर्थः । नियमान्तर्माह-
 तवेति । जरामर्यं जरामरणाधिकम् । तदेव निशेद्यति—अरयेति । श्रुत्यादिमिरात्मविधयः सिद्धे
 फर्मागत्वे तत्फलहेतु फलवन्त्यभिन्युपसहस्रमिति युक्तम् ॥ ७ ॥ पूर्वेपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति ।

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते ॥ यदुक्तं-“शेषत्वात्पुरुषार्थवादः” [व्या० सू० ३।४।२] इति ॥ तन्नोपपद्यते ॥ कस्मात् ॥ अधिकोपदेशात्-यदि संसार्थवात्मा शारीरः कर्ता, भोक्ता च, -शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्, नतो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् । अधिकस्तावच्छारीरादात्मनोऽसंसारेश्वरः कर्तृत्वादिसंसारधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु ॥ न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति । प्रत्युत तत्कर्माण्युच्छिन्नसीति वक्ष्यति “उपमर्दश्च” [व्या० सू० ३।४।१६] इत्यत्र ॥ तस्मात् “पुरुषार्थोऽतः शब्दाद्” [व्या० सू० ३।४।१] इति यन्मतं भगवतो वादरायणस्य, तत्तथैव तिष्ठति, न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते । तथाहि-तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः-“यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुण्ड० १।१।९] “भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः” [तै०उ० २।८।१] “महद्भयं वज्रमुद्यतम्” [क० ६।२] “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्मि” [बृ० ३।८।९] तदेक्षत बहु स्या प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृतम्” [छा० ६।२।३] इत्येवमाद्याः । यत्तु म्रियादिसंस्मृतस्य संसारिण एवात्मनो वेद्यतयातुर्कर्षणम् “आत्मनस्तु कामाय सर्वं म्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरा” [बृ० ३।४।१] “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छा० ८।७।४] इत्युपक्रम्य “एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” [छा० ८।९।३] इति चैवमादि, तदपि “अस्य महतो भूतस्य निःशसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः” [बृ० २।४।१०] “योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति” [बृ० ३।५।

रत्नप्रभा ।

“पर उच्यते” इति वाक्यशेषापर इति विभागः ॥ जीतानुकर्षणसमवेदाभिप्रायमित्यङ्गीकारे न विरोध इति भामती ।

कर्माङ्गत्वे दर्शनमुपपत्तमेवमकर्माङ्गत्वे दर्शनमुक्तम् । तत्र कर्माङ्गदर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केनलविद्या-आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सूत्रं योजयति-तुशब्दादिति । पक्षविपरिवर्तमानमेव पक्षमनूय दर्शयति-यदीति । अनुपपत्तिहेतु प्रसन्नपूर्वकमाह-कस्मादिति । अधिकोपदेशं व्यतिरेकतो दर्शयति-यदीति । य कर्ता कर्माग नास्ती वेदान्तवेद्यो यच्च ब्रह्म तदेव न तत्कर्माण्यतस्तज्ज्ञानस्य कुत शेषता कुतस्तर्प फलश्रुतेरर्थवादत्वेत्यर्थः । ब्रह्मात्मधीर्न क्रतुप्रयोगविधिनोपादेया तद्विरोधित्वादादीयमानोदितहोमत्रियोध्यनुदितहोमपदिति मन्त्राऽऽह-प्रत्युतेति । वादरायणस्येत्यादिन्याचष्टे-तस्मादिति । उक्तात्मज्ञानस्य ननुशेषकत्रयोस्तच्छब्दार्थः । अधिकोपदेशासिद्धिमाशक्य तदर्शनादित्येन प्रत्याह-तथाहीति । क्रत्वपेक्षित रूपं हिवाऽन्यदात्मरूपमनिष्टमित्युक्तं तत्राऽऽह-यत्त्विति । आत्मनस्तु कामायेत्युपक्रम्याऽऽत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति वाक्यं ब्रह्मोपदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मात्मैक्याभिप्रायमित्यत्र वाक्यशेषमाह-अस्येति । यः प्राणेनेत्यादि वाक्यमप्येकधरमित्यत्र वाक्यशेषं दर्शयति-योऽज्ञानायेति । य एषोऽक्षिणीत्यादिवाक्यमपि तथैवस्मिन्नर्थे

१] “परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥ २ ॥ स उत्तमः पुरुषः” [छां० ८ । १२ । ३] इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः सत्यामेवाधिकोपदिदिक्षायां नात्यन्तभेदाभिप्रायमित्यविरोधः । पारमेश्वरमेव हि शारीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपम् । उपाधिकृतन्तु शारीरत्वम् । “तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । ७-१६] “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३ । ८ । ११] इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । सर्वत्रैतद्विस्तरेणास्माभिः पुरस्तात्तत्रतत्र वर्णितम् ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येति॥ अत्र ब्रूमः ॥ तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथाहि श्रुतिर्भवति—“एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्नृपयः कावपेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वाश्चक्रिरे” [कौ० २ । ५] “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेपणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैपणायाश्च वृथुथायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति” [बृ० ३ । ५ । १] इत्येवजातीयका ॥ याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते । “एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज” [बृ० ४ । ५ । १५] इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ अपि च “यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमास्मि” [छां० ५ । ११ । ५] इत्येतल्लिङ्गदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयम् । सम्भवति च सोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनं, न त्वत्रापि

रत्नप्रभा ।

कथम् । भवेद् जीवत्वविरोधादित्यत आह—पारमेश्वरमिति । ज्ञान, कर्मागम्य, अफलत्वे सति कर्मशेषाश्रयत्वादित्युक्तो हेतुरसिद्ध इति भावः ॥ ८ ॥ ब्रह्मविदा कर्मरत्नस्यासत्यापि दर्शनात्तथा कर्मदर्शनात्मकं लिङ्गलोकसंग्रहार्थत्वेनान्यथासिद्धमित्याह—तुल्यं त्विति ॥ किंच, यस्य कर्म, स न ब्रह्मविदित्याह—अपि चेति ॥ तर्हि वैश्वानरविद्यायाः कर्मागम्य स्यादित्यत आह—न त्विति ॥ ब्रह्मविदो लोकसंग्रहार्थं क्रियमाण-

भामती ।—०

आनन्दगिरिभ—न्यायनिर्णयः ।

शेषानुगुण्यमाह—परमिति । उक्तेः शेषैः सप्तारिणो यदधिकं ब्रह्म तत्स्योपदिदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मणो जीवस्यात्यन्तभेदाभावाधिया द्रष्टव्यादिवाक्यमिति कृत्वन्पेक्षितमात्मरूप वेदान्तेषु विषक्षितमित्युपगमे न कश्चिद्विरोधोऽस्तीति योजना । कुतो जीवब्रह्मैक्यं मियो विरोधादित्याशक्य तात्त्विको विरोधो नास्तीत्याह—पारमेश्वरमिति । प्रातिमासिकस्तु विरोधस्तात्त्विकामेदाविरोधीति मत्वाऽऽह—उपाधीति । जीवस्य तात्त्विक रूपं ब्रह्मेवेत्यत्र श्रुतिसंवादात्माह—तत्त्वमिति । सपदादिविषय तत्त्वमादिवाक्य न यस्तुविषयमित्याशङ्कयाऽऽह—सर्वं चेति ॥ ८ ॥ परोक्तं लिङ्गदर्शनं प्रत्याऽऽह—तुल्यं त्विति । उक्तमनूय सूत्रमुत्तरत्वेन योजयति—यदित्यादिना । इतश्च विद्याया न शेषतेत्याह—याज्ञवल्क्येति । आदिशब्देन शुक्रादयो गृह्यन्ते । कथं तेषामकर्मनिष्ठत्वं तदाह—एतावदिति । उभयथालिङ्गदर्शने सशयमाशङ्क्य परकीर्णलिङ्गानामन्यथासिद्धिं वक्तुमारभते—अपि चेति । तत्र यक्ष्यमाण इत्यादिलिङ्गदर्शनस्यान्यथासिद्धिमाह—यक्ष्यमाण इति । तत्रापि विद्यात्वाच्च कर्मसाहित्यमन्यथा प्रपञ्चविद्यायामपि तत्प्रसंगादित्याशङ्कयाऽऽह—सम्भवतीति । तर्हि वैश्वानरविद्याया न स्वातन्त्र्येण पटवत्त्वं कर्मागम्यगीकारात्तत्राऽऽह—न त्विति । येषां च ब्रह्मविदामपि कर्म दृश्यते न तत्तेषां कर्म तर्हि

पुरुषार्थप्रकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् (११८३)

कर्मागत्वमस्ति । प्रकरणाद्यभावात् ॥९॥ यत्पुनरुक्तं-“तच्छ्रुतेः” [व्या० सू० ३।४।४] इति ॥ अत्र ब्रूमः-

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

“यदेव विद्यया करोति” [छां० १।१।१०] इत्येषा श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया । प्रकृतविद्याभिसम्बन्धात् । प्रकृता चोद्गीथविद्या-“ओमि त्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छां० १।१।१] इत्यत्र ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यद्यप्युक्तं “ते विद्याकर्मणी समन्वारभते” [बृ० ४।४।२] इत्येतत्समन्वारम्भवचनमस्वातन्त्र्ये विद्याया लिङ्गमिति ॥ तत्प्रयुज्यते ॥ विभागोऽत्र द्रष्टव्यः-विद्याऽन्यं पुरुषं समन्वारभते, कर्माऽन्यमिति । शतवत् ॥ यथा-शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै, पञ्चाशदपरस्मै, तद्वत् ॥ न चेदं समन्वारम्भवचनं मुमुक्षुविषयम् । “इति तु कामयमानः” [बृ० ४।४।६] इति संसारिविषयत्वोपसंहारात् । “अथाऽकामयमानः” [बृ० ४।४।६] इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमत् ॥ तत्र संसारिविषया विद्या विहिता, प्रतिपिद्धा च, परिगृह्यते । विशेषाभावात् । कर्मापि विहितं, प्रतिपिद्धञ्च । यथाप्राप्तानुवादित्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

मपि कर्म न भवति । अभिमानाभावेन अनधिकारित्वादिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ समन्वारम्भवचनस्य मुमुक्षुविषयत्वमद्गीत्येव विद्या अन्यं मुमुक्षु मुक्त्येनान्वारमत इति विभाग उक्तः सूत्रज्ञाता । वस्तुतस्तु तन्नास्तीत्याह-न चेदं समन्वारम्भवचनमिति ॥ तत्र संसारिविषये “त विद्या” इत्यादिवाक्ये यथाप्राप्तानुवादिनि ॥ विद्यादिपदार्थमाह-तत्रेति ॥ विहिता-उद्गीयादिविद्या । प्रतिपिद्धा-नमस्त्री-भामती ।

दर्शनानां तु नान्यथासिद्धिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ असार्वत्रिकी । व्याप्तिर्युद्गीथविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वाच्च त्वशेषपेक्षया । यथा सर्वे ब्राह्मणा भो-यन्तामिति निमित्तापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ विभागः शतवत् । सुगमम् । अविभागोऽपि न दोष इत्याह-न चेदं समन्वारम्भवचनमिति । संसारिविषया विद्या विहिता यथोद्गीथविद्या । प्रतिपिद्धा च यथाऽसच्छास्त्राविगमनलक्षणा ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

चोद्गीताऽक्षयतेषां चाहममामिमानाभावेन चोदनामात्रक्यचिदनुवर्तमानमपि तदभासमात्रमिति भावः ॥९॥ एतेका श्रुतिमनुष्य तदुत्तरत्वेन मृगमात्रारूपति-यदिति । तद्विमज्जते-यदेवेति । विद्याशब्दस्य सामान्यविषयस्य विशेषाभावेन प्राकरणिकविशेषेण चरितार्थत्वादिनि हेतुमाह-प्रकृतेति । आत्मयिस्तथा-त्वशङ्का प्रत्याह-प्रकृता चेति ॥ १० ॥ परस्मैयि गीगान्तरं दूषयति-विभाग इति । चोद्यमनोत्तरत्वेन सूत्र व्याचष्टे-यदर्पात्यादिना । सामान्यश्रुतौ कथं विभागः स्याच्च सद्यन्तमाह-शतवदिति । समन्वारम्भवचनस्य मुमुक्षुविषयत्वमुपेत्य कर्मसाहित्येन तद्विषयं विभागायित्युक्तम् । इदानीं मुमुक्षुविषयत्वादविभागोऽपि न दूषणमित्याह-न चेति । तस्यामुमुक्षुविषयत्वे हेतुवन्तरमाह-अयेति । संसारिविषये त विद्येत्यादिवाक्ये विद्याशब्दार्थमाह-तत्रेति । उद्गीयादिविषया विहिता विद्या प्रतिपिद्धा च नमस्त्रीदर्शनादिरूपा । तथाभूतकर्मसाहचर्यादपि तथाविवेकं विद्येत्याह-कर्मापीति । प्रकृते वाक्येऽपि

एवं सत्यविभागेनापीदं समन्वारम्भवचनमवकल्पते ॥ ११ ॥ यच्चैतद-
“तद्वतो विधानाद्” [व्या० सू० ३ । ४ । ६] इति ॥ अत उत्तरं पठति—

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

“आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य” [छां० ८ । १५ । १] इत्यत्राध्ययनमात्रस्य
श्रवणादध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः ॥ नन्वेवं सत्यवि-
द्वत्त्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत ॥ नैष दोषः ॥ न वयमध्ययनप्रभवं
कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः ॥ किं तर्हि ॥ औपनिषदमात्म-
ज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रति-
पद्यत इत्येतावत्प्रतिपादयामः । यथा च—न क्रत्वन्तरज्ञानं क्रत्वन्तरा-
धिकारिणापेक्ष्यते, एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥ यदप्युक्तं “निय-
माच्च” [व्या० सू० ३ । ४ । ७] इति ॥ अत्रामिधीयते—

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेद्” [ईशा० २] इत्येवमादिषु नियमश्र-
वणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति । अविशेषेण नियमविधानात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

रत्नप्रभा ।

ध्यानादिरूपा ॥ ११ ॥ यच्चैतदिति ॥ उक्तमिति शेषः ॥ अविद्यत्वाद् वेदार्थज्ञानमन्यत्वादित्यर्थः ॥
मात्रपदम् — आत्मज्ञानस्य व्यापकं, न कर्मज्ञानस्येत्याह—नैष दोष इति ॥ १२ ॥ ११ ॥ नियमवा-
क्यमज्ञापिपमित्युक्तम् । विदुषो ज्ञानस्तुत्यर्थं केत्याह—स्तुतय इति ॥ एव कर्म कुर्वन्त्यपि त्वयि नरे
न इतः विशालव्याप्यमात्रावादन्यथास्ति । कर्मणा संसारे नास्तीति यावत् ॥ यतः कर्म न लिप्यते ।

भामती ।

अध्ययनमात्रवत एव कर्मविधिर्न तूपनिषदध्ययनवतः । एतदुक्तं भवति—यदध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तं
कर्मसूपयुज्यते यथा कर्मविधावधाना तन्मात्रवत एवाधिकारः कर्मसु नोपनिषदध्ययनवतः । तद-
ध्ययनस्य कर्मस्वरूपयोगादिति । अध्ययनमात्रवत एवेति मात्रग्रहणेनार्थज्ञानं वा व्यपश्चिन्नमिति मन्वानो
भ्रान्तश्चोदयति—नन्वेवं मतीति । स्वाभिप्रायमुदघाटयन्समावृत्ते—न वयमिति । उपनिषदध्ययनापेक्षं
मात्रग्रहणं नार्थावबोधपेक्षमित्यर्थः ॥ १२ ॥ नाविशेषात् । कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः ॥ १३ ॥
विद्यावद्विषयत्वेऽप्यविरोधो विद्यास्तुत्यर्थव्याख्याह—स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ अपि च विद्याकृत
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

विद्याकर्मणोर्विशेषोपादानं हेतुमाह—यथेति । उक्तार्थवाक्यस्य संसारिविषयत्वे फलितमाह—एव-
मिति ॥ ११ ॥ लिङ्गान्तरमनूय मन्मादत्ते—यथेति । यच्चैतदुक्तमित्यर्थः । मूत्रं विश्रुति—आचा-
र्येति । मात्रग्रहणेनार्थज्ञानमात्रं व्यपश्चिन्नमिति मन्वानः शङ्कते—नन्वेति । अविद्यायाद्विद्याहर्तृत्वादिनि-
यावत् । मात्रग्रहणमात्मज्ञानापेक्षं न कर्मावबोधोपापेक्षमित्याह—नेत्यादिना । वेदार्थव्यादात्मनस्तद्व्या-
नमपि कर्मबोधवदधिकारेऽपेक्षितमन्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । पूर्वमूत्रव्याख्यासमाप्त्यतिशब्दः ॥ १२ ॥
लिङ्गान्तरमनूय मन्मादत्ते—यदपीति । अविद्वद्विषयं नियमविधानमिति व्याचष्टे—कुर्वन्नेति ॥ १३ ॥
विद्वद्विषयमुपेय परिहारान्तरमाह—स्तुतय इति । एव तर्हि प्रकरणममगमिति मन्या मूत्रं विमर्शते ।

पुरुषार्थधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (११८५)

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि” [ईशा० २] इत्यत्रापरो विशेष आख्यायते ॥ यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति सम्बध्यते ॥ तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुष्ठानमेतद्गृह्यम् । “न कर्म लिप्यते नरे”, [ईशा० २] इति हि वक्ष्यति । एतदुक्तं भवति ॥ यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि पुरुषे विदुषि न कर्म लेपाय भवति-विद्यासामर्थ्यादिति । तदेवं विद्या स्तूयते ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि च एके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तद्वष्टुभात्फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशन्ति-कामकारेणेति ॥ श्रुतिर्भवति वाजसनेयिनाम् “एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माऽयं लोकः” [बृ० ४ । ४ । २२] इति । अनुभवाकूटमेव च विद्याफलं, न क्रियाफलवत्कालान्तरभावीत्यसकृदावेदितम् ॥ अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं, नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरप्यर्थत्वं शक्यमाश्रयितुम् ॥ १५ ॥

उपमर्दश्च ॥ १६ ॥

अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्चस्याऽविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति-“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेद” [बृ० २ । ४ । १६] इत्यादिनाविदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासा-

रत्नप्रभा ।

अद्वैतपक्षेपाय न भवतीत्यर्थः ॥ श्रुतेरिति भावः ॥ १४ ॥ स्वेच्छात कर्मसाधनप्रजादित्यागलिङ्गाच्च विद्या स्वातन्त्र्यकृतेत्याह-कामेति ॥ तद् एतद्भूतं येषां नः अस्माकम् अयम् अपरोक्ष आत्मा अयम् एव लोकः पुरुषार्थः, ते यय किं प्रजादिना करिष्याम इत्यालोच्य कर्म त्यक्तवन्त इत्यर्थः ॥ ननु “अप लोके ” इति ज्ञानफलस्य प्रत्यक्षलोक्तिरयुक्ता । कर्मफलरददृष्टत्वादित्यत आह-अनुभवेति ॥ १५ ॥ न केवलमनुपयोगाद् ज्ञानस्य कर्मानङ्गत्वम् । किंतु कर्मनाशकत्वाच्चेत्याह-उपमर्दश्चेति ॥ १६ ॥

भामती ।

प्रत्यक्ष दर्शयती श्रुति कालान्तरभाविफलकर्माङ्गत्वं विद्याया निराकरोतीत्याह-कामकारेण चैके । कामकार इच्छा ॥ १५ ॥ उपमर्दश्च । अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादप्य उक्ता ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कुर्वन्नेवेति । विशेषमेव निशेदयति-यद्यपीति । स्तुत्यर्थं कर्मानुष्ठानमित्यत्र वाक्यशेषमनुमूलयति-मेति । तथाऽपि कथं स्तुतिस्तत्राऽऽह-एतदिति । एव कर्म कुर्वत्यपि त्वयि नेतो ब्रह्ममात्राद्विद्यागम्यादम्पया सत्सारापत्तिरस्ति यतो न कर्म लिप्यत इति योजना गृहीत्वोपसहरति-तदेवमिति ॥ १४ ॥ पूर्वपक्षहेतुनेवमुन्मध्य रसपक्षे हेत्वन्तरमाह-कामेति । इतश्च विद्याया न कर्माङ्गतेति चकारार्थमाह-अपि चेति । स्वेच्छात कर्मसाधनप्रजादित्यागलिगादपि विद्याया स्वातन्त्र्यमिति हेत्वन्तरमेव स्फोरयति-एक इति । येषां नोऽस्माकमयमपरोक्ष सजात्माऽयं लोकः प्रत्यक्षं फलं ते यय किं प्रजया करिष्याम इति निश्चित्याग्निहोत्रादि न हुतवत् इत्यर्थः । मोक्षस्यादृष्टफलत्वात्कथं मुक्त्यतिशयाऽप्रजादित्यागसिद्धिस्तत्राऽऽह-अनुभवेति । ब्रह्मधीर्न क्रतुप्रयोगविधिनाऽऽदेयं कर्मागसवधित्वेऽपि फलात्तरयोगित्वाद्बोद्धव्यमिति मत्ताऽऽह-अतोऽपीति ॥ १५ ॥ अधिकोपदेशादित्यत्राऽऽत्मनोऽज्ञानायाद्यव्यापत्तधीर्न कर्माङ्गमित्युक्तम् । इदानीमशेषक्रियादिभिर्मागोपमर्दकत्वादपि न कर्मागमित्याह-उपमर्दश्चेति । इतश्चाऽऽत्मधीर्न कर्मागमिति चकारार्थमाह-अपि चेति । हेत्वन्तरं स्फोरयति-कर्मेति । विद्यासामर्थ्यात्प्रपञ्चोपमर्दं फलितमाह-वेदान्तेति । आत्मज्ञानस्या-

नस्य कर्माधिकारोच्छित्तिरेव असज्येत ॥ तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च आश्रमेषु विद्या श्रूयते । न च तत्र कर्मागतं विद्याया उप-
पद्यते । कर्माभावात् । न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां
सन्ति । स्यादेतद-ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेद इति तदपि नास्ति ॥
तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते-“त्रयो धर्मस्कन्धाः” [छां० २ ।
१३ । १] “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” [छां० ५ । १० । १]
“तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये” [मुण्ड० १ । २ । ११] “एतमेव प्रजा-
जिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [वृ० ४ । ४ । २२] “ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजेद्” [जाचा० ४] इत्येवमादिषु । प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानाम-
प्राकृतानपाकृतर्णानाञ्चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥ तस्मादपि
स्वातन्त्र्यं विद्याया इति ॥ १७ ॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥ (२) ॥

रत्नप्रभा ।

किंच कर्मतत्त्वज्ञाने, नाङ्गाङ्गीभूते, भिन्नाधिकारस्यत्वाद्, राजस्यगृहस्यतिसवधदित्याह-ऊर्ध्वेति ॥
त्रयो धर्मस्कन्धाः-कर्मप्रधाना आश्रमाः । ऋतुर्षो ब्रह्मतत्त्व इत्यर्थः ॥ “ब्रह्मचर्येण कथम्यो यहेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणः” इति श्रुतेः । ऋणानि व्रीणपाठन्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अन-
पाकृत्य मोक्षं तु सैवमानो व्रजत्यधः” इति स्मृतेश्च । प्रातर्गार्हस्थ्यस्यैव निरस्तर्णत्रयस्य पारिव्राज्यमि-
त्यपि शास्त्रा न कार्या । “ममचर्यादेव प्रव्रजेद्” इति “यमाश्रममिच्छेत्तमाप्नोते” इति च विविच्छ्रुतिश्रु-
तिविरोधेन अर्थवादश्रुतिस्मृत्योर्विरक्तविषयत्वावगमादित्याह-प्रतिपन्नेति ॥ तस्मादिति । संन्यास-
निष्ठत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ (१) ॥ संन्यासो नास्तीत्याक्षिपते-परामर्शं जैमिनिः ॥ ऊर्ध्वरेतः-

भामती ।

इह तु समस्तक्रियाकारकफलविभागोपपदं चेति ॥ १९ ॥ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि । सुबोधम् ॥
॥ १७ ॥ (२) ॥ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि । सिद्ध ऊर्ध्वरेतसामाश्रमत्वे तद्विद्यानामकर्माग-
तपापवर्गार्थं स्वात् । आश्रमत्वं तेषामन्यार्थपरामर्शमाश्रमं सिध्यति । विध्यमाणात् । स्मृत्याचारप्रति-

मानन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

ऽऽदीयमानकालवृद्धविरोधित्वं कथितं निगमयति-तस्मादिति ॥ १९ ॥ विद्यास्वातन्त्र्ये हेत्व-
न्तरमाह-ऊर्ध्वरेतःस्त्विति । विद्याकर्मणि नाङ्गाङ्गीभूते मियोव्यतिरेकिवाद्यनुगमननेष्टिप्रत्यवदिति
मत्वा योजयति-ऊर्ध्वरेतयादिना । तथाऽपि कथं कर्मागतं विद्याया न्यासेत्येतत्तत्राऽऽह-न चेति ।
तेषामपि स्नानादि कर्मास्तीत्याशङ्कयाऽऽह-न हीति । बाधितानुवृत्त्या तत्सङ्गादेऽपि वैदिकमिहोत्रा-
यमावाच कचङ्गता ज्ञानस्येत्यर्थः । शब्दे हीतिसूत्रावयवव्याख्यामाशङ्कामाह-स्यादिति । सूत्राप-
धेनोत्तरमाह-तदपीति । कर्मानयिकृतान्वादिविषयं पारिव्राज्यमित्याशङ्कयाऽऽह-प्रतिपन्नेति । ऋणा-
पाकणे श्रुतिस्मृतिभ्यां गृहस्यस्यैवापाकृतर्णत्रयस्यैवोर्ध्वरेतःश्रुतिमेयुनासमाचारेपलक्षितं पारिव्राज्यमि-
त्याशङ्कयाऽऽह-अपाकृतेति । साक्षाद्विश्रुतिनिरोधेऽर्थवादश्रुतिस्मृत्योर्वाच्यतेत्यभिप्रेद्योक्तम्-श्रुतीति ।
श्रुतिर्मेऽचर्यादेव प्रव्रजेदित्याद्या दर्शिता । स्मृतिस्तु तस्याऽऽश्रमविकल्पमेकं वृत्ते यमिच्छेत्तमाप्नोतेत्या-
योदाहार्यो । ऊर्ध्वरेतःसाश्रमेषु विद्यायाः सिद्धौ कथितमाह-तस्मादिति । तस्याः स्वातन्त्र्ये केवलायाः
सिद्धा मुक्तिपटतेति वक्तुमितीत्युक्तम् ॥ १७ ॥ (१) ॥ पूर्वार्थिकरणान्तरमूत्रेणाऽऽह-पटवर्गं
सगतिं विश्रब्धाक्षिपति-परामर्शमिति । ऊर्ध्वरेतःश्रुतिं पारिव्राज्यं नानुष्ठेयमनुष्ठेयं वेतिव्रति-

परामर्शाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११८७)

“त्रयो धर्मस्कन्धाः” [छां० २ । २३ । १] इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्व-
रेतसामाश्रमाणां सद्भावायोदाहृताः, न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति ।
यतः परामर्शमेषु शब्देष्वामाश्रमान्तराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते, न वि-
धिम् ॥ कुतः ॥ न ह्यत्र लिङ्गादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दोऽस्ति । अर्थान्तर-

रत्नप्रभा ।

शब्दित पारिव्राज्यमनुष्ठेयं न वेति मानभ्रान्तिमूलत्वाम्या संदेहे भ्रान्तिमूलत्वान्नानुष्ठेयमित्याह-त्रय
इति ॥ आश्रमाणामभ्रान्तरभेदापेक्षया बहुवचनम् ॥ तथा च काण्वायनस्मृतिर्यतोतुक्रम्यते-“(१)-गायत्रः,
(२)-ब्राह्मः, (३)-प्राजापत्यः, (४)-वृद्धजिति ब्रह्मचारी-चतुर्विधः । तत्रोपनयनादूर्ध्वं यस्मिन्ना-
श्रमश्चाख्यतया गायत्रीमन्त्रोक्ते, स-गायत्रः । यस्तु वेदस्य ग्रहणान्तं ब्रह्मचर्यं चरति, स-ब्राह्मः ।
अनुनाले स्वदागामी नियम परस्त्रीविमुखः-प्राजापत्यः, स-सत्सरं वेदव्रतकृद्बुद्धिः-प्राजापत्यः ।
आमरणं गुरुकुलवर्ती नैष्ठिकः-वृद्धजित् इत्युच्यते । गृहस्थोपि चतुर्विधः-(१)-वार्त्ताकः, (२)-
शालीनः, (३)-यायावरः, (४)-घोरसन्ध्यासिकश्चेति ॥ तत्र कृषिगोरक्षादिकया वैश्यादिवृत्त्या
जीवन्नित्यादिक्रियापरः-वार्त्ताक इति ॥ यायावरस्तु-अयाचितवृत्तिर्गजाभ्यापनप्रतिग्रहविमुखः ॥
शालीनस्तु-यद्वर्त्मनिस्तो याजनादिवृत्तिः सचयी ॥ उद्धृतपत्न्युत्तमिद्विः कार्यं कुर्यन् प्रत्यहं कृतोऽनु-
वृत्तिर्गामिनी घोरसंन्यासिक इत्युच्यते ॥ हिंसामिषुत्वाद् वानप्रस्थोपि चतुर्विधः-(१)-वैला-
नसः, (२)-औदुम्बरः, (३)-गालखिल्यः, (४)-केनपश्चेति ॥ तत्राकृष्टपथ्योपधीमिर्गामबहिष्कृता-
भिरमिहोरादि कुर्वन्-वैस्वानस उच्यते ॥ यस्तु प्रातर्क्याय या दिशं पश्यति, तत्रस्यौदुम्बरवदरी-
नीवारस्यामाकेः कर्मवरः, स-औदुम्बरः ॥ यस्तु जटावल्कलधारी अष्टौ मासान् वृत्त्युपायेन कृत्वा
चातुर्मास्ये सगृहंताशी काचित्कया सगृहीतपुत्रफलन्यागी, स-गालखिल्यः ॥ केनपस्तु-शीर्षपण-
फण्डित्यो यत्र कचिद्वसन्तः कर्मपरा इति ॥ तथा परिव्राजकाश्चतुर्विधाः-(१)-कुटीचकाः,
(२)-बह्मकाः, (३)-हंसाः, (४)-परमहंसाश्चेति ॥ तत्र स्वपुत्रगृहे मिश्रा चण्डदण्डिनः-
कुटीचकाः । बह्मकास्तु-त्रिदण्डिनः शिष्यजल्पनित्रपादुकासनशिखावक्षोपवीतकौपीनकापायवेपथ-
रास्तीर्यान्वटन्तो भैक्षं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ॥ हंसाः-एकदण्डिनः शिखावर्जं यज्ञोपवीतधराः
शिष्यकमण्डलुपाययः प्रामेकरात्रवासिनः कृच्छ्रचान्द्रायणपराः ॥ परमहंसास्तु-एकदण्डधराः मुण्डाः
अयज्ञोपवीतिनः त्यक्तसर्तुर्मागः आत्मनिष्ठा इति ॥ अत्र पूर्वपक्षे सन्यासमावागज्ञानस्य स्वतन्त्रफल-
त्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तद्वानाचलित्विरिति फलभेदः । स्कन्धाः आश्रमाः । आत्मानं शरीरम् भावा-
र्यस्य कुले गृहे कलयन् नैष्ठिक इत्यर्थः ॥ स्कन्धश्रुतौ आश्रमा न निर्धीयन्ते । किन्तु ब्रह्मसत्यतास्तु-

भामती ।

स्थि तेषां प्रयक्षश्रुतिमितोपादप्रमाणम् । निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं ‘वीरहा वा एष देवानाम्’
इत्यादिका । प्रयक्षश्रुतिविरोधे च सृष्ट्याचारयोः प्रामाण्यमुक्तं ‘विरोधे त्वनपेक्ष स्यादसति ह्यनुमानम्’

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रमाणमूलत्वाम्या संदेहे पूर्वपक्षवनि-त्रय इति । अत्र शास्त्रीयसम्प्रदानस्यान्तरङ्गसाधनप्रसंगादनुष्ठेय-
मुच्यते इति स्फुटा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे परिव्राजके त्रियाप्रसिद्धेर्विप्रमत्वात्तस्या न स्वातन्त्र्य-
सिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यास्तत्र प्रामाणिकत्वाच्चमिद्विरिति स्वीकृत्य परामर्श जैमिनिरिति व्याख्याय हेत्वा-
काश्यायामचोदनेन हेतुकेन व्याचष्टे-कुत इति । प्रथा प्रविष्टमाग इति न कल्प्यता मिथित्वारांशक्य
न प्रमस्यतादिविधिपरत्वाद्वाक्यजातस्य नैवमिति चशब्दार्थमाह-अर्थान्तरेति । तत्र ब्रह्मसत्यतादिविधि-

परत्वञ्चैतेषां प्रत्येकमुपलभ्यते । “त्रयो धर्मस्कन्धाः” इत्यत्र तावद्
“यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्य-
कुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्त्सर्व एते पुण्यलोक-
भवन्ति” [छां० २ । २३ । १] इति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणामनात्यान्ति
कफलत्वं संकीर्त्याऽऽत्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्थता स्तुयते-“ब्रह्मसंस्थो-
ऽमृतत्वमेति” [छां० २ । २३ । २] इति ॥ ननु परामर्श-
ऽप्याश्रमा गम्यन्ते एव ॥ सत्यं गम्यन्ते ॥ स्मृत्यचाराभ्यां तु तेषां प्रसि-
द्धिः, न प्रत्यक्षायाः श्रुतेः ॥ अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्यनादरणी-
यास्ते भविष्यन्त्यनधिकृतविषया वा ॥ ननु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरे-
तोभिः परामृष्टं “यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः” इति ॥ सत्यमेवम् ॥
तथापि तु गृहस्थं प्रत्येवाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानाच्छ्रुतिप्रसिद्धमेव
तदस्तित्वम् ॥ तस्मात्स्तुत्यर्थ एवायं परामर्शः, न चोदनार्थः ॥ अपि
चापवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं-“वीरहा वा एष देवानां
योऽग्निमुद्धासयते” “आचार्याय भियं धनमाहत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छे-
त्सीः” [ते० उ० १ । ११ । १] “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति

रत्नप्रभा

त्यर्पमनूयन्त इत्युक्ते शङ्कते-ननु परामर्शोपीति ॥ अनुनादोपेक्षितपुरोनादप्रतीतिमद्गीकरोति-मत्स्य-
मिति ॥ प्रत्यक्षा स्कन्धश्रुतिरेव पुरोवादोस्तु, नानुनाद इत्यत्र आह-स्मृतीति ॥ तयोरेपि इयमेव
श्रुतिर्मुद्रमस्तु । नल्लतश्रुतौ विविमात्ररूपनाल्लान्नात् ॥ अस्या अनुनादत्वे तु मूलत्वेन सामिन्नान्निका-
थमश्रुतिस्तत्र विधिर्हेति द्वयरूपनागौरवादित्यत आह-अतश्चेति ॥ स्मार्त्तव्यादाश्रमा प्रत्यक्षपाथजीरकर्म-
निष्ठिरूपविरुद्धा माद्याः । निरुद्धास्तु अनभिज्ञाश्रमाः उपेक्षाः कर्मानिष्ठतैरव्यादिभिर्वा अनुष्ठेया इत्यर्थः ॥
पाथज्जीवश्रुतिविरोधान्नात्र त्याग्यमिति माय ॥ स्कन्धश्रुतानुनाद्यव्याप्तिशोषाद्वर्त्म्यवदितरेषामनुष्ठेयत्वमाश-
ङ्क्य तस्य श्रौतत्वादनुष्ठानं, नेतरेषामश्रौतत्वात् । अतो ब्रह्ममन्यतास्तुतिपरमिदं स्कन्धवाक्यमित्याह-न-
भाषयी ।

इति । तदेतत्समाह-त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना ॥ अनधिकृतविषया वेति । अन्यपन्नादयो हि ये नैमित्तिककर्मभित्तुतास्तान्प्रत्याश्रयान्तरमिधिरिति । अपि चापवदति हि । न केवउमन्यपरतया आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परत्वं त्रय इत्यादिवाक्यस्य सामर्थ्यमिति—त्रय इत्यादिना । अन्यत्र विहितस्यान्यत्र परामर्शोऽन्यत्र वि-
कल्पनादिदेव कल्पना न विन्यादादन्ते—नन्विति । परामर्शस्यानुपादात्तस्य पुरोगादपेक्षत्वाच्चक्षणा-
श्रमप्रतीतिमगीकरोति—सत्यमिति । तर्हि तद्विपर्ययेनस्याऽऽश्रितमादौषमित्याशङ्क्याऽऽह—स्मृतीति ।
तयोरपि श्रुतिभूतमादिप्रयुक्तश्रुतिकल्पनादिदेव तत्कल्पने लाघवमित्याशङ्क्याऽऽह—अतश्चेति । प्रयत्न-
श्रुतिर्षानुवृत्तिमादिश्रुतिः । निराश्रमत्वं वात्क्यमपि साऽश्रमत्वं युक्तमिति कल्पान्तरमाह—अनघिद्वेतेति ।
येऽत्रादयो नित्यादि कर्मस्वनधिरुक्तास्तद्विधया आश्रमान्तरस्मृतयस्तदाचाराद्येऽर्थे । आश्रमान्तराण-
परामर्शेऽपि गार्हस्थ्यप्रामाणिक्यसिद्धेरनुवृत्तेनेति शङ्कने—नन्विति । परामर्शमाश्रममगीकरोति—
सत्यमिति । तर्हि प्रामाणिक्येनानुवृत्त्येवमपि तुल्य स्यादित्याशङ्क्य न परामर्शमात्राद्गार्हस्थ्यमिद्वि ।
अपि तु प्रयत्नश्रुतिविधानादिनि विशेषमाह—तथाऽपीति । गार्हस्थ्यमेकमेव श्रौतमिति स्थिते यत्तमस्य
तात्पर्यमेव त्रय इत्यादाश्रमान्तररचनमपि युग्महरति—तस्मादिति । निन्द्यमानत्वाच्चऽऽश्रमान्तरमनु-
वृत्त्यमित्याह—अपि चेति । तत्र सूत्रानुपपन्नं योजयति—अपवादतीति । तत्र त्रय इत्यादिवाक्यस्य

परामर्शोधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११८९)

“तत्सर्वं पशवो विदुः” इत्येवमाद्या ॥ तथा “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” [छा० ५ । १० । १] “तपःश्रद्धे ये ह्यपवसन्त्यरण्ये” [मुण्ड० १ । २ । ११] इति च देवयानोपदेशः, नाश्रमान्तरावपदेशः । सन्दिग्ध-
आश्रमान्तराभिधानम् “तप एव द्वितीयः” [छा० २ । २३ । २] इत्ये-
वमादिषु । तथा “एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [बृ० ४ । ४ । २२] इति लोकसंस्तवोऽयं, न परिव्राज्यविधिः ॥ ननु “ब्रह्म-
चर्यादेव प्रव्रजेद्” इति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जाबाला-
नाम् ॥ सत्यमेवमेतत् ॥ अनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं बादरायण आचार्यो मन्यते । वेदेषु श्रवणादग्निहो-

रत्नप्रभा ।

निवत्यादिना ॥ तन्तुं सन्ततिम् ॥ तथा ये चेति ॥ तथा च छन्दोगास्तु-“देवयानं पन्थानं शसन्ति
“ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽधिपमभिसम्बन्ति” [छा० ५ । १० । १] इति वाक्यशेषादित्यर्थः ॥
स्कन्धशब्दस्य आश्रमेष्वरूढत्वाच्चात्र नाश्रमविधिरित्याह-संदिग्धं चेति ॥ तर्हि “प्रव्रजन्ति” इत्याश्रम-
विधिरित्यत आह-तथैतमिति ॥ आत्मलोको महीयान् । यदर्थमशक्यां प्रव्रज्यामपि कुर्वन्तीति स्तुति-
र्वर्तमानापदेशादित्यर्थः ॥ सप्रति पूर्वपक्षमाक्षिप्येयं श्रुतिर्नास्तीति कृत्वा चिन्त्यत इत्याह-नन्वित्यादिना
॥ १८ ॥ स्कन्धश्रुतावितराश्रमाः श्रुत्यन्तरविहिता अनूचन्ते, एतद्वाक्यानुवाचाद्,
गार्हस्थ्यवदिति सिद्धान्तमिति-अनुष्ठेयमिति ॥ अनुवादस्य कचिद्विधिवर्धकत्वे दृष्टान्तमाह-

भामती ।

परामर्शस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दाद्वारेणापवादोपात्तत्वेऽर्थः । स्यादेतत् । मन्यते
परामर्शोऽन्यार्थः । ये चेमेऽरण्य इत्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेऽस्यतीत्यत आह-ये चेमेऽरण्य इति ।
अस्यापि देवपथोपदेशपरत्वाज्ज्ञेयत्वरत्नमित्यर्थः । न चान्यपरादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह-
संदिग्धं चेति । न हि तप एव द्वितीय इत्याश्रमान्तराभिवायी कश्चिदस्ति शब्द इति । नन्वेतमेव प्रव्रा-
जिन इति वचनादाश्रमान्तरं सेऽस्यतीत्यत आह-तथैतमेवेति । एतदपि लोकसंस्तवनपरमिति । अधि-
करणारम्भमाक्षिप्य नास्ति प्रत्यक्षवचनमिति कृत्वा चिन्तेयमिति समाधत्ते-ननु ब्रह्मचर्यादेवेति ॥ १८ ॥
अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । भवत्वन्वार्थः परामर्शस्तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि
च नापाकरणमर्हति । एव तान्यप्राक्रियेस्त्वयस्मान्न प्रतीयेरन् । प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाध्येरन् । न

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

न्यार्थत्वमुक्त्या वाक्यान्तस्यापि तद्वदेवार्थान्तरपरत्वमाह-तथेति । तेऽधिपमभिसम्बन्ति सूर्यदारेण ते
निरजाः प्रमान्तीति वाक्यशेषादेवयानोक्तिपरं तदित्यर्थः । आश्रमवाचकशब्दाभावाच्चायान्तरपरत्वमित्याह-
संदिग्धं चेति । प्रव्रजन्तीत्याश्रमवाचिशब्ददृष्टेऽनुष्ठेय पारिव्राज्यमित्याशक्याऽऽह-तथेति । एवविशि-
ष्टोऽयमात्मलोको यदेनं साक्षात्कर्तुमिच्छन्तो दुरनुष्ठेयामपि प्रव्रज्यां कुर्वन्तीति स्तुतिर्न तद्विषयो विधिर्वर्त-
मानापदेशादित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिपति-नन्विति । प्रत्यक्षविधानमपीकरोति-सत्यमिति । तर्हि
पूर्वपक्षासिद्धिरित्याशक्य नास्तीदं विधानमिति कृत्वा चिन्तेयमित्याह-अनपेक्ष्येति ॥ १८ ॥ सिद्धान्त-
सूत्रमवतार्य व्याकरोति-अनुष्ठेयमिति । पूर्वपक्षमनुमाप्य तन्निरासप्रतिज्ञां विवृणोति-वेदेष्विति ।

प्राचीनाश्चावश्यानुष्ठेयत्वात् । तद्विरोधादनधिकृतानुष्ठेयमाश्रमान्तर-
मिति हीमां मतिं निराकरोति गार्हस्थ्यवदेवाऽऽश्रमान्तरमप्यानिच्छता
प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः ॥ कुतः ॥ साम्यश्रुतेः ॥ समाना हि गार्ह-
स्थ्येनाऽऽश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते—“त्रयो धर्मस्कन्धाः” [छां०
२ । २३ । १] इत्याद्या । यथा—इह श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यं परा-
मृष्टम्, एवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यम् । यथा च—शास्त्रान्तरप्राप्तयो-
रेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरे वाक्ये । तस्मा-
च्चुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य ॥ तथा “एतमेव प्रव्राजिनो लोक-
मिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः
समंभिव्याहारः । “ये चेमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते [छां० ५ । १० । १]

रत्नममा ।

यथा चेति—“निवीत मनुष्याणां प्राचीनावीत पितृणां उपवीत देवानाम्” इति वाक्ये देवे कर्मभ्युपवीत निवीयते ।
तन्मुत्पये द्वयमनुयते । मालुपक्रियासु देहार्थवृत्तान्वनान्यानिवीतस्य सौकर्यार्थतया प्राप्तत्वात्, पितृ कर्मणि
प्राचीनावीतस्यापि निष्पन्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ वाक्यान्तरे च साक्षादेव पारित्राण्यनिर्णीयमेव साक्षिवादि-
त्याह—तयैतमेवेति ॥ अस्याेति—पारित्राण्येति । निषेयदेवानुवचनादिसहित्यापारित्राण्यस्य निषे-
यतेत्यर्थः ॥ वाक्यान्तरेपि साम्यश्रुतिमाह—ये चेति ॥ अस्याेति—वानप्रस्थेति ॥ निषेयप्रमाणमिदमपि
वानप्रस्थस्य सहात्तया तदपि निषेयमित्यर्थः ॥ युतत्रिन्वाण्ययानुपपत्त्या स्वरूपशब्दस्य आश्रमपरत्वनिश्चय
मासीति ।

तानत्र प्रनीयते । तथाहि—त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्वन्वत्रिच प्रतिज्ञातम् । तत्र स्कन्वशब्दो यथाश्रमपरो
न स्यादपि तु समुपचनत्वात् धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिमन्त्रितोत्पत्तीनां किमप्येव त्रिमस्यां सुव्यवस्था-
प्येन । एकैकाश्रमोपसंगृहीतास्त्राश्रमाणां त्रिराच्छस्यास्त्रिणे व्यवस्थापयितुमिच्छामसि त्रिप्रतिज्ञोपपत्तिः ।
तत्र यज्ञादित्रिणो गृहश्रम एको धर्मस्कन्वो त्रयचारिण द्वितीयस्तप इति च तप प्रशान्तानु वानप्रस्था-
श्रमान्त्वः, त्रयमस्य इति च पारित्राण्यपारित्राडिति वक्ष्यति । तस्मादप्यपरादपि परामर्शादाश्रमान्तराणि
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तत्र प्रत्यक्षं हेतुमाह—कुत इति । तस्याभ्युपगमाह—समा हीति । तस्यैव तात्पर्यमाह—
ययेति । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्रोच्येतस आश्रमाः श्रुत्यन्तरप्रतिज्ञा एव परामृश्यन्त एतद्वाच्यपरामृष्टत्वा
गार्हस्थ्यपरित्यक्त्यः । परामर्शस्य विप्रपूर्वरूपे दृष्टान्तमाह—ययेति । निवीत मनुष्याणां प्राचीनावीत पितृ-
णामुपवीत देवानामुपपत्त्यपने देवश्रममेव तत्कुत इत्यत्रोपवीतत्रिविधं वाक्ये विव्यन्तरसिद्धयोरेव निवीत-
प्राचीनावीतयोरेव परामर्शस्तथाऽपार्थव्युत्पत्त्यर्थः । निवीत मनुष्याणामपि यदि दर्शयमासयो, श्रुत,
तत्रोपवीत निवीयन् एवेत्यस्मिन् त्रिप्रतिज्ञादौ वेति सशयं स यपूर्वार्थेऽपाम्नुपपत्त्यस्य च मनुष्य-
प्राप्त्याव्याचिनादित्ये कर्मणि निवीत पितृ च प्राचीनावीतमिति प्राते मनुष्याणां क्रियासु सौकर्ये
कष्टलभिवृत्तारणस्य वा देहार्थवृत्तान्वय वा निवीतस्य प्राप्त्या प्राचीनावीतस्य च पितृवत् वाक्या
न्तरेण प्राप्तमनुमानेन निवीतमिवादिश्यतीत स्तोतुमर्थमाह इति प्राच्यां भोगमायां हिततम् । तदेव
परामर्शानुगमि त्रय इत्याद्याया गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि निहितमन्यत्र परामृश्यते तस्य निषेयशब्दा-
दित्यर्थः । साम्यश्रुतिमाह—तस्मादिति । त्रय इत्याद्याश्रमा-तस्य गार्हस्थ्येन साम्यश्रुतिरुक्ता, समी
पारित्रा परातयेऽपि साम्यश्रुतिमाह—तयेति । अस्याेति पारित्राण्येति । निषेयवाहित्यादप्यापि नि-
षेयार्थः । वाक्यान्तरेऽपि साम्यश्रुतिमाह—ये चेति । अस्याेति वानप्रस्थेति । निषेयप्रमाणमिदमपि

परामर्शोपक्रमम्] स्तनप्रभा-भाषती-न्यायनिर्णय-श्लोकावयवसमेतम् । (११९१)

इत्यस्य च पञ्चाग्निविधया ॥ यत्तुक्तं “तप एव द्वितीयः” [छां० २ । २३ । २] इत्यादिष्वाश्रमान्तराभिधानं सन्दिग्धमिति ॥ नेष दोषः ॥ निश्चय-
कारणसद्भावात् ॥ “त्रयो धर्मस्कन्धाः” इति हि स्कन्धात्रित्वं प्रतिज्ञातम् ।
न च यज्ञादयो भूयांसो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तोऽन्यत्राश्रमसम्बन्धात्
त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्क-
न्धो निर्दिष्टः । ब्रह्मचारीति च स्पष्ट आश्रमनिर्देशः । तप इत्यपि को-
ऽप्यस्तपःप्रधानादाश्रमाद्धर्मस्कन्धोऽभ्युपगम्येत । “ये चेमेऽरण्ये” इति
चाऽरण्यलिङ्गाच्छ्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीतिः । तस्मात्परामर्शेऽप्यनुष्ठेय-
माश्रमान्तरम् ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

स्तनप्रभा ।

इत्याह-यत्तुक्तमित्यादिना ॥ उत्पत्तिभिन्ना इति । यजेताभ्येतस्य दद्यादिति पृथगुक्तत्वा इत्यर्थः ॥
॥ १९ ॥ स्कन्धश्रुतेरनुवादकत्वमङ्गीकृत्य त्रिव्यन्तरकल्पनेन आश्रमा अनुष्ठेया इत्युक्तम् । इदानीं विधित्वं
तस्या एव कल्पम्, छाद्यनादित्याह-विधिर्वेति । यत्र जीवादिश्रुतेरतिरिक्तविषयत्वात् छाद्यत्राधक-
त्वमिति मात्र ॥ अव्यकलत्वेनाश्रमत्रयनिन्दया ब्रह्मसत्यतास्तुतिपरमेकमिदं वाक्यं भवति ॥ तत्राश्रमविधि-

भाषती ।

प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्यायेन न शक्यन्तेऽपाकर्तुम् । न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधो वीरहा कत्यादेः प्रति-
पन्नगार्हस्थ्य प्रमादादज्ञानाद्विमुक्तसंयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एव च अविरोधे सिद्धान्तपरामर्शादाश्रमा-
न्तराणां शास्त्रान्तरसिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यथोपधीतविधिपरं वाक्ये ‘उपव्ययते देवदत्तमेव तद्गुण्यते’ इत्यत्र
निरीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामिति शास्त्रान्तरसिद्ध्योर्निरीतप्राचीनावीतयोः परामर्श इति ॥ १९ ॥
विधिर्वा धारणवत् । यद्यपि ब्रह्मसत्यस्तुतिपरतयाऽस्य सदर्भस्थेकतावयवता गम्यते । समन्तरां चैक-
वाक्यताया वाक्यभेदेऽन्यायः । तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्णसिद्धेरभावात्परामर्शानुपपत्तेः, अपरामर्शे च स्तुते-
रसम्पन्ने किम्परतया एकतावयवतास्ति चेति ता भक्त्या धारणवद्भरमपूर्वत्वाद्विरेवास्तु । यथा ‘अवस्तात-
मिध धारयन्ननुदवेदुर्परं हि देवेभ्यो धारयति’ इत्यत्र सयामप्यधोधारणेनैकतावयवताप्रतीतो विधीयत
एवोपरिधारणमदूरं नात् । तथोक्तम्-‘विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्’ इति । सधेहाप्याश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिवि-
धिरिवेति कल्प्यते । सप्रति परामर्शोऽपीतरेपामाश्रमाणां ब्रह्मसत्यता सन्ततसामर्थ्यादेव विज्ञातव्या । न

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्य सहोक्तिरस्ति तेन तद्देव वानप्रस्थमनुष्ठेयमित्यर्थः । परोक्तिमुद्गम्य प्रत्याह-यत्त्वित्यादिना ।
किं तन्निश्चयकारणं तदाह-त्रय इति । स्कन्धशब्दस्य समूहवाचित्वेऽपि त्रित्वप्रतिज्ञा स्यादित्यार्श-
व्याऽऽह-न चेति । यत्रैतं दद्यादित्याद्युपचित्रिप्रतिभिन्नाः सन्तो बहो धर्मा नाऽऽश्रमसम्बन्धमन्तरेण त्रित्वे-
ऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । यथाश्रमपरः स्कन्धशब्दो न स्यात् स्यात्ततो यज्ञादीनां त्रित्वं तेषामधिकृतत्वादत्त-
स्कन्धशब्दस्य समुदायत्वायोगात्त्रित्वमेव स्कन्धानामाश्रमत्वनिश्चायकमिति । कथं तर्हि तेषामाश्रमाणां
विभागस्तत्राऽऽह-तत्रेति । वाक्यान्तरेऽपि निश्चायकं दर्शयति-ये चेति । परोक्तं निरम्य स्तनप्रमुपसंहारति-
तस्मादिति ॥ १९ ॥ परामर्शमुपेत्यानुष्ठेयत्वमुक्तमिदानीं विधिरत्रायमित्याह-विधिर्वेति । प्रतिज्ञा विभ-

विधिर्वाच्यमाश्रमान्तरस्य न परामर्शमात्रम् ॥ ननु विधित्वाभ्युपगमे एकवाक्यतामतीतिरूपरुध्येत । प्रतीयते चात्रैकवाक्यता । पुण्यलोक-
कलाह्वयो धर्मस्कन्धाः । ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति ॥ सत्यमेतत् ॥
सतीमपि त्वैकवाक्यतामतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगन्तव्यः । अपू-
र्वत्वात् । विध्यन्तरस्यादर्शनात् । विस्पष्टाच्चाश्रमान्तरप्रत्ययादुपवादाकल्प-
नयैकवाक्यत्वप्रयोजनानुपपत्तेः, “धारणवत्” ॥ यथा—“अधस्तात्समिधं
धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति” इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनै-
कवाक्यतामतीतो विधीयत एवोपरिधारणम् । अपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं
शेषलक्षणे—“विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वाद्” [जे० सू० ३ । ४ । १५] इति ॥

रत्नप्रभा ।

चतुष्टयमयुक्तमिति शङ्कते—नन्विति ॥ आश्रमाणां विष्यन्तस्याश्रममावादनुवादायोगात्, स्तुतिउक्षण-
दोषाच्च,—वरं विस्पष्टाश्रमविधिभेदकल्पनम् । अपूर्वत्वादित्याह—सत्यमित्यादिना ॥ प्रतीत्यवाक्य-
त्वमेवेन विधिभेदकल्पने दृष्टान्तमाह—धारणवदिति ॥ महापितृयज्ञे प्रेताग्निहोत्रे कुचि प्रक्षिप्तं हविरा-
हवनीयं प्रति यदा नीयते, तदा “तस्य हविः अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेद्” इति विहितत्वोधारण-
स्तावकतया “उपरि हि” इत्यस्यैकवाक्यत्वसंभवोपि देवे होमे सुगण्डोपरि समिद्धारणे विधिरेव । अपूर्व-
त्वादिति वाक्यभेदस्तुतीयाध्याये जैमिन्याचार्येणोक्त इत्यर्थः ॥ एवं यत्वार आश्रमा विधीयन्त इति पक्ष-
मासती ।—०

आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

जन्ते—विधिरिति । सृष्ट्याचारयोराश्रमचतुष्टयनिविष्टयोर्भान्तितावोयोगाभ्युक्तकल्पनायां विधियुक्तवाक्यक-
हरनाद्वयोपलब्ध इत्यादिश्चाश्रमविधिकल्पनमिति भावः । अल्पकल्पत्वेनाऽऽश्रमप्रपत्तिर्न दया ब्रह्मसंस्थता-
स्तुतेरेकवाक्यत्वनिश्चयाच्छङ्गेनात्राऽऽश्रमविधिकल्पनमयुक्तमिति शङ्कते—नन्विति । एकवाक्यतायोरैव
कथं तत्राऽऽह—प्रतीयते चेति । एकवाक्यत्वसंभवे तद्वदौ न युक्तिमानित्येवाङ्गीकरोति—सत्यमिति ।
आश्रमाणां पूर्वसिद्धेरश्रमात्तत्परामर्शेन स्तुतेरयोगादेकवाक्यत्वेनाश्रमचतुष्टयमाह—सतीमिति । किञ्च, विधि-
युक्तवाक्यान्तरकल्पनायामाश्रमान्तराणां विहितत्वोपगमप्रसक्त्या स्वयश्चहानात्तत्कल्पनादिह वामीष्टे वाक्ये विधि-
मात्रकल्पना युक्त्याह—विध्यन्तरस्येति । किञ्च, मुख्यमाश्रमान्तरप्रत्ययं त्यक्त्वा स्तुतिउक्षणेकवाक्यत्व-
कल्पनायोगादाक्यभेदेन विधिरेवापमित्याह—विस्पष्टाच्चेति । एकवाक्यताज्ञानेऽपि तत्प्राप्तेनापूर्वापे-
क्षिणी दृष्टान्तमाह—धारणवदिति । महापितृयज्ञे दिष्टेनाग्निहोत्रे च युतं वाक्यमुदाहरति—अधस्ता-
दिति । उदाहरणव्याख्योपयोगिण्येन वाक्यस्यामीष्टमर्थमाह—अत्रेति । प्रकृते कर्मविशेषे कुचि प्रक्षिप्तं
हविराहवनीयं प्रति यदा नीयते तदा पितृयज्ञे होमे तस्य हविषोऽधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदित्यधोधारणस्य
विहितत्वादुपरिहीतितच्छेदानुवादतयातदेकवाक्यत्वसिद्धादुपरिष्टात्समिद्धारणस्यापूर्वत्वादेवे होमे वाक्यभेद-
कृत्वा तद्विधीयत इत्यर्थः । उक्तस्यै तार्तायं सूत्रमुदाहरति—तथेति । उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यर्थोऽर्धा-
धारणं विधीयते न वेति संदेहे धारयतीतिवर्तमानोपदेशादुपरि हीति हिशान्द्रुतेष्वोपरि समिधः प्रातेर्हवि-
पथ्याम्याह्निद्रव्यत्वेन येन केनाऽऽच्छादनप्राप्ती मुगण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीतिवाक्यान्तरप्राप्तसमितिप-
मनादयमनुवादो न विधिरिति प्राप्ते मुगण्डे समिधमुपसंगृह्येति हविः प्राग्देशे समिद्धारणस्य प्राग्गन्धेऽपि
तस्मादुपरि तद्धारणस्याप्राप्तेर्भक्त्वा हिशान्द्रं पथमङ्कारेण विधिरेवापमित्याह—विधिस्त्विति । दृष्टान्त-

तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते । यदापि परामर्श
एवायमाश्रमान्तराणां, तदापि ब्रह्मसंस्थतः तावत्संस्तवसामर्थ्यादवश्य-
विधेयाऽभ्युपगन्तव्या । सा च किं चतुर्णांश्रमेषु यस्य कस्यचिद्-आहो-
स्वित्-परिव्राजकस्यैवेति विवेक्तव्यम् ॥ याद च ब्रह्मचार्यान्तेष्वाश्रमेषु
परामृश्यमानेषु परिव्राजकोऽपि परामृष्टः, ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां
परामृष्टत्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्णांश्रमेषु ब्रह्मसं-
स्थो भविष्यति ॥ अथ न परामृष्टः, ततः परिशिष्यमाणः परिव्राडेव
ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति । - तव तपश्शब्देन वैखानसग्राहिणा

रत्नप्रभा ।

उक्तं ॥ सप्रत्याश्रमत्रयानुवादेन पारिव्राज्यमेकमेव विधीयत इति पक्षान्तरमाह—यदापीत्यादिना ॥ ब्रह्मसत्त्वताविधौ कथं पारिव्राज्यविधिरित्याशङ्क्य विचारयति—सा चेति ॥ ननु “त्रय” इति वाक्य आश्रमचतुष्टयस्याप्राप्तैर्निर्वाजोऽपि विचार इत्याशङ्क्य तद्वाक्ये परित्राजकं परामृष्टो न वेति सदिष्ट आद्ये पूर्वपक्षप्राप्तिमाह—यदि चेति ॥ नन्वनाश्रम्येव ब्रह्मसत्त्व, किं न स्यादत आह—अनाश्रमित्वेति ॥ “अनाश्रमी न तिष्ठेत्” इति निषेधादिति भावः ॥ द्वितीये—सिद्धान्तप्राप्तिमाह—अथेति ॥ एवं परा-मर्शतद्भावाभ्यां सशयमुक्त्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति ॥ वनस्थस्य दासाधारणं कृच्छ्रादिकं तत्र इति प्रसि-
भायती ।

भारती ।

खरविशेष सस्तूपते तदर्थेवास्तैस्तवस्येत्याह—यदापीति । अत्रावाञ्छरविचारमारभते—ता च किं चतु-
ष्टिविति । विचारप्रयोजनमाह—यदि चेति । ननु अनाश्रयेव ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीत्यत आह—अनाश्र-
मित्वेति । तत्र पूर्वपक्षमाह—तत्र तपःशब्देनेति । अयमभिसन्धिः—यदि तावद्ब्रह्मसंस्थ इति पद प्रत्य-
स्तमितावपनार्थं परित्राजकेऽश्वकर्णोदिपदवद्ब्रह्म तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैवापूर्तामाव इति न तद्भावाय ब्रह्मज्ञानम-
पेक्षेत । तथा च 'नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाया' इति विरोधः । न च समख्यव्यवर्थे समुदायशक्तिकल्पना ।
तस्माद्ब्रह्मणि सत्यास्येति ब्रह्मसंस्थः । एव च चतुर्णांश्रेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थो-
ऽमृतत्वमेतीति युक्तम् । तत्र तावद्ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशब्दाभिहितौ, तपःपदेन च तपःप्रधानतया मिश्र-
वानप्रस्थाव्युत्थापितौ । मिश्रुरपि हि समधिकशौचाष्टप्रासीभोजननियमाद्भवति वानप्रस्थवत्तप प्रधानः ।
न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठवासभव । यदि तावत्कर्मयोगः कर्मिता सा मिश्वोरपि कायमाङ्गनोभि-
रस्ति । अयं ये न ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ति हितु कामार्थितया ते कर्मिणः । तथा सति गृहस्थादयोऽपि
ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ना न कर्मिणः । तस्माद्ब्रह्मणि तात्पर्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्मत्यागः । प्रमाणविरो-
धात् । तपसा च द्वयोराश्रमयोरेकाकरणेन त्रय इति त्रित्वमुपपद्यते । एव च त्रयोऽप्याश्रमा अत्रहसंस्थाः -

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मुक्त्या दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । परामर्शपक्षमेवानुलम्ब्याऽऽश्रमाणां परामर्शेऽपि पारिव्राज्यस्य विचित्रप्रवृत्तेऽन्यथा स्तुत्ययोगादित्याह—यदेति । ब्रह्मसस्यताया यत्स्तुयते तद्विधीयत इति न्यायाद्विधेयत्वेऽपि पारिव्राज्यस्य किं स्यादित्याशङ्क्य तदर्थं विचारमवतारयति—सत्ता चेति । पक्षद्वयस्य निर्भोजत्वान्नेदं विचार्यमिच्छाशक्त्य परामर्शमुद्यौ परिव्राजकोऽपि परामृष्टो न वेति विस्मयाऽऽद्यमनूद्य प्रथमपक्ष-प्राप्तिमाह—यदेति । परामृष्टत्वाविशेषाच्चतुर्थोपपत्त्यर्थे यः कश्चिद्ब्रह्मसस्यो मविष्यतीति संवन्धः । ब्रह्मसस्योऽनाश्रमी कस्मान्न स्यादित्याशङ्कयानाश्रमिः यस्य निन्दमानत्वादित्याह—अनाश्रमित्वेति । द्वितीयमनूद्य द्वितीयपक्षप्राप्तिमाह—अथेति । पक्षयोः समावनया विचारारम्भमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह—तत्रेति ।

परामृष्टः परिव्राडपीति केचित् ॥ तदयुक्तम् ॥ न हि सत्यां
गतौ वानप्रस्थविशेषणेन परिव्राजको ग्रहणमर्हति । यथाच ब्रह्म-
चारिगृहमेधिनावसाधारणेनैव स्वेनस्वेन विशेषणेन विशेषितौ, एवं भि-
क्षुवैखानसावपीति युक्तम् । तपश्चासाधारणो धर्मो वानप्रस्थानाम् ।
कायकेशप्रधानत्वात् । तपश्शब्दस्य तत्र रूढेः । भिक्षोस्तु धर्म इन्द्रियसंय-

रूपमा ।

द्धम् ॥ तेनेकेन तपःशब्देनोभयग्रहणमन्यायम् । भिक्षोस्तपस्विंत्वप्रसिद्धमावाच ॥ तथा च यज्ञायसा-
धारणधर्मद्वारा गृहस्थाद्याश्रमत्रयवद् ब्रह्मसंस्थशब्देनैव ब्रह्मनिष्ठाप्रवानश्चतुर्याश्रमो गृह्यते । स च स्तुतिसाम-
र्थ्यात् सह ब्रह्मसंस्थया विधीयत इति सिद्धान्तयति—तदयुक्तमित्यादिना ॥ पृथग्व्यपदेशाच्च ब्रह्मसंस्था ।

भामती ।

सन्तः पुण्यलोकमाजो भवन्त्यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वमागिति । न च येषां पुण्यलोकमाकर्तुं तेषां
मेवामृतत्वमिति विरोधः । यथा देवदत्तपञ्चनै मन्दप्रज्ञावभूतां सप्रति तपोर्यज्ञदत्तस्तु शास्त्राभ्यासात्पदु-
प्रज्ञो वर्तते इति तथेहापि य एवाश्रमसंस्थाः पुण्यलोकमागन्ते एव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वमाज इत्यवस्थामे-
दादविरोधः । तथा च ब्रह्मसंस्थ इति बौगिकं पदं प्रकृतविषयं भविष्यति । यथा आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत
इत्यत्र विनियुक्तापि प्रकृतैवाग्नेयी गृह्यते । न च विनियुक्तविनियोगविरोधः । यदि क्षत्राणां युपदिश्येत ततो
यथा प्रतीता तथोदिश्येत, विनियुक्ता च प्रतीतिर्भवेदिति विनियुक्तविनियोगविरोधः । इह तु आग्नीध्रोप-
स्थाने सा विधेयत्वेन विनियुज्यते न तूदिश्यते । विधेयत्वेन च विनियोगे आग्नेयीपदार्थापेक्षया तत्कृताति-
श्रमे प्रमाणाभावात् । तावता च शास्त्रोपपत्तेर्नाप्रकृतानामपि ग्रहणसम्भवः । न च यातयामतु चान विनि-
योगः । वाचःस्तोमे सर्वेषामेव मन्त्राणां विनियोगादभ्यन्त्राण्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेहापि प्रकृता एवा-
श्रमा बुद्धिविरतिवर्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्तः परिव्राटेवेति पूर्वं पक्षः राद्धान्तमुपक्रमते—तदयुक्तम् ।
न हि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणेनेति । यथोपक्रान्त तथैव परिसमापनमुचितम् । यत्संस्थयाकाश
ये प्रसिद्धास्ते तत्संस्थयाका एव कीर्त्यन्ते इति चोचितम् । न तु सत्यां गताबुत्सर्गस्यापवादो युज्यते ।
असाधारणेनैकेकेन लक्षणेनैकेके आश्रमो वक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनमुचितम् । न साधारणासा-
धारणाभ्यामुपक्रमसमाप्ती छिद्यते । न च तपो नाम नासाधारण वानप्रस्थानामित्येत आह—तपश्चासाधा-
रण इति । न एतल्ल पराकादिभिः कायकेशप्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यप्यष्टमासादिनियमे ।
न च शौचसन्तोषशनदमादयस्तपःपक्षे वर्तन्ते तत्र वृद्धानां तपःप्रसिद्धेरसिद्धेः । अत एव वृद्धाः तपसो
मेदेन शौचादीनाचक्षते—‘शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः’ इति । सिद्धसंख्यामेदेन

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

परिव्राजकस्यापि यर्गान्यमादितपःसंभवादित्यर्थः । आश्रमाणांमेकैकशोऽसाधारणधर्मरूपदर्शना-
योपक्रमोत्तदनुसारेण चोपसंहारस्य युक्त्यात्तपःशब्देन नोभयग्रहणमिति दूषयति—तदिति । किं
तर्हि युक्तं तदह—यथेति । कस्तर्हि तपःशब्दार्थस्तत्राऽह—तपश्चेति । तेषां तत्प्रधानत्वेऽपि तपः-
शब्दस्य साधारण्यं किं न स्यात्तत्राऽह—तपःशब्दस्येति । तस्य कृच्छ्रादौ रूढेऽप्यत्र तदमावाचने वान-
प्रस्थ एव परामृश्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि परिव्राजकधर्मेऽपि तपःशब्दप्रयोगस्तत्राऽह—भिक्षोस्त्विति ।

मादिलक्षणः, नैव तपःशब्देनाभिलष्येत । चतुष्टेन च प्रसिद्धा आश्रमा-
स्त्रित्वेन परामृश्यन्त इत्यन्याय्यम् ॥ अपि च भेदव्यपदेशोऽत्र भवति—
“त्रय एते पुण्यलोकभाजः, एकोऽमृतत्वभाग्” इति । पृथक्त्वे च व्यपदे-
शोऽत्रकल्पते । न ह्येवं भवति-देवदत्तयज्ञदत्तो मन्दप्रज्ञो, अन्यतरस्तु त-
योर्महाप्रज्ञ इति । भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तो मन्दप्रज्ञो, विष्णुमित्रस्तु
महाप्रज्ञ इति ॥ तस्मात्पूर्वं त्रय आश्रमिणः पुण्यलोकभाजः, परिशिष्यमाणः
परिव्राजेषामृतत्वभाक् ॥ कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगात्मवर्तमानः सर्वत्र
सम्भवन्परिव्राजक एवावतिष्ठेत् । रुद्धचभ्युपगमे वाश्रममात्रादमृतत्वप्राप्ते-
र्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इति ॥ अत्रोच्यते ॥ ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्माणि परि-
समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते । तच्च त्रयाणामाश्र-

रत्नप्रभा ।

पूर्वोक्तस्य आश्रमस्य पृथग्भूत इत्याह—अपि चेति ॥ न चाश्रमभेदेन तेषामेव ब्रह्मसंस्था स्यादिति
वाच्यम् ॥ कालभेदेनापि सति मन्दप्रज्ञत्वे प्रज्ञाधिक्यवत्, सति कर्मित्वे तेषां विक्षितचेतसां ब्रह्मसंस्था-
नुपपत्तेः, कर्मत्यागे च परिव्राजेष्वन्यतर इत्यस्मद्विप्रसिद्धिरिति भावः ॥ इममेतत्पर्यं स्मरयितुं शङ्कते—
कथं पुनरिति ॥ यद्यपि ब्रह्मसंस्थशब्दः सन्यासाश्रमे न रुद्धः, तथापि योगात्मभेदोपपद्यते ।
अन्याश्रमयु यौगिकार्थमवगाधादित्याह—अत्रोच्यत इति ॥ सर्वकर्मत्यागिनः प्रणयार्थमननिष्ठातिरेकेणा-
भामती ।

च सत्यानन्तराभिधानमल्लिष्टमित्याह—चतुष्टेन चेति ॥ अपि च भेदव्यपदेशोऽत्रेति । त्रय एत इति
किं भिन्नरूपि परामृश्यते किं न भिन्नवर्जं त्रय एव । न तान्तरय इति भिन्नसमूहे तद्वर्जनमेतत् त्रय इत्यत्र
कर्तुं शक्यम् । एत इति प्रकृतानां सारूप्येन परामर्शाद्भिन्नसमूहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थत्वा-
भावाद्भिन्नोः । तेन तस्य ब्रह्मसंस्थस्य सदा पुण्यलोकत्वममृतत्व चेति विरोधः । त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे
यदेति सन्न्यधीयम् । मिश्रो च सदेति वैयर्थ्यम् । तदिदमुक्तम्—पृथक्त्वे चेति । पूर्वपक्षमात्रं स्मारयति—
कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगादिति । तन्निष्ठाकरोति—अत्रोच्यत इति । अयमभिप्रायः । सत्य
यौगिक शब्दः सति प्रकृतसमये न तदतिपत्त्याऽप्रकृते वर्तितुमर्हति । असति तु समये मा भूत्प्राद-
पाठ इत्यप्रकृते वर्तयितव्यम् । दर्शितथात्रासमोऽप्रकृतादिति । एष हि ब्रह्मसंस्थतालक्षणो धर्मो भिक्षोरसा-
धारण आश्रमान्तराणि तत्संस्थान्यतत्संस्थानि च, भिन्नतत्त्वस्थ इत्येव । तत्संस्थता हि स्वभावात् व्यपदिष्ट-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इतश्च पूर्वं परिव्राजको नोक्त इत्याह—चतुष्टेनेति । न हि प्रसिद्धसंस्थामेदं सत्यान्तरोक्तिरुक्त्यर्थः ।
पृथगुक्तिमामर्थादपि प्रकृताश्रमत्रयातिरेकतो ब्रह्मसंस्थ इत्याह—अपि चेति । भेदव्यपदेशोऽपि कथं पृथ-
क् न तत्राऽऽह—पृथक्त्वे चेति । सर्व एते पुण्यलोका इत्यत्र भिन्नरूपि परामृश्यत्वेन ब्रह्मसंस्थत्वाभावा-
दमृतत्वमेवेति न पुण्यलोकत्वं विरोधात् । न च तपःशब्देन भिक्षोरपि ग्रहे तद्वर्जनं युक्तमेत इति प्रकृतानां
कार्त्स्न्येन परामर्शात् । तस्माद्भेदोक्त्या पृथक्त्वमनेयम् । अपृथक्त्वे भेदोक्तिरयुक्तेत्यत्र दृष्टान्तमाह—
न हीति । पृथक्त्वे तु तदुक्तिरुक्त्याह—भवतीति । न चान्यामर्थापेक्षया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सिद्धि-
रपृथक्त्वेऽपीति वाच्यम् । सति कर्मित्वे मन्दप्रज्ञत्वे च ब्रह्मसंस्थतायां महाप्रज्ञत्वस्य चायोगात्पृथक्त्वप्रौ-
व्यादिति भावोपसंहरति—तस्मादिति । क्रमेण ब्रह्मसंस्थशब्दो यौगिको रुद्धो वेति विकल्प्याऽऽद्ये
न परिव्राजकमात्रविषयतेति शङ्कते—कथमिति । द्वितीयं निराह—रूढीति । यौगिकत्वमुपेत्य परिहरति—
अत्रेति । यथोक्तं ब्रह्मसंस्थत्वमन्येषामपि सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तुल्यं सन्यासिनोऽपि स्वाश्र-

माणां न सम्भवति । स्वाश्रमविहितकर्मननुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणात् ।
परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसङ्ख्यासात्प्रत्यवायो न सम्भवत्यननुष्ठाननि-
मित्तः । शमदमादिस्तु तदीयो धर्मा ब्रह्मसंस्थताया उपोद्भूतः, न वि-
रोधी । ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म ।
यज्ञादि चेतरेषाम् । तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः । तथा च “न्यास
इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा । तानि वा एतान्यवराणि तपां
सि न्यास एवात्यरेचयत्” [महानारा० २१ । २] “वेदान्तविज्ञानसु-
निश्चितार्थाः सङ्ख्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः” [(मुण्ड० ३ । २ । ६)
(महाना० १० । ६) (केवल्यः १ । ३)] इत्याद्याः श्रुतयः ॥ स्मृत-
यश्च—“तदशुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः” [भग० गी० ५ । १७]

रत्नप्रभा ।

ऽनुष्ठेय नास्तीत्यत्र गानमाह—तथा चेति ॥ “न्यासं सन्यासो ज्ञान” इति स्तुतौ हेतुमाह—ब्रह्मा
हीति ॥ हिण्यगमो हि पर इति प्रसिद्धः । अतो ब्रह्मणेन स्तुतः सन्यासं पर एवेति स्तुता कर्माणि
निन्दति—तानीति ॥ ततो न्यास एव ज्ञानद्वारा मोक्षरूपादिक इत्यर्थः ॥ तदशुद्धयः ननुविज्ञाः ।
तदात्मानः ननुस्वरूपाः । तन्निष्ठाः श्रवणादिपराः । तत्परायणाः ब्रह्मप्रेम्णाः । निष्कामा इति
यान् ॥ एव ब्रह्मसंस्थानस्य ज्ञानप्रधानाश्रमत्राचिन्वाद्युत्तमकामस्तमाश्रममनुतिष्ठति विविः परिण-
यामती ।

वन्ती निरोधाद्यस्तस्य एव तत्राज्जसो नान्यत्र । शमदमादिस्तु तदीय इति । स्वाश्रमव्यवसायन-
मित्यर्थः । ननुमस्यत्वमप्यश्रमं परिव्राजकधर्मं श्रुतिरदोषयतीत्याह—तथा च न्यास इति ब्रह्मेति ।
सर्वमङ्गपरित्यागो हि न्यासः स ज्ञाता शुत इत्यत आह—ब्रह्मा हि परः । अतः परो न्यासो ज्ञानेति ।
नित्यं पदं परः सन्यास इत्यत आह—तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदिति ।

आनन्दगिरिय—न्यासनिर्णयः ।

मकर्मननुष्ठाने प्रत्यवायित्वं तदनुष्ठेयस्य तत्राऽऽह—परिव्राजकस्येति । तस्यापि शमद-
माद्यनुष्ठेयमिति नूनो ब्रह्मसंस्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानेति । तत्र हेतुः—ब्रह्मेति । शमादेर्ज्ञानसंस्थता-
ङ्गत्वात् तद्विरोधित्वेति यर्थः । गृहस्थादीनामपि ननुसंस्थितत्वाविरोधेन स्वाश्रमविहितं कर्मन्यासक्याऽऽह—
यज्ञेति । तानि हि रागाद्यादिभ्यानि । न च रागादिमता ब्रह्मसंस्थतेति भावः । शमदमाद्युपेतं ननुनिष्ठ-
त्वमेव सन्यासिनः स्वाश्रमकर्मैत्युक्तं, तदकरणे तस्य प्रत्यवायित्वं त्वंपदार्थविषेकायैवेति स्मृतेरित्याह—तदिति ।
चकारादितरेषामपि तत्तदाश्रमकर्मव्यतिरिक्तं प्रत्यवायित्वमनुवृत्तिविहितं कर्मन्यासि स्मृतिरपि सूच्यते । सन्यासिनः
सर्वकर्मयोगेन ब्रह्मसंस्थत्वमेव स्वाश्रमकर्मैव गानमाह—तथा चेति । न्यास म-यासो ज्ञानेति स्तुतौ ।
तत्र हेतुमाह—ब्रह्मा हीति । हिण्यगमा हि श्रुतिस्मृतिषु परोऽर्माष्टम्याऽपि कथं सन्यासस्तदात्मनस्तु
शाऽऽह—परो हीति । तस्य परत्वं हेतुः—ब्रह्मेति । तदीहेतुत्वात्परो यस्मादेव सन्यासस्तन्माद्भेद-
वर्त्यः । तस्य परत्वं स्तोत्रयति—तानीति । श्रुतौ तानि सत्यादीनि प्रसिद्धानि तानि ज्ञानहीनान्यवराण्ये
तानि तेषामि निष्ठत्वेन हेतुत्वात्न्यास एवैव्योऽतिरिक्तः श्रेष्ठो ननुसंस्थताद्वाराऽऽपृत्यहेतुत्वादित्यर्थः ।
तस्य कर्मान्तराभावे वाक्यान्तरमाह—वेदान्तेति । शुद्धशुद्धयो निष्ठाः सन्यासयोगाद्वेदान्तविज्ञानेन
मुनिश्चितार्थाः मुख्यन्त इति वचनात्कर्मान्तराभावे सन्यासिनां भावोऽर्थः । न कर्मणा न प्रत्येययादा
भूयस्यः श्रुतयोऽत्र मन्तीति अनुमादिपदम् । तस्मिन्मणि शुद्धिर्मनो येषां ते तथा तदेव ब्रह्माऽऽना
स्वरूपं येषां ते तदात्मानः । तत्रैव निधयेन स्थितिमाह—तन्निष्ठा इति । निवर्णान्तरावस्य व्यावर्त-
यति—तदिति । योक्तान्यपि कर्माणि परिहस्य यादिसृष्टिनिमग्नदार्ढ्यादिपदम् । उक्तश्रुतिस्मृतिनारा

इत्याद्या ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति । तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममा-
त्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इत्येवोऽपि दोषो नावतरति । तदेवं
परामर्शोऽपीतरेषामाश्रमाणां परिव्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं लभ्यत
एव । अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयमाचार्येण
विचारः प्रवर्तितः । विद्यते एव त्वाश्रमान्तरविधिश्चुतिः प्रत्यक्षा “ब्रह्म-
चर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ।
यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा” [जाबा० ४] इति ।
न चैवं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुम् । अविशेषश्रवणात् । पृथग्वि-
धानाद्यानधिकृतानाम्—“अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वा-
स्नातको वोत्सन्नाभिरनश्रिको वा” [जाबा० ४] इत्यादिना ब्रह्मज्ञा-

रत्नप्रभा ।

न्यते । अतो न ज्ञानानर्थक्यदोष इत्युपसहरति—तस्मादिति ॥ सप्रति कृ-वाचिन्तामुद्घाटयति—अन-
पेक्ष्येति ॥ शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं स्कन्धश्रुतिमादाय चिन्ता कृतेति भावः ॥ यदि वेतरयेति ॥ ब्रह्मचर्ये
स्थितस्यैव पूर्वकृतपरिपाकाद्वैराग्यं यदि स्यादित्यर्थः ॥ यदुक्तं कर्मानधिकृतान्धादिविषयः सन्यास इति,
तन्नेत्याह—न चेति ॥ सामान्यश्रुते सकोचहेत्वमात्रादिति भावः ॥ पृथगिति । सन्यासस्येति शेषः ॥
व्रती गोदानादिवेदनतत्त्वान् ॥ गुरुकुलानिष्ठसिद्धपन्थानान्तरमकृतगार्हस्थ्यो गुरुसेवी स्नातकः, उत्स-
न्नाभिः—विधुरः, अगृहीताग्निः अनश्रिकः,—प्रव्रजेदित्यन्वयः । सकृत्कृतानामेव कथंचित्कर्मानधिकृ-
ताना सन्यासो युक्तः । विकलगतानां त्वन्धादीनां न ज्ञानप्रदाने सन्यासेऽविकार इत्याह—ब्रह्मेति ॥

भामती ।

एतदुक्तं भवति—ब्रह्मभरतया सर्वेपणापरित्यागलक्षणे न्यासो ब्रह्मेति । तथा चेदंश न्यासलक्षणं ब्रह्मसंस्थस्य
आनन्दशिरिय—न्यायनिर्णयः ।

माह—ब्रह्मेति । ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परिव्राजके रूढिमुपेत्योपसहरति—तस्मादिति । यया गृहस्थश-
ब्दस्य यौगिकत्वे सत्यतिप्रसंगपरिहारायाऽऽश्रमविशेषे रूढत्वेऽपि न गार्हस्थ्यमात्रात्पुण्यलोकातिः किंतु
ययोक्ताग्निहोत्रादिकरणात् । तथा परिव्राजकस्यापि त्रयसंस्थस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारद्वारेण मुख्यममृतत्व-
मिति कुतो ज्ञानानर्थक्यमित्यर्थः । एवमेकदेशमत प्रत्याप्याय ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परिव्राजकविषयत्वे
स्थिते सत्त्वसामर्थ्याद्ब्रह्मसंस्थस्य परिव्राज्यमितरपरामर्शोऽपि विधेयमिति परमप्रवृत्तमुपसहरति—तदेव-
मिति । शिष्यबुद्धिविकासाय परामर्शश्रुतिमाश्रित्य कृत्वाचितया विचार कृत्वा कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति—
अनपेक्ष्येति । यदि वेतरयेति ब्रह्मचर्यं स्थितस्यैव परिव्राज्येच्छा गार्हस्थ्ये च वैराग्यं देवयोगाद्यदि
स्यादित्यर्थः । यस्मिन्विकृतान्धादिविषय सन्यास स्यादिति तत्राऽऽह—न चेति । अत्रिशेषश्रुतिरसति
बाधने न विशेषे सकोचमर्हतीत्यर्थः । इतश्चेद वाक्यं नानधिकृतविषयमिहाह—पृथगिति । अन-
धिकृतानां सन्यासस्येति शेषः । गोदानादिवेदमतत्त्वान् । अवग्री तद्विपरीतः । स्नातको गुरुकुलनि-
वृत्तिरूपपन्नानान्तरमपि गुरुकुलश्रृणापर तद्विपरीतोऽस्नातकः । उत्सन्नाभिमृतमार्थं पूर्वमेवाग्निपरिमह-
रहितो वा । परिनिजेदिति कर्माधिकारप्रतिपत्तिहीनानामपि सन्यासस्य पृथगुक्तेर्न वाक्यमनधिकृतविषय-
मित्यर्थः । सन्यासविधेरनधिकृतान्विषयत्वे हेत्वन्तरमाह—ब्रह्मेति । श्रवणादिद्वारा सन्यासस्य ब्रह्मज्ञानदा-
तृवार्थेन प्रकरणादितिह तेन समर्थस्यैवाधिकारस्तस्मिन्नित्यर्थः । परिव्राज्यस्य ब्रह्मभोत्राडर्पाद्येव श्रुति

नपरिपाकाङ्गत्वाच्च पारिवाज्यस्य नानधिकृतविषयत्वम् । तच्च दर्शयति
 “अथ परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षानो ब्रह्म-
 भूयाय भवति” [जावा० ५] इति ॥ तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः,
 सिद्धं चोर्ध्वरेतसु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति ॥ २० ॥ इति परा-
 मर्शाधिकरणम् ॥ २ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ (३) ॥

“स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः” [छां० १ ।
 १ । ३] “इयमेवर्गत्रिः साम” [छां० १ । ६ । १] “अयं वाव लोक
 एषोऽग्निश्चितः तदिदमेवोक्तमियमेव पृथिवी” इत्येवञ्जातीयकाः श्रुतयः
 किमुद्गीथादिस्तुत्यर्थाः—आहोस्विद्—उपासनविध्यर्था इति ॥ अस्मिन्सं-
 शये स्तुत्यर्था इति युक्तम् । उद्गीथादीनि कर्माङ्गान्युपादाय श्रवणात् ।

रत्नप्रभा ।

दृष्टिभूतसचारश्रवणादिक विना ज्ञानानुपपत्तेः, “शरीरं मे विचर्षण जिह्वा मे मनुष्यमा कर्णान्भू भूरविशु-
 यम्” इत्यङ्गसाक्ष्यप्रार्थनादिगात्र, —नामधेयगुणकवधिरादीनामविकार इत्यर्थः ॥ तच्चेति । पारिवाज्यस्य
 ब्रह्मज्ञानोक्तत्वं चेत्यर्थः ॥ ब्रह्मभूयाय । ब्रह्मसाक्षात्कारायेति यावत् ॥ २० ॥ (२) ॥ स्तुतिमात्र-
 मिति ॥ पृथिव्यवोषधिपुरुषवागृक्साक्षां सतानां रसानां रसतमोऽष्टमः उद्गीथावयव ओंकारः परमः
 परमात्मप्रतीकत्वात्, परस्य ब्रह्मणोर्धे स्थानं तद्वर्ततेति परार्थः इत्यर्थः ॥ आसु श्रुतिष्वनोपादानादु-
 र्वाधत्वाच्च संशयमाह—किमिति ॥ यथा—अनुष्ठेयगार्हस्थ्यसाम्यश्रुतेः पारिवाज्यस्य अनुष्ठेयत्वं, तद्-
 दासां श्रुतीनां ब्रह्मादिस्तुतिश्रुतिसाम्यास्तुतित्वमिति पूर्वेष्वप्यति—स्तुत्यर्था इति ॥ “ब्रह्मः” “इयमेव

यामती ।—०

विद्योरेवासाधारणं नेतरेषामाश्रमिणाम् । ब्रह्मज्ञानस्य शब्दजनितस्य यः परोपाकः साक्षात्कारोऽप्यर्गसाधनं तदङ्ग-
 तया पारिवाज्यं विहितम् । न त्वनविकृतं प्रतीत्यर्थः ॥ २० ॥ (२) ॥ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रमाणयति—तच्चेति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तत्साक्षात्कारायेत्यर्थः । अन्तर्गमिताधिकरणार्थमुपस-
 हरति—तस्मादिति । ग्रामाणिकत्वं तच्छब्दार्थः । तेषां प्रमित्येवानुष्ठीयमानस्येऽपि प्रकृते किं जात-
 मित्याशय प्रथमाधिकरणार्थं निगमयति—सिद्धं चेति ॥ २० ॥ (२) ॥ अनुष्ठेयसाम्यश्रुतेर-
 भ्रमाश्रममनुष्ठेयतया विधेयमित्युक्तम् । सप्रति रसतमत्वादीनामंगश्रितत्वेनेयमेव जुहुरित्यादिश्रुतितुल्य-
 तया तुल्यार्थत्वमित्याशयं प्रत्याह—स्तुतीति । अधिकरणस्य विषयं घटन्याकवानि पठति—स इति ।
 एषा भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽष्टमोपयव श्रोत्रवीनां पुरुषः पुरुषस्य वाग्वाच ऋग्वज्रः साम
 साम उद्गीथो रस इत्युपक्रम्य श्रूयते स एष रसानां पृथिव्यादीनां सामान्यानां भूतेष्वेतरोत्तरं सारत्वेनो-
 क्तानामतिशयेन सारो रसतमः परमः परमात्मप्रतीकत्वात्परस्य ब्रह्मणोर्धे स्थानं तद्वर्ततेति परार्थः पर-
 ब्रह्मब्रह्मस्य इत्यर्थः । पृथिव्यावपेक्षयाऽष्टमः कोऽसौ यदुद्गीथो य उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः । उद्गीथा-
 यद्वाग्वज्रश्रुतीरविरुद्धं पर्यायत्वादावगमस्येव त्रित्युपलब्धेस्तथाविधेऽपि स्वर्गो लोक इत्यादौ स्तुत्युप-
 लब्धे संशयमाह—किमिति । अङ्गावब्रह्मज्ञानामपि तुह्नीनां स्तुतिवामावादिधेयतया स्वातन्त्र्येण पुरार्थ-
 रेनुत्वे संशयनाशनाश्रयः स्वतन्त्रतया फलवत्त्वमुपनिषद्पञ्चायाः किं वक्तव्यमित्युत्तरत्र पाठादिसंगतिः ।
 पूर्वपक्षे स्तुतिर्यादंगधीयानुष्ठानासिद्धिः । सिद्धान्ते तासां विधेयत्वाच्चस्तिद्विरित्येगीष्टस्य संशयमनुद्घ-
 पयति—इत्यस्मिन्निति । विमताः प्रत्ययाः स्तुतयः कर्मांगेष्वनुष्ठेयार्थाभ्यासप्रयत्नरूपत्वात्

स्तुतिमात्राधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११९९)

यथा-“इयमेव पृथिवी जुहूरादित्यः कूर्मः स्वलोक आवहनीयः” इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्थाः, तद्वदिति चेत् ॥ नेत्याह ॥ न हि स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तम् । अपूर्वत्वात् । विध्यर्थतायां ह्यपूर्वार्थो विहितो भवति । स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात् । विधायकस्य हि शब्दस्य

रत्नप्रभा ।

पृथिवी” इति स्तूयते ॥ चयनस्य “कूर्म आदित्य” इति स्तुति ॥ आहवनाय “स्वलोक” इति स्तुति ॥ तयोद्गीमादीनां रसतमत्वादिगुणैः स्तुतिरित्यर्थः ॥ स्तुतिच्छब्दात्तो वरं विधिकल्पनम् । अनुष्ठानफलश्रामादिति सिद्धान्त्यति-न स्तुतीति ॥ पूर्वपक्षे च ननुष्ठानं फलम्, सिद्धान्ते च नुष्ठानं फलमिति ॥ तद्व्यम् ॥ स्तान्कर्त्तव्यार्थवत्त्वं किं न स्यादित्यत आह-विधायकस्येति ॥ युक्तम्, “इयमेव” “जुहू” इत्यादि श्रुतीनां फलमनुष्ठ्वादिनिधिप्रकरणस्यतया स्तान्कर्त्तव्यार्थवत्त्वम् । रसतमादिश्रुतीनां तु न वगविधि-भामती ।

यद्यत्र सन्निधानं उपासनाविनिर्वाहस्तत् तत् प्रदेशान्तरस्थितोऽपि त्रिधिरभ्यसिततद्विधिसम्बन्धेनोद्गीधेनोपास्यापित स एव रसानां रसतमं इत्यादिना पदसदभेदेकवाक्यभावमुपगतं स्तूयते । न हि समभिध्याद्वैतरेवेकवाक्यता भवतीति कश्चिन्निग्रहहेतुरस्ति । अनुपपन्नातिदेशलक्ष्णैरपि विध्यसमभिध्याद्वैतरेवेकवाक्यतामुपगमात् । यदि तूद्गीयमुपासीत सामोपासीतेत्यादित्रिधिसमभिध्याहारं श्रुतस्तथापि तस्यैव त्रिधेस्तुतिर्न तूपासनात्रियसमर्पणपरं ओमित्येतदक्षरमुद्गीयमि यन्नेनेनोपासनविषयसमर्पणादिति प्राप्तेऽभिधीयत-न तान्दूरस्थेन कर्मविधिवाक्येनैकवाक्यतासमत् । प्रतीतसमभिध्याद्वैतानां त्रिधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थवत्त्वमर्पणादानां रक्तपटन्यायेन भवति । न तु स्तुत्यां निना काचिदनुपपत्तिर्विधेः । यथाहु-“अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहारः” इति । अत एव विवेरपेक्षामावाप्त्यवर्तनात्मकस्यानुपपत्तिरदृष्टादिभिरर्थवादप्राप्त्यभिधानमसम्भवम् । न हि कर्त्रपेक्षितोपायतायामवगतायां प्राशस्त्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोगः । तस्मादूरस्थस्य कर्मत्रिधेस्तुतावानर्थक्यम् । तेनैकवाक्यतानुपपत्तं सन्निहितस्य तूपासनाविधेः किं त्रिषयसमर्पणेनोपयु यतामुत स्तुत्यति निशये त्रिषयसमर्पणं यथार्थत्व नैव स्तुत्या बहिरङ्गत्वात् । अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्था इति सिद्धम् । ‘कुर्यान्क्रियेन कर्तव्यं मयेत्यादिति पञ्चमम् । एतस्यात्सर्वत्रदेदु निपत विधिच्छङ्कणम् ॥’ माननाया खटु कर्तुसर्माहितानुकूटं न त्रिभिर्निपेधश्च कर्तुर्हितानुकूलत्वम् । यथाहु-‘कर्तव्यश्च सुखफलोऽनर्त-यो दुःखफट’ इति । एतच्चास्मापरिहृयान्ति-न्यायकणिकायाम् । क्रिया च भवना तद्वैधनाश्च करोत्यादयः । यथाहु-कृम्यस्तव क्रियासामा यरचना इति । अत एव कृम्यस्तीनुदाहृतान् । सामा-योक्तौ तद्विशेषा पचेदित्यादयोऽपि गम्भ्यत इति तत्र कुर्पोदित्याक्षिप्तकर्तृका भावना । क्रियतेति आक्षिप्तकर्तृका भावना । कर्तव्यमिति तु कर्मभूतद्रव्योपसर्जनभावना । एत दृष्टी मद्दण्डिना भवितव्यं दण्डिना भूयेतत्येकवाक्यार्थत्रिषया त्रिभ्युपहिता भावना उदाहार्या । भवतिश्चैव

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

लोक आहवनीय इत्यादिप्रत्ययत्रयित्यर्थः । जुहूरेयमत्र पृथिवीति स्तूयते कूर्मश्चयनगतं सन्नादित्य इत्याहवनीयोऽस्मि स्वर्गो लोक इति त्रिभ्युपहितेऽर्थः । स्तुतिकल्पनाद्विधिकल्पनमेव युक्तमनुष्ठानफलमावादिति परिहरति-नेत्यादिना । विमता प्रत्यया न कर्मागस्तुतयोऽपूर्वार्थत्वात्कृत्वन्तरवदित्याह-नेति । विमता त्रियो न कर्मागस्तुतयो निशिष्कृष्टसमवायसमनादित्याह-विधीति । वायुर्न क्षेपिप्रेयादिवदुद्गीयादिश्रुतीनां स्तु यर्थे ऽपि कस्मादर्थनत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽह-विधायकस्येति । अस्तु तर्हि विधायकशब्ददेशपत्वनैरोद्गीयादिश्रुतीनामपि स्तान्कर्त्तव्यार्थवादत्वं तत्र बाध्यम् । किमुद्गीयादिप्रत्ययैरुद्गीया

वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना स्तुतिरुपयुज्यत इत्युक्तं—“विधिना त्वेक-
वाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” [जै० सू० १।२।७] इत्यत्र ।
प्रदेशान्तरविहितानां तूद्गीथादीनामियं प्रदेशान्तरपाठिता स्तुतिर्वाक्य-
शेषभावमप्रतिपद्यमानाऽनर्थिकैव स्यात् । इयमेव जुहूरित्यादि तु विधि-
सन्निधावेवान्नातमिति वैषम्यम् ॥ तस्माद्विध्यर्था एवज्ञातीयकाः
श्रुतयः ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

“उद्गीथमुपासीत” [छां० १।१।१] “सामोपासीत” [छां० २।२।१ ।]
“अहमुक्तमस्मीति विद्यात्” इत्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रू-
यन्ते । ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनसायां व्याहृन्धेरन् । तथा च न्यायविदां
स्मरणं—“कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् ॥ एतस्यात्सर्ववे-
देषु नियतं विधिलक्षणम् ॥” इति । लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्यमा-

लम्भमा ।

प्रकरणस्थत्वाभावात्फलवदपूर्वोपास्तिविधायकत्वमेव युक्तम् । क्रत्वन्तरश्रुतिवदिति भावः ॥ २१ ॥ किं
चात्र विधिः कल्प्य इति कृत्वाचिन्तयोक्तम् । वस्तुतस्तु न कल्प्यः कष्टतत्त्वादिस्थाह-भावेति ॥ न
चैवमुपासनाविधिस्तावकावं रसतमादिश्रुतिनामिति सांप्रतम् ॥ विष्णोर्दक्षितविषयार्थकत्वसंभवे स्तुतिरुक्षणा-
ऽयोगादिति भावः ॥ देवो भविष्टं कुर्यादिति प्रार्थनादावपि लिङ्गादिप्रयोगादुपासीतेत्यादिशब्दानां कथं
विधिपरत्वनिश्चय इत्यत आह—तथा चेति ॥ एतत् लिङ्गादिकं वेदेऽस्मर्गतेः सर्वतो नियमेनेष्टसाधनत्वाद्य-
विधेरुल्लेखणं—ज्ञापकं स्यात् । उपपदादिवाचके त्वन्यार्थपरमित्यर्थः ॥ तदिदमाह—लिङादीति ॥ न च
भामती ।

जन्मनि । यया कुत्रालब्ध्यापाराधघटो मनति बीजादकुतो भवतीति । प्रयुज्यते । न च बीजादकुतोऽस्तीति
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

द्विविधिः स्तुयते किंवा तदुपास्तिविधिरिति विरुद्ध्याऽऽद्यं दूषयति—प्रदेशान्तरोति । उद्गीथादिविधेः
कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानाच्च तेनोद्गीथादिश्रुतिनामेकवाक्यता । विमता विधौ न कर्मागस्तुतयोऽत-
त्प्रकरणस्थत्वात्क्रत्वन्तरवदिति भावः । परोक्तं दृष्टान्तं विधयति—इयमेवेति । अनुमानत्रयफलं निग-
मयति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ न द्वितीयं उपास्यविषयार्पणेन विध्यन्वययोगे उल्लेखयता स्तुत्यर्थदा-
योगादिस्थाह-भावेति । संनिहितविशेषविषयार्पणेनार्थवत्त्वे रसतमादिवादानां संभवति तद्विषयस्तुतिपरत्व-
मपि तत्रायुक्तं स्तुत्यपेक्षया विषयार्पणस्यान्तरङ्गत्वात् । तत्र कर्मागस्तुतिपरत्वं नेति किमु यत्कल्पमिति
मन्यानो व्याचष्टे—उद्गीयमिति । निमन्त्रणादिष्वपि लिङादिस्मरणात्कथमुपासीतेत्यादिशब्दस्य विधि-
परत्वाद्ब्रह्म्याऽऽह—तथा चेति । धातूनामनेकत्वेऽपि “ङुरुन् करणे” “भू सत्तायाम्” “अस् मुवि”
इति त्रीनेव धातून्माधनासामान्यवाचिनः सर्वन्याप्त्यर्थमुदाहरति—कुर्यादिति । आक्षिप्तकर्तृका भावना
कुर्यादित्युक्ता सेवाऽऽक्षिप्तकर्मिका क्रियेत्युदाहृता । सैव कर्तव्यमिति धातुर्थोपसर्जनभूताऽभिहितेति
भेदः । भवेदित्यत्रापि भूयेत मन्त्रव्यमित्युदाहार्यम् । भवतेरस्तेष्वैकार्येऽपि प्राप्त्वाऽर्थं भवति दृष्टा पूज-
गतिमुदाहरति—स्यादिति । ययापूर्वमुदाहरणमिहापि द्रष्टव्यम् । पाठक्रममनुसृत्य पञ्चममि-
त्तम् । एतद्वाचानुगतप्रत्ययैः सर्वभाषानानुगतत्रयैः साधनवत्त्वो विधिरुच्यते न प्रतियोगप्रत्ययं च मान-
नामदोऽस्तीति मत्वाऽऽह—एतदिति । कथं तर्हि निमन्त्रणादिषु त्रिणादिस्मरणं मियोऽतिरेवादित्याशङ्क्यो-
रसर्गते वेदे विधिरिति लिङादयोऽपवादादन्यथात्वमियमिष्ट्याऽऽह—लिङादीति । उद्गीथादिश्रुतिना

नास्त एवं स्मरन्ति । प्रतिप्रकरणञ्च फलानि श्राव्यन्ते-“आपयिता ह वै कामानां भवति” [छां० १ । १ । ७] “एष ह्येव कामागानस्येष्टे” [छां० १ । ७ । ९] “कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्वावृत्ताश्च” [छां० २ । २ । ३] इत्येवमादीनि ॥ तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः ॥ २२ ॥ इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ (४) ॥

“अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मन्त्रेयी च कात्यायनी च” [बृ०

रत्नप्रभा ।

छोके “पञ्चमम्” इत्युक्ते पञ्चपदानामेव निधिलक्षणत्वं नोपासीतेत्यादीनामिति श्रमितव्यम् ॥ क्रियासामान्याचिना कृम्यस्तांनामुदाहरणेन सर्वधातूपरत्तलिङादीनां निधिलक्षणत्वस्य विप्रक्षितत्वात् । पञ्चमपदं तूक्तापेक्षया छोकपूरणार्थं “मृष्युर्वीरति पञ्चम” इति नत् । यद्यपि “ङुङ्ङु करणे” इति धातोरेव करणशब्दितभावनारूपक्रियासामान्ययाचित्व, नेतरयोर्धात्वो । “भू सत्तायाम्” “अस् भुवि” इत्यर्थान्तरोक्ते । तथापि जन्माद्यमनस्य, तत्कलस्यास्तित्वस्य च, प्रयोज्यनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारात्मकभावनाव्याप्तत्वात्तयोः क्रियासामान्ययाचित्वव्यवहारः ॥ तत्र कुर्यादिति प्रकृत्यर्थभावनारूप्या तेनानूयते ॥ यथा द्वाविति प्रयोगे प्रकृत्यर्थो द्विव प्रत्ययेनानूयते, तद्वद्विद्वा च तस्या इष्टसाधनत्वाख्यनिधिर्योच्यते । कर्त्ता तु तयाक्षिप्यत इति आक्षिप्तकर्तृका भावना उदाहृता । तथा क्रियेत्यत्रापि प्रकृतिप्रत्ययार्थो व्याख्यातौ । कर्मात्र प्राधान्येनाक्षिप्यत इत्याक्षिप्तकर्मिका भावना उदाहृता । आरपाताना कर्त्रादिकारके शक्त्यभावात्कर्तृकर्मणोराक्षेप एवेति मीमांसकमतम् । कर्तव्यमिति कृत्यप्रत्ययेन कर्मकारकमुच्यते । तस्योपसर्जनत्वेन प्रकृत्या माधनोक्तेति भेदः । तथा दण्डी-मथेत्, भूयते, दण्डिना भविष्यतिमुदाहर्तव्यम् । तथा स्यादूयेत भविष्यतिव्यतिरिक्तत्वात्तोरप्युदाहरण इष्टयम् । अस्तेभूरादेशात् । एनद्वातुत्रयोपरत्तलिङादिभिः सर्वधातुर्थोपरत्तमानागतेष्टसाधनत्वरूपो विधिरैक एवोच्यते । धातूना, प्रययाना, कर्त्रादिकारकाणां च, भेदेऽपि विधिभेदो नास्तीति ज्ञापनार्थं प्रतिधातूदाहरणत्रयं दर्शितमिति सर्वमवदातम् । एवं सूत्रे भावो विधिरिति व्याख्याय चशब्दात्फलमिति व्याचष्टे-प्रतिकरणं चेति ॥ एषः ऋत्विगुपासककामागानस्य गानेन फलसंपादनस्य ईष्टे समर्थ इत्यर्थः ॥ एवमङ्गाश्रितविद्या अपि स्वतन्त्रफला । किमु यत्तव्यमनङ्गात्मन्योस्वातन्त्र्यमित्यात्मविद्यास्वातन्त्र्ये चित्ताया अस्या पर्यवसानात्पादसंगतिर्बोध्यः ॥ २२ ॥ (१) ॥ पारिप्लवार्थाः ० ॥ अथमेधे पुत्रादिपरिवृत्ताय राज्ञे “पारिप्लवमाचक्षीत”

भामती ।

प्रयुज्यते । तस्मादस्ति सत्तायां न जन्मनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ (१) ॥ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासनिधौ श्रुतानि तथापि “सर्वाण्याद्यानानि पारिप्लवे” इति

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

स्तुत्यर्थत्वाभावे हेत्वन्तरं चकारसूचितमाह-प्रतीति । फलभेदश्रयणमुपसहरति-तस्मादिति । पूर्वोक्तापूर्वत्वादिसमुच्चयार्थमपीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ (१) ॥ उद्गीथादिश्रुतेरुपासितविधयार्पकस्य व्यायो रसतमत्वादेरित्युक्तम् । अधुनाऽऽख्यायानानामपि विद्यास्तुते सकाशात्पारिप्लवशेषव व्यायोऽनुष्ठानावसानयोगादित्याशङ्क्य परिहरति-पारिप्लवेति । विषयोक्त्युपक्रमारूप्यानामप्यस्याविद्यासनिधेश्च सहायमाह-अथेत्यादिना । पारिप्लवप्रयोगो नामाश्वमेधे पुत्रामात्यपरिवृत्ताय राज्ञो पारिप्लवमाचक्षीतेत्यादिना नानाविधायानकथनं विहितम् । अत्र चोपनिषदाख्यानानां तादर्थ्यनिरासेन तत्रतत्र सनिहित-

४।५।१] “प्रतर्दनो ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम” [कौ०
३।१] जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस”
[छा० ४।१।१] इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्वारुख्यानेषु संशयः—कि-
मिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थानि—आहोस्वित—सन्निहिताविद्याप्रतिपत्त्यर्था-
नीति । “पारिप्लवार्थाः” इमा आख्यानश्रुतयः । आख्यानसामान्याद् ।
आख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात् । ततश्च विद्याप्रधानत्वं
वेदान्तानां न स्यात् । मन्त्रवत् प्रयोगशेषत्वादिति चेत् ॥ तत्र ॥ कस्मात् ॥

रत्नप्रभा ।

इति नानाविद्याख्यानकथनात्मकः पारिप्लवप्रयोगो विहितः । तथा वेदान्तस्य कथयानामाख्यानात्मकानां
न्याद्विद्यासन्निधानाच्च संशयमाह—किमिति ॥ पूर्वं स्तुत्यपेक्षया विधिर्व्याप्यम् । अनुष्ठानञ्चामादिश्रुतम् ॥
तथैव कथयानां न विद्यास्तारक्यम् । पारिप्लवानुष्ठानञ्चामादिति पूर्वः पक्षः । तत्र फट्माह—तत-
श्चेति ॥ यथा “देवस्य त्वा सन्ति” इत्यादिमन्त्रे कस्यचित्पदस्य प्रयोगसमवेतार्थतया अशेषस्य प्रयो-
गान्तरत्वं, तथा वेदान्तस्य कथयानां प्रयोगशेषत्वे तदेकत्राक्यतया सर्ववेदान्तानां कर्मशेषत्वात् न विद्या-
प्राधान्यमिवर्यः । कथयानां गुरुशिष्यसमाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौकर्यद्वारा सन्निहितविद्याशेषत्वात् पारिप्लवा-
र्थत्वम् । सामर्थ्यलिङ्गात् ॥ अतो विद्याप्राधान्यमिति फट् मत्वा सिद्धान्तयति—तन्नेत्यादिना ॥ अथ-

भामती ।

सर्गश्रुत्या निःशेषार्थतया दुर्बलस्य सन्निधेर्वाधितत्वात्पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानि । न च सर्गं दाशतयीर-
नुष्ठापादिति त्रिनियोगेऽपि दाशतयीनां प्रातिम्विरुत्रिनियोगाच्चतत्र कर्मणि यथा त्रिनियोगो न विरुध्यते
तथेहापि सत्यपि पारिप्लवे त्रिनियोगे सन्निधानाद्विद्याज्ञत्वमपि मरिष्यतांति बाध्यम् । दाशतयीषु प्राति-
स्विकानां त्रिनियोगानां समुदायत्रिनियोगस्य च तुल्यनञ्चत्वादिद् तु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीयसत्वात् । तस्मा-
त्पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानीति प्राप्तं दृश्यते—नेषामाख्यानां पारिप्लवे त्रिनियोगः किंतु पारिप्लवमाच-
क्षीतेऽप्युपक्रम्य याम्यान्नातानि मनुर्बनस्यतो राजेत्यादीनि तेषामेव तत्र त्रिनियोगः, ताभ्येव हि पारिप्लवेन
विशेषितानि । इतरथा पारिप्लवे सर्गण्याख्यानानां येतान्तेन गतत्वात्पारिप्लवमाचक्षीतेत्यनर्थकं स्यात् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मन्त्रपुरार्याहेतुविद्यार्थत्वसमर्थनात्पादादिसमाति । पूर्वपक्षे प्रयोगशेषत्वादाख्यानानां वेदान्तगतानामपि
तद्गामाद्विद्याप्राधान्यामिदं । सिद्धान्ते त्रिशेषादुपनिषदाख्यानां व्यञ्छेदार्तेषामप्रयोगशेषत्वादिद्या-
प्रधानत्वसिद्धिरिति स्वीकृत्य पूर्वमश्रयति—पारिप्लवेति । गुरुशिष्यसमाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौकर्यद्वारा
च विद्याशेषत्वं सामर्थ्यलिङ्गादासा सिद्धमित्याशङ्क्य पारिप्लवश्रुतिरित्येव लिङ्गमप्रयोजकमित्याह—आख्या-
नेति । यस्याऽऽश्विनं शम्यमाने मूर्धोऽप्युदियादपि सर्गं दाशतयीरनुष्ठापादिति सर्गासष्ट्युपनिषद-
हसमेव सर्गश्रुत्या त्रिनियुक्तानामपि प्रातिम्विरुत्रिनियोगप्रदाख्यानानां पारिप्लवे पारिप्लवमाचक्षीतेति
चोदितानामेतेन लिङ्गेन सन्निधौ विद्यायां त्रिनियोग इत्यादिव्याशङ्क्य प्रातिम्विरुत्रिनियोगस्य समुदाय-
त्रिनियोगस्य च श्रौतत्वेन तेषाम्प्राप्त्येव च तदमान्तरमिष्याह—ततश्चेति । आख्यानां प्रयोग-
शेषत्वेऽपि सर्वेषां वेदान्तानामनञ्चत्वाद्युक्तं विद्याप्रधानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्रवदिति । देवस्य
एतेषादिमन्त्रे कस्यचिदेव पदस्य समवेतार्थतया प्रयोगशेषत्वे मन्त्रे तदेकत्राक्यतया पदान्तरागामपि
तच्छेषमिष्टम् । तथाऽऽख्यानानां प्रयोगशेषत्वे तदेकत्राक्यत्वेन सर्गोपनिषदां तच्छेषत्वात् विद्याप्र-
धानत्वस्य । सामान्यश्रुतेर्देशोक्त्याऽनन्तरत्वात् तथा त्रिद्विद्याशेषोऽस्तीति सिद्धान्तयति—तन्नेत्यादिना ।

पारिप्लवार्थाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२०३)

विशेषितत्वात् । तथाहि-“पारिप्लवमाचक्षीत” इति हि प्रकृत्य “मनु-
र्वैवस्वतो राजा” इत्येषमादीनि कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेषे-
ष्यन्ते । आख्यानसामान्याच्चेत् सर्वगृहीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं
भवेत् ॥ तस्मान्न पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

असति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां सन्निहितविद्याप्रतिपादनोपयो-
गितैव न्याय्या । एकवाक्यतोपबन्धनात् । तथाहि तत्रतत्र सन्निहिताभि-
विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते । प्ररोचनोपयोगात् । प्रतिपत्तिसौकर्योपयो-
गाच्च । मैत्रेयीब्राह्मणे तावद्-“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” [बृ० २ । ४ ।
५] इत्याद्यया विद्ययैकवाक्यता दृश्यते । प्रातर्दनेऽपि-“प्राणोऽस्मि प्र-
ज्ञात्मा” [को०] इत्याद्यया । “जानश्रुतिः” [छां० ४ । १ । १] इत्य-
त्रापि “वायुर्वाव संवर्गः” [छां० ४ । ३ । १] इत्याद्यया । यथा च-
“स आत्मनो वषामुदखिदद्” इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्या-

रत्नप्रभा ।

मेधे प्रथमेऽहनि “मनुर्वैवस्वत” इति कथा भूयात् । द्वितीयेऽहनि “यमो वैवस्वत” इति, तृतीयेऽहनि
“वरुण आदित्य” इति च वाक्यशेषे कथानां विशिष्योक्तत्वादुपक्रमस्य सकोचो युक्त इति माघ ॥ २३ ॥
क तर्हि कथानां विनियोग इत्याशयः सन्निधानाद्विद्यासिन्याह-तथा चेति ॥ प्ररोचनं प्रीतिजननम् ॥
“स प्रजापतिर्वषामुदखिदद्” होमायोद्धृतवानित्यस्य “प्राजापत्यमजन्तूपरमाजमेत्” इति विशिष्टत्वम् ।

भामती ।

आख्यानविशेषणत्वे न्यर्थवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधात्सर्वशब्दस्तदपेक्षो न त्वशेषवचन । यथा सर्वे
ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्ष सर्वशब्दः । तथा चोपनिषदाख्यानानां विद्यासन्निधिरप्रति-
द्वद्वा विधैकवाक्यतां सोऽरोदीदित्यादीनामिदं नियेकवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम् । प्रतिपत्तिसौकर्याच्चेत्यु-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

अथमेधे प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह । द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वत इति । तृतीयेऽहनि वरुण
आदित्य इत्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे श्रुतास्तद्वलादुपक्रमस्य सकोचो युक्तः । न चोपक्रमस्यसर्वश-
ब्दादुपसहाराख्या विशेषोक्तिरुपलक्षणायेति बाध्यम् । आदौ सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शसतीत्युक्त्वा
पारिप्लवमाचक्षीतेति च त्रिषाम् मनुर्वैवस्वत इत्यादि पठ्यते । तत्र पुनर्विधानं वाक्यशेषस्याख्याननि-
यमार्थमन्यथा वैधर्मात् । सर्वशब्दोऽपि वाक्यशेषस्योपाख्यानमन्यन्यकतिपयप्रयोगमात्रेणोपरमं व्यावर्त-
हितुमित्यर्थवानिति मत्वा सिद्धात् त्रिवृणोति-पारिप्लवमिति । यत्तत्राख्यानसामान्यात्पारिप्लवार्था
इमा श्रुतय इति तत्राऽऽह-आख्यानेति । विशेषणकञ् निगमयति-तस्मादिति ॥ २३ ॥
तर्हि कुत्राऽऽख्यानान्युपयुक्तानोक्त्याशयः विशेषणं श्रुत्या सर्वश्रुतौ मन्त्राया निर्बाधं सन्निधिविद्यास्येवोपनि-
षदाख्यानानि नियुजीते याह-तथा चेति । सूत्राय त्रिवृणोति-असतीति । एकवाक्यतोपबन्ध-
विभजते-तथाहीति । प्ररोचनमनुगगजननम् । सन्निहितविद्याभिराख्यानानामेकवाक्यताप्रतीतिमुदा-
हरति-मैत्रेयीति । आख्यानत्वेऽपि पारिप्लवार्थत्वादर्शनाच्च न तादर्थ्यं प्रवृत्ताख्यानानामित्याह-
ययेति । उदखिददुद्धृतवान्होमायेति यावत् । श्रुतिस्मृतिसन्निधिमिर्विचार्यत्वे सिद्धं फलितमुपसहरति-

नानां सन्निहितविधिस्तुत्यर्थता, तद्वत् ॥ तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वम् ॥ २४ ॥
इति पारिप्लवार्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ (५) ॥

“पुरुषार्थोऽतःशब्दाद्” [व्या० सू० ३।४।१] इत्येतद्व्यवहितमपि
सम्भवादत् इति परामृश्यते । अत एव च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वाद-
ग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीत्याद्य-
स्येवाधिकरणस्य फलमुपसंहारत्यधिकविवक्षया ॥ २५ ॥ इत्यग्नीन्धनाधि-
करणम् ॥ ५ ॥

रत्नप्रभा ।

एवमन्येषां तत्तद्विधिशेषत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥ (४) ॥ एवमाद्याधिकरणप्रमेय विद्यास्वातन्त्र्यमधिकरणप्रमेय
दृढीकृत्य आद्याधिकरणस्य फलमाह—अत एवेति ॥ ब्रह्मविद्या स्वफले मोक्षे जनयितव्ये सहकारिव्येन
कर्माण्यपेक्षते न वेति वादिविवादास्सहये “तनेति ब्रह्मविपुण्यकृतैजसश्च” इत्यादिश्रुत्या ज्ञानकर्मसमुच्चयेन
मोक्षप्राप्तिकथनादपेक्षत इति प्राप्ते विद्याया मुक्तिहेतुत्वादविद्यानिवृत्त्याद्यमुक्तौ न कर्मापेक्षेति सिद्धान्त-
यति—पुरुषार्थ इति ॥ अग्नीन्धनपदेन—तत्साध्यकर्माणि लक्ष्यन्ते । पुण्यकृतैजसः शुद्धसत्त्वो ब्रह्मविद्वत्तः
तेन वेदनेन एति ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुतिव्याख्येयेति भावः ॥ मुक्तायैव कर्मणामसामर्थ्यादनपेक्षा, अविद्यायां
त्वस्ति चित्तशुद्धिद्वारा तेषामपेक्षेत्यधिकं यत्तुमयमुपसंहार इत्युपसंहारसूत्रस्य फलमाह—आधिकेति २५॥(५)॥

भामती ।

पाठ्यानेन हि बाळा अप्यवधीयन्ते यथा तन्त्रोपाख्यायिकयेति ॥ २४ ॥ २४ ॥ (५) ॥ अत एव चाग्नीन्ध-
नाद्यनपेक्षा । विद्यायाः फलमर्थत्वे सति तया क्रतूपकरणाय स्वकार्याय क्रतुरपेक्षितः । तदभावे कस्यो-
पकारो विद्येति । यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षाया एव तस्याः साम-
र्थ्यात् । अग्नीन्धनादिना चाश्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते तदाह—अग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया
स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति । स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति । एतच्चाधिकमु-
परिष्ठाद्वक्षते । तद्विवक्षया चैतत्प्रयोजन पूर्वतनस्याविकरणस्योक्तम् ॥ २५ ॥ (५) ॥ अधिकविवक्षयेति यदुक्तं

आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति ॥ २४ ॥ (४) ॥ कथानां विद्याशेषत्वे दर्शिते कर्मणामपि तर्हि तच्छेषत्वं तच्छेषत्वा-
भावेऽपि स्यादित्याशङ्क्य प्रमङ्गागतं विचारं परिसमाप्य पुरुषार्थाधिकरणस्य फलमाह—अत इति ।
ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्माणातिकर्तव्यत्वेनापेक्षते न वेति वादिविप्रतिपत्तेः सदेहे यज्ञेनेति विविदिपायां विनियुक्त-
यज्ञादीनां विषयमौन्दर्यउभ्यायां तस्यामनन्वयात्तद्विषयज्ञानसाध्यमोक्षान्वयस्य युक्तत्वादपेक्षत इति पूर्वपक्षे
काष्ठे पचतीत्यत्र पाकमाधनज्यालाजनककाष्ठानां पाकहेतुत्वदर्शनाज्ञानेच्छाजनकान्त.करणशुद्धिहेतुत्वेन
यज्ञादीनां ज्ञानेच्छाहेतुत्वसिद्धः साक्षादेव मोक्षान्वये च यज्ञेनेत्यादिकरणविप्रतिपत्त्यापारपर्यस्यैवोपेत्यत्वाभावे-
क्षण इति सिद्धान्तः । एतदभिप्रेत्य सन्निहितस्यातःशब्दपरामर्शयोग्यस्याभावादत्तः पदानुपपत्तिमाशङ्क्य
सूत्राक्षराणि योजयति पुरुषार्थ इति । आद्याविकरणे यया विद्यायाः स्वातन्त्र्येण पुमर्थहेतुत्वमुक्तं
तद्य तथेयान्मुक्ते तया चाऽऽग्नेयादिवद्वर्शानान पुरुषार्थहेतुत्व कर्मापेक्षाविरोधीति निरस्तम् । ॥ चाप्र-
पादादिसगतिरिक्तव्या प्रथमाविकरणस्यैव तत्फलविषयस्यास्य तस्याः सुगमत्वात्फलमपि पूर्वातरपक्षोत्तर-
देयेयमभिप्रेत्याऽऽह—आद्यस्येति । स्वार्थसिद्धावेवानपेक्षा न तु स्वसिद्धौ तत्र तदपेक्षाऽस्तीत्यन्तराधि-
करणे निर्देष्टुमुपसंहार इति तत्फलमाह—आधिकेति ॥ २५ ॥ (५) ॥ ब्रह्मविद्या स्वफले न

सर्वापेक्षाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२०५)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ २६ ॥ (६) ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते-किं विद्याया अत्यन्तमेवानपेक्षाऽऽश्रमकर्मणाम्-
उत-अस्ति काचिदपेक्षेति । तत्रात एवाग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्या-
याः स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते इत्येवमत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्ताया-

रत्नप्रभा ।

अधिकमाह-सर्वापेक्षेति ॥ यथा प्रमाफलत्वादविद्यानिवृत्तौ कर्मानपेक्षा, तथा प्रमात्वाद्वि-
द्यायापि प्रमाकरणमात्रसाध्याया नास्ति कर्मापेक्षेति पूर्वपक्षः । तत्र विद्यार्थ कर्मानुष्ठानासिद्धिः
फल, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । अत्र विविदिषायाम्, इष्यमाणज्ञाने वा, यज्ञादीनां कर्मणां हेतु-
स्वमपूर्वत्वाद्विधीयते । प्रमाया अप्युत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितक्षयात्पशुद्विद्वारा कर्मसाध्यत्वसम्भवात् । न च
पारस्पर्ये तृतीयाश्रुतिविरोधः । ज्वालाद्वारा पारस्पर्येण काष्ठैः पचतीति प्रयोगात् । द्वारस्यान्वयवधायक-
त्वात् । न च शुद्धेद्वारस्थे मानाभावः । “ज्ञानमुत्पद्यते पुसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । कपाये कर्मभिः पक्वं
ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते” इति स्मृत्ये, “अविद्यया मृत्युतोर्त्मा विद्यामृतमश्नुते” इत्यादिश्रुत्या कर्मणा पाप-
निवृत्तौ ज्ञानेन मुक्त्यभिधानाच्चेति सिद्धान्तयति-इदमिति ॥ नन्वत्र “विविदिषन्ति” इति पञ्चमलकारेण
भामती ।

तदधिकमाह-सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् । यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते आश्रमकर्माणि एवमुत्प-
त्तावपि नापेक्षेरेन्निति शङ्का स्यात् । न च विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिविरोधः । न ह्येव विधिरपि तु वर्त-
मानापदेशः । स च स्तुत्याप्युपपद्यते । अपि च चतस्रः प्रतिपद्यते ब्रह्मणि प्रथमा तावदुपनिषदाक्षयश्रवण-
मात्राद्भवति यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसासहिता तस्मादेवोपनिषदाक्षयमाचक्षते मन-
नमिति । तृतीया चिन्ता सन्ततिमयी यामाचक्षते निदिष्यासनमिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा
नान्तरीयक हि तस्याः कैवल्यमिति । तत्राद्ये तावत्प्रतिपत्तौ विदितपदतदर्थस्य विदितवाक्यगतिसंगोचर-
न्यायस्य च पुन उपपद्यते एवेति न तत्र कर्मापेक्षा । ते एव च चिन्तामयी तृतीया प्रतिपत्तिं प्रमुखाते
इति न तत्रापि कर्मापेक्षा । सा चादरेन्तर्त्यदीर्घकालसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चतु-
र्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा तज्जान्तरीयक च कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा । तदेवं प्रमाणतश्च
प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति वीजं शङ्कामाम् । एव प्राप्त उच्यते-उत्पत्तौ ज्ञानस्य
कर्मापेक्षा विद्यते विविदिषोत्पादद्वारा “विविदिषन्ति यज्ञेन” इति श्रुतेः । न चेद वर्तमानापदेशात्स्तुतिमात्र-
मूर्ध्वत्वादर्थस्य । यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् त्वय वर्तमानापदेशः, अनु-
वादानुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तौ विद्यया शमादिवत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । तत्राप्येवंविदिति विद्यास्वरूपसंयोगा-
भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कर्मापेक्षा प्रमात्वात्समतवदित्युक्तम् । तर्हि न स्योत्पत्तावपि तदपेक्षा प्रमात्वात्तद्वदेत्याशङ्क्याऽऽह-
सर्वेति । अधिकविपक्षेयत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन्नस्यविद्यामधिकृत्य पूर्वधिकरण-न्यायाद्विविदिषाश्रुतेश्च सशयमाह-
इदमिति । अत्र च स्वतन्त्रपुरुषार्थहेत्वोपनिषदात्मज्ञानोत्पत्तौ यज्ञादीनां शमादीनां च विविदिषावाक्यी-
यत्विनियोगोक्तेरस्ति पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यज्ञादीनां विज्ञानान्वये तत्फलंऽपि तत्प्रसक्तया समुच्चयसिद्धिः ।
सिद्धान्ते परंपरया तेषां ज्ञानान्वयेऽपि तत्फलान्वये हेत्वभावाच्चतदसिद्धया ज्ञानस्येव तद्वेतुतासिद्धिरित्यङ्गीकृत्य
पूर्वपक्षयति-तत्रेति । अपरोक्षविद्यो मानमात्रायत्तत्वात्प्रामाणिकज्ञानस्य मानहेतुपु सप्तु कर्माद्यमाधेनानु-
दयादर्शनात्केवलव्यतिरेकामावे ॥ यज्ञादीनां हेतुत्वकल्पनायोगाद्विविदिषाश्रुतेश्च वर्तमानापदेशात्वा-
द्विनियोजकत्वायोगाज्ज्ञानस्य फलवदुत्पत्तावपि नान्वयस्तेषामिति भावः । विविदिषावाक्ये वर्तमा-

मिदमुच्यते-सर्वापेक्षा चेति । अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि, नात्य-
न्तमनपेक्षैव ॥ ननु विरुद्धमिदं वचनम्-अपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या,
नापेक्षते चेति ॥ नेति ब्रूमः ॥ उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न कि-
ञ्चिदन्यदपेक्षते । उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते ॥ कुनः ॥ यज्ञादिश्रुतेः ॥ तथाहि
श्रुतिः-“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा-
ऽनाशकेन” [बृ० ४ । ४ । २२] इति, -यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्श-
यति । विविदिषासंयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते । “अथ यद्यज्ञ
इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्” [छा० ८ । ५ । १] ॥

रत्नप्रभा ।

विविदिषां भावयेयुरिति सन्त्येष्टैव मान्यतया माति । तां विषयसौन्दर्यलभ्यतयोऽहं वेदनं चेद्वाव्यमुच्यते,
तर्हि वेदनमप्युक्तं तत्कले मोक्ष एव कर्मनिर्माण्यः किं न स्यादित्यत आह-विविदिषासंयोगाच्चेति ॥
इष्यमाणतया विद्यायाः शब्दतः फलत्वमानादश्रुतमोक्षो न फलम् । अन्यथा काष्ठैः पचतीत्यग्रापि
काष्ठानां पाकफलवृत्तिहेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । कर्मणां ज्ञानार्थत्वं लिङ्गावाक्यान्वाह-अथेत्पादिना ॥

मामती ।

दन्तरङ्गाणि विद्योत्पादे शमादीनि, बहिरङ्गाणि कर्माणि विविदिषासंयोगात् । तथाहि-आश्रमविहितनि-
त्यकर्मगुणानाद्धर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विधीयते । स हिः तत्त्वतोऽनित्याद्युचिदुःखानामग्निं ससारे सति
नित्यमुचिमुखामलक्षणेन विभ्रमेण मछिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद्विभ्रमाणाम् । अतः पाप्मनः
प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिश्चापानरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां ससारस्य तात्त्विकमनित्याद्युचिदुःखरूपताम-
प्रायूढं विनिश्चिनोति । ततोऽस्मिन्ननभिरसितं वेत्त्यमुपजायते । ततस्तज्जिज्ञासाऽस्योपाकरोते । ततो
ज्ञानोपायं पर्येयते पर्येयमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शान्नादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्जिज्ञासत इति
विविदिषोपहारमुखानामज्ञानोत्पत्तावस्ति कर्मणामुपयोगः । विविदिषुः खलु युक्त एकाग्रतया श्रवणमनने
कर्तुमुत्सहते । ‘ततोऽस्य तत्त्वमसि’ इतिवाक्यान्निर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते । न च निर्विचिकित्सं तुल्य-
मस्तीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मण्यविकारोस्ति । येन भावनायां वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे कर्म-
णामुपयोगः । एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्येऽपवर्गे कर्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः, तस्माद्येष्वशमा-
दयो यावज्जीवमुत्तरेण एवमाश्रमकर्मापीत्यसमीक्षितामिधानम् । विदुषस्तत्रानधिकारादित्युक्तम् । इष्यार्थेऽ
‘ज्ञानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नापदेशोऽपि यस्य पर्णमयीत्यादिवाक्यापूर्वत्वात्पञ्चमलकारेण ब्रह्मानुभवज्ञानो यज्ञादीनि कुर्यादिति विष्णुप-
गमादागमस्य केवलव्यतिरेकानपेक्षत्वाद्विषयसौन्दर्यलभ्यायामिच्छायां साक्षादन्वयायोगात्तत्पक्षे ज्ञाने यज्ञा-
पन्वयसिद्धयेनेत्यादिकरणश्रुत्या च तेषामिष्यमाणापरोक्षपीसाधनत्वदर्शानस्य च मानायत्ततया साक्षा-
पज्ञायासाधनत्वेऽपि तेषां चित्तशुद्ध्या प्रत्यक्प्रवणतामुत्पादापरोक्षज्ञाने पर्यवसानान्पारंपर्येऽपि पचति काष्ठै-
रितिप्रकरणविभक्तिसंभवाद्युत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मपेक्षाऽस्तीति सिद्धान्तयति-इदमिति । आपातेन पूर्वा-
परविरोधप्रतीतिं शङ्कते-नन्विति । विभागोक्तया प्रत्याह-नेर्ताति । उक्तव्यवस्थायां प्रसन्नैक-
हेतुमाह-कुत इति । हेतुं विवृणोति-तथाहीति । नन्वत्र विविदिषासंयोगो यज्ञादीनां ज्ञायते यदि
तस्यां विषयसौन्दर्यलभ्यायां तेषामन्वयायोगादियमाणे ज्ञानेऽन्वयोऽभ्युपगम्यते तर्हि ज्ञानस्य मानापीनाया-
त्कर्मणां तत्रान्वयासिद्धेः श्रुतत्यागेन तत्कले मोक्षे निमित्त्यन्वयो नश्यते तत्राऽऽह-विविदिषेति । नो-
हेतुत्वकल्पनायां नास्त्युक्तः कुतेनेयादिविरोधात्परंपरयाऽपि हेतुर्न बाधामावाद्बुद्धिशुद्ध्या तदुत्पत्तयेन-
त्ययो यज्ञादीनामित्यर्थः । यज्ञादिश्रुतेरिति वाक्यान्तरमपि प्रहोतव्यमिज्ञाह-अथेति । तत्र यज्ञादीनां

इत्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादी-
नामपि साधनभावः सूच्यते। “सर्वे वेदा यत्पृथगामनन्ति तर्पांसि सर्वाणि
च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संप्रहेण ब्रवीमि” [कठ०
१।२।१५] इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्माणां विद्यासाधनभावं सूचयति ।
स्मृतिरपि—“कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये क-
र्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रतर्तते ॥” इत्येवमाद्या । अश्ववदिति योग्यता-
निदर्शनम् ॥ यथा-योग्यतावशेनाश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते, रथच-
र्यायां तु युज्यते, एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते, उत्प-
त्तौ त्वपेक्ष्यन्ते-इति ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषाम-
वश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यदि कश्चिन्मन्येत-न यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न्याय्यः। विध्यभावा-
त्। “यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्येवमादिका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपा विद्यास्तु
तिपरा, न यज्ञादिविधिपरा । इत्थं महाभागा विद्या यद्यज्ञादिभिरेवै-
तामवाप्तुमिच्छन्तीति । तथापि तु “शमदमाद्युपेतः स्याद्” विद्यार्थी
“तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्ये-
वात्मानं पश्यति” [बृ० ४ । ४ । २३] इति विद्यासाधनत्वेन शमदमा-
दीनां विधानात् । विहितानाञ्चावश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ नन्वत्रापि शमाद्यु-

रत्नप्रभा ।

कश्चिदेवमात्रं साक्षाद्ब्रह्मस्य पदं गृह्यते, कश्चित्तु ज्ञानार्थकर्मद्वारेति मत्वा “सर्वे वेदा” इत्युक्तम्—स्पष्ट-
मन्यत ॥ २६ ॥ एव नियतोत्पत्तौ बहिरङ्गानि कर्माण्युक्त्वाऽतर्गाप्याह-शमेति । विद्यास्तुत्यर्थत्वेनैक-
वाक्यत्वसमये वर्तमानोक्तिमङ्गेन विधिकल्पनमयुक्तम् । विद्यावाक्याद्वेदप्रसगाद् । अतः शब्दमात्राङ्गम्या
विधेति पराम्प्रायमनूयानीकरोति-तथापि विवक्षितं । शमादेराश्रयकृत्यात्र शब्दमात्राङ्गम्या विधेत्यर्थः ॥
यस्मादेनमिति लिप्यते कर्मणा पापकेन तस्मादेन विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा निचारयेदिति विधिर्गम्य
भामती ।

तु कर्मसु प्रतिपिद्ववर्जमनत्रिकारेऽप्यसक्तस्य स्वारसिकी प्रवृत्तिरुपपद्यत एव । न हि तत्रान्वयः। यतिरेकसम-
धिगमनीयफलेऽस्ति निश्चयेक्षा । अतश्च “आन्या चेदौकिकं कर्म वैदिकं च तथास्तु ते” इति प्रवृत्तिः ।
शमदमादीनां तु नियोत्पादाद्योपात्तानामुपरिष्टादव्याख्यास्वाम्यादानपेक्षितानामप्यनुवृत्तिः । उपपादित
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानसाधनत्वे विज्ञात लिङ्गमाह-अत्रेति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह-सर्वं इति । परंपरया कर्मणा धोहे-
तुत्वे स्मृतिमपि दर्शयति-स्मृतिरिति । उत्पत्ताविधौ फलेऽपि ज्ञानस्य कर्मपेक्षा किं न स्यादित्याशङ्क्य
दृष्टान्तमादाय व्याकरोति—अश्ववदित्यादिना ॥ २६ ॥ ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गमुक्त्वा तत्रैवान्तरङ्गमु-
पदिशति-शमदमादीति । अत्र व्याख्या शङ्कामाह-यदीति । विद्यास्त्यागकल्पेनापि समवर्त्यर्थवत्त्वे
वर्तमानताभेगेन विधिकल्पनमयुक्तं वाक्यमेदप्रसगात् । अतः शब्दमात्राङ्गम्या विधेति मानं । एव तवामि-
प्रायेऽपि हेतुन्तरमवश्यमनुष्ठेयं न शब्दमात्राङ्गम्या विधेति सूत्रयोजनया परिहरति-तथाऽपीति । विवि-
दिषावाक्यतुल्यतया शमादिवाक्यस्य नास्ति विधिपरतेति शङ्कते-नन्विति । यस्मादेवमात्मानं विदिषा

पेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेश उपलभ्यते, न विधिः ॥ नेति ब्रूमः ॥ तस्मादिति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतिः । “पश्येद्” इति च माध्यन्दिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते । तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमादीन्यपेक्षितव्यानि । यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानि । यज्ञादिश्रुतेरेव ॥ ननुक्तं यज्ञादिभिर्विविदिषन्तीत्यत्र न विधिरुपलभ्यत इति ॥ सत्यमुक्तम् ॥ तथापि त्वपूर्वत्वात् संयोगस्य विधिः परिकल्प्यते ॥ न ह्ययं यज्ञादीनां विविदिषासम्बन्धः पूर्व प्राप्तः ॥ येनानूद्यते ॥ “तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि” इत्येवमादिषु चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परिकल्प्य “पौणं

स्तप्रमा ।

इत्याह—नेति ब्रूम इति ॥ अत्र उपरतपदेन संन्यासः उक्तः । नस्य श्रवणाङ्गत्वम् । अतः शमादिविशिष्टश्रवणमत्र विधीयते । यदि तु “लोकमिच्छन्तः प्रयजन्ति” “ज्ञानं पुस्तक्य सत्यसद्” इत्यादिश्रुतिस्तृतिषु फलवत्त्वेनोपपन्नसंन्यासस्याङ्गत्वायोगात् । “श्रोतव्यः” इति विहितश्रवणानुवादेन अनेकशमादिविधाने वाक्यमेदापातात् “पश्येद्” इति च प्रकृत्या श्रवणलक्षणादोपाच्च संन्यासो न श्रवणस्याङ्गम् । किंतु सतः प्रागनुष्ठेयवेषि श्रवणवद् ज्ञानार्थ इति मतं, सदा शमादिसमुच्चयेन ज्ञानं मायमेदिति ज्ञानार्थशमादिसमुच्चयविधिरित्यनवयम् । यः पूर्वं यज्ञादिश्रुतेः स्तुत्यर्थत्वाङ्गीकारः आपाततो गुञ्जिब्रिकान्यायेन शमादिस्वीकारार्थं कृतः, तमिदानीं त्यजति—यज्ञादीन्यपीति ॥ यज्ञादीनां विद्यासाधनावरूपसंयोगस्यापूर्वत्वाद्वाच्यतवाक्यमेदेन विधिः स्वीक्रियते, अस्मादिवाक्येन ब्रह्मावाक्यैकवाक्यता चैवमर्थः ॥ परप्रकरणेभ्यवान्तरविधिरित्यत्र पूर्वतन्त्रसंगतिमाह—तस्मात्पूर्वेति ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतं “पूषा प्रपिष्टभागः” इति । तत्र पूषा देवता पिष्टभागो वा दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति । अतः समासात्प्राप्तस्य फलवत्त्वानवपृष्टस्य द्रव्यदेवतासंबन्धस्य भविनामायेन यागविध्युपस्थापकत्वात् प्रयोगज्ञानाय विधिपदमव्याहृत्य प्रकरणादुत्कर्षेण पूषोद्देशेन पिष्टभागः कर्तव्य इति विरुद्धो संबन्धः “पौणं वेपणम्” इति सूत्रे विचारित इत्यर्थः ॥

भामती ।

चेतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रणाम्यते । तस्माद्विविदियोत्पादद्वाराश्रमकर्मणा विद्योत्पत्तावुप-
धानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पापेन कर्मणा न लिप्यते तस्मादेवं विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा विचारयेदिति गम्यते विधिरित्याह—नेतीति । विध्यमाये तत्प्रशंसायैवार्थादुक्तविधिसिद्धिरित्यर्थः । काण्वपाठे विधिमुक्त्वा माय्यदिनपाठे विध्यमायशङ्काऽपि नास्तीत्याह—पश्येदिति चेति । विधिकलमाह—तस्मादिति । यज्ञादीनामसाधनत्वशंकाभापाततोऽन्युपेत्य साधनान्तरापेक्षोक्ता । इदानीं तदसाधनत्वशङ्काऽपि न युक्तेत्याह—यज्ञादीनीति । उक्तं स्मारयित्वा परित्हरति—नन्वित्यादिना । संयोगस्यापूर्वत्वमेव स्पष्टयति—न हीति । सत्यमि पक्षवाक्येभ्योऽनुष्ठानयोग्यादुर्ध्वविधिरान्तरवाक्येन क्रियते न तत्र वाक्यमेदो इत्यत्र पूर्वतन्त्रसंगतिमाह—तस्मादिति । दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं तस्मात्पूर्वेत्यादि । तत्र पूषाः पिष्टद्रव्यसंबन्धः सामासिकः । न च पूषा देवता पिष्टभागो द्रव्यं दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति तेन तदेकवाक्यतायोगात्काण्वप्राप्तद्रव्यदेवतासंबन्धस्याभिनामायेन यागविध्युपस्थापकत्वाद्व्यवहारसिद्धये विधिपदमव्याहृत्य प्रकरणादुत्कर्षेण पूषोद्देशेन पिष्टभागः कर्तव्य इति विरुद्धो संबन्धः “पौणं वेपणं विरुद्धो प्रतीयताचोदानाग्रहती” [जे० सू० ३ । ३ । ३०] इत्यत्र विचारित इत्यर्थः । अन्तर्वाक्यमेदेन सूत्ररूपाऽपि स्वीकृतो विधिरित्याह—

सर्वानुमत्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२०९)

पेपणं विकृतो प्रतीयते" [जै० सू० ३ । ३ । ३४] इत्यादिविचारः प्रथमे तन्त्रे प्रवर्तितः । तथा चोक्तं—“विधिर्वा धारणवद्” [व्या० सू० ३।४।२०] इति । स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यास्वनभिसन्धाय कलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षोर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपञ्चितम् ॥ तस्माद्यज्ञादीनि, शमादीनि च,—यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि । तत्रापि—“एवंविद्” [बृ० ४।४।२३] इति विद्यासंयोगात्प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासंयोगात् बाह्यानीतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम् ॥ २७ ॥ इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सर्वानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ (७) ॥

रत्नप्रभा ।

“स्वकर्मणा तमभ्यर्थे सिद्धिं विन्दति मानवः” इत्याद्याः स्मृतयः । कर्मणा ज्ञानहेतुत्वे शमादिरघाव-ज्ज्ञानोदयमनुवृत्तिः स्यात् । तथा च सत्यासामा इत्यत आह—तत्रापीति ॥ दृष्टविशेषनिवृत्तिद्वारा शमादीनां ज्ञानार्थत्वादनुवृत्तिः, न कर्मणाम् । अदृष्टद्वारा ज्ञानार्थत्वादिति भारः ॥ २७ ॥ (६) ॥ सर्वाभामती ।

योगो न विद्याकार्य इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २९ ॥ २७ ॥ ६ ॥ सर्वानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् । प्राणसनादे सर्वेन्द्रियाणां धूयते । एष किञ्च विचारविषयः—सर्वाणि खलु वागादीन्मयजित्य प्राणो मुख्य उपायैतानि किं मेऽन मविष्यतीति तानि होतु । यदिह लोकेऽनमा च श्रम्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिना यदन्न तत्तन्नामिति । तदन्नेन सटर्भेण प्राणस्य सर्वममिन्यनुचिन्तन विद्याह धृति —‘न ह वा एवेति किञ्चनानन्न भवति’ इति । सर्व प्राणस्यान्नमित्येवमिति न किञ्चनान्न भवतीति । तत्र सशय—किमेतत्सर्वाभ्यामनुज्ञानं शमादिवदेतद्विद्याङ्गतया विधीयत उत स्तुत्यथे सकीर्त्यत इति । तत्र यद्यपि मरतीति वर्तमानापदेशाच्च विधि प्रताप्यत । तथापि यथा यस्य पर्णमन्त्रे जुहुर्भवतीति वर्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्कविप्रतिपत्तिः पद्ममलकारापत्त्या तथेहापि प्रवृत्तिविशेषकरताद्यमं विधिप्रतिपत्तिः । स्तुतौ हि अर्थवादमात्रं न तथार्थानुया विर्वा । भक्ष्याभक्ष्यशान्त्र च सामान्यतः प्रवृत्तमन्त्रे विशेषशान्त्रेण आच्यत । मन्त्राभ्यामन्त्रिकशान्त्रेण सामान्यतः प्रवृत्त मपदमविद्याङ्गभूतसमस्तलवपरिहारशान्त्रेण विशेषविषयेणेति प्राप्त उच्यते—‘अशक्ते कल्पनीयराष्ट्राच्छान्त्रविरोधत । प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसस्तम् ॥ न तावत्कौट्येयकर्म्यादमन्न मनुष्यजातिना युगपदप्यायेन वा शक्यमनुम् । इमकरभकादीनामन्नस्य शमीकरारकण्टकवटकाष्टादरेकस्यापि अशक्यादनत्नात् । न चात्र लिङ्ग इव स्तुततरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । न च कल्पनीयो विधिरूर्ध्वनामागत । स्तुत्यापि च तदुपपत्ते । न च सत्या गतौ सामान्यतः, प्रवृत्तस्य शान्त्रस्य विषयसक्तोचो युक्त । तन्मात्सर्यं प्राणस्यान्नमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम् । शक्यत्वं च प्रवृत्तिविशेषकरतौपयुज्यत नाशक्यविवान्तरे । प्राणात्यय इति आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तथा चेति । सृष्टयुसास्याप्यनांतरवाक्यस्य त्रितीयकं नान्यथि पाह—स्मृतिष्विति । कर्मणा ज्ञानोपतिहेतु ने धुनिस्थित्यापसिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । यज्ञादीनामपि श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽनुष्ठेयत्वे शमादीनां तेभ्यो विशेषामावाद्याद्विद्योदयमविशेषेणानुष्ठान म्यादिरघाशक्याऽऽह—तत्रापीति ॥ २७ ॥ (६) ॥ यज्ञादीनां शमादीनां च विद्यासनिहितानां तच्छेषनोक्ता तत्प्रसङ्गाद्विद्यासनिधुक्तसर्वाभ्यामनुज्ञानस्यापि त्रिशाशेपनामाशक्य प्रत्याह—सर्वान्नेति । प्राणमिदं सर्वानुज्ञान विषय वक्तु

प्राणसंवादे श्रूयते छन्दोगानां—“न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति” [छां० ५ । २ । १] इति । तथा वाजसनेयिनां “न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्ने प्रतिगृहीतम्” [वृ० ६ । १ । १४] इति । सर्वमस्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः ॥ किमिदं सर्वान्नानुजानं शमादिवद्विद्याङ्गं विधीयते—उत—स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये—विधिरिति तावत्प्राप्तम् । तथाहि प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवति । अतः प्राणविद्यासन्निधानात्तद्-द्वत्वेनेयं नियमनिवृत्तिरूपदिश्यते ॥ नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभाग-शास्त्रव्याघातः स्यात् ॥ नैष दोषः ॥ सामान्यविशेषभावाद्वाधोपपत्तेः । यथा—प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधः, यथा च—“न काश्चन परिहरेत्तद्व्रतम्” [छां० २ । १३ । २] इत्यनेन वामदेष्टव्यविद्या-विषयेण सर्वस्यपरिहारवचनेन सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते, एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्य-विभागशास्त्रं बाध्येतेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ नेदं सर्वान्नानुजानं विधीयत इति । न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते । “न ह वा एवंविदि किञ्च-

रत्नप्रभा ।

ज्ञानुमतिरिति ॥ एवंविदि प्राणस्यान्न सर्वमिति प्यानवतीत्यर्थः ॥ जग्धं भक्षितम् । अपूर्वनाद्विष-
युत्तेश्च सशयः ॥ अपूर्वत्वाद यज्ञादिरद्विजि कल्प्य इति पूर्वपक्षयति—विधिरिति ॥ अत्र भक्ष्याभ-
क्ष्यनियम-यागस्य विद्याङ्गत्वमिदं फलं, सिद्धान्ते ॥ निवास्तुतिरिति विवेकः । “न कञ्च मक्षयेत्”
इति शास्त्रं प्राणविषयतिरिक्तविषय, यथा ग्राम्यकर्मणि वामदेष्टव्यमानोपासकव्यतिक्तनियम परस्त्रीनिषेध-
शास्त्र, तद्वदिति प्राप्ते मिद्वान्तं सूत्राद्विहरे दर्शयति—नेदमिति । प्राणमिति सन्निधेः, “नश्चयत्ताच्च,—
स्तुतिरेव न विधिः कल्प्यः, निषेधशास्त्रमिषोधात् । कष्टमो हि विधि सामान्यशास्त्रनाशकः, न तु कल्प्य
भाष्येति ।

नावधारणपरं प्राणारण्य एव सर्वज्ञत्वम् । तत्रोपास्यानाच्च स्मृततरनिषिष्टुत्तेश्च सुरार्जनं विद्यासमनिर्वाप्तं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शाखाद्वयस्या श्रुतिमाह—प्राणेति । जग्धं भक्षितम् । निषेधनाशक्यार्थं सगृहाति—सर्वमिति । अपूर्-
वनाद्विषयुत्तेश्च संशयमाह—किमिति । अत्र प्राणविद्यायाः स्वतन्त्रपुमर्थहेतुर्वाक्यार्थदानोपयुक्तायाः
स्तुत्यर्थं सर्वान्नानुजानंक्रांतमिति कथनात्पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे प्राणविदो भक्ष्याभक्ष्यविभागानिद्वि ।
मिद्वान्ते विदुषोऽविदुषश्चानापदि तमिद्विषेति मन्वानं भक्ष्यमनृत्य पूर्वपक्षयति—विधिरितितीति । विधि-
भेदेऽनुष्ठानविशेषादपि हेतुमाह—तथाहीति । सर्वान्नानुजानं स्वतन्त्रमेव विधीयतामि-याशक्य सन्निधि-
विरोधान्नैवमि-याह—अत इति । सर्वान्नानुजानं प्राणविद्यां चेत्तर्हि न कञ्च मक्षयेदित्यादि शास्त्र
विरुध्येतेति शक्यते—नन्विति । प्राणमिति निमित्तनियम तदिनि निषेध परित्हरति—नेत्यादिना । उपर-
विधेय कर्मनियमदृष्टान्तनोदाहरति—यथेति । तत्रैव विद्याविषय दृष्टान्तमाह—यथा चेति । यदुपम-
न्वयते स हिंसा इत्यादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टासु हिंसासद्विद्विहितता सा वामदेष्टव्यविद्या तत्रोपम-
न्वय सन्नेतकारणम् । दृष्टान्तद्वारेण दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति । विधिद्विषावाक्ये वर्तमानानपदे-
दोऽप्यपूर्ववापच्यमटकारागोकारेण विधिरूप्यनवन्न हेत्यादौ वर्तमानापददेशोऽप्यपूर्व गतिधिरिति मतमनृत्य
सूत्राद्विहरे मिद्वान्तमाह—एवमिति । तत्र हेतुमाह—न हीति । यस्य पर्यमयीयादाविष्य वर्तमानानपदे-

सर्वज्ञानुमत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२११)

नानन्नं भवति" [छा० ५ । २ । १] इति वर्तमानापदेशात् । न चास्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनैव विधिरभ्युपगन्तुं शक्यते । अपि च आदिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्तत्वेदमुच्यते—“न-एवंविदिकिञ्चिदनन्नं भवति" [छा० ५ । २ । १] इति । न च आदिमर्यादमन्नं मनुष्यदेहेनोपभोक्तुं शक्यते । शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचिन्तयितुम् ॥ तस्मात्प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयमर्थवादः, न सर्वान्नानुज्ञानविधिः । तददर्शयति—“सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये" इति ॥ एतदुक्तं भवति—प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते । “तदर्शनात्" । तथाहि श्रुतिश्चाक्रायणस्य ऋषेः कष्टायामवस्थायामभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति—“मटचीहतेषु कुरुषु" [छा० १ । १० । १] इत्यस्मिन्ब्राह्मणे “चाक्रायणः किल ऋषिरापहृत इभ्येन सामिखा-

रत्नप्रभा ।

इति भाषः ॥ स्वस्थस्य प्राणविदो न सर्वज्ञानुमतिरित्यत्र लिंगं वदन् सूत्रं योजयति—तद्वर्णयतीति ॥ मटच्यः रक्ता-क्षुद्रपक्षिण-तैर्हेतेषु कुरुदेशस्यस्येषु दुर्मिक्षे जाते बाह्या सह जायया मुनिदेशान्तरगच्छन्निभ्यप्राप्ते स्थितवान् । इभ्यः—हस्तिपात्रक-तेन—सामिखादितान् अर्धभक्षितान् कुत्सितमापान् पाचयित्वा भक्षितवान् । इभ्येन जल गृह्णणेत्युक्ते सत्युच्छिष्ट मे पीत स्यादिति प्रतिपिष्य भाषाः किं नोच्छिष्टा इतीभ्येनोक्ते सति मापभक्षणे जलत्यागे च कारणमुवाच—अत्राशे मम आपदस्ति । जलपानं तु स्वेच्छातस्तटाकादौ लभ्यत इति । मापान् खादित्वा शिष्टान् जायायै दत्तवान् । सा च अनावहता पथुरापद् ज्ञात्वा मापान् सरक्ष्य प्रातस्तमे ददौ । स च तान्खादित्वा राशौ यज्ञं गत्वा प्रस्नोब्रादीनाक्षिप्य प्राणादिषां प्रस्तावादिदेवताम् उपदिश्य धनं प्राप्य स्थित इति । अत्रोच्छिष्टभक्षणजलत्यागात्मकशिष्टा-

भामती ।

प्रति विशानात् । न त्वन्यत्रेति । इभ्येन हस्तिपकेन सामिखादितान् अर्धभक्षितान् । ॥ हि चाक्रायणो हस्तिपकोच्छिष्टान्कुम्भापांभुञ्जानो हस्तिपकेनोक्तः । कुम्भापांनि मटुच्छिष्टमुदकं कस्मात्तादुपिब्रवीति । एवमुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात्प्राचक्षते । कारणं चात्रोवाच । न वाऽजीविष्य न जीविष्यामीतीमान्कुम्भापांनखादम् । कामो म उदकपानमिति स्नातव्यं मे उदकपाने नदीकूपतडागप्रपादिषु ययाकामं प्राप्नोमीति नोच्छिष्टोदकमावे प्राणात्यय इति तत्रोच्छिष्टभक्षणदोष इति मटचीहतेषु कुरुषु ग्लायन्नशानायया मुनिर्नि-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शेऽपि कल्प्यो विधिरित्याशक्याऽऽह—न चेति । सामान्यविधिगवकत्व श्रुतविशेषविधेरिष्ट विशेषकरणात् तु सामान्यविधिना बाध्या कल्पनतया विरोधमात्रापेक्षत्यादित्यर्थः । इत्यथ स्तु-यर्थमेवेदं वचो न विधिरित्याह—अपि चेति । आ श्वस्य आ गुरुमिम्य आ कौटपतगेम्यस्तत्तेऽन्नमिति श्रवणादशक्यविषयो विविर्न सभयतात्याह—न चेति । तर्हि वचनवैयर्थ्यमित्याशक्यं सर्वं प्राणस्यान्नमिति धीस्तुर्यर्थत्वान्नैवमित्याह—शक्यते स्थिति । उक्तार्थे सूत्रमादत्ते—तदिति । तदक्षराणि व्याकरोति—एतदिति । मटच्योऽशनयः पापाणवृष्टयो रक्तपर्णाः क्षुद्रपक्षिणो वा तैर्हेतेषु कुरुषु तद्देशस्यसम्येधितं यावत् । आह्वयार्थकार्यमाह—चाक्रायण इति । ॥ हि दुर्मिक्षे जाते जाययाऽनुपजातपथोधरादिह्रीव्यञ्जनया सह देशान्तरं प्रतिचक्रमे स कदाचिदित्यप्राप्तं निरसन्निभ्येन सह हस्त्यारोहेण सामिमोजितान् अर्धभक्षिता-
कुम्भापांनुत्सितमापान्भक्षितवानित्यर्थः । अनुपान गृह्णणेत्युक्ते सत्युच्छिष्ट मे पीत स्यादिति प्रतिपिष्य

दितान्कुलमायांश्चखाद । अनुपानन्तु तदीयमुच्छिष्टदोषात्प्रत्याचक्षे । कारणं चात्रोवाच—“न वा अजीविष्यमिमानखादन्” [छां० १ । १० । ४] इति, “कामो म उदपानम्” [छां० १ । १० । ४] इति च । पुनश्चोत्तरे-
द्युस्तानेव स्वपरोच्छिष्टान्पर्युषितान्कुलमायान् भक्षयाम्बभूवेति । तदेतदु-
च्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयातिशयो लक्ष्यते—प्राणा-
त्ययप्रसङ्गे प्राणसन्धारणायाऽभक्ष्यमपि भक्षयितव्यमिति । स्वस्थावस्थायां
स्तु तत्र कर्तव्यं विद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्यानाद्गम्यते ॥ तस्मादर्थ-
वादः “न ह वा एवंविदि” [छां० ५ । २ । १] इत्येवमादिः ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

एवञ्च सत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्येवमादि भक्षयामक्ष्यविभागशास्त्रम-
वाधितं भविष्यति ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि च आपदि सर्वान्नभक्षणमपि स्मर्यते विदुषोऽविदुषश्चाविशेषेण—
“जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमस्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्म-
पत्रमिवाम्भसा” इति ॥ तथा “मद्यं नित्यं ब्राह्मणः” “सुरापस्य ब्राह्म-
णस्योष्णामांसिश्चेयुः” “सुरापाः कृमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणाद्” इति च
स्मर्यते वर्जनमनन्नस्य ॥ ३० ॥

रत्नप्रभा ।

चारुङ्गिगात् श्रौतादनापदि विदुषात्यभक्ष्यं न भक्षणोयमिति मूच्यते इति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ सुरा-
पानेनापि जीवनमाशङ्क्य कदापि न कार्यमित्याह—तथा मद्यं नित्यं ब्राह्मण इति । वर्जयेदिति
शेषः ॥ कुन इत्याशङ्क्य मरणान्तप्रायश्चित्तविशानादित्याह—सुरापस्येति ॥ उष्णाम्—अतितप्तम् ।
सुरामिति शेषः ॥ इतश्च सा न पेयेत्याह—सुरापा इति ॥ ३० ॥ उदाहृतस्मृतीनां मूढश्रुतिमाह—
मामती ।—

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

किमेतदुच्छिष्टा नेति परेणोक्ते कारणं चानुपाननिषेधे कथिनवानि-याह—अनुपानं त्विति । कुन्मा-
पाश्चन्न भक्ष्यन्ते जीवनमेव मे न स्यात्कामः स्वेच्छातो मे तटाकादिपूदकपान मत्रिपत्तात्यर्थः । इष्यं
खादित्वा शिष्टाज्जापार्यमाजहार तथा च मर्तृत्वमावज्ञया निहितानुच्छदिने प्रातरेव भक्षितवानित्याह—
पुनश्चेति । कुत्माप्रभक्षणश्रुतेरभिप्रायमाह—तदिति । अनुपाननिषेधश्रुतेस्तात्पर्यमाह—स्वस्येति ।
सर्वान्नभक्षणस्य निरङ्कुशत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २८ ॥ तत्सर्पवादत्वे हेवंतरमाह—
अव धाञ्चेति । सामान्यशास्त्रविरोधान्न कस्यो विशेषविवरित्युक्तम् । अनुता सामान्यशान्त्रं दर्श-
यन्मूलं योजयति—एव चेति । स्वस्थावस्थायां भक्षयामक्ष्यमेदं सतीति यावन् ॥ २९ ॥ आपदव-
स्थायां भक्ष्यमभक्षणानुज्ञाने स्मृति स्यादपि—अपीति । स्मृतिरपि विद्वद्विषयेन्याशङ्कयाऽऽह—अपि चेति ।
सुरागानमभ्याद्वयेऽपि न कार्यमित्याह—तथेति । ब्राह्मणो वर्जयेदिति शेषः । जीवितात्ययस्य
सुराऽपि तदभ्यये पातव्येयाशङ्कयाऽऽह—सुरापस्येति । उष्णां सुरामिति शेषः । उष्णामग्निना तप्ता-
मिति यावत् । मरणान्तप्रायश्चित्तदृष्ट्यन्तप्रसङ्गेऽपि सा न पातव्येत्यर्थः । इतश्च सा सदा न पे-
येत्याह—सुरापा इति । तत्र हेतुः—अभ्यक्ष्येति । मयमि यादिस्मृतेस्तात्पर्यमाह—वर्जनमिति ॥ ३०

आश्रमकर्माधिकरणम्] स्तनप्रभा-भाष्यती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२१३)

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दश्च-अनन्नस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः कठानां संहितायां श्रूयते-“तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेद्” इति । सोऽपि “न ह वा एवंविद्” [छां० ५ । २ । १] इत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरो भवति ॥ तस्मादेवञ्चातीयका अर्थवादा न विधय इति ॥ ३१ ॥ इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥ (८) ॥

“सर्वापेक्षा च” [व्या० सू० ३।४।२६] इत्यत्राश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वमवधारितम् । इदानीं तु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयानि-उताहो-नेति चिन्तयते-तत्र “तमेतदेवानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति” [बृ० ४।४।२२] इत्यादिनाऽऽश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फलान्तरं कामयमानस्य नित्या

स्तनप्रभा ।

शब्दश्चेति ॥ कामकारः-प्रवेष्टप्रवृत्ति । सोऽपि निषेधोपि उपपन्नतरो भवति । “न ह वा एवंविद्” इत्यस्यार्थवादत्वात् ॥ यद्ययमपि निधि स्यात्, तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वा-पोडशिप्रहणाग्रहणप्रसुरापाने विकल्प स्यात् । स च सर्वस्मृतिमि शिष्टाचारेण विरुद्ध इति तत्त्वर्थः ॥ ३१ ॥ (७) ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ नित्याग्निहोत्रादिकर्मसु विहितत्वाद्भिन्नियुक्तनियोगविरोधाच्च सशये शास्त्रान्तरविरोधात्सर्गजत्वोक्तं स्तुतिप्रश्रित्यभिन्नियुक्तत्वश्रुतिविरोधाद्विविदिषायां नियोगश्रुते स्तुतिव्यतिरिक्तत्वे पूर्वपक्षमाह-तत्रेति ॥ ज्ञानकामनयानुष्ठाने कर्मणामनित्यत्वम्, अनावश्यकत्वम् । तस्या अनित्यत्वात् ।

भाष्यती ।

रपत्रप इभ्येन सामिज्ज्धा खादयामास ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ (७) ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । नित्याग्निहोत्रादिकर्मणि यावज्जीवश्रुतेर्निवेहितोपायतयाऽवश्यं कर्तव्यानि । विविदिषन्तीति च विद्यासयोगाद्विद्यायाश्चावश्यमावनियमामावादनित्यता प्राप्नोति । नित्यानित्यसंयोगश्चेकस्य न समरति, अश्रया नश्यमावयोरेकत्र विरोधात् । न च वाक्यभेदाद्वास्तवो विरोधः शक्योऽप्यनेतुम् । तस्मादनध्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । एतेन ‘एकस्य तृमयत्वे संयोगपृथक्त्वम् इत्याक्षिप्तम् । एव प्राप्तोऽभिधीयते-‘सिद्धे हि स्याद्विरोधोऽयं न तु साम्ये कथंचन । त्रिधोनीनामलामेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः ॥’ सिद्धं हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन वाच्यते । न तु साम्यरूपं, यथा पोडशिन एकस्य ग्रहणाग्रहणे । ते हि विध्यधीनत्वाद्विकल्पेते एव ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

स्मृतिप्राप्त्यर्थं त मूलश्रुतिमाह-शब्दश्चेति । तस्माद्ब्राह्मणस्य सुरापस्य मरणातिक्रमप्रयश्चित्तदर्शनादिति यावत् । श्रौतनिषेधस्य प्रकृतोपयोगमाह-सोऽपीति । श्रुतिस्मृतिरिति द्वयमर्थमुपसहरन्त शब्दोपाचष्ट-तस्मादिति ॥ ३१ ॥ (७) ॥ सर्गजत्वोक्तिः शास्त्रान्तरविरोधे स्तुतिरित्युक्तम् । एव विद्यार्थत्वोक्तिर्यज्ञानां स्तुतिरिति यत्त्वश्रुतिविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह-विहितत्वाच्चेति । व्यग्रहितेन सवन्धमाह-सर्वापेक्षेति । अग्निहोत्रादिकर्मण्यविकल्पे विहितत्वाद्भिन्नियुक्तनियोगायोगाच्च सशयमाह-इदानीं त्विति । अत्राग्निहोत्रादीनामुभयथात्वोक्त्या स्तत्रन्तुमर्थहेतुशास्त्रो यात्वनिष्ठोपायोपवर्णना पादादिसगति । पूर्वपक्षे नित्याहेतुत्वोक्तं स्तुतिवाद्विविदिषावाक्यस्य निश्चितार्थत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते संयोगपृथक्त्वस्याप्याकर्माणामुभयवसमवाच्यसिद्धिरित्यभिप्रेय पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । यावज्जीवश्रुतेरमुमुक्षोरपि

न्यननुष्ठेयानि । अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि, न ताह्येषां विद्यासाधनत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति॥ अस्यां प्राप्ता पठति॥ आश्रममात्रनिष्ठ-स्याप्यमुमुक्षोः कर्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि । “यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादिना विहितत्वात् । न हि वचनस्यातिभारो नाम कश्चि-दस्ति ॥ ३२ ॥ अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेवां स्यादिति, अत उत्तरं पठति—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि चैतानि स्युः विहितत्वादेव “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिना । तदुक्तं—“सर्वा-पेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” [व्या० सू० ३ । ४ । २६] इति । न चेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणां प्रयाजादिवद्विद्याफलविषयं मन्त-व्यम् । अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य ।

रत्नप्रभा ।

यावज्जीवादिविधिना तु नित्यत्वं चेति विरुद्धधर्मद्वयापाताद्विविदिषाश्रुतेः स्तुतिव्यगिति फलं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तूमययाऽनुष्ठान फलम् ॥ ३२ ॥ सह मिलित्वा शुद्धिद्वारा विद्यां कुर्वन्तीति सहकारीणि-कर्माणि तेषां भावः—तत्त्वं, तेनेत्यर्थः । विद्याया सह फलकारित्वं सहकारिपदात्प्राप्त निरस्यति—न चेद-मिति ॥ विद्याया अविहितत्वान्नाज्ञापेक्षास्ति ॥ अतो विहितानि कर्माणि अविहिताया विद्याया न सह-कार्यज्ञानि । मोक्षस्यासाध्यत्वाच्च न कर्मणा सहकारित्वसम्भवं इत्यर्थः ॥ तुल्यबलश्रुतिद्वयेन त्रिनियोगप्र-भायती ।

न पुनः सिद्धे विकल्पसम्भवः, तदिहैकमेवामिहोत्राख्यं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन युज्यमानं निरपेक्षो-पात्तदुरितप्रक्षयप्रयोजनमवश्यकर्तव्यं, विद्याज्ञतया च विद्यायाः कादाचित्कतत्पानयस्यभावेऽपि ‘काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विदुष्य निविशते’ इति न्यायादन्वित्याधिकारेण निविशमानमपि न नित्यमनित्ययति, तेनापि तत्सिद्धिरिति संयोगप्रयत्नवान्न नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य कार्यस्येति सिद्धम् । सहकारित्वं च कर्मणा न कार्ये विद्यायाः किं तूत्पत्ती । कोऽर्थो विद्यासहकारीणि कर्माणीति । अयमर्थः—सप्त कर्मसु विधेयं स्वकार्यं व्याप्तिर्यते । यथा ‘सहेव दशमिः पुत्रेर्भारं वहति गर्दभी’ इति सत्त्वेन दशपुत्रेऽ सेव भारस्य बाहिकेति । अविधिलक्षणत्वादिति । विहितं हि दर्शपौर्णमासाद्यज्ञैर्गुण्यते न त्वविहितम् ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तान्यनुष्ठेयानां त्याशक्याऽऽह—अयेति । विविदिषाश्रुतेर्विद्यासंयोगोऽपि तेषामवश्यमावीत्याशक्याऽऽह—नित्येति । आवश्यकत्वाभावाद्वाद्याकामनायाः काम्यतया कर्मणामनावश्यकत्वं नित्यतया चाऽऽवश्यकत्वं मित्येकत्रेयाऽऽवश्यकत्वानावश्यकत्वे विरुद्धे स्याताम् । अतो विद्योपायत्वोक्तिः स्तुतिरेवेत्यर्थः । सिद्धान्तमन्त्र-वर्तायं व्याकरोति—अस्माभिति । नित्यतया विहितानां विद्यार्थतया विद्यां गौरवाद्गुण्यमित्याशक्याऽऽह—न हीति ॥ ३२ ॥ उक्तमन्योत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति—अथेत्यादिना । नित्यावेऽपि विद्यासंयुक्त-त्वमग्निहोत्रादीनां विधिवशादेष्टव्यमिति व्याचष्टे—विद्येति । विविदिषासंयोगमात्रमत्र श्रुते कुतो विद्या-संयुक्तत्वं तत्राऽऽह—तदुक्तमिति । सहकारित्वोक्त्या फलं प्रत्येवोपकारित्वमाचार्याभीष्टं कर्मणामिषा-शक्याऽऽह—न चेति । शार्ङ्गायमन्वयव्यतिरेकासिद्धं चोपकारकत्वं न चात्रोपग्रहमस्तीत्याह—अविधीति । अत्रापीः स्वकार्यं न चोदितापेक्षाऽचोदितत्वान्मर्दनवदित्यर्थः । अत्रापीः स्वकृते नेति कर्तव्यतापेक्षा स्थो-ऽसाध्यकत्वात्कूपयन्मननव्यापारवदित्याह—असाध्यत्वादिति । अविधिउक्षणत्वं व्यतिरेकोदाहरणं प्रा-

आश्रमकर्माधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२१५)

विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादिस्वर्गफलसिद्धायिषया सहकारिसाधनान्तरमाकांक्षते, नैवं विद्या । तथा चोक्तम्—“अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा” [व्या० सू० ३।४।२५] इति ॥ तस्मादुत्पत्तिसाधनत्व एवैषां सहकारित्ववाचोयुक्तिः । न चात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध आशङ्क्यः । कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात् । नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्यकल्पितः, न तस्य विद्याफलत्वम् । अनित्यस्त्वपरः संयोगः “तमेतं वेदानुवचनेन” इत्यादिवाक्यकल्पितः । तस्य विद्याफलत्वम्—यथा एकस्यापि खादिरस्य नित्येन संयोगेन क्तवर्थता, अनित्येन संयोगेन पुरुषार्थता च, तद्वत् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि आश्रमधर्मत्वपक्षे, विद्यासहकारित्वपक्षे च । त एव—अग्निहोत्रा-

रत्नप्रभा ।

यस्य संयोगभेदः, ततो न विरोधः । कामनाया अनित्यत्वेऽपि कर्मणा नानित्यत्वम् । नित्यविधिना प्रयोगस्य नित्यत्वात् । सत्या कामनाया काम्यप्रयोगेणैव नित्यसिद्धेर्न कश्चिद्विरोधः । इदं च “एकस्य तूमयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” [जै० सू० ४ । १ । ६] इति सूत्रे चिन्तितम् । यथा—“खादिरो यूयो भवति” इति धृत्या खादिरस्य क्तवर्थता, “खादिर वीर्यकामस्य” इति धृत्या पुरुषार्थता चेति । अतः सति वाक्यद्वये त्रिनियुक्तविनियोगो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु नित्याग्निहोत्रादिभ्यो भिन्ना एव यज्ञादयो त्रिविदिपाया विनियुज्यन्ते । तत्र कुतो त्रिनियोगः, तत्राह—सर्वथापीति ॥ नित्यत्वे काम्यत्वे चेत्यर्थः ॥ भामती ।

ग्राहकप्रहणपूर्वकत्वादङ्गभावस्य विधेश्च ग्राहकत्वात् । अविहिते च तदनुपपत्तेः । चतसृणामपि च प्रतिपत्तीनां त्रयणि विधानानुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमसूत्रे । द्रष्टव्यो निदिध्यासितस्य इति च विधिरूपं न विधिरित्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्त्वशुद्ध्या विविदिषोपजनद्वारेण्यस्तादुपपादितम् । असाध्यत्वाच्च त्रिधाफलस्यापवर्गस्य स्वरूपपावस्यानलक्षणी हि सः । न च इत् रूपं त्रयणः साध्य नित्यत्वात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् । यथा ‘मातमग्निहोत्रं जुहति’ इति प्रकरणान्तरात्कर्मभेद एवमिहापि ‘तमेतं वेदानुवचनेन ग्राह्यणा विविदिषति पक्वेन’ इति तदुपकरणमतिक्रम्य आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अयति-विधीति । अङ्गभावस्य ग्राहकप्रहणपूर्वकत्वादिषोर्ग्राहकत्वादिहितं दर्शपूर्णमासादि प्रयाजादिभिर्गोहृत्तृगृहीतेर्द्वैषु-यते नाविहिता विधेत्यर्थः । तथाऽपि कथमसाध्यफलत्वेन विद्यायां कर्मणामन्वयराहित्यं तदाह—तथा चेति । कथं तर्हि सहकारित्ववचनं तदाह—तस्मादिति । सह पुत्रेभ्यो वृहति गर्दमीतिन-रुममु सस्येव विद्या स्वकार्याय व्याप्रियत इत्यभिप्रेय सहकारित्वोक्तिरित्यर्थः । परोक्तमुद्राव्यप्रत्याह—न चेति । संयोगभेदं विशदयति—नित्यो हीति । तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेन संबन्धविधिः संयोगभेदस्तस्मादुभययात्मनिरुद्धमित्यर्थः । “एकस्य तूमयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” [पू० मी० सू० ४ । १ । ६] इत्यत्रैतच्चिन्तितमित्युदाहरणेन दर्शयति—यथेति । त्रैलो वा खादिरो वा पालाशो वे येको नित्यः संयोगस्तेन क्तवर्थस्य खादिरत्वस्य खादिर वीर्यकामस्येत्यपरः संयोगोऽनित्यस्तेन पुरुषार्थ-त्वेकस्य खादिरत्वस्योभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वं हेतुस्तथा कर्मस्वभेदेऽपि संयोगभेदादुभयप्राप्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ननु प्रकरणान्तरात्संयोगो नित्यकर्मभ्यो भिन्नायेव कर्मणि त्रिविदिपावाक्ये विद्यासंयुक्तया विधीयन्ते प्रकरणभेदस्य भेदकत्वात्तत्कथं तस्योभयत्वं तत्राऽह—सर्वथेति । प्रतिज्ञां व्याचष्टे—सर्वथाऽपीति । एव-

दयो धर्मा अनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति । कर्म-
भेदाशङ्कामिति शून्यः । यथा—कुण्डपायिनामयने “मासमग्निहोत्रं जुहोति”
इत्यत्र नित्यादग्निहोत्रात्कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥
कुतः ॥ उभयलिङ्गात् श्रुतिलिङ्गात्, स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत्-
“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति” [बृ० ४ । ४ । २२] इति
सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येष यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुक्तं न तु “जुहोति”
इत्यादिवदपूर्वमेवैषां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिङ्गमपि “अनाश्रितः
कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः” [भ० गी० ६ । १] इति विज्ञातकर्त-
व्यताकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति । यस्येते अष्टाचत्वारिंशत्सं-
स्कारा इत्याद्या च संस्कारप्रसिद्धिर्वद्विकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्यो-
त्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति ॥ तस्मात्साध्विदमभेदावधारणम् ॥ ३४ ॥

रत्नप्रभा ।

कुण्डपायिनामयने “मासमग्निहोत्रं जुहोति” इत्याद्यातत्स्य साध्यहोमयाचित्वात्तदेकार्थकमिहोत्रपदस्य
व्यवहितसिद्धमिहोत्रपरामर्शकत्वायोगान्मासगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति युक्तम् । इह तु “यज्ञेन”
इत्यादिमुष्णानामास्यातन्तैकार्थक्यमावाप्तिसिद्धव्यवहितकर्मानुवादकत्वात्तेषामेव कर्मणां ज्ञानार्थप्रविधिरिति
मात्रः ॥ सिद्धकर्मसु संस्कारत्वप्रसिद्धिरपि जुह्वयाख्यसंस्कारद्वारा ज्ञानार्थकर्मभेदे छिन्नेतिमाह—यस्येते-

भामती ।

धरणात्प्रकरणान्तरात्तद्बुद्धिव्यपच्छेदे सति कर्मान्तरमिति प्राप्तं दृश्यते—सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः
स्मृतेश्च सयोगमदः परं यथा ‘अग्निहोत्रं जुह्यात्स्वर्गकामः’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुह्यात्’ इति तदेवमिहोत्रमु-
भयसमुक्तम्, न हि प्रकरणान्तरं साक्षाद्वदकम् । किंतु अज्ञातज्ञापनस्वरसो विधिः प्रस्मरणक्ये स्फुटतरप्रत्यभि-
ज्ञाज्वलेन स्वरसं जघात् । प्रकरणान्तरेण तु विषयितप्रत्यभिज्ञानं स्वरसमजहत्कर्म भिद्यति । इह सिद्धवदुत्प-
न्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुक्तानि न जुह्वताद्यादिवदपूर्वमेषां रूपमुत्पादयितुमर्हति । न च तत्रापि
नैयमिकाग्निहोत्रे मासविधिर्नोपूर्वाग्निहोत्रोपविर्तते साप्रतया । होम एव साक्षाद्विधीयते । काष्ठस्य चानुपा-
देयस्याविवेक्यात् । काष्ठं हि कर्म विधीयते न कर्मणि काष्ठ इत्युत्सर्गः । इह तु विविदिषायां विनियुक्तिः न

धानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कारव्यावर्त्य शक्या दर्शयति—त एवेतीति । भेदाशङ्कानिर्मुक्तिं व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ।
कुण्डपायिनामयनगताग्निहोत्रस्य प्रकरणभेदात्प्रसिद्धमिहोत्रात्कर्मान्तरत्वमिति विविदिषन्तीति विद्यामयुक्तया
विहितानामपि कर्मणां प्रकरणभेदादेव कर्मान्तरत्वशङ्कायां दृष्टान्ते जुह्वतीतिहोमविधीयतेर्मासाख्यकाष्ठस्य
चानुपादेयत्वेनापि वक्ष्यादग्निहोत्रशब्दस्य चाऽऽख्यातपारतन्त्र्यादाख्यातस्य च जुहोतेः सनिहितरूप-
स्त्वमिह व्यावहितनैयमिकाग्निहोत्रपरामर्शकत्वायोगादाख्यातार्थवाचिनोऽग्निहोत्रशब्दस्यापि कर्मान्तरविषय-
त्वमेवेति युक्तम् । विविदिषावाक्ये तु विविदिषायामेव विविधगान्धर्मिज्ञानमेव यज्ञादीनां यज्ञादिशब्दै-
रनुवादद्वियामयोगमात्रे निर्णयते । तेषामिति न कर्मान्तरत्वेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षद्वारा हेतुमन्वार्थं
स्फोरयति—कुत इत्यादिना । प्रसिद्धकर्मसु संस्कारत्वप्रसिद्धिरपि तेषां चित्तमलविरामेन ज्ञानोपरा-
धुपकारकत्वमावेदयन्ती कर्मभेदे मूचयतीत्याह—अष्टेति । गर्माधानादयं सहधर्मचारिणीमयोगान्ताश्रु-
देशं पद्ममहायज्ञाः सम मोमसस्याः सम हस्तिः सस्या सम पाकमस्या इति चत्वारिंशत्संस्काराः । अन्-
तस्तद्विज्ञापयन् प्रापणं कर्म जप उच्छ्रयण दैहिक मसम्पन्नमस्थिसंघयनं श्राद्धानां त्वेवमष्टाचत्वारिं-
शत्संस्काराः । कर्मभेदाशङ्कायोगो फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३४ ॥ नित्यानि कर्माणि स्वतः पुन-

विधुराधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२१७)

अनभिभवश्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सहकारित्वस्यैवेतदुपोद्वलकं लिंगदर्शनम् । अनभिभवश्च दर्शयति श्रुति-
ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः—“एष ह्यात्मा न नश्यति
यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते” [छां० ८ । ५ । ३] इत्यादिना । तस्माद्यज्ञादी-
न्याश्रमकर्माणि च भवन्ति, विद्यासहकारीणि चेति स्थितम् ॥ ३५ ॥
इत्याश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ८ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥ (९) ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्ब्रहितानाञ्चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनाम-
न्तरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति, किं वा नास्तीति संशये-
नास्तीति तावत्प्राप्तम् । आश्रमकर्माणां विद्याहेतुत्वावधारणाद्, आश्रम-
कर्मासम्भवाच्चेतेषामिति ॥ एवं प्राप्ते इदमाह ॥ अन्तरा चापि तु-अना-
श्रमिद्वेनान्तराले वर्तमानोऽपि विद्यायामधिक्रियते ॥ कुतः ॥ तद्दृष्टेः ॥
रैकधाचकनधीप्रभृतीनामेवभूतानामपि ब्रह्मविस्वश्रुत्युपलब्धेः ॥ ३६ ॥

रत्नप्रभा ।

ऽष्टेति ॥ ३४ ॥ ब्रह्मचर्यादिकर्मणा प्रतिबन्धव्यसद्वारा विद्यार्थत्वे लिङ्गमाह-अनभिभवं चेति ।
॥ ३५ ॥ (८) ॥ अन्तरा चापि, त्विति ॥ अनाश्रमिणा जपादिकर्मसत्त्याग्निन्दितत्वाच्च
संशये सति अनाश्रमकर्मणामेव विद्याहेतुत्वश्रुतेरनाश्रमस्य निन्दितत्वाच्चानधिकार इति पूर्वपक्षः ।
तत्र अनाश्रमकर्मणा विद्याहेतुत्वासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् ॥ ३६ ॥ रैका-
भामती ।

यज्ञादौ । तानि तु सिद्धान्तेष्वानुद्यन्त इत्येककर्मास्त्योगपृथक्त्व सिद्धम् । स्मृतिमुक्त्वा लिङ्गदर्शनमुक्तम् ।
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ (८) ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । यदि विद्यासहकारीण्याश्रमकर्माणि ह-त भो विधुरादी-
नामनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायाम्, अमावात्सहकारिणामाश्रमकर्मणामिति प्राप्त उच्यते—नात्यन्तमक-
र्माणो रैकविधुरत्वाचकनधीप्रभृतयः । सन्ति हि तेषामनाश्रमिद्वेऽपि जपोपवासदेवताराधनादीनि कर्माणि ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

लोकावाप्तिकला-पि ज्ञानकामेनानुष्ठितानि ज्ञानार्थानीत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्मणां
क्लेशतत्करणेन विद्योदये हेतुतेत्यत्र लिङ्गमाह-अनभिभवं चेति । सूत्रस्य तात्पर्योक्तिपूर्वकमक्षरार्थं
कथयति-सहकारित्वस्येति । सम्यविष्यधीनमर्थमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ३५ ॥ (८) ॥
आश्रमकर्मणा विद्योपायत्वे सत्यनाश्रमकर्मणां नैवमिति मन्वान प्रत्याह-अन्तरेति । अनाश्रमिणो विधु-
रादीन्प्रयदीकृत्य तेषां कर्मित्वप्रसिद्धेर्निन्दाप्रसिद्धेश्च सशयमाह-विधुरेति । अत्रानाश्रमकर्मणामुक्तवि-
द्याहेतुत्वोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यया विधुरकर्मणा विद्याहेतुत्वासिद्धिस्तथेवाऽऽश्रमकर्मणामपि विद्या-
हेतुत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते त्वाश्रमिद्वस्य ज्यायस्यात्तत्कर्मणा सुतरा तत्सिद्धिरिति मन्वान सशयमनूय
पूर्वपक्षमाह-नास्तीत्यादिना । निविदिपावाक्ये यज्ञादिषु प्रत्येकं कारणमिदं किञ्चुतेराश्रमकर्माभावेऽपि
वर्णमात्रधर्माणां दानादीनां समवायिविधुरादीनामपि त्रिधाधिकार स्यादित्याशयः केवलवर्णधर्माणां
विद्यासाधनत्वे सत्याश्रमकर्मणा वैयर्थ्यादनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायामित्याह-आश्रमेति ।
अनाश्रमकर्मणा न विद्याहेतुतेति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति-एवमिति । प्रतिज्ञां व्याक-
रोति-अनाश्रमिद्वेनेति । तद्दृष्टेरिति व्याचष्टे-रैकेति ॥ ३६ ॥ श्रौती दृष्टिं शिष्टा स्मार्तामपि

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तमभृतांना च नम्रचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यते इतिहासे ॥ ३७ ॥ ननु लिंगमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्यन् कां तु खलु प्राप्तिरिति साऽभिधीयते ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्जपोंपवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः सम्भवति । तथा च स्मृतिः—“जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मित्रो ब्राह्मण उच्यते” इत्यसम्भवदाश्रमकर्मणोऽपि जपेऽधिकारं दर्शयति । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः सम्भवत्येव विद्याया अनुग्रहः । तथा च स्मृतिः—“अनेकजन्मसंसिद्धस्तनो याति परं गतिम्” [म०गी० ६ । ४५] इति जन्मान्तरसञ्चितानपि संस्कारविशेषानुगृहीतुं विद्याया दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिपेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकगोति श्रवणादिषु ॥ तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥ ३८ ॥

रत्नप्रभा ।

दीना विद्यावत्त्वलिंगस्य जन्मान्तराश्रमकर्षणाऽन्ययामिद्वेदनाश्रमकर्मणो विद्यार्थेने प्रापक मानान्तरं वाच्यमिति शङ्कते—ननु लिंगमिति ॥ अनाश्रमत्वाभिप्रेक्षणा जपमात्रप्राप्त्या विद्यार्थेने मानमाह—तथा चेति ॥ मैत्रः दयावानित्यर्थः ॥ नन्वनाश्रमिणा कर्म भवतु विद्याहेतुः, तथापि तेषां न श्रवणादावधिकारः । सत्यासाप्तादायत आह—दृष्टार्था चेति ॥ नन्वसाक्षात्प्राप्तिकृतकवियोकामस्य भवती ।

कर्मणां च सहकारित्वमुक्तमाश्रमकर्मणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनाधिकारो विद्यारतु । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चेति । न खलु विद्याकार्ये कर्मणामपेक्षा । अत्र तु उपादे । उपादयान् च विविदिषेपदार्थेण कर्मणि विद्याम् । उपनम्रिन्द्रियाणां पुरुषादौषाणां चित्तसन्निप्रभूतीनां च न कर्मणि । यद्यपि चेदजन्मनि कर्माप्यननुष्ठितानि तथापि विविदिषानिश्चयार्थेनाप्राचि भवन्नुपनिानि तैर्तीन गम्यत इति । ननु ययात्रीतदे एव धर्मजिज्ञासायामभिव्यक्तिं नानाश्रमपेदेऽऽ जन्मनि तदेह जन्म वाश्रमरमापादितिविविदिषपुत्र विद्यायामपिष्ठनो नेतर इत्यनाश्रमिगामनाधिकारो विदुःप्रभूतीनामित्यत्र व्या—दृष्टार्था चेति । अत्र आनन्दगिरिव—व्यायनिर्णयः ।

दर्शयति—अपीति ॥ ३७ ॥ श्रुतिस्मृतिस्या मित्रे मिदान्तेऽन्तराश्रमकर्मणो योऽसाह—नन्विनि । जन्मान्तरकृतादपि कर्मणो वैकादीना विद्यामभवाद्दर्शनासाप्ता कर्मणो विद्येवत्र अनिष्कृत्योविद्यामप्यनाश्रमिगामकान्तर वक्तव्यमित्यर्थः । आश्रमधर्मोपादेयि वर्णमभिव्यक्त्यनुगुणता विप्रोदेयतीति सूत्रेण समायेत—सति । अविरहेदनाश्रमिगामोविमिति यावत् । अत एव पुरुषमात्रमभिव्यक्त्याश्रमकर्मणा आश्रमधर्मकर्मणामा जपादिष्वपि दृष्टादिव्यापिकागेऽन्त्यागत्याऽऽ—तथा चेति । मैत्रे मित्रे नर सर्वभूताहिसक्तो दयावानित्यर्थः । किंच, नैयोगिकरूपेण सम्बन्धितस्य चोदित आनन्दवशात् तदे नैयोगिककर्ममावेऽस्यामुपनिवेदेव कर्ममिविद्या मविद्यतीति सूत्रस्य साध्यान्तरमाह—जन्मान्तरेति । जन्मान्तरसञ्चितकर्मणा विद्यानुग्राहकत्वे मानमाह—तथा चेति । अनेक जन्मसंसिद्धस्तनो मिदं सम्पत्तीपदार्थाकनानित्यर्थः । यथाऽस्मिन् जन्मस्य जीवदेव कर्मजिज्ञासाप्राप्तौ तदाऽस्मिन् जन्मस्य वाश्रमकर्मणा दृष्टादिविदिषो विद्याधिकारो व्यादित्यागत्याऽऽ—दृष्टार्थेति । विद्यानिर्णयश्च आनन्दवशात् मायाद्विधानकनिर्णयस्याभावात्मात्रेण तत्र पुरुषस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अस्मिन् विद्यामिदमनुग्रह इति तस्मादिति ॥ ३८ ॥ वर्णोपाधावुक्तधर्ममात्रादपि विद्योपपन्न चेदविद्यामभिव्यक्त्यागत्याऽऽ

अतस्त्विदं ज्ञयायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतस्तु—अन्तरालवर्तित्वाद् इतरद् आश्रमवर्तित्वं ज्ञयायो विद्यासाधनम् । श्रुतिस्मृतिसंदध्यत्वात्, श्रुतिलिङ्गाच्च—“तेनैति ब्रह्मविष्णुकृतैजसश्च” [बृ० ४ । ४ । ९] इति । “अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ॥ संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकध्वरेद्” इति च स्मृतिलिङ्गात् ॥ ॥ ३९ ॥ इति विधुराधिकरणम् ॥ ९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥ (१०) ॥

सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितम् । तास्तु प्राप्तस्य कथञ्चित्ततः प्रत्युत्तिरस्ति, नास्ति चेति संशयः । पूर्वधर्मः स्वनुष्ठानचिकीर्षया रागा-

रत्नप्रभा ।

शरणेऽधिकारः । स्यासोऽपि कदाचिद्भूतो ज्ञाने उपकरोति । श्रवणं प्रत्यनगत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ तर्वाश्रमि व दृष्टेभ्यत आह—असंस्थिति ॥ पुण्यकृतैजसः शुद्धसत्त्वः तेन ज्ञानमार्गेण एति ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र पुण्यकृत्स्नाद्याश्रमिव ज्ञायः । पुण्योपचये शीघ्रं विद्यालभादनाश्रमस्य निन्दितत्वाच्चवमिति भावः ॥ ३९ ॥ (९) ॥ तद्भूतस्य इति ॥ उक्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य प्रत्युत्तस्य कर्माणि विद्याहेतुः, अनाश्रमिकर्मरहितं संगतिः, पूर्वपक्षे फलं च । सिद्धान्ते तु अष्टस्य भामती ।

यानिहृनिर्विद्याया दृष्टोऽर्थः । स चान्यत्र्यतिरेकसिद्धौ न नियमपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो विद्यातस्तस्याभावा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ यचनाश्रमिगाम्प्रिकारो विद्याया कृतं तर्वाश्रमेरतिबहुलायामेतिष्याद्यद्वाह—अतस्त्विदं ज्ञयायो लिङ्गाच्च । स्वप्नेनाश्रमिवभावेपम् । देवापुनः पत्न्यादिवि-योगतः सत्यानाश्रमिष्वे भवेदधिकारो विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसदमर्गेण विविदिषन्ति यथेनेत्यादिना व्याय-स्यावयतेः श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्चानगम्यते । तेनैति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्गम्, अनाश्रमी न तिष्ठेत्त्यादि च स्मृतिलिङ्गम् ॥ ३९ ॥ (९) ॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः । आरोह-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अतस्त्विति । विद्यायाश्चराचिरत्यतिहेतुनयाऽऽश्रमिखानाश्रमि-वयोविशेषात्त वैयर्थ्यमिति मत्वा व्याचष्टे—अत इति । साधनोपचयादधिकारेण विद्याहेतुत्वं व्यायस्त्वम् । आश्रमिखस्य व्यायस्त्वे श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतत्वं हेतुमाह—श्रुतीति । श्रुतौ पुण्यकृत्स्वविशेषणाटिङ्गाच्च श्रेष्ठमाश्रमिखमित्याह—श्रुतीति । तेन ज्ञानमार्गेण ब्रह्मविदिति गच्छति ब्रह्म प्राप्नोति स च पुण्यत्वाश्रमोक्तं कर्म करोतीति पुण्यकृदुच्यते तेजसि परमात्मन्याम येन वर्तन इति तैत्तिरीयम् । तत्र पुण्यकृत्स्वविशेषणादाश्रमिखं ब्रह्मप्राप्तिहेतुतया श्रेष्ठं सिद्धमिति । आश्रमिखस्य श्रेष्ठत्वे मूर्तमपि सिद्धमनुकूल्यति—अनाश्रमीति ॥ ३९ ॥ (९) ॥ अनाश्रमिणां कर्माणि विद्याहेतुश्रेष्ठान्दृष्टान्तस्य पूर्वश्रम प्राप्तस्य धीपूर्वकं प्रच्युतस्य कर्म किमु वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तद्भूतस्येति । वृत्तानुवादेन त्रियं सूचयति—सन्तीति । तानाश्रमान्प्राप्तस्य धीपूर्वं प्रच्युतस्य कर्म विद्यमस्तं किं विद्याहेतुं चेति मत्स्यं सिद्धवत्त्वस्य तद्हेतुमाह—तांस्त्विति । कथंचिद्वागा-शुद्धेकारित्यर्थः । सा मानवो न नेति मत्स्यार्थः । ऊरितस्य बुद्धिपूर्वं प्रच्युतानां कर्म यथोक्तविद्या-हेतुहेतुतया पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पूर्वोक्ताश्रमिखश्रेष्ठमिति सिद्धिः । सिद्धान्ते प्रच्युतेरप्रामाणिकत्वाच्चस्ति-रिति स्वीकृत्य पूर्वश्रयति—पूर्वेति । पूर्वोक्तोक्तो वागादियर्थः सुखेन शक्योऽनुष्ठानमिति तच्चिकी-

दिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्याद् विशेषामावादिति ॥ एवं प्राप्ते उच्यते ॥ तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथञ्चिदपि अतद्भावः, न ततः प्रच्युतिः स्यात् ॥ कुतः ॥ “नियमातदूपाभावेभ्यः” तथाहि—“अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्” [छां० २ । २३ । १] इति “अरण्यामियादितिपदं ततो न पुनरेयाद्” इत्युपनिषदिति—“आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् । आयिमौक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि” इति चैवज्रातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति । यथा च—“ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्” [जावा० ४ ।] “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्” [जावा० ४ ।] इति चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते, नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि । न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते ॥ यत्तु पूर्वधर्मः स्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति ॥ तदसत् । “श्रेयास्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठिताद्” [भ० गी० ३ । ३५] इति स्मरणात् । न्यायाच्च—यो हि यं श्रति विधीयते, स तस्य धर्मो, न तु यो येन स्वनुष्ठानं शक्यते । नोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य । न च रागादिवशात्प्रच्युतिः नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात् ॥ जैमिनेरपीति ॥ अपिशब्देन जैमि-

रत्नप्रभा ।

कर्म न हेतुरिति कलम् । रागादिप्रावल्यात्प्रच्युतिनिषेधाच्च । प्रच्युतिः प्रामाणिकी न वेति संशयः । सिद्धान्तसूत्रे नियम व्याचष्टे—तथाहीति ॥ अत्यन्तमिति—नैष्ठिकत्वनियमः । अरण्यामिति—एकान्तोपलक्षितं पारिश्राव्यं गृह्यते । तद् इयाद् गच्छेद् इतिपदं—आचार्यः, ततः तस्मात्प्राक्किंयात् न पुनरेयात् न प्रप्यवेद्—इत्युपनिषद्वहस्यमित्यर्थः ॥ अतद्रूपप्रच्युतौ प्रमाणाभावं व्याचष्टे—यथा चेति ॥ शिष्टाचारामावमाह—न चैवमिति ॥ “चण्डालाः प्रयवसिताः” इति स्मृतेश्च पतितानां कर्म निष्कलाममती ।

यत्प्रत्यवरोहोऽपि कदाचिदूर्ध्वरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानिवारणार्थमिदमधिकरणम् । पूर्वधर्मेण यागहोमादिषु । रागतो वा गृहस्थोऽहं पत्न्यादिपरिवृतः स्यामिति । नियम व्याचष्टे—तथाहि—अत्यन्तमात्मानमिति । अतद्रूपतामारोहतुल्यतामायं व्याचष्टे—यथा च ब्रह्मचर्यं समाप्येति । अमायं शिष्टाचारामायं विमज्जते—न चैवमाचाराः शिष्टा इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४० ॥ (१) ॥

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

पया रागाद्वैषयिकेन च प्रत्यवरोहोऽपि प्रामाणिकः स्यात्तथा चानाश्रमिकर्म निन्दितमपि यथा विद्यासाधनमुक्तं तथा प्रत्यवरूढस्यापि कर्म विद्याहेतुराश्रमावरोहोऽनुष्ठेयस्तदारोहावरोहयोरन्यतरत्वात्तदारोहवदित्यवरोहस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति—एवमिति । उत्तराश्रमं प्राप्तस्य पूर्वाश्रमप्राप्तिरप्रामाणिकीत्यत्र प्रद्वनपूर्वकं हेतुत्रयमाह—कुत इति । तत्र नियमं व्याचष्टे—तथाहीति । अरण्यामिपेक्षान्तोपलक्षितपूर्वरेतस्य तदियाद्गच्छेदिति पदं शास्त्रमार्गस्ततस्तस्मादरण्यान् पुनरेयात्पुनर्नाऽऽगच्छेत्तत्र प्रत्यवरोहोऽपि नियमनिवृत्तस्यमित्यर्थः । स्मार्तमपि नियमं कथयति—आचार्येणेति । उक्तनियमतान्पर्यमाह—एवमिति । अतद्रूपमप्रत्यवरोहं व्याकरोति—यथा चेति । अमायं शिष्टाचारामयं व्याचष्टे—न चेति । परोक्तमनुमानमनूय स्मृतिविरोधेन दूषयति—यच्चिति । इतथानुमानमनुक्तमित्याह—न्यायाच्चेति । यत्तु रागादिवशात्प्रत्यवरोहणमिति तत्राऽऽह—न चेति । ततो न पुनरित्यादि निषेधात् ॥ अवशिष्टं सूत्रानयं व्याचष्टे—जैमिनेरिति । अत्रेति प्रामाणिकप्रच्युत्यभावो : । उदयम्

आधिकारिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२२१)

निबादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्ति प्रतिपत्तिदाढ्याय ॥ ४० ॥ इति
तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ (११) ॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत, किं तस्य, “ब्रह्मचार्यवकीर्णी
नैर्ऋतं गर्दभमालभेत” इत्येतत्प्रायश्चित्तं स्याद्-उत नेति ॥ नेत्युच्यते ॥
यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तम् “अवकीर्णपशुश्च तद्वाधान-
स्याभातकालत्वाद्” [अ० सू० ६ । ८ । २२] इति तदपि न नैष्ठि-
कस्य भवितुमर्हति । किं कारणम् ॥ “आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु
प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन ह्युच्येत आत्महा” [अत्रि०]
इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्मरणात् । छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः ।
उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्मरणाभावादुपपद्यते, तत्प्रायश्चित्तम् ॥ ४१ ॥

रत्नप्रभा ।

मिति भावः ॥ ४० ॥ (१०) ॥ न चाधिकारिकमिति ॥ अवकीर्येत व्यभिचरेद्-इत्यर्थः । अवकीर्णी
योनी निविक्रिते रेतोऽस्यास्तीति-अवकीर्णी । अत्र प्रच्युतस्य प्रायश्चित्तं स्यात् वेत्युपपातकत्वात्पतनस्मृतेश्च
संशयः । प्रच्युतस्य यज्ञादिकं निष्फलमित्युक्तम् । तद्वत्प्रायश्चित्तमपि निष्फलमिति पूर्वपक्षपति-नेत्युच्यते
इति ॥ अत्र कृतप्रायश्चित्तस्य कर्मज्ञानहेतुर्न मनतीति फलम्, सिद्धान्ते तु मनतीति भेदः । यथोपनय-
भामती ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभाः
यस्मरणात् नैर्ऋतगर्दभालम्भः प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणकप्रति । तस्माच्छिन्नशिरस इव पुनः प्रतिक्रियामाव इति पूर्व-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपक्षिफलमाह-प्रतिपत्तीति ॥ ४० ॥ (१०) ॥ प्रत्यवरोहणमशक्नीयमित्युक्तम् । सप्रति
प्रमादात्प्रत्यवरोहे प्रायश्चित्तमस्तीति वक्तुं पूर्वपक्षमाह-न चेति । ऊर्ध्वरेतसोऽधीर्ब्रह्मचरश्चर्व्य विषयस्तेषां
किं नास्ति प्रायश्चित्तमुतास्तीति प्रायश्चित्ताभावस्मृतेर्मेहापातकेष्वनुक्तेश्च सशयमाह-यदीति । प्रमादा-
दित्यधीर्ब्रह्मचरश्चर्व्याणामेतेष्वरेतसा प्रायश्चित्तचित्तेयमिति द्योतयति । अवकीर्येत योनौ रेतः सिञ्चेत्,
अवकीर्णी योनौ क्षिप्तं रेतोऽस्यास्तीत्यनकीर्णी । प्रमादाच्च्युतब्रह्मचर्याणामूर्ध्वरेतसा कृतप्रायश्चित्तानां कर्म-
प्रियाहेतुरित्युक्तया पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रमादिनामूर्ध्वरेतसामात्यन्तिकादध.पातात्पुनर्थाभिद्धिः ।
सिद्धान्ते तेषामपि प्रायश्चित्तेन पतनसमाधानात्तत्सिद्धिरित्युपेक्ष पूर्वपक्षसूत्रमन्तर्गतां योजयति-उच्यते इति ।
तदेव पष्टाध्याये निर्धारितं प्रायश्चित्तमुदाहरति-अवकीर्णीति । ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्यत्र पशुहोमार्थमाधानं
कर्तव्यं किंन लौकिकेष्वेवामिषु तत्कर्मति सदेहे पूर्वाधिकरणे यदाहवनीये जुहोति तेन सूर्योऽस्यामीष्टः प्रीतो
भवतीत्याहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वादाहवनीये तादुपनयनहोमाः कार्या इति प्राप्य जातपुत्रोऽग्नीनादधी-
तेति कृतदारस्यान्याधानविधानादुपनयनकाले दाराभावादाधानस्याप्राप्तकालत्वादाहवनीयाभावालौकिका-
मिषुपनयनहोमा इति राद्धान्तिते ब्रह्मचारी यथाऽवकीर्णी सैन तस्य भार्या स्यात्ततोऽन्याधानमित्यधिको-
शकां निराकर्तुमतिदेशाप्रिकाणमवकीर्णपशुश्चेति यथोपनयनकाले लौकिकाग्नौ होमस्तथाऽवकीर्णपशुश्च
तत्रैव होतव्यः । आधानस्य पत्नीपरिमहोक्तकालतया पूर्वं प्राप्यमावादितरस्याश्च परपरिग्रहभूताया भार्यात्व-
कल्पनयाऽऽधाने मानामावादित्यर्थः । यदधिकारलक्षणे निर्णीतमाधिकारिकं प्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिकस्य
भवितुं नार्हतीति सवन्धः । प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह-किमित्यादिना । किंविषयं तर्हि प्रायश्चित्तमचन ब्रह्म-
चारित्वाविशेषादुपकुर्वाणस्यापि तदयोगात्तत्राऽह-उपेति । तादृगित्यप्रतिसमाधेयत्वोक्तिः ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

अपि त्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यन्ते । यत्रैष्टिकस्य गुरु-
द्वारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्यते, न तन्महापातकं भवति । गुरुत-
ल्पादिषु महापातकेष्वपरिगणनात् ॥ तस्मादुपकुर्वाणवत्रैष्टिकस्यापि
प्रायश्चित्तभावमिच्छन्ति । ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च-
अशनवत् । यथा-ब्रह्मचारिणो मद्यमांसाशने व्रतलोपः, पुनस्संस्कार-
श्चैवमिति । ये हि प्रायश्चित्ताभावमिच्छन्ति, न तेषां मूलमुपलभ्यते ।
ये तु भावमिच्छन्ति, तेषां “ब्रह्मचार्यवकीर्णी” इत्येतदविशेषश्रवणं
मूलम् ॥ तस्माद्वाचो युक्ततरः ॥ तदुक्तं प्रमाणलक्षणे-“समा विमति-
पत्तिः स्यात्” [जे० सू० १ । ३ । ८] “शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वाद्”

नवप्रश्ना ।

नकाळे होमो यैकिकाशावेव कार्य । दारसत्रवोत्तरकालनिहिताभानस्य सप्रत्यप्राप्तनाशवेन भवनीयाभा-
वात्, तद्वद्वर्तीणिनो त्रयचारेण प्रायश्चित्तपक्षुर्गर्भो नैकिकाशौ होनस्य इ यधिकारलक्षणे पद्याभ्याये
निर्गातम् ‘प्रायश्चित्त न पश्यामि’ इति दर्शनाभावात्पत्ते प्रायश्चित्ताभावात्परतः कल्पविधा तन्मूढश्रुतिक-
रणाप्रागेव वत्तमा राणश्रुत्या प्रार्थयत्तमद्रासमिद्रे कश्चन नोद्दिना वत्तमश्रुतिप्रोधादिति भावः ॥ १ ॥

उप० ॥ प्रायश्चित्तस्य भावाभावाप्रतिपक्षो मम वापि भावाप्रतिपक्षे श्रुतिमूलं यदादर्शयेत्यत्र ममतिमाह-तदुक्त-
मिति ॥ “यमयध्वत्” इत्यत्र यमशब्द केचिर्पश्यन्ते प्रयुज्यते । केचित्शत्रिर्वापि प्रियगुणः ॥ अतः
नामती ।

पक्ष । मृत्योचना तु-न चाधिकारस्यधिकारलक्षणे प्रथमदण्डे निर्गातम् ‘नयस्तीर्णपशुश्च तद्वद्वानस्या-
प्राप्तनाशना’ इत्येतेन यप्रायश्चित्तं तत्र नैष्टिकं मयितुमर्हति । पुन-भावाद्धो नैष्टिकमिति स्मृत्या पात-
श्रुत्यनुमानात्प्रायश्चित्तशोभात् ॥ १ ॥ उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् । श्रुतिस्वापत्त्यमरमतो-
मनुवद्वृत्तिर्नचास्मिन्नस्य नैष्टिकस्योपकुर्वाणस्य चास्तिपेण प्रायश्चित्तमुपदिशति साक्षात् । प्रायश्चित्त
आत्मदयिगीव-म्यावनिर्णय ।

सिद्धान्तमिति-उपपूर्वमिति । उपपदे ईदं यस्य पततस्य तत्पूर्यमिति व्याकरोति-अपि त्विति ।
प्रायश्चित्ताभावात्प्रायश्चित्तमुपपत्तिं प्रयुज्यम् । परकारार्थमाह-नैति । नैष्टिकजन्योपस्योपपातकत्वेऽपि
प्रायश्चित्तमत्वे किं जानमिवाशक्तोपपत्तकमाना-यप्रायश्चित्तं स्यादिति गूरावयव-व्याकुर्वन्नाह-तस्मा-
दिति । उक्तस्य “प्रायश्चित्तमिति नैष्टिकमिति-अशनवदिति । प्रायश्चित्त न पश्यामिति स्मरणाय तत्रा-
वधीरे वाशब्दाऽऽ-ये इति । प्रायश्चित्तं ना-नीति स्मरणाय-तत्र पश्यामिति दर्शनाभावात्तस्मरणा-
दित्यर्थः । नाशब्दनिमित्तमपि तु या मयाभुवन्ति तस्मात्तत्राऽऽ-ये इति । ननु न पश्यामिति स्म-
रणस्य प्रायश्चित्तनिमित्तं तस्यैवमुक्तं न तस्यैवमुक्तं तत्रा-येति नाना-यदु या प्रायश्चित्तमत्ता गायुपाप-
तत्राऽऽ-तस्मादिति । यादृशनाभावसम्पन्नस्य प्रायश्चित्तनिमित्तं तस्यैवमुक्तं तदर्थं श्रुतिरनुमीयते
तानर्थशेषप्रवृत्ता प्रायश्चित्तं श्रुतिर्मन्वीति न स्पष्टा प्रायश्चित्ताभावात्तीर्णेति भावः । उक्तेऽपि यमस्य
शास्त्रगतामाह-तदुक्तमिति । यमपयश्चर्याया उपानहापि यत्र यमवराहशब्दा-वा प्रियगुण-
मनुमित्रो वा तस्मिन्ममस्तमो वेत्ते मदेते पूर्वपक्षमाह-ममिति । नचिर्वाच्यं यमस्य प्रयुज्यते
प्रियगुणं चापरे, यस्मात्तदपि गुरुं चेच्छिदाः शृण्वन्तु वाये, तत्र प्रयोगसामान्यता तुत्या मि-
त्रेण प्रतीयति स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमाह-शास्त्रम्या वेति । वाशब्दः पश्यत्यर्थः । ॥

आधिकारिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाग्रन्थसमेतम् । (१२२३)

[जै० सू० १।३।९] इति । प्रायश्चित्ताभावस्मरणं त्वेवं सति यत्न-
गौरवोत्पादनार्थमिति व्याख्यातव्यम् । एव भिक्षुवेद्यानस्योरपि "वान-
प्रस्था दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रश्चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत् । भिक्षुर्वा
नभस्थवत्सोमवृद्धिर्वर्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्च" इत्येवमादिप्रायश्चित्तस्मरण-
मनुसर्तव्यम् ॥ ४२ ॥ इत्याधिकारिकाधिकरणम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रभा ।

कस्य चरुः कार्य इति सन्देहं दृष्टप्रयोगसाम्यात्मना तु या चिन्त्यन् प्रतिपत्तिं स्यात्-॥ इति प्राप्ते
सिद्धान्तः । शास्त्रमूला प्रतिपत्तिर्प्राद्या । शास्त्रनिमित्ताद्भर्माग्निनानस्य । तथा च यदा चा-वा
ओषधयो म्लायन्त्येते यदा मोदमानास्तिष्ठन्ति" इति आत्मन्यन्तरीयकप्रयोगस्य सादर इत्यर्थः ॥
मृत्योर्गतिमाह-प्रायश्चित्तेति ॥ ब्रह्मचर्यव्रताय यत्नाधिक्यं कार्यमिति नापनाऽप्रायश्चित्तस्मरणमपि "न
पश्यामि" इत्युक्तं भगवन्निर्णेत्यर्थः । नष्टिस्त्वयित्वनस्ययोगेऽपि प्रमाणाद्ब्रह्मचर्यभग प्रायश्चित्तमस्तीत्याह-
एवमिति ॥ कृच्छ्रं प्राजापय महाकक्षं उद्वनशपाद दश चण्डानां च रक्षयेत् । यतिस्तु सोमन्ता-
न्य उर्वयेत् । "सर्वपापप्रमत्तेऽपि यायतिमियम युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पतिपात्रः" इति च ॥ उपवा-
सरुन्मेषु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपाद उल्लान्न समाचरेत्" इत्यादि । आदिपञ्चत- "मनो-

भामती ।

न पश्यामीति तु स्पृष्टिः । तस्यामपि च भाक्षाप्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते,
न पश्यामीति तु दशनाभावेन सोऽनुमातव्यः । तथा च स्मृतिर्निराकार्यति भुवमाय तदयो श्रुतिरनु-
मातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यविषया विशेषमुपसर्पन्ती शीतप्रवृत्तिरिति । स्मृत प्रायश्चित्तादर्शेण तु य नगौर
आन-दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

शास्त्रमूला धीः सेन प्राद्या शास्त्रनिमित्तात्तद्भर्माग्निदानस्य । शास्त्रं च यदा वाऽया ओषधयो म्लाय-
न्त्येते मोदमानास्तिष्ठन्ति यदा गोऽनुमातव्येति च यात्रादश-द्वयोर्दार्ढ्यकमूकुरित्ययम् । तस्माद्दी-
साम्याभावाद्भिकृपासिद्ध्या शास्त्रमग्नं प्रसिद्धिं भेन प्राप्नोति प्रथमेऽसिद्धम् । तथाऽग्नौ शास्त्रमग्न्या
प्रायश्चित्तभावात्प्रसिद्धस्तत्पदमुक्तमित्यर्थः । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति स्मृतेस्त्वर्हि का गतिस्तस्याऽह-
प्रायश्चित्तेति । एतं सति सामान्यतया प्रायश्चित्तमत्र निश्चितं सती पर्थः । यदि कचचिन्नेऽप्यस्य ब्रह्म-
चर्यं लुप्येत तदा न प्रायश्चित्तं त्वयन्त न नष्टिस्त्वयित्वनस्य तदा मा यासति तद्विषयनस्याप्रमादेन
मदार्थतात्पर्यं गौरवमुत्पादयितुं प्रायश्चित्ताभावस्मरणमियं । नेष्टिकं हि शक्ति-वायमित्तग्योरतिदि-
शति-एवमिति । विशेषतोऽपि प्रायश्चित्तविज्ञानयोगेन प्रायश्चित्तं नष्टेऽपि प्रायश्चित्तमित्याह-यान-
प्रस्य इति । दीक्षाभेदे त्रतलोपे प्रमादतो ब्रह्मचर्यभङ्गे चरित्वा महाकक्षं उद्वनशपाद देश उर्वये-
दिति सग्नः । कृच्छ्रं विज्ञानि-द्वादशेति । दिनत्रयमत्रागमोजनं दिनत्रयं रात्रिमोजनं दिनत्रयमया-
चित् दिनत्रयमुपसमकरणमित्येवमर्थमियं । पात्राजर्जरेऽपि प्रमादतो त्रतलोपे तु य कृच्छ्रप्रवृत्तिनि-
त्याह-भिक्षुरिति । सोमस्य यत्नाद्वाचनद्विद्विद्वनादय महाकक्षं वर्धयेदित्याह-सोमेति । "मवे-
पापप्रसक्तोऽपि यायतिमियम युतम् । पुनः स पूतो भवति पतिपात्रः" इति च ॥ मनोरागायजादोषा-
ज्ज्ञानोत्पाद्य प्रमादजानः । सर्वान्तर्यामि योगाग्निस्तृणाग्निमानसः ॥ उपमातरुमय पातकेषु महत्सु च ।
प्रविश्य रजनीपाद उल्लान्न समाचरेत्" इत्यर्थः ॥ कुर्वीत प्राणायामास्तु षोडश । अपि अणहन
गामा पुनः त्वहरत् इति " इत्यादि पञ्चाजवर्णस्य शास्त्रं, तेनाभिहितं, स्मरणेऽपि ध्यानादि, स च कर्त-
व्यो भिक्षुवेद्याह-स्वशास्त्रेति । ऊर्ध्वरेतसा षमादयुतव्रतचर्षाणां कृतप्रायश्चित्तानामधिकारोऽस्ति

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥ (१२) ॥

यद्युध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवर्तनं महापातकं, यदि योपपातकम्, उभयथापि शिष्टैस्ते बहिष्कर्तव्याः । “आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स ब्रह्महृद्वा” ॥ इति, “आरूढपतितं विभं मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्धृष्टं कृमिदण्डश्च स्पृष्टा चान्द्रायणं चरेद्” इति शैबमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः, शिष्टाचाराच्च । न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः ॥ ४३ ॥ इति बहिर्बिष्करणम् (१२) ॥

रत्नप्रभा ।

आक्रायजान्दोषान्नानोत्थान्प्रमादजान् । सर्वान्दृष्टि योमात्रिस्तूलादिभिर्वाऽनलः ॥ नियमेन तु कुर्वीत प्राणायामास्तु षोडश । अपि कृण्वन् मासात् पुनन्यहरहः कृताः” इत्याद्यानि वाक्यानि गृह्यन्ते ॥ ४२ ॥ (११) ॥ बहिस्तूभयथापि कृतप्रायश्चित्तैस्तेः सह कृत श्रमणादिकं ज्ञानसाधनं न वेति संदेहे तेषां शुद्धत्वासाधनमिति प्राप्ते प्रायश्चित्तापस्तोके तेषां शुद्धत्वेत्यत्र शुध्यभावान् साधनमिति सिद्धान्तयति—यद्युभयमादी ।

वार्थम् । एतदुक्तं भवति—कृतनिर्णयजनेरपि एतेन सपयानं कर्तव्यमिति । सुश्रार्थस्तु—उपपूर्वमपि पातकं नैष्ठिकत्वात्कीर्णित्य न महापातकम्, अपिरेनकारार्थे, अत एके प्रायश्चित्तमात्रमिच्छन्तीति । आचार्योणां निप्रतिपक्षौ निषेधमावासासम्भवेत् । शास्त्रस्या या वा प्रसिद्धिः सा माया शास्त्रमूलत्वात् । उपपादितं च प्रायश्चित्तमात्रप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममित्यत्र ॥ ४२ ॥ (११) ॥ यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तत्किमेतैः कृतनिर्णयजनेः सत्यवर्तव्यमुत नेति। तत्र दोषकृतत्वादसम्पन्नाहारस्य प्रायश्चित्तेन तन्निर्हरणादनिवर्हणे वा तत्कारणैर्यथ्यास्तत्र्यवहार्या एवेति प्राप्त उप्यने—बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च। निषिद्धकर्माशुष्ठानजपमेनो लोभद्वयेऽप्यशुद्धिमापादयति द्वैधम् । कस्यचिदेनसो लोभद्वयेऽप्यशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिवर्हणं कुर्वणिः । कस्यचित्तु परलोकाशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिवर्हणं कुर्वणिरेहलोकाशुद्धिस्त्वनसापादिता न शक्यापनेतुम् । यथा स्त्रीनाडादिवातिनाम् । यथाहः—“विशुद्धानपि धर्मतो न सपिबेत्” इति । तथा च “प्रायश्चित्तेरप्येवेनो यदज्ञानदृष्टं भवेत्” कामतः कृतमपि। बाळनादिस्तु कृतनिर्णयनोऽपि वचनादन्यवहार्थ इह लोके जायत इति। अत्र च “बाळनाथ” इत्यादि। तस्मा सर्वमनडातम् ॥ ४३ ॥ (११) ॥

आनन्दमिरीच—न्यादनिर्णयः ।

विद्यायामिति मानः ॥ ४२ ॥ (११) ॥ कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां शिष्टाव्यवहार्यत्वमाह—बहिस्त्विति । कृतप्रायश्चित्तैः सह शिष्टाचाररूपं कर्म विप्रयस्तत्किं विद्याङ्गं किञ्च नेति सहाये प्रागुक्तप्रायश्चित्तेनैव तेषां व्यवहार्यतासिद्धेरङ्गमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—यदीति । प्रतिज्ञार्थमुक्त्वा हेतुद्वयं व्याकरोति—आरूढ इत्यादिना । दुष्करतावरणवृत्तमेनो लोभद्वयेऽपि कर्तुंशुद्धिमादधाति । तत्र प्रायश्चित्तेन लोभद्वयेऽपि कस्यचिदशुद्धिरपनीयते कस्यचित्तु परलोकाशुद्धिरपनीयते ऐहिकाशुद्धिरनुवर्तते । उक्तं हि—“मादृशं कृतमात्रं विशुद्धानपि धर्मनः । श्रमणागतदम्बंश्च स्त्रीहन्तृश्च न समदेत्” इति । तथेहापि “आरूढो नैष्ठिकम्” इत्यादिस्मृतिटिप्पणाचाराच्च परलोकाशुद्धेरपनीयतेऽप्यवहार्यत्वावगमान् तैर्यवहार्यात्मनाचारस्य निपातत्वम् । तदेवमुक्ताचारस्त्योक्तमिगान्तराभिधानाग्रासिद्धौ पादादिसंगतिः । पूर्ववत् “वर्तमानम्” इत्यादिस्मृतिविरोधः । सिद्धान्ते तदनुगुण्यमिति मायः ॥ ४३ ॥ (१२) ॥ अन्यस्मिन्पादार्थे

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ (१३) ॥

अङ्गेषूपासनेषु संशयः—किं तानि यजमानकर्माणि—आहोस्विद्—ऋत्विक्-
र्माणि । किं तावत्प्राप्तम् । यजमानकर्माणीति ॥ कुतः ॥ फलश्रुतेः ॥
फलं हि श्रूयते—“वर्षति हास्ये वर्षयति ह एतदेवं विद्वानृष्टौ पञ्चविधं
सामोपास्ते” [छां० २ । ३ । २] इत्यादि । तच्च स्वामिगामि
न्याय्यम् । तस्य साङ्गे प्रयोगेऽधिकृतत्वादधिकृताधिकारत्वाच्चैवजातीय-
कस्य । फलञ्च कर्तृषुपासनानां श्रूयते—“वर्षत्यस्मै य उपास्ते” इत्यादि॥
ननु—ऋत्विजोऽपि फलं दृष्टम्—“आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं

रत्नप्रभा ।

ध्वेति॥ सुगम भाष्यम् ॥४३॥(१२)॥ स्वामिनः फलश्रुतेरिति॥ अगाधितोपास्तिपूमयकर्तृकतत्तसमवा-
स्तस्य ॥ यः कृतप्रायश्चित्, स सम्पन्नहार्थ इत्युत्सर्गस्य निन्द्यतिशयस्मृत्या नैष्ठिकादिषु बाधवद् यो
यदङ्गकर्ता, स तदाश्रितस्य कर्तृत्वेत्सर्गस्य कर्तुं फलश्रुत्या बाध इति पूर्वपक्षमाह—किमिति ॥ अत्र
कर्तृत्वमोक्तृत्वयोरेकाधिकरण्य फल, सिद्धान्ते यद्वाश्रिता ऋत्विक्कर्तृका अभ्युपास्तयो यजमानगामित्व-
सन्नफला, किमु बाध्य स्वनिष्ठप्रज्ञविद्याया स्यात्तन्वमिति फल विवेक्तव्यम् ॥ अतः पादसंगतिः
हिङ्कारप्रस्ताभोद्वीयप्रतिहारनिधनपक्षप्रकारे सान्नि दृष्टिप्यातुर्पेसमृद्धि फलमिति श्रुत्यर्थः ॥ श्रुत
फलम् । क्विगति किं न स्यादित्यत आह—तच्चेति॥ यथा—सगत्कृत्वविकृताधिकारत्वाद्गोदोहनस्य फल
कृत्वविकारिगत, तद्गोपासनस्यापि फल तद्वत्तमेवेत्यर्थः ॥ अस्तु तस्य फल तद्वत्तम् । कर्ता तस्यः किं
न स्यादित्यत आह—फलं चेति ॥ यदुक्तं यजमानगामिफलमिति, तस्यापवाद शङ्कते—नन्विति ॥

भामती ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तयाकाम इत्यत्रविषयसङ्गे कर्मणः सिद्धे
किं कामो याजमान उतात्विज्य इति सश्रयात्विज्येऽप कर्मणि याजमान एव कामो गुणकृतेष्विति निर्णी-
तमिह त्वेजजातीयकानि चाङ्गसमूहानि उपासनानि किं याजमानान्येयोतात्विज्यानीति विचार्यत इति न
पुनरुक्तम् । तयोपासकाना फलश्रवणादनविकारिणस्तदनुपपत्तेर्धजमानस्य च कर्मजनितफलोपभोगमाजो
ऽधिकाराद्विजा च तदनुपपत्तेर्वचनाच्च राजाज्ञास्यानीयात्कविद्विजा फलश्रुतेरिति वचन यजमानस्य
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेन व्यवहारादन्यस्य स्वपकारवदन्यस्मिन्नुपास्तिकर्तरे तेन व्यवहारात्फललक्षणेपकारमन्ययजमानस्य दर्श-
यन्पूर्वपक्षयति—स्वामिन इति । कर्माङ्गसङ्गीयुपासनानि निषेधः पूज्यकर्तृत्वविषया सश्रयमाह—अङ्गे-
ष्विति । शास्त्रीयाङ्गश्रितोपास्तीना सतन्त्रफलानामृत्विक्कर्तृत्वेऽपि यजमानगामिकर्तृत्वोक्तेरस्ति पादा-
दिसंगति । पूर्वपक्षे कर्तृत्वमोक्तृत्वयोरेकाधिकरण्यासिद्धि । सिद्धान्ते प्रकृतस्य कर्तृत्वात्तद्व्याप्तस्य यज-
मानाधीनत्वात्तत्कर्तृत्वमपि तदधीनमित्येकाधिकरण्यस्यातिरुद्धतेति सिद्धवद्वत्य प्रश्नपूर्वक पूर्वपक्षमाह—
किमिति । तत्र हेतु प्रश्नद्वारा दर्शयति—कुत इति । फलश्रुतिमेव निशदयति—फलं हीति ।
श्रुतमपि फलमृत्विगति किं न स्यात्तत्राऽह—तच्चेति । तत्र हेतु—तस्येति । उदाधाद्युपास्तानधीनो
प्राप्तोद्देशनत्वात्कृत्वविकारिण एव प्राप्तस्तस्योद्देशनयोगात्तदाश्रितोपास्तीनां गोदोहनवदधिकृताधिकारत्वा-
त्कृत्वविकारिण एव गोदोहनफलवद्विद्याफलेन संगतिरित्याह—अधिकृतेति । तयाऽपि कथमुपास्तीना
याजमानत्व तत्राऽह—फलं चेति । अकर्तृत्वे फलितमपि यजमानस्य न स्यात्कर्तृत्वमोक्तृत्वयोरेकाधि-
करण्यादित्यर्थः । यजमानगामि फलमित्यत्र व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति । उत्सर्गतो याजमान फल वच-

कामयते तमागायति" [बृ० १ । ३ । २८] इति ॥ न ॥ तस्य वाच-
निकत्वात् ॥ तस्मात्स्वाभिन् एव फलवत्सुपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय
आचार्यो मन्यते ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४५ ॥

नैतदस्ति-स्वाभिकर्माण्युपासनानीति । ऋत्विक्कर्माण्येतानि स्युरि-
त्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ किं कारणम् ॥ तस्मै हि साङ्गाय
कर्मणे ऋत्विक् परिकीयते । तत्प्रयोगान्तःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनानि ।
अधिकृताधिकारत्वात् ॥ तस्माद्गोदोहनादिकर्मनियमवदेव ऋत्विग्भि-
र्निर्वर्त्येरन् । तथा च "तं ह वक्रो दात्म्यो विदाश्चकार स ह नैमिषीया-
णामुद्गाता बभूव" [छां० १ । २ । १३] इत्युद्गातृकर्तृकर्ता विज्ञानस्य
दर्शयति ॥ यत्तुक्तं कर्त्राश्रयं फलं श्रूयत इति ॥ नैष दोषः ॥ परार्थत्वाद्-
त्विजोऽन्यत्र वचनात्फलसम्बन्धानुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

रत्नप्रभा ।

उद्गानेन साधयतीत्यर्थः ॥ यजमानफलमित्युत्सर्गस्य असति वाचकवचने सिद्धिरिति समाध्यायः ॥ तस्मा-
दिति । फलमोक्तृवादित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उपासनमार्त्विज्यम् ऋत्विक्कर्तृकमित्यत्र श्रौतं लिङ्गमाह-तथा
चेति ॥ तम्-उद्गीथाख्यं प्रणव प्राणद्वयवा स्वातवान् ध्यात्वा च नैमिषीयाणां सत्रिणामुद्गातासी-
दित्यर्थः । यजमानेन स्वगामिफलकसांगप्रयोगकरणाय ऋत्विजो क्रीतत्वात्कर्तृत्वेऽपि न तत्फलमाकर्षयम् ।
उत्सर्गस्य वाचकभावादित्युक्तत्वात्, कथणद्वारा कर्तृत्वमोक्तृत्यसामानाधिकरण्यं चोपपद्यते, मृत्यकर्तृके
मात्रसी ।

फलवदुपासन तस्य फलश्रुतेः स ह वक्रो दात्म्यो विदाश्चकारेत्यादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया न्याया-
पवादसामर्थ्याभावाद्यजमानमेवोपासनाकर्षेति प्राप्तं उच्यते-॥ ४४ ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि
परिकीयते । उपास्यानाच्चायदुपासनमौद्गात्रमश्रम्यते । तद्वल्यति सति वाचकेऽन्यथोपपादनीयम् ।
न चार्त्विक्कर्तृक उपासने यजमानगामिना फलस्यासंभविनी तेन हि स परिकीतस्तद्गामिने फलाप घटते ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नात्कचिदपवादः स्यादित्याह-न तस्येति । वाचनिकापवादाभावे तत्सर्गमित्यतिरिक्त्युपसहरति-तस्मा-
दिति ॥ ४४ ॥ अङ्गोपास्तीनां याजमानत्वात् स्वतन्त्रफलतेति प्राप्ते सिद्धान्तयति-आर्त्विज्यमिति ।
तत्र प्रतिज्ञां विमजते-नैतदिति । अन्यकर्तृकत्वे कथमन्यस्य फलमिति शङ्कते-किं कारणमिति ।
सूत्रायपक्षेनोत्तरमाह-तस्मै हीति । ऋत्विजो यजमानेन स्वगामिने फलाय क्रीतत्वान्नानुपपत्तिरित्यर्थः ।
साङ्गकर्माण्यं क्रीतत्वेऽपि ध्यानार्थमक्रीतत्वात्कथमुपास्तीनामृत्विक्कर्मत्वं तत्राऽऽह-तदिति । अङ्गोपास्ती-
नामधिष्ठताविकारत्वं फलितमाह-तस्मादिति । तासामृत्विक्कर्तृकत्वे श्रौतं लिङ्गमाह-तथा चेति ।
तमुद्गीथाख्यं प्रणवं प्राणादिद्विद्विदाष्टं वक्रो नामतो दग्मस्यापत्वं दात्म्यो विदांचकार विदितवान् ।
विदिष्व च नैमिषीयानां सत्रिणामुद्गाताऽऽसीदित्यर्थः । पूर्वपक्षार्थाजमनुवदति-यत्त्विति । उत्सर्गतो
याजमानपक्षेऽपि फलस्य वचनादपवादो यत्र नैवं तत्रोत्सर्गमित्यतिरिक्त्युक्तमित्याह-नैत्यादिना ॥ ४५ ॥
इमथोपास्तीनामृत्विक्कर्तृकत्वं यजमानगामिफलत्वं चेत्याह-श्रुतेश्चेति । उत्सर्गनः श्रुतिस्तिङ्गेभ्यः सिद्धमर्थ-

सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२२७)

“यां वै काश्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासत इति यजमानायेव ता-
माशासत इति होवाचेति” “तस्माद्दु हेवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ कं
ते काममागायानि” [छां० १ । ७ । ८] इति चर्त्विक्कर्तृकस्य विज्ञा-
नस्य यजमानगामि फलं दर्शयति । तस्मादङ्गोपासनानामृत्विक्कर्मत्व-
सिद्धिः ॥ ४६ ॥ इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो
विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥ (१४) ॥

“तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यञ्च पाण्डित्य-

रत्नप्रभा ।

पुद्गे राजा युज्यते जयति चेतिषदिति भावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ (१३) ॥ सहकार्यन्तरविधिः ० ॥
यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणाः आत्मानं विदित्वा सत्यस्य भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्माद् अधुनातनोपि ब्राह्मणः आपा-
तज्ञानरूपपण्डायान् पण्डितः तस्य कृत्य पाण्डित्यं श्रवणं तत् निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन
श्रवणज्ञानस्य बलभावेन मननेन असमावनानिरासेन बालस्य भावेन वा शुद्धचित्तत्वेन स्यात्तुमिच्छेत् ।
एव मननश्रवणे कृत्वा अथ अनन्तरं मुनिः निदिध्यासनकृत्यादेवम् अमौनं मौनान्यद्वात्यपाण्डित्यद्वय
मौनं च निदिध्यासनं लब्ध्वा अथ ज्ञानसामग्रीपीष्कल्यानन्तरं ब्रह्माहमिति साक्षात्कारवान् ब्राह्मणः
भवतीत्यर्थः ॥ मौनशब्दस्य सिद्धरूपे पारिव्राज्ये अनुष्ठेये च स्थाने प्रयोगात्संशयः । यथा-“त ह वक्तुः”
इत्यादिवाक्यशेषादुद्गीयागुपासनस्वात्म्यनिर्णयः, तद्वद् “अथ ब्राह्मणः” इति विविहीनवाक्यशेषान्नौ-
भामती ।

तस्मात्तु व्यसनितामात्रेणोपाख्यानमन्ययितुं युक्तमिति राखन्त ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ (१३) ॥ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्य
निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेद्वात्य च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ
ब्राह्मण इति । यत्र हि विधिविभक्तिः श्रूयते स विधेयः । बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने ।
तस्माच्चयाथ ब्राह्मण इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेव मौनमपि । न चापूर्वत्वाद्विधेयः, तस्माद्ब्राह्मणः पा-
ण्डित्यं निर्विद्येति पाण्डित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथ वा भिक्षुरचनोऽयं मुनि-
शब्दस्तत्र दर्शनात् ‘गार्हस्थ्यमाचार्यकुल मौनं वानप्रस्थम्’ इत्यत्र । तस्यान्यतो निहितस्याप्यनुवादः ।
तस्माद्बाल्यमेनात्र विधीयते मौनं तु प्राप्तं प्रशस्तार्थमनूयत इति युक्तम् । भवेदेव यदि पण्डितपर्यायो
आनन्दतिरिच-न्यायनिर्णयः ।

पसहरति-तस्मादिति । सिद्धे चोपास्तीनामृत्विक्कर्तृकत्वे तन्निर्धारणानियमन्यायेन स्वतन्त्रकृत्यसिद्धि-
रिति भावः ॥ ४६ ॥ (१३) ॥ विधुप्रभृतीनां मन्दाविकारिणां धीसाधनोक्तिप्रपञ्चेनाङ्गोपासनमधमधी-
साधनमेव निर्धार्य पुनश्चतुर्थमेव धीसाधनं बह्वुमारभते-सहकार्यन्तरेति । विषयवाक्यमुदाहरति-तस्मा-
दिति । यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा विदित्वाऽऽत्मानमप्यगाम्यो व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म तस्मादधुनातनोऽपि
ब्राह्मणः पाण्डित्यं पण्डाऽध्ययनजा ब्रह्मबुद्धिस्तद्वान्यण्डितस्तस्य कृत्य पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्णय निश्चयेन
लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानबलभावेन युक्तितोऽसमावनानिरासरूपमननेन शुद्धधीत्वेन वा तिष्ठासेत्स्यात्तुमिच्छेत् ।
उक्तद्राढ्यार्थं बाल्य चेत्यादिरनुवादः । श्रवणमननानन्तरं मुनिर्मननशीलो निदिध्यासनपरः स्यात् ।
मौनान्यद्वात्य पाण्डित्यं चापौनं मौनं च निदिध्यासनं निश्चयेन लब्ध्वोक्तहेतुत्रयस्य ब्रह्मधीहेतुत्वाद्ब्रह्माह-
मित्यवगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्मा भवतीत्यर्थः । तत्र श्रुतं मौनं विषयीकृत्य मौनशब्दस्य सिद्धे

अथ निर्विद्याथ मुनिरमौनश्च मौनश्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः” [३ । ५ । १] इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्र संशयः—मौनं विधीयते, न वेति । न विधीयत इति तावत्प्राप्तम् । “बाल्येन तिष्ठामि” इत्यत्रैव विधेरवसितत्वात् । न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते ॥ तस्मादयमनुवादो युक्तः । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात् । “पाण्डित्यं निर्विद्य” इत्येव प्राप्तं मौनम् ॥ अपि च “अमौनश्च मौनश्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः” इत्यत्र तावद्ब्राह्मणत्वं न विधीयते । प्रागेव प्राप्तत्वात् ॥ तस्माद् “अथ ब्राह्मणः” इति प्रशंसावादः । तथैव “अथ मुनिः” इत्यपि भवितुमर्हति । समाननिर्देशत्वादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—सहकार्यन्तरविधिरिति ॥ विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्यः । अपूर्वत्वात् ॥ ननु पाण्डित्यशब्देनैव

रत्नप्रभा ।

नस्याप्यविशेष्यत्वमिच्छ्य इति पूर्वपक्षमाह—न विधीयत इति ॥ अत्र ध्यानस्याननुष्ठानं, सिद्धान्ते त्वनुष्ठानमिति कलम् । यदि मौनं पारिव्राज्यं, तदा वाक्यान्तरप्राप्तमनुवर्तते बाल्यविधिप्रशंसार्थम् । यदि ज्ञानं, तदा पाण्डित्यशब्दात्प्राप्तमिति पूर्वपक्षप्रसङ्गार्थः । मुनिशब्दाद्विज्ञानातिशयः प्रतीयते, तस्य ज्ञानमात्रमपि पाण्डित्यशब्दाच्च प्राप्तिः । नापि मुनिशब्दः पारिव्राज्याच्चकः । चारमोक्षपादिषु प्रयुज्यमानत्वात् । तस्मादप्राप्तं मौनमपूर्वत्वादिविधिं कल्पयतीति सिद्धान्तयति—पूर्वामत्यादिना ॥ आपस्तम्बप्रयोगस्य गतिमामती ।

मुनिशब्दो भवेत् । अपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं ज्ञानातिशयसंपत्तिस्तु मौनं तत्रैव तात्प्रसिद्धेः । आश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यपादिपदसन्निधानात् । तस्मादपूर्वत्वमौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

पारिव्राज्ये साध्ये च ज्ञानाभ्यासे प्रयोगसिद्धेः संशयमाह—तत्रेति । निरुपायविविधान्तरङ्गसाधनमौनविधिसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मौनस्यानुष्ठेयत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यानुष्ठेयत्वसिद्धिरिति मत्वा तं हेत्वादियात्रशेषादङ्गोपासनमृत्विज्जमेतिवदयं ब्राह्मण इति विविहानवाक्यशेषादयं मुनित्वेयमिति न विधिरिति पूर्वपक्षयति—नेत्यादिना । ननु बाल्येनेत्युपक्रमे विविश्रुतमौनेऽपि विधिरस्तु नेत्याह—बाल्येनेति । तदेवोपपादयति—न हीति । यद्यत्रापि विधेयत्वं तर्हि विधिः श्रूयते बाल्यवत् च श्रूयतेऽज्ञाः श्रोतव्यत्वे सत्यश्रवणाद्विध्याभाससिद्धिरित्यर्थः । तर्हि मौनवाक्यस्य का गतिस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । अनविगतस्यानुवादायोगादन्यत्र विध्यनुपलब्धेर्विविरेवायमिति शङ्कते—कुत इति । पाण्डित्यविद्यानादेव मौनमपि सिद्धं तस्यैव मौनमादित्याह—मुनीति । मुनिशब्दस्य मिश्रवचनञ्चेऽपि तस्यान्यत्र विद्यानादप्राप्तमादयेति मत्वा मौनस्याविधेयत्वं हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । एकवाक्यतानुरोधान्मौनवाक्येऽपि न विधिरित्यर्थः । यदा पाण्डित्येन मौनस्य प्राप्तिस्तदा त्रिवीर्यमानवाक्यस्यैव प्रशंसा । न हि पाण्डित्यं स्वयमेव ज्ञानं किंतु बाल्येऽनुष्ठेयान्तरं मननापरपर्यायं पाण्डित्यं कृतं स्यात्तस्माद्बाल्यं प्रशस्तम् । यदा मौनस्योत्तमाश्रमस्य विध्यन्तर्प्राप्तस्यानुवादस्तदा बाल्यमात्रानुष्ठानवानुत्तमाश्रमित्वेन स्तूयत इति व्यक्ताः स्तुतिरिति मत्वाऽऽह—तस्मादिति । बाल्यपाण्डित्यातिरिक्तस्य मौनस्याविधेयत्वाच्च तन्मुमुक्षोरनुष्ठेयमिति प्राप्तं पञ्चमस्य सिद्धान्तमाह—एवमिति । अपूर्वत्वमपि सिद्धमिति शङ्कते—नान्विति । पण्डितशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वात्

मौनस्यावगतत्वमुक्तम् ॥ नैष दोषः ॥ मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् । मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसम्भवात् । “मुनीनामप्यहं व्यासः” [भ० गी० १० । ३७] इति च प्रयोगदर्शनात् ॥ ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि दृश्यते—“गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्” इत्यत्र ॥ न । “बालमीकिर्मुनिपुङ्गवः” इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात् । इतराश्रमसन्निधानाच्च । पारिशेष्यात्तत्रोत्तमाश्रमोपादानम् । ज्ञानप्रधानत्वाद् उत्तमाश्रमस्य ॥ तस्माद्बाल्यं पाण्डित्यापेक्षया तृतीयम् । इदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते ॥ यत्तु बाल्य एव विधेः पर्यवसानमिति, तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते मुनिः स्यादिति निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वतः—विद्यावतः सन्त्यासिनः । कथं विद्यावतः संन्यासिन इत्यवगम्यते । तदधिकारात् । आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येष्णाभ्यः “व्युत्थायाथ भिक्षा चर्यं चरन्ति” [बृ० ३ । ५ । १] इति ॥ ननु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नो

रत्नप्रभा ।

माह—इतराश्रमेति ॥ किंच, “अमौन, च मौनं च निर्विद्य” इति श्रणमननवदनुप्रेयत्वोक्तमौनस्य विधेयतेत्याह—निर्वेदनीयत्वेति ॥ न च त्रयाणां त्रिगुणे वाक्यभेदो दोष । उपरि धारणवदितृत्वात्-द्वाक्यभेदस्येति भावः । कस्येदं ध्यानं विधीयत इत्यत्राह—तद्वत इति ॥ “आत्मानं विदित्वा” इति परोक्षज्ञानतः संन्यासिनः प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥ मूढमार्यसाक्षात्कारसाधनत्वेन ध्यानादेः पद्मादौ लोकात् प्राप्तिं शक्तिंवा नियमविधिमाह—नन्वित्यादिना ॥ ननु ब्रह्मपरे वाक्ये कथं ज्ञानाङ्गविविरिति चेत्सं-
भामती ।

ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । एव च निर्वेदनीयत्वमपि त्रिगुणं ज्ञानं स्यादित्याह—निर्वेदनीयत्वनिर्वेद-
शादिति । कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारित्वेत्यत आह—तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो भिक्षोः ।
पृच्छति—कथमिति । विद्यावत्ता प्रतीयते न स यासितेत्यर्थः । उत्तरं तदधिकारात् भिक्षोस्तदधि-
कारात् । तदर्थमिति—आत्मानं विदित्वेति । सूत्रायैव योजयितुं शङ्कते—नन्विति । परिहरति—

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मुनिशब्दस्य तदतिशयगामि वादर्थभेदान्न पण्डितशब्देन मुनिशब्दस्य प्राप्तार्थत्वेत्याह—नेत्यादिना । वृद्ध-
प्रयोगाभावे कथं तदर्थत्वं तत्राऽऽह—मुनीनामिति । आश्रमेऽपि प्रयोगदर्शनादनियतं ज्ञानातिशयनाच्चित्तं
तस्य चायत्र विधानादनुवाद्यत्वमेव शङ्कते—नन्विति । उत्तमाश्रमे मुनिशब्दोऽसाधारणं साधारणो
वेति विकल्प्याऽऽद्य प्रत्याह—नेति । साधारणत्वं त्वेकस्यानेकार्थत्वायोगादयुक्तमित्यभिप्रेत्य प्रयोगस्याय-
थासिद्धिमाह—इतरेति । मौनस्यापूर्वमुपपाद्य तृतीयमिति पदं व्याकुर्वन् फलितमाह—तस्मादिति । वाक्य-
भेदप्रसङ्गादेकत्रैव विधिप्रत्युक्तं तत्राऽऽह—यस्त्विह । उपरिधारणव मौनं वाक्यभेदेन त्रिष्वप्यत्रैव हेतु-
न्तरमाह—निर्वेदनीयत्वेति । कस्येदं मौनं विद्यासहकारितया विधीयते तत्राऽऽह—तद्वत इति । विशेष-
णप्रापकं पृच्छति—कथमिति । प्रकरणं तथेयाह—तदिति । पक्षेणति पदं शक्तोत्तरत्वेनान्वारयति—
नन्वित्यादिना । ब्रह्मेव प्रत्यगद्वयं वस्तु द्वैतं सर्वमत्रियामयमिति शास्त्रयुक्तिभ्यां सिद्धे तत्साक्षात्कारसाध-
नाभ्यासे स्वयमेव पुरुषस्योत्पत्त्यादयोर्यो विधिरिति चोदिते संन्यासप्रवर्णनात्तदर्थस्य श्रवणादेः साक्षा-
त्कारहेतुभावात्पूर्वत्वादेष्टव्यस्तद्विविरिति समाधिः । विद्यावन्तमधिकारिविशेषं प्रति विधेयानर्थक्यमुक्तिम्-

त्येव । तत्र विद्यातिशयः किं मौनविधिना इत्यत आह—पक्षेणेति ॥
एतदुक्तं भवति ॥ यस्मिन्पक्षे भेददर्शनमात्रव्याप्यं प्राप्नोति, तस्मिन्नेव
विधिरिति । विध्यादिवद् यथा—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”
इत्येवञ्चातीत्यके विध्यादौ सहकारित्वेनाऽन्याधानादिकमंगजातं विधी-
यते, एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन्विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥
एवं बाल्यादिविशिष्टे केवलयाश्रमे श्रुतिसिद्धे विद्यमाने कस्माच्छान्दोग्ये
गृहिणोपसंहारः—“अभिसमावृत्य कुटुम्बे” [छा० ८ । १५ । १] इत्यत्र ।
तेन ह्युपसंहारं तद्विषयमादरं दर्शयतीत्यत उत्तरं पठति—

कृत्स्नभावाच्च गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । कृत्स्नभावोऽस्य विशिष्यते । बहुलायासानि
हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि । तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टान्याश्रमा-
न्तरकर्माणि च यथासम्भवमहिंसेन्द्रियसंयमादीनि तस्यापि विद्यन्ते ॥
तस्माद् गृहमेधिनोपसंहारो न विरुध्यते ॥ ४८ ॥

रत्नप्रथमा ।

फलकतुपरवाक्येऽङ्गविधिवदित्याह—विध्यादिवदिति ॥ प्रधानमाश्रम्याङ्गपर्यन्तो विधिः, तत्र प्रधानः क्रतुः—
विध्यादिः, अत एवांग विध्यन्तरम् इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ एतत्सूत्रभाष्यभावानभिज्ञाः—संन्यासाश्रमवर्ग-
श्रवणादौ विधिर्नास्तीति वदन्ति । विधौ ह्यप्राप्तिमात्रमपेक्षितम् । तच्च भेददर्शनमात्रव्याप्यं इति तमिति
सप्रदायविदः ॥ ४७ ॥ कृत्स्नभावास्त्विति ॥ समावर्तनानन्तरं कुटुम्बे विद्यतो ब्रह्मलोकं प्राप्नोति “न च
भामवी ।

अत आह पक्षेणेति । विद्यावानिति न विद्यातिशयो विवक्षितः । अपि तु विद्योदयायाम्यासे प्रवृत्तो
न पुनरुपनविद्यातिशयः । तथा चास्य पक्षे कदाचिद्भेददर्शनात्संभव इत्यर्थः । विध्यादिविधिसुख्यः प्रधा-
नमिति यावत् । अत एव समिदादिविध्यन्तः स हि विधिः प्रधानविधेः पश्चादिति । तत्राश्रयमाणविधिव्ये-
ऽपूर्वत्वादिधिरात्येय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु यद्ययमाश्रमे बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गार्हस्थ्येनोपसंहरतीति
चोदयति—एवं बाल्यादिविशिष्टेति । उत्तरं पठति—कृत्स्नभावाच्च गृहिणोपसंहारः । छान्दोग्ये
आनन्दगिरिय-न्यायतिर्णयः ।

त्याशङ्क्य विद्यावत इति विद्यातिशययुक्तो नोच्यते किंतु विद्योदयाय तदुपायाम्यासे प्रवृत्तस्तेनास्य पक्षे
कदाचिद्भेददर्शनं प्राप्नोत्यतो विधेरर्थवत्तेति सूत्रपदार्थं विवृणोति—एतदिति । अतश्चिद्व्याप्यस्य तद्व्याप-
कत्वे दृष्टान्तमाह—विध्यादिवदिति । तदेव व्याचष्टे—यथेति । आदिर्मुखं प्रधानं विधेरादिविध्यादिर्-
शरूपासाविधिः, समिदादिस्तु विध्यन्तस्तत्राश्रुतविविक्तेऽपि विधिरात्येव इत्यर्थः । दृष्टान्तस्यमर्थं दार्ष्टे-
न्तिके योजयति—एवमिति ॥ ४७ ॥ बाल्यादिप्रधानः संन्यासो यद्यनुष्ठेयस्तर्हि कस्माद्गार्हस्थ्येनोपसंहारं
श्रुतिस्तिथ्यनन्तरसूत्रावर्त्यमाह—एवमिति । गृहिणोपसंहारेऽपि केवलयाश्रमस्य किं जातमित्याशङ्कयानास्या-
विषयत्वं प्राप्तमित्याह—तेनेति । बहुलायाससाध्यधर्मवाहुल्यात्तेनोपसंहारो न तेनैव समापनादित्याह—अत
इति । सूत्र व्याचष्टे—तुशब्द इति । ननु यथा गृहिणो यज्ञादीनि कर्तव्यत्वेनोक्तानि तथाऽऽश्रमान्त-
णामपि कारणसमादिकर्मान्तराण्युच्यन्ते तथा च कांश्च्य विदोपस्तत्राऽऽह—आश्रमान्तरेति । गृहमेधिति
विशेषे सिद्धे पठितमाह—तस्मादिति ॥ ४८ ॥ मौनं गार्हस्थ्यमित्याश्रमद्वयोत्तरितराश्रमामावासांका कथं-

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

यथा-मौनं गार्हस्थ्यञ्चेतावाश्रमौ श्रुतिसम्मतौ, एवमितरावपि वानप्र-
स्थगुरुकुलवासौ । दर्शिता हि पुरस्ताच्छ्रुतिः-“तत्र एव द्वितीयो ब्रह्मचा-
र्याचार्यकुलवासी तृतीयः” [छा० २ । २३ । १] इत्याद्या ॥ तस्माच्चतु-
र्णामप्याश्रमाणामुपदेशाविशेषात्तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः ।
इतरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्वहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षयातुष्टानभेदापेक्षया
वेति द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥ इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥ (१५) ॥

“तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद” [बृ० ३।५।१]
इति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र बालस्य भायः कर्म वा-बाल्य-

रत्नप्रभा ।

पुनरावर्तते” [छा० ८ । १९ । १] इत्युपसहारास्तस्यासौ नास्तीति शङ्कार्थः । आयासविशिष्टकर्म-
बाहुल्याद्गृहिणोपसहारः कृतो न संन्यासामावादिति समाप्यर्थः ॥ ४८ ॥ सन्यासगार्हस्थ्यद्वयमत्र सूत्र-
कृतोक्तम् । ततोऽन्यदाश्रमद्वयं नास्तीति कस्य चिद्भ्रमः स्यात्, तन्निरस्यति-मौनवदिति ॥ आश्रमद्वयव-
दित्यर्थः ॥ इतरयोरेपीति वाच्ये बहूक्तिवान्तरभेदमपेक्ष्य । स चास्माभिः प्राग् दर्शितः ॥ ४९ ॥ (१४) ॥
अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ तत्र बाल्ये विषये तद्वित्तस्य मावार्थत्वासमगात् कर्मार्थत्वं गृहोत्था तिष्ठन्मूत्र-
त्यादिकर्मणोऽप्रकृष्टेन्द्रियत्वादिरूपमावशुद्धे च बालकर्मत्वाविशेषात्सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे विद्याङ्ग-
भामती ।

बहुलायास्तसाध्यकर्मबाहुल्यत्वाद्गार्हस्थ्यस्य चाश्रमागन्तरधर्माणां च केषांचिदहिसादीनां समवायात्तेनोपसहारो न
पुनस्तेन समापनादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन कचित्कदाचिदितरामावशङ्का मन्दबुद्धेः
स्यादिति तदपाकणार्थं सूत्रम्-मौनवदितरेषामप्युपदेशात् । वृत्तिर्वागन्तरस्थानामनेकविधैरेव ब्रह्मचारि-
णोऽपीति वृत्तिभेदोऽनुष्ठेयतारो वा पुर्या मिथ्यन्ते, तस्माद्द्विवेदि बहूवचनमविष्यम् ॥ ४९ ॥ (१४) ॥ अनावि-
ष्कुर्वन्नन्वयात् । बाल्येनेति यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षतायाश्चात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादि-
नियमविवादिनश्च सामान्यशास्त्रस्त्वानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्सकलबालचरितविधानमिति प्राप्तेऽभिधीय-
मानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

चिद्वेत्तन्निरासार्थमाह-मौनवदिति । कथं तयोः श्रुतिमत्त्वं तत्राऽऽह-दर्शितेति । श्रुतिमत्त्वाविशेषे
फलितमाह-तस्मादिति । इतरेषामिति बहुकत्या गार्हस्थ्यस्यापि परामर्शो न तु सिद्धवदुपन्यास इत्या-
शङ्कयाऽऽह-इतरेषामितीति । गायत्रौ ब्राह्म. प्राजापत्यौ बृहन्निति ब्रह्मचारी चतुर्विधः । गृहस्थोऽपि
वार्तावृत्ति. शास्त्रीनवृत्तिर्यावरो घोरसत्यासीति चतुर्विधः । वानप्रस्थश्च धैरानसौदुम्बरवालखिल्यकेतपप्र-
भेदैश्चतुर्विधः । तथा परिव्राडपि कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसभेदैश्चतुर्विध इति षोडशप्रभेदास्तावदाश्रमा-
स्तत्तद्धर्मविशेषयुक्ता. श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः । ततो ब्रह्मचारिणि वानप्रस्थे चानुष्ठेयवृत्तिभेदमनुष्ठानभेदं वाऽपे-
क्ष्य बहूक्तिर्न गार्हस्थ्यमपेक्ष्य तस्य प्रागेवासदिगन्तव्येनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ (१४) ॥
बाल्यस्य विधेयत्वमुपेत्यावागन्तराव्यभेदेन मौनमपि विधेयत्वान्मुमुक्षुणा कार्यमित्युक्तम् । इदानीं किं
तद्बाल्यमिति धीक्षाधामाह-अनाविष्कुर्वन्निति । अनुष्ठेयत्वेन श्रुतं बाल्यं विषयत्वेनोदाहरति-तस्मा-
दिति । तत्र बाल्ये विषये सशय इति सङ्गः । सशयकारणमाह-बालस्येति । तर्हि बालमात्रो व्योवि-

मिति तद्विते सति बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया सम्पादयितुमश-
क्यत्वाद्यथोपपादमूत्रपुरीषत्वादिबालचरितमन्तर्गता वा भावविशुद्धिर्द-
म्भदर्पप्ररुद्धेन्द्रियत्वादिरहितता वा-बाल्यं स्यादिति संशयः । किं
तावत्प्रातम् ॥ कामचारवादमक्षता, यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च, -प्रसिद्ध-
तरं लोके-बाल्यमिति तदग्रहणं युक्तम् ॥ ननु पतितत्वादिद्रोषप्रातेर्न
युक्तं कामचारताद्याचरणं न विद्यावतः संन्यासिनः । वचनसामर्थ्या-
द्दोषनिवृत्तेः-पशुहिंसादिष्विवेति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ न ॥ वचनस्य
गत्यन्तरसम्भवात् । अविरुद्धे ह्यन्यस्मिन्बाल्यशब्दाभिलष्ये लभ्यमाने
न विध्यन्तरव्याघातकल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय चांगं विधीयते ।
ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयम् । न च सकलार्था बालच-
र्याधामंगीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः सम्भाव्यते ॥ तस्मादान्तरो भाव-
विशेषो बालस्याप्ररुद्धेन्द्रियत्वादिरिह-बाल्यमाश्रीयते ॥ तदाह-अ-

रत्नप्रभा ।

त्वेन तिष्ठन्मूत्रत्वादेरप्यनुष्ठान, सिद्धान्ते भावशुद्धेर्वेति फलम् । पूर्वेन मौनशब्दस्य ज्ञानातिशये ध्याने
प्रसिद्धत्वाद् ध्यान त्रिपेयमित्युक्तम् । तद्वद्बाल्यशब्दस्य कामचारादौ प्रसिद्धेस्तेद्विविधग्रहणमित्याह-किं
तावदिति ॥ कामतः चरणवदनमक्षणानि यस्य स-कामचारवादमक्षः-तत्तत्पर्यः । यथोपपाद-
यथासमम मूत्रादि यस्य तद्भायः तत्त्वम् । बाल्यत्रिपिन्यात्पातित्वशास्त्रमन्यत्रिपयमिति भावः ॥ “यस्त-
विज्ञानान्मयनमस्कः सदाऽनुचि । न स तत्त्वमाप्नोति सत्तार चाधिगच्छति” इत्यादिशौचमिक्षा-
दिनियमत्रिपिशास्त्राविरुद्धस्य भावशुद्ध्याप्यबाल्यस्य विपिसमग्नय यथेष्टचेष्टात्रिविरिति सिद्धान्तवति-

भाष्ये ।

ते-त्रिप्राङ्गवेन बाल्यविज्ञानात्समस्तजालचर्चाया च प्रधानविरोधप्रसङ्गाद्यतदनुगुणमप्रौढेन्द्रियत्वादि भाव-
ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्षेपोऽत्र कल्प्यतामित्याशङ्क्य तदग्रं हेतुमाह-बालेति । तद्वितश्रुत्या परिशिष्टं बाल्यमाश्रित्य मशयमभिनयति
यथेति । बाल्यशब्दार्थत्रिपिचनेन स्वतन्त्रपुनर्हेतुत्रिपान्तरङ्गस्यैवात्रापि निरूपणात्वादिसंगतिः । पूर्वपक्षं
तिष्ठन्मूत्रत्वाद्यपि त्रिदुषोऽनुष्ठेयं निव्यति । सिद्धान्ते बाल्यस्याप्ररुद्धेन्द्रियत्वादिनिरूपमाणशुद्धेऽनुष्ठेयत्वात्
त्रिदुषो यथेष्टचेष्टासिद्धिरिति मत्वा प्रथमपूर्वकं पूर्वपक्षमाह-किं तावदिति । चरण चारो वदन वादो
मक्षण मक्षस्ते कामनो यस्य स तथा तस्य भावस्तथा । यथोपपाद यथासम यत्र कापि मूत्र च पुरीष
चास्येति तथोक्तन्तरस्य भावस्तत्त्वम् । तत्र लोकप्रसिद्धं हेतुमाह-प्रसिद्धेति । शास्त्रान्तरविरोधादयुक्तमु-
क्तमिदमन्यस्य विषयत्रयमिति शक्यते-नन्विति । आदिशब्देन शिष्टगर्हा गृह्यते । सामान्यशास्त्रमत्तोचो
विशेषविवे स्यादित्याह-नेत्यादिना । सामान्यत्रिपिर्विशेषत्रिपिना सत्तोचं दृष्टान्तमाह-पन्विति । त्रिदुषो
यथेष्टचेष्टायामपि न दोषोऽस्तीति प्राप्तमनूय सिद्धान्तमाह-एवमिति । त्रिदुषो यथेष्टचेष्टा न विषया
शास्त्रान्तरविरोधादिति प्रतिजानीते-नेति । सामान्यशास्त्रम्योक्तं सत्तोचो बाल्येन तिष्ठानेदिनियमनादि-
त्याशङ्क्याऽऽह-वचनस्येति । सामान्यप्रवृत्तिविशालाविरुद्धेऽर्थे ममवति तद्विद्वदर्थक्यनायोगात्
कामचारादि त्रिपयमित्युक्तमेव न्यनक्ति-अविरुद्धे हीति । इतश्च कामचारादि न विषयमित्याह-
प्रयानेति । किं तत्रयान यदङ्गत्वेन बाल्यादि त्रिपियते तदाह-ज्ञानेति । उक्तप्रयानोपपत्तिवामा
यान कामचारादि त्रिपयमित्युक्तम् । तद्विरोधित्वान्न तदत्रिपयमित्याह-न चेति । किं तर्हि किं
बाल्यं तदाह-तस्मादिनि । इदं प्रकृतवाक्योक्तिः । उक्तेऽर्थे सूत्रमादाय योजयति-तदाहति ।

नाविष्कुर्वन्निति ॥ ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापय-
न्दम्भदर्पादिरहितो भवेत् । यथा-बालोऽप्रकृष्टेन्द्रियतया न परेष्व्वात्मा-
नमाविष्कर्तुमीहते, तद्वत् । एवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यार्थानुगम
उपपद्यते । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः-“यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहु-
श्रुतम् ॥ न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥ गूढधर्माश्रितो
विद्वानज्ञातचरितं चरेत् । अन्धवज्जडवच्चाऽपि मूकवच्च महीश्वरेत्”
“अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तचरः” इति चैवमादि ॥ ५० ॥ इत्यनाविष्कारा-
धिकरणम् ॥ १५ ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥ (१६) ॥

“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः” [व्या० सू० ३।४।२६] इत्यत आर

रत्नप्रभा ।

एवमिति ॥ प्रज्ञानविरोधित्वाच्च न तद्विवेकित्वाह-प्रयनेति ॥ भावशुद्धेर्विद्योपकारकत्वेन अन्वयाद-
नाविष्कुर्वन् भवेदिति बाल्यनिषेध इति सूत्रयोजना ॥ ५० ॥ (१५) ॥ ऐहिकमपि० ॥ सत्या-
सादि बाह्यान्त साधनजातमुक्त्वा त-साध्यनियोजन विचार्यते इति सगतिं धदन् साधनस्य द्विधा फल-
सम्बाधशयमाह-सर्वेत्यादिना ॥ कारीरीष्टिवदेहिकफलजनियम श्रवणादीनामिति पूर्वपक्षमाह-

भामती ।

शुद्धिरूप तदेव विधीयते । एवं च शास्त्रान्तरात्रावेनाभ्युपपत्तौ न शास्त्रान्तरात्राधनमन्याय्य भविष्यतीति
॥ ५० ॥ (१५) ॥ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । सगतिमाह-सर्वापेक्षा चेति । किं श्रवणादि-
भिरिहैव वा ज-मति विद्या साध्यते उतानियम इह वासुतं वेति । यद्यपि कर्माणि यज्ञादी-ननियतफलाणि
तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन विद्योत्पादस्यानियम प्रतिभाति । तया च गर्भस्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिगो-
धश्रवणात्, ‘अनेकज-मससिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इति च स्मरणादासुभिकत्वमप्यवगम्यते ।
तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वात्तूणादेश्च प्रमाणत्वात्तेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञादिना
सत्प्रशुद्धसाधनेन वा विद्योत्पादकश्रवणादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्तिभिन्नोपशमेन वा विद्यासाधनत्वम् । श्रवणा-

आनन्दादौर्वाच्य-न्यायनिर्णय ।

कथं यपोऽन्तःस्यै बाह्यशब्द प्रयुज्यते तत्राऽऽह-ययेति । अन्वयादिति पद व्याकरोति-एवं हीति ।
अप्रकृष्टेन्द्रियतयादिरूपभावशुद्धिलक्षणबाल्यस्य प्रज्ञानोपकारित्वे मानमाह-तथा चेति । कुलीनत्वप्रक-
टन सत्त्वं तद्वैपरी-यमसत्त्वम् । शास्त्रार्थज्ञानराहित्यमश्रुतत्वं तद्वैपरी-य्य बहुश्रुतत्वम् । सदाचारनिरतत्वं
सुवृत्तत्वं दुराचारनिष्ठत्वं दुर्वृत्तत्वमिति भेदः । तकिमिदानीं श्रवणीयोग्यस्य मुमुक्षोर्नास्त्येव किञ्चिदनु-
श्रये तत्राऽऽह-गूढेति । चक्षुरिन्द्रियपारस्य निरसितुमश्वदित्युक्तम् । रसनादिपारस्य निर-
स्पति-जडवदिति । ज्ञानेन्द्रियपारस्य परिहृत्य कर्मेन्द्रियपारस्य परिहरति-मूकवदिति । धर्मव्यजि-
त्वाप्रकटनमन्यत लिङ्गत्वम् । तदेव मुमुक्षोरुपरतसर्वेन्द्रियस्य श्रवणादिपरस्य मोक्षसाधन तत्त्वज्ञानमवश्य-
मावीति भावः ॥ ५० ॥ (१५) ॥ बाह्यान्तमुक्त्वावच विद्याहेतुमुक्त्वा तत्फलं विद्याजन्मकालं निरूप-
यति-ऐहिकमिति । उक्तहेत्वधीनधीजन्मविषये कारीर्यादिफले चित्रादिफले चोपयोपलब्धेर्हेतुानुवाद-
पूर्वकं सशयमाह-सर्वेति । श्रवणादिसामग्रीप्रसिद्धश्रवणादिप्रसिद्धमिदमित्युक्तेष्वपि पादादिसगति ।
पूर्वपक्षे श्रवणादीनां विद्योपाय वनियमासिद्धिः । सिद्धान्ते प्रतिबन्धमावापेक्षया तेषां तन्नियमसिद्धिः

भ्योच्चावचं विद्यासाधनमवधारितम् । तत्फलं विद्या सिध्यन्ती किमि-
हैव जन्मनि सिध्यति-उत-कदाचिदमुत्रापिति चिन्त्यते ॥ किं तावत्प्रा-
प्तम् ॥ इहैवेति ॥ किं कारणम् ॥ श्रवणादिपूर्विका हि विद्या । न च कश्चिदमुत्र
विद्या मे जायतामित्यभिसन्धाय श्रवणादिषु भवन्ते । समान एव तु
जन्मनि विद्याजन्माऽभिसन्धाय तेषु भवन्तमानो दृश्यते । यज्ञादीन्यपि
श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति । प्रमाणजन्यत्वाद्विद्यायाः ॥ तस्मा-
दैहिकमेव विद्याजन्मेति ॥ एवं प्राप्ते वदामः ॥ ऐहिकं विद्याजन्म भव-
त्यसति प्रस्तुतप्रतिबन्धे इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यदा प्रक्रान्तस्य
विद्यासाधनस्य कश्चित्प्रतिबन्धो न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मान्त-
रेण, तदेहैव विद्योपपद्यते । यदा तु खलु प्रतिबन्धः क्रियते, तदाऽमु-
त्रेति । उपस्थितविपाकत्वञ्च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति ।

स्तप्रमा ।

किन्तावदिति ॥ नन्वामुक्तिकफलरूपज्ञादिसाध्यविद्याया कथमेहिकत्वनियम इत्यत आह-यज्ञादीन्य-
पीति ॥ शुद्धिद्वारा यज्ञादिमि श्रवणान्निष्ठा साक्षाद्विद्याहेतुषु घटितेषु विद्याविउम्भो न युक्त । द्रव्यते च
निष्कम्ब । अतः श्रवणादेर्विद्याहेतुत्वमसिद्धमिति पूर्वपक्षे फल, प्रतिबन्धरूपशङ्किलम्बेपि हेतुत्वसिद्धिरिति
सिद्धान्ते फल मात्रा चित्रादिवदनियतफल श्रवणादिकमिति सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ ननु प्रारम्भ-
कर्मविशेषेण श्रवणादिफलप्रतिबन्धः किमिति क्रियते । श्रवणादिनैव कर्मविपाकप्रतिबन्धः किं न स्यादि-
त्यत आह-उपस्थितविपाकत्वं चेति ॥ देशादिमहिम्ना कर्मणि निवर्त्यन्त इत्यर्थः ॥ तेन श्रवणा-
भायसी ।

दीनां त्वनपेक्षानामन विद्योत्पादकत्वम् । न च प्रमाणेषु प्रवर्तमानाः प्रमातर एहिकमपि चित्मा नेन प्रमो-
त्पादं कामयन्ते किन्तु तादात्विकमेव प्रागेन तु पारलौकिकम् । न हि कुम्भदिद्विभुधुषी समुन्मीलयति
कालान्तरीयाय कुम्भदर्शनाय किन्तु तादात्विकाय । तस्मादैहिक एव विद्योत्पादो नानियतकालः । श्रुति
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सुपेत्य प्रश्नपूर्वकमेहिकत्वनियम पूर्वपक्षमाह-किमिति । फलहेतुव्योपउम्भो तन्नियमे नान्ति हेतुरिति
शङ्कते-किमिति । तत्र कारणमाह-श्रवणादीति । चित्रादिवदमुत्रापि धीहेतुत्वं श्रवणादे स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । कथं तर्हि तेषु प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तेषां कारीर्यादितुल्यगमाह-समान
इति । श्रवणादीनां चतुराणिन्दीसाधनत्वात्काला तरीयमुम्भोपलम्भाय चक्षुस्मीलनामानगजमात्तरी
यविषाये श्रवणादिषु प्रत्यययोगादुपलभ्यमानससादुत्पन्नितृचये च विद्यासाधनादानाज्ञानात्कारीर्यादि-
वतुल्यजन्मन्येन विद्याजन्मेत्यर्थः । यज्ञादीनां जन्मान्तरीयफलानां धीहेतुत्वस्य त्रिनिदिषाभावात्प्राप्ता-
यजन्मान्तरे धीजन्मे याशङ्क्याऽऽह-यज्ञेति । तेषां वीशुद्वया श्रवणादिघटकनाद घटितेषु तेषु विद्याज-
न्मभावमित्येहिकत्वनियम इत्यर्थः । श्रवणादीनां कारीर्यादितुल्यत्वे फलिनमाह-तस्मादिति । श्र-
णादिषु कृतेष्वपि न चेदत्र धी म्यात्पेपामतदुपायतेति प्राप्तमनूय चित्रावदनियतप्राप्तीसाधनमिति
मिद्वान्तमाह-एवमिति । कृतेष्वपि श्रवणादिषु कदाचिद्विद्या नोत्पद्यते चेत्तर्हि तेषां तदुपायव्यमनियत
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-एतदिति । एतेष्वपि श्रवणादिष्वत्र विद्यानुदये कारीर्यादात्रिन प्रतिबन्धो न
पौरुषायामागो वा तेषां कल्पनीय प्रतिबन्धहीना हि मामग्री कार्यहेतुर्न चैनायता तद्वेतुवदिति
त्यर्थः । उपस्थितविपाकश्रवणादिप्रोक्तत्वमेव एव प्रतिबन्धमाशङ्क्याऽऽह-उपस्थितेति । तत्र

यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि, न तान्येवान्य-
स्यापीति नियन्तुं शक्यते । यतो विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवन्ति ।
शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलमित्येतावति पर्यवसितं न देशकालनिमि-
त्तविशेषमपि संकीर्तयति । साधनवीर्यविशेषात्त्वतीन्द्रिया हि कस्यचि-
च्छक्तिराविर्भवतीति तत्प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति । न चाविशेषेण
विद्यायामभिसन्धिर्नोत्पद्येत । इहामुत्र वा मे विद्या जायतामित्यभि-
सन्धेर्निरदकुशत्वात् । श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धक्ष-
यापेक्षयैवोत्पद्यते । तथा च श्रुतिः दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति—“श्रव-
णायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यत्र विद्युः । आश्चर्यो

स्तनप्रभा ।

दिकमेव किमिति न विपश्यते, तत्राह—यानि चेति ॥ विपाचकत्वं—फलो-मुद्ध्यहेतुत्वम् ॥ ननु तर्हि
श्रवणादिपाचकदेशादिक कीदृशमित्यत आह—शास्त्रमपीति ॥ फलत्रयदेशादिज्ञानमिति भावः ॥ तथापि
कर्मणैव श्रवणादिप्रतिबन्ध, न वैपरीत्यमित्यत्र को हेतु, तमाह—साधनेति ॥ प्रतिबन्धकत्वशक्तिरपि
फलबलाद् ज्ञातव्येति भावः ॥ प्रतिबन्धसद्भावे श्रौत, स्मार्त च,—लिङ्गमाह—तथा चेत्यादिना ॥ “शृण्व-
न्तोपि” “न विद्युः” इत्युक्ते प्रतिबन्धसिद्धिः । आत्मनो यथावद्वक्त्यापि—आश्चर्य । अद्भुतवत् कश्चिदेव
भामती ।

स्मृती च पारलौकिक विद्योत्पादस्तुत्या भूत । इत्यभूतानि नाम श्रवणादी-यावश्यकफलानि यत्काला-
न्तरेपि विद्यामुत्पादयन्तीति । एव प्राप्त उच्यते—यत् एवात्र विद्योत्पादे श्रवणादिभिः कर्तव्ये यज्ञादीनां सत्त्व-
शुद्धिद्वारेण वा विज्ञोपशमद्वारा योपयोगोऽत एव तेषा यज्ञादीनां कर्मान्तरप्रतिबन्धाप्रतिबन्धान्यामनियतफल-
त्वेन तदपेक्षाणां श्रवणादीनामन्यनियतफलत्व-याप्यमनपहतविज्ञाना श्रवणादीनामनुत्पादकत्वादविशुद्धस-
त्त्वाद्वा पुनः प्रत्यनुत्पादकत्वात् । तथा च तेषा यज्ञापेक्षाणां तेषां चानियतफलत्वेन श्रवणादीनामन्य-
नियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिस्मृतिप्रतिबन्धो न स्तुतिमात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति । पुरुषाश्च विद्यायिनः
साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुकूलमेव कामयिष्यन्ते तदिदमुक्तम्—अभिसंधेर्निरदकुशत्वादिति ॥ १॥ (११) ॥

आनन्दगिरिच—न्यायनिर्णयः ।

देशादिभिर्नियतैश्च श्रवणादि कर्म किमिति न विपश्यते तत्राऽऽह—यानीति । मोक्षार्थस्य कर्मणो
ज्ञानार्थस्य च श्रवणादेर्देशकालनिमित्तैरुक्त्याभावे हेतुमाह—यत् इति । कर्मणा श्रवणादीनां प्रतिबन्धे
तेभ्यो विद्योत्पत्तिरादि शास्त्र व्याख्यातेषां शास्त्राऽऽह—शास्त्रमिति । तथाऽपि कर्मण एव प्रतिबन्ध-
कत्वं न श्रवणादीनामिति कुतो नियमस्तत्राऽऽह—साधनेति । यत्तिह विद्याभावे कारीर्योपनिषत्प्रतिबन्धा-
दिसत्त्वरूपत्वेन विषय आनुष्मिकत्वकल्पनमयुक्तमिहैव मे विद्या स्यादित्यभिसन्धिद्वारेति तत्राऽऽह—
न चेति । दृश्यमानससारदुःखस्यानेकजन्मगामिनः जानतो यदा कदाचिदनर्धेनितृति स्यादित्यभिसन्धे-
साधनसामर्थ्यानुसारेण सभाषितत्वादित्याह—अभिसंधेरेति । यत्तु श्रवणादीनां चक्षुरादिवदृष्टकत्वमिति
तत्राऽऽह—श्रवणादीति । तेषा विधानाददृष्टद्वाराऽपि साधनत्वमत्रावयवगत यज्ञादीनामनियतकाल-
फलानां ज्ञानसाधनत्वविधेश्च विद्योत्पत्तेरनियतत्वमित्यर्थः । यत्तु यज्ञादीनां घटकत्वाद् घटितेषु श्रवणादिषु
विद्याऽऽश्रयभाविनीति तत्र प्रतिबन्धसत्त्वस्य श्रौतलिङ्गसिद्धत्वान्मेवमित्याह—तथा चेति । आत्मन श्रव-
णमपि दृष्टार बहूनामित्याह—श्रवणायेति । कथंचन श्रवणेऽपि तत्पत्रे ज्ञाने दुर्लभमित्याह—शृण्व-
न्तोऽपीति । तत्र हेतुः—आश्चर्य इति । ययान्दस्याऽऽत्मनो वक्ताऽऽध्वर्योऽद्भुतत्वकश्चिदेव समवति ।

वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः” [कठ० १। २। ७] इति गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती-
जन्मान्तरसञ्चिततात्साधनादपि जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति । न हि
गर्भस्थस्यैवेहिकं किञ्चित्साधनं सम्भाव्यते ॥ स्मृतावपि—“अप्राप्य
योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति” [भ० गी० ६। ३७] इत्यर्जुनेन
पृष्ठो भगवान्वास्तुदेवः “न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति”
[भ० गी० ६। ४०] इत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकमार्तिं साधुकुले
सम्भूतिश्चाभिधायानन्तरं—“तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पूर्वदैहिकम्”
[भ० गी० ६। ४३] इत्यादिना “अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां
गतिम्” [भ० गी० ६। ४५] इत्यन्तेनैतदेव दर्शयति ॥ तस्मादैहि-
कमाप्तुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षयेति स्थितम् ॥ ५१ ॥
इत्येहिकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥५२॥(१७)॥

रत्नप्रभा ।

मपि । तिष्ठतु लब्धाऽसाक्षात्कारान् । परोक्षतो ज्ञातापि—आश्चर्यः कुशलेन आचार्येण अनुशिष्टोपी-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥ (१६) ॥ अस्ति प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धे श्रवणादिना इदं विद्योदयः । यज्ञादिभिः सञ्चि-
तपापप्रतिबन्धस्य निरस्तत्वात् । सति तु मोहेन तन्निरासादमुत्रेति विद्यायाः ऐहिकामुष्मिकत्वविशेष-
नियमः उक्तः । तद्वत्तत्त्वत्रेपि मोक्षे कश्चिदुत्कर्षादिप्रतिषेधः स्यादित्यत आह—एवं मुक्तिफलानियमस्त-
दवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति ॥ मुक्तिरत्र विषयः । तस्यां विद्यावद्विशेषनियमोऽस्ति न वेति फलस्यो-
पामयी ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । यज्ञाद्युपकृतविद्यासाधनश्रवणादिधीर्घविशेषा-
त्किञ्च तत्फले विद्यायामेहिकामुष्मिकत्वलक्षण उत्कर्षो दर्शितः । तथा च यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां
तत्फलस्य विद्याया उत्कर्षनिकर्षाविधौ विद्याफलस्यापि मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षयो समाख्येते । न च मुक्तावैहिकामु-
ष्मिकत्वलक्षणो विशेष उपपद्यते ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीर्यतो मुक्तेरयस्यमायनियमा-
स्तस्यप्यारब्धविशेषकर्मपक्षये । तस्मात्मुक्तायेर रूपतो निकर्षोत्कर्षो स्याताम् । अपि च सगुणानां विद्या-
नामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनिकर्षो दृष्टाविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वाद्रूपतयोत्कर्षनिकर्षो स्याता-
न्नानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सम्पगाचार्यसिद्धावपि तच्छ्रुत्वा लब्धा साक्षात्कर्तोऽस्याऽऽश्चर्यः तिष्ठतु साक्षात्कारः कुशलेनाऽऽचार्य-
णानुशिष्टोऽपि शास्त्रान्परोक्षतो ज्ञाताऽप्याश्चर्य एवेत्यर्थः । सप्रत्यामुष्मिकत्वे धियो लिङ्गमाह-
गर्भस्थ इति । कयाऽनुपपत्त्या श्रुतिर्मिममर्थं दर्शयति तत्राऽऽह—न हीति । जन्मान्तरसञ्चितं साधनं
जन्मान्तरेऽपि विषय साधयतीत्यत्र स्मृतिमाह—स्मृताविति । श्रवणादीनां योऽभिलेऽपि श्रुतिस्मृति-
लिङ्गात्पश्चादिकठञ्चिनादिवदनिगणकाल्पमिद्वेनानिकान्तिरुक्तं तत्र तेषामित्युपसंहरति—तस्मादिति ।
॥ ५१ ॥ (१६) ॥ विद्याफले फले कात्रोत्कर्षापरकर्षकृतो विशेषनियमो दर्शितः । संप्रति विद्याफले
मोक्षे कस्यचिदपि विशेषनियमस्याभावं दर्शयति—एवमिति । विद्याफले मुक्तिविषयः सा किं विद्या-
वदुत्कर्षापरकर्षकृतविशेषवती किं न वेति फलस्योपमयादृष्टे संशये प्रकृतविद्याफलस्य प्रसंगतो निरतिशय-
त्वोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वशब्दे मोक्षस्य कर्ममाप्यतया पुरयार्थाधिकरणासिद्धिः । सिद्धान्ते एव

मुक्तिफलाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२३७)

यथा-मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलम्बिनः साधनवीर्यविशेषाद्विद्यालक्षणे फले
 ऐहिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः, एवं मुक्तिलक्षणेऽप्यु-
 त्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः स्यादित्याशङ्क्याह-एवं मुक्ति-
 फलानियम इति । न खलु मुक्तिफले कश्चिदेवम्भूतो विशेषप्रतिनियम
 आशङ्कितव्यः ॥ कुतः ॥ “तदवस्थावधृतेः”-मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदान्ते-
 ष्वेकरूपैवावधार्यते । ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था । न च ब्रह्मणोऽनेकाकार-
 योगोऽस्ति । एकलिंगत्वावधारणात् । “अस्थूलमनणु” [बृ० ३।८।८]
 “स एष नेतिनेत्यात्मा” [बृ० ३।९।२६] “यत्र नान्यत्पश्यति”
 [छां० ७।२४।१] “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्” [मुण्ड० २।२।११]
 “इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ० २।४।६] “स वा एष महानज
 आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” [बृ० ४।४।२५] “यत्र त्वस्य
 सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्” [बृ० ४।५।१५] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 अपि च-विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात्स्वफल एव विद्यायां कश्चिदति-

रत्नप्रभा ।

मयथासम्भवाःसंशये पूर्वपक्षमाह-यथेति ॥ मुक्तिः, सविशेषा, फलत्वाद्, विद्यावत् । अतः कर्मसाध्या
 मुक्तिरिति फलम् । सिद्धान्ते तु निर्विशेषत्वावधारणश्रुतिबाधितमनुमानम् । भूतो ज्ञानैकव्यङ्ग्या मुक्ति-
 रिति फलम् ॥ किंच श्रवणादितारतम्याद्विद्यायां कश्चिदतिशयमङ्गीकृत्य विद्यालभ्यमुक्तौ नातिशय
 इत्याह-अपि च विद्यासाधनमिति ॥ ननु ब्रह्मणो नित्यसिद्धत्वादविद्यानिवृत्तेश्च अन्यत्वे द्वैतापत्तेः ।

भामती ।

मिति प्राप्त उपपत्ते-न मुक्तेस्तत्रतत्रैकरूपमश्रुतेरुपपत्तेश्च । साध्य हि साधनविशेषाद्विशेषवद्भवति । न च
 मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपवस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमर्हति । न च सवासननिःशेषशक-
 र्माशयप्रक्षयो विद्याजन्म विशेषवान्, येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान्भवत् । न च सावेशः क्लेशादिप्र-
 क्षयो मोक्षाय कल्पते । न च चिराच्चिरोत्पादानुत्पादावन्तरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलक्ष्यते
 तस्या अप्येकैकरूपत्वेन श्रुतेः । मगुणावास्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावोद्भावाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ
 ज्ञानन्दशरीर-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानैकसाध्य-वास्तवित्तिरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह-यथेति । मुक्तिरुपचयापचयवती फलत्वाद्विद्यावदित्य-
 नुमानात्तस्याः कर्मसाध्यत्वाधिगमार्तुपर्यार्याधिकरणमयुक्तमित्याशङ्क्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां विम-
 जते-न खल्विति । उक्तेऽनुमाने जाप्रति कथमाशङ्का निरवकाशेति शक्ते-कुत इति । मुक्ति-
 स्वरूपब्रह्मैकरूप्यावधारणशास्त्रविरोधान्नुमेति मत्वा सूत्रावयवमादाय व्याचष्टे-तदवस्थेति । मुक्तिर्नाम
 काचिदवस्था विद्यते चेदद्वितीयत्वविरोधादवस्थात्वाज्जाग्रदवस्थावदसावपि निवृत्तिमती स्यादित्याश-
 ङ्क्याऽऽह-ब्रह्मैवेति । कथमेतावता मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षकृतविशेषराहित्यमित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति ।
 न स्यान्तोऽपीत्यधिकरणे निर्विशेषत्वमलूटादिश्रुत्या ब्रह्मणो निरूपितमिति स्मारयति-एकोति । इतश्च
 मुक्तेर्निरतिशयत्वमिवाह-अपि चेति । काष्ठोपचयापचयाम्ना आलोपचयापचयदृष्टेःतरङ्गवहिरङ्गतद-
 म्यासादिसाधनोपचयापचयाम्ना विद्यायामुपचयापचयसंभवात्तत्फले मुक्तावपि तौ स्यातामित्याशङ्क्य

शयमासञ्जयेत्, न विद्याफले मुक्तौ । तद्व्यसाध्यं नित्यसिद्धस्वभावभूत-
मेव विद्ययाधिगम्यत इत्यसकृदवादिष्म । न च तस्यामप्युत्कर्षनिक-
र्षात्मकोऽतिशय उपपद्यते । निकृष्टाया विद्यात्वाभावात् । उत्कृष्टैव
हि विद्या भवति ॥ तस्मात्तस्यां चिराचिरोत्पत्तिस्वरूपो विशेषो भवेत्,
न तु मुक्तौ कश्चिदतिशयसम्भवोऽस्ति । विद्याभेदाभावादपि तत्फल-
भेदनियमाभावः कर्मफलवत् । न हि मुक्तिसाधनभूताया विद्यायाः
कर्मणामिव भेदोऽस्ति । सगुणासु तु विद्यासु “मनोमयः प्राणशरीरः”
[छां० ३ । १४ । २] इत्याद्यासु गुणावापोद्भाषवशाद्वेदोपपत्तौ सत्या-
मुपपद्यते यथास्त्वं फलभेदनियमः कर्मफलवत् । तथा च लिंगदर्शनं “तं
यथायथोपासते तदेव भवति” इति । नैवं निर्गुणाय विद्यायाम् ।

रत्नप्रभा ।

अनन्यत्वे च असाध्यत्वात्किं विद्याफलमित्यत आह—तद्धीति॥ विद्यया अभिव्यक्तत्वेन ब्रह्मानन्द एव मुख्यं
फलम् । अभिव्यक्तिः अविद्यानिवृत्तिः आनन्दस्वरूपस्फूर्तिप्रतिबन्धकामावृतया विद्यया साध्यते । सा च-
अनिर्वाप्येति न द्वैतापत्तिः ॥ अन्ये तु सा ब्रह्मानन्येत्याहुः ॥ न च साध्यत्वानुपपत्तस्तत्र विद्यावैयर्थ्य-
मिति वाच्यम् ॥ यस्मादेव यदभावः, तत्तात्पार्यमिति ज्ञानात्सर्वं लोकोः प्रवर्तते ॥ तथा च विद्यायाः
अभावे ब्रह्मस्वरूपमुक्तेरभावः । अनर्थक्या अविद्यावृत्तिः, अस्या एव मुक्तिर्नास्तीति व्यवहारविषयत्वेन
मुक्त्यमायत्वात् ॥ तथा च विद्यां विना मुक्तिर्नास्तीति निश्चयादिशामुपादत्ते विद्योदये च स्वतः सिद्धनित्य-
निवृत्तानर्थस्वप्रकाशब्रह्मानन्दतमना अवतिष्ठन् इत्यनवयवम् । सप्रति विद्यायामतिशयागीकारं त्यजति—न
चेति ॥ एकरूपे विषये प्रमायां तारतम्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ कथं तर्हि पूर्वाधिकरणे विद्याया विशेष उक्तः,
तत्राह—तस्मादिति ॥ सत्यामपि सामान्यां ज्ञाने विद्यम्ब उक्तः, न तारतम्य इत्यर्थः ॥ तर्हि सत्यपि ज्ञाने
मुक्तौ विद्यम्बः किं न द्वादिष्यत आह—न त्विति ॥ वाचादिप्रतिबन्धादीपोऽपत्तिविद्यम्येपि उपपन्नं तमो-
निवृत्तिविद्यम्बादर्शनास्ति ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ विद्यम्ब इति भावः ॥ किंच कर्मणामुपासनानां च
गुणभेदेन तारतम्यात्कृत्यतारतम्यं युक्तम् । निर्गुणविद्यायास्त्वेकरूपत्वात्तत्फलेऽकरूपमित्याह—विद्याभेदे-
भामती ।

युज्येते । न चात्र विद्यार्थं सामान्यतोदष्टं भवति । आगमतत्प्रमवयुक्तिविवृतत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हेत्वन्तर स्फोरत्यति—न विद्येति । त्रिवेद्ये सातिशया स्वकायेऽपि कथंचिदतिशयमादध्यादित्याशङ्क्या-
ऽऽह—तद्धीति । तर्हि मुमुक्षूणां विद्यार्थिनां प्रवृत्त्यानर्थक्यं तत्राऽऽह—विद्ययेति । तस्यामतिशयमाश्रित्य-
मुक्तौ नातिशयोऽस्तीत्युक्तम् । इदानीं विद्याऽपि बोधहेतुवत्त्वसाधारणकारणत्वात् नातिशयवर्तीत्याह—न
चेति । कथं तर्हि पूर्वाधिकरणे विद्याया विशेषो दर्शितस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । मुक्तावपि तर्हि ताद-
शोऽतिशयो मन्विषति तत्राऽऽह—न त्विति । विद्योत्पत्तिनान्तरीयकत्वेनाविद्यानिवृत्तिरूपाया मुक्तेरव-
श्यकत्वादित्यर्थः । मुक्तिर्निर्विशेषत्वे हेत्वन्तरमाह—विद्येति । एकरूपत्वादात्मनस्तदाकारविद्यायां विशेष-
मावाटनेकरूपफलोत्पादकत्वायोगात्तत्फले विशेषासिद्धित्वित्यर्थः । विद्यायां भेदाभावं प्रपद्यति—न हीति ।
सगुणविद्यावद्विद्यावादान्विताया भेदः स्यादित्याशङ्क्य विषयभेदात्तत्र भेदेऽपि नात्र विषयभेदोऽस्तीत्याह—
सगुणास्ति । तत्र फलभेदे ज्ञानमाह—तथा चेति । दार्शनिके विशेषमाह—नैवमिति । तत्त्वविज्ञा

मुक्तिकलाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२३६)

गुणाभावात् । तथा च स्मृतिः-“न हि गतिरधिकास्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम्” इति । “तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः” इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमार्तिं द्योतयति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५२ ॥ इति मुक्तिकलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री-
गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्ये ब्रह्मज्ञाने बहिरंगान्तरंगसाधनं नाम
तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ स्मृतौ कस्यचित् निर्गुणविद इत्यर्थः ॥ तस्माद्विद्यासमकालैव मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ “यज्ज्ञानाजीवतो मुक्तिरुक्ता गतिविवर्जिता ॥ लभ्यते तत्पर ब्रह्म रामनामास्मि निर्भयम्” ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५२ ॥ (१७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रोपाळसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यस्याध्यायां (माध्य) रत्नप्रभाया तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः
पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ (४) ॥

भामती ।

तस्मात्तस्या मुत्तयवस्थाया ऐकल्यधावधृतेर्मुक्तिलक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५२ ॥ (१७) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमगवत्पादमाध्यविभागे भामत्या तृतीयस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

विशेषे गुणाभावे स्मृतिमाह-तथा चेति । कस्यचिन्निर्गुणविद्यावतः पुरुषस्य गतिः फलमिति यावत् । तत्र न्यूनताधिकमाभावमावे हेतुमाह-सति हीति । पुनरुत्तरार्थवत्त्वमाह-तदवस्थेति । तदेवं मुक्तेर्निरतिश-
यत्वात्न कर्मसाध्यतेति युक्त पुरुषार्थाधिकरणमिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५२ ॥ (१७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) कृते शारीर-
कमीमांसाभाष्यविभागे न्यायनिर्णये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयस्याध्यायस्य ब्रह्मज्ञानबहिरंगान्तरंगसाधनारूपश्चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमद्रहसूत्रशांकरभाष्ये साधनारूपस्तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ..

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

❀ अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ❀

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ४.

आवृत्तिसकृदुपदेशात् ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥ (१) ॥

तृतीयोऽध्याये परापरास्तु विद्यास्तु साधनाश्रयो विचारः प्रायेणात्यगात् ।
अथेह चतुर्थोऽध्याये फलाश्रय आगमिष्यति । प्रसङ्गागतश्चान्यदपि किञ्चि-
च्चिन्तयिष्यते ॥ प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदाधिकरणैः साधनाश्रयविचार-

रत्नप्रभा ।

ॐ रामचन्द्राय नमः । यज्ञानाजीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिरतिवर्जिता । उच्यते तत्परं ब्रह्म रामनामास्मि
निर्भयम् ॥ १ ॥ आवृत्तिसकृदुपदेशात् ॥ साधनं निरूप्य फलं निरूप्यत इत्यध्याययोर्हेतुक-
कमात्रं संगतिमाह—तृतीय इति ॥ फलप्रसंगेनोत्क्रान्तिरधिपरादिमार्गश्च विचार्यत इत्याह—प्रसंगेति ॥ पूर्वं
साक्षादेव श्रुत्युक्तं सन्धासादिसाधनं चिन्तितम् । सम्प्रति फलार्थापत्तिगम्यमावृत्त्यादिकमलेषाधिकरणात्
प्राक् चिन्तयतो तदारभ्य जीवन्मुक्तिः, सतो दिव्योपपदे उत्क्रान्तिः, तृतीये अधिरादिमार्गस्य गन्तव्यस्य
मामती ।

नाम्यर्था इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेदरे शक्याः । मत्सरपितृनिग्रन्धनमचिकित्स्यमरोचकं वेदा-
म् ॥ १ ॥ शंके संप्रति निर्विशङ्कमनुना स्वाभाव्यसौख्यं बह्वेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमन्येभ्य
ति । यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्युद्वेदान्तार्थनिर्वेकवञ्चितमथाः स्वर्गेऽध्यमी निःस्पृहाः ॥ १ ॥
आवृत्तिसकृदुपदेशात् । साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयकमेण विषयिणोरपि तद्विचारयोः क्रम-
माह—तृतीयोऽध्याय इति । मुक्तिवक्ष्यस्य फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात्तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यात-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वोऽध्यायान्तिमाधिरूपेण मोक्षे प्रतिनियमामात्रो दर्शितः । संप्रति मोक्षोपपत्तिकविद्यासाधनेषु श्रवणादि-
प्यावृत्त्याऽनुष्ठानप्रतिनियमं दर्शयति—आवृत्तीति । पूर्वोचराध्याययोः संसन्धं रेतुहेतुमद्भावं वक्तुं तार्तार्य-
मर्थमनुद्वेति—तृतीय इति । साधनविचारोपशोतनाय प्रायेणेत्युक्तम् । साधनाधीनत्वात्फलसिद्धेस्तादि-
चारणोरपि युक्तं पौर्वापर्यमित्याशयवानाह—अथेति । कथं तर्हिहाधिरादिवचनमित्याशङ्क्य फलोक्तिप्रसङ्गेन
तदुक्तिरपि भविष्यतीत्याह—प्रसङ्गेति । अध्यायसंबन्धमुक्त्वा तदधिगमाधिकरणाध्याकतात्रिकरणात्
तात्पर्यं दर्शयन्तान्तरसंबन्धमाह—प्रथममिति । साक्षादेव श्रुत्युक्तं साधनं चिन्तितम् । अधुना फलार्था-

आवृत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२४१)

विशेषमेवानुसरामः । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः” [वृ० ४।५।६] “तमेव धीरो विज्ञाय प्रजां कुर्वीत”
[वृ० ४।४।२१] “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” [छा० ८।७।१]
इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः—किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्यः—आहोस्विद्—आ-
वृत्त्येति । किं तावत्प्राप्तम् । सकृत्प्रत्ययः स्यात्, प्रयाजादिवत् । ता-
वता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । अश्रूयमाणायाम् ह्यावृत्तौ क्रियमाणायाम-
शास्त्रार्थः कृतो भवेत् ॥ नन्वसकृदुपदेशो उदाहृतः—“श्रोतव्यो मन्त-
व्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यादयः । एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत्—
सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनञ्चेति, नातिरिक्तम् ॥ सकृदुपदे-
शेषु तु वेद उपासीतेत्यादिष्वनावृत्तिरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रत्यया-

रत्नप्रभा ।

च निर्णयः, चतुर्थं ज्ञानोपासनयोः फलनिर्णय इति पादार्थविशेषः ॥ आद्याधिकरणस्य श्रवणादिसाधन-
त्रिपयमनूय द्वेषानुष्ठानदर्शनात् सशयमाह—आत्मा वेति ॥ श्रोतात्मवीक्षावनफळविचारामकत्वात् सर्वा-
धिकरणानां श्रुतिशास्त्राध्यायसंगतयः उक्ताः ॥ तत्तत्पदार्थसम्बन्धात् तत्तत्पादसंगतिः । मोक्षे
विशेषाभावात् श्रवणादावावृत्तिविशेषो नास्तीति दृष्टान्तलक्षणानान्तरसङ्ख्या पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति ॥
अत्र पूर्वपक्षे श्रवणादेः प्रयाजानुपदेशात् सकृदनुष्ठानं फलं, सिद्धान्ते त्वन्वातवत् दृष्टार्थत्वाद् याव-
त्सकृत्मावृत्तिरिति भेदः ॥ असकृदुपदेशान्वधानुपपत्त्या साधनावृत्तौ शास्त्रस्य तात्पर्यमिति शङ्कते—
नन्वसकृदिति ॥ श्रवणादीनां समुच्चयसिद्ध्यर्थेनावृत्तेरुपपत्तेर्नावृत्तौ तात्पर्यमित्याह—एवम-
पीति ॥ सगुणसाक्षात्कारसाधनेष्वन्यथावृत्तिमाह—सकृदिति । यदप्यसकृदुपदेश आहृत्तिसमुच्चययोरन्य-
तस्मैचकलेनान्यथासिद्धः । तथापि दृष्टे सम्प्रति—अदृष्टमात्रकल्पनानुपपत्तेः श्रवणादेरावृत्तिद्वारा साक्षा-

भामती ।

नानि चोद्यमाना-यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुप्रेष्यानि न तु सतोऽधिकप्रवर्तनीयानि प्रमाणाभावात् ।
यत्र पुनः सकृदुपदेश उपासीतेत्यादिषु तत्र सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्त उच्यते । यद्यपि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पक्षिण्यमावृत्त्यादि चिन्त्यते तदर्थोपस्थाप्यता च तद्धिता फळाव्याये संगतैवेति भावः । प्रथमाधिकर-
णस्य त्रिपयमनूय सशयमाह—आत्मा वेति । साधनेषुमयथावदृष्टेः श्रवणादिसाधनेषु सशयमुक्त्वा मुक्तिहेतु-
श्रौतारम्भीसाधनश्रवणादिप्रवृत्त्याऽनुष्ठानसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रवणादीनामदृष्टार्थत्वम् ।
सिद्धान्ते दृष्टार्थतैव तेषां फलत्वव्यङ्गीकृत्य प्रश्रुपूर्वक पूर्वपक्षमिति—किं तावदिति । यथा प्रयाजादयः
सकृदनुष्ठिता दर्शपूर्णमासफलपकारिणस्तथा श्रवणादिप्रत्ययोऽपि सकृदनुष्ठितः सम्प्रदीहेतुरित्यनर्थक्यमि-
त्यर्थः । अवगातादिरत्नफलपर्यन्तमावृत्त्यनुष्ठानमाशङ्क्याऽऽह—तावदेति । शास्त्रस्य सकृदनुष्ठानेन कृतार्थ-
त्वेऽपि तात्पर्यन्तमनुष्ठानं किं न स्यात्तत्राऽऽह—अश्रूयमाणायामिति । दर्शनक्रियायां साधनाकाङ्-
क्षायां सकृदेव साधनोपदेशेन भेदाकाङ्क्षे समवत्यसकृदुपदेशानुपपत्त्या तात्पर्यमावृत्तौ कल्प्यते तथा च
नाशास्त्रार्थः कृतः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । समुचितानां श्रवणादीनां साधनत्रयियाऽप्यसकृदुपदेशो-
पपत्तेरपिरोधानावृत्तौ तात्पर्यमित्याह—एवमिति । निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारफलेषु श्रवणादिप्रवृत्तिमयाकृत्य
संश्लेषप्रज्ञासाक्षात्कारफलेष्वहमहोपासनेष्वनावृत्तिमपाकरोति—सकृदिति । श्रवणादीनामहमहोपासनीनां च
प्रयाजादिदनुष्ठानाददृष्टार्थतेति प्राप्त पूर्वपक्षमनूय सिद्धा-तवति—एवमिति । आवृत्तौ हेतुभावात्संशय

वृत्तिः कर्तव्या ॥ कुतः ॥ असकृदुपदेशात्—“श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः” इत्येवञ्जातीयको ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति ॥
ननूक्तं यावच्छब्दमेवावर्तयेन्नाधिकमिति ॥ न ॥ दर्शनपर्यवसानत्वादे-
पाम्—दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भ-
वन्ति । यथा अवघातादीनि तण्डुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि, तद्वत् ॥
अपि चोपासनं निदिध्यासनं चेत्यन्तर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाऽभिधीयते ॥
तथाहि—लोके गुरुमुपास्ते, राजानमुपास्ते,—इति च यस्तात्पर्येण गुर्वा-
दीननुवर्तते, स एवमुच्यते । तथा—ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमिति
या निरन्तरस्मरणा पतिं प्रति सोत्कण्ठा, सेवमभिधीयते । विद्युपा-
स्त्योश्च वेदान्तेषु व्यतिकरेण प्रयोगो दृश्यते—कचिद्विदिनोपक्रम्योपा-
स्तिनोपसंहरति । यथा—“यस्तद्वेद यस्त वेद स मयेतदुक्तः” [छा० ४।

तत्त्वमा ।

कारकत्वस्य पङ्गादौ दृष्टत्वादसकृदुक्तिरावृत्तिं सूचयति दृष्टार्थत्वादितिन्यायानुप्रहादित्याह—
न दर्शनपर्यवसानत्वादिति ॥ ध्यानस्य त्वावृत्तेः “वेदः” “उपासीत” इतिशब्दे द्युतत्वात् न केव-
लाधिकत्वमित्याह—अपि चेति ॥ अस्युपास्तिशब्दस्यावृत्तिवाचित्वम् । तथापि वेदेतिशब्दोक्तवेदान्तेषु
इदमप्युक्तं कथमावृत्तिसिद्धिरित्यत आह—विद्युपास्त्योश्चेति ॥ शब्दपरोकार्थत्वमुदाहरति—कचि-
दिति ॥ स रेकः यद्वेद—तत् प्राणतत्त्वं, रेकादन्योऽपि यः कचिद्वेद तत् फले सर्वमन्तर्मयस्त्रीत्येतद्—उक्तं
मामती ।

मुक्तिरदृष्टवती तथापि सत्तासनाविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षणायास्तस्याः श्रुतिसिद्धत्वादविद्या-
याश्च विद्योत्पादविरोधितया विद्योत्पादेन समुच्छेदस्याहिभिन्नमस्यैव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण समुच्छेदस्यो-
पपत्तिसिद्धत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणमननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगोचरसाक्षात्कारफलत्वेन
आनन्दगिरीय—न्यायविनिर्णयः ।

हेतुमवतार्य व्याचष्टे—कुत इत्यादिना । पूर्ववादी—पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । अविद्योच्छेदेनाऽऽत्मनः
स्वरूपावस्थानरूपाया मुक्तिः श्रुत्यनुभवसिद्धत्वादविद्यायाश्च विद्यानात्तरीयकतयोच्छेदस्य रज्जुतत्त्वसाक्षा-
त्कारादौ दृष्टत्वेन श्रवणादीनां दृष्टफलत्वाद्यावत्फलमवघातादियदावर्तनीयानि तानीत्याह—नेत्यादिना ।
उक्तमेव स्फोरयति—दर्शनेति । यत्त्वहंप्रहोपासनेषु सकृदुक्तेष्वारुत्तिशेकेव नास्तीति तत्राऽऽह—अपि
चेति । यस्य स्यादद्वा न विचिकित्साऽस्ति देवो भूत्वा देवानप्येतीति लिङ्गादहंप्रहोपास्तीनामुपास्यसाक्षा-
त्कारद्वारा दृष्टार्थत्वस्य वक्तव्यत्वाद्यावत्फलमावृत्तिस्तास्यपि गम्यते शब्दसामर्थ्याच्च तास्वावृत्तिरित्यर्थः ।
अन्तर्णीतावृत्तिगुणमुपासनमित्यत्र लोकसंमतमाह—तथाहीति । ध्यानमपि तथाविधमित्यत्र तामेव दर्श-
यति—स्येति । उपासनशब्दश्रुतावावृत्तिसिद्धावपि वेदेत्यादिप्रयोगे कथं तन्निश्चित्याशङ्क्याऽऽह—विदी-
ति । विदिनोपक्रम्योपास्तिनोपसंहारे समर्गविद्यामुदाहरति—यथेति । स रेको यद्वेद तत्प्राणतत्त्वं सर्वं
धर्मफलमसिंसंगच्छते । एवं रेकादन्योऽपि यद्वेदस्य वेद तस्यापि सर्वसाधुफलवाप्तिर्भवति स तयामूर्ता
रेको मयोक्तः । एतदिति क्रियाविशेषणम् । रेकमिव जानश्रुतिमत्यन्तं कमायेति हसान्तरं प्रति हसव-
न्म् । हे भगवो रेक या देवतामुपास्ते तामेतां मामनुशाधि शिक्षय ज्ञापयेति जानश्रुतेरुक्तिः । अत्रो-
पक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यसिद्धये त्रिगुणाभ्योरेकार्थं वाच्यम् । उपास्तिनोपक्रम्य विदिनोपसंहारे दृष्टत्वं

आवृत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२४३)

१।४] इत्यत्र "अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्ते"
[छां ४।२।२] इति । कचिच्चोपास्तिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति ।
यथा-"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" [छां ० ३।१८।१] इत्यत्र "भाति च
तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद" [छां ० ३।१८।३]
इति ॥ तस्मात्सकृदुपदेशेष्वप्यावृत्तिसिद्धिः ॥ असकृदुपदेशस्त्वावृत्तेः
सूचकः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथाहि-उद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य
"आदित्य उद्गीथः" [छां ० १।५।१] इत्येतदेकपुत्रतादोषेणापोद्य
"रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयाद्" [छां ० १।५।२] इति रश्मिबहुत्ववि-
ज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधत्सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति ॥ तस्मात्तत्सा-

रत्नप्रभा ।

इयं मयोक्तृष्टत्वेन स रैक उक्त इति हस प्रति हसा-तरयचनम् । तच्छ्रुत्वा रैक गत्वोवाच जान-
श्रुति -हे ३ भगव एतां रैकनिदितां देवता मेऽनुशाधि मद्यमुपदिशेत्यर्थ ॥ एव सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसा-
धनध्यानस्यावृत्ति श्रौती च, अर्थसिद्धा च । दृष्टार्थत्वात् ॥ श्रवणमननयोस्त्वसकृदुपदेशार्थसिद्धेव आह-
चित्तिरिति विशेष ॥ १ ॥ आदित्यस्यैकस्येवोद्गीथे सप्ताद्य उपासनात् मम त्वमेक एव पुत्रोऽसीति
कौपीतकि- पुत्रमुवाच । अतस्त्व तथा मा कृया, किन्तु बहून् रश्मीनादित्य च पर्यावर्तयतात् पृथगा-
वर्तयस्वेत्यर्थ ॥ तलोपलब्धस्य । अत्र पर्यावृत्तिशब्दात् सिद्धयदुद्गीथध्यानस्यावृत्तिरुक्ता । ततो ध्यान-
त्वसामान्यात् फलपर्यन्तत्वसामान्याद्वा लिङ्गाच्च सर्वत्र श्रवणमननध्यानेष्ववृत्तिसिद्धिरित्याह-लिङ्गा-
च्चेति ॥ एव तावत्सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसाधनेष्ववृत्तिरुक्ता । तत्र सगुणध्यानादेरावृत्तिमगीकृत्य निर्गुण-
भामती ।

लोकसिद्धत्वासकलदु खनिर्निर्मुक्तैरुचैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरूपानुमनस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वेना-
नुमानात्तदर्थानि श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवति । न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वं युक्तम् । न चैताव्य-
नादृष्टानि साक्षात्कारदीर्घकालनेरन्तर्वेण साक्षात्कारवते तादृशानुमनाय कल्पन्ते । न चात्रासाक्षात्कार-
द्विज्ञान साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हति । न खलु पिच्छोपहृतोऽयस्य गुडे तित्कतासाक्षात्कारोऽन्त-
रेण माधुर्यमाक्षात्कार सहस्रेणाप्युपपत्तिभिर्निवर्तितुमर्हति । अतद्वतो नरान्तरवचांसि बोपपत्तिरहम्याणि
वा परामृगतोऽपि धूत्कृत्य गुड-यागात् । तदेव दृष्टार्थत्वाद्द्वानोपासनयोश्चान्तर्नातावृत्तिकत्वेन लोभत
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

माह-ययेति । विद्युत्स्योरेक्यमुपास्तिश्चाऽऽवृत्तिगुणेति स्थिते फलितमाह-तस्मादिति । श्रवणादि-
ध्यावृत्ते शब्दसामर्थ्येऽलम्ब्यत्वामानाक्य तेषु तत्सिद्धिस्तत्राऽह-असकृदिति ॥ १ ॥ नियमसाक्षात्कार-
फलेषु प्रत्ययेष्ववृत्ती हेत्वन्तरमाह-लिङ्गाच्चेति । न केवलमसकृदुपदेशावृत्तिसिद्धिरपि तु लिङ्गादीन्त्यर्थः ।
तदेव निवृणोति-लिङ्गमपीति । हे पुत्र त्व रश्मीनादित्य च भेदेन पर्यावर्तयतादिति तस्मात्तन्मर्थोऽय
पर्यावर्तयतादिति मध्यमेकवचन त्वयोगात् । पर्यावर्तयोपास्तेत्यर्थः । आदित्यस्यैकस्येवोद्गीथे सप्ताद्योपा-
सनात्त्वमेको मे पुत्रोऽसि इत्यनु रश्मीनुद्गीथे सप्ताद्य पर्यावर्तयतात्ततो बह्वस्ते पुत्रा मविध्यन्तीत्यत्र सिद्ध-
वत्प्रत्ययावृत्तिर्दिशितेत्येतद्विज्ञमित्यर्थः । उद्गीथप्रत्ययावृत्तावपि कथं प्रत्ययान्तरेषु तत्सिद्धिस्तत्राऽह-
तदिति । तेन प्रकृतेनोद्गीथप्रत्ययेन साक्षात्कारफलतया ध्यानत्वेन वा सादृश्यादिति यावत् । सर्वप्रत्यये
अहमहोपासनादिषु श्रवणादिषु चेत्यर्थः । अधिकरणार्थमुक्त्वा तस्य निर्गुणरसविषयत्वमाक्षिपति-

मान्यात्सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः । अत्राह—भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः । तेष्ववृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य सम्भवात् । यस्तु पर-
ब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्थ
यति, तत्र किमर्थावृत्तिरिति । सकृच्छ्रुतौ ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृ-
त्त्यभ्युपगम इति चेत् ॥ न ॥ आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः ॥ यदि हि “त-
त्त्वमसि” [छां० ६।८-१६] इत्येवआतीयकं वाक्यं सकृच्छ्रुयमाणं
ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्, ततस्तदेव चाऽऽवर्तमानमुत्पादयिष्यतीति
का प्रत्याशा स्यात् । अथोच्येत—न केवलं वाक्यं कश्चिदर्थं साक्षात्कर्तुं
शक्नोति । अतो युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति ॥
तथाप्यावृत्त्यानर्थक्यमेव । साऽपि हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तेव स्वमर्थमनु-

रत्नप्रभा ।

श्रवणादिभ्यावृत्तिमाक्षिपति—अत्राहत्यादिना ॥ वाक्य निर्गुणसाक्षात्कारजनने शक्त न वा ? आद्ये-
सकृच्छ्रुतवाक्यात् साक्षात्कारसिद्धिरवृत्तिर्नृयेयुक्त्वा—द्वितीयं—शक्ते—सकृदिति ॥ अशक्तस्यावृत्तावपि
फलानुपपत्तिरित्याह—नेति ॥ तथापीति ॥ स्वतोऽशक्तस्य युक्तिसाहित्यात् शक्तावपीत्यर्थः ॥ वाक्यपु-
त्रामती ।

प्रतीतेरावृत्तिरेवेति सिद्धम् ॥ १ ॥ अविकरणार्थमुक्त्वा निरुपाविब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति—अत्राह
भवतु नामेति । साध्ये ह्यनुमये प्रत्ययावृत्तिरर्थवती नासाध्ये । न हि ब्रह्मानुमयो ब्रह्मसाक्षात्कारो
नित्यशुद्धस्वभावाद्ब्रह्मणोऽतिरिच्यते । तथा च नित्यस्य श्रवणः स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्यया-
वृत्त्या । तदिदमुक्तम्—आत्मभूतमिति । आक्षेपारं प्रतिशङ्कते—सकृच्छ्रुताविति । अयममिसिद्धिः—
न च ब्रह्मात्मभूतस्तत्साक्षात्कारोऽविद्यामुच्छिन्नति तथा सहानुवृत्तेरविरोधात् । विरोधे वा तस्य नित्य-
त्वान्नाविद्योदीयेत कुत्र एव तु तेन सहानुवर्तत । तस्माच्च निवृत्तये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एवित्यर्थः ।
तथा च प्रत्ययानुवृत्तिरर्थवती । आक्षेपा सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेण प्रत्ययतिष्ठते—न । आवृत्तावपीति । न खलु
ज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्रत्ययः शतशोऽप्यावर्तमानः साक्षात्कारप्रमाणं स्वविषये जनयति । उत्पन्नस्यापि
तादृशो दृष्टव्यमिचारत्वेन प्रातिभवात् । ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते—न
केवलं वाक्यमिति । आक्षेपा दूयति—तथाप्यावृत्त्यानर्थक्यमिति । वाक्य चेद्युक्त्यपेक्षं साक्षा-
त्काराय प्रभवति तथा सति कृतमावृत्त्या । सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य सोपपत्तिकस्य यागकर्तव्यकरणादिति ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । अहप्रहोपास्तयः श्रवणादयश्च सविशेषनिर्विशेषनमसाक्षात्कारकप्रस्तावदिहोदाहरणं तत्राहं प्रहो-
पास्तित्वावृत्तिमङ्गीकरोति—भवत्विति । श्रवणादिषु तां निराचष्टे—यस्त्विति । निर्गुणनग्न्यापरोक्ष्याति-
शयः साध्यो नास्ति तस्य नित्यापरोक्षत्वात्तेन तत्र श्रवणाद्यावृत्तिरनर्थिकेत्यर्थः । ब्रह्मणो नित्यापरोक्ष ये-
ऽपि तावताऽविद्याच्यस्तेरमावात्तदर्थमागन्तुकः साक्षात्कारः श्रवणाद्यावृत्तिसाध्योऽस्तीति शङ्कते—सकृ-
दिति । पूर्ववायाह—नाऽऽवृत्ताविति । अनुपपत्तिमेव प्रकटयति—यदीति । ज्योतिष्टोमादिवाक्यमदा-
वृत्तिमदपि तत्त्वमादिवाक्यं न त्वार्थं साक्षात्कारक्षममित्यर्थः । युक्तिप्रसरयानसहितं वाक्यं स्वायं साक्षा-
त्कारं जनयेदित्याह—अयेति । युक्तिसाहित्यमुपेत्याऽऽवृत्तिं प्रत्याह—तथा पीति । आवृत्तिरर्थवती सम-

आवृत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२४५)

भावयिष्यति । अथापि स्याद्—युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते, न विशेषविषयम् ॥ यथा—अस्ति मे हृदये शूलमित्यतो वाक्याद् मात्रकम्पादिलिंगाच्च शूलसद्भावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते, न विशेषमनुभवति । यथा—स एव शूली । विशेषानुभवश्चाऽविद्याया निवर्तकः ॥ तदर्थो वृत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात् । न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगन्तुं शक्यते । तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत, यदि वा सामान्यमेव । उभयथापि सकृत्प्रयुक्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यावृत्त्यनुपयोगः ॥ न च सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियन्तुम् । विचित्रप्रज्ञत्वात्प्रतिपत्तृणाम् ॥ अपि चानेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यविशेषवर्त्येकेनाऽवधानेनेक-

रत्नप्रभा ।

क्तिभ्यां परोक्षज्ञाने जातेऽप्यपरोक्षज्ञानार्थमावृत्तिरिति शङ्कते—अथापि स्यादिति ॥ तयोः परोक्षज्ञानहेतुत्वस्माभावात् आवृत्तावपि न साक्षात्कारः स्यादिति परिहरति—न ॥ असकृदपीति ॥ यदि तयोः साक्षात्कारसामर्थ्यं, यदि वा परोक्षज्ञानसामर्थ्यम्—उभयथा आवृत्त्यनपेक्षेत्याह—तस्मादिति ॥ प्रमातृवैचित्र्यादप्यावृत्त्यनियम इत्याह—न चेति ॥ प्रमेयस्यानशब्दाच्च तथेत्याह—अपि चेति ॥ द्विविधो ह्यधिकारी स्यात्—कश्चित् जन्मान्तराभ्यासात् निरस्तसमस्तासम्भवादिप्रतिपत्त्यः । कश्चित् भामती ।

पुन शङ्कते—अथापि स्यादिति । न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणस्य तत्कलात्वात् । ते तु परोक्षार्थान्गाहिनी सामान्यमात्रमभिविशिष्टे न तु विशेष साक्षात्कुरुत इति तद्विशेषसाक्षात्कारायावृत्तिरपास्तते । सा हि साक्षात्कारदीर्घकालनेरुत्तर्हसेविता सती दृष्टभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभवति कामिनोमात्रेणैव ह्येव पुन इति । आक्षेप्ताह—न । असकृदपीति । स खल्वय साक्षात्कार शास्त्रयुक्तियोनिर्वा स्याद्भाननामानयोनिर्वा । न तावत्परोक्षमासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षण प्रत्यक्षप्रमाणफल प्रसोक्तमर्हत् । न एतत् कुटजव्रीजाद्विटाकुरो जायते । न च भावनाप्रसूतपर्यन्तजमपरोक्षायमासमपि ज्ञान प्रमाण व्यभिचारादित्युक्तम् । आक्षेप्ता स्वयमुपसहरति—तस्माद्यदीति । आक्षेप्ताक्षेपन्तरमाह—न च सकृत्प्रयुक्ते इति । कश्चित्खड्गु बुद्धसत्त्वो गर्भस्य इव वामदेवः श्रुता च मत्वा च क्षणमवधाय जीनात्मनो प्रक्षाल्यमानुभवति । ततोऽप्यावृत्तिरनर्थिकेति । अतश्चावृत्तिरनर्थिका यन्निशस्य प्रहणमप्रहण वा न तु व्यक्ताव्यक्तत्वे सामान्यविशेषवर्त्येकेणादाविवक्ष्यत आह—अपि चानेकांशेति ।

भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

र्थयमानः स्वयुध्यधोदयति—अथापीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । शूलविशेषस्यानुभवायोग्यत्वादेवमित्याशङ्क्याऽह—यथेति । अस्तु प्रयुक्तेऽपि सामान्यधीरेव किं विशेषविषयेयाशङ्क्याऽह—विशेषेति । स तर्हि भावनाजन्यो वा शास्त्रयुक्तिजन्यो वा नाऽऽयस्तस्यामानजन्मत्वेनाविद्याव्यसिन्वायोगादिति मत्वा द्वितीय प्रत्याह—नेति । प्रत्यक्षातिरिक्तस्य न साक्षात्कारहेतुतेत्यर्थः । किञ्च युक्तिवाक्ये साक्षात्कारक्षमे तदक्षमे वा समर्थे चेदावृत्त्यनर्थक्यम् । द्वितीय निराह—न हीति । सामर्थ्यासामर्थ्ययोरनावृत्त्यनर्थक्यमुपसहरति—तस्मादिति । शास्त्रयुक्तयोः साक्षात्कारहेतुत्वोपगमेऽपि व्यर्थोऽऽवृत्तिरित्याह—न चेति । मानसमावानुसारेणाऽऽवृत्त्यनर्थक्यमुक्त्वा मेयस्वभावलोचनयाऽपि तदानर्थक्यमाह—अपि चेति । य कचिदधिकारेण प्रति भवणाद्यावृत्त्यनर्थक्यं चोच्यते सर्वानेन वा प्रतीति विरूपयति—

मंशमवधारयत्यपरेणापरमिति स्यादप्यभ्यासोपयोगः ॥ यथा-दीर्घम-
पाठकप्रहणादिषु, न तु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यरहिते चैतन्यमात्रात्मके
प्रमोत्पत्तावभ्यासापेक्षा युक्तेति ॥ अत्रोच्यते ॥ भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं
प्रति । यः “तत्त्वमसि” [छां० ६। ६-१६] इति सकृदुक्तमेव ब्रह्मा-
त्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् । यस्तु न शक्नोति, तं प्रत्युपयुज्यत एवा-
वृत्तिः ॥ तथाहि-छान्दोग्ये “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां० ६। ८-१६]
इत्युपदिश्य “भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु” [छां० ६। ८। ७]
इति पुनःपुनः परिचोद्यमानस्तत्तदाशंकाकारणं निराकृत्य “तत्त्वमसि”
इत्येवासकृदुपदिशति ॥ तथा च “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
[बृ० ४। ५। ६] इत्यादि दर्शितम् ॥ ननु तं सकृच्छ्रुतं चेत्-तत्त्वम-
सि वाक्यं स्वमर्थमनुभावयितुं न शक्नोति, तत् आवर्त्यमानमपि नैव श-
क्यतीति ॥ नैष दोषः ॥ न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृश्यन्ते हि सकृच्छ्रु-
ताह्वाक्यान्मन्दप्रतीतं वाक्यार्थमावर्तयन्तस्तत्तदाभासव्युदासेन सम्पक्-

रत्नप्रभा ।

प्रतिबन्धनानिति । अत्र-आद्यं-प्रत्यावृत्तेरानर्थक्यमिष्ट, द्वितीयस्य तु प्रतिबन्धनिरासाय तदपेक्षेति समा-
धत्ते-अत्रोच्यते इति ॥ आवृत्ते प्रतिबन्धनिरासार्थत्वे लिंगमाह-तथाहीति ॥ यथा पङ्जादि-
स्वरभेदसाक्षात्कारशक्तमपि श्रोत्रमभ्यासगपेक्षते, तथा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारशक्त वाक्य तदपेक्षमित्यनुभव-
माश्रित्याह-न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति ॥ तत्त्वमप्यदृष्टव्यार्थस्य द्रव्योपलब्धादज्ञानप्रयुक्तसंज्ञादिप्रतिबन्धस-
भासती ।

समाधत्ते-अत्रोच्यते भवेदावृत्त्यानर्थक्यमिति । अवयवमिति-सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षा-
दागमयुक्तिकलमपि तु युक्त्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कारसचिव चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवती बुद्धिवृत्ति
समाधत्ते । सा च नानुमानितब्रह्मसाक्षात्कारवत्प्रातिभवेनाप्रमाण तदानीं बहिर्मुखक्षणस्य परोक्षत्वसि-
दातनं तु ब्रह्मस्वरूपस्योपात्रिरूपितस्य जीनस्यापरोक्षत्वम् । न हि शुद्धबुद्ध्यादयो यस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते ।
जीन एव तु तत्तदुपाविरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गम्यते । न च तत्तदुपाविरहितोऽपि ततोऽतिरि-
च्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारः सचिवेन श्रोत्रेण पङ्जादिस्वरप्रामदृष्टेना-
भेदमध्यक्षेणैव एव वेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीनस्य तदास्वभाववन्तःकरणेनेति । यस्तत्त्वमसीति
सकृदुक्तमेवेति । श्रुता मत्वा क्षणमत्राय प्राग्मयीभ्यासजातसंस्कारादिवर्धः । यस्तु न शक्नो-
तीति । प्राग्मयीयनसाभ्यासरहित इत्यर्थः । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति । यत्र परोक्षप्रतिमास्त्रि-
वाक्यार्थेऽपि व्यक्ताव्यक्तव्यतारतम्यं तत्र मनोत्तरकालमाभ्यासनाभ्यासनिर्कर्षप्रकर्षक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रगाहे
साक्षात्कारावगौ व्यक्तितारतम्यं प्रति केन कथेति भावः । तदेव वाक्यमात्रव्यार्थेऽपि न प्रागित्येव प्रत्यय
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । आयमङ्गीकरोति-भवेदिति । ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वाद्वाक्यस्य परोक्षबोधित्वे प्रामाण्यावोगादसति
चित्तनिक्षेपादिप्रतिबन्धे सत्यापरोक्षबोधित्वमेवेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति-यस्त्विति । असमावनादिप्रति-
बन्धे तत्रित्यर्थमावृत्तिरर्थवतीत्यर्थः । तत्र श्रुतं लिङ्गमाह-तथाहीति । सूत्रेणाऽपि लिङ्गमङ्गीकृतमि-
त्याह-तथा चेति । पूर्वादीं श्लोक स्मारयति-नन्विति । अनुभवानुसारेण परिहरति-नेत्यादिना ।
कथमावृत्तिर्यन्त्र दृष्टं येन नानुपपत्तिस्तत्राऽऽह-दृश्यन्ते हीति । वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थधीर्बुद्धिमान-

प्रतिपद्यमानाः ॥ अपि च “तत्त्वमसि” इत्येतद्वाक्यं त्वम्पदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे । तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मेक्षितृ जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २ । १ । १] “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ० ३ । ९ । २८] “अदृष्टं द्रष्टृ” [बृ० ३ । ८ । ११] “अविज्ञातं विज्ञातृ” [बृ० ३ । ८ । ११] “अजमजरममरम्” “अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्” [बृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् । तत्राऽज्ञादिशब्दैर्जन्यादयो भावविकाराः निवर्तिताः । अस्थूलादिशब्दैश्च स्थौल्यादयो द्रव्यधर्माः । विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तम् । एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभियुक्तानां प्रसिद्धः ॥ तथा त्वम्पदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोतुर्देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया सम्भाव्यमानश्चैतन्यपर्यन्तत्वेनावधारितः । तत्र येपामेतौ पदार्थावज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ, तेषां “तत्त्वमसि” इत्येतद्वाक्यं स्वार्थं प्रमां नोत्पादयितुं शक्नोति । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्येत्यतस्तान्प्रत्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यसः ॥ यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशः ॥ तथापि अध्यारोपितं तस्मिन्ब्रह्मं शतृदं हेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिलक्षणम् ॥ तत्रैकेनाव

रत्नप्रभा ।

मवात् तद्वसाय आवृत्तिरेष्टव्येति वाच्यलक्ष्यविवेकपूर्वकमाह—अपि चेत्यादिना ॥ यदुक्तमनश-
त्वात् प्रमेयस्यावृत्तमानर्थक्यमिति, तत्राह—यद्यपीति ॥ आरोपिताशनिरासाय ‘न मे देह’ ‘नेन्द्रियम्’
इत्यभ्यासो युक्त इत्यर्थः ॥ वाक्यार्थज्ञाने सति कथमभ्यासनिवयः । प्रमाणज्ञानस्याभ्यासायोगात्, ज्ञानिन
भामती ।

इत्युक्तम् । तत्त्वमसीति तु वाक्यमत्यन्तदुर्ग्रहपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वकं स्वार्थं ज्ञाने द्रागित्येन प्रवर्तते ।
किंतु विवक्षिततमपदार्थज्ञानमतिविख्येनेत्याह—अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्येति ।
स्यादेतत् । पदार्थससर्गात्मा वाक्यार्थं पदार्थज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमनःप्रतीतिर्युज्यते । ब्रह्म
तु निरशत्वेनाससृष्टनानात्मपदार्थकमिति कथ्यानुक्रमेण क्रमनती प्रतीतिरिति सङ्केदेन तद्वृत्ते न वा गृह्ये-
तेत्युक्तमित्यत आह—यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश इति । निरंशोऽयहमपरोक्षोऽयात्मा
तत्तदेष्ट्यारोपव्युदासाभ्यामंशवानिगाल्य-तपरोक्ष इति । ततश्च वाक्यार्थतया क्रमनःप्रत्यय उपपद्यते । तत्कि-
मियमेन वाक्यजनिता प्रतीतिरात्मनि तथा च न साक्षात्प्रतीतिराभ्यन्यागत्फलत्वाद्दस्या इत्यत आह—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दार्थयोश्च दुर्ज्ञानत्वादावृत्त्या क्रमेणैव धीरिति हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । तत्र तत्पदवाच्यमर्थमाह—
तदिति । तस्यैव लक्ष्यमर्थमाह—सत्यमिति । अजमित्यादिवाक्यस्यार्थमाह—तत्रेति । अस्थूलादिवाक्य-
स्यार्थमाह—अस्थूलादीति । सत्यज्ञानादिवाक्यस्यापुनरुक्तमर्थमाह—विज्ञानादीति । श्रौते तदर्थं विद्वद-
नुभवमपि प्रमाणयति—एष इति । तत्पदार्थं वाच्यं लक्ष्यं च सप्रमाणमुक्त्वा त्वंपदार्थमपि निम्नय दर्श-
यति—तथेति । अनधारितो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु यः प्राणेन प्राणितोऽयादिनेति शेषः । स्यातामेतौ
पदार्थौ तथाऽपि कथमावृत्तेरर्थवत्त्वं तत्राऽऽह—तत्रेति । यत्तु मेयस्यानशत्वादावृत्त्यनर्थक्यमिति तत्रा-
ऽऽह—यद्यपीति । आरोपितन्यायवर्त्याशब्दाद्व्यापकमन्त्रं प्रतिपत्तेरर्थवदित्यर्थः । तत्त्वमसिवाक्यादहनक्षेति-

धानैरेकमंशमपोहति, अपरेणापरमिति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः । तत्तु पूर्वरूपमेव । आत्मप्रतिपत्तेः ॥ येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबन्धोऽस्ति, ते शक्नुवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति तान् प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव । सकृदुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयतीति नात्र कश्चिदपि क्रमोऽभ्युपगम्यते ॥ सत्यमेव युज्यते ॥ यदि कस्यचिदेवं प्रतिपत्तिर्भवेत् । बलवती ह्यात्मनो दुःखित्वादिप्रतिपत्तिः ॥ अतो न दुःखित्वाद्यभावं कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेत् ॥ न ॥ देहाद्यभिमानवद्-दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने वाऽहं छिद्ये दह्ये इति च मिथ्याभिमानो दृष्टः, तथा बाह्यतरेणपि पुत्रमि-

रत्नप्रभा ।

श्रवणादिनियमायोगाच्च, -इत्यत आह-तत्त्विति ॥ ज्ञानात् प्रागेव श्रवणादिव्यापारनिषमन् क्रियता इत्यर्थः ॥ अधिक शक्तिसुखमनुभवदति-येषामिति ॥ अत्रिक्त शङ्कते-सत्यमिति ॥ दुःखित्वाद्यविरोधात् वाक्यादेक्यधीः नोदेतीत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वादविरोध इत्याह-नेत्यादिना ॥ दुःखादयः, नामधर्माः, दृश्यत्वाद्, देहादिषु । नाप्यात्मस्वरूपा, आत्मनि सत्यप्यननुवृत्तिनात् व्यतिरेकेण चैतन्यरदित्यर्थः ॥ निर्दुःखचित्वात्मनि दुःखादिभ्यो भ्रान्तिनात् वाक्यार्थानुमनो न निरूप्यत भाव्यते ।

तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कारवत्या । एतदुक्तं भवति—वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकाळा विरोधपणयवती मानना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पत इति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति । शङ्कते-सत्यमेवमिति । समारोपो हि तत्तत्प्रत्ययेनामोचते न तत्तत्प्रत्ययः । दुःखित्वादिप्रत्ययश्चात्मनि सर्वेषां सर्वदोषयत इत्यत्राधितत्वात्समीचीन इति वदमान शक्योऽपेनेमुमित्यर्थः । निराकरोति-न । देहाद्यभिमानवदिति । न हि सर्वेषां सर्वदोषयत इत्येताभ्यां तात्त्विकत्वम् । देहाद्यभिमानस्यापि सत्यत्वप्रसंगात्सोऽपि सर्वेषां सर्वदोषयते । उक्तं चास्य तत्रतरोपपत्त्या वाचनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि तथा । न हि नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्यात्मन उपजनापायार्माणो दुःखशोकादय आत्मानो मन्निनुमहन्ति । नापि धर्माः, तेनाऽप्यन्तमिन्नाना तद्धर्मत्वाद्युपपत्तेः, न हि गौरवस्य धर्मः सत्रयस्यापि व्यतिरेकाभ्यातिरेकाभ्यां सन्नन्धासन्नधाम्ना च विचारासहत्वात् । भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकज्ञातमनात् । इति सर्वानन्दमिष्टम्-भावनिर्णयः ।

वाक्यार्थज्ञानं मति कथं क्रमोपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह-तत्त्विति । क्रमेण जातं पूर्वाज्ञानमात्मसाक्षात्कारात्पूर्वरात्मनस्ततोऽतमावनादिनिराससहितवाक्योक्त्यतस्त्वमाक्षात्कारे नाह येनाऽऽवृत्त्यपेक्षेत्यर्थः । मन्दमप्यमी प्रति साक्षात्कारात्पूर्वं श्रवणाद्यावृत्तेरर्थमन्वमुक्तम् । इदानीमुत्तम प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमुक्तं विरुणोति-येषामिति । उपपन्नाऽपि धीरावृत्तिमपेक्षते फलायेत्याशङ्क्याऽऽह-मकृदिति । उत्पन्ने ज्ञाने यदावृत्त्यानर्थक्यं तदङ्गीकृत्येनाह-सत्यमिति । वाक्यादीदृशी धीः स्यादित्याशङ्क्याव्यश्चादिनिरोधान्मरमियाह-बलवतीति । सा वाक्योपविशोच्छेदवाद्भ्रान्तिगत्याशङ्क्याऽऽह-अत इति । नृत्तिनादिप्रत्ययस्य सर्वदा सर्वेषामुपपन्नानस्य वदन्त्यादेव नियोऽपेक्षयायोगान् भ्रान्तित्वेति । तथात्रिम्यापि देहाद्यभिमानस्य भ्रान्तिनादुःखित्वाद्यभिमानस्यापि पुत्तिश्रयितस्य भ्रान्तिमिर्द्वेनमियाह-नेत्यादिना । उक्तं दृष्टान्तं प्रयत्नः । श्रान्ताभ्यां स्पष्टयति-प्रत्यक्षं हीति । दुःखादयस्तत्त्वतो नाऽऽमधर्मा देहाद्यभिमानवदिति दाश्रयिनि

त्रादिषु सन्तप्यमानेष्वहमेव सन्तप्ये इत्यध्यारोपो दृष्टः, तथा दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि स्यात् । देहादिवदेव चैतन्याद्वहिरुपलभ्यमानत्वादुःखित्वादीनां, सुषुप्तादिषु चानुवृत्तेः । चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्तिमामनन्ति—“यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्ने तन्न पश्यति” [वृ० ४ । ३ । २३] इत्यादिना ॥ तस्मात्सर्वदुःखविमुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः । न चैवमात्मानमनुभवतः किञ्चिदन्यत्कृत्यमवशिष्यते । तथा च श्रुतिः—“किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति स्मृतिरपि—“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते” [भ० गी० ३ । १७] इति ॥ यस्य तु नैषोऽनुभवो द्राविष जायते, तं प्रत्यनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात्प्रच्याव्यावृत्तौ प्रवर्तयेत् । न हि वरघाताय कन्यामुद्राह-

रत्नप्रभा ।

इत्याह—तस्मादिति ॥ अनुमते जातेऽप्यावृत्त्याद्यनुष्ठानं किं न स्यादित्यत आह—न चैवमिति ॥ रति काम आत्मकामतया तृप्तिर्बिषयतृष्णाक्षयः, तेन सतोपे आत्मानन्दानुभवा, इति भेदः ॥ नन्वावृत्तौ नियोगात् प्रवृत्तिर्गोचरा । तथा च नियुक्तव्युद्देशकर्तास्मदीनं स्यादित्यत आह—तत्रापीति ॥ आवृत्त्यभ्युपगमेऽप्रकर्ताहमित्यनुमत्वात् प्रच्याव्य गुरुरन्यो वा नियोगात् न प्रवर्तयेत् । उक्तदोषादित्यर्थः ॥

भामती ।

नेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये । तदिदमुक्तं—देहादिवदेव चैतन्याद्वहिरुपलभ्यमानत्वादिति । इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह—सुषुप्तादिषु चेति । स्यादेतत् । कस्मादनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमो यायता द्रष्टव्य श्रोतव्य इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयावृत्तिर्बिधास्यत इत्यत आह—तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थादिति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यामविषय दर्शनं विधीयते । न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमाप्नोति येनोपक्रम्यते येन चोपसङ्घियते स वाक्यार्थः । ‘सदेव सोऽयेदम्’ इति चोपक्रम्य ‘तत्त्वमसि’ इत्युपसङ्घत इति स एव वाक्यार्थः । तदित प्रच्याव्यावृत्तिमन्त्रविदधानं प्रधानमङ्गेन विहितं । यतो हि कर्मणाभिप्रेयमाणत्वात्संप्रदानं प्रधानम् । तमुद्राहेन कर्मणाङ्गेन न विज्ञातीति । ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्याप्यते । यथाहु—‘चोदना हि भूतमवन्तम्’ इत्यादि शावर वाक्य व्याचक्षाणा—‘कार्यमर्थमवगमयती चोदना तच्छेषतया भूतादिकमव-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

माह—तथेति । व्यभिचारित्वाच्च दुःखादीनां रूपादिवत्तत्त्वतो नाऽऽत्मवर्धत याह—सुषुप्तेति । तर्हि चैतन्यमपि न स्वरूपमननुवृत्तत्वाद् दुःखादिवदित्याशङ्क्याऽऽह—चैतन्यस्येति । दुःखित्वादिधीर्भित्त्यामिमानश्चेतन्यमेवाव्यभिचारिभिरूपमिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । यद्योक्तानुमते वाक्यादित्वेऽपि किमिव्यावृत्तिर्नश्यते तत्राऽऽह—न चेति । तस्मादेवानुमत्वात्कृतकृत्यतेत्यत्र मानमाह—तथा चेति । रतिरासक्तिस्तत्फलं तृप्तिस्तृप्तेरपि फलं सतोप इति भेदः । यत्तु साक्षात्काराद्युद्देशमावृत्तेरर्थवत्त्वमुक्तं तदधिकारिवक्ष्यानिगमयति—यस्येति । द्रागिति ज्ञातिरिति । नियोगबलादावृत्तौ प्रवृत्तेर्नियोगार्थोऽऽवृत्तिर्ननुमनार्थेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रापीति । अहं ब्रह्मास्मीतिप्रत्ययाद्यव्याव्य नाऽऽवृत्तौ पुरय प्रवर्तयेत्प्रमानविरोधात् । अक्र-आत्मानुभवाय हि श्रवणादिभिर्धिर्न नियोगायेत्यर्थः । प्रधानविरोधायोगे दृष्टान्तमाह—न हीति । नियो-

यन्ति वियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्म-
प्रत्ययविपरीतप्रत्यय उत्पद्यते । यस्तु स्वयमेव मन्दमतिरप्रतिभानाद्वा-
क्यार्थं जिहासेत्, तस्येतास्मिन्नेव वाक्यार्थं स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचो-
युक्त्याऽभ्युपेयते ॥ तस्मात्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेऽवावृत्ति-
सिद्धिः ॥ २ ॥ इत्यावृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ (२) ॥

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किमहमिति प्रहीतव्यः किं वा
मदन्य इति तावद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये
श्रूयमाणे संशय इति ॥ उच्यते ॥ अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युप-

रत्नप्रभा ।

कथं तर्हि प्रवृत्तिरित्यत आह—यस्त्विति ॥ अप्रतिभानाद् अमभ्यायनादित्यर्थः ॥ शिष्यमुक्त्यनुसा-
रेण श्रोतव्यादिवचोभिः प्रधानसिद्धपर्यमावृत्त्यादौ प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ २ ॥ (१) ॥ आत्मेति तूपगच्छ-
न्ति ग्राहयन्ति च ॥ पूर्वत्र ध्यानादेरावृत्तिरुक्ता तामुपजीव्य तत्त्वज्ञानार्थं ध्यानावृत्तिकाले किमहं
ब्रह्मेति ध्यातव्यम्—उत—मत्स्वामी ईश्वरः इत्येकमेदमानाम्ना संशयमाह—य इति ॥ “शब्दादेव प्रमितः”
[व्या० सू० १ । ३ । ११] इत्यादौ “अयमात्मा ब्रह्म” [सू० २ । १ । १९] इत्यादिश्रु-
तिभिरेक्यनिर्णयात् संशयमाक्षिपति—कथमिति ॥ भेदश्रुत्यनुग्रहाद् भेदप्रत्यक्षादिप्राप्तव्यमात्मन्य संशय
इत्याह—उच्यते इति ॥ भेदश्रुतीनां गौणत्वमुख्यत्वे उभयत्र फलम् । यद्यप्ययं प्रत्यक्षादिविरो-
धमाप्ती ।

गमयति' इत्याशङ्क्याह—वि(नि)युक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहमिति । यया तावदृत्यार्थपर्यवसिता घटान्ता
न कार्यविधिनिरास्तथोपपादितं 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र । प्रत्युत विविनिष्टत्वे मुक्तिविरुद्धप्रत्ययोपादाभ्यु-
क्तिविहन्तृत्वमेवास्त्येवभ्युच्यमात्रमत्रोक्तमिति ॥ २ ॥ (१) ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । यद्यपि
तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः स्मारणः परमात्मभाव प्रतिपादयन्ति तथापि तयोरपहततामत्वानपहतताम्व्यादि-
क्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण नानात्वस्य विनिश्चयाच्छ्रुतेश्च तत्त्वमसीत्याद्यापामनो ब्रह्म 'आदित्यो ब्रह्म' इत्यादि-
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

गार्थमावृत्त्युपगमेऽपि तस्मादेवाकर्त्रात्मघोसिद्धेर्न तद्वशाहतिरित्याशङ्क्याऽहं—वियुक्तस्येति । नियोगानङ्गी-
कारे कुतः श्रोतव्यादिवाक्यैः श्रवणाद्यावृत्तिसिद्धिस्तत्राऽहं—यस्त्विति । अप्रतिभानादसमायनादिप्रतिब-
न्धादिति यावत् । स्थिरीकारोऽसमायनाशपोहेनावगमदादर्थं घटोपासीतेत्यावृत्तिर्वाचोयुक्तिः । आदिशब्देन
श्रोतव्यादिवाक्यं गृह्यते । अहंमहोपासनेषु श्रवणादिषु च सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारफलेभ्यावृत्त्याऽनुष्ठानमि-
त्यधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । अपरब्रह्मविषयप्रत्यये स्वरूपावृत्तिविदित्यपर्ययः ॥ २ ॥ (१) ॥
श्रवणमनननिदिध्यासनादिसाधनान्यावृत्त्याऽनुष्ठेयानीत्युक्तम् । तत्र निदिध्यासनकाले कथं प्रत्ययावृत्ति-
स्तत्राऽहं—आत्मेति त्विति । यद्यपि शब्दादेव प्रमित इत्यादिषु जीवब्रह्मैक्यं श्रुतिभिर्मुक्तं तथाऽपि
तासांमेव विरुद्धार्थत्वादुपचरितविषयत्वमाशङ्क्यात्र समाधीयते । विरोधसमाधेरविरोधाव्यायसंगतत्वेऽपि
महावाक्यार्थविरोधसमाधेः समाधायन्तरङ्गत्वादिह संगतिरिति मत्वा विषयोक्तिर्ब्रह्ममुपययाप्रमिद्धेः संशय-
माह—य इति । संशयाभावादविकरणमाक्षिपति—कथमिति । आत्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वे स'यमेदमिति
स्तिसिद्धौ च तस्य मुख्यार्थत्वनिष्ठिरित्यन्योन्याश्रयान्मानान्तविरोधाच्च तन्मुख्यार्थत्वासिद्धेस्तदालम्बनेन
संशयानाशेरादविकरणमारम्भमित्याह—उच्यते इति । अत्र च विरोधपरिहारफले समाभ्युपयोगितया

गन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसम्भवे । इतरथा तु गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य इति मन्यते ॥ किं तत्रैव प्राप्तम् ॥ नाहमिति आह्वः ॥ न ह्यपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते ग्रहीतुम् ॥ विपरीतगुणो वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन । अपहतपाप्मत्वादिगुणश्च परमेश्वरः । तद्विपरीतगुणस्तु शारीरः । ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसङ्गः । ततः शास्त्रानर्थक्यम् । संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात्कर्तव्यं, प्रतिमादिविविध विष्णवादिदर्शनमिति चेत् । काममेवं भवतु ॥ न तु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । तथाहि-परमेश्वरप्रक्रियायां जात्राला आत्मत्वेनेवैतमुपगच्छन्ति-“त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते” इति ॥ तथाऽन्येऽपि-“अहं ब्रह्मास्मि”

रत्नप्रभा ।

धपरिहारो द्वितीयाभ्यासगतः । तथाप्यैक्यश्रुतेरविरुद्धत्वनिश्चयस्य समाधावन्तरङ्गत्वादिह सङ्गतिः ॥ विरुद्धयोरेकपक्षेऽसिद्धेत्याह-नाहमिति ॥ किञ्च किमीश्वरस्य जीवमात्रत्वमेक्य जीवस्येश्वरमात्रत्वं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति-ईश्वरस्य चेत्यादिना ॥ एकत्वश्रुतिप्राभाष्यायैक्यध्यानं कार्यमिति शक्ते-अन्यत्वेऽपीति ॥ एकत्वध्यानमस्मदिष्टमेव । एकत्व तु नास्तीत्याह-काममिति ॥ भेदेदश्रुतीना फलवदपूर्वार्थितात्पर्येण गौणत्वायोगाद् भेदश्रुतीनां कल्पितभेदानुवादिवात् प्रत्यक्षादेरपि तद्विपर्ययाद् विम्बप्रतिबिम्बयोरिव विरुद्धधर्माणो मिथ्यात्वात् मुदयमेक्यमिति सिद्धान्तपति-एवमित्यादिना ॥

भामती ।

यप्रतीकोपदेशपरतयाभ्युपपत्तेः प्रतीकोपदेश एवायम् । न च यथा समारोपित सर्पवमनूय रज्जुत्व पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधीयत एव प्रकाशात्मनो जीवभावमनूय परमात्मन विधीयत इति युक्तम् । युक्तं हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये द्राघीपसि सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेणागृहीते विशेषान्तरसमारोपणम् । इह तु प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापराधीनप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किंचिद्रूपमिति कस्य विशेषस्याग्रहे किं विशेषान्तरसमारोप्यताम् । तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारोपासमवाजीरो जीवो ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेश आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रासङ्गिके भ्यानावस्थायां प्रत्यक्षत्वेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुष्ठानोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुतीनामेक्यगोचराणामुपचरितार्थत्वम् । सिद्धान्ते तासां मुख्यार्थत्वं फलती-याशयवान्विशेष पूर्वपक्षे गृह्णाति-किमिति । सुपुर्णेत्यादिभेदश्रुतेरुपास्योपासकादिभावभेदलिङ्गश्च भेद इत्यर्थः । युक्तो भेदमाह-न हीति । तयो विरुद्धगुणत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽह-अपहतेति । किंचाभेदेऽपि किमीश्वरस्य जीवात्मता किंवा जीवस्येश्वरात्मतेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति-ईश्वरस्येति । द्वितीयं प्रत्याह-संसारिणोऽपीति । अहं सुखीत्याद्यनुभवेन विरुद्धस्वभावत्वाद्भेदो दहनतुहिनरदित्यनुमानेन च निरोधान्न तयोरेक्यमित्याह-प्रत्यक्षादीति । एकाग्रोपदेशानां तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य न्याजेन तद्वृत्तिमाह-अन्यत्वेऽपीत्यादिना । तादात्म्यदर्शनाङ्गीकारे नास्ति विप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याऽह-न त्विति । एकत्वश्रुतीनां प्राप्तमुपचरितार्थत्वमनूय सिद्धान्तपति-एवमिति । सिद्धान्तमूत्रं योजयति-आत्मेत्येवेति । तत्र मानगाह-तथाहीति । आत्मत्वोपगमनन्तराणि दर्शयति-तथेति । आदिशब्देन तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादयो गृह्यन्ते ।

[वृ० १ । ४ । १०] इति ॥ एवमादय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः ।
 ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवैश्वरं वेदान्तवाक्यानि—“एष त आत्मा सर्वान्तरः”
 [वृ० ३ । ४ । १] “एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” [वृ० ३ । ३-२३]
 “तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८-१६] इत्येवमादीनि ॥
 यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति ॥ तदयु-
 क्तम् ॥ गौणत्वमसङ्गाद् वाक्यवैरूप्याच्च ॥ यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते,
 सकृदेव तत्र वचनं भवति । यथा—“मनो ब्रह्म” [छां० ३ । १८ । १]
 “आदित्यो ब्रह्म” [छां० ३ । १९ । १] इत्यादि । इह पुनस्त्वमह-
 मस्म्यहं च त्वमसित्याह । अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः,
 भेददृष्ट्यपवादाच्च । तथाहि “अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसाव-
 न्योऽहमस्मीति न स वेद” [वृ० १ । ४ । १०] “मृत्योः स मृत्युमा-
 प्नोति य इह नानेव पश्यति” [वृ० ४ । ४ । १९] “सर्वान्तं परादाद्यो-
 ऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” [वृ० ४ । ५ । ७] इत्येवमाद्या भूयसी श्रुति-
 भेददर्शनमपवदति ॥ यत्तुक्तं न विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वसम्भव इति ॥
 नायं दोषः ॥ विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपपत्तेः ॥ यत्पुनरुक्तमीश्वराभाव-
 प्रसङ्ग इति ॥ तदसत् ॥ शास्त्रप्रामाण्यादनभ्युपगमाच्च । न हीश्वरस्य
 संसार्यात्मत्वं प्रतिपाद्यते इत्यभ्युपगच्छामः ॥ किं तर्हि संसारिणः संसारि-

जनप्रभा ।

ईश्वरस्य जीयत्वं प्रतिपाद्य, येनेश्वरमावः स्यात् । किन्तु जीयस्येश्वरत्वम् । न चैवमधिकार्यमावः । एक-
 त्वप्रतीकात् । प्रागधिकारिभेदाङ्गीकारादिप्राह—यत्पुनरुक्तमित्यादिना ॥ वेदसत्यत्वब्रह्माद्युः शङ्कते—
 भावती ।

एवेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—श्वेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतोर्व्यतिरिक्तः
 परमेश्वरः । भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्यसंभवे गौणत्वं युक्तम् । अपि च प्रतीकोपदेशे सङ्गद्वचनं तु
 प्रतीयते भेददर्शननिन्दा च । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, नाह्यत्वमिति दधीप एवोपचरितत्वम् ।
 तस्मात्पूर्वापर्यालोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमात्मता वास्तवीत्येतत्परता लक्ष्यते । न च मानान्तरवि-
 रोधादत्राप्रामाण्यं श्रुतेः । न च मानान्तरविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये । निरंशास्यापि
 चानाद्यनिर्वाप्यविधातद्वासनासमारोपितविविधप्रपञ्चात्मनः सांशस्येव कस्यचिदशस्याग्रहाद्विभ्रम इव पर-
 मार्यस्तु न विभ्रमो वाम कश्चिन्न च संसारो नाम । किंतु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिमाजनत्वेनातिवैचनीय-
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सूत्रावयवमवशिष्टं व्याचष्टे—ग्राहयन्तीति । परोक्तमन्य दूययति—यदुक्तमित्यादिना । एकस्यश्रुतीना-
 मपूर्वार्थत्वफलवत्त्वाम्नां तात्पर्यसिद्धिर्मुख्यवृत्तिसंभवे गौणत्वायोगाद्वैतश्रुतीनां तद्विज्ञानां च तद्वैपरीत्यात्क-
 लितभेदाद्यन्वयान्मुख्यमेव जीवब्रह्मणोरैक्यमित्यर्थः । इतश्च नेदं प्रतीकदर्शनमिग्राह—वाक्येति । भेदस्य
 नित्यमानत्वाच्चाभेदस्यैव प्रतिपाद्यतेत्याह—भेदेति । विरुद्धस्वभावत्वाद्भेदो जीवब्रह्मणोरित्युक्तमन्य प्रत्याह-
 यरिति । विम्बप्रतिबिम्बवदुपाधिकृतो विरुद्धवर्णप्यासो न वास्तवस्तथा च तात्त्विकमैक्यमित्यर्थः ।
 अभेदेऽपि संसार्यात्मत्वमीश्वरस्य संसारिणो वा तदात्मत्वमिति विरुद्धस्याऽऽद्ये यद्व्यपन्नं तदनुमाप्य दूययति-
 यत्पुनरिति । अनभ्युपगमं निवृणोति—न हीति । द्वितीयं प्रश्नपूर्वकमङ्गीकरोति—किमिति । विरुद्ध-

त्वापोहेनेश्वरात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमिति । एवं च सत्यद्वैतेश्वरस्या-
ऽपहतपाप्मत्वादिगुणता । विपरीतगुणता त्वेश्वरस्य मिथ्येति व्य-
तिष्ठते ॥ यदप्युक्तमधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति ॥ तदप्यसत् ॥
प्राक् प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात्, तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहा-
रस्य । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कम्पश्येद्” [बृ० २ । ४ । १४]
इत्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति । प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेर-
प्यभावप्रसङ्ग इति चेत् ॥ न ॥ इष्टत्वाद् ॥ अत्र “पिताऽपिता भवति”
[बृ० ४ । ३ । २२] इति ह्युपक्रम्य “वेदा अवेदाः” [बृ० ४ । ३ । २२]
इति वचनादिष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे । कस्य पुनरय-
मप्रबोध इति चेद्, यस्त्वं पृच्छसि तस्य ते इति वदामः ॥ नन्वहमी-
श्वर एवोक्तः श्रुत्या ॥ यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि, नास्ति कस्यचिदप्रबोधः ।
योऽपि दोषश्चोद्यते कैश्चिदविद्यया किलाऽऽत्मनः सद्वितीयत्वाद्वैतानु-
पपत्तिरिति, सोऽप्येतेन प्रत्युक्तः ॥ तस्मादात्मन्येवेश्वरे मनो दधीत ॥
॥ ३ ॥ इत्यात्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥ (३) ॥

रत्नप्रभा ।

प्रत्यक्षाद्यभाव इति ॥ वर्णेषु क्रमस्वरयोरमाणादुपलब्धनिरूपयोरारोपो वाच्यः । तथा चारोपितक्रम-
स्वरविशिष्टरणीत्मरूपेदस्य मिथ्यात्व दुर्वारम् । वादिना सत्यत्वाग्रहस्त्वविद्याविजृम्भित इति वेदसत्यत्वा-
भावो न दोष इत्याह-नेति ॥ अविद्यामाक्षिपति-कस्येति । प्रशङ्गिणेन त्वप्येव तस्या सिद्धत्वादोक्ष-
पानुपपत्तिरित्याह-यस्त्विति ॥ अज्ञानमूलात् प्रभादेरिति भावः ॥ सर्वज्ञाभिन्ने मयि कथमज्ञानमिति
शङ्कते-नन्विति ॥ अमेदज्ञानात् प्राक् चिन्मात्रस्य तथैव अज्ञानाश्रयत्वमनुभवसिद्धाज्ञानस्य अपठपायो-
गात् । ज्ञाने त्वनिर्वाच्यस्य तस्य बाधाभाश्रयापेक्षेत्याह-यद्येवमिति ॥ अनिर्वाच्यत्वे दोषान्तरमपि निर-
स्तमित्याह-योऽपीति ॥ १ ॥ (१) ॥ न प्रतीकेन हि सः ॥ उपपत्त्या प्यानसम्भवात् संशय-यथा ब्रह्मण्य-
भामती ।

मिति युक्तमुपस्थानम् । सदनेनाभिसन्निभोक्तम्-यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रतिबोध इति ।
अन्येऽप्याहु-“यद्यद्वैते न तोपोऽस्ति मुक्त एवासि सर्वदा” इति । अतिरोहितार्थमन्यदिति ॥ १ ॥ (२) ॥
न प्रतीकेन हि सः । यथा हि शास्त्रोक्त शुद्धमुक्तस्वभाव ब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यतेऽहं ब्रह्मास्मि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शहान्या जीनस्य ब्रह्मत्वे प्रतिपाद्ये विरुद्धधर्मत्वमुक्तमसिद्धमेवेति फलितमाह-एवं चेति । ससारिण ससा-
रित्वापोहेन ब्रह्मत्वे साध्ये परोक्तमनूय निरस्यति-यदपीति । अधिकार्यमावादिरेकत्वज्ञानात्पूर्वधूर्त्वं येति
विकल्प्याऽऽय निराह-प्रागिति । द्वितीयमङ्गीकरोति-यत्रेति । श्रुतिब्रह्माहुतया शङ्कते-प्रत्यक्षादीति ।
तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं श्रुत्यभावस्येष्टत्वाभानिष्टापत्तिरित्याह-नेष्टत्वादिति । तदेव स्पष्टयति-अत्रेति । गूढा-
भिप्रायः सन्पृ-उति-कस्येति । यस्य आन्तस्तस्याज्ञानमित्याह-यस्त्वमिति । त्वमभिप्राय पूर्वगदी
प्रकटयति-नन्विति । अविद्यतज्जगन्त्योरनिर्वाच्यत्वाद्बोधे मति तयोरसत्त्वान्नाऽऽश्रयापेक्षेत्याह-यद्येव-
मिति । अनिर्वाच्यत्वादविद्यायाश्चोपान्तरमपि निरस्तमित्याह-योऽपीति । अमेदश्रुतीनां सिद्धे मुरार्यार्थत्वे
फलितमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ३ ॥ (१) ॥ भामत्वमतिरीश्वरे कार्येत्युक्तम् । इदानीं प्रतीकावेश-
पणत्यापीश्वरस्याऽऽमत्वात्तद्वारा प्रतीकेष्वात्मत्वधीरिति प्राप्ते प्रत्याह-न प्रतीक इति । प्रतीकोपासना-

“मनो ब्रह्मेत्युपासीतित्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्म” [छां० ३।१।१]
 इति, तथा—“आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” [छां० ३।१।१९।१] “स यो
 नाम ब्रह्मेत्युपास्ते” [छां० ७।१।५] इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु
 संशयः—किं तेष्वध्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ तेष्व-
 ध्यात्मग्रह एव युक्तः ॥ कस्मात् ॥ ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् ।
 प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्वैयर्थ्ये सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति ॥ एवं
 प्राप्ते धूमः ॥ न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् । न हि स उपासकः प्रती-
 कानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत ॥ यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्मतीकानां

रत्नप्रभा ।

मेदसत्त्वादहग्रह उक्तः एवं प्रतीकेष्वपि ब्रह्मविकारितया जीवामिन्नब्रह्मामिन्नत्वाद् जीवामेदसत्त्वेन अहग्रहः
 कार्य इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । अत्र प्रतीकोपास्तीनामहग्रहोपास्तिमिरविशेषः, सिद्धान्ते तु विशेषसि-
 ङ्गिरिति फलम् । एतद्वारम्भाधिकरणत्रयस्य प्राप्तिकी पादसंगतिः ॥ अद्यैक्यध्यानप्रसङ्गागतत्वादिति
 विधेयः । किं प्रतीकेष्वात्मत्वानुभवबलादहग्रह—उक्त—वस्तुतः । जीवामेदसत्त्वात् । नाद्यः—इत्याह—न हि
 स इति ॥ नानुभवति इत्यर्थः ॥ द्वितीयमप्यसिद्धया दूषयति—यत्पुनरित्यादिना ॥ विकारस्य ब्रह्मणा
 भामती ।

तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिषु तात्पर्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्पर्यकत्वादद्वितीयमिति श्रुतेः । जीवा-
 त्मानश्चाविद्यादर्पणा यया ब्रह्मप्रतिबिम्बकास्तया यत्रयत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टेश्चदेहास्तत्र
 सर्वत्राह मन इत्यादि दृष्टव्यं ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमिति । उपपन्नं च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेन तादा-
 त्म्यम् । घटशरावोदञ्जनादीनामिव मृदिकाराणां मृदात्मकत्वम् । तथा च तादृशानां प्रतीकोपदेशानां
 क्वचित् कस्यचिद्विकारस्य प्रविष्टयावगमाद्देवप्रपञ्चप्रविष्टयपरत्वमेवेति प्राप्त उच्यते—न तावदहं ब्रह्मेत्या-
 दिभिर्वेद्याहङ्कारास्पर्दस्य ब्रह्मात्मवमुपदिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्यादिभिरहङ्कारास्पर्दत्वं मनःप्रभृतीनां, किन्वेपां
 ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वम् । अहङ्कारास्पर्दस्य ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वहङ्कारास्पर्दत्वेनोपास-
 नमिति चेत् । न । एवमादिभिरन्यत्रयणात् । ब्रह्मात्मतया त्वहङ्कारास्पर्दत्वकल्पने तत्प्रतिबिम्बत्वेन तद्वि-
 कारान्तस्वाध्याकाशादर्शनः प्रभृतिप्राप्तनप्रसङ्गः । तस्माच्च यन्मात्रात्मतयोपासनं विहितं तस्य तन्मात्रा-
 त्मतयैव प्रतिपत्तव्यं ‘यावद्ब्रह्म वाचनिकम्’ इति न्यायात् । नाधिकमप्यार्हतेत्यमतिप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य
 यावज्जातस्य प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनम् । तदर्थत्वे हि मन इति प्रतीकग्रहणमनर्थकं विश्वमिति वाच्यं
 यथा ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्तम् । मुख्यार्थसंभवे लक्षणाया अवयवात् ।
 आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । न ह्युपासकः प्रतीकानामिति । अनुभवाद्वा प्रतीकानां मनःप्रभृ-
 त्वात्तन्मात्रात्मतया न्यायनिर्णयः ।

श्रुदाहृत्योपास्तिभूमयथादृष्टेः संशयमाह—मन इत्यादिना । जीवब्रह्माभेदं पूर्वोक्तमुपजीव्य ब्रह्मदृष्टिमाधु
 प्रतीकेषु ब्रह्मामिन्नजीवदृष्टिहमिति कार्येति प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अत्र प्राप्तङ्गिकाहंम-
 तिनिरासेन प्रतीकोपास्तिषु प्रयोगभेदेकत्वा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रतीकोपास्तीनामहग्रहोपास्तिमिर-
 विशेषः । सिद्धान्ते विशेषः सिध्यतीत्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । प्रतीकेष्वात्मत्वप्रदे-
 तेपामात्मत्वोपपत्तिहेतुमाह—ब्रह्मण इति । तस्याऽऽत्मत्वेऽपि तेषां कथमात्मत्वं तत्राऽऽह—प्रतीकाना-
 मिति । ब्रह्मधीयुक्तानि प्रतीकान्यहमिति ब्रह्माणि ब्रह्मामिन्नत्वात्तद्वदित्यर्थः । द्विविधोपास्तिष्वविशेषे प्राप्ते
 सिद्धान्तमाह—एवमिति । न प्रतीकेष्वात्ममतिं कुर्यादैक्यचोदनाभावे सति स्वतोभिन्नत्वादुद्गीयादिवदि-
 त्याह—नेत्यादिना । यत्तु ब्रह्मरूपत्वादहमिति ब्रह्माणीति तत्र किमात्मत्वानुभवादात्मत्वे ब्रह्माणि किं
 वा भवान्तरसिद्धत्वाच्चाऽऽह इत्याह—न हीति । द्वितीयमन्य दूषयति—यदिति । प्रसङ्गेन प्रकटयति ।

प्रतीकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२५५)

ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति ॥ तदसत् ॥ प्रतीकाभावप्रसङ्गात् ॥ विकार-
स्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपो-
पमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा । न च ब्रह्मण आत्म-
त्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽप्यात्मदृष्टिः कल्प्या । कर्तृत्वाद्यनिराकरणात् । कर्तृ-
त्वादित्सर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशः । तदनि-
राकरणेन चोपासनाविधानम् ॥ अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादा-
त्मग्रहो नोपपद्यते । न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति ।
सुवर्णात्मनेव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम ॥
अतो न प्रतीकेश्चात्मदृष्टिः क्रियते ॥ ४ ॥ इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

स्वरूपैक्यायोगाद् बावेनैक्यं वाच्यम् । प्रतीकत्वावे चोपास्तिविधिर्न स्वादित्यर्थः ॥ किञ्च कर्तृत्वाद्य-
नानेनोपास्तिविधिप्रवृत्तिर्वाच्या । बावे तदयोगात् ॥ तथा च बापमूलब्रह्मैक्यज्ञानं द्वारोक्त्य प्रतीकेश्वह-
प्रहोपास्तिरूपेण न युक्ता । बाधस्तिरोपादित्वाह—न च ब्रह्मण इति । अतो जीवप्रतीकयोः स्वरू-
पभेदादहमहं विषयव्यवगाहं नाहमह इति फलितमाह—अतश्चेति । यथा—रुचकस्वस्तिकयोः सुवर्गा-
त्मनैक्येऽपि नियोनैक्यं, तथा जीवप्रतीकयोः ब्रह्मात्मनैक्येऽपि भेदः सन् । यदि च धर्मस्थिति-

भामती ।

तीनानात्मत्वेनाकञ्चन श्रुतेर्वा, न त्वेदमुपममर्ण्यर्थः । प्रतीकाभावप्रसङ्गादिति । ननु यथानिष्ठान-
स्याहङ्कारास्त्वानवच्छिन्नब्रह्मात्मनया मवयमाव एव प्रतीकानानि भविष्यतीत्यत आह—स्वरूपो-
पमर्दे च नामादीनामिति । इह हि प्रतीकाभ्यहङ्कारास्त्वानेवोपास्ततया प्रगल्भत्वेन विभित्सितानि ।
न तु तत्त्वमसीत्यादावहङ्कारास्त्वदनुपास्त्यमवगम्यते । किंतु सर्वानुवादेन रज्ज्वात्स्वभावेन इवाहङ्कारास्त्वद-
न्यावच्छिन्नस्य प्रविज्योऽवगम्यते । किमनो यथेयम् । एतदतो भवति—प्रसङ्गीकृतानां न प्रतीकानामु-
च्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विरोधस्यायुपनतिरिति । अत्र च न च ब्रह्मण आत्मत्वादिति । न ह्युपास-
नविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मस्वभावप्रतिपादनसम्यक्त्वमस्यादिसदभेदकत्वात्प्रभावानप्यन्ते येन तदेकत्वावय-
त्तस्य ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽप्यात्मदृष्टिः न त्वेतत् फलप्रकरणत्वात् । तस्य च तत्र यथात्मैकप्रतीकित्यवगम्यतो जीव-
कर्तो मोक्षो च सन्ततो न ब्रमेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽप्यात्मदृष्टिर्विदित्येतेत्यर्थः ।
अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादिति । यद्यनुपासको जीवा ना न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि तु
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

विकारेति । तदाऽपि नो दोषस्तत्राऽह—स्वरूपेति । वस्तुतस्तेन विकाररूपेण नामादीनां ब्रह्मत्वायो-
गाजीवत्वत्वेन जीवस्य ब्रह्मबोक्तिरप्रतीकत्वमप्येन तेषामपि ब्रह्मत्वोन्नाभाऽम्बनामावाद्युपास्तिविधिर्न स्या-
दित्यर्थः । यत्तु ब्रह्मत्वे सत्यानवनिष्ठितत्वाऽह—न चेति । प्रतीकत्वप्रदेशेषु कथं कर्तृत्वाद्यनिराकरणं
तदाह—कर्तृत्वादिति । तन्निराकरणे तद्विधिरिव न स्यादिति भावः । प्रतीकानां जीवस्य च परिच्छिन्न-
तया साम्यं गृहीत्वा फलितमाह—अतश्चेति । सद्यपि तुच्छत्वे किमिति जीवस्य तेषु विविधशब्दग्रहो न
स्यात्तत्राऽह—न हीति । स्वरूपैक्याभावेऽपि रुचकस्वस्तिकयोः सुवर्गात्मनैक्यवद्विहासि ब्रह्मात्मनैक्याद-
हमहं स्यादित्यहङ्काराऽह—सुवर्णेति । विकाररूपैक्यत्वादेव न प्रतीकत्वमुक्तमित्यर्थः । रुचक-
स्वस्तिकयोरपि निधोव्यावृत्त्यनोर्ननुवर्गाद्यानवगम्यमाने निधोर्नानि सिद्धवृत्त्यनवसरति—अतः
इति ॥ ४ ॥ (३) ॥ अहमहोपासनेऽपि प्रतीकत्वान्नैक्यब्रह्महेतुज्ञानं नैव युज्यते । इदानीं प्रतीकत्वान्न-

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ (४) ॥

तेष्वेवोदाहरणेऽन्यः संशयः—किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः
किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति ॥ कुतः संशयः ॥ सामानाधिक-
रण्ये कारणानवधारणात् ॥ अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्देः सामा-
नाधिकरण्यमुपलभ्यते । “आदित्यो ब्रह्म” [छां० ३। १९। १]
“प्राणो ब्रह्म” [(छां० ४। १०। ५) (कोपी० २। २)] “विद्युद्ब्रह्म”
[वृ० ५। ७। १] इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् ॥ न चात्रात्रसं
समानाधिकरण्यमवकल्पते । अर्थान्तरवचनत्वाद्वह्नादित्यादिशब्दानाम् ।
न हि भवति गौरश्च इति सामानाधिकरण्यम् ॥ ननु प्रकृतिविकारभा-
वाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यं स्यात् ॥ नेत्यु-

त्तप्रमा ।

रेकेण तयोऽभावनिश्चयाद् वस्तुैक्यं, तदोपासनोच्छेद उक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ (१) ॥ ब्रह्मदृष्टि-
रुत्कर्षात् ॥ एकविषयत्वं सङ्गतिः । प्रश्नपूर्वकं संशयवृत्तिमाह—कुत इत्यादिना । सामानाधिकरण्यं
श्रुतम् । तत्र तावन्मुद्रयम् । ब्रह्मविकारयोग्यान्वयोरिवाभेदायोगात् । नापि प्रकृतिविकारभावनिश्चयनम् ।
वाक्यस्य विकारवाधेन ब्रह्मपरत्वापातात् । न चेष्टापत्तिः । “नाम त्रयेत्युपासीत” इति विधिधृति-
विरोधात्, परिमितनामग्रहणार्थक्यापातात् । ब्रह्मपरत्वे सर्वं ब्रह्मेति वक्तव्यत्वाद् । अतः परोक्षोपाद-
व्यास एव सामानाधिकरण्यम् । अप्यासे च नियामकाभावात् संशय इत्यर्थः ॥ उत्कृष्टनिर्कृष्टयोर्लक्ष-
णमती ।

मनःप्रवृत्तौ ब्रह्मविकारस्तयान्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीतिः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मदृष्टि-
रुत्कर्षात् । यद्यपि सामानाधिकरण्यमुपययापि घटते तथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रसवसामर्थ्येन
फलवत्त्वात्प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टि-
रादित्यादिषु । न चैवध्वेषवृत्तेन द्वात्रिंशत् निर्कृष्टदृष्टिर्नोर्लक्ष इति लौकिको न्यायोऽपवादाय प्रमत्तत्वा-
गमविरोधेन तत्संयमोदितत्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः । सम्यं सर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र
वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दगत्यनुरोधेन कचित्कर्मण एव प्राधान्यमवसीयते । यथा ‘दर्शपूर्णमासाभ्या-
मजेन स्पर्गनामः’ ‘चित्रया यजेत पशुकामः’ इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र यागाद्याराधिता देवतैव फलं
प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः कर्तव्यत्वावगमने फलवत्त्वप्रतीतिः प्राधान्यम् । कश्चिद्द्रव्यस्य
यथा ब्रीहोन्मोक्षनात्पादौ । तदुक्तं—‘यैस्तु द्रव्यं सचिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते’ इति । तदिह यद्यपि सर्वा-
ध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मेव फलं प्रयच्छति तथापि शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्याऽऽदित्यादौ प्रतीक उपास्यमाने ब्रह्म
फलदाय कर्तव्यं इत्यभिपद्यति किंवादित्यादिबुद्ध्या त्रयेव विषयीकृतं फलमेतमुपययापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नेत्येव ॥ किं दृष्टिरध्यस्त्यतामिति सद्विहानं प्रत्याह—ब्रह्मदृष्टिरिति । एकविषयत्वेनाधिकरणयोः संगति-
मन्यानां विषयमंशौ दर्शयति—तेष्वेवेति । प्रश्नपूर्वकं संशयवृत्तिमाह—कुत इति । उक्तमेव व्यक्ती-
कर्तुं सामानाधिकरण्यविषयं तावदर्शयति—अत्रेति । तथाऽपि यथाकथंचिदस्य सामानाधिकरण्यस्य समो-
दुतः संशयमिन्द्रियाशंक्य सोऽयमिति न देकत्वनिमित्तं वा प्रकृतिविकारत्वनिमित्तं वा समारोपवृत्तं वा
तदिति निरुक्त्याऽऽद्य दूषयति—न चेति । मित्रार्थेऽन्तेषु तदभावमुदाहरति—न हीति । द्वितीयमादं-
नमिति । उपासितविरोधान्नैवमित्याह—नेतीति । प्रकृत्यपरमेव वाक्यं नोपासितपरमिन्याशंक्योपासीते-

ब्रीहदृष्ट्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (१२५७)

च्यते ॥ विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्यात् । ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम् । परमात्मवाक्यञ्चेदं तदानीं स्यात् । तत्-
श्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम् ॥ तस्मा-
द्ब्रह्मणोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरत्रान्यदृष्ट्यव्यासे सति क किं दृष्टि-
रध्यस्यतामिति संशयः ॥ तत्रानियमः ॥ नियमकारिणः शास्त्रस्याभा-
वादिति ॥ एवं प्राप्तम् ॥ अथ वाऽऽदित्यादिदृष्ट्य एव ब्रह्मणि कर्तव्या
इति ॥ एवं प्राप्तम् ॥ एवं ह्यादित्यादिदृष्टिर्ब्रह्मोपासनं भवति ।
ब्रह्मोपासनञ्च फलवदिति शास्त्रमर्यादा ॥ तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्या-
दिष्विति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति ॥
कस्मात् ॥ उत्कर्षात्-एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति । उत्कृष्ट-
दृष्टेस्तेष्वध्यासात् ॥ तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । उत्कृष्ट-
दृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः । यथा-राजदृष्टिः क्ष-
त्तरि । स चानुसर्तव्यः । विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । न हि क्षत्रदृ-
ष्टिपरिरुहीतो राजा निकर्ष नीयमानः श्रेयसे स्यात् ॥ ननु शास्त्रप्रामा-
ण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः । न च लौकिकेन न्यायेन शा-

रत्नप्रभा ।

मुपास्य फलवत्त्वादिति न्यायो नियामक इत्युक्तेराह-अथ वेति । अत्र विकारदृष्टिर्ब्रह्मोपास्ति-
सिद्धिः फल, सिद्धान्ते तु विकारदृष्ट्या ब्रह्मण उपास्यत्वे निकर्षप्राप्तौ सत्या फलवत्त्वासिद्धेर्विकारा
एवोक्तब्रह्मदृष्ट्योपास्या इति फलम् । किञ्च लौकिकन्यायाविरुद्धाद्यसम्भवे विरुद्धार्थो न प्राप्यः ।
प्रत्यवायप्रसङ्गात् ॥ किञ्च प्रथमश्रुतानामादित्यादिपदानामसञ्जातविरोधितया मुख्यार्थत्वप्रहो न्यायः ।
ब्रह्मशब्दे च दृष्टिलक्षणाग्रहः । तथा आदित्यादयो ब्रह्मदृष्ट्योपास्या इत्येव वाक्यार्थ इत्याह-तथा

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तिश्रुतिविरोधान्नैवमित्याह-परमात्मेति । प्रपञ्चप्रविलयद्वारा परमात्मपरत्वे वाक्यस्य कतिपयादिधादिप्रह-
णमनर्थकम् । न च सर्वोपलक्षणार्थं तद्रूपेण मुख्यसमवे लक्षणायोगादित्याह-परिमितेति । पक्षद्वया-
योगात्परिधिष्ठे तृतीये पूर्वोक्तं सशयं स्यादित्युपसहृति-तस्मादिति । प्रासङ्गिकप्रकृतप्रतीकोपासनेषु
स्वतन्त्रपुमर्थहेतुषु ब्रह्मदृष्ट्याऽनुष्ठानोक्त्या पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे लौकिक-न्यायविरोधः । सिद्धान्ते तद-
विरोधः सिध्यतीत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति-तत्रेति । यथाऽऽत्यन्तिकमेदो नामादिष्वहप्रहमाने हेतुरुक्तस्तथा
तेष्वेव ब्रह्मधीनियामकं न किञ्चिदृष्टं तस्मादनियम इत्यर्थः । उत्कृष्टनिकृष्टयोर्कृष्टमेतोपास्य फलविशेष-
त्वाद्वाजादिवदित्याशक्यं साक्षात्पूर्वपक्षमाह-अथ वेति । आदित्यादिशन्दानां प्रथमश्रुतानामनुरोधेन चर-
मश्रुतं ब्रह्मपदं नेतव्यमिति चेन्न । तथा सति फलामावापातादित्याह-ब्रह्मेति । पक्षद्वयेऽपि फलित-
माह-तस्मादिति । आदित्यादिदृष्ट्या ब्रह्मोपास्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-एवमिति । नियमहेतु प्र-
पूर्वकमाह-कस्मादिति । हेत्वर्थं निष्ठेति-एवमिति । उत्कृष्टनिकृष्टयोर्कृष्टस्य द्रष्टव्यत्वादादित्यादिदृष्ट्या
ब्रह्मोपास्यमित्युक्तमाशक्याऽऽह-तथा चेति । किं तदनुसरणेनेत्याशक्याऽऽह-स चेति । प्रसङ्गमेव दृष्टान्तेन
स्पष्टयति-न हीति । ब्रह्मण एव फलमत इतिन्यायात्फलदातृत्वात्तत्त्वेवाऽऽदित्यादिधीमिरुपास्यतेति शक्ते-
नन्विति । किञ्च शास्त्रस्य स्वत एव प्रामाण्यात् लौकिकन्यायापेक्षेत्याह-न चेति । ब्रह्मण एव फलदातृत्वेऽपि
शास्त्रमादित्यादौ प्रतीके ब्रह्मधिया ध्येये तत्फलदमिति वा त्रयोत्यादित्यादिधिया ब्रह्मण्युपास्ये वेति शास्त्रा-

स्वीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति ॥ अत्रोच्यते ॥ निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं
 स्यात् । सन्दिग्धे तु तस्मिन्स्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीय-
 माणो न विरुध्यते । तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे
 निकृष्टदृष्टिमध्यस्य प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते । आश्रय्याच्चादित्यादिश-
 व्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधाद् ग्रहीतव्यम् ॥ तैः स्वार्थवृत्तिभिरवह-
 द्वायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्या-
 सम्भवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते । इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्ये-
 प एवार्थो न्याय्यः । तथाहि “ब्रह्मेत्यादेशः” [छां० ३।१९।१]
 “ब्रह्मेत्युपासीत” [छां० ३।१८।१] “ब्रह्मेत्युपास्ते” [छां० (३।
 १९।४) (७।२।२) (७।४।३)] इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मश-
 व्दमुच्चारयति शुद्धास्त्वादित्यादिशब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिकां
 रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः । रजतशब्दस्तु
 रजतप्रतीतिलक्षणाार्थः । प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति, न तु तत्र
 रजतमस्ति । एवमत्राद्यादित्यादीन्ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वा-
 क्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमा-

रूपमा ।

चेति । इतश्च तथा वाक्यार्थ इत्याह—प्राथम्याच्चेति । ब्रह्मशब्दस्यैव दृष्ट्यर्थत्वे हेतुन्तरमाह—इति
 परत्वादिति । इति शब्दभिरस्कः शब्दः समभिव्याहृतक्रियालक्षक इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । द्वितीया-
 धृतेश्चादित्यादीनामवोपास्तिकर्मत्वमित्याह—वाक्यशेषोऽपीति । उत्कृष्टमेवोपास्यमिति न्यायमुक्त-
 भावती ।

फलदानोपपत्तः।शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारो निर्धीयते । तदिदमुक्तम्—निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं
 स्यादिति । न केवलं लौकिको न्यायो निश्चयं हेतुरपि तु आदिष्यादिशब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्व-
 मपीत्याह—प्राथम्याच्चेति । इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यानुमेव न्यायमवगमयति । तथाहि—स्वरमवृत्त्या
 आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्यं वर्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थं धत्स्येति यदि स्वार्थोऽस्य विवक्षितः स्यात्,
 तथा चेतिपरत्वमनर्थकं तस्मादितिना स्वार्थान्प्रपञ्च्य ब्रह्मशब्दं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । न च ब्रह्म-
 पदमादित्यादिप्रदार्थ इति, प्रतीतिपर एवायमितिपरः शब्दो यथा गौरिति मे गवयोऽमवदिति । तथा च
 आदित्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या अन्यथा भवेतोत्याह—इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्येति । शेषमतिगोहि-

धानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

र्यसंदेहे लोकानुसारं निर्धारणमित्याह—अत्रेति । लौकिकन्यायस्य निश्चयहेतुत्वे निषेधोपमाह—तेनेति ।
 न केवलं लौकिकन्यायो निश्चायकः किञ्चादित्यादिशब्दानां प्रथमश्रुतत्वेन मुख्यार्थत्वमपीत्याह—प्राथम्या-
 दिति । ब्रह्मशब्दस्य धीपरत्वे युक्त्यन्तरमाह—इतिपरत्वादिति । तस्येतिपरत्वमेव स्फोरयति—तथाहीति ।
 आदित्यादिशब्देऽपि दृष्टव्यमाह—शुद्धानिति । अस्तु ब्रह्मशब्दस्येतिपरत्वमपरत्वमादित्यादिशब्दानां च
 शुद्धत्वं तथाऽपि कथं दृष्टिपरत्वार्थपरत्वव्यवस्थेन्याशक्याऽऽह—ततश्चेति । रजतशब्दस्यापि शुक्तिशब्दव-
 धीपरत्वे चेदिनिशब्दयोगो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । प्रतीतिश्चेत्तस्या निरात्मनन्यायोगादस्येव रजतमपी-
 त्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्येत्येवेति । प्रतीतिरामासन्नात्र योग्यमात्रमवगमस्तित्यर्थः । लोकसिद्धयर्थे
 प्रकृते योजयति—एवमिति । किञ्चाऽऽदिष्यादीनां द्वितीयाधृत्योपास्तिकर्मत्वेन प्राधान्यसिद्धेरदृश-
 व्दस्य धीपरत्वमेव याह—वाक्येति । उत्कृष्टनिकृष्टयोस्तुष्टमेवोपास्यं फलविशेषपरत्वाद्वाजादिवदिशु-

आदित्यादिमत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा—भामती—न्यायनिर्णय—टीकात्रयसमेतम् । (१२५९)

नान्दर्शयति—“ स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते ” [छा० ३ । १९ । ४] “ यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते ” [छा० ७ । २ । २] “ यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते ” [छा० ७ । ४ । ३] इति च ॥ यत्नूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रा-
दरणीयं फलवत्त्वायेति ॥ नदयुक्तम् ॥ उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामे-
वोपास्यत्वावगमात् । फलं त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि
ब्रह्मेव दास्यति । सर्वाध्यक्षत्वात् । वर्णितश्चेतत्, “ फलमत उपपत्तेः ”
[व्या० सू० ३ । २ । ३८] इत्यत्र । ईदृशश्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं, यत्प्र-
तीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपण प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनाम् ॥ ५ ॥ इति
ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥ (५) ॥

“ य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत ” [छा० १ । ३ । १] “ लोकेषु
पञ्चविधं सामोपासीत ” [छा० २ । २ । १] “ वाचि सप्तविधं सामो
पासीत ” [छा० २ । ८ । १] “ इयमेवर्गग्निः साम ” [छा० १ । ६ । १]
इत्येवमादिष्वङ्गावरुद्धेषुपासनेषु संशयः—किमादित्यादिपूद्गीथादिदृष्टयो

रत्नप्रभा ।

मनुनदति—यत्नूक्तमिति । द्वितीयेतिथुतिभ्यां लौकिक-पापाच्चोक्तन्यायबाध इत्याह—नदिनि । ब्रह्म-
णोऽनुपास्यत्वे कथं फलदातृत्वं तत्राह—फलं त्विति । किञ्च यदृष्ट्या विकारमनोःकर्ष, तस्य
ब्रह्मणोऽनुपासनाविशेषणत्वेऽनुपास्यत्वं चास्तीत्याह—ईदृशश्चेति ॥ ५ ॥ (४) ॥ आदित्यादीति ।
पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षादित्यसंज्ञेषु लोकेषु हिंकारप्रस्तानोद्गीथप्रतीहारनिधनैरशे पञ्चाश नामा तैरेव आदिरिति, उप-
पन्न इति च,—भक्तिरयाधिके सप्ताश सामेति भेदः । अत्र विशेषाज्ञानात् संशयः । पूर्ववदुत्कर्षानवधारणा-

भामती ।

तार्थम् ॥ ५ ॥ (४) ॥ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

क्तमनुनदति—यत्स्विति । आदित्यादीनामेवोपास्यत्वापेक्षद्वितीयाश्रुतेर्विद्वन्मनुमानमित्याह—तदिति ।
कथं तर्हि फलसिद्धिरित्याशङ्क्य हेतोरन्यथासिद्धिमाह—फलं त्विति । धर्मस्यैव फलदत्त्वात्कुलो ब्रह्म-
णस्तथात्वं तत्राऽऽह—वर्णितं चेति । द्वितीयेतिशब्दश्रुतिभ्यामुक्तदृष्ट्या निरुद्धेषुपास्यमितिन्यायानुगु-
हीताभ्यामुक्तानुमानमङ्गादसजातविरोधित्वेन प्रथमश्रुता आदित्यादय एव चरमश्रुततया सजातविरोधा-
त्प्रत्ययमात्रपरब्रह्मशब्देनापितत्रब्रह्मदृष्टिनिशिष्टा विशेषणतयोपास्यब्रह्मसामर्थ्यलब्धफलविशेषा भवेया भवन्तीति
भावः । कथं तर्हि ब्रह्मोपासनमिति प्रसिद्धिस्तत्राऽऽह—ईदृशं चेति ॥ ५ ॥ (४) ॥ पूर्ववदुत्कर्षरूपविशेषान-
वधारणादनियमेन वा गीतित्वेन क्रियारूपोद्गीथादीनां फलसन्निकर्षणोत्कर्षादादित्यादिषु तद्दृष्टिकरणे प्रथम-
निर्दिष्टानामादित्यादिषु ब्रह्मदृष्टिवत्प्राथमिकादित्यादिपूद्गीथादिदृष्टिकरणे वा प्राप्ते प्रत्याह—आदित्यादीति ।
अङ्गाश्रितोपासनाप्युदाहृत्य विशेषानुपलब्ध्या सहायमाह—य एवेत्यादिना । पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षादित्यसंज्ञकेषु
लोकेषु हिंकारप्रस्तानोद्गीथप्रतिहारनिधनरूप पञ्चप्रकारं सामोपास्य लोकात्लोकदृष्ट्या तदुपास्यनियर्थः । वाचि
सप्तविधमिति हिंकारप्रस्तानोद्गीथप्रतिहारोपदनिधनरूप सप्तप्रकारं साम वाच्युपास्य बाणदृष्ट्या सामो-
पास्यमिदं । प्रासङ्गिकाङ्गानवब्रह्मोपासनेषु स्वतंत्रपञ्चनिरुद्धेषुऽनुष्ठाननिरूपणात्पादादिसंगतिः ।

विधीयन्ते, किंवोद्गीथादिष्वदित्यादिदृष्टय इति ॥ तत्रानियमः ॥
 नियमकारणाभावादिति प्राप्तम् । न ह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षवि-
 शेषोऽवधार्यते । ब्रह्म हि समस्तजगत्कारणत्वादपहतपाप्मत्वादिगुणयो-
 गाच्चादित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यतेऽवधारयितुम्, न त्वादित्योद्गी-
 थादीनां विकारत्वाविशेषात्किञ्चिदुत्कर्षविशेषावधारणे कारणम-
 स्ति ॥ अथ वा नियमेनोद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन् ॥
 कस्मात् ॥ कर्मात्मकत्वादुद्गीथादीनाम् । कर्मणश्च फलप्राप्तिप्रसिद्धे-
 रुद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः
 फलहेतवो भविष्यन्ति ॥ तथा च “इयमेवर्गमिः साम” इत्यत्र
 “तदेतदेतस्यामुच्यध्युदं साम” [छां० १ । ६ । १] इत्यृक्छन्देन
 पृथिवीं निर्दिशति, सामशब्देनाग्निम् । तच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टि-
 चिकीर्षायामवकल्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षायाम् ।

रत्नप्रभा ।

दानियम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—तत्रेति ॥ सिद्धरूपादित्यादिभ्यः कर्मरूपोद्गीथादीनां फलसंनि-
 कर्षणोत्कर्षार्थं प्रत्यवशिष्येणत्वनियम इति दृष्टान्तेन मुख्यं पूर्वपक्षमाह—अथ वेति ॥ तत्तत्पक्षसिद्धिरिव
 पूर्वोत्तरपक्षफलं मन्तव्यम् । किञ्चानङ्गेष्वेवाङ्गदृष्टिरित्यत्र तेऽङ्गवाचिपदप्रयोगं लिङ्गमाह—तथा चेयमेवेति ॥
 तदेतद् अग्न्यास्य साम प्रतस्यां पृथिवीरूपायाम् ऋक्ष्यध्युदम्—उपरिहितमित्यर्थः ॥ अग्निं साम-
 वत् पृथिव्यामिदंश्चेति । अतः साम्यात् पृथिव्येवर्गमिः सामेति ध्यानं विहितम् । तत्र यदि ऋक्सामा-
 त्मरूपोः कर्माङ्गयोः पृथिव्यग्निदृष्टिः स्यात्, तदा पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामपदप्रयोगो न स्यादित्यत्र दृष्टान्त-
 भावती ।

अथ वा नियमेनोद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन्निति । सत्स्वपि आदित्यादिषु
 फलानुत्पादादुत्पत्तिमतः कर्मण एव फलदर्शनात्कर्मैव फलवत् । तथा चादित्यादिमतिभिर्येदुद्गी-
 थादिकर्मणि विषयीक्रियेरन्तत्तत् आदित्यादिदृष्टिमिः कर्मरूपाग्न्यभिभूयेत् । एवं च कर्मरूपे-
 ष्वसामन्त्येषु कुतः फलमुत्पद्येत । आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्टानुद्गीथादिविद्वद्वयोपास्यमाना आदि-
 त्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलान् कल्पिष्यन्त इति । अत एव च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगो
 उपपन्नो यतः पृथिव्यामृष्टिदृष्टिरप्यस्ताम्रौ च सामदृष्टिः । सा हि पुनरग्निदृष्टौ अग्निं च पृथिवी-
 दृष्टौ विपरीतं मयेत् । तस्मादभ्येतदेव युक्तमित्याह—तथा चेयमेवेति । उपपत्त्यन्तरमाह—
 आनन्दगिरिव—आयमिर्गन्धः ।

पूर्वपक्षे दृष्टिकरणस्य फलवत्त्वम् । सिद्धान्तेऽपि तदविरुद्धं सिध्यतीति स्वीकृत्य पूर्वपक्षमाह—तत्रेति ।
 नियमकारणः शास्त्रस्याभावादित्युक्तं व्यनक्ति—न हीति । वैयर्थ्यदृष्टान्तं स्पष्टयति—ब्रह्मेति । अङ्गा-
 नङ्गयोरपि कस्यचिद्विशेषो गम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । कर्मरूपाणामुद्गीथादीनामुत्कर्षमानमुपेत्य
 साक्षात्पूर्वपक्षमाह—अथ वेति । नियमहेतुं पृच्छति—कस्मादिति । उद्गीथादिकर्माङ्गानां क्रियासम-
 वायात्कृत्वावनतयोत्कृष्टत्वादिति हेतुमाह—कमेति । किञ्च, सिद्धरूपादित्याद्यात्मना, चेदुद्गीथादयो
 दृष्टास्तदा न फलहेतवः । यदा तद्गीथादिदृष्टयाऽऽदित्यादयो दृष्टास्तदा तेयमपि फलहेतुत्वं स्यादित्याह—
 उद्गीथादीति । अनङ्गेष्वेवाङ्गमतिकर्तव्यत्वं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगादपि मार्तात्याह—तथा
 चेति । तदेतदग्न्यास्यं सामेतस्यां पृथिवीलक्षणापामृच्यध्युदमुपरि धितमिति यावत् । उक्तमेव दृष्टान्तेन

आदित्यादिमत्त्वधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२६१)

क्षत्तरि हि राजदृष्टिकरणाद्राजशब्द उपचर्यते, न राजनि क्षत्तृशब्दः ॥
अपि च “लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत” [छा० २।२।१] इत्यधि-
करणनिर्देशाल्लोकेषु सामाध्यसितव्यमिति प्रतीयते । “एतद्वायत्रं
माणेषु प्रोक्तम्” [छा० २।११।११] इति चैतदर्शयति । प्रथमनि-
र्दिष्टेषु चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तम्—“आदित्यो ब्रह्मेत्या-
देशः” [छा० ३।१९।१] इत्यादिषु । प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्याद-
यश्चरमनिर्दिष्टा हिद्वारादयः “पृथिवी हिंकारः” [छा० २।२।१]
इत्यादिश्रुतिषु ॥ अतोऽनङ्गेष्वदिष्वङ्गमतिक्षेप इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥
आदित्यादिमत्त्व एवांगेषूद्गीयादिषु क्षिप्येरन् ॥ कुतः ॥ उपपत्तेः ॥ उप-
पद्यते ह्येवमपूर्वसन्निकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूद्गीयादिषु
कर्मसमृद्धिः । “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं
भवति” [छा० १।१।१०] इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुतां

रत्नप्रभा ।

माह—क्षत्तरीति ॥ अतः प्रयोगान्ययानुपपत्त्या पृथिव्यङ्ग्योः ऋक्सामदृष्टिरित्यर्थः ॥ विषयसत्त्वम्या
चैवमेवेत्याह—अपि चेति ॥ गायत्रसंज्ञं सामा ॥ किञ्च पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेत्येवमित्याह—प्रथमेति ॥
अनङ्गबुद्ध्या—अङ्गान्युपास्यानीति सिद्धान्तयति—एवमिति ॥ उपासीतां हि कर्मसमृद्धिः फलं भ्रयते
सा च तामिरङ्गेषु सत्क्रियमाणेषु उपपद्यते । अङ्गानां समुद्भूतनुकूलप्रकृतकर्मापूर्वजनकत्वादित्यर्थः ॥
ननु यत्रोपासीतां प्रकृतकर्मापूर्वसन्निकृष्टाङ्गद्वारापेक्ष फलं द्युत, तत्र फलोपपत्तये अङ्गानामुपास्यत्वं मयत्तु ।
भामती ।

अपि च लोकेष्विति । एवं खल्वधिकरणनिर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सामद-
ष्टिरिष्येत्येत नान्यथेति । पूर्वाधिकरणरादान्तोपपत्तिमत्रैतार्थं ब्रूते—प्रथमनिर्दिष्टेषु चेति । सिद्धान्तमत्र
प्रक्रमते—आदित्यादिमत्त्व एवेति । यदुद्गीयादिमत्त्व आदित्यादिषु क्षिप्येरस्तत आदित्यादीनां स्वय-
मकार्यत्वादुद्गीयादिमत्वेस्तत्र वैषम्यं प्रसज्येत । न ह्यादित्यादिभिः किञ्चित्क्रियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेदादि-
त्यादिमत्त्वा विषयोद्गीयादिकर्मसु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादिमत्त्वतीनामुपपद्यते
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

स्पष्टयति—क्षत्तरीति । ऋचि पृथिवीदृष्टिः साम्नि चामिदृष्टिरिष्टा चेत्तदा प्रयोगवैपरीत्य स्यात्तस्मा-
त्पृथिव्यङ्ग्योऽङ्गवसामशब्दप्रयोगानुपपत्त्या तत्र कर्माङ्गभूतकर्त्तव्याप्याससिद्धिरित्यर्थः । इतश्चानङ्गेष्वङ्ग-
मतिः कर्तव्येत्याह—अपि चेति । सत्त्वम्या लोकानां सामर्थ्यविषयत्वनिर्देशादित्याह—अधिकरणेति ।
अन्यत्रापि सत्त्वमिश्रुतेरङ्गेष्वङ्गधीर्मातीत्याह—एतदिति । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनाध्यनङ्गेष्वङ्गदृष्टिः
शिष्टेत्याह—प्रथमेति । आदित्यादावुद्गीयादिधिकरणात्तस्य फलवत्त्वसिद्धिरित्ये प्राप्तेमनूय सिद्धान्त-
यति—एवमिति । अनङ्गेष्वङ्गमतिरुक्ता, तथा चान्यथा नियमो निर्वाजत्वादयुक्त इति शङ्कते—कुत
इति । निरमहेतुमवतार्य व्याकरोति—उपपत्तेरिति । यथा प्रोक्षणादिना वीक्षादिषु सस्फुटेषु कर्मापूर्वमु-
त्पद्यते तथा प्रकृतकर्मापूर्वसन्निधानादुद्गीयादीनामादित्यादिमतिभिस्तेषु सत्क्रियमाणेषु कर्मसमृद्धिरुपपद्यते तथा
च कर्मसमृद्धिर्लोपोपपत्तेरङ्गेष्वङ्गमतिक्षेप इत्यर्थः । कर्मसमृद्धिरुपास्तिकलमित्येतदेवासिद्धमित्याशं-
क्याऽऽह—यदेवेति । यत्र कर्मसमृद्धिः फलं श्रूयते तत्राङ्गेष्वङ्गमतिक्षेपोऽस्त्वादित्यादिमतिसंस्कृतानामगानां
कर्मातिशयहेतुत्वात्स्वतन्त्रफलेषु पुनरुपासनेषु कथं मतिक्षेपः स्यादिति विवेको नास्तीति शकते—

दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवम् । स्वतन्त्रफलेषु तु कथं “य एतदेवं विद्वांल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते” [छा० २।३।३] इत्यादिषु । तेष्वप्यधिकृताधिकारात्प्रकृतापूर्वसन्निकर्षणैव फलकल्पनायुक्ता, गोदोहनादिनियमवत । फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उक्तर्कोपपत्तिः । आदित्यादिप्राप्तिलक्षणं कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु । अपि च “अमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छा० १।१।१] “खल्वेतत्स्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति” [छा० १।१।१०] इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्यादित्यादिमतीर्विदधाति ॥ यत्तु कमुद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत्वा फलं करिष्यन्तीति ॥ तदयुक्तम् ॥ स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपा-

रत्नप्रभा ।

तदनपेक्षलोकादिफलेषु तूपासनेषु कथमुपास्यविवेक इति शङ्कते—भवतिवति ॥ यथा स्वतन्त्रपशुकलस्यपि गोदोहनस्य अङ्गद्वारापेक्षयैव फलमिष्टं तद्वद् लौकिकादिफलेषुपासनेष्वपि कर्मापूर्वाङ्गद्वारेव फलकल्पना युक्ता ॥ कर्माधिकृतस्यैवाङ्गाश्रितोपासनेष्वधिकाराद् अतोऽङ्गानामेवोपास्यत्वमिति समाधत्ते—तेष्वपीति ॥ उक्तर्कोपपत्तिरुपासनादिनियम इत्युक्तं निरस्यति—फलात्मेति ॥ उपक्रमवत्त्वाच्चाङ्गमुपास्यमित्याह—अपि चेति ॥ रस-तमत्वादिगुणायुपसंख्यानमित्यर्थः ॥ द्वितीयं पूर्वपक्षं दूषयति—यत्तु कमित्यादिना ॥ कर्मभूयं कर्मात्मक्यं प्राप्येत्यर्थः ॥ सिद्धादित्यात्मना कर्मणा दृष्टौ कर्मत्वहानिः स्यादित्यत आह—आदित्यादिभावेनेति ॥ [मोणवकेऽभिदृष्टिवदुद्गीथादिषु आदित्यादिविधौ गौणत्वान्न कर्मणामिमावक्तव्यमित्यङ्गैश्च न ब्रह्मवरीरविरुद्धस्या-मामती ।

उद्गीथादिषु संस्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति—भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवमिति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैवं भवतु यत्र तु गुणाफलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्यशास्त्रोत्तीत्येव नास्तीत्यत्र विज्ञायाः ॥ उपयोग इत्यर्थः ॥ प्रवेदहति—हेष्वपीति । न तत्रादुष्टः सिद्धस्वमात्रः कार्यय फलस्य पर्याप्तः सा भूत्प्रकृतकर्मनिवेशितो परिकल्पितोपादः, तस्मात्प्रकृतापूर्वसन्निवेशितः फलोत्पाद इति तस्य त्रिपमागत्वेन विद्यया धीर्देवत्तर-त्योपचिरिति । फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामिति । यद्यपि ब्रह्मविकारात्वेनादित्योद्गीथयोरविवेकस्त-यापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्त्युद्गीथादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशादयुद्गीथादीनां प्राधान्यमित्याह—अपि चोमितीति । स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । यत्तु सिद्धत्वेरादित्यादिमिरस्यस्तेः साध्यमूतत्वमभिभूतं कर्मणामित्यत आह—आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामिति ।

आनन्दगिरिय—व्यापीनर्णयः ।

भवतिवति । स्वतन्त्रफलेष्वपि तेषु प्रकृतकर्माङ्गव्याश्रयेणार्गेष्वेव गतिकरणात्कलकल्पना युक्ता कर्माधिकृतस्यैव तदंगसंबन्धेषुपासनेष्वधिकारात् । यथाऽधिकृताधिकारेषु गोदोहनादिषु स्वतन्त्रफलेष्वपि प्रकृतकर्माङ्गावशमेव फलमिष्टं तथेतापि परिहर्तुं—तेष्वपीति । यत्त्वादित्यादीनामुद्गीथादीनां चोक्तर्कोपपत्तिरुपासनादिनियम इत्युक्तं निरस्यति—फलात्मेति । तदेव स्फुटयति—आदित्यादीति । उपक्रमानुसारादित्यादिर्वाद्गीथादिषु कार्येत्याह—अपि चेति । द्वितीयां पूर्वपक्षोपपत्तिगनुमाप्य दूषयति—यदित्यादिना । कर्मभूयं भूत्वा कर्मभावमनुभूयति यावत् । सिद्धत्वेरादित्यादिमिरस्यस्तेः साध्यमूतत्वं कर्मणोऽभिभूयतेत्याशंक्याऽऽह—आदित्यादीति । माणवकेऽभिधीयतुद्गीथादिष्वदित्यादि-

आदित्यादिमत्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२६३)

यात् । “तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम” [छां १ । ६ । १] इति तु
लाक्षणिक एव पृथिव्यग्नयोर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः । लक्षणा च यथास-
म्भवं सन्निकृष्टेन विप्रकृष्टेन वा स्वार्थसम्बन्धेन प्रवर्तते । तत्र यद्यपि
ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा । तथापि प्रसिद्धयोर्ऋक्सामयो-
र्भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यग्नयोश्च सन्निधानात्तयोरेवैव ऋक्सामशब्दप्र-
योगः । ऋक्सामसम्बन्धादिति निश्चीयते । क्षतृशब्दोऽपि हि कुतश्चि-
त्कारणाद्राजानमुपसर्पन्न निवारयितुं पार्यते । “इयमेवर्ग” [छां० १ ।

रत्नप्रभा ।

शयः] । प्रयोगानुपपत्तिमुक्त्वा निरस्यति—तदेतदिति ॥ लक्षणावीज सम्बन्धमाह—लक्षणा चेति ॥
गंगाया घोष इत्यत्र सन्निकृष्टसयोगसम्बन्धेन तारे लक्षणा । अग्निर्माणनक इत्यत्र अग्निनिष्ठशुचिवादि-
गुणवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन लक्षणा दृष्टा ॥ तथा चान ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिपक्षेऽपि ऋक्सामप-
दान्यां स्तवाचार्यैर्ब्रह्मसाहच्यपरम्परासम्बन्धेन पृथिव्यग्निर्लक्षणा युक्त्यर्थः ॥ ननु प्रतीकवाचिपदस्य
ध्येये अर्थे लक्षणा न युक्ता । क्षतृपदस्य राजनि अप्रयोगादिति शङ्कते—तत्र यद्यपीति ॥ तथापि
ऋक्सामसम्बन्धात् पृथिव्यग्नयोरेव “एतस्यामृच्यध्यूढं साम” इत्येव ऋक्सामपदप्रयोग इत्यन्वयः ॥
ननु मुख्यार्थ एव न कुतो गृह्यते, तत्राह—प्रसिद्धयोरिति ॥ तस्मादध्यध्यूढं सामेति मुख्ययोः पृथगुक्तः
“तदेतस्याम्” इत्यत्रापि तयोर्ग्रहे पुनरुक्तिः स्यात् । अतः प्रतीकाभेददृष्ट्या पृथिव्यग्नयोः प्रतीकसन्नि-
धानात् तयोरेव प्रतीकपदप्रयोगः कृतस्तदभेददाढर्षायेत्यर्थः ॥ तर्हि क्षतृशब्दोऽपि राजनि स्यादित्यत
आह—क्षत्रिति ॥ स्थितप्रयोगस्य निमित्त किमपि बाध्य, न निमित्तमस्तीति प्रयोग आपाद्य इति
भावः ॥ क्षत्ता सूतः । तस्य कार्यं रयचर्यादि यदा राजेव करोति, तदा क्षतृशब्दो राजन्यव्यस्तीत्यक्ष-
भामती ।

मवेदेतदेव यद्यध्यासेन कर्मरूपमभिभूयेत । अपि तु माणनक इति दृष्टिः केनचिच्चीत्रत्वादिना गुणेन गौण्य-
नभिभूतमाणनकत्वात्तद्येक्षपि । न हीय श्रुतिकायां रजतधीरिव बहिधीर्येन माणवकत्वमभिभवेत् । किन्तु
गौणी । तत्रेयमप्युद्गीयादावादित्यदृष्टिर्गोणिति भावः । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं सामेति त्विति । अन्य-
भानन्दविरचित-न्यायनिर्णयः ।

विद्या गौणत्वादनभिभवाद्गोणनगधीरित्युक्त्यर्थः । यत् पृथिव्यग्नयोर्ऋक्सामशब्दप्रयोगानुपपत्त्या पृथि-
व्यादावृगादिधीरिति तत्राऽऽह—तदेतदिति । तद्दृष्टिमन्तरेणापि लक्षणोपपत्तौ पृथिव्यादावृगाद्यध्यासो
न कल्पनीय इत्यर्थः । सबन्धामावे कथं लक्षणेत्याशङ्क्याऽऽह—लक्षणा चेति । शोणो धाननीत्यत्र
गुणवाचिशोणशब्देन गुणी लक्ष्यत इति सन्निकृष्टा लक्षणा अग्निधीतेऽनुवाकमित्यत्राग्निशब्दस्तीत्रत्वा-
द्विगुण लक्षयित्वा माणवक लक्षयतीति विप्रकृष्टा । न हि साक्षादेवाग्निशब्दात्तस्य माणनकसम्बन्धोऽस्ती-
त्यर्थः । लक्षणाद्वैविध्येऽपि प्रकृते किं जात तदाह—तत्रेति । ऋक्सामयोः पृथिव्यग्नयोश्च सन्निकृष्टास्त-
वस्तन्धामावेऽपि विप्रकृष्टेन पृथिव्यग्निबुद्धिसम्बन्धेन तयोः सबन्धात्तच्छब्दान्यां तदुक्त्या युक्त्यर्थः ।
तथाऽपि तयोरेव पृथिव्यग्नयोरेव तदेतदस्यामृच्यध्यूढं सामेत्यृक्सामशब्दप्रयोग इति योजना । मुरया-
सम्बन्धे हेतुमाह—प्रसिद्धयोरिति । ऋच्यध्यूढं हि सामेति प्रसिद्धयोः पृथगुक्तेस्तदेतदेतस्यामित्यत्रापि तयो-
रेवोक्तौ पौनरुक्त्यात्पृथिव्यग्नयोश्चाध्यस्तऋक्सामसंनिधानादृक्सामशब्दयोर्लक्षण्या पृथिव्यग्न्यर्थेतेत्यर्थः ।
ऋचि पृथिवीधीः साम्नि चाग्निधीरित्येतावता सन्धेन पृथिव्यग्नयोर्ऋक्सामशब्दप्रयोगो लाक्षणिको नोप-
पद्यते क्षत्तारं राजधीरुत्तरेऽपि राजनि क्षतृशब्दप्रयोगादर्शनादित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—क्षत्रिति । यदा

६ । १] इति च यथाक्षरन्यासमृच एव पृथिवीत्वमवधारयति । पृथिव्या हि ऋक्त्वेऽवधार्यमाणे इयमृगेवेत्यक्षरन्यासः स्यात् । “य एवं विद्वान्साम गायति” [छां० १ । ७ । ७] इति चाङ्गाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति, न पृथिव्याद्याश्रयम् । तथा—“लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत” [छां० २ । २ । १] इति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टा लोकाः । तथापि सामान्येव ते अध्यस्येरन् । द्वितीयानिर्देशेन साम्न उपास्यत्वावगमात् । सामनि हि लोकेष्वध्यस्यमानेषु साम लोकात्मनोपासितं भवति । अन्यथा पुनर्लोकाः सामात्मनोपासिताः स्युः । एतेन “एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्” [छां० २ । ११ । १] इत्यादि व्याख्यातम् । यत्रापि तुल्यो द्वितीया-

रत्नप्रभा ।

रार्थः ॥ ऋगादायेष पृथिव्यादिदृष्टिः—इत्यत्र हेत्वन्तरमाह—इयमिति ॥ सप्तम्या लोकानामुपास्यत्वमुक्तं निरस्यति—तथा लोकेष्विति ॥ सामात्मना लोकानुपासीतेति द्वितीयासप्तम्योर्मङ्गलत्वात् कार्यः । ततो वर लोकात्मना सामोपासीतेति सप्तमीमात्रमङ्ग इत्यर्थः ॥ एतेनेति । एकविभक्तिमङ्गलाद्येन प्राणात्मना गायत्रं सामोपास्यमिति व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ननु विभक्तिसाम्ये कथं निर्णयः, तत्राह—यत्रापीति ।

मामती ।

यापि लक्षणोपपत्तौ न ऋक्तामेयध्यासकल्पना पृथिव्याभ्योरित्यर्थः । अक्षरन्यासाद्योचनया तु विपरीतमेवेत्याह—इयमेवांगिति । ‘लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत’ इति द्वितीयानिर्देशासात्रानुपास्यत्वमवधारयते । सत्र यदि सामधीरव्यस्येत ततो न सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः । तथा च द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्प्येत ‘साम्नेति । लोकेष्विति सप्तमी द्वितीयार्थं कथंचिन्नीयते । अगारे गायो वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानीतिवत् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन सप्तम्याधोमयथाप्यवश्यं कल्पनीयार्थत्वाद्द्वयथाश्रुतद्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थं सप्तमी व्याख्यातव्या । लोकपृथिव्यादिवुद्धया पञ्चविधं हिङ्गारप्रस्तायोद्गीयप्रतिहारनिननप्रकारं सामोपासीतेति निर्णयते । ननु यत्रोपयत्रापि द्वितीयानिर्देशो यथा खल्वमुमेवादित्यं सप्तविधं हिङ्गारप्रस्तावोक्तोद्गीयप्रतिहारोपद्वयनिननप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

राजाऽपि क्षत्रुः सूतस्य रथनयनादि कर्माऽऽचरति तदा तत्र क्षत्रशब्दो लक्षणया प्रयुज्यत एव । न च सति निमित्ते प्रयोगस्याऽऽवश्यकत्वं पंक्तजादिशब्दे व्यभिचारादिति मात्रः । ऋगादायेन पृथिव्यादिधीरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—इयमेवेति । एतदेव व्यतिरेकद्वारा स्मरयति—पृथिव्येति । ऋगनुवादेन पृथिवीत्वं विधेयमित्यवधारणसामर्थ्यादधिगतमित्यर्थः । इत्यङ्गाभेधनङ्गधीरित्याह—य एवमिति । यत्त्वधिकरणनिर्देशादुपास्तिविषयत्वं लोकानामिति तत्राऽऽह—तथेति । यदि सामधीर्लोकेष्वारोप्येत तदा साम्नेति तृतीयार्थं द्वितीयाश्रुतिः परिणया लोकेष्विति च सप्तमी द्वितीयार्थं कथंचिन्नेया तथा सन्तुमयथाऽपि सप्तम्याः कल्प्यार्थत्वाकल्पनालाभनायथाश्रुतद्वितीयार्थानुरोधाय तृतीयार्थं सप्तमी व्यास्येया । तेन पृथिव्यादिलोकाऽऽरुवुद्धया हिङ्गारादिप्रामोपास्यं ततः सप्तमी पूर्वपक्षे द्वितीयार्था, सिद्धान्ते तृतीयार्थेत्युपयथा मञ्जनीया । पूर्वपक्षे तु सामगतद्वितीयामङ्गोऽधिक इत्यर्थः । पृथिव्याद्यात्मना हिङ्गारादेशास्यत्वोपदेशेन गायत्रस्यापि प्राणात्मनोपास्यत्वमुक्तमित्यतिदिशति—एतेनेति । यत्र द्वितीयासप्तम्यौ तत्राऽऽश्रुतिद्वयमङ्गरीरूपपरिहारार्थमङ्गध्वनङ्गधीः । यत्र तृमयत्र द्वितीया तत्रान्यतरश्रुतिमात्रमङ्गस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तोक्तुस्यन्वाक्यं नियमसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यत्रापीति । छान्दोग्ये हि समस्तस्य सप्तविधस्य पञ्च-

भार्मीनाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भाष्य-भाष्य-भाष्य-टीकात्रयसमेतम् । (१२६५)

निर्देशः “अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत” [छां० २।१।१] इति, तत्रापि समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु । “इति तु पञ्चविधस्य” [छां० २।७।१] “अथ सप्तविधस्य” [छां० २।८।१] इति च साम्न एवोपास्यत्वोपक्रमात्तस्मिन्नेवादित्याध्यासः । एतस्मादेव च साम्न उपास्यत्वावगमात् “पृथिवी हिंकारः” [छां० २।१।१] इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिंकारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः । तस्मादनङ्गाश्रया आदित्यादिमतयोऽङ्गैर्गृहीतादिषु क्षिप्येरन्निति सिद्धम् ॥ ६ ॥ इत्यादित्यादिमत्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥ (६) ॥

कर्मागस्तन्मन्त्रेषु तावदुपासनेषु कर्मतन्त्रत्वान्नासनादिचिन्ता । नापि सम्य-

रत्नप्रभा ।

“साम्नः उपासनं साधु” [छां० २।१।१] इत्युपक्रम्य “पृथिवी हिंकारः” इत्यादिना हिंकारादिपञ्चावयवस्य साम्न उपासनम् उक्त्वा “इति तु पञ्चविधस्य” उपासनमित्युपसङ्ग्य, “अथ” इति सप्तविधस्य साम्न उपासनं प्रक्रम्य प्रपञ्चितम् । अतः साम्न एवोपास्यत्वमित्यर्थः ॥ यदुक्तं प्राथम्यात् पृथिव्यादेरुपास्यत्वमिति, तत्राह-एतस्मादेवेति ॥ यद्यपि हिङ्कारोद्देशेन पृथिवीत्वविषयेऽप्यस्य प्रथमनिर्देशो वाच्यः, तथाप्युक्तन्यायवज्जगत्प्रत्ययो ग्राह्य इत्यर्थः ॥६॥ (५) ॥ आ० ॥ कर्मण उचित्येन भाष्येति ।

विनिगमनाया हेतुरित्यत आह-तत्रापीति । तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यत्वश्रुतेः सात्विति पञ्चविधस्य । साधुत्वं चास्य धर्मत्वम् । तथा च श्रुतिः-“साधुकारो साधुर्भवति” इति । हिङ्कारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविवाने हिंकारः पृथिवीति प्राप्ते निपरीतनिर्देशः पृथिवी हिंकारः ॥ ६ ॥ (५) ॥ आसीनः सम्भवात् । कर्मागस्तन्मन्त्रेषु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र तत्सर्वोपासनापि तिष्ठतेव कर्तव्या । यत्र आसीनस्य तत्रोपासनावासीनेनेवेति । नापि सम्यग्दर्शने यस्तुतन्त्रत्वाप्रमाणतन्त्रत्वाच्च । प्रमाणतन्त्रा च यस्तुतन्त्रस्या प्रमाणं च नापेक्षत इति तत्राप्यनियमः । यन्महता प्रयत्नेन विनोपासितुमशक्यं यथा प्रतीकादि यथा वा सम्यग्दर्शनमपि तत्त्वमस्यादि, तत्रैवा चिन्ता । तत्र चोदकशाब्दानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विषयस्य च साम्नो ध्यानं साधुगुणकमित्युपक्रम्य कोऽपि पञ्चविधं सामोपासीतेति पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्तापोऽन्तरिक्षमुद्गीर्ण आदित्यः प्रतिहागो द्यौर्नैवमग्निपादिना पञ्चविधस्य साम्नो ध्यानमुक्त्विति तु पञ्चविधस्योपसङ्ग-वाप्यं तु सप्तविधस्योपक्रम्य गात्रं सप्तविधं सामोपासीतेत्यादिना सप्तविधस्यापुनः सनमुक्तमेव च समस्तस्य साम्न उपासनं सात्विति साम्न एवोपास्यत्वश्रुतेरिति तु पञ्चविधस्य साम्न उपासनं सात्विति पञ्चविधस्यापि तन्मोपास्यत्वश्रुतेः साम्न्येवोपास्यत्वावगमात्तस्मिन्नेवादित्याध्यासः सिध्यतीत्यर्थः । यत्तु पूर्वोपक्रमन्यायेन प्रथमश्रुते चरमश्रुतमप्यस्यत इति तत्राऽह-एतस्मादिति । हिंकारोद्देशेन पृथिवीत्वविधाने हिंकारः पृथिवीति निर्देशो युक्तस्तस्य निपरीत्येऽपि साम्नोऽपि हिंकाराद्वैयर्थ्यावगमादङ्गैर्गृहीतादिषु क्षिप्येरन्निति सिद्धम् । प्रथमश्रुत्यनुसाराच्चरमश्रुतं नैवमिति न्यायोऽपि द्वितीयाश्रुत्या बाध्यो दुर्बलत्वादिति मत्तोपसंहारित-तस्मादिनि ॥ ६ ॥ (५) ॥ अङ्गाधितोपासनेऽवासीनकर्मतानियमाभावरहिततोपासनास्यपि तन्नियमाभावरमाशङ्क्याऽऽह-आसीन इति । विषय परिशिष्ट-कर्मैति । आदिपदेन स्थितिशयने गृह्येते । सम्यग्दर्शनशब्देन श्रवणागम्यासवासितमन-सदकृतवाक्यकृतसाक्षात्कारो निरूप्यते । अङ्गोपास-

गदर्शने। वस्तुतन्त्रत्वाज्ज्ञानस्य। इतरेषु तृपासनेषु—किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्तत—उत—नियमेनासीन एवेति चिन्तयति। तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रवीति। आसीन एवोपासीतेति ॥ कुतः ॥ सम्भवात् ॥ उपासनं नाम—समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् । न च तद्बुद्धतो, धावतो वा,—सम्भवति। गत्यादीनां चित्तविक्षेपकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनः, न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति। शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयेत। आसीनस्य त्वेवज्जातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अपि च—ध्यायत्यर्थ एषः—यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् । ध्यायतिश्च प्रशित्थिलांगचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षित्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते—ध्यायति वक्तो, ध्यायति प्रोषितबन्धुरित्यासीनश्चानायासो भवति ॥

रत्नप्रभा ।

अपविष्टेन वा अनेकधानुष्ठानदर्शनात् संग्रहः । कर्माङ्गाश्रितोपासनानाम् आसननियमानपेक्षाणाम् अनुष्ठानप्रकारः उक्तः, तद्दृग्गानाश्रितोपासनेऽप्यनियमः, इति पूर्वापक्षयति—तत्रेति ॥ अत्र आसनाभ्यासासिद्धिः, सिद्धान्ते तु मनोदेहयोर्मिलित्वेऽपि देहचात्रस्य मनसोऽनगम्यानास्य अनुभवसिद्धत्वात् मनोव्यापारेषुपासनेषु देहस्यैवार्थमामननियमापेक्षेति फलभेदः ॥ तिष्ठतः उच्यतम्य ॥ ७ ॥ किञ्च व्यातारः, आसीना एव स्युः, ध्यायनिगम्यार्हं वाद्, वक्तादिदित्याह—ध्यानाच्चेति ॥ ८ ॥ अत्रैव श्रुतं दृष्टान्तभामती ।

लामात्रादनियमं प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपबन्वादासीनस्यैव सिद्धयः । ननु यस्यामगस्यायां ध्यायतिरूपचर्यते प्रपुण्यते किमसौ तदा तिष्ठनो न भवति न भवतीत्याह । आसीनश्चाश्रितमानायासो भवतीति । अतिआनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नेम्यः सम्यग्दर्शनाच्चातिरिक्तान्युपासनानि विषयीकृत्यानेकधानुष्ठानदृष्टे—सशयमाह—इतरेष्विति । शास्त्रीयेषु प्रस्तुतोपासनेष्वनुष्ठानविशेषचिन्तया पादादिमगतिः । पूर्वापक्षे कर्माङ्गानाश्रितोपासनेषु देहिकनियमासिद्धिः । सिद्धान्ते ध्यानस्य मनोव्यापारत्वेऽपि देहानुस्थाने मनोनगस्यानाचेष्टु तन्नियमसिद्धिरिति मात्रा पूर्वापक्षयति—तत्रेति । मनोदेहयोर्मिलित्वामनोव्यापारमुपामन प्रति देहव्यापारस्यानुपपत्तादित्यादासीनेन तिष्ठता वा यथाकथंचिदनुष्ठेयानि प्रश्नान्युपामनानां यर्थः । अनङ्गाश्रितोपासनानां यथाकथंचिदनुष्ठानमिति पक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । प्रश्नपूर्वकं नियामकमाह—कुत इति । समग्रं यन्मुपासनशब्दार्थमाह—उपासनमिति । तथाऽपि कथं तदानीनर्त्यतेति नियम्यते तत्राऽऽह—न चेति । तर्हि तिष्ठनो भवित्यति निशेषामात्रात्तत्राऽऽह—तिष्ठतोऽपीति । तर्हि शयानस्य देहधारणव्यापारामात्रादुपासनस्यानेत्याह—शयानस्येति । देहजन्यमितं मनोनगमितेरेष्वश्रत्वादासीनस्यैवोपासनमनुष्ठेयमिति परिशेषसिद्धमर्थमाह—आसीनस्य चित्ति ॥ ७ ॥ इत्युपासनमासीनकर्मत्याह—ध्यानाच्चेति । सत्र तिष्ठनोऽपि—अपि चेति । उपासितध्याययोरैकार्थत्वेऽपि प्रष्टुने किं जातं तदाह—ध्यायतिश्चेति । अयं ध्यायतिर्यस्यां प्रयुज्यते साऽप्यत्रा निष्ठनोऽपि समग्रं नेत्याह—आसीनश्चेति । त्रीक

तस्मादर्थदासीनकर्म उपासनम् ॥ ८ ॥

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अपि च “ध्यायतीव पृथिवी” [छा० ७ । ६ । १] इत्यत्र पृथिव्यादि-
ष्वचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवाचो भवति । तच्च लिंगमुपासनस्यासीन-
कर्मत्वे ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनांगत्वेनासनं-“शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिर-
मासनमात्मनः” [भ० गी० ६ । ११] इत्यादिना । अत एव च पद्म-
कादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे ॥ १० ॥ इत्यासीनाधि-
करणम् ॥ ६ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ (७) ॥

दिग्देशकालेषु संशयः-किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति चेति । प्रायेण
वेदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनात्स्याद्विहापि कश्चिन्नियम इति
यस्य मतिः, तं प्रत्याह-दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमः, यत्रैवास्य

रत्नप्रभा ।

माह-अचलत्वञ्चेति ॥ ९ ॥ वाङ्मस्य शारीरस्य वा आसनस्य स्मरणात् नियम इत्याह-स्मरन्ति
चेति ॥ १० ॥ (९) ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ तेष्वेवांगानाश्रितोपासनेषु माध्यादिदिशि,
तीर्थादिदेशे, प्रदोषादिकाले, नियमोऽस्ति न वेत्युभयथा सम्भवात् संशयः । एकविषयत्व संगतिः । उपा-
सनीनां विहितत्वात् यागादिवदस्ति दिगादिनियम इति पूर्वपक्षः । अत्र दिगादिध्वादरः फल, सिद्धान्ते
त्वनादरः । ध्येये चित्तेकाग्र्यस्य प्राधान्यात् प्रमानाक्षितदेशादिप्रहणस्योचितत्वादिति विधेयः ॥ अर्थ-
लक्षण एवेति । ऐकाग्र्यफललिङ्गरूप एवेत्यर्थः ॥ “प्राचीनप्रकरणे प्राग्देशे निजस्थाने वैश्वदेव कुर्याद्”

भामती ।

लोहितार्थमित्यहम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । समं शुचौ शर्करानद्विशुद्धादिभि-
र्जित इत्यादिष्वचनाश्रयमे सिद्धि दिग्देशादिनियममनाचनिरूपमपि प्राचीनप्रकरणे वैश्वदेवेन यजेतेति नद्वेदि-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

लिंगमुपसंहरति-तस्मादिति ॥ ८ ॥ तत्रैव वैदिक लिंगमाह-अचलत्वं चेति । सूत्र विभजते-
अपि चेति ॥ ९ ॥ आसनविधानानुपपत्त्याऽप्युपासनस्याऽऽसीनकर्मत्वेत्याह-स्मरन्तीति । वाङ्मास-
नविषयत्वेन सूत्रं योजयति-स्मरन्त्यपीति । शारीरसनविधानविषयत्वेनापि तदेव योजयति-
अत इति । उपासनस्याऽऽसीनकर्मत्वादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ (६) ॥ अनङ्गाश्रितोपासनेष्वामननियम-
वदिगादिनियमोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह-यत्रेति । अनङ्गाश्रितोपासनानि विषयस्तेषु दिगादिनियमो-
ऽस्त्युत नेति विहितेषु द्विषादृष्ट्या संशयमाह-दिगिति । अङ्गोपास्यतिरिक्तोपासितेषु शास्त्रीपास्त्रेव
दिगादिनियम विनाऽनुष्ठानक्रमचिन्तनापादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दिगादिनियमादेतेषु चित्तेकाग्र्यमन्तरे-
णानुष्ठानम् । सिद्धान्ते दिगादिध्वास्यामावेऽपि प्रधानानुगुण्यादनुष्ठानमित्यङ्गीकृत्यानगोपासनानि नियत-
दिग्देशकालानि चोदनालक्षणान्वाद्देश्वदेवदित्याशयेन पूर्वपक्षयति-प्रायेणेति । प्रदोषादिकाले प्राध्या-
दिदिशि तीर्थादिदेशे प्रकृतोपासनानुष्ठानमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-तामिति । चोदनादिवशेनोक्तो-
पासनेषु न देशादिनियमः किन्तुप्राप्त्यै चित्तेकाग्र्यलक्षणापार्श्वमि एव तन्नियम इत्युक्तं विवृणोति-यत्रेति ।

दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता भवति, तत्रैवोपासीत । प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिवह्निशेषाश्रवणादेकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात् ॥ ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति—“समे शुचौ शर्करा-
वह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षु-
पीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेद्” [श्वेता० २ । १०] इति गृथेति ॥
उच्यते ॥ सत्यं मस्त्येवञ्जातीयको नियमः। सति त्वेतस्मिन्स्तद्वृत्तेषु विशेषेषु
अनियम इति सुहृद्भूत्वा आचार्य आचष्टे । “मनोऽनुकूले” [श्वेता० २ । १०]
इति चेष्टा धृतितिर्यगैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति ॥ ११ ॥ इत्येका-
ग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ (८) ॥

आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्थव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि ता-

एतन्महा ।

इति यदत्र दिगादिविशेषो न ध्रूयते । अतोऽनुमानमप्रयोजकमिति भावः । विशेषाश्रवणमसिद्धमिति शङ्कते—
ननु विशेषमपीति ॥ शर्कराः—सूक्ष्मपाषाणाः । जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थम् । चक्षुःपीडनः—
मशकः । वाचनिकं समदेशादिनियममङ्गीकृत्य चित्तैकाग्र्यवृत्तेषु देशादिगतेषु प्राचीनप्रवणत्वादित्यनादर
इति सुहृद्भावेन सूत्रकृदुपदिशति । देशाश्रयं हि चित्तविशेषात् समाधिभंगः स्यात् । स मामूदिति ॥ ११ ॥
(७) ॥ आप्रायणात् ॥ व्यवहितेनास्य सम्बन्धमाह—आवृत्तिरिति । अनियोगे ब्रह्मण्यात्मव्यवृत्तिपक्षि-
भामती ।

कार्त्तमसामान्यात्कचित्कश्चिदाशङ्कते । तमनुग्रहीतुमाचार्यः सुहृद्भावेनैव तदाह स्य । यत्रैकाग्रता मनस-
स्तत्रैव भावना प्रयोजयेत् । अविशेषान् । न ह्यत्रास्ति वैश्वदेवादिबद्धचन विशेषक तस्मादिति ॥ ११ ॥ (७) ॥
आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् । अधिकरणविषयं विवेचयति—तत्र यानि तावदिति । अवियमान-
भानन्दगिरीय—व्यायनिर्णयः ।

यत्तु चोदनालक्षणत्वादित्यनुमानं तत्र श्रुतदेशादिमन्त्रमुपाधिरिति वदन्नविशेषादिति व्याचष्टे—प्राचीनेति ।
प्राचीनप्रवणे प्राग्देशमिन्ने देशे वैश्वदेवेन यागविशेषेण यजंतेत्यादिवदत्र विशेषो न ध्रूयते । ऐकाग्र्य
हि ध्यानं प्रत्यन्तरंगं तस्मिन्मन्याहादावपि सम्भवति प्रदोषाद्यपेक्षायां शेषावादानियम इत्यर्थः । ध्याना-
न्तरंगमेकाग्र्यमपि नियतदिगाद्यपेक्षमित्याशङ्क्य हेतोरन्योन्तरमाह—एकाग्रताया इति । विशेषाश्रवण-
मसिद्धमिति शङ्कते—नन्विति । शर्कराः सूक्ष्मपाषाणाः । जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थम् ।
चक्षुःपीडनो मशकः । यथा धृतिसिद्धौ विशेषस्तथाऽन्योऽपि कान्तादिविशेषो ध्याने
स्यादित्यर्थः । वाचनिके नियमं सत्येन दिगादिनियमनिरसनमित्याह—उच्यते इति । तद्वृत्ते-
ष्विति । तच्छब्देन श्रौतो विशिष्टो देशो गृह्यते तस्मिन्गता विशेषास्तु प्राचीनप्रवणाद्यस्तन्नियमे
कदाचिदेकाग्रतायोगेनोपासनायोगात्प्रधानविरोधात्तदनियमः श्रेयानित्यर्थः । नियमादनियमो युक्तः
शेषानुगुण्यादित्यत्र सूत्रकारसंमतिमाह—इति सुहृदिति । उक्ताऽपि हि धृतिरस्माकमनुकूलेवेत्याह—
मन इति ॥ ११ ॥ (७) ॥ देशाद्यविधानात्तदपेक्षावदहोपास्तिव्यादेहपातादावृत्तेरविधानात्तद-
पेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—आ प्रायणादिति । व्यवहितेन संबन्धार्थं वृत्तं कीर्तयति—आवृत्तिरिति । संप्रति
संबन्धं यदन्विष्य विवेचयति—तत्रेति । सम्बन्धानं जातेऽपि मुख्यार्थमावृत्तिरामरणात्कार्येणाशङ्क्याऽऽह—

यत्सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि, तान्यवघातादिवत्कार्यपर्यवसानानीति
ज्ञातमेवैवामावृत्तिपरिमाणम् । न हि सम्यग्दर्शने कार्यं निष्पन्ने यत्ना-
न्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् ॥ अनियोज्यवद्भात्मप्रतीतेः शास्त्रस्यावि-
षयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेवा चिन्ता-किं कियन्तश्चि-
त्कालं प्रत्ययमावर्त्योपरमेद्-उत्त-यावज्जीवमावर्तयेदिति ॥ किं ताव-
त्प्राप्तम् ॥ कियन्तश्चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् । आवृत्तिविशिष्ट-
स्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ आप्रायणादेवा-
वर्तयेत्प्रत्ययम् । अन्त्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि ज-
न्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनु रूपं भावनाविज्ञानं प्रायण-
काले आक्षिपन्ति । “सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्वयक्रामति”
“यश्चित्तस्तेनैव प्राणमायाति” “प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासं-
कल्पितं लोकं नयति” इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । नृणजलूकानिदर्श-

रत्नप्रभा ।

यस्य तस्य विदुष इत्यर्थः ॥ अहप्रहोपासनेष्वनुष्ठानस्योभयथा दृष्टेः सशयमाह-यानि पुनरिति ॥
यथा दिगादिनियमस्य विधेरनादरः, तद्द्वामरणमुपास्यावृत्तेः अविधानादनियम इति पूर्वपक्षः ॥
मरणपर्यन्तमावृत्तिरिति सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ उपास्तोना कर्मणाञ्चान्यफले प्रातःफलश्रुतिद्वारा
फलहेतुत्वे मानमाह-सविज्ञान इति ॥ भागनामय विज्ञान फलस्रुरण, तेन सहितः-सविज्ञानः, विज्ञानस्रुरित
फल-सविज्ञानम् इत्यर्थः ॥ यस्मिन् लोके चित्त सकलरोऽस्येति-यश्चित्तः, तेन सकल्पितेन लोकेन सह
फलश्रुत्यनन्तर मनः प्रागे लीयते इति यावत् ॥ तेजः उदानः । आत्मा जीवः । जलूकादृष्टान्त-
श्रुतेश्च भाविफलश्रुतिरस्तीत्यर्थः ॥ अस्मिन्वदमन्यफलविज्ञान कर्मणामिवादृष्टद्वारोपास्तीनाम् । ततः कुत

भामती ।

नियोग्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः । शास्त्रं हि नियोज्यस्य कार्यरूपनिर्णययोगसम्बन्धमवबोधयति तस्यैव
कर्मण्यैष्येयलक्षणमधिकार तच्चेतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्भूति शास्त्रलक्षण प्रमाणान्तराप्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वा-
द्ब्रह्मात्मत्वप्रतीतेस्तु जीवभूक्तेन दृष्ट्याभास्तीह तिरोहितमिव किंचनेति किमत्र शास्त्रं कारिष्यति । नन्वेव-
मभ्युदयफलान्युपासनानि तत्र नियोज्यनिर्णयलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालक्षणस्य च सम्बन्धस्याती-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न हीति । नियोज्यस्याधिकारिणोऽभावान्मुक्तेष्व सम्प्रधानान्तरीयकत्वादावृत्तिरनार्यिकेत्यर्थः । उक्तहे-
त्वभावादनुष्ठानस्योभयथादृष्टेः अहोपास्तिषु सशयमाह-यानीति । शास्त्रीयाहप्रहोपामनेषु स्थान्प्रफलहे-
तुषु यावज्जीवमनुष्ठानमिति चिन्तनात्पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे सर्वोपासनेष्वानुष्ठेयविशेषः । सिद्धान्ते प्रकृतेषु
विशेष इत्युपेय विमृश्य पूर्वपक्षयति-किं तावदिति । सर्वोपासनेष्वानुष्ठेय विशेषो नेति प्राप्ते प्रहोपा-
सनेष्वामाणादावृत्तिः कार्येति सिद्धान्तमाह-एवमिति । उपास्यापरोक्षे दृष्टफले मिदं तद्द्वारा दृष्ट-
फलस्यापि सिद्धेस्वघातादिवदामरणादनुष्ठानमित्याह-अन्त्येति । अन्यप्रत्यययातिरेकेणोपासनाना फल-
प्राप्तियोगात् तादर्थ्येनाऽऽवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-कर्माणीति । किमत्र प्रमाणं तदाह-सविज्ञान इति ।
विज्ञानेन भोक्तव्यफलविषयमावनामयेन सहितो ध्रियमाणो भोक्ता सविज्ञानः । सविज्ञान विज्ञानेन
सहितं फलम् । यस्मिन्विषये चित्तमस्य स यश्चित्तस्तेन विषयेण ह्यभिमित्येन सह तेज उदानस्तेजो-
देवताकत्वादारमा भोक्ता । ध्रियमाणस्य भोक्तृज्ञानवत्त्वे दृष्टान्तश्रुतिरपि प्रमाणमित्याह-तृणेति । यत्रा-

नाह । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपावृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्राप्रयणकालभावि भा-
वनाविज्ञानमपेक्षेरन् ॥ तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययाः,
तेष्वाप्रायणादावृत्तिः ॥ तथा च श्रुतिः “स यावत्कतुरस्माहोकात्प्रेति”
इति प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति ॥ स्मृतिरपि—“यं
वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवग्म् । तंतमेवेति कौन्तेय सदा त-
द्भावमावितः” [भग० गी० ८ । ६] इति “प्रयाणकाले मनसाऽचलेन”,
[भ० गी० ८ । १०] इति च । “सोऽन्तवेलायामेतत्त्वयं प्रतिप-
द्येत” इति च मरणवेलायां कर्तव्यशेषं श्रावयति ॥ १२ ॥ इत्याप्रा-
यणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

आमरणमाहृतिरित्यत आह—प्रत्ययास्त्विति ॥ उपास्तिप्रत्ययानां धारावाहिकतया स्वरूपानिवृत्तिरे-
वान्य विज्ञानं न त्वदृष्टद्वारकमन्यदपेक्षितम् । सर्वमानानामेव स्वसमानजातीयद्वारानपेक्षतया प्राययानां
प्रत्ययान्तपेक्षायोगात् । कर्मणा तु दृष्टद्वाराऽन्यधीकृतत्वात्पक्षेः अदृष्टद्वारकल्पनेति भावः ॥ क्रतुः
व्यान सः उपासकः एतत्त्रयम् अक्षितमसि, अच्युतमसि, प्राणसहितमसि,—इति मन्त्रत्रय मरणकालेऽपि
स्मरेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ (८) ॥ यथापासकानां यावज्जीव कर्तव्यमस्ति, न तथात्मनिदानिति कर्मक्षय-
लक्षणां जीवमुक्तिमाह—तदधिगम इति ॥ ज्ञानसाधनेषु फडाधिक्यार्थे फडाप्यायेऽपि साधनविचारः
यामती ।

द्विधत्वात्तत्र सदृक्करणादेव शास्त्रार्थसमाप्ती प्राप्तायामुपासनपदव्येदनीयादिति मानमेव इतश्च उपरमः
प्राप्तस्त्वावतैर कृत्वा शास्त्रार्थेनादिति प्राप्तेऽभिधीयते—सन्निधानो मरतीत्यादिद्युतेर्यत्र स्वर्गादिफडानामपि कर्मणां
प्रायणकाले स्वर्गादिभिन्नानापेक्षकश्च तत्र केन कपातीन्द्रियफडानामुपासनानाम् । तानि खटु आप्रायण
तत्तदुपास्यगोचरबुद्धिप्रमाद्वाराहितया दृष्टेरेव रूपेण प्रायणममये तदनुद्धिं भावयिष्यन्ति । किमत्र फड-
प्रायणसमये बुद्धपक्षेरेव, न हि दृष्टे समकथदृष्टकृत्वा युक्ता । तस्मादाप्रायण प्रवृत्ता इतिरिति ।
तदिदमुक्तम्—प्रत्ययास्त्वेत इति । तथा च श्रुतिः सर्वातीन्द्रियविषया—‘स यथानुरस्माहोकात् प्रेति
तावत्कतुरासु लोकं प्रेषामिसमसति’ इति । ऋतुः सकल्पविशेषः । सृतयद्योदाहना इति ॥ १२ ॥ (८) ॥
तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । गतस्त्वनीयशेषः साधनगोचरो विचारः ।

आनन्दगिरिय—व्यापनिर्णयः ।

प्रत्ययात्मज्ञानामपि कर्मणामन्यत्राप्रययाक्षेपेण फलजनकश्च तत्र प्रत्ययात्मज्ञानामुपासनानां किं वक्तव्यमि-
त्यर्थः । तर्हि कर्मवददृष्टद्वाराऽन्यप्रत्ययापेक्षोपासनानां म्यान्त्रेत्याह—प्रत्ययास्त्विति । तेषां धारावा-
हिकतया दृष्टद्वाराणाऽऽक्षेपक्यसमये नादृष्टकल्पनेति भावः । सर्वभावानां स्वावान्तरजातीयनिरपेक्षतया
भावनात्मकोपासनानां न भावान्तरापेक्षकत्वं स्वरूपसन्निधानेनैव चादृष्टकरोपयोगितेति मरुपसद्वृत्ति-
तस्मादिति । तथापि दृष्टमित्येतद्व्याचष्टे—तथा चेति । उपासकः सर्वनामार्थः । ऋतुः सकल्पविशेषः ।
अस्माहोकादभिमानतो गृहीतादेहादिति यान्त । स्मार्तदर्शनमाश्रित्यापि सूत्रायपय योजयति—स्मृति-
रिति । तत्रेव श्रौतदर्शनान्तरमाह—सोऽन्तेति । पूर्वमुपासकः सर्वनाम्नोक्तः । अक्षितमस्यच्युतमसि
प्राणमशमिमसीति मन्त्रत्रय स्मरेदित्यनुष्ठेय मरणकालेऽपि दर्शयन्ती श्रुतिर्विज्ञानवृत्तिं सूचयतीत्यर्थः ॥
॥ १२ ॥ (८) ॥ यथापास्तान्तकादे कर्तव्यमस्ति न तथा ब्रह्मविद्यायां कर्तव्यं किंचिदप्यस्ति
तदुत्पत्तिमात्रेणादोषपापक्षयादित्याह—तदधिगम इति । साधनानुष्ठाने यनाविचार्य फडाप्यायेऽपि

तदभिगमाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२७१)

गतस्तृतीयशेषः ॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रतायते । ब्रह्मा-
धिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते, न वा क्षीयत इति संशयः ॥
किं तावत्प्राप्तम् ॥ फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः ।
फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तदन्तरेणैव फलो-
पभोगमुपमृचेत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च-“न हि कर्माणि
क्षीयन्ते” इति ॥ नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति ॥

रत्नप्रभा ।

कृतः । संप्रति फलाध्यायस्या फलचिन्ता क्रियत इत्याह-गत इति ॥ कर्मणा फलान्तत्वात्तद्विज्ञान-
ज्ञाननाशकशास्त्राच्च संशयः । पूर्वपक्षे ज्ञानिनोऽपि संशितपापभोगानन्तरं मुक्तिः, सिद्धान्ते तु ज्ञानस-
मकाल पापनाशाज्जीवन्मुक्तिरेति फलम् । “न हिंस्याद्” इत्यादिनिषेधश्रुत्या दुरितादृष्टस्य दुःखदायिनी
शक्तिरधिगता । “नामुक्तं क्षीयते कर्म” इति च स्मरन्ति ॥ अतः फलान्तमेव पाप, न मन्वे नश्यतीति
पूर्वपक्षः ॥ ननु तर्हि तन्नाशार्थं प्रायश्चित्तविधिर्न स्यादिति चेत् ॥ न ॥ यथा आहिताग्नेर्गृहादे हि निमित्तं
सति “अग्नये क्षामयते पुरोडाशमष्टाकपालं निरपेक्षं” इति इष्टिविधिः, तद्वदपि निमित्तमात्रे सति प्रायश्चित्त-
विधेर्दोषनाशार्थत्वासिद्धेः ॥ ननु विषम उप-यास । युक्तं गृहदाहस्य सिद्धत्वादयोग्यत्वाच्च फलतया निमि-
त्तमाश्रयम् । “दोषवान् प्रायश्चित्तं कुर्याद्” इत्यत्र तु मलिनः स्नायादित्यदोषपदस्य निवृत्तिद्वारा फल-
परत्वसम्भवात् “तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यज्ञते” इति प्रायश्चित्तात् पापनिवृत्तिश्रुतेश्चायुक्तं प्राय-
भामती ।

इदानीमेतदध्यापगतकृत्रियया चिन्ता प्रतन्यते । तत्र तात्प्रथममिदं निचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति
ब्रह्मज्ञानफलात्मोक्षाद्विपरीतफलं दुरितं क्वचनफलं क्षीयते न क्षीयत इति संशयः । किं तावत्प्राप्तं, शास्त्रेण हि
पत्राय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारयाश्रमेऽदि ब्रह्महत्यादि चाप्युपान्तरत्वाभावात् किं तदद्वैतमुपरतेऽपि
कर्मण्यत्र सुखदुःखोपभोगात्प्राड् नातिष्ठन्तुमर्हति । स हि तस्य विनाशहेतुस्तदभावाच्च निरश्येदिति ।
तस्याकस्मिन्नवप्रसङ्गात् शास्त्रव्याप्तापेक्षेति । अदत्तकर्म चेत्कर्मापूर्वं निरश्यति कर्मण एव फलप्रसवसा-
म्यर्थबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । न च प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलाभ्यपि कर्मापूर्वाणि क्षिणोतीति
साम्प्रतम् । प्रायश्चित्तानामपि तदप्रश्रयहेतुत्वात् तद्विधानस्य चैनन्मिनराविकारप्रतिमात्रेणोपपत्तावुपात्त-
दुरितनिवर्हणफलाक्षेपकरायोगात् । अत एव स्मरन्ति-नामुक्तं क्षीयते कर्मणि । यदि पुनरपेक्षितोपाय-
तात्मा प्रायश्चित्तविधिर्न नियोग्यविशेषप्रतिष्ठममात्रेण निर्णयोतीत्यपेक्षिताकाश्या दोषसयोगेन श्रवणात्
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

साधनसंबन्धमुद्धानक्रमं निचार्य फलाध्यायस्या फलचिन्तामेवावतारयति-गत इति । दुरितमधिकृत्य
तस्य फलप्राप्तानन्तरं तद्विनाशप्रतीतिश्च संशयमाह-ब्रह्मेति । तद्विपरीतफलं बन्धनसाधनमित्यर्थः । अत्र
साक्षादेव श्रौतनस्मात्प्रथितो दुरितक्षयफलोक्त्या पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे दुरितफलभोगमपेक्ष्य ब्रह्मविद्यो
मोक्षहेतुत्वम् । सिद्धान्ते स्वोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेन तस्यास्तद्वतुत्वमिदं युपेय प्रथमपूर्वकं पूर्वपक्षयति-किं ताव-
दिति । फलनाशकत्वाददृष्टस्य फलदानं विना नाशो नास्तीत्यर्थः । फलार्थत्वं कर्मणस्य सिद्धं तत्राऽऽह-
फलेति । “ब्राह्मणो न हन्त यः” “न कलत्रं भक्षयेत्” इत्यादिनिषेधानुपपत्त्या दुरितस्यानिष्टफलत्व-
सिद्धमित्यर्थः । उक्तमेव स्फोरयति-यदीति । तदित्यनिष्टकर्मोक्तिः । “नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटि-
शतैरपि” इति स्मृतेरपि फलभोगं विना न नाशो दुरितस्येत्याह-स्मरन्तीति । भोगादन्ते कर्म न क्षीयते
चेत्प्रायश्चित्तविधानार्थकमिति शङ्कते-नन्विति । तद्विधेनां दोषनिर्हरणार्थत्वाभावात्तन्मिथ्याह-

नैव दोषः ॥ प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् ॥ अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदपि दोषक्षपणार्थता, न त्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति ॥ नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्पावश्यभोक्तव्यत्वादनिमोक्षः स्यात् ॥ नेत्युच्यते ॥ देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति ॥ तस्मात्त्र ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशो भवतः । उत्तरस्याश्लेषः, पूर्वस्य विनाशः ॥ कस्मात् ॥ तद्वचपदेशात् । तथाहि—ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति “यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते” [छां० ४ । १४ ।] इति । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति—“तद्यथेपीकातुलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” [छां० ५ । २४ । ३] इति ।

रत्नप्रभा ।

क्षितस्य नैमित्तिकत्वमित्याह—अपि चेति ॥ ज्ञानस्य दोषनाशार्थतया विधानं नास्ति । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” [मुण्ड० २ । २ । ८] इत्यादर्शनस्तावकमात्रत्वादित्यर्थः ॥ कर्ममोहानन्तरं देशकालान्तरे मोक्षो भविष्यति । शास्त्रप्रामाण्यादित्याह—नेत्युच्यते इति ॥ ज्ञानात् कर्मक्षयस्यापूर्वत्वान्मानन्तराविवृद्धत्वाच्च तत्परानेकवाक्यानां स्तावकत्वायोगात् तस्यास्तित्वमिति सिद्धान्तयति—पञ्चमित्यादिना ॥ पापक्रियातोऽपूर्वानुपत्तिः—अश्लेषः ॥ सगुणनिराविद्याया व्यपदेशमुक्त्वा निर्गुणायां समाह—भामती ।

निवर्हणफलः कहेतुः । तथापि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रयणान्न दुरितनिवर्हणसामर्थ्यं प्रमाणमस्ति मोक्षवत् । तस्यापि स्थगीदिकलवदंशकालनिमित्तापेक्षयोपपत्तेः । शास्त्रप्रामाण्यात्समश्चित्तसाधनस्या यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रतोष्यति । योगस्यैव वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बहूनि शरीरेन्द्रियाणि निर्माय फलान्युपमुज्ज्वल्येन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी सप्तस्वतेऽस्थिते चेतस्मिन्नर्थं न्याय-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नेति।यथा यस्याऽऽहिताग्नेरिग्निर्गृहान्दहेदिति प्राप्ते गृहदाहवत्याहिताग्नावधिकारिणि “अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपेत्” इति श्रामयतीतिविधीयते तथा पापसर्वान्विनि नरे प्राप्ते “ब्रह्महा द्वादशवार्षिकं शरेत्” इत्यादिप्रायश्चित्तानि विधीयन्ते । तस्माद्ब्रह्मेत्यादिविशेषणमविकारिव्यावृत्तिपरं न फलपरमित्यर्थः । गृहदाहेष्ट्यादिवदित्यत्राऽऽदिपदेन मित्रे जुहोति स्कन्वे जुहोतीत्यादिनेमित्तिकप्रहणं युक्तम् । गृहदाहादेर्निष्पन्नत्वेन निष्पादयितुमशक्यत्वादधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वं दुरितनिवृत्तेस्तु कर्तुं योग्यत्वादित्साधनत्वबोधी प्रायश्चित्तविभिन्नफलः स्यादित्याशक्य प्रायश्चित्तानां दोषनिवृत्तिफलत्वमुपेक्ष्य प्रकृते वैषम्यमाह—अपि चेति । मोक्षशास्त्रप्रामाण्यानुपपत्त्या विषया दुरितनिवृत्तिरेष्ट्येति शङ्कते—नन्विति । दुरितफलमोगानन्तरं शास्त्रप्रामाण्यादेव मोक्षसिद्धेर्न तच्छास्त्रविरोधोऽस्तीत्याह—नेतीति । ब्रह्मज्ञानस्य प्रायश्चित्तस्यो वैषम्ये दुरितानिर्वर्तकत्वेऽपि मोक्षशास्त्राविरोधे च फलितमाह—तस्मान्नेति । न ब्रह्मविद्या दुरितनिवर्हणेहेतुमिति प्राप्तमनूय सिद्धान्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—पञ्चमिति । विभागहेतुं प्रश्नपूर्वकमादत्त—कस्मादिति । उत्तराश्लेषप्रतिपत्त्येन हेतुं व्याचष्टे—तथाहीति । निषिद्धानाचरणान्नार्थं दुरितानाश्रयत्वमिति संकाशनिगमाय विशिनष्टि—संभाव्यमानेति । पूर्वस्य कर्मणो नाशोऽपि हेतुं योजयति—न

तदभिगमात्रिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२७३)

अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति “मिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसं-
शयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” [मुण्ड० २।२।८]
इति ॥ यदुक्तमनुपमुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनार्यां शास्त्रकदर्थनं
स्यादिति ॥ नैष दोषः ॥ न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमपजानी-
महे । विद्यत एव सा । सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति
वदामः । शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याभियेत, न प्रतिबन्धाप्रतिबन्ध-
योरपि । न हि कर्म क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकम् । न हि
भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति ॥ इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना दुरि-
तस्य क्षयः । “सर्वं पाप्मानं तरति” [बृ० ४ । ४ । २३] “तरति
ब्रह्महत्यां” “योऽधमेधेन यजते” “य उ चैनमेवं वेद” इत्यादिस्मृति-
स्मृत्यः ॥ यच्चूतं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति-इति ॥

रत्नप्रभा ।

अयमपर इति ॥ पूर्वोक्त दूषयति-यदुक्तमित्यादिना ॥ त्रिभिन्निवेशाच्च “नामुक्त क्षीयते” इत्यादि-
स्मृतिश्च कर्मणः फलशक्तौ प्रमाणम् । अतः शक्त्याऽपि कुतश्चित् नाशाङ्गीकारे न शास्त्रविरोध इत्यर्थः ॥
तत्त्वज्ञानम्, आत्मन्यशेषदुरितनाशक, तन्मूलाभ्यासबोधरूपात्, स्वप्नदुरितमूलकर्तृत्वाभ्यासबोधकजाप्रदो-
भामती ।

बलाद्यया पुष्करपलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्याख्येय इति प्राप्त उच्यते-व्याख्या-
यतेन व्यपदेशो यदि कर्मत्रिविधविरोधः स्यान्न त्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पादनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामनगम-
यति न तु कुतश्चिदागन्तुकान्निमित्ततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिबन्धमपि । तस्य तत्रोदासीन्यात् । यदि
शास्त्रबोधितफलप्रसन्नसामर्थ्यमप्रतिगृह्यमाणानुकेन केनचित् कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूत एवेति न शास्त्र-
व्याघातः । नामुक्तं कर्म क्षीयत इति च स्मरणमप्रतिब्रह्मेसामर्थ्यकर्माभिप्रायम् । दोषक्षयोद्देशेन चापर-
विद्यानामस्ति प्रायश्चित्तत्रिधानमेश्वर्यफलानामभ्युपगमयोगविविशेषात् । यत्रापि निर्गुणायां परविद्यायां
दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्त्वभावालोचनादेव तत्त्वक्षयप्रसन्नसामर्थ्यमवसीयते । न हि तत्त्वम-
सिवाक्यार्थपरिभाषनामुत्रा प्रसज्यानेन निर्वृष्टनिमित्तकर्तृमोक्षत्वादितिभ्रमो जीवः फलोपभोगेन युज्यते ।
न हि रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे प्रभवन्ति, किंतु सत्कार-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

येति । सगुणविद्यायामश्लेषत्रिनाशवचनमुदाहृत्य निर्गुणविद्यायामुदाहरति-अयमिति । कर्मोद्दे-
यस्यापि तत्त्ववचनमुपलक्षणम् । एव सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तमनुवदति-यदुक्तमिति । ज्ञानात्कर्मदा-
हादिपक्षे शास्त्रविरोधः प्रत्याह-नेत्यादिना । कर्मणो नास्ति फलदाने शक्तिरिति साधने वा शास्त्रवि-
रोधः सत्यामेव तस्यो भोगं विना तन्निवृत्तिसाधने वेति त्रिकल्प्याऽऽय दूषयति-न हीति । द्वितीय
प्रत्याह-सा त्विति । कथं तर्हि शास्त्रविरोधसमाधिस्तत्राऽऽह-शक्तीति । यत् “नामुक्त क्षीयते कर्म”
इत्यादिस्मृतेर्न भोगादृते कर्मक्षयोऽस्तीति तत्राऽऽह-न हीति । अपवादस्तर्हि केनोत्तर्गस्य स्यादिति
तत्राऽऽह-इष्यत इति । आदिशब्देन पूर्वत्र प्रायश्चित्तवदत्र निबोध्यते । “ज्ञानिनः सर्वपापानि शीर्यन्ते
नात्र सशयः । क्रीडन्नपि न लिप्येत पापेर्नानाभिधैरपि” इत्याद्याः स्मृतयः । प्रायश्चित्तानां न पापक्षय-
हेतुत्वं गृहदाहेष्ट्यादिनैमित्तिकत्वेन फलान्तरयोगादियुक्तमनुवदति-यत्त्विति । यथा मलिनः स्नाया-
दियुक्ते स्नानफलं मलनिवृत्तिर्गम्यते तथा ब्रह्महा द्वादशवर्षिकं जत चरेदियुक्ते ब्रह्महत्यानिवृत्तिर्गत-

तदसत् । दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिवृत्तिफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः ॥ यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तबोधोपक्षयोद्देशे विद्याविधानमस्तीति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ सगुणास्तु तावद्विद्यास्तु विद्यत एव विधानम् । तास्तु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः, पापनिवृत्तिश्च, विद्यावत् उच्यते । तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति । तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात्कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात्कर्तृत्वं प्रतिपेद् इव । तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रलीयन्त इत्याह—विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि, नेनः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाऽऽत्मासं नैदानीं नापि भविष्यति काले इति ब्रह्मविद्वगच्छति। एवमेव च मोक्ष उपपद्यते। अन्यथा

रत्नप्रभा ।

भवदित्याह—तथाप्यकर्त्रात्मबोधादिति ॥ उतार्थमेव युक्त्या द्रष्टव्यमि—अश्लेष इति ॥ मूढाभ्यासानुपपत्तेः पापस्याऽऽप, तत्रात् तद्विनाश इत्यर्थः ॥ अद्यासामावे निवृत्तनुमनाह—पूर्वेति ॥ मोक्षशास्त्रबलाच्च ज्ञानात्कर्मक्षयसिद्धिरित्याह—एवमेवेति ॥ ज्ञानात् कर्मक्षये सत्येनैव ॥ मोक्षस्य कर्मफलमाप्ती ।

शेषात्किञ्चित्कालमनुवृत्ता अपि निवर्तन्त एव । समुपसर्गमनुवर्तन्तो यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशा समेतार्या सन्तो न स्तुतिमात्रतया कथञ्चिद्व्याख्यानमर्हति । ननुक्त समविध्यति सागम्या जीवात्मनो यस्या पर्यायेणोपभोगाद्वा योगर्हेः प्रमावतो सुगपभैकरिक्तपनिर्माणनापराधेणोपभोगाद्वा जन्तुकर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी सपरम्पत इत्यत आह—एवमेव च मोक्ष उपपद्यत इति । अनादिकाऽप्रवृत्ता आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

फलप्रतीयते तेन दृष्ट्यागोनादृष्टकल्पना न युक्त्याह—तदसदिति । प्रायश्चित्तानां पापनिवृत्तिफलत्वेऽपि विद्याया न तथात्वं तद्वत्तन्निवृत्त्युद्देशेन तस्या निष्पन्नाभावदित्युक्तमनुवर्तति—यदिति । दोषक्षयोद्देशेन सगुणविद्यास्तु वा विध्यमात्रे निर्गुणविद्यायां वेति विरुद्धवति—अत्रेति । प्रथमं प्राह—सगुणास्त्विति । तासामैश्वर्यकद्रव्याच्च पापक्षयोद्देशेन विविचेत्याशङ्क्याऽऽह—तास्त्विति । त्रिभिर्मनविद्यास्तुतिरेव पाप्मादिनिवृत्तिश्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—तयोश्चेति । उपसर्गयोगिनेन विद्यात्रिममनादित्यर्थः । पाप्मदाहद्विभूतेः स्तुत्यर्थेनामार्गे फलितमाह—अत इति । द्वितीये निष्पन्नानुपपत्त्ये विद्यात्त्वमात्रादेव पापक्षयफलमाह—निर्गुणायां त्विति । यितमात्मयशोपदुरितनिवर्तकदृष्टतन्मृत्वादिवा यन्वात्स्वन्नदुरितकर्तृत्वादिना यत्कृतया तात्कात्रिनदुरितयाचक्रजाप्रद्वीपवदिति माय । सर्वत्रापि दुरितनिवर्तकस्य तुल्यवादाहारप्रेमिमागोक्तिर्युक्ते यावद्व्याग्रेतोर्गेतिमाह—अश्लेष इति चेति । सर्वमपि व्यापारं कार्यकरणमयाताश्रय पश्यन्नप्रक्रियप्रद्वामदर्शी कर्तृत्वमेव इत्ययं न मन्यते । न च परकर्तृत्वेण पापेन लिप्यते स्वयमिष्यर्थः । त्रिदोषत्वेत्तु कर्तृत्वमिमानामावेऽपि प्रणमावाक्य कर्मेतिवृत्तिरित्याशङ्क्य दाहोक्तिमुपपादयति—अतिशयान्तरेऽप्यिति । विद्याजीन कर्मनाश विद्यावदनुमानानुसारेण पिश्रुणोति—पृतेति । मोक्षशास्त्रानुपपत्त्याऽपि विद्यार्थिना पापहानिर्वाह—एवमेवेति । योगप्रमायाद्युपपदनैकदेहनिर्माणपरायणेन सर्वकर्मनाशोपभोगे मुक्तिर्हेन यावदस्याऽऽह—अन्यथेति । कर्मणा नियतमात्रमिवा-

इतरसंश्लेषाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२७९)

ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षामावः स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति । अनित्यत्वप्रसंगात्, परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य ॥ तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥ १३ ॥ इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ (१०) ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरवस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशो ज्ञाननि-

रत्नप्रभा ।

लसाभ्युक्त निरस्यति-न चेति ॥ ॥ १३ ॥ (९) ॥ इतरस्याऽपि ॥ अतिदेशात् न सगत्याप-
पेक्षा । ज्ञानात् पुण्य क्षीयते न वेति पूर्ववत् सन्देहे ज्ञान, न पुण्याशक, शास्त्रीयात्वात्, पुण्यवदित्य-
भामती ।

हि कर्माशया अनियतकालविपत्ताः क्रमवता तावद्भोगेन क्षेतुमशक्या । भुञ्जानः परित्यज्यपरानपि सचि-
नोति कर्माशयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तं कर्मान्तराण्यसचिन्वानं क्षेप्यतीति साम्प्रतम् । कल्प-
शतानि क्रमकालभोग्यानां सम्प्रति भोक्तुमसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेप्यन्ति ।
तस्मान्नान्यथा मोक्षसम्भवं । ननु सत्सुपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलात् कर्मणः समुदा-
चरतो ब्रह्मभावनुभूयाय लब्धविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि मोक्षयन्त इत्यत आह-न च देशकाल-
निमित्तापेक्ष इति । न हि कार्यः सम्भोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावो हि मः । न च ब्रह्म कियते नित्य-
त्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं खलु मोक्षोऽनुपपेयते । ज्ञानस्य चानन्तरमात्रिणी
ज्ञेयामिव्यक्तिः फल, सैरात्रियोच्छेदमादधती तद्वत्त्वभावस्वरूपवत्त्वानलक्षणाया मोक्षाय कल्पते । एव हि दृष्टा-
र्थता ज्ञानस्य स्यात् । अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्पमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं भवेत् ।
न च दृष्टे समवस्यदृष्टकल्पना युक्त्यर्थः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्यत्वेतसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धमा ।
॥ १॥ (९) ॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । जन्मस्य स्वाभाविकत्वेन रागादिनिवृत्त्यनवत्वेन शास्त्रीयेण
ब्रह्मज्ञानेन प्रतिपन्नो युक्तः । जन्मज्ञानयोऽस्तु शास्त्रीयत्वेन ज्योतिष्टोमदर्शनीर्णमासपदविरोधान्नोच्छेद्योच्छेद्यभावो
युज्यते । पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यव्युत्पत्तिर्वैयर्थ्यं न तदुच्छेद्यत्वम् । विशेषनिधानस्य शेषप्रतिपे-
धान्तरापर्यवस्येन लोकसिद्धे । यथा दण्डतो दक्षिणेनाङ्गा पश्यतीत्युक्ते न वामेन पश्यतीति
गम्यते । उभे द्वेव एते तस्तीति च यथासम्भवं ब्रह्मज्ञानेन दुष्टान् भोगेन मुक्तमिति । 'क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि' इति च सामान्यवचनं 'सर्वे पाप्मानः' इति विशेषव्रणणात्पापकर्माणीनि विशेषे उपसहरणीयम् ।
तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद्दुष्टकृतस्यैव क्षयो न मुक्तस्येति प्राप्ते पूर्वधिकरणराज्ञान्तोऽतिदिश्यते । नो खलु ब्रह्मविद्या
आनन्दमिदं-वाच्यनिर्णयः ।

कारागुणपदुपभोगायोगादुपभोगस्यापि कर्मान्तरमवयवमन्तरेणासम्भवं कल्पशतानि क्रमकालभोग्यानामभु-
ना भोक्तुमशक्यतादीर्घकालानां च परिमितकालभोगानुपपत्तेर्न विद्यातिरेकेण निःशेषकर्मनिवृत्तिरित्यर्थः ।
सत्सुपि कर्मान्तरेषु मोक्षहेतुकर्मवशान्मोक्षमनुभूय कर्मान्तरफलानि पश्चाद्भोग्यन्त इत्याशयाऽऽह-न
चेति । दृष्टकलनाच्च विद्याया न तत्फलस्य काष्ठान्तरापेक्षा येनोत्पन्नविद्योऽपि कर्मफलान्यनुभूय पश्चा-
न्मुच्येतेत्याह-परोक्षेति । श्रुतिस्मृति-यावत्स्मिन्मुपसहरति-तस्मादिति ॥ १३ ॥ (९) ॥ ज्ञानापा-
पनिवृत्तिमुक्त्वा तस्मादेव पुण्यनिवृत्तिमतिदिशति-इतरस्यापीति । अत्रिकरणस्यापूर्वविषयतां वक्तुं वृत्त
कीर्तयति-पूर्वस्मिन्निति । पुण्यं कर्म नियमस्त्वं न क्षीयते क्षीयते वेति पूर्ववत्कर्माणां फला-
न्तत्त्वप्रतीनेज्ञानादाहप्रतीतिश्च सशये पादादिमगतिरनिदेशो वृथङ् न बाध्यति मन्वानोऽधिको शङ्कामाह-

मित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ । धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण
ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः
क्रियते । इतरस्याऽपि पुण्यस्य कर्मण एवमध्वदसंश्लेषो विनाशश्च
ज्ञानवतो भवतः ॥ कुतः ॥ तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलमतिव-
न्धित्वप्रसंगात् । “उभे उ हवेष एते तरति” [बृ० ४ । ४ । २२]
इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्सुकृतस्याऽपि प्रणाशव्यपदेशात् । अकर्त्रात्मबो-
धनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । “क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि” [मुण्ड० २ । २ । ८] इति चाविशेषश्रुतेः । यत्रापि
केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्र-
ष्टव्यम् ॥ ज्ञानफलापेक्षया निकृष्टफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि
पाप्मशब्दः “नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः” [छां ८ । ४ । १] इत्यत्र सह
दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य “सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते” [छां ८ ।

स्तप्रभा ।

धिकाशं कामुक्त्वाऽतिदेश व्याचष्टे—धर्मस्येत्यादिना ॥ ज्ञान, पुण्याशङ्क, तन्मूलाविद्याघातित्वादिति
न्यायोपेक्षागमत्राधितमनुमानमिति भावः ॥ ननु “क्षीयन्ते च” इत्यविशेषश्रुतिः पापविषया । “सर्वे
पाप्मानं तरति” इति विशेषश्रुतेरित्यत आह—यत्रापि केवल इति ॥ पापपुण्यक्षयपराधिकरणद्वयस्य फल-
भाती ।

केनचिददृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयन्त्यपि तु दृष्टेनैव मोक्तृभोक्तव्यमोगादिप्रविष्टयद्वारेण, तत्रैतत्तुल्यं सुकृतेऽपीति
कथमेतदपि नोच्छिन्यात् । एवं च सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुर्न हि प्रत्यक्षत्वसानान्यमात्राद-
विरोधो जलानलादीनाम् । न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमत्रयविद् प्रति तद्विषयवत्त्वात् । एवमवस्थिते च
पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि ग्रहीतव्यम् । ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वात्तत्फलं हि क्षयातिशयवत् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

धर्मस्येति । न सुकृतज्ञाने वाप्यत्रावकभूते चोदनालक्षणत्वादग्निहोत्रदर्शपूर्णमासवत् । न च क्षीयन्ते
चेत्यादिविरोधस्तस्य सामान्योपायौ प्रवृत्तस्य सर्वे पाप्मान इति विशेषानुसारेण पापकर्मणि सकोचापु-
ण्यपापे विद्युयेति पुण्य फलोपभोगेन पापं ज्ञानेन विद्युयेति नियमतो विद्यावत्तः सुरुतार्थानः ससारः
स्यादिति मानः । अविकाशकामनूय सिद्धान्तयति—इत्याशङ्क्येति । अतिदेशमत्रपदानि व्याकरोति—
इतरस्यापीति । शास्त्रीयत्वेन तयोर्विरोधो नास्तीत्युक्तमिति शङ्कते—कुत इति । अग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासयोरविरुद्धकलत्राच्च निवर्त्यनिवर्तकभावो न शास्त्रीयत्वादित्यभिप्रेत्य हेतोरप्रयोजकत्वाह—तस्यापीति ।
पापं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । कालात्ययापदिष्टत्वाच्च नानुमानमित्याह—उभे इति । विमत तत्त्ववैनि-
र्णयं तद्विरुद्धत्वाद् दुरितवदिति प्रत्यनुगमनविरोधावाच्युक्तमनुमानमित्याह—अकर्त्रात्मेति । सामान्यश्रुतिविरो-
धाचानुमानातिक्षिप्तिरित्याह—क्षीयन्ते चेति । यत्तु सामान्यशास्त्रस्य सर्वे पाप्मान इति विशेषश्रुत्या पाप्म-
कर्मणि समोचः स्यादिति तत्राऽऽह—यत्रेति । पाप्मशब्दस्य निकृष्टफलकर्मविषयत्वादुरुष्टफलक कर्म
कथं तेन गृह्यते तत्राऽऽह—ज्ञानेति । वृद्धप्रयोगाभावे कथमुपचारेणापि पाप्मशब्दः सुकृते स्यात्तत्राऽऽह—
अस्तीति । तत्रापि पाप्मशब्दस्य सुकृतविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य प्रक्रममनुसृत्याऽऽह—सहेति । यत्तु
पुण्यपापे विद्युयेत्यत्र पुण्यं फलोपभोगेन पापं विज्ञानेन विद्युयेति विमजनं तस्मात्तत्त्ववैनिर्णयमावादिति

अनारब्धकार्योधिकरणम्] रत्नप्रभा-ग्रामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२७७)

४ । १] इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात् ॥ पाते त्विति ॥
तु शब्दः-अवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्वन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्याद-
शेषविनाशसिद्धेरवश्यम्भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधार-
यति ॥ १४ ॥ इतीतरसंश्लेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥ (११) ॥
पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः-

रत्नप्रभा ।

माह-पाते त्विति ॥ १४ ॥ (१०) ॥ अनारब्धकार्ये एव तु ॥ उक्तकर्मक्षयं विपरीकृत्य “क्षीयन्ते
च” इत्यविशेषश्रुतेः “तस्य तावदेव चिरम्” इति श्रुतेश्च सशयमाह-पूर्वयोरिति ॥ जीवमुत्प-
त्तिः, तत्सिद्धिश्चेति उभयत्र फलम् । पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्राप्तौ उक्तोत्सर्गतः कर्मक्षतिः प्रारब्धा-
ग्रामती ।

न ह्येव मोक्षी निरतिशयत्वात्प्रत्यक्षात् । दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः । तद्यथा पुण्यपापे
अनुक्रम्य सर्वे पापानोऽनो निवर्तन्त इत्यत्रात्मदाविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशाविति सिद्धम् ॥ ४ ॥ (१०) ॥
अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । यद्यद्वैतज्ञानस्वभावालोचनयोत्तरपूर्वमुक्ततदुक्ततयोरश्लेषविनाशौ
हन्त आरब्धानारब्धकार्ययोश्चाविशेषेणैव विनाशः स्यात् । कर्तृकर्मादिप्रविध्यस्योभयत्राविशेषात् । तन्नि-
बन्धनत्वाच्च विनाशस्य । न च संस्कारशेषाकुलालचक्रप्रमणवदनवृत्तिः । वस्तुनः खल्वनुवृत्तिः । माया-
वादिनश्च पुण्यपापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिश्चूतो न पुण्यापुण्ये न तत्संस्कारो वस्तुसन्तीति
कस्यानुवृत्तिः । न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्पादयो निवृत्तेऽपि विभ्रमे ययानुवर्तन्ते तथेहा-
पीति युक्तम् । तत्रापि सर्पासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितमयकम्पादीनां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन
निवृत्तेऽपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः । अत्र तु न माया न तज्ज्ञः संस्कारो न तद्वोचर इति तुच्छत्वात्किमनुवर्तते ।
न संस्कारशेषो न कर्मेत्यविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निवृत्तिः । न च तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सपस्य इति श्रुतेर्देहपातप्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता । न ह्येषा श्रुतिरव-
विभ्रदविद्यावित्यपि तु क्षिप्रतापराज्याया लोक एतावन्मे चिरं यत्नातो भुञ्जानश्चेति । न हि तत्र स्नानभोजने
अवचित्वेन विधीयेते किन्तु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते । उभयविधाने हि वाक्यं भिद्यतावधिभेदः चिरता चेति
प्राप्तेऽभिधीयते-यद्यप्यद्वैतश्रुतत्वात्साक्षात्कारोऽनाद्यविद्योपदेशितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकल-
कर्मविरोधी । तथाऽनारब्धविपाक कर्मजातं प्रागित्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाक सपादितजात्यायु-
र्विततपूर्वपरिभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाह कर्मजातम् । तद्धि समुदाचरदृष्टितयेतरम्यः प्रसुतदृष्टिभ्यो बल-
वत् । अन्यथा देवर्षाणां हिष्यगर्ममन्त्राक्षरप्रभृतीनां विगलितनिखिलकेशजालावरणतया परितः प्रद्योत-
मानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योर्जीविता मनेत् । श्रूयते चेर्षां श्रुतिसमृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महाकल्प-
कल्पमन्वन्तरादिजीविता च । न चैते महाधियो न ब्रह्मविदो ब्रह्मविदश्चाल्पपुण्यमेवसो मनुष्या इति
श्रद्धेयम् । तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणा प्रक्षयाय तदीयसमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा
सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे । तावदेव चिरमिति न चिरता विधीयते । अपि तु श्रुत्यन्तरसिद्धौ चिरतामनूद्य

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मत्वा ज्ञानसामर्थ्यादशेषकर्मक्षये तदक्षेपे च फलितमर्थं सूत्रावयवमवतार्य व्याकुर्वन्माह-पाते त्विति ।
एतेन फलमधिकरणयोक्तम् ॥ १४ ॥ (१०) ॥ तत्त्वज्ञानेन सर्वकर्मणामौत्सर्गिको लभो व्याख्यातः ।
सप्रत्यारब्धकर्मविषये तदपवादं दर्शयति-अनारब्धेति । नृत्तं कर्तव्यव्यवकरणस्य विप-
यमाह-पूर्वयोरिति । ज्ञानाधीनं कर्मक्षयं विपरीकृत्य क्षीयन्ते चेत्यविशेषश्रुतेस्तस्य तावदेव चिरमिति

सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः । स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवति-उत-विशेषेणानारब्धकार्ययोरिवेति विचार्यते । तत्र “उभे उ हवैष एते तरति” [वृ० ४।४।२२] इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इति ॥ एवं प्राप्ते प्रत्याह-अनारब्धकार्ये एव त्विति ॥ अप्रवृत्ते फले एव पूर्वे जन्मान्तरसञ्चितेऽस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात्क्षीयते, न त्वारब्धकार्ये सामिश्रुक्तफले । याभ्यामेतद्ब्रह्माजानायतनं जन्म निर्मितम् ॥ कुत एतत् ॥ “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये” [छां० ६।१४।२] इति शरीरपातावधि करणात्क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावाज्ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत । तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत ॥ ननु-वस्तुचलेनेवायमकर्मात्मबोधः कर्माणि क्षपयन्, कथं कानिचित्क्षपयेत्, कानिचिच्चोपेक्षेत । न हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते, केषाञ्चिन्न क्षीयते, इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति ॥ उच्यते ॥ न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं

रत्नप्रसा ।

न्यकर्मत्रिपदेत्यपवादो सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ सामिश्रब्दः-अर्धमात्रक । प्रारब्धाद्यानन्न विमुच्यते, तानानेव निष्ठम् । तन्मोक्षे नञ् सम्पद्यत इति श्रुत्यर्थः ॥ देहपातावधिनिष्ठात्, तत्त्वविदा याज्ञवल्क्यादीनां देहपारणश्रुतिस्मृतिर्लिङ्गाच्च, प्रारब्धकर्मणस्तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेनोपनीन्यत्याह, -प्राप्त्यसिद्धेऽप्यतिवद तत्त्वज्ञानं तत्सिद्धयर्थम् अनिवाशः शिष्यपक्षत्याग्य निहायावरकाविशान्न नाशयतीत्याह-उच्यते । न भामती ।

देहपातानधिनात्रविधानं तदेतदभिप्रायौचित्यमात्रतयाह स्म भगवान् भाष्यकार-न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयमिति । न चेदं न जातु दृष्टं यत्त्रिरोविसमनाये त्रिरोच्यन्तरमनुवर्तत इत्याह-ज्ञानमद्वैगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतेश्च सशयमाह-स किमिति । श्रौतां जन्मरीपतिवद्देहं षट्देह्यभिधानात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे क्षेमप्राप्तेरवधिकारणासिद्धिः । सिद्धान्ते त्रिदुषोऽपि प्रारब्धकर्मणा कचिन्नाशमनयानात्तत्सिद्धिरित्यङ्गीदृश्यं पूर्वपक्षिकरणन्यायेन पूर्वपक्षयति-तत्रेति । सिद्धान्तमूत्रमत्रार्थं व्याख्याते-एवमिति । सौत्रानुगारणार्थमाह-न त्विति । अत्रमुक्तफले कर्मणो कार्यद्वारा मिथिनष्टि-याभ्यामिति । त्रिधाशक्यपुनर्गृहीताविशेषश्रुतेर्निर्देहहारम्भकयोरपि कर्मणोर्नाशः स्यादित्याक्षिपति-कुन इति । श्रुत्योत्तरमाह-तरयेति । कर्ममैतानता कर्मशेषसिद्धिरन्यथाऽऽह-इत्यग्येति । ज्ञानममन्तात्वेन सर्वकर्मज्ञानमोक्षे ज्ञानमेव क्षेमप्राप्तेरवधिरिति न देहपातं तदवधिगमिदधीत । तथा च श्रुतावयव्यतरकरणलिङ्गाज्ञानान्तर्यमपि शरीरमनुवर्तमानं कर्मशेषं गमयति तदभावे तदनुवृत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः । त्रिधाया दृष्टसामर्थ्येन कर्मक्षयहेतुप्राप्तं ज्ञानेन तन्निराकरणं दृष्टमिरोचिनस्तस्य प्रावृत्तननश्रुतिरदप्राप्त्यादिनि शक्यते-नन्विति । दाहस्यसन्निध्यशेषे दाहपत्रस्यासिद्धिरित्यत्र दृष्टान्तमाह-न हीति । तस्य तावदेव त्रिमिति त्रिदुषो देहपातान्निराकरणं लिङ्गात् । उदाहरणादीनां तत्त्वविदाग्रेनदेहपारणा निपते श्रुतिस्मृतिनिर्णैस्तत्त्वविद्विरपि गुरुमि क्षिप्याणां सक्षान्त्यानुपपत्त्या चानुगृहीतं मन्त्रादिप्रतिपदम्याग्रेणदाहस्यज्ञानस्य सर्वकर्मक्षये ज्ञानस्याप्यारब्धकर्मनिवृत्तौ प्रतियोग्यं कर्मवर्तनायाह-उच्यते इति । तच्च, शानार्थं कर्म स्वयमेव देहपारण्यं ज्ञानं तन्निवृत्तौ कर्मांतरारब्धे वेति विन्त्याऽऽह दूषयति-नेति । न हि ज्ञानार्थस्य कर्मणो देहपारण्यं

अग्निहोत्राधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२७९)

ज्ञानोत्पत्तिरूपपद्यते । आश्रिते च तस्मिन्कुलालचक्रवत्प्रवृत्तवेगस्याऽन्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्रात्मत्वबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानाधनेन कर्माण्युच्छिन्नसिद्धिः । बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत्संस्कारवशात्कश्चित्कालमनुवर्तत एव ॥ अपि च नैवात्र विवदितव्यं-ब्रह्मविदः कश्चित्कालं शरीरं ग्रियते, न वा ग्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते ॥ तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय इति निर्णयः ॥ १५ ॥ इत्यनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ (१२) ॥

रत्नप्रभा ।

तावदिति ॥ विक्षेपकाविश्लेष एव तत्संस्कार शिष्यान् प्रति जीवन्मुक्तौ स्वानुभवमाह—अपि च नैवेति ॥ १५ ॥ (११) ॥ अग्निहोत्रादि तु ॥ नित्यं नैमित्तिकं कर्म ज्ञानात् नश्यति, न वेति सन्देहे “उभे” [वृ० ४ । ४ । २२] पुण्यपापे “तरति” [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यविशेष-भामती ।

अकर्त्रात्मबोधोऽपीति । यदा लोकेऽपि भ्रितोयिनो किञ्चित्कालं सहानुवृत्तिरूपलब्धा तदेहागमबला-धीर्प्रकाशमपि भवतीति न शक्या निगमयितुम्, प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः । तदेव मध्यस्थान्प्रतिपाद्य ये भाष्यकारमास मन्यन्ते तान् प्रत्याह—अपि च नैवात्र विवदितव्यमिति । स्थितप्रज्ञश्च न साधकस्तस्योत्तरोत्तराध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानुसृजितत्वात् । निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः । स च सिद्ध एव । न च ज्ञानकार्या मयकम्पादय, ज्ञानमात्रादनुत्पादात् । सर्गाच्छेदो हि तस्य भयकम्पादिहेतुः । स चासन्न निर्वचनाय इति बुक्तो वस्तुमतः कार्यात्पादः । न च कार्यमपि भयकम्पादि वस्तुसत् । तस्यापि विचारासहजनानिर्गच्छत्वात् । अनिर्गच्छाद्यानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः । यादृशो हि यक्षस्तादृशो बलिरिति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥ (११) ॥ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । यदि पुण्यस्याप्यप्येवनिनाशो हन्त नित्यमग्निहोत्रादि न कर्तव्यं योगमाहन्तुणा । तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया विनाशात् । ‘प्रज्ञालब्धान्नि परस्य दूरादस्पर्शनं वग्म’ इति श्रुत्यान् । न च विविदिषति यज्ञेन दानेनेति मोक्षलक्षणेक-कार्यतया विद्याकर्माणोरभिरुधे । सहासमवेनेककार्यस्यासम्भवात् । न ह्येतमात्मानं त्रिदुषो विगलिताखिलकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्चविभ्रमस्य पूर्वोत्तरे नित्ये क्रियाजन्ये पुण्ये समवत । तस्माद्विविदिषति यज्ञेनेति आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कल्प्य गौरवात्तेन कर्मान्तरारब्धे देहे ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः । न द्वितीयः, तथा सति ज्ञानस्योपजीव्यकर्म-बाधकानुपपत्तेरित्याह—आश्रिते चेति । अकर्त्रात्मज्ञानं कर्मनिदानमज्ञानं निरर्तयत्पुपादानामात्रे च कथं कर्मानुवृत्तिस्तत्राह—अकर्त्रात्मेति । कर्माण्यपीति सवन्व । सोपादानानि कर्माण्युच्छिन्नानि चेत्कथमारब्धकर्मानुवृत्तिस्तत्राऽऽह—बाधितमिति । स्मृतिहेतुत्वेऽपि संस्कारस्याविद्यायवैतद्यदोपत्वादपरोक्षप्र-महेतुतेत्यभिप्रेत्य संस्कारवशादित्युक्तम् । विप्रतिपन्नान्प्रति जीवन्मुक्तिमुक्त्वा शिष्यान्प्रत्याह—अपि चेति । जीवन्मुक्तिः सप्तमर्थः । त्रिदायोगे हेतुमाह—कथं हीति । प्रमाणसत्त्वादि जीवन्मुक्तिः स्वीकार्यन्याह—श्रुतीति । उक्तमुत्सर्गापवादमुपसहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ (११) ॥ त्रिदाजन्य-कर्मज्ञयस्याऽऽरब्धकर्मस्वपनादमुपपादनादरब्धकर्मस्य किमुचित्तदपवादः दर्शयति—अग्निहोत्रादीति ।

पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरघन्यायोऽतिदिष्टः । सोऽतिदेशः सर्वपुण्य-
विषय इत्याशंक्य प्रतिवक्ति-अग्निहोत्रादि त्विति ॥ तुशब्दः-आश-
ङ्कामपनुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि तत्तत्कार्यायैव भवति ।
ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्य कार्यमित्यर्थः ॥ कुतः ॥ “तमेतं वेदानुव-
चनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन” [बृ० ४।४।२२] इत्यादि-
दर्शनात् ॥ ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात्कार्यकत्वानुपपत्तिः ॥ नैष
दोषः ॥ ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोर्गुडमन्त्रसंयुक्तयोस्तुतिपुष्टिकार्य-
दर्शनात्, तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्यत्वोपपत्तेः ॥ नन्वना-
रभ्यो मोक्षः कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते ॥ नैष दोषः ॥ आरादुप-
कारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकार-
णमित्युपचर्यते । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यकत्वाभिधानम् ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतेर्नैवतीत्याशंक्येतरस्याऽपीत्युक्तातिदेशस्य नित्याद्यतिरिक्तकाम्यपुण्यविषयत्वेन भत्रापवाद सिद्धान्तपति-
पुण्यस्येत्यादिना ॥ अत्र-पूर्वपक्षे ज्ञानार्थं नित्याद्यनुष्ठानासिद्धिः पक्षालनन्यायात्, सिद्धान्ते तु ज्ञानोप-
त्यर्थत्वात् तत्सिद्धिरिति विवेकः ॥ अत्र भाष्ये ज्ञानकर्मणोः साक्षादककार्यत्वं परमतेनोक्त्या, साक्षा-
त्पारम्पर्याभ्यां मोक्षहेतुत्वं स्वमतमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ अत एवेति । ज्ञानादूर्ध्वं कर्माभावात् पूर्वकर्म-
मामर्शः ।

वर्तमानापदेशो ब्रह्मज्ञानस्य यक्षादीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादिविविरिति
प्रात उच्यते-सायं न विचयेककार्यत्वं कर्मणां परस्परविरोधेन सहासमवात् । विद्योत्पादकतया तु कर्म-
णामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः । न च कर्मणां विचया विरुध्यमानानां न विद्याकारणत्वं, स्वका-
रणविरोधिना कार्याणां बहुलमुपलब्धेः । तथा च विद्यालक्षणकार्योपायतया कार्यविनाश्यानामपि कर्म-
णामुपादानमर्थवत् । तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्षस्यासमवात् । एव च विविदिषन्ति यज्ञेनेति यज्ञ-
सावनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमलकारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथंचिद्व्या-
ख्यानं भविष्यति । तदनेनाभिसन्धिना-ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारण-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वृत्तसंकीर्तनपूर्वकमधिकरणस्य तात्पर्यमाह-पुण्यस्येति । अग्निहोत्रादिनित्यनेमित्तिककर्मणि विषयस्तेषा-
मितरवज्ज्ञानेनाश्लेषविनाशौ स्यातां न वेति साधारणश्रुतेर्विविदिषाद्युतेश्च सक्षये मुकुतशब्दस्य सर्वपुण्यवि-
षयत्वादग्निहोत्रादीनामपि पुण्यान्तरवद्विनाशयत्वात्पक्षालनन्यायापातादारुरुक्षणाऽपि तानि नानुष्ठेयानांनि
प्रापय्य सिद्धान्तपति-इत्याशंक्येति । अत्र च ब्रह्मविद्यासामर्थ्यान्न नित्यनेमित्तिकनिवृत्तिस्तेषां तदुत्प-
त्त्यर्थत्वादिष्यपवादिकीं पादादिनंगतिः । पूर्वपक्षे लौकिकन्यायादारुरुक्षोरपि नित्याद्यनुष्ठानम् । सिद्धान्ते
तदनवतारात्पूर्वं ज्ञानोत्पत्तेस्तदनुष्ठानधौव्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे-तु शब्द इति । धीनादयानामपि
कर्मणामनुष्ठानस्य विद्योत्पत्त्यर्थतया पक्षप्रक्षालनन्यायानवकाशात्पूर्वज्ञानादनुष्ठेयान्यग्निहोत्रादीनांनि सिद्धा-
न्तप्रतिज्ञां निवृणोति-यदिति । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य विद्योत्पत्त्यर्थत्वे प्रमाणं पृच्छति-कुत इति । तत्र
विविदिषावाक्यं प्रमाणयति-तमेतमिति । कर्मणां विद्योत्पत्त्यर्थत्वेऽपि न तथैककार्यतेति शङ्कते-नन्विति ।
परमतेन परिहरति-नेत्यादिना । स्वमतं दर्शयितुं शङ्कयति-नन्विति । स्वमतेन समावृत्ते-नेत्यादिना ।
आरादुपकारकत्वं स्मोरयति-ज्ञानस्येति । किंविषयमिदं कार्यकमवचनं तदाह-अत इति । यतो

विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२८१)

न हि ब्रह्मविद् आगाम्यग्निहोत्रादि सम्भवति । अनियोज्यब्रह्मात्मत्व-
प्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वाऽनतिवृत्तेः
सम्भवत्यागाम्यग्निहोत्रादि । तस्याऽपि निरभिसन्धिनः कार्यान्त-
राभावाद्विद्यासंगत्युपपत्तिः ॥ १६ ॥ किंविषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनम्,
किंविषयं वोऽदो विनियोगवचनमेकेषां शास्त्रिणां “तस्य पुत्रा दायमु-
पयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्” इति । अत उत्तरं पठति-

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतः-अग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणः अन्यापि हि अस्ति साधुकृत्या । या
फलमभिसन्धाय क्रियते, तस्या एव विनियोग उक्तः एकेषां शास्त्रिणां-
“सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति” इति । तस्या एव चेदमवयवदश्लेषविना-
शनिरूपणम् इतरस्याप्येवमश्लेष इति । तथा एवत्रातीयकस्य का-
म्यस्य कर्मणो विद्यां मत्त्यनुपकारकत्वे सम्प्रतिपत्तिः उभयोः अपि
जैमिनिवादरायणयोराचार्ययोः ॥ १७ ॥ इत्यग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ (१३) ॥

समाधिगतमेतदनन्तराधिकरणे-नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म सुमुधुणा

रत्नप्रभा ।

त्रिगुणित्यर्थः । त्रिगुणविद्यायां कर्मसाहित्यं नृप्तिं प्रति भोजनस्य लाङ्गलेनेव दर्शितम् । संप्रति सगुण-
विद्यापरत्वेन सूत्रस्याञ्जस्यमाह-सगुणास्त्विति ॥ १६ ॥ उत्तरसूत्रार्थं गृहाति-किमित्पादिना ॥ यत्प्रा-
प्त्यादन्त्यत् काम्यं पुण्यं पापञ्च तदेव विद्वत्सुब्रह्मपतोः स्वसमानजातीयं कर्म जनयति, स्वयञ्च ज्ञानान्न-
श्यतीति भावः ॥ १७ ॥ (१२) ॥ यदेव विद्ययेति हि ॥ उक्तनित्यादिकं विषयमुपजीव्य
भामती ।

मित्युपचर्यते । यत एव न त्रयोदशसमये कर्मास्ति नापि परस्तादपि तु प्रागेव विद्याया अत एव
चातिक्रान्ताविषयमेतत्कार्यकथाभिधानम् । एतदेव स्फोरयति-न हि ब्रह्मविद् इति ॥ १६ ॥ सूत्रान्तर-
मवतारयितुं पृच्छति-किंविषयं पुनरिदमिति । अस्योत्तरं सूत्रम्-अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ।
काम्यकर्मविषयमश्लेषविनाशनचनं शास्त्रान्तरीयवचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ॥ १७ ॥ (१२) ॥ यदेव
विद्ययेति हि । अस्ति त्रियासयुक्तं यज्ञादि य एव विद्वान्यजेतेत्यादिकम् । अस्ति च केवलम् । तत्र यथा
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

विद्याकाले परस्तादा कर्म नास्ति प्रागेव तदस्तित्वमत एवेति यावत् । वीरकाले परस्तादा कर्मान्स्व
स्फुटयति-न हीति । त्रिगुणविद्याविषयत्वं सूत्रस्योपेत्य लाङ्गलभोजनवोर्जीवनहेतुनास्त्रीकर्मणोः साक्षा-
त्पारंपर्याम्या मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । संप्रति सगुणविद्याविषयत्वे सूत्रस्य सामञ्जस्यमभिप्रेत्याऽऽह-सगुणा-
स्त्विति । तथाऽपि तस्य कुत्रो विद्यासंगनितस्त्राऽऽह-तस्यापीति । सगुणविद्याकाले नित्यकर्मणां
साक्षादुपयोगाभिप्रायमिदं सूत्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति-किमिति । काम्यकर्म-
विषयं वचनद्वयमिति सूत्रमवतारयति-अत इति । तदक्षराणि व्याकरोति-अत इत्यादिना । उक्तं
दाडर्यादिमाचार्यान्तरमवयव दर्शयति-तथेति ॥ १७ ॥ (१२) ॥ पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिभ्योऽज्ञावच्छेदोपा-
साहित्यानिम निरूपयति-यदेवेति । वृत्तं कर्तव्यमिति-ममाधिगतमिति । विचार्ययथ दर्शयति-

१ वेदं विनोति पाठान्तरम् ।

मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण सत्त्वशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति । तत्राऽग्निहोत्रादि कर्मागव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं, केवलं चास्ति । “य एवं विद्वान्यजति” “य एवं विद्वान्जुहोति” “य एवं विद्वान्छंसति” “य एवं विद्वान्ब्रूयति” “तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत, नानेवंविदम् । तेनोभौ कुरुतः—यश्चेतदेवं वेद, यश्च न वेद” इत्यादिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तं केवलमप्यस्ति ॥ तत्रेदं विचार्यते—किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म सुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तथा सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलम्—उत—विद्यासंयुक्तं केवलञ्चाविशेषेणेति ॥ कुतः संशयः ॥ “तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिपन्ति” इति यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनांगत्वेन श्रवणात् । विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् । किं तावत्प्राप्तम् ॥ विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्राद्यात्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते, न विद्याविहीनम् । विद्यापेतस्य विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनात्, “यद्दहरेव जुहोति तद्दहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्” इत्यादिश्रुतिभ्यः, “बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यति” [भ० गी० २ । ३९] “दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय” [भ० गी० २ । ४९] इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेति ॥ एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते । “यदेव विद्यया” इति हि सत्यमेतत् । विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विशिष्टं—विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्ब्रह्मणात् । तथापि नात्यन्तमनपेक्षं विद्यारहितं कर्माऽग्नि-

रत्नप्रभा ।

सवीजं संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह—विद्यासंयुक्तमेवेति ॥ अत्र पूर्वपक्षे कर्माहोपास्तिहीनकर्मणो ज्ञानार्थे चास्ति हि, सिद्धान्ते तस्मिन्निरिति भेदः । भवतु विद्याविशिष्टस्य कर्मणो ज्ञानं प्रति शीघ्रकारिणाख्यं भावयती ।

ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्तं विदुषे ब्राह्मणाय दद्यात् ब्राह्मणमुवाच मूर्खोयेति विशेषप्रतिषेधः तत्कस्य हेतोस्तस्यातिशयपत्त्यात् । एवं विद्यारहिताद्यज्ञादेर्विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपा-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । अङ्गसङ्घिविद्यासंयुक्तत्वे प्रमाणमाह—य एवमिति । नित्यमग्निहोत्रादिकर्म विपरीकृत्य सशयमाह—तत्रेदमिति । प्रश्नपूर्वकं संशयकारणमाह—कुत इति । श्रौतग्रन्थहीहेतुतया प्रकृतनित्यकर्मस्यज्ञाप्रतिविद्यासयोगानियमवादादत्र प्राप्तङ्घ्रिकी पादादिसमाप्तिः । पूर्वपक्षे केवलकर्मणो मोक्षान्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यापि पारंपरीकृतिसिद्धिरिति मत्वा विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अविशेषणो यज्ञेनैत्यादिश्रुतेरप्यस्यापि कर्मणो विद्योगतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणाय दद्यादित्युक्तं विदुषे न तद्विनायेतिविशेषपञ्चमविद्वान्माह—नेत्यादिना । विद्यासहितस्य कर्मणो वैशिष्ट्ये मानमाह—यद्दहरिति । श्रौतेऽप्यं स्मृतिमनुकूटयति—बुद्धेयति । केवल्याग्निहोत्रादेर्वहेतुत्वामावाप्त्योश्चान्वयो नेति प्राप्तमन्य सिद्धान्तयति—एवमिति । किं विद्यायुक्तस्य कर्मणो विद्याहीनादन्तरंगवमुच्यते किंवा केवलं कर्म विद्याहेतुरेव नेति तत्राऽऽयमङ्गीकरोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—तथाऽपीति । तत्र प्रश्नपूर्वकं श्रुतिविरोधं हेतुमाह—

विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (१२८३)

होत्रादिकम् ॥ कस्मात् ॥ “तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्य-
त्राविशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् ॥ ननु विद्यासंयुक्तस्या-
ऽग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनमग्निहोत्राद्यात्मवि-
द्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तम् ॥ नैतदेवम् ॥ विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेर्वि-
द्यानिमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्करणत्वाति-
शयो भविष्यति, न तथा विद्याविहीनस्येति युक्तं कल्पयितुम् । न तु
“यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्यविशेषेणात्मज्ञानाद्भत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादे-
रनङ्गत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् । तथाहि श्रुतिः-“यदेव विद्यया करोति
श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” [छा० १।१।१०] इति
विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति
कश्चिदतिशयं ब्रूयाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं
दर्शयति । कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तत् । यत्स्वप्रयोजनसाधनसहत्वम् । त-
स्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनञ्चोभयमपि सुमुक्षुणा
मोक्षप्रयोजनोद्देशेनेह जन्मनि, जन्मान्तरे च, प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्,
तद्यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबन्धकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुद्वारेण ब्रह्मा-
धिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धाध्यानतात्पर्याद्यन्तरङ्गका-
रणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितम् ॥ १८ ॥ इति वि-
द्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

रत्नप्रभा ।

कश्चिदतिशय । नियासामर्थ्यात् । नैतान्ता केवलस्य वैयर्थ्यम् । विविदिषाश्रुतिविरोधात् ॥ न च
तत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दानां नियोपेयकर्मपरतया सकोचो युक्तः । हि यत् । “यदेव विद्यया” इति
भामती ।

चदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य । तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेन्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहितं यज्ञादाभ्युपसहर्तव्यमिति
प्राप्तेऽभिधीयते-यदेन विद्यया करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमिति तरवर्थश्रुतेर्विचारहितस्य वीर्यवत्तत्त्वान्नमग-
म्यते । न च सर्वथाऽकिञ्चिद्विचरस्य तदुपपद्यते । तस्मादस्यस्यापि कयापि मात्रया परविशोपादोपयोग
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कस्मादिति । उक्तमर्थमाश्लेषसमाविष्ट्या साधयति-नन्विद्वत्त्वादिना । केवलस्य कर्मणो विद्या प्रयत्नग-
त्वमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह-न त्विति । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहितं यज्ञादाभ्युपसह-
र्तव्यमित्याशङ्क्य श्रुत्या केवलस्यापि कर्मणो वीर्यवत्त्वान्न्यनुज्ञानान्नेति मूर्खव्याख्यापूर्वकमाह-तथाहीति ।
वीर्यवत्त्वप्रतीतानपि कुतो विद्यासाधनत्वमित्याशङ्क्याकिञ्चित्करस्य वीर्यवत्त्वायोगादित्याह-कर्मणश्चेति ।
कर्मणा पारंपर्येण मोक्षान्त्रय दर्शयितुमुपसहति-तस्मादिति । त्रिपुरादेराश्रमकर्मण्यनप्रकारात्तदीय
जन्मादि नियासाधनमित्यन्तरा चापीत्यत्रोक्तम् । इह तु नियोपेतेषु कर्मसु शक्तस्य तत्प्रागेन केवलकर्म-
कारणो न विद्या सेव्यतांत्याशङ्क्य समाहितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ (११) ॥ अनाध्वकार्यमभि-
होत्रादि विद्यायुक्तं केवलं च तदेतुत्वात् क्षीयते ज्ञानेनेत्युक्तम् । इदानीमारब्धकार्ययोः शुभाशुमयोर्ज्ञा-

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १९ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमद्व्यासमहापिप्रणीते शारीरकमीमांसादर्शने तुरीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
 अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय उक्तः । इतरे त्वार-
 ब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते—“तस्य तावदेव
 चिरं, यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये” [छा० ६ । १४ । २] इति “ब्र-
 ह्मेव सन्ब्रह्माप्स्येति” इति चैवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने
 यथा प्राग्देहपाताद्देहदर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुव-
 र्त्तत ॥ न ॥ निमित्ताभावात् ॥ उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तम् ।
 न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति ॥ नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमार-
 प्यते ॥ न ॥ तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं
 देहपाते उपभोगान्तरमारभते । तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्ध

रूपमा ।

श्रुतिः केवलस्याऽपि वीर्यवत्त्व गमयतीति सिद्धान्तप्रत्ययः ॥ १८ ॥ (१३) ॥ भोगेन त्वितरे
 क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ तत्त्वविद्वन्न प्रियः । स किं प्रारब्धक्षयानन्तरं ससरति—उक्त—नेति निमि-
 त्ताभावाभावाभ्यां संशये सिद्धान्तमुपक्रमते—अनारब्धेति ॥ अनारब्धकर्मणः क्षयोक्तावारब्धस्य कथं क्षय
 इत्याकाक्षायामस्योत्पानात् सङ्गतिः ॥ पूर्वपक्षे विदेहकैवल्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः ।
 देहपातोत्तरमपि—तत्त्ववित् ससरति, ससारयोग्यत्वात्, यथा—देहपातात् पूर्वमित्यनारब्धाधिकरणदृष्टान्तेन पूर्व-
 पक्षमाह—नन्विति ॥ भोगनिमित्तकर्मभावाद्धेत्यसिद्धिः ॥ यस्तु सञ्चित कर्मान्तरं तत्र निमित्तं फलमप्य ।
 मामती ।

इति विचारहितमपि यज्ञादि परविधार्थिनाऽनुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ (१३) ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा
 संपद्यते । अनारब्धकार्यं इत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्शयत्यनेन सूत्रेण । अभ्य तूपपादनं पुर-
 षानन्दगिरीय—न्यासनिर्णयः ।

नादनिवृत्तयोर्निवृत्तिप्रकारमाह—भोगेनेति । निर्गुणब्रह्मविद्भिर्न स किं देहपातादूर्ध्वमपि ससारनास्तेति
 तन्निमित्तमाभावाभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षमपे दर्शयित्वा दौ वृत्तानुपादेन सूत्रतत्पर्यमाह—अनारब्धेति ।
 अत्र श्रौतब्रह्मविद्यावतो भोगेनाऽऽरब्धकर्मनिवृत्तौ ब्रह्मभावस्थायस्यमावोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
 ब्रह्मविदोऽपि न मुक्तिः । सिद्धान्ते तस्य साऽऽनन्दमात्रिणी, सत्या सामग्रा कार्यव्रीयात् । अनारब्धकार्येष्वे-
 त्यत्र नञाऽऽरब्धकर्मनिवृत्तेर्न्यासार्थितं तस्य फलं भोगेन क्षयलक्षणमुपानु दर्शयतीत्युक्तम् । इदानीं निर्गुणब्रह्म
 विद्वानारब्धकर्मक्षयानन्तरमपि समारां समारसवन्मयोग्यतापूर्वकालीनत्र विद्वानिन्धेयनुमानेन पूर्वपक्षमाह—
 नन्विति । भोगनिमित्तकर्मरत्नमुपाधिरिति परिहरति—नेत्यादिना । तदेव स्फुटयति—उपभोगेति ।
 तत्रेति प्राक्कालीनत्रवेदुक्तिः । देहपातोत्तरकालीनेऽपि तत्रविद्धि भोगनिमित्तं किञ्चिद्विषयतांति साय-
 नन्यासिगाशङ्कयाऽऽह—न चेति । अनारब्ध कर्म जन्मान्तरारम्भकमिति कुतः साधनाभ्यासिरिति शकते-
 नन्विति । तस्य ज्ञानेन प्रतिबुद्धशक्तित्वान्मेयमि याह—न तस्येति । किं तस्य बीजं तदाह—मिथ्येति ।
 केन तर्हि तस्य दाहः स्यात्तर्ह्यिति—तच्चेति । अप सपत्न्यत इत्यादिश्रुतिवाचनाद्वीजामास्य च विद-
 दनुमसिद्धयान्न पूर्व कर्मानुमेयमिति भावः । प्रारब्धकर्मफलमोगादूर्ध्वं भोक्षेऽपि तत्कर्मजन्मानेकदेहसमना-
 च्चन च त्रिप्राप्तमोपपत्तेरनारब्धकर्मगामेष्टयमावेन मुख्यमात्मशाक्याविकारिणां देहान्तरे ज्ञानाप्रमोप-
 न्याऽऽगमिकृतादस्मदादीनामथ सपत्न्य इति श्रुतिसिद्धत्वादारब्धभोगानन्तरं मुक्तिरत्यमात्रिकेत्यधिक-

इतरक्षणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२८५)

मित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यम्भवति ॥ ४ ॥ १ ॥
॥ १९ ॥ इतीतरक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगो-
विन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्ये जीवन्मुक्तिनिरूपणं नाम चतुर्था-
ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

दग्धमूलत्वात् । अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्मणस्तत्फलस्य च मूलम् । तदुक्तं योगशास्त्रे—“क्लेशमूलः
कर्माशयः” [पातञ्ज० २ । १२] “सति मूले तद्विपाकः” [पातञ्ज० २ । १६] इति । तच्च
मूलं ज्ञानाग्निना दग्धमिति कुतः पुनः ससारः । तस्मादेहपाते कैवल्यमिति सिद्धम् ॥ ४ ॥ १ ॥ १९ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपाळसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यध्यायायां (भाष्य) रत्नप्रभाया चतुर्थध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ १ ॥

भामती ।

स्तादपहृष्य कृतमिति नेह क्रियते पुनरुक्तिमयान् ॥ ४ ॥ १ ॥ १९ ॥ (१४) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्या चतुर्थध्याय-
ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ १ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

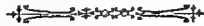
रणार्थमुपसहरति—इत्यत इति । साधनानुष्ठानरूपो निर्गुणविद्याफल चोक्तमिति पादार्थमुपसहर्तुमि-
तीत्युक्तम् ॥ ४ ॥ १ ॥ १९ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते शारीर-
कमीमांसामाष्यविभागे न्यायनिर्णये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य जीवन्मुक्तिनिरूपणाख्यः प्रथमः पादः ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः २.

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ॥ (१) ॥

अथापरास्तु विद्यास्तु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन्प्रथमं ताव-
द्यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममाचष्टे । समाना हि विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्ति-
रिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः—“अस्य सोम्य पुरुषस्य
प्रयतो वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देव-
तायाम्” [छा० ६ । ८ । ६] इति । किमिह वाच एव वृत्तिमत्या
मनसि सम्पन्निरुच्यते—उत—वाचवृत्तेरिति विषयः । तत्र वागेव ताव-
न्मनसि सम्पद्यत इति प्राप्तम् । तथाहि—श्रुतिरनुगृहीता भवति । इत-
रथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा ॥

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ज्ञानफलोत्पन्नतरुनासमफलं ब्रह्मलोकस्थ-
नक्त्यम् । तच्चार्चिषादिमार्गप्राप्त्यम् । मार्गप्राप्तिश्चोत्क्रान्तिरिति ॥ तस्मादुपास्तिकशक्तिरुत्क्रान्तिपा-
दस्यास्त्यध्यायसंगतिः । युक्तं चाम्य पूर्वपादानन्तरं ज्ञानफलोत्पन्नतरु वक्तव्योपास्तिकफलं शक्तिरुत्क्रान्ति-
द्विधाह—अथेति ॥ ज्ञानिन इतोपासकस्याप्युत्क्रान्तिर्नैष्यत आह—समानेति ॥ निदानुपासक ।

यामती ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ् मनसि संपद्यत इत्यादिविचारो-
ऽसंगत इत्यत आह—अथापरास्तु विद्यास्तु फलप्राप्तये इति । अपरविद्याफलप्राप्तये देवयानमार्ग-
त्वादुत्क्रान्तेस्तद्वतो विचारः पारम्पर्येण भवति फलविचार इति नासंगत इत्यर्थः । नन्वपनुत्क्रान्तिक्रमो
विदुषो नोपपद्यते ‘न तस्य प्राणा उत्क्रान्त्यत्रैव समवनीयन्ते’ इति श्रवणाच्चाक्षपमस्य विचारिकार
इत्यत आह—समाना हि विद्वद्विदुषोरिति ॥ नियमाह—अस्तीति । विमृशति—किमिहेति ।
विशयः सहायः । पूर्वपक्षमाह—तत्र वागेवेति । श्रुतिउल्लेखानाविशये सहाये । सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठति-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वपादान्तिमात्रिकरणं निर्गुणब्रह्मसत्पत्तिरुक्तं न प्रसिद्धं सगुणब्रह्मसत्पत्तिं निरूपयिष्यन्नुत्क्रान्तौ मार्गादीनां
मनसि वृत्तिरूपं दर्शयति—वागिति । सगुणविद्याफलस्य ब्रह्मलोकस्थितिरुत्क्रान्तिरिति प्राप्यस्यानुत्क्राम्य
प्राप्ययोगात्तदर्थमुत्क्रान्तिनिरूपणं व्यापितव्यात्मभावे निर्गुणविद्याफले तन्निर्णयार्थं चेत्यभिप्रेत्य पादस्या-
ध्यायसंगतिमाह—अथेति । निर्गुणवैकल्येक्यनन्तर्यमयशब्दार्थः । विदुषो नोत्क्रान्तिरत्रैव समवनी-
यन् इति श्रुतेस्तन्निमुत्क्रान्तिचिन्तयेत्याशङ्क्याऽऽह—समानेति । निदानपञ्चमविदुक्तः । पादार्थं सति-
त्वाऽऽधारिकरणस्य नियमाह—अस्तीति । प्रयतः प्रयाणं कुर्वत उच्चैरुपिपोरिति यावत् । वाङ् मनसि
संपद्यत इत्यत्र वाचमविदुष्य करणव्युत्पत्त्या स्वरूपसत्पत्तिप्रतीतिर्मात्रमुत्पत्त्या च स्ववृत्तिमत्पत्तिरिति
नशापमाह—किमिहेति । श्रीनसगुणब्रह्मलोकार्थमव्युत्पत्तिरुत्क्रान्त्येव शब्दशक्तिरुत्क्रान्तिरिति प्राप्यस्यानुत्क्राम्य
पूर्वपक्षे कारणे कार्यव्यवस्थायामासिद्धिः । सिद्धान्ते लौकिकपञ्चक्यामीष्टनियमसिद्धिरिति मत्वा पूर्वपक्षपत्ति-
वत्तेति । तत्र वाकशब्दश्रुतेः हेतुक्रमेति—तथा हीति । वृत्तिमत्तत्त्वकशब्दस्य वृत्तिमात्रपरत्वे दोषमाह—
इतरथेति । लक्षणाऽपि शब्दवृत्तिराशङ्क्येत्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति । श्रुत्यनुसारिणमर्थमुपसहति-

तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रविलय इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ वाग्वृत्ति-
र्मनसि सम्पद्यत इति कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते । यावत्ता “वा-
ङ् मनसि” इत्येवमाचार्यः पठति ॥ सत्यमेतत् ॥ पतिष्यति तु परस्ताद्
“अविभागो वचनाद्” [व्या० सू ४ । २ । १६] इति ॥ तस्मादत्र
वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रै-
वाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति ॥ तस्मादत्र वृ-
त्त्युपसंहारविवक्षायां वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते, मनोवृत्ताववस्थिताया-
मित्यर्थः ॥ कस्मात् ॥ “दर्शनात्” ॥ दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वमुपसंहारो
मनोवृत्तौ विद्यमानायां, न तु वाच एव वृत्तिमत्या मनस्युपसंहारः केन-
चिदपि द्रष्टुं शक्यते ॥ ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्यधो
युक्त इत्युक्तम् ॥ नेत्याह ॥ अतत्प्रकृतित्वात् ॥ यस्य हि यत् उत्पत्तिः,

रत्नप्रभा ।

तस्यानुपासकवदुक्तान्तिरस्ति । अज्ञत्वादिनि वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ प्रयत्नः प्रियमाणस्येति ॥ वाक्पदस्य
करणभावव्युत्पत्तिन्यां करणतद्वृत्त्योर्लभ्यमानात् सहायः । पूर्वपक्षे करणानां स्वरूपलभ्यात् पृथक्मात्रस्य
श्रुतिः, सिद्धान्ते तु ससारसिद्धिः । अनुपादाने मनसि वाचस्तत्त्वलयायोगेन व्यापारमात्रोपशमादिति
विवेकः ॥ सूत्रे वृत्तिपदाभ्याहारः कथमिति शङ्कते-कथमिति ॥ उत्तरत्र हि सूत्रकृत् तत्त्वमिदं इन्द्रि-
याणां स्वरूपलय वक्ष्यति । तद्वृत्तादिहाभ्याहार उचितः । अज्ञत्याऽपि इन्द्रियलयासाम्ये वक्ष्यमाणविशेषो-
क्त्ययोगादिति समाध्यर्थः ॥ प्रकृतावेव विकारलभ्य इति न्यायविरुद्धार्थं श्रुतिरपि न भूते इति सिद्धान्त-
यति-अतत्प्रकृतित्वादिति ॥ न्यायस्य निरवकाशत्वाद्वलीयस्त्वम् । शब्दस्य तूक्तिर्यमिति व्युत्पत्त्या,

भामती ।

वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यते इति । वृत्त्यभ्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह-कथमिति । उत्तराधिकरणप-
र्यालोचनेनैव पूर्णतमव्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां विह सर्वत्रैव परत्रैव चाविभागसा-
म्यात्किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति न तत्रापि । तस्यादिहाविभागोनाविशेषतोऽत्र वृत्त्युपसंहारमात्र
विवक्षा सूत्रकारस्येति गम्यते । सिद्धान्तहेतु प्रश्नपूर्वकमाह-कस्मादिति । सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्वृत्त-
रुपसंहारदर्शनात् । वाचमूपसंहारमदृष्ट नागमोऽपि गमयितुमर्हति । आगमप्रभवयुक्तिनिरोधाच्च । आगमो
हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ विकाराणां लयमाह । न च वाचः प्रकृतिर्मेव येनास्मिन्नियं लीयेत । तस्माद्
वृत्तिवृत्तिमनोरभेदविवक्षया वाक्यं तदवृत्तौ व्याग्येयम् । समर्थे च वाग्वृत्तेर्नागमप्रकृत्यापि मनसि लयः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । प्रकृतामेव विकारद्वय इति नियमाभावात् प्राप्तमनृद्य सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठनि-
एवमिति । अव्याहारमसहमानः शङ्कते-कथमिति । उत्तराधिकरणालोचनया विवक्षितमभ्याहारं
नाथपति-सत्यमिति । अन्तिमत्रयस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह-तस्मादिति । विपक्षे
दोषमाह-तत्त्वेति । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायामिह तत्र चाविभागसाम्यात्परत्रैवाविभागवि-
शेषणमयुक्तमित्यर्थः । विशेषणसामर्थ्यसिद्धमर्थमुपसंहरति-तस्मादिति । मूलस्यामीष्टमर्थं सक्षिपति-
वागिति । सिद्धान्तहेतु प्रश्नपूर्वकमनर्थं व्याचष्टे-कस्मादिति । वृत्तिमनुपसंहारेऽपि तुल्य
दर्शनमित्याशङ्क्य लौकिकमागमिकं वा तदिति निरुक्त्याऽऽद्य प्रत्याह-न त्विति । द्विती-
यमात्मन्ते-नन्वेति । आगमस्यापि दृष्टानुसारप्रकृतौ विकारलयोक्तिपरत्वाद्वाचश्च मनोविकारत्वामावा-
त्तत्र लयायोगाद् वृत्तिमनोरभेदस्या वाक्यशब्दो वृत्तावेत्याह-नेत्याहेति । तदेव विवृणोति-यस्येति ।

तस्य तत्र लघो न्याय्यो मृदीव शरावस्थ । न च मनसो वागुत्पद्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवामिभवो त्वमकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्यो हीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवति, अप्सु चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन् पक्षे शब्दो वाङ् मनसि सम्पद्यते-इत्यत आह-शब्दाच्चेति ॥ शब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽवकल्पते । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

“तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः” [प्रश्न० ३।१] इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते । तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सत्त्विके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्त्वप्रलयासम्भवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं “वाङ् मनसि सम्पद्यते” इत्युदाहरणानुरोधेन ॥ २ ॥ इति वागधिकरणम् ॥ १ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ (२) ॥

रूपममा ।

लक्षणाया वा,—सावकाशत्वमिति द्योतयितुं “शब्दाच्च” इत्युक्तम् ॥ १ ॥ वाच्युक्तं न्यायं चक्षुरादिव्यतिदिशति—अत एवेति ॥ उपशान्तदेहीष्यस्तस्मादुत्क्रमणादूर्ध्वं पुनर्भव प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थः ॥ इन्द्रियशब्दस्य श्रुतिरस्य वृत्तिपरत्तयोपपत्तेः सर्वेन्द्रियवृत्तिलयेष्वेदिष्टतर्हि “वाङ् मनसि” इति पृथक् सूत्र किमर्थमित्यत आह—सर्वेषां करणानामिति ॥ २ ॥ (१) ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ वाक्यक्रमादामती ।

तथा तत्रतत्र दर्शनादित्याह—वृत्त्युद्भवामिभवाविति ॥ १ ॥ अत एव च सर्वाण्यनु । यत्र एव प्रकृतिविकारमाश्रयामावागमनसि न स्वरूपलघो वाचोऽपि तु वृत्तिव्ययः, अत एव च सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सत्येव सत्त्विके मनसि लोपे नन्दिष्यो न स्वरूपलघः । वाचस्तु पृथक्ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षे न तु तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥ (१) ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् । यदि स्वप्रकृतौ विकाराख्यानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वागपि तर्हि मनसो विकारोऽस्तु न मानामावादित्याह—न-चेति । वृत्तेरप्यतत्प्रकृतिव्याकुतो मनसि कथं यस्तत्राऽऽह—वृत्तीति । दर्शनं विशदयति—पार्थिवेभ्य इति । श्रुतिव्यवहारविशये श्रुतिव्याप्येभ्युक्तस्मारयति—कथमिति । मुक्त्यायायोगादुपचारतिद्विरिति सूत्रावयवमादाय व्याकरोति—अत इति ॥ १ ॥ वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादिव्यतिदिशति—अत एवेति । यतः प्रकृतिविकारमाश्रयामावागं स्वरूपलघो वाचोऽपि तु वृत्तिलयोऽन एव सत्त्विके मनसि सत्येव सर्वाणीन्द्रियाणि तदनुवर्तन्ते न तु तत्र स्वरूपेण लीयन्त इत्यर्थः । सूत्राश्रयाणि व्याचष्टे—तस्मादिति । उत्क्रमणादूर्ध्वमिति यावत् । उपशान्तमौल्यद्विद्वक्तं तेजोऽप्येति तयोक्तः । पुनर्भवं प्रतिपद्यत इति शेषः । तत्रापि सर्वाणीन्द्रियाणि वृत्तिद्वारेणैव मनोऽनुवर्तन्ते इति सन्न्यः । अत एवेत्युक्तं हेतुं सदृष्टान्तं स्पष्टयति—वाच इवेति । यद्यत्राविशेषेण सर्वेन्द्रियाणां मनसि वृत्त्युपसंहारो विवक्षिततर्हि किमित्याद्ये सूत्रे वाचः पृथग्ग्रहणं तत्राऽऽह—सर्वेषामिति ॥ २ ॥ (१) ॥ इन्द्रियवृत्तिव्यापारस्य मनसो वृत्तिव्यापारं निरूपयति—तन्मन इति ।

समधिगतमेतत् “वाङ् मनसि सम्पद्यते” [छां० ६।८।६] इत्यत्र वृत्तिसम्पत्तिविवक्षेति । अथ यदुत्तरं वाक्यं “मनः प्राणः” [छां० ६।८।६] इति किमत्रापि वृत्तिसम्पत्तिरेव विवक्षिता-उत-वृत्तिमत्सम्पत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्सम्पत्तिरेवात्रेति प्राप्तम् ॥ श्रुत्यनुग्रहात्, तत्प्रकृतित्वोपपत्तेश्च । तथाहि-“अन्नमयं हि सोम्य मनः । आपोमयः प्राणः [छां० ६।५।४] इत्यत्रयोनि मन आमनन्ति । अयोनौ च प्राणम् “आपश्चात्रमसृजन्त” इति श्रुतिः । अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयते, अन्नमेव तदप्यु प्रलीयते । अन्नं हि मनः । आपश्च प्राणः । प्रकृतिविकाराभेदादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तदप्यगृहीतबाह्येन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यम् । तथाहि-सुषुप्तोर्मुमूर्षौश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायामवस्थितायां

रत्नप्रभा ।

दर्थकमात्राधिकरणक्रमश्रुतिन्यायाभ्यां सशयपूर्वं प्रवञ्च्यायविरोधाद्वागिति श्रुतेर्वाच्यः कृतः । इह त्वबात्मकप्राणस्य अन्तात्मकमनः प्रकृतिव्येन प्रकृतौ विकाराख्य इति न्यायानुग्रहात् मननश्रुतिर्वाप्येति पूर्वपक्षफलं पूर्ववत्, सिद्धान्तस्त्वन्नयोः प्रकृतिविकृतिभावेऽपि न तद्विकारयोः प्राणमनसोस्तद्भाजः । हिमघटयोरपि तद्भाजप्रसङ्गात् । अतो न्यायविरोधात् पूर्ववत् श्रुतिर्वाप्येति विनिरुक्तः । आत्मगृहीताः बाह्येन्द्रियवृत्तयो येन तत्तथा । लीनेन्द्रियवृत्तिर मनोऽपि वृत्तिव्येनैव प्राणे लीयत इत्यर्थः ॥

भामती ।

लयस्ततो मनः प्राणे सपद्यते इत्यत्र मनःस्वरूपस्थैव प्राणे सपत्त्या भविष्यम् । तथाहि मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति सम्भवति हि प्रकृतिविकारमायः प्राणमनसोः । अन्नमय हि सोम्य मन इत्यन्तात्मतामाह मनसः श्रुतिरापोमयः प्राण इति च प्राणस्यावात्मताम् । प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात् । तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्तेऽभिधीयते-सत्यम्, ‘आपोऽन्नमसृजन्त’ इति श्रुतेरन्नयोः प्रकृतिविकारमावोऽगम्यते । न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः । स्वयोन्येन्द्रियकया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्यामुपगमे सकारादिति प्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यन्नस्याप्यु लयो न त्वविकारे प्राणेऽन्नविकारस्य मनसः । तथा चात्रापि मनोवृत्ते-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वृत्तमनूयाधिकरणस्य विषयमाह-समधिगतमिति । तस्मिन्नपि वाक्ये सवृत्तिक मनोऽधिकृत्य व्युत्पत्तिहेतुव्यवसिद्ध्या सशयमाह-किमिति । पूर्ववाक्ये दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । अत्रापि पूर्ववत्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुत्यर्थसिद्धिः । सिद्धान्ते तदयोगाल्लक्षणास्वीकरणमिति मन्यानो मनःशब्दश्रुत्या पूर्वपक्षव्यति-वृत्तीति । वाक्यशब्दवन्मन शब्दस्योपचारिकत्वमाशङ्क्य बाधकामावादनं मुख्यार्थत्वमेवेत्याह-तदिति । प्राण-प्रकृतिकत्वे मनसो न मानमित्याशङ्क्याऽऽह-तथाहीति । अन्नमनसोरप्राणयोश्च प्रकृतिविकृतिभावेऽपि कथं प्राणमनसोस्तथात्वं तत्राऽऽह-आपश्चेति । अन्नयोः प्रकृतिविकृतिपानात्कार्ययोरपि प्राणमनसोः प्रकृतितादात्म्यद्वारा प्रकृतिविकृतिव्यवसिद्ध्या प्राणे वृत्तिमतो मनसो लय इति फलितमाह-अतश्चेति । प्राणे लीयते मनः सवृत्तिकमिति प्राप्तमनूया सिद्धान्तमूत्रमन्तार्यं व्याकरोति-एवमिति । आगृहीताः सर्वतः स्वात्मन्युपसंहृता बाह्येन्द्रियाणां वृत्तयो येन तन्मनस्तथा । दर्शनादिति पूर्वोक्त्युक्तिमत्र हेतुत्वेन संगृह्णाति-तथाहीति । मन-शब्दश्रुत्या स्वरूपसपत्तिरेवेति किं न स्यादि-

मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे सम्भवति । अतत्प्रकृतित्वात् ॥ ननु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वम् ॥ नैतत्सारम् ॥ न हीदृशेन प्रणालिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे सम्पत्तुमर्हति । एवमपि ह्यत्र मनः सम्पद्येत, अप्सु चान्नम्, अप्सवेव च प्राणः । न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्रव्यो मनो जायत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति ॥ तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । वृत्त्यप्ययेऽपि शब्दोऽवकल्पते । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम् ॥ ३ ॥ इति मनोधिकरणम् ॥ २ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥ (३) ॥

स्थितमेतद्—अस्य यतो नोत्पत्तिः, तस्य तस्मिन्वृत्तिप्रलयः, न स्वरूपप्रलय इति । इदमिदानीं “प्राणस्तेजसि” इत्यत्र चिन्त्यते—किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः, किंवा देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षे जीवे इति । तत्र श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात्प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् । अश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति ॥ एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते—“सोऽध्यक्षे” इति ।

रत्नप्रभा ।

एवमपीति ॥ प्राणस्याविकारस्वरूपश्वेऽपीत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ प्राणस्य साश्रम्यनःप्रकृतिक्रियाभावात्मानःशब्दो वृत्तिं लक्षप्रतीत्यर्थः ॥ १ ॥ (१) ॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ उक्त्यापसिद्धं प्राणस्यापि वृत्तिलयमुपजीव्य “प्राणस्तेजसि” इति ध्रुतेरुपगमादिध्रुतेषु सशयमुक्त्वा जीवे लयं विनापि उपगमादिसम्भव इति पूर्वपक्षयति—स्थितमित्यादिना ॥ अत्र तेजःशब्दस्य मुख्यत्वं, सिद्धान्ते तु भूतोपहितजीवलमासीत् ।

वृत्तिमिति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥ ३ ॥ (१) ॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषचनत्वाद्विज्ञानात्मनि चाप्रसिद्धे प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमाभ्यामनध्वर्तनां च तेजोद्वारेणाधुपपत्तेः । तेजमिदमप्यवृत्तिं खलु प्राणः । तेजस्तु जीवात्मनि समापन्नवृत्तिः । तद्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपत्तेः । तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिप्रविष्टय इति प्राप्तं । मिथीयते—न प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानादभ्यवर्तिष्ठते तत्तन्वृत्तिर्मयति । कुनः—उपगमानुगमावस्या-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । उक्त स्मारयत्वा निरस्यति—नन्वित्यादिना । स्वकारणद्वारा विकारयोऽप्येव्यप्रकृतिविकारत्वे घटादेरपि शरायादिप्रकृतित्वप्रसक्तिरित्यसास्त्वमेव साधयति—न हीति । प्राणादिककार्यकारणतोपगमेऽपि यो यस्य साक्षाद्विकारस्तत्रैव तस्य लयो युक्त इत्याह—एवमपीति । प्राणाकारपरिणतानामपि मनःसंस्थितान्नाकारेण परिणामात्प्राणमनसोरपि साक्षात्प्रकृतिविकृतित्वमस्तौत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तयोः साक्षादप्रकृतिविकृतित्वे फलितमाह—तस्मादिति । कथं तर्हि मनःशब्दोपपत्तिस्तत्राऽऽह—वृत्तीति ॥ ३ ॥ (२) ॥ यस्मिन्प्राणे मनसो वृत्तिव्यस्तस्यापि वृत्तिव्यस्तत्वारं निरूपयति—सोऽध्यक्ष इति । वक्ष्यमाणपूर्वपक्षोपयोगित्वेन वृत्तं कर्तयति—स्थितमिति । सति त्रिपयोक्तिपूर्वकमुपपत्त्युपलब्धेः संशयमाह—इदमिति । पादादिसंगतयस्तु पूर्ववत् । फलमेदोऽपि सधेति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति—तत्रेति । प्राणस्य तेजःप्रकृतिक्रियामात्रेऽपि तेजमिदं वृत्तिव्यस्त्योक्तत्वायेन नश्यशङ्क्यत्वात्तेजःशब्दस्य च भूतविशेषादिनो जीवे प्रमिद्वरमात्राणास्य जीवात्मन्युपगमानुगमनावस्थानध्वर्तनां च तेजोद्वाराऽपि तस्मिन्नुपगमानादियोगादुपपत्तिस्तेजस्येव प्राणवृत्तिलय इत्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रमादाय योजयति—एवमिति ।

सः प्रकृतः प्राणः अध्यक्षे-अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यव
तिष्ठते । तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ कुतः ॥ “तदुपगमादिभ्यः”
“एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्रा
सी भवति” इति हि श्रुत्यन्तरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान्प्राणानविशेषेण
दर्शयति । विशेषेण च “तमुत्क्रामन्त प्राणोऽनूत्क्रामन्ति” [बृ० ४।४।२]
इति पञ्चवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति । तदनुवृत्तिर्ना चैतरेषां
“प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” [बृ० ४।४।२] इति ।
“सविज्ञानो भवति” इति चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवस्त्वप्रदर्शनेन तस्मि
न्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति ॥ ननु “प्राणस्तेजसि”
इति श्रूयते । कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावापः क्रियते ॥ नैष दोषः ॥
अध्यक्षप्रधानत्वाद्भुक्तमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेष
स्यापेक्षणीयत्वात् ॥ ४ ॥ कथं तर्हि “प्राणस्तेजसि” इति श्रुतिरि-
त्यत आह-

रत्नप्रभा ।

क्षकत्वमिति मत्वा सूत्रं योजयति-स प्रकृत इत्यादिना ॥ ज्ञानकर्मरासनोपाधिक इत्यर्थः ॥ त जीव
प्रति प्राणानामुपगमनानुगमनावस्थानश्रुतिभ्य इति हेत्वर्थः । यथा यात्रेणा तं राजानं मृत्या उप-
गच्छति, एवमेव परलोके जिगमिषु जीव सर्वे प्राणा आभिमुख्येन (यात्री-युपगम) श्रुत । तमुत्क्रामन्ति
त्यनुगमनं श्रुतम् । जीवे प्राणावस्थानश्रुतिमाह-सविज्ञान इति ॥ जीवस्य प्राप्त्यप्युपगममाय हि
विज्ञानसाहित्यश्रुत्या मुदयप्राणसहितकरणानां जीवे स्थितिर्भातीत्यर्थः ॥ यद्यपि प्राणस्य तेजस्यव्यवसा
नेन लयः श्रुतः । तथाप्युभयश्रुत्यनुग्रहाय प्राणो जीवे लीयते । जीवद्वारा च तदुपाधिषु तेजआदि-
भूतेषु इति श्रुत्यर्थः ॥ स्पृष्टीकरणार्थं सूत्रं गृह्णाति-कथं तर्हीति ॥ न च लयं विनापि जीवः प्रत्यु
पगमादिसम्भवात् तेजः श्रुतिमुत्तरयादिति वाच्यम् । जीवः प्रयागत्य प्राणस्य निर्व्यापारत्वेन स्थितेरे-
भामती ।

नेभ्यो हेतुभ्यः । तजोपगमश्रुतिमाह-एवमेवेममात्मानमिति । अनुगमनश्रुतिमाह-तमुत्क्रामन्तमिति ।
अवस्थानश्रुतिमाह-सविज्ञानो भवतीति चेति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तिप्राणसहित इन्द्रि-
यग्रामस्तेन सहावतिष्ठत इति सन्निधानं । चोदयति-ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयत इति । अधिकावा-
पोऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिहरति-नैष दोष इति । यद्यपि प्राणस्तेजसीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलय
प्रतीयते । तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोऽगम्यते । न च
तेजसस्तत्रापि लयः इति साम्प्रतम् । तस्यान्विकाशक्रमेण परमाविति तत्तत्प्राणानुगमात् । तस्मात्तेजो-
ग्रहणेनोपलक्ष्यते तेजः सहचरितदेहजीवभूतपञ्चभूतमूढपरिचाराभक्षो जीवात्मा तस्मिन् प्राणवृत्तिर-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परिशुद्धं चिदातु व्यावर्तयति-अविद्येति । पूर्वोक्तं यायेन स्वरूपलयेन व्यभिचिन्तयति-तदिति । प्रभूतैक
हेतून्वतारयति-कुत इति । तजोपगमनं श्रुतिर्न्यायकरोति-एवमिति । यथा राज्ञः प्रयाणामिवावसा-
त्रेण सर्वे मृत्या समागच्छत्येवमिति योजना । एतदिति क्रियाविशेषणम् । आदिशद्गृहीतमनुगमनं श्रुत्या
विशदयति-विश्लेषेणेति । आदिशद्दोषात्तमनस्थानमपि श्रुत्या व्याचष्ट-सविज्ञान इति । विज्ञायतेऽनेनेति
विज्ञानं करणजातं, तेन पञ्चवृत्तिप्राणसन्निधानेन सह तिष्ठतीति यावत् । अन्यत्रानेन तेजः प्राप्तियुत्वा
विरोधः शङ्कते-नन्वाति । उभयश्रुत्यनुग्रहाय जीवे प्रलीयते तत्र सह प्राणस्य तजसि लयः स्यादित्याह-
नेत्यादिना ॥ ४ ॥ सूत्रात्तरमाकक्षापूर्वकमुत्पापयति-कथमिति । प्राणस्य जीवद्वारा तेजः सप्ततिरिति

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजः सहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठते इत्यवगन्तव्यं “प्राणस्तेजसि” इत्यतः श्रुतेः ॥ ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति, न प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्य ॥ नैष दोषः ॥ “सोऽध्यक्षे”—[व्या० सू० ४ । २ । ४] इत्यध्यक्षस्याप्यन्तराल उपसंख्यातत्वात् । योऽपि हि खड्गान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति, सोऽपि सुव्रात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम् । तस्मात् “प्राणस्तेजसि” इति प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्यैव तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ॥ ५ ॥ कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते । यावतैकमेव तेजः श्रूयते “प्राणस्तेजसि” इत्यत आह—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते । कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चेतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने—“आपः

ल्लभमा ।

वात्र लयःनादिति भावः ॥ ४ ॥ भूतेषु ॥ जीवस्यिति किं वडाद्व्याख्यायत इत्याशङ्क्य “सोऽध्यक्षे” [व्या० सू० ४ । २ । ४] इति सूत्रोदाहृतश्रुतिवगदित्वाह—नन्वित्यादिना ॥ प्राणस्य जीवद्वारा भूतप्राप्ती दृष्टान्तमाह—योऽपि हीति ॥ स्थूलदेहारम्भाय पञ्चीकृतभूतान्यावश्यकानीति रहस्यधिकरणे व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ अणव्यः सूक्ष्माः । मीयन्त इति मात्राः परिच्छिन्नाः । प्राह मोक्षादिनाशिन्यः । दशार्धानां पञ्चानां भूतानाम् । सूक्ष्ममाणा इति यावत् । जीवस्य भूताश्रयत्व कर्माश्रयत्वमाप्ती ।

प्येतीति । चोदयति—ननु चेयं श्रुतिरिति । तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्षयन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः । परिहरति—सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्यापीति । यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षे प्राण्वाध्यक्षसंपर्कशब्देन तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति । अत्रेव दृष्टान्तमाह—योऽपि (हि) सुव्रादिति ॥ ४ ॥ १५ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथं तेजःसहचरितेष्विति ॥ नैकस्मिन्दर्शयतो हि । अथ भाष्यकारोऽनुमानदर्शनमाह—कार्यस्य शरीरस्येति । स्थूलशरीरानुरूपमनुमेय सूक्ष्ममपि शरीरं पञ्चात्मकमित्यर्थः । दर्शयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—दर्शयतश्चेतमर्थमिति । प्रश्नप्रतिवचनामिष्टायां द्विवचन श्रुतिस्मृत्यभिप्रायं वा । अणव्यो मात्राः सूक्ष्मा

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सूत्रयोजनया दर्शयति—स इति । न च प्राणस्य तेजोद्वारा जीवसंपत्तिस्तेजसो भूतद्वयद्वारा परिस्मिन्नेव संचरतिष्ठत्वात् । तेजोग्रहणे नोपलक्षितेषु भूतेषु जीवस्य प्राणेन सह लयः स्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह—तेज इति । तेजःशब्देन भूतान्युपलक्षयितुं शक्यन्ते साहचर्यान् जीवस्तदमात्रादतो न प्राणस्य जीवे लय इति शङ्कते—नन्विति । मानान्तरालोचनया जीवस्योपसंग्रहो न तेजःशब्देनेति परिहरति—नेत्यादिना । यदाऽपि प्राणोऽन्तराले जीवं प्राप्य पुनर्तेजः संपद्यते तदाऽपि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरूपनेत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति—योऽपि हीति । श्रुत्यर्थमुक्तमुपसहरति—तस्मादिति ॥ ५ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथमिति । लक्षणया भूतान्तराश्रयणमुक्तं युक्त्यभावादिति मात्राः । युक्तिपरं सूत्रमनन्तरयति—अत इति । तत्र प्रतिज्ञा विमज्जे—नैकस्मिन्निति । स्थूलदेहस्य पञ्चात्मत्वदृष्टेस्तत्कारणं सूक्ष्मशरीरमपि पञ्चात्मकमनुमेयमित्युक्त्यर्थे युक्तिमाह—कार्यस्येति । सूक्ष्मस्य पञ्चात्मकत्वे मानं दृष्टाणः सूत्रमवयवं व्याचष्टे—दर्शयतश्चेति । ननु देहान्तरप्रेप्सावेलायामद्विरेव परिवर्तितम् प्रश्नप्रतिवचनाप्यामिगम्यते न

सृत्युपक्रमाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२९३)

पुरुषवचसः” [छा० ५।३।३] इति । तद्व्याख्यातम्—“व्यात्मक-
त्वाच्च भूयस्त्वाद्” [व्या० सू० ३।१।२] इत्यत्र श्रुतिस्मृती चैत-
मर्थं दर्शयतः ॥ श्रुतिः—“धृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्ते-
जोमयः” इत्याद्या । स्मृतिरपि—“अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां
तु याः स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः” [मनुस्मृ०
१।२१] इत्याद्या ॥ ननु चोपसंहतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरमे-
प्तावेलायां “कार्यं तदा पुरुषो भवति” [बृ० ३।२।१३] इत्युप-
क्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्माश्रयतां निरूपयति “तौ ह यदृचतुः कर्म हैव तदृ-
चतुः अथ ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः” [बृ० ३।२।१३]
इति ॥ अत्रोच्यते ॥ तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषया-
त्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता । इह पुनर्भूतोपादानादेहा-
न्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र माधान्यमात्रं
कर्मणः प्रदर्शितं, न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् । तस्मादविरोधः ॥ ६ ॥
इत्यध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ॥ ७ ॥ (४) ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य कर्मनिमित्तत्वेनाश्रयः । भूतानि ॥ देहोपादानत्वेनेत्युभयमविरुद्धमित्याह—ननु
चेत्यादिना ॥ तौ याज्ञवल्क्योक्तमागौ यत् जीवाधारमूचतुस्तत्कर्मैति श्रुतेर्वचनम् । एवं बाह्येन्द्रियाणां
मनसि प्रथमं वृत्तिद्वयलाभात् ततो मनोवृत्तेः प्राणि लयः प्राणवृत्तेर्भूतोपहितजीवे लयः इत्युक्तान्ति-
व्यवस्थोक्ता ॥ ६ ॥ (३) ॥ सा च सर्वप्राणिषु तुल्येत्याह—समाना चेत्यादिना ॥ “पुरुषस्य प्रयतो
भामती ।

दशार्धानां पञ्चभूतानामिति । श्रुत्यन्तरविरोधो बोधयति—ननु चोपसंहतेषु वागादिष्विति । कर्माश्रय-
तेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः । परिहरति—अत्रोच्यत इति । ग्रहा इन्द्रियाणि अतिग्रहास्तद्विषयाः ।
कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपादानत्वेनेत्यविरोधः । प्रशंसाशब्दोऽपि कर्मणां प्रयोजकतया
प्रकृष्टमाश्रयत्वं भूते सृति निष्कृष्ट आश्रयान्तरे तदुपपत्तेरित्याह—प्रशंसाशब्दादपि तत्रेति ॥ ६ ॥ समाना
चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य। अत्रामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्यावन्तं प्रत्येतदिति मन्वानस्य पूर्वः पक्षः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

भूतसूक्ष्मपक्षपरिवेष्टितत्वं तत्राऽऽह—तदिति । सूत्रावयवस्यार्थान्तरमाह—श्रुतीति । अण्व्यः सूक्ष्मा
मीयन्त इति मात्राः प्राह मोक्षादविनाशिन्यो दशार्धानां पञ्चानां भूतानामित्यर्थः । जीवस्य भूताश्रयत्वं
श्रुत्यन्तरविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । तौ याज्ञवल्क्यार्थमागौ । जीवाधारभूतकर्मणां बन्धप्रयोजकत्वे-
नाऽऽश्रयत्वं भूतानां देहोपादानत्वेनेत्यविरोधमाह—अत्रेति । कर्म हैवेत्यवधारणश्रुत्या वारितमाश्रयान्तर-
मित्याशङ्क्याऽऽह—प्रशंसेति । सोऽपि कर्मणां प्रकृष्टाश्रयत्वं वदन्निष्कृष्टाश्रयान्तरसत्त्वं सूचयतीत्यर्थः ।
कर्मणां भूतानां चाऽऽश्रयत्वसमवे कलितमाह—तस्मादिति ॥ ६ ॥ (३) ॥ उक्तो-
क्तान्तेरपरविद्याव्यवस्थान्वाच्ये—समाना चेति । उक्तान्तिर्विषयस्तत्र विधयाऽमृतममृतत्वं इति

सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना, किं वा विशेषवतीति । विशयानानां विशेषवतीति तावत्प्राप्तम् । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा । पुनर्भवाय च भूतान्याश्रीयन्ते । न च विदुषः पुनर्भवः सम्भवति—“अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते” इति श्रुतिः ॥ तस्मादविदुष एवेपोत्क्रान्तिः ॥ ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत् ॥ न ॥ स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्तनात् । तथाहि “यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम अशिशिषति नाम पिपासति नाम” [छां० ६ । ८ । १] इति च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते । विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषवन्तो विधीयन्ते । एवमियमप्युत्क्रान्तिर्महाजनगतैवानुकीर्त्यते । यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः सम्पद्यते, स आत्मा तत्त्वमसि इति प्रतिपादयितुम् । प्रतिपिद्धा चैषा विदुषः “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” [बृ० ४ । ४ । ६] इति ॥ तस्मादविदुष एवैषेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

एतन्प्रमा ।

वाद् मनसि’ इत्यविशेषश्रुतेः “विद्ययाऽमृतमश्नुते” इति श्रुतेः संशयमाह—सेयमिति ॥ विशयानानां सन्दिहानानामित्यर्थः ॥ पूर्वपक्षे सगुणब्रह्मविदसम्भविष्यमुत्क्रान्तेर्विशेषः साध्यते । ततोऽनुत्क्रान्त उपासको मुक्तिमश्नुत इति फलं, सिद्धान्ते तूत्क्रान्तो ब्रह्मलोकमागीति फलमेदः ॥ पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाधत्ते—ननु विद्येत्यादिना ॥ “विद्ययाऽमृतम्” इति श्रुतिर्निर्गुणविद्यापरा । “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” इति प्रतिषेधोऽपि तद्विषयः ॥ अतः सगुणविदोऽप्यत्रैवोत्क्रान्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमिति ॥ श्रुतिः—मार्गः । तस्योपक्रमोऽर्चिःप्राप्तिः । ततः प्राक्तना उत्क्रान्तिस्तुल्या । तत उपासको मूर्धन्यनाडीद्वाराऽर्चिरादिमार्गं प्राप्नोति, नान्य इति विशेषः ॥ यन्तु दहरोपासकस्यामृतत्वं श्रुतं “तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति” इति, तदापेक्षिकमेव न मुख्यं “य कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति” आमती ।

विशयानानां सन्दिहानानां पुनरुक्तम् । चोदयति—ननु विद्याप्रकरण इति । परिहरति—न स्वापादिवदिति । परविषयेवामृतत्वप्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्त्वधर्मोक्तं तद्विधर्माधान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतया दद्यापन्ते । सावर्ण्यवैधर्म्यां हि सूक्ष्मतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुनि प्रत्ययो भवतीति । न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तोऽविद्वत्सो विधीयन्ते येन, विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्या प्रतिपादयितुं लोकानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतेस्तस्य सोम्य पुरुषस्येयविशेषश्रुतेः संशयमाह—सेयमिति । विशयानानां सन्दिहानानामित्यर्थः । श्रौतापरविद्यासु फलप्राप्त्युपयोगित्वेनोत्क्रान्त्यन्वयोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विदुषो देहादनुत्क्रान्तस्य मोक्षसिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यापीतरवचस्मादुत्क्रान्तेरप्रतिबन्धेन तत्सिद्धिरित्यङ्गीकृत्य विद्ययाऽमृतमश्नुत इति सगुणोपासकानामप्यमृतत्वफलावगमात्सगुणब्रह्मविदो नेवोत्क्रान्तिरिति पूर्वपक्षयति—विशेषेति । अविदुष एवोत्क्रान्तिरिति विशेषप्रत्ययमेव दर्शयति—भूतेति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्विति । नस्तुतत्त्वप्रतिपादनाय लोकसिद्धयर्माणामनूयमानत्वान्न प्रकरणं विद्वद्विषयमिति समाधत्ते—नेत्यादिना । दृष्टान्तं विदुषोति—तथेति । दार्ष्टान्तिकं विमज्जते—एवमिति । उत्क्रान्तेर्विद्वद्विषयत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—प्रतिपिद्धेति । विशेषवत्त्वमुत्क्रान्तेरुक्तमुपसहरति—तस्मादिति । सूत्रमार्गस्योपक्रमादवर्वाकर्मिणां सगुणोपासकानां च त्वस्यैवोत्क्रान्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमिति । अस्य सोम्येयाविशेषश्रुतेर्विद्वद-

मसारव्यपदेशाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२९५)

समाना चैपोत्क्रान्तिः “वाङ् मनसि” [व्या० सू० ४।२।१] इत्याद्या विद्वद्-
विदुषोरासृत्युपक्रमाद्वितुमर्हति । अविशेषश्रवणात् । अविद्यादेह-
बीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति ।
विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षं नाडीद्वारमाश्रयते तदेतद् “आसृत्युपक्र-
माद्” इत्युक्तम् ॥ नन्वमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यम् । न च तद्देशान्तराय-
नम् । तत्र कुतो भूताश्रयत्वं, सृत्युपक्रमो चेति ॥ अत्रोच्यते । अनुपोग्य-
चेदमदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन्क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं
भेक्ष्यते । सम्भवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वञ्च । न हि निराश्र-
यणां प्राणानां गतिरुपपद्यते ॥ तस्माददोषः ॥ ७ ॥ इत्यासृत्युप-
क्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ (५) ॥

रत्नप्रभा ।

इति भोगश्रवणादिव्याह-अनुपोग्य चेदमिति ॥ उप दाह इति धातोस्ति रूपम् ॥ ७ ॥ (४) ॥
तदापीतेः ॥ पूर्वादाह्नोक्तातिवाक्यशेष आराधय त्रिङ्गाश्रयपञ्चभूतानां किमारात्तिको नह्यपि छय -
मामती ।

सिद्धानां तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति । एव प्राप्तेऽभिधीयते—समाना चैपोत्क्रान्तिर्वाङ्मन-
सीत्याद्या विद्वद्विदुषोः । कुत—आसृत्युपक्रमात् । सृति सण इत्यनेन एया कार्यत्रङ्गणोरु-
प्राप्तिरा सृतेरा कार्यत्रङ्गणोरुप्राप्ते । अय विशेषक्रम आरम्भ प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं मयि-
नेय परा त्रिया यतो नाडीद्वारमाश्रयते । अपि तत्परिचयेयम् । न चास्याभात्यतिक क्लेशप्रदाहो यतो
न तत्रोक्तातिर्भवेत् । तस्मादपरत्रियासामर्थ्यादापेक्षिकमाभूतसंन्यस्यानमपृत्य प्रेक्षते पुरुषार्थस्य सम-
वर्त्येण उत्क्रान्तिर्भवेत् । सृत्युपक्रमोपदेश । उपपूर्वादुप दाह इत्यस्मादुपोष्येति प्रयोग ॥ ७ ॥ (४) ॥ तदा-
ऽपीते संसारव्यपदेशात् । सिद्धा कृ वा बीजमावावशेया परमात्मसर्गि विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्ति सम-
र्पिता । सैव सप्रति चिन्त्यते । किमात्मनि तेज प्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वविषय एव सपत्तिराहोमि-
द्वीजमावशेषेति । यदि पूर्वं पक्ष, नो नास्ति । अथोत्तर, तत् सति । तत्रानुक्तो न विकारतत्त्व
प्रविश्यो यया मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमत प्रकृति परा देवतेति तत्प्रपञ्च एवाव-
त्तिकं स्यात्तज्ज प्रभृतीनामिति प्राप्तेऽभिधीयते—‘योनिमन्य प्रपद्यते शरीरवाय दहिन । स्यात्तुमन्येऽनु-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

विदुषो साधारणी चेदुत्क्रान्तिस्तर्हि तयोर्विशेषामावाद्धिवापेयर्थं तत्राऽऽह-अविद्यानिति । अवाङ्मा-
डीभिरतिशयितृलोक लोकान्तर वा स्वरूपानुसारेण प्रतिपद्यते विदा-पुनर्मूर्त्यया नाड्या ब्रह्मणोरुपमिति
विशेषस्तयोर्विषय । सृति सण देवयानो मार्गस्तदुपक्रमात्तुल्योत्क्रान्तिरित्युक्तेऽर्थे सूत्रावयव पातयति-
तदेतदिति । अत्राष्टसूत्रावयवव्यावर्था शङ्काभाह-नन्विति । सूत्रावयवमुत्तरत्वेनान्वयार्थं व्याकरो-
अत्रेति । मनसैतात्कामान्तरयत्रमते स एकया मयतीत्यादिश्रुतार्थचरादिमार्गमनेन सेद्वयस्य ५७-
भोगप्रतिपादनादिद्विषाणां च निराश्रयाणां गमनायोगाज्जीम्यानि तद्वाश्रयभूताश्रयस्य गतिरवगते-
त्याह-न हीति । अत्रत्रियासमृत्युत्मापेक्षिकमिति स्थिते तत्रोक्ता-त्यन्वयो युक्त इ उपसहरति-तस्मा-
दिति ॥ ७ ॥ (४) ॥ उक्तोत्क्रान्तिर्काया स-सपत्तिस्तत्स्वरूप निरूपयति-तदाऽपीतेरिति । उदा-

“तेजः परस्यां देवतायाम्” [छां० ६।८।६] इत्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्, तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यक्षं संप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां सम्पद्यते—इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ कीदृशी पुनरियं सम्पत्तिः स्यादिति चिन्तयते । तत्राऽऽत्यन्तिक एव तावत्स्वरूपप्रविलय-इति प्राप्तम् । तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम् ॥ तस्मादात्यन्तिकीयमविभागापत्तिरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तत्र-तेजआदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतम् आपीतेः आ संसारमोक्षात्सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते कर्म तथा “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्याणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा-श्रुतम्” [कठ० ५।७] इत्यादिसंसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्पद्येत । तत्र विधि-शास्त्रं चानर्थकं स्याद्, विद्याशास्त्रञ्च । मिथ्याज्ञाननिमित्तञ्च बन्धो न सम्यग् ज्ञानादृते विद्वांसितुमर्हति ॥ तस्मात्तत्प्रकृतित्वेऽपि मुमुक्षुमल-यवद्बीजभावावशेषैर्वैषा सत्सम्पत्तिः ॥ ८ ॥

रत्नप्रभा ।

उक्तं—अनात्यन्तिक इति उच्यते। अथ दशनात् सशयमाह—कीदृशी पुनरियमिति ॥ पूर्वप्रापेक्षिकमभूतत्वमित्युक्तम् । तदुक्तमित्याक्षेपात् सङ्गतिः । पूर्वपक्षे मृतमात्रस्य मुक्तिसिद्धिः, सिद्धान्ते तु कर्मविद्याशास्त्रबलात् सावशेषलभ्यसिद्धिरिति विवेकः ॥ ८ ॥ ननु लिङ्गात्मकस्य तेजसः कथं सूक्ष्मतमासीत् ।

संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ इत्यविद्यावतः ससारमुपदिशति श्रुतिः, संप्रमात्यन्तिकं तत्त्वलये नोपपद्यते। न च प्रायणसमयेव महिमा विद्वांसमविद्वांसं वा प्रतीतिं संप्रतिभित्याह—अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवेति । विधिशास्त्रं व्योतिष्ठोमादिविषयमनर्थकं प्रायगादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भावाभावात् । मोक्षशास्त्रं चाप्रयत्न-छन्द्याप्रायणादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तञ्च प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह—मिथ्याज्ञानेति । नास्ति निदानप्रशमं प्रशमस्तद्वतो युज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथेतत्प्रकृतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुक्तमिदं देहान्तरं वा सचरत्कस्मादस्माभिर्न निरीदयते । तद्वि महत्त्वाद्दानेकद्रव्यत्वाद्वा आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हरणवाक्यस्मार्थोक्तिपूर्वकमधिकरणस्य विषयं दर्शयति—तेज इति । बीजभावावशेषां सत्संपत्तिं सिद्धवत्त्वल्लव विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरुक्ता संप्रति संपत्तिसमययादृष्टेरात्यन्तिकी सत्संपत्तिरानात्यन्तिकी चेति संशयमाह—कीदृशीति । सत्क्रान्तिकालीनसत्संपत्तेः श्रुतायाः सावशेषत्वमाधनात्पादादिसंपत्तिः । पूर्वपक्षे देहादुत्क्रान्त-स्यापुनरावृत्तिः । सिद्धान्ते तस्यापि ज्ञानहीनस्य पुनरावृत्तिरिति विवक्षित्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वो-क्तात्प्रकृतित्वहंनोरमावादिति हेतुमाह—तत्प्रकृतित्वेति । उपपत्तिमेव दर्शयति—सर्वस्येति । विमता सत्संपत्तिरात्यन्तिक्यन्तकालीनसत्संपत्तित्वाद्ब्रह्मविदः सत्संपत्तिवदिदं पुनरुपसहरति—तस्मादिति । सिद्धान्त-सूत्रमादाय व्याकुर्वन्तुक्तानुमानस्य श्रुतिविरोधमाह—एवमिति । उक्तान्तिकालीनसत्संपत्तेरात्यन्तिकत्वे दोषान्तरमाह—अन्यथेति । इष्टान्विमाशंक्य देहान्तरमोगाय कर्मविध्यनुपपत्तिरित्यनुमानस्य बाधकान्त-रमाह—तत्रेति । ज्ञानविषयनुपपत्त्याऽपि बाधितमनुमानमिति मत्वा ब्रूने—विवेचति । शुक्तिनोऽपि वायितं तद्विद्याह—मिथ्येति । निदाननाशातिरेकेण निदाननाशो नाऽऽत्यन्तिको युक्त इत्यर्थः । यत् तत्प्रकृति-त्वोपपत्तेरिति तत्राऽऽह—तस्मादिति । श्रुतार्थापत्तिमुक्तिविरोधस्तच्छब्दार्थः ॥ ८ ॥ ननु, यथाससार-वि-

संसारव्यपदेशाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२९७)

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात्मवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । तथाहि-नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते । तत्र तनुत्वात्सञ्चारोपपत्तिः । स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः । अत एव च देहान्निर्गच्छन्पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेनेतर-सूक्ष्मशरीरमुपमृद्यते ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेव ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्य एव ऊष्मा यमेतस्मिञ्जीवच्छरीरे संस्पर्शो-ष्णिमानं विजानन्ति- । तथाहि-मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे, वि-

रत्नप्रभा ।

नाडीद्वारा गतिः, कुतो वा येनचिन्मूर्तेन प्रतीघातो नास्ति, कुतो वा न दृश्यते, इत्यत आह-सूक्ष्ममिति ॥ परिमाणसौक्ष्म्याद्भूतिसुद्रुतस्पर्शरूपरसस्पर्शत्वाद्प्रतीघातानुपलब्धिरित्यर्थः ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ लिङ्गसद्भावे चोष्णलिङ्गकानुमानमाह-अस्यैव चेति ॥ ११ ॥ (९) ॥

भामती ।

रूपरसपलब्धव्यम् । कस्मान् मूर्तान्तरेः प्रतिबध्यत इति शङ्कामपाकर्तुमिदं सूत्रम्-सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । चकारो मित्रक्रमः । न केनचिन्मूर्तेस्तदवतिष्ठते । तच्च सूक्ष्म स्वरूपतः परिमाणतश्च स्वरूपमेव हि तस्य तादृशमवश्यम् । यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोऽपि अदृष्टशब्दानुद्रुतरूपस्पर्श इति तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोपलब्धते यथा व्रतरेणवो जालमूर्त्यपरीचिष्योऽन्यत्र प्रमाणतस्तथोपलब्धिरिति व्याचष्टे-तथाहि नाडीनिष्क्रमणेति । आदिग्रहेण चक्षुषो वा श्रोत्रो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् । अप्रतीघाते हेतुमाह-स्वच्छत्वाच्चेति । एतदपि हि सूक्ष्मावैतरे सगृहीतम् । यथा हि काचाभ्रपटल स्वच्छस्यमानस्य न तेजसः प्रतिघातकम् । एव सर्वमेव वस्तुजातमस्येति ॥ ९ ॥ नोपमर्देनातः । अत एव च स्वच्छतालक्षणासौक्ष्म्यादसक्तत्वापरान्नः ॥ १० ॥ अस्यैव चोपपत्तेरेव ऊष्मा । उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति-दृष्टश्रुताभ्यामूष्मणोऽन्वयव्यतिरेकाम्यामस्ति

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मोक्षात्तेजआदिभूतसूक्ष्ममुक्तलक्षणमवतिष्ठते किमिति तर्हि देहान्निर्गच्छदम्भामिर्नोपलब्धते किमिति वा मूर्तान्तरेर्न प्रतिव्ययते तत्राऽऽह-सूक्ष्ममिति । स्वरूपसौक्ष्म्यसमुच्चयार्थश्चकार इत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे-तच्चेति । उपलब्धेरेत्येतद्व्याकरोति-तथाहीति । परिमाणतः सौक्ष्म्याङ्गीकारे लाम दर्शयति-तत्रेति । स्वरूपतस्तदङ्गीकारे लाममाह-स्वच्छत्वादिति । उभयपि स्वादेवानुपलब्धिरपि सिद्धेऽप्याह-अत इति ॥ १० ॥ सौक्ष्म्यकृत लामान्तरमाह-नोपमर्देनेति । तदेव विवृणोति-अत एवेति ॥ १० ॥ सूक्ष्मदेहसद्भावे मानमौष्ण्यलिङ्गरूपमनुमानगपीत्याह-अस्यैवेति । सूत्रं विवृण्वन्ननुमानमेव स्तोत्येति-अस्येति । औष्ण्यस्य सूक्ष्मदेहे व्यभिचारमाशङ्क्योपपत्तेरेति योजयति-तथाहीति । अन्वयव्यतिरेकाम्या स्थूलशरीरातिरिक्तं स्वाश्रयमूष्मा गपयतीत्युक्तम् । इदानीमागमोऽपि सूक्ष्मदेहधर्मव्यवस्य सूचयतीत्याह-

द्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु, नोप्मोपलभ्यते, जीवद्वस्थायामेव
तूपलभ्यते,—इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपश्रय एवैष ऊष्मे-
ति ॥ तथा च श्रुतिः “उष्ण एवैषजीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्” इति॥११॥
इति संसारव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥ (६) ॥

“अमृतत्वञ्चानुपोष्य” इत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्तयो-
रभावोऽभ्युपगतः । तत्रापि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशंक्य प्रतिषे-
धति—“अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न
तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति” [वृ० ४ । ४ । ७] इति ।
अतः परिव्याविषयात्मप्रतिषेधात् परब्रह्मविदो देहात्प्राणानामुत्क्रान्तिर-
स्तीति चेत् ॥ नेत्युच्यते ॥ यतः शरीरादात्मन एव उत्क्रान्तिप्रति-
षेधः प्राणानां, न शरीरात् । कथमवगम्यते “न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति”

उत्तरमा ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । पूर्वमनुष्येतिपठेन दद्यात्—शेषकंठशस्य निर्गुणज्ञानिनः उत्क्रान्त्याद्यमायः
सूचितः । तस्याप्राक्षिप्य समाधानादथवहितेनास्य सङ्गतिरित्याह—अमृतत्वं चेति । सकामस्य ससारोत्पन्नन्तरं
निष्कामस्य मुक्तिप्रकरणार्थोऽयशब्दः । आत्मकामात् । पूर्णानन्दात्मनित्वाद् आत्मकामः प्राप्तपरमानन्दः ।
अतो निष्कामः अनभिव्यक्तान्तरवासनात्मककामश्च—यः तस्माद् अकामः व्यक्तवहिष्कामरहित ईदृशो योऽका-
मयमानस्तस्येत्यन्वयः ॥ ज्ञानिनः उत्क्रान्तिरस्ति न वेति पञ्चमीपट्टीश्रुतिव्या मन्देहे सिद्धान्तशङ्कानिरासपूर्वक
पूर्वपक्षयति—नेत्यादिना ॥ २ ॥ काण्डश्रुती तावत् “तस्य” इति सर्वनाम्ना प्रकृत ज्ञानिन पराश्रयस्य सम्प-
दामती ।

स्थूलादेहादतिरिक्त किञ्चिद्विदात्मसूक्ष्म शरीरमिति ॥ १ ॥ (५) ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । अधि-
करणतात्पर्यमाह—अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषणादिति । विषयमाह—अथाकामयमान इति ।
सिद्धान्तिप्रतमाशङ्क्य तन्निराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति—अतः परिव्याविषयात्मप्रतिषेधा-
दिति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिरिति प्रतिषेधेऽश्रुतिः तत
एतदुपपद्यते । न त्वेवमस्ति । न तस्मात्प्राणा न्यक्रामन्तीति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानात्मशिनाभ्युदयनिः-
आनन्दगिरिवि—न्यायनिर्णयः ।

तथा चेति ॥ ११ ॥ (५) ॥ उत्क्रान्तिरालीनसत्त्वपञ्चः सापेक्षपञ्चमुक्तम् । सप्रत्युत्क्रान्तेर्निर्गुणसत्त्वे-
द्विधमायमाह—प्रतिषेधादिति । व्यवहितेन सवन् दर्शयन्नप्रकरणस्य तात्पर्यमाह—अमृतत्वं चेति ।
परब्रह्मविद विषयमेनोदाहरति—अथेति । मुक्तिप्रकरणोपक्रमार्थोऽयशब्दः । साधयिष्यन्नेतद्व्ययमनाम-
त्वम् । आन्तरकामवासनाराहित्यं निष्कामम् । प्राप्तपरमानन्दत्वमाप्तकामत्वम् । सर्वभौतकत्वदर्शनामा-
त्मकामत्वम् । उत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य निमित्तमेवमकायमानो प्रत्यविदश्च श्रुनोऽस्तीर्थः । तस्य किमुत्क्रा-
न्तिरस्ति किंवा नास्तीति पञ्चमीपट्टीश्रुतिव्या सङ्गे परब्रह्मविदो मुर्यामृतत्वे गत्युत्क्रान्तयोऽसामोनेरे
प्रसिद्धिर्की पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे निषेधस्यानभिव्यक्त्याद्विदुषोऽपि निश्चयाविशेषः । सिद्धान्ते शाखाद्वयेऽपि
देहापादानोत्क्रान्तिनिर्णयादिशेषसिद्धिरित्यप्येय सिद्धान्तो मतनिराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमाह—
नेत्यादिना । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति विदुषो देहादेवोत्क्रान्तिर्नपिच्यते न शरीरादिति शङ्कते-
कथमिति । माप्यदिनश्रुत्या प्रयाह—न तस्मादिति । शरीरसदुत्क्रान्तिनिषेधे का गतिः पट्टीश्रुते-

प्रतिषेधाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२९९)

इति । शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । सम्बन्धसामान्यविषया हि पृष्ठी
शाखान्तरगतया पञ्चम्या सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते ॥ तस्मादिति
च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही सम्बध्यते, न देहः । “न
तस्मादुच्चिक्रमिणीर्जीवात्प्राणा उत्क्रामन्ति” सहेव तेन संभवन्तीत्यर्थः ॥
सप्राणस्य च भवसतो भयत्युत्क्रान्तिर्देहादिति ॥ १२ ॥ एवं
प्राप्ते प्रत्युच्यते-

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नैतदस्ति-यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिः । प्रतिषेधस्य देह-
पादानत्वादिति । यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समा-
न्तानुणां स्पष्ट उपलभ्यते । तथाहि-आर्तभागप्रश्ने “यत्रायं पुरुषो
म्रियते तदस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्याहोस्विद्रेति” [बृ० ३ । २ । ११]

रत्नप्रभा ।

न्धसामान्यमुक्तम् । तत्र माध्यदिनशाखाया तस्मादित्यपादानरूपविशेष उक्तो प्राह्यः । तया च जीवात्
प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भाति, न देहात् । तच्छब्देन देहस्यानुक्ते ॥ तस्मात् ज्ञानिनोऽप्युत्क्रान्तिरस्ति इति
ज्ञानवेधमिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तत्सार्यव्यपारो-स्पष्टो हीति ॥ अत्र पुरुषशब्दवाच्यो देह
एवास्मादित्युत्क्रान्तिपरिरुच्यते । सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्य पुरुषस्योद्भूयनादिधर्मरूपस्य जीववायोगा-
दित्यर्थः । उच्छ्रयेति बाह्यवायुपूरणादर्थे । आध्मायति आर्तमेरीवच्छब्द करोतीत्यर्थः ॥ येषां पञ्च-
मीपाठः, तेषां यद्यपि हेद्दिनः प्राधान्यम् । तथापि देहदेहिनोभेदात् तस्मादिति देह परामृश्य तद-
पादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध इति व्याख्येयम् । तत्सामान्यादुक्तश्रुत्यास्य पाठस्यैकार्थत्वादिति योजना ॥

भामती ।

श्रेयसाधिकृतो देही प्रधान परामृश्यते । तथा च तस्मादेहिनो न प्राणाः सूक्ष्म शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु
तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मनाड्यो सप्तरमण्डल हिरण्यगर्भपर्यन्तं
सलिलज्जो जीयः परस्मिन्नक्षणि लीयते तस्मात्परामपि देवता त्रिदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः, स्मृतिश्च
मुमुक्षोः श्रुत्युपादित्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम् ॥ १२ ॥ एव प्राप्ते प्रत्युच्यते-स्पष्टो ह्येकेषाम् ।
नाय देहपादानस्य प्रतिषेधः । अपि तु देहापादानस्य । तथाहि-आर्तभागप्रश्नोत्तरे हेकस्मिन्पक्षे सप्तराण
एव जीवात्मनोऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तथैव मृतः प्राणानामनुत्क्रान्तेरिति स्वयमाशङ्क्य प्राणानां प्रविष्टय
प्रतिज्ञाय तत्सिद्धयर्थमुत्क्रान्तिपरिवेष्टयनाध्याने ब्रूवन्त्यस्योद्भूयनाध्याने तस्य तदवधित्वमाह । शरीरस्य च
ते इति शरीरमेव तदपादानं गम्यते । नन्वेवमप्यस्य त्रिदुष सप्तराणो त्रिदुषस्तु किमायातमित्यत आह-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रित्याशङ्क्य पञ्चम्यन्तमाध्यदिनश्रुत्या पञ्चम्यन्तकाण्डश्रुति सत्त्वसामान्यत्रिपदापादनरूपसम्बन्धविशेषे व्य-
वस्थापनोपेक्षाह-संबन्धेति । माध्यदिनश्रुतापि तस्मादिति शरीरमेव परामृश्यतामियाशङ्कयाऽऽह-
तस्मादिति चेति । कस्तर्हि वाक्यार्थः स्यादित्यपेक्षायामाह-न तस्मादिति । तथाऽपि प्रष्टुते किमा-
यातमित्याशङ्क्य सप्राणस्य क्षेत्रज्ञस्य शरीरादुत्क्रान्तिं सिद्धेत्याह-स प्राणस्येति ॥ १२ ॥ परत्रल्लिखितोऽपि
गत्युत्क्रान्ती स्नामिति प्राप्तमनुच्य सिद्धान्तयति-एवमिति । सूत्र हेतुत्वेन व्याख्यातुं बहिरेव प्रतिज्ञामाह-
नैतदिति । तत्र हेतुतया सूत्रं योजयति-यत इति । उपलभ्यमभिनयति-तथाहीति । उदस्मात्प्राणा
उत्क्रामन्तीत्यत्रोत्क्रान्त्यवधिमत्त्वमस्मादित्युक्तं सशब्देन परामृश्योद्भूयनादिधर्मोक्तिर्यस्योद्भूयनाध्याने तस्यैवो-

इत्यत्र “नेति होवाच याज्ञवल्क्यः” [बृ० ३।२।११] इत्युत्क्रान्ति-
पक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशङ्क्याम् ।
“अत्रैव समवनीयन्ते” [बृ० ३।२।११] इति प्रविलयं प्राणानां
प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये “स उच्छ्वसत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते” [बृ०
३।२।११] इति सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्वसनादीनि
समामनन्ति । देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः । तत्सामान्यात्—“न तस्मा-
त्प्राणा उत्क्रामन्ति” [बृ० ३।२।११] “अत्रैव समवनीयन्ते” इ-
त्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः ॥ यद्यपि
प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयं येषां पञ्चमीपाठः । येषां तु पष्ठीपाठः,
तेषां विद्वत्सम्बन्धिष्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्नोत्क्रान्तिप्रतिषेधा-
र्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानेव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः
प्राप्ता, न देहिनः ॥ अपि च “चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरं-

रत्नप्रभा ।

इदानीं काण्वपाठस्यानुगुण्यमाह—येषां तु पष्ठीपाठ इति॥ सम्बन्धविशेषाकांक्षायां भोक्ता प्राणानां भोगो-
पकरणत्वविशेषोऽत्रैव “प्राणमयो मनोमयः” इति पूर्वश्रुत्युक्तो ब्राह्मन्, न शाखान्तरस्यमपादानत्वं ब्राह्मन् ।
जीवादुत्क्रान्तेरप्राप्तयोः प्रतिषेधायोगाद् अतो निद्वत्सम्बन्धिप्राणानाम् । उत्क्रान्त्यपादानापेक्षायां “चक्षु-
ष्टो वा मूर्ध्नो वा” इत्युक्तदेहप्रदेशा एव ब्राह्माः ॥ तथा चायमर्थः ॥ तस्य विदुषो भोगोपकरणात्मकाः
भामती ।

तत्सामान्यादिति । ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्कथमत्र देहावगतिरित्यत
आह—अभेदोपचारेण । देहदेहिनोर्देहिपरामर्शित्वा सर्वनाम्ना देह एव परामृष्ट इति पञ्चमीपाठे व्याख्ये-
यम् । पष्ठीपाठे ॥ नोपचार इत्याह—येषां तु पष्ठीति॥ अपि च प्रातिपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते । अविदुषो
हि देहादुत्क्रमणं दृष्टमिति विदुषोऽपि तत्सामान्यादेहादुत्क्रमणे प्राप्तं प्रतिषेध उपपद्यते न ॥ प्राणानां
जीवावबिक कचिदुत्क्रमणं दृष्टं येन तन्निषिध्यते । अपि चाद्वैतपरिभाषनाभ्यां प्रसङ्गायेन निर्मृष्टनिषि-
धानन्दमिदं—न्यायानर्णवः ।

प्राणत्वपरिचयः देयस्येत्यर्थः । अयोऽप्युपनादिधर्मजान् देहिनोऽस्तु तेन तस्यैवोत्क्रान्त्यवधित्वेन न्याह—देहस्येति ।
काण्वश्रुतौ निषिध्यमानोत्क्रान्तेर्देहापादानत्वेऽपि माध्यदिनश्रुतौ देहिन एव तदपादानत्वं तस्यैव प्राधान्या-
दित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । विद्याप्रकरणत्वसामान्याद्ब्रह्मविदो देहापादानोत्क्रान्तिनिषेधः शाखाद्वयेऽपि
तुल्य इत्यर्थः । तच्छब्देन सर्वान्मा देहिनः प्रशान्ततया परामृष्टत्वात्कुतोऽत्र देहधीरित्याशङ्क्याऽऽह—अभे-
देति । प्राधान्यादेहिनस्तच्छब्दार्हत्वेऽपि देहदेहिनोर्भेदोपचारादेहिपरामर्शसर्वनाम्ना देहस्यैव परामर्शो-
त्क्रान्त्योत्क्रान्तिरिति निषिद्धेति पञ्चमीपाठे व्याख्येयमित्यर्थः । माध्यदिनपाठस्य सिद्धान्तानुगुण्यमुक्त्वा काण्व-
पठस्यापि तदानुगुण्यमाह—येषां त्विति । न तस्येत्यादावपादानापेक्षायां चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वेति देहा-
शानामुत्क्रान्त्यपादानत्वेन प्रकृतानामिह सन्धात्वाप्राप्तोत्क्रान्तिनिषेधपरत्वाच्च वाक्यस्य न तस्य प्राणा देहा-
शैत्यः सकाशादुत्क्रामन्तीति वाक्यविवरणाभादन्याया वाऽप्राप्तनिषेधापादानत्वसम्बन्धसामान्यार्थपट्टपाद्य
प्राणैर्न रक्षन्प्राणमय इत्यादिकर्तृकरणोपाय्युपहितत्वप्रकृतसम्बन्धविशेषपर्ययसामान्यादप्युत्क्रान्त्यपादानत्वसम्बन्ध-
विशेषापेक्षामावाचम्य करणोपाधिभूताः प्राणा देहावयवस्यो नोत्क्रामन्तीति वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः ।
इत्थं निद्वदुत्क्रान्तिनिषेधपरं वाक्यमिहाह—अपि चेति । व्यपदेशसामर्थ्यसिद्धमुपसहरति—

प्रतिषेधाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१३०१)

देशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनू-
त्क्रामन्ति” [बृ० ४।४।२] इत्येषमविद्वद्विषयेषु समप्रश्नमुत्क्रमणं,
संसारगमनञ्च, -दर्शयित्वा “इति नु कामयमानः” [बृ० ४।४।६]
इत्युपसंहृत्याऽविद्वत्कथाम् । “अथाकामयमानः” [बृ० ४।४।६]
इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस
एव व्यपदेशः स्यात् ॥ तस्मादविद्वद्विषये प्रातयोगत्पुत्क्रान्त्योर्विद्वद्वि-
षये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय ॥ न च ब्रह्मविदः
सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते । नि-
मित्ताभावात् । “अत्र ब्रह्म समश्नुते” इति चैवज्जातीयकाः श्रुतयो
गत्युत्क्रान्त्योरभावं सूचयन्ति ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः—“सर्वभूतात्मभूतस्य सम्य-
ग्भूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः” इति ॥
ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य स्मर्यते “शुकः किल वे-
यासकिर्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिमतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति
मतिशुश्राव” इति ॥ न ॥ सशरीरस्येवायं योगबलेन विशिष्टदेश-
भातिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यम् ॥ सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात् ।
न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा च तत्रैवोपसंह-
तम्—“शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः ॥ दर्शयित्वा

रत्नप्रभा ।

प्राणाः देहप्रदेशेभ्यो नोत्क्रामन्तांति ॥ एवञ्च प्राप्नोत्क्रान्तिनिषेधार्थत्वं वाक्यस्येति सर्वं चतुरस्रम् ॥ १३ ॥
अपि चेति स्पष्टार्थम् ॥ सम्यगात्मभावेन भूतानि पश्यतः अपदस्य प्राप्यपदरहितस्य पदैषिणः
देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति मार्गं न जानन्ति । तदभावादिति स्मृतियोजना ॥ स्मृत्यन्तरविरोधं शङ्कते—
ननु गतिरपीति ॥ सगुणविद्यावलेनैषा गतिरिति परिहरति—सशरीरस्येति ॥ ननु तर्हि “तयोर्ध्वमा-
भामती ।

लप्रपञ्चावमासजातस्य गन्तव्यामावादेव नास्ति गतिरित्याह—न च ब्रह्मविद इति । अपदस्य हि ब्रह्म-
विदो मार्गे पदैषिणोऽपि देवा इति योजना । चोदयति—ननु गतिरपीति । परिहरति—सशरीरस्येवायं
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । न केवलं मानामावादेव गत्युत्क्रान्त्यभावः किंतु युक्त्यमावादोऽप्येति चेति । उपपत्त्यभावे
हेतुमाह—निमित्तेति । गमनस्य कर्मकरणादिकारकासमवाित्यर्थः । तयोः सत्त्वं मान नास्तीत्युक्तं तदसत्त्वं
मानमस्तीत्याह—अत्रेति ॥ १३ ॥ “नोत्क्रामन्ति मुनेः प्राणा व्यापी सर्वगतो हि सः । तेन व्यात-
मिदं सर्वं कुत उत्क्रम्य यास्यति” इति स्मृतेरपि ब्रह्मविदो नोत्क्रान्तिर्गतिर्वेत्याह—स्मर्यते चेति । सूत्र
व्याचष्टे—स्मर्यतेऽपीति । अपदस्य प्राप्यपदशून्यस्य ब्रह्मविदः पदैषिणो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति मार्गं
न जानन्ति तदभावादिति योजना स्मृत्यन्तरविरोधं शङ्कते—नन्वेति । अपरविद्यावलेनैषा गतिरित्याह—
नोति । तत्र नियामकमाह—सर्वेति । आदिशब्देनानुगमनादि गृह्यते । तथाऽपि कथं सशरीरस्य गति-
स्तत्राऽह—न हीति । उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमनुसृत्यति—तथा चेति । स्मृत्यनुग्रहलक्ष्यमर्थमुपसंहरति—

तदोकोऽधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१३०३)

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ (८) ॥

स पुनर्विदुषः कलामलयः किमितरेषाभिष सावशेषो भवति-आहोस्वित-
त-निरवशेष इति । तत्र प्रलयसामान्याच्छक्त्यदशेपतामसक्तौ ब्रवीति-
अविभागापत्तिरेवेति ॥ कुतः ॥ “वचनात्” ॥ तथाहि-कलामलयमुक्त्वा
वक्ति “भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो
भवति” [प्रश्न० ६ । ५] इति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न
विद्यानिमित्ते जलये सावशेषतोपपत्तिः ॥ तस्मादविभाग एवेति ॥ १६ ॥
इत्यविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनु-
स्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

प्राणश्रद्धायाः पुरुषायणाः पुरुषे कल्पिताः पुरुषमेव ज्ञेयं प्राप्य लय गच्छन्तीत्यर्थः ॥ मनःप्राणयोरेको-
करणेन कलानां पञ्चदशत्वम् । “प्रतिष्ठा.” इति द्वितीयावद्वचनम् । स्वस्य प्रकृतीः पृथिव्यायाः
इत्यर्थः ॥ वस्तुगत्या विदद्दृष्ट्या परमात्मनि कलाख्येऽपि लोकदृष्ट्या प्रतिष्ठामु लयोक्तिरविद्या । तथा
च कलास्थप्रकृतिषु विद्यास्य तामिः सह पुरुषे लीयन्ते इति श्रुतिद्वयतात्पर्यम् ॥ १५ ॥ (७) ॥
अविभागो वचनात् ॥ उक्तलयमुपजीव्य लयस्य द्वेधा दर्शनात् सशयमाह-स पुनरिति ॥ मुक्त्यसिद्धिः,
तत्सिद्धिश्चेत्युपपन्नं फलम् । अवशेषः मूलकारणे शक्त्यात्मना स्थितिः । पुनर्जन्मयोग्यतेति यावत् ।
विमतः कलाख्यः, सावशेषः, कलाख्यत्वात्, सुषुप्तिरिति पूर्वपक्षः । विमतः, निरवशेषः, विद्याकृतत्वाद्,
रज्ज्वा विद्यया सर्पद्वयमिति युक्तमुपेतध्रुवा सिद्धान्तयति-ब्रवीतीति ॥ नामरूपे शक्त्यात्मके अपि
भिद्येते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ (८) ॥ तदोकोऽग्रज्वलनम् ० ॥ सुते-मार्गस्य उपक्रमः नाडीप्रवेशनियमः तं
भामती ।

इतरा तु ‘एवमेवात्य परिदृष्टु.’ इत्यादिका निद्राप्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्रिकप्रमाणापेक्षा । तस्माद्विषयमे-
दादविप्रतिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥ १५ ॥ अविभागो वचनात् । निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः ।
अविद्यानिमित्तश्च विभागो नाविद्यायां विद्यया समूलघातमपहताया सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रवि-
लयसामान्यात् सावशेषताशङ्कामतिमन्दामपनेतुमिदं सूत्रम् ॥ १६ ॥ (८) ॥ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशित-
द्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया । अपरविद्याविदो-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पृथिव्यादिद्वारा ब्रह्मण्युक्तस्य निद्राकलाविषयस्य निरवशेषत्वमाह-अविभाग इति । प्रकृ-
तमेव विद्रुक्कलाविषयमधिष्ठ्य लयस्योपमयादृष्ट्या सशयमाह-स पुनरिति । अत्र श्रौतवीकलभू-
तविद्रुक्कलानिलयस्य निरवशेषत्वनिरूपणात्पदादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मोक्षासिद्धिः । सिद्धान्ते तत्सिद्धिरि-
त्युपेत्य पूर्वपक्षयति-तत्रेति । विदुषो ब्रह्मणि कथाविषयः सावशेषो ब्रह्मणि कथानिलयत्वाद्भुक्तान्तिकादी-
नकलानिलयवदित्यर्थः । श्रुतियुक्तिनिर्द्दमनुमानमिति सिद्धान्तयति-ब्रवीतीति । तत्र श्रुतिविरोधं प्रसन्नद्वारा
दर्शयति-कुत इति । नदीसमुद्रयायेन पुत्र्यकला गीयन्ते तासां च कथ्यता नामरूपे शक्त्यात्मके अपि
भिद्येते विदीर्येते पुरुषमात्रमनशिष्यते स च विद्वानकलः कलानिरहितः सशयतो भवति पूर्णरूपेण तिष्ठती-
त्यर्थः । श्रुतिविरोधमनुमानस्योक्त्या युक्तिरिषोधमाह-अविद्येति । अनुमाननिरासफट्मुत्सहरति-तस्मादिति ।
॥ १६ ॥ (८) ॥ निद्राकलानां वचनादविभागापत्तिरप्रब्रह्मविदामपि चक्षुषो वा मूर्ध्नों केयवि-
शेषवचनायवा कयाचिनाडया प्राणनिष्क्रमणमिति प्राप्ते प्रत्याह-तदोकोऽग्रज्वलनमिति । वृत्तानु-

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता । सम्प्रति त्वपरविद्याविषय-
मेव चिन्तामनुवर्तयति । समाना चास्त्युपक्रमोद्विद्धदविदुषोरुत्क्रान्ति-
रित्युक्तम् । तन्मिदानीं स्तुत्युपक्रमं दर्शयति । “तस्योपसंहृतवागादि-
कलापस्योच्चिरुपगतो विज्ञानात्मन ओक्त आयतनं हृदयं स एतास्ते-
जोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति” [कौ० उ०] इति
श्रुतेः । तदग्रज्वलनं, तत्पूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः
श्रूयते—“तस्य हृतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रा-
मति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः” [वृ० ४।४।२]
इति । सा किन्नियमेनैव विद्वद्विदुषोर्भवति, अथास्ति कश्चिद्विदुषो
विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे ।
समानेऽपि हि विद्वद्विदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने, तत्प्रकाशितद्वारत्वे च,—

रत्नप्रसा ।

यजु सूत्रभागव्याख्याद्वारा अधिकरणविषयमाह—तस्येति ॥ सः मूर्धः तेजोमात्रा इन्द्रियाणि । तस्य
हृदयस्य, अग्रं नाडीमुख, तस्य ज्वलनं माविफटस्फुरण—प्रद्योतनादयम् ॥ “चक्षुष्टो वा” इत्यनियम-
श्रुतेः “तयोर्ध्वमायान्” इतिविशेषश्रुतेश्च संशयः—किमुपासकोऽप्यनुपासकवद् येन केनचिद्द्वारेण निर्ग-
च्छति—उत—मूर्ध्वन्यानादपैवेति । अत्र पूर्वपक्षे नित्याकृतानिश्चायसिद्धिः, सिद्धान्ते तस्मिन्निर्गच्छति निषेकः ॥
वचनादनिर्मागपदनियम इति प्राप्ते सिद्धान्तपति—आचष्टे इति ॥ येन केनचिन्मार्गेण निर्गतस्याऽपि
ब्रह्मलोकप्राप्तौ विद्याशेषत्वेन मार्गानुस्मृतिविधेः केयदादृष्टार्थत्वं स्याद् । अतोऽन्वहं श्रुतेनैव मार्गेण गमनं
भामती ।

ऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानभिद्रांशानिर्देशेण मूर्धादिभ्य उक्तामत्याहो विद्वान्मूर्धस्थानादेव,
अपरे तु स्थानान्तोन्मेष इति । अत्र विद्यासामर्थ्यमपद्यतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिरुपगतो
विज्ञानात्मन ओक्त आयतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य अग्रं यत्प्रकाशितद्वारो विनिष्क्रमद्वारो विद्वान्मूर्धस्था-
नादेव निष्क्रमति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । कुतः । विद्यासामर्थ्यात्—हार्दविद्यासामर्थ्यात् । उत्कृष्टस्थान-
प्रतिष्ठमाय हि हार्दविद्योपदेशः । मूर्धस्थानादनित्यक्रमेण च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिः । अथ स्थानान्तरेभ्योऽप्यु-
पानन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

वाङ्मूर्धस्तुत्तराधिकरणानां तात्पर्यमाह—समाप्तेति । सप्रत्यस्याधिकरणस्य दृष्टमनूय तात्पर्यमाह—स-
माना चेति । सूत्रभागव्याख्याद्वाराऽधिकरणस्य विषयमाह—तस्येति । हृदयमायतनमनियम मानमाह—
स इति । अस्तु हृदयं जीवस्याऽऽज्वलनं तथाऽपि किं स्यादित्याशङ्क्योक्तम्—तदग्रेति । अदृष्टाशित
प्रतिपत्तयज्ञानं प्रद्योतः । चक्षुष्टो वेतिद्वारानियमश्रुतेस्तयोर्ध्वमायनमनुवर्तयतेतिविशेषश्रुतेश्च सदायमाह—
सा किमिति । उपासकानुपासकयोरनियमेन येन केनचिद्द्वारेणोत्क्रान्तिरस्य बोधासकानामस्ति द्वारवि-
यम इति निगमार्थः । अत्र चापरत्रयनिर्देश फट्टयोत्क्रान्तेर्द्वारनियमोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
स्थानाकृतानिश्चायसिद्धान्ते तत्त्वानिश्चायमिदिरिति सिद्धमनूय पूर्वपक्षमाह—धृतीति । चक्षुष्टो
येत्यादिनिर्देशश्रुतेः कुतश्चिदङ्गादुत्क्रामतीति प्राप्तमनूय सिद्धान्तमाह—आचष्टे इति । तेन
प्रद्योतेन प्रकाशितद्वारवत्त्वं चोत्क्रान्तेरिति शेषः । तस्य विदुषोऽविदुषश्चोच्चिरुपगतो हृदय-
मायतनं तस्याग्रज्वलनं प्रद्योतसज्जितपादौ भवति तेन प्रकाशितद्वारो विद्वानभिद्रांशोत्क्रान्तो ययनीत्यर्थः

रश्म्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१३०५)

मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्कामति । स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे ॥ कुतः ॥
 “विद्यासामर्थ्यात्” । यदि विद्वानपीतरवद्यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्कामे-
 त, नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत । तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात् । “तच्छेषग-
 त्यनुस्मृतियोगाच्च”-विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसम्बद्धा गतिरनुशी-
 लयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता । तामभ्यस्थस्तथैव प्रतिष्ठते इति
 युक्तम् ॥ तस्माद्ब्रह्मालयेन ब्रह्मणा समुपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमा-
 पन्नो विद्वान्मूर्धन्यैव शताधिकया शतादतिरिक्त्यैकशततमया नाड्या
 निष्कामति । इतराभिरितरे । तथाहि-हार्दविद्यां प्रकृत्य समामन-
 न्ति-“शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
 तयोर्ध्वमायन्नऽमृतत्वमेति विष्वङ्कन्या उत्क्रमणे भवन्ति” [छा० ८।६।६]
 ॥ १७ ॥ इति तदोक्तोधिकरणम् ॥ ९ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥ (१०) ॥

अस्ति “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” [छा० ८।१।१] इति हार्दवि-
 द्या “अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म” [छा० ८।१।१]
 इत्युपक्रम्य विहिता । तत्प्रक्रियायाम् “अथ या एता हृदयस्य नाड्यः”
 [छा० ८।६।१] इत्युपक्रम्य सप्तपञ्च नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्तवोक्तम्-

रत्नप्रभा ।

युक्तमिति माय ॥ हार्दं ब्रह्म विष्वङ् नानाविधा अन्याः नाड्यः, अन्येषामित्यर्थः ॥ सुषुप्तादया
 नाडी हृदयात् निर्गता दक्षिणतालुकण्ठाधस्तननासिकामध्यभित्तिद्वारा ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्ता सूर्यरश्मिभिरैकीकृता
 मध्यलोकागौपासकस्येति श्रियतम् ॥ १७ ॥ (९) ॥ रश्म्यनुसारी ॥ प्रकरणशोधनपूर्वकमुपासकस्य
 रश्म्यनुसारित्वं विषयमाह-अस्तीत्यादिना ॥ अथ प्रारब्धान्ते एतद् उत्क्रमणं यथा स्वाद् अयं तदा
 एतैरेव नाडीसम्बन्धैरश्मिभिरुत्क्रामतीत्यर्थः ॥ अत्र सम्बन्धस्य कालविशेषाश्रयणाद्वात्रौ रश्म्यभावाच्च सश-
 भामती ।

क्लामन्कस्मादोक्तमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह-तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । हार्दविद्याशेषभूता हि
 मूर्धन्या नाडी गत्यै उपदिष्टा । तदनुशीलनेन खल्वयं जीवो हार्देन मूपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तस्यानुस्म-
 रस्तद्भावमापन्नो मूर्धन्यैव शताधिकया नाड्या निष्कामति । हृदयादुद्गता हि ब्रह्मनाडी मास्वरा तादृ-
 मूल भित्त्वा मूर्धानमेव रश्मिभिरैकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तथैवाप्तकाले निर्गमनं
 मवतीति ॥ १७ ॥ (९) ॥ रश्म्यनुसारी । रात्रावहनि च विधेयेन रश्म्यनुसारी सन्नादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपि तयोरुक्तान्त्यपादानव्यस्तथाया हेतु पृच्छति-कुत इति । तत्र सौत्र हेतुमन्तर्क्यं व्यतिरेकद्वारा
 विद्वान्निष्कामति-विद्येति । स्थानान्तरेभ्योऽपि निष्कामानुत्कृष्टं फल्गुन्यादित्याशङ्क्य मूपासकस्य व्याचष्टे-
 तच्छेषेति । स्थानान्तरेभ्यो निर्गन्तुतामपि निशिष्टल्लोकासौ निशिष्टगतिचिन्तनविधानेयमर्थः स्यादित्यर्थः ।
 फलितोक्तिपरत्वेनावशिष्टं सूत्रमात्रं व्याचष्टे-तस्मादिति । उक्तव्यरस्यायां श्रुतिमाह-तथाहीति ॥
 ॥ १७ ॥ (९) ॥ नाडीद्वारा निष्कान्तस्य यदिदं रश्म्यनुसारित्वं तन्निशायामपि तुल्यमित्याह-
 रश्मीति । प्रकरणशोधनपूर्वकं विषयमाह-अस्तीति । प्रयमोऽयं शब्दो दहरविशेषक्रमार्थो द्वितीयो
 रश्मिनाडीसम्बन्धप्रदर्शनप्रारम्भार्थमृतायमन्तराध्वं कर्मवासनानन्तर्यार्थः । एतदिति क्रियाविशेषणम् । चतु-

“अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते” [छां० ८।६।५] इति ॥ पुनश्चोक्तं “तयोर्ध्वमायत्रः प्रवृत्तत्वमेति” [छां० ८।६] इति ॥ तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामत्रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते । तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वम्—आहोस्विद् अहन्येवेति संशये सत्यविशेषश्रवणाद-विशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाददर्श-
यति च ॥ १९ ॥

अस्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वम् । रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् । नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेत् ॥ न ॥ नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । यावद्देहभावी हि सिरा-किरणसम्पर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः—“अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते ते अमुष्मिन्नादित्ये सृताः” [छां० ८।६।२] इति । निदाघसमये च निशास्वपि कि-

रणप्रभा ।

यमाह—तत्किमिति ॥ पूर्वोक्तनाडीसम्बन्धरस्मीनामत्रोपजीव्यत्वात् संगतिः । पूर्वपक्षे रात्रौ मृतस्य रश्मिप्राप्त्यर्थं सूर्योदयप्रतीक्षाऽस्ति, सिद्धान्ते नास्तीति मत्वा सिद्धान्तं प्रतिजानीते—अविशेषेणेति ॥ १८ ॥ पूर्वपक्षव्रीजमुपन्यस्य दूषयति—निशीत्यादिना ॥ शिराः—नाड्यः—प्रतायन्ते विस्तृता भवन्ति सृताः सम्बद्धाः । श्रुतसम्बन्धस्य रात्रौ तत्त्वे युक्तिमाह—निदाघेति ॥ तर्हि हेनन्तादिरात्रिष्वौ-
भामती ।

सिद्धान्तपक्षप्रतिज्ञा ॥ १८ ॥ पूर्वपक्षमाशङ्कते सूत्रावयवेन—निशि नेति चेत् । सूत्रावयवान्तरेण निरा-
करोति—न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाददर्शयति च । यावद्देहभावि हि शिराकिरणसम्पर्कः प्रमाणान्त-
राप्रतीयते । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिरभ्युपेयः । अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते रश्मयस्त आसु नाडीषु सृता

—आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

थोऽप्यशब्दस्तदेवार्थः । यत्रेति कालस्योक्तत्वात्करणशुद्धिर्बन्धं निगमयति—तस्मादिति । मूर्धन्यनाड्या निर्गच्छताः सगुणप्रसविदो रश्म्यनुसारित्वं किमहन्येव किं याऽहनि रात्रौ चेति रश्मिनाडीयोगस्य काल-
विशेषाश्रिते रात्रौ रश्म्यभाववागममात्रं संशयमाह—तदिति । अत्र चापरब्रह्मविदो फलाप्तये ब्रह्मनाड्या गच्छतां रश्म्यनुसारित्वस्याविशेषवादात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे रात्रौ प्रेतानामहरागमनमपेक्ष्य फलप्राप्तिः । सिद्धान्ते स यावत्क्षिप्येदित्यादिश्रुतैस्तदेव तत्प्राप्तिरित्युपेत्य सिद्धान्तं प्रतिजानीते—अविशेषेति ॥ १८ ॥ सूत्रावयवेन पूर्वपक्षवित्वा तदवयवेन परिहरति—निशीति । तत्र पूर्वपक्षं विवृणोति—अस्तीति । सिद्धान्तमवतार्य व्याचष्टे—नेत्यादिना । शिरा नाड्यः । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वे प्रमाणोक्तिपरं सूत्रमागमादाय विमज्जते—दर्शयतीति । प्रतायन्ते विस्तीर्यन्ते सृता मताः । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य श्रुतत्वेऽपि कुतो यावद्देहभावित्वमित्याशङ्क्य युक्तिं दर्शयति—निद्ध्येति । चन्द्रगतप्रकाशान्ययानुपपत्त्या रात्राश्रितं सूर्यरश्मिरिति वक्तुमादिपटम् । न हि चन्द्रगत एव प्रकाशस्तस्याभ्युपगम्यत्वाच्चदयोगात् । तर्हि

रणानुवृत्तिरूपलभ्यते । प्रतापादिकार्यदर्शनात् । स्तोकाऽनुवृत्तेस्तु दुर्ल-
क्ष्यत्वमृत्वन्तररजनीषु शैशिरिष्विव दुर्दिनेषु । “अहरेवैतद्वात्रौ विदधाति”
इति चैतदेव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारेणोर्ध्व
माक्रमेत, रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्याधीयते यो दिवा
प्रेति, स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमेत, यस्तु रात्रौ, सोऽनपेक्ष्यैवेति ॥ अथ
तु विद्वानपि रात्रिप्रायणाऽपराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत, पाक्षिकफला
विद्येत्यप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात् । मृत्युकालानियमात् ॥ अथापि रात्रा-
दुपरतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसम्बन्धाहं
शरीरं स्यात् । पावकादिसम्पर्कात् । “स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदा-
दित्यं गच्छति” [छा० ८ । ६ । ५] इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति ॥
तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिन्दिषं रश्म्यनुसारित्वम् ॥ १९ ॥ इति
रश्म्यधिकरणम् ॥ १० ॥

रत्नप्रभा ।

ण्योपलब्धिः स्यादित्यत आह—स्तोकेति ॥ सप्रिता रात्रावप्यहर्दधातीति धारणामिधानं स्तोकरश्म्यनु-
वृत्त्यभिप्रायमेवेत्यर्थः ॥ किञ्च यदि रात्रौ मृतस्य रश्मियोगं विनैव ऊर्ध्वगतिः स्यात्, तदा रश्मिश्रुतेर्दि-
वामृतविपयतया सक्तोचः स्याद्, ऊर्ध्वगत्याये च त्रिषोऽयामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ न च प्रतीक्ष्योर्ध्वगतिरिति
वाच्यम् । रश्म्युदयात् प्राग्देहहृदे आदित्यप्रतीक्षावेयव्यापासादप्रतीक्षाश्रुतिविरोधाच्च ॥ तस्माद्यदा
कदाचित् मृतस्य रश्मिप्राप्त्या भटिति महलोकप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ १९ ॥ (१०) ॥ एव दक्षि-
णायने मृतो विद्वान् त्रिपाफलमाप्नोति न वेति विद्याया नित्यवत्फलश्रुतेरुत्तरायणप्राशस्त्यशास्त्राच्च सन्देहे
भामती ।

मरन्ति य आ-भो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयोऽमुष्मिन्सादित्ये सूताः । प्रतापादिकार्यदर्श-
नादिति । आदिप्रहणेन चन्द्रापः सगृह्यन्ते । चन्द्रमसा खल्वभ्येन सकम्पमानानां सूतीर्णां मासां चन्द्रि-
कात्वम् । तस्मादप्यस्ति निशि सौर्यरश्मिप्रचार इति । ये स्वाहुः—स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छे-
दिति निरपेक्षधरणाद्वात्रौ प्रेतो नास्ति रश्म्यपेक्षेति । ता-प्रत्याह—यदि च रात्रौ प्रेत इति ॥ न ह्येतद्वि-
शिष्याधीयतेऽप्येतारः । ये तु मरन्त्ये विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वमाक्रमेत इति तान्प्रत्याह—
अथ तु विद्वानपीति । नित्यवत्फलसम्बन्धेन विहिता विद्या न पाक्षिकफला युक्तेति । ये तु रात्रौ प्रेतस्य
विदुषोऽहरसेषां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते-तन्मतमाशङ्क्याह—अथापि रात्राविति । यावत्तावदुपबन्धेना-
भानन्दगिरौय-न्यायनिर्णयः ।

शिशिरादिष्वपि रात्रिषु किरणानुवृत्तिरूपलभ्यतेत्याशक्याऽऽह—स्तोकेति । यद्वात्रौ तापो दृश्यते तदह-
रेव रात्रौ—सप्रिता दधातांति धारणामिधानं स्तोकरश्म्यनुवृत्त्यभिप्रायमित्युक्त्यर्थं श्रुत्यन्तरमाह—अहरे-
वेति । स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति नेरपेक्ष्यश्रुते रात्रौ प्रेतस्य न रश्म्यपेक्षेन्याशक्या-
ऽऽह—यदीति । दिवामरणविषयमेतदित्याशक्याऽऽह—न हीति । तर्हि रश्म्यनुसारित्वश्रुतेरर्थरत्नाय त्रि-
दुषो रात्रौ प्रेतस्य फलसम्बन्धो नास्ति तत्राऽऽह—अथ त्विति । नित्यवत्फलसम्बन्धितया त्रिधाया विधानान्न
पाक्षिकफलतत्पर्यः । तर्हि त्रिदुषो मरणमहन्येवेति नियमादुक्तदोषनिवृत्तिस्तत्राऽऽह—मृत्युकालेति । रात्रौ
मृतस्यापि । तर्हि सूर्योदयपर्यन्तप्रतीक्षा स्यात्तत्राऽऽह—अथापीति । आदिशब्देन गर्तादि गृह्यते । याव-
त्तावदुपबन्धेन नेरपेक्ष्यश्रुतिविरोधाच्च न प्रतीक्षाकल्पनेत्याह—स यावदिति । अपरविद्याभिदो रश्म्यनु-
सारित्वस्याविशेषमुपसहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ (१०) ॥ पूर्वामिरेव युक्तिर्नो रात्राविव दक्षिणाय-

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥ (११) ॥

अत एवोदीक्षानुपपत्तेः, अपाक्षिकफलत्वाच्च, विद्याया अनियतकालत्वाच्च, -मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान्प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेः । भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनाद् “आपूर्यमाणपक्षाद्यान्पडुदङ्हेति मासांस्तान्” [छां ४।१५।५] इति च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमिति मामाशङ्कामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य तत्तरायणप्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं, पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थश्च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति “आतिवाहिकास्तल्लिङ्गाद्” [व्या० सू० ४।३।४] इति ॥ २० ॥ ननु च—“यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिश्चैव योगिनः । प्रयाता यागति तं

रत्नप्रभा ।

पूर्वोक्तहेतूनादिशति—अतश्चायनेऽपि दक्षिणे इति ॥ पूर्वपक्षमाशङ्क्यापनुदति—उत्तरायणेत्यादिना ॥ अज्ञानामुत्तरायणे देवान्मरणं चेत् प्रशस्तमित्यभिज्ञाभिन्नन्दनरूपाचारपरिपालनार्थं भीष्मस्य प्रतीक्षायां पडुदङ्हेति मासानिति श्रुतिस्तत्तरायणदेवतापरेति वक्ष्यते ॥ तथा च देवतायाः सदा सत्याद् विषया दक्षिणायनकालेऽपि तत्प्राप्तिरविरुद्धेति भावः ॥ २० ॥ स्मृतिवलात् कालप्राधान्यं शङ्कते—ननु चेति ॥

भाष्ये ।

नपेक्षा गतिः श्रुता । न चापेक्षा शक्यावगमा उपबन्धविरोधादिति ॥ १९ ॥ (१०) ॥ अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । अत एवेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह—अत एव ओदीक्षानुपपत्तेरिति । पूर्वपक्षबीजमाह—उत्तरायणमरणप्राशस्त्येति । अपनोदमाह—प्राशस्त्यप्रसिद्धिरिति । अतःपदपरामृष्टहेतुवशाद्विदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुषस्तृप्त्यन्याप्यविशेषो विद्यातामर्थ्यादिति । विदुषोऽपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमत्रिद्वय आचारं ग्राहयति ‘यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेनरो जनः’ इति न्यायात् । आपूर्यमाणपक्षादित्याद्या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थ्या, अपि त्वातिवाहिकादेवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः ॥ २० ॥ सूत्रान्तरावतरणाय चोदयति—ननु च यत्र काले त्विति । काल एवात्र प्राधान्येनोच्यते न आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नेऽपि मृतस्य फलातिरविशिष्ट्याह—अतश्चेति । दक्षिणायने मृतो विद्वान्विषयः स किं विद्याफलात् नाऽऽप्नोत्युत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्नित्यवफलसंबन्धेन विद्याया विद्यानाच्च सदेहं दक्षिणायनेऽपि मृतस्य ब्रह्मविदो विद्याफलमवश्यं मार्गति साधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दक्षिणायने मृतस्य फलामावाहुत्तरायणमरणार्थं प्रयतितव्यम् । सिद्धान्ते हेत्वसिद्धेस्तादृक्प्रयत्नो नातीव फलवानित्यभिप्रेतं सिद्धान्तमाह—अत इति । पूर्वाधिकरणन्यायेन सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह—उत्तरायणेति । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यां दक्षिणायने मृतस्य विदुषो नास्ति फलातिरिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमाह—इदमिति । अपनोदप्रकारमाह—प्राशस्त्येति । यत्तु भीष्मस्य प्रतीक्षादर्शनादिति तत्राऽऽह—भीष्मस्येति । उत्तरायणमरणं प्रशस्तमित्यविदुषामभिज्ञाभिन्नचनरूपो व्यवहारस्तत्पाठनद्वारा सदाचारे तादृक्प्रवर्तयितुं तस्मात्कालप्रतीक्षणमित्यर्थः । तत्प्रतिपादनस्य गत्यन्तरमाह—पित्रिति । उत्तरायणस्य मार्गपर्वचेतापेक्षणीयं श्रुतिमुक्तं तत्तुतो दक्षिणायने मृतो विद्वान्विद्याफलात्प्राप्नुयादित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतेस्त्विति । न हि कालयादिना श्रुतिः किं त्वातिवाहिकदेवतार्थत्वर्थः ॥ २० ॥ काल एवात्र प्राधान्येनोच्यते नाऽऽतिवाहिका देवतेति स्मृतिमाश्रित्य शङ्कते—नन्विति । तदुत्तरत्वेन सूत्रमनारयति—

दक्षिणायनाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१३०९)

कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ" [भ० गी० ८ । २३] इति प्राधान्येनोपक-
म्याऽहरादिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये नियतः । कथं रात्रौ दक्षिणा-
यने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अवोच्यते-

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भ्यासमहर्षिप्रणीते शारीरकमीमांसादर्शने तुरीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते । स्मार्ते
चैते योगसांख्ये, न श्रौते । अतो विषयभेदात्, प्रमाणविशेषाच्च, -ना-
स्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः ॥ ननु "अ-
भिज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः
षण्मासा दक्षिणायनम्" [भ० गी० ८ । २४] इति च श्रौतावेतौ देव-
यानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति ॥ उच्यते ॥ "तं कालं व-
क्ष्यामि" [भ० गी० ८ । २३] इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशं-

रत्नप्रभा ।

श्रीतदहरायुपासकस्य अस्माभिः कालानवेक्षोक्ता । स्मार्तयोगिनां तु कालापेक्षा स्मृतावुच्यते
इत्यविरोधमाह-योगिन इति ॥ योगी दहरायुपासक एव स्मृत्युक्तः किं न स्यादित्यत आह-स्मार्ते
चेति ॥ भगवदाराधनबुद्ध्याऽनुष्ठितं कर्म-योगः "अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स
संन्यासी च योगी च" इति स्मृतेः । धारणापूर्वकोऽकर्तृत्वानुभवः-सांख्यम्, "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु
वर्तन्ते" इति स्मृतेः ॥ ननु श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नार्थत्वमुक्तम्, प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति शङ्कते-नन्वभिरिति ॥
कालाप्राहिण प्रति भिन्नार्थत्वमुक्तम् । यदि तु श्रौतार्थप्रत्यभिज्ञया कालशब्दो देवतापरः, तर्ह्येकार्थमेवेति

- भामती ।

स्वातिवाहिको देवतेत्यर्थः । योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते । स्मार्तीमुपासनां प्रत्यय स्मार्तः
कालभेदविनियोगः प्रत्यासत्तेः, न तु श्रौती प्रतीत्यर्थः । अत्र यदि स्मृतौ कालभेदविधिः श्रुतौ चाभिम्यो-
तिरादिविधिस्तत्राग्न्यादीनामातिवाहिकतया विषयव्यवस्थया विरोधाभाव उक्तः । अयं तु प्रत्यभिज्ञान

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति स्मार्तमुपासनं प्रत्यय कालभेदविनियोगः स्मार्तोऽनुपगम्यते प्रत्यासत्तेरेति व्याचष्टे-योगिन इति ।
योगी दहरायुपासक एव किं न स्यात्तत्राऽऽह-स्मार्ते चेति । नियममिहोवादीश्वराधनरूपेण यदनुष्ठी-
यते स योगः "अनाश्रितः कर्मफलम्" इत्यादिस्मृतेः । "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते" इति धारणापूर्वकोऽकर्तृ-
त्वानुभवः सांख्यमिति भेदः । श्रीतदहरायुपासकीनां स्मृत्यविषयत्वे फलितमाह-अत इति । श्रुतिस्मृत्योर्भि-
न्नार्थत्वं प्रत्यभिज्ञाविरुद्धमिति शङ्कते-नन्विति । कालभेदविधिपरत्वमङ्गीकृत्य विषयव्यवस्थोक्ता प्रत्यभिज्ञानेन
कालाभिधानद्वारा देवतोक्तौ श्रुतिस्मृत्योरेकार्थत्वमेवेति कुतो विरोधशक्त्याह-उच्यते इति । सदेव दक्षि-

(१३१०)

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । [अ. ४ पा. २ अ. ११ सू. २१]

क्यायं परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवा-
हिक्यो गृह्यन्ते, तदा न कश्चिद्विरोध इति ॥ ४ ॥ २ ॥ २१ ॥ इति
दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगो-
विन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्ये प्राणाद्युत्क्रान्तिनिरूपणं नाम चतुर्था-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

समाध्यर्थः ॥ तस्मात् विद्यासामर्थ्यात् सर्वदेव द्रिष्टं गतस्य उपासकस्य फलप्राप्तिरिति सि-
द्धम् ॥ ४ ॥ २ ॥ २१ ॥ (११) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसत्स्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ

शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां (भाष्य) रत्नप्रभायां चतुर्थस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ २ ॥

मामती ।

तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवादिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध
एवेति ॥ ४ ॥ २ ॥ २१ ॥ (११) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे मामतीयां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

गायने मृतस्यापि विदुषो विद्याफलमर्थस्य मावीत्यविकरणार्थमुपसंहरुमिति युक्तम् ॥ ४ ॥ २ ॥ २१ ॥ (११) ॥

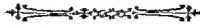
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि(ज्ञान)निरचिते शारीर-
कमीमांसाभाष्यविभागे न्यायनिर्णये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्राणाद्युत्क्रान्तिनिरूपणाख्यो द्वितीयः पादः ॥

अचिराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१३११)

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ३.

अचिरादिना तत्प्रथितेः ॥ ४ ॥ ३ ॥ १ ॥ (१) ॥

आसृत्युपक्रमात्समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । मृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते-नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका-“अथैतैरेव रश्मिभिरुर्ध्व आक्रमते” [छा० ८ । ६ । ५] इति । अचिरादिकैका-“तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः” [बृ० ६ । २ । १५] इति । “स एतं देवयानं पन्थानमापद्या-मिलोकमागच्छति” [कौषो० १ । ३] इत्यन्या । “यदा वै पुरुषोऽस्माह्लोकात्मेति स वायुमागच्छति” [बृ० ५ । १० । १] इत्यपरा । “सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति” [मुण्ड० १ । २ । ११] इति चापरा । तत्र संशयः-किं परस्परं भिन्ना एताः सूतयः, किंवैकैवानेकविशे-

रत्नप्रभा ।

एवम् उक्तान्ति निरूप्य तत्साध्य मार्गं, गन्तव्यञ्च, -निरूपयितुं पादमारभते-अचिरादिना तत्प्रथितेः ॥ इत्तात्वादूर्ध्वक्रमाद्याधिकरणस्य विषय मार्गमाह-आमृतीति॥विरजाः विरजसः । निष्पापा इत्यर्थः ॥ श्रुतिविप्रतिपत्त्या सशयः । पूर्वं यदा-कटाचिन्मृतस्याऽपि फलप्राप्त्येता, तद्वद् येन-केनचिन्मार्गेण गतिरिति पूर्वपक्षः । फल विकल्पः । सिद्धान्ते मार्गव्यपत्ति विवेकः । उपासनाभेदात् तच्छ्रेयत्वेन ध्येयानां मार्गाणां भेदः । एवकाराच्च ॥ किञ्च मार्गभेदे सत्यस्मादयं मार्गस्त्वस्या प्राप्तक इति युक्तं, न भामती ।

अचिरादिना तत्प्रथितेः । “भिन्नप्रकरणस्यत्वाद्विज्ञोपासनयोगतः । अनपेक्षा मिथो मार्गास्त्वरतोऽवधूतरपि॥” गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुनाध्वना गतिस्त्वरवती कल्प्यते । एक-मार्गत्वे तु कमरमपेक्ष्य त्वरा स्यात् । अथ तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं नोपपद्यते, पथ्यन्तरस्य निवर्तनीयस्या-भावात्तस्मात्पदानपेक्षा एवैते पन्थान एकत्रल्लोकप्राप्त्युपाया ग्रीहियवाग्निं विरुद्धेरन्ति प्राप्ते प्रत्युप्यते-“एकत्वेऽपि पथोऽनेकपथसंगमसम्भवात् । गौरवान्नैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानलिङ्गत ॥” सपर्या हि पन्था नगरा-दिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नामागः । तत्र किमेते रश्म्यहर्णायुर्मुर्षादयोऽश्वनः पर्याणः सन्तोऽश्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमश्वानमपि भिन्दन्तीति सदेहेऽभेदेऽप्यश्वनो मार्गभेदोपपत्तेर्न मार्गभेदकल्पनो-चिता, गौरवप्रसङ्गात् । एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्यमाद्योपपत्तेर्नानेकाध्यकल्पना । अथैतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं न तावदप्यन्तरभिद्वयार्थं तत्प्रापकेरेव वाक्यान्तरेर्विरोधात्, तस्मादप्यनपेक्षामस्या-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अपरविधाफलाय देवयानं पन्थानमवतारयितुं तदङ्गभूतोत्क्रान्तिश्चिन्तिता । सप्रत्यङ्गिनं पन्थानमेव वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र पूर्वोक्तकरणे प्रायणकालान्तरमाद्विधाफलस्य चाऽऽवश्यकत्वात्प्रतीक्षणस्य चायुर्जर्दक्षिणापनेऽपि मृतस्य विदुषो विधाफलातिरिक्तीत्युक्तम् । प्रायणकालवत्प्रयतो गतिरनियतेत्याशङ्क्य परिहरति-अचिरादिनेति । वृत्तमन्यं प्रकृतोत्तरमार्गमधिकरणस्य विषयत्वेनोदाहरति-आसृतीति । श्रुत्यन्तरेषु भिन्नासु सूतिष्विति यावत् । सशयहेतुं श्रुतिविप्रतिपत्तिं वक्तुमनेकथेयुक्तम् । अथैवमुक्ता-न्यानन्तर्धोक्तिः । विरजा विरजसो रजःशब्दितत्रल्लोकासि विरोधिधिपरा इति यावत् । उक्तं देवयाना-पन्थानमधिकृत्य श्रुतिविप्रतिपत्तिं सूचिता हेतुक्यं सशयमाह-तत्रैति । अत्रापरविधाफलासिहेतुमार्गे-

यणेति । तत्र प्राप्तं तावद्-भिन्ना एवेताः सूतय इति । भिन्नप्रकरणस्थित-
त्वाद्विन्नोपासनशेषत्वाच्च ॥ अपि च “अयैतैरेव रश्मिभिः” [छां०
८।६।५] इत्यवधारणमर्चिराद्यपेक्षायामुपरुध्येत । त्वरावचनञ्च
पीडयेत् “स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति” [छां० ८।६।५]
इति ॥ तस्मादन्योन्यभिन्ना एवेते पन्थान इति ॥ एवं प्राप्तेऽभिद्वन्द्व-
मर्चिरादिनेति । सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुरर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजा-
नीमहे ॥ कुतः ॥ “तत्प्रथितेः” प्रथितो मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथा-
हि-पञ्चाम्रिविद्याप्रकरणे “ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते” [बृ०
६।२।५] इति विद्यान्तरशीलिनामर्थाचिरादिका मृतिः श्राव्यते ॥
स्पादेतद्-यासु विद्यासु न काचिद्भूतिरुच्यते-तास्वैवेयमर्चिरादिकोप-
तिष्ठताम् । यासु त्वन्यान्था श्राव्यते, तासु किमर्चिराद्याश्रयणमिति ॥

रत्नप्राप्ता ।

मार्गिक्य इत्यर्थः ॥ उपासनाभेदेऽप्युपास्यब्रह्मेक्यवत् मार्गिक्यमविरुद्धमिति सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ तस्य
मार्गस्य प्रसिद्धत्वादिति हेत्वर्थः ॥ ये चैवविशेषश्रुतिरश्रुतगतिविधाविषयेति मार्गभेद शङ्कते-स्पादेतदिति ॥
एकस्यैव मार्गस्यानेकान्यन्यादीनि विशेषणानालुके छावन्तान् न मार्गभेदः, प्रत्यभिज्ञानाविति समाध्यर्थः ॥
गन्तव्यैक्यं विवृणोति-तथाहीति ॥ परावतः दीर्घायुषो हिरण्यगर्भस्य, पराः दीर्घाः समाः संवत्सरान्
यसन्ति । कार्यब्रह्मणो या जितिः सर्वत्र जयः व्यष्टिः व्याप्तिः ता लभत इत्यर्थः ॥ एवं गन्तव्यै-
क्यवत् प्रत्यभिज्ञाया मार्गिक्यनिश्चयात् प्रकरणभेदः अन्यैरेक इत्युक्तम् । सम्प्रत्येवकारे त्वरावचनयोगिति-
भामती ।

वधारयतीति वक्तव्यम् । न चैकं वाक्यमप्राप्तमन्वानं प्रापयति तस्य चानपेक्षता प्रतिपादयतीत्यर्थद्वयाय
प्राप्तं, तस्माद्विधिसामर्थ्याप्राप्तमयोग्यवच्छेदमेवकारोऽनुवदतीति युक्तम् । त्वरावचनं चेति । न खल्वे-
कस्मिन्नेव गन्तव्ये परिशेषभेदेऽप्यपरान्तरादप्युच्यते, किन्तु गन्तव्यभेदादपि ननुपपत्तिः । यथा, अस्मिन्नेव
मथुरां क्षिप्रं याति चैत्र इति तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्वन्तव्यादनेनोपायेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातांति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न्योक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मार्गब्रह्मत्वं विरुद्धः, सिद्धान्ते तदेक्ये विरुद्धशङ्केन नैषपक्षीकृत्य पूर्वपक्ष-
यति-तत्रेति । सूतीनां मियो मिश्रत्वे हेतुमाह-भिन्नेति । नानाप्रकरणस्यत्वेऽपि विद्यावदेकत्वं किं
न स्पृक्षन्नाऽऽह-भिन्नेति । प्रतिप्रकरणं विद्याभेदाद्वृत्तिभेदानामपि तद्वृत्त्येन चिन्त्यानां गुणिभेदा-
द्भेदः स्यादित्यर्थः । गतिभेदे हेतुन्तरमाह-अपि चेति । किञ्च, धर्मात्त्वना गतिमपेक्षयात्रेण गतिस्त्वं-
रानती कल्प्यत एकत्वं तु किमपेक्ष्य त्वरा स्यात्तस्माद्वृत्तिभेदसिद्धिरित्याह-त्त्वरेति । मार्गभेदे केनात्त्वना
ब्रह्मलोकगतिरित्याशङ्क्य समुच्चयायोगाद्दीर्घादिवद्विरुद्धः स्यादिति मत्वाऽऽह-तस्मादिति । उपासितभेदे-
पुत्रास्यब्रह्मेक्यवद्गुणभूतगत्यैक्यसिद्धिरर्चिरादिरेकैव गतिरित्याह-एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां विमजते-सर्वं
इति । नानाविधायसु श्रुतेषु कारणमवधारणे वक्तव्यमिति पृच्छति-कृत इति । हेतुमवतार्य व्याचष्टे-
तदिति । पञ्चाम्रिदिग्दामेव तेऽर्चिषमभिदंमवन्तीत्यर्चिरादिगतेः श्रुतत्वात्कुतः सर्वेषामिति विशेषणं
तत्राऽऽह-तथाहीति । साधारणश्रुतेरश्रुतगतिरुधीविषयत्वाद्विद्यान्तराणां स्वाधिकारस्यगतिनिरपेक्षाणां
नार्चिरादिगतिरिति शङ्कते-स्पादिति । एकत्वेऽपि पयोऽन्नेरप्युक्तव्ययोगाद्भूतेरेव न भेदो